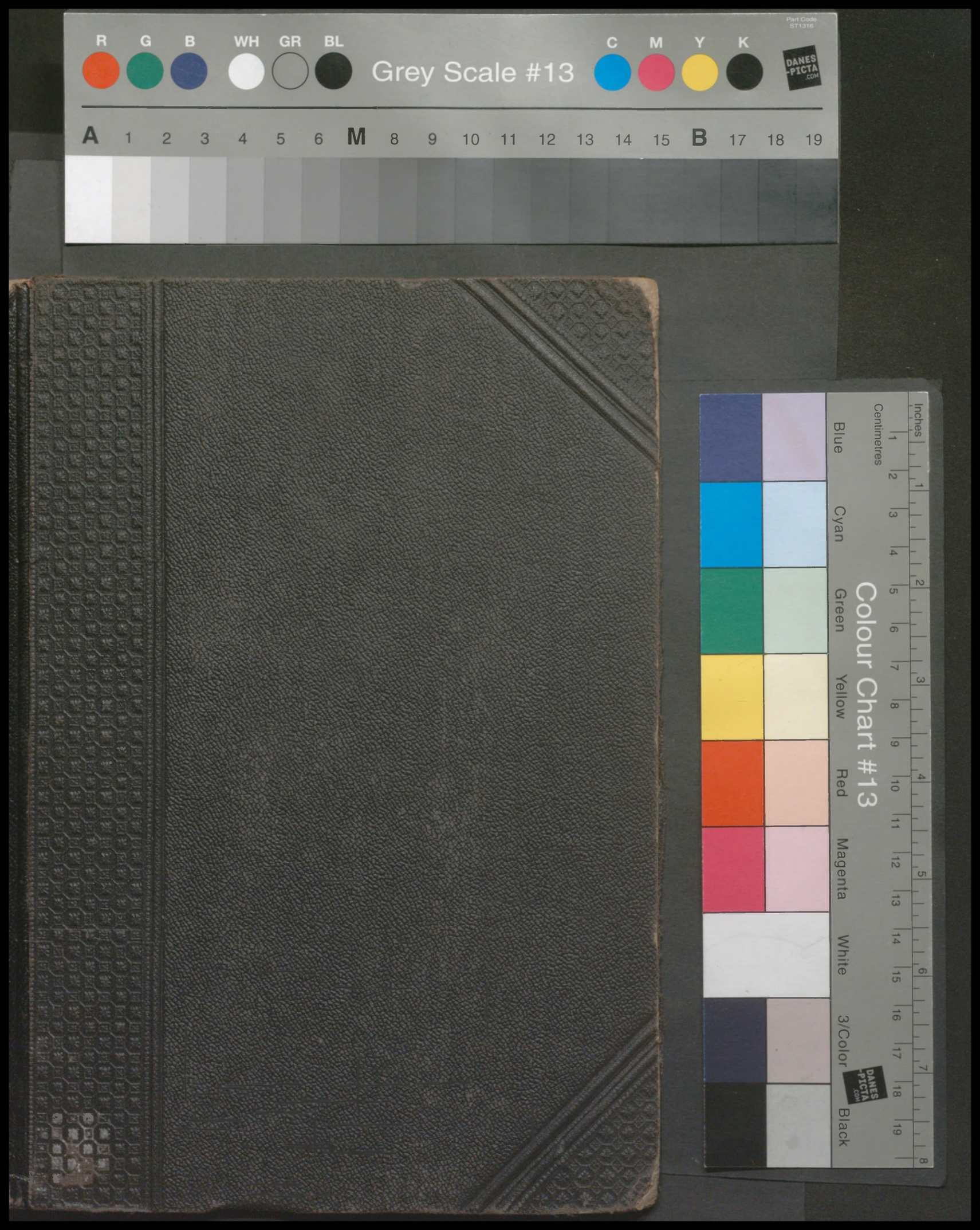
R G B WH GR BL
Grey Scale #13
C M Y K
Part Code ST1316
DANES-PICTA.COM
A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19
Colour Chart #13
Blue
Cyan
Green
Yellow
Red
Magenta
White
3/Color
Black
Inches
Centimetres

S. Orgelbranda

Encyklopedja Powszechna.

WARSZAWA.

DRUK. TOW. S. ORGELBRANDA SYNÓW,

Krakowskie-Przedmieście Nr. 66.

w 1287 1937 r.
„ТРИБУНА РАДЯНСЬКА"

S. Orgelbranda

Encyklopedja Powszechna

Z ILUSTRACJAMI I MAPAMI.

Tom XIII.

Od Rohatyn do Sovereign.

Z 481 rysunkami, 6 mapami i 1 tablicą kolorową

Библиотека Изд. Тов-ва Иностран. Рабочих в СССР
№ 15595

GŁÓWNY ZARZĄD POLITYCZNY
WOJSKA POLSKIEGO
Zarząd II
Nr inw. 1676.

8308

WARSZAWA.

WYDAWNICTWO TOWARZYSTWA AKCYJNEGO
ODLEWNI CZCIONEK I DRUKARNI
S. ORGELBRANDA SYNÓW.

1902.

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ.

Варшава, 8 Сентября 1902 года.

BIBLIOTEKA GŁÓWNA W.P. NAUKOWA

BIBLIOTEKA NAUKOWA
80309/2
Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego

ROZSIEDLENIE RAS LUDZKICH według F. MÜLLERA i O. PESCHLA.

OBJAŚNIENIE KOLORÓW:

System F. Müllera (12 Ras)	System O. Peschla (7 Ras)
I. Hottentoci	V.
II. Papua	II.
III. Afryk. Negrzy	VI. Negrzy
IV. Kafrowie (Bantu)	VI. Negrzy
X. Nuba	VI. Negrzy
V. Australczycy	I.

System F. Müllera (12 Ras)	System O. Peschla (7 Ras)
VI. Hyperborejowie	III. Mongołowie
VII. Amerykanie	III. Mongołowie
VIII. Malajowie	III. Mongołowie
IX. Mongołowie	III. Mongołowie
XI. Drawida	IV.
XII. Rasa Śródziemnomor.	VII.

TOW. AKC. S. ORGELBRANDA SYNÓW w WARSZAWIE.

R.

Rohatyn, miasto w obwodzie Brzeżańskim w Galicji, nad rz. Gniłą Lipą (dopływem Dniestru) położone, miało niegdyś obronny zamek. Podczas jednego z napadów tatarskich była tu wzięta do niewoli Anastazja, córka tutejszego plebana Lisowskiego, która przez Tatarów sprzedaną została do haremu sułtana Solimana I. Rozkochany sułtan uczynił ją pierwszą swą małżonką pod imieniem sławnej w historji Roksolany. **R.** liczy 5,600 miesz. (około 3,500 żydów). Posiada zamek ks. Lubomirskiego, kopalnie gipsu i tkalnię sukna.

Rohatyna, w dawnej zbroi wojska polskiego rodzaj długiej lancy, to samo co włócznia.

Rohatyniec, *nosorożec, garbarz (Oryctes nasicornis),* owad tęgopokrywy z rodziny blaszkorożnych, 26—37 mm. długi, brunatny, na pokrywach skrzydeł kropkowany; samiec opatrzony jest na głowie rogiem i trzema garbami na tarczy szyjowej; samica zamiast rogu ma tępą wyniosłość. Znajduje się zwłaszcza w Europie płn., w ziemi ogrodowej i korze garbarskiej, ukazuje się w czerwcu i lipcu.

Rohatyniec.

Rohatyńskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Ruskiem, w ziemi Halickiej. Podług spisów podskarbińskich z r. 1770 zaliczały się do niego: miasto Rohatyn (ob.) z zamkiem, oraz wsie: Parynówka, Firlejów, Podgrodzie, Zalipsie i Zawadówka. W tym czasie posiadał je kasztelan Józef Bilski, opłacając z niego kwarty złp. 9,390 gr. 1, a hyberny złp. 1,078 gr. 16. Zajęte przez rząd austrjacki w r. 1764, oddane zostało d. 24 czerwca 1775 r. Zofji księżnie Lubomirskiej, jako częściowe wynagrodzenie za zajęte jej dziedziczne dobra Dobromilskie. Już od r. 1661 istniało w Rohatynie cechowe zgromadzenie muzyczne.

Rohlfs Gotfryd Henryk, lekarz, * 1827 w Vegesack pod Bremą, kształcił się w Getyndze, Berlinie i Paryżu, jako lekarz odbył kampanję szlezwicko-holsztyńską 1848—50, osiadł następnie w Bremie, 1881 w Wiesbadenie. Ogłosił: „Heilkunde und Gesundheitslehre für Schiffsoffiziere“ (4 wyd., 1885), „Geschichte der deutschen Medizin“ (4 t., 1875—85) i in. W r. 1878 — 85 wydawał: „Archiv für Geschichte der Medizin.“

Rohlfs Gerhard, podróżnik afrykański, brat poprzed., * 1831 w Vegesack, † 1896. Początkowo służył w wojsku, potem studjował medycynę, nareszcie zaciągnął się do legjonu cudzoziemskiego w Algierze, gdzie odznaczywszy się wielokrotnie, przyswoił sobie język arabski i wtajemniczył się w obyczaje wschodnie. Od 1861 do 1865 r. zwiedzał we wszystkich kierunkach Maroko i zbadał dokładnie wiele miejscowości dotąd nieznanych. W r. 1865 odwiedziwszy Niemcy, podróżował następnie po Tripolis, Bornu, okolicach Nigru i oceanu Atlantyckiego, i przez Gwineję wrócił 1867 r. do Europy. W końcu tego roku, z polecenia króla pruskiego, wziął udział w ekspedycji abisyńskiej. Zwiedził powtórnie Bornu i Tripolis, a poźniej jezioro Czad, Cyrene i oazę Jowisza Ammońskiego. Powróciwszy z tej podróży, zamieszkał w Wejmarze. W r. 1873—74 zwiedził oazy pustyni libijskiej, 1875 Amerykę płn., w r. 1878 rozpoczął nową podróż do Tripolis i Wadai. W r. 1880 z polecenia cesarza niemieckiego udał się ze Steckerem do Abisynji dla wręczenia

listu negusowi, 1885 został generalnym konsulem w Zanzibarze, ale wkrótce powrócił do Europy i zamieszkał w Godesbergu nad Renem. Oprócz licznych rozpraw, umieszczanych w Pettermana „Mittheilungen“ i innych czasopismach, ogłosił osobno „Reise durch Marokko, Uebersteigung des Grossen Atlas“ (1868; 4 wyd. 1884); „In Abissinien“ (1869); „Land und Volk in Afrika“ (1870); „Von Tripolis nach Alexandrien“ 1871, 2 t.); „Mein erster Aufenthalt in Marokko und Reise südlich von Atlas durch die Oasen Draa und Tafilet“ (1873); „Quer durch Afrika“ (1874); „Drei Monate in der Libyschen Wüste“ (1875); „Beiträge zur Entdeckung und Erforschung Afrikas“ (1876); „Reise von Tripolis nach der Oase Kufra“ (1881); „Meine Mission nach Abessinien“ (1883); „Angra Pequena“ (1884); „Quid novi ex Africa?“ (1887).

Rohn Stanisław, inżynier, * 1845 w Warszawie, † 1896 w Petersburgu. Studjował matematykę w Szkole Głównej w Warszawie, następnie inżynierję za granicą. Miał udział przy budowie mostu na Wiśle pod Warszawą 1873—74, poczem założył przedsiębierstwo robót kesonowych przy zgęszczonem powietrzu. Wybudował kilkanaście mostów na Narwi, Bugu, Prypeci, Horyniu i w innych stronach Państwa. Prowadził również budowę linji tramwajów warszawskich i roboty kanalizacyjne w Warszawie. W ostatnich czasach został współwłaścicielem fabryki wyrobów żelaznych p. f. Zieliński i Rohn.

Röhr Jan Fryderyk, jeden z głównych przedstawicieli racjonalizmu w teologji protestanckiej, * 1777 w Rossbachu, † 1848 w Wejmarze. Studjował od 1796 teologję w Lipsku, poczem został kaznodzieją przy tamtejszym kościele uniwersyteckim, 1804 pastorem w Ostrau pod Zeitz, 1820 kaznodzieją dworskim i generalnym superintendentem w Wejmarze. Wydał: „Sendschreiben eines sächsischen Landpredigers über Reinhards Reformationspredigt von Jahre 1800“ (Lipsk, 1801); „Fest- und Gelegenheitspredigten“ (2 wyd., 2 t., 1825—29); „Briefe über den Rationalismus“ (3 wyd., Zeitz, 1814); „Grund und Glaubenssätze der evangelischen Kirche“ (3 wyd., 1844). W ostatnich dwu dziełach przeprowadza **R.** racjonalizm, oparty na podstawach filozoficzno-teologicznych zasad Kanta. Te same zasady głosi i w redagowanym przez się czasopiśmie *Predigerliteratur* (7 t., Zeitz, 1810—19), zmienionem później na *Kritische Predigerbibliothek* (1820—48). Oprócz tego **R.** wydał: „Palästina“ (8 wyd., Zeitz, 1845); „Lehrbuch der Antropologie“ (2 wyd., t., 1819); „Luthers Leben und Wirken“ (2 wyd., t., 1828); „Kurze Geschichte der Reformation“ (1838); „Kleine theologische Schriften“ (Schleusingen, 1841); kilka zbiorów kazań i w. in.

Rohrbacher Réne Franciszek, historyk kościelny francuski, * 1789 w Langatte (w depart. Meurthe), † 1856 w Paryżu. Po ukończeniu studjów teologicznych był kapłanem w rozmaitych miejscowościach, od 1835 profesorem dogmatyki i etyki w seminarjum w Nancy, został następnie profesorem historji kościelnej tamże; od 1849 r. osiadł w Paryżu. Z licznych dzieł **R.** ważniejsze: „Lettres d'un anglicain à un gallican“ (Paryż, 1827); „La religion méditée“ (2 t., t., 1836 i 1852); „Des rapports naturels entre les deux puissances“ (2 t., Besançon, 1838); „Motifs qui ont ramené à l'église catholique un grand nombre de protestants et autres religionnaires“ (2 t., 1841 i częściej); główne jego dzieło: „Histoire universelle de l'église catholique“ (3 wyd., 29 t., Paryż, 1863); „Vie des Saints“ (6 t., t., 1852) i in.

Rohrer Józef, statystyk, profesor uniwersytetu lwowskiego, † 1820 r. Zajmował się gorliwie geografją i statystyką Galicji i wydał w tym przedmiocie: „Abriss der westlichen Provinzen des Oesterreichischen Staates“ (Wiedeń, 1804); „Bemerkungen auf einer Reise von der türkischen Gränze über die Bukovina durch Ost und West-Galizien, Schlesien und Mähren nach Wien“ (tamże, 1804).

Rohrmann Krystjan, teolog i wierszopis, * 1672 w Byczynie, kaznodzieja polski w Opolu, † 1731 tamże. Wydał: „Pierwiastki Panu Bogu święte“ (Wrocław, 1715); „Gramatyka polska“ (t., 1730) i kilka innych.

Roi (fr.), król.

Roizius Ruiz Piotr, znakomity prawnik, pochodzący z rodziny hiszpańskiej *Ruiz de Moroz*, uczeń akademji padewskiej i bonońskiej, wezwany 1542 przez Gamrata, biskupa krakowskiego, do Polski, uczył w akademji krakowskiej przez lat 10 prawa cywilnego. Później przeniósł się do Litwy, gdzie dostawszy bogatą plebanję kroską, był zarazem referendarzem w sprawach miejskich w. ks. Litewskiego (1549). W 1563 osiadł w Wilnie jako kanonik wileński, a później archiprezbiter świętojański, chociaż był tylko djakonem. Tu szkołę świętojańską podniósł do rzędu akademji. Jako biegły prawnik, wysoko ceniony przez kapitułę wileńską, poważany przez króla, miewał poruczane ważne zlecenia urzędowe. Mianowany 1569 kustoszem katedralnym wileńskim, † 1571 w Wilnie, zostawiwszy wiele dzieł w języku łacińskim treści religijnej i historycznej. Por. Ossolińskiego „Wiadomości historycz.-krytycz.“ (t. II, cz. 1, str. 155—235).

Rojaliści (z franc.), u nas niegdyś zwani *regalistami*, stronnicy władzy królewskiej, przeciwni republikanom, a w niektórych krajach sprzyjający nieograniczonej władzy monarchicznej (ob. Polityczne stronnictwa).

Rojan Kazimierz (pseudonim), powieściopisarz, napisał: „Szczęście“ powieść (Lwów, 1898, t. 2); „Doborowe otoczenie“ (Warszawa, 1898); „Poczciwiec“ komedja (Lwów, 1898); „Lepsze czasy“ (1899); „Mara“ (1901). Przebywa w Galicji.

Rojas Fernando, poeta hiszpański, jeden z twórców dramatu hiszpańskiego. Napisał tragikomedję „Celestina“ w 15 aktach (1499). Wydano w „Biblioteca de autores espańoles“ tom III (1846), przekład niemiecki Bülowa (1843).

Rojas Zorilla, Franciszek de..., jeden z najlepszych dramatyków hiszpańskich, * 1607 w Toledo. Ze szczegółów życia jego to tylko wiadomo, że był kawalerem zakonu św. Jakóba i że przebywał po większej części w Madrycie. Celował zarówno w komedji, jak i tragedji. Najsłynniejsze jego sztuki są: „Del rey abaio, ninguno y Garcia del Castanar“, „Donde hay agravios no hay zelos“ i „Entre bobos anda el juego“, wszystkie trzy zamieszczone są w Ochoa „Tesoro del teatro español“ (Paryż, 1837), wszystkie komedje jego wyszły w 4 t. (Madryt, 1680).

Rojnica, choroba, ob. Ergotismus.

Rojnik, *skoczek (Sempervivum)*, rodzaj roślin z rodziny gruboszowatych, ma kielich 6—20 działkowy, koronę 6—20-płatkową, o płatkach lancetowatych, u dołu zrosłych między sobą i z pręcikami, zawiązków tyleż co płatków i tyleż łuszczek miodnikowych; należy tu około 50 gatunków, głównie w okolicach górskich, zioła lub krzewy, o liściach mięsistych. *S. soboliferum*, zwany *rozchodnikiem większym*, w Europie środk., u nas głównie w Krakowskiem i na Karpatach, ma liście dolne w różyczki półkuliste poskupiane, z których potem wyrasta łodyga gęsto liśćmi pokryta, o kwiatach zielonawo-żółtych; silnie się rozplenia, podobnie jak i inne gatunki, skąd dawna nazwa skoczka. **R.** *krzewiasty (S. arboreum)*, w Europie płd., często się u nas hoduje w pokojach, ma własności jak **R.** *dachowy (S. tectorum)*, rośnie dziko w Europie płd., zdziczały zachodzi daleko na północ, wyrasta na murach i dachach, o kwiatach blado-czerwonawych lub cielistych; ziele zawiera wiele kwasu jabłkowego i używa się przeciw różnym chorobom skórnym, sok z nich wyciśnięty stanowi środek chłodzący. Niektóre gatunki na wyspach Kanaryjskich zawierają wiele śluzu i używają się do przygotowywania kleju.

Rojownik, *melisa, matocznik (Melissa)*, rodzaj roślin z rodziny wargowych ma koronę o wardze górnej 2-, dolnej 3-szczepnej, i pręciki między sobą oddalone, łukowato pod koroną zgięte; należą tu zioła trwałe w Europie płd. i środ. i Azji zach. *M. officinalis* dochodzi wysokości 1,25 m., ma liście jajowate, karbowano-piłkowane, i kwiaty białe; często uprawia się w ogrodach jako roślina lekarska i lubiona przez pszczoły. Woń całej rośliny jest silna, przyjemnie korzenna, ale ginie po wysuszeniu; smak jest korzenno-ostry. Główne części składowe są: olejek eteryczny, garbnik i substancja wyciągowa gorzka. Ziele **R.** używa się od niepamiętnych czasów przeciw histerji, kurczom i in., głównie w naparze. Używa się też *olejek melisowy* i *woda melisowa (woda karmelicka)*. Liście używają się też do tak zwanego majeranku; fałszują się niekiedy kocimiętą. Co do *M. tureckiej* i *M. kanaryjskiej*, ob. Pszczelnik. *M. wirginijska*, toż co Monarda (ob.).

Rojownik i jego kwiat

Rok, przeciąg czasu, w ciągu którego ziemia przebiega drogę swą około słońca, a po upływie którego wracają w tym samym co poprzednio porządku zjawiska pór roku, różnych długości dni, życia roślinnego. Ponieważ rzeczywisty ruch ziemi, przez obserwatora nie dostrzegany, odbija się w pozornym ruchu słońca, który przez obserwatora może być ujęty, można też **R.** określić jako przeciąg czasu, którego słońce potrzebuje dla przebieżenia pozornej swej drogi wpośród gwiazd. Czas, jakiego słońce potrzebuje dla powrotu do tejże gwiazdy, przy której się poprzednio znajdowało, jest istotnem trwaniem **R.** i nazywa się **R.** *gwiazdowym (syderycznym)*; oznacza on rzeczywiste trwanie obiegu ziemi około słońca i wynosi 365,25637 dnia czyli 365 dni 6 godzin 9 minut 10,7496 sek; czas ten wogóle uważa się za niezmienny. Od **R.** gwiazdowego różni się **R.** *zwrotnikowy (tropiczny)*, t. j. czas, jakiego słońce potrzebuje dla powrotu do tego samego punktu równonocnego; ponieważ punkty równonocne nie zachowują niezmiennego na niebie położenia, ale co rok cofają się o 50,24″, przeto **R.** zwrotnikowy jest o tyle od gwiazdowego krótszy, ile słońce potrzebuje czasu, aby przebiedz łuk 50,24″. Obecnie (1900) długość jego wynosi 365,24219 dnia, czyli 365 dni 5 god. 48 min. 40,5 sek. Trwanie tego **R.** zwrotnikowego zmniejsza się corocznie o 0,595 sek., po pewnej jednak liczbie tysięcy lat zmniejszanie to przejdzie na powiększanie; także i obszerność tych wahań jest niewielka i nie przechodzi poza 19 sek. więcej lub mniej ponad trwanie średnie, które przypadnie w roku 2270 i wynosi 365 d. 5 god. 48 min. 15 sek.—**R.** *anomalistyczny* jest to czas, jakiego ziemia potrzebuje dla powrotu do tego samego punktu swej drogi eliptycznej, czyli dla osiągnięcia tej samej anomalji (ob.). Ponieważ położenie osi wielkiej drogi ziemskiej zmienia się statecznie, i to tak, że co rok posuwa się o 11,4″, przeto **R.** anomalistyczny jest o 4 min. 48,3 sek. dłuższy od gwiazdowego i wynosi 365 dni 6 god. 13 min. 49,9 sek.—Ponieważ słońce, jak to zauważyły już najdawniejsze narody, po dwunastu powrotach odmian księżyca wraca mniej więcej do tego samego położenia na niebie, dało to powód wielu narodom do uważania dwunastu miesięcy synodycznych (ob. Miesiąc) za **R.**, który nosi nazwisko **R.** *księżycowego*, a którego trwanie wynosi 354 d. 8 g. 48 m. 34,8 sek. Ponieważ **R.** astronomiczny nie zawiera całkowitej licz-

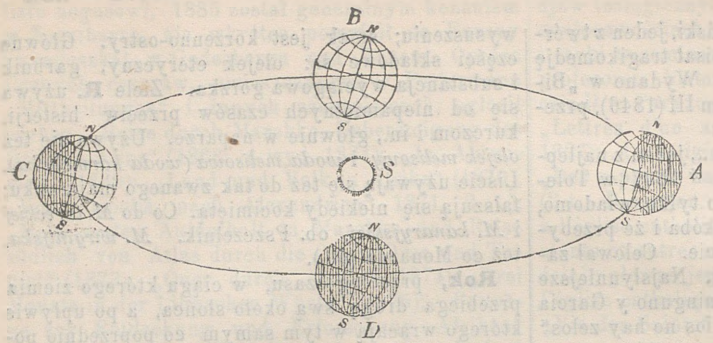

Fig. 1. Obieg ziemi dokoła słońca.

by dni, przeto **R.** *kalendarzowy* czyli *cywilny (obywatelski)* inaczej się oznacza (ob. Kalendarz). *Rok zamięszania (annus confusionis)*, jest to 46 rok przed Chr., w którym wprowadzony został kalendarz juljański. **R.** *platonicznym* nazywa się niekiedy czas obiegu punktu równonocnego po ekliptyce, co wynosi około 26,000 lat (ob. Równonocne punkty).— Ze zmian wywołanych różnem położeniem słońca w ciągu roku najważniejsze są *pory roku*.—Ponieważ ekliptyka przecina dwa razy równik, przeto słońce dwa razy w ciągu roku znajduje się na równiku, co ma miejsce 20—21 marca i 22—24 września, największe zboczenie północne słońce ma miejsce 20—21 czerwca, największe południowe 21—24 grudnia; cztery te daty są początkami czterech pór roku, pierwsze są chwilami porównań dnia z nocą, drugie przesileń. Gdy na półkuli płn. jest wiosna, na płd. przypada jesień, gdy na płn. lato, na płd. zima. Rozmaitość pór **R.**, rozmaita ilość ciepła odbieranego od słońca przez okolice ziemi w różnych czasach, pochodzi, jak to okazał Kopernik, stąd, że oś obrotu ziemi względem płaszczyzny drogi ziemskiej pochylona jest pod kątem 66° 32′ i przytem zachowuje położenie zawsze jednakie (równoległe względem siebie). Położenie ziemi względem słońca w czterech powyższych datach roku wyobraża fig. 1. W położeniu A 22 grudnia jest ku słońcu zwrócony biegun płd. S, gdy biegun płn. N i cały obszar poza kołem biegunowem płn. (które od bieguna oddalone jest o 23°28′) pogrążony jest w ciemności. W tem przeto położeniu, w końcu grudnia, słońce dla mieszkańców strefy podbiegunowej północnej wcale nie wschodzi, dla mieszkańców strefy podbiegunowej płd. wcale nie zachodzi. Po za temi strefami słońce wschodzi i zachodzi,

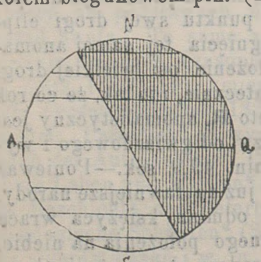

Fig. 2. Położenie ziemi względem słońca w końcu grudnia.

ale długość dnia i nocy w różnych punktach ziemi jest różna, co wyraźniej przedstawia fig. 2, na której AQ oznacza równik, linje do niej równoległe różne równoleżniki. Widzimy, że wskutek obrotu dziennego ziemi każdy punkt półkuli płd. dłużej bawi w stronie oświetlonej przez słońce, każdy punkt półkuli płd. dłużej w stronie pogrążonej w ciemności; na półkuli płd. są zatem dni dłuższe od nocy, na półkuli płn. noce dłuższe aniżeli dni, pierwsza ma zimę, druga lato. W końcu marca ziemia zajmuje położenie B (fig. 1); jeżeli tu przedłużymy płaszczyznę równika, przechodzi ona przez słońce, które tedy dostrzegamy teraz na równiku niebieskim. Wszystkie równoleżniki pozostają w połowie w stronie ciemnej, a dni i noce są na całej ziemi równe. W położeniu C, które ziemia zajmuje w końcu czerwca, powtarza się stan rzeczy jak w A, ale zjawiska obu półkól są odwrócone; półkula płn. ma lato, półkula płd. zimę. W położeniu D wreszcie, w końcu września, znowu dni i noce są na całej ziemi równe, jak w B.—Ponieważ bieg ziemi około słońca nie jest jednostajny, przeto pory **R.** nie są jednakiej długości; obecnie dla półkuli płn. półrocze letnie jest o 9 dni dłuższe niż zimowe, dla półkuli płd. stosunek jest odwrotny; po upływie znacznego szeregu stuleci stosunek ten się odwróci. Ścisły podział **R.** na cztery pory według położenia słońca ma znaczenie tylko astronomiczne; pod względem meteorologicznym pory **R.** przechodzą stopniowo jedna w drugą. Podział ten jednak **R.** na cztery pory istnieje tylko w znacznych szerokościach geograficznych; w strefie gorącej, przyrównikowej, długość dnia i średnia temperatura zmienia się w ciągu **R.** tylko nieznacznie. W okolicach strefy gorącej można właściwie rozróżnić tylko dwie pory: suchą i wilgotną, które często bezzasadnie nazywają się latem i zimą; pora bowiem wilgotna czyli deszczowa przypada tam właśnie w czasie najwyższego stanowiska słońca, gdy się słońce znajduje w zenicie odpowiedniego miejsca, a najulewniejszy deszcz przypada codziennie w południe, gdy słońce góruje: są to najulewniejsze na ziemi deszcze, których opisy podali Humboldt i inni podróżnicy. Na samych biegunach dzień i noc trwają przez półrocze, tam zatem lato równoznaczne jest z dniem, zima z nocą. Na kołach biegunowych najdłuższy dzień i najdłuższa noc trwają przez całą dobę.

Rok, Roki, w dawnem prawnictwie polskiem wyraz, przez który rozumiano termin naznaczony przez powoda do stawienia się przed sądem oskarżonemu. — *Roki walne* to samo, co *wiece* (ob.).

Rok *(rokh)*, w bajkach i opowiadaniach wschodnich często wspominany ptak olbrzymi.

Rokambuł, ob. Czosnek.

Rokicie nad Wisłą, wieś w guber. Płockiej, pow. Lipnowskim, nad Wisłą położona, ma wielce starożytny kościół parafjalny, pochodzący prawdopodobnie wcześniej, niż z XIII wieku.

Roki, ob. Rok, Roki.

Rokicina, ob. Wierzba.

Rokiczana, Czeszka, kochanka Kazimierza Wielkiego, króla polskiego; dla niej to wystawił król pod Krakowem zameczek Łobzów, a potem zwrócił afekta swe do słynnej Żydówki Esterki (ob). J. Korzeniowski wziął **R.** za bohaterkę dramatu lirycznego p. t.: „Rokiczana," do którego muzykę napisał St. Moniuszko.

Rokcelina, *orcelina, rubidyna, cezaryna*, barwnik azowy, używa się do farbowania na czerwono jedwabiu, bawełny i wełny; zastępuje korzystnie orselję i fernambuk. Także to samo co azorubin (ob.).

Rokiet *(Hypnum)*, rodzaj mchów, z rodziny rokietowych czyli gałązkowych, obejmuje przeszło 200 gatunków, których znaczna liczba rośnie u nas; niektóre z nich służą do celów technicznych, do wyścielania, utykania szpar, do zapełniania odstępów między oknami w zimie, dawniej używane były w celach lekarskich. *H. triquetrum*, jeden z najpiękniejszych mchów, bardzo pospolity, używał się przeciw kaszlowi i krwotokom.

Rokiet. *b* owoc dojrzały.

Rokieta, gatunek komży kanoników i biskupów.

Rokita, *Rokicina*, ob. Wierzba.

Rokita Jan, brat czeski, rodem z Litomyśla w Czechach, podczas prześladowania swych współwyznawców przeniósł się do Polski i był tu senjorem braci czeskich od 1569 w Gołuchowie i Koźminku; potem konsenjor zborów wielkopolskich, † 1591. Był to mąż uczony i dobry mówca. W r. 1570 przyłączył on się do poselstwa wyprawionego przez Zygmunta Augusta do Iwana Groźnego i rozmowę, którą miał z carem opisał w języku polskim, którą Jan Łasicki przełożył na język łaciński i umieścił w dziele: „De Russorum, Moscovitorum et Tartarorum religione" (Spira, 1582).

Rokita, w podaniu ludowem djabeł kuszący, który lubi przesiadywać na błotach i w gęstych i nizkich lasach.

Rokitański Karol, anatom patolog, * 1804 w Königgraetz w Czechach, † 1878 w Wiedniu. Kursa lekarskie odbywał w Pradze i Wiedniu; w r. 1828 został doktorem medycyny, następnie był asystentem przy katedrze anatomji patologicznej, prosektorem kliniki wiedeńskiej, w r. 1834 profesorem anatomji patologicznej, w 1848 r. rektorem honorowym uniwersytetu praskiego, w r. 1850 rektorem uniwersytetu wiedeńskiego. Najważniejszem jego dziełem jest „Handbuch der pathologischen Anatomie" (Wiedeń, 1845, 3 wyd., 1855—61).

Rokitański Karol.

Prócz mnóstwa dokładnych opisów rozmaitych procesów patologicznych, podał własną teorję chorób, która wszechwładnie przez pewien czas w nauce panowała (ob. Anatomja patologiczna). Był mianowicie wyznawcą patologji humoralnej, główną przyczynę wszelkich chorób upatrywał we krwi, w jej zmianach, w „krazie krwi," stąd rozróżniał krazę tyfusową, krazę gruźlicową i t. p.; pierwszy wprowadził anatomję patologiczną do diagnostyki lekarskiej. Pozostawił wiele prac anatomo-patologicznych. Dokładną ocenę jego działalności tkankowej i zawiera księga pamiątkowa „Rokitansky" (Wiedeń, 1874).

Rokitnik, ob. Bodłak.

Rokitno, wieś w gub. Warszawskiej, powiecie Błońskim, nad rzeką Rokitną, o 4 wiorsty od Błonia odległa, sławna z odpustów, licznie przez Warszawian uczęszczanych.

Rokoko (od franc. wyrazu rocaille) nazwa architektonicznego i ornamentacyjnego stylu, wytworzonego we Francji za czasów rejencji i rozpowszechnionego za Ludwika XV w całej Europie. Styl **R.** powstał z Baroku, nie wprowadził żadnych zmian w budowie i stosowany był głównie do dekoracji. Por. Zahn „Barock, Rokoko und Zopf" (w „Zeitschrift für bildende Kunst," 8 t., Lipsk, 1873); Schumann „Barock und R." (1885); Dohme i Garlitt „Die Architektur und das Kunstgewerbe des 17 und 18 Jahrhunderts" (Berlin, 1834 i nast.); Gurlitt „Geschichte des Barockstils des Rokokos und des klassizismus" (Sztutgard, 1886—88).

Roksana, małżonka Aleksandra W., córka zogdyańskiego księcia Oksyartesa, po śmierci męża powiła syna, z którym w r. 311 przed Chr. została zamordowaną przez Kasandrosa.

Roksolana, słynna z piękności i rozumu faworyta i żona Solimana (Sulejmana) II, sułtana tureckiego. Pochodziła ona podobno z Rusi Czerwonej i miała być córką popa; sam zresztą Sulejman własnemi słowami świadczył o jej polskiem pochodzeniu. Porwana bardzo młodo, dostała się do seraju, gdzie otrzymała wychowanie pod opieką matki Sulejmana. Z nieporównaną pięknością łączyła wielkie zdolności umysłowe, talent do muzyki i tańca. Nadane jej przez Turków nazwisko *Khurrem* (wesoła) świadczy, iż zalety charakteru uzupełniały jeszcze te liczne doskonałości. Walide (matka sułtana) opiekunka **R.** ułatwiła jej zyskanie względ-

dów syna. Wdzięki i wyższość umysłowa przy wielkim takcie pozwoliły **R.** panować nad sułtanem aż do śmierci. Wpływ tej potężnej sułtanki rozciągał się do wszystkich spraw. Skinieniem jednem niemal zrzucała niechętnych sobie dygnitarzów. Protegowała uczonych i artystów; przyozdobiła Konstantynopol kilku pięknemi gmachami, zmarła w 1558 r. po przeszło trzydziestoletniem panowaniu nad sercem i umysłem Sulejmana. Ob. Rohatyn. Por. Życiorys **R.** w *Tygodniku Ilustr.* z roku 1866 (№ 353 i 5).

Rokycana, właściwie *Jan z Rokycan,* arcybiskup czeski utrakwistowski, syn kowala z Rokycan. Udawszy się na studja do Pragi, był tam uczniem Jakoubka ze Strzibra i 1415 został bakałarzem nauk wyzwolonych. W r. 1418, jako gorliwy kapłan utrakwistów, był powoływany przed sąd soboru kostnickiego. 1424 r. udał się na czele Prażan do ciągnącego przeciwko Pradze Żyżki i gorącą wymową nakłonił go do pokoju. Później był **R.** kaznodzieją (1426), a 1429 mianowany wikarjuszem generalnym arcybiskupa Konrada. **R.** należał do stronnictwa umiarkowanych kalikstyn (kaliszników), pomiędzy którymi odznaczał się rozumem i głęboką nauką. 1431 miał udział słoneczowach pomiędzy Taborytami a mistrzami uskimi, wytykając Taborytom, [illegible] wszego zaraz dnia, 7 fałszywych zdań. 1432 [illegible] znajduje posłów czeskich, umawiających się [illegible] z delegatami soboru bazylejskiego. Tegoż roku przez sejm kutnohorski był wybrany posłem na sobór bazylejski. Zasługi jego były powszechnie uznane w Czechach, co spowodowało, że 1435 stany oraz duchowieństwo utrakwistowskie wybrały go na arcybiskupa praskiego; potwierdzenia papieskiego jednak nie otrzymał. Broniąc gorliwie praw swych współwyznawców, ściągnął na się prześladowanie ze strony króla Zygmunta i 1437 r. zmuszony był ujść z Pragi, do której wrócił dopiero 1448 r. po zdobyciu jej przez Jerzego z Podiebrad. Uroczyście przyjęty przez Prażan, został proboszczem w Tynie i zarazem administratorem utrakwistów i na stanowisku tem zostawał do śmierci 1471 r. Wywierał wielki wpływ, jako wyborny kaznodzieja i człowiek nader czynny. Pozostawił wiele dzieł w języku czeskim, z których najciekawszą pod względem historycznym jest polemika jego przeciwko braciom czeskim („List proti bratrzim 1468“ i „Epistola missa ad Muldavium contra Picardos 1469“), oraz przeciw Przybramowi, w obronie przyjmowania Komunji pod dwiema postaciami: („Obvinieni mistrzé pražských Przibrama a Hilaria i t. d.“ i „Traktat proti szesti rzeczem doktoru pobiehlych“).

Rokycany (niem. *Rokitzan*), miasto w Czechach, nad Klabawą, ma kościół, ratusz, szkołę rolniczą i muzyczną, fabryki, 5,000 mieszk., Czechów. Miasto było spalone 1421 r. w czasie wojen husyckich; obecnie należy do najbogatszych gmin czeskich.

Rola, pulchna warstwa ziemi, rozprzestrzeniona na jej powierzchni, w której wyrastają rośliny dzikie lub uprawne; rolnik jednak nazywa **R.** tę tylko warstwę, która przy oraniu zostaje odwróconą. **R.** zawiera w sobie, oprócz części mineralnych, mnóstwo szczątków organicznych, zwłaszcza próchnicę (ob.); części jej mineralne są bardzo rozmaite, zależne od natury pokładów, ze zwietrzenia i wogóle z których przeobrażenia warstwa rodzajna powstała. Z wejrzenia **R.** przedstawia mieszaninę piasku i gruzu. Grubość warstwy **R.** jest bardzo różna, zależna w ogóle od łatwości, z jaką wietrzeją pokłady, z których powstaje. Najlepszą **R.** wydają margle, niektóre wapienie, lawy, bazalty martwica wulkaniczna, serpentyn, piaskowiec z lepiszczem marglowem, oraz zbity spat polny; mniej silną **R.** wydają: granit, gnejs, łupek graniasty, szarowaka i piaskowiec z lepiszczem gliniastem. Co do dalszych szczegółów o składzie chemicznym roli i różnych jej rodzajów, ob. Ziemia.

Rola, w języku teatralnym część djalogu dramatycznego, wypowiadana przez jednego artystę. Role pod względem scenicznym dzielą się na rozmaite rodzaje, z których zwykle jednemu artysta dramatyczny głównie się poświęca; odróżniamy zwykle role: bohaterów, bohaterek, kochanków i kochanek. ojców i matek szlachetnych, ojców i matek komicznych, charaktery czarne, komiczne, lokajów, pokojówek i t. p.

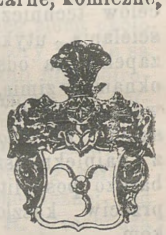

Rola.

Rola, herb: W polu czerwonem — róża biała, wkoło niej trzy kroje żelazne od pługa. U szczytu 5 piór strusich.

Rola, pseudonim T. J. Piekarskiego i Władysława Wolskiego.

Roland, najsłynniejszy z bohaterów podań Karolińskich i paladynów Karola W. Jeden tylko Einhard w „Vita Caroli Magni“ twierdzi, że **R.** istniał rzeczywiście, i że zginął 778 r., podczas odwrotu cesarza z Hiszpanji pod Roncevalles. Może być jednak, że wiadomość ta z podań dopiero przeszła do historji. **R.** miał być człowiekiem walecznym, silnym i pobożnym, synowcem Karola W., a synem jego siostry Berty. Najsłynniejszem z podań o przygodach jego jest to, które stanowi treść tak zwanej pieśni o Rolandzie. Bardzo już wcześnie podanie to było obrabiane w ludowych pieśniach francuskich, które są podstawą opowiadania w tak zwanej kronice Turpina (ob.), ułożonej w XI i XII w., oraz epopei ludowej nieznanego poety z XI wieku p. t.: „Chanson de Roland“ albo „de Roncevaux“ (wyd. F. Michela, Paryż, 1837; Génina, Paryż, 1850; Mülera, Getynga, 1863). Stary ten poemat wielokrotnie był obrabiany już w XII i XIII w., między innemi przez Konrada, księdza niemieckiego (przed 1139 r.) p. t. „Ruolandes liet“ (wyd. W. Grimma, Getynga, 1838). Z tego także starofrancuskiego poematu

powstały opracowania nietylko niemieckie, ale także łacińskie, staroangielskie, islandzkie, duńskie, niderlandzkie; włoskie zaś opracowanie Florentczyka Sostegno di Zanobi (z XIV w.) opiera się na dawniejszych poematach włoskich. Hiszpańskie romanse o **R.** wypłynęły z tradycji francuskich, ale znacznie starszych od rzeczonego powyżej poematu. Nie sięgają one za wiek XIII i zamieszczone są u Wolfa i Hofmana „Primavera de Romances“ (Berlin, 1856). Wszystkie te jednak poematy średniowieczne ustępują pierszeństwa epopejom bohaterskim poetów włoskich XV i XVI w., jak: „Morgante maggiore“ Ludwika Pulci; „Orlando inamorato“ Boyarda i „Orlando furioso“ Arjosta. — Por. Schmidta „Ueber die italien. Heldengedichte aus dem Sagenkreise Karl's d. Gr.“ (Berlin, 1820).

Roland de la Platière Jan Marja Chrzciciel, mąż stanu francuski i uczony, * 1734 w Thizy pod Villefranche. W 19 r. życia opuściwszy dom ojcowski, bez żadnych prawie środków podróżował po Francji, aż wreszcie przy pomocy swego krewniaka, inspektora rzemiosł w Rouen, otrzymał miejsce w tej gałęzi administracji, a usilną pracą nabył wiele gruntownych wiadomości i w kilka lat potem wystąpił jako pisarz fachowy. Podczas wybuchu rewolucji był generalnym inspektorem rzemiosł i fabryk w Lionie. Wybrany z tego miasta 1791 deputowanym do Zgromadzenia ustawodawczego, przyłączył się do Żyrondystów, i oświadczył się za rzecząpospolitą; przy pomocy Brissota otrzymał w marcu 1792 r. tekę ministra spraw wewnętrznych i zarządzał swym wydziałem z wielką roztropnością, ale obrażał króla swą bezwzględnością. Za ostry list, napisany (za dyktowaniem żony) 10 czerwca do Ludwika XVI, został natychmiast uwolniony, lecz już 10 sierpnia po upadku tronu zajął dawne stanowisko. Występując jednak nieprzyjaźnie przeciw Jakobinom, złożył urząd i w chwili upadku Żyrondystów miał być aresztowany w pierwszych dniach czerwca 1793 r. Zdołał jednak zbiedz do Rouen, gdzie się ukrywał aż do śmierci swojej żony. Dowiedziawszy się o jej straceniu, wyszedł z ukrycia i wzorem dawnych rzucił się na miecz własny 15 listopada 1793 r. niedaleko Rouen. Był to człowiek wykształcony i prawy, ale porywczy i szorstki. Z pism jego treści przemysłowej i politycznej, zasługuje na wzmiankę: „Dictionnaire des manufactures et des arts, qui en dépendent“ (3 t.).

Roland de la Platière Marja Joanna, żona poprzed., * 1754 r. Córka miedziorytnika Philipon. Odebrała świetne wykształcenie, a obok zalet ciała, odznaczała się pięknemi przymiotami duszy i energją niezwykłą. Wbrew woli ojca, poślubiła 1779 r. Rolanda, nie tyle z miłości, ile z szacunku dla jego charakteru. Przez studja nad literaturą grecką i rzymską, przejęła się zasadami republikańskiemi i z zapałem powitała rewolucję. Wywierając na męża wpływ nieograniczony, wciągnęła go w wir rewolucyjny, a gdy został ministrem, czynny brała udział w jego pracach i dom swój otworzyła dla wszystkich znakomitości ówczesnych. Hołdując filozofji ówczesnej, wystosowała do papieża, za to, że nie pozwolił księżom składać przysięgi konstytucyjnej, list nadzwyczaj ostry i śmiały. Po ucieczce męża prowadziła ze zbiegłymi Żyrondystami korespondencję w celach kontrrewolucyjnych i uwięziona z tego powodu, z wielką odwagą dała głowę pod gilotynę 8 listop. 1793 r. W więzieniu napisała swe „Mémoires“ (2 t., Paryż, 1820; nowa ed. Paryż, 1864, w których znajdują się także inne jej pisma). Dauban wydał jej „Lettres, en partie inédites“ (2 t., Paryż, 1867), oraz „Etude sur Madame Roland“ (Paryż, 1864). Por. M. Blind „Madame R.“ (Londyn, 1886).

Roland Marja.

Rolety (z franc. *rouleau*), zasłony u okna, bądź z tkanin, bądź też z wązkich płytek drewnianych, które za pomocą sznura nawiniętego na blok podnoszone i opuszczane być mogą. Niekiedy używają się dwa bloki, w górze i u dołu, a ruch zasłony dokonywa się za pomocą przechodzącego przez nie sznura bez końca. Lepiej działa kółko zębate, które zahacza się o odpowiedni pręcik i zatrzymuje, skoro sznur zostaje z ręki wypuszczony; do tego samego celu służą zresztą i inne urządzenia. W wagonach używają się **R.**, zatrzymywane w każdem położeniu działaniem sprężyny i kółka zębatego.

Rolin Jacknemyns Gustaw, polityk belgijski, * 1835 w Gent. W r. 1878 był liberalnym członkiem izby, 1880 — 84 ministrem spraw wewnętrznych, w r. 1891 został członkiem międzynarodowego sądu w Kairze; 1892 r. ministrem cesarza sjamskiego. Będąc sekretarzem instytutu dla prawa narodów, wydawał *Annuaire* i *Archives de droit international et de législation compareé* (1874).

Roliński Franciszek, profesor akademji krakowskiej i kilkakrotnie jej rektor, rodem z Pabjanic, † 1674 w Krakowie, gdzie był zarazem i rajcą miejskim; zostawił po sobie sławę biegłego lekarza i matematyka.

Roliński Marcin, lekarz, * 1776 roku we Lwowie, † 1839 roku w Warszawie. Medycynę studjował w Wiedniu, a po otrzymaniu tam stopni naukowych, zajmował się naprzód praktyką lekarską, następnie był lekarzem cyrkułowym na Bukowinie i w Galicji, a później fizykiem województwa Podlaskiego. W r. 1820, w skutek ogłoszonego konkursu, otrzymał katedrę anatomji w uniwersytecie warszawskim, w r. 1823 został profesorem radnym, a w r. 1834 członkiem rady lekarskiej. Znacznie rozwinął gabinet anatomiczny, tak, że liczbę okazów podniósł w nim

z 242 do 2034. Wiele prac pozostawił w rękopisie.

Rolle Jan Henryk, kompozytor religijny, * 1718 w Quedlinburgu, był dyrektorem muzyki w Magdeburgu, † 1785. Znany jest głównie jako autor wielu oratorjów i motetów.

Rolle Antoni Józef, lekarz i historyk polski, * 1830 we wsi Henrykówka na Podolu, z rodziny pochodzenia francuskiego (Rollet), † 1894 w Kamieńcu Pod., medycynę studjował w Kijowie, Niemczech i Paryżu, poczem 1860 jako lekarz osiadł w Kamieńcu Podolskim i był sekretarzem stałym Towarzystwa lekarzy podolskich aż do czasu jego rozwiązania 1865; był też członkiem kilku towarzystw lekarskich. Ogłosił kilka prac lekarskich, jak rozprawę „O chorobach umysłowych“ i in., głównie jednak z zamiłowaniem oddawał się pracom historycznym. Będąc jeszcze studentem, ogłosił w *Gazecie codziennej* kilka poezji, a następnie zamieścił w niej 1856 — 1857 szereg opowiadań: „Jadwisia,“ „Pan Dominik,“ „Okolica naddniestrowa podolska,“ „Kilka wspomnień z akademickiego życia.“ W 1857 i 1858 pisywał do *Gazety Warszawskiej* korespondencje z nad Dniestru i „Listy z Wędrówki“ (Saksonji). W 1866 ogłosił w „Kalendarzu illustrowanym“ Jaworskiego „Monografję Tynna,“ oraz „Wędrówki po Besarabji.“ W 1869—70 umieścił w *Dzienniku dla archeologów* Stanisława Krzyżanowskiego dwie ciekawe rozprawy: „O drukarniach kresowych“ i „O drukarni i sztycharni w Berdyczowie.“ Od 1869 pisywał do *Przeglądu polskiego* w Krakowie, do *Gazety lwowskiej* i wychodzącego przy niej *Przewodnika naukowego i literackiego*. Prace swoje historyczne oznaczał pseudonimem *Dr. Antoniego J.*— Osobno wydał: „Zameczki podolskie na kresach“ (Kraków, 1869); „Tadeusz Leszczyc Grabianka i Teresa ze Stadnickich, jego małżonka“ (Lwów, 1875), monografja przez krytykę bardzo dobrze przyjęta; „Opowiadania historyczne“ (Lwów, 1875), obejmujące obrazy dziejów ziemi Podolskiej w drugiej połowie XVII wieku. Szereg ten ponurych monografji historycznych, odznaczających się istotnemi zaletami opowiadania, obejmuje „Pod półksiężycem,“ opis rządów tureckich na Podolu; „Książę Sarmacji“ — tytuł ten nadali Turcy Jurkowi Chmielnickiemu, synowi Bohdana; „Odwiedziny monarsze w Kamieńcu,“ gdzie najwybitniejszą postacią jest Witt, komendant warowni kamienieckiej; „Na kresach,“ z czasów konfederacji barskiej; „Dwór tulczyński i „Losy pięknej kobiety,“ których bohaterami są Szczęsny Potocki i żona jego Zofja; „Tynna w końcu XVIII wieku“—napotykamy tu wiele ciekawych osobistości, obracających się koło księcia Karola de Nassau, właściciela Tynny.—„Nowe opowiadania historyczne“ (w. 2, Lwów, 1878), obejmują: „Pod krzyżem,“ (dzieje odzyskania Kamieńca); „Losy kresowego miasteczka“ (Studzienicy); „Wartabiet,“ z historji Ormian; „Zemsta kozacza,“ zemsta Haneńki nad dzielnym wodzem pogranicznym Piwą.—Oprócz tego zamieścił w *Gazecie lwowskiej*: „Porwanie króla“ i wiele innych. W roku 1876 **R.** otrzymał konkursową nagrodę od towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu za sprawozdanie z publikacji rosyjskich, ściągających się do historji trzech ostatnich wieków istnienia Rzeczypospolitej. Rozprawa ta p. t. „Polonica, materjały, dotyczące dziejów Polski, w pismach rosyjskich napotykane,“ obejmuje przegląd 2,500 tomów i 6,000 dokumentów rosyjskich.—Ogłosił jeszcze: „Trzy opowiadania“ (Lwów, 1880), obejmujące *Iwan Podkowa*, pogląd na tworzenie się kozaczyzny; „Wielka prywata,“ dzieje Wasyla Konstantego Ostrogskiego i „Semen Nalewajko;“ „Księga pamiętnicza majora A. Ptaszyńskiego 1769—93“ (Kraków, 1881). Oprócz tego w różnych czasopismach zamieścił znaczną liczbę mniejszych rozpraw, jak „Gospodarstwo naszych prababek;“ „Macosza dola“ i in. „Zameczki podolskie na kresach multańskich,“ wyszły 2 wydania (Kraków, 1880). Por. „Słownik lek. pol.“

Rolle Antoni.

Rollenhagen Jerzy, dydaktyczny poeta niemiecki, * 1542 w Bernau w marchji Brandeburskiej, rektor szkoły katedralnej w Magdeburgu, † 1609. Znany jest szczególnie jako autor alegoryczno-satyrycznego poematu dydaktycznego p. t. „Der Froschmeusler“ (Magdeburg, 1595), który wciągu XVII wieku był jedną z najulubieńszych książek w Niemczech. Wyjątki z niego dał G. Schwab (Tüb., 1819). **R.** słynął także jako wyborny pedagog i znakomity kaznodzieja.—Porów. Lütcke „Leben des Georg Rollenhagen“ (2 zeszyty, Berlin, 1846—47).—Syn jego, *Gabrjel Rollenhagen*, odznaczył się również w literaturze, mianowicie dziełem: „Vier Bücher Indianischer Reysen“ (Magdeburg, 1603 i późn.), poezjami „Juvenilla“ (tamże, 1606) i komedją „Amantes Amentes“ (tamże, 1614).

Roller Henryk, stenograf, * 1839 w Berlinie, był zawodu stolarzem, ale w 1862 zajął się stenografją i znacznie uprościł system Arendsa. System Rollera znacznie się rozpowszechnił w Niemczech i został zastosowany do kilku innych języków. W 1895 wykład tej metody ukazał się już w 42 wydaniu. Por. Sack „Die Rollersche Stenographie“ (1891).

Rollin Karol, jeden z najpopularniejszych historyków francuskich, * 1661 w Paryżu, † 1741. Syn biednego nożownika, ukończył przy protekcji pewnego Benedyktyna gimnazjum, a później studjował teologję w Sorbonie. Nie przyjmując wyższych święceń, otrzymał 1683 profesurę w Collège Plessis, a 1688 w Collège de France; 1694—95,

oraz od 1720 był rektorem uniwersytetu. Wszystkie prawie jego dzieła historyczne, przeznaczone dla młodzieży, odznaczają się pięknym stylem i jasnością wykładu; cieszyły się też w swym czasie nadzwyczajną wziętością. Najgłówniejsze z nich są: „Histoire ancienne des Egyptiens, des Carthaginois etc.“ (13 t., Paryż, 1730—1738; 6 t. 1740 i częściej), oraz „Histoire romaine“ (16 t., Paryż, 1739 sq.; 8 t., 1740), doprowadzona tylko do bitwy pod Actium; kontynuował ją Crévier (uczeń **R.**) i wydał p. t. „Histoire des empereurs romains depuis Auguste jusqu'à Constantin“ (12 t., Paryż, 1750), której znowu ciąg dalszy dał Lebeau. Ogólny zbiór dzieł **R.** wydali Guizot (30 t., Paryż, 1820) i Letronne (30 t., Paryż, 1821).

Rollinat Maurycy, poeta francuski, * 1853; wydał: „Dans le Braudes“ (1879); „Les Nevroses“ (1883); w duchu Baudelaire'a: „L'Abîme“ (1886); „La Nature“ (1893).

Rollo (fr. Raul), pierwszy książę Normandji, pochodził z Norwegji, skąd wygnany popłynął z drużyną na morze, wojował w Szkocji i kilkakrotnie napadał brzegi Francji północnej. W 885 oblegał Paryż i osiadł na północno-zachodnich brzegach Francji. Aby go uspokoić, dał mu król Karol swoją córkę za żonę i kawał ziemi jako lenno. **R.** przyjął na chrzcie imię Roberta i stał się jednym z obrońców Francji. Drużyna jego prędko się zromanizowała.

Rolnica, toż co perz, ob. Pszenica.

Rolnictwo, ob. Gospodarstwo wiejskie.

Rolnicze sprzęty i machiny, narzędzia służące do mechanicznego obrabiania roli, jak łopata, kosa, sierp, pług, brona, socha i t. d., albo też większe machiny, jak żniwiarka, sieczkarnia, lub pług parowy. Aż do końca XVIII w. rolnictwo posługiwało się jedynie najprostszemi środkami mechanicznemi, machiny rolnicze zaczęły się rozpowszechniać dopiero w XIX wieku i coraz rozleglejsze zyskują zastosowanie, a to wpłynęło na zupełne przeobrażenie dawnych metod gospodarstwa wiejskiego. Opis tych machin podany jest pod właściwemi ich nazwami. Por. Wroński „Maszyny rolnicze“ (Warszawa, 1896); Wüst „Landwirtschaftliche Maschinenkunde“ (2 wyd., 1889); Perels „Ratgeber bei Wahl und Gebrauch landwirtschaftlicher Geräte und Maschinen“ (6 wyd., 1889).

Rolnicze stacje doświadczalne, zakłady przeznaczone do opracowywania naukowego kwestji, mających łączność z rolnictwem, i udzielania wskazówek naukowych rolnikom. Pierwsza taka stacja była urządzona w Möckern pod Lipskiem, obecnie Niemcy posiadają ich 50; rozwinęły się również i w innych krajach. W Warszawie istnieje stacja oceny nasion przy Muzeum rolnictwa i przemysłu. Por. Kühn i Nobbe „Entwickelung und Thätigkeit der land- und forstwirtschaftlichen Versuchstationen“ (1877), oraz czasopismo „Die landwirtschaftlichen Versuchstationen“ (od 1858 w Dreźnie, obecnie w Berlinie).

Rolnicze szkoły, zakłady naukowe, przysposabiające do racjonalnego prowadzenia gospodarstwa rolnego. Dawniej rolnictwo uprawiano tylko empirycznie. Szkoły rolnicze zawodowe powstały dopiero w naszej epoce. Po różnych przeobrażeniach, jakim szkoły te ulegały, urobiły się ostatecznie trzy ich typy: szkoły niższe, średnie i wyższe. W pierwszych przeważnie kierunek praktyczny, w drugich mieszany, t. j. ogólnokształcący i empiryczny, w trzecich nakoniec przeważnie teoretyczny, ale z doświadczeniem na fermach i polach. Szkoły niższe mają głównie na celu kształcenie włościan w kierunku racjonalniejszej agronomji; średnie dążą do tego, aby młodym ludziom, pragnącym poświęcić się rolnictwu, dać odrazu w szkole, ogólno kształcącej, podstawę tej wiedzy; wyższe dają największy stopień wykształcenia zawodowego, pozwalający tak samo poświęcać się następnie praktyce gospodarczej, jako też nauce specjalnej, odpowiadają więc uniwersytetom. Akademje rolnicze były też najpierwszemi zakładami naukowemi w tej specjalności. Najdawniejsza szkoła rolnicza założona została przez Thaera w Möglin w 1806. U nas w 1818 z inicjatywy hr. Ludwika Platera założono w Warszawie „Szczególną szkołę leśnictwa;“ w 1832 r. zamknięto ją dla braku funduszów. W 1820 r. otwarto w Marymoncie pod Warszawą „Instytut agronomiczny;“ w 1862 połączono go z „Instytutem politechnicznym i rolniczo-leśnym w Puławach.“ W 1863 wykłady przerwano, a w 1869 otwarto w Nowej Aleksandrji (dawnych Puławach) „Instytut gospodarstwa wiejskiego i leśnictwa.“ Było też w Królestwie 5 niższych szkół rolniczych, założonych podług ustawy z 1859, ale w 1865 wszystkie zamknięto. Niedawno powstała niższa szkoła rolnicza dla żydów w państwie Rosyjskiem; jest prócz instytutu w Nowej Aleksandrji jeden jeszcze tylko wyższy zakład naukowy rolniczy w Moskwie p. n. „Moskowski instytut rolniczy“ położony w pobliżu miasta na fermie Petrowskoje-Razumowskoje. Nadto przy politechnice Ryskiej jest wydział agronomiczny. Szkół średnich jest około 10, niższych około 50. Była też polska szkoła rolnicza wyższa w Żabikowie pod Poznaniem imienia „Haliny“ z fundacji hr. A. Cieszkowskiego; szkołę tę 1878 rząd pruski zamknął. Tak samo zwinięto w 1881 akademję rolniczą w Prószkowie. Do słynniejszych wyższych zakładów agronomicznych w Niemczech należą: Berlińska szkoła główna rolnicza, akademje w Poppelsdorfie i Hohenheimie. Galicja posiada dobry systemat szkół rolniczych. W uniwersytecie krakowskim jest wydział rolniczy (studjum rolnicze), wyższa szkoła rolnicza istnieje w Dublanach, krajowa średnia w Czernichowie i sześć szkół niższych. — W Wiedniu istnieje „Szkoła główna rolnicza.“ We Francji najwyższą akademją

agronomiczną jest „Narodowy instytut agronomiczny“ w Paryżu. Wzorowy zakład wyższy jest w Szwajcarji w Zurychu, mianowicie wydział rolniczy politechniki. Porów. „Encyklopedję rolniczą;“ „Szkoły rolnicze i leśnicze“ dra J. Lutosławskiego.

Rolnicze towarzystwa. Są to związki zawodowe rolników, połączonych w ciało zbiorowe, dążące do celu rozwoju i popierania interesów rolnych. W zasadzie mają one dwa typy: 1) jedne pragną rozkrzewić zdobycze wiedzy i doświadczeń na polu rolnictwa, 2) drugie dążą do bezpośrednich korzyści dla stowarzyszonych; pierwsze więc mają cele społeczne, drugie zarobkowe. Już w w. XVIII istniały w Szkocji i Anglji towarzystwa rolnicze we Francji; powołano je do życia w drugiej połowie VII stulecia, poczem rozpowszechniły się po całej Europie. Słynne są do tej chwili: królewskie towarzystwo rolnicze angielskie (Royal agricultural Society of England, założone r. 1838), Tow. rolników francuskich *(Société des agriculteurs de France*, zał. r. 1761), niemieckie Tow. rolnicze *Deutsche Landwirtschaftliche Gesellschaft*, założone r. 1884;, królewsko-duńskie Tow. rolnicze, założone 1769. U nas w kraju istniało Tow. rolnicze, które duże zasługi oddało społeczeństwu i w 1862 zostało zamknięte. Stowarzyszenie rolnicze w znaczeniu ścisłem, czyli związki zarobkowe rolników, powstały znacznie później. Dążność do współzawodniczenia skutecznego z techniką handlową, wywierającą ujemny nacisk na interesy rolne, powołała je do życia. W stowarzyszeniach tych zresztą czasami łączy się cel społeczny, ogólnie utylitarny z interesami bezpośredniemi. Związki zarobkowe rolników doszły do wielkiego rozwoju we Francji, Niemczech i Danji. We Francji, choć powstały względnie późno, doszły do znakomitego wydoskonalenia i zróżniczkowania, przyczem jednak są znowu połączone we wspólny związek centralny, t. w. „Centralny syndykat rolników francuskich. Wszystkie te stowarzyszenia są wydatnemi i skutecznemi organizacjami samopomocy, które podnoszą dobrobyt rolniczy. U nas w latach ostatnich powstał cały szereg towarzystw i syndykatów rolniczych, łączących się przeważnie podług gubernji. Syndykaty są stowarzyszeniami w ścisłem znaczeniu, czyli spółkami zarobkowemi; towarzystwa mają nadto na celu krzewienie wiedzy, udoskonaleń i t. p.

Rolnik województwa Sandomierskiego, pseudonim Macharzyńskiego.

Roloff Fryderyk, weterynarz, * 1830, † 1885, kształcił się w szkole weterynaryjnej w Berlinie, w 1866 r. został profesorem weterynarji w Hali, 1878 dyrektorem szkoły weterynaryjnej w Berlinie. Napisał: „Die Rinderpest“ (2 wyd., 1877); „Beurteilungslehre des Pferdes und der Arbeitsochsen“ (1870); „Die Lungenseucheimpfung“ (Berlin, 1866); „Der Milzbrand, seine Enstehung und Bekämpfung“ (1863); „Handbuch der gerichtlichen Tierheilkunde“ (1888). Od 1878 wydawał: „Archiv für wissenschaftliche und praktische Tierheilkunde.“

Roma, łacińska nazwa Rzymu.

Roma locuta est, *causa finita est*—Rzym (t. j. papież), wyrzekł, rzecz skończona—przełożona na język łaciński cytata z napisanej przez ks. Grécourt przeciwko Jezuitom satyry „Philotanus“ (1720, wiersz 784: „Rome a parlé, l'affaire est terminée“).

Romagna (wym. *Romanja*), okolica włoska, która do 1860 r. stanowiła część północną Państwa Kościelnego; obejmowała cztery delegacje: Bolonję, Rawennę, Ferrarę i Forli.

Romagnosi Jan Dominik, włoski filozof i prawnik, * 1761 w Salso-Maggiore pod Piacenzą, † roku 1835, jako profesor prawa w Korfu, W latach 1806—17 był profesorem w Medjolanie. Ważniejsze jego dzieła są: „Genesi del diritto penale“ (4 wyd., Florencja, 1832) i pisma treści historyczno-filozoficznej, zamieszczone w ogólnym zbiorze prac jego: „Opere“ (19 t., Florencja, 1832—35).

Romaika, nowo-grecki taniec narodowy.

Romajnie, dwór Prozorów w gub. Kowieńskiej, w pięknem położeniu blizko Niewiaży, podobno starożytne *Romowe*, jedno z miejsc świętych u pogańskiej Litwy, wspomniane w kronikach krzyżackich p. n.: *Romayne*.

Roman, miasto okręgowe w Rumunji (Mołdawji), nad rz. Mołdawą, w pobliżu ujścia jej do Seretu, posiada 11 kościołów, seminarjum, piękny most i liczy 20,000 miesz. Jest siedzibą biskupa greckiego.

Roman, papież, 897, * w Gallere pod Cività Castellana, † 898 r. w Rzymie. Będąc archidjakonem, został po Stefanie VI wyniesiony na tron papieski; zmarł po 4 miesiącach i 23 dniach rządzenia kościołem.

Roman *Mścisławicz*, zrazu książę włodzimierski, a potem halicki, był siostrzeńcem Mieszka Starego i Kazimierza Sprawiedliwego (jak mówi kronika hipaciejowska), jest więc synem Agnieszki, którą matka hr. Bergen, wdowa po Bolesławie Krzywoustym, i bracia wydali trzyletnią dopiero za mąż za Mścisława Iziasławicza, z obawy, by Władysław na swą korzyść przymierza z Rusią nie uczynił (wedle doniesień Orttieba zwiefalteńskiego). W r. 1169—70 z poręki swego ojca został Roman księciem Nowogrodu, ale go Suzdalcy wygnali, osadzając natomiast Ruryka Rościsławicza, ks. na Owruczu, a potem Kijowa, z którego córką **R.** ożenił się. Córkę Teodozę wydał za syna Włodzimierza Jarosławicza, ks. na Haliczu, poczem podmawia Haliczan, by dali Włodzimierzowi do wyboru tron lub popadję, a gdy Włodzimierz wolał ujść z lubą na Węgry, **R.** zajął Halicz, oddawszy bratu rodzonemu Wszewołodowi Włodzimierz. Tymczasem wygnaniec prosi o pomoc Węgrów, którzy proszącego uwięzili, a Halicz dla Andrzeja, syna Beli III, zajęli. Roman pobiegł po ratunek

do brata, teścia, a gdy przegrał bitwę pod Presneńskiem, udał się do swego wuja polskiego Kazimierza. Teraz i po raz wtóry z pomocą Mieszka, drugiego wuja, Wszewołod nie puścił **R.** do Włodzimierza. Schronił się on wtedy do Ruryka, który dał mu mieszkanie i posłał wojska swe do Włodzimierza Romanowi, i osiadł w Bełżu, gdzie † roku 1195 r. Podczas gdy Kazimierz bawił w Haliczu, popierając wygnanego przez Romana i Węgrów Włodzimierza, Mieszko Stary zajmuje Kraków. Kazimierzowi siostrzeńcy: Roman włodzimierski i Wszewołod bełski, dają skuteczną pomoc przeciw zaborcy. Niebawem 1194 — 95 Roman popadł w spór graniczny ze swym teściem, zażądał więc pomocy od swych braci wujecznych Leszka Białego i Konrada, którzy, ze swej strony atakowani przez stryja Mieszka Starego, położyli za warunek mającej się udzielić **R.** pomocy, ratunek wojenny od tegoż. Roman dał żądaną pomoc w bitwie nad Mozgawą 1195 r. Skoro 1198 umarł Włodzimierz Jarosławicz, Leszek Biały wprowadził Romana do Halicza, tak, że Mścisławowicz dzierżył już Halicz, Włodzimierz i Bełż (po śmierci brata). Ruryk, jego teść, zazdroszcząc mu tej władzy, z Olgowiczami czernihowskimi i innymi, chciał mu jej uszczuplić, ale nim do najazdu się przygotował, już **R.** zajął 1202 r. Kijów, osadził tam Ingwara, pomógł Carogrodowi przeciw Połowcom, we dwa lata później jeszcze raz dopadł Ruryka, uwięził go z żoną i swą małżonką w klasztorze, ale wnet się z nim pogodził. Leszek Biały mówił do wdowy po Romanie, że szatan wszczął nieprzyjaźń między jej mężem a nim, bo Władysław (Laskonogi) między innemi, zazdrościł im ich miłości. Być może więc, że nie bez udziału Laskonogiego Roman chciał ubiedz na Leszku Lublin, ale poległ zabity pod Zawichostem 1205 r. Kronika hipacjejowska chwali w nim rozum mędrca, śmiałość lwa, chyżość orła i duch Monomacha; nie brak w nim jednak i objawów okrucieństwa. Założył państwo czerwonoruskie w Haliczu, które w wielkości przewyższone zostało tylko przez zdobycze jego syna Daniela, a wahając się między dwiema cywilizacjami, po długiej walce znikło w Rzeczypospolitej, ostatni blask wydawszy za Władysława Opolczyka.

Roman Tomasz, Norbertanin, żyjący w drugiej połowie XVI i początkach XVII w., wydał: „Katalog albo sumarjusz żywotów świętych zakonu premonstrateńskiego“ (Kraków, 1615); „Katalog świętych panien tegoż zakonu“ (tamże, 1615).

Roman z Pawłowic, pseudonim Rom. Wilczyńskiego.

Roman de la Rose, alegoryczny starofrancuski romans, rozpoczęty około 1237 przez Guillaume'a de Lorris, skończony około 1280 przez Jana Clopinela z Meung-sur-Loire, obszerny utwór poetyczny, zasługujący na szczególną uwagę ze względu historyczno-obyczajowego.

Romana Pedro Caro y Sylva, margr., de..., * r. 1770 na wyspie Majorce, wojownik hiszpański, odznaczył się w kampanji 1793 przeciwko Francuzom; 1807 dowodził korpusem hiszpańskim, który Napoleon do Niemiec poprowadził; później wszakże zwrócił się przeciwko Napoleonowi i utworzył pierwsze zastępy gerylasów. Śród pełnego trudów życia, † 1811 w Cartaxo.

Romana, ob. Rzym.

Romanca, gatunek poezji historyczno-epicznej, będący albo właściwą pieśnią ludową, albo też trzymany przynajmniej w tonie ludowym. **R.** jest płodem fantazji południowej, a w szczególności hiszpańskiej. Zasadniczą cechą **R.** hiszpańskiej jest żywioł właściwy epicznym pieśniom ludowym i koloryt narodowy; nieodzownemi więc jej warunkami są: objektywność możliwa, naiwna prostota, oraz dramatyczność i żywość w przedstawieniu, nacechowanem zawsze barwą narodowości południowej, namiętności i zmysłowości. W literaturze hiszpańskiej odróżniają romance: *historyczne* (np. o Cydzie), *rycerskie* (np. o Karolu W. i jego paladynach), *maurytańskie* (opiewające miłosne awantury, wesołe uroczystości charakteru maurytańskiego) i *pasterskie*, będąc już wytworem poezji kunsztownej. Od połowy XVI w. poczęto układać z **R.** osobne zbiory (Ob. Romancero). Od Hiszpanów przeszła **R.** i do literatur innych narodów; Niemcy zwłaszcza w czasach nowszych uprawiali ją z wielkiem upodobaniem. U Francuzów **R.** jest gatunkiem czystej liryki i oznacza pieśni miłosne; u Anglików przez *romances* rozumieją się większych rozmiarów poezje bohaterskie i romansy. Do literatury polskiej przeszła **R.** od Niemców. Pierwszy je zaczął u nas uprawiać Mickiewicz. Od balady (ob.), z którą ma wiele podobieństwa, tem się różni **R.**, że traktuje przedmioty lżejsze i ma charakter delikatny, naiwnoczuły, balada zaś traktuje przedmioty poważniejsze, epiczne i tragiczne.

Romancero (księga romanc), nazywają tak zbiór romanc (ob.), które od połowy XVI w. wyszły na widok publiczny w Hiszpanji. Niewielką liczbę romanc ogłosił już Castillo w swem „Cancionero“ (1511 i częściej). Pierwszem zaś właściwem **R.** było „Cancionero de romances“ (Antwerpia, bez r., jednakże przed 1550), po którem ukazała się wkrótce „Silva de romances“ (2 t., Saragosa, 1550). Oba te zbiory przedrukowywano bardzo często. Własnego pióra romance wydawali także: Fuentes (1550), Sepulveda (1551), Timoneda (1573), Linares (1573), Padilla (1273) i w. in. **R.** ogólne, t. j. zbiór dokonany ze wszystkich źródeł, tworzy „Flor de varios romances,“ który wychodził częściowo w rozmaitych miejscach (1589—97). Najobszerniejszym przecież zbiorem jest „**R.** general“ (Madryt, 1600). W nowszych czasach starohiszpańskiemi romancami zajmowali się gorliwie i uczeni niemieccy. Wolf i Hoffmann sporządzili krytyczne wydanie najdawniejszych

i najautentyczniejszych romanc p. t.: „Primavera y flor de romances“ (2 t., Bayl. 1856). Najlepszy jednak zbiór romanc dał Hiszpan Duran p. t.: „**R.** general“ (5 t., Madryt, 1828—32, 2 wyd., 2 t., Madryt, 1849—51). Por. Ticknor „History of spanish literature“ (2 wyd., 1865); F. Wolf „Studien zur Geschichte der span. und portug. Nationalliteratur“ (Berlin, 1859).

Romanes George John, fizjolog i psycholog, * 1848 w Kingston w Kanadzie, † 1894, studjował historję naturalną, 1889 został profesorem fizjologji w Royal-Institution w Londynie, następnie w Edymburgu, wreszcie w Cambridge. Z powodu choroby piersiowej porzucił zawód nauczycielski i przebywał w Oksfordzie, gdzie miał własną pracownię fizjologiczną. Należał do najgorliwszych stronników Darwina, który mu pozostawił wszystkie swe notatki treści psychologicznej. Ogłosił „Mental evolution in animals“ (1883); „Mental evolution in man“ (1888, przekł. polski K. Hertza „Rozwój umysłowy człowieka,“ 1897); „Darwin and after Darwin“ (3 t., 1892—97). Pisał też poezje, które wydane zostały po jego śmierci (1896). Por. „Life and letters of G. J. **R.**“ (1896).

Romanista—znawca i badacz prawa rzymskiego, w przeciwstawieniu do Germanistów; także znawca i badacz języków romańskich.

Romanizm, *Romanismus*, w stosunku do religji, to samo co katolicyzm, papizm.

Romanja, *Romania*, pod panowaniem weneckiem, wschodnia część Morei z głównem miastem Napoli di Romania.

Romano, ob. Giulio Romano.

Romano, ob. Ezzelino.

Romanow, dynastja panująca w Państwie Rosyjskiem od 1613 r. Protoplaści, stary dom bojarski, połączyli się z rodem panującym Rurykowiczów przez małżeństwo Anastazji Romanówny z carem Iwanem Wasiljewiczem (1547). Po śmierci Iwana IV, kiedy za rządów Teodora I, Borysa Godunowa i pseudo-Dymitrów, państwo popadło w zamęt, bojarowie wybrali carem Michała Teodorowicza, syna Filareta, metropolity rostowskiego (12 lutego 1613), który był podniesiony do godności patrjarchy moskiewskiego. Po Michale, który † 1634 r., nastąpił Aleksy Michałowicz, syn jego, † 1682, następnie Teodor Aleksiejewicz, Iwan Aleksiejewicz, Piotr Wielki. Po Piotrze († 1725) wstąpiła małżonka jego Katarzyna, po niej († 1727) wnuk Piotra W.—Piotr II († 1730). Później wstąpiła na tron córka Iwana Aleksiejewicza: Anna Iwanówna (1730—40), następnie jej wnuk siostrzany Iwan II, a po jego ustąpieniu córka Piotra W. i Katarzyny I, Elżbieta Piotrówna, która pozostawiła tron Piotrowi III, synowi swojej siostry Anny Piotrówny. Po śmierci Piotra III objęła władzę jego małżonka Katarzyna II, a po jej śmierci jego syn Paweł I (1796—1801). Następnie panowali: Aleksander I, (1801—1825), Mikołaj I (1825—1855), Aleksander II (1855—1881), Aleksander III (1881—1894), oraz panujący obecnie Najjaśniejszy Pan Mikołaj II. Por. Fredeburg „Russkij Carstwennyj dom;“ Campenhausen „Geneologisch-Chronologische Geschichte des Hauses Romanow;“ Dolgorukow „Notice sur les principales familles de la Russie“ (1858).

Romanow Ewdokim, syn Romana, uczony rosyjski, * 1855 w Homlu w gub. Mohylowskiej, inspektor szkół ludowych w Witebsku, członek towarzystw naukowych. Od r. 1876 zajmuje się etnografją, antropologją i archeologją. W r. 1890 otrzymał medal złoty od Towarzystwa geograficznego za swe prace, w następnym — srebrny od Towarzystwa miłośników nauk przyrodniczych, a w 1893—nagrodę pieniężną od akademji nauk. Ogłosił: „Bielorusskij sbornik“ (folklor białoruski), 7 t. od 1886; „Cygani na Białej Rusi“ ze słowniczkiem; „Słownik geograficzny guberuji Witebskiej i Mohylowskiej,“ oraz kilka książek szkolnych i dla ludu. Umieszczał też artykuły w czasopismach, jak: *Ziwaja Starina, Etnograficz. Obozrienie Bereg, Russ, Zaria, Gubernskija Wiedomosti* mohylowskie, witebskie i grodzieńskie, *Wileńskij Wiestnik* i in.

Romanow-Borysoglebsk, miasto powiatowe gub. Jarosławskiej, nad rz. Wołgą, 6,518 miesz. (1897), zajmujących się hodowlą jarzyn i konopi, oraz garbarstwem (karakuły).—*Romanowo-borysoglebski powiat* ma na przestrzeni 2,636½ w. kw. 74,055 (1897).

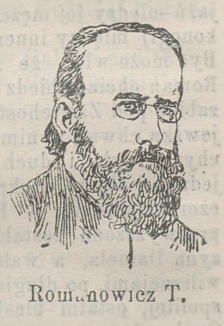

Romanowicz T.

Romanowicz Tadeusz, ekonomista i pisarz polski, * około 1843 r. w Galicji, kształcił się we Lwowie, gdzie następnie był naczelnikiem biura statystycznego miejskiego, oraz redaktorem i współwłaścicielem „Nowej Reformy,“ nadto posłem na sejm krajowy i do rady państwa. Był oprócz tego współredaktorem *Słowa Polskiego*“ we Lwowie, w 1902 założył *Nowe Słowo Polskie.* Ogłosił: „Banki rolnicze powiatowe“ (Lwów, 1869); „Sprawa polska i sprawa wschodnia“ (1876); „Środki podniesienia przemysłu w naszym kraju“ (1873); „O stowarzyszeniach“ (1867). W latach 1867—70 wydawał pismo tygodniowe *Gmina*, od r. 1874 wydaje roczniki p. t.: *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie.*

Romanowski Jan Nepomucen, historyk polski, * 1831 w Śmiełowie pod Żerkowem w w. ks. Poznańskiem. Po ukończeniu 1852 gimnazjum w Poznaniu, studjował historję w Berlinie i Wrocławiu do 1855. Uzyskawszy stopień doktora filozofji za wyborną rozprawę „De Konradi ducis Masoviae atque ordinis Cruciferorum prima mutuaque condicione“ (Poznań, 1859) otrzymał miejsce bibljo-

tekarza przy bibljotece kórnickiej Tytusa Działyńskiego, któremu pomagał czynnie w jego przedsięwzięciach naukowych. Był także członkiem Towarzystwa Poznańskiego przyjaciół nauk; † 1861 u wód francuskich w Pau. Oprócz pomienionej rozprawy napisał jeszcze kilka innych jak: „O Zakonie Braci Dobrzyńskich“ (w *Bibl. Warszaw.*, 1856); „Wojna Zygmunta Augusta z zakonem inflanckim 1557“, w pierwszym *Roczniku* Tow. przyjac. nauk pozn., tudzież „Otia Corniciensia“ (Poznań, 1861), jest to zbiór rozpraw, z których najcelniejsza: „O stanowisku duchowieństwa w Polsce aż do czasów Zygmunta Augusta“. Wszystkie pisma **R.** zalecają się gruntownem i sumiennem zbadaniem źródeł; rozświeciły one nie jedną kwestję w historji polskej. Strata też **R.** jest niepowetowana dla historjografji naszej.

Romanowski Mieczysław, poeta polski, * r. 1834 w Żukowie w Kołomyjskiem, w Galicji; po ukończeniu kursów prawnych w uniwersytecie lwowskim otrzymał 1860 posadę pisarza bibljotecznego w zakładzie imienia Ossolińskich. Od 1861 roku był współpracownikiem *Dziennika literackiego* i *Gazety narodowej*; zginął w potyczce pod Józefowem 1863. Talent poetyczny **R.** zajaśniał głównie na polu dramatycznem i wielkie rokował nadzieje, dowodem czego jego tragedja „Popiel i Piast“ (1862). Inne utwory **R.** są: „Poezje“ (Lwów, 1854); „Powieści wierszem“ (1854); „Śpiewak z Oazy“ (1855); „Łużeccy, ustęp z wojen tureckich“ (1854); „Projekta“, powieść (1860); „Dziewczę z Sącza“ (1861); „Stanisław Rewera Potocki“ (1862); „Ostatnie poezje“ (1863). Zbiorowe wydanie utworów jego, ułożone przez J. Amborskiego, wyszło we Lwowie 1883 w 3 t.

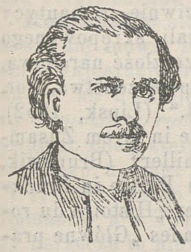

Romanowski M.

Romanowskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie i powiecie Kijowskim. Podług lustracji z 1789 składało się z dwu miasteczek, Romanówki i Skwiry, oraz z 11 wsi położonych nad Unawą, Skwirą, Rastawicą, Olszanką i Kamienicą. Od 1765 było w posiadaniu Antoniego Ożgi i Róży z Rzeczyckich, którzy z niego opłacali kwarty złp. 4,162 gr. 6. Z mocy przywileju Stanisława Poniatowskiego z r. 1774 Aleksander Różniecki prawo dożywocia na to starostwo ustąpił Józefowi Lubomirskiemu, wojewodzicowi kijowskiemu. Z powodu licznych i długoletnich sporów, które o granice tego starostwa były prowadzone, stany Rzpltej, chcąc ostatecznie je zakończyć, wyznaczyły na sejmie 1773—75 oddzielną komisję z 43 urzędników, celem stanowczego oznaczenia tychże granic.

Romanów albo **Romanówka**, miasteczko w gubernji Kijowskiej, powiecie Skwirskim, o 30 w. od Skwiry na płn., nad rz. Unawą, należało niegdyś do starostwa białocerkiewskiego.

Romans (*romance, romanzo*). Nazwa ta pierwotnie oznaczała utwory pisane w narzeczu ludowem plemion romańskich w przeciwstawieniu do klasycznych, łacińskich pomników. W Hiszpanji, gdzie najpierwej powstała nazwa i pojęcie o charakterze i zakresie podpadających pod nią utworów, **R.** ma dotąd potrójne znaczenie: jako nazwa języka ludowego, liryczno-epicznych poezji ludowych (ob. Romanca) i formy wierszowej w tych poezjach używanej (6-o i 8-o syllabowe wiersze redondylle). W tem drugiem znaczeniu **R.** rozpowszechnił się u wszystkich ludów Europy, stanowiąc, jako *powieść poetyczna*, jedną z najpopularniejszych form literatury. **R.** nazywamy dziś *powieść* prozaiczną, zastępującą miejsce epopei u nowożytnych społeczeństw i zjawiającą się nieuchronnie z chwilą zamknięcia działalności poetycznej pewnego narodu. Już w starożytnej Grecji w epoce upadku znajdujemy cały szereg powieściopisarzów (Apulejus, Lucjan, Lucius z Patry, Antonin Djogenes, Jamblich, Heljodor, Tatius i inni). Zawiązki nowożytnej powieści spotykamy w średniowiecznych **R.** francuskich, które następnie przedarły się do innych krajów, a głównie Hiszpanji (Karol W. i jego paladynowie, Aleksander W., Amazys i t. p. postacie). Ten ostatni kraj dał hasło do reakcji przeciw cudackiej fantastyczności, cudowności i nieprawdopodobieństwu osnowy tych utworów, nie znających żadnego związku z życiem. Cervantes w nieśmiertelnym „Don Kiszocie“ zadał cios stanowczy podobnym niedorzecznościom, wskazując, ile materjału może dostarczyć pisarzowi życie codzienne i charaktery najpospolitszych śmiertelników. W skutek tego zjawił się cały szereg tak zwanych hultajsko-żebraczych powieści, których bohaterami były postacie z najniższych warstw społecznych. We Francji również zarzucono formę wierszową i za przykładem Rabelais'ego rozwijano w **R.** satyryczno-dydaktyczne tendencje, lub bawiono się sielankowemi obrazkami **R.** *pasterskich*. Wpływ hiszpański korzystnie oddziałał na *komiczne* **R.** Scarrona i Lesage'a. W XVIII w. **R** francuski głosi zasady nowej filozofji (Rousseau, Voltaire), popularyzując ją po całym świecie. W Anglji jednocześnie **R.** kwitnie, znajdując przedstawicieli takich, jak Richardson, Goldsmith, De Foe, Sterne, a przedewszystkiem Walter Scott, twórca nowożytnego **R.** historycznego. Ten ostatni swojemi arcydziełami (pod względem malowania charakterów i obyczajów epoki) wywarł niezmierny wpływ na całą Europę i wywołał mnóstwo naśladowców (Bulwer w Anglji, Cooper w Ameryce, Manzoni we Włoszech, Spindler i Häringer w Niemczech, Bernatowicz i Bronikowski u nas). We Francji tryumf szkoły romantycznej na polu poezji oddziałał pomyślnie na rozwój **R.** i wywołał cały zastęp pisarzów wielkiego talentu, jak Wiktor Hugo,

Dumas, E. Sue, Balzac, Sulié, P. de Kock, a przedewszystkiem genjalna Georges Sand, których dzieła obiegały świat cały, zyskując wszędzie uznanie pięknością formy, ogólno ludzkiemi tendencjami, wreszcie dowcipem, zręczną i żywą intrygą. Jedynie tylko **R.** angielski skutecznie rywalizował z francuskim dzięki talentowi Karola Dickensa, Thackery'a, Collinsa, K. Reade'a i całemu zastępowi powieściopisarek, umiejących ująmować sobie wszystkie kobiece serca wdziękiem i prawdą drobiazgowych obrazków z życia codziennego. Ouida (pseudonim), autorka „John Halifax'a," „Lady Fullerton" i mnóstwa innych zyskała na równi z wyżej wymienionymi ogromną popularność w całym ucywilizowanym świecie. **R.** niemiecki mimo ogromnego zastępu piszących i licznych talentów (Auerbach, Marlitte, Spielhagen, Gerstäcker) nie cieszył się ani w części podobną popularnością po za granicami Niemiec. We wszystkich krajach ucywilizowanych **R.** pochłonął w siebie obecnie wszystkie inne gałęzie literatury, które słabo zaledwie wegetują; dzięki elastyczności i swobodzie formy ogarnia on wszystkie strony życia, wszystkie warstwy społeczne, popularyzuje rezultaty nauki, propaguje pojęcia społeczne, polityczne filozoficzne. Traci wprawdzie przy tem na wartości artystycznej, ale staje się jednym z najpotężniejszych działaczów w sprawie cywilizacji, postępu o ile tylko nie stara się schlebiać niskim stronom natury ludzkiej, zadawalniając pragnienie wrażeń jaskrawymi obrazami zbrodni, występków i rozpusty. Wielką dźwignią romansu był zwrot do realizmu zapoczątkowany przez Flauberta i braci Goncourtów, a prowadzony dalej przez proroka naturalizmu (ob.) Emila Zolę (ob.) i Maupassanta. Współcześnie rozwinął się romans w Rosji, gdzie Turgieniew, Dostojewski i Tołstoj doczekali się europejskiej sławy i wpływu. W krajach Skandynawskich zasłynęli w ostatnich czasach Strindberg, Garborg, Bang, Ola Hanson, Lie, Kielland, Knut Hamsun; we Włoszech: Verga, Farina, Fogazzaro, Matylda Serao, Gabrjel d'Annunzio; w Anglji: Hall Caine, Meredith, Kipling etc.; we Francji: Bourget, Anatol France, Paul Adam, Mirbeau, J. H. Rosny etc. Dzieje **R.** skreślili: R. Dunlop „History of fiction" (Londyn, 1843) i Wolf „Allgemeine Geschichte des Romans" (Jena, 1850); Keiter „Versuch einer Theorie des Romans" (Paderb., 1876); Bobertag „Geschichte des Romans in Deutschland bis zu Anfang des 18 Jahrhunderts"; Spielhagen „Beiträge zur Theorie und Technik des Romans" (Lipsk, 1883); Körting „Geschichte des französisches Romans im 17 Jahrhundert" (1886—87, t. 2). Co się tycze dziejów **R.** w Polsce (ob. Polska literatura).

Romantyzm jest to pojęcie, oznaczające ducha i istotę średniowiecznej epoki rozwoju plemion romańskich (skąd i nazwa) na polu sztuki i literatury w przeciwstawieniu do starożytnego klasycyzmu i czasów nowożytnych. Pod wpływem chrześcijaństwa i rozbudzonych przez nie uczuć i dążeń znikła dawniejsza harmonja między duszą a ciałem, formą a treścią, ustępując miejsca mistycznej fantazyjności, egzaltowanym zapędom, wybuchom rozbujałego uczucia i fantazji. Zwrot ku klasycznej starożytności, znamionujący epokę odrodzenia, powstrzymał dalszy rozwój **R.**, który dzięki swej żywotności odżył potężnie jako reakcja przeciwko sceptycyzmowi filozoficznemu XVIII w. śród grona poetów i krytyków niemieckich (Aug. i Fr. Schleglowie, Nowalis, L. Tieck), a we Francji i Polsce jako reakcja przeciw czczemu formalizmowi i naśladownictwu wzorów klasycznych (Victor Hugo, Al. de Vigny, Musset, Lamartine; u nas zaś szkoła romantyczna mickiewiczowska i ukraińska). Kiedy jednak szkoła romantyczna niemiecka przybrała charakter wstecznej reakcji, pragnącej zarówno w sztuce i literaturze, jak w państwie i kościele i obyczajach wrócić się ku wiekom średnim, we Francji i Polsce przeciwnie, romantycy byli postępowymi, emancypowali skrępowanego formułami ducha, a miłując przeszłość narodową, nie myśleli wcale przetwarzać społeczeństwa. Por. J. Schmidt „Geschichte der R." (Lipsk, 1852); Hettner „Die romantische Schule in ihrem Zusammenhange mit Goethe und Schiller" (Brunświk, 1850); Huber „Die romantische Poesie in Frankreich" (Lipsk, 1852); Th. Gautier „Histoire du romantisme" (4 wyd., 1884); Brandes „Główne prądy literatury europejskiej".

Romanus sedendo vincit (łac.), Rzymianin siedząc zwycięża (Warron).

Romańczuk Juljan, polityk austrjacki, * 1842 w Kryłowie w Galicji, studjował filologję we Lwowie, 1864 został nauczycielem gimnazjalnym tamże. **R.** był przywódcą stronnictwa młodych Rusinów w Galicji, których programem jest narodowa niezależność i równouprawnienie narówni z Polakami, utrzymanie obrządku grecko-katolickiego i jedność z Polakami. Od 1883 członek sejmu galicyjskiego, w 1891 wybrany deputowanym do rady państwa.

Romański styl, ob. Budownictwo.

Romańskie języki, tak nazywają języki pochodzące od języka łacińskiego, które się wykształciły w podbitych przez Rzymian, Włoszech, Hiszpanji, Galji, Recji i Dacji. Powstały one z łaciny ludowej, tak zwanej *Lingua romana rustica*, którą mówili niewykształceni Rzymianie, jeno chłopi i mieszczanie (mniej oświeceni), oraz żołnierze w niezliczonych osadach wojskowych, rozrzuconych w całem cesarstwie. Żołnierze rzymscy byli właśnie głównymi rozsadnikami tej mowy po prowincjach. Przemiana jej pod wpływem stosunków miejscowych odbywała się powoli. Nowo wytworzona mowa ludu i codziennego użycia otrzymała nazwę *lingua romana* w różnicy od dawnej *lingua latina*, która pozostała i nadal językiem kościoła, szkoły i nauk. W IX w. ukazują się **R. j.** zupełnie wykształcone. Należą do nich: włoski,

hiszpański, portugalski, prowansalski, francuski i dako-rumuński (rumuński albo wołoski). Na pierwsze pięć języków mniejszy lub większy wpływ wywarł język germański, a zaś na mowę Rumunów języki słowiańskie. W hiszpańskim i portugalskim znaczne ślady pozostawił też język arabski. Wielkie zasługi w badaniu **R. j.** położył Raynouard: „Grammaire comparée des langues de l'Europe latine“ (1821); Dieffenbach „Ueber die jetzigen romanischen Schriftsprachen“ (Lipsk, 1881); Lewis „An essay on the origin and formation of the Roman languages“ (2 wyd., Oksford, 1882), uczony niemiecki Diez „Grammatik der romanischen Sprachen“ (5 wyd., Bonn, 1882, po franc. Paryż, 1872—76, t. 3); tenże „Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen“, 4 wyd., 1878). Por. też Fuchsa „Die romanischen Sprachen in ihrem Verhältniss zur lateinischen“ (Halla, 1849), oraz rozprawy Potta w „Zeitschrift für Wissenschaft der Sprache“ i w „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung“.

Romańskie albo **Reto-Romańskie** narzecze, zowie się mowa mieszkańców osiadłych w części swajcarskiego kantonu Graubündten, rozpada się na dwa djalekty, z których jeden, zwany *romańskim*, *rumuńskim* lub *churwelskim*, według swojego charakteru zbliża się więcej do prowansalskiego, a drugi *ladin* w Engadinie do włoskiego. W r. 1860 liczono w Graubündten jeszcze 54,924 Romanów, a w Tyrolu 14,498. Właściwej literatury narzecze to nie posiada, jakkolwiek drukowanych jest w niem około 150 książek, po większej części treści religijnej. Gramatyki jego układali: Conradi (Zürich, 1820), Carisch (Chur, 1852); Palliopi (Chur, 1857), a słowniki: Conradi (Chur, 1823) i Carisch (Chur, 1852). Por. Mitterrutzner „Die rhäto-ladinischen Dialekte in Tirol“ (Brixen, 1856); Witte „Alpinisches und Transalpinisches“ (Berlin, 1858); Andeer „Ueber Ursprung und Geschichte der roman. Spraehe“ (Chur, 1862).

Romb, *rombus*, toż co kwadrat ukośny, ob. Kwadrat.

Romberg Henryk, lekarz, * 1795 w Meiningen, † 1873 r., studjował medycynę w Berlinie i Wiedniu, 1838 został w Berlinie profesorem patologji i terapji szczegółowej. Starał się objawy w organizmie chorym oprzeć na podstawie fizjologicznej, a dziełem swojem „Lehrbuch der Nervenkrankheiten“ (1840—46, 3 wyd., 1853—57) dał podstawy naukowego traktowania chorób nerwowych.

Romboedr, postać krystaliczna szeregu sześciokątnego (ob. Kryształ, fig. 9); jest to postać połowiczna (hemiedryczna) podwójnej piramidy sześciennej, z której powstaje, gdy 3 ściany naprzemianległe, schodzące się w jednym wierzchołku, i trzy ściany do nich równoległe rozwijają się tak, że sześć ścian pozostałych ginie. **R.** przeto posiada 6 ścian rombowych, po dwie równoległe, z dwojakiemi kątami płaskiemi. Spat wapienny, magnezjowy, kwarc, szmaragd krystalizują w tę postać.

Romboid, czworokąt o nierównych bokach i kątach; w krystalografji kombinacja dwu połów dwu rombów.

Romeo i **Julja,** bohaterowie jednej z najznakomitszych tragedji Shakspeare'a, istnieli prawdopodobnie w rzeczywistości. Nienawiść, panująca w średnich wiekach między dwiema rodzinami werońskiemi, Montecchi i Capuletti, jest faktem historycznym. Miłość i tragiczny zgon dwojga kochanków opowiada Girolamo della Corte w „Istoria di Verona“ (Werona, 1594), jako fakt zaszły na początku 14 stulecia. Być może, iż prawdziwą historję dwojga kochanków, z innych rodów pochodzących, złączono z dziejami rywalizacji tych dwu głównych familji. Już w 1535 wyszła w Wenecji nowela Luigiego da Porto, osnuta na tem tle. Shakspeare mógł korzystać z angielskiego opowiadania przygód **R. J.** przez Arthura Brooke (w 1562), lub z wielokrotnie używanego przez niego zbioru Payntera p. t.: „The palace of pleasure“. Pisał to arcydzieło Shakspeare około 1592, a więc w 27 roku życia. Ten sam przedmiot opracował, ale daleko słabiej, Lopez de Vega w dramacie „Roselo i Julja“.

Romer Adam, filolog i krasomówca, * 1566 w Stężycy. Po ukończeniu nauk w Akademji krakowskiej udał się po wyższe naukowe wykształcenie do Rzymu, skąd wróciwszy, był przez długie lata profesorem Akademji w Krakowie i proboszczem kościoła św. Mikołaja. Wydał kilka dzieł w języku łacińskim treści filologicznej, jak np.: „M. T. Ciceronis Orationes: pro lege Manilia, pro S. R. Roscio, Catilinariae quatuor etc. commentariis illustratae“ (Kraków, 1610); „De informando oratore libri III“ (Kraków, 1693) i in.

Romer *(Römer)* Alfred, artysta malarz i rzeźbiarz, członek komisji historji sztuki przy Akademji umiejętności w Krakowie, * 1832 w Wilnie, † 1897 w Karolinowie w p. Święciańskim, kształcił się w Wilnie, Paryżu i Monachjum. Ogłosił: „Pasy polskie, ich fabryki i znaki“ (Kraków, 1893, z licznemi rysunkami); kreślił liczne typy ludowe i widoki zabytków budownictwa do *Tygodnika Ilustrowanego* (od 1860 r.), *Wisły* (od r. 1888), *Świata* krakowskiego, *Zlátej Prahy;* osobno były litografowane około r. 1860 widoki trockie i grajek uliczny. W rękopisie zostawił: „Szkice historyczne z XVII i XVIII wieku,“ oraz „Pamiętniki.“ Por. *Tyg. Ilustr.* i *Kur. niedzielny* (№ 7 z r. 1897), oraz *Wisła* (1897, zesz. I).

Romer Gustaw, * 1846 w Jodłowniku w pow. Limanowskim, poczciwości włościan winien był razem z matką ocalenie swego życia w czasie tak zwanej rzezi galicyjskiej; do gimnazjum uczęszczał w Krakowie, na uniwersytet w Heidelbergu, Berlinie, Wiedniu i w Krakowie, gdzie w r. 1871 otrzymał stopień doktora praw. Odbywszy podróż po zachodzie Europy, przez dwa lata był docen-

BIBLIOTEKA NAUKOWA

tem prawa rzymskiego w uniwersytecie jagielońskim. W r. 1875 przeniósł się na wieś w pow. Sandeckim, skąd 1876 r. i ponownie 1877 obrany został posłem na sejm krajowy. Od 1877 był także wiceprezesem rady powiatowej sandeckiej.

Romer Edward Mateusz, malarz, * 1848, † 1900 w Wilnie. Kształcił się w Dreźnie i Monachjum, następnie poświęcił się malarstwu krajobrazowemu. Między innemi wykonał: „Pikieta," „Powrót z chrzcin," „Na czatach," „Zadymka," „Przed stacją," „W zapusty," „Przed pracownią," „Chata w lesie," „Kulig," „Mój dom," „Pod topolami" i w. in.

Römer Olaf, astronom, * 1644 w Aarhuns, † 1710 w Kopenhadze. Z Picardem (ob.) udał się do Paryża, był od 1672 nauczycielem matematyki delfina francuskiego i członkiem akademji paryskiej, potem, wróciwszy do kraju, był profesorem matematyki w Kopenhadze, gdzie został burmistrzem. **R.** pierwszy wniósł, że światło nie rozprzestrzenia się nagle, ale posiada oznaczoną szybkość, którą obliczył z zaćmień księżyców Jowisza; on też pierwszy używał lunety południkowej. Wyborne jednak jego obserwacje spłonęły w rękopisach w czasie pożaru obserwatorjum kopenhaskiego w 1728.

Römer, Fryderyk von..., mąż stanu wirtemberski, * 1794, † 1864; wybrany 1833 do izby, przyłączył się do opozycji liberalnej i opuścił zajmowaną posadę rządową. W r. 1848 został ministrem sprawiedliwości, następnie członkiem parlamentu, gdzie się oświadczył za ustanowieniem dyrektorjum i pracował nad wprowadzeniem zapowiedzianych w Wirtembergji reform, odmówił uznania postanowieniom tak zwanego *Rumpfparlamentu*, który się przeniósł do Sztutgardu i rozwiązał go. Uwolniony ze stanowiska ministra, był prezydentem izby 1851—63.

Römer Robert, syn poprzed., znany prawnik, * 1823 w Sztutgardzie, † 1879, był 1856 profesorem w Tubindze, 1864 członkiem izby i był jednym z przywódców stronnictwa narodowo-liberalnego w Wirtembergji, 1871 został radcą sądu handlowego w Lipsku, w tymże roku wszedł do parlamentu niemieckiego. Ogłosił: „Abhandlungen aus dem römischen Recht" (1877) i in.

Römer Fryderyk Adolf, geolog, * 1809 w Hildesheim, † 1869, studjował prawo i został urzędnikiem górniczym w Klausthalu, gdzie 1845 objął katedrę rolnictwa, a 1862 zarząd tamecznej szkoły górniczej. Zbadał pokłady przejściowe, jurajskie i kredowe w Niemczech i ogłosił: „Die Versteinerungen des norddeutschen Oolitgebirges" (1835—39); „Die Versteinerungen des Kreidegebirges" (1840—41); „Die Versteinerungen des Harzgebirges" (1843) i in.

Römer Herman, brat poprzed., geolog, * 1816 w Hildesheimie, † 1894; studjował prawo i był senatorem w mieście rodzinnem. W r. 1867—70 był członkiem parlamentu. Ogłosił: „Geognostische Karte von Hannover" (1852).

Römer Ferdynand, brat poprzed., również geolog, * 1823 w Sztutgardzie, † 1891; kształcił się w Getyndze, Heidelbergu i Berlinie, podróżował po Ameryce, 1848 został docentem mineralogji i geologji w Bonn, 1855 profesorem we Wrocławiu. Ogłosił: „Texas" (1849); „Geologie von Oberschlesien" (2 t., 1870); „Lethaea paleozoica" (2 t., 1876—1883); „Lethaea geognostica" z Bronnem (2 t., 3 wyd., 1852—56).

Romero Robledo Franciszek, polityk hiszpański, * 1832 w Antequera (Andaluzja). W r. 1856 był członkiem kortezów, następnie 1874 — 79 r. konserw. ministrem spraw wewnętrznych, w roku 1891 ministrem kolonji.

Romilly, sir Samuel, znakomity prawnik i mąż stanu stronnictwa whigów, * 1757 w Londynie, położył znakomite zasługi około poprawienia kodeksu karnego angielskiego. Dotknięty melancholją, odebrał sobie życie 1810 r. — Jego syn, *Jan Romilly*, * 1805, † 1874, również prawnik i członek parlamentu, zajmował od 1851 wysoki urząd „Master of the roks," jeden z najwyższych w angielskiej hierarchji sądowniczej.

Romit, materjał wybuchowy, wynaleziony przez Sjoeberga w Szwecji, jest mieszaniną azotanu amonjaku, parafiny, naftaliny i chloranu potasu.

Romka Jan III, biskup wrocławski, z polskiego rodu Sulimów, po ojcu noszący nazwę Romka (Romana syn), był obrany 1262 r. po śmierci Tomasza II, wbrew Konradowi Żegańskiemu, proboszczowi wrocławskiemu. Nie chciał go też Bolko Świdnicki potwierdzić, tak, że musiał jeździć do Żnina, do arcybiskupa Świńki po święcenie; † 1301.

Rommel Dytrych Krzysztof, historyk niemiecki, * 1781 w Kassel, † 1859 tamże; studjował teologję i filologję w Marburgu i Getyndze, 1804 został profesorem w Marburgu, 1810 powołany do Charkowa na profesora historji, powrócił 1815 do Marburga, a 1828 podniesiony do stanu szlacheckiego, został 1829 dyrektorem bibljoteki i muzeum w Kassel. Głównem jego dziełem jest „Geschichte von Hessen" (Hamburg i Gotha, 1820—43, t. 8, do r. 1650) i dalszy ciąg „Geschichte von Hessen seit dem Westfälischen Frieden" (1853—58, 2 cz.).

Romnowe, *Romowe*, ob. Romajnie, oraz w Suplemencie.

Romny lub *Romien*, miasto powiatowe gub. Półtawskiej, nad rzeką Sułą, stacja krańcowa kolei żelaznej Libawa-Romny, posiada 22,539 miesz. (1897). W XVII wieku należało do Wiśniowieckich; za wojen kozackich zdobywane przez Chmielnickiego i Czarnieckiego; 1709 wzięte przez Szwedów.— *Romeński powiat* ma na przestrzeni 2,284½ wiorst kw. 187,530 miesz. (1897).

Romodanowski, ród książęcy rosyjski, wywodzący się od Rurykowiczów Starodubskich, wygasły pod koniec XVIII wieku w linji męskiej. Najznakomitsi z rodu tego byli: — **Romodanowski** Grzegorz, książę, żyjący w początku XVII w.;

1608 walczył z Sapiehą, z którym stoczył zwycięską potyczkę pod wsią Rachmancewem; 1610 był wojewodą Kaszyrskim. Po utracie tronu przez Szujskiego, złożył przysięgę królewiczowi Władysławowi. — **Romodanowski** Grzegorz, ks., stolnik, 1665 r. z Chmielnickim walczył na Litwie, potem jako okolniczny, był wojewodą wojsk rosyjskich na Ukrainie, w końcu mianowany bojarem, walczył z Polską, Doroszeńką i Tatarami.— **Romodanowski** Teodor, ks., ulubieniec Piotra I, mianowany przez niego po wyprawie kożuchowskiej generalissimusem. 1697 Piotr, wyjeżdżając za granicę, zrobił **R.** prezesem rady i rządcą państwa, z tytułem książę-cezar *(Kniaź-Kiesar)*. **R.** zarządzał kancelarją tajną, czyli tak zwanym preobrażeńskim przykazem, prowadził śledztwo w sprawie zbuntowanych strzelców i miał nadzór nad uwięzioną w monasterze siostrą Piotra, carówną Zofją; † 1717 w późnej starości. — Syn jego, **Romodanowski** Jan, mianowany był 1718 księciem-cezarem, 1727 gubernatorem moskiewskim, † 1730.

Romuald (św.), * około 950 w Rawennie, z książęcego domu Honesti; wstąpił w młodym wieku do klasztoru Classe pod Rawenną; później przebywał w rozmaitych klasztorach włoskich, hiszpańskich i francuskich, przestrzegając wszędzie jak najściślej reguły zakonnej, skutkiem czego licznych doznawał ze strony spółbraci prześladowań; 1009 r. założył klasztor w dolinie pomiędzy Apeninami, zwanej Campo-Maldoli (stąd Kameduli). Wzniósłszy potem jeszcze kilka takich klasztorów czyli eremów, † 1027 roku w klasztorze Val-del-Castro, w Marchji Ankońskiej. Kościół obchodzi jego pamiątkę 7 lutego. Postrzygł na mnicha jednego z braci Bolesława I polskiego, który mu pojezdka swego darował.

Romulus, wedle podania rzymskiego, założyciel i pierwszy król Rzymu, syn Marsa i Rei Sylwji, córki Numitora (ob.), króla Albalongi, a brata Amaljusza (ob.), który Numitora wtrącił do więzienia, a Reę Sylwję przeznaczył na kapłankę. **R.**,

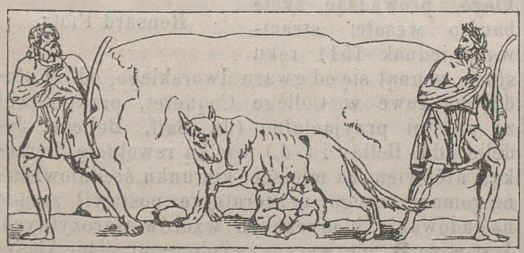

Romulus i Romus.

wrzucony przez Amuljusza do Tybru razem z bliźnim bratem swoim Remusem, był wykarmiony wespół z nim przez wilczycę i wychowany przez pasterza Faustulusa i żonę jego nazwiskiem Acca Larentia. Obaj bracia, dorósłszy, wszczęli spór z pasterzami Numitora, podczas którego Remus dostał się w niewolę. Skutkiem tego wypadku wykryło się pochodzenie bliźniaków, Amuljusza zabito, a Numitora przywrócono do władzy. Bracia wrócili nad Tyber i założyli miasto, przy którego budowie, gdy wszczął się spór między nimi, od czyjego imienia ma być nazwane, Remus poległ z ręki **R.** Otworzywszy asylum na górze saturnijskiej (później Kapitolińska), zwabił do pustego miasta wielu mieszkańców, a ci na urządzonych z rozkazu **R.** uroczystościach porwali wiele niewiast latyńskich i sabińskich, przybyłych na owo widowisko. W wynikłej z tego powodu wojnie **R.** pokonał Latynów, a walkę ze zwycięskimi już prawie Sabinami zakończyły swą interwencją porwane Sabinki na tych warunkach, że Tacjusz, król sabiński, został panem miasta kwirynalskiego, a **R.** palatyńskiego i obaj żyli w ścisłej z sobą zgodzie. Po śmierci Tacjusza **R.** połączył oba miasta w jedno państwo, nadał mu urządzenia polityczne i wojskowe i zapewnił powagę w stosunku do sąsiadów. Po długiem nareszcie panowaniu (753—716 przed Chr.) był uniesiony przez Marsa na ognistym wozie do nieba; podług późniejszej tradycji, miał zginąć z ręki senatorów. Miejsce, na którem **R.** znikł, uważane było za święte, a on sam był czczony jako bóg pod nazwą Quirinusa. Taka jest treść podania o **R.**; krytyka historyczna dowiodła wszakże, że jest to mit, niezbyt nawet stary, powstały skutkiem wpływów greckich. **R.** (nazwa utworzona od *Roma* i *Romani)* jest etymologiczną personifikacją początku Rzymu, a historja jego, nie opierająca się bynajmniej na żadnej pozytywnej tradycji, jest jeno uwydatnieniem późniejszych wyobrażeń o pierwotnem powstaniu i najdawniejszej konstytucji państwa Rzymskiego.

Romulus Augustulus, zwany także Momyllus, * około 460, ostatni cesarz upadłego 476 po Chr. państwa Rzymsko-Zachodniego, syn Orestesa, rodem Panończyka. Orestes, niegdyś sekretarz tajny Attyli, wszedłszy do służby państwa Rzymskiego, otrzymał od cesarza Neposa tytuł patrycjusza, potem zbuntował się przeciw niemu i po ucieczce Neposa do Dalmacji wyniósł 31 października 475 po Chr. do godności Augusta (Augustus. =cesarz) syna swego **R.** Nie chcąc wszakże przyznać najemnym żołdakom germańskim żądanych ziem, wywołał przez to bunt Odoakra (ob.), który, okrzyknięty przez swych wojowników królem (23 siepr. 476), zdobył Pawję, kazał stracić Orestesa (28 sierp.), a armję **R.** zwyciężywszy pod Rawenną (4 wrześ. 476), zajął to miasto (wówczas rezydencję cesarską) i położył koniec państwu Rzymsko-Zachodniemu. **R.**, strącony z tronu, otrzymał od zwycięzcy pensję dożywotnią i zamek lukulański w Kampanji na mieszkanie. Szydercza nazwa Augustulus zamiast Augustus weszła w powszechne użycie po jego upadku.

Roncesvalles (po fr. *Roncevaux)*, dolina w kraju Navarry, pomiędzy Pompeloną (Hiszpanja) a St.-Jean-Pied-de-Post (Francja), pamiętna podaniem

8038

o klęsce poniesionej tutaj 778 przez wojsko Karola W. i śmierci walecznego Rolanda. Wąwóz idący tą doliną przez Pireneje do Francji zowie się bramą Rolanda. Nad nim leży w hiszpańskiej prowincji Nawarry miasteczko *Ronces-valles*, mające 119 miesz. (1887) i sławne opactwo.

Ronda, miasto w hiszpańskiej prowincji Malaga nad rz. Guadiavo, ma 18,350 m. (1887); słynie wielkim jarmarkiem, podczas którego odbywają się także walki byków.

Rondeau czyli *Rondo*, rodzaj poezji pokrewnej sonetowi lub tryjoletowi. Rondo składa się zwykle z 13 wierszy 10-zgłoskowych, z których dziewiąty i trzynasty powtarzają pierwszy wyraz lub połowę pierwszego wiersza jako refrain. W muzyce **R.** zowie się utwór lub ustęp większego utworu, którego temat główny po wielu urozmaiceniach i modulacjach kilkakrotnie się powtarza.

Rondel (z fr.), w dawnych twierdzach wieża okrągła, do obrony murów służąca. Zabytek takich dawnych fortyfikacji przetrwał w Krakowie. Także naczynie kuchenne okrągłe, rękojeścią opatrzone.

Ronge Jan, poprzednio ksiądz katolicki i z Janem Czerskim (ob.) założyciel tak zwanego kościoła neo-katolickiego, czyli katolików niemieckich, * 1813 w Bischofswalde pod Nisą na Śląsku, † 1887 w Wiedniu, studjował od 1837 teologję we Wrocławiu i 1839 wstąpił tamże do alumnatu katolickiego; podczas pobytu w nim powziął niechęć do powołania kapłańskiego, a zwłaszcza przeciwko wychowaniu klerykalnemu, mimo to został 1840 kapelanem w Grodkowie (Grottkau). Suspendowany 1843 za artykuł przeciwko stolicy apostolskiej i kapitule wrocławskiej, ogłoszony w *Sächsische Vaterlands-blätter* z powodu niepotwierdzenia przez papieża na biskupstwo wrocławskie Knauera, opuścił Grodków i został nauczycielem w zakładach hutniczych w Laurahütte. Z powodu listu otwartego do biskupa Arnoldi, ogłoszonego 1844 we wzmiankowanem piśmie przeciwko wystawianiu tak zwanej szaty Chrystusa w Trewirze, został wyklęty. Wtedy **R.** udał się do Wrocławia i począł słowem i pismem spólnie z Janem Czerskim domagać się, ażeby ludzie podobnie z nim myślący oddzielili się od kościoła rzymskiego i przyłączyli do nowego kościoła apostolsko-katolickiego. W tym celu **R.** wydał pisma: „Die römische und deutsche Schule," oraz „Neue und doch alte Feinde" i in. Później rozszerzał swe zasady w podróży odbytej w Niemczech; 1848 zwrócił się na drogę demokratyczno-polityczną i był członkiem parlamentu frankfurckiego, 1849 zmuszony był do wydalenia się do Londynu, gdzie razem z innymi wychodcami podpisał 1851 manifest rewolucyjny. Wskutek amnestji 1861 powrócił do Niemiec i został we Wrocławiu księdzem gminy chrześcijańsko-katolickiej, ale dawny wpływ jego zupełnie już upadł; później przeniósł się do Frankfurtu nad M., gdzie 1863 założył towarzystwo reformowano-religijne. Oprócz wymienionych, wydał: „An die katholischen Lehrer;" „An die niedere katholische Geistlichkeit;" „An meine Glaubensgenossen und Mitbürger;" „Rechtfertigung" (wszystkie w Altenburgu, 1845) i wiele innych.

Roniker Bogdan Jaxa, powieściopisarz i dramaturg, ogłosił: „Hrabia na Rostocku," powieść z 1400, w *Kurjerze Codziennym* z 1900; „Karjera," sztuka w 5 aktach (Warszawa, 1899); „Promienna toń" (1902).

Rönne, Ludwik Maurycy Piotr von..., niemiecki publicysta i prawnik, * 1804 w Glückstadt, † 1891, zajmował w pruskiej służbie cywilnej rozmaite urzędy sądowe. W 1859 został wiceprezesem sądu apelacyjnego w Głogowie, a od 1849 obrany członkiem izby deputowanych, należał do stronnictwa konstytucyjnego. Oprócz komentarzy nad ważniejszemi częściami prawodawstwa pruskiego, tudzież „Uzupełnień i objaśnień ksiąg prawa pruskiego" (wspólnie z Kochem i Gräffem, 7 wyd., i następnie 4 t.), wydał dwa ważne dzieła: „Das Staatsrecht der preussischen Monarchie" (4 wyd., 4 t., Lipsk, 1881—1883) i „Das Verfassungsrecht des deutschen Reichs" (1872), nanowo opracowane p. t.: „Das Staatsrecht des Deutschen Reichs" (1876—1877, 2 t.); „Verfassung des Deutschen Reichs" (5 wyd., 1866).

Ronsard, Piotr de..., księciem poetów, a niekiedy Pindarem francuskim zwany, * 1524 na zamku Lapoissonnière w ziemi Vendôme, pochodził z rodu węgierskiego, czy też wołoskiego, † 1585 r. w Tours. Pierwsze lata młodości spędził w służbie księcia Orleańskiego i Jakóba IV, króla szkockiego, prowadząc życie bardzo wesołe; straciwszy jednak 1511 roku słuch, usunął się od gwaru dworskiego, odbył studja naukowe w Collège Coqueret, przygotował ze swoimi przyjaciołmi (du Baïf, Belleau, Jodelle, du Bellay i t. d.), wielką rewolucję literacką, albowiem na miejsce kierunku średniowieczno-romantycznego w literaturze postawił zasadę naśladowania klasycznych wzorów starożytnych. Jest więc **R.** pierwszym świadomym siebie klasykiem francuskim. Szkoła jego, nie uwzględniając ducha języka francuskiego, kopjowała Greków i Rzymian zarówno w urabianiu wyrazów, jak w konstrukcji i kolorycie. Obok starożytnych naśladował też **R.** Włochów, mianowicie Petrarkę, i wprowadził do Francji formę sonetu. Napisaniem epopei „La Franciade" (z zamierzonych 24 pieśni ukazały się tylko 4) chciał zostać nawet Homerem francuskim: w odach znowu naśladował

Ronsard Piotr.

wysoki polot Pindara. W swoim czasie był **R.** zanadto przeceniany, później zaś (od czasów Malherbe'a) zbyt lekceważony. Pierwsze wydanie swych dzieł (4 t., Paryż, 1567) sporządził sam poeta. Z późniejszych edycji najlepsze dali: Claude Binet (10 t., Paryż, 1587); Galland (11 t., Paryż, 1604—1617) i Richelet (2 t., Paryż, 1623). Jego „Oeuvres inédits" wydał Colletes (Paryż, 1854), a „Oeuvres choisies" (Paryż, 1828); Noël (2 t., Paryż, 1862).—Por. Günther „**R.** und sein Verhältniss zur Entwickelung der franz. Sprache" (Elberf., 1846); Chalàndon „Essai sur la vie et les oeuvres de P. de **R.**" (Paryż, 1875); Lange „Ronsards Franciade und ihr Verhältnis zu Vergils Aeneide" (Lipsk, 1887).

Ront, patrol nocny, odbywany przez oficera w towarzystwie kilku lub kilkunastu żołnierzy. Około statków wojennych stojących w porcie odbywa **R.** tak zwana *łódź rontowa.*

Röntgen Wilhelm Konrad, fizyk, * 1845 r. w Lennep, kształcił się w Zurychu, został asystentem Kundta, 1874 r. został docentem w Strasburgu, 1876 r. profesorem nadzwyczajnym tamże, 1879 profesorem zwyczajnym i dyrektorem instytutu fizycznego w Giessen, 1885 r. w Würzburgu, 1900 w Monachjum. Przeprowadził badania nad ciepłem właściwem gazów, włoskowatością, przewodnictwem ciepła w kryształach, pochłanianiem ciepła w parach i gazach i in. W końcu 1895 odkrył nowy rodzaj promieni, oznaczonych jego nazwiskiem (ob. niżej Röntgena promienie).

Röntgen Wilhelm.

Röntgena promienie, *Promienie X,* promienie odkryte przez Röntgena w końcu 1895 r., a powstające z promieni katodalnych (ob. Katodalne promienie), gdy te uderzają o płytę szklaną, metalową, lub też zapewne o jakiekolwiek inne ciało. Prowadząc doświadczenia nad fluorescencją, przyciemnił Röntgen starannie swą pracownię, w której znajdowała się rura Geisslera, albo raczej rura Crookes'a (ob. Geisslera rurki), osłoniona również powłoką z czarnej tektury, tak grubej, że nie przepuszczała ani śladu promieni słonecznych. W pobliżu umieszczony był ekran pokryty cyankiem baru i platyny, który to związek ma własność fluoryzowania czyli świecenia, gdy jest wystawiony na działanie światła słonecznego lub też promieni katodalnych. Otóż, ilekroć przez wspomnianą rurę Crookes'a przebiegało wyładowanie elektryczne, przesyłane działaniem silnego przyrządu indukcyjnego Ruhmkorffa (ob. Indukcja), ekran rozjaśniał się żywym blaskiem fluorescyjnym, jakkolwiek rura była otoczona okrywą zupełnie nieprzezroczystą i dla oka zgoła niedostrzegalna. Ekran usuwany być mógł aż do odległości 2 metrów, a jaśniał zarówno, czy ku rurze zwrócony był stroną pokrytą preparatem chemicznym, czy też stroną odwrotną. Oczywiście tedy z rury Crookes'a wybiegają promienie, przedzierające się łatwo przez nieprzezroczystą czarną tekturę, które na oko nasze zgoła nie działają, ale na ekranie żywą wzbudzają fluorescencję. Bliższa uwaga przekonała, że promienie te nie wychodzą z całej powierzchni rury, tylko z tych jej punktów, które fluoryzują pod wpływem padających na nie promieni katodalnych; wysyłanie to nie jest zresztą własnością jedynie szkła, działanie bowiem okazuje się jednakie, gdy promienie katodalne uderzają płytkę glinową, w ścianę rury wtrąconą. Rozmaite przegrody, umieszczane między źródłem tych promieni a ekranem fluoryzującym, rzucają nań wprawdzie cień, ale nie przytłumiają zupełnie

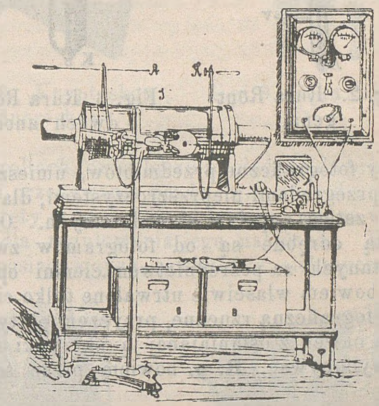

Fig. 1. Induktor do wytwarzania promieni Röntgena.

fosforescencji; wszystkie więc ciała są względem promieni tych przezroczyste, jakkolwiek w różnej mierze. Książka o tysiącu stronic, płyta drewniana, a nawet metalowa, niezbyt gruba, powstrzymać ich nie mogą. Przezroczystość czyli przepuszczalność różnych ciał oznaczał Röntgen ze stosunku, w jakim osłabioną zostaje jasność fosforescencji ekranu, gdy na drodze promieni umieszcza się różne przegrody. Drzewo okazało się bardzo przepuszczającem, płyta glinowa grubości 15 mm. osłabia tylko działalność promieni, ale jej nie znosi zupełnie. Szkło ołowiane czyli flintglas posiada względem nich przezroczystość mniejszą, aniżeli szkło zwykłe. Płyta platynowa o grubości 0,2 mm. przepuszcza je jeszcze, a płyta ołowiana 15-milimetrowa powstrzymuje je zupełnie; wogólności przepuszczalność różnych ciał zależy głównie od ich gęstości, znaczny wszakże wpływ mają i inne warunki. Nie tylko użyty pierwotnie cyanek baru i platyny, ale również i inne ciała fluoryzujące, jak szkło, spat wapienny, kwarc, sól kamienna, zostają przez **R. p.** do świecenia pobudzane.

Działają one nadto, jak promienie katodalne, na płytę fotograficzną, co zresztą jest może tylko objawem wtórnym, wzniecona bowiem przez nie fluorescencja żelatyny zapewne dopiero rozkład chlorku srebra na suchej płycie fotograficznej sprowadza. W połączeniu zaś z łatwem przedzieraniem się promieni tych przez różne substancje działanie ich na płytę fotograficzną wydaje rezultat bardzo osobliwy, pozwala bowiem otrzymywać

Fig. 2. Rura Röntgena.

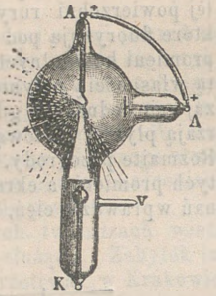

Fig. 3. Rura Röntgena o dwóch anodach.

obrazy fotograficzne przedmiotów, umieszczonych poza przegrodami nieprzezroczystemi, dla oka naszego zatem zupełnie niewidzialnych. Obrazy te zresztą odrębne są od fotogramów zwykłych, chwytanych za pośrednictwem ciemni optycznej, są to bowiem właściwie utrwalone tylko cienie, na płytę fograficzną rzucane, przyczem płyty nie potrzeba nawet z osłaniającej ją skrzynki drewnianej wydobywać, **R. p.** bowiem przez ścianę jej

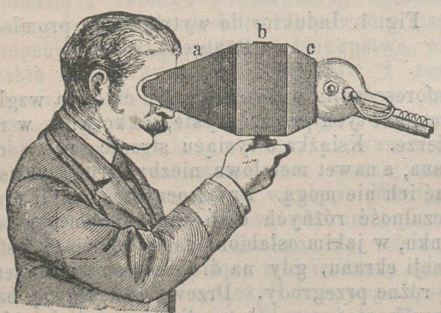

Fig. 4. Skiametr.

przechodzą. Płyta fotograficzna nie chwyta tu powierzchni przedmiotu, ale ukryte wewnątrz niego części, które słabiej są względem **R. p.** przezroczyste; tak np. daje obraz ciężarków czyli gwichtów platynowych, zamkniętych w pudełku drewnianem. Atrament i zwykły tusz drukarski są względem nich silnie przezroczyste, dla tego pismo w kopercie zamkniętej odfotografować się nie daje. Szczególnie wszakże zdumiewające są fotogramy ciała ludzkiego, mięśnie bowiem i inne części miękkie organizmu daleko łatwiej przepuszczają **R. p.**, aniżeli kości. Gdy więc na drodze promieni umieszczamy rękę, mięśnie tylko na płycie pozostawiają ślad, gdy kości rysują się wyraźnie i występują tak wybitnie, jak gdybyśmy przed sobą mieli fotogram szkieletu. Czarniejsze jeszcze obrazy wydają pierścienie na palcach osadzone, albo też ciała obce w mięśniach ukryte, jak np. szpilka lub kula. Takie właśnie obrazy fotograficzne ciała ludzkiego szczególny rozgłos promieniom Röntgena zjednały, dają bowiem nader doniosłą pomoc przy badaniach lekarskich i operacjach chirurgicznych. Pod względem dokładności i czystości obrazy te ustępują znacznie zwykłym fotogramom, otrzymywanym przez działanie światła, gdyż są to tylko uchwycone cienie przedmiotów, stosowanie zaś soczewek jest tu niemożliwe, **R. p.** bowiem, przechodząc przez różne środki, nie doznają zgoła odchylenia, czyli nie ulegają wyraźnemu przynajmniej załamaniu. Objawów odbicia prawidłowego nie okazują również, ulegają tylko rozpraszaniu, a ciała, przez które przebiegają, zachowują się względem nich jak środki mętne. Pod tym więc względem zachowują się jak promienie katodalne, ale powietrze pochłania je w znacznie słabszej mierze, gdy bowiem promienie katodalne ledwie przez kilka centymetrów w powietrzu przedrzeć się mogą, **R. p.** działają na ekran fluorescyjny, w odległości 2 metrów umieszczony. Nie ulegają nadto wpływowi magnesu, a to dalszą różnicę ich od promieni katodalnych stanowi. Jeżeli padają na ciała naelektryzowane, rozpraszają ich ładunek elektryczny, podobnie jak promienie pozafioletowe. Natura promieni Röntgena pozostaje dotąd zagadkową, niewątpliwie wszakże należą do objawów tejże kategorji, co i promienie katodalne, które Crookes uważał za prąd cząsteczek materjalnych, wyrzuconych przez katod (ob. Katodalne promienie, Promienista materja); domysł ten pierwotnie nie miał wielu stronników, w ostatnich wszakże latach pogląd ten, lubo w formie znacznie zmienionej, zyskał znaczne poparcie wskutek rozwoju teorji jonów i elektronów. Według tej teorji, promienie katodalne złożone są z naładowanych elektrycznie cząstek, niesłychanie drobnych, zwanych *elektronami*, mniejszych aniżeli atomy materji zwykłej, a wybiegających z katodu z niesłychaną szybkością. Objawy promieni katodalnych zdołano poddać po-

Fig. 5. Kratka w skiametrze.

miarom ścisłym i oznaczono liczebnie wielkość ładunku elektrycznego, jaki cząstka taka z sobą unosi; przez porównanie zaś z zachowaniem się atomów zwykłych oceniono, że z ładunkiem tym związana masa wynosi zaledwie jakąś dwutysiączną część atomu wodoru. Skoro zaś promienie Röntgena rodzą się z promieni katodalnych, jednaką tedy drogą wyjaśnione być muszą. Rzeczywiście, pojmować można, że elektrony tak szybko biegnące w promieniach katodalnych, gdy uderzają o ciało stałe, wzniecają falę elektryczną i rozsyłają ją w przestrzeń, jak pocisk, uderzający w ciało wytwarza falę głosową w powietrzu; z hypotezą taką własności promieni Röntgena dają się dobrze pogodzić.—Z powodu szybko rozwijających się zastosowań do celów lekarskich technika **R. p.** została już znacznie udoskonalona. Głównym przyrządem do ich wywoływania jest *przyrząd indukcyjny* czyli *induktor* I (fig. 1); zwój jego główny zasilany jest prądem dostarczanym przez akumulatory B, a przerywanym przez przerywacz U; końce drutu zwoju indukcyjnego dochodzą do biegunów czyli elektrodów A (anod) i K (katod), z któremi połączona jest rura Crookes'a. Na obocznej tablicy ściennej osadzony jest ampermetr i woltmetr do mierzenia siły prądu i jego napięcia w amperach i woltach, dalej łączniki służące do przepuszczania i przerywania prądu, oraz zwój drutu, którego skręty w różnej ilości wtrącać można w obieg prądu dla regulowania jego natężenia. W miastach posiadających oświetlenie elektryczne korzystać można do zasilania induktora z prądu wysyłanego przez stację centralną miejską. Przy doświadczeniach na mniejszą skalę induktor zastąpić można machiną elektryczną influencyjną. Rury Crookes'a (fig. 2), albo raczej Röntgena, mają

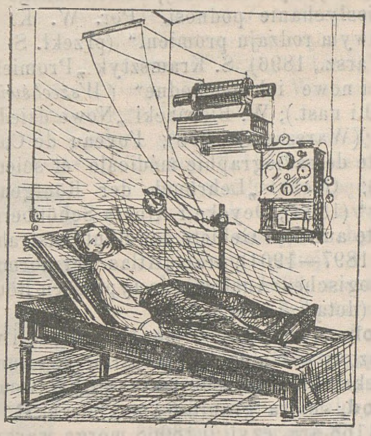

Fig 6. Otrzymywanie obrazów fotograficznych za pośrednictwem promieni Röntgena.

Fig. 7. Badanie za pośrednictwem fluorescencji, wywołanej promieniami Röntgena.

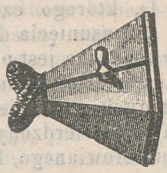

Fig. 8. Kryptoskop (fluoroskop).

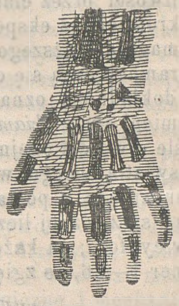

Fig. 9. Ręka dziecka.

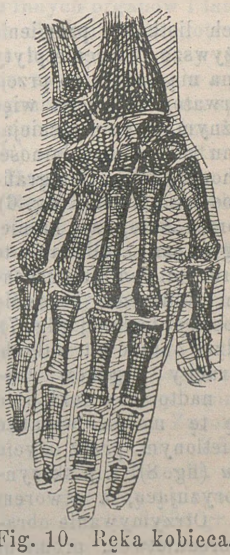

Fig. 10. Ręka kobieca.

Fig. 11. Złamanie przedramienia.

postać dosyć różną; A oznacza anod, K katod, rurka boczna V służy do połączenia rury z pompą powietrzną przy jej opróżnianą. Używa się też rury o dwóch anodach (fig. 3), z których jeden połączony jest z *antykatodem*, czyli z płytką, o którą uderza stożek promieni katodalnych i skąd rozbiegają się promienie Röntgena. Jeżeli rura jest silnie opróżniona, czyli „twarda," dostarczane przez nią promienie posiadają wysoki stopień przenikliwości przez ciała i dają wyraźne fotogramy po krótkiej już ekspozycji; rury słabiej opróżnione wymagają dłuższego czasu ekspozycji, ale na fotogramach dają się chwytać szczegóły liczniejsze. Do dokładnego oznaczenia stopnia przenikliwości promieni służy *skiametr* (fig. 4), którego część *a* ściśle otworem obejmuje oko dla usunięcia dostępu światła obcego; w części *b* osadzona jest płytka fluoryzująca, a po za nią kratka, której pola utworzone są z różnej liczby nałożonych na siebie listków cynfolji; na każdem polu przytwierdzony jest numer 1—36, ze zgiętego druta ołowianego, który

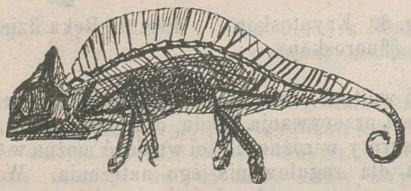

Fig. 12. Kameleon.

wskazuje liczbę nałożonych listków; promienie Röntgena wywołują tem żywsze świecenie płyty fluoryzującej, im obficiej na nią padają po przejściu przez cynfolję, obserwator dostrzega więc kratkę złożoną z pól w różnym stopniu jaśniejących (fig. 5), a to daje mu miarę przydatności promieni. Przy badaniu chorego płyta fotograficzna umieszcza się tuż pod jego ciałem (fig. 6), a **R. p.**, przedzierając się przez ciało, dają na niej obraz fotograficzny (radjograficzny). Badanie to prowadzić też można za pośrednictwem fluorescencji, wywołanej promieniami Röntgena, które się przedzierają przez ciało osoby badanej (fig. 7); sposób ten nie daje wprawdzie obrazów trwałych, ale dozwala rozpatrzyć ruchy organów wewnętrznych. Wymaga on nadto izby dokładnie przyciemnionej; obserwację tę można wszakże prowadzić i w pokoju oświetlonym przez użycie *kryptoskopu* czyli *fluoroskopu* (fig. 8), t. j. skrzynki zawierającej płytę fluoryzującą, a otworem szczelnie obejmującej oko. Otrzymywanie obrazów fotograficznych za pośrednictwem promieni Röntgena nazwano *radjografją;* jako przykłady takich obrazów podajemy tu fotogramy ręki dziecka z niewykształconemi jeszcze kośćmi (fig. 9), ręki kobiecej (fig. 10), kości złamanej w przedramieniu (fig. 11) i kameleona (fig. 12). W ostatnich czasach wprowadzono ważne udoskonalenie przez zastosowanie obrazów tych do rozpatrywania za pomocą stereoskopu. Jeżeli bowiem przez niewielkie przesunięcie rury Röntgena otrzymują się dwa obrazy fotograficzne danego przedmiotu, można je umieścić w stereoskopie (ob.), a wtedy dostrzegamy dany przedmiot w istotnej jego formie bryłowatej czyli cielesnej, co dokładność obserwacji niesłychanie podnosi. Por. W. K. Röntgen „O nowym rodzaju promieni" (przekł. S. Srebrnego, Warsz., 1896), S. Kramsztyk „Promienie katodalne i nowe ich pochodne" (*Wszechświat*, 1896, str. 49 i nast.); W. Biernacki „Nowe dziedziny widma" (Warszawa, 1898); Foveau de Courmelles „Traité de radiographie médicale et scientitique" (1897); Gocht „Lehrbuch der Röntgenuntersuchung" (1898); Deycke i Albers Schönberg „Fortschritte auf dem Gebiete der Röntgenstrahlen" (t. 1—4, 1897—1901), oraz „Atlas der normalen und pathologischen Anatomie in typischen Röntgenbildern" (dotąd 5 zesz.).

Roob, wyciśnięty i do konsystencji wyciągu wysuszony sok niektórych roślin, używany w celach lekarskich, jak sok marchwi, jałowcu, bzu.

Rood, miara granitowa angielska, **R.** *of Land* =10,1168 ara, czyli 0,18068 morga warsz.

Roon, Albrecht Teodor Emil hr von.... generał pruski, * 1803 w Pleushagen pod Kołobrzegiem na Pomorzu, † 1879. Po ukończeniu szkoły wojskowej (1827) był lat kilka nauczycielem korpusu kadetów i napisał w tym czasie za radą K. Rittera dwa dzieła: „Grundzüge der Erd-, Völker und Staatenkunde" (1833, 3 wyd., 1847—1855, t. 3) i „Anfangsgründe der Erdkunde" (Berlin, 1834, 12, wyd., 1868). Następnie miewał odczyty o geografji i taktyce w szkole wojskowej i wydał: „Militärische Länderbeschreibung von Europa" (Berlin, 1837) i „Die Iberische Halbinsel, von Standpunkte des Militärs" (Berlin, 1839). Mianowany 1842 majorem, a 1848 szefem sztabu 8 korpusu armji, brał udział w wyprawie badeńskiej 1849 r.; 1856 został generał-majorem, 1859 generał-lejtenantem, 1861 ministrem wojny i marynarki. Na stanowisku tem zasłużył się **P.** Prusom zreorganizowaniem armji i wytrwałą obroną planów rządowych przeciw silnej naówczas opozycji. Szybkie uruchomienie wojsk w latach 1866 i 1870 jest też przeważnie jego dziełem. W r. 1866 mianowany generałem piechoty, a 1871 r. otrzymał tytuł hrabiowski. Urząd ministra marynarki złożył **R.** 1871 r., a ministrem wojny przestał być 1874 r. Syn jego wydał „Denkwürdigkeiten aus den Leben des Generalfeldmarschalls Kriegsministers Grafen **R.**" (2 t., 3 wyd., 1892).

Roos Jan Henryk, znakomity pejzażysta i malarz zwierząt, * 1631 w Otterndorf w Palatynacie, † 1685 r.; kształcił się w Amsterdamie pod kierunkiem J. du Jardin, potem B. Groota i Adr. de Bye, od 1657 r. przebywał we Frankfurcie, gdzie znakomite miał powodzenie i wielkie dochody głównie z malowania portretów. Inne jego utwory wysoko także były płacone.

Roos Teodor, brat poprz., * 1638, † 1698, również biegły malarz zwierząt, był w końcu malarzem nadwornym w Kassel.—Z 4-ch synów Jana Henryka, odznaczył się szczególniej jako malarz *Filip Piotr Roos* (* 1657, † 1705 w Rzymie). Od miejsca swego pobytu w Tivoli nazywany był także *Rosa de Tivoli*.—Jego brat, *Jan Melchior Roos*, * 1659, † 1731, był malarzem zwierząt. — Wnuk Jana Henryka, *Józef Roos* (* 1728, † 1805), ostatecznie inspektor galerji obrazów w Wiedniu, malował w rodzaju swego dziada.

Roosevelt Teodor, prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, * 1856 w Now. Jorku, w młodości pędził na prerjach żywot awanturniczy, następnie był dyrektorem policji w Now. Jorku, w 1896 został pomocnikiem sekretarza stanu marynarki. Podczas wojny z Hiszpanją był na Kubie czynny jako pułkownik kawalerji, po wojnie otrzymał urząd gubernatora stanu New-York, w 1900 roku został wiceprezydentem Unji, a w r. następnym, po zamordowaniu Mac Kinleya przez Czołgosza, objął stanowisko prezydenta.

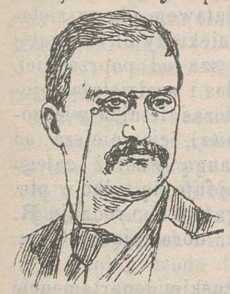

Roosevelt Teodor.

Roothan, albo *Rothan, Roothaan, Rottenhaan* Jan Filip, van..., gen. Jezuitów, * 1785, † 1853 w Amsterdamie, udał się 1804 do Rosji, gdzie wstąpił do zgromadzenia Jezuitów. Początkowo nauczał gramatyki i retoryki w kolegjum jezuickiem w Dynaburgu, poczem wyświęcony na kapłana 1812, był proboszczem w Orszy. Po wygnaniu zakonu z Rosji bawił czas jakiś w Brieg w Szwajcarji, 1823 został nauczycielem kolegjum św. Franciszka à Paulo w Turynie, a 1829 generałem zakonu. Na tem stanowisku pracował gorliwie nad rozszerzeniem zgromadzenia, utworzył ośm nowych prowincji: dwie we Włoszech (ljońską i Tuluzy), jedną w Niemczech (Austrji bez Galicji), jedną w Belgji, jedną w Holandji i jedną w Marylandzie w Ameryce północnej.

Ropa, rzeczka, biorąca początek w Karpatach przy granicy węgierskiej, wpada pod Jasłem do Wisłoki.

Ropa *(Pus)*, częsty produkt zapalenia (ob.). W stanie świeżym przedstawia się jako ciecz gęsta, mleczna, lekko żółtawa, bezwonna lub zapachu słodkawego, odczynu alkalicznego. Pozostawiona w naczyniu po pewnym czasie dzieli się na dwie warstwy; górna, surowicza, jest zupełnie płynna, bezbarwna, przezroczysta, dolna zaś, żółtawa, nieprzezroczysta, gęsta, składa stę z *ciałek ropnych*; warstwa surowicza posiada te same własności, co surowica krwi. Ciałka ropne widzialne są tylko pod mikroskopem i przedstawiają się w postaci małych, okrągłych, ziarnistych komórek, niczem nie różniących się białych ciałek krwi (ob. Krew); czasem ropa posiada nie żółtą, lecz różową, niebieskawą lub zieloną barwę; barwa różowa zależy od domieszki czerwonych ciałek krwi, niebieska i zielona zaś powstaje w skutek rozwoju pewnych specyficznych bakterji, które jednakże na złośliwość choroby zwykle nie wpływają. Długi czas toczył się spór o pochodzenie w ropie ciałek ropnych; dopiero Cohnheim (1868) dowiódł niezbicie, że są to białe ciałka krwi, które wywędrowały z naczyń krwionośnych przez ich ścianki; zdarza się to przeważnie w małych żyłach i tętnicach włoskowatych. Podobną emigrację białych ciałek można widzieć pod mikroskopem, drażniąc czemkolwiek odpowiednią tkankę. Ropa powstaje najczęściej wskutek drażniącego działania pewnych bakterji, a mianowicie *łańcuszkowca (Streptococcus)* i *gruszkowca (Staphylococcus aureus et albus*, ob. Bakterje); ropienie wywołać mogą i inne bakterje, jak bakterje tyfusu i róży, a w ostatnich nawet czasach poznano, że wywołać można ropienie przez drażnienie chemiczne i mechaniczne. Ropa zbierać się może albo na powierzchni ran, albo w samej tkance *(flegmona)*, albo też w wytworzonej jamie, zwanej *ropieniem (absces)*. Zebrana wewnątrz ropa albo się wydziela sama nazewnątrz, albo też na drodze operacyjnej wypuszczoną być musi. Jeżeli przez czas długi ujścia nie ma, bakterje z niej drogą naczyń krwionośnych lub limfatycznych mogą być przeniesione do innych organów i tam świeże ropienie wywołać (ob. Pyaemia). Długotrwałe ropienie, mające miejsce najczęściej przy gruźliczem lub syfilitycznem zajęciu kości, w wysokim stopniu wyniszcza organizm; zabiera mu sporą ilość białka, wywołuje anemję i sprowadza mączkowate przeistoczenie (ob.) organów wewnętrznych.

Ropa ziemna, ob. Skalny olej.

Ropczyce lub *Robczyce*, miasto powiatowe w Galicji, w obwodzie Tarnowskim, nad koleją Kraków-Lwów, ma 3,644 miesz. (1897), w tem 1,071 żydów.

Ropczyckie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Sandomierskiem, pow. Pilzieńskim. Podług lustracji z r. 1614 powstało z dawniejszego starostwa Sandomierskiego przez oderwanie z niego miasta Ropczyc (ob.) i wsi: Łopuchowa, Góry, Zagorzyc, Borku Wielkiego, Boreczka, Kamionki i Zdżar. W r. 1771 posiadał je Franciszek Potocki, wojewoda kijowski, ze swą żoną, opłacając z niego kwarty złp. 6,188 gr. 28, a hyberny złp. 3,438 gr. 25. Po zajęciu tych dóbr narodowych przez rząd austrjacki w r. 1772, tenże sprzedał je Stanisławowi Sadowskiemu i jego żonie Franciszce z Potockich za złot. reń. 116,000 w d. 18 sierpnia 1777.

Ropelewski Stanisław, leksykograf, * 1815 w Suchych Komnatach w Sandomierskiem, † 1865 w Górze w Poznańskiem; nauki kończył w uniwersytecie warszawskim, a od 1831 r. przebywał lat

przeszło 30 we Francji, gdzie wespół z Albertem Kazimirskim wydał wyborny słownik francusko-polski i polsko-francuski, wielokrotnie w różnych formatach; i miejscach przedrukowywany; we Lwowie wyszedł przedruk plagjatorski pod pseudonimem W. Janusza. Słownik ten bywa też nazywany „emigracyjnym.“ W kalendarzyku emigracyjnym 1840 r. zamieścił „Krótki rys literatury emigracyjnej od r. 1832.“ Ogłosił też: „Wiersze Nałęcza“ (Paryż, 1836); przedmowę do II wydania „Pamiętników Soplicy“ Rzewuskiego. Wreszcie przełożył z Eljasza Jourdain'a „Słowa pociechy.“

Röpell Ryszard, historyk niemiecki, rodem z Gdańska, * 1808, † 1893, do 1842 był profesorem w Halli, a odtąd profesorem historji w uniwersytecie wrocławskim, 1850 r. był członkiem parlamentu erfurckiego, 1861—63 i 1868—76 członkiem sejmu pruskiego, od 1877 jako przedstawiciel uniwersytetu wrocławskiego członkiem izby panów. Ożeniony z Warszawianką, Geismarówną, i zachęcony przez nią, poświęcił się badaniom historji polskiej i wypracował z wielką sumiennością i bezstronnością dzieje Polski za Piastów p. t.: „Geschichte Polens“ (Gotha, 1841). Pracę tę kontynuował J. Caro (ob.), któremu podobno **R.** powierzył zgromadzone przez się materjały. Inne jego dzieła są: „Chronica domus Sarensis, aus der Handschrift herausgegeben und erläutert“ (Wrocław, 1854); „Ueber die Verbreitung des magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten polnischen Reichs ostwärts der Weichsel“ (tamże, 1857); „Die Grafen von Habsburg“ (Halla, 1832); „Die orientalische Frage in ihrer geschichtlichen Entwickelung“ (Wrocław, 1854); „Polen um die Mitte des 18 Jahrh.“ (1876); „Das Interregnum, Wahl und Krönung von Stanislaw August von Poniatowski“ (1892).

Ropica, góra w Beskidach, na zachód Jabłonki w Cieszyńskiem.

Ropienie, ob. Ropa.

Ropień, ob. Ropa.

Ropnica, choroba, ob. Pyaemia.

Ropuchożaby, ob. Żaby ziemne.

Ropuchy *(Bufonidae)*, rodzina zwierząt z gromady płazów, z rzędu bezogonowych czyli żab, odznaczająca się ogólnym kształtem ciała pękatym, skórą mocno brodawkowatą, sączącą ciecz ostrą, częstokroć odrażającej woni, nogami tylnemi krótkiemi, oraz zupełnym brakiem zębów szczękowych. Przy ciężkości i niezgrabności ciała są mniej ruchome niż inne żaby; chód ich łażący lub w drobnych podskokach; są nocne, mniej drapieżne, a przynajmniej karmią się tylko drobnemi istotami. Mają życie wytrzymałe i wytrwać mogą przez całe miesiące bez pokarmu i powietrza. Gatunki krajowe są: **R.** *szara (Bufo cinereus)*, najpospolitsza, brudno szara, dorasta niekiedy 12 centymetrów długości samego ciała. Młode roczniaki i dwuletnie miewają często brodawki skórne mocno czerwonego koloru. Przesadnem jest mniemanie o wielkiej jadowitości ropuchy; jest to tylko zwierzę odstręczające swoją brzydotą, niemniej jednak pożyteczne w ogrodach, dla wytępiania mnóstwa szkodliwych jestestw. Błędnem jest mniemanie, jakoby **R.** przez długie lata żyć mogła bez przystępu powietrza. **R.** *zmienna (B. variabilis)*, marmurkowato-plamista, na tle białawem plamy zielonej barwy, niekiedy czystej, niekiedy oliwkowatej lub rudawo-brunatnej, mniejsza od poprzedniej. Samce wydają turkoczący głos i wydzielają najostrzejszą woń czosnkową podczas letnich wieczorów. **R.** *smugowa (B. calamita)*, ciemniejsza od poprzedniej, z jasno-żółtą smugą wzdłuż całego grzbietu, 6—7 cm. długa, znajduje się tylko w płn. części kraju. Największym gatunkiem rodzaju **R.** jest **R.** *aqua*, w Ameryce płd., dorastająca 30 cm. długości.

Ropucha.

Roquefort, wieś we francuskim departamencie Aveyron, w okręgu St. Affrique, w pobliżu kolei Millan-Béziers, liczy 970 m., słynna z fabrykacji t. n. serów, których produkuje na 8 miljonów franków. Por. Schatzmann „Die Käseindustrie von **R.**“ (Frankfurt, 1879).

Roqueplan Józef Stefan Kamil, malarz francuski. * 1802 w Mallemort (departament Ujść Rodanu), † 1855 w Paryżu. Kształcił się pod kierunkiem Grosa i Pujola, ale największy wpływ wywarł nań malarz angielski R. Bonington. Powszechną uwagę zwrócił na się **R.** 1827 dwiema scenami z romansów Walter Scotta. Obdarzony talentem wszechstronnym i bardzo płodnym, z równem powodzeniem uprawiał najrozmaitsze gatunki malarstwa i zapewnił sobie pierwszorzędne miejsce między mistrzami szkoły romantycznej francuskiej i wogóle zajął poczesne stanowisko w historji nowszego malarstwa. Do najpiękniejszych jego obrazów należą: „Przepłynięcie mielizny“ (1833); „Zrywanie wiśni“ (1836); „Miłośnik starożytności“ (1834), sprzedany 1853 r. za 30,000 franków; „Zdrój pod drzewem figowem“ (1852); i przewyborne sceny, pełne siły, prawdy i głębokiej charakterystyki, z życia górali pirenejskich.

Roqueplan Nestor, pisarz francuski, * 1804, † 1870, był redaktorem *Figara*, potem kierownikiem wielu teatrów paryskich. Napisał: „Nouvelles à la main,“ „Requin,“ „La vie parisienne,“ „Les coulisses de l'Opéra.“

Roquette Otton, poeta niemiecki, * 1824 r. w Krotoszynie, † 1896 w Darmsztadzie. Ukończywszy studja uniwersyteckie, poświęcił się wyłącznie pracom literackim i osiadł stale w Berlinie, 1862 r. został profesorem historji powszechnej w akademji wojskowej, 1869 profesorem literatu-

ry niemieckiej i historji w szkole politechnicznej w Darmsztadzie. Z utworów jego poetycznych najcelniejsze są: „Valdmeisters Brautfahrt“ Sztutgard, 1851; 56 ed. 1885); „Liederbuch“ (tamże, 1852, 2 wyd. p. t.: „Gedichte,“ 1880); „Der Tag von St.-Jakob“ (tamże, 1852, 4 wyd., 1879); „Herr Heinrich“ (tamże, 1854, 2 wyd., 1857) i „Hans Heidekukuk“ (Berlin, 3 wyd., 1864). Z jego romansów zaś wymieniamy: „Heinrich Falck“ (3 t., Berlin, 1858); „Erzählungen“ (Frankfurt, 1859); „Susanne“ (Sztutg., 1864) i „Luginsland“ (1867). Oprócz tego ogłosił **R.** „Geschichte der deutschen Literatur“ (2 t., Sztutgard, 1862—63); „Euphrosine“ (1877); „Im Hause des Vaters“ (1878); „Die prophetenschule“ (1879); „Grosse und kleine Leute in Alt Weimar“ (1884); „Geschichte der deutschen Dichtung“ (3 wyd., 1882) i w. in.

Roraty, w kościele katolickim zowie się msza podczas adwentu rano przed świtaniem śpiewana, biorąca nazwisko od zaczynających ją słów: „Rorate, coeli,“ t. j.: Nieba, spuśćcie rosę.

Rosa, opad wodny, wydzielający się z powietrza na roślinach i innych przedmiotach, w porze roku ciepłej; woda takiegoż pochodzenia, osiadająca na przedmiotach w porze zimnej, marznie i tworzy *szron*. Temperatura, przy której następuje skraplanie pary wodnej, w powietrzu zawartej, nazywa się *punktem rosy* (ob. Hygrometrja). Powstawanie rosy łatwo się tłómaczy; podczas nocy pogodnej ciała na powierzchni ziemi, w skutek promieniowania ku pogodnej przestrzeni, znacznie stygną, oziębiając zarazem otaczające je powietrze do tego stopnia, że to nie może utrzymać wszystkiej zawartej w niem pary wodnej, która opada w postaci rosy lub szronu. Warunkiem więc koniecznym tworzenia się **R.** jest niebo pogodne, bo przy obecności chmur promienie ciepła wysyłane przez powierzchnię ziemi od nich się odbijają tak, że ziemia tak silnie nie stygnie; przedmioty łatwiej wysyłające ciepło, stygnąc prędzej, wywołują większą ilość **R.**, rośliny działają tu silniej od kamieni, te silniej od gładkich metali. W krajach gorących i wogóle w czasie lata **R.** działa orzeźwiająco na świat roślinny i zastępuje mu często deszcz. Szron natomiast często wywołuje niszczenie delikatnych tkanek roślinnych. Niekiedy tworzy się **R.** z pary wodnej, ulatniającej się z wody w ziemi zawartej; w takim razie pokrywają się rosą dolne powierzchnie przedmiotów, gdy powierzchnie górne pozostają suche. Dla ocenienia ilości **R.** wystawia się na powietrze zważoną ilość wełny: przybyt jej na wadze daje ilość **R.** utworzonej na wełnie; przyrząd tego rodzaju zowie się *drozometrem.—Rosa miodowa*, ob. Miodowa rosa.

Rosa *(Salvator)* zwany także *Salvatoriello*, malarz szkoły neapolitańskiej i miedziorytnik zarazem poeta satyryczny i muzyk, * 1615 w Renella w Neapolitańskiem, † 1673 w Rzymie. Przeznaczony do stanu duchownego, wychowywał się w klasztorze, ale został wydalony z powodu zamiłowania do muzyki, a zajmując się obok tego malarstwem, ściągnął na się niechęć rodziców. Czas jakiś błąkał się po Apulji i Kalabrji (miał nawet należeć do bandy rozbójników), potem prowadził nędzny żywot w Neapolu, aż nareszcie w Rzymie zasłynął jako artysta i zapewnił sobie byt wygodny. **R.**, nie mając żadnego w malarstwie przewodnika, został jednym z najczystszych naturalistów, o jakich wspominają dzieje sztuki. W obrazach **R.** tryska ogień własnego, śmiałego natchnienia obok stanowczo kreślonych rysów pendzla. Do najcelniejszych w tym rodzaju utworów jego należą: „Bitwa“ (w Luwrze) i „Spisek Katyliny.“ Sława tego mistrza polega jednak głównie na owych krajobrazach fantastycznych, porywających dziwnie zarówno oświetleniem, jak i układem. Najchętniej przedstawiał dzikie ustronia zapełnione pasterzami, rozbójnikami i żołnierzami. W ostatnich latach życia więcej zajmował się miedziorytnictwem i w sztuce tej doszedł także do niepospolitej biegłości. Jako poeta znany jest ze swoich satyr (nowe wyd., Florencja, 1770). Biografję **R.** napisał jego spółczesny Baldinacci (nowe wyd., Wenecja, 1830), a w nowszych czasach Cantù (Medjolan, 1844) i lady Morgan (Londyn, 1855), oraz Wolfgang Kirchbach (1880).

Rosa Salwator.

Rosa Gabrjel, patrjota i pisarz włoski, * 1812 w Iseo, † 1897 tamże, kształcił się sam, w 18 roku życia wziął udział w działalności Carbonarów i uwięziony w Medjolanie, zawiązał bliższe stosunki z historykiem Cezarem Cantù, był kilkakrotnie poddawany torturom, skazany na śmierć i ostatecznie do ciężkich robót w Spielbergu. Po uwolnieniu został adwokatem i poświęcił się badaniom historycznym. Ogłosił: „Historja Pelazgów,“ „Historja gmin włoskich,“ „Początki cywilizacji w Europie,“ „Historja rolnictwa we Włoszech“ i in.

Rosa, *Rosaceae*, ob. Róża, Różowate.

Rosajda, w hutach tafla szkła ordynaryjnego barwy zielonej, których 120 sztuk idzie na skrzynię.

Rosamel, Klaudjusz Karol Marja du Campe de..., admirał francuski, * 1774 w Treneg (Pas de Calais). Wstąpił 1792 do marynarki, odznaczył się w kilku wyprawach i został 1818 kontr-admirałem. W r. 1830 mając udział w wyprawie na Algier pod dowództwem Duperre'a, przyłożył się niemało do kapitulacji deja, został po rewolucji lipcowej prefektem morskim Tulonu i od 6 września 1836 do 30 marca 1839 był ministrem marynarki. W tymże roku mianowany parem Francji, † 1838 w Paryżu.

Rosamunda, córka króla Gepidów Kunimunda, poślubiona, po jego śmierci, zwycięzcy królowi Longobardów, Alboinowi. Kiedy Alboin chciał ją przymusić przy uczcie, żeby piła z czaszki ojca **R.**, kazała zamordować męża i uciekła z giermkiem Helmichisem do egzarchy bizantyjskiego Flaviusa Longinusa do Rawenny. Egzarcha chciał ją skłonić do powolności, ale został otruty przez Helmichisa, którego zmusił do wypicia reszty trucizny.

Rosamunda, piękna córka Waltera Clifford'a, kochanka Henryka II, króla angielskiego, który ją przed małżonką swoją Eleonorą ukrywał w zamku Woodstock, gdzie mu dwu synów urodziła; w r. 1177 została otrutą przez Eleonorę. Losy jej były wielokrotnie przedmiotem poetycznych opracowań.

Rosario, port w rzeczypospolitej Argentyńskiej nad rzeką Paranem, w stanie Santa Fé, drugie w państwie pod względem zaludnienia, liczy bowiem 80,000 miesz., oraz handlu.

Rosas, Don Manuel Ortez de..., mąż stanu i dyktator konfederacji Argentyńskiej, * 1793 w Buenos-Ajres. Młodość przepędził pomiędzy gauchosami, zyskał sobie u nich wielką popularność i 1820 wystąpił po raz pierwszy na widownię polityczną jako dowódca pułku milicji w obronie wypędzonego z Buenos,-Ajres gubernatora Rodrigueza. W r. 1828 na czele federalistów rozpoczął bój z unitarjuszami i 8 grudnia 1829 r. wybrany był gubernatorem Buenos-Ajres, a tem samem i naczelnikiem rzeczypospolitej. Nie przebierając w środkach, zdławił unitarjuszów i pokonał Indjan południowych, a zwycięstwami swemi potrafił i nadal utrzymać się przy władzy, tak, że został w końcu faktycznym dyktatorem rzeczypospolitej i sprawował rządy srogie aż do 1852 r. Mimo walk ciągłych z partją przeciwną, pełnych samowolności i okrucieństw, przywrócił jednak w pewnej mierze porządek materjalny, okupiony życiem tysięcy ludzi. Wypuszczeniem w obieg wielkiej ilości pieniędzy papierowych sprowadził ruinę w stosunkach ekonomicznych i ściągnął na się oburzenie powszechne. Zwyciężony 3 lutego 1852 pod Monte-Caseros przez generała Urguiza przy pomocy wojsk brazylijsko-urugwajskich, uciekł do Buenos-Ajres, a stąd do Anglji. Ogromne jego dobra były skonfiskowane, a on sam na śmierć skazany. Później odzyskał część majątku i † 1877 pod Southampton w Anglji.

Roscellinus, albo *Rucelinus*, filozof i teolog scholastyczny, jeden z najznakomitszych przedstawicieli nominalizmu (ob.), * w Armoryce (Niższa Bretanja), nauki odbywał w Reims i Soissons. Był kanonikiem w Compiègne (około 1089), nauczał w Tours i Locmenach, gdzie młody Abailard (ob.) był w liczbie jego słuchaczów. Głośnym stał się on głównie przez zastosowanie poglądu nominalistycznego do wyłożenia dogmatu Trójcy. Skoro tylko indywidua mają byt istotny, to więc trzy osoby boskie są trzema indywidualnemi substancjami, a więc trzema Bogami, mającymi jedynie tę samą wolę i potęgę. Pogląd ten ściągnął na **R.** potępienie kościelne tak, iż musiał na synodzie, w Soissons odwoływać swą naukę (1092). Najznakomitszym z przeciwników **R.** był Anzelm z Canterbury (ob.), a z uczniów Abailard. Jedynem pismem **R.**, które doszło naszych czasów, jest list do Abailarda (w zbiorze dzieł Abel., wyd. Cousina).—Pisał o **R.** Bouchitté: „Le rationalisme chrétien à la fin du XI siècle“ (Paryż, 1842).

Roscher Wilhelm.

Roscher Wilhelm, znakomity ekonomista niemiecki, * 1817 w Hanowerze, † 1894; naprzód (od 1843) był profesorem w Getyndze, od 1848 w Lipsku, gdzie 1855 mianowany został radcą dworu. **R.** uważany jest za najznakomitszego przedstawiciela szkoły historycznej w nauce gospodarstwa społecznego. Prace jego odznaczają się sumiennością i gruntownością badań i jasnością wykładu. Ważniejsze z nich są: „Leben, Werk und Zeitalter des Thucydides“ (Getynga, 1842); „Über Kornhandel und Theuerungspolitik“ (3 wyd., Sztutgard, 1852); „Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre“ (Lipsk, 1851); „Ansichten der Volkswirtschaft“ (tamże, 1861), oraz najważniejsze: „System der Volkswirtschaft“ (tamże, 1854 — 86, 4 t., 18 wyd., 2 t., 1887); „Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland“ (1874); jego „System gospodarstwa społecznego“ wyszedł w polskim przekładzie Kupiszewskiego (1860—61); „Nauka ekonomji, handlu i przemysłu“ przełożył Jan Banzemer (Warszawa, 1889), „Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung“ (3 wyd., 1885); „Versuch einer Theorie der Finanzregalien“ (Lipsk, 1884) i wiele gruntownych artykułów drukowanych w czasopismach specjalnych.

Roscher Albrecht, synowiec poprzed., * 1836 w Ottensen pod Hamburgiem. Po ukończeniu studjów w Jenie 1858 udał się do Hamburga w podróż naukową do Afryki, zwiedził kraje nadbrzeżne zachodniej Afryki południowej, z wiosną 1860 dotarł do rzeki Ruvume i tu 19 marca we wsi Hisonguny został przez krajowców zamordowany. Ogłosił dzieło: „Claudius Ptolemäus und die Handelsstrassen in Centralafrika“ (Gotha, 1857).

Roscher Wilhelm, filolog i archeolog niemiecki, * 1845 w Getyndze, syn ekonomisty **R.**, kształcił się w Getyndze i Lipsku, następnie był w kilku miastach nauczycielem gimnazjalnym. Napisał: „Studien zur vergleichenden Mythologie der Griechen und Römer“ (2 t., 1873—75); „Das Naturgefühl der Griechen und Römer“ (1875); „Hermes der Windgott“ (Lipsk, 1878); „Die Gorgonen und

Verwandtes“ (1879); „Nektar und Ambrosia“(1883); „Selene und Verwandtes“ (1890).

Roscjusz *(Quintus Roscius)*, sławny aktor w starożytnym Rzymie, współczesny i przyjaciel Cycerona; celował równie w rodzaju tragicznym, jak i komicznym; mistrzowstwo jego stało się przysłowiem dawnych Rzymian. **R.** † około r. 61 przed Chr. Od jego imienia Churchill, poeta ang., nazwał swój utwór o sztuce teatralnej „Rosciada.“

Roscjusz *Sextus*, obywatel zamożny z Amerji, zwany z tego powodu *Amerinus*, był w czasie ruchliwych czasów Sulli zamordowany przez swoich nieprzyjaciół. Ci ostatni, unikając ciążącego na nich podejrzenia, obwinili jego syna o zamordowanie ojca. Cycero podjął się obrony nieszczęśliwego młodzieńca i w znanej mowie pro *Roscio Amerino* wyjednał jego uwolnienie.

Roscoe Wiljam, znakomity pisarz angielski, * 1753 w Liverpoolu, † 1831. Początkowo był pisarzem u pewnego prawnika, a po kilku latach usilnej pracy prowadził sam jeden wszystkie prawie jego sprawy, i to z największem powodzeniem. Później był bankierem w Liverpool. W 16 roku życia wystąpił na pole literackie z poematem opisowym „Mount pleasant,“ a następnie wydał poemat „The wrongs in Africa“ (1788), zwrócony przeciw handlowi niewolnikami. Sławę jednak pisarską winien **R.** wyłącznie swym pracom historycznym, a mianowicie: „The life of Lorenzo de Medici“ (2 t., Liverpool, 1796, nowe wyd., 1883) i „The life and pontificate of Leo X“ (4 t., 1805, nowe wyd. 1875). Zbiorowa edycja pism jego wyszła p. t.: „Historical works“ (8 t., Heidelberg, 1828). Syn jego wydał biografję ojca p. t.: „Life of Will. Roscoe“ (2 t., Londyn, 1833).

Roscoe Henryk Enfield, chemik, * 1833 w Londynie, kształcił się w Liverpoolu, Londynie i Heidelbergu; w 1858 został profesorem chemji w kolegjum Ovena w Manchester, 1863 członkiem towarzystwa królewskiego. Z licznych jego prac najważniejsze są nad działaniami chemicznemi światła i nad związkami wanadu. Oprócz wielu rozpraw ogłosił: „Zarys chemji ogólnej“ (przekład polski Navratila i Sokołowskiego, Kraków, 1882); „Odczyty o analizie spektralnej“ (4 wyd., 1885); „John Dalton and the rise of modern chemistry“ (1895) i in. Z Huxleyem i Balfour-Stewartem wydał zbiór drobnych podręczników, do którego napisał „Chemję“ (przekład polski redakcji pisma *Przyroda i Przemysł*, Warszawa, 1873, n. wyd. 1893).

Roscommon, hrabstwo w irlandzkiej prowincji Connaught, zroszone bogatą w ryby rzeką Shannon, zajmuje 45 mil kw. (2,459 klm. kw.) z ludnością w 1891 r. 114,397 miesz. (w 1841 r. 253,000 miesz.).

Rose Walenty, starszy, chemik, * 1735 w Neuruppin, był aptekarzem i asesorem kolegjum lekarskiego w Berlinie; utworzył łatwotopliwy stop, znany pod nazwiskiem *aljażu* albo *metalu Rosego*, ob. Rosego metal.

Rose Walenty, młodszy, syn poprzed., * 1762 w Berlinie, † 1807, był również aptekarzem i asesorem kolegjum lekarskiego; podał sposób wykrycia arszeniku w otruciach i pierwszy rozłożył krzemiany alkaljów azotanem baryty.

Rose Henryk.

Rose Henryk, syn poprz., * 1795 w Berlinie, † 1864 r. tamże; kształcił się w Berlinie, farmacji uczył się w Gdańsku, następnie pracował w laboratorjum Berzeliusa, w r. 1822 został w Berlinie profesorem nadzwyczajnym chemji, a w 1835 zwyczajnym, odznaczał się głównie jako praktyczny analityk, zwłaszcza na polu chemji nieorganicznej. Oprócz wielu rozpraw, ogłosił „Handbuch der analytischen Chemie“ (6 wyd., 2 t., Brunświk, 1859—1861), przełożony na wszystkie niemal języki europejskie. W r. 1844 odkrył niob.

Rose Gustaw, brat poprz., * 1798 w Berlinie, † 1873. W r. 1815 służył jako ochotnik w wojsku, następnie poświęcił się zawodowi górniczemu, studjował w Berlinie chemję, mineralogję i geologję, poczem pracował u Berzeliusa, a w r. 1822 został kustoszem przy gabinecie mineralogicznym w Berlinie. Po odbyciu podróży naukowej po Francji i W. Brytanji, został 1826 profesorem nadzwyczajnym, 1839 profesorem zwyczajnym mineralogji, 1856 dyrektorem gabinetu mineralogicznego. W r. 1828 towarzyszył Humboldtowi w podróży po Syberji. Od r. 1856 badał budowę gór Olbrzymich, zbadał też naturę wulkanów europejskich. Oprócz wielu rozpraw ogłosił: „Elemente der Krystallographie“ (2 wyd. 1833, 3 wyd. 1873); „Ueber das Krystallisationssystem des Quarzes“ (1846); „Das krystallochemische Mineralsystem“ (1852); „Beschreibung und Einteilung der Meteoriten“ (1864); „Ueber die Kristallisation der Diamanten“ (1876).

Rose Antoni, * 1814 w Poznaniu, † 1862 tamże; był kupcem w mieście rodzinnem i przytem odpowiedzialnym redaktorem gazety *Goniec Polski*, następnie *Ziemianina*. Wydał także kalendarze: „Gospodarski“ na rok 1854 i „Domowe“ na r. 1854 i 55. Osobno ogłosił przekład J. Liebiga „Najnowsze listy chemiczne“ (Poznań, 1858).

Rose Józef Konstanty, lekarz, * 1826 w Poznaniu, † 1893 w Warszawie, w 1869 powołany został do wykładu w akademji lekarskiej warszawskiej, był następnie profesorem terapji w Szkole Głównej do jej zniesienia 1869 r., potem mieszkał w Warszawie jako lekarz praktykujący. Ogłosił: „Djagnostyka fizyczna chorób płuc i serca“ (Warszawa, 1860); „Wykład patologji i terapji narzędzi oddechowych“ (Warszawa, 1868). Por. „J. K. **R.**“ (w *Tyg. Ilustr.* z r. 1893, t. I).

Rosebery Archibald Filip Primrose, lord, polityk angielski, * 1847, kształcił się w Eton i Oksford i w 1868 wstąpił do izby wyższej po śmierci ojca, 1878 wybrany rektorem uniwersytetu w Aberdeen, 1880 r. rektorem uniwersytetu w Edymburgu, 1881—83 był w gabinecie Gladstone'a podsekretarzem spraw wewnętrznych, 1886 sekretarzem spraw zewnętrznych i zajmował się reformą izby panów. W 4-tem ministerjum Gladstone'a objął tekę spraw zagranicznych (1892), a w r. 1894 po ustąpieniu Gladstone'a, został prezesem gabinetu i pierwszym lordem skarbu. Z powodu odrzucenia bilu Home-Rulu (ob.) wystąpił z nowym projektem reformy izby parów i próbował iść w duchu Gladstone'a, ale straciwszy większość ustąpił 1895, a w 1896 złożył nawet kierownictwo partji liberalnej; dopiero w 1901 powrócił do życia publicznego.

Rosebery Archibald

Rose-croix, ob. Różany krzyż.

Rosegger Piotr, pisarz niemiecki, * 1843 roku w Styrji, z rodziców włościańskich, był krawcem, potem uczęszczał do akademji handlowej w Gratzu, 1876 założył pismo „Heimgarten," pisał w djalekcie styryjskim i po niemiecku: „Zither und Hackbrett" (1870); „Volksleben in Steiermark," „Waldheimath," „Bergpredigten Peter Mayr," „Gedichten Persönliche Erinerrungen an Robert Hamerling etc."

Rosegger Piotr.

Rosego metal, R. *spiż, aljaż, stop*, stop łatwotopliwy, mający skład podobny jak metal d'Arceta, ale łatwiej od niego topliwy, ob. Bizmutowe stopy.

Rosellini Hipolit, * 1800 w Pizie, † 1843 r.; był profesorem w Pizie, towarzyszył z bratem swoim *Kajetanem* **R.** w r. 1829 wyprawie francusko-toskańskiej do Egiptu i jako owoc tej podróży, wydał: „Monumenti dell'Egitto e della Nubia" (Piza, 9 t., 1832—44, wraz z atlasem). Nadto wydał „Elementa linguae aegyptiacae" (1837); jest to gramatyka języka koptyjskiego według Champolliona.

Roselly de Lorgues Antoni Franciszek Feliks *Valblettes*, hr., pisarz francuski, * 1805 w Grasse depart. Var, † 1898, pobierał nauki w Aiges, potem był adwokatem, a następnie poświęcił się naukom filozoficznym, mianowicie zaś obronie spraw religijnych. Najważniejszem jego dziełem jest „Le Christ devant le siècle" (1835), tłómaczone na wszystkie niemal języki, na polski przez J. B. Dziekońskiego (2 wyd., p. t. „Chrystus Pan wobec naszego wieku," Berlin, 1842). Nadto wydał: „Le livre des communes" (3 wyd., 1842); „De la mort avant l'homme et du péché original" (1841, 3 wyd. 1847); „De la femme et du serpent" (1842); „La Croix dans les deux mondes" (1844); „Christophe Colomb" (2 t., 1856), dzieło główne, które miało wiele wydań; „Histoire posthume de Christophe Colomb" (1885).

Rosenbark, *Rosenberg*, *Rożmberk* Wilhelm, znakomity pan czeski, kandydat do tronu polskiego, ostatni potomek starożytnego i bogatego rodu, będącego gałęzią rodu Witkowiczów, * 1535 w Kromołowie. Straciwszy w dziecięcym wieku ojca swego († 1539), wychowywany był na dworze cesarskim w Wiedniu, gdzie 1557 r. ożeniony został z Katarzyną, ks. brunświcką z linji Calenberg. Owdowiawszy we dwa lata potem, ożenił się powtórnie z Zofją, margrabianką brandeburską, córką Joachima II i Jadwigi Jagiellonki, córki Zygmunta Starego. Śmierć Zygmunta Augusta skłoniła cesarza Maksymiljana do starania się o koronę polską dla jednego z arcyksiążąt i w tym celu wyprawił do Polski poselstwo w osobie **R.** i dodanego mu towarzysza także Czecha, Wacława Pernsztejna, z poleceniem starania się o koronę polską dla arcyksięcia Ernesta, zdecydowanego poślubić Annę Jagiellonkę. Śród częstych przejażdżek po Polsce, śród sympatji dla niego wielu panów polskich, zabłysła **R.** nadzieja osiągnięcia wakującej korony dla siebie. Popierany przez Stanisława Szafrańca, Stanisława Górkę i in., wystąpił 7 maja 1573 jawnie jako pretendent do korony na sejmie elekcyjnym. Nie utrzymał się jednak i odniósł nad nim zwycięstwo Henryk Walezjusz. Po ucieczce Henryka **R.** miał jeszcze silnych stronników na sejmie elekcyjnym, ale i tym razem celu nie dopiął. Królową bowiem wybrana została Anna Jagiellonka, i na małżonka dano jej Stefana Batorego. Następnie **R.**, jako poseł cesarski do Polski, wydobył po wyborze Zygmunta III na tron polski, arcyksięcia Maksymiljana z niewoli w Krasnymstawie; † 1589. Por. „Wilem z Rosenberka, kandidat trunu polského a jeho poselstvi do Polska" (w „Czasopisie muzeum czeskiego" 1866); Brezan Wacław „Żiwot Wilema z Rosenberka" (Praga, 1847).

Rosen, starożytny dom szlachecki, pierwotnie pochodzący z Czech, obecnie kwitnący w Rosji, Szwecji, Prusiech i Danji. Z rodu tego pochodzili:

Rosen Reinhold, wojownik z czasów wojny Trzydziestoletniej, poprzednio pułkownik szwedzki, w końcu generał-lejtnant w wojsku francuskiem, † 1667.

Rosen Konrad, hr., bratanek poprzedniego, marszałek francuski i irlandzki, † 1715.

Rosen Gustaw Fryderyk, hr. von..., * 1688 r., † 1769 r., był szwedzkim radcą stanu, generałem głównodowodzącym, generalnym gubernatorem Finlandji i najzaufańszym przyjacielem Karola XII, któremu dwukrotnie ocalił życie.—W Rosji ród **R.**

wyniesiony był 1697 do godności baronowskiej. Z gałęzi rosyjskiej odznaczyli się: **Rosen** Jerzy Andrzej, von, * 1776, wszedł 1789 do służby wojskowej, walczył naprzód pod Suworowem, potem w kampanjach przeciwko Francji i odznaczył się zwłaszcza w bitwach pod Borodinem i Możajskiem; dalej walczył pod Lipskiem, Arcis sur Aube i pod Paryżem; 1826 mianowany był generałem jazdy. W kampanji polskiej 1831 walczył pod Grochowem, Wawrem, Iganiami: poczem cofnął się dla zorganizowania swego oddziału i na pole bitwy wystąpił dopiero w sierpniu, działając na lewym brzegu Wisły, głównie przeciwko korpusowi Romarina, którego w końcu zmusił do przejścia za granice austrjackie. Po ukończeniu kampanji polskiej otrzymał główne dowództwo na Kaukazie, ale nie spełniwszy nic ważnego w zapasach z Szamilem, mianowany został członkiem rady wojennej w Petersburgu i tam † 1841.

Rosen Roman, baron von, * 1780 roku, walczył w wojnie z Francją 1812 — 1814, w 1830 r. dowodził jedną dywizją na Kaukazie, i mianowany generałem piechoty, † 1848.

Rosen Jerzy, baron von..., poeta rosyjski, * 1803, † 1860 w Petersburgu, autor znanej powszechnie opery: „Żizń za Cara“, którą słynny kompozytor Glinka dorobioną do niej muzyką ustalił na scenie narodowej rosyjskiej. Nadto wydał kilka dramatów, jak „Rossija i Batorij“ (1833); „Osada Pskowa“ (1834); „Kniazja Kurbskije“ (1857) i inne.

Rosen Matjas, bankier i obywatel warszawski, * 1804 w Warszawie, † 1865 tamże. Objąwszy po ojcu swoim Izaaku Szymonie dom handlowy w r. 1846, obok obowiązków powołania zajmował się gorliwie różnemi zakładami dobroczynnemi. W r. 1862 obrany członkiem rady miejskiej i t. r. mianowany członkiem rady stanu, który to obowiązek złożył w 1863.

Rosen Fryderyk August, zasłużony orjentalista, * 1805 w Hanowerze, do 1831 profesor języków wschodnich w Londynie, † 1837 r. tamże. Oprócz naukowego opracowania algebry Mohammed-ben-Muzy (Londyn, 1831), ważniejsze jego dzieła są: „Radices Sanscritae“ (Berlin, 1827), tudzież edycja pierwszej księgi dzieła „Rigveda sanhita“ (Londyn, 1838).

Rosen Jerzy, orjentalista i historyk, brat poprzedniego, * 1821 w Detmoldzie, † 1891 tamże, podróżował wraz z Kochem 1843—44 na Wschodzie, był potem dragomanem poselstwa pruskiego w Konstantynopolu, następnie od 1853 konsulem pruskim w Jerozolimie, a od 1867 do 1875 konsulem w Białogrodzie. Ważniejsze dzieła jego są: „Ueber die Sprache der Lazen“ (Lemgo, 1844); „Ossetische Grammatik“ (tamże, 1846); „Das Haram Scherif zu Jerusalem und sein Verhältniss zu dèm jüd Tempelplatz“ (Gotha, 1865) i „Geschichte der Türkei von Siege der Reform bis zum pariser Tractat“ (2 t., Lipsk, 1866—67); „Die Balkon-Haiduken“ (1878).

Rosen Juljusz, komedjopisarz niemiecki, właściwie *Mikołaj Duffek*, * 1833 w Pradze, był do 1867 urzędnikiem administracyjnym, do 1874 dramaturgiem i reżyserem w teatrze Karola w Wiedniu, a od 1880 zajmował też stanowisko w teatrze *an der Wien*. Liczne jego komedje i farsy „Hohe Politik“ (1865); „Nullen“ (1867); „Grössenwahn“ (1867); „Die Kompromittierten“ (1863); „Männer von heute“ (1864); „Ein Held der Reklame“ (1866); „Kanonenfutter“ (1869); „Ein Schutzgeist“; „O, diese Männer“; „Das Damokles Schwert“; „Die Talismane“ i in., są dowcipne i lubione, ale bez wyższej wartości. Jego „Gesammelte Schriften“ wyszły w Berlinie 1870—88, t. 14.

Rosen Jan, artysta malarz, * 1854, w Warszawie, po ukończeniu gimnazjum kształcił się w malarstwie w akademji sztuk pięknych w Monachjum, następnie w Paryżu, po powrocie do kraju wykonał kilka portretów i narysował szereg ilustracji do „Emira Rzewuskiego“. W r. 1882 osiedlił się w Rzymie. Wykonał: „Epizod z pamiętników Paska“; „Pobudkę“; „Przegląd wojsk na placu Saskim“; narysował cykl ilustracji do powieści Gawalewicza „Majster do wszystkiego“ (w *Tygodn. Illustr.*); obraz olejny „Epizod wojenny z r. 1799“ wyobrażający przejście wojsk przez górę św. Gotarda; akwarelę „Napoleon w Smorgoniach“. Portret jego i życiorys pomieścił *Tyg. Ilustr.* z 1893 t. II, str. 297.

Rosenberg, dawniej Oleśna, miasto okręgowe w regencji Opolskiej na Śląsku górnym położone. W drugiej połowie XIII w. wchodziło w skład dzielnicy księstwa Wrocławskiego i Lignickiego Henryka V Otylego. Tu książę ten, schwytany w październiku 1293 w łaźni przez stryja Konrada, w żelaznej beczce zamknięty został, i tak długo był więziony, dopóki niegodnemu stryjowi miast: Namysłowa, Byczyny i Rosenberga nie ustąpił, z dopłatą okupu 30,000 grz. **R.** liczy 4162 m. (1892). Obecnie posiada 4 kościoły katolickie, jeden ewangelicki i jedną synagogę.

Rosenberg (po czesku *Rožmberk*), miasto w południowych Czechach, w powiecie Budiejowickim, nad Mołdawą, ma 1,400 miesz. i starożytny zamek.

Rosenberg, dom staroszlachecki w Polsce, herbu Poraj, pochodzenia czeskiego (ob. Rosembark), osiadły w Polsce pod koniec XIII w. w założonej przez siebie osadzie Rozenbark (obecnie w powiecie Bieckim, obwodzie Jasielskim). Członkowie tej rodziny przenosili się stąd w rozmaite okolice kraju i rozmaite sprawowali urzędy. Obecnie w posiadaniu Rosenbergów zostają na Podolu dobra ich dziedziczne Kniahynin (Księżnin).

Rosenberg Adolf, estetyk, * 1850 w Bydgoszczy, studjował filologję i archeologję w Berlinie,

poczem odbył podróż naukową po Europie. Od 1875 jest współpracownikiem dziennika *Post*. Napisał: „Die Erinyen“ (Berlin, 1871); „Die Berliner Malerschule“ (1879); „Rubensbriefe“ (1881); „Die Münchener Malerschule“ (1887); „Geschichte der modernen Kunst“ (1888, t. 3); „Die Rubensstecher (Wiedeń, 1888). Nadto opracował nowe powiększone wydanie Guhla „Künstlerbriefen“ (1879—90), niemieckie wydanie Racinet „Geschichte des Kostüms“ (1888), wydał „Die Architektur Berlins“ (1877 i nast.) i „Die Architektur Deutschlands“ (1879 i nast.).

Rosenblat Józef, prawnik, * 1853, kształcił się w uniwersytecie krakowskim, berlińskim i lipskim, następnie został adwokatem i profesorem prawa i procesu karnego, oraz członkiem komisji egzaminacyjnej, rady honorowej adwokackiej i rady miejskiej w Krakowie. Ogłosił: „Nauka o udziale w przestępstwie“ (Warszawa, 1873); „Rzecz o zbiegu przestępstw“ (tamże, 1875); „Gwarancje sprawiedliwego wyroku karnego“ (1881); „Czarownica powołana, przyczynek do historji spraw przeciw czarownicom w Polsce“ (Warszawa, 1884); „Wykład austrjackiego procesu karnego“ (1884); „O pojedynku“.

Rosenbusch Karol Henryk Ferdynand, geolog, * 1836 r. w Einbeck w Hanowerze, kształcił się we Fryburgu, 1873 został profesorem mineralogji i geologji w Strasburgu, 1877 r. w Heidelbergu, w 1890 dyrektorem instytutu geologicznego w Baden. Zajmował się głównie badaniem mikroskopowem skał i przyczynił się tem do znacznego rozwoju petrografji. Napisał: „Mikroskopische Physiographie der Mineralien und Gesteine“ (2 wyd., 2 t., 1885—88).

Rosenheim, miasto w bawarskim okręgu Bawarji Górnej, przy ujściu rz. Mangfall do Innu. 449 m. nad poz. morza, ma 6 kościołów kat. i 1 ewang., gimnazjum i szkołę realną, fabrykę maszyn, odlewnie, browary, oraz warzelnię soli, do której solanka dopływa rurami z Reichenhall, 12,500 miesz. Posiada też źródło siarczano-żelaziste i kąpiele solne.

Rosenkrantz Jan Karol Fryderyk, filozof niemiecki ze szkoły Hegla, * 1805 w Magdeburgu. † 1879, od 1831 wykładał filozofję w Królewcu. Napisał pomiędzy innemi: „Geschichte der deutschen Poesie im Mittelalter“ (Halla, 1830); „Handbuch einer allgemeinenn Geschichte der Poesie“ (3 cz., Halla, 1832—33); „Die Naturreligion“ (Iserlon, 1831); „Encyclopädie der theologischen Wissenschaften“ (2 wyd., t. 1846); „Psychologie“ (3 wyd., Królewiec, 1863); „Goethe und seine Werke“ (Królewiec, 1844); „Die Pädagogik als System“ (tamże, 1848); „System der Wissenschaft“ (tamże, 1850); „Asthetik des Hässlichen“ (tamże, 1853); „Die Poesie und ihre Geschichte“ (t., 1856); „Wissenschaft der logischen Idee“ (2 t., tamże, 1858—59); „Diderots Leben“ (Lipsk, 1866); „Hegel's Naturphilosophie“ (z powodu dzieła A. Vera, Berlin, 1868); „Hegel als deutscher Nationalphilosoph“ (Lipsk, 1870).

Rosenkrantz Wilhelm, filozof, * 1821 w Monachjum, studjował filozofję i prawo tamże, 1851 wstąpił na służbę do ministerjum sprawiedliwości i posuwając się na urzędach, został 1867 radcą najwyższym sądu apelacyjnego; † 1874. Napisał: „Die Wissenschaft des Wissens“ (Moguncja, 1860—68, t. 2); „Die Prinzipien der Theologie“ (1874); „Die Prinzipien der Naturwisenschaft“ (1875) i in.

Rosen Kreutzer, ob. Różany Krzyż.

Rosenmüller Jan Jerzy, * 1736 w Ummerstädt pod Hildburghausen, ostatecznie profesor teologji, superintendent i pastor kościoła św. Tomasza w Lipsku, † 1815; autor wielu kazań, dzieł dla młodzieży szkolnej i dzieł w przedmiocie teologji praktycznej, wydał oprócz tych „Scholia in Novum Testamentum“ (6 wyd., 6 t., 1815—1831), rzecz niezmiernie ważną dla egzegezy nowego Testamentu.

Rosenmüller Ernest Karol Fryderyk, najstarszy syn poprzedniego, orjentalista, * 1768 w Hessbergu pod Hildburghausem, † 1835; jako profesor literatury wschodniej w Lipsku. Zjednał sobie znakomite imię kilku niepospolitej wartości dziełami, jak: „Scholia in Vetus Testamentum“ (11 cz., Lipsk, 1788—1835), wyciąg z tego dzieła wyszedł p. t.: „Scholia in Vetus Testamentum in compendium redacta“ (6 t., Lipsk, 1828—36); „Handbuch für die Literatur der biblischen Kritik und Exegese“ (4 t., Getynga, 1797—1800); „Das alte und neue Morgenland, oder Erläuterungen der Heilig. Schrift“ (6 t., Lipsk, 1818—20); „Handbuch der biblischen Alterthums Kunde“ (4 t., Lipsk, 1823—31).

Rosenmüller Jan Chrystjan, zasłużony anatom, brat poprzedniego, * 1771 r. w Hessbergu, † 1820; kształcił się w Lipsku i Erlangen, w 1800 został profesorem anatomji i chirurgji w Lipsku. Ważniejsze jego dzieła są: „Beiträge zur Zergliederungskunst“ (2 t., Lipsk, 1800); „Chirurgisch-anatomische Abbildungen“ (3 t., Weimar, 1804—12); „Handbuch der Anatomie des menschlichen Körpers“ (Lipsk, 1808, 6 wyd., 1840). Ogłosił też kilka prac geologicznych, a jedna z pieczar pod Muggendorff, które zbadał, nosi jego nazwisko.

Rosenoble, ob. Noble.

Rosenthal Dawid, lekarz, syn lekarza obwodu Zamojskiego i stabslekarza wojsk polskich, * 1808 w Tarnogrodzie, gub. Lubelskiej, † 1889, medycynę studjował w Wiedniu i w 1831 r. wysłany był do Węgier i Siedmiogrodu podczas panującej tamże, po raz pierwszy w Europie, cholery. W r. 1834 otrzymał stopień doktora medycyny i w r. 1836 został ordynatorem w warszawskim szpitalu starozakonnych, w którym od 1844—1879 był naczelnym lekarzem. Jednocześnie od 1849—1862 był lekarzem studentów w instytucie gospodarstwa

wiejskiego i leśnictwa w Marymoncie, a od 1859 do zwinięcia instytutu profesorem hygieny w tymże instytucie. Pierwszy izraelita polski otrzymał szlachectwo dziedziczne. Ogłosił opis gatunku tyfusu panującego w 1847, który następnie odróżniono pod nazwą gorączki powrotnej; „O nosaciźnie u ludzi“ (*Pam. tow. lek.*, 1849).

Rosenthal Dawid.

Rosenthal Jakób.

Rosenthal Jakób, również lekarz, syn poprz., * 1844 w Warszawie; medycynę studjował w Berlinie i w szkole głównej w Warszawie do 1869. W 1870 został ordynatorem w szpitalu starozakonnych w Warszawie i poświęcił się ginekologji, a staraniem jego otwarty, został pierwszy, do r. 1894 jedyny w Warszawie i kraju oddział chorób kobiecych, dotychczas przez niego prowadzony. W „Historji szpitali w Król. Polskiem“ wydanym przez Girsztowta (1870) podał „Opis szpitala starozakonnych w Warszawie“. Przełożył Bocka „Człowiek w stanie zdrowia i choroby“ (1872) i wydał popularnie napisany „Poradnik lekarski dla kobiet“ (1874). Nadto ogłosił znaczną liczbę rozpraw i spostrzeżeń kazuistycznych, jak: „Wycięcie jajnika“ (*Pam. Tow. lek.*, 1871); „Wycięcie wpochwionego jelita biodrowego“ (*Gaz. lek.*, 1890); „Wycięcie nowotworu wątroby“ (*Gaz. lek.*, 1893); „Opis ważniejszych przypadków obserwowanych w oddziale gynekolicznym szpit. staroz. w Warszawie za lata 1896—97 i 1898—99“ (*Medycyna*, 1898 i 1900) i in. Od 1895 ogłasza w czasopiśmie rosyjskiem referaty z polskiego pismiennictwa ginekologicznego i akuszeryjnego.

Rosenthal Izydor, fizjolog, * 1836 w Łubiszynie w w. ks. Poznańskiem, kształcił się w Berlinie, 1867 został profesorem fizjologji i hygjeny w Erlangen. Napisał: „Elektrizitätslehre für Mediziner und Elektrotherapie“ (1862, 3 wyd., 1883); „Allgemeine Physiologie der Muskeln und Nerven“ (1877); „Atembewegungen und Innervation derselben“ (1882); „Bier und Branntwein“ (1881); „Vorlesungen über öffentliche und private Gesundheitspflege“ (1887). Redagował czasopismo *Zentralblatt für die medizinischen Wissenschaften*, oraz wydanie niemieckie „Międzynarodowej bibljoteki naukowej, a wraz z Reesem i Selenką wydaje *Biologisches Zentralblatt* (Erlangen, od 1881).

Rosenthal Samuel, szachista, * 1838 w Polsce, miał udział w wypadkach 1863 i od 1864 r. przebywa w Paryżu. W 1873 zdobył czwartą nagrodę w wielkim turnieju wiedeńskim; w r. 1880 przegrał partję z Zukertortem, pomimo to należy do najlepszych dzisiejszych szachistów.

Rosenthal Bonin, powieściopisarz, * 1840 r. w Berlinie, studjował nauki przyrodnicze i filozofję tamże, 1872 został współpracownikiem pisma *Ueber Land und Meer* w Stutgardzie, 1889 redaktorem *Vom Fels zum Meer*, w którym pomieścił szereg nowel wydanych później oddzielnie p. t. „Die Heiratsdamm etc.“ (2 wyd., Sztutgard, 1879); „Unteirdisch Feuer“ (Lipsk, 1878). Nadto wydał romanse: „Der Bernsteinsucher“ (Lipsk, 1880, t. 2); „Der Diamantschleifer“ (Stutgard, 1881); „Das Gold des Orion“ (1882); „Die Tierbändigerin“ (1884); „Schwarze Schatten“ (1884); „Das Haus mit den zwei Eingangen“ (1886); „Die Tochter des Kapitäns“ (1888).

Rosenthal Albert, psychjatra, * 1854 w Sieradzu, gub. Kaliskiej, kształcił się w uniwersytecie warszawskim, następnie został ordynatorem szpitala św. Jana Bożego w Warszawie. Napisał: „O zmianach anatomicznych w mózgu przy chorobach zakaźnych“ (1883); „Szkice psychjatryczne, wspomnienia z podróży“ (*Medycyna*, 1883); „Hypochondrja w dziedzinie zboczeń umysłowych“ (*Gaz. lek.*, 1884); „O leczeniu padaczki (epilepsji)“, „O wzruszeniach umysłu czyli aektach“ (według Langego, 1883).

Rosentretter Maciej, kaznodzieja ewangelicki polski w Królewcu, żyjący w końcu XVI i początkach XVII w. Pisał dzieła polemiczne czystym językiem polskim, dzisiaj bardzo rzadkie.

Roseola, choroba, ob. Różyczka.

Roser Wilhelm, chirurg, * 1817 w Sztutgardzie, † 1888, był od 1850 profesorem w Marburgu. Ogłosił „Handbuch der anatomischen Chirurgie“ (1844, 8 wyd., 1883); „Chirurgisch-anatomisches Vademecum“ (1847, 9 wyd., 1896) i in.

Rosetti Konstanty, publicysta rumuński, * około 1816 w Bukareszcie, † 1885. Od 1833—36 służył w wojsku, następnie poświęcił się literaturze i 1840 wydał swoje poezje: „Cesuri de Malla Mire“ (Pieśni Szczęścia). 1842 był naczelnikiem policji w Pitesti, później prokuratorem trybunału cywilnego w Bukareszcie. We trzy lata potem wziął dymisję i 1846 założył księgarnię. Jako członek komitetu rewolucyjnego rumuńskiego aresztowany 9 czerwca 1846, został nazajutrz uwolniony przez lud. Był następnie naczelnikiem policji w Bukareszcie, jednym z 4 sekretarzy rządu tymczasowego i dyrektorem w ministerjum spraw wewnętrznych, oraz założył dziennik demokratyczny *Gruncul Rumun* (Wychowanek rumuński). Wysłany we wrześniu do obozu Fuad-Effendiego z protestacją przeciw przywróceniu regulaminu organicznego, został uwięziony z towarzyszami i przywieziony do Orsowy. Uwolniony za staraniem żony, schronił się do Paryża i tam 1850 wydawał dzienniki:

Rumunja przyszła i *Rzeczpospolita Rumuńska*. Tegoż roku ogłosił: „Wezwanie do wszystkich stronnictw“ i „Katechizm wiejski“, t. j. rozmowy polityczne o wypadkach 1848. Później wróciwszy do kraju wydawał dziennik *Romanule* i 1861 r. był przez czas niejaki ministrem oświecenia publicznego. 1866 po upadku Kuzy objął znowu tekę ministra oświaty, od 1877 był prezesem izby deputowanych, 1881—82 pełnił obowiązki ministra spraw wewnętrznych.

Rosetti Dante Gabriel, ob. Rossetti.

Rosice (niem. *Rossitz*), miasteczko w Morawji, w okręgu Berneńskim, posiada kościół, zamek, kopalnię węgla, fabryki, 2,500 miesz., przeważnie Czechów.

Rosicki, *Rositius* Zygmunt, jeden z dawniejszych kronikarzy polskich, Augustjanin, † prawdopodobnie 1470 we Wrocławiu. Napisał: „Poczet i kronikę biskupów wrocławskich,“ obejmującą w pierwszej części życie 25 biskupów, a w drugiej historję Śląska od 1237 — 1470, wydrukowaną w zbiorze Sommersbergera „Scriptores rerum Silesiae,“ oraz w 3 tomie zbioru Miclera.

Rosiczka *(Drosera)*, rodzaj roślin z rodziny rosiczkowatych, cechujący się kielichem 5-wrębnym, koroną 5-płatkową, 5 pylnikami, słupkiem 2-dzielnym i torebką 1 komórkową; należą tu zioła trwałe, o liściach wrażliwych, prawie we wszystkich częściach świata. Największym u nas gatunkiem jest **R.** *długolistna (D. anglica)*, o liściach podłużnych, klinowatych, po torfowiskach w całej Europie; w podobnych też miejscowościach rośnie **R.** *średnia (D. intermedia)*, o liściach odwrotnie jajowatych. Ważniejszą jednak od nich jest **R.** *okrągłolistna (D. rotundifolia)*,—rysunek na tablicy kolorowej „Darlingtonia“ i inne rośliny owadożerne, t. IV), 15—20 cm. wysoka, o liściach okrągławych, od poprzednich pospolitsza, na torfowiskach i łąkach błotnistych; kwiaty, jak i u poprzednich, drobne, białe, w grona jednostronne ułożone. Liście ostro-kwaskowate wydzielają z purpurowych gruczołków sok kleisty, niby rosę (skąd nazwa); jeżeli owad dotyka takiego liścia lepkiego, zostaje doń przyczepiony, liść się zamyka i pozostaje zamkniętym, dopóki owad nie umiera i ulega rozkładowi. Liście na skórę działają gryząco i używają się do wygryzania wrzodzianek; w dawnej medycynie znane były pod nazwą *ziela słonecznego (herba roris solis)*; wewnętrznie działają napotnie i moczopędnie, w homeopatji dotąd się używają; ziele ma być szkodliwem dla owiec. Było ono częścią składową słynnej niegdyś *wody złotej (aqua auri)*, która uchodziła za panaceum; we Włoszech służyło za dodatek do likierów, znanych pod nazwą *rosoglio (ros solis)*. Niektóre gatunki w krajach gorących dostarczają barwników: różowego, zielonego, purpurowego i żółtego.

Rosiczkowate *(Droseraceae)*, rodzina roślin dwuliścieniowych, mająca za cechy: Liście, często okryte włosami gruczołkowemi, zwykle u podstawy głąbika skupione, drażliwe, z przylistkami rzęsowatemi; kwiaty dwupłciowe, foremne, samotne lub zebrane w gronka jednostronne, przed zakwitnieniem spiralnie zwinięte; kielich 5-działkowy, zwykle trwały; płatków 5 podzawiązkowych; pręcików 5 (rzadko 10 lub 20), wolnych, z płatkami naprzemianległemi, o pylnikach sztywnych, podłużnie, rzadko w wierzchołku pękających; torebka najczęściej 1-komórkowa, o nasionach licznych. Zioła lub podkrzewy, około 100 gatunków, rozprzestrzenione na całej ziemi, co do swych własności chemicznych dobrze nie zbadane; niektóre zawierają garbnik, niektóre przytem barwnik. Należą tu rośliny owadożerne, jak *Dionaea* (muchołówka), *Aldrovandia*.

Kwiat muchołówki w przecięciu.

Rosienie (po litewsku *Rosejnej)*, miasto powiatowe gub. Kowieńskiej, nad rzeczką Rosienką. Od strony zachodniej miasta ciągnie się rozległa płaszczyzna, zwana *Stany*, niegdyś pole obozującej podczas sejmików i pospolitego ruszenia szlachty księstwa Żmujdzkiego. Na niej o 3 ćwierci mili widać kopce sypane, zwane *kołmje*, gdzie jest dwór t. n. Są to zabytki odwiecznych warowni, pochodzących prawdopodobnie z czasów skandynawskich z IX wieku. Osada to starożytna, wspominana w dziejach od r. 1253, jest porządnie zabudowana, i oprócz kościoła Dominikanów (parafjalnego), posiada kościoły prawosławny i ewangelicki, oraz dwie synagogi; dawniej byli nadto w **R.** Karmelici i Pijarzy, oraz zbór helwecki. Liczy około 12,000 miesz., z których połowa jest starozakonnych.— *Rosieński powiat* ma na przestrzeni 5,687 wiorst kw. około 184,000 miesz.

Rosieńskie starostwo grodowe mieściło się w księstwie Żmujdzkiem, pow. Rosieńskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766 obejmowało miasto stołeczne całej Żmujdzi Rosienie (ob.), oraz wsie: Plinkie, Pokopurnie, Plauginie i Siliwki, które w tym czasie posiadali Billewiczowie, opłacając z nich kwarty złp. 1,359 gr. 18.

Rosieńskie starostwo niegrodowe było położone w województwie i powiecie Trockim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569, zaliczało się wówczas do dóbr stołu królewskiego, następnie przemienione na starostwo, obejmowało w sobie trzy zniszczone bardzo wsie: Roś, Pelikany i Krzywobole, które w r. 1766 posiadał Mateusz Baranowski, opłacając z nich kwarty złp. 150, a hyberny złp. 20 gr. 20.

Rosini Jan, poeta i historyk włoski, * 1776, † 1855 w Pizie; studjował prawo w Liwornie, Florencji i Pizie, 1803 został profesorem literatury włoskiej w uniwersytecie pizańskim. Zbiorowe wydanie jego poezji wyszło 1819 w Pizie w 2 tomach. Przygotował nowe wydanie „Storia d'Italia“ Guicciardiniego (t. 10, Piza, 1819), wydał dzieła Tassa

(33 t., 1821—32) i napisał do nich „Saggio sugli amori de Tasso e sulle causo della sua prigione“ (1832); następnie romanse historyczne: „La signora di Monza“ (3 t., 1829); „Luisa Strozzi“ (4 t., 1833); „Il conte Ugolino della Gherardesca“ (3 t., 1843). Z prac dramatycznych: „Torquato Tasso“ (1835). Oprócz tego napisał „Storia della pittura italiana“ (2 wyd., 7 t., 1848—52). Zbiór prac jego mniejszych wyszedł w Pizie (6 t., 1837).

Rosja.— *Geografja.* **R.** (ros. *Ruś, Rossija*, łac. *Russia*), cesarstwo, największe państwo na kuli ziemskiej, obejmuje w swych granicach wschodnią połowę Europy oraz północną część Azji, i rozciąga się od 37° 10′ półn. szer. (oaza Merw) do 78°4′ półn. szer. (przylądek Północno-Wschodni czyli Czeluskin w Azji), i od 17° 50′ (przy wyjściu Warty z gub. Król. Polskiego około m. Pyzdr) do 190°16′ wsch. dług. od Greenwich (przylądek Wschodni w Azji); największa tedy długość terytorjum **R.** wynosi 173°, czyli około 2,290 mil geogr. (17,000 klm.), największa zaś szerokość 40° czyli 600 m. geogr. (4,450 klm.) Terytorjum **R.** stanowi $^1/_{24}$ część całej powierzchni kuli ziemskiej, a $^1/_6$ część lądu stałego. Całe terytorjum **R.** przedstawia jednolitą masę, nigdzie nie poprzerzynaną przez obce posiadłości i jest ograniczone z północy przez m. Lodowate, ze wschodu przez ocean Wielki, na południe dotyka części oceanu Wielkiego, półn. części Chin, Afganistanu, Persji (bezpośrednio, oraz przez m. Kaspijskie), Armenji tureckiej, m. Czarnego; na zachód graniczy z Rumunją, Austro-Węgrami, państwem Niemieckiem, m. Bałtyckiem i Szwecją z Norwegją. Przewaga granic morskich nad lądowemi (prawie $2^1/_4$ do 1) przedstawiałaby wielkie korzyści dla Rosji, gdyby nie stosunki klimatyczne, nie dozwalające spożytkować całej prawie północnej granicy i ograniczające używalność tylko m. Bałtyckiem, Czarnem i częścią oceanu Wielkiego. Znaczenie granic morskich nieznacznie jest tylko podniesione przez przyległe wyspy, z których zasługują na wzmiankę wyspy Alandzkie, Oesel i Dagö na m. Bałtyckiem i Sachalin na oceanie Wschodnim. Wyspy leżące na m. Lodowatem, jak Kałgujew, Nowa Ziemia, Nowa Syberja i in., jako niezaludnione i niezdolne do uprawy, nie przedstawiają żadnych korzyści, podobnie jak przyległe im części lądu stałego.

Ustrój pionowy **R.** przedstawia wielką rozmaitość, począwszy od wydłużonego grzbietu gór Uralskich, wyniosłego Kaukazu, krain alpejskich w południowej Syberji, w Turkestanie i Dżungarji aż do najniższych równin na kuli ziemskiej, które, jak nizina Uralsko-Kaspijska, nieznacznie wzniesione są nad poziom morza, a częstokroć leżą niżej od niego. Ustrój powierzchni **R.** europejskiej charakteryzuje się wielką jednostajnością i wyjąwszy niezbyt wyniosłych gór Tauryckich w Krymie, przedstawia po części nizinę, po części zaś falowatą lub pagórkowatą płaszczyznę, wyniesioną na 5 do 800 stóp (1,5 m. do 250 m.) nad poziom morza, której spadzistość idzie w kierunku od półn.-zachodu ku południo-wschodowi. Nawet szczyty i grzbiety gór Finlandji i Laponji rzadko przenoszą 1,000 st. (300 m.) wysokości. Równina **R.**, zwaną *niziną Sarmacką*, łącząca się na zachód przez Polskę z niziną Północno-Niemiecką, przerznięta jest przez dwie rozległe wyniosłości, idące w kierunku od wschodu na zachód i ginące na południu w nieurodzajnych stepach słonych nad morzem Kaspijskiem i Azowskiem, oraz w stepach pokrytych bujną trawą nad m. Czarnem, na północy zaś częścią w bogatej w wody i pokrytej licznemi jeziorami nadbrzeżnej równinie nad m. Bałtyckiem, częścią zaś w nizinie nad m. Lodowatem, pokrytej stepami bagnistemi i lodowemi (tundrami). Wyniosłości te przedstawiają szerokie w kształcie tamy wzniesienia, poprzerzynane niekiedy pagórkami, rzadko przybierającemi kształt gór lub urwisk, na południe po większej części nieurodzajne stepy, na północy zaś pokryte bagniskami, jeziorami i porosłe lasami. Leżąca pomiędzy niemi równina naprzemian stanowi bądź urodzajną rolę, bądź też jest pokryta bujnemi lasami i bagniskami. Wyniosłość *południowa*, tak zwany pas *Uralsko-Karpacki*, bierze początek u południowych odrośli gór Uralskich i, wznosząc się coraz bardziej w kierunku zchodnim, łączy się z Karpatami. Rozpoczyna ją tak zwany *Obszczij Syrt*, będący południowo-zachodniem przedłużeniem pasma Uralskiego, w kierunku przez Saratów do brzegów Wołgi, wogóle nieurodzajny i nieprzechodzący 600 st. (180 m.) nad poziom morza. Stanowi on rozgraniczenie pomiędzy stokiem kaspijskim a na północ położoną krainą urodzajną. Z Obszczym Syrtem łączy się pasmo kredowe, stanowiące wysoki prawy brzeg Wołgi, pomiędzy Sareptą a Kamyszynem, dochodzące 400—700 st. (120—210 m.). Południowe przedłużenie tego pasma do doliny Manyczu, wysokości 400 — 500 stóp (120 — 150 m.), rozgranicza nieurodzajne stepy kaspijskie od urodzajnego, bujną roślinnością pokrytego wzniesienia Rosji południowej, tak zwanego pasa *Donieckiego*, przerzniętego przez Don i wysokiego 500—1,000 st. (150—300 m.), a nawet pod Iwanowem 1,136 st. (346 m.). Dalszy ciąg wzniesienia tego w kierunku zachodnio-północno-zachodnim stanowią wysokie 700 st. (210 m.) płaskowzgórza stepowe Ukrainy, oraz 1,130 st. (345 m.) wysokie stepy podolskie; dalej wzgórza wołyńskie, dochodzące w górach Krzemienieckich lub Awratyńskich do 1,247 st. (380 m.) i łączące się z Łysogórami (2,607 st., 794 m.) i górami Sandomierskiemi (1,882 st., 573 m.). Wyniosłość *północna*, tak zwana *Uralsko-bałtycka*, lub *Ałauńska*, łączy się wysokiemi 800 — 1,000 st. (240 — 300 m.) wzgórzami gubernji Permskiej i Wołogodzkiej, będącemi północnemi odrośłami pasma Uralskiego, i ciągnie się w kierunku zachodnim aż do brzegów m. Bałtyckiego. Początkowo, pod nazwą Północ-

no-rosyjskiej wyniosłości, stanowi granicę pomiędzy basenami oceanu Północnego a morza Czarnego i Kaspijskiego i dochodzi do źródeł Wołgi, Dźwiny i Dniepru, t. j. do bagnistego płaskowzgórza Wałdajskiego lub lasu Wołchońskiego, wzniesionego na 1,000 st. (300 m.). Zachodnie rozgałęzienie płaskowzgórza Wałdajskiego stanowi pas Nadbałtycki, ciągnący się wzdłuż m. Bałtyckiego, przez Dźwinę Zachodnią, Niemen i Wisłę. Dzieli się on na Litewski, dochodzący pod Oszmianą 969 st. (295 m.), ponad Niemnem do 994 st. (303 m.), w puszczy zaś Białowieskiej tylko 600 st. (180 m.), oraz na Inflancki, dosięgający w wierzchołku Munna-Mäggi 997 st. (304 m.), w Wöllа-Mäggi 946 (288 m.), a w Gaising-Kalns 968 st. (295 m.).—Na krańcach **R.** europejskiej wznoszą się góry Uralskie, Kaukaskie, Tauryckie i Finlandzkie. Góry *Uralskie*, rozgraniczające Europę od Azji, przedstawiają szerokie pasmo, idące od m. Aralskiego aż pod ocean Północny, długości około 2,000 wiorst (2,100 klm.). Dzielą się one na trzy części: Ural południowy, środkowy i północny. *Ural południowy* rozpoczyna się w okolicach Złotoustowskiego Zawodu, u źródeł rzek: Uralu, Białej, Ufy, Ui i Mijasy. Dzieli się on na trzy główne odnogi, oddzielone od siebie podługowatemi dolinami. Odnoga wschodnia, nosząca nazwę gór *Ilmeńskich*, wstępuje w stepy Kirgiz-Kajsackie i ginie w pagórkach. Odnoga środkowa, pod różnemi nazwami, dochodzi do m. Aralskiego i ginie w pagórkach leżących na północ od płaskowzgórza Ust-Urta. Odnoga zachodnia, czyli *Urengajska*, ciągnie się w kierunku południowo-zachodnim po prawym brzegu rzeki Białej aż do południowego jej zakrętu, poczem obniża się, przybiera kierunek zachodni i pod nazwą *Obszczij Syrt* ginie w stepach samarskich. Od gór Urengajskich ciągnie się na wschód do doliny Złotoustowskiej oddzielna odnoga, leżąca pomiędzy górnym biegiem rzek Ai, Białej i Uralu i około źródeł tej ostatniej łącząca się ze środkowym Uralem. W tem miejscu oddziela się nowy łańcuch, którego część północna zowie się *Kirkty*, południowa zaś *Irendyk*. Łańcuch ten pod Orskiem przybiera kierunek zachodni i pod nazwą gór *Guberlińskich* ciągnie się pomiędzy rzekami Uralem i Sakmarą. Ural południowy w stepach środkowo-azjatyckich jest zupełnie bezleśny, natomiast pokryty bujnemi pastwiskami; w miarę zbliżania się ku północy porosły jest wielkiemi lasami liściastemi. *Ural środkowy*, dla obfitości kruszców zwany *Rudnym*, od ujść Ufy do ujść Peczory, stanowi jeden nieprzerwany łańcuch, w środku niezbyt wyniosły, pokryty gęstym lasem, od strony europejskiej liściastym, od azjatyckiej zaś iglastym, którego niektóre wierzchołki, jak: Kaczkanar, Błagodat', Kamni-Konżakowski, Deneżnik i Pawdiński, dochodzą do 5,000 st. (1,525 m.).—*Ural północny* składa się z obnażonych mas kamiennych, poprzerzynanych głębokiemi dolinami błotnistemi i pokrytych lasem iglastym, ginącym dalej ku północy. Dzieli się on na trzy części: Gorobłagodacki, Bogosłowski i Polarny, z których najwęższym jest Bogosłowski.—Góry *Kaukaskie* pokrywają większą część kraju między morzami Czarnem a Kaspijskiem, w kierunku od północo-zachodu ku południo-wschodowi, na przestrzeni więcej niż 1,100 wiorst (1,170 klm.). Tak zwane pasmo *Centralne* poczyna się niedaleko ujść Kubani wulkanami błotnistemi i ciągnie, stopniowo się wznosząc, wzdłuż brzegów m. Czarnego, od którego następnie oddala się i począwszy od wierzchołku Saławata obniża się i kończy u przylądka Aszperońskiego wulkanami błotnistemi. W środkowej swej części, na przestrzeni więcej niż 600 w. (640 klm.), od wierzchołka Oszten do Saławaty, pasmo przechodzi linję śnieżną, leżącą w górach Kaukaskich na wysokości 11,540 st. (3,517 m.). W pasmie tem najwyższe wierzchołki są: Elbrus (18,572 st.=5660 m.), Dych-Tau (16,928 st.=5,160 m.) i Kazbek (16,546 st.=5,045 m.). Od pasma centralnego oddziela się ku północy około Elbrusa łańcuch, rozgraniczający wody uchodzące do m. Azowskiego od wód m. Kaspijskiego i zakończony górą Besztau (4,585 st.= 1,397 m.). W kierunku północno-wschodnim idzie od Barbalo (w paśmie centralnem) łańcuch *gór Andyjskich*, w kierunku zaś południowym oddziela się od góry Morechi łańcuch *Wachański* czyli *Gruzińsko-Imeretyński*, rozdzielający doliny Rionu od doliny Kury. Równoległe od gór centralnych i pasma Andyjskiego idzie na stronie północnej, pomiędzy ujściem Kubani a rz. Sulak, niższy znacznie łańcuch gór *Czarnych*, pokrytych gęstym lasem. Pomiędzy rzeką Kurą a Araksem ciągnie się pasmo Małego Kaukazu, tworzące obszerne płaskowzgórze, na którem znajdują się jeziora, leżące na 6,000 stóp (1,830 m.) nad poziomem morza. Z wierzchołków Małego Kaukazu najważniejszy Alagen (13,436 st.=4,095 m.), pokryty wiecznym śniegiem. Na południowej granicy Kaukazu ciągną się góry *Ararackie*, z wierzchołkiem Wielki Ararat (16,916 st.=5,156 m.). Stoki gór Kaukaskich, zwłaszcza północne, obfitują w źródła mineralne. Co do gór *Tauryckich*, ob. *Krym*.—Góry *Finlandzkie*, stanowiące przedłużenie gór Skandynawskich, poczynają się od źródeł Muonio i Tany. Góry te pod nazwą *Maanselke* przerzynają fińską Laponję i w pobliżu Finlandji i gub. Archangielskiej rozdzielają na dwie gałęzie. Pierwsza z nich, łańcuch *Esterbotnicki*, ciągnie się wnętrzem Finlandji i kończy około odnogi Botnickiej, druga gałąź, tak zwane góry *Ołonieckie*, przybiera kierunek południowo-wschodni i przechodzi do gubernji Ołonieckiej. Góry Finlandzkie, których wysokość nie przenosi 1,200 st. (365 m.), składają się z nagich skał granitowych, otaczających leżące pomiędzy niemi jeziora. Powierzchnia Syberji przedstawia obszerną płaszczyznę, ograniczoną na południu łańcuchami gór i przechodzącą ku północy stopniowo w równinę, której brzegi leżą na jednej

powierzchni z wodami morza Lodowatego. Syberja rzeką Jenisejem jest rozdzielona na dwie części: Zachodnią i Wschodnią. Pierwsza z nich przedstawia olbrzymią równinę, której część północno-zachodnia jest pokryta lasami, pozostałe zaś części składają się ze stepów. Więcej rozmaitości przedstawia ustrój powierzchni Syberji Wschodniej. Tutaj równiny poprzerzynane są licznemi rozgałęzieniami wysokich gór Sajańskich oraz pasma Jabłonnego i Stanowego; gałęzie tych gór dochodzą do brzegów oceanu Lodowatego i Wschodniego i tworzą przylądki skaliste. Płaszczyzna Wschodniej Syberji podnosi się coraz bardziej w miarę posuwania się na wschód i kończy się wysokiemi półwyspami: Czukockim i Kamczatką. Góry Syberyjskie, z wyjątkiem Uralskich, stanowią prawie nieprzerwaną całość i ciągną się w kierunku północno-wschodnim. Rozpoczynają się one od rz. Irtysza i kończą dwiema odnogami, jedną opartą na przylądku Czukockim, drugą zaś przerzynającą Kamczatkę i zakończoną przylądkiem Łopatką. Wogóle góry Syberji dadzą się podzielić na dwa główne pasma: ciągnące się w kierunku od zachodu na wschód i złożone z gór Ałtajskich, Sajańskich i Daurskich, oraz ciągnące się w kierunku północno-wschodnim i złożone z pasma Jabłonnego i Stanowego. Pasmo gór *Ałtajskich*, zwanych także górami *Złotemi*, rozpoczyna się u źródeł Tobolu i Izymu i ciągnie aż do rzeki Kemczyka, dopływu Jeniseja. Pasmo to długości 630, a szerokości 420 wiorst (670—450 klm.) jest najwyższe z gór syberyjskich, wznosi się bowiem do 7,000 st. (2,130 m.), w niektórych zaś szczytach, zwanych *sopkami* lub *bielkami*, nawet do 11,000 st.=3,350 m. (góra Biełucha). Góry Ałtajskie w łonie swem ukrywają bogate pokłady srebra, złota i ołowiu, po części miedzi i żelaza, oraz wyborny porfir i malachit. Góry *Sajańskie* ciągną się między Jenisejem a Bajkałem na przestrzeni 1,260 wiorst (1,345 klm.) i rozgałęziają się wzdłuż zachodniego brzegu Bajkału (góry Bajkalskie). Nie tak bogate w płody mineralne jak góry Ałtajskie, wydają natomiast marmur i porfir. Góry *Daurskie* łączą się z górami Sajańskiemi, dochodzą do pasma gór Jabłonnych i wchodzą w granicę cesarstwa Chińskiego. Składają się z dwu głównych grup, rozłożonych około rz. Selengi i Nerczy, od których nazwane są górami *Selengińskiemi* i *Nerczyńskiemi*. Wydobywa się z nich przeważnie ruda ołowiana, zawierająca złoto i srebro, oraz znajdują się drogie kamienie, jak akwamaryny, topazy i in. Pasmo gór *Jabłonnych*, uważane za przedłużenie gór Sajańskich, bierze początek w granicach państwa Chińskiego i na wschód od ujścia rz. Ałdan łączy się z pasmem gór *Stanowych*, ciągnących się wzdłuż zachodnich i północnych brzegów m. Ochockiego. Góry te dzielą się na kilka gałęzi, z których wschodnia dochodzi do cieśniny Beringa i kończy się przylądkiem Czukockim. Odnogi idące na północ obniżają się stopniowo i giną nakoniec w tundrach. Trzecia wreszcie gałąź przerzyna Kamczatkę z północy na południe i kończy się przylądkiem Łopatka. W paśmie tem znajduje się wiele wulkanów, znanych pod nazwą *sopek*, z których główniejsze są: *Koriacka* (11,357 st.=3,461 m.) i *Kluczewska* (16,132 st.=4,916 m. nad poz. morza). Góry Stanowe pokryte są gęstym lasem i wiecznym na szczytach śniegiem, w dolinach zaś pełne są bagnisk. Co do ustroju powierzchni i gór prowincji środkowo-azjatyckiej, ob. Turkestan.

Wody. Morza oblewające **R.**, mimo rozciągłości ich granic, nie przedstawiają wielkiego znaczenia, a to z powodu stosunków klimatycznych, oraz małego wyrobienia linji brzeżnej. Ważne natomiast są rzeki, tak przez swą liczbę, jako też obfitość wody i łatwość połączenia ich między sobą za pomocą kanałów. Ocean *Północny* lub *Lodowaty*, oblewając w całej długości północne brzegi **R.**, tworzy następujące części: m. Białe, z odnogami: Mezeńską, Dźwińską lub Archangielską, Oneską i Kandałaską; dalej odnogę Czeską, m. Karskie, zatoki: Obską, Jenisejską, Tajmyrską, Chatangijską, Leńską, Jańską i Indygirską. Ze wszystkich części oceanu Lodowatego najważniejsze jest m. Białe, choć także z powodu licznych wysp, skał podwodnych i mielizn niebezpieczne dla żeglugi, dla której dostępne jest zresztą tylko przez trzy miesiące letnie. M. *Baltyckie*, dotykające **R.** wschodniem wybrzeżem, mianowicie od ujścia rz. Torneo do m. Połągi, oprócz licznych niewielkich zatok wrzyna się w ląd stały odnogami: Botnicką, Fińską i Ryską. Żegluga po niem, dość niebezpieczna z powodu licznych wysepek, skał podwodnych i mielizn, oraz częstych burz, zwłaszcza na wiosnę i w jesieni, trwa, z powodu zamarzania brzegów, tylko przez sześć miesięcy. M. *Czarne* oblewa **R.** północnemi i północno-wschodniemi brzegami i przez cieśninę Kerczeńską tworzy m. *Azowskie*, z którego dalej cieśniną Geniczeską wody wlewają się w płytką zatokę, otoczoną wschodniemi brzegami Krymu i długim a wązkim półwyspem (Kosą Arabacką), zwaną morzem *Zgniłem* (Siwasz). Podczas jesiennego porównania dnia z nocą, wskutek wielkich burz, żegluga na morzu Czarnem, osobliwie w pobliżu Krymu, jest niebezpieczna. Ocean *Wielki* albo *Spokojny* oblewa wschodnie brzegi Syberji i dzieli się na: m. Beringa lub Kamczackie, Kurylskie, Ochockie i Japońskie. Żegluga, wyjąwszy na m. Ochockiem, jest utrudniona przez częste mgły, oraz burze przybrzeżne.—*Rzeki.* Do m. Baltyckiego uchodzą: Torneo z Muonio, na granicy Szwecji, Kemi, Ulea, Kumo i Kymmene w Finlandji; dalej Newa, Ługa, Narowa, Pernau, Salir, Treyder Aa, Dźwina Zachodnia, Buller Aa, Niemen i Wisła. Do m. Czarnego, za pośrednictwem Dunaju wpada Prut, dalej bezpośrednio: Dniestr, Boh, Dniepr; do m. Azowskiego: Don z Dońcem, Manycz, Jeja i Kubań. Do m. Kaspijskiego wlewają się: Kur, Terek, Ku-

ma, Wołga z Oką, Ural lub Jaik i Emba; do m. Aralskiego Syr-Darja; do jeziora Bajkalskiego Selenga. Do oceanu Lodowatego uchodzą: w Europie Koła, Onega, Dźwina Północna, Mezeń i Pieczora; w Azji zaś Ob z Irtyszem, Jenisiej z Angarą, Chatanga, Anabara, Olenek, Lena (z dopływami: Witim, Olegma i Ałdan), Jana, Indygirka i Kołyma. Do oceanu Wielkiego uchodzą Anadyr i Amur. Ważne znaczenie dla handlu przedstawiają systematy wodne, za pomocą których połączone zostały morza oblewające **R.** europejską, mianowicie m. Baltyckie z Kaspijskiem, Białe z Baltyckiem i Kaspijskiem, oraz Baltyckie z Czarnem. M. Baltyckie łączy się z Kaspijskiem za pomocą systematów wodnych: *Maryjskiego*, *Tychwińskiego* i *Wyszniewołockiego*. System Maryjski stanowią: Newa, kanał Ładoski, kanał Siaski, kanał Swirski, rzeki: Kujwasorja, Pasza, Swirica, Swir, kanał Oneski, Wytegra, kanał Maryjski, rz. Kowża, kanał Biełozierski, Szeksna i Wołga. Długość systematu tego wynosi 1,054 w. (1,124 klm.). Systemat Tychwiński, długości 807 w. (861 klm.), tworzą: Newa, kanał Ładogski, kanał Siaski, rz. Siaś, Tychwinka, jez. Eglino, kanał Tychwiński, kilka pomniejszych rzek i jezior i w końcu rzeki Czagodosza, Mołoga i Wołga. System Wyszniewołocki, długości 1,309 w. (1,396 klm.) od Petersburga do Rybińska, składa się z Newy, kanału Ładoskiego, rz. Wołchowa, kanałów Siwersa i Wiszerskiego, rz. Msty, kanału Wyszniewołockiego, rz. Twercy i Wołgi. M. Białe z Baltyckiem i Kaspijskiem połączone jest za pomocą systematu *ks. Wirtemberskiego*, w który wchodzi rz. Dźwina Północna, Suchona, jezioro Kubińskie, rz. Porozowica, kanał ks. Aleksandra Wirtemberskiego i rz. Szeksna, z której system Maryjski prowadzi do m. Baltyckiego, a Wołga do Kaspijskiego. M. Czarne połączone zostało z Baltyckiem za pomocą kanałów: Berezyńskiego, Ogińskiego i Muchawieckiego. Kanał *Berezyński* służy do połączenia Dniepru z Dźwiną Zachodnią, łącząc Berezynę, uchodzącą do Dniepru, z Ułłą, dopływem Dźwiny. Kanał *księcia Ogińskiego* łączy rz. Jasiołdę, dopływ Prypeci, uchodzącej do Dniepru, z rz. Szarą, dopływem Niemna. Kanał *Muchawiecki* albo *Horodecki* łączy Dniepr z Wisłą, przez połączenie Piny, dopływu Jasiołdy, z rz. Muchawcem, dopływem Bugu.— *Jeziora* w **R.** są nader liczne i w samej **R.** europejskiej zajmują przeszło 1,600 mil kw. Najwięcej jezior znajduje się w Finlandji i w gub.: Petersburskiej, Ołonieckiej (około 1,500 jezior, zajmujących 300—400 m. kw.), Nowogrodzkiej, Pskowskiej, Inflanckiej i Witebskiej. Znaczniejsze z nich są: Ładoga (18,129 klm. kw.), największe w Europie, Onega (9,751 klm. kw.), Wygoziero, Siegoziero, Łacze, Biełoziero, Ilmen, Pejpus albo Czudzkie, Pskowskie i w. in. W południowowschodnich stepach **R.** są nadto liczne jeziora słone, z których najważniejsze są Ełton i Baskunczackie w gub. Astrachańskiej. W **R.** azjatyckiej znajdują się dwa największe jeziora na kuli ziemskiej, mianowicie Kaspijskie (podług obliczenia Strelbickiego 387,486,9 w. kw.) i Azowskie (wedle tegoż 32,354,4 w. kw.). Oprócz tego z jezior **R.** azjatyckiej ważniejsze: Bajkał (30,695 w. kw.), Bałchasz (18,116 w. kw.), Isyk-Kul (4,501), Chanka (3,850), Czały (2,960) i in.

Klimat i *Roślinność*. **R.** w skutek swego położenia geograficznego, zajmując olbrzymią przestrzeń tak z północy na południe, jako też z zachodu na wschód, posiada nader rozmaity klimat, prawie wszędzie zdrowy, przeważnie charakteru kontynentalnego. **R.** europejska, z wyjątkiem północnej części od 60° szer. płn., leży w pasie umiarkowanym. Klimat jej jest jednakże znacznie ostrzejszym od klimatu zachodniej Europy, a to z powodu, że 1) **R.** przeduralska małą tylko częścią swych brzegów dotyka się mórz leżących w pasie umiarkowanym, przeważnie zaś oblana jest oceanem Lodowatym, którego temperatura zawsze jest chłodniejsza od temperatury lądu stałego; 2) że Europa Zachodnia, będąc otoczoną oceanem Atlantyckim, ogrzewana jest w zimie przez wiatry morskie, dochodzące do najbardziej północnych jej części; wiatry te stopniowo tracą przynoszoną z sobą wilgoć i, dochodząc do **R.**, stają się suchszemi, a tem samem mniej sposobnemi do ogrzania; 3) że **R.** europejska, stanowiąc ogromną równinę, nie przedstawia nigdzie tam dla zimnych wiatrów północnych, wiejących z oceanu Lodowatego i znacznie oziębiających powietrze. W ogóle przyjąć trzeba, że klimat **R.** europejskiej, przy jednakowych szerokościach geograficznych, znacznie jest ostrzejszy od klimatu Zachodniej Europy i staje się coraz zimniejszym w miarę postępu na Wschód, oraz, że w zachodniej części **R.** lato jest chłodniejsze a zima cieplejsza, we wschodniej zaś lato gorętsze a zima ostrzejsza. Tak np. izoterma+3 idzie przez Petersburg, Nowogród, Niższy-Nowogród i Werchneuralsk; izochimena—6 przez Petersburg, Smoleńsk, Kursk i Carycyn; izoterma +13 przez Nowogród, Wołogdę, Ustiug i Czerdyń. Własności te klimatyczne wywierają wielki wpływ na roślinność. Tak np. nad Niemnem rosną dęby, buki, jesiony, lubiące klimat bardziej wilgotny; nad Wołgą i Ufą zamienia je lipa, której sprzyja klimat suchy. Rośliny wieloletnie, nie znoszące silnych mrozów, lepiej udają się w zachodniej **R.**, przeciwnie we wschodnich częściach rośliny roczne, potrzebujące więcej ciepła letniego. Tak północna granica drzew owocowych przechodzi przez Rewel, Razań i Saratów, podczas gdy dynie i arbuzy dojrzewają na brzegach rz. Białej, Sejmu i Desny. Pod względem klimatu **R.** europejska dzieli się 4 strefy: zimną, umiarkowaną, ciepłą i gorącą. Strefa zimna leży pomiędzy oceanem Lodowatym a wyniosłością Uralsko-Ałaúńską i zatoką Fińską. Klimat tej strefy, mimo znacznych odcieni, w ogóle odznacza się surowością; wiosna i jesień zlewają się tu z zimą. Charakterystyczną ce-

chę jej stanowi powierzchnia wiecznie zamarzła, i to dosyć głęboko; latem odmarza tylko z wierzchu, przez co, dla nieprzepuszczalności zamarzłego spodu, formują się trzęsawiska, a na nich miljony owadów. Strefa umiarkowana leży pomiędy zatoką Fińską i wyniosłością Uralsko-Ałaúńską a rozgałęzieniami Karpat i wyniosłością Karpacko-Uralską. Część zachodnia tej strefy, w skutek sąsiedztwa m. Baltyckiego i obfitości wód, jest cieplejsza i bardziej wilgotna. Różnice pomiędzy porami roku w strefie tej są widoczne. Strefa ciepła obejmuje wyniosłość Karpacko-Uralską i stepy południowe do m. Czarnego i Kaspijskiego oraz do gór Kaukaskich i Tauryckich. Klimat strefy tej odznacza się upałem lata i chłodem zimy. Różnice te pomiędzy gorącem a zimnem najwidoczniejsze są we części wschodniej, około m. Kaspijskiego. Strefa gorąca obejmuje południowe wybrzeża Krymu i kraj Zakaukaski. W strefie tej zimno jest rzadkiem zjawiskiem. Pod względem roślinności, która, charakteryzując klimat, wykazuje zarazem główne sposoby do życia oraz zajęcie ludności, **R.** europejska da się podzielić na 7 pasów: 1) Pas *lodowaty*, obejmujący Nową Ziemię, wyspę Kałgujew i północne wybrzeża gub. Archangielskiej, pozbawiony wszelkiej roślinności i zupełnie nie zamieszkany. 2) Pas *trzęsawisk* (*tundr*), którego południową granicę stanowi rz. Usa, Cylma i południowe wybrzeża zatoki Oneskiej. Pas ten składa się z obszernych trzęsawisk (tundr), pokrytych mchem, roślinami jagodowemi i nizkiemi, karłowatemi drzewami. W pasie tym człowiek przebywa stale, prowadzi jednak życie koczujące. 3) Pas *lasów iglastych*, do Zachodniej Dźwiny, górnej Wołgi i Czusowy. W północnej części tego pasa rośnie jęczmień i owies, do czego w południowej przybywa jeszcze jare żyto i len. 4) Pas *lasów liściastych*, ograniczony na południe biegiem Prypeci, Desny, Sejmu i prostą linją do Ufy, wydaje żyto ozime, jarą pszenicę i konopie. 5) Pas *pszenicy ozimej i drzew owocowych*, rozciąga się do 48° szer. północnej. Na polach rosną melony i arbuzy. Z roślin zbożowych sieją głównie pszenicę, proso, tatarkę; oprócz tego uprawiają buraki cukrowe, tytuń, chmiel, konopie i len. Mieszkańcy, z powodu bogactwa pastwisk, zajmują się hodowlą bydła. 6) Pas *winorośli i kukurydzy* obejmuje całą południową **R.** aż do m. Czarnego i Kaukazu; kukurydza udaje się zwłaszcza w części zachodniej, drzewa morwowe na całej przestrzeni. Z roślin zbożowych sieją przeważnie pszenicę arnautkę. Wino uprawia się głównie w Besarabji, Krymie, przy ujściach Donu i nad Terekiem. Na otwartem polu dojrzewają morele, brzoskwinia i orzechy tureckie. Znacznie rozwinięta hodowla bydła, szczególnie owiec cienkowełnistych. 7) Pas *drzew oliwnych, jedwabiu i trzciny cukrowej* obejmuje kraj Zakaukaski i południowe wybrzeża Krymu. W południowych krańcach tego pasa rośnie bawełna, ryż, szafran i inne rośliny strefy gorącej. Drzewo oliwne znajduje się przeważnie w zachodniej części kraju Zakaukaskiego, trzcina zaś cukrowa w południowo-wschodniej. Syberja, oddzielona od oceanu Atlantyckiego całą Europą i górami Uralskiemi, posiada klimat jeszcze bardziej kontynentalny, niż **R.** europejska. W klimacie Syberji powtarzają się właściwości, cechujące klimat **R.** europejskiej, mianowicie wilgotność powietrza zmniejsza się w kierunku od zachodu na wschód i w tym samym kierunku klimat staje się coraz bardziej ostrym w miejscowościach leżących pod jednym stopniem szerokości geograficznej. W ogóle Syberja jest znacznie zimniejsza od **R.** europejskiej, a to z tych powodów: 1) Północne jej brzegi przechodzą najniższe granice lodów podbiegunowych. 2) Brak łańcuchów gór w części północnej sprawia, że zimne wiatry północne swobodnie wieją po całej równinie syberyjskiej. 3) Dość wyniosłe pasma gór w południowej części Syberji stanowią tamę dla wiatrów południowych i takim sposobem odgraniczają ją od krajów cieplejszych. Pod względem roślinności Syberję można podzielić na trzy pasy klimatyczne: *północny*, sięgający do 65° szer. płn.; *środkowy*—pomiędzy 65° a 55° szer. płn. i *południowy*, od 55° szer. płn. do południowych granic Syberji. Pas południowy, znajdujący się na jednej szerokości z gub. Grodzieńską, Kijowską, Kurską, Saratowską i Samarską, oraz z Królestwem Polskiem, posiada klimat dość umiarkowany, tak, że w niektórych miejscach pod odkrytem niebem dojrzewają arbuzy i dynie, oraz dzikie wino. Sieją tu: żyto, jęczmień, proso, tatarkę, owies, a miejscami i pszenicę. Gęste lasy, pokrywające góry, zwłaszcza odnogi pasma Sajańskiego, są złożone przeważnie z drzew iglastych, cedru i sosny, dalej topoli, olchy i jarzębiny; drzewa owocowe nie udają się. Pas środkowy składa się z obszernych błot i stepów, w wielu miejscach, zwłaszcza na wschód od Jeniseju, pokryty jest nieprzebytym lasem sosnowym. W miarę zbliżania się ku północy klimat staje się ostrzejszym, roślinność się zmniejsza, lasy są rzadsze i drzewa znacznie niższe. Klimat pasu północnego jest bardzo ostry; na granicach pasa środkowego rosną niewielkie pokrzywione drzewa, dalej zaś ku północy nieogarnięte wzrokiem tundry są pokryte paprocią, mchami i porostami, pomiędzy któremi gdzieniegdzie zjawia się nizki, pnący się krzak.

Obszar i zaludnienie. Pierwsze obliczenie (tak zwana *rewizja*) ludności **R.** odbyło się z rozkazu Piotra W. 1722 i wykazało 14 miljonów ludności. Rewizja II, z 1742, wykazała 16 mil.; III, z r. 1762, 19 mil.; IV, z 1782, 28 mil.; V, z 1796, 36 mil.; VI, z 1812, 41 mil.; VII, z 1815, 45 mil.; VIII, z 1835, 60 mil.; IX, z 1851, 68 mil.; X, z 1858, 74 mil. Podług danych między 1867 a 1874, wprawdzie w wielu razach sprzecznych z sobą, ogólna ludność **R.** wynosiła w przybliżeniu do 85 miljonów, mianowicie **R.** europejskiej z Królestwem Polskiem (przeszło 6 mil.) do 71,000,000,

w. ks. Finlandzkiego 2,000,000; namiestnictwa Kaukaskiego (podług danych z 1871 i 72) przeszło 4,857,000, Syberji przeszło 3,575,000 i posiadłości w Azji środkowej 3,260,000. Dopiero d. 9 lutego (28 stycznia) 1897 został dokonany jednodniowy ogólny spis ludności i wykazał w **R.** europ. 94,215,415 m., w Król. Polskiem—9,455,943, na Kaukazie—9,248,695, na Syberji—5,727,090, w Azji środk.—7,721,684, razem 126,368,827 m. Stosunek przyrostu ludności od r. 1885 jest w różnych gubernjach i obwodach bardzo różny, tak np. w gub. Wołyńskiej, Kijowskiej, Chersońskiej, obw. Dońskim, gub. Podolskiej i Jekaterynosławskiej, przyrost wynosił 801—625 tys. (zapewne dzięki nowopowstałemu przemysłowi południowo-rosyjskiemu), w innych zaś gub. **R.** europ., jak w Woroneskiej, Kurlandzkiej, Kałuskiej, przyrost wyniósł tylko 7—11 tys., a w gub. Suwalskiej ludność zmniejszyła się blizko o 20 tys. głów. Pod względem liczby mieszkańców zajmuje **R.** trzecie miejsce pomiędzy państwami kuli ziemskiej i ustępuje tylko cesarstwu Chińskiemu i Anglji z jej kolonjami. Stosunkowo jednak do zajmowanej przestrzeni (22,429,988 klm. kw.=402,230 m. kw.), liczba mieszkańców jest bardzo nieznaczna, wynosi bowiem w ogóle zaledwo 322 m. na 1 m. kw., a prawie 6 na 1 klm. kw. (1 m. kw.=55,765 klm. kw.). Rozdział ludności, jak wypływa z naturalnych właściwości pojedyńczych części, jest bardzo niejednostajny. I tak w **R.** europejskiej wynosi 19 m. na 1 klm. kw. (w Królestwie Polskiem przeszło 74); w w. ks. Finlandzkiem 7 m.; w namiestnictwie Kaukaskiem 21 m., w Syberji 0,46 m.; w posiadłościach środkowo-azjatyckich 2 m. na 1 klm. kw. Oprócz tego stosunek ten znacznie się zmienia w pojedyńczych gubernjach i obwodach. (Ob. tabelki). Najbardziej ludne są dwie gubernje Królestwa Polskiego, Piotrkowska i Warszawska, dalej idzie gub. Podolska, Kielecka, Kaliska, Moskiewska, Kijowska i t. d. Niejednostajność ta w rozmieszczeniu ludności objaśnia się warunkami fizycznemi kraju, rozwojem przemysłowym, oraz stopniem działalności ludności.

Narodowości. Ludność **R.** pod względem pochodzenia, języka i obyczajów przedstawia rozmaitość, jakiej nie znajdujemy w żadnem innem państwie na kuli ziemskiej, rozróżnia się bowiem około 100 plemion, mówiących przeszło 40 rozmaitemi językami. Różnobarwność ta etnograficzna, mogąca mieć niekorzystny wpływ na jedność państwa, traci zupełnie swe znaczenie, z powodu że główną masę ludności, tak pod względem liczby, jako też i oświaty, stanowi panujące plemię słowiańskie, liczące przeszło 60,000,000. Do plemienia słowiańskiego zaliczają się: a) *Wielkorosjanie* (około 50,500,000), rozprzestrzenieni w całem cesarstwie i zamieszkujący jednolitą masą gubernje środkowe **R.** europejskiej. Do Wielkorosjan należą też Kozacy dońscy, oraz pochodzący od nich: kaukascy, astrachańscy, orenburscy, uralscy i sybirscy. 6) *Małorosjanie,* w liczbie około 23,8 mil., zamieszkują gub.: Charkowską, Półtawską, Kijowską, Podolską, Czernihowską i po części Wołyńską, Lubelską, Kurską i Woroneską, oraz Kozacy czarnomorscy, kubańscy i azowscy. c) *Białorusini,* około 5,6 mil., stanowią klasę włościańską w tak zwanych gub. Zachodnich: Witebskiej, Mohylowskiej, Mińskiej, Grodzieńskiej i po części Wołyńskiej. d) *Polacy,* w liczbie przeszło 6,3 mil., stanowią masę ludności w Król. Polskiem i pogranicznych częściach gub. Grodzieńskiej i Wołyńskiej, tudzież po większej części klasę obywateli ziemskich i mieszczan w gub. litewskich i białoruskich, oraz w gub.: Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej. e) *Serbowie* i *Bułgarzy,* w liczbie około 100,000, zamieszkali w kraju Noworosyjskim. Z plemion niesłowiańskich, zamieszkujących **R.**, najważniejsze są: 1) *Litewsko-łotyskie* (3,3 mil.), zamieszkujące od zatoki Ryskiej do Bugu i dzielące się na *Litwinów* i *Żmujdzinów* (1,8 mil.), w gub.: Kowieńskiej, Wileńskiej, Grodzieńskiej i północnej części gub. Suwalskiej, oraz *Łotyszów* (1,5 mil.), w guber. Kurlandzkiej i Liflandzkiej. 2) *Fińskie,* zwane przez Rosjan *Czudzkiem,* liczące około 6,3 mil., zamieszkiwało niegdyś całą północną część **R.** europejskiej, od morza Baltyckiego aż do Uralu. Pod względem geograficznym plemię fińskie dzieli się na 4 grupy: a) *Finów nadbałtyckich* (około 3,6 mil.), do których zaliczają się *Finowie właściwi* (2,2 mil.) w w. ks. Finlandzkiem, *Karelowie* (0,4 mil.) w gub. Petersburskiej, Ołonieckiej, Nowogrodzkiej i Twerskiej, *Estończy* (0,98 mil.) w Estlandji i Liflandji i *Liwy* (2,000) w Kurlandji. Do Finów nadbałtyckich zaliczyć można *Lapończyków* (7,000) i *Samojedów* (3,000). b) Drugą grupę stanowią *Finowie nadwołżańscy* (przeszło 2,150,000), rozdzieleni na: *Czeremisów* (350,000) pomiędzy Wiatką a Wetługą, *Mordwinów* (1,000,000) pomiędzy Mokszą a Oką i *Czuwaszów* (800,000) pomiędzy Surą a Oką, c) Do *Finów uralskich* (około 530,000) zaliczają się *Permiacy* (50,000) nad Kamą, *Wotiacy* (360,000) nad Wiatką i *Zyrianie* (120,000) nad Wyczegdą i Peczorą. d) Nakoniec czwartą grupę stanowią *Finowie zauralscy,* mianowicie: *Ostiacy* (25,000) nad rzeką Ob; przejście do tej grupy stanowią *Woguły* (2,000), zamieszkali w gub. Tobolskiej i po części w Permskiej. Bezpośrednio z Finami graniczy 3) plemię *Turecko-tatarskie,* liczące 4 miljony i rozsiane na ogromnej przestrzeni. Do plemienia tego zaliczają się: *Tatarzy,* dzielący się na kazańskich, astrachańskich i krymskich, zamieszkali wzdłuż Wołgi, poniżej Kamy, oraz na półwyspie Krymskim (1,6 mil.); *Baszkirzy* (1,3 mil.), pierwotni mieszkańcy obu stoków południowego Uralu; *Meszczeriacy* (136,000) w guber. Ufimskiej i Permskiej i *Tepterzy* (126,000) w gub. Ufimskiej, Permskiej, Wiackiej i Samarskiej. Ogromną przestrzeń, od ujść Wołgi do Irtysza i od linji Orenburskiej do Syr-Darji i morza Kaspijskiego, oraz

ROSSYA EUROPEJSKA

Skala 1:15.000.000.
Wiorst (105 = 1 Stopn. Równ.)
Geogr. Mil (15 = 1 Stop. Równ.)
Kilometrów (111 = 1 Stop. Równ.)
Wielkość pisma oznacza stosunkowo ważność miejscowości
Drogi Żelazne
Kanały
Granice Gubernij których stolice są podkreślone
M. LODOWATE POŁN.
M. KARSKIE
OCEAN ATLANT.
M. BALTYCKIE
M. Białe
M. Azowskie
MORZE CZARNE
MORZE KASPIJSKIE
Południk Pułkowa
Dług. 40 Wsch. od 45 Greenw.
Dł. Wsch. od Greenwich 45
Nord-Kap
Archangielsk
Wologda
Jarosław
Kostroma
Nowogród
Moskwa
Kazań
Wilno
Mohilew
Smoleńsk
Kijów
Kursk
Woroneż
Tambów
Penza
Symbirsk
Saratów
Samara
Orenburg
Ufa
Charków
Poltawa
Jekaterynosław
Chersoń
Odessa
Mikołajew
Sewastopol
Taganrog
Rostów
Astrachan
Kaukaz
Stawropol
Kubańska
Terska
Obwód Zakaspijski
Ust-Urt
Martwy Kułtuk (Cesarzewicza)
Obwód Orenburgskich Kirgizów (Mała Horda)
Obwód Uralski
Obwód Czarnomorski
Obwód Kaukaski
Obwód Tyflis
Obwód Baku
Obwód Derbent
Obwód Kuban
Obwód Jekaterynodar
Obwód Tersk
Obwód Dagestan
Obwód Karabugaz
Obwód Chiwa
Obwód Amu-Daryi
Obwód Syr-Daryi
Obwód Semirzeczeńsk
Obwód Siedmiorzeczeński
Obwód Ałtajski
Obwód Tomski
Obwód Jenisejski
Obwód Irkucki
Obwód Jakucki
Obwód Kamczatka
Obwód Ochocki
Obwód Nadmorski
Obwód Amurski
Obwód Zabajkalski
Obwód Transbajkalski

ROSSYA SRODKOWA

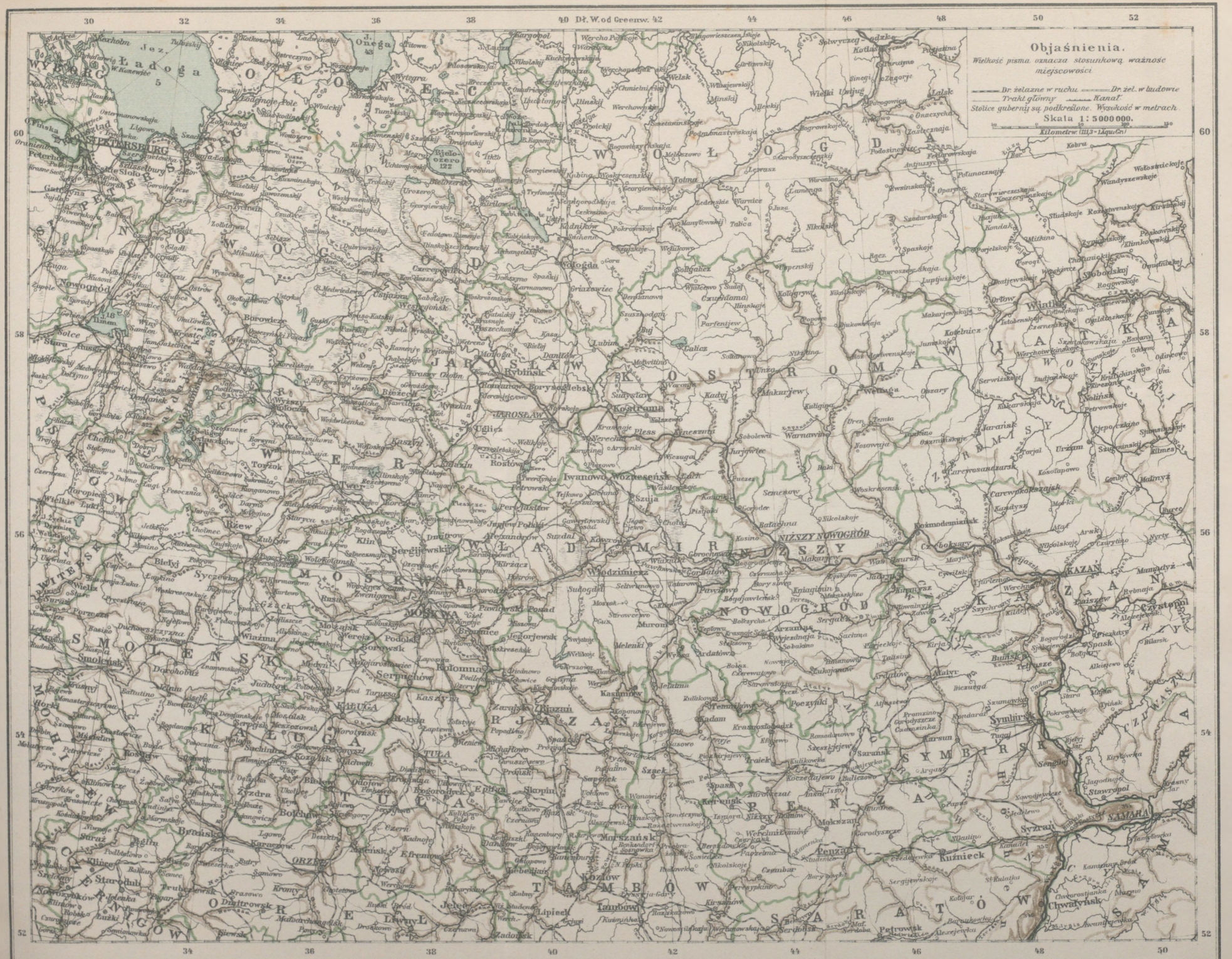

LIT. TOW. AKC. S. ORGELBRANDA S-NY WARSZAWA

	GUBERNJE I OBWODY	Kilometry kwadratowe	Zaludnienie 9 lut. 1897	Zaludnienie 1885 r.	Przyrost od 1885 r.	Gęstość na 1 klm. kw.
	Rosja Europejska:					
	Gub. Centralne Rolnicze:					
1	Kurska	46,456	2,396,577	2,266,573	130,004	51
2	Orłowska	46,727	2,054,749	1,963,706	91,043	44
3	Tulska	30,690	1,432,743	1,409,432	23,301	47
4	Razańska	42,099	1,827,539	1,783,958	43,581	43
5	Tambowska	66,587	2,715,453	2,607,881	107,572	41
6	Woroneska	65,895	2,546,255	2,538,719	7,536	39
	Gub. Wołgi Środkowej:					
7	Symbirska	49,494	1,549,461	1,527,762	21,699	31
8	Saratowska	84,493	2,419,884	2,222,000	197,884	29
9	Penzeńska	38,840	1,491,215	1,471,391	19,824	38
10	Kazańska	63,716	2,191,058	2,066,446	124,612	34
11	Niższo-Nowogrodzka	51,273	1,600,304	1,469,447	130,857	31
12	Ufimska	122,018	2,220,497	1,874,154	346,343	18
	Gub. Wołgi Niższej:					
13	Samarska	151,046	2,763,478	2,412,887	360,591	18
14	Orenburska	191,179	1,609,388	1,244,778	364,610	8
15	Astrachańska	236,531	994,775	802,896	191,879	4
	Gub. Stepowe:					
16	Besarabska	45,631	1,933,436	1,526,462	406,974	42
17	Chersońska	71,283	2,732,832	2,026,853	705,979	38
18	Taurydzka	63,446	1,443,566	1,060,004	383,562	23
19	Jekaterynosławska	63,395	2,112,651	1,487,624	625,027	33
20	Dońskiego wojska obwód	164,607	2,575,818	1,896,113	689,705	16
	Gub. Południ.-Zachodnie.					
21	Podolska	42,018	3,031,513	2,364,869	666,644	78
22	Kijowska	50,999	3,576,125	2,847,607	728,518	70
23	Wołyńska	71,852	2,997,902	2,196,049	801,853	42
	Gub. Małoruskie:					
24	Charkowska	54,495	2,509,811	2,253,873	225,938	46
25	Czernihowska	50,999	2,321,900	2,075,867	246,033	44
26	Półtawska	71,852	3,794,727	2,653,189	141,538	56
	Gub. Centralne Przemysłowe:					
27	Włodzimierska	48,856	1,570,733	1,376,042	194,691	32
28	Moskiewska	33,303	2,433,356	2,183,579	249,777	73
29	Kałuska	30,929	1,185,726	1,173,867	11,859	38
30	Twerska	65,330	1,812,825	1,681,790	131,035	28
31	Jarosławska	35,613	1,072,478	1,049,971	22,507	30
32	Kostromska	84,149	1,429,228	1,315,484	113,744	17

	GUBERNJE I OBWODY	Kilometry kwadratowe	Zaludnienie 9 lut. 1897	Zaludnienie 1885 r.	Przyrost od 1885 r.	Gęstość na 1 klm. kw.
	Gub. Białoruskie:					
33	Mohylowska	48,046	1,708,041	1,233,918	475,123	35
34	Mińska	91,407	2,156,123	1,646,576	509,544	23
35	Witebska	45,167	1,502,916	1,235,350	267,566	33
36	Smoleńska	56,042	1,551,068	1,278,117	272,951	28
	Gub. Półn.-Wschodnie.					
37	Wiacka	153,658	3,082,788	2,859,004	223,784	20
38	Permska	332,060	3,003,208	2,649,573	353,635	9
	Gub. Północne:					
39	Archangielska	858,930	347,589	315,730	31,859	0.4
40	Wołogodzka	402,732	1,365,587	1,194,602	170,985	3
41	Ołoniecka	148,763	366,715	333,405	33,310	2
42	Nowogrodzka	122,339	1,392,933	1,194,078	198,855	11
43	Petersburska	53,768	2,107,691	1,646,657	461,034	39
44	Pskowska	44,209	1,136,540	948,080	187,460	26
	Gub. Litewskie:					
45	Wileńska	42,529	1,591,912	1,272,885	319,027	37
46	Kowieńska	40,640	1,549,444	1,503,562	45,882	38
47	Grodzieńska	38,669	1,617,859	1,321,157	296,702	42
	Gub. Nadbałtyckie.					
48	Liflandzka	47,030	1,300,640	1,207,887	92,753	28
49	Estlandzka	20,247	413,724	387,085	26,639	20
50	Kurlandzka	27,286	672,634	662,843	9,791	24
	Królestwo Polskie.					
1	Warszawska	17,520	1,933,689	1,534,619	399,070	111
2	Kaliska	11,373	846,719	806,408	40,311	74
3	Kielecka	10,092	763,746	661,267	102,479	76
4	Łomżyńska	10,591	585,781	509,219	76,562	55
5	Lubelska	16,838	1,159,463	931,597	227,866	68
6	Piotrkowska	12,249	1,409,044	1,061,101	347,943	115
7	Płocka	9,446	556,878	498,225	58,652	59
8	Radomska	12,352	820,363	680,303	140,060	66
9	Siedlecka	14,551	775,316	652,986	122,330	54
10	Suwalska	12,551	604,945	624,579	19,634	48

ROSSYA POŁUDNIOWA i KRYM.

TOW. AKC. S. ORGELBRANDA SYNÓW w WARSZAWIE.

3-11-1

ROSSYJSKA AZYA SRODKOWA i TURKESTAN

TOW. AKC. S. ORGELBRANDA Sᵃʸⁿ w WARSZAWIE.

Kaukaz		Syberja		Azja Środkowa	
(Spis ludności 1897 roku.					
1 Bakińska . . .	789,659	1 Amurski obwód.	118,570	1 Akmoliński obw. .	678,957
2 Dagestańska . .	586,636	2 Jenisejska. . .	559,902	2 Zakaspijski obw. .	372,193
3 Elizawetpolska .	871,557	3 Zabajkalski obw.	664,071	3 Samarkandzki obw.	857,847
4 Karski obwód. .	292,498	4 Irkucka. . . .	506,517	4 Semipałatyński obw.	685,197
5 Kubański obwód.	1,922,773	5 Przymorski obw.	220,557	5 Semireczeński obw.	990,107
6 Kutaiska . . .	1,075,861	6 Sachalin . . .	28,166	6 Syr-Daryjski obw. .	1,479,848
7 Stawropolska. .	876,298	7 Tobolska . . .	1,438,484	7 Turgajski obw. . .	453,123
8 Terecki obwód .	933,485	8 Tomska. . . .	1,929,092	8 Uralski obw. . . .	644,001
9 Tyfliska . . .	1,040,943	9 Jakucki obwód. .	261,731	9 Fergański obw. . .	1,560,411
10 Czarnomorski okr.	54,228				
11 Erywańska . .	804,757				

Zestawienie ogólne:

WYSZCZEGÓLNIENIE	Kilometry kwadratowe	Zaludnienie 9 lut. 1897	Zaludnienie 1885 r.	Przyrost od 1885 r.	Gęstość na 1 klm. kw.
1 Rosja Europejska	4,889,062	94,215,415	81,725,185	12,490,230	19
2 Królestwo Polskie.	127,318	9,455,943	7,960.304	1,495,639	74
3 Finlandja	373,604	2,527,801	2,208,518	319,283	7
Państwo Ros. w Europie. . .	5,389,985	106,199,159	91,894,007	14,305,152	19
4 Kaukaz	472,554	9,248,695	7,284,547	1,964,148	21
5 Syberja	12,518,487	5,727,090	4,313,680	1,413,410	0,46
6 Azja Środkowa.	3,504,899	7,721,684	5,327,098	2,394,586	2
Państwo Ros. w Azji. . . .	16,495,942	22,697,469	16,925,325	5,772,144	1,3
Ogółem.	21,885,927	128,896,628	108,819,332	20,077,296	6
Morze Azowskie	37,604				
Morze Aralskie i Kaspijskie .	506,457				

Aralskiego, zajmują *Kirgizi* (200,000). Jednoplemienną z Kirgizami jest ludność obwodu Turkestańskiego, *Uzbeki* i *Sarty* (włączeni do liczby Kirgizów). Z plemionami turecko-tatarskiemi sąsiadują w Europie i Azji pokrewne im: 4) plemiona *mongolsko-mandżurskie*, dzielące się na: *Kałmyków* (około 140,000), zamieszkujących w gub. Astrachańskiej, Stawropolskiej i Ziemi Wojska Dońskiego; właściwych *Mongołów* (5,000), przebywających w Syberji na górnym biegu Amuru; *Burjatów* (220,000), w obwodzie Zabajkalskim i gub. Irkuckiej. Do tegoż typu należą *Tunguzi* (70,000), koczujący od lewego brzegu Jeniseja aż do morza Ochockiego, na którego brzegach przebywają *Łamuty* (3,000); *Jakuty* (200,000) mieszkają ponad dolnym biegiem Leny; *Jukagiry* (300,000), nad rz. Janą, Indygirką i Kołymą; *Koryjaki* (5,200) i *Czukcze* (10,000) zajmują północno-wschodnie krańce Syberji, *Kamczadale* (około 4,400) przebywają na półwyspie Kamczackim; wyspy Kurylskie i Sachalin, oraz nadbrzeżny pas wzdłuż ujścia Amuru zajmują *Kurylcy* lub *Ajnowie*, *Oroczeny*, *Giljaki* i *Goldy*. 5) Oddzielną grupę etnograficzną tworzą ludy *Kaukaskie*. Na zachodzie, pomiędzy morzem Czar-

nem a Kabardą, zamieszkują *Czerkiesi* lub *Adyge* (około 300,000); pomiędzy górnemi dopływami Kubania a morzem Czarnem *Abchazi* (przeszło 144,000); Kaukaz środkowy zajmują plemiona *Czeczeńskie* (170,000) i *Osetyńcy* (6,000); we wschodnim Kaukazie przebywają *Lezgini* (450,000). Gubernje zakaukaskie są osiadłe przez plemię *Georgijskie*, dzielące się na kilka szczepów. Właściwi *Georgijcy* lub *Gruzini* (około 850,000) zamieszkują gubernje: Kutaiską i Tyfliską; gub. Erywańską zajmują przeważnie *Ormianie* (550,000), Bakińską zaś *Turkomani* (70,000); pomiędzy nimi przebywają *Kurdowie* (do 11,000). Z pomiędzy plemion, w późniejszym czasie zamieszkałych w **R.**, a których liczba dochodzi do 4 mil., najliczniejsi są Żydzi i Niemcy. *Żydzi* (do 3,800,000, prawie połowa wszystkich Żydów na kuli ziemskiej), przybyli w wiekach średnich dwiema drogami: jedni z Południa i osiedli na Kaukazie i w Krymie, drudzy z Zachodu i osiedli w ziemiach dawnej Polski. Przedstawicieli plemienia germańskiego liczy się w **R.** do 1,400,000, mianowicie około 300,000 *Szwedów*, zamieszkałych w w. ks. Finlandzkiem, oraz po brzegach zatoki Botnickiej i Fińskiej, i do 1,100,000 *Niemców*. Z liczby tej do 170,000 stanowi ludność wiejską, oraz właściciele ziemskich w gub. Nadbałtyckich; oprócz tego jest dużo kolonistów w g. Petersburskiej, Samarskiej, Ekaterynosławskiej, Chersońskiej i w Królestwie Polskiem. Oprócz tego w obwodzie Besarabskim przebywa do 1,000,000 *Rumunów*, oraz na północnych brzegach m. Czarnego około 80,000 *Greków*, 40,000 *Ormian* i *Cyganów*. Nadto w **R.** spotykają się *Persowie*, *Gwebrowie*, *Indjanie*, oraz przedstawiciele ludów zachodnio-europejskich.

Religja. Równą rozmaitość, jak pod względem etnograficznym, przedstawia ludność **R.** i pod względem religji, nietylko bowiem, że z małym wyjątkiem reprezentowane są wszystkie sekty chrześcijańskie, ale nadto znajdują się w **R.** i żydzi, mahometanie, buddyści czyli lamaici i wyznawcy szamanizmu. Panującą wiarą w **R.**, zarówno z prawa, jak i z liczby wyznawców, jest prawosławna lub grecko-rosyjska. Z prawosławja (z wyjątkiem Finlandji) nie wolno przejść na inne wyznania, również nie wolno zmienić chrystjanizmu na inną religję. Chrześcijanom nie wolno zawierać małżeństw z wyznawcami innych religji, dzieci zaś z małżeństw mieszanych z prawosławnymi muszą być prawosławne. Wogóle prawosławnych jest 69%. Nadto znajduje się do 2% rozkolników i przeszło 0,8% wyznawców kościoła ormiańsko-gregorjańskiego. Kościół rzymsko-katolicki liczy 9% wyznawców, przeważnie w Królestwie Polskiem i w gub. Zachodnich (w tej liczbie ormianokatolicy); protestantów wszelkich odcieni (przeważnie luteran) znajduje się przeszło 5%, w Finlandji, guber. Nadbałtyckich i koloniści niemieccy. Z religji niechrześcijańskich: mojżeszowa liczy 3,6%, mahometańska zaś około 9%; nadto znajduje się do 0,7% wyznawców buddaizmu i szamanizmu. Kościół prawosławny zostaje pod zarządem świętego Synodu, ustanowionego 1721 przez Piotra W. i rezydującego w Petersburgu. Całe cesarstwo podzielone jest na 63 biskupstwa (eparchje) z 3 metropolitami, 15 arcybiskupami (archierej) i 84 biskupami. Kościołów w roku 1890 było 45,184, kaplic i domów modlitwy 18,860, klasztorów męskich 483, żeńskich 228; mnichów 10,683, mniszek 27,574, księży świeckich 41,987 (w tem 1,858 wyższych), djakonów 12,629 i kleryków 43,935. Katolicy posiadali 5,156 kościołów i 3,629 duchownych, protestanci 1,844 kościoły i 530 duchownych, ormianie gregorjańscy 1,275 kościołów i 2,025 duchownych; żydzi 6,319 synagog i domów modlitwy i 5,673 rabinów i ich pomocników, mahometanie 9,254 meczetów i 16,914 duchownych, wreszcie karaimi 35 synagog i tyluż duchownych. Zarząd kościoła prawosławnego należy do Synodu, składającego się z dostojników duchownych i świeckich. Inne wyznania podlegają departamentowi obcych wyznań w ministerjum spraw wewnętrznych. Kościół rzymsko-katolicki zostaje (od 1867) pod zarządem kolegjum, rezydującego w Petersburgu; prezesem kolegjum jest arcybiskup-metropolita mohylowski. Oprócz 7 djecezji Królestwa Polskiego (warszawskiej, kieleckiej, kaliskiej, lubelskiej, sandomierskiej, płockiej i sejneńskiej), znajduje się w państwie 5 djecezji, mianowicie: mohylowska (zarazem metropolja), wileńska, żmujdzka, tyraspolska i łucko-żytomierska. W każdej djecezji znajduje się seminarjum duchowne, w Petersburgu zaś akademja. Kościół ormiańsko-gregorjański pozostaje pod zarządem patrjarchy lub katolikosa, rezydującego w Ecmiadynie, oraz 6 arcybiskupów (erywańskiego, georgijskiego, karabaskiego, szyrwańskiego, astrachańskiego i nachiczewańsko-besarabskiego). Kościół protestancki, mianowicie luterański, w Finlandji pozostaje pod zarządem 3-ch biskupów: aboskiego, borgoskiego i kuopioskiego. Sprawami kościoła ewangelickiego tak w **R.** europejskiej, jak i azjatyckiej, zarządza generalny konsystorz w Petersburgu, w Królestwie zaś Polskiem konsystorz ewang.-augsburski i ewang.-reformowany. Pod względem administracyjnym kościoły ewang.-augsburskie w **R.** podzielone są na ośm okręgów konsystorskich, mianowicie: petersburski, moskiewski (z Syberją), kurlandzki, ryski, liflandzki, ezelski, rewelski i estlandzki. Do kształcenia duchownych ewangelickich istnieją fakultety teologiczne w uniwersytetach helsingforskim i jurjewskim. Reformowani znajdują się w gub.: Wileńskiej, Grodzieńskiej, Nadbałtyckich, w Petersburgu, Moskwie, Archangielsku i w Królestwie Polskiem. Hernhuci znajdują się przeważnie w Inflantach, menonici pomiędzy kolonistami w gub. Tauryckiej (podług Buscha przeszło 34,000, oprócz 1,200 separatystów), oraz w Królestwie Polskiem (do 2,000). Co do religji żydowskiej brak bliższych danych statystycznych. Co się tycze mahometan, ci mają

swoich duchownych, zwanych muftami i mułłami. Prezesem rady kościelnej mahom. jest mufty orenburski.

Stany. Podług stanów ludność **R.** dzieli się na: szlachtę, urzędników, duchowieństwo, stany mieszczańskie i stany wiejskie. Do r. 1861, t. j. do czasu zniesienia poddaństwa, istniał ścisły rozdział stanów, potem stracił znaczenie, zaś po roku 1880 znów powrócił. W żadnym innym kraju Europy ludność wiejska nie stanowi takiej liczebnej przewagi, jak w **R.** (81,5%), gdzie tworzy właściwe jądro narodu, w żadnym też innym kraju nie zwrócono w nowszych czasach większej uwagi na włościan. Do niedawna niezmierna ta masa ludności żyła po większej części pod jarzmem poddaństwa, z którego wyzwoloną została przez ukaz 3 marca (19 lutego) 1861 r. Poprzednio rozróżniano trzy klasy włościan: 1) włościanie wolni, koloniści i t. d.; 2) włościanie zostający pod bezpośrednim zarządem państwa, mianowicie jednodworcy, koloniści wojskowi (Kozacy), włościanie koronni, górniczy i fabryczni, oraz osiedleni w Syberji; 3) poddani, dzielący się na włościan familji cesarskiej (apanażów) i włościan szlacheckich. Wolni włościanie, utworzeni 1803 ukazem cesarza Aleksandra I, mieli częścią własne majątki, częścią dzierżawy, mogli nabywać i sprzedawać własność ziemską, oraz przechodzić do innych stanów. Koloniści, zarówno osiedleni przez właścicieli ziemskich, jak i przez rząd, używali swobody religijnej, byli wolni od służby publicznej i wojskowej, oraz przez pewien przeciąg czasu nie płacili podatków. Z pomiędzy włościan zostających pod bezpośrednim zarządem korony zasługują zwłaszcza na uwagę *jednodworcy*, powstali częścią ze szlachty zagonowej w gubernjach składających niegdyś dawną Rzeczpospolitą, oraz z zubożałej szlachty rosyjskiej, częścią z potomków żołnierzy, obdarzonych w nagrodę ziemią. Do r. 1845 jednodworcy tworzyli rodzaj szlachty, mającej prawo nabywania włości razem z poddanymi, ale tylko od właścicieli swego stanu, wybierania rekrutów i t. d. Ukazem z r. 1845 zaliczeni zostali do stanu włościańskiego i podług rewizji z 1858 liczyli 1,366,000 głów płci męskiej (do 2,7 mil. razem z kobietami). Poddaństwo włościan, zaprowadzone 1592 lub 1593 za czasów regencji bojara Godunowa, zostało ściślej określone ukazem tegoż z 21 listopada 1601, dalej obostrzone za Piotra W. i utrzymane, a nawet rozszerzone na Małorosję przez Katarzynę II. Dopiero Aleksander I szczerze zamyślał o polepszeniu losu włościan i w tym celu ukazem 4 marca (20 lutego 1803) utworzył klasę włościan wolnych. Krokiem dalej postąpił Mikołaj I, dozwoliwszy ukazem 14 kwietnia 1842 zawierać poddanym kontrakty ze swymi panami, oraz ukazem 2 grudnia 1847 nabywać gminom wiejskim wystawione na sprzedaż z powodu odłużenia majątki szlacheckie. Wszystkie te środki jednak nie doprowadziły do celu, i dopiero manifestem cesarza Aleksandra II z 2 grudnia (20 listopada) 1857 rozpoczętą została wiekopomna reforma, wyzwalająca chłopa rosyjskiego z jarzma poddaństwa, ukończona manifestem z 3 marca (19 lutego) 1861.—Stan miejski miał nadane pierwsze prawa przez ukaz Piotra W. z 16 stycznia 1721 r. Właściwe urządzenie miast nastąpiło przez statut Katarzyny II z 5 maja (24 kwietnia) 1785, zmodyfikowany za panowania Aleksandra II. Na czele rady miejskiej *(gorodskaja duma)*, złożonej z 6, a najmniej 3 członków, wybieranych przez gminę na okres trzyletni, stoi również na trzy lata wybierany burmistrz *(gołowa)*. Do każdej rady miejskiej jest dodany z urzędu sekretarz, podobnież i do magistratu miejskiego, załatwiającego sprawy miejskie, policyjne i handlowe, i złożonego z dwu przewodniczących i czterech asesorów. Pierwszą osobą po burmistrzu jest komisarz policji *(czastnyj pristaw)*, których w większych miastach jest kilku i więcej podległych gubernatorowi cywilnemu. W miastach gubernjalnych znajduje się policmajster lub oberpolicmajster, stojący bezpośrednio pod ministrem spraw wewnętrznych. Miasta w gub. Nadbałtyckich mają oddzielne urządzenia. Ludność miejska dzieli się na 6 klas, mianowicie: 1) posiadaczów domów, 2) kupców gildyjnych, 3) obcych kupców *(inostrannyje* i *inogorodnyje gosti)*, 4) mieszczan honorowych *(poczotnyje* czyli *imenityje graždanie)*, 5) mieszczan właściwych i tak zwanych *raznoczinców*, t. j. niższych urzędników, artystów, literatów, nauczycieli prywatnych i t. d., i nakoniec, 6) rzemieślników cechowych.—Szlachta rosyjska, stanowiąca 1,2% ludności, utraciła dawne swe prawa i znaczenie za Piotra W., który zniósł godność bojarską i przez ukaz z 2 lutego (24 stycznia) 1722 *(tabel o rangach)* utworzył szlachtę z zasługi (urzędniczą). Podług ukazu tego wszystkich znajdujących się tak w służbie cywilnej, jak i wojskowej, podzielono na 14 klas *(czynów)*, z których 8 pierwszych nadawało szlachectwo dziedziczne, 6 zaś ostatnich osobiste. Obecnie szlachectwo dziedziczne daje 4-klasa (rzeczywisty radca stanu), wcześniej zaś posiadanie 1-ej klasy któregokolwiek z orderów, lub którejkolwiek klasy orderu św. Włodzimierza. Szlachta rosyjska majątkiem i osobistemi przywilejami zajmowała pierwsze miejsce pomiędzy szlachtą innych krajów. Przed wyzwoleniem włościan więcej niż połowa ziemi uprawnej stanowiła własność szlachty. Były familje (jak Szeremietiewych, Strogonowych, Demidowych) posiadające 50 do 100,000 poddanych. Szlachcic rosyjski może tylko na mocy wyroku i prawa być pozbawionym życia, majątku i czci; do 1862 mógł być sądzony tylko przez równego sobie i wyrok musiał być potwierdzony przez cesarza. Był wolny od kar cielesnych, podatków osobistych, powinności wojskowej i kwaterunku. Miał prawo w majątkach swych zakładać fabryki i wszelkiego rodzaju zakłady przemysłowe; w miastach w tym razie był podległy prawu gildyjnemu. Nie zwa-

żając jednak na te przywileje, szlachta rosyjska nie tworzyła potężnej arystokracji, i wpływ jej na sposób myślenia, uczucia i charakter mas narodu był bardzo mały. Wogóle szlachta rosyjska dzieli się na trzy klasy: 1) książąt, hrabiów, baronów i szlachtę dawną, zapisaną do ksiąg aksamitnych *(barchatnych)* z r. 1682; 2) tych, którzy otrzymali tytuł szlachecki wskutek szczególnej łaski monarszej, i 3) szlachtę z zasługi, urzędniczą. Ks. Dołgorukow wylicza około 220,000 rodzin szlacheckich, z których 35,000 przemieszkuje w Petersburgu, 5,000 zaś w Moskwie. Pozostałe stany: urzędnicy (wolni od podatków) stanowią 0,8% ludności, duchowieństwo 0,9%, oraz mieszczanie 9,2% (w tem kupcy 0,7%).

Rolnictwo. Główne źródło bogactwa narodowego w Rosji stanowi rolnictwo, stojące jeszcze na nizkim stopniu, a to z powodu braku odpowiednich sił roboczych, trudnego zbytu, umiarkowanych potrzeb społecznych. Ostatni wykaz centralnego komitetu statystycznego obejmuje 72 ze wszystkich 89 gub. (R. europ. bez Finlandji, lecz z Król. Polskiem, z Syberji—gubernje: Jenisejska, Irkucka, Tobolska i Tomska, z Azji środkowej—obwody: Akmoliński, Semipałatyński, Semireczeński i Turgajski, z Kaukazu—gubernje przedkaukaskie). Na ziemię uprawną w r. 1899 przypadało 75,640,65 dziesięcin (po 1,09 hekt.), zebrano zaś 3,673,317,400 pudów (po 16,38 kg.) ziarna; oprócz tego uprawiano pod rośliny strączkowe 415,994 dziesięcin i zebrano 19,684,400 pud., a pod kartofle 3,328,071 dzies. ze zbiorem 1,504,123,200 pudów. Produkcja tych lat w tysiącach pudów była następująca:

	1898	1899
Pszenica ozima	256.164	270.752
„ jara	506.926	483.792
Żyto ozime	1.118.040	1.383.709
„ jare	25.599	29.957
Owies	609.232	881.954
Jęczmień	407.950	301.599
Gryka	58.419	70.856
Proso	130.726	138.866
Kukurydza	74.305	47.935
Rośliny strączkowe . .	56.329	65.227
Kartofle	1.466.663	1.504.123
Otręby	6.167	18.349

Siana zebrano 3,008,991 pudów w 1899 r., t. j. 13,5% więcej niż w 1898. Ogólny zbiór z roli wyniósł w 1899 r. po 29,23 pud. na głowę, w roku 1898 — 25,65; średnio w 1894 — 1898 r. po 26,04 na głowę.—Z powodu obszaru, zajmowanego przez **R.**, oraz rozmaitych warunków klimatycznych, grunt pod względem przemysłu rolniczego da się podzielić na trzy stopnie: 1) zupełnie niezdolne do uprawy okolice północne i wschodnie; 2) grunt zdolny do uprawy, ale niezbyt urodzajny, posiadają gub. Petersburska, Nowogrodzka, Permska, Wiacka, Finlandja, oraz po części Saratowska i Taurycka; 3) do posiadających grunt urodzajny należy większość gubernji środkowych. Najbardziej urodzajne są gubernje: Kazańska, Niżegorodzka, Penzeńska, Tambowska, Kurska, Charkowska, tak zwana Małorosja z Ukrainą, Besarabja, gubernje stepowe, oraz niektóre części Kaukazu. Z powierzchni produkcyjnej przypada 33% na rolę uprawną, 21% na ugory, i 46% na łąki i stepy; z ogólnej zaś powierzchni wypada 26,5% ziemi uprawnej, 18,5% łąk, 35,5% lasu i 19,5% nieużytków. Z ziemi uprawnej idzie pod żyto 36%, owies 19%, pszenicę 18%, jęczmień 8,7%, proso 4,2%, grykę 3,8%, groch 1,3%, kukurydzę 0,9%, konopie i len 2,5%, oraz kartofle około 3%. Rośliny pastewne, z powodu obfitości pastwisk, mało są uprawiane. Uprawa lnu i konopi, zwłaszcza w gubern. środkowych i północno-zachodnich, stanowi ważną gałąź przemysłu rolnego i handlu wywozowego. Rok rocznie wzmaga się uprawa buraków cukrowych, przerabianych w licznych cukrowniach. Również powiększa się corocznie uprawa wina w gub. południowych, zwłaszcza w Krymie, w gub. Chersońskiej, Ekaterynosławskiej, w Besarabji, Ziemi Wojska Dońskiego, w g. Astrachańskiej i w kraju Zakaukaskim. Najlepszego wina dostarcza kraj Zakaukaski; szczepy dońskie i krymskie wydają wina nietrwałe i mocno musujące. Sadownictwo wogóle stoi na bardzo nizkim stopniu, choć w ostatnich czasach rząd wiele zrobił dla jego podniesienia. Głównie zajmują się niem na Zachodzie i Południu, po części także i w gubernjach środkowych. Plantacje tytuniu kwitną zwłaszcza na Ukrainie, w gub. środkowych, w Krymie i ponad Wołgą. Wyjątkowe stanowisko zajmuje kraj Zakaukaski, wydający nietylko wino, oliwki, owoce południowe i pistacje, jak Krym, ale nadto: szafran, indygo, bawełnę, daktyle, trzcinę cukrową, koszenilę i t. d. W ostatnich czasach rolnictwo ogromnie się rozwija na Syberji, dzięki kolei i dowozowi narzędzi.

Hodowla bydła. Zajmują się nią przeważnie mieszkańcy południowej i południowo-wschodniej **R.**, dalej ludy koczujące i mieszkańcy stron północnych. Najlepsze rasy z hodowanych w pasie czarnoziemnym i stepowym są: ukraińska, czerkieska i stepowa; w **R.** środkowej bydło jest drobne i w niewielkiej ilości (najlepsze liwońskie i litewskie); w **R.** północnej słynie mleczna rasa chołmogorska, oraz pochodzące od niej mezeńska, kargopolska i wiacka. Nadto w najbardziej na północ posuniętych stronach hodują liczne stada reniferów, na południo-wschód zaś, np. około Orenburga, wielbłądy. Hodowla koni bardzo jest rozwinięta pomiędzy mieszkańcami stepów; dla wielu plemion koczujących mleko i mięso końskie stanowi główny środek wyżywienia. Również kwitnie hodowla koni i bydła w gubernjach Południowo-Zachodnich i w Królestwie Polskiem; konie rosyjskie słyną z siły i wytrzymałości. Najlepsze stadniny

znajdują się w gub.: Moskiewskiej, Tambowskiej, Charkowskiej, Woroneskiej, Kijowskiej i t. d. Na ulepszenie rasy miejscowej znacznie wpłynęło krzyżowanie z rasą arabską, angielską i flamandzką. Znaczną jest także hodowla owiec, w większej części grubo-wełnistych. Wzmaga się jednak corocznie chów owiec cienko-wełnistych, zwłaszcza w gub. Południowych, Królestwie Polskiem i gub. Nadbałtyckich. Chowem świń zajmują się przeważnie w gub. Środkowych, a także w Południowych i Nadbałtyckich. Według danych z 1892, wypada na 100 miesz.: 18,8 koni, 27,6 sztuk bydła rogatego, 44 owiec i 11,4 świń (dotycze to Rosji europejskiej). Pszczelnictwo kwitnie głównie w gubernjach, składających niegdyś Polskę, oraz nad Wołgą leżących, zwłaszcza w Niżegorodzkiej, Kazańskiej i Symbirskiej, gdzie stanowi główne zajęcie plemion fińskich. **R.** produkuje rocznie około 16,4 mil. klg. miodu i 3—5 mil. klg. wosku, wartości: pierwsze 7—10 mil. rubli, drugie 4—6. Jedwabnictwo wzmaga się w nowszych czasach szczególnie w guber. Astrachańskiej, w Krymie, w kraju Zakaukaskim i w Małorosji. Produkcja wynosi 860 tysięcy klg. jedwabiu, przywożą go nadto z Włoch około 820 tys. klg. Z Rosji europ. w r. 1899 wywieziono bydła wogóle za 15,842 tys. rub., przywieziono zaś za 1,8 mil. rub. Koni wywieziono 59 tys., świń 64 tys.. Bydła rogatego wywieziono niewiele, za to duży jest wywóz masła (7 mil. rub.), dalej—jaj za 28,6 mil. rub., skór 6,9 mil. rub. Wełny przywieziono za 13,2 mil. rubli, wywieziono zaś tylko za 6,6 mil. rubli.

Przemysł leśny, myślistwo i rybołówstwo. Niektóre gubernje, zwłaszcza południowe, cierpią zupełny niedostatek drzewa, które natomiast w innych znajduje się w znacznej ilości. Zwłaszcza w gub. Archangielskiej, Ołonieckiej, Wołogodzkiej, Wiackiej, Permskiej, Kostromskiej, Orenburskiej, w niektórych stronach Syberji i kraju Kaukaskiego ogromne przestrzenie ziemi (32% ogólnej powierzchni, 1894) zajęte są przez lasy. W lasach północnej **R.** (do 65°) rośnie przeważnie sosna, modrzew i jodła, bardziej na południe zjawia się brzoza; w lasach środkowej i południowej **R.** częściej trafiają się: dąb, buk i klon, a nadto lipa, jesion i wiąz. Powierzchnia zajmowana przez lasy w **R.** europejskiej wynosiła w 1894 r. 154,3 mil. hektarów (1 mila kw.=5576 hekt.), rozległość zaś lasów koronnych podawaną była na 126,5 mil. hekt. Gospodarstwo leśne było zaprowadzone na 21 mil. hekt. i dało w 1895 r. 24,5 mil. rub. dochodu. Przez gospodarstwo rabunkowe wiele niszczało, czemu zapobiegło potrosze prawo o ochronie leśnej z r. 1888, obowiązujące w niektórych okręgach, jak w Król. Polskiem. Przedmiot myśliwstwa stanowi dziczyzna wszelkiego rodzaju, giemzy i kozy skalne na Kaukazie i Ałtaju, antylopy, gazele i dropie w stepach południowych, lwy, tygrysy, dzikie konie i owce w posiadłościach środkowo-azjatyckich i t. d., zaś w **R.** europejskiej: niedźwiedzie, lisy, wilki, bursuki, rysie, renifery i inne. Największe korzyści przynosi połów zwierząt na futra w Syberji, mianowicie gronostajów, soboli, kun i lisów. Futra rosyjskie mają odbyt nietylko w Europie zachodniej, lecz i w Chinach. Rybołówstwo, z powodu, że morza, jeziora i rzeki rosyjskie obfitują w ryby wszelkiego rodzaju, stanowi ważny przedmiot bogactwa narodowego, daje zatrudnienie licznej ludności i dla wielu plemion, zwłaszcza północnych, stanowi jedyny sposób utrzymania życia.

Przemysł górniczy. **R.** posiada niesłychane bogactwa w świecie kopalnym, znajdują się w niej bowiem prawie wszystkie metale, dlatego wcześnie dość zwrócono uwagę na górnictwo, wzrastające zwłaszcza po r. 1839. Metale szlachetne wydobywają się głównie w Azji, mianowicie w górach Uralskich i Ałtajskich, w Syberji zachodniej, oraz w górach Daurskich czyli Kruszcowych, w prowincji Zabajkalskiej (nerczyńskie), w Syberji Wschodniej. Złoto wydobywają w Syberji wschodniej nad rzekami Olekmą, Witymem (dopł. Leny) i Amurem. W latach 1754 — 1813 średnio wydobywano rocznie zaledwo $8^1/_3$ puda złota; ilość ta następnie znacznie się powiększała; tak: 1824 r. wynosiła 205 pudów, 1835 r. 386 pud., 1847 r. 1,741 pudów. Od 1847—64 zmniejszyła się nieco, tak 1858 r. wynosiła 1,570, 1862 r. $1,460^3/_4$ pud., 1864 r. 1,398 pud., poczem znów się wzniosła i 1869 wynosiła r. $2,006^2/_3$ pud., 1870 zaś $2,156^1/_2$ pudów. W 1898 wynosiła 2,346 pudów, zaś 1899 około 2,200 pud. Z wyjątkiem złota, produkcja innych metali stoi niżej niż w innych krajach, częścią z powodu niezastosowania nowszych postępów techniki, częścią zaś z powodu, że najważniejsze kopalnie znajdują się w okolicach pozbawionych środków komunikacyjnych. Srebro znajduje się w **R.** przeważnie w połączeniu z rudą ołowianą, głównie w Syberji (Ałtaj, okręg Nerczyński), na Kaukazie i w stepach Kirgiskich. Platyna znajduje się prawie wyłącznie w zachodnich stokach Uralu, gdzie od czasu odkrycia (1824) do r. 1851 wydobyto jej 2,061,7 pud., w tej liczbie 1,990 pudów z należących do Demidowych kopalni w Niżnim Tagilsku. Od czasu zaprzestania bicia pieniędzy z platyny (1845) produkcja jej znacznie się zmniejszyła, 1857 otrzymano $335^4/_5$ pudów, 1863 tylko $30^1/_2$ pudów, 1865 r. 21 pudów; poczem produkcja znów się podniosła i w 1870 wynosiła do 119 pudów, w latach 1883 — 1893 wydobywano średnio po 214 pudów, zaś 1894 r. 312 pudów. Bogate kopalnie miedzi znajdują się w Uralu, bogatsze jeszcze, ale mało produkujące, we Wschodniej Syberji. Dawniej znaczna ilość miedzi wywożoną była corocznie za granicę; ilość ta od 1840, wskutek konkurencji Anglji, znacznie się zmniejszyła. 1850 wydobyto miedzi około 400,000, 1863 r. 294, 169 pudów wartości 3,297,000 rubli, z czego wywezio-

no 13,482 pud.; 1870 wydobyto 6,486,622 pud. rudy miedzianej, z czego otrzymano 338,082 pudów miedzi; w następstwie produkcja miedzi ciągle się zmniejszała. Ołów wydobywa się przeważnie w Ałtaju i w prowincji Zabajkalskiej, jednak i jego produkcja jest nieznaczna. Cyna wydobywa się obok miedzi w Finlandji, w kopalni Pitkaranda nad jeziorem Ładoga. Cynk znajduje się w Królestwie Polskiem. Grafit, oprócz Anglji, najlepszy i w największej ilości znajduje się w Syberji. Słynne są zwłaszcza kopalnie Aliberckie na północnych stokach gór Tunkińskich, ważniejsze jeszcze odkryte 1859 i 1862 w powiecie Turuchańskim. Żelazo znajduje się w ogromnej ilości w Uralu, w gub. Permskiej, Orenburskiej i Wiackiej, dalej w Wołogodzkiej; w mniejszej w Ałtaju, w prowincji Zabajkalskiej, w Ziemi Kozaków Dońskich, około Kerczu, w Polsce i Finlandji. Produkcja żelaza od dawnego czasu ciągle się wzmaga. 1863 wyprodukowano 11,998,500 pud. żelaza 18,404,500 surowca, 145,000 pud. stali; 1899 otrzymano 163,2 mil. pud., wobec 134,2 z 1898, z czego 82,5 na południu Rosji Europejskiej, 44,8 na Uralu, 18,8 w Królestwie Polskiem i 14,8 w okręgu centralnym. Rok 1899 był przełomowy i pierwszy z następnych lat ciężkiego przesilenia. Węgiel kamienny i antracyt znajduje się w znacznej ilości w różnych stronach **R.**; 1870 wydobyto wogóle w 83 kopalniach 28,724,488 pudów węgla kamiennego, 13,018,371 pud. antracytu i 551,728 pud. węgla brunatnego. Z liczby tej najwięcej wydały kopalnie Królestwa Polskiego (19,530,691 pud. węgla i 498,787 węgla brunatnego), dalej kopalnie w basenie dońskim (2,629,919 pudów węgla i 13,017,371 pud. antracytu) i w basenie podmoskiewskim (5,178,543 pud. węgla). W miarę jednak późniejszego rozwoju produkcji w okręgu donieckim stosunek ten zmienił się zupełnie; w r. 1899 wydobyto 799,9 mil. pud., wobec 743,5 m. p. 1898; z czego 514,5 w okręgu donieckim, 242,5 w Królestwie Polskiem, 21,7 mil. na Uralu, oraz małe ilości w okręgu centralnym i na Kaukazie. W 1900 w I półroczu wydobyto już 476 mil. pud. wskutek silnej zwyżki cen, której musiał zapobiegać rząd przez różne środki, jak zniżka ceł. Wskutek nadprodukcji w 1901 nastąpiło przesilenie, bardzo jednak słabe w porównaniu z żelazem. Nafty wydobyto na Kaukazie 1870 z 13 źródeł (772 studni) 1,704,455 pud., zaś w 1899 r. 525,2 mil. pud. wobec 485,9 z 1898 r. I tutaj nastąpiło przesilenie bardzo ciężkie, nie zadziwiające jednak wobec nadmiernego rozwoju produkcji w latach ostatnich. Nader bogatą jest **R.** w sól, znajdującą się zwłaszcza w gubernjach leżących na granicy Azji. Łomy soli kamiennej znajdują się w gub. Orenburskiej (Ileckij Gorodok), w kraju Zakaukaskim (kopalnie kulpińskie) i g. Erywańskiej (Nachiczewańskie) i w gub. Ekaterynosławskiej pod Bachmutem we wsi Briancewka (największe kopalnie, wydające 75% ogólnej ilości). Nadto otrzymuje się sól w warzelniach w gub. Permskiej, Charkowskiej, Warszawskiej, oraz z jezior słonych, najważniejsze z których znajdują się w Krymie, w Besarabji i w gub. Astrachańskiej (jez. Elton, mające 3,72 m. kw. powierzchni). W 1870 ilość otrzymanej soli wynosiła 55,03 mil. pud., w czem soli kamiennej 28,9; w 1894 r. zaś 83 mil. pudów, w czem soli kamiennej 23,8 mil. pud. Zajęcie przy hutnictwie i górnictwie miało ludzi w 1870 r. 223 tys., 1884 r. 330 tys., w 1893 r. 465 tys., z tego zaś przy kopalniach złota w 1870 r. 69 tys. w 1893 r. 92 tysiące. Z ogólnej liczby 465 tysięcy pracowników (1893 roku) przypada na Ural 242 tys., Południe 68, Syberję wschodnią 34, Królestwo Polskie 33 tys. Oprócz wymienionych wyżej znajduje się w **R.** bursztyn na wybrzeżach Kurlandji, około Helsingforsu, na półwyspie Kanin, na wybrzeżach północnych Syberji i w przymorskiej prowincji Wschodniej Syberji. Dalej granit (zwłaszcza w Finlandji), porfir, marmur, malachit i inne gatunki kamieni, w wielkiej ilości i w wybornym gatunku. Djamenty i szmaragdy znajdują się w Uralu, półszlachetne kamienie w Ałtaju. Wyborne gatunki porcelany i glinki znajdują się w Syberji i w gub. Tauryckiej; słynne są pokłady kaolinu pod Głuchowem w guber. Czernihowskiej. Gips i kamień wapienny w wielu miejscowościach. Źródła mineralne, najrozmaitszego składu, znajdują się prawie we wszystkich częściach obszernego państwa, przedewszystkiem zaś na Kaukazie około Piatygorska. — Por. A. v. Köppen „Górnictwo w Rosji“ (Petersburg, 1893; w jęz. ros., ang., franc.).

Przemysł. Przemysł Rosji jest dwojaki: domowy *(kustarnikowaja promyszlennost')* i wielko-fabryczny. Pod pierwszym należy rozumieć pracę wykonywaną przez jednostki, oddające się jednocześnie rolnictwu, celem umożliwienia sobie egzystencji, na którą sama rola nie wystarcza, i nie na obstalunek żądających (rzemiosło), lecz na zbyt. Przemysł ten jest rozwinięty szczególnie w gub. środkowych (Smoleńska, Twerska, Jarosławska, Kostromska, Moskiewska, Włodzimierska, Niższo-Nowogrodzka, Kałuska, Tulska, Razańska, oraz częściowo Wołogodzka, Wiacka i Permska), gdzie ludności jest za dużo w stosunku do wydajności roli. Podają liczbę pracowników na 7½ mil, zaś produkcję na 1½ mil. r. W ten sposób obrabiają: skóry, drzewo, metale, glinę, futra, obuwie, kapelusze, len, bawełnę, jedwab i t. d. Oczywiście w zetknięciu się tego przemysłu z wielkim można przewidzieć zwycięstwo ostatniego, i dlatego też rząd opiekuje się pierwszym. Wielki przemysł rozwinął się znacznie w ostatnich czasach; liczba zakładów skoczyła w okresie 1887—97 z 30,888 do 39,029, liczba robotników z 1,318,000 na 2,098,200, wartość produkcji z 1,334,5 mil. na 2,839,1 mil. rubli. Zakłady te wyprodukowały w 1897 r.:

Gałąź przemysłu	Liczba zakładów	Liczba robotników	Wartość produkcji w mil. rb.
Środki spożywcze	16,512	275,400	648,1
Materje włókniste	4,449	642,500	946,3
Produkty zwierzęce	4,238	64,400	132,1
Ceramika	3,413	143,300	82,6
Górnictwo	3,412	544,300	393,7
Metalurgia	2,412	214,300	310,6
Obróbka drzewa	2,357	86,300	102,9
Przemysł chemiczny	769	35,300	59,5
Papiernictwo	532	46,200	45,5
Różne gałęzie	953	66,200	117,8
Razem	39,029	2,098,200	2839,1

W najważniejszych gałęziach produkcja była następująca: przędzalnie bawełny (99 zakładów) 134,7 mil. rub., tkalnie bawałny (432 zakł.) 234,7 m., wyroby wełniane (1757) 166,6 m., wyroby jedwabne (415) 28 m., płótna (246) 41,6 m., wyroby z konopi (547) 15,8 m., wyroby jutowe (14) 0,1 m., młyny (6013) 241 m., olejarnie (703) 30,2 m., cukrownictwo (258) 162,9 m., gorzelnictwo (2,082) 43,9 m., wyrób piwa (1035) 33,5 m., garbarstwo (2201) 55,8 m., mydlarstwo (585) 12,8 m., budowa machin (451) 132,5 m., tartaki (1310) 69,4 m., żelazo lane 77,7 m., żelazo kute 50 m. i stal 125,9 m. rub.—Ażeby dać pojęcie o geograficznem rozlokowaniu produkcji, przytaczamy produkcję poszczególnych gubernji za rok 1892 ogólną, oraz podział według gałęzi (wartość produkcji w mil. rub.): Moskiewska 257, Petersburska 190, Piotrkowska 140, Włodzimierska 134, Permska 63, Kijowska 55, Warszawska 53, Jekaterynosławska 46, Liflandzka 42, Chersońska 36, Charkowska 35, Podolska 33, Orłowska 29, Jarosławska 29, Kostromska 27, Twerska 27, obwód Doński 22, Saratowska 19, Tulska 19, Czernihowska, Niższo-Nowogrodzka i Estlandzka po 18, Kurska i Kazańska po 16. Produkcja tych 24 gub. stanowiła 85% ogólnej. Małoznaczny jest przemysł 4 gub. białoruskich, 3 północnych, 3 południowo-wschodnich, Pskowskiej, Nowogrodzkiej, Siedleckiej i Suwalskiej. Według gałęzi przemysłu najważniejszemi były w 1892 (produkcja w mil. rub.) w *przemyśle bawełnianym*: Włodzimierska 73, Moskiewska 61, Piotrkowska 41, Petersburska 31, Kostromska 14, Twerska 13, Estlandzka 11, Jarosławska 8; w *przemyśle wełnianym:* Piotrkowska 46, Moskiewska 36, Petersburska 6, Grodzieńska 5, Warszawska 3, Charkowska 3; w *przemyśle lnianym:* Kostromska 8, Włodzimierska 8, Jarosławska 5, Warszawska 2, Pskowska 1, 5; w *fabrykacji lin i powrozów*: Petersburska 1,2, Orłowska 0,7, Jarosławska 0,5, Twerska 0,4; w *przemyśle jedwabnym*: Moskiewska 8,2, Włodzimierska 0,8; w *przemyśle farbiarsko-drukarskim*: Moskiewska 54, Włodzimierska 37, Piotrkowska 10, Petersburska 7, Twerska 2,3, Kostromska 1,1; w *przemyśle skórniczym:* Petersburska 5,4, Warszawska 4,2, Moskiewska 3,7, Wiatka 2,4; w *przemyśle młynarskim:* Permska 11, Saratowska 10, Chersońska 7, Kijowska 6,6, Jarosławska, Półtawska i Woroneska po 6; w *fabrykacji olejów:* Petersburska 4, Saratowska 3,2, Liflandzka 3; w *fabrykacji piwa:* Petersburska 4,2 Liflandzka 3, Warszawska 2,1; w *cukrownictwie:* Kijowska 15,7, Moskiewska 14,5, Chersońska 12,8, Charkowska 12,4, Czernihowska 10, Warszawska 7, Petersburska 6,5, Podolska 5,5; w *budowie machin:* Petersburska 15,5, Moskiewska 10,6, Liflandzka 4,3, Warszawska 4; w *przemyśle żelaznym:* Permska 31,1, Jekaterynosławska 25,6, Piotrkowska 13,3, Petersburska 13, Orłowska 9,2, Radomska 5,1 i Niższo-Nowogrodzka 5 mil. rubli.—Jak pokazują cytowane powyżej cyfry z lat 1892 i 1897, przemysł rosyjski rozwijał się w szybkich skokach po r. 1890. W r. 1899 nastąpiło przesilenie, w następnych latach coraz ostrzejsze, które należy uważać jako zwrot po nadmiernym rozwoju. W roku 1902 zaczęły się ukazywać pewne widoki poprawy (obfitość i taniość gotowizny), jednak nie można z góry orzec, czy poprawa ta będzie stała. Przesilenie przemysłowe w najdotkliwszy sposób odbiło się na metalurgji i ujawniło jednocześnie słabą jej stronę, t. j. zależność od obstalunków rządowych, które przedtem były bardzo duże (budowa nowych kolei i t. d.), a od czasu odpływu gotowizny na wojnę chińską, oraz braku gotowizny na rynkach europejskich, szczególnie angielskim (wojna burska), znacznie się zmniejszyły. Od jesieni 1895 do końca 1900 były udzielone koncesje na 186 nowych przedsiębierstw zagranicznych, przeważnie metalurgicznych i górniczo-węglowych. Widzimy więc, że siła wytwórcza Rosji jest wspomagana przez kapitały zagraniczne; za to siła odbiorcza ludności jest niewielka w stosunku do 1 mieszkańca, jednakże produkcja przemysłowa prawie w żadnej gałęzi nie pokrywa zapotrzebowania. Jedne tylko wyroby gumowe, kauczukowe i gutaperkowe są wywożone, dzięki swojemu dobremu gatunkowi. Wartość ogólna przywozu w 1899 była 217,8 mil. rub., wobec 188,6 z 1898 i 151,2 mil. z r. 1897. Pod względem ilości przywozu na pierwszem miejscu stoi przywóz machin na 99,4 mil. rub. (wobec 79,9 z 1898), następują potem wyroby metalowe na 34,8 mil. i wyroby tkacko-przędzalnicze na 14,1 mil. rb. Odpowiednie dzieła: Matthäi „Przemysł Rosji“ (Lipsk, 1872--3); Cech „Przemysł Rosji“ (Moskwa, 1885 r.); Orłow i Budagow „Wykaz fabryk i przedsiębierstw przemysłowych w Rosji europ. z Król. Pol.“ (Petersburg, 1894). „Sprawozdania departamentu przemysłu i handlu“ (urzędowe); „Produkcyjne siły Rosji“ (urzędowe, Petersburg, 1896).

Handel i środki komunikacyjne. Podobnie jak przemysł, tak i handel rosyjski pierwotny rozwój może zawdzięczać Piotrowi W., który przez swe zdobycze i założenie siły morskiej dał podstawy handlowi morskiemu. Następcy jego wspierali

handel przez zawieranie traktatów handlowych, zakładanie banków, kampanji handlowych (jak 1799 r. kampanji rosyjsko-amerykańskiej), towarzystw asekuracyjnych, trybunałów handlowych, szkół handlowych i t. d. Za panowania Mikołaja I założono 36 towarzystw akcyjnych. Liczba ta znacznie wzrosła za panowania cesarza Aleksandra II, tak, że 1860 wynosiła już 111, zaś w końcu 1901 istniało w Rosji wszystkich towarzystw akcyjnych (przemysłowych i handlowych, a więc i banków) 1469, w tem założonych przez kapitały zagraniczne 210. Towarzystwa te dzielą się na: banki ziemskie (10), banki handlowe (39, w tem 1 z kapitałem zagr.), towarzystwa ubezpieczeń (24), dróg żelaznych (23), żeglugi (44, w tem 1 zagr.), wodociągów (8), oświetlenia (19, w tem 10 zagr.), tramwajów (26, w tem 18 zagr.), budowlanych (15), lombardowych (12), handlowych (50), wyrobów lnianych (20), konopnych (1), bawełnianych (108, w tem 1 zagr.), jedwabnych (4, w tem 1 zagr.), wełnianych (42, w tem 2 zagr.), różnych wyrobów włóknistych (65, w tem 4 zagr.), dalej idą towarzystwa fabryk papieru (28), sztuk poligraficznych (23), leśne (28, w tem 2 zagr.), hut żelaznych (53, w tem 22 zagr.), hut innych metali (28, w tem 10 zagr.), kopalni węgla (47, w tem 25 zagr.), kopalni nafty (49, w tem 13 zagr.), towarzystwa różne (68, w tem 20 zagr.), towarzystwa obróbki metali (178, w tem 37 zagr.), minerałów: towarów budowlany (72, w tem 23 zagr.), fabryk szklanych (21, w tem 7 zagr.), rolne (12), obróbki produktów zwierzęcych (23, w tem 2 zagr.), młynarskie (16), browarów i miodosytni (20), fabryk cukru (141), gorzelniane (14), różnych produktów (35, w tem 3 zagr.), przemysłu chemicznego (69, w tem 11 zagr.), wreszcie towarzystwa różnych przedsiębierstw (63, w tem 5 zagr.). Handel wspierają: bank państwa, mający w różnych punktach liczne kantory i oddziały, banki handlowe, banki ziemskie, banki miejskie, gminne (obszczestwennyje), towarzystwa wzajemnego kredytu, kasy pożyczkowe przemysłowców (w Król. Pol. tylko), towarzystwa pożyczkowo-oszczędnościowe i w. in.

Flota handlowa składa się z 217 parowców na wodach krajowych o pojemności 108,787 tonn, oraz 2,869 żaglowców i barek o 407,398 tonnach, dalej na morzu Kaspijskiem krąży 130 parowców i 1,131 żaglowców o pojemności 65,170 i 160,602 tonn, oraz na morzach obcych 1,824 parowców i 29,125 żaglowców o pojemności 148,742 i 6,471,751 tonn.

Handel zagraniczny stopniowo się zwiększa. W latach 1889 — 1894 wywóz wynosił średnio 644,9 mil. rub., a przywóz 405,4 mil., w 1897 zaś 704,3 i 508,5, a w 1898 r. 709,9 i 562 mil. rub. Suma 709,9 składa się z następujących przedmiotów handlu wywozowego: produkty spożywcze 433,5, materjały surowe lub pół fabrykaty 238,4, zwierzęta 16,8 i fabrykaty 19 mil. rub. Suma 562 składa się z następujących przedmiotów handlu przywozowego: produkty spożywcze 69,8, materjały surowe lub półfabrykaty 302,1, zwierzęta 1,5, fabrykaty 188,6 mil. rub.—Najważniejsze zaś państwa, z któremi handel był prowadzony, są: Niemcy z wywozem 179,2 mil. rub. i przywozem 202,1, Anglja 140,4 i 113,9, Francja 68,4 i 27, Finlandja 33,4 i 19,1 mil. rubli. Ogólny zaś obrót handlu zewnętrznego Rosji europejskiej za 1898 r. wynosił 1,270 mil. rub., czyli o 58 mil r. więcej niż 1897 r.

Okręgi celne są to podziały granicy europejskiej w Rosji pod względem celnym (granica azjatycka dzieli się na dystanse, z wyjątkiem bakińskiego okręgu kwarantanno-celnego, z komorą w Baku i Nachiczewaniu). Wszystkich okręgów na granicy europejskiej jest 8. *Od morza Białego i Lodowatego* (komora w Archangielsku), *St. Petersburski* (komory w St. Petersburgu, Kronsztadzie, Rewlu), *Ryski* (komory w Rydze, Parnawie, Libawie), *Wierzbołowski* (komory w Wierzbołowie, Grajewie, Taurogach i Jurborgu), *Kaliski* (komory w Mławie, Nieszawie, Aleksandrowie, Sosnowcu, Granicy), *Radziwiłłowski* (komory w Radziwiłłowie i Wołoczyskach), *Besarabski* (komora w Nowosielicy), *Południowy* (komory w Odesie, Mikołajewie, Sewastopolu, Teodozji, Taganrogu, Rostowie).

Handel wewnętrzny nie jest tak rozwinięty, jakby mógł być, wskutek braku dobrych komunikacji, pomimo że tym kierunku czyni się, zwłaszcza w ostatnich kilkunastu latach, bardzo wiele. Można powiedzieć, że istnieje wymiana pomiędzy ogniskami a bardziej odległemi miejscowościami fabrykatów na materjały surowe. Do ważniejszych ognisk spożywczych należą: Petersburg, Moskwa, Warszawa, Łódź, Ryga, Odesa, Kazań, Kijów, Charków, Ekaterynburg. W miastach tych znajdują się wielkie składy hurtowe materjałów surowych; takie same składy spotykamy w miastach handlowych nad brzegami większych arterji komunikacyjnych wodnych (Rżew, Twer, Rybińsk, Jarosław, Kostroma, Niższy Nowogród, Kazań, Symbirsk, Samara, Saratow, Carycyn). Duże obroty robią się na jarmarkach, które jednak pomimo wciąż znacznych obrotów straciły stosunkowe znaczenie dzięki ulepszeniu komunikacji. Najważniejszym z jarmarków jest Niższo-Nowogrodzki (jedyny w swoim rodzaju), dalej idą w Irbicie, Charkowie, Kursku, Półtawie i w innych miastach. Miasta handlowe nad brzegami rzek powstały dzięki sieci kanałów, łączącej wzajemnie prawie wszystkie rzeki. Wołga z Newą jest połączona systemem Tychwińskim, Maryjskim (Marjiskim) i przez Wyższy-Wołoczek, Wołga z Dźwiną półn. przez system ks. Aleksandra Wirtemberskiego, Dniepr z Dźwiną zach. przez system Berezyński, Dniepr z Niemnem przez system ks. Ogińskiego, wreszcie Dniepr z Wisłą przez system Piński.

Handel morski ześrodkowuje się głównie na morzu Baltyckiem, przez którego porty przywożą

i wywożą około 35% ogólnej sumy przywozu i wywozu; procent ten na morzu Czarnem i Azowskiem wynosi 31%, na morzu Białem 1% (zaś na granicach lądowych 33%). Najważniejsze porty są: Petersburg, Odesa, Ryga, Libawa, Rewel, Archangielsk, Wyborg, Helsingfors, Abo, Narwa, Baltycki Port, Pernawa, Windawa, Mikołajów, Sewastopol, Teodozja, Kercz, Mariupol, Berdiansk, Taganrog, Noworosyjsk, Astrachań i Petrowsk.

Drogi żelazne. Sieć kolei państwowych obejmowała na początku 1901 r. w **R.** europ. 26,876 wiorst, w **R.** azjatyckiej 7,117 wiorst; koleje prywatne (8 towarzystw) 14,579 w., zaś kolejki lokalne i dojazdowe 1,136 w. Razem więc sieć szyn wynosiła 49,708 w. Ogromne znaczenie dla przyszłego życia ekonomicznego państwa Rosyjskiego posiada kolej Syberyjska. Dzięki niej rozwija się handel z Chinami, który dotychczas ześrodkowywał się w miasteczku Kjachta. Dodać należy, że oprócz tego znajdowało się 2,622 w. dróg żelaznych w Finlandji, zaś w budowie 5,650 w., w tem 2,070 wiorst dróg państwowych.

Poczta posiadała w r. 1892 kantorów 6,023, przyczem dochody wyniosły 21,4 mil. rubli, a koszty 25,7 mil. rub. Długość dróg pocztowych wynosiła 187,406 kilometrów. Długość linji telegraficznych wynosiła 126,474 klm. (w tem angielsko-indyjski telegraf 3,634 klm.), liczba depesz 12,1 miljona. Telefony miały długości 19,805 klm. przy 7,550 abonentach. Co do zarządu dróg, **R.** jest podzielona na okręgi komunikacji lądowej i wodnej: St. Petersburski, Wyszegorski, Wyszniewołocki, Moskiewski, Kazański, Kamieński, Kijowski, Warszawski i Kaukaski.

Jednostką monetarną w **R.** jest rubel złoty, równający się $^1/_{15}$ części imperjała, ważący 3 zołotn. 2,4 doli, w czem zawiera się czystego złota 2 zołotn. 69,36 doli (86,4 próby). Ten nowy rubel wprowadzono w 1896 r. (Ob. Rubel).

Oświata. Słabe zawiązki oświaty, powstałe w **R.** pod wpływem Bizancjum, zniszczały zupełnie za czasów jarzma mongolskiego. Ślady pierwszych szkół spotykamy w Nowogrodzie i Pskowie za czasów Iwana Groźnego (1533—84). Teodor III założył 1682 akademję duchowną w Moskwie, w której miejsca nauczycielskie obsadził Małorosjanami i Białorusinami. Piotr W. zakładał szkoły wojskowe i morskie i polecił Leibnizowi ułożenie planu akademji umiejętności. Za jego panowania wyszedł w **R.** pierwszy kalendarz, oraz pierwsza gazeta (1714). On również wyniósł język ludowy rosyjski do stopnia języka książkowego, gdyż przedtem używano języka cerkiewno-słowiańskiego. Wogóle jednak starania jego ściągały się do oświaty klas wyższych, nie natomiast nie zrobiono dla oświaty ludowej. Za panowania Elżbiety, staraniem Iwana Szuwałowa, otwarto 1755 r. uniwersytet w Moskwie. Katarzyna II położyła wielkie zasługi zakładaniem licznych szkół ludowych, gimnazjów i instytutów naukowych. Więcej jeszcze dla oświaty narodowej zrobił Aleksander I, za którego panowania powstało 1802 ministerjum oświecenia narodowego. Mikołaj 1, zgodnie ze swą polityką, starał się zatamować wszelki wpływ obcej oświaty, o ile się ona nie ściągała do celów czysto praktycznych; natomiast zwrócono całą uwagę na wychowanie w duchu narodowym i dla tego głównemi przedmiotami w wykładzie szkolnym były: język i literatura, geografja, statystyka i historja **R.** Nowa epoka nastała za panowania cesarza Aleksandra II. Minister oświecenia publicznego Gołownin (od 1862—66) ułożył i po części wprowadził w życie olbrzymi projekt organizacji szkół, którego uzupełnienie powierzono jego następcy, hr. Tołstojowi. W r. 1863 zreorganizowano uniwersytety, 1864 gimnazja i progimnazja, a także szkoły niższe. Otwierano wyższe i niższe zakłady naukowe, gimnazja realne, seminarja nauczycielskie, zakłady specjalne i t. d., dalej znacznie podwyższono budżet ministerjum oświaty. Zaprowadzona 1796 przez cesarza Pawła I cenzura, zostająca pod zarządem ministerjum oświaty, była 1863 przeniesiona pod zarząd ministerjum spraw wewnętrznych; nadto 1865 roku wydano prawo prasowe, będące przejściem od cenzury prewencyjnej do odpowiedzialności za przewinienia prasowe. Rezultaty tych reorganizacji wkrótce się okazały. Podczas gdy 1830 było w całej **R.** zaledwie 73, a 1853 r. 154 czasopism (w tej liczbie 64 w Petersburgu, 13 w Moskwie, 5 Odesie, 22 w gubernjach Nadbałtyckich), liczba ich 1865 wzrosła do 324. Podług danych za 1871 r., wychodziło w **R.** 408 pism czasowych, w tej liczbie bez uprzedniej cenzury: w Petersburgu 71, Moskwie 21, Warszawie 1 i w gubernjach 16, razem 109. Pozostałe 299 czasopism wychodziły za pozwoleniem cenzury (61 w obu stolicach i w Warszawie, 238 w innych miastach). W 1895 wychodziło gazet i wydawnictw perjodycznych 802, w tem 247 w Petersburgu, 95 w Moskwie i 96 w Warszawie. Według języków było rosyjskich 642, innych 160, w Warszawie 81 polskich, 11 rosyjskich, 3 polsko-rosyjskie i 1 hebrajskie. Co do cenzury — 540 z cenzurą prewencyjną dobrowolną lub przymusową, 262 bez cenzury. Drukarni i zakładów litograficznych jest 706.— *Wychowanie narodowe* jest powierzone ministerjum oświecenia publicznego. Z powodu obszerności państwa, **R.** jest podzielona pod względem administracyjnym na 12 okręgów naukowych (bez Finlandji), zostających pod zarządem kuratorów: *St. Petersburski* (gub. St. Petersburska, Nowogrodzka, Pskowska, Ołoniecka, Wołogodzka i Archangielska), *Moskiewski* (gub. Moskiewska, Jarosławska, Kostromska, Twerska, Włodzimierska, Razańska, Niżsko-Nowogrodzka, Orłowska, Tulska, Kałuska i Smoleńska); *Jurjewski* (gub. Estlandzka, Liflandzka i Kurlandzka); *Kijowski* (gub. Kijowska, Czernihowska, Wołyńska, Podolska i Półtawska); *Kazański* (gub. Kazańska, Symbirska, Samarska, Saratowska,

Astrachańska i Wiacka); *Charkowski* (gub. Charkowska, Woroneska, Kurska, Penzeńska, Tambowska i Ziemia Kozaków Dońskich); *Wileński* (gub. Wileńska, Grodzieńska, Mińska, Mohylowska, Witebska i Kowieńska); *Odeski* (gub. Chersońska, Ekaterynosławska, Taurycka i Besarabja); *Orenburski* (gub. Permska, Orenburska, Ufimska, Ziemie: Uralska i Turgajska); *Warszawski* (wszystkie gubernje Królestwa Polskiego); *Kaukaski* (gub. Stawropolska i cały kraj Zakaukaski); *Syberyjski* (wszystkie gubernje syberyjskie i kraj Turkestański). Podług sprawozdań urzędowych, było 1893 w **R.** szkół niższych 58,590, mianowicie 50,129 wiejskich i 8,461 miejskich, w których było uczących się 2,165,508 chłopców i 630,104 dziewcząt (z tego w miastach 268,715 chłopców i 139,033 dziewcząt, a we wsiach 1,896,793 chłopców i 491,071 dziewcząt). Część szkół elementarnych pozostaje pod zawiadowaniem ministerjum oświaty, pozostałe zaś pod zawiadowaniem synodu; są to tak zwane szkoły cerkiewne w liczbie blizko połowy wszystkich szkół niższych. W Finlandji uczęszczanie do szkół jest obowiązkowe. Szkoły średnie, jak i niższe, są nieliczne w stosunku do ogromu ludności. W 1894 było ich 555 ze 150,385 uczącymi się (bez szkół synodalnych), z czego 213 dla dziewczynek z 62,974 uczennicami. W tej liczbie 177 gimnazjów, 58 progimnazjów, 104 szkół realnych, 34 szkół kadetów. Synodowi, niezależnie od powyższych, podlegało 55 seminarjów duchownych i 186 szkół o kursie mniej więcej progimnazjalnym. Bardzo są nieliczne średnie szkoły zawodowe, chociaż w ostatnim dziesiątku lat dużo zrobiono, aby złemu zaradzić. Oprócz tego istnieją prywatne szkoły, odpowiadające gimnazjom, szczególnie w Król. Polskiem i guber. Nadbałtyckich. Pod zawiadowaniem ministerjum oświaty pozostaje: 9 uniwersytetów (uniwersytet helsingforski, założony 1640 roku przez królowę szwedzką Krystynę, pierwotnie w Abo, nie zależy od min. oświaty), mianowicie: petersburski (przeorganizowany 1819 r. z głównego instytutu pedagogicz.), moskiewski (założony 1755 przez Szuwałowa), jurjewski (pierwotnie założony 1632, wielokrotnie zamykany lub przenoszony, ostatecznie zorganizowany 1802), charkowski (założony 1804), kijowski św. Włodzimierza (przeniesiony 1833 z Wilna), kazański (założony 1804), noworosyjski w Odesie (przeorganizowany z liceum ks. Richelieu'go), warszawski (pierwotnie założony 1816, następnie zamknięty i przeorganizowany 1869 ze Szkoły Głównej) i tomski (założony 1888), liczących z helsingforskim 1 stycznia 1892 r. 1096 uczących, 14,384 studentów (w tem 56 kobiet w Helsingforsie) i 407 wolnych słuchaczów. Największa liczba studentów przypada na uniwersytet moskiewski (3,396 studentów i 23 wolnych słuchaczy), dalej na petersburski (2042 i 45), oraz kijowski (2,057 i 61). Dalej idą: helsingforski 1757, jurjewski 1615+31, warszawski 1081+157, charkowski 977+33, kazański 737+25, odeski 433+19 i tomski 289+13.

Uniwersytety mają po 4 wydziały: lekarski, prawny, historyczno-filologiczny i fizyko-matematyczny, z wyjątkiem petersburskiego, któremu brak medycyny, posiada zaś za to wydział języków wschodnich, tomskiego, posiadającego jedynie medycynę, i jurjewskiego, posiadającego ponadto teologję. W Helsingforsie językiem wykładowym jest szwedzki. Dalej idą zakłady naukowe: liceum aleksandrowskie i szkoła prawna w Petersburgu (wstęp do obydwóch tylko dla dzieci wyższych urzędników); 6 akademji duchownych prawosławnych, 1 katolicka i 1 ormiańska; kursy dla akuszerek; Łazarewski instytut języków wschodnich (Moskwa), Demidowskie liceum prawne (Jarosław), instytuty weterynaryjne. Do zakładów naukowych wojskowych należą: akademja szt. gen., akademja artyleryjska, wojskowo-inżynierska, wojenno-prawna, marynarska, wojskowo-lekarska; finlandzki korpus kadecki, szkoła topograficzna w Petersburgu, szkoły morskie w Kronsztadzie. Wyższe zakłady agronomiczne są: instytut nowo-aleksandryjski (w Puławach, gub. Lubelskiej), instytut petrowski pod Moskwą i instytut leśny w Petersburgu. Wyższe zakłady naukowe techniczne są: instytut dróg i komunikacji, górniczy, inżynierów cywilnych, elektro-techniczny i technologiczny (wszystkie w Petersburgu), technologiczny w Charkowie, politechniczny w Warszawie i Kijowie, wyższa szkoła techniczna w Moskwie i politechnika w Rydze. Wydatki ponoszone przez rząd na oświatę narodową dochodzą, podług budżetu z 1891 — 95 średnio 42,8 mil. rubli, z czego na ministerjum oświaty wypadało 22,6 mil. rub. Z pomiędzy towarzystw naukowych w **R.** pierwsze miejsce zajmuje akademja nauk w Petersburgu, założona 1724 przez Piotra W. Dalej istnieją: towarzystwo historji i starożytności, geografji, nauk przyrodniczych i w. in., ważne tak z powodu wydawanych przez się sprawozdań i czasopisów, jako też z powodu bogatych zbiorów naukowych. Z bibljotek najważniejsza jest publiczna w Petersburgu i akademji nauk tamże. W znacznej liczbie znajdują się w **R.** zakłady dobroczynne wszelkiego rodzaju, jak: szpitale, domy wdów, sierot i ubogich, instytuty głuchoniemych i ociemniałych i in.

Urządzenie i zarząd. **R.** jest monarchją nieograniczoną, cesarz nosi tytuł: samowładca wszech Rosji, król polski, w. ks. finlandzki i t. d., i jest najwyższym prawodawcą, rządcą i sędzią. Wedle zasadniczego prawa z r. 1797 następstwo tronu ustanowione zostało w prostej linji zstępnej, z zachowaniem prawa pierworodztwa i utrzymaniem pierwszeństwa płci męskiej nad żeńską. Panujący z małżonką i potomstwem musi należeć do kościoła grecko-prawosławnego. Wedle aktu dodatkowego cesarza Aleksandra I z 20-go marca 1820 dzieci urodzone z małżeństwa z osobą nie od-

powiednią urodzeniem, są pozbawione prawa następstwa. Następca tronu dosięga pełnoletności po skończeniu 16 lat, inni zaś członkowie domu panującego po ukończeniu 18 lat. Cesarz jest wielkim mistrzem wszystkich orderów rosyjskich, które są: św. Andrzeja (od 1699), św. Katarzyny (1714), św. Aleksandra Newskiego (od 1714), św. Anny (od 1736), Orła Białego, św. Stanisława (dwa ostatnie dawniej polskie), order wojskowy św. Jerzego (od 1769) i św. Włodzimierza (od 1782). — Najwyższy zarząd spraw państwa pozostaje w ręku cesarza. Sprawy bezpośrednio zależne od cesarza załatwia kancelarja przyboczna (Własna), rozdzielona na 4 oddziały: korespondencji prywatnej, redakcji praw, ukazów i t. d., wyższej policji i zakładów dobroczynnych i naukowych imienia cesarzowej Marji. Do kancelarji przybocznej należy także i komisja próśb. Głównemi urzędami w państwie są: rada państwa, senat rządzący i święty synod. Rada państwa, najwyższy zarząd doradczy, ustanowiony 1 (13) stycznia 1810 roku przez cesarza Aleksandra I, zostaje właściwie pod bezpośrednią prezydencją cesarza. Do atrybucji rady państwa należy: roztrząsanie projektów do praw, rozporządzeń i sprawozdań, oraz rewidowanie i zatwierdzanie budżetu. Składa się ona z pełnoletnich w. książąt, wszystkich ministrów, oraz z osób powołanych przez cesarza, i dzieli na cztery departamenty (poprzednio pięć): prawodawczy i kodyfikacyjny, spraw cywilnych i duchownych, gospodarstwa narodowego i skarbu, oraz przemysłu, nauk i handlu. Z radą państwa połączona jest kancelarja państwa. Senat był ustanowiony przez Piotra W. 1711 roku, wprowadzonyw wykonanie 1718 r., zreorganizowany zaś przez Aleksandra I 1802 roku; łączył w sobie zarząd wszystkich spraw państwa, jak prawodawstwa, kontroli, sprawiedliwości i t. d. Później, z powodu ustanowienia rady państwa i kancelarji przybocznej, atrybucje senatu zostały znacznie ograniczone i dziś należy do niego ogłaszanie ukazów, manifestów, statutów i t. d., sądowe rozstrzyganie w ostatniej instancji przestępstw politycznych, spraw cywilnych i kryminalnych, rewizja wyroków sądowych i t. d. Liczba senatorów, mianowanych przez cesarza, jest nieograniczona; prokuratorem senatu jest minister sprawiedliwości. Św. Synod, ustanowiony 1711 i mający swe siedlisko pierwotnie w Moskwie, obecnie w Petersburgu, jest najwyższym zarządem i sądem w sprawach kościoła i składa się z metropolitów, niektórych arcybiskupów i biskupów, generalnego prokuratora i kilku prokuratorów. Zarząd administracyjny centralny spoczywa w ręku ministrów, niezależnych jeden od drugiego, zasiadających w radzie państwa i senacie i składających ostatniemu roczne rachunki. Od roku 1861 dla wspólnego rozstrzygania niektórych spraw ustanowiono radę ministrów, tak zwany komitet ministrów, zostający pod przewodnictwem prezesa rady państwa. Obecnie, z włączeniem kontroli państwa, jest 12 ministerjów: 1) ministerjum dworu cesarskiego i apanażów *(udiełow)*; 2) ministerjum spraw zagranicznych, którego przewodniczący nosi tytuł kanclerza państwa; 3) ministerjum wojny, do którego zalicza się główna kwatera cesarska; 4) ministerjum morskie (marynarki); 5) ministerjum spraw wewnętrznych, do którego zaliczają się: departament policji, spraw duchownych wyznań obcych, lekarski, poczt, telegrafów, centralny komitet statystyczny, główny zarząd prasy i t. d.; 6) ministerjum oświaty narodowej i wychowania publicznego; 7) ministerjum skarbu; 8) ministerjum sprawiedliwości; 9) ministerjum dóbr państwa; 10) ministerjum komunikacji i budowli publicznych, 11) ministerjum rolnictwa i 12) kontrola państwa. **R.** europejska pod względem administracyjnym jest rozdzielona na 49 gubernji i 1 obwód, Królestwo Polskie na 10 gubernji, wielkie księstwo Finlandzkie na 8 gubernji, Kaukaz na 5 gubernji, 5 obwodów i 1 okrąg, Syberja na 4 gubernje, 4 obwody i 1 obwód-wyspę, Azja środkowa zaś na 9 obwodów. Oprócz tego istnieją okręgi miejskie: Petersburg, Odesa, Taganrog, Sewastopol i Kercz-Jenikale, na których czele są postawieni naczelnicy miasta, pełniący funkcje gubernatorów. Pod względem historycznym lub etnograficznym gubernje i prowincje **R.** europejskiej dzielą się na: 1) Wielkorosję, obejmującą 19 gub. środkowych i północnych: Moskiewską, Smoleńską, Pskowską, Twerską, Nowogrodzką, Ołoniecką, Archangielską, Wołogodzką, Jarosławską, Kostromską, Włodzimierską, Niżegorodzką, Tambowską, Woroneską, Kurską, Orłowską, Kałuską, Tulską i Razańską; 2) Małorosję: gub. Kijowską, Półtawską, Charkowską i Czernihowską (Charkowska zowie się także Ukrainą słobodzką); 3) Południową lub Nową **R.**: gub. Taurycką, Chersońską, Ekaterynosławską, obwód Besarabski i Ziemię Wojska Dońskiego; 4) **R.** Zachodnią: gub. Podolską (zwaną też Ukrainą Zachodnią), Wołyńską, Mińską, Mohylowską, Witebską (3 ostatnie także Białorusią zwane), Wileńską, Grodzieńską i Kowieńską (Litwa); 5) prowincje Nadbałtyckie lub Ostzejskie: Kurlandzką, Liflandzką, Estlandzką i Petersburską (Ingermanlandję), 6) obwód Kazański: gub. Permską, Wiacką, Kazańską, Symbirską i Penzeńską; 7) obwód Astrachański: gub. Astrachańską, Saratowską, Orenburską, Ufimską i Samarską; 8) gubernje Królestwa Polskiego. Gubernje mają rozmaitą rozległość i dzielą się, równie jak obwody, na powiaty (w Syberji, tudzież w Ziemi Wojska Dońskiego, na okręgi), rozmaite pod względem wielkości, których liczba bywa różną, od 3 (w obwodzie Zabajkalskim, gub. Irkuckiej i t. d.) do 15 (gub. Kurska, Półtawska i Czernihowska). Finlandja ma właściwy swój podział. Na czele zarządu administracyjnego i policyjnego (poprzednio i sądowego) stoi gubernator, będący naczelnikiem

rządu gubernjalnego, złożonego z trzech radców, takiejże liczby asesorów i t. d. Pod gubernatorem stoi izba skarbowa, mająca dozór nad kasami poborczemi powiatowemi, monopolami rządowemi i regaljami, w ogóle zarządzająca dochodami państwowemi oraz wydatkami w gubernji, i rada opiekuńcza *(prikaz obszczestwiennago prizrenija)* nad szpitalami, zakładami dobroczynnemi i ubogimi. Dawniej decyzje gubernatora potrzebowały zatwierdzenia właściwego generał-gubernatora, obecnie zaś rząd w większości gubernji emancypuje gubernatorów, którzy mają obowiązek porozumiewania się bezpośrednio z ministrami. Ażeby ludności dać możność brania udziału w decyzji o sprawach gospodarskich i finansowych swoich okręgów, a także po części w sprawach oświaty i sanitarnych, zostały zaprowadzone ukazem z 13 stycznia 1864 t. zw. *ziemstwa* (tylko w 36 gub., wprowadzenie zaś ich w pozostałych gubernjach dla różnych powodów wstrzymano). Nowem rozporządzeniem z 24 czerwca 1890 roku oddano w ziemstwach pierwszeństwo szlachcie, atrybucje tej instytucji znacznie ograniczono, same zaś oddano pod nadzór gubernatorom. Zgromadzenia powiatowe składają się z przedstawicieli szlachty, mieszczan i gmin wiejskich, zgromadzenia zaś gubernjalne z wybranych przez ziemstwa powiatowe. Władze gospodarskie miejskie składają się z tak zwanej *uprawy* (urząd miejski), oraz z *dumy* składającej się z wybranych reprezentantów. Na czele gminy wiejskiej stoi starosta, kilka zaś gmin stanowi okrąg *(wołost')*; starości tych gmin wybierają z pośród siebie t. zw. „starszynę“ i razem stanowią zarząd. Samorząd chłopski zostaje pod kontrolą mianowanego urzędnika *(ziemskij naczalnik)*, mającego rozległe atrybucje.

Sądownictwo. Na zasadzie ukazu z 29 września (11 października) 1862 roku oddzielono władzę sądową od wykonawczej, administracyjnej i prawodawczej, dalej zaprowadzono sądy przysięgłych oraz postępowanie ustne i jawne; nadto zapewniono wszystkim mieszkańcom równość w obliczu prawa, a tem samem zniesiono dawne przywileje, że każdy mógł być sądzony tylko przez równego sobie. Wedle nowej ustawy, w pierwszej instancji rozstrzygają sędziowie pokoju *(mirowoj posrednik)*, wybierany ze wszystkich klas ludności na lat trzy. Rozstrzygają oni w sprawach cywilnych, gdy rzecz nie idzie o nieruchomości, oraz gdy przedmiot sporny nie przenosi wartości 500 r., w sprawach zaś kryminalnych, gdy kara nie przenosi trzech dni aresztu, lub 15 rubli kary pieniężnej. W pewnych wypadkach można apelować do zgromadzenia sędziów pokoju. We wszelkich innych sprawach cywilnych i kryminalnych wyrokują sądy okręgowe; sądy przysięgłych odbywają się w razie, jeżeli sprawa kryminalna pociąga za sobą utratę praw stanu lub obywatelstwa. Drugą i ostatnią instancją dla spraw cywilnych i kryminalnych, rozstrzyganych przez sądy okręgowe, są izby sądowe *(sudebnyja pałaty)*. W razie, jeżeli wyrok wydaje się niesprawiedliwym, można się starać o uchylenie go w sądzie kasacyjnym, t. j. senacie. W sprawach kryminalnych konieczną jest obrona przez adwokata. Jawność postępowania sądowego usunięta jest w pewnych razach. Ukazem z 20 listopada (10 grudnia) 1865 zatwierdzone zostało nowe prawo cywilne i kryminalne, oraz kodeks karny. W 1866 zaczęto przeprowadzać reformę w niektórych gubernjach, zaś w Królestwie Polskiem wprowadzono ją w 1876 r. Obecnie **R.** dzieli się na następujące *okręgi sądowe*: *Petersburski* (Petersburska Izba sądowa i sądy okręgowe: Petersburski, Nowogrodzki, Czerepowiecki, Pskowski, Wielkołucki, Witebski, Mitawski, Libawski, Ryski, Rewelski), *Moskiewski* (Moskiewska Izba sądowa i sądy okręgowe: Moskiewski, Włodzimierski, Kałuski, Niższo-Nowogrodzki, Kazański, Twerski, Kaszyński, Tulski, Jarosławski, Smoleński, Kostromski, Wołogodzki, Jelecki), *Charkowski* (Charkowska Izba sądowa i sądy okręgowe: Charkowski, Iziumski, Sumski, Kurski, Orłowski, Woroneski, Ostrogoski, Półtawski, Łubieński, Nowoczerkaski, Ust-Miedwiedzki, Taganroski), *Odeski* (Odeska Izba sądowa i sądy okręgowe: Odeski, Chersoński, Ekaterynosławski, Symferopolski, Kiszyniowski, Elizawetgradzki, Kamieniecko-Podolski), *Kijowski* (Kijowska Izba sądowa i sądy okręgowe: Kijowski, Humański, Żytomierski, Łucki, Czernihowski, Nieżyński, Starodubowski, Mohylowski), *Kazański* (Kazańska Izba sądowa i sądy okręgowe: Kazański, Symbirski, Wiacki, Sarapulski, Ekaterynburski, Permski, Ufimski); *Saratowski* (Saratowska Izba sądowa i sądy okręgowe: Saratowski, Penzeński, Tambowski, Samarski, Orenburski, Troicki), *Wileński* (Wileńska Izba sądowa i sądy okręgowe: Wileński, Grodzieński, Kowieński, Miński), *Warszawski* (Warszawska Izba sądowa i sądy okręgowe: Warszawski, Kaliski, Radomski, Łomżyński, Piotrkowski, Kielecki, Siedlecki, Suwalski, Lubelski, Płocki), *Tyfliski* (Tyfliska Izba sądowa i sądy okręgowe: Tyfliski, Kutaiski, Elisawetpolski, Bakiński, Erywański, Stawropolski Władykaukaski i Ekaterynodarski). Ukazem 17 (29) kwietnia 1863 r. przeprowadzono nową ustawę, łagodzącą postępowanie karne. Zniesiono karę knuta, przepędzania przez rózgi, piętnowania złoczyńców. Kara śmierci ograniczoną jest do sądów wojennych, na przestępców politycznych, oraz w razie zamachu na osobę panującego. Główną karą jest zesłanie do Syberji do robót ciężkich lub na osiedlenie. Więzienia są trojakie: policyjne dla osób oskarżonych, domy poprawcze *(smiritelni)*, dla mniejszych przestępców, i więzienia karne *(ostrogi, tiurmy)*, dla przestępców skazanych na dłużej niż na rok.

Finanse. Epoką dla dziejów finansów w **R.** jest 1862, w którym po raz pierwszy ogłoszono budżet

państwa. Za Katarzyny I w 1725 dochody wynosiły 10,186,000 r.; za Katarzyny II 1782 powiększyły się do 40,128,000; za Pawła I 1801 doszły prawie do 80 mil. r.; za panowania cesarza Aleksandra I 1804 wynosiły 109, a 1810 r. 125 mil. rb. W skutek wojen Napoleońskich dochody państwa znacznie się zmniejszyły, podniesione jednakże później zostały za zarządu hr. Cancriua (ob.) od 1823—44. Już 1833 r. wynosiły (z dochodami z Królestwa Polskiego) 120½ mil. r., według Tengoborskiego nie przeniosły jednak do 1839 nigdy 163¾ mil. r. Później, a zwłaszcza za panowania cesarza Aleksandra II, dochody znacznie się zwiększyły. Tak pierwszy ogłoszony budżet z 1862 obliczał dochody brutto na 310,6 mil. rubli, z 1873 na 517 mil. rub., z 1895 na 1,214,4 mil rub., a z 1901 na 1,731,6 mil. rub. Wydatki zaś państwowe wynosiły według tego samego budżetu 1901 r. 1,788,5 mil. rub. Przewyżka wydatków (56,9 mil. rub.), miała być pokrytą z wolnego zapasu utworzonego przez stałe przewyżki dochodów z lat dawnych. Budżet na rok 1899 wynosił: dochody zwyczajne 1,469,1 m. r., nadzwyczajne 106,6 m. r., zaś istotnie wynosiły pierwsze 1,673,6 m. r., drugie 179,2 m. r.; wydatki zwyczajne budżet przewidywał na 1,462,7, nadzwyczajne na 109 m. r., wyniosły zaś istotnie 1,468,2 i 318,7 m. r.; przewidywaną więc była nadwyżka 4 m. r., wyniosła zaś 65,9 m. r. Budżet na 1900 r. przewidywał 1,673,3 (istotnie było 1,702,5) dochodów zwyczajnych i 183,8 (istotnie 32,5) nadzwyczajnych, wydatków zaś zwyczajnych 1463,6 (istotnie 1565) nadzwyczajnych 321,5 (istotnie 332,9) m. r.; stanowiło to przewyżkę dochodów nad wydatkami o 72 m. r., zaś istotnie wydatki przeniosły dochody o 1629 m. r. Sumę przewidywanych w 1901 dochodów (1,731,6 m. r.) stanowią:

1) Dochody zwyczajne:	
a) podatki bezpośrednie (ziemiańskie, od nieruchomości, przemysłowe, podatek od dochodów od kapitałów)	127,2
b) podatki pośrednie (od trunków, tytuniowy, cukrowy, naftowy, od zapałek, cełny)	652,3
c) podatki: stemplowy, aktowy, paszportowy, kolejowy i in.	88,9
d) regalja państwowe: poczta, telegraf, telefony, monety, państwowa sprzedaż trunków	228,0
e) majątki państwowe: lasy, drogi żelazne, zakłady techniczne, kapitały	465,3
f) zbywanie majątków państwa	0,6
g) spłaty za wykupy (włościanie i inni)	88,9
h) zwrot kosztów kasy Państwa	72,9
i) dochody różne	6,0
2) Dochody nadzwyczajne	1,5
Razem.	1,731,6 m. r.

Na wydatki zaś Państwa składały się:

1) Wydatki zwyczajne:	
a) procent od długu państwowego i amortyzacja	274,9
b) najwyższe instytucje państwowe (Rada Państwa, kancelarja ministrów i t. d.)	3,2
c) utrzymanie św. Synodu	23,8
d) ministerjum Dworu	12,7
e) „ spraw zewn.	5,3
f) „ wojny	324,0
g) „ marynarki	93,6
h) „ finansów.	305,8
i) „ rolnictwa i majątków Państwa.	40,7
j) ministerjum spraw wewn	87,6
k) „ oświaty	33,1
l) „ dróg i komunik.	383,1
ł) „ sprawiedliwości	46,2
m) kontrola państwowa	7,1
n) Zarząd Główny stadnin państwowych.	1,6
o) rezerwa na zwyżkę cen prowjantów	1,8
p) rezerwa na nieprzewidziane wydatki	12,0
Razem.	1,656,7
2) Wydatki nadzwyczajne:	
a) na kolej Syberyjską	7,3
b) na przedsięwzięcia związane z budową kolei Syberyjskiej	3,1
c) na budowę innych kolei	31,9
d) na pożyczki dla prywatnych kolei	82,0
e) na wynagrodzenia za propinacje	7,5
Razem.	1,788,5

I w tym budżecie była wykazana przewyżka dochodów zwyczajnych nad wydatkami, jednak ogólne wydatki są większe od dochodów, i różnica (56,9 mil. rub.) miała być dobrana ze swobodnej gotowizny skarbu Państwa. Ta swobodna gotowizna formowała się z przewyżki dochodów, wykazanej po raz pierwszy w 1872 (384 tys. r.), wynoszącej w 1874 r. 3,16 m. r., a w budżecie na 1901 r. 123 m. rub. Do roku 1872 były ciągłe deficyty, które według sprawozdania, ogłoszonego przez kontrolę państwa, wynosiły za okres 1832—61 włącznie 1,376,4 m. r,. Za lata 1862—65 włącznie deficyt uczynił 110 mil. r., za lata zaś 1866—71 r. 28,6 m. r., czyli że średnio w okresie 40-letnim (od 1832 — 1871) deficyt wynosił rocznie około 39⅕ mil. r. Deficyt ten pokrywany był wypuszczaniem pieniędzy papierowych, oraz zaciąganiem długów. Pieniądze papierowe stanowią od dawna złą stronę finansów rosyjskich. Już przy śmierci Katarzyny II było w obiegu za 200 mil. r. papierów (asygnacji). Podczas wojen Napoleońskich wypu-

szczano coraz nowe emisje. Okoliczność ta doprowadziła finanse do zupełnego rozstroju; 1815 r. 1 r. srebrem odpowiadało 4 r. 18 kop. asygnacjami. Po zawarciu pokoju powszechnego starano się złemu zaradzić przez zaciągnięcie pożyczek za granicą. Po objęciu zarządu finansów przez hr. Cancrina (1823) ilość kursujących asygnacji wynosiła 596 mil. r.; kurs ich podniósł się do 3 r. 60 kop. za 1 r. srebrem (1839 stale był oznaczony na 350, t. j. 3½ r. asygn. za 1 r. sr.). 1843 dawniejsze asygnacje bankowe były zastąpione przez bilety kredytowe państwa, oparte na całkowitym majątku państwa, którym nadano kurs przymusowy. Na początek wypuszczono ich za 170,222,000 r., dla pokrycia będących jeszcze w obiegu 595,776,000 r. asygnacyjnych. Ciągłe deficyty późniejsze zmuszały do pokrywania ich nowemi emisjami pieniędzy papierowych. 1853 r. było ich w obiegu za 333,443,005 r.; ilość ta znacznie się podniosła po wojnie krymskiej i 1857 wynosiła 735,297,006 r. Ogólny dług państwa czynił w 1872 r. 2,254,7 mil. r., 1884 r. 5,381,18, 1895 r. 6,792,45 (w tem 1,196 m. r. papierowych), a 1 stycznia 1900 r. 6,170 mil. r., na amortyzację czego było przeznaczone w budżecie 1901 r. 16,5, a na procenty 248,1 m. r. Bardzo owocną w późniejszych swych następstwach była działalność ministerjum Bungego (1881—1886), w którym to czasie została przeprowadzona konwersja wszystkich dawniejszych długów państwowych 4½, 5, a nawet 6-procentowych na 4% rentę. Reforma ta ogromnie ułatwiła działanie następnym ministerjom (Wyszniegradzki i Witte) i dała możność wprowadzenia w okresie ubiegłego dziesięciolecia takich reform, jak ustalenie kursu rubla i zaprowadzenie waluty złotej, przy której 1 rubel=$^1/_{15}$ imperjała, gdy dawniej imperjał równał się nominalnie 10 rub. srebrnym, a za rubel srebrny płacono, zależnie od fluktuacji kursu, po sto kilkadziesiąt kopiejek kredytowych.

Wojsko lądowe i morskie. Armja rosyjska była zorganizowana na sposób europejski przez Piotra W. i, rozwinąwszy się podczas prowadzonych następnie wojen, na nowo urządzoną została za Aleksandra I i następcy jego Mikołaja I, który główną uwagę i pieczołowitość zwrócił na wojska. Reformy przedsięwzięte przez cesarza Aleksandra I początkowo miały na względzie stronę umysłową i moralną żołnierza, przez zwrócenie uwagi na oświatę, złagodzenie systematu karnego, zniesienie kolonji wojskowych i t. d. Dopiero rezultaty wojny niemieckiej 1866, oraz francusko-niemieckiej 1870—71 wpłynęły na zupełną zmianę dotychczasowego systematu. Ukazem cesarskim z 17 listopada 1870 zaprowadzoną została w całej **R.** ogólna powinność wojskowa, 4—5 lat służby czynnej i 14—13 w rezerwie, z rozmaitemi ulgami stosownie do stopnia wykształcenia. W czasie wojny do obrony państwa służą wojska miejscowe i obrona narodowa *(opołczenje)*. Armja czynna rozpada się na korpusy, mające w zasadzie po 2 dywizje piechoty, 2 brygady artylerji i 1 dywizję kawalerji (na Kaukazie korpus gwardji i grenadjerów po 3 dywizje piechoty i 3 brygady artylerji). Dywizje piechoty i jazdy mają po 2 brygady, te zaś po 2 pułki. Każda brygada artylerji polowej (48) posiada 2 dywizje, te znów po 3 baterje, każda zaś brygada artylerji konnej posiada 2 baterje konne. W Rosji europejskiej z Kaukazem (bez Finlandji) znajduje się: piechoty 1012 bataljonów po 500 ludzi mniej więcej i 4 kompanje; kawalerji (kirasjerzy, huzarzy, ułani, dragoni, kozacy) 100 pułków po 6 szwadronów (kirasjerzy po 4)—593 szwadrony i sotnie po 150 jeźdźców; artylerji: 415 baterji po 4—8 dział, 170—175 ludzi i 50—180 koni. W Azji znajduje się: piechoty 74 bataljonów, z tego 31 w Syberji wschodn. po 1,000 ludzi; kawalerji 74 szwadrony i sotnie; artylerji 29 baterji. Ogólna więc siła armji wynosi: armji regularnej 800,000, Kozaków 59,000, wojska fińskie 5,600 (w r. 1901 zaprowadzono w Finlandji ogólną powinność wojskową) i nieregularnej milicji 3,300, razem 893,900 ludzi. W czasie wojny bataljon piechoty liczy 1,000 ludzi, szwadron jazdy 166, baterja artylerji polowej 8 dział i 250 ludzi, artylerji zaś konnej 6 dział i 200 ludzi, zaś cała armja:

wojska polowe	25,279 oficer.	i	1,284,578 szer.
„ rezerwowe	14,447	„	„ 792,022 „
„ forteczne	4,054	„	„ 253,446 „
„ zastępcze	5,344	„	„ 302,590 „
pospolite ruszenie	10,334	„	„ 671,932 „
razem	59,458	„	„ 3,301,568 „

Wojsko rozlokowane jest w następujący sposób: w **R.** europejskiej około 690,000, na Kaukazie 112,000, w Azji 91,000. Mobilizacja na zachodzie, gdzie też jest skoncentrowana większa część armji, jest ułatwiona dzięki licznym linjom kolejowym i szosom czysto strategicznym, któremi są poprzerzynane najwięcej guber. Łomżyńska i Siedlecka. Całe terytorjum **R.** podzielone jest na 14 okręgów wojennych i po za tym podziałem istnieje tylko Ziemia Wojska Dońskiego. Okręgi w. ustanawiane były stopniowo: 1) warszawski, 2) wileński, 3) kijowski, 4) odeski, ryski 1870 r. przyłączony do wileńskiego, z wyłączeniem gub. Estlandzkiej, przyłączonej do petersburskiego okręgu wojennego, 5) petersburski, 6) finlandzki, 7) charkowski, 8) moskiewski, 9) kazański, 10) kaukaski, orenburski przyłączony do kazańskiego 1881, 11) zachodnio-syberyjski, 12) i 13) wschodnio-syberyjski, 14) turkestański, 1882 zachodnio-syberyjski, z przyłączeniem do niego (z turkestańskiego) ziemi Siemireczyńskiej, nazwany został omskim; 1884 okrąg wschodnio-syberyjski podzielony na dwa okręgi: 12) irkucki i 13) nadamurski. Głowa i naczelnicy okręgów wojennych mianują się „dowodzącymi wojskami okręgu“ (w okręgu petersburskim „głównodowodzący) i mają pod swemi rozkazami

wszystkie wojska i zakłady wojskowe okręgu. W niektórych okręgach dowodzącym wojskami jest jednocześnie miejscowy generał-gubernator. Zarząd okręgu wojennego składa się z rady wojenno-okręgowej i okręgowych: sztabu i zarządów artyleryjskiego, inżynierskiego, intendentury i wojenno-lekarskiego. W Ziemi Wojska Dońskiego prawo i obowiązki dowodzącego wojskami i wojennego generał-gubernatora przywiązane są do osoby atamana nakaźnego, zarząd zaś Ziemi składa się ze sztabu wojennego i zarządu wojskowego. Z tych okręgów najważniejszemi są: warszawski—5 korpusów, wileński i kijowski po 4, petersburski i moskiewski po 3, odeski 2 korpusy, oraz kaukaski 1 korpus. Fortece są następujące: Sweaborg, Wyborg, Kronsztad, Petro-Pawłowsk, Ust'-Dźwińsk, Dźwińsk (Dynaburg), Libawa, Kowno, fortyfikacje w Olicie i Grodnie, Osowiec, fortyfikacje w Łomży, Ostrołęce, Różanach i Zegrzu, Nowogeorgiewsk (Modlin), Warszawa, Iwangród, Brześć Lit., Łuck, Dubno, Równe, Bendery, Odesa, Oczaków, Sewastopol, Kercz, Poti, Batum, Achałcyk, Aleksandropol, Ardahan, Kars, Władywostok. — Marynarka wojenna rosyjska, której początek dał Piotr Wielki, liczyła w 1896 na morzu Bałtyckiem 216 statków (pancerników, torpedowców, krzyżowników 1-ej, 2-ej klasy i t. d.); na morzu Czarnem 59 statków, na wybrzeżach oceanu Spokojnego 12 (przed zbudowaniem kolei Syberyjskiej), oraz na morzu Kaspijskiem 2 statki. Załoga składała się w 1895 z 1,215 oficerów, 630 urzędników, lekarzy i inżynierów, oraz 28,000 szeregowców (w tem na morzu Czarnem 8,700). Porty wojenne znajdują się: w Kronsztadzie, Petersburgu, Libawie, Nikołajewie, Władywostoku, Rewlu, Sweaborgu, Sewastopolu, Batumie i Baku.

Herbem państwa jest czarny orzeł dwugłowy na złotem polu, trzykrotnie ukoronowany, z czerwonym dziobem, czerwonemi nogami i rozpostartemi skrzydłami, trzymający złote berło i złote jabłko. Na piersiach ma herb równego księstwa moskiewskiego, św. Jerzego na srebrnym koniu; na skrzydle prawem znajdują się herby: kazański, polski, tauryckí i kijowski z włodzimierskim i nowgorodzkim, na lewem: astrachański, syberyjski, georgijski i finlandzki. *Barwy* narodowe są: biała, niebieska, i czerwone, barwy cesarskie: czarna, pomarańczowa, biała. *Flaga wojenna* jest biała z przekątniami niebieskiemi (ob. tab. Flagi, t. V).

Dzieła ściągające się do geografji i statystyki są bardzo liczne. Z dzieł geograficznych i statystycznych w języku rosyjskim zasługują zwłaszcza na wzmiankę materjały wydawane przez wydział statystyczny ministerjum spraw wewnętrznych, dalej przez ministerjum dóbr państwa i przez sztab główny, oraz liczne prace Towarzystwa geograficznego, ministerjum rolnictwa (od 1894), Towarzystwa ekonomicznego, wydawnictwa zarządu komunikacji i in. Por. też Semenow „Geograficzesko-statisticzeskij słowar Rossijskoj imperii“ (Petersburg, 1865); Morew „Komerczeskaja geografija Rossii“ (1894); Erman „Archiv für die wissenschaftliche Kunde Russlands“ (t. 1—25, Berlin, 1841—67), Baer i Helmersen „Beiträge zur Kenntniss des russischen Reichs“ (t. 1—24, Petersburg, 1839—66); Blasius „Reise im europeischen Russland“ (2 t., Brunświk, 1843—44); Petzoldt „Reise im westl. und südl. europeischen Russland“ (Lipsk, 1864); Gautier „Voyage en Russie“ (2 t., Paryż, 1866); Possart „Das Kaiserthum Russland“ (2 t., Stuttgart, 1839—41); Stuckenberg „Hydrographie des russ. Reichs“ (6 t., Petersburg, 1841—52); Pauly „Description éthnographique des peuples de la Russie“ (t. 1862); prace Bułharyna, Redena, Buddeusa, Gołowina, Haxthausena i in.; dalej Custin „La Russie en 1839“ (4 t., Paryż, 1843); Tengoborski „Études sur les forces productives de la Russie“ (3 t., Paryż, 1853—54); Oberg „Statistische Tabellen des russ. Reichs“ (Berlin, 1859); Buschen „Bevölkerung des russischen Kaiserthums“ (Gotha, 1862); Jourdier „Des forces productives de la Russie“ (Lipsk, 1861); Schnitzler „L'empire des Tsars“ (5 t., Strasburg, 1856 r. i nast.); tegoż „Les institutions de la Russie, depuis les réformes de l'empereur Aleksandre II“ (t. 1—2, Paryż, 1866—67); Parochine „Les ressources matérielles de la Russie“ (t. 1865); Reclus „Géographie universelle“ (t. 5 i 6, 1880—81); A. Leroy-Beaulieu „L'empire des Tsars et les Russes“ (3 t., 1881—89); Jahnson „Srawnitelnaja statistika Rossii“ (1893); Suworin „Wsieobszczij kalendar“. *Mapy* najważniejsze są: Wielkie karty sztabu generalnego, oraz Petiszewa „Atlas géographique de l'empire de Russie“. Dalej Kiepert „Karte des russischen Reiches in Europa“ (1893); Schubert „Spezialkarte des westlichen Teils der russischen Monarchie“ (Petersburg, 62 karty); Petermann „Osteuropa“ (6 kart, 1875); Iljin „Atłas Rossijskoj Imperii“ (1885—93); Tillo „Carte hypsometrique de la Russie d'Europe“ (1889). Karty geologiczne są Murchisona (1845), Helmersena (1874), oraz karty komitetu geologicznego (od 1893); kartę etnograficzną opracował Köppen (1852).

Historja. I. Od czasów najdawniejszych do napadu Mongołów (1240). Ziemia zwana dziś **R.** europejską była oddawna koczowiskiem różnoplemiennych narodów, znanych Grekom i Rzymianom głównie pod nazwą Scytów (ob.). i Sarmatów (ob.). Później, w pierwszych wiekach po Chrystusie, z ludów tam koczujących, zasłynęli zwłaszcza Hunowie (ob.) i Awarowie (ob.). Następnie zjawia się naród osiadły na obszernej przestrzeni zatatrzańskiej, zwilżonej Bohem, Dniestrem z ich dopływami, sięgający na północ do jeziora Ilmen, na wschód zaś do Oki; są to oddawna osiedli tu *Słowianie*. Dzielili się oni na kilka niezależnych od siebie plemion (Krywicze, Dregowi-

cze, Radymicze, Wiatycze, Duleby, Drewlanie, Polanie, Tiwercy, Ulicze, Siewierzanie i t. d.); plemiona dzieliły się na rody; każdy ród żył oddzielnie, pod władzą naczelnika czyli księcia. Słowianie zajmowali się głównie uprawą roli; cześć oddawali siłom natury: gromowi (Perun (ob.), słońcu (Dadżbog, ob. Chors), ogniowi, wiatrom; wierzyli w życie pozagrobowe; nie mieli oddzielnej kasty kapłanów, każdy bowiem naczelnik rodu był zarazem kapłanem i składał ofiary. Obok Słowian na północy i północo-wschodzie, mieszkały liczne plemiona czudzkie (fińskie), po nad Wołgą Bulgarzy, na zachodzie po Niemnie i Dźwinie Litwini. Słowianie, nie będąc zjednoczeni z sobą, po części podlegli władzy obcych ludów; tak plemiona południowo-wschodnie, osiadłe nad Oką i Dnieprem, zależne były od plemienia tureckiego Chazarów (ob.); północno-zachodnie natomiast wystawione były na napady wojowniczych skandynawskich Normanów (Warjagów, Rusów). W końcu trzej książęta warjago-ruscy *Ruryk* (ob.), *Synaus* i *Truwor* ugruntowali swą władzę pomiędzy plemionami słowiańskiemi (Nowogrodzianami), oraz sąsiedniemi czudzkiemi i osiedli w Nowogrodzie, Biełoozierze i Izborsku (862). Po rychłej śmierci braci przyłączył **R.** († 879) udziały ich do swego państwa, które odtąd poczęło się zwać *Rusią*. Utwierdzeniem władzy Ruryka pomiędzy Słowianami północno-zachodniemi i plemionami czudzkiemi poczyna się historja ruska, faktem tym bowiem położona była podstawa państwa ruskiego. Trzy główne momenty charakteryzują panowanie bezpośrednich następców Ruryka: 1) pokonanie plemion słowiańskich i zjednoczenie ich pod jedną władzę i w jeden naród; 2) boje z koczowniczemi plemionami azjatyckiemi i 3) wojny i związki z Grekami, a tem samem zaprowadzenie i rozszerzenie chrześcijaństwa. Z następców Ruryka *Oleg* (879—912) upokorzył Słowian naddnieprzańskich i uczynił Kijów stolicą swego państwa. Stąd awanturniczy książęta warjascy zwrócili się przeciwko Grecji, i Carogród dwukrotnie składał im okup, raz za Olega (907), drugi raz za Rurykowicza *Igora* (944). Za Igora byli już w Kijowie chrześcijanie, a żona jego *Olga* przyjęła 957 chrzest w Carogrodzie. Syn Igora *Światosław*, pokonawszy Wiatyczów i Chazarów, przedsięwziął, na wezwanie Greków, wyprawę przeciwko Bulgarom zadunajskim (967), z której podczas powrotu zginął (972). Po kilkoletnich sporach pomiędzy trzema Światosławiczami, objął tron książęcy najmłodszy z nich *Włodzimierz* (980—1015). Przyjął on chrześcijaństwo w Carogrodzie (988) i zaprowadził je pomiędzy narodem ruskim. Zapewniwszy pokój wewnętrzny w rozległem swem państwie, zabezpieczył granice przez częste boje z sąsiednimi narodami: Jaćwieżą, Bulgarami nadwołżańskimi, zwłaszcza zaś z Pieczyngami, którzy wyparłszy Chazarów, koczowali w stepach południowej **R.**, bezustannie niepokojąc Ruś. Po śmierci Włodzimierza nastały krwawe boje pomiędzy 12 jego synami. Najstarszy *Świętopełk*, pozbawiony był w końcu tronu przez młodszego *Jarosława*, ale też i na czas jakiś musiał podzielić się władzą z *Mścisławem*, księciem tmutarakańskim i dopiero po śmierci jego połączył pod swą władzę całą ziemię ruską (wyjąwszy Połocka). Przez szczęśliwe walki rozszerzył swą władzę pomiędzy plemionami czudzkiemi, oraz w Chrobacji (dzisiejszej Galicji wschodniej) i zapewnił swemu państwu spokój przez zupełne pokonanie Pieczyngów. Ze śmiercią *Jarosława* (1054) rozpoczynają się kilkowieczne spory pomiędzy szeroko rozrodzonymi Rurykowiczami, a to głównie z powodu nieokreślenia następstwa tronu. Wszyscy książęta władali wspólnie nad ziemią ruską; najstarszy w rodzie, wielki książę, panował w najstarszem księstwie, w Kijowie; miał obowiązek starać się o dobro całego rodu i ziemi ruskiej; miał prawo sądzić i karać młodszych, rozdawać udziały i t. d. Prawa następstwa nie było, i po śmierci w. księcia kijowskiego, tron obejmował najstarszy w rodzie, przyczem zmieniano udziały gorsze na lepsze, według starszeństwa. Wszystko to, sprowadzało liczne spory i wojny domowe pomiędzy książętami ruskimi, w których brali udział i wzywani na pomoc sąsiedzi: Pieczyngowie, Połowcy, Polacy. Spory te zaczęły się zwłaszcza za w. ks. *Iziasława Jarosławicza* († 1077). Ustały one później chwilowo wskutek zjazdów ks. ruskich w Lubeczu (1097) i Witiczewie pod Kijowem (1100), tak, że mogli zwrócić swe siły przeciwko nowym wrogom południowej Rusi Połowcom, którzy wystąpili na miejscu Pieczyngów. W bojach tych wsławił się zwłaszcza szlachetny i miłujący kraj *Włodzimierz Monomach*, ks. perejasławski, który po śmierci *Światosława Izasławicza* (1113), wbrew prawu starszeństwa, powołany został na tron wielkoksiążęcy. Zwyczaj ten naruszony został i po śmierci Monomacha (1125), wskutek objęcia tronu przez syna jego *Mścisława* (do 1132). Ze śmiercią Mścisława odnowiły się niebawem spory pomiędzy książętami z rodu Monomacha. Do sporów tych przyłączyli się i Światosławicze (Olgowicze) Czernihowscy, którym podług prawa należał się tron wielkoksiążęcy już po zgonie Świętopełka Iziasławicza. Kijów przechodził z rąk do rąk, bez względu na starszeństwo, aż w końcu zdobył go siłą 1169 najstarszy z rodu Monomacha *Andrzej Jerzowicz Bogolubski*, ks. rostowsko-suzdalski. Andrzej nie przeniósł się do Kijowa, lecz pozostał na północy i od jego czasów rozpoczyna się przewaga Rusi północnej nad południową. Najważniejsze miasta w Rusi północnej były: Rostow, Suzdal, potem Moskwa, oraz Włodzimierz, który Andrzej uczynił swą stolicą. Dążeniom Andrzeja, usiłującego zyskać zupełną władzę w całej Rusi i zapewnić sobie samowładztwo z naruszeniem praw rodowych, koniec położyła gwałtowna śmierć jego (1174); dążenia te jednak były wznowione

przez jednego z jego następców, *Wsiewołoda III Jerzowicza* (1176 — 1212). W nieustannych sporach książąt ruskich na północy i południu, wsławił się zwłaszcza *Mścisław Mścisławowicz Chrobry*, ks. toropecki, to godząc nieprzyjaznych książąt, to broniąc słabszych przeciwko silniejszym, zarówno w dalekim Nowogrodzie, we wzrastającem księstwie Halickiem, jak i we Włodzimierzu. Staraniem jego uspokoiła się ziemia Ruska, gdy niespodzianie od południo-wschodu zjawił się groźny nieprzyjaciel—*Mongołowie*, którzy 1224 rozbili nad rz. Kałką połączonych książąt ruskich i ich sprzymierzeńców, Połowców. Nie opamiętali się jednakże książęta ruscy i jak dawniej wiedli spory pomiędzy sobą; na południu o Halicz, w okolicach naddnieprzańskich walczyli z sobą Monomachowicze z Olgowiczami. W tym stanie rzeczy nastąpił nowy, groźny napad pod wodzą Batego, który 1236 na czele 300,000 przyciągnął od wschodu. W krótkim czasie zdobyte zostały Razań, Kołomna, Moskwa, Włodzimierz (1238) i in., strasznie spustoszona cała północno-wschodnia Ruś, w. ks. *Jerzy*, dwukrotnie pokonany, zginął. Mongołowie wpadli do Rusi południowej (1239), zdobyli Perejasław, Czernihów, w końcu Kijów (1240), i przez Wołyń rozpostarli swe zagony do Polski i Węgier. Ruś podległa chanom tatarskim. Odtąd Ruś południowa z Kijowem, straszliwie spustoszona przez Tatarów, schodzi ze sceny historycznej i życie narodu ruskiego koncentruje się na północy.— *Stan wewnętrzny Rusi od połowy IX do połowy XIII w.* Przez założenie państwa Ruskiego nikną dawniejsze plemiona, oraz ginie dawny ustrój rodowy. Książęta słowiańscy ustępują miejsca władcom warjaskim i zostają ich doradcami obok drużyny. Każda kraina, biorąca nazwę od głównego miasta, miała udzielnego księcia, niezależnego w sprawach swego udziału. Książęta władali wspólnie całą ziemią ruską, wskutek czego często zmieniano udziały, przechodząc z jednego do drugiego. Wszyscy Rurykowicze nosili nazwę księcia (*kniaź*), najstarszy z rodu był w. księciem. Książę na znak wyniesienia sadzony był na tron (stolec) i przysięgał, całując krzyż; był on głównym wodzem podczas wojny i zwierzchnim sędzią podczas pokoju; wydawał prawa, pobierał daniny, cła i t. d. Około książąt była zgromadzona *drużyna*, złożona pierwotnie z Warjagów, następnie ze Słowian; dzieliła się na starszych (*boljarzi, bojarzy, ogniszczanie*) i na młodszych (*grid', grid'ba*); do drużyny zaliczało się i osobiste otoczenie księcia (*pasyncy, otrocy, dworzanie* i t. d.). Drużyna często przechodziła od jednego do drugiego księcia, i dlatego nie wyrobił się z niej stan bogatych posiadaczów. Wojsko składało się z drużyny i z pułków zbieranych na czas wojny z ludu miejskiego i wiejskiego. Oprócz tego, najmowano Warjagów, Pieczyngów, Połowców i t. d. Staroruskie miasta czyli grody, obwarowane fortyfikacjami drewnianemi, były schronieniem okolicznego ludu podczas niebezpieczeństwa; w grodzie przebywał książę lub jego namiestnik (*posadnik*); za fortyfikacjami, na przedmieściu (*peredgorodije*), osadzeni byli przemysłowcy. Znaczniejsze miasta były: Kijów, Nowogród, Połock, Smoleńsk. Książę na radę (sejmy, wiece) oprócz swej drużyny, zwoływał i starszyznę miejską, potem wszystkich obywateli. Wiece, podczas nieustannych walk domowych pomiędzy książętami, nabyły od drugiej połowy XI w. coraz większego znaczenia. Nad prawami rodu książęcego i starszeństwa, stoi wola narodu; Kijowianie, Połoczczanie, Smoleńszczanie, Nowogrodzianie wybierali sobie i dowolnie wyganiali książąt. Wiece zwoływano głosem dzwonu. Największą miały potęgę i najdłużej istniały wiece w Nowogrodzie. Na południu ustrój wiecowy znikł z upadkiem Kijowa; w Rusi halickiej, zamiast woli całego narodu, występuje wola klas wyższych, bojarów; pod wpływem pojęć zachodnich tworzy się tam klasa uprzywilejowana. Na północo-wschodzie, gdzie rozszerzyły się kolonizacje słowiańskie dopiero po przybyciu książąt warjaskich, ustrój wiecowy albo się wcale nie wyrobił, lub też zaginął bardzo wcześnie. Mieszczanie, głównie w celu wojskowym, dzielili się na dziesiątki i setki, dowodzone przez dziesiętników i setników, zależnych od tysiącznika czyli wojewody miejskiego. W tej epoce istniało około 300 miast na Rusi, z których zasłynęły handlem zwłaszcza Kijów, Nowogród. a także Smoleńsk i Połock. Pieniędzy używano skórzanych (kuny) i złotych, oraz srebrnych (grzywny, srebrniki). W słobodach, (nowszych osadach) i wsiach, mieszkali albo wolni włościanie (*smerdji*), lub też poddani, niewolnicy (*najmitstwo, obel', chłopi*). Ze względu na rozległość Ruś była bardzo słabo zaludniona, obok tego zniszczona przez nieustanne wojny domowe książąt, najazdy nieprzyjaciół i częste mory i głody (zwłaszcza na północy). Książęta dość pilną uwagę zwracali na prawodawstwo, naradzając się nad niem z drużyną, starszyzną miejską, z mieszczanami i biskupami. Jarosławowi I przypisuje się ułożenie pierwszej księgi ustaw, *Prawdy ruskiej*.

Kościół. Chrześcijaństwo łatwiej się rozszerzało na południu niż na północy i północo-wschodzie, gdzie np. pomiędzy Wiatyczami przetrwało pogaństwo do XII w. Długo duchowieństwo uskarżało się na podania i obrzędy pogańskie, zakorzenione pomiędzy ludem. Pod względem zarządu, kościół ruski zależał od patrjarchy carogrodzkiego, który mianował metropolitów kijowskich (głównie Greków), początkowo sam, następnie za zezwoleniem w. księcia; metropolita mianował biskupów djecezjalnych (15) za dozwoleniem miejscowych książąt. Zamiar Andrzeja Bogolubskiego i biskupa Teodora założenia północno-ruskiej metropolji we Włodzimierzu Zaleskim nie przyszedł do skutku. Metropolita miał prawo sądu nad duchownymi, zwoływał synody (np. przeciwko herezjom, jak: bogomiłów 1904 i 1123, Marci-

na 1157, biskupa Leona 1162). Dochody biskupów ruskich składały się z dziesięciny, dochodów z majątków, sądów i t. d. Duchowieństwo nie podlegało sądom świeckim, podatkom i innym powinnościom. Prawem kościelnem był *Nomokanon* grecki. Dość znaczny wpływ wywierało duchowieństwo na sprawy polityczne. Żywot klasztorny miał licznych zwolenników; z pomiędzy klasztorów słynął zwłaszcza Peczerski w Kijowie. Duchowieństwo było jedynym przedstawicielem oświaty, która zresztą ograniczała się celami religijnemi. Wpływ nielicznego żywiołu skandynawskiego na ogromną masę narodu słowiańskiego był bardzo słaby i wkrótce znikł zupełnie; książęta i ich drużyna zesłowianili się wkrótce i jako jedyny ślad swego pochodzenia przekazali narodowi swe imię, *Ruś*.

II. Od najazdu Batego do połowy XV w. Na szczęście Rusi, pozostał przy życiu *Jarosław Wsiewołodowicz*, brat poległego Jerzego, książę dzielny i przedsiębierczy. Osiadł on we Włodzimierzu, urządził, ile się dało, miejscowe stosunki i złożył hołd Batemu, przebywającemu na brzegach dolnej Wołgi (1243). Kiedy książęta Rusi wschodniej zmuszeni byli uznać zwierzchnictwo chanów Złotej Ordy, ucierpiały wiele krainy zachodnie, Nowogród i Psków, od swych sąsiadów, Szwedów, Kawalerów Mieczowych i Litwinów. W walkach tych wsławił się *Aleksander Jarosławowicz*, ks. nowogrodzki, pokonawszy Szwedów nad Newą (1240) i Niemców nad jeziorem Czudzkiem (1241). Za zezwoleniem chanów objął on 1252 po stryju swym *Świętosławie*, po młodszym bracie *Michale* i starszym *Andrzeju*, tron wielkoksiążęcy we Włodzimierzu i, widząc niemożność czynnego oporu przeciwko potędze tatarskiej, wszystkiemi sposobami starał się powstrzymać naród od nieprzynoszących żadnej korzyści powstań. Następcom Aleksandra Newskiego, braciom jego, *Jarosławowi* (1263—1271) i *Wasilowi* (1271—1276), wiele kłopotu sprawiał miłujący swobodę Nowogród, nie chcący się poddać samowoli książęcej. W tym czasie powstało w spustoszonej Rusi południowo-zachodniej silne księstwo halickie, którego książę, dumny Monomachowicz, *Daniel Romanowicz*, czując ciężkie jarzmo tatarskie, zamyślał zrzucić je z pomocą katolickiego Zachodu. Widząc jednakże, że wszelkie usiłowania papieża, z którego rąk otrzymał koronę królewską, zebrania wyprawy krzyżowej przeciwko Tatarom, nie otrzymują skutku, porzucił ten zamiar i natomiast zwrócił siły swe przeciwko północnym sąsiadom, Jaćwieży i Litwie. Ze śmiercią Daniela (pomiędzy 1264 a 1266) upadła potęga królestwa Halickiego. W pośród bezustannych sporów o tron wielkoksiążęcy synów Aleksandra Newskiego, *Dymitra* († 1294) i *Andrzeja* († 1304), rosło w potęgę nieznaczne dotychczas księstwo Moskiewskie, którem władał najmłodszy syn Aleksandra Newskiego, *Daniel* († 1303), a następnie syn jego *Jerzy*. Ten ostatni po śmierci Andrzeja wystąpił jako spółzawodnik ks. Michała Jarosławicza Twerskiego, któremu ze starszeństwa należało się w. księstwo Włodzimierskie. Prawo jednak starszeństwa oddawna straciło znaczenie i natomiast wystąpiło prawo siły. O tron w.-książęcy wynikły długoletnie spory pomiędzy Moskwą a Twerem, zakończone zwycięstwem pierwszej. Brat Jerzego, ks. moskiewski *Iwan Kalita*, skłonił metropolitę ruskiego Piotra do przeniesienia się z Włodzimierza (dokąd 1299 przeniósł się metropolita Maksym z Kijowa) do Moskwy, czem wielce wpłynął na jej wyniesienie nad inne udziały. Iwan 1328 otrzymał od chana godność wielkoksiążęcą, a będąc najsilniejszym i najbogatszym z książąt północnorosyjskich, wkrótce począł występować jako zupełny samowładca, i dążnościom tym nie potrafili się oprzeć inni książęta. Takim sposobem na północno-wschodzie poczęło się tworzyć około Moskwy jądro przyszłego państwa Rosyjskiego. W tym też czasie w. książęta litewscy poczęli jednoczyć księstwa południowo-zachodnie; w końcu Gedymin przyłączył do swego państwa i Kijów. Ruś halicka 1340 została złączona z Polską. Na północno-wschodzie wzmagała się coraz bardziej władza w. książąt; drogą wytkniętą przez Kalitę postępował syn jego *Szymon Hardy* (1341—53). Z Tatarami żył on w zgodzie, walczył natomiast z Nowogrodem i Olgierdem litewskim. Nastąpił po nim brat jego *Iwan* (zwany *Łagodnym*, 1353—59), po tym zaś syn ostatniego *Dymitry* (1359—89, który następnie zasłynął pod nazwą *Dońskiego*. Przyłączył do swego państwa drogą pokojową lub siłą, kilka udzielnych księstw; nie udało mu się to z ks. twerskiem, wspieranym przez Olgierda, który przedsięwziął przeciwko Moskwie trzy wyprawy. W końcu jednakże i w. książę twerski musiał się upokorzyć Dymitrowi. Również pokonany był w. książę razański, oraz Nowogród. Jednocześnie ze wzmaganiem się potęgi książąt moskiewskich słabła Złota Horda, niepokojona rozTerkami wewnętrznemi. Książęta Rusi wschodniej nie czuli już strachu przed Hordą i nie znosili cierpliwie, jak dawniej, najazdów tatarskich, i gdy w końcu chan Mamaj przedsięwziął wyprawę na Ruś, był na głowę pobity przez Dymitra na polu Kulikowem, nad górnym Donem (1380). Zwycięstwo to jednak nie przyniosło wielkich korzyści, i następca Mamaja, chan Tochtamysz, wtargnąwszy do Moskwy, zmusił napowrót Dymitra do płacenia daniny. Starszy syn Dymitra, *Wasili I* (1389—1425), zajął po ojcu tron w.-książęcy, nie obawiając się spółzawodnictwa ks. twerskich lub suzdalskich, nie dbając przytem o jarłyk (dyplom) chański. Przyłączył on do państwa swego wiele księstw wschodniej Rusi, utwierdził wpływ swój w Pskowie i nie składał już hołdu chanom Złotej Hordy, znacznie osłabionej najazdem Tamerlana; najście chana Edygeja na Moskwę nie miało żadnych skutków. Niebezpieczniejszym sąsiadem

stawała się Litwa, zwłaszcza od czasu, gdy jej książęta, przyjąwszy chrystjanizm, wstąpili na tron polski. W. ks. litewski, Witold, zajął Smoleńsk i posunął granice Litwy, aż do rz. Ugry. Syn Wasila, *Wasili II Ślepy* (1425 — 62), staczał walki o tron w.-książęcy ze stryjem swym Jerzym, ks. żwinigródzkim i halickim, następnie z jego synami. Wyzwoliwszy się z niewoli tatarskiej, w którą popadł po nieszczęśliwej walce, stoczonej z chanem kazańskim Ułu-Mahometem (1445), był zdradą ujęty i oślepiony przez brata stryjecznego, *Dymitra Szemiakę*. Szemiaka na czas krótki objął tron w.-książęcy, był jednak wkrótce strącony przez Wasila, przy pomocy ks. twerskich i litewskich (1447), mimo to jednak nie przestawał mu szkodzić aż do swej śmierci (1453), poczem udział jego Wasili przyłączył do swego państwa. W. ks. twerski i razański, wahający się długi czas pomiędzy Litwą a Moskwą, w końcu połączyli się z ostatnią. Nowogród, pokonany siłą, ściślej został spojony z w. ks. Moskiewskiem (1456); również i w Pskowie ugruntowała się władza w. książąt moskiewskich. Litwa nie była zdolna przeszkodzić wzmaganiu się Moskwy. Wasyli za życia naznaczył najstarszego syna swego Iwana, w. księciem; pozostali synowie otrzymali tylko nieznaczne udziały. W. ks. Włodzimierskie poczęło być uważane za nierozdzielną część w. ks. Moskiewskiego. Głównym faktem tego okresu było oddzielenie Rusi północno-wschodniej od południowo-zachodniej, która przeszła pod władzę Litwy i Polski. W północno-zachodniej natomiast poczęło się tworzyć silne państwo. Tatarzy nie mieszali się do spraw wewnętrznych Rusi, zadowalając się daniną pieniężną. Ginie dawna rodowa jedność książąt, objawiająca się w jednym w. księciu; w tym okresie jest kilku w. książąt, jak: moskiewski, z prawa jedyny w. książę całej Rusi, twerski, razański i niżegorodzki; dawne rodowe starszeństwo poszło w zapomnienie, i na miejsce obszerniejszego rodu Ruryka, występują pojedyńcze rody, dzierżące dziedzicznie swe udziały. Wola ludu, objawiana na wiecach, ustępuje na drugi plan, i w końcu niknie zupełnie. Władza wielkich książąt, wzmagająca się pod koniec poprzedniego okresu, znacznie się wzmocniła po najściu Tatarów. W. książę, którego godność nie zawisła więcej od rodowego starszeństwa, lecz od samowoli chanów, został pośrednikiem między podbitą Rusią a Hordą. W. książę zwolna stawał się panem (*gosudarem*) innych książąt. Zależność w. książąt od chanów tatarskich objawiała się głównie tem, że poseł tatarski osadzał w. księcia na tronie, jak się rzecz miała z Wasilem Wasilewiczem. Od końca XIII w. nie wspominają się więcej baskakowie (namiestnicy) i poborcy tatarscy i daninę ściągają sami książęta. Oprócz daniny musieli książęta w razie potrzeby wspierać chanów i wojskiem. Jednocześnie z zaprzestaniem przez książąt przechodzenia z jednego udziału na drugi, wyrobiła się w Rusi, głównie moskiewskiej, klasa bogatych właścicieli ziemskich, którzy, widząc swą korzyść, gorliwie wspierali w. księcia w jego dążnościach zwiększenia swej władzy. Bojarowie, będąc dotychczas głównymi doradcami księcia, dzielili się na większych i mniejszych (*putni*). Z drużyny, jak i dawniej, głównie wybierani byli rozmaici urzędnicy książęcy, zarówno dworscy (okolniczy, stolnicy, cześnicy, koniuszowie i in.), jak publiczni i sądowi (namiestnicy, zamiast dawniejszych posadników, *wołostele*, oraz ich podwładni, pomocnicy *tijuny*, ciwuny), wojskowi (wojewodzi). Później wyparci zostali bojarzy z wyższych miejsc przez pozbawionych swych udziałów Rurykowiczów i Gedyminowiczów. Oprócz drużyny, wojsko składało się, jak i poprzednio, z ludu miejskiego i wiejskiego. W miastach północno-wschodnich, w Moskwie, Twerze, Razaniu, Niższym-Nowgorodzie, Suzdalu, Włodzimierzu i in. giną wiece ludowe, oraz współudział mieszczan w sprawach publicznych, jak to się działo w poprzednim okresie. Tylko w Nowogrodzie i Pskowie istnieją w całej sile wiece, jako wyraz wszechwładztwa ludu, uznanego przez w. książąt. Nowogrodzianie pierwotnie wedle woli wybierali sobie księcia; później, ze wzmagającą się potęgą w. książąt moskiewskich, ustalił się zwyczaj, że w. książę, *eo ipso*, był księciem nowogrodzkim, a przysłani do Nowogrodu książęta i bojarzy jego namiestnikami. Począwszy od Andrzeja Bogolubskiego, w. książęta nieustannie dążyli do zniesienia lub zmniejszenia swobód Nowogrodu, mimo to jednak w tym okresie władza ich ograniczoną była przez najwyższego urzędnika gminnego, *posadnika*, wybieranego od XII w. Lud wiejski, od końca XIV w. zwany *krestjanami*, posiadał wolność osobistą i mógł, przebywszy do terminu i wypłaciwszy zobowiązania, przenosić się na inne miejsce. Przez ciągłe przenoszenie się z miejsca na miejsce nie mogła się wyrobić klasa osiadłych rolników. Oprócz włościan wolnych byli i niewolnicy (kupieni, wzięci do niewoli i t. d.). Właściciele mieli niekiedy nadawane sobie przez książąt prawo sądu nad ludem wiejskim, wyjąwszy w sprawach karnych. Handlem słynął w tym okresie głównie Nowogród Wielki, gdzie mieli agencję kupcy hanzeatyccy; dalej Psków, Smoleńsk, Połock; na południu podnosił się z gruzów Kijów. Wzrastał również, dzięki korzystnemu położeniu, Niższy-Nowogród. Tamowały handel częste wojny, najazdy Tatarów i zagęszczone nad Wołgą bandy rozbójnicze. Ze wzrastającym handlem podnoszą się niektóre rzemiosła. Miejsce dawnej grzywny zastępuje rubel. Słabe zawiązki oświaty zupełnie nikną w tym okresie, i tylko duchowieństwo posiada jakie takie wykształcenie. Chrześcijaństwo rozszerza się pomiędzy północno-wschodniemi plemionami czudzkiemi (Korelami, Zyrianami i Permiakami), głównie staraniem św. Stefana, pierwszego biskupa permskiego. Jedno-

cześnie ze wzmaganiem się jednowładztwa, za którem się oświadczyło duchowieństwo, wzrosło i znaczenie metropolitów ruskich, przebywających od końca XIII w. we Włodzimierzu, a od początku XIV w Moskwie. Duchowieństwo było wolne od wszelkiej daniny, składanej Tatarom, którzy odznaczali się wielką tolerancją religijną, bo nawet pozwolili 1261 na założenie biskupstwa prawosławnego w stolicy swej Saraju. Książęta litewscy, widząc rosnącą potęgę polityczną i religijną Moskwy, starali się o założenie dla Rusi południowo-zachodniej oddzielnej metropolji w Kijowie, co też dozwolił za Olgierda patryarcha carogrodzki, mianując metropolitą kijowskim Serba Cyprjana, który następnie połączył metropolję moskiewską z metropolją kijowską. Następcy jego, Focjuszowi, rodem Grekowi, nie udało się początkowo zatrzymać przy sobie Kijowa, biskupi bowiem południowo-zachodniej Rusi na polecenie Witolda wybrali oddzielnego metropolitę kijowskiego w osobie Bulgara, Grzegorza Camblaka (1415). Dopiero po śmierci tego, Focjusz złączył obie metropolje. Następca Focjusza, również Grek, Izydor, przyjął unję florencką i chciał ją zaprowadzić w w. ks. Moskiewskiem, był jednakże pozbawiony godności, i na jego miejsce synod biskupów ruskich wybrał biskupa razańskiego Jonasza. Od tej pory metropolici ruscy wybierani są za wolą w. ks. z pomiędzy miejscowego duchowieństwa. Początkowo rządził Jonasz i kościołem w Rusi południowo-zachodniej, wskrótce jednak (1458) oddzielił się ostatecznie kościół Rusi południ.-zachodniej (litewski) od północno-wschodniego (moskiewskiego), i odtąd istnieje obok siebie dwóch metropolitów, moskiewski i kijowski, z których każdy zowie się metropolitą całej Rusi. Rozdział ten trwał przeszło dwa wieki. Duchowieństwo i wszystkie osoby należące do kościoła podległe było sądom metropolity; metropolita miał swych bojarów i dwór, walczący pod własnym wojewodą. W ważnych sprawach zwoływał metropolita synody biskupów ruskich; synody djecezjalne zwoływali i biskupi. W drugiej połowie XIV wieku (około 1375) główne staranie metropolitów było zwrócone na wykorzenienie sekty „strygolników“ w Pskowie i Nowogrodzie. Sekta ta odrzucała potrzebę księży i twierdziła, że laicy są w mocy nauczać wiary, oraz że niema potrzeby modlić się za zmarłych. Strygolnicy znikli w pierwszej połowie XV w. Klasztory zachowały swe dawne znaczenie; czem była ławra Peczerska dla Kijowa, tem stał się klasztor Troicko-Siergiejewski dla Moskwy.

III. Od Iwana III do Piotra Wielkiego (1462—1682). Spojenie północno-wschodniej Rusi w jedno państwo mogło się uważać za skończone, gdy wstąpił na tron moskiewski *Iwan III Wasilewicz* (1462—1505), książę roztropny i mądry. Silnego oporu przeciwko władzy panującego nie można się było spodziewać ani od duchowieństwa, ani od bojarów, ani od miast; Złota Horda rozpadała się (oddzieliły się od niej chaństwa kazańskie i krymskie), a nadto była trapiona wewnętrznemi niezgodami. Polska i Litwa zajęte były sprawami wewnętrznemi i stosunkami z Zachodem. Iwan więc miał zupełnie rozwiązane ręce. Początkowo, zgodnie z dążnościami swych poprzedników, pokonał Nowogród. Okoliczność do tego dał Nowogród, oddawszy się w opiekę w. ks. litewskiego, a zarazem króla polskiego Kazimierza, wskutek czego Iwan 1471 zmusił miasto siłą do uległości, a następnie 1479 odebrał mu samorząd i porównał z innemi miastami państwa Moskiewskiego. Podobnież postąpił później (1489) z kolonją nowogrodzką Wiatką. W słabym Pskowie pozostawił ślady dawnych urządzeń. W. księstwo Riazańskie egzystowało dalej tylko imiennie, zaś w. księstwu Twerskiemu położył kres, gdy ono poczęło się skłaniać ku Litwie. Z porady małżonki swej, księżniczki greckiej Zofji, przedsięwziął nakoniec Iwan zrzucić jarzmo mongolskie. Najazd chana Achmeta na Ruś (1480) pozostał bez skutku; chanat kazański, zhołdowany został 1487, a wkrótce potem (1502) wzięła koniec i Złota Horda. Również czynnym był Iwan i na zachodzie, dążąc bezustannie, w czem znalazł naśladowców w swych następcach, do przyłączenia do w. księstwa Moskiewskiego ziem ruskich, zostających pod zwierzchnictwem Litwy. Powód do nieprzyjaznych kroków pomiędzy Litwą a w. ks. Moskiewskiem dali pograniczni książęta ruscy na Litwie, jak: Nowosielscy, Odojewscy, Worotyńscy i in., którzy przeszli pod władzę Iwana; przykład ich naśladowali i inni książęta siewierscy, głównie jakoby z powodu prześladowania wiary prawosławnej na Litwie. Wynikła z tego powodu wojna, w której wzięli udział i kawalerowie mieczowi (po stronie Litwy), zakończyła się korzystnie dla Moskwy. Za czasów Iwana, ozdobioną była Moskwa wielu cerkwiami i domami; ułożony także został 1497 r. przez djaka Gusiewa zbiór praw (*Sudiebnik*). Syn Iwana *Wasili III* (1505 — 1533) nastąpił po ojcu bez żadnych przeszkód i był już samowładcą w zupełnem tego słowa znaczeniu, przyjmując rady od kilku tylko ulubieńców. Znaczenie bojarów i ich rady (dumy) było tylko nominalne, i ktokolwiek odważył się sprzeciwiać woli w. księcia, poczuł wkrótce na sobie skutki jego gniewu, np. mnich Wasjan Kosy, poprzednio ks. Wasili Patrykiejew, i Maksym Grek, którzy sprzeciwiali się rozwodowi w. księcia z żoną Salomonidą Saburową i nowemu małżeństwu z Heleną Glińską. Zamiar Wasila, przyłączenia po śmierci w. ks. Aleksandra Litwy do swego państwa, nie udał się. Podburzony przez cheiwego władzy i dumnego ks. Glińskiego, rozpoczął wojnę z Litwą, prowadzoną z małemi przerwami od 1507 do 1522 i ukończoną za Iwana IV. Zdobyty przez Glińskiego Smoleńsk pozostał w ręku Wasila. Na wschodzie utrzymany był Kazań w karbach posłuszeństwa, oraz prze-

szkodzono w zamysłach chanom krymskim, dążącym do owładnięcia Kazaniem. Nakoniec bez boju przyłączył Wasili do swego państwa ostatnie szczątki samorządu w Rusi, mianowicie Psków (1510), będący w ciągłych nieporozumieniach z namiestnikiem wielkoksiążęcym, w. ks. razańskie, z powodu, że w. ks. Iwan Iwanowicz zamyślał przy pomocy chanów krymskich przywrócić państwu swemu dawną niezależność (1517), oraz księstwa siewierskie: starodubskie i nowogrodzkie (1523). Najstarszy syn Wasila. *Iwan IV*, nazwany później *Groźnym* (panował 1533—84), miał przy śmierci ojca zaledwo trzy lata, dlatego rządy objęła początkowo matka jego, Helena, po jej zaś śmierci (1533) bojarowie, pomiędzy którymi pierwsze miejsce zajmowali Szujscy (do 1543). Z powodu ciągłych niezgód pomiędzy opiekunami, zaniedbano do najwyższego stopnia wychowanie młodego księcia. Iwan, wyzwoliwszy się z opieki, nienawidząc bojarów i niedowierzając im, otoczył się ludźmi nizkiego pochodzenia; głównymi jego ulubieńcami byli: ksiądz Sylwester i dworzanin Adaszew. W r. 1547 koronował się Iwan, przyczem przybrał stale tytuł *cara*, którego używali dziad i ojciec jego w stosunkach z zagranicą. Z początku panował Iwan chwalebnie; 1550 zaprzysiągł uroczyście, że będzie rządził sprawiedliwie; tegoż roku ułożył nowy zbiór praw. Korzystając z niezgód wewnętrznych w Kazaniu, wyruszył na czele licznego wojska i zdobył Kazań, oraz cały chanat kazański (1552), a wkrótce potem i chanat astrachański, który powstał na ruinach Złotej Hordy (1554, 1556). Uwolniona tym sposobem Ruś od niebezpiecznych sąsiadów na wschodzie, rozszerzyła wpływ swój do krain kaukaskich i skuteczniej mogła się zwrócić przeciwko Krymowi. Wkrótce potem odwrócił Iwan swą uwagę od wschodu i skierował całą działalność na zachód, z którym zamierzał wejść w bliższe stosunki handlowe i umysłowe; jednocześnie zamyślał o przyłączeniu do swego państwa całej Rusi naddnieprzańskiej. Nie udał mu się tak jeden, jak drugi zamiar. Zbliżeniu z zachodem najbardziej stali na przeszkodzie rycerze inflanccy; dlatego też, gdy upłynęło dawniej zawarte przymierze (od 1503), a Niemcy nie wypełnili przyobiecanych warunków, wpadło do Inflant silne wojsko ruskie i strasznie je spustoszyło (1558). W. mistrz Kettler, nie mogąc sam podołać siłom nieprzyjacielskim, zwrócił się do Polski z prośbą o pomoc, z czego wywiązała się wojna z Polską i Litwą. Z początku szczęście sprzyjało Iwanowi, wojska jego zdobyły Połock (1563), wkrótce jednakże poniosło klęski zarówno od Szwedów, jak i od Stefana Batorego, który 1579 odebrał Połock i inne miasta. Przez pokój Zapolski (1582) utraciła Ruś moskiewska Inflanty i Połock, przymierzem zaś zawartem ze Szwedami, odłączona została od morza Baltyckiego. Iwan nie umiał skorzystać z dwukrotnie (1572 i 1573) zdarzającej mu się sposobności objęcia tronu polskiego, do czego główną przeszkodą była różnica wiary. Połączeniu temu sprzyjali zwłaszcza Litwini, choć i w Polsce miało ono stronników. Niepowodzenia, otrzymywane na zachodzie, wynagradzała sobie Ruś moskiewska rozszerzaniem się na wschodzie, pomiędzy narodami niżej od niej stojącemi pod względem oświaty. Między innymi Strogonowowie z pomocą Kozaków pod atamanem Jermakiem zdobyli Zachodnią Syberję (1582). Podczas wojny inflanckiej poróżnił się Iwan z Sylwestrem i Adaszewem; obaj zostali oddaleni od dworu (około r. 1560), a stronnicy ich srogo prześladowani. Niektórzy z nich, jak słynny ks. Kurbski (ob.), schronili się do Litwy. Iwan, niedowierzając bojarom, otoczył się ludźmi nizkiego pochodzenia i wyłączywszy dla siebie niektóre miasta i okolice *(opriczninę)*, pozostałą Ruś *(ziemszczyzna)* pozostawił pod zarządem bojarów. Rozpuściwszy przytem wodze złym skłonnościom i namiętnościom, począł z bandą opryczników srogo gnębić mniemanych nieprzyjaciół i zdrajców. Podczas tych gwałtów *(opalów)*, padli ofiarą najzasłużeńsi dla kraju obywatele, oraz straszliwie został spustoszony Nowogród. Pomimo to wszystko rządy Iwana odznaczyły się kilku ważnemi czynami w polityce wewnętrznej. Po większej części załatwione zostały spory pomiędzy rodzinami wyższemi i niższemi o godności cywilne i wojskowe *(miestniczestwo)*, położono podstawę wojsku stałemu *(strzelcy)*, na obronę granic południowych utworzono straż pograniczną. Obywatele miast i wsi otrzymali prawo sami, niezależnie od namiestników i wołostelów, karać złoczyńców, dalej wybierać sobie urzędników publicznych i sądowych *(starosta izlublennyj)*; ograniczono liczbę przypadków, w których człowiek swobodny stawał się niewolnikiem *(chłopem)*. Wszystkiemi temi rozporządzeniami, oraz tyraństwem, starał się Iwan złamać lub osłabić potęgę bojarów, których chciał zastąpić przez ludzi nizkiego pochodzenia, zależnych od siebie; dalej chciał wyzwolić lud prosty i oprzeć się na nim, w ogóle chciał przeprowadzić ideję monarchji absolutnej. Zamysły jednak Iwana nie udały się; jeszcze za jego rządów znikła opryczniua i ziemszczyzna, następnie ograniczona była władza starostów i t. d. Mimo to wszystko zamiary zmian i zreorganizowania państwa w monarchję nieograniczoną, coraz jaśniej występują za jego następców. O wpływ na słabego syna i następcę Iwanowego *Teodora* 1584—98 spierali się pomiędzy sobą liczni bojarzy, jak: Szujscy, Romanowio, Mścisławscy i inni; wszystkich ich jednak pokonał *Borys Godunow*, świekr Teodora i następny car ruski. Nie utrzymała się kandydatura Teodora na tron polski po śmierci Batorego (1586), głównie z powodu różnicy wiary, choć gorliwie ją popierali Litwini. W wojnie szwedzkiej zbliżyła się Ruś moskiewska, choć na nieznacznej przestrzeni, do morza Baltyckiego

(1590—1595); również i w Syberji nieustannie szerzyła się jej potęga; znaczne natomiast straty poniosła od Tatarów krymskich. Za panowania Teodora spełniły się dwa ważne fakty; oddanie w niewolę ludu wiejskiego i założenie patryarchatu ruskiego. Wedle prawa wydanego około roku 1591, włościanie zostali przywiązani do gleby, a to w celu przeszkodzenia przechodzenia ich z miejsca na miejsce, a przez to ustalenia dochodów dworzanom i mniej zamożnym właścicielom i ułatwienie im wskutek tego odbywania powinności wojskowej. Kościół ruski, niezależny od połowy XV w. od patryarchów carogrodzkich, był w owym czasie jedynym niezależnym kościołem grecko-katolickim. Patryarcha carogrodzki, Jeremjasz, skłonił się do myśli wyniesienia metropolity moskiewskiego na patryarchat ruski, i będąc w Moskwie, sam wyświęcił metropolitę całej Rusi, Joba (1589), na patryarchę ruskiego. Ponieważ Teodor nie miał dzieci, następstwo więc po nim miał objąć młodszy brat jego Dymitry; ale Borys Godunow, dążąc do tronu, kazał podstępnie zgładzić carewicza Dymitra w Ugliczu (1591). Po śmierci Teodora (1598), ostatniego z rodu Ruryka, wybrany został na cara, głównie za wpływem patryarchy i duchowieństwa, *Borys Godunow* (1598—1605). Nie umiał on skorzystać ze sporów Polski ze Szwecją, wahając się pomiędzy jedną a drugą. Na Kaukazie (w Kachetji) wpływ ruski ustąpił wpływowi perskiemu; z Krymem zachowany pokój, a w Syberji utworzono 1598 państwo ruskie. Wewnątrz uporządkował Borys sprawy włościańskie, określiwszy opłatę i robociznę włościan i dozwoliwszy (1601) im w pewnych razach przechodzić od właścicieli większych do mniejszych, w żadnym zaś wypadku od mniejszych do większych. Dla rozszerzenia w państwie oświaty, wysyłał młodych ludzi na nauki do rozmaitych krajów europejskich, sprowadzał cudzoziemców, którym, zwłaszcza Niemcom, wielce sprzyjał. Początkowo panował Borys mądrze i z pożytkiem dla kraju, później atoli obudziła się w nim nienawiść i podejrzenie do dawniejszych spółzawodników. Wtrącanie do więzień, wyganianie z kraju, męczarnie wszelkiego rodzaju i tracenie były na porządku dziennym, czem oburzył przeciwko sobie bojarów i spowodował swój upadek. Państwo cierpiało wiele od głodu i moru, skutkiem czego rozmnożyło się rozbójnictwo w niepraktykowanych dotychczas rozmiarach; tłumy zbiegłych włościan włóczyły się wszędzie, zwłaszcza w północnej Ukrainie (dzisiejszej gub. Orłowskiej, Kurskiej i Czernihowskiej), i wojsko carskie nie mogło przeciwko nim nic wskórać. Poważne było położenie, gdy nagle zjawił się groźny nieprzyjaciel w osobie *Samozwańca*, Grzegorza Otrepjewa, zbiegłego mnicha z klasztoru czudowskiego, podającego się za carewicza Dymitra, szczęśliwie ocalonego od nasłanych na niego morderców. Ks. Wiśniowiecki, w którego służbie znajdował się Otrepjew, uwierzył jego opowiadaniu; za Wiśniowieckim poszli i inni panowie polscy, a ponieważ król Zygmunt III nie chciał, z powodu trwającego przymierza, rozpocząć kroków nieprzyjacielskich, ujęli się panowie polscy sprawy Samozwańca na własną rękę. Samozwaniec znalazł wiarę nietylko pomiędzy ludem prostym, lecz i pomiędzy klasami wyższemi, i daremnie Borys oraz patryarcha przedstawiali go przed narodem ruskim i Polską za kłamcę. Ukraina siewierska z zapałem przyjęła stronę Samozwańca (1604); miasta siewierskie, wyjąwszy jeden Nowogród, poddały mu się. Kozacy dońscy przybyli mu na pomoc; wojsko carskie słaby stawiało opór, a gdy w końcu zmarł nagle car Borys (1605), wysłani przeciwko Samozwańcowi wojewodowie uznali go za prawego Dymitra i razem z nim udali się do Moskwy. Tutaj syn Borysa, car Feodor z matką swą, był przez bojarów zamordowany, Godunowie i ich krewni uwięzieni, patryarcha Job pozbawiony godności. 20 czerwca Samozwaniec uroczyście wjechał do Moskwy i uznany za syna przez carycę Martę, bez żadnej przeszkody wstąpił na tron. Rządy jego odznaczały się wielkim rozumem; jakkolwiek starał się zachować przyjaźń króla polskiego Zygmunta, nie uczynił najmniejszego ustępstwa ze szkodą swego państwa; nietylko że odmówił królowi wyrzeczenia się tytułu cara, ale nawet przybrał tytuł imperatora. W układach z papieżem, odrzucił obowiązek zaprowadzenia w państwie moskiewskiem katolicyzmu. Pomimo to wszystko zniechęcił przeciwko sobie bojarów i lud zbytnią skłonnością do obcych obyczajów, małżeństwem z Maryną Mniszkówną, otaczaniem się Polakami i zaprowadzeniem zmian na dworze. Ze zniechęcenia tego skorzystał przywódca partji bojarskiej, ks. Wasili Szujski, ażeby zgotować upadek Dymitrowi. 17 maja 1606 r. zabity został Samozwaniec w czasie powstania ludowego, a za wpływem bojarów powołany został na tron przez większość mieszkańców Moskwy ks. *Wasili Szujski* (1606—1610). Samowolny ten postępek bojarów i mieszkańców stolicy przyjęty był powszechnie z niechęcią; nawet w samej Moskwie znaleźli się nieprzyjaźni nowemu carowi. Wkrótce w rozmaitych miejscach wystąpili nowi Samozwańcy; za sprawą zbiegłego włościanina Iwana Bołotnikowa, powstała Ukraina siewierska na korzyść Dymitra. Wybuchły nieporządki i na dalekim wschodzie, w Permie, Wiatce i Astrachaniu. W r. 1607 zjawił się w Starodubiu nowy Samozwaniec, do którego ściągnęły się z Litwy i Polski liczne drużyny pod Lisowskim i kniaziem Rożyńskim, a następnie i Janem Sapiehą, oraz Zarucki z kozakami dońskimi. Z nimi zbliżył się Samozwaniec latem 1608 r. pod Moskwę, rozłożył się obozem we wsi Tuszynie, i pojmawszy Maryne, zmusił ją do uznania siebie za męża. 22 miasta Rusi północnej uznały go za cara. Mimo tych powodzeń, opór przeciwko niemu stawał się coraz

silniejszym. Słynna zwłaszcza była obrona klasztoru Troickiego. Utarczki, prowadzone 1608—09 w okolicach Moskwy, do niczego nie doprowadzały. W końcu, Wasili, przywiedziony do ostateczności, zawarł przymierze zaczepno-odporne z Karolem szwedzkim i otrzymał od niego (1609) pomoc zbrojną. Przymierze to ze Szwecją poczytał Zygmunt za zerwanie świeżo umówionego rozejmu i, mając nadzieję zyskania dla syna swego Władysława korony moskiewskiej, wystąpił przeciwko Wasilowi (1609) i obległ Smoleńsk; przyłączyli się do niego wszyscy prawie Polacy, znajdujący się w obozie Samozwańca, który uszedł do Kaługi. Szczęście opuściło zupełnie sztandary Wasila, zwłaszcza po nagłej śmierci ulubieńca narodu, ks. Skopina Szujskiego; jawnie wypowiedzieli posłuszeństwo carowi wszyscy dawni jego nieprzyjaciele, a najpierw wojewoda razański Łapunow. Żółkiewski rozbił 1610 pod Kluszynem wojsko carskie i podstąpił pod Moskwę, w której na żądanie wzburzonego ludu złożono Wasila z carstwa i postrzyżono w mnichy. Duma bojarska objęła rządy i z dwóch kandydatów do tronu, Władysława i Samozwańca, stojącego obozem pod Moskwą, bojarowie z obawy przed „carem kozackim“ powołali na tron Władysława, który miał przyjąć wyznanie prawosławne. Bojarowie zastrzegli sobie wpływ i czynny udział w rządzie, oraz ograniczenie władzy carskiej. Książę Golicyn i metropolita Filaret Romanow, wysłani zostali jako posłowie do króla Zygmunta; wojsko polskie weszło do Moskwy, Zygmunt, marząc o koronie dla siebie, nie chciał puścić Władysława. W tym czasie zginął samozwaniec; wtedy wielu z pomiędzy tych, którzy tylko z bojaźni przed „carem kozackim“ przechylili się na stronę Władysława, poczęło przemyśliwać nad pozbyciem się Polaków. Duszą tych zamiarów był patryarcha Hermogen. 19 marca 1611 przypadkowym sposobem rozpoczęła się walka pomiędzy częścią osady polskiej a ludem; Polacy cofnęli się do Kremlu i Kitajgorodu, gdzie zostali oblężeni przez mieszkańców Moskwy i ze wszystkich stron śpieszące na pomoc wojska ruskie; Moskwa zgorzała. Położenie Polaków stawało się krytycznem, gdy śmierć Łapunowa, zabitego przez własnych Kozaków, wskutek rzuconych na niego przez Gosiewskiego podejrzeń o zmowy, sparaliżowała czynności oblegających. Poprzednio Smoleńsk poddał się Polakom, Szwedzi zajęli Nowogród, w Pskowie zjawił się nowy Samozwaniec, całe położenie było krytyczne. W tej chwili klasztor Troicki powołał naród ruski do broni, w Niższym Nowogrodzie wezwał mieszczanin Minin lud do oswobodzenia ojczyzny, wojewoda ks. Pożarski pociągnął ku Moskwie, od której wspólnemi siłami Pożarskiego i Trubeckiego (22—24 sierpnia, 1612) odparty został dążący z odsieczą hetman polski Chodkiewicz; w końcu osada polska zmuszona była po walecznej obronie opuścić Kreml (27 listopada). Król Zygmunt, nie mając dość wojska, powrócił do Polski. Straszliwie spustoszona Ruś moskiewska mogła wtedy pomyśleć o wyborze cara. Na walnem zgromadzeniu narodowem 21 lutego 1613 r. ogłoszony został carem młody *Michał Feodorowicz Romanow*, syn metropolity Filareta (panował do 1645). Zadanie nowego władcy było bardzo trudne; kraj był niszczony i trapiony rozbojami, przytem pełny obcych nieprzyjaciół. Ataman Zarucki w Astrachaniu, a Bołownia na północy, zostali pobici, Lisowski wszakże działał aż do śmierci; Szwecja przez pokój Stołbowski (1617) dostała pozostałą przy Rusi część pobrzeża baltyckiego; Polska przymierzem Deulińskiem (1618) uzyskała Smoleńsk i ziemię Siewierską. Ojciec cara Filaret, wróciwszy z niewoli polskiej, został patryarchą i aż do swej śmierci (1633 r.) wywierał przeważny wpływ na sprawy państwa. Z Polską, nie uznającą Michała za cara, wznowiona była wojna po śmierci Zygmunta (1632); wojska ruskie obległy Smoleńsk, od którego wkrótce odparł ich król Władysław, poczem pokojem we wsi Polanowie nad rz. Polanówką (1634) potwierdzono rozejm Deuliński; Władysław zrzekł się pretensji do tronu moskiewskiego i uznał Michała za cara. Z Turcją pokój był stale utrzymany. Wewnątrz wszelkiemi sposobami starano się podnieść spustoszone państwo; energicznie występowano przeciwko wojewodom i innym urzędnikom gnębiącym lud, a także przeciwko wielkim właścicielom, wabiącym do siebie włościan od właścicieli drobniejszych. W Syberji rozszerzała się coraz bardziej na wschód władza ruska, a z nią chrześcijaństwo i oświata. Od tej pory Ruś moskiewska coraz bardziej zwracała wszystkie swe działania ku przyłączeniu Rusi południowo-zachodniej, zostającej pod zwierzchnictwem Polski. Po części zadanie to spełnił syn i następca Michała *Aleksy* (1645—1676). Młody car rządził się początkowo radami wychowawcy swego Morozowa, który zmuszony był na pewien czas oddalić się od dworu z powodu wzburzenia przeciwko niemu ludu w Moskwie, Nowogrodzie, Pskowie i innych miastach (1648 — 1650). Wkrótce po rozruchach moskiewskich wydany został i potwierdzony przez zgromadzenie narodowe nowy zbiór praw, tak zwane *Ułożeńije* (1649). Obok Morozowa wielki wpływ na cara wywierał i archimandryta Nikon, przyszły patryarcha (1652). Z Polską stosunki początkowo były dość przyjazne, umawiano się nawet o wspólne działanie przeciwko wspólnemu nieprzyjacielowi, Tatarom Krymskim. Wkrótce jednakże car Aleksy wystąpił nieprzyjaźnie przeciwko Polsce, a to z powodu zaburzeń wywołanych w Rusi polskiej przez Chmielnickiego (ob.) i poddania się jego razem z całą Małorosją carowi Aleksemu. Walny sejm moskiewski przyjął poddanie się Chmielnickiego (1 października 1653 r.); Kozacy i lud małorosyjski złożyli na radzie Perejasławskiej (18 stycznia 1654 r.) przysięgę poddańczą

carowi „prawosławnemu,“ zastrzegłszy sobie w warunkach najszerszą autonomję. W wynikłej z tego powodu wojnie z Polską, wojska ruskie zajęły Litwę i Białoruś; z drugiej strony Chmielnicki dotarł aż pod Lublin. Jednocześnie Szwedzi zajęli Wielkopolskę, Kraków i Warszawę, nadto wtargnął do Polski ks. siedmiogrodzki Rakoczy, tak, że Polska znalazła się na krańcu zguby, i zamyślano nawet o jej rozbiorze. Aleksy jednak, obawiając się wzrostu Szwecji, w której widział groźnego dla siebie przeciwnika, zawarł przymierze z Polską (1656), mocą którego Małorosja i Białoruś pozostały przy carze „wszej Wielkiej, Małej i Białej Rusi,“ nadto Aleksy w razie śmierci Jana Kazimierza miał być jego następcą na tronie polskim. Wynikła wojna szwedzka skończyła stę bez żadnej korzyści dla państwa moskiewskiego (1659, 1661). Po śmierci Chmielnickiego (1657) powstały na Ukrainie dwa stronnictwa: jedno złożone ze starszyzny, mieszczan i wyższego duchowieństwa lgnęło do Polski; drugie, złożone z klas niższych, Kozaków Niżowych i ludu wiejskiego, żądało związku z Rusią moskiewską. Przemogło stronnictwo polskie, głównie wpływem hetmana Wyhowskiego, i umową Hadziacką (1658) przyłączyła się Małoruś do Rzeczypospolitej jako część trzecia, równa zupełnie pod względem praw. Wynikła z tego powodu wojna pomiędzy Polską a państwem Moskiewskiem prowadzona była ze zmiennem szczęściem i zakończona pokojem Andruszowskim (1667), mocą którego państwo Moskiewskie otrzymało Smoleńsk, ziemię Siewierską i Ukrainę po lewym brzegu Dniepru z Kijowem. Ważniejsze nad korzyści materjalne były korzyści moralne; Ruś moskiewska przestała się obawiać Polski i poczęła na nią wywierać coraz większy wpływ. Pokój Andruszowski nie załatwił jednakże zupełnie kwestji małorosyjskiej. Małorosjanie, niezadowoleni ze starszyzny, oraz z urzędników moskiewskich, poddali się 1668 hetmanowi kozackiemu prawego brzegu Dniepru Doroszence, który zamyślając zjednoczyć pod swą władzę całą Małoruś, poddał się sułtanowi tureckiemu. Ukończenia wynikłej z tego powodu wojny z Turcją (1672) nie doczekał się Aleksy († 1676). Jednocześnie z wojnami zagranicznemi trapiły Ruś moskiewską i zaburzenia wewnętrzne. Patryarcha Nikon, mąż chciwy władzy, dumny i nieoględny, mający licznych nieprzyjaciół pomiędzy stanem duchownym i świeckim, wzburzył przeciwko sobie ludność poprawą ksiąg kościelnych (1654). Spożytkowali tę okoliczność liczni jego nieprzyjaciele i oskarżyli go przed carem, że nadużywa swojej władzy. Nikon z wielką dumą złożył godności i udał się do klasztoru. Wprowadzona przez niego poprawa ksiąg kościelnych dała powód do odszczepieństwa w kościele prawosławnym, znanego pod nazwą rozkołu (ob.). Rozkoł ten nie ograniczył się tylko gruntem religijnym, lecz wkrótce przybrał i znaczenie polityczne, jako opozycja przeciwko władzy świeckiej. Skutki rozkołu okazały się w zaburzeniu w klasztorze Sołowieckim (na m. Białem), wynikłem 1668 i zakończonem 1676 r. przez zdobycie klasztoru, oraz w socjalnem powstaniu Stenki Razina (ob.). Następca Aleksego, car *Feodor* (1676—82), wstąpił na tron, mając zaledwie 14 lat; pozostawał pod wpływem Miłosławskich, z których rodu pochodziła jego matka. Wojna z Turcją, po wielu bojach, ukończona była pokojem Bakczysarajskim (1681), przez który Ukraina Zadnieprowska i Zaporoże pozostały przy państwie Moskiewskiem. Ze spraw wewnętrznych najważniejsze było zniesienie szkodliwy wpływ wywierającego miestniczestwa (1682), oraz założenie w Moskwie akademji słowiańsko-grecko-łacińskiej, mającej służyć zarówno do rozszerzenia oświaty, jako też do utrzymania w czystości wiary prawosławnej. — *Stan wewnętrzny państwa Moskiewskiego od połowy XV do końca XVII w.* Pod nazwą państwo *(gosudarstwo)* moskiewskie rozumiały się księstwa północno-wschodniej Rusi, zjednoczone przez książąt moskiewskich i powiększone następnie zdobytymi chanatami tatarskiemi: Kazańskim, Astrachańskim i Symbirskim. Nazwa Ruś używaną była głównie w Rusi polsko-litewskiej. Władza jednoczyła się w ręku cara, pana *(gosudara)* i samowładcy wszej Rusi, mającego nieograniczoną władzę nad wszystkimi swymi poddanymi. Cara otaczał liczny dwór, składający się z ludzi klas wyższych, których znaczenie *(czyn)* i godność zawisły od bliższego lub dalszego zbliżenia do osoby carskiej. Najwyższy stopień zajmowali bojarzy, pomiędzy których zaliczeni byli i potomkowie dawnych książąt udzielnych, znakomitsi przybysze zagraniczni (litewscy i niemieccy), oraz murzowie i carewicze tatarscy. Z urzędników dworskich najwyższymi byli bojarzy (w ściślejszem znaczeniu), dalej okolniczowie i dumni (radni) dworanie; wszystkie te trzy klasy zasiadały w radzie *(dumie)* carskiej. Dalej szły inne urzędy dworskie, jak komorzych, stolników, striapczych i t. d. Średni stopień składali dworzanie, trzeci i najniższy dzieci bojarskie. Wszyscy oni byli obowiązani przez całe życie do służby, zwłaszcza wojskowej, wolni byli natomiast od wszelkich danin; za służbę wynagradzani byli, oprócz żołdu i żywności w czasie wojny, majątkami, bądź dożywotniemi, bądź dziedzicznemi. Najwyższym urzędem publicznym i sądowym była duma bojarska, do której obok bojarów, okolniczych i dumnych dworzan, powoływany był niekiedy patryarcha i wyższe duchowieństwo. W dumie radzono o sprawach dotyczących całego państwa, oraz polityki zagranicznej. Oprócz dumy bojarskiej zwoływali carowie w XVI i XVII w. w ważnych wypadkach posłów ze stanów wolnych na sejm (sobór, wielka duma ziemska). Sejmy te nabyły znaczenia zwłaszcza podczas niepokojów wewnętrznych w XVII w. Właściwy zarząd i sądownictwo jednoczyły się w tak zwanych *prykazach*

(ministerjach), których liczba w XVII w. dochodziła do 40. Prykazami zarządzał jeden lub kilku *djaków* (sekretarzy), zwykle ze stanu duchownego lub miejskiego. Państwo dzieliło się na powiaty *(ujezdy)*, a te na gminy *(wołosti)*. Na miejscu dawnych namiestników i wołosteli zjawiają się starości i wojewodzi, początkowo w miastach pogranicznych, następnie i we wszystkich innych. Dochody państwa, z powodu słabego zaludnienia i mało rozwiniętego handlu i przemysłu, były bardzo skromne. Daniny ciążyły tylko na ludności miejskiej i wiejskiej i nie wystarczały na potrzeby państwa, zwłaszcza podczas nieustannych wojen w XVII w. Wojsko składało się głównie w dworzan, dzieci bojarskich i urzędników dworskich, służących konno. Piechota składała się z mieszczan, ochotników i ze strzelców, stanowiących zawiązek armji stałej. Od czasów Godunowa zjawia się wojsko najemne; artylerja była dość liczna. Miasta jak dawniej były obwarowane i służyły na schronienie okolicznemu ludowi podczas wojny. Składały się one z zamku *(kreml)*, przedmieści *(posada)* i przylegających wsi *(słoboda)*. Do zarządu miasta, rozkładania danin i t. d. wybierany był ziemski starosta. Lud sielski dzielił się na włościan osiadłych majątkach w koronnych, pańskich i klasztornych, oraz należących do duchowieństwa. Prawo sądu nad włościanami, wyjąwszy w sprawach karnych, mieli panowie. Włościanie od końca XVI w. byli przywiązani do gleby, nie byli jednak porównani z chłopami (niewolnikami) i nie mogli być sprzedawanymi bez ziemi. Ogniskiem handlu była Moskwa; oprócz tego słynęły z handlu: w Syberji: Wierchoturje, Tobolsk, a później i Nerczyńsk; na północo-zachodzie Nowogród i Psków; nad morzem Białem Archangielsk. Z narodów europejskich prowadzono handel głównie z Anglją, potem z Holandją, Francją i Niemcami. Przywożono z za granicy: wyroby metalowe, sukno, płótno, wino, cukier, papier, broń i t. d.; wywożono zaś płody surowe, skóry, wosk, miod, futra, len, konopie, zboże i t. d. Handel wewnętrzny jednoczy się na jarmarkach, z których najważniejszy Makarjewski. Przemysł, bardzo zresztą nieznaczny, znajdował się cały w ręku cudzoziemców. Ustrój kościoła nieznacznie się różnił od okresu poprzedniego. Car miał główny wpływ na mianowanie patrjarchy i biskupów; wyższe duchowieństwo, mając przystęp do dumy bojarskiej, wywierało znaczny wpływ na sprawy polityczne. Duchowieństwo niższe było mianowane przez biskupów lub wybierane przez parafjan; w klasztorach początkowo mnisi wybierali sobie igumena, później mianował go biskup lub car. Klasztory posiadały znaczne majątki ziemskie, przeciw czemu występował na synodzie 1504 pustelnik Nil Sorski, następnie (za Wasila III: mnisi Wasjan Kosy i Maksym Grek); na synodzie 1551 (tak zwanym *Stogławie)* zabroniono klasztorom nabywać majątki bez zezwolenia cara. Oświata duchowieństwa stała na bardzo nizkim stopniu. W drugiej połowie XV w. walczył kościół ruski z sektą *żydowstwujuszczych*, odrzucającą Trójcę św., bóstwo Jezusa, cześć świętych i obrazów, zakony. Sekta ta wzięła początek w Kijowie, rozszerzyła się w Nowogrodzie i w Moskwie i znalazła stronników pomiędzy duchowieństwem i dworzanami. Za Iwana IV powstała herezja Macieja Baszkina, nie przyznająca Chrystusa równym Bogu Ojcu, i Teodora Kosego, zaprzeczającego bóstwa Jezusowi. Najważniejszym jednakże faktem historji kościoła ruskiego w tym okresie jest powstanie w drugiej połowie XVII w. tak zwanego rozkołu (ob.), który, jak wyżej powiedziano, wziął początek z powodu poprawy ksiąg kościelnych przez patrjarchę Nikona. Stronnicy ksiąg niepoprawionych, zwani starowiercami lub rozkolnikami, mimo wszelkich prześladowań, przetrwali aż do naszych czasów i dzielą się na liczne sekty. Rozkół przyjął się przeważnie pomiędzy Wielkorosjanami i stał się niebezpiecznym dla państwa, zwłaszcza za czasów Razina, dalej buntu strzelców, za Buławina i Pugaczewa. Pod względem kościelnym państwo podzielone było na metropolje: nowogrodzką, kazańską, rostowską i kruticką (w Moskwie), oraz arcybiskupstwo wołogodzkie, suzdalskie, niżegorodzkie, smoleńskie, razańskie, twerskie i tobolskie, a po r. 1686 i metropolję kijowską. Obyczaje i zwyczaje mieszkańców państwa Moskiewskiego znacznie się różniły od obyczajów narodów europejskich, już to z przyczyny odłączenia od stosunków z cywilizacją zachodnio-europejską, już to z powodu sąsiadowania i ciągłych związków z narodami azjatyckiemi, już wreszcie z powodu wpływu i tradycji oświaty bizantyńskiej z czasu jej upadku. Smutny stan oświaty najjaskrawiej wyraził się w domowym despotyzmie głowy rodziny i w niewolniczej zależności kobiety. Kary, jak wogóle wszędzie w owe czasy, były srogie; karze cielesnej podlegały wszystkie stany bez różnicy. Oświata stała na nizkim stopniu; głównie ją szerzyli uczeni małoruscy i białoruscy. Literatura przy takim stanie oświaty nie mogła się rozwinąć i ograniczała się głównie dziełami religijnemi i teologicznemi oraz kronikami, pamiętnikami i opisami państwa. W tym czasie (1563) założono w Moskwie pierwszą drukarnię, która jednakże bardzo krótko trwała.

IV. *Od Piotra Wielkiego* (od 1682). Po śmierci cara Feodora był ogłoszony przez panów i mieszkańców Moskwy carem młody *Piotr* Aleksiejewicz (z drugiego łoża), nazwany później *Wielkim* (1689—1725), z pominięciem starszego brata Iwana (z pierwszego łoża), słabego na duchu i ciele. Ale chciwa władzy i energiczna siostra Iwana, Zofja, dosięgła przy pomocy strzelców tego, że władali spólnie obaj bracia pod jej opieką. Wkrótce uśmierzony został ruch pomiędzy rozkolnikami, a przywódca ich ksiądz Nikita Pustoswiat stracony, a niebezpieczny naczelnik strzelców ks. Chowański

zdradziecko zabity. Zofja początkowo zwróciła całą swą uwagę na sprawy wewnętrzne; złagodzone zostały srogie poprzednie prawa karne. Z Polską zawarto pokój na podstawie przymierza Andruszowskiego (1681), oraz przymierze zaczepne przeciwko Turcji. Dwie wyprawy (1687, 1689) ks. Golicyna przeciwko Krymowi nie odniosły żadnego skutku. Podczas tego młody car Piotr, obdarzony wielkiemi zdolnościami, dążąc do wyższego wykształcenia, w zaciszu domowem kształcił się pod okiem przebywających w Moskwie cudzoziemców w rozmaitych naukach, zwłaszcza zaś w sztuce wojskowej i marynarce. Zamysły stronników Zofji przeciwko rodzinie Piotra zostały zniweczone. Zofja zmuszona była wyrzec się rządów, i 17-letni Piotr począł sam panować (1689), jakkolwiek Iwan aż do śmierci (1696) zatrzymał tytuł carski. Pierwsze lata swego panowania poświęcił Piotr dalszemu kształceniu się, zwracając szczególnie uwagę na rozwój marynarki; przy pomocy nowo zorganizowanego wojska i floty zdobył 1696 Azow. 1697 zwiedził w orszaku wysłanego przez się poselstwa do dworów europejskich, Holandję, Anglję i Austrję, skąd z powodu buntu strzelców (1698) zmuszony był wrócić do Moskwy i tu rozpoczął swe reformy, mające na celu zaprowadzenie pomiędzy swymi poddanymi oświaty zachodniej, od polecenia golenia bród i zmienienia szat wschodnich na europejskie. Dla ułatwienia stosunków z Europą niezbędny był dla Rosji dostęp do morza, od którego odpartą była przez zwycięską Szwecję. W tym celu Piotr wracając z za granicy umówił się z królem polskim Augustem II o wspólną wojnę ze Szwecją, do której gorliwie pobudzał także szlachcic liwoński Patkul (ob.). Natychmiast po skończeniu wojny tureckiej wyruszył Piotr przeciwko Szwecji, obległ Narwę, pod którą był rozbity na głowę przez Karola XII (19 listopada 1700). Po wyruszeniu Karola przeciwko Augustowi do polski odnosiły wojska rosyjskie coraz większe korzyści nad Szwedami w Liwonji i Ingrji (gdzie 1703 położono kamień węgielny do przyszłej stolicy państwa Petersburga), 1706 uśmierzono powstanie w Astrachaniu; w zimie 1707—8 wybuchło nad Donem nowe powstanie pod wodzą Buławina, do którego zbiegały się liczne tłumy, zaniepokojone i oburzone na wprowadzane nowości. Ruch ten był uśmierzony przy pomocy wiernych Kozaków dońskich przez generała Dołgorukiego (1708). W tym czasie Karol XII, na wezwanie hetmana kozackiego Mazepy (ob.), posunął się z Białorusi na południe, gdzie 27 czerwca 1707 na głowę rozbity został pod Połtawą. Przez klęskę tę upadła na Północy potęga Szwecji i miejsce jej zastąpiła Rosja. Wszystkie krainy nadbałtyckie, należące do Szwecji, aż do Finlandji, zajęte zostały przez wojska rosyjskie (1710); dalsze postępy wstrzymane zostały przez wybuchłą wojnę turecką, do której skłonił sułtana Karol XII. Piotr, licząc na pomoc Augusta i hospodarów rumuńskich, oraz na poparcie ze strony narodów słowiańskich, zamieszkujących półwysep Bałkański, wkroczył w granice Turcji, został przez przeważające siły otoczony i zmuszony do zawarcia pokoju, mocą którego stracił Azow (1711). Na północy Rosja zyskiwała coraz większą przewagę, i osłabiona Szwecja zmuszona była w końcu na zawarcie pokoju Nisztadzkiego (30 sierpnia 1721), przez który straciła Liwonję, Estonję, Ingrję, część Karelji i Finlandji. W walce 1722—23 zdobył Piotr na Persji wiele ziem na Kaukazie. Stosunki wewnętrzne przetworzone zostały wedle wzorów obcych, głównie niemieckich, i były przeważnie skierowane do rozwoju silnie skoncentrowanej absolutnej monarchji. Pod względem urządzeń kościelnych miejsce patrjarchy, opróżnione przez śmierć Adrjana (1700), nie obsadzono więcej i patrjarchat zastąpiono Synodem św., utworzonym 1721. Walka z rozkolnikami, wzburzonymi przez zaprowadzone nowości, energicznie prowadzoną była przez metropolitę Dymitra i Stefana Jaworskiego; nadto pomiędzy duchowieństwem ruskiem słynął Stefan Prokopowicz, gorliwy obrońca reform Piotrowych, Małorosjanin, podobnie jak i dwaj pierwsi. *Tabelą o rangach* (1722) podzielił Piotr urzędy na 14 klas; każdej z nich odpowiadała jakaś godność *(czyn)* wojskowa lub cywilna; dawniejsi właściciele ziemscy czyli urzędnicy dworscy nazwani zostali *dworzaństwem* (szlachtą). Porównał dalej majątki doczesne z dziedzicznemi. Przemieniając dawną szlachtę rodową w urzędniczą, starał się przez wydanie ukazu o majoratach (1714) przeszkodzić zbytniemu rozdrabnianiu majątków dziedzicznych, co było wbrew przeciwne dawnym zwyczajom i pojęciom narodowym. Obywateli miast podzielił na trzy klasy, z których dwie pierwsze *(gildy)*, złożone z bogatszych i inteligencji, wybierały sobie starostę i jego pomocnika, trzecia, głównie robotnicy, dziesiętników. Lud wiejski podzielony został na *jednodworców*, zbiedniałych potomków dawnych urzędników dworskich, którzy jakkolwiek płacili pogłówne, mieli jednak prawo nabywania włościan; *połowników*, t. j. włościan nie przywiązanych do gleby, oraz włościan zostających w niewoli *(krepostnyje)* i dzielących się na włościan dworskich *(apanażów)*, klasztornych, koronnych i szlacheckich. Piotr dokonał oddania w niewolę ludu wiejskiego. Danina z majątków zastąpiona została pogłównem, i w tym celu odbyto 1716 pierwszy spis ludności *(rewizja)*, w którym zmieszano włościan z chłopami. W prawodawstwie zaprowadzono wiele zmian, nie przyszło jednakże do zamierzonego nowego zebrania praw. Na czele zarządu państwa na miejsce dawnej dumy bojarskiej utworzony został senat (1711), złożony z ośmiu członków i mający najwyższą władzę sądową, cywilną i kontroli. Zamiast dawniejszych prykazów utworzono na wzór duński i szwedzki *kolegja* (wedle planu Leibniza): spraw zagranicznych, wojenne, admiralicji, kamerkolegjum i sztatskolegjum

(finansów), justickolegjum, manufakturkolegjum, bergkol., oraz komerckol. Po części oddzieloną została administracja od sądownictwa; w najważniejszych miastach utworzono magistraty. Państwo podzielono na 12 gubernji, zarządzanych przez gubernatorów, te zaś na 43 prowincje, rządzone przez wojewodów; władza gubernatorów ograniczoną była przez landratów, wybieranych ze szlachty. Do służby wojskowej obowiązani zostali wszyscy płacący pogłówne; dworzaństwo dostarczało oficerów lub służyło w gwardji. Wojsko, uformowane na wzór niemiecki, liczyło około 180 tysięcy; flota składała się z 48 okrętów linjowych i około 800 mniejszych statków. Finanse zostały przekształcone i dochody zwiększyły się skutkiem zamiany daniny z majątków na pogłówne (1722), od którego wolne było duchowieństwo, szlachta, wysłużeni żołnierze, mieszkańcy prowincji Nadbałtyckich, Baszkirzy i Lapończycy. Zaprowadzona została policja. Handel i przemysł znacznie się wzmogły; liczba fabryk, nieznaczna przedtem, wzrosła do przeszło 200. Oświata szerzyła się przez zakładanie szkół elementarnych (dla szlachty); nadto otworzono akademję morską, szkołę inżynierji, a w końcu akademję nauk wedle planu podanego przez Leibniza. Obyczaje i zwyczaje klas wyższych były pstrą mieszaniną dawniejszych i nowych (swojskich i obcych). Z licznych spółpracowników Piotra w dziele reformy odznaczyli się zwłaszcza: Gordon, Lefort, Menszikow, Szeremetjew, Dołgorukij, bracia Golicynowie, Gołowin, Apraksin, Gołowkin, Szafirow, Ostermann, Münich, Bruce. Po pokoju Niszstadzkim przybrał Piotr tytuł cesarza-imperatora. Syn Piotra, *Aleksy*, przeciwny reformom ojca i knujący przeciwko niemu spiski, zmarł w więzieniu (1718 r.); pozostawił syna Piotra. Cesarz zostawił po sobie dwie córki Elżbietę i Annę. Po śmierci Piotra wstąpiła na tron, głównie przy pomocy Menszikowa, małżonka jego, *Katarzyna I* (1625—27 r.). Utworzona została zwierzchnia rada tajna, administracja i sądownictwo powierzone zostały gubernatorom i wojewodom; liczba urzędników zmniejszona. Na nalegania Menszikowa mianowała Katarzyna następcą swym *Piotra II Aleksiejewicza* (1727—30). Menszikow zostawszy teściem cesarza, władał początkowo nieograniczenie, wkrótce jednakże udało się go zrzucić licznym jego nieprzyjaciołom, poczem ster rządu objęli Dołgorukowie. Piotr nie zajmował się wcale sprawami państwa. Zawarto korzystny traktat handlowy z Chinami; uśmierzono w części wewnętrzne rozboje. Po nagłej śmierci Piotra wstąpiła na tron, głównie za wpływem Dołgorukich, z pominięciem praw bliższych następców, córka cara Iwana Aleksiejewicza, *Anna Iwanówna* owdowiała księżna kurlandzka (1730—40). Władza jej początkowo ograniczona była radą tajną, wkrótce jednakże Anna przy pomocy wyższego duchowieństwa, wojska i szlachty odnowiła władzę nieograniczoną; rada tajna została zniesiona, i członkowie jej częścią zesłani na wygnanie, częścią straceni. Miejsce Dołgorukich i Golicynów, przedstawicieli tak zwanego stronnictwa staroruskiego, zajęli cudzoziemcy: Ostermann, Münich oraz ulubieniec Anny, szlachcic kurlandzki Biron. Na miejscu zniesionej rady tajnej utworzono gabinet; na prośbę szlachty zniesiono majoraty; ograniczono liczbę lat służby do 25, założono korpus kadecki. Oświata ograniczona zresztą klasami wyższemi, polegała głównie na formach zewnętrznych. Co się tycze spraw zewnętrznych, przeprowadzoną została w Polsce kandydatura kurfirsta saskiego Augusta przeciwko Stanisławowi Leszczyńskiemu (1733 roku). Z Turcją toczono zwycięską walkę, która jednakże mało przyniosła korzyści. Następcą Anny mianowany był *Iwan*, syn jej siostrzenicy, Anny Leopoldówny, księżniczki meklemburskiej, a małżonki Antoniego Ulrycha Brunświckiego, regentem zaś podczas małoletności Iwana naznaczony został Biron, który poprzednio (1737) był wybrany na księcia kurlandzkiego. W krótkim czasie Münich obalił powszechnie znienawidzonego Birona i wysłał go na wygnanie do Syberji. Ale i sam niedługo się cieszył władzą. Zawiązano bowiem spisek przeciwko Annie (staraniem posła francuskiego w Petersburgu, oraz lekarza Lestocqa) i przy pomocy gwardji ogłoszono cesarzową córkę Piotra W. *Elżbietę* (1741 do 1762); Anna, Münich, Ostermann i in. zesłani zostali na wygnanie, młody Iwan osadzony w Schlüsselburgu. Elżbieta wyłączyła od tronu potomstwo Iwana i następcą po sobie mianowała synowca swego, syna Anny Piotrówny, ks. szlezwig-holsztyńskiego, nazwanego Piotrem Feodorowiczem. Partja niemiecka ustąpiła miejsca w rządzie partji rosyjskiej. Rządy wewnętrzne ustąpiła Elżbieta hr. Razumowskiemu (ob.), człowiekowi niezbyt zdolnemu, ale prawemu, i wysoko wykształconemu hr. Iwanowi Szuwałowowi; polityką zagraniczną kierował od r. 1757 Bestużew-Riumin, następnie ks. Woroncow. Wojna ze Szwecją, rozpoczęta za Anny Leopoldówny, szczęśliwie została ukończoną, i **R.** pokojem w Abo zyskała część Finlandji (1743). W wojnie Siedmioletniej za wpływem Francji wzięła Elżbieta udział po stronie Austrji. W sprawach wewnętrznych przywrócone zostało dawne znaczenie senatowi, zniesioną została kara śmierci, a natomiast wprowadzono ciężkie roboty (1754); przeciwko rozkolnikom używano środków łagodnych; 1754 założono dwa banki pożyczkowe; zniesiono komory celne wewnętrzne i wogóle troskliwie pracowano nad rozwojem handlu i przemysłu. 1755 założono w Moskwie uniwersytet, dwa gimnazja i kilka innych szkół. Mimo wszelkich przedsiębranych środków nie dały się wykorzenić przedajność urzędników, oraz zagęszczone oddawna rozboje. Za krótkiego panowania *Piotra III* (1762) zniesioną została przymusowa służba szlachty, oraz ogól-

nie znienawidzona kancelarja tajna; rozkolników zostawiono w spokoju; powrócono liczne osoby z wygnania, pomiędzy innemi i Münicha. Piotr wycofał swe wojska z wojny z Prusami; wkrótce jednakże z powodu rozmaitych przedsiębranych reform i zbytniego zamiłowania w obyczajach cudzoziemskich zjednał sobie licznych nieprzyjaciół w ludzie, wojsku i duchowieństwie i spowodował swój upadek. Tron przy pomocy wojska objęła małżonka jego *Katarzyna II* (1762—1796). Wpływ **R.** ugruntował się w Kurlandji staraniem powróconego z wygnania Birona, oraz rozszerzał się coraz bardziej w Polsce, gdzie królem wybrany został Stanisław August Poniatowski (1761). Spory stronnictw oraz kwestja dysydencka dawały **R.** ciągłą sposobność mieszania się do spraw wewnętrznych Polski. Po zgnieceniu siłą konfederacji barskiej (1768—1771) nastąpił pierwszy podział Polski (1772), przez który **R.** dostała się część Białorusi. Jednocześnie z wojną w Polsce stoczyć musiała **R.** ciężką walkę z Turcją, stawającą w obronie Polski. Po zwycięstwach Rumiancowa i Dołgorukiego na lądzie, oraz Orłowa na morzu, Turcja zmuszoną była zawrzeć pokój w Kuczuk-Kajnardżi (1774). Wewnątrz, po przytłumieniu wzburzenia w Moskwie, wywołanego strasznym morem (1771), wybuchło w krainach uralskich i na Powołżu niebezpieczne powstanie Emiljana Pugaczewa (ob.), zgniecione 1774 wielkiemi ofiarami. **R.** uspokojona wewnątrz mogła zwrócić całą swą uwagę na sprawy zagraniczne, w czem głównymi pomocnikami Katarzyny byli Panin, oraz Orłow i Potemkin. Zamierzono zniszczyć Turcję a natomiast odnowić cesarstwo greckie. Pierwszym krokiem do dopięcia tego zamiaru było przyłączenie Krymu do **R.** (1783) oraz ugruntowanie władzy rosyjskiej nad m. Czarnem, w skutek wojny, rozpoczętej przez Turcję z podniety Anglji i Prus (1787). Wojna ze Szwecją, wywołana także przez też mocarstwa, zakończyła się 1790 bez skutku. **R.** mogła się wtedy zwrócić całkiem przeciwko Polsce. Wkrótce nadarzyła się **R.** sposobność do czynnego wmieszania się w sprawy polskie, a to z powodu wezwania jej na pomoc przez konfederację targowicką (1792). Wówczas drugi podział Polski posunął granice **R.** aż do Pińska i głęboko na Wołyń. Skutkiem powstania 1794 nastąpił trzeci i ostateczny podział Polski (1795), przez który granice **R.** posunięte zostały do Niemna i Bugu. W ostatnich chwilach swego panowania zamierzała Katarzyna wspólnie z innemi mocarstwami europejskiemi przywrócić władzę królewską we Francji, lecz spełnieniu tego zamiaru przeszkodziła jej śmierć (1796). Wewnątrz, na podstawie reform Piotra i jego następców, zaprowadzono nowe ulepszenia i zmiany. Pierwszem staraniem Katarzyny było przywieść do skutku ułożenie nowego zbioru praw. W tym celu wezwała do Moskwy (1767) deputowanych ze wszystkich stanów i utworzyła z nich komisję do ułożenia prawa. Komisja ta, nie dokonawszy zamierzonej pracy, rozwiązaną została z powodu podniesienia kwestji o potrzebie wyswobodzenia włościan z niewoli. Przeciwko przedajności sądów, urzędów i t. d., wydany był 1762 ukaz, a nadto urzędnikom podwyższono pensje. 1775 państwo podzielone zostało na 50 gubernji (od 300—400,000 mieszkańców), gubernje zaś na powiaty. Sądownictwo oddzielono od zarządu administracyjnego i finansowego; sądy cywilne oddzielono od karnych. 1768 założono bank asygnacyjny z kapitałem 1 mil. r. Asygnacje początkowo miały dobry kurs, upadły jednakże, gdy wypuszczono je w nadmiernej liczbie. Szlachcie nietylko potwierdzono, lecz i znacznie rozszerzono prawa, nadane jej przez Piotra III; uwolniono ją od kar cielesnych i danin; ustanowiono w każdej gubernji zjazd szlachecki. Mieszczanie otrzymali własny sąd i po części samorząd. Stan ludu wiejskiego, mimo wszelkich szumnych frazesów, wcale się nie polepszył; ucisk panów był coraz większy, zwłaszcza po drugiej rewizji (obliczeniu ludności, 1742); 1762 wzburzyli się włościanie w niektórych okolicach i do uspokojenia ich musiano użyć siły wojskowej. Katarzyna kilku ukazami (od 1765 — 85) zapewniła szlachcie zupełną władzę nad poddanymi, których mogli wysyłać do ciężkich robót i na wygnanie do Syberji; prawo Piotra W. o niesprzedawaniu włościan bez ziemi dawno poszło w zapomnienie. 1783 zaprowadzono poddaństwo włościan w Małorosji, a następnie i w ziemiach nabytych, wskutek podziału Polski. Sprowadzono licznych kolonistów z Niemiec (1763), których osadzano w rozmaitych gubernjach (głównie Saratowskiej) i nadawano im rozmaite przywileje. Dla zasady centralizacji odjęto zupełnie autonomję Małorosji; 1764 zniesiono hetmaństwo kozackie. Majątki kościelne przeszły 1763 na własność państwa, przeznaczono natomiast duchowieństwu i klasztorom płacę. Rozkolnicy poczęli być cierpiani i tym z pomiędzy nich, którzy zasadami nie odstępowali od kościoła prawosławnego, dozwolono budować cerkwie. 1782 oswobodzeni zostali rozkolnicy od podwójnych danin, jakie płacili od czasów Piotra. Dla podniesienia oświaty otworzono kilka zakładów naukowych. Obyczaje, zwłaszcza pomiędzy klasą wyższą, stawały się łagodniejsze. Syn i następca Katarzyny *Paweł* (1796—1801) miał czynny udział, spólnie z niektóremi mocarstwami europejskiemi, w wojnie przeciwko rzeczypospolitej Francuskiej; wojska rosyjskie pod Suworowem walczyły we Włoszech, Szwajcarji i Holandji. Wkrótce jednak wynikło nieporozumienie pomiędzy Pawłem a dotychczasowymi jego sprzymierzeńcami, Austrjakami i Anglikami, i za pośrednictwem Prus zbliżył się on do Francji. Zamyślał nawet o wojnie z Anglją w Indjach, ale zamiar ten przerwała nagła jego śmierć. Ze spraw wewnętrznych za panowania Pawła najważniejsze: ustanowienie stosunków pomiędzy członkami rodziny cesarskiej,

oraz porządku następstwa tronu (1797), założenie akademji duchownych w Petersburgu i Kazaniu (1797), oraz uniwersytetu w Dorpacie (1799), zaprowadzenie cenzury na książki zagraniczne (1797) i w końcu zupełny zakaz ich przywozu (1800). Syn i następca Pawła *Aleksander I* (1801 — 1825) pomagał Austrji (1805) i Prusom (1806—7) przeciwko Napoleonowi, z którym następnie zawarł pokój; **R.** dostała nowe sąsiedztwo w w. ks. Warszawskiem. 1809 prowadził Aleksander wojnę ze Szwecją, której rezultatem było przyłączenie Finlandji do **R.**, oraz pomagał Napoleonowi przeciwko Austrji. Jednocześnie toczyły się walki i na południu; wojna z Turcją, rozpoczęta 1806, zakończyła się 1812 pokojem w Bukareszcie; wojna z Persją, starającą się przeszkodzić szerzeniu władzy rosyjskiej na Kaukazie (w Mingrelji, Abchazji i Imerecji), prowadzona od 1805—13, ukończyła się pomyślnie dla **R.** Przyjaźń Napoleona z Aleksandrem od wojny austrjackiej 1809 słabła coraz bardziej; samowolne postępowanie Napoleona drażniło Aleksandra. Nieprzyjaźń obu monarchów wybuchła ostatecznie w pamiętnej wojnie 1812 r. Napoleon wstąpił z ogromnem wojskiem na ziemię rosyjską i krwawemi bitwami pod Witebskiem, Smoleńskiem i Borodinem utorował sobie drogę do Moskwy. Wkrótce jednakże Francuzi musieli opuścić Moskwę, spaloną przez Rosjan (Rostopczin) i podczas pamiętnego odwrotu ponieśli straszliwą klęskę. Wojsko rosyjskie, wyparłszy nieprzyjaciela z ojczyzny, wzięło udział w ogólnej wojnie europejskiej przeciwko Napoleonowi (1813—14 roku) w Niemczech i we Francji i weszło do Paryża. Na kongresie Wiedeńskim otrzymała **R.** Królestwo Polskie, utworzone z większej części w. ks. Warszawskiego. Po upadku Napoleona Aleksander I zawarł z cesarzem austrjackim i królem pruskim przymierze święte. Jak w całej Europie, tak i w **R.** zaczęły się czasy reakcji. Ostatnie lata panowania Aleksandra zajęła kwestja niepodległości Greków. Ze spraw wewnętrznych najważniejsze: ustanowienie rady państwa (1801), przemienienie kolegjów na ministerja (1802), zniesienie tortur, zabronienie przedaży włościan bez ziemi i samowolnego oddawania ich do wojska; przedsięwzięcie rozmaitych środków dla zasłonienia włościan od okrucieństwa panów; polepszenie szkół duchownych, założenie kilku nowych gimnazjów, zakładów pedagogicznych w Petersburgu i Moskwie, oraz uniwersytetów w Kazaniu, Charkowie i Petersburgu. Ponieważ Aleksander zmarł bezdzietnie, a brat jego Konstanty (ob.) zrzekł się 1822 prawa następstwa na korzyść młodszego brata *Mikołaja*, przeto tenże wstąpił na tron po stłumieniu powstania wojskowego 14 (26) grudnia 1825, którego przywódcami byli ks. Trubecki, Murawjew Apostoł, Pestel, Bestużew-Riumin, Rylejew i in. Mikołaj od początku żelazną ręką ujął ster rządu. Przez szczęśliwą wojnę z Persją (1826—28) rozszerzone zostały granice państwa w kraju Zakaukaskim. Rezultatem wojny tureckiej, rozpoczętej wskutek niewypełnienia warunków przymierza akermańskiego (1826), oraz na korzyść wybijających się na wolność Greków, był pokój Adrjanopolski, mocą którego **R.** otrzymała ujścia Dunaju, oraz zapewniono jej ważne swobody handlowe i zneutralizowano morze Czarne. Pokojem tym ugruntowany został wpływ **R.** w księstwach Naddunajskich i w Turcji. Na zachodzie zgnieciono powstanie w Polsce (1830—31), poczem Królestwu Polskiemu odjęto nadaną przez cesarza Aleksandra konstytucję i bliżej związano go z Rosją. Mikołaj wszelkiemi siłami starał się wywierać wpływ nietylko na kwestję wschodnią (działania w Persji, wyprawa przeciwko Chiwie 1839, rosnący wpływ **R.** w księstwach Naddunajskich, Serbji i Czarnogórzu), lecz i na sprawy Europy środkowej, czem wzbudził zawiść we Francji i Anglji. Po zgnieceniu powstania polskiego zwrócił cesarz Mikołaj szczególną uwagę na ugruntowanie centralizacji. Środkiem do tego służyło także szerzenie języka rosyjskiego, oraz wiary prawosławnej pomiędzy nierosyjską ludnością państwa (unja zniesioną została 1839). W prawodawstwie uczyniono ważny krok przez wydanie zbioru praw *(Swod)* 1827—1833. Poczyniono ulgi w losie ludu wiejskiego, który mógł zawierać umowy z panami (1842) i pod pewnemi warunkami nabywać ziemię (ukazy z r. 1847 i 1848. Walki z góralami kaukaskimi, mimo ogromnych ofiar w ludziach, nie przyniosły widocznych korzyści. Ruchy 1848 r. nie znalazły odbicia w **R.**; cesarz uznał zmiany w państwach zachodnich za fakta spełnione i ograniczył działalność swą krajami sąsiedniemi. Wojska rosyjskie uśmierzyły zaburzenia w Mołdawji i Wołoszczyźnie (1848), oraz powstanie węgierskie (1849). Wpływ **R.** objawiał się w kwestji niemieckiej, w sporze duńsko-niemieckim i t. d., oraz wzmagał się coraz bardziej, z wielkiem zaniepokojeniem Anglji i Francji, na Wschodzie. Mikołajowi, zajmującemu tak ważne stanowisko w Europie, zdawała się teraz stosowna pora do rozwiązania kwestji Wschodniej. Powód do czynnego wmieszania się w sprawy tureckie dał spór pomiędzy duchowieństwem greckiem a łacińskiem o opiekę nad grobem Chrystusa w Jerozolimie. Wynikła wskutek tego wielka wojna *Wschodnia* (ob.) lub Krymska (1853—56), w której po stronie Turcji stanęła Francja, Anglja i Sardynja (Austrja zachowała zbrojną neutralność, nieprzyjazną **R.**), skoncentrowała się głównie na półwyspie Krymskim (Sewastopol) i na granicy rosyjsko-tureckiej w Azji (Kars) i zakończyła się pokojem Paryskim (30 marca 1856), przez który **R.** na czas niejaki była pozbawiona wpływu na morzu Czarnem, oraz ustąpiła części Besarabji z ujściami Dunaju. Mikołaj nie doczekał końca wojny († 2 marca 1855), pozostawiając tron najstarszemu synowi swemu, *Aleksandrowi II.* Wojna Wschodnia, mimo olbrzymich strat w ludziach i chwilowego zrujnowania finansowego **R.**, w skut-

kach swych okazała się dla niej niesłychanej wagi. Wstrzymała bowiem od dalszego, zgubnego dla państwa, mieszania się do polityki europejskiej i natomiast zwróciła całą uwagę na sprawy wewnętrzne. Granice południowo-wschodnie zabezpieczone zostały ostatecznem ujarzmieniem Kaukazu (1859 i nast.) i zaszłem wskutek tego dobrowolnem lub przymusowem opuszczeniem kraju przez liczne plemiona góralskie. Granice **R.** daleko posunęły się w Azji środkowej; 1858 r. przyłączony został kraj Amurski; granice i wpływ **R.** posuwały się coraz bardziej w Taszkencie, którzy 1864 przeszedł pod panowanie **R.** Pod koniec 1867 generał-gubernator turkestański, generał Kaufmann (ob.), zdobył Samarkandę; następnie Buchara i Kokand uznały zwierzchnictwo **R.**; w końcu 1873 r. Kaufmann zdobył Chiwę, przez co ugruntowaną została władza **R.** w Azji środkowej. W kwestjach europejskich **R.** stale zachowała neutralność. Początkowo skłaniała się ku Francji i uznała zmiany we Włoszech wskutek wojny 1859 za fakt spełniony. Po uśmierzeniu powstania polskiego z 1863 związała się ściślejszemi węzły z Prusami. 1866 cesarz Aleksander starał się o powstrzymanie wojny pomiędzy Prusami a Austrją, po jej jednak ukończeniu uznał powiększenie Prus i Włoch. Następnie **R.** weszła w bliższe stosunki ze Stanami Zjednoczonemi Ameryki północnej, którym za nieznaczną sumę ustąpiono 1867 posiadłości rosyjsko-amerykańskie. W sprawie kandjockiej polityka rosyjska doznała porażki (1867). Podczas wojny francusko-niemieckiej (1870—71) **R.** zachowała neutralność, czem przeszkodziła wmieszaniu się innych mocarstw. 31 października 1870 rozesłał kanclerz rosyjski ks. Gorczakow depeszę do mocarstw podpisanych na pokoju Paryskim 1856 r., w której domagał się modyfikacji artykułów dotyczących zneutralizowania morza Czarnego, oraz ograniczających liczbę statków rosyjskich na morzu Czarnem; wskutek tego zebrała się 17 stycznia 1871 konferencja w Londynie, na której znajdowali się przedstawiciele Rosji, Austrji, Turcji, Niemiec, W. Brytanji i Włoch. Rezultatem tych konferencji, zakończonych 13 marca t. r., było zniesienie 11, 13 i 14 artykułów traktatu paryskiego. 1872 **R.** zawarła z Turcją oddzielną umowę, mocą której każda z umawiających się stron ma prawo utrzymywać na m. Czarnem dowolną liczbą okrętów. Ze spraw wewnętrznych zasługuje na uwagę dbałość o podwyższenie oświaty (zniesienie ograniczeń co do liczby studentów w uniwersytetach, otwarcie wielu szkół ludowych i średnich, powiększenie budżetu ministerjum oświaty); dalej podniesienie handlu przez obniżenie taryfy celnej od niektórych towarów (1857), zawarcie traktatów handlowych z Japonją (1856); Chinami (1858 i 1860) i t. d., liczne konwencje pocztowe, telegraficzne i handlowe z państwami europejskiemi, zakładanie banków, towarzystw akcyjnych, budowanie licznych dróg żelaznych i t. d. Służbę wojskową ograniczono latami 15, zniesiono w wojsku karę cielesną, w końcu po wojnie francusko-niemieckiej zaprowadzono powszechny obowiązek wojskowy. Flota wojenna, zwłaszcza staraniem w. ks. Konstantego, znacznie została powiększoną i udoskonaloną. Gorliwie pracowano nad podniesieniem finansów, będących przy śmierci cesarza Mikołaja I w zupełnym rozstroju; 1862 roku po raz pierwszy ogłoszono budżet państwa. W sądownictwie zaprowadzono postępowanie ustne i publiczne, sądy pokoju i sądy przysięgłych. Najważniejszym jednak faktem polityki wewnętrznej było wyzwolenie włościan z jarzma poddaństwa, czego dokonano po długich pracach przygotowawczych manifestem z dnia 3 marca (19 lutego) 1861 roku. Oprócz tego w sprawach ekonomicznych i zarządu miejscowego nadano ukazem z 13 stycznia 1864 r. pewien samorząd, przez zaprowadzenie sejmów gubernjalnych i powiatowych *(ziemstw)*, złożonych z członków wybieranych ze wszystkich klas narodu. Przy wszystkich tych rozległych reformach nie dziw, że **R.** szybkim krokiem poczęła postępować na drodze oświaty i pojęć socjalnych. Pierwsze ruchy powstańcze w Hercegowinie i Bośni wywołały w Rosji niezmierny zapał, który stronnictwo panslawistyczne wyzyskać umiało; znaczna liczba ochotników rzuciła się do Serbji i Czarnogórza, a składki obfite ze wszystkich stron państwa i od różnych warstw ludności napływać zaczęły. Wystąpienie rządu najpierw dyplomatyczne, a następnie czynne (ob. Rosyjsko-turecka wojna) przygłuszyło wrzawę, przez stronnictwo panslawistyczne wzniecaną. Pokojem San-Stefanowskim zyskała **R.** dla siebie Batum, Ardaham, Kars i Bajazyd w Armenji, oraz Dobrudżę w Europie; Dobrudża wymienioną została z Rumunją za część Besarabji, ustąpioną jej w 1856 r., a Bajazyd na kongresie berlińskim zgodziła się **R.** pozostawić przy Turcji.—Wojna ta, z wielkiem powodzeniem prowadzona w drugiej swej części, nadała **R.** potężniejsze jeszcze niż poprzednio stanowisko polityczne, lubo zyski materjalne w Armenji i nad Dunajem nie odpowiedziały ogromnym ofiarom w ludziach i pieniądzach. Dla zaspokojenia powiększonych wydatków obmyślić musiano nowe źródło dochodów (cło w złocie, powiększony podatek od wódki słodkiej, od biletów kolejowych, od ubezpieczeń i t. p.)—Stronnictwo panslawistyczne rezultatem wojny nie zadowoliło się, ale utraciło w znacznej części wpływ swój na ludność, gdy bliższe poznanie ze Słowianami południowymi wspólnych sympatji nie wzbudziło. Ruch jednak wojenny i ożywienie umysłów z nim związane wywołało też wzrost wichrzeń nihilistyczno-socjalistycznych, których wpływ ujawnił się w licznych zamachach. Częste pożary w Orenburgu, Irbicie, Rybińsku, Saratowie, Permie, były zapewne sprawą nihilistów w celu zatrwożenia kraju, ale ściągnęły tylko na nich samych oburzenie społeczeństwa. Nie poprzestali oni na tem; a gdy cesarz Aleksan-

der II 1 gr. 1879 wracał z Liwadji do Moskwy, drugi pociąg, w którym jechała służba i pakunki, uszkodzony został wybuchem dynamitowym, do którego druty przeprowadzone były z sąsiedniego domu. W styczniu 1880 prezesem rady ministrów został Wałujew, dotychczasowy minister dóbr państwa, to ostatnie zaś stanowisko zajął książę Lieven. 24 lutego ustanowiona została nowa władza państwowa „Najwyższa komisja egzekucyjna," której naczelnikiem został generał Loris-Melikow, dotychczasowy jenerał-gubernator charkowski. 3 marca dokonany został zamach na generała Loris-Melikowa; sprawca zamachu, Młodecki, schwytany i powieszony 4 marca. W maju ministerjum oświaty, którem dotychczas zarządzał hr. Tołstoj, objął kurator okręgu dorpackiego Saburow; wielu studentów wydalonych z uniwersytetów, którzy wyrazili żal za poprzednie przestępstwa, otrzymało pozwolenie powrotu do zakładów naukowych. W sierpniu zniesiony został trzeci oddział kancelarji cesarskiej; sprawy przez nią załatwiane przeszły do departamentu policji państwowej przy ministerjum spraw wewnętrznych, które objął jenerał Loris-Melikow, a dotychczasowy minister Makow został ministrem poczt i telegrafów. Ministrem sprawiedliwości na miejsce Nabokowa został Kowalewskij. W listopadzie ministrem skarbu po Greighu został Abaza, który przeprowadził od 1881 zniesienie podatku od soli, a natomiast podwyższenie ceł.—Z powodu choroby kanclerza księcia Gorczakowa, ministerjum spraw zewnętrznych zarządzał towarzysz ministra Giers. W początkach 1881 r., po zwycięstwach gen. Skobelewa w Geoktepo, przyłączony został do **R.** obszar Achał-Teke (ob.), zamieszkany przez Tekińców. Ale wkrótce potem dotknęła **R.** największa klęska, wichrzyciele dopięli strasznego swego celu, i cesarz Aleksander II padł ofiarą ich zbrodni 13 marca (ob. Alexander II). Na tron wstąpił cesarz Aleksander III. Sprawcy zamachu zostali schwytani w liczbie czterech—Rysakow, Michajłow, Kibalczyc, Perowskaja—ponieśli karę śmierci przez powieszenie 15 kw.—Jessa Helfmann, będąca w ciąży, zatrzymaną została w więzieniu. W maju nastąpiła zmiana ministerjalna; ministrem spraw wewnętrznych został gen. Ignatjew, skarbu profesor Bunge, wojny gen. Wannowski, oświaty baron Nicolai, a następnie sekretarz stanu Delanow. Prezesem komitetu ministrów został dawniejszy minister skarbu Reutern. Ustanowione zostały liczne komisje dla reform administracyjnych, a w wydatkach państwowych zaprowadzono znaczne oszczędności, w różne zaś strony cesarstwa udali się senatorowie dla zbadania administracji prowincjonalnej. Zamachy nihilistów stały się rzadsze, tylko w marcu 1882 zamordowany został w Kijowie prokurator sądu wojennego gen. Strielnikow.—Rozruchy przeciw żydom w różnych miastach skierowane wywołały rozporządzenia czasowe względem żydów i ustanowienie komisji do rozejrzenia praw im przysługujących. W czerwcu 1882 r. otrzymał uwolnienie na własne żądanie generał Ignatjew, a ministrem spraw wewnętrznych został dawniejszy minister oświecenia hr. Tołstoj. 27 maja 1883 odbyła się z tradycyjną wspaniałością koronacja cesarza Aleksandra III i cesarzowej Marji Teodorówny w Moskwie, a manifest koronacyjny sprowadził ulgi dla przestępców. Pomimo uspokojenia kraju, w grudniu 1883 zamordowany został dyrektor policji w Petersburgu Sudiejkin; sprawca zamachu, lubo znany z nazwiska, zdołał się ukryć.—Potęga **R.** w Azji wzrosła przez dobrowolne przyłączenie się do niej Merwu (ob.) w styczniu 1884. Zresztą polityka jej, prowadzona przez Giersa, który po śmierci księcia Gorczakowa objął ministerjum spraw zagranicznych, była zupełnie pokojowa, czego objaw stanowi wyraźne w 1884 r. zbliżenie się do Niemiec i Austrji. We wrześniu (15—17) nastąpił zjazd w Skierniewicach, na który przybyli monarchowie Rosji, Niemiec i Austrji, z ministrami Bismarckiem, Giersem i Kalnokym. W r. 1885 cesarz Aleksander III odwiedził cesarza Franciszka Józefa w Kromieryżu. Stosunki z Niemcami Austrją naprężyły się znowu w latach 1885, z powodu zawikłań w Bulgarji (ob.). W 1887 Bismarck w rozmowie osobistej przekonał cesarza Aleksandra III, że Niemcy nie prowadziły żadnej agitacji w Bulgarji, i to poprawiło Niemcom stosunki. Cesarz Wilhelm II złożył w Petersburgu wizytę 1888, cesarz Aleksander III rewizytował go w 1889. Mimo to stosunki były chłodne. W 1889 zbrojono się bardzo silnie z obu stron granicy, do wojny jednak nie przyszło, ale rozpoczęła się wojna celna. W 1890 podniesiono w Rosji cła o 20%. W 1893, kiedy traktat handlowy z Niemcami nie doszedł do skutku, podniesiono cła o 50%; to wpłynęło na zawarcie traktatu (1894). W Azji tymczasem robiła Rosja powolne, ale stałe postępy. W 1886 wojska rosyjskie weszły do Pendidek w Afganistanie (ob.). W 1887 zawarto z Anglją traktat regulujący granicę afgańską. W 1887 r. zajęto Kerki. W 1891 ekspedycja rosyjska dotarła do Pamiru. 1893 pułkownik Janow pobił Afganow pod Somatanem. W 1892 z powodu choroby Giersa objął zarząd spraw zagranicznych Szyszkin i zażądał od Turcji spłaty kontrybucji i następstw w sprawie katolikosa ormiańskiego w Eczmiadzinie. W 1888 nastąpił konflikt z Persją, spowodowany intrygami angielskiemi i rozstrzygnięty na korzyść Rosji. Podobną porażkę ponieśli Anglicy w Korei i ustąpili z portu Hamilton (1887). W 1888 zawarto korzystne kontrakty z Koreą i Japonją. W 1882 zawarto konkordat z Kurją rzymską: rozciągnięto kontrolę nad seminarjami i wyznaczono posła przy Watykanie (początkowo, 1884, Butenew, później, 1888, Izwolski). W 1889 porozumiano się co do obsadzenia biskupstw.—Flotę na morzu Czarnem wzmocniono. Batum zamieniono na port wojenny

(1886). Zbudowano kolej Transkaspijską, wiodącą do Samarkandy. Współcześnie wzrastały sympatje do Francji. W 1890 zaciągnięto w Paryżu pożyczkę 400 mil. rub. W 1891 flota francuska przybyła do Kronsztadtu, gdzie ją przyjmowano owacyjnie. W 1893 flota rosyjska złożyła rewizytę w Tulonie. Nawewnątrz zajmowano się gorliwie poprawą stosunków rolniczych. W 1887 ministerjum skarbu objął Wiszniegradzki. W 1891 z powodu głodu, zakazano wywozu zboża za granicę. Ukazem z czerwca 1882 zniesiono podatek pogłówny. W r. 1889 zaprowadzono reformę zarządu gminnego. W maju 1889 † hr. Tołstoj, a ministrem spraw wewnętrznych został radca tajny Durnowo. W r. 1890 ograniczono pracę dzieci i kobiet w fabrykach. W 1892 miejsce Wyszniegradzkiego w ministerjum skarbu zajął Witte, który swoją rozumną gospodarką poprawił znacznie stan finansów. Minister oświaty Delanow, wydał kilka rozporządzeń ograniczających wstęp do gimnazjów i samorząd uniwersytetów. W 1887 wybuchły rozruchy studenckie w Moskwie, Odesie, Charkowie, Kazaniu i Petersburgu, gdzie uniwersytety zamknięto, 29 października 1888 nastąpiło straszne wykolejenie pociągu i cudowne ocalenie cesarskiej rodziny pod Borkami. Minister komunikacji admirał Possjet otrzymał dymisję. W 1885 wyszedł ukaz zabraniający Polakom nabywania ziemi w 10 gubernjach zachodnich. W prowincjach Nadbałtyckich dążono stale do zniesienia wyłączności niemieckiej. 1 listopada 1894 † po ciężkiej chorobie cesarz Aleksander III w Liwadji, a na tron wstąpił panujący obecnie Najjaśniejszy Pan *Mikołaj II* (ob.). W 1895 † minister Giers, a miejsce jego zajął książę Łobanow Rostowski. Na pierwszy plan wysunęła się polityka na Wschodzie azjatyckim. W 1896 zawarła traktat z Chinami, pozwalający na przeprowadzenie kolei Syberyjskiej do Mandżurji. Dnia 26 maja 1896 odbyła się uroczysta koronacja w Moskwie. W sierpniu 1896 † książę Łobanow Rostowski, i ministerjum spraw zewnętrznych objął hr. Murawjew (styczeń 1897). Wpływ rosyjski w Azji wzrastał stale 28 marca 1898 zawarto z Chinami traktat, którego mocą objęto w posiadanie Port Artur i wyspę Talienwan. Od Korei otrzymano wyspę Deer w porcie Fuzan. Koleje azjatyckie budowano dalej. W Europie dążono do pokoju, czego dowodem była zwłaszcza z inicjatywy Najjaśniejszego Pana konferencja w Hadze (1899). W grudniu 1899 r. otwarto drogę żelazną z Portu Artura do Mukdenu. W kwietniu 1901 r. przybył do Petersburga francuski minister spraw zagranicznych Delcassé. Wybuch powstania bokserów w Chinach spowodował Rosję wraz z innemi państwami do czynnej interwencji i do czasowego zajęcia Mandżurji, którą 1902 oddano Chinom. W Persji założono bank rosyjsko-perski i udzielono Persji pożyczki, która ma pokryć wszystkie dawne zobowiązania państwa perskiego. W 1902 Najjaśniejszy Pan odwiedził powtórnie Francję, Na wewnątrz zajmują przedewszystkiem dwa problematy: kwestja reformy ziemstw i kwestja reformy oświaty w duchu antyklasycznym. Po śmierci ministra Bogolepowa objął ministerjum oświaty jenerał Wannowski, który ograniczył w gimnazjach języki starożytne i zrównał do pewnego stopnia szkoły realne z gimnazjami klasycznemi. Reformy uniwersytetu wywołały rozruchy studenckie, które stłumiono. Wydelegowano komisje do opracowania reform deportacji na Syberję, do uregulowania stosunków pomiędzy robotnikami a fabrykantami, do podniesienia rolnictwa etc. W kwietniu 1902 roku, po śmierci ministra spraw wewnętrznych Sipiagina, ministrem spraw wewnętrznych mianowano senatora Plewego, ministrem oświaty na miejsce jenerała Wannowskiego został b. kurator okręgu warszawskiego, wiceminister Zenger. W maju 1902 roku przybył do Petersburga prezydent rzeczypospolitej francuskiej Loubet, przyjmowany bardzo gorąco. W czerwcu 1902 roku przybył do Petersburga książę Ferdynand bulgarski. W kwietniu zaciągnięto pożyczkę w Berlinie, którą pokryto 10-krotnie. Zrobiono kroki co do bliższego złączenia Finlandji z całością państwa (ob. Finlandja). Z dzieł historycznych najważniejsze są źródła: „Połnoje sobranije russkich letopisej“ (9 t., Petersburg, 1843—62); „Akty istoriczeskie“ (5 t., tamże, 1841—2); „Dopołnenie“ (6 t., tamże, 1843—57); „Akty otnosiaszczijesia k istorii južnoj i zapadnoj Rossii“ (t. 1—4, tamże, 1863); Turgeniewa „Akty istoriczeskie, otnosiaszczijesia k Rossii, izwleczennyje iz inostrannych archiwow i bibliotek“ (2 t. i 1 t. „Dopołnenij,“ tamże, 1841, 42 i 1851); „Razriady dworcowyje“ (4 t., tamże, 1850—55), „Sobranie gosudarstwennych gramot i dogoworow,“ staraniem kanclerza Rumiancowa (4 t., Moskwa, 1813—28) i in. Z opracowań ważniejsze, z prac dawniejszych: Herbersteina, Müllera, Szczerbatowa, Coxe'a, Le Clerca, Levesque'a, Schlözera; z nowszych: Ewersa „Geschichte der Russen“ (t. 1, Dorpat, 1816); Wichmanna „Chronologische Uebersicht der russ. Geschichte von Peter's d. Gr. Geburt an“ (2 t., Lipsk, 1821—25); Strahla i Hermanna „Geschichte von Russland“ (t. 1—5, Hamburg, 1832—52); Turgeniewa „La Russie et les Russes“ (3 t., Paryż, 1847). Z opracowań w języku rosyjskim najważniejsze: Karamzina „Istorja gosudarstwa Rossijskago“ (doprowadzona do 1612); Polewoja „Istorija russkago naroda,“ Ustriałowa „Russkaja istorija,“ Sołowjewa „Istorija Rossii“ (Moskwa, 1857—79, t. 29); Bestużewa Riumina, Iłowajskiego, Rambaud „Histoire de la Russie“ (Paryż, 1878); Kostomarowa i in. Nad pojedyńczemi epokami dziejów **R.** pracowali: Ewers, Frähn, Rafn, Kunik, Krug, Pogodin, Kawelin, Aksakow, Iłowajski, Szczebalski, Szczapow, Kostomarow, Bielajew, Semewski, Pawłow. Nadto: Schmeidler „Das Russische Reich unter Alexan-

der II“ (Berlin, 1878); J. Eckardt „Von Nicolaus I bis Alexander III“ (Lipsk, 1881); Thun „Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland“ (1883); Bodenstedt „Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen“ (2 wyd., Berlin, 1855, t. 2); Greene „The Russian army and its campaigns in Turkey 1877—78“ (Londyn, 1880); Kuropatkin „Kritische Rückblicke auf den russisch-türkischen Krieg“ (1885—87); Jagwitz „Von Plewna bis Adrianopel“ (1880); Lanin „Russische Zustände“ (1892); „Wsia Rossija“ (Petersburg, 1895); F. Moos „Die Finanzen Russlands“ (1896); Combes de Lestrade „La Russie économique et social à l'avenement de Nicolai II“ (1896); Kleinschmidt „Drei Jahrhunderte russischer Geschichte, 1598—1898“ (Berlin, 1898). Ob. Rosyjska literatura, sztuka, język, Rosyjsko-turecka wojna, Rosyjsko-niemiecka wojna.

Roskoff Jerzy Gustaw, teolog protestancki, * 1814 w Preszburgu, kształcił się w Halli, w 1850 został profesorem teologicznego fakultetu w Wiedniu. Napisał: „Die hebräischen Altertümer in Briefen“ (Wiedeń, 1857); „Die Simsonsage und der Heraklesmythus“ (Lipsk, 1860); „Geschichte des Teufels“ (1869, t. 2); „Das Religionswesen der rohesten Naturvölker“ (1880).

Roskolnicy, ob. Rozkolnicy.

Rosław, miasto powiatowe gub. Smoleńskiej, nad rz. Ostrą, ma 11,000 miesz., fabryki i zakłady przemysłowe, przez Rygę prowadzi handel zbożem, konopiami, skórami, łojem i tytuniem. Do Rosji przyłączony został w r. 1686. — *Rosławski powiat* ma na przestrzeni 5,502 wiorst kw. około 118,000 miesz.; w powiecie znajdują się huty szklane, wyrabiające rocznie za 253,000 rubli.

Rosmin, jezioro w W. Ks. Poznańskiem, pow. Wyrzyskim, po lewej stronie rzeki Łobzonki położone.

Rosmini Karol, znakomity pisarz włoski, * 1758 w Roveredo, † 1827 w Medjolanie. Po pierwszych nieznacznych próbach literackich zasłynął we Włoszech szeregiem biografji dawnych i nowszych pisarzów, jak Owidjusza (2 t., Ferara, 1792); Krzysztofa Baretti (1792); Seneki (Roveredo, 1795); „Memoire sulla vita e sugli studji di Clemente Baroni Cavalcabo“ (Roveredo, 1798); „Vita di Giov. Batt. Guarino Veronese“ (3 t., Brescia, 1801) i t. d. Najznakomitszem wszakże dziełem **R.** jest „Storia di Milano“ (4 t., Medjolan, 1820), doprowadzona do r. 1535.

Rosmini-Serbati Antoni, filozof włoski, * 1797 w Roveredo w Tyrolu, † 1855, kształcił się w uniwersytecie padewskim, następnie został księdzem, 1848 podczas rządów liberalnego ministerjum papieskiego (Rossi) był ministrem oświaty, lecz po wybuchu rewolucji w Rzymie ustąpił z tego stanowiska. Napisał: „Nuovo saggio sull'origine delle idee“ (3 t., Medjolan, 6 wyd., 1876); „Filosofia del diritto“ (1844). Zbiorowe wydanie dzieł jego wyszło w Medjolanie (tomów 17, 1842 — 44); nadto „Opere postume“ (5 t., Turyn, 1859 — 74). Por. Paoli „Della vita di A. R.“ (2 t., 1880—84); Werner „R. und seine Schule“ (Wiedeń, 1884); Lockhardt „Life of A. R.“ (2 wyd., 2 t., Londyn, 1886).

Rosner Antoni, lekarz, * 1831 w Tarnowie, † 1896 roku, studjował filozofję, następnie medycynę w Wiedniu i był tam lekarzem szpitalnym, w roku 1862 osiadł w Krakowie i został docentem chorób skórnych, 1867 profesorem i dyrektorem kliniki chorób skórnych i wenerycznych. Ogłosił: „Ergebnisse der Impfung mit syphilitischen Secreten“ (1862); „Krótki opis nieoznaczonej wysypki pęcherzykowej;“ „Uwagi nad znaczeniem przypadków późnej kiły“ (1868) i in.

Rosny Leon, de..., etnograf i orjentalista francuski, * 1837 r. w Loss (depart. Nord). Ukończywszy szkołę języków wschodnich, został 1863 profesorem języka japońskiego przy bibljotece cesarskiej, a 1868 r. dragomanem przy poselstwie japońskiem w Paryżu i towarzyszył takowemu do Holandji, Anglji i Rosji. Używany następnie do rozmaitych misji uczonych, otrzymał w roku 1868 katedrę języka japońskiego przy nowo utworzonej specjalnej szkole języków wschodnich. **R.** jest założycielem towarzystwa etnograficznego amerykańskiego i orjentalnego. Niektóre z prac **R.** były uwieńczone nagrodami akademji zagranicznych. Ważniejsze z nich są: „Introduction à l'étude de la langue japonaise“ (Paryż, 1856); „Aperçu général des langues sémitiques et de leur histoire“ (Paryż, 1858); „Dictionnaire japonais-français-anglais“ (zeszyt I, Paryż, 1858); „Dictionnaire des signes idéographiques de la Chine etc.“ (5 części, Paryż, 1864—67); „Vocabulaire chinois, coréenne, aino“ (1867); „Varietés orientales, historiques, géographiques etc.“ (Paryż, 1868); „Les écritures figuratives et hieroglyphiques des differents peuples“ (2 wyd., 1870); „Guide de la conversation japonaise“ (3 wyd., 1883); „Les peuples de l'Indo-Chine“ (1874); „Les peuples orientaux, connus des anciens Chinois“ (1882); „Les populations danubiennes“ (1882—85, z atlasem); „Le pay des dix milles lacs“ (obrazy podróży po Finlandji 1886) i in.

Rosny J. H., pod tym nazwiskiem piszą i wydają dwaj bracia Rosny powieści, które długi czas były uważane za dzieła jednej osoby. Napisali: „Nell Horn,“ „Bilatéral,“ „More Fane,“ „L'immolation,“ „Le Fernute,“ „Les Corneilles,“ „Daniel Valgraive,“ „Les Xipéhuz,“ „Le Cataclysme,“ „Vamireh,“ „Eyrimah,“ „Les profondeurs de Kyamo,“ „La légende sceptique,“ „Un autre monde,“ „L'indompté Renouveau,“ „L'impérieuse bonté,“ „Ames perdus“ „La Charpente“ „La Fauve“ „Une reine.“

Rosny starszy.

Rosocha, *rokwa, socha, widłak*, w języku leśniczym drzewo, które rozrasta się w pewnej wysokości od ziemi na dwie główne odnogi.

Rosochate kościelne, wieś w gub. Łomżyńskiej, pow. Ostrołęckim, nad Brokiem, ma starożytny gotycki kościół parafjalny, jeden z pięknych zabytków budwnictwa XV wieku.

Rosolecki Łukasz, Pijar, * 1697 w Łęczyckiem, † 1752; nauczyciel w rozmaitych kolegjach, kaznodzieja katedry wileńskiej, wiceprowincjał, w końcu rektor domu wileńskiego. Oprócz wielu kazań i dzieł treści religijnej napisał: „Historia familiae Tyskieviciae, Lithuanorum vetustissimae et clarissimae."

Rosolis (z łac. *ros solis*), nazwa ulubionego niegdyś likieru, ob. Rosiczka.

Rosołowski Stanisław, poeta polski, * 1797 w miasteczku Różana, gub. Grodzieńskiej, † 1855; poświęcał się naukom lekarskim w Wilnie, gdzie otrzymawszy stopień doktora medycyny, zajmował się z wielkiem powodzeniem praktyką lekarską, pracując obok tego gorliwie na polu literackiem, jako wzorowy tłómacz nowoczesnych poetów zagranicznych, oraz jako oryginalny poeta polski. Prace swe umieszczał w czasopismach: „Dzieje dobroczynności;" „Pamiętnik Warszawski;" „Tygodnik Wileński," „Biruta," „Znicz," „Radegast" i t. d.

Rosomak *(Gulo)*, rodzaj ssących drapieżnych, zaliczany bądź do rzędu niedźwiedziowatych, bądź też do łasicowatych. Ciało jego jest grube, na krótkich nogach, z ogonem krótkim, mocno kiściastym; nogi pięciopalcowe, prawie nastopne, z włosistemi podeszwami, pysk ostry, konchy uszne krótkie, zaokrąglone. Z uzębienia zbliżone są do łasic, z obyczajów i ruchów do borsuków. Na zdobycz polują

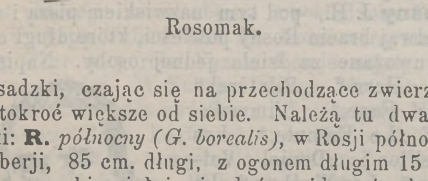

Rosomak.

z zasadzki, czając się na przechodzące zwierzęta, częstokroć większe od siebie. Należą tu dwa gatunki: **R.** *północny (G. borealis)*, w Rosji północnej i Syberji, 85 cm. długi, z ogonem długim 15 cm., 45 cm. wysoki, miał się niegdyś znajdować w lasach litewskich, karmi się głównie myszami i tępi lemiagi; wdziera się do chat Lapończyków i podobno wygrzebuje zwłoki; **R.** *amerykański (G. fuscus)*, barwy bledszej od poprzedniego. Futra obu, zwane *karkaju*, są trwałe, ciepłe i dosyć kosztowne. Gatunek kopalny *G. spelaeus*, znajdowany w jaskiniach Europy środkowej, jest prawdopodobnie identyczny z **R.** północnym.

Rososzyckie albo **Rosocha starostwo,** niegrodowe, było położone w województwie Mińskiem, pow. Rzeczyckim. Według metryk litewskich powstało 1582 z dawniejszego starostwa Czeczerskiego, przez wydzielenie z niego wskutek dekretu bojarów Rzeczyckich dwu posiadłości Rosoczy i Mierkołowicz, do których następnie dodano Hłyboczyce i Jackowszczyznę, a Mierkołowicze oderwano. Do r. 1762 były te dobra narodowe w posiadaniu Ujejskich, Judyckich, Tyszkiewiczów, Wrocińskich, Wirpszów, Zawiszów, Sołtanów, Sapiehów, a wreszcie z mocy przywileju króla Augusta III z dnia 29 października 1762 Jerzy Wirpsza ustąpił tego starostwa Michałowi i Elżbiecie z Pruszanowskich Skarynom, którzy z niego opłacali kwarty złp. 226 gr. 11, a hyberny złp. 22. Od dnia 16 września 1772 przeszło pod panowanie rosyjskie.

Rosół, ob. Mięso.

Rospuda, dwa jeziora w gub. Suwalskiej, pow. Augustowskim: pierwsze w dobrach Motule, zajmuje 1,303 morgów przestrzeni, głębokości ma 56 stóp; drugie w dobrach **R.,** zajmuje 150 morgów. Oba obfitują w ryby.

Ross i Cromarty, dwa w jedno połączone hrabstwa w północnej Szkocji, między morzem Północnem a cieśniną Minch oceanu Atlantyckiego, która oddziela część lądową hrabstwa od należącej do niego wyspy Lewis, obejmuje 8159,7 klm. kw. z ludnością 80,000 głów. **R.** z grupą północną Hebrydzkich wysp większą część hrabstwa zajmuje. Miastem głównem jest Dingwall. Czwarta część ludności mówi wyłącznie po walijsku i nie zna języka angielskiego.

Ross sir Jan, żeglarz angielski, * 1777 w Wigotownshire w Szkocji, † 1856. Wstąpił do służby morskiej 1786, odznaczył się w wojnach z Francją, a 1818 przedsięwziął z polecenia rządu bezskuteczną wyprawę celem odkrycia przejścia północno-zachodniego w stronach podbiegunowych. Potem dowodził drugą podbiegunową wyprawą 1829—33, w której odkrył półwysep Boothia-Felix i biegun magnetyczny. Podróż tę opisał w dziele: „Narrative of a second voyage in search of a North-West-Passage" (1834). W r. 1850 udał się celem odszukania Franklina w trzecią podróż podbiegunową, z której powrócił 1851. Podczas swej nieobecności mianowany został kontradmirałem. Z pism jego wymieniamy jeszcze: „A treatise on navigation by steam" (2 wyd., 1837) i „Rear admiral Sir John Franklin, a narrative" (1855).

Ross sir James Clark, synowiec poprz., również żeglarz, * 1800 w Balsorroch, w Szkocji, † 1862 w Aylesbury. Towarzyszył stryjowi swemu 1829 w drugiej jego wyprawie do bieguna północnego, a sam w r. 1839—43 odbył podróż do bieguna południowego, podczas której odkrył 11 stycznia 1841 ziemię położoną pod 70° 47′ szer. połud. i 172° 36′ długości wschodniej i zajął ją imieniem królowej Wiktorji w poczet angielskich posiadłości, a 2 lutego dotarł do 78° 4′ szer. południowej. Pod ko-

niec 1841—42 i w 1842—43 przedsiębrał jeszcze wycieczki do krain południowych podbiegunowych, celem badań magnetycznych i geograficznych, ale te do pożądanego nie doprowadziły rezultatu. Podróż tę opisał w dziele: „Voyage of discovery and research in the Southern and Antarctic Seas“ (2 t., 1846). W latach 1848—49 dowodził bezskuteczną wyprawą celem odszukania Franklina. W r. 1856 otrzymał stopień kontradmirała.

Ross Ludwik, filolog i archeolog niemiecki, * 1806 w Horst w Holsztynie, od r. 1833—43 konserwator i profesor archeologji w Grecji, od 1844 profesor w Halli, zakończył życie samobójstwem 1859. Celniejsze jego prace są: „Handbuch der Archäologie der Kunst“ (Ateny, 1841); „Inscriptiones Graecae ineditae“ (3 zesz., 1834—45); „Reisen auf den griech. Inseln“ (4 tomy, Halla, 1852); „Griech. Königsreisen“ (2 t., Halla, 1848); „Die Demen von Attika“ (tamże, 1846); „Archäolog. Aufsätze“ (2 t., Lipsk, 1855 — 61); „Reisen und Reiserouten in Griechenland“ (Berlin, 1841) i wiele innych.

Rossa, rzeka w pow. Wołkowyskim, gub. Grodzieńskiej; wypływa z błot niedaleko miasteczka Porozowa i płynie w kierunku północnym o 3 wiorsty na zachód m. Wołkowyska, poczem naprzeciwko wsi Dubno wpada z lewego brzegu do Niemna. Długa około 100 wiorst, szeroka od 4 do 8 sążni, głęboka letnią porą od 1 do 2½ stóp, dno ma po większej części błotniste.

Rossbach, wieś w pruskiej regencji i okręgu Merseburskim, liczy 650 miesz; pamiętna jest walnem zwycięstwem, odniesionem w czasie Siedmioletniej wojny 5 listopada 1757 przez Fryderyka II nad połączonemi wojskami Francuzów, pod dowództwem Soubise'a i wojskami rzeszy niemieckiej, dowodzonemi przez księcia Sax-Hildburghausen. Por. Goltz „Rossbach und Jena“ (1883).

Rossbach August, filolog i archeolog, * 1823 w Schmalkalden, kształcił się w Lipsku i Marburgu, 1854 został profesorem filologji i archeologji w Tubindze, 1856 we Wrocławiu. Napisał: „Griechische Harmonik und Melopöie“ (1886); „Allgemeine Theorie der griechischen Metrik“ (1888); „Untersuchungen über die römische Ehe“ (Sztutgard, 1853); „Römische Hochzeits-und Ehedenkmäler“ (Lipsk, 1871).

Rosse William Parsons, hrabia, astronom i optyk, aż do śmierci ojca mający tytuł lorda Oxmanstown, * 1800 w Mankstown w Irlandji, † 1867; po ukończeniu nauk w Dublinie i Oksfordzie, był wybrany do parlamentu, a w r. 1845 został parem Irlandji. W r. 1826 w majętności swojej Personstown założył znakomite obserwatorjum, dla którego narzędzia pod własnym dozorem kazał sporządzać. Najważniejszem z tych narzędzi jest olbrzymi teleskop, zbudowany 1845 r., którego zwierciadło przedmiotowe o odległości ogniskowej 16 m. i o średnicy otworu 1,8 m. kosztowało 12,000 funt. szt. Przy pomocy tego narzędzia **R.** rozwiązał wiele mgławic (ob.) na zbiorowiska gwiazd. W r. 1849 został prezesem *Royal Society* w Londynie, a 1862 kanclerzem uniwersytetu dublińskiego. Zasłużył się także silną zabiegliwością koło ulżenia nędzy klas roboczych w Irlandji. Ogłosił: „A few words on the relation of landlord and tenant in Ireland“ (1866) i in.—Syn jego *Lawrence Portons,* * 1840 utrzymuje obserwatorjum ojca i sam zajmuje się badaniem mgławic, oraz oznaczaniem ciepła dochodzącego do ziemi od księżyca.

Rosseeuw Saint-Hilaire Eugenjusz Franciszek Achilles, pisarz francuski, * 1802 w Paryżu, † 1889 r., 1829 został nauczycielem historji w liceum Ludwika IV, 1838 profesorem historji starożytnej na fakultecie literackim w Paryżu, 1872 r. członkiem akademji. Napisał romans historyczny „Rienzi et les Colonna“ (1825, t. 2); następnie „Etudes sur l'origine de la langue et des romances espagnoles“ (1839); „Histoire d'Espagne depuis les premiers temps historiques jusqu'à la mort de Ferdinand II“ (1844—79, t. 14); „Etudes religieuses et littéraires“ (1863); „Légendes d'Alsace“ (3 wyd., 1872 i 1873); „La délivrance“ (1871); „La princesse des Ursin“ (1875); „Etudes sur l'ancien Testament“ (1884) i in.

Rossel Ludwik Nataniel, oficer francuski, delegowany Komuny paryskiej, * 1844 w Saint-Briene (departam. Côtes-du-Nord). Ukończywszy świetnie szkołę inżynierji, wstąpił do wojska i 1870 został kapitanem. Artykułami swemi o wojskowości w dzienniku *Temps* zwrócił na się powszechną uwagę, jako też skreśleniem planu obrony Francji po bitwie wisemburskiej. Umieszczony w sztabie generała Coffinières, komendanta Metzu, pracował podczas oblężenia tejże twierdzy nad uorganizowaniem spisku przeciw Bazaine'owi. Aresztowany z tego powodu, poszedł po poddaniu Metzu w niewolę niemiecką, ale potrafił ocalić się ucieczką i mianowany był przez Gambettę pułkownikiem inżynierji, a potem objął główny kierunek obozu w Nevers. Po wybuchu powstania 18 marca 1871 mianowany dyrektorem inżynierji, był potem szefem sztabu gener. Cluseret i na jego miejsce delegowanym wojskowym Komuny. Kierując obroną Paryża, okazał **R.** wiele energji i niepospolite zdolności wojskowe. Zamierzając podobno zwalić rząd Komuny, został aresztowany, ale uciekł z więzienia. Po zdobyciu Paryża przez Wersalczyków, odkryty przez policję i stawiony przed sąd wojenny, skazany został na śmierć (mimo licznych protekcji domagających się łaski) i rozstrzelany w Satory 28 listopada 1871 r. Egzekucja ta wywołała silne wrażenie i agitacje na prowincji.—I. Amigues p. t.: „Papiers posthumes“ (Paryż, 1871) ogłosił wybór pism jego.

Rossel Wirgiljusz, szwajc. historyk literatury i prawnik, * 1858 w Tramolinie (Jura), od 1883 prof. prawa fran. w Bernie; np.: „Histoire littéraire de la Suisse romande“ (1889—1891, t. 2); poezje: „Chants perdus“ (1881); „Nature“ (1885);

„Poèmes suisses“ (1892), powieść: „La seconde jeunesse“ (1888), również dzieła prawnicze.

Rosselius Annibal, teolog, profesor akademji krakowskiej, rodem z Kalabrji, Franciszkanin, † 1542 w Krakowie. Z prac jego, najważniejszem jest dzieło treści teologiczno-filozoficznej, p. t.: „Pymander Mercurii Trismegisti“ (6 t., Kraków, 1585—90).

Rossetti Gabrjel, poeta i uczony włoski, * roku 1783, † 1854 w Londynie, był konserwatorem królewskiego muzeum w Neapolu, w 1820 opiewał czyny powstania, a jego wspaniały hymn na d. 9 maja „Sei pur bela con gli astri sul crine“ śpiewany był przez całe Włochy południowe. Po powrocie reakcji szukał schronienia na statku angielskim, 1824 osiadł w Londynie, gdzie napisał wielki komentarz do „Divina Commedia Dantego“ (1826 27, t. 2). Nadto ogłosił: „Sulle spirito antipapale“ (1830). W r. 1831 mianowany był profesorem literatury włoskiej w kolegjum królewskiem i ogłosił: „Il mistere dell'amore platonico o suelato“ (1840, t. 3); „La Beatrice di Dante“ (1852, t. 3). Zbiorowe wydanie jego poezji „Poesie di Gabr. **R.**“ (Florencja, 1861) wydał Carducci.

Rossetti Dante Gabrjel, poeta malarz angielski syn *Gabrjela Rossetti*, znanego komentatora „Komedji Boskiej“ Dante'go, * 1828 w Londynie, † 1882 r. Odebrawszy staranne wykształcenie artystyczne, wykonał wiele pięknych ilustracji do poetów angielskich, a między innemi do poezji Tennysona (1857), do klechd „Goblin market“ (1862) i „The prince's progress“ (1866) swej siostry *Krystyny Rossetti*. Jako malarz należy **R.** do tak zwanej *szkoły prerafaelickiej*, (ob. Prerafaelici), założonej przez Ruskina (ob.), która postawiła sobie za zadanie: prawdę i naturalność jednoczyć z duchem artystyczno-poetycznym. Oprócz tego zasłużył się **R.** jako wyborny tłómacz poetów staro-włoskich. Owocem pracy jego w tym kierunku są: „Early Italien poets, from Ciullo D'Alcama to Dante“ (1861) i „Translation of Dante's Vita Nuova“ (1866). Wielki też zyskał rozgłos swemi „Poems“ (Londyn, 1870), odznaczającemi się plastyczną pięknością formy, siłą i melodją języka, oraz pewnym pociągiem do mistycyzmu, połączonego wszakże ze zmysłowością. W poezjach tych traktuje **R.** z wielkiem upodobaniem, jako też śmiałością, żywioł erotyczny od najidealniejszego platonizmu począwszy aż do zmysłowej rzeczywistości. Z tego powodu należy **R.** do tak zwanej *szkoły nalotnej*.—Brat jego *Wiliam Michał* napisał jego biografję p. t.: „D. G. R. as designer and writer“ (1890). Por. także Caine „Recollections of D. G. R.;“ Sizeranne. „Malarstwo współczesne w Anglji.“

Rossetti Wiljam Michał, krytyk angielski, * 1829 w Londynie, brat poprzedniego, o 1845 był urzędnikiem podatkowym tamże. Poświęcał się dziennikarstwu, oddzielnie zaś ogłosił: „Dante's comedy: the Hell“ (1865); „Criticism on Swinburn's poems and ballads“ (1866); „Fine art, chiefly contemporary“ (1867); „Lives of famous poets“ (1878); „Early Italian courtesy books“ (1869, w „Early English Text Society“).

Rossetti Konstanty, poeta i patrjota rumuński, * 1816 w Bukareszcie, służył 1834—37 w wojsku, następnie oddał się piśmiennictwu. Przekładał utwory Byrona, Woltera i Lamartina, w 1840 r. ogłosił tom poezji oryginalnych, w r. 1846 założył księgarnię. Jako członek komitetu rewolucyjnego aresztowany w 1846, oswobodzonym został przez lud. Następnie był naczelnikiem policji w Bukareszcie, a potem ministrem spraw wewnętrznych. W tymże czasie wydawał gazetę demokratyczną. Jako członek poselstwa, które przyniosło Fuadowi paszy znany protest, został aresztowany. Oswobodzony dzięki usiłowaniom swej żony, po zwycięstwie reakcji 1860 uszedł do Paryża, gdzie na polu publicystyki bronił spraw swego stronnictwa. Po powrocie 1861 był ministrem oświaty w Jasach, następnie prezydentem izby deputowanych. W roku 1881—82 był ministrem spraw wewnętrznych w gabinecie Bratianu.

Rosshirt Konrad Franciszek, znakomity prawnik, * 1793 w Oberscheinfeld pod Bambergiem, gdzie † 1873, profesor w Erlangen, od 1828 w Heidelbergu. Z prac naukowych na szczególną zasługują wzmiankę: „Geschichte und System des deutschen Strafrechts“ (3 cz., Sztutgard, 1838—39); „Gemeines deutsches Civilrecht“ (3 cz., Heidelberg, 1840—41); „Dogmengeschichte des Civilrechts“ (tamże, 1853); „Lehrbuch des Kirchenrechts“ 3 wyd., Szaffuza, 1856—58); „Kanonisches Reht“ (tamże, 1856—58); „Die Lehre von den Vermächtnissen“ (1835, t. 2).

Rosshirt Eugenjusz, brat poprz., zasłużony medyk, * 1795, † 1872, kształcił się w Würzburgu, praktykował w Bambergu, a od r. 1833 był profesorem i dyrektorem instytutu położniczego w Erlangen. Ogłosił: „Die Anzeigen zu den geburtshülflichen Operationen“ (1835); „Lehrbuch der Geburtshilfe“ i in.

Rossi, *Azarja de...*, znany także pod nazwą *Bonajuto*, jeden z najuczeńszych Żydów swego czasu, * około 1513 w Mantui, wsławił się głównie jako autor dzieła: „Meor Enajim,“ t. j. „Światło oczu“ (najnowsze wydanie: Wiedeń, 1829), w którem obok kwestji teologicznych traktuje także o niektórych zjawiskach przyrody, jak np. o trzęsieniu ziemi w Ferrarze, zaszłem 18 listopada 1571.

Rossi Pellegrino, hrabia, uczony prawnik i mąż stanu, * 1787 w Carrara. Po ukończeniu studjów prawnych w Bolonji był naprzód adwokatem, potem profesorem prawa w Bolonji, od 1819 w Genewie, a od 1835 profesorem prawa konstytucyjnego w szkole prawnej w Paryżu; 1839 r. mianowany był przez Ludwika Filipa, króla Francuzów, parem, 1840 r. radcą stanu i 1845 posłem w Rzymie. Po rewolucji Lutowej 1848 r. pozbawiony urzędu, przyobiecał papieżowi Piusowi IX przeprowadzić zupełną reorganizację Państwa Kościel-

nego bez żadnych gwałtów i obcej pomocy i został 18 września 1848 ministrem spraw wewnętrznych, policji i finansów. Naraziwszy się stronnictwu rewolucyjnemu, został zabity 15 listopada 1848 r., a śmierć jego była hasłem do rewolucji i ucieczki papieża z Rzymu. Z dzieł **R.** wymieniamy: „Traité de droit pénal“ (3 t., Paryż, 1829) i „Cours d'économie politique“ (Paryż, 1840 i 46).

Rossi Jan Chrzciciel, archeolog i epigrafista włoski, * 1822 w Rzymie, † 1894. Ukończywszy studja w kolegjum rzymskiem, wcześnie już dał się poznać z wielu wybornych rozpraw epigraficznych. Za przedmiot swych badań wziął głównie IV, V i VI stulecia po Chr. Głośną sławę pozyskał swemi odkryciami w katakumbach, a mianowicie odkryciem cmentarza św. Kaliksta (obejmującego groby biskupów rzymskich czyli papieżów od Aleksandra Sewera do Konstantyna). Zastosowaniem nowej metody on pierwszy zaczął objaśniać historję chrystjanizmu za pośrednictwem archeologji. Owocem studjów jego są dwa wielce ważne dzieła: „Inscriptiones christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores“ (t. I, Rzym, 1857—61) i „Roma Sotteranea“ (Rzym, 1874 sq.). W 1867 został **R.** członkiem paryskiej akademji napisów. **R.** wydawał „Bulletins di archeologia christiana“ i był profesorem uniwersytetu rzymskiego. Por. Baumgarten „Giovanni Battista de Rossi“ (Kolonja, 1892).

Rossi Ernest, aktor włoski, * 1827 w Livorno, † 1896 w Pescara, studjował prawo w Pizie, następnie wstąpił do szkoły dramatycznej Gustawa Modeny i zaczął występować w Medjolanie i Turynie. W r. 1853 przybył do Paryża z panią Ristori, następnie występował w Wiedniu, a wróciwszy do Włoch, objął dyrekcję utworzonej przez siebie trupy dramatycznej i rozpoczął z nią wędrówkę po Europie. Repertuar jego obejmuje głównie Szekspira, sam przedstawia główne role. W Warszawie występował z wielkim powodzeniem 1877 i 78, we Lwowie 1879. Gra jego zaleca się prawdą i sumiennem wystudjowaniem. Jest też autorem kilku słabych utworów dramatycznych, jak „Adele“ (dla Ristori) i napisał: „Studii drammatici“ (Florencja, 1885) i autobiografję „Quarant'anni di vita artistica“ (Medjolan, 1887—88, t. 2).

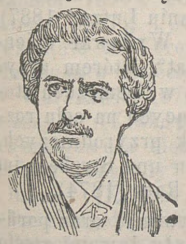

Rossi Ernest.

Rossi (hrabina), nazwisko słynnej śpiewaczki Henryki *Sontag* (ob.).

Rossignol Jan Piotr, archeolog francuski, * 1804 w Sarlat (dep. Dordogne). Początkowo nauczyciel liceum Charlemagne, został 1845 zastępcą Boissonade'a w Collège de France i 1853 członkiem akademji napisów. Celniejsze jego prace są: „Tetralogie de l'orateur“ (1833); „Recherches sur les classes ouvrières et les classes bourgeoises de l'antiquité“ (1838); „Virgil et Constantin le Grand“ (1846); „Sur le métal, que les anciens appelaient orichalque“ (1862); „Les métaux dans l'antiquité“ (1863) i t. d. oprócz tego umieszczał **R.** wiele rozpraw w czasopismach naukowych.

Rossini Joachim, znakomity muzyk włoski, * 1792 w Pesaro, w dawniejszem Państwie Kościelnem, † 1868. Rodzice jego byli artystami koczującej trupy: ojciec grywał na waltorni, matka zaś była śpiewaczką drugorzędną. Widząc zdolności muzykalne młodego chłopca, kształcili go na śpiewaka, obznajmiając przytem z teorją muzyczną. Śpiewaniem po kościołach zarabiał na życie. W liceum bolońskiem uczył się kompozycji od Stanisława Mattei; w 19 roku życia dyrygował wykonaniem „Czterech pór roku“ Haydna. Uzyskawszy pomoc znakomitych protektorów, udał się **R.** do Wenecji, gdzie napisał swą pierwszą operę: „La Cambiale di Matrimonio“ (1811). Powodzenie niezmierne komicznej operetki „Pietra del Paragone“ (1812, grana w Warszawie przez włos. śpiew. 1867), zjednało mu wielki rozgłos, który wzmógł się po napisaniu „Tankreda“ (1813, w Warszawie, 1818). Odtąd rok po roku zjawiały się znakomitej wartości partycje, jak „Italiana in Algieri“ (Włoszka w Algierze, 1813, w Warszawie, 1819); „Il Turco in Italia“ (Turek we Włoszech, 1814, w Warszawie, 1824); „Elisabetta“ (1815); „Il Barbiero da Seviglia“ niezrównane arcydzieło komicznej muzyki 1816, w Warszawie, 1825); „Otello“ (1816, w Warszawie, 1828); „Cenercutola“ (Kopciuszek, 1817, w Warszawie, 1829); „Gazza ladra“ (Sroka złodziej, 1817, w Warszawie, 1825); „Semiramida“ (1823). Osiadłszy 1824 w Paryżu, zaczął pisać dla sceny francuskiej i, uwzględniając wymagania tamtejszej publiczności, zaczął staranniej opracowywać swe opery pod względem zgodności muzyki z podłożonym pod nią tekstem i charakterystyki ogólnej przedmiotu: „Le Siège de Corinth (oblężenie Koryntu, 1827); „Mose in Egitto“ (1827) i „Le Comte Ory“ (1828, w Warszawie, 1830) są owocami tego zwrotu, którego koroną jest nieśmiertelny: „Guillaume Tell“ (Wilhelm Tell, 1829, a u nas wystawiany w przerobieniu pod zmienionym tyt. „Carlo il Temerario“). Utraciwszy w skutek wypadków 1830 pensję 20,000 fr. i miejsce inspektora śpiewu we Francji, usunął się w 1836 do Bolonji, gdzie w bezczynności zupełnej pędził życie śród nagromadzonych bogactw. Raz tylko jeden w 1841 wystąpił na widownię ze „Stabat Mater“, napisanem przed ośmiu laty. Utwór ten, znany powszechnie, mimo wielu zalet, nie odpo-

Rossini Joachim.

wiada charakterowi treści. Powodzenie Mayerbeera zniechęcało **R.** do Paryża. „Wrócę tam, gdy Żydzi skończą swój sabat“—odezwał się pewnego razu. Od 1855 mieszkał jednakże stale w Paryżu, ale prócz kilku drobiazgów i kantaty na otwarcie wystawy 1867 nic nie dał poznać publiczności. Ostatniem jego dziełem była wielka „Msza żałobna“, ogłoszona dopiero po śmierci muzyka, przypadłej w 1868. Był to najznakomitszy przedstawiciel włoskiej muzyki w ubiegłem stuleciu, twórca nowej szkoły i mnogich naśladowców (Donizetti, Mercadante, u nas zaś Kurpiński i Mirecki). Pod względem uczucia i bogactwa melodji stoi niżej od Belliniego, ale przewyższa wszystkich włoskich muzyków werwą, dowcipem, prawdą i siłą dramatyczną, zwłaszcza w utworach napisanych dla paryskiej opery. Szczęśliwy ten artysta doczekał się za życia olbrzymiej sławy i uznania (pomnik w 1864 r. w Pesaro, 500 przedstawienie „Wilhelma Tella“ i połączone z niem owacje). Pisali o **R.**: Stendhal „Vie de R.“ (Paryż, 1823 i 54); Escudier (t. 1854); Azavedo „R., sa vie et ses oeuvres“ (t. 1865) i w. in.

Rossitz, ob. Rosice.

Rosslau, miasto w księstwie Anhalt, w okręgu Zerbst, nad Elbą, ma kościół ewang., zamek książęcy, liczne fabryki, 9,000 miesz.

Rössler Emil Franciszek, prawnik niemiecki, * 1815 w Brüx (Moście), † 1864 w Sigmaringen. Po ukończeniu studjów filozoficznych oraz prawnych w Pradze, został tamże suplentem na katedrze prawa cywilnego, 1847 docentem uniwersytetu wiedeńskiego. 1848 zasiadał w parlamencie frankfurckim, należąc do stronnictwa liberalistów i centralistów niemieckich. Mając w skutek tego wzbroniony sobie powrót do Austrji, został docentem historji prawa niemieckiego w Göttingen, skąd 1862 przeniósł się do Sigmaringen, gdzie został mianowany bibljotekarzem książęcym. Wydał: „Amyedinge auf Bauerngütern in dem oester. Kaiserstaate und besonders im Böhmen“ (1842); „Deutsche Rechtsdenikmäler aus Böhmen und Mähren“ (2 t., Praga, 1845 i 52), najważniejsze dzieło **R.**, zawierające: „Das altprager Stadtrecht aus den XIV Jahrhunderte“ i „Die brünner Stadtrechte aus dem XIII und XIV Jahrh.“; „Ueber die Bedeutung und Behandlung der Rechtsgeschichte im Oesterreich“ (1847) i inne.

Rossmann Wilhelm, archeolog i historyk niemiecki, * 1832 w Brunświckiem, studjował najpiew teologję, następnie zwrócił się do historji. W 1856 habilitował się na docenta w Getyndze, od 1860—9 był nauczycielem następcy tronu saskomeiningeńskiego, w 1872 został prof. historji sztuki w Wejmarze, 1873 w Düsseldorf, radcą w zarządzie muzeów drezdeńskich, † 1885. Ogłosił: „Betrachtungen über das Zeitalter der Reformation“ (1858); „Die Makkabäische Erhebung“ (1860); „Die Lage des alten Troja“ (1872), „Vom Gestade der Kyklopen und Sirenen“ (1869, 2 wyd., 1880) i in.

Rossmässler Emil.

Rossmässler Emil Adolf, przyrodnik, * 1806 w Lipsku, † 1867 r. tamże. Pochodził z rodziny, która wydała kilku słynnych miedziorytników; początkowo poświęcał się teologji, lecz przytem zajmował się naukami przyrodniczemi, tak że w 1830 powołany został na profesora historji naturalnej w akademji roluiczej w Tharandt. W 1848 wysłany do parlamentu niemieckiego, należał do lewicy, a za udział w sejmie stutgarckim został uwięziony i utracił miejsce profesorskie. Odtąd osiadł w Lipsku, zajmując się działalnością literacką, gdzie był oraz przewodnikiem gminy niemiecko-katolickiej, Z licznych dzieł jego ważniejsze: „Anleitung zum studium der Thierwelt“ (3 wyd., 1856); „Ikonographie der europäischen Land-und Süsswassermollusken“ (3 t., 1835—1862); „Der Mensch im Spiegel der Natur“ (5 t., 1850—55, 2 wyd., 1868); „Die Geschichte der Erde“ (4 wyd., 1888); „Der Wald“ (1863, 1881); „Die Thiere des Waldes“ (wraz z Brehmem, 1866); „Die Erinnerungen aus Spanien“ (2 t., 1854, 3 wyd., 1875); „Das Süsswasseraquarium“ (1857); „Die Volksbildung“ (1865); „Populäre Vorlesungen aus dem Gebiet der Natur“ (2 t., 1852); „Die vier Jahreszeiten“ (1855, 6 wyd., 1888); „Flora im Winterkleid“ (2 wyd., 1856, w nowem opracowaniu Lutza, 1887); „Das Wasser“ (3 wyd., 1875). Wydawał dziennik popularny „Aus der Heimat“, którem przyczynił się wielce do wywołania w Niemczech stowarzyszeń humboldtowych, mających na celu rozpowszechnianie znajomości nauk przyrodniczych. Autobiografję jego: „Mein Leben und Streben im Verkehr mit der Natur,“ wydał Russ (1874).

Rosso antico, marmur czerwony, oraz porfiryt czerwony, które używane były dawniej często na wyrób rzeźb.

Rossosz, osada w guberuji Siedleckiej, powiecie Bialskim, nad rzeką Zieloną, liczy 1,800 m.

Rossowski Stanisław, poeta, * 1861 w Monasterzyskach, w powiecie Buczackim w Galicji, kształcił się w uniwersytecie lwowskim, utwory liryczne, humorystyczne i nowele zaczął od 1877 pomieszczać w różnych czasopismach, jak w *Kolcach*, *Przeglądzie tygodniowym* i in. Oddzielnie wydał: „Poezje“ (1886 i 1887); „Z teki impresjonisty“ (Lwów, 1893); „Ze ścieżek życia“ (1892), komedję historyczną „Nawojka“ (1901).

Rost August, geolog, † 1856; w latach 1836—39 kierował poszukiwaniami solnemi w południowej części Królestwa Polskiego i wydał w tym przedmiocie: „Beitrag zur Geognosie von Süd-Po-

len“ (Berlin, 1840); „Bohrhäuser der Saline Ciechocinek in Polen“ (tamże, 1843); „O prawdopodobieństwie odkrycia soli i solanek w Królestwie Polskiem“ (Warszawa, 1843) i in.

Rostafiński Józef, botanik, * 1850 w Warszawie, kształcił się w Szkole Głównej warszawskiej, następnie w Jenie, Halli i Strasburgu, gdzie doktoryzował się 1873 i 1874—1876 był tam docentem; w 1876 przeniósł się w tymże charakterze do Krakowa, w 1878 został profesorem botaniki w uniwersytecie jagielońskim i dyrektorem ogrodu botanicznego. Od r. 1877 jest członkiem akademji umiejętności. Za rozprawę ogłoszoną w Brukseli na konkurs „Prodrome d'une monographie des Laminariacées“ (1877) otrzymał złoty medal. Ogłosił: „Versuch eines Systems der Mycetozoen“ (Strasburg, 1873); „Quelques mots sur l'haematococcus lacustris“ (Szerburg, 1873); „Florae polonicae prodromus“ (Berlin, 1873); „Śluzowce“ (Paryż, 1875); „Dodatek pierwszy do monografji śluzowców“ (1876); „O przeobrażeniu i zmianie pokoleń w świecie roślinnym“ (Kraków, 1876); „Beiträge zur Kenntniss der Tange“ (Lipsk, 1876). „Historja rozwoju wydętki korzonkowatej“ (Kraków, 1877); „O podzielności jaja u morszczyków“ (tamże, 1877); „Rzut oka na rodzinę listownic“ (tamże, 1877); „Ueber Botrychium granulatum“ (wspólnie z Woroninem, Lipsk, 1877); „Prawo Malthusa w świecie roślinnym“ (odczyt publiczny w Warszawie, 1879); „Botanika szkolna dla klas niższych“ (Kraków, 1886, wyd. 3, 1896); „Botanika szkolna dla klas wyższych (tamże, 1886); „Ze świata przyrody“ (1887); „Z Algerji, przyroda i ludzie“ (Kraków, 1888); „Wiadomości z historji naturalnej, dla szkół wydziałowych“ (Lwów, 1893); „Początki historji naturalnej“ (Lwów, 1893) i w. in.

Rostafiński Józef.

Rostand Edmund, dramaturg francuski, * roku 1868 r. w Marsylji, kształcił się w Paryżu, napisał: „Les Musardines“ (1890); „Romanesques,“ „La princesse lointaine,“ „Pour la Grèce,“ „La Samaritaine,“ „Cyrano de Bergerac“ (1897, przekład polski, 1898); „L'Aiglon.“ Cieszy się wielką popularnością. Zwłaszcza „Cyrano de Bergerac“ zrobił na wszechświatową sławę. W r. 1901 wybrany do akademji francuskiej.

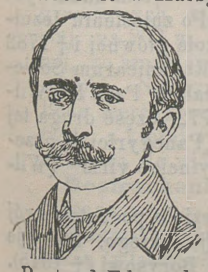

Rostand Edmund.

Rostarzewo (niem. *Rothenburg*), miasto w w. ks. Poznańskiem, pow. Babimojskim. Ludność jego rolnicza, z samych prawie Niemców złożona, wynosi około 1,100 głów.

Rostek, toż co *kiełek*, ob- Zarodek.

Rostka, dawna miara górnicza, obejmująca 24 niecek; niecka była równa jednemu korcowi olkuskiemu.

Rostkowo, wieś w gub. Płockiej, pow. Przasnyskim, gm. Chojnowo, o 6 w. od Przasnysza odległa, miejsce urodzenia św. Stanisława Kostki; świeżo został tu zbudowany kościół murowany filjalny na miejscu rozebranego w 1860 drewnianego.

Rostkowski Adam, dokt. teol. i ob. pr., biskup Filadelfji, sufragan łucki, * 1650, † 1738 we wsi Komornikach. Po ukończeniu nauk w akademji krakowskiej i otrzymaniu tamże stopni uczonych, był kanonikiem płockim, archidjakonem dobrzyńskim, proboszczem płockim, pułtuskim i kolegjaty warszawskiej. W r. 1695 wybrany deputatem na trybunał koronny, chlubnie się na nim odznaczył. W Warszawie zostawił po sobie pamiątkę przez założenie szpitala sierot w połączaniu z domem poprawy dla dorosłych osób płci obojej, który istniał od r. 1736 przy ulicy Pokornej. Pod koniec życia został biskupem Filadelfji i sufraganem łuckim. Z dzieł jego, oprócz „Rozprawy o elekcji królów polskich“ (Warszawa, 1734) najważniejsze jest (wydane pod imieniem Kostrowskiego); „Clypeus Cleri Poloni contra tela fori saecularis“ (Warszawa, 1728).

Rostkowski Jan Nepomucen, Benedyktyn, * 1769 we wsi Rostki Małe w ziemi Zakroczymskiej, † 1836. Po ukończeniu nauk u Benedyktynów w Pułtusku, wstąpił do ich zgromadzenia i 1791 wyświęcony na kapłana, był nauczycielem w rozmaitych szkołach. Wydał: „Rys prawa przyrodzonego,“ „Teologja naturalna czyli dysertacje o bytności Boga i przymiotach doskonałości jego,“ „Krótki zbiór uwag o stylu i jego rozmaitości, szczególnie dla uczącej się młodzieży zebrany“ (Warszawa, 1822.

Rostkowski Marceli, synowiec poprzedzającego, powieściopisarz, był urzędnikiem w Warszawie, a potem w Łęczycy, gdzie † 1856 r. Oprócz drobnych poezji wydał: „Gawędy“ (Warszawa, 1845) i „Domki na Rybakach“ (2 t., tamże, 1854).

Rostkowski Stanisław, malarz, * 1858, w Kowalewszczyźnie na Podlasiu, † 1888, kształcił się w akademji petersburskiej i wykonał „Jermak przed Iwanem Groźnym,“ za który to obraz otrzymał najwyższą nagrodę i trzyletnie stypendjum dla kształcenia się w Rzymie. Po powrocie do kraju osiadł w Krakowie. Rozpoczął wielki obraz „Mojżesz uśmierzający bunt żydów na puszczy,“ ale śmierć nie dozwoliła mu go dokończyć.

Rostkowski F., pseudonim Kostrowskiego.

Rostock, największe miasto w Meklenburskiem, nad rzeką Warnow, położone o 2 mile od jej ujścia do morza Bałtyckiego, ma z garnizonem 49,689 m. (1895), prawie samych ewangelików,

prowadzi bardzo ożywiony handel morski i posiada uniwersytet, założony r. 1419 przez książąt Jana III i Albrechta V. **R.** ma kilka wspaniałych gmachów, jest rezydencją wyższego sądu apelacyjnego, posiada liczne fabryki wyrobów tytuniu, lnu, oraz wiele innych, wreszcie warsztaty budowy okrętów.

Rostocki Teodozy, metropolita, arcybiskup kijowski, senator Rzeczypospolitej, syn sędziego grodzkiego słonimskiego, † 1805 w Petersburgu. Wstąpiwszy w młodym wieku do zakonu Bazyljanów, wysłany został do Rzymu na studja teologiczne; wróciwszy do kraju, był profesorem filozofji i teologji, następnie sekretarzem generalnym Bazyljanów, a od r. 1776 prowincjałem. Mianowany 1784 biskupem chełmskim i jednocześnie koadjutorem arcybiskupem kijowskim i archimandrytą peczerskim, w końcu po śmierci Smogorzewskiego († 1788) został **R.** po długich staraniach 1789 metropolitą i 1790 r. pierwszy z biskupów unickich zasiadał w senacie. Na stanowisku tem wymownie i gorliwie zajmował się sprawami religijnemi. Po upadku kraju trudne było położenie **R.**; naraz stracił połowę swej djecezji. W końcu odebrano mu juryzdykcję metropolitarną, którą powierzono Lisowskiemu, poczem powołano go na mieszkanie do Petersburga. **R.** był ostatnim za Rzeczypospolitej metropolitą arcybiskupem kijowskim.

Rostockie starostwo niegrodowe, było położone w województwie Ruskiem, w ziemi Chełmskiej. Podług spisów podskarbińskich z r. 1716 obejmowało w tym czasie dwie wsie Rostoka i Lipinki z przyległościami, które w r. 1771 posiadał Jan Zamojski, ordynat, starosta lubelski, opłacając z niej kwarty złp. 1,790 gr. 11, a hyberny złp. 1,360 gr. 20.

Rostopczin Teodor, hr., generał i mąż stanu rosyjski, * 1763 w gub. Orłowskiej, † 1826 w Moskwie; od 1775 paź na dworze Katarzyny II, wkrótce potem wstąpił do pułku preobrażeńskiego. 1784 opuścił służbę wojskową i udał się w podróż za granicę, skąd powróciwszy 1791 wstąpił do służby dworskiej i zjednawszy sobie zaufanie w. ks. Pawła, był mianowany przez niego po wstąpieniu na tron generał-adjutantem, następnie ministrem spraw zagranicznych, dyrektorem poczt i hrabią, lecz w skutek opozycji przeciw zawartemu w 1799 przymierzu z Francją, utracił łaskę i dopiero w 1810 r. otrzymał godność szambelana. Od 1801 przebywał w Moskwie. 1812 powierzył mu cesarz Aleksander I obronę Moskwy. **R.** z niesłychaną energją zorganizował wkrótce armję ochotników, złożoną z 120,000 ludzi, którą szlachta i kupcy moskiewscy utrzymywali własnym kosztem. Po bitwie pod Borodinem postanowiono, wbrew woli **R.**, pozostawić Moskwę bez obrony, wskutek czego wyprawiwszy władze rządowe i zakłady naukowe do Kazania, archiwum zaś państwa do Niżnego Nowogrodu, opuścił Moskwę ze swem wojskiem i zamożniejszą klasą ludności, pozostawiają w niej tylko pospólstwo. Ogólne mniemanie przypisuje **R.** spalenie Moskwy, będące jedną z najgłówniejszych przyczyn klęski Napoleona, choć sam **R.** zaprzecza temu i w piśmie „La vérité sur l'incendie de Moscou“ (Paryż, 1826) zwala winę tego na Francuzów, bo przecież przyznał się później do udziału w tym środku obrony. Por. Varnhagen v. Ense „Denkwürdigheiten“ t. 9. W czasie pobytu Napoleona w Moskwie przybywał **R.** we wsi odległej o 36 wiorst, licznemi proklamacjami budząc w narodzie uczucie patrjotyczne. Po ustąpieniu Francuzów wrócił się do stolicy i gorliwie się zajął podźwignieniem jej z popiołów i ustaleniem porządku. 1814 uwolniony od czynności główno-dowodzącego, wyjechał za granicę i przebywał głównie w Paryżu, skąd powrócił do Moskwy dopiero 1823 r. Oprócz wymienionego wyżej pisma **R.** wydał: „Myśli w słuch na krasnom krylcie“ (Petersburg, 1807); komedję „Wiesti, ili ubityj żiwot“ (Moskwa, 1808). Proklamacje i listy z 1812 r. często były drukowane. Wydanie zbiorowe, acz niezupełne, pism **R.** wyszło w Petersburgu (1853); mieści ono między innemi i pełne dowcipu „Mémoires écrits en dix minutes,“ wydał Smiadin (Petersburg, 1853). Por. Schnitzler „Rostopchin et Koutousof“. (Paryż, 1863); A. de Sequr „Vie du comte Rostopchine“ (tamże, 1872).—Synowica jego, hr. *Eudoksja Rostopczyn*, z domu Suszkow, * 1812 w Moskwie, 1858 tamże, zajmuje jedno z pierwszych miejsc na parnasie rosyjskim. Z utworów jej zalecają się zwłaszcza mniejsze utwory liryczne, głębokiem uczuciem i eleganckim stylem. Zbiorowe wydanie pism **R.** wyszło w Petersburgu (4 t., 1855—59). Mniejszą wartość mają jej romanse: „Na beregu“ (Petersburg, 1857) i „Szczastliwaja żenszczina“ (tamże, 1858).

Rostownia, izba, w której się odbywa kiełkowanie zboża na słód przeznaczonego.

Rostowski Stanisław, Jezuita, profesor akademji wileńskie, * 1711 w Wilnie, wstąpił do zgromadzenia r. 1726, następnie uczył retoryki, prawa kościelnego, teologji moralnej i dogmatycznej, był prokuratorem wileńskiego domu profesorów i całej prowincji litewskiej, oraz prefektem nauk wyższych i bibljoteki w Wilnie. Po zniesieniu Jezuitów zostawał jeszcze przy szkole głównej i † 1782 w Wilnie. Dzieła jego są: „Lithuanicarum Societatis Jesu historiarum provincialum, Pars I“ (Wilno, 1768, wyd. 2, tamże, 1772; część druga tej pracy zaginęła w rękopisie) i „Panegyrici de praestantibus Societatis Jesu Provinciae viris“ (Wilno, 1770).

Rostowskie księstwo wzięło początek swój za Włodzimierza I, w. ks. Kijowskiego, który je dał w udział synowi swemu Borysowi († 1015). Przy podziale Rusi po śmierci Jarosława (1054) dostała się **R. ks.** wraz z Perejesławskiem Wszewołodowi Jarosławiczowi. Następnie władał w **R.**

oraz w Suzdalu Jerzy Dołgoruki, syn Włodzimierza Monomacha. Poczem **R. ks.** przechodząc rozmaite koleje podczas wojen domowych pomiędzy książętami ruskimi, wcielone zostało w końcu przez Iwana IV Groźnego do państwa Moskiewskiego (1474).

Rostów, miasto powiatowe gub. Jarosławskiej, nad jeziorem Rostowskiem albo Nero, bardzo starożytne, bo istniejące już za czasów Ruryka. Słynął wielkim jarmarkiem, który jednak powoli upada; obrót w 1892 wynosił $^3/_4$ mil. rub., zaś 1821 $8\frac{1}{2}$, 1863 już tylko $2\frac{1}{2}$. Kupcy tutejsi prowadzą handel płótnem (ordynarnem), cykorją i wogóle produktami ogrodowniczemi, łojem, przeważnie na zbyt do Moskwy. Ludność wynosi 13,016 miesz. (1897).—*Rostowski powiat* ma na przestrzeni $3,797\frac{1}{2}$ w. kw. 149,616 miesz. (1897).

Rostów nad Donem, miasto okręgowe i pocztowe w obwodzie Wojska Dońskiego, na prawym brzegu Donu, przy ujściu rzeki Temiuku, 119,889 miesz. (1897), oraz podczas żeglugi około 50,000 ludności napływowej; wraz z miastem Nachiczewaniem jest głównym punktem węzłowym komunikacji płd. wsch. Rosji. Obfity wywóz zboża (w 1894 r. 13 mil. centn. metr.); przywóz składa się z maszyn, oraz produktów południa. Przemysł polega na budowie okrętów, fabrykacji mąki, sucharków, skór, papieru, tytoniu, wreszcie mydła, 5 cerkwi, 1 kościół katolicki, 2 synagogi. **R.** założony został r. 1749 wraz z fortecą św. Dymitra, dziś zniesioną, i pierwotnie nazwany był *Dałomonowką;* od 1796 nazwany **R.**—*Rostowski powiat* ma na przestrzeni 3,801 w. kw. 368,972 miesz.

Rostra, trójkanciasty, na poziomie wody położony żelazny dziob wojennych okrętów rzymskich, służący do przedziurawiania i zatapiania statków nieprzyjacielskich; tak również nazywała się w starożytnym Rzymie mównica i otaczająca ją przestrzeń na forum (ob.), z której miewano mowy publiczne do ludu. Nazwę tę dano jej z powodu, że tu złożono dzioby *(rostra)* okrętów, zdobytych przez Rzymian na Ancjatach 338 prz. Chr.

Rostrappe, jedna z najpiękniejszych okolic skalistych w górach Harzu, blizko wsi Thale, w pruskiej regencji Magdeburskiej, o $1\frac{1}{2}$ godziny drogi od Blankenburga, składa się z iglic i łomów granitowych, które wyskakując ze ściany skalistej, na 202 m. nad poziom rzeki Bode wzniesionej, ze szczytów swoich wspaniałe przedstawiają widoki. Na przeciwległej, prawej stronie rzeki Bode sterczy ściana skalista, zwana *Hexentanzplatz*, z której również majestatyczny na okolicę odkrywa się widok.

Rostruchaniec, drzewo karłowate, krzywo rosnące, mające już w części uschłe konary.

Roswitha albo w zlatynizowanej formie *Hrotsvitha* (właściwie *Hrôthsuith*, odpowiadające staroniemieckie *Hruodsuind*), wedle dotychczasowego mniemania poetka niemiecka, * około 935, w 23 r. życia wstąpienia do klasztoru Benedyktynek w Gandersheim i † po 968 (a może nawet po 1002). **R.** pisała po łacinie, a prace jej należą do najcelniejszych produkcji X w. Na czele jej poetyckich utworów stoi sześć dramatów (wydanych przez Magnina, Paryż, 1845 i Benedixena, Lubeka, 1857). Oprócz tego ułożyła **R.** ośm legend, poemat o Ottonie W. i poemat o założeniu miasta Gandersheim (dwu ostatnich utworów najlepszą ed. dał Pertz w „Monumenta Germaniae historica" t. 6). Legendy, dramaty i połowę poematu o Ottonie wydał K. Celtes (Norymberg, 1501). Ogólny zbiór jej utworów wydał Barack (Norymberg, 1858). W ostatnich czasach Aschbach wydał rozprawę (Wiedeń, 1867), w której mocno osłabił dotychczasową wiarę w autentyczność dzieł **R.** Dowodzi bowiem (i to nie bezzasadnie), że owe utwory poetyczne nie były napisane bynajmniej przez **R.** w X w., ale ułożone w epoce humanizmu przez Celtesa i kilku członków reńskiego towarzystwa naukowego. Porów. też rozprawy Hoffmanna, G. Freytaga (Wrocław, 1839 r.) i Dorera (Aarau, 1857).

Rosyjska literatura. Najdawniejsze pomniki **R. l.** przechowały się w pieśniach i powieściach ludowych, oraz w przysłowiach. Z przyjęciem chrystjanizmu w X w. literatura przybiera kierunek czysto religijny; idea chrześcijańska przenika zarówno wszelkie utwory poetyczne, jak i płody piśmiennictwa naukowego. Wraz z chrystjanizmem przyjęła Rosja język przekładu Pisma św., t. z. starosłowiański lub cerkiewny, który z większą lub mniejszą przymieszką języka ludowego pozostał językiem książkowym aż do reformy Piotra W. Wiara prawosławna otworzyła swobodną drogę wpływowi bizantyńskiemu, który we wschodniej połowie Europy podobnie wstrzymywał swobodny rozwój ducha narodowego, jak w zachodniej scholastyka. Rozerwanie Rosji na części przywiodło ją pod jarzmo tatarskie, podczas którego literatura znajdowała przytułek głównie w klasztorach, i Kijów, a następnie Moskwa była ogniskami oświaty i piśmiennictwa. Wpływ Zachodu aż do XVII w. był bardzo nieznaczny; pierwsze ślady wpływu tego datują się od czasu Romanowów, ale wzmaga się dopiero w skutek reform przedsięwziętych przez Piotra W. Wpływ ten w **R. l.** objawia się dwojako, albo chęcią dosięgnięcia odrazu stopnia na jakim znajduje się literatura zachodnia, a tem samem ślepego naśladownictwa, albo też drogą stopniowego a ciągłego rozwoju na podstawie indywidualności narodowej. W skutek tego historję **R. l.** podzielić można na trzy okresy: 1) *Stary*, od najdawniejszych czasów do panowania Romanowych (1613), obejmujący czasy przedhistoryczne, czasy zaprowadzenia i rozwoju chrześcijaństwa, dalej czasy jarzma mongolskiego i w końcu początkowe czasy państwa Moskiewskiego. 2) *Okres średni*, XVII i XVIII w., obejmujący czasy pierwszych władców z domu Romanowych, czasy Piotra W. i Łomonosowa oraz czasy Katarzyny II i Der-

żawina, i 3) *Okres nowy*, rozwój literatury naukowej i poetycznej w XIX w. I. *Okres stary*. Zawiązki **R. l.**, jak z góry powiedziano, znajdują się w pieśniach i powieściach ludowych, oraz w przysłowiach. Z pomiędzy pieśni bogactwem odznaczają się zwłaszcza pieśni epiczne, tak zwane *byliny*, dzielące się według charakteru bohaterów na starsze i nowsze. Bohaterowie pieśni starszych, skupiający się około ks. Olega Światosławicza (zwanego też Wołgą lub Wołchą Wsiesławiczem lub Busłajewiczem), jak Światogor lub Mikuła Seljanowicz, noszą na sobie charakter czysto mytyczny. Przejście do bohaterów nowszych, noszących już charakter czysto ludzki, stanowi Ilja Muromiec, działający na dworze lub z polecenia Włodzimierza W., około osoby którego, podobnie jak w cyklu epicznym Zachodu około osoby Karola W. lub króla Artusa, zgromadzeni są liczni bohaterowie nowsi, jak Dobrynia Nikitiicz, Dunaj Iwanowicz, Czuryła Plenkowicz, Djuk Stepanowicz. Oddzielny cykl stanowią pieśni poświęcone czynom bohaterów nowogrodzkich, z których najważniejszym jest Wasili Busłajewicz i Sadko syn kupiecki. Najlepsze zbiory pieśni epicznych rosyjskich dali: Kirsza Daniłow (wyd. przez Kałajdowicza, Moskwa, 1818), Kirejewski (t. 1861 i następ.) oraz Rybników (3 t., 1861—64). Powieści ludowe zbierali między innymi Afanasiew (8 tomików, Moskwa, 1863) i Chudiakow (3 t., t. 1861); dobre zbiory przysłowi dał Snegirew (4 t., Moskwa, 1831—2; 1848 i 1857). Zasłużył się także swemi zbiorami Sacharow. O pieśniach epicznych pisali Busłajew, Majkow i najobszerniej Miller. W drugiej połowie X w. rozszerzyło się chrześcijaństwo a z niem razem i wpływ byzantyński na oświatę, literaturę i sztukę; książęta troszczyli się gorliwie o podniesienie oświaty, zakładali klasztory, te w pośród ciągłych wojen prawie jedyne schronienia umiejętności i nauki, dalej otwierali szkoły, sprowadzali uczonych Greków, zbierali księgi i wreszcie pisali sami, jak Włodzimierz Monomach („Pouczenije dietiam swoim“) i Konstanty Wsiewołodowicz (kroniki). Wogóle chrześcijaństwo stanowi kamień węgielny piśmiennictwa ruskiego. Z wieku XI—XIII zachowały się pomniki treści religijnej, prawnej i historycznej. Z pierwszych najznakomitszemi są: „Ostromirowo Ewangelije“ (ob.) z 1056—7; dwa zbiory („Izbornik“) napisane dla ks. Swiatosława Jarosławicza Czernihowskiego; pisma religijne Ilarjona, metropolity kijowskiego Teodozego (Feodosija) i „Pouczenie archiepiskopa Łuki k bratii“, przypisywane Łukaszowi Żydjacie, arcybiskupowi nowogrodzkiemu. Z XII w. pochodzą: dwa listy metropolity kijowskiego Nicefora („O Łatiniech, kako otwerżeny bysza ot wostocznyja cerkwi“ i „O postie i wozderżanii“) oraz kazania niedzielne i świąteczne św. Cyryla, biskupa turowskiego († 1120 roku). Jednym z najważniejszych pomników piśmiennictwa religijnego są żywoty świętych, tak zwany „Paterik peczerskij“, napisane przez Symeona, biskupa suzdalskiego, i jego przyjaciela archimandrytę peczerskiego Polikarpa. Do zbioru tego Nestor (ob.) napisał żywoty św. Teodozego, oraz ks. Borysa i Gleba. Z pomników piśmiennictwa prawnego najdawniejsze są umowy książąt ruskich z Grekami, dwie z czasów w. ks. Olega (906 i 911), trzecia z czasów Igora (944). Prawo kościelne zawarte jest w „Kormczej knigie“ lub „Nomokanonie“: dalej w ustawach Włodzimiera W. („Ustaw o cerkownych sudach“) i Jarosława Włodzimierzowicza. Najważniejszym zabytkiem prawodawstwa ruskiego z tej epoki jest „Prawda ruska“ (ob.). Ojcem dziejopisarstwa ruskiego był Nestor (ob.), którego kronika, zachowana w licznych lecz z późniejszych czasów pochodzących rękopisach, doprowadzona jest do 1113. Z pomiędzy licznych kontynuatorów Nestora zasługują zwłaszcza na uwagę Sylwester, igumen klasztoru wydubickiego pod Kijowem, a potem biskup perejasławski († 1124) i mnich Wasili. Do tego okresu należy opis podróży do Jerozolimy igumena czernihowskiego Daniela („Strannik“ lub „Chożdenie Daniiła Pałomnika“). Literatura świecka pierwszego okresu wydała „Słowo lub Molenie Daniiła Zatocznika“, pisane do w. ks. Jarosława Wsewołodowicza w celu uzyskania przebaczenia. Do tego też okresu odnieść trzeba liczne pieśni ludowe religijne, tak zwane „Stichi“, pomiędzy któremi odznacza się zwłaszcza „O Gołubinoj knigie“ i „O strasznom sudie“, najkompletniej zebrane przez Bezsonowa („Kaleki perechożije“, Moskwa, 1860 i następ.). Przez długi czas zaliczano do utworów tego okresu t. zw. „Słowo o pułku Igora“ (ob.), poemat epiczny opisujący nieszczęśliwą wyprawę ksiecia Igora przeciwko Połowcom; jest to produkt początku XIX w. W okresie niewoli tatarskiej, trwającym więcej niż dwa wieki (od połowy XIII do połowy XV w.) ognisko piśmiennictwa, podobnie jak i życia narodowego, przenosi się z Kijowa do Moskwy. Wpływ obcy w tym okresie jest prawie żaden. Najlepszym dowodem odłączenia Rusi moskiewskiej od cywilizacji zachodnio-europejskiej było drukarstwo. Pierwsza drukarnia w Moskwie, i to na krótko, zjawia się dopiero 1553 (pierwsza książka wydrukowana w niej była: „Apostoł“), podczas gdy w Krakowie była już drukarnia 1465, w Czechach (w Pelzni) 1468). Z płodów piśmiennictwa religijnego z czasów jarzma tatarskiego najważniejsze: przekład poematu jambicznego Jerzego Pissidy (VII w.) „Pochwała k Bogu o sotworenii wseja twary“, dokonany przez Dymitra Zoografa; dalej przekład rytuału („Służebnik“) i żywot św. Piotra metropolity przez metropolitę Cyprjana († 1406). Igumen biełozierski Cyryli (1337—1427) napisał ustawę swego klasztoru; metropolita kijowski Grzegorz Camblak († 1419) pisał wiele kazań; mnich Pachomij Logofet (z 2-giej połowy XV w.) pisał żywoty świętych; arcybiskup rostowski Wasjan Ryło († 1481) jest autorem listu do w. ks. Iwa-

na III i żywota św. Pafnuccego; arcybiskup nowogrodzki Gennadij († 1506) gorliwie występował przeciwko sekcie „żydowstwujuszczych," w czem pomagał mu Józef Sanin, założyciel i pierwszy igumen klasztoru wołockiego (1440—1560), autor 15 kazań polemicznych („Proswietitel") i dzieła „Istorija naczała, razprostranienija i sliedstwij żidowskoj jeresi". Najważniejszymi pisarzami religijnymi z XVI w. byli Skoryna (ob.), Maksym Grek (ob.), Makary (ob.), Job i Hermogen. Ważne są zwłaszcza prace Makarego († 1562), jak „Minei czetii", żywoty świętych i błogosławionych, „Welikaja kniga prawiła kelejnago i putnago" i „Stepennyja knigi carskago rodosłowija", dzieło treści historycznej, obejmujące dzieje Rusi, począwszy od Ruryka. Z prac gramatycznych nad językiem cerkiewnym do tego perjodu należy gramatyka grecko-słowiańska, wydana we Lwowie, oraz druga, napisana przez protojereja Wawrzyńca Zizanija. Treści prawnej, oprócz licznych dyplomatów, jest „Sudebnik", ułożony 1457 r. z rozkazu Iwana III przez djakona Włodzimierza Gusiewa, uzupełniony nowym „Sudebnikiem", ułożonym 1550 z rozkazu Iwana IV. Prawa kościelnego dotycze „Stogław" albo „Stogławoje ułożenie" (z 1551). Z tegoż okresu pochodzi „prawo Pskowskie", przyjęte 1467 przez wiecze ludowe. Najważniejszą gałąź piśmiennictwa tego okresu stanowią dzieła treści historycznej, jak kroniki, chronografy, pamiętniki, podróże i t. d. Kroniki rozdzielają się na kijowskie, kończące się XIV w., północne, mianowicie nowogrodzkie i pskowskie, sięgające do przyłączenia Nowogrodu do państwa Moskiewskiego w XV w.; wschodnio-ruskie, opowiadające dzieja księstw Włodzimierskiego, Suzdalskiego, Rostowskiego, Razańskiego, Twerskiego i Moskiewskiego i dochodzące aż do XVIII w.; zachodnie-ruskie, dotyczące Białej i Małej Rusi. Z licznych kronik najważniejsze: „Ławrentjewska", napisana w XIV w. przez mnicha Wawrzyńca na zlecenie ks. suzdalskiego Dymitra Konstantynowicza; „Troicka", będąca przedłużeniem poprzedniej; „Ipatjewska", kontynująca Nestora do 1292, za której dalszy ciąg może być uważaną „Gustinska", dochodząca do 1587 i wybornie malująca stan wewnętrzny Rusi zachodniej. Zasługują nadto na wzmiankę kroniki nowogrodzkie i pskowskie. Z pamiętników najważniejsze miejsce zajmuje „Historja cara Iwana", napisana przez ks. Kurbskiego (ob.). Liczne są opisy podróży, zwłaszcza do Ziemi św. Nowogrodzianin Stefan opisał Jerozolimę (1349); metropolita Izydor (z XV w.) podróż do Rzymu i na sobór florencki; kupiec Anastazy Nikityn podróż przedsięwziętą około 1468 w celach handlowych do Golkondy; Korobejnikow i Grekow odbyli z rozkazu Iwana IV podróż do Carogrodu i Jerozolimy. Utwory poetyczne przechowały się częścią w kronikach, w których tworzą oddzielne epizody, np. o najściu Batego, o Aleksandrze Newskim, o wzięciu Moskwy przez Tochtamysza, o wyprawie w. ks. Iwana III na Nowogród (1477), o wyprawie Iwana IV na Kazań i w. in. Z oddzielnych najważniejszą jest „Zadonszczina" czyli „Skazanie o Mamajewom poboiszcze." Do tego też okresu należą liczne apokryfy, powieści (o Aleksandrze Macedońskim, Salomonie i t. d.) oraz pieśni ludowe treści historycznej (o zdobyciu Kazania i Syberji, o opałach Iwana Groźnego i t. d.).

II *Okres średni*, obejmuje w. XVII i XVIII, t. j. od objęcia tronu przez Romanowów aż do wstąpienia na tron Aleksandra I. Główną charakterystykę okresu tego stanowi wpływ Zachodu. W okresie tym widoczne są trzy kierunki: staroruski, którego ogniskiem była Moskwa i klasztory północne; scholastyczny, szerzony głównie przez teologów kijowskich, i zachodnio-europejski, ześrodkowany w Petersburgu, którego ślady spotykamy od reform przedsięwziętych przez cara Aleksego (1645—76). Dobę przechodnią okresu tego stanowi XVII w. Piśmiennictwo religijne tej doby jest przeważnie polemiczne i walczy przeciwko katolikom, protestantom i rozkolnikom; w piśmiennictwie świeckiem przeważają, podobnie jak poprzednio, kroniki; dalej spotykamy prace gramatyczne, próby poetyczne i in. Język książkowy jest mieszaniną starosłowiańskiego z narzeczami ruskiemi, przymieszką wyrazów polskich i łacińskich. Z zakresu pisarzów religijnych zasługują na wzmiankę: patrjarcha Józef († 1622 r.); następca jego Nikon († 1671 r.), napisał cały szereg prac dogmatycznych p. t. „Skriżal", dalej „Raj myslennyj" i in.; metropolita kijowski Piotr Mohyła, autor wielkiego i małego katechizmu *(wieroispowiedanie)* prawosławnego, oraz żywotów świętych; Symeon Połocki († 1680) napisał między innemi „Zezł prawlenija", przeciwko rozkolnikom; arcybiskup czernihowski Łazarz Baranowicz (ob.), † 1694, znany i w literaturze polskiej, pisał przeciwko Jezuitom; bracia Joanicjusz i Sofronjusz Lichudowie, z książęcego rodu greckiego († 1717 i 1730), przybyli do Rosji 1685 i byli jednymi z najgorliwszych obrońców prawosławia przeciwko katolikom i protestantom. Pomiędzy pisarzami historycznymi pierwsze miejsce zajmuje patrjarcha Nikon, który z języków obcych przełożył wiele dzieł historycznych i geograficznych, oraz napisał kronikę, sięgającą 1640 r. Inocenty Gizel (ob.), archimandryta i rektor akademji kijowskiej († 1684), napisał „Sinopsis", używany aż do Łomonosowa za podręcznik do wykładu historji rosyjskiej w szkołach; Abraham Palicyn opisał oblężenie klasztoru Troicko-Siergiejewskiego; Grzegorz Kotoszichin napisał ważne dzieło „O Rossii w carstwowanie Aleksieja Michajłowicza". Podróż do Ziemi św. opisał Arsenjusz Suchanow („Proskinitarij"). Pierwszą mapę Rosji wydano 1627. Gramatykę napisał Melecjusz Smotrycki („Prawilnoje sintagma gramatiki sła-

wenskija", 1619); skracał go Feodor Maksimow. Słownikarstwem zajmowali się Epifanjusz Sławinecki († 1676), autor „Słownika grecko-słowiańsko-łacińskiego" i „Słownika filologicznego" (właściwie biblijnego); dalej P. Berynda, oraz Polikarpow. Na polu poetyckiem próbowali sił swych Piotr Mohyła i Symeon Połocki, jeden z najpłodniejszych pisarzów w tym okresie. Obaj pisali wiersze rymowane, oraz dramaty religijne, będące pierwszą próbą poezji dramatycznej w Rosji. Piśmiennictwo prawne w tym okresie reprezentowane jest przez „Sobornoje ułożenije", (z 1649) cara Aleksego Michajłowicza, obejmujące prawo cywilne i karne.

Podokres II, Piotra W. i Łomonosowa. Reformy, przeprowadzone przez Piotra W., nie mogły pozostawać bez wpływu na literaturę rosyjską. Od Piotra rozpoczyna się właściwa literatura świecka i charakter religijny, przenikający dotychczas nawet pisma nieduchowne, ustępuje miejsca w pracach naukowych metodzie spekulacyjnej, w płodach zaś poetycznych fantazji. Wielce przyczyniło się do tego zaprowadzenie tak zwanego pisma cywilnego *(graždanskaja azbuka)*, przez co utwory literatury świeckiej już z samej formy zewnętrznej odróżnione były od utworów religijnych. Dalej na podniesienie literatury wpłynęło założenie licznych szkół, oraz akademji nauk. Od 1703 drukowano w Moskwie czcionkami cywilnemi; 1710 założono drukarnię w Petersburgu. Również za Piotra W. bierze początek literatura perjodyczna. Od 1703—28 wychodziło w Moskwie czasopismo *Wiedomosti*, a od 1711 w Petersburgu *St. Peterb. Wiedomosti*, do 1728 w terminach nieokreślonych, odtąd zaś dwa razy na tydzień. W literaturze religijnej tego podokresu odznaczyli się: Dymitry, od 1702 metropolita rostowski i jarosławski († 1709), którego najważniejszą pracą jest „Czetii minei" *(Małe,* dla odróżnienia od *Wielkiego* Makarego w XVI w.); Stefan Jaworski, metropolita razański i następnie administrator patrjarchatu ruskiego († 1722); Teofan Prokopowicz, arcybiskup nowogrodzki († 1736), wsławił się jako wyborny mówca i kaznodzieja oraz autor licznych pism polemicznych, etycznych i historycznych; Teofilakt Łopatyński, arcybiskup twerski, rodem z Wołynia. Jako kaznodzieje odznaczyli się obok Prokopowicza Gawryło Bużyński, w końcu biskup razański i muromski († 1781), Dymitr Sieczenow, metropolita nowogrodzki (1709—67) i Gedeon Krynowski, biskup pskowski (1726—67). Z płodów literatury prozaicznej świeckiej najważniejsze są pisma ściągające się do historji i geografji Rosji. Niknie w tym okresie kronikarstwo, a natomiast rozpoczyna się historja systematyczna. W pamiętnikach celują: Iwan Żelabuski, okolniczy i wojewoda czernihowski; hrabia Andrzej Matwiejew († 1728 r.), autor „Zapisek o wozmuszczenii moskowskich strielcow"; Szafirow († 1739) i Piotr Krekszin (ob., † 1763). Pierwszą systematyczną historję Rosji napisał ks. Andrzej Jakób Chiłkow, rezydent rosyjski przy dworze szwedzkim, trzymany w więzieniu od rozpoczęcia walki 1700 do 1718; jego „Jadro rossijskoj istorii od drewniejszich wremen do Petra W.," mimo licznych niedokładności, świadczy o wielkiem zamiłowaniu przedmiotu. Ważniejszą nierównie jest praca Was. Tatiszczewa, w końcu gubernatora astrachańskiego, „Istorija rossijskaja." Nadto Tatiszczew zajmował się geografją Rosji, oraz ułożył mapę i wielki atlas Syberji. O jego pilności i zdolności kompilatorskiej świadczy zaledwie do połowy doprowadzony „Leksikon istoriczeskij, graždanskij i politiczeskij." Geografją zajmował się także Stefan Kraszennikow (ob.), autor „Opisanija zemli Kamczatki." W końcu wymienić należy Łomonosowa (ob.), Was. Barskiego, podróżnika po środkowej i południowej Europie, Azji i Afryce, oraz Gen. Paszczokina († 1760), autora ciekawych pamiętników. Na polu innych nauk odznaczył się Iwan Poroszkow w gospodarstwie narodowem („O skudosti i o bogatstwie"; „O ratnom powedenii" i „Oteczeskoje pouczenije"), oraz Leoncjusz Magnicki w matematyce. Jego „Cyfirna mudrost" jest pierwszem dziełem matematycznem w literaturze rosyjskiej. Naukami przyrodzonemi zajmował się Łomonosow, który nadto napisał retorykę oraz gramatykę rosyjską. W poezji panuje wpływ scholastyczny, oraz naśladownictwo utworów obcych, niemieckich i francuskich. Maksym Grek i Melecjusz Smotrycki próbowali pisać wiersze miarowe, ale to się im nie udało; Piotr Mohyła i Symeon Połocki, pod wpływem niemieckim i polskim, oparli swe wiersze na liczbie zgłosek i końcówce; Łomonosow pisze o prawidłach wierszowania („Pismo o prawiłach rossijskago stichotworstwa"). W XVII w. zjawiają się w literaturze rosyjskiej pierwsze próby poezji dramatycznej, mianowicie dramaty duchowne, które przeszły tu za pośrednictwem Polski. Dramaty duchowne pisał, oprócz Mohyły i Symeona Połockiego, Dymitry, metropolita rostowski. 1676 r. Aktorzy niemieccy, z pomocą bojara Matwiejewa, założyli teatr w Moskwie. Za panowania Anny sprowadzono do Rosji aktorów niemieckich i francuskich. 1752 r. w Jarosławiu założył teatr kupiec Wołkow. 1756 wyszedł ukaz o założeniu teatru rosyjskiego, którego dyrektorem został Sumarokow. Inny teatr założono 1759 w Moskwie. Na polu dramatycznem pracował Sumarokow († 1777), autor komedji (najlepsze „Opiekun" i „Lichoimca"), oper, dramatów i tragedji (najlepsze „Hamlet" i „Chorew"), oraz Łomonosow („Tamiza," „Selim" i „Demofont"). Z wierszopiszarzów wymienić należy Teofana Prokopowicza, Sumarokowa, Was. Tredjakowskiego (ob., † 1769), ks. Antjocha Kantemira (ob., † 1744), autora wybornych satyr, a zwłaszcza Michała Łomonosowa (ob., † 1765), prawdziwego twórcę nowego okre-

du w literaturze rosyjskiej; z poetycznych jego utworów najlepsze są ody.

Podokres III, Katarzyny II i Derżawina. Katarzyna II wstąpiła w ślady Piotra W. i wspierała wszelkiemi siłami rozwój życia politycznego i społecznego. Liczne założone przez nią szkoły rozszerzyły oświatę. Wpływ obcy, zwłaszcza francuski, przenika wszelkie objawy życia umysłowego, niknie już jednakże ślepe naśladownictwo, panujące w dobie poprzedniej. Duszą czynności literackiej tego podokresu była sama cesarzowa. Pisała dramaty dla sceny dworskiej, podręczniki historyczne dla nauki swych wnuków, wspierała czasopisma, czynny brała udział w układaniu wielkiego słownika porównawczego, zakładała rozmaite towarzystwa naukowe i t. d. Ważne usługi oświacie i literaturze oddała Akademja nauk, która wkrótce po swem założeniu wydała „Słownik języka rosyjskiego“ i „Teatr rosyjski“ (43 t.). Nauki przyrodzone wspierała licznemi wyprawami naukowemi, w których udział brali akademicy: Gmelin, Gildenstedt, Lepechin, Pallas, Gublic, Małgin, Ozereczkowski, Sokołow, Zujew, Ryczkow, Falk i in. Uniwersytet moskiewski, w którym wpływ obcy nie zabił ducha narodowego, wyrobił język filozoficzny i naukowy, wpłynął na rozwój literatury pięknej i historji, oraz wykształcił cały szereg ludzi, którzy położyli wielkie zasługi na polu piśmiennictwa narodowego, jak metropolitę Eugenjusza von Wizina, Bogdanowicza, M. N. Murawiewa, Daszkowa, Karamzina, ks. Dołgorukiego, Gniedicza, Merzlakowa, Żukowskiego, Grybojedowa, Szachowskiego, Wojejkowa i w. in. Z pomiędzy pisarzów religijnych zasługuje na uwagę Płaton († 1812), od 1787 metropolita moskiewski, wymowny kaznodzieja i jeden z najuczeńszych mężów swego czasu. Jako mówcy wsławili się także protorej Lewanda, arcybiskup mohylowski Koniski i arcybiskup astrachański Bratanowski. Z wielką pilnością uprawianą była w tym okresie historja; z pisarzów na tem polu odznaczyli się: ks. Michał Szczerbatow († 1790), autor pism „O starinnych stepenjach czinow w Rossii“; „Żurnał ili podennaja zapiska Petra W.,“ „Carstwennyj letopisec,“ „Rossijskaja istorija“ (w 15 t., doprowadzona do 1613) i w. in.; dalej Iwan Bołtin († 1792), który między innemi napisał „Istoriko-geograficzeskoje opisanije namiestniczestw“ i „Sławiano-rossijskij tołkowyj słowar“; kupiec kurski Iwan Golikow († 1801), autor obszernego życiorysu Piotra W. (12 t. dzieła i 18 t. dopełnień); hr. Al. Musin-Puszkin († 1817), zbieracz i wydawca pomników staro-rosyjskiej literatury; Czułkow († 1793), autor historji handlu rosyjskiego; Ryczkow i in. S. Pleszczejew napisał pierwszą statystykę Rosji. Ważne zasługi historji rosyjskiej oddali Niemcy Gerhard Müller (ob., † 1783), A. Schlözer (ob., † 1809), zwłaszcza pracami nad Nestorem i kronikarzami ruskimi, i Stritter (ob., † 1801), szczególnie wyciągiem z kronikarzów bizantyńskich miejsc, ściągających się do dziejów ludów słowiańskich („Memoriae populorum etc.,“ 4 tomy). Z drugiej połowy XVIII wieku przechowały się liczne pamiętniki i opisy podróży. Z pisarzów w tym kierunku wspomnieć należy hr. Szeremetjewa, Grabowskiego, S. Poroszina, Demidowa, hr. Rostopczina, Pleszczejewa, Ryczkowa, Saryczewa i w. in. Z piśmiennictwa prawnego tej doby najważniejszem jest: „Nakaz o sostawlenii projekta nowago ułożenia“ (1767); dalej „Uczreżdenie o gubernjach,“ „Gorodowoje położenie,“ „Ustaw błagoczinija“ i „Żałowannaja gramota.“ Jako przedstawiciele idei postępowej odznaczyli się M. Nowikow (ob.), także pierwszy bibljograf rosyjski A. Radiszczew (ob.). W literaturze pięknej spotykamy w tym okresie mniej lub więcej udatne próby we wszystkich kierunkach. Najbardziej rozkwitła liryka, której koryfeuszem był Gabryjel Derżawin (ob., † 1816). Był to prawdziwy talent poetyczny, zanadto jednak zostający pod wpływem obcym. Z utworów jego najlepsze są ody, a pomiędzy niemi „Oda do Boga,“ przełożona niemal na wszystkie języki europejskie. Ze spółczesnych jemu Was. Kapnist pisał elegje, ody i poezje dydaktyczne; J. Neledinski-Melecki, czułe pieśni i romanse; ks. Iwan Dołgorukij ody i listy filozoficzne; Iwan Petrow ody okolicznościowe; Mich. Cheraskow († 1807), oraz Was. Majkow († 1778), poezje wszelkiego rodzaju, między innemi i liryczne. Wpływ angielski najpierw szczepić począł S. Bobrow († 1810), autor poematu lirycznego „Tawrida ili letnij dień na połuostrowie Tawriczeskom.“ Wszystkich jednak spółczesnych przewyższyli w poezji lirycznej Jakób Kniażnin († 1791) i Hip. Bogdanowicz († 1803). Poetom epicznym tego okresu brak twórczości, oraz znajomości życia i charakteru narodowego, i utwory ich są naśladowaniem płodów klasycyzmu francuskiego. Najlepszy z pomiędzy nich jest wspomniany wyżej Bogdanowicz, autor utworu romantycznego „Duszeńka,“ do którego treść wziął z La Fontaina. Wielkiej w swym czasie używał sławy Cheraskow († 1807), autor epopei: „Rossijada“ i „Władimir.“ „Iljadę“ Homera przekładał Kostrow († 1796). Bajki pisali Majkow, von Wizin, Sumarokow, a zwłaszcza Chemnicer (1784); epopeje komiczne Wasili Majkow († 1778), którego utwory, jak „Jelizej ili razdrażennyj Wakch“ i „Igrok lombera,“ wpadają często w trywjalność. Również i Sumarokow pisał powieści humorystyczne. Najmniej zyskała w tym okresie poezja dramatyczna, która, podobnie jak i w poprzednim, była lichem naśladowaniem wzorów klasycznych, i to najczęściej drugorzędnych. Najlepsze stosunkowo utwory pochodzą z pod pióra Kniażnina (komedje „Chwastun“ i „Czudaki“ oraz opera „Sbitenszczyk“) i Ablesimowa († 1784), którego opera komiczna „Melnik kołdun“ długi czas przetrwała na scenie rosyjskiej. Nadto pi-

sali utwory dramatyczne: Djonizy von Wizin († r. 1792), którego komedje „Brigadir“ i „Nedorosl“ odznaczają się żywą komiką i duchem satyrycznym; Bogdanowicz („Radost' duszenki,“ oraz dramat „Sławiane“); Majkow, Chemnicer i in.

III. *Okres nowy, XIX stulecie.* Jest to okres rozwoju i rozkwitu literatury narodowej. Wpłynęło na to znacznie założenie licznych zakładów naukowych, pomiędzy innemi uniwersytetów kazańskiego i charkowskiego (1805), oraz petersburskiego (1819), dalej zawiązywanie towarzystw naukowych i t. d. W okresie tym niknie zupełnie wpływ scholastycyzmu, i w literaturze spotykamy kierunek słowiański (*sławianofile*) i zachodnio-europejski (*zapadnicy*). Spory literackie pomiędzy przedstawicielami obu tych kierunków znacznie wpłynęły na rozwój literatury. Stronnictwa te nabyły znaczenia szczególnie od tego czasu, gdy Bieliński (ob.), stanąwszy na czele zapadników, gromić począł w *Otecziestwennych zapiskach* i *Sowremenniku* sławianofilów, których organem był *Moskwitianin*. Walka odnowiła się 1856, głównie pomiędzy czasopismami *Russkij wiestnik*, organem zapadników, redagowanym przez Katkowa, a organem sławianofilów *Russkaja bieseda* (redagowanym przez Konstantego Aksakowa) i *Deń*. Piśmiennictwo naukowe znacznie się rozmnożyło w tym okresie, zwłaszcza od czasu wstąpienia na tron cesarza Aleksandra II; początkowo czysto beletrystyczne, weszło później na drogę naukową. Z dawniejszych czasopism najlepsze *Otecziestwennyja zapiski* Swinina, *Wiestnik Europy*, redagowany przez Karamzina, a potem Kaczenowskiego, *Syn otecziestwa* Grecza, *Siewernyj archiw* Bułharyna, *Moskowskij wiestnik*, *Moskwitianin* Pogodina, *Bibl. dla cztenija* Delwiga, *Otecziestwennyja zapiski*, *Sowremennik*, *Atenej*, *Teleskop*, *Siewernaja pczeła* i w. in. Z pisarzów religijnych i kaznodziejów odznaczyli się: Augustyn Winogradzki, arcybiskup moskiewski; Ambroży Protasow, arcybiskup kazański; Filaret Drozdow, metropolita moskiewski; arcybiskup chersoński Inocenty; arcybiskup woroneski Ignacy; biskupi Eugenjusz i Makary; dalej Małow, Koczetow, Rażanow, Putiatin, Manswetow, a zwłaszcza A. N. Murawjew (ob.). Dzieje kościelne pisali: Filaret Drezdow, biskup Makary i arcybiskup penzeński Inocenty; dzieje unji napisał Bantysz-Kamieński (ob., † 1814). Na rozwój literatury prawnej wpłynęło wydanie zbiorowe praw dawniejszych i nowszych. Baron Rozenkampf redagował „Sistematiczeskij swod suszczestwujuszczich zakonow Rossijskoj imperii“ (24 t., 1815—23); 1830 wydano „Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii“ (do 1836; 45 t.); 1833 nowe „Sobranije zakonow“ (wydanych po 1826 r.). Tegoż roku wydano „Swod zakonow Rossijskoj imperii“ (15 tomów). Z pisarzów w zakresie prawa najważniejsi: Newolin, Moroszkin, Nikolski, Kawelin (ob.), Kałaczow, Andrejewski, Popow, hr. Tołstoj, Michajłow, Bezobrazow, Koszelew i w. in. Najgorliwiej z pomiędzy wszystkich nauk były uprawiane nauki historyczne, a zwłaszcza dzieje ojczyste. Podstawę do krytycznego opracowania dziejów rosyjskich dał Schlözer (ob.). W ślady jego wstąpił Karamzin (ob., † 1826), słusznie uważany za ojca nowoczesnej historji rosyjskiej. Praca nad dziejami krajowemi ułatwioną została znacznie po odbyciu przez akademików Strojewa i Berednikowa tak zwanej ekspedycji archeologicznej (1830—34), mającej na celu zebranie rozrzuconych po całej Rosji pomników, ściągających się do historji, dyplomatyki i prawodawstwa, z której wrócili z obfitym plonem. 1834 założono komisję archeograficzną, której zadaniem jest wydanie wszystkich źródeł historji rosyjskiej. Z prac tej komisji najważniejsze: „Połnoje sobranie letopisej“; „Akty archeograficzeskoj komissii“; „Akty istoriczeskije“; „Akty otnosiaszczijasia k istorji zapadnoj Rossii“ i w. in. Wielkie zasługi na polu wydawnictwa źródeł historycznych położyło także moskiewskie Towarzystwo historji i starożytności („Rus. dostopamiatnosti“ Sniegirewa; „Rus. ist. sbornik“; „Cztenija“). W krytyce historycznej przedstawiają kierunek sceptyczny Kaczenowski († 1843) i Strojew († 1811); wywołali oni wiele ważnych prac, w których odznaczyli się Butkow i Pogodin. Z nowszych krytyków historycznych najlepsi Nadeżdin i Suchomłynow. Progmatycznemi dziejami Rosji po Karamzinie zajmowało się wielu, z pomiędzy których wymienić należy: Ustriałowa (ob.), Pogodina (ob.), Polewoja (ob.), Arcybiszewa, Iłowajskiego, Buturlina, Michajłowskiego-Danilewskiego, a zwłaszcza Sergjusza Sołowjewa (ob.). Dzieje Małorosji pisał Bantysz Kamieński i Markiewicz, Zaporoża—Skałkowski, Syberji—Słowcow. Z pomiędzy wszystkich historyków obrabiających pewne okresy najwyżej stanął zarówno talentem jak i nauką Kostomarow (ob.). Geografją zajmowali się Murawjew (Turkomanja i Chiwa), Tinkowski (Mongolja i Chiny), Nazarow (kraje środkowo-azjatyckie) i w. in. Na rozwój nauki geografji wpłynęło wielce Towarzystwo Geograficzne, założone 1846 głównie staraniem Nadeżdina. Nad statystyką pracował Keppen. Starożytnościami zajmowali się Kałajdowicz (ob.), Uspenski, Sniegirew, Sacharow, Wiskowatow, Weltman, Tereszczenko, Zagoskin, Srezniewski i in. Numizmatykę uprawiali Czertkow, Makarow i Tołstoj. Po dziejach ojczystych najwięcej zajmowano się dziejami narodów słowiańskich. Na polu tem wymienić należy: A. Hilferdinga (ob.), dalej Granowskiego (ob., rozprawa o Winecie), Kowalewskiego, Popowa, Łomańskiego, Karawelowa, Pałauzowa. Ławrowskiego i in. Nad historją narodów wschodnich pracował Frehn, dalej Saweljew, Grigorjew i in. Plemieniem czudzkiem zajmowali się Sjögren, Kastren i Loennrot. Dzieje literatury obrabiano początkowo w czasopisach, jak w *Telegrafie*, *Sowremenniku*, *Wiestniku Europy*, *Moskwitianinie*

i w. in. Na rozwój i podniesienie tej gałęzi nauki wpłynął wiele pracami swemi Kałajdowicz (ob., † 1829). Dalej wymienić należy Polewoja („Oczerki russkoj literatury“) i Szewyrewa („Istorija russkoj słowesnosti“ i „Teorija poezii“). Przegląd dziejów literatury pierwszy dał Grecz („Opyt kratkoj istorii rus. literatury,“ „Cztenija o rus. jazykie i słowesnosti“). Z pisarzów pracujących na tem polu wymienić nadto należy Nikiteńskę, Maksymowicza, Sreznewskiego, Gorskiego, Zabielińskiego, Aksakowa, Bezsonowa, Gałachowa, Busłajewa, Pypina, Tichonrawowa, Millera, Popowa, Wodowozowa, Petrowa i w. in. Literaturą innych narodów słowiańskich zajmowali się Kałajdowicz (starobulgarską), metropolita kijowski Eugenjusz Bołochnitinow, Pogodin, Szewyrew, Szyszkow, Preis, Bodianski, Sreznewski, Grygorowicz, Pypin, Łamański i in. Nad literaturą ludów wschodnich pracowali: Kowalewski (mongolską), Petrow i Kossowicz (sanskrycką), Hiacynt Baczuryn (mongolską i chińską) i w. in. Nad gramatyką pracowała Akademja nauk; dalej Grecz, Wostokow (ob.), Szyszkow, Pawski (ob.), Ławrowski, Hilferding, a zwłaszcza Busłajew (ob.). Gramatyk praktycznych jest bardzo wiele. Leksykografją, oprócz akademji, zajmowali się: Jazykow († 1846), Sokołow, Wostokow, Dal (ob.) i in. Nad językami wschodniemi pracowali Kazembek, Saweljew, Berezin, Grigorjew, Petrow i w. in. Literaturę piękną okresu nowego podzielić można na trzy podokresy lub właściwie kierunki, mianowicie *podokres Karamzinowski*, lub przechodni (do 1815), będący jeszcze pod wpływem klasycyzmu francuskiego; *romantyczny*, który wypłynął z pilnego studjowania historji krajowej i poetów niemieckich oraz angielskich i reprezentowany był głównie przez Żukowskiego; w końcu *podokres narodowy*, rozpoczęty wystąpieniem Aleksandra Puszkina (ob.). Z poetów podokresu pierwszego wymienić należy: Iwana Dmitrjewa († 1837), M. N. Murawjewa († 1807), Karamzina (ob.), Al. Merzlakowa (ob., † 1830), N. J. Gniedicza (ob., † 1833), wybornego bajkopisarza A. J. Kryłowa (ob., † 1844), W. Puszkina († 1830), A. Wojejkowa, A. Izmaiłowa († 1831), D. Dawydowa, Wład. Panajewa, ks. Szyryńskiego-Szachmatowa, F. Glinkę i w. in. Z poetów dramatycznych odznaczyli się: Wład. Ozerow († 1816), ks. A. Szachowski († 1846), N. J. Chmielnicki († 1846), D. Efimjew († 1804), Al. Kluszyn († 1804) i w. in. Z prozaików do tego podokresu należą: W. Podszywałow († 1813), A. Benicki, J. Murawjew Apostoł († 1826), Aleksander Bestużew (piszący pod pseudonimem Marlińskiego), S. Glinka († 1847), J. Martinow, W. Broniewski, W. Narieżny (autor pierwszych romansów rosyjskich) i in. Reprezentantem podokresu romantycznego jest Was. Żukowski (ob., † 1852); z jego rówieników i po części naśladowców odznaczyli się: Konst. Batiuszkow (ob.). A. Grybojedow (ob., † 1829), autor znakomitej komedji „Gore od uma,“ romansopisarz ks. W. Odojewski, liryk i krytyk ks. P. Wiazemski, romansopisarze M. Zagoskin, Iwan Łażecznikow, T. Bułharyn, M. Polewoj († 1846) i in. Od wystąpienia Aleksandra Puszkina (ob.) datuje się podokres trzeci, narodowy, nowej literatury rossyjskiej. Z naśladowców Puszkina zasługują na uwagę: N. Jazykow († 1846), bar. Delwig († 1830), Eugenjusz Baratyński († 1845), Wenewitinow († 1826, w 21 r. życia), Kozłow (ob., † 1842), Podoliński i in. Wyżej nad wymienionych stanęli samodzielni poeci, jak Lermontow (ob., † 1841), Benediktow (ob.), hr. Rostopczina, Weltman, Apollon Majkow (ob.), Kolcow (ob.), Fet, Połoński, hr. A. Tołstoj, Poleżajew (ob.), Szczerbina, Chomiakow (ob., † 1860) i Mikołaj Nekrasow (ob.), poeta młodej Rosji. Pomiędzy poetami dramatycznymi podokresu Puszkinowskiego najważniejszy jest A. Ostrowski (ob.). Nadto wymienić należy: Pisarewa, Polewoja, Rozena, Lwowa, Grigorjewa, Karatygina, S. Gedeonowa, Meja, M. Kukolnika, Al. Potiechina, A. Pisemskiego, hr. Aleksego Tołstoja. Najbardziej jednakże ze wszystkich rodzajów literatury pięknej w perjodzie tym rozwinął się romans, który począwszy od Gogola przybrał kierunek realny. Z romansopisarzów najważniejsi: Gogol (ob.), hr. Sołłogub, A. Perowski (pseud. Pogorielski), A. Kałasznikow, W. Uszakow, Dal (kozak Ługański).—Z pomiędzy romansopisarzów późniejszych wymienić należy: Grygorowicza, Turgeniewa (ob.), Gonczarowa, Pisemskiego (ob.), Krestowskiego (właściwie hr. de Salies, z domu Chwoszczyńska), Uspieńskiego, Ślepcowa, Peczerskiego (właściwie Melnikowa), Aksakowa, Czernyszewsktego, Szczedryna, a zwłaszcza Dostojewskiego (ob.) i Lwa Tołstoja (ob.), których dzieła oddziałały silnie na literaturę europejską. Wśród młodszej generacji wysunęli się na plan pierwszy Wsiewołod Garszyn, Czechow i Maksym Gorkij. Por. Historje literatury Gałachowa, Porfirjewa, Pypina, co do nowszej Skabiczewskiego, po niemiecku Reinholdt „Geschichte der russischen Litteratur“ (1886).

Rosyjska sztuka. Długi czas mniemano, że sztuka rosyjska powstała z bizantyjskiej; tymczasem obecnie przekonano się, że wchodzą do niej żywioły klasyczne, indyjskie, turańskie, a zwłaszcza irańskie t. j. perskie. Ze zlania się tych wszystkich elementów powstały formy stylu rosyjskiego.—*Pierwsza epoka* to początki zlewania się różnorodnych żywiołów. Pamiątki jej pozostały w kurhanach, których w ostatnich dwóch dziesiątkach lat rozkopano bardzo wiele.—*Epoka druga* zaczyna się od przyjęcia chrześcijaństwa, kiedy do dawnych pierwiastków dołączają się bizantyńskie. Najstarszym pomnikiem jest sobór św. Zofji w Kijowie, zbudowany przez Jarosława, przebudowany później kilka razy, a ostatnio w w. XVII. Dalej Ławra peczerska, klasztor św. Michała, następnie kościoły w Nowgorodzie, Włodzimierzu.

Najstarsza cerkiew Moskwy pochodzi z XIV w., gdzie po raz pierwszy wystąpiła forma kopuł wydętych cebulowato. Styl moskiewski rozpowszechnił się do w. XV po całej Rosji. Do najcharakterystyczniejszych pomników należy sobór św. Bazylego, w którym łączą się żywioły wschodnie z zachodniemi. Podobny charakter posiada ornamentyka naczyń kościelnych, rękopisów etc.—*Epoka trzecia*, od wstąpienia na tron dynastji Romanowych, a specjalnie od Piotra Wiel., wykazuje rosnący wpływ stylów zachodnio-europejskich. Cerkiew św. Mikołaja w Moskwie, łączy renesans w planie z rokoko w ornamentach i z 5 bizantyjskiemi kopułami. Przeniesienie stolicy do Petersburga (1703) wywołało wielką działalność budowlaną: klasztor Aleksandra Newskiego przez Tresaniego, cerkiew św. Trójcy, Piotra i Pawła, sobór Preobrażeński,

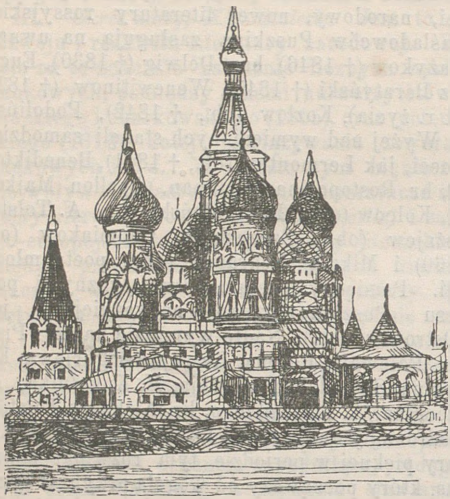

Sobór św. Bazylego w Moskwie z XVI w.

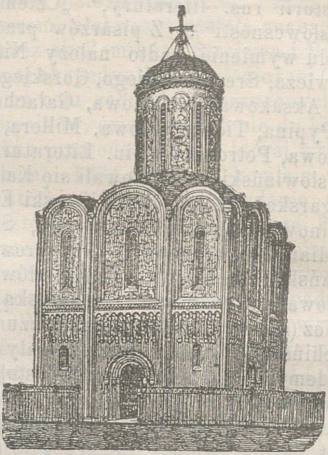

Sobór św. Dymitra we Włodzimierzu z XII w.

św. Andrzeja, Bogarodzicy Kazańskiej, Izaaka, etc. Ze świeckich budynków: gmach admiralicji, pałac Zimowy, pałace w Carskiem Siole i Peterhofie, akademję sztuk pięknych, Ermitaż stary, pałac Marmurowy, Ermitaż nowy. Wszystkie te gmachy posiadają charakter zachodnio-europejski, od którego odwrócono się dopiero w ostatnich czasach (cerkiew Zbawiciela w Moskwie i cerkiew w Borkach).

Rzeźba datuje dopiero w XVIII w., gdyż wtedy zaczęto stawiać pomniki ludziom zasłużonym.

Cerkiew Zbawiciela w Moskwie (1839 - 83). (Plan Thona).

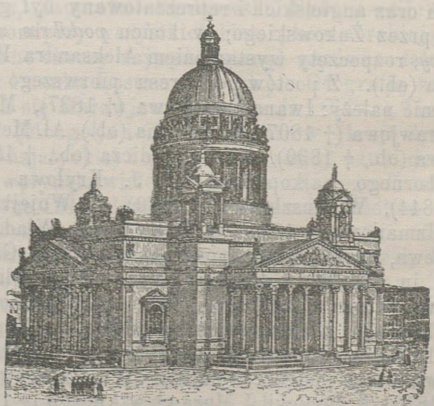

Sobór św. Izaaka w Petersburgu (1819—58). (Plan Monferranda).

Pomnik Piotra Wielkiego w Petersburgu przez Falconeta (1782), pomnik Minina i Pożarskiego w Moskwie przez Martosa (1818), pomniki Łomonosowa, Kutuzowa, Barklaya de Tolly (przez Orłowskiego), Aleksandra I przez Monferranda, Kryłowa (przez Clodta), Katarzyny II, Puszkina w Mos-

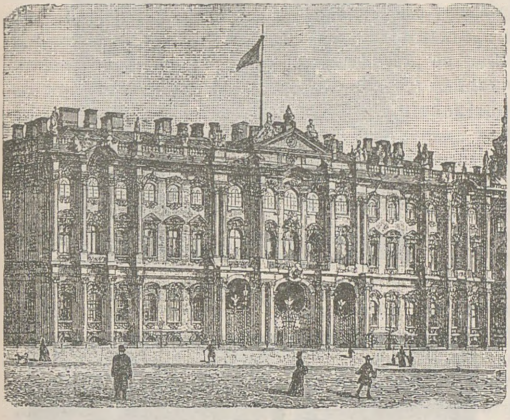

Pałac Zimowy w Petersburgu (1838—39). (Plan Rostrellego).

kwie, Chmielnickiego w Kijowie etc. Do najwybitniejszych rzeźbiarzy należą: M. Popow, M. Antokolski (ob.) M. Cziszow, Trubecki.

Malarstwo początkowo ograniczało się tema-

Pomnik Minina i Pozarskiego. (Martosa, 1818 r.).

tami religijnemi i trzymało się kanonu bizantyjskiego, obecnie jednak rozwinęło się samodzielnie. W wieku XVIII i na początku XIX słynął: Łosenko († 1773), Antropow († 1792), Akimow († 1814), Ugriumow († 1823), Lewicki († 1822), Iwanow († 1823), Moszkow († 1839)—jako portreciści i ma-

Pomnik Piotra Wielkiego w Petersburgu. (Falconeta, 1780 r.).

larze historyczni. Jako pejzażyści: Szczedrinowie, Priczetnikow († 1809), Aleksiejew († 1824). Do

Jan IV Groźny. (Antokolskiego, 1871 r.).

akademickiego kierunku należeli w w. XIX: Tropinin († 1827), Warnek († 1843), Lebediew († 1837), Worobjew († 1855), K. Rabus († 1857), Bruni

Pomnik Mikołaja I w Petersburgu. (Clodta, 1859 r.).

Brülow. Djana. (XIX w.).

Wereszczagin. Pikieta kozacka. (XIX w.).

(† 1875), Markow († 1878), Beidemann (1869) i Willewalde. Do romantyków: Briułow i jego szkoła, Bronikow i pejzażysta morski Ajwazowski (ob.), Bogolubow, Lagorjo i Meszczerski. Do realistów: Fedotow, Makowski, Perow, Polenow, Wereszczagin i Repin (ob.). Por. dzieła Martynowa (1850), Ramezanowa (1863), Kiprjanowa, dalej Viollet le Duc'a „L'art russe, ses origines ses éléments constitutifs, son apogée, son avenir" (Paryż, 1877). Następnie wydawnictwo hr. J. Tołstoja i N. Kondakowa — starożytności rosyjskich w pomnikach sztuki (1889, 1890 roku); dalej wydawnictwa Ermitażu, sprawozdania Towarzystwa archeologicznego, historję sztuki Gniedycza (1885).

Ajwazowski. Krajobraz morski.

Repin. Rekruci. (XIX w.)

Rosyjski język jest najsilniej liczebnie reprezentowaną gałęzią języków słowiańskich i zalicza się do północno-wschodniej ich odrośli. Używany jest przez Wielkorosjan, zamieszkujących jednolitą masą gubernje środkowe Rosji europejskiej i jako język urzędowy rozpowszechniony jest po całej przestrzeni rozległego cesarstwa Rosyjskiego. **R. j.** jest ograniczony od południa językiem białoruskim (ob. Białoruś) i małoruskim, od wschodu językami turecko-tatarskiemi, od północo-wschodu, północy i zachodu językami czudzkiemi lub fińskiemi i dzieli się na liczne, niedokładnie dotychczas zbadane narzecza i podrzecza, które dadzą się ściągnąć do czterech głównych: *moskiewskiego*, przyjętego za język książkowy, *północnego*, *syberyjskiego* i *środkowego*. Sacharow (w „Skazanijach russkago naroda“) rozróżnia narzecza: *moskiewskie*, z podrzeczami moskiewskiem, tulskiem, razańskiem, kałuskiem, twerskiem i włodzimierskiem; *nowogrodzkie*, z podrzeczami nowogrodzkiem, archangielskiem i Oneskiem; *suzdalskie*, z podrzeczami suzdalskiem, jarosławskiem, kostromskiem, halickiem i muromskiem; w końcu *zawołżańskie*, z podrzeczami wołogodzkiem, permskiem, ustiuskiem, syberyjskiem i ofeńskiem. Główne cechy **R. j.**, wyróżniające go od innych języków słowiańskich, są: 1) wtrącanie *e* lub *o* pomiędzy spółgłoski nieme a płynne *l i r* i asymilacja następującej samogłoski pierwiastowej do samogłoski wtrąconej, np. bereg, derewo, zołoto, korowa, gołowa, co stanowi tak zwane pełnogłosie *(połnogłasije)*; 2) na początku *o* zamiast *je*: ozero, oseń; 3) zamiana starosłowiańskiej nosówki *ę* (mały jus) na *ja*, podobnie jak i w innych narzeczach słowiańskich oprócz polskiego: m*ja*so, r*ja*d, m*ja*, s*ja*; 4) zamiana starosłowiańskich ъ i ь, stojących pomiędzy dwu spółgłoskami, na *o* i *e*: piatok (pętъkъ), deń (dьnь), wołk (wlъkъ), dołg (dlъgъ), torg (trъgъ); 5) starosłowiańskie grupy *szt* i *żd* przechodzą w *cz* i *ż*: no*cz* (noszt*ь*), czu*ż*ij (tużd*ь*, czużdь lub sztużdь). Nadto **R. j.** wyróżnia się wszystkiemi cechami, odróżniającemi narzecza wschodnio-południowe od zachodnich, jak: nieprzybieraniem *d* przed *ł*; myło (my*dł*o), molitwa (mo*dl*itwa); opuszczaniem *d* i *t* przed *ł i n*, jak pał (pa*dł*), cwieł (kwi*tł*), wianu (wię*dn*ę); wtrącaniem *l* pomiędzy spółgłoską wargową a samogłoską miękką, jak zem*l*ja (ziemia), korab*l* właściwie korab-*l*-ъ (korab'), krop*l*en (kropiony, choć i w polskim krop*l*a zm. kropia). Ważny wpływ na utworzenie się języka **R.** miało wprowadzenie chrześcijaństwa, a z niem ksiąg kościelnych w przekładzie na język starosłowiański, który wkrótce stał się językiem piśmiennym i na stanowisku tem przetrwał aż do reformy Piotra W. Najdawniejszą gramatyką napisaną w **R. j.** jest „Gramatyka grecko-słowiańska“, wydana przez studentów szkoły lwowskiej (Lwów, 1581). Dalej idzie: „Gramatyka słowiańska“ Laurentego Zyzanja (Wilno, 1596); „Gramatyka słowiańska“ Melecjusza Smotryckiego (w Jewju pod Wilnem, 1619), używana w Rosji jako dzieło elementarne aż do zjawienia się gramatyki Łomonosowa (1755). Pierwszą gramatykę rosyjską w języku łacińskim napisał: Henryk Wilhelm Ludolf („Grammatica russica quae continet non tantum praecipuae fundamenta Russicae linguae, verum etiam manuductionem quondam ad Grammaticam Slavonicam“, Oksford, 1696); w języku zaś rosyjskim Łomonosow (1755), którego praca, mimo wielu niedokładności, używaną była w szkołach do końca XVIII w. Odtąd mnoży się liczba prac gramatycznych, zwłaszcza do użycia praktycznego, z pomiędzy których wymienić należy Barsowa (1771), ułożoną na wzór Łomonosowa; akademji rosyjskiej (1802, 1809, 1818), Swietowa, Nikolskiego, Borna, Połowcowa, Dawydowa, Ornatowskiego, Tymkowskiego, Grecza, Wostokowa, Iwanowa i w. in. Ze stanowiska naukowego napisane są: Puchmajera (ob., Praga, 1820), Pawskiego (ob., Petersburg, 1842 i 1851), Dawydowa (Petersburg, 1852), a zwłaszcza Busłajewa (Moskwa, 1859, 1866). Najlepsze słowniki są: Akademji rosyjskiej i Dala „Tołkowyj słowar' żiwago welikorusskago jazyka“.

Rosyjski kościół, ob. Prawosławny kościół i Rosja, Historja.

Rosyjskie miary i monety. Jednością *miar długości* jest sażeń, zawierający 3 arszyny czyli 7 stóp; stopa dzieli się na 12 cali po 10 linji; arszyn zaś dzieli się na 16 wierszków czyli 28 cali. Stopa rosyjska jest równa stopie angielskiej *(foot, fut)*=0,3047973 metra. Sażeń równa się 2,13356 m.=7,408 st. warszawskich. Jednością miar dróżnych jest wiorsta, zawierająca 500 sażeni. Na jeden stopień południka ziemskiego idzie 104,3297 wiorst, czyli jedna mila geograficzna zawiera wiorst 6,9437.—Jednością *miar powierzchni* jest desiatina, zawierająca 2,400 sażeni kwadratowych, przeto=109,25 ara albo 1,947764 morga warszawskiego, czyli prawie 195 morgów warsz. czyni 100 desiatyn.—*Miary objętości*: a) *Do cial sypkich*. Czetwert' dzieli się na 8 czetwerików, po 8 garncy; czetwert', zwana inaczej kul (worek), zawiera 209,9076 litrów, czyli kwart warszawskich, przeto 1 czetwiert' równa się 1,6399 korca warszawskiego, czyli 164 korcy warsz.=prawie 100 czetwierti. b) *Do cial płynnych*. Jednością jest wiadro, których 40 idzie na jedną beczkę. Wiadro dzieli się na 10 krużek, krużka ma 10 czarek; wiadro= 12,2992 litrów czyli kwart warszawskich, beczka więc zawiera prawie 123 garncy warszawskich.—*Wagi*. Jednością wag jest pud, dzielący się na 40 funtów, po 96 zołotników, po 96 doli; funt więc ma 9216 doli. Pud=16,38046 kilogramów, czyli 40,3957 funta warszawskiego, przeto funt rosyjski=409,5115 gramów, czyli prawie 1,01 funta warszawskiego, zatem 101 funtów warszawskich= w przybliżeniu 100 funtom rosyjskim. 10 pudów idzie na jeden berkowiec.—*Monety*. Jednością monet rosyjskich jest rubel, dzielący się na 100 ko-

piejek=$6^2/_3$ złp., którego obecna wartość w złocie ustanowiona jest prawem z 1897, ob. Rubel.

Rosyjsko-amerykańska kompanja, zwało się towarzystwo handlowe, uprzywilejowane przez rząd i istniejące od 1799; przez ukaz z 1800 rezydencja kompanji przeniesiona została z Irkucka do Petersburga, z dozwoleniem otworzenia kantoru w Irkucku; przywilej kompanji został powtórnie zatwierdzony i przedłużony 1842. Kompanja ta miała sobie przez rząd nadany zarząd posiadłości rosyjskich w Ameryce północnej, ustąpionych 1867 Stanom Zjednoczonym (ob. Alaska). Pod zarządem kompanji posiadłości rosyjsko-amerykańskie były podzielone na 6 okręgów: Nowo-Archangielski (Sitka), Kadjacki, Św. Michalski czyli Północny, Unaloszkiński, Achtiński czyli Eleucki i Kurylski, i pozostawały pod zarządem naczelnika, wybieranego przez kompanję z pomiędzy oficerów marynarki. Głównem miastem była Sitka lub Nowo-Archangielsk.

Rosyjsko-niemiecka wojna, tak nazywają historycy wojnę, prowadzoną 1812—1815 r. z Napoleonem I, głównie przez Rosję, a potem przez Niemców i koalicję państw europejskich. Ważniejszemi ustępami tej wojny są: nieszczęśliwa wyprawa Francuzów do Rosji 1812 (przejście Niemna 24 czerwca, zdobycie Smoleńska 17 sierpnia, bitwa pod Borodinem 7 września, wzięcie Moskwy 14 września, odwrót i bitwy: pod Mało-Jarosławcem 24 października i pod Wiazmą 3 listopada, przejście Berezyny 26—28 listopada i odjazd Napoleona do Paryża 3 grudnia); przymierze pruskorosyjskie 27 lutego 1813 r. i wypowiedzenie Francji wojny przez Prusy 16 marca; bitwy: pod Grossgörschen niedaleko Lützen 2 maja 1813 r. i Budziszynem 20—21 maja; wypowiedzenie Napoleonowi wojny przez Austrję 12 sierpnia i przystąpienie Szwecji do koalicji; bitwy: pod Katzbach 26 sierpnia, pod Dreznem 26—27 sierpnia, pod Dannewitz 6 września, oraz bój pod Lipskiem 16—18 października; przyłączenie się związku niemieckiego do aljansu przeciw Francji (październik); odwrót Napoleona po zwycięstwie pod Hanau (30 października) za Ren, zwycięstwa Napoleona od 24 stycznia 1814 pod Brienne aż do 18 lutego pod Montereau i klęska jego pod Laon 9 i 10 marca; bitwa pod Paryżem (30 marca) i zajęcie tego miasta przez sprzymierzonych; abdykacja Napoleona w Fontainebleau 11 kwietnia i wyjazd jego na Elbę; powrót Ludwika XVIII do Paryża 4 maja i pokój paryski 30 maja; układy na kongresie wiedeńskim przerwane wylądowaniem Napoleona 1 marca 1815 w Fréjus, wjazd jego do Paryża 30 marca, stanowcza klęska Francuzów pod Waterloo 18 czerwca, abdykacja cesarza w Blois 21 czerwca i wysłanie na wyspę św. Heleny; kapitulacja Paryża 3 lipca, ponowny wjazd Ludwika XVIII do Paryża 9 lipca i drugi pokój paryski 20 listopada. Olbrzymia ta wojna wprawiła w ruch całą Europę i położyła ostatecznie koniec przewadze Napoleona i Francji. Z mnóstwa dzieł, opisujących tę wojnę, wymieniamy tylko ważniejsze: Chambray'a „Histoire de l'expedition de Russie“ (3 t., Paryż, 1824); Buturlina „Histoire militaire de la campagne de Russie en 1812“ (2 t., Paryż, 1824); Ségura „Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant 1812“ (2 t., Paryż, 1824); Bernhardi'ego „Denkwürdigkeiten aus dem Leben des kaiserl. russ. Generals von Toll“ (4 t., 2 ed., Lipsk, 1865); Plotho „Der Krieg in Deutschland und Frankreich 1813 und 1814“ (3 t., Berlin, 1817); Londonderry „History of the campaign of 1813 and 1814“ (2 t., Londyn, 1830); Norvins „Histoire de la campagne de 1813“ (2 t., Paryż, 1834); Beitzke'go „Geschichte der deutschen Freiheitskriege“ (3 t., 2 ed., Lipsk, 1863); Siborne'a „History of the war in France and Belgium in 1815“ (2 t., Londyn, 1844); Charrasa „Histoire de la campagne de 1815 Waterloo“ (2 t, Bruksela, 1858, 5 ed., Lipsk, 1867); tegoż „Histoire de la guerre de 1813 en Allemagne“ (Lipsk, 1866); Königera „Der Krieg von 1815 und die Verträge von Wien und Paris“ (Lipsk, 1865).

Rosyjsko-turecka wojna. Turcja, przyjęta do grona wielkich mocarstw europejskich traktatem paryskim 1856 r., nie zdołała jednak przeprowadzić reform wewnętrznych, któreby jej zapewniły ład i siłę istotną. Przyczyny tego niepowodzenia szukać należy w zepsuciu panującem śród warstw rządzących, począwszy od dworu sułtańskiego, aż do najniższych organów urzędniczych. Nowa era ujawniła się w Turcji jedynie zupełnem zrujnowaniem jej finansów przez olbrzymie pożyczki, a jedne po drugich wybuchające powstania okazywały, że nawet wewnętrznego nie może utrzymać spokoju. Tymczasem wzajemne ugrupowanie mocarstw europejskich uległo zupełnemu przeobrażeniu, i nie można było myśleć, iż Europa zachodnia zechce spełniać zobowiązania traktatem paryskim na siebie w interesie Turcji przyjęte.—Wojna niemiecko-francuska dała Rosji możność zniesienia na konferencjach londyńskich 1871 warunku, usuwającego jej flotę wojenną z morza Czarnego, a zręczny i nie przebierający w środkach ambasador rosyjski Ignatjew umiał rozwinąć wpływ rosyjski w Konstantynopolu za pośrednictwem wielkiego wezyra Mahmuda Nedima paszy, który stał się zupełnem w ręku jego narzędziem. Sam sułtan Abd-ul-Azis chętnie przystawał na protektorat rosyjski, mając pod jego opieką nadzieję, że zdoła zasady następstwa tronu otomańskiego przeobrazić na korzyść syna swego Jussufa. W stanowisku Rosji względem ludów chrześcijańskich półwyspu Bałkańskiego zaszła też zmiana wyraźna, zaczęła ona bowiem występować jako opiekunka narodów słowiańskich, nie zaś kościoła wschodniego. W 1875 w czasie, gdy w skutek zawieszenia przez Turcję wypłaty od pożyczek, opinja na Zachodzie była przeciw niej oburzona, wybuchło powstanie w Hercegowinie, które coraz silniej się rozwijało pod

niedołężnym rządem Mahmuda. Powstanie softów w Konstantynopolu, które spowodowało upadek (maj 1876) Mahmuda i detronizację Abd-ul-Azisa, pobudziło powstańców hercegowińskich do silniejszego działania, a ruchy rozszerzyły się po całej Bośni. Bulgarowie, podnieceni przez emisarjuszów słowiańskich, podnieśli też oręż przeciw władzy tureckiej, a Serbja i Czarnogórze wypowiedziały Turcji wojnę. Współcześnie rozpoczęła się akcja dyplomatyczna,—kanclerze trzech cesarstw, Gorczakow, Bismarck i Andrassy, na zjeździe w Berlinie (10—14 maja) przyjęli memorandum przedstawione przez Gorczakowa *(mem. berlińskie)*, w którem żądano od Turcji dwumiesięcznego zawieszenia broni z powstańcami, dla porozumienia się z nimi co do przeprowadzenia reform przez konsulów zagranicznych. Jakkolwiek Anglja nie zgodziła się na udział w tym kroku, jednak wskutek zamordowania konsulów francuskiego i niemieckiego w Salonice (6 maja), oraz okrucieństw spełnianych na Bulgarach przez wojska nieregularne tureckie, choć pod tym względem obie strony walczące nie miały sobie nic do zarzucenia, Turcja znalazła się odosobnioną. Pomimo to Turcja rozwinęła niespodzianie silną energję na polu walki,—Czarnogórcy nie odnieśli żadnych korzyści, a Serbowie ponieśli dotkliwe klęski, choć wódz naczelny turecki Abd-ul-Kerim pasza nie odznaczał się zręcznością i biegłością. Serbowie, którzy przekroczyli granicę na dolnym Timoku i pod Niszem, zostali wyparci w lipcu i pobici 4 i 5 sierpnia przez Abd-ul-Kerima pod Kniażewaczem, a 7 przez Osmana paszę pod Zajczarem. Armja serbska, pod generałem rosyjskim Czerniajewem, oszańcowała się w Aleksinaczu, a lubo pierwszy napad Turków 25 sierpnia został odparty, jednak odnieśli oni stanowcze zwycięstwo 1 września. Wtedy z początkowania Rossji mocarstwa zainterwenjowały w interesie Serbji, i nastąpiło 16-dniowe zawieszenie broni, w czasie którego przedstawiono Turcji program reform na zasadzie memorandum berlińskiego, tym razem z udziałem i Anglji; Turcja wszakże odrzuciła go, i zamiast samorządu dla Bośni, Hercegowiny i Bulgarji odwołała się do projektu konstytucji ogólnej, skreślonego przez Mithata dla całego państwa. Na zarzuty Turcji co do posiłków nadchodzących do Serbji, Rosja odpowiedziała szorstko, i kroki wojenne znowu się rozpoczęły. Czarnogórcy odnieśli zwycięstwa dość znaczne nad Muktarem paszą, ale Serbowie po upartych walkach 19—23 października stracili klucz swoich pozycji nad Morawą—Dżunis, Horwatowicz odpartym został do Kruszewacza, Czerniajew do Deligradu i Aleksinacz został zdobyty 31 października. Rosja pod zagrożeniem wypowiedzenia bezpośredniego wojny powstrzymała dalszy pochód zwycięskich Turków, i znowu nastąpiło dwumiesięczne zawieszenie broni. Tymczasem przygotowywania wojenne prowadzone były energicznie zarówno ze strony Turcji, jak i Rosji. 13 listopada uruchomiono w Rosji 6 korpusów armji, które zebrały się w Besarabji pod dowództwem wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza, 18 listopada rozpisaną została pożyczka wewnętrzna w wysokości 100 miljonów rubli. Wobec tej gotowości wojennej mało widoków powodzenia zapowiadała konferencja przedstawicieli mocarstw, zebranych w Konstantynopolu na zaproszenie Anglji. Anglję reprezentował Salisbury, który zyskany dla zamiarów Ignatjewa, zgodził się na konferencji przygotowawczej (od 12 grudnia) na ułożenie programu, według którego Bulgarja w granicach powiększonych miała być podzielona na dwa gubernatorstwa autonomiczne, nieco mniejsze ustępstwa otrzymać miała Bośnia i Hercegowina, a rządy w tych prowincjach miały prawie zupełnie przejść w ręce komisji międzynarodowej, któraby rozporządzała silnym korpusem żandarmerji, nadto Serbja i Czarnogórze miały też zyskać pewne powiększenie i t. d. Właściwe konferencje rozpoczęły się 23 grudnia,—a na propozycję mocarstw przedstawiciele tureccy Sawfet i Edhem pasza odpowiedzieli przedstawieniem ogólnej konstytucji dla całego państwa, wypracowanej przez wielkiego wezyra Midhata paszę. Konferencja zgodziła się na pewne złagodzenie swych żądań i przedstawiła je Porcie jako ultimatum 15 stycznia 1877 r. Dla rozstrzygnięcia ciężkiego zadania, czy przyjąć wojnę z Rosją, czy też zrzec się niemal stanowiska państwa niepodległego, przyjąwszy ultimatum, Midhat zwołał nadzwyczajną radę z notablów państwa, w liczbie 215, złożoną, która z zapałem przyjęła wniosek Mehmeda Ruszdi, aby żądania mocarstw odrzucić.—Konferencje zamknięte zostały 20 stycznia, a wkrótce potem wszyscy ambasadorowie wielkich mocarstw opuścili Konstantynopol. Turcja pośpieszyła zawrzeć pokój z Serbją, który stanął 1 marca, układy z Czarnogórzem jednak się nie powiodły, z powodu wymagan znacznego rozszerzenia granic tego księstwa. Kroki dyplomatyczne nie zostały jednak jeszcze wyczerpane. W marcu 1877 r. Ignatjew objechał dwory europejskie i zaproponował w Londynie protokół, w którym żądania mocarstw jeszcze nieco były złagodzone,—mocarstwa razem z Anglją porozumiały się o wspólne podpisanie protokółu tego przez swych posłów i o wspólne polecenie go Porcie. Z powodu jednak dopisku rosyjskiego, żądającego rozbrojenia armji tureckiej i wysłania specjalnego posła do Petersburga dla porozumienia się co do rozbrojenia Rosji, Sawfet pasza odrzucił ten protokół. Zwłoka ta pozwoliła stronom uzupełnić przygotowania wojenne, a ostatni krok dyplomatyczny dał Rosji możność wystąpienia w roli mandatarjusza Europy. Jakoż manifest cesarski z 24 kwietnia zawiadomił Rosję o wypowiedzeniu wojny Turcji, która na zasadzie traktatu paryskiego z r. 1856 wezwała pośrednictwa mocarstw, ale bezskutecznie. Anglja tylko zaprote-

stowała (1 maja) przeciwko zasadzie, jakoby Rosja działać miała w imieniu Europy. Na protest ten oświadczył Gorczakow (19 maja) jedynie, że Rosja szanować będzie interesa angielskie, i że zamiarem jej nie jest bynajmniej opanowanie Konstantynopola.—Kroki wojenne rozpoczęło 24 kwietnia przejście wojsk przez granice Rumunji i Armenji. Wojska rosyjskie, uruchomione od 1876 r., podzielone były na trzy armje; południową czyli naddunajską, armję dla obrony brzegów morza Czarnego i kaukaską. Pierwsza składała się z 7 korpusów, ogółem przeszło 200,000 żołnierzy, pod naczelnem dowództwem w. ks. Mikołaja, przy którym obowiązki naczelnika sztabu generalnego pełnił generał Niepokojczycki; armja nadbrzeżna obejmowała dwa korpusy, kaukaska zaś cztery, 92,000 wojska i 282 armat pod dowództwem w ks. Michała. Przeciwko tym siłom Turcy mieli w Armenji około 80,000 wojska pod Muktarem paszą, wojska zaś w Europie były bardzo rozproszone, trzeba bowiem było strzedz granicy serbskiej i greckiej, prowadzić wojnę z Czarnogórzem i zwalczać powstanie w Bośni, a nadto i w Konstantynopolu zatrzymać znaczną siłę, tak, że nad Dunajem w kwietniu i maju 1877 stało tylko około 90,000 wojska z 300 armatami, tak rozłożonego, że nad dolnym Dunajem, w Dobrudży i czworoboku fortec, były 33,000 żołnierzy pod Achmed-Ejubem, główna siła — 50,000 wojska pod Osmanem paszą znajdowało się w Widdyniu, a związek między temi armjami utrzymywał korpus 6,000-ny pod Systową. Naczelne dowództwo było w rękach Abd-ul-Kerima paszy. Natomiast potężna flota turecka pod Hobartem paszą stanęła na morzu Czarnem, a Dunaju broniła znaczna liczba monitorów i łodzi kanonjerskich.—Pomiędzy stronami wojującemi leżała Rumunja; łatwo było przewidzieć, że nie odpowie ona wezwaniu wielkiego wezyra, aby, jako kraj lenny, połączyła wojska swe z tureckiemi. A gdy odezwa Rumunji do mocarstw o obronę jej neutralności nie została wysłuchaną, zawarła ona 16 kwietnia z Rosją konwencję, dozwalającą armji rosyjskiej swobodnego przejścia. 21 maja izby rumuńskie ogłosiły niepodległość kraju, a armja wzmocnioną została do 46,000 wojska ze 120 armatami; początkowo jednak ograniczyła się ona strzeżeniem granicy południowej i udziału w wojnie nie brała. Wojsko tureckie stojące na prawym brzegu Dunaju zachowało się bezczynnie wobec tych przygotowywań wojennych Rumunji, choć im łatwo było wpadłszy tam, poniszczyć koleje, mosty, magazyny — a tem samem przeszkodzić lub przynajmniej opóźnić pochód Rosjan. Wojska rosyjskie bez żadnej przeszkody dotarły Dunaju, wzniosły nad nim baterje, a w samą rzekę zapuściły torpedy; wielki książę Mikołaj obrał kwaterę główną w Plojesztach. Flota rzeczna turecka, doznawszy kilku dotkliwych strat od baterji rosyjskich i torped, schroniła się pod opiekę twierdz naddunajskich i wyrzekła się wszelkiej działalności. Przeprawa jednak wojsk rosyjskich za Dunaj opóźniła się z powodu wysokiego stanu wody na rzece; 6 czerwca cesarz Aleksander z księciem Gorczakowem przybył do Plojeszti do armji. Tegoż samego dnia, 29 kwietnia, którego armja naddunajska przekroczyła Prut, przeszła i armja kaukaska granicę Armenji tureckiej. Oddział generała Okłobżio miał za zadanie zdobycie ważnego miasta portowego Batum, poniósł jednak 24 czerwca pod Samebą klęskę od dowódcy tureckiego w Batum, Derwisza paszy, i cofnął się do rzeki Adkowy; tymczasem 16 maja flota turecka wysadziła w Suchum-Kale wojska, które podburzyły Abchazów do powstania przeciwko Rosji, także i w Dagestanie wybuchło powstanie. Kolumny generała Dewela i Loris-Melikowa, połączywszy się, zdobyły 17 maja twierdzę Ardahan. Loris-Melikow przystąpił następnie do oblężenia Karsu, przeciw któremu walka artyleryjska rozpoczęła się 17 czerwca. Czwarty oddział rosyjski pod generałem Tergukazowem przebył Agrydagh, zajął 30 kwietnia Bajazyd i doszedł do Toprakkale, napotkawszy znaczne zapasy tureckie. Tymczasem jednak Muktar-pasza otrzymał znaczne posiłki (20 bataljonów), zajął przeto silną pozycję od Olti przez Bardust do Delibaby i wysłał Mehemeda paszę przeciw Tergukazowowi, ale Mehemed zginął, a wojsko jego musiało się cofnąć; wtedy Muktar pasza wyruszył sam i w wąwozach Elbaru zadał klęskę Tergukazowowi, który się cofnął do Seidekanu; współcześnie Faik pasza z wojskami kurdyjskiemi zdołał zająć Bajazyd, gdzie wojsko rosyjskie zamknęło się w cytadeli. Usiłowanie Loris-Melikowa podążenia na pomoc Tergukazowowi nie powiodło się, i 5—8 lipca wojska rosyjskie opuściły nawet stanowiska pod Karsem, a Loris-Melikow zajął obóz w Saim, gdy kwatera główna w. ks. Michała znajdowała się w Aleksandropolu. Tergukazow wśród niezmiernych trudności cofnął się 5 lipca na terytorjum rosyjskie, ale już 8 lipca ruszył znowu na Bajazyd dla oswobodzenia tamecznej załogi, która pomimo silnych strat dzielnie się trzymała. 10 lipca Tergukazow był już pod Bajazydem, po godzinnej walce wycisnął nieprzyjaciela z miasta, a zburzywszy fortyfikacje, cofnął się do Igdyru. Rezultatem całej tej 8-miesięcznej kampanji było jedynie zajęcie Ardahanu; przyczyną tego niepowodzenia było zbytnie lekceważenie sił tureckich. —Nad Dunajem położenie rzeczy pozostawało bez zmiany, wysoki stan wód Dunaju nie dozwalał przeprawy, a Turcy trwali wciąż w bezczynności. Nawet rewolucja softów w Konstantynopolu, którzy, wdarłszy się do parlamentu, żądali gwałtownie usunięcia ministra wojny Redyfa paszy i Abd-ul-Kerima, wywołała jedynie utworzenie wyższej rady wojennej, która następnie miała stać się tak fatalną dla działań tureckich. Posiłki napływały też słabo do armji naddunajskiej; jedynie wysłany tam został książę egipski Hassan pasza, który przybył

w połowie czerwca z 6,000 wojska posiłkowego. Nakoniec w nocy z 21 na 22 czerwca przepłynęła Dunaj jedna brygada 14 korpusu (Zimmermanna) na barkach i rozbiła oddział turecki na wyżynach Budjaku, a 26 czerwca cały korpus 14 wkroczył po moście pontonowym do Dobrudży, którą Turcy opuścili zupełnie, tak, że 19 lipca generał Zimmermann zajął nawet linję Czernowoda-Kiustendże nad wałem Trajana; aż do końca wojny nie posunął się on dalej. Przeprawa armji głównej nastąpiła pod Zimnicą. Przez silne ostrzeliwania wszystkich stanowisk nieprzyjaciela uwaga jego rozerwaną została, i w nocy z 26 na 27 czerwca pułk Wołyński z 8 korpusu przeprawił się na statkach, a dopiero z drugiej strony przyjęty ogniem karabinowym, zajął okoliczne wyżyny. Nad ranem atak turecki odparty został, brygada rosyjska zajęła Systowę, a do wieczora przeprawił się cały 8 korpus, Turcy zaś cofnęli się do Ruszczuku i Tyrnowy. Rzucenie mostu pontonowego powiodło się dopiero 2 lipca, cztery korpusy skoncentrowały się pod Systową, 7 lipca generał Hurko zajął Tyrnowę, a 10 lipca już doszedł do Drenowy i Gabrowy; 12 lipca w. ks. Mikołaj przeniósł kwaterę do Tyrnowy; w połowie lipca cała przestrzeń do Bałkanu, między Jantrą na wschód a Widem na zach. była od Turków oswobodzona, a książę Czerkaski zajął się natychmiast organizacją Bulgarji. Generał Krüdener zmusił załogę twierdzy Nikopoli do kapitulacji 16 lipca, co zapewniło związek z Rumunją. To niezwykłe powodzenie ośmieliło wodzów rosyjskich do odważniejszych jeszcze przedsięwzięć. Generał Hurko przeszedł Bałkany przez wąwoz Hainkiei i po walce z Reufem paszą zajął Kazanłyk 17 lipca; stąd zwrócił się ku północy ku wąwozowi Szypka, na który spółcześnie uderzył z północy książę Mirski. Turcy, naciśnięci z dwu stron, opuścili go 19 lipca, zarówno jak i wąwóz Trajana, tak, że Rosjanie mieli trzy przejścia swobodne przez Bałkany. Hurko posunął się na płd., a 25 lipca zajął już Kaskei i Hermanly, tak, że stał już o dwa dni drogi od Adrjanopola. W Konstantynopolu zapanował przestrach paniczny, powiększany przez licznych zbiegów mahometańskich, Bulgarowie bowiem oddawali teraz z lichwą prześladowania, jakich od Turków doznawali. Redyt pasza i Abd-ul-Kerim wygnani zostali do Lemnos i zagrożeni sądem wojennym, dowództwo nad Dunajem objął Mehemed Ali, nad armją w Rumelji Sulejman, który dotąd walczył z Czarnogórcami. Przebieg ten niemniejsze wzburzenie wywołał i w Anglji. — Nagle jednak wystąpiły dla armji rosyjskiej niebezpieczeństwa, spowodowane zbyt szybkiem posuwaniem się słabej stosunkowo armji (cztery korpusy) między wojsko tureckie w czworoboku fortec i w Bulgarji zachodniej, i rozproszeniem się po znacznej przestrzeni. Krüdener, zająwszy 17 lipca Selwi i Lowacz, wysłał generał Schilder-Schuldnera z jedną dywizją przeciw Plewnie nad Widem, dokąd wysłał wojsko Osman pasza, dowódca korpusu skoncentrowanego około Widdynia. 20 lipca generał rosyjski uderzył na Plewnę, ale został z dotkliwą stratą odparty, a Osman pasza odzyskał i Lowacz. W ciągu kilku dni przeobraził on Plewnę i otaczające ją wzgórza w nader silną twierdzę za pomocą robót ziemnych. W tym samym czasie wycieczka 12 i 13 korpusu z linji Jantry na wschód ku Ruszczukowi, Razgradowi i Osman bazarowi okazała, że oddział 50,000 ludzi pod Achmed Ejubem zajął silne stanowisko pod Razgradem, a inne silne oddziały koncentrowały się pod Osman bazarem i Eski-Dżumną, co zagrażało mostowi po Systową. 30 lipca Krüdener i Szachowski uderzyli powtórnie na Plewnę, ale i teraz ponieśli oni dotkliwą klęskę i oszańcowali się pod Poradimem. W. ks. Mikołaj przeniósł 31 lipca kwaterę swą z Tyrnowy do Biely, a 13 sierpnia do Górnego Studenia, dokąd przybył i cesarz Aleksander. — Reuf i Sulejman zwrócili się przeciw stanowisku Hurki pod Eski-Zagrą, i generał ten musiał cofnąć się do wąwozu Szypki. Sulejman, Mehemed-Ali i Osman łatwo mogli się wtedy połączyć; spółcześnie flota turecka zajęła groźne stanowisko pod Eupatorją i Sewastopolem, a wybrzeże wschodnie morza Czarnego było przez Turków ostrzeliwane. Anglja nadto okazała gotowość zajęcia Gallipolis i wysłania floty pod Konstantynopol. Bezczynność, brak jedności i stanowczości u wodzów tureckich nie dozwoliły im jednak korzystać z tego dla nich pomyślnego obrotu. Świeże wojska rosyjskie powołane zostały do Bulgarji, a z Rumunją zawartą została nowa konwencja, mocą której dwie nowe jej dywizje przeszły Dunaj (jedna poprzednio zajęła twierdzę Nikopoli). Tymczasem Osman, oprócz dwu drobnych wycieczek, odpartych przez Rosjan, ograniczył się przez cały sierpień wzmacnianiem jedynie swych pozycji. Sulejman nie usłuchał wezwań serdar-ekrema Mehemeda-Alego, polecającego mu przejść przez niezajęte wąwozy bałkańskie dla połączenia się z armją naddunajską, a powołując się na rozkaz rady wojennej konstantynopolitańskiej, uderzył na wąwóz Szypki. 19 sierpnia zdobył wieś Szypkę i uderzył na wąwóz ufortyfikowany przez Rosjan, ale zajmowany przez słabe siły pod księciem Mirskim. Walka była nader zacięta i krwawa, z obu stron z niesłychaną wytrwałością prowadzona; już Turcy zdobyli kilka ważnych pozycji, 24 sierp. podążył na pomoc cały 8-my korpus, Sulejman prowadził jeszcze przez dwa dni bitwę, już bez żadnych teraz widoków, zniszczywszy tym bezcelowym napadem jeden z najlepszych korpusów tureckich.— Gdy Mehemed Ali poznał, że na Sulejmana liczyć nie może, przedsięwziął sam w końcu sierpnia atak na armję w. ks. Następcy tronu nad Łomem i wskutek walki pod Ajaslar 26 sierp. odparł ją do jej ufortyfikowanych stanowisk na prawym brzegu Kara Łomu. 30 sierp. także wojska stojące naprzeciwko Razgradu nad Solenik-Łomem

zmuszone zostały do przejścia za Kara-Łom. Gdy następnie załoga Ruszczuku pod Achmedem Kaizerli paszą przez napady na Kadikoi 31 sierp. i 4 września odwróciła uwagę Rosjan, Mehemed Ali uderzył 5 wrz. na pozycję pod Kacelewem i zdobył ją po uporczywej walce. Walki te jednak nie przyniosły mu stanowczych korzyści, nie zdołał bowiem połączyć podwładnych sobie generałów do energicznego ataku na Biełę. Przeciw Osmanowi postanowiono znów przedsięwziąć kroki zaczepne; armja zachodnia, poddana pod dowództwo ks. Karola rumuńskiego, tworzyła długi łuk od Werbicy do Bogotu, z główną kwaterą w Poradimie. Dla otoczenia Plewny i od południa, generałowie Imeretyński i Skobelew udali się 3 września z Selwi do Łowacza i zdobyli bez wielkich trudności ważne to miasto. Wodzowie rosyjscy, chcąc uniknąć długiego oblężenia Plewny, postanowili zdobyć ją szturmem. 7 wrz. rozpoczęło się bombardowanie szańców tureckich, 11 wrz. nastąpił szturm. Główne zadanie przypadło Skobelewowi od płd.; zdobył on rzeczywiście dwie reduty, a Rumunom na prawem skrzydle udało się zdobyć redutę Grywicy, ale atak środkowy został odparty. Gdy jednak generał Skobelew, mając tylko 12,000 ludzi, nie otrzymywał posiłków, Osman wydarł mu jego zdobycz nazajutrz, a cały krwawy szturm okazał się bezowocnym. Przedstawiła się tedy konieczność rzeczywistego oblężenia Plewny, w którym to celu powołany został generał Totleben. Dotychczas Osman miał swobodny związek z Orhanje, skąd Szefwet pasza jeszcze 10 paźdz. sprowadził do Plewny znaczne zapasy. Dla otoczenia jej zupełnego korpus gwardji pod generałem Hurko zajął stanowisko na zachód Widu. Tymczasem Mehmed Ali, nie otrzymując posiłków z Konstantynopola, ani też nie mogąc skłonić upartego Sulejmana do podążenia mu na pomoc z bezczynnego stanowiska pod Szypką, nie mógł prowadzić dalej działań nad Łomem. Sulejman przedsięwziął jeszcze 17 wrz. bezowocną próbę opanowania Szypki, a Mehemed Ali otrzymał z Konstantynopola rozkaz uderzenia na pozycje rosyjskie pod Łomem dla opanowania linji Jantry, z zapewnieniem, że Sulejman wesprze go silnym korpusem, i rzeczywiście uderzył 21 wrz. na prawe skrzydło generała Tatiszczewa pod Cerkowną z silami zbyt słabemi i odparty, wrócił do stanowisk, skąd wyruszył 20 wrz. Mehemed Ali został usunięty, a Sulejman mianowany wodzem armji naddunajskiej. Ogólna sytuacja od początku sierpnia zmieniła się już silnie na niekorzyść Turcji. Współcześnie i w Azji wojna przybrała odmienny obrót. W lipcu i sierpniu napłynęły tam posiłki rosyjskie, a powstanie w Abchazji zostało umiejscowione i straciło wszelkie widoki, tak, że Turcy opuścili w lipcu Suchum-Kale. Wogóle odtąd flota turecka zachowała się zupełnie bezczynnie. Nowe kroki zaczepne rozpoczął Loris Melikow, uderzeniem 18 sierp. na Muktara-paszę, ale odparty, cofnął się do Kurukdarja; obie strony oszańcowały się w swoich pozycjach, Muktar pasza (z 40,000 wojska na stokach Aładża-Dagh. W początku października Rosjanie wystąpili znowu zaczepnie i 2 października zdobyli górę Wielką Jagni, opuścili ją jednak we dwa dni później. Muktar poznał wszakże niebezpieczeństwo zbyt rozciągłego swego położenia i zajął 9 paźdz. bardziej skoncentrowane na górze Awlijar. Na stanowisko to uderzył generał Heimann, podczas gdy generał Łazarew obszedł ją z tyłu, armja Muktara została częścią rozbita, częścią wzięta do niewoli. 10,000 ludzi rzuciło się do Karsu, resztę poprowadził Muktar do Kaprikei, gdzie połączył się 27 paźdz. z Izmaelem paszą, stojącym dotąd naprzeciwko Tergukazowa, z którym często staczał utarczki. Ponieważ tymczasem Rosjanie zajęli Chorasan i Olti, Muktar cofał się dalej do wąwozu Dewe Bojun pod Erzerum, ale jego tylna straż, napadnięta przez Heimanna i Tergukazowa, została rozbitą, a obóz jej padł w ręce Rosjan. Pierwszy atak tych generałów na wąwóz Dewe Bojun 4 list. nie powiódł się wprawdzie, ale gdy Turcy, ścigając cofających się Rosjan, opuścili swe stanowiska, przyjęci zostali ogniem przez ukrytych Rosjan i w bezładnej ucieczce schronili się do Erzerumu. Usiłowanie zdobycia tego ostatniego miasta 9 list. nie powiodło się, a gdy zamieć śnieżna przeszkodziła dalszym działaniom, Rosjanie poprzestali na jego oblężeniu. Tymczasem i Kars został 19 paźdz. oblężony przez Loris-Melikowa, a 15 list. rozpoczęło się bombardowanie z 200 dział, a atak wieczorem 17 list. tak się powiódł, że rano już większa część fortów była w rękach Rosjan. Załoga złożona z 800 oficerów i 7000 żołnierzy z 300 działami kapitulowała. Generał Komarow i Okłobżio posunęli się wtedy pod Batum, ale miasta tego zdobyć nie mogli. Na widowni europejskiej odniósł przedewszystkiem ważne korzyści Hurko na płd.-zachód Plewny. 24 paźdz. zdobył Górny Dubniak, utrzymujący komunikację Osmana z Orhanje, a 28 zmusił do kapitulacji Telis. Atak Szefketa został krwawo odparty 31 października na moście w Radomirzu, następnie zajęli Rosjanie Tetewen i (25 list.) Etropol. Oddział turecki dążący do Plewny z Rahowy pobity został 21 list. przez Rumunów, którzy zajęli Rahowę i (29 list.) Łom-Palankę. Zajęciem jeszcze kilku pozycji, Rosjanie zamknęli zupełnie Osmana, a Mehemed Ali, który zajął miejsce Szefketa, opuścił Orhanje i cofnął się do Sofji, pozostawiwszy tylko załogę w wąwozie idącym przez Bałkan Etropolski. Ataki Reufa na Szypkę odpierane były bez trudów, a Sulejman, objąwszy 4 paźdz. dowództwo armji naddunajskiej, po kilku bezużytecznych demonstracjach cofnął się do Razgradu, oczekując ataku Rosjan, którzy posunęli się jednak tylko do Karadżomu. Osman, nie mógł już liczyć na odsiecz, a szańce rosyjskie coraz ciaśniej go zamykały, 9 list. Skobelew zdobył Zielony Wzgórek na płd. Plewny. 12 list. w. ks. Mikołaj przesłał Osma-

nowi list, przedstawiający mu, że położenie jego jest bez nadziei i że wszelki dalszy opór będzie tylko próżnym rozlewem krwi, ale Osman odpisał, że w żadnym razie kapitulować nie będzie. Gdy zapasy zbliżały się do końca, a straszna śmiertelność groziła zagładą armji, Osman postanowił przedsięwziąć próbę przedarcia się na zachód ku Widyniowi. 9 gr. wieczorem skoncentrowali się Turcy nad Widem. Nazajutrz rano Osman przeszedł Wid i z częścią swej armji uderzył na korpus grenadjerów pod Górnym Etropolem, gdy druga część zwróciła się przeciw Rumunom pod Susurlu. Ale wojska te, już od kilku dni stojące w gotowości bojowej, odparły atak, a 11 gr. generał Ganecki, dowódca grenadjerów, odrzucił Turków za Wid; tymczasem Skobelew zajął szańce południowe, Rumunowie północne i w południe wkroczyli do Plewny. Osman, ranny, poddał się z 10 paszami, 40,000 wojska i 77 armatami. Tak skończyła się 143-dniowa walka pod Plewną. Sulejman pasza, rozpoczął dalsze działania dopiero 19 list. wycieczką przeciw Pyrgos nad dolnym Łomem, a 26 uderzył na Meczkę, ale został odparty. 4 gr. Fuad z lewem skrzydłem uderzył niespodzianie na stanowiska rosyjskie pod Marian i Eleną i odniósł tu zwycięstwo, ale posunął się tylko do Jahowicy. Ostatnią próbę dotarcia do linji Jantry podjął Sulejman 11 gr. nad dolnym Łomem, ale sześć ataków na Meukę Rosjanie odparli i odpędzili Turków ze znacznemi stratami. Po upadku Plewny Sulejman odwołany został do Rumelji, Rosjanie bowiem z wielką energją zamierzali korzystać ze zwycięstwa nad Osmanem. Hurko z 75,000 wojska miał udać się przez Bałkan Etropolski, zająć Sofję i zwrócić przeciw Adrjanopolowi. Radecki, Skobelew i Mirski z 60,000 wojska mieli przekroczyć Bałkany przez wąwóz Szypki i dwa sąsiednie i zgnieść armję turecką pod Szypką, generał Karcow, przeszedłszy przez wąwóz Trojana, miał utrzymywać związek między Radeckim a Hurką. Rumunom pozostawiono oblężenie Widdynia, prawe zaś skrzydło Rosjan zasłonione było przez Serbów, którzy po upadku Plewny znów wypowiedzieli Turkom wojnę i zajęli Nisz. Hurko, pomimo śniegów, już 31 gr. był za Bałkanami i 3 stycz. 1878 zajął bez walki Sofję, opuszczoną przez Turków, a 11 stycznia Ichtyman. Karcow 10 stycznia stanął pod Karlowem i z doliny Giopsa zagrażał Filipopolowi. 8 stycznia wykonano plan zamierzony przeciw Szypce, Turcy zostali otoczeni i 9 stycznia poddali się — 32,000 wojska z 93 armatami. Armja, stojąca nad Łomem, wyruszyła 6 stycznia, opanowawszy wąwozy Twardycy i Starej Rjeki, zabezpieczyła lewe skrzydło armji środkowej, a silne oddziały przez dolinę Marycy, podążyły dla zasilenia Hurki. Dla obrony Rumelji Turcy wystawili pośpiesznie dwie armje, jedną pod Mehemedem Alim pod Kirk Kilisseh na wsch. Adrjanopola, drugą pod Sulejmanem w Filipopolu, Fuad pasza stał obok w Kadikoi. Hurko 13 st. stanął pod Tatar-Bazardżykiem, 15 uderzył na Fuada, odparł go ku Sulejmanowi, i 16 wszedł do Filipopola z przedniemi strażami Skobelewa i Karcowa, którzy nadciągnęli z północy. Kiedy konnica gwardji dążyła dalej ku Adrjanopolowi dla przecięcia drogi Sulejmanowi, wojska Hurki uderzyły na niego pod Bellastycą i rozbiły go zupełnie, zabrawszy 5,000 jeńców ze 110 armatami. Szczątki swej armji Sulejman zebrał nad morzem Egejskiem, skąd potem wodą dostał się do Konstantynopola. 22 st. Radecki wkroczył do Adrjanopola, który już przed dwoma dniami zajęła straż przednia, znalazłszy go opuszczonym przez Turków. 26 st. kwatera główna przeniesioną została do Adrjanopola, a 29 Rosjanie byli już nad morzem Marmora i zbliżali się do stolicy, gdy 31 st. zawarto zawieszenie broni. Turcja zgodziła się na wszystkie żądania Rosjan, gdy odezwa jej do mocarstw o pośrednictwo skutku nie odniosła. Rosjanie zajęli linję Czekmedcze, a gdy w lutym flota angielska pod admirałem Hornby przybyła na morze Marmora i zarzuciła kotwicę pod wyspami Książęcemi, nawet i dotychczasowy pas neutralny, tak, że forpoczty rosyjskie dochodziły do bram Konstantynopola. W. ks. Mikołaj przeniósł kwaterę do San Stefano, gdzie układy pokojowe były prowadzone przez Ignatjewa i Sawfeta paszę. 3 marca pokój został podpisany. Z 29 jego artykułów pierwsze ściągały się do niepodległości Czarnogórza, Serbji i Rumunji; Czarnogórze miało otrzymać Antivari, Serbja Nisz, dolinę Driny i Mały Zwornik. Bulgarja utworzyć miała księstwo hołdownicze, przez dwa pierwsze lata zarządzane przez Rosjan, dochodzić zaś miała aż do morza Egejskiego, t. j. objąć znaczną część Rumelji i Macedonji. Inne prowincje chrześcijańskie miały otrzymać reformy: koszta wojenne oznaczone zostały na 1,410 mil. rb., wypłata jednak dokonaną być mogła ustąpieniem Dobrudży, Ardahanu, Karsu, Batumu i Bajazydu. Ciężkie te warunki, zwłaszcza granice Bulgarji, która przecinała Turcję na dwie części, wywołały żywe zaniepokojenie w Anglji i Austrji, pierwsza rozpoczęła energiczne uzbrojenia i ściągnęła wojska indyjskie na Maltę, Austrja domagała się zwołania kongresu, na który się Rosja zgodziła. Kongres zebrał się w Berlinie 13 czerwca 1878 i złożony był z przedstawicieli mocarstw: Niemiec (Bismarck, Bülow i Hohenlohe), Austrji (Andrassy, Karolyi i Haymerle), Francji (Waddington, St.-Vallier, Desprez), Anglji (Beaconsfield, Salisbury i Russel), Włoch (Corti, Launay i Curtopassi), Rosji (Gorczakow, Szuwałow i Oubril), Turcji (Karatheodoripasza, Mehemed-Ali-pasza i Saadułła-bej). Oprócz tego stawili się—minister grecki Deljanis, rumuńscy Bratianu i Cogolniceano, serbski Risticz, prezydent senatu czarnogórskiego Bozzopetrowicz i biskupi armeńscy, dla przedstawienia żądań swych krajów. Kongres berliński złagodził niektóre warunki pokoju San-Stefanowskiego, Bulgarja

podzieloną została na księstwo Bułgarji na płn. Bałkanu z Sofją, i na autonomiczną prowincję Rumelji wschodniej. Następnie uchwalono powiększenie granic Serbji i Czarnogórza, jako też, pomimo protestów Rumunji, zdecydowano ustąpienie Besarabji Rosji, w zamian za Dobrudżę; niepodległość tych księstw zawarunkowano równouprawnieniem wyznań. Na wniosek Anglji, mimo protestu Turcji, dano Austrji pełnomocnictwo do wkroczenia do Bośni i Hercegowiny dla zaprowadzenia tam ładu i porządku. Batum ustąpiony został Rosji, ale współcześnie dowiedziano się o konwencji anglo-tureckiej z 4 czerw., mocą której Anglja objęła opiekę nad posiadłościami tureckiemi w Azji Mniejszej i zajęła Cypr. Pełnomocnicy greccy przedstawili swe roszczenia co do powiększenia swego terytorjum, ale pozostawiono to bezpośredniemu porozumieniu Porty z Grecją, z zastrzeżeniem pośrednictwa mocarstw. Na Dunaju zapewniono swobodną żeglugę, a co do Dardanelów pozostano przy traktacie 1856. 13 lipca traktat został podpisany.—Turcja zyskała niejakie złagodzenie warunków pokoju San-Stefanowskiego, ale ustąpiła Anglji znaczną władzę w Azji, a Bośnię i Hercegowinę Austrji, otoczona sprzymierzeńcami i nieprzyjaciołmi straciła prawie niepodległość. Czy porządek obecny długo zapewniony będzie na Wschodzie, zależy to już nie od niej, lecz od Rosji, Anglji i Austrji. Objawy niezadowolenia jednak, zarówno ze strony chrześcijan, jak i mahometan półwyspu Bałkańskiego, zaraz po kongresie, wystąpiły ze wszech stron; w górach Rodopskich przyszło nawet do powstania Pomaków, które jednak nie trwało długo. Albańczycy również zapowiadali gotowość chwycenia za broń, a Bulgarowie dążyli do zjednoczenia się z Rumelją wsch., co też nastąpiło. Bośnia zdaje się być zadowoloną z panowania austrjackiego. Por. dzieła Rüstowa (Zürich, 1878); Stuckrada (Hanow., 1878); Sarauwa (Lipsk, 1878); Hornthala (Wiedeń, 1878). „Wojna wschodnia,“ wydana przez Wiślickiego (Warszawa, 1878) jest bez wszelkiej wartości.

Roswein, miasto w saskim okręgu Lipskim, nad Muldą Frejburską, ma wielki kościół ewangelicki, stary ratusz, szkołę kucharską i ślusarską, odlewnie żelaza i liczne fabryki, 8,000 miesz.

Roszenie, wystawianie łodyg lnu (ob.) na działanie wpływów atmosferycznych, celem zniszczenia spójności między włóknami a częściami drzewiastemi łodygi. W tym celu len rozściela się cienko w miejscach porosłych murawą, gdzie zostaje dopóty, dopóki łodygi jego nie okażą się łamliwemi i dopóki włókno z łatwością od nich oddzielać się nie zacznie. Zresztą **R.** zastąpionem być może moczeniem.

Rosz-ha-Szanah (hebr. *Początek roku*), nazywają Żydzi przepisane przez Mojżesza święta uroczyste, przypadające w dniu 1 i 2 miesiąca Tyszri (października), od pierwszego z nich bowiem liczą swój rok cywilny. Święta te obchodzą obrządkiem trąbienia na trąbce rogowej (Szofer), mającem znaczenie symboliczne, stosownem nabożeństwem i rozmyślaniem. Wedle tradycji talmudycznej wierzą, że w dni te Bóg sądzi ludzi i rozstrzyga losy ich na rok cały.

Roszka Stefan, ostatni z Ormian polskich piszących po ormiańsku, * 1670 w Kamieńcu Podolskim, † 1739 w Stanisławowie. Obrawszy stan duchowny, wysłany został do Rzymu, gdzie został kapłanem i pracował potem jako misjonarz apostolski w Wenecji pomiędzy tamecznymi Ormjanami. W r. 1701 powrócił do kraju i otrzymał probostwo w Stanisławowie, a następnie został pierwszym oficjałem tamże. Urządził kościoły ormiańskie na Podolu i w Siedmiogrodzie, które aż do naszych czasów trzymały się rytuału przez niego ułożonego. Jako mąż pobożny, cnotliwy i nieposzlakowanych obyczajów był wyrocznią całego narodu ormiańskiego w Polsce. Zostawił kilka szacownych dzieł w rękopisach, troskliwie przechowywanych w kilku księgozbiorach krajowych.

Roszkowski Jan, * 1764 we wsi Rożkach na Podlasiu, † 1829. Był profesorem szkół pijarskich w Górze, Łomży i Warszawie przez lat 9, następnie oddał się gospodarstwu wiejskiemu we własnej majętności Umiastowie. W r. 1811 powrócił znowu do zawodu nauczycielskiego i w Warszawie wykładał u Pijarów literaturę polską i łacińską, prawo i ekonomję polityczną. Przełożył z języka francuskiego: dzieło Merciera „Dziki człowiek“ (Warsz., 1820), oraz „Polak na wyspie św. Dominika“ (tamże).

Roszkowski Gustaw, prawnik, * 1847 w Syrnikach pod Lublinem, studjował prawo w Szkole Głównej warszawskiej, był docentem prawa międzynarodowego w Krakowie, następnie osiadł w Warszawie jako adwokat. W r. 1879 powołany został na katedrę prawa międzynarodowego do Lwowa. Ogłosił: „Pogląd na naukę Fr. K. Savigny ze stanowiska filozofji prawa“ (Kraków, 1871); „O istocie i znaczeniu filozofji prawa“ (Kraków, 1871); „O poselstwach dyplomatycznych i konsulatach“ (Warszawa, 1872); „O azylach i ekstradycji, ze szczególnem uwzględnieniem stosunków austro-węgierskiej monarchji“ (Warszawa, 1882); „O konwencji genewskiej“ (Lwów, 1887); „O obecnem prawie wojny lądowej“ (1889); „O międzynarodowej konferencji w sprawie rozbrojenia“ (1889).

Roszkowskie starostwo niegrodowe, dwa jednej nazwy, mieściły się w województwie Trockiem, pow. Kowieńskim. Jedno obejmowało miasteczko Roszków, które w r. 1766 posiadał Koziorowski, komornik Smoleński, opłacając z niego kwarty złp. 47 gr. 17, a hyberny złp. 24, zwane było dla szczupłych dochodów Roszkowszczyzną Małą. Drugie obejmowało dwie wsie Roszkowszczyznę i Giesłoryszki, które posiadała Tymonowa, 2-do voto Bystrzyna, łow. nad lit., opłacając z niego kwarty złp. 474 gr. 29, a hyberny złp. 322.

Roszon, *Rossen*, wielkie jezioro w dawnem wo-

jewództwie Inflanckiem, pow. Dynaburskim, słynne z malowniczych brzegów.

Roszpunka, *Sałatka (Valerianella)*, rodzaj roślin z rodziny kozłkowatych, cechujący się koroną lejkowatą i owocem niepękającym, uwieńczonym trwałym kielichem; są to małe zioła, w Europie

Roszpunka holenderska szerokolistna.

i Azji zachodniej. Najwięcej znaną jest *V. olitaria*, o kwiatkach niebieskawo-białych, rośnie dziko w Europie południowej i środkowej, niekiedy się uprawia, gdyż wydaje lubianą sałatę. Młode ziele używało się niegdyś jako środek chłodzący.

Roś, rzeka w gub. Kijowskiej, bierze początek w pow. Machnowieckim, przepływa około miast: Wołodarki, Białej Cerkwi, Korsunia, i poniżej Kaniowa wpada do Dniepru. Długa około 300 wiorst, spławną jest tylko na wiosnę. Tu jeńców polskich osadzili 1030 r. książęta ruscy, a ich potomkowie dotąd strojem i obyczajami się wyróżniają.

Rościsław *(Rastisław), Rostic* (Rastic), książę morawski, synowiec Mojmira, wprowadzony na tron państwa morawskiego w sierpniu 848 r. przez Ludwika, króla niemieckiego. Rychło wstąpił w ślady Mojmira i żywot swój poświęcił zarówno w szczęściu, jak i niedoli, zapewnieniu niepodległości Morawji. W tym celu wszedł w bliższe stosunki z Bulgarami, silnymi swymi sąsiadami na wschodzie, starał się o przyjaźń dworu bizantyńskiego, oraz opatrzył ziemię swą kilku, naówczas niezdobytemi twierdzami. Ludwik, widząc, dokąd zmierzają zamysły **R.**, wtargnął 855 z wielkiem wojskiem do Morawji, wrócił się jednakże, nic nie wskórawszy. Od tej pory **R.** wzmagał się coraz bardziej w potęgę, tak, że szukali u niego opieki wszyscy prześladowani przez Ludwika, nawet właśni jego synowie, Karloman Korutański (861—863) i Ludwik Młodszy (866). O ówczesnych sprawach wewnętrznych w rzeszy morawskiej nic zachowały się żadne wiadomości, doszła nas tylko pamięć o apostolstwie św. Cyryla i Metodego, których na prośbę **R.** wysłał cesarz Michał. Święci apostołowie dokonali w Morawji przekładu Pisma św. i ksiąg liturgijnych na język słowiański i rozszerzyli obrządek słowiański nietylko w rzeszy morawskiej, lecz i pomiędzy Słowianami panońskimi, nad którymi panował Kocel, syn Prywina, padłego 861 r. w boju przeciwko **R.** Głoszenie obrządku słowiańskiego doprowadziło **R.** do sporu z biskupami niemieckimi, oraz z Ludwikiem, który, zebrawszy liczne wojska, w sierpniu 864 wyruszył przeciwko **R.** i obległ go w grodzie Dziewinie, przy ujściu Morawy do Dunaju. **R.**, czując się słabym, prosił o pokój i przyobiecał z lechami swymi być wiernym królowi niemieckiemu. W r. 868 wynikł ostatni bój pomiędzy **R.** a Ludwikiem. Walczono długo bez żadnego skutku z obu stron, aż w końcu wojska niemieckie cofnęły się, spustoszywszy Morawję, nie mogąc zdobyć Welehardu, ucierpiawszy przy odwrocie silną porażkę. Ludwik zmuszony był zawrzeć niekorzystny dla siebie pokój. **R.** doścignął w tym czasie (początek 870 r.) szczytu sławy i potęgi; wkrótce jednakże synowiec jego Świętosław, książę nitrzański, zgotował mu niespodziewany upadek. Żądny bowiem władzy, oddał się pod opiekę Karlomanowi. Rozgniewany taką zdradą **R.** począł ścigać synowca, był jednakże przez niego otoczony, ujęty i w końcu wydany Karlomanowi. Ten odesłał **R.** do Drezna, ażeby tam po powrocie Ludwika był osądzony na śmierć. Wyrok jednak nie był wykonanym, i **R.** oślepiony z rozkazu Ludwika osadzony został w klasztorze niemieckim. Dalsze losy jego są nieznane.

Rościsław, książę, założyciel dynastji wareskiej na grodach czerwieńskich w Haliczu, syn Włodzimierza Waldemera, wnuk Jarosława Mądrego, nadawcy Prawdy Ruskiej. Straciwszy wcześnie ojca, po którym według zwyczajowego prawa Waregów jeden ze stryjów **R.** na księstwo Kijowskie nastąpił, a sierota pozostał bez żadnej dzielnicy, dopiero z łaski stryjów otrzymał Rostów z Suzdalem w ziemiach fińskich. Stąd przeniesiony przez nich został na Wołyń (po r. 1056), zawsze pod zależnością w. ks. kijowskiego. Wszakże nie umiał się tu utrzymać przeciwko potędze Bolesława Śmiałego, stracił Włodzimierz, potem Łuck. Zniechęcony ciągłem niepowodzeniem, nie mogąc sobie nigdzie stałej zdobyć siedziby i władzy, rzucił się na Tmutarakań, opanował go, osiadł w nim i stąd puszczał się na rozmaite wyprawy w stepy sąsiedzkie. Ujarzmił Kasogów i brał od nich daninę, snując plany dalszych obszernych podbojów. Lękający się takiego sąsiedztwa Grecy, posiadający po całem wybrzeżu swe osady, postanowili zgubić go zdradą i w tym celu wysłali do niego swego katapana, t. j. prefekta, gubernatora Chersonu, który przy wspólnej biesiadzie otruł **R.** 1065. Zostawił trzech synów: Ruryka, Włodzimierza (Wołodara) i Wasila, którzy po ustąpieniu z Polski Bolesława Śmiałego wdarli się do czerwieńskich grodów i pierwszą na nich założyli dynastję. Dynastja ta panowała tu wiek cały do 1198. Założycielami jej byli: Wołodar przemyski i Wasilko trębowelski Rościsławowicze, bo Ruryk nie miał tu żadnego historycznego znaczenia.

Rościsław Michał Mścisławowicz, wielki książę kijowski 1154 — 66, młodszy syn Mścisława Wielkiego, wnuk Włodzimierza Monomacha, głowa linji książąt smoleńskich; miał sobie przez oj-

ca jako udział wyznaczony Smoleńsk (1125), skąd walczył z książętami połockimi (1129), oraz z narodami czudzkiemi w Estonji i Liwonji (1130—31). następnie wziął udział w bojach brata swego, w. ks. Iziasława, z książętami czernihowskimi. Wskutek tej walki Iziasław powrócił na tron kijowski, a **R.** pozostał wiernym jego sprzymierzeńcem. Wojna szerzyła się jednak na wielkie rozmiary, w ciągu której **R.** spalił Lubecz, najeżdżał ziemie suzdalskie, wiązał się z Nowogrodzianami i z nimi wspólne przedsiębrał wyprawy, w których nieraz i klęski ponosił. Często też Iziasław robił go jakby swym hetmanem, wojewodą, powierzając mu na rozmaite wyprawy wszystkie swe siły zbrojne. W następnej wojnie przeciwko Suzdalowi obaj bracia razem walczyli, połączywszy swe siły przy ujściu Miedwiedicy nad brzegami Wołgi. Ogniem i mieczem zniszczyli ziemię Suzdalską, poczem wojna przeniosła się pod Perejasław. Tu ponieśli straszną klęskę, skutkiem której Iziasław schronił się na Wołyń do Włodzimierza, **R.** zaś wrócił do Smoleńska. Wkrótce atoli potem Iziasław przy pomocy brata opanował znowu Kijów i zasiadł na tronie wielkoksiążęcym, **R.** zaś był powołany na księcia Nowogrodu. Śmierć Iziasława 1154 wprowadziła go na krótko na tron kijowski. W wynikłej stąd wojnie z Połowcami przegrał walną bitwę nad brzegami Białowąsy, czem przelękłszy się, ustąpił Kijowa i Perejesławia ks. czernihowskiemu, Iziasławowi. Krok ten pozbawił go jednocześnie i Nowogrodu. Ale już pod koniec 1158 r. był powołany znowu do Kijowa, skąd Iziasława wygnali książęta haliccy i wołyńscy. Odtąd panował już aż do śmierci, osadziwszy synów swych: Świętosława w Nowogrodzie, Dawida w Torżku, Romana w Smoleńsku; † 1167 roku, w czasie podróży ze Smoleńska do Kijowa, we wsi Zarubinie.

Rościsław, pseudonim Antoniego Rozmanitha.

Rościszewski Wojciech, Jezuita, kaznodzieja i polemista, * 1556 we wsi Borkowo, w Płockiem, † 1649 w Sandomierzu. Po ukończeniu nauk w Krakowie 1586 wstąpił do zgromadzenia Jezuitów; odznaczając się darem wymowy, poświęcał się wyłącznie kaznodziejstwu w Poznaniu, Lublinie i Krakowie, oraz dysputom ustnym i piśmiennym z różnowiercami. Wydał bezimiennie, lub pod przybranemi nazwiskami: Olbrachta Wojciecha Borkowskiego, Jędrzeja Międzyborskiego, Jana Boboli, kilka dzieł po większej części treści polemicznej. Por. Brown „Bibl. pisarz. asyst. pols. Tow. Jezus.“ (str. 347).

Rościszewski Adam Junosza, inaczej Adam z Rościszewa, obywatel galicyjski, * 1774, † 1843 we Lwowie. Odbywszy nauki w uniewersytecie lwowskim, zajmował się do połowy życia gospodarstwem wiejskiem, później zaś oddawszy się wyłącznie piśmiennictwu, osiadł we Lwowie i starał się gorliwie o podniesienie literatury krajowej. Szlachetne to poświęcenie przypłacił utratą całego mienia i przyciśnięty został wielkim niedostatkiem. Oprócz mnóstwa rozpraw, drukowanych w rozmaitych czasopismach polskich, wydał oddzielnie powieść: „Wędzidło z muła“ (Kraków, 1828); „Przestrogi i zapytania dobrej i światłej matki zadawane córce“ (Lwów, 1833).

Roślinna anatomja, *anatomja roślin*, ob. Botanika.

Roślinna fizjologja, ob. Botanika.

Roślinna geografja, *geografja roślin*, dział botaniki, który się zajmuje rozkładem roślin na ziemi. W ostatnich czasach, oprócz geografji opisowej czyli florystycznej, rozwinęła się *geografja roślin ekologiczna* czyli *ekologja*, mająca na celu zbadanie stosunku flory do przyrody otaczającej, powstawanie naturalnych zbiorowisk roślinnych, ich rozwoju i przemian w nich zachodzących, jest to więc, jakby socjologja roślin. Por. Warming „Zbiorowiska roślinne“ (przekład polski Strumpfa i Trzebińskiego, Warszawa, 1900); K. Łapczyński „Zasięgi roślin krajowych w królestwie Polskiem i krajach sąsiednich“ (Pamiętnik Fizjograficzny t. 9—12); Drude „Handbuch der Pflanzengeographie.“

Roślinna komórka, ob. Komórka, Naczynia, Cewki.

Roślinna nomenklatura, *słownictwo botaniczne*, ob. Botanika.

Roślinna patologja, ob. Rośliny.

Roślinna zieleń, ob. Zieleń.

Roślinne alkalja, *organiczne alkalja*, ob. Alkaloidy.

Roślinne barwniki, ob. Chlorofil i Barwniki.

Roślinne białko, *roślinny albumin*, ob. Białko.

Roślinne choroby, ob. Rośliny.

Roślinne jajko, ob. Zalążek.

Roślinne ruchy, *ruchy roślin*, ob. Botanika.

Roślinne tkanki, ob. Tkanki.

Roślinne tłuszcze, ob. Tłuszcze, Oleje, Wosk.

Roślinne zasady, toż co alkaloidy (ob.).

Roślinność, ogół wszystkich roślin na ziemi, lub też rosnących w pewnej miejscowości, w tem samem znaczeniu co *flora*.

Roślinny kazein, ob. Sernik.

Roślinny puch, miękkie włosy, otaczające nasiona niektórych roślin z rodziny ślazowatych i sereczkowatych.

Roślinny wosk, ob. Wosk.

Rośliny, istoty żyjące, obdarzone zdolnością żywienia się i rozradzania, różniące się od zwierząt brakiem ruchu i czucia. Rozróżnienie to ma jednakże wartość istotną tylko dla doskonalszych roślin i zwierząt, co do istot najprostszych, tak roślinnych, jak i zwierzęcych, niepodobna często określić, czy należą do świata roślinnego, czy zwierzęcego; u wielu bowiem roślin objawia się zjawisko ruchu (grzybki rozszczepkowe, wodorosty jednokomórkowe, zarodniki niektórych wodorostów i grzybów), a skład ich chemiczny zbliżony jest do

składu ciał zwierzęcych, gdy z drugiej strony u wielu zwierząt najprostszej organizacji objawy życia zwierzęcego są tak słabe, że gąbki np. długo liczone były do roślin (ob. Pierwotwory).— Życie **R.** stoi w ogóle na stanowisku ich zasadniczej części składowej, *komórki* (ob.), tak, że fizjologja roślin w rzeczywistości jest fizjologją komórki; *włókna*, *naczynia* i inne formy zasadnicze tkanek roślinnych są tylko przeobrażonemi komórkami. Wszystkie części **R.** rozpadają się na przyrządy czyli organy żywienia i rozradzania się; do pierwszych należą *korzeń* (ob.), *łodyga* (ob.) i *liście* (ob.), do drugich *kwiat* (ob.) i jego części, oraz powstający z niego *owoc* (ob.), zawierający *nasiona*, których najistotniejszą częścią jest *zarodek* (ob.), dający początek nowej istocie; u najprostszych jednak **R.** organy płciowe są niewyraźne, często brak ich zupełny, rozradzanie jest często bezpłciowe; forma zasadnicza, z której się nowa istota rozwija, nie przedstawia tych części co zarodek roślin doskonalszych i zowie się *zarodnikiem (spora)*. Zresztą rozwój bezpłciowy istnieje u wszystkich **R.**, bo pączki (ob.) uważać można za organy rozradzania bezpłciowego. Żywienie się roślin odbywa się przez przenoszenie soków, wciąganych przez korzenie, z komórki do komórki, co się odbywa działaniem dyfuzji; rzadziej tylko w długich naczyniach na miejsce w skutek włoskowatości. Soki w **R.** doznają, w skutek zetknięcia z ich częściami, przeobrażenia i same działają na nie przeobrażająco. Główne części składowe **R.** są: węgiel, tlen, wodór, azot i rzadziej siarka; **R.** czerpie je z ziemi i z powietrza; głównem źródłem azotu dla **R.** jest amonjak. Oprócz tych jednak części znajduje się w **R.** wiele części składowych nieorganicznych. Pokarm przyjmować mogą **R.** tylko w postaci ciekłej lub gazowej, korzenie wciągają z ziemi tylko części rozpuszczone. Płyny odżywcze, posuwające się w górę rośliny, stanowią *sok wstępujący*, płyny przeobrażone, zmienione, wychodzą z rośliny i wydostają się w powietrze lub też spływają w dół, stanowiąc *sok zstępujący*, który często przez nacięcie kory wypływa. U niektórych roślin przepływa nadto ciecz biała, rzadziej żółta lub czerwona, złożona z licznych ziarn i kropel żywicy, gumy, tłuszczu, garbnika, mączki pomieszanych z roztworami soli, węglowodanów, ciał białkowatych; ciecz ta, zwana *sokiem mlecznym*, prowadzi zarazem substancje do budowy tkanek potrzebne, jak i wydzieliny, będące produktami przeobrażenia materji w roślinach. Liśćmi wciąga roślina kwas węglany, zatrzymuje węgiel a uwalnia tlen, przynajmniej pod wpływem światła; gdy u zwierząt przeobrażanie odbywa się w kierunku odwrotnym, utrzymują przeto **R.** równowagę składu powietrza. Przyjmując z ziemi pokarm w postaci nieorganicznej i przeobrażając go w związki organiczne, przygotowują **R.** pokarm dla zwierząt, które się tylko ciałami organicznemi żywić mogą.— Co do czynności rozradzania się roślin ob. Zapładnianie.—Godne są uwagi ruchy **R.**; najosobliwsze z pomiędzy nich są wspomniane już wyżej ruchy zarodników, opatrzonych włoskami czyli rzęsami; ale także u **R.** doskonalszych objawiają się ruchy pod wpływem różnych działaczów fizycznych, jak światła lub dotknięcia, w czem chciano nawet widzieć objaw drażliwości nerwowej. - Główne siedliska czynności wegetacyjnej czyli roślenia są końce osi **R.**, t. j. koniec łodygi i korzenia, najczęściej atoli zachowuje zdolność wegetacyjną i część wnętrza łodygi, mianowicie warstwa komórkowata twórcza między rdzeniem i korą *(parenchyma)*; jej to zawdzięczają **R.** dwuliścieniowe stały przybyt pierścieni rocznych (ob. Drzewo), u **R.** jednoliścieniowych tkanka ta twórcza rozrzucona jest po całej łodydze.—Ani jedna **R.** nie zamieszkuje całej ziemi, lubo jedne mają większe, inne mniejsze rozprzestrzenienie geograficzne; zbiór **R.** cechujących pewną okolicę stanowi jej *roślinność* czyli *florę*.—Ze stanowiska użyteczności dla człowieka **R.** są pokarmowe, pastewne, farbierskie, lekarskie, olejne, włóknowe (dostarczające przędzy), ozdobne i t. d. **R.** ulegają często chorobom czyli zakłóceniom w swych objawach życiowych; stanowi to przedmiot *patologji roślinnej* czyli *fitopatologji*. Choroby jedne zależą od braku lub nadmiaru czynników niezbędnych dla rozwoju roślin, jak wilgoci, pożywienia, ciepła, światła, inne są wywołane przez pasożyty (ob.).—Systematyka **R.**, jako jedynie umożebniające ich poznanie, stanowi jeden z najważniejszych działów botaniki. Rozróżniamy układy roślin *sztuczne* i *naturalne*; pierwsze opierają się na pewnym, szczegółowym charakterze roślin, gdy drugie biorą pod uwagę ogół podobieństwa **R.**, zestawiając je w rodziny naturalne. Pierwszy układ **R.**, przedstawiający pewną wartość, podany był przez Tourneforta 1694; opiera się on na budowie korony. Najważniejszym zaś z układów sztucznych jest układ Linneusza, zwany *płciowym*, jako oparty na organach płciowych; gromady jego są następujące: *A)* **R.** *jawnokwiatowe* czyli *kwiatowe (phanerogama)*; a) dwupłciowe: α) pręciki wolne: 1) *jednopręcikowe (monandria)*, 2) *dwupręcikowe* i t. d. aż do 10) *dziesięciopręcikowe (dekandria)*; 11) *dwunastopręcikowe (dedakandria)* o 12, 16, 18 pręcikach; 12) *dwudziestopręcikowe (icosandria)*, 20 i więcej pręcików osadzonych na kielichu; 13) *wielopręcikowe (polyandria)*, 20 i więcej pręcików na dnie kwiatowem; 14) *dwusilne (didynamia)*, z 4 pręcików 2 dłuższe i 2 krótsze; 15) *czterosilne (tetradinamia)*, z 6 pręcików 4 dłuższe, 2 krótsze; β) pręciki zrosłe: 16) *jednowiązkowe (monadelphia)*, pręciki wszystkie między sobą zrosłe nitkami; 17) *dwuwiązkowe*, 18) *wielowiązkowe*, 19) *zrosłopylnikowe (syngenesia)*, pręciki zrosłe pylnikami; 20) *słupkopręcikowe (gynandria)*, pręciki zrosłe ze słupkami; b) oddzielnopłciowe, pręciki i słupki w oddzielnych kwiatach: 21) *jednodomowe (monoecia)* kwiaty oddzielnopłciowe na tej samej roślinie; 22) *dwudomowe (dioecia)*,

każda płeć na oddzielnym osobniku; 23) *mieszanopłciowe (polygamia)*, **R.** wydające kwiaty pręcikowe, słupkowe i dwupłciowe; *B)* 24) *skrytopłciowe (cryptogama)*, jak mchy, grzyby, paprocie. Dalszy podział na rzędy opiera się na liczbie słupków lub rozmieszczeniu pręcików.—Pierwszym botanikiem, który się starał przeprowadzić układ przyrodzony **R.**, był Adanson, ale dokonał tego dopiero Jussieu 1788. Sprowadził on rośliny według liczby liścieni w zarodku (ob.) do trzech wielkich grup *bezliścieniowych (acotyledoneae)*, *jednoliścieniowych (monocotyledoneae)* i *dwuliścieniowych (dicotylodoneae)*, które dzieli na gromady według tego, czy pręciki są osadzone nad, koło, lub pod zawiązkiem owocowym (ob. Kwiat); gromady jego są: *A. Bezliścieniowe*: 1) *bezliścieniowe* (obecnie zwykle zwane *zarodnikowemi*, *sporophyta*, gdy inne **R.** zwane są *nasiennemi*, *spermatophyta)*, obejmujące rodziny (obecnie uważane za grupy wyższe czyli gromady oddzielne): wodorosty, grzyby, wątrobnice, mchy, paprocie. *B. Jednoliścieniowe:* 2) *podzawiązkowe*—rodziny: obrazkowe, trawy i in. 3) *kołozawiązkowe:* palmy, liljowe, kosaćcowe i in. 4) *nazawiązkowe:* bananowate, storczykowate. *C. Dwuliścieniowe;* a) *Bezpłatkowe:* 5) *nazawiązkowe*—kokornakowate; 6) *kołozawiązkowe*—oliwnikowate, wawrzynowate, rdestowate; 7) *podzawiązkowe*—amarantowate, babkowate; b) *Jednopłatkowe:* 8) *podzawiązkowe* (korona podzawiązkowa)—jaśminowate, wargowe, trędownikowate, psiankowate, powojowate; 9) *kołozawiązkowe* — wrzosowate, dzwonkowate; 10) *nazawiązkowe zrosłopylnikowe*—cykorjowe, korczochowe; 11) *nazawiązkowe wolnopylnikowe* — marzanowate, wiciokrzewowate. c) *Wielopłatkowe*: 12) *nazawiązkowe*—baldaszkowate; 13) *podzawiązkowe* — jaskrowate, makowate, krzyżowe, pomarańczowate, bodziszkowate, ślazowate, lipowate; 14) *kołozawiązkowe*—skalnicowe, opuncjowate, mirtowate, różowate, strąkowe; 15) *oddzielnopłciowe* — ostromleczowate, ogórkowate, pokrzywowate, kotkowe, szyszkowe. Następne układy, które w ogóle uważać można za ulepszony układ Jussieu'go, podali: Decandolle, Oken, Reichenbach, Bartling, Bischoff, Unger, Endlicher, Willkomm; ten ostatni wprowadził podział na okrytozarodnikowe i nagozarodnikowe (według Schleidena), oraz okrytonasienne i nagonasienne (według Browna); Wilkomm przyjmuje dalej 66 rzędów i 289 rodzin.—Co do innych stanowisk, z jakich zapatrywać się można na **R.**, oraz co do literatury, ob. Botanika.

Roświta, roślina, ob. Sitowiec.

Rota (łac.), zowie się tak formuła, osnowa przysięgi (ob.) wykonywanej przed sądem lub inną władzą.

Rota, oznaczenie kilku żołnierzy, stojących jeden za drugim. W wiekach średnich ustawiano żołnierzy w **R.** liczące po 10—25 ludzi, dopiero od wprowadzenia broni palnej zmniejszono **R.** Obecnie **R.** piechoty składa się zwykle z trzech, **R.** konnicy z dwu żołnierzy.

Rota rzymska *(Rota Romana v. sacra)*, zowie się najwyższy trybunał dla rozstrzygania spraw świeckich i duchownych w kościele Katolickim. Członkowie sądu tego wybierni są z rozmaitych narodów i pod względem godności są wyżsi niż *magistri palatii*. Sędziów zwanych *uditori*, jest 12, przewodniczący zowie się *decanus*; każdy członek ma dodanego do pomocy prawnika *(adjutante di studio)*. **R.** rozstrzyga sprawy w dwu wyższych instancjach, i dzieli się na dwa senaty, każdy złożony z 5 członków, z których jeden jest sądem apelacyjnym, drugi zaś sądem najwyższym. **R. rz.** stanowi wydział kurji sprawiedliwości (ob. Kurja rzymska). Zbiór wyroków **R. rz.** nosi nazwę *Decyzji roty*. **R.** założoną została 1326 przez Jana XXII, przeorganizowaną zaś przez Sykstusa IV r. 1482 oraz Benedykta XIV. Posiedzenia zwyczajne odbywa **R.** w Watykanie w Poniedziałek i Piątek, wyjąwszy w miesiącach feryjnych (sierpniu i wrześniu).

Rotacja, obrót, ruch obrotowy, ob. Ruch; w rolnictwie toż co płodozmian.

Rotacyjna machina, prasa pośpieszna, ob. Prasa.

Rotacyjny magnetyzm, ob. Magnetyzm obrotowy.

Rotal, *retal*, w liczbie mnogiej, *artal'*, funt marokański = 508 gramom francuskim, czyli prawie $1^1/_4$ funta warszawskiego. Używa się on też w innych miejscowościach, ale ma różną wagę, ob. Rotolo.

Rotang, *Trzcinopalma (Calamus)*, rodzaj roślin z rodziny palm, obejmujący palmy cieńkie, niezmiernie wysokie, do 150 m., mające wejrzenie olbrzymich traw. Z początku jest to krzew cierniasty, z którego środka następnie wyrasta olbrzymi ten pręt; niekiedy z jednego krzewu wychodzi ich 3—4. Pręty te złożone są jakby ze stawów, mających 0,5, do 1,5 m. długości, w każdem miejscu połączenia stawów wyrasta jeden liść. Pod korą znajdują się właściwe pędy, zwane **R.**, giętkie, kleiste, grubości wielkiego palca, wypełnione małemi rurkami i pokryte palącym śluzem. Zielony **R.** może być dowolnie gięty; wysuszony sztywnieje i stanowi *trzcinę hiszpańską* (ob. Hiszpańska trzcina). Owoce rzadko wydaje. *C. petraeus*, największy gatunek, w Indjach wsch, służy do rozmaitych wyrobów plecionych; młode pędy prażone są jadalne. *C. rudentum*, gatunek najpospolitszy, na wybrzeżach Indji wsch., dostarcza najgiętszego materjału; łodygi jego, wijąc się około drzew, przerzucają się często z jednego na drugie. *C. verus*, cieńszy od pop., wydaje owoce kwaskowate, jadalne. *C. draco*, na Jawie i Sumatrze; wyrabiają z niego piękne laski; owoce pokryte są brunatną, twardą gumą, stanowiącą *prawdziwą krew smoczą (sanguis draconis)*, która stosownie do

Rotang. Liść i kwiatostan.

sposobu oddzielania od owoców ma różną wartość; używa się też jako kadzidło, oraz na piękną, czerwoną farbę, a także przeciw bólowi zębów.

Rotatoria, ob. Wrotki.

Rotenstein Zolner, Konrad von..., wielki mistrz Krzyżaków, wybrany po Winrichu von Kniprode 6 października 1382 r. Zawarł przymierze z w. ks. Litewskim, Władysławem Jagiełłą, a potem występował przeciw niemu, pomagał Witoldowi i oblegał Wilno, † 1390 r.

Roter Jeremjasz, rodem z Głogowa. nauczyciel języka polskiego we Wrocławiu w szkole św. Magdaleny, żyjący w XVI i XVII w. Wydał długo używaną w szkołach gramatykę p. t.: „Schlüssel zur polnischen und deutschen Sprache, das ist: Klucz do polskiego i niemieckiego języka, to jest gruntowna nauka, jako się nietylko Niemiec polskiego, ale i Polak niemieckiego języka łatwiej i rychlej czytać i rozumieć może“ (Wrocław, 1616, 4 wyd. Gdańsk, 1706).

Roth Jan IV, biskup wrocławski, rodem z Wembdingen w Szwabji, nauki pobierał w Rzymie i Padwie, został sekretarzem króla Władysława III, a po jego zgonie, rajcą Fryderyka III; 1469 jako biskup Lawantynu towarzyszył cesarzowi do Rzymu, posłował do Wenecji i innych państw. Obrany 1482 biskupem wrocławskim, tępił różne nadużycia, za co ledwo życia niestracił 1497 r. w Nisie. Tegoż roku odprawił synod miejscowy. Korespondował z Kallimachem (w r. 1492, 1495 r. Miał spory o koadjutora, którym że naznaczył Turzona, syna swego kolegi (1502), zapadło w 1504 postanowienie *(kołowracki układ)*, nie dozwalające wyboru obcych krajowców na biskupa wrocławskiego, † 1506. Pisał „Annotationes de rebus suis temporibus primariis.“

Roth Michał, misjonarz łotewski, * 1721 r. w Izukskłcie w Inflantach, † 1786 w Dagdzie; 1736 wstąpił do zgromadzenia Jezuitów w Wilnie, był lat kilka kaznodzieją w Dynaburgu, potem przez lat 36 misjonarzem łotewskim. Wydał: „Katechizm łotewski“ i „Książkę do nabożeństwa“ w tymże języku.

Roth Justus Ludwik Adolf, geolog, * 1818, w Hamburgu, † 1892, był aptekarzem w mieście rodzinnem, następnie oddał się geologji i w 1867 został prof. geologji w uniwersytecie berlińskim. Ogłosił: „Der Vesuv“ (1857); „Gesteinsanalysen“ (1861); „Beiträge zur Petrographie der plutonischen Gesteine“ (t. 4, 1869—84); „Ueber den Serpentin und die genetischen Beziehungen desselben“ (1870); Ueber die Lehre vom Metamorphismus“ (1871); „Studien am Monte Somma“ (1877); „Algemeine chemische Geologie“ (3 t., 1879—93).

Roth Rudolf, orjentalista niemiecki, * 1821 w Sztutgardzie. Studja odbywał w Tybindze, Berlinie, Paryżu i Londynie. W r. 1856 otrzymał katedrę języków wschodnich w Tybindze i zarazem tamże miejsce nadbibljotekarza bibljoteki uniwersyteckiej. **R.** pracował głównie nad literaturą starożytnych Indów. Główne jego dzieło (opracowane z Böhtlingkiem i wydane przez akademję petersburską) jest „Sanskrit-Wörterbuch“ (t. 1—7, Petersburg, 1853—67). Z pomniejszych pism jego wymieniamy: „Zur Literatur und Geschichte des Veda“ (Sztutgard, 1846); „Ueber den Mythus von den fünf Menschengeschlechtern“ (Tübinga, 1860) i „Ueber die Vorstellung vom Schicksal in der indischen Sprachweisheit“ (Tübinga, 1866).

Roth Wilhelm, lekarz, * 1833 w Lübben, † 1892, studjował medycynę w instytucie wojskowo-lekarskim w Berlinie, był lekarzem wojskowym, w 1870 został lekarzem saskiego korpusu armji, a zarazem profesorem hygieny w politechnice drezdeńskiej. Ogłosił: „Militärärztliche Studien“ (2 cz., 1864—68); Grundriss der physiologischen Anatomie für Turnlehrbildungsanstalten“ (1866, 4 wyd., 1885) i in. Od 1872 wydawał sprawozdania roczne z postępów medycyny wojskowej.

Rothan Jerzy, dyplomata francuski, * 1822 w Strasburgu, służbę dyplomatyczną rozpoczął w 1847 na dworze w Kasselu, 1849 został sekretarzem poselstwa we Frankfurcie, 1852 w Berlinie, 1860 w Brukseli, 1867 został generalnym konsulem we Frankfurcie nad Menem, 1868 pełnomocnikiem generalnym w miastach hanzeatyckich, 1870 we Florencji, † 1890. Napisał: „La politique française en 1866“ (Paryż, 1879); „L'affaire du Luxemburg“ (1882, t. 2); „L'Allemagne et l'Italie 1890—1871“ (1884—85, t. 2); „La France et sa

politique extérieure en 1867“ (1887, t. 2); „La Prusse et son roi pendant la guerre de Crimée“ (1888); „L'Europe et l'avenement du secoud empire“ (1890).

Rothe Ryszard, słynny teolog protestancki, * 1799 w Poznaniu, † 1867 w Heidelbergu. Po ukończeniu studjów teologicznych w Heidelbergu i w Berlinie, został 1823 kaznodzieją przy poselstwie pruskiem w Rzymie, a 1828 profesorem teologji w Wittenberdze; był następnie od 1837 profesorem teologji przełożonym seminarjum kaznodziejskiego i kaznodzieją uniwersyteckim w Heidelbergu. Wydał: „Neuer Versuch einer Auslegung der Paulinischen Stelle Römer 5, 12—21“ (Wittenberga, 1836); „Anfänge der christlichen Kirche und ihrer Verfassung“ (tamże, 1837); „Ueber des Bedürfniss der Predigerseminarien“ (Heidelberg, 1838); „Die theologische Ethik“ (3 t., Wittenberga, 1845—48, nowe wyd., 1869—71, t. 5); „Zur Dogmatik“ (Gotha, 2 wyd., 1869); „Theologische Encyklopädie“ (1880); „Geschichte der Predigt“ (1881) i in.

Rothe August, rolnik, * 1803 w Schwasen pod Głogową, † 1860; od r. 1830 zarządzał dobrami książąt Sułkowskich w w. ks. Poznańskiem, gdzie założył szkołę rolniczą; w r. 1852 został członkiem kolegjum ekonomicznego pruskiego. Pod pseudonimem Franciszka Nowaka ogłosił: „Der wohlhabende Bauer“ (1830) i in.

Rothe Adolf Mikołaj, psychjatra, * 1832 r. w Zgierzu, gimnazjum ukończył w Warszawie, medycynę studjował w Petersburgu, gdzie stopień doktora uzyskał w r. 1861. Od 1862 do 1867 był lekarzem naczelnym szpitala gubernjalnego w Kamieńcu Podolskim, 1867—95 lekarzem naczelnym szpitala św. Jana Bożego w Warszawie, a zarazem do 1887 r. zarządzał oddziałem kobiet obłąkanych przy szpitalu Dzieciątka Jezus. Wywarł wpływ silny na podniesienie stanu psychjatrji w Warszawie, miał znaczny udział w budowie nowych szpitali i rozwinął znaczną działalność piśmienniczą. Ogłosił: „Przyczynek do psychjatrji praktycznej na uczczenie 150-letniego jubileuszu szpitala św. Jana Bożego“ (Warszawa, 1879). „Psychopathologia forensis. Psychjatrja sądowa i jej zastosowanie do prawodawstwa obowiązującego w Królestwie Polskiem i Galicji“ (Kraków, 1879); „Psychjatrja czyli nauka o chorobach umysłowych“ (Warszawa, 1885); „Bezwład ogólny postępowy“ *(Przegląd lekarski*, 1863); „Krótki rys historji psychjatrji“ *(Tygodn. lekar.*, 1864); „O wpływie wypadków 1870—71 na stan umysłowy mieszkańców Paryża“ *(Medycyna*, 1873); „Król Lear, studjum psychologiczne“ (Warszawa, 1879); „Podstawy psychjatrji tegoczesnej“ *(Gazeta lek.*, 1885); „O samobójstwie“ (*Gaz. sąd.*, 1885); „Obłąkanie udawane“ *(Pam. tow. lek. warsz.*, 1869); „Torquato Tasso. Eine psychiatrische Studie“ *(Allg. Zeits. für Psychiatrie*, 1878); „Geschichte u. Beschreibung der warschauer Irrenanstalt“ (tamże); „Johan der Grausame. Eine psychiatrische Studie“ (Wiedeń, 1895); „Geschichte der Psychiatrie in Russland“ (Wiedeń, 1895); „Geschichte der Psychiatrie in Polen“ (Wiedeń, 1896) i w. in. Od roku 1868 podaje w piśmie *Allg. Zeitschrift für Psychiatrie* sprawozdania z polskich i rosyjskich prac psychjatrycznych.

Rothenburg, miasto w bawarskiej regencji Frankonji środkowej, nad rzeką Tauber, otoczone dawnym murem średniowiecznym, ma 2 kościoły ewang. i 2 katolickie, między niemi piękny kościół gotycki św. Jakóba z XIV w., stary zamek johanitów, ratusz z 1572 r. i wiele domów godnych uwagi ze względów architektonicznych; stary wodociąg, progimnazjum, szkołę realną, 7,200 miesz. Fabryki zabawek, browary, farbiernie i in. W pobliżu miejsca kąpiolowe Wildbad i Bad Burgbernheim. **R.** był od XII w. wolnem miastem Rzeszy, szczególnie kwitnącem w XVI w. Podczas wojny trzydziestoletniej, kilkakrotnie zdobywany, bardzo podupadł. Do Bawarji należy od 1803 r.

Rothenburg Adelajda, z domu von Zastrow, powieściopisarka niemiecka, * 1837 r., 1860 zaślubiła kapitana von **R.**. Napisała sereg nowel w duchu religijno-konserwatywnym, drukowanych w *Reichsboten*, nadto ogłosiła opowiadania i romanse: „Im Umkreis von vier Meilen“ (Halla, 1876); „Katherine aus Angerbach (1878); „Aus dem Tagebuch einer Haushälterin“ (2 wyd., 1885); „Verworrenes Garn“ (2 wyd., 1886); „Jenseits der Grenze“ (1886); „Die Nähterin von Stettin“ (3 wyd., 1889); „Aus der Tiefe“ (1886); „Erlöst“ (1888) i in.

Rotherham, miasto w angiel. hrabstwie York, przy zbiegu rzek i Rother i Don ma kościół gotycki, liczne fabryki, 43,000 miesz. Przedmieście *Masborough* jest miejscem urodzenia poety Elliota.

Rothesay, miasto na szkockiej wyspie Bute, nad piękną zatoką, 10,000 miesz., licznie zwiedzane kąpiele morskich.

Rothschild, największy i najbogatszy z teraźniejszych domów handlowych, którego liczni członkowie operacje finansowe zwykle wspólnie przedsiębiorą. Założycielem tego domu jest *Mayer Anzelm* **R.**, * 1743 we Frankfurcie nad Menem, † 1812, w domu zwanym *zum rothen Schilde*, skąd przyjął później nazwisko. Przeznaczony początkowo na rabina, oddawał się studjom talmudycznym w Pradze, Lwowie i Warszawie, ale po powrocie do miasta rodzinnego zarzucił ten zamiar i pracował lat kilka w pewnym domu wekslowym. Znajomość jego starych monet wprowadziła go w zetknięcie z ówczesnym landgrafem heskim, który go w r. 1801 mianował swoim nadwornym ajentem i w chwili nagłego usunięcia się swego w r. 1806 powierzył jego pieczy i staraniu ocalenie całego swego, kilkanaście miljonów wynoszącego mienia osobistego. Stosunek ten przyczynił się wiele do szybkiego rozwoju tego domu. Oprócz 5 córek po nim pozostało 5 synów, mianowicie: 1) *Anzelm de* **R.**, naczelnik domu frankfurckiego, * 1773,

† 1855; od 1820 był konsulem bawarskim, w Frankfurcie, a 1822 r. z braćmi wyniesionym został do godności barona austrjackiego. Po nim nastąpił jego syn, *Anzelm* baron *de* **R.**, jako naczelnik tego domu. 2) *Salomon de* **R.**, * 1774, † 1855, naczelnik domu wiedeńskiego. 3) *Natan Mayer de* **R.**, * 1777, † 1836; w r. 1813 założył dom handlowy w Londynie i w przesileniu finansowem tego roku oddał ważne usługi gabinetowi angielskiemu; z katastrofy 1815 r. osiągnął podobno 30 miljonów talarów zysku; w r. 1822 został konsulem generalnym austrjackim w Londynie. Naczelnikiem domu londyńskiego po nim został syn jego najstarszy *Lionel de* **R.**, * 1808, który od 1847 kilkakrotnie był wybierany do parlamentu, ale mógł w nim zająć miejsce dopiero w 1858 r. po zmianie roty przysięgi, † 1879. 4) *Karol de* **R.**, * 1788, † 1855; był naczelnikiem domu w Neapolu i od 1829 neapolitańskim konsulem jeneralnym we Frankfurcie. Starszy syn jego *Mayer Karol de* **R.**, * 1820, objął w r. 1855 po śmierci Mayera Anzelma przy współudziale brata swego *Wilhelma Karola* (* 1828, † 1901), zarząd domu frankfurckiego; w r. 1866 stawał w obronie interesów swego miasta rodzinnego przeciw Prusom i był stąd wysłany do parlamentu ustawodawczego, gdzie się do żadnego stronnictwa nie przyłączył, † 1886. 5) *Jakób* (*James*) *de* **R.**, * 1792, † 1868, był od r. 1812 głową domu paryskiego i od 1822 generalnym konsulem austrjackim w Paryżu. Znegocjował dla Francji kilka wielkich pożyczek i w r. 1844 został komandorem legji honorowej. Z pięciu pozostałych po nim synów objął zarząd domu paryskiego *Alfons de* **R.**, * 1827.—Członkowie domu **R.** trzymają się polecenia założyciela: wspólnego prowadzenia interesów; zjazdy ich odbywają się we Frankfurcie. Por. „Das Haus **R.**, seine Geschichte und Geschäfte“ (Praga, 1857); Reeves „The Rothschilds“ (Londyn, 1887).

Rotifer, ob. Wrotki.

Rotkiewicz Sylwester, dr. teol., kanonik regularny, przełożony klasztoru trzecińskiego i proboszcz bogorjański, † 1703 r. Oprócz kilku prac treści religijnej, wydał: „Królowa cnót, Kunegunda święta, królowa polska“ (Kraków, 1689).

Rotleryna, ob. Kamala.

Rotmistrz, w XVI w. nazwa najstarszego i najdoświadczeńszego człowieka oddziału wojskowego, złożonego ze 100, a w konnicy z 50 żołnierzy, których ćwiczył w robieniu bronią; w obecnych wojskach dowódca kompanji jazdy w randze kapitana. W dawnem wojsku polskiem **R.** był dowódcą roty pieszej lub oddziału jazdy. W kawalerji narodowej za Stanisława Augusta **R.** pułku przedniej straży zatrudniał się całem gospodarstwem chorągwi. W dawnej Polsce **R.** byli to mężowie rycerscy, wyćwiczeni w wyprawach wojennych, krajowych lub zagranicznych, którzy młodzież krajową wprawiali do ćwiczeń wojennych i w czasie wojny spełniali obowiązki oficerów. Znaczenie dawnych **R.** wyjaśnił Mikołaj Malinowski w dziele „Stanisława Malinowskiego, wojewody sieradzkiego, prace naukowe i dyplomatyczne“ (Wilno, 1864).

Rotolo (*rottel*), dawny funt włoski, różnej wagi, w Genui=475,13 gr., w Neapolu=891 gr., w Sycylji=793,42 grama. W Turcji dotąd się używa, w Konstantynopolu=561,11 gr., w Bejrut=2550 gramów. Ob. Rotal.

Rötscher Henryk Teodor, dramaturg niemiecki, * 1803 r. w Mittenwalde w Brandenburskiem, † 1871. Ukończywszy nauki w Berlinie i Lipsku, został nauczycielem gimnazjalnym w Bydgoszczy i poświęcił się badaniom nad sztuką dramatyczną; 1842 zamieszkał stale w Berlinie. Celniejsze jego dzieła są: „Aristophanes und sein Zeitalter“ (Berlin, i 1827; „Abhandlungen zur Philosophie der Kunst“ 5 t., Berlin, 1837—47); „Kunst der dramatischen Darstellung“ (3 cz., Berlin, 1841—46, 2 wyd., 1864); „Das Schauspielwesen“ (Berlin, 1843); „Dramaturgische Skizzen und Kritiken“ tamże, 1847); „Seydelmanus Leben und Werke“ (tamże, 1845); „Kritiken und dramaturgische Abhandlungen“ (Lipsk, 1859); „Shakespeare in seinen höchsten Charaktergebilden“ (Drezno, 1864); „Dramaturgische Blätter“ (tamże, 1865).

Rotteck, Karol von..., historyk niemiecki, * 1775 we Freiburgu w Bryzgowji, † 1840. Ukończywszy nauki uniwersyteckie w mieście rodzinnem, został 1798 profesorem historji tamże, a od 1818 r. wykładał prawo publiczne i nauki kameralne. Rozprawą swą: „Für die Erhaltung der Universität Freiburg“ (Freiburg, 1818), przyczynił się głównie do utrzymania uniwersytetu freiburskego. Wybrany 1818 deputowanym, dał się poznać z wymowy i zasad wolnomyślnych. Nienawidzony przez reakcjonistów za współudział w czasopiśmie „Der Freisinnige,“ był r. 1832 uwolniony od obowiązków z pensją emerytalną. Później, w drugiej izbie badeńskiej, która głównie pod jego wpływem do pewnej doszła świetności, należał stale do grona najliberalniejszych członków. Na placu Dominikańskim we Freiburgu wystawiono mu piękny pomnik. Z prac jego najpopularniejsze są: „Allgemeine Geschichte“ (9 t., Freiburg 1813—27; prowadzone dalej przez Stegera i Hermesa, 24 wyd., 10 t., Brunświk, 1863) i wyciąg z tego dzieła: „Allgemeine Weltgeschichte“ (4 t., Sztutgard, 1830—34, 7 wyd., Zimmermanna, 7 t., 1860 — 72; dalszy ciąg opracowany przez Stegera, Brunszwig, 1866—67, t. 11). Oprócz tego wymieniamy jeszcze: „Lehrbuch des Vernunftrechts und der Staatswissenschaften“ (2 t., Sztutgard, 1829 36, 2 wyd., 1840); „Lehrbuch der ekonomischen Politik“ (tamże, 1835). Wspólnie z Welckerem opracował dzieło „Staats-Lexicon“ (15 t., Altona, 1834—44, 3 wyd., 14 t., Lipsk, 1856—66). Dziełami swemi historycznemi, pisanemi w duchu wolnomyślnym i w formie pociągającej, wywierał **R.** wpływ ogromny na opinje polityczne klas średnich

czerwone wina. Najcelniejsze z nich gatunki są: Bagnoles, Mazan, Cosperon, Collioure i Rodez.

Roussillon, miasteczko we francuskim departamencie Isère, nad Rodanem, pamiętne jest wydanym tu 4 sierp. 1564 przez Karola IX edyktem przeciwko Hugonotom, który 1568 cofnięty został; posiada starożytny zamek.

Roussin Albin, Reine, baron, admirał i mąż stanu francuski, * 1781 w Dijon, † 1854; odznaczył się w rozmaitych wyprawach wojennych, urządził 1826 szkołę marynarki w Brest, został 1832 parem i wkrótce potem posłem w Konstantynopolu, gdzie atoli wobec polityki rosyjskiej niczego dokonać nie zdołał. Podpisawszy notę zbiorową 1839, został odwołany i był w gabinecie Thiersa od 1 marca do 29 paźdz. 1840 ministrem marynarki. W 1843 r. powtórnie jeszcze sprawował ten urząd, a 1851 r. był mianowany senatorem.

Roustan, dyplomata francuski, * 1836 w La Ciotat (dep. Ujść Rodanu), wcześnie wstąpił do służby dyplomatycznej i pełnił obowiązki w różnych miastach Wschodu, gdzie dał się poznać z energji i zręczności. W 1874 przybył jako konsul generalny do Tunisu, zjednał sobie względy beja i występował z taką bezwzględnością, jakby był jedynym władcą Tunisu, a wszelkie usiłowania współzawodnika jego, konsula włoskiego, Maccio, nie mogły podkopać stanowiska **R.** Układ między Francją a Tunisem uczynił go istotnym rządcą tego kraju i na tem stanowisku przyczynił się silnie do wzmożenia władzy Francji na wybrzeżu afrykańskiem morza Śródziemnego. Wskutek napaści, które nań miotał Rochefort w dzienniku *Intransigeant.*, wystąpił przeciw niemu sądownie, proces jednak skończył się zwycięstwem Rochefort a. Wskutek niepopularności wojny tunetańskiej, w 1882 mianowany został posłem w Waszyngtonie.

Rouvier Maurycy, deputowany francuski, * 1842 w Aix-en-Provence. Był dziennikarzem demokratycznym w Marsylji, stąd 1876 r. obrany został deputowanym. Nazwisko jego stało się głośnem z powodu rzuconego nań oszczerstwa o jawną rozpustę, śledztwo jednak przeprowadzone przez izbę okazało zupełną skargi bezzasadność. W 1881 otrzymał w gabinecie Gambetty tekę ministra handlu, ustąpił w 1882, był prezesem gabinetu jeszcze dwukrotnie: od października 1884 do marca 1885 i od maja do grudnia 1887, od 1889 był ministrem skarbu, ale z powodu sprawy panamskiej, do której był zamieszany, zmuszony był podać się do dymisji (1892). Po usprawiedliwieniu się z zarzutów, był wybrany do parlamentu (1893). W 1902 wszedł do gabinetu Combes'a.

Rouvroy Teodor, baron, generał austrjacki, * 1728 w Luksemburgu, przeszedł ze służby saskiej 1758 do artylerji austrjackiej, podczas wojny Siedmioletniej był towarzyszem broni Laudona i położył znakomite zasługi przez urządzenie artylerji. Jako generał-feldcechmistrz był 1787 przy zdobyciu Savatz raniony, lecz przygotował jeszcze oblężenie Belgradu i † 1789.

Roux Amadeusz, pisarz francuski, * 1828, był adwokatem i jednocześnie pracował na polu historji literatury. Oprócz licznych artykułów dziennikarskich ogłosił: „Montausier, sa vie et ses temps“ (1860); „Histoire de la littérature italienne contemporaine“ (3 t., 1869—83); „Trois littérature à vol d'oiseau“ (1873); „La vie de Thorwaldsen“ (1876); „Poésies du foyer“ (1888) i in.

Roux Piotr Paweł Emil, bakterjolog, * 1853 w Confolens, studjował medycynę w Clermont-Ferrand, został preparatorem przy pracowni klinicznej szpitala Hôtel-Dieu w Paryżu, 1877 asystentem Pasteura w pracowni chemicznej szkoły normalnej, gdzie z Chamberlandem zajmował się badaniem karbunkułu, a po założeniu instytutu Pasteura został 1895 wicedyrektorem tego instytutu. W 1889 wykrył zarazek dyfterytu, co posłużyło Behringowi (ob.) do wprowadzenia metody leczenia dyfterytu przez szczepienie surowicy, a nagrodę wyznaczoną za sposób leczenia dyfterytu podzielono między nich obu.

Roux Wilhelm, anatom i fizjolog, * 1855 w Jena, kształcił się w Jena, Berlinie i Strasburgu, 1879 został asystentem instytutu hygjenicznego w Lipsku, 1886 został profesorem w Wrocławiu i dyrektorem instytutu historji i mechaniki rozwoju, 1889 profesorem anatomji w Insbruku, 1895 w Halli. Badania jego tyczą się głównie mechaniki rozwoju, która ma na celu wykazanie, jak oddzielne organy ciała zwierzęcego kształtują się pod wpływem wymagań mechanicznych. Tak wykazał **R.**, że w układzie krwionośnym wszystkie rozgałęzienia naczyń, kąty, zwężenia miejscowe i t. d. odpowiadają najmniejszemu nakładowi siły przy wykonaniu największej pracy w obiegu krwi; podobnież budowa kości, mięśni, gruczołów jest wszędzie jak najlepiej do praw mechaniki zastosowana. Zasady te wyłożył **R.** w dziełach: „Der Kampf der Teile im Organismus“ (1881); „Die Entwickelungsmechanik der Organismen, die anatomische Wissenschaft der Zukunft“ (1890) i in. Wydaje nadto: „Archiv für Entwickelungsmechanik der Organismen“ (Lipsk, 1894).

Rove, okruchy dębianek (galasów) basorskich czyli jabłek sodomskich, których pochodzenie nie jest dobrze znane. Dębianki te są to chropawe kule o średnicy 40 mm., brunatne, blasku tłustego. Znajdują się w handlu tłuczone, pomieszane z liśćmi i kawałkami łodyg rośliny, z której pochodzą. Służą do otrzymywania garbnika, którego zawierają 24—30 odsetek.

Rovere, della..., starożytny ród włoski, z którego wyszli papieże Sykstus IV i Juljusz II (ob.). Prócz tego zasłynęli Francesco Marja I della **R.** * 1490, synowiec papieża Juljusza II, został 1508 r., po śmierci wuja Guidobalda, ostatniego hr. Montefeltre, księciem Urbinu, utracił tron 1516, gdyż Leon

szej Sekwany, nad Sekwaną; stolica arcybiskupa; ma 112,165 miesz. (1895), wiele pięknych budowli gotyckich (kościół katedralny, opactwo St.-Ouen i inne), oprócz liceum kilka wyższych zakładów naukowych, rozmaite rękodzielnie i fabryki, mianowicie wyrobów wełnianych i bawełnianych, jak nankinu i piki (zwanych *Rouennerie*). **R.** prowadzi bardzo rozgałęziony handel i jest najważniejszem miastem we Francji pod względem przemysłu wełnianego. Właściwy port tutejszy stanowi Quilleboeuf. Na placu zwanym *Place-de-la-Pucelle* albo *aux vaux*, wznosi się pomnik Joanny d'Arc.

Rouge, Ludwik le..., geograf, żyjący w XVIII w., oprócz innych dzieł, wydał ściągające się do Polski: „Theâtre de la guerre entre les Russes, les Turcs et les Polonais“ (1769); „Représentations des merveilluses mines de sel de Wieliczka“ (1770).

Rouge et noire (t. j. czerwona i czarna), hazardowna gra w karty, zwana także *trente-un* lub *trente et quarante*. Stół podzielony na dwie połowy: czerwoną i czarną; bankier wyrzuca karty z 6 talji wistowych, jedna za drugą na połowę czarną dopóty, dopóki liczba ok nie przejdzie 30, nie dochodząc 40; następnie czyni to samo dla połowy czerwonej; każda figura liczy się za 10, karty pozostałe według liczby ok. Wygrywa strona, posiadająca liczbę większą.

Rougé Emanuel, wicehrabia, egiptolog francuski, * 1811, † 1872. W r. 1849 był konserwatorem muzeum egipskiego w Paryżu, a od 1854 profesorem archeologji w Collège-de-France. Napisał: „Recherches sur les monuments qu'on peut attribuer aux six premières dynasties de Manethon“ (1866); pośmiertnie wyszły „Inscriptions hieroglyphiques copiés en Egypte.“

Rouget Mikołaj, inżynier i budowniczy, * 1780 w Warszawie, † 1847; uczył się rysunków od Mikołaja Kajsera, następnie od Karola Bechona i był nauczycielem rysunków, matematyki i języka francuskiego na pensji, którą ojciec jego w Warszawie utrzymywał. W r. 1807 wszedł do artylerji wojska polskiego, w którem dosłużył się stopnia pułkownika inżynierji; w r. 1820 przeniesiony został do korpusu weteranów. Ogłosił: „Dykcjonarz doręczny dla inżynierów, obejmujący wszelkie części fortyfikacji i innych nauk tejże broni właściwych“ (Warszawa, 1825); „Nauka budownictwa praktycznego czyli doręcznik dla budujących.“ (1825); „Budownictwo wiejskie, doręcznik dla gospodarzy“ (1828).

Rouget de Lisle Klaudjusz Krzysztof, * 1760, † 1836 pod Paryżem, francuski oficer inżynierji, zajmujący się obok tego gorliwie muzyką i poezją, wsławił się jako autor znanej francuskiej pieśni narodowej, zwanej „Marsyljanką“. W roku 1832 wzniesiono mu pomnik w Choisy le Roi. Oprócz Marsyljanki napisał jeszcze kilka pieśni wojennych i rewolucyjnych, które są pomieszczone w zbiorze „Cinquante chants français, paroles des divers auteurs, mis en musique par R.“ (1825). Nadto napisał: „Essais en vers et en prose“ (1796); komedję „L'école des mères“ (1798); idylę „La matinée“ (1811); tragedję liryczną „Macbeth“ (1827); „Romances;“ „Souvenirs de Quiberon“ i in. Por. Poisle-Desgranges „R. et la Marseillaise“ (Paryż, 1864).

Rouher Eugenjusz, francuski mąż sanu, * 1814 w Riom, gdzie przed r. 1848 był jednym z głośniejszych adwokatów, † 1884. Po rewolucji Lutowej 1848 wybrany do Konstytuanty, a 1849 do zgromadzenia prawodawczego, należał do stronnictwa rojalistowskiego i w pierwszem ministerjum za prezydentury Ludwika Napoleona był po usunięciu się Odilon-Barrota ministrem sprawiedliwości. Ustąpiwszy w październiku 1851 r. z całym gabinetem, wziął czynny udział w zamachu stanu 2 grudnia tegoż roku i odzyskał dawne stanowisko. W styczniu 1852 r. wziął dymisję, ale wkrótce potem został wice-prezesem rady stanu; 1855 mianowany ministrem handlu, odznaczył swe urzędowanie ważną nowością ekonomiczną, mianowicie zawarciem traktatu handlowego z Anglją (styczeń 1860); był także pełnomocnikiem francuskim przy zawieraniu takichże traktatów na podstawie wolności handlu z Belgją i Włochami. Mianowany po śmierci Billauta ministrem stanu (październik 1863), on właściwie kierował sterem państwa aż do 13 lipca 1869 r. i w ciele prawodawczem był najznakomitszym rzecznikiem polityki rządowej. Na Napoleona III wywierał wpływ tak wielki, że otrzymał od ludu przydomek wice-cesarza. Pięcioletnie jego rządy zarówno w polityce wewnętrznej, jak i zewnętrznej były brzemienne wielu ważnymi wypadkami (ob. Francja). Zasadę cezaryzmu i rządów osobistych doprowadził **R.** do krańcowości. Kiedy więc (mimo kandydatur urzędowych) skutkiem nowych wyborów (maj 1869) opozycja w izbie znacznie urosła i domagała się usilnie rządów iście parlamentarnych, **R.** z całym gabinetem musiał się usunąć (10 lipca 1869) i 25 lipca t. r. został prezesem senatu. Jakkolwiek rządził odtąd krajem gabinet parlamentarny, **R.** przecież wywierał jak dawniej wpływ na cesarza, a zgubnemi radami swemi przyczynił się niemało do jego upadku. Po rewolucji 4 września opuścił Francję, ale podczas zimy już powrócił i chwilowo był aresztowany. Wybrany 1872 r. członkiem zgromadzenia narodowego, 1876 wybrany był do parlamentu. Bronił bardzo zręcznie, ale bez skutku, dawnej administracji Napoleońskiej. **R.** od upadku cesarstwa był przywódcą Bonapartystów i pracował wszelkiemi sposoby nad przywróceniem strąconej dynastji. Śledztwo prefekta policji paryskiej (1875) wykazało, że stanął na czele tak zwanego „Komitetu odwołania się do ludu“ i że uorganizował potężne sprzysiężenie bonapartystowskie, stanowiące niejako państwo w państwie i dążące jak najoczywiściej do powołania na tron syna Napoleonowego. Po jego śmierci 1879 zrzekł się agitacji. **R.** należał do najznakomitszych mówców.

Rouillard Piotr Ludwik, rzeźbiarz francuski, * 1820 w Paryżu, † 1881; kształcił się w miejscowej szkole sztuk pięknych, w 1837 wystawił w salonie pierwszą swą pracę: „Lwicę," i następnie wykonał szereg prac, wystawiających zwierzęta pojedyńcze i całe ich grupy, w gipsie, wosku, bronzie i srebrze. Przeważnie jednak poświęcał się plastyce dekoracyjnej. Rzeźby jego zdobią sale trybunału handlowego, Louvre, nową Operę i liczne budowle prywatne. Posiadał jednak szczególny talent odtwarzania lwów. Do fontanny przy pałacu Trocadero wykonał z bronzu kolosalnego konia.

Rouland Gustaw, mąż stanu francuski, * 1806, † 1878; studjował prawo w Paryżu i następnie był prokuratorem; w roku 1847 wybrany do parlamentu, w 1853 został prokuratorem przy sądzie apelacyjnym, od 1856—64 r. był ministrem oświecenia i na tem stanowisku energicznie występował przeciw roszczeniom duchowieństwa; w 1867 został gubernatorem banku. W roku 1876 obrany senatorem, zasiadał na prawicy, lubo ostentacyjnie wyrzekł się spólnictwa z bonapartystami.

Roulez Józef Emanuel Ghilain, starożytnik belgijski, * 1806 w Nivelles, † 1878 w Gandawie. Kształcił się w Liège, Heidelbergu i Berlinie i w 1835 został profesorem, a 1863 kuratorem uniwersytetu w Gandawie. Liczne jego rozprawy, tyczące się archeologji i epigrafiki rzymskiej, są zamieszczone w buletynach akademji belgijskiej. Oddzielnie ogłosił: „Mélanges de philologie, d'histoire et d'antiquités" (7 zeszytów, 1838—54); wydał Ptolemeusza Hefestjona: „Nova Historia" (z komentarzem, 1834) i in.

Roulleau Juljusz Piotr, rzeźbiarz francuski, * 1853, † 1895 w Paryżu, kształcił się w szkole sztuk pięknych, od 1878 do 1894 wystawił wielką liczbę popiersi i posągów, z których ważniejsze: „Graud Carnot" (posąg dla miasta Nolay), „Hebe" (1882), „Leda" (1884), „Leon Gambetta" (1888), „Joanna d'Arc" (1892) i in.

Roulliet Antoni, pisarz francuski, napisał: „Wolowski, sa vie et ses travaux" (Paryż, 1881).

Roumanille Józef, poeta prowansalski, * 1818 w St. Remy (ujście Rodanu), † 1891 w Awinjonie; kształcił się w kolegjum w Tarasconie, następnie jako księgarz osiadł w Awinjonie. Wespół z Mistralem był głównym przedstawicielem nowo-prowansalskiej szkoły poetycznej (ob. Félibres), której organem jest „Armana prouvençau," założony 1859 r. Pierwsze jego poezje wyszły w zbiorowem wydaniu p. t.: „Li Margarideto" (1847); następnie ogłosił: „Li capelan" (1851) i „Li prouvençalo" (1852); dalej „Li Sounjarello" (1852); „La part dou bon Dieu" (1853, z rozprawą o ortografji prowansalskiej); „La campano mountado" (1857); „Lou Mege de Cucugnan" (1863); „Li Nouvé de R. et de Saboly" (1865); „Li conte prouvençau e li cascareleto de J. R." (1884) i in.

Roundheads (ang.), okrągłogłowi, nazwa szydercza stronników purytańskich „długiego parlamentu" w czasie wojny domowej angielskiej 1644—49, nadawana im przez ich przeciwników, z powodu przycięcia włosów.

Rousseau Jan Chrzciciel, poeta francuski, syn szewca, * 1670 w Paryżu. Odebrawszy staranne wychowanie, już wcześnie zwrócił na siebie uwagę swemi wierszami, ale równocześnie i ojca zaczął się wstydzić. Był czas jakiś urzędnikiem w administracji finansów, ale z powodu kilku złośliwych satyr skazany 1712 r. na wygnanie, przebywał w rozmaitych krajach i † 1741 w Genette pod Brukselą. Przez krytyków francuskich długo uważany był **R.** za najznakomitszego liryka narodowego; dopiero szkoła romantyczna strąciła go z pjedestału wysokości; Sainte-Beuve powiedział o nim, że jest „le moins liryque de tous les hommes à la moins lyrique de toutes les époques." Sam poeta sporządził zbiorową ed. swych utworów „Oeuvres" (Soloth., 1712); najdokładniejszą zaś ed. dał Amar-Durivier (5 t., Paryż, 1820).

Rousseau J. J.

Rousseau Jan Jakób, jeden z najznakomitszych przedsfawicieli wpływu idei filozoficznych wieku XVIII na społeczne, polityczne i pedagogiczne pojęcia, * 1712 w Genewie. Jako syn niezamożnego zegarmistrza nie otrzymał starannego ukształcenia, które własną usilnością jedynie musiał zdobywać. Dla otrzymania kawałka chleba, rozmaite przechodził koleje (rzemieślnik, lokaj, nauczyciel prywatny), nie przestając zajmować się pracą literacką. Rozstawszy się ze swą protektorką panią Warens, żyje w Paryżu z Teresą Levasseur i trudni się przepisywaniem nut. Podjąwszy zadaną przez akademję w Dijon kwestję: „Czy postęp sztuk i nauk przyczynił się do udoskonalenia obyczajów?" — starał się dowieść w swej rozprawce, iż przeciwnie, wpływ cywilizacji doprowadził ludzkość do stanu, w którym, człowiek musi wyrzec się cnoty, tudzież wywołał nierówność i rywalizację między ludźmi. (Pisał to w 1750). Drugie zadanie akademji w Dijon skłania **R.** do napisania głównej rozprawy: „Discours sur l'inégalité parmi les hommes" (Paryż, 1753, pol. przekł. w Warszawie, 1784). Wiodąc burzliwe życie, zmienia ciągle miejsce pobytu, przyjaciół i przyjaciółki, nie znajduje nigdzie jednak spokoju przed zawistnymi. W „Pustelni" (Ermitage) pani d'Epinay powstaje „Nouvelle Héloise" (1760) i „Dictionnaire de la musique." „Contrat social" (1762) wypowiada wreszcie w zupełności poglądy społeczne i polityczne **R.** Uważając społeczeństwo za wykrzywienie pierwotnego stanu natury, za wynik zapsucia ludzi, widzi w dobrowolnej między nimi umowie podstawę organizacji społecznej i państwowej i stara się za pomocą odpowiednich urzą-

dzeń zmniejszyć to nieuchronne zło, jakiem jest życie społeczne. Wydany zaraz potem „Emil“ jest zastosowaniem tej samej myśli do wychowania młodzieży. Bohater tego romansu jest uosobieniem ludzkości w stanie natury. Społeczeństwo krępuje człowieka od urodzenia aż do śmierci fizycznie i duchowo. Wychowanie powinno jak można najdłużej przeciągać ten stan natury i umacniać go w dziecięciu, by zetknięcie późniejsze ze światem nie zniszczyło dobrych pierwiastków. Dzieło to stanowiło epokę w rozwoju pedagogiki i wywarło wielki wpływ na system wychowania. Śmiałość poglądów **R.** ściągnęła pioruny przeciwników; parlament paryski wydaje rozkaz uwięzienia; swobodna Genewa, gdzie filozof mniemał znaleźć przytułek, pali ręką kata rewolucyjne dzieło. Schroniwszy się do cichego zakątka Szwajcarji, pisze **R.** odpowiedź na zarzuty robione „Emilowi“ i głośne „Lettres de la montagne,“ z powodu których musi chronić się do Anglji. Wróciwszy 1772 do Francji, tuła się z miejsca na miejsce, dręczony monomanją dopatrywania wszędzie wrogów. W 1778 ogłasza swe „Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa reformation projetée en Avril 1772“ (po polsku 1789 w Warszawie), napisane na prośbę kilku Polaków. Z tego czasu pochodzą „Rêveries du Promeneur solitaire;“ „Pygmalion“ (dwa przekłady polskie: T. Węgierskiego i J. Boduena): wreszcie głośne pamiętniki, „Les Confessions,“ wydane po śmierci autora, przypadłej 1778. W 1794 zwłoki **R.** złożono w Panteonie. Z licznych wydań pism **R.** najlepsze są: Musset-Pathay'a (22 t., Paryż, 1818—20); Petitaina (8 t., t., 1839) i Latoura (t. 1868). Z pośmiertnych rękopisów ogłosił uzupełnienia Streckeisen-Moulton (1861—65). O **R.** pisali między innymi: Musset-Pathay (Paryż, 1851); E. Guion „**R.** et le 18 siècle“ (Strasburg, 1860); F. Brockerhof „**R.**-'s Leben und s. Werke“ (Lipsk, 1863—68); A. Choistensen „Studien über I. J. **R.**“ (Fleurburg, 1869); Th. Wogt „**R.** Leben“ (Wien, 1870); L. Moreau „I. J. **R.** et le siècle philosophique“ (Paryż, 1870); Ritter „La famille de **R.**“ (Genewa, 1878); Bourgeaud „Rousseau's Religionsphilosophie“ (Lipsk, 1883). Z powodu setnej rocznicy śmierci **R.** wyszło u nas kilka o nim prac, jak Chmielowskiego (Warsz., 1878), oraz Krzemińskiego (Wolter i **R.** w *Bluszczu*, 1878).

Rousseau Antoni, wierszopis i powieściopisarz, urzędnik w b. komisji rządowej przych. i skarbu, † 1863; wydał z druku: „Śpiewy historyczne państwa Rosyjskiego“ (Warszawa, 1844); „Obrazy towarzystw angielskich,“ przekład z angielskiego K. Dickensa (tamże, 1844—45); „Dzieła dramatyczne“ (6 t., tamże, 1846—1860); „Rabin czyli tajemnice Żydów“ (10 t., Wilno, 1860); „Obietnica spełniona,“ powieść (Warszawa, 1862).

Rousseau Filip, malarz francuski, * około 1808 w Paryżu, † 1887. Uczeń Grosa i K. Bertina, poświęcił się wyłącznie malarstwu krajobrazowemu i rodzajowemu i do wysokiej doszedł w tym kierunku doskonałości. Celniejsze jego utwory są: „Widok Normandji,“ „Szczur miejski i szczur wiejski,“ „Wnętrze chaty,“ „Łabędź,“ „Koza dzika,“ „Śniadanie“ (1859); „Kuchnia“ (1861); „Owoce“ (1865); „Kwiaty“ (1866); „Wnętrze kuchni“ (1867); „Rezydencja Walter-Scotta“ (1868) i t. d.

Rousseau Teodor, brat poprz., znakomity pejzażysta fran., * 1812, † 1867, odtwarzając naturę, z realistyczną dokładnością umiał oblewać ją ciepłem uczuć i akcentować stronę nastrojową krajobrazów. Główniejsze dzieła: „Błoto w Landes;“ „Las Fontainebleau;“ „Chata wśród drzew“ i t. d.

Rousseau Jan, belgijski historyk sztuki, * 1829 w ks. Luksemburskiem, † 1891 w Brukseli, był naprzód współpracownikiem kilku czasopism belgijskich, następnie osiadł w Paryżu, gdzie pomieszczał kroniki w dzienniku *Figaro* i w pismach innych. Po powrocie do kraju został profesorem w akademji sztuk pięknych w Antwerpji, a następnie jej dyrektorem. Napisał: „Les maîtres italiens“ (1877); „Les maîtres flamands en Espagne“ (1878); „L'Espagne monumentale“ (1878); „Types grecs et types modernes comparés“ (1880); „Les expositions des beaux-arts depuis 1830“ (1880); „Camille Corot“ (1883); „Hans Holbein“ (1885). Nadto napisał romanse: „Le diable à Bruxelles“ (1855); „Paris dansant“ (1861).

Rousseau Samuel, kompozytor francuski, * 1853, kształcił się w konserwatorjum paryskiem, skomponował kilka utworów religijnych, jak: Libera „Mszę Wielkanocną;“ „Mszę w dzień św. Cecylji“ i in., operę komiczną „Dinorah“ i dwa dramaty liryczne „Merowig“ i „La Cloche du Rhin.“ W 1898 mianowany był profesorem konserwatorjum.

Rousselaere (fr. *Roulers*), miasto okręgowe w belg. prowincji Flandrji zach., nad rzeką Mandel, ma piękny ratusz i okazały kościół, liczne fabryki tkanin i cygar, 22,000 miesz.

Rousset Kamil Feliks Michał, historyk francuski, * 1821 w Paryżu, był 1843—45 profesorem historji w Grenoble, do 1863 w kolegjum Bourbon w Paryżu, następnie został historjografem i bibljotekarzem ministerjum wojny, od 1872 jest członkiem akademji francuskiej. Ogłosił: „Histoire de Louvois“ (4 t., 6 wyd., 1879); „Les volontaires de 1791—94“ (4 wyd., 1882); „La grande armée de 1813“ (1871); „Histoire de la guerre de Crimée“ (2 t., 1877); „La conquette d'Alger“ (1879); „Le commencement d'une conquette: l'Algerie de 1830 à 1840“ (2 t., 1887).

Roussillon, dawne hrabstwo i prowincja Francji, stanowiąca dzisiejszy departament Wschodnich Pirenejów, posiadała od czasów Karola W. własnych hr.; od 1172 należała do Aragonji. W 1642 zdobył ją Ludwik XIII, a pokojem Pirenejskim 1659 została stanowczo do Francji przyłączona. **R.** obfituje w słodkie, mocne i po większej części

i zainteresował nowe zupełnie koło czytelników. Dzieło jego „Historja nowożytna“ przełożył na polski Jenike (2 t., Warszawa, 1857).—Z jego synów *Karol von Retteck*, adwokat w Freiburgu, * 1812, przyłączywszy się do stronnictwa republikańskiego r. 1849 w Badeńskiem, stanął na czele miasta Freiburga, potem zasiadał w zgromadzeniu konstytucyjnem; w końcu musiał uciekać za granicę, otrzymał amnestję 1856 i osiadł w Baden.—Drugi syn, *Herman von Retteck*, * 1816, prywat. docent we Freiburgu, † 1845, znany jest także jako pisarz. Wydał dalszy ciąg „Allgemeine Geschichte“ swego ojca, nadto „Bildergalerie“ (1841), oraz studjum z prawa międzynarodowego: „Das Recht der Einmischung in die innere Angelegenheiten eines fremden Staats“ (Fryburg, 1845).

Rottel, waga, ob. Rotolo.

Rottenboroughs (ang.), zgniłe miasteczka, drobne osady, mające prawo wyboru posłów do parlamentu, co dawało powód do przekupstw i nadużyć. Przywilej ten zniesiono w r. 1832.

Rottenburg, miasto okręgowe w wirtemberskim okręgu Czarnego Lasu, rezydencja biskupa katolickiego, leży nad rzeką Nekarą i liczy 6,850 miesz. (1895); fabryki wyrobów wełnianych, płóciennych, machin, garbarnie, browary, oraz uprawa chmielu.

Rotterdam, miasto w prowincji południowej Holandji, po Amsterdamie najważniejszy punkt handlowy w Niderlandach, leży nad rzeką Mozą, ma 234,916 miesz. (1894). Wpływające do tutejszego portu okręty mogą bezpośrednio przybijać pod domy i składy kupieckie, co niezmiernie ułatwia ich działanie. **R.** posiada wielkie warsztaty okrętów i ważne zakłady fabryczne. Z gmachów najważniejsze są: kościół św. Wawrzyńca, ratusz i muzeum Boymana. Na rynku stoi 10 stóp wysoki posąg bronzowy Dezyderjusza Erazma Roterdameczyka, który się w tem mieście urodził.

Rottlera, R. *tinctoria*, ob. Mallotus.

Rottmann Karol, pejzażysta niemiecki, * 1798 w Handschuhsheim pod Heidelbergiem, † 1850 r. Odebrawszy gruntowne wykształcenie we Włoszech, wykonał 1831—33 piękne roboty malarskie pod arkadami ogrodu dworskiego w Monachjum (28 krajobrazów fresco), a następnie ozdobił freskami tameczną Pinakotekę, do czego robił studja w podróży po Grecji (1834—35. Brat jego młodszy, *Leopold Rottmann*, * 1813, † 1881, znany jest także jako dobry pejzażysta.

Rottok Ernest Karol Rudolf, hydrograf, * 1851 w Eutin, wstąpił do marynarki płn.-niemieckiej, odbywał dalekie podróże, 1884 został naczelnikiem sekcji w urzędzie hydrograficznym, 1888 decernentem w admiralicji. Redagował 1884—92 roczniki hydrografji i meteorologji morskiej, opracował sprawozdanie z wyprawy naukowej na okręcie Gazella, oraz ogłosił uwieńczoną pracę: „Die Beruhigung der Wellen durch Oel“ (1888) i in.

Rottweil, miasto w okręgu Czarnego Lasu królestwa Wirtemberskiego, na rzeką Nekarą, liczy 6,961 miesz. (1895), posiada fabrykę prochu, browary, jarmarki na bydło, wreszcie zimową szkołę rolniczą.

Rotunda (włos. *rotonda*), budynek okrągły z dachem namiotowym lub kopulastym; postać taką miało wiele starożytnych świątyń, a po części i amfiteatrów, zwłaszcza Panteon w Rzymie. W Warszawie **R.** nazwać można kościół ewangelicki. W nowszych czasach zaczęto stosować **R.** i do innych budowli, jak do gmachów wystaw i do remiz, służących na pomieszczenie lokomotyw; w tych razach **R.** zwykle pokryte są kopułami żelaznemi.

Rotundus Aug., pseudonim Aug. Milewskiego.

Roty Ludwik Oskar, medaljer i rzeźbiarz francuski, * 1846, kształcił się w Paryżu i Rzymie i zasłynął pięknemi robotami medaljerskiemi. Od r. 1888 jest członkiem instytutu. W r. 1889 otrzymał wielką nagrodę na wystawie powszechnej.

Rouba Napoleon, literat polski, napisał powieść „Stryjowa puścizna“ (Warszawa, 1896); w *Tyg. Ilustr.* z r. 1808 ogłosił „Śladami wieszcza;“ drukował też prace swe w *Wiśle*.

Roubaix, piękne, dobrze zabudowane miasto we francuskiem depart. Nord, liczy 105,191 miesz. (1891), ma wiele fabryk wyrobów wełnianych i bawełnianych, które dostarczają tak zwanych „Roubaix articles“ (szale, aksamity, materje meblowe, dywany, wstążki i t. d.), dalej fabryki wyrobów kauczukowych, mydlarnie, odlewnie miedzi i żelaza; kwitnący handel. **R.** wciąż wzrasta.

Roudaire Franciszek Eljasz, twórca projektu nawodnienia Sahary, * 1836 w Guéret (Creuse), był wojskowym, brał udział w wojnie 1870 — 71 i był ranny pod Wörth. Dawniej jeszcze zajęty pomiarami tryangulacyjnemi w Algerji południowej, zauważywszy zaklęśnięcie gruntu, ogłosił 1874 w *Revue des deux Mondes*, p. t.: „Une mer intérieure en Afrique“—projekt zalania wodą części Sahary. W r. 1874—76 badał Algerję i Tunetanję, 1878 zajmował się sondowaniem gruntu tamże i utwierdziwszy się jeszcze więcej w przekonaniu o praktyczności swego projektu, ogłosił w tej kwestji kilka prac w dziennikach; † 1885 w Guéret. Złożony przez niego raport rządowi ogłoszono w 2 wyd. w r. 1877.

Roudnice (niem. *Raudnitz*), miasto w Czechach, na prawym brzegu Elby, nad koleją Praga-Bodenbach. Posiada zamek ks. Lobkowica z piękną bibljoteką, galerją obrazów i zbiorem oręża. Ludność (w 1890 r. 6,615 miesz. Czechów) zajmuje się fabrykacją cukru, oleju, spirytusu, piwa, narzędzi gospodarskich, wreszcie handlem zboża i drzewa.

Roué (franc.), dosłownie: rozbity kołem, przenośnie: rozpustnik; tak nazywał rejent Filip orleański towarzyszów swojego wyuzdania, i nazwa ta stała się później powszechną.

Rouen, u Rzymian *Rotomagus*, stolica dawnej Normandji, teraz główne miasto departamentu Niż-

X oddał go swemu synowcowi Wawrzyńcowi Medici. Po śmierci Leona X powrócił w władzy. † 1558. Syn jego Guidobaldo II della **R.**, * 1513 był 1550 generał kapitanem i prefektem Rzymu. 1588 wodzem wojsk hiszpańskich we Włoszech, † 1574. Syn jego Franciszek II della **R.**, * 1548, † 1631 był ostatnim księciem Urbinu, gdyż syn jego zamordowany 1625. Po śmierci księstwo Urbino połączone zostało z Państwem Kościelnem.

Roveredo lub *Rovereith*, miasto w tyrolskim powiecie Trient, nad rzeką Leno, blizko jej ujścia do Adygi, ma 9,000 miesz., jest głównem siedliskiem fabryk wyrobów jedwabnych, prowadzi handel wyrobami z jedwabiu, owocami i salami. Austrjacy pod dowództwem Wurmsera ponieśli tu dotkliwą klęskę 3 i 4 wrz. 1796 w kampanji włoskiej Bonapartego. Poniżej miasta leży *Isera*, miejscowość sławna czerwonem winem słodkiem tyrolskiem.

Rovetto Hieronim, powieściopisarz i dramaturg włoski, * 1850 w Brescii, działalność literacką rozpoczął od szkicu krytycznego: „Gli Zulu nella letteratura;“ następnie ogłosił komedje: „Un volo dal nido;“ „La moglie di Don Giovanni;“ „Collera;“ „Scellerata“ i in., dramaty: „La contessa Maria“ (1883) i „Trilogia di Dorina;“ romanse: „Montegu“ (1884); „Soll'acqua“ (1883); „Mater dolorosa“ i „Le lacrime del prossimo“ (1887).

Rovigno albo *Trevigno*, miasteczko w austrjackiem margrabstwie Istrji, na skalistem wybrzeżu morza Adrjatyckiego; ma 10,000 miesz., dwa porty z warsztatami okrętów, winnice, plantacje oliwne, fabryki tytuniu, oleju, sardynek, cementu, handel drzewem. Mieszkańcy tutejsi uchodzą za biegłych sterników.

Rovigo, miasto główne okręgu t. n. (1774 klm. kw.=32,2 m. kw. i w 1896 r. 245,756 miesz.), w prowincji Weneckiej, nad rzeką Adigetto, jest siedliskiem biskupa Adrji, ma z górą 7,000 miesz. i piękny kościół katedralny. Od tego miasta generał francuski Savary (ob.) miał sobie nadany tytuł *księcia Rovigo*.

Rowdies, tak nazywają w większych miastach północnej Ameryki włóczęgów i próżniaków, puszczających się na wszelkiego rodzaju zdrożności.

Rowe Mikołaj, dramatyk angielski, * 1673 w Berkford (w hrabstwie Bedfort), † 1718. Zawód prawniczy porzucił dla poezji i odrazu tragedją „The ambitious stepmother“ (1698) wielkie zyskał powodzenie. Z innych jego tragedji wymieniamy: „Tamerlane“ (1402); „The fair penitent“ (1703); „Jane Shore;“ „Lady Jane Grey“ i „The royal convert.“ Zyskał sobie tytuł poety laureata i jest pochowany w opactwie Westminsterskiem. Jego tragedje zalecają się gładkością wiersza i scenami wzruszającemi. **R.** pisał też i poezje liryczne, ale te mniejszą mają wartość.

Rower (ang. *rover*, koło wirujące), ob. Welocyped.

Rowiński Władysław, dziennikarz, * 1868. Uczęszczał do szkół w Łowiczu i Piotrkowie. W 1888 r. wszedł do grona współpracowników *Dziennika łódzkiego*, a po zwinięciu tej gazety pisywał listy z Łodzi do *Kur. Warsz.*; od 1894 jest korespondentem *Kury. Codz.* w Łodzi. Zamieścił w różnych czasopismach wiele monografji, dotyczących Łodzi, Częstochowy, Sosnowca, Łagiewnik. W 1898 zredagował jednodniówkę p. t.: *Bazar*, na rzecz łódzkiego chrześcijańskiego towarzystwa dobroczynności. Napisał szereg nowel i szkiców, które drukowały rozmaite czasopisma krajowe. Pewna część szkiców jego, pod ogólnym tytułem „Julka,“ wyszła osobno (Łódź, 1899).

Rowlanda objaw, działanie elektromagnetyczne elektryczności statycznej, które występuje, gdy ciało naelektryzowane pozostaje w szybkim ruchu. Gdy pozłocona płyta ebonitowa wiruje pomiędzy dwiema płytami szklanemi, również pozłoconemi, igła magnesowa astatyczna ulega zboczeniu, jak pod wpływem prądu galwanicznego.

Rowlanda siatki, ob. Uginanie światła.

Rowley Regis, miasto w hrabstwie Stafford, w Anglji, w pobliżu Dudley, ma huty żelazne i kopalnie węgla, przeszło 30,000 miesz.

Rowsia *(Rauszwia)*, rzeczka w Królestwie Polskiem, bierze początek pod wsią Wronaliszki na zachód Marjampola, płynie z południa ku północy i pod wsią Piluny, powyżej Pilwiszek, wpada z lewej strony do Szeszupy.

Roxana, ob. Roksana.

Roxburgh *(Roxburghshire)*, hrabstwo w południowej Szkocji, obejmujące 1734 klm. kw. i 53,741 miesz. (1897), z miastem gł. Jedburgh. Pod miasteczkiem *Roxburgh* leżą zwaliska słynnego niegdyś zamku *R. Castle*.

Roxolan *(Roksolan)*, tak nazywano niegdyś Rusina z dzisiejszej Galicji czyli dawnej Rusi Czerwonej.

Roy (fr.), starożytna forma wyrazu: „roi“—król.

Roya, włókna liści kokosowych, ob. Kokos.

Royal Society *(rojel sosajti*, t. j. towarzystwo królewskie), nazwa słynnych towarzystw naukowych, głównie przyrodniczych, w Londynie i Edymburgu, ob. Akademje.

Royan, miasto we francuskim departamencie Niższej Charente, w okręgu Marennes, przy ujściu Rodanu do oceanu Atlantyckiego, ma port, muzeum, licznie odwiedzane kąpiele morskie, 7,000 miesz., zajmujących się połowem sardeli i handlem wina.

Royat, osada w franc. depart. Puy-de-Dôme, w pobliżu Clermont, nad rz. Firetaine, ma kościół z XI w., cztery sączawy żelaziste o temperaturze 20—35°, liczne wille i hotele, 1500 miesz.

Royer Klementyna Augusta, autorka francuska, * około 1830 w Nantes z rodziców przekonań głęboko katolickich i rojalistowskich. Pierwsze lata dzieciństwa przepędziła na wygnaniu, a za powrotem do kraju odebrała edukację w *Sacré-Coeur*.

W literaturze dała się najprzód poznać swemi poezjami. Następnie przeniosła się do Szwajcarji, aby w odosobnieniu poświęcić się studjom naukowym; 1859 otworzyła w Lozannie publiczny wykład filozofji dla kobiet i pierwszą swą prelekcję ogłosiła p. t.: „Introduction à la philosophie.“ W 1860 otrzymała wespół z Proudhonem nagrodę na konkursie ekonomicznym w kantonie Waadt i dzieło swe ogłosiła p. t.: „Théorie de l'impôt ou la dîme sociale“ (2 t. 1862). Napisawszy jeszcze broszurę: „Ce que doit être une église nationale dans une république“ (1863), wydała przekład głośnej pracy Darwina p. t: „L'origine d'espéces“ (2 ed., 1865); we wstępie do swego tłómaczenia rozwinęła z wielką śmiałością konsekwencje, wypływające z teorji Darwinowskiej. Oprócz innych dzieł jeszcze i rozpraw, zamieszczanych w rozmaitych czasopismach, ogłosiła romans filozoficzny: „Les jumeaux d'Hellas“ (1862). Wogóle pani **R.** zajmuje wybitne stanowisko w szeregu wolnych myślicieli francuskich.

Royer Collard Piotr Paweł, myśliciel i mąż stanu francuski, * 1763 w Compuis w Szampanji i rozpoczął swój zawód jako adwokat w Paryżu. Biorąc czynny udział w rewolucji 1789 r. należał do partji umiarkowanej, czem ściągnął na siebie wyrok wygnania za konwencji. Oddawszy się studjom naukowym i filozoficznym, zaczął studjować filozofję szkocką (Reida), której zasady wygłaszał z katedry w kolegjum francuskiem (od 1811), stawiając w miejsce sensualizmu Condillaca, odrodzony spiritualizm. Za Burbonów jako deputowany należał do przywódców opozycji umiarkowanej *(grupa dyktrynerów)* i został członkiem akademji (1827). Jako prezydent izby podał d. 2 marca 1830 pamiętny adres 221 deputowanych. Po rewolucji Lipcowej usunął się z widowni publicznej i † 1845 w Châteauvieux. Fragmenta filozoficzne **R. C.** ogłosił Th. Jouffroy przy przekładzie francuskim dzieł Reida (1835). Jego biografję pisali Philippe (Paryż, 1857) i Barante (2 wyd., 2 t., Paryż, 1863).

Rozalja święta, panna, pochodziła wedle niektórych z rodu cesarskiego Karola W. i była księżniczką hiszpańską, lub siostrzenicą Wilhelma Dobrego, króla sycylijskiego. Wzgardziwszy w młodym wieku ponętami świata, osiadła w samotnej grocie na górze Pellegrino, o 3 m. od Palermo i tu † 1160. Kościół obchodzi pamiątkę świętej **R.** 4 września, pamiątkę zaś znalezienia jej ciała 15 lipca.

Rozanilina *(trójamidodwufenilotolilokarbinol)*, $C_{20} H_{21} N_3 O$, powstaje przy utlenianiu surowego oleju anilinowego, tworzy kryształy bezbarwne, trudno rozpuszczalne w wodzie, łatwiej w alkoholu. Jest zasadą trójkwasową; sole z jednym równoważnikiem kwasu są czerwone i rozpuszczają się z barwą silnie czerwoną w wodzie i alkoholu; sole trójkwasowe są brunatne. Łączy się też z alkylami czyli z rodnikami alkoholów i wydaje rozaniliny alkylowane. Przy utlenianiu oleju anilinowego powstaje też *pararozanilina*, która w zachowaniu swem okazuje znaczną zgodność z **R.** Sole **R.** i jej związki z alkylami mają ważne zastosowanie, jako barwniki. *Chlorek rozaniliny* znajduje się w handlu jako *fuksyna (rubina, magenta, czerwień anilinowa, rozeina);* otrzymuje się działaniem kwasu arsennego i soli kuchennej na olej anilinowy, albo działaniem nitrobenzolu i żelaza na chlorek aniliny. Fuksyna rozpuszcza się w alkoholu, służy do barwienia wszelkich tkanin. Z rozaniliny wyprowadzają się dalej liczne barwniki fijoletowe, jak *fijolet metylowy, etylowy, Hofmanna fijolet* (ob.), *azulina* (ob.).

Rozaven de Liesseques Jan Ludwik, Jezuita, * 1772 w Quimpers w Bretanji, † 1851 w Rzymie. Przybył w 1804 do Połocka, wstąpiła do Jezuitów. Następnie był regensem konwiktu szlacheckiego w Petersburgu i do 1814 profesorem filozofji. Wydalony stamtąd, powrócił do Połocka, uczył przez lat 4 teologji dogmatycznej, przytem był dziekanem fakultetu teologicznego tamecznej akademji. W 1820 wypędzony ze wszystkimi Jezuitami z Rosji, przeniósł się do Rzymu, gdzie został asystentem Francji. Zostawił kilka dzieł w języku francuskim, treści teologicznej. Nie umiał po polsku, ale liczne jego rozprawy francuskie tłómaczone było umyślnie na polski dla *Miesięcznika Połockiego* i drukowane w t. 1, 2 i 3 tego czasopisu.

Rozbierski Antoni, prawnik, * 1763, urzędnik sądowy, w końcu wice-prezes sądu szlacheckiego lwowskiego, † 1815. Wydał z druku „Commentarius theoritico-practicus in potentate tabulare 1790 in Regn. Galiciae et Lodomeriae“ (2 wyd., Wiedeń, 1811); „Annales jurisprudentiae“ (Lwów, 1810 i 1811); „Annalen der Rechtsgelehrsamkeit für Beamte“ (tamże, 1812 i 1813); „Krótki rys ułożenia austrjackiej księgi ustaw cywilnych“ (po polsku i niemiecku, 1812); „Instructio pro C. R. Camerariis granicialibus Galiciensibus“ (tamże, 1814).

Rozbiór, ob. Analiza. **R.** *chemiczny*, ob. Analiza chemiczna, **R.** *widmowy*, ob. Analiza spektralna.

Rozbitek, pseudonim J. K. Giejsztora.

Rozbój, ob. Rabunek.

Rozbójnictwo morskie jest to samowolny rabunek na pełnem morzu przez okręty korsarskie pod dowolnie obraną flagą; taki rozbójnik morski czyli korsarz lub pirat, pochwycony na uczynku, karany jest śmiercią.

Rozbójnicze wyspy, ob. Złodziejskie wyspy.

Rozchodnik *(Sedum)*, rodzaj roślin z rodziny gruboszowatych, mający kielich 5-działkowy, trwały, 5 płatków lancetowatych, 5 łuszczek miodnikowych u podstawy zawiązka i 5 torebek z licznemi drobnemi nasionami; należy tu około 140 gatunków, zioła mięsiste lub podkrzewy w Euro-

pie i Azji, o liściach naprzemianległych, mięsistych, okrągłych lub płaskich. *S. acre, pryszczyrnik, pryszczeniec,* z łodygą u dołu czołgającą się, o kwiatach żółtych, na miejscach suchych w całej Europie; świeże ziele, smaku pieprzowego, czerwieni skórę i używało się zewnętrznie przeciw chorobom skórnym, wewnętrznie przeciw szkorbutowi; polecono je przeciw epilepsji. *S. album,* również w całej Europie, o kwiatach białych; ziele stanowi dotąd środek ludowy przeciw wrzodom rakowatym; delikatne liście używają się na sałatę. *S. telephium, wronie masło,* z łodygą 30—60 cm. wysoką, o kwiatach białawych lub czerwonych, również w całej Europie; ziele używa się przez lud na okłady stłuczeń i t. p., liście także mogą być użyte na sałatę. Niektóre gatunki, jak *S. japonicum*, hodują się jako ozdobne.

Rozciągliwość, ob. Ciągliwość.

Rozciągłość, własność materji zajmowania pewnego miejsca w przestrzeni. **R.** ma trzy wymiary: długość, szerokość i głębokość; geometrja jest właściwie nauką o **R.** Ob. Przestrzeń.

Rozczyn, ob. Rozpuszczanie.

Rozdół, m. w Galicji, obw. Stryjskim, powiecie Żydaczowskim, nad Dniestrem położone, ozdobione pięknym pałacem, kościołami Karmelitów i PP. Miłosiernych, ma 4,500 ludności i źródło mineralne siarczane.

Rozdręb, drzewo, ob. Eucalyptus.

Rozdzielnopłciowe rośliny, ob. Oddzielnopłciowe rośliny.

Rozdzieniec, roślina, ob. Acanthus.

Rozdźwięczność *(rezonans)*, w akustyce, użycie współdźwięczności (ob.) do wzmacniana słabych tonów. Gdy ciało brzmiące ma wymiary niewielkie, wprowadza w drganie małe tylko ilości powietrza i ton jego jest nader słaby; tak np. kamerton uderzony brzmi nader słabo. Dla wzmocnienia takich tonów łączy się ciało brzmiące z wielkiemi taflami drewnianemi, sprężystemi, lub też ze skrzyniami drewnianemi, wypełnionemi powietrzem; drgania ciała brzmiącego przechodzą na owe tafle lub skrzynie i zawarte w nich powietrze, a skutkiem większej ich powierzchni zostaje większa ilość powietrza zewnętrznego wprowadzona w drganie, i ton się wzmacnia, zachowując swą wysokość. Podobne dodatki, służące do wzmocnienia tonów, zowią się *rezonatorami*, lubo ta nazwa w nauce ma obecnie i inne jeszcze znaczenie (ob. Współdźwięczność). W skrzypcach i fortepjanach słabe tony strun wzmacniają się za pomocą rezonatorów; w narzędziach dętych samo powietrze w nich drgające wystarcza do wprowadzania w drganie znacznych ilości powietrza otaczającego.

Rozedma *(Emphysema)*, zebranie się powietrza w tkance łącznej, otaczającej jakikolwiekbądź organ, przeważnie w tkance podskórnej; tworzy się wtedy miękki, elastyczny guz na ograniczonej przestrzeni, poddający się uciskowi palca na podobieństwo poduszki gumowej, powietrzem wypełnionej. Jeżeli powietrze ma dostęp do tkanki podskórnej w ciągu dłuższego czasu, dojść może do wysokiego stopnia rozedmy, przyczem szerzy się ona na szyję, twarz, piersi, brzuch; mogą się zupełnie zatrzeć kontury twarzy i szyi, oczy są zaledwie widzialne, kończyny przybierają formę grubych cylindrów, ruchy są wtedy prawie niemożliwe. Powstaje **R.** najczęściej wskutek urazu dróg oddechowych, gdy otwiera się dostęp powietrza do otaczającej tkanki łącznej; powietrze dostaje się tutaj przy każdym wdechu, rozchodząc się do coraz dalszych obszarów; główną rolę odgrywają tu rany kłóte w płuca, między żebra i w tchawicę, a także nowotwory złośliwe w drogach oddechowych, które nieraz wskutek rozpadu tkanki ulegają przedziurawieniu. Przy leczeniu **R.** należy tylko zamknąć otwór, a powietrze zwolna samo się rozejdzie.

Rozedma płuc *(Emphysema pulmonum)*, choroba polegająca na rozszerzaniu się pęcherzyków płucnych; zjawisko to powstaje wskutek zaniku przegródek między pęcherzykami płucnemi i łączenia się kilku w jeden obszerniejszy. Dotknięte rozedmną płuca tracą w mniejszym lub większym stopniu swą elastyczność, stąd utrudniony oddech, głównie faza wydechowa; z utratą wielu pęcherzyków łączy się zanik naczyń krwionośnych płucnych, co znowu wywołuje utrudnioną cyrkulację w małym obiegu krwi. **R.** powstaje wskutek nadmiernego i długo trwającego rozciągania ścian pęcherzyków przy natężonych wydychaniach lub wdychaniach, co zdarza się np. przy zwężeniu światła oskrzeli wskutek ich kataru (ob. Bronchitis), długotrwałego kaszlu, dalej u grających na instrumentach dętych, u mówców, profesorów; jest to poniekąd stała choroba wieku podeszłego. Rozedmie towarzyszy duszność, rozszerzenie klatki piersiowej, kaszel, zaburzenia w obiegu krwi, obrzęki. Leczenie jest głównie klimatyczne, zgęszczone powietrze, środki przeciwkaszlowe i nasercowe.

Rozeina, ob. Rozanilina.

Rozejmski, pseudonim Antoniego Bieńkowskiego.

Rozellier, gatunek wina, używanego z zaprawą olejkiem różanym w XVI i XVII w.

Rozenbaum Jakób, malarz, * 1863 w Warszawie, kształcił się w Monachjum i Paryżu. Z obrazów jego głównie rodzajowych wyróżniają się: „Przekupień hiszpański;“ „Kabała;“ „Serenada;“ „Pastuch włoski;“ „Greczynka“ i in.

Rozesłanie Apostołów *(Apostolorum dispersio)*, uroczystość obchodzona w Kościele rzymsko-katolickim 15 lipca, na pamiątkę rozesłania apostołów dla opowiadania Ewangelji.

Rozeta (franc. różyczka), ornament postaci róży rozkwitłej, używany w architekturze do wypełniania odstępów lub w kątach dachów. W jubilerstwie toż co *raut* (ob. Drogie kamienie).

Rozeta, roślina, toż co rezeda (ob.).

Rozetowa miedź, ob. Miedź.

Rozetta, arab. *Raszid,* miasto w Niższym Egipcie, przy ujściu zachodniej odnogi Nilu, liczy 20,000 miesz., prowadzi znaczny handel spedycyjny. Pod tem miastem znaleziono sławny *rozetański napis,* który stał się niezmiernie ważnym przy odgadywaniu pisma hieroglificznego.

Rozgłowce, *korzeniogłowe,* ob. Wąsonogi.

Rozgrzeszenie, czyli *absolucja,* jest wyrok wydany przez kapłana w imieniu Jezusa Chrystusa, którym odpuszcza grzechy temu, kto wyspowiadał się z należytem do tego aktu przygotowaniem.

Rozgwiazdy, ob. Gwiazdy morskie.

Rozjazd, w dawnej strategji polskiej to samo co podjazd czyli rekonesans. Na kolejach żelaznych **R.** oznacza to samo, co koło zwrotowe (ob. Koleje żelazne).

Rozkaz dzienny, rozporządzenie wyższej władzy wojskowej, ogłoszone piśmiennie lub drukiem do urzędów lub osób podwładnych. Rozkazy dzienne wydawane przez dowodzących armjami zowią także *buletynami.*

Rozkład chemiczny, rozdzielanie ciał na pierwiastki lub na prostsze związki chemiczne, ob. Chemja.

Rozkład sił, ob. Siła.

Rozkolec *(Murex),* ob. Ślimaki.

Rozkolnicy *(Raskolniki),* ob. Rozkoł.

Rozkoł *(raskoł),* zowie się w Rosji odszczepieństwo od zasad panującego kościoła prawosławnego, datujące się od drugiej połowy XVII w. Stronnicy **R.,** *rozkolnicy* (raskolniki), zowią się też *starowiercami, staroobradcami.* Odszczepieństwa od przyjętych zasad kościoła panującego spotykają się w Rosji wkrótce po przyjęciu chrześcijaństwa; tak np. w XIV w., w Nowogrodzie, Karp Strygolnik dał początek sekcie *Strygolników,* odrzucających potrzebę księży; w XV w. powstała w Kijowie sekta *Żydowstwujuszczych,* zaprzeczająca różnym tajemnicom wiary, czci świętych i obrazów i t. d.; w XVI w. powstały sekty *Macieja Baszkina,* nie uznającego Chrystusa równym Bogu Ojcu, i *Teodozego Kosego,* zaprzeczającego bóstwa Chrystusowi. We wszystkich tych sektach przeważała strona dogmatyczna. Przeciwnie się ma z **R.,** który obok odstępstwa od wiary, przeważnie ze strony zewnętrznej, nosi na sobie charakter polityczny i socjalny. Początek **R.** dała poprawa ksiąg kościelnych słowiańskich, dokonana w drugiej połowie XVII w. przez metropolitę Nikona (ob.). Powód do tej poprawy dała ta okoliczność, że w ciągu XV i XVI w., w skutek małej oświaty, rozszerzyły się w kościele rosyjskim niektóre zwyczaje, tyczące się głównie form zewnętrznych i obrzędów, niezgodnie z zasadami kościoła wschodniego. Zwyczaje te były przyjęte nawet przez synody (np. przez synod moskiewski z 1551 r., zwany *Stogławem),* oraz dostały się do ksiąg kościelnych. Oczyszczeniem ksiąg w tych naleciałości zajął się już Maksym Grek (ob.); dalej pracowali nad tem, archimandryta Dyjonizjusz (1616) i in. Na konieczność poprawy zwracali uwagę greccy patrjarchowie i duchowni, przybywający do Moskwy, oraz uczeni mnisi małorosyjscy: Epifanjusz Sławiniecki i Arsenjusz Satanowski, wezwani do Moskwy przez Nikona. Pobudzony przez nich Nikon zwołał 1654 r. synod, na którym postanowiono poprawienie ksiąg kościelnych wedle starych rękopisów słowiańskich i greckich, poczem wzięto się do pracy i wkrótce wydano poprawiony Mszał. Przeciwko tym „skażeniom i nowościom" powstało silne wzburzenie, spowodowane głównie przez biskupa kołomeńskiego Pawła. Lud prosty, nie mogąc zrozumieć o co idzie, a przyzwyczajony obrządkom zewnątrznym nadawać największą wagę, sądził, że zbliża się koniec świata i przyjście antychrysta. Z ogólnego niezadowolenia skorzystali liczni nieprzyjaciele Nikona i spowodowali w końcu upadek patrjarchy, który na synodzie moskiewskim z 1666 r. był pozbawiony godności i osadzony w klasztorze; dokonaną jednak przez Nikona poprawę ksiąg synod potwierdził. Zaprowadzenie nowych ksiąg spotykało w wielu miejscowościach opór i doprowadziło nawet w klasztorze Sołowieckim (**na m.** Białem) do jawnego powstania, zgniecionego siłą wojskową dopiero **w 1676, a** to z powodu wynikłego jednocześnie powstania Steńki Razina (ob.). Mimo doznanych klęsk znaczna liczba **mieszkańców,** we wszystkich krańcach państwa Moskiewskiego; zwłaszcza zaś na północo-wschodzie, pozostała przy dawnych obrządkach i księgach. Gorliwie bronili **R.** liczni nauczyciele, zwłaszcza Kapitan, Antoni, Warlam, Awwakum i in. W końcu XIII w. rozpadł się **R.** na dwie główne gałęzie, dotychczas istniejące; jedna z nich, pierwotna, uznawała potrzebę księży, popów (stąd *popowcy,* ob. Popowszczyzna), druga zaś ją odrzucała *(bezpopowcy,* ob); ostatnia ta gałąź powstała w północno-zachodnim zakątku państwa Moskiewskiego, około rz. Wygu nad m. Białem, stąd stronnicy jej zowią się też *Pomorzanami;* głównym przywódcą ich był Andrzej Denisow. Na rozszerzanie się **R.** najwięcej wpłynął brak księży i przytem nader małe ich wykształcenie. **R.** znalazł licznych stronników pomiędzy niespokojnemi klasami narodu, jak pomiędzy kozakami, oraz strzelcami. Kozacy rozkolnicy wzięli udział w powstaniu Razina, dalej w buncie Buławina (ob.), po którego stłumieniu część ich przeniosła się pod przywództwem Niekrasowa do Turcji (ob. Niekrasowcy), a zwłaszcza w powstaniu Pugaczewa (ob.). Również i strzelcy gorliwie pracowali nad rozszerzeniem **R.,** a jednocześnie przewrotem politycznym. Po nieudaniu się zamiarów, wystawieni na prześladowania, rozbiegli się po całem państwie (wielu przeniosło się do Litwy). Reformy zaprowadzone przez Piotra

W. (nowe daniny i podatki, rekrutowanie i t. d.) dały nowy popęd rozwojowi **R.**, który opierając się wszelkiemi siłami wszelkim nowościom zyskał ogólną sympatję u klas niższych. Wskutek prześladowania, **R.** szerzył się w Syberji, i zwolennicy jego szukali schronienia w Litwie, Rusi naddnieprowskiej, Polsce, Mołdawji i Wołoszczyźnie. W tym czasie **R.** nabrał znaczenia politycznego, jako opozycja przeciwko rządowi i przedsiębranym przezeń reformom. W tym czasie szlachta, przechylając się coraz bardziej na stronę reform, poczęła odstępować **R.**, tak, że w końcu ograniczył się on ciemnemi masami ludu wiejskiego i mieszczan. Oprócz środków surowych, przedsiębranych przez rząd, starano się wpłynąć na **R.** i nauczaniem, i pod tym względem położyli zasługi (za Piotra W.) metropolita rostowski Dymitry, metropolita razański Stefan Jaworski, arcybiskup niżegorodzki Pitirjm, później arcybiskup twerski Teofilakt Łopatyński, Platon Łowszin i in., których dzieła, jak równie i odpowiedzi na nie (najważniejsza Andrzeja Denisowa *Pomorskie odpowiedzi*, 1723) zawierają ciekawe szczegóły o licznych sektach rozkolniczych. **R.**, jak wzmiankowano wyżej, rozpada się na dwie główne gałęzie: uznającą potrzebę i autorytet duchowieństwa (popowcy) i odrzucającą ją (bezpopowcy, bezpopowszczyzna); obie te gałęzie rozpadają się na liczne sekty. Z pomiędzy popowców najważniejsi są *Błagosłowieni* lub *Jedynowiercy*, którzy 1781 r. za podnietą naczelnika swego, Nikodema, przyłączyli się do kościoła prawosławnego i poddali pod zarząd Synodu św., pod warunkiem. że będą mieli zachowane stare księgi i obrzędy. Od kościoła prawosławnego, podobnie jak i większość innych sekt, różnią się głównie tem, że żegnają się i błogosławią dwoma palcami, w modlitwach i śpiewach przyjmują niektóre zmiany, innem wymawianiem imienia Jezus *(Isus* zamiast *Iisus)*, w procesjach idą za słońcem, w proskomidji nie używają siedmiu, lecz pięć proskur (chlebów), przyjmują krzyż o ośmiu ramionach, nie modlą się za panującego, odrzucają wszelkie nowe zwyczaje, nie golą wąsów i bród, nie palą tytuniu, nie piją kawy ani herbaty, nie jedzą kartofli i t. d. Dalej, pomiędzy popowcami odróżniają się: *Peremazańcy*, wyświęcający nanowo kapłanów prawosławnych; *Wietkowcy*, chrzczący nanowo; *Djakonowcy* lub *Kadzielnicy*, w inny sposób okadzający krzyż; *Czarnobylcy*, odrzucający przysięgę i in. Z bezpopowców najważniejsi *Pomorzanie;* dalej *Fiodosiewcy*, oddzieleni od poprzednich 1707 r.; *Filipowcy* (Filiponi), *Nowożeńcy*, *Nietowcy*, *Poznannyje*, *Strannicy*, oraz sekty fanatyczne, jak *Morelszczyków*, palących się żywcem, *Skopców*, *Chłystowszczycy*, *Bezsłowieśni* i in. Oprócz tych sekt, wywołanych przez poprawienie ksiąg świętych, istnieją inne sekty, odrzucające potrzebę obrządków religijnych, księży i kościołów i t. d., na których widać wpływ zachodniego protestantyzmu i racjonalizmu. Sekty te obejmują się pod wspólną nazwą *Duchoborców* (ob.) i *Mołokanów* (ob). Liczba rozkolników według źródeł urzędowych wynosi 1,256,000, podług zaś wiadomości, zawartych w sprawozdaniu oberprokuratora synodu, było 1872 r. 977,000 rozkolników; liczba ich jednak jest daleko znaczniejsza i podawana jest od 2 do 18 miljonów. Z licznych pism o **R.** najlepsze: „Le raskol. Essai historique et critique sur les sectes réligienses en Rusie“ (Paryż, 1859); Szczapowa „Russkij raskoł staroobriadstwa“ (Kazań, 1859). Ważny także jest zbiór pism, ściągający się do **R.**, wydany przez Hercena (3 t., Londyn, 1860 — 1863).

Rozłączenie co do stołu i łoża małżonków czyli *Separacja*, jest środkiem przewidzianym przez prawo dla przecięcia wspólnego pożycia małżonków, gdy to pożycie jest niezgodne i gdy niema zasad do rozwodu lub unieważnienia małżeństwa. Rozłączenie co do stołu i łoża może być czasowe, gdy na jakiś czas ograniczony jest wyrzeczone, lub też dożywotnie, to jest, gdy na czas nieograniczony postanowionem zostało. Według prawa u nas obowiązującego, **R.** na czas nieograniczony pociąga za sobą wszelkie skutki cywilne rozwodu, z wyjątkiem, że utrzymany jest węzeł małżeński, stanowiący przeszkodę do nowego małżeństwa. Por. art. 268 do 270 K. C. P. z 1825 roku, oraz art. 228 do 230 prawa o małżeństwie z 1836 r.

Rozłoka, rzeczka w Tatrach, stanowi przedłużenie strumyka Siklawy. Płynie równiną kamienistą, okrytą samemi białemi, zaokrąglonemi głazami granitu. Zasilana wodami spadającemi z rozległych płaszczyzn *Pięciu Stawów*, wpada do rzeki Białki.

Rozmaryn *(Rosmarinus)*, rodzaj roślin z rodziny wargowych, cechuje się kielichem 2-wargowym, o wadze górnej dwudzielnej, wargą korony górną również 2-dzielną i pręcikami długiemi, opatrzonemi u góry zębem. Jedynym gatunkiem jest **R.** *lekarski* (**R.** *officinalis)*, krzew gałęzisty, zawsze zielony, który w stanie dzikim porasta suche wzgórza na pobrzeżu morza Śródziemnego, a u nas hodowany bywa dla ozdoby. W ojczyźnie dorasta do 3 metrów wysokości. Liś-

Rozmaryn.

cie ma gęste, drobne, równowązkie, z wierzchu ciemno-zielone i połyskujące, pod spodem biało-szarawe, kutnerowate. Kwiaty ma od marca do maja drobne, blado błękitne lub liljowe. Cały krzew wydaje zapach aromatyczny. Kwiaty i ziele używane były jako rozmaite lekarstwa; zawierają olejek eteryczny, *olejek rozmarynowy (oleum Roris marini)*, używany w perfumerjach. Jest on prawie jasny jak woda, c. wł. 0,9, następnie żółknie i gęstnieje; w alkoholu się rozpuszcza; po ulotnieniu pozostawia stearopten, *kamforę rozmarynową*, mającą skład zwykłej kamfory. Z kwiatów przyrządza się środek kosmetyczny, zwany *wodą węgierską (eau de la reine d'Hongrie)*. Lud nasz używa **R.**, szczególnie w okolicach Krakowa, Poznania i Warszawy, na oznaki ślubne dla narzeczonych; powszechniejsze jest użycie go do przystrajania trumien.—**R.** *polny* lub *leśny*, pospolita nazwa *bagna świńskiego* (ob. Bagno).

Rozmarynek, roślina, ob. Andromeda.

Rozmarynowe drzewo, rozmarynowiec, toż co bodłak (ob.).

Rozmarynowy olejek, ob. Rozmaryn.

Rozmiar, herb; W polu zielonem — trzy trójkąty srebrne, połączone z sobą, nad wierzchołkiem środkowego krzyż złoty. U szczytu—ogon pawi.

Rozmiar.

Rozmiękczenie mózgu, ob. Umysłowe choroby.

Rozmnażanie *(generatio)*, ob. Powstawanie.

Rozolana, barwnik, ob. Mauweina.

Rozolowy kwas, $C_{20}H_{16}O_3$, powstaje działaniem mleka wapiennego na olej smoły węgli kamiennych, przez utlenienie kwasu karbolowego i działaniem kwasu szczawiowego na siarkofenylowy. W handlu znajdująca się *auryna* (ob.) jest *kwasem pararozolowym*. **R. k.** rozpuszcza się w alkaljach w pięknej barwie czerwonej, tak, że roztwory te mogą stanowić czerwony atrament; roztwór auryny w wodzie barytowej, strącony kwasem siarczanym, wydaje świetny osad barwy karminowej. Podobne osady używają się do farbowania obić i papieru kolorowego.

Rozpędowe koło, ob. Koło Rozpędowe.

Rozpędzające środki *(Dissolventia)*, środki lekarskie, stosowane w przypadkach wysięków zapalnych, tak stałych, jak i płynnych, których szybkie wessanie ułatwiają; należą tu głównie preparaty sodu i rtęci, oraz roztwory soli alkalicznych.

Rozpirska kasztelanja była położona w województwie Sieradzkiem; ostatnim na niej kasztelanem był Edward Garczyński, mianowany 1755.

Rozpływanie się, ob. Delikwescencja.

Rozpraszanie, rozrzucanie na wszystkie strony, trwonienie. **R.** *światła (dyfuzja światła)* jest to nieprawidłowe odbicie światła od powierzchni ciał chropawych, skąd promienie odbite rozbiegają się na wszystkie strony. Ciała o powierzchni wygładzonej działają jak zwierciadła (ob.), odbijają światło w jednym tylko, oznaczonym kierunku; ciała chropawe natomiast, nieświecące, rozrzucając promienie na wszystkie strony, zachowują się jak ciała świecące, stają się same jakby źródłami światła, chociaż świecą tylko światłem zapożyczonem, odbitem. W ten sposób są dla nas widzialne planety, księżyc i otaczające nas ciała ziemskie. *Światło rozproszone* na wszystkie strony, odbite od chmur, od cząstek powietrza i od wszelkich przedmiotów ziemskich, tworzy *jasność dzienną*. Blask nieba spowodowany jest przez światło rozproszone przez górne warstwy atmosfery; w braku atmosfery rozlegałaby się dokoła ziemi jedynie przestrzeń czarna, nierozjaśniona, a gwiazdy byłyby widzialne nawet w pobliżu słońca, gasną bowiem dla nas jedynie w blasku rozjaśnionej atmosfery.—Niewłaściwie rozpraszaniem światła nazywa się u nas często *rozszczepianie* (ob.).

Rozprężliwość, ob. Gazy.

Rozpryskiwacz, ob. Rozpylacz.

Rozprza, osada w gub. i pow. Piotrkowskim, o mil 2 od Piotrkowa odległa. Niegdyś była stolicą kasztelana mniejszego i miała zamek; liczy około 1,000 miesz., trudniących się przeważnie rolnictwem.

Rozpusta, czyli wszeteczność (fornicatio), w znaczeniu prawnem jest pojęcie zdrożności płciowych, obrażających moralność społeczną lub przynoszących szkodę pojedyńczym jednostkom. Dawniejsze prawodawstwa karały szeroko objawy takich zdrożności, wychodząc głównie z punktu widzenia religji i moralności. Prawodawstwa współczesne, mające przedewszystkiem na względzie interes państwa i społeczeństwa, w ferowaniu kar za rozpustę liczyć się muszą z obecnemi poglądami nauki na naturę ludzką i z nowoczesnemi potrzebami społeczeństw. Dla tego nierząd cielesny karany bywa przeważnie w wypadkach obrazy przystojności publicznej, lub gdy skutkiem owego nierządu grozi niebezpieczeństwo dla zdrowia społecznego. Prawodawca wtedy dopiero wkracza w sferę stosunków płciowych, gdy przeobrażają się one w profesję społecznie szkodliwą z punktu zdrowia powszechnego. Przepisy, karzące rozpustę w granicach wyżej wskazanych, obowiązujące u nas prawo pomieściło w różnych rozdziałach kodeksu kar i ustawy o wykroczeniach, karan. przez sędziów pok., zależnie od tego, czy objawy **R.** naruszają przystojność publiczną, stosunki rodzinne, małżeńskie i t. d. Co się tycze najważniejszej formy wszeteczeństwa publicznego, mianowicie *prostytucji*—to pogląd kodeksów karnych na tę kwestję zależny jest od poglądu państwa na istotę i szkodliwość prostytucji dla społeczeństwa. Są państwa, które objawy jej karzą z zasad czystej moralności; inne, uważając prosty-

tucję, jako konieczny objaw społeczny, za konieczne zło, które usunąć się nie daje, starają się registracją, uporządkowaniem jej w drodze prawodawczej, przeciwdziałać rozszerzeniu chorób (syfilisu). Ten ostatni pogląd przeprowadza prawodawca w obowiązujących u nas przepisach, uprawniając domy nierządu, o ile te znajdują się pod nadzorem policji zdrowia, a wzbraniając tajemnej rozpusty, mającej charakter przemysłu. Przekroczenia w tym względzie znajdują sankcję karną w art. 102 i 103 ust. o karach, grożących karę aresztu od 1 m.—2 mies. lub grzywną do 200 rubli. Oprócz tego prawo obowiązujące karze surowiej przytem i udzielanie świadome choroby zaraźliwej wogóle (art. 884 kod. kar. więzieniem do 4 miesięcy, co może być stosowanem przy wypadkach syfilisu). Kobieta, świadoma takiej choroby, ale ukrywająca ją, gdy przyjmie obowiązki mamki lub niańki, podlega, po wyleczeniu, karze od aresztu trzech-tygodniowego do 8 miesięcy więzienia (art. 855 kod. kar). Nadmienić tu należy, że pogląd co do rządowego nadzoru i reglamentacji prostytucji znalazł w ostatnich czasach licznych i wydatnych przeciwników między uczonymi i statystami (Józefina Butler, Yves Guyot, lord Dalkusie i in.), którzy w pewnej mierze zdołali wpłynąć nawet na niektóre prawodawstwa, a na szeroki ogół szeregiem kongresów abolicjonistycznych (od łacińskiego *aboliré*) w kierunku niekrępowania prostytucji tajnej, a przynajmniej niecechowania w ten lub inny sposób kobiet upadłych. Kongres *abolicjonistów* w Hadze (1884) wystawił między innemi takie tezy: „Dom publiczny jest *przyczyną* obniżenia poziomu moralnego, środkiem szkodliwie podniecającym i szkołą moralnego upadku... Istnienie domów publicznych stanowi nieustające ognisko rozpusty.“ W zamian za to abolicjaniści żądają, aby przedsięwzięto środki przeciw rozpuście mężczyzn i roztoczono opiekę nad kobietami, będącemi w warunkach, sprzyjających ich upadkowi. Wogóle, zdaniem abolicjonistów, środki, przedsiębrane ze strony państwa, skierowane być winny nie przeciw instytucji, lecz przeciw warunkom, sprzyjającym jej rozwojowi. Jednym z takich środków jest organizacja stowarzyszeń, mających na celu walkę z prostytucją międzynarodową, t. j. ze sprzedażą kobiet do domów nierządu w obcych krajach, głównie w Ameryce. Obowiązujące prawo karne w tym punkcie nie posiada specjalnych przepisów karzących. Wobec jednak wciąż liczniejszych wypadków wywozu kobiet w celach nierządu praktyka sądowa (na zasadzie wyroku rządzącego senatu w spr. Mordowicza, 1874), poczęła do winnych takiego czynu stosować przez analogję art. 1410 kod. kar., mówiący o sprzedaży poddanych rosyjskich do niewoli obcoplemieńcom. Ten przestarzały przepis karny zmieniony ma być w nowoprojektowanym kodeksie kar przez przepis, zabraniający, w celach nierządu, chwytania małoletnich od 12 do 16 lat bez zgody rodziców, a także kobiet starszych niż 16 lat bez uprzedniej ich zgody. Proponowana jest kara domu poprawy do lat 3. Co się tycze rozpusty, pochodzącej z *cudzołóstwa*, to kodeks obowiązujący, narówni z wielu innemi prawodawstwami Europy, robi zależnem w takich razach dochodzenie karne od skargi małżonka, znieważonego czynem. Polityka kryminalna ma na względzie przy dochodzeniu karnem tutaj tę okoliczność, że spokój rodzinny i miłość małżeńska są sferą nietykalną dla władzy publicznej, dopóki nie zażąda tego dotknięty czynem rozpusty członek rodziny. Gdy jednak skarga taka istnieje, dochodzenie obejmuje władza prokuratorska. Kara: osoba, pozostająca w związku małżeńskim—klasztor lub więzienie do 8 miesięcy; osoba, biorąca udział, nie pozostająca w związkach małżeńskich—areszt do 3 miesięcy lub więzienie do 4 miesięcy.

Rozpuszczanie, przeprowadzenie ciał stałych w stan płynny przez działanie cieczy, wskutek czego cząsteczki ciał stałych tracą spójność, rozdzielają się między cząsteczkami cieczy, a tym sposobem niejako stan ciekły przybierają. Ciecze do rozpuszczania używane zowią się *rozczynnikami*, ciała rozpuszczające się w cieczach *rozpuszczalnemi*, a otrzymane w skutku tego płyny *roztworami* lub *rozczynami*. Cechą roztworu jest to, że ciało rozpuszczone po usunięciu rozczynnika wydziela się niezmienione, z pierwotnemi swemi własnościami; takie są np. roztwory cukru lub soli w wodzie. Przy **R.** zaś żelaza w kwasie siarczanym następuje działanie chemiczne i tworzy się siarczan żelaza. Zwykłemi rozczynnikami są woda, alkohol i eter, a dalej benzyna, dwusiarek węgla, chloroform. W temperaturze wyższej ciecz przyjmuje najczęściej większą ilość ciała rozpuszczonego, aniżeli w temperaturze niższej, chociaż są i ciała, które się w wodzie zimnej rozpuszczają silniej, aniżeli w gorącej; ale wogólności rozpuszczalność ciał przy każdej temperaturze jest stała. Roztwór, zawierający taką ilość ciała rozpuszczonego, ile go w danej temperaturze zawierać może, nazywa się *nasyconym*. Liczba wskazująca, ile części na wagę danego ciała tworzy ze 100 częściami cieczy roztwór nasycony, nazywa się *spółczynnikiem rozpuszczalności*, który np. wynosi dla soli kuchennej 41,2, dla chlorku potasu 59,1, dla węglanu potasu 205.—Ponieważ **R.** jest przeprowadzaniem ciał stałych w stan ciekły, jest więc podobnie jak topienie (ob.) połączone z pochłanianiem ciepła, co się objawia zniżaniem temperatury (ob. Oziębiające mieszaniny). Roztwory posiadają wogólności punkt wrzenia wyższy, aniżeli rozpuszczalniki; tak nasycony roztwór wodny soli kuchennej wre przy 108°, roztwór nasycony węglanu potasu przy 133°; podobnież obniża się punkt krzepnięcia roztworów.—Według *teoryi roztworów* van't Hoffa, ciało rozpuszczone znajduje się w stanie,

który odpowiada stanowi lotnemu (ob. Gazy), byleby roztwór był dostatecznie rozcieńczony. Jak gaz wypełnia dokładnie przestrzeń, w której jest zawarty, wywierając na ściany naczynia ciśnienie, które jest odwrotnie proporcjonalne do objętości gazu, tak też substancja rozpuszczona rozpościera się jednostajnie w cieczy i wywiera ciśnienie takież samo, jakieby wywierała, gdyby w tejże samej przestrzeni i w tejże samej temperaturze stan gazowy przybrała. Ciśnienie roztworów ujawnia się najwyraźniej przy dyfuzji i osmozie (ob. Endosmoza) i nazywa się stąd *ciśnieniem osmotycznem;* wzrasta ono proporcjonalnie do koncentracji czyli stężenia roztworu, oraz do temperatury, co odpowiada prawom Mariotte'a i Gay-Lussac'a dla gazów. W roztworach soli, alkaljów i wielu kwasów ciśnienie osmotyczne okazało się większem, aniżeli wymaga powyższa teorja, co doprowadziło do wniosku, że cząstki ciał w roztworze znajdują się w stanie częściowego rozkładu czyli rozszczepienia na składowe swe atomy. Cząsteczki soli rozpuszczonej nie są już w równowadze tak stateczne, w jakiej się znajdowały, dopóki sól była stała, skrystalizowana, ale rozproszone w cieczy rozpadają się i wymieniają między sobą swe atomy, skąd w każdej chwili znajduje się w roztworze pewna ilość cząstek rozszczepionych, a tem samem odpowiednia im ilość atomów swobodnych, zależna od temperatury, od stopnia rozcieńczenia roztworu i od jego natury. Nie są to jednak atomy normalne pierwiastków, ale raczej *jony* (ob. Elektroliza), czyli atomy ładunkiem elektrycznym opatrzone. W roztworze soli kuchennej, która jest chlorkiem sodu, obok nierozszczepionych cząstek soli, występuje swobodne jony sodu i chloru, a jeżeli pierwiastki te nie zdradzają tu zwykłych swych własności, to stąd pochodzi, że jony nie są z pierwiastkami identyczne. Swobodna cząstka chloru jest Cl_2, w roztworze zaś soli kuchennej występuje atom Cl ze znacznym ładunkiem elektrycznym połączony. W bryłce soli kuchennej nikną charakterystyczne własności chloru i sodu, a podobnież i w jonach utajają się własności atomów i cząsteczek; są to już pewnego rodzaju związki atomów materjalnych z elektrycznością. Por. M. Centnerszwer „Teorja jonów, jej rozwój i najnowsze kierunki" (Warszawa, 1902); S. Kramsztyk „Atom elektryczny" *(Bibl. Warsz.* 1902, t. II).

Rozpylacz, *rozpryskiwacz, pulweryzator,* przyrząd do rozdzielania cieczy na kropelki nader drobne. Rozpylanie takie sprowadzone być może różnemi środkami; najczęściej stosuje się do celu tego działanie ssące prądu powietrza (ob. Aerodynamika), jak zwłaszcza w rozpowszechnionych obecnie *refreszyserach* (fig. 1). W cieczy do rozpylania przeznaczonej zanurzona jest rurka pionowa *A* ze zwężonym otworem górnym *m*, a tuż obok otworu tego przypada ujście innej rurki *B*, osadzonej poziomo. Gdy więc silnem wdmuchiwaniem przesyłamy przez rurę *B* prąd powietrza, powoduje on działanie ssące w rurze *A*, skutkiem którego ciecz nietylko podnosi się aż do otworu *m*, ale rozbija się na drobne kropelki, przez prąd powietrza unoszoszone. W podobny sposób urządzony jest *inhalator* (fig. 2), służący do wprowadzania środków lekarskich do dróg oddechowych, ale zamiast prądu powietrza działa tu prąd pary wodnej, wytwa-

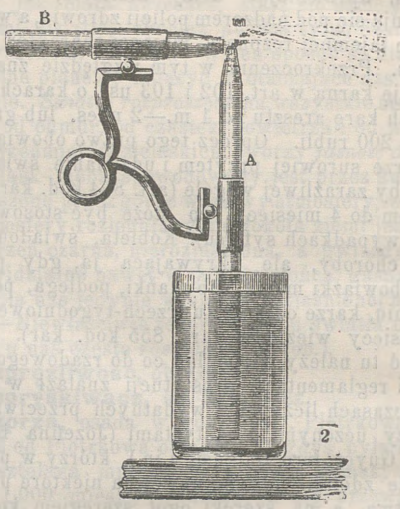

Fig. 1. Refreszyser.

rzanej przez ogrzewanie kociołka, napełnionego wodą. W **R.** *odśrodkowych* (fig. 3) prąd wody, wtłaczany pod ciśnieniem przez wylot *A*, obiega skręt śrubowy *c*, otaczający pręt *B*; stąd woda ulega ruchowi obrotowemu, a skutkiem wzbudzanej przez ruch ten siły odśrodkowej rozbija się przy ujściu *D* w pył, rozpościerający się stożko-

Fig. 2. Inhalator.

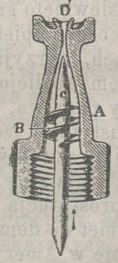

Fig. 3. Rozpylacz odśrodkowy.

wato. W *rozpylaczu o prądzie podwójnym* (fig. 4) wylot *A* zakryty jest płytą *B*, w której znajdują się dwa ku sobie pochylone otwory, skąd wybiegające strumienie wody uderzają o siebie i nawzajem się rozpylają. Silniej działają przyrządy o większej liczbie podobnych otworów. **R.** mają zastosowanie do oczyszczania powietrza przez rozpylanie w niem

substancji dezinfekcyjnych, do ochładzania powietrza, do rozprowadzania farby na papierze, tkaninach i ścianach, do rozprowadzania oleju na wełnie w przędzalniach i in. Por. Rohn „Neuerungen von Flüssigkeitzerstäubern“ („Polytechnisches Journal“ Dinglera, 1895).

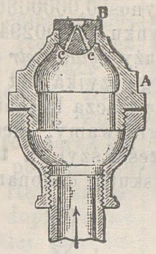

Fig. 4. Rozpylacz o prądzie podwójnym.

Rozradzanie *(generatio)*, ob. Powstawanie.

Rozrażewscy, piszący się także od gniazda rodzinnego *Rozdrażewo*, *Rozdrażewskimi*, starodawna szlachecka rodzina polska herbu Doliwa. Znakomitsi z pomiędzy nich są: **Rozrażewski** Stanisław, kasztelan rogoziński, słynny swego czasu rycerz, odznaczył się walecznością szczególnie pod Starodubem; na dworze Zygmunta I nietylko okrasą obyczajów, ale i nauką odebraną we Francji, oraz wspaniałością i przepychem przewyższał wszystkich ówczesnych dworzan. Zostając czas jakiś w niełasce u tego monarchy, udał się do Francji, zwiedził Afrykę i Abisynję, a wróciwszy do kraju został 1535 r. kasztelanem rogozińskim. Zniechęciwszy ku sobie Zygmunta Augusta, którego małżeństwu z Barbarą się sprzeciwiał, zamienił dobra swe w Wielkopolsce na inne na Śląsku, tamże osiadł i przybrał tytuł hrabiego, który mu nadał papież Pius IV r. 1555; **R.** † 1564 w Wiedniu. Wspólnie z synem Janem wypracował i wydał dzieło p. t.: „Speculum libri arbitri contra haereticos per sacrae ecclesiae doctores probatum“ (Kraków, 1557).—**Rozrażewski** Jan, syn poprz., * 1537, odebrał wychowanie we Francji, odznaczał się wielką nauką, całe życie przepędził za granicą. Sprawował wysokie urzędy na dworze francuskim, był marszałkiem królowej Elżbiety i przywódcą jazdy nadwornej Franciszka I; † 1585 w Wiedniu. — **Rozrażewski** Stanisław, brat rodzony poprzedniego, * 1538, wychowany także we Francji, wstąpił do Jezuitów w Rzymie 1560 roku i tamże 1569 wyświęcony został na kapłana. Rządził kolegjum lat 7 i był pierwszym przełożonym domu profesów w Krakowie, gdzie † 1619.—**Rozrażewski** Hieronim, brat dwu poprzednich, biskup kujawski, * 1544 w Krakowie. Po wydoskonaleniu się w naukach za granicą, wrócił do kraju, zostawał na dworze Zygmunta Augusta, za radą kardynała Commendoni'ego obrał sobie stan duchowny i udał się do Rzymu, gdzie przed dojściem jeszcze do lat prawem przepisanych wyświęcony został na kapłana i pomieszczony w liczbie dworzan papieskich. Mianowany przez papieża Piusa V proboszczem wrocławskim, jeździł od niego w poselstwie do Francji dla doręczenia królowi Henrykowi daru papieskiego róży i miecza. Wezwany potem przez prymasa Karnkowskiego do kraju, przyjmował uroczyście piękną mową Henryka Walezjusza, królem obranego, a następnie po jego ucieczce, będąc sekretarzem koronnym i proboszczem płockim; wyprawiony był do niego w poselstwie do Francji, a od niego znowu wzajemnie do stanów Rzeczypospolitej. Posiadając zaufanie Stefana Batorego, mianowany był biskupem kujawskim i wysłany w poselstwie do cesarza niemieckiego. Po powrocie poświęcił się obowiązkom urzędu pasterskiego i ze wzorową sprawował je gorliwością, co zjednało mu cześć powszechną w narodzie. W r. 1600 wybrał się na jubileusz do Rzymu i tegoż roku życie tam zakończył. Oprócz wielu pism pozostałych w rękopisach, jak pamiętników z odbytych poselstw i listów, wyszły z druku tylko ustawy synodu djecezjalnego przez niego odprawionego, p. t.: „Synodus Dioecesana Vladislaviensis celebrata anno 1586 mense Septembris“ (Poznań, 1589).— **Rozrażewski** Krzysztof, brat trzech poprzednich, * 1547, wychowany we Francji, tamże wówczesnych wojnach francuskich wyćwiczył się w rzemiośle rycerskim i doznawał wysokich względów u dworu. Za powrotem do kraju poważany przez Stefana Batorego, towarzyszył mu w wyprawie pod Gdańsk i we wszystkich następnych. Zginął od kuli pod Zawołoczą 1580 r. Te są dane w Niesieckim. Podług zaś Kraszewskiego („Wilno,“ t. 2, pag. 443 i 466), zginął on 1583 w 33 roku życia.

Rozrażewski Franciszek, alumn prowincji czeskiej, Kapucyn, był lektorem, gwardjanem i definitorem, słynny z nauki swego czasu. Pisał wiele dzieł treści religijnej po czesku i po łacinie, † 1658 w Styrji.

Rozróg, góra w Karpatach, stanowiła niegdyś granicę Polski od Węgier (na wschód od Czarnohory).

Rozsa (wym. Rosza) Sandor, słynny rozbójnik węgierski, * 1813 w Szegedynie, już w młodym wieku zajmował się rozbojem za przykładem swego ojca i dziadka, był wspaniałomyślnym dla ubogich, których wspierał kosztem ludzi bogatych i cieszył się życzliwością ludu. Podczas rewolucji wysłał go Kossut z oddziałem ochotników przeciwko serbom i następnie jako szpiega do Komorna. Aresztowany 1856, po trzyletniem procesie był skazany na śmierć, ale złagodzono mu tę karę na więzienie dożywotnie i osadzono w Kuffsteinie. Po upływie ośmiu lat uzyskał amnestję, ale znowu puścił się na rozboje; 1868 dokonał napadu na pociąg kolei żelaznej. W końcu udało się komisarzowi królewskiemu hr. Gedeonowi Raday zwabić go do fortecy szegedyńskiej, gdzie w 1872 skazany był ze swą bandą na więzienie dożywotnie, które odsiadywał w Szamos-Ujvar i gdzie † 22 listopada 1878 r.

Rozsadzanie, *wysadzanie*, gwałtowne burzenie gmachów lub skał za pomocą materjałów wybuchowych, ob. Mina.

Rozsądek jest to zdolność naszego umysłu do harmonijnego łączenia rezultatów wiedzy przez

rozum nabytej, wymagań estetycznych i moralnych naszego ducha z warunkami, śród jakich żyć nam i działać wypada. Rozsądnym jest ten, kto umie pogodzić swe cele z dążeniami otaczających go jednostek i całego społeczeństwa, kto umie utrzymać równowagę i harmonję między różnorodnemi wymaganiami naszego ciała i ducha, kto umie wyższe duchowe cele osiągać najwłaściwszemi środkami. Podczas gdy rozum dąży do uogólniania naszych pojęć, **R.** dąży do trafnego stosowania w każdem położeniu rezultatów naszej wiedzy i doświadczenia. Tak zwany *zdrowy* **R.** jest to właściwie dar trafnego poglądu na rzeczy, oparty głównie na wewnętrznej równowadze duchowej, która nam pozwala oceniać rzeczy spokojnie, jasno i wszechstronnie.

Rozsiewanie, ob. Siew.

Rozszczepianie (*dyspersja*), rozdzielanie światła na oddzielne barwy, ob. Światło, Barwy, Analiza spektralna.

Rozszerzalność, w fizyce, powiększanie objętości ciał pod wpływem ciepła. Ciepło doprowadzone ciału powiększa siłę żywą cząstek, w skutek tego wywołuje większe ich oddalenie się, a zatem powiększenie objętości. Przytem część ciepła zużytą zostaje na wykonanie pracy wewnętrznej, t. j. na pokonanie przyciągania cząstek, część zaś na wykonanie pracy zewnętrznej, jak przezwyciężenie ciśnienia, to ostatnie ma jednak znaczenie tylko u gazów. **R.** ciał stałych i ciekłych rośnie w ogólności wraz z temperaturą; dokładnie proporcjonalną do temperatury jest ona tylko u gazów, u ciał stałych i ciekłych okazuje ona nieregularności, które są tem większe, im ciało jest bliżej zmiany swego stanu skupienia. Dla ciał stałych rozróżniamy **R.** *sześcienną*, t. j. powiększenie objętości, i **R.** *linijną*, czyli powiększenie jednego wymiaru; dla ciał ciekłych i lotnych uważa się tylko **R.** sześcienną. *Spółczynnik rozszerzalności* jest to powiększenie się jednostki wymiaru ciała przy powiększeniu się temperatury o 1°; spółczynnik **R.** sześciennej jest, z wielkiem przybliżeniem, 3 razy większy od spół. **R.** linijnej. Aby oznaczyć spółczynnik rozszerzalności pręta metalowego *t* (fig. 1), umieszcza go się poziomo tak, że jednym końcem naciska przegrodę nieruchomą *v*, drugim naciska ramię drążka, którego ramię dłuższe stanowi skazówkę, przesuwającą się po podziale *s*. Gdy pręt *t* ogrzewamy, skazówka przesuwa się, a z jej przesunięcia obliczyć można wydłużenie pręta. Spółczynnik rozszerzalności linijnej szkła wynosi 0,00000862, żelaza 0,0000111 do 0,0000144, cynku 0,0000294.—Do oznaczania **R.** ciał ciekłych służy *dylatometr* (fig. 2), czyli balon szklany, którego szyjka jest przy *a* zwężona; balon wypełnia się cieczą badaną aż do tego zwężenia, gdy zaś go ogrzewamy, ciecz wznosi się wyżej w lejkowatej części szyi, a to daje przyrost objętości cieczy wskutek dokonanego ogrzania. Ponieważ wszakże przy ogrzewaniu tem rozszerza się i naczynie szklane, poznajemy stąd zatem tylko **R.** *pozorną* cieczy; **R.** *rzeczywista* cieczy jest sumą jej rozszerzalności pozornej i **R.** sześciennej szkła. Można wszakże i bezpośrednio oznaczyć **R.** rzeczywistą cieczy, mierząc wysokości słupów cieczy w naczyniach połączonych (fig. 3), z których jedno otoczone jest lodem, drugie ogrzane do oznaczonej temperatury. Ciecze rozszerzają się silniej, aniżeli ciała stałe; spółczynnik rozszerzalności rtęci między 0° a 100° wynosi 0,00018. Gazy rozszerzają się najsilniej, na 100° przeszło o $^1/_3$ część pierwotnej swej objętości, nadto rozszerzają się wszystkie jednostajnie (ob. Gazy), spółczynnik ich **R.** wynosi 0,003665. Do oznaczania tej **R.** powietrza służy balon szklany A (fig. 4), połączony wązką rurą B z manometrem CD, w którym znajdująca się rtęć może być wypuszczona przez kran *c*, a stąd wysokość jej dowolnie regulować się daje. Balon A napełnia się powietrzem suchem i otacza lodem, a gdy

Fig. 1. Przyrząd do mierzenia rozszerzalności linijnej ciał stałych.

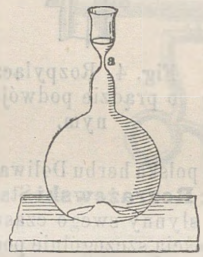

Fig. 2. Dylatometr.

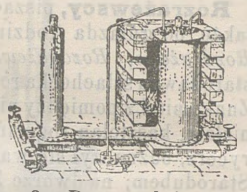

Fig. 3. Przyrząd Dulonga i Petita do oznaczania rozszerzalności cieczy.

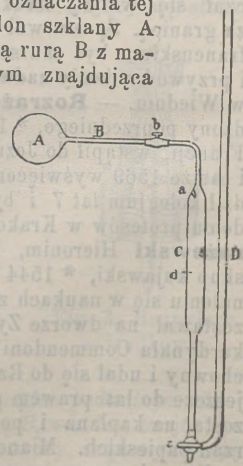

Fig. 4. Przyrząd do oznaczania rozszerzalności gazów.

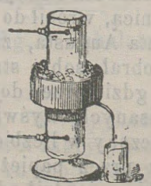

Fig. 5. Przyrząd do wykazania nieprawidłowej rozszerzalności wody.

kran *b* jest jeszcze otwarty, skąd powietrze w balonie zawarte zostaje pod ciśnieniem atmosfery zewnętrznej, wprowadza się rtęć przez rurę D tak, by w obu ramionach sięgała do jednakiej wysokości, wskazanej znakiem *a*. Kran *b* zamyka się teraz i balon otacza się parą wody wrzącej; powietrze więc w balonie rozszerza się i spycha w ramieniu C rtęć, która podnosi się w ramieniu D. Przez wypuszczanie rtęci za pośrednictwem kurka *c* można jednak doprowadzić ją znowu w obu ramionach do jednakiej wysokości, skąd powietrze w balonie A znajduje się znowu pod ciśnieniem atmosfery; jeżeli więc rtęć sięga do punktu *d*, powietrze w balonie rozszerzyło się o objętość *ad* rury C. Podobne urządzenie użyte być może jako termometr powietrzny (ob. Termometr).—Niektóre ciała pod względem **R.** okazują pewne właściwości szczególne. Kryształy rozszerzają się rozmaicie w kierunkach swych osi różnorodnych. Ciała organiczne i niektóre inne, jak glina, wysychając przy ogrzewaniu, pozornie się kurczą. Wyjątkowe pod względem **R.** stanowisko zajmuje woda, bo oziębiana, niżej 4° rozszerza się, a nie kurczy, co może mieć przyczynę w poczynającem się porządkowaniu cząsteczek w formy krystaliczne. Woda więc, poczynając od 4°C, czy to jest ogrzewana, czy też oziębiana, zawsze się rozszerza, ma zatem przy 4° najmniejszą objętość czyli największą gęstość. Przekonać się o tem można za pomocą naczynia, w którem osadzone są poziomo dwa termometry, w górze i u spodu (fig. 5). Gdy woda zostaje oziębioną lodem otaczającym naczynie, termometr dolny wskazuje temperaturę stateczną 4°, chociaż termometr górny opada do 0°. Własność ta wody ma ważne znaczenie w ogólnem gospodarstwie przyrody, podczas zimy bowiem woda w jeziorach i rzekach zachowuje na dnie temperaturę 4°, chociaż marznie już w warstwach górnych.—Badaniem **R.** ciał zajmowało się wielu fizyków, jak Borda, Lavoisier i Laplace (1778), Fizeau (1864), Mathiessen (1867), Ramsden, Gay-Lussac, Dulong i Petit (1816), Kopp (1847), Rudberg, Régnault, Magnus, Broch, Wüllner, Recknagel, Bosscha, Mendelejew, Mitscherlich, Pfaff i in. **R.** tłomaczy mnóstwo zjawisk w życiu codziennem, jak pękanie naczyń w skutek niejednostajnego ogrzania; wiatry (ob.) są następstwem **R.** powietrza. Niemniej mnóstwo znajduje ona zastosowań w nauce i przemyśle; tu należą termometry (ob.), kompensatory (ob.), gazowy motor (ob.), cieplikowy motor (ob. Cieplikowa maszyna) i t. d.

Rozszerzenie *(Dilatatis)*, zabieg operacyjny, dokonywany na różnych organach, jak na macicy, szyjce macicznej przy znacznych zwężeniach dla ułatwienia odpływu sekreccji miesiączkowej, na cewce moczowej (wskutek zwężenia po rzeżączce lub katarze, do czego służą najczęściej dylatatory z ebonitu, cyny, lub szkła (ob. fig.). Nazwą tą określa się także poszczególne stany chorobowe, jak rozszerzenie serca, rozszerzenie tętnicy głównej *(aneurisma)*, rozszerzenie żył kiszki prostej *(hemorojdy)*.

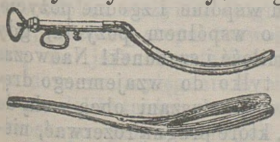

Dylatatory.

Roztocze, *moliki (Acarina)*, drobne pająki (ob.), mające odwłok zrosły w jedną masę z resztą ciała, bez widocznych pierścieni; pyszczek ma kształt smoczka z haczykowatemi szczękami lub też wyciągnięty w długą trąbkę ssącą; nogi przednie mają zwykle bańki do przyczepiania się do ciał obcych. Budowa wewnętrzna jest bardzo prosta; serce i naczynia krwionośne wykryte zostały u niektórych tylko roztoczy. Niektóre przychodzą na świat z 3 parami nóg, czwarta następnie wyrasta. Przeważna ich część żyje pasożytnie na roślinach i zwierzętach. Należą tu liczne rodzaje, podzielone na kilkanaście rodzin. *Nużeńce (Demodecidae)*, postaci robakowatej, żyją w gruczołach łojowych i torebkach włosowych człowieka i zwierząt; *Demodex follicorum* (fig. 1) żyje po 2—4 w zajadach człowieka, a inny gatunek sprowadza ciężką chorobę skórną psów. Z rodziny *świerzbowców (Sarcoptidae)* dla człowieka groźny jest *świerzbowiec* (ob.), kury napastuje *Sarcoptes mutans*, choroby bydła sprowadzają rodzaje *Dermatodectes*, *Symbiotus* i in. *Serowce (Tyroglyphidae)* są wydłużone, z dziobkiem stożkowatym; należy tu *serowiec (Tyroglyphus siro, Acarus domesticus*, fig. 2), 0,4 mm. długi, bezbarwny, żyje w starym serze, który zamienia w drobny proszek. W zepsutej mące żyje *T. farinae*; gatunki rodzaju *Glycyphagus* tworzą biały osad na wysuszonych owocach i kartoflach. *Żukowce (Gamasidae)*, bez oczu, żyją pasożytnie na zwierzętach, *Gamasus coleoptratorum*, czerwono żółty, 1,1 mm. długi, na chrabąszczach. *Płaszczy-*

Fig. 1. Nużeniec *(Demodex follicorum)* z torebki włosowej człowieka, 600 razy powiększony.

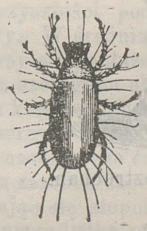

Fig. 2. Serowiec 50 razy powiększony.

Fig. 3. Molik koszenilowy, 8 razy powiększony.

niec (Dermanyssus avium) żyje na ptakach domowych i przechodzi na człowieka, sprowadzając nieznośne swędzenie. Dalszą rodzinę stanowią *kleszcze* (ob.). *Wodopójki (Hydrachnidae)*, pajączki okrągławe, często ponsowe, pływają po wodzie za pomocą nóg owłosionych; larwy ich przebywają pasożytnie na mięczakach. *Roztocze galasowe*, wielkości mikroskopowej, posiadają tylko dwie pary nóg; nakłowają rośliny i wysysają ich soki, wywołując narośle na liściach; *Phytoptus vitis* szkodzi w ten sposób winorośli. *Lądzienie (Trombidiidae)*, czerwone, owłosione, żyją jako larwy pasożytnie, karmiąc się sokami roślin i krwią innych stawonogów. *Molik koszenilowy (Trombidium holosericum* (fig. 3), 2,25 mm. długi, prawie czworokątny, karmi się gąsienicami; znacznie większy *molik farbierski (T. tinctorium)* służy w Gwinei do farbowania na czerwono. *Tetranychus telearius* snuje pajęczynę na dolnej powierzchni liści. *Molik jesienny (Leptus autumnatis)* żyje jako kropka czerwona na trawach i wkręca się niekiedy pod skórę człowieka, ale daje się łatwo usunąć benzyną. Por. Gerlach „Krätze und Räude“ (1857); Fürstenberg „Die Krätzmilben“ (1861); Haller „Die Milben“ (1880).

Roztruchan, rodzaj puhara, czary, wielki kielich, od czasów Zygm. Augusta do Stanisława Aug.; bywały z cyny lub szlachetnych metalów, w kształcie lwa, orła, pawia. Krasicki w „Panu Podstolim“ opisuje taki **R.**, przeznaczony do wiwatów. Podajemy tu rysunek starożytnego **R.** polskiego w kształcie pawia, ze „Wzorów sztuki średniowiecznej“ polskiej.

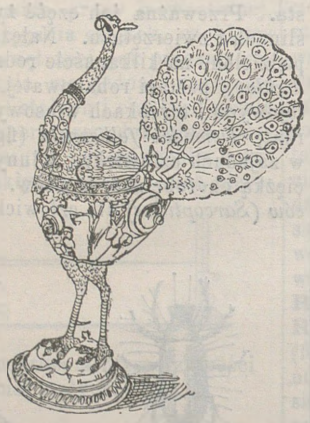

Roztruchan.

Roztwór, ob. Rozpuszczanie.

Rozum *(ratio, Verstand)*, jest to władza myślenia, t. j. właściwa duszy naszej zdolność i dążność do przetwarzania wyobrażeń w pojęcia i łączenia ich w sądy i wnioski. Ostatecznym celem działalności **R.** jest wiedza, t. j. uchwycenie wewnętrznej prawidłowości, stanowiącej istotę zarówno otaczającego nas świata przyrody, jak i tkwiącego w naszej głębi świata zjawisk duchowych. Jak uczucie szuka w sztuce i wierze religijnej rozwiązania tych dwu zagadnień, tak **R.** dąży ku temu celowi z pomocą nauki i filozofji. Tylko harmonijne zespolenie tych dwu dróg ku prawdzie może do niej doprowadzić; inaczej popadniemy w jednostronność: racjonalizm lub mistycyzm.

Rozwadów, miasteczko w Galicji, obwodzie Rzeszowskim, powiecie Tarnobrzeskim, nad Sanem, ma kościół parafjalny i klasztor Kapucynów.

Rozwalniające środki *(Relaxantia)*, środki lekarskie, usuwające zalegle zawartości kiszek lub podnoszące sprawność aparatu krwionośnego w przewodzie pokarmowym, jak przy zastoju krwi w wątrobie, przy hemoroidach. Należą tu wszelkie wody mineralne, zawierające siarczan sodu lub magnezji, kalomel, alkaloidy pewnych roślin, strączki senesowe, liście aloesu, kwiat rycynusowy, wreszcie środki zawierające duże ilości cukru gronowego (kuracja winogronowa).

Rozwarty kąt, ob. Kąt.

Rozweselający gaz, tlenek azotu, ob. Azot.

Rozwielitka, skorupiaki, ob. Daphnia.

Rozwierucha *(Antedon)*, ob. Liljowce.

Rozwijająca, ob. Rozwinięta.

Rozwijalne powierzchnie, ob. Powierzchnie.

Rozwinięta, w geometrji, linja krzywa, powstająca z kolejnych przecięć normalnych, prowadzonych do jakiejkolwiek krzywej w punktach nieskończenie blizkich; druga ta linja względem swojej **R.** jest *rozwijającą*. Linje HB, KC, LD, ME, NF, PG są to normalne do krzywej AP, linja więc krzywa AG jest rozwiniętą względem rozwijającej AP. Nazwy te pochodzą stąd, że jeżeli owiniemy nić około rozwiniętej i będziemy ją rozwijali, trzymając ją wciąż wyprzężoną, to stosownie wybrany punkt tej nici opisze nam krzywą pierwotną; wszystkie punkty tej nici opisywać będą linje krzywe, mające tę samą **R.** Na **R.** zwrócił pierwszy uwagę Huygens; mają one zwłaszcza ważne znaczenie przy prostowaniu linji krzywych, czyli dochodzeniu ich długości.

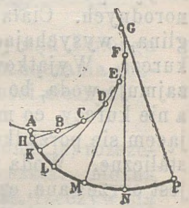

AG rozwinięta linji krzywej AP.

Rozwód, stanowcze rozerwanie ze wszelkiemi skutkami małżeństwa prawnie zawartego. Małżeństwo (ob.) jest zawierane na całe życie, jest więc związkiem kończącym się dopiero ze śmiercią jednego z małżonków, i dlatego prawo kanoniczne nie dopuszcza rozerwania go. Zasada ta prawa kanonicznego wypływa z charakteru sakramentu, jaki ono małżeństwu nadaje, a poparte jest wielu innemi względami, jak np. potrzebą wzmocnienia węzłów familijnych, opieki wspólnej nad dziećmi i t. d.; zdaje się jednak, iż takie bezwzględne postanowienie nierozerwalności węzła małżeńskiego o wiele jest szkodliwsze, aniżeli dopuszczanie **R.** Małżeństwo ma na celu wspólne i zgodne pożycie, a jakże można mówić o wspólnem pożyciu, gdy małżonków nie łączy miłość i szacunek! Naówczas wspólne pożycie służy tylko do wzajemnego dręczenia się. Małżonkowie, zmuszani obcą wolą do utrzymania związków, które pragną rozerwać, niezgodni, nie mogą skutecznie wypełnić i drugiego

celu małżeństwa, to jest przykładnego wychowania swoich dzieci. Prawo kanoniczne zna dobrze te niedogodności, i dlatego postanawia rozłączenie co do stołu i łoża. Środek ten jednak jest tylko ulgą czasową, półśrodkiem, który nie leczy radykalnie złego. Usuwa on wprawdzie niedogodności z wzajemnego pożycia, ale za to, nie polepszając położenia zrodzonych w małżeństwie dzieci, tamuje rozłączonym małżonkom zawarcie nowych związków, ogranicza ich wolność, skazując na przymusowe bezżeństwo. Z tych to względów protestantyzm dopuszcza **R.**, a katolicyzm nie chcąc odstępować od zasady nierozwiązalności, stara się osiągnąć ten sam rezultat w niektórych wypadkach przez tak zwane unieważnienie małżeństwa. Nowsze prawodawstwa nie idą ani za prawem rzymskiem, które dopuszczało bardzo łatwo samowolny rozwód, ani też za prawem kanoniczem, które go zabrania, lecz postępują drogą pośrednią. Przyjmując bowiem w zasadzie możność **R.**, starają się go utrudnić wielu ograniczeniami, a to w widokoch utrzymania ile można jedności rodziny i przyzwyczajenia małżonków do szanowania przyjętych zobowiązań. Wyrzeczenie **R.** pozostawiają te prawodawstwa sądom świeckim i oznaczają szczegółowo jego powody. Zdaje się, że jeden i drugi środek nie jest zbyt odpowiedni. Właściwszem może byłoby pozostawianie wyrzeczenia w tym względzie sądowi przysięgłych, złożonemu z ludzi szanownych i w małżeństwie pozostających, oraz wskazanie ogólnych zasad, zamiast wyliczania kazuistycznego powodów **R.** Tak np. najważniejszą i prawie wyłączną przyczyną **R.** ma być cudzołóstwo. Widzimy w tem przeceniane strony fizycznej małżeństwa, zdaje się bowiem, że i niezgodność usposobień, charakterów i t. d. mogłoby być powodem **R.** Nasze prawo z 1825 r. dopuszczało **R.**, ale prawo to w tym punkcie zostało uchylone prawem o małżeństwie z 1836 r., które dla katolików dopuszcza tylko unieważnienie małżeństwa. Małżeństwo pomiędzy protestantami może być przez **R.** rozerwane, jeżeli zachodzi jeden z 10 punktów przewidzianych art. 146 prawa o małżeństwie z 1836. Por. art. 117 do 121 i 143 do 178 prawa o małżeństwie z 1836 r.

Rozwój, *teorja rozwoju*, ob. Ewolucja.

Rozwój płodu, początkowy okres życia w każdym organizmie; rozpoczyna się on z chwilą zapłodnienia, a kończy, gdy organizm staje się zdolnym do życia samodzielnego. Nasienie zetknąwszy się z jajkiem, pobudza je do zmian stopniowych rozwoju. Badanie tego aktu na zwierzętach żywo rodzących jest trudne, z powodu, że niepodobna otrzymać długiego szeregu wciąż zmieniających się stopni rozwoju. Badanie dokonywa się na jajkach ptasich (kurzych), poddanych sztucznemu wylęganiu w piecykach. Ale i tu z powodu delikatności płodu, trudnych skrawków mikroskopowych i zawiłych obrazów trudności są ogromne. Jajko po zapłodnieniu zaczyna się przewężać, dzielić, zrazu na 2 komórki, następnie na 4 i t. d., wreszcie całe jajko przybiera niejako wygląd truskawki, złożonej z okrągłych komórek (ob. Embrjologja); przez wsiąkanie zzewnątrz płynu objętość jajka się powiększa, komórki cienką warstwą układają się na wewnętrznym obwodzie ścian jego i w jednem tylko miejscu w grubszą warstwę się nagromadzają (pole zarodkowe). Jajko ma wtedy wygląd pęcherzyka wypełnionego płynem, otoczonego cienką w jednem tylko miejscu zgrubiałą błoną z komórek złożoną *(blastoderma)*; nazewnątrz błonki komórkowej znajduje się jeszcze błona przezroczysta (ob. Jaje). W polu zarodkowem wkrótce odróżnić się daje część środkowa, bardziej przezroczysta *(pole jasne)*, otoczona *polem ciemnem*, przez grubszą warstwę komórek utworzonem; na skrawkach poprzecznych przekonać się można, że komórki pola zarodkowego, a następnie i całej powierzchni jajka dzielą się na dwa *listki*: zewnętrzny i wewnętrzny, współśrodkowo otaczające jajko; na przestrzeni pola zarodkowego można pomiędzy temi dwoma odróżnić jeszcze i listek średni. U ptaków jaje w tym mniej więcej okresie wydostaje się nazewnątrz, jest ono otoczone grubą warstwą białka, mającego służyć za pokarm dla płodu, i skorupą wapienną, ochraniającą go. W pośrodku jasnego pola zarodkowego tworzy się podłużne zgrubienie zewnętrznego i średniego listka—*kresa pierwotna*, zaczątek ośrodków mózgowych i ich osłon; z obu stron kresy pierwotnej powstają t. z. wałki grzbietowe, które unosząc się ku górze i zbliżając ku sobie, odcinają wreszcie rurkę z warstwy powierzchownej, mającej dać początek ośrodkom nerwowym; reszta powierzchownego listka płód nazewnątrz okrywa i daje w przyszłości początek naskórkowi i gruczołom skóry. W średnim listku tuż pod kresą pierwotną tworzy się podłużna *struna grzbietowa*, a z obu jej stron szeregiem ułożone pierwotne kręgi; wyrostki tych kręgów, unosząc wałki grzbietowe, otaczają pęcherzyki mózgowe, jest to zaczątek kręgosłupa, a w następstwie całego przyrządu ruchu. Z obu stron zarodek zagina się ku linji środkowej, odwężając się stopniowo od żółtka; boczne części średniego listka rozdwajają się na 2 blaszki, z których zewnętrzna przylega do zewnętrznego listka płodowego, wewnętrzna zaś do wewnętrznego; w ten sposób w miarę odwężania się płodu odróżnić można w dolnej jego części dwie współśrodkowe rurki, z zewnętrznej powstają ściany brzuszne, z wewnętrznej przewód pokarmowy, a oddzielająca je przestrzeń stanowi zaczątek przyszłej jamy otrzewnej; otwór coraz mniejszy, łączący wnętrze płodu z żółtkiem, zowie się pępkiem; odróżnić tu należy pępek skórny i pępek kiszkowy.—W przedniej ścianie brzusznej powstaje rurkowate pierwotne serce z nielicznemi naczyniami krew prowadzącemi. Zarodek otoczony zostaje kilku błonami. Błona zewnętrzna *doczesna (decidua)* powstaje z błony śluzowej macicy otaczającej płód;

na powierzchni jajka tworzą się liczne kosmkowate wyrostki, tworząc drugą błonę—*kosmówkę (chorion)*. Trzecia błona—*owodnia (amnion)* bezpośrednio pokrywa zarodek. Zaczyna się ona w postaci fałdy z zewnętrznego listka pęcherzyka zarodkowego, otaczającej zarodek; fałda unosi się ku górze, otacza zarodek, wreszcie zamyka się, otaczając w około zarodek dwiema blaszkami; pomiędzy owodnią a płodem znajduje się nieco płynu surowiczego. Z części przedniej pierwotnej kiszki (z późniejszego pęcherza moczowego) tworzy się wyrostek workowaty, zawierający naczynia krwionośne; wyszedłszy przez pępek skórny, rozściela się on między owodnią a kosmówką, tworząc tak zwaną *omocznią (allantois)*; omocznia w jednem miejscu grubieje, naczynia wnikają w kosmki, rozgałęziają się, w tem samem miejscu grubieje i błona doczesna; w ten sposób tworzy się *łożysko*; krew matki i płodu są tu w bliskiem zetknięciu; wyrostek omoczni zmienia się w *sznurek pępkowy* czyli pępowinę, prowadzącą grube naczynia pępkowe od łożyska do płodu; płód wtedy znacznie przeważa nad resztą pęcherzyka zarodkowego; odżywianie dokonywa się kosztem krwi matki; kosmówka na pozostałej przestrzeni traci swe kosmki. Wszystkie te zmiany dokonywają się w ciągu pierwszego i drugiego miesiąca życia zarodka.—W ten sposób są już utworzone zaczątki wszystkich organów. Ośrodki nerwowe rozwijają się z listka zewnętrznego zarodka, z pęcherzyków powstają najistotniejsze składowe części organów zmysłowych. Pozostała część zewnętrznego listka daje początek nabłonkowi skóry i przydatkowych jej organów (gruczoły, włosy). Z wewnętrznego listka tworzy się nabłonek przewodu pokarmowego; kiszka pierwotna wydłuża się i skręca, w niektórych miejscach rozszerza, tworząc pojedyńcze organy skończonego przewodu pokarmowego; jako wypuklenia przewodu pokarmowego, rozwijają się gruczoły śluzowe, cały przyrząd oddechowy, gruczoł tarczowy i grasica. Organy płciowe i moczowe rozwijają się z t. z. ciał Wolffa i przewodów Müllera. W pewnym okresie rozwoju każdy płód jest hermafrodytą. Przyrząd krążenia rozwija się z pierwotnego przez kilkakrotne zawiłe przemiany. Przyrząd ruchu bierze początek z listka średniego, mianowicie z kręgów pierwotnych. Pod postacią małych, rozmaicie w następstwie zachowujących się wyrostków powstają części twarzy, kończyny i t. d. Prócz tego listek średni daje początek tkance łącznej wszystkich organów. Dla żywienia płodu służy zawartość jajka i soki z otaczających części, wsysane zrazu całą powierzchnią jajka, następnie po ustaleniu krążenia łożyskowego, za pośrednictwem jego naczyń. Po skończonym rozwoju płód otoczony błonami wydostaje się z macicy (ob. Rodzenie). Najważniejszą zmianą w funkcjach zachodzącą po urodzeniu jest przerwanie krążenia łożyskowego, skutkiem czego płód samodzielnie musi przyjmować substancje potrzebne dla życia, natychmiast po urodzeniu zaczyna oddychać, a wkrótce przyjmuje pokarm. Gdy jakakolwiek okoliczność stanie na przeszkodzie prawidłowemu rozwojowi zarodka, płód urodzony będzie mniej albo więcej odmienny od rodziców (ob. Potwory).

Rożalski Karol, kompozytor muzyczny, skrzypek, * 1852 w Warszawie, kształcił się w konserwatorjum miejscowem, następnie objął pulpit pierwszych skrzypiec w orkiestrze teatru Wielkiego, z chwilą otwarcia teatru Małego został dyrektorem orkiestry operetkowej. Napisał kilka utworów tanecznych na fortepian.

Rożan, osada w gubernji Łomżyńskiej, powiecie Makowskim, nad rz. Narwią, ma starożytny kościół parafjalny i 2,500 miesz. Znaczne fortyfikacje.

Rożański Feliks, ksiądz, dyrektor królewskiej bibljoteki w Eskorialu; w nagrodę za położone około bibljoteki zasługi mianowany został 1884 przez króla hiszpańskiego Alfonsa kanonikiem metropolitalnym w Tarragonie; napisał: „Izraelici, ich religja, obyczaje i zwyczaje“ (wyd. 2, Lwów, 1879, t. 2); „Andrzej Towiański, jego cele polityczne i socjalna religja“ (Poznań, 1882).

Rożańskie starostwo grodowe, było położone w województwie Mazowieckiem, w ziemi Rożańskiej. Podług lustracji z 1664 składało się z miasta Rożan i z wsi: Perzanów, Łaś, Załuże, Rzaniec, Grabówka i Zołotówka. W 1765 posiadał je Stanisław Kostka Młodzianowski, opłacając z niego kwarty złp. 1,619 gr. 1, a hyberny złp. 1,012 gr. 24. Na sejmie z 1773—1775 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Ignacemu Łempickiemu wraz z starostwem Makowskiem i dzierżawami Chołecka, Czarna i Biała.

Rożdżeniec, ob. Acanthus.

Rożeniec *(Rhodiola)*, rodzaj roślin z rodziny gruboszowatych, obejmujący jedyny gatunek *R. rosea*; jest to dosyć piękna roślina alpejska, bardzo pospolita w Tatrach, oraz innych górach europejskich. Korzeń ma gruby, mięsisty, przyjemnej woni rożanej, liście mięsiste, podłużno-klinowate, piłkowane, kwiaty żółtawe. Korzeń, jeszcze przez greckich lekarzy wysoko ceniony, używany jest przez górali, jako środek uśmierzający i chłodzący.

Rożniatowska Antonina, rzeźbiarka polska * 1860 w gub. Kijowskiej, studjowała rzeźbę pod kierunkiem prof. Gnyskiego, w licznych pracach swoich, zwłaszcza w biustach celowała w drobiazgowem wykończeniu technicznem i w chwytaniu podobieństwa rysów. Do najpiękniejszych popiersi jej należą: Józefa Blizińskiego, dra Adrjana Baranieckiego, Heleny Modrzejewskiej i in. † 1895.

Rożniatów, miasteczko w Galicji, ob. Stryjskim, pow. Dolińskim, ma ładny pałacyk. Zniszczone pożarem w r. 1848 dotychczas nie przyszło zupełnie do siebie.

Rożniecki Gabrjel, muzyk kompozytor, * 1815, † 1887 r. w Warszawie, w młodym wieku opuścił kraj i studja naukowe kończył we Francji, gdzie zaciągnął się następnie do legji cudzoziemskiej i walczył w Algierze. W r. 1848 został oficerem wojsk włoskich i uczestniczył w całej kampanji w Lombardji, Pjemoncie i Toskanji, w końcu pod dowództwem Garibaldego w 1849 w Rzymie. Po powrocie do kraju został dyrektorem opery i baletu w Warszawie, oraz profesorem instytutu muzycznego. Napisał opery: „Krzyż wojskowy“, „Oranżerji“, operetki: „Rien de trop“, „Czary“ i mnóstwo pomniejszych utworów.

Rożnielica, roślina, ob. Nemophila.

Rożniów, wieś w Galicji, obwodzie Sandeckim, powiecie Tłumackim, nad Dunajcem położona. Są tu na skale ruiny dawnego zamku Arjanów.

Rożoga, rzeka, wchodzi z Prus do Królestwa Polskiego, przechodzi koło Myszyńca i ubiegłszy mil 8, wpada pod wsią Łęgi z prawej strony do Narwi.

Rożowskie starostwo niegrodowe, leżało w województwie i powiecie Kijowskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1771 zaliczały się do niego miasteczko Rożów i wsie: Niebylica, Sitniaki, Komorówka, Rudnia, Zmorówka i Borówka, które w tym czasie posiadał Ignacy Cetner, wojewoda bełzki, opłacając z niego kwarty złp. 3,706 gr. 6.

Rożów, miasteczko w gubernji Kijowskiej, nad rz. Zdwierz, niegdyś stołeczne starostwa rożowskiego (ob.).

Rożycki Jan, biskup chełmski, syn Stanisława, podwojewodziego łęczyckiego; przeszedłszy niższe godności duchowne, mianowany został 1667 biskupem chełmskim i † 1669. Jest on autorem licznych kazań okolicznościowych i pogrzebowych, wielce przydatnych do poznania historji znakomitszych rodzin i obyczajów ówczesnych.

Rożyński.

Rożyński, herb, książę: W polu błękitnem, na pniu równym drzewa cztery złote zawieszone krzyże, 2 u góry i 2 u spodu. U szczytu—czapka książęca.

Rożyński. Okolski wywodzi ród książąt Rożyńskich od Aleksandra, syna Narymunta Gedyminowica, chociaż historja wykazuje pierwszych kniaziów Rożyńskich dopiero w 1545, a mianowicie w opisaniu zamków Wołynia. Zwano ich także *Rużyńskimi* od głównej Siedziby Rużyna w powiecie Żytomierskim, województwie Kijowskiem. Było wtedy trzech braci: *Iwan*, *Fedor* i *Wasil*. *Iwan* miał 4 synów: *Grzegorza*, *Eustachego*, *Michała* i *Dymitra*. Oprócz tych 4 ostatnich byli jeszcze stryjeczni: *Stifan* i *Michał*, synowiec Gedora czy Wasila. Wszyscy ubodzy, szukali chleba u bogatszych panów wołyńskich, jak: u Romana Sanguszki i Michała Wiśniowieckiego. Z tych jeden tylko wówczas na widowni publicznej występuje Eustachy; w 1569 podczas unji lubelskiej jeździł z księciem Wiśniowieckim na sejm, potem 1573 był na sejmiku w Beresteczku, gdzie panowie wołyńscy obierali posłów na elekcję; w ich liczbie był właśnie i ten Rożyński; później mianował go książę Konstanty Wasil Ostrogski namiestnikiem kijowskim. Było to już za czasów Stefana Batorego.

Rożyński Michał, kniaź, ataman Zaporoża pod koniec XVI w. Najprawdopodobniej był on synem Fedora lub Wasila, a stryjecznym bratem wspominanego wyżej Eustachego. Atamaństwo dzierżył od 1575—80. Rzuciwszy atoli Zaporoże, powrócił do Polski, walczył dzielnie z Tatarami (1589) i Kozactwem, mianowicie 1596 w bitwie pod Białocerkwią, gdzie miał cudów waleczności dokazywać. Jest to ostatnia o **R.** wiadomość, i odtąd znika o nim wszelki ślad w historji.

Rożyński Jan Roman, wnuk Eustachego, a syn Kiryka czyli Cylicjana, * około 1575; w 1602 rotmistrz wojska kwarcianego, znajdował się w bitwie pod Guzowem po stronie króla, następnie zaciągnąwszy tysiąc koni, udał się z nimi do Samozwańca, znajdującego się w Orle i czekającego na posiłki polskie, u którego w krótkim czasie najwyższe zjednał sobie zaufanie i walecznością osobistą przyczynił się do kilku ważnych dla Dymitra zwycięstw. Świetne powodzenie jego trwało aż do chwili, kiedy sam król wybrał się na wojnę pod Smoleńsk. **R.** z trudów obozowych † 1610 w Połocku, pochowany w Kijowie. Był to niezaprzeczenie człowiek znakomitych zdolności, ale wykazał je tylko w życiu awanturniczem. Był on ostatnim potomkiem swego rodu. Z nim i pod jego dowództwem miał także udział w wojnach moskiewskich kniaź Adam Rożyński.

Ród, ob. Rodzina i Gens.

Róg, wyrostek na głowie niektórych zwierząt, służący im za broń. Rozróżnić należy rogi antylop, kóz, owiec, wołów, oraz **R.** nosorożca, od **R.** jeleni. Pierwsze są puste, osadzone na wyrostkach kościanych kości czołowej, trwają przez całe życie i rosną na zewnątrz przez osadzanie nowych warstw; budowę mają włóknistą, a składem chemicznym zbliżone są do innych utworów tkanki rogowej, jak włosy, pióra, naskórek; znajdują się u obojej płci lub tylko u samców. **R.** jeleni natomiast są pełne i budowę mają kościstą. Masa rogowa przy ogrzewaniu mięknie i daje się spajać, przy rozcieraniu wydaje właściwą woń, pochodzącą od związków siarki. Rozcieńczony potaż rozpuszcza **R.**, kwas octowy zamienia go w gotowaniu na galaretę. — **R.** służyły narodom starożytnym za naczynia do picia, uważano je za znaki potęgi, siły i godności; ozdabiano niemi obrazy bogów i bohaterów, a nawet żywi ludzie przystrajali nimi swe głowy. Chrześcijanie pierwotni, którzy bogów pogańskich uważali za szatanów, nie powątpiewając

o ich potędze, uznali rogi za jedną z cech djabła. Obecnie **R.** ma ważne techniczne zastosowanie, a zwłaszcza następne jego gatunki. Zwykły **R.** *wołowy* jest rozmaitego zabarwienia i mało przezroczysty; wiek **R.** poznaje się po pierścieniach rocznych, okazujących się w przecięciu; najwięcej cenione są rogi węgierskie, mołdawskie, polskie, szwajcarskie, brazylijskie. **R.** *bawole* są brunatne lub czarne, końce ich nadają się szczególnie do robót tokarskich. **R.** *piżmowca*, bardzo twarde i czarne, pochodzą z Ameryki. **R.** *giemz* przerabiają się na guziki, rożki do prochu i t. d. **R.** *baranie* i *koźle* przerabiają się głównie na osady do noży i widelców.—Surowy **R.** poddaje się najpierw moczeniu w zimnej wodzie przez 2—6 tygodni, następnie odpiłowuje się pełny koniec, jak również część dolną, a środkową się spłaszcza; w tym celu moczy się **R.** przez kilka godzin w wodzie wrzącej, następnie trzyma się nad płomieniem i rozcina wzdłuż; tak otrzymane tafle rogowe poddają się ciśnieniu między taflami żelaznemi. Przez oczyszczenie i traktowanie łojem roztopionym nadaje się im większą przezroczystość. Z **R.** baranich i koźlich otrzymać można przez łupanie tafelki tak przezroczyste, że zamiast szkła używać ich można na szyby do latarń. Z **R.** wyrabiają się tabakierki, osady do noży, grzebienie, guziki, **R.** myśliwskie i t. d. Końce **R.** przerabiają się na tokarniach, ale muszą być podzielone na 4 części, bo inaczej łatwo się rozpryskują. **R.** po dobrem oczyszczeniu i silnem rozmiękczeniu daje się przez ściskanie spajać. Długie pręty **R.** otrzymują się przez skręcenie cienkich prążków rogowych. Opiłki rogowe używają się na nawóz; można je jednak przez ściskanie po zmoczeniu zamienić na masę rogową. Przez stosowne traktowanie może też **R.** pozostać stale miękkim i sprężystym. Farbowanie **R.** odbywa się wogóle jak piór i kości słoniowej; można mu też nadać wejrzenie metaliczne, a przez traktowanie kwasem azotnym, sodą, wapnem i minją uczynić go podobnym do szyldkretu. Por. Kühn „Handbuch für Kammacher, Horn und Beinarbeiter“ (1864); Fischer „Bearbeitung der Hölzer, des Horns“ (1890).

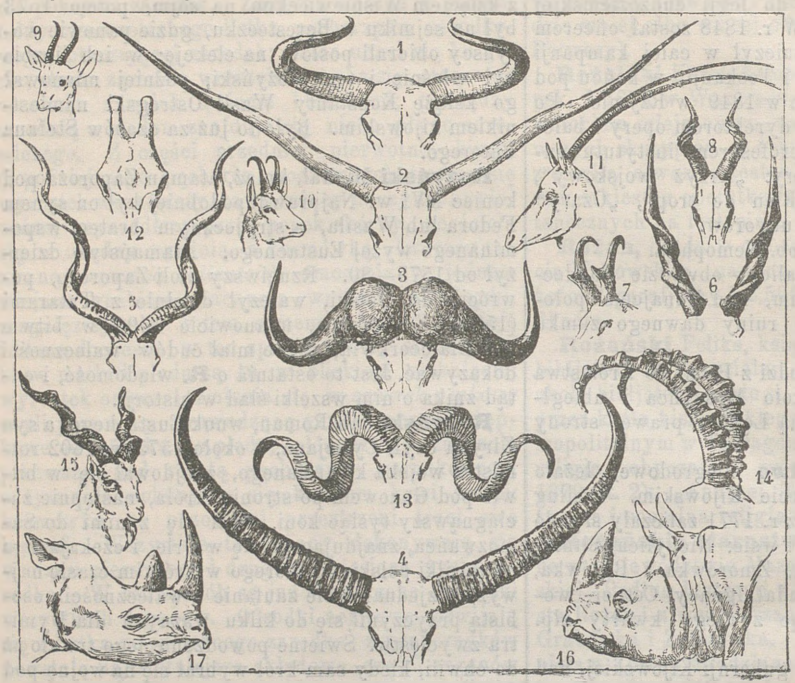

Rogi: 1. Róg jaka. 2. Wołu węgierskiego. 3. Bawołu katryjskiego. 4. Bawołu olbrzymiego (arni). 5. Antylopy kudu. 6. Jelenia z Ziemi Przylądkowej. 7. Antylopy widłorogiej. 8. Bawołu. 9. Gazeli. 10. Kozicy czyli giemzy. 11. Antylopy szablorogiej. 12. Giraffy. 13. Muflona. 14. Koziorożca. 15. Kozy szrubowej (markhor). 16. Nosorożca indyjskiego (jednorogiego). 17. Nosorożca afrykańskiego (dwurogiego).

Róg do picia z XVI wieku.

Róg, z powodu głównego użytku swego **R.** *myśliwskim* zwany, narzędzie muzyczne dęte, wyrabiane pierwiastkowo z rogu (skąd nazwa). **R.** czyli *trąbka myśliwska* jest różnej wielkości i nosi różne nazwy, jak: *chróstówka* czyli *charciówka*, *kniejówka* czyli *borówka*, *legawka*. Jako narzędzie muzyczne większe, **R.** jest to instrument dęty, utworzony z długiej rury metalowej rozszerzającej się stopniowo ku ujściu i skręconej spiralnie; **R.** takie są różnych konstrukcji. Już najstarożytniejsze narody przerabiały rogi zwierzęce na narzędzia muzyczne i również wcześnie zaczęły podobne narzędzia wyrabiać z drzewa, a następnie z metalu. Zabytek rogu starożytnego stanowi *szofar*, używany dotąd w synagogach. Jako istotne narzędzie mu-

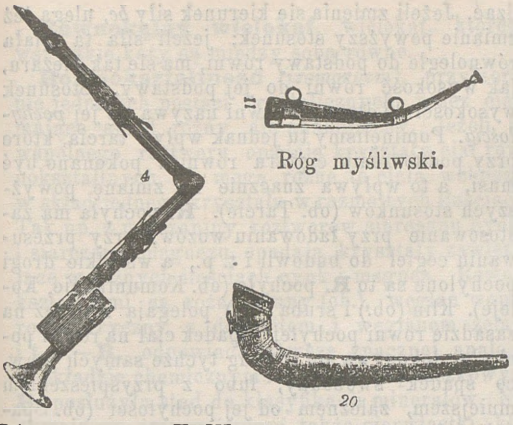

Róg myśliwski.

Róg muzyczny z XVIII w. Szofar.

zyczne zaczął wchodzić w użycie od połowy zeszłego wieku, odkąd też datuje się coraz wyższe jego udoskonalanie (ob. Waltornia). *Angielski róg* (ob.) jest przyrządem odrębnym.

Rój, mnóstwo istot drobnych jednego gatunku razem zebranych, co się zwłaszcza stosuje do owadów towarzyskich, jak pszczół. Również oznaczają się tą nazwą zbiorowiska gwiazd spadających (ob.).

Rószt, ob. Ruszt.

Rósztowanie, toż co prażenie (ob.), zwłaszcza odbywane w stosach odkrytych.

Rów, zagłębienie sztuczne w ziemi, którego długość znacznie przechodzi szerokość i głębokość. Rowy służą do oznaczenia granic pomiędzy różnemi posiadłościami, do zamknięcia pewnej miejscości, lub do odprowadzenia zbytecznej wody. Ostatni ten cel jest najważniejszym (ob. Dreny). Pochyłość ścian **R.** zależy od spójności gruntu; w gruntach lekkich, piaszczystych, pochyłość winna być łagodniejsza. W sztuce wojskowej **R.** czyli *fossą* jest wyżłobienie otaczające fortyfikacje dla obrony dostępu do nich; ziemia wydobyta przy robocie **R.** służy do utworzenia wału. Szerokość ich zmienia się od 2 do 6 metrów, głębokość od 24 do 36. Mosty zwodzone służą do ich przebywania. **R.**, które mogą być suche lub napełnione wodą.

Równanie *(aequatio)*, w algebrze połączenie znakiem równości (=) dwu wyrażeń, które nie są widocznie równe, ale które powinny się stać równemi po wyznaczeniu wartości wchodzących do ich składu ilości niewiadomych, oznaczonych zwykle głoskami końcowemi alfabetu x, y, z; wyrażeniem takiem jest np.: $3x + 4 = 2x + 5$, lub: $ax^2+cx=dx^2+f$. **R.** te są *algebraiczne*, nazywają się zaś *przestępnemi* czyli *transcendentalnemi*, gdy do ich składu wchodzą funkcje przestępne (ob. Funkcja). Jeżeli w **R.** algebraicznem znajduje się niewiadoma pod znakiem pierwiastku, **R.** nazywa się *niewymiernem;* w przeciwnym razie jest *wymiernem.* Wyrażenia położone po obu stronach znaku=nazywają się stronami **R.**—Są to **R.** z jedną niewiadomą; jeżeli do składu **R.** wchodzi więcej niż jedna niewiadoma, mogą być one wtedy tylko wyznaczone, gdy **R.** jest tyle, ile niewiadomych; gdy ich jest mniej, **R.** zowią się *niewyznaczonemi* (ob. Analiza Diofantesa). Najwyższy stopień potęgi, w jakiej zachodzi niewiadoma, stanowi stopień **R.**, tak np. z powyżej przytoczonych **R.** pierwsze jest stopnia pierwszego, drugie drugiego. Rozwiązać **R.**, znaczy znaleźć wartość ilości niewiadomej. Rozwiązanie **R.** stopnia pierwszego z jedną niewiadomą jest bardzo proste; po zniesieniu mianowników, jeżeli te się znajdują (na tej zasadzie, że ilości równe pomnożone przez równe dają iloczyny równe) i po dokonaniu różnych możliwych uproszczeń przenoszą się wyrazy niewiadome na jedną, wiadome na drugą stronę, przyczem znaki wyrazów przenoszonych zmieniają się na przeciwne (na tej zasadzie, że ilości równe dodane lub odjęte od równych dają sumy lub różnice równe) i po dokonaniu dalszych jeszcze uproszczeń, **R.** sprowadza się do kształtu $ax=b$, skąd $x=\frac{b}{a}$. Aby rozwiązać kilka **R.** z kilku niewiadomemi, należy przez rugowanie (ob.) sprowadzić je do jednego **R.** z jedną niewiadomą, które rozwiązawszy, łatwo znaleźć wartości innych niewiadomych. — **R.** stopnia drugiego, sprowadzone do najprostszego kształtu, jest: $x^2+px+q=0$; wartość niewiadomej wynosi $x=-\frac{p}{2}\pm\sqrt{\left(\frac{p}{2}\right)^2-q}$, niewiadoma ma tu zatem dwie różne wartości, a wogóle równanie stopnia n — tego ma n różnych odpowiedzi. — Podobne wzory, jak dla **R.** stopnia drugiego, istnieją też dla **R.** stopnia 3-go i 4-go, dla wyższych jednak stopni wzorów ogólnych nie posiadamy i możemy je rozwiązywać tylko przez przybliżenie; posiadamy jednak metody takiego *rozwiązania liczebnego*, dozwalające doprowadzić przybliżenie do żądanego stopnia. W praktyce atoli ma się głównie do czynienia z **R.** stopnia 1-go i 2-go, które umożebniają rozwiązanie wielu zagadnień.—Rozwiązanie **R.** dwu pierwszych stopni znanem było oddawna; w XVI wieku Tartaglia podał wzór na rozwiązanie stopnia 3-go, a wkrótce potem Ferrari na rozwiązanie 4-go. Harriot, Newton, Lagrange, Cauchy, Sturm, Abel i inni rozwinęli ogólną teorję **R.** i podali sposoby liczebnego ich rozwiązania. *Równania różniczkowe*, ob. Różniczkowy i całkowy rachunek. W astronomji **R.** nazywają się ilości wprowadzone jako poprawki do różnych obliczeń.

Równanie czasu, ob. Czas.

Równanie osobiste, *błąd osobisty*, niedokładność zmysłów, zauważona najpierw przy obserwacjach astronomicznych, wskutek której dwa jednoczesne zjawiska nie dają się uchwycić w jednej i tej samej chwili wzrokiem i słuchem. Jeżeli dwaj

obserwatorowie rozpatrywać mają przejście gwiazdy przez południk, zwracając zarazem uwagę na uderzanie wahadła sekundowego, oznaczają czas ten z pewną różnicą, która dla wprawnych nawet obserwatorów dochodzić może ½ sekundy. Dokładność dostrzeżeń wymaga więc, by każdy obserwator znał swój błąd osobisty.

Równanie roczne księżyca, jedna z nierówności biegu księżyca (ob.), dotykająca jego długości (ob.), okres jej wynosi rok anomalistyczny (ob. Rok); wzrastać może do wielkości $11^1/_5'$.

Równanie środka, w astronomji, ob. Anomalja.

Równe, miasto powiatowe gub. Wołyńskiej, nad rzeką Ujściem, osada bardzo starożytna, niegdyś własność książąt Ostrogskich, obecnie Lubomirskich, ma 24,905 miesz. (1897) i okazały pałac, przerobiony z dawnego zamku. — *Równeński powiat* ma na przestrzeni 7,565 wiorst kw. 274,807 miesz. (1897). Z miejscowości znajdujących się w powiecie słynne są Tulczyn, Bereźnia, Klewań i inne.

Równia, to samo co płaszczyzna; w szczególności **R.** *pochyłą* nazywa się płaszczyzna pochylona do poziomu pod kątem. Urządzenie takie stanowi jedną z machin prostych, gdy służy do przesuwania po tak ustawionej desce ciężarów w górę. Jeżeli z któregokolwiek punktu *B* (ob. fig.) równi pochyłej *AB* wyprowadzimy prostopadłą do płaszczyzny poziomej, to *AB* nazywa się *długością*, *BC wysokością*, *AC podstawą* równi pochyłej. Jeżeli na

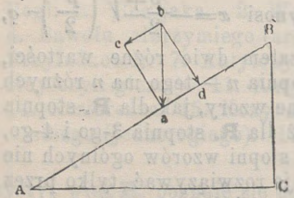

Równia pochyła.

R. pochyłej złożony jest ciężar *Q*, wyrażony przez linję prostą *ba*, można wyobrazić sobie siłę tę rozłożoną, na zasadzie równoległoboku sił, na dwie siły, z których jedna *bc* jest równoległa, druga *bd* prostopadła do **R.** pochyłej. Ta druga niszczy się oporem deski, aby więc ciężar na niej utrzymać, użyć tylko trzeba siły *P*, równej i wręcz przeciwnej sile *bc*; siła to oczywiście jest mniejsza od siły *ba* czyli od ciężaru *Q*. Z podobieństwa trójkątów *abd* i *ABC* wypada $P : Q = BC : AB$, co znaczy, że siła działająca-równolegle do równi pochyłej, a utrzymująca w równowadze złożony na niej ciężar, jest w takim do ciężaru tego stosunku, jak wysokość równi do jej długości. Jeżeli siła ta zostaje nieco powiększoną, wystarcza już do przesunięcia ciężaru w górę; równia pochyła dozwala więc osiągnąć zysk na sile, mniejszą bowiem siłą pokonywamy opór większy, natomiast jednak tracimy na czasie, dla podniesienia bowiem ciężaru na wysokość *BC* trzeba go przesunąć przez drogę *AB;* podobnie więc jak inne machiny równia pochyła oszczędności pracy nie daje, dozwala tylko siłą korzystnie rozporządzać. Jeżeli zmienia się kierunek siły *bc*, ulega też zmianie powyższy stosunek; jeżeli siła ta działa równoległe do podstawy równi, ma się tak ciężaru, jak wysokość równi do jej podstawy. Stosunek wysokości do długości równi nazywa się jej *pochyłością*. Pominęliśmy tu jednak wpływ tarcia, które przy podnoszeniu ciężaru również pokonane być musi, a to wpływa znacznie na zmianę powyższych stosunków (ob. Tarcie). **R.** pochyła ma zastosowanie przy ładowaniu wozów, przy przesuwaniu cegieł do budowli i t. p., a wszelkie drogi pochylone są to **R.** pochyłe (ob. Komunikacje, Koleje). Klin (ob.) i śruba (ob.) polegają również na zasadzie równi pochyłej. Spadek ciał na równi pochyłej dokonywa się według tychże samych praw, co spadek swobodny, lubo z przyśpieszeniem mniejszem, zależnem od jej pochyłości (ob. Spadek ciał).

Równik (łac. *aequator*), koło wielkie na powierzchni kuli wirującej, jednakowo od obu biegunów oddalone (ob. Biegun). **R.** *ziemski* jest to koło wynikające z przecięcia ziemi płaszczyzną prostopadłą do osi, około której ziemia wiruje. W żeglarstwie **R.** nazywa się *linją równonocną*, lub po prostu *linją*. Do **R.** odnosi się szerokość geograficzna (ob.). **R.** dzieli kulę ziemską na dwie półkule, północną i południową; strefę zaś gorącą ziemi równik dzieli na dwie części równe. Pomijając wpływ refrakcji, pod równikiem długość nocy jest zawsze równa długości dnia. Jeżeli płaszczyznę **R.** ziemskiego przedłużymy do przecięcia się z pozorną kulą niebieską, daje to **R.** *niebieski*. Nazwa jego pochodzi stąd, że gdy słońce w swej drodze przybywa do **R.**, dnie na całej ziemi są równe nocy. Do **R.** niebieskiego stosuje się zboczenie (ob.) gwiazd.— Co do **R.** *magnetycznego*, ob. Magnetyzm ziemski.

Równikowy prąd, ob. Prądy morskie. *Prądy równikowe atmosferyczne*, ob. Wiatr.

Równina, rozległa przestrzeń ziemi, na której nie występują znaczne różnice poziomu, a zatem niema żadnych zagłębień, wzniesień ani wyniosłości. Jeżeli **R.** jest niewiele (mniej niż na 300 m.) nad poziom morza wzniesioną, przybiera nazwę *niziny;* jeżeli zaś wzniesienie **R.** nad poziom morza jest dość znaczne, wtedy nosi ona nazwę *wyżyny* albo *płaskowzgórza (plateau)*. Ze względu na żyzność **R.** albo są nieurodzajne, piaszczyste lub kamieniste przestrzenie bez żadnej prawie roślinności, czyli pustynie (ob.) jak Gobi, Sahara, albo też pokryte w pewnej części roku bujną roślinnością, która podczas upałów obumiera i ginie, jak Sawanny w Ameryce północnej lub Llanos i Pampas w Ameryce południowej, albo wreszcie są to kraje dobrze uprawne i żyzne, jak Niemcy północne, Polska, Rosja.

Równoboczny, trójkąt albo wielokąt, taki trójkąt albo wielokąt, który ma wszystkie boki równe. W trójkącie **R.** wszystkie kąty są równe; każdy wielokąt foremny jest równoboczny.

Równokątny wielokąt, wielokąt, którego wszystkie kąty są między sobą równe.

Równokształtność *(izomorfizm)*, przybieranie jednakich postaci krystalicznych przez ciała mające skład różny, ale analogiczny. Jeżeli ze wspólnego roztworu opadają kryształy ciał równokształtnych, to mogą różne te ciała wchodzić w skład jednego kryształu w rozmaitych ilościach. Tak np. z mieszaniny roztworów siarczanu cynku i siarczanu magnezu opadają kryształy zawierające w różnych ilościach cynk i magnez. Równokształtnemi są różne ałuny (ob.), węglan wapna ronboedryczny z dolomitem i węglanem żelaza i t. d.—**R.** odpowiada zawsze znacznej analogji w składzie chemicznym i układzie cząsteczkowym, **R.** posłużyła stąd do klasyfikacji minerałów. Nazywają się *izomorficznemi* także pierwiastki, których odpowiednie związki są **R.**, jak chrom, żelazo, glin, chociaż ich form krystalicznych wcale nie znamy. Zmiana, jakiej ulega kryształ danego związku, gdy atom jednego pierwiastku zastąpiony zostaje przez atom innego pierwiastku lub grupę atomów, nazywa się *morfotropją* czyli *działaniem morfotropicznem*. Na ciała równokształtne zwrócił uwagę Gay-Lussac, ściślej je zbadał Mitscherlich.

Równoległe linje, według określenia Euklidesa—linje proste, znajdujące się na jednej płaszczyźnie i chociażby najdalej w obie strony przedłużone, nigdzie z sobą się nie spotykające. Dokładniej określić je można, jako linje proste przecinające się w odległości nieskończonej. **R. l.** są zawsze w całej długości jednakowo od siebie oddalone. Linją prostą **R.** do płaszczyzny, albo płaszczyznami względem siebie równoległemi, nazywamy linję i płaszczyznę albo płaszczyzny z sobą się nie przecinające, chociażby najdalej w którym kolwiek kierunku były przedłużone, albo raczej spotykające się w odległości nieskończonej. Jeżeli dwie linje **R.** *a* i *b* przecięte są trzecią (ob. fig.) tworzą kąty *jednostronnie odpowiadające*, między sobą równe (α i α', β i β', γ i γ', δ i δ'), *jednostronne wewnętrzne* (γ i α', δ i β') i *jednostronne zewnętrznie* (α i γ', β i δ'), których suma czyni dwa kąty proste, oraz równe między sobą kąty *naprzemianległe we wnętrzne* (γ i β' δ i α') i *naprzemianległe zewnętrzne* (α i δ', β i γ'). Z równoległości linji i płaszczyzn wynika wiele ważnych prawd geometrycznych, jak następne: Linje prostopadłe do jednej linji lub płaszczyzny są między sobą równoległe. Przecięcia płaszczyzn równoległych jakąkolwiek płaszczyzną są równoległe. Części linji równoległych między linjami lub płaszczyznami równoległemi są równe i t. d.—Dokładna teorja linji rórwnoległych przedstawia znaczne trudności i prowadzi do pojęć, stanowiących tak zwaną geometrję nieeuklidesową (ob. Geometrja).

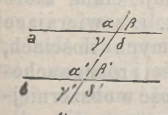

Linje równoległe.

Równoległe siły, ob. Siła.

Równoległobok, czworokąt, którego boki przeciwległe są do siebie równoległe. Łatwo okazać, że boki równoległe są zarazem równe. Podstawą **R.** jest bok którykolwiek, a wysokością prostopadła do tegoż boku z punktu obranego na boku przeciwległym spuszczona. Przekątnie **R.** AC i BD (ob. fig.), dzielą się na połowy w punkcie E. Powierzchnia czyli pole **R.** równa się iloczynowi z podstawy przez wysokość. **R.** mający wszystkie kąty proste nazywa się prostokątem (ob.), mający zaś kąty proste i boki równe, kwadratem (ob.); **R.** mający kąty nie proste, a boki równe—kwadratem ukośnym.—*Równoległobok sił*, ob. Siła.

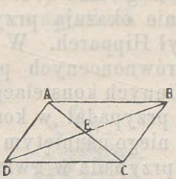

Równoległobok.

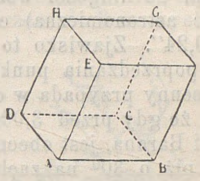

Równoległościan.

Równoległościan *(paralelopiped)*, graniastosłup, mający za podstawy równoległoboki. Każde dwie ściany przeciwległe są między sobą równe i równoległe; każdą więc ścianę można w tej bryle uważać za podstawę, a linja prostopadła na nią spuszczona z punktu obranego na ścianie przeciwległej będzie wysokością. **R.** nazywa się *prostym* lub *pochyłym*, stosownie do tego, czy krawędzie boczne są prostopadłe lub pochyłe do podstaw. W **R.** prostym ściany boczne są prostokątami; jeżeli i podstawy są prostokątami, **R.** nazywa się *prostościanem*. Prostościan mający krawędzie równe nazywa się *sześcianem* (ob.). Objętość **R.** równa się iloczynowi z powierzchni podstawy przez wysokość. Dwa **R.** mają się między sobą, jak iloczyn z podstaw przez wysokości.—*Równoległościan sił*, ob. Siła.

Równoleżniki, koła, wynikające z przecięcia kuli płaszczyznami do siebie równoległemi. Wspólnemi biegunami takich równoleżników są punkty przecięć się średnicy do nich prostopadłej z powierzchnią kuli (ob. Biegun).— W geografji **R.** *ziemskie* są to koła małe, poprowadzone na powierzchni ziemi równolegle do równika. Wszystkie punkty jednego równoleżnika mają też samą szerokość geograficzną; jeżeli szerokość ta czyni φ, a promień ziemi jest R, to promień równoleżnika jest $r = R\cos$ **R.** niebieskie czyli *koła szerokości* są to koła, poprowadzone na kuli niebieskiej odpowiednio **R.** ziemskim. Szczególne znaczenie pomiędzy **R.** mają zwrotniki (ob.) i koła biegunowe (ob. Biegun).

Równonocna linja, ob. Równik.

Równonocne punkty, punkty przecięcia się ekliptyki z równikiem, odległe między sobą na

180° (ob. Ekliptyka). Nazwa ich pochodzi stąd, że kiedy się słońce w nich znajduje, noc i dzień są na całej ziemi między sobą równe (ob. Rok). Punkt, w którym się słońce znajduje 21 marca, nazywa się *punktem równonocnym wiosennym*, lub krócej *punktem wiosennym*, punkt zaś przeciwległy, w którym się słońce znajduje 23 września, *punktem jesiennym*. **R. p.** nie mają położenia niezmiennego; punkt wiosenny posuwa się od wschodu ku zachodowi, w kierunku przeciwnym porządkowi znaków zwierzyńcowych, skąd po upływie, roku ziemia wraca do tego punktu nieco wcześniej przed dokonaniem całego obrotu rocznego; wielkość tego *poprzedzania punktów równonocnych* czyli *precesji* wynosi około 50,24″ rocznie. Z tego wypada, że długości wszystkich gwiazd (ob. Długość astronomiczna) corocznie okazują przyrost o 50,24″. Zjawisko to odkrył Hipparch. W skutek poprzedzania punktów równonocnych punkt wiosenny przypada w coraz innych konstelacjach, tak, że gdy przed 3,000 lat przypadał w konstelacji Barana, jest obecnie od niego usuniętym więcej niż o 30° na zachód i przypada w gwiazdozbiorze Ryb. Dalszem następstwem precesji jest zmiana położenia biegunów świata wśród gwiazd; łatwo bowiem wnieść, że z powodu posuwania się równika po ekliptyce bieguny równika muszą wykonywać podobnyż ruch około biegunów ekliptyki, biegunowa gwiazda (ob.) przeto z biegiem czasu jest coraz inna.—Przyczyna precesji polega na ciążeniu powszechnem i na spłaszczeniu ziemi pod biegunami; z powodu tego spłaszczenia przyciąganie ziemi przez ciała niebieskie nie odbywa się tak, jakby cała jej masa zebrana była w środku, ale pozostaje jeszcze niejako pierścień materji w okolicach równikowych, na który działa słońce i księżyc. Ponieważ słońce znajduje się na ekliptyce, przeto przyciąganie jego na pierścień równikowy usiłuje sprowadzić zlanie równika z ekliptyką; gdyby ziemia nie wirowała, toby pochyłość ekliptyki ulegała zmianie, a punkty jej przecięcia z równikiem zachowywałyby położenie niezmienne; z powodu jednak ruchu wirowego utrzymuje się równoległe ciągle położenie osi ziemskiej, stąd pochyłość ekliptyki pozostaje niezmienną, ale natomiast punkty przecięcia równika z ekliptyką posuwają się od wschodu ku zachodowi. Księżyc wywiera też wpływ wyraźny na posuwanie się. **R. p.**, a oba te działania stanowią razem *precesję księżycowo-słoneczną*. Atoli położenie ekliptyki nie jest zupełnie niezmienne, działanie bowiem planet wpływa na słabe zbliżanie się jej do równika, co po wielu wiekach przejdzie w ruch odwrotny. Precesja **R. p.** po ekliptyce ruchomej nazywa się *precesją ogólną*. Z powodu poprzedzania **R. p.** jest rok zwrotnikowy krótszy od gwiazdowego (ob. Rok). Ponieważ roczny ruch **R. p.** wynosi 50″, całe przeto koło obiegają w ciągu około 26,000 lat, a przeciąg ten czasu nazwano *rokiem platonicznym*. Z powodu przyciągania księżyca na spłaszczoną ziemię oś ziemi ulega małym zboczeniom w swym kierunku w przestrzeni, stąd przedłużona oś ziemska nie zawsze dochodzi do tychże samych punktów nieba; biegun zatem równika nie opisuje około biegunów ekliptyki istotnych kół, ale linję krzywą falową. Wskutek tego działania księżyca następują wahania się w precesji, zamknięte w perjodzie $18^2/_3$ lat; zjawisko to zowie się *nutacją* czyli *kołysaniem osi ziemskiej;* sprowadza ono zmiany w długości, zboczeniu i wznoszeniu prostem gwiazd. Nutacja odkrytą została przez Bradleya w 1747 r.

Równonogie, *jednakonogie (Isopoda)*, rzęd skorupiaków (ob.).

Równoobwodowe figury *(izoperymetryczne)*, figury, których obwody są równe. Bernoulli okazał, że ze wszystkich wielokątów foremnych, mających obwody równe, największe pole (powierzchnię) posiada wielokąt, mający najwięcej boków; z figur zatem mających jednakie obwody największe pole posiada koło.

Równoosiowe kryształy, toż co kryształy układu foremnego, ob. Kryształ.

Równoramienna hyperbola, hyperbola (ob.), której obie osie są między sobą równe.

Równoramienny trójkąt, trójkąt mający dwa boki równe. W trójkącie **R.** kąty naprzeciwko boków równych leżące są równe; linja łącząca wierzchołek ze środkiem podstawy (bokiem odmiennym od pozostałych) jest prostopadłą do podstawy i dzieli kąt przy wierzchołku na dwie części równe.

Równoskładne ciała, w chemji, ciała, które mając ten sam skład procentowy, t. j. zawierające te same pierwiastki i w tych samych ilościach, przedstawiają jednak różne własności i różne zachowanie się chemiczne. Równoskładność w obszerniejszem znaczeniu rozróżnia się na metamerję, polimerję i izomerję. *Metamerja* bywa wtedy, gdy części składowe mają rozmaite ugrupowanie, czyli stosuje się do ciał, które przy jednakich wzorach empirycznych mają rozmaite wzory racjonalne; tak np. octan metylu $C_2H_3O_2CH_3$ i mrówkan etylu $CHO_2C_2H_5$ mają ten sam wzór empiryczny $C_3H_6O_2$. *Polimerja* bywa, gdy pierwiastki wchodzą w tych samych stosunkach, ale w różnych ilościach bezwzględnych, tak, że ciężary atomowe takich ciał są rozmaite; polimeryczne np. ciała są: metylen CH_2, etylen C_2H_4, propylen C_3H_6, butylen C_4H_8, amylen C_5H_{10}. **R.** czyli *izomerja* w ściślejszem znaczeniu jest wtedy, gdy ciała mają ten sam skład procentowy i te same ciężary atomowe, a rozmaitość ich własności nie daje się objaśnić rozmaitemi wzorami racjonalnemi. Tu np. należy wiele olejków lotnych, złożonych według wzoru $C_{10}H_{16}$.

Równoskładność *(izomerja)*, ob. Równoskładne ciała.

Równoskrzydłe *(Homoptera)*, ob. Półpokrywe.

Równość, w algebrze, wyrażenie składające się z dwu części połączonych z sobą znakiem (=), które po wykonaniu wskazanych działań stają się tożsamemi, jak np, 5+3=8. W geometrji figurami równemi nazywają się figury przystające do siebie, figury zaś mające jednakie pole lub jednaką objętość przy niejednakiej postaci nazywają się *równoważne*.

Równowaga *(aequilibrium)*, stan ciała poddanego działaniu różnych sił, które się nawzajem znoszą; tak np. waga jest w **R.**, gdy na obu jej talerzach znajdują się równe ciężary, które przeto spadać nie mogą; ciecz jest w **R.**, gdy na wszystkie jej części działają jednakowe ciśnienia. Prawa **R.** są przedmiotem *statyki*. Ponieważ wszystkie ciała na ziemi są poddane sile ciężkości, która działa tak, jakby przechodziła przez środek ciężkości ciała (ob. Ciężkość), przeto dla **R.** potrzeba, aby ciało było pod tym punktem podparte, lub nad nim zawieszone. **R.** jest *stała*, gdy ciało wyprowadzone z położenia **R.** do niego wraca, jak np. gdy stoi na szerokiej podstawie lub jest zawieszone nad środkiem ciężkości. **R.** jest *niestała*, gdy ciało wyprowadzone z położenia **R.** już do niego nie wraca, lecz przyjmuje inne położenie, jak np., gdy jest podparte w jednym punkcie pod środkiem ciężkości. **R.** jest *obojętna*, gdy ciało w każdem położeniu pozostaje w **R.**, jak np., gdy jest zawieszone w samym środku ciężkości. **R.** *ruchoma ciepła*, ob. Wysyłanie.

Równowaga polityczna, przyjmowana przez długi czas w prawie publicznem zasada niedozwalania, aby jedno państwo wzrosło nad wszystkie inne i wywierało na nie przewagę. Zasada ta pobudzała inne państwa do łączenia się przymierzami i stawiania wspólnemi siłami oporu przeciwko zbyt silnemu przeciwnikowi. **R. p.** była długi czas osią obrotową polityki europejskiej. Ona to wywoływała wojny przeciwko Karolowi V, Ludwikowi XIV i Napoleonowi I. Jednym z gorliwych zwolenników tej zasady był król francuski Henryk IV, który dla utrwalenia **R. p.** i usunięcia wszelkich przyczyn do sporów międzypaństwowych chciał podzielić Europę ówczesną na 15 państw, a mianowicie: 5 państw elekcyjnych (Papieskie, cesarstwo Niemieckie, królestwo Polskie, Węgierskie i Czeskie; 6 dziedzicznych: Francja, Hiszpanja, Anglja, Danja, Szwecja i Lombardja (dla księcia Sabaudji); 4 rzeczypospolite: Wenecja, Genua (z Florencją, Mantuą, Parmą i Modeną i t. d.), Szwajcarja i Niderlandy. Najważniejszą sankcją zasady **R. p.** były: traktat Westfalski 1648 i kongres Wiedeński 1815 r.

Równoważnik mechaniczny ciepła, ob. Ciepło.

Równoważniki chemiczne, ob. Chemja.

Rownoważność, w geometrji, ob. Równość.

Równozwrotność *(izotropja)*, jednostajny ustrój ciała we wszystkich kierunkach. Ciało jest *równozwrotne*, jeżeli we wszystkich kierunkach okazuje jednakże zachowanie, jak np. pod względem rozchodzenia się w niem światła. W przeciwnym razie ciała jest *różnozwrotne (heterotropiczne)*, jak np. kryształy, oprócz kryształów szeregu foremnego.

Róża *(Rosa)*, rodzaj roślin z rodziny różowatych, mający kielich o rurce brzuchatej, z gardzielą zaciśniętą przez krążek mięsisty i wypukły, o brzegu 5-dzielnym, koronę 5-płatkową, osadzoną w gardzieli kielicha; pręciki liczne, osadzone wraz z płatkami; nasiona liczne, zamknięte w mięsistej rurce kielicha. Należą tu krzewy cierniste o liściach nieparzysto-pierzastych i kwiatach pięknych, wonnych, często pełnych; przez uprawę powstało mnóstwo odmian. **R.** *zwyczajna*, *polna*, *psia*, zwana też *szepszyną (R. canina)*, najpospolitsza z wszystkich u nas, krzew do 3 m. wysoki,

Eglanterja.

Róża miesięczna (Rosa semperflorens).

ma liczne odmiany, jak **R.** *jundzilliana*, *R. Kluki*, *R. Czackiana* i in., odznacza się silnemi cierniami. Lekarskie znaczenie mają czarwone, dojrzałe kielichy z zawartemi w nich owockami, zawierające cukier śluzowy i kwasy roślinne, używają się w stanach zapalnych i gorączkowych; dawniej używały się też *bedeguary*, wywoływane przez nakłucie galasówki *(Cynips rosae)*. Drewno żółtawe używa się na małe wyroby tokarskie; liście, chętnie jadane przez bydło, nadają się do garbowania; kora wydaje farbę brunatną, korzenie żółtawą; owoce prażone polecane były jako surogat kawy; poddane fermentacji wydają wódkę i ocet. Na tym gatunku szczepią się rozmaite gatunki **R.** pełnych. **R.** *rdzawa (R. rubiginosa)*, też pospolita u nas, o kwiatach różowych i liściach pokrytych gruczołkami rdzawemi, ma woń winną.— **R.** *cynamonowa (R. cinna-*

Róża alpejska.

momea), o płatkach różowych, należy do piękniejszych **R.** krajowych. Podobna do niej jest **R.** *alpejska (R. alpina)*. Oprócz powyższych cztery jeszcze gatunki **R.** należą do flory polskiej. Z gatunków obcych ważniejsze są: **R.** *francuska (R. gallica)*, przedstawiająca liczne odmiany: płatki jej pod nazwą kwiatów róż czerwonych używają się do zaprawiania octu i konserw.—**R.** *stulistna (R. centifolia)*, pochodząca z Persji, powszechnie po ogrodach hodowana, przedstawia liczne odmiany, jak **R.** *królewska (R. maxima)*, *centyfolija mała (R. minor)*, *mchowa (R. muscosa)*, **R.** *biała (R. unica et lactea)* i in. Przez łączenie ich z innemi gatunkami powstaje mnóstwo odmian mieszanych.—**R.** *żółta, eglanterja, kapucyńska (R. lutea)* ma woń nieprzyjemną; odmiana jej *R. punicea* ma płatki zewnątrz żółte, wewnątrz ogniste.—**R.** *damasceńska*, pochodząca z Syrji, ma liczne odmiany, długo kwitnące.—**R.** *piżmowa (R. moschata)*, pospolita na Wschodzie, ma kwiaty białe, woni piżmowej; z niej to otrzymuje się różany olejek (ob.). Z Azji wschodniej pochodzą: *R. indica*, z licznemi odmianami, jak *noazetka (R. noisiettiana)*, o kwiatach białoróżowych. *R. herbaciana (R. thea)*, woni herbaty i in., dalej **R.** *wiecznie zielona (R. semperflorens)* i **R.** *chińska (R. sinensis)*, o kwiatach ciemnokarmazynowych.—Ob. Różane liście, Różana woda, Różany olejek.—**R.** była u starożytnych symbolem młodości i zaufania, poświęcona była Afrodycie, a płatkami korony wyścielano poduszki i robiono z nich różne przetwory. Hodowla róż kwitnie teraz najbardziej we Francji i Belgji, ale i w innych krajach jest wysoko rozwinięta.—Por. J. Kaczyński „Roża“ (Warszawa, 1881); Lindley „Rosarum monographia“ (1820); Jamain „Les roses“ (1872); Lebl „Rosenbuch“ (1895); Joret „La rose dans l'antiquité et au moyen âge“ (1892); „Rosenzeitung“ (Frankfurt n. M., od 1866)—*R. chińską* nazywa się jeden gatunek proświrnika (ob. *Hibiscus)*, *R. czarną* ślaz (ob.) ogrodowy, *R. japońską*, kamelja (ob.), *R. jerychońską* wiciokrzew (ob.), oraz rodzaj *Anastatica* (ob.).

Róża święta, panna, * w Lima, w Ameryce południowej 1586, z hiszpańskiego rodu; otrzymała na chrzcie imię Izabeli, ale później z powodu rzadkiej piękności dano jej imię Róży. Gdy rodzice jej bogaci niespodzianie przyszli do ostatniej nędzy, Róża przyjęła służbę prywatną, by zapewnić ich utrzymanie; następnie z polepszeniem ich losu, wstąpiła do zakonu Dominikanek, gdzie niezmiernie surowe i pobożne wiodła życie. † 1617 w 31 roku życia. Kościół obchodzi jej pamiątkę 30 sierpnia.

Róża *(Erysipelas)*, powierzchowne zapalenie skóry, przy którem występuje ograniczone jej zaczerwienienie, obrzęk i bolesność; stanowi temu prawie zawsze towarzyszy silna gorączka; zajmować może wszystkie okolice skóry, najczęściej jednakże głowę lub twarz. Zwykle choroba szerzy się w ciągu 8—14 dni, poczem zwolna ustępuje i kończy się znacznem łuszczeniem naskórka; ponieważ posiada przebieg cykliczny, służy nieraz za pole popisu dla różnego rodzaju znachorów i zamawiaczów, którzy trafnie zakończenie choroby przepowiadają. **R.** jest chorobą zakaźną, wywołują ją swoiste bakterje, wykryte przez Fehleisena w r. 1881, które dostają się do naczyń limfatycznych skóry przy najmniejszych jej uszkodzeniach; są to kokki, układające się w postaci łańcuszków i mało różniące się od paciorkowców ropnego zapalenia (ob. Bakterje). Przy zakażeniu ran temi bakterjami powstaje często zapalenie zgorzelowe, wiodące do ogólnego zakażenia krwi; było to do czasów antyseptyki i aseptyki (ob.) najczęstszą i najniebezpieczniejszą komplikację ran po operacjach *(ogień św. Antoniego, Erysipelas chirurgorum)*; dziś spotyka się niezmiernie rzadko. Do istniejącej róży przyłączyć się może zapalenie głęboko pod zajętą skórą leżących organów, jak zapalenie mózgu, ucha środkowego, śródpiersia. **R.** rozszerza się nieraz na bardzo znaczną przestrzeń, nawet na całą skórę, czasami przenosi się z miejsca na miejsce, albo kilkakrotnie na jednem miejscu się powtarza. Róża nie powikłana i nie rozlana na zbyt wielkiej przestrzeni zwykle pomyślnie się kończy. Leczenie odbywa się środkami wewnętrznemi i powierzchownemi; konieczna jest dokładna dezynfekcja wszystkich przedmiotów, z któremi chory był w zetknięciu.

Róża wiatrów, ob. Wiatr.

Róża złota *(rosa aurea)*, rozdawana lub przesyłana przez papieżów w podarunku królom, królowym i przedniejszym panom, niekiedy zaś pewnym miastom lub zgromadzeniom, od czasu Leona IX w XI w., poświęcana przez papieża w czwartą niedzielę wielkiego postu *(Laetare)*.

Różana, miasteczko w gubernji Grodzieńskiej, powiecie Słonimskim, blizko rzeki Zelwianki, odwieczna własność rodziny Sapiehów. Do zeszłego wieku istniał tu wspaniały pałac książąt Sapiehów, zamieniony potem przez nabywcę w części na fabrykę sukna, w części zaś na skład zboża.

Różana Maciej, kanonik warszawski i pleban czerski, pisarz skarbowy książąt mazowieckich w pierwszej połowie XV w. Przełożył na język polski prawa mazowieckie, które pierwszy raz wydrukował Lelewel w dziele: „Historyczne pomniki języka i uchwał polskich i mazowieckich z XV i XVI w.“ (Wilno, 1824).

Różana gąbka, *różane jabłko*, toż co bedeguar (ob.).

Różana kamfora, ob. Różany olejek.

Różana woda, woda przedystylowana nad płatkami róż; najlepsza otrzymuje się we Francji płd. jako produkt uboczny przy otrzymywaniu olejku różanego. Najłatwiej się przyrządza przez rozpuszczenie 3 kropel olejku różanego w alkoholu i zmieszanie tego z kwartą wody; używa się w cukierniach i do wody do mycia.

Różane drzewo (*lignum Rhodii*), drewno pnia i korzeni gatunku powoju *Convolvulus scoparius*, rosnącego na wyspach Kanaryjskich, odznaczające się zapachem podobnym do różanego. Drewno to przywożą w kawałkach walcowatych, dość ciężkich, pokrytych korą szarą, popękaną, wewnątrz żółtawych, w środku prawie różowych. Korzenie dają drewno przedniejsze, pnie zaś pośledniejsze; otrzymuje się z niego olejek eteryczny, zwany *olejkiem drzewa różanego*, którym często fałszują olejek różany.

Różane jabłka, ob. Jambosa.

Różane liście, płatki róż, używają się w perfumerjach i cukierniach, świeże, suszone lub solone; w ten ostatni sposób przechowywane długo się utrzymują. Przerabiają się na różne przetwory, jak *miód różany*, *ocet różany*, *wodę różaną*, *olejek różany*.

Różane szmaty, toż co bezety (ob.).

Różanecznik, ob. Rododrendon.

Różaniec (*Rosarium*) jest szczególny sposób modlenia się, przeznaczony głównie dla ludzi nieumiejących czytać, podług podania zaprowadzony na początku XIII w. przez św. Dominika, a przyjęty prawdopodobnie od pustelników Wschodu, którzy nie umiejąc czytać, Psałterza mówić nie mogli i liczbę odmówionych pacierzy oznaczali kamykami, ziarnami na sznurek nawleczonemi lub innym sposobem. W **R.** ziarn takich z drzewa, kamienia lub kości jest 15 większych a 150 mniejszych, ułożonych tak, że po każdych 10 mniejszych idzie 1 większy. Na pierwszych odmawia się *Zdrowaś Maryja*, na drugich *Ojcze nasz*. Różaniec obejmuje 15 tajemnic wiary, podzielonych na 3 części: *wesołą*, *bolesną* i *radosną*. **R.** poświęcony jest czci N. M. P. W nim wierni błagają Matkę o wstawienie się do Syna. Sposób ten modlenia się upowszechnili we wszystkich krajach katolickich Dominikanie za pośrednictwem konfraternij czyli bractw różańcowych, którym nadawali odpusty papieże Sykstus IV, Inocenty VIII i Klemens VII; Inocenty IX nadał odpusty odmawiającym modlitwy na **R.** poświęconym w Rzymie. Wielka jest liczba ksiąg, obejmujących nabożeństwo różańcowe, między innemi: „Zbiór nabożeństwa,“ przez księdza Damjana Dziaszkowskiego (Warsz., 1858).

Różanka (*Rhodeus*), rodzaj ryb z rodziny karpiowatych, ma ciało ścieśnione, grzbiet wysoki, płetwę grzbietową po nad brzusznemi. **R.** (*R. amarus*) jest to rybka drobna, 5—8 cm. długa, z wielkiemi łuskami, na grzbiecie zielonawo-szara, z płetwami czerwonawemi, czarno kropkowanemi. Żyje w rzekach Europy środkowej i wschodniej. W okresie tarła, na wiosnę, samiec połyska barwami tęczowemi, u samicy zaś rozwija się długa rura czerwonawa, za pomocą której składa jaja do jamy skrzelowej mięczaków rzecznych, gdzie je samiec zapładnia. **R.** nadaje się dobrze do hodowli w akwarjach; gorzkie jej mięso jest niejadalne.

Różany krzyż (*Rose-croix*), kawalerowie różanego krzyża, *różokrzyżowcy*, zwani byli członkowie towarzystwa tajemnego, którego istnienie objawiło się nagle w początkach XVII w. przez liczne, dziwnie zatytułowane pisma. Jako cel towarzystwa wykazywano ogólne polepszenie stanu Kościoła i zapewnienie stałej pomyślności dla państw i dla ludzi pojedyńczych. Założycielem towarzystwa miał być niejaki Chrystjan Rosenkranz, który żył jakoby w XIV w. i znaczny przeciąg czasu przepędził pomiędzy brahmanami, w piramidach egipskich i na Wschodzie. Prawdopodobnie jednak początek towarzystwu **R. k.** dał teolog wirtemberski Jan Wal. Andreä, a to w celu utrzymania w czystości religji, zwichniętej przez kłótnie scholastyczne. Dzieła J. W. Andreä, zwłaszcza zaś „Fama Fraternitatis R. C.“ (1614), dały pochop do marzycielstwa i zakładania towarzystw tajemnych, które rozszerzone poźniej po Europie weszły w związek z wolnem mularstwem, za którego najwyższy stopień uważane były. Godłem towarzystwa tego był krzyż św. Andrzeja, położony na róży, otoczonej cierniami, z dewizą: *Crux Christi Corona Christianorum*. Podobneż towarzystwa tajemne wznowiły się w drugiej połowie XVIII w. pod wpływem słynnego w swym czasie Cagliostra (ob.), chcąc przeciwdziałać tajemnym zabiegom zniesionego zakonu Jezuitów.—Por. Buhlea „Ueber Ursprung und Schisksale des Ordens der Rozenkreuzer“ (Getynga, 1803); Nicolai „Bemerkungen über den Ursprung und die Geschichte der Rozenkreuzer und Freimäurer“ (Berlin, 1806 roku); Murra „Ueber den wahren Ursprung der Rosenkreuzer“ (Sulzbach, 1803). W końcu XIX w. grono literatów i artystów mistyków utworzyło stowarzyszenie **R. k.**, które jakoby odziedziczyło po dawnem jego tajemnice.—Słynne były w Paryżu wystawy sztuk pięknych, urządzane przez Sara Peladana (ob. Sar **R.**) w Paryżu pod godłem **R. k.**

Różany miód (*Mel rosatum*), przetwór farmaceutyczny, jest to wyciąg alkoholowy płatków różanych z miodem i gliceryną.

Różany olejek (*oleum rosarum*), olejek eteryczny, otrzymywany przez dystylację płatków róż, zwłaszcza z *Rosa centifolia provincialis*; w tym celu płatki dystylują się z wodą nad umiarkowanym ogniem, a woda przepędzona dystyluje się kilkakrotnie z coraz świeżemi płatkami. Najczęściej znajduje się w handlu olejek turecki z Adrjanopola, Brussy, a zwłaszcza z Bulgarji, z okolic Kazanłyka, Filipopola, Eski-Zagra. Indyjski, najdelikatniejszy, rzadko do Europy przybywa; wyrabiają go też w Persji, Syrji, Egipcie, a także we Francji w okolicach Cannes i Grasse, oraz w Anglji płd. W Bulgarji z 16 kilogramów płatków otrzymuje się około 5 gramów olejku; dla funta olejku potrzeba około 300,000 funtów płatków; roczna

produkcja Bulgarji wynosi 800—3000 kg. olejku. Olejek różany jest jasno-żółty, c. wł. 0,88, krzepnie niżej — 18°. Składa się ze stałej *kamfory różanej* i ciekłego *rodinolu* $C_{10} H_{18} O$, który głównie nadaje mu właściwą woń. Fałszowania **R. o.** są liczne, poznają się po tem, że czysty nie barwi się od kwasu siarczanego stężonego, zawierający zaś przymieszki ulega zabarwieniu.

Różany stok *(Krasnystok)*, wieś w gubernji Grodzieńskiej, powiecie Sokólskim, o 30 wiorst od Grodna, słynna niegdyś klasztorem dominikanów i cudownym obrazem N. M. P., do którego po kilkanaście tysięcy pobożnych się zgromadzało. Po 1866 roku został ten kościół przerobiony na cerkiew.

Różański Jan, lekarz, żyjący w drugiej połowie XVIII w. w Mohylowie nad Dniestrem. Zasłużył się założeniem tamże szkoły akuszerek. Jest on także autorem dzieł: „Sztuka babienia“ (2 wyd., Warsz., 1798) i „O staranności koło kobiet od czasu rozwiązania onych aż do końca połogu“ (tamże, 1792).

Różki, roślina, ob. Szarańczyn.

Różki, ob. Antennae.

Różnica, ob. Odejmowanie.

Różnicowe postępy, ob. Postępy.

Różnicowe proporcje, ob. Proporcje.

Różnicowe stosunki, ob. Stosunki.

Różniczka, ob. Różniczkowy rachunek.

Różniczkowe równania, równania, w których skład oprócz zmiennych niezależnych i ich funkcji wchodzą też pochodne tych funkcji. Różne badania matematyczne i fizyczne prowadzą do związków między ilościami nieskończenie małemi, które się wyrażają przez **R. r.**; aby z nich otrzymać związki jedynie między funkcjami i zmiennemi niezależnemi, należy te równania całkować. Całkowanie to jednak **R. r.** często bardzo przedstawia trudności nieprzezwyciężone. Ob. Różniczkowy i całkowy rachunek.

Różniczkowy i całkowy rachunek *(rachunek dyferencjalny i integralny)*, najważniejsza gałąź matematyki wyższej. **R.** różniczkowy określić można jako rachunek *funkcji pochodnych*. Gdy w jakiejkolwiek funkcji $y=f(x)$ zmienna niezależna x dozna pewnego przyrostu h, to i jej funkcja dozna odpowiedniej zmiany k i przejdzie w $y+k$. Jeżeli funkcja y jest ciągła, co znaczy, że przy bardzo małych zmianach zmiennej x sama się zmienia o bardzo małe ilości, to, gdy h będzie bardzo małem, k również będzie bardzo małem; małe te zmiany ilości x i y oznaczają się przez dx i dy; otóż stosunek tych przyrostów dy i dx, gdy ten ostatni zmierza do 0, zowie się funkcją pochodną funkcji y i oznacza się zwykle przez y', tak, że $y'=f'(x)=\frac{dy}{dx}$, gdy dx dąży do 0. Same te nieskończenie małe przyrosty dy i dx zowią się *różniczkami;* z poprzedniego wypada, że $dy=f'(x)\,dx$, stąd $f'(x)$ t. j. pochodna nazywa się też *spółczynnikiem różniczkowym*. Biorąc pochodną funkcji y', t. j. $\frac{d\left(\frac{dy}{dx}\right)}{dx}$, co się oznaczać zwykło przez $\frac{d^2y}{dx^2}$, otrzymujemy pochodną drugą $y''=f''(x)$; w ten sam sposób otrzymujemy pochodną trzecią, czwartą i t. d. — Pochodną potęgi x^m jest x^{m-1}, pochodną wstawy jest dostawa tegoż łuku i t. d. — Z pojęciami zasadniczemi rachunku różniczkowego wiąże się ściśle zadanie prowadzenia stycznych do linji krzywych. Jeżeli $y=f(x)$ jest równaniem linji krzywej PP', (ob. fig), to odciętej $x=OM$ odpowiada rzędna $MP=y=f(x)$; dla punktu sąsiedniego P', jeżeli $MM'=\triangle x$, odciętej $x+\triangle x$ odpowiada rzędna $M'P'=f(x+\triangle x)$, a z podobieństwa trójkątów PQP' i SMP mamy $\frac{f(x+\triangle x)-f(x)}{\triangle x}=\frac{QP'}{PQ}=\frac{MP}{SM}$. Jeżeli teraz przyrost $\triangle x$ maleje do granicy dx, sieczna PP' zamienia się w styczną PT. Punkt S schodzi się z T, a proporcja powyższa daje $\frac{MP}{TM}=\frac{dy}{dx}=f'(x)$, zatem $f'(x)$, czyli pochodna funkcji $f(x)$, oznacza kierunek stycznej; rachunek więc różniczkowy wskazuje drogę prowadzenia stycznych do linji krzywych i wogóle umożebnia całe badanie linji krzywych. Stąd też wypływa bezpośrednio, że gdy pochodna danej funkcji $f'(x)=0$, wtedy funkcja $f(x)$ przechodzi przez swą wartość maksymalną lub minimalną (ob. Największość i Najmniejszość). Zasadnicze również znaczenie w rachunku różniczkowym przedstawia rozważanie ruchu. Jeżeli w jakimkolwiek ruchu zmiennym $y=f(x)$ oznacza zależność drogi y od czasu x, to pochodna $y'=f'(x)$ oznacza prędkość w danym czasie x; w bardzo krótkim bowiem przeciągu czasu dx ruch uważać można za jednostajny, zatem drobny przyrost drogi $dy=vdx$, czyli $v=\frac{dy}{dx}=y'$. Podobnież przyśpieszenie jest pochodną prędkości v' czyli drugą pochodną drogi $y''f''(x)$. Przykłady te wskazują zarazem, jak ważne zastosowanie ma rachunek różniczkowy w geometrji i fizyce. Można też przyrosty ilości y i x uważać jako bardzo małe, ale nie zmierzające do zera, mamy wtedy *rachunek różnic skończonych* (to jest nie nieskończenie małych); dla takich różnic używa się znaku $\triangle$, *np.* $\triangle y$, $\triangle x$. — **R.** *całkowy* jest to **R.** odwrotny względem rachunku **R.**, ma on za zadanie z funkcji pochodnej otrzymanie funkcji pierwotnej, czyli jej *całki, inte-*

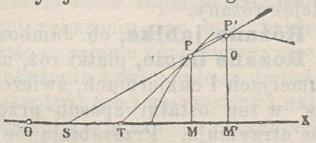

Styczna do linji krzywej.

grału. Całka funkcji $f(x)$ oznacza się przez $\int f(x)\,dx$; znak $\int$ jest przedłużoną głoską *S* (suma); ponieważ bowiem różniczka jest przyrostem nieskończenie małym funkcji, sama przeto funkcja będzie sumą takich nieskończenie małych przyrostów. Z tego łatwo poznajemy, że **R. c.** służyć może do znajdywania długości linij krzywych pól rozmaitych powierzchni, objętości brył i t. d. W tym razie dokonywamy całkowania w oznaczonych granicach, od wartości $x=a$ do $x=b$ i otrzymujemy wartość *całki określonej* $\int_a^b f(x)dx$. Całkowanie w ogóle jest zadaniem niezmiernie trudnem i stosunkowo niewielu tylko funkcji znamy całki. Rachunek różniczkowy i całkowy obejmują się też razem nazwą *rachunku infinitezymalnego* czyli *nieskończonościowego*, jako opierające się na pojęciu ilości nieskończenie małych. Osobny dział tego rachunku stanowią *różniczkowe równania* (ob.).—Początek tej gałęzi matematyki zawdzięczamy pracom Leibniza i Newtona w końcu XVII w.; długo istniał spór, komu z tych genialnych mężów należy się pierwszeństwo odkrycia tego rachunku; niewątpliwie obaj niezależnie jeden od drugiego położyli podstawy **R. r.** Newton zresztą w inny sposób uważał zasady tego rachunku i nazwał go *rachunkiem fluksji*. Pierwszy traktat **R. r.** i **c.** podał l'Hopital (1699), do dalszego ich rozwoju przyłożyli się wszyscy znakomici matematycy, jak Huygens, Bernoulli'owie, Mac-Laurin, Stirling, Clairaut, Euler, d'Alembert, Monge, Lagrange, Laplace, Abel, Cauchy, Dirichlet i w. in. Najdawniejszy podręcznik **R. r.** i **c.** w języku polskim ogłosił Niemczewski, przekład dzieła Lacroix: „Traktat początkowy rachunku różnicowego i całkowitego“ (Wilno, 1824); dzieło R. Żulińskiego, rozpoczęte w 1858, pozostało nieukończone. Nowsze podręczniki są: W. Gosiewski „Rachunek różniczkowy i całkowy“ (w „Panteonie wiedzy ludzkiej,“ 1875); W. Folkierski „Zasady rachunku różniczkowego i całkowego z zastosowaniami“ (2 t., Paryż, 1870—73); Pascal „Rachunek nieskończonościowy“ (przekł. S. Dicksteina, 3 t., Warsz., 1896—97); W. Zajączkowski „Wykład nauki o równaniach różniczkowych“ (Paryż, 1877); A. J. Stodółkiewicz „Zbiór zadań i przykładów na kwadratury równań różniczkowych“ (Warsz., 1891). Z licznych dzieł w językach obcych przytoczymy: Schlömilch „Kompendium der höheren Analysis;“ dzieła Sturma, Duhamela, Bernarda, Moigno, Naviera, Serreta; dalej Appell „Éléments d'analyse mathématique à l'usage des ingénieurs et physiciens“ (1898); Kiepert-Stegemann „Grundriss der Differential- und Integralrechnung“ (6 wyd., 1892); Nernst i Schönflies „Einführung in die mathematische Behandlung der Naturwissenschaften“ (2 wyd., 1898); Genochi „Calcolo differenziale“ (1884); Stolz „Grundzüge der Differential- und Integralrechnung“ (1893). Co do historji: Cantor „Vorlesungen über Geschichte der Mathematik“ (3 t., 1894); Gerhardt „Zur Entdeckung der höheren Analysis“ (1855); Freyer „Studien zur Metaphysik der Differentialrechnung“ (1883); Cohen „Das Prinzip der Infenitesimalrechnung und seine Geschichte“ (2 wyd. 1887).

Różniczkowy spółczynnik, toż co funkcja pochodna, ob. Różniczkowy i całkowy rachunek.

Różnorodztwo *(heterogonja)*, pewien rodzaj przemiennego rozradzania się zwierząt, przy którym zjawiają się naprzemian pokolenia, składające się wyłącznie z samic i rozmnażające się przez partenogenozę czyli dzieworództwo, albo znów pokolenia złożone z samców i samic i rozradzające się przez zapłodnienie. Objawy takie występują u nicieni (Nematoda), mszyc (Aphida), płesznic (Claudocera) i in.

Różnoskrzydłe *(Heteroptera)*, owady, ob. Półpokrywe.

Różnozwrotność, ob. Równozwrotność.

Różowate *(Rosaceae)*, rodzina roślin, mająca za cechy: kielich 5, rzadko 4 dzielny, odznaczający się krążkiem otaczającym jego rurkę lub otwór; korona 5-płatkowa, o płatkach osadzonych na kie-

Kwiat agrymonji, *a* przecięcie.

lichu, pospolicie bezpaznogciowych, o przedkwitnieniu dachówkowatem; pręciki liczne, z płatkami osadzone, pylniki 2-komórkowe, w podłuż pękające: zawiązek 1-komórkowy, często jest ich kilka, niekiedy zrosłych w 1-kilkokomórkowy; owocem jest orzeszek suchy, jabłczak lub pestczak. Należy tu około 2000 gatunków, zioła, krzewy lub drzewa, o liściach złożonych, naprzemianległych, przeważnie w okolicach umiarkowanych półkuli płn. Rodzina ta dzieli się na 6 plemion, często uważanych za osobne rodziny: *różowe (Roseae), malinowe (Dryadeae), krwiściągowe (Sanguisorbeae), tawułowe (Spireae), jabłkowe (Pomaceae) i migdałowe (Amygdaleae).*

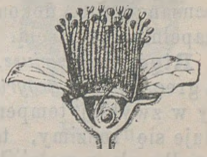

Kwiat złotośliwu (Chrysobalanus).

Róży uroczystość, uroczystość ludowa, której początek sięga czasów Ludwika XIII króla francuskiego, a która corocznie obchodzoną bywa dn. 8 czerw. na św. Medarda we wsi francuskiej Salency pod Noyon (depart. Oise) i podczas której najskromniejsza i najpracowitsza dziewica, wprowadzona przez właściciela na zamek, bywa przez

niego obdarowana i wieńczona jako królowa Róży *(La Rosière)*.

Róży białej i czerwonej wojna. Taką nazwę nosi w historji angielskiej krwawa, przeszło 30 lat trwająca wojna domów York (którego godłem herbowem była róża biała) i Lancaster (z takiemże godłem róży czerwonej) o tron angielski, która sprowadziła zupełne wytępienie rogu Plantagenetów. Walka ta rozpoczęła się w 1452 pod panowaniem Henryka VI Lancastra, którego Edward IV York stracił z tronu, a skończyła się dopiero 1485 z upadkiem Ryszarda III i wstąpieniem na tron domu Tudor w osobie Henryka VII. W wojnie tej zginęło miljon ludzi, a między nimi większa część szlachty i więcej aniżeli 80 książąt i krewniaków rodu Plantagenetów. Naród wprawdzie wiele ucierpiał, ale upadek szlachty przyczynił się do podniesienia mieszczaństwa. Bohaterem róży białej był hrabia Warwick, bohaterką zaś róży czerwonej Małgorzata d'Anjou, żona Henryka VI.

Różyczka *(Roseola)*, wysypka skórna w postaci różowych, nieco nad powierzchnię skóry wzniesionych plam, pod uciskiem palca znika, aby potem wrócić, zależy od miejscowego ograniczonego przekrwienia; czasami towarzyszy jej nieznaczna ekssudacja. **R.** występuje przy tyfusie i innych zakaźnych chorobach, tak ostro, jak i chronicznie przebiegających. Leczenie zmierza do zwalczania zasadniczej choroby.

R. r. (skróc. reservatis reservandis, łac.), przy należnem zastrzeżeniu.

Rtęciowa czerń, ob. Rtęć.

Rtęciowa pompa, ob. Powietrzna pompa.

Rtęciowa ruda wątrobowa, ob. Idrjalit.

Rtęciowe leki, ob. Rtęć.

Rtęciowe rudy, ob. Rtęć.

Rtęciowe stopy, toż co amalgamaty (ob.).

Rtęciowe wahadło, wahadło w którem kompensacja (ob.) dokonywa się za pomocą naczynia napełnionego rtęcią.

Rtęć, *merkurjusz, żywe srebro* (*Hydrargyrum*, z grec. *hydor* i *argyrum* srebro), jedyny metal ciekły w zwykłej temperaturze. W przyrodzie znajduje się rodzimy, towarzysząc cynobrowi, nierzadko ale w małej ilości, w postaci błyszczących kropel; dalej tworzy naturalne amalgamaty (ob.); rzadko istnieje jako naturalny *chlorek rtęci* (**R.** *rogowa*), a jeszcze rzadziej jako *jodek* **R.** *(kokcynit, szwacyt)*. Jako ruda jednak ma znaczenie tylko *cynober* czyli *siarnik* **R.**, dający się poznać po rysie czerwonej; rzadko znajduje się w postaci krystalicznej, w drobnych romboedrach; częściej jest ziarnisty, włóknisty, zbity lub ziemisty, c.-wł.=8, twardość między gipsem a spatem wapiennym, barwy czerwonej, przechodzącej w szarawą; ciekawą jego odmianą jest idrjalit (ob.); główne miejscowości cynobru są: Almaden w Hiszpanji, Idrja w Ilirji, St. Jose w Kalifornji.—Otrzymywanie **R.** jest dosyć proste; cynober się żarzy w przystępie prądu powietrza w piecu B (ob. fig.), siarka się utlenia i uchodzi jako kwas siarkawy, **R.** się uwalnia i w postaci pary przechodzi do odbieralników *abc*, utworzonych z tak zwanych aludelów (ob.), gdzie się skrapla i spływa do zbiorników *dd*. Kwas siarkawy, który porywa jeszcze pary rtęciowe, przybywa do zbiornika C, gdzie opada i oziębia się w zetknięciu z naczyniem napełnionem wodą *d*, a reszta pary rtęciowej tu się skrapla. Na ścianach oziębialników osiada mieszanina kropel rtęci, siarku, tlennika, chlorku rtęci i sadzy, zwana *czernią rtęciową*, która się również na **R.** przerabia. **R.** oczyszcza się przez filtrowanie i przez kłócenie z rozcieńczonym bardzo kwasem azotnym, przewozi się w butelkach z żelaza kutego, lub w workach z garbowanej skóry baraniej. Jako pierwiastek chemiczny **R.** ma symbol *Hg*, ciężar atomowy=200 (199,8). W stanie czystym ma barwę białą z odcieniem błękitnawym i silny blask metaliczny; c. wł. = 13,595; krzepnie przy — 39,5°, a skrzepła jest klepalną; wre przy 357°,

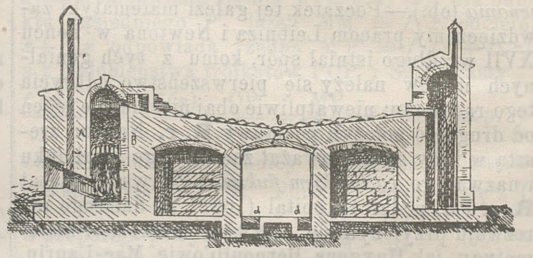

Otrzymywanie rtęci w Almaden.

para jej ma c. wł.=6,97. W zwykłej temperaturze na powietrzu nie ulega zmianie, przy 300° pochłania tlen i przechodzi w tlennik w postaci proszku czerwonego *(Mercurius precipitatus per se)*; zanieczyszczona nie jest doskonale ciekła. **R.** metaliczna używa się na różne przetwory rtęciowe, do otrzymywania złota i srebra przez amalgamację (ob. Amalgamat), na polewy do zwierciadeł, do pozłacania (ob.), do przyrządów fizycznych, jak termometrów i barometrów i t. d.—Z tlenem wydaje **R.** dwa związki: *Tlenek rtęci*, Hg_2O, otrzymuje się przez strącenie go z jego soli silnemi zasadami, jest to proszek czarny, łatwo rozkładający się na tlennik i metal. *Tlennik* **R.**, HgO, *precypitat*, otrzymuje się przez wyżarzenie jego azotanu, lub przez rozkład chlornika **R.** potażem: jest to proszek czerwono-pomarańczowy, rozkładający się przy 500°; łatwo ustępuje swego tlenu, stanowiąc przez to środek silnie utleniający.—*Siarek* **R.**, Hg_2S, odpowiadający tlenkowi, nie ma znaczenia. *Siarnik* **R.** czyli *cynober* HgS stanowi główną rudę **R.** (ob. wyżej); otrzymuje się też sztucznie przez połączenie bezpośrednie siarki z **R.** w beczkach obracających się około poziomej osi; w ten sposób powstaje cynober jako proszek czarny, który przez sublimację przechodzi w masę czerwoną, krystaliczną. Przy

ogrzewaniu czernieje, w wyższej temperaturze wydaje pary **R.** i kwas siarkowy. Bardzo rozdrobniony stanowi piękną farbę czerwoną, używaną w malarstwie i do barwienia laku.—Z chlorem także łączy się **R.** w dwu stopniach. *Chlorek* **R.** czyli *kalomel*, Hg_2Cl_2, otrzymuje się przez zmieszanie roztworu soli tlenku **R.** z kwasem chlorowodornym, albo też przez ogrzewanie siarczanu tlenku rtęci z solą kuchenną; powstający tu, lotny chlorek **R.** sublimuje i osiada w masach białych zbitych, krystalicznych. W wodzie i kwasach rozcieńczonych jest nierozpuszczalny, zasady go czernią, na świetle żółknie i staje się szarym; stanowi ważny środek lekarski (ob. niżej). Używa się też w malarstwie na porcelanie; z chloranem baru i siarką daje ogień bengalski ciemnozielony. *Chlornik* **R.**, *sublimat*, *sublimat gryzący*, $HgCl_2$, otrzymuje się z siarczanu tlennika **R.** i soli kuchennej, jak poprzedni; przedstawia masy białe, krystaliczne, rozcierające się, jest nader silną trzciną; w wodzie, alkoholu i eterze jest rozpuszczalny. Chlornik podwójny **R.** i amonu $HgCl + 2NH_4Cl + H_2O$ znany jest pod nazwą *alembroth* (ob.), albo precypitatu białego. Oba związki chloru z **R.** używają się do przechowywania ciał organicznych od zepsucia. Podobnież zastosowanie mają *jodek* **R.** Hg_2J_2 i *jodnik* **R.** HgJ_2. *Rodanek rtęci* $Hg(CNS)_2$ wydaje przez spalenie masę wydętą, postaci robakowatej, i stanowi zabawkę zwaną *wężem Faraona*.—*Sole* **R.** są dwa szeregi, sole tlenku **R.** i tlennika **R.**; wiele z nich otrzymuje się przez rozpuszczenie **R.** w kwasach i stosownie do ilości metalu powstają jedne lub drugie; *azotan tlenku* **R.** używa się w kapelusznictwie do ułatwienia spilśnienia włosów. Co do *piorunianu* **R.** ob. Piorunujący kwas. Stopy metali z **R.** zowią się *amalgamatami* (ob.).—*Rtęć w medycynie* znajduje bardzo często zastosowanie. Główne jej działanie wyraża się upadkiem odżywiania: krew staje bardziej wodnistą, wydzieliny obfitsze, odżywianie pojedyńczych organów i całego organizmu się upośledza. Jednym z pierwszych objawów działania **R.** jest podrażnienie gruczołów ślinnych, obfity ślinotok i zapalenie błony śluzowej jamy ustnej; upośledzenie ogólnego odżywiania jest bardzo często pożądanem w medycynie, gdy choroba polega na nadmiernem odżywianiu, na powiększeniu twórczości komórek, jak choroby zapalne, nowotwory, często skrofuły, a przedewszystkiem syfilis. **R.** więc jest jednym z najpożyteczniejszych środków rozrabiających (ob. Alterantia). Używa się albo przez pośrednictwo żołądka (tlenki, chlorki—kalomel i sublimat, jodki i in.), albo wciera się je przez skórę, w t. z. frykcjach, do czego używa się maść szara, t. j. **R.** metaliczna z tłuszczem roztarta, lub w kąpielach; często używa się **R.** dla miejscowego tylko działania w postaci maści lub plastrów przy miejscowych zapaleniach, obrzmieniach gruczołów; kalomel stanowi jeden z najważniejszych środków przeczyszczających, a sublimat jeden z najmocniejszych środków żrących. U publiczności istnieje wielki wstręt do lekarstw rtęć zawierających; jest to przesąd nieuzasadniony, gdyż odpowiednio użyta **R.** żadnej szkody organizmowi nie przynosi, a najczęściej żadnym innym środkiem skutecznie zastąpić się nie da. Czystą **R.** metaliczną zadawano też czasem łyżkami dla mechanicznego działania przy zupełnem zatrzymaniu wypróżnień kiszkowych. Większe jej ilości sprowadzają zatrucie *(Hydrargyrosis)*, które wydarza się zwłaszcza u robotników pracujących w hutach rtęci i w fabrykach, gdzie się **R.** używa. O rtęci wspomina po raz pierwszy Teofrast, alchemicy wiązali z nią liczne swe spekulacje. Braun w Petersburgu odkrył 1759, że krzepnie w mieszaninach oziębiających. Obecnie najwięcej **R.** produkuje Kalifornja (1154 ton metrycznych w 1888), następne miejsce zajmuje Hiszpanja (1790 t. m.), dalej Peru, Austrja, Francja i Włochy.

Rtęć rogowa, kalomel występujący w naturze jako minerał, znajduje się razem z innemi rudami rtęci (ob.).

Ru, w chemji symbol atomu rutenu.

Ruarus Marcin, * 1587 w Holsztynie, rektor szkoły arjańskiej w Rakowie w epoce najświetniejszego rozwoju tamtejszej szkoły, następnie był pastorem w Straszynie, niedaleko Gdańska, gdzie † 1657. Wydał: „Notae in catechesin Ecclesiarum polonicarum“ (1605, przedruk 1680); „Epistolarum selectarum centuria“ (Amsterdam, 1677); „Epistolarum selectarum centuria altera et ultima“ (tamże, 1681); „Fausti Socini Senensis ad Andream Dudicium Epistolae ex italico in latinum conversae“ (Raków, 1638).

Rubach, herb: W polu błękitnem 3 zioła zielone, każde o 3 liściach, z krótkim korzonkiem. U szczytu—3 kłosy.

Rubach.

Rubato (wł.), tempo, w którem nie należy się zbyt ściśle trzymać taktu, lecz akcentować nastrój uczuciowy danego ustępu.

Rubbio, dawna miara rzymska powierzchni, =184,48 ara, czyli 3,29 morga warsz. **R.** była także miarą objętości = 294,46 litra, czyli 2,3 korca warsz. W Medjolanie była wagą = 10 kilogramom, w Turynie = 9,22 kg., w Genui =7,94 kg.

Rubczyński Marcin, Karmelita, głośny swego czasu kaznodzieja i teolog, sprawował rozmaite urzędy zakonne, był prowincjałem małopolskim, ostatecznie przeorem klasztoru we Lwowie, gdzie † 1793. Wydał znaczną liczbę dzieł treści religijnej w języku polskim.

Rübezahl, postać mityczna, duch gór olbrzymich na Śląsku, bohater wielu legend ludowych.

Rubel (ros. *Rubl*), jedność zasadnicza monet rosyjskich; dzieli się na 2 połtiny, 4 czetwertaki

czyli połtynniki, 10 griwenników, 100 kopiejek po 2 deneżki po 2 połuszki. Według prawa z 3 (15) stycznia 1897 r., jednostką monetarną jest **R.** złoty, zawierający 17,424 doli czyli 0,774233 grama czystego złota. Monety złote wartości 15 rb., 10 rb., $7\frac{1}{2}$ rb. i 5 rb. biją się ze złota 900-tysięcznego czyli próby rosyjskiej 86,4. Monety srebrne po 1 rb., 50 kop. i 25 kop. biją się ze srebra 900-tys.; 1 **R.** srebrny zawiera 405 doli=17,966 grama czystego srebra. 1 **R.**=$6^2/_3$ złp.=$1,66^2/_3$ franka, 2,16 marki niem.

Rubelit, ob. Turmalin.

Rubellan, ob. Mika.

Ruben, najstarszy syn Jakóba i Lii; w nienawiści braci swych przeciwko Józefowi okazał się łagodniejszego usposobienia, ale skalawszy łoże ojca z Bilhą, służącą Lii, utracił pierworodztwo. **R.** miał czterech synów, którzy dali początek oddzielnemu pokoleniu, liczącemu przy wyjściu z Egiptu 46,500, w końcu zaś wędrówki po puszczy tylko 43,700 wojowników. *Pokolenie* **R.** nie doszło nigdy do wielkiego znaczenia i po zajęciu Ziemi Obiecanej osiadło w krainie góry Gilead, na zachód od m. Martwego i Jordanu.

Ruben Chrystjan, malarz historyczny, * 1805 w Trewirze, † 1875; kształcił się w Düsseldorfie i Monachjum; z początku oddawał się malarstwu na szkle, w 1841 objął kierunek akademji pragskiej, w 1852 wiedeńskiej. Główne jego prace są: „Kolumb w chwili odkrycia Ameryki, obrazy na ścianach belwederu w Pradze, cykl obrazowy z historji czeskiej“ i in.

Rubens Piotr Paweł, słynny malarz niderlandzki, * 1577 w Siegen (w Nasauskiem), † 1640 w Antwerpji. Ojciec jego, rajca miejski w Antwerpji, uciekł z powodu wojny między Hiszpanją i Niderlandami do Niemiec i † 1587 w Kolonji. Po śmierci męża wdowa z dziećmi przeniosła się do Antwerpji, gdzie też młody **R.** ukończył szkoły; potem uczył się malarstwa pod kierunkiem Noorta i O. van Veen, a dla uzupełnienia studjów artystycznych udał się 1600 r. do Włoch, został malarzem nadwornym Winc. Gonzagi, ks. Mantui, i odbywał wycieczki do Rzymu. Z tej epoki pochodzą piękne jego obrazy: „Św. Helena u stóp krzyża“; środkowa płyta tryptyku (obecnie w Petersburgu) i „Marja unoszona przez aniołów“. W r. 1608 wrócił do Antwerpji, gdzie już stale osiadł, przyjął służbę jako malarz nadworny u arcyks. Alberta, generalnego gubernatora Niderlandów, i poślubił Izabelę Brant, córkę sekretarza miejskiego.

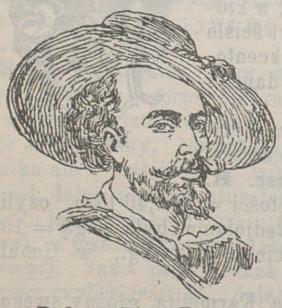

Rubens Piotr Paweł.

Obrazami swemi: „Podniesienie krzyża“ i „Zdjęcie z krzyża“ (jego arcydzieła, taką zyskał sławę, że był wezwany do Francji dla przyozdobienia galerji w pałacu luksemburskim. Jakoż 1621 udał się **R.** do Paryża, ale malowidła zamówione wykonał w Antwerpji i 1625 zawiózł je na miejsce przeznaczenia. W Paryżu zapoznał się z ks. Buckingham, ulubieńcem króla angielskiego, i za jego radą począł się starać o zawarcie pokoju między Anglją a Hiszpanją. Jakoż jeździł w tym celu do Hiszpanji i Anglji (gdzie jak najlepszego doznał przyjęcia), wzięte na się zadanie szczęśliwie przywiódł do skutku (1629) i otrzymał od króla hiszpańskiego tytuł sekretarza tajnej rady królewskiej. Po śmierci pierwszej swej żony zaślubił powtórnie 1630 r. 16-letnią dziewczynę Helenę Forman. Od 1622 posiadał wielką pracownię i ledwie mógł nastarczyć jednym zamówieniom. Sam malował jeno szkice, a całość wykonywali jego mnodzy pomocnicy i uczniowie. W 1635 usunął się od wszelkich posług publicznych. W gabinecie swym artystycznym miał **R.** cenne zbiory, których część sprzedał księciu Buckingham za 100,000 flor., część sprzedał do Hiszpanji, a reszta była sprzedana po jego śmierci także za 100,000 flor. Owdowiała żona jego zaślubiła barona Bergeyck, dyplomatę hiszpańsko-flandryjskiego. W 1840 obchodzono w Antwerpji na cześć **R.** uroczystość jubileuszową i wzniesiono mu pomnik śpiżowy wedle modelu Geefsa.—**R.,** człowiek niezwyczajny, jednoczył w sobie przymioty, jakie rzadko są udziałem jednostki. Światowiec i salonowiec wykwintny, dyplomata zręczny i roztropny, posiadał fantazję twórczą, wielką bystrość umysłu, dowcip, pamięć niesłychaną, a obok tego nadzwyczajny talent artystyczny. Nie hołdując bynajmniej spółczesnemu w sztuce manjeryzmowi niderlandzkiemu, obeznany bliżej z utworami mistrzów włoskich, stworzył **R.** styl własny, w którym w sposób dziwny, ale sobie właściwy i wysoce odpowiadający celowi łączył wzniosłość z pospolitością, naturalność z konwencjonalizmem, pozory z prawdą, pierwiastki włoskie z flamandzkimi. Jego zapał poetyczny porywa widza, jego pomysły są rzeczywiście wzniosłe a układ artystyczny przewyborny. Jego postaci mają nadmiar życia i siły. Zarzucają mu jednak, że, ulegając zbytnie pociągowi do dramatyzowania, w wyrażaniu gwałtowniejszych afektów często przesadza. Mężczyźni mają u niego zanadto kości i muszkułów, a kobiety zanadto ciała. Błąd ten jest błędem ogólnego smaku ówczesnego. Wielką mimo to wszakże ma **R.** zasługę, że daleko mniej odstępował od prawdy i naturalności, aniżeli inni współcześni mu artyści. Przepyszny jego koloryt mimo wielu wad i niedokładności jednoczy w sobie harmonję z siłą i czaruje istotnie. **R.** jest najpłodniejszy ze wszystkich malarzów, wykonał bowiem 2—3 tys. obrazów, rozrzuconych po wszystkich krajach i wszystkich niemal miastach beligij-

skich. Znaczną ich liczbę posiada Antwerpja; pinakoteka monachijska liczy ich 95 (między tymi arcydzieła: „Upadek potępionych“ i „Sąd ostateczny“), Ermitaż petersburski 54, galerja wiedeńska 43, paryska 41, madrycka 30, drezdeńska 27. **R.** pracował we wszystkich kierunkach malarstwa i na sztukę swą wywarł wpływ niezmierny. Stworzył własną szkołę (*brabancką*), która miała stałą siedzibę w Antwerpji i wielu wydała mistrzów. Z pomiędzy uczniów jego najsłynniejsi są: A. van Dyck, J. Jordaens, Teniers i T. van Thulden, a obok nich zasługują jeszcze na pamięć: C. de Crayer, A. van Diepenbeek, C. Schut, M. Pepyn, E. Quellinus, Wildens., Ł. van Uden, F. Snyders, J. Fyt, P. i S. de Vos i t. d. Najznakomitsi rytownicy, jak: słynny L. Vorsterman, bracia Bolswert, P. Pontius, P. de Iode i t. d. rozpowszechniali jego utwory. Sam **R.** wykonał 6 rycin. Był on także budowniczym i wydał dzieło p. t.: „Palazzi antichi di Genova“ (2 t., Antwerpja, 1622, ze 139 miedziorytami). Ważnych szczegółów do życia **R.** dostarczyli między innymi: Gachet „Lettres inédites de Rubens“ (Bruksela, 1840); Gachard „Particularités et documents inédits sur R.“ (Bruksela, 1842); W. Noël Sainsbury „Original unpublished papers illustrative of the live of R.“ (Londyn, 1859); por. też: A. van Hasselta „Histoire de R.“ (Bruksela, 1840); A. Michielsa „R. et l'école d'Anvers“ (Paryż, 1854). Spisy obrazów i rycin **R.** dali: F. Bosan „Catologue des estompes gravéer d'après R.“ (Paryż, 1767); J. Schmith w drugiej części dzieła swego: „Catologue raisonné of the works of the most eminent Dutch, Flemish and French painiers“ (Londyn, 1830); Michiels „Catologue des tableaux et dessins de R.“ (Paryż, 1854); Rooses „L'ocuvre de R.“ (Antwerpja, 1887, t. 4); Rosenberg „Die Rubensstechar“ (Wiedeń, 1888).

Rubesz Franciszek Jaromir, poeta ludowy i humorysta czeski, * 1814 w Czyżkowie, i stąd przybierający pseudonim *Czyżkowskiego*; † 1854 r. w Skutczu. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Niemieckim Brodzie, studjował filozofję na uniwersytecie praskim, następnie dwa lata był w seminarjum duchownem, z którego wystąpił i został nauczycielem prywatnym. Potem wstąpił znowu do uniwersytetu na wydział prawny i jednocześnie zaczął występować publicznie ze swemi utworami. W r. 1834 drukował w czasopiśmie *Kviety* pierwsze swe sonety p. t.: „Pout' Života“ (Droga życia). W 1835 zaczął pisać powszechnie ulubione pieśni p. t. „Deklamovanki a Pisnie“ (4 t., 2 wyd., 1841). W końcu 1841 wydał powieść humorystyczną: „Pan Ammanuensis na vienku“ i zaczął wydawać czasopismo humorystyczne p. t.: *Paleczek, milovnik žertu a pravdy*; jednocześnie zamieszczał wiele prac swoich w czasopismach czeskich. Przyciśniony niedostatkiem, przyjął urząd aktuarjusza i zaniechał literatury. W 1847 został syndykiem w Naczeradcu, następnie sędzią asystentem w Kutnohorze, a potem w Karlinie, w końcu był adjunktem w Skutczu. Pisma **R.** wyszły w Pradze 1862 r., jako część I zbioru p. t.: „Spisy vytecznych czeskych basniku novoviekych“ (tomów 4).

Rubia, *Rubiaceae*, ob. Marzanna, Marzannowate.

Rubicel, ob. Spinel.

Rubid (*Rubidium*, od *rubidus*, ciemno-czerwony), *Rb*, pierwiastek chemiczny, odkryty r. 1861 przez Bunsena i Kirchhoffa za pomocą analizy spektralnej razem z cezem (ob.). Jest to metal alkaliczny, którego sole towarzyszą wszędzie solom lityny, potażu i sody, lubo w małej ilości. Jest barwy biało-srebrzystej, miękki, c. wł. 1,5, ciężar atomowy 85,2, topi się w 35,5°, na powietrzu zapala się sam przez się, wodę rozkłada i jak potas zapala uchodzący przy tem wodór, przechowywany być więc musi pod naftą. — *Wodan tlenku rubidu* RbOH podobny jest do wodanu tlenku potasu, *chlorek rubidu* tworzy kryształy bezbarwne, łatwo rozpływające się; *węglan rubidu* Rb_2CO_3 rozpuszcza się łatwo w wodzie, trudno w alkoholu.

Rubidyna, barwnik czerwony, toż co rokcelina czyli cerazyna (ob.).

Rubiesz, herb: Na tarczy 3 belki jedna od drugiej mniejsza; najniższa najmniejsza, nad najwyższą strzała bez piór o podwójnych żeleźcach.

Rubiesz.

Rubikon (*Rubicon*, *Rubico*), teraz *Picatello*, mała rzeczka w Wyższych Włoszech, tworząca za dawnych czasów rzymskich granicę między Galją Cyzalpińską a Italją. **R.** został wsławionym śmiałym krokiem Cezara, który przeszedłszy go z bronią w ręku dał pierwsze hasło do wojny domowej. Stąd wyrażenie *przejść* **R.** weszło w przysłowie i znaczy krok stanowczy, po którym już nie ma odwrotu.

Rubin, nazwa kilku drogich kamieni czerwonych, zwłaszcza *korundu czerwonego* (**R.** *prawdziwy*) i jego odmiany karmazynowo-czerwonej (**R.** *wschodni*); te gatunki są najwięcej poszukiwane i pod względem ceny idą zaraz po djamencie (ob. Korund). *Ballas-rubin*, blado czerwony szpinel, i **R.** *szpinelowy*, stoją także w wysokiej wartości. Tak zwane **R.** *czeskie*, *saskie* i *śląskie* są granatami, **R.** *brazylijski* jest czerwonym topazem, **R.** *fjoletowy*, toż co ametyst.

Rubina, barwnik, ob. Rozanilina.

Rubini Jan Battista, głośny tenor włoski, * 1795 w Romano (w okolicy Bergamo), uczył się muzyki od ojca i pewnego księdza. W 12-tym roku życia wszedł jako chórzysta i skrzypek zarazem do teatru w Bergamo. W r. 1816 występami w Wenecji zwrócił na siebie uwagę i został przez impresario Barbaja zamówiony do Neapolu, zwiedził z nim całe Włochy, Paryż i Wiedeń. Rosnąca sława i uznanie sprawiły, iż od r. 1831 **R.** występował jedynie na wielkich scenach w Paryżu, Londynie i Peters-

burgu; w 1843 r. podróżował jakiś czas z Lisztem, wreszcie zebrawszy ogromny majątek, osiadł w swej posiadłości blizko rodzinnego gniazda (1844) i tam przebywał aż do śmierci (1854). **R.** jako tenor liryczny nie miał sobie równego w artystycznem wyrobieniu, giętkości i biegłości głosu; zbywało mu jedynie na sile i prawdzie dramatycznej.

Rubini Giulio, polityk włoski, * 1845, od 1886 deputowany, w 1900 objął tekę finansów w ministerjum Saracco'a, ale po pół roku ustąpił, gdyż projekt regulacji obiegu waluty odrzucono w komisji budżetowej.

Rubinkowski Jakób Kazimierz, sekretarz królewski, rajca, burgrabia królewski i pocztmistrz toruński, żyjący w końcu XVII wieku i w pierwszej połowie XVIII wieku, ogłosił drukiem: „Janina zwycięskich tryumfów“ (Poznań, 1739, 2 wyd., tamże, 1757), z dołączeniem na końcu „Kroniki polskiej i historji toruńskiej“ (3 wyd., Supraśl, 1754, 4 wyd., 1759, przedrukowane w Poznaniu 1842); „Promienie cnót królewskich po śmiertelnym zachodzie Najjaśniejszego słońca Augusta II“ (Poznań, 1742) i „Gemma Coronae Sarmatiae, Jacobus Ludovicius primogenitus Joannis III filius“ (Poznań, 1746); dzieła te niewielkiej wartości, są właściwie tylko panegirykami, chociaż zakrawają na historję. Przełożył też dzieło A. M. Fredry „De vanitate consiliorum“ p. t. „Próżność i prawda rady“ (Poznań, 1739).

Rubinowe szkło, szkło ołowiane, złotem lub miedzią na czerwono zabarwione. **R. s.** *złote* otrzymuje się z purpury złotej lub chlorku złota, które wraz z masą szkła rozgrzać potrzeba do białości. **R. s.** *miedziane* jest miedzią tak silnie zabarwione, że tylko w cienkich warstwach jest przezroczyste.

Rubinowy spinel, spinel pięknej barwy czerwonej.

Rubinstein Antoni, znakomity fortepjanista i kompozytor, * 1830 w Wechwotyńcach, wiosce na granicy mołdawsko-roskie, † 1894. Rodzice **R.** przeniosłszy się do Moskwy, zaczęli wcześnie kształcić syna na muzyka pod kierunkiem Al. Willoing. W ósmym roku życia wystąpił on publicznie, a w 10-tym wyjechał razem z nauczycielem do Paryża, gdzie zyskał uznanie Liszta. Odbywszy następnie podróż artystyczną po Europie, kształcił się w Berlinie u Delma w kompozycji, a następnie osiadł w Wiedniu, trudniąc się lekcjami. Przybywszy w r. 1848 do Petersburga, został mianowany nadwornym muzykiem w. ks. Heleny i mógł przez to oddawać się swobodnie kompozycji. W r. 1854 zwiedził Niemcy, Francję i Anglję, wykonywając wszędzie swe nowe utwory. Po zawiązaniu się w Petersburgu towarzystwa muzycznego, został mianowany jego muzycznym dyrekorem i otrzymał kierownictwo otwartego świeżo tamże konserwatorjum. Z licznych kompozycji **R.** pisanych w duchu nowej szkoły niemieckiej (Schuman-Wagner), wymienić tu należy z tekstem rosyjskim: „Dymitr Doński,“ „Łowiec Sybirski,“ „Demon“ (z poematu Lermontowa), z tekstem niemieckim: „Dzieci Hajdy“ (w 1860 w Wiedniu) i „Feramors“ (Kalla Rookh); „Neron“ i „Machabeusze“ (1873); oratorjum: „Raj utracony;“ utwory symfoniczne: „Ocean,“ „Iwan Groźny“ i inne; dalej liczne uwertury, kwartety, tria, sonety, fortepjanowe utwory i śpiewy. Pomimo wybornego opracowania, śmiałości pomysłów i siły, kompozycje **R.** nie pociągają słuchaczów dla braku natchnienia, jasności i prawdziwej oryginalności talentu. Jako wykonawca **R.** należał do rzędu najpierwszych dzisiejszych fortepjanistów co do olbrzymiego mechanizmu, siły i pojmowania ducha wykonywanych utworów.

Rubinstein Antoni.

Rubinstein Mikołaj.

Rubinstein Mikołaj, brat poprzedniego, * 1835 w Moskwie, † 1883; uczeń Willoinga i Kullaka, wykształcił się na znakomitego fortepjanistę. Przebywa obecnie w Moskwie jako kierownik muzyczny tamecznego rosyjskiego towarzystwa muzycznego i dyrektor konserwatorjum moskiewskiego. Ogłosił on pewną liczbę kompozycji fortepjanowych, mniejszej wartości.

Rubjacyna, ob. Purpuryna.

Rubner Maks, lekarz, * 1854 w Monachjum, studjował tam medycynę, 1885 został profesorem hygjeny w Marburgu, 1891 profesorem i dyrektorem instytutu hygjenicznego w Berlinie. Przeprowadził badania materjałów pokarmowych, odzieży, dezinfekcji, działalności chemicznej bakterji i in. Ogłosił: „Lehrbuch der Hygiene“ (5 wyd., 1894); jest to właściwie nowe opracowanie dawniejszego dzieła Nowaka.

Rubrum (łac. czerwone), krótki spis treści jako nadpis na aktach i na czele urzędowych rozporządzeń. Pisano je czerwonym atramentem — stąd nazwa **R.**

Rubryka, *lubryka, ziemia czerwona*, każda wogóle farba czerwona, z ziemi wydobywana, jak cynober; zwłaszcza odmiana żelaziaka czerwonego, rudy żelaznej czerwonej czyli krwawnicy, bogata w części gliniaste, zwana też *kredą czerwoną* (ob. Żelazne rudy), u starożytnych głównie *Rubrica africana*, używana do malowania, oraz do wypisywania czerwono tytułów i napisów w książkach; stąd *rubrum*, tytuł, a dalej **R.** toż co rozdział, ustęp, *rubrykowanie*, opatrywanie tytułami, dzielenie

kart na części.—*Rubrykatorowie* byli malarze, którzy w pierwszych czasach po wynalezieniu druku dzieła wydrukowane opatrywali malowanemi inicjałami.

Rubryki, zowią się w rytuałach i innych księgach prawidła, według których należy odprawiać Mszę św. i inne nabożeństwa.

Rubus, ob. Malina.

Ruccelai Bernado, * 1449, † 1514, uczony i polityk włoski, szwagier Lorenza Medici. Słynne były jego ogrody „Orti Oricellai," gdzie się schodzili uczeni Florentczycy. **R.** napisał „De urbe Roma."

Ruccelai Jan, poeta włoski, syn poprzedniego, * 1475 we Florencji, † 1526 jako gubernator zamku św. Anioła w Rzymie; w literaturze ojczystej zajął znakomite stanowisko poematem dydaktycznym „Le api" (Wenecja, 1539 i częściej, Parma, 1797, Medjolan, 1826). Napisał też tragedje: „Rosmunda" i „Oreste," które są naśladownictwem Eurypidesa. Zupełne wydanie dzieł jego wyszło w Padwie 1772 r.

Ruch, *bieg*, stan ciała, przy którym ono w różnych czasach zajmuje różne miejsce w przestrzeni. Ponieważ ciała ziemskie biorą wraz z ziemią udział w bardzo wielu **R.**, które nam w większej części są zgoła nieznane, to **R.** *bezwzględny* żadnego ciała podanym być nie może; uważamy też tylko **R.** *względny*, jak np. **R.** ciał względem ziemi uważanej w spoczynku. Przyczynę wywołującą **R.** zowiemy *siłą* (ob.). Jedna i taż sama siła nadaje ciałom różnych mas rozmaitą prędkość, prędkości mają się odwrotnie do mas poruszonych. *Ilością ruchu* czyli *momentem dynamicznym* nazywa się siła, jaką ciało w ruchu będące wywrzeć może na inne ciała; równa się ona iloczynowi z masy przez prędkość. Wskutek swego ruchu masa poruszona wykonać może pewną pracę, posiada zatem pewien zasób energji, który nazywamy *energją cynetyczną*, *energją ruchu* czyli też *siłą żywą* (ob. Energja, Siła). **R.** ciała odbywać się może po linji prostej lub krzywej, skąd rozróżniamy **R.** *prostolinijny* i *krzywolinijny*. Jeżeli wszystkie punkty ciała opisują drogi tożsame, **R.** jest *postępowy;* jeżeli drogi te są tylko między sobą podobne, **R.** jest *obrotowy*, *wirujący* czyli *rotacyjny;* jeżeli jeden i tem sam **R.** powtarza się wielokrotnie, tak, że ciało zawsze wraca do swego położenia pierwotnego, **R.** jest *wahadłowy*, *drjający* czyli *wibracyjny*. Względnie do czasu **R.** może być *jednostajny*, jeżeli ciało w czasach równych przebiega drogi równe, *zmienny* zaś, gdy taka równość miejsca nie ma; **R.** zmienny może być *jednostajnie zmienny*, gdy droga w każdej następnej jednostce zmienia się o jednakową długość, taki znów **R.** może być *jednostajnie przyśpieszony*, lub *jednostajnie opóźniony*. Z połączenia pojęcia drogi i czasu powstaje pojęcie *prędkości* (ob.); *przyśpieszenie* jest to powiększenie prędkości w każdej następnej jednostce czasu. **R.** jest jednostajny, gdy siła działa chwilowo, gdyż potem ciało porusza się już tylko skutkiem bezwładności; gdy siła działa ciągle w sposób stateczny, nadaje ciągle jednostajny przyrost prędkości i **R.** jest jednostajnie zmienny. W biegu jednostajnym, jeżeli prędkość jest c, to droga s przebieżona w czasie t wyrazi się przez $s = ct$. W **R.** jednostajnie przyśpieszonym, jeżeli prędkość początkowa jest c, a następnie rośnie tak, że przyśpieszenie w każdej jednostce czasu (sekundzie) wynosi g, to prędkość v po czasie t będzie $v = c + gt$, a droga s w tymże czasie przez ciało przebieżona będzie $s = ct + \frac{1}{2} gt^2$. Jeżeli prędkość początkowa była $= 0$, to wzory te stają się prostsze: $v = gt$, $s = \frac{1}{2} gt^2$. Dla biegu jednostajnie opóźnionego wzory te są: $v = c - gt$, $s = ct - \frac{1}{2} gt^2$. Są to wzory bardzo ważne, albowiem ciała spadające na ziemię biegną ruchem jednostajnie przyśpieszonym, ciała rzucone w górę **R.** jednostajnie opóźnionym (ob. Spadek ciał). W każdym ruchu, gdy droga jest jakąkolwiek funkcją czasu $s = f(t)$, pochodna tej funkcji wyraża prędkość w danej chwili $s = f'(t)$, przyśpieszenie zaś jest pochodną tej prędkości, czyli drugą pochodną drogi, $g = f''(t)$. W **R.** *wirowym* wszystkie punkty opisują okręgi kół, których środki leżą na osi obrotu; prędkości ich kątowe są tu zatem równe, ale prędkości istotne są tem większe, im punkt jest bardziej od osi obrotu oddalony. Przy tym **R.** wzbudza się *siła odśrodkowa* (ob. Odśrodkowa siła); gdy masa jest jednostajnie do koła osi ułożona, oś nie doznaje ucisku i zowie się osią wolną; do doświadczalnego okazania **R.** około takiej osi służy *giroskop* (ob.).— Ważny bardzo jest **R.**, przy którym ciała podlegają działaniu sił środkowych, t. j. przechodzących przez pewne stałe punkty; **R.** taki posiadają planety w drodze około słońca; prawa, jakim ruch ten ulega, noszą nazwę praw Keplera (ob. Astronomja). Przeszkody, jakie ciało w ruchu swym napotyka, nazywają się *oporami*, jak opór powietrza, a zwłaszcza tarcie (ob,).—Co do **R.** *drgającego*, ob. Drganie i Falowy ruch. — Nauka o prawach **R.**, bez względu na siły go wywołujące, zowie się *cynematyką* lub *foronomją*, *dynamika* zaś jest nauką o siłach, o ile te, nie będąc w równowadze, ruch wywołują.

Ruchadło, ob. Pług.

Ruchadło wieczyste, *Ruch wieczysty*, ob. Perpetuum mobile.

Ruchawka, tak nazywano w dawnej Polsce *pospolite ruszenie* i żołnierzy pospolitego ruszenia.

Ruchawka Metody, pseudonim Postumjusza Prószyńskiego.

Ruchomości są to majątki ruchome z natury, t. j. takie, które można przenosić z miejsca na miejsce, bądź w skutek siły obcej, jak rzeczy nieżywotne, bądź wskutek siły własnej, jak zwierzęta. Oprócz tego za **R.** uważają się niektóre rzeczy z rozporządzenia prawa, jak np.: zobowiązania, skargi, udziały lub akcje w spółkach handlowych i t. d. Por. art. 527 do 536 K. C. F.

Ruchonnet Ludwik, prezydent rzeczypospolitej Szwajcarskiej 1883, * 1834, gdzie ojciec jego,

obywatel szwajcarski, czasowo przebywał, wrócił z rodziną do Lozanny, oddał się prawu i został adwokatem w swoim kantonie. W 1863 wybrany do wielkiej rady kantonu Waadt, został uznany przywódcą stronnictwa radykalno-demokratycznego, w 1873 był prezydentem rady kantonalnej. Przyczynił się do reformy szkół założył znaczną liczbę instytucji pożytecznych. Od 1866 należał do rady narodowej szwajcarskiej i dwukrotnie 1869 i 1875 był jej prezydentem. W 1881 powołany został do rady związkowej, w której objął wydział handlu, a następnie sprawiedliwości i policji, w 1881 r. obrany został wice-prezydentem, a w grudniu 1882 r. prezydentem Związku Szwajcarskiego, był on stronnikiem systemu feracyjnego, t. j. przeciwnikiem rewizji konstytucji w duchu w centralistycznym.

Rückert Fryderyk, poeta i orjentalista niemiecki, 1788 roku w Schweinfurt. Ukończywszy uniwersytet w Jenie, był tamże chwilowo od 1811 roku docentem; po kilku latach otrzymał katedrę języków wschodnich w Erlangen, a 1841 w Berlinie, skąd, porzuciwszy zawód profesorski, przeniósł się do swej majętności Neuses pod Koburgiem i tu † 1866 r. **R.** liczy się do najznakomitszych liryków niemieckich. Z pomiędzy jego poezji „Gesammelte Gedichte“ (6 t., Erlang, 1834—38, wybór 22 wyd., Frankfurt, 1886), stoją na czele: „Der Liebesfrühling,“ „Die Griech. Tageszeiten,“ „Die sterbende Blume“ i wiele innych. Owocem jego studjów oryginalnych są między innemi wyborne przekłady makam Hariri'ego p. t. „Die Verwandlungen des Abu-Seid“ (2 t., Sztutgard, 1826, 3 wyd., 1844) i powieści indyjskiej „Nal und Damajanti“ (Frankfurt, 1828, 3 wyd., 1845), oraz poezje oryginalne osnute na tle stosunków wschodnich, jak np. „Morgenländische“ Sagen und Geschichten“ (2 t., Sztutgard, 1837); „Rustem und Sohrab eine Heldengeschichte“ (Erlangen, 1838, 2 wyd., Sztutgard, 1646); „Die Weisheit des Brahmanem“ (6 t., Lipsk, 1836—39, 12 wyd., 1886), pisał także i dramaty, jak: „Saul und Dawid“ (Erlang, 1845); „Herodes der Grosse“ (2 t., Sztutgard, 1844); „Kaiser Henrich IV“ (2 t., Frankfurt, 1845) i „Cristoforo Colombo“ (2 t., Frankfurt, 1845). Po śmierci już poety wydano: „Lieder und Sprüche“ (tamże, 1866) i „Aus dem Nachlasse Friedr. **R.**-'s“ (Lipsk, 1857). Zbiorowe wydanie jego „Poetischen Werke,“ obejmuje 12 t. (Frankfurt, 1867—69 i 1881). Por. Fortlage „**R.** und seine Werke“ (1867); Beyer „Friedrich **R.**, Ein biografisches Denkmal“ (tamże, 1868).

Rückert Fryderyk.

Rückert Henry, syn poprzedz., historyk, * 1823 w Koburgu, † 1875, od r. 1852 profesor we Wrocławiu. Zasłużył się jako badacz starożytności niemieckich i historyk. Oprócz licznych wydań starożytnych autorów niemieckich, celniejsze jego prace są: „Annalen der deutschen Geschichte“ (3 t., Lipsk, 1850, 2 wyd., 1861), dopełnione 1873 „Kulturgeschichte des deutschen Volkes in der Zeit des Uebergangs aus dem Heidentum in das Christentum“ (1853—54, t. 2).

Rückert Leopold Emanuel), teolog protestancki, * 1797 w Grosshennersdorf pod Herrnhut, po ukończeniu gimnazjum w Zittau, stujował 1814 1814—17 filologję i teologję w Lipsku, poczem został 1825 r. subrektorem, a 1840 konrektorem w Zittau, a 1844 profesorem teologji w Jenie, gdzie † 1871. Jako teolog odznacza się **R.** głęboką nauką i celuje zwłaszcza w egzegezie N. Testamentu. Do ważniejszych prac jego należą: „Platônos eklogai“ (Lipsk, 1827); „Platonis convivium“ (tamże, 1828); „Der akadem. Lehrer“ (tamże, 1824); „Christliche Philosophie“ (2 t., tamże, 1825); „Commentar über Römerbrief“ (2 wyd., tamże, 1839); „Ueber den Galaterbrief“ (tamże, 1833); „Ueber den Epheserbrief“ (tamże, 1834); „Ueber die Korintbriefe“ (tamże, 1851); „Büchlein von der Kirche“ (Jena, 1857); „Das Abendmahl, sein Wesen und seine Geschichte in der alten Kirche“ (Lipsk, 1856); „Der Rationalismus“ (tamże, 1858).

Ruczka Ludwik, ksiądz, * 1814 w Szlachtowie, † 1896, poseł na sejm (1861), do rady państwa (1873—1896), bardzo wpływowy i czynny.

Ruda, wszelki minerał, który zawiera w swym składzie pewien metal użyteczny i służyć może do otrzymywania tego metalu, jak **R.** żelazna, **R.** cynkowa. Metale występują w **R.** w różny sposób, bądź w stanie rodzimym, bądź jako tlenki, siarki lub arsenki, bądź też jak węglany i inne sole.

Ruda, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Wołkowyskim, dobrach Giże, położone, zajmuje 29 morg.; przez nie przepływa rzeczka Rowsia.

Ruda, wieś w gub. Kaliskiej, pow. Wieluńskim, o 3 wiorsty od miasta Wielunia odległa, niegdyś stolica ziemi Rudzkiej. Tutejszy kościół parafjalny, wielokrotnie przerabiany, jest jednym z najpierwszych w Polsce; według miejscowych podań miał w nim już św. Wojciech mszę św. odprawiać.

Ruda Parobcza starostwo, ob. Jałtuszkowskie starostwo.

Ruda Zajączkowska starostwo niegrodowe, mieściło się w województwie Sandomierskiem, pow. Chęcińskim. Podług spisów podskarbińskich, z r. 1716 obejmowało w sobie dobra Zajączków i Wesołą Górę z przyległościami, które w r. 1771 posiadał Mikołaj Małachowski, starosta opoczyński, opłacając z nich kwarty złp. 806 gr. 10, a hyberny złp. 746 gr. 20. Na sejmie z r. 1773—1775 Stany rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Sucheckiemu, stalni-

kowi sieradzkiemu, łącznie z starostwami: Kahorlickiem, Szadkowskiem i Piekarami.

Rudawizna, warstwy ziemi rudą żelaną przejęte.

Rudawka *(Pteropus)*, rodzaj ssących skrzydlatych z rodziny roślinożernych. Niedoperze te mają głowę stożkowatą do psiej podobną, uszy bez wstawki, ogon krótki lub żaden, błonę międzyudową bardzo krótką. Są to największe zwierzęta z rodziny nietoperzy, towarzyskie i łagodne. Żyją w gorącej strefie starego lądu: karmią się owocami, po części też owadami, ptakami i rybami; znanych jest przeszło 30 gatunków. Mięso ich w wielu okolicach jest jadalne. *Pies latający, lis latający, kolong (P. edulis)*, 40 cm. długi, 1,5 m. szeroki, żyje w Indjach Wsch., trzyma się dobrze w niewoli. Prawiono o nim liczne bajki i uważano za wampira wysysającego krew.

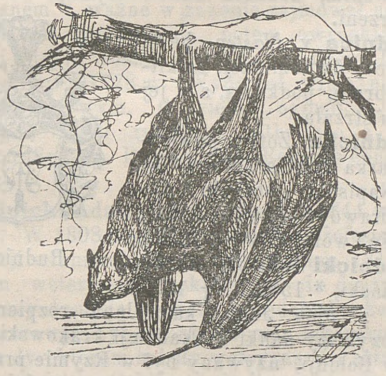

Rudawka.

Rudawski Jan Wawrzyniec, historyk i prawnik, * 1617 w Warszawie, † 1690. Uczeń Jezuitów, wstąpił do stanu duchownego i w r. 1648 otrzymał kanonję w Warszawie. Później atoli wyniósł się z kraju do Austrji, gdzie 1658 został kanonikiem ołomunieckim, dziekanem międzyrzeckim i radcą cesarza Leopolda I, wyrzekłszy się swej narodowości. Z dzieł jego najważniejsze jest: „Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX“ (Warszawa, Lipsk, 1755). Historję tę przełożył na język polski Włodzimierz Spasowicz (Petersburg, 1855). Z innych prac jego wymieniamy jeszcze: „Repertorium juris civilis et pontifici ad usum et praxim forensem quotidianam accommodatum“ (Wiedeń, 1660).

Rudbeck Olav, polihistor, * 1630 w Westeräs, † 1702, profesor anatomji i kurator uniwersytetu w Upsali. Zasłynął najwięcej dziełem napisanem w języku łacińskim i szwedzkim p. t.: „Atland eller Manheim, Atlantica sive Manheim vera Japheti posterorum sedes et patria“ (3 t., Upsal, 1673—98), w którem usiłuje dowieść, że Platona Atlantis jest Szwecją i że tu właśnie wzięła początek mitologja i kultura najdawniejszych narodów. **R.** studjował także medycynę, muzykę, mechanikę i malarstwo. W 21 r. życia odkrył naczynia limfatyczne i położył wielkie zasługi w sprawie przyozdobienia Upsali.

Rudbeck Olav, syn poprz., * 1660, † 1740, nastąpił jako profesor po swym ojcu, otrzymał 1719 godność szlachecką, został 1739 archiatrem. Oprócz kilku dzieł w przedmiocie historji naturalnej wydał: „Lapponia illustrata“ w którem zupełnie podziela marzenia ojca swego.

Rude Franciszek, znakomity rzeźbiarz francuski, * 1784 w Dijon, † 1855 w Paryżu, kształcił się w Paryryżu. Najlepszem jego dziełem jest „Marsyljanka“ na bramie tryumfalnej w Paryżu, oraz wiele posągów.

Rudecki herb: W polu błękitnem dwie strzały srebrne jedna nad drugą, pod niemi księżyc złoty, na dół rogami obrócony, a między temi rogami gwiazda.

Rudecki.

Rudel, ob. Ster.

Rudelbach Andrzej Gottlob, teolog protenstancki, * 1792 w Kopenhadze, od 1829—45 superintendent, radca konsystorjalny i pierwszy pastor w Glauchau w Saksonji, bardzo gorliwie występował w sprawie utrzymania historyczno-prawnych zasad kościoła; 1845 powrócił do Danji i od 1848 był proboszczem w Slagelse, gdzie † 1862 r. Próch licznych kazań i pism polemicznych, wydawał od 1840 r. wspólnie z Guerickem czasopis: „Zeitschrift für die gesammte lutheranische Theologie und Kirche.“ Z dzieł **R.** ważniejsze: „Die augsburgische Confession“ (1830); „Das Wesen des Rationalismus“ (1830); „Die Finnisch-Lapische Mission“ (1833); „Hieronymus Savonarola und seine Zeit“ (1835); „Reformation, Lutherthum und Union“ (1839); „Christelig Biographie“ (1846); „Om Begrebet Folkekirke“ (1854), „Om Psalme-Litteraturen og Psalmebogs-Sagen“ (1854) i in.

Rüdesheim, miasto okręgowe w pruskiej regencji Wiesbaden, nad Renem, liczy 4,700 miesz.; głośne jest szczególniej ze swego korzennego, ognistego wina, zwanego Rüdesheimer.

Rüdiger Teodor, hr., generał rosyjski * 1783 w Kurlandji, † 1856 w Karlsbadzie; wstąpił do służby wojskowej i 1812 dowodził pułkiem huzarów grodzieńskich; ciężko raniony pod Połockiem, został generał-majorem, poczem odbywał kampanje 1813—14 w Niemczech i Francji. W wojnie tureckiej 1828 r. zdobył twierdzę Kiustendży, stoczył krwawą bitwę pod Jenibazar i zajął Kozłudż. W r. 1829, jako dowódca 2º korpusu piechoty, zajął Burgas i Jambol. Podczas wojny polskiej 1831 poraził 19 czerwca pod Łysobokami gener. Turna i Jankowskiego, 17 sierpnia przeszedł Wisłę pod Józefowem, stoczył walkę z korpusem Różyckiego i Kamińskiego i 27 września wszedł do Krakowa,

Za zasługi mianowany został generałem jazdy i dowódcą 3-go korpusu armji. 1846 obsadził Kraków i pozostał w nim do czasu przyłączenia byłej rzeczypospolitej Krakowskiej do Austrji; 1847 r. otrzymał tytuł hrabiego. W r. 1849 brał udział w wojnie węgierskiej, odznaczył się pod Wacowem i Debreczynem i, prześladując Görgeja podczas rejterady z pod Aradu, zmusił go do złożenia broni 13 sierpnia 1849 r. pod Villagos. Podczas wojny krymskiej zastępował namiestnika w Królestwie Polskiem, w końcu został dowódcą korpusu gwardji i grenadjerów.

Rudimenta (łac. początki, pierwszy zawiązek), w zoologji i botanice—organ nie dochodzący pełnego razwoju; *organ rudimentarny*, szczątkowy, ob Darwinizm.

Rüdinger Mikołaj, anatom, * 1832 w Büdesheim w Hesji Reńskiej, † 1896 r., kształcił się w Heidelbergu i Giessen, został 1870 profesorem w Monachjum. Wprowadził nową metodę konserwacji preparatów anatomicznych i ogłosił: „Atlas des peripherischen Nervensystems“ (1861—65, 2 wyd., 1872); „Atlas des menschlichen Gehörorgans“ (1866—75); „Anatomie des peripherischen Nervensystems“ (2 t., 1870); „Kursus der topographischen Anatomie“ (1891, 3 wyd., 1894) i in.

Rudini Antoni Starrabba, margr, polityk włoski, * 1839 r. w Palermie, wcześnie rozpoczął działalność polityczną, 1866 był mianowany syndykiem w mieście rodzinnem, następnie prefektem w Palermie, 1860 w Neapolu. W r. 1869, mając lat 30, został ministrem spraw wewnętrznych w gabinecie Menabrei, ale nie uzyskawszy powodzenia w izbie, po kilku tygodniach podał się do dymisji. Jako poseł zasiadał w parlamencie na prawicy. Przyczyniwszy się w 1891 do upadku Crispiego, został w lutym t. r. prezesem gabinetu, przyczem objął zarazem tekę ministra spraw zagranicznych, ale z powodu odrzucenia przez izbę jego wniosku w sprawie budżetowej, ustąpił w maju 1892. W r. 1896 powrócił do władzy po ustąpieniu Crispiego, wraz z Ricottiem. Przekształcał 3 razy swoje ministerjum, ale w r. 1898 musiał ustąpić ostatecznie, gdyż nie dotrzymał tego, czego po nim oczekiwano.

Rudini Antoni.

Rudistae, *Hipuryty*, ob. Hipurytowy wapień.

Rudłonogie *(Steganopodes)*, rodzina ptaków pływających, wyróżniająca się tem, że błona łączy wszystkie cztery palce ich nóg. Należy tu pelikan, kormoran, fregata.

Rudnay, *de Rudna a Divék Ujfalu* Aleksander, prymas węgierski, * 1760 w Sw. Krzyżu (w kom. nitrzańskim), † 1831 w Ostrzygomiu. Po odbyciu nauk filozoficznych i teologicznych w Presburgu, Ternawie i Budzie, 1783 wyświęcony był na kapłana, poczem sprawując kolejno rozmaite godności, został 1816 radcą tajnym i biskupem siedmiogrodzkim, a w końcu 1819 r. księciem prymasem Węgier. 1828 mianowany był przez papieża kardynałem. **R.** położył wielkie zasługi jako gorliwy opiekun języka słowackiego, oraz staraniem o podniesienie szkół w Siedmiogrodzie i w Węgrzech.

Rudnia, u górników zakład, gdzie topi się ruda; stąd *rudnik*—robotnik w takim zakładzie.

Rudniarskie, jezioro w gub. Płockiej, pow. Lipnowskim, dobrach Kikoł; zajmuje 50 morg. przestrzeni.

Rudnica v. *Następ*, herb: Na tarczy dwudzielnej, błękitno-srebrnej, podkowa, a w jej środku strzała.

Rudnica.

Rudnicka Zofja, powieściopisarka zamieszkała w Galicji. Napisała: „Obrazki z życia i prawdy“ (Lwów, 1882); „Miłość i wola“ (Lwów, 1883).

Rudnicki Szymon, biskup warmiński, * 1552 r., † 1621 roku, z ojca Jana, kasztelana rozpierskiego. Ukończywszy nauki w akademji krakowskiej, potem w Bolonji, używany był w Rzymie przez Hozjusza do rozmaitych ważnych czynności. Wróciwszy do kraju, przebywał 18 lat na dworze Stefana Batorego i Zygmunta III, używany do licznych posług w kraju i za granicą. W nagrodę ich został naprzód regentem koronnym, sekretarzem wielkim koronnym, kanonikiem krakowskim, warmińskim, proboszczem poznańskim, scholastykiem łęczyckiem, a w końcu biskupem warmińskim. Gorliwy pasterz, hojny dla kościołów, utrzymywał 30 młodzieńców na naukach w Brunsberdze i Wordmicie, zajmując się chętnie obok prac duchownych i sprawami krajowemi. Ogłosił drukiem: „Constitutiones synodales Dioecesis Varmiensis“ (Brumberg, 1612).

Rudnicki Dominik, mówca i poeta, * 1676 r w Wilnie, † 1739 w Warszawie, gdzie odbywał nauki i wstąpił do zgromadzenia Jezuitów. Był kaznodzieją w Słucku i Warszawie, prokuratorem prowincji, rektorem pułtuskim i łomżyńskim. Z dzieł jego wymieniamy: „Orationes in laudem principum virorum“ (Warszawa, 1723); „Relacje o cudownym Ukrzyżowanego obrazie w Warszawie“ (Warszawa, 1724, wyd. 2, 1729) i „Głos wolny w wiązanej mowie“ (Warszawa, 1741, 2 wyd., Poznań, 1743).

Rudnicki Lubieniecki Teodozy, arcybiskup kijowski, egzarcha całej Rusi, biskup łucki w XVIII w. Był naprzód archidjakonem łuckim, dalej rektorem kolegjum Bazyljanów w Hoszczy na Wołyniu, następnie koadjutorem biskupa łuckiego Wyhowskiego. Po śmierci metropolity kijowskiego Atanazego Szeptyckiego 1745, Czartoryscy przedstawicieli królowi na jego miejsce **R.**, a przedewszystkiem wyrobili mu przywilej na opactwo ży-

doczyńskie, aż wreszcie 1747 mianowany został metropolitą arcybiskupem kijowskim i archimandrytą pieczerskim. Że atoli **R.** był księdzem świeckim, nie zaś Bazyljanem, przeto ci ostatni wystąpili przeciwko temu pogwałceniu prawnych przywilejów i przedstawili stolicy apostolskiej innego kandydata Hrelmickiego. Po długich sporach Bazyljanie odnieśli zwycięstwo i upokorzony **R.** † 1751.

Rudnicki Sylwester, bratanek poprz., skończywszy nauki u Bazyljanów we Włodzimierzu, został Bazyljanem i ważne w zakonie zajmował urzędy; był opatem kaniowskim, potem owruckim, po śmierci stryja został 1751 r. biskupem łuckim i ostroskim; † 1778 r. Wydawał wiele pisemek w języku ludowym. Oddzielnie ogłosił: „Jura et privilegia, genti ruthenae catholicae a Maximis Pontificibus, Poloniaeque Regibus concessa“ (Lwów).

Rudnicki Adam Antoni, lekarz, † 1844 w Warszawie. W 1808 został asystentem profesora weterynarji w uniwersytecie krakowskim, 1811 profesorem weterynarji, okulistyki, i dentystyki. Wziąwszy dymisję w 1812, urzędował jako fizyk m. Warszawy, był członkiem rady lekarskiej, następnie dyrektorem szkoły weterynarji i sztabs-lekarzem wojska polskiego. Oprócz wielu drobniejszych pism wydał: „O powietrzu bydlęcem i sposobach postępowania“ (Warsz., 1813); „Sposoby zabezpieczenia się od gorączki zgniłej“ (1814); „O fuszerstwie lekarskiem“ (1816); „Dostrzeżenia nad wodostrętem czyli wścieklizną“ (tłóm. z fran. 1822) i „O cholerze“ (1831) i in.

Rudnickie starostwo niegrodowe leżało w województwie i pow. Trockim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569 było wówczas uposażeniem stołu królewskiego; następnie przemienione na starostwo, obejmowało słynną wieś Rudniki (ob.) o 4 mile od Wilna, wieś Tararyszki i leśnictwo Międzyrzeckie, które w r. 1766 posiadali Michał i Kazimiera Brzostowscy, p. w. lit., łącznie ze starostwem orańskiem i daugowskiem (ob.), opłacając ze starostwa rudnickiego kwarty złp. 967 gr. 8, a hyberny złp. 1,260. Obszary tego starostwa, obejmujące gęste lasy, były ulubionem miejscem łowów dla królów polskich, zacząwszy od Aleksandra Jagiellończyka a szczególnie dla obu Zygmuntów Jagiellonów i Władysława IV. W końcu było w posiadaniu Heleny Dąbrowskiej, podwojewodziny smoleńskiej, która zniszczony przez Szwedów w r. 1655 kościół w Rudnikach starannie odbudowała.

Rudniki, miasteczko w Galicji, obwodzie Rzeszowskim, nad Sanem, pamiętne zwycięztwem Stefana Czarnieckiego nad Szwedami w r. 1656; przyczem o mało Karol X nie dostał się do niewoli.

Rudniki, wieś w Galicji, obwodzie Przemyskim, o $^1/_4$ mili od Mościsk odległa, ma wspaniały pałac i piękny ogród.

Rudniki, wieś o mil 4 od Wilna, nad rzeką Mereczem, wśród lasów położona. Tu Kazimierz Jagiellończyk, a później Zygmunt I z Boną i Zygmunt August często przemieszkiwali, zabawiając się polowaniem w okolicznych puszczach.

Rudobrody, *Barbarossa*, ob. Fryderyk I Rudobrody.

Rudolf I.

Rudolf I, cesarz niemiecki, 1273—91, najstarszy syn Albrechta IV, hrabiego Habsburskiego i landgrafa alzackiego, * 1218. Młodzieńcem już czynny brał udział w bojach, a walecznością swą i sprawiedliwością taką zyskał sławę, że szwajcarskie kantony Uri, Schwytz i Unterwalden obrały go swym obrońcą, a książęta niemieccy ofiarowali mu 30 wrz. 1273 r. koronę cesarską, którą włożył na swe skronie 28 paźdz. t. r. Umocniwszy się wewnątrz przez ustępstwa poczynione Kościołowi i niektórym książętom, zmusił do uległości Henryka, ks. bawarskiego i Otokara, króla czeskiego, który musiał mu nawet oddać Austrję, Stryję, Karyntję i Krainę (1276). Gdy jednak Otokar 1278 złamał pokój i zginął w bitwie na Marchfeld, wówczas Rudolf za przyzwoleniem elektorów nadał Austrję, Stryję i Krainę swemu synowi Albrechtowi, Karyntję zaś Meinhardowi, hrabiemu Tyrolu. Następnie poświęcił się gorliwie ustaleniu pokoju wewnętrznego, przestrzegając jak najściślej zachowania obowiązujących praw państwa. **R.** † 1291 w Germersheim; pochowany w Spirze. Niezmordowanej działalności, obyczajow prostych, łaskawy dla każdego, wspaniałomyślny i sprawiedliwy, wzór waleczności rycerskiej, położył **R.** wielkie dla Niemiec zasługi przez przywrócenie ogólnego pokoju i zapewnienie prawu poszanowania; ugruntował tym sposobem nowe życie polityczne i umysłowe. **R.** jest także założycielem państwa Austrjackiego. Następcą jego był Adolf Nasauski.—Por. Lichnowskiego „Geschichte Kaiser Rudolf's I und seiner Ahnen“ (Wiedeń, 1836); Schönhuth „Geschichte Rudolf's von Habsburg“ (2 t., Lipsk, 1843—41); Kopp „König **R.** und seine Zeit“ (1845 r.); Hirn „**R.** von Habsburg“ (Lipsk, 1874).

Rudolf II, cesarz niemiecki, 1576—1612, syn cesarza Maksymiljana II (ob.), * 1552. Wychowany przez Jezuitów na dworze hiszpańskim, otrzymał 1572 koronę węgierską, 1575 koronę czeską z tytułem króla rzymskiego, a 12 paźdz. 1576 wstąpił na tron cesarski i obrał sobie za główną siedzibę Pragę. Tu zajmował się głównie naukami, a mianowicie alchemją i astrologją, nie troszcząc się bynajmniej o sprawy państwa. Jezuici zyskali wpływ ogromny i gwałtownie szerzyli nietolerancję w ziemiach austrjackich;

w Niemczech także popierał **R.** katolików na niekorzyść protestantów. Z tego powodu ci ostatni pod wodzą Fryderyka IV, elektora Palatynatu, zawiązali *unję* protestancką 4 maja 1608, przeciw której powstała 10 lipca 1609 *liga* katolicka pod kierunkiem Maksymiljana, ks. bawarskiego. Rozpoczęły się już nawet kroki nieprzyjacielskie, a dalszemu rozwojowi wojny położył tylko koniec zgon Henryka IV, elektora Palatynatu. W Węgrzech także wybuchło groźne powstanie pod przywództwem Stefana Bocskay (ob.), a ogólny nieład wzrastał tak dalece, że właśni bracia cesarscy obrali głową swego domu arcyksięcia Macieja (1606), który zmusił Rudolfa do ustąpienia sobie naprzód (1609) Morawji, Austrji i Węgier, a potem (1611) Czech, Śląska i Łużyc. W Czechach przedtem jeszcze protestanci wymogli na nim tak zwany list cesarski z d. 11 lipca 1608, zabezpieczający wolność religijną. Pozbawiony wszystkich posiadłości, pobierał **R.** 300,000 flor. rocznej pensji i umarł ze zmartwienia w stanie bezżennym 1612 r. Następcą **R.** był brat jego Maciej (ob.). **R.** był rzeczywiście przyjacielem nauk, a tacy uczeni, jak Tycho de Brahe i Kepler zdobili dwór jego.—Por. Kurza „Geschichte Österreichs unter Kaiser Rudolf“ (Linz, 1821); Gindely'ego „Rudolf II und seine Zeit“ (2 t., Praga, 1862—1865); Bezold „Kaiser **R.** II und die heilige Liga“ (Monachjum, 1885).

Rudolf z Rüdesheimu, biskup wrocławski; jako biskup Lewantu, był 1464 legatem papieża Pawła II u dworu cesarskiego, następnie w Czechach; 1465 wysłany był jako legat do Polski, dla ukończenia sprawy z Krzyżakami i na tem stanowisku okazał się zręcznym i przebiegłym dyplomatą. Za jego wpływem i staraniem zawarty został sławny traktat w Toruniu 19 października 1466, mocą którego Pomorze powróciło do Polski. Po ukończeniu swej misji osiadł we Wrocławiu i następnie otrzymał tameczne biskupstwo; † tamże 1483 r. Wydał w Norymberdze 1475 dzieło łacińskie treści teologicznej, w którem znajduje się tekst polski Modlitwy Pańskiej, Pozdrowienia Anielskiego i Składu Apostolskiego, jeden z najdawniejszych druków polskich.

Rudolf ze Szwabji, przeciwnik cesarza Henryka IV, syn hrabiego Kuno Rheinfelden, uwiódł i zaślubił Matyldę († 1060), siostrę cesarza Henryka IV i otrzymał tytułem lennym księstwo Szwabji. Długo był wiernym Henrykowi, lecz w r. 1076 przystąpił do przeciwnego cesarzowi zebrania książąt w Tribur i 15 marca 1077 obrany został królem i ukoronowany 20 marca w Moguncji. Skazany przez Henryka na banicję, wystąpił zbrojnie przeciwko niemu odniósł wprawdzie zwycięstwa pod Mellrichstadt (7 sierpnia 1078). Fladenheim (27 stycznia 1080) i nad Elstrą niedaleko Merseburga (15 października 1080), ale w tej ostatniej bitwie, mając prawą rękę odciętą, został tak ciężko raniony, że nazajutrz † w Merseburgu, gdzie też jest pochowany.

Arcyks. Rudolf.

Rudolf Franciszek Karol Józef, arcyksiążę i następca tronu austrjackiego, * 1858, jedyny syn cesarza Franciszka Józefa, otrzymał staranne wychowanie, władał wszystkiemi prawie językami narodowości austrjackich i gorliwie zajmował się zwłaszcza wojskowością i historją naturalną. Namiętny myśliwy, był też dobrym obserwatorem i umiał dobrze kreślić obrazy świata zwierzęcego. W stowarzyszeniach oficerskich miewał odczyty o wojskowości. W 1880 r. został generał-majorem i komendantem 9-tej dywizji piechoty w Pradze. W 1881 ożenił się z arcyksiężniczką Stefanją (* 1864), córką króla belgijskiego Leopolda II. W końcu 1882 został feldmarszałkiem-porucznikiem i vice-admirałem *extra statum*, a następnie komendantem 25 dywizji w Wiedniu. W 1883 urodziła mu się córka, Elżbieta. Napisał: „Fünfzehn Tage auf der Donau“ (2 wyd., Wiedeń, 1885); „Eine Orientreise“ (1884) i brał udział w wydaniu wielkiego dzieła: „Die Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild“ (1886), za co od uniwersytetu wiedeńskiego otrzymał honorowy tytuł doktora filozofji. Odebrał sobie życie wystrzałem z rewolweru 30 stycznia 1889 r. w pałacyku myśliwskim w Mejerlingu pod Baden.

Rudolfa jezioro *(Basso Narok)*, jezioro w angielskiej Afryce wschodniej, między 2°16′ a 4°48′ szer. północnej i pod 36° dług. wschodniej od Gr. położone; jezioro to, mające około 9,000 klm. kw. powierzchni, zostało odkryte w 1888 przez Telekiego i Höhnela.

Rudolfińskie tablice, ob. Kepler.

Rudolfstadt albo *Bergstadt*, po czesku *Velké Hory*, miasteczko górnicze pod Budiejowicami w Czechach, miało starożytny zamek, zamieniony obecnie na składy fabryczne. Dawna kopalnia srebra, przez długie lata zaniedbana, wznowiona 1818 roku i dotychczas starannie prowadzona.

Rudolphi Karol Asmund, naturalista i fizjolog, * 1771 w Sztokholmie, † 1832; studjował medycynę w Jenie i Berlinie, w 1792 r. został profesorem w Greifswaldzie, 1808 profesorem anatomji w Berlinie. Zasłużył się zwłaszcza badaniami nad wnętrzakami, o których ogłosił: „Entozoorum historia naturalis“ (3 t., Amsterdam, 1808—10). Napisał nadto „Grundriss der Physiologie“ (1821—1828) i inne.

Rudolstadt, m. st. księstwa Schwarzburg-Rudolstadt na lewym brzegu rz. Saali, w pięknej okolicy Turyngji położone, ma 12,000 miesz. i fa-

bryki porcelany. W 800 r. było pod panowaniem królów frankońskich, później jednak przeszło w posiadanie cesarzów niemieckich, od których dostało się hrabiom Orlamünde, którzy od 1217 roku zwani byli panami na Rudolstadzie. Od XIV wieku należy do księstwa Schwarzburg (ob.).

Rudomina, wieś o 1½ mili od Wilna położona, pamiętna świetną walką stoczoną 1377 za Olgierda, w której 700 jazdy litewskiej rozbiło Krzyżaków, skutkiem czego ci ostatni skwapliwie przystąpili do układów z Kiejstutem, oraz spotkaniem Witolda z Krzyżakami 1394 r., w którem Witold straciwszy cztery znaki wojskowe, zmuszony był ustąpić z pola bitwy a Jan ks. Holszański dostał się do niewoli niemieckiej.

Rudomina Jan, dzielny wojownik, kasztelan nowogrodzki, * 1588, † 1646; w stopniu rotmistrza husarskiego, walcząc pod Chocimem, odpędził 60,000 Turków od obozu polskiego, utraciwszy w tej sprawie własnego brata. Z równą odwagą walczył jeszcze i w wojnie inflanckiej. Opisał wierszem wojnę chocimską p. t.: „Djarjusz prawdziwy ekspedycjej korony polskiej i wielkiego księstwa litewskiego przeciw Osmanowi cesarzowi tureckiemu w 1621“ (b. m. dr. 1640); dzieło to wydał pod ps. Fryderyka Warzachtiga.

Rudomina Andrzej, syn Andrzeja, starosty duagieliskiego, * 1594; po ukończeniu szkół i akademji wileńskiej i wyższych nauk w Niemczech, bawił na dworze biskupa wileńskiego Wołłowicza; zabierając się do stanu małżeńskiego, w sam dzień ślubu zmienił zamiar i 1618 wstąpił w Wilnie do Jezuitów, wnosząc do ich zgromadzenia znaczne dobra i bogate zapisy. Po wysłuchaniu nauk teologicznych, był wysłany do Rzymu dla dokończenia wyższego kursu. Stąd razem z innymi towarzyszami, powodowany gorliwością nawracania niewiernych, wypłynął do Goa. W czasie podróży poświęcając się nad siły posłudze chorych, a po przybyciu na miejsce przeznaczenia posłudze w szpitalu, tak dalece nadwątlił zdrowie, że przełożeni, chcąc go uratować, wysłali go do Makao, a stamtąd do Chin. **R.,** nie przestając i tutaj pomimo słabego niezmiernie zdrowia prac misjonarskich, wycieńczony ostatecznie na siłach, † w prowincji Fokien 1732 r. Będąc jeszcze świeckim, przetłómaczył z łacińskiego dzieło Jana Chokiera „De mutatione regnorum,“ wydane po jego śmierci p. t. „O odmianie państw etc.“ (Wilno, 1652), a w drugiem wydaniu, p. t. „Fortuna państw i panujących etc.“ (tamże, 1738).

Rudomina Jan Gwalbert, dr. filozofji, kończył nauki w uniwersytecie wileńskim, potem był członkiem komisji do urządzenia funduszów pojezuickich, na rzecz wydziału naukowego wileńskiego przeznaczonych, dozorcą honorowym szkół powiatu wileńskiego, w końcu wizytatorem; † 1849 r. w Wilnie. Wydał: „Żywot Hieronima Strojnowskiego“ (Wilno, 1839) i odpowiedź na recenzję tego dzieła, umieszczoną w „Wizerunkach naukowych,“ t. XV str. 148.

Rudowe Góry, ob. Śpiżowe Góry.

Rudowski Ignacy, malarz polski, kształcił się w Warszawie, Petersburgu i Paryżu. Malował portrety i robił wiele rysunków.

Rudra (mitol. ind.). W Wedach oznaczał boga i ojca wichrów; był straszny, wyobrażano go ze strzałami i łukiem, a współcześnie modlono się do niego, jako do najlepszego z lekarzy. Później **R.** stał się jednym z przydomków boga Siwy (ob.).

Ruduskie, jezioro, w gub. Płockiej, pow. Lipnowskim, w dobach Zbójno; ma 60 morg. przestrzeni i 48 stóp głębokości.

Rudzik, *reszka, ludarka, włódarka (Sylvia robecula),* gatunek ptaków z rodzaju gajówki (ob.).

Rudzka kasztelanja, położona w ziemi Wieluńskiej (ob. Rudzka ziemia), istniała jeszcze na początku XVI w., następnie znikła.

Rudzka ziemia, dawna nazwa ziemi Wieluńskiej; należała ona zawsze do dzielnicy książąt wielkopolskich, a w końcu XVII wieku dostała się w posiadanie książąt śląskich, powrócona Polsce za Władysława Łokietka, puszczona znowu została 1370 r. w lenność przez króla Ludwika Władysławowi, księciu opolskiemu. Za wyniesieniem atoli na tron Władysława Jagiełły w r. 1396 ostatecznie powróciła do Polski. Stolicą jej była początkowo teraźniejsza wieś Ruda (ob.). Stolica ta przeniesioną została roku 1190 przez Kazimierza Sprawiedliwego do nowo założonego wówczas miasta Wielunia.

Rudzki Jędrzej, filozof, teolog i kaznodzieja, * 1714 w Wielkopolsce, † 1766 w Krośnie. Wstąpiwszy do zakonu Jezuitów, był profesorem w Kaliszu, Gdańsku, Krakowie, potem kaznodzieją i rektorem w Piotrkowie. Oprócz wielu kazań wydał: „Philosophia orthodoxa etc.“ (Pozn., 1747) i „Philosophia orthodoxa omnium fero saeculorum consensu illustrata“ (Lublin, 1750), wydane pod pseudonimem ks. Wojciecha Obrębskiego.

Rudzki Franciszek Skarbek, * 1766 w Warszawie, człowiek uczony, znany dobrze Maks. Ossolińskiemu, odbywał z nim podróże do Lwowa, Wiednia, a wróciwszy do kraju, rozpoczął służbę w ówczesnej nowo utworzonej komisji edukacyjnej, gdzie zawarł ścisłą przyjaźń z Tadeuszem Czackim. Kiedy po upadku Rzeczypospolitej Czacki utworzył w Krzemieńcu komisję, tak dla utrzymania tamecznej szkoły, jako i dla szkółek wiejskich gubernji Wołyńskiej, w pracy tej **R.** był mu wielką pomocą; przeniósł się nawet na Wołyń i ciągle z niezrównaną gorliwością pracował jako sekretarz tej komisji, aż do r. 1830, w którym pracowite zakończył życie.

Rueda, Lope de..., dramatyk i aktor hiszpański, rodem z Sewili, † 1567 w Kordubie. Przyczynił się wiele do ulepszenia sztuki dramatycznej. Występował na scenie i pracował jako autor drama-

tyczny. Utwory jego, wydawane w Walencji, Sewilli, Logrono w latach 1567, 1576 i 1588, i dzielą się na komedje, rozmowy pasterskie i tak zwane *Passos*. Te ostatnie, krótkie i pocieszne, dowcipne i żartobliwe krotochwile, należą do najudatniejszych prac jego. **R.** uważany jest słusznie za twórcę tak zwanych *entremeses* i niższej sztuki dramatycznej na scenie hiszpańskiej. Wybór dzieł **R.** znajduje się w Ochoa „Tesoro del teatre espanol“ (Paryż, 1840).

Rueff Adolf, weterynarz, * 1820 w Stuttgarcie, † 1886, studjował medycynę w Tubindze, następnie weterynarję, 1846 został nauczycielem zoologji i weterynarji w Hohenheim, 1869 dyrektorem szkoły weterynarji w Stuttgarcie. Ogłosił: „Ueber Bau und Vorrichtungen unserer Haustiere“ (3 wyd., 1870); „Rasse, Haar und Gang des Pferdes“ (1874); „Die Rassen des Rindes“ (1876); „Allgemeine Tierzuchtlehre“ (1878) i in.

Rüegg Hans Rudolf, pedagog szwajcarski, * 1824 r., kształcił się w Zurychu, następnie był nauczycielem gimnazjalnym, 1870 został profesorem pedagogiki w uniwersytecie berneńskim. **R.** jest jednym z najwięcej wpływowych pedagogów szwajcarskich, dzieła zaś jego tłómaczone były na wiele języków europejskich. Napisał: „Lehrbuch der Psychologie“ (4 wyd., Bern, 1885); „Pädagogik in übersichtlicher Darstellung“ (6 wyd., 1885); „Sprachunterridet in der Elementarschule“ (3 w., 1885); „Rechnen in der Elementarschule“ (3 wyd., 1887); „Pädagogische Bausteine“ (1886).

Rufa, wogóle tylna część okrętu. Polscy flisi nazywają **R.** na swoich statkach miejsce między *zyzą* a *budą*, gdzie idąc w dół rzeki zboże się zsypuje, a w górę idąc fracht się ładuje.

Ruffer Wojciech, religijny pisarz czeski, * 1790 w Skalicy czeskiej, od 1847 r. proboszcz przy kościele kolegjalnym na Wyszehradzie w Pradze i dziekan tamecznej kapituły; † 1870 r. Oprócz kilku dzieł treści religijnej, wydał: „Historie vyszehradská czili vypravovani o hradu, o kapitole a miestu Hory Vyszehradu u Prahy i t. d.“ (Praga, 1861).

Rüffer Edward, pisarz niemiecki, * 1835 r. w Liebenwerda w Łużycach pruskich; po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Berlinie i w Gotha poświęcił się badaniu historji i języków żyjących. Czas jakiś przebywał w Pradze, gdzie z wielkiem powodzeniem próbował sił swych w publicystyce. 1860 wziął udział w wyprawie Garibaldi'ego na Neapol, poczem był spółpracownikiem czasopisu *Popolo d'Italia*, redagowanego w duchu partji czynu 1861 wrócił się do Gothy, gdzie zajął się studjami wojskowemi. 1863, jako sprawozdawca czasopisu praskiego *Politik*, uczestniczył w wyprawie szlezwig-holsztyńskiej, poczem 1864 udał się do Pragi, gdzie został stałym spółpracownikiem czasopisu *Politik* i jako taki brał udział w kampanji 1866 r. 1868 spólnie z Emanuelem Kittlem założył czasopis *Correspondance slave;* 1869 r. razem z Franciszkiem Skrejszovskim począł wydawać dzieło zbiorowe „Wojenska Biblioteka;“ 1870 założył czasopis wojskowy *Žižka*, a 1871 tygodnik wojskowy *Vlast* i wogóle gorliwie pracował nad rozbudzeniem ducha wojskowego pomiędzy Czechami. Nadto z zakresu wojskowości wydał **R.:** „Die Balkanhalbinsel und ihre Völker“ (1868); „Die Strategen und die Strategie der neuesten Zeit“ (1869); „Eine strategische Studie über Dalmatien, Montenegro, Bosnien und Hercegovina“ (1869); „Phantasienkrieg gegen Rusland“ (1870); „Walka francuzko-niemiecka, politicko-strategicky sepsana“ (1871); „La guerre dn second empire contre l'Allemagne“ (1873). Oprócz tego **R.** napisał kilka dramatów, jak: „Sophonisbe,“ „Lurelei,“ „Hermannschlacht,“ „Der letzte Römer,“ oraz romansów, jak: „Aspremonte,“ „Die Jakobiner in Oesterreich,“ „Aus den Papieren eines Todten“ i in.

Ruffin Wojciech, Benedyktyn klasztoru na Łysej Górze, żyjący w drugiej połowie XVI i pierwszych latach XVII w., wydał niezmiernie rzadkie dzisiaj dzieło: „Historja o drzewie Krzyża Świętego na Łysą Górę przyniesionem“ (Kraków, 1604).

Ruffini Jan Dominik, pisarz angielsko-włoski, * 1807 w Genui, † 1881 r. w Taggia na Rivierze, kształcił się tamże, następnie był adwokatem, 1833 przyłączył się do związku „Młode Włochy,“ następnie jako wychodca przebywał we Francji i Szwajcarji, 1836 osiadł w Anglji, 1848 został członkiem parlamentu sardyńskiego, 1899 r. sardyńskim pełnomocnikiem w Paryżu, ale po bitwie pod Novarą ustąpił z tego stanowiska i wyjechał do Anglji. Ogłosił romanse: „Doctor Antonio“ (1855); „The Paragreens“ (1856); „Larinia“ (1860); „Vincenzo, or sanken rocks“ (1863); „A quiet nook in the Jura“ (1867).

Ruffo, starożytna rodzina neapolitańska. Znakomitszymi jej członkami są: **Ruffo** Fabricio, kardynał, * 1744 w San Lucido (w Kalabrji), † roku 1827, i poświęcił się stanowi duchownemu; mianowany 1781 r. kardynałem, odradzał wojnę z Francją, ale gdy ta wybuchła, udał się z polecenia ministra Actona do Kalabrji 1799, podburzył mieszkańców tamecznych, uorganizował groźne powstanie, zajął Neapol i położył koniec rzeczypospolitej Partenopejskiej. Przy zajęciu stolicy chciał ułatwić odwrót republikanom, ale usiłowania jego były bezskuteczne, tak samo jak daremne były jego rady, skłaniające rząd do łagodniejszego z przeciwnikami postępowania. Sam nawet ledwie że nie był uwięziony. W r. 1805 znowu oświadczał się napróżno przeciw wojnie z Francją i nie dał się już użyć do podburzania ludu. Nie mając sympatji u dworu, żył długo w odosobnieniu, aż dopiero 1821 został członkiem rady stanu.

Ruffo Scilla Ludwik, kardynał i arcybiskup neapolitański, * 1750 w San Onofrio, † 1832 w Rzymie. Wygnany z kraju przez króla Józefa Bonapartego, po restauracji r. 1815 powrócił zno-

wu na dawne stanowisko, na którem występował jako fanatyczny reakcjonista, chociaż mu to bynajmniej nie przeszkodziło, że w rewolucji 1820 głosował za konstytucją. Po powrocie króla, zarządzał czas jakiś uniwersytetem i wychowaniem publicznem.

Rufin z Akwilei, sławny kapłan, * około 346 w Concorde, miasteczku włoskiem, towarzyszył św. Hieronimowi w podróży na Wschód 373. Tam zbudował klasztor na górze Oliwnej, do którego w krótkim przeciągu czasu zgromadził znaczną liczbę pustelników. Przekładał na język łaciński wielu pisarzów greckich, a przed innymi Oryginesa; † 410 lub 411 w Sycylji. Oprócz pism Oryginesa przekładał nadto dzieła Józefa Euzebjusza, „Historję kościelną," do której dodał dwie księgi, wiele żywotów św. Grzegorza Nazjanzeńskiego i św. Bazylego. Sam zaś pisał wykład Składu Apostolskiego, wiele żywotów św. męczenników, wykład błogosławieństw Jakóba, komentarze na proroków Ozeasza, Joela i Amosa, oraz pismo w obronie Oryginesa i dwie apologje przeciwko św. Hieronimowi, z którym z powodu dzieł Oryginesa wszedł w ostre zatargi. Dzieła **R.** drukowane były w Paryżu 1580.

Rufinus, wódz rzymski, rodem z miasta Elusa (dziś Cauze) w Akwitanji, za Teodozjusza prefekt Wschodu, mianowany był przez niego przed samą śmiercią (17 stycznia 395) doradcą jego syna Arkadjusza (ob.), cesarza wschod.-rzymskiego. Obwiniają go (lubo bezdowodnie), że sprowadził Hunnów i Gotów przez zemstę za to, że cesarz nie chciał poślubić jego córki. Nie przyjąwszy od Stylikona pomocy przeciw Gotom, ściągnął na się przez to, jak również przez samowolne swe rządy, nienawiść ogólną i został zamordowany podczas przeglądu wojska przez Gainosa, dowódcę najemnych Gotów 27 listopada 395 r.

Rufjan (hisz. i włosk.), właściciel domu publicznego, stręczyciel nierządu.

Rufus Sykstus, historyk rzymski, żyjący w połowie IV w. po Chr., napisał: „Breviarium de provinciis et victoriis populi Romani," wydane przez Münnicha (Hanower, 1815; później łącznie z Eutropjuszem i Aureljuszem Victor).

Rugby, miasto w ang. hrabstwie Warwick, nad rzeką Avon, ma kościół z XIV w., słynną szkołę łacińską, założoną przez królową Elżbietę, instytut literacki, ważny targ bydła i koni, 12,000 miesz.

Ruge Arnold, głośny publicysta i myśliciel niemiecki, * 1802 r. w Bergen na wyspie Rugji, † 1880, miał udział we wszystkich ruchach politycznych nowszych czasów, .ak piśmiennie jako i czynnie; w r. 1848 należał we frankfurckiem zgromadzeniu narodowem do krańcowej lewicy, w r. 1849 uwikłany w majowych zaburzeniach w Saksonji, musiał schronić się do Anglji. Z pism jego celniejsze są: „Die platonische Aesthetik" (Halla, 1832); „Neue Vorschule der Aesthetik" (tamże, 1837); „Gesammelte Werke" (10 t., Manheim, 1846—48); „Reden über die Religion, ihr Enststehen und Vergehen" (przeciw Schleiermacherowi, Berlin, 1869). Autobjografję swoją wydał w dziele: „Aus früherer Zeit" (4 t., Barlin, 1862—1867); „Geschichte nusrer Zeit seit den Freiheitskriegen" (Lipsk, 1881). Prócz tego razem z Echtermayerem wydał: „Halle'sche Jahrbücher f. Wiss. unt Kunst" (3 t., Lipsk, 1838—40); a z Marxem „Deutsche Jahrbücher" (2 t., Lipsk, 1841—42), których wychodzenie zostało powstrzymane. Przebywając w Anglji, przyjaźnił się z Buckle'm, którego „Historję cywilizacji, przełożył na język niemiecki (Lipsk i Heidelberg, 1860, nowe wyd., 1874). W ostatnich czasach ogłosił jeszcze kilka utworów dramatycznych i broszur politycznych.

Ruge Sophus, geograf, * 1831 w Dorum (Hanower), kształcił się w Getyndze i Halli, 1872 został docentem, następnie profesorem geografji i etnografji w politechnice w Dreźnie. Oprócz podręczników geograficznych ogłosił: „Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen" (1881—83); „Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte der Erdkunde" (1888); „Christoph Columbus" (1892); wydał drugą edycję Peschla „Geschichte der Erdkunde" (1878) i in.

Rugendas Jerzy Filip, malarz scen wojennych, * 1666 w Augsburgu, † 1742 w mieście rodzinnem, był nieporównany w malowaniu koni.—Synowie jego: *Jerzy Filip*, *Chrystjan* i *Jeremjasz Gottlob* znani są jako miedziorytnicy.—Prawnuk jego, *Jan Wawrzyniec Rugendas*, * 1775 r., † 1826, profesor i dyrektor szkoły rysunków w Augsburgu, odznaczał się jako malarz scen wojennych.—Syn ostatniego *Jon Maurycy Rugendas*, * 1802 w Augsburgu, † 1858, malarz rodzajowy i zwierząt, przebywał 1821—24 w Brazylji, potem od 1841—47 w Peru, Boliwji i Chili i powrócił do kraju z pięknym zbiorem obrazów i szkiców, które od niego rząd zakupił.

Ruggieri Juljusz, nuncjusz papieski w Polsce, przysłany przez Piusa V, dla wyjednania urzędowego przyjęcia uchwał soboru Trydenckiego, czego jednak nie otrzymał. Po dwuletnim w Polsce pobycie wrócił do Rzymu 1568 r. Napisał on *Relację* ze swego poselstwa o ówczesnym stanie Polski, zamieszczoną w przekładzie polskim przez Rykaczewskiego w dziele „Relacje nuncjuszów apostolskich" (t. 1, str. 165—216).

Ruggieri Fulwjusz, nuncjusz papieski w Polsce w r. 1665. Napisał ciekawą *Relację* swego posłannictwa, której treść podał naprzód Niemcewicz w „Zbiorze Pamiętników o dawnej Polsce" (t. 3), a w całości zamieścił ją w tłómaczeniu polskiem Rykaczewski, w dziele: „Relacje nuncjuszów apostolskich" (t. 1, str. 113—165).

Rugi, w dawnej polszczyźnie znaczyły badanie, roztrząsanie czegoś, np. kwalifikacji posłów pod względem prawnego ich wyboru.

Rugja *(Rügen)*, wyspa przy brzegach Pomorza na morzu Bałtyckiem położona, oddzielona od stałego lądu przez $^1/_4$ mili szeroką cieśninę Gellen, liczy na przestrzeni 967 klm. kw. ($17\frac{1}{2}$ mili kw.) 47,000 miesz. **R.** z kilku mniejszemi wyspami tworzy powiat Rugijski albo Bergeński w regencji Stralsundzkiej, pruskiej prowincji Pomeranji. Znajdują się na niej półwyspy: Jasmund, Wittow, Mönkgut, a w stronie północno-zachodniej leżą w pobliżu wyspy Hiddensee i Ummanz. Brzegi północno-wschodnie wyspy składają się z gór kredowych, wśród których wystają przylądki Arkona i Stubbenkammer i których punkt najwyższy Königsstuhl wznosi się na 409 st. nad poziom morza. Na przylądku Arkona był sławny starożytny i bogaty gród Wendów ze świątynią Światowida. Grunt jest bardzo urodzajny; mieszkańcy trudnią się rybołówstwem i są biegłymi żeglarzami. Główne miasto wyspy jest Bergen. Są tu znane powszechnie kąpiele morskie w Putbus. Oprócz tego znajdują się tu miejscowości kąpielowe: Sassnitz, Krampas, Binz, Göhren i inne. **R.** pierwotnie, zdaje się, była zaludnioną przez lud germański Rugów, którzy w VI w. po Chr. opuścili swoje siedziby. Wtedy to do **R.** czyli *Roi* weszli Ranowie, plemię słowiańskie, którzy się rychło z pozostałymi jeszcze Rugami połączywszy, utworzyli tu potężne państwo. Dali się oni we znaki swemi napadami Sasom i Duńczykom, i dlatego Ludwik Niemiecki w 844 r. podjął przeciw nim wyprawę, zabił ich króla i zmusił do poddania się. Wkrótce wszakże po śmierci Ludwika **R.** wypędziła załogi niemieckie i księży chrześcijańskich i znowu była niepodległą aż do r. 1136, w którym król duński Eryk Emund zmusił ją do płacenia daniny. Dopiero jednak królowi duńskiemu Waldemarowi udało się 1168 nawrócić mieszkańców **R.** na wiarę chrześcijańską i zmusić do przyjęcia zwierzchnictwa duńskiego; odtąd książęta **R.** byli lennikami Danji aż do 1289 r. Później w r. 1325 przyłączoną została **R.** do Pomorza, z którem odtąd wspólne przechodziła koleje.—Por. Grümbke „Die Insel Rügen“ (Szczecin, 1836); Basch „Ein Ausflug nach Rügen“ (Lipsk, 1856); Barthold „Geschichte von **R.** und Pommern“ (Hamburg, 1839); Fock „Rügensch-Pommernsche Geschichte“(Lipsk, 1861); Baier „Die Insel **R.** nach ihrer archäologischen Bedeutung“ (Strals., 1886); Wincenty Pol „Obrazy z życia i natury.“ Ig. Matuszewski, „Ostrow Boży notatnik i wrażenia. Wyspa Rugji“ z ilustracjami (1892).

Rugowanie, *eliminacja*, w algebrze, postępowanie mające na celu usunięcie pewnej liczby niewiadomych z układu kilku równań z kilku niewiadomemi, w celu rozwiązania tych równań. Jeżeli mamy dwa równania z 2 niewiadomemi: $ax+by=c$, $a'x+b'y=c'$, **R.** ma na celu otrzymanie jednego równania z jedną niewiadomą. W tym celu możemy wyciągnąć wartość na y z jednego równania i postawić w drugie (**R.** *przez podstawienie)*, albo wydobyć wartość na y z obu równań, a ponieważ obie te wartości są równe, otrzymamy przeto dwa wyrażenia na y równe między sobą, które zatem dadzą jedno równanie, zawierające x (**R.** *przez porównanie)*; można też uczynić spółczynniki przy jednej niewiadomej równemi w obu równaniach i równania te odjąć jedno od drugiego, przez co znowu otrzymamy jedno równanie z jedną niewiadomą (**R.** *przez uczynienie spółczynników równymi)*. Można także dojść do podobnego wypadku przez wprowadzenie *spółczynników niewyznaczonych*, dowolnych, które się następnie wyznacza tak, aby spółczynnik przy jednej niewiadomej stał się=0.— Jeżeli mamy więcej równań o większej liczbie niewiadomych, można je rugować kolejno jednym z powyższych sposobów, aż dojdziemy do jednego równania o jednej niewiadomej. W szczególnych jednak przypadkach całe to postępowanie może być znacznie uproszczone. Ważną pomoc przy rozwiązywaniu równań z kilku niewiadomości dają *determinanty* czyli *wyznaczniki* (ob.). Przy równaniach stopni wyższych **R.** jest często bardzo trudne i wogóle prowadzi do równań stopni wyższych nad stopień równań danych.

Rugowie lub *Rugjowie*, ob. Rugja.

Ruhig Filip, gramatyk i leksykograf litewski, od 1708 aż do śmierci 1749 pastor w Walterkehmen. Dzieła jego są: „Betrachtung der lithuanischen Sprache in ihrem Ursprung“ (Królewiec, 1745); „Lithuanisch-deutsches und deutsch-lithuanisches Lexicon“ (tamże, 1747); „Anfangsgründe der litnhuanischen Grammatik mit einigen lithuanischen Liedern“ (tamże, 1747).

Ruhla, miejscowość fabryczna w Turyngijskim Lesie, na płn.-zachód od Inselsberga, przy drodze żel. Wutha-**R.** położona; dzieli się na dwie części: na sasko-wejmarską, liczącą 2,500 miesz., i na sasko-koburg-gotajską, mającą 3,100 miesz. W fabrykach wyrabiają głównie fajki z pianki morskiej. **R.** odznacza się pięknem położeniem i jest licznie odwiedzanem miejscem letniego pobytu.

Rühle von Lilienstern Jan Jakób Otton August, pisarz i generał pruski, * 1780 w Berlinie, † 1847 w Salzburgu. Wstąpiwszy 1795 do wojska walczył w wojnach 1806 i 1818. Następnie jako komisarz generalny zbrojnych sił pruskich, pracował pod Steinem (ob.) nad reorganizacją armji i 1820 został generał-majorem, 1822 szefem sztabu generalnego, a 1844 generalnym inspektorem pruskich wojskowych zakładów naukowych. Z pomiędzy licznych pism jego wymieniamy: „Reise mit der Armee im Jahre 1809“ (3 t., Rudolst., 1809—11); „Handbuch für die Offiziere“ (2 t., Berlin, 1817); „Zur Geschichte der Pelasger und Etrusker“ (Berlin, 1831); „Universalhistor. Atlas“ (Berlin, 1827 sq.); „Historiograph Skizze des preus. Staats“ (Berlin, 1837); „Rudimente der Hydrognosie“ (Berlin, 1839) i „Vaterländische Geschichte von der frühesten Zeit bis an das Ende des XIII Jahrh.“ (Berlin, 1840).

Ruhmkorff Henryk Daniel, mechanik, * 1803 w Hanowerze. † 1877, pracował w Paryżu i Londynie, a w 1839 założył w Paryżu własny warsztat, z którego wyszły nadzwyczaj dokładne i wytworne narzędzia fizyczne. Do najznakomitszych jego robót należy ulepszony przyrząd do okazania skręcenia płaszczyzny polaryzacji pod wpływem magnesu, a zwłaszcza słynny przyrząd indukcyjny, noszący jego nazwisko. Na wystawie powszechnej 1855 otrzymał medal pierwszej klasy i order legji honorowej. Podobnym medalem był nagrodzony i w roku 1858. Warsztaty jego objął po nim Carpentier.

Ruhnken Dawid, jeden z najznakomitszych humanistów XVIII w., * 1723 w Słupi na Pomorzu. Po ukończeniu nauk w Witenberdze i Lejdzie, celem porównywania rękopisów greckich odbył podróż naukową, został 1757 lektorem języka greckiego, a 1761 profesorem wymowy, historji i starożytności w Lejdzie, gdzie † 1797. Z licznych prac jego, pisanych czystą, poprawną łaciną, oprócz wydań Timaeusa, Homerowskiego „Hymnus in Cererem“, Rutiliusa, Lupusa, Vellejusa, Paterculusa i „Opera“ Mureta (4 t., Lejda, 1789); ważniejsze są: „Epistolae Criticae“ (2 cz., Lejda, 1749—51; nowe wyd., Lipsk, 1827); „Elogium Tiberii Hemsterhusii“ (Lejda, 1768 i późn.); „Opuscula oratoria, philologica, critica“ (tamże, 1747; nowsza ed. Friedemanna, 2 t., Brunświk, 1828); „Lectiones academicae in antiquitates romanas“ (wydanie Eichstädta, 22 zeszyty, Jena, 1818—35) i t. d. Por. Wyttenbacha „Vita Rhunkenii“ (Lejda, 1799; nowe ed. Lindemanna, Lipsk, 1822 i Frotschera, Freiberg, 1846).

Ruhr, prawy dopływ Renu, wypływa z pod góry Astenberg w westfalskim okręgu Brilon, zaczyna być od Herdeke spławnym i ubiegłszy 232 klm., wpada pod Ruhrort do Renu.

Ruhrkohlen, północno-zachodnia część gór Sauerlandzkich w Westfalji i prow. Nadreńskiej, dosięgająca 244 metrów wysokości. Góry te posiadają wielkie pokłady węgla kamiennego, których obszar wynosi 880 klm. kw., a roczna produkcja sięga 36 miljonów ton. W okolicy liczne miejscowości fabryczne.

Ruhrort, miasto okr. w pruskiej reg. Düsseldorfskiej, przy ujściu rz. Ruhr do Renu, w węźle kilku dróg żel. położone. Posiada największą na kontynencie przystań rzeczną, wielkie warsztaty okrętowe, liczne fabryki i 12,000 miesz.

Ruina, upadek, zniszczenie, zwaliska gmachu. Rujnować, burzyć, zniszczyć.

Ruini Leljusz, nuncjusz papieski w Polsce za Zygmunta III; podczas swojej bytności w naszym kraju mianowany został biskupem di Bagnoreggio, na którą to godność wyświęcał go w Krakowie arcybiskup gnieźnieński Wojciech Baranowski. Instrukcję daną mu do Polski zamieścił Rykaczewski w dziele „Relacje nuncjuszów apostolskich“ (t. II str. 109).

Ruisdael albo **Ruysdael,** Jakób von..., malarz holenderski, wedle powszechnie przyjętego zdania * około 1635 czy też 1630 w Harlem (a prawdopodobnie 1625), † 1681 tamże. O życiu jego mało co wiemy. Był podobno synem stolarza. Odebrał staranne wychowanie i studjował jakoby medycynę, ale praktykę lekarską (lub mu się powodziło) porzucił dla malarstwa. Wiadomość ta zdaje się być wszelako fałszywą. W sztuce swej kształcił się początkowo najprawdopodobniej pod kierunkiem starszego brata *Salomona van Ruisdael.* Poświęcił się on wyłącznie malarstwu krajobrazowemu i w kierunku tym doszedł mistrzostwa. Przedmioty jego obrazów są najrozmaitsze, ale po większej części brane z natury północnej; są tam więc okolice górzyste z potokami i wodospadami, lasy z różnemi drzew gatunkami, równiny posiane zbożem lub pokryte krzakami, a najczęściej płaskie okolice rodzinnego miasta. W obrazach **R.** panuje głębokie poczucie natury, usposabiające niekiedy widza melancholicznie, ale wywierające na niego zawsze wrażenie dobroczynne. Światła i cienie malował po mistrzowsku. Ton jego kolorytu jest to zieleń ciemna, zdaje się jednak, że farby znacznie ściemniały, niektóre bowiem malowidła odznaczają się siłą niezwyczajną, ogniem i jasnością tonu. Jego obrazy burz morskich przewyższają może najpiękniejsze utwory najsłynniejszych w tym kierunku malarzów. Galerje: paryska, drezdeńska, wiedeńska i kasselska, oraz galerje prywatne w Holandji i Anglji posiadają najwspanialsze malowidła tego mistrza. Obrazy jego rytowali między innymi J. Ph. Lebas, J. de Boissien, A. Blooteling, Weisbrod, Masquelier. Sam **R.** pozostawił własnego rylca 7 wybornych rycin.

Ruiswich Herman, Holender, żyjący w końcu XV i na początku XVI w., krzewił przeciwne wierze błędy manicheizmu, zaprzeczał nieśmiertelności duszy, nazywał Pismo Święte zbiorem baśni, zaprzeczał bóstwu Jezusa Chr. i t. d. Uwięziony 1499, odprzysiągł się błędów i został uwolniony; gdy ponownie zaczął rozsiewać swą naukę, stawiony przed sądem inkwizytorskim, skazany został na spalenie, i wyrok ten spełniono 1512 w Hadze.

Ruiz Juan, poeta hiszpański, zwany zwykle arcykapłanem z Fita (Arciprests de Fita), * w Alkali, napisał „Libro de buen Amor“ (1330). Wydane po raz pierwszy, przez Sanchera w „Collection de poesias castellanas anberjoras al siglo XV“ (1790).

Ruja, w języku myśliwskim czas popędu płciowego łosia, jelenia i sarny.

Rukiew *(Nasturtium),* rodzaj roślin z rodziny krzyżowych, cechujący się łuszczynami równowązkiemi lub eliptycznemi, o nasionach wypukłych lub spłaszczonych, obejmuje zioła we wszystkich klimatach, o kwiatach żółtych, rzadziej białych. *N. officinale (Sisymbrium nasturtium),* zwana *rzeżuchą wodną,* z łodygą 30—60 cm. wysoką,

Rukiew. Kwiaty i owoce.

o liściach pierzastych i strąkach równowązkich, rośnie w wodach w pobliżu brzegów; ostro-gorzkie jej ziele używa się przeciw szkorbutowi; używa się też jako sałata, nasiona mogą zastąpić gorczycę. Również przeciwszkorbutyczne znaczenie mają korzenie i zioła innych gatunków **R.**, jak *N. amphibium*, *N. palustre*, *N. sylvestre*.

Rukiewnik, *Zębostrąk (Bunias)*, rodzaj roślin z rodziny krzyżowych, obejmuje zioła, głównie w Europie południowej, z łodygą gałęzistą, gruczołowatą, o łuszczynach dziobkowatych. We wschodnich częściach Polski rośnie gatunek *B. orientalis*, o liściach dosyć dużych, podłużnych, wcinanych, kwiatach żółtych, zebranych w grona. Ziele *B. erucago*, w Europie płd., używa się na jarzynę; owoce i nasiona były niegdyś lekarskie.

Ruksza Ignacy, * w Warszawie, tłómacz na język duński celniejszych dzieł literatury polskiej, † w Odensee, na wyspie Fionji.

Ruktacja, *łykawość, odbijanie się (Ructus)*, wydobywanie się gazów z żołądka, przyczem często część niestrawionych pokarmów zostaje mechanicznie podniesiona, a w takim razie może być albo przez jamę ustną wyrzuconą, albo też powtórnie połkniętą. **R.** jest zwykle następstwem upośledzonego trawienia, albo też następuje pod wpływem zboczenia nerwowego, jak przy histerji. Wyrzucane gazy składają się z powietrza, wodoru, kwasu węglanego, siarkowodoru. Leczenie jest głównie djetetyczne; niekiedy pomaga magnezja, dwuwęglan sody, drobna ilość kwasu solnego.

Rulada, zowie się w muzyce, mianowicie w śpiewie, szybki biegnik tonów (zwykle szeregowych) od jednej zgłoski do drugiej, wypełniający przestrzeń między interwallami.

Ruland Karol Henryk, historyk sztuki niemieckiej, * 1834 był sekretarzem księcia Alberta, męża królowej Wiktorji, potem jej samej uporządkował zbiory Rafaelowskie, należące niegdyś do księcia i wydał ich katalog (1870). W r. 1870 wezwany przez księcia Sasko-Wejmarskiego objął dyrekcję muzeum w Weimarze, oraz zajął się uporządkowaniem zbiorów Goethego od 1899, jest prezesem „Towarzystwa Goethego".

Rule Britannia (Panuj Brytanio), pieśń narodowa angielska, napisana przez Thomsona, autora „Pór roku", do której muzykę dorobił Arne 1738 r.

Ruleta (franc. *roulette*), gra hazardowna, w której wygraną i przegraną wskazuje aparat specjalny, zwany **R.** Składa sie on z koła ruchomego z przedziałami numerowanemi, przy którego krawędzi toczy się kula; numer przy którym ta ostatnia zatrzyma się, wskazuje wygraną. Stawić można na numer, na szereg numerów, na czerwony lub czarny *(rouge et noire)*, na parzysty i nieparzysty (*pair et impair*), na wstępny i zstępny (*passe et impasse*). Przy stawce na numer osoba wygrywająca otrzymuje sumę uzyskaną z pomnożenia 36 przez stawkę, grający na szereg numerów—część odpowiednią, na czarny i czerwony, parzysty i nieparzysty, na *passe* i *impasse* wysokość stawki. **R.** jawnie istnieje tylko w Monte-Carlo, w księstwie Monaco.

Rulhière, Klaudjusz Karloman de..., historyk francuski, * 1735 w Bondy pod Paryżem, † 1791. Ukończywszy kolegjum Ludwika W., służył w gwardji królewskiej i był adjutantem marszałka Richelieu; następnie jako sekretarz Bretenila, posła francuskiego w Petersburgu, był świadkiem wyniesienia na tron Katarzynę II; później w towarzystwie tegoż posła zwiedził dwory wiedeński, drezdeński, berliński i warszawski; podczas pobytu swego w Polsce obeznał się ze stosunkami tego kraju i pozawiązywał stosunki ze znakomitszemi tamże osobami. Za powrotem do kraju zostawał przy boku marsz. Richelieu, gubernatora Guyenny, a potem był sekretarzem brata królewskiego, zwanego *Monsieur* (późniejszego Ludwika XVIII). Dla przygotowania materjałów do historji polskiej, przebywał w kraju naszym powtórnie 1776. Zawód literacki rozpoczął **R.** pismem „Epître sur les disputes". Dzieła jego są: „Éclaircissements historiques sur les causes de la révocation de l'édit de Nantes" (2 t., Paryż, 1788); „Histoire anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762" (Paryż, 1797 i częściej) dzieło nadzwyczaj interesujące; „Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette république", praca ta bardzo ważna dla historji polskiej, niedokończona, wydana została dopiero po śmierci autora przez Daunona (4 t., Paryż, 1807 i częściej; ostatnia ed. Kr. Ostrowskiego 3 t., Paryż, 1862; tłómaczenie niemieckie 4 t., Hamburg i Lipsk, 1807; w przekładzie polskim wyszedł tylko tom pierwszy, Warszawa, 1808). **R.** pisał też poezje i został 1787 członkiem akademji. Jego „Oeuvres Completes" wydano 1819 w Paryżu (6 t.).

Rulhière Józef Marcelin, generał francuski i krewny poprzedniego, * 1787, † 1863. Od 1807 słu-

żył w armji francuskiej i czynny brał udział we wszystkich kampanjach cesarstwa; 1823 walczył w Hiszpanji a od 1830 w Algierze, gdzie 1837 r. otrzymał stopień generała; dowodził następnie 1841—48 dziesiątą dywizją wojskową we Francji; wybrany 1848 deputowanym do zgromadzenia narodowego, był ministrem wojny od 20 grudnia 1848 do 31 października 1849; w 1851 usunął się ze służby wojskowej.

Rulik Jan, pisarz i muzyk czeski, * 1744 w Żlebiach w Czasławskiem, † 1812 w Pradze; po odbyciu studjów humanistycznych i filozoficznych w kolegjum jezuickiem w Pradze, poświęcił się literaturze i muzyce. Od 1774 chóralista kościoła św. Wita w Pradze. Wydał w ciągu lat 1792—1810 około 50 dzieł oryginalnych i tłómaczonych, treści moralnej, pedagogicznej, bibljograficznej, historycznej, rolniczej i sądowo-administracyjnej.

Rulikowski Edward, historyk i archeolog, obywatel gubernji Kijowskiej, * 1825, † 1900 r. w majątku rodzinnym Sołtanówce w pow. Wasylkowskim. Kształcił się w kraju i za granicą. Przygotował opis historyczny, geograficzny i statystyczny dawnej Ukrainy, z którego wyjątki były drukowane w *Bibljotece warszawskiej* na rok 1852 i oddzielnie p. t. „Opis powiatu Wasylkowskiego“ (Warszawa, 1853); „Zapiski etnograficzne z Ukrainy“ (1879); „Mogiła w Helenówce“ (1880); „O paciorkach kamiennych“ (1881); „Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru, ich znaczenie historyczne“ (1878). Do „Słownika geograficznego“ opracował miejscowości ukraińskie.

Rulikowski W., napisał z Z. L. Radzimińskim: „Kniaziowie i szlachta, między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypecią, Dnieprem, Siniuchą, Dniestrem i północnemi stokami Karpat osiedleni“, opowiadania historyczne, heraldyczno-genealogiczne i obyczajowe, z kartą Rusi i tablicą genealogiczną Rurykowiczów, oraz z drzeworytami (Kraków, 1880).

Rum *(tafia,* na Isle de France i Madagaskarze *guildive)*, wódka otrzymywana przez fermentację soku trzciny cukrowej i melasy pozostającej przy fabrykacji z tej trzciny cukru. **R.** wyrabiany z odpadków trzciny cukrowej i z piany, przy fabrykacji cukru powstającej, ma smak przypalony i kwaśny i stanowi **R.** *murzyński*. Przy fabrykacji należy główną uwagę zwracać na powstrzymanie tworzenia się octu, gdyż kwas octowy tworzy eter octowy, który psuje smak **R.** Przez dodatek pewnych liści lub kor nadaje się **R.** przyjemny bukiet. Długie przechowywanie poprawia **R.**, co się też zyskuje dodatkiem soku ananasowego. Za najlepszy **R.** uchodzi u nas **R.** z Jamajki, w Ameryce płn. z Demerary.—Czysty **R.** jest bezbarwny, brunatne zabarwienie nadaje mu się sztucznie, zawiera 73—77 odsetek alkoholu. Gorsze gatunki **R.** poprawiają się przez dystylację. Fabrykują też **R.** sztuczny, który albo wcale, albo tylko małe ilości **R.** zawiera; składa się tylko z alkoholu i wody i otrzymuje swój aromat od eteru octowego masłowego, tynktury kory dębowej, esencji waniljowej i in.; rozpoznaje się po tem, że kwas siarczany, który nie psuje aromatu **R.** prawdziwego, niszczy zaraz aromat podrobionego. Pod nazwą *eteru rumowego* lub *tynktury rumowej* sprzedają się mieszaniny eterów złożonych i tynktur, których dodanie do alkoholu wydawać ma **R.**; jest on jednak do prawdziwego bardzo mało podobny. Handlowy eter rumowy składa się obecnie najczęściej z czystego eteru mrówkowego. Ogólna produkcja roczna czystego **R.** wynosi około 60,000 hektolitrów rocznie. Por. Sell „Ueber Kognak, Rum und Arrak“ (1891).

Rumbarbarum, ob. Rheum.

Rumborg, miasto w Inflantach, w którego zamku były wizerunki arcybiskupów i biskupów ryskich z napisami, obejmującymi znakomitsze ich prace i zasługi, które Jan Karol Chodkiewicz, będąc gubernatorem Inflant, odnowić kazał.

Rumborskie starostwo niegrodowe było położone w księstwie Inflanckiem, zwłaszcza w tej części, która po licznych bojach ze Szwedami odpadła do nich w 1660 traktatem Oliwskim. Obejmowało w sobie miasto Rumborg (ob.) z przyległościami i zamkiem; w początkach XVII wieku mieściło w sobie w tem ostatnim gmachu wizerunki arcybiskupów ryskich i biskupów inflanckich, z napisami, znakomitsze ich dzieła wyrażającemi. Na obszarach tego starostwa zacięte walki staczali ze Szwedami w r. 1601 Radziwiłł, hetman wielki litewski, i Karol Chodkiewicz, hetman polsko-litewski.

Rumbowicz Hipolit, matematyk, * 1798 na Litwie, † 1838; kształcił się w Wilnie i w 1825 został w tamecznym uniwersytecie profesorem geometrji wykreślnej; po zamknięciu uniwersytetu, był architektem przy pałacu cesarskim w Białymstoku. Ogłosił: „Geometrja wykreślna, napisana dla użytku uczniów uniwersyteckich“ (Wilno, 1829, tylko 2 zeszyty); „Początki linearnego rysunku dla szkół parafjalnych“ (tamże, 1827); „O porządkach architektonicznych“ (w *Dzienniku Wileńskim*, na 1822, t. 2).

Rümelin Gustaw, mąż stanu i uczony niemiecki, * 1815, † 1880, do 1870 kanclerz uniwersytetu w Tubindze. Napisał „Shakespeare Studien eines Realisten“ (1874); „Reden und Aufsätze“ (1875, 1881).

Rumelja, po tur. *Rumili*, nazywało się dawniejszemi czasy namiestnictwo w Turcji europejskiej, sięgające na północ do Bałkanu, na zachód do Albanji, na wschód do m. Egejskiego, Helespontu, m. Marmora, Bosforu i m. Czarnego, obejmujące starą Trację, część Albanji i Macedonji, w ogóle 1,400 m. kw. z $2\frac{1}{2}$ miljonami miesz. Zachodni geografowie rozumieją pod Rumelją dawną Trację, która obecnie prócz okręgu miasta Konstantynopola obejmuje południowo-wschodnią część ejaletu adrjanopolskiego. (Ob. Turcja).

Rumelja wschodnia, prowincja państwa Tureckiego z autonomją administracyjną, ustanowiona na zasadzie artykułów 13—22 traktatu berlińskiego 1878; miała ona pozostawać pod bezpośrednią polityczną i wojskową władzą sułtana, ale pod zarządem gubernatora chrześcijańskiego. Obejmowała obszar górnej Marycy i Tundży, graniczyła na płn. z Bałkanami, na wsch. z morzem Czarnem, zachodnią granicę stanowił dział wodny między Marycą a Iskrą, a południową—linja idąca prawie wzdłuż równoleżnika 47° szer. płn. Sułtan miał tam trzymać wojska i urządzać fortyfikacje, ale porządek wewnętrzny miał być utrzymywany przez miejscową żandarmerję i milicję, których oficerów mianował sułtan. Gubernator mianowany był na lat 5 przez sułtana za zgodą mocarstw. Rosja miała zatrzymać wojska swoje w **R.** przez dziewięć miesięcy po ratyfikacji pokoju. Gubernatorem mianowany został Aleko-pasza (ks. Vogorides), stanowisko jego—między Turcją, dążącą do utrzymania jak najsilniejszej władzy w **R.**, a ludnością bulgarską, pragnącą przyłączenia do Bulgarji,—było bardzo mozolne. W końcu lipca 1879 ostatnie oddziały wojsk rosyjskich opuściły **R.** Agitacja wielko-bulgarska, dążąca do połączenia **R.** z Bulgarją była z początku bardzo żywa, a gubernator Aleko-pasza tamy jej nie stawiał, sekretarze zaś stanu czyli ministrowie należeli wszyscy do stronnictwa wielko-bulgarskiego. Pierwsze jednak *sobranije* narodowe otwarte w listopadzie 1879 okazywało usposobienia umiarkowane, a nowo mianowany dowódca milicji, generał turecki Stecker, zaprowadził w niej karność, co poprawiło nieco położenie prześladowanych przez nią mahometan. W maju 1880 odbył się w Śliwnie tajny zjazd przywódców ruchu bulgarskiego z **R.** i Bulgarji. którzy myśleli o wywołaniu ruchów zbrojnych nawet w Macedonji, a Aleko-pasza, w poczuciu swej bezsilności, zażądał już w Konstantynopolu uwolnienia. Załagodzenie wszakże sporów turecko-czarnogórskich (ob. Czarnogórze) ochłodziło namiętności polityczne Bulgarów, a zgromadzenie narodowe, zwołane w październiku 1880, zajmowało się jedynie sprawami wewnętrznemi, okazało jednak wyraźnie niechęć Aleko-paszy, który wówczas energiczniej przeciw agitacji występować zaczął. Odwołanie przedstawiciela rosyjskiego gen. Czeretlewa pozwalało się domyślać, że rząd rossyjski nie pochwalał mieszania się jego do spraw wewn. **R.**; zastąpił go konsul generalny Krebel, z którym jednak Aleko-pasza w listopadzie 1882 zerwał stosunki osobiste. Usposobienie ludności względem Aleko-paszy w ostatnich czasach było o wiele lepsze, a większa część mocarstw chciała go na stanowisku gubernatora utrzymać na dalsze pięciolecie, kandydatura jego jednak upadła w skutek oporu Rosji, a miejsce gubornatora zajął Krestowicz, dotychczasowy wice-gubernator:—Z Turcją **R.** zostawała w zawikłaniach finansowych, nie płaciła jej bowiem haraczu, wynoszącego rocznie 240,000 funtów tureckich i pragnęła go zredukować do 180,000 funtów. W 1884 rozwinęła się znowu w Bulgarji i w Rumnnji agitacja dążąca do przyłączenia **R.** do Bulgarji. W Filipopolu wybuchła rewolucja i ogłoszona została unja z Bulgarją (ob. Bulgarja, dzieje).

Rumex, ob. Szczaw.

Rumford Benjamin.

Rumford Benjamin Thompson, hrabia, fizyk i filantrop, * 1753 w Rumford (obecnie Concord) w Newhampshire, w Ameryce płn., † 1814; kształcił się w Cambridge i podczas wojny o wolność Ameryki walczył w wojsku angielskiem, a po zawartym pokoju w r. 1783 zamieszkał w Monachjum, gdzie jako generał-lejtnant bawarski, zajmował się organizacją armji. Założył tam szkoły dla dzieci żołnierskich, rozpowszechnił uprawę kartofli i wprowadził tak zwaną od jego imienia *zupę rumfordzką*. Wyniesiony przez księcia elektora do godności hrabiego i mianowany generał-porucznikiem, wyjechał 1799 do Anglji, gdzie zajmował się gorliwie badaniami fizycznemi i został wice-prezesem towarzystwa królewskiego nauk. Od r. 1812 osiadł w Auteuil. Z badań jego najważniejsze są poszukiwania nad zamianą pracy w ciepło. Ogłosił: „Mémoires sur la chaleur“ (1804); „Recherches sur la chaleur“ (1804—13); „Essais politiques, économiques et philosophiques“ (4 t., 1799 — 1806). Dzieła jego wydane zostały też zbiorowo (5 tomów, 1876). W Monachjum wzniesiono mu pomnik. Por. Bauerfeind „B. T. Graf von R.“ (1889).

Rumfordzka zupa, ob. Rumford i Kociołek Papina.

Rumian *(Anthemis)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, z grupy promienistych, obejmuje zioła, rzadko podkrzewy, najczęściej aromatyczne; kielich ogólny jest płaski lub półkulisty; kwiaty środkowe są dwupłciowe, rurkowe, brzeżne są żeńskie lub bezpłodne, języczkowe, dno kwiatowe płaskie, pełne, nasiona bezskrzydełkowe i bezwłoskowe, liście podwójnie pierzastodzielne, kwiaty białe lub żółte. **R.** *polny (A. arvensis)*, zwany *psim rumiankiem*, *zającznikiem* lub *wołowem okiem*, wszędzie pospolity; podobny jest do niego **R.** *śmierdzący (A. cotula)*, odraźliwej woni. **R.** *rzymski (A. nobilis)* ma kwiaty przyjemnej woni, używające się jak rumianek; dziko rośnie w Europie płd., u nas często się hoduje, zwłaszcza w odmianie z kwiatem pełnym; na Litwie podobno zachodzi zdziczały. Powyższe gatunki mają kwiatogłówki białe, lub tylko w środku żółte; zupełnie żółte kwiaty ma **R.** *farbierski* czyli *hejnik (A. tinctoria)*, którego kwiaty dosyć wielkie używają się do farbowania na żółto. — Niektóre gatunki, jak *A. altissima*, *A. tomentosa*, *A. valentina*, z Europy południowej, oraz

A. artemisiaefolia, z Chin, hodują się jako ozdobne w licznych odmianach o kwiatach różnych barw.

Rumiancow-Zadunajski Piotr, hr., * 1725, † 1796 w Kijowie; od r. 1740 pobierał nauki w korpusie kadetów; w r. 1757 był już w stopniu generał-majora z Prusakami, a w r. 1764 mianowany został generał-gubernatorem Małorosji, prezesem tamtejszego kolegjum, naczelnym dowódcą małorosyjskich pułków kozackich. Kozaków zaporoskich i dywizji ukraińskiej. W wojnie tureckiej, dowodząc naczelnie armją rosyjską, wypędził 1769 Turków z Wołoszczyzny i następnie odniósł cały szereg ważnych zwycięstw, za co otrzymał stopień generał - feldmarszałka. Po ukończeniu wojny, w dalszym ciągu wielu wysokich nagród, otrzymał od Katarzyny II przydomek *Zadunajskiego*. W r. 1794 dowodził armją rozłożoną od ujścia Dniestru do gub. Mińskiej.

Rumiancow Mikołaj, hr., syn poprzedniego, znakomity mąż stanu rosyjski, * 1754, † 1826 w majętności swojej Homlu. Przez lat 15 poseł we Frankfurcie, został 1802 ministrem handlu i dyrektorem głównym komunikacji za cesarza Aleksandra I, 1807 został ministrem spraw zagranicznych; 1809 zawarł pokój fridrichshafski, poczem został kanclerzem państwa, a 1810 prezesem rady państwa, 1814 opuścił służbę publiczną i zajął się wyłącznie literaturą, naukami i sztukami pięknemi. Własnym kosztem wyprawił okręt „Ruryk“ pod dowództwem Kotzebuego w podróż naokoło świata, która przyniosła znakomite korzyści dla nauki. Jego kosztem archeolog Strojew odbywał podróże naukowe po Rosji. Jako gorliwy opiekun nauk wykładał znaczne fundusze na wydawnictwo dzieł historycznych, nadto założył w Petersburgu dla użytku publicznego „Muzeum“ **R.**, zawierające bogaty zbiór ksiąg i rękopisów, oraz medali, monet, rycin i innych osobliwości. Z dzieł wydanych przez **R.** najważniejsze: „Drewnija rossijskija stichotworenija, sobrannyja Kirszeju Daniłowym“ (1818); „Zakony kn. Joanna Wasilewicza i Sudebnik caria Joanna Wasiljewicza“ (1819); „Sofijskij wremennik“ (1820 — 21); „Pamiatniki rossijskoj słowesnosti XII w.“ (1821); „Biełorusskij archiw“ (1824) i w. in.

Rumianek *(Matricaria)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, różniący się od rumianu (ob.) głównie dnem kwiatowem stożkowatem, wewnątrz pustem; należą tu zioła silnej woni (około 50 gatunków), w krajach umiarkowanych całej ziemi. **R.** *lekarski (M. chamomila)* ma liście podwójne pierzasto-dzielne, nitkowate, kwiatogłówki pułkuliste, o kwiatkach środkowych żółtych, brzeżnych białych, pospolity w całej Europie, niekiedy hodowany. W medycynie używają się jako środek napotny kwiaty, smaku gorzkiego, zawierające elejek eteryczny (ob. Rumiankowy olejek), błękitny; w medycynie zwłaszcza ludowej stanowią nader ważny środek przeciw kurczom, febrze i in., używają się także do okładów i kąpieli. Przy zbieraniu mię-

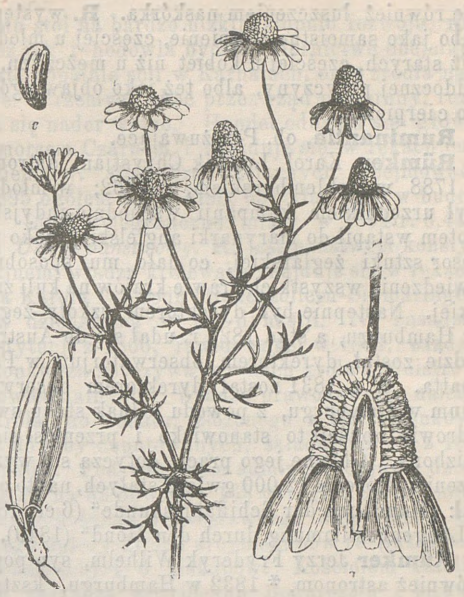

Rumianek. *a* kwiatogłówka, *b* kwiat, *c* owoc.

szają go często z bezwonną maruną i marunką (ob. Maruna). Tak zwany **R.** *psi*, oraz **R.** *rzymski* należą do rodzaju rumianu (ob.).

Rumiankowy olejek, olejek eteryczny, otrzymywany z kwiatów rumianka przez dystylację z wodą, jest ciemno-błękitny, silnego zapachu, smaku gorzko-aromatycznego, c. wł. 0,93, na powietrzu zielenieje. Składa się z *kamilolu* $C_{10}H_{16}O$, terpenu $C_{10}H_{16}$ i olejku niebieskiego $C_{30}H_{48}O_3$. Używa się przeciw astmie, kurczom żołądka i in. — Z kwiatów rumianka otrzymuje się inny jeszcze przetwór farmaceutyczny, przez traktowanie alkoholem i oliwą, używany jako zewnętrzny środek lekarski.

Rumień *(Erythema)*, wysypka skórna nie złośliwego charakteru, występuje w postaci jasno-różowych plam, które wkrótce w środku przyjmują ciemno-niebieską barwę, posiada wyraźne kontury, znika pod uciskiem palca; plamy te, pierwotnie małe, zlewając się, dochodzą nieraz wielkości rubla srebrnego. Gdy środek plamy blednie, jest to forma *obrączkowa (E. annulatum)*, gdy powstaje pęcherzyk, nosi nazwę *E. vesiculare* lub *E. bullosum*. Cierpienie to ma przebieg ostry, kończy się do dwóch tygodni łuszczeniem skóry, chorobą dotkniętej; rzadko spotykane są częste recydywy i wtedy choroba trwać może kilka tygodni lub nawet miesięcy. Złośliwszy przebieg posiada *E. nodosum*, gdy w skórze, przeważnie uda lub stopy, powstają różowe, ograniczone nacieczenia twarde, bardzo bolesne, nie swędzące, nieraz z wylewami krwawemi, chorzy gorączkują, ogólne niedomaganie dość silne, choroba przechodzi do trzech tygodni, **kończy**

się również łuszczeniem naskórka. **R.** występuje albo jako samoistne cierpienie, częściej u młodych niż starych, częściej u kobiet niż u mężczyzn, bez widocznej przyczyny, albo też jako objaw ogólnego cierpienia.

Ruminantia, ob. Przeżuwające.

Rümker Karol Ludwik Chrystjan, astronom, * 1788 w Meklemburskiem, † 1862; w młodości był urzędnikiem kampanji wschodnio-indyjskiej, potem wstąpił do marynarki angielskiej, jako profesor sztuki żeglarskiej, co dało mu sposobność zwiedzenia wszystkich prawie krajów na kuli ziemskiej. Następnie był dyrektorem szkoły żeglugi w Hamburgu, a stąd 1822 r. udał się do Australji, gdzie został dyrektorem obserwatorjum w Paramatta. W r. 1831 został dyrektorem obserwatorjum w Hamburgu, z powodu jednak stanu swego zdrowia opuścił to stanowisko i przeniósł się do Lizbony. Główne jego prace dotyczą się wyznaczenia położenie 12,000 gwiazd stałych, nadto ogłosił: „Handbuch der Schiffahrtskunde“ (6 ed. 1857); „Längenbestimmung durch den Mond“ (1849).

Rümker Jerzy Fryderyk Wilhelm, syn poprz., również astronom, * 1832 w Hamburgu, kształcił się w Berlinie, był obserwatorem w Durham i w Hamburgu, 1876 r. został prezesem instytutu sprawdzania chronometrów marynarki niemieckiej. Ogłosił „Positionsbestimmungen von Nebelflecken“ (1895).

Rummelsburg, 1) Miasto okręgowe w pruskiej regencji Koźlińskiej, ma 5,300 miesz. 2) Gmina w pruskiej reg. Poczdamskiej, na wschód od Berlina, położona nad jeziorem t. n., posiada kilka stacji kolei podmiejskiej berlińskiej, liczne fabryki, wielki dom obłąkanych, więzienie i 16,500 mieszkańców.

Rumohr, Karol Fryderyk Ludwik Feliks, von..., pisarz niemiecki, * 1785 w Reinhordsgrimma pod Dreznem, † 1843 w Dreźnie. Nie mogąc dla rozmaitych przeszkód skończyć uniwersytetu, poświęcił się studjom nad sztuką i w tym celu kilkakrotne odbywał podróże do Włoch, gdzie badał zarówno sztukę, jako też stosunki społeczne tego kraju. Najgłówniejsze jego dzieła są: „Italienische Forschungen“ (3 t., Berlin, 1827—31). Z innych prac wymieniamy jeszcze: „Deutsche Denkwürdigkeiten“ (4 t., Berlin, 1832); „Novellen“ (2 t., Monachjum, 1833—35); „Schule der Höflichkeit“ (2 t., Sztutgard, 1834 — 35); „Geschichte der Königl. Kupferstichsammlung zu Kopenhagen“ (Lipsk, 1835); „Zur Geschichte und Theorie der Formschneidekunst“ (Lipsk, 1837). Por. Schulz „Karl Friedrich von Rumohr, sein Leben und seine Schriften“ (Lipsk, 1844).

Rumohr Teodor Wilhelm, powieściopisarz duński, * 1807 w Kopenhadze, studjował prawo, czas jakiś poświęcał się dziennikarstwu, następnie był urzędnikiem w Szlezwigu. Oprócz poezji lirycznych i kilku dramatów, ogłosił romanse historyczne: „Jacob Dannefärd“ (1840, 13 wydanie, 1880); „Odins Ankomst i Norden“ (Przybycie Odina na północ, 1841); „Peter Tordenskjold“ (4 wyd. 1877); „Niels Juel“ (4 wyd. 1877); „Grevens Feide“ (1846); „Billeder fra Christian IV Tid“ (1850—65). Prace te wyszły w zbiorowem wydaniu p. t. „Faedrelandshistoriske Malerier“ (Kopenhaga, 14 tomów, 1863).

Rumolep czyli *pudding*, w geologji, okruchowiec (ob. Brekcje), utworzony z ułamków skał dosyć wielkich, zaokrąglonych.

Rumowska Helena (pseudonim: Koralina), nowelistka, † 1899 r.; ogłosiła: „Na strunach serca“ (Warszawa, 1899); „Trzy spotkania, i „Cyganiątko.“

Rump-parliament (ang. rump-zadek), pogardliwa nazwa parlamentu angielskiego po usunięciu z niego przez Kromwela w 1648 wszystkich przedstawicieli nierepublikańskich. W czasach nowszych nazwę tę nadano radykalnemu stronnictwu niemieckiego zgromadzenia narodowego 1849 r., odbywającemu posiedzenia po zamknięciu obrad, od 6 do 16 czerwca.

Rumszyszki, m. w gubernji Kowieńskiej, nad Niemnem, o 3 mile od Kowna odległe, było za wojen krzyżackich z Litwą niejednokrotnie polem uporczywych zapasów, leżało bowiem na szlaku, którym zwykle Krzyżacy dążyli na pustoszenie księstwa Trockiego. Dzisiaj **R.** są lichem, drewnianem miasteczkiem, z kilkudziesięciu chałup żydowskich złożonem i niezasługującem na uwagę.

Rumszyskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Trockiem, powiecie Kowieńskim; przezywano je także ekonomją kowieńską. Podług spisów podskarbińskich z 1269, zaliczało się wówczas do dóbr stołowych królewskich, następnie przemienione na starostwo, obejmowało miasteczko Rumszyszki (ob.), z przyległościami obszernemi, które w 1766 posiadał Brunoff, opłacając z nich kwarty złp. 3,531 gr. 2, a hyberny złp. 2,058. Na sejmie jednak warszawskim z 1773—1775 r. Stany Rzpltej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Mateuszowi Zyniewowi, staroście berznickiemu, pod warunkami w konstytucji wyrażonymi. Na polach tego starostwa wznosi się pomnik wystawiony na pamiątkę oczyszczenia rzeki Niemna od skał ukrytych przez podskarbiego Tyzenhauza pod kierunkiem Jezuity Franciszka Narwojsza, na którym to głazie napis stosowny kończy się temi wyrazami: *Sieque memor semper: durum nihil esse, quod unquam Ne verus patriae vincere possit amor.*

Rumuni *(Romani, Rumani)*, mieszkańcy Mołdawji, Wołoszczyzny, Besarabji, oraz części Bukowiny, Siedmiogrodu i Banatu, których pochodzenie należycie nie jest wyjaśnione; prawdopodobnie są to potomkowie kolonistów rzymskich, sprowadzonych do Dacji w II w. po Chr. przez Trajana i zmieszanych następnie z innymi narodami. Liczba **R.** wynosi 9,807,000, których głó-

wną masę stanowią *Dako-Rumuni*, na obszarze dawnej Dacji. Z liczby tej 5,500,000 żyje w dzisiejszej Rumunji, 1,000,000 w cesarstwie Rosyjskiem (głównie w Besarabji, reszta w gub. Podolskiej, Ekaterynosławskiej i Chersońskiej), 2,600,000 w Węgrzech płd.-wschodnich, dalej w Pograniczu wojskowem (w ziemi pułku Romańsko-Banackiego), w większej części Siedmiogrodu, 209,000 w Bukowinie. Nadto około 200,000 tak zwanych *Macedo-wołochów* lub *Cincarów* zamieszkuje w rozmaitych miejscach Macedonji, Tracji, Tesalii, Albanji i Grecji. Słowianie nadają im nazwę *Włach (Wałach, Wołoch)*, przejętą od Niemców *(Wälsch)*, która jest im równie obcą, jak i Włochom. Od Słowian przejęli nazwę Grecy *(Wlachoi)*, Madziarzy *(Olah)* i Turcy *(Iflak)*. Podług wyznania większość **R.** należy do kościoła wschodniego i tylko około 900,000 (w Węgrzech i Siedmiogrodzie) jest unijatów. Pomiary czaszek, dokonane przez Kopernickiego, potwierdzają, że **R.** są narodem pochodzenia mięszanego. Wogóle odznaczają się piękną budową ciała, żywością, pojętnością; Rumunki celują zwłaszcza ślicznemi zębami i maleńkiemi, zgrabnemi nogami. Cała praca domowa spoczywa w ręku kobiet. Obok hodowli bydła **R.** zajmują się sadownictwem, uprawą wina, pszczolnictwem i rolnictwem (kukurydza i pszenica). **R.** są wstrzemięźliwi w jadle i napoju, do czego przyczyniają się zwłaszcza częste i długie posty. Są nader zabobonni i mają niezliczoną liczbę baśni i obrzędów. Wiele zwyczajów chłopa rumuńskiego przypomina rzymskie jego pochodzenie; strój malowniczy, zwłaszcza włościanek, podobny jest do stroju mieszkańców Romanji. Klasy wyższe, wykształcone po większej części we Francji i w Niemczech, przyjęły zwyczaje zachodnie, oświata jednak ogranicza się po większej części na stronie zewnętrznej. Por. Pic „Ueber die Abstammung der Rumänen“ (1880); Rosny „La patrie des Romains d'Orient“ (1895); Jung „Römer und Romanen in den Donauländern“ (1877); Rössler „Romänische Studien“ (1871).

Rumunja, królestwo nad dolnym Dunajem, złożone z Multan (ob.) i Wołoszczyzny (ob.), czyli t. zw. *księstw Naddunajskich*, które od 1859 do 1878 pozostawały pod protektoratem Turcji, oraz z *Dobrudży*. Granice **R.** stanowią na północy Węgry i Bukowina, na wschodzie Rosja i morze Czarne, na południu Bulgarja, na zachodzie Serbja. **R.** obejmuje 131,020 klm. kw. i liczy 5,050,000 miesz., w znacznej większości Rumunów, wyznania prawosławnego. W 1895 istniało tu 3,650 szkół elementarnych, 12 lyceów, 1 lyceum realne, 18 gimnazjów, 11 gimnazjów realnych, 6 seminarjów duchownych, 9 szkół normalnych, 21 szkół żeńskich, uniwersytety w Bukareszcie i Jassach, oraz kilkanaście wyższych i niższych zakładów naukowych specjalnych. Istnieje również rumuńska akademja nauk i towarzystwo geograficzne. Rolnictwo przy wielkiej urodzajności gruntu stoi na bardzo nizkim stopniu rozwoju, również jak i hodowla bydła. Górnictwo obejmuje bogate kopalnie soli w Karpatach, oraz źródła naftowe. Przemysł, choć przez rząd popierany, rozwija się nader wolno. Handel odbywa się głównie morzem Czarnem i znajduje się w rękach cudzoziemców. Sieć dróg żelaznych obejmowała w 1895 ogółem 2,604 klm.; 637 klm. było w budowie. Linje telegraficzne miały w 1894 r. 6,444 klm. *Ustrój państwowy*. **R.** jest państwem konstytucyjnem; władza królewska znajduje się w rękach króla Karola I z rodu Hohenzollern-Sigmaringen i jest dziedziczną w tej dynastji. Na zasadzie konstytucji z 1866, rewidowanej w 1884, władza wykonawcza spoczywa w rękach króla i ministrów odpowiedzialnych. Władza prawodawcza należy do króla, do senatu, złożonego z 120 członków, oraz do izby deputowanych, składającej się z 183 członków. Pod względem administracyjnym dzieli się **R.** na 32 obwody, 163 okręgi i 3,070 gmin. Na czele kościoła prawosławnego stoi Synod, do którego należy dwóch arcybiskupów (w Bukareszcie i Jassach) i 6 biskupów. Kościołem katolickim zarządza arcybiskup Bukaresztu i biskup w Jassach. *Budżet* za rok 1895/6 przedstawiał 209,800,000 lejów czyli franków w dochodach i wydatkach. Dług państwowy wynosił w 1895 1,178 mil. lejów. *Armja* na stopie pokojowej obejmowała w 1895 r. 45,380 głów; na stopie wojennej armja powinna liczyć 171,264 ludzi, a wraz z milicją 220,000. *Marynarka wojenna* na początku 1896 składała się z 25 okrętów. *Herb* państwa składa się z pięciu oddzielnych części. W środku znajduje się herb rodowy dynastji Hohenzollernów; dalej stary herb Wołoszczyzny—orzeł złoty w polu błękitnem; na trzeciej tarczy jest głowa byka, mająca złotą gwiazdę między rogami, na czwartej korona i lew złoty, na piątej dwa delfiny. Tarczę podtrzymują dwa lwy złote, a między niemi dewiza Hohenzollernów: „Nihil sine Deo.“ Barwy krajowe są: błękitna, żółta i czerwona. Stolicą państwa jest Bukareszt. — Por. Aurelian „Terra nostra“ (Bukareszt, 1880); Samuelson „Roumania past and present“ (Londyn, 1882); Bergner „**R.**, Land und Leute“ (Wrocław, 1887); Bley „La Roumanie, étude économique et commerciale“ (Paryż, 1896).

Herb Rumunji.

Historja. Dzieje **R.** datują się od d. 24 stycznia 1859, w którym pułkownik Cusa, wybrany siedm dni poprzednio na księcia multańskiego, został obrany w Wołoszczyznie. Wskutek tego nastąpiła unja osobista obu księstw, która na początku 1862 przez zlanie się obu zarządów zamieniła się na unję rzeczywistą, przyznaną 1866 z powodu wstąpienia

da tron księcia Karola I Hohenzollerna przez siedem mocarstw gwarantujących, mianowicie: Francję, Prusy, Austrję, Anglję, Włochy, Rosję i Turcję. Dzieje wewnętrzne młodego państwa za czasów rządów Cuzy, który przy wstąpieniu na tron przybrał imię Aleksandra Jana I (ob.), znajdowały się w stanie ciągłego wzburzenia i fermentacji, nie miał on przytem odpowiedniej do rządów zdolności. Trudność nastręczała się w przeprowadzeniu nadanej wskutek traktatu paryskiego (1856), oraz konwencji paryskiej (1858) konstytucji, ułożonej na wzór belgijskiej, a to z powodu braku odpowiednich elementów politycznych i niewyrobienia stanu trzeciego, miejskiego. Przyczyniło się do tego samowolne i częste zmienianie urzędników. Ministerja zmieniane również były często bez żadnych podstaw konstytucyjnych. Za siedmioletnich rządów Cusy przeminęło się przeszło 20 różnorodnych ministerjów. Również trudno szło w przeprowadzeniu unji pomiędzy obu księstwami. Wszystko to doprowadziło do wielkich strat materjalnych, co w końcu spowodowało bezkrwawą rewolucję (w nocy z 10 na 11 lutego 1866), która pozbawiła tronu Cusę. Po niedojściu kandydatury hr. Flandrji, wybrany był przez powszechne głosowanie ks. Karol Hohenzollern, który 10 maja 1866 objął tron i tegoż roku przez Portę i państwa gwarantujące uznany został za dziedzicznego księcia **R.** Przy objęciu tronu znalazł on **R.** w zupełnym prawie rozstroju; skarb był pusty, w kraju grasowała cholera, przytem powszechny nieurodzaj sprowadzał obawę głodu na rok przyszły. Jedno tylko stronnictwo czerwonych sprzyjało nowemu księciu; partja natomiast białych była mu przeciwna. Walki pomiędzy stronnictwami, dążenia zwolenników poprzedniego księcia do obalenia nowego rządu, oraz ciągłe zmiany ministerjalne, charakteryzują początki panowania ks. Karola. Dopiero wskutek zagrożenia księcia, że raczej opuści tron niż pozostanie igraszką stronnictw, rzeczy się zmieniły. Ludzie dobrze myślący połączyli się w jedno i 23 marca 1871 r. objęło ster rządu ministerstwo konserwatywne Catargi-Costaforu, które wielce przyczyniło się do podniesienia kraju. **R.** weszła w bliższe związki z Serbją i Grecją i dążyło do uporządkowania wewnątrz i ustalenia swych stosunków na zewnątrz. Powstanie w Bośni i Hercegowinie 1876 podsyciło silnie niepokój umysłów w **R.**, trawionej bezustannie pragnieniem niepodległości i żądzą odegrania większej roli politycznej; wśród takiego wrzenia ster rządu objął gabinet Bratianu 1876 r., który już w lutym 1877 uległ znacznemu przeobrażeniu pod temże samem kierownictwem; w tymże samym miesiącu wojska rosyjskie stanęły nad Prutem, a położenie **R.** stawało się coraz trudniejszem. Senat ulegał rozwiązaniu, a ministerjum spraw zagranicznych, z którego ustąpił Jonescu, zajął Cogolniceano. Rząd uruchomił armję, przyjął postawę nieprzyjazną względem Turcji, 16 kwietnia po wkroczeniu wojsk rosyjskich do Rumunji, zawarł konwencję z Rosją, a 24 kwietnia izba konwencję tę zatwierdziła. Wszakże jeszcze gdy 2 maja, wskutek zaczepnego wystąpienia Rosjan, Turcy odpowiedzieli bombardowaniem Brailły, Cogolniceanu oświadczył, że kroku tego nie można uważać za *casus belli* z Turcją i że rząd powstrzymuje się od ogłoszenia niepodległości Rumunji, ale w kilka dni później nastąpiło starcie między monitorem tureckim, a baterją rumuńską pod Oltenicą, a wypadek ten uznał rząd rumuński za krok wojenny ze strony Turcji; 12 maja izba przyjęła oświadczenie rządu, że między **R.** a Turcją istnieje stan wojenny i przyznała kredyt 10 miljonów na utrzymanie wojska, a 21 maja uchwaliła ogłoszenie niepodległości. W lipcu **R.** zawarła z Rosją przymierze zaczepno-odporne. Książę Karol objął naczelne dowództwo nad wojskiem, a bitwy pod Plewną i jej zdobycie okazały istotne męztwo armji rumuńskiej.—Wkrótce jednak stosunki z Rosją stały się mniej przyjaznemi, w układach w San-Stefano **R.** udziału nie miała, Rosja uzyskała wprawdzie od Turcji uznanie niepodległości **R.**, wystąpiła wszakże z żądaniem, aby **R.** ustąpiła jej część Besarabji, którą uzyskała od Rosji pokojem paryskim 1856 r.; w zamian miała otrzymać ustąpioną przez Turcję Dobrudżę. Protestacje **R.** były daremne, wojska rosyjskie w znacznej liczbie nagromadzone zostały w kraju, a armja rumuńska usunęła się do Małej Wołoszczyzny. Kongres berliński, na którym **R.** reprezentowaną była przez Bratianu i Cogolniceano, pozostawił **R.** bez poparcia, która ostatecznie na ustąpienie Besarabji zgodzić się musiała, a nadto kongres za warunek niepodległości położył równouprawnienie żydów, których prześladowanie często w Europie silny znajdowało rozgłos. W październ. 1878 izba musiała zatwierdzić fakt dokonany, poczem wojska rumuńskie opuściły Besarabję i zajęły Dobrudżę. Dla zadosyćuczynienia warunkowi kongresu berlińskiego, żądającemu równouprawnienia Żydów w **R.**, przedstawił minister Rossetti wniosek nadający prawo obywatelstwa żydom, którzy służyli w wojsku, lub inne usługi krajowi oddali; komisja izby wniosek ten wszakże odrzuciła, co sprowadziło rozwiązanie się gabinetu Bratianu. Nowy gabinet złożył się pod kierunkiem tegoż męża stanu z przedstawicieli różnych stronnictw, dla skłonienia ich co do porozumienia się w sprawie żydowskiej, a izba wreszcie załatwiła ją na podstawie poprzedniego wniosku Rossettiego; rozwiązanie takie mocarstwa przyjęły, a ministerjum koalicyjne ustąpiło miejsca w kwietniu 1880 gabinetowi jednolitemu, liberalnemu, znów pod kierunkiem Bratianu. W 1881 spełniło się dawne marzenie Rumunów: jako uwieńczenie osiągniętej niepodległości zyskała tytuł królestwa, przemiana ta nastąpiła poprostu wskutek wniosku parlamentarnego, postawionego przez gen. Lucca; książę Karol I został ogłoszony królem **R.**, a następca tronu, któ-

RUMUNIA BUŁGARYA i SERBIA

10159

rym jest synowiec króla, książę Ferdynand, otrzymał tytuł księcia królewskiego. Tymczasem rywalizacja stronnictw skłoniła Bratiana do porzucenia stanowiska prezesa gabinetu, a nowe ministerjum ukonstytuowało się pod jego bratem Dymitrem Bratiano w kwietniu 1881. Koronacja króla odbyła się 22 maja, korony parze królewskiej wręczyli przed kościołem po nabożeństwie (Karol I jest bowiem katolikiem) prezydenci obu izb, korona króla jest ze stali, z armaty zdobytej pod Plewną. Dymitr Bratiano nie zdołał wszakże wzbudzić zaufania izby, i już w czerwcu prezydencja przeszła znowu do Jana Bratiano, w którego gabinecie Rossetti objął tekę spraw wewnętrznych. Polityka zagraniczna **R.** obracała się głównie około kwestji dunajskiej. Obok komisji międzynarodowej europejskiej zasiadającej w tej sprawie w Galaczu, utworzyła się podkomisja z przedstawicieli Austrji, **R.**, Serbji i Bulgarji, w której przewodnictwo zastrzegła sobie Austrja, co dumę narodową **R.** zraziło tak dalece, że król dał temu wyraz w mowie tronowej w list. 1881. Doprowadziło to nawet do chwilowego zerwania stosunków z Austrją. Silniej jeszcze uczuła się dotkniętą **R.** postanowieniem konferencji, zebranej w tejże kwestji w Londynie, która **R.** dopuściła jedynie z głosem doradczym, na co rząd w porozumieniu się z izbą oświadczył, że postanowień konferencji zgoła za obowiązujące **R.** uważać nie będzie.—W maju 1883 odbyły się wybory, podczas których silną agitację rozwinęła opozycja, zostająca pod kierunkiem stronnika rosyjskiego Cogolniceano, jednakowoż nie zdobyła nawet czwartej części głosów. Jakkolwiek z Austrją porozumienie w sprawie dunajskiej nie nastąpiło, **R.** uważała za właściwe zbliżyć się do Austrji i Niemiec, gdyż, jak oświadczył Bratiano w izbie w listopadzie 1883, rząd małego państwa nie może prowadzić samodzielnej polityki międzynarodowej, ale strzedz banie swej niezależności; podróż króla do Berlina i Wiednia stosunki te wzmocniła. W sprawach wewnętrznych na porządku dziennym była kwestja reformy prawa wyborczego; większość izby przeciwną była wprowadzeniu głosowania powszechnego, wskutek czego, główny stronnik tej zasady, Rossetti, który po złożeniu teki spraw wewnętrznych był prezydentem izby, godność tę złożył, aby poglądów swych bronić. Reforma wyborcza przeszła w 1884, wprowadzono zmiany w administracji w duchu decentralizacyjnym, zreformowano również sądownictwo, poprawiono oświatę, upaństwowiono koleje żelazne, zmniejszono podatek pogłówny o $^1/_3$ i osiągnięto równowagę budżetu, zajęto się również budową portów na Dunaju. 1886 zaprowadzono cła protekcyjne i zawarto traktaty handlowe, które doprowadziły do wojny celnej z Austro-Węgrami, trwającej do 1891 r. Zajęto się również poprawą armji, wydano miljony na uzbrojenie, fortece, arsenały, szkoły wojskowe. Wszystko to podniosło stanowisko polityczne **R.** Swoją drogą partja bojarów, popierana przez zagraniczne wpływy, nie przestała intryg, i w 1888 wywołała rozruchy w Bukareszcie, oraz powstania chłopskie w okolicach stolicy. Bratianu podał się do dymisji, i Rossetti objął znowu ster rządów, i oddał Bratiana pod sąd, co jednak nie doszło do skutku. Od 13 kwiet. 1888 do 29 grud. 1891 zmieniło się 7 ministerjów, należących już do juministów (liberałów) już do partji bojarskiej (konserwatywnej). W 1891 objął ster gabinetu Laskar Catargiu i, pospołu z Carpem utworzył ministerjum mieszane. 22 maja 1891 obchodzono uroczyście 25-letni jubileusz panowania króla Karola. Następca tronu Ferdynand zaślubił księżniczkę Marję Sachsen-Caburg-Gotha (1893), a w 15 paźdz. t. r. urodził się pierwszy książę rumuński. Małżeństwo to zakończyło nieprzyjemną intrygę, w którą wmieszaną była i królowa Elżbieta, pragnąca, aby następca tronu zaślubił jej ulubioną damę dworu, Helenę Vacarescu. W 1895 gabinet Catargiu, ustąpił, i władzę objął Dymitr Sturdza liberał. Wybory nowe dały liberałom ogromną większość, ale w łonie gabinetu wybuchły nieporozumienia. Minister spraw wewnętrznych Fleva wystąpił i rozpoczął agitację przeciw gabinetowi, biorąc za protest sprawę dymisji metropolity, prymasa, Gennadiosa, który za nadużycia był usunięty ze stanowiska. Sturdza podał się dymisji, prezydjum gabinetu objął Aurelian, również liberalny; Gennodios zrzekł się prymasostwa, i prymasem został Józef Georgian. Wewnątrz praca nie ustawała. 27 wrz. 1896 otwarto uroczyście wobec cesarza austrjackiego i króla serbskiego kanał przez Żelazne Wrota na Dunaju. Z Grecją zerwane od 1891 stosunki nawiązały się znowu. W 1897 do władzy powrócił Sturdza i prowadził bardzo zręcznie sprawy, chociaż nie szczędzono mu napaści ze strony konserwatystów, flevistów, którzy wywołali rozruchy uliczne, co spowodowały Sturdzę do ustąpienia (11 kw. 1899). Prezydjum gabinetu objął konserwatysta hr. Cantacuzino, który przyjął jako ministra domenów Flevę. Wybory dały rządowi większość. W 1900, nie mogąc sobie dać rady z zawikłaniami finansowemi, ustąpił i w manifeście wywołał do połączenia liberałów z konserwatystami. Ministerjum liberalne utworzył Carp, ale nie poparty w projekcie reformy podatkowej, ustąpił miejsca Sturdzy (27 lut. 1901). Nowe wybory dały zwycięstwo liberałom. Jedną z najważniejszych spraw wewnętrznych o **R.**, jest kwestja agrarne, a mianowicie podniesienie bytu chłopów, którzy po uwolnieniu popadli w niedostatek. W polityce zewnętrznej **R.** zażywa spokojnie. Zjazd królów greckich i rumuńskich w Abazji utrwalił pewność pokoju na półwyspie Bałkańskim (maj 1901). Tylko z Bulgarją trwają niesnaski z powodu agitacji komitetu bulgarsko-macedońskiego przeciwko Rumunom w Macedonji; zamordowano nawet dwu Rumunów, Fitewskiego i Mikoileanu; zabójcy uciekli do Bulga-

rji, gdzie ich osądzono. 18 maja 1901 odkryto spisek przeciwko następcy tronu. W maju 1902 obchodzono uroczyście 25-lecie niepodległości **R.**— Por. Rumänica i Wort und Bild „Foesleseus daly Beuyer;“ Hasdeu „Kritische Geschichte der Rumänen,“ Bukareszt, 1874, po francusku, 1878); Schinkai „Cronica“ (3 t., 1886); Tacilescu „Istoria Rumanici“ (1888); A. D. Xenopol „Histoire des Roumains de la Dacie trajane“ (2 t., Paryż, 1896); Morojanu „La loi agraire de 1864 et l'état de paysans“ (1898); En Roumanie „Sincerus le Juif en Roumenie“ (1901); Beaure i Mathorel „La Roumanie, géographie, histoire i t. d.“ (Paryż, 1878).

Rumuński język i literatura. R. język *(limba rumaneska* v. *rumaneska)* jest gałęzią języków romańskich (ob.) i wywinął się z rozmaitych djalektów języka łacińskiego, które przynieśli z sobą do podbitej Dacji sprowadzeni przez Trajana osadnicy rzymscy. Od pozostałych języków romańskich różni się **R.** język głównie silnem przyjęciem obcych elementów, zarówno w fonetyce, jak i odmianie, a zwłaszcza zaś pod względem leksykalnym; wedle Dicza zaledwo połowa wyrazów rumuńskich jest pochodzenia łacińskiego. Przyczyną tego jest oderwanie od głównego pnia romańskiego i otoczenie ze wszech stron przez inoplemienne narody. Najsilniejszy wpływ na **R.** język wywarły języki słowiańskie (zwłaszcza bulgarski), i to zarówno na pismo, na gramatykę, jak i na słownik. Przed niedawnych jeszcze czasem w 10 wyrazach rumuńskich odróżniano 5 łacińskich, 3 słowiańskie i 2 z innych przejęte języków (madziarskie, tureckie, greckie i in.). W odmianie zauważyć trzeba użycie przyimka (artykułu), kładącego się po imionach, podobnie jako to ma miejsce i w języku bułgarskim. **R.** język dzieli się na dwa narzecza: *północne* czyli *dakoromańskie*, będące językiem książkowym, rozpadające się na podrzecze wołoskie i mołdawskie, i *południowe* czyli *macedo-wołowskie*. Gramatyki **R.** języka pisali: Sulzer, Molnar, Clemens, Alexi; Vaillant, Blażewicz, Iszer, Pumnul. Słowniki wydali: Polysu, Bari u, Clemens. Por. nadto Dieza „Grammatik der romanischen Sprachen“ i Miklosicha „Die slavischen Elemente im Rumunischen.“ W piśmiennictwie **R.** język występuje bardzo późno i nie ma żadnego śladu użycia go przed XVI w. W kościele i w życiu publicznem panował język słowiański. Pierwsza książka w **R.** języku wyszła 1580 w Braszowie; jest to zbiór kazań arcybiskupa siedmiogrodzkiego Gennadja. 1583 wydano w Białogrodzie (Karlsburgu) niektóre księgi Pisma św., oraz kilka ksiąg religijnych. Następnie drukować zaczęto w Jasach, Bukareszcie, Rumniku i w kilku innych miastach. Rozwój ten upadł jednakże wkrótce; wraz z objęciem bowiem tronu przez hospodarów grecko-fanarjockich wziął przewagę język grecki, który stał się językiem kościoła, rządu i klas wyższych. Odrodzenie datuje się dopiero od 1822, t. j. od czasu upadku wpływu greckiego i objęcia tronu przez hospodarów narodowych. Z czasów dawniejszych najważniejsze są prace nad dziejami narodowemi. Na polu tem położyli zasługi: hospodar multański Kantemir, dalej Miron Kostin, Jerzy Sinkai; Radul Geetszanu; Petru Makru (Major de Ditsö), Lauriano, Aug. Tribonius, Mik. Bolesko, Bazyli Maniu, Majorescu, Cagalniceano, C. Murgu, Baritu, Vladu i in. Z publicystów najlepsi Bolliac, Baritu, Cogalniceano, J. Eliade, Mik Jonesco, Baz. Alexandri, Campineanu i in. Niejaką wartość przedstawiają jeszcze badania nad językiem rumuńskim. Poezja rozwinęła się w obecnym dopiero wieku. Dawniejsi poeci zmuszeni byli utwory swe upowszechniać za pośrednictwem wędrownych śpiewaków, głównie Cyganów, przez co stały się one niejako pieśniami narodowemi, jakkolwiek noszą na sobie cechę poezji sztucznej. Stosuje się to szczególnie do pieśni tanecznych, tak zwanych *hor (horus*-taniec), zebranych przez Bazylego Alexandri. Z dawniejszych poetów zasługują na wzmiankę Konstanty Konaki i J. Vakaresku. W nowszych czasach widać dość żywy ruch na polu poezji. Jako poeta pierwsze miejsce zajmuje Dymitry Bolintineanu (ob.). Najbardziej zbliżają się do niego Bazyli Alexandri Jerzy Sion. Oprócz tego zasługują na uwagę Grzegorz Alexandrescu, A. Donici, Konst. Negri, Cezar Bolliac, Jerzy Krecianu, Konst. Negruzzi, C. A. Rosetti, Andr. Maroszan. Z poetów dramatycznych wymienić można Bottiaka, Alexandri, Anescu, Poni, Ponescu. Z poetów epicznych pierwsze miejsce zajmuje Bolintineanu, dalej Bolliac, Heliade i in. Po wojnie 1878 nastąpił razem z rozwojem politycznymi ekonomicznym ruch w literaturze **R.**, ale w ostatnich czasach twórczość znacznie osłabła. Co prawda, literatura rumuńska walczy z wielkiemi trudnościami klasy wyższe są z francuziałe i pisane nie mają w kraju poparcia. W liryce zasługuje na uwagę A. Vlahutza. Pisał on takie romanse: Dan „Obraz społeczeństwa rumuńskiego“ (1896) i nowele: Jerzy Coschbuc, autor popularnej historji walki Rumunów o niepodległość“ (1899), dał się poznać także jako wybitny liryk; dalej Duilin Zamfirescu, autor romansu „Życie na wsi“ (1898). Prócz tego Lecca, Ursachy, Caragiali,— dramatycy: Stavri Rosetti etc. głównym organizmem literackim **R.** jest wychodzący od lat 33 miesięcznik *Convorbiri Literare*, redagowany początkowo przez Negruzziego, a obecnie przez komitet złożony z literatów główna ilustracja **R.** jest „Lucratura si Arta Romana,“ wychodzi od lat 4. Głównym podręcznikiem literatury rumuńskiej są wypisy ułożone przez Arona Pumnula (w 4 t., a 6 częściach. Por. Gaster „Literatura popularo romana“ (Bukareszt, 1883); Vaillant „La Romanie“ (Paryż, 1844); Pumnul „Lepturariu Romanescu“ (Wiedeń, 6 t.); Rudow „Geschichte des Rumanischen Schrifttums“ (1892).

Rundżid-Singh, a właściwie *Randżit-Singh,* władca Sikhów w Pendżabie w Indjach Przedgangesowych, * 1782, † 1839 r. Po śmierci ojca Maga-Singh, mając lat 12, objął rządy nad jedną z krain Sikhów pod opieką matki, ale w kilka lat ją otruł, by działać samoistnie, w krótkim przeciągu czasu opanował sąsiednie okręgi, zdobył 1813 Attok, 1818 Multan, 1819 Kaszmir i przybrał tytuł Maharadży w Pendżabie. Przy pomocy oficerów francuskich Allarda i Ventura uorganizował swe wojsko na stopę europejską i nie tylko w Pendżabie wyrósł na jedynego władcę, ale nadto rozszerzył jeszcze swój wpływ przeważny i na zachód, odebrawszy Afganom r. 1829 Peszawer. Był to człowiek postaci szkaradnej, prawie wstrętnej, ale posiadał wysoki rozum, energję i wytrwałość w przedsięwzięciach. Rządy sprawował w sposób najdespotyczniejszy, a chuciom zmysłowym dogadzał bez granic. Niedość, że miał całe pułki żon i nałożnic, ale oddawał się jeszcze pederastji. Faworytom i faworytkom rozdawał całe księstwa. Jedyny potomek jego płci męskiej Charrak-Singh był prawie idjotą.

Runebergh Jan Ludwik, poeta szwedzki, * 1804 w Jakobstad w Finlandji, † 1877. Ukończywszy studja naukowe w Abo, otrzymał 1830 docenturę w Helsingforsie, a 1837 został nauczycielem gimnazjalnym w Borgo. Jakkolwiek **R.** nie urodził się w Szwecji, ani tam nawet nie mieszkał, należy przecież do najulubieńszych nowoczesnych poetów szwedzkich. Z dzieł **R.,** oprócz drobniejszych jego poezji „Dikter“ (2 t., Helsingf., 1851), wymieniamy: „Elgskytterne“ (Helsingf., 1832) i „Hanna“ (tamże, 1836 i częściej), dwie idylle; „Nadeschda“ (tamże, 1841), powieść romantyczną, „Kung Fjalar“ (Borgo, 1844), cykl romansów osnutych na tle podań staropółnocnych, oraz tego samego rodzaju dzieło „Fänrik Stals Sägner“ (Borgo, 1844, 2 część 1860), bardzo rozpowszechnione tak w Szwecji, jak i Finlandji; wreszcie tragedję „Kungarne ot Salamis“ (Borgo, 1863). W latach 1832—36 redagował „Helsingfors Morgenblad.“ Nowe wydanie jego dzieł wyszło 1876 r.

Runo *(Runö),* mała wyspa w zatoce Ryskiej, należąca do gub. Liflandzkiej, posiada latarnię morską, ma 11 klm. kw. rozległości i liczy 400 miesz., potomków włościan szwedzkich, trudniących się rybołówstwem.

Runo złote, ob. Złote Runo.

Runy (od starogermań., *rûna* tajemnica, a więc znaki tajemnicze), nazywają się tak właściwe znaki piśmienne dawnych ludów germańskich. Postać tych znaków wskazuje ich niewątpliwy związek z alfabetem łacińskim z epoki cesarstwa. W **R.,** używanych przez starożytnych Germanów, rozróżniają trzy rodzaje: 1) **R.** *skandynawskie* (16 znaków: *f, u, th, o, r, k, h, n, i, a, s, t, b, i, m, y,* do których w XI w. przybyły jeszcze: *g, e, d, p,* uformowane za pomocą punktów djakrytycznych z *k, i, t, b*); 2) **R.** *niemieckie* albo *saskie* (22 znaki), używane między Wezerą, Elbą i Königsau; 3) **R.** *anglosaskie,* (w porządku niestałym więcej niż 30 znaków), zastosowane do wokalizmu anglosaskiego mają niektóre osobne, właściwe sobie znaki. Przyjęcie chrześcijaństwa w części wyparło **R.,** zaprowadzając natomiast alfabet łaciński. W czasach pierwotnych nie służyły **R.** do zwyczajnego pisania, ale przeważnie do celów religijnych, mianowicie wieszczbiarstwa. Wedle Tacyta, wycinano laseczki (po większej części z gałęzi bukowych), a na każdej laseczce ryto pewną runę, mieszano je potem z sobą i rzucano na rozpostartą na ziemi chustę; następnie znakom przypadkowym, tworzącym się przy kolejnem owych lasek podejmowaniu, starano się nadawać pewne tłómaczenie czyli wróżbę; chodziło zwykle o zło-

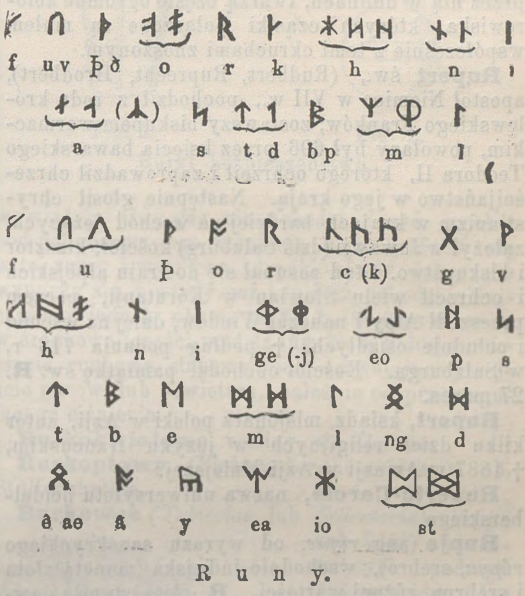

Runy.

żenie z podniesionych run wiersza, w którymby laski runiczne figurowały jako laski rymowe. Wynikające stąd kombinacje runiczne były bardzo sztuczne, a wykład ich był przedmiotem nauki szkolnej. Później **R.,** będące pierwotnie zmysłowo wyrażonym znakiem głosu i pojęcia, znalazły zastosowanie praktyczne, piśmienne i stały się literami, ale nie miały wielkiego rozpowszechnienia. Używano ich do krótkich napisów na drzewie, metalu lub kamieniu, jak np. na grobowcach, kopcach kamiennych, kalendarzach i t. p. Liczba odkrytych **R.** jest nadzwyczaj wielka; najwięcej przypada ich na Skandynawję. Niektórzy uczeni utrzymują, że i Słowianie mieli swe **R.,** ale kwestja to do tej pory jeszcze nie rozstrzygnięta i nie wyjaśniona należycie. Por. Brynjulfsena „Periculum runologicum“ (Stock., 1832); W. Grimma „Ueber deutsche Runen“ (Götting., 1827); tegoż

„Zur Literatur der Runen“ (Wiedeń, 1828); pisali też o **R.**: Finn Magnusen, Kemble, Stephens, Worsaae, Thorsen, Munch. Liliencron i Müllenhoff (dwaj ostatni w „Allgemeine Monatsschrifft für Wissenschaft und Literatur,“ 1852), Kierchhoff (Berlin, 1851, nowe wyd., 1854), oraz Fr. Dietrich w programatach marburskich, w Haupta „Zeitschrift für deutsches Alterthum“ (t. 13) i w Pfeiffera „Germania“ (t. 10). U nas między innymi wydał broszurę anonim (Cikowski) p. t.: „O piśmie runicznem“ (Kraków, 1869). Wszystko, co o **R.** wydano, znajduje się w dziele Henninga: „Die deutschen Runen Denkmäler“ (Strasburg, 1889).

Rupcie, *rumowiska*, w geologji, zbiory okruchów różnych skał, unoszone wodą i składane przez nią w dolinach; tworzą często ogromne zbiorowiska, których cząstki połączone są mułem współcześnie z temi okruchami znoszonym.

Rupert św., (Rudbert, Ruprecht, Hrodbert), apostoł Niemiec w VII w., pochodził z rodu królewskiego Franków; zostawszy biskupem wormackim, powołany był 696 przez księcia bawarskiego Teodora II, którego ochrzcił i zaprowadził chrześcijaństwo w jego krają. Następnie głosił chrystjanizm w krajach bardziej na wschód leżących, założył w Juwawji (dziś Salzburg) kościół, klasztor i biskupstwo. Stąd posunął się do krain alpejskich i ochrzcił wielu Słowian w Korutanji, poczem przeszedł Alpy i nauczał Windów, dalej na wschód i południe osiadłych. † podług podania 718 r. w Salzburgu. Kościół obchodzi pamiątkę św. **R.** 27 marca.

Rupert, ksiądz, misjonarz polski w Azji, autor kilku dzieł religijnych w języku francuskim, † 1887 w Amazji w Azji Mniejszej.

Ruperto-Carola, nazwa uniwersytetu heidelberskiego.

Rupja (ang. *rupee*, od wyrazu sanskryckiego *rûpya*, srebro), wschodnio-indyjska moneta złota i srebrna, różnej wartości. **R.** *złota* czyniła dawniej 16 **R.** srebrnych. Najważniejszą jest **R.** kompanji wschodnio-indyjskiej *(company's rupee)*, wybijana ze srebra, wartości 89,3 kopiejki; dzieli się na 15 *annas* po 12 *peis*. W Bombaju **R.** dzieli się na 4 *kwartery* po 100 *reas*. Sztuki srebrne biją się po 1, 2, ½, ¼ i ⅛ **R.**, złote po 36, 15, 10 i 5 rupji. Sztuki 15 **R.** zowią się *mohur*. Z dawniejszych największe miały znaczenie **R.** *kalkuckie* czyli *sicca-rupje*, których 100 równa się 116 **R.** kompanji. **R.** przyjętą też została jako jednostka monetarna we wschodnio-afrykańskich posiadłościach angielskich i niemieckich.

Rupja Brytańskiej Kompanji Wschodnio-afrykańskiej.

Rupniewski Joachim, arjanin, * 1590 w Rupniewie, był pastorem w Rakowie, Lublinie, nakoniec w Brześciu lit., gdzie † 1643. Ułożył „Kronikę kościoła arjańskiego w Polsce do r. 1628“, którą późniejsi pisarze do 1668 doprowadzili. Prócz tego zostawił „Kazania“ i inne dzieła, a między temi „Sen miany 1635“, przepowiadający upadek Rakowa, zniesienie w nim zboru, szkoły i drukarni.

Rupniewski Ssefan Bogusław, biskup kamieniecki, a potem łucki, syn Wojciecha, kasztelana sandeckiego, * z rodziców kalwińskich, przeszedł na wyznanie katolickie i obrawszy sobie stan duchowny, był kanonikiem krakowskim, poznańskim i sandomierskim, potem biskupem tikopolskim i sufraganem lwowskim, dalej biskupem kamienieckim do 1716, a od 1722 biskupem łuckim. † 1731 w Krakowie. Wzorowy, gorliwy o wiarę pasterz, ogłosił **R.** drukiem: „Instructio seu monita paterna ad Clerum sibi commissum“ (Zamość, 1722); „Constitutiones synodales Dioecesis Luceoriensis et Brestensis“ (Warszawa, 1726).

Rupniewski W.

Rupniewski Wiktor, brandmajster 1 oddziału warszawskiej straży ogniowej, * 1841, odznaczał się dzielnem gaszeniem pożarów, za co niejednokrotnie otrzymywał od władzy podziękowania; wyratował z ognia starca Stypułkowskiego i za to był ozdobiony medalem za ratowanie ginących. W ciągu swej służby przy gaszeniu pożarów uległ 36-u wypadkom pokaleczenia. Był komenderowany do m. Łodzi dla ulepszenia organizacji tamtejszej straży ogniowej. Uratował teatr letni w ogrodzie Saskim od niechybnego spalenia się podczas przedstawienia. Opracował z innymi instrukcję dla warszawskiej staży ogniowej. Wynalazł: używane obecnie w całej Europie drążki do wózków ratunkowych, używanych przy opuszczaniu ludzi z wyższych piątr w czasie pożaru; werbliki do zapinania lejcy do uzdeczek, zamiast używanych poprzednio sprzążek; ulepszony przyrząd do pompowania przy sikawkach. Zastępował naczelnika straży. Był komenderowany na wystawę strażacką w Petersburgu.

Rüppell Edward, naturalista i podróżnik, * 1794 we Frankfurcie n. M., † 1884, jako komisant kupiecki w Livorno, udał się 1817 do Egiptu, a wróciwszy do Europy, porzucił zawód kupiecki, by się oddać podróżom naukowym i w tym celu wykształcił się w Genui i Pawji w astronomji i historji naturalnej, poczem zwiedził 1822—27 r. Afrykę płn., Dongolę, Kordofan i Arabję skalistą, 1831—4 Abisynję. Znaczna część jego zbiorów naturalnych i historycznych zatonęła w czasie burzy morskiej; ocalone znajdują się we Frank-

furcie. Rezultaty swych podróży ogłosił w dziełach: „Reisen in Nubien, Kordofan und dem peträischen Arabien“ (1829); „Reise in Abyssynien“ (2 t., 1838—40); „Neue Wirbelthiere zur Fauna Abessiniens gehörig“ (1835—40); „Systematische Uebersicht der Vögel Nord-und Ostafrikas“ (1845) i inne.

Ruppin. 1) *Neu*-**R.**, miasto okręgowe w pruskiej regencji Poczdamskiej, nad jeziorem t. n., ma 3 kościoły ewang. i 1 kat., kilka pomników, gimnazjum, liczne fabryki, 16,000 miesz. 2) *Alt*-**R.**, miasto w tymże okręgu, 2,000 miesz., stało się obecnie stacją klimatyczną. Dawne hrabstwo **R.**, obejmujące większego część okręgu, należy do Brandenburgji od 1524.

Ruprecht, zwany *Klemm* (łac. *Clemens*, dobrotliwy), elektor Palatynatu i 1400—10 antycesarz, przeciwnik Wacława, * 1352, najstarszy syn elektora Ruprechta II, wstąpił na elektorstwo po ojcu swoim 1398 i 1400 przez Moguncję, Kolonję, Saksonję i Palatynat obrany został na miejsce pozbawionego tronu cesarza Wacława, ale nie wszystkie stany wybór ten uznały. **R.** † 1410 r. w Oppenheim. Por. Höflera „Ruprecht von der Pfalz“ (Freiburg, 1863).

Ruprecht (książę), trzeci syn elektora Palatynatu Fryderyka V i Elżbiety Angielskiej, * 1619 w Pradze. Podczas wojny Trzydziestoletniej odznaczył się w wielu bitwach przeciw wojskom cesarskim; popadłszy w niewolę, odzyskał po 4 latach swobodę; udał się 1642 do stryja swego Karola I, kr. angielskiego, i w wojnie domowej dowodził konnicą, ale pod Naseby 1645 został usunięty od dowództwa. Po straceniu Karola I prowadził z częścią floty wojnę korsarską przeciwko Anglji i w końcu ocalił siebie i okręty, udając się z nimi do Francji (1654), gdzie je sprzedał. Po restauracji obsypany nagrodami i dostojeństwy. dowodził 1673 flotą angielsko-francuską przeciwko Holendrom. † 1682 w Londynie jako gubernator Windsoru. Poczynił on w chemji i fizyce niektóre odkrycia, między innemi wynalazł metal zwany książęcym i pierwszy wprowadził do Anglji sposób malowania „mezzo-tinto.“ Por. Treskowa „Leben des Prinzen Ruprecht von der Pfalz, Anführer der Cavaliere Karls I von England“ (2 ed., Berlin, 1857); Sprunera „Pfalzgraf Rupert der Cavalier“ (Monachjum, 1854).

Ruprecht Karol, autor polski, * 1821, † 1885, napisał: „Kwestja socjalna“ (1862); „Zadania obecnej chwili“ (1862); „Zadania obywatelskie“ (1863).

Ruptura, toż co przepuklina (ob.).

Ruralis Dezydery, pseudonim Mich. Wiesiołowskiego.

Rurawski Alfred, malarz polski, * 1844 r., † 1873, kształcił się w warszawskiej szkole sztuk pięknych; malował krajobrazy i robił dużo ilustracji.

Rurka bezpieczeństwa, przyrząd mający na celu zabezpieczenie aparatów chemicznych od rozerwania przez gazy w zbyt wielkiej ilości się wywiązujące. Wystarcza do tego już rura (fig. 1), osadzona obok rury wyprowadzającej gaz i zanurzona dolnym otworem w cieczy, z której się gaz

Fig. 1.

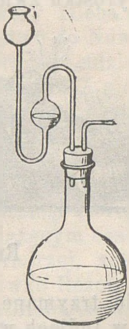

Fig. 2.

Rurki bezpieczeństwa.

wywiązuje. Gdy gaz nie uchodzi dosyć szybko, pod nadmiarem jego ciśnienia ciecz podnosi się w tej rurze i wypływa, dopóki otwór dolny nie wynurzy się, a wtedy gaz i tą rurą uchodzi. Najczęściej jednak używa się **R. b.** *Weltera* z bańką w środkowej części wydętą (fig. 2), w której zamknięcie ruchome stanowi woda, dozwalająca przejście gazowi lub powietrzu, zależnie od przemagającego ciśnienia.

Rurkokwiatowe, rośliny, ob. Złożone.

Rurkopławy (*Siphonophora*), zwierzęta, ob. Stułbiochełbie.

Rurkowce (*Tubicolae* lub *Sedentaria*), grupa robaków, stanowiących podrzęd sutoszczetów (*Polichateae*) w gromadzie pierścienic. Są to pierścienice z głową słabo rozwiniętą, niekiedy niewyraźnie odznaczoną, bez uzbrojenia szczękowego; skrzel niekiedy brak zupełnie, nogi są słabo wykształcone. Zyją w mniej lub więcej stałych rurkach, które sobie budują, i karmią się głównie pokarmami roślinnemi. W najprostszych razach rura ich jest poprostu wyżłobieniem w mule, częściej masa wydzielana twardnieje w rurkę pergaminową lub wapienną; niektóre poruszają się ze swemi rurka-

Rurkowiec (Vermilia)

mi jak ślimaki. Należą tu liczne rodzaje, przebywające głównie na dnach morskich; do więcej znanych należą *Rurówki (Serpulinae)*, budujące sobie rurki wapienne; rurkę taką zamykają krążkiem lejkowatym, osadzonym na mięsistym wyrostku zwierzęcia. Rodzaje *Serpula*, *Ver-*

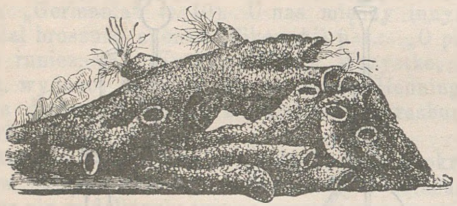

Rury hermelli.

milia i in. trzymane są często w akwarjach. *S. gigantea*, w Indjach wsch., biaława ze skrzelami fijoletowemi, dochodzi 12 cm. długości. Należą tu dalej *Komatki* (ob.) czyli *Afrodyty*, *Nalepian* (ob. *Arenicola)*, *Hermellidae*, budujące rury z piasku, *Opheliadae*, których rodzaj *Polyophtalmus* posiada liczne oczy po bokach całego ciała.

Rurkozębne *(Solenoglypha)*, ob. Węże.

Rurowe kotły, ob. Kocieł parowy.

Rurowe mosty, ob. Most.

Rury, walce w kierunku osi wydrążone, są metalowe, drewniane, kamienne, gliniane, cementowe, szklane, kauczukowe, papierowe, asfaltowe. **R.** *metalowe* wyrabiają się przez wyciąganie, walcowanie lub prasowanie krótkich walców wydrążonych, otrzymywanych przez odlanie, lub przez zgięcie i zlutowanie płyt metalowych. Walce te przeciągają się przez otwory coraz węższe, podobnie jak to się dzieje przy wyciąganiu drutu (ob.); dla uchronienia jednak od wgięcia w wydrążeniu

Fig. 1. Wyciąganie rury.

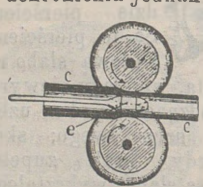

Fig. 2. Walcowanie rury.

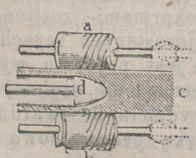

Fig. 3. Wyrób rur metodą Mannesmanna.

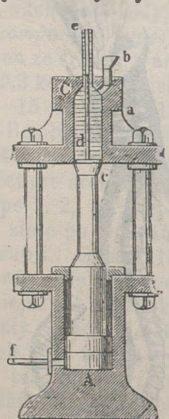

Fig. 4. Prasa do wyrobu rur.

rury *cc* (fig. 1), przeciąganej przez otwór w płycie *dd*, osadza się jądro *e*, utrzymywano nieruchomo na pręcie *ab*, i zatyczkę *p*. Wyciąganie zastąpić można walcowaniem (fig. 2). W metodzie Mannesmanna rura wyrabia się przez obrót rozżarzonego walca metalowego *c* (fig. 3) między walcami *ab*, tak ustawionemi, że pociągają zewnętrzne warstwy metalu prędzej, aniżeli nadążyć mogą warstwy jego wewnętrzne, zkąd w dalszym przebiegu powstaje wydrążenie; jądro *d* rapewnia jednostaj-

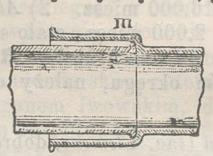

Fig. 5. Połączenie rur za pomocą muf.

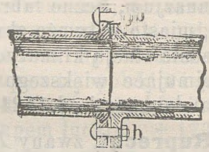

Fig. 6. Połączenie rur za pomocą pierścieni.

ną średnicę wewnętrzną rury, a przez nacisk sprowadza zagęszczenie ścian rury, co jej nadaje większą wytrzymałość. W ten sposób można otrzymywać **R.** ze stali, miedzi, mosiądzu, glinu. **R.** ołowiane i cynowe wyrabiają się najłatwiej za pocą prasy *C* (fig. 4), której pokrywa posiada otwór pierścieniowy o średnicy wyrównywającej zewnętrznej średnicy żądanej rury *e*, tłok zaś *c*, poruszany prasą hydrauliczną A, do której woda dopływa rurą *f*, wprawia w ruch pręt *d*, wyciskający w rurze otwór. Metal stopiony wlewa się przez lejek *b* do walca *d*. Sposób ten wymaga wszakże znacznego nakładu siły. **R.** kute są wytrwałe, ale

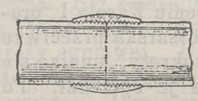

Fig. 7. Połączenie rur za pomocą śrub.

Fig. 8. Przyrząd do przecinania rur.

wyrób ich jest kosztowny. **R.** z żelaza kutego i stali służą do wodociągów, przewodów gazowych, na meble i do budowli, wyrabiają się jedynie z płyt żelaznych, zginanych najpierw w postać U, następnie szwejsowanych, wyciąganych i walcowanych. Do otrzymania **R.** *asfaltowych* przeciąga się papier przez asfalt stopiony, poczem zwija na walec i poddaje ciśnieniu walca drugiego. **R.** *gliniane* wyrabiają się za pomocą prasy podobnej do prasy fig. 4, lub też przez odlewanie w formach. **R.** *drewniane* wyrabiają się najczęściej z pni młodych sosen przez wywiercenie. Dla połączenia rur przy wodociągach zaopatruje się je w zgrubienie czyli mufę *m* (fig. 5), w którą wsuwa się koniec *r* drugiej rury; w innych razach połączenie dokonywa się za pośrednictwem pierścieni (fig. 6) lub szrub (fig. 7). Do przecinania rur służy przyrząd, złożony z krążka zaostrzonego *s* (fig. 8), który przerzyna rurę *r*, przytrzymywaną przez szrubę *a*.

Ruryk, Rorik, Rurek, Hrerek, pierwszy skandynawski zdobywca krajów słowiańskich i założyciel dynastji książąt ruskich (862—879). Normanowie często nawiedzali ziemie słowiańskie, już to jako kupcy, już jako rycerze udający się do Carogrodu, żeby się nająć cesarzowi. Żuchwalsi łupieżyli na pobrzeżach i ściągali daninę z ludów przez siebie napadanych. Słowianie północni nazywali ich Waregami. Ciż Słowianie w czasie wewnętrznych zamieszek i kłótni postanowili z za morza przywołać księcia, któryby nimi rządził według porządku i prawa. W tym celu zebrali się w jedno: Czudź, Weś, Słowianie ilmeńscy i Krzywicze, którym silnie dokuczyły najazdy Waregów, i wysłali do Rosów, najbliżej nich w Skandynawji mieszkających, z prośbą, ażeby im przyszli panować. Na to zaproszenie wybrało się trzech braci: **R.**, Syneus i Truwor z rodami swemi i wszystką Rusią, t. j. zbrojnemi drużynami. **R.** osiadł w Ładodze, dwaj bracia jego na Białem jeziorze i w Izborsku. **R.** był znakomitym wojownikiem, znającym dobrze Zachód, który poprzednio niejednokrotnie zbrojnie nawiedzał, a obok tego był chytrym, rozumnym, prawdziwym typem Warega. Ułożył też zaraz olbrzymie zamiary, które zręcznie wykonywał. W Ładodze wybudował twierdzę, a we dwa lata po śmierci braci, objął sam wszystką ziemię; nad Ilmenem zbudował i obwarował Nowy-Gród i w nim osiadł jako książę, rozdając mężom swym obszerne włości i grody, jak: Połock, Rostów, Białe-jezioro, i czyniąc Nowogród jakby stolicą swego na trzy strony rozrzuconego państwa, szerzył się coraz bardziej w zdobytym kraju. Za tymi pierwszymi przybyszami szło coraz więcej ich towarzyszów, i wkrótce wzniosło się nad całą ludnością miejscową panowanie Waregów. Jak **R.**, tak i towarzysze jego, chciwi władzy i panowania, najeżdżali sąsiednie krainy i w nich się sadowili, skutkiem czego mnożyło się coraz więcej państw skandynawskich na Słowiańszczyźnie, a Waregom też coraz większe przybywały drużyny. **R.** jest znakomitą postacia historyczną, ukazanie się jego bowiem w ziemiach słowiańskich rozstrzygając przyszłość wielu plemion, rozrywało zarazem Słowiańszczyznę. **R.** zajął ziemie fińsko-słowiańskie 862, a rządził w północnem swem państwie Nowogrodzkiem do śmierci. † 879 w Nowogrodzie, zostawiwszy jedynego syna Igora jeszcze dziecięciem, i dlatego zdał rządy na swego krewnego Olega. Kostomarow, wbrew powszechnie przez historyków rosyjskich przyjętemę zdaniu, nie przyznaje wareskiego pochodzenie **R.**, lecz uważa go za Litwina pruskiego, wychodcę z nad dolnego Niemna (Ros—jedno z ujść Niemna).

Ruryk, *Bazyli* (Wasili) Rościsławowicz, w. ks. kijowski, syn Rościsława Mścisławicza, ks. smoleńskiego, potem kijowskiego. Nie mając za życia ojca własnej dzielnicy, prowadził wojny na wszystkie strony, już to z polecenia ojca, już też z własnego popędu, łącząc się to z jedną, to z drugą stroną wojującą. Po śmierci ojca (1167), **R.** otrzymał nareszcie dzielnicę, ziemię Drewlańską ze stolicą w Owruczu. Lecz i tu niedługo mógł być spokojnym. Zawiązała się koalicja jedenastu książąt pod przywództwem Andrzeja Jurjewicza Suzdalskiego, i 1169 rozpadł się cały systemat kijowski na drobiazgi. Andrzej, osadziwszy Hleba w Kijowie, przeniósł Ruryka na księstwo do Nowogrodu wielkiego, pozostawiwszy Owrucz w udziale jego bratu Dawidowi. W Nowogrodzie **R.** nie umiał sobie poradzić i wkrótce za zabójstwo posadnika Żyrosława był zmuszony uciekać do braci, którzy znowu z kolei przez Andrzeja z dzielnic swych byli wygnani. Wtedy Rościsławowicze uknuli spisek przeciw Andrzejowi, skutkiem którego opanowali Kijów i na tronie w.-książęcym osadzili **R.** Wywołało to nową wojnę. Andrzej, zebrawszy ogromne siły, wysłał je przeciwko Rościsławowiczom, i **R.** bez bitwy ustąpił do Białogrodu. Otrzymawszy następnie pomoc od Jarosława łuckiego, odniósł zwycięstwo nad wojskiem Andrzeja; mimo to nie mógł się dostać do panowania nad Kijowem ani **R.**, ani też żaden z jego braci. 1180 walczył **R.** ze Świętosławem Czernihowskim, 1184 wziął udział wespół z innymi książętami w wyprawie przeciwko Połowcom; następnie walczył z Litwą. Po śmierci Świętosława Czernihowskiego (1194) **R.** otrzymał na mocy poprzedniego z nim układu stolicę kijowską, ale prawie bez władzy, bo pod wpływem i kierunkiem Wszewołoda Suzdalskiego, co mu ciągle groziło usunięciem. Gdy nadto zięć jego Roman opanował Halicz i połączył w jedno państwo Wołyń z grodami czerwieńskiemi, a tem samem stał się wielką potęgą, **R.** postanowił rozerwać to państwo i w tym celu zebrał koalicję książąt w Kijowie. Uprzedził go atoli Roman, napadł na Kijów i **R.** z niego wypędził, a stolicę oddał Ingwarowi z Łucka. Mściwy **R.** napadł wtedy znienacka na Kijów i mordując niewinnych, a paląc wszystko, haniebnie go spustoszył. Pojmany nareszcie przez Romana w Trypolu, osadzony został z żoną i córką w klasztorze, a synowie jego uprowadzeni jako jeńcy do Halicza. Po śmierci Romana, który poległ 1205 r. pod Zawichostem w bitwie z Leszkiem Białym, **R.**, chociaż mnich, powrócił znowu do rządów w Kijowie, odnowił sojusz z Czernihowem i rzucił się do Halicza, na próżno starając się obalić rządy małoletniego Daniela, syna Romanowego. Nareszcie był wygnany z Kijowa przez Wszewołoda Czerwonego, który, osiadłszy sam w Kijowie, dał mu 1110 r. w udział Czernihów. Dziki, mściwy, a przytem niedołężny, **R.** † około r. 1214.

Rusak, *rzezak*, długi nóż rzeźniczy, używany w szlachtuzach do zabijania zwierząt.

Rusałka *(Vanessa)*, rodzaj motyli dziennych, wyróżniający się czułkami długości ciała i zakończonemi maczugowato, głową węższą od rozrosłego tułowia i nogami przedniemi bardzo krótkie-

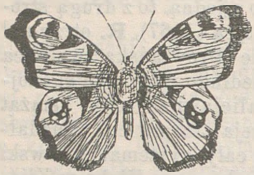
Rusałka.

mi; gąsienice mają często połysk metaliczny, pochodzący od warstwy cieczy pod cienką skórą. *Pawie oko, pawik dzienny (V. jo)*, 6,5 cm. szeroki, brunatno - czerwony, z połyskiem aksamitnym, ma na kątowatych i zębatych skrzydłach cztery plamy, postać oczu; gąsienica czarna, biało kropkowana, żyje na pokrzywie i chmielu. *Admirał (V. atalanta)*, czarny ze smugami białemi i czerwonemi. *Płaszcz żałobny (V. antiopa)*, czarno-aksamitnej barwy, z brzegiem żółtym i plamami niebieskiemi. **R.** *ostowa (V. cardui)*, 7 cm. szeroka, czerwono i biało plamista, odbywa niekiedy tłumne wędrówki, podobnie jak *pokrzywnik (V. urticae)*, pomarańczowo brunatny, z plamami czarnemi i niebieskiemi, którego gąsienica żyje towarzysko na pokrzywach. Podobny do niego, ale większy jest *fuks (V. polychloros)*, którego gąsienica niebieskawo-czarna, z pręgami żółtemi, objada gałązki drzew owocowych.

Rusałki, słowiańskie postacie mityczne wodne. Wystawiają je sobie na Ukrainie jako dziewice o złotym włosie, zielonych oczach, pochodzą z dzieci bezchrztu zmarłych, łaskotaniem zabijają młodych chłopców. Kobiety wiejskie wieszają nici, płachty, jako ofiary dla Rusałek (u nas obwijanie krzyżów). Na Białorusi z wód wychodzą **R.** około św. Trójcy do św. Piotra i wtenczas jest niedziela rusalna. Dziewczęta wianki wiją i puszczają na wodę dla wróżby, mieniają pierścienie. Tańczą koło drzew lub baby, która, niby śpiąc, w końcu skacze jak najwyżej i bije je pokrzywą. Rusalje wspominają kroniki i synody. Szafarzyk mniema (Muzeum czeskie, 1833), że to są najady, rzeczne bóstwa, czczone oddawna przez Słowian ofiarami, składanemi u wód bijących, lub nawet przy źródłach i studniach, i nazwę ich wywodzi od st.-słowiańskiego *rusa*, rzeka (czego ślad zachował się w licznych nazwach rzek i potoków u wszystkich plemion słowiańskich), z czem pokrewne jest *rosa*, łac. *ros*. Por. Hanusz Máchal „Nákres slovanského bájeslovi“ (Praga, 1891, str. 115—123).

Ruscus, roślina, ob. Myszopłoch.

Rusiecki Kanut, malarz polski, * w Wiłkomierskiem, kończył uniwersytet w Wilnie, gdzie był uczniem Rustema. Wysłany 1821 r. kosztem rządu do Paryża, doskonalił się tamże w szkole sztuk pięknych; w latach 1825 i 1827 odbywał wycieczki po Włoszech, celem studjowania arcydzieł dawnych mistrzów. Jego kopje z Rafaela, Domenichina, Tycjana i innych celowały na wystawach wileńskich 1827 i 1829 r. Za powrotem do Wilna malował **R.** głównie obrazy religijne i ozdobił niemi wiele świątyń na Litwie. Był także nauczycielem Instytutu szlacheckiego w Wilnie. Arcydziełem jego jest widok „Ostrej Bramy“ podczas odbywającej się litanji do Boga Rodzicy. Akwarele **R.** były w swoim czasie bardzo poszukiwane. **R.** † 1860.

Rusin, pseudonim Hipolita Terleckiego.

Rusini, zachodnia gałąź szczepu małoruskiego, w dzisiejszej Galicji, oraz na południowej stronie Karpat w Węgrzech. Nazwa Małorusów pochodzi od dawnej Małorusi (ob.); obszar przez nich zajęty obejmuje w Rosji guberuje płd.-zach., dalej prawy brzeg Czeremosza (na Bukowinie) wzdłuż górnej Cisy na Munkacz, Ungwar (w Węgrzech), koło Słowaków zwanych Sotakami, koło miasta Humiennego, Bardyjowa, do Piwnicznej u Popradu, gdzie znów stykają się z Polakami. W Galicji stanowią Rusini 43% ludności, a liczba ich wynosi około 3,180,000; na Bukowinie liczy się **R.** 268,000, a na Węgrzech około 400,000. W tym ostatnim kraju osiedli dopiero w XII wieku, i za sprawą biskupa Munkacza Józefa de Camillis w końcu XVII wieku przystąpili do unji. **R.** galicyjscy dzielą się zresztą na różne szczepy: Bojkowie siedzą koło Żydaczowa i Halicza, na Podgórzu, Huculi na Pokuciu, Opole pod Lwowem, Poleści w lesistej stronie Żółkiewszczyzny, Podolacy dalej na wschód, i t. d. Zajmują się przeważnie rolnictwem, w górach hodowlą bydła. W ogólności w Galicji wschodniej Rusini i Polacy żyją obok siebie razem w ten sposób, że w miastach mają zwykle znaczną większość Polacy, w gminach zaś wiejskich Rusini. W powiecie Skałackim, Sanockim, Przemyskim, Tarnopolskim, Cieszanowskim, Trębowelskim i Lwowskim ludność polska prawie się równoważy z rusińską, ta zaś ostatnia ma stanowczo przewagę w powiatach górskich i podgórskich nad Dniestrem położonych, tudzież w powiecie Żółkiewskim, Jaworowskim, Przemyślańskim i Rawskim. Rusini posiadają w Galicji 1893 parafje i 2623 kapłanów grecko-katolickich (unickich). Mają dalej 2144 szkół ludowych, oraz cztery gimnazja, we Lwowie, Kołomyi, Przemyślu i Tarnopolu z językiem wykładowym ruskim. Pism rusińskich wychodzi w Galicji 24. Wszystko to wpływa na rozwój oświaty śród Rusinów, nadmierne jednak rozdrabnianie gruntu tworzy liczny proletarjat wiejski i szerzy ubóstwo. Ob. Ruski język i literatura.

Rusinowski Stanisław, hetman Lisowczyków, ob. Lisowczyki.

Rusk Jeremjasz Mac Lain, polityk amerykański, * 1830, w 1870 republikański członek kongresu; w 1882 gubernator Wisconsinu; w 1889 sekretarzem stanu do spraw rolniczych.

Ruska metropolja. Pierwsze ślady metropolji t. j. zwierzchniczej władzy nad biskupami, znajdujemy za Jarosława Włodzimierzowicza, który 1037 założył cerkiew św. Zofji metropolitalną w Kijowie, kędy postawioną przez Włodzimierza W. cerkiew św. Bogarodzicy poświęcił 1039 „me-

tropolita Teopemptos.“ Słychać o biskupie nowogrodzkim. W 1051 został metropolitą Hilarjon z Berestowa, a w 1072 to stanowisko zajmuje Jerzy, którego towarzysz Michał, zakonnik studyjski, razem z nim przybyły z Grecji, tamtejsze prawa zaprowadził w peczerskim monasterze. I wogóle jest to chwila, zdaje się ważna, ustalenia się wpływów carogrodzkich, skąd odtąd przybywają gotowi metropolici do Kijowa, dopiero tutaj zależni od woli książąt. Znane są misje Brunona († 1009) kwerfurckiego na Rusi, jak o tem zresztą sam Bruno pisał: skutek ich zdaje się bądź cobądź trwalszy niż owego Adalberta, biskupa Rugów, przez Olgę wezwanego, gdy się ochrzciła w Carogrodzie pod imieniem Heleny (959—60). 1021 był biskup Aleksy od papieża Benedykta VIII w Kijowie na prośby Jarosława Mądrego. Przy Jerzym 1072 znaleźli się biskup Perejasławia i Jurjewa, Piotr i Michał. W 1073—74 wyjechał czy uciekł Jerzy do Grecji, za rządów Świętosława, tak, że za niego poświęcił cerkiew peczerską biskup Michał. W 1086 jest metropolitą Jan, wielce chwalony z nauki i ludzkości, zmarły 1089, przy którym poznajemy nowych członków jego, archidjecezji biskupów Łukasza Białogrodu, którego poprzednikiem był Nikita 1071, Izajasza Rostowa, Iwana, następcę Neofity, z 1071 biskupa Czernihowa († 1111), Antoniego Jurjewa. Janka, córka księcia Wszewołoda kijowskiego, pono pierwsza mniszka, zaraz udała się do Grecji i stamtąd (1090) przywiodła Jana na metropolitę. Po roku już umarł. Jednocześnie w Perejasławiu był podobno nie pierwszym metropolitą Efrem (1090—1105), który wsławił się budową wielu cerkwi w swem mieście i co charakterystyczna zbudowaniem pierwszej bani kamiennej. W 1094 umiera Stefan, biskup włodzimierski, 1096 jest biskup Niceta w Nowogrodzie, 1097 Mikołaj jest metropolitą kijowskim, 1104 przybywa metropolita Nicefor na Ruś, 1105 ustanawia Amfilocha biskupem w Włodzimierzu, Łazarza w Perejasławiu, znosząc jego odrębność, a Miszę w Połocku, w roku zaś 1112 Teoktysta († 1123) w Czernihowie (kędy przez 25-letnią chorobę Jana nabożeństwo zaniedbane było, ku wielkiemu zmartwieniu księcia i ludu). 1113 Mykitę II w Białogrodzie, a Danilę († 1122) w Jurjewie na biskupstwie osadził. Wskazuje to, jak była rozległą za Nicefora władza metropolitalna Kijowa, jak daleko sięgało zwierzchnictwo duchowne Kijowa w dwunastym wieku. Obiór Klemensa, 13 metropolity kijowskiego, jak Hilarjona 1051 dokonał się niezależnie od patrjarchy carogrodzkiego. Wszelako nie na wiele ten poryw jednostkowy się przydał, bo najazd Mongołów całą hierarchję niweczy. Fedor, bp. władyka perejasławski († 1269), ma następcę i to tylko koadjutora dopiero 1300, od 1316 samodzielnego biskupa perejasławsko-boryspolskiego (Berło, Linawski, Sadkowski). Czernihowskie urywa się z rokiem 1187 i odnawia dopiero 1390 (1401 arbpstwo). Władyka turowski, występujący na elekcji Klemensa, ma byt do 1182 i odnawia się dopiero 1389 r. (Ustaje jako pińsko-turowskie z Bułhakiem). Nawet i kijowski metropolita Cyryl III przeniósł się do Perejasławia zaleskiego, gdzie † 1280, skąd jego następca Maksym osiadł w Włodzimierzu nad Klaźmą, a Piotr osiadł w Moskwie, choć z kijowskiego metropolity tytułem. Gdy tak upada przewaga Kijowa, w Haliczu zjawiają się metropolici: Halaktem 1204, Arlem 1239, Cyryl 1243, Piotr 1244, Józef z Kryłoszan 1292, Antoni z Kryłoszan 1295, Grzegorz 1301—1305, a Piotr wbrew Geroncjuszowi obrany i wyświęcony na metropolitę „wszej Rusi.“ 1371 na żądanie Kazimierza W. polskiego Filotej, patrjarcha carogrodzki, przysłał na metropolitę Antoniego do Halicza, kędy go wyprzedzili Teodor, Gabrjel, Piotr, najdawniejszy Nifon (wedle listu) objął władyctwa w Przemyślu, Chełmie, Włodzimierzu i Turowie; 1389 władyka łucki Iwan prosił się króla polskiego o tytuł metropolity, nadaremno wór złota ofiarując. W tym samym roku 1389 brańskie władyctwo, mieszające się ze smoleńskiem (od 1137), czernihowskiem, razańskiem, a kwitnące od 1297, bierze miano arcybiskupstwa. Nareszcie Witold, nie mogąc odwołać metropolity kijowskiego z Moskwy, obrać kazał nowego w Kijowie. Był nim Grzegorz I Cemblak Focjusz; choć z Moskwy po Grzegorzu, mimo opozycji Gerasyma, biskupa Smoleńska, objął i Kijów, a gdy Izydor przystał do unji florenckiej, zjawia się Jonasz, biskup władyka zyjawicki, znowu jako metropolita moskiewski, do niego 1509 przechodzi władyka czernihowski, w samym zaś Kijowie obok unitów, od 1621 z Jobem Boreckim poczyna się prawosławna metropolja, która unicką wypiera do Nowogródka i Wilna. Rahoza, unicki metropolita Kijowa, bierze nawet tytuł nowogródzkiego 1596 (*Akty Zapad. Ros., IV*, 136). Kolęda przeniósł się nawet do Sokala (*Relac. Nuncj. II*, 409 i 10). Marescotti nuncjusz chciał metropolję we Lwowie osadzić, wszakże na niczem spełzły te projekty, a Kolęda wrócił do Supraśla. Rozdwojenie także zjawia się i gdzieindziej, jako też łączenie tytułów biskupich, bądź z sobą, bądź z godnością metropolity. Łuckie władyctwo od Teofana zyskujące tytuł ogzarchatu, od 1637—1649 szczepi się na dwie części w Ostrogu (antyunicki), w Łucku 1668 za Kolędy i 1679 Żochowskiego; biskupstwo witebskie, mohylowskie i łuckie, chodzi razem z metropolją kijowską, która za Pocieja (1600—1613), Załęckiego (1693—1708), Kiszki (1713—28) łączy się z biskupstwem włodzimierskiem; za Sielawy (1645—55), Żochowskiego (1674—94) z arcybiskupstwem połockiem, istniejącem od Witolda od 1406; za Jerzego Winnickiego (1708—13) z biskupstwem samborskiem i przemyskiem. Metropolja kijowska, nieunicka ginie 1718, odtąd arcybiskupi zależni są od synodu. Biskup połocki za Zygmunta I, Symeon III pisze się witebskim i mścisławskim, Herman Chreptowicz, jego następca (*Pam.*

razb. akt kijow.), arcybiskpem połockim, witebskim i mścisławskim, a Haraburda tak i tak. Antoni Prus Winnicki, biskup przemyski nieunicki (1663—1679), metropolita kijowski (1679), pisał się biskupem przemyskim, samborskim, sanockim, egzarchą i administratorem przemyskim i lwowskim, opatem uniowskim 1667 r. Ma on 3, potem jednego spółrządcę, wreszcie 1692 przechodzi do unji. Ustrzycki (1719—46) jest biskupem przemyskim, samborskim, sanockim i jarosławskim. Biskup łucki bywa ostroskim, chełmskim, bełskim, pińskim i turowskim. Kolęda spełnia z kolei rządy wszystkich swych djecezji. Metropolita Smogorzewski Jazon Junosza (1780—88) stale osiada w Radomyślu, gdzie już jego poprzednik umarł (Szeptycki od 1777); druga siedziba staje w Warszawie. Rostocki metropolita † w Petersburgu 1809, kończąc serję metropolitów polskich, jak Joazaf Krokowski był ostatnim († 1718) w Kijowie nieunickim następcą Boruckiego, Kopińskiego, Mohyły, Bałabana, Tukalskiego, Winnickiego, Czetwertyńskiego i Jasińskiego. Lisowski, arcybiskup połocki, Kochanowicz i Bułhak po Rostockim zawiadują unją aż do jej zniesienia 1839.—Metropolici co do praw swych, byli obierani przez patrjarchę carogrodzkiego, potem przez książąt, rządzą swemi djecezjami przez namiestnictwo, dziesiętników i protopopów (w Słonimie 1512, *Akty Zap. Ros. II*, 101). We Lwowie po archimandrytach św. Jerzego, jako zastępcach metropolity, zjawia się w tej godności już biskup Makary Tuczapski 1549 jest sufraganem, to też pisze się biskupem dwornym, z ramienia arcybiskupa metrop. kijow. i galick. wszej Rusi (ep. foraneus, curialis), biskupem metropolji halickiej. Wszakże zaraz przybiera tytuły od miast, które nie były djecezjami (biskup kamieniecki, śniatyński, rohatyński, trębowelski i wszystkich ziem ruskich, podolskich i ich powiatów). Słowem, nie zapomina ni lud ni władyka o dawnych prawach Halicza. O to samo chodzi Bałabanowi, który dlatego łączy się z dyzunją; Józef po nim bierze nawet tytuł arcybiskupa lwowskiego. Rutski mianuje tu Korsaka (koło 1624) biskupem halickim i koadjutorem, aby zapobiedz odrębności, której myśl podnoszą 1805 dopiero z tytułem lwowskiego arcybiskupstwa. Wogóle też metropolita kijowski wyznacza wszędzie biskupów i archimandrytów mianuje i znosi, dopiero od Rutskiego zakon Bazyljanów bierze udział w tem, a gdy Rzym jął mianować, Bazyljanie wskazują biskupów. Nuncjusz porozumiewa się z biskupami przez metropolitę. Gdy finanse upadły, biorą pensje od biskupów *(cathedraticum)*. Paweł V papież nalegał kilkakrotnie o mianowanie metropolity Pocieja (1600—1613) senatorem, a Zygmunt III 1618 sprawę do sejmu odłożył. Władysław IV listem z 21 wrz. 1634 wzywał Rutskiego na obrady do senatu i działał na sejmikach. 1669 Kolęda podpisał pakta jako ostatni senator duchowny, a sejm żądał, by zasiadał w senacie. Jeden tylko poseł wołkowicki, Dolski J. K., dowodził, że są 4 niedorzeczy: noga w szczudle, mysz w pudle, koza w sadzie, Rusin w radzie. Mimo to instrukcja sejmiku połock. 1672 ponowiła żądania. Żochowski (1674—94) już podpisywał się tylko między ziemskimi. Sprawę podjął Smogorzewski, Rostocki na zasadzie prawa 1790 zasiadł w senacie, co powtórzyło się i 1820 z biskupem chełmskim.

Ruska prawda, ob. Prawda Ruska.

Ruski, Rosyjski język i literatura. W ścisłem znaczeniu pod nazwą ruski rozumie się język małoruski. W języku tym *i* używa się za *a, ja:* lito (lato), tisto(ciasto),biłyj (biały); za *o, ó:* kiń (koń), mij (mój); o wstawne nie mienia się: do domońku (do domeczku), szyrokoho (szerokiego), mołodcy (młodzież); *y* za *i:* łyst (liść), pysaty (pisać); *d, n, t* i *l* przed *i* pierwotnym zachowują swe brzmienie a przed *i* (z *e, o*) miękną: diwcza niżka, stił, lito; *u* za *w:* u lisi (w lesie), uczora (wczoraj) i odwrotnie; *h* za *g*, *k* za *c, chw* za *t, w* za *ł* często; *c, s, z* za *h, ch, k*, przed *i* powstałym z *je*, a *ż, cz* za *k, h* w trybie rozkazującym; gardłowe *h, ch, k* w mianowniku liczby mnogiej zostają bez zmiany, jak w liczbie pojedyńczej, zostają wtrącone *i, w* (przed *o, i, u*); w żeńskich rzeczownikach zamiast zakończenia *ca*, używają *cia*, np. mołodycia; końcówka trybu bezokolicznego *t* z zaimkiem *sia* łączy się w *cia*; 3 os. cz. teraź. trybu oznaj. w liczb. poj. po *e* odrzuca *t*, po *i* i w licz. mn. zatrzymuje to *t*. Czas przyszły składa się z *imu*. Mnóstwo form zdrobniałych. Przymiotniki zwiększające na *ennyj*.—Dzieli się na narzecza: inaczej mówią między Kijowem a Perejasławiem, inaczej nad Desną, inaczej w Karpatach, lub na Podgórzu karpackiem. — Ortografję ustalił Kulisz w organie Małorusinów *Osnowa*, który wychodził 1861 — 62. Pierwszy Kotlarewski (* 1769) natchnął życiem literaturę. Wydał trawestację Eneidy Wirgiljusza, libreta operowe: „Natałka Połtawka," „Moskal Czarownik." Jerzy Kwitka (pseud. Osnowjanowko * 1778), napisał „Małorusję" (Lwów, 1849) i w. in., dalej Artemowski, G. Hrebenka († 1838), Gogol, N. Kostomarow (pseud. Hałka Jeremjasz), A. Mohyła (1839), J. Hołowacki, P. Dobronosenko. Koryfeuszem poezji jest *Taras Szewczenko*. W powieści rej wiedzie Markowiczowa (pseudon. Marek Wowczok), w dziejach *Pant. Kulisz*. Poezję i prozę ludową zbierają od 1819. Pierwszy był „Opyt sobranija małorus. starinnych piesni," J. Grebenko (1834) wydał „Małorus. prikazki," dalej Ochowawczenko, Wacław Zaleski, Żegota Pauli, Łukaszewicz, Kuprjenko, Łoziński, Sreznіewski, Mietliński, Maksimowicz i w. in. Ważne tu jest opracowanie Kulisza „Zapiski o jużnoj Rusi" i pismo *Osnowa* Biełozierskiego. W najnowszych czasach odznaczyli się w literaturze ruskiej naukowej lub nadobnej: Michał Dragomanow, historyk i folklorysta, Iwan Neczuj-Lewicki, powieściopisarz, Panas Myrny, powieściopisarz, Aleksander Koniski, powieściopisarz, poeta i historyk literatury, W. Samijłenko i Borys Hrinczenko-Czajczenko,

poeci; Olena Pcziłka, powieściopisarka, Łesia Ukrainka i Ludmiła Starycka, poetki. Pisarze dramatyczni: M. Starycki, Marek Kropiwnicki, Iwan Tobilewicz (Karpenko Karyj). Najwybitniejszy historyk współczesny Włodz. Antonowicz, profesor uniwersytetu kijowskiego; językoznawcy: A. Potebnia i P. Żytecki; historycy literatury profesorowie M. Daszkiewicz i M. Sumcow (także folklorysta); organ Rusi wschodniej—„Kijewskaja Starina.“ Na Rusi halickiej odznaczyli się: Marcjan Szaszkiewicz, Iwan Wagilewicz, Jakób Hołowacki, Mikołaj i Kornyło Ustjanowicze, liryk Mogilnicki, Iwan Huszalewicz, J. Fedkowicz, W. Barwiński, wreszcie Iwan Franko, poeta i powieściopisarz (ob.), i profesor Michał Hruszewski. Por. Petrow „Oczerki istorii ukrainskoj literatury XIX stoletija“ (Kijów, 1883); „Rada“ na r. 1883; „Encykl. M. P.“ (Lwów, 1898, t. II, pod wyr.: Ruś).

Ruskie województwo, zwane także *Lwowskiem*, graniczyło: na północ z Brzesko-Litewskiem i Bełskiem, na wschód z Wołyńskiem, Bełskiem, Podolskiem, na południo-wschód z ziemią Siedmiogrodzką, na zachód z Lubelskiem i Sandomierskiem. Obejmowało 6 ziem, dzielących się na powiaty: 1) Ziemia Przemyska, powiaty: Przemyski i Przeworski; 2) Ziemia Lwowska; 3) Ziemia Sanocka; 4) Ziemia Halicka, powiaty: Trębowelski i Kołomyjski; 5) Ziemia Chełmska, powiaty: Chełmski i Krasnostawski; 6) Ziemia Żydaczewska. Herb województwa: Lew złoty w koronie złotej, w polu błękitnem, wspierający się na skale; nadto każda ziemia miała swój herb własny. Województwo Ruskie liczyło pięciu senatorów większych: biskup lwowski, biskup przemyski, biskup chełmski, wojewoda ruski, kasztelan lwowski, i czterech mniejszych kasztelanowie: przemyski, kaliski, sanocki i chełmski. Starostów grodzkich ośmiu: lwowski, przemyski, sanocki, halicki, chełmski, żydaczewski, trębowelski i krasnostawski. Posłów województwo całe obierało 15-tu, a deputatów na trybunał 6-ciu. Ostatnim wojewodą ruskim był Jan Kicki, mianowany 4 lutego 1791 r.

Ruskin John, historyk sztuki angielski, * 1819 w Londynie, † 1900. Ukończywszy studja w Oksfordzie, studjował malarstwo i wykonał kilka kompozycji. **R.** zyskał wszelako wielki rozgłos nie jako artysta, ale jako estetyk i krytyk głęboki.

Ruskin John.

Głównem swem dziełem „Modern painters“ (5 t., Londyn, 1843 — 50), 4 wyd., 1865) stanął w szeregu największych znawców malarstwa; t. 3 i 4 poświęcone są wyłącznie spółczesnym artystom angielskim. Stanął tu **R.** w obronie *prerafaelityzmu*, reprezentowanego przez Rosetiego, Millais i Hunta. Z innych prac jego wymieniamy jeszcze: „The seven lamps of architecture“ (Londyn, 1849); „The Stones of Venice“ (3 t., Londyn, 1853, 2-ie wyd., 1857 i 1879); „Lectures on architecture and painting“ (Londyn, 1854); „Ethics of the dust“ i „Sesame and lilies“ (Londyn, 1865); „On the nature of Gothic architecture“ (1854); „The political economy of art“ (2 wyd., 1867); „The element of perspective“ (1859). Po objęciu katedry sztuk pięknych w uniwersytecie oksfordzkim napisał: „Lectures on art“ (2 wyd., 1875); „Aratra Pentelici: six lectures on the elements of sculpture“ (1870); „Ariadne Florentina, six lectures on wood und metal engraving“ (1873); „Etyka pyłków“ (1902). Ruskin około 1895, dzięki popularyzatorom francuskim stał się głośnym i w całej Europie. Oprócz estetyki znajdował się i kwestjami społecznemi, a mianowicie polepszeniem bytu i uszlachetnieniem robotników. Por. Mather „Life and teaching of John Ruskin“ (5 wyd., 1897); Collingwood „The life and work of John **R.**“ (1893); Hobson „John **R.** social reformer“ (1898); De la Sizerranne „Ruskin et la religion de beauté“ (po polsku p. t.: „Ruskin i kult piękna“ przekład A. Potockiego. W polskim przekładzie posiadamy jeszcze: „Gałązka dzikiej oliwy“ tłóm. W. Szukiewicza, z przedmową J. Ochorowicza; „Sceny z podróży, widoki natury“ tłóm. Marja Chwalibóg; „Etyka pyłków“ (1902).

Ruskola albo *Ruskiola*, parafja, w pow. Serdobolskim gub. Wyborskiej, w Finlandji, nad rzeką tejże nazwy; ma bogate łomy marmuru koloru szaro-sinawego, miejscami zielonego, bardzo ścisłego. Pokłady tutejsze są bardzo grube i rozciągają się około 2 w. długości, a ½ w. szerokości.

Rusma, mieszanina aurypigmentu (ob. Arsen) z wapnem gaszonem i stosowną ilością wody, używana u ludów wschodnich do zdejmowania bez brzytwy włosów z brody.

Russ Karol, ornitolog, * 1833 w Waldenburgu w Prusiech Zachodnich, † 1899, studjował naprzód farmację, następnie nauki przyrodnicze w Berlinie, gdzie osiadł 1862 r. Napisał: „In der freien Natur“ (2 wyd., 1875); „Meine Freunde“ (2 wyd., 1879); „Durch Feld und Wald“ (2 wyd., (1875); „Natur und Kulturbilder (1868); „Handbuch für Vogelliebhaber“ (2 wyd., 1881); „Der Kanarienvogel“ (4 wyd., 1885); „Die Brieftaube“ (1877); „Die fremdländischen Stubenvögel“ (4 t., 1874—88); „Vögel der Heimat“ (1886—88); „Sprechende Papageien“ (2 wyd., 1887); „Lehrbuch der Stubenvögelpflege“ (1888); „Vogelzuchtbuch“ (2-ie wyd., 1896) i in. Od r. 1872 wydaje „Die gefiederte Welt.“

Russdorf Paweł, wielki mistrz krzyżacki, po Michale Küchmeister von Sternberg wybrany 10 marca 1422 wiel. mistrzem Krzyżaków, rządził zakonem do r. 1441 i umarł tknięty apopleksją. Pierwszego zaraz roku rządów swoich przygotowywał się do wojny z Polską i Litwą, ale gdy

go przyrzeczone od cesarza posiłki zawiodły, a wojska polskie i litewskie już do Prus wkroczyły, zawarł pokój nad jeziorem Melno w r. 1422.

Russegger Józef, podróżnik i geolog, * 1802 w Salzburgu, † 1863. W górnictwie kształcił się w Schemnitz, w 1831 został dyrektorem górnictwa w Böckstein pod Gastein. W r. 1836 na wezwanie wicekróla egipskiego zbadał budowę geologiczną części Egiptu, poczem zwiedził Afrykę środkową, Palestynę i znaczną część Europy. Ogłosił: „Reisen in Europa, Asien und Africa“ (7 t., 1841—50, z atlasem) i in. W r. 1846 został administratorem kopalni soli w Wieliczce, 1850 dyrektorem akademji górniczej w Schemnitz.

Russell, starodawna rodzina angielska, która razem z Wilhelmem Zdobywcą miała przybyć z Normandji do Anglji. Jednakże najstarszym historycznie znanym jej członkiem jest *Sir Ralph de Russell*, gubernator w Corfe-Castle 1221 r. Do większego w kraju znaczenia podniósł swą rodzinę dopiero w XVI w. *John Rusell* († 1555), który, posiadając względy u Henryka VIII, piastował wyższe godności, otrzymał wiele majątków, był członkiem regencji na małoletności Edwarda VI i 1550 dostał tytuł hrabiego Bedford.

Russell William, syn piątego hrabiego Bedford, przywódca opozycji i męczennik polityczny za Karola II, * 1639. Niepospolitemi obdarzony zdolnościami, wszedł 1661 do izby niższej, w której zwalczał śmiało nikczemną politykę dworu i wstecznicze tendencje księcia York. Uwikłany w spisek ks. Monmouth (ob.), znany pod nazwą *Rye-house-plot*, stracony został 1683 z pominięciem wszelkich form sądowych. Por. lord John Russel „Life of William Lord Russell“ (4 wyd., Londyn, 1853). Po wstąpieniu na tron Wilhelma III wyrok ten był unieważniony, a ojciec straconego został w dniu 11 maja 1694 wyniesiony do godności księcia Bedford.

Russell William, stryjeczny brat poprz., * roku 1651, † 1727, wsławił się jako admirał angielski zwycięstwem nad flotą francuską u przylądka la Hogue (1692); 1697 otrzymał tytuł hr. Oxford.

Russell John, czwarty książę Bedford, * 1710, † 1771, zawarł 10 lutego 1763 w Paryżu niekorzystny dla Anglji pokój, którym ściągnął na się wielką nienawiść narodu, ale mimo to piastował później jeszcze wyższe urzędy. Jego „Correspondence“ (3 t., Londyn, 1842—46), wydał lord John Russel.

Russell Franciszek, siódmy książę Bedford, syn szóstego ks. Bedford († 1839), * 1788, występował w parlamencie jako gorliwy whig, lecz nie odznaczył się niczem w życiu politycznem. Większe nierównie położył zasługi przez podniesienie rolnictwa w obszernych swych dobrach, † 1861 r.

Russell William, jedyny syn poprz. margrabia de Tavistock, ósmy ks. Bedford, * 1809, † 1772; chory na umyśle i bezżenny żył w największem odosobnieniu; tytuł i dobra jego przeszły na jego brata stryjecznego, *Franciszka Karola Hastings Russell* (* 1819).

Russell John, hr., znakomity mąż stanu angielski, znany powszechnie pod imieniem lorda John Russell, trzeci syn † 1839 szóstego księcia Bedford, a rodzony brat wzmiankowanego wyżej Franciszka **R.**, siódmego ks. Bedford, * 1792, † 1878. Ukończywszy uniwersytet edymburski, wstąpił 1813 do izby niższej, przyłączył się, jak to zresztą wszyscy członkowie jego rodziny czynili, do stronnictwa whigów i bronił wolnomyślnych zasad polityki, mianowicie reformy parlamentu. Wybrany ponownie 1826 deputowanym z Irlandji, bronił gorąco sprawy greckiej i przyczynił się znacznie do przeprowadzenia emancypacji katolików (1829). W r. 1830 wszedł do ministerjum Grey'a i już w marcu 1831 r. złożył izbie niższej bill reformy parlamentu, którą po zaciętej walce przeprowadził nareszcie potęgą swego talentu. Ustąpiwszy z całym gabinetem 1834 r., objął 1835 roku przywództwo nad stronnictwem opozycyjnem połączonych whigów i radykalistów. W nowem ministerjum Melbourne'a (kwiecień 1835—sierpień 1841) był duszą rządu, naprzód jako minister spraw wewnętrznych, a od 1839 jako minister kolonji; na stanowiskach tych przyłożył się wiele do przeprowadzenia wielu ważnych praw postępowych. Wspierał też chętnie politykę Peela w sprawie wolności handlowej, a po ustąpieniu jego utworzył w lipcu 1846 własny gabinet, w którym jako pierwszy minister i pierwszy lord skarbu kierował sterem państwa aż do 20 lutego 1852 r. Rządy jego przypadają właśnie na jedną z najważniejszych epok w historji angielskiej. Dalsze rozwinięcie wolności handlu przez rozszerzenie reformy taryfowej, usunięcie praw żeglugowych, ruchy europejskie 1848—50, nędza głodowa i niepokoje w Irlandji zaprzątają jego gabinet, który mianowicie w polityce wewnętrznej mimo rozlicznych trudności ogromną rozwijał działalność i wielkie położył zasługi. Za gabinetu hr. Derby stanął znowu na czele opozycji, ale już w ministerjum koalicyjnem Aberdeena (grudnia 1852—stycznia 1855) był ministrem spraw zewnętrznych, później ministrem bez wydziału, a w końcu prezesem rady tajnej. W nowym gabinecie Palmerstona objął wydział spraw kolonjalnych i reprezentował Anglję na konfederacjach wiedeńskich (luty—lipiec 1855), a za powrotem do Londynu wziął dymisję i występował odtąd jako najgwałtowniejszy przeciwnik Palmerstona. Mimo to jednak w gabinecie tego ostatniego (od 1859) zarządzał wydziałem spraw zagranicznych, ale w sprawach polskiej i duńskiej nie miał powodzenia, bez narażenia się wszakże na utratę zaufania u stronnictwa liberalnego. Po śmierci Palmerstona (19 października 1865) stanął powtórnie u steru rządu, ale w kwestji billu reformy poniósł klęskę i usunął się w czerwcu 1866 r. W ostatnich latach popierał w parlamencie liberalną politykę

Gladstone'a, ale na sesji 1871 r. występował z silną opozycją przeciw traktatowi waszyngtońskiemu. Obchodził w 1878 r. 50-letni jubileusz udziału swego w sprawie równouprawnienia katolików, wkrótce jednak zapadł w chorobę i † 1878 r.; był on ostatnim mężem stanu starej whigistowskiej szkoły. Spadkobiercą jego został wnuk *John Francis Stanley*, * 1866 r. zdolny polityk i mówca. Wybór mów jego wyszedł w 1870 w 2 t. Nadto napisał: „Essay on the history of the English gevernment and eonstitution“ (Londyn, nowe wyd., 1873); „Memoirs of the affairs of Europe, from the peace of Utrecht to the present time“ (1824—29, t. 2); „Essay on causes of the French revolution“ (1832); „Recollection and suggestion“ (1873, 1 wyd., 1875). Napisał nadto tragedję „Don Carlos“ (1832); „Life and times of C. J. Fox“ (1859—67, t. 3), wydał także listy i dzienik Th. Moore'a (1852—56, t. 8) i listy Foxa (1853—57, t. 4). Por. Wissens „Historical memoirs of the house of **R.**“ (Londyn, 1833).

Russell Odo William Leopold, dyplomata ang., synowiec poprz., syn starszego jego brata, generała-majora lorda Jerzego Williama **R.**, * 1829, † 1884 w Poczdamie. Po ukończeniu nauk w Oksfordzie, rozpoczął zawód dyplomatyczny 1849 jako attaché poselstwa angielskiego w Wiedniu; to samo stanowisko zajmował następnie w Paryżu, Wiedniu, Konstantynopolu i Waszyngtonie. W listopadzie 1858 r. naznaczony sekretarzem legacji w Neapolu, udał się stąd w misji specjalnej na dwór papieski, gdzie jako przedstawiciel Anglji pozostawał do sierpnia 1870 r., ważne bardzo oddał swemu rządowi usługi i obeznał się gruntownie z polityczno-dyplomatycznymi stosunkami lądu stałego. Dla tych przyczyn mianowany został t. r. sekretarzem stanu w ministerjum spraw zagranicznych, a w październiku 1871 posłem w Berlinie.

Russell John Scott, technik, * 1808 w Vale of Clyde, † 1882, kształcił się w Edymburgu i Glasgowie, pracował jako inżynier, 1832 roku został profesorem fizyki w Glazgowie, następnie objął kierownictwo wielkich zakładów budowy okrętów, a między innemi razem z Brunetem zbudował słynny okręt „Great Eastern.“ Według jego planu zbudowana też została rotunda pałacu wystaw w Wiedniu. Ogłosił: „Treatise on the steam engine“ (1841, 2 wyd., 1846); „The modern system of naval architecture“ (1865) i in.

Russell William Howard, publicysta angielski, * 1821 w Dublinie, był współpracownikiem kilku większych dzienników, mianowicie: *Timesa*, którego właściciele jako sprawodawcę niejednokrotnie na scenę najważniejszych wypadków wysyłali, np. w latach 1854—1855 do Krymu, 1857—59 do Indji, 1861 do Ameryki północnej i 1866 do Czech i Morawji, 1870—71 do Francji; towarzyszył księciu Walji w podróży na Wschód i do Indji. W r. 1858 założył w Londynie „Army and Navy Gazette“ i ogłosił: „Diary in Indja 1858—59“ (1875); „My diary in North and South“ (1862); „My diary the East“ (1869); „My diary during the last great war“ (1873), „Indian mutiny“ (1884); „Hesperothen“ (1882, t. 2) i romanse: „The adventures of dr. Brady“ (1868).

Russet Ludwik, historyk kościoła protestanckiego, * 1836 w kantonie Waadt, studjował teologję w Genewie, następnie był w kilku miejscowościach kaznodzieją, 1873 został nauczycielem historji kościoła w *Ecole de théologie libre* w Genewie. Napisał: „Saint Paul, sa double captivité à Rome“ (1859); „Récits d'histoire des missions“ (2 wyd., 1864); „Le comte Agenor de Gasparin“ (1884); „Georges Fox et les origines de Quakerisme“ (1886); „La traite des nègres et l'esclavage en Afrique“ (1889).

Russjan Henryk, Dominikanin, słynny teolog i kaznodzieja, prowincjał i definitor, potem przeor we Lwowie, gdzie † 1760. Wydał: „Kazanie na cześć św. Franciszka Regis“ (1738) i „Św. Józefa“ (1742).

Rust Jan Nepomucen, lekarz, * 1775 w Jaworniku na Śląsku, † 1840 r. w dobrach swoich na Śląsku; medycynę studjował w Wiedniu i Pradze; w r. 1803 powołany został na katedrę chirurgji do Krakowa po Czerwiakowskim i kilkakrotnie był tam dziekanem i rektorem. Po przyłączeniu Krakowa do księstwa Warszawskiego przeniósł się do Lwowa, następnie do Wiednia; w r. 1815 przeniósł się do Berlina, gdzie został chirurgiem dywizji w stopniu generała; w r. 1818 został profesorem uniwersytetu, a w r. 1829 prezesem rady szpitalnej. Ogłosił: „Helkologie“ (2 t., 1811, nowe wyd., 1837—1842); „Arthrokakologie“ (1817); „Aufsätze und Abhandlungen aus dem Gebiete der Medicin“ (3 t., 1834—40) i in.

Rustejko.

Rustejko v. *Trąby*, herb: Na tarczy dwie trąby myśliwskie czarne, a między niemi—miecz.

Rustejko, pseudonim Ad. Pieńkiewicza.

Rustem, znakomity malarz portretowy, * w Konstantynopolu. W 10-m roku życia wzięty pod opiekę księcia Adama Czartoryskiego, G. Z. P. kończył szkoły w Warszawie, ucząc się sztuki malarskiej u Norblina, a następnie u Bacciarellego. W r. 1798 powołany do Wilna na adjunkta katedry malarstwa, został po śmierci Smuglewicza profesorem i † 1835 r. tamże. **R.** celował przedewszystkiem w portretach, mniej był szczęśliwym w malarstwie historycznem. Malował także minjatury. Położył też niemałe zasługi przez podniesienie szkoły malarskiej w Wilnie. Szereg prac jego podaje E. Rastawiecki w t. 2 „Słownika malarzów polskich.“ Drobne jego rysunki, litografowane przez Bachmatowicza, wyszły p. t.: „Sou-

»venir pittoresque des petits auvrages de J. Rustem“ (Wilno, 1837).

Rustem, pasza, dyplomata turecki i pochodzenia włoskiego, 1862 r. poseł w Turynie, 1870— w Patersburgu, 1873 r. gubernator Libanu, 1885 ambasador w Londynie.

Rusticus, pseudonim Kl. Szaniawskiego i Józefa Tokarzewicza.

Rüstow Wilhelm, pisarz wojskowy, * 1821 w Marchji brandeburskiej, † 1878 w skutek samobójstwa, od 1838 oficer pruski. Prześladowany z powodu broszury „Der deutsche Militärstaat vor und während der Revolution“ (Zürych, 1850), musiał z tego powodu w czerwcu 1850 schronić się za granicę, osiadł w Zürichu w stopniu majora inżynierji wojskowej szwajcarskiej. W r. 1860 jako pułkownik i szef sztabu głównego odbył kampanję pod wodzą Garibaldi'ego we Włoszech i odznaczył się szczególnie w bitwach pod Kapuą (19 września 1860) i nad Wulturno (1 października 1860). Po ukończeniu wojny osiadł w Szwajcarji i poświęcił się wyłącznie pracom literackim. Ważniejsze z dzieł jego wymieniamy: „Geschichte des grechischen Kriegswesens“ (Aarau, 1852); „Der Krieg gegen Russland“ (2 t., Zürich, 1855—56); „Ital. Krieg von 1859“ (3 wyd., tamże, 1859—60); „Der ital. Krieg von 1860“ (2 t., 1861); „Erinnerungen aus dem ital. Feldzuge 1860“ (2 część Lipsk, 1860); „Die Feldherrnkunst des 19 Jahrh.“ (Zürich, 1857); „Geschichte der Infanterie“ (2 t., Gatha, 3 wyd., 1884); „Allgemeine Taktik“ (Zürych, 2 wyd., 1868); „Die Lehre von dem neuen Festungskrieg“ (2 t., Lipsk, 1860); „Die Lehre vom kleinen Kriege“ (Zürich, 1860); „Annalen des Königreichs Italien“ (4 części, tamże, 1862—63); „Militärisches Handwörterbuch“ (2 t., tamże, 1859; dodatek 1868); „Heerwesen und Kriegführung Julius Cesar“ (1862); „Der Krieg und seine Mittel“ (1856); „Geschichte des ungarischen Insurrektionskriegs 1848—49“ (1861, t. 2); „Strategie und Taktik der neuesten Zeit“ (1872—1875, t. 3) i w. in.

Rüstow Aleksander, brat poprz., pruski oficer artylerji, * 1824. Podczas wojny prusko-austrjackiej 1866 r. ciężko raniony, po amputacji nogi umarł w szpitalu Horzic na cholerę 1866. Jako pisarz dał się poznać dziełem „Der Küstenkrieg“ (Berlin, 1849).

Rüstow Cezar, brat poprzednich, * 1826, pruski oficer piechoty i nauczyciel taktyki w szkole wojennej w Erfurcie, zginął w bitwie z Bawarczykami podczas wojny 1866; jest autorem kilku ważnych dzieł o broni palnej, jak np.: „Die Kriegshandfeuerwaffen“ (2 t., Berlin, 1857—1864).

Ruszczuk *(Ruhczuk, bułg. Russe)*, miasto okręgowe w Bułgarji, przy ujściu Kara-Lomu do Dunaju; posiada niewielki zamek, służący za cytadelę; liczy około 30,000 miesz., z których $^1/_3$ część jest Turków. **R.** jest rezydencją arcybiskupa greckiego, posiada dwa kościoły greckie, dwa bułgarskie, katolicki, ormiański, dalej 9 meczetów, kilka synagog i prowadzi nader ożywiony handel wyrobami lnianemi, wełnianemi, bawełnianemi i jedwabnemi oraz skórami i tytuniem. **R.**, broniąc przejścia przez Dunaj, ma wielkie znaczenie strategiczne. W r. 1877 **R.** był dla armji tureckiej w Bulgarji wschodniej głównym punktem oporu; opuszczony został przez Turków w lutym 1878 r. i zajęty przez Rosjan, a traktatem berlińskim przyznany księstwu Bulgarskiemu. W d. 3 marca 1887 r. wybuchło w nim powstanie wojskowe, wkrótce przez wojska rządowe stłumione.

Ruszel Franciszek Paweł, Dominikanin, rodem z ziemi Przemyskiej sprawował rozmaite urzędy zakonne we Lwowie, Lublinie i Wilnie; † 1657. Wydał: „Tryumf na dzień chwalebny Jacka Świętego“ (Wilno, 1641), w którem to dziele mieści się wiele ciekawych szczegółów do dziejów literatury polskiej; „Fawor niebieski podczas elekcji na królestwo Jana Kazimierza, miastu Lublinowi czasu gwałtownego niebezpieczeństwa od swawolnych Kozaków, cudownym sposobem 1648 od Boga pokazany“ (Lublin, 1649) i in.

Ks. Ruszkiewicz K.

Ruszkiewicz Kazimierz, ksiądz, biskup sufragan warszawski, * 1836 w Dzięciołówce w Augustowskiem, początkowe nauki otrzymał w Marjampolu, od r. 1852—54 kształcił się w seminarjum w Sejnach, a 1854—58 w akademji duchownej w Warszawie. W 1859 został wikarjuszem w Augustowie, w 1860 w Suwałkach, w 1862 otrzymał urząd w konsystorzu w Warszawie, wkrótce jednak wyjechał do Rzymu, gdzie w akademji „Sapientia“ uzyskał stopień doktora teologji. W 1865 został wice-regensem, w 1867 regensem seminarjum, w 1881 objął probostwo świętokrzyskie po śmierci ks. Jakubowskiego, w 1884 mianowany został biskupem sufraganem warszawskim i biskupem tytularnym Berissy. Prace jego mieszczą się w *Przeglądzie katolickim* i *Encyklopedji kościelnej*.

Ruszkowski Ryszard, aktor i komedjopisarz, * 1856 w Warszawie, występował naprzód w teatrze warszawskim, następnie krakowskim, napisał do współki z Abrahamowiczem: „Mąż z grzeczności,“ „Adwokat bez kljentów,“ „Oddajcie żonę“ i „Teść;“ samodzielnie zaś: „Już go mam,“ „Jadzia wdowa“ i „Wesele Fonsia,“ † 1898.

Rusznica, dawna strzelba, większych rozmiarów niż strzelba zwyczajna.

Ruszt, krata żelazna, na której w palenisku spala się materjał opałowy. Tylko przy paleniu drzewa może **R.** brakować. Ma on na celu sprowadzenie dokładnego spalenia, dla tego winien być dostatecznie wielkim, aby materjał opałowy znajdował się w warstwie niezbyt grubej, aby powietrze wchodzące przez otwory miało należyty

dostęp. Otwory winny znowu być dosyć małe, aby węgle niespalone przez nie nie wypadały. W piecach przy kotłach machin parowych wielkość **R.** zależy od ilości mającej się tworzyć pary; Redtenbacher podał w tym celu wzory. Urządzenie **R.** zresztą jest dosyć rozmaite (ob. Piec).—Od **R.** nazywa się niekiedy *rusztowaniem* prażenie (ob.).

Ruś. Wedle Nestora, zamorscy Waregowie tak się zwali *Rusią*, jako się drudzy zowią Szwedami, inni Normanami, Anglami, a inni Gotami. Roczniki bertyńskie u Niemców pod 839 donoszą, że cesarz Ludwik Pobożny dowiedział się, że Ruś a Szwedzi to jedno. Luitprand (V, 6) i Ademar 1010 Rusów zowią Normandami, Symon Logoteta wywodzi ich z rodu Franków (Niemców). Czudy zowią dotychczas Szwedów Ruotsi, Rootsi, a Szwecję Ruotsiman. Pobrzeże uplandzkie w Szwecji zowie się Roslagen. Anna Komnenówna Warangów zowie Normandami. W Tobolsku 1833 r. towary duńskie zwano wareskiemi. Wedle Nestora, mieli Słowianie (Nowogrodzianie), Czudowie, Krywicze i Weszowie wezwać Ruś, i „od tych Waregów Nowogrodzanie przezwani zostali Rusią, i są dziś ludzie nowogrodzcy rodu wareskiego, a pierwej byli Słowianami.“ Miano bowiem przyzwać Ruryka 859 r. z braćmi Syneusem i Truworem, i zawładnął Ruryk Nowogrodem, Połockiem, Rostowem, Białem jeziorem, Muromem, gdzie pierwszymi osadnikami byli Słowianie, Krywicze, Meranie, Wesy, Muromcy (Nestor). Kruse Fr. („Chronicon Nortmanorum,“ Hamburg, 1851) wykazuje, że Ruryk Nestora jest słynnym Normandem Rerykiem, znanym w tej epoce na Zachodzie, i Ruś uważa za Duńczyków. Bayer „De Varegis svecicis (1779), Thummann „Untersuch. über östl. Völker,“ Schlözer w swem wydaniu Nestora, Karamzin „Istor. Ross. gos.,“ Gejer „Gesch. Schwedens“ (1832), Wilken „Ueber Russen v. 9 bis z. 12 Jahr.;“ w „Abh. d. Berlin Ak.“ (1851), Kotkowski „Latopis Nestora“ (1860)—są zdania, że Ruś są Waregi, to jest „sprzymierzeńcy,“ wojsko zaciężne skandynawskie. Podobnież Pogodin „O proischožd. Rusi“ (1825), „O žiliszcz. drewn. Russow“ (1826), Fränzel, Frähn „Die Warenger,“ Wieselgren „Syd Skandinaviens först födelsrätt,“ oraz „Nysmålands besbrining.“ Wieselgren Waryngów, czyli naród Warów w prowincjach Szwecji: Karlskrona, Kalmar, Wesiö i Jönczöping, Rosów czyli Ruś łączy z Rosolami (od rood, rodslag, wiosłować, wioślarz). Łomonosow „Ross. let.“ (1760) uważał Ruś za Prusaków słowiańskich; Kollar „Rozys. o gmin. słow.,“ Kaczenowski „Uczenyje Zapiski Mosk. Uniwer.“ (1835), Maroszkin „Istor. ross. zakon.“ (1836)—łączą **R.** z Rugją i Prusakami, a Waregów z Warnami; Kostomarow „Wiestnik Jewropy“ (1872), uważając, że ujścia Niemna zowią się Roś, dowodzi, że Ruś jest słowiańską ludnością. Ewers „Urspr. d. Russ. Staats“ (1818); „Gesch. der Rus.“ (1816) miał Ruś za Chazarów. Tatiszczew, Hipping „Neva och Nyenskans,“ Sindström „Försök till bevis alt Rursik och haus Wareger voro af Finsk härkomst Tavestehus“ (1852) dowodzą, że Ruś jest Finnami. Ostatni już u Jordanesa w VI w. po Chrystusie znajduje Rocas, t. j. Ruś; w podaniach fińskich jest, że król finlandzki z dziećmi Kalewy (t. j. Karelczykami) podbił całą Rosję. Jeszcze w XIII wieku Loparowie zwali Rosję—Rurima (ziemią Ruryka). Za Olega dopiero Kijów stał się macierzą ruskich grodów, a „Polanie kijowscy dziś (t. j. w XII w.) zwani Rusią,“ jak donosi Nestor. Halicz, przez tegoż jeszcze Wołchami (Blawci, Połowcy) zwany, przez pamięć dawnych ich tu siedzib, oraz Nowogród w kronikach się odróżniają swemi nazwami od tej Rusi kijowskiej. Dopiero w XIII w. zabiegi książąt Włodzimierza o Kijów zaczynają ściągać i pod Karpaty nazwisko Rusi. Daniel Romanowicz bierze tytuł „rex Russiae,“ ogarniając tem mianem swe ziemie, tykające Sanoka, Nowogródka, Mińska i Kijowa. Niebawem Ruś ta łączy się z dawnemi grodami czerwińskiemi, i zrodziła nowe miano Rusi Czerwonej pod Karpatami. Jerzy halicki ma pieczęcie z tytułem króla Rusi i drugą księcia Włodzimierza; synowie jego łączą z tytułem Rusi przymiotnik „wszystkiej Rusi,“ Halicza i Włodzimierza, a drugi Jerzy pisze się księciem całej Mniejszej Rusi, oraz księciem i dziedzicem króleswa Ruskiego (1339). Z jednej strony wskazuje to naśladownictwo niedawnych tytułów Łokietka i Henryka Głogowskiego, którzy pisali się książętami i dziedzicami Królestwa Polskiego; z drugiej strony owo pojęcie Mniejszej Rusi przypomina, że Ruś kijowska jest niby Starszą (major), dawniejszą, tem bardziej gdy Szymon Pyszny (130—1353), syn Kality, pierwszego księcia Moswy, bierze tytuł w. księcia Wszej Rusi. Bądź co bądź, po wcieleniu Rusi do Polski Kazimierz W. zchował udzielność, zatrzymując osobnego dla niej kanclerza. Takim był 1356 Jan ze Strzelc Suchy-Wilk (Rzyszcz., II 724). Prócz tego bij monetę księcia Rusi, a „Kazimierza króla polskiego“ (*Bibl. Ossolińskich*, 1865 str. 93); Kazimierz tytułuje się królem Polski i Rusi (Daniłowicz, *Skarbiec I*, 192). Za Opolczyka Władysława Rś posiada jeszcze swoich dostojników (*Akta grzkie*, ed. Liske). Iwan Groźny w listach do Fpieża Sykstusa IV, zowie się w. księciem „Białejrusi,“ stosując to miano do nowego swego państwa ze stolicą w Moskwie. Gwagnin w swej *Sonacji*, za Stefana Batorego pisanej, Białą Rusią zowie okolice koło Kijowa, Mozyra, Mścisławia, Witebska, Orszy, Połocka, Smoleńska i ziemi Siewierskiej, „która zdawna do w. ks. Litewskiego przynależą.“ Jej przeciwstawia Ruś Czarną ziemi Moskiewskiej, koło Białego-jeziora i tam wędzie ku Azji. Czerwoną mieści pod Beskidami : Lwowem, powiatami: Halickim, Przemyskim, Sanockim, Chełmskim, Bełskim i Łuckim. Gdyednak Rusią niekatolików zowie lud między Czeasami a Kaniowem, widać stąd, że nazwa owa jest

znamieniem religji, nie narodowości dla Gwagnina. Z czasem z Ukrainy powstaje Ruś Mała, a Czarna przerzuca się ku Grodnu i Nowogrodkowi litewskiemu. (Bartoszewicz art. *Ruś w Encyklopedji większej*, XXII).

Ruśkiewicz Fran., malarz polski, pejzażysta, * 1819 w Warszawie, † około 1875. Krajobrazy jego przedstawiają wyłącznie okolice polskie, wewnątrz lasów, zarosłe bagniska brzegi rzek wioski, głównie zaś widoki zimowe. Wykształcenie artystyczne zawdzięcza sam sobie; większa część prac jego umieszczoną była w sali Towarzystwa zachęty sztuk pięknych w Warszawie.

Ruta *(Ruta)*, rodzaj roślin z rodziny rutowatych, mający kielich trwały 4 (rzadko 3 lub 5) działkowy, płatków tyleż paznogciowatych, pręcików liczbę podwójną; owocem jest torebka pękająca w wierzchołku; należą tu podkrzewy o liściach pierzastych, kwiatach żółtych i nasionach czarnych, nerkowatych.

Kwiat ruty.

R. *ogrodowa (R. graveolens)*, do 90 cm. wysoka, rośnie dziko w Europie płd. i Afryce płn. na miejscach kamienistych, u nas często hodowana w ogrodach, osobliwa jest przez to, że pylniki przy zapładnianiu poruszają się kolejno ku słupkowi. Ziele posiada smak ostro gorzki i zawiera olejek lotny bardzo ostry, oraz *rutynę* (ob.); u starożytnych słynęło jako odtrutka. Obecnie używają się liście, które w małych dawkach wzniecają apetyt; stosują się w histerji, epilepji, głównie jako środek domowy; używa się też wyciągany z nich olejek i ocet rutowy. Gdzieniegdzie stanowi ziele korzenną przyprawę do pieczeni baraniej. Niektóre inne gatunki mają silniejsze jeszcze własności niż **R.** Koty i szczury obawiają się ziela ruty. Ciągła i żywa zieloność **R.** uczyniła z niej u ludu naszego symbol dziewictwa, stąd użycie jej przy obrzędach ślubnych.

Rtabaga, ob. Kapusta.

Rteboeuf, poeta francuski z XVII w., przebywał w Paryżu, pisał dowcipne i głębokie poezje satyryczne; nowe wydanie dzieł wydał Kreszner 885).

Rten *(Ruthenium, Ru)*, metal należący do grupy platynowych, najbardziej zbliżony do osmu; odkryty został przez Clausa w platynie rodzimej 1845. Jest to metal szaro-biały, kruchy, razem z osmem najłatwiej z całej grupy topliwy, c. wł. 12,2, ciężar atomowy 103,5. Przy topieniu z potażem daje czarno-zielony *rutenjan potasu*. Związki jego z tlenem tworzą szereg takiż sam, jak związki osmu (ob.). Roztwór *trójchlorku* **R.**, $RuCl_3$, jest żółty, z chlorkami alkaljów tworzy chlorki podwójne, brunatne, trudno rozpuszczalne. Związki *czterochlorku* **R.**, $RuCl_4$, są czerwonobrunatne.

Rutewka, *Rutka (Thalictrum)*, rodzaj roślin z rodziny jaskrowatych, mający kielich 4—5 działkowy, zabarwiony, koronę żadną i zawiązek jednozalążkowy; należą tu zioła trwałe o liściach pierzastych i drobnych kwiatkach w Europie i Ameryce płn. *T. flavum*, w Europie płn., na wilgotnych łąkach, ma kwiaty żółte; korzeń i liście używane były zamiast rabarbaru. *T. aquilegifolium*, o kwiatach bladoróżowych, stanowi istną ozdobę lasów liściastych, zwłaszcza karpackich.

Ruth, Moabitka. małżonka Mahalona, syna Elimelecha, po śmierci męża razem z teścią swą Noemi przybyła do Betleem, gdzie wyszła za krewnego swego Booza, któremu porodziła Obeda i takim sposobem była prababką Dawida. Od jej imienia nazwaną jest w Starym Testamencie jedna księga Ruth, obejmująca 4 rozdziały. Podług wielu, zwłaszcza zaś talmudystów, księgę tę napisał Samuel; inni za autora jej uważają Hiskjasza lub Ezdrasza. Nowsi uczeni, opierając się na wtrąconych formach chaldejskich, powstanie jej kładą do czasów wygnania lub nawet później.

Ruth Emil, historyk niemiecki, * 1809 w Hanau, † 1869, kształcił się w Marburgu, Monachjum i Heidelbergu, następnie mieszkał we Florencji, w 1844 osiadł w Heidelbergu, gdzie został naprzód docentem, 1867 r. profesorem literatury włoskiej. Napisał: „Geschichte der italienschen Poesie“ (do Tassa, Lipsk, 1844—47, t. 2); „Studien über Dante“ (1853); „Geschichte des italienischen Volkes unter der Napoleonischen Herrschaft“ (1859); „Geschichte von Italien von 1815, bis 1850“ (Heidelberg, 1867, t. 2).

Rutilius Lupus, retor rzymski, za czasów Augusta i Tyberjusza, napisał: „De figuris sententiarum et elocutionis,“ wyd. Jacoba (Lubeka, 1837).

Rutilius Numatianus Klaudjusz, poeta rzymski z V w. po Chr., jego poemat „Itinerarium“ albo „De reditu“ wydał między innymi Wernsdorf w „Poëtae latini minores.“

Rütimeyer Ludwik, paleontolog, * 1825 w Biglen w kantonie Berneńskim, † 1895; kształcił się w Berlinie i Paryżu i po zwiedzeniu Europy płd. został 1855 profesorem zoologji i anatomji porównawczej w Bazylei. Ogłosił: „Vom Meer bis nach Alpen“ (1854), „Die Fauna der Pfahlbauten in der Schweiz“ (1861); „Ueber die Herkunft unserer Thierwelt“ (1867); „Ueber Thal- und Seebildung“ (1869); „Die Grenzen der Tierwelt“ (1868); „Die Veränderungen der Tierwelt in der Schweiz seit Anwesenheit des Menschen“ (1875); „Der Rigi“ (1877); „Die Bretagne“ (1883) i in. Por. Iselin „Karl Ludwig **R.**“ (1897).

Rutka Bogumił, sławny polemik teologiczny, Jezuita, * 1623 w Kijowskiem, † 1700 we Lwowie, wstąpił do Jezuitów 1647 r.; uczył w kolegjach: poznańskiem, kaliskiem i lubelskiem. Głównie pracował nad zjednoczeniem nieunitów na

Rusi z Kościołem rzymskim. Dzieł jego znanych jest trzydzieści kilka, z których ważniejsze są: „Laurea Żegoviana“ (Poznań, 1659); „Uspokojenie w Bogu ludziom od Boga wiernem prawem napisane“ (Kalisz, 1662); „Defensio S. orthodoxae orientalis Ecclesiae contra haereticos“ (Poznań, 1678); „Miecz przeciwko Turkom“ (2 t., Leszno, 1696) i t. d. Por. Browna „Bibl. pisarz. asysten. polsk. tow. Jezus.“ (str. 352—355).

Rutkowski Andrzej, statysta i filozof, żyjący w pierwszej połowie XVII w. Jest autorem bardzo rzadkiego a ważnego dzieła p. t.: „A. Rutcovii Aethica, id est de modis acquirendi Libri II“ (Amsterdam, 1650) i drugiego: „Disquisitio physica de tribus rerum naturalium principiis: materia, forma et privatione“ (Frankfurt, 1624).

Rutkowski Antoni, profesor konserwatorjum warszawskiego, kompozytor, † 1886 w Warszawie, żył lat 28.

Rutkowski Jan, dziennikarz i literat, * 1859, † 1901, kształcił się w Paryżu, po powrocie do kraju był współpracownikiem *Kurjera Warsz.*, *Gazety Polskiej* i *Kurjera Codziennego*, nadto ogłosił: „Pajęczyna,“ nowele (Warszawa, 1891); „Testament Hopkinsa“ (1894).

Rutland, najmniejsze hrabstwo angielskie, zajmujące 394 klm. kw. z ludnością 22,000, jest bardzo urodzajne i odznacza się staranną hodowlą bydła; znany jest powszechnie wyrabiany tutaj ser, zwany Stilton. Miasto główne *Oakham.*

Rutland John James Robert Manners, książę, * 1818, w r. 1841 był członkiem konserwatywnym izby niższej, 1852, 1858, 1859, 1866—67 ministrem robót publicznych, 1874, 1880—85 pocztmistrzem generalnym, a 1886—1892 kanclerzem księstwa Lancaster.

Rütli *(Grütli)*, łąka górska na wschodnim stoku góry Seelis, o 200 metrów nad jeziorem Urnesee w kantonie Uri w Szwajcarji położona. Tu w nocy z 7 na 8 listopada 1307 Walter Fürst z Uri, Werner Stauffacher z Schwyz i Arnold z Melchthal mieli zawrzeć pierwszy związek, celem wyswobodzenia Szwajcarji z pod habsburskiego panowania.

Rutowate *(Rutaceae)*, rodzina roślin, mająca następne cechy: kwiaty foremne; kielich 4 — 5 działkowy, o przedkwitnieniu dachówkowatem; płatki umocowane w nasadzie krążka podzawiązkowego, w liczbie takiej jak działki kielicha; pręciki w liczbie podwójnej; owoc torebkowaty, pękający; czasem mięsisty, niepękający; nasiona są wiszące i zawierają białko mięsiste lub rogowe, czasem bezbiałkowe. Należą tu zioła, krzewy i podkrzewy, w licznych gatunkach, o liściach najczęściej naprzemianległych, rozmaicie porozcinanych, rzadko niepodzielnych, i kwiatkach czasem żółtych, zebranych w grona lub podbaldaszki wierzchołkowe. Są bogate w substancję wyciągową gorzką, ostrą żywicę, niektóre stanowią ważne środki lekarskie domowe. We florze polskiej **R.** nie mają przedstawicieli.

Rutski Welamin Józef, metropolita kijowski, 1613 — 1637, rodem Litwin, * 1574 w wyznaniu kalwińskiem, uczył się w akademji wileńskiej razem z Józefatem Kuncewiczem; następnie pod wpływem Jezuitów, po śmierci ojca swego Feliksa (1599) udał się na dalsze nauki do Pragi, nawrócił się do kościoła katolickiego, a następnie wyjechał na studja teologiczne do Rzymu (1605). Za przyzwoleniem papieża przeszedł na obrządek słowiański, celem przeprowadzenia reformy w zakonie Bazyljanów. Wróciwszy do kraju 1606 razem z nuncjuszem Franciszkiem Simonettą, zalecony metropolicie Pociejowi i serdecznie od niego przyjęty, przywdział r. 1607 u Bazyljanów suknię zakonną, 1608 wyświęcony został na kapłana i przez Pocieja mianowany namiestnikiem wileńskim, t. j. jego zastępcą z obszerną władzą nad całem duchowieństwem. We trzy lata potem **R.** (16 listopada 1611) został koadjutorem metropolity Pocieja i biskupem halickim, nadto Pociej ustąpił mu archimandrję ławryszowską w pow. Nowogródzkim. Od tej pory Pociej zdawał już na **R.** całkowitą władzę w djecezji litewskiej, sam zaś rządził na Włodzimierzu w swem biskupstwie. Nareszcie po śmierci Pocieja 18 lipca 1619 r. **R.** otrzymał przywilej królewski na metropolję i objął jej rządy 8 sierpnia 1614 roku. Zakładał seminarja, szkoły świeckie dla unji, sprowadzał autorów, teologów. Wreszcie sam był pisarzem, zwłaszcza polemicznym, czego dowodem są jego dzieła: „Sowita wina,“ tudzież „Wzywanie do jedności katolickiej“ i „Examen obrony, to jest odpis na script, *Obrona verificatii* nazwanej“ (Jocher III 556—57). **R.** † 1637, w testamencie zapisując fundusze na zakupienie dóbr dla metropolji, na kapłanów i szkoły.

Ruttenstock Jakób, teolog i słynny swego czasu kaznodzieja, * 1776 w Wiedniu, † 1844 w Klosterneuburgu, kształcił się w Wiedniu w kolegjum św. Anny, poczem 1795 wstąpił do zakonu kanoników regularnych w Klosterneuburgu i po ukończeniu studjów teologicznych w uniwersytecie wiedeńskim 1800 wyświęcony był na kapłana; 1804 został profesorem historji kościelnej i prawa kanonicznego w swym klasztorze, w dwa lata później przełożonym nowicjuszów, a 1809 profesorem historji w uniwersytecie wiedeńskim; 1830 proboszczem infułatem w Klosterneuburgu. Jest autorem między innemi wysoko cenionego dzieła: „Institutiones historiae ecclesiasticae“ (3 t., Wiedeń, 1832).

Rutulowie *(Rutuli)*, lud italski, mieszkający na wybrzeżach Latium, z głównem miastem Ardea; mityczny król **R.** Turnus występował jako nieprzyjaciel Eneasza. Nazwisko Rutulów znika z nastaniem królów w Rzymie.

Rutwica, roślina, ob. Galega.

Rutyl, $C_{10}H_{19}O$, rodnik organiczny z szeregu rodników kwasów tłustych. *Kwas rutylowy* czyli

kaprynowy, $C_{10}H_{20}O_2 = C_{10}H_{19}O.$ HO, należący do szeregu kwasu octowego, połączony z gliceryną znajduje się w maśle i olejku kokosowym; jest bezbarwny, krystaliczny, woni kozłowej, topi się przy 30°, w alkoholu i eterze się rozpuszcza. Sól jego sodowa jest rogowata. Odpowiedni kwasowi temu alkohol jest nieznany. *Eter kaprynowo-etylowy* $C_{10}H_{19}O_2.$ C_2H_5 tworzy część główną eteru enanotowego, który winu nadaje właściwy zapach.

Rutyl, *rudzieniec*, minerał, w odmianie czarnej *nigryn*, ob. Tytan.

Rutyna (z fran.), wprawa, nawyknienie machinalne.

Rutyna, $C_{42}H_{50}O_{25}+3H_2O$, znajduje się w liściach ruty, w kaparach i innych roślinach, tworzy żółte igły, gorzkie, w wodzie wrzącej rozpuszczalne, działaniem kwasów rozcieńczonych rozszczepia się na kwercetynę i izodulcyt.

Ruvo di Puglia, miasto we włoskiej prowincji Bari w okręgu Barletta, siedziba biskupa, 18,000 miesz. W starożytnych grobowcach znaleziono tu pięknie pomalowane wazy, znajdujące się obecnie w muzeum neapolitańskiem.

Ruysbroek Jan, po łacinie piszący się *Rubruquis*, zwany *Doctor ecstaticus*, mistyk średniowieczny, * 1293 w Ruysbrock pod Brukselą, † 1381; do 60 roku życia kapłan świecki, 1353 r. wstąpił do klasztoru Augustjanów w Groenendael pod Waterloo, gdzie był jako przeor. Wysoko ceniony dla swej pobożności i pism mistycznych, zaliczał pomiędzy swych uczniów Gerharda Groota, Taulera i in. Dzieła swe, z których ważniejsze: „Die tzierheit der geistlichen boulofft;“ „Van den blinkenden steen;“ „Van vier becoringen;“ „Der spiegel der segligkeit,“ z powodu słabej znajomości języka łacińskiego pisał **R.** po flamandzku, drukowane jednak były w języku łacińskim (Kolonja, 1552 i później) w przekładzie jego uczniów, zwłaszcza Wawrzyńca Suriusa. W ostatnich czasach zwrócił na niego uwagę poeta belgijski Maeterlinck (ob.).

Ruysbruck Wilhelm, Franciszkanin, rodem z Brabancji, żyjący w XIII wieku, wysłany był 1253 r. przez Ludwika IX, króla francuskiego, do Mongolji, celem nawrócenia chana Mongołów Mangu na wiarę chrześcijańską. Zamiar się nie powiódł, a podróż jego wydał Anglik Hakluyt po łacinie w dziele p. t.: „Hakluyts Carly voyages travels and discoveries of the English nation.“ Pierwszy **R.** przekonał Europę, że morze Kaspijskie nie jest odnogą oceanu Północnego, lecz wielkiem jeziorem, zwanem jedynie morzem z powodu wielkiej swej obszerności.

Ruysch Fryderyk, anatom, * 1638 w Haadze, † 1731, był profesorem w Amsterdamie. Zasłużył się zwłaszcza badaniem naczyń limfatycznych i wprowadzeniem injekcji dla badania naczyń. Część swoich zbiorów anatomicznych sprzedał 1717 r. Piotrowi W. i ta dotąd przechowuje się w Petersburgu; część inną królowi polskiemu Stanisławowi Leszczyńskiemu, który zbiór podarował uniwersytetowi w Witembergu. Po śmierci wydano zbiór pism jego p. t.: „Opera anatomico-medico-chirurgica“ (4 t., Amsterdam, 1737).

Ruysch Rahela, malarka, córka poprz., * 1644, † 1750 r., była małżonką malarza Jerzego Pool w Amsterdamie, malowała zwłaszcza kwiaty i owoce. Od r. 1708—16 przebywała w Düsseldorfie, jako malarka nadworna.

Ruysdael ob. Ruisdael.

Ruyter Michał Adrianszoon, de..., słynny marynarz holenderski, * 1607 w Vliessingen; poczynając od prostego majtka, doszedł do stopnia admirała i był jednym z najznakmitszych bohaterów morskich swego czasu; zwycięsko walczył przeciwko Anglikom, Francuzom, Szwedom i Barbareskom. 1676 r. utracił nogę w bitwie pod Mesyną i skutkiem tej rany † Syrakuzie 29 kwietnia t. r. Dla uczczenia jego pamięci wzniesiono mu 1856 pomnik w Roterdamie.

Ruyter Michał.

Ruza, miasto powiatowe, gub. Moskiewskiej, nad rzeką Ruzą, ma 4 cerkwie, garbarnie, tkalnie, 2,505 miesz. (1897), trudniących się po większej części przemysłem leśnym.—*Ruski powiat* liczy na przestrzeni 1,988½ w. kw. 57,103 miesz.; w powiecie znajdują się fabryki sukna, produkujące rocznie za 200,000 rubli.

Ruż, (z franc.) *czerwienidło*, środek kosmetyczny do nadawania świeżości twarzy; używa się w tym celu cynober, barwnik krokoszu, karmin i in.; środki te wszakże po większej części bardzo są dla skóry szkodliwe.

Ruź, rzeczka w Królestwie Polskiem, bierze początek pod Głębockiem, poniżej m. Śniadowa w powiecie Łomżyńskim, i wpada pod wsią Rybaki z lewej strony do Narwi.

Rwa, neuralgja, w szczególności **R.** *kulszowa*, neuralgja nerwu kulszowego, toż samo co *ischias* (ob.).

Ryba południowa *(Piscis australis)*, gwiazdozbiór na półkuli płd. nieba, między 315°—345° wzniesienia prostego, oraz 25—37° zboczenia płd. Obejmuje 75 gwiazd widzialnych okiem nieuzbrojonem, a między niemi jednę 1 wielkości, *Fomalho (Fomalhaut)*, oraz sześć 4 wielkości.

Rybacki pierścień (annulus piscatorius), sygnet papieski z wizerunkiem połowu Piotrowego i imieniem panującego papieża.

Rybałt (z włos. *ribaldo, rubaldo)*, żak, psalmista, kościelny śpiewak. U nas **R.** roznosił po kraju historyczne i narodowe pieśni, poczynając od XV w. Początkowo, otoczeni powagą, żyli rybałtowie w dobrem mieniu, ale później przez rozpustę i nadużycia wywołali przeciw sobie nieprzy-

jazne głosy. W XVI w. było ich pełno; wędrowali po Małej i Wielkiej Polsce, Mazowszu, Litwie i całej Rusi. Dzielili się na dwa rodzaje: jedni byli stale osiedleni przy jakimś kościele lub w mieście, śpiewali w czasie obrzędów i uczyli dzieci nabożnych pieśni; drudzy, wędrowni, obchodzili kraj cały i żyli z przypadkowego, codziennego zarobku. Upadek ich zaczął się w końcu panowania Zygmunta III, a za Jana Kazimierza znikają zupełnie.—Por. Windakiewicz „Teatr ludowy w dawnej Polsce.“

Rybarski Feliks, pedagog, * 1845, † 1899. kształcił się w Szkole Głównej w Warszawie, następnie został nauczycielem języków starożytnych w Kielcach. Ogłosił: „Dokumenty odnoszące się do Mikołaja Reja“ (1880), następnie do Chryzostoma Paska, studja o Wesp. Kochowskim i Bartłomieju Głowackim, nadto wydał opis wyższej szkoły realnej w Kielcach od 1845 do 1862 r.

Rybi chleb, ob. Rybia mąka.

Rybi jad, trucizna z grupy ptomain (ob.), jest to alkaloid powstały przy rozkładzie substancji białkowych ryb; budowa chemiczna jego nie jest jeszcze zbadana, wywołuje zatrucie organizmu po spożyciu ryb nieświeżych z objawami porażenia mózgowia.

Rybi klej, *karuk*, ob. Klej.

Rybi olej, ob. Tran i Ichtyol.

Rybi ser, ikra suszona na słońcu i ściśnięta w pęcherzu rybnym, lub w wosku topionym zanurzona, wyrabia się głównie przez rybaków w Dardanelach; używa się na pokarm, przejęta octem i oliwą.

Rybia mąka, materjał pokarmowy, używany na prowjant, wyrabia się na Lofotach z wysuszonego i zmielonego mięsa wątłusza, wygotowanego w wodzie. Traci przytem zupełnie smak sztokfisza i staje się słodkim. Wypieka się w placki, zwane *chlebem rybim*, które dają pokarm bardzo pożywny.—**R. m.** nazywa się też rybie guano (ob.).

Rybia rzeka: 1) Rzeka we wschodnim Kaplandzie, wpada do oceanu Indyjskiego, ma 600 klm. długości. 2) Prawy dopływ Oranje w niemieckiej Afryce południowo-zachodniej, ma 660 klm. długości.

Rybia skóra, kolczasta skóra różnych gatunków żarłaczów, rozciągana w ramach, zwolna suszona i w płyty krajana, używa się do polerowania drzewa i wyrobów metalowych, do wyciskania wzorów na wyrobach rymarskich; przerabia się też na jaszczur (szagren rybi), który po wygładzeniu przedstawia piękne rysunki i służy na wyroby galanteryjne.

Rybia trutka, ob. Rybitrutka.

Rybicki Teofil, technolog, * 1805 w Pułtusku, † 1859 r.; nauki przyrodnicze studjował w Warszawie, poczem wysłany przez władzę naukową za granicę w 1826 r., jako kandydat na profesora szkoły politechnicznej, słuchał wykładów w Wiedniu i w Paryżu, zwiedził Niemcy, Anglję i za powrotem do kraju w 1830 mianowany był profesorem chemji technicznej ogólnej przy szkole przygotowawczej do instytutu politechnicznego. Po jej zamknięciu był nauczycielem w gimnazjum realnem, oraz w szkole rabinów i członkiem komitetu egzaminacyjnego. Oprócz wielu rozpraw ogłosił: „Zasady technologji chemicznej“ (Warszawa, 1846) i „Upominek rolniczo-przemysłowy“ (1847).

Rybie guano, nawóz wyrabiany z odpadków rybich i drobnych rybek, raków, mięczaków i t. p. Wyrabia się w krajach nadmorskich Europy i w Japonji; najlepsze pochodzi z Norwegji. Skład różnych gatunków jest bardzo różny; zawierają 3—16 odsetek kwasu fosfornego, 5--12 ods. azotu i niespełna 1 odsetkę potażu.

Rybie oko, minerał, ob. Apofilit.

Rybik, owad, ob. Lepisma.

Rybińsk, miasto powiatowe gubernji Jarosławskiej, przy ujściu rzeki Czeremchy do Wołgi, ma 25,223 miesz. (1897), jedna z najważniejszych przystani na Wołdze, do której corocznie około 3,000 statków zawija; prowadzi znaczny handel zbożem. — *Rybiński powiat* ma na przestrzeni 2,345½ w. kw. 90,747 miesz.; w powiecie znajduje się wiele fabryk, zwłaszcza lin okrętowych oraz maszyn.

Rybiński Jan, właściwie *Ryba*, Czech rodem, jako minister braci czeskich 1562 sprawował obowiązki duchowne w Łobżenicy, dalej w Barcinie, Wyszynie, w Sypniowie, gdzie † 1596 w późnej starości.

Rybiński Maciej, syn poprzedz., tłómacz Psalmów, * 1566 r.; po ukończeniu nauk w akademji wrocławskiej, a potem heidelberskiej, był 1589 r. plebanem braci czeskich w Wieruszowie, następnie osiadł 1592 w Poznaniu i był kaznodzieją wyznania helweckiego; później także obowiązki sprawował w Baranowie, a od 1608 w Ostrorogu. Tegoż roku wybrany na starszego zborów braci czeskich w Wielkopolsce, † 1612 w Poznaniu. Przełożył na język polski wedle przekładu francuskiego Marota i Bezy „Psalmy Dawida,“ które wyszły p. t.: „Psalmy monarchy i proroka św. Dawida“ (1598) i były wielokrotnie (17 razy) później przedrukowywane (ostatnie wyd. 1717), nadto z nutami umieszczone przy kancjonałach drukowanych w Gdańsku, Brzegu, Toruniu, Królewcu i t. d., i używane przez kalwinów, luteranów i braci czeskich.

Rybiński Jan, syn poprz., * 1594 r., uczęszczał do szkół w Lesznie, Bytomiu i Toruniu, wyższe nauki kończył w Heidelbergu, zwiedził Holandję, Francję i Anglję, a wróciwszy 1623 r. do Polski był rektorem szkoły w Lesznie i jednocześnie pełnił obowiązki duchowne w Kwilczu i Grę-

bocinie pod Toruniem. W 1633 wybrany został senjorem zborów wielkopolskich w Ostrorogu; † 1638 w Obrzycku. Mąż uczony, biegły w wielu językach, zostawił w rękopisie żywot własny i swego ojca.

Rybiński Jan, poeta, brat Macieja, a syn Jana Ryby. W młodości przebywał na dworach panów polskich; 1589 r. był profesorem w Gdańsku, później sekretarzem miasta Torunia, którą to posadę w 1592 r. porzucił. Bliższe życia szczegóły, jako też czas śmierci tego poety nie są wiadome. Przyjaciel i naśladowca Jana Kochanowskiego, przyswajał sobie jego myśli i jego sposób pisania. Pisał zaś po polsku i po łacinie, a w swoim czasie wielkiej używał wziętości. Dzieła jego są dziś bardzo rzadkie. Wymieniamy z nich: „Hymnus Apollinis etc.“ (Wrocł., 1583); „Hodoeporicopum Liber unus“ (Toruń, 1592); „Gęśli różnorodnych księga I“ (Toruń, 1593); „Kanclerza Jana Zamojskiego tryumfy“ (Kraków, 1590); „Wiosna“ (b. m. dr. 1599) i t. d.

Rybiński Maciej, generał polski, * 1784 w Sławucie na Wołyniu, † 1874 w Paryżu. Ukończywszy nauki w Międzyrzeczu i Lwowie, wstąpił 1806 do armji francuskiej i praktyczną szkołę wojskową odbył w sztabie generalnym generała Suchet. Następnie przeszedł do armji Księstwa Warszawskiego i czynny brał udział w kampanjach 1809, 1812 i 1813. Walecznością osobistą, okazaną szczególnie w bitwach pod Smoleńskiem i Możajskiem zyskał przydomek „Oudinota polskiego“. Pod Lipskiem dostał się do niewoli. Po utworzeniu Królestwa kongresowego wstąpił do nowo uorganizowanej armji i aż do 1830 r. dowodził pierwszym pułkiem linjowym. Po wybuchu powstania Listopadowego wyruszył na czele swego pułku ze Mszczonowa, gdzie stał kwaterą, do Warszawy i oddał się na usługi nowego rządu. Czynny w wielu bitwach, a mianowicie grochowskiej, otrzymał w końcu lutego 1831 dowództwo nad 1-ą dywizją, na której czele walczył pod Wawrem (31 marca 1831), Ostrołęką, Warszawą i w innych bitwach. Kiedy po zdobyciu Warszawy Małachowski, cofnąwszy pod Modlin, złożył dowództwo naczelne, otrzymał je **R.** (9 września) z zamiarem dalszego prowadzenia wojny i przerzucenia się w Krakowskie. Nie potrafił jednak planu tego przeprowadzić, a chwiejnością swą rozwolniwszy karność wojskową, ścigany przez Paszkiewicza przeszedł ostatecznie 5 października 1831 granicę pruską na czele 21,000 ludzi i 96 armat i położył tem koniec wojnie. Internowany w Prusiech, odzyskał wolność w lutym 1832 i udał się do Francji, gdzie też zakończył życie.

Rybitrutka, *rybia trutka*, roślina, ob. Anamirta.

Rybitw, toż co rybołów, ob. Sokół.

Rybitwa, ob. Rybołówka.

Rybkowicz Jan Augustyn, profesor teologji i historjograf akademji krakowskiej, proboszcz przy kościele św. Anny i kanonik kolegjaty św. Florjana, † 1624. Wydał wiele dzieł łacińskich, treści religijnej, nadto zostawił w rękopiśmie „Historia Universitatis Cracoviensis“ (1614).

Rybkowski Tadeusz, malarz polski, * 1848 w Kielcach, kształcił się w mieście rodzinnem potem w Szkole Głównej i w szkole sztuk pięknych krakowskiej. W 1875 wyjechał do Wiednia, gdzie studjował pod kierunkiem Makarta. Obrazy: „Zajazd“ (z „Pana Tadeusza); „Powrót z wesela“ „Nieudane wyścigi“; „Polowanie na dzika“; „Lasy w Przemyślu“, wiele akwareli i ilustracji mnóstwo adresów, menu, kart tytułowych do albumów etc. W 1893 został profesorem malarstwa dekoracyjnego w szkole przemysłowej we Lwowie. Por. *Tydodn. Ilustr.*, 1902.

Rybnik, m. okręgowe w Górnym Śląsku, regencji Opolskiej, nad rz. Rudą, o 3 mile od Wrocławia odległe; liczy 6,000 miesz., ma piękny kościół katolicki parafjalny, z odznaczającym się pod względem sztuki obrazem Matki Boskiej w wielkim ołtarzu. Por. Franciszka Idzikowskiego „Geschichte der Stadt und Herrschaft Rybnik“ (Wrocław, 1862).

Rybojeż.

Rybojeż (*Diodon*), rodzaj ryb z rzędu kościstych z podrzędu wrytoszczękich (*Plectognathi*); są to ryby kształtu kulistego, o skórze tęgiej, okrytej kolcami; wielka i koścista głowa zajmuje większą część ciała. **R.** ma szczęki nierozdzielone szwem środkowym, który cechuje pokrewny mu rodzaj brzuchojeża (*Tetradon*). **R.** może się nadymać lub kurczyć, przyczem napręża swe kolce. *D. histrix*, w oceanie Atlantyckim i Indyjskim, ma ubarwienie z wierzchu brunatnoczerwone, spodem białawe, na pletwach czerwonawe, kolce są na 5 cm. długie. Mięso ich niesmaczne i podobno trujące.

Rybołów, ob. Sokół.

Rybołówka, *rybitwa (Sterna)*, rodzaj ptaków płetwonogich, z rodziny mew. Dziób ich jest mierny, szczupły, ścieśniony, w końcu wyciągnięty i zaostrzony, nogi krótkie, skrzydła bardzo długie, wąskie, ostre, ogon wiosłowaty. Liczny ten rodzaj rozprzestrzeniony jest na całej kuli ziemskiej. Są to ptaki bardzo lotne i po całych dniach w powietrzu przebywają, unosząc się po nad wodami dla pochwycenia zdobyczy, składającej się z drobnych rybek i owadów wodnych. Dla tego lotu zowią je *jaskółkami morskiemi*. Mało pływają, niekiedy tylko dla wypoczynku siadają na spokojnej wodzie. Gnieżdżą się po piaskach nadbrzeżnych, mniej więcej towarzysko, w dołku wygrzebanym prawie bez żadnego posłania. Jaj niosą 2 lub 3 rudawych albo oliwkowych, brunatno grubo pomazanych. Gatunki krajowe są: **R.** *właściwa*

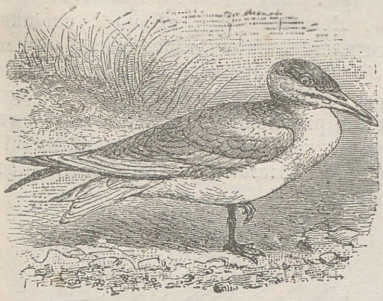

Rybołówka.

(*S. hirundo*), 40 cm. długa, 82 cm. szeroka, z wierzchu blado-popielata, pospolita nad większemi rzekami i jeziorami. **R.** *białoczolna* (*S. minuta*), mniejsza od tamtej, mająca czoło białe, gnieździ się w piaskach nad Wisłą. **R.** *białowąsa* (*S. leucoparcia*), mająca na biało popielatym przodzie brzuch o wiele ciemniejszy. *Krzyczek* (*S. Nigra*), sadzowato-czarniawa z popielatemi skrzydłami, pospolita w całym kraju. **R.** *białoskrzydła* (*S. leucoptera*), aksamitno-czarna, z białemi barkami. **R.** *drapieżna* (*S. caspia*), 52 cm. długa, 130 cm. szeroka, z silnym i długim dziobem czerwonym, żyje w Europie płd., Azji środkowej i Afryce, zalatuje w lecie do Europy środkowej, karmi się rybami, ale poluje też na ptaki i wyjada ich jaja.

Rybołówstwo, łowienie ryb, stanowi oddzielny rodzaj przemysłu, prowadzony przez *rybaków*. **R.** jest naturalne, t. j. łowienie ryb swobodnie żyjących, albo też łowienie **R.** umyślnie hodowanych. Przyrządy rybackie są w ogóle bardzo proste: wędka (ob.), sznury rybackie, zaopatrzone hakami, sieci (ob.), samołówki, widły, harpuny

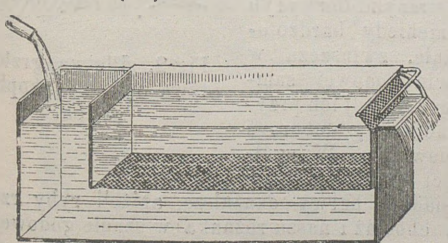

Fig. 1. Przyrząd kalifornijski

(ob.); na przynętę używają się robaki lub małe rybki; połów nocny dobrze się udaje przy świetle pochodni, ryby bowiem dążą ku światłu. Osobny rodzaj **R.** stanowi **R.** pod lodem, za pomocą przerębli w lodzie wybijanych. Na morzu używają zwykle rybacy niewielkich łodzi; w niektórych tylko razach, jak np. na połów śledzi, udają się na większych statkach.—W zakładach sztucznych hodują się głównie karpie, karasie, szczupaki, pstrągi i łososie; pierwsze zwłaszcza dobrze się nadają do hodowli w naszym kraju. Sadzawki i stawy przeznaczone do hodowli ryb winny być trojakie; jedne mieszczą w sobie ryby na rozmnożenie przeznaczone, drugie dla młodych rybek, trzecie dla ryb, które już doszły stosownej wielkości. Okoliczność, że zapłodnienie ikry ryb odbywa się nazewnątrz ich organizmu, dozwala używać *sztucznego zapłodnienia*, które pod opieką człowieka le-

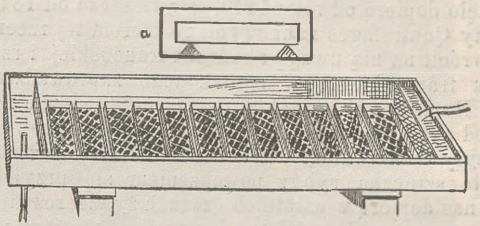

Fig. 2. Stół do wylęgania ryb. *a* przecięcie poprzeczne.

piej się udaje, niż w sposób naturalny, gdzie prądy wody i mnóstwo zwierząt ją niszczą. Sztuczne zapłodnienie dokonywa się najlepiej metodą suchą, t. j. ikra rozpościera się na suchej misce i miesza z mleczem kilku samców, a po spłókaniu wodą przenosi się do aparatu, w którym wylęganie dalej się dokonywa. Aparaty te mają urządzenie różne; dogodny jest zwłaszcza *przyrząd ka-*

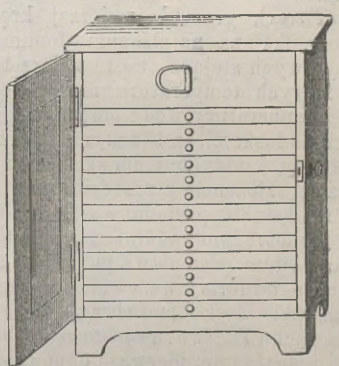

Fig. 3. Przyrząd Mathera.

lifornijski (fig. 1), rozmaitej zresztą konstrukcji; jajka zapłodnione złożone są na sicie drucianem i oblewane wciąż przepływającą wodą. W zakładach większych jest używany długi stół (fig. 2), w którym jaja w jednej tylko warstwie rozkładają się na sitach. Gdy nie można zaprowadzić należytego przepływu wody, służyć może *przyrząd Mathera* (fig. 3), jaja mieszczą się tu w płaskich szufladach, których dna podziurawione pokryte są flanelą; w szufladach tych rozkładają się jaja, woda zaś ścieka na nie z szuflady górnej, na-

pełnionej lodem. W pierwszych czasach po zapłodnieniu jajka są nader wrażliwe na wstrząśnienia, następnie jednak, gdy dostrzega się już czarne kropki, stanowiące oczy zarodka, dają się bezpiecznie przesyłać w opakowaniu wilgotnego mchu lub waty. Młode rybki wymagają znacznej pieczołowitości, zwłaszcza do czasu, dopóki nie utracą worka żółtkowego (ob. Ryby, fig. 7, 8), który je obciąża i ruchliwość ich osłabia.—Zapłodnienie sztuczne znane było już oddawna, rozwijać się zaczęło dopiero od roku 1840, a zwłaszcza od 1848, gdy Quatrefages naukowym rozbiorem tej rzeczy zwrócił na nią uwagę akademji francuskiej i rządu francuskiego; w skutek tego zaprowadzono w Huningue 1852 zakład sztucznej hodowli ryb pod dyrekcją Coste'a, którego rezultaty przewyższyły oczekiwanie. Odtąd w wielu krajach hodowla sztuczna ryb z powodzeniem się przyjęła; u nas dopiero w ostatnich czasach żywiej rozwijać się zaczęła. Por. Coste „Instruction pratique sur la pisciculture“ (1853); Vogt „Die künstliche Fischzucht“ (1859, 2 wyd., 1875); Strzelecki i Bratyński „Gospodarstwo rybne“ (Warszawa, 1877); Nowicki „O wzorowym sposobie hodowania karpia“ (Warszawa, 1891); Gostkowski „O gospodarstwie stawowem“ (Kraków, 1887); Mierzejewski „O gospodarstwie stawowem“ (Warszawa, 1897); Sikorski „Gospodarstwo rybne“ (Warszawa, 1899).

Rybotycze, miasteczko w Galicji, obwodzie Sanockim, ma 1,400 mieszk. i bardzo piękne zakłady ogrodnicze.

Ryby *(Pisces)*, gromada zwierząt kręgowych, obejmująca istoty na najniższym stopniu rozwoju wśród kręgowych stojące. Są to zwierzęta zimnokrwiste, których temperatura niespełna o 1^0 jest wyższa od temperatury wody otaczającej, w ogólności pokryte łuskami, z kończynami przeobrażonemi w płetwy, z oddychaniem skrzelnem i sercem pojedyńczem, złożonem z przedsionka i komórki. Ciało **R.** ma kształt pospolicie ścieśniony, głowa łączy się bezpośrednio z kadłubem, przechodzącym stopniowo w ogon; odstępstwa jednak od téj postaci są znaczne, od formy wężowatej (węgorz) i płaskiej (płaszczki) do kulistej (brzuchojeż, rybojeż). Narzędzia ruchu **R.**, zwane *płetwami (pinnae)*, są parzyste i nieparzyste; pierwsze odpowiadają kończynom zwierząt lądowych i występują w dwóch parach, jako *płetwy piersiowe* i *brzuszne;* te ostatnie umieszczone są w rozmaitej odległości po za pierwszemi; na tem ich rozmieszczeniu oparty jest dawniejszy podział **R.** na brzuchopłetwe, piersiopłetwe, gardłopłetwe i niedopłetwe. Płetwy nieparzyste ustawione są na płaszczyźnie pionowej wzdłuż ciała środkiem przeprowadzonej; z pierwotnej błony, ciągnącej się w stanie zarodkowym wzdłuż całego ciała, wydzielają się stopniowo trzy części, *płetwa grzbietowa, podogonowa* i *ogonowa;* pierwsze dwie są często przez różne wcięcia podzielone na oddzielne płetwy. Podtrzymywane są te płetwy przez pręciki kostne czyli promienie, które są albo jednolite (fig. 1), zakończone ciernisto (**R.** *ciernistopromienne, Acantopterygii*), albo też członkowate (fig. 2), ku wierzchołkowi miotełkowato poszczepane (**R.** *miękopłetwe* lub *członkopromienne, Malacopterygii);* w ogólności tylko pierwsza płetwa grzbietowa posiada promienie cierniste. U łososiowatych w drugiej płetwie grzbietowej brak promieni i zowie się *płetwą tłuszczową.*—Silnie rozwinięte masy

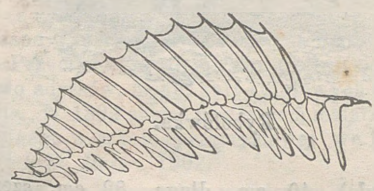

Fig. 1. Płetwa grzbietowa ryb ciernistopromiennych.

mięśniowe ciągną się w czterech smugach po obu stronach słupa kręgowego, od głowy do końca ogona, a poruszając szybko na prawo i lewo tylną część kadłuba i ogon, wywołują posuwanie się zwierzęcia; działanie to powiększają jeszcze płetwy nieparzyste, mogące się obniżać i podnosić; płetwy parzyste są znaczenia podrzędnego dla miejscozmienności i służą głównie za stery.—Pokrycie ciała ma powierzchnię gładką, śluzową, i u form najprostszych jest zupełnie nagie; wogóle jednak występują *łuski* (ob.), rozmieszczone w skórze, które są utworami skostniałemi, a u niektórych, jak u jesiotrów, przechodzą w płyty kostne, pokrywające ciało, zwłaszcza głowę, i pozostające w związku ze szkieletem wewnętrznym. *Barwy* ryb są niekiedy bardzo okazałe, zwłaszcza w szacie godowej samców, a rozwój ich przypisać należy doborowi płciowemu. W ogólności ryby morskie posiadają barwy okazalsze, aniżeli ryby rzeczne, chociaż i nasza różanka w szacie godowej do najpiękniejszych ryb należy. Szczególnie z piękności barw słyną ryby mórz południowych (ob. załączoną tablicę barwną), zwłaszcza przebywające śród ławic koralowych. Właściwy swój połysk otrzymują barwy ryb od komórek wielokątnych, zwanych *irydocystami,* zawierających guaninę, z których otrzymuje się perłowa esencja (ob.). Inne znów barwy pochodzą od gwiaździsto rozgałęzionych komórek barwnikowych czyli *chromatoforów* (ob.), zawierających obok barwnika czarnego i nierozpuszczalnego (melaniny) barwniki tłuszczowe rozpuszczalne (lipochromy), żółte i czerwone,

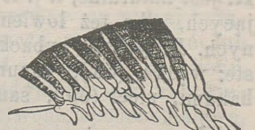

Fig 2. Płetwa grzbietowa ryb miękkopłetwych.

Barwne ryby mórz południowych.

Do art. Ryby.

1. Amphiprion percula. — 2. Zanclus cornutus. — 3. Cossyphus axillaris. — 4. Platax Ehrenbergii. — 5. Glyphidodon unicellulatus. — 6. Anampses Cuvieri. — 7. Anampses Godefroy. 8. Dascyllus aruanus. — 9. Aulostoma chinense.

skąd barwy ryb łatwo zmianom ulegać mogą i przystosowywać się do barwy otoczenia, a zmienność ta niewątpliwie w wielu razach stanowi środek ochronny dla utrzymania bytu.—*Szkielet* **R.** (fig. 3) jest wogóle mniej skostniały niż u wyższych gromad zwierząt kręgowych; w najprostszym przypadku (ob. Amfioksus) stanowi struna grzbietowa ze swemi powłokami jedyny ślad szkieletu, u wielu pozostaje on stale chrząstkowatym, u innych znów tylko niektóre jego części są skostniałe. Wyróżnienie kręgów występuje dopiero u **R.** wyższych, są one podwójnie wklęsłe, a liczba ich wynosi od 17 (u samogłowa) prawie aż do 200; mostka brak wszędzie; czaszka i inne części szkieletu przedstawiają stopniowanie od form najprostszych, tak, że w rodzaju amfioksus pierścień chrząstkowaty w okolicy gęby przedstawia cały przyrząd szczękowy. — *Układ nerwowy* przedstawia najniższy stopień rozwoju wśród kręgowych, u najprostszych niema nawet oddzielnego mózgu; w innych razach pozostaje on zawsze mały, przypomina stan płodowy wyższych kręgowych, nie wypełnia całej jamy czaszkowej i składa się z kil-

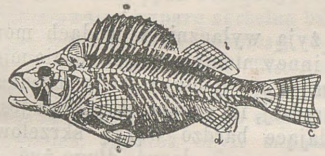

Fig. 3. Szkielet karpia

ku po za sobą leżących nabrzmień. Z *organów zmysłowych* istnieją oczy wszędzie, i tylko u niektórych zakryte są skórą i mięśniami; gałka oczna u wszystkich przedstawia z przodu spłaszczenie, zależne od małej wypukłości rogówki, natomiast soczewka jest prawie kulista i wystaje po za źrenicę. Organ słuchu redukuje się tylko do skórzastej części labiryntu. Organ węchu wydaje się więcej rozwiniętym, niż organ smaku. Za organy dotyku uważane być mogą wargi i ich przysadki, oraz u niektórych bogate w nerwy promienie płetw piersiowych. W związku z układem nerwowym zostają występujące u niektórych przyrządy *elektryczne* (ob. Drętwa). — *Przyrząd trawienia* przedstawia rozmaity, często bardzo zawiły rozwój. Otwór gębowy leży na przednim końcu twarzy, często jednak usunięty jest na dolną stronę pyska, gdy ten się ku przodowi wydłuża; wogóle przedstawia on mniej lub więcej szeroką szparę poprzeczną. Paszcza odznacza się znaczną objętością i bogactwem zębów, które u niewielu tylko zupełnie brakują. Często w szczęce górnej znajduje się kilka równoległych łuków zębów, na kości międzyszczękowej, lemieszowej i podniebiennej; szczęka dolna posiada jeden tylko szereg zębów i niekiedy szereg zębów na kości językowej. Zęby te (oprócz u okrągłoustych, gdzie są rogowe) utworzone są z twardej substancji kostnej, rozmaitych kształtów, i służą raczej do przytrzymywania zdobyczy, niż do jej rozdzielania. Gruczołów ślinowych **R.** nie dosiadają. Przełyk jest zwykle obszerny i krótki; żołądek ma kształt workowaty lub kiszkowaty, połączony często ze ślepym workiem; trawienie jest wogóle szybkie. Kiszka prosta tylko u niektórych jest wyraźnie oddzielona, i wtedy, przyjmując też przewody wyprowadzające organów moczoworod-

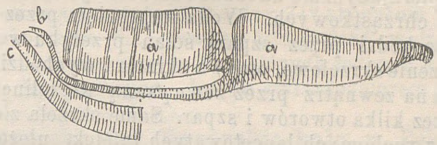

Fig. 4. Pęcherz pławny karpia. *a* Obie części pęcherza, *b* rura łącząca pęcherz z przełykiem, *c* przełyk.

nych, ma znaczenie kloaki. Odbyt jest wogóle usunięty daleko ku tyłowi na powierzchni brzusznej, u niektórych jednak posuwa się ku przodowi aż do przełyku. Obok przewodu trawienia rozwija się u wielu **R.** *pęcherz pławny* (fig. 4), którego historja rozwoju wskazuje analogję do płuc. Leży on obok stosu kręgowego nad przewodem pokarmowym, jako worek nieparzysty, wypełniony powietrzem,

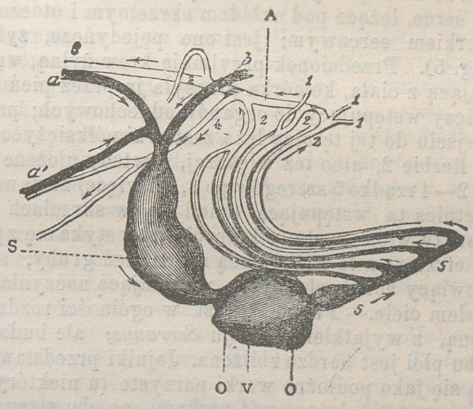

Fig. 5. Serce i naczynia krwionośne karpia. O Przedsionek, V Komórka. S Zatoka Cuviera, która przejmuje krew żylną i przelewa ją do przedsionka. *a*, *a'*, *b* żyły. A tętnica grzbietnia czyli aorta, powstająca z połączenia tętnic 1, 2, 3, 4, 5.

i jest już ślepy, już przewodem powietrznym z wnętrzem kanału pokarmowego połączony. Kształt jego jest najczęściej workowato—wydłużony, często jednak ma boczne wyrostki i przewięzistości; ściany jego utworzone są z błony sprężystej i wewnętrznej śluzowej. Pod względem fizjologicznym stanowi on przyrząd hydrostatyczny, który służy zapewne do sprowadzania zmienności

ciężaru właściwego **R.** i przesuwania środka ciężkości; bliższe badanie okazuje jednak, że **R.** posiadające pęcherz ograniczone są do pewnych głębokości, w których granicach tylko pęcherz oddaje im wyborne usługi przy obniżaniu się i wznoszeniu. — *Oddychanie* u **R.** odbywa się w przedniej części przewodu pokarmowego, którego ściany służą po obu stronach za punkt wyjścia *skrzelom*, wspierającym się na łukach skrzelowych, kostnych lub chrząstkowych. Woda wciągnięta przez gębę przechodzi przez szpary ścian przełyku w przestrzenie skrzelowe, omywa skrzela i wychodzi znowu na zewnątrz przez zewnętrzną szczelinę albo przez kilka otworów i szpar. Same skrzela złożone są z ruchomych lancetowatych tafelek, ułożonych w dwu szeregach na każdym z łuków skrzelnych; na tylnym jednak łuku rozwija się u niektórych jeden tylko szereg skrzeli, albo też wcale ich nie ma na nim. U ryb kościstych i kostołuskich skrzela leżą podobnie w obszernej jamie, zamkniętej od zewnątrz pokrywą, pozostawiającą tylko długą szczelinę. U innych skrzela są całkowicie pod ogólnem pokryciem ciała ukryte, brzegiem zewnętrznym do skóry przyrosłe i otwierają się na zewnątrz kilkoma, rzadko jednym otworem. — *Obieg krwi* czerwonej, tylko u kilku najprostszych białej, odbywa się wewnątrz zamkniętego układu naczyń, wśród którego wykształca się muskularne, tętniące serce, leżące pod układem skrzelnym i otoczone workiem sercowym; jest ono pojedyńcze, żylne (fig. 5). Przedsionek przyjmuje krew żylną, wracającą z ciała, komórka przesyła ją przez pień tętniczy wstępujący do organów oddechowych; przy wejściu do tej tętnicy leżą zastawki półksiężycowe w liczbie 2, albo też większej, i wtedy ułożone są w 2—4 rzadko 5 szeregów po 3, 4 i więcej zastawek. Tętnica ta wstępująca dzieli się w skrzelach na kanały włoskowate, w których krew styka się z powietrzem, a te znów łączą się w pień gruby, stanowiący aortę zstępującą, rozsyłającą naczynia po całem ciele.— *Płeć* u **R.** jest w ogólności rozdzielona, z wyjątkiem rodzaju *Serranus;* ale budowa obu płci jest bardzo zbliżona. Jajniki przedstawiają się jako podłużne worki parzyste (u niektórych nieparzyste), leżące pod nerkami po obu stronach przewodu pokarmowego i wątroby. Jądra mają budowę złożoną z kanalików lub pęcherzyków. Zewnętrzne dodatkowe organy płciowe znajdują się tylko u samców grupy poprzecznoustych. Zapłodnienie **R.** odbywa się po złożeniu jaj czyli ikry, przyczem płyn nasienny czyli mlecz samców często wytryska współcześnie z ikrą: niektóre tylko, jak rekiny, są żyworodne; u tych, jak i niektórych **R.** składających wielkie, rogowe jajka, zapładnianie jest wewnętrzne. W czasie popędu płciowego **R.** często przedsiębiorą wędrówki, udają się z mórz w rzeki, lub jak węgorze z rzek w morze; także ubarwienie, jak wspomniano już wyżej, u niektórych nawet całe wejrzenie w tym czasie ulega widocznej zmianie. Obfitość jaj rybich jest nadzwyczajna (ob. Płodność). O dalszy rozwój płodu niektóre tylko troszczą się gatunki, i to samce, jak np. ciernik (ob.). Rozwój zarodka dokonywa się bez błon płodowych; zarodek, leżący pierwotnie płasko na jajku, wznosi się na niem coraz wyżej, a jego przewód pokarmowy zamyka się wreszcie dokoła reszty żółtka, stąd młode po wykluciu są jakby workiem obciążone. Młode mają najczęściej postać odmienną od starych i stopniowo tylko stają się do nich podobne (fig. 6, 7, 8). Największa część **R.** karmi się pokarmem zwierzęcym, innemi rybami, rakami i mięczakami; niektóre są jednak wszystkożerne, inne, jak karpie, roślinożerne.— Przeważnie większa część **R.** ($^3/_4$ wszystkich opisanych gatunków) żyje w morzach, a liczba gatunków w miarę zbliżania się ku równikowi maleje;

Fig. 6. Młody pstrąg dopiero co wykluty.

Fig. 7. Pstrąg w miesiąc po wykluciu.

niektóre żyją wyłącznie w wodach morskich lub słodkich, inne zmieniają perjodycznie miejsce swego pobytu. Po wyjściu z wody prędko umierają i to tem prędzej, im szpara skrzelowa jest większa; **R.** posiadające bardzo wązką skrzelową szparę, jak węgorze, mogą dosyć długo żyć bez wody. Według Hancocka rodzaj *Doras* przechodzi często w licznych gromadach lądem od jednej wody do drugiej. Dybowski obserwował w Sudanie gatunek suma *Clarias lazera*, który w czasie suszy, gdy w rzekach brak wody, całe miesiące przepędza w jamach ziemnych, w nocy tylko wychodząc, by rabować pola prosa murzyńskiego. Niektóre znów mogą się wznosić za pomocą skrzeli piersiowych dosyć wysoko w powietrze.—Szczątki kopalne **R.** są bardzo obfite; były one pierwszymi na ziemi przedstawicielami zwierząt kręgowych.—**R.** służą człowiekowi głównie jako pokarm; z ikry niektórych, głównie jesiotra, wyrabia się kawior; dostarczają też dobrego kleju (ob. Jesiotr), z łusk niektórych robią się fałszywe perły (ob. Perły); mieszkańcy Azji wschodniej używają skór łososia na odzież.—Liczba znanych gatunków **R.** wynosi obecnie około 10,000, do czego przybywa jeszcze 2,500 kopalnych. — Żadna gromada zwierząt nie przedstawia takich trudności w klasyfikacji jak **R.** Za najdawniejszy naukowy układ **R.** uważać można układ Artediego, współczesnego Linneuszowi, przyjęty w ogólności i przez tegoż naturalistę. Cuvier podzielił ryby na pięć rzędów: *Chrząstkowate (Chondropterygii), Miękkopłetwe (Ma-*

Fig. 8. Pstrąg sześciotygodniowy.

lacopterygii), *Ciernioptetwe (Acantopterygii)*, *Wrytoszczękie (Plectognathi)* i *Pędzloskrzelne (Lophobranchii)*. Najlepszy dotąd układ jest Müllera, który z pewnemi zmianami jest następujący: *Podgromada I. Nikłoserce (Leptocardii)*, obejmujące jedyny tylko rodzaj *Amfioksus* (ob.). *Podgromada II. Okrągłouste* czyli *Torebkoskrzelne* (ob.). *Podgromada III.* **R.** *właściwe (Euichthyes)*, dzielące się na następne rzędy: 1) *Chrząstkowate (Chondropterygii, Selachii)*, obejmujące **R.** chrząstkowate dobrze rozwinięte; mają one wielkie płetwy piersiowe, otwór gęby dolny, zwykle poprzeczny; 5—7 otworów skrzelnych, w aorcie wstępującej kilka szeregów zastawek; należą tu dwa podrzędy: a) *Chimery* czyli *strasznice (Holocephala)*, u których struna grzbietowa pozostaje przez całe życie, jaja składają rogowe (ob. Chimaera); b) *Poprzecznouste (Plagiostomi)*, z otworem gęby usuniętym daleko ku tyłowi; tu należą rekiny i raje. 2) *Kostołuskie* czyli *Szklistołuskie (Ganoidei*, ob. Szklistołuskie). 3) *Kościste (Teleostei)*, o skrzelach wolnych i dwu zastawkach w tętnicy wstępującej; obejmują podrzędy: a) *Pendzloskrzelne (Lophobranchii)*, mające skórę opancerzowaną, pysk bezzębny, rurkowaty, skrzela pendzlowate i szparę skrzelną bardzo wązką; rodzaje iglicznia *(Syngnathus)*, bystrolotek *(Pegasus)* i in. b) *Wrytoszczękie (Plectognathi)*, **R.** kuliste lub bardzo ścieśnione, ze szczęką górną nieruchomą, pancerz skórny tęgi, często kolczysty; rodzaje: rybojeż, rogatek czyli balistes i in. c) *Otwartopęcherzowe (Physostomi)*, z pęcherzem posiadającym zawsze przewód powietrzny, — węgorz (zaliczany też niekiedy do oddzielnego podrzędu *niedopłetwych*, *Apodes)*, śledź, szczupak, łosoś, karp i t. d. d) *Bezcierniowe (Anacanthini)*, **R.** miękopromienne, bez przewodu powietrznego,— wręgowate, wątłuszowate, flądrowate czyli płastugowate. e) *Ciernioptetwe (Acanthopteri)*, mające promienie cierniste, ryby zamknięciopęcherzowe, t. j. bez przewodu powietrznego; należą tu liczne rodziny, jak okuniowate, labiryntowe, płetwołuskie, kostolice, ciernikowate, makrelowate, ramieniopłetwe, zrosłoszczękie, iglice. 4) *Dwudyszne* (ob.).—Nauka o **R.** zowie się *ichtjologją*. Literatura ichtjologiczna w porównaniu z innemi gałęziami historji naturalnej jest słabiej rozwinięta. Ze starożytnych opisywali **R.** Arystoteles i Plinjusz. Nowsze prace o **R.** rozpoczęły się dopiero w XVI wieku, tu należą dzieła: Gesnera, Aldrovandego, Johnstona, Raya i in. Z późniejszych słynniejsze są prace Lacépède'a, Russela, Shawa, Pallasa, Buchanana. Nader ważnem jest dzieło Cuviera i Valenciennes'a „Hist. nat. des poissons“ (1829); a dalej Bloch „Naturgeschichte der Fische Deutshlands“ (1782 — 1784); Nilsson „Skandinavisk Fauna;“ Siebold „Die Süsswasserfische von Mitteleuropa“ (1863); Wałecki „Materjały do fauny ichtjologicznej Polski“ (część I, w *Bibl. Warsz.* 1864), oraz „Przyczynek do naszej fauny ichtjologicznej“ (Pam. Fizjograficzny, t. IX i X); Strzelecki „Ryby“ (w Enc. rolnictwa, 1879). Oprócz tego ważne są prace Webera, Müllera, Ovena, Agassiza, Quatrefages'a, Hyrtla, Petersa, Dybowskiego, Gegenbaura, Leydiga; Günther „Handbuch der Ichtyologie“ (1886); Dumeril „Histoire naturelle des poissons“ (2 t., 1865—70); Goode „American fishes“ (1888).

Ryby *(Pisces)*, nazwisko dwunastego znaku zodjaku)-(, oraz konstelacja między 341° a 29° wzniesienia prostego i między 31° zboczenia płn. a 7° zboczenia płd., zawiera 128 gwiazd widzialnych okiem nieuzbrojonem, z których jedna, 3 wielkości, jest podwójna. Innym gwiazdozbiorem jest *Ryba południowa* (ob.).

Rycerski stan, Rycerskie koło w Polsce, ob. Szlachta.

Rycerskie Zakony. Wskutek ascetyczno-religijnego prądu, ogarniającego Europę zachodnią podczas krucjat, wytworzyły się obok rycerstwa świeckiego tak zwane zakony rycerskie, t. j. stowarzyszenia ludzi pobożnych, mające podwójny charakter: duchowny i świecki (rycerski); były bowiem zakonami, jak zakony duchowne, gdyż ich członkowie wykonywali śluby ubóstwa, czystości i posłuszeństwa tak samo jak i mnisi, były zaś i rycerskimi, albowiem zakonnicy ci ślubowali walczyć przeciw niewiernym i dawać opiekę pielgrzymom. Jednoczyły więc one w sobie monachizm i rycerstwo w zobopólnym celu. Zakonu te pobożne i czynne, przejęte zapałem dla idei świętej, pełne pokornej rezygnacji, były najpiękniejszym kwiatem rycerskości średniowiecznej. Z czasem jednakże, kiedy zgromadziły wielkie bogactwa, posiadły ogromne majątki ziemskie we wszystkich krajach Europy i doszły do takiego znaczenia, że ich naczelnicy stali się potężnymi książętami, znikła wtedy dawna prostota i skromność, a natomiast zagnieździły się zbytki, przepych i chciwość niezmierna. Skutkiem tego utraciły one dawny szacunek. Takie zakony, podczas wojen Krzyżowych na Wschodzie powstałe, były następujące: 1) Kawalerów *Świętego Jana*, czyli późniejszy *Maltański* (ob. *Maltańscy kawalerowie);* 2) Zakon *Teutoński* czyli *Krzyżaków* (ob.). Przy pobożnej ówczesnej narodów europejskich zakładano podobnież zakony i na Zachodzie. Tak np. 1120 Alfons I, kr. Aragonji i Nawarry, założył 4 zakony Grobu świętego dla obrony granic swego państwa od Maurów. Oprócz tego powstały jeszcze w Hiszpanji inne, a mianowicie: 5) Zakon religijno-rycerski *Alcantara* (ob.), założony 1156; 6) Zakon *Calatrava* (ob.) 1158 r.; 7) Zakon *św. Jakóba z Compostelli* 1160 r.; w Portugalji; 8) Zakon *Avis* 1162; 9) Zakon *Chrystusa* 1319; 10) Zakon *Kawalerów Mieczowych* (ob. *Mieczowcy)*, w Polsce; 11) Zakon *Braci Dobrzyńskich* (ob. *Dobrzyńcy*), zawiązany dla obrony kraju od pogańskich Prusaków. Zakony rycerskie zostawały zwykle pod rządem wielkich mistrzów, którzy posiadając władzę wykonawczą, mieli przy sobie radę wyższą urzędników; składali ją: wielki

komandor czyli komtur, marszałek, szpitalnik, kanclerz i wielki przeor. Władza prawodawcza należała do kapituły generalnej. Zakonnicy dzielili się na rycerzy, księży i braci służących, którzy także opatrywali chorych. Obok tych zakonów rycersko-duchownych istniały też w wiekach średnich zakony rycerskie *świeckie*, które nie nakładały na siebie żadnych reguł mnisich. Pierwsze takie zakony powstały jeszcze przed rozpoczęciem krucjat w Hiszpanji i Francji. Mnogie z tych zakonów, jak np. zakon św. Krzysztofa, stawiały sobie za zadanie szerzenie moralności i wstrzemięźliwości. Inne znowu przy końcu wieków średnich przybrały charakter stowarzyszeń. Bywały męskie i żeńskie. Nosiły one częstokroć nazwiska dziwaczne, jak np. damski zakon siekiery (w Hiszpanji); zakon księżyca na nowiu (w Neapolu); zakon starego obcasa (w Lignicy na Śląsku) i t. p. Z zakonów tych rycerskich, duchownych i świeckich, rozwinęły się nowoczesne ordery. Por. Perrota „Collection historique des ordres de chevalerie“ (Paryż, 1820); Biedenfelda „Geschichte und Verfassung aller geistlichen und weltlichen Ritterorden“ (2 t., Weim., 1841).

Rycerstwo, stan wojowników w wiekach średnich. **R.** jest wynikiem średniowiecznych stosunków feudalnych (ob. Feudalizm); podstawą jego mianowicie jest obowiązek wasalów do osobistej służby wojskowej względem senjorów. We wszystkich państwach germańskich, które powstały na gruzach cesarstwa Rzymskiego, rozpadała się ludność na 2 klasy: pierwszą klasę stanowili wojownicy, którzy, biorąc udział w wojnach, pozyskiwali coraz większe swobody i przywileje; drugą klasę składali zaś mieszkańcy oddani zajęciom pokojowym, pozbawieni swobód i obkładani różnemi ciężarami. Ponieważ z biegiem czasu, szczególnie z powodu napadów Saracenów i Madziarów, dotychczasowa służba wojskowa *(militia)* ograniczała się wyłącznie niemal do służby jezdnej, przeto owa klasa wojowników (ludzi wolnych) przybrała nazwę *rycerstwa* (rycerz z niem. *ritter* albo *ritter*, dziś *Reiter*; fr. *chevalier* lub *cavalier*) i poczęła tworzyć stan osobny *(ordo)*. Początkowo stan ten nie był jeszcze zamknięty w sobie; każdy bowiem człowiek wolny i zrodzony z prawego małżeństwa mógł zostać rycerzem, jeżeli tylko wojskowość obrał sobie jako zawód życia. Przybierał jednak coraz bardziej charakter wyłączności na mocy rozmaitych praw zwyczajowych, mianowicie zaś stał się dziedzicznym mocą zwyczaju oddawania lenności tylko potomkom ludzi, którzy jako rycerze już się odznaczyli. Wyrobieniu takich stosunków sprzyjały szczególnie krucjaty. Ci bowiem rycerze, którzy stanowili jądro wojsk krzyżowych, wyosobnili się od klas innych, jako korporacja, szczególnemi właściwościami i przywilejami, względem tamtych zajęli stanowisko wyższe i dawali to nieraz dobrze im uczuć. Najpierw i najsamoistniej wykształciło się **R.** we Francji, a stąd rozszerzyło się do Hiszpanji, Włoch, Niemiec i Anglji. We Francji to wyrobiło się owo życie dworskie, charakteryzujące szczyt rozwoju **R.**, z właściwą sobie literaturą, ze swojem pojęciem miłości i czci dla kobiet, z własnemi poglądami na honor i wyłączne odrębnego stanu obowiązki, ze swemi instytucjami i uroczystościami. Potem, gdy rycerze okazywali mistrzostwo we władaniu bronią i posiadali wszystkie cnoty dworskie, były licznie zwiedzane i z niezmierną okazałością odprawiane *turnieje* (ob.). Wychowanie rycerskie było pewnemi określone przepisami. Wiek dziecinny przepędzał chłopiec pod okiem matki; później zaś aż do 14 lub 18 r. życia przebywał na dworze obcego rycerza (dla ćwiczenia się w sztuce wojskowej, poezji i śpiewie), potem stawał się *giermkiem*, aż wreszcie bywał *pasowany na rycerza*. Pasowanie to odbywało się zwykle z pewnemi uroczystemi formami. Do aktu tego przygotowywał się giermek spowiedzią i słuchaniem mszy, ślubował wierność dla Kościoła, cześć dla kobiet, oraz obronę wdów, sierot i uciśnionych. Kto się okazał niegodnym imienia rycerza, bywał pozbawiany tej godności również uroczyście. Wszystkie te zwyczaje przeszły z Francji i do innych krajów zachodnich. W XV w. podupadł blask rycerstwa, a pozostały po nim tylko nadużycia możnych baronów. Późniejsze zaś szlachectwo jest już tylko niedołężną parodją stosunków średniowiecznych.—Por. St.-Palaye'a „Mémoires sur l'ancienne chevalerie“ (3 t., 1759—81; nowe wyd. 1826, t. 2), przekład niem. Klübera, 3 t., Norymb., 1786—91); Büschinga „Ritterzeit und Ritterwesen“ (2 t., Lipsk, 1823); Weber „Das Ritterwesen und die Templer, Johanniter etc.“ (3 t., Stuttg., 1822—1824); Mills „History of chevalry“ (2 t., Londyn, 1825); James „History of chevalry“ (1835); Reibisch „Geschichte des Rittertums“ (Stuttg., 1842); J. Falken „Die ritterliche Gesellschaft im Zeitalter des Frauenkultus“ (Berlin, 1862); Gautier „La chevalerie“ (Paryż, 1884); Freytag „Bilder aus der deutschen Vergangenheit“ (17 wyd., 2 t., Lipsk, 1888); Schulz „Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger“ (2 t., Lipsk, 1880).

Rycerz przemysłu, (z franc. chevalier d'industrie), awanturnik, oszust elegancki, operujący w wyższych warstwach społecznych.

Rycerze pracy (Knights of Labor), związek robotników w Ameryce północnej, założony przez krawca Urjasza Stenensa 1869 w Filadelfji, w celu poprawienia doli robotników, ale z powodu surowych przepisów i wymagań przy wyborze członków, nie mający początkowo wielkiego uznania. Dopiero gdy w 1879 nowy kierownik związku, Terencjusz Pawderly, Irlandczyk (* 1849), stanął na jego czele, ogłosił jawność zebrań, dopuścił do nich nawet 18-letników robotników, bez różnicy płci, religji i narodowości, oraz nadał inną organizację, liczba członków wzrosła do pół miljona. Związek dąży do zabronienia pracy nieletnich, usta-

nowienia ośmiogodzinnego dnia roboczego, sądów polubownych, upaństwowienia kolei żelaznych i telegrafów, postępowego podatku dochodowego, emisji pieniędzy papierowych z kursem przymusowym i t. d. Związek, protegowany przez duchowieństwo katolickie szybko rozpowszechnił się we wschodnich Stanach przemysłowych, ale stracił na powadze gdy zaczął wywierać nacisk na robotników, do niego nie należących, za pośrednictwem bojkotowania i wdał się w przedsiębierstwa, które nie miały powodzenia. Liczba **R. p.** w 1894 wynosiła 200,000 osób. W 1893 na czele związku (General master workman) stanął Soreregu.

Rychalski Michał, słynny swego czasu teolog polski, żyjący w końcu XVII i pierwszej połowie XVIII w., był penitencjarjuszem i senjorem psałterzystów w kościele katedralnym we Włocławku; wydał znaczną liczbę dzieł teologicznych w języku łacińskim, wielokrotnie przedrukowywanych.

Rychcicki M., pseudonim Maurycego hr. Dzieduszyckiego.

Rychłowski Franciszek, znakomity kaznodzieja, Reformat, * 1618, z ojca Andrzeja, sędziego ziemskiego wieluńskiego, w młodym wieku wstąpił do zakonu Franciszkanów, przeszedł 1640 do Reformatów. Dla wysokiej nauki i roztropności bywał przełożonym różnych klasztorów i przez lat 11 rządził prowincją małopolską. Dwa razy do Rzymu i raz do Hiszpanji chodził piechotą na generalną kapitułę. Przeciwko arjanom pismem i słowem z wielką żarliwością walczył. Przez St. Zbąskiego, biskupa przemyskiego, mianowany był egzaminatorem duchownym i wizytatorem djecezji, był w klasztorze przemyskim jednocześnie gwardjanem, profesorem teologji i kaznodzieją katedralnym. Jeden z najznakomitszych kaznodziejów swego czasu, wywierał potężny wpływ na słuchaczów; † 1680. Oprócz wielu innych, wydał, „Kazania na niedziele całego roku“ (Kraków; 1666); „Kazania na święta całego roku“ (t. 1667): „Kazania na święta Panny Przenajświętszej“ (tamże, 1667); „Kurs filozofji“, „Kurs teologji“, pięć razy przedrukowany.

Rychnów (niem *Reichenau*), miasto okr. w Czechach nad rz. Knieżna położone, ma piękny zamek, hr. Kolovrata, gimnazjum wyższe, kilka fabryk i 4,700 miesz.

Rychtenberg, Richtenberg, Henryk Rele von..., wielki mistrz, wybrany na ten urząd po Henryku von Plauen 29 września 1470. Wkrótce po elekcji składał w Piotrkowie hołd królowi Kazimierzowi IV. Miał on zawziętego nieprzyjaciela w Teodoryku Cuba, biskupie sambijskim, który miał zamiar uwięzić **R.** i ogłosić się wielkim mistrzem. **R.** atoli uprzedził go pod tym względem, sam go uwięził 28 marca 1474 w zamku Tapiau i zamorzył głodem. Dręczony wyrzutami sumienia po tej zbrodni, † **R.** nagle w napadzie szaleństwa 20 lutego 1477.

Rychter Ignacy Lojola, bibljograf, * 1804 r. we Lwowie, † 1844 w Warszawie. Po ukończeniu nauk we Lwowie i Zamościu wykładał język polski i łaciński w szkole szczebrzeskiej przez lat dwa, skąd udał się do Warszawy i w tamecznym uniwersytecie ukończył kurs teologji ze stopniem magistra. W 1824 został nauczycielem przy szkole wydziałowej księży Dominikanów warszawskich. W tym czasie drukował wiele rozpraw, po większej części treści historycznej. Po 1832 powołany na bibljotekarza ordynacji Zamojskich w Warszawie, zamieszczał w czasopismach rozmaite artykuły historyczne i polemiczne, między któremi głośne były jego namiętne spory z W. A. Maciejowskim, prowadzone w *Bibl. Warsz.* (1841, t. II i III).

Rychter Józef.

Rychter Józef, znakomity artysta dramatyczny, * 1820 w Kraśniku, † 1885 w Warszawie; pobierał nauki w szkołach lubelskich i rozpoczął zawód artystyczny w Lublinie pod dyrekcją Chełchowskiego. Na scenie warszawskiej wystąpił 1 marca 1845. Grywał z wielkiem powodzeniem poważne charakterystyczne role, choć umiał odtwarzać energiczne postacie kontuszowców (Cześnik w Zemście). Grę jego cechowała wielka inteligencja, sumienne wystudjowanie, prawda realistyczna i spokój. Otrzymawszy emeryturę, nie przestał pracować zarówno na scenie warszawskiej, jak krakowskiej, pełniąc obok tego trudne obowiązki reżyserskie.

Rychter Józef, inżynier, syn poprz., * około 1850 r., był do 1901 r. profesorem instytutu politechnicznego we Lwowie; napisał: „Roboty wodne (część I: Pomiary wodne, rowy, kanały,“ w Bibl. politechnicznej cz. II, Lwów, 1894), z 200 figurami w tekście i 17 tablicami.

Rychter Józef Hieronim, autor w dziedzinie historji literatury polskiej, * 1860 we Lwowie, kształcił się w uniwersytecie lwowskim na wydziale filologicznym, w 1882 osiadł w Czerniowcach na Bukowinie i zaczął wydawać czasopismo literackie. Napisał: „Stanisław Doliwa Starzyński“ (*Kłosy*, 1884); „Hetman Seweryn Rzewuski jako poeta“ (*Tygodn. Illustr.*, 1884); „Miłość Stefana Garczyńskiego“ (*Bluszcz*, 1885); „O poemacie filozoficznym Jul. Słowackiego p. t.: Teogenia“ (*Przegl. literacki*, 1885); „Józef Sołtykowicz jako uczony i poeta“ (*Bibl. Warszawska*, 1886); „O nieznanym poemacie Wacława Potockiego“ (*Tygodn. Illustr.*, 1886). Osobno wydał studjum: „Jan Czeczot jako poeta“ (1888). Wydał również z ręc-

kopisów niektóre pośmiertne poezje Słowackiego.

Rychwał, osada w gubernji Kaliskiej, powiecie Konińskim, miała niegdyś zameczek obronny, który przed kilkudziesięciu laty rozebrany został przez ostatnich dziedziców w poszukiwaniu ukrytych w nim jakoby skarbów. Kościół tutejszy, zbudowy przed 1500, mieści w sobie starożytny pomnik Gabryela Złotnikowskiego, kasztelana krzywińskiego, † 1574. Ludność osady wynosi około 900 głów.

Rycina, ob. Sztycharstwo.

Ryckie starostwo niegrodowe leżało w województwie Sandomierskiem, w ziemi Stężyckiej. Podług lustracji z 1765 r., składało się ze wsi: Ryki (ob.), Rososz, Sierska Wola, Swaty, Chrosny, Sarny, Ojszywilk, Ogonów, Panisze, Kurków, Grabów, Babiec, Ownia, Wyleżyn, Ruda, Skróda, Dębia, wieś Bazanów i miasteczka Okrzeja. W 1771 posiadał je Kazimierz Karaś, kasztelan wiski, opłacając z niego kwarty złp. 6,142 gr. 29, a hyberny złp. 1,986 gr. 18.

Rycyna, ciało białkowate w nasionach rącznika, należące do fermentów nieorganizowanych, tworzy proszek bezbarwny, rozpuszczalny w roztworze soli kuchennej, i jest silnie trująca. Roztwór traci to działanie przez gotowanie, ale **R.** sucha nie zmienia się przy 100°.

Rycynowy olejek, ob. Rącznikowy olejek.

Ryczywolskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Sandomierskiem, powiecie Radomskim. Podług lustracji z 1765, składało się z miasta Ryczywoła (ob.) i ze wsi Wola Kotkowska, Kraski, Wilczkowice, Brzoza i Brzeska Wola. W r. 1771 posiadał je Michał Ogiński, hetman wielki wiel. ks. Litew. opłacając z niego kwarty złp. 1,975, a hyberny złp. 1,623 gr. 19.

Ryczywół, osada w pow. Kozienickim, gub. Radomskiej, bardzo starożytna. Zniszczona w czasie wojen szwedzkich, odtąd podźwignąć się już nie mogła, liczy około 1,400 miesz., trudniących się głównie tkactwem i garncarstwem.

Rydberg Wiktor, pisarz szwedzki, * 1829 w Jönköpingu, studjował prawo w Lundzie, następnie czas jakiś był dziennikarzem. Ogłosił powieści: „Tribytaren pa Östersjon“ (1858); „Den siste Athenaren“ (Ostatni Ateńczyk, 1859); nadto pisma: „Bibelns lära om Kristus“ (3 wyd., 1868); „Medeltidens magi“ („Magja w wiekach średnich, 1864); „Romerska dagar“ (Dni rzymskie, 1877); „Romerska sägner om Paulus och Petrus“ (1874), po niemiecku „Peter- und Paulussagen“ (1876); „Dikter“ (1882). W r. 1884 został profesorem historji cywilizacji w uniwersytecie sztokholmskim i ogłosił: „Undersökningar i germanisk Mythologi“ (1884—89, t. 2). † 1895.

Rydberg Gustaw, malarz szwedzki, * 1835 r., zasłynął jako pejzażysta.

Rydel Lucjan, okulista, * 1833 w Strzelcach W. w pow. Bocheńskim w Galicji, † 1895 w Krakowie; kształcił się naprzód w Tarnowie, medycynę studjował do 1859 w Krakowie i Wiedniu. Poświęciwszy się okulistyce, pracował od 1860 w klinikach okulistycznych profesora Jaegera i Arlta w Wiedniu, poczem został docentem okulistyki w uniwersytecie Jagielońskim, a 1869 r. zwyczajnym profesorem i dyrektorem kliniki okulistycznej. 1885 r. był rektorem uniwersytetu. Ogłosił liczne rozprawy z zakresu okulistyki.

Rydel Lucjan, poeta, syn poprzedniego, * 1868 roku w Krakowie, kształcił się tamże i za granicą, następnie osiadł w mieście rodzinnem, gdzie został profesorem literatury powszechnej w Muzeum Baranieckiego i urzędnikiem w bibljotece Jagielońskiej. Ogłosił: „Poezje“ (1898); „Zaczarowane koło,“ baśń dramatyczną, nagrodzoną na konkursie Paderewskiego (1899).

Rydqvist Jan Eryk, krytyk i literat szwedzki, * 1800 w Gotemburgu, † 1877 r. Ukończywszy studja prawne, pracował w różnych ministerjach, a 1843 mianowany był bibljotekarzem bibljoteki królewskiej; tegoż roku został członkiem akademji szwedzkiej. Celniejsze jego dzieła są: „Framfarna Dagars vitra idroter“ (Stockholm, 1828); „Nordens aeldsta Skadespel“ (Upsala, 1836)' o teatrze; „De civila Embetsmaennen i Sverige“ (1838); „Resa i Tyskland, Frankrike och Italien“ (1838); „Svenska Sprakets Logar“ (2 t., 1850—57), traktat filologiczny i t. d.

Rydygier Ludwik.

Rydygier Ludwik, chirurg, * 1850 w Prusiech Królewskich, studjował medycynę w Gryfji, Berlinie i Strasburgu, w 1878—9 wykładał chirurgję w Jenie, 1880 założył klinikę prywatną w Chełmie, 1897 r. został profesorem chirurgji w uniwersytecie Jagielońskim, ale w tymże roku przyjął podobne stanowisko we Lwowie. Ogłosił: „Nowy sposób leczenia sustawów“ (1878); „Wycięcie raka“ (1880); „Przyczynek do przeciwgnilnego wypiłowania stawów“ (1880) i „Podręcznik chirurgji szczegółowej“ (t. 1, Warszawa, 1886, t. 2, Poznań, 1893) i in.

Rydz (*Agaricus delicious*), ob. Bedłka. Niewłaściwie zaliczana tu *Lisica* należy do rodzaju stroczka (ob.).

Rydzewski Wawrzyniec, kaznodzieja, Jezuita, * 1716 r. na Litwie, † 1765 w Warszawie, wstąpił do zgromadzenia w Wilnie 1731 r., uczył wymowy w Warszawie i Wilnie. Był w kościele katedralnym wileńskim kaznodzieją i tamże rektorem konwiktu szlacheckiego. Dzieła jego są: „Kazania niedzielne całego roku“ (Wilno, 1760, wyd. 2,

Wilno, 1771), „Kazania świąteczne“ (tamże, 1768): „Kazania przygodne“ (tamże, 1768).

Rydzowski Andrzej, prawnik i polityk polski, * 1829 w Ciężkowicach, nauki gimnazjalne pobierał w Nowym-Sączu i Tarnowie, prawo studjował w Krakowie i Lwowie, następnie pracował w prokuratorji skarbowej, w r. 1864 otworzył kancelarję adwokacką w Krakowie, a współcześnie jako docent wykładał w uniwersytecie Jagielońskim filozofję prawa i prawo międzynarodowe. Do sejmu wybrany został w 1865 z okręgu Gorlicko-Bieckiego, od r. 1870 zasiadał w radzie państwa, w której od 1874 reprezentował Kraków; przytem należał i do rady miejskiej krakowskiej. Poselskie zasługi **R.** są liczne: oswobodzenie fundacji Skarbkowskiej we Lwowie od ciężaru utrzymywania teatru niemieckiego, instytucja ksiąg gruntowych dla Galicji, rozdzielona na okręgi sądów obwodowych, a zwłaszcza wypracowanie i przeprowadzenie ustawy przeciw lichwie w Galicji. † 1881 na anewryzm serca, w przeddzień obrad nad projektowaną podobnąż ustawą dla całej Austrji. Dom swój zapisał gminie miasta Krakowa, przeznaczając go na mieszkanie dla burmistrza krakowskiego.

Rydzyna, niem. *Reisen,* miasto w w. ks. Poznańskiem, pow. Wschowskim, założone około 1400 r. przez przybyłych z Czech do Polski hr. z Werbna, którzy od niego Rydzyńskimi zwać się zaczęli. Od nich miasto przeszło w posiadanie Ciświckich, a następnie Leszczyńskich, w których ręku zostawało aż do ustąpienia z kraju króla Stanisława Leszczyńskiego, ten bowiem wyjeżdżając w roku 1736, sprzedał je Aleksandrowi hr. Sułkowskiemu. Nowonabywca odbudował spalony przez Szwedów zamek i ozdobił miasto wielu budowlami i ogrodami. Syn tego ostatniego, ks. August Sułkowski, razem z braćmi Franciszkiem i Antonim, za przyzwoleniem sejmu 1775 zamienił dobra Rydzyńskie na ordynację i wystawił piękny pałac. Ludność **R.** wynosi 1,200 głów.

Ryehouseński spisek, sprzysiężenie partji liberalnej przeciwko Karolowi II, królowi angielskiemu, i bratu jego Jakóbowi, 1683, które stłumione zostało, a głównych uczestników stracono.

Ryga, miasto gubernjalne gub. Liflandzkiej, na obu brzegach Dźwiny, o 12 wiorst od jej ujścia, liczy 256,197, a razem z przedmieściami 283,000 miesz., przeważnie Niemców. Po Petersburgu najważniejsze miasto handlowe nad morzem Baltyckiem. W **R.** znajduje się 290 fabryk, produkujących rocznie za 38 mil. rubli. Poprzednio była **R.** obwarowana wałami i bastjonami, obecnie jest miastem otwartem. Składa się z właściwego miasta, otoczonego trzema dobrze zabudowanemi przedmieściami (Mitawskiem, Petersburskiem i Moskiewskiem). Z gmachów publicznych najważniejsze: ratusz, zamek (wystawiony 1545), obecnie pałac gubernatora, dom zebrań szlacheckich, giełda, szpital św. Jerzego, dom sierot, teatr miejski, szpital wojskowy i w. in. W **R.** znajduje się: 8 cerkwi prawosławnych, 10 kościołów ewangelickich, jeden katolicki, 4 kaplice baptystów i dwie synagogi. Z zakładów naukowych najważniejsze: politechnika, 3 gimnazja klasyczne, 3 szkoły realne. 2 gimnazja żeńskie, seminarjum nauczycielskie, szkoła żeglarska, seminarjum duchowne prawosławne i in. **R.** posiada bogatą bibljotekę miejską z licznemi inkunabułami, muzeum miejskie, kilkanaście towarzystw, jak techniczne, literackie łotewskie, historji i starożytności prow. Nadbałtyckich i in. Jest to miasto starożytne, założone 1196 przez drugiego biskupa inflanckiego Bartolda; spalone przez Liwów, zostało 1200 przez następcę jego Alberta odnowione i murem opasane. Następnie **R.** była rezydencją biskupów inflanckich, z których Albert około 1228 ujście Dźwiny do morza wystawieniem twierdzy Dünamünde obwarował. W XIII wieku **R.** przystąpiła do związku miast hanzeatyckich. W tym czasie wynikły długie wojny arcybiskupów z kawalerami mieczowymi; 1327 zaszły kłótnie między mieszkańcami Rygi, a w. mistrzem inflanckim. Ryżanie chcieli opanować Dünamünde, a mistrz szturmem zdobył miasto. W początkach XVI w. mistrz Plettenberg odbudował zburzony 1481 zamek zakonny, którego mury składają dziś część zamku generał-gubernatora. 1562 r. zjechał do **R.** Mikołaja ks. Radziwiłł jako namiestnik Zygmunta Augusta i przed nim Gotard Ketler złożył na zamku wszystkie oznaki godności w. mistrza, a stany inflanckie wykonały przysięgę wierności królowi polskiemu. 1566 zniesiono arcybiskupstwo ryskie. 1581 miasto poddało się Polsce i zostało miastem powiatowem Inflant, do Litwy przyłączonych. Król Stefan 1582, odprawiwszy tryumfalny wjazd, założył tu kolegjum jezuickie pod zwierzchnictwem Piotra Skargi. 1585 wynikł w mieście wielki rozruch z powodu zaprowadzenia nowego kalendarza; pospólstwo rzuciło się wtedy na magistrat, skutkiem czego z wyroku Jerzego Radziwiłła, gubernatora Inflant, dwu syndyków stracono. Gdy rozruchy i bunty nie ustawały, Zygmunt III wysłał do **R.** Lwa Sapiehę i Seweryna Bonara, którzy trzech przywódców ukarali gardłem i na miasto nałożyli 10,000 talarów kary. Powrócenie wygnanych stąd Jezuitów nowe wywołało niezadowolenie i rozterki. Późniejsze kilkakrotne kuszenie się Szwedów o zdobycie miasta nie odniosło pożądanego skutku, zawsze bowiem przez wojska polskie ze stratą byli odpierani. Nareszcie r. 1620 Gustaw Adolf po 6-miesięcznem oblężeniu zajął miasto i Jezuitów wygnał, a traktat oliwski posiadanie **R.** przyznał Szwedom. Nareszcie 1710 (5 lipca), miasto po 8-miesięcznem oblężeniu poddało się feldmarszałkowi rosyjskiemu Szeremetjewowi i traktatem nysztadzkim dostało się pod panowanie Rosji.—*Ryski powiat* ma na przestrzeni 5,371 w. kw. 393,194 miesz. (1897).

Ryger Teodor, wybitny rzeźbiarz polski, * w Warszawie, kształcił się początkowo w rodzinnem mieście, później przebywał w Wiedniu, Dreźnie, Berlinie, Monachjum i Paryżu, gdzie wystawił wielką statuę Matki Boskiej. Następnie zrobił „Chrzest Chrystusa,“ „Madonnę,“ posąg „Wiary,“ grupę „Zmartwychwstanie;“ dalej: „Kopernik,“ „Górale“ „Przemysł“ „Sobieskiego pod Wiedniem,“ oraz portrety: „Biskupa Dunajewskiego,“ „Ludwika hr. Krasińskiego,“ „Kraszewskiego,“ „Kossaka,“ „Matejki,“ „Lenartowicza,“ wreszcie pomnik Mickiewicza w Krakowie, jedno z najsłabszych jego dzieł.

Ryger Teodor.

Rygier Edmund, aktor polski, grywał w Petersburgu, w Krakowie od 1882 do 1885 r., we Lwowie.

Ryj, nos tego rodzaju, jaki istnieje u świń; przegroda nosowa jest przedłużona i rozszerzona, a skóra nos pokrywająca mniej lub więcej pozbawiona włosów i opatrzona wielką ilością nerwów; nadto skóra pokrywająca przegrodę nosową i części twarde otworów nosowych opiera się na tkance komórkowatej, gęstej i sprężystej. Nos tego rodzaju służy do grzebania (rycia) w ziemi i wyszukiwania tam pożywienia.

Ryjkowce, owady, ob. Słoniki.

Ryjówka, ob. Kretomysz.

Rykaczewski Erazm, pisarz polski, * 1802, † 1873 w Lubostroniu w w. ks. Poznańskiem, dokąd przeniósł się z Paryża. Na uniwersytecie wileńskim studjował głównie historję, oraz języki starożytne i nowsze. Otrzymawszy 1825 stopień magistra prawa i filozofji, przeniósł się do Warszawy i w latach 1826—27 był spółpracownikiem *Dziennika Warszawskiego*, w którym zamieszczał artykuły z ekonomji politycznej i historji, oraz przetłómaczył z angielskiego romans Walter Scotta „Kenilworth“ (Warszawa, 1828). Osiadłszy potem we Francji, poświęcił się wyłącznie pracom naukowym. Dzieła jego są treści lingwistycznej i historycznej. Do pierwszych należą: „Słownik polsko-angielski i angielsko-polski“ (2 t., Berlin, 1849); Słownik włosko-polski i polsko-włoski“ (2 t., tamże, 1856—57); „Gramatyka języka włoskiego“ (Paryż, 1859); „Grammaire de la langue polonaise“ (Paryż, 1861); „Gramatyka języka włoskiego“; „Słownik języka polskiego“ (2 t., Berlin, 1866) oraz tłómaczenia Cycerona „Mowy“ (3 t., Paryż, 1871—1872); „Listy“ (2 t., Paryż, 1873) i „Pisma filozoficzne“ (Paryż, 1875); do drugich zaś należą: „Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum, quaecunque in arce Cracoviensi continentur“ (1862), wydane pod jego redakcją (jest to inwentarz metryk koronnych, spisanych przez wyznaczoną do tego komisję za Jana Sobieskiego); „Relacje Nuncjuszów apostolskich w Polsce od 1548—1690“ (2 t., Berlin, 1864), opatrzone licznemi i cennemi przypiskami **R.**; na język francuski przetłómaczył **R.** kilka rozpraw Lelewela (1833—44) i „Historję Litwy“ z przypiskami (Paryż, 1861); przygotował także do druku pośmiertne rozprawy tegoż historyka: „Dzieje bibljotek“ i „Historja geografji i odkryć,“ opatrzone notami. Pod koniec życia pracował **R.** nad zebraniem materjałów do historji Stefana Batorego i Henryka Walezjusza; z nagromadzonych przez niego materjałów korzystał obficie margrabia de Noailles w dziele swem „Henri de Valois de la Pologne en 1572.“

Ryki, osada i wieś w pow. Garwolińskim, gub. Siedleckiej, składała niegdyś z przyległościami starostwo niegrodowe, którego starosta, Stanisław Poniatowski, ojciec króla Stanisława Augusta, kasztelan krakowski, zakończył tu życie 23 września 1762 i w miejscowym kościele parafjalnym pod wielkim ołtarzem pochowanym został. Kościół tutejszy, bardzo starożytnej fundacji, zniszczony 1500 r. przez Tatarów, później był odbudowany; dzisiejsza zaś świątynia murowana wystawioną została 1757 przez ks. Aleksandra Trembińskiego, imfułata zamojskiego i tutejszego proboszcza. Dzisiejsi właściciele Ryk utrzymują tu wzorowe gospodarstwo rybne. **R.** liczą 1,200 miesz., w większej części Żydów.

Rykonty, osada wiejska o 3 mile od Wilna, na trakcie kowieńskim, niegdyś własność Telwoszów, którzy tu w XVI wieku wystawili piękny zbór kalwiński.

Rykoszetowanie (frac. odbijanie), w sztuce wojennej ostrzeliwanie linji fortyfikacyjnej, tak, by pocisk uderzał ją w kilku podskokach.

Ryksa (jak sądzi Przezdziecki), w tekstach *Regelinda*, córka Boleslawa Chrobrego z Enihildy Dobremirówny, została wydaną za Hermana syna Ekiharda († 1002 r.), duka Turyngji, margrabiego Miśni, Milzawji i t. d., około r. 1002—1003. Posąg jej stoi w Naumburgu.

Ryksa.

Ryksa, córka Ernefryda-Ezona, wojewody (palatyna) nadreńskiego († 1034), i Matyldy († 1025) córki Ottona II cesarza, została wydana za Mieszka-Lamberta II przez Ottona III za pobytu jego w Gnieźnie 1000 r. (wedle Bogufała). Porodziła mu w r. 1016 syna Kazimierza-Karola. Niezadługo rozgniewana na męża, że żył po starosłowiańsku w dwużeństwie, przestała z nim mieszkać. Po zgonie jego w 1034 r., rządziła dwa lata Polską,

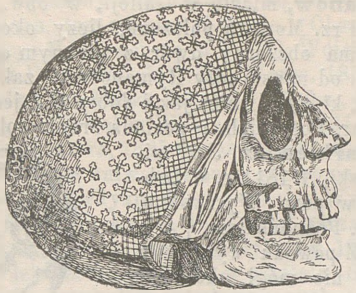

Czaszka królowej Ryksy († 1063).

ale mając wstręt do jej obyczajów, wprędce mieszkańcom zbrzydła. Wygnana 1036, oddała Konradowi II swoją i mężowską koronę i zamieszkała w Brunviller. Tu namawiała wygnanego syna, by pozostał przy niej i jej spadku. Syn odmówił, przekładając ojcowiznę. 1047 r. oblókłszy po śmierci brata swego, Ottona ks. Szwabji, szaty zakonne, † **R.** 1063. Grobowiec jej w Kolonji, odnowiony przez Przezdzieckiego, który wizerunek dochowanej czaszki królowej, w czepcu ze złotej siatki, na tle z czerwonego jedwabiu, dał we „Wzorach sztuki średniowiecznej“ polskiej; stamtąd też jest wyjęta podana tutaj reprodukcja.

Ryksa, córka Bolesława III, poślubiła w roku 1130 Magnusa, który był synem Nielsa króla duńskiego (1104—1134) a r. 1129 właśnie objął rządy Szwecji, jako potomek po kądzieli rodu Stenkilów, i 1131 zabiwszy króla Wendów i Jutlandji południowej Knuta, jego ziemie sobie przywłaszczył. Magnus ten † 1134 r. wśród wojen domowych. Żona jego była zadatkiem przymierza między Polską a Danją, wskutek którego Rugja została zdobyta i prowincje nadodrzańskie. Syn jej Knut † 1157.—Por. Sakso Gramatyka (ed. Velsch.) „Hist. Dan. XIV, 628—629; Knytlingasaga“ (c. 29); Dahlmana „Gesch. Dänen“ I; Gajera „Geschichte Schweden“ I.

Ryksa, córka Władysława II i Agnieszki a wnuczka Bolesława III, w r. 1151 zaręczona za Alfonsa VIII, cesarza Kastylji, 1153 r. w Valladolidzie ślub z nim zawarła, urodziła mu synka Fernanda, mało znanego, i Sancję, żonę Alfonsa II, króla Aragonji. Owdowiawszy 1157 r., na skutek układów swego pasierba, króla Kastylji Don Sancheza, z Rajmundem królem Aragonji, ojcem Alfonsa II, została poślubiona Rajmundowi Berengarjuszowi hr. Prowancji 1162 i wzięła ślub dopiero w Turynie za pozwoleniem cesarza Fryderyka I. Wtedy zobaczyła się z ojcem swoim. Z Berengarjuszem miała córkę Dulcję, którą poślubić chciał Rajmund, syn Rajmunda V hr. Tuluzy; gdy drugi mąż Ryksy umarł, narzeczony córki jej Dulcji z nią samą się ożenił 1166 r. Dulcja umarła u babki swej Beatryksy hr. Malgneil. Z trzeciego tego męża miała prócz innych dzieci Konstancję, żonę cesarza Fryderyka II. Jeszcze zdaje się żyła Ryksa 1176.

Ryksa, córka Waldemara I króla szwedzkiego, wyszła za Przemysława II po zgładzeniu Ludgardy. Sprowadził ją ze Szwecji z wielkiem niebezpieczeństwem niejaki Tilo kapelan i pierwszy pisarz Przemysława II, oraz proboszcz santocki. Wynagrodził go za to tenże 1286 r. przed Nar. M. B. w Pyzdrach darowizną wsi Gdecza (akt u Naruszewicza „Hist. Pol.“ ed. lipska, VIII, 61 n. 2).

Ryksa, jedyna córka poprzedniej i Przemysława II, zaślubiona naprzód przez Wacława II, króla Czech, wniosła w dom jego prawa do Wielkopolski, urodziła mu Annę 1304 r., która 1315 r. poślubiła Henryka ks. na Jaworze, a † 1337. Po śmierci Wacława II 1305 r. w sierpniu, a zamordowaniu Wacława III 1306 w czerwcu, syn najstarszy cesarza Alberta I (1298—1308) Rudolf poślubił Ryksę i z nią królestwo czeskie posiadł. Rudolf † 1307, zaś córka Wacława II z pierwszej żony 22-letnia imieniem Elżbieta, została 1310 zaślubiona z Janem 14 letnim synem cesarza Henryka VII, przez co Ryksa od dziedzictwa została usunięta; † 1335 r.

Ryksa, siostra Salomei hr. Bergen, żony Bolesława III polskiego, wyszła za Władysława I ks. czeskiego.—Wogóle co do księżniczek i królowych tego imienia, por. Przezdzieckiego „Ślady Bolesławów polskich po obcych krajach“ (Warszawa, 1853).

Rylejew Konrad, poeta rosyjski, * około 1795, † 1826 r.; po ukończeniu szkoły kadetów służył czas jakiś w artylerji, wkrótce jednakże zmuszony był opuścić służbę wojskową z powodu satyry napisanej na hr. Arakczejewa. Następnie wybrany był przez szlachtę petersburską na asesora przy sądzie kryminalnym i na stanowisku tem odznaczył się wielką sprawiedliwością i prawością charakteru. Potem był agentem przy kompanji rosyjsko-amerykańskiej. Od 1820 wziął czynny i bardzo energiczny udział w działaniach towarzystw tajnych, zawiązanych w celu sprowadzenia zmiany formy rządu. **R.**, jakkolwiek krańcowy demokrata i gorący wielbiciel konstytucji północno-amerykańskiej, marzenia swe budował na podstawie monarchji konstytucyjnej. **R.** był duszą wybuchu grudniowego 1825, po którego stłumieniu, był ujęty razem z 4 głównymi przywódcami sprzysiężenia (Pestlem, Bestużewem, Murawjewem i Kachowskim), skazany na śmierć i 25 lipca 1826 powieszony w Petersburgu. **R.** był jednym z najznakomitszych poetów rosyjskich początku zeszłego wieku. Z utworów jego, pełnych ognia i zapału, odznaczają się zwłaszcza „Dumy“ (przekład polski w Wilnie 1824), poemat „Wojnarowski“ (przekład polski Syrokomli, Poznań, 1861) i wiersz „Graždanskoje mužestvo.“ Od 1822 wydawał **R.** wspólnie z Bestużewem wyborny noworocznik literacki p. t. *Polarnaja zwiezda*, w którym spółudział mieli najznakomitsi ów-

cześni literaci rosyjscy. Zbiorowe wydanie pism **R.** wyszło w Lipsku (1860) i w Petersburgu (1872).

Rylsk, rzeka w Król. Polskiem, bierze początek w pow. Rawskim i, ubiegłszy mil 13, wpada pod Rawą z prawej strony do rz. Rawki.

Rylsk, miasto pow. gub. Kurskiej, nad rz. Sejmem, liczy 11,415 miesz. (1897). — *Rylski powiat* ma na przestrzeni 2,497 w. kw. 166,308 m. (1897).

Rylski Antoni Scibor, gramatyk i leksykograf, zamieszkały we Francji, wydał wspólnie ze Stanisławem Bratkowskim „Scènes politiques“ (Lyon, 1834), a sam ułożył: „Dykcjonarjusz francusko-polski“ (Avignon, 1832) i „Gramatykę francuską Meidingera dla użytku Polaków“ (tamże, 1833).

Ryłło Maksymiljan, biskup chełmski, później przemyski, grecko-unicki, rodem z Litwy, był poprzednio Bazyljanem, przełożonym klasztoru chełmskiego za Augusta III. Odbywał misje na Ukrainie. 1756 mianowany biskupem chełmskim, postąpił 1779 na biskupstwo przemyskie i † 1783 w Przemyślu. Celniejsze jego dzieła są: „Commentarius de Baronii historica relatione de Ruthenorum origine, eorumque miraculosa conversione“ (Supraśl, 1755); „Antiquitates Ecclesiae ruthenicae sacrae Romanae Unitae“ (t., 1760); „Historja cudownego obrazu N. M. P. w chełmskiej katedrze obrządku greckiego“ (Berdyczów, 1780) i in.

Ryłło Maksymiljan, znakomity kaznodzieja i misjonarz na Wschodzie, * 1802 na Żmujdzi, † 1848 w Chartumie. Po ukończeniu nauk w akademji połockiej, udał się z wygnanymi z Rosji Jezuitami za granicę i r. 1822 w Rzymie wstąpił do ich zgromadzenia. Wydoskonaliwszy się w języku włoskim, nauczał we Włoszech retoryki, i jako kaznodzieja włoski słynął z zachwycającej wymowy. Wysłany 1836 r. w misji do Libanu, w charakterze wizytatora apostolskiego zwiedził dwukrotnie całą Azję Mniejszą. Długi czas opowiadał słowo Boże pomiędzy Druzami w Syrji, ale prześladowany, przymuszony był wrócić do Europy i od r. 1845 był przez 3 lata rektorem seminarjum propagandy w Rzymie. Stąd wysłany znowu jako misjonarz do Afryki środkowej, doświadczywszy w Nubji wielu trudów, ciężko zachorował i umarł w Chartumie. Z pism jego, tylko niektóre kazania wydano po jego śmierci.

Rym zowie się jednobrzmiące zakończenie, dwu lub kilku wyrazów, używane w poezji, zwłaszcza niemiarowej. **R.** jest męski, jeżeli tak samo brzmi tylko pół zgłoski ostatniej (począwszy od samogłoski), np. *ciekł, piekł, dół, stół;* żeńskim nazywa się rym, jeżeli jednakowo brzmią półtory sylaby ostatnie (począwszy od samogłoski zgłoski przedostatniej), np. *władnie, padnie, rola, wola.* Od **R.** trzeba odróżniać *aliterację* (ob.). Por. Poggel „Grundzüge einer Theorie des Reims“ (Hamm, 1834); W. Grimm „Zur Geschichte des Reims“ (Berlin, 1852); Masing „Ursprung und Verbreitung des Reims“ (Dorpat, 1866).

Rymanów, miasto w Galicji, w obw. Sanockim, nad rz. Morawą położone, liczy około 3,800 miesz.; ma obszerny dwór z pięknym ogrodem. O 3 klm. od miasta leży Rymanowski zakład kąpielowy, który również jak i dobra **R.** jest własnością hr. Potockich i posiada źródła solankowe.

Rymarkiewicz Jan.

Rymarkiewicz Jan, pisarz polski, * 1811 r. w Łobżenicy, w pow. Wyrzyskim, w W. Ks. Poznańskiem, † w r. 1889. Z powodu wypadków 1831 r. nie mógł ukończyć rozpoczętych nauk, był następnie lat kilka nauczycielem prywatnym; później dopiero studjował na uniwersytecie berlińskim filozofję i historję i w r. 1842 został nauczycielem gimnazjalnym w Poznaniu. Oprócz wielu rozpraw znakomitej wartości, drukowanych w rozmaitych czasopismach, wydał oddzielnie: „Nauka prozy czyli zbiór prawideł potrzebnych do układania logicznie rozpraw i wypracowań“ (Poznań, 1855; wyd. 2 tamże, 1863); „Wzory prozy na wszystkie jej rodzaje, stopnie i kształty“ (3 t., tamże 1856; wyd. 2 pierw. cz. pomnożone „Wyborem poezji,“ tamże 1860; 3 wyd. tamże 1864; wyd. 3 części trzeciej tamże 1871). W r. 1845 był **R.** redaktorem *Gazety W. Ks. Poznańskiego,* gdzie wszystkie artykuły wstępne były jego pióra; wydał także „Pisma Kacpra Miaskowskiego“ (Poznań, 1855) i przyłączył życiorys tego poety, oraz „Książeczka Jadwigi albo Nawojki z XV w.“ (Warszawa, 1876); „Pieśń świętojańska o Sobótce“ (1884).

Rymarstwo, rzemiosło, bardzo blizkie *siodlarstwa;* pierwsze zajmuje się wyrobem zaprzęgów i części rzemiennych do powozów; drugie zaś przygotowaniem siodeł i wszelkich przedmiotów do ubrania konia i konnej jazdy służących.

Rymkiewicz Franciszek, jeden ze znakomitszych generałów polskich. Rozpoczął służbę w armji rosyjskiej w pułku starotulskim piechoty, gdzie uzyskawszy stopień kapitana, 1790 r. podał się do dymisji. W r. 1792 wszedł do wojska Rzeczypospolitej i dowodził bataljonem strzelców. Mianowany 1794 generał-majorem, brał czynny udział w obronie Warszawy, przeciw oblegającym ją wojskom pruskim, a następnie należał do wyprawy generała Dąbrowskiego do Wielkopolski. Po rozejściu się armji polskiej pod Radoszycami, wyszedł za granicę, przebywał czas jakiś w Galicji, a potem w Konstantynopolu, skąd dostał się 1798 r. do Rzymu. Mianowany szefem drugiej legji, razem z Cyprjanem Godebskim połączył się w Mantui ze swoim korpusem i odtąd w każdej bitwie na czele bataljonu, którym dowodził, dokazywał cudów waleczności. Nareszcie w pamiętnej bitwie między Adygą i Tartarą, dnia 5 kwiet-

nia 1799, ugodzony kulą karabinową i odwieziony do Medjolanu, tam zakończył życie. Obszerniejszy życiorys **R.** mieści się w K. Wł. Wójcickiego „Cmentarz Powązkowski“ (3 t., Warsz. 1858).

Rymkiewicz Feliks, lekarz, * 1799 r., † 1851; medycynę studjował w Wilnie, gdzie 1821 otrzymał stopień doktora, 1825 został adjunktem, a 1829 profesorem tegoż uniwersytetu, a następnie wileńskiej akademji medyko-chirurgicznej. Wykładał terapję i fizjologję, a od r. 1838 objął zarząd kliniki. Po zamknięciu akademji był od r. 1843 naczelnym lekarzem miejskim w szpitalu Sawicz. Prócz wielu artykułów zamieszczanych po rozmaitych czasopismach, ogłosił: „Krótki rys nowej nauki lekarskiej Broussais“ (Wilno, 1824); „O sposobie użycia stetoskopu“ (1824); „Wiadomość o cholerze i sposobach oczyszczania powietrza“ (1830); „O chorobach pijawek, sposobie ich zachowania i użycia“ (1838) i in.

Rymnik, rz. na Wołoszczyźnie, wypływa z gór Karpackich i przebiegłszy mil 14, wpada do Seretu. W czasie wojny z Turkami gen. rosyjski Suworow odniósł tu świetne zwycięstwo, za co otrzymał tytuł hrabiego i przydomek *Rymnickiego.*

Rymwid, pseudonim Gryglewicza.

Rynarzewo, po niem. *Rohrbruch,* miasteczko w W. Ks. Poznańskiem, pow. Szubińskim, przy ujściu Gąsawki do Noteci, liczy około 1000 m., trudniących się uprawą roli i sukiennictwem.

Ryndzyńskie starostwo niegrodowe leżało w wdztwie i powiecie Witebskim. Podług metryk litewskich obejmowało w r. 1702 dobra Ryndzin, wsie: Rudnia nad rz. Klażycą, Olsoczyn, Uskie, Nehowle, Ząbnie i Osinowskie, które posiadali Niemełkowie, Rypiński, Ogińscy, Rysińscy; wreszcie wedle przywileju króla Poniatowskiego z d. 13 lutego 1768 r. Joanna Rysińska, strażnikowa witebska, ustąpiła tych dóbr Franciszkowi Rysińskiemu, który z nich opłacał kwarty złp. 2,075, a hyberny złp. 230. Starostwo ryndzyńskie od dnia 16 września r. 1772 przeszło pod panowanie rosyjskie.

Rynek, środkowa część miasta z obszerniejszym placem, gdzie zwykle stoi ratusz i gdzie się targi i jarmarki odbywają. Stanowi zabytek dawniejszego, średniowiecznego sposobu budowania miast. W dawnej Polsce plac broni nazywano rynkiem żołnierskim.

Ryngis, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, gminie Berzniki, rozległe morgów 81.

Ryngold, znakomita postać historyczna w dziejach Litwy XIII w., zjawiająca się około 1226 r. Dzieje **R.** jako i Litwy owych czasów mało są znane, a rodowody Ryngoldowe naszych heraldyków żadnej nie mają wartości. Aż do tej pory Litwa zostawała w gminowładztwie; rozdzielony naród na drobne gminy, czy też księstwa, postanowił **R.** zjednoczyć. Jakoż dzielny ten wojownik zwalcza rozmaite plemiona litewskie, siłą oręża łączy je w jedną całość, staje się groźnym zarówno Niemcom (Krzyżakom i Mieczowcom), jak i Rusinom, staczając boje z jednymi i drugimi. W r. 1235 po zwycięskiej bitwie pod Mogilną zdobył na Rusinach Połock 23 września, a 1236 zwyciężył pod Tyłagołą (Kamieniem) Kawalerów Mieczowych, których mistrz Volquin pozostał na placu. Pierwszy więc **R.** utworzył z Litwy dość potężne państwo, które wszakże po jego śmierci (r. 1240) poszło w podział między jego synów.

Ryngraf, blacha okrągła, wypukła, zawieszona na przedniej części szyi i oznaczająca oficera będącego na służbie. W dawnej Polsce takie **R.** bywały ze srebrnej lub złotej blachy, na której ryto lub malowano zwykle wizerunek Boga Rodzicy z wierszem modlitwy do niej.

Ryniewiecki Jakób, socynjanin, * 1597, uznany 1643 przy zburzeniu zboru w Kisielinie za winnego i z kraju wywołany, przybrał nazwisko *Jana Trembeckiego.* † 1678 w Prusiech. Zostawił w rękopisie pamiętniki o sprawach religijnych z XVI i XVII w.

Rynna, rura, lub rodzaj kanału otwartego, z blachy lub drzewa, do odprowadzania wody ściekającej z dachu lub z podwórza na ulicę. (Ob. Kanalizacja).

Rynoskop... ob. Rhinoskop...

Rynsztunek, zbiór broni i przyborów wojennych, tak dla ludzi jak dla koni. W dawnej Polsce strażnik zbrojowni zwany był *rynsztunkowy* albo *cekwart.*

Rypin, miasto powiatowe w gubernji Płockiej, nad rzeką Rypienicą, zwaną także Odleką, o 4 m. od Lipna odległe, było niegdyś obwarowane i miało zamek książęcy. Z dawnych jego zabytków niedawno istniała jeszcze brama zwana Sierpską i przy tej bramie część dawnego muru otaczającego; miasto bardzo starożytny kościół parafjalny, w którym na uwagę zasługuje piękna chrzcielnica. Ludność wynosi 6,040 miesz.—*Rypiński powiat,* jeden z siedmiu powiatów gubernji Płockiej, ma 21,4 mil kw. i 70,106 miesz. (1897).

Rypińska kasztelanja, położona była w ziemi Dobrzyńskiej, ostatnim na niej kasztelanem był Ludwik Zieliński, mianow. 1786.

Rypiński Aleksander, wierszopis białoruski, osiadły w Anglji, wydał z druku: „Białoruś, kilka słów o poezji prostego ludu, muzyce, śpiewie, tańcach i t. d.“ (Paryż, 1840; 2 wyd., Poznań, 1853); „Nieczyści, balada białoruska“ (Poznań, 1853); „Poezje“ (Londyn, 1853).

Rypińskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Inowłocławskiem, w ziemi Dobrzyńskiej. Podług lustracji z 1662, składało się z miasta Rypina (ob.) i ze wsi: Stary Rypin, Głowińsk i Pściniuko. Po roku 1736 zaliczone było do województwa brzesko-kujawskiego. W 1771 posiadał je Michał Podoski, kasztelan rypiński, opłacając z niego kwarty złp. 1,400 gr. 13, a hyberny złp. 383 gr. 10. Na sejmie z 1773—1775 Stany Rzpltej nadały te dobra narodowe w posia-

danie emfiteutyczne Franciszkowi Podoskiemu, synowi Michała. Przez uchwałę sejmową z 1768 stało się grodowem.

Rypnarscy Frankowie, ob. Frankowie.

Rypperda Jan Wilhelm, baron, ob. Ripperda.

Ryps (z ang. *rib*, żebro), tkanina gęsta z występującemi żeberkami, tak, że wydaje się złożoną ze sznurków tuż obok siebie rozłożonych, między któremi odstępy wypełnione są niemi cieńszemi; wyrabiana jest z lnu, bawełny, wełny i jedwabiu.

Rysiński Piotr, z Łęczyckiego, wierszopis i polemista żyjący w pierwszej połowie XVI w.; pisma jego są: „Historia pulchra et stupendis miraculosa referta imaginis Mariae quo et unde in Clarum montem Częstochoviae et Olsztyn advenerit“ (Kraków, 1523); jest to najdawniejszy opis Częstochowy; „Censura in axiomata Joannes Hussi“ (tamże, 1524); „Hieraclis philosophi in Pythagorae praecepta“ (tamże, 1624).

Rysiński Salomon, z łac. *Pantherus* zwany, pierwszy zbieracz przysłowi, polskich. Będąc wyznania kalwińskiego, przebywał stale w Litwie na dworze Radziwiłłów i † 1625 w Delatyczach. Najcelniejszem jego dziełem są: „Przypowieści polskie przez Sal. Rys. zebrane, centurji ośmnaście“ (Lubecz nad Niemnem, 1618; 2 ed. b. m. dr. i r.; 3 ed., Kraków, 1620; 4 ed. b. m. dr. 1629; 5 ed. Kraków, 1634; przedruk w „Bibl. staroż. pisarz. pols.“, t. 2, 1843), w dziele tem, wyższej nierównie wartości od *Adagia* Knapskiego, przechował **R.** najdawniejsze pomniki wspomnień narodowych; wszystkie wydania tych przypowieści, zwłaszcza trzecie, nadzwyczaj są rzadkie, Jezuici bowiem gorliwie je niszczyli. Oprócz tego wydał **R.** „Niektóre Psalmy Dawidowe częścią poprawione częścią znowu przełożone na stare nóty od Salomona Rysińskiego“ (Lubecz, 1614) i „Monumenta diversis personis posita“ (t. 1615). Por. Winc. Korotyńskiego „Salomon Rysiński“ (Wilno, 1863).

Rysiński Andrzej, satyryk, żyjący w połowie XVII w.; bliższych szczegółów życia jego nie znamy. Naśladując Persjusza i J. Kochanowskiego, napisał ostrą satyrę na obyczaje ówczesne p. t.: „Satyr polski“ (b. m. dr. i r.; 2 ed. p. t. „Satyr na twarz Rzeczypospolitej,“ b. m. dr. 1640; 3 ed., 1645) i „Satyr na twarz dworską“ (b. m. dr. i r.).

Ryskie starostwo grodowe było położone w Inflantach, na prawym brzegu Dźwiny, niedaleko jej ujścia do Bałtyku. Powstało po r. 1581, gdy Stefan Batory ostatecznie Inflanty zawojował, a na sejmie r. 1589 całą tę prowincję polską podzielono na starostwa z tym jednakże warunkiem, aby je równa liczba Polaków i Litwinów posiadała, w tym sposobie, iż po zejściu Polaka miał je posiadać Litwin i przeciwnie. Istniało tylko do 1660, gdy traktatem oliwskim część ta Inflant przeszła pod panowanie szwedzkie.

Rysunek, sposób przedstawiania kształtów wszystkich rzeczy, jakie się oczom przedstawiają. Jest on podstawą malarstwa, w którem niepodobna jest dojść do jakiejkolwiek doskonałości bez należytej wprawy w **R.** Wyraża on postacie za pomocą linji i cieniów, odległość zaś zachodzącą pomiędzy przedmiotami za pomocą perspektywy. Stosownie do materjału **R.** dokonany może być ołówkiem, piórem, kredą i tuszem. **R.** można podzielić na pięć klas, a mianowicie: pierwsze zarysy, rysunki wykończone, studja, akty i kartony. *Zarysy pierwsze* czyli *szkice (croquis)* są rzutami, które autor na papierze kreśli w celu następnego wykonania zamierzonego dzieła, bo celem ich jest tylko utrwalenie pierwszego pomysłu. **R.** *wykończonymi* są takie, które zostały wypracowane z największą starannością we wszystkich szczegółach. Pod *studjami* rozumieją się **R.** pojedyńczych przedmiotów, wykonane ze wzorów naturalnych albo sztucznych. *Aktami* zowią się rysunki figur ludzkich, wykonywane w akademjach malarstwa według wzorów żywych czyli modeli. *Kartony* są **R.** wykonane na papierze szarym takiej wielkości, jakiej mają być wykonane według nich malowidła.—W malarstwie **R.** stanowi myśl dzieła sztuki, farby nadają mu ciało i wyraz, a ostateczne wykończenie wlewa w nie duszę.—**R.** *linijny* albo *linearny* tem się różni od rysunku w sztuce, że wyobraża tylko te przedmioty, które geometrycznie można opisać. Do takich **R.** używa się linji, ekierki, cyrkla, przenośnika, linjału do kreślenia linji krzywych (ob. fig.). **R.** linearny znajduje ciągle zastosowanie w budowie machin, inżynierji, budownictwie, gdzie przybywa jeszcze **R.** *ozdób architektonicznych* czyli *ornamentów*. W nowszych czasach nauka rysunku znajduje większe uwzględnienie w szkołach, zwłaszcza w szkołach rzemieślniczych. Por. Flinzer „Lehrbuch des Zeichenunterrichts“ (5 wyd., 1896); Ehrenberg „Die Kunst des Zeichnens“ (3 wyd., 1894); Piwarski „Wzory i nauka rysunków“ (1845).

Linjał do kreślenia linji krzywych.

Ryswyck, Teodor van.., poeta flamandzki, * 1811 w Antwerpji, czas jakiś służył w wojsku, następnie był sekretarzem lombardu w mieście rodzinnem, gdzie † 1849. Z licznych jego utworów poetycznych wymieniamy najcelniejsze: „Eppenstein“ (Antwerpja, 1840), poemat epiczny; „Balladen“ (Antwerpja, 1843); „Antigonus“ (Antwerpja, 1841); „Poötische Luimen“ (Antwerpja, 1842); „Politieke Refereinen“ (Antwerpja, 1844) i „Volksliedjes“ (Antwerpja, 1846), są to pieśni ludowe, któremi na długo uwiecznił swą pamięć. Zbiorowe wyd. dzieł jego wyszło w Antwerpji (4 t., 1849—50).

Ryswyk, *Rijswijk*, wieś holenderska o $^3/_4$ godziny drogi od Hagi oddalona, ma 3,000 miesz. i pamiętna jest historycznie pokojem zawartym 20 września 1697 przez Ludwika XIV z państwem Niemieckiem, Hiszpanją, Anglją i Niderlandami, mocą którego ukończoną została wojna z 1688—97.

Ludwik wszystkie zdobycze oprócz Alzacji powrócił.

Ryszard I, *Lwie serce,* król angielski 1189—1899, syn króla angielskiego Henryka II, z domu Plantagenet, * 1157 r. Wespół z braćmi swymi walczył przeciw własnemu ojcu, po którego śmierci wstąpił na tron 6 lipca 1189. Z wrodzonego popędu do awanturnictwa i bohaterstwa wyprawił się niebawem równocześnie z królem francuskim Filipem II Augustem na wojnę krzyżową do Palestyny, zebrawszy potrzebne na to pieniądze prześladowaniem Żydów. 7 sierpnia 1190 wypłynął z Marsylji i przezimował na wyspie Sycylji; poróżniwszy się tutaj z królem francuskim, wyruszył w kwietniu 1191 r., w maju tegoż r. zdobył Cypr, a 8 czerwca zawinął do portu Ptolemaidy. Niezgoda między obu królami przeszkodziła pomyślnemu działaniu przeciw niewiernym. Po zdobyciu Ptolemaidy (12 lipca 1191) Filip II August odpłynął do Francji, a **R.,** składając wszędzie dowody wielkiej waleczności i odwagi zuchwałej, odniósł świetne nad Saladynem zwycięstwo pod Assurem 7 sierp. 1191 r., zdobył wiele miast i wyniósł na tron jerozolimski Konrada z Montferratu, a po rychłej jego śmierci Henryka hr. Szampanji. Tymczasem król francuski zagroził w Europie posiadłościom **R.,** tak, że ten ostatni musiał jak najśpieszniej wracać do kraju i opuścił Palestynę 8 paźdz. 1192. Wracając przez Włochy i Niemcy, został uwięziony 20 marca 1192 przez obrażonego jeszcze w Palestynie Leopolda VI, księcia austrjackiego, który go naprzód zamknął w Dürrenstein, a potem wydał cesarzowi Henrykowi VI; ten znowu więził go w Moguncji, Worms, Trifels i dopiero 2 lutego 1194 roku uwolnił za wysokim okupem. Nareszcie 17 marca 1194 wylądował w Anglji, zmusił do posłuszeństwa brata swego Jana Bez Ziemi, kazał się 17 kwietnia powtórnie ukoronować i walczył potem z Francuzami aż do chwili zawarcia przy pośrednictwie papieża rozejmu (13 stycznia 1199). Walcząc we Francji przeciw jednemu ze swych wasalów, został raniony przy oblężeniu zamku Limoges 28 marca 1199 i † 6 kwietnia t. r. Jakkolwiek rządy **R.** z powodu jego awanturnictwa i animuszu rycerskiego nie podniosły dobrobytu ogólnego, mimo to przecież naród czcił w nim bohatera, a poezja rycerska otoczyła go urokiem, którego mu historja bynajmniej przyznać nie może. Przydomek „Lwie serce“ zawdzięcza **R.** romancy, wedle której synowi cesarskiemu pięścią zgruchotał on szczękę, a później rozdarł lwa, wypuszczonego przeciw sobie. Na tron angielski wstąpił po nim brat jego Jan Bez Ziemi. Por. James „History of Richard I“ (2 wyd., Londyn, 1855); Aytoun „Life and times of Richard I“ (1840).

Ryszard I.

Ryszard II, król angielski, 1377—99, wnuk Edwarda III (ob.), a syn Edwarda (ob.) księcia Czarnego, * 1367 w Bordeaux; wstąpił na tron 1377 po swym dziadku Edwardzie III i lubo nie ustanowiono formalnej regencji, zostawał pod opieką swych stryjów, książąt Lancaster, York i Gloucester, którzy niepomyślną przeciw Francji prowadzili wojnę. Ta okoliczność, jak również rozrzutność dworu i zaprowadzenie pogłównego 1380 wywołały powstanie ludowe pod przewodnictwem kowala Wat-Tylera. Zbrojne tłumy, zagrzewane mowami księdza John Balla, przebiegały kraj we wszystkich kierunkach, mordowały szlachtę i urzędników królewskich. Przyrzeczeniem pewnych ulg uspokojono wprawdzie lud rozhukany, ale szlachta cięższe nań jeszcze nałożyła jarzmo. Nadzieje, pokładane w królu, wcale się nie ziściły. **R.** bowiem, odebrawszy złe wychowanie, posiadał słabe zdolności, przebywał w niegodziwem towarzystwie, zanurzył się w najgrubszej rozpuście, utrzymywał dwór nadzwyczaj kosztowny, marnotrawił ogromne sumy i dopuszczał się prześladowań, dla wydobycia pieniędzy. Znużony wojną zawarł 1396 r. 28-letni rozejm z Francją i poślubił Izabelę, córkę Karola VI, króla francuskiego. Ks. Gloucester, lord Arundel i hr. Warwick podnieśli z tego powodu opozycję i wszyscy trzej byli więzieni: Arundel dał głowę pod miecz, Gloucester wywieziony do Calais, był tam uduszony (1397 roku), a Warwick poszedł na wygnanie. Oprócz tego, dopuszczając się innych jeszcze nadużyć i prześladowań, wywołał podczas swego pobytu w Irlandji groźne powstanie pod wodzą wygnanego ks. Hereford (4 lipca 1399). Za powrotem do Anglji, opuszczony przez wszystkich, poddał się nieprzyjacielowi 3 sierpnia 1399, wtrącony został do Towru, gdzie musiał podpisać swą abdykację (29 września), a następnie, gdy ks. Hereford pod imieniem Henryka IV (ob.) wstąpił na tron, przeprowadzony do zamku Pomfret w hrabstwie York, umarł tutaj śmiercią głodową 1400. Por. Knyghton „Historia vitae et regni Ricardi II“ (wyd. Hearne, Oksford, 1729).

Ryszard III, albo *Garbaty,* król angielski 1483—85, najmłodszy syn Ryszarda księcia York (ob. Plantagenet), * 1450 w Fotheringay-Castle. Mianowany przez brata Edwarda IV (ob.) księciem Gloucester, okazał w wojnie z Lancastrami wielką odwagę, a względem króla niezaprzeczoną wierność i wiele poświęcenia. Niekształtnej postaci, posiadał jednak **R.** niezwyczajne zdolności: był chytry, przebiegły, chciwy władzy i na wszystko gotowy. Miał podobno udział w zamordowaniu Henryka VI (ob.) i przyczynił się do śmierci swego brata ks. Clarence. Po śmierci Edwarda IV (9 kwietnia 1484) objął regencję nad swym synowcem Edwardem V, ale widocznie zdążał do przy-

właszczenia sobie władzy. W tym celu, zjednawszy sobie część szlachty, ogłosił bezwstydnie synów Edwarda IV i starszych swych braci za synów nieprawego łoża, a siebie jednego tylko za prawego potomka i jakoby ulegając niechętnie żądaniom ludu, ukoronował się w Londynie 6 lipca 1483 r. i wkrótce potem kazał zamordować obu swych synowców. Wkrótce jednak obraził na się jednego z najprzychylniejszych sług, ks. Buckinghama, który zawiązał dla strącenia **R.** stosunki z hr. Richmondem, członkiem domu Lancastrów, ale przypłacił to życiem. Uzyskawszy od posłusznego parlamentu uznanie swych praw do korony, otruł podobno własną żonę Annę Neville (1484), pojednał się pozornie z Elżbietą, wdową po Edwardzie IV, i dla uprawnienia swej uzurpacji zażądał ręki najstarszej jej córki Elżbiety, ale ta odrzuciła ofiarę okrutnego stryja. Tymczasem hr. Richmond wylądował 6 sierpnia 1485 w Milford-haven i pobił króla w bitwie pod Bosworth 22 sierpnia 1485. **R.** śród zgiełku bojowego poległ śmiercią walecznych, a ze zgonem jego ukończyły się „wojny dwu róż“ i dom Plantagenetów utracił tron angielski, na którym zasiadł Tudor Richmond, jako Henryk VII (ob.). Shakspeare przedstawił **R. III** w znanej powszechnie tragedji, jako wyniosłego zbrodniarza. Por. Horacego Walpole „Historic doubts on the life and reign of king Richard III“ (Londyn, 1768); Jesse „Memoir of Richard III“ (Londyn, 1861); Gairdner „History of the life and reign of R. III“ (1878); Legge „Life and times of R. III“ (1885, t. 2).

Ryszard, *hrabia Cornwalis i Poitou,* ces. niemiecki 1256—72, młodszy syn króla angielskiego Jana Bez Ziemi, * 1209. Młodzieńcem jeszcze dowodził armją swego brata, Henryka III, kr. angielskiego, przeciw Francuzom. W 1236 wyprawił się na wojnę krzyżową, ale nic nie zdziaławszy, wrócił do kraju 1242 r., walczył znowu z Francuzami i 1256 przez jedno stronnictwo obrany został cesarzem niemieckim, gdy tymczasem partja przeciwna oddała koronę Alfonsowi X kr. kastylskiemu. Alfons X nie zjawił się wcale w Niemczech. **R.** zaś, szafując szczodrze pieniędzmi, ukoronował się z żoną w Akwizgranie 17 maja 1257, przybywał kilkakrotnie do Niemiec i sprawował rządy cesarskie ogłędnie i sumiennie, nigdy przecież nie mógł pozyskać ogólnego uznania. † 1272 i pochowany został w założonem przez siebie opactwie Hayles. Niektórzy historycy nie zaliczają go zgoła do rzędu cesarzów. **R.** posiadał wiele cennych przymiotów i charakter dzielny; był przytem jednym z najbogatszych książąt w chrześcijaństwie; umiał bowiem korzystnie eksploatować swoje kopalnie ołowiu i cyny. Por. Gundlinga „Geschichte und Thaten Kaiser Richard's“ (Berlin, 1719); Gebauera „Leben und denkwürdige Thaten Herrn Richard's erwählten röm. Kaisers“ (4 t., Lipsk, 1744). W Niemczech obrano po nim następnego roku cesarzem Rudolfa z Habsburga.

Ryszard Antoni, kontroler Banku Pobożnego, * 1841, † 1894 w Krakowie; naprzód służył w wojsku, następnie był członkiem komisji historji sztuki krakowskiej umiejętności i kustoszem Towarzystwa numizmatycznego. Ogłosił bibljografję dzieł dotyczących sztuki menniczej, oraz szereg artykułów z zakresu numizmatyki, pomieszczonych w czasopismach specjalnych, jak: „Bibljografja numizmatyczna polska“ (Krak., 1382), pozostawił kilka prac archeologicznych, gotowych do druku.

Ryszkiewicz Józef, malarz polski, * 1856 r. w Warszawie, kształcił się w szkole rysunkowej pod Gersonem, następnie w Petersburgu i Monachjum. Ważniejsze obrazy: „Maruderzy,“ „Zbieranie rannych“, „Śmierć Leszka,“ „Przed cyrulikiem,“ „Odpoczynek,“ panoramiczne płótno „Oblężenie Częstochowy,“ mnóstwo rysunków i ilustracji.

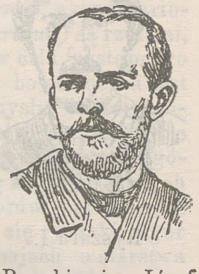

Ryszkiewicz Józef.

Ryś, *Ostrowidz (Lynx)*, podrodzaj z rodzaju kota, odznaczający się pendzelkowatemi kosmykami włosów na uszach, krótkim ogonem, pionową źrenicą i długiemi nogami. **R.** *pospolity* (*L. vulgaris, Felis lynx*) dochodzi bez ogona 1—1,3 m. długości, silnej budowy ciała; barwę ma jasno-rudą z plamami czarno-brunatnemi, pod brzuchem i na nogach białawą; twarz jest czerwonawa; młode są białawe. Niezbyt dawno był jeszcze dosyć pospolity w lasach Europy środkowej, obecnie znajduje się głównie w Skandynawji i Rosji. Lubi okolice skaliste, gdzie wynajduje dla siebie jamy i rozpadliny; wdrapuje się na gałęzie, skąd czyha na zdobycz, wzrok jego jest nadzwyczaj silny, głos zbliżony do wycia psa. **R.** są nader szkodliwe zwierzęta, wyniszczają zwłaszcza sarny, jelenie i reny. **R.** wypija krew swej ofiary, wyżera wnętrzności i część głowy, resztę zostawia, często rozdziera kilka zwierząt, jedno po drugiem. **R.** są bardzo mnożne, samica wydaje 2—3 młodych ślepych, którym znosi drobne zwierzęta. Futro jego jest

Ryś.

piękne i kosztowne; mięso jego jest bardzo lubiane przez Jakutów.—Mniejszy od niego jest **R.** *panterowy* (*L. pardinus*), barwy czerwonej z plamami czarnemi, na półwyspie Pirenejskiem, w Sardynji Grecji i Turcji.—**R.** *polarny, piszu* (*L. canadensis*), w Ameryce płn., ma znacznie ustępować europejskiemu w sile i śmiałości.—Na stepach żyje *karakal* (*L. caracal*), daleko mniejszy i wysmuklejszej budowy niż **R.** północne; żyje w Afryce i Indjach, gdzie go mają używać do polowania na antylopy. Nieco większy od tego ostatniego jest **R.** *błotny* (*Felis chaus*), w Afryce i Azji płd.; jest łagodny i łatwo daje się oswajać.

Rytm oznacza wogóle ruch miarowy, taktowy. Wyrażenie to używa się przedewszystkiem, gdy mówimy o prawidłowym i określonym pewnemi stosunkami tonów i miar biegu w muzyce i poezji, gdzie rytmy wywołują różne uczucia, zależące od rozmaitości ruchów, wyrażanych dźwiękami lub słowami. W poezji rytm jest to harmonijny i obficie spływający potok wyrazów, wdzięcznie z sobą powiązanych. Polega on: 1) na łączeniu z sobą zgłosek krótkich i długich, czyli na iloczasie i 2) na akcencie (ob.), czyli na zniżaniu i podnoszeniu głosu. Trzeba albowiem wiedzieć, że obok długości i krótkości zgłosek mają języki tę jeszcze własność, iż pewne wyrazy albo zgłoski mogą wymawiać się głosem podniesionym, inne znowu głosem zniżonym. Tak np. przy wymawianiu wyrazu *woda*, na pierwszej zgłosce głos się podnosi, a na drugiej zniża. Zgłoska podwyższona głosem zowie się *arsis* (oznacza się ´), zniżona *thesis* a samo podniesienie głosu *ictus*. To właśnie podnoszenie i zniżanie głosu jest istotą i zasadą rytmu. Następstwo po sobie zgłosek z arsis i thesis daje *szereg rytmiczny*, który wedle tego, czy arsis czy thesis idzie naprzód, wznosi się albo opada. Części wiersza czyli perjodu rytmicznego nazywają się *stopami* (pedes). Są one następujące: 1) stopy dwuzgłoskowe: Pyrrhichius (⏑ ⏑), Jambus (⏑ —), Trochaeus (— ⏑) i Spondeus (— —); 2) trzyzgłoskowe: Tribrachys (⏑ ⏑ ⏑), Molossus (— — —), Bacchius (— — ⏑), Palimbacchius albo Antibacchius (⏑ — —), Creticus albo Amphimacer (— ⏑ —), Anapaestus (⏑ ⏑ —), Amphibrachys (— ⏑ —), Dactylus (— ⏑ ⏑); 3) czterozgłoskowe: Dispondeus (— — — —), Dipyrrhichius albo Proceleusmaticus (⏑ ⏑ ⏑ ⏑), Choriambus (— ⏑ ⏑ —), Antipastus (⏑ — — ⏑), Ditrochaeus (— ⏑ — ⏑), Diambus (⏑ — ⏑ —), Jonicus a majori t. j. spadający (— — ⏑ ⏑), Jonicus a minori t. j. podnoszący się (⏑ ⏑ — —); cztery rodzaje Epitritów, w których do trzech długich dodaje się (mieszając je z sobą) jedną krótką; cztery rodzaje Paeonów, które składają się z trzech krótkich i jednej długiej. Liczbę stóp można jeszcze dalej pomnażać przez rozmaite kombinacje. Wedle liczby podniesień można je też podzielić na proste (np. Spondeus, z jednem podniesieniem), złożone (np. Ditrochaeus, z dwoma podniesieniami). Inne się otrzymuje wrażenie, kiedy wiersz idzie od arsis do thesis (jak ´⏑, ´⏑ ⏑), a zupełnie inne, kiedy porządek będzie odwrotny (jak ⏑´, ⏑ ⏑´). Rozumie się, że wszystkie te rytmy napotykają się i w mowie niewiązanej (prozie), lubo tu nie łączy ich z sobą i nie może nawet łączyć (przeciwny wypadek uważa się za wadę) jednakowa wciąż metryczność. Inaczej rzecz się ma z mową wiązaną (wierszem), w której naturze leży właśnie konieczność powtarzania tego samego rytmu przez kilka lub więcej perjodów metrycznych. Tym sposobem, gdy stopy, niby kroki taktowe, w jedną rytmiczną będą połączone całość, powstaje *wiersz* (ob.). Nauka o **R.** jest częścią metryki (ob.), a w badaniach nad metryką starożytną zasłużyli się szczególnie Apel (ob.), I. H. J. Hermann (ob.), oraz Westphal i Rossbach. O rytmiczności języka polskiego pisali między innymi: Królikowski (ob.), Elsner (ob.), Jenike (ob.). Ważną bardzo pracą jest dzieło St. Mleczki p. t.: „Serce a heksametr“ (Warszawa, 1901, nakładem kasy Mianowskiego.).

Rytownictwo, ob. Sztycharstwo.

Rytualiści, zwolennicy zachowywania przepisów rytuała. W kościele anglikańskim zwolennicy obrządków katolickich.

Rytuał (łac.), księga obejmująca normę udzielania czyli administrowania sakramentów i wykonywania wielu innych czynności kościelnego porządku, jaki zachowywać należy przy procesjach, pogrzebach i t. p. W Kościele katolickim obowiązuje **R.** *rzymski*, wydany 1614 z rozkazu papieża Pawła V, a poprawiony i uzupełniony przez Benedykta XIV. Komentarz do **R.** napisał Baruffalde (2 t., Florencja, 1847).

Rytwian (z...), ród możnowładców polskich, w XV w. słynący. Z tego rodu pochodzi Wojciech Jastrzębiec (ob.), arcybiskup gnieźnieński, syn Dersława z Lubnicz, kupił Rytwany (pod Staszowem) od synowców Mikołaja z Kurowa, Borzysławice w ziemi Łęczyckiej i w. in.—Brat jego, Ścibor, wojewoda łęczycki (1434), który pisał się z tych Borzysławic, miał 20 synów. Z tych 8 zginęło w wojnie pruskiej, 12 było kasztelanami. Zdaje się, że i inni krewni arcybiskupa zjawiają się w akcie 1397 r. Klemens Słomka de Jastrzembo, zastawnik miasteczka Dambe łęczyckiego, i Mikołaj Jastrzębiec podstoli łęczycki, rękojemca 1401 r. praw w. ks. Litewskiego w Radomiu. Bratem pewno Wojciecha jest Jan Kursza (Kraska) z Lubniczy, piszący się 1457 kaliskim, a 1458 konińskim podczaszym. W r. zaś 1456 jest jakiś Szymon Kraska Żelgocki oficjałem łęczyckim.—Brat arcybiskupa był Marcin wojewoda łęczycki. Od niego pochodził *Dersław*, który pierwszy miał pisać się z *Rytwian*, a ukochany przez arcybiskupa stryja swego, cały prawie majątek po nim objął, pobrawszy też wielkie skarby po dwu biskupach. (Do jednego z nich, „biskupa z Rytwian,“ pi-

sał wiersze Kalimach). Przeciwił się elekcji Władysława III, za jego małoletności na własną rękę zdobył Zator, później zwrócony właścicielowi w zamian hołdu; kochał się na zabój w Eufemji, córce Bolesława Mazow., kandydata na tron polski. Przez stopnie wojewodów sandomierskiego i krakowskiego dochodzi on kasztelanji krakowskiej, na której miał umrzeć 1477 wedle Paprockiego.—*Jan*, starosta sandomierski 1456 z dwoma drugimi Janami z Jarnowa i Melsztyna był obermanem do odbioru podatków, uchwalonych t. r. w N. M. Korczynie, 1457 wręczał z innymi pieniądze Janoszowi Oświecimskiemu za sprzedane Polsce jego księstwo, 1450 w Piotrkowie wyrzucał Kazimierzowi III miłość dla Litwy, uszczerbki w ziemi na jej korzyść, jej niedbalstwo w wojnie z Prusami i nadużycia; zwrot Łucka postawił za warunek dania pomocy w ludziach i pieniądzach na wojnę z zakonem. Około 1462 zostaje marszałkiem królestwa, 1466 poręcza pokój toruński, jest kasztelanem sandomirskim. 1477 wojewodą krakowskim.—*Dersław* drugi, wedle Paprockiego, syn kasztelana krakowskiego, jako kasztelan rozpierski 1454 poręczał zobowiązanie królewskie co do rozdawnictwa urzędów pruskich samym tylko krajowcom, 1458 jest wojewodą sieradzkim i w tej godności umiera jeszcze przed ojcem. Córka wydana za Kurozwęckiego, miała tylko 3 córki, które połączone mienie Rożyców i Jastrzębców rozniosły w domu Lanckorońskich, Laskich i t. d.—*Piotr* syn Marcina Jastrzębca, łowczy sandomierski 1479 miał się pierwszy pisać się ze Zborową, był więc praojcem rodu Zborowskich.

Rytwiany, wieś w gub. Radowskiej, pow. Sandomierskim, nad rzeką Czarną, o 5 wiorst od Staszowa odległa, niegdyś główne siedlisko możnej w XV i XVI w. rodziny Jastrzębów, z których jedni pisali się od niej Rytwiańskimi, drudzy od Zborowa Zborowskimi. Był tu starożytny zamek, z którego mała tylko cząstka muru pozostała, oraz kościół i klasztor Kamedułów w poblizkim lesie, założony 1621 przez Jana Tęczyńskiego.

Rywacka Ludwika, z *Morozewiczów*, śpiewaczka wysokich zdolności i znakomitego talentu, która w latach 1837—52 pierwszorzędne zajmowała stanowisko na scenie warszawskiej. Nieoceniona należycie przez ówczesną dyrekcję, opuściła Warszawę i lat parę mieszkała we Lwowie, gdzie utrzymywała szkołę śpiewu. Zmarła w drodze z Kijowa do Warszawy 1858; pochowana w Warszawie.

Rywal (franc.), współzawodnik, współubiegający się.

Rywjera, *Rivière*, wybrzeże zatoki Genueńskiej, ciągnące się od Nizzy do Spezzii, słynne z urodzajności gruntu i pięknych widoków; dzieli się na: **R.** *di Ponente* (R. zachodnia) z licznemi miejscowościami kuracyjnemi i klimatycznemi, oraz *R. di Levante* (R. wschodnia).

Rywocki Jan, biograf i teolog, Jezuita, * 1599, † 1666 w Warszawie. Uczył retoryki, filozofji, teologji dogmatycznej i Pisma św., rządził kolegjami brunsberskiem i wileńskiem, domem profesów warszawskim i dwa razy całą prowincją. Zostawił kilka dzieł w języku łacińskim, z których ważniejsze są: „Idea magni herois“ (Antwerpja, 1645), „Żywot Leona Sapiehy“ i „Vita illustr. ac R. D. Simonis Rudnicki, Episcopi Varmiensis“ (Brunsberg, 1645), jedna z najlepszych do tej epoki biografji tak co do rzeczy, jak i co do stylu. Por. Browna „Bibl. pisarz. asyst. polsk tow. Jezus.“ (str. 356—357).

Ryx Franciszek, kamerdyner króla Stanisława Augusta, u którego nieograniczone posiadał zaufanie. Wynagradzając jego zasługi, król wyjednał mu starostwo Piaseczyńskie, które **R.** pozyskawszy, przestał pełnić służbę kamerdynera zwyczajnego, a przypinał tylko ordery, kiedy król uroczyściej miał się ubierać. Świadomy wszystkich tajemnic dworu i najskrytszych myśli Stanisława Augusta, powiernik jego i pierwszy doradca, wywierał znakomity wpływ na jego dworze i szczególny zyskał rozgłos w sławnej sprawie Anny Marji Dogrumów (ob.). Dorobiwszy się u dworu znacznego majątku, † r. 1799 w Warszawie. Mając przywilej królewski na wyłączne utrzymanie teatru polskiego w Warszawie, zasłużył **R.** na pamięć w jego dziejach.

Ryza, ma wielorakie znaczenie: 1) ryza papieru, obejmuje 20 liber; 2) ryza na Rusi, ozdobny aparat kościelny djakonów; 3) u flisów kilkanaście pasów drzewa opałowege lub użytkowego razem spławianych, albo też wodna podróż skończona do zamierzonego celu; 4) ścieżka w Karpatach, po której spuszczają drzewo opałowe.

Ryzolit *(rhizolit)*, skamieniały korzeń drzewa.

Ryż *(Oryza)* rodzaj roślin z rodziny traw, mający kłoski podłużno-owalne, ścieśnione, zebrane w wiechy, pręcików 6, słupki 2 krótkie i nasiona zrosłe z plewkami kwiatu; należą tu zioła roczne w klimatach gorętszych. **R.** *pospolity (O. sativa)* jest jedną z najważniejszych i zapewne najbardziej rozpowszechnioną rośliną pokarmową, uprawianą w Azji, Afryce, Europie płd. i w niektórych miejscowościach Ameryki. Źdźbło stawowate **R.** dorasta 1 — 1,5 m., liście mają 30 — 35 cm. długości, 2 — 3 cm. szerokości, jasnozielone. Wiecha stojąca ma 9—12 cm. długości; kłoski są bezostne, albo opatrzone bardzo wąskiemi ościami, plewki bladożółte, nasiona żółtawo-białe, przezroczyste, szkliste. Pochodzi pierwotnie z Indji wschodnich (Abisynji?), przez uprawę wydał liczne odmiany, z których ważniejsze są: **R.** *biały ościsty*, prawdopodobnie forma pierwotna, zawiera więcej glutenu niż inne odmiany, ale jest dosyć niestrawny. **R.** *górski*, z ziarnem szybko dojrzewającem, uprawia się w Japonji, Chinach i Tybecie. **R.** *włoski* czyli *biały bezostny* jest wczesny i płodny, **R.** *wschodnio-indyjski* ma wiele odmian.—**R.** wymaga przede-

Ryż. *a* owoc, *b* owoc powiększony.

wszystkiem ciepła, a jako roślina błotna wilgoci; po za 46° szer. płn. nie wschodzi; natura gruntu mały ma na niego wpływ, ale woda służąca do nawodniania gruntu winna być ciepła i bogata w części organiczne, potaż i kwas fosforny. Po zasianiu pola zalewają się wodą; dlatego pola ryżowe muszą być płaskie, gładkie, otoczone tamami. Przed żniwem spuszcza się wodę, w okolicach zaś bardzo błotnych do zbierania **R.** używa się łodzi i ścina tylko wiechy. Ziarna poddają się najpierw młocce, następnie oczyszczają się w stosownych młynach. Ziarna **R.** zawierają ze wszystkich zbóż najwięcej mączki, 80—85%, ale mało glutenu 3—4%, dlatego **R.** nie nadaje się na wypiek chleba, jakkolwiek ten jest białym i lekkim; najdelikatniejsza mąka ryżowa nazywa się *kwiatem ryżowym*. **R.** jest bardzo niedostatecznym pokarmem i wymaga dodatku silnie azotowych pokarmów. Z **R.** wyrabia się *arak*, w Japonji *saki*, w Indjach *kange;* te ostatnie są to napoje winne; gdzieniegdzie pędzą z niego wódkę i piwo. Plewy dają paszę dla bydła. Delikatna mąka ryżowa, wygotowana z wodą, daje *kit japoński*, przerabiający się na ozdoby. Ze słomy wyrabiają się kapelusze ryżowe, ryżowy papier (ob.) jednak nie wyrabia się z **R.**—W Ameryce rośnie inny gatunek **R.**, **R.** *szerokolistny (O. latifolia)*, trzymany często w cieplarniach z powodu wybujałego wzrostu. Konsumcja ryżu w Azji wsch. może być ceniona na 100 miljonów ton, w Europie na 2 mil. ton.

Ryż peruwiański, ob. Komosa.

Ryżowy papier, wyrób chiński, przyrządzany z grubego rdzenia rośliny *Aralia papyrifera* (ob. Aralja), rosnącej na Formozie. Walec rdzeniowy przekrawa się tak, że stanowi zwój spiralny, który się następnie rozwija i przez słabe ciśnienie wyprostowuje. Służy on głównie za tło do powlekania farbami wodnemi.

Rzączyński Gabrjel, naturalista i wierszopis Jezuita, † 1737 w Gdańsku; ogłosił: „Gemmae antiquorum L. III poetarum stematibus Polonorum omnibus“ (Poznań, 1700); „Historia naturalis curiosa Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae annexarumque Provinciarum in tractatus XX divisa“ (Sandomierz, 1721), do czego należy dodatek czyli tom drugi, wydany po śmierci autora 1742 p. t. „Auctuarium historiae naturalis.“ Dzieło to zebrane jest z wielką pracowitością, lubo okazuje wielką łatwowierność autora i nie jest wolne od przesądów wieku; w każdym razie jest ciekawym zabytkiem przeszłości.

Rząd, oznacza ogół władz, do których należy kierowanie sprawami państwa. Państwo bez rządu istnieć nie może, on bowiem nadaje społeczeństwu jedność i siłę. Gdy **R.** nie ma, albo gdy obywatele mu nie są posłuszni, popada społeczeństwo w bezrząd, anarchję, to jest stan rozprzężenia, w którym prawo jest bezsilne, a na jego miejscu w społeczeństwie panuje przemoc i samowola. Z tego też względu potrzeba w każdem społeczeństwie, aby nietylko rząd istniał, ale także aby aby miał władzę i siłę, aby był słuchany i szanowany. Ten ostatni warunek najłatwiej i najlepiej może być osiągnięty, gdy społeczeństwo ma rząd odpowiedni swoim potrzebom, pojęciom i uczuciom; wtedy bowiem obywatele ochotnie poddają się jego rozkazom. Inaczej się rzecz ma, gdy rząd nie jest odpowiedni życzeniom społeczeństwa. Siła jego naówczas opiera się tylko na przemocy, a stan taki pociąga za sobą tysiączne niedogodności i bardzo smutne następstwa. Rzadko się zdarza, aby **R.** na przemocy oparty, mógł spełnić swoje zadanie, to jest zapewnić społeczeństwu pomyślność i rozwój wszechstronny. Co się tycze form **R.**, te są nader rozmaite. W starożytności już zastanawiano się nad nią, i politycy greccy podali nam trzy główne formy rządowe, a mianowicie: monarchję czyli rząd jednego, arystokrację czyli rząd możnych i demokrację czyli rząd ogółu obywateli wolnych. Te trzy główne formy wyrodziły się później w tyranję, oligarchję i ochlokrację. Dzisiejsi politycy odróżniają główne dwie formy rządu: **R.** republikański (ob. Rzeczpospolita) i monarchiczny. W pierwszym władzę prawodawczą, organizującą, ma samo społeczeństwo, w drugim ta sama władza jest udziałem osób uprzywilejowanych (monarchów), którym się dostaje przez urodzenie.

Rząsa. *a* kwiat.

Rząsa, *rzęsa (Lemna)*, rodzaj roślin z rodziny obrazkowatych, cechujący się kwiatem złożonym z błony jednolistkowej, skórkowatej, 1—2 pręcikami o pylnikach żółtych, złożonych z 2 prawie kulistych komórek, owocem pęcherzykowatym, półprzezroczystym, o 2 — 4 eliptycznych nasionach. Należą tu zioła roczne, wodne, bez wyraźnego wyodrębnienia łodygi od liści; rosną w jeziorach, stawach, rowach lub kałużach, w Europie, Ameryce półn. i Nowej Holandji. Wyrastają najpierw na dnie wód, potem wyrywają się w górę. Służą kaczkom za pokarm i chronią wodę od gnicia. **R.** *mniejsza (L. minor)*, **R.** *wielokorzonkowa (L. polyrrhiza)* i in. stanowiły niegdyś środek przeciw żółtaczce.

Rzążewski Adam, pisarz polski, * 1844 we wsi Cieleśnicy, gub. Siedleckiej, † 1885 w Paryżu. Po ukończeniu gimnazjum w Lublinie, studjował do r. 1869 historję i filologję w Szkole Głównej, a następnie osiadł na wsi, gdzie zajmując się gospodarstwem nie zaniedbywał także literatury. Zmuszony wyjechać za granicę, przebywał w Paryżu, gdzie pod pseudonimem *Aër* rozwinął znaczną literacką działalność, jako korespondent i współpracownik różnych pism polskich. Z ważniejszych prac jego wymieniamy: „Studja nad literaturą polską XVII i XVIII w. do czasów Stanisława Augusta. I Wespazjan Nieczuja z Kochowa Kochowski“ (Warsz., 1871). Oprócz tego w *Bibljotece Warszawskiej* zamieścił rozprawy: „Jan Gundulicz i poemat jego, Osman“ (1868); „Roman Zmorski etc.“ (1868); „Epopeja ludowa w obec najnowszych badań niemieckich“ (1868); „Józef Korzeniowski, studjum literackie“ (1875); „Opowiadanie pana Erazma“ *(Bibl. Warsz.* 1870); „Pierwszy romantyk“ (Kraków, 1882, obraz, wystawiający życie Kniaźnina w czasach podziału kraju). W *Ateneum* zamieścił uporządkowane przez siebie „Pamiętniki kasztelana Dembińskiego“ z pierwszych dziesiątków lat bieżącego stulecia. Dalej ogłosił: „Le panslavisme, son developpement, son état présent“ *(Le Contemporain*, 1882); „Ostatni krzyżowcy“ *(Przegląd Polski*, 1884); nowele w *Nowej Reformie* i *Gazecie Polskiej*, oraz „Opowiadania i studja“ (Poznań, 1885) i „Złudzenia,“ opowieści z czasów ks. Józefa Poniatowskiego (Kraków, 1899).

Rzecz, w pojęciu prawnem i w przeciwstawieniu do osoby (subjektu prawnego), bezosobisty materjalny przedmiot. W filozofji—przedmiot, należący do świata objektywnego, zewnętrznego.

Rzeczkańskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Mińskiem, powiecie Rzeczyckim, a zwłaszcza w tej części powiatu, która od 16 wrześn. 1772 przeszła pod panowanie rosyjskie. Podług metryk litewskich starostwo to w 1750 obejmowało wsie: Rzeczka, Osów, Cholew i dwie służby w Szydłowicach, które od 1720 posiadali Dąbrowski, Hornowscy, Judyccy, Kończowie, Jakowiccy, Piaseccy, Turczynowie, wreszcie z mocy przywileju króla Poniatowskiego z 14 st. 1765 Ignacy Kazimierz Pruszanowski ustąpił te dobra narodowe Kazimierzowi Choleckiemu, pułkownikowi powiatu Rzeczyckiego, który z nich opłacał kwarty złp. 530 gr. 28.

Rzeczni bogowie, podług mitu, synowie Okeanosa, opiekunowie rzek, albo raczej same te rzeki, uosobione w postaci bogów. Wyobrażano ich zwykle bądź pod postacią starców, bądź młodzieńców, z urną, rogiem obfitości i zielskiem wodnem.

Rzecznik Lucjan, aktor, * 1852, † 1900; występował w teatrach prowincjonalnych, od 1881 należał do trupy teatru Małego w Warszawie. Był współpracownikiem *Echa muzycznego*, *Kurjera porannego* i kilku innych. Przekładał poezje i przerabiał utwory sceniczne z języka czeskiego.

Rzeczniowski Leon, nauczyciel gimnazjum w Łomży, a następnie w Piotrkowie, autor monografji „Dawna i teraźniejsza Łomża,“ „Opisu Piotrkowa“ i wielu innych prac, pomieszczanych w czasopismach warszawskich. † 1887 w Piotrkowie.

Rzeczpospolita, niekiedy *Republiką* (z łac. *Respublica)* zwana, oznacza formę rządu, w której władza najwyższa jest udzielana zwyczajnie na pewien czas przez wybór całego narodu, albo też jego reprezentantów. **R.** może być demokratyczna, gdy wszyscy obywatele mają równe prawa polityczne (z ograniczeniami li tylko co do wieku), i arystokratyczna, gdy tylko pewna klasa obywateli jest politycznie uprzywilejowaną i ma prawo wyboru najwyższej władzy. **R.** nazywają się niekiedy wolnemi państwami z tego powodu, że władza najwyższa nie przechodzi tam prawem dziedzicznem, lecz dostaje się przez wybór i że zwyczajnie najwyżsi urzędnicy w **R.** (prezydenci, dożowie, statuderowie, konsulowie i t. d.) mają mniejszy zakres władzy aniżeli monarchowie. U starożytnych ludów europejskich, Greków, Rzymian, w epoce ich rozkwitu forma rządu republikańska miała pierwszeństwo nad monarchiczną, podczas gdy nowożytne państwa przeciwnie, mieczu na i podboju się opierające, więcej sprzyjały formie rządu monarchicznej. W niektórych jednak państwach forma rządu monarchiczna niewiele się różniła od republikańskiej. Tak w dawnej Polsce król był właściwie tylko dożywotnim prezydentem rzeczypospolitej szlacheckiej; w cesarstwie Rzymsko-Niemieckiem cesarz był głową rzeczypospolitej książęcej i t. d.—Obecnie forma ta rządu jest panującą w Ameryce. W Europie zaś są tylko dwie rzeczypospolite (nie licząc San Marino) Francja i Szwajcarja; obie są demokratyczne.

Rzeczyca, miasto powiatowe gubernji Mińskiej, nad Dnieprem, przy ujściu do niego rz. Wiedrzycy, liczy 9,332 miesz. (1897).—*Rzeczycki powiat,* ma na przestrzeni 11,087 w. kw. 222,537 mieszkańców (1897).

Rzeczycki Andrzej, prawoznawca, rodem z Wielkiej Rzeczycy, pułkownik królewski, instygator koronny w drugiej połowie XVI w. Mąż słynny wymową, znajomością prawa i dzielnością charakteru, znany jest z popierania skargi przeciw Zborowskiemu Krzysztofowi o zabójstwo. Pisma jego tej sprawy dotyczące wyszły p. t. „Accusationis in Christophorum Zborovium actiones tres“ (Kraków, 1585 r.). Za okazane zasługi otrzymał od Zygmunta III ekonomję samborską i † 1612.

Rzeczycki Jan, z tejże rodziny, starosta urzędowski, wierszopis, gorliwy wyznawca kalwinizmu, ogłosił: „Żywot bogobojnego i poczciwego człowieka, z różnych autorów zebrany i na polski

wiersz światu pokazany, gwoli pociesze uciśnionego Kościoła Bożego“ (1644, b. m. druku).

Rzeczyckie starostwo grodowe leżało w województwie Mińskiem, powiecie Rzeczyckim. Podług spisów podskarbińskich z 1569 r., dobra te były ekonomją stołu królewskiego, następnie od 1589 przemienione na starostwo, były w posiadaniu wedle metryk lit. Wołłowiczów, Kniaziów, Żyzemskich, Stuszków, Kłokockich, Pakoszów, Chaleckich, wreszcie z mocy przywileju króla Augusta III z 25 lipca 1734 po śmierci Kazimierza Chaleckiego dzierżył te dobra narodowe Albrycht książę Radziwił, wojewodzic nowogrodzki, opłacając z nich kwarty złp. 2,585 gr. 25, a hyberny złp. 1,159. Obejmowało w sobie miasto Rzeczycę (ob.) nad Dnieprem z zamkiem i lunetami: Stołpniów, Uhłów, Lipniaki i Daniłowicza, które posiadała małżonka poprzedzającego, Anna z Chaleckich ks. Radziwiłłowa.

Rzeczyckie starostwo niegrodowe leżało w województwie i powiecie Bełskim. Podług spisów podskarbińskich z 1770 zaliczały się do niego: dobra Rzeczyca, miasteczko Lubicza i wsie: Hubienice, Żurawiec, Lubicza, Ituła Lubicka i Babiniec, które w tym czasie posiadał Andrzej Rzeczycki, opłacając z niego kwarty złp. 12,327 gr. 20, a hyberny złp. 3,371 gr. 10. Na sejmie jednak z 1773—1775 Stany Rzpltej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Gomulińskiemu, instygatorowi koronnemu, razem ze starostwem warckiem. Zajęte przez rząd austrjacki 1 kwiet. 1784, oddane zostało w zamian za warzelnię soli w Kossowie Edwardowi Romanowskiemu, wyjąwszy wsi Lubiczy, którą na licytacji w 1830 nabył Henryk August baron Zeubnitz za zł. reń. 24,450.

Rzeka, woda w korytach naturalnych na powierzchni ziemi płynąca i stanowiąca część ogólnego obiegu wody w przyrodzie ziemskiej. Woda morska ulega ciągłemu parowaniu, wskutek czego ogromna jej ilość pod postacią chmur unosi się w powietrzu i pędzona wiatrami spada z deszczem na lądy. Jak znaczną jest ta ilość wody spadającej, okazuje się stąd, że pokryłaby ona na 36 cm. cały ląd, gdyby jednocześnie ziemia nie pochłaniała wód i nie odsyłała ich za pomocą rzek do oceanu. Przez wsiąkanie wody w ziemię tworzą się w niej zapasy wody, którą prawie wszędzie pod powierzchnią ziemi napotkać można. Ta woda podziemna, zrobiwszy sobie otwór na powierzchni ziemi, tworzy *źródła* (ob.). Woda, spływająca ze źródeł do miejsc niżej położonych, tworzy *strumienie*, które spotykając się, zlewają się z sobą i tworzą większe masy wód czyli *rzeki*. Wody rzek przepływają miejsca najniżej położone, czyli tworzą sobie *koryta*. **R.** w obiegu swoim kierują się naturalnym spadkiem, a ponieważ ten naturalny spadek rzadko się znajduje w linji prostej, lecz przeciwnie najczęściej jest najrozmaiciej pozałamywany, dla tego i rzeki prawie nigdy nie płyną w linji prostej, lecz mają postać wstęg najrozmaiciej powyginanych. Gdy rzeka spotyka na drodze swej jakie ważne przeszkody, jak skały, góry, znaczne wzniesienie się gruntu, wtedy albo zmienia nagle swój kierunek, albo też, przebijając się przez góry, tworzy rwące potoki, a spadając nagle ze skał, formuje *wodospady*. Niekiedy też część swej drogi przebiegają **R.** pod powierzchnią ziemi, tworząc *rzeki podziemne*; najliczniejsze przykłady takich rzek napotykamy w Krainie, gdzie woda toruje sobie przepływ przez skały wapienne. Nakoniec, ominąwszy wszystkie te przeszkody, wlewa swe wody do większej masy wód morskich. Niektóre jednak rzeki nie niosą wód swych do morza, lecz do innych rzek, i wtedy nazywają się **R.** *pobocznemi* albo *dopływami*, rzeka zaś do której one wpadają, rzeką *główną*. W naszym języku nie mamy w użyciu oddzielnych wyrazów na rzeki i dopływy, podczas gdy Francuzi i Niemcy dokładnie odróżniają rzekę wpadającą do morza (fleuve, Strom) od dopływu (rivière, Fluss).—Rzeka główna ze wszystkiemi swemi pobocznemi pierwszego, drugiego, trzeciego i dalszych stopni stanowi razem *systemat rzeczny* albo *wodny*, przestrzeń zaś tym systematem zajęta, zowie się *wodozbiorem* albo *basenem*, *kotliną*, *porzeczem*. Linja, stanowiąca granicę między jedną kotliną a drugą, tworzy linję rozdziału wód, czyli dział wodny. Kąt pochylenia koryta rzeki do poziomu, zowie się jej *spadkiem*, od którego głównie zależy prędkość biegu wody. Prędkość rzek spławnych wynosi od 0,63 do 3 metrów na sukundę. W biegu rzek większych odróżniają się trzy części: górna czyli początek rzeki, średnia czyli jej przebieg środkowy i dolna czyli jej ujście. Im prędzej rzeka płynie, tem głębiej zarywa ziemię i tem silniejszą powoduje erozję (ob.), która ma miejsce szczególniej w górnym jej biegu, stąd rzeka unosi muł i żwir, a woda rzeczna ma wogólności mniej domieszek chemicznych, aniżeli woda źródlana. Muł, unoszony przez rzekę opada głównie dopiero przy jej ujściu, skąd tworzą się *delty* (ob.).

Rzekotka, rodzaj żab (ob.).

Rzemienica, roślina, ob. Dirca.

Rzemieniec, ob. Psianka i Przetacznik.

Rzemień, wieś w dawnem województwie Sandomierskiem, powiecie Pilzeńskim, z pięknym, niegdyś obronnym zamkiem nad rzeką Wisłoką. Tu przemieszkiwała Elżbieta Drużbacka (ob.).

Rzemień, skóra wyprawna, ob. Garbarstwo.

Rzemiosła, zawodowo prowadzona praca przetwórcza, mająca na celu przerabianie materjałów surowych na wyroby, które służą do bezpośredniego zaspokajania rozlicznych potrzeb człowieka. Dawniej rzemiosła były prawie tem samem, co przemysł (ob.) w ogólności, ponieważ wszystko uskuteczniało się pracą ręczną w warsztatach pracowników bezpośrednich. Obecnie rzemiosła są tylko tą częścią przemysłu, która zajmuje się pewnemi szczególnemi fachami przetwórczemi, usku-

tecznianemi w małych warsztatach i produkującemi na zamówienia spożywcy, podczas gdy przemysł wielki produkuje na zapas dla spożywców niewiadomych. W miarę rozwoju produkcji wielkiej, rzemiosła są przez nią pochłaniane i utrzymują się tylko te ich formy, które wymagają bezpośredniej pilności i formalności, poniekąd nawet kunsztu pracownika. Tam, gdzie do produkcji potrzeba znacznych kapitałów zakładowych, przybiera ona postać przemysłu.—**R.** nazywamy także zbiór wszystkich osób, oddających się właśnie takiemu zatrudnieniu fachowemu, czyli zbiór rzemieślników danej specjalności. **R.** mają jeszcze po największej części ustrój cechowy (ob. Cechy); główny kierownik pracy rzemieślniczej nazywa się majstrem, pomocnik—czeladnikiem, albo towarzyszem, zaś będący w nauce—uczniem, albo terminatorem.

Rzepa *(Brassica rapa rapifera)*, gatunek kapusty (ob.), mogący być uważany za odmianę rzepiku (ob. Rzepak). Główną jej wartość stanowi korzeń gruby, mięsisto-soczysty, jadalny. Różne jej odmiany sprowadzić można do dwu: *podłużnej (oblonga)* i *kulisiej* czyli raczej *kulisto-przypłaszczonej (depressa)*. **R.** podłużną sieją zazwyczaj w maju lub czerwcu na ugorach i dla tego zowią ją *ugorową*. Taż sama odmiana siana po zbiorze zboża na ściernisku nazywaną bywa *ścierniówką*. Są **R.** z wierzchu białe, żółtawe, czerwonawo-czarniawe. Między **R.** przypłaszczonemi rozróżniają: wczesną czyli majową, zazwyczaj w ogrodach warzywnych hodowaną, kulistą czyli z wierzchu zieloną, kulisto-czerwoną, tak zwaną *wyglądałkę* czyli *wodnicę* i *krytkę*, t. j. z korzeniem z ziemi wyglądającym i ukrytym. Do najlepszych odmian **R.** należy *rzepka teltowska* albo *brandeburska*. To co Anglicy nazywają *turnipsem*, jest także **R.**, tylko olbrzymią, niekiedy 15—20 kg. ważącą. Dla bydła stanowi wyborny pokarm, dosyć ma też ważne znaczenie jako pokarm człowieka.

Rzepa. *a* kwiat, *b* owoc, *c* nasienie.

Rzepa podłużna.

Rzepa kulista.

Rzepak *(Brassica napus)*, gatunek kapusty (ob.), wraz z *rzepikiem (B. ropa eleifera)*, stanowiący ważne rośliny olejodajne. **R.** znajduje się w dwojakiej odmianie, ozimej, zwanej *brzoskwią*, i letniej czyli jarej. Rzepik również w obu tych odmianach jest uprawiany. Nasiona **R.** są większe niż rzepiku, kwiaty jego są modrawo-zielone. U nas siewają **R.** od początku bieżącego stulecia, z powodu jednak przymrozków wiosennych nie udaje się tak, jak w Anglji, skąd zapewne pochodzi. **R.** wymaga gruntu żyznego, dobrze uprawnego, i wogóle wielkiej staranności, a chociaż rolę wycieńcza, uprawa jego z powodu wysokiej ceny dobrze się opłaca. Rzepik rośnie u nas i dziko. Zbiórka powinna się odbywać szybko i ostrożnie, aby nie uronić nasion łatwo ze strąków wypadających. Dobre nasiona wydają 33—39% oleju (ob. Rzepakowy olej). Strąki stanowią dobrą paszę dla bydła, również jak makuchy pozostające po wyciśnięciu oleju.

Rzepakowy olej, olej otrzymywany z różnych odmian rzepaku i rzepiku. Otrzymuje się z nasion przez wytłoczenie lub przez wyciągnięcie siarkiem węgla (ob. Olej). Olej wyciskany w temperaturze, przy której ciała białkowate nasion krzepną, jest czyściejszy, niż wyciskany na zimno, ale dla użycia go do palenia musi być jeszcze oczyszczany za pomocą kwasu siarczanego. C. wł. przy 15° wynosi 0,9. Świeży jest brunatno-żółty, nie wysycha; przy—7,5° krzepnie na masę żółtą, która topnieje dopiero przy 0°. Oprócz palenia, używa się też do wyrobu mydeł i na smar; służy też często do fałszowania innych olejów.

Rzepecki Ludwik, pedagog i literat polski, nauczyciel w Poznaniu, ogłosił kilka broszur w sprawie języka polskiego, oraz „Obraz katolickich szkółek elementarnych objętych archidjecezją gnieźnieńską i poznańską“ (1867); „Zoologja“ (1872), wydał dzieła Malinowskiego i gorliwie propagował jego grafikę w redagowanych przez siebie pismach „Oświata“ i „Warta,“ † 1894 r.

Rzepecki Kazimierz, literat i publicysta, * roku 1867, † 1902; pisywał do *Gońca Wielkopolskiego*, *Dziennika Poznańskiego* i *Słowa Polskiego*.

Rzepicha, właściwie Rzepka w kronice Gallusa, Rzepiczka, Rzepicha, Repica, Repicza i t. d. w późniejszych źródłach, żona Piasta (ob.), „żywiciela,“ syna Choszyszkona. Jedna z wysp jeziora Gopła nosi jej nazwę. W Czechach jest góra Rzip, góry Ryfejskie (Ριπαια ὄρη) umieszczano na półn. Europy, jest także lud Arymfejów. Formy to, według niektórych, pokrewne z **R.** Historyk Roeppel („Geschichte Polens,“ I, 70), Choszyszka łączy z chodzeniem, uważa go za wędrowca (koczownika), symbol epoki nomadycznej. **R.** przypomina rzepnisko, niwę po uprawie rze-

py, choć zawsze za śmiałem jest przypuszczenie (jak sądzi Roeppel), by **R.** uważać za symbol ogród pielęgnującej, gdy Piast ziemię uprawiał, tak, że para ta małżonków symbolizuje okres rolniczy. Ich syn Ziemowit rozszerza posiadłości orężem.

Rzepień, ob. Rzypień.

Rzepik, ob. Rzepak.

Rzepka *(Patella)*, niewielka kosteczka, znajdująca się od przedniej strony stawu kolanowego, w tkance ścięgna; jest to kość o obwodzie okrągłym, od przodu ku tyłowi spłaszczona; na tylnej stronie przedstawia powierzchnię stawową, rozdzieloną na dwie części i odpowiadającą kłykciom udowym.

Rzepko Adolf, muzyk, kompozytor, * 1828 w Pradze Czeskiej, † 1892 w Warszawie, ukończył konserwatorjum w Pradze, poczem osiadł w Warszawie, zajmując się nauczycielstwem, przyczem był członkiem orkiestry teatru Wielkiego. Napisał kilka mszy na głosy mieszane, polonezy, walce i mazury, muzykę do „Marji“ Malczewskiego i wiele utworów fortepjanowych pod pseudonimem R. Adolfa.

Rzepko Władysław, syn poprzedniego, * 1854 roku we wsi Piórkowie, w górach Świętokrzyskich. Prócz początkowych nauk w Piotrkowie, dalsze kształcenie prowadzone było pod kierunkiem rodziców w domu, aż do 1869, w którym to roku został oddany do konserwatorjum warszawskiego, gdzie się kształcił pod kierunkiem Apol. Kątskiego (skrzypce), Studzińskiego (teorja) i Moniuszki (harmonja). Po śmierci tego ostatniego, kształcił się dalej w kontrapunkcie i kompozycji u Zyg. Noskowskiego, a w grze skrzypiec u Stillera. Fortepjanu jedynie uczył się u ojca, u którego także przechodził całą początkową naukę muzyki. Śpiew solo, wykompozycja i dyrektorstwo, oprócz ogólnej pedagogiki, stały się jego specjalnościami. Pisał rzeczy o nastroju poważnym, z których wydane: msza na 4 męskie głosy, szkoła na orgimelodykon, kilka pieśni; przepolszczył szkołę Heninga, opracował kilka utworów fortepjanowych i t. p.; wiele utworów znajduje się jeszcze w rękopiśmie.

Rzepnica, ob. Rzodkiew.

Rzepnicki Franciszek, dziejopis, Jezuita, * roku 1710 r. w Wielkopolsce, † 1780 we wsi Pamiątkowo pod Poznaniem; oprócz nauczycielskich, sprawował też rozmaite obowiązki urzędowe. Wydał: „Vitae Praesulum Poloniae et M. D. Lithuaniae i t. d.“ (3 t., Poznań, 1761—63); „Historja prześladowania wiary chrześcijańskiej w Japonji,“ przekład z łacińskiego (Poznań, 1763, 2-ie wyd., tamże, 1769); „Historja o pomnożeniu wiary chrześcijańskiej w państwach, z dokładną wiadomością tychże państw, z dziejów Towarzystwa Jezusowego wyjęta“ (Poznań, 1765).

Rzepnik, toż co rzepik, ob. Rzepak.

Rzesiński Jan Kanty, prawnik polski, * 1803 w Galicji, † 1855 w Krakowie, po ukończeniu nauk w uniwersytecie krakowskim został adjunktem bibljoteki uniwersyteckiej, a w r. 1828 doktorem obojga prawa. Od r. 1848 był profesorem zwyczajnym tegoż uniwersytetu do wykładu prawa natury, encyklopedji prawa karnego, a w końcu i filozofji i prawa. Spełniał obok tego rozmaite posługi obywatelskie. Oprócz wielu rozpraw wydał: „De Justino Trogi Pompei epitomatore, accedit descriptio codicis cracoviensis“ (Kraków, 1826); „De usuris secundum jus romanum“ (tamże, 1828); „Rys historyczny prawa rzymskiego podług Gibbona“ (tamże, 1830); Tennemanna „Rys historji filozofji,“ przekł. z niem. (2 t., 1836—37) i w. in.

Rzesza niemiecka, związek państw niemieck. utworzony w 1815 r. Należało do niego 35 państw monarchicznych (początkowo 31), oraz 4 wolne miasta. Związek obejmował ziemie teraźniejszego cesarstwa Niemieckiego, z wyjątkiem Prus Wschod. i Zachodnich W. ks. Poznańskiego, Szlezwigu, Alzacji i Lotaryngji. Prócz tego należały do niego kraje koronne Austrji, Lichtenstein i Luksemburg, Limburg. Stały sejm Rzeszy nosił nazwę Bundestagu i zasiadał we Frankfurcie, pod prezydjum Austrji. Po wojnie Austrji z Prusami 1866, rząd **R.** przeniósł się do Augsburga, gdzie odbył ostatnie posiedzenie 24 sierpnia 1868. Por. „Geschichte der Deutschen Bundes Verhältnisse“ (1857); Ilse „Geschichte des deutschen Bundes Versammlung“ (1850—1862); K. Fischer „Die Nation und der Bundestag“ (1880); Poschinger „Preussen im Bundestag 1851—1859“ (1882—85). Ob. Niemcy, dzieje.

Rzeszowski Jan, biskup krakowski, * 1411, 1488 w Krakowie. Służył naprzód wojskowo i był pod Warną 1444, skąd wróciwszy, obrał sobie stan duchowny i 1461 był kanonikiem krakowskim, a 1471 r. przy łasce Kazimierza Jagiellończyka, który go lubił i wysoko cenił, został biskupem krakowskim. Jego staraniem najdawniejszy mszał dla djecezji krakowskiej drukowany był w Moguncji 1484 i powtórnie 1487 r.

Rzeszowski Jan, her. Półkozic, od 1411, arcybiskup lwowski, mąż uczony, dbały o swą djecezję, posiadał zaufanie króla Władysława Jagiełły i używany był przez niego do wielu spraw politycznych, 1414 r. przeniósł katedrę z Halicza do Lwowa, † 1436 r.

Rzeszów, miasto pow. w Galicji, obwodzie rzeszowskim, nad rzeką Wisłoką, bardzo starożytne, w którem z dawnych zabytków budowlanych pozostała fara z okazałą wieżą i zamek, niedawnymi czasy na więzienie karne przeznaczony. Liczy przeszło 12,000 miesz., z których połowa starozakonnych.

Rzetelne liczby, ob. Urojone liczby.

Rzewa czyli *Utrata*, rzeka w Król. Polskiem, poczyna się w gub. Warszawskiej, pow. Grójeckim, powyżej miasta Tarczyna, w gminie Ojrza-

nów. i w powiecie Sochaczewskim, pod Trojanowem, wpada z prawej strony do Bzury.

Rzewnia, *Rzewniowate*, ob. Casuarina.

Rzewuscy. Rodzina Rzewuskich występuje w dziejach polskich dopiero w drugiej połowie XVII w. Pierwotnie ród ich (drobna szlachta) nosił przydomek *Beydo*, a gniazdem jego były na Podlasiu w powiecie Bialskiem wsie Beydy i Rzewuski. Jedni z nich zatrzymali pierwotne nazwisko jako przydomek, inni go odrzucili a inni wreszcie przezwali się Suchodolskimi. Z Podlasia jeden szczep **R.** przeniósł się na Podole i do wysokiego tamże doszedł znaczenia. Protoplastą tego szczepu był **Rzewuski** Krzysztof, zasłużony żołnierz, któremu Zygmunt III w 1603 nadał dożywociem wieś Wierh Dłuska. Znakomitsi jego potomkowie są:

Rzewuski Mikołaj Florjan, podskarbi nadworny koronny, dzielny swego czasu rycerz. Rozpocząwszy służbę wojenną pod wodzą Czarnieckiego, czynny brał udział we wszystkich prawie bitwach za Jana Kazimierza i Sobieskiego; był także na wyprawie wiedeńskiej, podczas której wziął do niewoli paszę Sylistrji. W nagrodę zasług był mianowany pułkownikiem królewskim i podskarbim nadwornym koronnym (1689); † 1687 we Lwowie.

Rzewuski Stanisław Mateusz, hetman wielki koronny, młodszy syn poprzedzającego. Za Jana III służył w wojsku litewskiem i nieraz złożył dowody świetnej waleczności; za Augusta II miał udział w wyprawie tureckiej 1698 i dwukrotnie posłował do Turcji. Mianowany krajczym koronnym 1702, potem referendarzem koronnym, walczył pomyślnie ze Szwedami pod Piotrkowem, a jako hetman polny koronny pod Kaliszem (1706) i Warszawą. Będąc wojewodą podlaskim, otrzymał po Adamie Sieniawskim 1726 r. hetmaństwo wielkie koronne i województwo Bełskie. † 1728 we Lwowie. Był to człowiek prawy i wielkiego hartu duszy. Bronił energicznie urzędu hetmańskiego przeciw wszelkim onego ograniczeniom.

Rzewuski Wacław, hetman wielki koronny, drugi syn poprzedzającego, * 1706 r. w Rozdole, † 1779 w Siedliszczach. Odbywszy nauki w szkołach bełskich, zwiedzał obce kraje, a za powrotem do ojczyzny umiał sobie zjednać względy Augusta II, otrzymał starostwo romanowskie, w 1729 chorągiew pancerną, 1732 pisarstwo polne koronne i 1736 województwo Podolskie. Po obraniu królem Stanisława Leszczyńskiego był jednym z najgorętszych jego stronników, i gdy August III zasiadł na tronie, musiał był z tego powodu szukać przytułku za granicą. Mając sobie następnie dozwolony powrót do kraju, odzyskał utracone godności i nanowo 1750 mianowany został wojewodą podolskim. W nagrodę zasług położonych dla kraju został 1752 hetmanem polnym koronnym 1762 wojewodą krakowskim. Jako jeden z najżarliwszych oponentów na sejmie 1767, wyjechał do Kaługi. Po powrocie mianowany 1773 hetmanem w. kor., złożył tę godność 1774 i został kasztelanem krakowskim. † 1779 w Siedliszczach. Zamiłowany w literaturze i wykształcony na klasycznych wzorach francuskich, próbował sił swoich na polu literatury dramatycznej w kierunku przez Konarskiego u nas wytkniętym. Owocem tego były tragedje: „Żółkiewski“ (Warszawa, 1758) i „Władysław pod Warną“ (Lwów 1760), tudzież komedje: „Natręt“ (Poczajów, 1759) i „Dziwak“ (Lwów, 1760). Zebrawszy razem te prace i dołączywszy drobne poezje wydał pod imieniem syna Józefa p. t: „Zabawki wierszem polskim przez Józefa R.“ (Warszawa, 1760). W Kałudze napisał „Siedm psalmów pokutnych“ (Lwów, 1773). Z innych drobniejszych pism najważniejsze są: „Mowy i listy“ (Poczajów, 1761). Język w tych pismach czysty i jędrny, wiersz gładki.

Rzewuski Seweryn, syn poprzedzającego. Pobierał nauki w szkole Teatynów w Warszawie, następnie zwiedzał Niemcy, Włochy, Francję i Holandję, a wróciwszy do kraju, został generałmajorem 1760. Wybrany posłem na sejm 1767, stał w szeregach opozycji i razem z ojcem dzielił wygnanie aż do 1772 r. Po powrocie otrzymał 1774 buławę polną koronną. Stronnik wolności staro-szlacheckiej i dawnego republikanizmu, a przytem człowiek dumny i nawskroś duchem możnowładczym przejęty, widział **R.** zbawienie kraju w oligarchji i rękojmie swobód krajowych w niepodległości hetmaństwa, *liberum veto* i elekcji tronu. Marzył on nawet o władzy najwyższej dla siebie i 1788 podał projekt dworowi berlińskiemu, aby mu dopomógł do uzyskania dyktatury. Temi bezwzględnie powodując się zasadami i nie chcąc zrozumieć ducha czasu i potrzeb spółczesnych, występował usilnie przeciw reformom sejmu 4-letniego. Przebywając od początku 1790 w Wiedniu, wespół ze Szczęsnym Potockim kierował opozycją przez rozpuszczanie licznych pism w obronie nieistniejących już dawno swobód, a przeciw sukcesyjności tronu i wzmocnieniu władzy monarchicznej. Nie mogąc w Wiedniu zjednać dla swych projektów cesarza Leopolda, wyjechali obaj z Potockim do Jass (1791), skąd, gdy po ogłoszeniu konstytucji 3 maja nie stawili się na wezwanie i zostali usunięci od urzędów; udali się do Petersburga (1792), a opuściwszy to miasto 10 maja 1792, odegrał **R.** czynną rolę w ogłoszeniu konfederacji targowickiej po jej rozwiązaniu złożył 1793 buławę hetmańską, przepędził resztę życia zdala od spraw publicznych i † 1811 w Wiedniu. Pisma jego, oprócz wielu bezimiennych, są: „List do województw, ziem i powiatów na sejmiki przedsejmowe poselskie pisany“ (1776); „O tronie polskim zawsze obieralnym z dziejów i prawa dowody“ (Warszawa, 1789); „O sukcesji tronu rzecz krótka“ (Warszawa, 1789); „Uwagi nad prawem, któreby szlachcie bez posesji *activitatem* na sejmikach odbierało“ Warszawa, 1790); „Protestacja przeciw sukcesji

tronu w Polsce“ (Warszawa, 1790); „Odpis na list przyjaciela względem listu Ad. Krasińskiego, bisk. kamien.“ (Warszawa, 1790).

Rzewuski Wacław, znany pod nazwą *Emira*, syn poprzedniego, orjentalista, * 1765. Odebrawszy staranne wychowanie, wstąpił do wojska austrjackiego i podczas pobytu w Wiedniu uczył się języków arabskiego i tureckiego i wspierał gorliwie wydawane tamże dzieło p. t.: „Mines de l'Orient, exploitées par une société d'amateurs sous les auspices de M. le Comte Venceslas Rzewuski“ (Wiedeń, 1809—13, t. 3). Opuściwszy służbę wojskową, ożenił się z księżniczką Rozalją Lubomirską (ob. niżej). Po roku 1815 udał się w podróż na Wschód; najdłużej bawił w Alepie i Bagdadzie, prowadząc życie świetne i zbytkowe. Tu jako cudzoziemca, hojnie rozrzucającego pieniądze, uczczono tytułem Emira. Wróciwszy po kilku latach do kraju, prowadził żywot prawdziwie koczowniczy i przybrał zwyczaje Beduina. Mieszkając w Sawraniu na Podolu, ze stadem koni swoich arabskich i ze świtą kozaków, których był bożyszczem, obozował pod gołem niebem, wędrując zaś po stepach, szukał skarbów w urojeniu, że je tam znajdzie. W zawoju i ponsowej todze ze złotawą brodą, *Arab-Polak* zajmował wszystkich swoim dowcipem francuskim, nauką europejską, śpiewem włoskim przy fortepjanie, ciekawem opowiadaniem o sobie i Arabji. Mając udział w rozruchach na Podolu, po potyczce pod Daszowem w maju 1831 znikł nagle bez żadnego śladu. Prawdopodobnie podczas obławy w lasach na powstańców został zabity. Ogłosił drukiem: „Lettre à MM. les collaborateurs des Mines de l'Orient“ (Warszawa, 1817) i „Podróż do Palmiry“ w *Dzienniku Wileńskim* (r. 1821, t. II). Biografję **R.** dał Siemieński w „Portretach literackich“ (t. IV, Poznań, 1875).—Żoną jego była **Rzewuska** Aleksandra Rozalja, z książąt Lubomirskich, * 1791, † 1865. Matka jej Rozalja, mieszkając w Paryżu, podczas teroryzmu broniła swej przyjaciółki księżny Monaco, i z tego powodu została uwięziona z jednoroczną córką i mimo usilnych starań ukarana śmiercią 1794. Córka jej, zatrzymana w więzieniu, powróconą była ojcu, który ją następnie wydał za Wacława Rzewuskiego. Po zniknięciu męża 1831, mieszkała ciągle prawie w Warszawie. Pozostawiła ona w rękopiśmie nadzwyczaj ważne pamiętniki swoich czasów w języku francuskim, które darowała swemu przyjacielowi baronowi Bançonnet z obowiązkiem ich wydania Por. Kraushar „Ofiara teroryzmu“ (w *Tygodniku ilustrowanym* i osobno).

Rzewuski Leon, syn poprzedniego, * 1812; do 1831 służył w wojsku polskiem, później osiadł w dobrach swoich w Galicji i został tam szambelanem dworu austrjackiego. † 1869. Oprócz artykułów politycznych, drukowanych w pismach warszawskich 1831 ogłosił oddzielnie: „Zdania o służebnościach, prawie wyborczem i t. d.“ (Lwów, 1848); „List do Skrzyńskiego o socjalizmie“ (tamże, 1848); „O dążnościach reorganizacyjnych w społeczeństwie“ (Kraków, 1849); „Wstęp do praktycznego wykładu teorji produkcji rolniczej“ (Kraków, 1850); „Wykład początkowych pojęć teorji produkcji rolniczej“ (tamże, 1851); „Etudes sur l'organisation de la société politique“ (Paryż, 1849); „Kronika Podhorecka 1706—1779“ (Kraków, 1860) i t. d.

Rzewuski Adam Wawrzyniec, mówca i poeta, syn Stanisława Ferdynanda, konfederata barskiego, wnuk Wacława hetmana, rotmistrz kawalerji narodowej, posłował z województwa Nowogródzkiego na sejmy warszawski i grodzieński. Podczas sejmu czteroletniego, wyznaczony na posła do Danji, mianowany został kasztelanem witebskim 1790. Po upadku Rzeczypospolitej był marszałkiem gub. Kijowskiej i senatorem w Petersburgu. † 1825 w Pohrebyszczach na Wołyniu. Oprócz artykułów prozą i wierszem, drukowanych w piśmie: „Zabawy przyjemne i pożyteczne“ (1769—79), wydał: „Myśli o reformie rządu republikańskiego“ (Warszawa, 1790); „O proponowanej przez dwór londyński cesji m. Gdańska *cum territorio* dla dworu berlińskiego uwagi“ (b. m. dr. i r.); „Mowa miana przy otwarciu gimnazjum w Kijowie“ (Krzemieniec, 1812).

Rzewuski Henryk, znakomity powieściopisarz i publicysta, * 1791 w Sławucie w sam dzień ogłoszenia ustawy Majowej. Był on synem Adama, kasztelana witebskiego i Justyny z Rdułtowskich. Wychowanie odbierał częścią w prywatnych zakładach w Petersburgu i Krakowie (1806 i 7). Za czasów księstwa Warszawskiego służył wojskowo i odbywał kampanję z 1809 r. Wkrótce jednak sprzykrzywszy sobie służbę, wraca do domu, a następnie w 1817 wyrusza na sześcioletnią wędrówkę po Europie i zwiedza Turcję, Włochy, Francję, Anglję i Niemcy. W Paryżu oddawał się gorliwie studjom nad filozofją i prawem. Wróciwszy do kraju 1820, wyjechał powtórnie w 1829 do Włoch, gdzie w czasie pobytu w Rzymie poznaje się z Mickiewiczem, który zachwycony opowiadaniami **R.** o czasach Stanisława Augusta, zachęcił go do spisania tych ciekawych z domowej tradycji czerpanych szczegółów. Powstały stąd „Pamiętniki I. Pana Seweryna Soplicy, cześnika parnawskiego“ (Rzym, 1832; Paryż, 1839; ostatni przedruk w *Bibl. ludowej*, przez księgarnię Luksemburską wydawanej), pełne prawdy, życia i zamaszystości obrazki z przeszłości szlacheckiej. Wróciwszy do kraju (w 1833), osiadł stale na Wołyniu i przyłączywszy się do koła szlachecko-katolickich pisarzów, których organem był *Tygodnik petersburski*, wystąpił ze zbiorem luźnych satyrycznej treści rozpraw p. t.: „Mieszaniny obyczajowe“ (2 t., Wilno, 1841—43), wydane pod pseudonimem *Jarosza Bejły*. Paradoksalnemi i uszczypliwemi sądami obruszył na siebie całą prowincję, którą zamieszkiwał i wywołał ostrą polemikę. Zwróciwszy się znowu na tory powieści historycznej, wystąpił

z arcydziełem, któremu nikt dotąd nie dorównał. Był to „Listopad“ (w *Tygodniku petersburskim* i osobno 3 t., Petersburg, 1845), znakomity obraz dwu głównych kierunków ścierających się u nas w epoce Stanisława Augusta. O wiele niższym już jest następna powieść historyczna: „Zamek Krakowski“ (2 t., Petersburg, 1847). Przeniósłszy się do Warszawy w 1850, **R.** otrzymał miejsce przy ks. Paskiewiczu „do szczególnych poruczeń“ i w 1851 zaczął wydawać *Dziennik Warszawski*, który stanowi epokę w dziejach dziennikarstwa polskiego. Po raz pierwszy zjawił się tu odcinek literacki i naukowo z wielką starannością redagowany, zjednał odrazu pismu ogromną wziętość, którą jednakże zniszczyło wkrótce lekceważenie ze strony **R.** opinji publiczności i wygłaszanie wstecznych arystokratyczno-ultramontańskich poglądów (jak artykuł p. t.: „Cywilizacja i religja“). Zmuszony do porzucenia stanowiska redaktora **R.** powrócił w 1856 na Wołyń i oddał się gospodarstwu; zmarł w Cudnowie 1866 r. Lata pobytu w Warszawie stanowią epokę najżywszej działalności literackiej **R.**, który ogłasza wtedy cały szereg powieści i satyryczno-obyczajowych szkiców, jak: „Adam Smigielski“ (2 t., Petersburg, 1851); „Rycerz Lizdejko“ (3 t., t., 1852); „Zaporożec“ (4 t., t., 1854); „Pamiętniki Michałowskiego“ (8 t., Petersburg i Warszawa, 1857); „Paź złotowłosy“ (Lwów, 1858). Ostatni ten utwór wywołał ogromne oburzenie z powodu wynoszenia reakcjonistów z drugiej połowy XVIII wieku. Stronnicy reform są to „nikczemni miejscy trzpiotarze“, a ludzie prywaty i reakcji zacnymi obywatelami. „Teofrast polski“ (Petersburg, 1851), „Nie bajki“ (t. 1851) i „Wędrówki umysłowe“ (t. 1855) są to zbiory luźnych szkiców i obrazków będących niejako dalszym ciągiem „Mieszanin“. **R.** przedstawia nam ciekawe istotnie połączenie sceptycyzmu politycznego, niewiary w przyszłość z wielką miłością przeszłości.

Rzewuski Lew, Leon, *Kreuza Rzewuski*, arcybiskup smoleński unicki, według twierdzenia Jul. Bartoszewicza jeden z przodków wymienionej wyżej rodziny Rzewuskich. Wstąpił do zakonu św. Bazylego i stopniami doszedł do godności archimandryty monastyru św. Trójcy w Wilnie. Gorliwy stronnik i obrońca unji, wydał 1617 dzieło p. t. „Obrona jedności cerkiewnej“. W dziele tym opisał **R.** dzieje unji i żywoty metropolitów kijowskich od najdawniejszych czasów. Za pracę i rzeczywiste zasługi 1621 na kongregacji w Lauryszowie wybrany został na protoarchimandrytę czyli generała Bazyljanów, z którego około 1623—25 postąpił na arcybiskupstwo smoleńskie; przez lat kilka napotykał silnego spółzawodnika i przeciwnika w Izajaszu Kopińskim, który w końcu przechodząc na wyższą stolicę, zostawił **R.** wolne pole działania. Korzystał z tego arcybiskup, ale rychła śmierć, zaszła za panowania Władysława IV, przerwała dalsze prace.

Rzewuski Paweł, biskup sufragan warszawski, * 1804 r., skończywszy seminarjum główne w Warszawie, wyświęcony został 1827 na kapłana. Od 1837 nauczyciel religji w Warszawie, został 1857 profesorem akademji rzymsko-katolickiej, wkrótce potem kanonikiem metropolitalnym, oficjałem generalnym konsystorza i dziekanem, następnie biskupem nominatem pruseńskim, sufraganem i wikarjuszem generalnym warszawskim, w końcu administratorem archidjecezji do r. 1865, w którym wyjechał do cesarstwa. Przetłómaczył i ułożył znaczną liczbę dzieł treści religijnej i moralnej.

Rzewuski Stanisław, hrabia, syn generała Adama, dramaturg, * 1864 roku, kształcił się w korpusie paziów, następnie w uniwersytecie petersburskim. Napisał: „Doktor Faustyna“ (Kraków, 1885); „Optymiści“; „Bez pieniędzy“; „Z przeciwnych obozów“; „Dla miłości sztuki“; „Jenerałowa“; „Cudze dzieci“; „Potrzebne grzeszki“ (1886); „Na łaskawym chlebie“; powieść „Hrabia Witold“ (Warszawa, 1890); poemat „Ostatni dzień Don Juana“; kilka studjów literackich w dodatku do *Przeglądu tygodniowego*, oraz do pism paryskich, po francusku zbiór studjów krytycznych. Nadto: „Etudes littéraires“ (Paryż, 1888); „Młoda Francja“ studja literackie (Kraków, 1888); „Le doute“ (2 wyd., Paryż, 1891); „Le justicier“ dramat w 6 ak. (Paryż, 1892); „Déborah“ (Paryż, 1893); „Les filles du Rhin“ (Paryż, 1896).

Rzezaniec, *eunuch*, *kastrata*, w ogólności mężczyzna pozbawiony jąder, zatem niezdolny do zapładniania (ob. Kastracja), w szczególności **R.**, któremu powierzony jest na Wschodzie nadzór nad haremem. Przy pozostawieniu prącia, pozostaje jeszcze niejaka możność jego naprężania, zatem możność spółkowania, przeto często wschodnim **R.** odcina się i prącie, która to operacja większą ich część pozbawia życia. W starożytności pozbawiano też męskości nie przez wycinanie jąder, ale niszczono je mniej lub więcej przez ściskanie, tarcie i t. d.; tacy zwani byli *Thlibiae* lub *Thlasiae* i często przez wyuzdanie kobiety rzymskie używani byli do bezowocnych stosunków. Zwyczaj używania **R.** do strzeżenia kobiet jest następstwem wielożeństwa, lubo byli też znani na dworach cesarzów rzymskich i bizantyjskich, gdy tam przenikła zniewieściałość azjatycka; na dworze byzantyjskim **R.** odgrywali nawet wielką rolę.—Naczelnik czarnych **R.** na teraźniejszym dworze tureckim zowie się *kislaraga*.

Rzeź Galicyjska, pamiętne poruszenie ludu w dzisiejszej Galicji 1846 przeciwko szlachcie polskiej; okrucieństwa pijanych tłuszcz przypomniały krwawą rzeź humańską. Por. A. Tessarczyka „Rzeź Galicyjska 1846“ (Kraków, 1848).

Rzeź Humańska, głośne w dziejach polskich powstanie ludu ukraińskiego i Kozaków w r.

1768, w którem zginęło mnóstwo szlachty polskiej. Lud ukraiński wybuch ten nazywa *Koliszczyzną*. Por. „Opis autentyczny rzezi humańskiej“ przez Weronikę z Mładanowiczów Krebsową (Poznań, 1860).

Rzeź św. Bartłomieja, ob. Noc św. Bartłomieja.

Rzeźbiarstwo jest to sztuka odtwarzania plastycznego form świata organicznego, przy uwydatnianiu w nich pewnych idei z zachowaniem wymagań piękna zarówno co do formy, jak treści i ich wzajemnego stosunku. Przedmioty świata nieorganicznego bywają używane tu jedynie jako akcesorja, podczas gdy formy ludzkie, zwierzęce, a wyjątkowo i roślinne, stanowią wyłączny zakres tej sztuki. Stosownie do tego, czy przedmioty przedstawiane są w przestrzeni, czy tylko wystające na płaszczyźnie, **R.** dzieli się na przestrzeniową i płaskorzeźbę; ze względu zaś na materjał używany przez artystę **R.** rozdziela się na plastykę (właściwe rzeźbiarstwo), giserstwo (odlewnictwo), snycerstwo (głównie na drzewie) i ornamentykę. Materjałem **R.** jest najpospoliciej kamień, marmur, glina, gips, drzewo, kość, metale (w odlewnictwie). **R.** pierwotnie łączyło się z budownictwem jako *ornamentyka*, t. j. przyozdabianie świątyń i budowli ważniejszych wyżłabianiem na kamiennych słupach form ludzkich, zwierzęcych, roślinnych, mających pewne symboliczne znaczenie (Wyspy oceanu płd., Peru, Meksyk, najstarożytniejsze tego rodzaju pomniki). Ten związek ścisły **R.** z architekturą przedstawiają wybitne pomniki asyryjskie, perskie, egipskie. Ornamentyka przechodzi tu w płaskorzeźbę; ściany świątyń, pałaców, pokryte są rzeźbami, wystawiającemi różne sceny wojenne, religijne uroczystości i t. d. Samodzielność swą **R.** uzyskało dopiero w Grecji, gdzie po raz pierwszy człowiek zerwał więzy krępujące jego ducha, zaczął samoistnie myśleć, działać, tworzyć i urzeczywistniać ideały. To poczucie własnej godności i niezawisłości, poczucie iskry bożej, tkwiącej w głębi ludzkiego ducha, odbiło się u Greków w idealnem odtworzeniu postaci ludzkiej, swobodnej, pięknej, doskonałej co do formy. Fidjasz i Poliktet z dawniejszych (wiek Peryklesa), Skopas, Praksyteles i Lizipus (w IV w. przed Chrystusem) z późniejszych byli największymi mistrzami (ob. Grecka sztuka). Był to pierwszy, najświetniejszy i jedyny w swoim rodzaju rozkwit **R.** w dziejach sztuki; tysiące dochowanych dotychczas pomników świadczą, jak niesłychanie bogata była produkcja rzeźbiarska mistrzów greckich. Rzym, zagarnąwszy prawem zdobyczy te skarby sztuki, nie zdołał przecie przywłaszczyć sobie ducha greckiego, i dlatego **R.** nie rozwinęło się w Rzymie samodzielnie. Chrześcijaństwo nie sprzyjało rozwojowi **R.**, które ograniczyć się musiało przyozdabianiem świątyń i grobowców skromnemi płaskorzeźbami. Razem z architekturą gotycką zaczyna się rozwijać **R.** w Niemczech (w Saksonji mianowicie) od XI już wieku. Drzewo i kamień stanowią najpospolitszy materjał; ołtarze, drzwi kościelne, grobowce — cel działalności artystów. Mnóstwo pomników świadczy o wielkim postępie w tym kierunku. Norymberga, Kolonja, Trewir, Bamberg, Strasburg, u nas Kraków i Gniezno mieszczą liczne arcydzieła średniowiecznego **R.** Bracia Schonhofer w Norymberdze, Mikoł. Pisano we Włoszech, Wit Stwosz u nas — oto najważniejsi mistrze. Epoka odrodzenia, zwracając się ku literaturze i sztuce starożytnej, sprowadziła również i **R.** ku wzorom klasycznym. Obok wspaniałego rozwoju malarstwa w XVI w. rozkwita we Włoszech i rzeźba. Michał Anioł jest nieporównanym w obu tych sztukach mistrzem. Obok niego gromadzi się całe koło uczniów i naśladowców: Benvenuto Cellini, Bernini, Algardi i inni. To ślepe naśladownictwo tak we Włoszech, jak i za ich granicami, wytworzyło bezmyślną manjerę, a we Francji płaską wytworność. Wznowienie studjów nad pomnikami greckiej rzeźby, tego niewyczerpanego skarbca piękności plastycznej (za przewodem Winkelmanna) dało nowy popęd **R.** We Włoszech Canova a Sergel w Szwecji przodują w rzędzie artystów wykształconych na wzorach greckich. Kierunek ten świetne wydał owoce pod dłutem genjalnego Thorwaldsena. W Niemczech powstał tymczasem nowy rodzaj pomnikowo-historycznego rzeźbiarstwa; twórcami jego są: Schadow i Rauch, tudzież uczniowie ostatniego: Ritschel i Drake. W czasach ostatnich przodujące stanowisko w rzeźbiarstwie zajęli Francuzi (Falquier, Dalon, St. Marceau, Carpeaux), a na końcu XIX i początku XX wieku na nowe oryginalne tory wprowadził rzeźbę Rodin, który zbliżył ją w traktowaniu do malarstwa. Co do dziejów **R.**, porówn. Meyer'a „Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen und Römern“ Cicognava „Storia della scultura“ (9 tomów., Prato, 1823), tudzież Kuglera „Handbuch der Kunstgeschichte“ (2 t., Stuttgart, 1861); Lübcke „Geschichte der Plastik.“

Rzeźnia, ob. Szlachtuz.

Rzeżączka, ob. Tryper.

Rzeżucha, *potocznik (Cardamine)*, rodzaj roślin, z rodziny krzyżowych, cechujący się strąkiem linijnym, o skorupach płaskich, zawierającym nasiona jednorzędowe; należą tu zioła trwałe we wszystkich strefach, mające słabe własności przeciwszkorbutyczne. **R.** *gorzka (C. amara)* rośnie na miejscach wilgotnych w Europie środkowej i Azji płn.; kwiaty ma dosyć wielkie, białe, pylniki błękitne lub fijoletowe, następnie czarniawe; ziele ma smak podobny do rukwi lekarskiej i zamiast niej używa się niekiedy w medycynie;

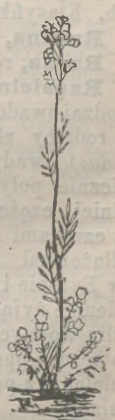

Rzeżucha.

na wiosnę daje dobrą salatę. **R.** *łąkowa, rzeżuszka (C. pratensis)*, wszędzie pospolita, ma pylniki żółte; ziele i kwiaty, smaku ostro gorzkiego, używane były przeciw kurczom; służą też do napojów z ziół wiosennych przyrządzanych.—*Skoczek* czyli *gniewosz (C. impatiens)* odznacza się strąkami, które za najmniejszem dotknięciem sprężysto się otwierają.—**R.** czyli *rzeżuszką* nazywają się też gatunki *pieprzycy* (ob.), **R.** *wodną* rukiew (ob.), **R.** *zimową* gorczycznik pospolity (ob.).

Rzeżyca, miasto powiatowe gubernji Witebskiej, nad rzeką tejże nazwy, 10,681 miesz. (1897), położone w dawnych Inflantach polskich, za czasów krzyżackich zwane było *Rositten*. Po pierwszem poddaniu się Inflant powstało tu starostwo rzeżyckie, a **R.** stała się głównym punktem okręgu, czyli tak zwanego *Traktu rzeżyckiego*. Z dawnych zabytków pozostały tu jedynie szczątki zamku. Za rzeką wznosi się nowe miasto **R.**, zabudowane po obu stronach szosy petersburskiej i drogi żelaznej, dla której wystawiono piękny dworzec w stylu włoskim.—*Rzeżycki powiat*, ma na przestrzeni 3,582 w. kw. 137,872 mieszkańców (1897).

Rzeżyckie starostwo niegrodowe mieściło się w dawniejszem księstwie, a potem od 1660 r. w województwie Inflanckiem. Według metryk litewskich obejmowało od 1589 miasto Rzeżycę (ob.) z zamkiem, wsie Asson i Ablasson, do których później dołączono dwa folwarki Wielkie Łużу i Mielnowo. Dobra te narodowe od 1589 były w posiadaniu Naruszewiczów, Bujwidów, Sobieskich, Zielińskich, Tyzenhauzów, Bielińskich i Korfów, wreszcie z mocy przywileju króla Augusta III z 10 grudnia 1757 dzierżył to starostwo Fryderyk Zygmunt Korff, opłacając zeń kwarty złp. 9,453 gr. 25, a hyberny złp. 9,453 gr. 25, a hyberny złp. 2,065. Od 16 września 1772 to starostwo przeszło pod panowanie rosyjskie.

Rząd, w historji naturalnej, ob. Klasyfikacja.

Rządna, ob. Geometrja.

Rzęsa, roślina, ob. Rząsa.

Rzęsielnica *(Donacia)*, rodzaj owadów tęgopokrywych z rodziny złotków *(Chrysomelidae)*, owady podłużne, metalicznie połyskujące, na spodniej części ciała omszone, z czułkami nitkowatemi i wydłużonemi nogami tylnemi, w Europie i Ameryce płn. Gąsienice żyją na korzeniach roślin wodnych i zamieniają się tam w poczwarki otoczone oprzędem. *D. crassipes*, 8—10 cm. długi, zielony, z połyskiem fijoletowym, żyje na grzybieniach.

Rzęsielnica.

Rzęsorek, gatunek sorka, ob. Kretomysz.

Rzęsy, ob. Powieki.

Rzęśl *(Callitriche)*, rodzaj roślin z rodziny węgłoszowatych, obejmujący zioła wodne, o kwiatach mających okrywę dwulistkową, bez korony; są to rośliny szczupłe i wiotkie, pływające po wodzie. U nas na wodach stojących rośnie **R.** *wiosenna (C. verna)*, o liściach jasno-zielonych.—Niektórzy botanicy tworzą z tego rodzaju osobną rodzinę *rzęślowatych (Callitrichineae)*.

Rzęśl. *a b* kwiaty.

Rzętkowski Stanisław.

Rzętkowski Stanisław, literat, (pseud. Florjan), * 1843 w Warszawie, gdzie kształcił się w gimnazjum gubernialnem i na wydziale filologicznym Szkoły Głównej. Od 1865 był pomocnikiem redaktora *Tygodnika Illustr.* W *Gazecie Warszawskiej* pisał początkowo „Listy ze Starego Miasta," w *Tygodniku* zaś kronikę od 1874. Był przez lat sześć nauczycielem estetyki przy konserwatorjum muzycznem w Warszawie. Pisywał sprawozdania teatralne i redagował część literacką *Echa Muzycznego*, oraz *Kalendarz* Ungra. Z prac literackich jego większe są: „Livia Quintilla," tragedja (1886), grana w Warszawie, Krakowie i Lwowie; „Nic bez przyczyny," komedja w 4 aktach, grana w Krakowie; „Naszyjnik brylantowy," komedja w 1 akcie; „Siła wspomnień," obrazek dramatyczny; „Z chwili szału" (1885). Pisywał nowele, a dawniej liczne poezje, drukowane w czasopismach warszawskich. Oprócz tego wydał *Kalendarz dla Warszawianek* i kilka przekładów dla młodzieży. „Z pomiędzy ludzi," szkic z natury (Kraków, 1892 r.); † 1897 r.

Rzężenie, objaw auskultacyjny, otrzymywany, gdy oskrzela zawierają śluz i w ten sposób światło niejednostajne przedstawiają; powstaje wskutek tarcia prądu powietrza o nierówne ścianki oskrzeli, jest stałym objawem przy kataralnych sprawach w oskrzelach (ob. Bronchitis).

Rzgów, osada w gubernji Piotrkowskiej, powiecie Łódzkim, nad rzeką Nerem, liczy 1,600 ludności.

Rziha Franciszek, inżynier, * 1831 w Hanspachu w Czechach, † 1897, kształcił się w akademji technicznej w Pradze, następnie był zajęty przy budowie kolei na Semmering, gdzie odznaczył się wykonaniem tunelów i udoskonalił sposo-

by ich budowania. Potem budował kilka innych tuneli i kolei żelaznych. W 1866 wstąpił do brunświckiej służby rządowej. Od 1870—74 budował koleje w Czechach i Saksonji, następnie był naczelnym inżynierem w austrjackiem ministerjum handlu, 1876 został profesorem w akademji technicznej w Wiedniu. Napisał: „Lehrbuch der gesammten Tunnelbaukunst“ (2 t., 1864—71); „Die neue Tunnelbaumethode in Eisen“ (1864); „Der englische Einschnittsbetrieb“ (1872); „Eisenbau. Unter- und Oberbau“ (3 t., 1876).

Rzodkiew *(Raphanus)*, rodzaj roślin z rodziny krzyżowych, cechujący się 4 płatkami paznogciowatymi i strąkiem linijnym, podłużnym lub stożkowatym, kilkonasiennym; należą tu zioła roczne

Rzodkiew. *a* płatek korony, *b* owoc, *c* nasienie.

lub trwałe, w kilku gatunkach, w Europie i Azji. *Łopucha, ognicha, ognik, rzepnica (R. raphanistrum)* z kwiatami białemi, żółtemi, niekiedy fioletowo żyłkowawemi, jest chwastem na polach w całej

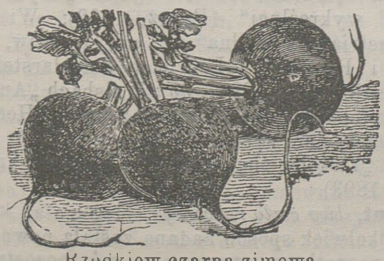

Rzodkiew czarna zimowa.

Europie, ale nie co rok rozradza się w jednakiej ilości. **R.** *ogrodowa (R. sativus)* ma kwiaty jasnofijoletowe, ciemniej żyłkowane, i strąki duże, przewięziste; od najdawniejszych czasów jest w Europie uprawiana. Główne jej odmiany są: *R. s. oleiferus*, o korzeniu drzewiastym, uprawiana gdzie-

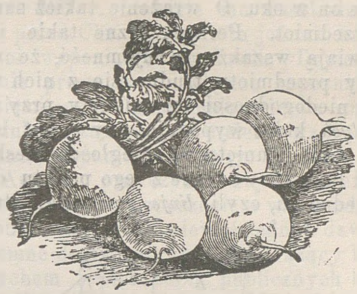

Biała rzodkiew letnia monachijska.

niegdzie dla nasion olejodajnych, ale ustępująca pod tym względem rzepakowi, i *R. s. esculentus*, o korzeniu mięsistym, rzepowatym, mniej więcej ostrym, jadalnym. Z tej ostatniej rozróżnia się znowu **R.** *zimową, letnią i miesięczną* czyli *redyskę* albo *rzodkiewkę*, hodowane wszystkie w kilku odmianach; odmiany czarne zowią się *murzynkami;* odmiana biała, długa, należy do **R.** zimowej; rzodkiewki są głównie czerwone, ale są też i innych barw. **R.** wymaga dobrej ziemi ogrodowej, ale bez świeżego nawozu. Ostry smak korzeni pochodzi od olejku eterycznego, zawierającego siarkę. —

Rzodkiewka.

Świeży korzeń zalecany był niegdyś przeciw kaszlowi i plwocinom; nasiona używane były przeciw osłabieniu dróg pokarmowych i chorobom przyrządów moczowych.

Rzuców, m. w gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, posiada znakomite zakłady fabryczne i kopalnie rudy żelaznej, kamieni ciosowych i glinki żółtej, zwanej ugrem.

Rzumpie, w górnictwie odrzutki, czyli odchód kruszcowy, na nic nie przydatny.

Rzut *(projekcja*, z łac. *projectio)*, przedstawienie czyli odrysowanie danego przedmiotu przestrzennego na płaszczyźnie lub na innej powierzchni, zwanej *powierzchnią (płaszczyzną) rzutów*. Zasady, według których **R.** otrzymać można, mogą być nader rozmaite, jak to ma miejsce w kreśleniu kart geograficznych (ob. Mapa). **R.** *perspektywiczny* danego przedmiotu AB (fig. 1) otrzymujemy,

jeżeli różne punkty tego przedmiotu połączymy linjami prostemi z punktem obranym O, w którym wyobrażamy sobie umieszczone oko; wtedy punkty przecięcia tych linji (A', B'...) z płaszczyzną rzutów α są rzutami oddzielnych punktów przedmiotu, a jeżeli rysunek należycie uzupełnimy, wtedy wywołuje on w oku O wrażenie takież samo, jak dany przedmiot. Perspektyczne takie rysunki przedstawiają wszakże tę ujemność, że wymiary i kąty przedmiotu trudno się z nich wyczytać dają; niedogodności tej unikamy przy *rzutach równoległych*, które wypadają, gdy punkt O wyobrażamy sobie usunięty do odległości nieskończonej, skąd linje prowadzone z tego punktu do punktów przedmiotu, czyli *linje rzucające*, stają się

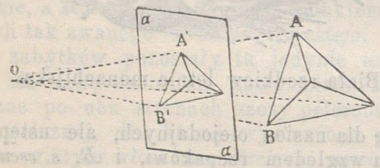

Fig. 1. Rzut perspektywiczny.

między sobą równoległe; jeżeli nadto płaszczyzna rzutów jest tak dobrana, że linje rzucające są do niej prostopadłe, otrzymujemy **R.** *prostokątne* (*ortogonalne*, *ortograficzne*), w których bardzo dogodnie przedstawiać się dają części machin lub budynków. Zwykle rzuca się przedmiot na dwie płaszczyzny α i β (fig. 2), poziomą i pionową, skąd otrzymuje się *rzut poziomy* i *pionowy* przedmiotu. Linja P'Q' jest tu **R.** poziomym, linja P''Q'' **R.** pionowym linji PQ. Ponieważ użycie dwóch płaszczyzn rysunku, wzajemnie do siebie prostopadłych, jest niedogodne, wyobrażamy sobie dalej obie te płaszczyzny sprowadzone do jednej, przez obrót czyli *kład* jednej z nich, tak że obie sprowadzają się do jednej tylko, wspólnej płaszczyzny rysunku. Jeżeli punkty a i a' (fig. 3) są rzuty punktu A na płaszczyzny HH'T i VV'T, wyobrażamy sobie, że płaszczyzna pozioma HH'T obraca się dokoła linji LT tak że wraz z płaszczyzną pionową tworzy jedną płaszczyznę VV'H'H, na której rzuty a i a' znajdują się na linji prostopadłej do linji LT, przedstawiającej przecięcie obu płaszczyzn rzutów i zwanej *linją ziemną*. Jeżeli w ten sposób mamy przedstawione rzuty P'Q' i P''Q'' (fig. 4) pewnej linji można stąd odtworzyć istotne jej położenie w przestrzeni; w podobny sposób łatwo otrzymać można wymiary i kąty jakiegokolwiek przedmiotu, jeżeli mamy jego rzuty. Na fig. 4

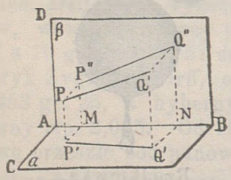

Fig. 2. Rzuty prostokątne.

nadto uważać możemy linję MN, jako rzut linji P'Q' i P''Q'' na linję AB; stąd poznajemy łatwo, że rzut linji jest wogólności od samej linji krótszy (równa się iloczynowi linji przez dostawę kąta jej pochylenia) i staje się jej równy w tym tylko razie, gdy linja jest do płaszczyzny rzutu równoleg-

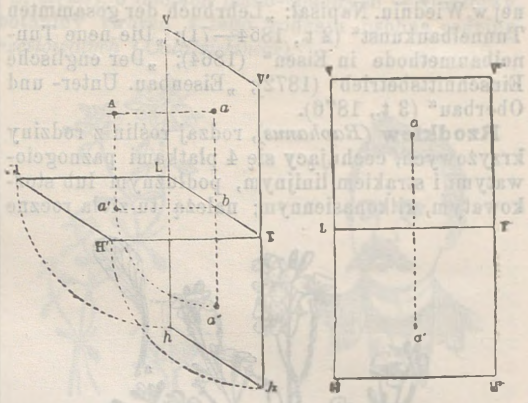

Fig. 3. Obrót płaszczyzn rzutu.

ła. Rzutem linji krzywej jest linja krzywa, wynikająca z przecięcia się płaszczyzny rzutów z powierzchnią walcową do niej prostopadłą, której kierownicą jest krzywa dana. Zasady te, dawno znane i stosowane przez techników, uporządkował Monge i rozwinął w nowy dział geometrji, zwany *geometrją wykreślną* czyli *opisującą*. Jakkolwiek rzuty prostokątne wystarczają wogólności potrzebom technika, nie zawsze dają dostatecznie jasny obraz przedmiotu; występuje on wyraźniej, jeżeli przedmiot rzuca się na płaszczyznę pochyło ustawioną; obraz daje wtedy widok, jaki ma oko z wielkiej odległości na przedmiot spoglądające. Rzuty takie, wprowadzone przez Weisbacha, nazywają się *aksonometryczne*. Por. Sapalski „Geometrja wykreślna“ (Warsz., 1822); Sągajło „Wykład geometrji wykreślnej“ (Paryż, 1882); Wierzbicki „Geometrja wykreślna“ (2 cz., Kraków, 1895); Rohn i Papperitz „Lehrbuch der darstellenden Geometrie“ (2 t., 1894—96); Weisbach „Anleitung zum axonometrischen Zeichnen“ (1857); Hoch „Katechismus der Projektionslehre“ (1891); Stuhlmann „Zirkelzeichnen und Projektionslehre“ (15 wyd., 1893).

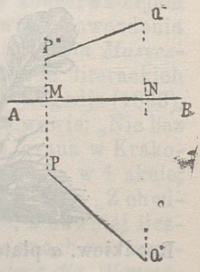

Fig. 4. Rzuty linji w przestrzeni.

Rzut, *bieg ciała rzuconego*, bieg ciała, któremu w jakikolwiek sposób nadana została pewna prędkość początkowa, następnie zaś pozostaje pod

wpływem siły ciężkości. Jeżeli ciało rzucone jest pjonowo w górę, to natychmiast od początku swego ruchu ulega wpływowi siły ciężkości, która mu nadaje w każdej sekundzie przyspieszenie g =9,8 m. (ob. Spadek ciał), ciało zatem wznosi się w górę biegiem jednostajnie opóźnionym, a prędkość jego pierwotna maleje wciąż, dopóki nie wyczerpie się do zera, od tej zaś chwili ciało zaczyna spadać biegiem jednostajnie przyśpieszanym, jak w ogólności ciało swobodnie spadające. Jeżeli wyrzucone zostało z prędkością początkową v, to wysokość, do jakiej się wznosi, jest $=\frac{v^2}{2g}$. Spadek trwa takiż sam przeciąg czasu, przez jaki ciało wzbijało się w górę, a wracając do punktu swego wyjścia, posiada prędkość pierwotną, z jaką wyrzucone zostało. Jeżeli ciało jest rzucone w kierunku ukośnym AG (fig. 1), to gdyby siła ciężkości nie działała, przebiegałoby w czasach równych drogi równe AB, BC, CD... Działanie

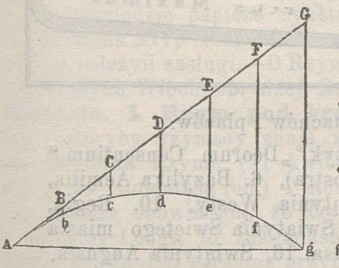

Fig. 1. Bieg ciała rzuconego pod kątem.

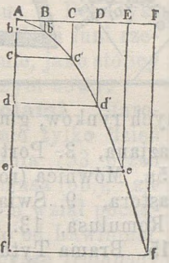

Fig. 2. Bieg ciała rzuconego poziomo.

wszakże ciężkości usuwa je wciąż od tej linji prostej AG o odległości Bb, Cc, Dd..., które są w stosunku kwadratów czasu (ob. Spadek), zatem w stosunku liczb 1: 4: 9: 16..., a stąd droga ciała staje się krzywolinijną Abcdefg i w próżni byłaby parabolą. Ciało rzucone w kierunku poziomym AF (fig. 2), przebiega również parabolę Ab'c'd'e'f', która tem bardziej staje się płaską, im rzut jest silniejszy, czyli, im większą prędkość początkową posiada ciało rzucone. Z powodu wszakże oporu, jaki bieg ciała w powietrzu napotyka, droga jego odstępuje od paraboli i przybiera postać *linji balistycznej* (ob. Balistyka).

Rzym *(Roma)*, w starożytności miasto w Latium, w średnich Włoszech, głównie na lewym brzegu Tybru na 7 (stąd: Roma septicollis), a właściwie na 10 wzgórkach (mons Capitolinus, Palatinus, Coelius, Aventinus, Quirinalis, Viminalis, Esquilinus; za cesarza Aureljana do tych 7 dodano jeszcze 3, a mianowicie: Pincius, Janiculus, Vaticanus), zbudowane, zostało założone w 753, według innych w 754 r. pr. Chr., i nazwane Roma od swego założyciela Romulusa. Inni utrzymują, iż nazwa Roma pochodzi od greckiego „Rome“ siła, inni jeszcze, że od starowłoskiego *Ruma*. Pierwotnie miasto **R.** było bardzo małe i miało kształt czworokątny (Roma quadrata). Powiększywszy się za pierwszych królów, został **R.** przez Serwjusza Tuljusza obwiedziony murem, a od strony wschodniej zabezpieczony rowem i wałem. Odtąd miasto ciągle się podnosiło, i nawet spalenie przez Galów w 390 r. niewiele mu zaszkodziło. Do II wieku przed Chr. nie było tu jednak ani pięknych, ani wspaniałych budowli. Dopiero, gdy Rzymianie przez swe zdobycze zapoznali się ze wspaniałemi pomnikami budownictwa greckiego i wschodniego, zaczynają i u siebie wznosić szybko potężne i wspaniałe gmachy. Sulla, a jeszcze więcej August, przyczynili się niezmiernie do upiększenia miasta wznoszeniem wspaniałych budowli publicznych. Ponieważ jednak dawne stare i skromne domy tworzyły zbyt rażący kontrast z przepychem i pięknością publicznych budowli, a nadto ulice dawne były wązkie i nieregularne, chwycił się Neron dzikiego środka i kazał **R.** w 64 roku po Chr. podpalić. Pożar pochłonął większą część miasta, które Neron kazał teraz według innego planu przebudować. Ulice były szerokie, a domy kamienne. Aureljan otoczył **R.** nowym murem, włączając przytem 3 wyżej wspomniane pagórki. W czasach kwitnienia miał **R.** 2 mile obwodu, 48,000 domów i przeszła 1,000,000 miesz. Olbrzymie to miasto, stolica pogańskiego świata, zbogaciło się i ozdobiło łupami wszystkich narodów, które mu złożyć musiały wszystko, co posiadały najpiękniejszego lub najdroższego. **R.** wszystko pochłonął i wszystko sobie przyswoić potrafił. Stąd też w pomnikach, które po nim pozostały, jakkolwiek źródło ich obce, można dopatrzyć cech rzymskich. Było ono, jak już wyżej wzmiankowano, przedzielone Tybrem. Owoż, dla połączenia rozdzielonych rzeką dzielnic, zbudowano 8 mostów, z pomiędzy tych niektóre odznaczały się wielką wspaniałością; tak Pons Aurelius był cały z marmuru, Pons Neronianus (Vaticanus, Triumphalis) celował mnogością ozdób, Pons Senatorius dotrwał do końca XVI w. i inne. Rzym był obwiedziony murem, przez który do wnętrza miasta prowadziło wiele przepysznych bram, jak: porta Capena, cała z marmuru, porta Esquilina, przez którą wyprowadzano winowajców skazanych na śmierć, porta Triumphalis, otwierana tylko dla tryumfatorów i in. — August podzielił **R.** na 14 części (regiones), a mianowicie: Porta Capena, Coelimontium, Isis et Serapis, Via Sacra, Esquilina cum colle Viminali, Alta semita, Via lata, Forum romanum, Circus flaminius, Palatium, Circus maximus, Piscina publica, Aventinus, Transtiberium. Wszystkie te dzielnice obejmowały 215 ulic, z których jedne były wielkie i szerokie (viae, vici) pięknie zabudowane, inne wązkie i małe (Angiportus). Oprócz tych ulic było w starożytnym **R.** wiele placów, z których jedne, zostawione dla ozdoby miasta i odbywania ćwiczeń wojennych i gimnastycznych, nazywały się campi

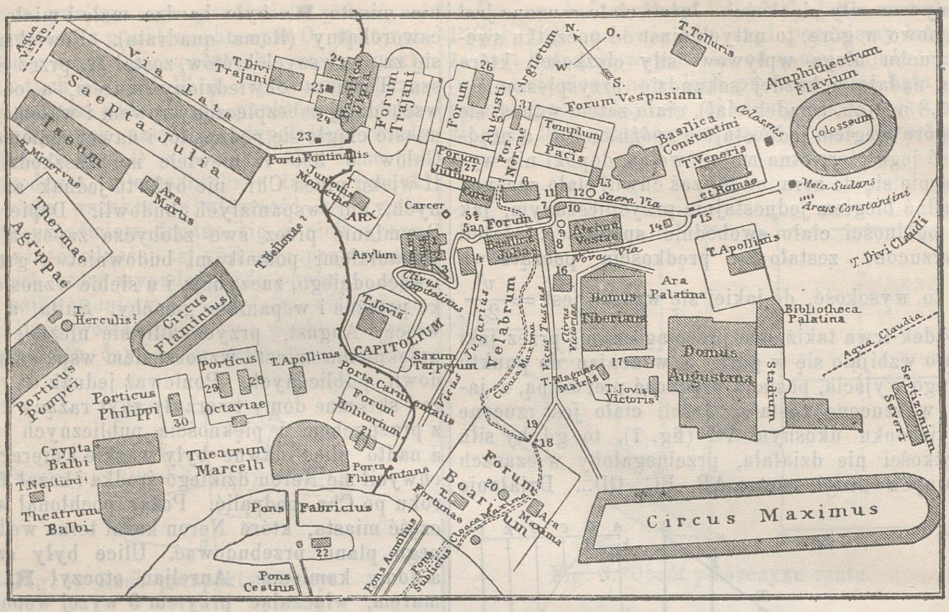
Via Lata
Saepta Julia
Thermae Agrippae
Porticus Pompei
Porticus Philippi
Porticus Octaviae
Crypta Balbi
Theatrum Balbi
Theatrum Marcelli
Circus Flaminius
Pons Fabricius
Pons Cestius
Pons Aemilius
Porta Pontinalis
Porta Carmentalis
Porta Fluviana
Porta Trigemina
Forum Trajani
Forum Augusti
Forum Vespasiani
Templum Pacis
Basilica Constantini
Amphitheatrum Flavium
Colosseum
Meta Sudans
Arcus Constantini
Arcus Titi
Arcus Septimii Severi
Carcer
Asylum
Velabrum
Forum Boarium
Forum Holitorium
Domus Tiberiana
Domus Augustana
Ara Palatina
Bibliotheca Palatina
Stadium
Circus Maximus
Aqua Virgo
Aqua Claudia
Basilica Julia
Forum Romanum
Regia
Atrium Vestae
Sacra Via
Nova Via
Clivus Capitolinus
Clivus Victoriae
Clivus Palatinus
Templum Divi Claudii
Templum Divi Trajani
Templum Minervae
Templum Jovis Custodis
Templum Jovis Victoris
Templum Apollinis
Templum Veneris et Romae
Templum Telluris
Templum Jovis Capitolini
Templum Jovis Statoris
Templum Saturni
Templum Vestae
Templum Castorum
Templum Concordiae
Templum Fortunae Reducis
Templum Honoris et Virtutis
Templum Divi Vespasiani
Templum Divi Augusti
Templum Divi Julii
Templum Divi Romuli
Templum Divi Antonini et Faustinae
Templum Divi Caesaris
Templum Divi Hadriani
Templum Divi Matidiae
Templum Divi Neptuni
Templum Divi Herculis
Templum Divi Minervae
Templum Divi Jovis
Templum Divi Apollinis
Templum Divi Veneris
Templum Divi Romae
Templum Divi Augusti
Templum Divi Vespasiani
Templum Divi Trajani
Templum Divi Claudii

ludzi wygodnie się zmienić mogło. Rozmiary tej encyklopedji nie pozwalają nie tylko na opisywanie, ale nawet i na wyliczenie wszystkich godnych uwagi budowli, jak: łaźni publicznych (między któremi przepychem, ogromem i pięknością celowały thermae Caracallae), bazylik, portyków, kurji, wodozbiorów i wodobiegów, kanałów podziemnych i t. d. Obfitował także **R.** w wielką liczbę ogrodów publicznych i prywatnych, pysznych pałaców, łuków tryumfalnych, obelisków, kolumn, posągów, grobowców (jak Mausoleum Augusti, Moles Hadriani), grobów i innych pomników wielkości i wysokiej cywilizacji. Znaczna część tych zabytków wielkiej przeszłości nie mogła się oprzeć potędze czasu, a jeszcze więcej ciosom barbarzyńskich najeźdźców: Gotów pod Alarykiem w 410 roku, Wandalów pod Genzerykiem w 455 r. po Chr., Normanów pod Robertem Gwiskardem (1083).— Dopiero od połowy wieku XV papieże zaczynają powiększać, przyozdabiać i podnosić **R.** Dbają oni o zachowanie zabytków świetnej starożytności, a w tym względzie papieże Sykstus V, Benedykt XIV, Klemens XIV, Pius VI, Pius VII i inni rzeczywiste położyli zasługi.— O Rzymie, jako stolicy zjednoczonych Włoch, ob. niżej: Rzym nowy.

Historja. I. Rzym pod królami. Starożytni historycy rzymscy znają nie tylko dzień i rok założenia Rzymu (21 kwietnia 753 przed Chr.) przez Romulusa (ob.) i Remusa (ob.), ale nadto jeszcze opowiadają, że Rzym wziął początek od Alby Longi, to zaś miasto od Lawinium, któremu znowu dali początek przybysze trojańscy pod wodzą Eneasza połączeni z pierwotnymi mieszkańcami Latium (ob.), czyli z tak zwanemi Aboryginami. Cały ten cykl podań nie wytrzymuje przecież krytyki historycznej. Związek Latium z Trają jest wynalazkiem pisarzów greckich, opowieść zaś, jakoby Rzym wziął początek z Alby Longi, zostaje w sprzeczności ze znanemi nam stosunkami prawnemi czasów najdawniejszych. Nowsze badania nad historją rzymską starają się także wyjść po za granice samego Rzymu, a powstanie jego usiłują wyrozumieć ze stosunków Latium, ale w inny całkiem sposób. Porównanie mianowicie języków uczy nas, że tak szczep łaciński, jak i sabiński (ob. Italskie narody i języki), są gałęziami przybyłych z północy Indoeuropejczyków; ponieważ zaś wedle niewątpliwej tradycji najdawniejsza ludność Rzymu powstała z latyńskich *Ramnes* i sabińskich *Tities*, więc naród rzymski uważać należy za italsko-indo-europejski, w którym szczep latyński miał przewagę i imię swoje Ramnes—Romani (Rzymianie) przelał na cały naród, ale znacznie był zmodyfikowany przez pokrewny sobie szczep sabiński. Później do obu wyż wymienionych przyłączył się jeszcze szczep trzeci, *Luceres*, najprawdopodobniej także pochodzenia latyńskiego. Przypuszczalne więc urządzania państwowe pierwotnego Rzymu były takie, jakie istniały w Latium w XIII w. Podstawą państwa był ród *(gens)*, złożony z pewnej liczby rodzin, które zostawały pod przewodnictwem politycznem głowy rodu i zamieszkiwały wieś otwartą, zabezpieczoną jeno zamkiem *(arx capitolium)*; pewna liczba rodów stanowiła gminę *(tribus)*, a gminy łączyły się znowu w związek, któremu w sprawach wspólnych jedna z gmin przewodniczyła. Kiedy więc z gminą *Ramnes* (3 mile od ujścia Tybru) połączyły się gminy *Tities* i *Luceres*, powstało murem otoczone miasto, *Roma quadrata*, zbudowane na wzgórzu Palatyńskiem, a na wzgórzach około niego leżących powstawały nowe dalsze osady. Przyczyną szybkiego wzrostu ludności było, wedle Mommsena, położenie miasta nad Tybrem, dogodne na skład dla produktów Latium i towarów zagranicznych. Miastem tem mieli rządzić początkowo (wedle podania) królowie, począwszy od Romulusa w liczbie siedmiu, a to lat 240—244. Wszelako ani liczba siedmiu tych królów, ani cały okres ich rządów, ani czas pojedyńczych panowań, ani wreszcie rozdział wydarzeń i urządzeń, przypisywanych rozmaitym królom, nie są ściśle historyczne; podanie to oznacza nam jego postęp, jaki się powoli dokonywał w rozwoju Rzymu pod królami. Trzej pierwsi królowie reprezentują spokojne wewnątrz państwo *patrycjuszów* (ob.), t. j. tych rodów, z których powstały owe 3 jednoczące się gminy, oraz ustalenie najprostszych zasad ustawy politycznej, jak musiała się wytworzyć skutkiem łączenia się gmin z sobą. Urządzenia polityczne tego państwa, opartego na rodzie, reprezentuje Romulus, instytucje religijne Numa, a zaś początek wzrostu i zaokrąglenia terytorjum, oraz połączony z nim coraz większy postęp od ustawy gminnej do miejskiej i wogóle państwowej wyobrażają wojny Romulusa i Tullusa Hostyljusza (trzeciego z porządku króla) z sąsiednimi Sabinami, Latynami i Etruskami. Jedne z tych wojen kończą się całkiem wcieleniem gmin podbitych (jak to było z Albą Longą), inne zaś (jak np. z Vejami) są tylko nieporozumieniami sąsiedzkiemi. Opowieść o porwaniu Sabinek jest czystym mitem. Czwarty król Aneus Marcius łączy w sobie przymioty Numy i Romulusa. Jakkolwiek postać jego otoczona jest jeszcze chmurą podań bajecznych, jednak błyska już w nich światło prawdziwej historji. Król ten rozszerzył granice Rzymu aż do ujść Tybru, założył osadę zwaną Ostia i prowadził szczęśliwe wojny z gminami latyńskiemi, a ujarzmionych mieszkańców przesiedlił do Rzymu i tym sposobem dał początek *plebejuszom* (ob.), jako nowej składowej części ludności. Drugi okres czasów królewskich (który możnaby nazwać okresem królów Tarkwinjuszowskich) poczyna się właśnie z chwilą, kiedy nowy ten pierwiastek staje się ważnym czynnikiem rozwoju wewnętrznego. We mgle zmyśleń podaniowych, zaciemniających jeszcze tę epokę, nie trudno już dopatrzyć się rysów prawdziwych, historycznych. Tarkwinjuszów wy-

wodzi podanie fałszywie z Etrurji, co każe przypuszczać, jakoby Rzymianie przejęli wyższą oświatę od Etrusków. Tymczasem badania krytyczne pouczają nas, że wszystkie pierwiastki tej wyższej kultury (pismo głoskowe, miary i wagi, zaczątki sztuk) przyszły do Rzymu od Greków z południowej Italji i Sycylji. Tarkwinjuszowie ci, najprawdopodobniej pochodzenia latyńskiego, nietylko zapewnili Rzymowi przewagę w Latium, ale wciągnęli go nadto w stosunki z Grekami, Kartaginą, Sycylją, a nawet i Masylją. Podanie odróżnia dwu Tarkwinjuszów, a w pośrodku między nimi stawia Serwjusza Tuljusza. Pewniejszem wszelako zdaje się być, że Tarkwinjusze panowali przez kilka generacji, ale nie wiemy tymczasem w jakim stosunku do nich zostaje osoba Serwjusza Tuljusza. Z imieniem tego króla łączą się najważniejsze fakty tego drugiego okresu, a przedewszystkiem reforma urządzeń wewnętrznych. Już Tarkwinjusz (I) Stary porównał pewną liczbę rodzin plebejuszowskich (tyle, ile były patrycjuszowskich) z patrycjuszami, t. j. dał im prawa obywatelstwa, przypuszczając je do rycerstwa, do senatu i godności kapłańskich. Dopiero jednak Serwjusz Tuljusz swą reformą zapewnił plebejuszom pewien udział w sprawach publicznych i przywilejach, a chociaż nie równo uprawnił ich jeszcze z patrycjuszami, jednak podniósł ich znacznie, uczynił ich obywatelami połowicznymi, zabezpieczył spokój wewnętrzny i o jeden krok dalej posunął rozwój państwa. Włączył do obrębu miasta wzgórza: Wiminalskie i Eskwilińskie i wszystkie 7 pagórków otoczył murem. Zapewnił też Rzymowi ważne stanowisko w związku latyńskim i zbudował na Awentynie świątynię związkową. Tarkwinjusz (II) Pyszny ukończył rozpoczęte przez swego poprzednika budowle miejskie, a mianowicie świątynię kapitolińską; zawiązywał ściślejsze stosunki z państwami sąsiedniemi, rozszerzył terytorjum Rzymu do 20 mil. kw., uczynił swą stolicę głównem miastem w Latium, ale zarazem sprowadził zagładę królewskości. Upadek Tarkwinjusza nie jest (jak chce wmówić podanie) zwycięstwem wolności ludowej, lecz nastąpił raczej w interesie patrycjuszów, którzy widząc umniejszone przez niego swe znaczenie, oraz korzystając z niezadowolenia uciskanych również plebejuszów, przy ich pomocy wypędzili niepopularnego króla 510 r. przed Chr.

II. Rzym jako rzeczpospolita: a) *I. okres aż do ukończenia walki między stanami* (510—300 przed Chr.). Po wypędzeniu królów ustanowiono zamiast władzy dożywotniej rząd wybieranych corocznie dwu konsulów *(imperium annuum et duplex*, ob. Konsul). Ograniczeniem takiem władzy najwyższej nie zmieniono w zasadzie urządzeń państwowych, ale utrudniono tylko nadużycia. Obaj konsulowie posiadali władzę równą i całkowitą, a jeden był ograniczony przez *veto* drugiego. Przy rozdziale praw publicznych chociaż oba stany (patrycjusze i plebejusze) równy wzięły udział, to jednak patrycjusze większą daleko odnieśli korzyść. W prawdzie polityczne znaczenie zgromadzeń patrycjuszowskich *(Comitia curiata)* wedle ustawy Serwjuszowej, która stała się odtąd, zasadniczem prawem państwa, przeszło na patrycjuszowsko-plebejskie *Comitia centuriata*, wprawdzie zapewniono wszystkim porówno obywatelom *prowokację*, t. j. prawo apelacji do ludu w sprawach głównych i uzupełniono plebejuszami (do dawnej liczby 300) senat, umniejszony znacznie pod Tarkwinjuszem Pysznym, ale patrycjusze zatrzymali wyłącznie w swych rękach urzędy wyższe i godności kapłańskie, ale prawo głosowania w *Comitia centuriata* uorganizowali na własną korzyść, a nawet prawo prowokacji mogli czasowo zawieszać przez ustanowienie dyktatury (ob. Dyktator). Oprócz tego panowali oni w senacie, który właściwie był jeno komisją rodów patrycjuszowskich. Do nich należy dalej tak ważne w sprawach politycznych auspicje (ob. Augurowie); oni byli stróżami nauk religijnych i tradycji prawnych, a posiadanie i stosowanie takowych przekazywali sobie dziedzicznie, jakby naukę tajemniczą. Tym sposobem plebejusze we względzie politycznym, duchownym i prawnym zostawali pod opieką patrycjuszów a nowa ustawa była w istocie arystokracją rodową. Nierówny ten rozdział w użytkowaniu praw publicznych w połączeniu w ówczesnymi stosunkami społecznymi wywołał w krótce przeszło stuletnią walkę między obu stanami. Patrycjusze pragnęli w tej walce utrzymać swe stanowisko uprzywilejowane i zachować w swych rękach władzę rządzącą: plebejuszów zaś popychała względy różnego rodzaju, a przedewszystkiem natury ekonomicznej. Plebejusze bowiem byli wogóle niezamożni, ale mimo to podniosła się między nimi znaczna liczba rodzin bogatych. Ubożsi, obowiązani do służby wojskowej i płacenia podatków, stali się zależnymi od kapitałów bogatszych (patrycjuszów i plebejuszów); częstokroć nawet popadali za długi w niewolę, a więc byli ekonomicznie całkiem zniszczeni. Nadto jeszcze nowe nabytki w ziemiach zamieniali patrycjusze w dobra państwowe *(ager publicus)* i sami je brali w dzierżawę (rzadko tylko oddawali senatorom plebejskim), ale czynszu, który stanowił ważną rubrykę w dochodach państwa, nie płacili regularnie, tak, że dla pokrycia niedoboru podwyższano podatek gruntowy, ciążący na plebejuszach. We względzie więc ekonomicznym interesa bogatszych plebejuszów były takież same, jak i patrycjuszów. Ale za to pierwsi domagali się od patrycjuszów dostępu i do urzędów publicznych, co znowu dla biedniejszych plebejuszów było obojętniejszem. Zaślepienie patrycjuszów i wstręt ich do wszelkich koncesji połączyły przeciw nim wszystkich plebejuszów. Interesy społeczne były więc głównym motorem walki i stanowiły właśnie żywioł rewolucyjny. Ustąpienie plebejuszów na

górę Świętą 495 r. przed Chr., jest pierwszym onej walki wybuchem, wynikiem zaś tej rewolucji obok chwilowych ulg ekonomicznych był trybunat ludowy (ob. Trybunowie), magistratura mająca bronić interesów plebejskich, oraz podział terytorjum rzymskiego; odtąd bowiem było 21 *tribus* (ob.), czyli geograficznie odgraniczonych okręgów, które stanowiły podstawę administracji i zgromadzeń plebejskich. Plebejusze więc pozyskali w trybunacie własny organ i organizację, a ta łagodziła nieco gwałtowność dalszej walki (opowieść bajeczna o Korjolanie 491 r.). Pierwszą pozytywną korzyścią, odniesioną z trybunatu, było *dwunastu tablic prawo* (ob.), wyjednane po dziesięcioletniej walce przez trybuna Terentyllusa Arsę i ułożone 451—449 przez *Decemwirów* (ob.), a obowiązujące odtąd (jako zasadnicze prawo państwowe) plebejuszów i patrycjuszów zarówno. Przez ponowną secesję ludu 449 r. zniesiono decemwirów, przywrócono zawieszone na czas ich urzędowania konsulat i trybunat, a prawem walerjuszowsko-horacjuszowskiem stanął nowy układ między obu stanami. Odtąd toczyła się walka daleko już spokojniej i prawidłowiej. Teraz chodziło plebejuszom tylko o zrównanie się z patrycjuszami w pełnieniu urzędów publicznych, i dopięli tego w ciągu lat 150. Z kolei bowiem uzyskali 445 r. prawo zawierania małżeństw między patrycjuszami a plebejuszami (prawa Kanulejusza); tegoż roku koncesję, że zamiast konsulów wyjątkowo mogą być obierani pospołu z obu stanów trybunowie wojskowi z władzą konsularną; 421 r. dostęp do kwestury (ob. Kwestor) i 368 do wyższych kolegjów kapłańskich; 367 r. przeszły wreszcie po 11-letniej walce prawa Licynjusza Stolona i L. Sekstiusa z następnymi artykułami: 1) przynajmniej jeden konsul może być wybierany z pomiędzy plebejuszów; 2) każdy obywatel rzymski może brać w dzierżawę dobra państwowe, ale żaden więcej nad 500 morgów; 3) długi powinny być umorzone w 3-rocznych terminach po odciągnięciu od kapitału zapłaconego już procentu. Tym sposobem przeprowadzili plebejusze główne swe polityczne i ekonomiczne żądania, resztę wyjednali już bez wielkich mozołów. I tak: 356 otrzymali dostęp do dyktatury, 339 do cenzury, 337 r. do pretury a 300 r. prawem Ogulnjusza do dwu najważniejszych urzędów kapłańskich: auguratu (ob. Augurowie) i pontyfikatu (ob. Pontifex). Odtąd nie mogło już być mowy o niezgodach stanowych. Równocześnie i na zewnątrz nie mniejszą rozwijają Rzymianie działalność, broniąc się dzielnie przeciw Latynom, Etruskom i Ekwom. W Latium nie mogli wprawdzie zachować odzierżonej po królach przewagi, ale utrzymali przynajmniej równouprawnione stanowisko w związku latyńskim, zawarowane przymierzem 493 r., które aż do 338 r. stanowiło podstawę stosunków Rzymu do Latium; usiłowania Latynów, mające na celu uzyskanie wygodniejszego stanowiska, kończyły się ich klęskami (np. 381 i 358 r.). Nieszczęśliwi początkowo w bojach z Eruskami, nie tylko odzyskali z czasem ustąpione (507 r.). Porsenie posiadłości, ale nawet zdobyli po długoletnich walkach (klęska Fabjuszów nad Cremerą 477) miasto etruskie Veji (396), a w połowie IV w. posiadają już całą płd. Etrurję aż do Góry Ciminus. Wśród wojen z Etruskami przypada napad Gallów (390), który jednak nie złamał potęgi Rzymu, bo również srodze dotknął i Etrusków. Uporczywsze za to, lubo mniej niebezpieczne toczyli Rzymianie walki z Ekwami (ob.) i Wolskami (ob.), ale przy pomocy Herników (ob.), którzy 486 r. weszli do związku latyńskiego, około 380 r. ostateczne odnieśli zwycięstwo i zakładaniem kolonji utrwalili swe panowanie. Pod koniec tego okresu granice posiadłości rzymskich rozciągały się od Caere w Etrurji aż do rz. Liris na granicy Kampanji a od morza do gór w środkowej Italji. Imię Rzymu stało się głośne w całej Italji. Z nabytków terytorjalnych utworzono 6 nowych tribus (cztery 387 a dwie 358).—b) *2. okres od ukończenia walki między stanami aż do rewolucji Grakchowskiej (300—133 prz. Chr.).* Charakterystycznem jego znamieniem jest panowanie *nobilitatis* (ob. Nobiles). Prawnie nie było już różnicy między obywatelami, ale przewaga nabyta majątkiem, urodzeniem i dziedziczną niejako praktyką polityczną, tak samo teraz jak przedtem jest w istocie po stronie patrycjuszów i bogatszych plebejuszów. Szlachta rodowa przeistacza się teraz w szlachtę urzędniczą a patrycjat w patrycjuszowsko-plebejską *nobilitas*. Zamożniejsze familje plebejskie, z któremi patrycjusze muszą dzielić monopol urzędów, tworzą w społeczeństwie z tymi ostatnimi ściśle ograniczoną klasę panującą, a jeżeli zwyczajny plebejusz granicę tę przekroczy i wejdzie w grono nobilitatis, nazywają go *człowiekiem nowym, nowicjuszem* (*homo novus*). Arystokracja rzymska miała swój punkt opory w senacie; a ponieważ senat w tym okresie stał się władzą centralną i właściwie rządzącą, przeto dawne znaczenie magistratur (trybunatu i zgromadzenia ludowego) znacznie się zmieniło. Magistratury bowiem zostawały w ścisłym związku z senatem od chwili, kiedy na początku tego okresu zawarowano prawem, że opróżnione miejsca w senacie mają być zapełniane przez byłych urzędników. Urzędnicy więc funkcjunujący stawali się zależnymi od senatu, do którego mieli nadzieję wejść po skończonym roku swego urzędowania i do którego należały wszystkie najwyższe prerogatywy polityczne. Nie mniej ważnem było i to jeszcze, że senatorowie wyparli trybunat ludowy z pierwotnego stanowiska rewolucyjnego przez wciągnięcie go w organizm państwowy, w prawidłowy bieg stopni urzędniczych; tym sposobem zmuszali go nie tylko do milczenia w obec senatu, ale nawet zrobili z niego organ sądowy i posługiwali się nim przeciw krnąbrnym urzędnikom. W skutek takiego stanowiska trybunatu poszło wreszcie to, że i zgromadzenia ludowe, mianowicie zostające pod kierun-

kiem trybunów, *Comitia tributa*, nie były bynajmniej dla arystokracji rządzącej niebezpiecznemi. Polityka więc wewnętrzna tego okresu szła biegiem spokojnym. Jedyną, i to niewiele znaczącą zmianą ustawy było zreformowanie 241 r. *Comitia centuriata*. Zręczność i zdolność polityczna tej arystokracji była istotnie tak wielką, że naród rzymski się uspokoił i losy swe złożył w ręce *nobilitatis*. Na zewnątrz za to rozwija Rzym nierównie większą ruchliwość i w ciągu tego okresu staje potęgą pierwszorzędną w systemie państw m. Śródziemnego. Naprzód po 3-letniej walce zwyciężyli Rzymianie pod Trifanum (340 r.) Latynów, zniweczyli związek latyński, podbili z kolei wszystkie miasta i pozawierali z niemi układy, mocą których zostawiwszy im autonomję w sprawach wewnętrznych, zmusili je do ponoszenia pewnych ciężarów a mianowicie dostarczania posiłków na wojnę. Ujarzmiwszy Latium, zwrócili Rzymianie oko na Kampanję, gdzie mieli przewagę Samnitowie. Z powodu więc Kampanji rozpoczęli z Samnitami (ob.) wojnę, która się trzykroć ponawiała (pierwsza wojna samnicka 343—341; druga 326—304; trzecia 298—290). W drugiej z tych wojen pokonali nie tylko Samnitów, ale także skoalizowanych z nimi Ekwów, Sabinów, Umbrów, Etrusków i Hernników. Rezultatem tych zapasów było zdobycie przez Rzymian Kampanji i Apulji. Dla zabezpieczenia podbitych krain poczynają tu Rzymianie stosować swój system mistrzowski. Mianowicie zakładają drogi wojskowe a wzdłuż nich całe szeregi kolonji wojskowych, zaludnianych już to przez Rzymian i Latynów, już to przez samych jeno czystych obywateli rzymskich. W trzeciej wojnie samnickiej, w której wzięli udział i Gallowie, rozbili Rzymianie 295 r. pod Sentinum drugą koalicję Italików a zwycięstwem tem ugruntowali swe panowanie, już to pośrednie, już bezpośrednie w całych Włoszech środkowych. Wybuchłą 282 r. wojnę z Tarentynami i ich sprzymierzeńcem Pyrrhusem (ob.), królem Epiru, zakończyli szczęśliwie zwycięstwem pod Benewentem (275 r.), ustąpieniem z Italji Pyrrhusa i zdobyciem Tarentu 272 r. W ciągu następnych lat sześciu stał się Rzym panem reszty Włoch południowych a zarazem całej Italji w ówczesnym słowa znaczeniu, t. j. od północnego stoku Apeninów aż do cieśniny Messyńskiej. Ludność rzeczypospolitej składała się teraz: a) z *zupełnych obywateli rzymskich* i b) z *poddanych*; między tymi poddanymi rozróżniano 3 klasy: 1) *miasta latyńskie i kolonje latyńskie*, rozrzucone po całej Italji; 2) *civitates sine suffragio*, czyli gminy posiadające prawo rzymskiego obywatelstwa, ale pozbawione prawa głosowania, t. j. prawa wyborczego, a mimo to obowiązane do służby wojskowej i płacenia podatków; 3) *socii* (sprzymierzeńcy), między którymi istniały wszakże znaczne różnice prawne, zawarowane osobnymi traktatami. Podbiwszy całą Italję ostatecznie (266 r.), wszedł Rzym w bezpośrednie zetknięcie z Kartaginą (ob.), władczynią większej części Sycylji i najpierwszą wówczas potęgą morską na m. Śródziemnem, z którą do tej pory zostawał w stosunkach pokojowych i przyjaznych. Z okazji Mamertynów (ob. przebyli Rzymianie 264 cieśninę Messyńską i postawiwszy nogę na ziemi Sycylijskiej, rozpoczęli z Kartaginą długoletnie tak zwane *punickie wojny* (ob.) i w pierwszej z nich (264—241) zdobyli kartagińską część Sycylji. Z podbojem tym wszedł do ustawy państwa rzymskiego nowy żywioł, mianowicie żywioł administracji prowincjonalnej; odtąd bowiem wyrazem *provincia* oznaczano wyłącznie posiadłości zamorskie. R. 238 zabrali Rzymianie Kartagińczykom Sardynję i Korsykę, 228 i 219 mieszają się już w sprawy Illirji a obok tego poczynają równocześnie walki z Gallami, w dolinie r. Bo zakładali kolonję Kremonę i Piacenzę, sięgają już do Alp, gdy w tem Hannibal (ob.) rozpoczyna trzecią wojnę punicką (218—201), prowadzoną w Italji, Hiszpanji, Afryce i w Sycylji i zakończoną ostatecznie świetnem zwycięstwem Scypjona pod Zamą 202 r. Teraz stanął Rzym na szczycie potęgi. Pod względem materjalnym wzmógł się znakomicie przez nabytek bogatej Hiszpanji i wybrzeży płd. Galji Tranzalpińskiej, a we względzie politycznym, wydarłszy berło Kartaginie, stał się pierwszorzędną potęgą na m. Śródziemnem. Moralność publiczna i prywatna nigdy też w Rzymie nie stała wyżej jak w tej epoce. Ugruntowawszy swe panowanie na Zachodzie, postawił sobie Rzym za zadanie ujarzmić i Wschód (rządy djadochów), zostający pod wpływem cywilizacji helleńskiej. Jakoż Macedonja po wojnach z Filipem III (ob.), 200—197, i synem jego Perseuszem (ob.), 171—168, została zamieniona w prowincję rzymską; takiż los po zdobyciu Koryntu przez Mummjusza 146 r. spotkał i Grecję, która jako prowincja weszła w skład rzeczypospolitej pod nazwą *Achai*; Syrja zwyciężona (192—189) za Antjocha IV musiała wazalom rzymskim ustąpić Azję Mniejszą, ale utrzymała jeszcze swą niezależność; Egipt wreszcie zachowywał się neutralnie, ale zrzekł się swej polityki samodzielnej na korzyść Rzymu. Równocześnie ze zdobyciem Koryntu upadła ostatecznie w trzeciej wojnie punickiej (149—146) Kartagina, zdobyta i zburzona 146 r. przez P. Scypjona Emiljana a posiadłości jej zamienione w prowincję rzymską. Skutkiem takich podbojów występuje Rzym na początku następnego okresu jako władca świata cywilizowanego. Państwo rzymskie, zasadzające całą swą siłę na Italji, dotąd jeszcze jednolicie nie zjednoczonej, przedstawia dziwną mieszaninę poddanych, sprzymierzeńców i wazalów a konglomeratem tych ludów i krajów rządzi ciągle kilkaset rodzin arystokratycznych, opierając się jak dawniej na miejskiej ustawie republikańskiej. Zadaniem więc rządu było teraz utworzyć z tego wszystkiego państwo jednolite, ale do rozwiązania tego zadania nie miała *nobilitas* ani pod względem

politycznym ani moralnym potrzebnych zdolności. Rażącym kontrastem z dotychczasowemi powodzeniami Rzymu, cechującym oraz późniejsze niedołęstwo arystokracji, jest wojna na półwyspie Hiszpańskim z Luzytanami pod wodzą Viriathusa (ob.) i Celtyberami, zakończona dopiero po 10-letnich zaciętych bojach zdobyciem 15 miesięcy obleganej Numancji (133 r.). Do zapewnienia sobie zwycięstwa obok największych ofiar nie wstydzili się Rzymianie używać wiarołomstwa. W tym okresie zaznaczyć też potrzeba wzmagający się ciągle (począwszy od podbicia Italji płd.) wpływ cywilizacji helleńskiej, która wniosła do Rzymu obok dobrych wiele elementów dla społeczeństwa rzymskiego szkodliwych.—c) 3. *okres od Grakchów do ustanowienia cesarstwa (133—30 przed Chrystusem)*. Upadek rzeczypospolitej stanowi przejście od rzeczypospolitej do monarchji. Punktem wyjścia ku temu celowi zmierzającego ruchu są znowu stosunki socjalne. Do II w. przed Chr. obok bogatej arystokracji istniał liczny średni stan chłopski. Uboższa część tej ludności, przy praktykowanym wówczas na obszerną skalę systemie kolonizacyjnym, znajdowała łatwe pomieszczenie w rozmaitych stronach Italji, wszakże z podbiciem całego półwyspu ustała kolonizacja. Istniały wprawdzie rozległe dobra publiczne, ale arystokracja zamiast je kolonizować na korzyść biedniejszych, zabiera je w swoje wyłączne posiadanie wbrew prawom Sextiusowo-licinjańskim. Oprócz tego zakupywali majątki od drobniejszych właścicieli, którzy często musieli się pozbywać swej własności z powodu braku pieniędzy i uciążliwej służby wojskowej. Dla tych więc przyczyn zamożność średniego stanu chłopskiego znacznie poczyna się zmniejszać, zwłaszcza od tej chwili, kiedy posiadacze obszernych włości *(latifundia)* prowadzą gospodarstwo rolne za pomocą samych tylko niewolników, wolnych od służby wojskowej. W dziedzinie przemysłu dzieje się to samo. Chłopi tedy bez własności i bez roboty ściągają się całemi tłumami do stolicy i tworzą *proletarjat*. Italja skutkiem odpływu chłopów wyludnia się i pustoszeje, a ludność stolicy wciąga w siebie nowe żywioły, którym nierównie większe aniżeli dawniej znaczenie nadaje istniejąca ustawa republikańska, obrachowana na inne zupełnie stosunki socjalne. Z drugiej znowu strony moralna siła arystokracji, podkopana już znacznie przez niewolnictwo, upada bardziej jeszcze pod wpływem zepsutej kultury greckiej i grecko-orjentalnych zbytków, które panowały w ówczesnym świecie helleńskim i zakorzeniały się w Rzymie. Malejący teraz, a dawniej tak przeważny wpływ moralny, zastępowała arystokracja pieniędzmi a mianowicie przekupstwem na wyborach; czyniła to tem chętniej, że prowincje, które otrzymywali dostojnicy państwa w zarząd po upływie swego urzędowania, hojnie zwracały wyłożone koszta. Epokę takiej zmiany stosunków wewnętrznych wskazują prawa, przepisujące głosowanie tajne *(leges tabellariae* z 139, 137, 131, 107 r.) i prawa przeciw kupowaniu głosów *(de ambitu* z 181 r.). Zepsucie mas groziło także wielkiem niebezpieczeństwem. Masy bowiem, przyzwyczaiwszy się uważać udział swój w zgromadzeniu ludowem jakby za jaką gałąź przemysłu, mogły przecież w końcu przypomnieć sobie, że są *ludem wszechwładnym*, że do posiadania majątków publicznych mogą dojść inną drogą, że trybunat ludowy jest organem konstytucyjnym, któremu można przywrócić dawne znaczenie opozycyjne albo nawet użyć go w celach rewolucyjnych. Potrzeba było tylko do tego ludzi odważnych. Ludzie ci wyszli właśnie z łona samej arystokracji. Byli nimi dwaj bracia Grakchusowie (ob.), Tyberjusz (133) i Gajus (122—121). Postanowili oni wyrwać lud z nędzy i reformami radykalnemi zmienić tak niebezpieczne dla rozwoju państwa stosunki ekonomiczno-społeczne. Prawa przez nich projektowane w znacznej części i przeprowadzone, tak zwane *leges Semproniae*, były dwojakiego rodzaju: 1) prawa rolne, które zmierzały do tego, aby dobra publiczne w Italji i po prowincjach rozdzielić między ludność biedniejszą i aby tym sposobem stworzyć zdrowy i krzepki stan chłopski na miejsce proletarjatu miejskiego oraz zapewnić większą pieczołowitość prowincjom; 2) prawo w sądach przenosiło sądownictwo w ręce klasy średniej, która występuje odtąd jako osobny stan społeczny pod nazwą *rycerzy (Equites)*; prawem tem jak również prawem o sprzedawaniu biedniejszym obywatelom zboża za niższą cenę, przeciągnęli na swą stronę rycerzy i zgromadzenie ludowe. Egoistyczna arystokracja nie chciała żadnych ponieść ofiar. Przyszło więc do starć gwałtownych i obaj bracia padli ofiarą swych planów reformatorskich (133 i 121). Wzniesiony wszelako przez nich ruch nie ustał z ich śmiercią. Od tej pory aż do czasów Cezara polityczne życie Rzymu upływa na walkach między zwyrodniałą oligarchiczną arystokracją, t. j. partją senatorów, znaną w tym okresie pod imieniem *optymatów (optimates)*, a stronnictwem ludowem, t. j. demokratami, tak zwanymi *Populares*. Wspomnieć też należy równocześnie prawie groźne *powstania niewolników* na wyspie Sycylji (134—132 i 103—99) i w płd. Italji. Po zgonie Grakchusów nastąpiła w prawdzie sroga reakcja optymatów, ale opozycja nie tracąc mimo to odwagi, wniosła 91 r. projekt udzielenia prawa obywatelstwa sprzymierzeńcom italskim. Wnioskodawca (M. Liwjusz Druzus, trybun ludowy) został zamordowany, a rezultatem tego morderstwa było odpadnięcie sprzymierzeńców i wynikła stąd tak zwana *wojna marsyjska* albo *wojna ze sprzymierzeńcami* (91—88 r.), która postawiła Rzym nad brzegiem przepaści i skończyła się tem, że Italikom (z małemi tylko wyjątkami) przyznały zupełne prawo obywatelstwa, a nazwą „Italji“ objęły cały półwysep oprócz doliny rz. Po. Prawa-

mi K. Juljusza Cezara z 90 r., oraz trybunów Plautiusza i Papiriusza z 89 roku, stworzono większą jednolitość państwa, ale obok niej wynurza się rychło wśród walk wewnętrznych dążność *monarchiczna*, której przedstawicielami są: Marjusz (ob.) i Sulla (ob.). Marjusz postawiony przez zgromadzenie ludowe na czele wojska podczas wojen zewnętrznych, niedołężnie przez arystokrację prowadzonych, zaciągał żołnierzy wbrew ustawie obowiązującej nie z pośród obywateli osiadłych, ale ze wszystkich warstw ludności i stworzył tym sposobem legjony, które oglądały się tylko na swą chorągiew i ślepo były oddane wyłącznie tylko osobie swego wodza. Fakt ten jak również pięcioletni (104—100) konsulat Marjusza i mianowanie go nawet po raz siódmy konsulem 86 r. uwydatniają jawnie ową dążność monarchiczną. Marjusz zajął wysokie stanowisko polityczne, ale nie umiał się na niem utrzymać, zwłaszcza że oligarchja znalazła dzielnego przywódcę w Sulli, który talentami wojskowymi dorównywał nienawistnemu swemu rywalowi Marjuszowi, a zdolnościami politycznemi przewyższał go znakomicie. Sulla, mianowany 88 r. konsulem, złamał demokratów, zmusił do ucieczki ich przywódców i zapewniwszy przewagę oligarchji, udał się na wojnę przeciw Mitrydatesowi. Pod jego nieobecność odzyskało siłę stronnictwo Marjusza. Cynna (ob.) odwołał go z wygnania. Oligarchja zgnębiona. Sulla już po zabiciu Cynny (84) i śmierci Marjusza (86) wylądował 83 r. w Brundisium), pokonał wojska partji Marjuszowej, wszedł zwycięsko do Rzymu 82 r., przywłaszczył sobie pod tytułem dyktatury władzę monarchiczną na czas nieograniczony, dopuszczał się strasznych prześladowań na demokratach, ograniczył trybunat i całym szeregiem praw nowych utrwalił reakcję oligarchiczną, ale już 79 r. złożył dyktaturę i † 78. Było to ostatnie zwycięstwo arystokracji. W latach 75 i 70 Gajus Aureljusz Cotta i Pompejusz (ob.) na drodze prawnej zmienili ustawę sullańską w dwu punktach, mianowicie przez przywrócenie trybunatowi dawnej jego władzy i przez rozdział urzędów sądowych między trzy stany. Sertorjusz (ob.) prowadził dalej w Hiszpanji wojnę domową (82—72); ponowne straszne powstanie niewolników pod wodzą Spartacusa (ob.) 73—71 ujawniło całą nędzę, pochodzącą z gospodarstwa, prowadzonego przez niewolników i dotykającą całe Włochy. Niedołęstwo polityczne rządów oligarchji wychodzi na jaw zarówno w tem powstaniu, jako też w wojnie z rozbójnikami morskimi, dla zgnębienia których potrzeba aż było wyposażyć Pompejusza władzą monarchiczną, i w sprzysiężeniu Katyliny (ob.) 63 r., zdławionem przez Cycerona (ob.). Równocześnie i stosunki zewnętrzne prowadzą stronnictwo rządzące do zupełnego bankructwa. Wprawdzie rozszerzył Rzym swe terytorjum nabytkiem prowincji Azji (t. j. Azji Mniejszej) w r. 129 i podbojem Galji Narbońskiej 125—120 i pozornie wzmocnił swą potęgę (granice rzeczypospolitej ciągną się teraz nieprzerwanie na płn. wybrzeżu m. Śródziemnego od słupów Herkulesa aż do Azji Mniejszej), ale wojna numidyjska (112—106) z Jugurtą (ob.), oraz boje z Cymbrami i Teutonami 113—101 wykazały dowodnie wszystkie wady istniejącego rządu: zepsucie urzędników, nieudolność wodzów i wady corocznej zmiany w naczelnem dowództwie. Wojny, te jak również trzykrotnie wznawiana (87—84, 83—81; 74—63) wojna z Mitrydatesem (ob.) wypadły dla Rzymu korzystnie, a Lucullus, walcząc z całą potęgą Mitrydatesa, przeniósł nawet oręż rzymski za Eufrat, to jednak zaznaczyć wypada, że wszystkie klęski w tych bojach wynikały z ówczesnych urządzeń republikańskich, powodzenia zaś i zwycięstwa zawdzięczano jedynie tej okoliczności, że naczelne nad armją dowództwo skupiano na lat kilka w ręku jednej osoby, jak to miało miejsce z Marjuszem, Sullą, a zwłaszcza Pompejuszem, który prawami Galinjuszowem 67 r. i Maniljuszowem 65 r. otrzymał nadzwyczaj rozległą prawie dyskrecjonalną władzę. Położenie więc wewnętrzne Rzymu było tego rodzaju, że człowiek ambitny, obdarzony wolą i rozumem, mógł sięgnąć po władzę najwyższą i nawet ją osiągnąć, jeżeliby senat nie znalazł w sobie dosyć sił do zniweczenia takich zamiarów. A senat ówczesny właśnie nie posiadał bynajmniej warunków potrzebnych do zażegnania grożącej burzy. Najznakomitsi przedstawiciele rządów senatorskich, jak Cyceron i Katon (ob.) Młodszy, grzeszyli brakiem albo konsekwencji i charakteru, albo politycznej zręczności i talentu. Partja zaś demokratyczna zostawała w usługach wybitniejszych osobistości i, zapominając o zasadach republikańskich, była w rękach trybunatu narzędziem dla każdego, ktoby zapragnął rząd oligarchiczny zastąpić rządem osobistym. Pompejusz może i myślał o tem, ale złączony ściśle z optymatami, nie wystąpił jawnie ze swymi planami, jeżeli w ogóle miał takowe. Znalazł się jednak człowiek, który śmiało sięgnął ręką po władzę najwyższą. Był nim Cajus Juljusz Cezar (ob.). Pompejusz poróżniwszy się z optymatami, zawarł 60 r. z Cezarem i Krassusem (ob.) związek, znany pod nazwą *tryumwiratu*, który był właściwie spiskiem przeciw istniejącej ustawie. Tryumwirowie zmierzali do tego, aby przez lud zagarnąć w swe ręce rządy rzeczypospolitej z zachowaniem jednakże, o ile można, form dotychczasowej konstytucji; ofiarą tego związku padł Cyceron. Cezar otrzymał konsulat na rok 59, a po upływie urzędowania Galję Cyzalpińską i Tranzalpińską na lat pięć, aby przez podbój płn. Gallji (ob.) dla cywilizacji rzymskiej nowe otworzyć szlaki a dla siebie wywalczyć pierwszorzędne w państwie stanowisko. Pompejusz i Krassus po odjeździe Cezara pozostał w Rzymie. Pompejusz wahał się lat pięć, czy ma porzucić Cezara dla optymatów, czy też wespół z Cezarem działać przeciw optymatom. W 56 r. odnowiono związek w Lukce. Pompejusz i Kras-

sus obrani powtórnie konsulami na r. 55. Pierwszy z nich pozyskał nadto prawo zarządzania z Rzymu Hiszpanją, a drugi otrzymał Syrję; Cezar zaś pozostał na drugie pięć lat w Galji. Tymczasem Krassus zginął 53 r. w wojnie z Partami a Pompejusz, zrozumiawszy nareszcie niebezpieczeństwo ze strony Cezara, zerwał z nim otwarcie 50 r. i połączył się z partją senatorską. Przyszło stąd do wojny domowej. Cezar przekroczył 7 stycznia 49 r. Rubikon, wszedł 1 kwietnia do Rzymu (skąd Pompejusz uciekł już był do Grecji), a następnie oswobodziwszy z rąk Pompejanów Masylję i Hiszpanję, ruszył przy końcu t. r. w pościg za Pompejuszem, zwyciężył go pod Pharsalus 9 sierpnia 48 r. i pognał za nim do Egiptu, gdzie się dowiedział o jego zamordowaniu. Zdobywszy Aleksandrję i urządziwszy sprawy wschodnie, wrócił 47 r. do Rzymu, rozbił 46 r. Pompejanów pod Thapsus w Afryce, a potem pod Munda w Hiszpanji. Pogromca Gallów i optymatów, otrzymał Cezar w Rzymie 46 r. dyktaturę dziesięcioletnią, zamienioną wkrótce potem (45) na dożywotnią a obok tego tytuł *Imperatora*, który z należącą do niego władzą cechuje dokładnie rząd osobisty czyli nowo utworzoną monarchję, lubo nazwa monarchji nie weszła jeszcze w użycie. Skupiwszy w swych rękach całą władzę, podejrzewany wreszcie o sięganie po koronę królewską, padł Cezar 15 marca 44 r. pod ciosami spisku Brutusa (ob.) i Kasjusza w chwili, gdy kreślił rozległe plany reorganizacji państwa. Spiskowi wszakże nie okazali potrzebnych zdolności, nie umieli z położenia korzystać i wiele popełnił błędów (pozostawienie przy życiu Antonjusza (ob.) i Lepidusa (ob.). Wnuk i spadkobierca Cezara, 18-letni Oktawjan, którego republikanie chcieli użyć za narzędzie przeciw Antonjuszowi, działał chwilowo po ich myśli, ale już w listopadzie 43 r. zawarł z Antonjuszem i Lepidusem drugi tryjumwirat dla uorganizowania państwa. Po takim zwrocie rzeczy nastąpiły liczne proskrypcje, których ofiarą padło 300 senatorów i przeszło 2,000 rycerzy, a między nimi i Cyceron. W bitwie pod Philippi (jesienią 42 roku) zwyciężeni Brutus i Kassjusz, a z nimi upadła już na zawsze broniona przez nich sprawa republikańska. Tryumwirowie rozdzielili się krajami. Antonjusz otrzymał Wschód, gdzie uwikłał się w sidłach Kleopatry, Oktawjan Zachód, a Lepidus Afrykę. Agryppa wódz, Oktawjana zwyciężył 36 r. Sextusa Pompejusza, który niepokoił Italję jako mściciel swego ojca. Równocześnie usunął Oktawjan z tryumwiratu słabego Lepidusa, a następnie po różnych waśniach wybuchła wojna z Antonjuszem, rozstrzygnięta nieszczęśliwą dla tego ostatniego bitwą morską przy Akcjum 2 września 31 r. Antonjusz i Kleopatra, uciekłszy do Egiptu, zadali tu sobie śmierć (30 r.), a Oktawjan stał się jedynym władcą państwa rzymskiego.

III. Rzym pod cesarzami. Tym więc sposobem Oktawjan, który w genjalności nie dorównywał bynajmniej Cezarowi, ale odznaczał się tylko jako dobry administrator, oraz zręczny i przebiegły polityk, prowadzi dalej i utrwalił dzieło rozpoczęte przez dziadka swego i uorganizował ostatecznie monarchję. Postępował Oktawjan w tym względzie nadzwyczaj ostrożnie. Zachowując formy i instytucje republikańskie, koncentrował powoli całą władzę w swych rękach, a umiarkowaniem i pobłażliwością rozbrajał starych republikanów i oswajał ich ze swą uzurpacją. W 27 r. przybrał tytuł *Augustus*, a tytuł ten pozostał historycznem jego imieniem (ob. *August*), oznaczał odtąd niejako osobę *cesarza* i przeszedł na jego następców. Ubezpieczywszy się całkowicie, zajął się August organizacją państwa. Pod niepretensjonalnym na pozór tytułem *Princeps* zagarnął w swe ręce najwyższą władzę polityczną i kierownictwo sprawami duchownemi. Stopniowo przywłaszczył też sobie władzę prawodawczą, albowiem jego rozporządzenia i edykta otrzymywały moc prawa. Senat składał się z 600 członków, powoływanych nawet z prowincji. Należał do cesarza zarząd sprawami zewnętrznemi i wewnętrznemi, a nadto jeszcze od czasów Tyberjusza wybór urzędników, władza prawodawcza i najwyższe sądownictwo. Pozornie posiadał senat atrybucje bardzo rozległe. W rzeczywistości zaś zależny był od cesarza, który na wszystkich zgromadzeniach miał prawo inicjatywy. Wedle więc swego upodobania pozostawiał cesarz do rozstrzygnięcia senatowi to tylko, co sam chciał, a w ważnych sprawach radził się nie senatu, lecz rady tajnej *(consilium principis)*, którą wybierał z własnego otoczenia. Zgromadzenie ludowe pozostało i nadal, ale odgrywało rolę podrzędną. W miejscu dawnych urzędników republikańskich powstają nowi mianowani przez cesarza i wywierający wpływ nieograniczony na administrację. Do takich należą: 1) *Prefectus urbi*, który posiadał władzę policyjną dawnych edylów, jurysdykcję w sprawach kryminalnych i w cesarskich sądach apelacyjnych; 2) dwaj *Prefecti Praetorio*, początkowo tylko dowódcy urządzonej przez Augusta Oktawjana gwardji przybocznej, wkrótce potem najpierwsze po cesarzu osoby, a od czasów Kommoda równe mu nawet we władzy. Prowincje wedle rozporządzeń Augusta były dwojakie: jedne, potrzebujące załóg wojskowych, należały do cesarza *(provinciae principis)*, drugie zaś zupełnie spokojne, do senatu *(provinciae senatus)*; tamte były administrowane przez legatów cesarskich, te przez prokonsulów. Organizacja ta, zapewniająca porządną administrację, ład w finansach i podatkach, utrzymała się aż do czasów Djoklecjana i była bardzo ważna tak dla skonsolidowania monarchji, jak i dla dobrobytu ogólnego. Wobec najróżniejszych narodowości trzymał się August tej polityki, że narodowość rzymsko-włoska, oparta na wyższej cywilizacji helleńskiej, powinna była stanowić podstawę dla rozwoju pojedyńczych

narodów cesarstwa, a całej monarchji nadawać siłę i trwałość jednolitą. Pokój zewnętrzny, zakłócony jeno klęską Varusa (ob.) w Germanji, długoletnie panowanie Augusta oraz jego umiarkowanie umocniły stworzoną przezeń organizację. Nowy ten urząd miał przeważnie charakter monarchji militarnej. Rządy Augusta stanowią zarazem złotą epokę literatury rzymskiej. Zakwitła pięknie poezja i sztuki, a oświata znacznie się podniosła. W dziele szerzenia oświaty i upiększania miasta pomagali Augustowi dzielnie Agryppa (ob.) i Mecenas (ob.). Przeznaczony przez Augusta na następcę pasierb jego *Tyberjusz* (14—37 po Chr.), jakkolwiek osławiony z despotyzmu i zbrodni rozlicznych, sprawował jednak rządy występne z pewnym dla państwa pożytkiem. Germanik (ob.) pomścił klęskę Varusa w Germanji, a prowincje cieszyły się względami cesarza i korzystały z dobrej administracji. Tyberjusz za radą Sejana (ob.) z gwardji przybocznej (wojska pretorjańskie, pretorjanie) uczynił narzędzie despotyzmu, ale zarazem i potęgę niebezpieczną dla samychże cesarzów. Pojęcie obrazy majestatu, odnoszące się dawniej tylko do narodu rzymskiego, przeniósł na osobę cesarza i sprawił to, że denuncjacje o zbrodnie przeciw majestatowi stały się formalnym i nader zyskownym przemysłem. Rządy jego następców: *Kaliguli* (ob.) 37—41, *Klaudjusza* (ob.) 41—54, *Nerona* (ob.), 54—68, nie odznaczają się wypadkami wielkiej doniosłości. Za Klaudjusza zaznaczyć wszelako należy zdobycie Brytanji (43 r.), a za Nerona pierwsze prześladowanie chrześcijan. Wszyscy trzej despoci niszczyli resztki dawniejszej arystokracji republikańskiej. Z Neronem, od którego czasów utrzymuje się nadal urzędowy tytuł władców *Caesar* (cesarz), wygasł dom Juljańsko-Klaudjański. Z 4 pretendentów (Galba, Otho), Witeljusz i Wespazjan) utrzymał się jeno *Flawjusz Wespazjan* (ob.), 69 — 79, który poprawił znakomicie stan finansów, powołał do senatu mieszkańców prowincji, zromanizował Hiszpanję, oraz stłumił powstanie Żydów i Civilisa (ob.) Batawczyka. Pod słynnym z łagodności synem jego *Tytusem* (ob.), 79 — 81, wybuch Wezuwjusza zniszczył (79 r.) Herculanum, Pompei i Stabiae. Trzeci z familji Flawjuszów *Domicjan* (ob.), 81—96, młodszy brat Tytusa, jeden z najstraszniejszych despotów między cesarzami, walczył haniebnie z Dakami (86—91), ale w Brytanji Agricola (ob.) utrzymał sławę oręża rzymskiego. Z *Nerwą* (ob.) 96—98, następcą jego, wybranym przez senat, poczyna się okres, który Gibbon nazywa najszczęśliwszemi czasami rodu ludzkiego. I w samej rzeczy pięciu z rzędu panujących po sobie zacnych cesarzów zapewniło swej monarchji wszechświatowej stały pokój, zrzadka jeno przerywany szczęśliwemi na pograniczach wojnami. Senat cieszył się także wielkiem tych władców poważaniem. Państwo to wszakże dla utrwalenia na długo swej potęgi nie miało podstawy, jaką jest patrjotyzm narodowości, działających ze świadomością swych celów. Ludy bowiem ówczesnego cesarstwa stanowiły tylko bezwiedną, różnobarwną masę poddanych. Za *Trajana* (ob.), 98—117, doszło cesarstwo szczytu świetności. Monarcha ten przekroczył dotychczasowe granice państwa, Dunaj i Ren, zabezpieczył kresy od Germanów wałem granicznym, poprowadzonym od Moguncji do Regensburga, wraz z Dacją (dziś Siedmiogród) zajął dzisiejsze Multany i Wołoszczyznę, zagarnął Armenję i po za Eufratem zdobył Mezopotamję. Cesarstwo liczyło teraz 46 prowincji. *Hadrjan* (ob.), 117—138, wprawdzie zrobił znowu granicą wschodnią Eufrat, ale pracował za to z całą gorliwością nad zapewnieniem prowincjom dobrobytu wewnętrznego. Za Trajana kwitła jeszcze świetnie literatura (Tacyt, Plinjusz), a za Hadrjana podniosła się sztuka. Pod Hadrjanem i *Antoninem Pobożnym* (ob.), 138—161, wyrobił się ostatecznie mechanizm administracyjny i technika prywatnego prawa rzymskiego. Z *Markiem Aureljuszem* (ob.), 161—180, kończą się czasy pokoju i szczęśliwości, a ukazują się już zwiastuny przyszłych nieszczęść. Po śmierci okrutnego *Kommodusa* (ob.), 180—192, i *Pertynaksa* (193) zakorzenia się haniebny zwyczaj, że pretorjanie sprzedają koronę więcej dającemu. *Septimius Severus* (ob.), gdy *Didius Julianus* został zamordowany, zwyciężywszy swych rywalów, *Pecenniusa* (194) i *Claudiusa Albinusa* (197), ukrócił nieco pretorjanów i zapewnił państwu rząd silniejszy (do 211 r.). Za panowania jego i jego bezpośrednich następców zaznaczyć trzeba rozwój klasycznego prawa rzymskiego (Ulpianus, Paulus, Papinianus, Modestinus). Syn i następca Sewera *Karakalla* (ob.) został zabity 217 przez *Macrinusa*, ten 218 przez *Heljogabala* (ob.), po którym wstąpił na tron już 222 lepszy od niego *Aleksander Severus* (ob.). Z następcą i zabójcą jego *Maksyminem* (235) poczyna się zamęt straszny, wśród którego walki wewnętrzne między cesarzami a antycesarzami, wybieranymi już to przez senat, już przez żołnierzy, oraz napady barbarzyńców srodze wyniszczają państwo i wiodą je do niechybnego upadku. Obok Maksymina (235 występują cesarzowie *Gordjan I* i *II* 237), *Pupienus* i *Balbinus* (237). *Gordjana III* (ob. Gordjan) zabił 244 *Filip Arab*, za którego obchodził Rzym 247 jubileusz tysiącletni. Następni cesarzowie: *Decjusz* (ob.), *Gallus* (ob.), *Emilianus*, *Valerianus*, *Gallienus* (ob.), spychają się wzajemnie i utrzymują powszechne rozprzężenie, a tymczasem Persowie, Gotowie, Alemanowie i Frankowie pustoszą prowincje. Z pomiędzy tak zwanych trzydziestu tyranów (cesarzów) 260—270 godniejsi są wzmianki: *Postumus*, *Tetricus*, *Odenat* mąż Zenobji (ob.) i zdolniejszy od innych *Klaudjusz II* (ob.) 268—270, który pokonał Gotów i przywrócił porządek wewnętrzny. Jego następca *Aureljan* (ob.), 270—276, walczył szczęśliwie z Alemanami, Gotami, Markomanami i Zeno-

bją, królową Palmiry. Rzym otoczył murami, które dziś jeszcze istnieją. Panujący po Tacycie (ob.), *Probus* (ob.), 276—282, odpierał napady barbarzyńców (zwłaszcza Germanów), ale popełnił błąd wielki, że pozwolił im się osiedlać wewnątrz państwa i przyjmował nawet do legjonów. Po krótkiem panowaniu *Carusa*, *Numerjana* i *Carinusa* obwołany został cesarzem 284 *Djoklecjan* (ob.), który 286 ogłosił swym współrządcą *Maksymjana* (ob.); obaj zaś (mianując się sami *Augustami*) przybrali do zarządu pod nazwą *cezarów* dwu pomocników, Galerjusza i Konstancjusza Chlorusa i podzielili państwo 292 na 4 części. Przy zdwojonej teraz energji odparto Germanów, przynaglono do posłuszeństwa Brytanję, w bojach z Persami rozszerzono granice aż za Tygier, przywrócono wewnątrz porządek, ale zarazem poczęto przeciążać podatkami. Ponieważ skutkiem podziału kilka miast podniosło się do stopnia rezydencji, Rzym przestał być centralnym punktem rządu. W ustawie państwowej znika ostatni cień (dotąd zachowywany) dawniej rzeczypospolitej, a cała władza i pod względem form skoncentrowała się w ręku cesarza, który kazał się czcić, jak despota orjentalny. Obaj Augustowie złożyli swe godności 305, a ich miejsce zajęli *Konstancjusz* na Zachodzie i *Galerjusz* na Wschodzie. Pierwszy umarł 306 i syn jego *Konstantyn* (ob.), *Wielkim* zwany, nastąpił po nim jako *cezar*, a *Walerjusz Severus* mianowany był przez Galerjusza *augustem*; w Rzymie zaś *Maksencjusz* (ob.) i równocześnie ojciec jego *Maksymjan* ogłosili się augustami. Severus zginął w bitwie z Maksencjuszem 307 i miejsce jego zajął *Licynjusz* (ob.), ale równocześnie Maksymin Daza i Konstantyn te same przyjęli godności. Po śmierci Maksymjana i Galerjusza zginął w wojnach domowych, naprzód Maksencjusz 312, a potem Maksymin 313, Licynjusz zaś po kilkoletnim pokoju został zwyciężony i zabity przez Konstantyna 323. Konstantyn został więc jedynowładcą i panował 324—337. W 330 przeniósł stolicę do Bizancjum (nazywanego odtąd Konstantynopolem) i przeprowadził nakreśloną przez Djoklecjana nową organizację państwa. Monarchja miała być odtąd zupełnie absolutna. Cesarz zaprowadził orjentalny ceremonjał dworski, usuwał się od bezpośredniego zetknięcia z poddanymi i zajął stanowisko jak gdyby boga. Administrację cywilną oddzielono od wojskowej. Państwo podzielono na 120 prowincji, które ugrupowane w 13 djecezji, a djecezje w 4 prefektury, całość zaś poddano biurokrotycznej centralizacji, opierającej się na ustopniowanej hierarchji urzędniczej. Co się tycze spraw religijnych, to 312 ogłosił Konstantyn w Medjolanie edykt tolerancyjny, a po zwycięzeniu Licynjusza faktycznie dał chrześcijaństwu pierwszeństwo, lubo nie ogłosił go religją panującą. Po śmierci Konstantyna trzej jego synowie: *Konstantyn*, *Konstancjusz* i *Konstans*, pomordowawszy synowców ojcowskich, ogłosili się Augustami. Konstancjusz, gdy bracia jego poginęli, zwyciężył 351 rywala swego *Magnencjusza* (ob.) i został jedynowładcą, ale umarł już 361 w wyprawie przeciw *Juljanowi* (ob.), który, obwołany 360 w Gallii przez legjony cesarzem, starał się podczas krótkich swych rządów († 363) poniżyć chrześcijaństwo. Po rychłej śmierci Jowjana († 364) wstąpił na tron *Walentynjan I*; oddawszy rządy Wschodu bratu swemu *Walensowi*, bronił sam zwycięsko Zachodu od napierających barbarzyńców. Po śmierci Walentynjana († 375) panowali na Zachodzie wespół dwaj jego synowie *Gracjan* (ob.) i *Walentynjan II* (ob.). Gdy Walens zginął w wojnie z Wizygotami (378), Gracjan mianował cesarzem wschodnim 379 *Teodozjusza* (ob.), zwanego *Wielkim*, i zginął 383 w bitwie z antycesarzem *Maksymem* (ob.), który znowu został zwyciężony i stracony przez Teodozjusza 387. Takiż los spotkał i *Eugenjusza* (394), wyniesionego na tron po zamordowaniu Walentynjana (392). Teodozjusz uznał formalnie chrześcijaństwo za religję państwową i, umierając 395 r., podzielił państwo między dwu synów: *Arkadjusza* (ob.) i *Honorjusza* (ob.). Pierwszy otrzymał Wschodnio-Rzymskie czyli *Bizantyńskie cesarstwo* (ob.), które się utrzymało aż do połowy XV w., drugi zaś cesarstwo Rzymsko-Zachodnie, w którego skład wchodziły: Italja, zachodnia Ilirja, Afryka, Hiszpanja, Galja i Brytanja. Rezydencją cesarza był Medjolan, a od 403 Rawenna, Rzym zaś pozostał stolicą nominalną. Za panowania Honorjusza, w którego imieniu dzielnie sprawował rządy Wandal Stilicho (ob.) do 408, Italja była spustoszona przez Alarykа (ob.), a Hiszpanja zdobyta 409 przez Wandalów i Swewów; w Galji północnej usadowili się Frankowie (ob.), we wschodniej Alemanowie i Burgundjonowie, a w południowej Wizygotowie; Brytanja odpadła 421 r. Po śmierci Honorjusza († 423) i następcy jego *Jana* († 425) wstąpił na tron *Walentynjan III*, w którego imieniu sprawowała rządy do 450 jego matka Placydja. Pod panowaniem jego Afryka przeszła w posiadanie Wandalów, a zwycięstwo odniesione przez Aecjusza (ob.) nad Attylą (451) nie powstrzymało tego ostatniego od wkroczenia do Italji (452); Walentynjan został zamordowany 455 przez Petronjusza *Maksyma* (ob.), a ten zginął podczas napadu (455) na Rzym Genzeryka (ob.). Ricimer (ob.), straciwszy nowego cesarza *Avitusa* (ob.) 456, wynosił z kolei na tron *Majorianusa* (457—461), *Severusa* († 465), *Antheniusa* (ob.) i *Olybriusa* († 472). Następca jego *Glicerjusz* ustąpił miejsca 474 *Juljuszowi Neposowi*, a ten 475 *Romulusowi Augustulusowi* (ob.), który zrzekł się korony cesarskiej w Rawennie 476. Tak zakończyło się istnienie cesarstwa Rzymsko-Zachodniego. W jednej cząstce Galji przetrwało panowanie rzymskie pod kierunkiem Syagryzjusza aż do 486 r. Dalszy ciąg dziejów Rzymu ob. Państwo Kościelne i Włochy.—Porów. do epoki królów i czasów rzeczypospolitej, oprócz

dzieł Niebuhra (ob.), szczególnie: Schweglera „Römische Geschichte“ (3 t., Tübing, 1853—58; 2 ed. 1867 sq.); Mommsena „Römische Geschichte“ (4 ed. Berlin, 1865); Petera „Geschichte Roms“ (3 ed. Halla, 1865—67); Ihne'go „Römische Geschichte“ (1—3 t., Lipsk, 1866—72); Montesquieu'go „Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence des Romains“ (Paryż, 1734); Drumanna „Geschichte Roms in seinem Uebergang von der republikanischen zur monarchischen Verfassung“ (6 t., Królew., 1834—44). Do czasów cesarstwa: Champagny'ego „Histoire des Césars“ (4 t., Paryż, 1841—43); Höcka „Römische Geschichte von Verfall der Republik bis zur Vollendung der Monarchie unter Konstantin“ (1—3 t., Brunświk i Getynga, 1841—51); Gibbona „History of the decline and fall of the Roman empire“ (6 t., Londyn, 1782 sq.); Merivale'a „History of the Romans under the empire“ (4 ed., 7 t., Londyn, 1862 sq.); Guhl i Koner „Das Leben der Griechen und Römer, nach antiken Bildwerken dargestellt“ (5 wyd. Berlin, 1881, przekład polski 1896); Friedlender „Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von Augustus bis zum Untergang der Antonier“ (6 wyd., 3 t. Lipsk, 1889); Bender „Rom und römisches Leben in Altertum“ (Tubinga, 1880); Ihne „Römische Geschichte“ (6 t., Lipsk, 1868—1886); Nitzsch „Geschichte der römischen Republik“ (1884 i nast.); Neumann „Geschichte Roms während des Verfalls der Republik“ (Wrocław, 1883—84, 2 t.); Hertzberg „Geschichte des römischen Kaiserreichs“ (Berlin, 1881); Schiller „Geschichte der römischen Kaiserzeit“ (2 t., Gota, 1883); Jordan „Topographie der Stadt Rom im Altertum“ (2 t., Berlin, 1870 do 1885); Ziegler Illustrationen zus Topographie des alten Rom“ (2 wyd., Stuttgart, 1877); Gilbert „Geschichte und Topographie der Stadt Rom im Altertum“ (Lipsk, (1883—85). W języku naszym posiadamy oprócz tłumaczeń Vertota, Montesquieu'go, Makiera, Millota, Goldsmitha i Mommsena, dzieło oryginalne Szwajnica, p. t. „Historja narodu i państwa rzymskiego“ (3 t., Warsz., 1845—48), które wobec dzisiejszych badań niewielką ma już wartość, oraz Swierzbieńskiego „Historja cywilizacji rzymskiej, czyli rozwój uspołecznienia rzymskiego“ (Warsz., 1849). Z tłomaczeń w ostatnich czasach przybyło G. T. Hertzberga „Historja Hellady i Rzymu“ (przekład B. Grabowskiego, 1880—88); Guhl i Koner „Hellada i Roma,“ życie, obyczaje, zwyczaje i przemysł starożytnych Greków i Rzymian, przełożył Stanisław Mieczyński (1896); Amadeusz Thierry „Obraz państwa Rzymskiego od założenia Rzymu do końca rządów cesarskich na Zachodzie“ (1873). Z dzieł oryginalnych: Kazimierz Morawski „Cesarz Tyberjusz“ (1890); „Dwaj cesarze rzymscy Tyberjusz i Hadrjan“ (1893); „Juljan Apostata“ (1900). Z historyków rzymskich posiadamy przekład „Tacyta dzieła wszystkie,“ przekładania S. Naruszewicza (1 wyd., 1772—1783; 2 wyd. 1804), oraz Tacyta „Żywot Juljusza Agrykoli i roczniki,“ tłomaczył Władysław Okęcki (1895).

Rzym *(nowy)*, do 1871 r. stolica Państwa Kościelnego, od tej chwili stolica Włoch, rezydencja króla włoskiego, siedlisko władz państwowych, miejsce pobytu papieża, leży po obu stronach Tybru na 12 wzgórkach, prawie całkowicie w obrębie zamkniętym niegdyś murami Aureljana i ma około 23 klm. obwodu. Tak znaczną przestrzeń zajmuje to miasto z przyczyny, iż mieści się w niem wiele pustych placów, ogrodów, winnic, klasztorów i t. d. Większa część miasta leży na stronie wschodniej po lewym brzegu Tybru; tu jest 13 cyrkułów (rioni) z ogólnej liczby 15, na które **R.** jest podzielony. Na stronie prawej Tybru znajdują się tylko 2 cyrkuły, w których się mieści Watykan, zamek św. Anioła i kościół św. Piotra. Otoczony jest **R.** dotychczas murami i wałami, których czas powstania nie da się dokładnie oznaczyć. Prawdopodobnie pochodzą one z różnych epok. Najpiękniejszą z 19 bram jest Porta del Popolo, zbudowana według rysunku Michała Anioła. **R.** dzisiejszy, z wyjątkiem niewielu placów i ulic, jest bardzo nieregularnie zbudowany; obok pięknych i wspaniałych pałaców bogaczów wznoszą się niepokaźne i prawie nędzne domki uboższych mieszkańców.—Pomiędzy placami szczególnie zasługują na uwagę: Piazza del Popolo, Piazza Barberini, Piazza di Termini, P. Colonna, Navona (największy w **R.**), Piazza Trajanna, P. di S. Pietro i t. d. Niektóre z tych placów ozdobione są obeliskami, posągami, kolumnami i innemi zabytkami sztuki. Z ulic najpiękniejszą jest Corso, słynna z karnawałowych zabaw, jest ona także ulubionem miejscem spacerów, długa 1,500 metrów. Po niej idą Strada di Ripetta, Strada del Babuino i t. d. Na Tybrze jest 10 okazałych mostów, z których najpiękniejsze: Ponte S. Angelo, Ponte Rotto, Ponte Umberto, Ponte Vittorio Emanuele, Ponte Sisto i Ponte di Ferro. Najpiękniejszą ozdobą dzisiejszego **R.** są kościoły, które nadają miastu pewną odrębną cechę, właściwą stolicy kościoła. Kościołów tych jest 356. Niektóre z nich są prawdziwemi arcydziełami sztuk pięknych, tyle się w nich spotyka śmiałości, siły i harmonji w architekturze, tyle piękności i dobrego smaku w ozdobach, które stanowią częstokroć najpiękniejsze utwory pendzla i dłóta. Najpiękniejszym i największym nietylko w **R.**, lecz i w całym świecie jest kościół św. Piotra, budowany od 1506 do 1626; kosztował on blizko 100,000,000 talarów. Jest to gmach 660 stóp długi, 284 szeroki i ma 8 morgów przestrzeni. Kopuła jego, opierająca się na 4 kolosalnych filarach, ma 410 stóp wysokości. Wewnątrz kościoła jest wielka liczba posągów, mozaik, obrazów i fresków największych mistrzów włoskich. Na placu przed tym kościołem jest egipski obelisk 124 stopy wysoki, a także konne posągi Konstantyna i Karola Wielkiego, oraz wspania-

ły portyk. Drugim głównym kościołem **R.** jest kościół św. Pawła, bardzo starożytny, zbudowany podobno przez Konstantyna W., na miejscu, gdzie św. Paweł był naprzód pochowany. Ulegał kościół ten kilku pogorzelom i zawsze był przebudowywany, ostatni razem 1847 r. Z kolei idą: kościół św. Jana (Giovanni in Laterano), zbudowany przez Konstantyna, zniszczony trzęsieniem ziemi w 896; odbudowany w 900, zgorzał znowu i dopiero w roku 1308 na nowo odbudowany został, ma 384 stopy długości, jest najstarszym kościołem chrześcijaństwa, w którym się odbywały liczne sobory; kościół S. Maria Maggiore ma 36 słupów jońskich z białego marmuru, stare mozaiki, obrazy i wspaniałe kaplice, przed kościołem znajduje się 60 stóp wysoki egipski obelisk; Rotonda, albo Sta Maria ad Martyres (starożytny Panteon, zamieniony w 609 r. na kościół chrześcijański), z grobowcami wielu sławnych mężów, a między innemi i Rafaela; Sta Maria della Pace; Sta Maria del Popolo in Vincoli z grobowcem Juljusza II przez Michała Anioła; Sta Maria in Ara Celi (na miejscu świątyni Jowisza Kapitolińskiego). Z kaplic najważniejsze: Santa Sanctorum z głową Chrystusa, według podania malowaną przez św. Łukasza, a wykończoną przez Aniołów, i S. Salvatore della Scala Sante z 28 stopniami (schodami), po których Chrystus miał iść do Piłata.—Z innych budowli najważniejszym i najpiękniejszym jest Watykan, pałac i rezydencja papieżów. Watykan leży na prawym brzegu Tybru, ma kształt podłużny, zawiera 22 podwórza i 11,000 pokojów. Był on powiększany i upiększany prawie przez wszystkich papieży. Tu się znajdują kaplice Sykstyńska i Paulińska, sławna bibljoteka, muzea Pio Clementino i Chiaramonti etc. Watykan połączony jest przez galerję z Belwederem, bogatym w dzieła sztuki i zabytki starożytności wraz z zamkiem św. Anioła (Castell S. Angelo), cytadelą **R.** i więzieniem dla przestępców stanu. Zamek ten powstał z mauzoleum cesarza Hadriana. Na lewym brzegu Tybru leżą Lateran i Kwirynał, z bogatemi galerjami i freskami, gdzie papieże zwyczajnie lato przepędzali; Campidoglio, wspaniały pałac ze schodami, zbudowanemi według planu Michała Anioła, i bogatem muzeum, stoi na miejscu dawnego Kapitolu. Wielką także wspaniałością ogromem i przepychem odznaczają się niektóre prywatne pałace jako to: Barberini (4,000 pokojów, gabinet starożytności, wielka bibljoteka), Borghese (z freskami Rafaela), Torlonia (z rzeźbami Canovy i Thorwaldsena), Corsini (bibljoteka, zbiór obrazów i rzeźb) i inne. Równe im prawie pod względem urządzenia, piękności i bogactwa są wille, otoczone pysznemi ogrodami i leżące już to w obrębie miasta już po za niem. Tu należą: villa Aldobrandini, Casali, Farnesiana, Mattei, Medici, Alfani, Borghese, Pomphili, Madama i t. d.—Z pomników starożytnych dochowało się, mimo tak znacznego upływu czasu, mimo tylu pożarów, powstań, szturmów, trzęsień ziemi i t. p. klęsk, wiele zabytków. Tu należą naprzód: ruiny starożytnych świątyń: Westy, Wenery, Minerwy i t. d., mniej lub więcej uszkodzone, niektóre zaś w jeszcze dobrym stanie; szczątki słynnego amfiteatru Colosseum czyli Kolizeum, który długi czas dostarczał materjału do budowy kościołów i pałaców w nowym **R.**, amfiteatru Castrense, teatru Marcela, teatru Pompejusza, oraz kilku cyrków; zwaliska wielu łaźni, jak Karakali, Tytusa, Djoklecjana i innych. Oprócz tego zachowało się dobrze kilka łuków tryumfalnych (Tytusa, Trajana, Sewera), kolumn (Antonina, Trajana, Columna rostrata), obelisków, wodociągów.—Dzisiejszy **R.** odznacza się także mnogością zakładów naukowych. W pierwszym rzędzie stoją tu uniwersytet (założony 1303), Collegio romano, Collegio de propaganda fide i bibljoteki., a mianowicie wyżej wspomniana watykańska, od V w. po Chr. datująca swój początek. Posiada ona 26,000 rękopisów i bogate archiwum. Główna w niej sala ma 196 st. długości i 48 szerokości. Z innych bibljotek większe są: Albani, Barberini, Corsini, Casanatense przy kościele S-ta Maria sopra Minerva i t. d. Wiele jest towarzystw naukowych, jak academia d'Arcadia, królewska akademja nauk, aca-

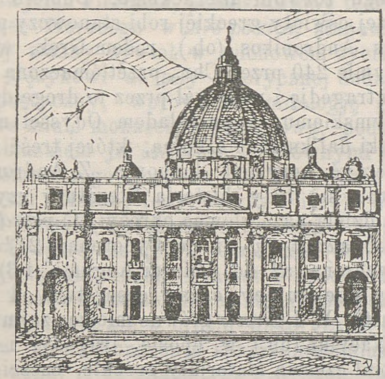

Kościół św Piotra.

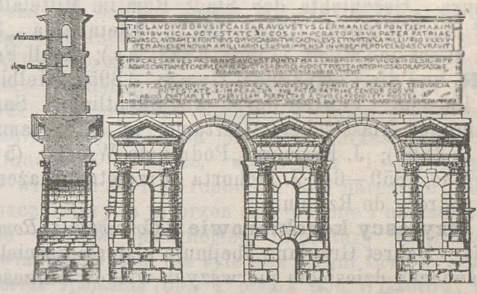

Wodociąg Klaudjusza w Rzymie.

demia d'archeologia, akademja św. Łukasza, czyli szkoła sztuk pięknych i wiele innych. Obfituje **R.** także w zakłady dobroczynne, gdzie chorzy i niedołężni starcy znajdują bezpłatne pomieszczenie. Wogóle liczą tu kilkaset szpitali i przytułków. Mieszkańcy **R.**, których liczba w 1871 r. wynosiła 244,484, a w końcu 1896 roku obliczoną była na 488,913, są przeważnie Włosi; ale oprócz nich jest tu wielu Francuzów, Niemców, Anglików, Polaków, Hiszpanów i innych. W charakterze narodowym Rzymian przeważa serdeczność, szlachetna duma, ale także łatwowierność, lenistwo i namiętność do zabaw, z których najulubieńszą jest teatr. Teatrów ma **R.** 11. Oprócz tego jest wiele innych uroczystości kościelnych i zabaw ludowych, do których Rzymianie zawsze są ochotni. Por. Müllera „Rom, Römer und Römerinnen“ (12 t., Berlin, 1820); Platnera, Bunsena i Gerharda „Beschreibung der Stadt Rom“ (5 t., Sztutgard, 1830—43); Ulricha „Beschreibung von Rom“ (tamże, 1845); Rebeza „Die Ruinen Roms und der Campagna“ (Lipsk, 1862); Reumonta „Geschichte der Stadt Rom“ (3 t., Berlin, 1867—1870); Gregoroviusa „Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter (7 t., Stutgard, 1859—1872); Kleinpaula „**R.** in Wort und Bild“ (Lipsk, 1883, 2 t.); Gsell Fels „**R.** und die Campagne“ (tamże, 1895); Helbiga i Reischa „Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in **R.**“ (tamże, 2 t., 1891); J. Kremera „Podróż do Włoch“ (5 t., Wilno, 1859—64); J. Mohorta „Przelotne wrażenia z podróży do Rzymu.“

Rzymscy korektorowie *(Correctores Romani)*. Dekret Gracjana obejmuje historję kościelną i świecką dziesięciu pierwszych wieków chrześcijaństwa. Z postępem czasu uznano, że dekret ten wymaga przejrzenia naukowego i starano się wszelkiemi sposobami wprowadzić do niego potrzebne ulepszenia. W tym celu papież Pius V ustanowił kongregację pięciu kardynałów do poprawy rzeczonego dekretu, którym dodano do pomocy piętnastu księży. Kongregacja ta otrzymała nazwę **Rz. k.**

Rzymska kurja, ob. Kurja rzymska.

Rzymska literatura. Jakkolwiek pismo znane było w Rzymie już za Tarkwnijuszów, jednak ubiegło jeszcze kilka wieków, nim powstało u Rzymian to, co nazywamy literaturą. Wprawdzie wspominają pod koniec V w., przed Chr. (419), o szkołach publicznych w Rzymie, ale jeżeli wiadomość ta jest wiarogodna, o czem wątpić można, to uczono w nich tylko czytać, pisać i rachować oraz wyuczano na pamięć praw dwunastu tablic. Podręczników do nauki żadnych nie było. Pierwiastki najdawniejszej poezji narodowej znajdujemy w Fesceninach (ob.), Satyrze (ob.) i Atellanach (ob.). W utworach tych używano też właściwej miary wierszowej, t. j. tak zwanego *saturnińskiego wiersza* (ob.). Utwory te uwieczniano jednak pismem dopiero wówczas, kiedy do Rzymu skądinąd zawitała sztuka poetyczna, tak, że pomnikami piśmiennymi z epoki przed powstaniem właściwej literatury są: aryngi i pieśni religijne, np. braci Arwalskich (ob.) i Saljów (ob. Salii), prawa (mianowicie prawo dwunastu tablic), spis urzędników rocznych (prowadzony przez kolegjum pontifexów), z kroniką miasta *(annales maximi)*, kroniki prywatne znakomitszych domów i napisy grobowe (najdawniejsze z III w. przed Chr.). Około tegoż czasu zaznaczyć trzeba pierwszy ruch działalności literackiej, odpowiadającej w zupełności charakterowi narodowemu. Objawami jej są: formularz prawny skargi sądowej *(actiones)*, jedna mowa polityczna i (jak się zdaje) zbiór przypowieści. Wszystko to pochodzi bezpośrednio czy też pośrednio od cenzora (312 r. przed Chr.) Apjusza Klaudjusza Ślepego. Produkcje tego rodzaju budziły interes wyłącznie treścią, a nie formą i nie mogły być punktem wyjścia dla dalszego rozwoju literackiego. Dopiero wpływ wyższej oświaty greckiej robi stanowczy przełom. Livius Andronikos (ob.), rodem Grek, wystawił w Rzymie 240 przed Chr., przetłómaczoną z greckiego tragedję i utorował przez to drogę dramatowi rzymskiemu, a przekładem Odyssei na język łaciński dał książkę szkolną, której treść musiała rozszerzyć horyzont duchowy. Z Andronikosem poczyna się tedy historja literatury rzymskiej, którą dzielą na 3 główne okresy: 1) *przedklasyczny* albo *starożytny* aż do Cycerona; 2) *klasyczny* od Cycerona aż do śmierci Augusta i 3) *po klasyczny* obejmujący czasy cesarstwa od śmierci Augusta. W I *okresie* główne miejsce zajmuje poezja. Naevius (ob.) w eposie, tragedyi i komedji obrabiał częścią materjały greckie, częścią rzymskie, a po nim zwróciła się poezja wyłącznie na tory helcńskie. Plautus (ob.) uprawiał tak zwaną *fabula palliata*, t. j. komedję w smaku rzymskim, przejętą od nowszej komedji attyckiej, Ennius (ob.) wprowadził do epopei heksametr grecki i przeszczepił tragedję grecką, uprawianą potem przez Pakuwjusza (ob.) i Attyjusza, a w komedjopisarstwie odznaczyli się Statius (ob.) i Terentius (ob.). Pod koniec tego okresu *Afranius Lucius* (ob.) porzuca naśladownictwo greckie i wprowadza komedję narodową *(fabula togata)*, a Lucyljusz (ob.) stwarza satyrę. Równocześnie pojawiają się na scenie i atellany (ob.) narodowe w formie już wytworniejszej. W dziedzinie prozy jedynem niemal zjawiskiem jest dziejopisarstwo, reprezentowane przez Fabjusza Pictora (ob. Fabjusze) i Katona (ob.) Starszego. Do tego przydać można początki gramatyki, prawoznawstwa i niektórych praktycznych gałęzi nauk (np. dzieło Katona o rolnictwie).— W II *klasycznym* albo *złotym* okresie **R. I.** podnoszą do szczytu wysokości: prozę Cycero (ob.) a poezję Wirgiljusza (ob.) i Horacy (ob.); cechami prozy wzorowej (Cycerońskiej) są: poprawność, unikanie nadzwyczajności, dźwięczność, jasność w przedstawieniu i zaokrąglona budowa okresów.

Ponad wszystkie inne gatunki wznosi się wymowa (Cycero, Hortensjusz, Cezar) i prozie łacińskiej nadaje przeważnie charakter retoryczny. Cycero zasłużył się także stworzeniem języka filozoficznego i wprowadzeniem nowego gatunku prozy, t. j. listów literackich. Filozofja, jakkolwiek nad jej przeszczepieniem pracował Cycero, wogóle nie miała w Rzymie powodzenia. Przedstawicielami dziejopisarstwa w pierwszej połowie tego okresu są: Cezar, Salustjusz (ob.), Nepos (ob.) i Atticus (ob.). Zasługuje też na pamięć uczony M. Terenc. Varro (rolnik, gramatyk i archeolog). Poezja w tymże czasie w stosunku do prozy kwitnie słabo. W dziedzinie dramatu zjawia się nowy gatunek *mimy*, uprawiane przez Laberjusza (ob.) i Lukrecjusza (ob.). Sława klasycyzmu w eposie i liryce, ugruntowanego na bezwzględnem stosowaniu praw poetyki greckiej, należy do drugiej połowy tego okresu, a mianowicie do czasów Augusta. Nowy ten kierunek, przedstawiony teoretycznie przez Horacego w *Ars poëtica*, stanowi nadzwyczaj ważny żywioł w duchowem życiu owej epoki. Językowi do siły retorycznej dodaje nastrój poetyczny, wprowadza mitologję grecką i popiera silnie monarchję Augustową, podnosząc swym blaskiem jej świetność. Głównymi przedstawicielami tego kierunku są: Wirgiljusz (epos i sielanka) i Horacy (ody, satyry i listy). W liryce obok Horacego odznaczają się elegicy Tybullus (ob.) i Propercjusz (ob.). Owidjusz (ob.) celuje w poezji dydaktycznej. Dramat w epoce Augusta upada; upada także ze zmianą stosunków politycznych i wymowa, ale w prozie historycznej świeci Liwjusz (ob.). Monarchja sprzyja natomiast rozwojowi nauk. Nad gramatyką i archeologją pracują Hyginus i Verrius Flaccus, nad prawem Antistius Labeo i Attejus Capito, naczelnicy dwu szkół przeciwnych, nad geografją Agrippa, nad architekturą Witruwjusz.—Trzeci okres *poklasyczny*, rozpada się na dwie nierówne części: tak zwaną *epokę srebrną*, od Tyberjusza do Trajana, i *miedzianą*, od Trajana. Literatura *epoki srebrnej*, bogata jeszcze w treść i piękności formalne, posiada już wszystkie wady swego czasu, cechującego się wykrzywieniem i spaczeniem natury ludzkiej pod wpływem nowych stosunków społecznych i politycznych. Wymowa zamienia się w deklamację, sztuka w manjerę, energja myśli w patos napuszony. Umysły poważniejsze (Juvenalis, Tacyt), bacząc głównie na rzecz samą, lekceważą formę wysłowienia. W prozie dziejopisarskiej obok Tacyta (ob.) zasługują na pamięć: Paterkulus, Waler. Maximus i Swetonjusz, a w krasomówczej godzien wzmianki Plinjusz (ob.) Młodszy. Retorykę uprawiają Seneka, Kwintyljan i Tacyt, filozofję i list literacki Seneka (syn retora), list bez specjalnej tendencji Plinjusz Młodszy. Nauki fachowe mają także swych przedstawicieli, ale nie budzą interesu dla historji literatury. Godni są pamięci tacy uczeni, jak Plinjusz Starszy (naturalista) i Celsus (medyk). W dziedzinie poezji mamy tragedje filozofa Seneki, epopeje Siljusa Italicusa, Lukana (ob.), Waler. Flakka i Statjusa; satyry: Persjusza, Juvenalisa i Petronjusza; epigramaty Martialisa i bajki Fedra. W *epoce miedzianej* odróżniają znowu dwie mniejsze grupy: pierwsza obejmuje stulecia drugie i trzecie a druga czwarte i piąte. W wieku drugim i trzeciem wogóle brak wielki imion literackich. Za przykładem Hadrjana, który na literaturę wywierał wpływ znaczny, rozwielmożnia się zamiłowanie greczyzny z uszczerbkiem języka narodowego. U piszących zaś po łacinie, co znowu działo się za wpływem acz niekorzystnym Hadrjana, widzimy osobliwsze uganianie się za formami i zwrotami wyszukanemi, manjeryzm i skłonność szczególną do łaciny starożytnej, przedcyceronjańskiej, co w połączeniu z mową spółczesną nadaje stylowi widok mozaikowy. Naczelnikiem tej szkoły pisarzów był Afrykanin Fronto (ob.), ale najznakomitszym jej przedstawicielem jest niezawodnie Apulejus (ob.), również Afrykanin, autor romansu p. t.: „Złoty osieł;“ charakter rzemieślniczej uczoności noszą na sobie „Noctes Atticae“ Gelliusa (ob.). Dziejopisarstwo upadło całkowicie. Można wymienić jednego zaledwie historyka Florusa. Świetniej nieco przedstawiają się prace prawoznawców (klasycznych jurystów) Gajusa, Ulpjana, Papinjana, Paulusa, oraz dzieła pisarzów chrześcijańskich: Minucjusza Feliksa, Tertuljana i Cyprjana. W wiekach IV i V rozbudza się nareszcie ruch znaczniejszy, a to przez studjowanie i naśladowanie wzorów dawniejszej literatury łacińskiej. Świadczą o tem nie tyle tak zwani *Scriptores historiae Augustae* (ob.) i pisma obu Wiktorów, ile raczej historycy, Eutropjusz i Ammjan Marcellinus, mówca Symmachus, pisarz chrześcijański Laktancjusz i poeci IV w.: Auzonjusz i Klaudjanus. W V w. najznakomitszymi przedstawicielami łaciny są: retorowie szkoły gallijskiej, Eumenius i Sidonius Apollinaris, oraz ojcowie Kościoła: Hieronim i Augustyn. Ostatniem świetnem ogniwem dawnej **R. I.** jest Boecjusz (ob.), który stanowi zarazem przejście do łaciny średniowiecznej. Nakoniec wymienić jeszcze można Kasjodora (ob.) i *Izydora Hiszpańskiego* (ob.). Por. Bähr „Geschichte der röm Literatur“ (3 wyd., 2 t., Karlsruhe 1844—45); Munka „Geschichte der röm. Literatur“ (3 t., Berlin, 1858—61); Bernhardy'ego „Grundriss der röm. Literatur“ (4 wyd., Brunśw., 1865); Teuffel „Geschichte der römischen Litteratur“ (4 wyd., Lipsk, 1882); Nicolai „Geschichte der römischen Literatur“ (Magdeburg, 1879—81); Ebert „Geschichte der christlich-lateinischen Litteratur bis zum Zeitalter Karls d. G.“ (Lipsk, 1874—80, t. 2); Łagowski „Dzieje literatury rzymskiej“ w „Dziejach literatury powszechnej,“ wydawanej przez Lewentala.

Rzymska religja. Religja rzymska, wedle tego, co wiemy z literatury epoki klasycz-

nej i poklasycznej, zdaje się być przesadzeniem na grunt rzymski religji greckiej. W rzeczywistości jednakże mieli Rzymianie swój własny, należycie wykształcony narodowy system religijny, który ma wiele analogji z wyobrażeniami religijnemi pokrewnych narodów italskich i, chociaż wyrósł ze wspólnego pnia indo-europejskiego, przecież z powodu duchownej nieprodukcyjności Italików różni się dość znacznie od religji Indów i Greków. Narodowa religja rzymska, równie jak i samo państwo, utworzyła się z dwu żywiołów pokrewnych sobie, ale pod niejednym względem różnych, a mianowicie: z kultu latyńskiego i sabińskiego. Zarówno Sabinowie, jak i Latynowie czcili działające na nich siły przyrody. Najprzedniejszemi bóstwami Rzymian są: Jupiter, ojciec nieba; uzupełniająca go postać niewieścia Juno, matka nieba i bogini księżyca; Janus, bóstwo objawiające się w naturze i świecie ludzkim; Djana, tak samo jak Juno, bogini księżyca; Mavors albo Mars, bóg pól i lasów, a w świecie moralnym bóg wojny; Minerva, bogini myślenia, reprezentuje duchową istotę człowieka. Obok tych bogów istnieje jeszcze nieskończenie rozgałęziający się system bóstw i obejmuje nie istoty ludziom podobne, lecz pojęcia i abstrakcje wszelkich możliwych potęg fizycznych i moralnych, wszelkich wpływów, czynności, uczuć, przymiotów i t. d.; jednem słowem: pojęcia tego wszystkiego, co porusza życie narodu rolniczego, trzeźwego, a zarazem drobiazgowo sumiennego. Istnieją więc bóstwa zjawisk przyrody, zasiewów, płodów, szczęścia i nieszczęścia, zdrowia i choroby, smutku i radości, urodzin i śmierci, rozumu, czystości i t. d. Pierwsze jednak miejsce w tym niezliczonym tłumie bogów zajmują bóstwa, opiekujące się życiem domowem, rodzinnem, a mianowicie: Vesta, Lary i Penaty, dalej Manes, dobre duchy zmarłych, nareszcie bóstwa, wyobrażające płodność ziemi, jak: Tellus, Ceres, Saturn, Ops, Liber. Przymiotami tych bóstw są tylko łaskawość lub nieżyczliwość. Bóstwa rzymskie nie wchodzą w żadne stosunki ani z ludźmi, ani też same między sobą: nie są one osobami, a więc nie mają żadnej historji, t. j. żadnej mitologji. Jeżeli spotykamy bóstwa męskie i niewieście, to nie oznacza to bynajmniej stosunków płciowych między niemi, tylko pojęcia moralne ojcostwa i macierzyństwa. Dla tej samej przyczyny najdawniejsza religja rzymska nie zna wizerunków boskich i czci swe bóstwa pod symbolami; tak np. Jowisza pod symbolem kamienia, Marsa pod symbolem włóczni, Vestę pod symbolem ognia. Pierwotni Rzymianie, nawskroś religijni, z wielką skrupulatnością oddawali swym bogom to, co im się należało. Z głębokiego poczucia tego obowiązku wywiązała się potrzeba kapłanów, wyłącznie służbie bożej poświęconych. Kapłani objaśniają, jakich mianowicie bogów w każdej okoliczności życia na pomoc wzywać potrzeba, podają środki jednania boga w razie nieszczęścia, układają kalendarz i oznaczają w nim nietylko zmiany księżyca, ale także dni świąteczne i robocze, oraz nauczają, w którym mianowicie dniu i któremu bóstwu tę lub ową ofiarę złożyć należy, który dzień jest pomyślny, a który niepomyślny; augurowie i haruspikowie przepowiadają wolę bogów względem tego, co ludzie przedsięwziąć zamierzają. Nauka ich posiadała wszystkie po temu dane, aby zawładnąć całem życiem publicznem i prywatnem, ale subtelny i praktyczny rozum Rzymianina potrafił się uchronić od tej ostateczności. Rodzina i państwo przestrzegają ściśle obrządków zewnętrznych *(sacra privata i publica)*, które utrzymują się ciągle, chociaż przy zmianie pojęć religijnych w Rzymie nie zawsze dawne znaczenie ich rozumieli ci, którzy je wykonywali. Zmiany te poczynają się bardzo wcześnie. Już za Tarkwinjuszów obok wpływów etruskich wdzierają się do Rzymu bogowie greccy (Apollon) i obrządki greckie z posągami bogów. Ale dopiero w II i I w. przed Chr., równocześnie z ogólnym procesem helenizacyjnym, jakiemu się owej epoce Rzymianie poddali, i religja narodowa przekształca się całkowicie na wzór grecki. Odtąd stają się identycznymi Jupiter i Zeus, Juno i Hera, Minerva i Atena, Djana i Artemis, Neptun i Posejdon i t. d. Później, z powodu bliższych stosunków z narodami obcemi i zupełnej tolerancji religijnej, za bogami i obrządkami greckiemi zjawiają się i orjentalne, tak, że religja Rzymian w epoce cesarstwa jest bezładnym konglomeratem wszystkich wyznań politeistycznych. Tak więc religja specyficznie rzymska ustaje w chwili, kiedy literatura rzymska zaznajamia nas z umysłowem życiem Rzymian. — Por. Hartung „Die Religion der Römer“ (Erlang., 1836 r.); Preller „Römische Mythologie“ (3 ed., Berlin, 1883).

Rzymska sztuka przedstawia w swym rozwoju cztery wybitniejsze epoki: *I. Dzieciństwo sztuki pod wpływem wzorów etruskich; II. Wpływ sztuki greckiej* z chwilą podbicia Sycylji, a następnie i Grecji, rozpoczynająca się i trwająca od II wieku przed Chrystusem do wygaśnienia dynastji Augusta (w końcu I w. po Chrystusie); *III. Samodzielnego rozwoju rzymskiej sztuki* za Flawjuszów, a głównie Trajana (od 69 do 117 po Chr.); *IV. Upadku sztuki*, rozpadającej się tak, jak i państwo rzymskie, pod wpływem przewagi obcych pierwiastków i przewagi formy przy wygaśnięciu ożywiającego ją ducha. — a) *Budownictwo.* Właściwości **R. s.** występują najwybitniej w budownictwie, łączącem tradycje etruskie z formami greckich budowli. Puścizną staro-italską są łuki sklepione, których zastosowanie spotykamy w licznych mostach o śmiałych arkadach, olbrzymich wodociągach, łukach tryumfalnych, bramach miejskich, a nadewszystko w amfiteatrach. Drugą charakterystyczną cechę budownictwa rzymskiego przedstawiają szeregi kolumn, zdobiących frontony

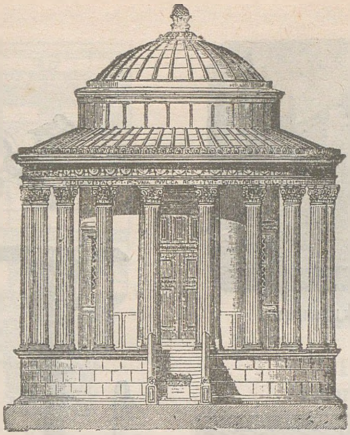

Świątynia w Tivoli.

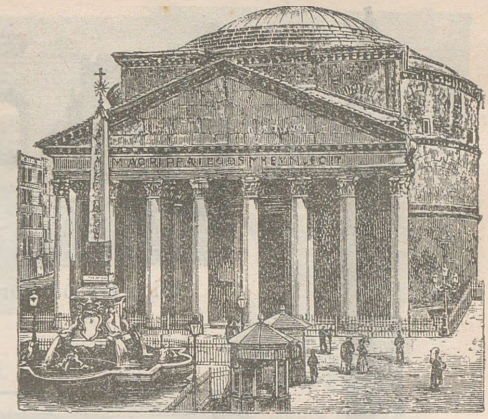

Panteon Agrypy.

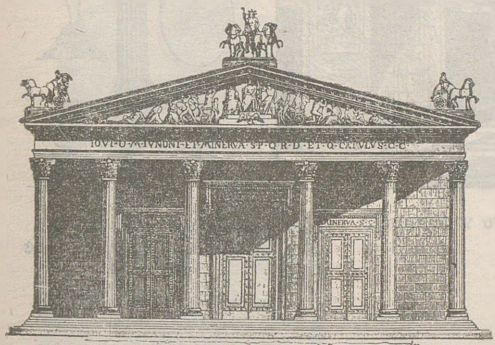

Świątynia Jowisza Kapitolońskiego.

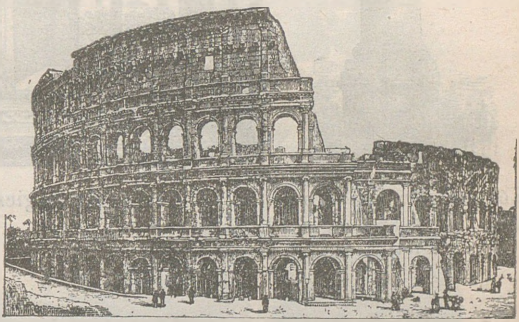

Kolosseum.

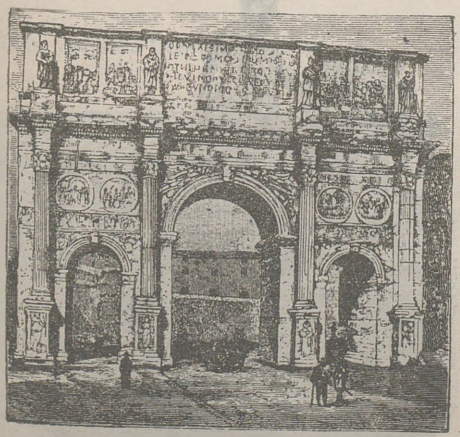

Łuk Tryumfalny Konstantyna.

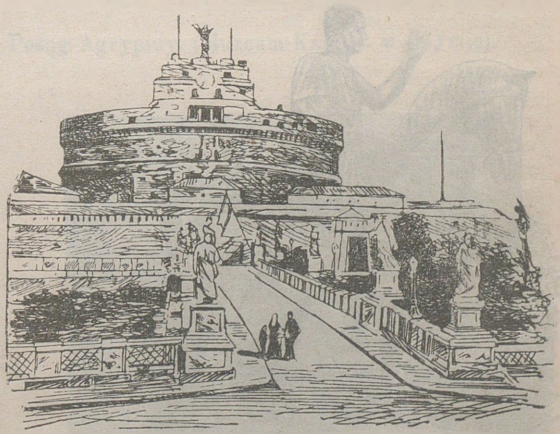

Zamek Św. Anioła, przedtem grobowiec Hadrjana.

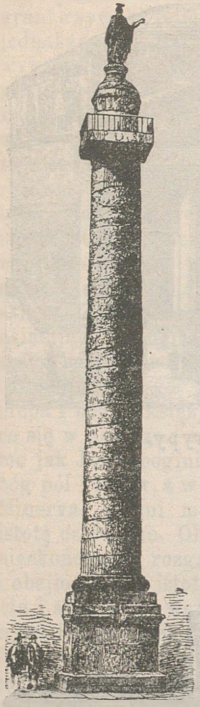

Kolumna Trajana w Rzymie. (Z posągiem św. Piotra).

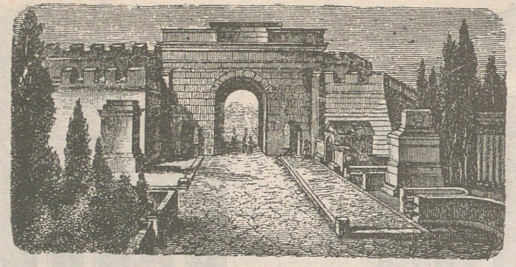

Ulica grobów i brama w Herkulanum.

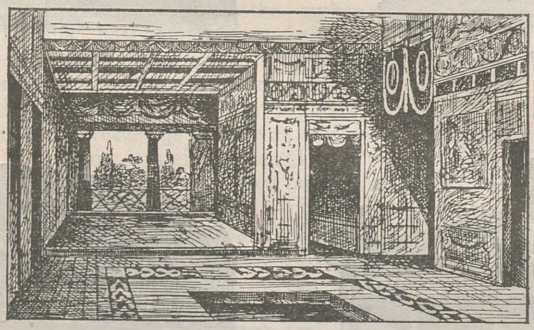

Dom poety tragicznego w Pompei.

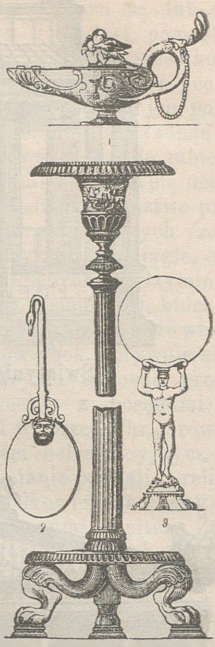

Lampa, zwierciadło i kandelabr, wykopane w Pompei.

Posąg Balbusa. (Neapol).

Posąg Marka Aureljusza. (Rzym).

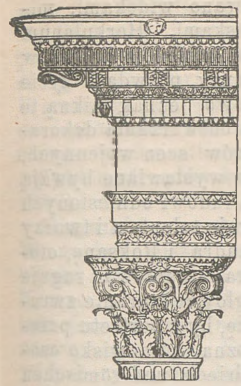

Belkowanie świątyni
Jowisza Statora w Rzymie.

Popiersie
cesarza Karakali.

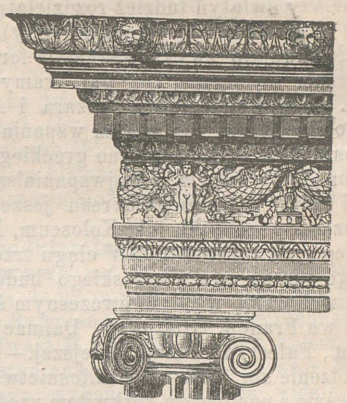

Belkowanie świątyni
„Fortuna virilis“ w Rzymie.

Biust Juljusza Cezara. (Neapol).

Posąg Agrypiny. (Muzeum Kapitol. w Rzymie).

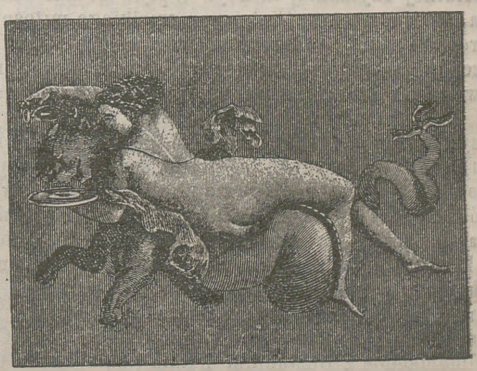

Malowidła ścienne z Pompei. (Muzeum Neapolitańskie).

i ściany świątyń tudzież rozdzielające nawy *bazylik* (sale sądowe i kupieckie giełdy). *Forum* rzymskie skupiało zwykle wszystkie formy architektoniczne: świątynie, bazyliki, bramy, łuki, grobowce. Czasy Pompejusza, Cezara i Augusta przyozdobiły Rzym mnóstwem wspaniałych gmachów, noszących na sobie piętno greckiego stylu. Panteon jest jednym z najwspanialszych pomników tej epoki. Z trzeciego okresu jeszcze świetniejsze pozostały zabytki, jak: Koloseum, Forum Trajana i jego łuk tryumfalny. W ciągu trzeciego i czwartego okresu styl rzymskiego budownictwa upowszechnia się w całym ówczesnym świecie, zarówno we Francji, Hiszpanji, Dalmacji, jak Afryce płn., Palestynie i Azji Mniejszej.—b) *Rzeźba*. Rozbudzenie się w Rzymie miłośnictwa sztuki jednocześnie z ponownym rozkwitem rzeźbiarstwa greckiego w drugiem i pierwszem stuleciu przed Chr. dało pochop artystom greckim do osiedlania się w Rzymie, gdzie prace ich znajdowały chętnych nabywców, a wznoszące się gmachy publiczne i pałace prywatne dawały sposobność do rozwijania talentu w przyozdabianiu ich posągami i płaskorzeźbami. Z pomiędzy tych w Rzymie osiadłych mistrzów greckich słynęli mianowicie: Pasiteles, Djogenes, Zenodoros. Liczne poznajdowane śród gruzów zabytki, jak: Wenus medycejska, Apollo belwederski, grupa Laokoona, Herkules farnezyjski, tudzież wykopaliska Pompei i Herkulanum i tysiące w Rzymie dobywanych posągów świadczą wymownie o kwitnięciu rzeźby tak w Rzymie, jak i greckich miastach południowej Italji. Pod wpływem greckich mistrzów zaczęła się wyrabiać samoistna rzymska rzeźba za czasów Pompejusza, a głównie Augusta. Ograniczała się ona jednak głównie przyozdabianiem gmachów i pomników publicznych. Wpływ sztuki greckiej odbija się również na medaljerstwie, kameach i wazonach kamiennych z tej epoki. W ciągu trzeciego i czwartego okresu rzeźba pomnikowa z niezmierną rozwija się świetnością; kolumna Trajana i inne pomniki, za czasów tego cesarza wzniesione, stanowią najpiękniejsze zabytki samoistnej rzymskiej rzeźby. Wpływ grecki wzmaga się znowu za Hadrjana, wielkiego miłośnika greckiej sztuki. Cesarz ten wprowadził w zakres rzeźby nowy typ artystyczny, postać Antinousa, swego ulubieńca z klasycznej piękności obliczem. Z Markiem Aureljuszem wróciła prostota stylu rzymskiego (statua konna tego cesarza na Kapitolu). Za późniejszych cesarzów spotykamy ciągle powtarzanie się i odtwarzanie dawniejszych wzorów. Oprócz łuków tryumfalnych głównemi pomnikami rzeźby są *sarkofagi* (cesarzowej Heleny i Konstancji w Watykanie). Sztuka upada, przechodząc w rzemiosło.—c) *Malarstwo*, podobnie jak i rzeźba, przeniósłszy się z Grecji do Rzymu, nanowo tam zakwitło w pierwszym wieku przed Chr. Timomachos z Bizancjum i Lalo (malarka) z Cyzyku słynęli w tym czasie. Za cesarstwa malarstwo upadło, zmieniwszy się w sztukę dekoracyjną. Ściany mieszkań pokrywano widokami, mitycznemi postaciami, arabeskami. Herkulanum i Pompeja przechowały nam mnóstwo zabytków tego rodzaju. Poprawny rysunek, prawda i życie cechują te utwory. Stopniowo jednak nikną te zalety; malarze biorą się do odtwarzania dekoracyjnego ogromnych rozmiarów scen wojennych, które przy tryumfach wodzów wystawiane bywają publicznie dla unaocznienia ludowi odniesionych zwycięstw. Jeden Action góruje talentem i tworzy pełne wdzięku dzieło: Aleksandra i Roksanę, otoczonych amorkami. Mozaika stopniowo ruguje malowidła ścienne. Malarze główne staranie zwracają na akcesorja, starając się, by z portretu przedewszystkiem można było poznać stanowisko osoby.—Porów. „Denkmäler Griech. und römischen Scutptur, unter Leitung von Heinr. Brunn herausg. von Friedr. Bruckman“ (1888); Brunn und Arndt „Griech. und Römische Porträte;“ Girard „La peinture antique.“

Rzymski dwór. Dawny dwór imperatorski w Rzymie i Bizancjum posłużył za wzór dla rzymskiego dworu papieżów, który zwany rodziną czyli familją papieską *(famiglia pontifica)* liczy urzędników, pełniących służbę rzeczywistą, mieszkających w pałacu papieskim i dlatego nazywanych *palatini*, tudzież urzędników honorowych. Większą ich część stanowią duchowni, a mianowicie: 1) kardynałowie, jak kardynał sekretarz stanu, kardynał sekretarz *breve* i kardynał prodatarjusz; 2) prałaci: marszałek dworu, prefekt pałaców i major domu, wielki mistrz obrzędów, sekretarz podań zanoszonych do papieża, mistrz świętego pałacu, teolog papieski, zakrystjan pałacowy, audytor ojca świętego, prawnik, szambelani sekretni *(camerieri segreti)*, do których liczą się: jałmużnik, sekretarze do wszelkich korespondencji, wielki podczaszy, przełożony garderoby czyli szatny, marszałek dworu, dyrektor generalny poczt, wielki koniuszy, lekarz papieski, prałaci domowi i t. d. O dworze i urzędach rzymskich pisał kawaler Girolamo Lunadero z Sienny (Padwa, 1641); dzieło to dopełnił Antoni Zaccaria (Rzym, 1755; nowsze wydanie p. t.: „Relazione della Corta di Roma etc.“ (2 t., Rzym, 1830).

Rzymski król, w dawnem państwie Niemieckiem tytuł następcy tronu cesarskiego, obranego za życia cesarza; tytuł króla Rzymskiego nosił syn Napoleona I, ob. Reichstadzki książę.

Rzymski rumianek, ob. Rumian.

Rzymski Wojciech, statysta polski, rodem z Warszawy, żyjący w połowie XVI w., przełożył z greckiego z zastosowaniem do Polski dzieło p. t. „Kronika starodawna i k temu pobożna o poważnych rozmowach Ptolemeusza Filadelfa, monarchy egipskiego, które miał z uczonymi Hebrajczyki i t. d.“ (Kraków, 1578).

Rzymski Paweł, profesor teologji, * 1784 r. w Łomżyńskiem, kapłan zgromadzenia Misjonarzy,

wyświęcony w Warszawie 1808, wykładał w seminarjum filozofję, geografję, historję powszechną, Pismo św. i język grecki, a od 1810—16 był profesorem nauk teologicznych i języka hebrajskiego w seminarjum poznańskiem. Wróciwszy do Warszawy, był wizytatorem generalnym i proboszczem kościoła św. Krzyża; † 1833. Wydał: „Cantionale ecclesiasticum“ (4 wyd., Warsz., 1846); „Wykład obrzędów kościelnych“ (3 wyd., Warsz., 1857) i in.

Rzymskie monety wagi i miary. 1) *Monety.* W najdawniejszej epoce prowadzili Rzymianie handel zamienny towarami i surowemi kruszcami. Kruszce odważano, i z tego powodu pierwsza moneta *(aes signatum, numus, pecunia)* miała tę samą nazwę, co i waga. Przez długi czas używano tylko monety miedzianej; srebrną wprowadzono dopiero 269 r. przed Chr., a złotą 207 przed Chr. Jednostkę monetarną był *as* (ob.) miedziany. Z rzymskiego funta srebra wybijano 100 denarów; denar *(denarius)* początkowo równał się 10, potem 16, a w końcu 18 asom miedzianym; *quinarius*=$\frac{1}{2}$ denara; *sestertius* albo *numus*=$\frac{1}{4}$ denara. Z rzymskiego funta złota wybijano początkowo 96 złotych denarów *(aurei)*, a pod koniec rzeczypospolitej 40 jeno; *aureus* (za cesarstwa zwany także *solidus)* znaczył 25 denarów srebrnych. Wartość złota do srebra w najdawniejszej epoce była w stosunku jak 10: 1, w kwitnących czasach rzeczypospolitej jak 12$\frac{1}{2}$: 1, a pod cesarzami jak 14: 1. Większe sumy rachowano na asy i sestercje. Monetą zdawkową był *sextans* (=$\frac{1}{6}$ asa) i *quadrans* (=$\frac{1}{4}$ asa). 2) *Miary.* a) na oznaczenie *miar długości i powierzchni* używano części ciała ludzkiego, a mianowicie: *pes* (stopa) zawierała 4 *palmae* (szerokość dłoni), 12 *pollices* (szerokość palca wielkiego u ręki), 16 *digiti* (szerokość palca), ale dzieliła się także jako jedność *(as)* na 12 równych części; *Cubitus* (łokieć) zawierał 1$\frac{1}{2}$ stopy, *passus* (krok) 5 stóp, 125 passus znaczyły 1 *stadium*, a 8 stadjów (5,000 stóp) rzymską milę, których blizko pięć stanowiło dzisiejszą milę geograficzną. *Jugerum* (mórg), jednostka do mierzenia pól, była to przestrzeń 240 stóp długa i 120 stóp szeroka; $\frac{1}{4}$ jugerum *(actus quadratus)*= 14,400 st. kw. rzymskim; $\frac{1}{8}$ jugerum (*dima*)=3600 stopom kw. rzymskim; *actus minimus* (przestrzeń 4 stopy szeroka i 120 stóp długa)=480 stop. kw. rzymskim; *scrupulum*=$\frac{1}{288}$ jugerum czyli 100 stop. kw.; *haeredium*=2 jugera; 100 haeredia=1 *centuria* (=200 jugera) a 4 centuriae =1 *saltus* (800 jugera). b) *Miary dla ciał płynnych i sypkich.* Jedność miar objętości nazywała się *quadrantal* jako miara dla ciał sypkich, a *amphora* właściwie jako miara dla płynów; *Culeus*=20 amphorae; poddziały: *modius*=$\frac{1}{3}$ quadrantal; *sextarius*=$\frac{1}{16}$ modius; *hemina*=$\frac{1}{2}$ sextarius; *quartarius*=$\frac{1}{2}$ hemina; *acetabulum*=$\frac{1}{2}$ quartarius; *cyathus*=1$\frac{1}{2}$ acetobulum i *ligola*=$\frac{1}{4}$ cyathus. Miary te, wyjąwszy *modius*, służyły i dla ciał płynnych i sypkich, wyłącznie zaś dla płynów przeznaczone były: *urna* = $\frac{1}{2}$ amphora i *congius* = $\frac{1}{8}$ amphora czyli = $\frac{1}{2}$ urna.—Por. Romé de l'Isle „Métrologie, ou tables pour servir à l'intelligence des poids et mésures des anciens etc.“ (Paryż, 1789); Matthiä „Kurze Uebersicht des römischen und griechischen Maas-, Gewichts- und Münzwesens“ (Frankfurt, 1809); Mommsen „Ueber das römische Münzwesen“ (Lipsk, 1850); Cohen „Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain“ (2 wyd., 5 t., 1880—1885).

Rzymskie podziemia, ob. Katakumby.

Rzymskie prawo jest to zbiór zasad i przepisów prawnych, które miały moc obowiązującą u starożytnych Rzymian. W mniej powszechnem znaczeniu nazywają **R. p.** ogół zbiorów, ogłoszonych przez Justynjana. Nim jednak prawo **R.** doszło do takiego wykończenia, jakie widzimy w zbiorach Justynjańskich, musiało przechodzić inne fazy swego rozwoju. Historja **R. p.** pospolicie rozwój ten w 4 przedstawia epokach, a mianowicie: 1) w epoce tworzenia się, to jest od założenia Rzymu, aż do prawa XII tablic; 2) w epoce wzrostu, od ułożenia praw XII tablic aż do Cycerona; 3) w epoce dojrzałości od Cycerona do Aleksandra Sewera; jest to data najwyższego rozkwitu **R. p.**, w której znakomici prawnicy, mężowie wielkiego rozumu, starają się o jak najwyższe wydoskonalenie zasad teoretycznych, w skutek czego prawo rzymskie staje się niejako słusznością skodyfikowaną *(ratio scripta);* nakoniec w 4-ej, ostatniej, epoce **R. p.** chyli się do upadku. W miejscu wielkich prawników poprzedniej epoki zjawiają się umysły mniej głębokie, mniej bystre, a bardziej kompilatorskie. Nastaje z tego powodu zamieszanie, niepewność i wątpliwość w stosowaniu prawa, które zaczynało już nie być żywym wyrazem woli narodu, i dlatego Justynjan nakazuje ułożenie *Corpus juris civilis* (ob.). Pod tą formą **R. p.** przeżyło **R.** państwo i wywierało olbrzymi wpływ na życie ludów średniowiecznych i nawet na prawodawstwa nowożytne. Stało się ona niejako prawem powszechnem, od którego wpływu niewiele narodów uchować się zdołało. Uciekano się do niego zwykle, gdy prawa krajowe milczały, lub też gdy były wątpliwe. Widząc takie jego znaczonie, starano się je badać i rozjaśniać naukowo. Pracowali nad tem glosatorowie i scholastycy, później nominaliści (którzy, nie zadowalając się rozporządzeniami zawartemi w *Corpus juris civilis*, starali się objaśniać je drogą historyczno-krytyczną), i realiści (przeciwnicy nominalistów i stronnicy dawniejszej metody badania). W XVI w. zjawia się we Francji wielka liczba romanistów, za Francją podążają Niderlandy, Niemcy i Włochy. Nakoniec epoką najświetniejszą dla naukowego zbadania **R. p.** w czasach naszych jest pierwsza połowa XIX stulecia, w której się pokazują znakomite prace mężów należących do szkoły historycznej prawa.—Porów. Savignego „Geschichte des römischen Rechts im

Mittelalter" (Heidelberg, 1834—1851); Savignego „System des heutigen römischen Rechts" (1840); Mavezolla „Lehrbuch der Institutiones" (Lipsk, 1842); Puchty „Cursus der Institutionen". (Lipsk, 1841); Iheringa „Geist des römischen Rechts etc." (1854—1857). U nas prawem **R.** zajmowali się: Zielonacki, Maciejowski, Okęcki, Dydyński i inni.

Rzymskie starożytności obejmują cały okres życia publicznego i prywatnego. *A) Życie publiczne.* a) *Urządzenie polityczne.* Począwszy od pierwszych zawiązków państwa rzymskiego, życie publiczne opiera się na współdziałaniu trzech czynników: 1) władzy naczelnej; 2) władzy doradczej i 3) zgromadzenia narodowego, reprezentującego ogół obywateli. Na podstawie organizacji i wzajemnego do siebie tych trzech czynników stosunku można przedstawić tak stosunki istniejące, jako też rozwój historyczny w każdym okresie. W I okresie władza naczelna zostaje w ręku wybieranego przez naród *króla*, który jako władca i opiekun państwa jest najwyższym sędzią, najwyższym wodzem i najwyższym kapłanem. Jego władzy *(imperium)* podlegli są wszyscy urzędnicy wojskowi i polityczni. Od chwili śmierci króla aż do nowego obsadzenia tronu rządzi patrycjuszowski *interrex*. Obok króla istnieje władza doradcza czyli *senat* (senatus), złożony z 300 członków; senatorami są naczelnicy rodów, stanowiących naród; wybiera ich król i zasięga ich rady nie na mocy prawa, lecz zwyczaju. Trzecim czynnikiem jest naród, składający się z dorosłych członków wszystkich rodów; noszą oni nazwę *patres* albo *patricii* (ob. Patrycjusze) i dzielą się na 3 *tribus* (ob.) czyli gminy *(Ramnes, Tities* i *Luceres)*, każda tribus na 10 *kurji*, każda kurja (ob.) na 10 *gentes* czyli rodów, a każda gens (ob.) na 10 rodzin. Wszechwładne zgromadzenie tego narodu (*comitia curiata)* wybiera króla, nadaje prawa, stanowi o pokoju i wojnie, ale inicjatywa w tem wszystkiem należy do króla. Obok tego ogółu obywateli istnieją jeszcze niewolnicy (ob. *Niewola*), uważani za rzecz, ale mogący być wyzwolonymi *(manumissio)*, i klijenci (ob. *Klijent*), nie posiadający praw politycznych i zostający w pewnej zależności od swych patronów (ob. *Patron*). Z czasem podbici lub dobrowolnie osiedlający się w Rzymie Latynowie utworzyli w państwie, obok patrycjuszów, *plebejuszów* czyli *Plebs*, t. j. *lud*, pod względem politycznym bynajmniej z nimi nieuprawniony. Dopiero Serwjusz Tuljusz (pomijając już cząstkową reformę Tarkwinjusza Starego), zlewając oba te stany w jedną całość, utworzył ogół narodu, obejmujący patrycjuszów i plebejuszów i mogący odtąd jako czynnik polityczny wykonywać wszechwładne prawa narodu. Dla celów administracyjnych podzielił Serwjusz Tulljusz miasto Rzym na 4 *tribus*, a okrąg miejski na 26 regiones, ludność zaś całą rozdzielił wedle majątku (gruntowego) na 5 klas; podług tych klas stopniowały się obowiązki polityczno-wojskowe i prawa obywateli. Ci, którzy posiadali majątek mniejszy od szacunku ostatniej klasy (12,500 czy też 10,000 asów=20 morgów ziemi), stanowi masę proletarjuszów (ob. *Proletarjusz)*, czyli tak zwanych *capite censi*. Klasy dzieliły się na centurje (ob. *Centurja*), a mianowicie pierwsza na 80, druga, trzecia i czwarta na 20 (każda z osobna), piąta na 30; proletarjusze składali jedną tylko centurję. Do tych 171 centurji doliczyć jeszcze trzeba 18 centurji konnicy *(equites)*, oraz dwie centurje rzemieślników *(fabri)* i tyleż muzykantów *(carnicines* i *liticines* albo *tubicines)*, należących także do służby wojskowej, tak, że ogół wszystkich centurji wynosił 193. Na ustanowionych według tego zgromadzeniach ludowych *(comitia centuriata*, ob. *Komicje)*, głosowano centurjami. Organizacja ta zapewniła patrycjuszom stanowisko odrębne i znaczne zarazem przywileje, ale tak mało uwzględniała przemysłowców, że w tem właśnie słusznie można dopatrywać przyczyny, dlaczego ludność przemysłowa nigdy w Rzymie wybitniejszego nie zajęła stanowiska. Organizacja ta wreszcie, jakkolwiek nie wiemy na pewno, czy już pod ostatnimi królami weszła w życie, stanowi podstawę konstytucji republikańskiej. W II okresie charakter władzy naczelnej początkowo o tyle się tylko zmienia, że *imperium* posiadają wybierani corocznie dwaj najwyżsi urzędnicy z władzą jednakową i prawem wzajemnej intercesji, zwani *praetores*, albo *judices*, albo wreszcie *consules* (ostatnia ta nazwa była ostatecznie stałą). Dawna władza królów przeszła więc na konsulów, uszczuplona jednak o tyle, że oddzielono od niej obowiązki kapłańskie i oddano je częścią najwyższemu kapłanowi (*pontifex maximus)*, częścią tak zwanemu *rex sacrificulus*. Kwestorowie (ob. *Kwestor*) jako urzędnicy skarbowi i pomocnicy królów w sprawach sądowych, byli zależi od konsulów. Niekiedy wybierano (zwykle na 6 jeno miesięcy) *dyktatora* (ob.) z władzą nieograniczoną. Od drugiej punickiej wojny na miejsce dyktatury wchodzi w życie *senatusconsultum ultimum*, mocą którego otrzymują konsulowie władzę absolutną wedle znanej formuły: *„Videant consules, ne quid respublica detrimenti capiat."* Podczas walki stanów o równouprawnienie zastąpiono konsulat na czas dłuższy raz przez *decemviri legibus scribundis* (451—449), a drugi raz przez *tribuni militares consulari potestate* (445). Z czasem w organizacji magistratury zaszły znaczne zmiany z powodu ustanowienia samodzielnych urzędników do spełniania mniej ważnych funkcji *(magistratus minores)*. Do takich urzędników należeli: *edylowie* (ob.) i *kwestorowie* (od 447 nie przez konsulów mianowani, lecz obierani przez lud); władza konsulów zmniejszyła się także przez ustanowienie *cenzorów* (ob. *Cenzor*) i *pretorów* (ob. *Pretor*). Urzędnicy ci, obierani przez naród zarówno z pomiędzy patrycjuszów, jak i plebejuszów (dopiero od ukończenia walki o równouprawnienie stanów), byli niepłatni

a po upływie urzędowania odpowiedzialni przed narodem; mogli zwoływać lud na zgromadzenia, dla dawania mu pewnych objaśnień (*jus concionem habendi*), mieli prawa obywateli pozywać i aresztować oraz nakładać kary pieniężne. Czas obioru urzędników początkowo był bardzo niestały i terminem tym od 223 do 154 był 1 marca, a od 153 1 stycznia. Że przy tak ograniczonej liczbie i corocznej zmianie urzędników mogła istnieć porządna administracja, to objaśniają nam fakt ten dwie okoliczności, mianowicie: 1° rozwinięte życie publiczne, które było prawdziwą szkołą dla kandydatów, i 2° utrzymywanie płatnych, stałych, niższych urzędników (*scribae*), którzy część mechaniczną spraw załatwiali. Niekiedy wyznaczono także komisje nadzwyczajne do spraw ważniejszych i przechodnich. Osobne stanowisko w stosunku do ogólnej magistratury zajmowali *trybunowie ludowi* (ob. *Trybunowie*). Drugi czynnik, senat, za rzeczypospolitej był ogniskiem życia państwowego i dźwignią systemu oligarchicznego (ob. *Rzymska historja*). Do kompetencji senatu należały: kierunek spraw zewnętrznych, administracja prowincji, rozdział czynności między urzędników równego stopnia, naczelny zarząd finansów, rozporządzanie dobrami państwowemi, wydzielanie sum na administrację, nadzór nad sprawami religijnemi i sądownictwo w nadzwyczaj ważnych politycznie sprawach kryminalnych. Trzeci czynnik, naród, wykonywał swe prawa za rzeczypospolitej w sposób dosyć skomplikowany. Pojęcie zwierzchnictwa narodu przeszło z kurji patrycjuszowskich na *comitia centuriata*, do których należał wybór wyższych urzędników, władza prawodawcza, wypowiadanie wojny i wskutek prawokacji (ob.) sądownictwo kryminalne. Dawne *comitia curiata* istniały i teraz wyłącznie dla spraw patrycjuszowskich, posiadając nadto prawo zatwierdzania mocą tak zwanej *lex curiata de imperio* urzędników, wybieranych przez centurje, co zresztą było czczą formalnością. Obok tych dwu rodzajów zgromadzeń były jeszcze *comitia tributa* (ob. *Komicje*), początkowo przeznaczone wyłącznie dla spraw plebejuszów, od czasu zaś decemwiratu stały się zgromadzeniami całego narodu, a ich postanowienia *(plebiscita)* zamieniły się w prawa, mające moc wszystkich obowiązującą. Obok tych zgromadzeń istniały jeszcze zebrania ludu *(conciones)*, nie posiadające prawa stanowienia uchwał, które mógł zwoływać każdy urzędnik dla przedstawienia wniosków, mających być przedmiotem obrad na komicjach. Do organizmu państwowego przybył z czasem zarząd Italji i prowincji. Zarząd Italji aż do czasów wojny ze sprzymierzeńcami polegał na tem, że kolonje obywatelskie (złożone z obywateli rzymskich) i gminy, całkowicie wcielone, były poprostu częściami Rzymu; w Rzymie tylko mogły one używać swych praw obywatelskich, a u siebie posiadały jeno własną niższą administrację; kolonje zaś latyńskie oraz inne miasta i ludy zajmowały względem Rzymu stanowisko międzynarodowe sprzymierzeńców *(socii)*, które w stosunkach zewnętrznych odejmowało im wszelką samodzielność. Hierarchiczne ustopniowanie tych sprzymierzeńców wskazywało większą lub mniejszą zależność od Rzymu. Po wojnie ze sprzymierzeńcami przeprowadzon dla całej Italji jednostajną ustawę municypalną, która regulowała stosunki miast pojedyńczych jako gmin, będących cząstkami państwa, i zapewniała im rozległą autonomję w sprawach wewnętrznych. Prowincje uważane były za dobra publiczne narodu rzymskiego i stanowiły bogate źródło dochodów (podatków). W zarządzie wewnętrznym pozostawiano im zwykle tyle autonomji, ile to się zgadzało z bezpieczeństwem państwa Rzymskiego. Nadzór zwierzchni oraz dowództwo wojsk, stojących po prowincjach, i władzę sądowniczą sprawowali *prokonsulowie* (ob.) i *propretorowie* (ob.), mając do pomocy *legata* (zastępcę), kwestora (podskarbiego), sztab wojskowy i cywilny *(cohors praetoria)* i pewną liczbę subalternów. Zarządzający (rok jeden, a czasami i dłużej) dopuszczali się często, mianowicie przy późniejszem zepsuciu obyczajów, strasznych nadużyć i bogacili się dochodami prowincji, uważając je raczej za swoją własność, aniżeli za własność narodu rzymskiego. Co się tycze urządzeń publicznych w III okresie, t. j. za cesarstwa, ob. artykuł *Rzymska historja*.—b) *Wojskowość*. Wojskowość rzymska polegała od samego początku na ogólnym wszystkich obywateli obowiązku służenia w wojsku. Podstawą organizacji wojskowej był *legjon*. W artykule *Legjon* (ob.) znajdzie czytelnik rozwinięte zasady tej organizacji. Tu tylko dodamy, że do 406 r. odbywali obywatele służbę wojskową własnym kosztem, a od 406 r. pobierali żołnierze płacę z kasy państwa, że obywatele bogatsi w czasach późniejszych uwalniali się od służby wojskowej a ubożsi uważali ją za gałąź przemysłu, że pierwotna armja obywatelska zmieniła się tym sposobem w armję najemniczą, służąc wodzom, od których pobierali płacę, nie troszcząc się o interes kraju i mając na oku jedynie zdobycz i nagrody, że za cesarstwa zmieniła się armja w wojsko stałe i składała przysięgę cesarzowi, że w tym okresie ważne stanowisko zajmuje gwardja *(praetoriae cohortes)*, która z załogą stolicy i *siłą zbrojną morską* została przyłączona do legjonów.—c) *Finanse*. O finansach rzymskich nie mamy tak dokładnych wiadomości, jak o ateńskich. Główną rubrykę wydatków stanowią: służba religijna, budowle publiczne, żołd dla wojska (od 406 r.) i koszta administracji; najdawniejsze zaś dochody pochodzą z dóbr publicznych *(ager publicus)* i wysokiego podatku gruntowego *(tributum)*; później głównem i jedynem niemal źródłem były prowincje, które ogromne ponosiły ciężary. Dochody prowincji brali zwykle w dzierżawę od państwa tak zwani publikanowie *(publicani)*.—d) *Służba reli-*

gijna (jus divinum), urządzona przez Numę, utrzymała się bardzo długo. Liczny zastęp kapłanów, jak np. *Flamines* (ob.), *Westalki* (ob.), *Fecjalowie* (ob.), *Augurowie* (ob.), *Haruspices* (ob. *Haruspex*) zostawali pod zwierzchnictwem *Collegium pontificum*. Świątynie *(fanum, delubrum, aedes, templum)*, których w Rzymie znajdowało się przeszło 420, były po większej części otoczone murem i dobrze zabudowane. Do obrządków religijnych należały: modlitwy *(precare, salutare deos)*, śluby *(vota)*, poświęcenia *(consecrationes, dedicationes)*, oczyszczenia *(lustrationes)* i ofiary *(hostia, victima)*. Uroczystości bywały publiczne *(feriae publicae)* i prywatne *(feriae privatae)*; do główniejszych należały: *Carmentalia, Faunalia, Lupercalia, Quirinalia, Megalesia, Cerealia, Saturnalia* i *Compitalia*. W ścisłym związku z religją zostawały początkowo zabawy publiczne *(ludi)*, później wszelako straciły dawny swój charakter religijny; były one albo *stałe*, albo *nadzwyczajne*. Do najgłówniejszych należą następujące: 1) *Ludi circenses*, nazwane tak od miejsca, gdzie się odbywały *(Circus maximus)*; 2) *Ludi gladiatorii*, odprawiane dla uciechy ludu kosztem państwa, urzędników lub osób prywatnych; miejscem tych krwawych igrzysk, na których mordowały się tłumy gladjatorów, był ku temu zbudowany *amfiteatr*; 3) *Ludi scenici*, widowiska sceniczne, wprowadzone do Rzymu po raz pierwszy około 364 r. przed Chr. przez etruskich *histrjonów* (ob.).— e) *Sądownictwo*. W sądach bywały albo *judicia privata* (procesy cywilne), albo *judicia publica* (procesy kryminalne). Te ostatnie aż do czasu zaprowadzenia stałych sądów *(quaestiones perpetuae)* rozstrzygał zgromadzony na komicjach naród. Procesy cywilne, prowadzone przez urzędników wedle tak zwanych *legis actiones*, rozstrzygali albo sędziowie przysięgli *(judices)*, albo sędziowie polubowni *(arbitri)*, albo *recuperatores* (w sprawach z cudzoziemcami), albo *decemviri* (w skargach *in personam*, głównie o *status*), albo wreszcie tak zwane *judicium centumvirale* (w sprawach majątkowych i spadkowych). Źródłami prawa były: *leges* (mianowicie prawa Dwunastu tablic), *populiscita, plebiscita* (rozporządzenia ludu), *edicta* (postanowienia urzędników, mianowicie pretorów), *senatus consulta* (uchwały senatu), opinje biegłych prawoznawców, a za cesarstwa *constitutiones principum*. Zwyczajnemi karami były: *mulcta* albo *damnum* (kara pieniężna) i *poena* (kara cielesna), do których należały: *vincula* (więzienie), *verbera* (baty), *ignominia* albo *infamia* (pozbawienie praw obywatelstwa), *exilium* (wygnanie), *servitus* (zaprzedanie w niewolę) i *mors* (kara śmierci).—*B) Życie prywatne*, obejmuje całą rozmaitość obyczajów, zwyczajów, urządzeń domowych i życia towarzyskiego. Należą więc tu: a) *Rodzina i dom*. Rodzina (*familia*), której podstawą monogamja, stanowi moralną i prawną całość (rodzice, dzieci, niewolnicy, klijenci), rozkrzewia się w ród (*gens*) i tu styka się już z państwem. Małżeństwo prawne *(iustum matrimonium, connubium, conjugium*, w przeciwstawieniu do *contubernium, concubinatus*), początkowo było zawierane tylko między patrycjuszami, a później bez różnicy między wszystkimi obywatelami i obywatelkami rzymskiemi. Obrzędowi temu towarzyszyły odpowiednie uroczystości. Ojciec rodziny (*pater familias*) był nieograniczonym jej panem. Rozwody *(divortia)* zrazu (lubo prawem dozwolone) były bardzo rzadkie, pod koniec zaś rzeczypospolitej i za cesarstwa nadzwyczaj częste.—Domy od drugiej wojny punickiej budowano obszerne, wygodne i okazałe; pałace i wille niektórych bogaczów pod względem przepychu i wspaniałości przechodzą wszelkie pojęcie. — f) *Obyczaje i zwyczaje*. Przez 5½ wieków odznaczali się Rzymianie wielką prostotą i umiarkowaniem w całym sposobie życia. Jarzyny, mięso, chleb i rodzaj zacierek stanowiły zwyczajną strawę Rzymianina. Później wszakże, ze wzrostem bogactw, wprowadzili Rzymianie stół wykwintny, przejęli wiele zwyczajów od Greków, a w przepychu naśladowali Azjatów. Już pod koniec rzeczypospolitej zniknęła dawna prostota i surowość obyczajów, a rozwielmożyły się natomiast: łakotnisiostwo, obżarstwo, opilstwo, hulatyki, rozpusta i zbytki, jakich nawet u Azjatów nie znajdujemy. *Uczty* uprzyjemniali sobie Rzymianie różnemi rozrywkami, jak dowcipami błaznów, muzyką, tańcem, a nawet walkami gladjatorów. Czas przepędzali bogatsi obywatele bez troski. W godzinach rannych składali lub przyjmowali odwiedziny; następnie uczestniczyli w sądach i obradach senatu lub zgromadzenia narodowego. Przed biesiadami i po biesiadach używali przechadzek, kąpieli i ćwiczeń gimnastycznych (ulubiona gra w piłkę). W najdawniejszych czasach ubiorem mężczyzn i kobiet była *toga* i *tunica* (suknie zwierzchnia i spodnia), które zostały nadal właściwą odzieżą mężczyzn, jakkolwiek ci ostatni przy późniejszem zepsuciu obyczajów przejęli niejedną z szat niewieścich; podczas zimy i w podróżach używano opończy żołnierskiej (*sagum*); nakryciem głowy (tylko w podróży i w niepogodę) był rodzaj kapelusza *(pileus, cucullus, petasus, galerus)*; za obuwie służyły podeszwy skórzane (*solea, crepida*) lub rodzaj trzewików *(calceus)*. Znakomitsze Rzymianki nosiły na sukni spodniej *(indusium, tunica indusiata)* szatę gustownie ozdobioną i wązkiemi rękawami opatrzoną *(stola)*, a nadto przywdziewały fałdzistą suknię zwierzchnią *(pada)*. Uroczystości pogrzebowe obchodzono troskliwie i z wielką nieraz okazałością. Ubóstwienie *(apotheosis)* zaczęło się upowszechniać od czasów Cezara i weszło w zwyczaj za cesarzów, których podnoszono do rzędu bogów. — g) *Wychowanie*, ob. *Rzymskie wychowanie*. — h) *Przemysł*. W najdawniejszych czasach jedyną prawie gałęzią przemysłu było rolnictwo (oddane później w ręce niewolników) i połączone z niem ogrodownictwo, uprawa wina i łąk oraz

hodowla bydła. Rzemiosłami (*quaestus, artes sellulariae, opificia*) trudnili się tylko obywatele ubożsi, cudzoziemcy i niewolnicy; istniały nawet pewnego rodzaju stowarzyszenia i cechy rzemieślnicze; handlem zajmowali się również tylko niewolnicy, wyzwoleńcy i obywatele najubożsi; operacje finansowe prowadził na wielką skalę głównie stan rycerski.—i) *Monety, wagi i miary*, ob. *Rzymskie monety, wagi i miary*. Por. Beckera i Marquardta „Handbuch der römischen Alterthümer“ (t. 1—5, Lipsk, 1843); Langego „Römische Alterthümer“ (t. 1—2, Berlin, 1860; 2 ed. 1863); Guhla i Konera „Das Leben der Römer“ (Berlin; przekład polski); Herzog „Geschichte und System der röm. Staatsresfassung“(1884—91); Korlowa „Röm. Rechtsgeschichte“ (1885—92); Marquardt und Mommsen „Handbuch der Röm. Alterthümer.“

Rzymskie wychowanie. Wychowanie u Rzymian miało na celu przygotowanie obywateli dla państwa. „Najpiękniejsze siły naszego ducha i rozumu, powiada Cycero, powinniśmy ojczyźnie poświęcić, należy przeto kształcić się w tem, co państwu korzyść przynosi; jest to najwyższa mądrość i cnota.“ Uzdolnienie więc do praktycznej i obywatelskiej działalności było celem **R. w.** Opierało się głównie na życiu rodzinnem, na wdrażaniu synom posłuszeństwa dla starszych, uległości i skromności. Dom był szkołą obyczajów, przygotowującą młodzież do karności wojennej w obozach i obywatelskiej w życiu publicznem. Posłuszeństwo ojcu, wodzowi, prawu i władzom publicznym — oto główna cnota, główny cel wychowania. Obywatel jednak nietylko słuchać, ale i działać sam powinien; do tego przygotowywał się on przez *usus*, t. j. praktyczne obznajmianie się ze sprawami publicznemi. Uczęszczanie na forum, przykład ojca i starszych krewnych były tu jedynem źródłem ukształcenia. Doświadczenie ubiegłych pokoleń przechodziło w żywej tradycji na późniejsze. Właściwa nauka odpowiadała również tym praktycznym względom. Chłopiec uczył się czytać i pisać, obznajmiano go ze starymi historykami i poetami rzymskimi, a głównie wdrażano w pamięć prawa Dwunastu tablic. Po skończeniu nauk, na znak dojrzałości, wkładano chłopcom uroczyście na *forum* ubiór dorosłego (*toga virilis*) w miejsce poprzedniego dziecinnego stroju (*toga praetexta*). Odtąd już zaczynał młodzieniec kształcić się praktycznie (przez *usus*) do swego powołania. Wpływ literatury i cywilizacji greckiej przekształcił do gruntu wychowanie i nauczanie domowe; wychowanie ustępowało miejsca szkolnemu; tradycje, pojęcia i zasady staro-rzymskie traciły swój wpływ wobec nowych pojęć i poglądów. Szkoły w Rzymie istniały od dawnych czasów; Spurius Carvilius około 225 r. przed Chr. dał nowy popęd do rozwoju tych zakładów. Uczono początkowo na otwartem powietrzu na placu igrzysk (*ludus publicus*); stąd poszła nazwa „trivium,“ powszechna w wiekach średnich (*trivialis scientia* u Kwintyljana). Szkoły same zwano „ludi“ (igrzyska), a przełożony zwał się „ludi magister“. Z greckimi nauczycielami nastał i grecki tryb wychowania, przyjęty mianowicie śród wyższej klasy, która w cywilizacji greckiej uznała uniwersalną cywilizację świata starożytnego. Znajomość języka i literatury greckiej, rzymskiego prawa i biegłość w wymowie, tworzyły trzy konieczne pierwiastki wykształcenia Rzymianina, chcącego zająć stanowisko na widowni politycznej. Początkowe elementarne wychowanie udzielał bądź umyślnie w tym celu sprowadzony nauczyciel (u bogatych), bądź *literator*, uczący w *ludus publicus* czytać, pisać, rachować (*prima literatura*). Około 12 roku życia przechodził uczeń do wyższej szkoły, do tak zwanego *literatus'a*, który uczył łaciny i greczyzny na autorach, objaśnianych pod względem gramatycznym i historycznym. Najwyższy szczebel stanowiły szkoły retorów, wykładających swe zasady na dziełach znakomitych pisarzów (prozaików głównie) i wprawiających uczniów z pomocą ćwiczeń pisanych i wygłaszanych następnie. Jednocześnie z postępem i rozszerzeniem się greckiego wychowania, wyższe umysły zwróciły się ku zbadaniu jego podstawy. Cycero i Kwintyljan zostawili w swoich pismach mnóstwo uwag nad wychowaniem i nauczaniem młodzieży.

Rzymsko-katolicki kościół, ob. Katolicyzm.

Rzyp, okrągła góra bazaltowa w formie dzwonu, w okręgu Litomierzyckim w Czechach, pod m. Roudnice, 1,428 st. nad poziom morza Bałtyckiego podniesiona, mająca u podnóża 350 kroków obwodu. Wypływają z niej trzy strumienie.

Rzypień, *Rzepień, Czepiec (Xanthium)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, obejmuje zioła z kwiatami rozdzielnopłciowemi i owocami ciernistemi, prawie we wszystkich częściach świata. Najpospolitszy jest **R.** *zwyczajny (X. strumarium)*, zwany także *rzepiem* albo *świnim rzepiem*, 15 — 60 cm. wysoki, bardzo pospolity na Podolu, Bukowinie, we wschodniej Galicji i wielu innych miejscowościach. Rośnie jako chwast najpospolitszy w miejscach przydrożnych, na pustych placach, śmieciskach i t. d. Wszystkie części są ostre i zawierają jod, przez co sok wyciśnięty używa się przeciw skrofułom i in. Ziele i korzeń służą do farbowania na żółto. *X. spinosum*, z trzema widlastemi cierniami przy podstawie liści, jest uprzykrzonym chwastem, który dopiero w ostatnich czasach dostał się z Ameryki płd. do Europy płd. i rozpowszechnił za pośrednictwem szczeciny świń,

Rzypień. *a* kwiat pręcikowy, *b* kwiat słupkowy.

grzywy koni i wełny owiec, do których owoce łatwo się przyczepiają.

Rzyrzurzec, albo góra *Trzystoliczna,* po niem. *Dreisessel* albo *Dreisesselberg,* jeden ze szczytów pasma gór Szumawskich, na południowo-zachodnim krańcu królestwa Czeskiego, ma 4,116 st. wysokości. Na niej stykają się granice trzech krajów: Czech, Bawarji i Rakuz, czyli Austrji właściwej.

Rzyszczewski Leon, * 1813 r. w Żukowcach na Wołyniu, † 1882; nauki kończył w liceum krzemienieckiem. Mieszkając czas jakiś w Warszawie, był współredaktorem *Bibljoteki Warszawskiej* i zajmował się gromadzeniem i wydawaniem źródeł do historji polskiej. Jego staraniem, przy pomocy Antoniego Muczkowskiego, wyszedł z druku: „Kodeks dyplomatyczny polski“ (Codex diplomaticus Poloniae, Warszawa, t. 1, 1847, t. 2, 1842 — 53, t. 3, 1858), oraz „Stosunek książęcego domu Radziwiłłów do domów książęcych w Niemczech,“ przez F. K. Eichhorna, przekład z niemieckiego (Warszawa, 1843); „Szczegół do życia Zbigniewa Oleśnickiego i pieśni o bitwie Grunwaldzkiej,“ „O źródłach do dziejów polskich M. Grabowskiego i A. Przezdzieckiego,“ oraz broszurę: „Lettre à l'Empereur Napoleon III sur la question d'Orient.“ Pozostawił w rękopisie „Rejestra dyplomatów polskich“ i rozpoczęty przekład na język francuski dzieła Szajnochy „Jadwiga i Jagiełło.“

Rzyszczów, miasteczko w gub. Kijowskiej, pow. Kaniowskim, nad Dnieprem, słynie kościołem z cudownym obrazem Pana Jezusa.

Rżew, miasto powiatowe gub. Twerskiej, nad rz. Wołgą, liczy 21,397 miesz. i posiada wiele fabryk.—*Rżewski powiat* ma na przestrzeni 3,712 wiorst kw. 148,050 miesz. (1897).

Rżyszczewski Adam, wierszopis i mówca, * 1748, od 1786 kasztelan lubaczewski, † 1809 r. Oprócz mów miewanych na sejmie 4-letnim, wydał z druku: „Ifigenja,“ tragedja wierszem z francuskiego (Warszawa, 1801); „Śmierć Cezara,“ tragedja wierszem (tamże, 1801); „Semiramis,“ tragedja wierszem (tamże, 1801).

S.

S, spółgłoska. W sanskrycie **S** jest trojakie (podniebienne, mózgowe i zębowe), a w języku hebrajskiem czworakie. W języku polskim jest to spółgłoska twarda, sycząca, mocna, która przed samogłoskami miękkiemi miękczy się na *ś*, a przed jotowanemi na *sz*. Jako liczba **S** u Greków znaczyło 7; w napisach dawnych **S**=*salus* albo Sanctus (święty), **S. P.**=*Senatus Populusque*; w nazwiskach własnych: *Sylvius, Sylvianus, Servius*; na na końcu położone, znaczy często *Sacrum*; **S A C**=*Sacerdos*; **S A T**=*Saturnus, Saturnalia*; **S E P**=*Septemvir*; **S C**=*Senatusconsultum*; **S D**=*Salutem dicit*; **S P D**=*Salutem plurimam dicit*; **Sp**=*Spurius* i t. d. W chemji *S* lub *Su* jest symbolem siarki, *Sb* antymonu, *Se* Selenu, *Sn* cyny, *Sr* strontu, **S. E** = Sud-Est (fran.) v. South East (ang.) południo-wschód, Son Eminence (tytuł kardynałów), v. Son Excellence; **S. J.**=Societas Jesu „Towarzystwo Chrystusowe, zakon Jezuitów"; **S. M.** J. v. S. M. (R)=Sa Majesté (Imperiale albo Royale, Jego Cesarska albo Królewska Mość); **S. O.**=Süd-Ost (niem.), południo-wschód; **s. q.** na receptach=sufficiens quantitas (łac.) ilość dostateczna; **S. T. T. L.** (na nagrobkach)=sit tibi terra levis, oby ziemia była ci lekką; **S. W.**=Südwest (niem. południo-zachód); **s.**=sive (albo, lub, czyli).

Sa albo **Saa** Emanuel, * w Portugalji, w m. Conde, Jezuita, żyjący w XVI w., jeden z najlepszych swego czasu mówców i najuczeńszych teologów, † 1596 r. w Avona pod Medjolanem; wydał: „Scholia na 4 Ewangelje" (Antwerpja, 1596); „Notationes in totam S. Scripturam" (tamże, 1598).

Saadi Szeich Moslih-ed-din, jeden z najcelniejszych poetów perskich, * 1184 w Sziras (zwany też dla tej przyczyny *el-Szirâsi*), odbywał długie podróże i cieszył się względami wielu władców perskich, † 1291 w mieście rodzinnem. Jego „Gulistan" (t. j. „Ogród różany"), najlepsze wydania Semeleta (Paryż, 1828 i 1834) i Sprengera (Kalkuta, 1851); Johnsona (Londyn, 1877) i Nesselmanna (Berlin, 1864), oraz „Bostan" („Ogród spacerowy"), wydanie Grafa (Wiedeń, 1858) i Rickerta (Lipsk, 1882), dwa poematy dydaktyczne o stosunkach ludzkich, są dotąd najulubieńszemi książkami Mahometan. Niemniejszej wziętości używają jego utwory liryczne, wydane w osobnym zbiorze „Divan". Posiadamy dwa przekłady polskie „Gulistanu" Otwinowskiego Samuela (ob.) i Kazimirskiego.

Saadia Ben Józef, z Fayum w Egipcie, * 892, od 928 przełożony (Gaon) akademji żydowskiej w Sara pod Babilonem, † 942, zostawił wiele pism w języku arabskim, które zjednały mu imię najznakomitszego teologa i egzegety swego czasu.

Saadułła-basza, mąż stanu turecki, * 1838 w Erzerum; syn Essada-baszy, dygnitarza i poety tureckiego, wstąpił 1855 do biura tłómaczów, w r. 1869 został sekretarzem rady stanu, w 1871 r. wielkim dragomanem dywanu i naczelnikiem biura prasowego, 1873 podsekretarzem stanu w ministerjum oświaty, 1874 ministrem archiwów i prezesem sądu kasacyjnego, następnie ministrem handlu, 1876 pierwszym sekretarzem sułtana Murada V, 1877 posłem w Berlinie; w 1878 był jednym z pełnomocników Porty przy układach pokojowych w San Stefano i Berlinie, w r. 1883 został posłem w Wiedniu; pozbawił się życia 18 stycznia 1891.

Saala, nazwa kilku rzek. **S.** *frankońska*, rzeka w Niemczech, bierze początek na południe od Römhild na granicy bawarsko-mejningskiej i ubiegłszy 112 kilometrów, wpada pod Gemünden do Menu.—*Saala Saska* albo *Turyngska*, rzeka w Niemczech, wypływa z Gross-Waldstein w górach Jodłowych, przybiera kierunek pół-

nocny, pod Naumburgiem zaczyna być spławną, a przyjąwszy wody rzek Unstrut, Roda, Elster, Wipper i t. d., po 364 klm. biegu wpada do Elby poniżej Saalhorn pod Barby. Porzecze jej wynosi blisko 800 mil kw.—*Saala Salzburska*, także *Saal* albo *Saalach*, wypływa na granicy Tyrolu z jeziora Sternsee i poniżej Salzburga wpada do rz. Salzach.

Saalfeld, miasto okręgowe w księstwie Sasko-Meiningeńskiem, nad Saalą, ma piękny kościół gotycki, zamek z wieżą z 1679, dawny ratusz, gimnazjum realne, fabryki farb, machin rolniczych, maszyn do szycia i in., 10,000 miesz.

Saalschutz Józef Levin, prywat-docent przy uniwersytecie w Królewcu i kaznodzieja tamecznej gminy żydowskiej. Celniejsze jego prace są: „Das mosaisce Recht“ (Berlin, 1853); „Form und Geist der biblisch-hebräischen Poesie“ (Królewiec, t. r.); „Archäologie der Hebräer“ (2 cz., Królewiec, 1855); „Geschichte und Würdigung der Musik bei den Hebräern“; „Ideen zu einer Geschichte der Unsterblichkeit bei den Hebräern“ i in.

Saar Ferdynand, poeta niemiecki, * 1833 r. w Wiedniu, służył w wojsku, z którego wystąpił w 1859 i osiadł na Morawach. Wydał: „Gedichte“ (2 wyd., 1882); „Wiener Elegien“ (3 wyd., 1894); „Innocens“ (4 wyd., 1892); „Frauenbilder, Thasillio Temporta“, etc.

Saara, po niem. *Saar*, po franc. *Sarre*, dopływ Mozelli, bierze początek na zachodnim stoku Wogezów, pod Saarbrücken staje się spławną, a przepłynąwszy 246 klm., wpada do Mozeli poniżej Conz, niedaleko Trewiru. Najlepsze wina Saary rosną pod Scharzberg, Lanzem i Cilli.

Saarbrücken, miasto powiatowe w pruskiej regencji Trewirskiej, nad rzeką Saar, ma 17,500 miesz. i wielkie składy węgla kamiennego, którego w okolicach bogate są pokłady. **S.** było w d. 2 sierpnia 1870 r. ostrzeliwane przez Francuzów, d. 6 sierpnia t. r. zaszła tu pierwsza ważna bitwa pomiędzy 1 armją pruską, dowodzoną przez Steinmetza, a korpusem francuskim, oszańcowanym na wyżynach Spichern, dowodzonym przez Frossarda.

Saarburg, 1) Miasto okręgowe w pruskiej regencji Trewirskiej, przy ujściu rz. Leuk do Saary, 2,100 miesz. 2) Miasto okręgowe i kantonalne w niemieckim obwodzie Lotaryngji, ma 8,800 miesz.

Saardam, *Zaardam* i *Zaandam*, miasto w niderlandzkiej prowincji południowej Holandji nad rzekami Zaan i Y, sławne z nadzwyczajnej czystości swych ulic, ma około 20,000 miesz.; posiadało niegdyś wielkie warsztaty okrętów, w których r. 1697 pracował cesarz rosyjski Piotr W. Dotychczas znajduje się tu domek, w którym wtedy przemieszkiwał.

Saargemünd (franc. *Sarreguemines*), miasto okręgowe i kantonalne w Lotaryngji przy ujściu Blies do Saary, ma gimnazjum i kilka innych zakładów naukowych, fabryki i 14,000 miesz.

Saarlouis, miasto i dawna twierdza, ustąpiona przez Francję Prusom r. 1815, leży nad rzeką Saar w pruskiej regencji Trewirskiej; liczy 7,500 miesz.; prowadzi znaczny handel skórami, w okolicy kopalnie żelaza i ołowiu. Tu urodził się marszałek francuski Ney. Por. Schmitta „Der Kreis Saarlouis und seine nächste Umgebung unter den Römern und Celten“ (Trewir, 1850).

Saavedra, ob. Cervantes (Miguel de Saavedra).

Saavedra, Angel de..., *książe de Rivas*, polityk i poeta hiszpański, * 1791 w Kordubie. Po ukończeniu wojny z Francuzami, w której czynny brał udział, poświęcił się pracom literackim. W rewolucji 1820 bronił kortezów z 1812, a po wkroczeniu wojsk francuskich 1823 wyjechał za granicę; wróciwszy do kraju 1839, występował na czele opozycji umiarkowanej i był w latach 1836 ministrem spraw wewnętrznych, 1844—48 posłem w Neapolu, 1857—58 w Paryżu, a 1864 został prezesem rady stanu. **S.** należy do rzędu najlepszych nowoczesnych poetów hiszpańskich. Pisał epopeje, poezje liryczne i dramaty. Arcydziełem jego jest epopeja „El móro exposito“ (2 t., Paryż, 1834). Z innych utworów jego wymieniamy jeszcze: „Ensayos poéticos“ (Sewilla, 1813; 2 ed. Madryt, 1820—21); „Tanto vales, cuanto tienes“, komedja (1834); „Don Alvaro o la fuerza del sino“, tragedja (Madryt, 1835) oraz dramaty: „Solaces de un prisionero“ i „La morisca de Alajuar“ (Madryt, 1842). Napisał także: „Historia de la sublevacion de Nápoles“ (2 t., Madryt, 1848).

Saavedra y Faxardo Diego, pisarz i mąż stanu hiszpański, * 1584 w Algezares, w Murcji, † 1648 w Madrycie. Ukończywszy studja prawne w Salamance, był posłem na rozmaitych dworach, a ostatecznie członkiem najwyższej rady indyjskiej. Z pism jego zasługuje przedewszystkiem na uwagę: „Empresas politicas ó idea de un principe politico christiano representado en cien empresas“ (Monaco, 1600 i później). Jego „Obras politicas y historicas“ wyszły w Madrycie (11 t., 1789—90). **S.** należy do rzędu klasycznych prozaików hiszpańskich.

Saaz, miasto pow. w Czechach, na prawym brzegu rz. Chebu, na ratusz z 1559 r., kościół z 1383 r., gimnazjum wyższe, ożywiony handel i 13,500 m.

Saba, zwała się ziemia w południowej Arabji, której stolica Mârib (u Greków Mariaba) istnieje dotychczas jako wieś. Leży ona w krainie Dżôf, mniej więcej po 15°40′ szerokości północnej, o kilka godzin drogi na zachód od Sana. Jako ślad poprzedniej wielkości i świetności miasta pozostały rozległe ruiny, t. zw. *Haram Bilkis*, z licznemi napisami himjarytycznemi. Z Europejczyków pierwszy zwiedził te ruiny 1843 r. Francuz Arnaud; później był tam Anglik Mackell. Mieszkańcy **S.**, jak widać z pisarzów greckich i z Biblji, byli bogatym narodem handlowym. Z krainy tej pochodzić miała królowa która odwiedziła Salomona i ob-

darzyła go złotem, drogiemi kamieniami i korzeniami. Podanie arabskie królowę tę zowie Balkis lub Bilkis. Mieszkańcy **S.** zakładali liczne osady na brzegach Arabji i w Afryce, jak to widać z nazw wielu miejscowości.

Sabadell, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Barcelony, ma przędzalnie wełny i bawełny, piękny teatr i 20,000 miesz.

Sabadilla *(Asagraea)*, rodzaj roślin z rodziny liljowatych, rośliny cebulowate, z trawiastemi liśćmi przykorzeniowemi, kwiatami zebranemi w kłosy i torebkami jajowatemi, w krajach cieplejszych Ameryki płn. **S.** *officinarum (Schoenocaulon officinale), cebodyla*, z liśćmi długości metra i kwiatami żółtemi, rośnie na wschodnim stoku Andów i uprawia się głównie w Veracruz; nasiona zawierają weratrynę i służą do jej otrzymywania; dawniej używane były przeciw robactwu.

Sabadzios, nazwa bożka Djonizosa (Bakchosa) u Traków i Frygijczyków, którzy go czcili szczególnie jako bóstwo prorocze.

Sabal, rodzaj palm, obejmujący drzewa z łodygą średniej wysokości, lub też bez łodygi, mają wielkie liście dłoniaste, szaro-niebieskie, kwiaty białe lub zielonawe, zebrane w kolby, jagody okrągłe, ciemno-niebieskie, w Ameryce środkowej. **S.** *palmetto (Chamaerops palmetto)*, w Karolinie i Florydzie, dostarcza drzewa do budowy okrętów, a z liści wyrabiają się chaty *(somberos)*. Niektóre gatunki hodują się jako rośliny pokojowe.

Sabała, góral w Zakopanem, popularny wśród taterników, przewodnik i opowiadacz baśni, które zapisywano i ogłaszano w czasopismach (np. dr. Dembowski w *Wiśle*, A. Piotrowski w *Tyg. Illustr.*; H. Sienkiewicz rozsławił też jedno z opowiadań **S.** w swojem opracowaniu). **S.** zmarł w późnym wieku 1896 r.

Sabas, imię kilku świętych, z których najważniejszy:

Sabas (św.), wsławiony podczas kontrowersji monofizytów. * 239 w mieście Mutala czyli Mutalasca w Kapadocji, wcześnie przyjął regułę św. Bazylego i w 18 roku życia udał się na pustynię palestyńską. 484 patrjarcha jerozolimski Sallustius wyświęcił go na księdza i uczynił przełożonym pustelników jerozolimskich i palestyńskich. Zyskawszy wielki rozgłos przez swą wiarę, pobożność i uczoność, posyłany był przez patrjarchów jerozolimskich w ważnych sprawach na dwór konstantynopolski. Między innemi wysłany był przez patrjarchę Eljasza do cesarza Anastazjusza w czasie sporów monofizyckich. Następnie rzucił klątwę na Nestorjusza, Eutychjusza, Sewera i wszystkich przeciwników soboru chalcedońskiego. † 532, przeżywszy 94 lat. Pamiątkę św. **S.** Kościół katolicki obchodzi 5 grudnia.

Sabas, pustelnik Juljan, żyjący w pobliżu Edesy w Mezopotamji i uważany przez św. Hieronima i Jana Złotoustego za jednego z największych pustelników. Około 40 lat (330—370) przepędził w ciasnej i wilgotnej jaskini w pustyni Osroene. Wiele jest opowieści o cudach dokonanych przez niego oraz o objawieniach, zsyłanych na niego przez Boga. Za cesarza Walensa rozpuścili arjanie wieść, że **S.** przyjął ich poglądy; wskutek czego na prośbę katolików opuścił po 40 latach pobytu pustelnię i udał się do Antjochji i tu uroczyście zaprzeczył potwarzom arjanów. Podróżą tą przyczynił się wiele do podźwignięcia wiary chrześcijańskiej w Antjochji. Kościół wschodni pamiątkę jego obchodzi 18 i 28 października, zachodni zaś 14 stycznia.

Sabat *Sabbat (Szabbath)*, po nowożydowsku *Szabbes*, skąd Szabas, zowie się u Izraelitów dzień poświęcony spoczynkowi i wstrzymaniu się od wszelkiej pracy, a właściwie doba od wieczora piątkowego do wieczoru dnia następnego, to jest do soboty. Jest to najstarożytniejsze święto Hebrajczyków, obchodzone prawdopodobnie jeszcze w czasach przed mojżeszowych. Wedle ks. *Exodus* (20, 8—11; 31, 17), święcenie **S.** odbywało się na pamiątkę tego, że Bóg stworzywszy przez 6 dni świat, siódmego odpoczął. **S.** poprzedzający święto przaśników albo Paschę, zowie się *Wielkim* **S.** *(haggadol-Szabbath)*. Oprócz siódmego dnia w tygodniu, święcili Hebrajczycy każdy siódmy rok, podczas którego nie uprawiali pól, ogrodów i winnic oraz nie odbierali długów. Rok ten zwał się *rokiem* **S.** lub *odpustowym*.

Sabatejczycy, *Sabbatejczycy*, sekta chrześcijańska, powstała w drugiej połowie XVII w. pomiędzy baptystami angielskimi pod przewodnictwem Franciszka Bamphied, święcąca na wzór Żydów sobotę zamiast niedzieli, której zwolennicy przetrwali do XVIII w.—*Subbatejczykami* albo *Braterstwem Sjońskiem* zowie się sekta osiadła w Pensylwanji, w Północnej Ameryce, święcąca także sobotę zamiast niedzieli część członków jej żyje w bezżeństwie, oddzielnie kobiety. Wreszcie **S.** albo *Neo-Izraelitami* zowią się członkowie sekty, założonej przez *Joannę Southcott*, * 1750 w Devonshire, która ogłosiła się narzeczoną Baranka Bożego i obiecywała, że jeżeli ludzie czynić będą pokutę i zachowywać prawa Mojżeszowe, a tem samem święcić soboty, porodzi Mesjasza. Jeszcze w 65-m roku życia swego udawała brzemienną Mesjaszem, zmarła jednak 1814, nie używszy wspaniałej kolebki, oddawna przygotowanej na przyjęcie mniemanego mesjasza. Zwolennicy jej, w liczbie około 150,000, do niedawna wierzyli w zmartwychwstanie Joanny i w przyjście Mesjasza. Por. Fairburn „The life of Johanna Southcott“ (Londyn, 1814).

Sabatier Piotr, uczony francuski, członek kongregacji św. Maura, * 1682 w Poitiers. Po ukończeniu nauk w kolegjum Mazaryńskiem, wstąpił w 18 r. życia do zakonu Benedyktynów i wysłany był na studja filozoficzne i teologiczne do opactwa St. Germain de Pres w Paryżu, gdzie poznawszy się z wielu ludźmi uczonymi, nabrał zamiłowania

do nauk i pracy poważnej. Z powodu wzięcia żywego udziału w sporach jansenistowskich wysłany był z Paryża do Rheims, gdzie † 1742. Głównie pracował **S.** nad wydaniem łacińskiego przekładu Pisma św., poprzedzającego przekład św. Hieronima. Przekład ten, wybrany z pism Ojców Kościoła, starych mszałów, lekcjonarzów i t. d., wydał p. t.: „Bibliorum sacrorum Latinae versiones antiquae seu vetus Italica“ (2 t., Rheims, 1742; t. 3, staraniem spółzakonników **S.**, 1743).

Sabatier Ludwik August, teolog protestancki, * 1839 w Vallon (Ardèche), † 1901, studjował teologję na uniwersytetach niemieckich, 1868 został profesorem literatury francuskiej w gimnazjum strasburskiem, 1873 r. w nowoutworzonym protestancko-teologicznym fakultecie w Paryżu. Napisał: „Essai sur les sources de la vie de Jésus“ (1866); „Jésus de Nazareth, le drame de sa vie, la grandeur de sa personne“ (1867); „L'âpotre Paul, esquisse d'une histoire de sa pensée“ (1870, 2 wyd., 1882); „Guillaume le Taciturne“ (1872); „La notion hébraïque de l'esprit“ (1879); „Les origines littéraires et la composition de l'Apocalypse de saint Jean“ (1888).

Sabaudja, dawne księstwo, położone między Szwajcarją, Pjemontem a Francją, obejmowało 183 mil. kw. Jest to kraina najwyżej w Europie położona i zapełniona licznemi górami, a mianowicie ze wschodu zalegają tu Alpy Grajskie z najwyższym szczytem Mont-blanc, na zachodzie Alpy Kotyjskie, na północno-zachodzie Peninijskie. Klimat **S.** niezmiernie zmienny, grunt po większej części kamienisty i nieurodzajny. Główne rzeki są: Rodan, Izera, Arve i Arcq. Sabaudczycy mówią narzeczem francuskiem; jest to lud ubogi, odznacza się przecież pracowitością i nieposzlakowaną rzetelnością. Ponieważ jednak najpilniejsza praca około płonnej ziemi dostatecznej ilości chleba dostarczyć im nie może, przeto mieszkańcy tłumnie wychodzą za granicę, a szczególnie do Francji, gdzie najcięższe i najpośledniejsze odbywają usługi, a dorobiwszy się jakiegoś kapitaliku, znowu do swego kraju powracają. Księstwo Sabaudzkie dzieli się obecnie na dwa departamenty: Sabaudji albo Niższej Sabaudji (6,187 klm. kw. i 263,000 miesz.) z miastem głównem Chambéry, oraz Wyższej Sabaudji (4,579 klm. kw. i 267,000 miesz.) z miastem głównem Annecy.

Historja. **S.** należała w najdawniejszych czasach do Galji; r. 122 prz. Chr. dostała się pod panowanie rzymskie, a 407 po Chr. weszła w skład Burgundji. W r. 534 została prowincją frankońską, w r. 879 częścią państwa Arelackiego, a r. 1038 dostała się cesarstwu Niemieckiemu i rządzoną była przez namiestników. Takimi namiestnikami byli margrabowie Suzy, Turynu i Chablais, jako wasalowie cesarstwa. Po wygaśnięciu margrabiów Suzy zajęli ich miejsce hrabiowie Maurienne. Pierwszym namiestnikiem z tego rodu miał być Beroald (od 1016); podług innych zaś protoplastą domu sabaudzkiego jest hr. Humbert († 1048 r.). Amadeusz I († 1072) przez ożenek pozyskał Suzę, Aostę i Turyn. Amadeusz II mianowany został 1111 r. hrabią państwa Niemieckiego, a ziemie jego otrzymały nazwę **S.** Tomasz I († 1233) nabył przez kupno Chambéry i krainę Waadt. Amadeusz III († 1253) został księciem Chablais i Aosty. Dwaj bracia, Tomasz i Amadeusz IV (synowie Tomasza II), podzielili się księstwem r. 1279 i utworzyli 2 linje: pjemoncką i sabaudzką; pierwsza wygasła 1418 i Pjemont dostał się w posiadanie **S.** Amadeusz V Sabaudzki († 1323) został księciem Rzeszy i wprowadził 1307 prawo pierworodztwa. Aymon († 1343) zyskał w posagu prawa do Montferratu. Amadeusz VI († 1383) zdobył hrabstwo Nicei, Vintimiglia i t. d. Amadeusz VII († 1451) nabył prawem kupna 1401 hrabstwo Genewskie, został 1416 księciem, ale 1434 złożył rządy, wstąpił do stanu duchownego i jako kardynał był przez jakiś czas antypapieżem pod imieniem Feliksa V (ob.). Po nim nastąpił syn Amadeusz VIII († 1472), a drugi syn ożenił się 1438 z Anną de Lusignan, córką Jana II, kr. Cypru. Następcami Amadeusza VIII byli jego synowie, Filibert († 1482) i Karol I († 1489), którego królowa Karolina zrobiła 1485 spadkobiercą Cypru; od tej pory dom sabaudzki nosi tytuł kr. Cypru i Jerozolimy. Po Karolu II († 1496), synu poprzed., i Filibercie II († 1504) nastąpił brat ostatniego Karol III († 1553); utracił on naprzód Wallis, Genewę i Waadt, a 1538 r. kraj cały, którym się podzieliły Niemcy i Francja; dopiero Emanuel Filibert (ob.), znakomity swego czasu wojownik, odzyskał 1559—1564 wszystkie posiadłości ojcowskie i powiększył je nabytkiem księstwa Oneglia i hrabstwa Tenda. Po nim nastąpili: Karol Emanuel I (1580—30), którego synowie, Wiktor Amadeusz I i Tomasz, założyli linję starszą sabaudzką i sabaudzko-carignan. Po Wiktorze Amadeuszu († 1637) rządzili **S.** Franciszek Hyacynt († 1638) i brat jego Karol Emanuel II (1638—1675); syn tego ostatniego, Wiktor Amadeusz II, po kilku zmianach terytorjalnych połączył ostatecznie Sardynję z **S.** i pierwszy przybrał tytuł króla Sardynji (ob.). Starsza linja sabaudzka wygasła 1831, a na tron wstąpiła linja sabaudzko-carignan w osobie ks. Karola Alberta (ob.). Jego synem i następcą był Wiktor Emanuel II (ob.), później król włoski, za którego rządów traktatem turyńskim (24 marca, 1860) **S.** i większa część hrabstwa Nicei zostały ustąpione Francji. Por. Guichenona „Histoire généalogique de la maison royale de Savoie“ (2 t., Lyon, 1660); Cibrario „Notizie sopra la storia dei principe di Savoja“ (Turyn, 1825); Frézeta „Histoire de la maison de Savoie“ (3 t., Turyn, 1326—28); Bertolotti'ego „Compendio della storia della casa di Savoja“ (Turyn, 1830); Canale „Storia della monarchia Sabauda“ (Genua, 1868); Belgiojoso „Histoire de la maison de Savoie“ (Paryż,

1860); Carutti „Storia della diplomazia della casa di Savoia“ (Turyn, 1875—80, t. 4).

Sabbataj Cebi, *Sabataj Ewy*, ob. Szabtaj Cewi.

Sabeizm, cześć boska oddawana gwiazdom na Wschodzie, zwłaszcza w Arabji, Syrji, Mezopotamji, Persji i w Indjach. Zwolennicy **S.**, oprócz niektórych gwiazd stałych, czcili także planety, a raczej duchy planetarne najbliższe bóstwa. Przywiązywali także wielką wagę do magji, pierścieni zaczarowanych i talizmanów przygotowywanych według sztuki astrologicznej. Por. Chwolsohn „Die Ssabier und der Ssabismus“ (Petersburg, 1856, t. 2).

Sabejczycy (po arabsku *Sâbia* lub *Sâbiûn*), zowią się w Koranie i u starszych pisarzów arabskich wyznawcy religji, będącej mieszaniną pierwiastków chrześcijańskich, zwłaszcza gnostycznych, żydowskich, perskich i innych, i w niewielkiej liczbie zamieszkałych dotychczas nad dolnym Eufratem i Tygrem. W Europie znani byli poprzednio pod nazwą *Nazarejczyków* oraz *chrześcijan* lub *uczniów św. Jana*, ponieważ św. Jana Chrzciciela uważają za jedynego prawdziwego proroka. Nadawana im nazwa chrześcijan jest o tyle niewłaściwą, że odrzucają chrześcijanizm ze czcią świętych i obrazów i uważają Chrystusa li jako potężnego czarnoksiężnika. Sami pomiędzy sobą zowią się *Mandejczykami* (arab. *Mandaje*), ponieważ wiarę swą wyprowadzają od *Manda de hajje*, t. j. emanacji Boga. W przeciwstawieniu do obcych zowią się też *Sobba*, t. j. Sabejczykami. Nauka **S.**, zawarta w kilku w języku aramejskim pisanych księgach, uważanych przez nich za święte, poprzednio była bardzo mało znana. Do bliższego poznania ich zasad religijnych przyczynił się Norberg, wydawszy i przetłómaczywszy 1816 „Wielką księgę“ (Sidra rabba) lub „Skarbiec“ (Ginza). Najlepszą jednak wiadomość o **S.**, ich stronnikach i wierze podał H. Petermann w dziele „Reisen in den Orient“ (2 t., Lipsk, 1861), oraz w krytycznem wydaniu księgi „Sidra rabba“ (2 t., Lipsk, 1867). Zbadaniem języka Mandejczyków przysłużył się Nöldeke (Göttingen, 1862). Kosmogonja i teogonja **S.** jest bardzo zawikłaną. Na początku istniał „wielki owoc,“ mieszczący w sobie zawiązki całego świata i jednocześnie w świetlanym eterze panował „wielki duch *(Mânâ rabba)* chwały.“ Z niego powstał „wielki Jordan“ i „pierwsze życie,“ t. j. Bóg objawiający się i działający w świecie. Z tego wywinęło się „drugie życie,“ które znów dało początek „trzeciemu życiu“ lub „Abathurowi,“ ojcu aniołów *(Uthre)*. Życie trzecie chciało się wznieść ponad pierwsze życie, i dlatego z eteru przeniesione zostało w „świat blasku.“ Drugą emanacją pierwszego życia był „Manda de hajje,“ t. j. słowo życia, uważany także za najukochańszego syna arcykapłana, nauczyciela i zbawcę rodu ludzkiego, który ludzkości objawił się w trzech swych synach lub braciach Hibil, Szithil i Anusz (Abel, Seth i Enos). Abathur przebywa na krańcach świata, ważąc czynności dusz zmarłych. Głęboko pod nim była „czarna woda,“ z odbicia się w niej jego obrazu powstał Pethâhil, zwany też Gabryelem. Miał on z czarnej wody utworzyć ziemię, co jednak mu się nie udało. Hibil pozbawił go nadanego mu przez Mânâ rabba ducha, którym natchnął Adama i Ewę. Pod ziemią znajduje się piekło, w którego najgłębszych przepaściach panuje pierworodny syn ciemności Krûn lub Karkûm, „wielka góra mięsa.“ Hibil (lub Manda de hajje) wstąpił do piekieł, zamknął i zapieczętował je i wyprowadził stamtąd do czarnej wody Rûchę, która porodziła z niebem walczącego Ura, „niszczący ogień.“ Ur z matką swą spłodził siedm planet i dwanaście znaków zodjakalnych, które, podobnie jak wszystkie gwiazdy, uważane są za duchy złe, wywierające wpływ na losy ludzi. Dusze złych otrzymują karę na planetach, poczem wpadają w otwartą paszczę Ura, podczas gdy dusze pobożnych dochodzą do Abathura i przed oblicze Mânâ rabby. Przy końcu świata będzie ziemia i piekło zniszczone przez Hibila i pozostanie tylko świat światłości. Adam i Ewa byli pobożnymi Mandejczykami; jeden z synów Adama był skłoniony do grzechu przez Rûchę; Abraham, Mojżesz, Jezus i Mahomet byli fałszywymi prorokami, prawdziwym zaś był tylko Jan Chrzciciel. **S.** oprócz niedzieli obchodzą 4 wielkie święta, mianowicie zaś siedm dni trwające święto Nowego roku podczas zimy, oraz pięciodniowe święto chrztu, podczas którego chrzczą się na nowo w bieżącej wodzie, co pobożni powtarzają każdej niedzieli. Z chrztem połączona jest komunja, składająca się z przygotowanego przez kapłana w kościele ciasta i wody. Wino zamiast wody pożywają tylko kapłani oraz nowożeńcy podczas ślubu. Kościoły **S.**, opatrzone dachami śpiczastemi (domy budują z dachami płaskiemi), są bardzo małe i zupełnie puste, nawet bez ołtarza. Przystęp do nich mają tylko kapłani i ich pomocnicy; świeccy stoją w przedsionku. Najniższym stopniem kapłaństwa jest szganda lub djakon, do których wybierane są dzieci 4 lub 5-letnie; nie wolno im obcinać włosów. Po dojściu do lat 15 zostają po długich próbach uczniami *(tarmida)*. Następnym stopniem jest *ganzibra* (posiadacz skarbu), t. j. posiadający cały „Skarbiec“ *(Ginza)* lub „Wielką księgę“ *(Sidra rabba)*. Najwyższym stopniem kapłaństwa jest *rêszamma* (przywódca ludu). Obecnie **S.** nie mają rêszammy i tylko jednego ganzebrę. Kapłani mogą mieć do 7 żon, świeccy zaś tylko 4, choć rzadko mają więcej niż dwie żony. Godności duchowne mogą posiadać i kobiety. Kapłani przy spełnieniu obowiązków noszą białe szaty i chodzą boso. Przy chrzcie i świeccy biorą białe ubranie i wogóle wstrzymują się od używania strojów ciemnych. Podstawą ich moralności jest dziesięcioro przykazań i w wielu rzeczach zgadzają się z przepisami chrystjanizmu. Odrzucają życie zakonne i cześć obrazów; również za-

bronione są posty, choć z obawy przed mahometanami zachowują dziesięciodniowy post.—Por. Chwolsohna „Die Ssabier und der Ssabismus“ (2 t., Petersburg, 1856).

Sabeljanizm zowie się w historji kościoła chrześcijańskiego pojęcie o Trójcy św., podług którego Bóg Ojciec, Syn Boży i Duch Św. nie są uważani za trzy oddzielne osoby, lecz za trzy różne objawienia jednej i tejże samej istoty boskiej. Nazwa **S.** pochodzi od prezbitera rzymskiego Sabeljusza, żyjącego pod koniec 2 i na początku 3 w. i ekskomunikowanego przez poprzedniego swego przyjaciela, biskupa rzymskiego Kaliksta. Twierdził on, zgodnie z panującemi wówczas w Rzymie poglądami patrypasjanów (ob.), że jeden i tenże sam Bóg jako niewidzialny zwany Ojcem, jako Syn stał się widzialnym, przybrał na się postać ludzką i był na krzyżu rozpięty. Bardziej sztucznie wyrobioną jest właściwie pod nazwą **S.** znana sekta, rozszerzona w połowie 3 w. w Pentapolis w północnej Afryce. Sekta ta odróżniała od pojedyńczej istoty boskiej *(monas)*, trzy różne formy objawienia w dziejach świata i ludzkości, powstałe dla spełnienia pewnych czynności, po których ukończeniu spłynęły nazad w jedności boskiej, mianowicie Ojciec lub Bóg jako Stwórca, Syn lub Bóg jako odkupiciel ludzkości i Duch św., jako źródło życia duchownego pomiędzy ludźmi. W IV w. podobno poglądy głosił Marcellus z Ancyry, podczas zaś reformacji Hiszpan Servede; również i pomiędzy nowszymi teologami, głównie za przewodem Schleiermachera, bardzo rozszerzone są poglądy, zbliżone do Sabeljanizmu.

Sabeljusz, ob. Sabeljanizm.

Sabellicus Marcus Antonius Coccius, jeden z odrodzicieli studjów klasycznych we Włoszech, znakomity zarówno stylista, jako i krytyk, * 1436 w Rzymie, † 1506 w Wenecji. On pierwszy napisał w duchu i smaku antyseptycznym historję powszechną p. t.: „Rhapsodiae historiarum“ (2 t., Wenecja, 1498—1504). Wielką także wziętość miała dawniej jego „Historia Veneta“ (Wenecja, 1487; nowa ed., 1718). Drobniejsze pisma **S.** p. t. „Opera omnia“ (Wen., 1502) niejednokrotnie były wydawane.

Sabellowie, ogólna nazwa rozmaitych pierwotnych narodów italskich, jak: Samnitów, Pelignów, Marsów i t. d.; narody te oznaczają także mianem wspólnem szczepu *umbryjsko-sabellskiego* (ob. Italskie narody i języki); wszystkie plemiona sabelskie mają pochodzić od Sabinów (ob.).

Sabina Karol, pisarz czeski, * 1813 w Pradze, ukończył tamże nauki gimnazjalne i studja filozoficzne, nadto przez lat trzy uczęszczał na wydział prawny uniwersytetu praskiego, poczem poświęcił literaturze i polityce. Był spółpracownikiem prawie wszystkich czasopism czeskich, oraz pisywał do przyjaznego Słowianom niemieckiego *Ost und West*. Podejrzany o należenie do tajnego związku politycznego Młodej Europy, kilkakrotnie był prześladowany przez policję. W ruchach Marcowych (1848) wziął czynny udział; w kwietniu objął redakcję czasopism *Včzela* i *Pražské noviny*. Wybrany do sejmu czeskiego z Kostelca nad Orlicą, uwięziony był po wypadkach Zielono-Świątkowych, poczem uwolniony, redagował dalej czasopis *Včzela* i począł wydawać pismo demokratyczno-socjalne p. t.: *Tabor*. Przed ogłoszeniem jednak 2 zeszytu był obwiniony o spiski rewolucyjne, 9 maja 1849 uwięziony i po trzyletniem badaniu skazany za zdradę stanu na powieszenie, którą to karę zamieniono mu później na 18-letnie ciężkie więzienie w twierdzy ołomunieckiej. Uwolniony po ośmiu latach, powrócił do Pragi i poświęcił się znowu literaturze. W ostatnich latach był uważany za tajemnego agenta policyjnego. Oprócz liczniejszych artykułów dziennikarskich wydał: „Obrazy XIV a XV vieku“ (3 t., Praga, 1854); „Basnie“ (t. 1844); „Povidky, poviesti a novelly“ (2 t., t. 1845); „Napoleon Buonaparte“ (t. 1848); „Jaroslava,“ nowela (t. 1859); „Vieczny żenich,“ romans humorystyczny (t. 1858—63); „Hrobnik,“ nowela (3 wyd., t. 1862); „Jen trzi leta,“ romans (t. 1860); „Blouznieni,“ romans (t. 1857); „Diejepis literatury czesko-slovanské“ (t. 1860—1864); „Duchovni komunismus“ (t. 1861) i wiele innych.

Sabina czyli *Sawina*, roślina, ob. Jałowiec.

Sabine Edward, fizyk i matematyk, * 1788, † 1883 w Richmond. Jako oficer artylerji towarzyszył wyprawie Parry'ego 1818—19 na morze biegunowe płn.; w 1822 z polecenia rządu angielskiego przedsięwziął wyprawę dla oznaczenia długości wahadła w różnych punktach wzdłuż całego oceanu Atlantyckiego. Również wielką i pomyślną była działalność **S.** nad oznaczeniem stałych magnetycznych magnetyzmu ziemskiego w wielu punktach kuli ziemskiej. Ostatnio był generał-majorem przy arsenale w Woolwich, wiceprezesem Royal-Society. Rezultaty swych badań ogłosił w „Philosophical transactions,“ oraz w dziełach: „A pendulum expedition“ (1825); „Report on the variations of the magnetic intensity“ (1838) i „On the cosmical features of terrestrial magnetism“ (1862). Żona jego między innemi pracami przełożyła na język angielski „Kosmos“ Humboldta.

Sabinjan, papież, * w Valaterra, w Toskańskiem, był za papieża Grzegorza W. nuncjuszem u cesarza Maurycego w Carogrodzie, poczem 13 września 604 r. zasiadł na stolicy apostolskiej. Podług podania, miał wynaleźć dzwony, a przynajmniej nakazywać ich używanie dla wskazywania godzin kanonicznych i nabożeństwa. † 606 roku.

Sabinowie, naród osiadły we Włoszech środkowych; wedle mniemania starożytnych byli **S.** autochtonami, dali początek wszystkim narodom sabelskim i wywodzili swe imię od najdawniejszego swego księcia Sabinusa, syna boga *Sancusa*. Pierwotną ich siedzibą były podobno górzyste

okolice dzisiejszego Gran Sasso d'Italia. Stąd rozszerzyli się w dolinach rzek Velinus i Nar, gdzie leżało ich miasto Nursia (dziś Norica); na zachodzie oddzielał **S.** od Etrusków Tyber, a na południu rz. Anio (Teverone) aż do Tiburu odgraniczała ich od Latium. Z Cures przeszli prawdopodobnie w obrąb późniejszego Rzymu, osiedli na wzgórzu Kwirynalskiem i zleli się z Latynami w jeden naród. Na północ Tiburu leżały *góry Sabińskie* z wierzchołkiem *Mons Lucretilis* (teraz Monte-Gennaro). *Ziemia Sabinów (Ager Sabinus)* była urodzajna, a naród słynął z surowości obyczajów, wstrzemięźliwości i pobożności. Powszechnie jest znane podanie *o porwaniu Sabinek*, przez co Rzymianie przyszli do posiadania kobiet w swem mieście. Rzymianie bardzo już wcześnie podbili tych **S.**, którzy mieszkali w Kampanji; z innemi ich odroślami toczyli nieustanne boje aż do 448 r. przed Chr.; ostatecznie ujarzmił **S.** Kurjusz Dentatus 290 przed Chr.

Sabinus Aulus, poeta rzymski z czasów Augusta, przyjaciel młodości Owidjusza. Dawniej przypisywano mu trzy listy metryczne *(A. Sabini epistolae tres)*, będące odpowiedzią na trzy heroidy Owidjusza i zwykle z niemi drukowane, obecnie za autora tych listów uważają nie *A. S.* z epoki Augusta, lecz poetę *Angelusa Sabinusa*, który żył w połowie XV w. Krytyczne opracowanie owych listów dał Lörs w swej edycji heroid Owidjusza (Kolonja, 1829—30).

Sabinus Flavius, starszy brat cesarza Wespazjana, był za Nerona, Otona i Witeljusza prefektem Rzymu i zginął 69 po Chr. podczas powstania legjonów w Mezji i Pannonji.

Sabioncello, właściwie *Peljeszac*, półwysep w Dalmacji, powiecie Dubrownickim, długi 65 klm., szer. 4—8 klm.; liczy około 8,500 m., z głównem miastem Orebicz.

Sable Island, wyspa piaszczysta, położona u wybrzeży kanadyjskich, pod 44° szer. płn. i 60° dług. zach., znikająca powoli pod powierzchnią wód. Przed kilkunastu laty miała 94 klm., obecnie zaś tylko 46 klm. długości. Od 1880 posiada dwie latarnie morskie.

Saboty, obuwie drewniane, używane szczególnie we Francji przez włościan, chodaki.

Sabowski Władysław, jeden z najpłodniejszych pisarzów naszych, znany pod pseudon: *Wołody Skiba*, *Omikron*, * w r. 1837 w Warszawie, gdzie pobierał także nauki w gimnazjum filologicz. i w szkole sztuk pięknych na wydziale budownictwa. Był urzędnikiem komory celnej, następnie bawił w Saksonji, Belgji i Francji, a od 1869 r. w Krakowie, † 1888 r. Już w 1854 zaczął pisywać do dzienników. Wydał zbiorek poezji: „Ziarna i plewy“ (1861), obszerny poemat „Edward“ w *Tygodniku Illustrow.* (1869), przekłady z Petöfiego. W. Hugo, Lermontowa „Demona“ *(Bibljoteka Warsz.*, 1859) i t. d. Jako powieściopisarz napisał kilkadziesiąt większych i mniejszych powieści, któremi głośne zjednał sobie imię. Wymieniamy z nich: „Konarki,“ „Kwiat z Sumatry,“ „Po niewczasie,“ „Rodzina Orskich,“ „Samobójca,“ „Kręta droga,“ „Nie podobni,“ „Pojedynek amerykański,“ „Za miesiąc,“ „Na wędkę,“ „Odwrotna strona medalu,“ „Na szerokim świecie,“ „Pozory“ (2 t., Lwów, 1880); „Na paryskim bruku“ (Warsz., 1886). Próbował **S.** sił i w dramacie, napisał kilkanaście komedji: „Wojna z sąsiadką,“ „Przestrogi cioci Zosi“ i „Pół miljona,“ a obok tego przetłómaczył dwadzieścia kilka sztuk różnych autorów, jak „Wallensteina“ Schillera (w *Bibl. najceln. utworów liter. europ.*, 1875). **S.** brał także czynny udział we wszystkich humorystycznych pismach polskich, począwszy od „Wolnych żartów,“ był jakiś czas redaktorem *Kraju*, wydawał *Kurjera Krakowskiego*, redagował *Dziennik Mód* w Krakowie, *Kurjer Warszawski* i w końcu *Kurjer Codzienny*; wreszcie pisywał także artykuły naukowe, np. przyrodnicze, w których z nowego stanowiska zapatrywał się na teorję atrakcji i atomów.

Sabowski W.

Sabunde Rajmund, ob. Rajmund de *Sabunde*.

Saburow Andrzej, mąż stanu rosyjski, senator, ukończył studja w liceum Aleksandryjskim w 1857 r. Był towarzyszem prokuratora synodu 1875, kuratorem jurjewskiego okręgu naukowego. W 1880 został po śmierci hr. Tołstoja ministrem oświaty i zajmował ten urząd do 1881 r.

Saburow Piotr, brat poprz., był r. 1870 posłem nadzwyczajnym w Atenach, gdzie nabył rzadkie i cenne rzeźby. W 1879 był posłem w Konstantynopolu, 1880 r. w Berlinie, 1884 został senatorem.

Saburra (łac. piasek, balast), niestrawione części pokarmów w żołądku; *stan saburalny*, toż co katar kiszek.

Saccade (muz.), krótkie i ostre pociągnięcie smyczkiem.

Saccardo Pietro Andrea, botanik, * 1845 r. w Treviso, kształcił się w Wenecji i Padwie, gdzie 1879 r. został profesorem botaniki i dyrektorem ogrodu botanicznego. Ogłosił ważne dzieła w przedmiocie mikologji, z których najważniejsze jest „Sylloge fungorum omnium, hucusque cognitorum“ (10 t., 1882—92), w którem opisał 32,000 gatunków grzybów.

Saccharomycetes, *drożdżaki*, ob. Drożdże.

Saccharum, cukier. **S.** *lactis*, cukier mleczny.

Saccheri Girolamo, matematyk, * 1667 w San Remo, † 1733 r. w Medjolanie, wstąpił do zakonu Jezuitów i nauczał w różnych ich kolegjach, był też profesorem matematyki w Pawji. W głównem swem dziele „Euclides ab omni naevo vindicatus“ (1733) rozwinął znaczną liczbę twierdzeń geome-

trji nieeuklidesowej, na co dopiero Beltrami zwrócił uwagę w r. 1889. Por. Stäckel i Engel „Die Theorie der Parallellinien“ (1895).

Sacchini Antoni kompozytor włoski, * 1735 w Neapolu, był dyrektorem muzyki w Rzymie (od 1762) i Wenecji (u św. Marka od 1769). Od 1771 bawił w Londynie, gdzie napisał opery „Mentesuma,“ „Cid,“ „Olimpiada“ i inne. Wezwany do Paryża, przybył podczas sporów Gluckistów i Piccinistów (1783) i dopiero operą „Edyp w Kolonie“ (1785) zwrócił powszechną uwagę. Powtórnemu wyjazdowi do Anglji przeszkodziła śmierć w Paryżu 1786 r.—**S.** napisał wiele komicznych oper, jak: „la Cantadina in carte,“ ale małej wartości. Był wybornym skrzypkiem i nauczycielem śpiewu.

Sacco (łac. *saccus*, worek), dawna miara zbożowa we Włoszech,= w Pjemoncie 175, w Toskanji 73, w Genui 158 litrów. Także oddzież zwierzchnia, skąd poszła u nas nazwa *sak*.

Sacconi, zwali się w Państwie Kościelnem zausznicy inkwizycyjni, którzy mieli prawo w dni postne wchodzić do kuchni osób prywatnych i sprawdzać czy nie były naruszone przykazania o poście, a przytem rozpatrywać papiery osób podejrzanych. Odzież nosili w kształcie woru z kapturem, twarz mieli zakrytą z otworami na oczy, przepasani powrozem i sandały na nogach.

Sacer (łac.), święty, bogom poświęcony, a także przeklęty.

Sacerdos (łac.), kapłan.

Sacerdotium (łac.), urząd kapłański, kapłaństwo.

Sachalin, po tatarsku Tczoka albo Tarakai, po jap. Oko Jasso, należąca do Rosji wyspa na oceanie Wschodnim, wprost lądu prow. nadmorskiej (Primorskaja obłast'), ma 75,978 klm. kw. i 28,166 m. (1897), we środku górzysta, ma grunt urodzajny, w znacznej części bogatym pokryty lasem, obfituje w węgiel kamienny. Pierwotnie północna część wyspy należała do Chin, południowa do Japonji. Obecnie **S.** dzieli się na 3 okręgi: Aleksandrowski, Tymowski i Korsakowski. W r. 1880 zaczęto tu osiedlać przestępców kryminalnych; w r. 1894 znajdowało się na wyspie 64 wsi i 5 więzień, gdzie przebywało ogółem 17,279 aresztantów i osób ich rodzin.

Sacharia Jan, rodem Włoch, sekretarz Krzysztofa Szydłowieckiego, kasztelana krakowskiego w XVI w. Opisał pięknym wierszem wojnę wołoską i zwycięstwo Jana Tarnowskiego pod Obertynem p. t.: „Descriptio duorum certaminum, quae Ser. Sigismundi regis Poloniae milites cum Petro Joanno Palatino Moldaviae et cum ejus exercitione Deo Opt. Max. habuerunt“ (2 wyd., Kraków, 1535).

Sacharow Jan, zasłużony zbieracz pieśni i podań ludowych rosyjskich, * 1810, † 1863. Po ukończeniu nauk w seminarjum tulskiem, studjował do 1835 medycynę w uniwersytecie moskiewskim, poczem obok zajęć swego stanu poświęcił się literaturze i zostawszy członkiem towarzystwa archeologicznego, czynny brał udział w jego pracach począwszy od 1848 r. Wydał: „Dostopamiatnosti Wenewa monastyrja“ (Moskwa, 1831); „Istorija obszczestwennago obrazowanija Tulskoj gub.“ (tamże, 1832); „Puteszestwija russkich ludej w czużija zemli“ (tamże, 1837); „Skazanija russkago naroda“ (7 t. 1837, 2 wyd., 2 t., Petersburg, 1841—46); „Piesni russkago naroda“ (Petersburg, 1841); „Zapiski russkich ludej“ (tamże, 1841); „Izsliedowanie o russkom ikonopisanii“ (tamże, 1849); „Obozrienie sławiano-russkoj bibliografji“ (tamże, 1849); „Letopis russkoj numizmatiki“ (1851) i in.

Sacharow Wiktor, jenerał rosyjski, * 1848. Był 1877—78 adjutantem jenerała Gurko, 1890 generał-majorem i pomocnikiem szefa sztabu okręgu Warszawskiego, 1892 jenerał-kwatermistrzem tegoż sztabu, 1894 szefem sztabu w Odesie, 1897 jenerał-lejtnantem, 1898 r. szefem sztabu jeneralnego.

Sacharyfikacja, zcukrzenie, przeobrażenie mączki działaniem słodu, śliny lub rozcieńczonych kwasów na dekstrynę, cukier gronowy, maltozę.

Sacharymetrja, oznaczanie ilości cukru, zawartego w danem ciele, zwłaszcza w roztworach. Najprostszy, ale najniedokładniejszy sposób polega na użyciu areometrów (ob.), które oznaczają tylko ciężar właściwy roztworów.—Metod chemicznych oznaczania ilości cukru jest kilka; najlepsza polega na tem, że glukoza ma własność redukowania tlennika miedzi zawartego w roztworze alkalicznym i zamieniania go na tlenek miedzi; w tym celu cukier krystaliczny przeprowadza się najpierw w glukozę działaniem kwasu siarczanego rozcieńczonego, a następnie traktuje roztworem mianowanym tlennika miedzi. Metoda ta, wskazana przez Frommherza, udoskonaloną została przez Payena.—Najdokładniejsza jednak i najpospoliciej używana metoda jest optyczna,

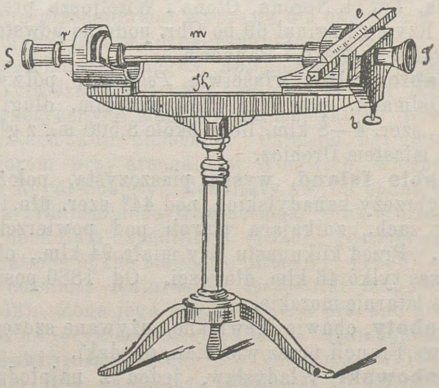

Sacharymetr Soleila.

wskazana przez Biota; polega ona na tem, że roztwór cukru krystalicznego skręca na prawo płaszczyznę polaryzacji światła, i to tem więcej, im ilość cukru w roztworze jest większą. Przyrządy do tego służące, *sacharymetry*, są różnych konstrukcji; najwięcej używany jest sacharymetr Soleila, składający się z dwóch pryzmatów Nicola (ob. Spolaryzowane światło), osadzonych na podstawie K (ob. fig.), między które wprowadza się ciecz badaną w rurze *m*, a wskutek skręcenia płaszczyzny polaryzacji następuje zmiana barwy płytki kwarcowej *r;* po usunięciu rury osadza się w *ce* kompensantor, czyli płytkę kwarcową tak ściętą, że grubość jej zapomocą szruby *b* dowolnie zmieniać można; szrubę obraca się, dopóki kompensator nie sprowadza zmiany takiej samej, jak roztwór badany, a grubość jego odczytuje się na podziałce *e*. Ponieważ zaś wiadomo, że roztwór zawierający 16,35 grama cukru w 100 cm. sześc., w rurce długości 20 cm., wywołuje równie silne skręcenie płaszczyzny polaryzacji, jak płytka kwarcowa grubości 1 mm., potrzeba więc tylko liczbę odczytaną pomnożyć przez 16,35, aby otrzymać ilość cukru, zawartą w 100 cm. sześc. roztworu. Nieco inaczej urządzony jest sacharymetr Laurenta, dający rezultaty dokładniejsze.

Sacharyna, *bezwodnik kwasu ortosulfoaminobenzoesowego*, $C_7H_5NSO_3$, otrzymuje się z toluolu przez zamianę go na kwas tuluolosiarczany, z którego otrzymuje się toluolosulfamid, przechodzący przez utlenienie w **S.** Tworzy bezbarwne igły, trudno rozpuszczalne w wodzie, łatwiej w alkoholu i eterze, ma smak nader słodki i topi się przy 220°. Odkrytą została przez Fahlberga 1879, a z powodu słodkiego swego smaku wyrabia się od 1886 fabrycznie. Czysta czyli rafinowana **S.** ma słodycz dorównywającą 500 razy większej ilości cukru trzcinowego. Także i sole sacharyny mają smak słodki, a rozpuszczalna sól sodowa znajduje się w handlu pod nazwą sacharyny łatwo rozpuszczalnej, która 400 razy jest bardziej słodka, aniżeli cukier. Działa słabo przeciwgnilnie, w niezbyt wielkich ilościach jest nieszkodliwa i przechodzi nierozłożona przez organizm. Jako materjał pokarmowy nie może zastąpić cukru, ale używa się, gdzie idzie tylko o smak, jak przy wyrobie likierów, konserw owocowych i t. p., ma też zastosowanie w lekarstwach i zastępuje cukier dla chorych na cukromocz, przy otyłości i podagrze. Por. Stutzer „Das Fahlbergsche Saccharin“ (1890).

Sachau Karol Edward, orjentalista, * 1845, profesor w Wiedniu od 1869 r., w Berlinie od 1876. Zajmuje się starożytnościami syryjskiemi.

Sacher *Masoch* Leopold, von,... powieściopisarz niemiecki, * 1835 we Lwowie, gdzie ojciec jego był naczelnikiem policji, † 1895, kształcił się w Pradze i Grazu, i w tem ostatniem mieście był czas jakiś docentem historji, następnie do 1865 r. był profesorem we Lwowie, następnie mieszkał w Brucku. Pisma jego malują życie galicyjskie, są to obrazy zupełnie powierzchowne, bez należytej znajomości tamecznych stosunków, a odznaczające się jedynie nienawiścią żywiołu polskiego. Pomimo to *Revue des deux mondes* otworzyła mu swe szpalty, dlatego to zapewne, że w pismach jego występuje nienawiść i względem Niemców. Napisał: „Das Vermächtniss Kains“ (2 cz., 1873—7); „Der neue Hiob“ romans (Stutgard, 1878); „A Kolomea, contes juifs et petits-russiens“ (Paryż, 1879); „Silhoueten“ (Lipsk, 1880, t. 2); „Basyl der Schatzgräber und andere seltsame Geschichten“ (Lipsk, 1880); „Entre deux fenêtres, Servatien et Pancrase, le Castellan“ (przekład z niemieckiego, Paryż, 1880); „Galizische Geschichte“ (3 wyd., Berlin, 1895); „Neue Judengeschichten“ (Lipsk, 1881); „Der Judenraphael“ (Lipsk, 1882); „Der Hajdamak“ (Lipsk, 1882); „Der alte Castellan“ (Lipsk, 1882); „Die Bluthochzeit von Kiew, eine Liebesgeschichte“ (Bern, 1882); „Basil Hymen“ (Lipsk, 1882); „Polnische Ghetto-Geschichten“ (Monachjum, 1886); „Contes juifs“ (Paryż, 1889); „Lustige Geschichten aus dem Osten“ (Wrocław, 1892); „Eudoxia die Sängerin“ (1895) i in.

Sachnówka, wieś w gub. Kijowskiej, pow. Kaniowskim; niegdyś kwitnące miasteczko, skutkiem napadów tatarskich zupełnie zniszczone. **S.** sławna jest z uprawy doskonałych tytuniów azjatyckich. W tutejszej okolicy poczyna się wał, zwany *Żmijowym*, kończący się w lasach Steblowskich.

Sachot Oktaw. Ludwik, pisarz francuski, * roku 1824, odbył wiele podróży na Wschód i opisał je: „L'île de Ceylan et ses curiosités naturelles“ (1853); „La Sibérie orientales et les regions polonaises“ (1875).

Sachowicz Jacenty, malarz polski, * 1813 w Iłży, † 1875 w Warszawie. Nauki początkowe pobierał w liceum warszawskiem. Za radą Kokulara poświęcił się malarstwu i kształcił się w swej sztuce na wydziale sztuk pięknych uniwersytetu warszawskiego pod kierunkiem Antoniego Brodowskiego i Blanka, a po zwinięciu uniwersytetu pod przewodnictwem jego ostatniego aż do 1836 r. Następnie udał się w podróż artystyczną za granicą i bawił lat 4 w Dreźnie. Za powrotem do kraju 1840 malował portrety i obrazy religijne (około 38), znajdujące się w różnych kościołach kraju naszego. Głównie jednak poświęcił się odnawianiu obrazów starych i w kierunku tym do takiej doszedł biegłości, że stanął w szeregu najznakomitszych restauratorów dzieł dawnych mistrzów, nie tylko w kraju, lecz i za granicą. Po koniec 1871 r. przywrócił do pierwotnej świetności przeszło 2,100 obrazów. Od 1862 aż do śmierci był kustoszem nowo założonego muzeum sztuk pięknych w Warszawie.

Sachs Hans, najznakomitszy i najpłodniejszy swego czasu poeta niemiecki, * 1494 r. w Norymberdze, † 1576 tamże. Syn krawca, otrzymał **S.**

Sachs Hans.

staranną edukację, wyuczył się rzemiosła szewckiego i przebywał jako czeladnik w różnych miastach niemieckich. Obok zajęć zwyczajnych swego powołania poświęcił się poezji, pisał we wszystkich jej rodzajach i niemały na tem polu zyskał sobie rozgłos. Już za życia **S.** i zaraz po jego śmierci wiele było wydań pism jego. Z późniejszych wymieniamy między innemi: Bertucha (Weimar, 1778); Hässleina (Norymb., 1781); Büschinga (3 t., Norym., 1816—1824); Götza (11 tomików, Norymb., 1824—30); Hopfa (1856, t. 2); Gödeke i Tittermanna (2 wyd., Lipsk, 1883—85, t. 3). Por. M. Sal. Ranischa „Histor.-kritische Lebensbeschreibung Hans Sachs“ (Altenberg, 1765); Hofmanna „Hans Sachs. Sein Leben und Wirken“ (Norymb., 1847); Neumanna „Ueber einige Hand. schriften von Hans Sachs, nebst ungedrückten Gedichten“ (Lipsk, 1843). Pierwszy zbiór, złożony z 789 r. utworów jego, wyszedł w Augsburgu w trzech tomach in folio; drugi powiększony o 580 (5 t., tamże, 1570—79). Samych prac dramatycznych zostawił Hans Sachs przeszło 200.

Sachs Jan, rodem ze Wschowy, od 1669 sekretarz miasta Torunia, † tamże 1680 r. Napisał pod pseudonimem *Franciszka Marniusa* obronę Polski i Polaków przeciw oszczerstwom Hermana Knorynga, p. t.: „De Scopo reipublicae adversus Hermanum Cnoringium dissertatio, qua simul status Regni Poloniae novissimae describitur, autore Francisco Marinio Polono“ (Wrocław, 1665).

Sachs Michał, teolog, poeta i badacz starożytności żydowskiej, * 1808 r. w Głogowie, † 1864; od 1836 kaznodzieja w Pradze, następnie w Berlinie. Wydał przekład niemiecki wielu ksiąg Starego Testamentu (od 1837—55 wyszło 7 wyd.); „Die religiöse Poesie der Juden in Spanien“ (Berlin, 1845); „Stimmen vom Jordan und Euphrath“ (tamże, 1853); „Beiträge zur Sprach und Alterthums-Kunde,“ „Hearot we Tykunim le-Sedér Abodah“ (tamże, 1856) i w. in.

Sachs Juljusz, znakomity botanik, * 1832 r. we Wrocławiu, † 1897, kształcił się w Pradze i został tam asystentem Purkynjego; w r. 1861 został profesorem w szkole rolniczej w Poppelsdorf pod Bonn, 1867 r. we Freiburgu, 1868 w Würzburgu; położył ważne zasługi zwłaszcza w fizjologji roślinnej. Ogłosił: „Handbuch der Experimentalphysiologie der Pflanzen“ (1866); Lehrbuch der Botanik“ (3 wyd., 1875); „Grundzüge der Pflanzenphysiologie“ (1873); „Geschichte der Botanik“ (1875); „Gesammelte Abhandlungen über Pflanzenphysiologie“ (2 t., 1892—93). Od 1873 wydawał „Arbeiten des botanischen Instituts in Würzburg.“ Por. Göebel „Julius **S.**“ (1897).

Sachsen, królestwo, ob. Saksonja.

Sachsen, prowincja pruska, ob. Saska prowincja.

Sachsen-Altenburg, ob. Sasko-Altenburskie księstwo.

Sachsen-Coburg-Gotha, ob. Sasko-Koburgsko-Gotajskie księstwo.

Sachsen-Meiningen, ob. Sasko-Mejningeńskie księstwo.

Sachsen-Weimar.-Eisenach, ob. Sasko-Wejmarskie księstwo.

Sachsenspiegel, zwierciadło saskie, niemiecki kodeks średniowieczny. W w. XIII był w użyciu w całych Niemczech, a po części i w Polsce, Niderlandach. Wydania 1861, 1882. Por. Ficker (1859), Steffen Lagenen (1881—1887).

Säckingen, miasto w okręgu badeńskim Waldshut, nad Renem, przez który prowadzi tu most kryty, ma kościół katolicki i ewang., szkołę przemysłową i solankę ciepłą (29°C), zawierającą jod, brom i lit.; fabryki jedwabiu, 4,000 miesz.

Sacra (łac.), rzeczy tyczące się służby bożej, świętości.

Sacramento, albo *Rio-Sacramento*, główna rzeka Kalifornji; bierze początek na granicy Oregonu, przechodzi od północy ku południowi sławną ze swej złotodajności i urodzajów 500 klm. długą dolinę Lengen i przyjąwszy do swego koryta znaczniejszą rzekę Rio-Joaquim, rozdziela się na dwa ramiona, któremi po 620 klm. biegu wpada do zatoki San-Francisco.—*Sacramento* albo *Sacramento-City*, stolica Kalifornji, założona r. 1849, liczy 26,500 miesz.

Sacranus Jan, pseudonim Jana z Oświecinia (ob.).

Sacré-coeur — Towarzystwo Serca Jezusowego.

Sacrficium (łac.), ofiara. **S.** intellectus, ob. Sacrifizio del intelletto.

Sacrifizio del intelletto (włos.). Ofiara rozsądku, poddanie swoich przekonań cudzej powadze.

Sacy Antoni Izaak Silvestre, baron de..., orjentalista francuski, * 1758 w Paryżu, † 1838 tamże. Odebrawszy tylko prywatną edukację, poświęcił się studjom języków wschodnich, został 1792 r. członkiem akademji napisów i 1808 r. profesorem języka perskiego w Collège de France. Wybrany do ciała prawodawczego, głosował 1814 za usunięciem Napoleona. Za pierwszej restauracji był cenzorem, 1815 r. został rektorem uniwersytetu paryskiego i członkiem komisji oświecenia publicznego, 1831 konserwatorem rękopisów bibljoteki królewskiej, a 1832 członkiem izby parów. Ze szkoły **S.** wyszło wielu znakomitych uczniów, rozproszonych po całej Europie. Z pomiędzy licznych prac jego wymieniamy najcelniejsze: „Grammaire arabe“ (2 t., Paryż, 1810, 2 wyd., 1831), którą w studjach nad językiem arabskim nowy wytknął kierunek; „Chrestomathie arabe“ (3 t., Paryż, 1806, 2 ed., 1826); „Anthologie grammaticale arabe“

(Paryż, 1829); „Mémoires sur diverses antiquités de la Perse“ (Paryż, 1793, dodatki 1797); „Mémoires sur l'état actuel des Samaritains“ (Paryż, 1812); „Exposé de la religion des Druses“ (2 t., Paryż, 1838) i t. d.

Sacy, Samuel Ustazade Sylvestre, de..., publicysta francuski, syn poprzedniego, * 1801 w Paryżu, † 1879. Ukończywszy studja prawne, poświęcił się literaturze, 1828 r. wszedł do *Journal des Débats* i długo był odtąd najczynniejszym tego dziennika spółpracownikiem. **S.** nietylko pięknym stylem, ale charakterem i sposobem myślenia przypomina znakomitych pisarzów francuskich z XVII wieku. Jest on wzorowym prozaistą i wzorowym dziennikarzem. W r. 1836 został **S.** konserwatorem bibljoteki Mazarini'ego, a 1848 jej administratorem; 1854 członkiem akademji francuskiej, 1864 członkiem rady nauczania publicznego, a 1865 senatorem. Zbiór najcelniejszych swych artykułów wydał p. t.: „Varietés littéraires, morales et historiques“ (2 t., Paryż, 1858, 2 ed., 1861).—Syn jego Ustazade *Sacy*, * 1835, jest także spółpracownikiem *Journal des Débats*.

Sad, ogród przeznaczony do hodowania drzew i krzewów owocowych.

Sá da Bandeira Bernard *de sa Nogueira*, wicehr. de..., mąż stanu portugalski, * 1796. Czynny brał udział w wojnie półwyspiarskiej przeciw Francuzom, a następnie poświęcił się studjom naukowym. Połączywszy się 1820 ze stronnictwem rewolucyjnem, wystąpił 1823 podczas kontrrewolucji, jako obrońca konstytucji, i z tego powodu musiał szukać schronienia za granicą. Kiedy Dom Pedro nadał Portugalji ustawę, **S. d. B.** wrócił do kraju, i tak orężem jako też na drodze dyplomatycznej bronił tronu konstytucyjnego. Podczas oblężeniu Oporto był jego gubernatorem i tu stracił prawą rękę. Mianowany 1832 ministrem marynarki i baronem *da Bandeira*, urzędował tylko pół roku. Następnie został gubernatorem Peniche, 1834 gubernatorem w Algarve, a po ukończeniu wojny z Miguelistami parem i 1835 powtórnie ministrem marynarki, który to urząd piastował do kwietnia 1836. Z powodu rewolucji 1842 r. pozbawiony tytułów i godności, odzyskał je wkrótce potem i stał na czele opozycji. Później był jeszcze dwukrotnie ministrem marynarki i kolonji 1856—1859 i ministrem wojny 1860—64, a 1865 utworzył własny ale niedługo trwały gabinet.

Sadagura, miasteczko w obwodzie Czerniowieckim, na Bukowinie, głośne handlem na woły i konie.

Sadda-Yakko, sławna aktorka japońska. Występy jej podczas wystawy paryskiej 1900 r. obudziły wielkie zainteresowanie teatrem japońskim w Europie. Z mężem swoim Kamakami, odbyła podróż po ważniejszych miastach Europy, a w r. 1902 była i w Warszawie.

Sadduceusze, nazwa arystokracji kościelnej żydowskiej, która począwszy od odbudowania świątyni aż do I w. przed Chr. dzierżyła w swym ręku przewodnictwo duchowne i polityczne narodu żydowskiego. Nazwa ta początkowo była imieniem rodowem i oznaczała ród arcykapłana *Zadoka* (Zadokici), później jednak, z powodu podobieństwa brzmienia, wykładane przez wyrazy *zedikim*— sprawiedliwi. Jako oddzielna sekta występują **S.** po wyniesieniu się Faryzeuszów (ob.), jako ich przeciwnicy w II w. przed Chr. Wedle mylnej tradycji, przechowanej przez Józefa Flawjusza („Antiquitates“, XIII, XVIII, XX), **S.** nie wierzyli w życie przyszłe, w nagrody i kary po śmierci, w nieśmiertelność duszy, w bytność aniołów i t. d. Por. Grossmana „De philosophia Sadducaeorum“ (Lipsk, 1836); Wellhausen „Die Pharisäer und die Sadduzäer“ (Greifs., 1874); Devaine „Le saducéisme“ (Montauban, 1888).

Sá de Miranda, Franciszek de..., poeta hiszpański i portugalski, * 1495 w Koimbrze, gdzie był profesorem prawa, następnie urzędnikiem dworskim Jana III; † 1558 r. w majątku swym Tapada pod Ponte de Lima. Jeden z koryfeuszów szkoły koimbrskiej, starał się podnieść poezję ojczystą przez naśladowanie wzorów staroklasycznych i włoskich, w eklogach swoich (2 portugalskie, a 6 hiszpańskich) pozostał mimo tego kierunku zupełnie narodowym. On pierwszy wprowadził do poezji portugalskiej listy poetyczne, zwane *Carta*. Jego utwory poetyczne wyszły w Lizbonie (1595 i częściej; najlepsza ed. 2 t., 1784).

Sade, Donat Alfons Franciszek, margr. de..., romansopisarz francuski, syn znanego pisarza i dyplomaty, *hr. Jaua Bapt. Fran. Józefa de Sade* (* 1705, † 1765), * 1740 w Paryżu. Służył czas jakiś w wojsku, 1766 ożenił się i wiódł życie rozpustne. Oskarżony o mord erotyczny, 1772 roku od wyroku śmierci ratował się ucieczką. Po powrocie do kraju 1777 został uwięziony i dopiero 1790 odzyskał wolność; uwięziony powtórnie 1801, † 1814 w domu obłąkanych. **S.** jest autorem bezecnych romansów: „Justine ou les malheurs de vertu“ (4 t., Paryż, 1791); „Juliette ou la suite de la Justine“, „La Philosophie dans le Boudoir“, „Aline et Valcour“, „Pauline et Belval“ etc. W utworach swoich propagował krwawą rozpustę, którą od jego imienia nazwano *Sadyzmem*. Por. E. Dühren „Marquis de Sade und seine Zeit“ (1900).

Sadebeck Gabrjel Eutropjusz, rodem Ślązak, urzędnik za czasów pruskich, w Warszawie zamieszkały, zajmował się historją polską w duchu dla nas nieprzyjaznym. Dzieło swe pod pseud. *Sirisa* wydał p. t. „Polens Ende, historisch, statistisch und geographisch betrachtet“ (Warszawa, 1797); przedruk tegoż dzieła nosi tytuł: „Polen zur Zeit der zwei letzten Theilungen des Reichs i t. d.“ (bez miejsca druku 1807).

Sadi Carnot, ob. Carnot.

Sadok błogosławiony, Dominikanin, rodem Polak, otrzymał suknię zakonną z rąk św. Dominika.

Na drugiej kapitule generalnej w Bolonji 1221 r. wybrany został na opowiadanie słowa Bożego w Węgrzech, gdzie mimo wielu przeciwności wytrwałością swą i swych towarzyszów nawrócił wielu pogan i niewiernych. Z Węgier przeniósł się do ziemi Kumanów, gdzie niemniej skutecznie prowadził dzieło nawracania. Stąd powrócił do kraju rodzinnego i w Sandomierzu objął przełożeństwo nad klasztorem Dominikanów i tu podczas drugiego napadu Tatarów, z 48-u towarzyszami poniósł 2 czerwca 1260 śmierć męczeńską. Pamiątkę jego obchodzi Kościół w dzień jego śmierci, t. j. 2 czerwca. Syrokomla (Kondratowicz) wziął błog. S. za przedmiot pięknej legendy.

Sadowa, wieś w okręgu Horzickim, powiecie Kr.-Hradeckim, zamek i 205 miesz.; w dyplomatach wspomina się 1228 pomiędzy dobrami klasztoru św. Jerzego w Pradze, do którego należała aż do czasów wojen husyckich. Później przeszła na własność rodu panów ze Sloupna; ostecznie należy od 1829 do hr. Harrach. Od wsi **S.** nazywają Prusacy bitwę, zwaną inaczej pod Königgrätz (Kralowym Hradcem), w której 6 lipca 1866 połączone siły pruskie odniosły zwycięstwo nad wojskiem austrjackiem, dowodzonem przez Benedeka (ob. Königgrätz).

Sadowska Marja z *Brzezinów*, powieściopisarka polska, pisząca pod pseudonimem *Zbigniewa.* * na Litwie, otrzymawszy staranne wychowanie, była nauczycielką. Po wyjściu za mąż, czas jakiś przebywała w Warszawie, następnie zamieszkała w Paryżu. Należała do wybitniejszych polskich powieściopisarek, a w humorystyce pierwszorzędne zajmuje miejsce. Pisma **S.** zalecają się oryginalnością, artyzmem, głęboką refleksją filozoficzną i namiętnością, przebijającą się silnym kolorytem w malowaniu postaci i rzeczy; przez humor jej przebijają łzy serdecznie odczuwanej boleści ludzkiej. Pierwszą humoreską Zbigniewa była „Podróż naokoło świata odbyta w trzech godzinach“ (w *Piśmie zbior. wileń.*, 1859), następnie „Pamiętniki muchy“ (Wilno, 1861) szereg humoresek; do tejże kategorji należą „Cztery ideały“ w *Kur, Wil.* Więcej powieściowy już zakrój ma „Stara panna“ (*Tyg. Ilustr.*, 1861, przekład franc. w *Revue des deux mondes* i ros.). Zasobniejsze doświadczenie życiowe i wyższy rozmysł artystyczny okazują następnie jej powieści: „Oksana“ (1869); „Niecnota“ (1871); „Rocznica“ (1873); „Sąsiedzi“ (1875). Z mniejszych powiastek zasługują na wzmiankę: „Pani Borejszyna“ i „Mieleszkowie“ (1879). Napisała też: „Historja kamienia przy drodze, opowiedziana kołkowi w płocie“, „Stryj Inocenty“. Oprócz tego **S.** ogłosiła kilka studjów literackich, o „pani Sand“ (w *Przegl. Tyg.*), o „Literaturze angielskiej“ (tamże), o „Goethem i Dancie“ (w *Pamięt. nauk.*) i in.

Sadowska Antonina z Komierowskich, nowelistka polska, * 1859 w Warszawie; kształciła się w klasztorach: w Sacré Creur w Poznaniu i Urszulanek w Krakowie. Drukowała nowele w *Kurjerze War., Tyg. Ilustr., Kur. Codz., Biesiadzie, Wędrowcu, Tyg. Pols.* i in.

Sadowski Stanisław, rodem z Ostrołęki, żyjący w XVI w., kalwin, wydał pismo przeciwko Jezuitom p. t.: „Idolatriae Jesuitorum Vilnensium oppugnatio“ (Wilno, 1594), którem rozjątrzeni Jezuici domagali się u Zygmunta III, ażeby i autor i jego dzieło na jednym stosie byli spaleni.

Sadowski Jan Nep., znakomity archeolog polski, * 1814 w Słupach pod Szubinem, w w. ks. Poznańskiem, † 1897 r. w Krakowie; nauki gimnazjalne kończył w Bydgoszczy, na uniwersytet udał się 1834 do Berlina, gdzie słuchał prawa i administracji tudzież wykładów geografji znakomitego Rittera. Smierć ojca zmusiła go do powrotu na wieś i oddania się gospodarstwu. Po wypadkach 1846 r. udał się do Paryża, gdzie znalazł sposobność uzupełnienia swych studjów naukowych. Po powrocie do kraju 1848 oddawał się znowu głównie gospodarstwu, chociaż i dla nauki, zwłaszcza dla archeologji, znalazł wolne chwile. W 1868 wreszcie, oddawszy majątek córce, przeniósł się do Krakowa i odtąd się wyłącznie nauce i literaturze poświęcił. Oprócz pierwszych prób literackich z czasów uniwersyteckich w *Tygodniku literackim* poznańskim, tudzież licznych artykułów treści politycznej, ekonomicznej i strategicznej, rozrzuconych po rozmaitych czasopismach, ważniejsze jego prace są: „Drogi handlu zbożowego“ (w piśmie zbiorowem *Na Dziś*, Kraków, 1872 i 3); „Obecny sposób zapatrywania się na zabytki z epoki śpiżowej“ (w „Sprawozd. akad. umiej., 1873); „Drogi handlowe greckie i rzymskie przez porzecze Odry, Wisły i Niemna do Baltyku“ (w *Pam. akad. um.*, 1874 i osobno), nader cenne dzieło, które przetłómaczone zostało na język niemiecki (1876), i w zagranicznym naukowym świecie ogólne zyskało uznanie; „Le commerce de l'ambre“ (w „Comptes rendu du Congrés d'antrop. et d'archeol. de Buda-Pest, 1876); „Sprawozdanie z posiedzeń kongresu antrop.-arch. w Peszcie“ (Kraków, 1876); „Porzecza Warty i Baryczy,“ jako 1 zeszyt wydawnictwa komis. archeol. akad. um. p. t. „Wykaz zabytków przedhistorycznych na ziemiach polskich“; „Miecz koronacyjny Szczerbcem zwany“ (1892). **S.** jako członek komisji archeol. w ak. um. zasiadał 1876 r. na kongresie antropologiczno-archeologicznym w Peszcie, w 1878 wybrany został członkiem akad. um.

Sadowski Aleksander, zasłużony obywatel podolski, * 1820, † 1882 w Krasnostowcach. W młodości służył w wojsku, następnie osiadł w dobrach swoich w okolicach Kamieńca. W 1859 obrany został marszałkiem powiatowym kamienieckim, a wkrótce potem gubernjalnym i obowiązki te pełnił aż do śmierci, z przerwą 1862—65, kiedy był internowany w Rydze. W pierwszych czasach swego urzędowania przewodniczył gorliwie komitetowi, który się zawiązał w celu przyjścia z po-

mocą wygnańcom z Syberji oraz emigrantom, wracającym za amnestją do kraju; dzięki pracy jego i nakładom teatr kamieniecki w ostatnich czasach swego bytu znacznie się podniósł. Po powrocie w 1865 wśród zmienionych warunków bytu rozwinął energiczną działalność dla uchronienia współobywateli od bankructwa przy likwidacjach majątków, pośredniczył między wierzycielami a dłużnikami i wielu właścicieli ocalił od wywłaszczenia. W ostatnich czasach życia był delegatem od szlachty do banku handlowego, członkiem komisji do kwestji żydowskiej, członkiem zarządu towarzystwa opieki nad uczącą się młodzieżą i t. d. Dla uczczenia jego pamięci ziemianie podolscy ustanowili przy gimnazjum kamienieckiem stypendjum jego imienia.

Sadowski Henryk, dziennikarz, * 1847. Po ukończeniu gimnazjum w Warszawie, wstąpił na wydział prawny b. Szkoły Głównej, którą po dwuletnich studjach opuścił i wstąpił na służbę rządową do b. Banku polskiego. Będąc studentem, napisał rozprawę o filozofji u Rzymian, dołączając przekład fragmentu M. T. Cicerona „Sen Scypjona“ (1871). Następnie wydał przekład dzieła tegoż autora „O Rzeczypospolitej“ (1873). Opuściwszy służbę rządową w 1885, poświęcił się wyłącznie dziennikarstwu, zamieszczając w różnych czasopismach artykuły z zakresu numizmatyki, heraldyki i archeologji polskiej. Od 1888 stale pracuje w redakcji *Kurjera Warszawskiego*.

Sadyk-Basza, ob. Czajkowski Michał.

Sadyzm, krwawa rozpusta; nazwa ta powstała od nazwiska margrabiego de Sade (ob.).

Sadza, węgiel silnie rozdrobniony, wydzielający się z płomienia przy niedokładnem spaleniu, jak np. w kominach. Czysta **S.** używa się na wyrób czarnej farby, szuwaksu i tuszu; w tym celu otrzymuje się przez spalenie drzewa żywicznego w piecach przy niedostatecznym dopływie powietrza; produkty spalenia prowadzą się do obszernej izby, gdzie **S.** osiada na ścianach. Najdelikatniejszą **S.** otrzymuje się z żywic, naftaliny lub olejów smołowych, jeżeli się je spala w lampie i w płomieniu trzyma tafle metalowe. Od przymieszki smoły oswobadza się sadzę przez wyżarzenie i wygotowanie z ługiem sodowym. Por. Köhler „Fabrikation des Russes und der Schwärze“ (1889).

Sadzawka, ob. Staw.

Sadzenie, ob. Siew.

Sadzonka, ob. Siew.

Sadź, *sedź, sędzielizna,* szron osiadający w porze zimowej na gałęziach drzew, okrywający ją często warstwą bardzo grubą, ob. Szron.

Saeculum (łac.), wiek; in (omnia) saecula saeculorum—na (wszystkie) wieki wieków.

Saenz Pena Ludwik, * 1823, prezydent Argentyny w 1892.

Saenz Roch, syn poprzedzającego, * 1852, minister spraw zewnętrznych w Argentynie (1890).

Saepe stylum vertas (łac.), często obracaj stylem. Słowa Horacego, wyrażające radę starannego opracowywania utworów literackich.

Saetherberg Karol Herman, * 1812, poeta szwedzki, liryk i dramatyk.

Saffi (arab. Asfi, Asaffi), miasto w cesarstwie Marokańskiem, położone na wybrzeżu oceanu Atlantyckiego, pomiędzy Cap Cantin a ujściem rzeki Tensyft, liczy 9,000 miesz. Przez długi czas było ważnym punktem handlu europejskiego na tem wybrzeżu, skąd wywożono wielką liczbę skór, zwanych z tego powodu *safjanem.*

Saficzna strofa, ob. Safo.

Safjan, *skóra marokońska, turecka, maroquin* (od nazwy miasta Saffi w Maroko), gatunek skóry wyprawnej i farbowanej, odznaczający się szczególną delikatnością, miękością i giętkością. **S.** przedniejszy wyrabia się ze skór kozich, pośledniejszy z owczych. Garbowanie skór na **S.** przeznaczonych musi być bardzo troskliwie prowadzone; po wykonaniu przedwstępnych czynności garbarskich potrzeba starannie oddalić wapno, któreby mogło szkodliwie oddziałać na farbniki przy farbowaniu skóry; samo garbowanie należy do czerwonoskórnictwa (ob. Garbarstwo), przyczem jednak używa się sumak, galas lub kora wierzbowa. Farbowanie odbywa się po garbowaniu, tylko farbowanie na czerwono ma miejsce zwykle poprzednio. Fabrykacja **S.** pochodzi ze Wschodu, w Europie wyrób jego datuje od połowy ośmnastego wieku.

Saflor, szafran fałszywy, ob. Krokosz.

Safo, *Safona,* grec. *Sappho* (w narzeczu lesbijsko-eolskim *Psappho),* najsłynniejsza z poetek greckich, sławiona w starożytności przez wielu jako muza dziesiąta, córka Skamandronymosa i Kleidy, * około 612 r. w Eresos na wyspie Lesbos. Prawdopodobnie bardzo już wcześnie przeniosła się z rodzicami do Mityleny, gdzie odebrała najstaranniejszą edukację i następnie otworzyła formalną szkołę muzyki i poezji, zgromadziwszy około siebie pewną liczbę przyjaciółek i uczennic, które za słodycz i miłość mistrzyni odpłacały się namiętnem ku niej przywiązaniem. Komicy atyccy często ją wyszydzali, a stosunek ten podawali niesprawiedliwie za występek miłości nienaturalnej i przyczepiali do osoby poetki przeróżne dziwaczne i fantastyczne zmyślenia, jak np. historję o jej nieszczęśliwej do pięknego młodzieńca Phaona miłości, od której miała się uwolnić przez rzucenie się ze skały leukadyjskiej i w. t. p. Pewnem jest tylko to, że **S.** miała córkę Kleidę, że w młodości wygnana z Mityleny udała się do Sycylji, że następnie wróciła do Mityleny i tu żyła jeszcze około 565 r., ciesząc się największym szacunkiem i poważaniem ogółu. Zdaje się, że ze spółczesnym sobie poetą Alceuszem (ob.) zostawała w najprzyjaźniejszych stosunkach. Głównemi cechami poezji **S.** są: marzycielstwo i namiętność, głębokość i żar uczucia, które po mistrzowsku w formę słowa przyoblekać umiała; obok tego powab i naiw-

ność, przypominająca niekiedy ton pieśni ludowej. Poezje jej, podzielone przez gramatyków na 9 ksiąg, miały najrozmaitszą formę rytmiczno-metryczną; najczęściej obok wiersza Alcejskiego, używała **S.** tak nazwanej od jej imienia *strofy saficznej*, która składała się z trzykrotnie powtórzonego jedenasto-zgłoskowego wiersza saficznego (⏑ ˘ — ⏑ | ⏑ ‖ ˘ ˘ | — ˘ — ⏑ ˘) i czwartego wiersza adonicznego (⏑ ˘ ˘ — ⏑ ˘). Ułamki utworów poetycznych **S.** wydali Neue (Berlin, 1827), Schneidewin w „Delectus poesis Graecorum elegiacae, jambicae, melicae“ (Getynga, 1839) i Ber w „Poetae Lyrici graeci“ (3 wyd., Lipsk, 1866). Por. Welckera „Sappho von einem herrschendem Vorurtheil befreit“ (Getynga, 1816); Koeka „Alcäus und Sappho“ (Berlin, 1862); Schone „Untersuchungen über das Leben der Sappho“ (Lipsk, 1867).

Safonowicz Teodozy, kronikarz ruski, od 1655 igumen klasztoru św. Michała w Kijowie, † 1680. Oprócz wielu książek religijnych, w narzeczu białoruskiem, drukowanych w Kijowie, napisał „Kronikę polską i litewską,“ doprowadzoną do r. 1673, której rękopis znajduje się w bibljotece kolegjum spraw zagranicznych w Moskwie.

Safraniny, barwniki, ob. Szafraniny.

Safrol, *szykimol, eter allilo-katechinometylowy,* znajduje się w roślinach z rodziny wawrzynowatych i otrzymuje z olejku kamforowego japońskiego; tworzy kryształy bezbarwne i ma woń olejku sasafrasowego, topi się przy 8°, wre przy 232°. Używa się do perfumowania tanich mydeł.

Safwet basza (także *Sawfet),* mąż stanu turecki, * 1815, † 1883 w Konstantynopolu, wstąpił młodo do biura tłómaczów wysokiej Porty, następnie był sekretarzem Abd-ul-Medżida, członkiem rady państwa, 1854 komisarzem w księstwach naddunajskich, 1865—6 posłem w Paryżu, kilkakrotnie ministrem oświecenia i spraw zagranicznych, zwłaszcza 1876—7 przedstawiał stronnictwo pokojowe. W lutym 1878 został prezydentem rady stanu, wkrótce znowu ministrem spraw zagranicznych, a w czerwcu, na miejsce Mehmeda-Ruszdi-baszy wielkim wezyrem. W końcu t. r. ustąpił Cheiredinowi-baszy.

Saga, miasto w japońskiej prowincji Hizen, w północnej części wyspy Kiusiu, liczy 25,000 m.

Saga, bogini północna przemieszkująca w Sokkvabeckku, towarzyszy Odynowi jako wynalazcy poezji i jest uosobionem opowiadaniem, bajką; sagą.

Saga *(Sögur),* w literaturze staro-skandynawskiej znaczy opowiadanie prozą, a mianowicie opowiadanie oparte na ustnem podaniu, mającem pewną przez ustny wykład wyrobioną, a także i przez pismo zabezpieczoną formę. Treścią **S.** bywa albo podanie we właściwem znaczeniu, albo wypadki ściśle historyczne, albo wreszcie romans zmyślony. **S.** powstała w Islandji i jest produktem właściwych jej stosunków fizycznych, społecznych i politycznych. Aż do XII w. żyły **S.** jeno w ustach ludu, pielęgnowane mianowicie i wygłaszane przez wyćwiczonych w tym celu opowiadaczów, którzy opowiadaniem swem zachwycali słuchające tłumy. Na początku XII w. zaczęto **S.** spisywać, a przy końcu tegoż wieku wszystkie prawie **S.** islandzkie były już spisane. Formę **S.** wyrobioną opowiadaniem ustnem w X i XI w. przyjęło także dziejopisarstwo, poczynające się w połowie XII w., oraz cała literatura opowieściowa XIII i XIV w. (ob. Skandynawskie języki i literatury).

Sagajowie, plemię tureckie, koczujące w Syberji płd., w stepie Abokańskim, liczy około 2,200 głów.

Sagan, lenne księstwo pruskie, położone na Śląsku niższym, stanowiło dawniej część księstwa głogowskiego, od którego odeszło w skutek podziału sukcesji pomiędzy synami księcia Henryka VIII 1397. W 1475 dostało się Saksonji, 1549 Czechom, 1627 cesarz Ferdynand II sprzedał je Wallensztejnowi, po zamordowaniu którego 1646 przeszło na własność księcia Lobkowica, a 1787 drogą kupna dostało się księciu Piotrowi kurlandzkiemu. Po jego śmierci otrzymała je 1800 jego córka Wilhelmina, później żona hr. Karola Rudolfa Schulenburga, zmarła 1839, następnie jej siostra hr. Paulina, ks. Hohenzollern.—Hechingen, która w 1845 ustąpiła je siostrze swej Dorocie, ks. Talleyrand-Perigord. Następnie księstwo **S.** należało do jej syna (od śmierci matki 19 wrześ. 1862) księcia Ludwika, który od 1872 jest zarazem księciem Talleyrand-Perigord. Księstwo **S.** obejmuje 1211 klm. kw. (22 m. kw.); liczy 65,000 miesz. i stanowi okręg w pruskiej regencji lignickiej. Miasto **S.** liczy 14,000 miesz., posiada 3 kościoły katolickie i 1 ewangelicki, gimnazjum i zamek, niegdyś mieszkanie Wallensztejna. Por. Leipelt „Geschichte der Stadt und des Herzogthums S.“ (Sorau, 1854).

Sagapen *(Sagapenum),* gumożywica otrzymywana z pewnego gatunku zapaliczki (Ferula); znajduje się w bazarach indyjskich, ma woń czosnku i używa się w Indjach jako przyprawa i lekarstwo.

Sagasta Don Praxedes Mateo, hiszpański mąż stanu, * 1827 w Torrecilla de Cameros. Ukończywszy szkołę inżynierską w Madrycie, czynny brał udział w pracach przy północnej kolei hiszpańskiej. Współuczestnik powstania wybuchłego 1854 w prowincji Zamora i wybrany stąd deputowanym do kortezów, wymową namiętną i odwagą osobistą zyskał sympatję u ludu i powagę w stronnictwie liberalnem. Z powodu powstania 1856 r. uciekł do Francji, ale w kilka lat wrócił za amnestją do kraju, zasiadał w kortezach (jako progresista) i równocześnie był profesorem w szkole inżynierskiej aż do 1866 r. Za udział w powstaniu Czerwcowem 1866 r. skazany na śmierć, uciekł znowu za granicę; w Paryżu i Londynie pracował nad przygotowaniem rewolucji dla strącenia Burbonów. Po wybuchu powstania Wrześniowego

1868 r. obrany ministrem spraw wewnętrznych w rządzie tymczasowym, kierował tak wyborami, że wprowadził do kortezów większość progresystowską i mimo dawniejszego liberalizmu ograniczał swobody, które miała zapewnić dokonana rewolucja, wywołał krwawo stłumione powstanie republikanów 1869 r., a z nienawiści do radykalnego ministra Ruiza Zorilli, posiadającego zaufanie króla Amadeusza I, połączył się z konserwatystami i spowodował upadek swego rywala w październiku 1871 r. W grudniu t. r. wszedł znowu do gabinetu jako minister spraw wewnętrznych, ale już w maju musiał się usunąć od władzy. Po abdykacji króla Amadeusza (1873) i powierzeniu rządów państwa marszałkowi Serrano, **S.** objął zarząd spraw wewnętrznych i, działając w duchu arcy konserwatywnym, piastował ten urząd aż do rewolucji 25 grudnia 1874 r., skutkiem której wstąpił na tron hiszpański syn Izabeli II pod imieniem Alfonsa XII. Od r. 1875 należał znowu do kortezów i był przywódcą opozycji liberalnej, od lutego 1881 do października 1883 był prezydentem gabinetu, w grudniu 1883 obrany prezydentem kortezów, 1885 r. stanął znowu na czele rządu liberalnego i przeprowadził ważne reformy, jak sądy przysięgłych, małżeństwa cywilne, prawo wojskowe, wybory powszechne i t. p. Ustąpił w r. 1890, w 1892 znowu objął władzę, a w 1895 podał się do dymisji. W r. 1901 powierzyła mu królowa regentka utworzenie gabinetu.

Sagatyński Jan, paź króla Stanisława Augusta, przy którym zostawał aż do jego zgonu w Petersburgu. Bawił jakiś czas przed r. 1830 w Warszawie, gdzie na powszechne żądanie swych znajomych i przyjaciół skreślił z dawnych wspomnień pamiętniki p. t.: „Pamiętnik byłego pazia Stanisława Poniatowskiego, przy którym zostawał aż do śmierci“ (Poznań, 1845). **S.** † 1849 w Galicji. Odznaczał się on dowcipem, wesołością i talentem opowiadania.

Saginaw, miasto w płn.-amerykańskim stanie Michigan, w pobliżu ujścia rzeki **S.** do jeziora Huro ńskiego, ma doki, kilka wyższych zakładów naukowych, 4 bibljoteki, 47,000 miesz., liczne fabryki, handel drzewem i solą.

Sagita, gwiazdozbiór, ob. Strzała.

Sagittaria, roślina, ob. Strzałka.

Sago *(sagu,* w języku Papuańczyków chleb), pokarm mączny, otrzymywany głównie z dwu palm, *Metroxylon Rumphii* i *M. laeve* (ob. Sagowa palma). Trzon palmy kraje się na kilkostopowe kawały, wyjmuje się z nich rdzeń i mączka odpłókuje się z niego wodą; drzewo 15-letnie wydaje około 400 kg. mączki, z której głównie w Singapore wyrabia się **S.** *perłowe,* w znacznej ilości przybywające do Europy. Mączka przepłókuje się kilkakrotnie wodą, suszy na słońcu, drobi, przepuszcza przez sita i ziarnuje przez wstrząsanie w workach, poczem suszy się nad ogniem. **S.** przeto składa się z mączki, w części zgalaretowaciałej, i ma wejrzenie przeświecające. W wodzie pęcznieje i staje się śluzistą.— Otrzymuje się też z kilku innych palm, jak: *Arenga saccharifera, Caryota urens, Copernicia cerifera, Mauritia flexuosa,* której mączka nazywa się *ipuruma,* oraz z *sagowca* i in. **S.** zachodnio-indyjskiem nazywa się *tapjoka* (ob. Manihot). W Europie wyrabia się **S.** z mączki kartoflanej; jest to produkt utworzony z napęczniałych ziarnek mączki.

Sagowa palma. Kwiatostan i owoc.

Sagowa palma, *Sagowina (Metroxylon),* rodzaj palm, mający kwiaty mieszanopłciowe, jagody suche, trzon gruby, prosty, liście pierzaste. *M. Rumphii* dochodzi 10 metrów wysokości, liście mają do 6 m. długości, na Archipelagu wschodnio-indyjskim, oraz w Nowej Gwinei. *M. laeve,* ma trzon wyższy, w Sjamie, Borneo i t. d.; **S.** przeznaczone na wywóz pochodzi głównie z tego gatunku. Drzewa zaczynają kwitnąć w 15 roku życia i obumierają, gdy po trzech dalszych latach owoce dojrzewają; **S.** wyrabia się z nich, skoro się tylko kwiat ukazuje.

Sagowiec, *Sagowcowate,* ob. Cycas, Cycadeae.

Sagowo, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, rozległe morgów 16.

Sagra, von Ramon de la..., pisarz hiszpański, * 1798 w La Corogne. Ukończywszy 1810 r. nauki w Madrycie, został dyrektorem ogrodu botanicznego i profesorem botaniki rolniczej w Hawannie. Stąd zwiedził Amerykę północną, wrócił 1835 do Europy, 1837 czynny brał udział w sprawach publicznych swego kraju, a po rewolucji Lutowej 1848 r. udał się do Paryża, przyjął w części zasady socjalistowskie Proudhona i ogłosił tej treści kilka broszur. W r. 1854 wrócił do Madrytu, zasiadał w kortezach, ale już 1857 r. usunął się do życia prywatnego. Z prac jego wymieniamy najcelniejsze: „Historia fisica, politica y natural de la isla de Cuba“ (2 t., Paryż, 1837—42); „Cinco meses en los Estados Unidos“ (Paryż, 1836); „Licciones di economia social“ (Madryt, 1840); „Reflexiones sobre la industria espagnola“ (Madryt, 1842); „Apuntos para una biblioteca de escritores economicos españoles“ „Madryt, 1848); „Icones plantarum in flora Cubena descriptarum etc.“ (Madryt, 1863) i t. d. W r. 1861 zaczął ogłaszać historję Kuby 10-tomową.

Sagunt, w starożytności miasto na wschodnim brzegu dawnej Hiszpanji, w północnej stronie Wa-

lencji, zamieszkane przez Greków, przybyłych z wyspy Zakyntos (Zante). **S.** kwitnął tu handlem i przemysłem, co obudziło zazdrość Kartagińczyków, którzy zmierzali do opanowania całej Hiszpanji. Chcąc uniknąć niewoli, **S.** zawarł przymierze podczas pierwszej wojny punickiej z Rzymem. Gdy jednak Kartagińczykowie poczuli się na siłach do prowadzenia nowej wojny z Rzymianami, oblegli i mimo gróźb Rzymu zdobyli i zburzyli **S.** 219 przed Chr., co było powodem drugiej wojny punickiej. Dzisiaj na miejscu **S.** stoi miasto Murviedro.

Sahajdak, Sajdak (z tatar.), kołczan, w którym mieściły się strzały; sahajdaczny oznaczał u Kozaków hetmana polnego.

Sahaptynowie, plemię indyjskie, które zamieszkiwało niegdyś pórzecze Kolumbji, obecnie w liczbie około 1,800 głow żyje w dwóch rezerwacjach, w stanach Idaho i Waszyngton.

Sahara, wielka pustynia we wnętrzu Afryki północnej. Od zachodu dosięga oceanu Atlantyckiego, na wschodzie dotyka skalistych ścian niziny Nilu. Północną jej granicę stanowi pasmo gór i górzystych okolic Atlasu, a od południa szerokie równiny Sudanu i Senegambji. Długość **S.** wynosi 5,000, szerokość 1,500 klm., a powierzchnia łącznie z oazami 6,180,000 klm. kw. Przerznięta kilku łańcuchami gór, tworzy **S.** przeważnie olbrzymią, na 200—600 metrów wzniesioną wyżynę, składającą się w stronie południowo-zachodniej po wi kszej części z piaskowca, gdy tymczasem na wschodzie przeważa kamień wapienny, miejscami tylko piaskiem pokryty. Część większa, zachodnia **S.** czyli tak zwana *Sahel,* to jest równina, o wiele

Wydmy pod Gueld el-Zergour.

niżej od części wschodniej położona, jest rzeczywiście oceanem ruchliwego piasku, który tu przez pasaty z części wschodniej został przeniesiony. Piaski tworzą tu prawdziwe góry, gwałtownym ruchem powietrza posuwane są z miejsca na miejsce. Na brzegach oceanu Atlantyckiego potworzyły się tu olbrzymie, największe na całej ziemi duny (wydmy), które około przylądka Bojador 150 metrów wysokości dosięgają i głęboko w morze zachodzą, czyniąc żeglugę nadbrzeżną nader niebezpieczną. Rzek niema tu wcale, a oazy są bardzo nieliczne (Air albo Asbea, Rhat, Berkat i in.). Roślinność nie nie znacząca, ogranicza się do roślin nielicznych, jak tymianu, ostu, akacji i t. d. Ze zwierząt są tylko skorpjony, żmije i mrówki; lwy, pantery, antylopy, strusie spotykają się niekiedy w pustyni, ale zamieszkują tylko na jej brzegach, unikając głębi. Mniej dziką i straszną jest część wschodnia **S.** czyli pustynia Libijska. Wprawdzie i tu stałych rzek i strumieni niema prawie wcale, ale jest wiele źródeł, dostarczających nieraz bardzo obficie wody. Dla tego oazy tu są liczniejsze, a niektóre z nich jak: Fezzan, Angila, Billa, Tibbo i t. d. obfitują w bujną roślinność. Klimat z powodu ciągłej prawie suszy i duszących upałów jest w całej **S.** nieznośny, temperatura dochodzi we dnie do 50° C., a w nocy oziębia się nagle; w okolicach północnych przytrafiają się gwałtowne południowe i południowo-wschodnie wichry, przynoszące z sobą przejmujące zimno. Z nich najniebezpieczniejszy jest samum, który często całą pustynię w groźne, piaszczysto falujące morze zamienia. Z płodów roślinnych w oazach najważniejsze są palmy, między niemi palmy daktylowe; z królestwa zwierzęcego są: antylopy, girafy, małpy, lwy, zające, lisy, wielbłądy, konie i osły. Ludność składa się częścią z osiadłych tutaj plemion arabskich, częścią z Berberów (Tuarików) i różniących się od nich obu Tibu, zaludniających część wschodnią pustyni. Plemiona te w części wyznają islamizm, w części są bałwochwalcze. Liczbę mieszkańców **S.** obliczają na 2,850,000 głów ogółem. Por. Richardson „Travels in the Great Desert of S.“ (Londyn, 1845); Daumas „Le S. et son grand desert“ (Paryż, 1849); Fristian „The Great S.“ (Londyn, 1861); Soleillet „Exploration du S.“ (Paryż, 1876); Choisy „Le Sahara“ (1881); Nachtigal „S. und Sudan“ (3 t., Berlin, 1879 — 89); Zittel „Die S., ihre physische und geologische Beschaffenheit“ (Kassel, 1884).

Saharanpur, miasto stołeczne obwodu t. n. w indo-brytyjskich prowincjach północno-zachodnich, liczy 64,000 miesz.

Sahib (arab.), pan, tytuł Europejczyków w Indjach i Persji.

Sahi-bej, pseudonim Wal. Wołodźki.

Sai, *malpa kapucyńska,* ob. Płaksa.

Said-pasza, wicekról Egiptu, * 1822, czwarty syn Mehmeda Alego, następca swego synowca Abbas-paszy (ob.); starając się wszelkiemi sposobami ulżyć ciężarom kraju, zaprowadzał w tym celu rozmaite reformy, ale mimo całej swej gorliwości nie zdołał odrodzić upadającego narodu; † 1863. Po nim nastąpił jego synowiec Izmail-pasza (ob.).

Said-pasza Mehemed, z przydomkiem *Kuczuk,* t. j. mały, mąż stanu turecki 1835, otrzymał w r. 1860 urząd wice-gubernatora Syrji, gdzie przyczynił się do uspokojenia zaburzeń, za co otrzymał godność paszy. Potem był gubernatorem Cypru, a podczas wojny turecko-rosyjskiej, lubo poprzednio nie służył w wojsku, objął dowództwo korpusu pod Osmanbazarem i jakiś czas dobrze się trzymał. Po wojnie został sekretarzem gabinetowym sułtana, a w czerwcu 1879 pierwszym ministrem, załatwił kwestję graniczną z Grecją i Czarnogórzem i oswobodził się od rywalizacji Midhata-paszy przez proces zabójców sułtana Abd-ul-Azisa. Chcąc usunąć bezpośrednie mieszanie się sułtana do rzą-

dów, popadł w niełaskę, ale w r. 1882 wrócił do urzędów i został wielkim wezyrem (do 1885). W r. 1895 otrzymał znowu godność wielkiego wezyra, ale niezadługo popadł w niełaskę.—Nie należy go mieszać z tak zwanym *Saidem grubym (Sziszman* **S.**), od 1883 posłem w Berlinie, i innym **S.**, który był marszałkiem pałacowym do 1879, a strącony przez Osmana-paszę, został gubernatorem w Konia.

Saigo Yorimicki, margrabia, polityk japoński, feldmarszałek. Był ministrem spraw wewnętrznych 1891 i ustąpił po zamachu na następcę tronu rosyjskiego. W r. 1892 objął ministerjum marynarki w gabinecie Ito. W r. 1895 podniesiony do godności margrabiego. W gabinecie Yamagaty był ministrem spraw wewnętrznych.

Saigon, *Saigun*, najważniejszy punkt handlowy, od roku 1860 stolica francuskiej Kochinchiny i rezydencja generalnego gubernatora Indochin francuskich, przy ujściu głównego ramienia rzeki Me-kong położona, silnie obwarowana, ma dobry port, prowadzi znaczny handel i liczy z przedmieściami 80,000 miesz.

Saikio, miasto w Japonji, toż co *Miako* albo *Kioto* (ob.).

Sailer Jan Michał, słynny teolog katolicki niemiecki, * 1751 w Aresing, w Górnej Bawarji, † 1832. Wstąpił 1770 r. w Landsbergu do zakonu Jezuitów, studjował w Ingolstadzie, 1784 został profesorem teologji moralnej i pastoralnej w uniwersytecie w Dillingen, 1799 profesorem teologji w Ingolstadt, 1800 w Landshut, 1822 biskupem germanikopolskim, koadjutorem i wikarjuszem generalnym w Regensburgu, 1825 proboszczem katedralnym tamże, a w końcu 1829 biskupem regensburskim. Zbiór dzieł **S.** treści ascetycznej, pastoralnej, filozoficznej i pedagogicznej wydał Widmer p. t.: „Sämmtliche Werke."

Saint (franc.), święty.

Saint-Albans, miasto starożytne w hrabstwie Hertford w Anglji, położone o 25 klm. na płn.-zachód od Londynu, oddzielone rzeczką od miejsca zwanego przez Rzymian Verulamium, od 1875 r. siedziba biskupa i miejsce urodzenia filozofa Bacona, liczy 13,000 miesz.

Saint-Albans Henryka, księżna de..., córka Mateusza Mellon, aktorka londyńska, wyszła za mąż za bogatego bankiera Tomasza Coutts, po którego śmierci otrzymała cały jego ogromny majątek. Wyszła powtórnie za mąż 1827 za Williama Aubrey de Vere Beauclerk (* 1801), dziewiątego księcia St.-Albans. Umarła 1837. Z majątku swego pozostawiła mężowi tylko legat 10,000 funt. st., a 1,800,000 funt. st. i udział w domu bankowym Coutts i sp. przyjaciółce swojej miss Angeli Burdett. Jednym z gorętszych kandydatów do ręki i posagu panny Burdett był cesarz Francuzów Napoleon III.

Saint-Amand-les-eaux, miasto we francuskim departamencie Nord, nad Skarpą, ma 8,700 miesz. i licznie zwiedzane wody i kąpiele mineralne; w okolicach uprawa cienkiego na najlepsze koronki przydatnego lnu.

Saint-Amant Piotr Karol Fournier, szachista, * 1800 w Latour pod Mont-Hanquin, † 1872, był po śmierci Labourdonnais'go najznakomitszym szachistą we Francji, a do czasu porażki odniesionej w grze z Howardem Stauntonem i w całej Europie. W 1848 jako kapitan gwardji narodowej ocalił Tuilerje od rabunku. Od 1861 przebywał w Algierji.

Saint-Andrews, miasto nadmorskie w szkockiem hrabstwie Fife, ma 6,800 miesz., wspaniałą katedrę i uniwersytet najstarszy w Szkocji (1410 założony).

Saint-Arnaud, ob. Arnaud (Jakób *Leroy de St.-).*

Saint-Barthélemy, *wyspa św. Bartłomieja*, wyspa francuska z grupy Małych Antylów, należy do okręgu Gwadelupy, 21 klm. kw. powierzchni, 2,700 miesz. Jest górzysta, bezwodna, pomimo to ma klimat zdrowy i wydaje cukier i bawełnę. Główna miejscowość jest *Gustavia* (1000 miesz). z portem Carenage. Została 1648 skolonizowana przez Francuzów, 1785 ustąpiona Szwecji, ale 1877 znowu przez Francję odkupiona.

Saint-Brieuc, miasto główne we fran. dep. Côtes du Nord (wybrzeży płn.) przy ujściu rz. Gouet do zatoki t. n. położone, jest rezydencją biskupa, ma muzeum i 16,700 miesz.

Saint-Christofer, *wyspa św. Krzysztofa*, należąca do Anglji wyspa zachodnio-indyjska z grupy wysp *Leeward*, ma 176 klm. kw. powierzchni z 32,000 miesz. Wyspę przerzyna łańcuch górski z wygasłym wulkanem *Misery*, wysokości 1315 m., z którego wypływają ciepłe źródła siarczane. Uprawa trzciny cukrowej, bawełny, kawy, indyga. Sąsiaduje z wyspą Nevis, z którą stanowi jeden obwód administracyjny.

Saint-Cloud, miasteczko na drodze z Paryża do Wersalu, dawniej letnia rezydencja cesarska Napoleona III, w depart. franc. Seine-Oise na prawym brzegu Sekwany położona, o $1^3/_4$ godziny drogi od Wersalu, $2^3/_4$ od Paryża oddalona, posiada wspaniały pałac i park, w znacznej części zniszczone w wojnie 1870 przez działa fortu paryskiego Mont-Valerien.

Saint-Cyr, wieś w parku wersalskim o 6 godzin drogi od Paryża odległa, słynna z istniejącej tu szkoły wojskowej, założonej 1806 r. w gmachu dawnego opactwa.

Saint-Cyr Ludwik.

Saint-Cyr, Ludwik Gouvion margr. de..., marszałek i par francuski, * 1764 r. w Toul, † 1830 r. w podróży do wysp Hieryjskich. Początkowo poświęcał się malarstwu. Wybrany 1792 dowódcą jednego bataljonu ochotników, został już 1793 generał-adjutantem, w roku

1794 generałem dywizji, a w roku 1798 otrzymał po Massenie naczelne dowództwo w Rzymie. Biorąc czynny udział w kampanjach w latach 1799 i 1800, udał się do Hiszpanji, aby kierować operacjami przeciw Portugalji, a 1803 dowodził korpusem, który zajął królestwo Neapolitańskie. Walczył także i w następnych wojnach za cesarstwa, a w wyprawie rosyjskiej 1812 dowodził 6-m korpusem i odniósł pod Połockiem krwawe zwycięstwo, za co otrzymał buławę marszałkowską; podczas odwrotu, ciągle staczając utarczki, ciężko był raniony. W 1813, broniąc dzielnie Drezna, wzięty został do niewoli. Po restauracji przeszedł na stronę Bourbonów i był mianowany przez Ludwika XVIII parem, a 1815 ministrem wojny, 1837 ministrem marynarki i powtórnie znowu wojny. Złożywszy ten urząd 1819, wyniesiony został do godności hrabiowskiej, a potem mianowany margrabią, ograniczał swą działalność jeno posiedzeniami w izbie parów. Zostawił następujące pisma: „Matériaux pour servir à l'histoire de la guerre d'Espagne“ (Paryż, 1821); „Mémoires sur les campagnes des armées du Rhin et de Rhin et Moselle“ (4 t., Paryż, 1829) i „Mémoires pour servir à l'histoire sous le Directoire, le Consulat et l'Empire“ (4 t., Paryż, 1831).

Saint-Denis, miasto we fran. dep. Sekwany, o 9 klm. od Paryża odległe, liczy 51,000 miesz. Byt swój i późniejszą wziętość zawdzięcza głównie opactwu tegoż nazwiska, założonemu 613 roku przez Dagoberta I, w którego wspaniałym kościele chowano zwłoki królów i książąt francuskich. W obszernych gmachach tego opactwa mieści się założony w 1810 r. przez Napoleona I instytut wychowania córek kawalerów legji honorowej.

Saint-Denis, m. st. wyspy franc. Isle Bourbon albo Réunion, liczy 36,000 m., ma port i jest rezydencją biskupa.

Saint-Dié, m. w franc. dep. Wogezów, nad rz. Meurthe, u stóp góry Ornion, rezydencja biskupa, ma 15,000 miesz.

Saint-Dizier, niegdyś miasto warowne w dep. Wyższej-Marny, ma 10,400 m.; prowadzi handel drzewem.

Saint-Elme Ida, autorka francuska, znana także pod nazwą *Contemporaine,* właściwie nazywała się *Elselina Vanayl de Yongh,* * 1778 w Valambrose, we Francji południowej. Jako kochanka rozmaitych generałów i słynniejszych ludzi rzeczypospolitej, cesarstwa i restauracji, znała doskonale wiele szczegółów ówczesnej epoki. Od czasu rewolucji Lipcowej mieszkała w Londynie, następnie w Brukseli i tu † 1845 r. Ogłosiła: „Mémoires d'une Contemporaine etc.“ (8 t., Paryż, 1827; nowa ed. 1833), świadczące o wysokim talencie pisarskim autorki, ale grzeszące niedokładnością, a nawet niewolne od zmyśleń; „Fragments et épisodes contemporains“ (Mars., 1828); „La contemporaine en Egypte“ (Paryż, 1831; 2 ed. 6 t., 1833); „Mes dernières indiscrétions“ (2 t., Paryż, 1833).

Saint-Etienne, m. we fran. dep. Loire, połączone z Lionem koleją żelazną, liczy 123,000 miesz.; jest środkowym punktem okolicy najwięcej w węgiel kamienny obfitującej i zarazem jednem z najbardziej przemysłowych miast Francji, dlatego nadano mu nazwę „francuskiego Birminghamu;“ fabryki jedwabiu, wyrobów żelaznych i broni.

Saint-Evremont Karol Marguetelle de St.-Denis, hr. Ethalan, pisarz francuski, * 1613. Ukończywszy studja prawne, służył czas jakiś w wojsku i doszedł stopnia marszałka polnego. Przyjaciel Kondeusza, zajmował wysokie stanowisko w Paryżu, ale za kilka słów niebacznie wyrzeczonych przeciwko Mazarini'emu musiał odpokutować w Bastylii. Unikając ponownego uwięzienia (1661), schronił się do Holandji, a następnie do Anglji, gdzie mile przyjęty przez Karola II, stale osiadł tam 1670 i † 1703 w Londynie. Obok niepospolitego rozumu odznaczał się **S.-E.** dowcipem i wesołością. Z licznych pism jego wymieniamy: „Comédie des académistes pour la réformation de la langue française“ (1650); „Défense de quelques pièces du théâtre de Corneille;“ „Réflexions sur les divers genres du peuple romain;“ „Discours sur les historiens français;“ „Oeuvres complètes“ (2 t., Londyn, 1705; 5 t., Amsterd., 1726) wydał Desmaizeaux.

Saint-Felix, Juljusz de..., właściwie *Feliks d'Amoreux,* pisarz francuski, * 1806 w Uzés (dep. Gard), oprócz wielu bardzo dobrych powieści, jak: „Dalilah“ (1833); „Cléopatre, reine d'Egypte“ (1836); „Rosamonde et Rosalinde“ (1857); „Les Cousins de Satan“ (1863); „Les chevaliers du tour de France“ (1865) i t. d., wydał: „Les Tribuns“ (1849), wizerunki polityczne mówców zgromadzenia prawodawczego; „Histoire de Napoléon I roi de Rome“ (1854 r.); „Les aventures de Cagliostro“ (1857).

Saint-Germain, hr., słynny awanturnik, żyjący w XVIII w., którego rzeczywiste nazwisko jest nieznane, ale prawdopodobnie pochodzący z Portugalji. Utrzymywał on, że żyje na świecie od 3,000 lat, że znał osobiście Chrystusa i apostołów i że posiadał moc robienia cudów. Posiadając wiele wiadomości naukowych i obdarzony wielką pamięcią, żył od 1740 w wyższych sferach wszystkich stolic europejskich pod rozmaitemi nazwiskami i wyzyskiwał bogatych. Potrafił zyskać szczególne względy króla francuskiego Ludwika XV, księcia Orłowa, margr. Karola Aleksandra von Ansbach, landrafa Karola heskiego i wielu in. W krótkim czasie zdobył wielki majątek, którego pochodzenie przypisywano szpiegostwu. Cagliostro uchodził za jego ucznia. **S.** znużony życiem i zadłużony, † 1784 w Eckernförde w Szlezwigu, według innych w 1795 w Kasselu. Por.

Oettinger „Graf **S.**“ (Lipsk, 1846); Bülau „Geheime Geschichten“ (1 t., 2 wyd., tamże, 1863).

Saint-Germain Ludwik Aleksander, lekarz, * 1836, † 1897 w Paryżu, był chirurgiem w szpitalu dziecięcym i prezesem towarzystwa chirurgicznego w Paryżu. Ogłosił: „Chirurgie orthopedique“ (1883 roku) i „Chirurgie des enfants“ (1884).

Saint-Germain-en-Laye, m. we francuskim dep. Seine et Oise, o 13 klm. drogi od Paryża oddalone, ma 14,000 miesz., słynne jest zamkiem, który od Franciszka I do Ludwika XIV bywał często rezydencją królów, a następnie do 1853 r. służył za więzienie wojskowe. Tu zawarto pokój między Francją i Brandeburgiem d. 19 lipca 1679 r.

Saint-Gervais les Bains, osada kąpielowa we francuskim departamencie Sabaudji Górnej, w okr. Bonneville, 633 m. nad powierzchnią morza, na zachodniej stronie Mont-Blanc, ma źródła siarczane (39—42°), oraz łomy jaspisu i łupku. W 1892 zniszczona była zalewem przez jezioro lodnikowe, następnie odbudowana.

Saint-Gilles, przedmieście płd. Brukseli, ma mennicę, liczne ogrody, fabryki maszyn, koronek, mydła, chemikalji, 46,000 miesz.

Saint-Helens, miasto i hrabstwo w Anglji, położone o 16 klm. od Liverpoolu, posiada huty szklane, fabryki chemikaljów i liczy 72,000 m.

Saint-Helier, główne miasto na wyspie Jersey w kanale Brytańskim, liczy 28,000 m.

Saint-Hilaire Emil Marek, znany więcej pod nazwą *Marco de...*, pisarz francuski, * około 1790; był paziem cesarza Napoleona I. Za restauracji żyjąc prywatnie, wydał mnóstwo książeczek o paleniu fajki, zażywaniu tabaki, ślizganiu się i t. p. Po 1830 r. pisał wyłącznie prawie o Napoleonie I. Z licznych dzieł jego w tym przedmiocie tłómaczone na język polski są następujące: „Historja Napoleona“ (Warsz., 1844); „Mniemana śmierć Napoleona albo Zamach Maleta“ (1844); „Książę d'Enghien Georges, Moreau i Pichegru“ (1845); „Historja pomieszkań Napoleona“ (przekłady Rogalskiej); „Napoleon w biwaku w Tuileries i na wyspie św. Heleny“ (1846); „Wspomnienia z czasów Napoleona“ (1851) przekład N. A. Kumelskiego.—**S.-H.** wydał także „Histoire de la Garde impériale“ (1845—49); „Histoire de la campagne de Russie“ (4 t., 1846); „Histoire des conspirations et des exécutions politiques“ (4 t., 1849); „Histoire de Napoléon III“ (1853); „Histoire des armées françaises depuis 1792“ (1859 sq.) i t. d.

Saint-Hilaire Augustyn Franciszek Cezar Prouvensal, naturalista i podróżnik, * 1799 r. w Orleans, † 1853 w Paryżu; zwiedził jako botanik Brazylję i owoce swych badań ogłosił w dziele: „Flora Brasiliae meridionalis“ (3 t., 1825—33); „Voyage dans les provinces des Rio de Janeiro et de Minas Geraes“ (2 t., 1830); „Voyage dans le district des diammants“ (2 t., 1833) i in.; napisał też „Leçons de botanique“ (1840).

Saint-Hilaire, Stefan i Izydor, ob. Geoffroy Saint-Hilaire.

Saint-Hilaire Juljusz, ob. Barthélémy Saint-Hilaire.

Saint-Jean d'Acre, francuska nazwa miasta *Acca* (ob.).

Saint-John (*Sankt Jan*), należąca do Danji wyspa w Indjach Zachodnich, położona obok wyspy św. Tomasza, obejmuje 54 klm. kw. (0,99 m. kw.) i liczy 1,000 miesz. Główne miasto Coral Harbour. Należy do Danji od 1684 r.

Saint-John, rzeka w Ameryce północnej, wypływa w zachodniej części stanu Maine i ubiegłszy 965 klm., wpada pod miastem **S.** do oceanu Atlantyckiego. Na granicy stanu Nowy-Brunświk tworzy wodospad 23 m. wysoki.

Saint-John, miasto w Nowym Brunświku w Ameryce północnej nad rzeką St.-John, ma port, dobre szkoły, liczne fabryki i 40,000 mieszkańców.

Saint-John James August, podróżnik i pisarz angielski, * 1801 w hr. Carmarthen, † 1875. Nauczywszy się kilku języków nowszych, oraz arabskiego i perskiego, wydawał w Londynie „Oriental Herald“ i wespół z M. Richardsonem założył „London Weekly Review.“ Opuściwszy Anglję 1829, przebywał czas jakiś w Paryżu, a następnie podróżował po Nubji, Egipcie i Włoszech południowych. Ogłosił: „History of the manners and customs of ancient Greece“ (3 t., 1842); „Life of the four conquets of England“ (1861).

Saint-John Bayle, syn poprz., * 1822 w Londynie, † 1859, również podróżnik i pisarz. Z licznych pism jego zasługują głównie na uwagę opisy podróży po rozmaitych częściach Wschodu, tudzież: „Purple tints of Paris“ (1854) i „The subalpine kingdom“ (2 t., 1856).

Saint-John Spencer, brat poprz., * 1826, był konsulem na Borneo, w Hajti, Meksyku, Limie, wreszcie posłem w Sztokholmie. Ogłosił: „Life in the forrests of the far East“ (2 t., 1862) i „Hayti, or the black republic“ (1884, 2 wyd., 1889); „The life of sir James Brooke, Rajah of Sarawak“ (1879).

Saint-John Percy Bolingbroke, podróżnik, brat poprz., * 1821 w Plymouth, odbył liczne podróże i ogłosił „The trapper's bride“ (1845); „The enchanted rack“ (1846); „Amy Moss“ (1860); „The indian maiden“ (1863); „Indian tales“ (1863); „The red queen“ (1864); „The king's musketer“ (1849); „Paul Peabody“ (1865); „The French Revolution in 1848“ (1848) i in.

Saint-John Horacy Roscoe, brat **S.-J.** Bayle'a i Spencera, a syn James'a Augusta (ob. wyżej), pisarz angielski, * 1832 w Normandji, oddawał się studjom nad literaturą Wschodu, następnie był dziennikarzem i ogłosił kilka prac historycznych: „Life of Christophor Columbus“ (1850); „History

of the British conquests of India" (1852, t. 2); „The Indian Archipelago, its history and present state" (1853, t. 2). Żona jego z domu *Roscoe* ogłosiła kilka prac historyczno-biograficznych, jak: „Masaniello of Naples" (1865); „The court of Anna Caraffa" 1875) i in.

Saint-John's, stolica należącej do Anglji wyspy Newfoundland, położona na wybrzeżu wschodniem, posiada doskonały ufortyfikowany port, katedrę katolicką, kilka szkół i liczy 32,000 miesz. zajmujących się rybołówstwem.

Saint-John's River, rzeka w północno-amerykańskim stanie Florida, 720 klm. długa, wypływa z błot jeziora Waszyngtona, płynie prawie równolegle z wybrzeżem oceanu Atlantyckiego, do którego wpada o 40 klm. od m. Jacksonville. Dorzecze jej obejmuje 66,000 klm. kw.

Saint-Jose ten Noode, przedmieście wschodnie Brukseli, ma wielki dom podrzutków, liczne fabryki, 32,000 miesz.

Saint-Joseph, miasto, położone na zachodniej granicy północno-amerykańskiego stanu Missouri, nad rz. Missouri, 800 klm. wyżej od St. Louis, posiada wielkie rzeźnie trzody chlewnej, liczne fabryki i liczy 52,000 miesz. **S.** założone zostało w 1843.

Saint-Julien Beychevelle, wieś we francuskim departamencie Gironde, w okręgu Lesparre, nad rz. Gironde, posiada słynne winnice t. n.

Saint-Just, Antoni Ludwik Leon Florelle de..., rewolucjonista francuski, * 1767 w Décize pod Nevers, pobierał nauki w Soissons i z upodobaniem badał w starożytnych autorach formy rządu republikańskiego i jako swój ideał chciał wprowadzić we Francji. Zawiązawszy bliższe stosunki z Robespierre'm, został wybrany 1792 członkiem konwencji i głosował za śmiercią Ludwika XVI. **S.-J.** rozwijał wielką działalność i okazał niejednokrotnie głębszą znajomość stosunków spółczesnych. Pragnął skoncentrowania władzy rządowej i usunięcia asygnat. We władzy teroryzmu widział jedyny środek ochronienia Francji od najazdu cudzoziemców. Dlatego też chcąc mieć siły wojenne pod kontrolą i nadzorem konwencji, sam działał w tym duchu przy armji północnej, przyczynił się wiele do upadku Żyrondystów i Dantona, ale kiedy w lipcu 1794 usiłował podtrzymać Robespierre'a przeciwko jego nieprzyjaciołom, zginął podobnież jak on 28 lipca 1794 na rusztowaniu. Wraz z Robespierre'm (którego przewyższał w śmiałości) i Couthonem (ob.) stanowił **S.-J.** tryumwirat.—Oprócz poematu w 20 pieśniach „Organt" (2 t., Paryż, 1789), ogłosił nadto lżejszej treści poezje p. t. „Mes passe-temps, ou le nouvel Organt" (2 t., Paryż, 1792). Jego „Oeuvres politiques" wyszły 1833.—Biografje **S.-J.** pisali Fleury (2 t., Paryż, 1852) i Hamel (Paryż, 1859).

Saint-Kilda, największa wyspa w archipelagu Hirt albo Hirst, o 50 klm. na zachód od hebrydzkiej wyspy Lewis, 372 m. nad p. m., liczy 77 m., mających stosunki ze światem tylko podczas trzech miesięcy letnich. Por. Sands „Out of the world, or life in S." (2 wyd., Edynburg, 1877); Connel „S. and the St. Kildians" (Londyn, 1887).

Saint-Kitts, wyspa, toż co Saint-Christofer (ob.).

Saint-Lambert Karol Franciszek, margrabia de..., ateistyczny filozof francuski i poeta, * 1716 w Vezelice pod Nancy, † 1803. Odebrawszy nauki u Jezuitów, służył w wojsku, bawił czas jakiś na dworze króla Stanisława Leszczyńskiego, ale najdłużej przemieszkiwał w Paryżu; 1770 r. został członkiem akademji. Pozostawał w ścisłych stosunkach z przyjaciółką Woltera, margrabiną du Châtelet, a po jej śmierci (1749) z hrabiną Houdetot, znaną z „Wyznań" Rousseau'a. Oprócz poematu „Saisons" (Paryż, 1769 i późn.), wydał „Catéchisme universel, ou les principes des moeurs chez toutes les nations" (3 t., Paryż, 1798), ateistyczną analizę człowieka. Inne poezje jego i pisma filozoficzne zawierają się w „Poésies" (2 t., Paryż, 1795) i „Oeuvres philosophiques" (5 t., Paryż, 1800).

Saint-Lô, główne miasto francuskiego departamentu Manche, ma 11,500 m., starożytną katedrę i fabryki wyrobów wełnianych.

Saint-Louis, warowne miasto stołeczne francuskiej osady Senegal, przy ujściu rz. Senegal do oceanu Atlantyckiego, ma 20,000 miesz.; jest rezydencją generał-gubernatora.

Saint-Louis, miasto handlowe i fabryczne, w północno-amerykańskich Stanach Zjednoczonych, w stanie Missouri, na zachodnim brzegu Mississippi, o 260 mil powyżej Nowego Orleanu położone, jest najważniejszem targowiskiem w Stanach zachodnich; prowadzi olbrzymi handel tytuniem, konopiami, futrami, zbożem, bydłem; ma znaczne fabryki wyrobów żelaznych, tabacznych, walcownie, hamernie, olearnie, przędzalnie, warsztaty okrętów i t. d. Jest rezydencją katolickiego arcybiskupa, posiada kilka wyższych zakładów naukowych, na których czele stoi katolicki uniwersytet św. Ludwika i liczy 600,000 miesz., między którymi znaczna część Niemców. **S.-L.** założone zostało w 1760 r. przez Francuzów.

Saint-Malo, warowne nadmorskie miasto handlowe w francuskim departamencie Ille-Vilaine (w Bretanji), ma dobry port, szkołę żeglugi i 11,800 miesz. Miejsce urodzenia Chateaubrianda, Lamennais'go, Lamettrie'go, Maupertuis'a.

Saint-Marc Girardin Franciszek August, zwany *Marc-Girardin*, znakomity pisarz francuski, * 1801 w Paryżu, † 1873 tamże. Ukończywszy nauki, został nauczycielem w Collège Louis-le-Grand, pisywał krytyki do *Journal des Débats* i ogłosił „Tableau de la marche et des progrès de la littérature française au XVI siècle" (Paryż, 1828). Zwiedził następnie Włochy i Niemcy (dwukrotnie). W r. 1833 został profesorem poezji francuskiej w Sorbonie i pisywał wstępne artykuły politycz-

ne do *Journal des Débats*. Człowiek wielostronnie wykształcony, utalentowany, świetny stylista, zręczny mówca, zajął **S.-M. G.** w dziennikarstwie francuskiem wydane stanowisko i był w swoim czasie najzdolniejszym polemistą. Od 1834 do 1848 zasiadał w izbach i był od 1837 r. członkiem rady nauczania publicznego. Po rewolucji lutowej i za cesarstwa nie brał udziału w sprawach publicznych. Dopiero w lutym 1871 wybrany deputowanym do zgromadzenia narodowego, należał do prawego środka, był jednym z przywódców stronnictwa orleańskiego i jednym z głównych przeciwników polityki Thiersa. Od r. 1840 był członkiem akademji. Zarówno w literaturze, jak polityce, odznaczał się **S.-M. G.** liberalizmem umiarkowanym. Na młodzież szkolną wywierał wpływ wielki. Z pism jego wymieniamy jeszcze: „Rapport sur l'état de l'instruction publique dans le midi d'Allemagne“ (Paryż, 1835); „Notices politiques et littéraires sur l'Allemagne“ (Paryż, 1835); „Mélanges de littérature et de morale“ (2 t., Paryż, 2 wyd., 1877); „Sur l'instruction intermédiaire en France“ (Paryż, 1846); „Cours de littérature dramatique“ (Paryż, 1843); „De l'usage des passions dans le drame“ (Paryż, 1847); „Souvenirs et réflexions politiques d'un journaliste“ (Paryż, 1859); „Lafontaine et les fabulistes“ (2 wyd., 1876); „J. J. Rousseau, sa vie et ses oeuvres“ (1875, t. 2) i t. d.

Saint-Marceaux, René de..., rzeźbiarz francuski, * 1845 w Reims, kształcił się w szkole sztuk pięknych. W 1886 wykonał w marmurze „Młodość Dantego“ (w muzeum Luksemburskiem), w 1872 posąg bronzowy rozstrzelanego przez Prusaków „księdza Miroy“; następnie: „Genjusz, strzegący tajemnicę grobu“ (1879, w muzeum Luksemburskiem), „Arlekin“ (1880), bronzowy biust Meissoniera“, „Tancerka arabska“ (1887), „Jawanka“, „Dama pikowa“. Otrzymał wiele odznaczeń i medal.

Saint-Martin, wyspa w Małych Antylach, obejmuje 98 klm. kw. (1.79 m. kw.), liczy 8,000 miesz., należy w połowie do Francji, a w połowie do Holandji, produkuje cukier, tytuń, bawełnę.

Saint-Martin Ludwik Klaudjusz, margrabia de..., mistyk i teozof, znany pod nazwą „Le philosophe inconnu“, * 1743 w Amboise, † 1803 w Annai pod Châtillon; ogłosił drukiem: „Des erreurs et de la vérité“ (Lyon, 1775); „De l'esprit des choses“ (2 t., tamże, 1800); „L'homme de désir“ (2 t., Lion, 1790). Korespondencję jego wydali: Schauer i Chuguet (Paryż, 1863). Por. Mattera „Saint-Martin, le philosophe inconnu“ (Paryż, 1862). Wywarł on znaczny wpływ i był popularny zwłaszcza w Polsce i Rosji. Ideje **S.-M.** oddziałały na Mickiewicza.

Saint-Martin Antoni Jan, orjentalista francuski, * 1791 w Paryżu, kształcił się pod kierunkiem Silvestre de Sacy, 1820 został członkiem akademji napisów, 1824 konserwatorem bibljotekarzem bibljoteki królewskiej. Utracił tę posadę w skutek rewolucji lipcowej, † w ubóstwie 1832 w Paryżu. Napisał: „Notice sur l'Egypte sous les Pharaons“ (Paryż, 1811); „Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie“ (1818—22, t. 2); „Recherches sur l'époque de la mort d'Alexandre“ (1820) i pośmiertne „Fragments d'une histoire d'Arsacides“ (1850, t. 2).

Saint-Martin de Ré, miasto we francuskim departamencie Charenty niższej, w okręgu La Rochelle, gł. miasto wyspy Ré, posiada fortecę pierwszorzędną i więzienie, z którego przestępcy są wywożeni do Guyany i Nowej Kaledonji, liczy 2,500 miesz.

Saint-Maure les Fossés, wieś we francuskiem departamencie Sekwany, w okręgu Sceau, posiada fabryki papieru i biżuterji, liczy 17,500 miesz.

Saint-Maurice, miasto okr. w szwajcarskim kantonie Wallis, ma klasztor Augustjanów, trzy inne klasztory i 9,700 miesz.

Saint-Maurice, Karol de..., pisarz francuski, * około 1796. Rozpoczął zawód literacki pracami scenicznemi, a później zwrócił się do historji. Celniejsze jego prace są: „Histoire des croisades“ (1824); „Histoire des guerres de religion“ (1825); „Histoire de Napoléon“ (4 t., 1830); „Histoire de la légion d'honneur“ (2 t., 1833) i w. in. Pisał też i powieść.

Saint-Mihiel, miasto we francuskim dep. Mozy, okręgu Commercy, nad Mozą, ma 2 kościoły, bibljotekę, kolegjum, fabryki koronek i wyrobów optycznych, 9,000 miesz. Przez założenie kilku fortów stało się ważnym punktem obronnym między Verdun i Toul.

Saint-Nazaire, kwitnący francuski port przy ujściu Loary, ma 26,500 miesz., posiada regularną komunikację statkami parowymi z Meksykiem i Antylami.

Saint-Nicolas, miasto w belgijskiej prowincji wschodniej Flandrji, ma 29,000 miesz., fabryki wyrobów wełnianych i płóciennych; żywy handel.

Saint-Omer, miasto we franc. depart. Pas-de-Calais, nad rzeką Aa i przy ujściu kanału Neuf-Fossé, ma piękną katedrę, 22,000 miesz. i liczne fabryki.

Saint-Ouen, wieś o 1½ mili na północ od Paryża, przy trakcie wiodącym do Saint-Denis, posiada piękne wille, magazyny i zamek, w którym Ludwik XVIII, po swoim w r. 1814 powrocie do Paryża, przyobiecał narodowi francuskiemu konstytucję.

Saint-Paul, miasto na wyspie francuskiej Réunion na oceanie Indyjskim, liczy 29,000 miesz.

Saint-Paul, stolica stanu północno-amerykańskiego Minnesota, nad rz. Mississippi, ma 134,000 miesz., wiele pięknych budowli, kapitol, ratusz, bibljoteki, różne instytucje naukowe i dobroczynne, ożywiony handel i przemysł.

Saint-Pierre *(Saint-Peter Port)*, stolica angielskiej wyspy Guernsey (ob.), ma 17,600 miesz. i port.

Saint-Pierre, miasto na wyspie francuskiej Réunion, na oceanie Indyjskim, liczy 28,000 miesz.

Saint-Pierre, wyspa francuska w Ameryce północnej, położona o 16 klm. od południowego wybrzeża Newfundlandu, wraz z wyspą Ile aux Chiens obejmuje 33 klm. kw. (0,6 mil kw.) i liczy 3,600 miesz.

Saint-Pierre, miasto na franc. wyspie Martynice (ob.). Miasto to liczące 30,000 miesz. w maju 1902 przez nagły wybuch sąsiedniego wulkanu Mont-Pelé zostało zasypane potokami lawy, tak że z kwitnącej osady pozostały jedynie gruzy i zgliszcza. Z mieszkańców **S.** nikt prawie nie ocalał w katastrofie.

Saint-Pierre Karol Ireneusz Chastel, Abbé de..., pisarz francuski, * 1658 w St.-Pierre-Eglise w Normandji, był członkiem akademji, ale za otsrą ocenę Ludwika XIV został z akademji usunięty i odtąd żył spokojnie, zajmując się pracami naukowemi i domagając się reform politycznych i społecznych. † 1743 pod Paryżem. Celniejsze jego prace są: „Ouvrages de politique et de morale“ (16 t., Paryż, 1735—41); „Projet de paix perpetuelle“ (3 t., Utrecht, 1713) i „Annales politiques“ (2 t., Londyn, 1757). Biografje jego dali: Goumy (Paryż, 1861) i Molinari (Paryż, 1861).

Saint-Pierre, Jakób Henryk Bernardin de..., słynny pisarz francuski, * 1737, † 1814 w majątku swym Eragny sur Oise. Ukończywszy studja klasyczne w Rouen, wszedł 1757 do szkoły dróg i mostów i został inżynierem. Czas jakiś przebywał w Amsterdamie i Petersburgu, gdzie otrzymał stopień kapitana i wysłany był jako inżynier do Finlandji. W 1766 opuścił Rosję i walczył w szeregach polskich. Za powrotem do kraju, będąc zupełnie ubogim, dostał posadę inżyniera na Isle de France, ale już 1771 wrócił do Paryża, poświęcił się wyłącznie literaturze i wszedł w bliskie stosunki z J. J. Rousseau. Po wydaniu wybornej pracy „Voyage à Isle-de-France, Isle-de-Burbon, au Cap etc.“ (2 t., Paryż, 1773), ogłosił w powabny sposób napisane „Etudes de la nature“ (5 t., Paryż, 1784), których tom czwarty stanowi jego arcydzieło „Paul et Virginie“ (przedrukowywane przeszło 400 razy i tłómaczone na wszystkie prawie języki, a między innemi i na polski). Oprócz tego wymieniamy jeszcze mały romans „La chaumière indienne“ (Paryż, 1790) i „Le café de Surate“; oba te pisma są to właściwie satyry. W 1794 został **S.-P.** profesorem w szkole normalnej a 1795 członkiem instytutu. **S.-P.** należy do najznakomitszych prozaistów francuskich. Po śmierci autora wydał Aimé Martin „Harmonies de la nature“ (3 t., Paryż, 1815) i „Voyage en Silésie“ (oraz uskutecznił zbiorową ed. dzieł jego (12 t., Paryż, 1818—20 i częściej). Ten sam pisarz ogłosił także „Essai sur la vie et les ouvrages de S.-P.“ (Paryż, 1821) i „Mémoires et correspondance de S.-P.“ (4 t., Paryż, 1829).

Saint-Pierre Jakób.

Saint-Priest Aleksy, hrabia de..., dyplomata i pisarz francuski, * 1805 w Petersburgu, † 1851 w Moskwie. Dziad jego był ministrem Ludwika XVI, podczas rewolucji emigrował do Rosji i był tu ministrem Ludwika XVIII. Synowiec tego ministra wstąpił do służby rosyjskiej. Starszy z nich *Emanuel*, walcząc przeciw Francuzom, zginął w wojnie 1814 r.; młodszy *Armand*, był w 1812 gubernatorem cywilnym na Podolu, a potem wrócił do Paryża. Aleksy jest właśnie jego synem. Ten ostatni kształcił się w Odesie, a za powrotem całej rodziny do Francji podróżował po Włoszech i Hiszpanji. Jakkolwiek legitymista, przyjął zasady rewolucji lipcowej 1830, zbliżył się do Orleanów i był lat 10 posłem z kolei w Brazylji, Portugalji i Danji, a następnie został członkiem izby parów. Wydał znaczną liczbę dzieł treści historycznej i politycznej, między któremi ważniejsze są: „Histoire de la royauté etc.“ (3 t., Paryż, 1842); „Histoire de la chute des Jésuites au 18-me siècle“ (Paryż, 1844); „Histoire de la conquête de Naples par Charles d'Anjou“ (4 t., Paryż, 1847—48); sławne dzieło „Etudes diplomatiques et littéraires“ (2 t., Paryż, 1850), mieści w sobie także rozprawę o Polsce p. t. „Le Partage de la Pologne en 1772“, nie mającą żadnej wartości historycznej.

Saint-Quentin, miasto we francuskim depart. Aisne, nad rz. Sommą, ma 46,500 miesz., wiele pięknych budowli (wspaniały kościół katedralny i ratusz) i liczne fabryki, szczególnie batystu. **S.-Q.,** rzymskie *Augusta Veramanduorum*, pamiętne jest zwycięstwem, odniesionem nad Francuzami w 1557 przez Hiszpanów. Kanał **S.-Q.** albo kanał Sommy łączy Sommę powyżej Ham ze Skaldą pod Cambray.

Saint-Réal Cezar Vichard, abbé de..., historyk francuski, * 1639 w Chambéry, † 1692 tamże. Najgłówniejszem jego dziełem jest „Histoire de la conjuration que les Espagnols formèrent en 1618 contre la république de Venise“ (Paryż, 1674), które wywarło pewien wpływ na styl historyczny. Z innych prac jego wymieniamy jeszcze: „Sept discours sur l'usage de l'histoire“ (Paryż, 1671); „Don Carlos, nouvelle historique“ (Paryż, 1672) i „Césarion, ou entretiens sur divers sujets particulièrement de l'histoire romane“ (Paryż, 1784). Zbiorowa ed. pism jego wychodziła kilkakrotnie; wyciąg dał Désessarts (2 t., Paryż, 1804).

Saint-Remy, miasto we francuskim departamencie Ujść Rodanu, ma 6,000 miesz. i słynie z kilku starożytnych pomników z czasów rzymskich.

Saint-René-Taillandier, ob. Taillandier, René Kacper Ernest.

Saint-Saens Karol Kamil, fortepjanista i kompozytor francuski, * 1835 w Paryżu, kształcił się w konserwatorjum paryskiem, od 1858—77 był organistą w kościele św. Magdaleny w Paryżu. Należy do najznakomitszych spółczesnych fortepjanistów i organistów. Jako kompozytor trzyma się wzorów klasycznych, ale umie uwzględnić i wymagania nowsze; utwory jego, lubo nie porywające, zajmują w wysokim stopniu. Podróże jego artystyczne zjednały mu rozgłos. Od 1881 jest członkiem francuskiej Akademji sztuk pięknych. Prócz tego pisał o kwestjach muzycznych: „Materialisme et Musique“ (1882); „Notes sur les décors de théâtre dans l'antiquité romaine“ (1886); „Rimes familiers“. Ogłosił przeszło 50 utworów, symfonje: „Le rouet d'Omphale“, „Phaëton“, „Danse macabre“, „La jeunesse d'Hercule“; opery: „La princesse jaune“, „Samson et Dalila“, „Le timbre d'argent“, wielką operę „Etienne Marcel“, „Henryk VIII,“ „Prozerpina,“ „Ascanio,“ „Fryne“; kantatę „Prometeusz“ na otwarcie wystawy paryskiej, kantaty, kwartety, marsze, utwory na fortepjan i t. d.

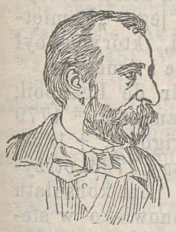

Saint-Saens K.

Saint-Sauveur, miejsce kąpielowe we francuskim departamencie Wyższych Pirenejów, w okręgu Argélès, 770 m. nad p. m., posiada zakłady kąpielowe i źródła siarczane, skuteczne na newralgję i dyspepsję.

Saint-Servan, miasto nadmorskie, we franc. dep. Ille-et-Vilaine, w okręgu St.-Malo, przy ujściu rz. Rame do kanału La-Manche, liczy 10,000 miesz.

Saint-Simon Ludwik Rouvroy, książę de..., * 1675, służył wojskowo za Ludwika XIV i jako dyplomata za regencji księcia Orleańskiego, ale po śmierci tego ostatniego usunął się do swej majętności Laferté i tam † 1755. Sławne są jego pamiętniki, których najlepszą ed. dał Sautelet p. t. „Mémoires complets et authentiques du duc de S.-S. sur le siècle de Louis XIV et la régence etc.“ (21 t., Paryż, 1829—30; 20 t., Paryż, 1856—58, nowe wyd., 1884, t. 30). Odkrywa tu autor prawdziwe pobudki wielu wypadków, intrygi i występki dworu, w szlachetnem oburzeniu maluje obłudę, małoduszność i przewrotność charakterów. Styl jego zaniedbany, niepoprawny, ale zawsze oryginalny i czasami niepozbawiony wdzięku. Por. Chéruel „Saint-Simon considéré comme historien de Louis XIV“ (Paryż, 1865); Bachet „Le duc de S.“ (Londyn, 1885).

Saint-Simon Klaudjusz Henryk, hrabia, twórca nazwanego od jego imienia systematu socjalnego, *Saint-Simonizmu,* * 1760 w Paryżu, brał udział w wojnie Ameryki północnej o niepodległość, a wróciwszy jako pułkownik do Francji w 1789, łącznie z hrabią de Redern podczas wielkiej rewolucji zakupował dobra narodowe, celem zyskania środków do przeprowadzenia zamierzonego przez siebie przekształcenia bytu społecznego we Francji. W 1797 wycofał się z tego przedsiębierstwa i strwoniwszy własny majątek, żył w niedostatku w Paryżu, oddając się wyłącznie pracom naukowym, a zwłaszcza badaniom fizycznym, fizjologicznym i społecznym, † 1825, pełen wiary w lepszą przyszłość społeczeństwa, którą chciał przygotować swoim systematem. Z prac jego najważniejsze są dzieła: „Système industriel“ (3 t.); „Catéchisme industriel“ (Paryż, 1823) i „Nouveau Christianisme“ (tamże, 1825), które zawierają prawie całą treść socjalnych dążności autora.

Saint-Simonizm, systemat socjalny Saint Simona, w którym chce ustanowić rząd kapłański, znieść rozdział między władzą świecką a duchowną przez zlanie ich w jedność. W miejscu papieża i cesarza byłby *Ojciec,* któryby w sobie łączył obie godności. Całe społeczeństwo ma się składać z trzech klas: uczonych, artystów i przemysłowców, a jego naczelnikami winni być przewodnicy owych klas. Węzłem łączącym to społeczeństwo ma być nie obawa, lecz wzajemne przywiązanie. Najgorliwsi w tym względzie winni iść na przodzie i pociągać za sobą przykładem innych. Zresztą grupować się winni wszyscy w porządku społecznym według swych zdolności i czynów; tak cała ludzkość ma stanowić jedną rodzinę, a cała ziemia jedną niwę, której płody dzielone być mają odpowiednio do stopnia zdolności i zasługi. Takie idee, wygłaszane przez Saint-Simona, wytworzyły sektę religijno-moralno-polityczną, propagowaną gorliwie po śmierci jej twórcy przez jego uczniów, między którymi wyróżniał się zdolnością i energją Enfantin, po nim następowali: Bazard i Olinde Rodriguez. Saint-Simoniści wybrali sobie początkowo na miejsce swych zebrań dom wiejski w bliskości Paryża w Menilmontant, gdzie urządzili rodzaj klasztoru i kościoła. W 1830 r. nabyli dziennik *Globe,* który został ich organem, i wysłali emisarjuszów do Lionu i innych miast dla pozyskania klas robotniczych. W 1831 r. wkradło się pomiędzy naczelników rozdwojenie: Enfantin wpadał w mistycyzm, gdy Bazard chciał rozwijać system **S.-S.** na drodze rozumowej. Wskutek tego nieporozumienia Bazard z całą swą partją ustąpił. Później, po śmierci Bazarda, Enfantin, zostawszy jedynym naczelnikiem, coraz więcej płodził dziwactw. Wygłosił zasadę, że tak, jak wszechświat ma tylko jednego Boga, tak i ziemia musi mieć jedną du-

chową głowę. Tym wybrańcem duchownym mianował siebie. Gdy na takiej drodze zaczął się dalej posuwać, rząd francuski widział się zmuszonym w 1832 r. pociągnąć ich do odpowiedzialności sądowej. Wskutek tego naczelnicy tej w końcu niedorzecznej sekty skazani zostali na wielomiesięczne więzienie. Por. Lechevaliera „Religion Saint-Simonienne“ (2 t., 1830); Reybauda „Etudes sur les réformateurs“ (2 t., Paryż, 1841); Veit'a „St. Simon und die St. Simonisten“ (Lipsk, 1834); Stein „Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich“ (Lipsk, 1842); Hubbard **„S.,** sa vie et ses travaux“ (Paryż, 1857).

Saint-Trond (St. Truijen), miasto w belgijskiej prowincji Simburg, w okręgu Hasselt, ma 11 kościołów, liczy 13,000 miesz.

Saint-Vallier Karol Rajmund, *de la Croix de Chevrières*, dyplomata francuski, * 1832 w Coucy-Les-Eppes (Aisne), † 1886, wstąpił młodo do dyplomacji, znajdował się przy różnych poselstwach, w r. 1863 został sekretarzem Rouhera, w 1866 r. naczelnikiem gabinetu w ministerjum spraw zagranicznych, 1869 posłem w Sztutgardzie, a obeznany ze stosunkami niemieckiemi, energicznie odradzał wojnę Gramontowi. W 1871 r. mianowany przez Thiersa przedstawicielem rządu francuskiego przy dowódcy wojsk okupacyjnych niemieckich w Nancy, Manteufflu, przeprowadził z nim układy o wypłatę długu i ewakuację. Z zadania tego zręcznie się wywiązał, ale, jako republikanin, po upadku Thiersa nie otrzymał żadnego przeznaczenia dyplomatycznego. W r. 1876 wybrany posłem rzeczypospolitej Francuskiej w Berlinie, zyskał sobie zaufanie; w czerwcu 1878 reprezentował Francję, jako drugi przedstawiciel, na kongresie berlińskim. 1881 r. podał się do dymisji i zajął miejsce w senacie.

Saint-Victor, hr. Paul de..., pisarz francuski, * 1827 w Paryżu, † 1881. Ukończywszy nauki we Freiburgu szwajcarskim i w Rzymie, pisywał za powrotem do Paryża w dziennikach *Pays*, potem w *Presse* (1855—68), a następnie w *Liberté* krytyki teatralne i artystyczne, któremi zajął wysokie stanowisko w prasie perjodycznej. W 1870 otrzymał urząd inspektora generalnego sztuk pięknych. Osobno wydał prześlicznie napisane „Hommes et Dieux“ (Paryż, 1867, przekład polski, Warszawa, 1873) i „Femmes de Göthe“ (1869).

Saint-Vincent, wyspa angielska w Antylach Małych, obejmuje 381 klm. kw. (7 m. kw.) i liczy 40,000 miesz. Produkuje cukier, bawełnę, owoce kokosowe; gł. miasto Kingstown, liczy 5,000 m.

Saint-Vincent John Jervis, baron Meaford, hrabia, admirał angielski, * 1734, wcześnie poświęcił się żeglarstwu i już 1760 r. jako porucznik okrętowy okazał wiele odwagi i zręczności w wyprawie na Kwebek. Odznaczył się też świetnie w wojnie z kolonjami amerykańskiemi, a po zawarciu pokoju wszedł do izby niższej i należał do opozycji. Mianowany kontradmirałem, zdobył 1794 r. osady francuskie Martynikę i św. Łucji, a 14 lutego 1797 pobił na głowę w bliskości przylądka Saint-Vincent potężną flotą hiszpańską, za co otrzymał tytuł hrabiego St. Vincent i barona Meaford. Następnie został członkiem izby wyższej, nie przestając wszakże być dowódcą floty na morzu Śródziemnem. W r. 1816 usunął się zupełnie z widowni politycznej i † 1823 jako admirał pierwszej klasy.

Sainte-Aulaire, Józef Beaopoil, hrabia de..., * 1749, † 1829 r. Walczył w Ameryce północnej i w Polsce, a następnie w szeregach armji rzeczypospolitej francuskiej. Ciekawe są jego „Pamiętniki,“ w których opisuje wypadki, których był świadkiem w Turcji, Grecji, Polsce i Ameryce.

Sainte-Aulaire, Ludwik Clair de Beaupoil, hrabia de..., pisarz i dyplomata francuski, * 1779 w St.-Meard de Dromme (dep. Périgord), † 1854. Ukończywszy instytut politechniczny 1796, otrzymał miejsce inżyniera-geografa. Za konsulatu i cesarstwa zajmując wyższe stanowisko w sferach towarzyskich, był mianowany 1809 szambelanem Napoleona, 1813 r. prefektem departamentu Mass, a za pierwszej restauracji prefektem departamentu wyższej Garonny. Wybrany 1815 deputowanym, przyłączył się do stronnictwa doktrynerów i na mównicy okazał niepospolite zdolności. Po rewolucji Lipcowej był posłem w Rzymie i 1840—48 w Londynie. Od rewolucji Lutowej żył w odosobnieniu. W literaturze znany jest jako autor wybornego dzieła „Histoire de la Fronde“ (3 t., Paryż, 1829, 2 wyd., 1860).

Sainte-Beuve Karol Augustyn, poeta i krytyk francuski, * 1804 w Boulogne-sur-Mer, † 1869 w Paryżu. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych przybył 1822 do Paryża z zamiarem studjowania medycyny; odstąpił jednak od tego przedsięwzięcia, poświęcił się literaturze i zaczął pisywać do dziennika „Globe,“ jako obrońca romantyzmu. W tym duchu ogłosił też kilka dzieł, z których najcelniejsze: „Tableau historique et critique de la poésie française et du théâtre français au XVI siècle“ (2 t., Paryż, 1828, nowe opracowanie, Paryż, 1841). Sławę literacką pozyskał **S.-B.** w tak zwanej krytyce psychologicznej, której we Francji właściwym jest twórcą. W licznych krytykach tego rodzaju, umieszczanych początkowo w „Revue des deux Mondes,“ analizował najcelniejsze płody literatury francuskiej, biorąc biograficzne stosunki pisarzów za podstawę wytwornej psychologicznej charakterystyki duchowej ich osobistości. Krytyki takie, zebrane razem, wydawał pod różnemi tytułami, jak: „Critiques et portraits littéraires“ (5 t., Paryż, 1832—39); „Portraits littéraires“ (2 t., 1844); „Portraits contemporains“ (2 t.). Od 1848 umieszczał w numerach poniedziałkowych dziennika „Constitutionnel“ nowe krytyki, które wydał p. t.: „Causeries de lundi“ (15 t., Paryż, 1851—62); wyciągiem z tego dzieła jest „Galerie des femmes célèbres“ (Paryż, 1858), po

której wydał jeszcze „Nouvelle galerie des femmes célèbres“ (Paryż, 1864). Po zamachu stanu 2 grudnia 1851 r. wszedł do dziennika *Moniteur*, a umieszczane tu krytyki, w których powrócił do zasad szkoły klasycznej, ogłosił p. t.: „Nouveaux lundis“ (9 t., Paryż, 1863—68). Znakomitej także wartości jest dzieło jego „Histoire du Port-Royal“ (5 t., tamże, 1840—60). Z jego poezji „Poésies complètes“ (tamże, 1840 i częściej), wymieniamy: „Vie, poésies et pensées de Joseph Delorme“ (tamże, 1829); „Consolations“ (tamże, 1830) i „Pensées d'août“ (tamże, 1837), odznaczające się łagodną sentymentalnością. Próbował też **S.-B.** sił i w romansie, jak np. „Volupté“ (2 t., Paryż, 1834, 3 wyd., 1845). W r. 1840 został **S.-B.** konserwatorem bibljoteki Mazaryńskiej, 1845 r. członkiem akademji, a 1865 senatorem; 1857—61 był profesorem szkoły normalnej. Jakkolwiek **S.-B.** przeszedł po zamachu stanu do obozu bonapartystów, był jednak najgorętszym przyjacielem wolności myślenia, a liberalizmem swym przestraszał senat Napoleoński. W r. 1867 występując w obronie wolności mowy, z okazji napaści na Renana, stał się przedmiotem owacji i manifestacji młodzieży szkolnej, od dzienników zaś klerykalnych liczne znosił prześladowania. Por. Bartlinga „Sainte-Beuve und seine Schriften“ w *Unsere Zeit* (1870); Haussonville „**S.**, sa vie et ses oeuvres“ (Paryż, 1875); Brandes „Główne prądy literatury europejskiej.“

Sainte-Claire Deville Karol, geolog i meteorolog francuski, * 1814 w St. Thomas (na Antylach), † 1876; kształcił się w „École des mines“ w Paryżu, odbył kilka podróży naukowych, 1857 został członkiem akademji nauk i profesorem geologji w „Collège de France,“ w 1872 r. inspektorem generalnym stacji meteorologicznych we Francji. Zbadał objawy wulkaniczne i odkrył nierozpuszczalną siarkę amorficzną. Ogłosił: „Modifications qu'éprouve la soufre sous l'influence de la chaleur“ (1852); „Voyage géologique aux Antiles“ (1856); „Eruptions actuelles de Stromboli“ (1858); „Sur les variation périodiques de la temperature“ (1866) i in.

Sainte Claire Deville Henryk Stefan, chemik, brat poprz., * 1818 w St. Thomas, † 1881; kształcił się w Paryżu, 1844 został dyrektorem fakultetu filozoficznego w Besançon, 1851 profesorem chemji w szkole normalnej w Paryżu, 1861 członkiem akademji nauk. Odkrył 1829 bezwodnik kwasu azotnego, pracował nad glinem, podał nową metodę analizy gazów, po raz pierwszy stopił znaczne ilości platyny w płomieniu gazu piorunującego i przyczynił się znacznie do rozwoju przemysłu nowych metali, glinu i magnezu. Ogłosił: „De l'aluminium“ (1859); „De la metallurgie du platine“ (2 t., 1863) i in. Por. Gay „Henri S., sa vie et ses travaux“ (1889).

Sainte-Croix *(Santa-Cruz)*, wyspa, zachodnio-indyjska, należąca do Danji jedna z grupy wysp Panieńskich, obejmuje powierzchni 218 klm. kw. (3,96 mili kw.) i liczy 18,400 miesz. Rafy koralowe otaczają jej część południową i północną, produkuje trzcinę cukrową i bawełnę. Odkryta przez Kolumba podczas jego drugiej podróży, była następnie własnością Holendrów, Anglików i Hiszpanów, 1733 r. dostała się Danji, która ją kupiła od Francuzów za 740,000 lirów.

Saintes, miasto okręgowe w departamencie Charente, nad rzeką Charente, ma 16,000 miesz. i wiele zabytków starożytnych.

Saintin Juljusz Emil, malarz francuski, * 1842 w Lemé (depart. Aisne), kształcił się pod kierunkiem Picota i Lebouchère'a w Paryżu, następnie podróżował po Ameryce, skąd przysyłał swe obrazy olejne i rysunki na wystawy paryskie. Z większych prac jego wykonanych od r. 1862 wymieniamy: „Żona kolonisty, uprowadzona przez czerwonoskórnych,“ „Ścieżka wojenna,“ „Scena z życia Indjan,“ „Marta,“ „Karmella,“ „Michelina,“ „Vittoria,“ „Rozczarowanie,“ „2 listopada 1871,“ „Dwaj augurowie,“ „Marzenie“ (1885); „Ostatnia modlitwa“ (1887).

Saintine Józef Ksawery, właściwie *Boniface*, pisarz francuski, * 1798 w Paryżu, † 1865. Otrzymawszy nagrodę akademji za poemat dydaktyczny „Le bonheur que procure l'étude“ (Paryż, 1817), poświęcił się wyłącznie literaturze. Pisał więc komedje i wodewile, ale bez wielkiego powodzenia. Za to w dziedzinie powieściopisarskiej zyskał rozgłos niemały. Najlepszym jego utworem jest „Picciola“ (Paryż, 1836 i częściej). Z innych jego romansów wymieniamy jeszcze: „Le mutile“ (Paryż, 1832); „Une maîtresse sous Louis XIII“ (2 t., tamże, 1844); „Les récits dans la tourelle“ (2 t., tamże, 1844); „Les métamorphoses de la femme“ (3 t., tamże, 1864); „La seconde vie, rêves et rêveries“ (tamże, 1864) i t. d.

Saintonge, dawna prowincja w zachodniej Francji, z miastem głównem Saintes, tworzy obecnie razem z ziemią Aunis większą część departamentu Niższej Charente.

Saintpaulia, rodzaj roślin z rodziny ostrojowatych *(Gesneriaceae)*, obejmujący jedyny gatunek **S.** *ionantha (fjołek usambara)*; jest to roślina niska z liśćmi mięsistemi i kwiatami fjoletowemi, pochodzi z gór Usambara w Afryce wsch. i hoduje się u nas jako roślina pokojowa.

Sais, sławne miasto w starożytnym Egipcie, ze wspaniałą świątynią bogini Neith, która tu przedstawianą była jako niewiasta z zasłonionem obliczem. Od tego miasta wzięły początek 3 saityckie dynastje królewskie, to jest: 24, 26, 28 manetońska.

Saisset Jan Marja Józef Teodor, marynarz francuski, * 1810, † 1879. Ukończywszy szkołę w Brest, wstąpił do służby marynarskiej, został 1854 r. kapitanem okrętu, a 1863 kontradmirałem. Podczas oblężenia Paryża mianowany był (wrzesień 1870) komendantem fortu Rosny i całej grupy

fortów zachodnich. W listopadzie 1870 posunięty na wiceadmirała, odznaczył się walecznością i wielką zjednał sobie popularność; wybrany w lutym 1871 deputowanym do zgromadzenia narodowego, zasiadł w lewym środku. W chwili wybuchu powstania komunalnego 18 marca 1871 r. **S.** otrzymał naczelne dowództwo nad gwardją narodową departamentu Sekwany, ale, nie mogąc przeprowadzić pojednania między stronnictwami przeciwnemi, w kilka dni podał się do dymisji.

Saisset Emil Edmund, filozof francuski ze szkoły W. Cousina (ob.), * 1814 w Montpellier, † 1863, wykładał historję filozofji w szkole normalnej, a od r. 1849 do 1852 r. w Sorbonie. Zawód swój naukowy rozpoczął przekładem dzieł Spinozy (Paryż, 1842; 2 wyd., z krytyczną przedmową w roku 1861). Z innych prac celniejsze są: „Essai sur la philosophie et la religion au XIX siècle“ (1845); „Essai de philosophie religieuse“ (1862, 3 wyd.); „L'âme et la vie“ (1863) i „Critique et l'histoire de la philosophie“ (w zbiorze: „Bibl. de philos. contemp.“ (1865).

Sajańskie góry, w Syberji, ciągną się od górnego Jeniseja do rzeki Angary, na przestrzeni przeszło 1,200 w. i dochodząc 3,400 metrów nad poziom morza, tworzą krainę górzystą, nader dziką, pokrytą gęstym lasem iglastym. Na brzegach rzek, wypływających z północnego stoku **S. g.**, odkrywane są począwszy od 1839 bogate kopalnie złota. W nowszych czasach wynaleziono tu liczne źródła lecznicze, dalej bogate pokłady marmuru, siarki, oraz wybornego grafitu (kopalnia Alibertowska).

Sajdak, ob. Sahajdak.

Sajette, napój, ob. Mauritia.

Sajga, czyli *suhak*, ob. Antylopa.

Sajma, *Sajmen*, jezioro w Finlandji, ma 1,759 klm. kw. powierzchni, wzniesione nad poziom morza na 78 metrów. Łączy się z wielu innemi jeziorami Finlandji, wraz z któremi stanowi obszerną płaszczyznę wód, na 200 klm. długą, a 100 klm. szeroką. Z południowo-wschodniej strony jeziora wypływa rz. Wuoksa (Woksa, Woksza), słynna z wodospadu Imatra, wpadająca poniżej m. Keksholmu do jeziora Ładogi. Jezioro **S.** od 1856 połączone jest z morzem kanałem *Sajmeńskim*, długim 60 klm., zaczynającym się pod wsią Lauritsala o 8 klm. na wschód od Wilmanstranda, przechodzącym następnie przez kilka mniejszych jezior i wlewającym wody swe do zatoki Fińskiej pod twierdzą Wyborską.

Sajno, jezioro w powiecie Augustowskim, gubernji Suwalskiej, na gruntach miasta Augustowa położone; zajmuje 900 morgów przestrzeni; obfituje w sielawy.

Sajsan, jezioro, ob. *Zajsan*.

Sak, worek, ob. Sacco.

Sakai, główne miasto japońskiej prowincji Idzumi, na południowo-zachodniem wybrzeżu wyspy Nipon, liczy 44,000 miesz.

Sakai, naród zamieszkujący górzyste okolice we wnętrzu półwyspu Małakki, spokrewniony z Negrytami, dotąd bardzo mało poznany. Malajczycy dzielą ich na **S.** oswojonych i dzikich czyli leśnych. Ci ostatni walczą strzałami zatrutemi, za jedyną odzież mają przepaskę i stroją się w ozdoby z drutu miedzianego.

Sakalawowie, naród murzyński w zachodniej części Madagaskaru, niegdyś potężni, ujarzmieni zostali przez Howów. Są miernego wzrostu, silnie zbudowani, z nosem szerokim, barwy czarno-brunatnej. Liczba ich wynosi około miljona.

Sakar, jedno z siedmiu piekieł mahometańskich.

Sakari-szerif (tur.), święta broda, włosy z brody Mahometa, przechowywane w Konstantynopolu i raz na rok uroczyście ludowi pokazywane.

Saki, napój alkoholowy, wyrabiany w Japonji z ryżu, zawiera 15 proc. alkoholu.

Sakmara, rz. w gub. Orenburskiej, prawy dopływ Uralu, wypływa z góry Aktuby; długa 694 klm., bystra i nieżeglowna.

Sakofory (gr.), pokutnicy odziani w grube worki.

Sakowicz Kasjan Kalikst, głośny polemik w kościele ruskim, * 1578 w Podteliczu, syn księdza prawosławnego, pobierał nauki w akademjach krakowskiej i zamojskiej, poczem był nauczycielem domowym u Kisielów, a w końcu wstąpił do zakonu Bazyljanów i był nauczycielem w Kijowie. Słynął jako człowiek uczony i pracowity, ale nie mający charakteru. Spędziwszy na rozmaitych obowiązkach lat 20, został unitą, poczem mianowany był przez metropolitę kijowskiego Weljamina Rutskiego archimadrytą klasztoru Bazyljanów w Dubnie. Występując gwałtownie w pismach swych przeciwko nieunitom, rozjątrzył ich na siebie, został odsądzony od czci i wiary, w końcu przez zgromadzenie biskupów w Kijowie 1626 wyklęty. Odepchnięty nadto przez unitów, tułał się po rozmaitych miejscach, aż w końcu 1641 powrócił na Wołyń, na synodzie katolickim w Łucku złożył godność archimandryty, oświadczając chęć zostania kapłanem katolickim. Po otrzymaniu na to zezwolenia papieskiego (Urbana VIII), wstąpił do zakonu kanoników regularnych św. Augustyna i był proboszczem w Krakowie, gdzie † 1647 r. **S.** przełożył i napisał wiele dzieł wierszem i prozą po rusku i po polsku, z których wymierzone przeciwko kościołowi wschodniemu są nadzwyczaj rzadkie. Zagorzały przeciwnik pierwotnego swego wyznania, chciał wszystkich na swe przekonanie nawrócić, choć nie miał potrzebnej do tego wyrozumiałości i łagodności. Nigdy nie nauczał, ale szydził i obrzucał obelgami przeciwników, stąd tylko jątrzył i pogorszał sprawę, której chciał bronić. Wydał: „Wiersze na żałosnyj pogreb zacna-

ho rycerza Petra Konasjewicza Sahajdacznaho“ (Kijów, 1622); „Traktat o duszy“ (Kraków, 1625); „Perspektywa albo objaśnienie grecko-ruskiej cerkwi“ (t. 1642); „Sobór kijowski prawosławny przez ojca Piotra Mohyłę złożony i odprawiony“ (Warsz., 1640); „Kalendarz stary, w którym jawny i oczywisty błąd okazuje się około święcenia Paschy“ (Wilno, 1640); „O mytarstwie czyli o drugiem miejscu po śmierci“ (t. 1641); „Djalog albo rozmowa Maćka z Djonizym o Wielkiej Nocy ruskiej“ (t. 1641); „Przyczyny generalne Rusi do porzucenia dyzunii“ (b. m. i r.) i in.

Sakrament Przenajświętszy, zwany też *Sakramentem Ciała i Krwi Pańskiej* albo *Sakramentem ołtarza (Ss. Eucharistiae sacramentum, Sacramentum Corporis Christi)*, wedle nauki Kościoła katolickiego, jasno określonej przez sobór trydencki, najdostojniejszy i największy z siedmiu sakramentów, ustanowionych przez Jezusa Chrystusa, ponieważ zawiera w sobie nie mistycznie i pod figurą, lecz rzeczywiste i prawdziwe ciało, krew, duszę i bóstwo Jezusa Chrystusa. Znakiem widomym tego Sakramentu jest chleb i wino, ustanowione na ostatniej wieczerzy przez Jezusa Chrystusa; obietnica łaski zamkniętą jest w licznych tekstach Pisma św., mianowicie w wyrazach: „Jeśliby kto pożywał tego chleba, żyć będzie na wieki“ (św. Jan, 6, 51). **S. P.** ustanowiony został przez Jezusa Chrystusa w nocy, w której miał być wydany swym nieprzyjaciołom. Spożywszy z uczniami swymi baranka wielkanocnego, Jezus wziął chleb, błogosławił go, łamał, dawał uczniom swym i rzekł: „Bierzcie i jedzcie; to jest ciało moje.“ A wziąwszy potem kielich, pobłogosławił go i dał uczniom, rzekłszy: „Pijcie z tego wszyscy, albowiem to jest krew moja nowego testamentu, która za wielu będzie wylana, na odpuszczenie grzechów.“

Sakramenta (z łac. *sacer*, święty albo poświęcony) w mowie kościelnej oznaczają czynność religijną, za pomocą której za pośrednictwem znaków zewnętrznych, podległych zmysłom, sprowadzają się znamiona niewidzialnej łaski Boskiej. U Rzymian wyraz *Sacramentum* oznaczał pierwotnie przysięgę, zwłaszcza przysięgę wojskową, tudzież wogóle każde uroczyste zobowiązanie się, pomiędzy innemi kaucję, składaną przy rozpoczęciu procesu. W Piśmie świętem wyraz *sacramentum* użyty został w znaczeniu greckiego *mysterion*, t. j. tajemnica, przeto w starych łacińskich pisarzach kościelnych oznacza wszelką rzecz lub naukę tajemną. Później zaczęto zwać tak czynności religijne, zwane dotychczas w Kościele katolickim **S.**, których jest siedm, mianowicie: 1) Chrzest, 2) Bierzmowanie, 3) Ciało i Krew Pańska, 4) Pokuta, 5) Ostatnie olejem świętym namaszczenie, 6) Kapłaństwo, 7) Małżeństwo. **S.**, wedle nauki Kościoła katolickiego, są ustanowione przez Jezusa Chrystusa dla poświęcenia dusz ludzkich i służą nietylko do wzbudzenia wiary i innych skłonności potrzebnych dla nabycia świętości wewnętrznej i nadprzyrodzonej, lecz mają moc sprowadzać łaskę same przez się, t. j. właśnie przez zastosowanie Sakramentu, albo znaku zewnętrznego, do którego Jezus Chrystus łaskę przywiązać raczył. Rzeczy podpadające w Sakramentach pod zmysły nazywają się ich materją; słowa przy ich udzielaniu używane nazywają się formą Sakramentu. Wszystkie **S.** mają moc poświęcać nas, gromadzić w nas sprawiedliwość i świętość i czynić nas godnymi szczęścia wiekuistego. Dwa **S.**, t. j. chrzest i pokuta, poświęcają nas, pięć innych pomnażają w nas łaskę poświęcającą **S.**, wyjąwszy chrztu, bierzmowania i kapłaństwa, które wyciskają na duszy cechę wieczną, niczem nie zatartą, nie mogą być przyjmowane kilkakrotnie i udzielane czyli administrowane być mogą przez osoby mające święcenia duchowne, wyjąwszy chrztu, którego udzielać może każdy. Co do liczby **S.** kościół wschodni zgadza się z zachodnim. Reformacja zatrzymała pierwotnie trzy **S.**: chrzest, Ciało i Krew Pańską i pokutę, następnie zaś tylko dwa pierwsze. Socynjanie uważali **S.** za czynności religijne, nie sprowadzające łaski Boskiej i do których wypełniania chrześcijanin zobowiązywanym być nie może.

Sakramentalja są to pewne przedmioty poświęcone (np. woda święcona, takież wino, chleb, olej, palmy), pewne modlitwy, obrzędy lub ceremonje, które gładzą grzechy powszednie i sprowadzają łaskę szczególną dla tych, którzy ich używają z wiarą, a nadewszystko ze szczerym żalem za swe grzechy. **S.** nie sprowadzają same przez się łaski jak Sakramenta, lecz sprowadzają ją pośrednio. Św. Tomasz liczy 6 **S.**: modlitwa, namaszczenie, pożywanie, spowiedź powszechna, jałmużna, błogosławieństwo.

Sakramentarz *(Sacramentarium)* zwano niegdyś księgę kościelną, obejmującą wszelkie modlitwy i ceremonje odprawiane przy mszy świętej i administrowaniu sakramentów, t. j. mieszczącą w sobie to, co zawarte jest w mszałach i rytuałach. Pierwszy **S.** ułożył papież Gelazy I; pracę jego poprawił i skrócił Grzegorz W.

Sakramentarze, tak nazywano u nas niewłaściwie nie uznających prawdziwej obecności Jezusa Chrystusa w sakramencie Ciała i Krwi Pańskiej, t. j. kalwinów, zwingljanów i innych, których właściwie wypadałoby nazywać *anty-sakramentarzami*.

Sakramentki, czyli *Benedyktynki nieustającej adoracji Najświętszego Sakramentu*, zakon religijny żeński, będący odrośla Benedyktynek, założony przez Mechtyldę (Katarzynę de Bar) * 1614 r. w Saint-Dié w Lotaryngji. Przyjęta 1631 do zakonu Anuncjatek pod imieniem siostry od św. Jana Chrzciciela, została 1634 przełożoną klasztoru w Brugères, lecz z powodu wojen i zamieszek krajowych zmuszona opuścić klasztor, błąkała się z towarzyszkami swemi po rozmaitych miejscach,

aż nareszcie przybywszy 1651 do Paryża, za poradą margrabiny de Beauves, założyła tamże klasztor adoracji Najświętszego Sakramentu (9 marca 1653). Liczba sióstr tego zakonu z pięciu powiększyła się znacznie w krótkim przeciągu czasu i 1664 zbudowano im drugi klasztor w Tull, oraz trzeci w Nancy, w którym zmarła założycielka, a następnie w wielu innych miejscach. Ustawy zgromadzenia, napisane przez Mechtyldę, potwierdzili papieże: Inocenty XI 1676 i Klemens XI 1705. **S.** ubierają się, jak wszystkie Benedyktynki, czarno; noszą białe okrycie piersi, a na habicie mają monstrancję z wyzłacanej miedzianej blaszki. Przy ceremonjach używają czarnej togi z takimże wyobrażeniem. Do Polski sprowadzone zostały przez Marję Kazimirę, żonę Jana III Sobieskiego, która założyła dla nich kościół i klasztor w Warszawie. Drugi klasztor miały we Lwowie, założony przez hrabinę Potocką.

Saksofon *(saxofon)*, przyrząd muzyczny dęty, wynaleziony 1840 przez Adolfa Saxa, słynnego konstruktora przyrządów muzycznych w Brukseli, następnie w Paryżu (* 1814, † 1865), należy do kategorji klarnetów, ale zbliżony jest do fletów; budowany jest w ośmiu wielkościach i używany w orkiestrach wojskowych francuskich.

Saksonja (niem. *Sachsen)*, królestwo i państwo związkowe w cesarstwie niemieckiem, graniczy z Prusami, Czechami, Bawarją, oraz księstwami Reuss, Sasko-wejmarskiem, Sasko-altenburskiem i obejmuje 14,993 klm. kw. przestrzeni. Grunt tu w $^2/_5$ częściach górzysty (Kruszcowe góry ciągną się na południu, Łużyckie na wschodzie wraz z Saską Szwajcarją), w $^2/_5$ pagórkowaty, w $^1/_5$ tworzy nizinę. Z rzek najważniejszą jest Elba z Czarną i Białą Elsterą oraz Muldą. Jezior w **S.** prawie wcale nie ma, lecz za to jest wiele źródeł wód leczniczych jak Elster, Hohenstein, Schandau, Wiesenbad i t. d. Klimat wyższych okolic dość ostry, niższych łagodny i zdrowy. Z minerałów znajdują się: srebro, żelazo, miedź, ołów, cyna, bizmut, kobalt, węgle kamienne, glinka porcelanowa, i wiele drogich kamieni (opale, granaty, topazy, agaty, ametysty). Z płodów roślinnych znajdujemy wszystkie gatunki zbóż europejskich, wiele drzew owocowych, w nizinie Elby wino i t. d. Chów bydła jest bardzo znaczny, a rasa jego wielce poprawna. Pod względem uprawy gruntów **S.** stoi na bardzo wysokim stopniu rozwoju, mimo to rolnictwu oddaje się tylko 15% ogółu ludności, podczas gdy przemysł i górnictwo zatrudniają 58%. Górnictwo obejmuje przedewszystkiem węgiel kamienny i brunatny, dalej ołów, srebro, żelazo, kobalt, miedź. **S.** należy do najbardziej przemysłowych krajów na ziemi. —Przemysł koncentruje się w fabrycznych miastach: Chemnitz, Zwickau, Plauen, Budyszynie (Bautzen) i Lipsku. Najważniejsze jego gałęzie stanowią fabryki wyrobów lnianych, wełnianych i bawełnianych, papieru (80 fabryk), wyrobów chemicznych, metalowych i drewnianych, słomkowych, maszyn, zabawek, porcelany, instrumentów muzycznych, matematycznych, chirurgicznych, tytoniu, czcionek i t. d. Wolność przemysłowa trwa od 1861 r. Handel **S.** bardzo rozgałęziony. Główne jego ognisko ze względu na interesy spedycyjne, komisowe, wekslowe i tranzytowe stanowi Lipsk. W tem mieście koncentruje się także handel księgarski. Do rozwoju handlu skutecznie się przyczyniają: bank lipski, bank miejski w Chemnitz, bank saski i drezdeński w Dreznie (założony w 1865 r. z kapitałem zakładowym 5 mil. tal.), bank w Budziszynie (gwarantowany przez miejscowe stany prowincjonalne) i wielka ilość prywatnych banków i domów bankierskich. Handlowe i przemysłowe izby znajdują się w Dreznie, Lipsku, Zittau, Chemnitz i Plauen. Komunikacje w bardzo dobrym stanie; drogi bite pięknie utrzymane przerzynają kraj we wszystkich kierunkach. Drogi żelazne miały w końcu 1895 r. 2,940 klm. długości. Nader ożywioną jest żegluga na Elbie, cztery towarzystwa mają tu swoje parowce. Mieszkańcy, których liczba według spisu z 1900 r. wynosiła 4,199,758 głów, są prawie całkowicie pochodzenia niemieckiego (frankońskiego i turyngskiego); mówią djalektem wyższo-saskim. Jest tu także około 50,000 potomków dawnych Słowian, Wendów, którzy po większej części mieszkają w okręgu budziszyńskim. Religja panująca protestancka; w 1890 r. liczono tu 3,337,850 czyli przeszło 95% protestantów, 128,509 rzymskich katolików, 12,024 osoby wyznania reformowanego, 9,368 żydów. Oświata wielce rozpowszechniona przez liczne i wybornie urządzone zakłady naukowe. W 1894 r. znajdowało się w **S.** 2,201 szkół ludowych ewangelickich i 40 katolickich; 17 gimnazjów, 10 gimnazjów realnych, 24 szkoły realne, 40 szkół handlowych, 9 rolniczych, 4 szkoły budownicze, szkoła politechniczna, szkoła przemysłowa, uniwersytet (w Lipsku), akademja leśna (w Tharand), akademja górnicza (w Freibergu). Według ustawy zasadniczej z 1831 r., uzupełnionej wielu późniejszemi postanowieniami, rząd **S.** jest konstytucyjno-monarchiczny. Reprezentacja narodowa podzielona na 2 izby; w izbie pierwszej zasiadają członkowie domu królewskiego, właściciele posiadłości medjatyzowanych, dygnitarze, duchowni, wielcy właściciele ziemscy i burmistrze ośmiu głównych miast **S.** (Lipska, Drezna, Chemnitz, Zwickau, Plauen, Glauchau, Freiberg, Meeraue). Izba druga, wybierana na podstawie prawa wyborczego z dnia 28 mar. 1896 r., składa się z 37 deputowanych miast i 45 deputowanych gmin wiejskich. Do parlamentu niemieckiego posyła **S.** 23 deputowanych, w radzie związkowej posiada 4 głosy. Najwyższą władzą administracyjną jest ministerjum złożone z 6 wydziałów; najwyższą władzą sądową jest wyższy sąd apelacyjny w Dreźnie.—Finanse państwa znajdują się w dobrym stanie; budżet za rok 1900/1901 przewidy-

Herb Saksonji.

wał 92,198,539 marek w dochodach i wydatkach zwyczajnych i 98,681,086 marek w nadzwyczajnych. Dług państwowy wynosił w dniu 1 stycznia 1900 r. 829,822,450 marek.— *Armja*, od 1867 uorganizowana na sposób pruski, liczy na stopie pokojowej 39,423 żołnierzy i 1,503 oficerów i tworzy XII korpus armji niemieckiej.—Pod względem administracyjnym dzieli się **S.** na 4 okręgi regencyjne: drezdeński, lipski, zwickaueński i budziszyński. Stolica Drezno. *Herbem* państwa jest tarcza podzielona na 10 pól czarnych i złotych, obejmujących herby oddzielnych prowincji. Orderów posiada **S.** pięć.—Porów. Richter „Beschreibung des Königreichs **S.**“ (3 t., 1846—52); Neumann i Cotta „Geognostische Beschreibung des Königreichs **S.**“ (Drezno, 1845); Löbe „Der Staatshaushalt des Königreichs **S.**“ (Lipsk, 1889).

Historja. I. Elektorstwo. Wskutek nadania saskiej godności elektoralnej Fryderykowi Kłótliwemu 1423 r. inne zupełnie krainy otrzymały nazwę **S.**, aniżeli te, które ją przedtem nosiły (ob. Saksonowie). Ziemie te w I wieku po Chr. zamieszkiwali Hermundurowie (ob.), a po ich zniknięciu utworzyło się potężne państwo Turyngów (niem. *Thüringer*). Na początku VI wieku dawne siedziby Hermundurów zajęli Sorabowie (ob.), plemię słowiańskie, i rozszerzyli się na przestrzeni między Elbą, Muldą, Plessą i Saalą, ale już w IX wieku rozpoczyna się między nimi a Niemcami bój śmiertelny, zakończony zupełnem tych ostatnich zwycięstwem i całkowitem ziem słowiańskich zgermanizowaniem. Otton I dla utrzymania w swej mocy ziem podbitych i dla tem prędszego ich zniemczenia założył biskupstwa w Miśnji (Meissen), Życu (Zeitz) i Merseburgu, oraz utworzył marchję miśnijską, która 1088 r. przeszła w dom Wettiński i stała się potem dziedziczną jego własnością. Margrabowie miśnijscy utworzyli z czasem w środku Niemiec potężne państwo (Miśnja, Turyngja i Łużyce), które mimo walk wewnętrznych i podziałów utrzymał jednak w całości Fryderyk z „ukąszonem licem“ (1291—1324). Trzej jego wnukowie (synowie Fryderyka Poważnego): Fryderyk Surowy, Baltazar i Wilhelm podzielili się ojcowizną 1349 r. Z pomiędzy książąt tego rodu odznaczył się szczególnie syn Fryderyka Surowego, Fryderyk Kłótliwy (ob.), który po wygaśnięciu domu Askańskiego w Sachsen-Wittenbergu otrzymał 1423 r. godność *elektorską* z tytułem *księcia saskiego* i był jednym z najpotężniejszych wówczas książąt niemieckich. Odtąd nazwa księstwa Saskiego przechodzi powoli na wszystkie ziemie Wettińskie. Syn jego Fryderyk Łagodny (1428—1464) pozostawił dwu synów, Ernesta i Albrechta, którzy początkowo rządzili społem, ale 1485 podzielili się (po śmierci stryja) wszystkiemi posiadłościami familijnemi (domu Wettińskiego) i utworzyli dwie linje: Ernestyńską i Albertyńską. W *Ernestyńskiej linji* rządzili z kolei: Fryderyk Mądry (1486 — 1525), Jan Stały (1525—32) i Jan Fryderyk I (ob.) Wspaniałomyślny, który w bitwie pod Mühlbergiem 1547 r. popadł w niewolę cesarską i mocą kapitulacji wittenberskiej utracił godność elektorską, oddaną Maurycemu (ob.) wraz z większą częścią posiadłości linji Ernestyńskiej. W *Albertyńskiej linji* (ob.) następcami Albrechta byli synowie jego: Jerzy Brodaty (1500—39) i Henryk Pobożny (1539—1541); syn ostatniego Maurycy (ob.) otrzymał 1547 godność elektorską ze wszystkiemi przywiązanemi do niej ziemiami, brat i następca jego August (1553—86) rozszerzył znacznie granice swego państwa i zaprowadził w niem dobrą administrację. Po Chrystjanie I (1586—91) i Chrystjanie II (1591—1611) panował Jan Jerzy I (1611 — 56), który podczas wojny 30-letniej nie przyjął korony czeskiej i wspierał cesarza, później jednak połączył się ze Szwedami, ale po śmierci Gustawa Adolfa pogodził się z cesarzem i pokojem praskim dostał Łużyce. Państwo jego w czasie tej wojny okropnym uległo zniszczeniom, odtąd już się nie powiększało i w Niemczech utraciło dotychczasowe znaczenie polityczne na korzyść Brandeburgji. Rządy Jana Jerzego II (1656 — 1680), Jana Jerzego III (1680—91) i Jana Jerzego IV (1691 — 94) przeszły bez ważniejszych wypadków. Brat i następca ostatniego August (Fryderyk) Mocny (1694—1733), przeszedł 1697 na katolicyzm, wybrany był królem polskim pod imieniem Augusta II (ob.), uwikłał się w *Północną wojnę* (ob.) i naraził kraj swój na ogromne straty, wycieńczając skarb nie tylko wojną, ale także życiem nazbyt wystawnem i marnotrawnem. Fryderyk August II (1733 — 63), jako król polski August III (ob.), brał udział w *austrjackiej wojnie sukcesyjnej* (ob.), z której spodziewanych nie odniósł korzyści, i w *Siedmioletniej wojnie* (ob.), która straszne państwu zadała klęski i obciążyła je długiem 40 miljonów talarów. Wielce szkodliwy wpływ na rządy Augusta III wywierał minister jego Brühl (ob.). Z ran zadanych przez wojnę Siedmioletnią mogła się **S.** wyleczyć oszczędnością tylko i ugruntowaniem kredytu państwowego. Nową erę rozpoczął Fryderyk Chrystjan (od 6 października do 17 grudnia 1763), a dalszą w tym duchu działalność rozwijał zdolny administrator Xaver (1763—1768) podczas małoletności Fryderyka Augusta III (ob.). Pod roztropnym rządem tego ostatniego wzmógł się znakomicie dobrobyt niższych i średnich klas narodu, ożywiał się handel, rozwijał przemysł; reformą szkolnictwa i zakładaniem szkół nowych podniesiono oświatę, wspierano sztuki i nauki. W stosunkach zewnętrznych zbliżył się Fryderyk August III do Prus, przystąpił 1785 do związku książąt niemieckich, nie przyjął

ofiarowanej sobie korony polskiej i wziął udział w wojnie przeciw Francji, przyłączając swój kontyngens do armji cesarskiej. Po rozwiązaniu cesarstwa Niemieckiego i stworzeniu związku Reńskiego zatrzymał Fryderyk August III godność elektorską, walczył 1806 r. w połączeniu z Prusami, ale po klęskach pod Auerstädt i Jeną zawarł z Napoleonem w Poznaniu 11 grudnia 1806 roku traktat, mocą którego przyjął tytuł królewski i przystąpił do związku Reńskiego, tym sposobem **S.** z elektorstwa stała się królestwem.

II. Królestwo. Ustawa państwa pozostała nienaruszona; katolicy jeno otrzymali równe prawa z luteranami. Pokojem tylżyckim 1807 otrzymał Fryderyk August III nowo utworzone księstwo Warszawskie, do którego 1809 r. przyłączono Galicję zachodnią z Krakowem. Trzymając ciągle stronę Napoleona, po bitwie lipskiej został król saski aresztowany i na kongresie wiedeńskim za swe przymierze z Francją ukarany odjęciem części państwa, oddanej Prusom (367½ mil kw. z 864,305 miesz). Król, lubo niechętnie, zgodzić się musiał, podpisał pokój z Prusami 18 maja 1815 r. i przyłączył się do koalicji przeciw Napoleonowi. Tymczasem tak podczas wojen, jako też później wśród ogólnego pokoju zaprowadzono wewnątrz pewne ulepszenia, ale daremne były wołania o reformę ustawy krajowej. Po śmierci Fryderyka Augusta III (5 maja 1827) wstąpił na tron brat jego Antoni (ob.). Duch opozycyjny wzmagał się ciągle, tak, że król 1830 r. usunął dotychczasowe ministerjum, powołał na spółregenta swego synowca Fryderyka Augusta i nadał nową ustawę (ogłoszoną 4 września 1831), przez którą weszła **S.** do rzędu państw konstytucyjnych. Izby zwoływane co lat trzy, zebrały się po raz pierwszy 1833 roku i uchwaliły wiele praw ważnych. Życie polityczne płynęło spokojnie. Finanse stały świetnie, a **S.** była pierwszem państwem w Niemczech, które na większą skalę budowało drogi żelazne (już 1835). Po zgonie Antoniego 1836 objął rządy jego synowiec i współ regent Fryderyk August (ob.). Niezadowolenie z reakcyjnych rządów jogo (mianowicie od 1843) objawiało się dość głośno w narodzie. Dlatego też wypadki 1848 wywarły na **S.** wpływ potężny. Nowe ministerjum liberalne rozpoczęło swą działalność 16 marca 1848, a izby dokompletowane na wyborach dodatkowych żywiołami wolnomyślnemi przeprowadziły wiele praw wysoce liberalnych, następnie zostały rozwiązane i zwołane na mocy nowego prawa wyborczego na początek 1849 r. Przywrócona między rządem a ludem zgoda poczęła się rozchwiewać, mianowicie w kwestjach ogólno-niemieckich. Izby rozwiązano 30 kwietnia 1849, agitacja republikańska znacznie się wzmogła, i przyszło nawet w Dreźnie do jawnego buntu, stłumionego dopiero po tygodniowej walce przy pomocy wojsk pruskich. Rząd zwycięski okazał się dla pokonanych przeciwników dość umiarkowanym i na nowych wyborach zapewnił sobie większość konserwatywną; ale mimo to, nie mogąc się porozumieć z izbami w kwestji ogólno-niemieckiej, już w czerwcu 1850 r. rozwiązał je ponownie, a na 15 lipca zwołał dawne zgromadzenie stanów i przedsiębrał środki surowe przeciw stowarzyszeniom i prasie. Zgromadzenie stanowe, działając w myśl rządu, usunęło wiele z postępowych praw nowo nabytych, a natomiast zatwierdziło inne, mające na sobie cechę wyraźnej reakcji i biurokratyzmu. Po Fryderyku Auguście († 9 sierpnia 1859) wstąpił na tron brat jego Jan (ob.), ale zmiana panującego nie sprowadziła zaraz żadnej zmiany w systemie rządowym. Później dopiero, a mianowicie kiedy wojna włoska 1859 roku wywołała w Niemczech pewien ruch postępowy, weszła i **S.** na drogę liberalniejszą. Równocześnie wspierał rząd troskliwie przemysł, handel i rolnictwo, ułatwiał środki komunikacyjne, podnosił oświatę, zakładając szczególnie szkoły techniczne. W stosunkach zewnętrznych ministerjum Beusta (ob.) działało w duchu antipruskim i popierało politykę austrjacką. W wojnie 1866 r. stanęła **S.** po stronie Austrji, skutkiem czego po zawartem pokoju z Prusami (21 października (1866 r.) zachowała wprawdzie swą niepodległość, ale musiała przystąpić do północnego związku niemieckiego i poddać się zwierzchnictwu Prus. W wojnie francusko-niemieckiej (1870—71) wzięła **S.** czynny udział przeciw Francji, a następnie weszła w skład odnowionego cesarstwa Niemieckiego. Król Jan † 1873 r., a na tron wstąpił syn jego Albert (ob.). Historja zewnętrzna **S.** zlewa się z historją Niemiec. Wewnątrz zajmowano się reformami podatkowemi. Początkowo w sejmie saskim przewodzili konserwatyści. 188⅚ wybrano po raz pierwszy 5 socjalistów, którzy zaczęli stawiać wnioski radykalne. W 1879 wprowadzono sądownictwo według nowego ogólno-państwowego porządku. W r. 1892 zreorganizowano armję, co pociągnęło znaczne wydatki i zniewoliło rząd do podniesienia podatku dochodowego na rok 1895. W r. 1896 zmieniono prawo wyborcze do drugiej izby w celu ukrócenia agitacji socjalistycznej w ten sposób, że podzielono wyborców na trzy klasy i wprowadzono wybory pośrednie, jak w Prusiech. Prawo to pomimo opozycji było przyjęte. W r. 1897 wybrano 47 konserwatystów, 19 narodowo-liberalnych, 5 postępowców, 3 kandydatów kartelu i 8 socjalistów. W r. 1898 obchodzono uroczyście 70-tą rocznicę urodzin króla Alberta, a zarazem 25-letni jubileusz jego panowania. W 1899 wybrano 20 konserwatystów, 7 narodowo-liberalnych i 9 socjalistów. W r. 1900 ustanowiono sądy administracyjne. Synod saski w r. 1901 obradujący w Dreźnie uchwalił popieranie ruchu antikatolickiego w Austrji (Los von Rom). W r. 1902 król Albert ciężko zachorował i w czerwcu zmarł a na tron wstąpił brat jego Jerzy, * 1832, poprzednio generał-feldmarszałek i generał-inspektor armji niemieckiej, ożeniony z Marją Anną, infantką portugalską. Dzieci jego:

Fryderyk August, * 1865, Jan Jerzy, * 1869, Maksymiljan 1870, Albert 1875; następcą tronu jest książę Fryderyk August. Por. Weisse „Geschichte der Kursächsischen Staaten“ (7 t., Lipsk, 1802—12); Böttiger „Geschichte des Kurstaats und Königreichs Sachsen“ (2 t., Hamburg, 1836); Gretschel „Geschichte des sächs. Staats und Volks“ (kontynuowane przez Bülana, 3 t., Lipsk, 1841—54); Brandes „Grundriss der sächs. Geschichte“ (Lipsk, 1860); K. von Weber „Archiv für die sächs. Geschichte“ (Lipsk, 1862 sq.); Gersdorf „Codex diplomaticus Saxoniae regiae“ (t. 1 — 3, Lipsk, 1864—67); Wuttke „Sächsische Volkskunde“ (1899); Hendic „Slavische Siedelungen in Königreich Sachsen“ (1893); Posse „Die Wettiner Genealogie des Gesamthauses Wettin“ (1897); Sturmhüfel „Geschichte der sächsischen Lande und ihrer Herscher in Bild und Wort“ (1897—98); „Sachsen unter König Albert“ (1898; Dähnhardt „Volsthümliches aus dem Königreich Sachsen“ (1898).

Saksonowie albo *Sasowie* (łac. *Saxones*, niem. *Sachsen*), naród niemiecki, którego nazwę wywodzą od wyrazu *Sahs* (miecz). Pierwszy o nich wspomina Ptolemeusz, mieszcząc ich na płd. krańcu półwyspu Cymbryjskiego między Eiderą, Elbą i Trawą. Z tymi **S.** zostawał bez wątpienia w stosunkach ukazujący się przy końcu III w. po Chr. pod **S.** związek narodów germańskich, w którego skład wchodzili Cheruskowie, Angrywarjowie i większa część Chauków; od czasów Juljana napadają **S.** państwo rzymskie i dają się szczególnie we znaki wybrzeżom Galji i Brytanji. W Galji osiedlali się stale, ale znikli wśród Franków, w Brytanji zaś około połowy V w. pod nazwą *Anglosasów* (ob.) utrwalili na długo swe panowanie. Ci **S.**, którzy pozostali w Niemczech, rozszerzyli swe granice na płn.-zachod. do Yssel i Renu, na płd. do Sieg, Eder i Turyngji, na wschód do Elby i niższej Saali, na płn. do m. Północnego i kraju Fryzów. W r. 531 wespół z Frankami zburzyli państwo Turyngów i zajęli ziemie między Harz a Unstrut, ale wkrótce popadli (przynajmniej na połud.) w zależność od Franków. Słabi Merowingowie nie potrafili ich jednak ujarzmić. Przypadło to w udziale Karlowingom. Już Pipin Mały rozpoczyna z nimi boje. Od tej pory ukazują się trzy główne plemiona *(gaue)* **S.**, mianowicie: *Westfalowie*, *Engrowie* i *Ostfalowie*. Obok nich istnieli jeszcze północni *Albingowie* (Nordalbingen) w Holsztynie. W r. 772 Karol W. rozpoczął z **S.** szereg wojen, ujarzmił ich i zmusił do przyjęcia chrześcijaństwa; **S.** bronili się dzielnie pod wodzą swych bohaterów Witekinda i Albiona, ale ostatecznie musieli uledz. Wojny te zakończyły się dopiero 804 r. zdobyciem Nordalbingji. Karol W., zwalczając silny **S.**, dopuszczał się wielu srogości i mocą prawa znanego pod nazwą *Capitula de partibus Saxoniae* (około 785) karał krwawo wszelkie przewinienia przeciw Kościołowi i panowaniu Franków. Powoli łagodniał jednak system frankoński; drugie *Capitulare Saxonicum* (797 r.) utrzymuje karę śmierci tylko za zbrodnie stanu. Dla utrwalenia chrześcijaństwa założono biskupstwa w Osnabrück (783), Verden (786), Bremen (787), Paderborn, Minden, Münster, w Hamburgu, Hildesheim i Halberstadt, oraz klasztory w Korvei i Herford. Spisane prawa ludowe **S.** *(Lex Saxonum)* doszły naszych czasów, ale w formie niedokładnej. Po śmierci Ludwika Pobożnego kraj **S.** dostał się Ludwikowi niemieckiemu, który dla obrony tych stron ustanowił około 858 r. księciem *(herzog)* hr. Ludolfa, podobno z rodu Witekinda, i tym sposobem powstało staro-narodowe *księstwo saskie*. Po Ludolfie nastąpili jego synowie Bruno i Otton; ten ostatni przyłączył do Saksonji Turyngję. Syn jego Henryk otrzymał 919 r. koronę niemiecką i rozpoczyna szereg królów z domu saskiego (Otton I W., Otton II, Otton III i Henryk II Święty), zakończony 1024 r. Otton W. księstwo saskie oddał 900 r. Hermanowi Billung, w rodzie którego pozostawało aż do 1106. Przeciw Henrykowi IV walczyli **S.** pod wodzą hr. Ottona von Nordheim i ks. Magnusa. Po zgonie Magnusa 1106 otrzymał księstwo saskie hr. von Supplinburg. Wybrany 1125 królem niemieckim dał je 1127 swemu zięciowi Henrykowi Pysznemu, ks. bawarskiemu z domu Welfów. Za niego przypada założenie dynastji schauenburskiej w Holsztynie i wettińskiej w marchji miśnijskiej, Turyngję otrzymał 1130 landgraf Ludwik I, a marchję płn. 1134 r. Albert Niedźwiedź (z domu Askańskiego). Konrad III, usunąwszy 1138 Henryka Pysznego, dał księstwo saskie Albertowi Niedźwiedziowi, ale już 1136 zwrócił je Henrykowi Lwowi, synowi Henryka Pysznego, a Albert wynagrodzony został w ten sposób, że marchja płn. z częścią marchji wschod. pod nazwą marchji brandeburskiej uznana była za niezależną od Saksonji. Henryk Lew podniósł znakomicie potęgę saską podbojami na Słowianach Nadbaltyckich, ale 1180 został skazany na wygnanie, a księstwo Saskie zniesione. Henryk utrzymał się jednak przy dziedzicznych (w Ostfalji i Engern) posiadłościach, z których 1235 r. powstało księstwo Brunświckie; część ziemi Westfalów pod nazwą księstwa Westfalskiego dostała się arcybiskupowi kolońskiemu, a reszta oraz Engern przeszły w posiadanie kilku biskupstw i kilku hrabiów miejscowych. Nazwę zaś i godność księcia saskiego otrzymał Bernhard hr. Askanji, któremu ojciec Albert Niedźwiedź pozostawił kraj około Witenberga (Sachsen-Wittenberg). Stąd powstało następnie elektorstwo Saskie (ob. Saksonja). Por. Weilanda „Das Sächsische Herzogthum unter Lothar und Heinrich dem Löwen“ (Greifsw., 1866); Köhler „Das Königreich Sachsen und seine Fürsten“ (1886).

Sakuntala, bohaterka poezji indyjskiej, córka wielkiego pokutnika Wiswamitry i Nimfy (Apsary) Menaki, która swoją pięknością, z polecenia bo-

gów, skusiła pokutnika do złamania ślubu czystości. Dzieje Sakuntali opowiadane w Ramajanie, były obrabiane wielokrotnie, a najlepiej przez Kalidasę (ob.) w słynnym dramacie p. t. „Sakuntala“. Por. J. A. Święcicki „Historja literatury indyjskiej“.

Sal (łac.), sól (ob.) *Sal ammoniacum*, salmjak.

Sala, rzeka, ob. Saala.

Sala Jerzy August Henryk, pisarz angielski, * 1828 r. w Londynie. Pomieszczał swe prace w dziennikach, w Dickensa *Household Words* ogłosił: „Gas-light and day-light“ i „Twice round the clock“ (1858); następnie „A journey due North“ (1858—1859, z podróży po Rosji); „The Paddington pecrage“ (1860); „Looking at life“ (1860); „Dutch pictures“ (1865) i in. Założył „Temple Bar Magazine“, w którym pomieścił wiele opowiadań, z podróży zaś napisał: „My diary in America in the midst of war“ (1864); „A trip to Barbary by a roundabout route“ (1865), kilka szkiców estetyczno-historycznych. W 1870 wysłany do Francji w charakterze korespondenta dziennika *Daily Telegraph*, ogłosił: „Papers humorous and pathetic“ (1872); „Under the sun“ (1872); „Two kings and a kaiser“ (1876); „Paris herself ugain 1878—79“ (1879, 9 wyd., 1887); „America revisited“ (1882); „Living London“ (1883) i in.

Sala y Gomez, samotnie położona wyspa skalista na oceanie Spokojnym, na północo wschód od wysp Wielkanocnych, najwięcej na zachód wysunięty punkt Polinezji (105°20′ dł. zach. Gr.), obejmuje 5 klm. kw. (0,07 m. kw.) powierzchni, składa się z dwóch wyżyn nagich, obfitujących w ptactwo wodne. Odkryta została 1793 przez Hiszpanów.

Salado, dopływ Parany w Ameryce południowej, bierze początek w Kordyljerach około Salta, a przepłynąwszy Argentyńską rzeczpospolitę, wpada do Parany poniżej Santa Fe; długa mil 170.

Saladyn, właściwie *Salah-ed-din-Jussuf-Ibn-Ajub*, sułtan Egiptu i Syrji, † 1193. Syn dowódcy Kurdów, walczył już od wczesnej młodości pod wodzą ojca i stryja Szyrkuba. Ten ostatni, wysłany przez Nureddina do Egiptu, dla przywrócenia wypędzonego wezyra Szawera, opanował kraj cały i został tu wezyrem, a po śmierci stryja zajął to samo stanowisko **S.** i pracował odtąd, by się stać niepodległym władcą Egiptu. Jakoż zdobył nie tylko Egipt, ale po śmierci Nureddina (1174) opanował także jego posiadłości i zagarnął całą Syrję. Wzmógłszy się tym sposobem w potęgę, zwrócił się przeciwko chrześcijanom w Palestynie, pobił ich na równinach Tyberjady 1187, zdobył kilka miast i zajął Jerozolimę. Walczył przeciwko cesarzowi Fryderykowi Barbarosie i królowi francuskiemu Filipowi Augustowi, oraz Ryszardowi Lwie Serce, przez lat dwa, aż do zawarcia traktatu, mocą którego chrześcijanie zatrzymali w swem posiadaniu brzegi od Jaffy do Tyru, a Palestyna pozostała w ręku **S.** Zostawił **S.** 17 synów i jedną córkę i był głową i założycielem dynastji Ajubidów. Odznaczał się rozumem niepospolitym, męstwem, sprawiedliwością i ludzkością.

Saladynowa kawa, prażona kukurydza, używana jako surogat kawy.

Salaga, miasto handlowe w Afryce zachodniej w kraju Gwandjowa, na północ od angielskiego wybrzeża Złotego, liczy 10,000 miesz.; dawniej liczba ich była większa, ale po zniesieniu handlu niewolnikami 1877 r., miasto opustoszało.

Salaija, grupa wysp w Indjach wschodnich, położona na południe od wyspy Celebes, oddzielona od niej cieśniną t. n., obejmuje 771 klm. kw. (14 m. kw.) i liczy 30,000 m. Malajczyków. Tejże nazwy główna wyspa w tej grupie, wielce górzyste, ma powierzchni 440 klm. kw., liczy 20,000 miesz.

Salamanca, u Rzymian *Salamantica*, stolica hiszpańskiej t. n. prowincji (12,510 klm. kw. i 316,000 miesz.), nad rz. Tormes. W XVI w. miasto liczyło przeszło 50,000 miesz., dzisiaj podupadłe ma zaledwie 23,000 miesz.; posiada sławny uniwersytet, założony jeszcze w wieku XIII (1239). Tu odniósł zwycięstwo Wellington 22 lipca 1812 nad Francuzami dowodzonymi przez Marmonta.

Salamanca, miasto w meksykańskim stanie Guanajuato, nad rz. de Lerma, położone 1840 m. nad p. m., liczy 24,000 miesz.

Salamandra, herb: Salamandra złota wśród płomieni ognistych. U szczytu — ogon pawi.

Salamandra.

Salamandri exercitium, Salamander, rodzaj toastu u studentów niemieckich, po którego wypiciu uderza się kuflem o stół i pociera silnie, żeby robić hałas.

Salamandry *(Salamandrina)*, podrzęd płazów (ob.) z rzędu ogoniastych, zwierzęta postaci jaszczurkowatej, w stanie dojrzałym skrzeli zewnętrznych nie posiadają i mają zawsze przednie i tylne kończyny. Ciało ich jest wilgotne, pokryte mnóstwem gruczołów, wydzielających sok mleczny i gryzący; niektóre, położone na węglach rozżarzonych, cieczą tą je gaszą, stąd poszło dawne mniemanie, że **S.** żyć mogą w ogniu. Godną też uwagi jest własność ich zmieniania barw skóry. **S.** wodne wydają zapłodnione jaja, lądowe zaś ro-

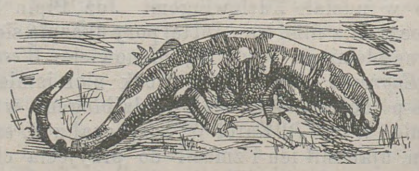

Salamandra.

dzą młode żywe, które pierwsze przeobrażenia przechodzą w wodzie. W czasie parzenia rozwija się u samca uderzająca szata godowa. Mają życie wytrwałe i posiadają wielką zdolność rozrodczą. Żyją prawie wyłącznie w okolicach umiarkowanych płn. Rodzaj *Salamandra* ma postać ociężałą, ogon okrągły; gatunki żyją głównie na lądzie, w miejscach wilgotnych, cienistych. **S.** *pospolita* (**S.** *maculata*), czarna z plamami żółtemi, 12—17 cm. długa, w lasach Europy płd., pospolita jest też w Karpatach. Bardzo do niej podobna, ale mniejsza i bez plam, jest **S.** *czarna (S. atra)*, w Alpach. Z cieczy przez nią wydzielanej otrzymano silną truciznę, *salamandrynę*. **S.** *olbrzymia* (**S.** *maximum*), w Japonji, dochodzi metra długości.—Do **S.** wodnych należą rodzaje *Amblystoma* (ob.) i *Tryton* (ob.). Por. Strauch „Revision der Salamandergattungen“ (1870); Rusconi „Histoire naturelle de la salamandre terrestre“ (1854).

Salami, kiełbasa z mięsa wieprzowego, niezbyt drobno siekanego, zwykle czosnkiem przyprawiana i silnie wędzona, wyrabia się głównie we Włoszech. Podobne wyroby z mięsa oślego nazywają się *mortadella*.

Salamina, tkanina jedwabna, pokryta barwnemi kropkami.

Salamis albo *Salamina*, mała wyspa grecka, od Atyki wązką cieśniną oddzielona, pamiętna świetnem zwycięstwem odniesionem przez Greków pod wodzą Temistoklesa 480 przed Chrystusem nad Persami. Obecnie wyspa nazywa się także *Koluri* od leżącego na niej miasta t. n.—*Salamis*, stolica wschodniej części wyspy Cypru, miała wspaniałą świątynię Zeusa.

Salamon Franciszek, wybitny historyk węgierski, * 1825 w Deva (w Siedmiogrodzie), miał udział w wojnie 1848, jako oficer honwedów, i od 1854 wystąpił w Peszcie jako publicysta. Ogłosił (w jęz. madziarskim): „Węgry za czasów panowania tureckiego“ (1864 r.); „Pierwsi Zrinyjowie“ (1865); „Dwaj dyplomaci węgierscy w XVII w.“ (1867) i in. Od r. 1870 był profesorem historji narodowej w uniwersytecie peszteńskim; z polecenia gminy peszteńskiej pisał historję stolicy węgierskiej.—Porów. „Historja Budapesztu“ (1875—85).

Salanga (Junk Ceylon), główna wyspa położonego u zagięcia półwyspu Malaki archipelagu t. n., liczy 42,500 miesz., w tej liczbie 40,500 Chińczyków.

Salangana *(Collocallia)*, rodzaj ptaków z rodziny jaskółek, drobne ptaki ze skrzydłami dosyć długiemi i ogonem mało wyciętym; dziób mają mały i nogi bardzo słabe. *C. esculenta (C. nidifica)*, 13 cm. długa, 30 cm. szeroka, jest brunatno-szarawa, metalicznie połyskująca, żyje na wyspach Sundzkich i w Indostanie, lata nadzwyczaj szybko i karmi się owadami. Budują gniazda tak przyczepione do skał, że skała tworzy tylną ich ścianę. Gniazda te *(gniazda jaskółcze, jadalne, indyjskie)* mają postać okrągłą; średnica ich wynosi około 6 cm., a ciężar około 10 gramów. Uwolnione od puchu i wszelkich nieczystości, podobne są do karuku i przyrządzone rozmaitemi korzennemi przyprawami stanowią u Chińczyków i Indjan ulubiony przysmak pobudzający. Gotowane z wodą,

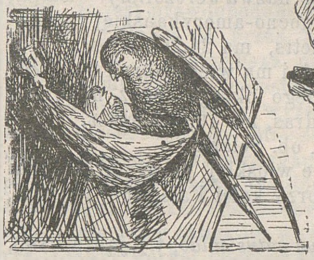

Salangana.

Gniazda Salangany.

dają masę galaratowatą, mdłego smaku. Materjał ich stanowią wodorosty i wydzielina śluzowata gruczołków ślinowych ptaków. J. g. stanowią ważny przedmiot handlu i płacą się w Kantonie od 18 do 24 piastrów hiszpańskich za ½ kg.; z samej Jawy wywóz roczny obejmuje około 84,000 kg., co odpowiada około 8 miljonom gniazd.

Salangur *(Selangor)*, państwo malajskie pod protektoratem Anglji w Indjach Zagangesowych, nad cieśniną Malaka położone, ma 7,770 klm. kw. i 82,000 miesz., w tej liczbie tylko 160 Europejczyków.

Saldanha Olivera e Daun Joan Karlos, książę de..., generał i mąż stanu portugalski, * 1791 w Lizbonie, † 1876. Ukończywszy uniwersytet w Koimbrze, był członkiem rady zarządzającej kolonjami, a 1810 został wywieziony do Anglji. Po powrocie do kraju udał się do Brazylji; 1825 r. mianowany ministrem spraw zewnętrznych, był 1826 gubernatorem w Oporto, a po wprowadzeniu konstytucji Dom Pedra ministrem wojny; 1827 usunięty od urzędu, dowodził chwilowo 1828 r. (z Palmellą) armją konstytucyjną przeciw Dom Miguelowi i wkrótce potem wyniósł się do Francji; 1832 mianowany wodzem naczelnym w Oporto i szefem sztabu generalnego, wespół z Villaflorem pokonał Miguelistów pod Lizboną, 1834 został marszałkiem, ale 1836 jak przywódca kontrrewolucji musiał się usunąć z widowni publicznej. Dopiero 1846 r., celem stłumienia ruchu demokratycznego, otrzymał polecenie utworzenia własnego gabinetu i zarządzał sprawami państwa aż do czerwca 1849 r. Nieprzyjaciel demokracji, niespokojny i władzy chciwy, dopóty tylko trzymał **S.** z rządem, dopóki ten stawiał go na czele wojska, pozwalając mu wyższą odgrywać rolę. Strącony 1849 przez Costa Cabrala, stanął 1851

przy pomocy powstania wojskowego znowu na czele gabinetu i mimo kilkakrotnych zmian utrzymał się na tem stanowisku do czerwca 1856 r. Został potem członkiem rady stanu, a 1860 prezesem najwyższego sądu wojennego. 1862—64 i 1866—1869 był posłem w Rzymie, 1870 wskutek rewolucji wojskowej znowu prezesem ministrów, 1871 posłem w Londynie, gdzie zmarł.

Saldo, ob. Buchalterja.

Salem, starożytna nazwa Jerozolimy.—*Salem,* miasto portowe w północno-amerykańskiej rzeczypospolitej Massachusetts, ma 24,200 miesz., prowadzi rozległy handel i ma wiele fabryk.—*Salem,* stolica anglo-indyjskiego okręgu tegoż nazwiska w prezydencie Madras, ma 19,600 miesz.

Salem, powitanie, ob. Selam.

Salemi, miasto we włoskiej prowincji Trapani na wyspie Sycylji, przy kolei Palermo—Trapani, liczy 12,000 m.

Salep (z arab. *khus yatus salab,* t. j. jądra lisie), zasuszone bulwy przykorzeniowe różnych gatunków storczyków, jak *Orchis morio, O. mascula, O. palustris* i in. Dawniej sprowadzano je wyłącznie ze Wschodu, obecnie zbierają się i w Europie. Rośliny te w czasie rozkwitu posiadają dwie bulwy, zwiędłą, z której rozwinęła się łodyga, i kulistą lub dłoniastą, z której rozwija się łodyga w roku następnym. Świeże bulwy są do 3 cm. długie,

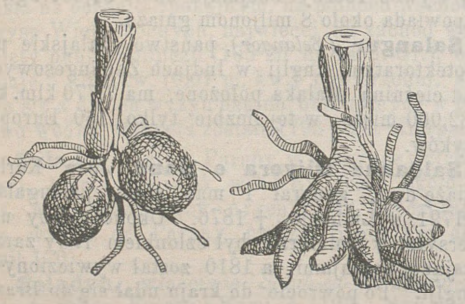

Bulwy przykorzeniowe storczyków.

wagi 2 g., wewnątrz galaretowato-mięsiste, zawierają mączkę i śluz. Bulwy, szybko w piecu suszone, są jajowate, słabo przeświecające, twarde, dosyć ciężkie. Bulwy dłoniaste niektórych gatunków znane były dawniej w handlu pod nazwą *radix palmae Christi.* **S.** uważa się za środek pożywny, rozmiękczający i przeciwzapalny, przepisuje się w wyniszczeniach, suchotach i zapaleniach katarralnych; używa się w postaci kleiku. U narodów wschodnich **S.** uchodził za środek skuteczny do przywracania płodności, zapewne z powodu postaci bulw. W Turcji i Grecji **S.** z miodem używany jest na codzienny napój ranny. **S.** zachodnioindyjski, toż co arrowroot (ob.).

Salerno (po łac. *Salernum*), stolica włoskiej prowincji t. n. czyli *Principato citeriore* (4,964 klm. kw. i 576,000 m.), nad piękną zatoką t. n. położona, ma 23,000 m., piękny kościół katedralny; jest rezydencją biskupa. Założony tu 1150, a zniesiony 1817 uniwersytet, słynął szeroko w wiekach średnich ze swojej szkoły medycznej.

Saletra, S. *zwyczajna, saletra potażowa, saletran potasu, azotan potasu,* KNO_3, napotyka się w gruncie, gdzie substancje organiczne azotowe gniją w sąsiedztwie potasu i wykwita na powierzchni ziemi w Indjach, Egipcie, Persji, Węgrzech, Hiszpanji; dla otrzymania jej trzeba tylko wyługować przesiąkłą nią ziemię i roztwór odparować. Jako minerał istotny, **S.** znalezioną została tylko w Pensylwanji, w piaskowcu. W naszych klimatach jest rzadszą, istnieją jednak małe jej ilości wszędzie, gdzie ciała organiczne gniją w pobliżu potażu, w piwnicach, na murach wilgotnych i t. d.; **S.** pomieszana tam jest z azotanem sodowym i z nadmiarem azotanu wapna. Czy **S.** powstać może z azotu powietrza pod wpływem zasad, nie jest dowiedzione; jest to jednak bardzo możliwe, bo po burzach znajduje się zawsze w powietrzu nieco azotanu amonji. Główną ilość **S.** otrzymywano dawniej w saletrarniach sztucznych: poddawano zetknięciu z powietrzem i skrapiano często moczem i wodą, przesiąkłą gnojem, mieszaninę ciał zwierzęcych i popiołu, oraz wapna. Po upływie kilkunastu miesięcy utworzona **S.** wykwita na powierzchni gruntu, co nazywają dojrzałością ziemi; przez wyługowanie wodą otrzymuje się roztwór wszystkich ciał rozpuszczalnych; oprócz **S.** znajdują się tam azotany wapna i magnezji, oraz chlorki alkaljów i ziem alkalicznych; przez dodanie węglanu potasu tworzą się węglany wapna i magnezji, oraz azotan potażu; otrzymany roztwór po oddzieleniu osadu odparowuje się, poczem opada w kryształach **S.** surowa, która się następnie oczyszcza. Obecnie znaczna część **S.** otrzymuje się przez podwójny rozkład saletry chilijskiej, czyli azotanu sody, sprowadzonego z Peru; saletra taka nazywa się *konwersyjną,* przerabia się ją na **S.** kilku sposobami. Do azotanu sodu dodaje się wrzący roztwór węglanu potasu, węglan sodu opada, a **S.**, bardzo rozpuszczalna na gorąco, opada po oziębieniu; inny sposób polega na rozkładzie azotanu sodu chlorkiem potasu. **S.** krystalizuje w długie słupy sześcienne, zakończone piramidami; najczęściej kryształy te są prążkowane; smak mają chłodzący i gorzkawy, c. wł. 2,06. **S.** rozpuszcza się silnie w wodzie wrzącej: 100 części wody rozpuszczają 246 części **S.** przy 100°, a tylko 13,32 przy 0°. Topi się przy 340°, w wyższej temperaturze wywiązuje tlen i przechodzi w azoton potasu, który się rozkłada w cieple czerwonem, pozostawiając tlenek potasu. Łatwość, z jaką **S.** ustępuje swego tlenu, czyni ją środkiem silnie utleniającym. **S.** używa się do przyrządzania kwasu azotnego i prochu, mieszanin oziębiających (50 części **S.**, 57 cz. chlorku wapnia i 32 cz. salmjaku), do konserwowania mięsa, w medycynie i t. d. W ostatnich latach z po-

wodu wprowadzenia prochu bezdymnego produkcja saletry znacznie się zmniejszyła. Chińczycy znali **S.** już przed 2,000 lat; alchemicy nazywali ją *Sal Petrae, Sal Nitri* lub *Nitrum.—Saletrą chilijską, peruwjańską*, czyli *sodową* nazywa się *azotan sody*, $NaNO_3$; sól ta znajduje się w znacznych pokładach w Chili, oraz w kraju Zakaspijskim; w stanie surowym używa się na nawóz, po oczyszczeniu do fabrykacji kwasu azotnego i **S.** zwyczajnej. Krystalizuje w romboedry i stąd niewłaściwie nazywa się **S.** *sześcienną* czyli *kubiczną*. W stanie czystym jest w powietrzu trwałą, ale zanieczyszczona, mocno wilgotnieje i rozpływa się. W wodzie jest jeszcze łatwiej rozpuszczalna niż **S.** zwyczajna. Do fabrykacji prochu użyta być nie może, bo proch z niej wyrobiony pali się wolniej. Od **S.** zwyczajnej jest tańsza.—*Saletra wapienna* czyli *murowa* albo *saletrka, azotan wapna*, $Ca(NO_3)_2$, wykwita na wilgotnych murach, jest w wodzie bardzo rozpuszczalna, krystalizuje w słupy skośno-rombiczne, rozpływające się. W niektórych razach może zastąpić **S.** zwyczajną, jak to było w Warszawie w r. 1831, gdy używano jej do wyrobu prochu.

Saletrka, azotan wapna, ob. Saletra.

Saletroród, ob. Azot.

Saletrzane kwiaty, saletra wykwitająca z gruntu.

Saletrzany, toż co azotany, sole kwasu azotnego, ob. Azot.

Saletrzany eter, mieszanina azotanu etylu, eteru octowego, mrówkowego i aldehydu; używa się do przyrządzania sztucznego koniaku i wódek francuskich.

Saletrzany kwas, toż co azotny kwas, ob. Azot.

Saletrzany papier, papier napojony saletrą i wysuszony, z którego przy tleniu rozchodzą się pary, używane jako środek leczniczy przy astmie.

Salezy, ob. Franciszek Salezy.

Salfi Franciszek, pisarz włoski, * 1759 w Cosenza, za czasów rewolucji francuskiej urzędnik w Medjolanie i Neapolu, przeniósł się r. 1814 do Paryża i † 1832 w Passy. Celniejsze jego prace są: dalszy ciąg dzieła Ginguené „Histoire littéraire de l'Italie“ (t. 11—14, 1834—35); „Résumé de l'histoire de la littérature italienne“ (2 t., Paryż, 1826) i „Saggio storio-critico sulla commedia italiana“ (Paryż, 1829). Por. Renzi „Vie politique et littéraire de Salfi“ (Paryż, 1834).

Salford, miasto w Anglji, nad rzeką Irwell, naprzeciwko Manchestru (ob.), z którym jest ściśle złączone, ma starą katedrę gotycką, wielki park, liczne fabryki, 200,000 miesz. Obecnie stanowi oddzielne hrabstwo, do 1888 r. należało do hrabstwa Lancashire.

Salgir, rzeka w Krymie, wypływa z kamiennej pieczary u podnóża góry Czatyr-dah, przyjmuje z prawej strony rzeczkę Angaur i przebiegłszy 140 w., wpada do morza Gniłego (Siwasz).

Saliccy albo *frankońscy cesarzowie*, nazywają się tak w historji Niemiec cesarzowie, pochodzący ze szczepu frankońskiego, począwszy od Konrada II aż do Henryka V (1024—1125).

Saliccy Frankowie, ob. Frankowie.

Salickie prawo *(lex salica)*, dawne ustawy ludowe Franków salickich, ułożone przez starszych ludu bez wpływu władzy królewskiej zepsutą łaciną, w czasie gdy Frankowie jeszcze byli poganami, to jest prawdopodobnie w połowie V wieku po Chr. Ustawy te przez królów Klodoweusza, Childeberta i Klotarjusza niektóremi zmianami i dodatkami opatrzone zostały. Niektóre rękopisy zawierają wtrącone wyrazy frankońskie, tak zwane *malberskie glosy*. Mieszczą się w tych ustawach przepisy do rozstrzygania spornych lub wątpliwych pytań prawa cywilnego, a głównie kryminalnego, a także i procedury sądowej. Najlepsze edycje praw salickich wydali: Pardessus (Paryż, 1843) i Merkel (Berlin, 1850). Zasada prawa frankońskiego, wyłączania płci żeńskiej od udziału w spadku dóbr ziemskich dziedzicznych, zastosowaną była do przepisów dotyczących następstwa tronu we frankońskiej, a później we francuskiej monarchji. W Niemczech zasada ta wyjątkowo tylko pod niektóremi warunkami się utrzymała. W Hiszpanji następstwo tronu według prawa salickiego wprowadzone przez Filipa V, w r. 1713 zostało za protestacją spokrewnionych dworów zniesione przez Ferdynanda VII w r. 1830. Por. Wiarda „Geschichte und Auslegung des salischen Gesetzes und der malbergischen Glossen“ (Brema, 1808); Waitza „Das alte Recht der Salischen Franken“ (Getynga, 1846); Grimma „De historia legis Salicae“ (Bonn, 1848); Thonissen „L'organisation judiciaire, le droit pénal et la procédure pénale de la Loi salique“ (2 wyd., Bruksela, 1882).

Salicornia, roślina, ob. Sohrodka.

Salicyl, $C_7H_5O_2$, rodnik grupy aromatycznej (ob.), którego ważniejsze związki są: *Wodorek salicylu, aldehyd salicylowy*, $C_7H_6O_2$, równoskładny z kwasem benzoesowym, istnieje gotowy w tawule *(Spiraea ulmaria)*; otrzymuje się przez utlenienie salicyny dwuchromianem potasu i kwasem siarczanym. Jest to ciecz bezbarwna, silnie łamiąca światło, wre w 196°, c. wł.=1,17 (przy 13°,5); woń ma przyjemną, smak palący; łatwo rozpuszcza się w alkoholu i eterze, w wodzie trudno; oddziaływa kwaśno. Pod wpływem amalgamatu sodu i wody przechodzi w *saligeninę* czyli *alkohol salicylowy* $C_7H_8O_2$. *Kwas salicylowy, kwas ortooksybenzoesowy*. $C_7H_6O_3$, odkrtyty został przez Piria 1839 przez działanie potasu gryzącego na związek poprzedni, znajduje się jednak wraz z nim w tawule. Kolbe i Lautemann otrzymali go działaniem prądu kwasu węglanego na fenol, w którym był rozpuszczonym sod; powstaje przytem salicylan sody. W olejku gaulterjowym (z *Gaultheria procumbens*), zwanym olejkiem Wintergreena, znajduje się *salicylan metylu;* przez działanie potasu przechodzi on

na salicylan potasu, z którego potas zabiera się kwasem chlorowodornym, a kwas salicylowy wydzielony oczyszcza się przez przekrystylizowanie z wody gorącej. Kwas salicylowy opada z roztworu alkoholowego w długich igłach pryzmatycznych czworościennych; topi się w 159°; rozpuszcza się łatwo w wodzie wrzącej, oraz alkoholu i eterze; roztwór jego wodny barwi sole tlenku żelaza na fijoletowo. Kwas salicylowy posiada w wysokim stopniu własności odwaniające i z tego powodu zyskał liczne zastosowanie, gdzie idzie o ochronę od gnicia i fermentacji, jak do konserwacji wina, piwa, owoców zaprawianych i t. p. Na organizm działa podobnie jak chinina, a w znacznej dopiero ilości staje się trucizną działającą na organy oddechowe i serce. W medycynie używa się zwłaszcza przeciw reumatyzmowi, oraz do opasek chirurgicznych. Jako środek konserwacyjny materjałów pokarmowych, zwłaszcza piwa, jest w wielu krajach zabroniony.— *Salicylan sody* $NaC_7H_5O_3$ tworzy białe łuski krystaliczne, używa się w medycynie, jak kwas salicylowy, ulega bowiem w organizmie rozkładowi działaniem kwasów, wywiązujących się w tkankach.—Kwas salicylowy odkryli Piria i Ettling w r. 1838 w olejku eterycznym tawuły, własności jego antyseptyczne wykazał Kolbe 1860 r.

Salicylany, sole kwasu salicylowego (ob.).

Salicylowa wata, wata napojona roztworem alkoholowym kwasu salicylowego i gliceryną, używa się na opaski chirurgiczne; zawiera 3—10 proc. kwasu salicylowego.

Salicylowy kwas, ob. Salicyl.

Salicylowy proszek, mieszanina kwasu salicylowego (3 proc.) z mączką pszenną i talkiem, używana do zasypywania nadmiernie pocących się części ciała.

Salicyna, $C_{13}H_{18}O_7$, ciało organiczne z grupy glukozydów (ob.), znajduje się w korze wierzby i topoli; Woehler wykazał obecność jej w stroju bobrowym; otrzymuje się pospolicie z wyciągu wodnego (wodą wrzącą) kory wierzbowej. Przedstawia się w postaci małych blaszek lub igiel błyszczących, smaku gorzkiego, topiących się przy 198°, rozpuszczalnych w wodzie i alkoholu; roztwór wodny skręca płaszczyznę polaryzacji na lewo. Pod wpływem emulsyny rozpada się *saligeninę* (ob. Salicyl) i *glukozę*; kwas siarczany rozszczepia ją na *saliretynę* (C_7H_6O) i glukozę. Gotowana z potasem wywiązuje wodór i wydaje kwas salicylowy i szczawiowy. Używa się w medycynie jako surogat chininy.

Salieri Antoni, kompozytor włoski, * 1750 w Legnano, † 1825, kształcił się w muzyce w Wenecji u Pescetti'ego, kapelmistrza przy kościele św. Marka. Dostawszy się do Wiednia za pośrednictwem Gassmann'a, został po jego śmierci dyrektorem muzyki nadwornej (1773) i wystawił cały szereg komicznych oper. Poznanie się z Gluck'iem skierowało **S.** ku muzyce dramatycznej. Owocem tego zwrotu były: „Les Danaides“ (1784), przedstawione w Paryżu (uznane początkowo za dzieło Glucka). Drugą operę „Tarare“ (tekst Beaumarchais'go), wystawił pierwotnie w Paryżu a następnie w Wiedniu w przerobieniu pod zmienionym tytułem „Axur, król Ormuz“ (w Warszawie po polsku w 1793). Utwór ten zyskał ogromne powodzenie i zjednał **S.** dożywotnią pensję od Józefa II. Z późniejszych oper ważniejsze są: „La grotta di Trofonio“ (1791); „Palmira“ (1795 w Warszawie, 1804); „Armida.“ Wogóle napisał **S.** 39 oper. oratorjum „La passione di Gesù Cristo“ i wiele drobniejszych rzeczy. Uczniami **S.** byli: Weigl, Hummel, Moscheles. Pisał o **S.** H. Mosel w dziełku „Ueber das Leben und die Werke **S.**“ (Wiedeń, 1825).

Salii, kolegjum kapłanów w starożytnym Rzymie, poświęcone Marsowi, zwanemu *Gradivus*; były to dwa kolegja, każde z 12 osób złożone. Dawniejsi, ustanowieni jakoby przez Numę, nazywali się *Palatini*, późniejsi, ustanowieni przez Tullusa Hostiliusa, znani byli pod nazwą *Agonales* lub *Collini*. Wybierani z pomiędzy patrycjuszów tylko, mieli **S.** wielkie poważanie. W miesiącu marcu odprawiali na cześć Marsa uroczyste po mieście procesje *(Mamuralia)*, przy towarzyszeniu śpiewów i tańców (stąd nazwa **S.**=tancerze).—Istniały też kapłanki, zwane *Virgines Saliae*, używane przez **S.** do pewnych obrzędów religijnych.

Salinaftol, ob. Betol.

Salinas Antoni, archeolog włoski, * 1841, odbył kampanję z Garibaldim, 1866 profesor we Florencji, 1867 w Palermo, 1867 dyrektorem muzeum tamże. Zajmował się specjalnie starożytnościami sycylijskiemi.

Salingré Herman, niemiecki autor krotochwil, * 1833 w Berlinie, † 1879 tamże; z początku był kupcem, następnie oddał się wyłącznie pisaniu lekkich utworów teatralnych, które zyskały niezmierne w Niemczech powodzenie. Ze stu przeszło jego krotochwil wymienimy: „Ein blauer Montag“ (pierwszy jego utwór, 1853); „Jette vorm Schiedsrichter,“ „Berliner Kinder,“ „Wenn die Preussen heimwärts zieh'n,“ „Reise durch Berlin in 80 Stunden“ i t. p. W r. 1876 zupełnie zaniewidział.

Saliny (lac. *sal, sól)*, zakłady, w których otrzymuje się sól kuchenna z wody morskiej, ze źródeł słonych albo z kopalń (ob. Sól kuchenna).

Salipiryna, $C_{11}H_{12}N_2O.C_7H_6O_3$, salicylan antypiryny, jest to proszek krystaliczny, bezbarwny, smaku kwaskowatego, trudno rozpuszczalny w wodzie, łatwo w alkoholu i benzolu, topi się przy 91,5°. Działa silnie antyseptycznie i używa się zwłaszcza przeciw influencji (grypie).

Salis, rzeka w gub. inflanckiej, bierze początek z jeziora Burtnek i wpada ze strony wschodniej do zatoki Rygskiej.

Salisburia, *Ginko (Miłorząb)*, rodzaj roślin z rodziny szyszkowatych, z plemienia cisowatych,

Salisburia. *a* kwiat męski, *b* kwiat żeński.

obejmuje jedynie gatunek *S. adiantifolia*, piękne drzewko japońskie, u nas często po ogrodach dla ozdoby sadzone. Liście ma rozpłaszczone nakształt klina wachlarzowatego, jasno-zielone. Dorasta 30 m., kwiaty rozdzielnopłciowe, złożone z szyszeczek, a owoc jak w cisie, lecz wielkości śliwki, kulisty, mięsisty, żółtawy, z nasieniem słodkiem *(orzechy japońskie)*. Drewno używa się na wyroby stolarskie. U Japończyków **S.** uważana jest za drzewo święte.

Salisbury, miasto st. angielskiego hrabstwa Wilt, nad rzeką Avon i przy początku kanału *Salisbury-Southampton*, jest rezydencją biskupa, ma 15,500 miesz. i wspaniały, starożytny kościół katedralny, fabryki noży i wyrobów kowalskich.

Salisbury, szlachecki tytuł w Anglji, noszony pierwiastkowo przez posiadaczów miasta i zamku tegoż nazwiska. Patrycjusz Evreux, wielkorządca Akwitanji, otrzymał od cesarzowej Matyldy z tytułem hrabiowskim zamek Salisbury, a wnuczka jego, Ela, poślubiwszy Williama, zwanego Langespec († 1226), naturalnego syna Henryka II, wniosła mu także i tytuł hrabiego **S.** Później hrabiowska godność **S.** przeszła na osobę Tomasza Plantageneta, hr. Lancaster, po którego straceniu 1321 Edward II nadał zamek **S.** Williamowi de Montacute, a Edward III obdarował go 1337 tytułem hr. **S.** Żona jego, wedle podania, dała powód do ustanowienia orderu Podwiązki.

Salisbury, John hr. de..., synowiec poprz., za należenie do spisku przeciw Henrykowi IV utracił 1400 r. tytuł, dobra i życie; majątki jednakże zostały 1400 powrócone jego synowi *Tomaszowi*, który 1428 zginął pod Orleanem. Skutkiem małżeństwa tytuł ten przeszedł na Ryszarda Neville'a (ob.) i syna jego, słynnego hr. Warwick (ob.). *Jerzy*, książę *de Clarence*, brat Edwarda IV, przez ożenek z Izabelą Neville, otrzymał 1472 tytuł hr. Warwick i **S.**, a córka jego, *Małgorzata*, hrabina **S.**, ostatnia z domu Plantageneotów, została stracona 1541. Potem Jakób I wyniósł swego ministra lorda *Roberta Cecil'a*, wicehrabiego Cranborne, 4 maja 1605, do godności hrabiego Salisbury, który † 1612 i jest założycielem tego domu szlacheckiego.

Salisbury James Cecil, czwarty hr., za Jakóba II przeszedł na katolicyzm i z tego głównie powodu odsiadywał po rewolucji 1688 długoletnie więzienie; inni członkowie tej familji zostali jednak protestantami.

Salisbury James Cecil, siódmy hr., * 1748, † 1823, został 1789 margrabią.

Salisbury James Brownlow William, drugi margr., syn poprz., od czasu ożenienia się zwany *Gascoigne-Cecil*, * 1791, † 1868, gorący torys i protekcjonista, był w gabinecie Derby od lutego do grudnia 1852 wielkim pieczętarzem, a od 25 lutego 1858 do 18 czerwca 1859 lordem i prezesem rady tajnej.

Salisbury Robert Artur Talbot Gascogne-Cecil, wicehr. Cranborne, trzeci margr. **S.**, najstarszy syn poprz., * 1830 r. W 1857 wybrany został do izby niższej, a po śmierci ojca przeszedł do izby wyższej i występował gwałtownie przeciw gabinetowi liberalnemu Gladstone'a. Od lipca 1866 do 1867 był w gabinecie Derby ministrem do spraw indyjskich. Jest on zapamiętałym konserwatystą i posiada wyższe zdolności, potrzebne dla męża stanu. Uniwersytet oksfordzki mianował go 1870 swym kanclerzem, został znowu 1874 ministrem do spraw indyjskich, a w 1876 był przedstawicielem angielskim na konferencjach konstantynopolitańskich. Nim udał się do Konstantynopola, zwiedził Paryż, Berlin, Wiedeń i Rzym dla wybadania opinji tamecznych rządów, podczas konferencji okazywał uległość żądaniom Ignatjewa, a gdy Turcja nie zgodziła się na żądania mocarstw, **S.** opuścił Konstantynopol w styczniu 1877 r. Po ustąpieniu lorda Derbego 1878 zamienił wydział swój w gabinecie na tekę spraw zagranicznych i gorliwie popierał politykę wschodnią Disraelego. Natychmiast po objęciu swego urzędu wydał okólnik do przedstawicieli angielskich, że Wielka Brytanja w tym tylko razie weźmie udział w kongresie, jeżeli Rosja złoży cały traktat San-Stefanoski. Układami z Szuwałowem udało mu się skłonić Rosję do ustępstw i według jego instrukcji Layard zawarł konwencję z Turcją o ustąpienie Cypru. Na kongresie berlińskim z Disraelim reprezentował Anglję, a po powrocie otrzymał order Podwiązki i honorowe obywatelstwo city londyńskiej. W 1885--86 i 1886--92 był prezesem gabinetu i piastował tekę ministra spraw zagranicznych. W 1892 ustąpił miejsca Gladstone'owi i objął przewodnictwo opozycji w parlamencie. W 1895 po ustąpieniu Rosebery'ego objął znowu przewodnictwo ministerjum i tekę spraw zagranicznych. W 1900 zrzekł się urzędu spraw zagranicznych, ale pozostał prezesem gabinetu i objął godność strażnika tajnej pieczęci.—Porów. Pulling „Marquis of Salisbury, Life and Speeches;“ Traille

Salisbury Robert.

„Marquis of **S.**;“ Whates „The third **S.** noministration.“

Salisbury Karol Talbot, wicehrabia Cranborne, syn lorda, * 1861, wychowany w Etonie i Oksfordzie, od 1885 członek parlamentu i podsekretarz stanu w ministerjum spraw zagranicznych.

Salis-Mayenfeld, Ludwik Rudolf von..., uczony prawnik szwajcarski, * 1863 profesor w Bazylei, autor wielu dzieł prawych.

Saliva (łac.), ślina.

Salivantia, środki pobudzające wydzielanie śliny.

Salix, *Salicineae*, ob. Wierzba, Wierzbowate.

Saljan, wyspa utworzona przez rzekę Kurę, która pod miastem Saljany dzieli się na 2 odnogi; z tych południowa, Akusza, oblewając **S.** na długości 7 mil, wpada do zatoki Kizil-Agackiej morza Kaspijskiego; od północno-wschodniej odnogi, płynącej na długości około 9 mil, oddziela się jeszcze trzecia odnoga północna. Obie te odnogi wpadają również do m. Kaspijskiego. Wyspa **S.**, mająca niegdyś osobnych władców, należała potem do Persji, w końcu przyłączona została do Rosji i obecnie stanowi część powiatu lenkorańskiego gubernji Bakińskiej. Powierzchnia jej zajmuje około 107 m. kw.; mieszkańcy są prawie wszyscy wyznania mahometańskiego. Główny przemysł ludności stanowi rybołówstwo; poławiają się zwłaszcza: wyzy, jesiotry, sumy, łososie i inne drobne ryby.

Saljany, m. w powiecie Lenkorańskim gubernji Bakińskiej, na wyspie *Saljan* (ob.); liczy około 12,000 miesz., zajmujących się głównie połowem ryb.

Salkowski Karol, prawnik i profesor; napisał: „Lehrbuch der Institutionen und der Geschichte des römischen Privatrechts für den akademischen Gebrauch“ (3 wyd., Lipsk, 1880).

Sallet, Fryderyk von..., * 1812 w Neisse, do 1838 oficer w służbie pruskiej, † 1843 w Reichau pod Nimptsch, znany poeta niemiecki. Głównem jego dziełem jest „Lajenevangelium“ (6 wyd., Wrocław, 1861), które pomieszczone jest również w jego „Sämmtliche Schriften“ (5 t., tamże, 1845).

Sallustius C. Cr., historyk rzymski, ob. Salustjusz.

Salm, starożytna niemiecka rodzina hrabiów, już w 1040 r. na dwie linje podzielona: *Obersalm* w Wasgau i *Niedersalm* w Ardennach. Dom Obersalm, aż do rewolucji francuskiej posiadający hrabstwo **S.**, uksiążęcony, za utracone swe posiadłości zareńskie wynagrodzony został 1803 częścią dawnego biskupstwa Münster, a ziemie te posiada dotychczas jeszcze pod zwierzchnictwem pruskiem. Dzieli się on na 3 linje: a) *Salm-Salm*, podniesiona 1739 do godności książęcej; głową jej jest obecnie książę Alfred, * 1814; boczną jej linję stanowią hrabiowie *Salm-Hoogstraaten;* b) *Salm-Kyrburg* książęca od 1742, której przedstawicielem jest książę *Fryderyk V. Ernest v. Salm-Kyrburg*, * 1823; c) *Salm-Horstmar*, od 1817 również książęca, której reprezentantem jest książę *Otton*, * 1833. Dom *Nieder-Salm* istnieje od 1639 w dwu linjach, noszących także nazwą *Altgrafów.* Starsza linja *Salm-Reifferscheidt* dzieli się znowu na: a) *Salm-Reifferscheidt-Krantheim* (dawniej *Bedbur)* w Badeńskiem i Würtemberskiem uposażona, a obecnie reprezentowana przez księcia *Leopolda v. Reifferscheidt-Krantheim*, * 1833, i b) *Salm-Reifferscheidt-Hanspach*, sama jedna tylko hrabiowska, w Czechach osiadła, której głową jest hrabia *Franciszek Józef*, * 1819, członek izby panów w Austrji; c) *Salm-Reifferscheidt-Raitz*, osiadła w Czechach i Morawji, od 1790 książęca, przedstawicielem jej był książę i Algraf *Hugo Karol*, * 1803, również członek izby panów, † 1888, następnie syn jego Hugo, * 1832, członek izby panów, † 1890 w Wiedniu. Obecnie głową linji jest kr. Hugo, * 1863. Młodsza linja *Salm-Reifferscheidt-Dyck*, od 1816 r. książęca, w Prusach Nadreńskich osiadła, ma za swego reprezentanta księcia *Alfreda*, * 1811.— Porów. Fahne „Geschichte der Grafen, jetzigen Fürsten von Salm-Reifferscheidt“ (Kolonja, 1867 sq.).

Salm-Salm Feliks, książę, młodszy brat księcia Alfreda (ob. Salm), * 1828, służył w wojsku pruskiem, następnie austrjackiem, w wojnie domowej amerykańskiej był generałem brygady armji kumberlandzkiej, 1866 generał-adjutantem cesarza Maksymiljana w Meksyku, 1868 wstąpił znowu do służby pruskiej jako major gwardji i poległ 1870 pod St. Privat. Ogłosił: „Queretaro“ (2 t., 1868). Wdowa po nim *Agnieszka*, z domu *Le Clerq*, * 1840 r., od 1876 zamężna powtórnie Heneage, ogłosiła: „Zehn Jahre aus meinem Leben“ (3 t., 1875).

Salman i Morolt (albo *Morolt Markollf)*, poemat humorystyczny niemiecki z XII w., wydany przez Vogta w 1880. Treść jego jest podobna do znanych u nas „Rozmów króla Salomona z Marcholtem“ (ob. Polska literatura).

Salmanasar (assyr. *Szulmanaszarid)*, nazwisko kilku królów asyryjskich. Przed odkryciem napisów klinowych znany był jeno ostatni tego imienia monarcha, z porządku **S.** IV, który panował od 727 do 722 przed Chrystusem. Król ten, syn Teglatfalazera (w Biblji Tiglathpilezar), zmusił do płacenia daniny króla izraelskiego Hosea, który, dla uwolnienia się od tej uciążliwości, zawarł przymierze z królem egipskim So (Sabako). Wówczas **S.** obległ Samarję, ale jeszcze przed ukończeniem tej wojny był detronizowany, a prawdopodobnie i zabity przez Sargona. Najsławniejszym jednak, poznanym dopiero po odkryciu napisów klinowych, był Salmanasar II (860—824 przed Chr.), syn Asurbanipola (ob.). Prowadził on wiele wojen. Por. Amiand i Scheil „Les inscriptions de Salmanassar II“ (1890).

Salmasius Klaudjusz, właściwie *Klaudjusz de Saumaise*, jeden z najuczeńszych ludzi XVII w., 1588 w Sémur-en-Auxois, od 1631 profesor w Lejdzie, † 1653 w Spa. Z pośród licznych dzieł jego, świadczących o wielkiej erudycji i okazujących skłonność do polemiki, najpierwsze miejsce zajmują: „Plinianae exercitationes in Solinum“ (2 t., Paryż, 1629; 2 wyd., Utrecht, 1689). Oprócz tego zasługują jeszcze na wzmiankę: „De usuris“ (Lejda, 1638); „De foenore trapeztico“ (Lejda, 1640); „De lingua hellenistica“ (Lejda, 1643) i „Epistolae“ (1656).

Salmeron Alfons, Hiszpan, teolog, * w Toledo w XVI w., jeden z pierwszych uczniów Ignacego Lojoli. Zwiedził Włochy, Niemcy, Polskę, Niederlandy i Irlandję, słynąc wszędzie z nauki i wymowy. † 1585 w Neapolu, w założonem swem staraniem kolegjum Jezuitów, mając 69 lat życia. Pisał wykład Pisma św. i 15 tomów komentarzy na Nowy T. (Madryt, 1601 i Kolonja, 1604), tudzież kazania na przypowieści ewangeliczne (Kolonja, 1600).

Salmeron y Monzo, don Mikołaj, mąż stanu hiszpański, * 1838 w Alhama lo Soco (w Almerji), studjował nauki przyrodzone i filozofję w Granadzie i Madrycie, gdzie został asystentem na wydziale filozoficznym i utrzymywał się z lekcji prywatnych. Jako członek stronnictwa republikańskiego miał udział w redakcji dzienników *La discusion* i *Democracia*, w 1865 został członkiem komitetu madryckiego demokratyczno-republikańskiego. W 1868 aresztowany był jako spiskowiec, po rewolucji wrześniowej obrany do junty rządowej tymczasowej, a w 1871 do kortezów, gdzie należał do najznakomitszych mówców republikańskich. W 1873 po abdykacji Amadeusza został ministrem sprawiedliwości, następnie prezesem kortezów i 18 lipca 1873 prezesem władzy wykonawczej. Okazał się jednak bezsilnym wobec powstania komunistycznego i karlistowskiego, a gdy kortezi przyjęli karę śmierci do kodeksu wojennego, usunął się 8 września, i objął znów prezesostwo kortezów w miejsce Castellara, który zajął jego stanowisko. Gdy na początku 1874 starał się na czele intransygentów strącić Castellara, był razem z nim usunięty 3 stycznia przez zamach stanu generała Pavia i wrócił do życia prywatnego; † w Paryżu 1878.

Salmjak (z łac. *sal amoniacum*, pierwotnie *sal armoniacum*), *sól amonjacka, chlorek amonu*, NH_4Cl, powstaje przez zobojętnie amonjaku kwasem chlorowodornym. W przyrodzie znajduje się gotowy w kraterach wulkanów, znajduje się też w moczu i gnoju wielbłądów, a dawniej był sprowadzany głównie z Egiptu, gdzie go otrzymywano przez sublimację sadzy powstałej z palenia gnoju wielbłądziego. Obecnie wyrabia się w znacznej ilości przez nasycenie kwasem chlorowodornym wody, użytej do zagęszczania gazu oświetlającego; przez odparowanie tego roztworu otrzymuje się wprost **S.** Oczyszcza się przez sublimację. **S.** krystalizuje w ośmiościany, lub drobne, giętkie igły; sublimowany przedstawia się zwykle w postaci buł okrągłych. Z powodu giętkości trudny jest do proszkowania. Rozpuszcza się w $2\frac{1}{2}$ częściach wody zimnej, nieco łatwiej we wrzącej. W temperaturze wysokiej ulatnia się bez topienia i sublimuje bez rozkładu. Utworzony jest z jednakich objętości gazu chlorowodornego i amonjaku. Używa się do otrzymywania węglanu amonjaku i cieczy amonjakalnej, do strącania platyny, do mieszanin oziębiających, na kit do żelaza, w farbiarstwie, na nawóz i t. d. W medycynie używa się przeciw katarom żołądka i oskrzeli.

Salmjakowe pastylki, pastylki z lukrecji i salmjaku, używane przy kaszlu.

Salmo, ob. Łosoś.

Salmon Jerzy, matematyk, 1819 w Dublinie, studjował matematykę i teologję w dublińskiem Trinity College, następnie został proboszczem, a 1866 profesorem teologji w Dublinie. Oprócz dzieł teologicznych, jak: „Study of the New-Testament und modern biblical criticism“ (3 wyd., 1888); „Non-miraculeus christianity“ (2 wyd., 1888); „Infallibility of the church“ (1888), napisał znaczną liczbę wybornych podręczników matematycznych: „Conic section und modern algebraic and geometric methods“ (6 wyd., 1879); „Treatise ou higher plane curves“ (3 wyd., 1879); „Treatise on analytic geometry of three dimensions“ (4 wyd., 1882); „Introductory to the modern higher algebra“ (4 wyd., 1885). Dzieła te były tłómaczone na różne języki europejskie.

Salnave, prezydent Haiti, * 1832, w 1859 r. już był generałem i 1865 r. wywołał powstanie przeciw prezydentowi Geffrardowi, a lubo pokonany, został 1867 r. po upadku Geffrarda obrany prezydentem. Przez cały czas jego rządów wrzała niszcząca walka domowa, a nakoniec **S.** stracony, został rozstrzelany w styczniu 1870. Ob. Haiti, historja.

Salnica, miasteczko w gubernji Podolskiej, powiecie Lityńskim, o 259 w. od m. Kamieńca odległe, liczy 3,701 miesz. (1897).

Salnickie starostwo niegrodowe było położone w województwie Podolskiem, powiecie Latyczowskim. Podług lustracji z 1765 r., powstało z dawniejszego starostwa Chmielnickiego, przez wydzielenie z niego miasteczka Saliúce albo Salnica (ob.) i włości następujących: Salnica, Czemerysy, Ihnatówka i Mazepiúce, które w 1771 posiadał Ignacy z Oborkolumna Czosnowski, opłacając z niego kwarty złp. 2,109 gr. 17.

Salniczka, rz. w pow. Latyczowskim gub. Podolskiej, wypływa z pod Czarnego Szlaku i wpada z prawej strony do Słuczy.

Salofen, *acetoparamidosalol*, środek lekarski, używany głównie przeciw migrenie, a także przy reumatyzmie i influency.

Salol, *eter salicylofenylowy*, $C_{13}H_{10}O_3$, powstaje przy ogrzewaniu kwasu salicylowego przy 220°, tworzy proszek krystaliczny bezbarwny, łatwo rozpuszczalny w alkoholu i eterze, topi się przy 43°. W dwunastnicy pod wpływem fermentu pankreatycznego rozpada się na kwas salicylowy i fenol. Używa się przeciw reumatyzmowi, neuralgjom, cierpieniom pęcherza, a w słabym roztworze alkoholowym do płókania ust.

Salome Aleksandra, żona króla Machabejskiego Arystobula I (105—104 przed Chr.), jako też jego brata Aleksandra Jannai (104—78 prz. Chr.), a od 78—69 sama królowa państwa Machabejskiego, przyjaciółka Faryzeuszów.

Salome, żona Zebedeusza, matka apostołów Jakóba i Jana Ewangelisty, jedna z niewiast, które towarzyszyły Jezusowi Chrystusowi.

Salome, siostra Heroda I, zaślubiona najpierw jego wujowi Józefowi († 34 przed Chr.), a potem Idumejczykowi Kostabarusowi, wreszcie Aleksasowi. Przebywała na dworze brata, była kobietą złą i intrygantką.

Salome, wnuczka poprz., a córka Herodjasa, prosiła, skłoniona przez matkę, jej drugiego męża Heroda Antipasa z Galilei o głowę św. Jana Chrzciciela (Marek 6.21 pas.). Zaślubiła Filipa († 34 po Chr.), syna Heroda, a później Aristobula z Chalkidy. Od imienia ojca zwano ją Herodjadą.

Salomea (św.), królowa Halicza i Węgier, córka Leszka Białego, księcia krakowskiego i sandomierskiego, siostra Bolesława Wstydliwego, żona Kolomana, króla węgierskiego, którego, dzieckiem jeszcze będąc, została narzeczoną. Po śmierci męża, z którym poprzysiągłszy czystość dziewiczą, świątobliwe prowadziła życie, wróciła do kraju rodzinnego i w Zawichoście założyła i po królewsku uposażyła klasztor św. Klary, którego była ksienią, abatysą. † 1268 w Kamieniu, w klasztorze u św. Marji Magdaleny, skąd ciało jej przewieziono do Krakowa.

Salomon (po herb. Szelomoh, t. z. mąż pokoju), król izraelski, 1020—980 przed Chr., najmłodszy syn Dawida, * z Betsabei, żony Urjasza, wskutek jej namowy, z pominięciem praw starszych braci, przez niedołężnego ze starości Dawida ogłoszony następcą tronu. Rządy swe rozpoczął zwyczajem wschodnim, pozbawiwszy życia prawego następcę Adonjasza, wodza Joaba, oraz innych swych przeciwników. Rozszerzonego przez ojca państwa bronił przeciwko nieprzyjaciołom wewnętrznym oraz zewnętrznym, do czego często wzywał pomocy egipskiej. Pozostałe w kraju resztki Chananejczyków zmusił do twardej niewoli; na obronę państwa od plemion sąsiednich wystawił szereg warowni. Wojsko swe uczynił groźnem przez pomnożenie jazdy, oraz sprowadzenie z Egiptu wozów wojennych. Głównie jednakże zwrócił swą uwagę nie na sprawy wojenne, lecz na ugruntowanie swej władzy. W połączeniu z królem syryjskim Hiramem spożytkował szczęśliwe położenie kraju dla otwarcia ożywionego handlu z Arabją i Persją, który mu przyniósł niezliczone bogactwa. Wstępując w ślady ojca dążył do koncentracji politycznej i religijnej, do czego przyczyniło się wystawienie świątyni i pałacu królewskiego w Jerozolimie, oraz nadanie kapłanom jednostajnej organizacji. Zbytkowne utrzymanie dworu, oraz wznoszenie licznych wspaniałych budowli spowodowywały obciążenie narodu wielkiemi podatkami i ciężarami. Władca wschodni w całem znaczeniu tego słowa, otoczył się **S.** świetnym dworem, licznymi urzędnikami i wielkim haremem, w którym kilkaset kobiet było utrzymywanych. Zresztą był to władca mądry i genjalny, podziwiany nawet przez obcych. Podanie narodowe widziało w panowaniu **S.** wiek złoty narodu izraelskiego i, zatraciwszy wspomnienie o jego despotyzmie, tem jaśniejszemi kolorami malowało świetność i mądrość jego rządów. Mimo to wszystko, przez swą rozrzutność, nakładanie uciążliwych podatków, gwałcenie wielu starych obyczajów, zwłaszcza religijnych, a pod koniec życia skłonność do kultu pogańskiego sąsiednich plemion, położył **S.** podstawę do upadku państwa. Jakkolwiek przytłumione zostało powstanie Jeroboama, wspierane przez niezadowolone plemiona północne, oraz przez coraz bardziej zaniedbywanych i odsuwanych od znaczenia kapłanów, jednakże pozostało w narodzie głęboko zakorzenione niezadowolenie, które spowodowało w końcu rozpadnięcie się po śmierci **S.** państwa Izraelskiego na dwie części. Z liczby ksiąg St. Testamentu przypisywane są **S.:** „Pieśń nad Pieśniami“ (Canticum Canticorum), „Kaznodzieja“ (Ecclesiastes), „Przypowieści“ (Proverbia), apokryficzna księga „Mądrość“ (Sapientia) i kilkanaście psalmów. Baśni rabiniczne, oraz legendy i opowieści Persów i Arabów widzą w nim wielkiego monarchę i czarodzieja, któremu były podwładne duchy, dzięki pierścieniowi magicznemu zwanemu „Pierścieniem Salomona.“

Salomon, imię wielu uczonych rabinów, z których najsławniejsi byli: **S.** *ben-Izaak*, zwykle zwany *Raszy* (ob.).—**S.** *ben-Virga*, słynny rabin hiszpański, w początkach XVI wieku; pisał dzieje Żydów od zburzenia świątyni w Jerozolimie do swych czasów, p. t.: „Szebet Juda.“ Tłómaczenie tego dzieła na język niemiecki wyszło w Krakowie (1591). — **S.** *ben Aderet*, a właściwie **S.** *ben Abraham ben Aderet*, zwany niekiedy *Raszba*, * około 1235, † 1310; był uczniem Rambana (ob.), rabinem w Barcelonie i najznakomitszym uczonym talmudystą swego czasu. Nieprzyjaciel ciemnoty umysłowej i zabobonów, z powodu szerzenia się pomiędzy Żydami południowej Francji sceptycyzmu, wywołanego studjami filozofji Arystotelesa, rzucił klątwę na każdego studjującego filozofję grecką przed 25 r. życia i wykładającego alegorycznie pięcioksiąg Mojżesza. Z dzieł jego najważ-

niejsze: „Chiduszim," „Torat-ha Baih," „Abodat ha-Kdesz," „Teszubot" i komentarz na „Agadot."

Salomon, król węgierski, z domu Arpada, koronowany w 4 roku życia, jeszcze za panowania ojca za króla (1057). Uciekł w 1060 do swego wuja Beli I, do Niemiec, i przy pomocy wojsk niemieckich odzyskał tron 1063. W r. 1074 musiał znowu uciekać, powrócił dzięki pomocy Henryka IV, ale w r. 1087 zrzekł się korony w zamian za pensję, a kiedy chciał odzyskać władzę, został uwięziony przez króla Władysława I. Uwolniony, zginął w bitwie pod Filipopolem 1087 r.

Salomon, syn Mojżesza z Zamościa, zwany także *Aszkenazy,* znakomity talmudzista, matematyk, historyk i gramatyk, żył w XVIII wieku, był rabinem w Chełmie i Lwowie, † około 1777 w Tesalonji; jest autorem kilku dzieł.

Salomon Gotthold, * 1784 w Sandersleben, pierwotnie nauczyciel w Dessau, od r. 1819 kaznodzieja nowej synagogi w Hamburgu, pracował niezmiernie gorliwie i pożytecznie, już to czynem, już licznemi pismami, nad przekształceniem zastarzałych obrządków i zwyczajów ludu izraelskiego. Z dzieł jego najważniejsze: „Licht und Wahrheit" (Lipsk, 1813); „Selimas Stunde der Weihe" (tamże, 1816); „Der Charakter des Judenthums" (2 wyd., Dessau, 1817); „Die acht Abschnitte des Maimonides" (1819); „Parabeln" (2 wyd., Drezno, 1826); „Predigten" (t., 1826); „Festpredigten" (t., 1829); „Stimmen aus Osten" (t., 1845) i in.

Salomon *z Gdańska,* słynny malarz z końca XVII wieku. Traktował sztukę, jako portrecista, głównie ze strony komicznej, karykaturalnej. Twarze śmiejące się tak wybornie odtwarzał, że patrzący na nie sami od śmiechu wstrzymać się nie mogli. W r. 1695 przeniósł się do Włoch i tam umarł. Portret jego własny, zachowany we Florencji, wysoko jest ceniony przez znawców.

Salomona wyspy, zwane także archipelagiem Nowej Georgji, grupa wysp Australskich, leżąca wschód od Nowej Gwinei, składa się z ośmiu większych i wielu mniejszych wysp, obejmujących wogóle 43,900 klm. kw. Do większych wysp należą: Choiseul, Bougainville, Bouka, Izabela, Malaita, Florida i t. d. Wogóle wyspy **S.** są wulkaniczne, górzyste, żyzne, dobrze nawodnione; klimat mają gorący, roślinność bogatą. Mieszkańcy, Papuowie, chodzą nago, lubią się tatuować i zdobić muszlami, kostkami i t. d. Żyją oni w poligamji, mają pewne pojęcia religijne, są ludożercami, utrzymują niewolnictwo, dzielą się na oddzielne, wrogie sobie osady. Odkryte w r. 1567, były kilkakrotnie nawiedzane przez żeglarzy i misjonarzy chrześcijańskich, których jednak usiłowania pozostały bezowocne. Umową, zawartą 17 maja 1885 roku między Anglją i Niemcami, wyspy te podzielone zostały tak, że Niemcom przypadły wyspy Bougainville, Choiseul, Izabela i in., ogółem 22,255 klm. kw. z 89,000 miesz., a Anglji—Malaita, Nowa Georgja i inne, razem 21,645 klm. kw. z 87,000 mieszkańców.

Salona, wieś położona w prefekturze Spalato, w austrjackiem królestwie Dalmacji, nad odnogą tegoż nazwiska, u stóp góry zwanej Koziak, na miejscu dawnej stolicy Dalmacji, Salona. Słynna jest z bogatych wykopalisk rzymskich starożytności. Tu przemieszkiwał po złożeniu rządów cesarz Deoklecjan, którego pałac zburzony został w r. 641 po Chr. przez Awarów. Por. Carrar „Die Ausgrabungen von S." (Lipsk, 1854); Jelić i Rutar „Guida di Spalato e Salona" (Zara, 1894).

Salona, miasto w Grecji, ob. Amfissa.

Saloniki, po tur. *Selanik,* słow. *Solun,* starożytne *Thessalonichi,* w Macedonji, dziś ważne, bogate, fabryczne i handlowe miasto Turcji, położone nad zatoką **S.,** ma przeszło 120,000 miesz. i wielki, doskonały port **S.,** jest w Turcji punktem najbardziej handlowym po Konstantynopolu. Do tutejszego portu przybywa rocznie przeszło 1,000 okrętów. W r. 1876 była widownią zaburzeń, spowodowanych rozdrażnieniem Turków z powodu wmieszania się mocarstw do sprawy wschodniej, przyczem zamordowano konsulów francuskiego i niemieckiego. Wilajet turecki t. n. obejmuje 35,450 klm. kw. i liczy około 1,200,000 miesz., przeważnie Słowian.

Salpêtrière (t. j. warzelnia saletry), gmach w Paryżu, zbudowany przez Ludwika XIII na pomieszczenie arsenału, następnie rozszerzony i obrócony na szpital dla kobiet. Położony jest w pobliżu „Jardin des Plantes" i w 45 różnych budynkach mieści obecnie 4,000 ubogich kobiet, a między niemi 700 obłąkanych.

Salpiglossis, *Tujarka,* rodzaj roślin z rodziny trędownikowatych, zioła z kwiatami lejkowatemi, zebranemi w podbaldaszki lub grona, w Ameryce płd. **S.** *sinuata,* **S.** *atropurpurea* i **S.** *straminea* wydają wielkie kwiaty różnych barw i hodują się jako rośliny ogrodowe w licznych odmianach.

Salpingitis, zapalenie jajowodów, powstaje najczęściej wskutek zakażenia z macicy lub pochwy, występuje nieraz po porodzie przy zanieczyszczeniu jamy macicznej, jest częstem powikłaniem przy rzeżączkowem zapaleniu szyjki macicznej. Chroniczne stany zapalne sprowadzają niepłodność kobiety. Leczenie zależy od rodzaju zapalenia (kataralne, ropne, włóknikowe), często ma miejsce na drodze operacyjnej.

Salpy, *sprzągle,* zwierzęta, ob. Osłonice.

Salsefja, jadalne korzonki kozibrodu, ob. Tragopogon.

Salsetta, wyspa położona naprzeciwko Bombaju, ma 624 klm. kw. i 110,000 miesz., z miastem głównem Tanna, sławna z ogromnych w skalistych grotach wykutych świątyń. **S.** połączona jest z Bombajem mostem kamiennym i koleją żelazną.

Salsola, ob. Sodnik.

Salsy, wulkany błotne, ob. Wulkany.

Salt Henryk, znakomity podróżnik i badacz starożytności, * 1771 w Lichfield, † 1827 jako konsul angielski w Egipcie. Najważniejszem jego dziełem jest: „Account of a voyage to Abissynia“ (Londyn, 1814).

Salt-Lake, ob. Słone jezioro.

Salt Lake City, główne miasto w północno-amerykańskim terytorjum Utah, nad rzeką Jordanem, 1,299 metrów nad. poz. morza, założone 1845 przez patrjarchę mormonów Brighama Younga, jest siedzibą wszystkich władz kościelnych i zakładów tej sekty. Miasto posiada ulice szerokie, idące pod kątem prostym, nizkie, z suszonej na słońcu cegły zbudowane domy, otoczone ogrodami, liczy 45,000 miesz. Posiada uniwersytet, 2 teatry, szpital dla obłąkanych.

Salta, prowincja w północno-zachodniej stronie rzeczypospolitej Argentyńskiej, obejmuje 128,266 klm. kw. i liczy 150,000 miesz. Kraj górzysty, przecięty 4-ma pasmami gór, równoległemi z Kordyljerami, we wschodniej tylko części płaski. Z powyższej przestrzeni znajduje się pod uprawą zaledwie 72,840 hektarów. Górnictwo zaniedbane, pomimo, iż dawniej wydobywano złoto, srebro i miedź. Główne miasto t. n., położone o 1,152 metrów nad poz. morza, nad rz. Paqueros, liczy 20,000 miesz. i prowadzi ożywiony handel z Boliwją. Kolej żelazna łączy je z Buenos Ajres.

Salta (łac. *skacz*), nowa gra, zbliżona do warcabów, ale przewyższająca je bogactwem kombinacji, służąca bowiem do niej szachownica składa się ze 100 pól, a każdy z grających ma po 15 kamieni, czerwonych i zielonych. Kamienie ustawiają się tylko na czarnych polach, w trzech rzędach. Por. Schubert „S., das neue Brettspiel“ (1900).

Saltarello, taniec włoski, szybkiego i coraz bardziej podnoszącego się w prędkości tempa, przy którym sam tancerz rej wiodący wtóruje sobie na gitarze.

Saltillo (także Leona Vicario), główne miasto meksykańskie stanu Coahuila, przy kolei żelaznej z Laredo (Texas) do Meksyku, ma 2 kościoły, kilka klasztorów, szkołę wyższą, fabryki i liczy 23,000 miesz.

Salto, departament południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Urugway, nad rz. Urugway i przy granicy Brazylji położone, obejmuje 12,602 klm. kw. (210,7 mil kw.) i liczy 34,000 miesz., zajmujących się hodowlą bydła. Główne miasto Salto Oriental, posiadające warsztaty okrętowe, ma 12,000 miesz.

Salto (włosk.), skok. **S.** *mortale,* skok niebezpieczny gimnastyków i kuglarzów.

Saltzmann Karol, malarz niemiecki, * 1847 w Berlinie, kształcił się w akademji miejscowej, następnie odbywał studja za granicą, w 1876 osiadł w Berlinie. Wykonał: „Kawiarnia w Wenecji,“ „Okręty podczas burzy i w przystani“ (1877); „Wpłynięcie do portu“ (1878): w 1878—80 z księciem pruskim Henrykiem odbył podróż naokoło świata, podczas której zebrał wiele tematów do obrazów, jak: „Korweta książę Albert,“ „Jeddo,“ „Znaleziony,“ „Wyspa na morzu Japońskiem.“ W r. 1888 towarzyszył cesarzowi Wilhelmowi II w podróży do Petersburga, po powrocie z niej również wykonał kilka obrazów.

Saluen, *Salwen* lub *Thaluayn,* rzeka w Indjach wschodnich Zagangesowych, wypływa pod nazwą Lukiang w chińskiej prowincji Jün-nan, przepływa Birmę i uchodzi do odnogi Martaban. Długość jej wynosi 1,649 klm., spławna na niewielkiej przestrzeni.

Salus (łac.), zdrowie, pomyślność, powodzenie; u Rzymian bóstwo alegoryczne, znaczące to samo, co u Greków Hygiea, zdrowie.— *Salus publica,* publiczna czyli krajowa pomyślność, szczęście, powodzenie, była również u Rzymian przedmiotem czci boskiej.

Salus reipublicae suprema lex esto (łac.), dobro państwa powinno być najwyższem prawem.

Salustjusz *(Cajus Sallustius Crispus),* znakomity historyk rzymski, * 86 r. przed Chr. w Amiternum, w kraju Sabinów, † około 35 przed Chr. **S.,** pochodził ze znakomitej rodziny plebejskiej, otrzymał staranną edukację i już wcześnie okazywał zamiłowanie do studjów historycznych, ale żądza wyniesienia się i błyszczenia w życiu publicznem usunęła go na długo z tej drogi. Po raz pierwszy wystąpił na widowni publicznej za pierwszego tryumwiratu i 52 r przed Chr., jako trybun ludu pracował nad zgubą Milona; 50 r. wykreślony z listy senatorów, został po wybuchu wojny domowej za staraniem Cezara kwestorem, a później otrzymał od niego urząd prokonsula Numidji. Na tem stanowisku, folgując chciwości, zebrał znaczny majątek i za powrotem do Rzymu kupił w Tyburze willę i wspaniałe ogrody na Kwirynalu, które bywały potem ulubionem nawet miejscem cesarzów. Osławiony w młodości złymi obyczajami, popadł później w pogardę z powodu zdzierstw swoich. W ostatnich latach życia poświęcił się wyłącznie badaniom historycznym. Jego *Historja Rzymska (Historiarum libri V)* z wyjątkiem niektórych ułamków, wydanych przez Kritza (Lipsk, 1853), zaginęła, a ocalały tylko dwa pomniejsze jego dzieła: „De conjuratione Catilinae“ (przekład polski Sierocińskiego, Warszawa, 1824) i „De bello Jugurthino,“ których najlepsze edycje dali: Gerlach (3 t., Bazyleja, 1832—53); Kritz (3 t., Lipsk, 1828—53); Dietsch (2 t., tamże, 1859); Jacobs (tamże, 1864 i 1886). Oba te dzieła dowodzą gruntownych studjów nad historykami i mówcami greckimi i rzymskimi, a zwłaszcza na Tucydydesem, którego **S.** za wzór obrał sobie; podają one dokładny obraz rozterek i upadku wielkiej rzeczypospolitej Rzymskiej. Język u **S.** mniej potoczysty niż u Cycerona i Ce-

Salustjusz.

zara, zaleca się jednak troskliwym doborem wyrażeń, szlachetną prostotą i jędrną zwięzłością. Por. Brosses'a „Histoire de la république romaine dans le cours du septième siècle por Salluste“ (3 t., Dijon, 1717); Löbella „Zur Beurtheilung des Sallustius“ (Wrocł., 1818); Nisard „L'historien Sallusta “ (Paryż, 1879).

Saluzzo, franc. *Saluces*, miasto okręgowe w prow. włoskiej Cuneo, niedaleko Po położone, rezydencja biskupa, ma 11,200 miesz., piękny kościół katedralny, i starożytny, dziś na więzienie zamieniony zamek. W pierwszych czasach epoki średniowiecznej miasto zwane było *Saluciae*. Aż do XVI w. panowali tutaj oddzielni margrabiowie, którzy w r. 1363 zostali lennikami Sabaudji. Na mocy traktatu 1601 margrabstwo Saluzzo przeszło ostatecznie w posiadanie Sabaudji.

Salva approbatione (łac.), z zastrzeżeniem przyjęcia.

Salva auctoritate (łac.), bez szkody dla powagi.

Salva conscientia (łac.), z dobrą wiarą, ze spokojnem sumieniem.

Salva ratificatione (łac.), z zastrzeżeniem przyjęcia.

Salva remissione (łac.), z zastrzeżeniem odsyłki.

Salva venia (łac.), za pozwoleniem, z przeproszeniem.

Salva y Perez Dan Vincente, uczony księgarz hiszpański, * w Walencji, gdzie studjował filozofję, teologję, prawo i języki starożytne, a w 20 roku życia otrzymał katedrę greczyzny przy uniwersytecie w Alcala de Henares. W 1809 r. założył księgarnię i poświęcał się studjom nad językami nowszemi. Wybrany 1820 deputowanym do kortezów, złożył tyle dowodów gorącego patrjotyzmu, że po restauracji 1823 musiał się przenieść do Anglji. Tu, a od 1830 r. w Paryżu, posiadał księgarnię hiszpańską; 1835 r. wrócił do kraju, zasiadał ponownie w Kortezach i † 1851 w Walencji. **S.** zasłużył się literaturze ojczystej zarówno wydawnictwem wielu dzieł szacownych innych autorów, jako też pracami własnemi głównie z dziedziny językoznawczej. Wiele wybornych artykułów o literaturze hiszpańskiej i bibljografji zamieszczał w rozmaitych czasopismach, a głównie w *Liceo Valenciano*.

Salvador, republica del..., ob. San Salvador.

Salvandy, Narcyz Achilles hr, mąż stanu, publicysta i poeta francuski, * 1795 w Condom dep. Gers, † 1856, na zamku swym Graveron. Opuściwszy szkołę jeszcze przed ukończeniem nauk, zaciągnął się jako ochotnik do wojska i dosłużył się stopnia adjutanta-majora. Za restauracji był 1819—21 referendarzem rady stanu, a następnie, odbywszy podróż do Hiszpanji, poświęcił się literaturze i wydał: „Don Alonzo, ou l'Espagne,“ napół romans (4 t., Paryż, 7 wyd., 1858) i „Islador, ou le bard chrétien, nouvelle gauloise“ (Paryż, 1824), oraz wiele broszur politycznych, które wielki onego czasu miały rozgłos. On to wkrótce przed rewolucją Lipcową wyrzekł na pewnym balu owe pamiętne słowa: „Nous dansons sur un volcan“ (tańcujemy na wulkanie). Od 1830 do 1848 zasiadał w izbach, należał do stronnictwa doktrynerów, dwukrotnie (1837—39 i 1845—48) był ministrem oświecenia publicznego, oraz posłem w Madrycie i Turynie. Po rewolucji 1848, wierny swym przekonaniom, usunął się całkowicie od życia publicznego. Za najważniejsze jego dzieło, podobno w przeważnej części nie przez niego napisane (por. „Bibljografja“ Estreichera t. 4, str. 176 — 7), uchodzi „Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski“ (5 wyd., Paryż, 1855), przekładane na język polski przez Władysława Sierakowskiego p. t.: „Historja króla Jana Sobieskiego i Królestwa Polskiego“ (Lwów, 1862) i innych.

Salvatierra, miasto w Meksykańskim stanie Guanajuato, nad rzeką Lerma, liczy 14,000 miesz.

Salvation army, armja zbawienia (ob.).

Salvator (łac.), zbawca.

Salvator Henricolo, pseudonim Henryka Merzbacha.

Salvator Rosa, ob. Rosa.

Salve! (łac.), witaj!

Salve regina misericordiae, t. j.: „Bądź pozdrowiona, królowo miłosierdzia,“ zowie się antyfona na cześć N. M. P., którą niegdyś śpiewano po ukończeniu nabożeństwa, a którą dziś śpiewają głównie w klasztorach po skończonych nieszporach, a mianowicie po wieczerzy.

Salvetat Ludwik Alfons, chemik, * 1820 w Paryżu, † 1882, od 1841 pracował w fabryce porcelany w Sèvres, 1846 został w niej kierownikiem wydziału chemicznego; jednocześnie był profesorem technologji w *Ecole centrale des art et manufactures*. Napisał: „Leçons de céramique“ (1875); „Cours de technologie chimique“ (1874) i in.

Salvi Giambattista, zwany *Sassoferrato*, historyczny malarz włoski, * 1605 w Sassoferrato, † 1685 w Rzymie. Uczeń Domenichina i Guido Albaniego; później, zdaje się, wziął za wzór Rafaela, z którego pracami mieszają niekiedy jego własne. **S.** malował głównie Madonny z uśpionem Dzieciątkiem. Największym jego utworem jest obraz ołtarzowy w kościele w Montefiascone, wystawiający „Śmierć św. Józefa.“

Salvia, ob. Szałwja.

Salviati Antonio, artysta i przemysłowiec wenecki, który wznowił dawny przemysł artystyczny w Wenecji, * 1816, † 1890, studjował prawo. W 1860 założył na wyspie Murano pod Wenecją fabrykę szkła, a 1862 na wystawie w Londynie, wywołał swemi wyrobami ogólny zachwyt. Zachęcony powodzeniem, rozszerzył swoją działalność, zaczął fabrykować mozaiki etc. Fabryka jego, zamieniona na towarzystwo akcyjne, istnieje i prosperuje dotychczas.

Salvini Tomasz, słynny aktor włoski, * 1829 w Medjolanie; syn profesora literatury, młodo poczuł pociąg do teatru i wstąpił do trupy Modeny, następnie występował razem z Ristori. Po sześciu latach opuścił na jakiś czas scenę, aby się następnie oddać repertuarowi klasycznemu. Występował w rolach gościnnych w różnych miastach Europy, głównie w rolach bohaterów Szekspira, Kornela i Woltera (Orozman w Zairze).

Salvinia, *soczewica morska*, rodzaj paproci wodnych z rodziny *Salviniaceae*,, drobne rośliny wodne, których liście pływające po wodzie są ca-

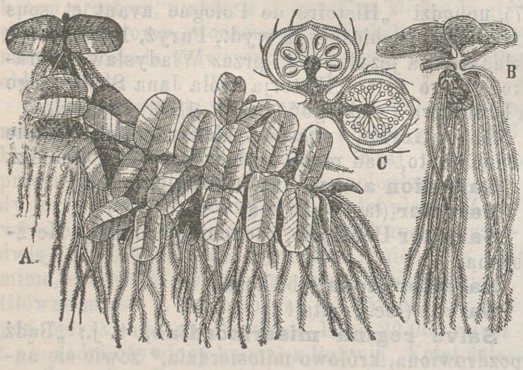

Salvinia natans. A cała roślina, B część łodygi z liśćmi pływającemi i zbiornikami zarodników, C Zbiorniki zarodników przecięte.

łobrzegie, liście zaś zanurzone dźwigają włókna, na których rozłożone są zbiorniki zarodników. **S.** *natans* znajduje się w Europie środkowej. Do rodziny *Salviniaceae* należy też rodzaj Azolla (ob.).

Salvo jure, z zastrzeżeniem swoich lub czyich praw przy pewnej czynności.

Salvo regressu (łac.), dosłownie: z prawem cofnięcia się, z prawem poszukiwania nanowo. W Polsce tak nazywano podczas sejmu zastrzeżenie ze strony posłów ziemskich, przy połączeniu się ich w jedną izbę z senatem, że król w przeciągu pewnego czasu sejmu nie rozwiąże.

Salvis omissis (łac.), z zastrzeżeniem opuszczeń.

Salvo errore et ommisione, w skróceniu S. E. & O. (łac.), z zastrzeżeniem omyłek i opuszczeń.

Salvo honore (łac.), bez uchybienia honorowi.

Salvo jure, bez uchybienia prawu.

Salvo meliore, bez uchybienia lepszemu (sądowi, zdaniu, mniemaniu).

Salvo titulo, w skróceniu S. T., bez uchybienia należnym tytułom.

Salvus conductus (łac.), list bezpieczeństwa, list żelazny, ob. Glejt.

Salwa (łac. *salve* „witaj"), strzały z armat albo też z ręcznej broni, dawane jako oznaka czci; w taktyce wojennej jednoczesne strzały dawane na komendę pewnej liczby strzelb.

Salwjan, *Salvianus*, jeden z najznakomitszych pisarzów teologicznych V w.; urodz. nad Renem, prawdopodobnie w Kolonji, z rodziców pogańskich, przyjął następnie chrystjanizm, za co uległ prześladowaniu, w końcu był prezbiterem w Marsylji. Napisał pomiędzy innemi: „Adversus avaritiam" i „De gubernatione Dei," rzucające wielkie światło na ówczesne zepsucie obyczajów. Zbiorowe wydanie dzieł **S.**, razem z komentarzami Rittershusa, Adama, Sitzmana i in., przygotował Baluze (Balucius, Paryż, 1663, 1669 i 1684).

Salza, Herman von..., wielki mistrz krzyżacki, * około 1180 r. na zamku rodzinnym Salza w Turyngji, † 1239 w Salerno. W r. 1210 został wybrany wielkim mistrzem zakonu Teutońskiego czyli Krzyżackiego, do którego przyszłej potęgi i znaczenia historycznego rzeczywiście pierwszą położył podstawę przez podbicie Prus pogańskich. Wezwany bowiem przez Konrada (ob.), księcia mazowieckiego, do obrony Mazowsza od Prusaków pogańskich, przysłał pod wodzą Hermaua Balka oddział rycerstwa krzyżackiego, które 1230 rozpoczęło krwawy podbój Prusaków (ob. Krzyżacy). **S.** był jednym z najzręczniejszych polityków swojego czasu i oddał ważne usługi cesarzowi Fryderykowi II, którego był wiernym stronnikiem i pośrednikiem między nim a papieżem.

Salza, Hugo von..., brat poprzed., znany jest jako minezenger. Od niego pochodziła główna linja tego rodu, wygasła 1409 r. Linje boczne istnieją dziś jeszcze. Por. Karol von Salza „Regesten der Familie Salza" (Lipsk, 1853).

Salzach, najważniejszy dopływ rzeki Inn, wypływa z góry Salzachscharte (2467 m. wys.) w zachodniej części księstwa Salzburskiego, płynie w kierunku wschodnim, pod St. Johann zwraca się ku płn., pod Golling przyjmuje rzekę Lammer, pod Salzburgiem Saalach; tworzy granicę między Salzburgiem i Bawarją, a dalej między Austrją górną i Bawarją, i po przebiegu 226 klm. wpada pod Haiming do Innu z prawej strony. Jest od Hallein spławna.

Salzbrunn, kąpiele lecznicze na Śląsku, w obwodzie regencyjnym Wrocławskim, w okręgu Waldenburskim, nad Salzbachem, na wysokości 407 metrów nad poziomem morza, 7,400 miesz. Znajduje się tu 10 źródeł (szczawy alkaliczno-słone, używane głównie do picia), wysyłka roczna około półtora miljona butelek; obok tego zakład leczenia serwatką, Fabryki zwierciadeł, kopalnie węgla. Por. Valentiner „Der Kurort Obersalzbrunn" (2 wyd., Berlin, 1877); Biefel „Der Kurorte" (3 wyd, 1872); Deutsch „Schlesiens Heilquellen und Kurorte" (Wrocław, 1873).

Salzburg, księstwo w cesarstwie austrjackiem, graniczy z Austrją Wyższą, Karyntją, Tyrolem i Bawarją, obejmuje 7,151 klm. kw. z ludnością 174,000 miesz., którzy wyznają religją katolicką.

Jest to kraj górzysty, tylko od strony północnej otwarty, przerznięty Alpami Noryckiemi, które liczne rozgałęzienia ku północy wysyłają. Do najwyższych gór należą tu: Grossglockner, Hochnarr, Venediger-Sulzbacher (3,660 miesz.), Dreiherrnspitze i t. d. Główną rzeką **S.** jest Salzach, tworząca wiele przepysznych dolin, jak Pinzgau, Pongau, Lungau, Lungau i t. p. Z jezior górskich, największe jest Zellersee. Śród wielu wodospadów najokazalszy jest Krimmler Ache, z wód mineralnych najgłośniejsze w Gastein. Zboża ziemia salzburska nie wydaje podostatkiem, ale za to ma znaczną uprawę owoców, korzystną hodowlę bydła, oraz bogate górnictwo, kopalnie miedzi, żelaza, ołowiu, arszeniku, wielkie bogactwo soli i doskonały marmur w łomach pod górą Untersberg.

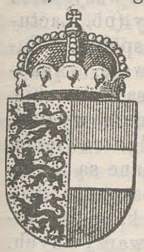

Herb Salzburga.

Historja. Już za panowania Rzymian kraj ten był dobrze zaludniony i wcześnie przyjął chrześcijaństwo, a założenie tu biskupstwa hojnie uposażonego zapewniło mu późniejsze stanowisko w cesarstwie Niemieckiem. Pierwszym biskupem miał być święty Rupert w r. 582. Biskup Arno wyniesiony został r. 798 do godności arcybiskupiej. Arcybiskup Leonard II (1495—1519) powiększył granice **S.** zakupem znacznych posiadłości. Za rządów arcybiskupa Leopolda Antoniego, hr. Firmian, wygnano 1731—32 około 30,000 protestantów, którzy po większej części w Prusiech gościnne znaleźli przyjęcie. Ostatnim arcybiskupem był wybrany r. 1772 Hieronim hrabia Colloredo. Arcybiskupi tutejsi używali większego znaczenia i powagi niż każdy inny duchowny dostojnik niemiecki. Po zaszłej 1802 r. sekularyzacji, **S.** nadany został z tytułem księstwa elektoralnego arcyksięciu austrjackiemu Ferdynandowi za utraconą Toskanję, ale wskutek pokoju wiedeńskiego 1809 r. Napoleon oddał **S.** Bawarji. Nareszcie pokój paryski powrócił znowu ten kraj Austrji. W 1824 wskrzeszono dawne arcybiskupstwo i S. stanowił osobne księstwo, aż dopiero 1849 r. utworzono z niego księstwo koronne Austrji, a pierwszy sejm prowincjonalny salzburski odbył się 1861 r. Por. Storcha „Skizzen einer natur-historischen Topographie des Herzogthums Salzburg“ (Salzb., 1858; Richtera „Salzburg's Landesgeschichte“ (Salzburg, 1864); Keila „Topogr. Reise und Gebirgskarte der Umgebung von Salzburg“ (Salzburg, 1866); Meillera „Regesta archiepiscoporum Salisburgentium“ (Wiedeń, 1866); „Jahrbuch der Geschichte für Salzburger Landeskunde“ (Salzburg, 1867).

Salzburg, starożytne *Juvavia* lub *Juvavium*, stolica księstwa nad rzeką Salzach, otoczona dawnemi fortyfikacjami, leży w prześlicznej okolicy, ma 28,000 miesz. Pośród wspaniałych tutejszych budowli odznaczają się szczególnie: katedra, pałac arcybiskupów i piękny pałac królewski Mirabell. Po nad miastem na skale 600 st. wysokiej panuje obszerny zamek Hohensalzburg, w okolicy zaś leżą zamki: Hellbrunn, Klessheim, Aigen i Leopoldskron. Uniwersytet tutejszy, założony r. 1623, przekształcony został w r. 1810 na liceum. W Salzburgu urodził się Mozart, któremu tu pomnik wzniesiono. Por. Strassa „Salzburg und Umgebungen“ (4 wyd., Salzburg, 1860); Dietera „Führer durch **S.**“ (Salzburg; 1892).

Salzkammergut, kraj alpejski, obejmujący obszar górnego biegu rzeki Traun w Austrji wyższej, Styrji i Salzburgu, rozległy na 1,500 klm. kw., z ludnością 50,000 miesz., w znaczeniu ściślejszem wszakże tylko dział należący do Austrji wyższej. Przerznięty jest górami, które na płd.-zachodzie mają jeszcze wspaniały charakter alpejski z lodnikami; najwyższy odłam gór tworzy grupa Dachstein (2,996 m.). **S.** posiada 27 jezior, jak: Gmundeńskie czyli Traunskie, Halsztackie, św. Wolfganga i in.. Główną rzeką jest Traun, która przepływa jezioro Halsztackie i Gmundeńskie, a pod Roitham tworzy wspaniały wodospad. **S.** słynie szczególnie z bogactwa soli; kopalnie i warzelnie dostarczyły w 1894 r. 4,156 cetn. metrycznych soli kamiennej, 906,715 c. m. warzonki i 72,647 soli bydlęcej, ogółem wartości około 18 miljonów koron. Dla pięknych okolic i słynnych uzdrowisk (Ischl, Gmunden, Aussee) jest **S.** zwiedzany przez licznych turystów, którym służą kokoleje Attuang-Steinach i Ischl-Salzburg, oraz parowce na jeziorach. Na górę Schafberg (1780 m.) prowadzi kolej zębata. Por. Rabl „Illustrierter Führer durch Salzburg und das Salzkammergut“ (3 wyd., 1896).

Salzmann Chrystjan Gotthilf, znany pedagog niemiecki, * 1744 w Sömmerda, † 1811. Po ukończeniu uniwersytetu w Jenie był od 1772 pastorem w Erfurcie. Zachęcany przez J. J. Rousseau i Basedowa, poświęcił się pedagogji i założył w Schnepfenthal instytut naukowy, który wybornemi urządzeniami wkrótce ogromny w Niemczech pozyskał rozgłos i ze wszystkich niemal krajów Europy ściągał wychowańców. **S.** zasłużył się zarówno jako wychowawca i jako pisarz pedagogiczny. Z pism jego wymieniamy: „Karl von Karlsberg, oder über das menschliche Elend“, romans (6 t., Lipsk, 1783—86); „Der Himmel auf Erden“ (Schnepfenthal, 1797); „Thüringer Bote“ (Schnepfental, 1788 sq.). Wszystkie jego prace pedagogiczno-wychowacze wyszły w 12 tomikach (Sztutgard, 1845—46, n. wyd., 1885). Wzmiankowanym wyżej instytutem kierował po śmierci **S.** syn jego *Karol* **S.** a od 1848 synowiec ostatniego Wil. Ausfeld.

Salzungen, miasto w księstwie Sasko-Meiningeńskiem, w okręgu Meiningen, nad Werrą, 262 m. nad poz. morza, ma kościół ewangelicki, bogaty szpital, warzelnie soli, fabryki machin i cygar,

4,500 miesz. Solanki tutejsze mają temperaturę 12° i używane są w różnych cierpieniach. Tuż pod miastem znajduje się jezioro **S.**, a nad jego brzegiem góra *Seeberg* (304 m.). Por. Wagner „Das Solbad **S.**“ (4 wyd., 1894).

Salzwedel, miasto okręgowe w pruskiej regencji Magdeburskiej, przy ujściu rz. Dumme do Jeeze, ma kościół kat. i 3 ewang., gimnazjum, fabryki, ożywiony handel zbożem, 10,000 miesz. Stary zamek był rezydencją margrabiów Marchji północnej.

Sałanta, rzeczka na Żmujdzi, uchodzi z lewej strony do Minji.

Sałanty, miasteczko handlowe na Żmujdzi, nad rz. Sałantą. We dworze tutejszym znajduje się szacowne do historji prowincji archiwum, bibljoteka i liczny zbiór numizmatów krajowych, zebranych przez Górskich.

Sałata *(Lactuca)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, cechujący się dnem owocowem nagiem, kielichem walcowatym, o łuskach dachówkowato ułożonych, i nasionami gładkiemi, ścieśnionemi; należą tu zioła, posiadające obfity sok mleczny, we wszystkich klimatach, a głównie w okolicach

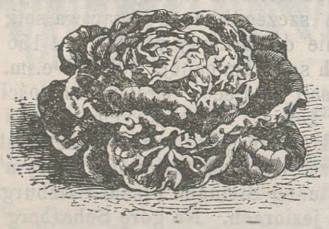

Sałata głowiasta trwała.

płn. umiarkowanych.—**S.** *polna (L. scariola)*, 0,6—1,25 m. wysoka, ma liście górne lancetowate, a dolne pierzasto-rozszczepione, kwiaty żółte, na miejscach pustych w Europie środk. i płd., ma sok mleczny gorzki i narkotyczny. Z tego gatunku ma pochodzić **S.** *ogrodowa (L. sativa)*, uprawiana po ogrodach dla liści, które są jadane na przyprawę, zwłaszcza młode. Dwie jej główne odmiany są **S.**

Sałata wczesna głowiasta.

Sałata paryska żółta.

zwyczajna, zwijająca się w główki, i **S.** *rzymska*, mająca liście gładkie czerwonawo-zielone; z tych dwu odmian wytworzono liczne inne, różniące się barwą, miękkością liści, zwijaniem się ich w główki i t. d.; co do różnych czasów wschodzenia odróżniają się odmiany wczesne, letnie, jesienne i zimowe; jedna jej odmiana, **S.** *krakowska*, jadaną jest pod nazwą *głąbików*. **S.** jest łatwo strawna, lekko otwierająca i nieco pożywna; we wszystkich swych częściach zawiera sok mleczny (ob. Lactucarium).—**S.** *jadowita (L. virosa)*, pospolita w Europie środk., ma liście podłużno-jajowate, ząbkowane, kwiaty żółte; świeże liście są lekarskie, mają woń wstrętną, wyrabia się z nich wyciąg, używany niegdyś w chorobach dróg trawienia, żółtaczce, febrze.—Pod nazwą **S.** jadane są też liście niektórych innych roślin, jak roszpunki, rzeżuchy, endywji i niektórych odmian kapusty, jako też korzenie niektórych roślin warzywnych, przyprawne octem i oliwą. Nazwę **S.** mają też różne przyprawy z mięsa, ryb, raków, ostryg. Zwyczaj jedzenia **S.** istniał już u Rzymian.

Sałatka, ob. Roszpunka i Rzeżucha.

Sałaty, mczko na Litwie, na granicy Kurlandji, nad rz. Mussą, osiadłe Karaitami, pamiętne utarczką 29 lipca 1794.

Sałtykow, ród książęcy rosyjski, pochodzący od Michała Pruszanina, który w połowie XIII w. przybył z licznym orszakiem do Nowogrodu Wielkiego, ofiarując swe usługi przeciw Szwedom i Inflantom. Pochodził on ze starożytnych władców Prus, słowiańskiego plemienia, którzy uciskani przez Krzyżaków i Niemców, szukali schronienia na północy. Z rodu tego wsławili się zwłaszcza:

Sałtykow Michał, syn Gleba, bojarzyn i wojewoda, 1580 miał udział w zwycięstwie odniesionem nad Filonem Kmitą; 1590 został okolniczym; 1591 wysłany był przez cara Feodora Iwanowicza z Tatiszczewem do Polski dla zawarcia zawieszenia broni na lat 20. Po zjawieniu się Dymitra Samozwańca przeszedł na jego stronę. W roku 1610 znajdował się między innymi razem z synem swoim w poselstwie do Zygmunta wyprawionem, które ofiarowało koronę Rosji królewiczowi Władysławowi. Po wbiciu na pal najstarszego jego syna Jana, z czterema pozostałymi synami i z zięciem, ks. Jerzym Trubeckim, przeniósł się do Polski, gdzie † około 1620, dawszy początek domowi Sołtyków (ob.).

Sałtykow Jan, najstarszy syn poprzedzającego, posłował z ojcem do Zygmunta. Złożył dumie bojarskiej w Moskwie traktat zawarty z hetmanem Żółkiewskim w Carowem Zajmiszczu; wyrugował Szwedów pod dowództwem Delagardie z Ładogi. Potem przyjechał do Nowogrodu, gdzie podejrzany o ścisłe związki z Polakami, po wycierpieniu okrutnych męk, był na pal wbity.

Sałtykow Jan, syn Nikity, okolniczy, za Wasila Szujskiego walczył przeciwko Samozwańcowi, poczem był jednym z przywódców stronnictwa domagającego się detronizacji Wasila. Początkowo stronnik Zygmunta, stanął następnie po stronie przeciwnej.

Sałtykow Piotr, syn Michała, bojarzyn, 1660 naczelnik prykazu małorosyjskiego przy Aleksym Michałowiczu; uczestniczył w sądzie nad patrjarchą Nikonem.

Sałtykow Piotr, hrabia, marszałek rosyjski, * 1700, syn generała Szymona **S.**, † 1732 w Moskwie. W 14 roku życia wysłany był przez Piotra W. do Francji, ażeby się tam wykształcił w marynarstwie, do którego nie miał żadnej skłonności. Przez cesarzową Annę mianowany 1730 szambelanem i generał-majorem, a 1733 generał-lejtnantem. Odznaczył się w wojnie ze Szwecją, a następnie w wojnie Siedmioletniej. 1759, zostawszy dowódcą wojsk rosyjskich, rozbił Prusaków pod Krośnem, zajął Frankfurt nad Odrą i połączywszy się z Loudonem, otrzymał krwawe zwycięstwo nad Fryderykiem II pod Kunersdorfem (12 sierpnia 1759), za co był mianowany przez cesarzową Elżbietę feldmarszałkiem i 1763 gubernatorem Moskwy. † 1772.

Sałtykow Jan, syn poprzedniego, * 1736, † 1805 w Moskwie, od 1795 gubernator wojenny w Kijowie, następnie w Moskwie i feldmarszałek; odznaczył się w wojnach tureckiej i szwedzkiej.

Sałtykow Mikołaj, ks., * 1736, † 1816; zyskawszy w wojnie Siedmioletniej stopień pułkownika, miał sobie w 1783 powierzone wychowanie wielkich książąt Aleksandra i Konstantego Pawłowiczów; później mianowany feldmarszałkiem, od r. 1812 prezydował w radzie państwa. W r. 1814 otrzymał godność księcia.

Sałtykow Aleksander, ks., syn poprzedniego, † 1837, był za Aleksandra I przez pewien czas ministrem spraw zagranicznych i członkiem rady państwa.

Sałtykow Aleksy, ks., syn poprzedniego, * r. 1801, † 1859, odbył podróże do Persji (1838) i Indji (1841—46), które opisał w dziełach: „Voyages dans l'Inde“ (Paryż, 3 wyd., 1858) i „Voyages en Perse“ (t. 1851).

Sałtykow Michał, powieściopisarz rosyjski, piszący pod pseudonimem *Szczedrina*, * 1826 r. w siole Spaskiem, w gub. Twerskiej, † 1889, nauki pobierał do 1844 w liceum carsko-sielskiem. Za

Sałtykow Michał

powieść „Zaputannoje dieło“ (*Otieczestwiennyja zapiski*, 1848) wysłany na służbę do Wiatki, przepędził tam 8 lat (do 1855), poczem był wice-gubernatorem gub. Razańskiej, a następnie Twerskiej; 1863 wziął dymisję i został czynnym współpracownikiem *Sowremiennika*. Wydał: „Protiworieczija“ (*Otieczestw. zapiski*, 1847); „Gubernskie oczerki“ (1856; 4 wyd., 4 t., Moskwa, 1864); „Satiry w prozie“ (Petersburg, 1863); „Newinnyje razskazy“ (t. 1863); „Priznaki wremeni“; „Pisma o prowincii“ (1869) i in. Ważność **S.** zasadza się na tem, że dał początek tak zwanej literaturze *obliczitelnoj*, t. j. wykrywającej wady i nadużycia społeczeństwa. W powieściach jego widać rzeczywisty talent, siłę, przejęcie się nowemi idejami i potrzebami społeczeństwa, śmiały, niekiedy zbyt dosadny humor i artystyczne wykończenie.

Saman, ob. Samaweda.

Samanis, jezioro w gubernji Suwalskiej, powiecie Sejneńskim, gminie Berzniki, przy spływie rzek Czarna i Marycha, ma 33 morgi rozległości.

Samar (*Samarium*), pierwiastek chemiczny, oznaczany symbolem *Sm* lub *Sa*, znajduje się w samarskicie. Ciężar atomowy 150,02. Tworzy biały tlennik Sm_2O_3, nietopliwy, który się łatwo rozpuszcza w kwasach i tworzy żółte sole.

Samara, rzeka, bierze początek w gub. Orenburskiej z zachodnich stoków Syrtu Ogólnego i ubiegłszy 561 klm. wpada pod m. Samarą z lewej strony do Wołgi. Podczas pełnej wody spławną jest dla wszelkich statków aż do Bobrowskiego młyna; w innych porach roku z powodu małej wody nie jest żeglowną.

Samara, miasto gubernjalne, przy ujściu rzeki Samary do Wołgi, ma 26 cerkwi, 91,672 miesz. (1897) i 60 fabryk (z których najważniejsze warzelnie łoju), produkujących rocznie za 3 miljony rubli. Prowadzi znaczny handel przenicą. Gimnazjum, szkoła powiatowa, elementarna i in. **S.** została założoną pod koniec XVI w. przeciwko Nogajcom i Kirgizom, 1645 obwarowaną, od 1850 główne miasto nowo utworzonej gubernji Samarskiej.—*Samarski powiat* na przestrzeni 13,155 w. kw. liczy 357,363 miesz. (1897).—*Samarska gubernja*, graniczy na północ z gub. Kazańską i Orenburską, na wschód z Orenburską, na południe z Astrachańską, na zachód z Saratowską i Symbirską. Utworzona w końcu 1850 z powiatów sąsiednich gubernji, a mianowicie: Orenburskiej (powiaty: Bugulmiński, Bugurusłański i Buzułucki), Saratowskiej (powiaty: Nowouzeński i Nikołajewski) i Symbirskiej (powiat Saratowski, z częściami powiatów Syzrańskiego i Samarskiego), zajmuje 136,714 w. kw. powierzchni i liczy 2,763,478 miesz. Powierzchnia gubernji jest równiną, przerzniętą w części nizkiemi wzgórzami Syrtu Ogólnego; z rzek najważniejsze Wołga, z jej dopływami Samarą, Irgizem, Jerusłanem, Czeremszą, dalej Uzeń i in. Klimat jest w ogóle umiarkowany i zdrowy. Ziemia jest bardzo plenna; wybornie udaje się pszenica, żyto, owies, proso, jęczmień, len, konopie. Rolnictwo stanowi główne zatrudnienie mieszkańców; nadto połów ryb w rzece Wołdze stanowi ważną gałąź przemysłu miejscowego, równie jak uprawa tytuniu, która jest w kwitnącym stanie. Pod względem administracyjnym **S.** *gub.* dzieli się na 7 powiatów: Samarski, Bugulmiński, Bugurusłański, Buzułucki, Nikołajewski, Nowouzeński i Stawropolski. Por. Laskowskiego „Materiały dlia statistiki Samarskoj gubernii“;

„Materiały dla statistiki Rossii“ (zeszyt III, Petersburg, 1860).

Samara, *skrzydlak*, ob. Owoc.

Samarang, miasto główne rezydencji t. n. na wybrzeżu płn. Jawy (5,187 klm. kw. z 1,500,000 miesz.), przy ujściu rzeki Kali Ngaran, w okolicy błotnistej, z Surakastą połączone koleją żelazną, ma 7,300 miesz., w tej liczbie 3,800 europejczyków, jest ważnym punktem handlowym, jakkolwiek port jest trudno dostępny.

Samarin Jerzy Fedorowicz, publicysta i urzędnik rosyjski, * 1819 w Moskwie, † 1876 w Berlinie; kształcił się w Moskwie, następnie był urzędnikiem przy senacie w Petersburgu, przy generał-gubernatorze w Rydze, dyrektorem kancelarji generał-gubernatora kijowskiego. Uwolniony od obowiązków, był od r. 1858 członkiem komitetu do spraw włościańskich, a po 1863 w podobnym charakterze czynny był w król. Polskiem; w końcu pełnił urzędy ziemskie z wyboru w gub. Moskiewskiej. Przez długi czas należał do wybitniejszych działaczów politycznych w Rosji, w polemice często był gwałtowny, † 1876. Oprócz artykułów zamieszczanych głównie w *Russkiej biesiedzie*, ogłosił: „Stefan Jaworski i Teofan Prokopowicz“ (Moskwa, 1844); „Jezuity i ich otnoszenie k Rossii“ (1867, przekład pol., Warszawa, 1867); „Okrainy Rossii“ (4 t., Berlin, 1874—6). Zbiorowe wydanie dzieł jego wyszło w 6 t.

Samarja, hebr. *Szomrin*, chald. *Szamrain*, gr. *Samareia*, miasto w Palestynie, o 55 klm. od Jerozolimy na północ położone, w ziemi pokolenia Efraim, nazwane tak od góry, na której zbudowane zostało przez szóstego króla Izraela Amri, było stolicą i rezydencją królestwa Izraela aż do obalenia tegoż przez Salmanassara 721 r. prz. Chr. Później Herod W. obwarował **S.** i przezwał ją na cześć cesarza *Sebaste Augusta*. Na zwaliskach **S.** instniejąca wioska nosi nazwę *Sebustih*. Za czasów Chrystusa całą krainę między Judeą i Galileą nazywano *Samarją*.

Samarkand, miasto główne obwodu tejże nazwy w środ.-azjat. posiadłościach Rosji, niegdyś stolica, a następnie drugie miasto Wielkiej Bucharji, czyli sułtanatu Bokhary, na wschód od Buchary, w urodzajnej stolicy nad rz. Dżerafszan (prawym dopływem Oksu), liczy (1897) 54,900 miesz.; posiada wyższą szkołę mahometańską, liczne meczety, z pomiędzy których odznaczają się medresy Sirurdar (z 1010), Tille-Kari (z 1020) i Mirza-Ulug-Beg; dalej grób Timur-Lenka (Tiurbeti Timur) W jednym z dworców znajduje się tak zwany Kok-Tasch (modry kamień), na który wstępowali emirowie po objęciu tronu. **S.** składa się z dwóch części: z mahometańskiej i rosyjskiej, w której znajduje się cerkiew, pałac gubernatora, dworzec kolei zakaspijskiej, szkoły i magazyny. **S.** znany był już za czasów Aleksandra W. i wtedy miasto nazywało się *Makaranda* i podług podania miało 70 stadjów obwodu. 1220 zdobyte i zburzone przez Dżingis-chana, potem odbudowane, od 1369 do 1488 było stolicą Timura i jego następców, a założona przez niego szkoła wyższa mahometańska przez długi czas była ogniskiem oświaty i nauki w Azji Środkowej. Zajęta przez wojska rosyjskie pod dowództwem generała Kaufmana po 13 marca 1868, otrzymała załogę rosyjską (800 ludzi) pod dowództwem majora von Stempel, która od 13 do 19 czerwca t. r. oblężoną została przez ludność miejscową i wojska bucharskie, przyczem miasto wiele ucierpiało. Dalsze oblężenie przerwane zostało przez przybycie generała Kaufmana, poczem miasto z okolicznemi ziemiami przyłączono do cesarstwa Rosyjskiego.

Samarkandzki obwód, utworzony w 1887 r. z okr. Zarawszańskiego, obejmuje 60,598 w. kw. i liczy 857,847 miesz. (1897), dzieli się na 4 okręgi, z których **S.** okręg liczy 341,348 miesz.

Samarow Jerzy, pseudonim pisarza niemieckiego Oskara Medinga (ob.).

Samarskit, minerał, ob. Uranotantal.

Samarytanie, zwani byli po niewoli asyryjskiej mieszkańcy krainy Samarji, t. j. środkowej części Palestyny, nazwanej tak od miasta Samarji (ob.), byłej stolicy królestwa Izraelskiego. **S.** powstali z pomieszania pozostałych w kraju resztek ludności izraelskiej z osadnikami pogańskimi, przesiedlonymi z Babilonu, Kuthy (stąd u późniejszych pisarzów *Kuthejczycy* lub *Chutajowie*), Hamath i innych okolic. Gdy **S.**, u których cześć Jehowy była silnie skażona przymieszkami pogańskiemi, chcieli należeć do odbudowania drugiej świątyni w Jeruzalem, byli odepchnięci, jako nieczyści, przez prawowiernych Żydów, z czego wzrastała coraz większa nienawiść pomiędzy dwoma plemionami. Skutkiem tego **S.** założyli przy spółudziale Manasesa, kapłana z Jerozolimy, własny kult i zbudowali świątynię na górze Gerizim pod Sichem (dzisiejsze Nabulus), przez co dokonane zostało rozdwojenie pomiędzy **S.** a Żydami (409 przed Chr.). Świątynia ta była 129 r. przed Chr. zburzona przez Jana Hyrkana, lecz miejsce, na którem stała, pozostało świętem dla **S.** aż do dnia dzisiejszego. W przeszłym wieku znajdowali się jeszcze **S.** w Egipcie, Damaszku, Askalonie, Gazie, Cezarei i w. innych miejscach. Dziś znajduje się jeszcze około 130 głów **S.** w Nabulus. Pięcioksiąg Mojżesza jest dla nich jedyną księgą świętą i wogóle Mojżesz jedynym prawym prorokiem; wszystkie inne księgi St. Zakonu odrzucają, wszystkich innych proroków uważają za fałszywych. Salomona nazywają czarnoksiężnikiem i bałwochwalcą, a imię Ezdrasza wymawiają ze złorzeczeniem. Główne punkty ich wyznania wiary są: jedność Boga, stworzenie świata z niczego, rozróżnienie świata widomego i niewidomego, będącego siedliskiem aniołów, za których pośrednictwem objawiony był ludziom zakon. Wszystko dobre wyprowadzają z zachowania przykazań, zwłaszcza zaś ze święcenia sabatu i obrzezania.

Obchodzą święta przepisane prawem Mojżesza przez modlitwę i posty. Wierzą w zmartwychpowstanie, przyszłe życie i kary po śmierci. Nowi **S.** uważają Mesjasza, jako wielkiego proroka, drugiego Mojżesza, który ludy nawróci do ich wiary i uszczęśliwi wiernych. Zowią go *Haszaheb* lub *Hataheb* (powracający, przychodzący napowrót). Ich Pentateuch, pisany starożytnem pismem, zwanem *samarytańskiem*, bez samogłosek, różni się w wielu miejscach od tekstu hebrajskiego i ułożony jest w djalekcie aramejskim języka samarytańskiego. W tymże djalekcie ułożona jest ich liturgja i rytuał oraz pewna liczba pieśni religijnych albo psalmów. Odkiedy jednakże język arabski stał się mową potoczną, przełożyli na niego zarówno Pentateuch, jak i liturgję oraz psalmy. W języku arabskim posiadają nadto *księgi Jozuego* (kronikę od czasów Jozuego do Konstantyna, wyd. przez Juynbolla, Lejda, 1848), oraz kronikę Abu-l'-Facza, idącą do XIV w. i kilka ksiąg dogmatycznych i egzegetycznych. Wiadomości o nowych **S.** podali Scaliger, Hiob Ludolf, Sylw. de Sacy i in. Por. Sylw. de Sacy „Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque du roi“ (tom 12, Paryż, 1831); Juynboll „Commentarii historiae gentis Samaritanae“ (Leyden, 1846); Bargès „Les Samaritains de Naplouse“ (Paryż, 1855); Kohn „Samaritanische Studien“ (Wrocław, 1868).

Samarytanin, według Ewang. Łukasza 10,33, oznacza człowieka miłosiernego. Opowiadanie biblijne posłużyło za temat do obrazu Jakóbowi Bassano (w narodowej galerji w Londynie i w Belwederze w Wiedniu), oraz Pawłowi Veronese (w galerji drezdeńskiej).

Samarytanów związek, towarzystwo utworzone w Kielu przez Esmarcha w 1881, na wzór angielskich *Ambulance classes*, w celu niesienia pomocy w razie nagłych wypadków nieszczęśliwych. Podczas zimy 1881—82 założył Esmarch szkołę Samarytanów w Kielu, gdzie wkrótce utworzył się komitet centralny związku niemieckiego, którego staraniem prawie we wszystkich większych miastach zaczęły powstawać takież związki. W szkołach wykładali lekarze o budowie ciała ludzkiego, głównych funkcjach jego organów i o środkach, jakie w nagłych wypadkach nieszczęśliwych należy przedsiębrać przed przybyciem lekarza. Każdy słuchacz szkoły po ukończeniu kursu, jeżeli brał udział w zajęciach praktycznych, otrzymuje po złożeniu egzaminu dyplom, uznający go za Samarytanina, ale zarazem zobowiązujący go do niesienia pomocy.—Por. Esmarch „Die erste Hilfe bei Verletzungen“ (Hanower, 1875); „Die erste Hilfe bei plötzlichen Unglücksfällen, ein Leitfaden für Samariterschulen“ (7 wyd., Lipsk, 1888); „Samariterbriefe“ (Kiel, 1886); Schleich „Ein Mahnwort in der Samariterfrage“ (Szczecin, 1882); tenże „Offener Brief on den Herrn Professor Esmarch in Kiel“ (1882); Tiburtius „Für und wider die Samariter“ (Berlin, 1882).

Samaweda, nazwa II księgi Wed (ob.), stanowiących kanoniczne księgi Indów. *Saman* oznacza wiersz przeznaczony do śpiewu; Samawedę śpiewał kapłan zwany Udgatar. Oryginalnych wierszy zawiera tylko 75, reszta wzięta jest z Rigwedy (ob.), głównie z 8 i 9 księgi. Wydana **S.** ze słownikiem i przekładem niemieckim przez Benfey'a (Lipsk, 1848), oraz w „Bibliotheca Indica,“ przez Satyavrota Samasrami. Ob. Sanskrycka literatura.

Sambja albo *Samlandja*, jedna z 12 prowincji Prus dawnych, leżała nad brzegami morza Bałtyckiego i odnogi Kurońskiej, odgraniczona rzeką Dejną od Litwy, obfituje w bursztyn, którego i dawniej w znacznej ilości dostarczała, mianowicie w okolicach od Piławy na całym morskim brzegu zachodnim. Głównem miastem tej prowincji był Królewiec.

Sambor, także *Samborz (Samboria)*, m. w Galicji, obwodzie Samborskim nad Dniestrem, śród borów, w okolicy żyznej, górzystej i malowniczej położone, pierwotnie o 2 mile na południe od dzisiejszego, to jest nowego miasta leżące. **S.** ulegał częstym pogorzelom i napadom Tatarów, przeciwko którym opasał go w 1530 murem Krzysztof Szydłowiecki, kasztelan krakowski. Tutaj 1506 Dymitr Samozwaniec zawarł ze starostą samborskim Jerzym Mniszchem, wojewodą sandomierskim, umowę względem pojęcia za małżonkę jego córki Maryny. Wojna szwedzka za Augusta II zniszczyła miasto prawie zupełnie, które odtąd bardzo powolnie się podnosiło. Samborz jest miejscem urodzenia wielu uczonych, między którymi celniejszym był Grzegorz Wigilancjusz, poeta łaciński, zwany powszechnie Samboreczykiem, * 1523. Miasto ma wiele pięknych domów, kościołów, gimnazjum, ratusz i liczy 14,400 miesz.

Samborskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Ruskiem, w ziemi Przemyskiej. Jedno z najintratniejszych i największych dóbr narodowych, posiadali pierwotnie sami królowie polscy lub ich małżonki. Dla swej obszerności było podzielone na klucze: Zadniestrzański, Waniowski, Kalinowski i Podbuski, mieszczące w sobie znaczną liczbę wsi, oprócz miast Sambora Nowego i Starego. Od 1590 nie wolno było obciążać podług ustawy sejmowej starostwa tego żadnemi długami ani ciężarami i odtąd stało się ekonomją królewską. Po zajęciu jej przez rząd austrjacki w 1772, dobra te sprzedane zostały w 1868 spółce, która je następnie odprzedała Franciszkowi hr. Mycielskiemu za złot. reń. 540,000.

Sambre (po łac. *Sabis*), dopływ rzeki Maas, bierze początek w lesie pod La-Haye-Cartigny, we francuskim depart. Aisne, i ubiegłszy 190 klm., wpada do Maas pod Namur w Belgji. *Kanał Sambre* ciągnie się ku południowi do rz. Oise i tym sposobem łączy rzeki Maas z Sekwaną. Dawny francuski departament Sambre-Maas, z miastem stołecznem Namur, został 1815 wcielony do Bel-

gji, częścią do prowincji Liège, a częścią do Namur.

Sambucus, ob. Bez.

Samiel, *Sammoel* w Kabale żydowskiej, zły duch, szatan.

Samin, pseudonim Kazimierza Szulca.

Sämisch Edwin Teodor, okulista, * 1833 r. w Luckau, kształcił się w Berlinie i Würzburgu, był następnie asystentem Pagenstechera w Wiesbadenie, 1867 r. został profesorem oftalmologji w Bonn. Opisał wrzód rogówki i wskazał skuteczną metodę operacyjną jego leczenia. Ogłosił: „Ulcus corneae serpens“ (1870), a wraz z Gräfem wydał „Handbuch der gesammten Augenheilkunde“ (7 t., 1874—80).

Samlandja, ob. Sambja.

Sammo-Sierra, ob. Samo-Sierra.

Samnitowie *(Samnites)*, starożytny lud w środkowych Włoszech, szczepu umbryjsko-sabelskiego (ob. Italskie narody i języki). Wedle podania własnego, wyruszyli za zrządzeniem Marsa z pierwotnej swej siedziby sabelskiej, osiedli w krainie górzystej między równinami Apulską i Kampańską, a stąd rozprzestrzenili się ku południowym i wschodnim rozgałęzieniom Apeninów. Środkowym punktem ich ziemi było m. Bovianum (dziś Bojano). Była to kraina lesista i obfita w łąki; nad Wulturnem uprawiano oliwki. Wojowniczy i wolność miłujący naród mieszkał po wsiach otwartych i dzielił się na kantory, a te dla wspólnej obrony tworzyły związek, w którym pojedyncze gminy miały swych przedstawicieli i obierały wodza naczelnego. Samniccy to wojownicy zniszczyli panowanie Etrusków w Kapui 424 przed Chr., a Greków w Cumae 420. Z Rzymianami, od których oddzieleni byli Liris między Latium i Kampanją, weszli **S.** w przyjazne stosunki 354 przed Chrystusem, ale gdy zagrożeni przez nich Kampańczykowie oddali się w opiekę Rzymianom, przyszło między obu narodami do nieprzyjaznego starcia 343, i wynikły stąd tak zwane w historji *wojny samnickie*. Po zakończeniu pierwszej wojny 341 wybuchła druga 326. Rzymianie zamknięci w wąwozach Kaudyńskich przez samnickiego wodza Pontiusa 321 zawarli haniebny traktat, odrzucony jednak przez senat, a pomszczony 320 r. przez Papirjusza Kursora i Publjusza Filona. **S.** mimo przymierza z innemi narodami ulegli jednak po zdobyciu Bovianum swym nieprzyjaciołom i zawarli pokój 304 r. Rzymianie nałożyli wprawdzie niewielkie ciężary na zwyciężonych, ale mieszając się nieustannie w ich sprawy i spory ich z Lukanami, wywołali 298 trzecią wojnę samnicką, w której wszystkie prawie ludy Włoch płn. i środkowych stanęły przeciw Rzymowi. Jednakże, mimo najuporczywszej obrony, **S.** znowu byli pokonani, zawarli ze zwycięzcami pokój 290, a choć utrzymali swą niepodległość, musieli przecież przystąpić do przymierza z nimi i zobowiązali się nie przekraczać granic właściwego *Samnium*. Zrywali się i później jeszcze **S.**, jak np. za czasów Pyrrhusa, Hannibala i w tak zwanej wojnie ze sprzymierzeńcami 91 przed Chr., ale ostatecznie byli pobici i do cna niemal przez Sullę wytępieni 82 r. przed Chr.

Samo, wódz, a potem książę czy król Czechów i ościennych Słowian, przybyły 622 r. z drużyną swą na pomoc Czechom przeciwko Awarom. Wedle jednych pochodził z plemienia Franków; prawdopodobniej jednak pochodził ze słowiańskich Weletów w Niderlandach i gdy ci 622 zmuszeni byli poddać się królom frankońskim, Chlotarowi i Dagobertowi, przeniósł się ze swą drużyną do pokrewnych plemion słowiańskich nad Elbą. 623 począł walczyć z Awarami, których pokonał w licznych bitwach i oswobodził Czechy i Morawję od ich jarzma. W bojach tych po stronie Czechów wzięły udział liczne plemiona słowiańskie z północy i południa, i plemiona te 627 wybrały sobie **S.** za władcę. Wedle świadectwa Fredegarda, **S.** panował przez lat 35, więc do 662, i miał z 12 żon spłodzić 22 synów i 15 córek. Jądrem założonego przez **S.** pierwszego państwa słowiańskiego były Czechy, a siedliskiem jego Wyszegrad. Państwo to rozciągało się na południe do Alp Styryjskich, na wschód do Tatrów, na północ do Sprewy i Hawoli, na zachód przechodziło prawdopodobnie granice dzisiejszych Czech. Sąsiadując z Frankami, nie mógł się uchronić od zajść z nimi; powód do wojny z Dagobertem jakaś krzywda wyrządzona Frankom przez **S.** i nieprzyjęcie następnie przez tegoż posłów frankońskich. Silne wojsko nieprzyjacielskie wkroczyło do Czech przez Szumawę i poniosło zupełną klęskę w krwawej trzydniowej bitwie pod Vogestisburgiem. Skutkiem zwycięstwa poddał się **S.** książę Derwan, z ludem swoim, mieszkającym między Elbą i Salą, dotychczas uznający zwierzchnictwo Franków. **S.**, uporządkowawszy państwo i zagoiwszy rany, zadane przez wojnę, począł sam napadać na ziemię Franków i gdy ci napróżno usiłowali odeprzeć jego nabiegi, zmuszeni byli w końcu wejść w stosunki przyjazne. Zabezpieczywszy się od Franków, zwrócił **S.** oręż swój na wschód, przeciwko Słowianom zamieszkałym nad Odrą i Wisłą; historja jednak nie przekazała nam pamięci o tych walkach. Z r. 641 ustają wszelkie dalsze wzmianki o **S.** i o jego rodzie. Założone przez niego państwo rozpadło się po jego śmierci, i tylko jądro państwa, dzisiejsze Czechy, pozostało pod władzą bezpośrednich jego następców. Najlepszą pracą o **S.** jest Palackiego „Ueber den Chronisten Fredegar und seine Nachrichten von S.“ (w „Jahrbücher d. böhm. Museums“ 1830).

Samo, pseudonim Al. Pawłowskiego.

Samoa *(Wyspy Żeglarskie)*, stanowią część zewnętrznego pasma, otaczającego ląd Australji, składają się 4 większych i kilku mniejszych wysp wulkanicznego pochodzenia, położonych w północno-wschodniej stronie. Największą między nie-

mi jest *Sawaiki*. Wyspy ogółem zajmują 2,787 klm. kw. i liczą 35,700 miesz. W 1889 na podstawie konferencji berlińskiej wyspy te ogłoszone zostały jako neutralne i pozostawały pod władzą własnego króla. Jednakże w 1899 r. wskutek zaszłych na wyspach nieporządków zjechała tam komisja angielsko-niemiecko-amerykańska, poczem w grudniu 1899 na zasadzie uchwały zgodnej, **S.** podzielone zostały między Niemcy i Stany Zjednoczone Ameryki Północnej. Wyspy te dopiero od 1830 r. stały się dostępnemi dla Europejczyków, dzięki pracy misjonarzy nad złagodzeniem dzikich krajowców. W 1870 zwiedził je i badał szczegółowe ziomek nasz Jan Kubary; opis tej bytności pomieścił w *Tygodniku Illustrowanym* z 1873 (t. XII) p. t. „Obrazki z wysp Żeglarskich.“—Por. Phillips „**S.** past and present“ (Londyn, 1890); Kurze „**S.**, das Land die Leute und die Mission“ (Berlin, 1899).

Samobójstwo, odjęcie sobie samemu życia, nie poczytywało się za winę w starożytności, niekiedy nawet przeciwnie było uważane za czyn chwalebny (stoicy). Dopiero chrześcijaństwo wystąpiło z poglądem, że **S.** jest ciężkim grzechem. Bez względu jednak na pogląd religijny na **S.**, wyznać trzeba, że ono jest dowodem pewnej małoduszności i że pozbawiając jednostkę społeczeństwa, słusznie tak, jak pojedynek, może być ganionem. O karalności **S.** pojego dokonaniu mowy być nie może, a odmawianie samobójcy uroczystego pogrzebu lub nie szanowanie jego ostatniej woli mogą być tylko usprawiedliwione jako środek powstrzymania od samobójstwa. Co się tycze karalności usiłowań **S.**, to ją (chociaż się nam bardzo dziwnem wydaje zachęcenie kogoś do życia poddawaniem go karze) również ze względów społeczno-państwowych usprawiedliwićby można. Ważniejszem jednak byłoby dla powstrzymania **S.** usunięcie przyczyn je powodujących, a głównie powstrzymanie pijaństwa, powiększenie oświaty i dobrobytu. Dawne prawa rzeczypospolitej Polskiej nie przepisują żadnych kar na usiłujących popełnić samobójstwo, gdyż tego rodzaju występki były u nas prawie nieznane. Kodeks kar głównych i poprawczych z r. 1847 w art. 944 i 948 przepisuje kary na samobójców, a mianowicie, że testamenta ich żadnej wagi mieć nie mogą i pozbawieni są pogrzebu chrześcijańskiego, usiłujący zaś popełnić samobójstwo ulega pokucie kościelnej. Oettingen „Ueber akuten und chronischen Selbstmord“ (Dorpat, 1881); Massaryk „Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der Zivilisation“ (Wiedeń, 1881); pani Staël „Sur le suicide“ (Stockh., 1812); Schopenhauer „Ueber den Selbstmord,“ w jego „Parega und Paralipomena,“ Emminghaus, „Die Behandlung des Selbstmordes in der Lebensversicherung“ (Lipsk, 1875).

Samochody, *automobile, autokary, autokaby*, wozy przeznaczone do posuwania się bez pomocy, koni po drogach zwykłych, nie po torach kolejowych. Pierwszy podobny wóz, poruszany działaniem pary, zbudował już Cugnot w r. 1769 (ob. Lokomotywa, fig. 6), ale podnietę do ich budowy w nowszych czasach dał dopiero parowóz Bollée'go, przedstawiony na powszechnej wystawie paryskiej w r. 1878, a po licznych próbach zdołano wreszcie osiągnąć rezultaty dosyć praktyczne około 1895 r. Odtąd zaczęły się szybko rozpowszechniać, tak, że budowa **S.** utworzyła nowy dział

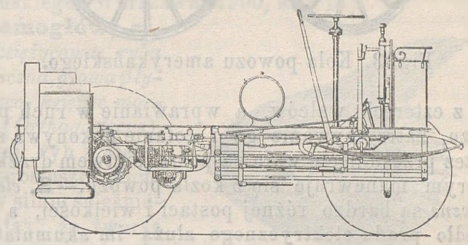

Fig. 1. Parowóz osobowy Serpolleta.

przemysłu. Wszystkie **S.** sprowadzają się obecnie do trzech typów, a to według rodzaju motoru, stosowanego ich do poruszania, mianowicie **S.** z motorem parowym, naftowym lub benzynowym i elektrycznym. **S.** *z motorem parowym* podzielić można na dwie kategorje, na wozy ciężkie do transportu ciężarów, opalane koksem lub węglem, i na lekkie wozy osobowe, opalane naftą. Wozy pierwszej kategorji, systemu, jak Fowlera, Diona i Boutona, Serpolleta, służą dobrze, gdy idzie o przewóz cię-

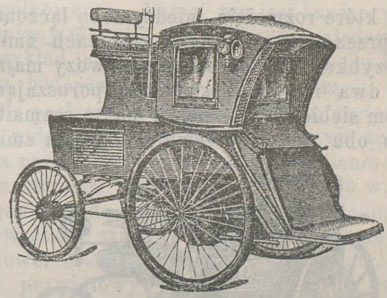

Fig. 2. Powóz towarzystwa amerykańskiego „Electric Carriage and Wagon Com.“

żarów na drogach krótkich, na odległości większe tracą znaczenie praktyczne z powodu potrzeby zabierania znacznej ilości opału. Z mniejszych parowozów osobowych, oprócz amerykańskiego systemu Stanleya, najbardziej rozpowszechniony jest powóz francuski Serpolleta (fig. 1), w którym parowanie wody dokonywa się w kotle rurowym; materjałem opałowym jest nafta, która przez ogrzanie najpierw zamienia się w parę i spala w palniku Bunsena. Dopływ nafty i wody tak są

regulowane, że temperatura nie może uledz zbytniemu podniesieniu. Przy wprawianiu w ruch aparat ogrzewa się uprzednio spirytusem, a po sześciu minutach wytworzona para wodna, posiada już ciśnienie dostateczne. Sam motor parowy składa

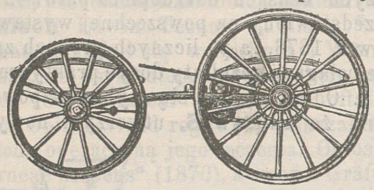

Fig. 3. Koła powozu amerykańskiego.

się z czterech walców, a wprawianie w ruch powozu, zatrzymywanie go i cofanie dokonywa się przez przesunięcie wału za pośrednictwem drążka, którym manewruje się z kozła powozu.— **S.** *elektryczne* są bardzo różnej postaci i wielkości, a za źródło prądu elektrycznego służą im akumulato-

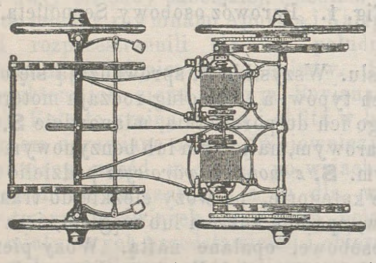

Fig. 4. Urządzenie motoru w powozie amerykańskim.

ry (ob.), które rozmaicie między sobą łączone być mogą, przez co w znacznych granicach zmieniać można szybkość. Lżejsze nawet powozy mają często po dwa motory, skąd koła poruszające są względem siebie niezależne, a nadto rozmaite połączenie obu motorów również dozwala zmieniać

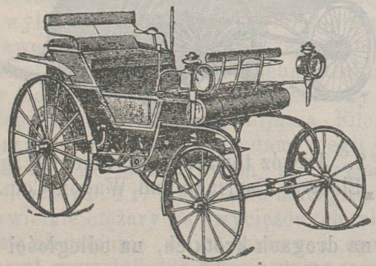

Fig. 5. Samochód Daimlera.

szybkość. W ogólności, z powodu małej stosunkowo ilości energji, jaką baterja akumutatorów gromadzić może, jest najwyższa oszczędność w jej zużywaniu jednym z głównych warunków **S.** elektrycznych. Baterję zawiera zwykle skrzynia w tylnej części powozu, jak w powozie amerykańskim (fig. 2), którego koła i urządzenie motorów przedstawiają fig. 3 i 4. W podobny sposób urządzone są też omnibusy elektryczne, jednakże koszt energji elektrycznej jest dotąd zbyt wysoki, zwłaszcza, że akumulatory wzmagają znaczny ciężar wielkich powozów. Obecnie wozy elektryczne służą jedynie do komunikacji miejskiej, do przewozu wszakże niewielkiej liczby osób na dłuższych drogach najkorzystniejsze są dotąd **S.** *naftowe*, posługujące się motorem naftowym, lub benzynowym (ob. Naftowy motor), w którym tłok wprawiany jest w ruch przez spalanie czyli wybuchy mieszaniny powietrza z rozpyloną naftą lub benzyną. Do zalet tych **S.** należą: tani materjał wybuchowy, który wszędzie otrzymać można, dogodne prowadzenie i zawracanie takiego powozu, proste wreszcie i bezpieczne motory, których obsługa nie wymaga specjalnego przygotowania. W **S.** Daimlera (fig. 5) benzyna ze zbiornika C (fig. 6) dostaje się przez rurę c do rozpylacza A, gdzie miesza się zarazem z powietrzem, a utworzona tu mieszanina przechodzi do walca. Przy najwyższem położeniu tłoka w walcu następuje spalenie mieszaniny przez rozżarzony kapiszon *k*, czem tłok w walcu jest znów na dół pędzony, a przy następnem jego podniesieniu gazy ze spalenia powstałe wydalone zostają nazewnątrz. Przez rozmaitą kombinację czterech kół zębatych, czego dokonywa się za pośrednictwem drążka poruszanego ręką, można powozowi nadawać czworaką prędkość, od 5 do 25 klm. na godzinę. Dla wprawienia w ruch powozu należy rozżarzyć kapiszon, co dzieje się w ciągu kilku minut, dla zatrzymania powozu przerywa się komunikację *c*. Zamiast rozżarzonego kapiszona do zapalenia mieszaniny gazowej służą też urządzenia elektryczne; motory działają z siłą 4—16 koni parowych, a zewnętrzne urządzenie powozów w rozmaitych konstrukcjach: Benza (fig. 7), Lutzmanna (fig. 8), Diona i Boutona, Bollée'go i in, są różne, zależnie od przeznaczenia powozu. W każdym razie **S.** nie przeszły

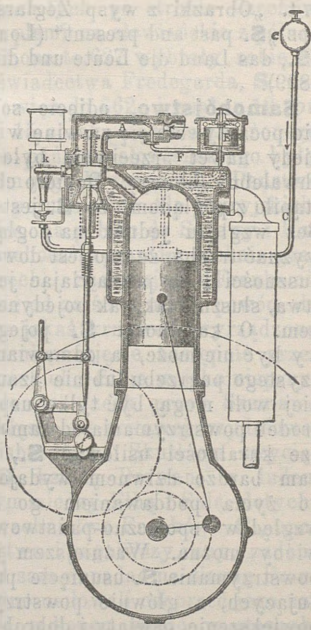

Fig. 6. Motor Daimlera w przecięciu.

jeszcze dotychczas okresu prób, i niemożna przewidzieć, w jakiej formie będą ostatecznie wprowadzone i rozpowszechnione. Budowa ich w znacznej mierze zależy od udoskonalenia dróg, są bowiem cięższe od zwykłych wozów, a nadto wymaga się od nich większej szybkości, bardziej też

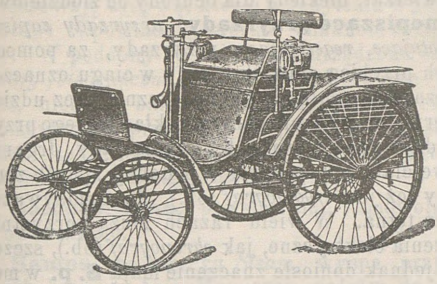

Fig. 7. Samochód Benza.

aniżeli zwykłe wozy niszczą drogi. Zagrażają też większem niebezpieczeństwem. **S.** bowiem pędzi niepowstrzymany, dokąd jest kierowany, gdy koń sam niejako udział w kierowaniu bierze i zatrzymuje się instynktywnie wobec napotykanych przeszkód. Trudności te zdoła niewątpliwie poko-

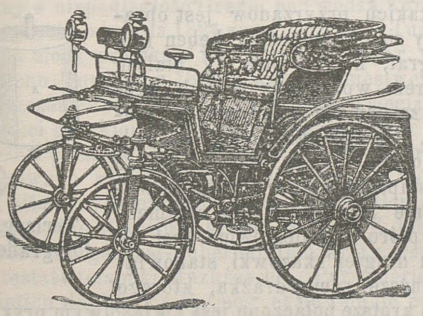

Fig. 8. Samochód Lutzmanna.

nać technika przez udoskonalenie hamulców i kierowników, tymczasem jednak **S.** były powodem już licznych wypadków nieszczęśliwych, zwłaszcza przy wyścigach przez towarzystwa sportowe urządzanych. Por. Grand-Carteret „La voiture de demain“ (1898); Bandry de Saunier „L'automobile théorique et pratique“ (1894); Worby-Beaumont „Mechanical rood carriages“ (1896); Keil „Der Automobilismus und seine Entwickelung“ (1900); Rhotert „Schienentoser Betrieb statt Kleinbahnen“ (1900); „Das Motorfahrzeug und seine Behandlung“ (1900).

Samogłoski są to głoski (ob.), które bez pomocy innych mogą być wymówione. Tworzą się one, gdy strumień powietrza, z klatki piersiowej wypływający, napotyka swobodną drogę, gdy krtań, język, wargi, podniebienie i szczęka dolna zajmują pewne stałe ułożenie. Najważniejszym charakterem **S.** jest pewna wysokość tonu, tak, że można sztucznie sprowadzając drganie języka, otrzymywać tony różnej wysokości, przyczem przybierają one charakter rozmaitych samogłosek. **S.** modyfikują się przez trzymanie ust zawsze wpół otwartych (**S.** niezupełne Anglików), przez lekko otwarte podniebienie miękkie (samogłoski nosowe) i przez zmianę ułożenia organów mownych właściwego jednej **S.** na ułożenie odpowiadające innej (dwugłoski). Por. Gramatyka A. A. Kryńskiego (Warszawa, 1900, str. 15).

Samogłów, *ryba księżycowa, ryba słoneczna, głowa pływająca, księżyc morski (Orthagoriscus)*, rodzaj ryb z rodziny zrosłoszczękich, ryby silnie ścieśnione, tak, że tworzą jakby owalną tarczę pionową, z ogonem bardzo krótkim, bez płetw brzusznych. *O. mola*, do 2,5 m. długi, w młodości prawie okrągły, z wysoką płetwą grzbietową i ogonową, jest szaro-brunatny, zamieszkuje morza strefy gorącej i umiarkowanej, karmi się wodorostami i często się unosi na powierzchni morza.

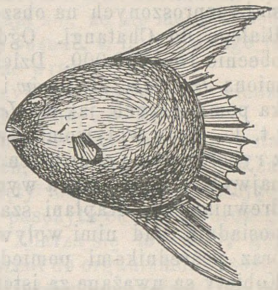

Samogłów.

Samogwałt (onanizm, masturbacja), jest to forma zadowolenia popędu płciowego, przy której osoba sama za pomocą rozmaitych manipulacji sprawia sobie te same uczucia, jakie się ma przy spółkowaniu. Nałóg ten jest bardzo rozpowszechniony u obojej płci i u bardzo młodego wieku. Przykład jest niewątpliwie najczęściej bezpośrednim bodźcem do **S.** Życie siedzące, ciepłe i miękkie posłanie, erotyczne książki, są to przyczyny nałogowi temu bardzo sprzyjające. **S.** wpływa przedewszystkiem na rozdrażnienie i osłabienie systematu nerwowego, prócz tego wycieńcza organizm i do rozmaitych chorób skłonnym go czyni; wreszcie szkodliwie wpływa na same organy płciowe. Skutki te czasami są zgubne, gdyż tamują prawidłowy rozwój umysłowy dziecka i uniemożliwiają postęp w szkole; najczęściej jednakże **S.** wcześnie przerwany, albo naturalnemi funkcjami płciowemi zastąpiony, żadnych prawie szkodliwych śladów nie zostawia po sobie. Książki popularne, przedstawiające w tak czarnych kolorach straszne następstwa **S.**, przynajmniej tak samo szkodliwy wpływ na umysł wywierają, jak **S.** Dla ochronienia młodzieży od tej wady, należy ich poddać ścisłemu nadzorowi, a umysł i ciało trzymać w ciągłem zajęciu.

Samojedzi (we własnym języku nazywający się *Chazowa* t. j. ludzie), naród szczepu ałtajskiego, zamieszkały w krańcowych okolicach północno-wschodniej Europy i Azji północno-zachodniej

po większej części dotychczas pogański. **S.** znani byli pod dzisiejszą nazwą już w XI w. w Jugorji, jak o tem świadczy Nestor. Była to późniejsza prowincja Dźwińska, należąca do Nowogrodu, po którego upadku przyłączoną została do państwa Moskiewskiego. Pierwotnie zajmowali **S.** obszerne przestrzeniom od Ałtaju do morza Północnego z jednej i od Jeniseju do morza Białego z drugiej strony, od wieków jednakże rozdzieleni zostali przez plemiona tatarsko-mongolskie i za główne siedlisko ich może być uważana okolica pomiędzy rzeką Obią a Jenisejem; znajdujemy ich jednak dzisiaj rozproszonych na obszernych tundrach od m. Białego do Chatangi. Ogólna ich liczba wynosi obecnie 15—200,000. Dzielą się na 3 główne plemiona *Juraków*, *Tawgyów* i *Ostiaków*, oraz na kilka pomniejszych, jak **S.** *Jenisejskich*, *Kamasińców* i t. d. Obcy wpływom cywilizacji, żyją głównie z rybołówstwa i chowu reniferów. Wierzą w istotę najwyższą *Num*, którą wyobrażają w posążkach drewnianych. Kapłani szamańcy, zwani *Tadeki*, posiadają nad nimi wpływ wielki, są lekarzami, oraz pośrednikami pomiędzy ludźmi a bożkami. Kobiety są uważane za istoty nieczyste i nie mają prawa zbliżać się do pewnej części namiotu. Najlepsze wiadomości o **S.** podał Castren, który też napisał gramatykę języka samojedzkiego (Petersburg, 1854), oraz ułożył „Słownik“ (tamże, 1855). Por. Jackson „The great frozen land across the Tundras“ (1895).

Samokow, miasto w Bulgarji, nad rzeką Isker położone, rezydencja biskupa prawosławnego, ma 12 meczetów, 5 kościołów, kilka fabryk i 10,000 m.

Sawokwasow Dymitr Jakowlewicz, archeolog, prawnik ruski, * 1843 w gub. Czernihowskiej, kształcił się w uniwersytecie petersburskim, w 1873 został profesorem historji prawa ruskiego w uniwersytecie warszawskim, 1892 r. zarządzającym archiwum ministerjum sprawiedliwości w Moskwie, 1894 r. objął katedrę prawa ruskiego tamże. Napisał: „Zamietki po istorji russkago gosudarstwennago ustrojstwa i uprawlenja“ (1870); „Drewnie goroda Rossii“ (1871); „Sbornik obyczaj nago prawa sibirskich inorodcew“ (1876); „Istorija russkago prawa“ (3 wyd., 1878—88) i in.

Samolewicz Zygmunt, pedagog polski, nauczyciel we Lwowie i członek rady szkolnej galicyjskiej, ogłosił: „Gramatykę języka greckiego“ (podług Curtiusa, razem z Tomaszem Sternalem, Lwów, 1869); „Ćwiczenia greckie“ (podług Schenkla, tamże, 1871); „Gramatykę języka łacińskiego“ (tamże, wyd. 6, 1893); „O karności szkolnej w Prusiech i u nas“ (tamże, 1871); „Gimnazja i szkoły realne pruskie a nasze, ze względu na organizację i metodę nauczania“ (tamże, 1871),— ważna ta praca, ułożona wespół z Karolem Benonim, jest sprawozdaniem napisanem dla wydziału krajowego galicyjskiego.

Samolubstwo, egoizm, sobkostwo, jest dążenie woli, mające na celu tylko własną osobistość człowieka i zaspokojenie własnych jego pragnień.

Samopał, dawna nazwa broni palnej, w szczególności broń tak urządzona i nastawiona, że za dotknięciem kurka sama daje strzał i rani lub zabija dotykającego. Używa się do chwytania dzikich zwierząt, niekiedy dla ochrony od złodziejów.

Samopiszące przyrządy, *przyrządy zapisujące, notujące, regestrujące*, przyrządy, za pomocą których przebieg zjawisk natury w ciągu oznaczonego czasu zapisuje się automatycznie, bez udziału obserwatora. Najprostszy przykład takiego przyrządu daje *fonautograf* (ob.), zapisujący drgania głosowe ciała brzmiącego; w podobny sposób zbudowany też jest *sfygmograf* (ob.), do zapisywania uderzeń tętna. W wielu razach służą korzystnie urządzenia elektryczne, jak *chronograf* (ob.), szczególnie jednak doniosłe znaczenie mają **S. p.** w meteorologji, dają bowiem ciągły obraz przebiegu danego czynnika meteorologicznego, jak ciśnienia powietrza lub temperatury, gdy obserwator tylko w pewnych odstępach czasu notować je może. Przyrządy takie miały pierwotnie budowę bardzo zawiłą, znaczne uproszczenie wprowadzili wszakże bracia Richard, którzy nadali rozmaitym przyrządom notującym konstrukcję w zasadzie jednaką, częścią bowiem wspólną każdego z takich przyrządów jest obracający się walec czyli bęben (ob. Barograf, fig. 1), pokryty białym papierem, wprawiany w ruch obrotowy za pomocą urządzenia zegarowego. Papieru naklejonego na walcu dotyka pióro, mające postać ostrosłupa trójkątnego, którego wydrążenie napełnione jest atramentem; pióro to umieszczone jest na końcu długiej skazówki, stanowiącej dłuższe ramię drążka, którego ramię krótsze połączone jest z właściwym przyrządem meteorologicznym, jak barometrem lub termometrem, zmiany zatem w przyrządzie tym zachodzące wprawiają drążek w ruch, a pióro kreśli na obracającym się bębnie linję krzywą, oddającą wiernie bieg stanu przyrządu w czasie obrotu bębna. W ten sposób urządzone są *barografy* do zapisywania ciśnienia atmosferycznego, *termografy* do notowania przebiegu temperatury powietrza, *anemografy* do natężenia wiatru, *ambrografy* do wskazywania ilości deszczu. Przyrządy braci Richard'ów nadają się też dobrze do obserwacji meteorologicznych w górnych warstwach atmosfery przy pomocy balonów samopas puszczanych czyli balonów sondujących (ob. Balon). Podobne przyrządy zresztą budowane są i na innych zasadach, jak tego daje przykład *barograf wagowy* (ob. Barograf, fig. 2). W wielu razach służy dobrze metoda fotograficzna; w *termografie fotograficznym* walec *A* (ob. fig.), pokryty papierem na światło wrażliwym, obraca się za pomocą urządzenia zegarowego do-

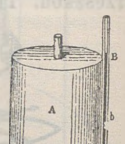

Termograf fotograficzny

koła swej osi raz w ciągu doby; tuż obok niego znajduje się termometr *B*, którego słup rtęci przerwany jest przy *b* pęcherzykiem powietrznym, który wraz z rtęcią podnosi się i opada. Gdy więc papier ochroniony jest od dostępu światła, z wyjątkiem promienia przedzierającego się przez pęcherzyk powietrzny, promień ten zaznacza na papierze linję krzywą, której wychylenia w górę i ku dołowi odpowiadają wiernie zmianom temperatury. W podobny sposób są też urządzone *magnetografy fotograficzne*. Budowano też przyrządy wielkie, niekiedy bardzo kosztowne, w których różne samopiszące przyrządy w jedną całość są połączone; takie przyrządy uniwersalne czyli powszechne mają nazwę *meteorografów* (ob.).

Samorodztwo, powstawanie samowolne, ob. Powstawanie.

Samos, po turecku *Sisam*, wyspa przy brzegach Jonji w Azji Mniejszej, należy do ejaletu Dżezair, ma 468 klm. kw. i około 50,000 miesz. **S.** obfituje w owoce południowe, jedwab i wino. Główniejsze jej miasta są: Chora, Mitilini i Vathy. W czasach starożytnych bogata i potężna, miała wspaniałe miasto **S.** ze świątynią Junony. W wiekach średnich zostawała kolejno pod zwierzchnictwem Arabów, Wenecji i Genui, aż w końcu w r. 1550 przeszła pod panowanie Turków. Podczas wojny o niepodległość Grecji, pod wodzą Kanarisa, flota grecka odniosła 1824 zwycięstwo nad Turkami, ale na mocy protokółu londyńskiego 1830 r. wyspę wrócono Turkom, a 1832 r. uznano księstwem hołdowniczem. Porta mianuje dożywotnio księcia narodowości greckiej i pobiera roczną daninę w sumie 300,000 piastrów. Główne miasto Vathy. W r. 1894 mianowano księciem wykształconego po europejsku Albańczyka chrześcijanina Jerzego Berowicza, który podniósł kulturę kraju. W r. 1896, kiedy B. mianowano generał-gubernatorem Krety, księciem **S.** został Stefanoki Muzuros-bej. Por. Guérin „Description de l'île de Patmos et de l'île de Samos“ (Paryż, 1856).

Samo-Sierra, właściwie *Somo-Sierra*, wąwozy w górach Guadarrama w Hiszpanji, na drodze z Arandy do Madrytu, zdobyte r. 1808 pod okiem Napoleona I przez lekką jazdę polską pod dowództwem Leona Hipolita Kozietulskiego. Czyn ten, rzadkiej w dziejach wojennych waleczności, otworzył armji francuskiej drogę do dalszego pochodu, a mianowicie do stolicy Hiszpanji, Madrytu.

Samotężne, jezioro w gub. Łomżyńskiej, pow. Ostrołęckim, we wsi Łęg wiejski, zajmuje 19 morgów przestrzeni i ma głębokości stóp 15.

Samotnik z pod Gołogór, pseudonim A. Gillera.

Samotrake, albo *Samotracja*, obecnie *Samathraki* albo *Semendrik*, w tureckim wilajecie Dżezair, wyspa na morzu Egejskiem, obejmuje 177 klm. kw. z 2,600 miesz. i miastem głównem Kastro. W starożytności odbywały się tutaj tajemne obrzędy Kabirów; od 1457 należy do Turcji. Por. Conze „Archäologische Untersuchungen auf S.“ (Wiedeń, 1875 i 1880).

Samowiedza, świadomość samego siebie czyli własnego ja, w różnicy od świadomości otaczającego nas świata, polega na ujęciu swej jedności i tożsamości we wszystkich momentach duchowego życia. Źródłem **S.** są objawy wewnętrznego naszego doświadczenia, oraz wrażenia otrzymywane przez ruch członków ciała i organów zmysłowych. Nie każdy człowiek i nie w każdej chwili może się wznieść do takiej wiedzy o sobie. Nietylko w stanie obłąkania, ale w normalnych warunkach ludzie częstokroć uskarżają się, że nie mogą się odnaleźć, nie mogą siebie poznać, t. j. ująć swego ja, swej tożsamości w wirze wrażeń i uczuć.

Samowładztwo czyli *absolutyzm* (ob.), władza monarchiczna, nieograniczona, ob. Rząd.

Samozakażenie *(autoinfekcja)*, postać powstawania chorób zakaźnych, przy której źródłem zarazy jest sam dotknięty ustrój, przechowujący w sobie dany gatunek pasożyta chorobotwórczego w stanie nieczynnym. Zdarza się to wtedy, gdy zarazek chorobowy wszedł do organizmu, pozostawał w nim przez czas dłuższy lub krótszy, nie powodując sprawy chorobowej, a dopiero przy sprzyjających okolicznościach (jak zaziębienie, uraz, wpływy nerwowe i t. p.) ujawnia swą zdolność chorobotwórczą; tak bywa np. z laseczkiem okrężnicy *(Bacterium coli)*, który w pewnych tylko okolicznościach chorobę wywołać może, najczęściej jednakże przebywa w kiszkach bez szkody dla organizmu.

Samozatrucie *(autointoksytacja)* zdarza się wtedy, gdy trucizna dostała się do ustroju nie z zewnątrz, lecz powstała w samym organizmie, najczęściej w przewodzie pokarmowym wskutek złego trawienia; tak np. przy gniciu w kiszkach lub żołądku miazgi pokarmowej wytwarzać się może gaz błotny, siarkowodór, amonjak i t. p. substancje, które, ulegając wessaniu, wywołują często poważne objawy otrucia.

Samozwańcy, ludzie podający się za osoby inne, zwykle z rodu panujących. W historji rosyjskiej okresem Samozwańców nazywa się czas od śmierci Borysa Godunowa 1605 do wstąpienia na tron domu Romanowych 1613 r. Ob. Dymitr I i II Samozwańcy.

Sampson Wiljam Tomasz, admirał amerykański, * 1840, kształcił się w akademji marynarki w Annopolis, odbył wojnę domową 1861—1865 r. W 1898 mianowany dowódcą floty, zniszczył eskadrę hiszpańską admirała Cervery w Santjago de Cuba (3 lipca 1898).

Samsö, wyspa duńska między Zelandją a Jutlandją, 110 klm. kw. (2 mile kw.) z 6,500 miesz., jest wzgórkowata, ale żyzna. Główną osadą jest wieś *Nordby*.

Samson, właściwie *Simson*, jeden z najznakomitszych bohaterów narodowych starożytnych He-

brajczyków, podług podania biblijnego pochodził z pokolenia Dan i był przez lat 20 sędzią w Judei. Podanie hebrajskie opowiada wiele o jego czynach bohaterskich w walkach z Filistynami i o jego niezwykłej sile. Tak np. nie uzbrojony zabił lwa, wyrwał wrota miejskie w Gazie i zaniósł je na górę, związał 30 lisów ogonami i, przywiązawszy do nich pochodnie zapalone, puścił na pola Filistyńczyków. Wydany Filistyńczykom, zerwał nałożone nań więzy i oślą paszczęką zabił 1,000 wrogów. W końcu uległ podstępowi Dalili, która obcięła mu we śnie włosy, siedlisko niezwykłej jego siły. Ujęty i oślepiony, był zmuszony obracać żarna w Gazie. Po roku, gdy odrosły mu włosy, a z nimi i dawna siła wróciła, zaprowadzony podczas uroczystości do świątyni, zwalił słupy podtrzymujące dach i zagrzebał w gruzach siebie razem z Filistynami. Steinthal w wybornej rozprawie starał się objaśnić **S.** przez porównanie z fenickim Heraklesem. Por. Roskoff „Die Simsonsage“ (Lipsk, 1860).

Sampson.

Samson, herb: W polu błękitnem biblijny Samson, rozdzierający rękoma paszczę lwa. Samson i lew barwy złotej.

Samson Józef Izydor, artysta i autor dramtyczny francuski, * 1793 w St.-Denis. Pierwotnie na prowincji, a od 1819 r. występował z wielkiem powodzeniem w teatrze paryskim aż do r. 1863. † 1871. Z wielu jego komedji celniejsze są: „La fête de Molière,“ „Le Peché de jeunesse,“ „Alcade de Zalaméa,“ „La famille Poisson,“ „La dot de ma fille.“

Samsonów, wieś górnicza w pow. Opoczyńskim, gub. Radomskiej, ma piec wielki, odlewnie żelaza i kuźnice.

Samsun (starożytne Amisos), miasto portowe w tureckim wilajecie Trapezunt w Azji Mniejszej, nad m. Czarnem, pomiędzy ujściem rz. Kizil Irmak a Jeszil Irmak, liczy 10,000 miesz.

Samter, niemiecka nazwa miasta Szamotuły w W. Ks. Poznańskiem.

Samuel (hebr. *Szemuel*), prorok i ostatni sędzia izraelski, syn Elkana i Anny, urodzony po długoletniem bezdzietnem'ich pożyciu, poświęcony był przez matkę na służbę Jehowie. Wychowany w świątyni w Siloh pod opieką arcykapłana Eli, po którego śmierci został jego następcą w godności sędziego. Przez odnowienie zaniedbanego kultu religijnego i podniesienie z upadku politycznego, został **S.** prawdziwym zbawcą swego narodu. Jako natchniony prorok i zwycięski wódz był najpierwszym mężem swego narodu i przyczynił się wielce do ugruntowania jedności państwa Izraelskiego, mimowolnie jednakże przyśpieszył przejście do silnej władzy monarchicznej. Na żądanie ludu namaścił na króla zwycięskiego wodza Saula, nie odstąpił mu jednak swych praw proroka i sędziego. Gdy następnie Saul począł coraz bardziej wyłamywać się z pod opieki **S.** i w końcu chciał w swe ręce ująć władzę duchowną, połączył się **S.** z niezadowolonymi w Judei i na miejsce Saula namaścił na króla Dawida. Końca wynikłych z tego powodu walk wewnętrznych nie doczekał się **S.** Dwie księgi Starego Testamentu, które jego nazwę noszą i obejmują w duchu ściśle teokratycznym opowiadanie wypadków zaszłych za **S.**, Saula i Dawida, są o kilka wieków później napisane.

Samuel ben Józef, *Ibn Nagrela* lub *Nagrala*, uczony Izraelita i wezyr króla Grenady, * 903 w Kordubie, uczył się Talmudu u rabi Chanocha, a języka hebrajskiego u Jehudy Chajuga. Zmuszony 1013, z powodu zaciętej wojny domowej, opuścić Kordubę, osiadł w Maladze, gdzie utrzymując sklepik, zajmował się naukami. Wyniesienie swe zawdzięczał przypadkowi. Pisywał bowiem listy dla poufałej niewolnicy Abukasima Ibn-Alarifa, wezyra Habusa, króla Grenady. Listy te zwróciły na siebie uwagę wezyra, spodobały mu się z piękności stylu i charakteru, wskutek czego mianował S. 1025 swym sekretarzem, a następnie głównym doradcą we wszystkich ważniejszych czynnościach. Ibn Alarif, umierając, zalecił **S.** kalifowi Grenady, który 1027 mianował go pierwszym swym ministrem. Godność tę piastował aż do śmierci, zaszłej 1055 r. Gorliwie zajmował się naukami i napisał: „Mebo ha-Talmud“ (Wstęp do Talmudu); Hilchata Gabriata“ (komentarz do wielu traktatów talmudycznych); „Ben Thillim“ (modlitwy do psalmów Dawida) i kilka innych.

Samuel a S. Floriano, pseudonim Sam. Wysockiego.

Samum, *harur*, u Arabów pustyni *sambuli*, u Turków *samieli*, wiatr nawiedzający brzegi zachodnie Azji, zwłaszcza Arabję skalistą. Wieje głównie w czerwcu, lipcu i sierpniu, i to zwykle w dzień. Podobnyż wiatr pochodzący z Sahary zowie się w Egipcie *chamsin*, u Negrów *harmattan; sirocco* we Włoszech płd. jest zapewne przedłużeniem tego wiatru. **S.** jest jedynie wiatrem bardzo suchym, gorącym i nieprzyjemnym z powodu mnóstwa unoszonego piasku, ale że ma być zabójczym dla całych karawan, są to powieści przesadzone. **S.** wieje przez kilka godzin, ale istotne wiry trwają tylko przez kilka minut. Niemiłe działanie tego wiatru polega głównie na tem, że tamuje parowanie, wysusza podniebienie, a stąd sprawia niewysłowione pragnienie i mdłości.

Samur, rzeka w kraju Zakaukaskim, bierze początek w górach Kaukaskich, blizko góry Guduru, i na południo-wschód od Derbentu wpada do morza Kaspijskiego; bieg jej wynosi 214 klm. Nad jej brzegami rozłożony jest *okrąg Samurski* obwodu Dagestańskiego, mający na przestrzeni 3,274 wiorst kw. 47,593 miesz. (1897).

Samurzachań, kraina na Kaukazie w gub. Kutaiskiej, która dawniej należała do Mingrelji i by-

ła krajem chrześcijańskim, a w r. 1839 przeszła pod panowanie Rosji. Kraj ten zajmuje powierzchni 1,290 wiorst kw. i liczy przeszło 18,000 miesz., należących do plemienia georgjańskiego. Religja ich przedstawia dziwną mieszaninę obrzędów chrześcijańskich z pogaństwem i mahometaństwem, chociaż już wielu, idąc za przykładem książąt i szlachty, przyjęło wiarę chrześcijańską.

San, rz. w Galicji, wypływa z gór Karpackich we wsi Sianka, obw. Samborskim, przerzyna obwody: Sanocki, Przemyski i Rzeszowski i przebiegłszy 490 klm., koło Pniowa w obw. Rzeszowskim wpada z prawego brzegu do Wisły. Poczynając od m. Radymna w Galicji, zaczyna być spławnym dla galarów ulanowskich i tratew. Szerokość jego dochodzi 80 sążni.

San (włoskie i hiszpańskie), skrócenie z Santo, święty, w połączeniu z imionami świętych, w nazwach miast, gór, rzek i miejscowości.

San-Ambrosio, bezludna mała wyspa na oceanie Spokojnym, należąca do rzeczypospolitej Chilijskiej, położona jest pod 26°20′ szer. płd. a 79°52′ dł. zach. Gr.; 254 m. wysoka.

San-Andres de Palomar, miasto w hiszpańskiej prowincji Barcelona, przy kolei żelaznej prowadzącej do Granollers, liczy 15,000 miesz., posiada fabryki tkanin wełnianych.

San-Andres y Providencia, terytorjum w południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Kolumbji, składające się z dwóch wysp: San-Andres i Providencia, na morzu Karybskiem obejmuje 200 klm. kw. (3,6 m. kw.), z ludnością wynoszącą 3,520 miesz., po większej części przybyłych z Jamajki negrów, zajmujących się uprawą bawełny, trzciny cukrowej i hodowlą bydła. Gł. miasto Santa-Catalina.

San-Antonio, główne miasto w hrabstwie Bexar, w północno-amerykańskim stanie Texas, nad rz. t. n., najstarsze miasto w tym stanie, założone przez Hiszpanów 1694, liczy 37,700 miesz.

San-Carlos, główne miasto w sekcji Cojedes w stanie Zamora w związkowej rzeczypospolitej Venezuela, 505 m. nad p. m., nad rz. t. n., liczy 10,741 miesz.

San-Carlos, rolnicza kolonja w rzeczypospolitej Argentyńskiej, w prowincji Santa-Fè, o 23 klm. na południe od Esperanzy, założone 1859 r., w r. 1883 miało 4,000 mies., po większej części Włochów, 8 młynów parowych, 2 kościoły i akademję.

San-Catalda, miasto we włoskiej prowincji Caltanisetta na wyspie Sycylji, przy kolei żelaznej Catania-Aragona-Caldare, liczy 16,000 miesz.

San-Colombano *(Acqua di...).* W prowincji Brescia, powiecie Baregno, na płaszczyźnie Val di Cosetta, wypływają dwa źródła wody mineralnej, które zostały w r. 1826 odkryte i w użycie lekarskie wprowadzone. Temperatura ich jest +°10 Cels. W składzie swoim zawierają kwas węglany, chlornik magnezu, siarczan magnezji i wapna, węglan wapna i magnezji, tlennik żelaza, krzemian żelaza i ciała organiczne.

San-Cristoval, *Ciudad-Real,* ob. Ciudad.

San-Diego, miasto nadmorskie w północno-amerykańskim stanie Kalifornji, nad zatoką t. n., ożywiony handel i 16,200 miesz.

San-Domingo, ob. Dominikańska rzeczpospolita.

San-Felipe, miasto w Hiszpanji, ob. Jativa.

San-Felipe, miasto główne prowincji Akonkagua, w południ.-amerykańskiej rzeczypospolitej Chilijskiej, 12,000 miesz.

San-Fernando, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Kadyks, przy kolei żel. Sevilla-Kadyks, 27,000 miesz.

San-Fernando de Catamarca, toż co *Catamarca* (ob.).

San-Francisco, miasto portowe w północno-amerykańskim stanie Kalifornji, na zachodnim brzegu zatoki **S.-F.,** koleją żelazną z Ameryką wschodnią, a parowcami z Azją i Australją połączone, jest najważniejszym rynkiem handlowym Ameryki północnej przy brzegach oceanu Spokojnego. Oprócz złota wywożą stąd pszenicę, mąkę, skóry, cukier, wino, wełnę, drzewo budulcowe, miedź i merkurjusz. **S.-F.,** które w 1848 liczyło ledwie 1,000 miesz., po odkryciu kopalni złota w Kalifornji, zaczęło rosnąć niezmiernie szybko, tak, że dziś liczy z górą 360,000 miesz. Posiada ono wspaniałe budowle, jak ratusz, giełda, katedra św. Patryka, bank kalifornijski i in. Są tu różne zakłady naukowe, bibljoteki, stowarzyszenia, olbrzymie rzeźnie, fabryki maszyn, mebli, browary, młyny i t. d. Wartość produkcji przemysłowej wyniosła ogółem w 1890 r. 135,625,754 dolarów. Zatoka *San-Francisco,* odkryta 1578 przez Franciszka Drake i od jego imienia dawniej Franz-Drake nazywana, oddzielona jest od morza 2,000 stóp wysokim łańcuchem gór, z bardzo wązkiem wejściem (zwanem Złotą Bramą, Golden Gate). Ma 13 mil długości i 2 do $3^1/_4$ szerokości.

San-Francisco de Campeche, ob. Campeche.

San-German, miasto na wyspie Puerto-Rico, założone w 1516, ma w okolicy plantacje bananów, kawy, pomarańcz i liczy 20,000 miesz.

San-Giovanni a Teduccio, miasto w prowincji Neapolitańskiej we Włoszech, nad zatoką Neapolitańską, liczy 15,000 miesz.

San Giovanni in Fiore, miasto w prowincji Cosenzo we Włoszech, liczy 11,000 miesz.

San-Ildefonso, m. w hiszpańskiej prowincji Segowji, ma 2,000 miesz. i sławny pałac królewski la Granja (ob.). Pamiętne jest kilku traktatami tu zawartymi.

San-Jacinto, rzeka w Texas w Ameryce północnej, uchodzi do zatoki Galvestone, 150 klm. długa. U jej ujścia zaszła 21 kwietnia 1836 bitwa, która zdecydowała niepodległość Texasu.

San-Jago de Chile i **San-Jago de Cuba,** ob. Santiago.

San-Jil, miasto w departamencie Santander w południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Kolumbji, nad rzeką t. n., 1099 m. nad p. m., liczy 14,000 miesz.

San-Joaquin, rzeka w północno-amerykańskim stanie Kalifornji, wypływa z gór Sierra-Nevada, łączy się z rzeką Sacramento o 70 klm. powyżej zatoki San-Francisco, długa 560 klm.

San-José (Baldes), półwysep na wschodniem wybrzeżu Patagonji; wznosi się z morza stromo na 60 m. i łączy się z lądem wąskim przesmykiem. Jedyną ludność stanowią angielscy hodowcy owiec.

San-José, departament południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Urugwaj, na północ od Rio de la Plata, obejmuje powierzchnie 6962 klm. kw. (126,4 m. kw.) i liczy 31,500 miesz., zajmujących się rolnictwem i hodowlą bydła. Gł. miasto t. n. liczy 6,000 miesz.

San-José, stolica środkowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Costarica, 1180 metrów nad p. m., położone na równinie urodzajnej, liczy 20,000 miesz.

San-José, miasto w północno-amerykańskim stanie Kalifornji, o 70 klm. na południe od San-Francisco, otoczone winnicami i ogrodami owocowemi, liczy 18,600 miesz.

San-José, kolonja europejska w argentyńskim stanie Entre-Rios, założona 1856 r., liczy 3,000 miesz. i posiada port Colon nad rzeką Urugwaj, o 30 klm. wyżej od miasta Concepcion del Uruguay.

San-José de Cucutá, miasto na granicy departam. Santander w Kolumbji, liczy 12,000 miesz. i prowadzi nader ożywiony handel.

San-Juan (Rio de **S.**), rzeka w rzeczypospolitej Argentyńskiej, wypływa z gór Akonkagua, od laguny Bebedero przybiera nazwę *Rio-nuevo Salado* i ubiegłszy 1350 klm. wpada do Rio-Colorado.

San-Juan, prowincja w rzeczypospolitej Argentyńskiej, obejmuje 86,204 klm. kw. (1566 m. kw.) i liczy 125,000; ciągnie się wzdłuż Kordyljerów od 29°—32° szer. płd., składa się z okolic górzystych, urodzajnych dolin i stepów pustych. Przecina ją rzeka **S.**; klimat suchy i przyjemny, lasów brak zupełny, grunt urodzajny, przy sztucznej irygacji wydaje do 200 ziarn przenicy. Gł. miasto **S.** de la Fratera, wzniesione 604 m. nad p. m., liczy 15,000 miesz.

San-Juan (Bautista de Puerto Rico), główne miasto na wyspie hiszpańskiej Puerto-Rico, położone na północnem wybrzeżu wysepki, połączonej mostem z lądem; liczy 24,000 miesz.

San-Juan (de los Lagos), miasto w meksykańskim stanie Jalisco, 1890 m. nad p. m., liczy 18,644 miesz.

San-Juan (del Rio), miasto w meksykańskiem stanie Durango, posiada kopalnie rudy srebrnej i liczy 7,800 miesz.

San-Juan (del Rio), miasto w meksykańskim stanie Queretaro, liczy 10,000 miesz.

San-Juan archipelag (inaczej Haro), grupa wysp w Ameryce północnej, oddzielona od wyspy Vancouver cieśniną Haro, a od lądu stałego kanałem Rosario, położona na granicy posiadłości północno-amerykańskich i angielskich, obejmuje 440 klm. kw. (8 m. kw.). W 1859 było przedmiotem sporu pomiędzy Stanami Zjednoczonymi a Wielką Brytanją, lecz wyrokiem polubownym cesarza Wilhelma I, z d. 21 października 1872 przysądzone Stanom Zjednoczonym.

San-Juan Range, pasmo gór w północno-amerykańskim stanie Colorado, bogate w kruszce drogie, z wierzchołkami Mount-Wilson, 4356 m., Uncompahgre-Peak 4339 m. wysokości.

San-Lazarro, mała wyspa w lagunach weneckich, posiada ormiański klasztor mechitarystów z instytutem wychowawczym, bibljotekę, zawierającą cenne rękopisy wschodnie i księgarnię drukującą biblje i książki do nabożeństwa w 32 językach, przeważnie wschodnich. Przełożony klasztoru ma tytuł arcybiskupa.

San-Lucar de Barrameda, m. okręgowe w hiszpańskiej prowincji Cadix, w pobliżu lewego brzegu rzeki Gwadalkwiwir i jej ujścia, posiada resztki zamku maurytańskiego, winnice i liczy 23,000 miesz. Ztąd wyruszył w 1519 r. Magelhaen w swą pierwszą podróż naokoło świata.

San-Luis, środkowa prowincja w rzeczypospolitej Argentyńskiej, obejmuje 75,917 klm. kw. przestrzeni, w północnej części przecięta górami pokrytemi lasem wśród stepów słonych, na południu obfituje w pampasy. Zraszają ją dwie rzeki: Rio-Quinto i Rio-Salado. Klimat przyjemny i zdrowy, deszcze obfite. Liczba mieszkańców wynosi 82,000, przeważnie Indjan, zajmujących się rolnictwem i hodowlą bydła. Założone 1597 główne miasto **S.** (S. de la Punta), wzniesione na 762 m. nad p. m., liczy 7,000 miesz.

San-Luis Potosi, środkowy stan rzeczypospolitej Meksykańskiej, obejmuje przestrzeni 66,510 klm. kw. (1208 m. kw.) i liczy 547,000 m. Zachodnia część górzysta, następnie grunt pagórkowaty kończy się błotną niziną do zatoki meksykańskiej. Ziemia bardzo urodzajna, góry obfitują w złoto, srebro, miedź, żelazo. Gł. miasto t. n. wzniesione jest na 1880 m. nad p. m., posiada piękną katedrę, seminarjum, warsztaty kolei żelaznej, liczy 65,000 miesz. Założone 1586, było 1863 siedzibą rządu narodowego i Juareza, następnie zdobyte przez Bazaine'a, mieściło w sobie 1866 główną kwaterę generała Mejia aż do zajęcia przez Juareza w 1867.

San-Marco in Lamis, m. we włoskiej prowincji Toggia, u stóp góry Monte-Gargano, liczy 15,400 miesz.

San-Marino, rzeczpospolita w środkowych Włoszech, najmniejsze z państw europejskich, zajmuje 59 klm. kw. i liczy 8,200 miesz. Państewko

S.-M. leży pomiędzy włoskiemi prowincjami Pesaro e Urbino i Forli pod 43°, 56° płn. szr. i 30°17′ wsch. dł. na przykrym stoku Apeninów. Mieszkańcy żyją po większej części z rolnictwa, mniej z przemysłu i handlu. Drogi w **S.-M.** są dobre. Od 1864 posiada to państewko własne monetę i finanse są w bardzo dobrym stanie. Długu publicznego nie ma wcale, a budżet w 1891—92 wykazuje 227,269 lirów dochodu i 226,236 wydatku. Szkoły utrzymywane są z większą starannością niż w pozostałych Włoszech. Władzę prawodawczą i zwierzchnią ma wielka rada złożona z 60 członków, wybierana z pomiędzy znakomitszych obywateli. Do wymierzania sprawiedliwości istnieje wydział wielkiej rady, czyli tak zwana rada dwunastu. Władzę wykonawczą sprawuje dwu rządzących kapitanów (capitani reggenti), których corocznie wielka rada z pomiędzy siebie wybiera. Siła zbrojna podczas służby otrzymuje od rządu broń, mundury i żołd, składa się ona z 9 kompanji piechoty, razem 950 ludzi. Pod względem religijnym kraik ten należy do djecezji Montefeltre. Jedyne miasto rzeczypospolitej jest *San-Marino*, mające 1,600 miesz., trzy zamki obronne, kilka klasztorów i 5 kościołów.

Dzieje. Założycielem miasta i pierwszym misjonarzem był rycerz, a następnie pustelnik Marinus, żyjący w III w. po Chr. W w. XI mieszkańcy miasta zakupili kilka sąsiednich wiosek i w walce pomiędzy cesarzem a papieżem przyłączyli się do gibelinów. W połowie XIII w. zawarli z hr. Montefeltro i Urbino przymierze, które następnie zmieniło się w protektorat, dzięki któremu mieszkańcy zdołali zachować swą niepodległość. Gdy papież Urban VIII zajął 1631 Urbino jako księstwo lenne i włączył je do państwa Kościelnego, potwierdził traktat z rzeczpospolitą San-Marino i uznał jej niepodległość. Również Napoleon I oszczędził rzeczpospolitą. Po restauracji **S.-M.**, jako państwo niepodległe oddano pod opiekę papieża. We wrześniu 1847 komisja zarządzająca została przemianowaną na izbę reprezentacyjną, której członkowie są obierani odtąd przez mieszkańców. Gdy w r. 1850 i 1851 wychodcy z państwa Kościelnego osiedli w **S.**, wtedy papież zażądał ich wydania, przyczem wkroczyło do miasta, za zgodą władzy wykonawczej, 800 Austrjaków i 200 żandarmów papieskich. Przestępcy polityczni otrzymali pasporty zagraniczne, kryminalni zaś byli wydani sądom papieskim. Od tego czasu rzeczpolita pozostawała w zupełnym spokoju, nawet podczas wypadków 1859 i 1860. W r. 1862 zawarto traktat gwarancyjny z rządem włoskim, ponowiony w 1897. Por. Delfico „Memorie della repubblica di S.“ (2 wyd., Florencja, 1843, t. 2); Bruc „St.-Marin, ses institutions, son histoire“ (Paryż, 1876); Jonas „Studie über die Republik S.“ (Wiedeń, 1878); Cazeneuve „San Marino“ (Paryż, 1887); Hauttecoeur „La République de San Marino“ (Bruksela, 1894).

San-Martin, terytorjum w departamencie Cundinamarca, w płd.-amerykańskiej rzeczypospolitej Kolumbji, stanowi urodzajną nizinę u wschodniego stoku Kordyljerów, zroszoną rzeką Guaviare i innemi dopływami Orinoko. Obejmuje 184,000 klm. kw. (3342 m. kw.) i w 1870 liczyło zaledwie 4,056 mieszkańców cywilizowanych. Główne produkty: kauczuk, ipekakuana, sarsaparilla, tytoń, kawa, indygo. Gł. miasto *Villavicencio.*

San-Martin de Provensals, miasto w hiszpańskiej prowincji Barcelona, liczy 35,000 miesz.

San-Miguel, największa i najważniejsza wyspa w grupie wysp Azorskich (ob.).

San-Miguel, miasto w środkowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Salvador, wzniesione 107 m. nad p. m., u stóp wysokiego na 1975 m. czynnego wulkanu **S.,** liczy 10,000 miesz.

San-Miguel de Allende, miasto w stanie Guanajuato w rzeczypospolitej Meksykańskiej, nad rz. Rio de la Sara, liczy 15,000 miesz.

San-Miguel Ewaryst, hiszpański generał i mąż stanu, * 1780 w Asturji, odznaczył się już w wojnach przeciwko Napoleonowi, a uwolniony ze służby przez Ferdynanda VII, był zmuszony uciekać przed absolutystami; w r. 1820 przyłączył się do powstania głośnego swojego czasu hiszpańskiego generała Riego-y-Nunez (* 1786, którego Francuzi 7 listopada 1823 rozstrzelali). W 1822 został ministrem spraw zagranicznych, a 1823 r. w bitwie z Francuzami popadł w niewolę. Wypuszczony na wolność, udał się do Anglji, skąd w r. 1834 powrócił do kraju i został naprzód generał-kapitanem Aragonji, a w 1842 prowincji baskijskich. Oddalony po upadku Espartery, żył prywatnie aż do rewolucji 1854, w której znowu na scenę polityczną wystąpił, został marszałkiem, generał-inspektorem gwardji komunalnej, dowódcą gwardji przybocznej królowej i grandem pierwszej klasy z tytułem księcia. Usunął się w lipcu 1856 r. od spraw publicznych, † 1862 r. w Madrycie.

San-Miniato *(S. al Tedesco),* miasto okręgowe w prowincji włoskiej Florencji, rezydencja biskupa, stary zamek, gimnazjum, teatr, 2,200 miesz.

San-Nicolas de los Arroyos, miasto w prowincji argentyńskiej Buenos Ajres, nad Paraną, ożywiony handel, 19,000 miesz.

San-Pedro, miasto departamentalne w płd.-amerykańskiej rzeczypospolitej Paragwaju, w pobliżu ujścia rzeki Jeju i do rzeki Paragwaj, liczy 9,700 miesz.

San-Pellegrino, wieś we włoskiej prowincji Bergamo, na prawym brzegu rz. Brembona, o 20 klm. od m. Bergamo odległe. Dwa tu są źródła, jedno *La fonte antica,* drugie *La fonte Salaroli,* woda ich ma smak lekko-szczypiący, mydlasty, bez zapachu, temperatura ich jest 26°C. Są bardzo skuteczne w chorobach skórnych zadawnionych, w zapaleniu powiek ropiastem, w stwardnieniu trzewiów brzusznych oraz w cierpieniach

pęcherzowych i nerkowych. Używają się wewnątrz od 4—6 kubków dziennie i w kąpielach wszelkiego rodzaju.

San-Pier d'Arena (Sampierdarena), miasto we włoskiej prowincji Genua, właściwie zachodnie przedmieście tego miasta, przy ujściu rz. Polcevera do morza Liguryjskiego i przy kolei Alessandja-Nizza, posiada wiele pałaców i willi i liczy 20,000 miesz.

San-Pietro, wyspa na morzu Śródziemnem u południowo-zachodniego wybrzeża wyspy Sardynji, 14 klm. długa, 9—10 klm. szeroka, górzysta, liczy 6259 miesz. Właściciel wyspy używa tytułu książę **S.** Główne miasto, *Carloforte*, liczy 6,072 miesz.

San-Remo, miasto okręgowe we włoskiej prowincji Porto-Maurizio, w pięknem położeniu nad zatoką Genueńską (Riviera di Ponente), stacja kolei żelaznej idącej z Genui do Nizzy i z powodu łagodnego klimatu bardzo nawiedzana stacja kuracyjna. Posiada piękny kościół zbudowany w XIII w., wiele pałaców, ogrody palmowe, gimnazjum, szkołę marynarską, techniczną, port, prowadzi znaczny handel owcami i liczy 13,000 miesz. Por. Körner „S. eine deutsche Winterkolonie“ (Lipsk, 1883).

San-Salvador, jedna z pięciu rzeczpospolitych Ameryki środkowej, nad Oceanem Wielkim, obejmuje 21,070 klm. kw. i liczy 780,000 miesz., których zaledwie 4½% stanowią biali. Kraj nawiedzany przez częste trzęsienia ziemi i wybuchy wulkanów, ma klimat zdrowy i wydaje wszelkiego rodzaju płody strefy gorącej. Najważniejsze artykuły handlu wywozowego stanowią: indygo, kawa, cukier, tytuń i balsamy. Wartość wywożonych towarów oznaczają na 7½ mil. dolarów. Przywóz jest znacznie mniejszy i w r. 1893 wynosił 1,850,000 dol. Handel wewnętrzny jest mocno rozgałęziony. Dochody państwa wynosiły w 1893 7,130,000, wydatki 7,150,000 dol.; dług państwowy zagraniczny wynosił 261,000 funtów sterl., wewnętrzny zaś 3,964,300 dol. Siła zbrojna składa się z 4,000 wojska stałego i 18,000 milicji. Na czele rządu stoi prezydent, wybierany na lat 4. Izba prawodawcza składa się z 42 członków, corocznie przez naród wybieranych.

Historja. Kraina ta, zwana przedtem Cuscutlan, została zdobyta przez Hiszpanów 1525 i 1526 i od nich otrzymała dzisiejszą swą nazwę. 1821 wraz z innymi stanami Ameryki środkowej ogłosiła się niepodległą, a traktatem z 7 października 1842 r. połączyła się w jeden związek z Gwatemalą, Nikaragua i Hondurasem. Unja ta jednak rozprzęgła się już 1847, a to przez wyłączenie się Gwatemali podczas wojny **S.-S.** z Hondurasem, wybuchłej 1845 r. **S.-S.**, Nikaragua i Honduras zawarły z sobą przymierze 1851 r., ale wojska ich zostały pobite pod Arada 2 lutego 1851 r. przez Carrerę, prezydenta Gwatemali. Nowe próby zjednoczenia nie udały się wcale. Kiedy więc 1 marca 1852 r. prezydentem został obrany dr. Franciszek Duenas, **S.-S.** ukonstytuował się 1853 jako państwo niepodległe, ale po opuszczeniu przez niego władzy (1854) był przez lat kilka widownią zaburzeń wewnętrznych. Wybrany 1 lutego 1860 prezydentem z władzą dyktatorską generał Barrios przywrócił wprawdzie pokój wewnętrzny, ale zaczepiony przez Carrerę na początku 1863, musiał prowadzić z Gwatemalą i Nikaraguą wojnę, podczas której zwyciężony, został usunięty od steru rządu, a na miejsce jego wyniesiony w czerwcu 1863 Franciszek Duenas. Ten, otrzymawszy zatwierdzenie od konstytuanty (1864), zarządzał krajem dobrze i 1868 ponownie utrzymał się przy prezydenturze, ale skutkiem rewolucji generała Jago Gonzales, został wiosną 1871 strącony, uwięziony i wygnany. Na początku 1872 wybuchła wojna z rzeczpospolitą Honduras, a generał Medineta ogłosił się prezydentem w lipcu t. r. Za rządów prezydenta generała Franciszka Menendeza, który 1885 nastąpił po upadku prezydenta Zaldivara, nastała epoka spokoju i pomyślności, długi państwowe zostały spłacone, koleje żelazne pobudowane, szkoły założone i t. d. Ale gdy Menendez usiłował powtórnie być wybranym, został zabity (1890) przez sprzysiężonych pod dowództwem generała Karola Czeta, który ogłosił się dyktatorem. Gwałtowna ta zmiana rządów wywołała interwencję środkowo-amerykańskich rzeczpospolitych: Gwatemali, Honduras, Costarica i Nikaragua, które zawarły związek i zażądały powrotu stanu istniejącego przed wybuchem rewolucji. Gdy Czeta odmówił żądaniu sprzymierzonych, wojska Gwatemali wkroczyły do **S.** i stoczyły potyczkę, poczem zawarto pokój, niepodległość **S.** uznano i dyktatora wybrano na prezydenta. 1894 r. obalił go generał Gutierez i objął rządy prowizorycznie, w r. 1898 Regaldo strącił Guttiereza, który uciekł do Honduras. Wojska tego państwa pospołu z wojskami Nikaragua, które to państwa utworzyły z San-Salvador rzeczpospolitą Południowo-Amerykańską, próbowały wypędzić Regalda, ale bezskutecznie, gdyż poparły go wojska Gwatemali i Kostaryki (Costarica). Wskutek tego rzeczpospolita Środkowo-Amerykańska, założona 1 listopada 1898, rozwiązała się i pozostała stanem. Por. Scherzer „Wanderungen durch die mittelamerikanische Freistaaten“ (1851); tegoż „Wanderung durch San-Salvador“ (Brunświk, 1857); Garman „A puntamientos sobre la topografia fisicc de la Republica“ (1883); Pector „Notice sur le S.“ (1889).

San-Salvador, stolica rzeczypospolitej Amerykańskiej t. n., leży u stóp 1,270 metr. wysokiego, wygasłego wulkanu **S.,** jest rezydencją biskupa, posiada katedrę, teatr, pałac prezydenta, uniwersytet i 20,000 miesz. Miasto było w r. 1854, 1872 i 1879 burzone przez trzęsienie ziemi.

San-Sebastian, stolica hiszpańskiej prowincji

Guipuzcoa, nad zatoką Biskajską; ma 30,000 m., ważny port i kąpiele morskie.

San-Severo, miasto okręgowe we włoskiej prowincji Toggia, u oddnogi góry Gargano i przy kolei Ancona-Briandisi, siedziba biskupa, seminarjum, katedra, 20,000 miesz.

San-Stefano (właściwie *Santo Stefano),* wieś położona o 10 kilometrów na zachód Konstantynopola, niedaleko morza Marmora, po zajęciu Rumelji podczas wojny 1877—78 stanowiła do 23 września 1878 r. główną kwaterę rosyjską. Pamiętna jest zawartym tam 3 marca 1878 traktatem preliminaryjnym między Rosją a Turcją, mocą którego granice nowo utworzonego księstwa Bułgarskiego rozciągnięte zostały do morza Egejskiego; traktat jednak berliński z 13 lipca t. r. znacznie granice te uszczuplił.

Sanadon Noel Stefan, uczony Jezuita francuski, * 1676 w Rouen, † 1723. Przebywał w rozmaitych miastach Francji i od 1728 aż do swej śmierci był bibljotekarzem w kolegjum Ludwika XIV. Odznaczył się poezjami łacińskiemi: „Odae“ (Caen, 1702) i „Carminum libri IV“ (Paryż, 1714), a bardziej jeszcze tłómaczeniem Horacego (2 t., Paryż, 1728; 2 wyd., 8 t., Paryż, 1656).

Sanatorjum, ob. Uzdrowisko.

Sanchez Tomasz, Jezuita hiszpański, * 1551 w Kordubie, † 1610 w Grenadzie; autor słynnego dzieła „De matrimonio“ (Genua, 1557; Antwerpja, 1607), w którem mieszczą się najdelikatniejsze, a zarazem najdrażliwsze szczegóły tajemnic małżeńskich.

Sanchoniathon, lub *Sanchuniathon,* rodem z Berytos czy też Tyru, żyjący około 1250 przed Chrystusem, miał napisać w języku fenickim historję swej ojczyzny i Egiptu. Greckie jej tłómaczenie uskutecznił Philo z Byblos. Euzebjusz, biskup Cezarei, przekład ten uznał za autentyczny i w swej „Praeparatio evangelica“ wedle niego dał szkic fenickiej mitologji i kosmogonji, wydany oddzielnie przez Orelego (Lipsk, 1826 r.). W nowszych czasach stał się **S.** przedmiotem głośnego fałszerstwa; albowiem niejaki Fryderyk Wagenfeld z Bremy ogłosił ze znalezionego niby to rękopisu w Portugalji cały przekład Philona p. t. „Sanchuniatonis historiarum Phoeniciae libri novem Graece versi a Philone Byblio“ (Brem., 1837). Wkrótce jednak potem udowodniono oszustwo, którego twórcą był Wagenfeld († 1846), rzeczywiście niepospolity znawca greczyzny. Ułamki tłómaczenia Philona wydał Müller we „Fragmenta historicorum graecorum“ (4 t., Paryż, 1849—1851).—Por. Grotefend „Die Sanchoniatische Streitfrage“ (Hanow., 1836); Schmidt von Lübeck „Der neu entdeckte Sanchoniaton“ (Altona, 1838), oraz tłómaczenie francuskie Lebasa.

Sancta simplicitas! (łac.), święta prostota.

Sanctissimum (łac.), najświętsze; szczególnie o Sakramencie Ciała i Krwi Jezusa Chrystusa.

Sanctitas (łac.), świętość.

Sanctuarium (łac.), miejsce, gdzie znajdują się przedmioty święte.

Sanctum officium (łac.), miano urzędowe inkwizycji (ob.).

Sanctus, część mszy świętej po Prefacji, podczas której kapłan ze złożonemi rękoma i nachylony mówi: *Sanctus, sanctus, sanctus* etc.

Sanctus sanctorum (łac.), tak nazywała się część świątyni jerozolimskiej, uważana za najświętszą z powodu, iż w niej była złożona arka przymierza. Sam tylko kapłan ofiarnik mógł do niej wchodzić, i to raz na rok.

Sand Karol Ludwik, zabójca Kotzebuego, * 1795 w Wunsiedel, od 1817 student teologji w Jenie i członek tamecznego burszenszftu. Pod wpływem rozmarzonego zapału religijnego i miłości ojczyzny powziął zamiar zamordowania bawiącego wówczas w Manheimie Kotzebuego, uważanego za wroga swobód akademickich i przypuszczalnego sprawcę prześladowania Ludena, Okena i innych. Zamiar ten spełnił 23 mar. 1819 w Manheimie i po dokonaniu jego sam zranił się niebezpiecznie. Po wyleczeniu z tej rany został uwięziony i stracony 20 maja 1820.—Por. Hohehorst „Vollständige Uebersicht der gegen Sand geführten Untersuchung“ (Stuttgardt, 1820); „Actenauszüge aus dem Untersuchungsprocess über Sand“ (Lipsk, 1821 r.); „Noch acht Beiträge zur Geschichte Aug. von Kotzebue's und Sand's“ (Lipsk, 1821).

Sand Maurycy, właściwie *Dudevant,* syn *Aurory D.* (Jerzego **S.**), literat francuski, * około 1825 w Paryżu, † 1889 w Nohant. Oddawał się początkowo malarstwu, następnie zwrócił się do budownictwa. Ogłosił: „Masques et Bouffons, comédie italienne“ (2 t., 1859); „Le monde des papillons“ (z własnemi rysunkami, 1866); „Miss Mary“ (1868); „L'Augusta“ (1873) i in. Miał też udział w kilku utworach dramatycznych matki.

Sand Jerzy, Georges Sand, ob. Dudevant.

Sandacz *(Lucioperca),* rodzaj ryb z rodziny okóniowatych (ob.), bardzo ceniony dla wzrostu, białości mięsa i smaku. Cechy jego są: na grzbiecie dwie płetwy, z których pierwsza ciernio-promienna; łuska zgrzebłowato zadzierżysta, krawędź przedskrzela ząbkowana; paszcza uzębiona nie tylko na kościach szczękowych, lecz na kościach podniebiennych i na lemieszu; policzki mięsiste, nabrzmiałe, przód głowy wyciągnięty w pysk klinowaty. *S. zwyczajny (L. sandra)* ma na szaroołowiastych bokach ciała plamy ciemniejsze, mniej lub więcej wyraźne, zwykle zlewające się w poprzeczne pręgi; obie płetwy grzbietowe czarno-nakrapiane. **S.** dorasta czasami do 1,25 m. długości i taki waży od 12 do 15 kg. U nas znajduje

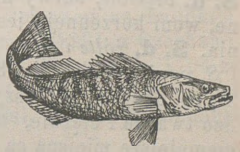

Sandacz.

się na całej przestrzeni kraju, w wodach obszernych, czystych i głębokich, to jest w większych rzekach i wielkich jeziorach. Jest to ryba bardzo drapieżna, pomimo to hodowla jego się opłaca. Życie ma nader słabe, gdyż zaledwie wyjęty z wody prawie nagle umiera. Geograficzne jego rozprzestrzenienie rozciąga się na zachód do Elby, na wschód do gór Uralskich. *Berszlik (L. volgensis)*, pospolity w Wołdze i Dniestrze, ma ciało bardziej ścieśnione.

Sandał, *Sandałowiec, Czyndalin (Santalum)*, rodzaj roślin z rodziny sandałowatych, drzewa i krzewy, o liściach przeciwległych, skórzastych, kwiatach drobnych i owocach podobnych do wisien, w Indjach wschodnich, Nowej Holandji i na wyspach Sandwich.—**S.** *album* jest pięknem drzewem, o liściach owalno jajowatych, kwiatach żółtych, następnie purpurowych, dostarcza *sandałowego drzewa* (ob.), żółtego i białego. Kilka innych gatunków dostarcza też drewna, używanego głównie do kadzenia.

Sandałowate *(Santalaceae)*, rodzina roślin, mająca za cechy: Okwiat pojedyńczy, wewnątrz barwny, 4—5, rzadziej 3-klapkowy; pręciki w równej lub podwójnej liczbie z klapkami okwiatu; zawiązek 1-komórkowy, dolny, szyjka o znamieniu zwykle rozszarpanem; owoc orzeszkowaty, rzadko jagodowaty. Należą tu drzewa, krzewy i rzadko zioła o liściach naprzemian, niekiedy prawie naprzeciwległych, często szczupłych, niekiedy łuskowatych, o kwiatach drobnych, dwupłciowych, niekiedy mieszanopłciowych. Znanych jest około 250 gatunków w 20 rodzajach, głównie w okolicach umiarkowanych południowych, po części też w Ameryce północnej, bardzo mało w Europie; pod względem lekarskim i chemicznym mało są zbadane.

Sandałowe drzewo, *cyndałowe drewno*, kosztowne drewno, używane do kadzenia i na forniry. **S. d.** *błękitne*, barwy fijoletowo-błękitnej, żywiczne, woni korzennej, jest niewiadomego pochodzenia. **S. d.** *żółte i białe* pochodzą z *Santalum album* i *S. paniculatum* (ob. Sandał), pierwsze ze starszych, drugie z młodszych pni i gałęzi; jest bardzo twarde i ciężkie, tak, że w wodzie tonie; najciemniejsze miejsca są bogate w olejek eteryczny, który nadaje drewnu woń bardzo silną i czyni je ważnym artykułem handlowym w Azji wschodniej i południowej. Głównie spożytkowują to drewno Chińczycy, którzy z niego wyrabiają różne przedmioty, a prochy przerabiają na kadzidła i wonne maście; bóstwa budystów także wyrabiają się z **S. d.**, jako też wonne różańce, które pielgrzymi z Mekki przywożą; olejek z opiłek przyrządzany podobny jest do olejku różanego. **S. d.** *czerwone* pochodzi z *Pterocarpus* (ob.) *santalinus*, jest twarde, od wody cięższe, połysku jedwabistego, z kanałami wypełnionemi żywicą czerwono-brunatną; od drewna fernambukowego różni się tem, że wody zimnej nie barwi; woni prawie nie posiada. Wyciąg alkoholowy jest fijoletowo-czerwony, roztwór alkaliczny z kwasami wydaje osad *santaliny*, która jest barwnikiem żywicznym, ciemno-czerwonym, używanym do farbowania na czerwono i brunatno; rozmaicie się rozpuszcza w różnych olejkach eterycznych i dla tego używa się do ich probowania. W handlu **S. d.** znajduje się najczęściej w drobnych okruchach; bryły większe, używane w stolarstwie, nazywają się *drzewem kaljaturowem*. **S. d.** *afrykańskie*, ob. Baphia.

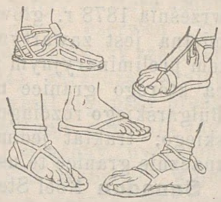

Sandały starożytne.

Sandały, najstarsza forma obuwia, używana przez Greków i Rzymian, przez tych ostatnich zwanego też *Soleae*. Składały się z podeszwy wyrobionej z lekkiego drzewa lub skóry i pokrywały tylko podeszwę stopy, przymocowywały się zaś przepasanemi na krzyż rzemykami, niekiedy bardzo ozdobnemi. Początkowo, jako zbytkowy dodatek do stroju, używane były tylko przez kobiety, następnie i przez mężczyzn, po za domem zwłaszcza w podróży. Nazwę **S.** noszą także trepki zakonników.

Sandaraka, żywica wypływająca dobrowolnie z kory *Callitris* (ob.) *quadrivalvis*, rosnącego w Berbarji. Tworzy ziarna podłużne, kruche, bladożółte; smak ma balsamiczno-żywiczny, przy ogrzewaniu wydaje woń balsamiczną i nieco terpentynową. Rozpuszcza się w alkoholu, topi przy 135°. Składa się przeważnie z *kwasu sandarakowego*, $C_{45}H_{66}O_7$. Jest powszechnie znana; używa się bowiem w postaci proszku do przeszkodzenia rozlewaniu się atramentu na skrobanym papierze, oraz do kadzideł i werniksów; powłoki dane werniksem sandarakowym mogą być szlifowane. Pod nazwą **S.** rozumieli starożytni realgar.

Sandberger Frydolin, geolog, * 1826 w Dillingen (Nassau), † 1898, kształcił się w Bonn i Heidelbergu, 1855 został profesorem mineralogji i geologji na politechnice w Karlsruhe, 1863 r. w Würzburgu. Ogłosił: „Uebersicht der geologischen Verhältnisse des Herzogthums Nassau“ (1847); „Die Land und Süsswasserkonchylien der Vorwelt“ (1870—76) i in.

Sandeau Leonard Sylwan Juljusz, powieściopisarz i dramatyk francuski, * 1811 w Aubusson (dep. Creuse), † 1883. Przybywszy do Paryża, zamiast studjować prawo, poświęcił się literaturze, ku czemu pociągały go wrodzone skłonności i zdolności, oraz stosunki z młodą i znaną mu od 1830 Aurorą Dudevant (George Sand). Oboje wystąpili razem na pole literackie po raz pierwszy z nowelą (napisaną do spółki) „La prima donna“ (1831) pod wspólnym pseudonimem *Jules Sand*, a następnie z romansem „Rose et Blanche“ (5 t. Paryż, 1831), który zaliczono potem do dzieł Geor-

ge Sanda. Pierwszy romans, wydany pod rzeczywistem imieniem **S.**, jest „M-me de Sommerville“ (1834), będący oraz prawdziwym samoistnym debiutem **S.** w zawodzie pisarskim. Odtąd pisywał **S.** mnóstwo artykułów do rozmaitych dzienników; w *Revue de Paris* zamieszczał krytyki teatralne. Z romansów jego wymieniamy: „Marjanna“ (1839, 2 ed. t. r.); „Le docteur Herbeau“ (2 t., 1841); „Fernand“ (1844); „Valcreuse“ (2 t., 1846); „Mlle de la Seiglière“ (2 t., 1848); „Madaleine“ (1848); „Un Héritage“ (2 t., 1850); „La maison de Penarvan“ (1858); „Un début dans la magistrature“ (1862) etc.—**S.** pracował i dla teatru. Naprzód romans swój „Mlle de la Seiglière“ przerobił na dramat i pod tymże tytułem dał na scenę (1851), następnie wespół z Augier'em napisał „La pierre de touche“(1853); „Le gendre de M. Poirier“(1850) i „La ceinture dorée“ (1855). W 1858 r. został członkiem akademji francuskiej. Niektóre z dramatów jego są znane i na naszej scenie.

Sandecka kasztelanja była położona w województwie Krakowskiem; ostatnim kasztelanem był Aleksander Remiszewski, mianowany 1791.

Sandeckie starostwo grodowe mieściło się w województwie Krakowskiem, powiecie Sandeckim. Podług spisów podskarbińskich z 1770, obejmowało w sobie: miasta Sandecz albo Sącz Nowy i Piwniczną, oraz wsie: Stadło, Gostwica, Biczyce, Krasne, Trzetrzewina, Pisarzowa, Jamnica, Fałkowa, Kunów, Kamionka Wielka i Mała, Łomnica, Płaszkowa, Królowa Polska, Mystków, Cieniawa i Mszalnica. Od 1754 posiadał je Stanisław Małachowski, opłacając z niego kwarty złp. 6,983 gr. 2, a hyberny złp. 2,831 gr. 14. Po zajęciu tych dóbr narodowych przez rząd austrjacki, od 1 lipca 1785 sprzedane przez niego zostały w pięciu sekcjach różnym osobom i gminom z zamkiem i dobrami niektóremi klasztornemi ze Starego Sącza, za kwotę złotych reńskich 96,713 (ob. Czemeryńskiego „O dobrach koronnych,“ str. 90).

Sandecz Nowy, Stary, obacz Sącz Nowy, Stary.

Sanders Daniel, słownikarz niemiecki, * 1819 w Altstrelitz, † 1897, uniwersytet kończył w Berlinie i Halli. Czas jakiś zarządzał szkołą w rodzinnem mieście, a potem usunął się do życia prywatnego. Jako członek komisji berlińskiej 1876 r. do uregulowania pisowni niemieckiej, zajmował stanowisko konserwatywne. Głównem dziełem **S.** jest wyborny „Wörterbuch der deutschen Sprache“ (3 t., Lipsk, 1859—65). Z innych prac jego wymieniamy jeszcze: „Handwörterbuch der deutschen Sprache“ (Lipsk, 1869; 4 wyd., 1888); „Fremdwörterbuch“ (2 t., Lipsk, 1871); „Wörterbuch der deutschen Synonymen“ (Hamburg, 1871; 2 wyd., 1882); „Kurzgefasstes Wörterbuch der Hauptschwierigkeiten in der deutschen Sprache“ (18 wyd., 1888); „Ergänzungswörterbuch der deutschen Sprache“ (Stuttg., 1879—85); „Geschichte der deutschen Sprache und Litteratur“ (3 wyd., 1886); „Deutsches Stilmusterbuch“ (1886); „Neugriechische Grammatik“ (Lipsk, 1881) i wiele innych.

Sandhurst, miasto ob. Bendigo.

Sandifort Edward, anatom holenderski, * 1742 w Dordrechcie, † 1814, był profesorem w Lejdzie. Najważniejszem jego dziełem jest: „Museum anatomicum academiae Lugduno-Batavae“ (2 t., 1789—1793, z 136 rycinami).—Jego syn Gerard **S.**, * 1779 w Lejdzie, † 1848, był również profesorem anatomji w mieście rodzinnem; prowadził dalej ojca: „Museum anatomicum“ (3 i 4 t., 1827—36) i ogłosił: „Tabulae craniorum diversarum nationum“ (2 t., 1838—40).

Sandius Krzysztof, teolog arjański, * 1644 w Królewcu, † 1680 w Amsterdamie. Oprócz wielu dzieł treści teologicznej, wydał następujące dzieła, blizki mające związek z literaturą polską: „Dissertatio de Verbo“ (b. m. dr.); „Contra Andreae Vissovatii objectiones de filio Dei ante mundum creato post incarnato“ (1673); „Notae in Andreae Vissovatii objectiones“ (1678) i wiele innych.

Sandomierska kasztelanja była położona w województwie Sandomierskiem; ostatnim jej kasztelanem był Paweł Popiel, mianowany 1784.

Sandomierski powiat ma 21,4 mil. kw. i 100,856 miesz. (1897 r.). W powiecie znajdują się 3 miasta, 5 osad i 15 gmin.

Sandomierskie starostwo grodowe było położone w województwie i powiecie Sandomierskiem. Podług lustracji z 1789 roku, składało się z miasta Sandomierza i ze wsi: Mąkoszyn, Samborzec, Życia, Zuków i Stodoły, które od 1771 posiadał Józef hr. Ossoliński, starosta drohicki, opłacając z niego kwarty złp. 10,554 gr. 22, a hyberny złp. 735 gr. 18. Ze wszystkich starostw w Polsce odznaczało się może najliczniejszemi bojami lub ruchami wojennemi, w których na obszarach tych włości krew polską przelewano. Oto znaczniejsze: w 1204 z Romanem ks. halickim, 1241, 1260, 1287 z Tatarami, 1291 z Czechami, 1605 z rokoszanami, 1655 ze Szwedami, 1704 ze stronnikami Augusta II, 1768 z konfederatami barskimi, 1809 z Austrjakami, nie licząc pomniejszych utarczek.

Sandomierskie województwo, do którego w roku 1471 przyłączoną została ziemia Lubelska, graniczyło z województwem Lubelskiem i Mazowieckiem, Rawskiem, Łęczyckiem, Krakowskiem i Ruskiem. Zajmowało kraj żyzny, obfitujący w zboże, a zwłaszcza pszenicę, najlepszą w całej Polsce, oraz w płody mineralne, jak: marmur, żelazo, miedź, kredę. Przerzynały je rzeki: Wisła, San, Pilica, Nida, Drzewica, Radomka, Iłża, Kamienna, Opatówka, Wrona, Czarna i inne. **S.** dzieliło się na powiaty: Sandomierski, Wiślicki, Radomski, Opoczyński, Chęciński, Pilzeński i ziemię Stężycką. Herbem województwa była tarcza na dwoje przedzielona; z lewej strony

w błękitnem polu 9 gwiazd po 3 w rzędzie, z prawej zaś 3 czerwone pasy w białem polu. Mundur wojewódzki był: kontusz błękitny, żupan biały, wyłogi ponsowe, guziki żółte. Ostatnim wojewodą sandomierskim był Maciej Sołtyk, mianowany 1774 r.

Sandomierz, czasem *Sędomierz*, miasto powiatowe gub. Radomskiej, nad rz. Wisłą położone, bardzo starożytne, prawdopodobnie istniało jeszcze w przedchrześcijańskich Polski czasach. Po śmierci Bolesława Krzywoustego, skutkiem podziałów, został **S.** w r. 1139 stolicą udzielnego księstwa, które się dostało naprzód Henrykowi, synowi Bolesława, później Bolesławowi Kędzierzawemu w epoce podziałów. Spalony i burzony kilkakrotnie przez Romana, księcia halickiego, przez Tatatarów w latach 1241 i 1260, upadł zupełnie, i dopiero za Leszka Czarnego przeniesiony na warowniejsze miejsce, to jest na sam brzeg wzgórzystego Powiśla, podniósł się na nowo i mógł się już oprzeć skutecznie nowemu napadowi Tatarów w r. 1287. Po zgonie Leszka Czarnego, Władysław Łokietek, wówczas księżę sieradzki, pogromił wdzierających się tutaj Czechów. Odtąd królowie polscy, pojmując ważne stanowisko tego miasta, obdarzali je licznemi przywilejami. Kazimierz W. wzmocnił tutejszy zamek, opasał miasto przekopem, murem i basztami. W r. 1428 Władysław Jagiełło odbierał tu hołd od Ziemowita, Kazimierza i Bolesława, książąt mazowieckich. W roku 1570 wszyscy ewangelicy polscy odprawili tu sławny synod *Zgody Sandomierskiej (Consensus Sandomiriensis)*. Odtąd aż do panowania Władysława IV trwała podobno najświetniejsza epoka **S.**, który według niektórych pisarzów uchodził za najpiękniejsze miasto w Rzeczypospolitej po Krakowie. Po Władysławie IV straszne spadły klęski na miasto. W r. 1656 Szwedzi, ustępując z miasta pod naciskiem wdzierających się Polaków, wysadzili prochem zamek, zburzyli część miasta, przyczem spłonęły wszystkie archiwa i 2,000 mieszkańców straciło życie. Konfederacja barska przyczyniła się niemało do upadku **S.**, a podział kraju w r. 1772, skutkiem którego miasto przeszło pod panowanie Austrji, zubożył je jeszcze bardziej. Rok 1809 był straszliwy dla **S.**, Austrjacy w oszańcowanem mieście musieli w d. 13 maja t. r. kapitulować przed wojskiem polskiem, ale niezadługo później, w d. 14 czerwca t. r. zmusili generała Sokolnickiego po straszliwym szturmie do ustąpienia **S.** Wtedy to wrzucili oni do miasta kilka tysięcy granatów i kul, wskutek czego znaczna liczba domów uległa pożarowi. Pomimo takich przejść, jeszcze dzisiaj **S.** okazałą ma postać i przechowuje liczne ślady dawnej swojej wielkości i ciekawe zabytki średniowiecznego budownictwa. Najwięcej godne uwagi w tym względzie są: zamek, dziś więzienie, wzniesiony przez Kazimierza W., ratusz miejski z archiwum, brama Opatowska, brama Zawichojska, dzisiaj ruina, pięknie jednakże przyozdobiona, kościół katedralny, przedtem kolegjata, założona 1121 przez Bolesława Krzywoustego, a przez Kazimierza Sprawiedliwego około 1190 ukończona, budowy ostrołukowej. Przy tej kolegjacie miał beneficjum Jan Długosz, który tu wzniósł dom misjonarzy. Dalej, kościół św. Jakóba podominikański, powstały w końcu XII albo na początku XIII w., w którego murach przemieszkiwał pobożny Jacek Odrowąż, brat biskupa Iwona, kościół św. Pawła, wystawiony przez biskupa Iwona w r. 1219, kościołek św. Ducha ze szpitalem dla kanoników regularnych, założony r. 1222 przez Żegotę, kasztelana krakowskiego, gmach po-jezuicki, założony w r. 1592 przez wojewodę poznańskiego Hieronima Gostomskiego, w części którego mieszczą się szkoły. Miasto **S.** liczy 6,534 miesz., ma władze powiatowe, sąd pokoju, progimnazjum męskie. Jest stolicą biskupa djecezji sandomierskiej i posiada seminarjum duchowne rzymsko-katolickie.

Sandomierzanka, pseudonim Konstancji Biernackiej.

Sandon Dudley Franciszek Stuart Ryder, wicehrabia, mąż stanu angielski, * 1831 jako najstarszy syn hr. Harrowby, obrany został w Liwerpoolu 1868 do parlamentu, gdzie przyłączył się do stronnictwa zachowawczego, a po objęciu rządu przez Disraelego 1874 r. został wiceprezesem rady tajnej (ministrem oświecenia). Na tem stanowisku przeprowadził 1876 prawo mające na celu stopniowe ulepszanie szkół ludowych angielskich, nie wprowadziwszy jednak przymusu szkolnego, czego pragnęli liberalni. Na sesji 1877 mógł **S.** oświadczyć, że na zasadzie tego prawa otworzono w ciągu jednego roku 460 nowych szkół w Anglji.

Sandoz Adolf, malarz, rodem z Podola, kształcił się w szkole sztuk pięknych w Warszawie, później w Paryżu u Puvis'a de Chavannes. Wiele podróżował. Obrazy jego znajdują się przeważnie w Ameryce.

Sandrarth Jakób, geograf niemiecki, żyjący w XVII w., wydał pomiędzy innemi opis Polski za czasów Jana III, p. t.: „Des Königreichs Polen Lands-, Staats und Zeitbeschreibung sehr curios verfasset“ (Salzbach, 1687, z rycinami; Norymberga, 1711).

Sandusky, miasto w północno-amerykańskim stanie Ohio, nad jeziorem Erie, ma dobry port, wiele fabryk i 25,000 miesz. W okolicy winnice.

Sandwickie wyspy *(Sandwich)*, ob. Hawai.

Sandżak (tur. „chorągiew“), w Turcji nazwa niższego zarządu prowincjonalnego, na którego czele stoi *muteszeryf* (gubernator drugiej rangi). Obecnie w mowie urzędowej zamiast tego wyrazu używana jest nazwa arabska *Liwa*, również oznaczająca chorągiew.

Sandżak szeryf (chorągiew szlachetna), jest to t. zw. chorągiew proroka, uważana przez Turków za najświętszą relikwję, przechowywana w skarbcu pałacu Eskiseraj i tylko raz na rok

podczas Ramazanu wystawiana w tymże pałacu na widok publiczny. Według legendy, pochodzi ona jeszcze z pierwszej wojny proroka, dostała się następnie Omejadom i Abasydom i podczas zaboru Egiptu, przeszła w posiadanie sułtana Selima I. W razie grożącego państwu Otomańskiemu lub islamowi niebezpieczeństwa, zabierana bywa do obozu i osobiście odsłaniana przez sułtana, który wtedy sam staje na czele wojska i powołuje do walki wszystkich zdolnych do noszenia broni muzułmanów.

Sangerhausen, miasto pow. pruskiej regencji Merseburskiej, nad rzeką Gonna, ma 4 kościoły, kilka fabryk, szkołę realną i 11,500 miesz.

Sangiorgi Filip, kompozytor włoski, * 1835 w Rzymie, † 1901 r. Był dyrektorem liceum muzycznego w Ferarze, następnie profesorem śpiewu i kompozycji w Medjolanie. Skomponował wiele utworów, między innemi opery: „La Mendicante“ (1861); „Guisemberga da Spoleto“ (1864); „Giuseppe Balsamo“ (1873); „Diana di Chaverny“ (1875) i in.

Sangir, grupa wysp położonych pomiędzy Celebes a archipelagiem Filipińskim, składa się z małych wysp, mających przestrzeni 837 klm. kw. (15 m. kw.) i 77,000 miesz.; pochodzenia wulkanicznego, górzyste, urodzajne, nominalnie należą do niderlandzkiej rezydencji Menado. Główna wyspa, *Wielki Sangis*, 45 klm. długa i 15 klm. szeroka, liczy 45,000 m.; główne miasta: Taruna, Tabukang. Wulkan *Gunong Mwe* sprawił w d. 2 marca 1856 straszne spustoszenie, podczas którego zginęło 6,000 ludzi.

Sangrodzkie starostwo niegrodowe leżało w województwie i powiecie Trockim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766, obejmowało dobra Sangrodzie i wsie Wojpuniszki i Trumpole, które posiadał Kościesza Żaba, opłacając z nich kwarty złp. 523 gr. 21, a hyberny złp. 135.

Sanguinaria *(Plewimaczek)*, rodzaj roślin z rodziny makowatych, obejmujący jedyny gatunek **S.** *canadensis*, krzew o kwiatach białych; zawiera w korzeniu ostry alkaloid, *sangwinarynę*; korzeń ten działa w większych dawkach przeczyszczająco i nawymiotnie i używa się w Ameryce przeciw chorobom płuc i wątroby, oraz reumatyzmowi. Nasiona działają silnie narkotycznie.

Sangu'sorba, ob. Krwiściąg.

Sanguszko, h. Pogonia, ród książęcy, osiadły głównie na Wołyniu (już w XV w.) i używający przydomku *Lubartowiczów*. Początek tego rodu jest niepewny. Tradycja polska (Paprocki, Okolski i Niesiecki) wyprowadza go od Lubarta syna Gedyminowego, co, jak okazał Stadnicki, jest fałszem; tradycja zaś litewska (kronika litewska wyd. Narbutta, Stryjkowski, Kojałowicz) wywodzi **S.** od Fedora, syna Olgierdowicza; druga ta tradycja nie ma także pewności historycznej. W XV i XVI w. nie używają Sanguszkowie żadnego przydomku; w XVII w. przybierają czasem nazwę Olgierdowiczów, a w XVII w. piszą się Lubartowiczami. Dzisiejsi reprezentanci tego rodu twierdzą, że pochodzą od Lubarta Olgierdowicza; tymczasem wiemy dokładnie, że żaden z synów Olgierda nie miał imienia Lubart. Por. Stadnickiego „Synowie Gedymina“ (t. 2, str. 261—269), oraz tegoż „Bracia Władysława Jagiełły“ (str. 374—375).—Pierwszym z tego rodu jest *ks. Sanguszko*, który 1433 wziął od króla Jagiełły w dzierżawę dobra Ratno i Kraśniczyn na Wołyniu. Jedną z głównych gałęzi **S.** była tak zwana linja *Koszyrska*.—Znakomitsi tego rodu przedstawiciele są:

Sanguszko Dymitr, starosta czerkaski, znany z rozgłośnej swego czasu sprawy z *Halszką z Ostroga* (ob.). Mając po sobie Konstantego Wasila ks. Ostrogskiego, głównego opiekuna Halszki, wbrew woli jej i jej matki poślubił ją przemocą, a gdy z tego powodu rzucono na niego infamję, wywiózł żonę do Czech, ale tu zabity został 1553 przez Marcina Zborowskiego, który syna swego Piotra pragnął ożenić z Halszką.

Sanguszko Roman, wojewoda bracławski, hetman polny litewski, rodzony brat poprz., * 1537, † prawdopodobnie 1573. Mając lat 18, rozpoczął zawód rycerski pod buławą ks. Konst. Ostrogskiego. Mianowany starostą żytomierskim, zasłaniał granicę od napaści Turków i Tatarów, gromiąc ich dzielnie, zwłaszcza 1558 r. W wybuchłej 1560 wojnie o Inflanty złożył **S.** dowody niezwykłej waleczności i znajomości sztuki wojennej. W 1568 odniósł dwa zwycięstwa: jedno na polach Iwańskich, drugie między Ułą a Suszą, a 1568 trzecie od tamtych jeszcze świetniejsze pod Ułą, którą zdobył i tem zmusił nieprzyjaciela do rozejmu. Za usługi swe był nagrodzony buławą litewską. Przeciwny unji Litwy z Polską, podpisał ją wszelako na sejmie lubelskim 1569 r. O zasługach **S.** szeroko się rozpisują współcześni mu kronikarze nasi.—Życiorys **S.** w *Tygodn. ilustr.* (№ 154, za rok 1862).

Sanguszko Szymon Samuel, syn Andrzeja, kasztelan mścisławski, potem witebski, dalej wojewoda miński, a następnie witebski. Wcześnie rozpocząwszy zawód rycerski, odznaczył się w wojnach za Zygmunta III. Pierwszy z tego rodu (będąc wyznania greckiego) przyjął unję. Ułożył on „Genealogję domu Sanguszków,“ z której korzystał Niesiecki; osobno wydał: „In nuptias Leonis Sapiehae M. D. L. supremi Cancellarii et Elisabethae Radiviliae“ (Wilno, b. r.), † 1685.

Sanguszko Eustachy, syn Hieronima, wojewody wołyńskiego, * 1768, † 1844. Podczas sejmu 4-letniego posłował z województwa Lubelskiego i występował z mowami, które są zamieszczone w „Zbiorze mów i pism sejmu Czteroletniego“ (t. 3). W rękopisie zostawił „Pamiętniki.“

Sanguszko Władysław Hieronim, syn poprz., * 1803, † 1870. Znawca koni i miłośnik mineralogji, posiadał piękne stadniny i zbiory mineralogiczne w Tarnowie. Ogłosił pisma: „Rachunek su-

mienia“ (Kraków, 1848, 2 wyd., Poznań, 1851) i „O chowie koni“ (Lwów, 1839, 2 wyd., Kraków, 1850).

Sanguszko, Roman syn Eustachego, a starszy brat Władysława Hieronima, * 1800 roku, w Sławucie na Wołyniu, † 1881. Służył w wojsku rosyjskiem i za udział w powstaniu 1831 r. był zesłany na Kaukaz, po powrocie zajął się przemysłem i zaprowadził znaczne fabryki w dobrach swoich na Wołyniu. Jedyna jego córka, Marja Klementyna, wyszła w 1851 r. za Alfreda Potockiego, namiestnika Galicji.

Sanguszko Eustachy, mąż stanu galicyjski, * 1842 w Sławucie, syn Władysława, kształcił się w Krakowie i Wiedniu, deputowany do Rady państwa (1873—1879), od 1879 r. dziedzic Tarnowa, gdy brat jego Roman otrzymał Sławutę, od 1889 do 1896 marszałek sejmu galicyjskiego.

Sangwinaryna, ob. Chelidonina.

Sangwinik, ob. Temperament.

Sanhedryn, ob. Synhedrion.

Sanheryb, *Sennacherib*, po asyr. *Sin-âcherba-irîb*, król asyryjski, 705—681 r., wstąpił na tron po ojcu swoim Sargonie, odzyskał panowanie nad Babilonją, króla judzkiego Hiskjasza zmusił do płacenia sobie haraczu, pobity jednak został przez Egipcjan pod Altaku 701 r. Obok czynów wojennych pamiętny jest budowlami, jakiemi kraj swój ozdobił, w Niniwie zwłaszcza wzniósł wspaniały pałac. Zamordowany został przez syna swego (681 r.) Adramelecha. Z pomiędzy napisów (na cegiełkach, skałach, tablicach i posągach), najważniejszy jest na t. zw. cylindrze Tylora. Wydał je G. Smith „History of Sennacherib from the cuneiform inscriptions“ (Londyn, 1878).

Sanicula, ob. Zankiel.

Sanidyn, minerał, ob. Szpat polny.

Sanie, *sanki*, ob. Wóz.

Saniewski Feliks, przed r. 1830 nauczyciel w szkołach publicznych, w r. 1831 był redaktorem gazety publicznej: „Polak sumienny;“ następnie osiadł we Francji; pisma jego są: „Geografja początkowa z krótkim rysem historji geografji, zastosowana do użytku klasy I szkół wojewódzkich“ (Warszawa, 1830); „Mémoires d'un Polonais consciencieux“ (Paryż, 1833); „Tableau géographique, statistique et historique du Royaume de Pologne“ (Lavalle, 1833) i t. d.

Sanitarny (z łac. *sanitas*, zdrowie), tyczący się zdrowia, urządzeń lekarskich i hygjenicznych, jak *urząd sanitarny*, *komitet sanitarny*. W wojsku *kornus sanitarny* obejmuje ogół lekarzy wojskowych i personel pomocniczy aptekarzy, felczerów i t. d.

Sanjo-Sanetomi, mąż stanu japoński, * roku 1849, † 1891. Był w 1871 ministrem stanu, 1885 wielkim kanclerzem.

Sankcja pragmatyczna, ob. Pragmatyczna sankcja.

Sankiuloci, ob. Sans-culottes.

Sankt-Blasien, osada w Badeńskim obwodzie Waldshut, nad rzeką Alb, ma 1,400 miesz., była niegdyś uksiążęconem opactwem, należącem do austrjackiego obwodu Bryzgawji. Z mocy pokoju Presburskiego 1805 zostało opactwo **S.-B.** z wyjątkiem hrabstwa Bondorf (które przeszło do Wirtemberga) odstąpione w. księstwu Badeńskiemu, poczem w r. 1807 nastąpiło jego zniesienie. **S.-B.** leży w przepysznej dolinie południowego Szwarcwaldu na wysokości 772 metrów nad poz. morza, posiada wielką przędzalnię bawełny (w gmachu dawnego opactwa), sanatorjum, dwa zakłady wodolecznicze i jest bardzo odwiedzaną stacją klimatyczną.

Sankt-Eustatius *(St. Eustache)*, należąca do Niderlandów wyspa górzysta w Antylach Małych, 21 klm. kw. powierzchni, składa się z dwóch wulkanicznych gór stożkowatych, przedzielonych doliną, liczy 2,300 miesz.; produkuje bawełnę, cukier, tytuń i ryż.

Sankt-Gallen, kanton w północnej Szwajcarji, obejmuje 2,019 klm. kw. i liczy 230,000 miesz., przeważnie katolików. Kraj to alpejski, ma wiele dobrych pastwisk, mało ornej ziemi i wiele pięknych widoków. Przemysł dość rozwinięty, zwłaszcza na północy i zachodzie kantonu istnieją wielkie fabryki wyrobów bawełnianych. Konstytucja **S.-G.** datuje od r. 1861, jest ona reprezentacyjno-demokratyczna. Wielka rada składa się ze 150 członków, wybranych przez wszystkich zdolnych do głosowania, i sprawuje najwyższą władzę. Ta wielka rada wybiera mniejszą radę rządzącą. Stolicą kantonu jest miasto **S.-G.,** nad rzeką Steinach położone, ma 30,000 miesz., jest rezydencją biskupa i pamiętne założonem przez św. Gallusa r. 614 opactwem Benedyktynów, które dopiero w 1805 r. zniesione zostało. W pozostałym po opactwie gmachu przechowują dotąd bibljotekę mieszczącą w sobie wiele szacownych rękopisów. Por. Arx „Geschichte des Cantons St.-Gallen“ (1810—13); Henne „Geschichte des Cantons St.-Gallen“ (St.-Gallen, 1863); Dierauer „Geschichte des Kantons **S. G.** in der Mediations und Restaurationszeit“ (St.-Gallen, 1877—78).

Sankt-Ingbert, miasto w bawarskim obwodzie Renu, nad rzeką Rohrbach, ma kopalnie żelaza i węgla kamiennego, fabryki żelaza i stali, szkła taflowego, prochu, kotłów parowych i in., liczy 12,500 miesz.

Sankt-Jakob, wieś w pobliżu Bazylei, nad rz. Birs, sławna bitwą 26 sierpnia 1444 r., w której 1,600 Szwajcarów walczyło zwycięsko przeciwko 20,000 wojsku „armaniaków,“ pod wodzą delfina Francji Ludwika. Na pamiątkę poległych bohaterów wzniesiono tu w r. 1872 wielki pomnik.

Sankt-Johann. 1) Miasto w prowincji trewirskiej w Prusiech, w okręgu Saarbrücken, nad rzeką Saarą, 16,000 miesz. i fabryki żelaza. — 2) **S.** *im Pongau*, osada w austrjackiem księstwie Salzburskiem, na prawym brzegu rzeki Salzach poło-

żona, ma 1,250 miesz. W pobliżu znajduje się wspaniały wodospad Lichtensteinklamm, mający 50 metrów wysokości.

Sankt-Michel (po fińsku *Mikkeli*), miasto gubernjalne w Finlandji, nad zatoką jeziora Sajma, liczy 2,624 miesz. (1895); założone 1838.—*Sankt-Michelska gubernja*, w w. ks. Finlandzkiem, leży na północ zatoki Niulandzkiej, dzieli się na 4 powiaty: (St. Michel, Jokkas, Rantasalmi i Chejnola) i liczy na 22,840 klm. kw. przestrzeni 188,000 miesz. (przeważnie Finów). Przerznięta jest pasmem wyniosłych gór Maanselke i pokryta już to lasem, już bagniskami i jeziorami. Klimat zimny, ale zdrowy; grunt przeważnie piaszczysty i kamienisty. Z rzeczy kopalnych znajdują się: granit, łupek, glina ceglana, kamień młyński, żelazo. Sprzęt zboża daje 7—8 ziarn. Hodowanie bydła jest znacznie rozwinięte. Konie tutejsze małe, ale kształtne i zwinne, należą do najlepszych w Finlandji. Przemysł rękodzielniczy i handel mało znaczące.

Sankt-Moriz, wieś w szwajcarskim kantonie Gryzonów, na brzegu jeziora t. n., położona 1,856 metrów nad poz. morza, posiada źródła mineralne, kąpiele, wyżej cenione nad wody Schmalbuche, Pyrmont. Por. Biermann „S. und Oberengadin“ (Lipsk, 1881); Veraguth „Bad S.“ (Chur, 1887).

Sankt-Petersburg, ob. Petersburg.

Sankt-Pölten, miasto w Austrji Niższej, nad rzeką Traisen, siedziba biskupa, ma katedrę zbudowaną 1030, teatr, seminarjum, gimnazjum realne, szkołę wojskową, instytut głuchoniemych, fabrykę broni, kilka fabryk i liczy 10,015 miesz. Por. Kerschbaumer „Geschichte des Bistums S.“ (2 t., Wiedeń, 1875).

Sankt-Thomas, wyspa duńska w Indjach zachodnich, obejmuje 86 klm. kw. (1,57 mil kw.) i liczy 14,389 miesz. (1880), wulkaniczna, wzniesiona na 474 metry nad poz. morza, bezleśna. Klimat niezdrowy, trzęsienia ziemi częste. Port i główne miasto Charlotte-Amalia liczy 12,000 miesz.

Sankt Thomas *(Sao Thomé)*, wyspa należąca do Portugalji w zatoce Gwinejskiej, u zachodniego wybrzeża Afryki, obejmuje 929 klm. kw. (15 mil kw.) powierzchni i liczy 18,266 miesz. (1878); górzysta, ma klimat niezdrowy, produkuje przeważnie kawę, kakao, pieprz, indygo, manjok i t. p. Główne miasto t. n. liczy 3,000 miesz. i jest siedzibą gubernatora.

Sankullu, wielki, lewy dopływ rzeki Kongo, powstaje pod 4° szer. płd. z połączenia rzek Lubilasz i Lubi, przyjmuje w swym biegu Lomami i Lokassi, następnie Lulua, i po wielu zmianach kierunku pod nazwą Kwa wpada do Kongo pod stacją misyjną t. n.

Sankya, *sankhya, samkhya*, jeden z sześciu prawowiernych systematów filozoficznych bramińskich, który w przeciwieństwie do monistycznej Wedanty (ob.) głosi dualizm (dvuita) ducha i materji.

Sanlucar de Borrameda, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Kadyksu, ma ruiny zamku maurytańskiego, piękne wille i kąpiele morskie, handel winem, owocami i solą, 23,000 miesz. Stąd wypłynął Kolumb 1498 r. w trzeciej swej podróży i Magelan na pierwszą podróż dokoła ziemi.

Sanna, rzeka w Królestwie Polskiem, poczyna się w gub. Lubelskiej pod wsią Moczydłami, płynie koło Modliborzyc w pow. Janowskim i, ubiegłszy mil 6, wpada pod wsią Opoką z prawej strony do Wisły.

Sannazaro Jakób, znakomity poeta włoski i łaciński, * 1458 w Neapolu, † 1530 tamże. Miłość do Carmosiny Bonifacii, którą opiewał pod imieniem Harmosiny i Filli, rozwinęła w nim talent poetyczny. Chcąc przezwyciężyć tę namiętność, wyjechał do Francji; nie mogąc jednak oprzeć się tęsknocie, wrócił wkrótce do kraju, ale ukochanej nie zastał już przy życiu. Podczas swej nieobecności napisał p. t.: „Arcadia“ (Wenecja, 1502) szereg idyll, któremi niepomierny zyskał rozgłos. Posiadając względy u króla Fryderyka, towarzyszył mu na wygnaniu we Francji, a po zgonie jego wrócił do Neapolu i tu przebywał aż do śmierci. Po włosku pisał **S.** jeszcze sonety i kancony, uznane przez akademję Crusca za wzór czystości języka. Najlepsza edycja wszystkich jego poezji wyszła w Padwie (1728). Niemniejszą sławę zjednał sobie **S.** poezjami łacińskiemi, składającemi się z poematu: „De partu virginis“ (najnowsza edycja z przekładem niemieckim Bechera, Lipsk, 1826), epigramatów, eklog i elegji. Życie jego opisali: Crispo de Gallipoli (Neapol, 1720), Volpi i Corniani.

Sannickie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Rawskiem, w ziemi Gostyńskiej. Podług spisów podskarbińskich z roku 1771, obejmowało wieś obszerną Sanniki z przyległościami, które posiadał Józef Sołłohub, wojewoda witebski, opłacając z niego kwarty złp. 1,500 gr. 13, a hyberny złp. 269 gr. 21. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzplitej nadały je w posiadanie emfiteutyczne Wawrzyńcowi Zabłockiemu.— Inne tejże nazwy dobra narodowe były położone w województwie Ruskiem, w ziemi Przemyskiej, ale te później połączono z dzierżawą Mistyczę i Ostrożec, które posiadała Franciszka z Cetnerów Rzewuska, wojewodzina podolska, opłacając kwarty złp. 1,284, a hyberny złp. 208. Te ostatnie, po zajęciu rząd austrjacki sprzedał w r. 1788 Hjacyntowi i Antoniemu Małachowskim za zł. reń. 24,868.

Sanocka kasztelanja leżała w województwie Ruskiem; ostatnim kasztelanem był Franciszek Markowski, mianowany 1788.

Sanocka ziemia, dawniej w województwie Ruskiem, dziś w Galicji położona, graniczyła na zachód z Węgrami i województwem Krakowskiem, na północ z Sandomierskiem i ziemią Przemyską, na wschód z ziemią Przemyską, na południe z Wę-

grami. Kraj górzysty, nie bardzo urodzajny, ma wiele warzelni soli.

Sanockie starostwo grodowe, było położone w województwie Ruskiem, w ziemi Sanockiej. Podług spisów podskarbińskich z r. 1770, zaliczały się do niego: miasto Sanok z zamkiem i wójtostwem i wsie: Stróże Wielkie i Małe, Dąbrówka Ruska, które posiadał Józef Wandalin z Kończyc Mniszech, opłacając z nich kwarty złp. 4,117 gr. 29, a hyberny złp. 687 gr. 17. Po zajęciu w roku 1786 rząd austrjacki zamienił je, z wyjątkiem miasta, za dobra dziedziczne Szumin tego Mniszcha, które dla salin zajęto, sam zaś zamek oddano gminie.

Sanok, miasto powiatowe w Galicji, nad Sanem, niegdyś stolica ziemi Sanockiej, z dawnym zamkiem na wzgórku, przez Kazimierza W. przebudowanym. W tutejszym kościele farnym Władysław Jagiełło zaślubił 2 marca 1447 Elżbietę Granowską. Niegdyś miał **S.** obronny zamek, dziś jeszcze mieszkalny. Tu urodził się sławny Grzegorz z Sanoka, nauczyciel Władysława Warneńczyka i Macieja, króla węgierskiego. **S.** liczy 5,600 miesz.

Sanoka, Grzegorz z..., ob. Grzegorz z Sanoka.

Sans, miasto w hiszpańskiej prowincji Barcelony, zachodnie przedmieście Barcelony, przędzalnie bawełny, 20,000 miesz.

Sans comparaison (fran.), nie mające równego, wyższe nad wszelkie porównanie.

Sans-culottes (fran. dosłownie *bez spodni*), sankiuloci, mianem tem oznaczała szyderczo partja artystokratyczna w początkach rewolucji francuskiej rewolucyjny proletarjat stolicy. Później nazywano tak każdego dobrego patrjotę i demokratę, zwłaszcza, gdy ci ostatni przekonania swe uwidoczniali zazwyczaj ubiorem zaniedbanym. Ku końcowi rządów konwencji nazwa ta znikła całkowicie.

Sans doute (fran.), bez wątpienia.

San façons (fran.), bez ceremonji.

Sans gêne (fran.), swobodnie, bez przymusu.

Sans pareil (fran.), bez równego, najwyższe.

Sans phrase (fran.), bez ogródek.

Sans-Souci, okazały pałac królewski na północo-zachód od Poczdamu, założony 1745 r. przez Fryderyka W., był jego ulubioną rezydencją.

Sansara (sanskryt.), przeciwieństwo Nirwany (ob.).

Sanskrycki język i literatura. S. j. lub *sanskryt* zowie się starożytna mowa Indji Przednich, w której jest spisana dawniejsza literatura indyjska. Wyraz sanskryt *(sanskryta)* znaczy: przyrządzony, urobiony, co miało język ten odróżniać od innych narzeczy ludowych, które nie dosięgły takiego stopnia wydoskonalenia gramatycznego; jest to więc język czysto literacki, nie żywy, mówiony. Jaki djalekt stanowi podstawę **S.** dokładnie nie wiadomo. Być może Bhramuwarta. W tej okolicy rozwinęła się kultura kapłańska, tutaj też prawdopodobnie powstał język, który stał się językiem kapłanów, uczonych i poetów. W szerokiem tego słowa znaczeniu nazywa się sanskrytem nawet najdawniejszy język, ale dla odróżnienia daje mu się nazwę **S.** Wedyckiego, który różni się znacznie od późniejszego i słownikiem i formami, ale nie jest tak jednolity, jak **S.** późniejszy. W **S.** Rigwedy przeważa djalekt zachodni. Znaczenie **S.** jest podwójnie ważne. Raz jest to język jednej z najstarszych i najbogatszych literatur, powtóre zaś **S.** jako jeden z najstarszych języków, a zarazem jako język pokrewny językom indo-europejskim, pozwolił się rozwinąć studjom gramatyczno-porównawczym, i poznanie go stanowi epokę w rozwoju filologji jako nauki. Najdawniejsze zabytki mowy tej, okazujące nadzwyczajne bogactwo form gramatycznych, sięgają prawdopodobnie XV w. przed Chrystusem. Za czasów wyprawy Aleksandra W. do Indji (320 przed Chr.) znajdujemy na pomnikach publicznych, monetach i tak dalej, użyte formy języka Pâli i Prakrytu (ob. Indyjskie języki), około więc tego czasu **S. j.** prawdopodobnie przestał istnieć, jako mowa ludowa, i egzystował dalej w szkołach i piśmiennitwie. Wcześnie zajęli się uczeni indyjscy zbadaniem swego języka, zarówno pod względem gramatycznym, jak i leksykalnym. Najdawniejszy ze znanych nam gramatyków indyjskich Pânini (ob.), około 300 przed Chrystusem, podaje dokładny system **S. j.** w krótkich i zwięzłych prawidłach i rozróżnia już mowę starszą od nowszej. Dzieło Pânini'ego wydał Böthlingk (2 t., Bonn, 1840). Z innych gramatyków zasługują na wzmiankę: Dikszita Bhatta („Siddhânta Kaumudi," Kalkuta, 1812; w skróceniu p. t. „Laghu Kaumudi," przekład Ballantyne'a, Mirzapora, 1849) i Wopadewa („Mugdhabodha," Kalkuta, 1826; opracowane przez Böhtlingka, Petersburg, 1847). Z prac leksykalnych najdawniejszą jest „Nirukta," przez Jâska (wyd., przez Rotha, Göttingen, 1852), zawierająca wyrazy rzadsze, napotykane w Wedach. Najwięcej cenione są słowniki Amara-Sinha („Amarakosza," wydany i przełożony przez Colebrooke'a, Serampor, 1808; przez Loiseleura des Longchamps, 2 t., Paryż i częściej), oraz Hemaczandra (wyd. i przełożony przez Böhtlingka, Petersburg, 1847). Najobszerniejszy jest słownik encyklopedyczny Râdhâkânta-dewy (8 t., Kalkuta, 1819 i nast.). Najważniejszą zasługą gramatyków indyjskich jest racjonalne wyjaśnienie zasadniczych elementów języka, tak zwanych pierwiastków. Wyborne opracowanie wykazu pierwiastków indyjskich dał Westergeaard („Radices linguae sanscritae," Bonn, 1840). W Europie zwróciły uwagę na **S. j.** prace F. Wezdina (ob.), klasztornem imieniem zwanego Paulinus a Santo Bartolomeo, a zwłaszcza W. Jonesa, Colebrooke'a, Wilkinsa, Wilsona, Prinsepa, Cowella i in. W Niemczech popęd do poważnych studjów nad **S. j.** dał Fryderyk von Schlegel dzie-

łem „Sprache und Weisheit der Indier“ (Heidelberg, 1808); w ślady jego wstąpili: A. W. von Schlegel, W. von Humboldt, Bopp, Lassen, Rosen i w. in. Z uczonych francuskich do rozszerzenia znajomości **S. j.** najwięcej przyczynił się E. Burnouf. Z licznych gramatyk sanskryckich, jak Colebrooke'a, Careya, Yatesa, Wilkinsa i in., najlepsze są Boppa (nowe wyd., Berlin, 1863), Benfeya (2 t., Lipsk, 1852—54), Maxa Müllera (Londyn, 1866), Kellnera (Lipsk, 1863) i in. U nas pisali gramatyki sanskryckie Skorochód Majewski i ks. Malinowski. Ze słowników wymienić należy: Wilsona (2 wyd., Kalkuta, 1832; 3 wyd., uzupełnione przez Goldstückera, Londyn, 1850 i nast.), Boppa (3 wyd., Berlin, 1867), Williamsa (Londyn, 1851), Benfeya (t. 1865), a przedewszystkiem wielki słownik Böhtlingka i Rotha, wydawany staraniem akademji umiejętności w Petersburgu (t. 1--5, Petersburg, 1853—67). Nad metryką sanskrycką pracowali: Westphal i Bartsch; z uczonych indyjskich najważniejszym pod tym względem jest Pingala, którego dzieło wydał Weber (Berlin, 1863). Por. Pictet „Les orygines indo-européennes“ (2 t., Paryż, 1859); Max Müller „A Sanskrit Grammar for Reginners“ (1875); Geiger „Elementarbuch der Sanskritsprache“ (1892).—Piśmienne pomniki literatury indyjskiej, spisane w **S. j.,** należą do najdawniejszych zabytków literatury wogóle. W pierwszym okresie historji indyjskiej, lud mówiący **S. j.** znajdujemy osiadłym na północno-zachodniej granicy Indji Przednich, pomiędzy krajem Pięciu Rzek (Pendżabem) a górami Kabulu, i zajęty rolnictwem i chowem bydła. Są to czasy poezji religijnej, z których pochodzą hymny i modlitwy. Podczas posuwania się plemienia indo-europejskiego, w urodzajne doliny pemiędzy Indem a Gangesem, wśród ciągłych walk z barbarzyńskimi tubylcami, wyrobiła się poezja epiczna, opisująca częścią walki pojedyńczych pokoleń, częścią rozszerzanie kultu i religji brahmanicznej w najdalsze części Indji. Do tego też okresu należy literatura naukowa, mianowicie zestawienie w systematyczne kompilacje starych podań, egzegeza pieśni religijnych, następnie gramatyka, leksykografja i metryka, w końcu dzieła matematyczne, astronomiczne, astrologiczne i lekarskie, księgi praw i systemy filozoficzne. Na dworach książąt kwitły sztuki piękne, poezje, dramat, nowela i t. d. Wszystkie dzieła tych pierwszych okresów spisano w **S. j.** Najdawniejsze zabytki **S. j.** stanowią *Wedy*, doszłe do nas w czterech zbiorach, mianowicie: *Rigweda* (ob.), *Sâmaweda* (ob.), *Jadżurweda* i *Atharwaweda*. Każdy z tych czterech zbiorów dzieli się na trzy poddziały, odpowiadające rozmaitym stopniom rozwoju religijnego. Pierwszy poddział każdej Wedy, nazwany *Sanhitâ*, obejmuje pieśni, hymny i modlitwy. Poddział drugi, znacznie późniejszy, stanowią *Brâhmanas*, zawierające najdawniejsze przepisy rytualne, objaśnienia językowe i rzeczowe, legendy i t. d. Poddziałem trzecim, najmłodszym, są tak zwane *Sutras*, zawierające w sobie w krótkich zdaniach wyłożone całe bogactwo przedmiotu pod względem rytualnym i dogmatycznym. Pieśni Wed *(Sanhitâ)* zostały prawie w zupełności ogłoszone, mianowicie *Sanhitâ Rigwedy* przez Rosena (1 księga z przekładem łacińskim, Londyn, 1838), M. Müllera (Londyn, 1849 i nast.), oraz Aufrechta (2 t., Berlin, 1863); przekład francuski dał Langlois (4 t., Paryż, 1848—52), angielski rozpoczął Wilson (3 t. Londyn, 1850 nast.). Pieśni *Sâmawedy*, będącej tylko antologją pieśni Rigwedy, i mieszczącej pieśni ściągające się do ofiary soku *Soma*, wydał z przekładem niemieckim Benfey (Lipsk, 1848 roku). *Sanhitę Jadżurwedy*, obejmującą zdania ofiarne i modlitwy, częścią w formie rymowanej, częścią w prozie, ogłosił Weber (Berlin, 1849). *Sanhitę Atarwawedy*, złożoną ze zbioru pieśni późniejszego pochodzenia, wydali: Roth i Whitney (Berlin, 1855). Do Wed zaliczają się *Upaniszady*, zbiory traktatów treści dydaktycznej, pochodzące z rozmaitych okresów i stanowiące pierwsze próby spekulacyjnego uzasadnienia dogmatów wiary. Łaciński przekład 52 Upaniszatów, wedle przeróbki perskiej, dał Anquetil-Duperron (2 t., Paryż, 1804); pojedyńcze były ogłaszane i tłómaczone przez Ram-Mohan-Roja, Röera, Webera, Cowella i in. Por. Colebrooke „Essay on the Vedas“ (przekład niemiecki Poleya, Lipsk, 1847); Roth „Zur Literatur der Veda“ (Stuttgard, 1846).—Z poezji epicznych najważniejsze są dwa obszerne poematy: „Mahâbhârata“ i „Râmâjana.“ „Mahâbhârata“ maluje walkę dwu rodów książęcych, w której udział bierze wielu książąt i ludów i zakończonej zagładą wszystkich szlachetnych plemion starej Indji. Do głównej tej treści przyczepiona jest wielka liczba epizodów, po części charakteru epicznego i legendowego, po części dydaktycznego, różnych treścią, pochodzących z rozmaitych czasów i nadających całości pozór raczej poematu cyklicznego niż eposu sztucznego. Podług podania, autorem poematu jest Wjâsa, t. j. zbieracz. Przekład francuski całej „Mahâbhâraty“ (tekst sanskrycki, 4 t., Kalkuta, 1834) rozpoczął Fauche, pojedyńcze epizody wydali: Bopp, Pavie, Wilkins i in. Drugą wielką epopeją Indów jest „Râmâjana,“ utwór poety Walmiki. Opisuje ona zdobycie Cejlonu (Lanka) przez Râmę, którego małżonkę porwał demon. Poemat ten przy większej zwięzłości tworzy bardziej artystyczną całość niż „Mahâbhârata.“ Tekst z przekładem łacińskim rozpoczął wydawać A. W. von Schlegel (t. 1 i 2, Bon, 1829—1833), całość zaś z przekładem włoskim wydał Gorresio (8 t., Paryż, 1843—59), po fr. Fauche. Z eposami łączą się *Purany* (Purânas), obszerne kompilacje starych podań, obejmujące kosmogonję, historję bogów i świętych, z wielu ustępami treści filozoficznej i dydaktycznej, napisanych w celu wyniesienia ponad inne pewnej sekty religijnej. Znanych jest 18 Puranów, z których tyl-

ko *Bhâgawata-Purâna*, opowiadająca dzieje boga Wisznu, w całości wydaną została (Kalkuta, 1830; Bombaj, 1839; tekst z przekładem francuskim Burnoufa, t. 1—3, Paryż, 1840 i nast.). Treścią do poprzedniej zbliżona jest *Wiszńu-Purana*, przełożona na język angielski przez Wilsona (Londyn, 1842; nowe wyd., przygotowane przez Halla, 4 t., Londyn, 1866). Do epopei zaliczyć można i poemat „Hari-wansa“ (przekład francuski Langois, 2 t., Paryż, 1842), opowiadający fantastyczne dzieje Kryszny, będącego inkarnacją Wisznu; łączą go zwykle z Mahâbhâratą. Historji w znaczeniu europejskiem nie znajdujemy w **S. j.**, z wyjątkiem może dziejów Kaszmiru od najdawniejszych czasów do XVI w., napisanych wierszami p. t. „Râdża taranginî“ (Kalkuta, 1835; przekład francuski Troyera, 3 t., Paryż, 1840). W późniejszych czasach miejsce epopei zajęły krótsze poematy epiczne *(Kâwja)*, pisane wyszukanym językiem i aż do znudzenia przepełnione drobiazgowemi obrazami i grą wyrazów. Poematy te są albo skróceniem dawnych epopei, jak „Balabhârata,“ napisana przez Amara (przekład grecki Galanosa, Ateny, 1848), opowiadająca treść „Mahâbhâraty,“ oraz „Raghu-wansa“ przez Kâlidâsę (tekst z przekładem łacińskim Stenzlera, Londyn, 1832), będąca streszczeniem „Ramajany,“ lub też rozwlekłem obrobieniem pojedyńczych epizodów starych cyklów epickich. Z poematów tego drugiego rodzaju najważniejsze: „Kirâtârdżunija“ przez Bharawi (Kalkuta, 1814, po niemiecku przez Schütza, Bielefeld, 1845), opisująca walkę bohatera Ardżuna z bogiem Siwa, przebranym za górala *(kirâta)*; „Sisupâla-badha“ przez Mâgha (Kalkuta, 1813; przekład niemiecki Schütza, Bielefeld, 1843), opiewająca śmierć bohatera Sisupala; „Nalodaja“ Kâlidâsy (tekst i przekład łaciński Bernarego, Berlin, 1830; z przekładem angielskim Yatesa, Kalkuta, 1844), oraz „Naiszadhîja“ przez Harszadewę (Kalkuta, 1836), opowiadające dzieje Nalusa. W poezji lirycznej i gnomicznej spotykamy poematy pełne wdzięku, głębokiej znajomości życia, prawdziwego uczucia i wybornie malujące naturę. Najważniejsze są Kâlidâsy „Meghadûta“ i „Ritusanhâra,“ dalej zdania Bhartriharisa, 100 zdań miłosnych Amary (Kalkuta, 1808) i inne. Najlepsze zdania gnomiczne zebrał Böhtlingk („Indische Sprüche,“ 3 t., Petersburg, 1863). Prawdziwym dytyrambem miłości są pieśni Dżajedewy o bogu Krysznie jako pasterzu („Gita-gowinda,“ tekst z przekładem łacińskim Lassena, Bonn, 1836). Zbiór lirycznych utworów Indów zawiera Häberlina „Sanskrit antology“ (Kalkuta, 1847). Z pomiędzy narodów wschodnich jedni tylko Indowie wyrobili samodzielnie poezję dramatyczną, która jednak nie powstała z liryki, jak u Greków, lecz z poezji epicznej. Poeci za przedmiot do swych utworów brali bądź podania o bogach, jak np. Kâlidâsa (ob.) w „Sakuntali“ i w „Wikramorwasî“, bądź też wypadki poprzedniego życia, jak Sûdraki w „Mriczakatî Vasantasena“ (wyd. Stenzlera, Bonn, 1846) i Bhawabhûti w „Mâlati-Mâdhawa“ (Kalkuta, 1831). Na podstawie historycznej opiera się dramat Wisâkhadatty „Mudrâ-Râkszasa“ (Kalkuta, 1831). Z komedji intrygi najważniejsze Kâlidâsy „Mâlâwikâ-Agnimitra“ i Harszadewy „Ratnâwalî“ (Kalkuta, 1832). Z dramatów alegorycznych wymienić należy Kryszny-Misry „Prabodhaczandrodaja“ (wyd. Brockhausa, Lipsk, 1835—45, przekład niemiecki Goldstückera, Królewiec, 1842). Por. Wilsona „Select specimens of the theatre of the Hindus“ (3 t., Kalkuta, 1827). Podobnie jak w całej literaturze wschodniej ważną grę rolę i w **S. l.** bajka. Ze zbiorów bajek najważniejsze są: „Pancza-tantra“ (przekład niemiecki Benfeya, 2 t., Lipsk, 1859) oraz późniejsze obrobienie tego dzieła p. t. „Hitopadesa“ (ob. Bidpai). Ze zbiorów powiastek i nowel zasługuje zwłaszcza na wzmiankę „Kathâ-sarit-sâgara,“ ułożony w XI w. przez Somadewę z Kaszmiru (wyd. Brockhausa, 2 t., Lipsk, 1839—1862). Z literatury naukowej Indów pierwsze miejsce zajmują badania gramatyczne; ważne są także prace prawne. W zakresie tym oprócz praw Manu (Kalkuta, 1813 i częściej, przekład francuski Loiseleur-Deslongschamps, Paryż, 1833), Jadżnawalkji (tekst i przekład niemiecki Stenzlera, Berlin, 1839) i innych (zbiorowe wydanie, Kalkuta, 1840), znajdujemy zupełny system jurysprudencji, napisany przez Widżnâna—iswarę p. t. „Mitâkszarâ“ (Kalkuta, 1812) i w. in. W naukach matematycznych odznaczyli się Indowie zwłaszcza w rachunku wyższym i w algebrze, za której wynalazców mogą być uważani. Z matematyków wymienić należy Arjabhattę (z I w.), Brahmaguptę (z VI w.) i Bhâskarę (z XII w.). Prace astronomiczne Indów odznaczają się dokładnem obserwowaniem obrotu ziemi i księżyca. Jednym z najdawniejszych systematycznych podręczników astronomji jest „Sûrja siddhânta“ (Kalkuta, 1859, przekład angielski, Newhaven, 1860). Nadto wymienić należy dzieła Brahmagupty i Bhâskary. Z pism poświęconych astrologji najważniejsze jest obszerne dzieło, napisane przez Waràha-mihira w V w. (Kalkuta, 1865). W literaturze lekarskiej pierwsze miejsce zajmuje Susruta (Kalkuta, 1835, przekład łaciński Herslera, 3 t., Erlangen, 1847—51). Znakomitą gałąź **S. l.** stanowi literatura filozoficzna, której Indowie poświęcali się z zamiłowaniem i opracowali ją samodzielnie. Już w Mahâbhâracie znajdujemy obszerny epizod filozoficzny *(Bhagawadgîtâ)*. Z samodzielnych systematów filozoficznych najważniejsze są wprost sobie przeciwne systemy Mîmânsâ i Sankhya. Pierwszy wprowadził pojęcie władzy (maja) na wytłómaczenie zewnętrznych objawów świata, twierdząc, że oprócz Brahmy nic nie istnieje, że wszystko, co nam pod zmysły podpada, jest tylko złudzeniem tychże zmysłów, bo pokazuje nam zamiast jedności różnorodność. Zniszczyć tę władzę przez oderwanie się od wrażeń jest po-

wrotem do Brahmy. Drugi system, którego twórcą Kapila, stawia dwa światy, świat natury i ducha, egzystujące odrębnie, osobnemi rządzone prawami, które wszakże wiążą się nieustannie w istoty żyjące. Podług Kapili są wszystkie objawy w człowieku rezultatem życia, rezultatem związania się z materją. Po za materją niema już żadnych objawów. Z tego twierdzenia wyszedł reformator Buddha (ob.). Porównaj Colebrook „Essays on the philosophy of the Hindus“ (2 wydania, Londyn, 1837 r.). W. **S. j.** spisaną jest nadto obszerna literatura buddhaistyczna, mająca głównie za przedmiot teologję, której przegląd z obszernemi wyjątkami dał Burnouf w „Introduction à l'histoire du Buddhisme indien“ (tom I, Paryż, 1844 r.). Jeszcze w XVI wieku pisano i tworzono w języku sanskryckim. Obok literatury sanskryckiej istnieje w Indjach cała masa utworów w językach nowszych. Poczęto je pisać jeszcze w IX wieku po Chrystusie w języku Hindi. Najważniejsi autorowie: Cand Bardoi (1190), Sur Das (1550), Tulsi Das (1600). Porównaj Grierson „The modern vernacular litteratur of Hindostan.“ W djalekcie Marathi najlepiej pisał Tukarama (1609). Większa część literatury djalektowej składa się z tłómaczeń utworów pisanych w sanskrycie. Prakrytu (ob.) używano w dramatach pospołu z sanskrytem. Ob. Indyjska religja, Indyjska sztuka, Indyjska filozofja.—Porówn. Schröder „Indiens litteratur und Cultur (1887); E. Burnouf „Essai sur le Veda“ (1863); Romesh Chunder Dutte „The litteratur of Bengal Kalkutta“ (1895); Baumgartner „Die Litteraturen Indiens und Ostasiens;“ Krasnowolski „Dzieje literatury indyjskiej“ (w *Bibljotece najcelniejszych utworów* Lewentala); Sylvai Lévi „Le Théâtre Indien“ (Paryż, 1893); Tretiak „O dramacie staroindyjskim“ (szkice literackie, Kraków, 1902); Ignacy Matuszewski „Ideał bohaterstwa w dramacie staroindyjskim“ („Swoi i obcy“); J. A. Święcicki „Historja literatury indyjskiej“ (Warszawa, 1902); Weber „Indische Literaturgeschichte“ (Berlin, 1852 r.; 2 wydanie 1876); M. Müller „History of the ancient Sanscrit literature“ (Londyn, 1859); Bohlen „Das alte Indien“ (Królewiec, 1830 roku); Benfey „Indien“ (w Erscha i Grubera *Encyklopedji);* Lassen „Indische Alterthumskunde“ (4 tomy, Bonn, 1844 — 1861). Spis bibljograficzny dzieł sanskryckich obejmuje Gildemeistera „Bibliothecae Sanscritae Specimen“ (Bonn, 1847 roku) i Zenkera „Bibliotheca Orientalis“ (2 tomy, Lipsk, 1861).

Sanskryt, ob. Sanskrycki język i literatura.

Sanson Mikołaj, geograf francuski, * 1600 r. w Abbeville, † 1667 w Paryżu, był nadwornym geografem królewskim, radcą stanu. Wydał między innemi cztery mapy ogólne ówczesnej Polski i 15 szczegółowych, które wielokrotnie odbijane noszą w jego atlasie wydanym 1692 tytuł: „Etats de la Couronne de Pologne.“

Sansovino, właściwie *Andrzej Contucci*, znakomity rzeźbiarz i budowniczy włoski, * 1460 w Sansovino. † 1529. We Włoszech oraz w Portugalji, gdzie przebywał lat dziewięć, wybudował wiele wspaniałych gmachów i wykonał między innemi piękne ozdoby rzeźbiarskie w Casa Santa di Lorento (w Rzymie).—Jego uczeń *Jacopo Tatti* z Florencji, * 1477, † 1570, nazywał się także *Sansovino* i pracował głównie dla Wenecji.

Santa Ana, miasto departamentalne w środkowo-amerykańskiej rzeczypospolitej San-Salvador, u stóp Kardyljerów, liczy 30,000 miesz., połączone jest koleją żelazną z portem Acajutla.

Santa-Ana, lub *Santana,* Antoni Lopez de..., prezydent i dyktator rzeczypospolitej Meksykańskiej, * 1798 w Jalapie, † 1876. Będąc oficerem, przyłączył się 1821 do powstańców, pomógł 1823 do strącenia cesarza Iturbide, ale tegoż jeszcze roku usunął się do życia prywatnego i dopiero 1828 r. wystąpił na widownię publiczną jako popleczník Guerrera, który zrobił go ministrem wojny i naczelnym wodzem armji. Wybrany 1833 prezydentem, po uśmierzeniu kilku powstań (1833 i 1835), został 1835 dyktatorem i zmierzał jakoby do przywłaszczenia sobie władzy cesarskiej. W wojnie z mieszkańcami Texasu zwyciężony i pojmany w niewolę 1836 r., po dwu latach odzyskał wolność i otrzymał powtórnie prezydenturę 1841 r., ale z powodu samowolnych rządów utracił ją 1845 i wyjechał do Hawanny. Jednakże już 1846 r. po wybuchu wojny ze Stanami Zjednoczonemi, wrócił do kraju, stanął powtórnie u steru państwa 1847 r. i wśród klęsk ponoszonych od nieprzyjaciół, zagrożony przez swych przeciwników uciekł t. r. jeszcze na Jamajkę. W kwietniu 1853 r. wezwany przez stronnictwo ludowe przeciw partji klerykalno-absolutystycznej, otrzymał dyktaturę, pracował energicznie nad przywróceniem porządku, sprawował rządy surowe w duchu antyfederalnym i dążył przy pomocy frakcji klerykalnej do ustanowienia monarchji. Wywołał tem powstanie republikanów przeciw sobie i zwyciężony schronił się 1855 na wyspę św. Tomasza. Po ustanowieniu cesarstwa Maksymiljanowego, uznał je 1863 i przybył 1865 r. do Veracruz, lecz w kilka dni potem z powodu dwuznacznej postawy musiał opuścić kraj ojczysty i przebywał w Stanach Zjednoczonych. Nie przestając mimo to intryg przeróżnych, za powrotem do kraju przed samym upadkiem cesarza Maksymiljana został aresztowany przez republikanów 11 czerwca 1867 i z polecenia Juareza miał być stawiony przed sąd wojenny. Ułaskawiony i skazany na wygnanie, wyjechał do Stanów Zjednoczonych, skąd powrócił do Meksyku. Wskutek amnestji, wydanej przez Lerdo de Tejada.

Santa Barbara, departament środkowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Honduras, nad mo-

rzem Karybskiem, ma 11,000 klm. kw. i 33,000 m. *Miasto główne* t. n. ma 5,000 miesz.

Santa Caterina, miasto we włoskiej prowincji Caltanisetta, na wyspie Sycylji, o 5 klm. od kolei żel. Catania-Girgenti, liczy 7,000 miesz.

Santa Catharina, prowincja nadbrzeżna w Brazylji południowej, obejmuje 74,156 klm. kw. (1346,7 m. kw.) i liczy 236,346 m. (1888). Brzegi jej obfitują w liczne zatoki, przylądki i wyspy, klimat posiada gorący, deszcze częste, ziemia urodzajna, pokryta lasami. Mieszkańcy nazywają tę prowincję „rajem brazylijskim.“ Główne miasto Desterro, położone na wyspie **S.,** obejmującej zaledwie 550 klm. kw. (10 m. kw.). Por. Lange „Südbrasilien etc.“ (2 wyd., Berlin, 1882); Hundt „Die brasilianische Provinz **S.**“ (Gera, 1887).

Santa Clara, miasto na wyspie Kubie, położone w jej wnętrzu, połączone koleją z portem Sagua la Grando, dobrze zabudowane, liczy 23,000 miesz.

Santa Conversazione (wł.), nazwa obrazów, na których malarz wydstawił Madonnę z grupą świętych.

Santa-Croce Antoni Publicola, nuncjusz apostolski w Polsce za Zygmunta III, pochodził ze starożytnej i dobrze znanej w historji Włoch rodziny. Siostrzeniec Urbana VII, został **S.-C.** arcybiskupm Seleucji i podczas wojny szwedzkiej w Prusiech przybył do Polski w charakterze nuncjusza (był w Warszawie już 1627). Mianowany wkrótce kardynałem, otrzymał tę nominację i kapelusz w Polsce i odwołany został r. 1631. Za powrotem do Włoch został legatem w Bolonji, arcybiskupem Chieti, a potem Urbino, † 1641 r.

Santa-Croce Jędrzej Publicola, krewny poprzedniego, arciskup Seleucji, nuncjusz apostolski w Polsce za Jana III, 1690—96, * 1656. Przybył do Warszawy 1690 r. Odznaczał się tu dumą i dziwną drobiazgowością w przestrzeganiu etykiety, co dało powód do rozmaitych zajść i nieporozumień z prymasem kardynałem Radziejowskim; nieporozumienia te zaostrzyła jeszcze kwestja patronatu królewskiego w rzeczy opactw, na które król mianował swoich kandydatów, a zakonnicy wybierali swoich, zanosząc częste o to skargi do stolicy apostolskiej. Nuncjuszostwo **S.-C.** trwało w Polsce dłużej niż wielu jego poprzednich. Przeniesiony został z Polski r. 1696 na nuncjaturę wiedeńską, podczas której otrzymał kapelusz kardynalski. Sekretarz jego Faggiuoli napisał djarjusz (od 5 kwietnia 1690 do 8 maja 1691) jego pobytu w Polsce, znajdujący się w bibljotece Riccardiana we Florencji, przetłómaczony na język polski i wydrukowany w „Dodatku do Czasu“ (Kraków, 1858, sierpień, str. 237—306).

Santa Cruz (wyspy królowej Karoliny), grupa wysp w Melanezji, położona na południowschód od archipelagu Salomona między 9°30′—11°40′ szer. połud. i od 165°40′—166°52′ długości wsch. Gr., obejmuje 938 klm. kwadr. (17 m. kw.) przestrzeni, z ludnością 5,000 dusz. Główna wyspa *Nitendi* albo *Indengi* (także *Egmont),* ma 560 klm. kw. (10 m. kw.), dalej idą: *Tapua (Edgecombe, Ourri),* 72 klm. kw. (1,3 m. kw.), *Vanikoro (Recherche* albo *Pitt),* 924 m. wysok., 164 klm. kw. (3 m. kw.), u której 1788 rozbił się Laperouse, *Tinakura,* z 670 m. wysokim wulkanem i in. Wszystkie one są górzyste, pokryte gęstemi lasami, ziemię mają urodzajną. Odkryte w 1595 przez Mendannę, zwiedzone były następnie przez Cartereta, który nadał im nazwę wysp królowej Karoliny. W nowszych czasach przedsiębiercy pochwycili przemocą wielu mieszkańców i użyli ich do robót w Australji i na wyspie Fidżi. Czyn ten tak dalece oburzył krajowców, że melanezyjski biskup Patteson, pragnący wylądować na wyspę Nitendi, został przez nich zamordowany. Wtedy Anglicy zbombardowali kilka miejscowości, za co w odwecie krajowcy zamordowali w d. 20 sierpnia 1875 komendanta Goodenougha. Por. Markkain „The cruise of the Rosario amongst the New-Hebrides and S. Islands“ (Londyn, 1873).

Santa Cruz, prowincja rzeczypospolitej Argentyńskiej, ma 276,919 klm. kw. Miastem głównem jest Gallegos.

Santa Cruz, główne miasto na kanaryjskiej Teneryfie, siedziba gubernatora hiszpańskiego i biskupa, główny punkt handlu wysp kanaryjskich z Europą i Ameryką, oraz stacja żeglugowa, liczy 16,837 miesz.

Santa Cruz, kolonja niemiecka w brazylijskiej prowincji Rio Grande do Sul, napółnoc od Jacuchy, nad rzeką Rio Pardo, założone 1849, liczy 16,000, zajmujących się uprawą tytuniu.

Santa-Cruz Andrzej, mąż stanu południowoamerykański, * 1794 w Peru. Będąc generałem, czynny miał udział w wojnie o niepodległość; powołany 1826 został na prezydenta Peru, w roku następnym złożył tę godność i udał się jak poseł do Chili, W r. 1829 obrany prezydentem Boliwji, a 1836 protektorem peruwjańsko-boliwskiej konfederacji. Doskonały administrator, rozszerzył stosunki z Europą, podniósł handel i porządek w kraju na czas jakiś ustalił. Intrygi burzliwych stronnictw wywołały wojnę z Chili, w której **S.-C** po klęsce odniesionej pod Yungai stracił obie prezydentury. W marcu 1839 r. usunął się do Guayaquil w Equador. Później sprawował od r. 1849 urząd ministra pełnomocnego Boliwji w Paryżu, a od r. 1850 także w Londynie i Brukseli; † 1865 w Saint-Nazaire.

Santa Cruz de la Palma, główne miasto na kanaryjskiej wyspie Palma, ma dobry port i liczy 6,617 miesz.;

Santa-Cruz-de-la-Sierra, stolica departamentu t. n. w Boliwji (373,160 klm. kw. i 700,000 miesz.), leży pośród obszernych równin i ma 10,000 miesz.

Santa Fé, prowincja rzeczypospolitej Argentyńskiej, położona na zachód od Parany,

obejmuje 131,582 klm. kw. przestrzeni i liczy 406,000 miesz. Południowa część posiada lasy i pastwiska, lecz zarazem i rozległe błota. Mieszkańcy zajmują się przeważnie hodowlą bydła. Główne miasto t. n, położone przy ujściu rzeki Salado de Parany, w okolicy niezdrowej, posiada katedrę, pałac biskupi, kolegjum jezuickie, z 400 pensjonarzami, akademję, odlewnię żelaza i liczy 15,000 miesz. Por. Carrasceo „Descripcion geografica y estatistica de la prov. de **S.**“ (Paryż, 1888).

Santa Fé de Bogota, ob. Bogota.

Santa Lucia, *wyspa św. Łucji,* wyspa w Indjach zach., na płd. Martyniki, 614 klm. kw. z ludnością 45,000 miesz., głównie metysów, mówiących po francusku, należy do Anglji. Jest to wyspa wulkaniczna, ma pokłady siarki i ałunu, oraz gorące źródła. Uprawia się tu trzcina cukrowa, kawa, kakao. Główna osada jest Castries. Wyspa odkryta została przez Kolumba, 13 grudnia 1498.

Santa Maria Domingo, prezydent rzeczypospolitej Chilijskiej, * 1825, pochodzi z rodziny arystokratycznej i po ukończeniu nauk w instytucie narodowym w Santjago, został 1847 podsekretarzem stanu w departamencie sprawiedliwości, a potem prefektem jednej ze środkowych prowincji. Prąd reakcyjny 1848 r. zmusił go do opuszczenia kraju, do 1852 przebywał w Limie, a po powrocie był adwokatem, dał się poznać zarazem z prac historycznych i mianowany został członkiem wydziału prawnego. Po przytłumieniu ruchu politycznego 1858 udał się do Europy, w r. 1861 wrócił znów do Chili, a 1863 r. został ministrem skarbu. Gdy Hiszpanja 1865 wypowiedziała wojnę rzeczompospolitym Ameryki płd., **S.** zawiązał układy z sąsiedniemi państwami, co nadało mu w kraju znaczną popularność. W 1880 został ministrem spraw zagranicznych, i gdy minister wojny udał się na pole bitwy, **S.** gorliwie zajął się organizacją wojsk przeciw Peru, i we wrześniu obrany został prezydentem na pięciolecie 1881—86.

Santa Maria, *Capua vetere,* miasto we włoskiej prowincji Caserta, przy kolei żel. Rzym-Neapol, zbudowane na gruzach starożytnej Kapui, posiada zwaliska amfiteatru rzymskiego, teatr, gimnazjum, szkołę techniczną, liczy 18,479 miesz. (1881).

Santa Ninfa, miasto wo włoskiej prowincji Trapani na wyspie Sycylji, 460 m. nad p. m., 7,300 miesz.

Santa Rosa, departament w środkowo-amerykańskiej rzplitej Gwatemali, liczy 33,454 miesz.

Santalowie *(Santal, Sontal),* naród w Indjach wsch., w Bengalji i Asamie, liczy około 1,500,000 głów. Należy do plemienia Drawidów. Są barwy bardzo ciemnej, żyją z rolnictwa, jakkolwiek są koczownikami; ulegają rządom zupełnie patrjarchalnym.

Santalum, ob. Sandał.

Santander, stolica hiszpańskiej prowincji t. n. (5,460 klm. kw. i 245,000 miesz.) w Starej Kastylji, nad zatoką Biskajską, jest rezydencją biskupa i liczy 43,000 miesz. **S.** ma dobry port i kąpiele morskie.

Santander Franciszek de Paula, * 1792 w Rosario de Cucuta w Nowej Grenadzie, † 1848 w Kartaganie, towarzysz broni Bolivara, a później jego przeciwnik, w latach 1832—36 prezydent rzeczypospolitej Nowej Grenady.

Santarem, miasto okręgowe w dawnej portugalskiej prowincji Estremadury, nad Tagiem, jest rezydencją biskupa, ma kilka kościołów, szczątki zamku maurytańskiego, szkołę normalną, winnice, przędzalnie, 10,000 miesz. W wiekach średnich było rezydencją królów portugalskich.—**S.** jest także handlowe miasto w brazylijskiej prowincji Para, nad r. Tapajoz, 4,500 miesz.

Santerre Antoni Józef, generał francuski z czasów pierwszej rewolucji francuskiej, * 1752 w Paryżu, † 1809 r. Pódczas wybuchu rewolucji był piwowarem, a zarówno dla swych bogactw jako i prawości charakteru wywierał na lud wpływ wielki. Wybrany 1789 dowódcą jednego bataljonu gwardji narodowej, czynny brał udział w zdobyciu Bastylji, odegrał ważną rolę w wypadkach 20 czerwca i 10 sierpnia 1792 r. Wkrótce potem mianowany generalnym komendantem gwardji narodowej, a następnie generałem dywizji i dowódcą 20,000 armji wysłanej przeciwko Wandejczykom, poniósł od nich klęskę 18 września 1798 pod Coron. Oskarżony o przyjaźń dla księcia Orleańskiego, został wtrącony do więzienia i dopiero po upadku Robespierre'a odzyskał wolność.

Santen albo *Sanctes, Xantes, Pagnino,* głęboki znawca języka hebrajskiego i literatury rabinicznej, * 1470 w Lukce, wstąpił w 16 roku życia do zakonu Dominikanów, gdzie Savonarola był jego mistrzem. Znany z wielkiej erudycji kardynałowi Medyceuszowi, późniejszemu papieżowi Leonowi X, powołany został do Rzymu na nauczyciela założonej przez niego szkoły języków wschodnich. Po śmierci papieża przeniósł się z Rzymu do Lionu i tam † 1541. Przełożył Biblję z języka hebrajskiego na łaciński p. t.: „Veteris et novi Testamenti nova translatio.“ Jest to pierwszy przekład całej Biblji z oryginału od czasów św. Hieronima. Nadto wydał: „Thesaurus linguae sacrae“ (Paryż, 1529 i 1538), prawdziwy skarbiec na swe czasy, zbogacony badaniami rabinicznemi i w. in.

Santi Jan (Giovani), ob. Rafael.

Santiago (właściwie *Sao-Thiago),* największa z należących do Portugalji wysp Przylądka Zielonego, 67 klm. długa, 22 klm. szeroka, dobrze nawodniona i urodzajna; produkuje indygo, ryż, imbier.

Santiago, albo *San-Jago-de-Cuba,* dawniej stolica wyspy Kuby w Indjach zachodnich, a teraz wschodniego departamentu tejże wyspy. Jest rezydencją gubernatora i biskupa; ma 60,000 miesz.

i port silnie obwarowany, prowadzi znaczny handel.

Santiago albo *San-Jago*, stolica południowoamerykańskiej rzeczypospolitej Chili i prowincji t. n. (13,527 klm. kw. i 410,000 miesz.), nad rzeką Maypocho, u stóp Andów położona, jest siedliskiem kongresu i rządu, oraz rezydencją arcybiskupa. Ma około 250,000 miesz., uniwersytet założony 1842 r. i prowadzi rozległy handel, zwłaszcza wyrobami górniczemi, za pośrednictwem miasta portowego Valparaiso, z którem połączona jest koleją żelazną.

Santiago de Compostella, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Coruna, u stoku Monte Pedroso, 288 m. nad poz. morza, połączone koleją żel. z portem Carril, posiada 15 kościołów, katedrę zbudowaną 1120 r. z dwiema wieżami 78 m. wysokiemi, kilka klasztorów, uniwersytet, grób apostoła Jakóba, patrona Hiszpanji, dawniej słynny cel pielgrzymek, i liczy 25,000 miesz.

Santiago del Estero, jedna ze środkowych prowincji rzeczypospolitej Argentyńskiej, obejmuje 102,355 klm. kw. i liczy 161,000 miesz. Główne miasto t. n. położone w okolicy urodzajnej, nad rz. Rio-Dulce, 162 m. nad poziom morza, ma 9,000 miesz., po większej części Indjan. Por. Gancedo „Memoria descriptiva de la provincia de S. del Estero“ (Buenos Ayres, 1885).

Santillana, Don Inigo Lopez de Mendosa, margrabia de..., słynny wojownik hiszpański, mąż stanu, uczony i poeta, * 1398 w Carion-de-los-Cordes, † 1453 w Guadalaxara. W młodym wieku wstąpiwszy do wojska, odznaczył się zarówno walecznością, jak i talentami, znamionującemi wodza, w wielu wojnach z Maurami (1431 i 1438) i Nawarczykami (1445), za co otrzymał margrabstwo *Santillanę* (które musiał sobie zdobyć) i tytuł *Don*. Posiadał łaski u królów kastylskich Jana II i Henryka IV. Z licznych dzieł jego zasługują na wzmiankę: „Los proverbios,“ poemat dydaktyczny: „Bias contra fortuna,“ djalog moralizujący: „Refranes que dicen las viejas tras el huego,“ najdawniejszy zbiór przysłowi hiszpańskich; słynna „Comedieta de Ponza,“ poemat alegoryczny, w manjerze Dantego. **S.** należy do szeregu tych mężów, którzy pismami swemi stanowią epokę w historji dawniejszej literatury hiszpańskiej. Jego „Obras“ wydał ze wstępem i komentarzami A mador de los Rios (Madr., 1852).

Santini Giovanni, astronom, * 1786 w Caprese pod Borgo di S.-Sepulcro, † 1877. W r. 1806 został adjunktem, a w 1813 profesorem astronomji i dyrektorem obserwatorjum w Padwie, zasłużył się udoskonaleniem narzędzi astronomicznych, oraz obserwacjami komet. Napisał: „Elementi di astronomia“ (1819); „Teorica degli strumenti ottici“ (2 t. 1828); „Della misura del tempo“ (1847).

Santino Wincenty, arcybiskup Trapezuntu, nuncjusz w Polsce 1722—28. Odznaczał się jako gorący obrońca praw kościelnych i burzyciel dobrych stosunków Polski ze stolicą apostolską. Cały pobyt jego w Polsce był nieprzerwanem pasmem zajść przykrych między stolicą apostolską a Rzecząpospolitą. Starano się usilnie o jego odwołanie, ale śmierć nuncjusza uprzedziła to życzenie narodu; † 1728 r. w Warszawie, pochowany w kościele księży Teatynów. Pisał o nim obszerniej Bartoszewicz w *Bibljotece Warsz.* (1855, t. IV).

Säntis *(Sentis)*, pień górski w Alpach Appenzellskich, główna góra w Szwajcarji płn.-wschodniej, złożona z trzech ścian wapiennych. Szczyt najwyższy, *Hohe* **S.**, wznosi się na 2,504 m., najbardziej północny szczyt jest Gäbris (1254 m.). **S.** jest jedną z najpiękniejszych gór szwajcarskich; na Hohe **S.** urządzone jest obserwatorjum meteorologiczne. Por. Escher von der Linth „Geologische Beschreibung der Säntisgruppe“ (1874).

Santo Domingo, główne miasto w rzeczypospolitej Dominikańskiej, na południowem wybrzeżu wyspy Haiti, przy ujściu rzeki Ozama, liczy 20,000 miesz.

Santo Espiritu, miasto na wyspie Kubie, położone w urodzajnej okolicy, połączone koleją żel. z odległym o 70 klm. portem Trinidad, posiada kolegjum jezuickie, liczy 32,600 miesz. Założone 1514 r.

Santo Stefano *(San Stefano)*, wieś o 10 klm. na zachód Konstantynopola, po zajęciu Rumelji w wojnie 1877 — 78 była główną kwaterą rosyjską. Dnia 3 marca 1878 r. zawarty tu został traktat przedwstępny między Rosją a Turcją.

Santocka kasztelanja była położona w województwie Poznańskiem; ostatnim jej kasztelanem był Nikodem Zakrzewski, mianowany 1790.

Santok, zamek z czasów Piastów, w województwie Poznańskiem, przy ujściu Noteci do Warty położony, dziś wieś w Brandeburgji, zwana po niemiecku *Santoch*. Zamek tutejszy był dziedzictwem książąt wielkopolskich, które Przemysław, książę poznański, oddał w posagu córce poślubionej Konradowi, margrabiemu brandeburskiemu, w r. 1260. W **S.** było niegdyś opactwo Cystersów.

Santolina *(Świętolina, Świętoziół)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, obejmuje wonne zioła i krzewy o liściach drobnych, iglastych lub łuskowatych i kwiatach, żółtych, zebranych w główki półkuliste lub jajowate, w krajach nad morzem Śródziemnem, **S.** *chamaecyparissus, cyprys fałszywy*, o kwiatkach żółtych, uprawia się u nas w cieplarniach. Wszystkie jej części mają woń przenikającą, balsamiczno-korzenną. W krajach południowych dotąd używa się przeciw różnym chorobom, oraz na wytępienie pluskiew. Olejek eteryczny, otrzymywany z nasion, uchodzi we Francji za przeciwrobaczny.

Santomischel, niemiecka nazwa miasta Zaniemyśl (ob.).

Santonina, $C_{15}H_{18}O_3$, ciało krystaliczne otrzymywane z kwiatów cytwarowych (ob. Cytwarowe nasienie). Przedstawia się w postaci płaskich

sześciennych listków, bez barwy i zapachu, słabego, gorzkiego smaku, trudno rozpuszcza się w zimnej, łatwiej w gorącej wodzie, łatwo zaś w alkoholu, eterze, chloroformie. Przyjęta do wewnątrz, nadaje wszystkim widzianym przedmiotom kolor żółty *(ksantopsja)*. Jej zawdzięcza głównie cytwarowe nasienie (ob.) własności lecznicze. **S.** jest bezwodnikiem kwasu santoninowego, $C_{15} H_{20} O_4$.

Santorin, *Santorini*, starożytna Thera, jedna z najdalej na południe wysuniętych wysp greckich Cyklad, ma 71 klm. kw. i 15,000 miesz. Z przyległemi wyspami Therasia i Aspronisi tworzy jedną całość wulkaniczną. **S.** pozbawiony jest wody, ale mimo to bardzo urodzajny, ma ziemię szczególnie przydatną do uprawy wina, którego gatunki czerwone i białe *(Vino Santo)* uważane są za najprzedniejsze. Wulkan tutejszy jest ciągle czynny; w kwietniu 1870 r. straszliwy zrobił wybuch. Tu odkryto także mieszkanie bardzo starożytne z epoki kamiennej, zasypane pokładem popiołu wulkanicznego, grubego na 20 metrów. Główne miasto **S.** zostało zniszczone w r. 1870 przez trzęsienie ziemi. Por. Fouque „S. et ses eruptions“ (Paryż, 1879).

Santos Maximo, prezydent rzeczypospolitej Urugwajskiej, * w Montewideo, w 17 roku życia wstąpił do wojska i na polu bitwy tak się odznaczył, że gen. Juarez mianował go swym adjutantem. Uśmierzył kilka powstań, zorganizował oddział strzelców, po upadku prezydenta Varela wysłany był dla uspokojenia kilku departamentów, przeszkodził ogłoszeniu Latorre'a dyktatorem, został ministrem wojny, a w marcu 1882 r. objął prezydenturę. Zasłużył się krajowi poprawą dróg, szkół i poczt.

Santos, miasto nadmorskie w brazylijskiej prowincji Sao Paulo, na wyspie Sao Vicente, liczy przeszło 20,000 miesz.

Sanz del Rio Juljan, filozof hiszpański, * 1814 w Torre-arevalo (w prow. Soria), † 1869. Ukończywszy studja filozoficzne i prawne w Kordubie, Granadzie i Madrycie, otrzymał w tem ostatniem mieście katedrę filozofji, a 1843 wyjechał kosztem rządu do Niemiec, aby na miejscu zapoznawszy się z filozofją niemiecką, przeszczepić ją do Hiszpanji. Wróciwszy po trzechletnie nieobecności, zrazu zrzekł się profesury, ale 1849 objął ją ponownie i aż do śmierci, zaszłej 1869, wykładał filozofję w Madrycie. Pogrzeb **S.** był pierwszym w Hiszpanji pogrzebem cywilnym. Podczas pobytu w Niemczech badał szczególnie systemy, których źródłem jest Kant, i czas jakiś był zwolennikiem filozofji Krausego. **S.** nie stworzył wprawdzie systemu własnego, ale mimo to jest myślicielem nawskroś samodzielnym. Zajmował się głównie analizą świadomości. On pierwszy stworzył w Hiszpanji to, co się nazywa właściwie filozofją; uważany też jest słusznie za ojca filozofji hiszpańskiej. **S.** zasłużył się nie tylko jako pisarz, ale także jako wyborny profesor. Z pism jego, częstokroć niełatwo zrozumiałych, wymieniamy: „C. C. F. Krause, Sistema de la Filozofia metafisica. Primera Parti; Analisis“ (Madr., 1860); „Lecciones sobre el sistema de la Filosofia“ (Madr., 1868); „Doctrinal de logica“ (dzieło niedokończone, Madr., 1863); „Ideal de la Humanidad para la Vida, Con introduccion y Comentarios“ (2 ed. Madr. 1871); „Analisis del pensamento racional“ (1878).

Sanzio Rafael, ob. Rafael.

São (portug.), to samo co hiszpańskie *San*; spotyka się często w nazwach miejscowości, w połączeniu z imionami świętych.

Sao Francisco, rzeka w Brazylji, ma źródło w prowincji Minas Geraes, ubiega 2,900 klm. i wpada do oceanu Atlantyckiego.

Sao Joao d'El Rey, miasto w brazylijskiej prowincji Minas Geraes, liczy 10,000 miesz.

Sao Laurenço, kolonja niemiecka w prowincji Rio-Grando do Sul w Brazylji, założona 1858, liczy 12,000 miesz. po większej części Pomorzan.

Sao Leopoldo, kolonja niemiecka w brazylijskiej prowincji Rio-Grande do Sul, założona 1824, liczy 30,000 miesz.

Sao Luis de Maranhao, miasto główne brazylijskiego stanu Maranhao, na zachodniem wybrzeżu wyspy t. n., rezydencja biskupa, liczy 38,000 miesz.

Sao Paulo, nadbrzeżna prowincja Brazylji, obejmuje 290,876 klm. kw. (5,283 mil kw.) i liczy 1,306,272 miesz. (1888). Główne miasto t. n. liczy 100,000 miesz. (1892), założone 1552 roku przez Jezuitów.

Saona (po fran. *Saône*), dopływ Rodanu, bierze początek na płaskowzgórzu Langres w departamencie Wogezów, zaczyna być pod Corre spławną i ubiegłszy 482 klm., z których 374 jest spławną, wpada pod Lionem do Rodanu. Jedną z ważniejszych wpadających do **S.** rzek jest Dubs. Od **S.** biorą nazwę dwa departamenta francuskie, a mianowicie: departament *Wyższej Saony* (Haute Saône), obejmuje 5,374 klm. kw. i 280,000 miesz. i składa się z 3-ch okręgów: Vesoul, Gray, Laure z miastem głównem Vesoul, oraz departament *Saône-Loire*, obejmuje 8,626 klm. kw. i 620,000 miesz. i ma pięć okręgów: Mâcon, Autun, Châlons, Charolles, Louhans, z miastem głównem Mâcon.

Sapalski Krzysztof, z łacińska *Sapallius*, a czasem *Sapellius*, doktor medycyny i teologji, * 1588 w Mościskach, w ziemi Przemyskiej, † 1648 w Krakowie. Po ukończeniu nauk w akademji krakowskiej, zwiedził Włochy, następnie był senjorem szkoły w Warszawie, potem profesorem w akademji zamojskiej i lekarzem Zygmunta III i Władysława IV królów polskich, którym towarzyszył w wyprawach wojennych. Po śmierci żony wstąpił do stanu duchownego, był kanonikiem krakowskim i kieleckim, oraz dziekanem kolegjaty Wszystkich Świętych.

Sapalski Franciszek, matematyk, * 1791 w Warszawie, † 1838; nauki kończył w Krzemieńcu, w r. 1810 wstąpił do służby wojskowej; został porucznikiem, a 1813 r. adjutantem-majorem, lecz z powodu słabości opuścił służbę i oddał się wyłącznie pracy naukowej. Zwiedziwszy 1814 i 1815 Paryż, po powrocie do kraju został 1816 r. zastępcą profesora geometrji przy uniwersytecie w Krakowie, następnie był dziekanem wydziału matematycznego i 1825 r. senatorem krakowskim z grona uniwersytetu. Ogłosił: „Rozprawa o teorji stereonomji czyli geometrji wykreślnej“ (Kraków, 1818); „Geometrja wykreślna dla użytku szkoły wojskowej aplikacyjnej“ (Warszawa, 1822); „Zastosowania geometrji wykreślnej“ (2 zeszyty, Kraków, 1839—40).

Sapalski Józef, przyrodnik, * 1815 na Ukrainie w pow. Lipowieckim, † 1888 w Miechowie. Oprócz artykułów, zamieszczonych w *„Przeglądzie Naukowym* i *Bibl. Warsz.* ogłosił: „O kometach i teorji biegu ciał“ (Warszawa, 1843); „O trzęsieniu ziemi podług Heissa“ (1850); „Pogląd na historję naturalną guber. Radomskiej“ (Kielce, 1862); „Badania o jestestwach organicznych na kuli ziemskiej“ (Kraków, 1872).

Sapanowa czerwień, ob. Brazylina.

Sapanowe drzewo, ob. Brazylijskie drzewo i Caesalpinia.

Sapareau, napój francuski z zagęszczonego soku owocowego *(sapa)*, jajek i białego wina, używany na gorąco.

Sapecki Cyprjan, Dominikanin, znakomity kaznodzieja, przez lat 17 przeor w kościele katedralnym i archikatedralnym Panny Marji w Krakowie, † 1724 tamże. Ogłosił mnóstwo kazań, z których celniejsze: „Różaniec kaznodziejski“ (Krak., 1718); „Kalendarz niebieski z przykładów i żywotów świętych“ (1722).

Sapeka, moneta, toż co kesz (ob.).

Sapere aude (łac.), miej odwagę być mądrym. Słowa Horacego (Ad Lollium 2.40), użyte za dewizę medalu, odbitego 1765 z polecenia króla Stanisława Augusta Poniatowskiego dla uczczenia zasług Stanisława Konarskiego.

Saperzy (z fran. *sapeurs*, od *sape*, rów ochronny w fortyfikacjach), oddziały wojska, dodawane do brygad, dywizji lub korpusów, dla sypania baterji, stawiania mostów, stosowania dróg i t. p. czynności fortyfikacyjnych. Dzielą się na brygady, złożone z ośmiu żołnierzy pod dowództwem podoficera. Są to wogóle żołnierze wyborowi, lepiej od innych płatni. W niektórych armjach, toż co pjonierzy (ob.).

Saphir Maurycy Bogumił, pisarz niemiecki, * 1795 w Lovas-Bereny, z rodziców żydowskich, przebywał czas jakiś w Berlinie i Monachjum, a od r. 1834 stale w Wiedniu, † 1858 w Baden pod Wiedniem. Prócz kilku humorystyczno-satyrycznych pism perjodycznych (jak np. wydawany od 1737 aż do śmierci **S.** wiedeński *Humorist*), ogłosił mnóstwo pism innych, które humorem, żywym dowcipem i umiejętną igraszką słów zawsze jednały sobie czytelników. Jednem z celniejszych jego wydawnictw jest: „Conversations - Lexicon für Geist, Witz und Humor“ (2 wydanie, 5 t., Drezno, 1856). Wybór prac jego wyszedł po śmierci autora (12 t., Berno, 1884).

Sapiehowie, znakomita rodzina litewska, posiadająca niegdyś obok obszernych majątków wielkie w kraju znaczenie; wielu z nich najwyższe w Rzeczypospolitej piastowali godności i zasłużyli się krajowi tak w sprawach wojennych, jak politycznych. Nasi heraldycy-panegiryści wywodzą ród **S.** od nieznanego w historji (okazał to dowodnie Stadnicki w dziele „Synowie Gedymina“) Punigajły, syna Narymunta Gedyminowicza, † jakoby roku 1380. Syn tego Punigajły imieniem Sunigajło czyli Siemion, kasztelan trocki, miał przybrać na unji horodelskiej 1413 do ojczystych Lilji herb Lisy i jest niby protoplastą **S.** Źródłem tej bajki była „Historia domus Sapiehianae“ Misztołta (ob.), a po części i Klimaktery Kochowskiego. Wywody te ugruntowały się dopiero za Jana III, gdy król ten jednał sobie **S.** i na wysokie wynosił stanowiska; wówczas też prawdopodobnie sfabrykowano trzy przywileje Zygmunta I (1512 i 1522) i Zygmunta Augusta (z 1572), popierające ów wywód bajeczny. U Kojałowicza znajduje się Siemion (Symeon) syn owego Sunigajły, wojewoda podlaski, ojciec Bohdana i Iwana; w historji wszelako żadnych po nim niemasz śladów. Wzmiankowani dopiero co *Bohdan* i *Iwan* (Iwaszko) byli niezawodnie Rusinami z Siewierszczyzny i dosługiwali się znaczenia przy dworze Aleksandra Jagielończyka. Są oni istotnymi protoplastami **S.** i założycielami dwu linji: *siewierskiej* i *kodeńskiej*, z których pierwszą wywodzono niewłaściwie z Moskwy, a drugą od Tatarów. W dokumentach XV i XVI wieku noszą **S.** nazwisko *Sopehów*, *Sopihów* i *Sopieżyczów;* nazwa ta poszła zapewnie od ruskiego słowa *sopieť* = spać. Pierwotnie **S.** kniaziami nie byli, a tytuł książęcy przybrali dopiero w XVII wieku. Znakomitszymi przedstawicielami tego rodu są:

Sapieha Bohdan Siemionowicz, założyciel linji siewierskiej; był on okolniczym smoleńskim i trzykrotnie jeździł w poselstwie do Moskwy; data jego śmierci niewiadoma.

Sapieha Lew, syn najstarszy Jana, starosty drohickiego, a wnuk poprzedniego, znakomity mąż stanu, wojewoda wileński, hetman wielki litewski i kanclerz w. litewski, * 1557 w Ostrowie z rodziców wyznania ewangelickiego. Po ukończeniu wyższych nauk w Lipsku, wróciwszy do Litwy, na pierwszych zaraz sejmikach obrany posłem, zalecił się współziomkom rozsądkiem, wymową i nauką. Mianowany sekretarzem w. ks. Litewskiego, odznaczył się również osobistem męstwem na czele pułku husarskiego, własnym kosztem wystawionego w bitwach pod Toporcem, Zawołoczem, Ostrowem i Pleskowem, za co otrzymał urząd pisarza

wielkiego ks. litewskiego. Po ukończeniu wojny wysłany do Moskwy, zawarł z carem Iwanem Bazylewiczem Groźnym korzystny pokój roku 1584. Wkrótce potem podkanclerzy, a 1589 kanclerz w. ks. litewskiego, otrzymał t. r. od Zygmunta III dobra Skoruty. Największą jego chwałę stanowi układ sądu trybunału głównego dla Litwy na wzór urządzonych przez Jana Zamojskiego dla Korony, tudzież statut litewski, wprowadzony 1588 po rusku, który **S.** z pomocą najświatlejszych mężów zebrał, uporządkował i ogłosił swym kosztem. Za namową księdza Skargi przeszedł z wyznania helweckiego na katolickie. W Rydze wszczęte z powodu religji rozruchy uspokoił i stronom wymierzył sprawiedliwość. W r. 1600 jeździł powtórnie do Moskwy i po długich trudach skojarzył pokój z Borysem Godunowem 1601. Odradzając wyprawę na korzyść Dymitra Samozwańca, czynnie jednak, gdy stało się inaczej, dopomagał orężem i majątkiem swym do zdobycia Smoleńska, oraz do wykonania innych przedsięwzięć podczas tej wojny. W czasie następnej wyprawy Władysława IV w r. 1618 dodany mu był za doradcę i przyłożył się do zawarcia rozejmu w Dywilinie 1619 r. Po klęskach pod Cecorą i Chocimem zasłaniał Litwę od Szwedów, zmusił nieprzyjaciół do przyjęcia rozejmu i za to mianowany został wojewodą wileńskim roku 1623. W r. 1625 podczas wojny szwedzkiej otrzymał wielką buławę litewską. W r. 1591 uskutecznił rozgraniczenie Litwy z Podlasiem, 1598 należał do komisji, urządzającej Inflanty, a 1611 pod jego nadzorem wykonano przejrzenie metryk litewskich. Wolny od wszelkiego fanatyzmu, polityk bystrego oka i rozumu niepospolitego, w sprawach unji doradzał jak największe umiarkowanie i zbytnią hamował gwałtowność. Wogóle położył **S.** wielkie dla kraju zasługi. Wzorowy senator i prawodawca, wojownik i polityk niespracowany, † **S.** 1633 w Wilnie. Pozostały po nim pisma: „Sposób praw trybunalskich“ (1616) i „List do JW. księdza Józefata Kuncewicza, archiepiskopa połockiego od JW. Leona Sapiehi, kanclerza w. ks. litewskiego, pisany z Warszawy 12 marca“ (1622). Obszerny życiorys **S.** dał Kognowicki w dziele swem „Życia Sapiehów i t. d.“ (t. 1).

Sapieha Jan Stanisław, syn poprzedniego i Firlejówny, marszałek w. ks. litewskiego, * 1585, † 1635; naśladowca cnót ojcowskich, był marszałkiem w trybunale litewskim 1612 i 1621 r. Mianowany 1619 (wedle Niesieckiego, prawdopodobnie zaś później dopiero, marszałkiem w. ks. litewskiego, odbywał za Władysława IV dwa razy poselstwo do cesarza niemieckiego. W Prusiech i Inflantach walczył mężnie przeciwko Szwedom; odznaczał się wymową niepospolitą. Jedna z jego mów sejmowych mieści się w „Swadzie polskiej.“

Sapieha Krzysztof Mikołaj, drugi syn Lwa **S.** i Halszki Radziwiłłówny, drugiej tamtego żony, doskonalił się w naukach w Lowanjum pod Erykiem Puteanusem. W r. 1627 napisał: „Opowiedzenie zdarzeń Dymitra“ i przełożył „Historję Liwjusza“ na język polski, ale praca ta zaginęła. Wróciwszy do kraju, został krajczym litewskim i pisarzem polnym w. ks. litewskiego. W kilku wyprawach wojennych dał się poznać ze swych czynów rycerskich; † 1631.

Sapieha Kazimierz Lew, trzeci syn Lwa **S.** i Halszki Radziwiłłówny, a brat dwu poprzednich, * 1609, † 1656, podkanclerzy w. ks. Litewskiego. Początkowe nauki pobierał w akademji wileńskiej, dalsze w Monachjum i Ingolstadzie, następnie zaś w Lowanjum. Stamtąd udał się do Brukseli dla wyćwiczenia się w sztuce wojennej, a następnie do Holandji. Zwiedziwszy jeszcze inne kraje, wrócił około r. 1630 do Litwy, został zaraz wybrany na deputata trybunału, a potem mianowany pisarzem w. ks. litewskiego. Kochany od ojca dla swych cnót i zdolności, był mu znakomitą w sprawach publicznych i domowych pomocą. W r. 1634 zawarł z carem Michałem Federowiczem pokój, mocą którego Smoleńsk, Siewierz, Czernihów i t. d. wróciły do Polski. Od 1638 był marszałkiem nadwornym, a od 1643 podkanclerzem w. księstwa. Władysław IV cenił go tak wysoko, że go naznaczył egzekutorem swego testamentu. Wkraczających trzema szlakami do Litwy Kozaków zwyciężył i tym sposobem kraj od ich zalewu uchronił, za co publiczne na sejmie r. 1649 otrzymał od stanów podziękowanie. Posiadał on ogromny majątek i piękną bibljotekę. Znaną jest jego: „Oratio ad Reipublicae Polonae Senatores anno 1649 dicta,“ zamieszczona w dziele Luniga „Orationes procerum Europae“ (część III, str. 38).

Sapieha Jan Piotr, syn Pawła, kasztelana kijowskiego, i Anny Chodkiewiczówny, sławny w XVII wieku bohater, starosta uświacki, * 1569, † 1611 w Moskwie. Pierwsze dowody męstwa złożył na Wołoszczyźnie r. 1600 pod wodzą Jana Zamojskiego, później walczył w Inflantach r. 1601; pod Dorpatem miał pół obozu pod swoją komendą, a pod Kirchholmem 1605 r., dowodząc prawem skrzydłem kawalerji, najwięcej się przyłożył do otrzymanego zwycięstwa. W sprawie Dymitra Samozwańca był jednym z najwaleczniejszych jego obrońców i po jego zabiciu obrany wodzem wojska polskiego, wiele odniósł zwycięstw. Zostawił własnoręczne „Pamiętniki,“ obejmujące szczegółowe, nader ważne wiadomości o tych wyprawach, znajdujące się w Szwecji w Skokloster. Djarjusz zaś jego z tejże wojny wydrukowany jest w przekładzie rosyjskim w „Synu ojczyzny“ na rok 1858.

Sapieha Paweł Jan, czwarty syn poprzedzającego, wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Skończywszy nauki w Brunsberdze, rozpoczął zawód rycerski pod Smoleńskiem 1633 r. jako rotmistrz husarski; wdzierając się na okopy pod Białą, wyrzucony miną podpaloną w powietrze o mało życia nie utracił. Walecznością swą prędko doszedł buławy wielkiej. Miał przeważny udział w bitwach pod Zborowem (1649), pod Beresteczkiem (1651)

i Żwańcem. Wyparł Szwedów z Lublina i w Warszawie zamkniętych 1656 r. w oblężeniu trzymał, dopóki nie przybył Jan Kazimierz. Rozgromiwszy Szwedów pod Prostkami (6 października 1656 r.), zdobył szturmem (1 lutego 1657 r.) zamek tykociński i zamkniętych tu nieprzyjaciół w pień wyciął, a Czarnieckiemu dopomógł do zwycięzenia Andrzeja Chowańskiego pod Połonką (28 czerwca 1660) i zamki zajęte przez nieprzyjaciół odebrał; † 1665.

Sapieha Kazimierz Paweł Jan, najstarszy syn poprzedniego, wojewoda wileński i hetman w. litewski, był naprzód (już 1663) podskarbim nadwornym litewskim, 1671 został wojewodą płockim, 1676 starostą żmujdzkim, a 1682 wojewodą wileńskim i hetmanem w. litewskim. Własnym kosztem wyprawił chorągwie na kampanje chocimską i ukraińską, hetmanił wojsku litewskiemu na Węgrzech, Wołoszczyźnie, na Budziakach, a także pod Kamieńcem Podolskim za Jana III; † 1720. Od stryja swego Leona **S.**, podkanclerza lit., dostał w darze znaczną część dóbr jego i stał się jednym z najpotężniejszych panów na Litwie. W tym właśnie czasie, t. j. za panowania Jana III, doszli **S.** do ogromnego znaczenia, zwłaszcza że forytował ich król, dla osłabienia nienawistnych sobie, a dotąd przeważnych Paców. Po upadku jednak Paców urośli **S.**, stronnicy cesarza i elektora brandenburskiego, w groźną dla króla potęgę. Ich ambicja i duma nie znały granic. Gospodarząc wszechwładnie na Litwie, trzęśli **S.** sejmikami i trybunałami, wynosili swych przyjaciół, a prześladowali stronników królewskich, w szczególności zaś Konstantego Brzostowskiego, bisk. wileń. Gorsząca i głośna na one czasy kłótnia hetmana **S.** z Brzostowskim (od 1683) oparła się aż o stolicę papieską. Z powodu tej waśni zerwane były sejmy 1693 i 1695 r. W czasie elekcji po śmierci Jana III popierał **S.** z całą swą partją księcia Conti. Na sejmie krakowskim 1697 przeprowadzono tak zwaną koekwację praw litewskich, która była skierowana przeciw Sapiehom i miała na celu powściągnienie ich nadużyć. Po upadku kandydatury ks. Conti przeszli **S.** jedni z pierwszych na stronę Augusta II i pracowali nad wyparciem z łask jego Ogińskich. August II postanowił z tych zamieszek litewskich korzystać dla własnych celów i odgrywał zręcznie rolę pośrednika między **S.** a Ogińskimi i szlachtą i narzucił obu stronom, gdy nawet do wojny domowej przyszło, ugodę 22 lipca 1699. Mimo tej ugody **S.** uciskali szlachtę, tak dalece, że ta przyprowadzona do ostateczności skonfederowała się pod laską Kociełły, kasztel. witeb., który ogłosił nawet pospolite ruszenie. Za przybyciem króla do Grodna stanęła między obu partjami nowa ugoda w Puzenicach 17 grudnia 1699, zgubna dla **S.**, przychylna niby dla szlachty a w rzeczywistości korzystna jeno dla absolutystycznych dążeń Augusta II. Ugoda puzenicka nie zadowoliła więc obu nieprzyjaznych na Litwie obozów. Krwawe burdy podczas kadencji trybunału litewskiego (luty 1700) wywołały nowe zaburzenia, a stąd przyszło do wojny domowej, zakończonej klęską **S.** pod Olkienikami (ob.) 18 listopada 1700. Hetman **S.**, brat jego Benedykt, podskarbi w. litewski, oraz inni członkowie linji siewierskiej, jak: Aleksander, marszałek w. litewski, Grzegorz, podczaszy, Michał, obożny, przez zwycięską konfederację szlachecką skazani zostali na utratę urzędów, czci, dóbr dziedzicznych i nadanych, wreszcie na wieczną z kraju banicję. Srodze dotknięci i za swą pychę surowo ukarani, uciekli **S.** do Prus pod protekcję Załuskiego, bisk. warmiń., a stąd pośpieszyli do Warszawy z prośbą do króla, aby ich pogodził ze szlachtą. August II, lubo nienawidzący **S.**, jednakże z obawy przed Karolem XII przeprowadził zgodę z nimi i przywrócono ich bezwarunkowo do godności i majątków. Mimo to przecież przeszli **S.** na stronę Karola XII i popierali Stanisława Leszczyńskiego, z którego upadkiem podupadła znacznie i dawna potęga **S.**, królików litewskich, którzy przemawiając do szlachty, używali królewskiego „nos“ (my). Hetman **S.** pojednał się z królem i † 1720 w Grodnie. Podczas owych zaburzeń na Litwie, wydał on dwa pisma: „Enucleatio nullitatis excommunicationis ratione praetensae devastationis ecclesiarum bonorumque Dioecesis Vilnensis publicatae A. D. 1695“ (Wilno, b. m. dr.) i „Manifest Bogu i światu do powszechnej wiadomości podany“ (1699).

Sapieha Aleksander Paweł, marszałek w. ks. Litewskiego, syn poprzedzającego, biegły w historji, filozofji i matematyce, obdarzony zdumiewającą pamięcią. W czasie rozruchów krajowych popadł w niełaskę u dworu; † 1733.

Sapieha Józef Stanisław, syn poprzedzającego, naprzód proboszcz i pierwszy prałat katedry wileńskiej, referendarz litewski, od 1737 biskup djecezrejski i sufragan wileński, † 1754 w Wilnie.

Sapieha Michał Antoni, najmłodszy syn Aleksandra, marszałka w. ks. Litew., starosta gulbiński, został łowczym litewskim około 1733, następnie 1746 wojewodą podlaskim, a 1750 wziął chorągiew pancerną i nareszcie podkanclerstwo litewskie, † 1760 w Słonimie. Przetłómaczył tragedję Voltaire'a „Zaira“ (Wilno, 1753), do której dołączone są inne jego wiersze.

Sapieha Aleksander Michał, syn Kazimierza Karola, a wnuk Aleksandra Pawła, marszałka w. litew., * 1730, † 1793 w Warszawie. Naprzód był obożnym polnym litewskim, podskarbim nadwornym, wojewodą połockim i hetmanem pol. litew. od 1762. Członek rady Nieustającej 1775, otrzymał t. r. kanclerstwo w. litewskie, a w czasie konfederacji targowickiej przyjął laskę marszałkowską na Litwie. Rodzoną jego siostrą była słynna swego czasu Anna Sapieżanka, poślubiona Jabłonowskiemu, wojewodzie bracławskiemu (ob. Jabłonowska Anna).

Sapieha Iwan Siemionowicz, protoplasta linji kodeńskiej, pisarz lit. i kanclerz królowej Heleny, marszałek nadworny 1505 r, wojewoda witebski 1510, nakoniec wojewoda podlaski 1514. Od 1506, wykrywszy zdradę Glińskiego, używał wielkich względów u Zygmunta I i utorował sobie i swej rodzinie drogę do wielkiego w kraju znaczenia; wyjednał u króla 1511 przywilej na założenie miasta Kodnia (stąd linja kodeńska) i † 1519.

Sapieha Paweł, najstarszy syn poprzedniego, * około 1481, † 1580, marszałek nadworny litewski jeszcze 1551, od 1567 wojewoda nowogrodzki, wedle Niesieckiego pan wielkich zasług i ozdoba Litwy.

Sapieha Andrzej, drugi syn poprzedniego, starosta samborski i rzeczycki, wojewoda nowogródzki, połocki a od 1597 smoleński; pod hetmanem Mikołajem Radziwiłłem regimentarz w wyprawie do Inflant, mając tylko 4,000 ludu, poraził wraz z Dobińskim pod Kiesią 1578 r. 24,000 nieprzyjaciela, pojmał w niewolę dwu wojewodów i zdobył na nich cały obóz, chorągiew i dział trzydzieści. Z tego powodu pisał wiersz p. t.: „Słowa na szczęśliwe zwycięstwo księcia Mikołaja Radziwiłła, z 24,000 pod Kiesią, d. 21 października 1578 r.“, przyłączone do wiersza „Radzivilias“ przez Radwana; † 1614 (podług Starowolskiego zaś 1609).

Sapieha Mikołaj, czwarty syn Mikołaja, wojewody witebskiego, kasztelan wileński, walczył zaszczytnie w wojskach cesarza niemieckiego, za Zygmunta III był chorążym w. litewskim i marszałkiem trybunału litewskiego. W 1635 został marszałkiem nadwornym litewskim, potem wojewodą mińskim, a 1638 brzeskim, wreszcie 1642 kasztelanem wileńskim, † 1646 w Lublinie.

Sapieha Aleksander, biskup wileński, najstarszy syn Fryderyka, piątego syna Mikołaja, wojew. witeb., * 1624, † 1671 w Wilnie. Po ukończeniu nauk w Wilnie, a potem w Rzymie, gdzie wyświęcony został na kapłana, za powrotem do kraju mianowany był referendarzem litewskim, kanonikiem warszawskim, prałatem scholastykiem sandomierskim i t. d., a 1659 biskupem żmujdzkim. Przeniesiony 1668 na biskupstwo wileńskie, złożył synod djecezjalny 1669 i w katedrze tamecznej założył bractwo imienia Panny Marji. Mąż dobroczynny zwany był powszechnie ojcem kapłanów i ubogich. Ogłoszone są drukiem jego „Constitutiones synodi dioecesis Vilnensis“ (Wilno, 1669).

Sapieha Paweł, biskup żmujdzki, drugi syn Jana Sapiehy pisarza litewskiego, * 1656, wstąpił do zakonu Cystersów, którego był następnie komisarzem generalnym w Polsce, oraz opatem paradyskim i sekretarzem w. ks. litewskiego. Pod koniec życia mianowany biskupem żmujdzkim, † r. 1715. Wyjątki z jego mów umieścił Mecherzyński w dziele „Historja wymowy“ (t. 3).

Sapieha Jan Fryderyk, znakomity mąż stanu i literat, syn Kazimierza Władysława, wojewody trockiego, a wnuk Jana pisarza litewskiego, * 1680, † 1751 w Czarnobylu. Po ukończeniu nauk w Brześciu, Lublinie i Warszawie, został 1698 starostą brzeskim i udał się w podróż za granicę, skąd wróciwszy do kraju, zasłynął wymową na sejmikach. Na sejmie lubelskim 1703 r. wyznaczony do boku królewskiego, podpisał z województwa Brzeskiego konfederację sandomierską. Wierny Augustowi II, dopiero po jego zrzeczeniu się korony przeszedł na stronę Stanisława Leszczyńskiego; po powrocie Augusta II został 1716 kasztelanem trockim. W 1726 na sejmie wyznaczony do układów z ministrami zagranicznymi oraz rezydentem do boku królewskiego, był nim od listopada 1727 do końca stycznia 1728. W następnym roku marszałkował na trybunale litewskim. August III mianował go 1735 kanclerzem w. litewskim, na którym to urzędzie okazał się **S.** zdolnym, pilnym i prawdziwie znakomitym ministrem. Obok czynności urzędowych zajmował się gorliwie piśmiennictwem i w Kodniu zebrał znaczną bibljotekę, którą później Aleksander **S.** podarował towarzystwu warszawskiemu przyjaciół nauk. Ważniejsze jego prace literackie są: „Adnotationes historicae de origine, antiquitate ordinis aquilae albae“ (Kolonja, 1730); „Historja rewolucji zaszłych w Rzeczypospolitej Rzymskiej, przekład z franc. dzieła Vertota“ (Warszawa, 1736); „Monumenta antiquitatum Marianarum in imagine vetustissima“ (1721); „Swada Polska“ (Lublin, 1745) i „Łacińska“ (2 t., tamże, 1747). Wydane pod nazwiskiem Danejkowicza Ostrowskiego „Tabula genealogica domus Sapieharum“ (1732); „Domina Palatii Reginae libertas seu familiare amicorum colloquium de statu, libertatibus et juribus Regni et Respublicae Poloniarum“, pod pseudonimem Eneasza Maskarynusa Anglika (polskie tłómaczenie wydał Dębiński); „Obserwacje o elekcjach królów polskich“ (1743).

Sapieha Jan F.

Sapieha Kazimierz Nestor, syn Jana, wojewodzica mścisławskiego, * 1750. Po ukończeniu nauk w Strasburgu i zwiedzeniu w celach naukowych Włoch i Francji poświęcił się służbie wojskowej i został generałem artylerji litewskiej. Odznaczał się w posługach krajowych miłością kraju i talentem krasomówczym. Na sejmie 1788 obrany był marszałkiem konfederacji litewskiej i podzielając prace Stanisława Małachowskiego, słynął z rzeczywistych zdolności. Za przystąpieniem Stanisława Augusta do konfederacji Targowickiej, zaniósł w lipcu 1792 manifest, zaskarżający nieprawne króla zamiary, poczem złożył urząd generała i wyjechał do Drezna. W 1794 wrócił do kraju i przyjął stopień kapitana w artylerji litewskiej. Po ostatnim podziale kraju wyjechał do Wiednia i tam † 1797 roku. Pozostały po nim „Listy

w latach 1773—1776 do matki pisane“ (Wilno, 1851).

Sapieha Aleksander, syn Józefa, krajczego litewskiego, * 1773 w Strasburgu, † 1812 w Dreczynie w Grodzieńskiem. Początkowe nauki i wychowanie pobierał we Francji, a za powrotem do kraju, oddany w opiekę księżnie Jabłonowskiej, wojewodzinie bracławskiej, wykształcił się na zacnego miłośnika rzeczy ojczystych. W latach 1802—1803 zwiedził południowe kraje słowiańskie i owocem tej podróży jest szacowne dzieło jego p. t.: „Podróże po krajach słowiańskich przez X. S.“ (Wrocław, 1811). W 1812 był szambelanem cesarza Napoleona I i członkiem rządu tymczasowego na Litwie. Poświęcał się z zamiłowaniem naukom przyrodzonym. Oprócz wielu rozpraw drukowanych w pismach czasowych wydał: „Tablice stosunku nowych miar i wag francuskich linealnych z litewskiemi i polskiemi“ (Warszawa, 1801); „Lettres sur les bords de l'Adriatique“ (Paryż, 1808); w rękopisie zostawił materjały do „Mineralogji“ i dzieło „O obyczajach i literaturze słowiańskiej“.

Sapieha Leon, syn poprzedniego, głowa galicyjskich **S.**, * 1802, † 1878, służył w 1831 w wojsku polskim, później osiadł w Galicji, dziedziczny członek rady państwa i marszałek sejmu galicyjskiego do 1875; zaprowadzeniem gospodarstwa wzorowego w obszernych swych posiadłościach przyczynił się do podniesienia rolnictwa krajowego. W 1875 zamieszany był do głośnego procesu Offenheima, dyrektora drogi żelaznej lwowsko-czerniowickiej, której **S.** był członkiem rady zarządzającej.

Leon ks. Sapieha.

Adam ks. Sapieha.

Sapieha Adam, syn poprzedniego, * 1828, poseł na sejm i członek izby panów, prezes banku kredytowego i Towarzystwa gospodarskiego we Lwowie. Wydał „Listy z Kroacji“ z okazji obchodu poświęcenia katedry w Djakowarze. Żonaty z księżną Klementyną Sanguszkówną, córką księcia Władysława.

Sapieha Władysław, najstarszy syn ostatniego, * 1853. Żonaty z Elżbietą, hrabiną Potulicką. Brat jego **Sapieha** Paweł, * 1860 wydał „Podróż na wschód Azji 1888—89“ (Lwów, 1899).— Przedstawicielem linji różycińskiej jest książą Jan, * 1847 w Paryżu, syn Eustachego Kajetana, służył w wojsku angielskim. Por. Kognowickiego „Życia Sapiehów etc.“ (4 t., Wilno i Warszawa, 1790—92); Kossakowskiego i Błeszczyńskiego „Monografje historyczno-genealogiczne“ (Warszawa, 1872, t. III, str. 1—112).

Sapiens sufficit sibi (łac.), mędrzec wystarcza sobie.

Sapienti sat (łac.), mądremu dość nadmienić. Odpowiednie przysłowie polskie w dawnej postaci: Mądrej głowie dość na słowie.

Sapieżyn, miasteczko, ob. Druja.

Sapieżyszki, miasto w gubernji Suwalskiej, powiecie Marjampolskim, nad rzeką Niemnem, zwane po litewsku *Zapiiszkej*, siedziba wielce starożytna. Tu istnieć miała jedna z największych świątyń litewskich w czasach pogańskich. Dobra za Zygmunta I należały do Pawła Sapiehy, wojewody nowogrodzkiego, który około 1530 na miejscu dawnej pogańskiej świątyni zbudował w stylu gotyckim kościół murowany i pałac, dziś w gruzach pozostały. Skarbiec kościoła tutejszego posiada kilka zabytków dawnej sztuki złotniczej w Polsce. **S.** mają 580 miesz.

Sapindaceae *(Zapianowate)*, rodzina roślin dwuliścieniowych mająca za cechy: kielich 4—5 wrębny lub 4—5 działkowy, korona 4—5 płatkowa; pręciki w liczbie 8—10 stoją na krążku osadnikowym; szyjek 3, wolnych lub zrosłych; owocem jest pestczak lub torebka. Należą tu drzewa, krzewy lub zioła z pięknemi kwiatami w strefach gorących. Niektóre są jadowite lub lekarskie; w owocach niektórych jest pierwiastek ostry, mydlący się, owoce innych są jadalne. Por. Radlkofer „Monographie der Sapindaceen-Gattungen“ (1865).

Sapindus *(Zapian, Mydłodrzew, Mydleniec)*, rodzaj roślin z rodziny zapianowatych, drzewa w Indjach wsch. i Ameryce płd., o liściach pierzastych i gronach z licznemi kwiatami, z których najważniejszym gatunkiem jest **S.** *saponaria*, w Ameryce płd., o białych kwiatkach; owoce są pestczakami czerwono-żółtemi, połyskującemi, wielkości wiśni; miąższowocnia ich jest kleista i wodą roztarta pieni się jak mydło. W ojczyźnie swej używają się przeciw różnym chorobom; z twardych, czarnych pestek wyrabiano niegdyś guziki, obecnie robią się z nich różańce.

Sapodilla, *Sączyniec, Muślisłok, Pigwica (Sapota, Achras sapota)*, drzewo z rodziny sączyńcowatych, rośnie w Indjach zach. i Ameryce płd., i często jest tam uprawiane. Owoce jagodowe, kuliste lub nieco podłużne, o średnicy 3 cm, gdy stają się ciastowatemi, są jadalne i stanowią w Ameryce zwrotnikowej owoc bardzo ulubiony. Kora i gorzkie nasiona są używane w medycynie.

Sapogenina, ob. Saponina.

Sapokarbol, środek dezinfekcyjny, podobny do kreoliny (ob.).

Saponaria, roślina, ob. Mydlnik.

Saponifikacja, toż co zmydlanie, ob. Mydło.

Saponina, *senegina*, $C_{32}H_{54}O_{18}$, związek chemiszny bezazotowy, znajdujący się w korzeniu mydlnika, gipsówki i w. in.; tworzy masy białe, bezwonne, bezkształtne, smaku słodkawego, łatwo rozpuszczalne w wodzie wrzącej i alkoholu; roztwór pieni się jak mydło. Należy do glukozydów i przy gotowaniu rozpada się na glukozę i *sapogeninę*, $C_{14}H_{22}O_2$. **S.** działa silnie, zwłaszcza na mięśnie prążkowane, i może być użyta do wywołania znieczulenia miejscowego.

Saponit, ogólna nazwa krzemianów glinki, podobnych do steatytu, zatem tłustych w dotknięciu, w rysie błyszczących; są barwy różnej, łatwiej się topią, aniżeli steatyt. Znane są jego odmiany, jak *soapstone* z serpentynu w Kornwalji i na Śląsku, *pjotin* ze Szwecji, *talit* z Lake superior. **S.** angielski używa się jako dodatek do masy porcelanowej.

Sapor, Szapur, imię kilku królów perskich z rodu Sasanidów. **S. I,** 241—271. **S. II,** wielki, 309—380, zdobył Armenję i Mezopotamję. **S. III,** 383—388.

Saporta Gaston, margrabia, paleontolog, * 1823 w Saint-Zacharia (Var), † 1895. Służył naprzód w wojsku, następnie zajął się gorliwie paleontologją roślinną i w przedmiocie tym napisał: „Aperçu sur la flore de l'époque quartenaire“ (1867); „Caractéres de l'ancienne végétation polaire“ (1868); „Algues, fongères, équisétacées“ (1873); „Le Monde des plantes avant l'apparition de l'homme“ (1879); „Les Organismes problématiques des anciennes mors“ (1882); „Evolution du règne végétal“ (1886), wraz z Marionem (3 t., 1881—85); „Origine peléontologique des arbres cultivés“ (1888).

Sapotaceae (*Sączyńcowate*), rodzina roślin dwuliścieniowych, mająca za cechy: kielich 4—8 działkowy; korona 1-płatkowa, podzawiązkowa, opadająca; pręciki do korony przymocowane, w liczbie równej wcięciom korony lub liczniejsze, często naprzemian z równą liczbą płonnych umieszczone; owocem jest jagoda lub pestczak, kilko lub jednokomórkowy. Należą tu drzewa i krzewy o soku mlecznym i liściach skórzastych, właściwe tylko krajom gorącym; owoce są jadalne, nasiona zawierają wiele tłustego oleju. Najważniejsze rodzaje są *Achras* (ob. Sapodilla) i *Bassia* (ob.).

Sapotoksyna, glukozyd znajdujący się w korze panamskiej (ob. Quillaja), ma smak palący, w proszku wzbudza silne kichanie, używa się w medycynie.

Sapożek, miasto powiatowe gubernji Razańskiej, 8,544 miesz. (1897).—*Sapożkowski powiat* ma na przestrzeni 3,652 w. kw. 164,851 miesz. (1897).

Sappey Marja Filibert Konstantyn, anatom, * 1810 w Bourg (dep. Ain), † 1896, studjował medycynę w Paryżu, następnie był kierownikiem prac anatomicznych na fakultecie, 1860 otworzył wolne kursa anatomji, 1868 został profesorem anatomji i katedrę zajmował do 1886. Zajmował się zwłaszcza badaniem układu limfatycznego. Ogłosił: „Traité d'anatomie descriptive“ (1847—1863); „Atlas d'anatomie descriptive“; „L'anatomie, la physiologie et la pathologie des vaisseaux lymphatiques chez l'homme et chez les vertébrés“ (4 t., 1874); „Description et iconographie des vaisseaux lymphatiques“ (1886).

Saprofity (*Saprophytae*), rośliny rozwijające się na butwiejących szczątkach organicznych i czerpiące z nich pokarm.

Saprol, mieszanina krezolów (ob. Kresylowy alkohol) z węglowodorami, otrzymuje się jako produkt uboczny przy destylacji smoły węgli kamiennych i używa jako środek dezinfekcyjny.

Saprolegnia (*Roztoczka*), rodzaj grzybów z rzędu Vomycetes, wyrastający w wodzie na gnijących częściach roślin i ciał zwierzących. Do rodziny *Saprolegniaceae (Porośli)*, należy też *Achlya* (ob.) i inne rodzaje, z grzybnią jednokomórkową, rozgałęziającą się promienisto na wszystkie strony (rys. ob. Achlya), które napastują nawet i żyjące zwierzęta wodne, zwłaszcza raki, szerząc między niemi niszczącą zarazę. *Leptomitus lacteus* rozwija się w kanałach odpływowych i tworzy w nich zatkania.

Sapukaja, drzewo, ob. Lecythis.

Sara, właściwie *Sarai*, córka Thare, przyrodnia siostra i żona Abrahama, któremu w 90-m roku życia swego powiła według obietnicy boskiej syna Izaaka; † mając lat 127 w Hebronie, pogrzebiona w Machpelah.

Sarabaici, mnisi egipscy, którzy w IV w. żyli spólnie po dwu lub po trzech, nie mając żadnych przełożonych i utrzymują się z pracy rąk. Oblekali się w skóry zwierzęce i przepasywali powrozami z łyka; często się biczowali aż do krwi. Ponieważ nie mieli zjednoczenia ani przełożonych, popadali częstokroć w herezję i prowadzili życie niemoralne.

Sarabanda, ulubiony niegdyś w Hiszpanji taniec w takcie $^3/_4$, a niekiedy $^3/_8$, przy którym tańcujący naprzeciwko siebie stawali. W ujeżdżalniach nazywają także **S.** pewien miarowy chód konia wierzchowego.

Saracenowie, mieszkańcy Wschodu. Tak nazywano w średnich wiekach Arabów, potem wszystkich Muzułmanów, następnie Turków i wszystkie narody niechrześcijańskie, przeciwko którym Europa na południu prowadziła wojny krzyżowe.

Saragosa lub *Zaragosa* (u dawnych Rzymian *Caesarea Augusta*), twierdza i miasto stołeczne hiszpańskiego królestwa Aragonji i prowincji t. n. (17,424 klm. kw. i 416,000 miesz.) nad rzeką Ebro rezydencja arcybiskupa, ma od 1472 uniwersytet liczy 93,000 miesz., posiada dwa kościoły kat

dralne, między któremi wspaniały kościoł z cudownym obrazem Najświętszej Panny del-Pilar. Miasto ma kwitnący przemysł, zwłaszcza zasługują na uwagę fabryki czekolady, saletry, wyrobów jedwabnych i wełnianych. **S.** słynie szczególnie z bohaterskiego oporu, jaki jej mieszkańcy pod dowództwem Palafoxa wojskom Napoleona I od 4 sierpnia 1808 do 20 lutego 1809 stawiali, poddawszy się nareszcie pod bardzo zaszczytnemi dla siebie warunkami. Polacy, walcząc pod sztandarami Napoleona, odznaczyli się tu bohaterską odwagą i poświęceniem swojem przyczynili się znakomicie do zdobycia miasta.

Sarajewo, po turecku *Bosna Saraj*, główne m. Bośnji, nad rz. Miljaczką, dopływem Bosny, opasane murem i szańcami. Znajduje się tu pałac albo seraj, zbudowany przez Mahometa II, 106 meczetów, wiele wspaniałych łaźni i mostów. Miasto wielce handlowe nie tylko dla całej Bośnji, ale i dla handlu tranzytownego między Saloniką a Janiną. **S.** posiada 4 kościoły katolickie, 2 prawosławne, pałac rządu krajowego, muzeum, gimnazjum wyższe, jest rezydencją władz krajowych, komendanta jeneralnego, arcybiskupa katolickiego i metropolity greckiego, liczy 38,000 miesz. i 3,500 załogi. Jest to miasto nowe, zbudowane dopiero za panowania tureckiego; 1697 miasto było zdobyte i spalone przez wojsko austrjackie. W 1878 zdobyte było przez wojsko austrjackie, przeznaczone do zajęcia Bośnji po zaciętej walce z powstańcami. Odtąd jest siedzibą władz austrjackich w Bośnji.

Sarańsk, m. pow. gub. Penzeńskiej, nad rz. Inzarą i Zaranją, liczy 13,743 miesz. (1897). *Sarański powiat* ma na przestrzeni 2,946½ w. kw. 146,722 miesz. (1897).

Sarapis, bóg egipski, ob. Serapis.

Sarapuł, m. pow. gub. Wiackiej, ma 21,395 m. *Sarapulski powiat* ma na przestrzeni 13,108 w. kw. 408,225 m. (1897).

Sarasate Paweł, skrzypek hiszpański, * 1844 w Pamplonie w prowincji Navarra, syn oficera; nie mając jeszcze lat 10, grał wobec Izabeli i ognistą grą swoją wzbudził silny zapał w Madrycie. Następnie kształcił się w konserwatorjum paryskiem, poczem objechał Francję, Hiszpanję, Belgję, Anglję, Wschód, Amerykę, Niemcy. W Warszawie po raz pierwszy grał w 1879, a następnie kilka razy i wywołał tu niezmierne wrażenie. Gra jego zaleca się zarówno skończoną techniką i zapałem południowym, jak szlachetnością i wytwornością. Jest także kompozytorem (tańce hiszpańskie i in.

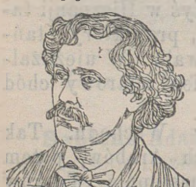
Sarasate Pablo.

Sarasin Paweł, naturalista, * 1856 w Bazylei, studjował nauki przyrodnicze, a zwłaszcza zoologję, wraz ze swym bratem stryjecznym, *Fryderykiem* **S.** (* 1859) w Bazylei i Würzburgu. W 1883 obaj udali się na Cejlon, gdzie do 1886 przeprowadzili liczne badania zoologiczne, których rezultaty ogłosili w dziele „Ergebnisse naturwissenschaftlicher Reisen auf Ceylon“ (3 tom., 1887—1893 r.). W szczególności zbadali anatomiczne i etnograficzne stosunki tamecznych mieszkańców pierwotnych, Wedów, a dla uzupełnienia tych poszukiwań podjęli drugą podróż na Cejlon w 1890. W 1893—96 również starannie badali wyspę Celebes, na której odkryli dwa wielkie jeziora; podróż tę opisali w dziele „Materialien zur Naturgeschichte der Insel Celebes“ (1898).

Saraswati, bogini indyjska, żona Bramy, z którego głowy wyszła, bogini nauki i wymowy.

Saratoga, miasto w hrabstwie t. n. w północno-amerykańskim stanie Nowego Yorku, 12,000 miesz. W pobliżu znajdują się słynne w Stanach Zjednoczonych źródła i kąpiele mineralne, zwane *Saratoga-Springs*, przepysznie urządzone, przy których jest pomieszczenie dla 20,000 gości i które stanowią najwięcej w całej Unji zwiedzane kąpiele mineralne. W pobliżu **S.** 1777 generał amerykański Gates rozbił wojsko angielskie pod Bourgoynem.

Saratów (z tatarskiego *Sary-Tau*, t. j. żółta góra), miasto gubernjalne gubernji t. n., na prawym brzegu Wołgi, liczy 137,109 miesz. (1897); ma 2 monastery, 40 cerkwi, kościół katolicki, ewangelicki i meczet; seminarjum duchowne, szkołę powiatową i elementarną. W **S.** znajduje się 130 fabryk, produkujących rocznie za 10 mil. rubli. **S.** założony został 1592 z rozkazu cara Teodora Iwanowicza na lewym brzegu Wołgi, przy ujściu do niej Saratowki; w 6 lat później zburzony został przez Tatarów, przyczem mieszkańcy przenieśli się na prawy brzeg i zabudowali się na dzisiejszem miejscu. Niejednokrotnie niepokojony podczas powstania Stenki Razina, zajęty został przez niego 1671, przyczem zginął wojewoda Łopuchin; 1774 zdobył **S.** Pugaczew. O cztery wiorsty od **S.** leży słynny monaster Spaso-preobrażeński czyli Przemienienia Pańskiego.—*Saratowski powiat* ma na przestrzeni 7,016 w. kw. 331,153 miesz. (1897).—*Saratowska gubernja* graniczy na północ z gubernją Symbirską, na wschód z Samarską i Astrachańską, na południo-zachód z ziemią wojska Dońskiego, na zachód z gubernją Woroneżską i zajmuje 74,245 w. kw. powierzchni. Miejscowość gubernji jest górzysta, przeciętą głębokiemi parowami, tudzież wieloma rzekami i rzeczkami, z których najważniejsze: Wołga, Choper, Medwiedzica i Iłowla. Jezior jest bardzo wiele; lasów mało. Klimat umiarkowany, lato gorące i suche, zima niezbyt ostra; wiosna nadzwyczaj piękna, jesień krótka. Największe zimno nie przenosi —25°; upały dochodzą do + 36° C. Grunt składa się z czarnoziemu, z wyłączeniem nadbrzeżnego pasa nad Wołgą, gdzie przeważa piasek

i glina. Wogóle gleba jest bardzo plenna, na której sieją pszenicę, żyto, owies, jęczmień, tatarkę, proso, groch, konopie, len i tytuń. Ogrodnictwo i sadownictwo w kwitnącym jest stanie; rosną tu wyborne kawony i melony, tudzież wino w powiatach południowych. Hodowla bydła znacznie rozwinięta; konie małe, lecz silne; pszczolnictwo w kwitnącym stanie. Przemysł rękodzielniczy jest dość znaczny. Handel zbożowy stanowi jednak najważniejsze źródło zamożności mieszkańców. Liczba mieszkańców gubernji wynosi 2,419,884 (1897) i składa się z Rosjan, kolonistów zagranicznych, Tatarów, Mordwy, Czuwaszów, Meszczeraków i Cyganów. Prócz tego koczują w stepach: Baszkiry, Kirgizi i Kałmucy. Pod względem administracyjnym **S.** gub. podzieloną jest na 10 powiatów: Saratowski, Atkarski, Bałaszowski, Kamyszyński, Kuzniecki, Petrowski, Serdobski, Chwatyński, Carycyński i Wolski.

Sarawak *(Serawak)*, księstwo na płn.-zachodniem wybrzeżu wyspy Borneo, od 1889 pod protektoratem brytańskim, 106,920 klm. kw. z 320,000 miesz. Wybrzeże jest nizkie i błotniste lub piaszczyste, największą rzeką jest Redjang, tworzący przy ujściu wielką deltę. Roślinność jest bardzo bujna; główne produkty są: żelazodrzew, ryż, trzcina cukrowa, sago, orzechy kokosowe, tytuń, kauczuk, oraz ryby i gniazda jadalne. Również znaczne jest bogactwo mineralne: węgiel, djamenty, złoto, cynober, żelazo, ołów, olej skalny i sól. Radżą jest Karol Brooke, synowiec założyciela państwa, Jakóba Brooke (ob.). Miastem głównem jest *Kuczing*, w pobliżu morza, nad rz. *Sarawak*, 20,000 miesz.—Por. K. Brooke „Ten years in **S.**“ (2 t., 1866).

Sarbiewski Maciej Kazimierz, jeden z najgłośniejszych i najznakomitszych wierszopisów łacińskich w Polsce i Europie całej, * 1595 r. w Sarbiewie, pod Płońskiem. Oddany do szkół jezuickich w Pułtusku, w młodym wieku już układał wiersze łacińskie. Nakłoniony przez swoich nauczycieli w 17 r. życia, przywdział sukienkę jezuicką w Wilnie (1612) i kształcił się dalej w tamecznej akademji. Po ukończeniu nauk wykładał jakiś czas retorykę, następnie w Krożach na Żmujdzi uczył poetyki. Zwróciwszy na siebie uwagę przełożonych wielkiemi zdolnościami rymotwórczemi, był wysłany do Rzymu, gdzie w krótkim czasie zjednał sobie wielki rozgłos i zwrócił uwagę papieża Urbana VIII, na którego polecenie napisał do brewjarza kilka pięknych hymnów. Za ogłoszony w tym czasie w Rzymie zbiór poezji papież Urban VIII ozdobił go wieńcem laurowym. Wróciwszy do kraju w 1627, rozpoczął znowu wykłady w akademji, naprzód wymowy i filozofji, a potem teologji. W 1632 Władysław IV powołał go na swego nadwornego kaznodzieję i odtąd stał się **S.** nieodstępnym towarzyszem króla, który zachwycał się jego kazaniami, poezją i muzyką, grał bowiem poeta wybornie na arfie, cytrze i klawicymbale. Czując upadające zdrowie, zwłaszcza że z Włoch już powrócił z zarodem suchot, prosił o uwolnienie od obowiązków dworskich. Otrzymał je, ale za późno, gdyż po ostatniem powiedzianem kazaniu zachorował i trzeciego dnia życie zakończył w Warszawie 1640. Z utworów poetycznych **S.** najpierw wyszły z druku „Liryki“ („Lyricorum libri IV,“ Kolonja, 1625; najlepsze zaś wydania są z 1632 w Antwerpji i Leisnera, Wrocław, 1753; nowszą ed. sporządził Friedemann w *Bibliotheca poëtarum Latinorum aetatis recentioris*, t. I, część 1-a, Lipsk, 1840), które zyskały ogromne uznanie (40 przeszło wydań) i zjednały poecie nazwę drugiego Horacego; jeszcze w początkach zeszłego stulecia czytano je po uniwersytetach angielskich i w Węgrzech na równi z klasykami rzymskimi. Ogromny poemat „Lechias“ zaginął w rękopisie, ułamki tylko z księgi XI ogłosił Bohomolec w wyd. nieogłoszonych poprzednio utworów **S.** (Warsz., 1769); „Silviludia“ („Zabawki leśne“), liryki opisujące łowy Władysława IV w Mereczu, wyszły na świat dopiero w zbiorze ogłoszonym staraniem A. Naruszewicza w Wilnie (1757). Liczny szereg prac rękopiśmiennych, wyliczonych przez Niesieckiego i Naruszewicza, nie doszedł naszych czasów; zarówno pełne erudycji dzieło, owoc studjów rzymskich: „De diis gentium,“ jak traktaty o poezji, filozofji, teologji znamy z tytułów jedynie. Z kazań miewanych po polsku jedno tylko doszło do nas (na pogrzebie Sapiehy, drukowane w Wilnie, 1835) i daje nieszczególne wyobrażenie o talencie kaznodziejskim i polszczyźnie **S.**—Poezje **S.** (głównie liryki) tłómaczyli na polski: Libicki, S. Twardowski, A. Naruszewicz, J. Minasowicz, K. Chomiński, ks. A. Załęski (1831) i wreszcie najpiękniej L. Kondratowicz (IV i V t., „Przekł. poet. polsk. łacin.,“ Wilno, 1851). Na język niemiecki tłómaczyli: S. Rothsmann (Wrocław, 1800) i Rechfeld (Gratz, 1839). Pisali o **S.** między innymi Langbein w dziele „Commentatio de M. C. S. S. J. vita, studiis et scriptis“ (Drezno, 1754), Kolanowski „De Mathia Casimiro Sarbievio Poloniae Horatio“ (Berlin, 1842).—Por. Chmielowski „Historja literatury polskiej;“ Tarnowski „Historja literatury polskiej;“ Brückner „Geschichte der polnischen Litteratur.“—Najnowsze wydanie dzieł **S.** wyszło w Galicji w Starej Wsi, 1892 r., z obszerną przedmową łacińską.

Sarbiewski Maciej.

Sarbin Paweł, mówca i teolog, * na początku XVI w. we wsi Winiary pod Poznaniem, po ukończeniu nauk w kolegjum Lubrańskiego wstąpił do zakonu Dominikanów, w którym przeszedłszy rozmaite stopnie, obrany został prowincjałem klasztorów polskich. Po skończonem trzyleciu osiadł

w Sandomierzu przy kościele świętego Jakóba; gdzie odznaczał się kazaniami przeciwko różnowiercom. Powołany następnie do Poznania, mianowany był 1554 r. inkwizytorem, następnego roku kanonikiem katedralnym poznańskim, a 1561 r. proboszczem w Ptaszkowie pod Grodziskiem, † około 1563 r. Był to mąż wielkiej pobożności i nauki.

Sarca, *rzeka,* ob. Mincio.

Sarcey Franciszek, pisarz francuski, * 1828 w Dourdan, † 1899 kształcił się w szkole normalnej w Paryżu, a artykułami filozoficznemi ściągnął na siebie taką niechęć duchowieństwa, że musiał porzucić zawód nauczycielski, oddał się wyłącznie piśmiennictwu i zyskał rozgłos zwłaszcza jako krytyk teatralny „Gaulois," a następnie „Temps." Artykuły polemiczne ściągnęły na niego kilka pojedynków. Ogłosił: „Le nouveau seigneur du village" (1862); „Le siège de Paris" (1871); „Le piano de Jeanne" (1876); „Etienne Moret" (1875); „Comédiens et comédiennes" (1878—1884); „Gare à vos yeux" i „Sauvenirs de jennesse" (1884).

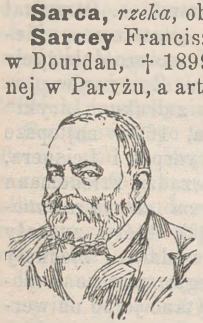

Sarcey Franciszek.

Sarcina, rodzaj grzybków rozszczepkowych (Schizomycetes), obejmuje grzybki jedno komórkowe, które wszakże po rozdzieleniu pozostają połączone, tworząc kolonje w bryły sześcienne skupione. **S.** *pulmonum* znajduje się w płwocinach suchotników, **S.** *ventriculi* rozwija się w żołądku przy chorobach żołądkowych; oba te jednak gatunki nie należą do chorobotwórczych.

Sarcodina, ob. Korzenionogi.

Sarcolemma, *omięsna,* ob. Mięśnie.

Sarcoma, ob. Mięsak.

Sarcophaga, *ścierwnica,* ob. Muchy.

Sarcopsylla, *pchła ziemna,* ob. Pchły.

Sarcoptes, ob. Świerzbowiec. *Sarcoptidae, świerzbowce,* rodzina roztoczy (ob.).

Sarcoramphus, ptak, ob. Ścierwnik.

Sarcosoma, ob. Koral.

Sarcostemma *(Okręta),* rodzaj roślin z rodziny trojeściowatych, krzewy bezlistne, czołgające się lub wijące, z kwiatami białemi, zebranemi w baldachy, Afryce płd., Indjach wsch. i Australji. **S.** *acidum* i **S.** *brunonianum* zawierają sok mleczny, kwaskowaty, który w młodych pędach daje podróżnikom napój orzeźwiający.

Sarcyna, ob. Ksantyna.

Sardanapal (po asyr. Assurbanipal albo Aszurbanapal), wedle podania Ktezjasza, ostatni król asyryjski (z rodu Ninusa), a trzydziesty z rzędu na jego liście królów. Miał to być monarcha zniewieściały i na wszelką wylany rozpustę. Oblężony w stolicy swej Niniwie przez zbuntowanych namiestników Arbacesa i Belezysa, trzymał się lat kilka, aż wreszcie wylew Tygru zniszczył obwarowania miasta. Wówczas zrozpaczony **S.** zapalił swój pałac i zgorzał razem ze swemi żonami, sługami i skarbami. Podług Ktezjasza, stało się to około 888 r. przed Chr. Tymczasem prawdą jest, że Niniwa została zburzona dopiero około 604 r.; inni historycy kładą ów wypadek także na 604 r. Wedle napisów klinowych (w których nazwisko **S.** nie spotyka się), król ten powinienby się nazywać *Asur-idin-habal* (t. j. Asurze, daj syna); że jednak panował jakiś król tego imienia, pokazuje się to z Herodota. Berosus (ob.) zna jeszcze innego króla **S.,** który opanował Egipt i Etjopję, zdobył Teby i zwyciężył Arabów. Monarcha ten, syn Assarhadona, rządził od 668 do 626 (około); rzeczywiste jego imię było *Asur-ban-habal.* Był to naprawdę monarcha bardzo potężny, prowadził liczne wojny. Podanie o śmierci w płomieniach dotycze jego brata Saosdachina, który rzeczywiście zginął w ogniu, podczas powstania. **S.** wybudował mnóstwo świątyń, wyrestaurował mury Niniwy i wystawił wspaniały pałac. Był waleczny, ale i zmysłowy, gdyż posiadał olbrzymi harem, do którego zabierał córki książąt i krewnych. Zajmował się naukami, zgromadził olbrzymią bibljotekę, która liczyła 22,000 numerów. O jego następcy niewiadomo nic pewnego. Napisy, dotyczące **S.,** wydał George Smith: „History of Assurbanipal" (1871).—Por. Radliński „Król Assurbanipol i jego bibljoteka." Napisy klinowe znają różnych monarchów, którzy noszą bardzo zbliżone nazwisko i których asyrjologowie oznaczają imieniem **S.** Najpotężniejszym z nich był *Asur-nasir-habal* (**S.** III) około 900 przed Chrystusem, zwycięzca Fenicjan.—**S.** jest przedmiotem pięknej tragedji Byrona.

Sardele, solone ryby z gatunku *Engraulis encrassicollus* czyli *anchovis* (ob.), które znajdują się w handlu pozbawione głowy i wnętrzności, mających smak gorzki. Najlepsze są brabanckie, z wybrzeży holenderskich i brabanckich. Niekiedy też pod nazwą **S.** przybywają młode pilchardy (ob. Sardynka), które mają postać bardziej ścieśnioną i płetwy brzuszne pod grzbietową.

Sardes, sławna stolica starożytnej Lidji w Azji Mniejszej, rezydencja królów lidyjskich, a później satrapów perskich, nad rz. Paktolem, u stóp góry Tmolus położona. Zniszczona w 500 przed Chrystusem przez Jończyków, odbudowała się rychło. W 215 przed Chryst. uległa powtórnemu zniszczeniu przez Antjocha, podźwignęła się jeszcze wprawdzie potem, ale nie doszła już dawniejszej świetności; ostatecznie zburzył ją Timur w XIV w. po Chrystusie. Tylko niewielkie zwaliska pod wsią Sart wskazują ślady tego możnego niegdyś miasta.

Sardoniczny śmiech *(sardonicus risus),* śmiech konwulsyjny, połączony ze skurczami mięśni twarzy, powstający bez widocznego powodu, wyrażenie to znajdujemy w Odysei Homera (70,302), miało zaś pochodzić od rosnącej na wyspie Sardy-

nji rośliny (u Wirgilego: *sardon herba*), której użycie wykrzywiało twarz, jak przy śmiechu. Obecnie nazwa ta oznacza śmiech wymuszony, szyderczy.

Sardoniks, ob. Oniks.

Sardou Wiktoryn, dramatyk francuski, * 1831 w Paryżu. Początkowo studjował medycynę, potem zwrócił się do historji i, zarabiając na życie lekcjami prywatnemi, poświęcił się literaturze. Pierwsza jego sztuka „Taverne des étudiants“ (1854) zrobiła kompletne fiasko. Nie zrażony tem jednak **S.**, zapoznał się przez swą żonę (z domu Brécourt) z panną Déjazet i zaczął znowu pisać dla sceny, i to z takiem powodzeniem, że w krótkim stosunkowo przeciągu czasu obok ogromnej fortuny zyskał i sławę niemniej wielką. Z utworów jego wymieniamy: „Monsieur Garat“ (1860); „Les pattes de mouches“ (1861); „Les ganaches“ (1862); „Les femmes fortes“ (1861); „Nos intimes“ (1861); „Les diables noirs“ (1863); „Les vieux garçons,“ „La famille Benoîton,“ „Nos bons Villageois“ i „Maison neuve“ (ostatnie cztery 5-aktowe komedje, 1865--66); „Séraphine“ (1868); „Fernande“ (1870) i t. d. W ostatnich czasach wielkiej **S.** narobił wrzawy dramatami: „L'oncleSam“ (1874); „Les Merveil euses“ (1873); „Teodora“ dramat w 5 akt.; „L'éspion“ (1876), sztuka polityczno-patrjotyczna, której treść ściąga się do wojny franc.-niemieckiej; dalej „Dora“ (1877); „Les bourgeois de Pontarcis“ (1878); „Daniel Rochat“ (1880); „Divorçons“(1881); „Odette“ (1882); „Fedora“ (1883); „Le Crocodile“ (1886); „La Tosca“ (1887). Dramat „Rabagas“ (1872), który narobił mnóstwo wrzawy, nie jest utworem W. **S.**, lecz jego kuzyna Antoniego Leandra **S.** (* 1803). Od 1887 jest **S.** członkiem akademji francuskiej.—Najlepsze z jego sztuk, jak: „Safanduły,“ „Nasi najserdeczniejsi,“ „Rodzina Benoiton,“ „Serafina“ i t. d., znane są i na scenie warszawskiej, a „Poczciwi wieśniacy,“ „Andrea“ (1874) i inne wystawiane były w teatrach ogródkowych w Warszawie 1874—75. **S.** jest jednym z niewielu dramatyków, co roznamiętniają publiczność, a imieniem swem ściągają tłumy do teatru. **S.** z wielką zręcznością zużytkowywa w djalogu najdrobniejsze szczegóły. Z okoliczności przypadkowych wcale niespodziewane wyprowadza skutki; z równąż łatwością zawiązuje intrygę, w sposób zadziwiający rozporządza środkami scenicznemi, a rozmowom nadaje zawsze żywość niezwykłą. W utworach swych przedstawia **S.** życie nowoczesne z jego burzami i wybuchami. Dramaty **S.** obok wielu zalet grzeszą jednak i wielu wadami. Przedewszystkiem zarzucają mu reminiscencje, powtarzanie się i zapożyczanie nawet cudzych myśli, a także brak gruntowniejszej obserwacji i głębszego psychologicznego w rzecz wnikania. Mimo to wszystko **S.** jest jednym z najpopularniejszych dramatyków francuskich. Por. Albert Wolff „Victorien S. et l'oncle Sam“ (Paryż, 1874); Montegut w *Revue des deux Mondes* (1877); Lindau w *Gegenwart* (1876, № 4 i 5).

Sardou Wiktoryn

Sardyka, w wiekach średnich *Triadiza*, miasto w Tracji, stolica prowincji Dacia ripensis, w urodzajnej równinie, przerzniętej rz. Oiskos. Spalona za Attyli, szybko się odbudowała; 809 zdobyta i zburzona przez króla bulgarskiego Krumnusa, nie powstała już z gruzów. Ślady **S.** widać na południe od Sofji. **S.** pamiętną jest soborem, zwołanym tu 347 przez cesarzów wschodniego Konstancjusza i zachodniego Konstansa, celem uspokojenia kościoła, zakłóconego przez Arjan. Synod ten uniewinnił Atanazego, rzucił klątwę na Euzebjanów, pochwalił skład wiary nicejski. Wielu pisarzów kościelnych uważa synod sardyceński za powszechny czyli ekumeniczny. *Sobór in Trullo* zatwierdził wszystkie jego kanony.

Sardynja (włos. *Sardegna*), włoska wyspa na morzu Śródziemnem, oddzielona od Korsyki cieśniną św. Bonifacego, 271 klm. długa, a we środku 143 szeroka, obejmuje 24,078 klm. kw. i liczy 752,000 miesz. Przerznięta jest wielkiem pasmem gór, którego najwyższy szczyt, Genargentu, dochodzi 1,940 metrów wysokości. Z gór tych spływa znaczna liczba rzek (Flumendosa, Tirso i t. d.), które jednak z powodu niewielkiej szerokości wyspy należycie się rozwinąć i jako drogi wodne służyć nie mogą. Klimat wogóle gorący, na górach zimniejszy, umiarkowany jest przez wiatry morskie. W niektórych miejscach nadbrzeża bagniste wydzielają wyziewy, będące przyczyną epidemicznych gorączek, szczególniej w miesiącach czerwcu i grudniu. Wogóle jednak klimat **S.** jest dość zdrowy. Grunt bardzo urodzajny; pomimo złej uprawy wydaje obficie owoce, wino, zboże i wiele płodów roślinnych strefy gorącej. Mieszkańcy, Sardyńczykowie, stanowią ludność z pomieszania kilku elementów, a szczególnie włoskiego, hiszpańskiego i arabskiego, powstałą; mówią oni językiem stanowiącym przejście od włoskiego do hiszpańskiego, z wielu zabytkami mowy Rzymian. Religja panująca rzymsko-katolicka. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo i hodowla bydła, a w części także handel, zwłaszcza *winami sardyńskiemi*, wyrównywającemi hiszpańskim pod względem mocy i pięknego bukietu. Lubo **S.** posiada dwa uniwersytety w Cagliari i Sassari, nauki jednak wcale tu nie stoją wysoko. Pod względem administracyjnym wyspa dzieli się na dwie prowincje: Cagliari i Sassari. Pod względem znów religijnym składa się z trzech arcybiskupstw i ośmiu biskupstw. Miasto stołeczne Cagliari.

Historja. Wyspa **S.**, w odległej starożytności *Ichnusa* albo *Sandaliotis*, przez Greków *Sardo*, przez Rzymian *Sardinia* nazywana, była zamiesz-

kana pierwotnie w części południowej przez naród libijski Jolaów, iberyjskie plemiona Sardów i Balearów, na północy zaś przez Liguryjczyków. Obok nich osiedli później w osadach na brzegach zachodnich Tyrrenowie pelazgijscy. Zostając od r. 500 przed Chr. w posiadaniu Kartagińczyków, po pierwszej wojnie punickiej przeszła **S.** (238—231) z Korsyką pod panowanie Rzymian. W następnych czasach zostawała z kolei w posiadaniu Wandalów (V w.), cesarzów bizantyńskich (od 536 roku), Saracenów (od początku VIII w.), cesarzów niemieckich, znowu Saracenów (od połowy IX wieku), a od 1022 r. roku w ręku Pizańczyków, którzy ustanowili zarząd jej, założony z czterech sędziów. Przy pomocy Genueńczyków sędzia Bariso (Boruson) z Arborei potrafił najwyższą władzę nad całym krajem osiągnąć, i cesarz Fryderyk I 1164 podniósł **S.** do godności królestwa. Po rozmaitych zamieszkach i przewrotach cesarz Fryderyk II uczynił swego naturalnego syna Enzio królem Sardynji. Po wzięciu do niewoli tego ostatniego znowu Pizańczycy stali się panami **S.** Papież Bonifacy VIII, który się mienił być najwyższym władcą wyspy, nadał ją z Korsyką tytułem lennym Jakóbowi II, królowi Aragonji 1296 r. Wskutku krwawych wojen domowych należała potem **S.** do Hiszpanji, dopóki znowu podczas sukcesyjnej wojny hiszpańskiej 1708 nie została przez Anglików zdobyta na rzecz Austrji i mocą pokoju Ultrechckiego 1713 r. temuż państwu formalnie ustąpiona. Austrja 1720 r. za Sycylję odstąpiła **S.** Wiktorowi Amadeuszowi II, władcy Sabaudji, i odtąd wyspa ta składała z Sabaudją i Pjemontem królestwo Sardyńskie (ob. niżej). Por. Hörschelmanna „Geschichte, Geographie und Statistik der Insel Sardinien“ (Berlin, 1828); Manno „Storia di Sardegna“ (3 t., Turyn, 1825), tenże „Storia moderna di Sardegna 1773—99“ (Florencja, 1858); de Vico „Historia general de la isla et reyno de Certena“ (2 t., Barcel., 1839); hr. Alberta della Marmora „La Sardaigne“ (5 t., Paryż, 1839—57, z atlasem), główne dzieło: Neigebaura „Die Insel Sardinien“ (Lipsk, 1853); Boulliera „L'île de Sardaigne“ (Paryż, 1865).

Sardynka *(Clupea sardina)*, gatunek ryb z rodzaju śledzia (ob.), odróżnia się od niego mniejszem ciałem, szczęką dolną naprzód przedłużoną z końcem ku górze zagiętym, czołem czarniawem, oczyma wielkiemi, grzbietem błękitnawym i bokami srebrzystemi. Niektórzy identyfikują gatunek ten z gatunkiem alozy (ob.) *Alausa pilchardus*. Żyje w morzu Śródziemnem, gdzie połów jej jest dla wielu ludzi źródłem utrzymania. Odbywa ona wędrówki jak śledzie; w maju, czerwcu i lipcu spotyka się w cieśninie Gibraltarskiej i obok poblizkich wybrzeży. Połów odbywa się w nocy przy blasku pochodni, natychmiast po połowie odrywają się im głowy, które są gorzkie. Przyrządzają je w rozmaity sposób; solone znane są w handlu pod nazwą *sardeli* (ob.); zalane najprzedniejszą oliwą i przechowane w puszkach blaszanych szczelnie zamkniętych zowią się właściwie *sardynkami (Sardines de l'huile)*. Młode śledzie z zachodnich okolic morza Śródziemnego, w podobny sposób przyrządzane, dają **S.** *niemieckie*. **S.** *amerykańskie* są to w oleju konserwowane alozy z gatunku menhaden (ob.).

Sardyńskie królestwo, do r. 1860 państwo udzielne we Włoszech, obejmowało wyspę Sardynję, a na stałym lądzie księstwa Sabaudji, Pjemontu i Genui, oraz hrabstwo Nicei. Przestrzeni miało, 1376 r., 41 mil kw. z ludnością 5,167,000. Gdy zaś Francji odstąpiono Sabaudję i Nizzę, reszta kraju weszła w skład dzisiejszego królestwa Włoskiego. Królestwo **S.** było utworzone przez panującą dzisiaj nad całymi Włochami dynastję sabaudzką, która oprócz Sabaudji (ob.), posiadała niektóre ziemie w Szwajcarji, Pjemont, a od 1388 i hrabstwo Nizzę. W r. 1416 hrabia sabaudzki Amadeusz VIII otrzymał od cesarza Zygmunta tytuł ks. Sabaudji. Następcy jego pomnożyli znacznie swe posiadłości, zwłaszcza podczas hiszpańskiej wojny sukcesyjnej; Wiktor Amadeusz II (1675—1730) pozyskał traktatem turyńskim (25 października 1703) Montferrat i kilka okręgów księstwa Medjolańskiego, a pokojem utrechckim (11 kwietnia 1713) otrzymał z tytułem królewskim Sycylję, którą 18 listopada 1718 musiał ustąpić Austrji za wyspę Sardynję, tę ostatnią zajął formalnie dopiero 1720 r. i odtąd państwo dynastji sabaudzkiej nosiło nazwę *Królestwa Sardyńskiego*. Wiktor Amadeusz II zbogacił koronę znaczną redukcją dóbr koronnych (1724) i gorliwie szerzył między ludem oświatę. W r. 1730 ustąpił rządów swemu synowi Karolowi Emanuelowi III; chciał on je wprawdzie zaraz w następnym roku odebrać, ale natrafiwszy na silny opór, umarł w pewnego rodzaju niewoli 31 października 1732. Karol Emanuel III (1730—73), przy pomocy zręcznej polityki zyskał 1743 r. niektóre posiadłości w Lombardji i odznaczył się jako znakomity administrator. Starał się o ulżenie ciężarów wojskowych, nadał prawa *(Corpus Carolinum)* w r. 1770 i wobec hierarchji zdołał utrzymać swą powagę i znaczenie. — Syn jego Wiktor Amadeusz III (1773—96), wciągnięty do koalicji przeciwko Francji, utracił 1792 Sabaudję i Niceję i musiał 18 maja 1696 roku zawrzeć pokój, mimo którego jednakże Francuzi wyparli syna jego Karola Emanuela IV (1796—1802) dnia 9 grudnia 1798 r. ze stałego lądu; skutkiem tego monarcha ten usunął się na wyspie Sardynję, a Pjemont został 1802 do Francji wcielony. Następnie zrzekł się on korony na rzecz swego brata, i ten ostatni pod imieniem Wiktora Emanuela I (1802—21) d. 20 maja 1814 wszedł do Turynu i mocą kongresu wiedeńskiego, oraz dwu pokojów paryskich odzyskał wszystkie dawne posiadłości z dodatkiem jeszcze Genui i zwierzchnictwa nad Monaco. Z powrotem króla ponowiły się dawne nadużycia i podniosło się zna-

czenie duchowieństwa, a stosunki takie ułatwiały rozszerzanie się karbonaryzmu (ob.), pod którego wpływem wybuchły powstania wojskowe 9 i 10 marca 1821, a 11 marca powstanie ogólne w Turynie; 13 marca król abdykował na rzecz najmłodszego swego brata Karola Feliksa. Powstańcy atoli skłonili domniemanego późniejszego następcę tronu, księcia Karola Alberta, ks. Sabaudzko-Carignan, do objęcia rządu. Ten zaprzysiągł konstytucję i utworzył nowy gabinet; wkrótce jednak potem uciekł do wojska, które pozostało wierne tronowi, a 8 kwietnia powstańcy ponieśli klęskę od wojska sardyńsko-austrjackiego pod dowództwem Bubny, 10 t. m. Turyn został zajęty, i rząd samowładny przywrócony. Karol Feliks (1821—31) sprawował rządy nawskorś reakcyjne, ale względem Austrji umiał zachować pewną samodzielność. Ze śmiercią jego wygasła główna linja domu sabaudzkiego i na tron wstąpiła linja boczna sabaudzko-Carignan w osobie Karola Alberta (1831—49). Nowy monarcha rozpoczął rządy od pewnych ulepszeń w administracji, finansach i wojskowości, ale nie odpowiedział bynajmniej nadziejom stronnictwa liberalno-konstytucyjnego; owszem okazał się nawet powolnym wpływom szlachty i duchowieństwa, a zwłaszcza Jezuitów. Spisek 1833 r. i rewolucyjna wyprawa sabaudzka 1834 zaostrzyły bardziej jeszcze surowość rządu. W polityce zewnętrznej trzymał się Karol Albert ściśle zasad legitymizmu. Za główne swe zadanie postawił uorganizowanie armji i podniósł ją na stopie wojennej do 60,000. Przez budowanie mostów, dróg bitych i kolei żelaznych podnosił handel, wspierał rolnictwo i przemysł, utrzymywał w porządku finanse i rozszerzał oświatę ludową. W 1846 ogłoszono cząstkową amnestję, złagodzono cenzurę, zreformowano prawodawstwo, sądownictwo i system więzienny. Mimo rządów samowładnych, były to środki nadzwyczaj zbawienne i potrzebne. Pracował też król nad oswobodzeniem się z pod wpływu austrjackiego, i Sardynja była jedynem na półwyspie państwem, które mogło rywalizować z Austrją o pierwszeństwo we Włoszech i nie okazało się przeciwnem ruchom włoskim 1847 r. Owszem, rozumiejąc całą ich doniosłość, ogłosił Karol Albert 4 marca 1848 r. konstytucję, minister Balbo, prezes gabinetu konstutucyjnego, zwołał pierwszy parlament sardyński i ogłosił amnestję powszechną. Nowe życie polityczne ogarnęło kraj cały, a stronnictwo reakcyjne uniknęło zupełnie. Po wybuchu powstania w Medjolanie (18 marca 1848) wypowiedział król („Mieczem Italji“ zwany) 23 marca wojnę Austrji i wkroczył do Lombardji, poczem reprezentanci Lombardji (w czerwcu) a następnie i Wenecji postanowili zjednoczyć się z Sardynją. Zwycięstwa Radeckiego oraz nieprzyjazne wystąpienia Medjolańczyków zmusiły króla po klęsce pod Custozzą 25 lipca do zawarcia zawieszenia broni (9 sierpnia) i ustąpienia z Lombardji. Wznowiona 12 marca 1849 wojna, skończyła się już 21 i 23 marca klęskami pod Nowarą i Mortarą. Wówczas abdykował na rzecz swego najstarszego syna Wiktora Emanuela II, który zawarł z Austrją rozejm, a następnie pokój (4 sierpnia) i mocą jego utrzymał wszystkie dawne posiadłości a nieprzyjacielowi musiał wypłacić 75 miljonów kosztów wojennych. Wiktor Emanuel II przyobiecał krajowi zachowanie instytucji liberalnych i zapewnieniom swym mimo różnorakich wpływów pozostał całkowicie wiernym. Po rozwiązaniu parlamentu (listopad 1849) utworzyła się większość umiarkowanie—konstytucyjna, przy mocy której ministerjum d'Azeglio (maj 1849—październik 1852) goiło rany zadane przez ostatnią wojnę i sprawowało rządy w duchu postępowym. Po ustąpieniu gabinetu d'Azeglio stanął u steru państwa hr. Cavour (ob.), a podczas jego zarządu (październik 1852—lipiec 1855) przeprowadzono dalej rozpoczęte reformy wbrew opozycji stronnictwa arystokratyczno-klerykalnego i klątwy papieskiej. Równocześnie podniósł rząd oświatę ludową, porządkował finanse, wspierał dzielnie rolnictwo, przemysł i handel, budował koleje, wzmacniał fortyfikacje, postawił na dobrej stopie marynarkę i wojsko lądowe. Obok tego okazywał się przyjaznym dla narodowych dążności Włoch całych. W Sardynji znajdowała emigracja włoska bezpieczny przytułek, a sympatje wszystkich ludów włoskich zwracały się coraz bardziej ku dynastji sabaudzkiej. Takie postępowanie rządu sardyńskiego tem wydatniej odbijało od rządów austrjackich we Włoszech. Między Sardynją a Austrją nastąpiło zupełne oziębienie stosunków (1853). Za radą Cavoura Wiktor Emanuel II zbliżył się do mocarstw zachodnich i przystąpił (26 stycznia 1855), podczas wojny włoskiej do przymierza angielsko-francuskiego, zobowiązawszy się wystawić 15,000 wojska przeciw Rosji. Wojska sardyńskie pod wodzą Lamarmory świetnie się odznaczyły w Krymie, a Cavour, uczestnicząc w kongresie paryskim, wyprowadził na stół kwestję włoską i przedstawiał niebezpieczeństwa grożące tak ze strony Austrji, jak i rewolucjonistów; w parlamencie sardyńskim wystąpił wyraźnie i stanowczo przeciw Austrji, czem pozyskał sympatje nie tylko we Włoszech, lecz i w Europie całej. Równocześnie zjednała sobie Sardynja przyjaźń Anglji, a zwłaszcza Francji. Pokazały to jawnie układy tajemne Cavoura z Napoleonem III w Plombières (lipiec 1858) i małżeństwo ks. Klotyldy, córki Wiktora Emanuela II, z ks. Napoleonem (30 stycznia 1859). Z Austrją tymczasem nastąpiło obustronne zerwanie stosunków dyplomatycznych (marzec 1857). Sardynja, zaufana w przymierze (odporne) z Francją, wystąpiła tak energicznie w obronie narodowej sprawy włoskiej, że Austrja wypowiedziała jej wojnę, i wojska austrjackie przekroczyły granicę sardyńską 28 kwietnia 1859, ale od sprzymierzonych wojsk francusko-sardyńskich ponosiły klęski jedne po drugich.

Wśród tryumfu i zwycięstw Napoleon III zawarł nagle rozejm z Austrją w Villafranca (11 lipca), do którego musiał przystąpić i Wiktor Emanuel II. Wedle tego rozejmu, Sardynja miała otrzymać Lombardję, wypędzeni drobni książęta włoscy mieli wrócić do swych posiadłości, a zaś narodowe życzenia Włochów miały być zaspokojone utworzeniem konfederacji włoskiej pod honorową prezydencją papieża. Traktat ten wywarł jak najgorsze we Włoszech wrażenie; Cavour usunął się od rządów, a Rattazi zajął jego miejsce 19 lipca. Jakkolwiek ostatecznie pokój zuryski (10 listopada 1859) zatwierdził punkta przedugodne rozejmu w Villafranca, jednakże pozostał martwą literą. Sardynja bowiem za podnietą Anglji, mimo oporu Francji, nie odwołała swych wojsk z państw środkowo-włoskich, a Cavour stanął znowu u steru państwa 20 stycznia 1860 r. i prowadził dalej swą politykę aneksyjną. Dla uzyskania przyzwolenia Napoleona III, odstąpiono Francji, traktatem turyńskim (24 marca 1860), Sabaudję i większą część hrabstwa Nizzy, a Emilja (ob.) i Toskanja (ob.), na mocy głosowania powszechnego (11 i 22 marca 1860 r.) zostały wcielone do Sardynji. Następnie zdobycie przez Garibaldi'ego królestwa Obojga Sycylji (może nie bez zachęty ze strony rządu sardyńskiego), oraz zwycięstwo wojsk nad armją papieską pod Castelfidardo (18 września 1860) i kapitulacja Ankony (28 września) zapewniły dynastji sabaudzkiej panowanie nad całym półwyspem Apenińskim, zatwierdzone ostatecznie głosowaniem powszechnem (w królestwie Obojga Sycylji 21 października, a w państwie Kościelnem 4 i 5 listopada). Nowe te nabytki zostały czterema dekretami królewskiemi z 17 grudnia 1860 wcielone do królestwa Sardyńskiego, a na mocy prawa z 17 marca 1861. Wiktor Emanuel II przybrał tytuł *króla włoskiego* (ob. Włochy). Por. Manno „Storia di Sardegna“ (3 t., Turyń, 1825); Mimanta „Histoire de Sardaigne“ (2 t., Paryż, 1825); Cibrario „Storia della monarchia di Savoia“ (2 t., Turyń, 1840—47); tegoż „Origine e progresso delle instituzioni della monarchia di Savoia“ (2 t., Turyń, 1840—47); „Bericht des österr. Generalstabs über den Feldzug von 1848“ (2 t., Wiedeń, 1850); Schönhalsa „Feldzug der Oesterreicher in den J. 1848 und 1849“ (2 część Stuttgard, 1850); „Memoires e osservationi sulla guerra dell'independenza d'Italia“ (Turyn, 1829); Bazancourta „La campagne dans l'Italie en 1859); (2 t., Paryż, 1862); Ricotti „Storia della monarchia Piemontese“ (6 t., Florencja, 1861—69); Bianchi „Storia della monarchia piemontese 1773—1861“ (Turyn, 1877—84, t. 4); Manno i Promis „Bibliografia storica degli stati della monarchia di Savoia“ (Turyn, 1884 i następ.).

Sarepta (fenic. Zarpat), miasto w Fenicji, położone nad morzem pomiędzy Sydonem a Tyrem, znane z dziejów proroka Eljasza i z wojen krzyżaków, podczas których było miejscem obronnem i siedzibą biskupa; obecnie *Sarfend.*

Sarepta, osada w powiecie Carycyńskim, gubernji Saratowskiej, przy ujściu Sarpy do Wołgi. Ludność jej składa się z niemieckich osadników, braci morawskich, sprowadzonych tu za czasów Katarzyny II, trudniących się głównie rolnictwem, uprawą tytoniu i gorczycy. W pobliżu leżą wody lecznicze słone (Katharinebrunnen).

Sargasowe morze, ob. Sargassum.

Sargassum *(Morzypło)*, rodzaj wodorostów z rodziny szuwarów *(Fucaceae)*, o listowiu walcowatem, bardzo długiem, z liśćmi skórzastemi i pęcherzykami powietrznemi, osadzonemi na szypułkach. Znajdują się głównie w morzach cieplejszych, na skałach lub swobodnie na wodzie pływające. **S.** *bacciferum*, o łodyżkach rozgałęzionych i wąskich listkach, rozwija się obficie; na wielkich morzach, zwłaszcza na oceanie Atlantyckim, zostaje **S.** porywane przez prądy morskie i zdala od lądów nagromadza się w ogromnej ilości. Kolumb napotkał po za wyspami Kanaryjskiemi taką gęstwinę **S.**, że siekierami musiano sobie drogę torować (ob. Prądy morskie). Taki obszar zajęty wodorostami, czyli *morze sargasowe*, przypada na oceanie Atlantyckiem między 25° i 35° szer. płn., i 38°—60° długości zach. Majtkowie używają odwaru **S.** jako lekarstwa, z powodu bogactwa jego w jod.

Sargasum natans z pęcherzykami powietrznemi.

Sargent Epes, pisarz amerykański, * 1816 r. w Gloucester, w stanie Massachusetts. Po ukończeniu nauk uniwersyteckich w Harvard, zwiedził razem z ojcem swoim Rosję i kraj ten opisał w „Szkicach podróży do Rosji.“ W 1836 napisał pięcio-aktowy dramat historyczny „The bride of Genoa,“ który powszechne zjednał sobie uznanie, a potem tragedję „Velasco,“ która go postawiła w rzędzie znakomitszych dramatyków. Był także redaktorem głównym pisma *Atlas* i wydał wiele szacownych książek dla młodocianego wieku, jak: „Wealth and Worth.“ Porzuciwszy zawód dziennikarski, pracował ciągle na polu literackiem, i owocem tych prac jego są, prócz „Songs of the Sea“, odznaczających się bogactwem stylu i pełnem życia obrazowaniem, nowe utwory dramatyczne, kilka pięknych powieści, znaczna liczba dzieł pedagogicznych oraz cały szereg życiorysów znakomitszych ludzi.

Sargon (po gr. *Arkeanos*, po asyr. *Szarrugina* albo *Szarukin*), imię wielu królów asyryjskich i babilońskich.

Sargon I, król Babilonu (około 2000 przed Chr., postać napoły mityczna.

Sargon II, jeden z najznakomitszych królów asyryjskich. Wstąpiwszy na tron 722 r. po Salmanasarze, ukończył rozpoczęte przez niego oblężenie Samarji, rozszerzył panowanie asyryjskie do Azji Mniejszej, wojował z Fenicjanami, wylądował na Cyprze, wziął haracz od Arabów i Sabejczyków i pokonał pod Rephia Sabakona, króla Etjopów. Zwyciężywszy następnie króla chaldejskiego Merodhabaladana, zdobył 709 r. Babilon i zamyślał o ponownej wyprawie do Azji zachod., gdy 705 r. został zamordowany. Nastąpił po nim syn jego Sanheryb (ob.). **S.** był założycielem ostatniej dynastji asyryjskiej, która się skończyła z upadkiem Niniwy 605 roku. W historji jest **S.** osobistością bardzo ważną i z tego względu, że zbudował Chorsabad, którego odkrycie przez Bottę 1843 wyjaśniło cywilizację asyryjsko-babilońską. Por. Winchler „Die Keilschriften Sargons“ (1889).

Sarjusz B., pseudonim Marji Mireckiej.

Sarjusz K., pseudonim K. Wojciechowskiego.

Sark *(Serg)*, należąca do Anglji wyspa, położona na kanale Brytańskim, o 9 klm. na wschód od wyspy Guernsey, obejmuje 5 klm. kw., liczy 530 m., mających swój parlament.

Sarkander Jan św., ob. Jan Sarkander (św.).

Sarkazm (z greck.), gorzkie szyderstwo, ironja. Starożytni uważali **S.** za osobną figurę retoryczną, a używali jej po mistrzowsku Demostenes i Cyceron.

Sarkel, *Szerkil* (gliniane albo żółte miasto), niegdyś stolica chanów chazarskich, zbudowana około 834 r. nad Donem przez greckich architektów. 965 r. w. ks. kijowski Światosław, prowadząc wojnę z Chazarami, zdobył **S.** i nazwał go *Białą Wieżą*. Na początku XII wieku część Chazarów, uchodząc przed Połowcami, opuściła miasto i przeniosła się nad brzegi górnego Osietra, gdzie założyła nową Białą Wieżę. Odtąd nie pozostał nawet ślad miejsca, na którem dawny **S.** był zbudowany.

Sarkoda, ob. Protoplazma.

Sarkofag (z greck. *mięsożerczy*), pierwotnie rodzaj wapienia, który według Plinjusza miał niszczyć w ciągu dni 40 wszelkie włożone do niego ciała zwierzęce. Kamienia tego używano na trumny, a stąd jego grecka nazwa dla wszystkich w ogóle trumien kamiennych, które były rozpowszechnione w starożytności, a przetrwały i do wieków średnich. Niektóre **S.** są słynne z płaskorzeźb, któremi są pokryte.

Sarmaci, naród starożytny pochodzenia scytyjskiego, zamieszkały pierwotnie nad Donem; później przeszedł za tę rzekę, wyparł Skolotów scytyjskich i osady greckie, ale sam podbity został przez Mitrydatesa. Za Augusta **S.** rozciągali się aż do ujść Dunaju, a jedno z ich głównych pokoleń *Roksolanie*, mieszkający między tą rzeką a Donem, zupełnie już znikli około 120 r. po Chr. Inne pokolenie sarmackie *Jazygów* (ob.) przeszło Karpaty i zaludniło ziemie pomiędzy Dunajem a Cisą. Tych ostatnich mianowicie nazywali Rzymianie *Sarmatami*. Później jeszcze nazwę **S.** rozciągnięto i do innych narodów, mieszkających na równinach ku północy od nich położonych. Ptolemeusz rozciąga na północ aż do morza Baltyckiego *Sarmację*, pod którą obejmuje „w Europie Germanję i kraje aż do Donu, a w Azji kraje między Donem a Wołgą“. W dalszym biegu czasów po upadku Hunnów, którzy podbili byli **S.**, jedni z nich osiedli w Ilirji, drudzy sprzymierzyli się ze Swewami i Scytami r. 470 przeciw Ostrogotom, i ci właśnie byli później pobici przez Teodoryka. Następnie wzmiankowani są jeszcze **S.** z Gepidami 488 r. a potem między gromadami, które się przyłączyły do Longobardów. Resztki **S.** znikły wśród Awarów, a późniejsi kumańscy Jazygowie nie zostają z nimi w żadnym związku. **S.** prowadzili życie koczujące i rozbójnicze; byli bitni, doskonali jeźdźcy i łucznicy. Należeli oni prawdopodobnie do medo-perskiej familji narodów. Ponieważ ich niewłaściwie uważano za Słowian, przeto i Polaków nazywano niekiedy *Sarmatami*.

Sarmaticus, pseudonim Luc. Kościeleckiego i Lieberta Edwarda.

Sermentaceae, rośliny, ob. Winoroślowate.

Sarmiento Dominik Faustyn, polityk argentyński, * 1811 w San-Juan, po nieszczęśliwie zakończonem powstaniu uciekł do Chili, gdzie organizował szkoły. W 1851 powrócił do Buenos Ajres i wydawał dziennik pedagogiczny, 1860 został senatorem, 1861 ministrem oświaty, spraw wewnętrznych, 1862 gubernatorem prowincji San-Juan, 1864 posłem w Chili, 1865 w Waszyngtonie, 1868—1874 był prezydentem rzeczypospolitej Argentyńskiej, zakończył wojnę z Paragwajem, budował koleje żelazne i telegrafy, zakładał szkoły, † 1888. Napisał: „De la education popular“ (Santiaga, 1848); „Viajes por Europa, Africa y America“ (1848); „Memoria sobre instruccion primaria“ (1849); „Argipolis o la capital de los Etados Confederados“ (1850); „Vida de Abram Lincoln“ (1866) i in.

Sarna, ob. Jeleń.

Sarnaki, osada w gubernji Siedleckiej, powiecie Konstantynowskim, liczy około 1,000 miesz.

Sarnecki Zygmunt, komedjopisarz i literat, * 1837 r. w Chołodkach na Podolu, kształcił się w Odesie, Warszawie i Paryżu, następnie osiadł w Warszawie, gdzie był spółpracownikiem kilku pism, nakoniec *Wieku*. W r. 1877 założył w Warszawie dziennik *Echo*, który przez czas jakiś redagował, następnie opuściwszy redakcję *Echa*, przeniósł się do Krakowa. Wydawał w Krakowie pis-

Sarnecki Zygmunt

mo ilustrowane *Świat*, później przebywał czas krótki w Warszawie, obecnie bawi we Lwowie i pisuje korespondencje do pism warszawskich. Komedje jego: „Zemsta pani hrabiny“ (1870); „Nad ranem“ (1870); „Bezinteresowni“; „Po balu“; „Kalecy“; „Próżność ukarana“ (komedyjka dla dzieci, 1876); najlepszą jest „Febris aurea“ (1871), grana po raz pierwszy w Warszawie 1875; dalej „Słonecznik“ kom. w 4 akt. (Kraków, 1883); „Owale i profile“ szkice i studja z natury (Lwów, 1884); „Złote serce“ (Lwów 1885, t. 3); „Różni ludzie“ (2 wyd., Kraków, 1887); „Urocze oczy“ komedja w 4 ak. (Kraków, 1893); „Historja literatury francuskiej“ (Kraków, 1897); „Harde dusze“ sztuka w 5 ak. podług powieści E. Orzeszkowej „Bene nati“ (w Bibl. Mrówki, Lwów, 1897).

Sarnicki Stanisław, gorliwy propagator kalwinizmu, a przytem pracowity dziejopis i geograf polski, * 1530 we wsi Lipsku, w ziemi Chełmskiej; przy pomocy Alberta, księcia pruskiego, pobierał nauki w akademji królewieckiej z synami Andrzeja Górki, i następnie z Leonardem Góreckim podróżował po Europie. Wróciwszy do kraju, napojony zasadami Kalwina, oddał się teologji i został kaznodzieją, a potem ministrem wyznania helweckiego w Niedźwiedziu w Krakowskiem. Walcząc z arjanami, ogłosił przeciw nim broszurę p. t.: „Judicium et censura Ecclesiarum piarum de dogmata im quibusdam provinciis septentrionalibus contra adorandam Trinitatem per quosdam turbulentos noviter sparsa“ (Kraków, 1561). Mianowany w 1563 superintendentem i senjorem dystryktu krakowskiego, znajdował się na wszystkich synodach różnowierców polskich, poczynając od r. 1560 do 1570. Do tej epoki czynnego życia należą jego dzieła: „O uznaniu prawego w Trójcy jednego Boga, kazań troje“ (Kraków, 1564); „Rozmowa Piotrkowska o Bogu w Trójcy jedynym z pozwolenia Zygmunta Augusta króla w czasie sejmu 1565 przez Sarnickiego i t. d.“. Po ostatnim synodzie sandomierskim 1570 r. niknie ślad działalności **S.**; zdaje się, że porzuciwszy obowiązki duchowne, osiadł we wsi rodzinnej i poświęcił się pracy naukowej, której owocem były zachowane dotychczas w rękopisie w bibljotece Ossolińskich we Lwowie „Księgi hetmańskie z dziejów rycerskich wszystkich wieków zebrane i praktyka albo experientia hetmanów najjaśniejszego Zygmunta Starego, kr. polskiego, a także cesarza Karola V i Solimana tureckiego, dwu panów walecznych naszego wieku, objaśnione ku ćwiczeniu młodych ludzi nacji naszej polskiej“. Drukiem ogłoszone prace są: geografja całej Polski, Litwy i Inflant, p. t. „Descriptio veteris et novae Poloniae“ (1585); „Synopsis brevissima annalium polonicorum“ (Kraków, 1582); „Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum Libri VIII“ (t. 1587); „Statuty i Metryka przywilejów koronnych nowo zebrane przez Stanisława S.“ (t. 1594). Znany był dobrze **S.** Stefanowi Batoremu, na którego zlecenie pisał roczniki dziejów polskich, doprowadzone do 1586. Sięgnął on tu aż do Jafeta, którego wnuka Asarmota zrobił praojcem Polaków. Mimo to inne prace **S.**, tak drukowane, jak i rękopiśmienne, wielką mają wartość, lecz nie zostały dotąd poznane należycie i ocenione. Podobno w końcu życia miał **S.** zostać katolikiem; rok śmierci niewiadomy.

Sarno, miasto we włoskiej prowincji Salerno, przy kolei żelaznej Neapol-Avellino, siedziba biskupa, 15,000 miesz.

Sarnowo, po niem. *Sarne*, mczko w w. ks. Poznańskiem, pow. Krobskim, nad rzeczką Dąbrowną; około 1,600 miesz.

Sarnowski Stanisław, biskup przemyski, a potem kujawski. Deputowany od sejmu 1667, zasiadał na trybunale radomskim. Michał Korybut wysoko go poważał i naznaczył jednym z egzekutorów swego testamentu. **S.** † 1680.

Saron, płaszczyzna w zachodniej Palestynie, wzdłuż brzegów morza Śródziemnego, pomiędzy Jaffą a Karmelem, 15 klm. szeroka i 50 klm. długa, odznaczająca się bujną wegetacją. Biblja wspomina o pięknych liljach sarońskich i tamecznych kwiatach wonnych, a specjalnie o różach z Saronu, będących odmianami anemony.

Saronska lub **Saronicka zatoka,** teraz zatoka Eginy (ob.), między Atyką, Argolidą i międzymorzem Korynckiem położona.

Sáros, Szarosz, komitat w północnej części Węgier, zajmuje 3,822 klm. kw. i graniczy na północ z Galicją, na wschód z kom. Semneńskim, na południe z abauj-torniańskim a na zachód ze spiskim. Przerznięty odnogami Karpat; z rzek najważniejsze Hernad, Poprad, Tarca, Sekcze, Tapoly, Delma, Ondawa i in. W komitacie dobywa się żelazo i sól, znajdują się nadto drogie kamienie, zwłaszcza opale; zdrojów mineralnych jest 72. Liczba mieszkańców wynosi około 170,000, w tej liczbie przeszło 100,000 Słowaków. Stolicą komitatu jest m. Preszów (Eperies).

Saros, ob. Chaldejski okres.

Sáros-Patak, osada w węgierskim komitacie Semneńskim, ma stary zamek, pałac z parkiem, winnice, akademję reformowaną, bibljotekę, dwa gimnazja i 6,400 miesz.

Sarosy Ludwik, poeta madziarski, piszący pod pseudonimem *Gyula*, * 1816 w Borosz-Szebenu, w kom. Aradzkim, † 1861; nauki gimnazjalne odbywał w Mezöberenji, następnie w Preszowie, poczem złożywszy egzamin adwokacki, wstąpił do służby publicznej w kom. Szaroszskim. Od 1840—49 urzędował przy sądzie w Aradzie, a potem w Peszcie. Podczas powstania ogłosił poemat „Arany trombita“ (Złota trąba). Po zgnieceniu rewolucji przez trzy lata ukrywał się w rozmaitych miejscowościach, aż w końcu został ujęty w Gyöngyöszi, gdzie zajmował się nauczycielstwem pod imieniem Alberta Sorsiche. Po dwuletniem śledztwie skazany został na dożywotnie więzienie, po

dwu latach jednak ułaskawiony, poświęcił się literaturze.

Sarothamnus, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, krzewy z kwiatami zebranemi w grona lub kłosy i strąkami płaskiemi, głównie na półwyspie Pirenejskim. **S.** *scoparius*, krzew wiecznie zielony, na 3 m. wysoki, z kwiatami żółtemi i strąkami czarniawemi, w Europie środkowej, używa się na miotły; pączki służyły za surogat kaparów. Udaje się na gruncie piaszczystym i może być sadzony na płoty. Zawarty w nim alkaloid, *sparteina*, używa się w chorobach serca, jak digitalina.

Sarpa, rz. biorąca początek w stepach guberuji Astrachańskiej, składa się z nieprzerwanego prawie szeregu po sobie idących jezior i wpada z prawej strony do Wołgi.

Sar-Peladan Józefin, właściwie Peladan (sar jest dowolnie przybranym przydomkiem asyryjskim, mającym oznaczać wyższość duchową). Mistyk i romansopisarz francuski, syn Adrjana Pelzdana, autora wielu pism religijnych i apokaliptycanych, * 1859. **S.-P.** należy do szkoły Barbey d'Aurevilly'ego, której poglądy spotęgował doktrynami okultystycznemi. Napisał cykl zajmujących, choć nieprawdopodobnych romansów p. t.: „La décandance latine“, w których oprócz obserwacji życiowych wprowadził fantastyczne motywy zaczerpnięte z dziedziny magji, astrologji, tradycji mistycznych Różanego krzyża i t. p. Jako krytyk i filozof wydał: „Rembrandt“ (1881); „Introduction à l'histoire des toutes les écoles“ (1884); „La décadance esthetique“, „L'art ochlocratique“ (1888); „Commenton devient artiste“, „Comment on devient mage,“ „Comment on devient fée“. Założył zakon „Rożanego Krzyża“, który urządzał słynne wystawy sztuki symbolicznej (1892).

Sarpi Paolo, zwany też *Fra Paolo*, *Paulus Venetus* i *Paulo Servita*, zasłużony historyk włoski i jeden z najoświeceńszych katolików swego czasu, * 1552 w Wenecji, 1565 wstąpił do zgromadzenia Serwitów, nauczał w Mantui, następnie pomagał w Medjolanie kardynałowi Boromeuszowi, poczem został prowincjałem swego zakonu w Wenecji, a wkrótce potem generalnym prokuratorem Serwitów w Rzymie. Oskarżony przed inkwizycją o stosunki z kacerzami, przeniósł się do miasta rodzinnego, występował w sporze kościelnym z papieżem Pawłem V w obronie swej ojczyzny. I później bezustannie pismem i słowem walczył przeciwko roszczeniu papieżów i wzmagającemu się jezuityzmowi. † 1623 w klasztorze swego zgromadzenia w Wenecji. Z pism jego (6 t., Wenecja, 1677; 24 t., Neapol, 1790), najważniejszem jest „Istoria del consilio tridentino“ (Genewa, 1619; Florencja, 1858, t. 4). Por. Pascolata „Fra P. S.“ (1893); Robertson „Fra P. S.“ (1894).

Sarracenia *(Kapturnik)*, rodzaj roślin z rodziny Sarraceniaceae, rośliny trwałe z liśćmi pęcherzowato wydętemi (ob. Ascites, fig. *b*), rozłożonemi na ziemi; znamię słupka tarczowate zakrywa prawie cały kwiat. **S.** należy do roślin „owadożernych“ (ob.) i wydziela w pęcherzach ciecz, która owady zabija i rozkłada. **S.** *purpurea* (fig. 7 tablicy barwnej „Darlingtonia i inne owadożerne rośliny“, t. IV) ma pęcherze liściowe 15—20 cm. długie, ciemno-prążkowane, kwiaty purpurowe; rośnie w bagnach i torfowiskach Ameryki północnej. Uprawia się ją często w cieplarniach, gdzie wydała liczne odmiany.

Sarraceniaceae *(Kapturnikowate)*, rodzina roślin dwuliścieniowych, pokrewna rosiczkowatym i dzbanecznikowatym, od których się różni listkami kielicha spiralnie ustawionemi i pręcikami licznemi, a podobnież, jak powyższe rodziny obejmuje rośliny owadożerne (ob.). Należą tu trzy tylko rodzaje: *Sarracenia*, *Darlingtonia* i *Heliamphora*.

Sarraco Giuseppe, polityk włoski, w 1898 wybrany prezesem senatu, w 1900 po ustąpieniu gabinetu Pelloux objął ster rządu i utworzył ministerjum umiarkowane liberalne.

Sarrans Bernard, publicysta francuski, * 1792 pod Tuluzą. Od 1822 do 1826 wykładał literaturę powszechną w ateneum królewskiem w Londynie; za powrotem do kraju (1827), był czynnym współpracownikiem wielu dzienników, po rewolucji Lipcowej redagował *La nouvelle Minerve* i ogłosił znaczną liczbę pism okolicznościowych, za które niejednokrotnie był karany. Z prac jego ważniejsze: „Upon the Spanish war and tyranny of Bourbon“ (Londyn, 1821); „The American Monitor“ (2 t., Londyn, 1824); „La Fayette et la révolution de 1830; histoire des choses et des hommes de Juillet“ (2 t., Paryż, 1832); „Louis Philippe et la contrrévolution de 1830“ (2 t., Paryż, 1834); „Histoire de Bernadotte, Charles XIV Jean, roi de Norvege“ (2 t., 1845) i t. d.

Sarrien Jan Marja Ferdynand, polityk francuski, * 1840, brał udział w wojnie francusko-niemieckiej. Wybrany w 1870 do parlamentu. W gabinecie Brissona był ministrem poczt i telegrafów (1885). W gabinecie Freycineta (1886) ministrem spraw wewnętrznych i w gabinecie Gobleta. 1886—1887 ministrem sprawiedliwości, a w gabinecie Tirarda 1887—1888 ministrem spraw wewnętrznych. W gabinecie Bourgeois 1896 miał tę samą tekę, ale na krótko. Po upadku gabinetu został wiceprezesem izby deputowanych. W gabinecie Brissona 1898 został ministrem sprawiedliwości, a w gabinecie Waldeck-Roussean otrzymał również tekę (1899).

Sarrut German Marja, literat i publicysta francuski, * 1800 w Tuluzie, pierwotnie lekarz i profesor; w 1830 został żarliwym publicystą i był redaktorem dziennika *La Tribune*, którym przeszło na sto procesów się naraził. Później wydawał, razem z Saint-Edme, „Biographie des hommes de jour“ (6 t., Paryż, 1835—42). Po zamachu stanu 2 grudnia, 1851 usunął się do życia prywatnego. Jest autorem dzieł: „Procès à l'hi-

stoire“ (1833); „Second procès à l'histoire“ (1833); „Etudes rétrospectives sur l'état de la scène tragique de 1815 à 1830“ (2 t., 1842); „Paris pittoresque“ (2 t., 1842); „Histoire de France de 1792 à nos jours“ (Paryż, 1848).

Sarruzofon, instrument muzyczny dęty, zbudowany przez kapelmistrza wojskowego Sarrus w Paryżu 1863, zbliżony do oboju i fagota, ale dźwięcznością tonów spokrewniony z trąbą i puzonem.

Sars Michał, zoolog, * 1805 w Bergen w Norwegji, † 1869; studjował teologję w Chrystjanji i był proboszczem w okolicach nadmorskich, gdzie oddał się badaniom przyrodniczym. Wtedy ogłosił kilka rozpraw o rozradzaniu się niższych organizmów i „Fauna littoralis Norvegiae“ (1846, 56). W 1854 otrzymał katedrę zoologji w Chrystjanji. On to właściwie odkrył rozradzanie się przemienne, okazawszy związek między meduzami a polipami, że to nie osobnik ulega przemianie, lecz jego płód. Ostatnia jego praca „Mémoire pour servir à la connaissance des crinoides vivants“ (1868) miała wielki rozgłos, okazał bowiem, że grupa zwierząt, uważana za zaginioną już przed kilku epokami geologicznemi, żyje dotychczas w głębiach mórz norweskich.

Sars Jan Ernest Walhaven, syn poprz., historyk, * 1835 w Kum pod Bergen, kształcił się w Chrystjanji i został 1869 profesorem tamecznego uniwersytetu. Napisał: „Norge under Foreningen med Danmark“ (3 t., 1858—65); „Billeder fra Historien af Norge“ (1872—77); „Udsigt over den norske Historie“ (1873—87, t., 3) i in.

Sarsaparyla, *sasaparyla,* ob. Smilax.

Sarta *(Sarthe),* rzeka w północno-zachodniej Francji, bierze początek w departamencie Orne i ubiegłszy 285 klm., łączy się z rzeką Mayenne w pobliżu Angers i odtąd złączone rzeki przybierają nazwę Maine. Departament *Sarthe* obejmuje 6,244 klm. kw. i liczy 428,000 miesz., dzieli się na cztery okręgi: Mans, La Flèche, Mamers, St.-Calais; głównem jego miastem jest Mans.

Sartawski.

Sartawski, herb: Pole podzielone linją łamaną na dwie części, z których górna jest srebrna, dolna czerwona. U szczytu takież pole między skrzydłami orlemi.

Sarti Józef, muzyk, * 1729 w Faenza. Był on z kolei kapelmistrzem w Kopenhadze (1756), w Wenecji (1768) i w Medjolanie (przy katedrze od 1782). Przybywszy w 1785 roku do Petersburga, został dyrektorem kapeli cesarskiej; utraciwszy tę posadę, zyskał opiekę Potemkina i dyrektorstwo konserwatorjum w Ekaterynosławiu z ogromną pensją i szlachectwem rosyjskiem. Wracając do ojczyzny, † 1802 r. w Berlinie. Napisał wiele oper i utworów kościelnych.

Sarto, Andrzej del..., jeden z najznakomitszych malarzów szkoły florenckiej, * 1488 we Florencji, † 1530 tamże. Ojciec jego nazywał się Agnolo de Sarto; nazwisko rodowe *Vanucchi* spotyka się dopiero u późniejszych pisarzów i jest prawdopodobnie fałszywe. Początkowo uczeń Piera di Cosimo, kształcił się później **S.** na dziełach Masaccia, Ghirlandaja i Buonarotti'ego. Pod wpływem tych wzorów poświęcił się malarstwu freskowemu i w tym kierunku zyskał niepożytą sławę. Najsłynniejszym jego utworem tego rodzaju jest „Madonna de Sacco“ (1525), w kościele Annunziata we Florencji, a największym co do rozmiarów freskiem jest „Wieczerza Pańska“ w dawnem opactwie San-Salvi pod Florencją. Głównemi jego zaletami są: prawda, naturalność, poprawność rysunku, prostota w grupowaniu i koloryt silny, ale przyjemny i harmonijny. Czas jakiś przebywał **S.** na dworze Franciszka I we Francji. Najznakomitszym jego uczniem był Pantormo. Por. Reumonta „Andrea del Sarto“ (Lipsk, 1835).

Sartorius Jan, profesor w Gdańsku, w końcu rektor w Elblągu, rodem Węgrzyn, † 1720 r.; był autorem kilku dzieł w języku łacińskim, tyczących się wyznania ewangelickiego w Polsce, stanu literatury i t. d.

Sartorius Daniel, kaznodzieja ewangelicki i poeta słowacki, * 1704 w Sztitniku, † 1763 w Bystrzycy. Po ukończeniu nauk początkowych w szkołach kamenańskiej i ożdańskiej, studjował teologję w Wirtemberdze, poczem wróciwszy do kraju został nauczycielem w Sztitniku, a w rok potem w Preszowie; wkrótce potem powołany został na djakona do Keżmarku, a następnie na kaznodzieję po Bystrzycy, gdzie 1740 został superintendentem. Gorliwie pracował **S.** na polu literatury czesko-słowackiej i wydał kilka cennych, po części do dnia dzisiejszego używanych ksiąg religijnych, jak: „Florilegium biblicum aneb kvietna zahratka biblicka“ (1742); „Diarium biblicum aneb historie biblické stárého i nového zakona“ (1744); „Summovni postyla na vszecky dny nedielni a svateczni w roce“ (1746, 4 wyd., 2 t., Praga, 1856).

Sartorius Jerzy, baron, von Waltershausen, historyk niemiecki, * 1765 w Kaselu, od 1814 profesor polityki w Getyndze, otrzymał r. 1827 od króla bawarskiego godność barona i † 1828 r. Ważniejsze jego dzieła są: „Geschichte des Hanseatischen Bundes“ (3 t., Getynga, 1802—8); „Urkundliche Geschichte des Ursprungs der deutschen Hansa“ (2 t., Hamburg, 1830); „Von den Elementen des Nationalrechthums und der Staatswirthschaft nach Adam Smith“ (Getynga, 1806).

Sartorius, Wolfgang von Waltershausen, syn poprz., naturalista niemiecki, * 1809 w Getyndze, † 1876, od 1847 profesor tamże, zasłużył się jako badacz przyrody, a mianowicie jako geolog. Z dzieł jego ważniejsze: „Atlas der Aetna“ (Berlin, 1845); „Physisch-geographische Skizze von Island“ (Ge-

tynga, 1847) i „Geologischer Atlas von Island“ (tamże, 1853) i in.

Sartorius Ernest Wilhelm Chrystjan, * 1797 w Darmsztadzie, † 1859; zo ukończeniu studjów teologicznych w Getyndze, został 1821 profesorem teologji w Marburgu, następnie od 1824 w Dorpacie, poczem 1835, został nadwornym kaznodzieją, generalnym superintendentem, oraz dyrektorem konsystorza w Królewcu, w Prusach Wschodnich. Od początków swojego zawodu odznaczał się ścisłą prawowiernością luterańską. Z pism **S.** najważniejsze: „Die Lehre der Protestanten von der heiligen Würde der weltlichen Obrigkeit“ (Malborg, 1822); „Die Religion ausserhalb der Grenzen der blossen Vernunft“ (Getynga, 1821); „Die Verwandsbhaft des Rationalismus und Romanismus“ (tamże, 1825); „Beiträge zur Apologie der Augsburger Confession“ (2 wyd., 1853) i w. in.

Sartorjusz, pseudonim Ant. Schneider'a.

Sartoryt, ob. Skleroklaz.

Sartowie, mieszkańcy Turkestanu, nie należący do plemion Kirgizów ani Uzbeków, pochodzą prawdopodobnie od pierwotnej ludności Iranu, która wskutek pomieszania się z Arabami, Hindusami i Uzbekami, utraciła swój język. **S.** są bardzo dobrymi rolnikami, nadto produkują bawełnę, tytuń, wino i jedwab. Liczba ich wynosi około 700,000. Wyznają religję mahometańską, mieszkają w nędznych lepiankach, mężczyźni golą głowy, kobiety splatają włosy w warkocze i używają ozdób złotych i srebrnych.

Sartyni Maciej *(Szreniawa)*, rodem z Galicji, wydał z druku pod nazwiskiem Szreniawy następujące prace: „Wortforschungslehre der polnischen Sprache“ (2 t., Lwów, 1843), wyciąg z tego ukazał się w języku polskim p. t.: „Nauka języka polskiego z zasad Szreniawy“ (2 poszyty, Lwów, 1844—45); „Wie der polnische Sprachgeist die Urgeschichte der slavischen Volksstämme aufgefasst“ (tamże, 1850) i „Wypisy dla użytku klas niższych w cesarsko-królewskich szkołach gimnazjalnych“ (3 t., tamże, 1852). Od r. 1848 do 1861 był redaktorem *Gazety Lwowskiej*, przy której w r. 1848 i potem od 1854 do 1859 wydawał osobno „Rozmaitości,“ od r. zaś 1851—1861 „Dodatek tygodniowy do gazety lwowskiej,“ w którym jest wiele szacownych artykułów jego pióra.

Saryczew, najdalej na północ posunięty wulkan na całej kuli ziemskiej, leży na jednej z wysp Nowej Ziemi.

Saryczew Gabrjel, podróżnik rosyjski, * 1763, † 1831 r.; towarzyszył 1785—1793 kapitanowi Billingsowi w geograficznej i astronomicznej wyprawie do północnej części Rosji, następnie został admirałem. Opis swej podróży wydał 1802 w 2-ch tomach. Nadto ogłosił: „Atłas Błatijskago morja“ (1812); „Prawiła, prinadleżaszczija k morskoj geodezii“ (1804); „Dnewnyje zapiski pławanija po Bałtijskomu moriu i Finskomu Zaliwu“ (5 t., 1805) i in.

Sarykowie, plemię Turkomanów ob.).

Sas, herb: W polu błękitnem księżyc złoty, rogami w górę zwrócony. Na każdym rogu gwiazda o 6 promieniach. Ze środka księżyca strzała żeleźcem w górę. U szczytu ogon pawi, strzałą przeszyty.

Sas.

Sas Edmund, pseudonim Edm. Naganowskiego.

Sas Paweł, pseudonim A. Dzieduszycki.

Sas Berlicz, pseud. Strutyńskich Juljana.

Sasafras, *Sasafrzan (Sassafras)*, rodzaj roślin z rodziny wawrzynowatych, obejmuje drzewa w Ameryce płn. i Indjach zach. Jedyny gatunek, **S.** *officinale*, jest drzewem dochodzącem do 30 m. wysokości, ale w okolicach północnych tylko krzewem o liściach owalnych i kwiatach żółtawych, zebranych w baldaszkogrona, dostarcza pięknego i wonnego drzewa, używanego na wyroby stolarskie. Drewno i kora jego należały dawniej do środków pobudzających i wzmacniających, działających na nerki i skórę, zalecanych w wyniszczeniu, w bólach reumatycznych i artrytycznych oraz syfilitycznych. Drewno zawiera olejek eteryczny, który składa się z *safrenu* $C_{10}H_{16}$ i *safrolu* (ob.), po oziębieniu wydaje kryształki *kamfory sasafrasowej;* zowoców mieszkańcy otrzymują tłusty olej, używany jako lek lub do oświetlania.

Sasafrasowe orzechy, toż co *bób pichuri*, ob. Nectandra.

Sasanka, *Czarnoziel (Pulsatilla)*, rodzaj roślin z rodziny jaskrowatych, często łączony z zawilcem (ob. Anemone), zioła omszone, z liśćmi pierzasto-dzielnemi, mają łodygę pojedyńczą, jednokwiatową, w górze otoczoną wieńcem liści; owoce są zakończone trwałym i bardzo długim słupkiem. Należy tu 14 gatunków w Azji, oraz w Europie środkowej i południowej. **S.** *łąkowa (P. pratensis)*, z kwiatem zwieszającym, dzwonkowatym, ciemno zabarwionym, rośnie w całej prawie Europie i Syberji w miejscach piaszczystych i cienistych. Świeże ziele jest trujące, a przy rozcieraniu ulatnia się substancja silnie drażniąca; z destylatu wodnego wydziela się *anemonina* czyli *kamfora sasankowa*. **S.** *pospolita, sank (P. vulgaris)*, do poprzedniej podobna, ma wszakże kwiaty stojące.

Sasanka i jej owoca, owoc pojedyńczy i przecięcie owocu.

Sasanow Bazyli, malarz historyczny rosyjski, wykonał wiele udatnych utworów, z których zwłaszcza powszechnie są chwalone: „W. ks. Dymitry Doński, odpoczywający w namiocie po bitwie na Kulikowem polu“ i „Pustelnik Teodoryk, błogosławiący syna księżny Marty.“

Sasaparylla, ob. Smilax. **S.** *północno-amerykańska,* ob. Aralia. **S.** *niemiecka,* ob. Turzyca.

Sascy cesarze, dynastja panująca w Niemczech od 919 do 1024. Należeli do niej: Henryk I (919—936), Otton I (936—973), Otton II (973—983), Otton III (983—1002) i Henryk II (1002—1024).

Sasínek Franciszek Ksawery, klasztornem imieniem Wiktor, był profesorem teologji w B. Bystrzycy, jeden z najgorliwszych spółczesnych patrjotów, a zarazem najpilniejszych historyków i pisarzów słowackich, * 1830 w Węg. Skalicy, odbył tamże oraz w Szolnoku nauki gimnazjalne, poczem 1846 wstąpił w Wied. Nowem Mieście do zakonu Kapucynów i po odbyciu nauk teologicznych 1853 wyświęcony był na księdza. Do 1863 r. wykładał klerykom swego zakonu filozofję i historję w rozmaitych szkołach, poczem uwolniony od ślubów zakonnych, został 1864 r. profesorem dogmatyki w seminarjum duchownem, oraz kaznodzieją przy katedrze w B. Bystrzycy. Występował gorliwie na polu literatury i oprócz licznych artykułów dziennikarskich wydał: „Spewnik pre lud“ (wydany przez towarzystwo św. Szczepana); „Fabiolę,“ w sonetach (1858); „Compendium gramaticae latinae“ (Buda, 1859); „Compendium arithmeticae;“ „Praelectiones philosophicae“ (Petersburg, 1858); „Dejiny driewnych narodow na uzemi terajszieho Uhorska;“ „Dejiny pocziatkowo terajszieho Uhorska“ (4 zeszyty, Skalica, 1867—8). Układał nadto z polecenia *Maticy* wielki słownik słowacko-niemiecko-madziarski.

Sasiński powiat stanowił południową prowincję dawnych Prus, graniczył z pow. Lubowskim, rzeką Wkrą, wyższą Łanią i źródłem Orzycą, z Mazowszem i jeziorem Drzwiącem. Większe miasta w nim były: „Działdowo (Soldau), Dąbrowo (Gilgenberg), Ostroród (Osterrode). O dwie mile za Dąbrowem leżała wieś Ruda (Tannenberg), pamiętna bitwą Jagiełły z Krzyżakami w r. 1410.

Saska prowincja, w państwie Pruskiem, graniczy z Brandeburgiem, Śląskiem, królestwem i księstwami Saskiemi, księstwami Reuss, Schwarzburg, elektorstwem Heskiem, Hanowerem, Anhaltem i Brunświkiem i należy po większej części do równiny północno-niemieckiej. Część zachodnia i południowa przerznięta jest górami Harzu, którego najwyższy tu punkt (wysoki Broken) dochodzi do 1,142 metrów, wraz z odnogami lasu Turyngskiego. Główną rzeką tutejszą jest Elba, która tu przyjmuje Czarną Elsterę, Havel, Muldę i Saalę. Prowincja obejmuje 25,243 klm. kw. i liczy 2,700,000 miesz. Dzieli się na trzy obwody regencyjne: Magdeburski, Merseburski i Erfurcki. Prowincja ta, sławna wzorową uprawą roli, wydaje obficie zboże, rośliny ogrodowe, owoce, len, kartofle, tytuń, buraki i t. d. Ogrodnictwo kwitnie głównie około Erfurtu; owoce i wino są najlepsze nad Saalą. Przemysł jest bardzo rozwinięty, ku czemu ważną stanowią pomoc rzeki spławne, koleje żelazne i drogi wybornie utrzymane. Głównem siedliskiem handlu jest Magdeburg, stolica prowincji. Z zakładów naukowych posiada: uniwersytet w Halli, seminarjum ewangelickie w Wittenbergu, 28 gimnazjów i wielką ilość innych szkół średnich, niższych, ludowych i specjalnych. Stany prowincjonalne zbierają się kolejno w Magdeburgu i Merseburgu.

Saska Szwajcarja, niekiedy wyżyną Miśnji nazywana, zowie się część okręgu Miśnji w królestwie Saskiem i część północna okręgu Lutmerzyckiego w królestwie Czeskiem, urocza kraina górska, chętnie bardzo zwiedzana przez podróżnych, otrzymała nazwę od porównania ze Szwajcarją; sława jej głośniejszą jest dopiero od otworzenia kąpieli w Schandau, parowej żeglugi na Elbie i kolei sasko-czeskiej. Długości ma 38 klm., szerokości około 30 klm., obejmuje przestrzeni zaledwie 825 klm. kw. (15 mil kw.). Por. Gotschalk „Sächsische Schweiz“ (1857); Hettner „Gebirgsbau und Oberflächengestaltung der Sächsischen Schweiz“ (Sztutgard, 1887).

Saska zieleń, toż co kobaltowa zieleń; także farba zielona otrzymywana na tkaninach z indyga i barwnika żółtego.

Saskaczewan, terytorjum w północno-zachodniej części Kanady brytańskiej, położone pomiędzy 52° a 55° szer. płn., obejmuje przestrzeni 276,300 klm. kw. (5,018 mil kw.) i liczy 10,746 miesz. (1885). Rzeka t. n. przepływa to terytorjum z zachodu na wschód.

Saskaczewan, wielka rzeka w brytańskiej Ameryce północnej, powstaje z połączenia rzek North i South Branch, z których pierwsza wypływa z lodowców pod 52° szer. płn., położonych pomiędzy Mount Lyell a Mount Forbes w górach skalistych, druga zaś, w swym biegu wyższym zwana Belly River, powstaje po za granicą brytańskiej Ameryki północnej. Obie połączywszy się pod 53°15′ szer. płn., tworzą **S.,** która przepłynąwszy jeziora Cedar i Winnipeg, po 2,438 kilometrowym biegu wpada do zatoki Hudson. Dorzecze jej wynosi 1,165,000 klm. kw. (21,170 mil kw.).

Saski błękit, toż co smalta lub błękit wytwarzany na tkaninach kwasem indygosiarczanym (ob).

Saskie elektorstwo, ob. Saksonja.

Saskie jezioro, w W. Ks. Poznańskiem, pow. Czarnkowskim, położone jest na północnej stronie Noteci.

Saskie królestwo, ob. Saksonja.

Saskie księstwo, ob. Saksonowie.

Sasko-Altenburskie księstwo (niem. *Sachsen Altenburg),* państwo związkowe cesarstwa niemieckiego, położone w Niemczech środkowych mię-

dzy królestwem Saskiem, księstwem Sasko-Wejmarskiem, Sasko-Mejningskiem, Szwarzburg-Rudolstadt i posiadłością księstwa Reus-Gera; ma 1,324 klm. kw. i 180,500 miesz. Skrapiają je rzeki: Saala, Roda, Orla, Pleissa, Sprotta, Schnauder i Wyhra. W części wschodniej grunt jest bardzo urodzajny i wybornie uprawny, w części zaś zachodniej ziemia jest mniej urodzajna, pagórkowata i obfita w lasy. Włościanie części wschodniej, pochodzenia wendyjskiego, odznaczają się odrębnem, sobie właściwem ubraniem, obyczajami i zwyczajami, a także zamożnością i wzorowo prowadzonem gospodarstwem. Mieszkańcy, oprócz rolnictwa i chowu bydła, zajmują się także górnictwem (dobywanie węgla kamiennego) i przemysłem, jak przyrządzeniem wyrobów wełnianych, rękawiczek, porcelany, wyrobów drewnianych i t. d. Handel bardzo ożywiony; przedmiotami wywozu są: zboże, bydło, produkty rolne, torf, węgiel brunatny, drzewo, wyroby porcelanowe, drewniane, rękawiczki i t. d. Uniwersytet krajowy w Jena wspólny jest i innym krajom linji Ernestyńskiej. W Eisenbergu i Altenbergu znajdują się dwa gimnazja, a w całym kraju jest 182 szkół ludowych. Księstwo **S.-A.** jest państwem konstytucyjno-monarchicznem, którego ustawa, oparta na prawie zasadniczem z dnia 29 kwietnia 1831 r., później kilkakrotnie była odmieniana. Najwyższą władzą administracyjną jest ministerjum o czterech wydziałach; najwyższą zaś władzą sądową jest najwyższy sąd apelacyjny w Jena. Władza prawodawcza zostaje w ręku sejmu złożonego z 30 członków; według budżetu za trzechlecie 1896/98 wydatki i dochody przedstawiały sumę 4,044,189 marek rocznie. Kontyngens **S. A.** łącznie z kontyngensami Schwarzburg-Rudolstadt i Reuss tworzy pułk piechoty, należący do IV korpusu armji. Miasto stołeczne jest Altenburg. Por. Töpfer „Landeskunde des Herzogthums Sachsen-Altenburg“ (Gera, 1847).

Historja. Ziemia Altenburska należała niegdyś do Osterlandu i zostawała pod zarządem margrabiów miśnijskich; przy podziale r. 1482 dostała się linji Ernestyńskiej domu saskiego, zaś r. 1547 przeszła do Albertyńskiej, a 1553 r. powróciła znowu do tamtej i r. 1603 otrzymała własnych książąt ze starszej linji wejmarskiej, po której wygaśnieniu r. 1672 stała się własnością Ernesta I, ks. gotajskiego, i od 1707 r. stanowiła część księstwa Gotajskiego; traktatem podziałowym 1826 r. oddana była księciu sasko-hildburghauseńskiemu, który przezwał się księciem sasko-altenburskim. Linja ta założona została 1675 r. przez Ernesta nesta (* 1655), syna Ernesta Pobożnego (ob.). Ernest ten rezydował naprzód w Eisfeld, potem w Heldburgu, a następnie w Hildburghausen. Po nim następowali z kolei Ernest Fryderyk I (* 1681, † 1724), Ernest Fryderyk II (* 1707, † 1775), Ernest Fryderyk Karol (* 1727, † 1780), Fryderyk (* 1763), który r. 1806 przystąpił do związku Reńskiego, 1826 ustąpiwszy Hildburghausen ks. saskomeiningeńskiemu otrzymał Altenburg, od którego jednak odłączono hrabstwo Kamburg i 15 września i 26 listopada przeniósł się do Altenburga. Skutkiem ruchów w r. 1830 ogłoszona została 29 kwietnia 1831 nowa ustawa zasadnicza i wprowadzone odpowiednie czasowi reformy. Książę ten † 1834, a po nim nastąpił syn jego Józef Fryderyk Ernest Jerzy Karol (* 1789). W r. 1848 było księstwo silnie wstrząśnięte ówczesnym ruchem rewolucyjnym, wskutek czego zajęte było przez wojska związku niemieckiego. Książę abdykował 30 lutego 1848 na rzecz brata swego Jerzego Karola Fryderyka (* 1796, † 1853), po którym nastąpił jego syn Ernest. Wiele urządzeń w r. 1843 zaprowadzonych znowu zniesiono lub zmodyfikowano. Prawo wyborcze przeistoczono już w r. 1850, a 1855 przywrócono prawo z r. 1831. Podczas wypadków niemieckich 1866 stanął ks. Ernest na stronie Prus, a ziemie jego weszły w skład związku północnoniemieckiego, a później w skład cesarstwa Niemieckiego. Por. Sachs „Fürstenhäuser Sachsen-Altenburg“ (1826); Hempel „Sitten und Gebrauche Trachten et c. der altenburgisches Bauern;“ Lübe „Altenburgia.“

Sasko-Koburg-Gotajskie księstwo *(Sachsen-Koburg-Gotha)*, państwo związkowe ces. Niemieckiego, obejmuje 1,958 klm. kw. szyli $35^3/_4$ mil kw., a składa się z księstw Gotha ($25^3/_4$ m. kw.) na płn. Turyngijskiego Lasu położonego, zroszonego rzekami Hörsel i Gera, i ks. Koburg (10 mil kw.) na południe Lasu Turyngijskiego leżącego. Obie te części mają razem 217,000 miesz., wyznających przeważnie religję protestancką. Zatrudnienie ludności tutejszej stanowi rolnictwo, chów bydła, leśnictwo i przemysł, który tu jest w bardzo kwitnącym stanie. Najważniejsze jego gałęzie stanowią: fabryki wyrobów żelaznych i stalowych, broni, porcelany, wyrobów bawełnianych, lnianych i t. d. Uniwersytet krajowy znajduje się w Jenie, gimnazja są w Koburgu i Gotha, progimnazjum i szkoła realna w Ohrdruff, w Gotha znajduje się sławny „instytut geograficzny“ szkoła handlowa, oraz prywatny bank handlowy. Rząd w księstwie jest monarchiczny, konstytucyjny. Oba księstwa mają oddzielną administrację i oddzielne sejmiki, ale oprócz tego mają wspólny sejm i wspólne ministerjum stanu. Roczne dochody i wydatki wynoszą: według budżetu za lata 1893—1897: dla Gothy: w kasie dóbr 2,144,225 marek w dochodach i 1,182,424 w wydatkach, w kasie rządowej 1,959,924 w dochodach i wydatkach; dla Koburga: w kasie dóbr 420,500 marek w dochodach i 236,500 w wydatkach, w kasie rządowej — 812,700 marek w dochodach i wydatkach. Kontyngens wojskowy obu księstw tworzy wraz z kontyngensem wojskowym księstwa sasko-mejningeńskiego pułk piechoty N. 95, należący do XI korpusu armji niemieckiej.

Historja. Starsza linja sasko-koburska założona została 1680 przez Albrechta, drugiego syna

Ernesta Pobożnego (ob.), ale wygasła już ze śmiercią tegoż Albrechta 1699. O sukcesję jego posiadłości wywiązał się proces, ukończony dopiero 1735. Synowie Jana Ernesta († 1729) panującego w Saalfeld, założyciela dzisiejszej linji, Chrystjan Ernest i Franciszek Josias przenieśli się do Koburga i odtąd linja ta zwać się zaczęła Sachsen-Koburg-Saalfald. Po Franciszku Josiaszu († 1764) nastąpił Ernest Fryderyk († 1800), a po nim Franciszek Fryderyk August († 1806). Syn jego i następca Ernest III (* 1784) otrzymał 1816 księstwo Lichtenberskie nad Renem, które 1834 sprzedał Prusom, nadał krajowi 8 sierpnia 1821 ustawę, zamienił Saalfeld na Gotha poczem przybrał tytuł księcia Sachsen-Koburg-Gotha i † 1844. Syn jego i następca Ernest IV (ob.), jako książę Sasko-Koburg-Gotha Ernest II, załatwił 1846 nieporozumienia ze stanami i nadał 27 marca 1849 nową ustawę, która po długich naradach i układach stała się od 14 czerwca 1852 ustawą zasadniczą tak dla Koburga jako i Gothy, które dotąd połączone były tylko unją osobistą. Po długich trudnościach przyszło nareszcie do zgody 14 kwietnia pomiędzy sejmami obu księstw co do dóbr książęcych i 18 kwietnia t. r. ustalone zostały prawa domu książęcego. W r. 1866 jako też 1870—71 stał ks. Ernest po stronie Prus. Ernest II zmarł bezdzietnie 22 sierpnia 1893, władzę objął drugi syn jego brata księcia Alberta, małżonka królowej Wiktorji angielskiej, książę Alfred Edymburski. W r. 1899 zmarł następca tronu Alfred, a ponieważ nie ma innych dzieci, więc zrodziła się kwestja następstwa tronu, gdyż, książę Connaught, brat monarchy zrzekł się praw do tronu koburskiego w imieniu własnem. i syna swego Artura. Prawo sukcesji przechodziło na Karola Edwarda księcia Albany, wnuka królowej Wiktorji, po jej 4-m synu (* 1884). Pertraktacje o następstwo tronu przypadające księciu angielskiemu w państwie niemieckiem wywołało burzę w Niemczech. Ostatecznie sprawę załatwiono i książę Albany został ogłoszony urzędownie następcą tronu (1899), przyczem zastrzeżono, że nadal sejm koburski ma prawo głosu w sprawach o następstwo tronu. Książę Albany przybył do Niemiec z matką, ale ponieważ dwór koburski nie dał mu odpowiedniej rezydencji, osiadł w Sztutgardzie, a później w Poczdamie, gdzie wstąpił do szkoły kadetów. 30 lipca 1900 r. zmarł książę Alfred i tron jego objął Karol Edward książę Albany pod opieką księcia Hohenlohe Langenburg.

Sasko-Meiningeńskie albo **Sasko-Meiningeńsko-Hildburghauseńskie księstwo** *(Sachsen-Meiningen-Hildburghausen)*, leży wzdłuż południowo-zachodniej i wschodniej części gór zwanych Lasem Turyngijskim, graniczy z Prusami, Bawarją, księstwami saskiemi, oraz księstwem szwarzburskiem, składa się z części głównej i kilku drobniejszych, przerznięte jest rz. Saalą i Werrą. Obejmuje 2,468 klm. kw. i ma 236,000 miesz., po większej części wyznania protestanckiego. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, hodowlą bydła, górnictwem i przemysłem, którego najważniejsze gałęzie stanowią: gisernie i wyroby kowalskie, szkła, porcelany, farb, zabawek dziecinnych, gorzelnie i t. d. W Salzungen i Friedrichshall posiada księstwo własne saliny, a w Liebenstein licznie zwiedzane wody mineralne. Prócz wspólnego z innemi księstwami uniwersytetu w Jenie, ma dwa gimnazja w Meiningen i Hildburghausen. Rząd jest konstytucyjno-monarchiczny. Najwyższą władzą kraju jest panujący książę, którego tron jest dziedziczny. Władzę prawodawczą ma sejm z 24 deputowanych, administracyjną-ministerjum stanu w Meiningen, sądową—wspólny najwyższy sąd apelacyjny w Jenie, po którym idzie sąd apelacyjny w Meiningen. Dochody państwa wynosiły według budżetu za 1894/96 rocznie 7,483,980 marek, wydatki 6,622,440 marek. Dług krajowy wynosił dnia 31 grudnia 1894 r. 11,599,467 marek. Miastem stołecznem jest Meiningen.

Historja. Założycielem linji sasko-meiningeńskiej był Bernard († 1706), trzeci syn Ernesta Pobożnego (ob.). Po nim nastąpił Ernest Ludwik († 1724), którego małoletni synowie wkrótce poumierali, a do rządów przyszli skutkiem tego ich stryjowie: Fryderyk Wilhelm († 1746) i Antoni Ulryk († 1763). Następcami tego ostatniego byli jego synowie Karol († 1782) i Jerzy († 1803), który się odznaczył jako wyborny administrator. W imieniu małoletniego syna jego i następcy Bernarda Eryka Freunda rządziła początkowo jego matka. Książę ten ogłosił r. 1824 nową ustawę, którą, powiększywszy kraj swój w r. 1826 posiadłościami Römhild, Kamburg, Saalfeld, Hlldburghausen rozwinął 1829 r. w duchu liberalnym. Zaprowadził także wiele reform zbawiennych, mimo to jednek nie uniknął kraj zamieszek r. 1848, skutkiem których ułożono tegoż roku nowe prawo wyborcze. W wypadkach 1866 książę Bernard Eryk Freund stanął po stronie Austrji, a gdy Prusacy zajęli jego posiadłości, abdykował na rzecz swego syna Jerzego II (* 1826), który 8 października 1866 zawarł pokój z Prusami i wszedł do związku północno-niemieckiego. Ponieważ następca tronu Bernard nie miał synów, a książę Ernest popełnił mezaljans, żeniąc się z panną Jensen (podniesiona do godności hrabiny Saalfeld), następstwo tronu przechodzi na dzieci księcia Fryderyka, a mianowicie na ks. Jerzego (* 1895). Por. Brückner „Landeskunde des Herzogthums Meiningen“ (2 t., Meiningen, 1853).

Sasko-Wejmarsko-Eisenaskie wielkie ks. *(Sachsen-Weimar-Eisenach)*, państwo związkowe niem., graniczy z Prusami, Bawarją, Saksonją, elektorstwem heskiem, księstwami saskiemi, tudzież ks. Reuss i Szwarcburg i składa się z trzech większych obwodów (Wejmar, Neustadt i Eisenach) i kilku mniejszych, odzielnych części. Cała powierzchnia wielkiego księstwa wynosi 3,595 klm. kw. i liczy 341,000 miesz. wyznania po większej

części protestanckiego. Znaczną część kraju przerzynają góry, Las Turyngski, oraz odnogi północnych gór Voigtlandu i gór Röhn, skrapiają go rzeki Saala, Ilm, Werra, Unstrut i Elster. Wogólności jest to kraj urodzajny, dostarczający obficie płodów właściwych północnym Niemcom. Ziemia orna zajmuje większą część (56%) powierzchni, której reszta znajduje się pod lasami (25%), łąkami (9%), ogrodami (2%), budowlami wodnemi i t. d. Z kruszców znajduje się tu żelazo, sól i węgiel kamienny. W Kreuzburgu i Stotternheimie są bogate saliny, a w Berka, Ilm i Ruhla wody mineralne. Przemysł jest dosyć rozwinięty, zasługują zwłaszcza na uwagę: przędzalnie wełny, fabryki wyrobów płóciennych, sukiennych, pończoszniczych, fabryki instrumentów ścisłych i optycznych, porcelany, papieru i t. d. Handel nader ożywiony, przeważnie wspierany jest zakładami kredytowymi i 18 drogami żelaznemi, przecinającemi księstwo. Uniwersytet krajowy jest w Jenie. W wielkiem księstwie znajdują się 3 gimnazja, 2 gimnazja realne, 2 seminarja, instytut leśny i mnóstwo szkół elementarnych. W Wejmarze, Jenie i Eisenach znajdują się bogate biblioteki i inne zbiory naukowe. Głośnej sławy używa od dawnych już czasów teatr nadworny w Wejmarze. Rząd księstwa jest konstytucyjno-monarchiczny; najwyższą władzę posiada wielki książę, którego tron jest dziedziczny, władzę prawodawczą dzieli on na podstawie ustawy z 15 marca 1850 r. z sejmem złożonym z 33 członków, z których 23 wybiera się głosowaniem powszechnem. Na czele zarządu państwem stoi ministerjum stanu, najwyższą władzę sądową ma najwyższy sąd apelacyjny w Jenie. Roczny dochód wielkiego księstwa był obliczony w okresie 1896/98 na 9,656,218 marek w dochodach i wydatkach. Dług państwa wynosił w dniu 1 stycznia 1896 r. 4,870,943 marek. Do armji związkowej dostarcza księstwo jednego pułku piechoty, należącego do XI korpusu armji. Order jest jeden, białego sokoła. Miasto stołeczne Wejmar.

Historja. Linja sasko-wejmarska założona została 1640 przez Wilhelma, starszego brata Ernesta Pobożnego (ob.), założyciela linji gotajskiej. W 1672 roku rozdzieliła się na linje: wejmarską, eisenaską i jenajską, ale po wygaśnięciu linji jenajskiej 1690 i eisenaskiej 1741 r. wszystkie te posiadłości połączył w jedną całość Ernest August, ks. wejmarski († 1748). Po nim nastąpił 1748 syn jego Ernest August Konstanty, po którego śmierci († 1758) wstąpił na tron pod opieką matki, Amelji (ob.) Anny, Karol August (ob.), a 1775 sam objął rządy. Książę ten wspierał gorliwie nauki i sztuki. Za jego to panowania występuje właśnie świetność dworu wejmarskiego, na którym przebywali Herder, Göthe, Schiller i w. in., oraz uniwersytetu jenajskiego, który stał się punktem zbornym najznakomitszych uczonych. W 1806 przystąpił książę do związku Reńskiego, a 1815 r. otrzymał tytuł wielkiego księcia i powiększył kraj swój o 31 mil kw. z ludnością 77,000. W 1816 nadał krajowi liberalniejszą konstytucję i pracował nad reorganizacją kraju. Po śmierci tego księcia nastąpił syn jego Karol Fryderyk († 1853), który starał się rządzić w duchu ojca swego. Mimo to jednak uległ kraj wstrząśnieniom 1848; pod wpływem ich przeprowadzono gruntowne reformy, które za jego następcy Karola Aleksandra zostały stopniowo cofnięte, albo przynajmniej, jak np. prawo wyborcze, znacznie zmodyfikowane. Niektóre jednak nowo ustanowione prawa i wprowadzone urządzenia miały na celu wogóle podniesienie dobrobytu kraju. Skutkiem wypadków niemieckich 1866 księstwo to weszło w skład związku północno-niemieckiego, a później cesarstwa Niemieckiego. W 1894 zm. następca tronu Karol August, a w prawa jego wszedł syn jego Wilhelm Ernest, * 1876. W 1901 zm. wielki książę Karol Aleksander i władzę objął Wilhelm Ernest.—Por. Schwabe „Weimar. Landeskunde“ (7 ed. Neust. nad Odrą, 1843); Schütz „Das Staatsleben des Grossherzogthums Sachsen - Weimar - Eisenach“ (Wejmar, 1859).

Sasów, m. w Galicji, obw. Złoczowskim, nad Bugiem, pamiętne klęską Tatarów 1649 i niegdyś częstem przemieszkiwaniem Jana Sobieskiego; ma piękny pałacyk z ogrodem spacerowym i fabrykę naczyń fajansowych. Założone 1615 przez Jana Daniłowicza, wojewodę ruskiego, liczy obecnie około 3,300 miesz.

Sassa *(Oreotragus)*, ob. Antylopy.

Sassanidzi, potężna perska dynastja królewska, założona po upadków Arsacydów 226 po Chr. przez Arddżir-Babekhana (u Greków Artakserkses) syna Sassana. Arddżir,zwyciężywszy Artabana, ostatniego króla Partów, wskrzesił monarchję Perską i religję Ormuzda. Dynastja istniała do 626, kiedy kalif Omar strącił ostatniego króla Jezdegirda.—Por. Nöldecke „Aufsätze zur persischen Geschichte“ (1887).

Sassari, miasto główne prowincji włoskiej t. n. (10,595 klm. kw. i 289,000 miesz.), położonej w północnej części wyspy Sardynji, rezydencja arcybiskupa; ma 33,000 miesz., kościół katedralny i uniwersytet.

Sassi, *kozojeleń*, ob. Antylopy.

Sassnitz, wieś na wyspie Rugji, na brzegu półwyspu Jasmund położona, ma stację drogi żelaznej, bardzo uczęszczane kąpiele morskie, port i 440 miesz.

Sassolin, minerał, jest kwasem bornym krystalicznym (ob. Bor).

Sassy, drzewo, ob. Erythrophlaeum.

Satanów, m. w powiecie Płoskirowskim gubernji Podolskiej, nad Zbruczem, było w XVI i XVII wieku kilkakrotnie przez Tatarów straszliwie niszczone, 1722 r. murem opasane i basztami wzmocnione przez ówczesnego właściciela, hetmana Adama Sieniawskiego. Niegdyś było

zamożne, dziś ubogie, posiada jeszcze ślady otaczających je murów i wałów. Pod samem miastem ciągnie się wał, noszący nazwę Trajana, który miał tu podobno stanowić granicę państwa rzymskiego.

Satelity (łac. strażnik przyboczny), *towarzysze, trabanty, księżyce*, planety drugorzędne, odbywające biegi około planet głównych i razem z temi ostatniemi obiegające około słońca (ob. Planety).

Sathas Konstanty, historyk grecki, * 1842 r. w Galaxidi, dawnej Oeantheia, w Lokrydzie, początkowo studjował w uniwersytecie ateńskim medycynę, następnie poświęcił się studjom historycznym. Napisał: „Historję literatury greckiej od zdobycia Konstantynopola“ (Ateny, 1868); „Historję Grecji pod panowaniem tureckiem“ (1869); „Historję patrjarchatu konstantynopolskiego w XVI w.“ (1870); „Historję teatru greckiego w wiekach średnich“ (2 t., 1879). Wydał: „Grecką bibljotekę wieków średnich“ (Mesaionike bibliotheke, 6 t., Wenecja, 1872—77) i „Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge“ (8 t., Paryż, 1880—88).

Sati, Satti (według ang. ortografji *Sutti, Sutte*), po indyjsku: dobra, wierna, nazwa aktu palenia się wdowy na stosie razem z trupem męża, obecnie zabroniony surowo przez Anglików.

Satis (łac.), dosyć.

Satrapa (staropersku *khsathrapâvan*), w starożytnej Persji namiestnik prowincji, posiadający nieograniczoną niemal władzę. Prowincje, zostające pod zarządem satrapów, nazywały się *satrapjami;* w najświetniejszej epoce państwa Perskiego pod Achemenidami było ich dwadzieścia.

Saturacja, *nasycenie*, w chemji zobojętnienie kwasu zasadą, w cukrownictwie odwapnianie soku cukrowego kwasem węglanym. W medycynie wodny roztwór jakiegokolwiek węglanu alkalicznego, zmieszany z kwasem, wskutek czego wydziela się kwas węglany; daje się to jednak z korzyścią zastąpić przez wody gazowe (ob. Nasycenie).

Satureja, roślina, ob. Cząber.

Saturn *(Saturnus)*, bóg staro-italski, męski wyobraziciel urodzajności ziemi i z tego powodu łączony często z boginią Ops (ob.). Opiekował się rolnictwem i był uważany za sprawcę wszelkich jego dobrodziejstw. Później identyfikowali Rzymianie **S.** z grec. *Chronosem*. Chronos *(Kronos)*, wedle podania greckiego syn Uranosa i Gei, jeden z Tytanów, strąciwszy swego ojca z tronu, poślubił swą siostrę Rheę i spłodził z niej Hestję, Demeterę, Herę, Hadesa, Posejdona i Zeusa. Pożarłszy wszystkie swe dzieci, oprócz Zeusa, został przez tego detronizowany i z innymi tytanami w otchłań Tartaru strącony. Według późniejszych podań rzymskich, detronizowany **S.** schronił się do Latium w *Italji* i tam podzielał rządy z Janusem. Rządy te dawni poeci nazywali wiekiem złotym, ideałem szczęśliwości ludzkiej—Por. Böttiger „Ideen zur Kunstmythologie“ (t. I, Drezno i Lipsk, 1826).

Saturn, planeta słoneczna, szósta w porządku kolejnym między planetami wielkiemi, co do wielkości ustępuje tylko Jowiszowi (rysunek, ob. Planety). Świeci blaskiem matowym, żółtawym, a jakkolwiek posiada tylko $^1/_{26}$ świetności Jowisza, przedstawia się jednak jako gwiazda pierwszej wielkości. Odległość jego średnia od słońca wynosi 9,53886 odległości ziemi od słońca,=1426 miljonów klm., zmieniając się w granicach 1346 i 1506 klm.,ponieważ mimośród jego drogi jest dosyć wielki,=0,056; czas jego obrotu około słońca wynosi 29 lat 166,8 dni. Spłaszczenie jego jest bardzo znaczne=$^1/_{11,4}$, co ma związek z szybkim jego ruchem wirowym koło osi, wykonywa bowiem jeden obrót w ciągu 10 godzin 12 min. Szybkość tego obrotu oceniono z ruchu plam ciemnych, znajdujących się w kilku smugach, równoległych do równika, które, jak na Jowiszu, często długo zachowują położenie niezmienne. Gęstość **S.** wynosi tylko 0,13 gęstości ziemi, czyli 0,66 gęstości wody; słaba ta gęstość prowadzi do wniosku, że posiada niewielkie stosunkowo jądro, otoczone grubą warstwą utworów obłokowatych, masa **S.** przenosi bowiem tylko 92 razy masę ziemi, gdy objętość jego przewyższa objętość ziemi 700 razy. Średnica równikowa wynosi 123,100 klm. Istnienie nader gęstej atmosfery na **S.** potwierdza jego widmo, które w barwie czerwonej przedstawia szeroką, czarną smugę. Wogóle **S.** przedstawia wiele analogji z Jowiszem.—*System* **S.** jest najbogatszy z cząstkowych systemów układu słonecznego, krąży bowiem około niego 8 księżyców i układ pierścieni. Księżyce (Mimos, Enceladus, Tethys, Dione, Rea, Tytan, Hyperion, Japet) znajdują się od niego w odległości 3,11 do 60 średnic **S.**, mają czasy obiegu od 22 godzin do 79,3 dni. W 1899 dostrzegł Pickering w obserwatorjum Arequipa w Peru jeszcze dziewiąty księżyc Saturna, od planety najdalej położony. Według obliczeń tymczasowych, czas jego obiegu ma wynosić 17 miesięcy. Największą jednak osobliwością **S.** jest układ pierścieni, otaczających go w okolicy równika. Układ tych pierścieni ma średnicę zewnętrzną 227,000, wewnętrzną 142,000 klm. Przez szczelinę szeroką na 3700 klm. podzielony jest na dwa oddziały; w różnych czasach dostrzegano różne inne przerwy, ale zdaje się, że nie są stateczne. W 1850 dostrzegł Bond słaby, stosunkowo ciemny, prawie przezroczysty pierścień, który wypełnia prawie trzecią część odstępu między pierścieniem jasnym a planetą. Grubość pierścienia wynosi prawdopodobnie tylko około 150 klm., gdy więc słońce oświeca tylko jego krawędź, jest niewidzialny lub tylko jako wąska linja występuje; wogóle przedstawia się w postaci jakby rękojeści u planety, gdyż płaszczyzna jego względem ekliptyki po-

chyloną jest o 28°, a części jego przypadające przed i za **S.** są niewidzialne, gdy płaszczyzna jego przechodzi przez ziemię, a on się znajduje między ziemią a słońcem. Pierścień **S.** dostrzegł Galileusz 1610, ale postaci jego nie poznał dokładnie i dopiero Huygens w 1657 wykrył, że **S.** otoczony jest pierścieniem do niego nie przylegającym. Przerwę dostrzegł Cassini w 1675. Pierścień ten uważano pierwotnie jako masę stałą lub ciekłą, ale Maxwell w 1856 na podstawie wywodów teorytycznych wykazał, że pierścienie te składają się z brył oddzielnych, krążących dokoła **S.** jak roje meteorów (ob. Gwiazdy spadające). Poznano też rzeczywiście, że części wewnętrzne pierścienia krążą z szybkością większą, aniżeli skrajne; gdyby tworzył masę jednolitą, rzecz miałaby się wręcz przeciwnie.—Nazwą i znakiem Saturna ♄ oznaczali alchemicy ołów.—Por. Proctor „Saturn and his system“ (2 wyd., 1882).

Saturna cukier, toż co cukier ołowiany, ob. Ołów.

Saturna drzewo, ob. Drzewo Djany.

Saturnalje (łac. *Saturnalia*), staroitalskie uroczystości, odprawiane prawdopodobnie na pamiątkę pomyślnego stanu ludzi żyjących w równości i swobodzie za panowania na ziemi Saturna. Odbywano je zwykle w miesiącu grudniu z wesołością aż do rozpusty dochodzącą; podczas tego święta znikała chwilowo wszelka nierówność stanów. Podobno dzisiejszy zwyczaj obdarowywania się wzajemnie przy gwiazdkach czyli kolędach pochodzić ma od dawnych **S.**

Saturnia, motyl, ob. Prządki.

Saturnin, *Saturninus* albo *Saturnilus*, gnostyk chrześcijański, żyjący około 125 po Chr. w Syrji. Uznawał obok Boga pierwiastek złego i nauczał, że zbawieniu ludzi dopomaga się przez powstrzymanie od wszystkiego, stawiającego ich w zależności od namiętności. Jego zwolennicy, zwani *Saturnjanami*, wstrzymywali się od zawierania związków małżeńskich i jedzenia mięsa.

Saturnin św., wysłany 245 z Rzymu przez papieża Fabjana na opowiadanie wiary w Galji, był pierwszym biskupem Tuluzy i tam poniósł śmierć męczeńską około 250. Kościół obchodzi jego pamiątkę 29 listopada.

Saturninus Lucius Appulejus, Rzymianin, spółczesny Marjusza, obrany r. 100 przed Chr. powtórnie trybunem ludu, występował przeciw senatowi jako narzędzie Marjusza i podburzał lud przeciwko optymatom. Popierany przez pretora Serwiljusza Glaucia i kwestora Saufejusza, gotował się do zbrojnego powstania i wśród wynikłych z tego powodu zaburzeń został zabity ze swymi przyjaciołmi. O zamordowanie jego oskarżany był później (63 r.) przez Labjena senator Rabirius.

Saturniński wiersz *(Versus Saturnius)* zwał się u Rzymian wiersz miarowy, jakim pisano najdawniejsze utwory poetyczne, szczególnie ludowe, aż do czasu wprowadzenia heksametru przez Ennjusza. Skład wiersza tego jest następujący:

⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ | – ⏑ – ⏑ – ⏑

Saturnizm, zatrucie ołowiem, ob. Ołów.

Satynowa biel, mieszanina kredy i witryolu cynkowego, lekko zabarwiona indygiem, która się przeobraża w gips i węglan cynku.

Satynowanie (z franc. *satin* atłas), nadawanie różnym wyrobom fabrycznym połysku i gładkości atłasu. **S.** papieru odbywa się przez przepuszczanie przez walce arkuszy papieru, umieszczonych między gładkiemi blachami cynkowemi. **S.** wraca papierowi gładkość utraconą przez wilgocenie i dla tego wykonywa się przy wszystkich drukach piękniejszych. *Machiny do satynowania* należą do kategorji kalandrów (ob.).

Satyr (grec. *Satyros*), częściej w liczbie mnogiej *Satyrowie*, u Greków pierwotnie bóstwa leśne, często łączone z orszakiem Dionysosa (Bachusa), wystawiane w kształtach potwornych, nagich, o kozich nogach i t. p., jako uzmysłowienie dzikiej natury ludzkiej. Dawniejszych czasów Satyrowie z łysinami i brodami zwani byli *Sylenami*. Z charakteru byli to opilcy, śpiochy, lubiący śpiew, muzykę i taniec. Późniejsi poeci rzymscy mieszali ich z Panami i Faunami, podobnież bożyszczami leśnemi.

Satyra (łac. *satura*, później *satira*), Rzymianom właściwy, początkowo dramatyczny, później dydaktyczny rodzaj poezji. **S.** nie ma nic wspólnego (chyba oprócz podobieństwa nazwy) z *satyrycznym dramatem* (ob.) greckim. Zadaniem **S.** jest przedstawianie w całej rażącej prawdzie niedorzecznych działań i tendencji, upowszechnianych wad i przywar wieku, wyszydzanie wszelkich śmieszności i wpływanie tym sposobem na uszlachetnianie serc i umysłów. Satyryk wszakże strzedz się powinien zarówno portretowania osób, jako też unikać niepewnych i czczych ogólników. Obok głębokiej znajomości obyczajów, słabostek i namiętności ludzkich musi jeszcze mieć dar traktowania danego przedmiotu z humorem i dowcipem. W formie i układzie dozwala **S.** wielkiej rozmaitości; mogą być do niej zastosowane: list, opowiadanie, rozmowa, komedja, pieśń, epos, bajka. **S.** zjawia się zwykle w epoce zepsucia i upadku dawniejszych stosunków; u Rzymian artystyczną formę poetyczną **S.** nadał Ennjusz, rozwinął ją samodzielnie w osobny rodzaj Lucyljusz, a dalej uprawiali Horacjusz, Persjusz i Juvenalis. U Hiszpanów celowali w **S.** Cervantes i Quevedo; u Francuzów Rabelais, Boileau i Voltaire; u Włochów Arjost, Alamanni, Salvator Rosa, Gozzi; u Niemców: Ulryk Huten, Fischart, Liscow, Rabener; u Anglików Swift, Sterne, Johnson i t. d.; u nas Opaliński, Naruszewicz i Krasicki.—I sztuka plastyczna posiłkuje się satyrą w karykaturze (ob.). Już sztuka średniowieczna bogata jest w malowidła satyryczne. Słynne humorystyczne pisma nowszych czasów: „Punch,“ „Charivari,“ „Klad-

deradatsch“ wyciągają najgłówniejsze dla siebie rezultaty z tego połączenia **S.** poetycznej z obrazową.

Satyriasis, nadmiernie rozbudzona żądza płciowa u mężczyzn, zdarza się u osobników chorobą mózgu dotkniętych, najczęściej występuje w początkowych okresach paraliżu postępowego. Jako objaw przejściowy towarzyszy zatruciu kantarydami, strychniną lub fosforem.

Satyryczny dramat (grec. *drama satyrikon*), tak się nazywał u Greków osobny rodzaj dramatu, w którym chór stanowili satyrowie (ob. Satyr), a ich dzikość, zwierzęcość i rozpasana wesołość nadawały utworowi całemu właściwy charakter. Współuczestnikami akcji dramatycznej bywali już to bogowie (zwłaszcza Dionysos), już heroowie (najczęściej Herakles), którzy występowali w przeciwstawieniu do satyrów, odzianych jeno skórami, w bogatych szatach tragicznych i zachowując przytem postawę pełną godności; kontrast taki sprawiał wrażenie śmieszno-komiczne. Pierwotnie był **S. d.** identyczny z tragedją; dopiero Protinos (w VI w. przed Chr.) wykształcił go jako osobny rodzaj dramatu niezależnie od tragedji. Od tej pory weszło w zwyczaj, że **S. d.** dodawano do trylogji, jako czwartą sztukę, czyli, jako rozweselające zakończenie widowiska. Maski satyrów, ubranie i osobliwy ich taniec, zwany *Sikinnis*, przyczyniały się wiele do rozweselenia publiczności. Z utworów tego rodzaju doszedł naszych czasów jeden tylko **S. d.** p. t.: „Kyklops“ Eurypidesa. Fragmenty zaginionych **S. p.** wydali: Friebel w „Graecorum satyrographorum fragmenta“ (Berlin, 1837) i Nauck w „Tragicorum graecorum fragmenta“ (Lipsk, 1856). Por. Genthe „Des Euripides Kyklops nebst einer ästethischen Abhandlung über das Satyrspiel“ (Lipsk, 1836; Wieseler „Das Satyrspiel“ (Getynga, 1847).

Sauer August, germanista niemiecki, * 1855, profesor we Lwowie (1879), Gracu (1883) i Pradze (od 1886), specjalnie zajmował się studjami nad życiem i twórczością Grillparzera.

Saul, pierwszy król izraelski, syn zamożnego Gibeonity Cisa, z pokolenia Benjamina, został po odniesieniu świetnego zwycięstwa nad Amonitami przez lud wybrany na króla i przez Samuela (ob.) po długiem wzdraganiu się namaszczony. Władzę jego wzmocniło wyswobodzenie Izraelitów od zależności względem Filistynów, oraz szereg ważnych w następstwa walk przeciwko Amalecytom i innym ludom sąsiednim. Równocześnie dążył do wzmocnienia władzy królewskiej wewnątrz przez zaprowadzenia silnego i ostrego, ale sprawiedliwego rządu. Obyczaje **S.** były proste i patryjarchalne; czas odpoczynku przepędzał w odosobnieniu w Gibei. W pierwszych latach swego rządu pozostawał z Samuelem w stosunkach przyjaznych, aż nareszcie poróżniła ich niezgodność interesów królewskich z interesami duchowieństwa. Powód do jawnego zerwania dała ta okoliczność, że **S.** przy rozpoczęciu walki wyzwolenia z Filistynami, napróżno oczekując na Samuela, sam złożył zwykłą przytem ofiarę. Samuel widział w tem pogwałcenie praw duchowieństwa i począł żałować, że namaścił **S.** Wkrótce przyłączyły się i inne okoliczności, i Samuel tajemnie namaścił na króla zięcia i wodza Saulowego Dawida (ob.). Plan ten wkrótce został odkryty, i **S.** silnie zagniewany na zdrajców, postanowił pozbawić ich życia. Dawid, wspierany przez stronnictwo duchowne, uszedł w góry południowo-wschodniej części kraju i stamtąd wezwał pokolenie Judy do powstania. Prześladowany przez **S.,** uszedł i schronił się u odwiecznych wrogów Izraela Filistyńczyków, przez których wspierany, przedsiębrał nowe wyprawy. **S.** tymczasem utrzymywał silną dłonią ster rządu, aż pokonany przez Filistyńczyków w boju na górze Gilboa, w chwili zwątpienia odebrał sobie życie.

Saulcy Ludwik Felicja Józef Caignart, de..., archeolog, numizmatyk i orjentalista francuski, * 1807 w Lille, * 1880. Ukończywszy szkołę politechniczną w Paryżu, wszedł do artylerji i zaczął pracować nad numizmatyką; za pismo „Essai de classification des suites monétaires byzantines“ otrzymał od akademji napisów nagrodę r. 1836. W r. 1838 został profesorem mechaniki w szkole wojskowej, członkiem akademji napisów 1842 r. i senatorem 1860. W r. 1850 odbył podróż do Palestyny i odtąd poświęcił się wyłącznie studjom nad starożytnościami hebrajskiemi i fenickiemi, oraz nad napisami klinowemi. Z dzieł jego wymieniamy najważniejsze: „Voyage autour de la mer Morte et dans les terres bibliques“ (2 t., Paryż, 1852—54); „Études sur la numismatique judaïque“ (Paryż, 1857); „Histoire de l'art judaïque tirée des textes sacrés et profanes“ (1858); „Les expéditions de César en Grande Bretagne“ (1860); „Voyage et Terre Sainte“ (Paryż, 1865); „Les derniers jours de Jérusalem“ (Paryż, 1866); „Histoire d'Hérode, roi des Juifs“ (Paryż, 1867); „Étude chronologique des livres d'Esdras et de Néhémie“ (Paryż, 1866); „Les campagnes de Jules Cesar dans les Gaules“ (1862); „Sept siècles de l'histoire judaïque“ (1874); „Histoire des Machabées“ (1880) i wiele dzieł z zakresu numizmatyki starożytnej i średniowiecznej.

Saulsanowa Rozalja z Feliksów, autorka polska, przełożyła z niemieckiego dramat Lessinga „Natan“ (Lipsk, 1867), oraz ogłosiła „Modlitwy dla Polek wyznania mojżeszowego“ (Warszawa, 1861); „Dzieje Starego Testamentu w pytaniach i odpowiedziach dla młodocianego wieku.“

Saumaise Klaudjusz, ob. Salmasius.

Saunders Józef, rytownik, * 1773 w Londynie, wszedł do służby rosyjskiej, 1796 przy Ermitażu jako rytownik, a od r. 1810 był profesorem w Wilnie, gdzie kilku zdolnych wykształcił rytowników. Z powodu osłabionego zdrowia opuścił służbę 1821 i † we Włoszech 1830 r. Z prac jego

piśmiennych najważniejszą jest: „Wiadomość o życiu i dziełach Szymona Czechowicza,“ umieszczona w *Dzienniku Wileńskim* (1815, t. 2); z utworów zaś jego ręki portret profesora Fryderyka Niszkowskiego.

Saurepterygia, ob. Enaliosauria.

Saurii, ob. Jaszczurki.

Saurin Jakób, sławny kaznodzieja protestancki francuski, po zniesieniu edyktu Nantejskiego opuścił kraj rodzinny i † 1730 jako kaznodzieja w Hadze. Zostawił 12 tomów kazań (Haga, 1749).

Saurma Jeltsch Antoni, baron, dyplomata pruski, * 1836, w 1894 r. był posłem w Waszyngtonie, 1895 r. w Konstantynopolu, w 1897 w Rzymie, w 1899 wystąpił ze służby ze względów zdrowia.

Sauropoda, ob. Dinozaury.

Sauropsidae, dział zwierząt kręgowych, obejmujący gady i ptaki.

Saururae, ob. Ptaki.

Saussier Feliks Gustaw, generał francuski, * 1828 w Troyes, w 1850 r. wstąpił do wojska w stopniu oficera, brał udział w kampanji krymskiej, w wojnie włoskiej 1859, w wyprawie meksykańskiej i kilku ekspedycjach w Afryce, 1869 mianowany pułkownikiem. W r. 1870 dowodził 41 pułkiem pieszym, należącym do załogi Metzu. Wzięty do niewoli, ratował się ucieczką przez Austrję i Włochy, 1871 został generałem, następnie wysłany był do Algieru. Wybrany 1873 posłem do parlamentu, w zgromadzeniu narodowem przyłączył się do środka lewego i brał udział w rozprawach nad reformą wojskową, 6 maja 1876 został komendantem brygady w Marsylji, 1878 r. generałem dywizji, 1879 dowódcą korpusu w Algerji, w 1880 w Chalons, w 1881 głównodowodzącym wojskami konsystującemi w Algierji, 1884 wojskowym gubernatorem Paryża. W 1887 i 1894 był ze strony monarchistów kandydatem na prezydenta rzeczypospolitej.

Saussure Horacy Benedykt, przyrodnik, * 1740 w Conches pod Genewą, † 1799; kształcił się w Genewie, gdzie już w 22 roku życia został profesorem filozofji. W późniejszym wieku miał udział w ułożeniu nowych ustaw swej ojczyzny i był członkiem rady dwustu. Ważne są zasługi jego w geologji, w geografji fizycznej i pokrewnych naukach. Zwiedził znaczną część Europy, 18 razy odbył podróż po Alpach, w r. 1787 pierwszy dostał się na szczyt Montblanc. Wynalazł elektrometr, hygrometr i inne narzędzia. Położył również zasługi w rozwoju fabryk w Genewie. Głównem jego dziełem jest „Voyages dans les Alpes“ (4 t., Genewa, 1779–96, nowe wydanie 1899).

Saussure Mikołaj Teodor, syn poprz., również naturalista, * 1767 w Genewie, † 1845, był profesorem mineralogji i geologji w swem mieście rodzinnem. Był pierwszym, który ściśle badał stosunki chemiczne ciał roślinnych; rezultaty tych badań wyłożył w dziele: „Recherches chimiques sur la végétation“ (1804).

Saussure Henryk, synowiec pop., * 1829 r. w Genewie, miał udział w wyprawie naukowej do Meksyku i ogłosił: „Mélanges orthoptérologiques“ (1863—78); „Etudes sur les Orthoptéres et les Myriapodes“ (1872—74); „La question du lac“ (1880) i in.

Saussuryt, minerał z grupy szpatu polnego, występuje w skupieniach ziarnistych zbitych, szarawy, przeświecający na brzegach, c. wł. 6—7, twardość 7,3. Jest mieszaniną plagjoklazu i zaizytu, znajduje się na Korsyce i w Alpach francuskich.

Sauf-Conduit (franc.), list żelazny, glejt.

Sauve qui peut (fr.), kto może, niech się ratuje, ucieka.

Sauveur Józef, fizyk, * 1653 r. w La Flèche, † 1716, wychowany był w kolegjum jezuickiem, od dzieciństwa okazywał uzdolnienie matematyczne, a pomimo zupełnej głuchoty znacznie się przyczynił do rozwoju akustyki; w szczególności pierwszy podał dokładny rozbiór objawu nadtonów. Rozprawy jego drukowane były w *Pamiętnikach paryskiej akademji nauk* 1700—13.

Savage Ryszard, poeta angielski, nie tyle znany ze swych utworów, ile raczej z nieszczęsnych losów swego życia, syn nieślubny hrabiny Macclesfield i lorda Rivers, * 1698 w Londynie. Początkowo odebrał przyzwoite wychowanie staraniem swej babki macierzystej, ale po jej śmierci, nienawidzony przez własną matkę oddany został na naukę do szewca. Z rozpaczy oddał się pijaństwu i będąc w stanie nietrzeźwym popełnił zabójstwo, za które został na śmierć skazany. Ułaskawiony jednak, † 1743 r. w więzieniu Bristol. Z jego poezji zasługują na wzmiankę: „The wanderer“ i „The bastard.“ Na tle życia jego osnuł Gutzkow swą tragedję „Richard Savage“ (1839). Por. H. Döring „Richard Savage“ (1840).

Savage John, pisarz i poeta amerykański, * 1828 w Dublinie w Irlandji, z powodu agitacji publicznej był zmuszony 1848 emigrować do Ameryki, gdzie poświęcił się dziennikarstwu. Ogłosił: „Lays of the fatherland“ (New-York, 1850); „Modern revolutionary history and literature of Ireland“ (3 wyd., 1856); komedje: „Waiting for a wife“ (1859) i „Under the rose“ (1860); epopeję „Eva, a goblin romance“ (1864); tragedję „Sibyl“ (1865) i „Fenian heroes and martyrs“ (1868); nadto „Faith and fancy“ (1864) i pieśni „The starry flag“ i „The muster of the North.“

Savannah, rzeka graniczna między Georgją i południową Karoliną w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej; ubiegłszy 720 m., wpada do oceanu Atlantyckiego. O 29 klm. od ujścia jej do oceanu leży m. *Savannah*, najważniejszy punkt handlowy w Georgji, ma 44,000 miesz.; prowadzi handel bawełną, ryżem i innymi produktami rolnymi. Tu d. 9 października 1779 r. poległ w bit-

wie Kazimierz Pułaski, któremu postawiono tu pomnik.

Sawanny (hiszp. *Sabánas*), w Ameryce północnej rozległe równiny, wysoką trawą i trzciną zarosłe, bez drzew i krzewów, rozciągające się po obu stronach Mississippi, znajdują się także na południe Aleganów. Jeżeli mają położenie wyższe, zowią się prerje (ob.). W Ameryce płd. zowią się *llanos* (ob.) lub *pampas* (ob.).

Savarta koło, przyrząd do mierzenia liczby drgań wydających pewien ton, ob. Wysokość głosu.

Savary Anna Jan Marja René, *książę Rovigo*, generał i minister policji za Napoleona I, * 1774 w Marcq (dep. Ardennów). Wstąpiwszy do wojska 1789, walczył w kampanjach nad Renem i został 1800 adjutantem Bonapartego. Od 1802 kierował policją tajną i prezydował sądowi, który skazał na śmierć księcia d'Enghien (ob.). Mianowany generałem, brał czynny udział w wyprawach 1806 i 1897, odniósł zwycięstwo nad Rosjanami pod Ostrołęką (16 lutego 1807). Używany też był do załatwiana różnych zleceń dyplomatycznych; tak np. 1808 on to nakłonił Karola IV, króla hiszpańskiego, i syna jego Ferdynanda, do tego, że się udali do Bajonny. Za swe zasługi otrzymał 1807 godność księcia Rovigo, a od 1810—14 był ministrem policji. Po upadku Napoleona I skazany na śmierć, przebywał za granicą, skąd wróciwszy po rewolucji Lipcowej do Francji, otrzymał 1831 r. główne dowództwo w Algierze. Odwołany r. 1833, † t. r. W pamiętnikach swych „Mémoires“ (8 t., Paryż, 1823) starał się usprawiedliwić siebie i Napoleona.

Savary Feliks, astronom, * 1797 w Paryżu, † 1841 w Estagel, był profesorem instytutu politechnicznego i astronomem przy obserwatorjum w Paryżu. Pierwszy obliczył drogi gwiazd podwójnych i opracował ich teorję (1827).

Saverego machina, ob. Parowe machiny.

Savigliano, miasto we włoskiej prowincji Cuneo, w okręgu Saluzzo, nap rzeką Maisa, przy kolei żel. Turyn-Cuneo, posiada łuk tryumfalny na cześć Wiktora Amadeusza I, gimnazjum, szkołę techniczną i liczy 10,000 miesz. Pamiętne zwycięstwem d. 4 i 5 listopada 1799 rosyjsko-austrjackiej armji nad Francuzami, po którem ci ostatni byli zmuszeni opuścić Włochy.

Savignano di Romagna, miasto we włoskiej prowincji Forli, w okręgu Cesena, przy kolei żel. Belonia-Ankona, posiada gimnazjum, akademję, bibljotekę i liczy 2,200 miesz.

Savigny Marja Juljusz Cezar *Lelorgne*, naturalista, * 1778 w Prowancji, † 1851, udał się 1798 z wyprawą Bonapartego do Egiptu i na podstawie zebranych materjałów opracował „Mémoires sur les animaux sans vertèbres“ (1816), czem przyczynił się znacznie do znajomości anatomji owadów i robaków.

Savigny, Fryderyk Karol von..., głęboki znawca prawa rzymskiego, * 1779 we Frankfurcie nad Menem, † 1861, od r. 1810 był profesorem w Berlinie, został 1826 radcą tajnym sprawiedliwości, 1827 r. członkiem rady stanu, 1842 ministrem stanu i sprawiedliwości do rewizji praw. W r. 1848 opuścił służbę rządową. S. był głównym kierownikiem założonej przez Hugo i Schlossera tak zw. szkoły historycznej prawa. Pomysły swoje co do zasad prawa rozwinął w dziele: „Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft“ (3 wyd., Berlin, 1840). Inne jego celniejsze dzieła są: „Das Recht des Besitzes“ (6 wyd., Giessen, 1837); „Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter“ 6 t., Heidelberg, 7 wyd., 1834—51); „System des heutigen römischen Rechts“ (8 t., Berlin, 1840 — 49); „Das Obligationsrecht“ (2 t., Berlin, 1851—53).

Savigny F. K.

Savigny, Karol Fryderyk von..., syn poprzed., * 1813 w Berlinie, † 1875, odznaczył się jako dyplomata pruski i deputowany sejmu, a następnie parlamentu niemieckiego.

Savoir-faire (fran.), umiejętność roboty, zręczność.

Savoir-vivre (fran.), znajomość życia, dobre wychowanie, umiejętność obracania się w towarzystwie.

Savona, miasto nad morzem Śródziemnem, o 4 mile od Genui odległe, jest rezydencją biskupa, ma 25,000 miesz., port i katedrę, bogatą w piękne obrazy.

Savonarola Girolamo, słynny mówca religijny i polityczny, * 1452 r. w Ferarze, w 14 roku życia wstąpił w Bolonji do zakona Dominikanów. W kilka lat później wystąpił jako kaznodzieja we Florencji, tak jednak niefortunnie, że postanowił nigdy więcej nie kazać publicznie. Następnie nauczał matematyki i fizyki w Bolonji, skąd 1489 wezwany został przez Wawrzyńca Medyceusza do Florencji i tu, jako przeor klasztoru św. Marka, począł znów przemawiać do ludu i porywającą wymową, oraz przykładnem życiem wywarł wielki wpływ na umysły Florentyjczyków. Z proroczem natchnieniem potępiał rozwiązłość obyczajów pomiędzy duchownymi i świeckimi. Ażeby odwrócić od Włoch klęski i nieszczęścia, nagląco dopomagał się reformy w łonie kościoła; nie wahał się występować nawet przeciwko protektorowi swemu Wawrzyńcowi Medyceuszowi i przepowiadać jego upadek. Po śmierci Wawrzyńca i wypędzeniu syna jego Piotra

Savonarola Girolamo

(1434) wziął **S.** czynny udział w sprawach politycznych Florencji i stanął na czele partji chcącej utworzyć państwo teokratyczne z urządzeniem gminnem. Za jego staraniem władza prawodawcza powierzoną została radzie obywatelskiej. Jednakże ognisty umysł **S.** nie zadowolił się politycznym przewrotem, dokonanym we Florencji, domagał się zarówno, ażeby reformą kościelną zapobieżono nadużyciom dworu rzymskiego i gorszącym postępkom duchowieństwa. Gwałtowne, nie wolne od namiętności wystąpienie przeciwko papieżowi Aleksandrowi VI spowodowało rzucenie na niego klątwy, która jednakże straciła już poprzednią swą siłę. Wpływ **S.** wzmógł się jeszcze więcej po bezskutecznem usiłowaniu Piotra Medyceusza w celu osiągnięcia dawnej władzy swego domu. Pomieszanie jednakże roli reformatora politycznego i religijnego zaszkodziło **S.** i zbudziło przeciwko niemu silnych nieprzyjaciół zarówno pomiędzy duchownymi, jak i świeckimi; podnoszono najsilniejsze zarzuty przeciwko jego prawowierności. Stawając w obronie **S.**, Fra Domenico da Pescia, mnich z jego klasztoru, ofiarował się na dowód słuszności zasad swego mistrza, poddać się próbie ognia, jeżeliby ktokolwiek ze stronnictwa przeciwnego to samo uczynił. Wyzwanie przyjętem było przez mnicha franciszkańskiego, nie przyszło jednakże do sądu bożego, ponieważ Domenico chciał zabrać z sobą w płomienie hostję, co było uznane za świętokradztwo. Spowodowało to upadek **S.** Znieważony przez lud, był po zaciętej walce razem z Domenicem i innym swym stronnikiem, Sylwestrem Marussi, uwięziony. Sądzony przez zgromadzenie duchowieństwa pod przewodnictwem dwu legatów papieskich, został na podstawie sfałszowanych dokumentów i wymuszonych torturami zeznań, skazany z towarzyszami na uduszenie, a następnie spalenie. Wyrok ten wykonany został 23 maja 1498. W r. 1872 wzniesiono mu pomnik we Florencji, a w 1875 w Ferarze. Pisał kazania (Florencja, 1496), wykład 31 i 51 psalmu (1523), poezje, oraz traktaty religijne i polityczne. Zbiorowe wydanie pism filozoficznych i ascetycznych **S.** wydano w Lionie (6 t., 1633 — 40). Por. biografje S., napisane przez Rudelbacha (Hamburg 1835), Mejera (Berlin, 1836), Perrensa (przekład niemiecki, Brunświk, 1858); Hase „Neue Propheten“ (Lipsk, 1851); Villari „Storia di S.“ (2 t., Florencja, 1859 — 61, przekład niemiecki, 2 t., Lipsk, 1868); Clark „Savonarola, his life and times“ (Londyn, 1878); Kantecki (Poznań i Lwów, 1872) i w. in. Poetyczne przedstawienie losów S. dał Lenau (Sztutgard, 1837, 4 wyd. 1853).

Sawa *(Say)*, rzeka w Austrji, bierze początek z gór Kraińskich, zaczyna być spławną pod Lublaną i przebiegłszy 712 klm., wpada pod Belgradem z prawej strony do Dunaju.

Sawa *(Sabbas)*, pierwszy arcybiskup serbski, najmłodszy syn wielkiego żupana Stefana Nemani, brat króla Stefana, zwanego *Prwowjenczani*, * 1169, † 1237 w Ternowie, pierwotnie zwał się *Rastko*. Od młodości czując skłonność do nauk i życia zakonnego, w 17 roku życia swego wydalił się tajemnie na górę Atos do klasztoru św. Pantalejmona i został mnichem pod imieniem **S.** Następnie przeniósł się do klasztoru watopackiego. Staraniem jego i ojca na górze Atos wystawiono klasztor serbski chilandarski (1197 — 99), oraz założone inne mniejsze klasztory i pustelnie. Dla jednej z takich pustelni napisał **S.** ustawę *(typikon)*, przechowaną dotychczas w oryginale z r. 1199 na górze Atos. W klasztorze chilandarskim był **S.** hieromonachem, a następnie archimandrytą. Napisał żywot swego ojca. Na żądanie brata przyjął na siebie założenie arcybiskupstwa serbskiego. W tym celu udał się do Nicei, gdzie przez patryarchę Germana wyświęcony został na samodzielnego *(autokefalos)* arcybiskupa serbskiego (1221). Powróciwszy do Serbji, osiadł początkowo w Studenicy, następnie w Życzy i gorliwie pracował nad utworzeniem hierarchji serbskiej; odnowił dawne biskupstwa, założył wiele nowych, oraz uposażył kilka klasztorów. W roku 1222 koronował brata swego na króla, koroną otrzymaną z Rzymu. Również koronował i Radosława, oraz Władysława, synów Stefana. 1234, będąc 14 lat arcybiskupem, złożył swą godność w ręce Arsenjusza i odbył podróż do Palestyny, Syrji i Egiptu. Zwłoki jego złożono w klasztorze Mileszewie, w późniejszej Hercegowinie, która od niego nazwaną została „Dziedzictwem lub województwem św. Sawy.“ Później zwłoki **S.** przeniesiono do Belgradu (1595), i tam były spalone przez Turków. Żywot **S.** napisał na początku 2-ej połowy XIII wieku mnich klasztoru chilandarskiego Dometian (Domentian). Żywot ten między innymi wydał Daničić (Belgrad, 1860 i 65).

Sawa-Caliński, jeden z najdzielniejszych dowódców w konfederacji Barskiej. Ojciec jego, Iwon Sawa, w czasie powstania Gonty i Żeleźniaka położył znakomite zasługi. W bitwie pod Szreńskiem w pow. Mławskim ciężko ranny, uniesiony został z pola bitwy i ukryty w lasach, ale zdradzony przez felczera, wzięty do niewoli i zawieziony do Przasnysza, tam przez zdarcie bandażów z rany, dobrowolnie śmierć sobie przyśpieszył. Henryk Rzewuski w „Pamiętnikach Soplicy“ poświęcił mu piękny ustęp, skreślony według podania; opiewał go również Słowacki w „Beniowskim“ i „Śnie srebrnym Salomei.“

Sawaszkiewicz Leopold, publicysta, osiadły w Belgji, wydał następujące ważniejsze dzieła: „Tablice historyczno - geograficzne“ (Bruksela, 1838); „Tableau de l'influence de la Pologne sur les destinées de la révolution française et de l'empire“ (3 wyd., Paryż, 1848); „Porównanie wypraw Żółkiewskiego z Napoleonem I“ (Bruksela, 1859, 2 ed., Lwów, 1871); „Notice sur la vie de J. Lelewel“ (tamże, 1862) i t. d.

Sawath Range, mający długości 160 klm. łańcuch gór w Ameryce północnej, w stanie Kolo-

rado, pomiędzy dorzeczem rz. Colorado a Mississippi, obfitujących w szlachetne kruszce, ołów i antracyt, z wierzchołkami Holg Mountain, 4,321 metrów, i Mount Harvard, 4,381 metrów.

Sawczyński Zygmunt, filolog i historyk, * 1826 w Oleksińcu w Galicji, † 1893. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie lwowskim, został nauczycielem gimnazjum w Tarnowie, potem od r. 1850—60 był również nauczycielem w Krakowie i Samborzu i dyrektorem seminarjum nauczycielskiego we Lwowie. W r. 1866 wybrany posłem na sejm do Lwowa, miewał tam odczyty publiczne. Od lat kilku był członkiem rady szkolnej galicyjskiej. Z prac jego wymieniamy: „Die neue Burgundischen Reiche von ihrer Entstehung bis zur Vereinigung unter Rudolf II“ (Kraków, 1857); „Języki wschodniej części kraju naszego w stosunku do szkół i do siebie uważane“ (tamże, 1861); „Pedagogika w urywkach“ (Kraków, 1872); „Benjamin Franklin i Jerzy Washington“ (Lwów, 1876); „Ksiądz Feliks Dupanloup, biskup orleański“ (Lwów, 1879).

Saweljew Paweł, archeolog rosyjski, * 1814, † 1859; po ukończeniu nauk w uniwersytecie petersburskim, a następnie w instytucie wschodnich języków tamże, poświęcał się głównie numizmatyce wschodniej. Od r. 1849 był redaktorem „Pamiętników“ (Zapisek) towarzystwa archeologiczno-numizmatycznego, a 1851, po rozdzieleniu towarzystwa na trzy wydziały, został sekretarzem wydziału archeologji wschodniej. W celach naukowych odbył kilka podróży do rozmaitych krajów; w latach 1853—54 rozkopał wiele kurhanów w gub. Włodzimierskiej i Jarosławskiej. Pomieszczał liczne prace treści archeologicznej w rozmaitych czasopisach, przeważnie zaś w „Zapiskach“ towarzystwa archeologicznego.

Sawicka Józefa, nowelistka, ogłaszająca swe prace pod pseudonimem „Ostoi,“ * 1859 w Łopoczynie w gub. Grodzieńskiej, kształciła się w domu. W r. 1889 złożyła egzamin na nauczycielkę języka polskiego w Warszawie i wykładała ten przedmiot na pensjach prywatnych. Pierwsze swoje prace drukowała w 1882 w *Prawdzie* i *Kraju*. W r. 1886 wyszedł zbiór jej nowel p. t.: „Nowele i Obrazki“ 1889 — 92; wyszły dwa tomy nowel, a 1894 jeden tom. Prócz tego napisała dwie powieści: „Królewna“ (1894) i „Wychowanka“ (1896).

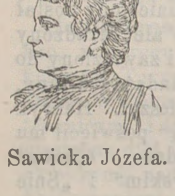
Sawicka Józefa.

Sawicki Kacper, Jezuita, * 1552 w Wilnie, po ukończeniu kursów filozofji w Rzymie, wstąpił r. 1756 do Jezuitów i uzupełniwszy nauki w akademji wileńskiej, uczył teologji dogmatycznej. Następnie przeznaczony został na teologa poselstwa polskiego, wyprawionego na koronację Dymitra Samozwańca do Moskwy, i był podobno spowiednikiem jego żony Maryny. Po trzyletniej niewoli w Moskwie wrócił do obowiązków zakonnych, walczył zacięcie w pismach swoich z ewangelikami. Wybrany od kongregacji prowincjonalnej na prokuratora do Rzymu, w podróży tej † 1620 we Frankfurcie nad Odrą. **S.** zostawił znaczną liczbę dzieł treści religijnej, teologicznej i polemicznej. Niesiecki i Jabłonowski przypisują mu także dwa dzieła, które jednak są rzeczywiście pióra K. Cichockiego (ob.), a mianowicie: „Anatomia consilii editi“ i „Alloquia osiecensia.“

Sawicki Melchjor Stanisław, wojewoda brzeski, uczony i wierszopis. Będąc kasztelanem brzeskim, odznaczył się walecznością podczas wojny szwedzkiej za Jana Kazimierza, a mianowicie też obroną Brześcia. Później był naznaczony komisarzem do obliczenia szkód przez wojska poczynionych i w nagrodę za tę czynność został wojewodą brzeskim. Wkrótce potem, gdy na sejmik do Brześcia zjechał, rozsiekali go nieprzyjaciele jego. Oprócz mów znane są też jego poezje: „Cienie żałobne po jasnych promieniach“ (Brześć, 1643) i „Żałoba białych lilji Tryzuiańskich“ (tamże, 1643).

Sawicki Karol Piotr, syn poprzedniego, Jezuita, † 1733 we Lwowie; ogłosił drukiem: „Prawdziwe zwierciadło niewinności, to jest życie błogosławionego Alojzego Gonzagi“ wierszem (Poznań, 1725). Opiewał także sławę domu Rzewuskich w dziele pod tyt.: „Krzywda bez szkody“ (b. m. dr. 1726).

Sawicki Stefan, Pijar, * 1768 na Podlasiu, † 1818 w Warszawie; po ukończeniu szkół w Drohiczynie, wstąpił tamże do zgromadzenia i wyświęcony został na kapłana 1793 r.; uczył w szkołach warszawskich i radomskich, był od 1801 r. prefektem konwiktu, od 1813 rektorem, od 1816 prowincjałem. Ogłosił dzieło: „Rys chronologiczny historji powszechnej do r. 1811“ (Warszawa, 1818).

Sawicki Antoni, ksiądz rodem ze Żmujdzi, wydał kilka książek religijnych po litewsku, jak: „Kiełbas duszne su Drewu iszimstas“ (Wilno, 1829), oraz „Tomaszians a Kempis Apei sekina Chrystusa“ (tamże, 1828).

Sawicki Szymon Juda, matematyk, * 1809 w Skorupach, pod Białymstokiem, kształcił się w Białymstoku, następnie w uniwersytecie wileńskim, w r. 1831 przeniósł się do Francji i w 1838 w Tuluzie otrzymał stopień doktora matematyki. Był profesorem matematyki w liceach do r. 1878. Napisał: „Idées nouvelles et completement inédites sur la création, la vie et la mort de corps celestes et sur certains phénomènes physiques;“ „Abreviations des calculs au moyen d'un nouvel appareil.“

Sawicki Konstanty, malarz rosyjski, * 1845, kształcił się w akademji sztuk pięknych w Petersburgu; wykonał: „Remont kolei żelaznej,“ „Podróżnicy,“ „Powitanie obrazu,“ „Na wojnę,“ „Książki zwyciężyły,“ „Nabożeństwo żałobne na cmentarzu.“

Sawicz Aleksy, astronom i geodeta, * 1811 w Biełowodzku w gub. Charkowskiej, † 1883; kształcił się w Moskwie i Dorpacie, w 1836 — 37

miał udział w pracach nad oznaczeniem różnicy poziomu morza Kaspijskiego i Czarnego, w r. 1840 został nadzwyczajnym, 1846 zwyczajnym profesorem astronomji w uniwersytecie petersburskim i stanowisko to zajmował do 1879 r. Z prac jego najważniejsze: „Kurs prakticzeskoj astronomii“ (2 t., 1833, przekład niemiecki, 1850 i 1878) i „Prilożenije tieoryi wierojatnostiej k wyczisleniju astronomiczeskich nabliudienij“ (1857, przekład niemiecki 1864).

Sawiczewski Józef, chemik, * 1762 w ziemi Przemyskiej, † 1824. Nauki przyrodnicze studjował w Krakowie, gdzie jednocześnie uczył się aptekarstwa. W r. 1782 uzyskał stopień magistra farmacji, poczem nabył na własność aptekę. Za księstwa Warszawskiego **S.** został profesorem farmacji, materji lekarskiej i toksykologji w uniwersytecie krakowskim, oraz naczelnym aptekarzem szpitali wojskowych krakowskich, jednak ten urząd złożył w pół roku. Znaczną liczbę chorych żołnierzy zaopatrywał lekami bez żadnego zasiłku rządowego. Przy reorganizacji uniwersytetu, w 1815, pozostał przy wykładzie samej tylko farmacji. Przygotował do druku 1 tom chemji lekarskiej, pracy tej jednak za wczesna śmierć skończyć mu nie pozwoliła. W rocznikach tow. nauk. krak., którego był członkiem, zamieścił kilka rozpraw, jak: „O dwóch tak zwanych dawniej alkaljach stałych, potażu i sodzie“ (w tomie VII) i „Historja farmacji“ (w t. IX).

Sawiczewski Juljan Józef, lekarz, syn poprz., * 1795 w Krakowie, † 1854, służył pierwotnie wojskowo pod Napoleonem I, potem oddał się medycynie. W r. 1819 został profesorem w uniwersytecie krakowskim i sprawował te obowiązki do r. 1835, wykładając makrobiotykę, farmację, historję medycyny i medycynę sądową. Zajmował się też muzyką, a dokonany przez niego „Zbiór melodji ludowych“ spłonął w czasie pożaru Krakowa 1850. Ogłosił swe prace: „Zastosowania z nauki weterynarji;“ „O zarazie morowej ateńskiej;“ „O medycynie u ludów dzikich“ i in.

Sawiczewski Florjan, brat poprz., chemik i farmaceuta, * 1797 w Krakowie, † 1876. Nauki lekarskie studjował w mieście rodzinnem; w 1835 otrzymał katedrę farmacji, a w r. 1833 chemji, którą do 1859 r. zajmował. Z prac jego wymienimy: „De Struma“ (Kraków, 1824); „O skutkach i działaniu octanu morfiny w ekonomji zwierzęcej“ („Rocz. tow. nauk.“ t. XI i XII); „Aparat parowy farmaceutyczny, służący do robienia nalań, odwarów i t. d.“ (Kraków, 1830, po niemiecku w „Repert. für Pharmazie,“ t. 31); „Wiadomość o wodzie słonej krakowskiej“ („Roczn. wydz. lek. krak.“ t. VIII); „Opisanie najużywańszych roślin lekarskich pod względem ich podobieństwa i różnic“ (Kraków, 1850) i in.

Sawiczewski Florjan.

Sawiczewski Stanisław Florjan, wnuk poprz., syn Władysława i Marji z Grottgerów, malarz polski, * 1866 w Krakowie, gdzie też, opuściwszy mury gimnazjum św. Anny, zaczął odbywać początkowe studja w szkole sztuk pięknych, pozostającej naówczas pod kierunkiem Jana Matejki, w ciągu kilkoletnich studjów w tej szkole, zdobył 3 nagrody, podówczas pieniężne. Ukończywszy szkołę, uzyskał zapomogę wydziału krajowego we Lwowie i wyjechał (1890) do Monachjum; malował w akademji w oddziale dla malarstwa (Malschulle) profesora Ottona Sertza. W r. 1893 przyjechał do Wiednia, a po kilkomiesięcznym malowaniu w akademji, przeniósł się do Kunstgewerbeschulle pod profesora Koszycza. W roku 1896 przyjechał do Warszawy i tu poświęcił się ilustratorstwu. Z prac jego ważniejsze: „Elisabethbrücke w Wiedniu“ (olejne), „Przystań statków na Wiśle“ (olejne), rysunki witrażowe i prace ilustratorskie.

Sawin, jezioro w gub. Lubelskiej, pow. Chełmskim położone, zajmuje 208 morgów przestrzeni.

Sawin, osada w gub. Lubelskiej, pow. Chełmskim, zabudowana na 3 pagórkach, śród pól i łąk, przerzniętych rzeczką Sajecką, dawniej Uher zwaną, liczy 1,200 miesz.

Sawina, ob. Jałowiec.

Sawinicz Jan, pisarz polski, * 1811 w Wieliżu, gub. Witebskiej, po ukończeniu wydziału filologicznego w uniwersytecie moskiewskim, wykładał język rosyjski początkowo w rozmaitych zakładach naukowych w Rosji, a od 1843 r. w Królestwie Polskiem; w końcu 1863 został lektorem tego języka w b. Szkole Głównej. Oprócz licznych artykułów naukowych i beletrystycznych, pomieszczanych w rozmaitych czasopismach polskich i rosyjskich, wydał gramatykę polską dla Rosjan: „Polskaja grammatika“ (Petersb., 1833), oraz zaczął wydawać „Słownik polsko-rosyjski“ (Warsz., 1866). Był nader czynnym spółpracownikiem „Encyklopedji Orgelbranda“ (28-tomowej), w której opracowywał dział rosyjski.

Sawińskie starostwo niegrodowe było położone w województwie i powiecie Witebskim. Podług metryk litewskich, w r. 1651 obejmowało dobra Sawino, Sorocze, Horodnoje i Zaronoje, które były oderwane od dawniejszego sttwa Uświackiego. Od tej epoki posiadali je Naruszewiczowie, Sakowiczowie, Skopowie, Ogińscy, Bułhakowie, Rosieńscy, książęta Czartoryscy, wreszcie z mocy przywileju króla Augusta III z dnia 22 maja 1761 roku dzierżyli je Józef Bułhak z żoną Bogumiłą z Lipskich, opłacając z niego kwarty złp. 800, a hyberny złp. 150. Od d. 16 września 1772 dobra te narodowe przeszły pod panowanie rosyjskie.

Sawitri (mitol. indyj.), córka boga słońca Sawitara.

Sawitri (mitol. indyj.), córka króla Aświapati i małżonka Satjawanta, którego wskrzesza błaganiami u boga śmierci Jamy. Epizod **S.** należy do najpiękniejszych w Mahabharacie (ob.).

Sawrań, miasteczko w gub. Podolskiej, nad rz. Sawrańką, pamiętne bitwą z Tatarami, których tu królewicz Jan Olbracht, wysłany przez Kazimierza Jagielończyka, na przyległych błoniach 1489 r. ciężko poraził.

Sawrasow Aleksy, rosyjski malarz krajobrazów, * 1830, kształcił się w moskiewskiej szkole malarstwa i rzeźby; w 1854 został akademikiem. Stworzył znaczną liczbę krajobrazów wiejskich, odznaczających się prostotą i prawdą, z których najważniejsze: „Jezioro Perejasławskie," „Monastyr Peczerski w Niższym Nowogrodzie," „Po zawiei" i in.

Sawy order (order św. Sawy), order serbski, ustanowiony 1883 r. przez króla Milana i udzielany za zasługi na polu literatury, sztuki i nauk. Liczy 5 klas i składa się ze złotego ośmiokątnego krzyża maltańskiego i orła podwójnego, stanowiącego herb państwa. Na owalnej tarczy środkowej dewiza: „Troudem svoim vsa prioprjete" (pracą swoją osiągnął wszystko). Na stronie odwrotnej monogram M. I i korona.

Sax..., wyrazy tak się zaczynające, a poniżej nie umieszczone, ob pod *Sachs...*, *Saks...*

Sax Emil, ekonomista, * 1845 r. na Śląsku austrjackim, kształcił się w Wiedniu, 1867 był sekretarzem komisji austrjackiej na wystawie paryskiej i opracował sprawozdanie o jej organizacji, następnie był docentem ekonomji w wyższej szkole technicznej w Wiedniu, później w uniwersytecie wiedeńskim. W r. 1879 powołany na profesora uniwersytetu praskiego i wybrany na posła do izby deputowanych. Ogłosił: „Die Wohnungszustände der arbeitenden Klassen und ihre Reform" (Wieden, 1869); „Ueber Lagerhäuser und Lagerscheine" (1869); „Die Oekonomik der Eisenbahnen" (1870); „Die Verkehrsmittel in Volks- und Staatswirtschaft" (1878—79, t. 2); „Das Wesen und die Aufgaben der Nationalökonomie" (1883); „Grundlegung der theoretischen Staatswirtschaft" (1887).

Saxe galante, tytuł książki, napisanej przez głośnego awanturnika v. Pöllnitz, zawierającej w sobie miłosne przygody kurfirsta saskiego Augusta Mocnego, napisanej po francusku i wydanej w Amsterdamie 1734 r., w przekładzie niemieckim tamże, 1735 r.

Saxifraga, *Saxifragaceae*, ob. Skalnica, Skalnicowate.

Saxo, z przydomkiem *Grammaticus*, t. j. uczony, najsławniejszy z dawnych duńskich dziejopisarzy, był proboszczem w Boeskilde, gdzie † podobno 1204 r. i tamże pochowany. Dziełem swem „Historia Danica," wydanem przez P. E. Müllera (3 t., Kopenh., 1839—58), zyskał sobie sławę niepożytą. Jest to jedno z najważniejszych źródeł do historji wieków średnich. Por. P. E. Müllera „Kritische Untersuchung der Sagengeschichte Dänemarks und Norwegens" (Kopenh., 1823).

Saxo Benedykt, Jezuita, rodem Hiszpan, powołany rozkazem przełożonych do Litwy, 1624 nauczał w Wilnie teologji; ozdobiony wieńcem doktora, sprawował przez lat 20 urząd podkanclerzego akademji. Wysłany potem do Rzymu, † 1668 r. w Antwerpji. Prócz dzieł teologicznych, wydał: „Claves juris academicis Vilnensibus" (Wilno, 1648); „Praecepta grammaticae linguae polonicae" (tamże).

Say Jan Chrzciciel, znakomity ekonomista francuski, * 1767 w Lionie, † 1832 w Paryżu. Oddalał się w systemie swoim ekonomicznym od Adama Smitha tem, że uważał cło protekcyjne za konieczne dla wyrównania różnicy kosztów produkcji. Głównem jego dziełem jest: „Cours complet de l'économie politique pratique" (3 wyd. 1852, t. 2); „Catechisme d'économie politique" (6 wyd. 1881).

Say Horacy Emil, syn poprzed., * 1792 w Noisy-le-Sec, † 1860 r. Przez długi czas był członkiem rady municypalnej paryskiej, znany jest także jako autor ważnych dzieł ekonomicznych..

Say Leon.

Say Leon, syn poprzed., ekonomista francuski, * 1826 w Paryżu, † 1896. Przez małżeństwo stał się współwłaścicielem *Journal des Débats* i wszedł do redakcji dziennika, który utorował mu pierwszą drogę do rozgłosu. Na widowni politycznej Say ukazał się po raz pierwszy w r. 1869 jako kandydat na członka ciała prawodawczego, ale na wyborach uległ przeciwnikowi. Dopiero w 1871 wszedł do zgromadzenia narodowego, gdzie zasiadał na lewem centrum. W gabinecie Thiersa był ministrem skarbu (1872—1873), następnie tę samą tekę piastował w gabinecie Mac-Mahona (1875—76). Wystąpił z ministerjum, aby przyjąć wybór do senatu, jako kandydat opozycyjny. W gabinetach Dufaura i Waddingtona (1876 — 1879) znowu prowadził ministerjum skarbu. W 1880 wybrany został na prezesa senatu i prawie równocześnie mianowany ambasadorem w Londynie, skąd powrócił w 1882, aby jeszcze raz, już ostatni, objąć tekę skarbu w gabinecie Freycineta. Agitacja bulanżystów zmusiła następnie Say'a do pewnej rezerwy, z której wyszedł znowu w 1889, aby się zrzec krzesła w senacie i przyjąć wybór do izby deputowanych, gdzie przeciw protekcjoniście Meliné reprezentował zasady wolnego handlu. W 1893 był ponownie wybrany do izby deputowanych. Rozwinął płodną działalność jako pisarz ekonomiczno-polityczny. Od 1874 należał do Akademji francuskiej. **S.** ogłosił wiele prac;

najważniejsze z nich są: „Dictionnaire des Finanses“ (1883 i następ.); „Nouveau Dictionnaire d'Economie politique;“ „Les Finances de la France“ (1883); „Le socialisme d'état“ (1884); „Les solutions démocratiques de la question des impôts“ (1886, t. 2).

Saybusch, niemiecka nazwa Żywca (ob).

Sayce Archibald Henryk, znakomity filolog i asyrjolog angielski, * 1846 kształcił się w Oksfordzie i w 1876 został na miejsce Maxa Müllera, który opuścił stanowisko nauczycielskie, prof. filologji porównawczej. Główne prace jego tyczą się napisów klinowych asyryjskich i akadyjskich. Ogłosił pierwszą gramatykę języka asyryjskiego (1870), następnie: „Lectures on the Assyrian syllabary“ (1877); „Babylon literature“ (1877); „The historical chapters of Isaiah critically examined;“ „The chaldean floodhistory;“ „The thenth chapter of Genesis;“ „The astronomy and astrology of the Babylonians“ (1874); „Principles of comparitive philology“ (1885); „Introduction to the science of language“ (2 wyd. 1883); „Ancient empires of the East“ (1884); „Assyria, its princes, priests and people“ (1885); „Introduction to the books of Ezra, Nehemiah und Esther“ (1885); „Lectures on the origin and growth of religion“ (1887) i mnóstwo innych rozpraw. Był członkiem komisji ustanowionej do przejrzenia angielskich przekładów Biblji.

Sayn i Wittgenstein, niegdyś udzielne hrabstwo (25 mil kw.), obecnie należące do Prus. Po wygaśnięciu linji męskiej rodu *Sayn* dostało się przez małżeństwo hrabiemu Sponheim i w synach hrabiego *Ludwika Starszego* rozdzieliło się na trzy linje: *Sayn - Wittgenstein-Berleburg*, *Sayn - Wittgenstein-Sayn* i *Sayn-Wittgenstein-Hohenstein*, z których pierwsza znowu się rozpadła na dwie oddzielne: *Sayn - Wittgenstein - Berleburg* i *Sayn - Wittgenstein-Ludwigsburg*. Linja *Sayn-Wittgenstein-Berleburg*, założona w r. 1741, otrzymała 1792 godność książęcą. Obecnym jej przedstawicielem jest książę *Albrecht* (* 1834); linja *Sayn-Wittgenstein-Ludwigsburg*, została także wyniesiona do godności książęcej, i głową jej jest książę *Stanisław* (* 1872). Druga linja *Sayn-Wittgenstein-Sayn* wygasła po mieczu w r. 1846. Trzecia linja główna, *Sayn-Wittgenstein - Hohenstein*, wyniesiona została do godności książęcej w r. 1804, i przedstawicielem jej teraźniejszym jest książę *Ludwik* (* 1831 r.), dziedziczny członek pruskiej izby panów. Por. Dahlhoft „Geschichte der Grafschaft Sayn“ (1874).

Saynet, *Sainetes*, w literaturze hiszpańskiej gatunek poezji dramatycznej. Pierwszy L. Quinones de Benavente imieniem tem oznaczał epilog dramatyczny, dodawany przez się do *Entremes* (ob.). Z czasem **S.** wyparł Entremes zupełnie, nie zmieniwszy bynajmniej natury rzeczy i utrzymał się do dzisiaj na scenie hiszpańskiej. Z nowszych autorów w tym rodzaju odznaczyli się: Ramon de la Cruz („Coleccion de Sainetes“ 2 t., Madryt, 1843) i J. Ig. Gonzales de Castillo.

Sayous Piotr Andrzej, literat francuski, * 1808 w Genewie, † 1870. W r. 1852 przybył do Paryża i został urzędnikiem w ministerjum oświecenia publicznego. Celniejsze jego prace są: „Voyages dans les Alpes“ (Genewa, 1834); „Etudes littéraires sur Calvin“ (tamże, 1838); „Etudes littéraires sur les écrivains français de la reformation“ (2 t. Paryż, 1841, 3 wyd. 1881); „Histoire de la littérature française à l'étranger“ (2 t., Paryż, 1853); „Le Dix-huitième siècle“ (2 t., 1861); „Mémoires et correspondance de Maillet du Pan“ (2 t., 1851). mieszczał też wiele rozpraw i artykułów w czasopismach.

Sayous Edward, syn poprz., historyk, * 1842 w Genewie, † 1898. Był profesorem w Besançon, napisał: „Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815“ (1892); „Histoire générale des Hongrois“ (1877, t. 2); „Jésus Christ d'après Mahomet“ (1880); „Les déistes anglais et le christianisme“ (1882); „La religion romaine et le moyen âge oriental“ (1889); „Les deux Révolutions d'Angleterre“ (1891); „Les causes de la révolution d'Angleterre sous le règne de Jacques I“ (1892).

Sazawa, rzeka w Czechach, wpadająca do Wełtawy (po niem *Moldau*), niegdyś słynęła ze złotego piasku. Ma 178 klm. długości.

Sazawa, miasteczko w Czechach, w pow. Czaslawskim, nad rz. t. n., 800 miesz., pamiętne klasztorem Benedyktynów (fundowanym 1032 przez ks. Oldrzycha), którzy tu nabożeństwo odprawiali w języku słowiańskim, a których część książę Spitigniew wygnał 1066, zastąpiwszy ich Niemcami. W r. 1096 książę Brzetysław II, wydaliwszy resztę Słowian, oddał klasztor zakonnikom łacińskim. Pierwszym opatem klasztoru Sazawskiego był św. Prokop (ob.).

Sazawski mnich, jeden ze starszych kronikarzów czeskich, piszących w języku łacińskim o którego życiu nic nie wiemy. Praca jego do r. 1125 jest prostą interpolacją Kozmasa, następnie dopiero zaczyna być samoistną i sięga do 1162. Okazuje wielką bezstronność w opowiadaniu losów liturgji słowiańskiej w Czechach, oraz sporu jej z liturgją łacińską, jak również dziejów klasztoru Sazawskiego; odznacza się swobodnem pojmowaniem spółczesnych wypadków, co widać zwłaszcza w przedstawieniu zwycięstwa odniesionego pod Chlumcem przez Sobiesława nad cesarzem Lotarem; dalej, widać w nim wielbiciela opata sazawskiego Sylwestra i biskupa Daniela I, oraz stałego przyjaciela księcia Spitygniewa († 1157), którego zowie „kwiatem i okrasą książąt.“ Kronika **S.** mnicha przechowała się w dwu rękopisach, pochodzących z XIII w., i wydaną została przez Menkena (w III t. „Scriptores rerum Germanicarum,“ 1730), oraz przez Pelzla i Dobrowskiego w I t. „Scriptores rerum Bohemicarum,“ 1783).

Sażeń, rosyjska miara długości, zawierająca 3 arszyny czyli stóp 7,=2,13358 metra,=3,70413 łokcia warsz.

Sącz Nowy lub **Sandecz** *(Sandetia, Neue Sandetz)*, miasto powiatowe w Galicji, blizko Starego Sącza, pomiędzy Dunajcem a uchodzącą do niego Kamienicą położone, powstało w końcu XIII w. i w krótkim czasie znacznie podniosło się. Tu 1419 Władysław Jagiełło zjechał się z cesarzem niemieckim Zygmuntem. Podczas wojny szwedzkiej, za Jana Kazimierza, miasto, wprzódy morową zarazą dotknięte, zostało przez Siedmiogrodzian i Kozaków okropnie zniszczone, a w 1657 chłopi polscy w liczbie 3,000, przez duchowieństwo katolickie podburzeni na Szwedów i na Arjanów, wpadli do Nowego Sącza, wycięli Szwedów, złupili i popalili wsie Arjanów, zabijając tych, którzy na wiarę katolicką przejść nie chcieli. Były tu dawniej wielkie składy win węgierskich i miasto kwitło przemysłem i obszernym handlem. Ze starożytnych gmachów, niegdyś Nowy Sącz zdobiących są: ratusz, mieszczący w sobie obfite skarby do dziejów i dyplomatyki polskiej; kościół ewangelicki, dawniej Franciszkanów; kościół farny okazałej gotyckiej budowy, wreszcie kościół Jezuitów, poprzednio Norbertanów, posiadający piękne obrazy i rzeźby. Obecnie miasto liczy 13,000 miesz. i posiada gimnazjum wyższe.

Sącz Stary, miasteczko w Galicji, powiecie Sandeckim, nad strugą Moszczenicą, blizko ujścia Popradu do Dunajca położone, miało założony 1280 klasztor zakonnic św. Klary. Tu spoczywają zwłoki św. Kunegundy, żony Bolesława V Wstydliwego.

Sączyńcowate, rośliny, ob. Sapotaceae.

Sąd, *Sądy*, jest to władza ustanowiona celem wymiaru sprawiedliwości i stosowania prawa. Przez ustawę państwo porządkuje stosunki, ustanawia pewne normy, według których każdy stosunek prawny załatwiony być winien; sądy mają na celu wprowadzenie tych ustaw w wykonanie, i przez nie to wola państwa, wyrażona abstrakcyjnie przez ustawę, urzeczywistnia się w życiu ogółu. Skoro sądy są wyrażeniem woli państwa, rzecz prosta, iż tylko władza państwowa może je ustanawiać i mianować ich członków, lub wskazywać przepisy, według których ci mogą być wybierani. Z tego też powodu atrybucje władzy sądowej w czasach nowszych prawie wszędzie odjęte zostały osobom prywatnym, np. dziedzicom majętności ziemskich, korporacjom i t. p., przeszły zaś one rzecz władzy państwowej, w której imieniu sądy sprawiedliwość wymierzają. Nie idzie jednak za tem, aby sądy przy wymierzaniu sprawiedliwości miały być zależne od osób piastujących władzę najwyższą. Przeciwnie, wpływ władzy państwowej na sądy ograniczać się winien mianowaniem członków sądu, czyli *sędziów* (jeżeli ci nie są obierani), nadzorem nad szybkiem załatwianiem spraw i wydawaniem ustaw. W stosowaniu zaś tych ustaw sądy winny być zupełnie niezależne, i wolne od wszelkiego wpływu i presji władzy. Dlatego niezawisłość i samodzielność urzędu sędziowskiego w nowszych konstytucjach stawiana bywa jako jedna z zasadniczych podstaw życia konstytucyjnego. Dla prawidłowego wymiaru sprawiedliwości potrzeba, aby członkowie sądu dawali rękojmię prawości i zdolności. Z tego też powodu nikt za przestępstwo skazany i niemający potrzebnej kwalifikacji naukowej nie powinien być mianowany sędzią. Nadto, dla zabezpieczenia prawidłowej działalności sądów, sędziowie muszą się stosować nietylko do prawa materjalnego, wskazującego im, która ze stron w danej sprawie ma słuszność, ale także zachowywać prawo formalne, to jest te przepisy, według których prawo materjalne w życie wprowadzać należy. Sądy wyrokują o mieniu, czci i wolności obywateli, to jest o najdroższych dla każdego dobrach na ziemi. Z tego powodu każda omyłka, każdy błąd w wyrokowaniu pociąga nieobliczone szkodliwe następstwa; dla uchronienia więc obywateli od takich następstw, dla zabezpieczenia jak najbardziej prawidłowego wymiaru sprawiedliwości, dla najdojrzalszego roztrząśnięcia sprawy i sprostowania mogącej wyniknąć pomyłki, uznano za konieczne: aby w sprawach ważniejszych sądy nie były złożone z jednej osoby, lecz z wielu (sądy kolegjalne); aby ta sama sprawa, raz osądzona, mogła być jeszcze rozpatrywaną i sądzoną w sądach wyższych (apelacja), i aby sądy troskliwie zachowywały przepisy formalne prawa, pod zagrożeniem zniesienia ich wyroków w razie jakiegoś w tym względzie pominięcia lub pomyłki (kasacja). Tego wymaga sprawiedliwość. Z drugiej strony jednak, gdyby mnożyło się instancje sądowe i dawało możność odwoływania ciągłego do coraz wyższego sądu, sprawy przewlekałyby się bardzo długo i wystawiałyby strony i całe społeczeństwo na liczne straty i koszta. Z tego względu uznano za najstosowniejsze dozwolenie odwoływania się tylko raz do wyższej instancji, której wyrok już winien być ostatecznym i prawomocnym (jeżeli nie pominięto żadnego przepisu formalnego, gdyż wtedy podlegałby kasacji). Sądy ze względu na juryzdykcję, t. j. na zakres władzy, dzielą się na *niższe* i *wyższe*, sądzące samą sprawę i sądy pilnujące zachowania formalności (kasacyjne), sądy ogólne i wyjątkowe, specjalne sądy państwowe i sądy przysięgłych, wreszcie sądy cywilne i kryminalne. Podział ten ostatni nie jest bardzo uzasadniony, gdyż wyrabia on rozdział pomiędzy sądami, czyni sędziów jednostronnymi i nie uwzględnia związku, jaki łączyć powinien wszystkie gałęzie prawa. Dla wszechstronności wykształcenia prawnego sędziów, w niektórych państwach stosują tak zwane: „Operation de reulement“ t. j. zwyczaj przenoszenia sędziów z wydziałów karnych do cywilnych i odwrotnie.

W dawnej Polsce ustrój sądownictwa był dość

skomplikowany. Było wiele sądów różnej nazwy i różnego stopnia. Wymieniamy tu najważniejsze, zwracając uwagę głównie na stan sądownictwa w ostatnich czasach istnienia państwa polskiego. Ponieważ panującym stanem w narodzie była szlachta, dlatego za nierównością polityczną poszła i nierówność przed obliczem prawa i sądu. Stąd też stan szlachecki miał inne sądy, a nieszlachta inne. Sądy szlacheckie dzieliły się na najwyższe, wyższe i niższe. Do ostatnich, t. j. niższych, należały:

a) *Sądy ziemskie*, dawniej *powiatowe* albo *roki*, składały się z sędziego, podsędka i pisarza, obieranych przez szlachtę, sądziły sprawy cywilne i miały 4 kadencje w roku.

b) *Sądy grodzkie* czyli *starościńskie* sprawowane były przez starostów grodowych, miały juryzdykcję kryminalną i cywilną. Pierwsza początkowo była ścieśniona i tylko do niewielu przestępstw (zgwałcenia, podpalenia, rozboju i napadu zbrojnego na cudzy dom) ograniczona; później władza tych sądów znacznie rozszerzoną została. Do nich należała także egzekucja wyroków innych władz; sądy te nie ustawały podczas bezkrólewia.

c) *Sądy potoczne*, odbywane dawniej przez gród krakowski, a od 1658 przez warszawski, sądziły sprawy gościnnych, szlachty nieosiadłej i mieszczan mieszkających w stolicy.

d) *Sądy zjazdowe* czyli *kondescensje*, były to tylko komisje delegowane przez inne sądy, dla obejrzenia miejsca potrzebnego dla sprawy.

e) *Sądy podkomorskie* sądziły sprawy graniczne, a na Litwie i działowe.

f) *Sądy marszałkowskie* należały do marszałków wielkich, a w ich zastępstwie do nadwornych, sądzily sprawy kryminalne w miejscu, gdzie król przebywał.

g) *Komisje skarbowe*, utworzone dopiero 1764 r., miały oprócz czynności ekonomicznych obowiązek sądzenia spraw wekslowych, o zdzierstwa, o podatki i t. d.

h) *Komisja edukacyjna*, ustanowiona w r. 1773, zyskała sądownictwo w sprawach funduszów edukacyjnych.

i) *Sądy pograniczne* były ustanowione w roku 1676, składały się z delegowanych Moskwy i deputowanych szlachty ziem pogranicznych z Moskwą.

Przechodzimy do sądów wyższych, t. j. takich, od których wyroków nie można się było odwoływać. Tu należały:

a) *Sądy relacyjne*, złożone z senatorów, ministrów i króla, decydowały sprawy te, które kanclerze sądzili z możnością apelacji do króla, sprawy dysydentów i nieunitów i sprawy kurlandzkie.

b) *Sądy asesorskie*, inaczej nadworne lub królewskie, prezydowane przez kanclerza, składały się z referendarzów, rejentów kancelarji, sekretarzów królewskich i pisarza dekretowego. Sądziły w drodze apelacji od sądów miast królewskich sprawy miast przeciw magistratom, sprawy o uznanie przywilejów na dobra i wakanse, sprawy o granice i t. d.

c) *Sądy referendarskie*, w 1764 roku zniesione, we dwa lata później w Koronie przywrócone zostały. Składały się z referendarzów, asesorów, rejentów i t. d. i sądziły sprawy poddanych dóbr królewskich przeciw starostom. Do najwyższych sądów należały:

a) *Sądy kapturowe*, sądzące podczas bezkrólewia.

b. *Wiece* czyli *roki walne*, początkowo przez królów, później przez wojewodów z innymi urzędnikami ziemskimi sprawowane, sądziły w drodze apelacji od ziem i grodów.

c) *Roki nadworne*, które król z jednym z panów radnych wykonywał. Wszystkie te najwyższe sądy zostały uchylone, a ich atrybucje przeszły na sądy sejmowe, złożone do 1688 z króla i całego senatu, a od 1588 i członków izby poselskiej (naprzód 8, potem 12, później 24, nawet 54). Sądy te odbywały się przez cały czas trwania sejmu. W r. 1755 postanowiono sądy sejmowe, ciągle od jednego sejmu ordynaryjnego do drugiego trwające, te sądziły zbrodnie obrazy majestatu, bunty przeciw rzeczypospolitej, o zdradę kraju, ciemiężenie wolnych obywateli, przekupstwo sędziów i t. d. Do sądów najwyższych są zaliczane trybunały, ustanowione za Stefana Batorego w r. 1573 w Koronie, a 1581 r. w Litwie; rezydowały w Piotrkowie i Lublinie dla Korony, a w Wilnie i Grodnie dla Litwy. Składały się z deputatów duchownych (9) i świeckich (21). Sądziły sprawy z odwołania się od grodu, ziemstwa lub sądów podkomorskich. Takie były sądy szlacheckie w dawnej Polsce. Nieszlachta miała:

a) *Sądy miejskie*, inaczej radzieckie lub wójtowskie.

b) *Sądy włościańskie*, w królewszczyznach w administracji królewskiej, w starostwach narodowych, w sądach referendarskich, a w dobrach prywatnych przez panów.

c) *Sądy ormiańskie* we Lwowie.

d) *Sądy żydowskie*, między samymi Żydami sądzili spory starsi żydowscy, między Żydami a chrześcjanami wojewodowie, a na Wołyniu starostowie.

Nakoniec *duchowni* mieli także własne sądownictwo, któremu ulegali w niektórych sprawach, jak ważności małżeństw i t. d., i cywilni. Własnem sądownictwem cieszył się także *Uniwersytet krakowski*.

Sądownictwo polskie dawne pozostawiało wiele do życzenia. Nie przedstawiało ono żadnego systematu, i dlatego czuć się tu daje pewien nieład i zamieszanie, które zresztą spotyka się wszędzie tam, gdzie sądownictwo wytwarzało się stopniowo, gdzie sądy były stanowione lub znikały w miarę potrzeby, która je wywołała.

W dzisiejszem *Królestwie kongresowem* podstawą organizacji sądowej do 1876 był projekt przygotowany przez ministra sprawiedliwości b. Księstwa Warszawskiego w d. 11 i 23 maja 1808, a wprowadzony w wykonanie nawet bez usankcjonowania na drodze prawodawczej w tymże roku. Późniejsze postanowienia władzy zaprowadziły w tym projekcie pewne zmiany, tak np. utworzono zamiast sądu kasacyjnego w r. 1815 sąd najwyższej instancji, a w 1842 zamiast sądu najwyższej instancji, senat; ustanowiono w r. 1816 prokuratorję do bronienia w sądach interesów skarbu, gmin, miast i t. d. Najniższemi sądami były:

Sądy policji prostej, które sądzą drobne sprawy policyjne, wyprowadzają śledztwo tam, gdzie nie ma sądów poprawczych, są instytucją pojednawczą jako sądy pokoju, stanowią wydział hypoteczny w miastach okręgowych i sądzą drobne sprawy cywilne. Sądy poprawcze czyli sądy policji poprawczej, mają przeważnie charakter śledczy, składają się z sędziego prezydującego, asesorów, podprokuratora, pisarzów i podpisarzów. Sądzą w apelacji od sądów policji prostej, oraz mniejsze przestępstwa. Trybunały (ob.) są sądami cywilnemi, od których apelacja przychodzi przed apelacyjny sąd (ob.), a w ważniejszych sprawach (których przedmiot wyższy nad 600 rs.) odwołanie się służy i do IX departamentu senatu. Sądy kryminalne sądzą w drodze odwołania się od wyroków sądów poprawczych, a w I-ej instancji ważniejsze przestępstwa kryminalne. Od sądów kryminalnych służy odwołanie się do sądu apelacyjnego i w ważniejszych przestępstwach do X departamentu senatu. Z dniem 1 lipca 1876 r. wprowadzono w Królestwie reformę, przez którą na miejsce procedury sądowej cywilnej francuskiej, oraz kryminalnej pruskiej i austrjackiej, zostaje uznana za obowiązującą procedura sądowa ruska (ustawy z 20 listopada 1864 r.) z pewnemi zmianami; na miejsce dawniejszych sądów gminnych, 80 sądów policji prostej, 17 sądów policji poprawczej, 9 trybunałów cywilnych, 4 sądów kryminalnych, 1 sądu apelacyjnego, oraz IX i X departamentu senatu, władza sądowa należy do sądów gminnych i sądów pokoju, sądów okręgowych, izby sądowej i do senatu, jako sądu kasacyjnego. Sąd gminny ustanawia się na jedną lub więcej gmin. Sądy pokoju znajdują się w każdem mieście i jednoczą w sobie władzę cywilną i kryminalną. Jako sądy kryminalne udzielają napomnienia, wymierzają kary pieniężne, skazują na areszt i osadzenie w wieży nie więcej niż na jeden rok. Jako sądy cywilne, sądzą sprawy z zobowiązań, których przedmiot nie przechodzi 300 rub., sprawy o wynagrodzenie szkód i strat, jeśli te nie przechodzą 300 rub., albo też nie mogą być oznaczone, sprawy o przeszkodzenia użytkowania serwitutów i t. d. Sądy okręgowe sądzą wszystkie sprawy niepodległe sądom gminnym i sędziom pokoju, zarówno kryminalne, jak cywilne. Izba sądowa sądzi sprawy z odwołania się od sądu okręgowego. Senat jest sądem kasacyjnym, przestrzegającym zachowania formalności. Sprawy handlowe sądzi trybunał handlowy, od którego odwołanie się służy do izby sądowej warszawskiej. Postępowanie odbywa się w języku rosyjskim. Wyjątek w tej mierze uczyniony został dla sądów gminnych (uwaga do 464 art. Org. Sąd.), gdzie oprócz języka rosyjskiego dozwolony jest i polski, gdy strony nie władają językiem rosyjskim. Jednak wyjątek ten nie dotycze wszelkich aktów piśmiennych.

Sąd apelacyjny, wyższy sąd kolegjalny, rozstrzygający w sprawach wyroków, wydanych w pierwszej instancji. Ob. Izba sądowa i Sąd pokoju.

Sąd asesorski, ob. Sąd.

Sąd boży, ob. Ordalja.

Sąd duchowny, dawniej wyższa władza kościelna posiadała sądy, które obok dyscyplinarnych spraw duchowieństwa i w zwykłych bądź to karnych, bądź cywilnych jego sprawach posiadały władzę rozstrzygania; obecnie zredukowane po większej części tylko do spraw czysto kościelnej natury, ponieważ ich decyzje dla państwa nie posiadają już prawnego znaczenia, a tylko rościć sobie jeszcze mogą prawo w kwestjach dotyczących sumienia. Ob. Konsystorz.

Sąd dworski, w średnich wiekach wyższe sądy w państwach absolutnych.

Sąd grodzki, ob. Sąd.

Sąd handlowy. Niektóre państwa, a między niemi i Rosja, posiadają t. zw. sądy handlowe dla wyrokowania w sprawach handlowych. W skład takiego sądu wchodzą po za sędziami z ramienia rządu, jeszcze sędziowie z wyboru, z pośród miejscowych kupców wybierani.

Sąd honorowy, sąd zwoływany z pośród osób tegoż stanu celem załagodzenia spraw honorowych; sądy honorowe często są w użyciu na uniwersytetach; sądy honorowe oficerskie złożone zazwyczaj z oficerów jednego pułku, rozstrzygają o jakimś dwuznacznym postępku oficera, który przecież nie podpada jeszcze pod sąd wojenny, albo też o sporach lub nieporozumieniach wynikłych między oficerami.

Sąd kapturowy, ob. Kaptur, sądy kapturowe.

Sąd kasacyjny, w Księstwie Warszawskiem, zatwierdzony został postanowieniem 1810. Instytucja ta trwała do 1813, atrybucje jej wskazane są artykułem 10 tegoż postanowienia. Następnie, uchwałą rady najwyższej Księstwa Warszawskiego z dnia 22 marca 1814 atrybucje tego sądu co do spraw kryminalnych przelane zostały na sąd apelacyjny, a sprawy cywilne nie podlegały odtąd instytucji kasacyjnej.

Sąd komisji skarbowych, ob. Sąd.

Sąd królewski, ob. Sąd.

Sąd kryminalny, dział instytucji państwowych, rozpatrujących oskarżenia o pogwałcenie norm prawnych, przewidywanych przez ustawy

karne i stanowiących o karze za takie przekroczenia. Rodzaje i stopnie tych sądów są zależne od systemu sądowego, przyjętego przez dane prawodastwo (ob. System śledczy). W pojęciu **S. k.** leżą zarówno instytucje, wykrywające zbrodnie i przestępstwa, jak i instytucje, karzące je. Ideał sprawiedliwości, dotychczas nieosiągnięty w prawodawstwach, dąży do wytworzenia sposobu najlepszej działalności ze strony sprawiedliwości karzącej, przy najmniejszej liczbie instancji sądowych. Od sądów *cywilnych* sądy karne odróżniają się pod względem treści spraw i pod względem sposobu ich rozpatrywania. Sądy karne rozpatrują sprawy, w których chodzi o interes ogólny, państwowy; sądy cywilne—sprawy, dotyczące praw lub majątku osób prywatnych. Sądy karne rozpoznają przekroczenia, a sądy cywilne spory. Dążeniem pierwszych jest wykrycie prawdy bezwzględnej według zasad słuszności (aequitas); drugie ustalają prawdę względną, zawisłą od formalnych przepisów obowiązującego prawa. Sprawa, moralnie słuszna, może w sądzie cywilnym, być przegrana z zasad formalnych, wobec fikcji, ustanowionej przez obowiązującą procedurę cywilną. Sposoby funkcjonowania różnych *sąd. kar.* zobacz pod różnymi rubrykami, takich sądów.

Sąd marszałkowski, ob. Sąd.

Sąd miejski, ob. Sąd.

Sąd najwyższej instancji utworzony został z mocy ustawy rządu tymczasowego Królestwa Polskiego 1815. Atrybucje jego w sprawach cywilnych wskazane zostały artykułem 3 tejże ustawy. Co zaś do spraw kryminalnych, art. 4 postanowił, że rozpoznawanie rekursów kasacyjnych przeciw wyrokom sądów karnych zostawia się sądowi apelacyjnemu. Taki sposób postępowania trwał do 6/18 września 1843, w którym utworzone zostały IX i X departamenty rządzącego senatu. W roku 1876 usunięto departamenty Senatu i odtąd instancją najwyższą kasacyjną są departamenty kasacyjne Rządzącego Senatu w Petersburgu. Ob. Senat.

Sąd najwyższy karny, specjalny sąd w Rosji przy Radzie państwa, do sądzenia ważniejszych przestępstw politycznych. Mniej ważne przestępstwa polityczne są sądzone w specjalnym składzie senatu, lub izby sądowej.

Sąd ostateczny. Wedle dogmatyki chrześcijańskiej przy skończeniu świata będzie **S. o.,** powszechny, albo ogólny, dlatego tak nazwany, że wszyscy ludzie bez wyjątku sądzeni na nim będą. Nazywają go dla tego *ostatecznym,* ponieważ nie będzie już po nim żadnego sądu. Wszyscy ludzie, jacy tylko żyli od początku świata, zgromadzeni będą w jednem miejscu, na Józefatowej dolinie. Wtedy aniołowie przyjdą, oddzielą złych od dobrych, a Jezus Chrystus okaże się w całym blasku chwały swojej, obleczony potęgą i majestatem. W tym dniu, nazwanym dniem Pańskim, objawi się sumienie wszystkich ludzi i przedstawioną będzie w oczach całego świata księga, gdzie są zapisane wszystkie złe i dobre uczynki ludzkie. Po skończonym głośnym rachunku sumienia, Jezus Chrystus wyda wyrok nieodwołalny, który rozstrzygnie na zawsze los wszystkich ludzi. Wtedy sprawiedliwi czyli wierni wzniosą się ku niebu, aby wiecznie byli szczęśliwi, źli przeciwnie strąceni będą w przepaści piekielne, aby wiecznie cierpieli męki pospołu z czartami. Odtąd będzie tylko raj dla wybranych, piekło dla potępionych, czyściec zaś istnieć przestanie.

Sąd podkomorski, ob. Sąd.

Sąd pograniczny, ob. Sąd.

Sąd pokoju (rozjemczy), władza przeznaczona do pokojowego załatwiania sporów, pierwotnie w Anglji za Edwarda III 1370 r. postanowione, do Francji wprowadzone prawem 24 sierp. 1790; sędzia pokoju jest w nich przedstawicielem prawa. W Rosji sądy pokoju wprowadzono w roku 1864. Instancją apelacyjną od wyroków sędziego pokoju jest Zjazd sędziów pokoju. Sądy pokoju w Królestwie Polskiem są od r. 1876.

Sąd polowy, ob. Wojenne prawo.

Sąd polubowny, sąd wybrany dobrowolnie z pośród obywateli przez strony procesujące się, którego wyrok według obowiązującego u nas prawa może być albo ostateczny, albo tylko zastąpić instancję. Jeżeli jednak przedmiotem **S. p.** jest sprawa tycząca się apelacji lub przychodząca z restytucji, to wyrok **S. p.** jest ostateczny. Instytucja **S. p.** wprowadzoną została do nas za czasów Księstwa Warszawskiego i była wypływem obowiązującego K. P. S. C. Atrybucje jej były określone w tymże K.—Porów. art. 1003 do 1028 wyłącznie K. P. S. C. Obecnie atrybucje sądu polubownego są określone w art. 1367—1400 Ust. Sąd. z 1864 r.

Sąd przemysłowy (fabryczny), osobny sąd, złożony z fachowców, którego celem godzenie sporów, powstałych między przemysłowcami prowadzącymi przedsiębierstwo a robotnikami; w razie, jeśli takiego sądu niema w jakiejś miejscowości, rozstrzyga władza gminy, lub też bywają one doraźnie składane do załatwiania powstałego między pracodawcą a robotnikami sporu, lub też między robotnikami tej samej fabryki; sędziami w połowie wybierani są pracodawcy, w połowie zaś robotnicy; odróżniać należy od nich *izby robotnicze* albo *izby pojednawcze*; te ostatnie są dobrowolnemi i polubownemi sądami z celem łagodzenia sporów i regulowania robotniczych kwestji; angielskie izby robotnicze są zarazem i sądami pokoju.

Sąd przysięgłych jest to sąd kryminalny, złożony: 1) z sędziów państwowych, którzy orzekają o karze podsądnego na podstawie zdania (werdyktu), wyrzeczonego przez 2) sędziów przysięgłych, to jest obywateli powołanych do zasiadania w sądzie i wyrzekających o winie lub niewinności podsądnego. Przysięgłymi mogą być według jed-

nych prawodawstw, jak francuskiego, wszyscy obywatele, według innych zaś tylko obywatele majętniejsi lub wykształceńsi. Zdaje się, że ten drugi systemat jest lepszy, bo przysięgli wówczas posiadają wyższy poziom wykształcenia. Przysięgli sądzą zwykle w liczbie 12, chociaż na ich ławie siedzą najczęściej jeszcze zapasowi przysięgli, zwłaszcza gdy posiedzenie sądu ma być dłuższe. Sąd odbywa się w ten sposób, że imiona 14, 30, 36 lub 40 obecnych przysięgłych wrzucane są do urny i wyciągane są losem. Każda ze stron, to jest oskarżyciel i oskarżony, ma prawo dla pewnych powodów wyłączyć pewną liczbę sędziów. Potem pozostali wybrani sędziowie (12) z kilku zapasowymi zasiadają na ławie sądowej. Przed nimi sprawa zostaje wprowadzoną, czyli odbywa się tak zwane główne postępowanie. Przysięgli mają prawo zapytywać o kwestje wątpliwe tak świadków, jak i oskarżonego, i wogóle brać udział samoistny przy rozpatrywaniu dowodów. Po skończonem postępowaniu prezydujący w przemowie, zwanej *resumé*, streszcza ważniejsze punkty głównego postępowania, zachęca przysięgłych do spełniania obowiązków i stawia im (niekiedy po naradzie z członkami sądu) pytania. Przysięgli, odebrawszy je, udają się do oddzielnej izby na naradę. Obierają sobie przewodniczącego (większością głosów, a w razie równości losem) i wydają odpowiedź na stawione im pytania. Potem sąd państwowy na podstawie tych odpowiedzi wydaje wyrok. Podczas całego trwania śledztwa głównego przedsiębrane są środki ku temu, aby nie było wpływu zzewnątrz na przekonanie przysięgłych, którzy do chwili skończenia sprawy pozostawać muszą w murach sądu. Nie dozwolono im w ciągu tego czasu nawet odczytywać dzienników, aby zdanie opinji publicznej nie wpływało na ich przekonanie o winie lub niewinności podsądnego.—Co się tycze początków tej instytucji, nauka uważa ją za zabytek czasów, gdy sądy odbywały się przed całem plemieniem, gminą, u ludów pierwotnych. Jako zorganizowana instytucja sądowa sąd przysięgłych występuje przedewszystkiem w Anglji, skąd po rewolucji francuskiej przeniesioną została do Francji, a następnie do innych krajów lądu stałego. Kompetencja sądów przysięgłych w Anglji obejmuje nawet niektóre sprawy cywilne. Różniąc się co do szczegółów urządzenia, liczby przysięgłych i nawet kompetencji we wszystkich prawodawstwach, organizacja sądów przysięgłych ma za podstawę swoją myśl, że tylko równy może zrozumieć równego w jego czynach, że dla oceny czynu oskarżonego i czy czyn ten popełniono, nie potrzeba fachowych prawników lecz mniej lub więcej sumiennych i znających życie współobywateli. Omylność człowieka, jako sędziego przysięgłego, usuwa się dzięki możliwie znacznej liczbie przysięgłych, którzy wybierani są przez ludność miejscową z pomiędzy współobywateli najgodniejszych i zasługujących na zaufanie. Ponieważ sądzenie odbywać się musi według form, przez prawo ustalonych, których przysięgli znać nie mogą (w Rosji tylko przewodniczący przy głosowaniu przysięgły musi być piśmienny), więc całem sądzeniem kieruje sędzia—prawnik, prezydujący w składzie sądu, jako przewodniczący w sądzie przysięgłych. Ten ostatni wespół z dwoma innymi sędziami koronnymi wydaje wyrok na zasadzie prawa, zgodnie z tem, co orzekli w swoim werdykcie przysięgli w kwestji winy lub niewinności. Zadanie przewodniczącego w sądzie przysięgłych jest niejako podstawą należytego sądzenia przez sądy przysięgłych, słuszny bowiem werdykt tych ostatnich, po za sumiennością, uwagą i bezstronnością samych przysięgłych, zależy od umiejętnego prowadzenia sprawy, od zachowania bezstronności przy rozpatrywaniu dowodów, od należytego wyjaśnienia przysięgłym okoliczności niejasnych, od logicznego i zrozumiałego zredagowania pytań, na które przysięgli odpowiedzieć mają. Aby dać pojęcie o zasadniczej różnicy w sądzeniu sprawy przez zwykły sąd koronny (w liczbie trzech sędziów urzędników), o ile to stosuje się do kwestji winy (nie kary), a rozstrzyganiem tej kwestji przez przysięgłych, zaznaczamy, że przekonanie owych trzech sędziów jest osobistem ich zdaniem, które w następstwie muszą oni wymotywować w zapadłym wyroku. Werdykt przysięgłych, zapadły po tajemnem głosowaniu ich w izbie radnej, którego tajemnicę przysięgły zachować winien nazawsze, nie jest nigdy motywowany, piśmiennie, lecz orzeczenie dwunastu przysięgłych w formie: „tak, winien“ lub „nie, niewinien“ uważany jest za głos sumienia publicznego. Dlatego od wyroku sądu koronnego istnieje apelacja do wyższego sądu; od wyroku sądu przysięgłych apelacja nie istnieje a pozostaje tylko skarga kasacyjna. I dotąd istnieją zasadniczy przeciwnicy takiego ustroju sądu, czyniący sądowi przysięgłych różnorodne zarzuty. Najważniejszym jest zarzut, że czasami przysięgli uwalniają oskarżonych pomimo dowiedzionej zbrodni. Ponieważ jednak werdykty przysięgłych nie są motywowane, a raczej stanowią tajemnicą ich sumienia, więc trudno przeniknąć w danej sprawie powód uwolnienia. Widocznem jednak jest, że przedstawiciele społeczeństwa, mający skazać rozpatrują rzecz nieformalnie, wnikają w powody, które pchnęły nieszczęśliwego na drogę przestępstwa i uczucie bratniego miłosierdzia bierze górę nad surowością. Obeznani z zewnętrzną psychologją działalności sędziów przysięgłych nie widzą w takiem postępowaniu przysięgłych ujemnej, lecz dodatnią raczej stronę słusznego wymiaru sprawiedliwości ziemskiej. Z bardzo nielicznym wyjątkiem prawodawstwa obecne przyjęły **S. p.**, jako formę sądu dla najważniejszych przestępstw. W miarę potrzeb państwowych i zależnie od panujących w społeczeństwie kierunków polityczuych, obszar spraw kar-

nych, które podlegają kompetencji **S. p.**, rozszerza się lub zwęża, We Francji np. niedawno wyjęto z kompetencji **S. p.** sprawy prasowe i polityczne. Idea jednak tej organizacji sądu pozostaje jako wyraz doskonałości proceduralnej i dojrzałości społecznej. Obowiązująca u nas rosyjska *Ustawa procedury karnej* uważa instytucję sądów przysięgłych za kamień probierczy organizacji procedury karnej, i w cesarstwie sąd ten istnieje od r. 1864 ku zadowoleniu społeczeństwa i praktyków sądowych. Przy zamierzonej zmianie, a raczej ulepszeniach procedury karnej w *Ustawie proc. kar.*, organizacja **S. p.** pozostać ma nadal. Czasowe wstrzymanie się od wprowadzenia **S. p.** u nas, jakkolwiek wprowadzono ową Ustawę przy reformie sądownictwa naszego w r. 1876, wynikło zapewne z wyjątkowego położenia kraju w stosunku do guberuji cesarstwa. Obecnie istnieje projekt zastosowania idei **S. p.** i w naszym kraju do sądownictwa karnego; forma jednak i zasady przyszłej tej organizacji są dotąd nieznane. Nadmienić należy, iż należyte funkcjonowanie instytucji **S. p.** zależy przedewszystkiem od stopnia wykształcenia i dojrzałości społecznej danej miejscowości i że z drugiej strony istnienie w danem społeczeństwie **S. p.** wpływa znakomicie na rozwój pojęć ogólnych o prawie i sprawiedliwości. To też z państw europejskich jedyna Turcja nie korzystała dotychczas w najlżejszej formie z instytucji **S. p.**; inne państwa cywilizowane, zarówno w Europie, jak i za jej granicami, instytucję tę uważają za niezbędny dobytek swego historycznego rozwoju. Od sądów przysięgłych należy odróżniać wielce z nimi pokrewnych sądów, z udziałem przedstawicieli od stanów, nie wybieranym przez balotowanie, lecz wyznaczanym z urzędu z pośród miejscowej administracji. Kompetencji takiego sądu podlegają przestępstwa służbowe i sprawy polityczne (niektóre).

Sąd pułkowy, sąd obieralny z oficerów danego pułku, decydujący w sprawach honorowych oficerów i drobnych przekroczeniach dyscyplinarnych. Ob. Wojenne prawo.

Sąd radziecki, ob. Sąd.

Sąd relacyjny, ob. Sąd.

Sąd sejmowy, ob. Sąd.

Sąd szkolny. Kazimierz Wielki, tworząc akademję krakowską, oddał rektorowi władzę sądową nad członkami akademji. Według przywileju wydanego przed Władysława Jagiełłę w r. 1400 w Piotrkowie, każdy student wykonywał przysięgę posłuszeństwa rektorowi, a rektor miał prawo sądu nad studentami, ich służącymi, oraz księgarzami, drukarzami, bedelami i innemi do akademji należącemi osobami. Sąd rektorski był bez apelacji, jednakże zły albo niesprawiedliwy wyrok radcy akademji odmienić mogli. Najwyższa kara jaką rektor mógł wymierzyć, było wyłączenie (*relegatio*). Sądownictwo szkolne trwało aż do ostatnich czasów Rzeczypospolitej w swojej mocy.

Sąd stanicy kozackiej, sąd kolegjalny u kozaków. Prezyduje oficer, z tytułu swej rangi oficerskiej.

Sąd wielki burgrabski. Dwa razy w roku zagajał sądy burmistrz z rajcami, a dalsze prowadzenie spraw poruczał wójtowi i ławnikowi. Przedmiotem dochodzenia w tych sądach były sprawy tylko drobniejsze, mianowicie, spory, nie przenoszące 200 złp., i drobne przewinienia. Apelacja szła od nich do sądów radzieckich czyli magistratu.

Sąd wojenny, ob. Wojenne prawo.

Sądny dzień, ob. Jom-kipur.

Sądowa medycyna, dział nauk lekarskich, zajmuje się oznaczaniem rodzaju uszkodzeń organizmu, w celach przestępnych dokonanych; do niej należy także badanie bezpośredniej przyczyny śmierci w przypadkach dotyczących zabójstwa, samobójstwa, nagłej śmierci i t. p. Niezmiernie ważna w sądownictwie medycyna sądowa posiada swe katedry na wydziałach lekarskich i prawnych wszystkich prawie uniwersytetów (ob. Medycyna).

Sądowa procedura, czyli prawo formalne, przepisuje sposób postępowania w sprawach przychodzących przed sądy i wogóle podaje przepisy działalności tych sądów, podaje więc środki, w jaki sposób prawo materjalne ma być wprowadzone w życie. Ponieważ zaś prawo materjalne jest albo cywilne, albo karne, dlatego i procedura sądowa bywa dwojaka: kryminalna i cywilna; pierwsza podaje środki wykrycia przestępstwa i ukarania przestępcy według zasad prawa karnego, druga podaje sposoby postępowania w sprawach cywilnych. W Królestwie Polskiem obowiązuje *Procedura sądowa cywilna francuska*, w sprawach zaś kryminalnych sądownictwo polskie posiłkuje się: w części kraju odzyskanej od Prus, a więc północno-zachodniej, ordynacją kryminalną pruską, a w reszcie kraju procedurą austrjacką. Od dnia 1 lipca 1876 wprowadzono procedurę sądową tak cywilną jak i kryminalną rosyjską (ustawy z 1864) ze zmianami zastosowanemi do prawa materjalnego francuskiego i polskiego (które i nadal obowiązuje) wskazanemi w ukazie z 19 lutego (2 marca) 1875.

Sądowa Wiśnia, m. w Galicji, pow. Mościskim, nad rz. Wiszeńką, liczy około 4 000 miesz. W pobliżu znajduje się mogiła, zwana przez lud *kopcem tatarskim*, w której głębi odkryto niedawnymi czasy mury i zwaliska lochów.

Sądowe ferje, okres czasu, przez który czynność sądowa jest ograniczona najniezbędniejszemi sprawami tylko; w większej części państw ferje trwają od 15 lipca do 15 sierpnia.

Sądowy komornik, urzędnik sądowy, który ma sobie powierzone wręczanie wezwań i wyroków, dopełnianie ich, zwłaszcza też egzekucję nieruchomości i ruchomości. Rok 1864 wprowadził do Rosji t. zw. komisarzy sądowych. Jest

to urzędnik klasowy, którego obowiązkiem jest wykonywanie wyroków. Ob. Komornik.

Sądrzyca, rzeczka odgraniczająca dawne województwo Inflanckie od Polockiego, wpada niedaleko Sapieżyna w prawej strony do Dźwiny.

Sądu pisarz, urzędnik sądowy w dawnej organizacji, któremu przypadało spisywanie sądowych rozpraw, zbieranie i przechowywanie aktów sądowych; dziś urząd jego zniesiony.

Sągajło Adolf, matematyk, * 1806 w Głuchowcach w gub. Kijowskiej, † 1877 w Paryżu; w 1831 miał udział w powstaniu i wydalił się następnie do Francji, gdzie w Tuluzie studjował prawo i matematykę, następnie był nauczycielem w szkole polskiej w Batignolles, później profesorem geometrji wykreślnej w liceum Chaptal. Oprócz rozpraw, zamieszczanych w *Pamiętniku nauk ścisłych* od 1871, ogłosił „Wykład zupełny algebry“ (2 t., Paryż, 1873—1874); „Geometrja analityczna“ (3 t., 1877); „Wykład mechaniki;“ „Wykład geometrji wykreślnej“ (Paryż, 1882). Dzieła te wyszły nakładem bibljoteki kórnickiej (hrabiego Działyńskiego).

Sążeń (od słowa sięgnąć, pierwotnie zatem odległość końców palcy rozciągniętych ramion), miara długości polska. **S.** *nowopolski* czyli *warszawski* zawiera 3 łokcie czyli 6 stóp,=1,728 metra francuskiego,=0,809906 sażenia rosyjskiego. W przybliżeniu 100 **S.** warszawskich, czyni 81 sażeni rosyjskich. Sążeń sześcienny=216 stopom sześciennym, używa się do mierzenia drzewa opałowego. **S.** rosyjski, ob. Sażeń. Dawny **S.** pruski (Faden) =1,88312 m., dzielił się na 6 stóp, dawny **S.** austrjacki=1,896,484 m., **S.** angielski (Fathom)=2 yardom=182,877 m. Dawny **S.** francuski (Toise) =6 stopom=194,990 m.

Sążyca, żyto na pół z pszenicą wyrosłe na niwie.

Sb, w chemji symbol atomu antymonu.

Sbiry (zbiry), do 1809 we Włoszech, a mianowicie w państwie Kościelnem, służba policyjna, uorganizowana po wojskowemu, zastąpiona potem przez karabinjerów. Naczelnik sbirów zwał się Barigello.

Sbozzo (włos.), szkic, zarys.

Sc., skrócenie: scilicet (łac.) — mianowicie, albo sculpsit=wyrytował (w sztycharstwie).

Scabies, ob. Świerzba.

Scabiosa, ob. Drjakiew.

Scacchi Marek, z Rzymu, * ku końcowi XVI w., był kapelmistrzem dworu Zygmunta III, a następnie Władysława IV. W czasie zaślubin tego króla wystawił operę p. t.: „Santa Cecilia“, a drugą w Gdańsku na przyjęcie Marji Ludwiki Gonzagi w r. 1646 p. t.: „Les amours de Psyché et de Cupidon“. Oprócz tego napisał kilka innych dzieł muzycznych, i przebywszy 30 lat w Polsce, usunął się do Galese we Włoszech, gdzie też zakończył życie.

Scaduto Franciszek, włoski historyk Kościoła i znawca prawa kościelnego, * 1858. Profesor w Rzymie, Palermie, a od 1886 w Neapolu, autor wielu dzieł, a zwłaszcza epokowego „Diritto ecclesiastico vigente in Italia 1889—91“.

Scala (po łac. *Scaligeri*), słynna w historji średniowiecznej Włoch rodzina, która po upadku domu Romano w latach 1260—1387 panowała w Weronie.—*Mastino I della Scalla*, od 1260 podesta w Weronie, został w 1277 zamordowany. Jego potomkowie otrzymali od cesarza Henryka VII Weronę z tytułem lennym i przyłączyli do niej Padwę, Vicenzę i Treviso. Jeden z nich *Cangrande I* był główną podporą Gibellinów; na jego dworze przebywał czas jakiś wygnany z kraju Dante.—*Mastino II* powiększył także posiadłości Werony. Po śmierci tego ostatniego, rodzina jego zaczęła coraz więcej upadać, aż nareszcie wygnana została przez Viscontich Medjolańskich 1380. Ostatni potomek tego rodu † 1598 w służbie bawarskiej. Słynne są pomniki grobowe Scaligerów w Weronie. Por. Litt „Famiglie italiane“ i Lesamann „Mastino II della Scala“ (Berlin, 1829).

Scaliger Juljusz Cezar, właściwie *della Scala*, (nie pochodził jednak z książęcej rodziny t. n., wyżej wymienionej), filolog i krytyk, * 1484 w Padwie, czy też Weronie, † 1558 w Agen we Francji, gdzie osiadł 1529 i zajmował się praktyką lekarską. Posiadał on nadzwyczaj obszerne wiadomości, ale nie był wolny od samochwalstwa. W dziedzinie nauk przyrodniczych toczył zawziętą polemikę z Cardanusem, a w zakresie filologji z Erazmem. Z dzieł jego filozoficznych zasługują na wzmiankę: „De subtilitate“ (Paryż, 1557; Hanau, 1647) i „De sapienta et beatitudine“ (Genewa, 1573). W fizyce i historji naturalnej odznaczył się swemi komentarzami do dzieł: Hipokratesa „De insomniis“, Arystotelesa „De plantis“ i Teofrasta „De causis plantarum“). Jako filolog zyskał sławę pismami: „De causis linguae latinae“ (Lion, 1540) i „Poetices libri VII“ (tamże, 1561).

Scaliger Józef Justus, syn poprzedniego, również znany filolog, * 1540 r. w Agen, profesor w Lejdzie, † 1609. Zasłużył się jako krytyk niektórych starożytnych autorów. Ważniejsze jego dzieła są: „De emendatione temporum“ (najlepsze wydanie: Genewa, 1629), oraz „Thesaurus temporum“ (Lejda, 1606; 2 wyd., Amsterdam, 1658). Dziełami temi stał się twórcą chronologji poprawnej. Po śmierci **S.** wydał J. Casaubonus jego „Opuscula varia“ (Paryż, 1610), Faber zaś „Scaligerana“ (Groninga 1659 i Kopenhaga, 1667). Por. Bernaysa „Jos. Justus Scaliger“ (Berlin, 1855).

Scammonium, ob. Skamonja.

Scamnum asinorum (łac.), ławka ośla.

Scandium, pierwiastek chemiczny, ob. Skand.

Scandix, ob. Trybula.

Scansores, *ptaki łażące*, ob. Dwuparzystopalcowe.

Scanzoni Fryderyk Wilhelm, von *Lichtenfels*, lekarz, * 1821 w Pradze, † 1891; studjował medycynę w Pradze i był lekarzem przy tamecznym szpitalu, 1850 został profesorem akuszerji w Würzburgu, 1888 przeszedł na emeryturę. Zyskał znaczny rozgłos jako akuszer i lekarz chorób kobiecych. Ogłosił: „Lehrbuch der Geburtshülfe“ (4 wyd., 1867); „Compendium der Geburtshülfe“ (2 wyd., 1861); „Lehrbuch der Krankheiten der weiblichen Sexualorgane (5 wyd., 1875); „Die geburtshülflichen Operationen“ (1852); „Beiträge zur Geburtskunde und Gynäkologie“ (7 t., 1854—73).

Scaphopoda, mięczaki, ob. Łódkonogie.

Scapula, łacińska nazwa łopatki (ob.).

Scarabaeus, *poświętnik*, owad, ob. Ateuchus. Ob. też Skarabeusz.

Scaramuccio, na włoskiej scenie ludowej postać najcelniejsza po arlekinie, przedstawiająca kłamcę i fanfarona. Zjawił się w 1680, ubrania miał czarne hiszpańskim krojem. Sławnym przedstawicielem **S.** był Tyberjusz Fiorelli za Ludwika XIV we Francji.

Scarborough, miasto w ang. hrabstwie York, nad morzem Północnem, ma 34,000 miesz. i port, prowadzi handel nadbrzeżny i połów wielorybów. W **S.** znajdują się słynne kąpiele morskie.

Scaria Emil, śpiewak niemiecki, obdarzony pięknym głosem basowym, * 1838, † 1886.

Scarlatti Aleksander, jeden z najznakomitszych kompozytorów muzyki religijnej, najpierwszy harmonista włoski, * w Neapolu 1658, † 1728. Napisał 109 oper, 200 mszy i zostawił przytem licznych uczniów.

Scarlatti Dominik, syn poprzedniego, † 1757 w Madrycie; był znakomitym fortepjanistą, kompozytorem na fortepjan.

Scarpa Antoni, anatom i chirurg, * 1747 r. w Motta w Trewiso, † 1832; medycynę studjował w Padwie i Bolonji, w 1772 został profesorem anatomji w Modenie, następnie w Pawji. W 1804 został pierwszym chirurgiem Napoleona. Ogłosił: „Anatomicae disquisitiones de auditu et olfactu“ (1789); „Sulle principali malattie degli occhi“ (2 t., 5 wyd., 1816) i in. Zbiorowe wydanie jego dzieł ogłosił Bacconi (3 t., 1836). Por. Tagliaterri „Vita di A. S.“ (1834).

Scarron Paweł, krotochwilny i komiczny poeta francuski, * około 1610 w Paryżu; pędził życie swawolne i rozpustne aż do 1638, w którym został sparaliżowany i był kaleką aż do śmierci. Mimo nieszczęścia swego, nie stracił przecież ani humoru, ani dowcipu i 1652 zaślubił nawet pannę d'Aubigné, słynną później panią Maintenon. Z dzieł jego: „Oeuvres complètes“ (10 t., Paryż, 1759 i 7 t., 1789, 1877, t. 2), zasługują na szczególną wzmiankę: „Légende de Bourbon“ (1742), trawestowana „Eneida“ (1649), „Mazarinade“ (1651) i „Roman comique“ (1662, n. wyd., 1857). Por. Morillot „S. et le genre burlesque“ (1888).

Scarron Paweł.

Scartabel, szlachcic nowy, który nobilitację otrzymał. Ob. Szlachta.

Scartazzini Jan Andrzej, historyk literatury i publicysta, * 1837 w kantacie Gryzonów, † 1901, studjował teologję w Bernie i Bazylei, 1871 został profesorem języka włoskiego w kantonalnej szkole w Chur, następnie osiadł na probostwie. Ogłosił: „Dante Alighieri, seine Zeit, sein Leben und seine Werke“ (Biel, 1869, 2 wyd., 1879); „Abhandlungen über Dante“ (1880); „Dante in Germania. Storia letteraria e bibliografica Dantesca alemanna“ (Medjolan, 1880—83, t. 2); „Dante, vita et opere“ (1883, t. 2); wydanie krytyczne „Divina commedia“ (Lipsk, 1874—82, t. 3); Tassa „Gerusalemme liberata“ (2 wyd., Lipsk, 1882); Petrarki „Canzoniere“ (1883); następnie „Giordano Bruno“ (1867); „Il processo di Galileo Galilei“ (Florencja, 1878) i in.

Scarus, ryba, ob. Wargaczowate.

Scaurus Marcus Aemilius, Rzymianin, należący do zubożałej familji rodu patrycjuszowskiego, * 163 prz. Chr. w Rzymie. Wysokim talentem i zdolnościami swemi doszedł do najwyższych godności i bogactw; oskarżony jednak o zdzierstwo, nie zdołał uniknąć wygnania. Dom jego na górze Palatyńskiej słynął z ogromnych bogactw, przepychu i kosztownych dzieł sztuki. Por. Mazois „Palais de Scaurus“.

Scena (z łac.), miejsce wywyższone w teatrze, gdzie aktorowie w rolach swych występują. Sceną zowie się także w sztukach dramatycznych mniejsza lub większa część sztuki, odznaczająca się odejściem lub przybyciem nowych osób, do wystawianej sztuki należących. Oprócz tego wyrazem **S.** oznaczają miejsce, lub kraj, odbywa się jakaś czynność.

Sceptycyzm (z grec. *skeptomaj*, podejrzewam), jest to w ogólności powątpiewanie o prawdzie panujących dokoła nas wyobrażeń. Stąd **S.** może być *religijny* (jeśli się zwraca ku dogmatom), *naukowy* (względnie do metod badania i jego rezultatów), *moralny* (gdy nie uznaje żadnego kryterjum dla oceny czynów ludzkich). Najważniejszym jest **S.** *filozoficzny*, polegający na odrzucaniu wszelkiego kryterjum prawdy i nieufności ku świadectwu zmysłów i władzom naszego umysłu. Rozwinął się on w Grecji i stanowił zasadę filozoficzną trzech szkół sceptycznych. Pierwszej twórcą był Pyrrho z Elis (stąd **S.** zwą często *pyronizmem*, ob.), drugą stanowiła tak zwana *średnia akademja*, trzecia przez Ajnesidemosa wznowiona i na zasadach Pyrrhona oparta. W nowszej filozofji **S.** miał przedstawiciela w Pascalu. **S.** ma swoje uprawnienie w rozwoju myśli filozoficznej jako niezbędny przejściowy stan umysłu od ufności dogmatycznej do wiedzy krytycznej. Każdy myśliciel musi być sceptykiem, musi poddać w wątpliwość tak świa-

dectwo zmysłów, jak zakres potęgi swego rozumu, jeżeli chce dojść do samoistnego, umiejętnego na świat poglądu. W życiu potocznem nazywamy *sceptykiem* człowieka, lubiącego o wszystkiem wątpić, czyli *niewiernego Tomasza*. Por. Ständlin „Geschichte und Geist des Skeptizismus“ (Lipsk, 1894—95, t. 2); Tafel „Geschichte und Kritik des S.“ (Tübinga, 1834); Brochard „Les Sceptiques grecques“ (Paryż, 1887).

Sch... wyrazy, zaczynające się od tych głosek, a tu nie pomieszczone, ob. pod Sz...

Schaafhausen Herman, antropolog, * 1816 w Koblencji, † 1893, studjował medycynę w Bonn i Berlinie i oddał się fizjologji; następnie odbywał podróże po Europie, w 1844 został docentem, 1855 profesorem fizjologji w Bonn. Był jednym z najznakomitszych antropologów i należał do najgorliwszych obrońców teorji postępowego rozwoju w przyrodzie. Ogłosił: „Ueber Beständigkeit und Umwandlung der Arten“ (1853); „Ueber die Urform des menschichen Schädels“ (1869); „Die anthropologischen Fragen der Gegenwart“ (1868); „Ueber die Methode der vorgeschichtlichen Forschung“ (1871); „Der Schädel Raphaels“ (1883); „Anthropologische Studien“ (1885) i in.

Schacht Herman, botanik, * 1814 w Ochsenwärder pod Hamburgiem, † 1864 r., kształcił się w Jena, był asystentem Schleidena, 1860 został profesorem w Bonn. Ogłosił: „Das Mikroskop und seine Anwendung“ (1851, 3 wyd., 1862); „Physiologische Botanik“(1852); „Der Baum“ (1853, 2 wyd., 1860); „Lehrbuch der Anatomie und Physiologie der Gewächse“ (2 cz., 1855—59); „Die Spermatozoiden im Pflanzenreich“ (1864); „Die „Prüfung der im Handel vorkommenden Gewebe durch das Mikroskop“ (1853); „Madeira und Teneriffe“ (1859).

Schack, Adolf Fryderyk von..., pisarz niemiecki, * 1815 w Brüsewitz pod Szwerynem. Ukończywszy studja uniwersyteckie, podróżował trzykrotnie po krajach Europy płd., Egipcie i Syrji Zostawał czas jakiś w służbie meklemburskiej, a następnie wziąwszy uwolnienie, przeniósł się do Monachjum. **S.** odznaczył się wielu wybornemi dziełami z dziedziny historji, literatury, oraz pięknemi tłómaczeniami. Obok dwu głównych dzieł jego: „Geschichte der dramatischen Literatur und Kunst in Spanien“ (3 t., Frankfurt, 1854); „Nachträge“ (tamże, 1855) i „Poesie und Kunst der Araben in Spanien“ (2 t., Berlin, 2 wyd., 1877), zasługują na uznanie jego przekłady: „Spanisches Theater“ (2 t., Frankfurt, 1845); „Heldensagen des Firdusi“ (Berlin, 1851); „Epische Dichtungen aus dem persischen des Firdusi“ (2 t., tamże, 1853); „Stimmen von Ganges“ (tamże, 2 wyd., 1877); „Romanzero der Spanier und Portugiesen“ (wspólnie z Geiblem, tamże, 1860). Z oryginalnych poezji **S.** wymieniamy: „Gedichte“ (Berlin, 1866; 6 ed., 1888); „Episoden“ (tamże, 3 wyd., 1885); „Durch alle Wetter“, romans humorystyczny wierszem (2 ed., tamże, 1871); „Lothar. Ein Gedicht in 10 Gesängen“ (tamże, 1874), oraz dwie komedje polityczne: „Der Kaiserbote“ i „Cancan“ (Lipsk, 1873 i 1876); „Ebenfbürtig“ romans (1876); „Heliodor“ wiersz dramatyczny (1878); tragedje: „Timandra“, „Atlantis“ (1880); „Die Plejaden“ epopeja (4 wyd., 1883); „Gaston“ tragedja (1883); „Memnon“ (1885); „Walpurga“; „Der Johanniter“ (1887); „Aus zwei Welten“ (1887); nadto „Geschichte der Normannen in Sizilien“ (Stuttgard, 1889, t. 2). Zbiorowe wydanie wyszło w 6 tomach (Sztutgard, 1883).

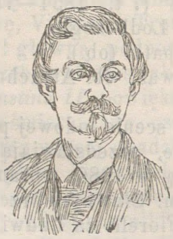

Schack Adolf.

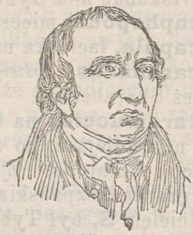

Schadow Jan.

Schadow Jan Gottfryd, rzeźbiarz niemiecki, * 1764 w Berlinie, † 1850 tamże. Syn ubogiego krawca, wykształcił się **S.** jedynie za staraniem i pod kierunkiem rzeźbiarza Tessaerta. Ożeniwszy się w 21 roku życia, kosztem teścia wyjechał do Włoch i 1785—87 pracował w Rzymie. Za powrotem do kraju, został 1788 rektorem, a następnie dyrektorem akademji sztuk pięknych w Berlinie, i stanowisko to zajmował aż do śmierci. Z dzieł jego na szczególną wzmiankę zasługują: kolosalny posąg Ziethena w Berlinie; posągi: Fryderyka W. w Szczecinie; Leopolda księcia Dessauskiego w Lustgartenie berlińskim; Tauenziena we Wrocławiu; Lutra w Wittembergu; pomnik Blüchera w Rostocku i sławna „Czwórka koni“ na bramie Brandeburskiej w Berlinie, przez niego modelowana. Cenne są także pisma jego, jak: „Polyklet, oder von den Massen des Menschen nach dem Geschichte und Alter“ (Berlin, 1834; 5 ed., 1886); „Nationalphysiognomien, oder Beobachtungen über den Unterschied der Gesichtszüge etc.“ (tamże, 1835; 2 ed., 1867); „Kunstwerke und Kunstansichten“ (tamże, 1849).

Schadow Zenon Rudolf, najstarszy syn poprzedniego, * 1785, † 1822; wykształcony pod kierunkiem ojca, a potem w Rzymie pod nadzorem Thorwaldsena i Canovy odznaczył się także jako rzeźbiarz.

Schadow-Godenhaus, Fryderyk Wilhelm von..., drugi syn Jana Gottfryda, portrecista i historyczny malarz niemiecki, * 1789 w Berlinie, † 1862. Wykształciwszy się w Rzymie, otrzymał za powrotem do Berlina katedrę w akademji sztuk pięknych i odznaczył się jako wyborny nauczyciel. Mianowany 1826 dyrektorem akademji sztuk pięknych w Düsseldorfie, założył własną szkołę

malarską, która obok wielu obrazów historycznych stworzyła nowy miękki styl rodzajowy i piękny krajobrazowy. Znakomitszymi tej szkoły uczniami są: Lessing, Hübner, Sohn i Hildebrandt. Do najcelniejszych utworów **S.** należą: „Mignon“, „Czterej Ewangeliści“, „Wniebowzięcie N. M. P.“ i alegoryczny obraz wystawiający: „ Niebo, Czyściec i Piekło“; wykonał też **S.** mnóstwo pięknych portretów. Dał się również poznać w literaturze dziełami: „Ueber den Einfluss des Christenthums auf die bildende Kunst“ (Düsseld., 1842) i „Der moderne Vasari“ (Berlin, 1854).

Schaefer Jan Wilhelm, historyk niemiecki, * 1809 w Seehausen pod Bremą, † 1880, uniwersytet kończył w Lipsku i 1831 został nauczycielem w mieście rodzinnem. Z prac jego wymieniamy najcelniejsze: „Grundriss der Geschichte der deutschen Literatur“ (Bremen, 1836, 12 wyd., 1877); „Handbuch der Geschichte der deutschen Literatur“ (Bremen, 1842—44, 2 wyd., 1855); „Tabellen zur Geschichte der deutschen Literatur“ (Lipsk, 1853, 2 wyd., 1856—59); „Geschichte der Literatur des XVIII Jahrhund.“ (3 t., Lipsk, 1855—57, 3 wyd., 1881); „Literaturbilder“ (2 części, Lipsk, 1860, 2 wyd., 1873). Oprócz tego dał biografje Göthego (2 t., Bremen, 1850—51, 2 ed., 1858)i Schillera (Lipsk, 1853).

Schaefer Arnold, historyk, brat Jana Wilhelma, * 1819 w Seehausen, † 1883 r., kształcił się w Lipsku, 1858 został profesorem historji w uniwersytecie w Greifswaldzie, 1865 w Bonn. Napisał: „Demosthenes und seine Zeit“ (Lipsk, 2 wyd., 1885—87); „Abriss der Quellenkunde der griechischen Geschichte bis auf Polybios“ (3 wyd., 1882); „Abriss der Quellenkunde der römischen Geschichte“ (2 wyd., 1885); „Die Hansa und die norddeutsche Marine“ (Bonn, 1869); „Geschichte des Siebenjährigen Krieges“ (1867—74, t. 2) i in.

Schaepmen Herman Jan, poeta holenderski, * 1844, od 1870 profesor w seminarjum biskupeim w Rysenburgu, redaktor *De Tijd*, głowa partji klerykalnej.

Schaerbeek, płn.-wsch. przedmieście Brukseli, ma kościół św. Marji, fabryki cygar, mydła, garbarnie, ogrody, 58,000 miesz.

Schafberg, góra w Alpach Salzburskich, 1780 m. wysoka, między jeziorem Atter od płn. a jeziorem św. Wolfganga od płd., składa się z wapienia, a dla pięknego widoku ma nazwę austrjackiej Rigi. Na górę prowadzi od 1893 kolej zębata.

Schäfer Henryk, słynny historyk niemiecki, * 1794 w Schlitz, w Hesji, studjował teologję i filologję w Giessen, od 1819 pomocnik bibljotekarza w Darmsztadzie, został 1833 powołany na profesora historji do Giessen, gdzie 1864 r. został dyrektorem bibljoteki uniwersyteckiej, oraz zbioru monet i starożytności. **S.** zajmował się przeważnie historją Hiszpanji i Portugalji i w zakresie tym wydał kilka wysoko cenionych dzieł, z których najważniejsze: „Ethnographische Denkmale von Spanien“ (5 zeszytów, Darmstadt, 1826—1827); „Geschichte von Portugal“ (5 t., Hamburg i Gotha 1836—54) i „Geschichte von Spanien“ (t. 1, przez Lembkego, 1831, t. 2 i 3, 1844—67).

Schäfer Pietrich, historyk niemiecki, w 1845 w Brenne, profesorem w Jenie, Wrocławiu, a od 1888 w Tybindze. Zajmował się specjalnie historją miast hanzeatyckich.

Schaff Filip, teolog, * 1819 w Chur, kształcił się w Tubindze, Halli i Berlinie, podróżował po Europie, następnie osiadł w Ameryce, gdzie był profesorem w kilku seminarjach, a od 1871 roku w New-Yorku. Napisał: „Geschichte der apostolischen Kirche“ (2 wyd., Lipsk, 1854); „Geschichte der alten Kirche bis zu Ende des 6 Jahrhunderts“ (1867); „Bibliotheca symbolica“ (1875, t. 3); „The Vatican council“ (1875); „Dictionary of the Bible“ (Filad., 1880); „The epistle to the Galatians“ (1881); „History of the Christian church“ (1882—88, t. 6); „A religions encyclopaedia“ (1882—84, t. 3); „Saint Augustin, Melanchton, Neander“ (Gotha. 1886) i in.

Schaffgotsch, szlachecka rodzina w Śląsku i Czechach, pochodząca od starożytnego rodu niemieckiego *Scoffów*, *Schoffów* lub *Schaffów*, występującego w dziejach śląskich od r. 1243, a od 1651 mająca tytuł hrabiów związku Niemieckiego. Dzieli się na dwie linje: czeską, piszącą się na Welczcicach, Tisowicach i in., której głową był *Jan Franciszek de Paulo*, hr. **S.**, * 1792, austrjacki radca tajny i generał jazdy, a po nim hrabia *Franciszek de Paula*, * 1829, szambelan i pułkownik austrjacki, oraz linję śląską, której główne posiadłości: Kynast, Warmbrunn, hrabstwo Greifenstein, leżą w regencji Lignickiej. Z linji tej pochodził hr. *Leopold Gotthard* **S.**, * 1835, † 1891, dziedziczny członek pruskiej izby panów. Z poprzednich członków tego roku zasługują na wspomnienie: *Jan Ulrych von* **S.**, * 1595, generał cesarski, zaufany przyjaciel Wallensteina, po którego upadku został ścięty 23 lipca 1635 w Regensburgu,—i hr. *Filip Gotthard von* **S.**, który 1748 r. wyniesiony został przez Fryderyka W. na arcybiskupstwo wrocławskie, ale potem popadł w niełaskę i † 1795 w Johannesbergu.

Schaffhausen, ob. *Szafuza*.

Schäffle Eberhard Fryderyk, ekonomista i mąż stanu niemiecki, * 1831 w Nürtingen w Wirtembergji, studjował teologję w Tubindze, następnie oddał się dziennikarstwu i okazał się gorącym stronnikiem prądu wielkoniemieckiego. Zwróciwszy się do studjów ekonomicznych, został 1861 r. profesor ekonomji w Tubindze. Od 1862—5 należał do sejmu wirtemberskiego, 1868 r. do parlamentu celnego niemieckiego. W tym samym roku został profesorem ekonomji w Wiedniu, a 1870 r. w gabinecie Hohenwarta objął wydział handlu. Do zwrócenia się ku Austrji skłoniła go zapewne nienawiść do Prus. Po upadku tego ministerjum osiadł w Sztutgardzie, gdzie wrócił do

prac literackich. Od r. 1892 jest redaktorem czasopisma *Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft*, w którem pomieszczał swe prace już od roku 1860. Jakkolwiek przeciwnik socjalnego demokratyzmu, sądzi, że obecny porządek ekonomiczny nieuniknienie zmierza do ruiny. Z dzieł jego wymienimy: „Die Nationalökonomie oder allgemeine Wirtschaftslehre“ (1861), trzecie wydanie p. t.: „Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft“ (2 t., 1873); „Kapitalismus und Socialismus“ (1870, 2 wyd., 1878); „Die Quintessenz des Socialismus“ (anonim, 1874, 8 wyd., 1885); „Bau und Leben des socialen Körpers“ (4 t., 1875—8); „Encyklopädie der Staatslehre“ (1878); „Grundsätze der Steuerpolitik“ (1880); „Die Aussichtslosigkeit der Sozialdemokratie“ (1885, 3 cie wyd., 1887); „Gesammelte Aufsätze“ (1885—1887, t. 2).

Schaffner Maks, chemik, * 1830 w Meisenheim, w Prusiech Nadreńskich, kształcił się w Karlsruhe i Freibergu, w roku 1859 został dyrektorem austrjackiego towarzystwa przemysłu chemicznego i objął zarząd fabryki chemicznej w Ausig, gdzie rozwinął metodę dobywania miedzi za pomocą chlorku żelaza; założył tam też wielką hutę szklaną, dalej fabrykę wyrobów ogniotrwałych w Duisburgu, oraz kilka innych fabryk, wskazał sposób obrabiania odpadków fabrykacji sody, podał sposób otrzymywania talu i udoskonalił różne działy techniki chemicznej.

Schafhäutl Karol Emil, fizyk i geolog, * 1803 w Ingolstadt, † 1890, studjował medycynę i chemję i już jako student ogłosił, pod pseudonimem Pelissowa, kilka rozpraw akustycznych i in. Zająwszy się następnie w Anglji fabrykacją żelaza, wprowadził do niej kilka ulepszeń; rozprawa jego „O pękaniu kotłów parowych“ uzyskała tam nagrodę. Osiadłszy w Monachjum, został tam 1843 profesorem geognozji i hutnictwa; urządził w tem mieście gabinet geognostyczny, ulepszył areometr i fotometr. Ogłosił: „Geognostische Untersuchungen des südlichen Alpengebirgs“ (1851); „Der echte gregorianische Choral in seiner Entwickelung“ (1869); „Ein Spaziergang durch die liturgische Musikgeschichte der katholischen Kirche“ Musikgeschichte der katholischen Kirche“ (1887).

Schalk-Burger, wiceprezydent rzeczypospolitej Transwalskiej, objął po wyjeździe prezydenta Krügera do Europy (22 września 1904) rządy cywilne kraju. Przebywał początkowo w Pietersburgu, a po wzięciu tego miasta przez Anglików w Leydsdonie. W marcu 1902 przybył razem z całym rządem i generałami burskimi do Belfastu, gdzie rozpoczęto rokowania o pokój z Anglją; 31 maja podpisał go w Pretorji.

Schall Jan Adam, misjonarz niemiecki, * 1591 w Kolonji, wstąpił do zakonu Jezuitów i po ukończeniu nauk w kolegjum germańskiem w Rzymie wysłany był 1622 r. do Chin. W Pekinie zyskał wielkie uznanie jako astronom i został nauczycielem młodego cesarza Szun-szi. Stanowiska swego użył na rozszerzenie wiary chrześcijańskiej; nadto otrzymał pozwolenie wzniesienia kościoła katolickiego w Pekinie. Po śmierci Szun-szi'ego (1661) był przez opiekuna małoletniego jego następcy pozbawiony wszelkich godności i 1664, jako nieprzyjaciel państwa, wtrącony do więzienia. Uwolniony później, † 1669 w Pekinie. Napisał: „Narratio de initio et progressu missionis S. J. apud Chinenses“ (Wiedeń, 1665; przekład niemiecki, tamże 1834), oraz znaczną liczbę traktatów astronomicznych i matematycznych w języku chińskim.

Schaller Antoni, niemiecki malarz historyczny, * 1772 w Wiedniu, † 1844 r. Najważniejsze swe roboty wykonywał w cesarsko-austrjackiej fabryce porcelany. Malował też olejno.

Schaller Jan, brat poprz., * 1777, † 1847, od 1833 profesorem akademji w Wiedniu; był znakomitym rzeźbiarzem.

Schaller Ludwik, syn Antoniego, * 1804 r., w Wiedniu, † 1865, rzeźbiarz, przybył 1828 do Monachjum, gdzie wkrótce zjednał sobie imię pierwszorzędnego artysty. Jego płaskorzeźby i małe statuetki słynnych poetów są wielce poszukiwane.

Schaller Juljan, * 1810 w Magdeburgu, † roku 1868, filozof niemiecki, ze szkoły Hegla, od 1838 profesor w Halli, wydał prócz wielu pomniejszych następne dzieła: „Geschichte der Naturphilosophie von Baco bis auf unsere Zeit“ (2 t., Lipsk, 1841—46); „Die Phrenologie“ (Lipsk, 1851); „Psychologie“ (2 t., Weimar, 1860); „Die Philosophie unsrer Zeit“ (Lipsk, 1837); „Der historische Christus und die Philosophie“ (1838, krytyka poglądów Straussa w jego dziele „Leben Jesu); „Vorlesungen über Schleiermacher“ (1844).

Schandau, miasto w saskim okręgu Drezdeńskim, przy ujściu rzeki Kirnitsch do Elby, ma fabryki kwiatów, tartak, handel drzewem, 3,100 miesz. Jest punktem środkowym Saskiej Szwajcarji, a stąd w lecie przepełnione turystami. Obok znajduje się źródło żelazne i zakład hydropatyczny.

Schandorph, właściwie *Skamdrup*, *Sophus*, powieściopisarz duński, * 1834 w Ringsted, studjował filologje i literaturę w Kopenhadze. Napisał: „Nogle Digte“ (1875); „Fra Provinsen“ (1876); „Uden Midtpunkt“ (1878); „Unge Dage“ (1875); „Fem Fortaellinger“ (1879); romanse: „Smaafolk“ („Mali ludzie,“ 1880); „Thomas Fris's Historie“ (1881, t. 2), poezje: „Novelletter“ (1882); „Etelar i Embede“ (1883); „Skoofoged borgene“ (1884); „Det gamte Apothek“ (1885); „Tremmed eg hjemligt“ (1885); „Sex Fortaellinger“ (1886); „Fra Isle de France of fra Sore Amt“ (1888). Zbiorowe wydanie jego poezji wyszło 1882 r., nowy zaś, zbiór p. t.: „Fest-og Sognedage“ (1886).

Schanz Jerzy, ekonomista niemiecki, * 1853, profesor w Würzburgu, od 1882 redaktor *Finanzarchiv.*

Schanz Marcin, filolog niemiecki, w 1842 profesor w Würzburgu, od 1870 wydał wiele prac dotyczących Platona.

Scharling Karol Emil, teolog duński, * 1803 w Kopenhadze. Po odbyciu studjów teologicznych w kraju, udał się dla dalszego wykształcenia do Niemiec i Francji i po powrocie został 1830 r. lektorem religji i moralności w akademji w Soröe, a następnie 1834 profesorem teologji w uniwersytecie kopenhaskim. W licznych dziełach i rozprawach przedstawił, oraz ocenił rezultaty badań teologicznych nad pismami Nowego Zakonu. Spólnie z biskupem Engelstoftem wydawał od 1837 czasopisy: *Theologisk Tidskrift* i *Nyt theol. Tidskrift.*

Scharling Hans William, ekonomista, polityk duński, * 1837, od 1869 profesor w Kopenhadze, od 1876—1898 roku członek folkethingu, autor wielu dzieł ekonomicznych, współredaktor konserwatywnego *Dag bladet.*

Scharnhorst, Gerhard Dawid von..., generał pruski, * 1756 r. w Bordenau w Hanowerskiem, † 1813 w Pradze. Ukończywszy szkołę wojskową, początkowo zostawał w służbie hanowerskiej, w latach 1793—95 walczył przeciwko Francuzom i odznaczył się zaszczytnie szczególnie przy obronie twierdzy Menin (1794). W r. 1801 przeszedł do służby pruskiej; 1804 wyniesiony do godności szlacheckiej; 1806 r. był szefem sztabu generalnego w armji ks. brunświckiego i pod Auerstädt lekko był raniony. Po klęskach pruskich i pokoju tylżyckim mianowany prezesem komisji, zajmującej się reorganizacją wojska, zarządzał 1807—10 wydziałem w ministerjum wojny i przez zaprowadzenie systematu, zwanego *Krümpersystem*, według którego żołnierz nowozaciężny w ciągu 4 miesięcy wyrobiony i wyćwiczony zostaje uwolniony, a nowy w jego miejsce zaciągany, **S.** zrobił to, że można było mieć znaczną liczbę wojska zawsze do służby gotowego, przyczynił się wiele do podniesienia sił wojennych państwa Pruskiego i do następnego urządzenia landwery. Obok tego pracował też gorliwie i bardzo skutecznie nad wyższem ukształceniem oficerów. Z wiosną 1813 został szefem sztabu Blüchera i otrzymał pod Grossgörschen ranę, skutkiem której zmarł, jadąc w misji dyplomatycznej do Wiednia. Z pism jego zasługują na wzmiankę: „Handbuch für Offiziere“ (4 t., Hannower, 1817—20); „Militarische Denkwürdigkeiten“ (5 t., t. 1797—1805). Posąg jego, wykonany przez Raucha, wzniesiony został 1822 w Berlinie. Por. Clausewitza „Ueber das Leben und den Charakter von Scharnhorst“ (Hamburg, 1832); Schweder „Scharnhorst's Leben“ (Berlin, 1865); Klippel „Das Leben das Generals **S.**“ (Lipsk, 1867—71, t. 3); Lehmann „Scharnhorst“ (1886—87, t. 2).

Schärtlein, lub *Schertlin von Burtenbach*, Sebastjan, sławny wódz niemiecki, w XVI w., * 1496 w Schorndorf w Wirtemberskiem; od 1518 zostawał w służbie cesarskiej i czynny miał udział przy zdobyciu i rabunku Rzymu. Potem przyjąwszy protestantyzm, przyłączył się do związku smalkaldzkiego i odznaczył się jako jeden z najznakomitszych jego wodzów. Kiedy wreszcie po nieszczęśliwej wojnie armja smalkaldzka się rozwiązała, **S.** wyłączony od amnestji, uciekł do Szwajcarji, a następnie do Francji, gdzie 1548 wszedł do służby Henryka II i pośredniczył w zawarciu traktatu (1552) między królem francuskim a Maurycym Saskim. W r. 1553 powrócił do swojej majętności Burtenbach pod Augsburgiem i tu † 1577 r. Por. Herberger „Sebastian **S.** von Burtenbach und seine an die Stadt Augsburg geschriebene Briefe“ (Augsb., 1852); Schönhuth „Leben und Thaten des Sebastian **S.** von Burtenbach“ (Münster, 1858).

Scharwenka Filip, kompozytor pochodzenia czeskiego, * 1847, dyrektor konserwatorjum prywatnego w Berlinie, autor wielu kompozycji.

Scharwenka Ksawery, brat poprz., pjanista i kompozytor, * 1850.

Schässburg, miasto, ob. Segesvar.

Schaub Franciszek, astronom, * 1817 roku w Gross-Schweinbart w Austrji dolnej, † 1871; studjował w Wiedniu obok medycyny matematykę i astronomję, 1850 został profesorem astronomji i fizyki w kolegjum marynarskiem w Tryeście, 1860 dyrektorem nowo założonego instytutu hydrograficznego, następnie dyrektorem akademji handlowej i żeglarskiej w Trjeście. Ogłosił: „Leitfaden der nautischen Astronomie“ (1853, 2 wyd. 1860); „Nautische Tafeln“ (1853); „Magnetische Beobachtungen im Mittelmeer“ (1858) i in.

Schaumburg, właściwie *Schauenburg*, niegdyś hrabstwo w Westfalji, w 1619 do godności księstwa wyniesione, po wygaśnięciu książąt w linji męskiej rozdzielone zostało pomiędzy Brunświk, elektorstwo Hessen-Kassel i księstwo Lippe. Por. Piderit „Der Grafschaft **S.**“ (1831).

Schedel Hartmann, lekarz w Norymberdze, † 1495, wydał kronikę historji powszechnej p. t.: „Libri Chronicorum vel Chronica Norimbergensa“ (1493), gdzie znajduje się także opis Polski, a mianowicie szczegóły o potomstwie Władysława Jagiełły, o św. Stanisławie i o mieście Krakowie.

Schedel Krzysztof, zasłużony drukarz krakowski, † 1654, z rodziny, która do 1707 r. jeszcze utrzymywała drukarnię i księgarnię w temże mieście. Ogłosił: „Arytmetykę na trzy podzieloną księgi“ (Kraków, 1660—65).

Schaumburg-Lippe, udzielne księstwo niemieckie, niegdyś zachodnia część dawnego hrabstwa Schaumburg, obejmuje 340 klm. kw. przestrzeni, ma 42,000 miesz. wyznania ewangelickiego. **S.** ma ustawę rządową, pochodzącą z r. 1868. Według tej ustawy **S.** jest państewkiem monarchicznem, ograniczonem i dziedzicznem. Sejm państwa składa się z 15 członków, z których 7 wybierają chłopi, 3 miasta, 1 szlachta, 1 duchowieństwo, 1 uczeni i literaci, a 2 mianuje książę. Głównemi władzami kraiku są: izba dóbr i kancelarja spra-

wiedliwości. Książę jest właścicielem lasów, polowania, a prócz tego ma bogate posiadłości w innych krajach. Dom książęcy wyznaje religję reformowaną. Dochody i wydatki państwa wynosiły w r. 1896/7 sumę 931,282 marek.

Historja. Założycielem linji **S.-L.** był hrabia Filip von der Lippe, posiadłszy 1640 r. po śmierci swej siostry Elżbiety hrabstwo Schaumburg. W r. 1787 nastąpił po ojcu swym Filipie Erneście Jerzy Wilhelm, który w r. 1816 nadał krajowi konstytucję. W r. 1837 kraj przyłączył się pod względem podatkowania do Hanoweru, z którym 1854 przystąpił do związku celnego niemieckiego. Po śmierci Jerzego Wilhelma 1860 nastąpił syn jego książę Adolf Jerzy (* 1817), który skutkiem wypadków niemieckich 1866 przystąpił do związku północno-niemieckiego, 1868 nadał swemu krajowi konstytucję ulepszoną i czynny brał udział w wojnie francusko-niemieckiej 1870 — 71. W r. 1893 zmarł książę Adolf, a po nim wstąpił na tron książę Jerzy syn jego. Co do pretensji książąt **S.-L.** do tronu księstwa Lippe, ob. Lippe i Lippe Bisterfeld.

Schedius Eljasz, * 1615 w Czechach, † 1641 w Warszawie, jest autorem rozpraw: „De Diis germanis, syntagmata quatuor“ (1647), przedrukowanych 1728 z przypiskami Jana Kleschera.

Schedius Ludwik Jan, profesor estetyki i filozofji w uniwersytecie peszteńskim, * 1768 w Rabie, † 1847. Po ukończeniu nauk w Presburgu, studjował od 1788—91 w uniwersytecie getyngeńskim, poczem został profesorem uniwersytetu peszteńskiego. Z pism jego najważniejszy jest czasopis poświęcony historji, geografji i literaturze ojczystej, p. t.: „Zeitschrift von und für Ungarn“ (6 t., 1804—5). Nadto spólnie z Samuelem Blaschnekiem wydał wielką mapę Węgier (9 arkuszy, 1833—36), oraz mapę Węgier i Siedmiogrodu na jednym arkuszu (1838).

Schedo Ferroti, ob. Fircks Teodor.

Scheele Karol Wilhelm, chemik, * 1742 w Stralsundzie, † 1786, był aptekarzem w Malmö, Sztokholmie i Köping. Odkrył tlen, wiele kwasów organicznych, mangan, chlor, poznał skład fluspatu, zbadał skład błękitu pruskiego. Zbiór pism jego wydali: Hebenstreit p. t.: „Opuscula chemica et physica“ (1788) i Hermbstädt „Scheeles sämmtliche physikalische und chemische Werke“ (1792). Pozostałe po nim listy wydał Nordenskjöld (1892).

Scheele'go zieleń, *zieleń szwedzka, zieleń mineralna,* ob. Miedź.

Scheelium, metal, toż co wolfram (ob.).

Scheelstrate Emanuel, uczony Niderlandczyk, * 1648 w Antwerpji, † 1692 w Rzymie, podbibljotekarz w Watykanie i kanonik św. Jana Lateraneńskiego i św. Piotra w Rzymie. Wydał: „Antiquitates Ecclesiae illustratae“ (2 t., Rzym, 1692—97); „Ecclesia africana sub primate Carthaginensi“ (Antwerpja, 1679); „Acta Ecclesiae orientalis contra Calvini et Lutheri haereses“ (4 t., Rzym); „Acta constantiensis Concilii“ (1683); „De disciplina arcani“ (Rzym, 1685) i t. d.

Scheepers, dzielny wódz boerski, odznaczył się specjalnie w drugiej połowie wojny, kiedy Burowie prowadzili wojnę partyzancką. Wzięty do niewoli został rozstrzelany 19 stycznia 1902 r. pod pozorem, że przekroczył prawa wojenne.

Schefer Leopold, poeta niemiecki, * 1784 w Muskau, † 1862; po kilkoletnich podróżach odbytych z ks. Pückler-Muskau osiadł 1820 r. w mieście rodzinnem, gdzie oddawał się poezji i muzyce. Z utworów jego poetyckich najwięcej są znane: „Laienbrevier“ (Berlin, 1834, 18 wyd., 1884); „Gedichte“ (3 wyd., Berlin, 1847); „Welt priester“ (Norymberga, 1846); „Hausreden“ (4 wyd.; Lipsk, 1869); „Hafis in Hellas“ (Hamburg, 1853) i „Koran der Liebe nebst kleiner Sunna“ (Hamburg, 1855). Z jego noweli zasługuje na szczególną wzmiankę: „Die Sibylle von Mantua“ (Hamburg, 1853). Sam poeta z prac swych wydał: „Ausgewählte Werke“ (12 t., Lipsk, 1857); po śmierci jego ogłosił Gottschall „Für Haus und Herz. Letzte Klänge“ (Lipsk, 1866).

Scheffel, *szefel,* dawna miara niemiecka do ciał sypkich. **S.** pruski po 16 *metzen* = 54,96 litra, **S.** saski = 103,8 litra.

Scheffel Józef Wiktor, poeta niemiecki, * 1828 w Karlsruhe, † 1886; w 1843—47 studjował w Monachjum, Heidelbergu i Berlinie prawo, oraz literaturę i filozofję germańską. Czas jakiś zostawał w służbie rządowej, a następnie wziął uwolnienie i od r. 1866 mieszkał w mieście rodzinnem. Główniejsze jego utwory są: „Der Trompeter von Säckingen“ (1853, 77 wyd., 1880); „Ekkehard“ romans historyczny (Frankfurt, 1855, 100 ed. 1888); „Frau Aventiure. Bilder aus Hein. von Ofterdingen's Zeit“ (15 ed., Sztutgard, 1887); „Gaudeamus. Lieder aus dem Engern und Weitern“ (50 wyd., Sztutgard, 1887). Jest to poeta oryginalny, ale nie wolny od manjeryzmu. Dzieła jego były wielokrotnie ilustrowane i przekładane na obce języki. Po jego śmierci wydano: „Fünf Dichtungen“ (Sztutgard, 1887); „Reisebilder“ (1887); „Gedichte“ (1888). Por. Piltz „Victor von S.“ (Lipsk, 1887); Prölls „Scheffels und Dichten“ (Berlin, 1887).

Scheffel Józef.

Scheffer Ary.

Scheffer Ary, znakomity malarz nowszej szkoły francuskiej, * 1795 w Dordrechcie w Holandji, † 1858 w Paryżu. Przybywszy do Paryża, kształ-

cił się od 1812 r. pod kierunkiem P. Guérina (ob.) i chociaż nie dał się zupełnie owładnąć manjerze mistrza, malował jednak w stylu szkoły klasycznej. Jest to pierwszy okres jego twórczości (1816—26); z tego czasu pochodzą obrazy: „Wdowa po żołnierzu," „Dzieci marynarza," „Powrót rekruta" i w. in., do których brał **S.** treść z życia codziennego. Później zwrócił się do historji, skruszył pęta klasyczne i pracował w duchu nowo tworzącej się szkoły romantycznej. Jak wielu innych mistrzów, tak i **S.** miał dwie manjery, mało co sobie pokrewne. Hołdując pierwszej z nich, ubiegał się o piękny koloryt i grube efekty, a poezję, natchnienie i uczucie głębokie uważał za cenniejsze od wypracowanej poprawności. Jest to drugi okres (1827—35), rozpoczęty „Suljotkami" (1827); do tegoż okresu należą najpiękniejsze jego utwory, jak: „Gretchen i Faust" (1831), „Leonore," „Gretchen w kościele" (1832), „Eberhard" (1834), „Francesca di Rimini" i t. d. Z maniery tej przerzucił się później w ostateczność wprost przeciwną, poświęcając efekta dla zbyt drobiazgowego i uczuciowego obrobienia; obrazy jego z tego trzeciego okresu (od 1836) przechodzą w ckliwość, czego dowodem: „Św. Augustyn," „Św. Monika," „Chrystus w Ogrójcu," „Dante i Beatrice," „Mater dolorosa," „Ecce Homo," „Kuszenie Chrystusa," „Ruth i Noemi" i t. d. Por. Grote „A memoir of the life of A. S." (2 wyd., Londyn, 1860).

Scheffer Henryk, brat poprz., * 1798, † 1862, uczeń Guérina, odznaczył się także jako malarz historyczny i portrecista.

Scheffler August Chrystjan Wilhelm Herman, znakomity matematyk, * 1820 w Brunświku, kształcił się tamże, 1846 wstąpił na służbę do zarządu państwowych kolei żelaznych, 1871 został członkiem dyrekcji brunświckich kolei żelaznych: Z dzieł jego ważniejsze są: „Die mechanischen Principien der Ingenieurkunst und Architektur" (2 t., Brunświk, 1845); „Die Principien der Hydrostatik und Hydraulik" (2 t. 1847); „Theorie der Gewölbe" (1857); „Die unbestimmte Analytik" (Hanower, 1854); „Die Auflösung der algebraischen und transcedenten Gleichungen" (1859); „Sterblichkeit und Versicherungswesen" (1868); „Die Theorie der Wärme" (1875); „Die physiologische Optik" (2 t., 1865); „Die Theorie der Augenfehler und der Brille" (1868); „Die Naturgesetze" (2 t., 1876—7); „Die Polydimensionalen Grössen" (1880); „Die magischen Figuren" (Lipsk, 1882); „Die Welt nach menschlichen Auffassung" (1885); „Die Gesetze des räumlichen Sehens" (1866); „Die Hydraulik auf neuen Grundlagen" (1891); „Die Grundfesten der Welt" (1896) i w. in.

Scheffler Jan, ob. Angelus Silesius.

Scheibler Karol, chemik, * 1827 w Gemehret pod Eupen, † 1899, kształcił się w Berlinie, a następnie założył pracownię chemiczną dla przemysłu cukrowniczego. W r. 1868—82 był też docentem instytutu rolniczego. Zbadał dokładnie skład buraków i podał ulepszone metody do ich analizy; wskazał sposoby zużytkowania melasy i wprowadził liczne udoskonalenia w cukrownictwie, oraz w innych gałęziach przemysłu fabrycznego. Od r. 1864 wydawał: „Zeitschrift des Vereins der Rübenzuckerfabrikanten," a od 1878 „Neue Zeitschrift für Rübenzuckerindustrie.

Scheidegg *(Scheideck)*, dwie przełęcze górskie w szwajcarskim kantonie Bern. **S.** *wielki* czyli *Eselsrücken*, 1,961 metrów wysoki, tworzy przejście z doliny Hasle do Grindelwald; **S.** *mały* czyli *Lauterbrunnen*—**S.**, 2,069 m. wys., stanowi komunikację między Grindelwald i Lauterbrunnen. Od 1893 prowadzi przez nie droga żelazna, 18 klm. długa, zbudowana według systemu Riggenbacha.

Scheidenmantel Jan Jakób, pierwszy pastor ewangelicki w Warszawie, od r. 1775, przy drewnianym wówczas kościele przy ulicy Królewskiej, wzniesionym w obrębie zabudowań zajmowanych przez poselstwo duńskie. Mąż wysoko ceniony przez swych współwyznawców, założył pierwszą szkołę ewangelicką; † 1777. Wydał: „Acta conventuum et synodorum in Majori Polonia a dissidentibus celebratorum" (Wrocław, 1776).

Scheidemantel Henryk Gotfryd, brat poprz., * 1784 w Sztutgardzie, † 1787 tamże; był profesorem prawa w Jenie. Oprócz dzieł prawnych napisał: „Allgemeines Kirchenrecht bei der evangelischen Confessionen in Polen und Lithauen" (Warszawa, 1780, 5 wyd. p. t.: „Kirchen-Gesetzbuch für die beiden evangelischen Confessionen in Polen und Lithauen" (Leszno, 1784).

Scheidt Franciszek, fizyk i chemik, * 1759 w Krakowie, † 1807; kształcił się w Krakowie, był nauczycielem w Lublinie i Krakowie, w r. 1785 został profesorem fizyki w akademji krakowskiej. Wysłany przez komisję edukacyjną do Wiednia, za powrotem wykładał chemję i botanikę. Z polecenia Stanisława Augusta zwiedził kopalnie olkuskie. Czas jakiś wykładał w Krzemieńcu, następnie został dyrektorem gimnazjum podolskiego. Założył ogrody botaniczne w Krakowie i Krzemieńcu, pierwszy wprowadził do Polski metodę Linneusza, zdeterminował kilkaset gatunków roślin na Wołyniu i współcześnie ze Śniadeckim wprowadził do kraju pierwsze wiadomości o chemji. Ogłosił: „O elektryczności uważanej w ciałach ziemskich i atmosferze" (Kraków, 1786); „Kurs elementarny chemji i historji naturalnej." Zasługi jego wykazał Osiński w „Roczn. tow. przyjaciół nauk" z roku 1807.

Scheiner Krzysztof, astronom, * 1573 w Wald w Szwabji, † 1650; wstąpił do zakonu Jezuitów i został rektorem ich kolegjum w Nissy na Śląsku. W r. 1624 udał się do Rzymu, 1633 do Wiednia, a do Nissy wrócił dopiero 1639 r. Dnia 21 marca 1611 dostrzegł plamę na słońcu, ale ogłosił o tem dopiero 1612 r., a to zrodziło spór jego o pierwszeństwo odkrycia z Galileuszem, którego stał się odtąd skrytym, ale zaciętym przeciwnikiem. Re-

zultaty swych obserwacji ogłosił w dziele „Rosa ursina, sive Sol“ (1626—1630). Przypisują mu też odkrycie pantografu (1603). Por. Braunmühl „Christoph S.“ (1891).

Scheiner Juljusz, astronom, * 1858 w Kolonji, kształcił się w Bonn, 1887 został asystentem, a 1898 obserwatorem w astrofizycznem obserwatorjum w Potsdamie, 1895 profesorem astrofizyki w uniwersytecie berlińskim. Ogłosił; „Die Spektranalyse der Gestirne“ (1890); „Untersuchungen über die Spektra der helleren Sterne“ (1895); „Die Photographie der Gestirne“ (1897, z atlasem); „Strahlung und Temperatur der Sonne“ (1899) i in.

Scheinera doświadczenie. Jeżeli trzymamy przed okiem kartę z dwoma bardzo blizkiemi i bardzo drobnemi otworkami, to widziana przez nie główka szpilki ukazuje się pojedyńczą lub podwójną, zależnie od odległości. Jest mianowicie pojedyńczą wtedy tylko, gdy oba promienie przez otworki przechodzące zbiegają się na siatkówce.

Schelfhout Andrzej, niderlandzki malarz krajobrazów, * 1787 w Haadze, † 1870; szczególnie obrazami scen zimowych zjednał sobie sławę pierwszorzędnego w tym rodzaju artysty. Jego sceny morskie są także znakomitej wartości.

Schell Herman, teolog katolicki, * 1850, profesor w Würburgu, autor wielu pism teołogicznych i filozoficznych. Występował przeciwko zacofaniu katolików na polu naukowem („Der Katholicismus als Princip des Fortschrifts,“ „Die neue Zeit und der alte Glaube“), za co 1899 pisma jego dostały się na indeks; wtedy odwołał swoje poglądy.

Scheller Emanuel Jan Gerhard, filolog niemiecki, zasłużony w leksykografji łacińskiej, * 1735 w Ihlow, † 1803 na posadzie rektora w Brzegu. Główne jego dzieła są: „Ausführliches lat.-deutsch und deutsch-lat. Wörterbuch“ (3 wyd., 7 t., 1804—1805) i „Lat.-deutsches und deutsch-lat. Handlexicon“ (2 t., Lipsk, 1792), opracowany w późniejszych wydaniach przez Lünemanna i Georgesa.

Schelling, Fryderyk Wilhelm Józef von..., znakomity filozof niemiecki, * 1775 r. w Leonbergu (Würtemberg), gdzie ojciec jego był pastorem. Wcześnie rozwinięte zdolności pozwoliły mu już w 16 r. życia wejść do seminarjum teologicznego w Tubindze. Prócz teologji poświęcał się filologji, filozofji, a nawet naukom przyrodniczym (do 1797). Otrzymawszy docenturę w Jenie (1798), wykładał filozofję razem z Fichtem i wezwany został stąd w 1803 na katedrę filozofji do Würzburga. Odtąd z kolei zajmował katedry w Erlangen (1820—26), Monachjum (1827—41) i Berlinie (od 1841). Zmarł 1854 u wód mineralnych w Ragaz (Szwajcarja), gdzie mu król bawarski Maksymiljan, jego uczeń, wystawił pomnik w 1856 r. Idealizm Fichtego i panteizm Spinozy stały się podstawą systemu **S.**, któremu dał nazwę *Filozofji tożsamości (Identitätssystem).* Przedmiot i podmiot, rzeczywistość i idea, natura i duch, są identycznemi w zasadzie bezwzględnej wszech rzeczy *(absolutio).* Pierwotna jedność rozpadła się na dwa biegunowe przeciwieństwa: ujemny czyli realny biegun (natura) i dodatni czyli idealny biegun (duch). W naturze istnieje zasada żywotna (dusza świata), spajająca zarówno organiczne jak i nieorganiczne istnienie w jeden zbiorowy organizm. Życie istot organicznych jest tylko wyższą potęgą bytu nieorganicznego. Duch przebywa w swoim rozwoju trzy stopnie: teoretyczny, praktyczny i artystyczny. System ten rozwijany zarówno w wykładach uniwersyteckich, jak i w szeregu pism („Vom Ich als Princip der Philosophie,“ 1795; „Ideen zu einer Philosophie der Natur,“ 1797; 2 wyd., 1803; „Von der Weltseele,“ 1798, 3 wyd., 1809; „Bruno oder über das natürliche und göttliche Princip der Dinge,“ 1802; „Vorlesungen über die Methode des akademischen Studium“ (1803, 3 wyd., 1830); „Ueber das Verhältniss der bildenden Künste zu der Natur“ (1806), wywarł wielki wpływ i wytworzył liczne koło wyznawców, rozwijających mianowicie filozofję natury na podstawie poglądów **S.** (Nees, Esenbeck, Oken, Schubert, Burdach, Oerstedt, Carus i inni, zasłużeni dla nauk przyrodniczych badacze). Stopniowo jednak pod wpływem Platona i Nowoplatończyków, Giordana Bruna, Jakóba Boehmego, zaczął się chylić **S.** ku mistycyzmowi i przeciwstawiać negatywnej (jak ją zwał) filozofji Hegla pozytywną naukę (jako jej uzupełnienie) w swej „Filozofji mitologji“ i „Filozofji objawienia.“ Pierwszy ślad nowego zwrotu spostrzegamy w piśmie „Philosophie und Religion“ (Tubinga, 1804); szersze znacznie zaś rozwinięcie w piśmie: „Philos. Untersuch. über das Wesen der menschlichen Freiheit“ (Landshut, 1809). Wykłady w Monachjum, a nadewszystko w Berlinie „Berliner Antrittsvorlesung“ (Sztutgard, 1841), noszą wybitnie mistyczno-teozoficzny charakter. Zapowiadał w nich **S.** złączenie katolicyzmu (kierunku przez św. Piotra stworzonego) z protestantyzmem (na nauce św. Pawła wspierającym się), w przyszłym jednym kościele na pojęciach Jana Ewangelisty, opartym. Pisma **S.** wyszły w zbiorowem wydaniu staraniem syna (2 części, 14 t., Sztutgard i Augsburg, 1856—61). Ocenę jego systemu podał Rosenkranz (Gdańsk, 1843); Miguet (Paryż, 1858), Hubert Becker („W rozpraw bawar. akad. nauk“ za 1863 i 65) i E. von Hartmann w piśmie: „**S.** positive Phil. als Einheit von Hegel und Schopenhauer“ (Berlin, 1869). U nas gorliwym uczniem i wyznawcą zasad **S.** perjodu mistycznego był Józef Gołuchowski.

Schelling Fryderyk

Schelling Herman, syn poprz., pruski minister sprawiedliwości, * 1824. Był ministrem od 1889 do 1894 r.

Schelling Karolina, żona filozofa, a córka orjentalisty z Mielwelisa, * 1763, † 1809. W 1784 zaślubiła lekarza Böhmmera. Po jego śmierci (1788) żyła w przyjaźni z Bürgerem, A. W. Schleglem, a później Forsterem. W r. 1796 zaślubiła Schlegla, z którym się rozwiodła 1803 i wyszła za Schellinga. Była to kobieta niezmiernie inteligentna i odgrywała w kołach romantyków niemieckich wybitną i wpływową rolę. Por. Waitz „Carolina **S.**“ (1882).

Schelper Otto, znakomity śpiewak (baryton), niemiecki, * 1844, od r. 1876 przebywa w Lipsku; doskonały wykonawca ról w wagnerowskich operach.

Schema, *schemat* (grec. kształt), wogólności forma, którą służy za wzór. U nas utarł się ten wyraz w niewłaściwej wymowie *szemat. Schematyczny*—robiony, porządkowany, ułożony według pewnego stałego wzoru szablonu przepisie.

Schemnitz, miasto, ob. Szemnice.

Schenectady, miasto w północno-amerykańskim stanie New-York, nad rz. Mohawk i nad kanałem Erie, ma Union College, założone w 1795 r., liczne fabryki i 28,000 miesz.

Schenk, August, botanik, * 1815 w Hallein, † 1891, studjował w Monachjum, Wiedniu i Berlinie nauki przyrodnicze i medycynę, został 1841 docentem w Monachjum, 1845 profesorem w Würzburgu, 1868 w Lipsku i 1887 przeszedł na emeryturę. Zajmował się głównie badaniem warunków życia roślin dawnych okresów geologicznych i napisał: „Beiträge zur Flora der Vorwelt“ (1863); „Pflanzen aus der Steinkohlenformation und jurassische Pffanzen aus China“ (1882) i in., oraz miał udział w wydaniu różnych dzieł zbiorowych, jak „Handbuch der Botanik“ (4 t., 1879—90).

Schenka teorja powstawania rozmaitej płci, ob. Zapłodnienie.

Schenkel Daniel, teolog protestancki, * 1813 w Dögerlin w kantonie Zürich, † 1885, nauki pobierał w pedagogjum w Bazylei, oraz w uniwersytetach bazylejskim i getyngeńskim, poczem promowawszy się 1838, został 1841 docentem w Bazylei, wkrótce jednak przeniósł się na proboszcza do Szafuzy. Od 1852 profesor i dyrektor seminarjum, oraz kaznodzieja uniwersytecki w Heidelbergu. Z licznych pism **Sch.,** mających na celu pogodzenie chrystjanizmu ze spółczesną cywilizacją, najważniejsze: „Die Wissenschaft und die Kirche“ (Bazyleja, 1839); „Das Wesen des Protestantismus“ (3 t., Szafuza, 1846—51, 2 wyd., 1861); „Gespräche über Protestantismus und Katolicismus“ (Heidelberg, 1852); „Unionsberuf des evang. Protestantismus“ (tamże, 1855); „Die Reformatoren und die Reformation“ (Wiesbaden, 1856); „Christliche Dogmatik“ (2 t., tamże, 1858—59) i in. Licznych nieprzyjaciół pomiędzy prawowiernymi zjednał sobie **Sch.** dziełem „Das Charakterbild Jesu“ (Wiesbaden, 1864 i częściej), w którem na podstawie trzech pierwszych Ewangelji przedstawia czysto ludzki obraz Jezusa. Na zarzuty przeciwników odpowiedział **Sch.** w pismach „Zur Orientirung über meine Schrift Das Charakterbild Jesu“ (Wiesbaden, 1864) i „Die protest. Freiheit in ihren gegenwärtigen Kampfe mit der kirchlichen Reaction“ (tamże, 1865); „Christeutum und Kirche“ (1867, cz. 2); „Das Christusbild der Apostel und der nachapostolischen Zeit“ (1879). Od 1867 objął **Sch.** redakcję wydawanej przez wielu znakomitych uczonych encyklopedji biblijnej „Bibel-Lexicon. Realwörterbuch zum Handgebrauch für Geistliche und Gemeindeglieder,“ Lipsk, 1868 i następ.).

Schenkendorf, Gotlob Fryderyk Maksymilian von..., poeta niemiecki szkoły romantycznej, * roku 1784 w Tylży, † 1817 jako radca regencji w Koblenz. **S.** odznaczył się jako jeden z celniejszych pieweów wolności niemieckiej. Ogólny zbiór pism jego wyszedł w Berlinie r. 1837 p. t.: „Sämmtliche Werke“ (5 wyd., Sztutgard, 1878).—Bjografję **S.** napisał Hagen (Berlin, 1863).

Schenking Otto, biskup wendeński, rodem Inflańczyk, objął djecezję po śmierci Nideckiego i był rzeczywiście pierwszym biskupem wendeńskim, bo urządził djecezję i pierwszy zasiadł w senacie. Gdy Szwedzi zdobyli Inflanty, schronił się 1622 do Polski i resztę życie przepędził na opactwach, które mu za straconą djecezję nadawano, † 1632 w Sulejowie. Wydał: „Synodus Dioecesana Vendensis et Livoniae celebrata Rigae 1611“ (Wilno, 1611); „Visitationes apostolicae S. Ecclesiae Vend. et Livoniae Constitutiones editae“ (tamże, 1611).

Schenkl Karol, filolog niemiecki, * 1827 w Bernie, † 1900 w Gracu, studjował filologję w Wiedniu, 1858 został profesorem filologji klasycznej w Innsbrucku, 1863 r. w Gracu, 1875 w Wiedniu. Napisał: „Uebungsbuch zum Uebersetzen in das Griechische“ (6 wyd., Praga, 1887); „Chrestomathie aus Xenophon“ (8 wyd., 1885); „Griechische Elementarbuch“ (12 wyd., 1884), nadto „Xenophontische Studien“ (Wiedeń, 1869—76); „Studien zu den Argonautica des Valerius Flaccus“ (1871); „Plautinische Studien“ (1881) i in.

Schenkl Henryk, syn poprz., filolog, * 1859, od r. 1892 profesor w Gracu.

Scherer Jan Benedykt, historyk francuski, rajca senatu strasburskiego, a przedtem radca kolegjum spraw dotyczących Inflant, Estonji i Finlandji w Petersburgu, ogłosił z druku: „Annales de la petite Russie ou l'histoire des Cosaques saporogues et des Cosaques de l'Ukraine“ (2 t., Paryż, 1788).

Scherer Edmund, teolog protestancki francuski, * 1815, † 1889, profesor w Genewie, od 1845. W r. 1848 wskutek pochylenia się do poglądów liberalnych ustąpił z katedry, redagował *Bibliothèque universelle.* W 1860 przeniósł się do Francji, był współpracownikiem *Temps,* 1871 wybrany do Zgromadzenia narodowego, 1875 senatorem doży-

wotnim. Wydał wiele prac „Etudes critiques sur la littérature, contemporaine“ (1869—74 i 1876—83). Por. Gréard Edmund Scherer (1890).

Schérer Bartłomiej Ludwik Józef, generał rzeczypospolitej francuskiej, * 1747 r. pod Belfort w Delle, † 1804 w Chauny, gdzie ojciec jego był rzeźnikiem. Uciekłszy z domu rodzicielskiego, służył w wojsku austrjackiem lat 12. Zbiegłszy znowu z Mantui, wstąpił do armji rzeczypospolitej francuskiej w stopniu oficera, walczył w armji Sambry i Mosy, odebrał utracone 1793 r. fortece i 1794 r. został generałem dywizji, a 1795 otrzymał główne dowództwo nad armją Wschodnich Pirenejów. Po zawarciu pokoju w Bazylei stanął na czele armji włoskiej i chociaż pobił nieprzyjaciela pod Loano (21 listopada 1795), musiał jednak r. 1796 złożyć dowództwo w ręce generała Bonapartego. Do r. 1799 był ministrem wojny, potem znowu dowodził we Włoszech, gdzie w końcu był zastąpiony przez generała Moreau. Ogłosił drukiem „Précis des opérations militaires de l'armée d'Italie, depuis le 21 Ventôse jusqu'au Floréal de l'an VII“ (Paryż, 1799).

Scherer Wilhelm, badacz języka i historyk literatury niemieckiej, * 1841 w Schönborn w Austrji dolnej, kształcił się w Wiedniu i Berlinie, w 1860 został docentem, w 1864 profesorem języka i literatury niemieckiej w uniwersytecie wiedeńskim, w r. 1872 przeniósł się do Strasburga, w 1877 do Berlina, gdzie † 1886. Z prac jego wymienimy: „Denkmäler deutscher Poesie und Prosa“ (z Müllenhofem, 1864, 2 wyd., 1873); „Deutsche Studien“ (2 cz., 1870—4, badania nad liter. XI i XII w.); „Gesammelte Vorträge und Aufsätze“ (1874); „Die Anfange des deutschen Prosaromans.“ „Geschichte der deutschen Litteratur“ (Berlin, 1883, 5 wyd., 1889) i t. d. Był spółpracownikiem i założycielem wielu pism; jako członek komisji ortograficznej berlińskiej, oświadczył się za reformą.

Scherer W.

Scherr Tomasz Ignacy, pedagog niemiecki, * 1801 r. w Hohenrechberg, w Wirtemberskiem, † 1870. Powołany 1825 na nauczyciela do instytutu ociemniałych w Zurychu, został 1831 radcą edukacyjnym i pracował skutecznie nad reformą szkół ludowych. Od r. 1831 do 1839 był dyrektorem seminarjum nauczycielskiego w Küssnach i na stanowisku tem wielkie w szkolnictwie położył zasługi, ale z powodu swych opinji radykalnych musiał wziąć dymisję. Z pism jego wymieniamy: „Elementarsprachbildungslehre“ (Zürich, 1831); „Der Bildungsfreund, ein Lesebuch“ (tamże, 1825 i częściej); „Handbuch der Pädagogik“ (3 t., tamże, 1839—46).

Scherr Tomasz.

Scherr Jan, brat poprz., historyk niemiecki, * 1817 r. w Hohenrechberg, w Wirtemberskiem, † 1886. Studja uniwersyteckie kończył w Tubindze. 1848 — 49 był jedynym z kierowników stronnictwa demokratycznego w Wirtemberskiem i roku 1849 musiał szukać schronienia w Szwajcarji, gdzie od 1860 roku był profesorem instytutu politechnicznego z Zurychu. Z licznych dzieł jego celniejsze są: „Allgemeine Geschichte der Literatur“ (7 wyd., Sztutgard, 1887, przekład polski M. Gliszczyńskiego, Warszawa, 1864); „Deutsche Cultur- und Sitten Geschichte“ (9 wyd., Lipsk, 1887); „Geschichte der deutschen Literatur (2 wyd., Lipsk, 1854); „Geschichte der englischen Literatur“ (Lipsk, 3 wyd., 1883); „Geschichte der Religion“ (3 t., Sztutgard, 1859); „Geschichte der deutschen Frauenwelt“ (Lipsk, 1860, 4 wyd., 1879); „Dichterkönige“ (2 wyd., 2 części, Lipsk, 1861); „Schiller und seine Zeit“ (2 wyd., Lipsk, 1862); „Blücher, sein Zeit und sein Leben“ (3 t., tamże, 1863, 4 wyd., 1887); „Studien“ (3 t., Lipsk, 1865—66); „Aus der Sündflutzeit“ (Lipsk, 1867); „Das Trauerspiel in Mexiko“ (1868); „Hammerschläge nnd Historien“ (nowe wyd., 1878); „Menschliche Tragikomedie“ (3 wyd., 1884); „Gestalten und Geschichten“ (1885); „Letzte Gänge“ (1887). „Menschliche Tragikomödie“ (stuja i obrazy. 3 t., 1874); „Grössenwahn, vier Kapitel aus Geschichte deutscher Narrheit“ (1876); „Germania. Zwei Jahrtausende deutschen Lebens kulturgeschichtlich geschildert“ (od 1876, 5 wyd., 1882); „Vier Bücher deutscher Geschichte“ (2 wyd., 1880) i w. in. Część jego opowiadań wyszła p. t.: „Novellenbuch“ (8 t., 1873—4, 2 wyd., od 1877); „Neues Historienbuch“ (Lipsk, 1884); „Die Nihilisten“ (3 wyd., Lipsk, 1885); „Satzte Gänge“ (1887). W polskim przekładzie posiadamy: „Historja literatury powszechnej, przełożona i pomnożona przez Bronisława Zawadzkiego“ (Warszawa, t. 1, 1881, t. 2, 1882).—Żona Jana Scherra, *Marja Zuzana* z domu *Kübler*, * 1804 w Winterthur, † 1873, odznaczyła się zarówno jako nauczycielka i jako autorka dzieł treści pedagogicznej. Ważniejsze z jej pism są: „Das Hauswesen,“ „Die Hausmutter,“ „Leitfaden für die verschiedenen für die verschiedenen weiblichen Arbeiten,“ „Das Buch der Mütter“ i „Schule der Mutter.“

Schertlin Sebastjan, ob. Schärtlein.

Scherzer Karol, podróżnik i statystyk, * 1821 w Wiedniu, z początku zajmował się drukarstwem, od 1850 podróżował po Francji, Włoszech, Stanach Zjednoczonych, Indjach zach. Rezultaty tych podróży ogłosił w dziełach: „Reisen in Nordamerika“ (z Wagnerem, 3 t., 1854); „Die Republik Costarica“ (1856); „Wanderungen durch die mittel-

amerikanischen Freistaaten Nicaragua, Honduras und San Salvador“ (1857). W 1857—59 miał udział w wyprawie austrjackiej na statku Novara i notaty jego posłużyły za podstawę części opisowej sprawozdania z tej ważnej podróży. W 1872 75 był konsulem austrjackim w Smyrnie, 1875—78 w Londynie, 1878—84 w Lipsku, 1884—1896 w Genui. Oprócz powyższych ogłosił: „Statistisch-komerz. Theil der Novara Expedition“ (2 t. 1864, 2 wyd., 1867); „Smyrna“ (1873); „Das wirtschaftliche Leben der Völker“ (1886); „Aus dem Natur- und Völkerleben im tropischen America“ (1864); „Weltindustrien“ (1880) i in.

Scherzando (włosk.), w muzyce: żartobliwie.

Scherzo (włosk. żarcik), jest to nazwa dawana w muzyce trzeciej części symfonji i sonaty, zastępującej dawniejszy menuet, jaki zwykle w symfonjach i sonatach dawniejszych (Haydn, Mozart) spotykamy. Beethoven uczynił **S.** wyrazem swego humorystycznego na świat poglądu; Chopin wreszcie usamowolnił **S.**, nadawszy mu znaczenie samoistnego utworu. Nowsi kompozytorowie (Schumann, Mendelsohn) wypowiadali w tej formie najpiękniejsze nieraz natchnienia swego genjuszu.

Scheuchzer Jan Jakób, naturalista, * 1672 w Zürichu, † 1733, był lekarzem i profesorem matematyki w mieście rodzinnem. Opisał olbrzymią salamandrę kopalną (ob. Andrias) i ogłosił: „Naturgeschichte des Schweizerlandes“ (1746, 2 wyd., 3 t., 1752) i in.

Scheurer Kestner August, polityk francuski, * 1833, † 1899. Z zawodu chemik; obrany 1875 senatorem. Bronił niewinności Dreyfussa (ob.).

Scheveningen, wielka nadmorska wieś rybacka w niderlandzkiej prowincji Południowej Holandji, o godzinę drogi od Haagi oddalona, liczy 18,000 miesz. i jest jednem z najwięcej odwiedzanych miejsc kąpielowych morskich nad morzem Północnym.

Schiaparelli Jan Wirginjusz, astronom, * 1835 w Savigliano (w Piemoncie), studjował matematykę w Turynie i Berlinie, 1862 został dyrektorem obserwatorjum w Medjolanie, 1889 r. senatorem. Zasłynął głównie wykazaniem związku, jaki zachodzi między kometami (ob.) a gwiazdami spadającemi (ob.); odkrycie to swoje ogłosił naprzód w kilku listach do księdza Secchiego (1866—7), następnie w rozprawie „Note e riflessioni intorno alla teoria delle stelle cadente“ (Florencja, 1867). Nadto przeprowadził pomiary gwiazd podwójnych i sporządził karty Marsa (ob.), o czem ogłosił „Osservazioni astonomische e fisiche sull'asse di rotazione e sulla topografia del planete Marte (4 cz., 1878—96). Poznał też, że czas obrotu osiowego Merkurego wyrównywa czasowi obiegu jego dokoła słońca i że zapewne ma to miejsce z Wenerą. Ogłosił nadto: „I precursori di Copernico nell' antichita“ (1873); „Rutra Canicula“ (1896).

Schiavone Andrea, właściwie *Andrea Medola*, * 1522 w Sebenico w Dalmacji, znakomity malarz szkoły weneckiej, † 1582 w Wenecji. Najwięcej jego utworów znajduje się w Wenecji.

Schichau Ferdynand, inżynier, * 1814 w Elblągu, † 1896, kształcił się w Berlinie, pracował przez rok w Anglji i 1837 założył fabrykę machin w Elblągu, 1892 warsztaty okrętowe w Gdańsku. Udoskonalił machinę parową do potrzeb marynarki i zbudował pierwsze dobre łodzie torpedowe. W zakładach swoich zbudował 600 statków parowych i około 1,600 machin parowych.

Schicht Jan Gotfryd, * 1753 w Reichenau pod Zittau, † 1823, kantor szkoły św Tomasza w Lipsku, znakomity muzyk, który zjednał sobie w sztuce zaszczytne imię jako autor dzieła „Grundregeln der Harmonie“ (Lipsk, 1812), tudzież jako kompozytor w zakresie muzyki religijnej.

Schick Bogumił, niemiecki malarz historyczny i pejzażysta, * 1776 w Sztutgardzie, † 1812 tamże. Kształcił się od r. 1798 w pracowni Dawida w Paryżu, następnie udał się do Rzymu, gdzie wyswobodziwszy się z manjery francuskiej, wykonał wiele dzieł znakomitych. Celniejsze z nich są: „Dawid wobec rozgniewanego Saula“ (1803); „Ofiara dziękczynna Noego“ (1805) i „Apollo wśród pasterzy“ (1807). Listy **S.** przedrukowane są w Haakha „Beiträge aus Würtemberg zur neuern deutschen Kunstgeschichte“ (Sztutgard, 1863).

Schidone albo *Schedone* Bartłomiej, malarz włoski, * 1559 w Modenie, † 1615 w Parmie, był malarzem nadwornym księcia Ranuzio. Jakkolwiek kształcił się głównie na wzorach Correggio, zaliczany jest jednak do szkoły Caraccich. Najwięcej jego obrazów znajduje się w muzeum neapolitańskiem; inne w galerjach petersburskiej, paryskiej, monachijskiej, wiedeńskiej, berlińskiej i drezdeńskiej.

Schiedam, miasto portowe w niderlandzkiej prowincji Południowej Holandji, nad rzeką Maas, ma 27,000 miesz., prowadzi rozległy handel.

Schiefner Franciszek Antoni, znakomity językoznawca, * 1817 w Rewlu, † 1879, kończył tamże nauki gimnazjalne, poczem od 1836—40 studjował prawo w uniwersytecie petersburskim. Następnie udał się do Berlina, gdzie do 1842 słuchał filologji, skąd wróciwszy do Petersburga, poświęcił się studjom języków wschodnich. Czas jakiś był nauczycielem gimnazjalnym w Petersburgu; 1852 r. został członkiem akademji petersburskiej. **Sch.** jest obecnie jednym z najgruntowniejszych znawców języków mongolskiego, tatarskiego, uralsko-czudzkich, oraz tybetańskich i kaukaskich. Oprócz cennych artykułów z zakresu językoznawstwa, pomieszczanych w czasopisach wydawanych przez akademję petersburską, ogłosił dzieło Târanâtha „Historja Buddhaizmu w Indji“ (tekst i przekład niemiecki, Petersburg, 1868 i 1869); opracował gramatycznie język awarski (1862), udicki (1863), obchaski (1863), oraz wiele innych języków środkowo i północno-azjatyckich; 1852 przełożył na język niemiecki narodowy epos fiński

„Kalewalę“ (Helsingfors). Nadto przekładał i wydał prace etnograficzne i lingwistyczne Castrena (ob.).

Schiemann Teodor, archiwista archiwum miejskiego w Rewlu, napisał: „Russland, Polen und Livland bis ins XVII Jahrhundert“ (Rewel, 1886).

Schievelbein Fryderyk Antoni Herman, rzeźbiarz niemiecki, * 1817 w Berlinie, † 1867 r.; od 1853 członek tamecznej akademji i od 1860 profesor tejże akademji. Oprócz wielu innych dzieł, zdobiących rozmaite gmachy i place w Berlinie, wykonał 10 apostołów do jednego z kościołów w Helsingfors, tudzież statuy Hermana von Salza na moście w Marjenburgu, Lutra i Melanchtona dla uniwersytetu w Królewcu i t. d. Pracował także nad przyozdobieniem pałacu zimowego i kościoła św. Izaaka w Petersburgu.

Schiff Maurycy, fizjolog, * 1823 we Frankfurcie n. M., † 1896 w Genewie, studjował medycynę w Frankfurcie, Heidelbergu i Getyndze, 1854 został profesorem anatomji porównawczej w Bernie, 1863 r. profesorem fizjologji we Florencji, a w 1876 w Genewie; prace jego dotyczą przeważnie fizjologji układu nerwowego, wątroby, śledziony i trzustki. Ogłosił też prace ornitologiczne i badania nad okrzemkami.

Schik Ignacy, pisarz i publicysta, * 1841 r. w Nowym Bydżowie w Czechach; po ukończeniu gimnazjum w Pradze, studjował w tamtejszym uniwersytecie nauki przyrodnicze i filozoficzne, poczem przez lat trzy był asystentem chemji fizjologicznej przy Purkynim. Następnie poświęcił się wyłącznie publicystyce i 1864 został redaktorem fejletonu w czasopiśmie *Politik*. Początkowo pisywał do *Mittheilungen der kais. Akademie der Wissenschaften* artykuły treści fizjologicznej i chemicznej, oraz wydał dzieło: „Die Chemie in Rücksicht auf Physiologie und Medicin überhaupt“ (1861). W fejletonach swych, pisanych z wielkim talentem, stylem żywym i ucinkowym, wybornie przedstawia najnowsze kwestje polityczne i socjalne w Austrji. Część fejletonów **S.** (zwłaszcza „Tändeleien“, „Portofreie Briefe“, „Herrenhäusliches“ i t. d.) wyszła w zbiorowem wydaniu p. t. „Oesterreichische Flugblätter“ (t. i 2, Lipsk, 1870; t. 3, Praga, 1872).

Schikaneder Emanuel, komik i dramatyk niemiecki, autor libreta do mozartowskiego „Fleta zaczarowanego“, * 1751, † 1812 w nędzy i obłąkaniu. Założył **S.** teatr „An der Wien“.

Schildberg, niemiecka nazwa Ostrzeszowa.

Schilder Mikołaj, historyk rosyjski, generał-lejtnant, dyrektor Bibljoteki publicznej w Petersburgu (od 1899). Napisał: „Feldmar. Paskiewicz podczas wojny krymskiej“ (1875); „Stosunki Rosji i Europy za Aleksandra I“ (1805—1815); „Korespondencja w. ks. Konstantego Pawłowicza z generał-adjutantem Sipiaginem, materjały do historji Aleksandra I“ (1896—98).

Schill, Ferdynand Baptysta von..., śmiały partyzant podczas wojny Napoleona I z Austrją, * 1773 w Sothof, pod Pless, na Śląsku, 1788 wstąpił do armji pruskiej. Raniony 1806 pod Auerstädt, zebrał na Pomorzu pruskiem mały oddział ochotników, z którym 1807 przyczynił się znakomicie do obrony Kołobrzega. Po pokoju tylżyckim został majorem, a oddział jego zamieniono na pułk lejb-gwardji huzarów. Gdy w 1809 nowa między Austrją i Napoleonem wybuchła wojna, **S.** w końcu kwietnia, bez wyższych rozkazów, poprowadził swój pułk nad Elbę, gdzie starał się zorganizować wojnę ludową przeciwko Francuzom, ale nie mając znikąd pomocy, a obok tego naciśnięty przez francuską załogę z Magdeburga, tudzież przez Duńczyków i Holendrów, musiał się cofnąć przez Meklemburg do Stralsundu (na Pomorzu szwedzkiem), gdzie 31 maja przez trzykroć silniejszego nieprzyjaciela zaczepiony, po najwaleczniejszej obronie, poległ w walce ulicznej. Zwłoki jego pochowano w Stralsundzie, a głowa, na którą król Hieronim 10,000 fr. ceny nałożył, złożoną została dopiero r. 1837 w Brunświku obok popiołów jego towarzyszów broni, którym tu 1835 wzniesiono pomnik. Biografje **S.** pisali: Haken (2 t., Lipsk, 1825), Döring (Barmen, 1838) i Bärsch (Lipsk, 1860).

Schill Ferdynand.

Schiller Jan.

Schiller Jan Krzysztof Fryderyk, genjalny poeta i dramatyk niemiecki, * 1759 w Marbachu, małej mieścinie wirtemberskiej. Ojciec jego, początkowo chłopiec u cyrulika, służąc wojskowo, doszedł stopnia majora; matka, Elżbieta, była córką oberżysty w Marbachu. Jako syn wojskowego musiał młody Fryderyk wstąpić do świeżo założonej szkoły wojskowej w Wirtembergu, gdzie jednak studjował głównie prawo i medycynę i po skończeniu otrzymał miejsce lekarza wojskowego w 1780. Sprzeczność wrodzonych pragnień z wymaganiami rzeczywistości zrodziły w młodzieńcu gorącą nienawiść ku krępującym ducha ścieśnieniom i silne poczucie osobistej godności człowieka, deptanej wówczas na każdym kroku. Z tej walki między „genjuszem a subordynacją“ wyrosła pierwsza genjalna próba talentu: „Zbójcy“ (Räuber), dramat zaczęty w 17 r. życia i wystawiony z powodzeniem w Mannheimie 1781 r. Mimo swej potworności utwór ten ma nieśmiertelną wartość

dzięki sile fantazji, gorącu uczucia młodego poety, który wcielił swe pojęcia w postać Karola Moora. Gwałtowność i namiętności słabnie nieco w drugim dramacie: „Fiesko“ (Die Verschwörung des Fiesko in Genua, 1782 r.), osnutym na tle dziejów Genui, by wybuchnąć na nowo w „mieszczańskiej tragedji“: „Intryga i Miłość“, gdzie z całą nienawiścią młodzieńczego serca piorunuje przeciw nadużyciom rządów książęcych po małych księstwach. Czuł to tem gorącej, iż sam padł ofiarą samowoli, gdyż książę Karol wirtemberski polecił mu początkowo wszystkie utwory poetyczne sobie przedstawiać, a później całkiem zabronił pisać, tak, iż zrozpaczony **S.** uciekł potajemnie i znalazł schronienie w Bauerbachu pod Meiningen u pani von Wolzogen, matki dwu jego kolegów szkolnych. Tu właśnie w 1782 i 3 wykończył powyższy dramat, tu, odnowiwszy stosunki z dawnym protektorem hr. Dalberg, zaczął dla teatru w Mancheimie pisać „Don Karlosa“ (1785), rozpoczynającego nowy zwrót w rozwoju talentu poety. Rosnące uwielbienie dla wielkiego talentu jednało **S.** coraz nowych protektorów. Körner, radca apelacyjny w Lipsku (ojciec poety t. n.), zaprosił **S.** do siebie, wskutek czego tenże naprzód w tym mieście, a następnie dwa lata w Dreźnie (1785—87) przebywał. Ukończywszy w 1787 „Don Karlosa“, utwór nacechowany najgorętszą miłością swobody i ludzkości, przeniósł się do Wejmaru. W czasie podróży poznał przypadkowo Karolinę von Lengefeld, która w 1790 stała się żoną poety. Niedostateczność studjów szkolnych skłoniła **S.** do uzupełnienia takowych samodzielną pracą nad literaturą starożytną, jakich odbicie znajdujemy w lirycznych powszechnie znanych arcydziełach: „Hymn do radości“, „Bogowie Grecji“, „Rezygnacja“ i t. p., tudzież przekładzie „Ifigenji“ Eurypidesa. Obok tego poświęcał się filozofji (kantowskiej głównie) i napisał kilka ważnych rozpraw estetycznych jak np. znane „Listy o wychowaniu estetycznem, człowieka“ (1795) a przytem dla swoich dramatów musiał przedsiębrać specjalne studja, z których korzystał dla skreślenia: „Oderwanie się Niderlandów“ (1788), i „Historji Trzydziestoletniej wojny“ (1791 — 1793), Po takiem przygotowaniu mógł objąć śmiało katedrę historji w Jenie (1789), po dwu latach jednak choroba piersiowa nie pozwoliła mu pełnić dalej obowiązków. Otrzymawszy od możnych protektorów 1,000 talarów rocznej pensji, mógł spokojnie oddać się literaturze. Powziąwszy zamiar wydawania pisma perjodycznego *Die Horen*, zawiązał stosunki z Goethem, którego wpływ stał się pobudką do trzeciego najświetniejszego zwrotu w twórczości artystycznej **S.** Owocami tej twórczości były arcydzieła drobnych rozmiarów, jak: „Xenie“, „Ballady“ (1792) i przepyszna „Pieśń o Dzwonie“ („Lied von der Glocke“, 1800). Obok tego nowy szereg utworów dramatycznych rozpoczęła przepyszna trylogja „Wallenstein“ (Obóz Wallensteina, Piccolomini i Śmierć Wallensteina), ukończona 1799 roku. Przeniósłszy się w tymże roku do Wejmaru, został osypany łaskami księcia i obdarzony szlachectwem. Cztery ostatnie dramaty: „Marja Stuart“ (1800); „Dziewica orleańska“ (1801); „Narzeczona z Mesyny“ (1803) i „Wilhelm Tell“ obudziły najwyższy i zasłużony entuzjazm w narodzie, jako dzieła po mistrzowsku obmyślone i wykonane. Śmierć przedwczesna (1805) podczas pracy nad „Dymitrem“ (Demetrius), utworem na dziejach Dymitra Samozwańca osnutym, położyła koniec genjalnej twórczości poety. **S.** jest twórcą nowożytnego dramatu historycznego; zamiast kronikarskiej wierności i drobiazgowości Szekspira, spotykamy tu wyższe filozoficzne pojmowanie dziejów, jako ścieranie się z sobą wyższych przewodnich idej. Zbywa za to **S.** na sile i wyrazistości charakterystyki, na realnej prawdzie i życiu postaci, których indywidualność blednie pod patetycznością i liryzmem dykcji. Niezliczonego mnóstwa tak popularnych, jak i starannie opracowanych wydań **S.** nie podobna nam wyliczać; co się tycze biograficznych studjów, to z pomiędzy wielu ważniejsze są: Karoliny von Wolzogen (2 t., 1830); K. Hofmeistera (4 t.); Gustawa Schwaba, a wreszcie E. Palleske (4 wydanie, 1863). Korespondencja **S.** z narzeczoną, Körnerem, Goethem, Dalbergiem, Humboldtem niejednokrotnie była ogłoszona drukiem. U nas poezje liryczne **S.** tłómaczyli J. D. Minasowicz, K. Brodziński, Mickiewicz, dramatyczne zaś utwory: Andrzej Brodziński, J. N. Kamiński, A. E. Odyniec, Budzyński, Sabowski, Krajewski i inni.

Schilling, jezioro w pruskiej regencji Królewieckiej, w okręgu Osterode, 15 klm. długie, lecz bardzo wąskie, zasilane wodami rzeki Taber, za pośrednictwem rzeczki **S.** łączy się z kanałem Elbląskim i rzeką Drwęcą.

Schilling, moneta, ob. Szylling.

Schilling Fryderyk Gustaw, bardzo płodny powieściopisarz niemiecki, * 1766 r. w Dreźnie, † 1839 tamże. Od 1781 do 1809 służył w wojsku saskiem i w wielu bitwach owego czasu czynny brał udział. Ostatnie zbiorowe wyd. pism jego „Sämmtliche Werke“, wyszło w 80 tomikach (Drezno, 1828—39).

Schilling Jan, rzeźbiarz niemiecki, * 1828 r., kształcił się w Dreznie i Berlinie. Wykonał mnóstwo doskonałych posągów i grup, pomników, ozdobiony medalem i odznaczeniami. W 1894 mianowany profesorem i radcą tajnym.

Schillingsfürst, miasteczko w okręgu Rottenburg w Bawarji, liczy 1,000 miesz.; w pobliżu zamek należący do książąt Hohenlohe-S.

Schilter Jan, prawnik i niemiecki badacz starożytności, * 1632 w Pegau, † 1705 w Strasburgu. Ważniejsze jego dzieła są: „Exercitationes ad quinquaginta libros Pandectarum“ (3 t., Jena, 1698; 3 wyd., Frankfurt, 1733); „Institutiones juris cacanonici“ (Jena, 1681); „Institutiones juris publi-

ci Rom.-Germanicae“ (2 t., Strasburg, 1696); „Codex juris feudalis Alemanici“ (tamże, 1697); „Thesaurus antiquitatum Teutonicarum“ (3 t., Ulm, 1727).

Schimmel Henryk Jan, poeta i pisarz holenderski, * 1824 w Gravelandzie, kupiec, w końcu dyrektor niderlandzkiego Towarzystwa kredytowego. Napisał dramaty: „Joan Woutersz“ (1847); „Gondebald“ (1848); „Giovanni di Procida“ (1849); „Napoleon Bonaparte“ (1851). Wszystkie te dramaty wydane zostały pod zbiorowym tytułem „Dramatische poezij“ (1885, t. 3). Nadto ogłosił kilka romansów, jak: „Mary Hollis“ (1860); „Mylady Carlisle“ (1864): „Sinjeur Semeyns“ (1873) i in.

Schimmelpenninck Rütger Jan, niderlandzki mąż stanu, * 1765 w Deventer, † 1825 w Amsterdamie. Początkowo adwokat w Amsterdamie, został po wybuchu rewolucji i wkroczeniu Pichegru członkiem pierwszej magistratury amsterdamskiej i używanym był wielokrotnie do rozmaitych misji dyplomatycznych. W marcu 1805 stanął jako pensjonarjusz na czele rządu i mianowany był przez Napoleona hrabią i senatorem. Po abdykacji cesarza usunął się do dóbr swoich, ale po utworzeniu królestwa Niderlandzkiego nowy król mianował go członkiem izby pierwszej.

Schimper Karol Fryderyk, botanik, * 1803 r. w Mannheim, † 1867; studjował teologję, następnie medycynę w Heidelbergu i Monachjum; w celach geognostycznych zwiedził Palatynat i Alpy bawarskie. Uważany jest za jednego z założycieli morfologji botanicznej, w szczególności odkrył prawo ulistnienia. Ostatnie lata życia przepędził w Schwetzingen. Ogłosił też zbiory poezji „Gedichte“ (1840 i 1896). Por. O. Volger „Leben und Leistungen des Naturforschers Karl S.“ (3 wyd., 1889).

Schimper Wilhelm, naturalista i podróżnik, brat poprz., * 1804 w Mannheim, † 1878; służył w wojsku, następnie zajął się naukami przyrodniczemi; w 1829 udał się do południowej Francji, a stąd do Algieru; od 1834 zwiedził z polecenia wirtemberskiego stowarzyszenia podróżniczego Egipt, Arabję a następnie wysłany został przez zarząd ogrodu botanicznego do Abisynji, gdzie pozostał, zajmując się przesyłaniem naukowych zbiorów dla muzeów europejskich. Ogłosił „Reise nach Alger“ (1834).

Schimper Wilhelm Filip, botanik, brat stryjeczny poprz., * 1809 r. w Dusenheim w Alzacji, † 1880; studjował teologję, w 1839 został dyrektorem muzeum historji naturalnej w Strasburgu, oraz profesorem geologji. Zasłynął zwłaszcza jako bryolog. Ogłosił „Bryologia Europaea“ (6 t., 1836—54 z 640 rycinami); „Synopsis muscorum“ (1860); „Icones morphologicae“ (1860); „Paleontologica alsatica“ (1854); „Traité de paleontologie végetale“ (1869—74) i in. Por. Grad „Guil. Phil. S.“ (3 t., 1882).

Schinas Konstanty Dymitr, uczony i mąż stanu grecki, * w Konstantynopolu, uczył się prawa na uniwersytecie berlińskim. Za rządów króla Ottona był lat kilka (od 1834) ministrem sprawiedliwości, a następnie profesorem i rektorem uniwersytetu w Atenach. Po rewolucji 1843 otrzymał powtórnie tekę sprawiedliwości, a potem był posłem w Monachjum (od 1849) i Wiedniu (od 1854). **S.** jest autorem znakomitego dzieła: „Historja ludów starożytnych Grecji“ (Ateny, 1851).

Schindler Juljusz Aleksander, polityk austrjacki i poeta, znany pod pseudonimem *Julius von der Traun*, * 1818 w Wiedniu, † 1885, studjował prawo, następnie zostawał w służbie sądowej, z której za pisma swoje wydalony, pracował jako urzędnik prywatny. W 1861 obrany został do sejmu, następnie do rady państwa, w 1862 został notarjuszem w Wiedniu. W parlamencie dał się poznać głównie z występów satyrycznych przeciw ultramontanizmowi. Ogłosił: „Oberösterreich. Ein Skizzenbuch“ (1848); „Gedichte“ (2 t., 1871); dramat ludowy „Theophrastus Paracelsus“ (1858); „Die Rosenegger Romanzen“ (3 wyd., 1876); „Salomon, König von Ungarn“ epopeja (2 wyd., 1876); „Der Schelm von Bergen“ opowiadanie (Wiedeń, 4 wyd., 1885); „Goldschmiedkinder“, romans (1880); „Ekskursionen eines Oesterreichers 1840—1879“ (Lipsk, 1881, t. 2); „Oberst Lumpus“ romans (Wiedeń, 1880), oraz liczne nowele i romanse.

Schinkel Karol.

Schinkel Karol Fryderyk, znakomity budowniczy i malarz, * 1781 roku w Neuruppin, † 1841; od 1839 roku był głównym dyrektorem budownictwa w Berlinie. Początkiem jego sławy był nowy królewski odwach berliński. Wzniesionemi przez siebie budowlami i pomnikami przyczynił się wiele do przyozdobienia stolicy pruskiej. Z pośród wielu innych celniejsze jego dzieła są: nowy teatr, nowe muzeum, kościół św. Mikołaja w Poczdamie, kościół Werdera w Berlinie i wiele innych. W 1855 postawiono statuę marmurową pod kolumnami starego muzeum. Nikt lepiej od niego nie umiał nadać każdej budowli charakterystycznego kształtu, odpowiedniego jej przeznaczeniu. Ogłosił: „Sammlung architektonischer Entwürfe“ (28 zeszytów, Poczdam, 1841—45) oraz „Werke der höhern Baukunst“ (Poczdam, 1845—46); „Grundlagen der praktischen Baukunst“ (2 w., 1835, t. 2); „Sammlung von Möbelentwurfen“ (n. wyd., 1852). Jako malarz, zasłynął z prześlicznych obrazów architektonicznych i dowiódł także znakomitych zdolności w malarstwie historycznem. Por. Kuglera „Karl Friedr. Schinkel, eine Charakteristik seiner künstlerischen Wirksamkeit“ (Berlin, 1842) oraz

Wolzogena „Aus Schinkel's Nachlass“ (4 t., Berlin, 1861—64).

Schinus *(Płaczlin, Mastykowiec)*, rodzaj roślin z rodziny terpentyńcowatych, krzewy mające cienkie gałązki, liście pojedyńcze lub nieparzysto pierzaste, kwiaty drobne, białawe, i pestczaki kuliste, w Ameryce płd. **S.** *molle* zawiera obfity sok żywiczny, woni aromatycznej; kora i liście używają się do okładów na rany i wrzody; z owoców wyrabia się w Peru napój; we Włoszech, gdzie się to drzewo uprawia, używa się liści na dodatek korzenny do sałaty. Sok wypływający z kory używa się jak mastyks.

Schinz Rudolf Edward, inżynier, * 1812 w Zürich, † 1855. Uczył się w Zurychu i Paryżu, następnie zajmował się budową mostów w Szwajcarji, od 1836—49 konstrukcją dróg żelaznych we Francji i Niemczech, poczem oddał się głównie budowie mostów wiszących i kratowych. Sławę jego na tem ostatniem polu ustaliły plany mostów żelaznych na Wiśle pod Tczewem i Malborgiem.

Schinz Jan, botanik, * 1858 w Zurychu, był pierwotnie kupcem, następnie zajął się botaniką, studjował ją w Berlinie, odbywał podróże po Afryce, 1889 został profesorem i dyrektorem ogrodu botanicznego w Zurychu. Ogłosił: „Untersuchungen über den Mechanismus des Aufspringens der Sporangien und Pollensacke“ (1883); „Explorations dans le Sud-Ouest de l'Afrique“ (1887); „Deutsch-Südwest Afrika“ (1891) i in., oraz z Durandem „Conspectus florae Africae“ (od 1895).

Schinznach, wieś w okręgu Brugg szwajc. kantonu Argowji, 1,200 mieszk., posiada słynne źródło siarczane o temp. 34°C, zawierające gips. Por. Tymowski „Der Schwefel-Kurort Bad. S.“ (1893).

Schipper Jakób, filolog, * 1842, profesor uniwersytetu wiedeńskiego (1877), członek akademji wiedeńskiej. Zajmuje się specjalnie literaturą angielską („Grundriss der engl. Metrik“, 1895).

Schirmacher Fryderyk Wilhelm, historyk, * 1824 w Gdańsku, studjował filozofję i historję w Berlinie i Bonn, następnie był profesorem akademji w Lignicy, 1866 w uniwersytecie w Rostoku. Napisał: „Kaiser Friedrich“ (1859—65, t. 4); „Die letzten Hohenstaufen“ (1871); „Johann Albrecht I, Herzog von Mecklenburg“ (1885, cz. 2); „Geschichte von Spanien“ (Gotha, 1881 i nast.), wydał: „Urkundenbuch der Stadt Legnitz“ (Lignica, 1866); „Beiträge zur Geschichte Mecklenburgs, vornehmlich im 13 Jahrhundert“ (Rostok, 1872—75, t. 2) i in.

Schirmer Jan Wilhelm, malarz niemiecki, * 1807 w Jülich, uczeń akademji düsseldorfskiej, od 1839 profesor tamże, a od 1854 dyrektor szkoły sztuk pięknych w Karlsruhe, gdzie † 1863. **S.** odznaczył się głównie jako znakomity pejzażysta i uważany jest za twórcę düsseldorfskiej szkoły krajobrazowej. Za przedmiot obrazów swych brał zwykle naturę kraju ojczystego.

Schirmer Wilhelm, również pejzażysta, uczeń Schadowa, * 1802 w Berlinie, był od 1839 profesorem akademji w Berlinie, † 1866 w Nyon nad jeziorem Genewskiem. Malował z upodobaniem naturę krajów południowych.

Schirren Karol Chrystjan Gerard, historyk, * 1826 w Rydze, kształcił się w Dorpacie, gdzie 1858 został profesorem historji. Pozbawiony katedry 1869 za agitacją autonomistyczną, przesiedlił się do Niemiec, gdzie 1874 mianowany był profesorem uniwersytetu w Kiel. Napisał: „Jordanes und Kassiodor“ (1858); „Quellen zur Geschichte des Untergans livlandischer Selbstständigheit“ (Rewel, 1861—81, t. 8); „Neue Quellen“ (1883—86, t. 3); „Die Rezesse der livländischen Landtage 1681—1711“ (Dorpat, 1865); „Die Kapitulationen der livländischen Ritter — und Landschaft“ (tamże, 1865) i in.

Schireofon, przyrząd do wynajdowania wadliwych i uszkodzonych miejsc w metalach, jest kombinacją mikrofonu, telefonu oraz pręcika, służącego do uderzania o metal badany; zmiany występujące w tonach, przez uderzenie to wywołanych, wskazują zmiany w budowie cząsteczkowej metalu. **S.**, zbudowany przez Place'a, wykazuje najdrobniejsze szczeliny w szynach, działach, rurach i t. p.

Schizma (z grec. *schizein*, rozdzielać), jest to odszczepieństwo, zerwanie jedności kościelnej, bez naruszenia jedności wiary i nauki, gdyż w takim razie przybiera nazwę herezji, kacerstwa, lecz dotyczące tylko urządzenia kościoła. Nadto **S.** nazywa się rozdzielenie w kościele, kilkakrotnie zaszłe w wiekach średnich z powodu wyboru kilku naraz papieżów. Najważniejszą pomiędzy temi tak zwana w historji *wielka* **S.** papieska, trwająca od 1378—1429, podczas której przez lat 50 panowali jednocześnie dwaj papieże, jeden w Rzymie, drugi w Awinjonie.

Schizomycetae, *grzybki rozszczepkowe*, grupa pierwotworów (ob.), postaci pręcikowatej lub ziarnistej, występujących głównie na powierzchniach cieczy gnijących i powodujących tam powstawanie śluzistych powłok. Żywią się jak grzybki drożdżowe i w podobnyż jak one sposób utrzymują gnicie substancji organicznych. Rozmnażają się przez dzielenie i tworzą komórki pojedyńcze lub też zebrane w kolonje; wraz z wodorostami rozszczepkowemi stanowią grupę roślin najniższych, *Schizophytae*. Należące tu rodziny *bakterji kulistych (Coccaceae), laseczników* i *spiryllów* zaliczają się do bakterji (ob.).

Schizophyceae, *wodorosty rozszczepkowe*, ob. Wodorosty i Bakterje.

Schizophytae, *rośliny rozszczepkowe*, najniższa grupa w państwie roślinnym, odpowiadająca pierwotworom (ob.) świata zwierzęcego. Rozpadają się na dwie grupy, *Schizomycetae* (ob.) i *Schizophyceae* (ob. Wodorosty). Przeważna ich liczba zalicza się do bakterji (ob.).

Schlabrendorf Gustaw, hrabia von..., szlachetny dziwak, * w Szczecinie, † 1824 w Paryżu. Po wybuchu rewolucji francuskiej osiadł w Paryżu i jako zwolennik Żyrondystów dostał się do więzienia, z którego wymknąwszy się szczęśliwym przypadkiem ocalał od gilotyny. Człowiek bardzo ograniczonych potrzeb osobistych, całe prawie swe mienie obracał na cele dobroczynne, mianowicie dla swoich spółrodaków. Znane dzieło J. F. Reichardta „Bonaparte und des französische Volk unter seinem Consulate“ (1804), jest w rzeczywistości pióra **S.**

Schlaf Johannes, poeta niemiecki, szkoły modernistycznej, * 1862 w Querfureil. Pospoła z Arno Holzem pragnął stworzyć nowy styl poetycki (ob. Holz). Pseudonim Bjarne P. Holmsen. Przekłady „Wiosny“ **S.** dokonał Przybyszewski.

Schlagintweit, pięciu braci, pochodzących z Monachjum, którzy zyskali rozgłos podróżami i badaniami naukowemi, byli synami okulisty *Józefa* **S.** (* 1792, † 1854).—*Herman* **S.**, * 1826 r. w Monachjum, † 1882, i *Adolf* **S.**, * 1828 tamże, † 1857 w Kaszgarze, odznaczyli się badaniem różnych zjawisk fizycznych świata alpejskiego w latach 1846—48, rezultaty czego ogłosili w „Untersuchungen über die physikalische Geographie der Alpen“ (1850—54); Adolf **S.** habilitował się w uniwersytecie monachijskim, Herman zaś miewał odczyty z geografji fizycznej w uniw. berlińskim. Pierwsi wdarli się na szczyt Monte-Rosa i wydali wyborne jej karty fotograficzne (1859). Wraz z trzecim swoim bratem Robertem (* 1833 r., † 1885) otrzymali w 1853 od króla pruskiego i od kompanji angielskiej wschodnio-indyjskiej polecenie podróży do Indji i Himalajów w celach badań magnetycznych, geologicznych i geograficznych. Częścią wspólnie, częścią oddzielnie, zwiedzili Dekan i inne prowincje i dotarli do źródeł Indu w Tybecie, przyczem przebyli nieosięgniętą dotąd wysokość 6788 m. nad poziomem morza. Tu się rozdzielili, w 1856 zeszli się w Simla, poczem znów się rozeszli; Herman i Robert zbadali Kiuen-Lun i udali się do Turkiestanu, Adolf zaś zwiedził Tybet zachodni. Pierwsi dwaj wrócili do Europy 1857 i przez króla bawarskiego zostali wyniesieni do godności szlacheckiej. Adolf pozostał w Tybecie i w 1857 przez dowódcę fanatycznego oddziału muzułmanów zabity został, jako urzędnik rządu angielskiego. Rezultaty badań **S.**, ogłoszone w „Results of a scientific mission to India and High-Asia“ (4 t., 1860—66), wynagrodzone zostały złotym medalem przez towarzystwo geograficzne w Paryżu. Bogate ich zbiory znajdują się w muzeach berlińskich i monachijskich. Herman za przejście gór Kiuen-Lun otrzymał od rządu rosyjskiego tytuł *Zakiuenlueński.*— Robert został 1863 profesorem w Giessen, podróżował 1869 i 1880 po Ameryce płn. i ogłosił: „Kalifornien“ (1871); „Die Mormonen“ (1874, 2 wyd., 1877); „Die pacifischen Eisenbahnen“ (1886) i in. Czwarty ich brat *Edward* **S.**, * 1831, † 1866, służył w wojsku bawarskiem, następnie w hiszpańskiem, walczył w Marokko, w 1866 w wojsku bawarskiem w wojnie z Prusami i poległ pod Kissingen; ogłosił „Der Spanisch-Marokkanische Krieg“ (1863). Piąty brat *Emil* **S.**, * 1835 w Monachjum, jest urzędnikiem górniczym w Zweibrücken, poświęcił się badaniu języków wschodnich, a głównie rzeczy tybetańskich i ogłosił „Buddhism in Tibet“ (1863); „Die Könige von Tibet“ (1864); „Die Gottesurtheile der Indier“ (1866); „Indien in Wort und Bild“ (2 t., 1881) i in.

Schlanch Lorenz, kardynał i polityk węgierski, * 1829, 1873 biskup Szatmary, 1887 biskup Wielkiego Warodyna, 1893 r. kardynał, członek izby panów. Bunyatry wydał jego mowy (1890—93).

Schlangenband, wieś w pruskiej regencji Wiesbaden, w głębokiej dolinie u podnóża gór Taunus, 400 miesz., posiada 8 źródeł mineralnych, z których 7 jest ziemnoalkalicznych, a jedno kwaśne; temperatura wody wynosi 28—32°C; służy przeważnie do kąpieli, znajduje zastosowanie w cierpieniach reumatycznych i organów rodnych kobiecych.

Schlechta-Wssehrd, Ottokar Marja, baron, orjentalista, * 1825 r. w Wiedniu, był dragomanem poselstwa austrjackiego w Konstantynopolu, następnie dyrektorem akademji orjentalnej w Wiedniu. W r. 1871 — 74 był konsulem generalnym w Bukareszcie. Zasłużył się przekładami i wydaniami pisarzów perskich i tureckich. Główniejsze z tych prac są: „Der Fruchtgarten des Sadi“ (1852); „Ibn Jermins Bruchstücke“ (z perskiego, 2 wyd., 1879); „Der Frühlingsgarten von Mewlana Abd-ur-Rahman Dschami“ (z perskiego, 1855); „Das Buch vom Fechter von Firdewsi“ (po tur. i niem., 1863). Z innych prac wymienimy: „Die osmanischen Geschichtschretber der neuern Zeit“ (Wiedeń, 1856); „Die Kämpfe zwischen Persien und Russland in Transkaukasien seit 1804 — 1813“ (1864); „Manuel terminologique français-ottoman“ (1870) i in. Ogłosił też w języku tureckim wykład prawa międzynarodowego; jest to pierwsza książka przez Europejczyka po turecku napisana.

Schlechtendal, Ditrich Franciszek Leonard baron, botanik, * 1794 w Xanten, † 1866 r., kształcił się w Berlinie, 1828 został profesorem botaniki i dyrektorem ogrodu botanicznego w Halli. Ogłosił: „Flora berolinensis“ (1823 — 1824); „Flora von Deutschland“ (z Langethalem i Schenkiem, z 2,400 tab., 1841—64, 5 wyd., 1880—77).

Schlegel Jan Adolf, poeta i kaznodzieja, * 1721 w Meissen, † 1793, na urzędzie radcy konsystorza w Hanowerze. Oprócz tłómaczenia sławnego niegdyś dzieła Batteux'go „Einschränkung der schönen Künste auf einen Grundsatz“ (2 t., Lipsk, 1751; 3 wyd., 2 t., Lipsk, 1770), wydał jeszcze: „Fabeln und Erzählungen“ (Lipsk, 1769); „Geist-

liche Gesänge“ (3 zbiory, Lipsk, 1766—1772) i „Vermischte Gedichte“ (2 t., Hanow., 1787—69) oraz wiele kazań.

Schlegel, August Wilhelm von..., znakomity poeta, tłómacz, krytyk i orjentalista niemiecki, syn poprzedniego, * 1767 r. w Hanowerze, † 1845 r. w Bonn. Po ukończeniu studjów uniwersyteckich w Getyndze bawił 3 lata w Amsterdamie, a następnie został profesorem w Jenie, gdzie był spółpracownikiem Schillera, jego „Horen“ i „Musenalmanach,“ oraz czasopisma „Allgemeine Literaturzeitung“ i innych wydawnictw. W tymże czasie rozpoczął także tłómaczenie mistrzowskie dzieł Shakspeare'a (5 sztuk, 9 t., Berlin, 1797—1810). Jednocześnie prawie wydawał z bratem swoim Fryderykiem **S.** „Athenäum“ (3 t., Berlin, 1798—1800) i „Charakteristiken und Kritiken“ (2 t., Królewiec, 1801). Rozwiódłszy się ze swą żoną, przeniósł się do Berlina, gdzie (1804) miewał odczyty o literaturze i sztuce i ogłosił tragedję w duchu antycznym „Jon“ (1803). P. t. „Spanisches Theater“ (2 t., Berlin, 1803—09; nowa ed., Lipsk, 1845) ogłosił mistrzowski przekład pięciu sztuk Calderona, po których ukazały się miewane w Wiedniu (1808) odczyty „Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur“ (3 t., Heidelberg, 1809—11; 2 ed., 1817), a dalej: „Poetische Werke“ (2 tom., Heidelburg, 1811; 2 wyd., 1820). Mianowany 1818 profesorem uniwersytetu w Bonn i obdarzony godnością szlachecką, zwrócił się przeważnie ku badaniu literatury wschodniej. Owocem tych jego studjów są: „Indische Bibliothek“ (3 t., Bonn, 1820—30); „Bhagavad Gita,“ z tłómaczeniem łacińskiem (1823; 3 wyd., Bonn, 1846) i początek „Rámâjany“ (2 t., Bonn, 1829—1839). Z innych prac **S.** wymieniamy jeszcze: „Vorlesungen über Theorie und Geschichte der bildenden Künste“ (Berlin, 1827); „Kritische Schriften“ (2 t., Berlin, 1828) i „Réflexions sur l'étude des langues asiatiques“ (Berlin, 1832). Po śmierci autora wydał dzieła jego Böcking „Sämmtliche Werke“ (12 t., Lipsk, 1845—46), oraz „Oeuvres, écrites en français“ (3 t., Lipsk, 1846) i „Opuscula latina“ (Lipsk, 1848).

Schlegel August.

Schlegel Karol.

Schlegel, Karol Wilhelm Fryderyk von..., brat poprz., zajmuje również znakomite miejsce w literaturze niemieckiej, * 1772 w Hanowerze, † 1829 w Dreźnie. Po otrzymaniu stopni akademickich w Jenie, miewał tam powszechnie przez słuchaczów cenione odczyty filozoficzne. Następnie przeszedł w Kolonji na łono Kościoła rzymsko-katolickiego i odtąd stał się przeciwnikiem wszelkiej religijnej i politycznej wolności. Od 1808 przebywał w Wiedniu zajęty częścią sprawami dyplomatycznemi, częścią pracami literackiemi. **S.** zasłużył się kilku ważnemi dziełami w przedmiocie historji literatury starożytnej i nowszej. Ważniejsze z nich są: „Griechen und Römer“ (Hamburg, 1797): „Geschichte der Poesie der Griechen und Römer“ (Berlin, 1798); „Ueber die Sprache und Weisheit der Indier“ (Heidelburg, 1808); „Geschichte der alten und neuen Literatur“ (2 t., Wiedeń, 1815). Z innych prac jego wymieniamy: „Philosophie des Lebens“ (Wiedeń, 1828) i „Philosophie der Geschichte“ (Wiedeń, 1829), oraz romans „Gedlichte“ (Berlin, 1809) i tragedję oryginalną „Alarcos“ (1802). Wydawał także kilka czasopism. Sam przygotował zbiorowe wydanie dzieł swych „Sämmtliche Werke“ (10 t., Wiedeń, 1822 sq.; powiększona ed. 15 t., 1846).

Schlegel Dorota, żona poprz., córka *M. Mendelsohna*, * 1763 w Berlinie, † 1839, jest autorką kilku przez męża wydanych pism, tudzież romansu „Florentin“ (1801).

Schlegel Jan Eljasz, poeta dramatyczny niemiecki, brat Jana Adolfa, a stryj dwu poprzednich, * 1718 w Meissen, † 1749 jako profesor akademji rycerskiej w Soröe. Dramata **S.** są najwymowniejszem świadectwem pierwszego rozkwitu sztuki dramatycznej w Niemczech; inne zaś jego poezje są nierównie mniejszej wartości. Zbiorową ed. pism jego wydał jego brat Jan Henryk (5 t., Kopenhaga i Lipsk, 1761—70); „Aesthetischen und dramaturgischen Schriften“ (Heilbr., 1887).

Schlegel Jan Henryk, młodszy brat poprz., historyk duński, * 1724 w Meissen, profesor historji i historjograf królewski w Kopenhadze, gdzie † 1780. Napisał między innemi historję Danji „Geschichte der dänischen Könige aus dem oldenburg. Stamme“ (2 tomy, Kopenhaga i Lipsk, 1777).

Schlegel Jan Fryderyk Wilhelm, syn poprz., * 1765 w Kopenhadze, w latach 1800—34 profesor tamże, † 1836 w Stötteröd pod Kopenhangą. Napisał kilka ważnych dzieł treści prawniczej. Ważniejsze z nich są: „Das Naturrecht“ (2 wyd., Kopenh., 1805) i „Das Staatsrecht des Königreichs Dänemark“ (Szlezwig, 1829).

Schlegel Karol, chirurg, * 1859 w Szczecinie, studjował medycynę w Zurychu, Greifswaldzie i Berlinie, 1899 założył w Berlinie klinikę chirurgiczną, 1900 r. został tam profesorem chirurgji. Wprowadził nową metodę znieczulania i znaczne reformy w leczeniu ran. Ważne są też badania jego nad mechaniką ruchów. Ogłosił: „Schmerzlose Operationen“ (1894; 4 w., 1899); „Neue Methoden der Wundheilung“ (1900).

Schlegel Karolina, ob. *Schelling* Karolina.

Schleicher August, jeden z najznakomitszych w nowszych czasach językoznawców, * 1821 r. w Meiningen. Ukończywszy gimnazjem w Koburgu, od 1840 mimo swej woli studjował teologję w Lipsku i Tübingen, ale obok tego pracował nad sanskrytem i językami orjentalnemi. Przeniósłszy się 1843 do Bonn, porzucił teologję, poświęcił się filologji klasycznej i 1846 został docentem. W ruchach 1848 czynny brał udział, przebywał w Czechach i 1858 powołany został do Pragi na profesora języków klasycznych, a następnie objął nowo utworzoną katedrę gramatyki porównawczej i sanskrytu. Tutaj właśnie poświęcił się gruntownemu poznaniu języków słowiańskich i litewskiego, które obok ogólnych badań języków indo-europejskich stały się głównym przedmiotem prac jego. W 1857 przeniósł się na profesora języka literatury niemieckiej do Jeny i tu przebywał aż do śmierci, zaszłej 1868, nie przyjąwszy 1862 zaproszenia na profesora gramatyki porównawczej w warszawskiej Szkole Głównej. Najważniejszem dziełem **S.**, którem wywarł wpływ wielki na młodszą generację, jest „Compendium der vergleichenden Grammatik der indo-german. Sprachen“ (Wejmar, 1862; 3 ed., 1871), dopełnieniem tej pracy jest „Indo-german. Chrestomatie“ (Wejmar, 1868). Oprócz tego z innych ważniejsze są jeszcze: „Zur vergleichenden Sprachengeschichte“ (Bonn, 1848); „Die Sprachen Europas“ (Bonn, 1852); „Formenlehre der Kirchenslav. Sprache erklärend und vergleichend dargestelt“ (Bonn, 1853); „Handbuch der litauischen Sprache“ (t. I; „Litauische Grammatik“ (Praga, 1856; t. 2, „Litauisches Lesebuch und Glosar,“ 1867); „Zur Morphologie der Sprache“ (Petersburg, 1859); „Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft“ (Wejmar, 1863 i 1873, 3 wyd.); „Die Unterscheidug von Nomen und Verbum in der lautlichen Form“ (Lipsk, 1865). **S.** wydawał razem z Kuhnem (1855) „Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung,“ w którem to czasopisie, jako też w innych i w publikacjach akademji petersburskiej umieszczał swe rozprawy. Po śmierci **S.** wydano jeszcze jego „Laut und Formenlehre der polabischen Sprache“ (Petersburg, 1871). Po Boppie posunął **S.** najbardziej znajomość budowy języków indo-europejskich i przedstawia pod tym względem ostatnie stanowisko nauki. Życiorys **S.** w „Unsere Zeit (1869) i w *Tygodniku Illustr.* (№ 104, 1869 r.).

Schleichera *(Wiechotława)*, rodzaj roślin z rodziny zapianowatych, obejmuje drzewa w Azji południowej o liściach parzysto-pierzastych. Owoce **S.** *aculeata*, w Kochinchinie, są jadalne, nasiona zawierają olej, z których się wyrabiają wonne maście.

Schleiden Mateusz Jakób, botanik, * 1804 r. w Hamburgu, † 1881 we Frankfurcie n. M.; początkowo studjował prawo i zajmował się adwokaturą, następnie zwrócił się do nauk przyrodniczych, które studjował w Heidelburgu i Berlinie. Zdobywszy uznanie pracami odnoszącemi się do fizjologji i anatomji roślin, został w 1839 profesorem w Jenie, w 1863 profesorem botaniki i antropologji w Dorpacie. Następnie przebywał w Dreznie, wreszcie w Frankfurcie. Głównem jego dziełem jest: „Grundzüge der wissenschatftlichen Botanik“ (2 t., Lipsk, 1842—43; 4 wyd., p. t. „Die Botanik als induktive Wissenschaft,“ 1861); dzieło to powiodło go do licznych sporów naukowych. Oprócz tego ogłosił: „Die Pflanze und ihr Leben“ (6 wyd., Lipsk, 1864); „Studien“ (2 wyd., Lipsk, 1857); „Das Meer“ (Berlin, 1865; 3 wyd., 1884—1888); „Das Alter des Menschengeschlechts“ (1863); „Die Rose“ (1873); „Das Salz“ (1875); „Die Bedeutung der Juden für Erhaltung und Wiederbelebung der Wissenschaften im Mittelalter“ (1877) i in. Pod pseudonimem Ernsta wydał dwa zbiory poezji „Gedichte“ (1858 i 1873).

Schleiemacher F.

Schleiermacher Fryderyk Ernest Daniel, znakomity myśliciel i najznakomitszy teolog protestancki niemiecki, * 1768 w Wrocławiu. Był on synem pastora i wychowanie najpierwsze otrzymał śród braci morawskich, których zasady wielki na niego wpływ wywarły. Nauki pobierał w Niesky, a następnie w seminarjum jedności braci czeskich (ob.) w Barby (1785—87). Zerwawszy z tą sektę studjował teologję w Halli, był następnie przez czas jakiś nauczycielem prywatnym (1790—1793), kaznodzieją w różnych miejscach, a od 1804 do 1806 r. nadzwyczajnym profesorem teologji w Halli. Zmuszony przez ówczesną wojnę do porzucenia tego stanowiska, osiadł jako kaznodzieja w Berlinie, pracując razem z Fichtem i innymi patrjotami nad rozbudzeniem z uśpienia odrętwiałych umysłów. Otrzymawszy katedrę teologji w uniwersytecie berlińskim, zajmował ją aż do śmierci († 1834), pracując niezmordowanie w różnorodnych kierunkach. Obok wielkiego talentu kaznodziejskiego, pozwalającego mu działać zarówno na serca, jak i umysły słuchaczów, posiadał on głęboką zarówno teologiczną, jak i filozoficzną wiedzę, pozwalającą mu jaśniej niż komukolwiek pojmować istotę religji i jej stosunek z życiem i nauką. Jako przewodniczący w synodzie zwołanym w 1817 w Berlinie dla zjednoczenia luterskiego i reformowanego wyznania, starał się przeprowadzić to na swobodnych i zgodnych z duchem protestantyzmu zasadach; gdy jednak minister Altenstein wykrzywił podniosłą ideę zjednoczenia, przeprowadzając ją z całą bezwzględnością i ostrością, **S.** śmiało wystąpił przeciw niemu, skutkiem czego popadł na długie lata w niełaskę u rządu. Zasługi **S.** na polu filozofji polegają głównie na znakomitych studjach nad grecką filozofją, a mianowicie Platonem, którego wydał w zupełnym przekładzie z objaśnieniami (3 części

7 t., Berlin, 1804—28), tudzież na niewykończonym wprawdzie, ale pełnym nowych i głębokich myśli systemacie, będącym rozwinięciem i uzupełnieniem systematu Kanta. Nie możemy pojąć Boga, gdyż mamy tylko o nim lub negatywne lub antropomorficzne orzeczenia. Bóg stanowi jedność całej masy, składających wszechświat przedmiotów. Wobec tej nieskończoności, jako jedności wszechświata uważanej, czujemy się bezwzględnie zawisłymi. To uczucie zależności jest źródłem, istotą religji. Pojęcia i zasady religijne są formami, uzewnętrzniającemi uczucie religijne i stąd różnią się specyficznie od pojęć i zasad naukowych, dążących do odtworzenia rzeczywistości przedmiotowej w głębi naszej samowiedzy. Dogmaty teologiczne nie mogą stać się zasadami filozoficznemi i naodwrót; teologja i filozofja mają odrębne zakresy i są od siebie niezawisłe. Wszystkie pisma **S.** wyszły w Berlinie w zbiorowym wydaniu, w trzech oddziałach (teologiczne, kaznodziejskie i filozoficzne, Berlin, 1835—64). Oddział pierwszy: „Zur Theologie“ (11 t.), zawiera: „Die christliche Sitte,“ „Der christliche Glaube,“ „Einleitung in das Neue Testament“ (1845); „Hermenentik und Kritik mit besonderer Beziehung auf das Neue Testament“ (1838); „Geschichte der christlichen Kirche“ (1840); „Das Leben Jesu“ (1864); „Die praktische Theologie“ (1850) i 3 tomy pism mniejszych; oddział drugi: „Predigten“ (10 tom., 1836—56); oddział trzeci obejmuje: „Dialektik“ (1830); „Entwurf eines Systems der Sittenlehre“ (1835); „Die Lehre vom Staal“ (1845); „Die Erziehungslehre“ (1849); „Geschichte der Philosophie“ (1839). Jego „Pädagogische Schriften,“ wysz. w 2 wyd. w 1876, a „Rätsel und Scharaden,“ 3 wyd. w 1883. Obfity materjał biograficzny i naukowy przedstawiają listy **S.**, wydane p. t. „Aus **S.** Leben“ (4 t., Berlin, 1858—1863), przez L. Jonasa i Diltheya. Życie i pojęcia **S.** były przedmiotem niezliczonego mnóstwa rozpraw i dzieł. Najlepszą biografję wydał Wilhelm Dilthey „Leben **S.**“ (t. 1867—70), streszczenie zaś krótkie, lecz dokładne zasad jego dał L. v. Lancirolle p. t. „Ideen, Reflexionen und Betrachtungen aus **S.** Werken“ (t. 1854).

Schleinitz Aleksander Gustaw Adolf, baron, mąż stanu i dyplomata pruski, * 1807 w Blankenburgu na Harzu, † 1885, rozpoczął zawód dyplomatyczny w służbie pruskiej, był 1835—40 attaché w Kopenhadze, Petersburgu i Londynie, następnie radcą w ministerjum spraw zagranicznych w Berlinie, w 1848 przez krótki czas ministrem spraw zagranicznych, w 1849 prowadził układy pokojowe z Danją. 1849—50 i 1858—61 był znowu ministrem spraw zagranicznych, następnie ministrem dworu królewskiego.

Schleissheim, wieś o półtorej mili od Monachjum, posiada piękny letni pałac królewski, zbudowany w latach 1684—1700 przez elektora Maksymiljana Emanuela. Znajdująca się tu niegdyś słynna galerja obrazów przeniesioną została po większej części do pinakoteki w Monachjum, a król Maksymiljan II, nagradzając ten ubytek, starał się zastąpić go innymi obrazami.

Schleiz, druga stolica księstwa Reuss, ma piękny zamek książęcy, 5,000 miesz., gimnazjum i seminarjum.

Schlemihl, bohater powieści Chamissa (ob.), człowiek, który sprzedał cień i popadł przez to w nieszczęście; symbol nieszczęśliwego człowieka.

Schlesinger Ludwik, polityk austrjacki, * 1838, † 1899. Dyrektor szkoły realnej w Lutomierzu i Lucemie, żeńskiego w Pradze, członek sejmu czeskiego, bronił przywilejów niemieckich w Czechach; wiele pisał w tym duchu.

Schletterer Jan Michał, kompozytor muzyczny i pisarz, * 1824 w Ansbachu, studjował muzykę pod kierunkiem Spokra w Kassel i Davida w Lipsku, 1847—54 był dyrektorem orkiestry w Dwóch Mostach, 1857 w Bleidelbergu, od 1858 w Augsburgu dyrektorem kapeli katedralnej. Napisał: „Geschichte der deutschen Singspiels“ (Augsburg, 1863); „Geschichte der geistlichen Dicktung und kirchlichen Tonkunst“ (Hanow., 1867); „Die Entstehung der Oper“ (1873); „Studien zur Geschichte der frankösischen Musik“ (3 t., Berlin, 1884—1883) i in.

Schlettstadt, miasto powiatowe i kantonalne w okręgu niemieckim Alzacji Dolnej, nad rz. Ill, ma 3 kościoły, gimnazjum, seminarjum nauczycielskie i 9,500 miesz. **S.** istniało już za czasów Merowingów.

Schleyer M., dr., † 1888 w Konstancji, stworzył język sztuczny volapük, który miał stać się językiem powszechnym. Przez czas pewien zajmowano się nim, ale obecnie wyszedł z mody, jako zbyt skomplikowany. Więcej zwolenników liczy język „Esperanto“ (ob.).

Schlichting Jonasz, sławny arjanin polski, * 1592 r. w Bukowcu w Wielkopolsce, studjował w Niemczech, skąd wróciwszy był pastorem w Rakowie, a potem w Lucławicach. Skazany wyrokiem sejmu warszawskiego 1647 za rozsiewanie bezbożnych dogmatów na wygnanie z kraju, krył się długo po domach przychylnej sobie szlachty, następnie wyniósł się do Holandji, gdzie był nauczycielem Zbigniewa Sienińskiego, pobierającego tamże naukę. W czasie najścia Szwedów powrócił chwilowo do Krakowa, po ich jednak ustąpieniu, zmuszony był znowu kraj opuścić i † 1661 we wsi Zelichau na pograniczu Śląska. Człowiek wysokich zdolności, uczony i pracowity, ale niespokojny i burzliwy, prowadził słowem i pismem ustawiczne spory z katolikami, protestantami i tymi wszystkimi, którzy zdania jego nie podzielali. Na tej pracując drodze, wydał mnóstwo dzieł w językach łacińskim i polskim, bardzo ważnych do rozjaśnienia dziejów arjanizmu w Polsce. Z dzieł **S.** najważniejsze: „Odpowiedź na script X. D. Cle-

mentinusa“ (Raków, 1625); „Questiones duae“ (t. 1636); „De ss. Trinitate“ (t. 1637); „Confessio fidei Christianae etc.“ (1642), dzieło spalone publiczne ręką kata, przełożone następnie na język niemiecki, francuski i holenderski. W IX t. dzieła „Bibliotheca fratrum Polonorum“ mieszczą się komentarze **S.** do ksiąg Nowego Testamentu.

Schlichting Alfred, prawnik, wydał: „Ustawy zasadnicze cesarstwa austrjackiego, wraz z statutem krajowym i ordynacją sejmową król. Galicji, Lodomerji i W. ks. Krakowskiego, z dodaniem przepisów stanowisko prawne Kościoła katolickiego w Austrji określających“ (Kraków, 1885).

Schlick Franciszek, hrabia Bassano i Weisskirchen, generał austrjacki, * 1789 w Pradze. W r. 1809 wstąpił w randze porucznika do armji austrjackiej, został 1813 rotmistrzem i oficerem ordynansowym cesarza Franciszka. W roku 1848 był już feldmarszałkiem porucznikiem i podczas rewolucyjnej wojny węgierskiej odznaczył się jako jeden z najenergiczniejszych i najzdolniejszych generałów. Mianowany w czerwcu 1854 dowódcą 4-ej armji w Galicji, przeszedł razem z nią 1859 na scenę wojenną we Włoszech i walczył pod Solferino. Po zawarciu pokoju w Villafranca otrzymał na własne żądanie uwolnienie od służby i † roku 1862.

Schliemann Henryk, znakomity archeolog, * 1822 w Neubuckow w Meklemburgji; pierwotnie był kupcem i w r. 1847 założył handel w Petersburgu, następnie przedsięwziął podróż na Wschód i w r. 1870 rozpoczął ważne poszukiwania w Troi, skąd wydobył cenne zabytki z czasów Pryjama i wojny trojańskiej. Następnie prowadził podobneż prace w Mycenie 1877 r., a po ich ukończeniu udał się w jesieni 1878 na Itakę, gdzie na spadzistej górze Aktos odkrył odwieczne szczątki dawnego miasta architektury cyklopowej:domy utworzone z ogromnych, mało ociosanych kamienii podzielone na sześć izb. W ostatnich czasach udał się **S.** do Hissarliku, gdzie odkrył gruzy homerowskiej Troi. W r. 1881 i 1882 odkrył skarbiec w Orchmenie, 1884 i 1885 fundamenta pałacu królewskiego na samym Akropolisie. W r. 1879 mianowany był przez uniwersytet rostocki doktorem honorowym, r. 1885 honorowym obywatelem Berlina, † 1890 w Neapolu. Napisał: „Ithaka, der Pelponnes und Troja“ (Lipsk, 1869); „Trojanische Alterthümer“ (1874, z atlasem); „Mykena“ (z przedmową Gladstona i atlasem, 1877); „Ilios“ (1881); „Orchomenos“ (1881); „Reise in der Troas“ (1881); „Troja“ (1883); „Tiryns“ (1886). Por. Sybel „Ueber Schliemanns Troja“ (Marburg, 1875); Keller „Die Entdeckung Ilions zu Hissarlik“ (Fryburg, 1875); Frick „Zur trojanischen Frage“ (w Jahna „Jahrbüchern für Philologie“ 1876).

Schliemann H.

Schlippe'go sól, siarkoantymonjan sodu, otrzymuje się przez stopienie siarku antymonu, siarki i ługu sodowego; służy do otrzymywania siarki złotej czyli pięciosiarku antymonowego (ob. Antymon).

Schlippenbach Ulryk Gustaw, baron, * 1774 w Wormsachten w Kurlandji, studjował prawo w Królewcu i w Lipsku, w końcu prezes komisji prawodawczej prowincjonalnej w Mitawie, gdzie † 1826. Założył 1816 towarzystwo kurlandzkie literatury i nauk, oraz wydał: „Ikonologie des jetzigen Zeitalters“ (Ryga, 1807); „Malerische Wanderungen durch Kurland“ (1809); „Gedichte“ (Mitawa, 1812); „Beiträge zur Geschichte des Kriegs“ (4 zeszyty, tamże, 1813); „Lebensbluthen“ (2 t., Hamburg, 1816); „Erinnerungen von einer Reise nach Petersburg im Jahre 1814“ (2 t., tamże, 1818) i in.

Schlochau, niemiecka nazwa Człuchowa (ob.).

Schlömilch Oskar, matematyk, * 1823 w Weimarze, † 1901, studjował matematykę w Jenie, Berlinie i Wiedniu, 1846 został profesorem w Jenie, a 1849 profesorem w szkole politechnicznej w Dreznie; 1874 r. objął zarząd szkół realnych w Saksonji. Ogłosił: „Handbuch der algebraischen Analysis“ (1851, 6 wyd., 1881); „Analytische Studien“ (2 t., 1848); „Kompendium der höheren Analysis“ (1853, 5 wyd., 1881); Uebungsbuch zum Studium der höheren Analysis“ (4 wyd., 1887); „Grundzüge einer wissenschaftlichen Darstellung der Geometrie des Masses“ (7 wyd., 1888); „Analitysche Geometrie des Raums“ (5 wyd., 1886). Redagował też „Handbuch der Mathematik“ (2 t., 1879—71) w *Encyklopädie der Naturwissenschaften* i in. Od 1856 wydawał z Witzschelem „Zeitschrift für Mathematik und Physik.“

Schlosser Jan Jerzy, historyk niemiecki, szwagier i przyjaciel młodości Goethego, * 1739 r. we Frankfurcie, † 1799 r. na urzędzie syndyka we Frankfurcie n. M. Zjednał sobie głośne imię w literaturze niemieckiej, jako wyborny tłómacz i publicysta. Oprócz drobniejszych prac jego „Kleine Schriften“ (6 t., Bazyleja, 1779—94), zasługuje na uwagę dzieło: „Seuthes oder der Monarch“ (Strasburg, 1788).

Schlosser Fryderyk Henryk, synowiec poprz., * 1780 we Frankfurcie, przeszedł 1814 razem z małżonką swoją Zofją z domu Fay († 1865) na wiarę rzymsko-katolicką, i † 1851 we Frankfurcie. W literaturze dał się poznać dziełami: „Die morgeländ. Orthodoxe Kirche Russlands und das europ. Abendland“ (Heidelberg, 1845) i „Die Kirche in ihrer Liedern durch alle Jahrhunderte“ (2 t., Moguncja, 1851—52).

Schlosser Fryderyk Krzysztof, znakomity historyk niemiecki, * 1776 w Jever, † 1861 w Heidelbergu. Ukończywszy studja uniwersyteckie

Schlosser F. K.

w Getyndze, był lat kilka nauczycielem prywatnym, zajmując się równocześnie studjami filozoficznemi i historycznemi. Owocem prac jego z tej epoki są: „Abälard und Dulcin“ (Gotha, 1807); „Leben Beza's und des Peter Martyr Vermili“ Heidelberg, 1809) i „Geschichte der bilderstür menden Kaiser. des oströmischen Reichs“ (Frankfurt, 1812). W roku 1812 został **S.** profesorem liceum we Frankfurcie nad M. i bibljotekarzem miejskim tamże 1814, a 1817 profesorem uniwersytetu heidelberskiego, gdzie pracował aż do śmierci. Najważniejsze dzieła **S.** są: „Weltgeschichte in zusammenhängender Erzählung“ (9 tomików, Frankfurt, 1817—24, 2 wyd., 1839—41); „Geschichte des XVIII Jahrhunderts“ (2 t., Heidelberg, 1823, nowe opracowanie 1 wyd., 1836—43, 4 wyd., 8 t., 1853—60, przekład polski zaczął wychodzić, w Warszawie, 1875); „Weltgeschichte Volk“ (19 t., Frankfurt, 1842—54, doprowadzone do ostatnich czasów przez Kriegka, 4 wyd., opracowane przez Jägera i Wolffa (Berlin, 1884—88, t. 19, przekład polski Wł. Górskiego wychodził we Lwowie, 1873—75). Wielka bystrość umysłu, bezwzględna miłość prawdy, surowy sąd ludzi i czasów, dosadna charakterystyka osób i kierunków— oto zalety, które zjednały **S.** zasłużony rozgłos. Z innych dzieł jego wymieniamy jeszcze: „Universal historische Uebersicht der Geschichte der alten Welt und ihrer Cultur“ (3 t., Frankfurt, 1826—34) i „Zur Beurtheilung Napoleons und seiner neuesten Tadler und Lobredner“ (3 części, Frankfurt, 1832—35). Por. Gervinusa „Nekrolog Schlosser's“ (Lipsk, 1861), do tego krytyka Löbella „Briefe über den Nekrolog Schlossers“ (Chemnitz, 1862).

Schlözer, August Ludwik von .., historyk niemiecki, * 1735 w Gaggstedt, hrabstwie Hohenlohe-Kirchberg, przebywał od 1761 w Petersburgu, gdzie 1765 został profesorem akademji. R. 1767 przeniósł się do Getyngi i tam † 1809. Do celniejszych prac jego należą: przekład ruskiego kronikarza Nestora (5 t., Getynga, 1802—9) i „Allgemeine nordische Geschichte“ (2 t., Halla, 1722). Głośne też były swojego czasu jego pisma polityczne: „Briefwechsel“ (10 t., Getynga, 1777—82) i „Staatsanzeiger“ (18 t., tamże, 1782—93).—Córka jego *Dorota*, * 1770, żona burmistrza Rode w Lubece, † 1825, słynna z głębokiej nauki, otrzymała 1787 stopień doktorski.—Jej brat. *Chrystjan v. Schlözer*, * 1774 r., naprzód profesor w Moskwie potem w Bonn, † 1831, wydał pomiędzy innemi życiorys ojca p. t.: „Oeffentliches und Privatleben“ (2 t. Lipsk, 1828).—*Kurd v. Schlözer*, wnuk August Ludwik **S.** (* 1822 w Lubece), zasłużył się również jako historyk dziełami: „Choiseul und seine Zeit“ (Berlin, 1849); „Geschichte der deutschen Ostseeländer“ (3 t., Berlin, „1850—53) i „Friedrich der Gr. und Katharina II“ (Berlin, 1859); „Les premiers habitants de la Russie“ (Paryż, 1846); „Die Hansa und der Deutsche Ritterorden in den Ostseeländern“ (1851); „Verfall und Untergang der Hansa“ (1853). **S.** był pełnomocnikiem pruskim w Rzymie, następnie ministrem rezydentem Związku Niemieckiego w Meksyku, 1871 posłem niemieckim w Waszyngtonie, 1882 r. posłem pruskim przy stolicy apostolskiej.

Schlumberger Gustaw Leda, numizmatyk francuski, w 1844 napisał: „Sillographie de l'empire byzantin“ (1889) etc.

Schlüsselburg, miasto powiatowe i forteca w gub. Petersburskiej, przy wyjściu Newy z jeziora Ładogi, ma 5,285 miesz. (1897); fabryki perkalików, produkujące rocznie za 2,400,000 rs. Założone 1323 r. przez ks. Jerzego Daniłowicza pod nazwą *Orieszek*. Zdobyte przez Szwedów 1347, nazwane zostało *Nöteborgiem*. W końcu 1702 przyłączone do Rosji otrzymało nazwę **Sch.**; przez długi czas było tu więzienie dla przestępców politycznych. — *Szliselburski powiat* ma na przestrzeni 3,401 w. kw. 55,091 miesz.

Schlüter Andrzej, * 1662 w Hamburgu, budowniczy i rzeźbiarz, naprzód w Warszawie, potem w Berlinie, gdzie za czasów wielkiego elektora i króla Fryderyka I wykonał wiele pięknych rzeźb i budowli. W r. 1713 udał się do Petersburga, gdzie dla Piotra W. wzniósł kilka pałaców i tam † 1714. Z dzieł jego architektonicznych najcelniejszem jest tylna północna część zamku królewskiego w Berlinie, a z dzieł rzeźbiarskich posąg konny wielkiego elektora na Długim moście w Berlinie. Porów. Klödena „Andreas Schlüter“ (Berlin, 1855).

Schmalkalden, miasto okręgowe w pruskiej regencji Kaselskiej, nad rzeką Schmalkalde, 296 m. nad p. m., otoczone murem podwójnym, posiada 3 kościoły, zamek, ratusz, w którym Luter i 42 teologów podpisali t. zw. *artykuły szmalkaldzkie*, liczy 6,800 miesz. Oprócz licznych fabryk znajdują się w pobliżu miasta kopalnie żelaza. O **S.** istnieje wzmianka w kronikach w r. 874. W d. 31 grudnia 1530 zawarty został *Związek Smalkaldzki*, a w lutym 1537 podpisane były *artykuły* **S.** Miasto przechodziło różne koleje, 1866 dostało się Prusom. Por. Wagner „Geschichte der Stadt und Herrschaft **S.**“ (Marburg, 1849); Wilisch „**S.** und seine Umgebung“ (Schmalkalden, 1884).

Schmaltz Maurycy Ferdynad, znakomity kaznodzieja protestancki niemiecki, * 1785 w Stolpen pod Dreznem, † 1860 w Hamburgu; po ukończeniu studjów teologicznych w Lipsku i Witemberdze, od 1816 pastor protestancki i zarazem referent konsystorza w Wiedniu, od 1819 pastor w Neustadt-Dresden, a od 1833 r. przy kościele św. Jakóba w Hamburgu. Oprócz licznych, wielokrotnie prze-

drukowanych zbiorów kazań, zasługuje na szczególną wzmiankę jego dzieło: „Erbaungsstunden für Jünglinge und Jungfrauen“ (10 wyd., Lipsk, 1856).

Schmalz Teodor Antoni Henryk, * 1760 r. w Hanowerze, profesor prawa w Królewcu i Halli, od 1810 w Berlinie, gdzie † 1831. Ważniejsze jego dzieła są: „Die Wissenschaft des natürlichen Rechts“ (Berlin, 1834) i „Das deutsche Staatsrecht“ (2 t., Berlin, 1825).

Schmarda Ludwik Karol, zoolog, * 1819 r. w Ołomuńcu, studjował medycynę i nauki przyrodnicze w Wiedniu; był nauczycielem w różnych szkołach, 1852 został profesorem zoologji w Pradze, w 1853—57 odbył w celach naukowych razem z Franciszkiem Fridam podróż naokoło świata. Po powrocie utracił posadę profesorską z powodu liberalnych swych zasad i dopiero w r. 1862 otrzymał katedrę zoologji w Wiedniu, którą zajmował do 1883. Ogłosił: „Zur Naturgeschichte der Infusorien“ (1846); „Zur Naturgeschichte der Adria“ (1852); „Die geographische Verbreitung der Thiere“ (3 t., 1853); „Grundzüge der Zoologie“ (1853); „Reise um die Erde“ (3 t., 1861); „Neue wirbellose Thiere“ (1859); „Zoologie“ (1872, 2 wyd., 2 t., 1877).

Schmarda Karol Jan, brat pop., * 1826 w Ołomuńcu, kapitan artylerji austrjackiej, od 1850 zarazem profesor matematyki w akademji wojskowej w Wiener-Neustadt, ogłosił wiele dzieł matematycznych i wojskowych, jak: „Anleitung zur Feldbefestigungskunst“ (1856, 2 t.); „Lehrbuch der praktischen Messkunst“ (4 wyd., 1880); „Batteriebau beim Angriff und bei der Verteidigung fester Plätze“ (1874); „Feldbatteriebau“ (2 wyd., 1875).

Schmecks, Tatrafüred, kąpiele w węgierskim komitacie Spiskim, położone na południowym stoku Tatr Wyższych, 1014 m. nad p. m., w dzikiej romantycznej okolicy wśród lasów sosnowych, licznie nawiedzane, posiadają trzy źródła i zakład hydropatyczny. Por. „Tatrafüred S.“ (1887).

Schmeller Józef Andrzej, znakomity badacz języka niemieckiego, * 1785 w Tirschenreuth, w Wyższej Frankonji, † 1852, profesor w Monachjum. Główniejsze jego dzieła są: „Die Mundarten Baierns“ (Monachjum, 1821) i „Bairisches Wörterbuch“ (4 t. Sztutgard i Tüb., 2 wyd., 1868—77). Pozostały po nim „Cimbrisches Wörterbuch“ wydał Bergmann (Wiedeń, 1855). Oprócz tego wydał **S.** kilku pisarzów staroniemieckich.

Schmerling, Antoni von..., austrjacki mąż stanu, * 1805 w Wiedniu, † 1893, ukończywszy studja uniwersyteckie w Wiedniu, wstąpił 1829 do służby sądowej 1846 r. został radcą apelacyjnym. Od 1848 r., jako austrjacki mąż zaufania, brał udział w naradach we Frankfurcie nad projektem do konstytucji Niemiec i w ostatnich tygodniach prezydował na sejmie, rozwiązanym następnie wskutek obrania namiestnika. Potem wszedł do zgromadzenia narodowego niemieckiego i był od 15 lipca do 15 grudnia ministrem państwa; na tem stanowisku odznaczył się szybkiem uśmierzeniem rozruchów wznieconych 18 września. Wskutek odwołania deputowanych austrjackich w kwietniu roku 1849, powrócił do Wiednia, gdzie od lipca 1849 do stycznia 1851 był ministrem sprawiedliwości. Następnie sprawował urząd prezesa najwyższego sądu, a po wprowadzeniu konstytucji austrjackiej dyplomem 20 października do 13 grudnia 1860 ministrem stanu i miał polecone przeistoczenie Austrji w państwo konstytucyjne. Jego dziełem jest zasadnicze prawo państwowe z 23 lutego 1861. Ustąpiwszy miejsca gabinetowi Belcredi 27 lipca 1865, mianowany był 1867 roku dożywotnim członkiem izby panów. **S.** działał zawsze, jako germanizator, jeden z przywódców stronnictwa centralistycznego, nieprzyjaznego innym narodowościom, mianowicie słowiańskim. Występował ostro przeciw federalistycznemu programowi hr. Taaffego i od 1879 r. był w izbie panów przywódcą opozycji. Por. A. v. Arneth Anton „Ritter v. Sch.“ (1875).

Schmeykal Franciszek, przywódca Niemców w Czechach, * 1826, † 1894, prawnik z zawodu, członek sejmu czeskiego.

Schmid Karol Krystjan Erhard, filozof niemiecki ze szkoły Kanta, * 1761 w Heilsbergu, w ks. Wejmarskiem, † 1812; profesor w Jenie, położył zasługę jako popularyzator i komentator pojęć Kanta, zwłaszcza w czasie pobytu w Jenie, którą uczynił głównem ogniskiem kantjanizmu. Napisał: „Kritik der reinen Vernunft“ (4 wyd., 1798); „Wörterbuch zum Gebrauch der Kantschen Schriften“ (3 wyd., 1795); „Versuch einer Moralphilosophie“ (4 wyd., 1802).

Schmid Jan Henryk Teodor, syn pop., * 1799 w Jenie, † 1836, profesor filozofji w Heidelbergu, był zwolennikiem J. F. Friesa i wydał z druku: „Geschichte des Mysticismus des Mittelalters“ (Jena, 1824); i „Kritik von Schleiermacher's Glaubenslehre“ (Lipsk, 1835).

Schmid Reinhold, brat pop., * 1800 w Jenie, † 1873, od 1836 r. profesor prawa rzymskiego w Bernie, wydał z druku: „Gesetze der Angelsachsen“ (2 t., Lipsk, 1858) i „Theorie und Methodik des bürgerlichen Rchts“ (Jena, 1848); „Vorlesungen über das Wesen der Philosophie“ (1836). Czuwał nad wydaniem księgi praw „Carolina“ (ob.).

Schmid, Krzysztof von..., zasłużony pisarz dla młodzieży, * 1768 w Dinkelsbühl, † 1854. Ukończywszy studja teologiczne w Dillingen, wyświęcony był na kapłana 1791, poczem przebywszy pewien czas jako wikarjusz, powołany był na inspektora szkoły miejskiej w Thannhausen, 1816 r. został proboszczem Stadion w Wirtemberskiem i stanowiska tego nie chciał zamienić na ofiarowaną sobie katedrę teologji moralnej i pastoralnej w Tubingen, ani też posadę dyrektora seminarjum duchownego w Rothenburgu. 1827 r. mianowany został kanonikiem w Augsburgu. Na pole literac-

kie wystąpił dziełkiem „Biblische Geschichte für Kinder“ (1801); następnie napisał: „Erste Unterricht von Gott“ i „Lehr und Lesebüchlein in hundert kurzen Erzählungen.“ Dobre przyjęcie przez publiczność tych prac i zaprowadzenie ich do szkół bawarskich, skłoniło **Sch.** do napisania całego szeregu dziełek dla młodzieży, odznaczających się przystępnym stylem i pięknem przedstawieniem, z których najważniejsze: „Ostereier“ (Landshut, 1821); „Genovefa,“ „Der Weihnachtsabend,“ „Rosa von Tannenburg,“ „Das Blumenkörbchen,“ „Eustachius“ i „Erzählungen für Kinder und Kinderfreunde“ i w. in. Wszystkie te dziełka znalazły zasłużone uznanie nietylko w Niemczech, lecz i we wszystkich krajach Europy, oraz w Stanach Zjednoczonych i zostały przełożone na wszystkie prawie języki europejskie. Zbiorowe wydanie pism **Sch.** wyszło w Augsburgu: *Gesammelten Schriften* (2 t., 1840—46, nowe wyd., 1860). Rozpoczętą przezeń autobiografję „Erinnerungen aus meinen Leben,“ 4 t., Augsburg, 1853—57) ukończył po jego śmierci Werfer.

Schmid Leopold, teolog katolicki niemiecki, * 1808 w Zurychu, † 1869. Od 1839 profesor teologji, a od 1842 filozofji w Giessen, 1846 obrany został na biskupa Moguncji. Gdy jednakże papież wybór ten odrzucił, złożył profesurę teologji i pozostał tylko przy katedrze filozofji. Pomiędzy jego filozoficznemi i teologiczno-filozoficznemi pismami ważniejsze są: „Der Geist des Katholicismus oder Grundlegung der christlichen Irenik“ (4 ks., Giessen, 1848—50, 2 wyd., 1880) i „Grundzüge der Einleitung in die Philosophie“ (tamże, 1860); „Das Gesetz der Persönlichkeit“ (1862).

Schmid Herman, powieściopisarz niemiecki, * 1815 w Weizenkirchen w Austrji Górnej, † 1880, do 1850 pozostawał w służbie sądowej bawarskiej, mieszka w Monachjum. Romanse jego mają za przedmiot życie ludowe, oraz historję Tyrolu i Bawarji. Jego „Gesammelte Schriften“ wyszły w 50 t. (Lipsk, 1873—84). Ogłosił: „Das Schwalberl“ (1861); „Der Kanzler von Tirol“ (1862, 3 cz.); „Im Morgenroth“ (1864, t. 2); „Friedel und Oswald“ (1866, t. 3); „Mütze und Krone“ (Lipsk, 1869, 5 t.); „Die Türken in München“ (1872, t. 2); „Concordia“ (1874, t. 5) i in.

Schmid Ferdynand, poeta niemiecki, piszący pod pseudonimem *Drammor*, * 1823 w Muri pod Bernem, oddał się zawodowi kupieckiemu, osiadł w Brazylji i dorobił się majątku, † 1888 w Bernie. Poezje jego odznaczają się głęboką myślą: „Poetische Fragmente“ (2 wyd., 1865); „Kaiser Maximilian“ (1868); „Requiem“ (1870). Jego „Gesammelten Dichtungen“ wyszły r. 1873, 3 wyd. 1879.

Schmidt Michał Ignacy, historyk niemiecki, * 1736 r. w Arnstein, w okręgu Wirzburskim, ks. świecki, rzeczywisty cesarski radca dworu i dyrektor cesarskiego domowego i zarazem państwowego archiwum w Wiedniu, † tamże, 1794. Głównem jego dziełem jest: „Geschichte der Deutschen“ albo „Aeltere Geschichte der Deutschen“ (5 t., Ulm, 1778—85), kontynuowane od 6 tomu z materjałów po zmarłym pozostałych przez Milbillera, p. t.: „Neuere Geschichte der Deutschen“ (17 t., Ulm, 1785—1808) i później jeszcze dalej prowadzone przez Drescha, p. t.; „Geschichte Deutschlands seit dem Rheinbunde“ (5 t., Ulm, 1824—30). **S.** ma tę zasługę, że pierwszy zaczął pisać historję narodu niemieckiego, gdy poprzednicy jego pisali tylko historję cesarzów niemieckich.

Schmidt Fryderyk August, historyk, rodem z Drezna; będąc domownikiem Brühla, ministra Augusta III, bawił jakiś czas w Warszawie, potem był sekretarzem legacji saskiej w Londynie (1765 70), a w końcu archiwistą rządowym w Dreźnie, gdzie † 1807. Między innemi dziełami wydał: „Abrégé chronologique de l'histoire de Pologne“ (Warszawa i Drezno, 1763).

Schmidt Jerzy Filip, zwany *z Lubeki*, * 1766 w Lubece, w latach 1818—29 pierwszy dyrektor instytutu bankowego w Altonie, † 1849. Wsławił się wielu pięknemi pieśniami „Lieder,“ które zebrał Schumacher i wydawał po raz 3-ci w Altonie 1847. Pieśniami swemi stanął **S.** w rzędzie najlepszych poetów niemieckich. Oprócz tego zajmował się **S.** i historją.

Schmidt Izaak Jakób, orjentalista, * 1779 r. w Niemczech, † 1847 w Petersburgu, gdzie przebywał jako radca stanu i członek tamecznej akademji. Z licznych pism jego zasługują na uwagę: „Forschungen im Gebiete der Bildungsgeschichte der Völker Mittelasiens, vorzüglich der Mongolen und Tibeter“ (Petersburg, 1824); „Philologisch-kritische Zugabe zu den von Rémusat bekannt gemachten Originalbriefen“ (tamże, 1824). Jego staraniem wydano także dzieje Mongołów wschodnich p. t.: „Geschichte der Ostmongolen und ihres Fürstenhauses“ (tamże, 1829). Później wydał **S.** mongolski poemat bohaterski: „Die Thaten Gesser-Khan's“ (Petersburg, 1836 przekład niemiecki 1839) i tybetańską „Der Weise und der Thor“ (oryginał z tłómaczeniem niemieckiem, tamże, 1843), oraz: „Grammatik der mongol. Sprache“ (Petersburg, 1831); „Wörterbuch der mongol. Sprache“ (Petersburg, 1832, „Grammatik der tibetischen Sprache“ (Petersburg, 1839) i „ Wörterbuch der tibetischen Sprache“ (Petersburg, 1841).

Schmidt Jan Adam Erdman, leksykograf, konsul cesarsko-rosyjski w Lipsku i lektor języków rosyjskiego i polskiego w tamecznym uniwersytecie, ogłosił: „Słownik rusko-polsko-niemiecki“ (Wrocław, 1836); „Nowy kieszonkowy polsko-rosyjski i rosyjsko-polski słownik“ (Lipsk, 1845); „Nowy słownik kieszonkowy francusko-polski i polsko-francuski“ (tamże, 1847).

Schmidt Wilhelm Adolf, historyk niemiecki, * 1812 w Berlinie, † 1887, początkowo profesor historji w Zurychu, a od 1860 w Jenie. Z pism jego ważniejsze są: „Geschichte der Denk- und Glau-

bensfreiheit im I Jahrh. der Kaiserherrschaft und des Christenthums“ (Berlin, 1847); „Preussens deutsche Politik“ (Berlin, 1850, 3 wyd., 1867); „Geschichte der preussisch-deutschen Unionsbestrebungen“ (tamże, 1851); „Der Aufstand in Konstantinopel unter Justinian“ (Zurich, 1854); „Zeitgenössiche Geschichten“ (Berlin, 1859); „Elsass und Lothringen“ (Lipsk, 1859, 3 wyd., 1870); „Tableaux de la révolution française publiés sur les papiers inédits du département et de la police secrète de Paris“ (Lipsk, 1867—1870, t. 3); „Epochen und Katastrofen“ (Berlin, 1874); „Das Perikleische Zeitalter“ (1877—79, t. 2); „Handbuch der griechischen Chronologie“ (1888). Opracował także i kontynuował Beckera „Weltgeschichte“ (18 t., Berlin, 1860—63).

Schmidt Karol Wilhelm Adolf, historyk alzacki, * 1812 w Strasburgu, † 1895; kształcił się na wydziale teologicznym tamże, następnie był profesorem teologji od 1839, historji kościoła od 1864, podał się do dymisji 1877. Był znakomitym znawcą historji wieków średnich i erudytą; napisał szereg dzieł w języku francuskim i niemieckim, z których ważniejsze: „Essai sur les Mystiques du XIV siècle“ (1836); „De l'Objet de la théologie pratique“ (1844); „Histoire et doctrine de la secte de Cathares ou Albigeois“ (2 t., 1849); „Essai historique sur la Société civile dans le monde romain et sur sa transformation par le christianisme“ (1853); „Les Libertins spirituels; Traités mystiques écrits de 1547 à 1549“ (1876); „Histoire littéraire de l'Alsace à la fin du XV et au commencement du XVI siècle“ (2 t., 1879); „Précis de l'histoire de l'Eglise d'Occident pendant le moyen âge“ (1885) i in.

Schmidt Henryk Juljan, historyk niemiecki, * 1818 w Kwidzynie, † 1886. Ukończywszy studja uniwersyteckie w Królewcu, był 1842—46 nauczycielem w Berlinie, od 1847 przebywał w Lipsku, gdzie od lipca 1848 wspólnie z Freytagiem wydawał czasopismo tygodniowe *Der Grentzbote*. W r. 1861 przeniósł się do Berlina i tu redagował czasopismo *Berliner allgemeine Zeitung*. Pracami swemi zjednał sobie **S.** imię jednego z najgruntowniejszych krytyków i znawców historji literatury. Celniejsze jego dzieła są: „Geschichte der Romantik in Zeitalter der Reformation und Revolution“ (2 t., Lipsk, 1850); „Geschichte der deutschen Nationalliteratur im XIX Jahrh.“ (2 t., Lipsk, 1853, 5 ed. opracowana i powiększona 3 t., Lipsk, 1865 — 67); „Geschichte der franz. Literatur seit der Revolution 1789“ (2 t., Lipsk, 1858, 2 wyd., 2 t., 1873 — 74); „Schiller und seine Zeitgenossen“ (Lipsk, 1859); „Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland“ (2 t., Lipsk, 1860 — 64); „Bilder aus dem geistigen Leben unserer Zeit“ (4 t., 1870 — 1874); „Porträts aus dem XIX Jahrhundert“ (1878) i in.

Schmidt Edward Oskar, zoolog, * 1823 w Torgau, † 1886; studjował medycynę i historję naturalną w Halli i Berlinie i r. 1846 został docentem zoologji w Jenie. W r. 1855 został powołany do Krakowa, skąd 1857 przeniósł się do Graz, 1871 do Strasburga. Zajmował się zwłaszcza organizacją istot niższych i dał pochop do sztucznej hodowli gąbek. Ogłosił: „Handbuch der vergleichenden Anatomie“ (1849, 9 wyd., 1882); „Bilder aus dem Norden“ (1851); „Lehrbuch der Zoologie“ (4 wyd., 1882); „Die Spongien des Adriatischen Meeres“ (1862, dodatki 1864—68); „Grundzüge einer Spongienfauna des atlantischen Gebiets“ (1870); „Spongien des Meerbusens von Mexiko“ (1880); Descendenzlehre und Darwinismus“ (3 wyd., 1884); „Handatlas der vergleichenden Anatomie“ (2 wyd., 1854); „Naturgeschichtliche Darstellungen“ (1858); „Das Alter der Menschheit und das Paradies“ (1866); Die naturwissenschaftlichen Grundlagen der Philosophie des Unbewussten“ 1876); „Die Säugetiere in ihrem Verhältniss zur Vorwelt“ (1884). Opracował nadto niższe zwierzęta do dzieła „Tierleben“ Brehma.

Schmidt Leopold, filolog, * 1824 w Berlinie, † 1892 w Marburgu, kształcił się w Lipsku i Bonn, 1857 został profesorem uniwersytetu marburskiego. Napisał: „Ueber die vier bedeutendsten Dramatiker der Spaniens“ (Bonn, 1858); „Pindars Leben und Dichtung“ (1862); „Die Ethik der alten Griechen“ (2 t., 1882) i in.

Schmidt Jan Fryderyk Juljusz, astronom, * 1825 w Eutin, † 1884; pracował przy różnych obserwatorjach, a 1858 r. został dyrektorem obserwatorjum w Atenach. Prace jego odnoszą się do światła zodjakalnego, gwiazd spadających, zmiennych, do natury fizycznej komet i księżyca, na którym dostrzegł 1866 zniknięcie krateru Linneusz. Zasłużył się także badaniami nad geografją fizyczną Grecji. Z dzieł jego wymienimy: „Resultate aus zehnjährigen Beobachtungen über Sternschnuppen“ (1852); „Der Mond“ (1856); „Die Eruption des Vesuv“ (1855); „Das Zodiakallicht“ (1856); „Ueber Rillen auf dem Mond“ (1866); „Vulkanstudien“ (1874); „Studien über Erdbeben“ (1875) i in. Ogłosił też wielką kartę księżyca w 25 tablicach (1878).

Schmidt Augusta, bojowniczka sprawy kobiecej w Niemczech, * 1833, nauczycielka, prezydentka „Allgemeines deutschen Frauenverein.“

Schmidt J. H. Henryk, helenista, * 1834 w Gadebusch, syn ubogiego tokarza, sam się wyuczył początków łaciny i greczyzny, przez jakiś czas był w gimnazjum, następnie udał się do Ameryki, gdzie pracował jako nauczyciel i robotnik. Po powrocie do Niemiec prowadził dalej swe studja, doktoryzował się i był nauczycielem gimnazjalnym w Wismarze, Hagen i in. Głównem dziełem jego jest: „Die Kunstformen der griechischen Poesie und ihre Bedeutung“ (4 t., Lipsk, 1868—72); krótki wykład swego systemu wydał w „Leitfaden der Rhytmik und Metrik der klassischen Sprachen“ (1869). Oprócz tego ogłosił: „Synonymik der griech Sprache“ (4 t., 1876—86); „Handbuch der lateinischen und griechischen Synonymik“ (1889).

Schmidt Jan, filolog, * 1842 w Prenzlau, kształcił się w Jena i Bonn, gdzie 1868 został profesorem w Graz, a 1876, po śmierci Ebla, objął katedrę Boppa w Berlinie, gdzie 1884 został członkiem akademji nauk. Główne jego dzieła są: „Zur Geschichte des indogermanischen Vokalismus“ (2 t., 1871—75); „Die Verwandtschaftverhältnisse der indogermanischen Sprachen“ (1872).

Schmidt Erich, historyk literatury, * 1853, został profesorem w Würzburgu, Strasburgu, a w r. 1880 w Wiedniu. Od 1885 dyrektorem archiwum Goethego w Wejmarze. 1887 profesorem w Berlinie. Opracowywał głównie nowszą epokę literatury niemieckiej: „Richardson, Rousseau i Goethe“ (1875); „Lenz und Klinger“ (1878); „Tagebücher und Briefe Goethes aus Italien“ (1886); „Goethes Faust in Ursprünglicher Gestalt Urfaust“ (1894) etc.

Schmidt Reinhardt, polityk niemiecki, * 1858, inżynier i fabrykant z zawodu, wybrany 1890 do parlamentu pruskiego, a 1881 do sejmu niemieckiego, został członkiem partji postępowej. W r. 1895 i 1898 obrany wiceprezesem sejmu.

Schmidt Otto Ernest, pisarz niemiecki, pisujący pod pseudonimem *Otto Ernst*, * 1862, napisał wiele poezji i dramatów („Jugend von Heute,“ „Flachsmann als Erzieher,“ grany z powodzeniem w Warszawie, 1902).

Schmidt-Rimpler Herman, lekarz, * 1838 w Berlinie, medycynę studjował tamże, w r. 1871 został profesorem okulistyki w Marburgu, 1890 w Getyndze. Oprócz wielu rozpraw, zwłaszcza o załamaniu światła w oku, ogłosił: „Ueber das Glaukom“ (1875); „Augenheilkunde und Ophthalmoscopie“ (1885, 6 wyd. 1894); „Ueber Blindsein“ (1882); „Das Auge und seine Darstellung in Skulptur und Malerei“ (1892) i in.

Schmidt-Weissenfels Edward, powieściopisarz niemiecki, * 1833 w Berlinie, poświęcał się publicystyce, w 1848 był sekretarzem zgromadzenia narodowego, 1850 odbył kampanję szlezwig-holsztyńską. Napisał: „Geschichte der französischen Revolutionslitteratur“ (1859) i kilka dzieł treści biograficznej, oraz romanse: „Polignac“ (Berlin, 1866); „Pascal Paoli“ (Lipsk, 1867); „Der achtzehnte Brumaire“ (Berlin, 1869); „Die Söhne Barneveldts“ (1871); „Der Aufstand in Algier“ (1872); „Adelsstolz“ (1873); „König Null“ (1876); „Prinz Erdmann“ (1879); „Sturmleben“ (1870); „Zweiter Frühling“ (1881); „Die Meineidigen“ (1886) i in.

Schmitt Henryk, historyk polski, * 1817 we Lwowie, † 1883. Wcześnie osierociały, własnem staraniem ukończył nauki i do 1841 r. był nauczycielem prywatnym, a w części zajmował się gospodarką. Następnie czynny biorąc udział we współczesnych wypadkach politycznych, 1846 r. został uwięziony i na śmierć skazany, ale przez cesarza austrjackiego 1848 r. amnestjonowany, oddał się pracom literackim i przyjął posadę bibljotekarza bibljoteki we Lwowie. Czynny w wypadkach 1863—64 r., przebywał następnie czas jakiś w Paryżu, a potem wrócił do Lwowa i był członkiem rady szkolnej galicyjskiej. Zawód literacki rozpoczął **S.** od poezji; pisał sonety (Kraków, 1848), wiersze drobne i ułożył 2 tragedje dotychczas niedrukowane. Później oddał się pracom historycznym i ekonomicznym, okazując wiele na tem polu rzutkości. Pierwszorzędny swego czasu krytyk, obznajmił **S.** czytelników w pismach lwowskich z postępem nauk historycznych, a obok tego pisał broszury polemiczne, dotykające kwestji najżywotniejszych i nacechowane miłością dobra publicznego. Przez lat kilka do r. 1861 był korespondentem *Gazety Warszawskiej*, w której umieścił także kilka cennych artykułów z historji polskiej. Dzieła jego historyczne są: „Rys dziejów narodu polskiego“ (3 t., Lwów, 1854—55); „Materjały do dziejów bezkrólewia po śmierci Augusta III i pierwszych lat dziesięciu panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego“ (2 t., t., 1857); „Rokosz Zebrzydowskiego“ t., 1858), rzecz opowiedziana wedle źródeł teki Batowskiego, z dążnością uniewinnienia Zebrzydowskiego od zarzutu wichrzycielstwa; „Pogląd na żywot i pisma H. Kołłątaja“ (t., 1862); „Dzieje narodu polskiego, potocznie opowiedziane“ (Lwów, 1863 do 1733 r., w nowszej zaś edycji doprowadzone aż do ostatnich czasów; przekład rosyjski Schreyera, Petersburg, 1865—66); „Dzieje Polski XVIII i XIX wieku“ (3 t., Kraków, 1866 — 67, tom 4, Lwów, 1868), obejmujące czasy od 1733 aż do 1864. Z wielu rozpraw jego wymieniamy celniejsze: „Rzut oka na nowy projekt równouprawnienia Żydów“ (Lwów, 1859; przekład niemiecki tamże 1860); „Słów kilka bezstronnych w sprawie ruskiej“ (Lwów, 1861); „Narodowość polska etc.“ (Lwów, 1862); „Kilka uwag w sprawie ulepszenia szkół ludowych w kraju naszym“ (Lwów, 1872); „Ksiądz H. Kołłątaj“ (Lwów, 1873); „Dzieje porozbiorowe Polski 1795—1832“ (nowe wyd. Lwów, 1894). **S.** należy do najznakomitszych naszych spółczesnych historyków; dzieła jego oparte na zbadaniu źródeł, odznaczają się gruntownością i prostotą opowiadania. W wielu razach ma odrębne od innych historyków zdania i nie zgadza się z rozwijanemi przez nich poglądami.

Schmitt Mieczysław, syn Henryka, komedjopisarz i nowelista, * 1855 we Lwowie, kształcił się tamże i w Paryżu; napisał: „Biała gołąbka“ dramat w 4 aktach (1881); „Czerwony dwór“, „Dziadzio filut.“

Schmitz Fryderyk Karol Jan, botanik, * 1850 w Saarbrücken, † 1895, kształcił się w Bonn, 1878 został profesorem w Bonn, 1884 w Greifswald. Napisał: „Die Chromatophoren der Algen“ (1882); „Systematischer Uebersicht der Gattungen der Florideen“ (1889) i in.

Schmölln, miasto w księstwie Sasko-Altenburskiem, nad rzeką Sprotte, ma liczne fabryki i 10,000 miesz.

Schmölnitz, po węg. *Szomolnok*, po słow. *Smolnik*, miasto górnicze w komitacie Spiskim, liczy

2,220 miesz., po większej części Niemców. Jest siedliskiem dyrekcji górniczej, ma kopalnie miedzi, żelaza i antymonu, mennicę, w której biją pieniądze miedziane, kościół katolicki i ewangelicki, szkołę miejską.

Schnaase Karol, znakomity badacz historji sztuki, * 1798 w Gdańsku, † 1875. Ukończywszy studja uniwersyteckie w Heidelbergu i Berlinie, odbył podróż do Włoch; za powrotem wszedł do służby sądowej, 1848 r. został radcą najwyższego trybunału w Berlinie, ale urząd ten złożył 1857, aby poświęcić się wyłącznie studjom nad sztuką; 1865—66 bawił w Rzymie, a 1867 przeniósł się do Wiesbadenu. Wielki i zasłużony zyskał sobie rozgłos dziełem: „Geschichte der bildenden Künste“ (7 t., Düsseldorf, 1843—64, 2 ed., przy spółpracownictwie Lützowa i Friederichsa, 1866 sq.).

Schnabel Jerzy Norbert, prawnik i statystyk czeski, * w Bezdružycach (w powiecie Pelzneńskim), † 1876 r. w Pradze; studjował w Pelzni, w Pradze i w Wiedniu, gdzie 1816 roku otrzymał stopień doktora praw. Pod koniec r. 1817 został profesorem statystyki w uniwersytecie praskim, w którym 1835 otrzymał katedrę prawa naturalnego, państwowego i międzynarodowego. Oprócz artykułów w czasopismach wydał: „Statistische Darstellung von Böhmen“ (Praga, 1826); „Ueber Raum und Bevölkerungsverhältnisse der oesterreichischen Länder“ (t., 1826); „Geographisch-statistisches Tableau der Staaten und Länder aller Welttheile“ (t., 1828); „Generalstatistik der oesterr. Staaten“ (2 t., t. 1829; 3 wyd., Wiedeń, 1841); „Statistische Uebersicht der gewerblichen Industrie Böhmen“ (1834); „Die Wissenschaft des Rechtes“ (Wiedeń, 1842); „Statistik der lanwirthschaftlichen Industrie Böhmens“ (Praga, 1846); „Tafeln zur Statistik von Böhmen“ (t., 1848) i in.

Schnäbele, komisarz pograniczny francuski, który zajmował się szpiegowaniem stosunków niemieckich w Alzacji, aresztowany w 1887 r., potem wypuszczony. Sprawa ta o mało nie wywołała wojny.

Schneckenburger Maks, poeta niemiecki, * 1819, † 1849, autor słynnej pieśni patrjotycznej „Wacht am Rhein“. Napisał tę pieśń 1840, ale dopiero w 1870 stała się ona popularną, za co sukcesorowie **S.** otrzymali donację narodową 1000 talarów rocznie.

Schneeberg, miasto w saskim okręgu Zwickau, połączone z sąsiedniem miastem Neustädtel, na kościół z XVI w., gimnazjum, różne fabryki i 8,300 miesz. W pobliżu kopalnie srebra (znane już w XV w.), kobaltu i bizmutu.

Schneeberger Antoni, lekarz i naturalista, * 1530 w Zurychu. W r. 1554 przybył do Polski, osiadł w Krakowie, gdzie † 1581. Wydał następujące dzieła: „De multiplici salis usu“ (Kraków, 1562); „Catalogus medicamentorum simplicium seu Euporiston pestillentiae“ (tamże, 1556), w przekładzie polskim Jana Antoniusa, szwagra autora, p. t. „Książki o zachowaniu zdrowia od zarazy morowego powietrza“ (Kraków, 1569); „De bona militum valetudine conservanda“ (tamże, 1564); „Gemma Amethystus sive Carbunculus Aethiops“ (tamże, 1565), gdzie są podane środki przeciw opiciu się i in.

Schneegans Karol August, pisarz i polityk alzacki, * 1835 w Strasburgu, redaktor *Courrier du Bas Rhin*, *Helvetii* i *Jaurnal du Syon*, poseł do sejmu niemieckiego, zwolennik autonomji Alzacji. Pisał nowele, opis podróży, etc.

Schneidemühle, niemiecka nazwa miasta Piły (ob.).

Schneider Jan Gottlob, zasłużony filolog niemiecki, * 1750 w Collmen pod Wurtzen, w Saksonji. Po ukończeniu studjów uniwersyteckich w Lipsku został 1776 r. profesorem wymowy we Frankfurcie nad Odrą, a 1811 we Wrocławiu, gdzie † 1822. **S.** odznaczył się głównie jako uczony wydawca wielu greckich i rzymskich pisarzów, traktujących przedmioty z nauk przyrodniczych i rzeczy z niemi związek mające. Z prac tych ważniejsze są: „Scriptores rei rusticae“ (4 t., Lipsk, 1794—1797) i wszystkie dzieła Teofrasta (5 t., tamże, 1818—21). Wielką także zasługę położył jako autor słownika „Grosses kritisches griech.-deutsches Wörterbuch“ (3 wyd., 2 t., z dodatkami, Lipsk, 1819—31), który posłużył za podstawę do dzieła Passowa.

Schneider Eulogjusz, poeta i rewolucjonista, Franciszkanin, * 1756 r. w Wipfeld, w Würzburskiem. Po wybuchu rewolucji francuskiej opuścił katedrę literatury greckiej w Bonn, przeniósł się do Strasburga, został 1792 merem w Hagenau, potem oskarżycielem publicznym przy trybunale rewolucyjnym w Alzacji i na tem stanowisku okazał się jeszcze sroższym, niż wszyscy teroryści Konwentu. Oskarżony o niesprawiedliwość i nadużycia, dnia 1 kwietnia 1794 oddał głowę pod nóż gilotyny. Oprócz kilku pism treści religijnej zostawił „Gedichte“ (Frankfurt, 1790 i częściej), oraz rozprawę „Die ersten Grundsätze der schönen Künste“ (Bonn, 1790).

Schneider Antoni, przywódca powstania ludowego w Tyrolu, * 1777 w Weiler w Vorarlbergu, adwokat w Bregenz. Kiedy Austrja w 1809 rozpoczęła walkę przeciwko Francji, i Tyrol razem z Vorarlbergiem powstał, kierował **S.** wojną ludową w Vorarlbergu, został wzięty do niewoli i przez Napoleona skazany na rozstrzelanie. Odzyskawszy skutkiem pokoju wiedeńskiego wolność, został radcą sądu apelacyjnego w Wiedniu. W r. 1813 zamierzał znowu łącznie z Hormayr'em przywieść Vorarlberg i Tyrol do powstania, ale uwięziony i na wygnanie skazany, † 1820 w Bad-Fidris w Graubündten, gdzie mu arcyksiążę austrjacki Jan pomnik wystawił.

Schneider Jan Chrystjan Fryderyk, * 1786 w Wattersdorf pod Zittau, naprzód organista w Lipsku, od 1821 kapelmistrz księcia w Dessau,

† 1853, płodny wielce kompozytor. Najwięcej cenione są jego utwory kościelne, a zwłaszcza oratorjum „Das Weltgericht“ (1820); skomponował też: „Die Sündflut“, „Das verlorne Paradies“, „Pharao“; „Christus das Kind“; „Absalom“.— Dwaj bracia jego, *Jan Boguchwał* i *Jan Bogumił*, słynęli jako znakomici organiści i kompozytorowie na ten instrument.

Schneider Karol Ernest Krzysztof, filolog niemiecki, * 1786 w Wiehe, w pruskiej Saksonji, od 1846 r. profesor we Wrocławiu, gdzie † 1856. Zasłużył się głównie swemi pismami o Platonie, oraz doskonałem wydaniem Cezara (2 t., Halla, 1840—52).

Schneider Eugenjusz, przemysłowiec i polityk francuski, * 1805 w Nancy, † 1875, był od 1845 r. dyrektorem zakładów hutniczych żelaznych w Creuzot, które podniósł do wysokiego stopnia rozwoju (10,000 robotników), w 1851 został ministrem handlu i rolnictwa, od 1852 należał do ciała prawodawczego, a od 1865 był jego prezesem aż do upadku cesarstwa, którego był stronnikiem. W 1879 wystawiono mu pomnik w Creusot.

Schneider Ludwik, aktor i dramatyk niemiecki, * 1805 w Berlinie, † 1878, początkowo służył w armji pruskiej; później poświęcił się zawodowi aktorskiemu i od 1834 do 1848 występował z wielkiem powodzeniem na scenie berlińskiej, mianowicie dworskiej, w rolach komicznych. **S.** jest także autorem wielu ulubionych komedji i krotochwil. Oprócz powieści i nowel, tudzież znakomitej wartości dzieł o ubiorach i historji opery berlińskiej, pisał także dla stanu żołnierskiego i od r. 1833 wydawał pismo perjodyczne *Soldatenfreund* dla podoficerów i żołnierzy. Podczas wojny 1866, przebywając w głównej kwaterze, redagował urzędowe buletyny, wydawał czasopismo *Feld-Soldatenfreund* i używany był do różnych misji. Ogłosił: „Die Galerie der Kostüme“ (Berlin, 1844—47, 12 cz.); „Geschichte der Oper nad des Opernhauses zu Berlin“ (1845—52); „Die preussischen Orden, Ehrenzeichen und Auszeichnungen“ (1867—72, 12 cz.); „Aus meinen Leben“ (1879—80, t. 3).

Schneider Antoni, starożytnik, * 1825 r. we Lwowie i tamże wykształcony, był urzędnikiem wydziału krajowego galicyjskiego. Zebrał bogate materjały do krajoznawstwa Galicji, które ogłaszał w „Encyklopedji do krajoznawstwa Galicji“ (2 t., 1869—7), a które przeszły na własność zakładu imienia Ossolińskich; † 1880 r. we Lwowie wskutek samobójstwa. Nadto wydał: „Przewodnik po Lwowie“ (2 wyd., 1875).

Schneider Wilhelm, biskup Paderbornu, * 1847 z rodziny chłopskiej, biskupem Paderbornu został w 1900. Pisał wiele, między innemi: „Die Sittlichkeit im Lichte der darvinischen Lehre Entwickelungs“ (1895).

Schneider Sasza (Aleksander), malarz, * 1870 w Petersburgu, kształcił się w akademji drezdeńskiej pod kierunkiem Leonarda Gey'a. Zwrócił na siebie uwagę na wystawie w Dreźnie, a później w Berlinie, Monachjum, etc. Swemi kartonami o treści fantastyczno-symbolicznej: „Poczucie zależności“, „Judasz“, „Jan Chrzciciel“, „Anarchista“.

Schneller Juljusz Franciszek Borgjasz, historyk niemiecki, * 1777 r. w Strasburgu, profesor we Freiburgu, † 1833. Z dzieł jego celniejsze są: „Weltgeschichte“ (4 t., Gratz, 1810—12); „Geschichte de Menscheit“ (Drezno, 1828); „Der Mensch und die Geschichte“ (tamże, 1828); „Oesterreich Einfluss auf Deutschland und Europa“ (2 t., Stuttgard, 1828); „Staatengeschichte des Kaisertums Oesterreich“ (1817—20, 5 t.); „Geschichte von Böhmen“ (Drezno, 1827, t. 3). Jego „Hinterlassene Werke“ (6 t., Lipsk i Sztutgard, 1834—42) wydał E. Münch.

Schneller Chrystjan, poeta i etnograf tyrolski, * 1831, dyrektor gimnazjum w Roveredo. Pisał wiele o Tyrolu, jego mieszkańcach, obyczajach i języku.

Schnitzer Edward, podróżnik, ob. Emin-Basza.

Schnitzler Jan Henryk, historyk i statystyk francuski, * 1802 w Strasburgu, † 1871 tamże. Ukończywszy studja naukowe w rodzinnem mieście, był (1823—28) nauczycielem prywatnym w Rosji. Za powrotem do kraju redagował (1830—45) „Encyclopédie des gens du monde“. Od 1856 był profesorem literatury powszechnej seminarjum protestanckiego w Strasburgu. W 1864 z polecenia rządu odbył podróż do Rosji. Z dzieł jego wymieniamy; „Statistique générale de la France“ (4 t., Sztutgard i Paryż, 1842—46); „Histoire intime de la Russie sous les empereurs Alexandre I et Nicolas“ (2 t., Paryż, 1847); „L'empire des Tsars au point actuel de la science“ (4 t., Paryż i Petersburg, 1856—69); „La Russie en 1812. Rostoptchine et Koutousof“ (Paryż, 1863); „Atlas historique et pittoresque etc.“ (4 t., Strasburg, 1864); „La Russie ancienne et moderne“ (1854); „Description de la Crimée“ (1855); „Catherine et sa cour“ (1865); „Les institutions de la Russie depuis Alexandre II“ (1866, t. 2).

Schnitzler Jan, lekarz, * 1835, † 1893, medycynę studjował w Budapeszcie i Wiedniu, 1878 został profesorem kliniki w Wiedniu. Prace jego tyczą się głównie chorób dróg oddechowych i naczyń krwionośnych. Napisał: „Die pneumatische Behandlung der Lungen und Herzkrankheiten“ (1875, 2 wyd., 1877); „Ueber Laryngoscopie und Rhinoscopie“ (1879); „Die Lungensyphilis und ihr Verhältniss zur Lungenschwindsucht“ (1880). Od 1860—86 redagował *Wiener medicinische Presse*, od 1887 wydawał *Internationale Klinische Rundschau*.

Schnorr von Karolsfeld Veit Hans, malarz i rytownik niemiecki, * 1764 w Schneebergu. Po długim pobycie w Paryżu został 1816 dyrektorem akademji w Lipsku, gdzie † 1841 r. Dzieło jego: „Unterricht in der Zeichenkunst“ (Lipsk, 1810)

ma wielką wartość. Liczba jego obrazów, portretów, rysunków i rycin jest bardzo znaczna. **S.** odznaczył się także jako wyborny nauczyciel.

Schnorr von Karolsfeld Juljusz, syn poprzedniego, znakomity malarz niemiecki, * 1794 r. w Lipsku, † 1872 w Dreźnie. Odebrawszy początkowe nauki pod kierunkiem ojca, kształcił się dalej w Wiedniu (od 1811) i we Włoszech (1817—1827). W Rzymie oprócz fresków w willi Massini wymalował obrazy: Wesele w Kanie; Jakób i Rachela; Ruth i Booz; Madonna z Dzieciątkiem Jezus; Ucieczka do Egiptu i Zwiastowanie N. P. Marji. W 1827 został profesorem malarstwa historycznego w akademji monachijskiej, a 1846 profesorem akademji i dyrektorem galerji obrazów w Dreźnie. W Monachjum zapełnił pięć sal nowej rezydencji obrazami z pieśni Nibelungów i trzy sale gmachu festynów kolosalnemi obrazami z dziejów Karola W., Barbarosy i Rudolfa Habsburga. Wielkiej wartości są jego rysunki do Nibelungów (wydanie Cotty) i „Biblji w obrazach“ (240 rycin, Lipsk, 1852—50). Z innych jego malowideł wymieniamy jeszcze: „Luter na sejmie w Wormacji“ i kompozycje na szkle do okien kościoła św. Pawła w Londynie. **R.** uważany jest za twórcę nowszej szkoły malarskiej, która kładzie wielki nacisk na ścisłe przestrzeganie prawideł techniki i nie dopuszcza żadnych koncesji dla gustu chwilowego i mody tymczasowej.

Schnorr Juljusz.

Schnorr von Karolsfeld Ludwik Ferdynand, brat poprzedniego, * 1788 r. w Lipsku, † 1853; był pierwszym kustoszem galerji belwederskiej w Wiedniu i odznaczył się również jako malarz historyczny.

Schnorr von Karolsfeld Ludwik, syn Juljusza **S.**, śpiewak opery, * 1836 w Monachjum, † 1865 r. w Dreźnie. Od r. 1854 pod kierunkiem Edwarda Devrient'a pracował jako śpiewak przy operze w Karlsruhe, gdzie 1858 został pierwszym tenorem, a 1860 był powołany do teatru nadwornego w Dreźnie.

Schnorr von Karolsfeld Franciszek, czwarty syn Juljusza, * 1842, dyrektor bibljoteki królewskiej w Dreźnie, redaktor *Archiv für Litteratur-Geschichte*.

Schnürr *Pepłowski* Stanisław, pisarz polski, * 1859 we Lwowie, † 1900 śmiercią samobójczą. Ojciec jego **S.** był potomkiem oddawna we Lwowie osiadłej rodziny mieszczańskiej, pochodzenia niemieckiego, matka zaś z rodziny polskiej, szlacheckiej, Pepłowska, była siostrą zmarłego emerytowanego radcy dworu św. p. Ludwika Pepłowskiego, który adoptował jej dzieci i zostawił im pokaźny majątek. Jako akademik odgrywał wśród kolegów wybitną rolę i był jednym z najtęższych prezesów czytelni akademickiej we Lwowie. Z początku chciał się poświęcić sądownictwu, ale wkrótce je porzucił i oddał się dziennikarstwu. Jako sekretarz towarzystwa dziennikarzy polskich we Lwowie, położył około towarzystwa tego zasługi niespożyte. Był także sekretarzem Koła literacko-artystycznego. Napisał: „Teatr polski we Lwowie“ (obszerna historja sceny lwowskiej od 1790 do 1890, 2 t.); „Z przeszłości Galicji“ (1772 do 1852); „U kolebki teatru“; „Bogusławski we Lwowie“; „Polacy i Węgry“ (2 wyd.); „Obrazy z przeszłości Galicji i Krakowa“, „Krwawa karta“ (dzieje rzezi galicyjskiej w r. 1846); „Galiciana“ (1782 do 1812); „Z tajnego archiwum“, „Wódz legionów“; „Z papierów po Fredrze“ (przyczynek do biografji poety); „Cudzoziemcy w Galicji“ (1787—1899) itd. Redagował czasopismo literackie *Iris*, które stało głównie jego pracą, zapobiegliwością i ofiarnością materjalną.

Schnürr Stanis.

Schober Feliks, artysta i pisarz dramatyczny polski, * 1826 w Lublinie, kształcił się w szkole dramatycznej warszawskiej, następnie wystąpił na scenie warszawskiej w rolach humorystycznych, † 1879 w Warszawie. Oprócz wielu drobnych wierszy, ogłosił komedje: „Stara panna“ (1868); „Lekcja śpiewu“ (1869); „Znakomici“ (1871); „Podróż po Warszawie“ (1875, 2 wyd., 1880); „Fafuła i Grojseszyk na wystawie paryskiej“ (1878).

Schoddy, ob. Shoddy.

Schoedler Fryderyk, chemik i pedagog, * r. 1813 w Dieburg, w Hesji, † 1884; studjował chemję w Giessen i Tubindze, w 1842 został nauczycielem gimnazjum w Worms, 1854 r. dyrektorem szkoły realnej w Moguncji. Oprócz wielu rozpraw chemicznych, ogłosił: „Das Buch der Natur“ (2 t., Brunświk, 1846; 22 wyd., 1884—86, przekład polski p. t. „Księga Przyrody“, Warszawa, 1869, 2 wyd., 1871—73); „Die Chemie der Gegenwart“ (1853; 3 wyd., Lipsk, 1859); „Die höhern technischen Schulen“ (Brunświk, 1847); „Handbuch der Naturkunde“ (23 wyd., Stutgard, 1873); „Der Lateinzwang in der Realschule“ (1873), oraz liczne rozprawy pedagogiczne. Ogłosił także kilka prac beletrystycznych.

Schoelcher Wiktor, pisarz i polityk francuski, * 1804 w Paryżu. Ukończywszy nauki, brał czynny udział w działaniach partji liberalnej przeciw rządom restauracji i pisywał do dzienników naprzód krytyki artystyczne, a potem jako republikanin rzucił się na pole polityczne, walcząc przeciw monarchji lipcowej. Głównie jednak zajmował się kwestją usunięcia niewolnictwa. W tym celu zwiedzał Meksyk, Stany Zjednoczone, Indje

zachodnie, Egipt, Grecję, Turcję i Afrykę zachodnią, a owocem tych podróży są dzieła: „De l'esclavage des Noirs et de la législation coloniale“ (1833); „L'abolition de l'esclavage, examen critique des préjugés contre la Couleur des Africains et des sangmêlés“ (1840); „Les colonies françaises“ (1842); „Les colonies étrangères et Haiti“ (2 t., 1843); „L'Egypte en 1845“ (1846) i „L'histoire de l'esclavage pendant les deux dernières années“ (2 t., 1847); „Histoire des crimes du Deux Décembre“ (1852); „La famille, la proprieté et le christianisme“ (1873); „Le vrai saint Paul, sa vie, sa morale“ (1879). Po wybuchu rewolucji lutowej został **S.** podsekretarzem stanu w ministerjum marynarki i przeprowadził zniesienie niewolnictwa w kolonjach francuskich, oraz usunięcie z kodeksu morskiego kary kija. Wybrany do ciała prawodawczego z Gwadelupy, zarówno z trybuny, jak i w dziennikach walczył z dawnymi właścicielami niewolników, głosował z lewicą skrajną, podczas zamachu stanu stanął na barykadach, następnie musiał się schronić do Anglji, skąd wrócił do kraju dopiero na odgłos pierwszych klęsk francuskich 1870. Mianowany za przybyciem pułkownikiem gwardji narodowej, uorganizował legjon artylerji i dowodził nim przez cały czas oblężenia Paryża. Wybrany w lutym 1871 do zgromadzenia narodowego, zasiadał na lewicy skrajnej, w tymże roku został wybrany senatorem dożywotnim. Oprócz dzieł wyżej przywiedzionych wymieniamy jeszcze: „The life of Händel“ (Londyn, 1857) i „The Sunday rest“ (Londyn, 1870).

Schoen Antoni, po łac. pisał się *Schoneus*, wierszopis, mówca i profesor akademji krakowskiej, * 1552 w Głogowie śląskim, † 1615 w Krakowie. Pobierał nauki w akademji krakowskiej i w Rzymie, gdzie został doktorem obojga prawa. Za powrotem uczył kolejno w akademji krakowskiej filozofji, prawa, matematyki i retoryki i przez lat 8 sprawował urząd jej rektora. Ogłosił drukiem: „Adonis Ecloga gratulatoria ad Georg. Radivilium Episc. Viln.“ (Kraków, 1581); „Daphnis sive de funere Stephani I Reg. Pol.“ (tamże, 1581); „Palaemon seu Promnicum Crassinianum in tumultu bellico conservatum“ (tamże, 1589); „De pace Sarmatica Odae II“ (tamże, 1589) i w. in. Niektóre eklogi jego są przedrukowane w wydanem przez Böma dziele: „Poëtarum polonorum carmina pastoralia“ (1779).

Schoenflisius Andrzej, znakomity kaznodzieja polski ewangelicki, * 1590 w Toruniu, † 1654 r. w Wilnie. Ukończywszy nauki w mieście rodzinnem, a wyższe w Niemczech, był kaznodzieją we wsi Szczupliwie pod Działdowem, potem przez lat 11 w Sztutgardzie, a od 1633 r. w Wilnie. Oprócz wielu kazań, pojedyńczo drukowanych, wydał: „Postylli chrześcijańskiej z Biblji świętej i z doktorów kościelnych zebranej na Niedziele doroczne“ (część I, Lubcz, 1652); „Wykład Pasji według czterech Ewangelji“ (część I, t.); „Korona na szczęśliwą koronację Władysława IV“ (t. 1633); „Tryumf po szczęśliwej wiktorjej, którą król Władysław IV pod Smoleńskiem odniósł“ (Toruń, 1635); „Wirydarz duszny“ (Lubcz, 1648) i in.

Schoenocaulon, roślina, ob. Sabadilla.

Schoesser Chrystjan Teodor Emiljan, uwieńczony poeta łaciński i doktor medycyny. Jako ewangelik narażał się Jezuitom i musiał 1638 opuścić Wilno. Mieszkał potem w Bolesławiu, zajmując się sztuką lekarską i tam † 1659 r. Wydał wiele dzieł poetycznych, z których najważniejsze jest „Syrenes“ (Wilno, 1611), obejmujące w sobie wiadomości, dotyczące historji literatury polskiej.

Schöffer *(Schoiffer)* Piotr, drukarz, * 1425 r. w Gernsheim, † 1502, był kaligrafem w Paryżu, potems półpracownikiem Gutenberga i Fusta, wreszcie wspólnikiem i zięciem tego ostatniego. Przyczynił się do udoskonalenia odlewu czcionek, a po śmierci Fusta objął sam drukarnię, w której wytłaczał głównie dzieła teologiczne. Potomkowie jego długo jeszcze zajmowali się drukarstwem.—Por. Roth „Die Mainzer Druckerfamilie **S.**“ (1892).

Scholarcha (gr.), nadzorca szkolny. *Scholarchat*—władza szkolna.

Scholarius Jerzy, ob. Gennadios.

Scholastycy i **Scholastycyzm, Scholastyka** (z grec. *scholastikos*=oddający się naukom). Pierwotnie w wiekach średnich zwano **S.** (doctores scholastici) nauczycieli siedmiu *artes liberales* (ob. Quadrivium) w szkołach klasztornych, następnie zaś nazwą tą oznaczono zarówno nauczycieli teologji, jak i innych nauk, a mianowicie filozofji. Z ustaleniem się nauki Kościoła i określeniem stanowczem dogmatów dalszy rozwój stał się niemożebnym, zaczęto przeto tylko systematyzować, wyjaśniać i uzasadniać naukę Kościoła z pomocą filozofji. Już św. Augustyn powiada, iż winniśmy to, co nam wiara za pewne podaje, rozpoznawać także przy świetle rozumu, właściwy jednak *Scholastycyzm*, polegający na służebnej zależności i uległości filozofji względem teologji, zjawia się dopiero koło połowy XIII stulecia. Gdy początkowo (Scot Erigena) dowodzono tożsamości prawdziwej religji z prawdziwą filozofją, następnie pomimo przekształcenia pojęć Arystotelesa przez wyjaśnienie ich zgodne z nauką Kościoła najważniejsze dogmaty chrześcijańskie wyłączono z pod kompetencji filozofji, która przy końcu okresu scholastycznego (Wilhelm Occam i XV w.) popada w zupełny rozbrat z teologją, wydzierającą swej dawnej siostrze całą niemal dziedzinę badań. Wskutek tego **S.** rozpadł się na dwa krańcowe kierunki: nieprzyjaciół rozumu (mistycy i reformatorowie), którzy po za obrębem prawd objawionych nic nie uznawali, i przeciwników tego supernaturalizmu dogmatycznego (jak Pomponatius i jego zwolennicy). Wobec tego, stanu rzeczy pozostawało myślicielom samodzielniejszym tylko albo szukać podstawy w systematach starożytnych (wznowie-

nie nowoplatonizmu), albo szukać nowych dróg (Telesius, Bakon). (Co do dwu głównych kierunków **S.** ob. Nominalizm i Realizm).—Por. B. Hauréau „De la phil. scol.“ (2 t., Paryż, 1850); W. Kaulich „Gesch. der scholast. Phil.“ (Praga, 1853); Stöckl „Gesch. der Phil. des Mittealalters“ (3 t., Moguncja, 1864—66); Ueberweg (w 2 tomie jego „Gesch. der Phil. von Thales bis Gegenwart“ (3 t. Berlin, 1868); Lilienkron „Ueber den Inhalt der allgemeinen Bildung in der Zeit der Scholastik“ (Monachjum, 1876); Reuter „Geschichte der religiösen Aufklärung“ (2 t., 1875—77); Werner „Die Scholastik des spätern Mittelalters“ (4 t., 1881—1887).

Scholastyk, kanonik, członek kapituły, który miał sobie poruczony kierunek i dozór szkoły, znajdującej się pierwotnie przy każdym kościele katedralnym i kolegjacie. Później godność ta stała się czysto honorową.

Scholastyk Jan, * w Antjochji, patrjarcha konstantynopolski po Eutychjuszu, od 564 r. do śmierci swej 577. Wsławił się zbiorem kanonów: „Concordia Canonum,“ w którym zaniechawszy metody chronologicznej, używanej dotychczas w tego rodzaju zbiorach, podzielił swe dzieło według natury przedmiotów na 50 tytułów. Zbiór ten mieści w sobie 85 kanonów apostołów, 20 kanonów pierwszego soboru nicejskiego, około 200 innych soborów, 68 kanonów wyjętych z trzech listów kanonicznych św. Bazylego.

Scholastyka, ob. Scholastycy i Scholastycyzm.

Scholastyka św., panna, siostra św. Benedykta, * przy końcu V w. w Nursji we Włoszech. Gdy brat jej z puszczy Subiackiej przeniósł się na górę Kasynu i tam klasztor wystawił, św. Scholastyka, pragnąc się do niego zbliżyć, założyła blizko Kasynu klasztor Plumbariola, w którym zgromadziwszy wiele panien, zaprowadziła regułę swego brata, św. Benedykta. † 563 r. Kościół obchodzi jej pamiątkę 10 lutego.

Scholjaści, ob. Scholje.

Scholje, nazywają się bądź językowe, bądź rzeczowe objaśnienia do znacznej liczby dzieł greckich i rzymskich autorów, dopisane lub oddzielnie opracowane przez dawnych gramatyków. Objaśniaczów tych nazywają *Scholjastami*.

Scholl Aureljusz, pisarz francuski, * 1833 r. w Bordeaux. Ukończywszy nauki w mieście rodzinnem, przybył do Paryża rzucił się na pole dziennikarskie i zyskał rozgłos swemi polemikami ostremi i satyrycznemi, które niejednokrotnie narażały go na pojedynki i różne awantury. **S.** ogłosił znaczną liczbę powieści, nowel, scen obyczajowych, satyr i t. d.; wymieniamy z nich: „Lettres à mon domestique“ (1854); „Les esprits malades“ (1855); „Dénise,“ historja mieszczańska, wierszem (1857; wielokrotnie przedrukowywana); „Claude le Borgne“ (1859); „Les mauvais instincts, histoire d'un premier amour“ (1860; 2 ed. p. t. „Hélène Hermann,“ 1863); „Aventures romanesques“ (1862); „Scènes et mensonges parisiens“ (1863); „Les nouveaux mystères de Paris“ (3 t., 1867; polski przekład w *Przeglądzie Tygodniowym)* i t. d. Oprócz tego pisał **S.** także a dla sceny, jak: „Jaloux du passé“ (1861); „La question d'amour (1864); „Les chaînes de fleurs“ (1866); „L'hôtel des illusions“ (1869); „Le repentir“ (1876); „Le nid des autres“ (1878) i in.

Schöll Maksymiljan Samson Fryderyk, dyplomata i literat, * 1766, † 1833 w Paryżu, studjował prawo w Strasburgu, 1790 został adwokatem tamże, ale zmuszony podczas rewolucji 1790 ratować się ucieczką, osiadł w Bazylei. W 1814 r. otrzymał urząd w gabinecie króla pruskiego, następnie towarzyszył ks. Hardenbergowi na kongresie wiedeńskim, 1818 został radcą legacji pruskiej w Paryżu, uczestniczył w naradach na kongresach w Teplitz, Opawie, Lublanie i Weronie (1822), w końcu poświęcił się wyłącznie pracy literackiej. Napisał: „Histoire abregé de la littérature grecque“ (2 t., 2 wyd., Paryż, 1824); „Histoire de la littérature romaine“ (4 t., 1815); „Congrès de Vienne“ (1816); „Archives politiques et diplomatiques“ (3 t., 1818—19); „Tableau des révolutions de l'Europe“ (3 t., 1823); „Cours d'histoire des Etats européens jusqu'en 1789“ (46 t., 1830—1834) i in.—Por. Pihan de la Forest „Essai sur la vie et les ouvrages de **S.**“ (Paryż, 1834).

Scholten Jan Henryk, przywódca szkoły krytyczno-teologicznej w Holandji, * 1811 w Bleuter, † 1885, kształcił się w Utrechcie, 1843 został profesorem uniwersytetu lejdejskiego. Pierwszą część swej działalności poświęcił dogmatyce oraz filozofji religijnej i w tej dziedzinie napisał: „Leer der hervormde kerk in hare grondbeginselen“ (Lejda, 1840—50, 4 wyd., 1861—62); po niem. „Geschichte der Religion und Philosophie“ (3 wyd., 1863); „Der freie Wille“ (1859). Drugą częścią jego działalności była krytyka Testamentu Nowego, w której zajął w Holandji stanowisko, jakie Baur zajął w Niemczech. Z wielu dzieł jego w tym kierunku wymieniamy: „Historisch- kritische inleiding tot de schrieften des Nieuwen Testaments“ (1855, 2 wyd., 1856); „Geschiedenis der christelijke gadgeleerheid gedurende het tijdperk des Nieuwen Testaments“ (2 wyd., 1857); „Het evangelie naar Johannes“ (1864); „De oudste getuigenissen aangaande de schrieften des Nieuwen Testaments“ (1866); „Het oudste evangelie“ (1868); „Het Paulinisch evangelie“ (1870); „De apostel Johannes in Klein-Asie“ (1871); „Historische- critische bijdragen naar aanleiding van de nieuwste hypothese aangaande Jezus en Paulus“ (1882). Prawie wszystkie dzieła powyższe są przełożone na język niemiecki. Por. Kuenen „Levensbericht van H. S.“ (Amsterdam, 1885).

Scholz Jan Marcin Augustyn, teolog katolicki niemiecki, * 1794 w Kansdorf pod Wrocławiem, † 1852 jako profesor w Bonn; zasłużył się głównie

pracami krytycznemi nad tekstem Nowego Testamentu, których owocem jest dzieło „Novum Testamentum Graece“ (2 t., Lipsk, 1830—35). Oprócz tego wydał między innemi „Handbuch der bibl. Archäologie“ (Bonn, 1834).

Schomann Jerzy, sławny arjanin polski,* 1530 w Raciborzu na Śląsku z matki Polki. Wychowany w religji katolickiej, przyjął 1546 we Wrocławiu wyznanie ewangelickie. Poświęciwszy się nauczycielstwu prywatnemu, nauczał młodzież w Krakowie i sam kształcił się jeszcze w tamecznej akademji. W 1558 jeździł ze swymi uczniami do Witembergi, skąd wróciwszy, został 1561 pastorem w Książu; wkrótce jednakże wydalony został przez właściciela Jan Bonara, z powodu głoszonych zdań o Trójcy świętej; w 1572, przyjąwszy jawnie opinje nowochrzczeńców, ochrzcił się nanowo. Był potem stronnikiem unitarjuszów i pastorem w Krakowie i Lusławicach. † 1591 w Chmielniku, jako pastor tameczny. Prócz „Katechizmu arjańskiego“ i innych dzieł, najważniejszą pracą jego jest „Autobiografja,“ drukowana w Sandiusa „Bibliotheca antitrinitariorum.“

Schömann Jerzy Fryderyk, filolog i badacz starożytności, * 1793 w Stralsundzie, † 1879, od 1826 profesor w Greisswald, a później i bibljotekarz tamże. Z dzieł jego, prócz wybornych i krytycznych edycji rzymskich, a mianowicie greckich autorów, na szczególną uwagę zasługuje dzieło: „Griechische Alterthümer“ (2 t., Berlin, 1850—1859; 3 ed. Berlin, 1871—73). Liczne jego akademickie okolicznościowe pisma są zebrane w „Opuscula academica“ (4 t., Berlin, 1856—71).

Schomberg, Fryderyk Herman von..., słynny generał, * 1616 w Heidelbergu. Początkowo służył pod rozkazami Fryderyka księcia Oranji, a potem jego syna Wilhelma; 1650 wstąpił do służby francuskiej i za zwycięstwa odniesione w Portugalji i Katalonji otrzymał buławę marszałkowską, ale po zniesieniu edyktu nantejskiego przeszedł do służby pruskiej, następnie portugalskiej, a w końcu holenderskiej; towarzyszył księciu Oranji Wilhelmowi do Anglji i poległ w zwycięskiej bitwie nad Boyne w Irlandji przeciw Jakóbowi II 20 lipca 1690 r.

Schomburgk, sir Robert Herman, znany podróżnik, * 1804 w Freiburgu nad rzeką Unstrut, † 1865 w Schöneberg pod Berlinem. Z powołania kupiec, szukając szczęścia, przeniósł się do Stanów Zjednoczonych, ale tu, jak również w Indjach zachodnich, nie miał powodzenia. Opisaniem wyspy Anegada zwrócił na się uwagę i w latach 1834—1839 zwiedzał z polecenia towarzystwa geograficznego w Londynie wnętrze Gujany, 1841—43 kierował rozgraniczeniem Gujany angielskiej z Brazylją, 1848—57 był konsulem i pełnomocnikiem angielskim przy rzeczypospol. San-Domingo, a 1857—64 konsulem w Bangkok w Sjamie. Dzieła jego są: „Description of Britisch Guiana“ (1840); „Views in the interior of Guiana“ (1840); „Reisen in Guiana und am Orinoko“ (1841); „History of Barbadoes“ (1827); „The discovery of the empire of Guiana by Sir W. Raleigh“ (Lond., 1848).

Schomburgk Maurycy Fryderyk, także podróżnik, brat poprz., * 1811, † 1891, zwiedzał z bratem swoim od 1840 Gujanę. W 1849 wyjechał do Australji, gdzie 1865 został dyrektorem ogrodu botanicznego w Adelajdzie. Ogłosił: „Reisen in Britisch-Guiana in den Jahren 1840—44“ (3 t., 1847—48).

Schön Marcin, zwany także *Schongauer*, jeden z najznakomitszych malarzy szkoły wyższo-niemieckiej XV w., rodem z Kalenbachu, zmarły 1488 w Kolmarze, gdzie nie tylko jako malarz, ale także jako miedziorytnik rozległej używał sławy. We Włoszech znany był ze swej działalności artystycznej pod imieniem *Buonmartino*. Jego *Matka Boska* (w katedrze kolmarskiej) jest jednem z najszacowniejszych dzieł starej szkoły niemieckiej.— Por. His-Heusler „Das Todesjahr Martin Schön's“ (Lipsk, 1867).

Schönbein Krystjan Fryderyk, chemik, * 1799 w Metzingen w Wistembergji, † 1868 w Baden-Baden; kształcił się w Tubindze i Erlangen, w 1829 został profesorem chemji w Bazylei; w 1839 odkrył ozon, w 1845 bawełnę strzelniczą i kollodium. Oprócz wielu rozpraw ogłosił: „Das Verhalten des Eisens zum Sauerstoff“ (1837); „Beiträge zur physikalischen Chemie“ (1844); „Ueber die Erzeugung des Ozons“ (1344) i in.—Porów. Hagenbach „Chr. Fr. **S.**“ (Bazylea, 1869).

Schönborn Franciszek, hr. kardynał, książę arcybiskup Pragi, prymas czeski, * 1844, służył wojskowo, 1873 został księdzem, 1883 biskupem, 1885 arcybiskupem Pragi, 1889 roku kardynałem, † 1899 r.

Schönborn Fryderyk, hr. brat poprz., polityk austrjacki, * 1841, 1884 namiestnik Moraw, 1888—1895 r. minister sprawiedliwości, szanowany za swoją bezstronność. Wydał kilka broszur prawnopolitycznych. W 1895 mianowany prezesem trybunału administracyjnego.

Schönbrunn, pałac cesarski o 1 godzinę drogi od Wiednia, otoczony wspaniałemi ogrodami i oranżerjami, w którym rodzina cesarska zwykle porę letnią przepędza. Mieści w sobie 1,441 sal i pokojów, między któremi sławny gabinet błękitny, ulubioną siedzibę cesarzowej Marji Teresy, w której 1809 gościł Napoleon i gdzie 1832 umarł syn jego, książę Reichstadzki. W zamku **S.** potwierdzony został 26 grud. 1805 pokój Presburski i 27 grud. t. r. wydaną została proklamacja Napoleona przeciwko Burbonom i Neapolowi, a 15 maja 1809 jego odezwa do Węgrów; 14 paźdz. 1809 pokój wiedeński tu został podpisany.

Schönbrunner Karol, malarz, * 1832 w Wiedniu, kształcił się w akademji miejscowej, w 1852 wykonał pierwszy swój obraz większy: „Godfryd de Bouillon, składający broń swoją u Grobu św.“ Następnie studjował malarstwo religijne i przeby-

wał dłuższy czas w Rzymie. Z prac jego zasługują na wzmiankę: „Biskup Ambroży, wzbraniający cesarzowi Teodozjuszowi wstępu do kościoła“ (1859); „Św. Augustyn i dziecko na wybrzeżu morskiem“ (1864); „Leonora Tassa“ (1867) i in. † 1877 w Hirschstetten pod Wiedniem.

Schönburg, ród książęcy niemiecki medjatyzowany w 1812 r.

Schönburg Hostenstein Aleksander, książę, * 1826, w 1879 wiceprezydent izby panów, przywódca wiernokonstytucyjnej szlachty czeskiej.

Schönebeck, miasto w pruskiej regencji Magdeburskiej, w okręgu Kalbe, nad Elbą, ma kościół katolicki i ewangelicki, szkołę realną, kopalnie soli największe w Niemczech (prod. roczna 1,300,000 cetn. metr.), fabryki chemiczne, sztucznego nawozu, machin i in., 15,000 miesz. W pobliżu kąpiele solankowe Eimen.

Schöneburg, gmina w pruskiej regencji Poczdamskiej, stanowi płd.-zach. przedmieście Berlina, ma kościół katolicki i 2 ewangelickie, gimnazjum i szkołę realną, wielki szpital obłąkanych, fabryki efektów wojskowych, aparatów fotograficznych, browary i ogrody, 63,000 miesz.

Schönemann Anna Elżbieta, zwana Lili, wsławiana pod tem imieniem przez Goethego, * 1758, zaręczona 1775 z Goethem, wyszła za mąż 1778 za barona Türckheimmera Strassburga. — Porów. Dürckheim „Lilis Bild geschichtlich entworfen“ (1894).

Schönerer, Jerzy von..., deputowany austrjacki, * 1842 w Wiedniu, z powołania rolnik, wybrany został do rady państwa 1873 r., wystąpił w 1878 w sprawie zajęcia Bośni, jako gwałtowny przeciwnik państwa austrjackiego i wezwał otwarcie ludność niemiecką Austrji do połączenia się z państwem Niemieckiem—wywołało to liczne protesty jego wyborców; podczas wyborów 1879 r. wszakże znowu wszedł do rady państwa. Za agitację antysemicką stawał kilka razy przed sądem, a za wdarcie się do redakcji dziennika *Wiener Tageblatt* w d. 5 maja 1888 skazany na cztery miesiące więzienia i utratę szlachectwa. Wydał: „Zwölf Reden“ (Wiedeń, 1886).

Schönfeld Edward, astronom, * 1828 w Hildburghausen, † 1891, był pierwotnie budowniczym, ale zwrócił się następnie do astronomji, został 1853 asystentem obserwatorjum w Bonn, 1859 dyrektorem obserwatorjum w Mannheim, 1875 profesorem i dyrektorem obserwatorjum w Bonn. Prowadził badania gwiazd zmiennych i mgławic, a zwłaszcza zasłużył się wykończeniem wielkiego katalogu gwiazd, rozpoczętego przez Argelandra, „Bonner Sternverzeichniss“.

Schönhausen, wieś w pruskiej reg. Magdeburskiej, ma 2,000 miesz.; **S.** jest miejscem urodzenia Bismarcka, który dobra rycerskie tutejsze później zakupił z funduszów mu ofiarowanych. W zamku tutejszym znajduje się muzeum podarków za życia przez kanclerza otrzymanych.

Schönlein Jan Łukasz, lekarz, * 1793 w Bambergu, † 1864; był kolejno profesorem w Würzburgu, Zurichu, a od 1839 w Berlinie. Starał się medycynę, a zwłaszcza nozologję, zbliżyć do historji naturalnej i ułożył system chorób, podzielony na gromady, rodziny, grupy i rodzaje. Odkrył i opisał (1839) grzybek swoisty, żyjący na skórze i powodujący parchy (ob. Achorion). Z odczytów jego ogłoszono: „Allgemeine und spezielle Pathologie und Therapie“ (4 t., 1832, 4 wyd., 1841); „Krankheitsfamilie der Typhen“ (1840); „Klinische Vorträge“ (1843—44).

Schönthan Franciszek, autor sceniczny, * r. 1849 w Wiedniu, służył naprzód w marynarce austrjackiej, po czterech opuścił tę służbę i poświęcił się scenie. Jednocześnie zaczął pisywać fejletony i nowele dla dzienników, w końcu utwory teatralne, ale dopiero napisana w 1879 „Das Mädchen aus der Fremde“ rozgłosiła jego nazwisko; następnie napisał: „Der Zugvogel“; „Krieg im Frieden“. 1883 był mianowany reżyserem wiedeńskiego teatru miejskiego; działalność jego na tem polu przerwał pożar teatru w 1884. Napisał: „Unsre Frauen“ (wespół z Moserem, 1881); „Der Schwabenstreich“ (1883); „Kleine Hände“ (wespół z Labichem, 1883); „Roderich Heller“ (1884); „Villa Blancmignon“ (1885); „Der Raub der Sabinerinnen“ (1885); „Goldfische“ (1886) i in. Większość tych prac jest tłómaczona na język polski.

Schönwalder Karol, nauczyciel w Brzegu, wydał szacowne do historji Piastów na Śląsku dzieło: „Die Piasten von Briege oder Geschichte der Stadt und des Fürstenthums Brieg“ (3 t., Brzeg, 1855—56).

Schoolkraft Henryk Rowe, podróżnik i etnograf amerykański, * 1793 w Guiderland pod Albany, † 1864 w Washingtonie. Kształcił się w New-Yorku, od 1818 zwiedzał krainy zamieszkane przez Indjan, a ożeniwszy się z córką jednego z ich naczelników, pozyskał u nich zaufanie i zbadał dokładnie ich obyczaje, zwyczaje, język i wyobrażenia religijne. Z licznych dzieł jego w tym względzie najważniejsze jest „Information respecting the history, condition and prospects of the Indian tribes of the United States of America“ (6 t., 1851—57). Oprócz tego ogłosił: „Personal memoirs of a residence of thirty years with the indian tribes“ (1853); „Narrative of an exploratory expedition to the sources of the Mississipi River 1832“ (1854) i in.

Schopenhauer Joanna, autorka niemiecka, * 1770 w Gdańsku, przebywała po śmierci swego męża Henryka **S.**, bankiera gdańskiego, w Wejmarze, Bonn, a następnie w Jenie, gdzie † 1838 r. Pisała powieści, podróże, nowele i t. p., w których okazała wiele talentu. Ogólny zbiór jej pism wyszedł p. t.: „Sämmtliche Werke“ w 24 tom. (Lipsk i Frankf., 1830—31) i pośmiertny dodatek „Nachlass“ (2 t., Brunświk, 1839).

Schopenhauer Artur, znakomity myśliciel niemiecki, syn poprz., * 1788 w Gdańsku, † 1860. Zwiedziwszy w młodym wieku Francję i Anglję, odbywał studja uniwersyteckie w Getyndze (od 1809), zajmując się naukami przyrodniczemi, historją, a głównie filozofją pod przewodnictwem sceptyka Bogumiła Schulze'go, który mu polecał przedewszystkiem Platona i Kanta. Otrzymawszy 1813 r. w Jenie stopień doktorski, spędził zimę w Wejmarze, gdzie zapoznał się Goeth'em, zajął się jego teorją kolorów, a przytem studjował starożytności indyjskie. Od 1814—1818 r. przebywał w Dreźnie, pracując nad optyką i nad wykończeniem swego najważniejszego dzieła: „Die Welt als Wille und Vorstellung“ (Lipsk, 1819, i drugie powiększone znacznie wyd. 1844); po jego ogłoszeniu wyjechał do Włoch. Wróciwszy, objął docenturę w Berlinie (1820—31), ale wykłady jego nie znalazły uznania u słuchaczów, których głównie Hegel i Schelling ściągali. To też pod pozorem cholery opuścił Berlin w 1831 i osiedliwszy się we Frankfurcie, pozostał tam do śmierci. W tych ostatnich latach życia zajmował się nietyle rozwinięciem swych pomysłów, co uszczypliwą polemiką z protegowanemi przez rząd pruski poglądami teologicznemi i próbami filozoficznego ich uzasadnienia (Schelling). Pełne zgryźliwego dowcipu napaści i insynuacje zwróciły uwagę publiczności na mało znanego filozofa i utorowały drogę do popularności jego pojęciom. Pojęcia te były w istocie nowe i pociągające dla umysłów, rozczarowanych do heglizmu i mistycznego idealizmu Schellinga. Punktem wyjścia dla **S.** był Kant i jego „Krytyka czystego rozumu“; świat jest tylko naszem wyobrażeniem, bez podmiotu nie może istnieć żaden przedmiot. Punktem wyjścia dla filozofji musi być wyobrażenie jako pierwszy fakt świadomości, której zasadniczą formą—odróżnienie podmiotu od przedmiotu poznania. Jak byt świata zależy od istnienia podmiotu, t. j. wyobrażającej go sobie istoty, tak znowu to ostatnie jest tylko rezultatem całego łańcucha przyczyn i skutków, stanowiąc samo jedno małe tylko jego ogniwo. Ta sprzeczność stąd pochodzi, iż świat w naszem wyobrażenia istniejący stanowi tylko zewnętrzną niejako stronę świata samego w sobie (Ding an sich) t. j. jego wewnętrznej istoty, której naturę poznać możemy jedynie w jej najbezpośredniejszem uprzedmiotowieniu, t. j. woli. Podmiot poznający ujmuje swe ciało (organizm fizyczny) raz jako wyobrażenie (jeden z przedmiotów poznania), drugi raz znowu jako uprzedmiotowienie woli, występujące w każdej czynności tego ciała. Wszystkie inne przedmioty poznania są również w swej istocie objawami tej wszechwładnej woli, która jako rzecz sama w sobie jest jedna, ale jej objawy w czasie i przestrzeni są niezliczone. Najwyższym stopniem uprzedmiotowienia (Objectivation) woli są siły fizyczne (ciążenie, przyciąganie, elektryczność, magnetyzm), drugi stopień stanowią organizmy roślinne i zwierzęce, gdzie występuje coraz silniej pierwiastek indywidualny. Każdy pojedyńczy organizm jest tylko pośredniem odbiciem woli samej w sobie, która bezpośrednio przedstawia się jedynie w ideach. Idee te urzeczywistniają się stopniowo w organizmach, którym służą za wzór. Poznanie idei wymaga zniesienia chwilowego własnej naszej indywidualności i wzniesienia się po za formy czasu, przestrzeni, przyczynowości, by uchwycić samą istotę przedmiotu. Poznanie takie jest zadaniem sztuki, starającej się odtwarzać uchwycone natchnieniem genjuszu ideje odwieczne, istotę wszelkich zjawisk. Jakkolwiek sztuka daje nam chwile rozkoszy w rozważaniu piękna, jednakże życie samo jest pasmem cierpień; poznanie istoty świata, idei odzwierciadlających wolę prowadzi do zniesienia chęci do życia, do bierności woli. Świat nasz jest najgorszym z możliwych światów. Współczucie dla towarzyszów niedoli łagodzi nasze cierpienia; zniesienia chęci do życia przez opanowanie zmysłowych popędów i ascezę uwalnia nas od nich zupełnie. Ogromny rozgłos i uznanie, jakie w ostatnich czasach zyskały pojęcia **S.**, wywołały mnóstwo krytycznych ocen i wydobyły z zapomnienia wszystkie drobniejsze prace tego myśliciela jak: „Ueber den Willen in der Natur“ (Frankfurt, 1836, 4 wyd., Lipsk, 1878); „Die beiden Grundprobleme der Ethik“ (tamże, 1841, 3 wyd., Lipsk, 1881); „Parerga und Paralipomena“ (2 t., Berlin, 1851, 6 wyd., 1888); „Ueber das Sehen und die Farben“ (1816); „Ueber den Tod und sein Verhältniss zur Unzerstörbarkeit unsres Wesens an sich“; „Leben der Gattung“; „Erblichkeit der Eigenschaften“. Po jego śmierci wydano „Sämmtliche Werke“ (6 t., Lipsk, 1889 i 1888); „Aus **S.**s handschrift. Nachlass“ (Lipsk, 1860). Najgorliwszy z uczniów **S.**, biograf i wydawca jego pism, J. Frauenstädt, ogłosił cały szereg prac o życiu i pojęciach swego mistrza. Z mnóstwa innych pism ważniejsze są prace: Ad. Bornilla (Heidelberg. 1856); W. Gwinnera (Lipsk, 1862 i 1863) i Ribota (Paryż, 1874); Koerbera „Die Philosophie A. Schopenhauers“ (Heidelberg, 1883). U nas o **S.** pisał St. Pawlicki w rozpraw. doktor.: „De **S.** doctrina et philosophandi ratione“ (Wrocław, 1865).

Schopenhauer Artur.

Schöpflin Jan Daniel, historyk i starożytnik, * 1694 w Salzburgu, w Bryzgowji, profesor w Bazylei, później urzędnik francuski i historjograf w Strasburgu. † 1771 tamże. Z prac jego celniejsze są: „Alsatia illustrata“ (2 t., Kolmar, 1751—1761); „Historia Zaringo-Badensis“ (7 t., Karlsruhe, 1763 – 66).

Schoppe Amalja, właściwie Emma Zofja, z domu *Weise*, autorka niemiecka, * 1791 w Burgu na

wyspie Femern, u brzegów Holsztynu. Po śmierci swego męża, prawnika Schoppego w Hamburgu, poświęciła się pracom literackim i w 1851 przeniosła się do Ameryki, gdzie 1758 w Shenektady zakończyła życie. Oprócz wielu romansów i nowel: „Gesammelte Erzählungen und Novellen“ (8 t., Lipsk, 1828—36), napisała także wiele książek dla młodzieży. Bardzo interesujące są: „Erinnerungen aus meinem Leben“ (2 t., Altona, 1838).

Schoreel albo *Schorel*, Jan van..., malarz niderlandzki, zwany od miejsca swego urodzenia *Schoorl z pod Alkmar*, * 1495, po długich podróżach osiadł w Harlemie, gdzie † 1562. Z obrazów jego znakomitej wartości mała tylko liczba do naszych przeszła czasów. Z pomiędzy uczniów jego głośniejsi są: Hemskerk i Ant. Moro.

Schorlemer-Alst Burghard, baron, polityk niemiecki, * 1825 na zamku Herringshausen pod Lippstadt, † 1895, od 1845 służył w ułanach, po dwunastu latach wystąpił z wojska i osiadł na roli w majątku swym Alst pod Burgsteinfurt i rozpoczął działalność polityczną w kierunku ultramontańskim. W 1870 wybrany posłem do izby deputowanych, 1875 do parlamentu, gdzie odznaczył się jako wyborny mówca w stronnictwie centrum. W r. 1885 z powodu różnicy zdań w kwestjach agrarnych złożył mandat. Mowy jego z lat 1872—79 wyszły w Osnabrück w 1879. Powtórnie złożył mandat 1889 i wybrany był znowu 1890. **S.** był założycielem i duszą związku rolników westfalskich i przedstawiał w stronnictwie centrum żywioł arystokratyczno-ziemiański, gdy przewodniczący centrum Windthorst hołdował zasadom demokratycznym.

Schorn, Jan Karol Ludwik von..., gruntowny znawca sztuki, * 1793 w Kastell, we Frankonji, naprzód profesor akademji i uniwersytetu w Monachjum, a potem (od 1833) dyrektor zbioru sztuk pięknych w Wejmarze, gdzie † 1842. Najważniejsze jego dzieła są: „Ueber die Studien der griechischen Künstler“ (Heidelberg, 1818) i „Umriss einer Theorie der bildenden Künste“ (Sztutgart, 1832—37).

Schorn Karol, historyczny malarz niemiecki, synowiec poprzedniego, uczeń Wacha, * 1800 r. w Düsseldorfie. Osiadł w Monachjum i tu wykonał wiele robót z dziedziny mitów, historji i legend, oraz część fresków, zdobiących arkady ogrodu dworskiego. Głównym atoli jego obrazem są „Jeńcy“ stawieni przed biskupem Franciszkiem w Münster 1536. Od 1847 był profesorem akademji sztuk w Monachjum, gdzie † 1850.

Schotel Jan Chrystjan, słynny holenderski malarz scen morskich, * 1787 w Dortrecht, † 1839 w Haadze. Uczeń Menlemana i M. Schoumana. Od 1818 zaczął malować olejno, a obrazy jego przepłacano. Najcelniejsze z nich znajdują się w muzeum haaskiem, w zbiorach cesarza rosyjskiego, oraz w zbiorach prywatnych w Haadze, Amsterdamie, Dordrechcie i Brukseli. W 1840 wzniesiono mu pomnik w tumie rodzinnego miasta.—Syn jego G. D. J. **S.** napisał biografję ojca p. t. „Leven van den Zeeschilder Joh. Chr. Schotel“ (1840).— Drugi jego syn **Schotel** Piotr Leon, profesor instytutu marynarki w Medemblyck, odznaczył się także jako znakomity malarz scen morskich, † 1865 w czasie podróży do Drezna.

Schott Andrzej, helenista, starożytny i numizmatyk, * 1552 r. w Antwerpji, profesor języka greckiego w Toledo, następnie w Saragosie, gdzie wykładał literaturę grecką i rzymską. W r. 1586 wstąpił do zgromadzenia Jezuitów, † w mieście rodzinnem 1629. Z licznych dzieł jego celniejsze są: „Bibliotheca Hispaniae, seu de academiis ac bibliothecis cum elogiis et nomenclatura clarorum Hispaniae scriptorum“ (3 t., Frankfurt, 1608); „Hispania illustrata“ (4 t., 1603); „Tabulae rei nummariae Romanorum Graecorumque“ (Antwerpja, 1616).

Schott Andrzej, bibljograf, rodem z Gdańska, ławnik tego miasta, † tamże 1759; dzieła jego są: „Tractatus de indigenato Polonorum“ (Gdańsk, 1738); „Prussia Christiana sive de introductione religionis christianae in Prussia“ (1738); „Cromeri Beschreibung des Königreichs Pohlen mit einigen Bemerkungen“ (tamże, 1761); wydał też przekład niemiecki „Historji polskiej“ Lengnicha (Lipsk, 1744).

Schott Wilhelm, orjentalista niemiecki, * 1802 w Moguncji, od 1838 profesor w Berlinie i członek akademji tamecznej od 1840, † 1889. Zasłużył się głównie badaniami nad językiem i literaturą ludów azjatyckich. Ważniejsze jego prace są: „Versuch uber die tatarischen Sprachen“ (Berlin, 1836); „De lingua Tschuwaschorum“ (Berlin, 1841); „Ueber das altaische Sprachengeschlecht“ (t. 1849); „Versuch einer Beschreibung der chinesischen Literatur“ (tamże, 1854); „Chinesische Sprachlehre“ (tamże, 1857); „Die Cassia-Sprache im nord-östlichen Indien“ (Berlin, 1859); „Ueber die estnischen Sagen und Kalewi-Poëg“ (Berlin, 1863); „Ueber die echten Kirgisen“ (Berlin, 1865); „Ueber finnische und estnische Heldensage“ (1866); Ueber den tungusischen Schamanenkultus am Hof der Mandschukaiser“ (1842); „ Vocabularium sinicum “ (1844); „Aelteste Nachrichten von Mongolen und Tataren“ (1846); „Ueber das altaische oder finnisch-tatarische Sprachengeschlecht“ (1849).

Schott Fryderyk Otto, chemik, * 1851 w Witten w Westfalji, kształcił się w Würzburgu i Lipsku, pracował następnie w fabrykach chemicznych, a w 1884 założył w Jena wraz z Abbe'm i za poparciem rządu pruskiego hutę szklaną, która ma na celu poprawę szkła do przyrządów optycznych, chemicznych i termometrycznych. Ogłosił „Beiträge zur Kenntniss der unorganischen Schmelzverbindungen“ (1878).

Schouppé Affred, artysta malarz, * 1812 we wsi Grabownicy, w Galicji, obw. Sanockim, † 1889 w Krynicy. Był przez lat 11 urzędnikiem inżynierji cywil-

nej w Warszawie, następnie wyjechał do Rzymu, gdzie pod kierunkiem Minardego uczył się malarstwa historycznego. Za powrotem do kraju osiadł w Warszawie i pracował w tymże kierunku. Celniejsze jego utwory są: „Przeniesienie zwłok św. Katarzyny przez aniołów“; „Podpisanie pokoju i opłata haraczu po kampanji perskiej“. Po 3-letnim pobycie w Warszawie udał się powtórnie do Włoch, które w ciągu lat 4 prawie całe zwiedził. Do ważniejszych jego prac po drugim powrocie należą: „Chrystus Pan ze świętym Piotrem i Pawłem“; „Święty Józef“, w kościele w Starem Mieście; „Matka Boska Nepokalanego Poczęcia“, w kościele po Marjawitkach w Częstochowie. Później oddał się wyłącznie malowaniu krajobrazów i w rodzaju tym doszedł do niepospolitej biegłości.

Schouw Joachim Fryderyk, botanik, * 1787 w Kopenhadze, † 1852 r. W młodości pracował u adwokata, lecz własną pracą zdołał się tak wykształcić, że wstąpił na uniwersytet, gdzie studjował prawo, obok tego jednak gorliwie zajmował się botaniką, i dla jej celów zwiedził Norwegję i Włochy. W r. 1821 został profesorem botaniki w Kopenhadze. W 1830 założył dzienniczek *Dansk Ugeskrift* przeznaczony początkowo tylko dla rozpowszechniania wiadomości użytecznych, lecz który zwolna stał się organem stronnictwa liberalnego. W 1836 obrany został prezesem zgromadzenia stanów duńskich. W ogóle brał żywy udział w ruchach liberalnych lat następnych; w 1848—9 był prezesem zgromadzenia prawodawczego. Ogłosił: „Grundtræk til en almindelig Plantegeographie“ (1822, nowe wyd. 1855); „Naturskildringer“, zbiór odczytów popularnych (1837); „Tableau du climat en Italie“ (1836). Popiersie jego umieszczono na jednym z placów Kopenhagi. Por. Clausen „Schouws offentlige Liv“.

Schöyen Elżbieta, powieściopisarka norweska, * 1852 w Chrystjanii, córka szambelana królewskiego, kształciła się w Kopenhadze, Rzymie, następnie w Paryżu. Pod pseudonimem *Pawła Agathon* ogłosiła nowele „Kamilla“ i „Raquvald“ (1873) i komedję „Jane Gray,“ pod własnem nazwiskiem romanse: „Svanhild“ (1876, przekład fran. p. t.: „Le bonheur par l'amour“), za który mianowaną została członkiem paryskiego Towarzystwa literatury; nowele: „En Egteskab“ („Małżeństwo,“ 1876) romans „Olaf“ (1881) i in.

Schrader Juljusz, malarz niemiecki, * 1815 w Berlinie, kształcił się naprzód w akademji berlińskiej, potem w Düsseldorfie pod kierunkiem Schadowa, a następnie w Rzymie (od 1845). Za powrotem z Włoch został profesorem akademji berlińskiej i członkiem senatu akademickiego. Najsłynniejsze jego obrazy są: „Poddanie się m. Calais“ i „Śmierć Lionarda“ (1851). Z innych prac jego wymieniamy jeszcze: „Odjazd Karola I“ (1856); „Lady Macbeth“ (1860); „Cromwell przy łożu śmiertelnem swej córki“ (1864).—*Ester przed Ahaswerem*, córka Jeftego. Wyborne są też portrety jego pendzla. **S.** celuje głównie jako świetny kolorysta.

Schrader Eberhard, słynny asyrjolog, * roku 1836 w Brunświku, studjował w Getyndze, teologję i języki wschodnie; w 1862 został profesorem teologji w Zurychu, 1870 w Giessen, 1873 r. profesorem języków wschodnich w Berlinie i członkiem tamecznej akademji nauk. Główne jego dzieła są: „Die assyrisch-babylonischen Keilinschriften“ (Lipsk, 1872); „Die Keilinschriften und das alte Testament“ (1872, 2 wyd., 1883); „Die Höllenfahrt der Istar, altbabylonisches Epos“ (tekst, przek. i komentarz 1874); „Keilinschriften und Geschichtsforschung“ (1878); „Studien zur Kritik und Erklärung der biblischen Urgeschichte“ (Zürych, 1863); „Einleitung in das alte Testament“ (8 wyd., Berlin, 1869); „Zur Frage nach den Ursprung der babylonischen Kultur“ (Berlin, 1884).

Schramm Jan Paweł, hr., generał francuski, * 1789 w Arras, † 1884, wszedł 1803 r. do armji francuskiej, odbył prawie wszystkie kampanje Napoleona, kierował w 1815 zamierzoną obroną Paryża i 1831 pozostał bez obowiązków. W r. 1832 czynny jako generał porucznik pod Antwerpją, został radcą stanu; 1838 i 39 używany był do rozmaitych misji dyplomatycznych, a w 1840 mianowany został szefem sztabu generalnego armji afrykańskiej w Algierze, ale w następnym roku wziął uwolnienie ze służby. Żarliwy bonapartysta, zarządzał od 24 października 1850 do 10 stycznia 1851 ministerjum wojny i po zamachu stanu otrzymał 1852 godność senatora. Od 1847 był prezesem komitetu naradczego piechoty.

Schrauf Albrecht, mineralog, * 1837 w Wiedniu, kształcił się tamże, 1861—74 był kustoszem cesarskiego gabinetu mineralogicznego, 1874 został profesorem mineralogji i dyrektorem uniwersyteckiego muzeum mineralogicznego. Ogłosił: „Lehrbuch der physikalischen Mineralogie“ (2 t., 1866—68); „Handbuch der Edelsteinkunde“ (1869); „Atlas der Kristallformen“ (1865—72) i in.

Schreber Daniel Bogumił Maurycy, medyk, * 1808 w Lipsku, † 1861, był lekarzem i prywatdocentem chorób dziecinnych w mieście rodzinnem, od 1843 zarządzał założonym przez doktora Carusa instytutem ortopedycznym. Przyczynił się zwłaszcza do rozpowszechnienia gimnastyki leczniczej. Ogłosił: „Das Buch der Gesundheit“ (2 w., 1861); „Arztliche Zimmergymnastik“ (23 wyd., 1888); „Kallipädie“ (1858); „Die planmässige Schärfung der Sinnesorgane“ (1839); „Ueber Volkserziehung“ (1860); „Der Hausfreuud“ (1861); „Pangymnasticon“ (2 wyd., 1875).

Schreiber Henryk, teolog i historyk niemiecki, *1793 we Freiburgu, † 1872, studjował tamże teologję i filologję, poczem 1815 wyświęcony na księdza, został nauczycielem gimnazjum, a od 1826 r. profesorem teologji moralnej przy uniwersytecie w mieście rodzinnem. W dziele swem „Lehrbuch

der Moraltheologie" (2 t., Freiburg, 1831—1834), występował przeciwko celibatowi księży, następnie zaś napadał i na inne ustawy Kościoła, wskutek czego został wyłączony z fakultetu teologicznego i otrzymał katedrę nauk historycznych. 1845 przyłączył się do katolików niemieckich, poczem został wyłączony z Kościoła. Z pism **S.** najważniejsze: „Allgemeine Religionslehre nach Vernunft und Offenbarung" (Freiburg, 1829); „Der Bundschuh zu Leben in Brisgau und der arme Konrad zu Bühl" (3 wyd., t. 1840); „Denkmale der deutschen Baukunst der Millelalters am Oberrhein" (2 wyd., t. 1825); „Taschenbuch für Geschichte und Alterthum im Süddeutschland" (5 roczników, t. 1839—46); „Die Feen in Europa" (t. 1842); „Geschichte der Stadt und Universität Freiburg" (9 cz., t. 1857—59) i w. in.

Schreiber Teodor, archeolog niemiecki, * 1848, profesor w Lipsku zajmuje się specjalnie historją sztuki z epoki aleksandryjskiej, zrobił wiele odkryć i wydobył dużo wykopalisk.

Schreiner W. P., polityk południowo-afrykański, * 1857 w Kapsztadzie, kształcił się w Cambridge, a potem osiadł w Kapsztadzie, jako adwokat. Kiedy Cecil Rhodes został pierwszym ministrem Kaplandu (1890), mianował **S.** attorney'em generalnym. Wybrany do parlamentu, obalił **S.** 1898 r. ministerjum sir Gordona Spriggs'a i sam objął ster rządu. W 1899, kiedy wybuchła wojna transwalska, pragnął **S.** zachować neutralność, a w 1900 wskutek nieporozumień z gubernatorem Milnerem podał się do dymisji.

Schrepfer Jan Jerzy, słynny wywoływacz duchów, * 1730 w Norymberdze; otworzył w Lipsku 1768 kawiarnię i grał ważną rolę w towarzystwie wolno-mularskiem. Zbankrutowawszy, obudzał w wielu miejscowościach wysokie zajęcie, jako wywołacz duchów. Wkrótce atoli powrócił do Lipska i w 1774 r. zastrzelił się w Rosenthal pod Lipskiem.—Porów. Vielewsffer „Geschichte des Occultismus."

Schreyvogel Józef, pisarz niemiecki, znany pod pseudonimem *West* (Tomasz albo Karol August), * 1768 w Wiedniu, † 1832. Od 1814 aż do samej śmierci prawie pełnił w Wiedniu urząd dramaturga i sekretarza teatru dworskiego, który do wielkiej podniósł świetności. **S.** pisał prozą i wierszem. Zbiór jego pism wyszedł w 4 tomach (Brunświk, 1828—29).

Schröckh Jan Maciej, historyk kościelny niemiecki, * 1733 r. w Wiedniu, naprzód profesor w Lipsku, potem w Wittenbergu, gdzie † 1808 r. Napisał między innemi wielce upowszechnioną „Weltgeschichte für Kinder" (6 t., Berlin, 1779—84 i częściej); „Christliche Kirchengeschichte" (35 t., Lipsk, 1768—1803), najważniejsza praca **S.**; „Allgemeine Biographie" (8 t., Berlin, 1767—91); Kirchengeschichte seit der Reformation" (10 tom., Lipsk, 1804—12); „Historia religionis et ecclesiae christianae" (7 w., Lipsk, 1829).

Schröder Fryderyk Ludwik, aktor i dramatyk niemiecki, * 1744 w Szwerynie, † 1816; występował od 1764 w Hamburgu w trupie swego ojczyma Ackermanna jako baletmistrz i komik, później grywał z wielkiem powodzeniem role tragiczne i zyskał sławę znakomitego artysty. W 1771 po śmierci ojczyma razem z matką swoją objął dyrekcję sceny hamburskiej, którą podniósł znakomicie i dobrem opracowaniem tragedji Shakspere'a przyswoił je scenie niemieckiej; dawał też przedstawienia własnych swych utworów. Po 1798 opuścił teatr i żył prywatnie, lecz 1811 powrócił znowu do dawnego zawodu. Prace jego dramatyczne wydał Bülow p. t. „Schröder's dramatische Werke" z wstępem Triecka (4 t., Berlin, 1831).—Por. Brunier „Friedr. Ludwig Schröder, ein Künstler, und Lebensbild" (Lipsk, 1864).

Schröder Antonina Zofja, aktorka niemiecka, a pasierbica Keilholza, również aktora, * 1781 r. w Paderborn, córka aktora Bürgera, † w Monachjum. Jaśniała od 1801 jako gwiazda pierwszej wielkości na scenie hamburskiej. W 1804 wyszła za mąż za tenora Franciszka Schröder, opuściła śród ruchów wojennych 1813 Hamburg, przebywała naprzód w Pradze, a od 1829 była główną ozdobą sceny wiedeńskiej. Odbywając liczne podróże artystyczne, pozyskała 1840 pensję emerytalną i w 1842 r. osiadła w Monachjum. Słynęła głównie jako artystka tragiczna.

Schröder-Devrient Wilhelmina, córka poprz., * 1804 w Hamburgu. Od piątego roku życia występowała na deskach teatru jako tancerka w Hamburgu i Wiedniu. W 15 roku jako artystka dramatyczna debiutowała w „Fedrze" Rasyna w Wiedniu. W rok później wystąpiła (1821) jako śpiewaczka pełna talentu i dzięki swoim wszechstronnym uzdolnieniom zyskała ogromny rozgłos i uwielbienie w Paryżu, Londynie i Dreźnie, gdzie miała stałe siedlisko. Poślubiwszy w 1823 Karola Devrient, artystę dramatycznego, rozwiodła się z nim i opuściwszy w 1849 scenę, oddała swą rękę majętnemu inflanczykowi von Bock'owi. Na rok przed śmiercią przeniosła się do Koburga, gdzie † 1860. Por. Wolzogen „Wilhelmine Schröder-Devrient" (Lipsk, 1863).

Schröder Jan Henryk, historyk szwedzki, * 1791 w Westeräs, † 1857, od 1830 główny bibljotekarz i profesor w Upsali; zasłużył się wydaniem wielu bogatych źródeł do historji swej ojczyzny. Między innemi ogłosił: „A. Sparae legatio in Poloniam a. 1645. De statu Poloniae relatio" (Upsala, 1853).

Schröder Karol, ginekolog, * 1838 w Neustrelitz, † 1887, studjował medycynę w Würzburgu i Rostoku, od 1868 r. był profesorem ginekologji i dyrektorem instytutu położniczego w Erlangen, od 1876 w Berlinie. Udoskonalił technikę operacyjną i wprowadził owarjotomję do Niemiec. Napisał: „Lehrbuch der Geburtshilfe" (1870, 12 wyd. 1892); „Krankheiten der weiblichen Geschlechto-

organe“ (11 wyd., 1893); „Der schwangere und kreissende Uterus, Beiträge zur Anatomie und Physiologie der Geburtskunde“ (1886).—Porów. Hofmeier „Gedechtnisrede auf Karl **S.**“ (1887).

Schröder Ryszard Henryk, germanista, * 1838, profesor w Heidelbergu (1888), pisał dzieła historyczno-prawne.

Schrödter Adolf, humorystyczny malarz niemiecki, * 1805 w Schwedt, † 1875. Początkowo kształcił się na rytownika w Berlinie, a od 1829 poświęcił się malarstwu w Düsseldorfie. W 1858 został profesorem rysunków przy szkole politechnicznej w Karlsruhe. Od 1835 jest członkiem akademji berlińskiej. Jako malarz humorystyczny i komiczny stoi **S.** bez porównania wyżej od wszystkich karykaturzystów, kompozycje bowiem jego nie są obliczone na dowcip chwilowy, ale mają wartość trwałą i jako dzieła sztuki zupełnie są wykończone. Pyszne są jego sceny do Don Quixote'a, Falstaffa i Eulenspiegel; również wspaniałe są 4 akwarele (1852), w których ilustrował wino reńskie, napój majowy, poncz i wino szampańskie; 1854 dał olejny obraz Falstaffa i 4 akwarele pór roku. W ostatnich czasach ilustrował **S.** Uhlanda i Hansa Sachsa. **S.** pracował też z wielkiem powodzeniem w ornamentyce. Z pod rylca jego wyszło wiele prac pięknych, a między temi szczególnie „Duch flaszy.“ Napisał: „Das Zeichnen als ästhetisches Bildungsmittel“ (Frankf., 1853) i wydał: „Schule der Aquarellmalerei“ (Brema, 1871).

Schroeder, Leopold von..., sanskrytolog, * 1851 w Dorpacie, kształcił się w Jenie i Tybindze, został 1877 docentem w Dorpacie, 1894 profesorem w Innsbrucku, a w 1899 w Wiedniu. Napisał: „Pythogoras und die Inder“ (1884); „Indiens Litteratur und Kultur“ (1887); „Griechische Götter und Heroen“ (1887); „Delhi, das indische Rom und seine Campagna“ (1891); „Buddhismus und Christenthum“ (1893), oraz dramat „König Sundara.“

Schroeger Efraim, biegły budowniczy za czasów Stanisława Augusta, w którego służbie zostawał jako intendent budowli królewskich w Warszawie, * 1727 w Toruniu. Konstytucją sejmową 1775 został nobilitowany. Z celniejszych jego budowli w Warszawie są: facjaty kościoła Karmelitów na Krakowskiem-Przedmieściu, tudzież pałacu Prymasowskiego, pałac Teppera (dziś dom Grabowskiego na ulicy Miodowej) i kaplica w Skierniewicach.

Schröter Adam, wierszopis łaciński, poeta uwieńczony, rodem z Nissy na Śląsku. Po ukończeniu nauk w akademji krakowskiej, osiadł w Polsce i całe życie strawił na uczeniu młodzieży i opiewaniu kraju oraz jego znakomitych ludzi. † 1572 r. Z prac jego ważniejsze są: „Elegiarum Liber I item epigrammatum Liber I“ (Kraków b. r.); „Salinarum Vieliciensium jucunda ac vera descriptio carmine elegiaco“ (2 wyd., Kraków, 1565); „De Natali Jesu Christi Salvatoris nostri carmen saphicum“ (tamże, 1555); „Archidoxae Philippi Theophrasti Paracelsi Libri X a germanico in latinum sermonem translati et editi“ (tamże, 1569); „De praeparationibus P. Theophr. Paracelsi Libri II“ (tamże, 1569) i t. d.

Schröter Jan Hieronim, astronom, * 1745 r. w Erfurcie, † 1816, studjował w Getyndze prawo, a zarazem matematykę i astronomję, następnie był radcą sprawiedliwości i oberamtmanem w Lilienthal, w księstwie bremeńskiem, gdzie posiadał obserwatorjum. Poczynił wiele obserwacji i odkryć; najważniejsze są jego karty księżyca. W 1813 obserwatorjum jego zostało spalone przez Francuzów. Ogłosił: „Selenotopographische Fragmente“ (2 t., 1791—802) i in.

Schröter Corona, słynna śpiewaczka i aktorka, * 1751, † 1802, należała do towarzystwa wejmarskiego w epoce Goethego i odtwarzała wielkim powodzeniem rolę Ifigenji w dramacie Goethego.

Schröter, Antoni von *Kristelli*, chemik, * 1802 w Ołomuńcu, † 1875 r., został 1834 r. profesorem w Graz, 1843 profesorem chemji w politechnice wiedeńskiej, 1868 dyrektorem mennicy. Odkrył fosfor amorficzny i ogłosił: „Die Chemie nach ihrem gegenwärtigen Zustand“ (2 tomy, 1847—1849).

Schrotha kuracja, metoda leczenia, podana przez Jana Schrotha († 1856) i w jego zakładzie stosowana; polegała na żywieniu chorych przez czas dłuższy mocno wysuszoną starą bułką i klejem z ryżu, kaszy lub prosa; jako napój rano i wieczór podawano mały kieliszek wina, co 3—4 dni otrzymywał chory pożywienie nieco obfitsze. Nocą chory leży na wilgotnej pościeli. Kuracja niebezpieczna, ale przy dokładnem jej przeprowadzeniu otrzymuje się wzmożenie przemiany materji (syfilis, artretyzm, podagra). Porów. Jürgensen „Ueber das Schroth'sche Heilverfahren“ *(Deut. Archiv für klinische Medicin*, 1866).

Schrötter Leopold, lekarz, * 1837 roku w Graz, medycynę studjował w Wiedniu, 1870 r. został kierownikiem kliniki chorób gardlanych przy uniwersytecie wiedeńskim, 1875 profesorem chorób gardlanych i piersiowych, 1884 chorób wewnętrznych. Napisał: „Jahresberichte der Klinik für Laryngoscopie“ (1870); „Beitrag zur Behandlung der Larynx-Stenosen“ (1876); „Die Herzkrankheiten“ (w Ziemssena „Handbuch der speciellen Pathologie und Therapie“); „Vorlesungen über die Krankheiten des Kehlkopfes“ (1887—92); „Ueber Krankheiten der Luftröhre“ (1896).

Schubart, Jan Chrystjan von *Kleefeld*, agronom, * 1733 w Zeitz, † 1787; był pierwotnie płóciennikiem, a po rozmaitych przejściach nabył 1769 r. szlachecką majętność Würchwitz pod Zeitz, gdzie zaprowadziwszy uprawę koniczyny, marzanny i tytuniu, oraz gipsowanie gruntu, starał się usilnie o podniesienie gospodarstwa. Pomysły jego i zasady, wypowiedziane w pismach „Oe-

konomischer Briefwechsel“ (4 t., 1786), oraz „Oekonomisch-kameralistische Schriften“ (6 t., 1783—1784), przyjęte zostały w Austrji, Saksonji i Turyngji.

Schubart Chrystjan Fryderyk Daniel, poeta niemiecki, * 1739 w Obersontheim, w szwabskiem hrabstwie Limburg; prowadził życie dość awanturnicze; był przez krótki przeciąg czasu dyrektorem muzyki w Ludwigsburgu; w 1777 z powodu umieszczonej w wydawanem przez się czasopiśmie *Deutsche Chronik* mylnej wiadomości o nagłej śmierci cesarzowej Marji Teresy został uwięziony w twierdzy Hohenasperg. Przesiedziawszy 10 lat w więzieniu bez przesłuchania, jedynie tylko ze względu na swe poezje „Gedichte aus dem Kerker“ (1785) i „Hymn na cześć Fryderyka W.“ odzyskał 1787 wolność; mianowany następnie dyrektorem nadwornej muzyki książęcej i teatralnej w Sztutgardzie, † 1791. Jego „Gesammelten Schriften“ wyszły w 8 tomach (Sztutgard, 1839—1840).— Por. Strauss „Schubart's Leben in seinen Briefen“ (2 tomy, Berlin, 1849).

Schubert, Gotthilf Henryk von..., badacz i filozof natury, * 1780 r. w Hohenstein (w Schönburskiem), † 1860 r.; studjował teologję, a następnie medycynę w Lipsku, przez czas jakiś praktykował jako lekarz, 1809 r. został dyrektorem instytutu realnego w Norymberdze, 1820 profesorem nauk przyrodniczych w Erlangen, 1827 w Monachjum, gdzie mianowany był radcą tajnym. Oprócz dzieła „Reise in das Morgenland“ (3 t., Erlangen, 1838—1839), z innych pism jego są ważniejsze: „Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaften“ (4 wyd., Drezno, 1840); „Die Urwelt und die Fixsterne“ (2 wyd., Drezno, 1839); „Das Weltgebäude“ (Erlang., 1852); „Symbolik des Traums“ (4 wyd., Lipsk, 1862); „Geschichte der Seele“ (5 w., 2 t., Sztutg., 1878); „Die Krankheiten und Störungen der menschlichen Seele“ (t., 1845). W pismach tych przebija się znakomita zdolność do indukcji i analogji, ale zarazem kierunek mistyczny i pietystyczny. Własny swój życiorys wydał p. t.: „Erwerb aus einem vergangenen und Erwartungen von einem zukünftigen Leben“ (3 t., Erlan., 1853—55).

Schubert Teodor, geodeta i geograf, * 1789 r., † 1865 w Sztutgardzie; syn astronoma, towarzyszył 1805 poselstwu rosyjskiemu do Chin, w 1815 18 prowadził pomiary topograficzne między Maasą a Skaldą, a 1822 został dyrektorem nowo ustanowionego w Petersburgu korpusu topografów. W 1826—40 r. wydał wyborną kartę zachodniej części cesarstwa w 59 tablicach, zdjął plany Petersburga, Pskowa, Witebska i in. W 1823 opracował pierwszą dokładną kartę i opis morza Baltyckiego. Ogłosił nadto: „Essai d'une détermination de la véritable figure de la terre“ (w *Pamiętnikach akademji petersburskiej*, serja 7, t. 1).

Schubert Franciszek, jeden z najznakomitszych i najulubieńszych kompozytorów niemieckich, * 1797 na Przedmieściu Wiednia, gdzie jego ojciec był nauczycielem. Siedmioletni chłopiec zaczął pobierać lekcje muzyki od kantora sąsiedniego kościoła, a następnie został przyjęty jako śpiewak do chóru kapeli cesarskiej, przyczem pobierał lekcje gry na fortepjanie. Niezwykłe i wczesne zdolności zwróciły na chłopca uwagę przełożonych. Nadworny organista Ružyczka i sławny Salieri wykładali mu teorję muzyki. Opuściwszy w 1813 miejsce śpiewaka, zajął się studjami i kompozycją, wiodąc ciche życie w rodzicielskim domku. Choroba zapalna i zbyteczne używanie trunków przerwało przedwcześnie pasmo dni młodego muzyka w samym rozkwicie talentu (1828). Mimo to dzięki niesłychanej twórczości i pracowitości zostawił **S.** wielką liczbę utworów, pomiędzy któremi pierwsze miejsce zajmują znane w całym świecie pieśni i balady, w liczbie czterystu (przeszło). Bogactwo melodji, głębokie uczucie, siła i prawda dramatyczna cechują te małe arcydzieła, znane w całym świecie, jak: „Erlkönig,“ „Ständchen,“ „Ave Maria,“ „Wanderer“ i mnóstwo innych. Inną równie świetną stronę talentu tego genjalnego muzyka przedstawiają dzieła orkiestrowe, jak: „Symfonje“ (a z nich zwłaszcza C. dur), tria, kwartéty, uwertury, liczne opery („Rosamunda“ i in.), kantaty, chóry, msze, ofertorja, tudzież lżejszego charakteru marsze, walce i liczne fortepjanowe kompozycje.—Por. Kreissle von Hellborn „Franz Schubert“ (Wiedeń, 1864); Gumprecht w „Unsere Zeit“ (za rok 1867).

Schubert Franciszek.

Schubert Fryderyk Wilhelm, historyk i statystyk niemiecki, * 1799 w Królewcu, † 1868 tamże, gdzie też był od 1822 profesorem historji i polityki; 1844 mianowany był radcą tajnym; 1858—64 zasiadał bez przerwy w izbie deputowanych, a 1865 był dożywotnim członkiem izby panów. **S.** jest jednym z twórców międzynarodowego kongresu statystycznego. Główne jego dzieło jest: „Handbuch der allgemeiner Staatskunde von Europa“ (3 t., Królewiec, 1835—48), oraz jako dodatek „Sammlung der Verfassungsurkunden aus Grundgesetze der Staaten Europas und der nordamerik. Freistaaten“ (2 t., t. 1840—50). Wydał także kilka prac historycznych.

Schubert Fryderyk Ludwik, znakomity teoretyk i krytyk muzyczny, * 1804 r. w Dürrenburgu (Saksonja), † 1868 r. w Lipsku. Napisał szkołę na fortepjan, skrzypce, klarnet, trąbkę, obój, wykład instrumentacji, kompozycji i in.

Schubin Osip, ob. Kirschner Alojzy.

Schuch Jan Chrystjan, botanik i budowniczy, * 1752 w Dreźnie, † 1813 w Warszawie; zwiedziwszy, po odebraniu naukowego wykształcenia

w mieście rodzinnem, Holandję i Anglję, wydoskonalił się przy zamiłowaniu natury i sztuki głównie na architekta ogrodnictwa. Osiadłszy w Polsce, mianowany był przez króla Stanisława Augusta nadwornym dozorcą ogrodów królewskich, założył pierwszy park i ogród przy pałacu łazienkowskim. Był członkiem Towarzystwa warsz. przyjaciół nauk. Ulica, wiodąca do rogatek Mokotowskich w Warszawie, nosi jego nazwisko.

Schuch Werner, * 1843 r. zajmował się początkowo architekturą, od 1870 przerzucił się do malarstwa. Maluje obrazy historyczne i batalistyczne.

Schuch Ernest, muzyk, * 1847, był dyrektorem opery w Dreźnie; żona jego Klementyna, z domu Proska, tamże śpiewaczka koloraturowa.

Schuckert Zygmunt, przemysłowiec, * 1846 w Norymberdze, pracował w różnych wielkich warsztatach, między innemi u Edisona, a 1873 założył w Norymberdze własną fabrykę, która rychło znacznie się rozwinęła. Zbudował machinę dynamo-elektryczną, lampę różnicową i inne przyrządy elektryczne. W r. 1893 zakład ten przeszedł na własność towarzystwa akcyjnego „Elektrizitäts-Aktiengesellschaft.“ Fabryka w Norymberdze zajmuje przeszło 4,000 robotników.

Schücking Krzysztof Bernard Lewin, romansopisarz niemiecki, * 1814 w Clemenswerth w Münsterskiem, † 1883; ukończył studja prawne, ale poświęcił się wyłącznie literaturze i od 1852 mieszkał w majątku swym Sassenburg pod Münster. Z utworów jego celniejsze są: „Die Ritterbürtigen“ (3 t., Lipsk, 1846); „Ein Sohn des Volks“ (2 t., t., 1849); „Der Bauernfürst“ (2 t., t., 1851); „Ein Staatsgeheimniss“ (3 t., 1854); „Die Sphinx“ (1856); „Paul Bronckhorst“ (3 cz., 1858); „Die Marketenderin von Köln“ (3 t., 1861); „Frauen und Räthsel“ (2 t., 1864); „Verschlungene Wege“ (3 t., Hanower, 1867); „Ein Schloss am Meer“ (2 t., 1843); „Eine Römerfahrt“ (2 wyd., 1860); „Die Königin des Nacht“ (1852); „Der Held der Zukunft“ (2 wyd., 1859); „Der Sohn eines berühmten Mannes“ (1857); „Günther von Schwarzburg“ (1857); „Aus den Tagen der grossen Kaiserin“ (1858); „Die Geschwornen und ihr Richter“ (3 t., 1861); „Eine Aktiengesellschaft“ (3 t., 1863); „Die Malerin aus dem Louvre“ (4 t., 1869); „Luther im Rom“ (3 t., 2 wyd., 1873); „Deutsche Kämpfe“ (2 tomy, 1871); „Die Heiligen und die Ritter“ (4 t., 1873); „Feuer und Flamme“ (3 t., 1874); „Die Herberge der Gerechtigkeit (2 t., 1879); „Das Recht des Leben“ (3 t., 1880); „Alte Ketten“ (2 t., 1883); „Grosse Menschen“ (3 t., 1884) i t. d. Romanse **S.**, nacechowane zdrowym realizmem i silnem uczuciem patrjotyzmu, należą do lepszych płodów tego rodzaju w nowszej literaturze niemieckiej. Najlepsze z prac swoich wydał p. t.: „Ausgewählte Romane“ (12 t., Lipsk, 1864 i dalszy ciąg 12 t., 1874—76). Próbował też sił swoich w dramacie.

Schücking Ludwika, z domu Gall, żona poprz., * 1815, † 1855, znana jest jako autorka dramatyczna i romansopisarka; ogłosiła romanse: „Gegen den Strom“ (Brema, 2 t., 1851); „Der neue Kreitzritter“ (1853); komedję „Ein schlechtes Gewissen“ (1842) i in.

Schulenburg Jan Maciej, hr. von der, znakomity wódz saski, znany w dziejach Polski w czasach wojen z Karolem XII, pochodził ze starożytnego rodu niemieckiego, osiadłego w Brandeburgu; * 1661 w Emden, † 1747 w Weronie; wstąpiwszy do służby króla Augusta II, w bitwie po Klisowem (1702) dowodził środkiem wojska saskiego; w roku 1704 odznaczył się znowu przeciwko Szwedom pod Poniecem w Wielkopolsce, ale pobity został 1706 r. pod Wschową przez generała szwedzkiego Reskilda. W r. 1709 wysłany przez Augusta II z oddziałem wojsk saskich na pomoc Holendrom, odzyskał sławę znakomitego generała, mianowicie w bitwie pod Malplaquet, pod naczelnem dowództwem księcia Eugenjusza Sabaudzkiego. W 1711 przeszedł do służby rzeczypospolitej Weneckiej, dzielnie walczył z Turkami i 1713 otrzymał godność feldmarszałka w Weronie. Za swe zasługi uczczony został wspaniałym pomnikiem, wzniesionym na jego pamiątkę przez Wenecjan na wyspie Korfu. Por. Albr. von der Schulenburg „Leben und Denkwürdigkeiten des J. von der Schulenburg“ (2 t., Lipsk, 1834).

Schulhoff Juljusz, głośny w swym czasie fortepjanista, * 1825 w Pradze, † 1898. Zachęcony przez Chopina, dał się poznać w Paryżu grą i kompozycjami salonowego pokroju. Odbywszy podróże artystyczne po całej Europie, osiadł w Dreźnie i usunął się zupełnie z widowni. Z kompozycji jego cieszyły się największą popularnością: „Pieśń pasterska,“ „Fantazja“, osnuta na czeskich motywach ludowych, walce, sonaty i t. p. Utwory **S.** odznaczają się smakiem i elegancją.

Schulpforta *(Pforta)*, niegdyś opactwo Cystersów, blizko Naumburga nad Saalą, założone 1136 p. n. *Monasterium S. Mariae de Porta.* Obecnie jest najsławniejszym i największym zakładem naukowym w księstwach saskich *(Fürstenschule).*

Schulte, Jan Fryderyk von..., prawnik kościelny, * 1827 w Wintersbergu w Westfalji, studjował prawo w Berlinie, w r. 1854 został profesorem prawa kościelnego w Pradze, 1872 w Ponn, 1874 wybrany został do parlamentu niemieckiego. Dawniej jeden z przywódców ultramontańskich, przeszedł 1871 na stronę starokatolików. Ogłosił: „Handbuch des katholischen Eherechts“ (1855); „Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts“ (1863, 4-te rozszerzone wydanie), p. t.: „Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts“ (1886); „Die Macht der römischen Päpste“ (1871); „Der Cölibatszwang“ (1876); „Lehrbuch der deutschen Reichs und Rechtsgeschichte“ (4 w., 1876); „Die Geschichte der Quellen und Literatur des ka-

nonischen Rechts“ 1875—89, t. 3); „Die Stellung des Konzilien, Päpste unh Bischöfe“ (1871) i in.

Schultes Józef, medyk, * 1773 w Wiedniu, † 1831. W r. 1806 został profesorem chemji i botaniki w Krakowie, a później jeszcze patologji, terapji i kliniki lekarskiej, oraz dyrektorem ogrodu botanicznego; tym ostatnim zajmował się bardzo gorliwie. W r. 1808 powołany został na profesora kliniki do Bawarji w uniwersytecie landshuckim. Ogłosił: „Sur les eaux minerals de Krynica“ (Wiedeń, 1807); „Catalogus plantarum horti botanici C. R. Universitatis Cracoviensis“ (Kraków, 1805 i 1808); „Lettres à M. Gehlan sur les observations mineralogiques et physiques faites en Galicie“ (w Journal des mines, 23 t., 1808). Wiele jego artykułów o Galicji mieści się w *Encyklopedji* Erscha i Grubera.

Schultz Daniel Jerzy, dobry portrecista, * w Gdańsku, † 1686. Jego pendzla były w ratuszu gdańskim portrety wielkości naturalnej trzech królów polskich: Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III.

Schultz Jan, prawnik i pedagog, rodem w Grudziądza, był naprzód profesorem gimnazjum toruńskiego, a potem gdańskiego i historjografem Jana III, które mu nadał szlachectwo polskie, † 1710. Z pism jego wymieniamy: „Tractatus historico-politicus de Polonia nunquam tributaria“ (Gdańsk, 1694); „De Pace Olivensi“ (tamże, 1690); „De Senatu Regni Polonicae“ (Królewiec, 1706).

Schultz Jerzy Piotr, historyk, profesor gimnazjum toruńskiego, † 1753, pisma jego są: „August. II Reg. Pol. aeterna memoria in nummis“ (Gdańsk, 1733); „Historia interregni novissimi et comitiorum in Prussia polonica a 1733“ (tamże, 1738); „Commentarius de Cancellariis Regni Poloniae“ (tamże, 1742); „Commentarius de Mareschalcis“ (tamże, 1743); „Commentarius de Subcammerariis“ (Toruń, 1747). Wspólnie z Michałem Lilienthalem wydawał czasopismo: „Das gelehrte Preussen“ (1722—25), ważne dla historji literatury polskiej.

Schultz Jan Karol, malarz architektoniczny, * 1801 r. w Gdańsku, † 1873 roku; kształcił się w Gdańsku, Berlinie, Monachjum i Włoszech, w 1831 został dyrektorem szkoły sztuk pięknych w Gdańsku. Wydał: „Danzig und seine Bauwerke“ (54 tablic, 1845—68, 2 wyd., 1872), oraz zbiór widoków Gdańska, Heli, Oliwy i in. (12 tablic). W 1856 założył towarzystwo, mające na celu zachowanie dawnych zabytków Gdańska.

Schultz-Schultzenstein Karol Henryk, znakomity fizjolog, * 1798 w Starym Rupinie, † 1871; studjował medycynę w Berlinie i został tamże profesorem 1825. Wykazał krążenie soków w roślinach, zbadał rozwój ciałek krwi i starał się okazać, że życie zwierzęce jest ciągłą przemianą tworzenia się i obumierania odmłodzonych utworów; badał też kurczliwość mięśni. Z licznych jego dzieł wymienimy: „Die Natur der lebendigen Pflanzen“ (2 t., 1823); „Ueber die Verjüngung des menschlichen Lebens und die Mittel und Wege zu ihrer Kultur“ (1842, 2 wyd., 1850); „Die Verjüngung im Pflanzenreich“ (1851); „Die Verjüngung im Thierreich“ (1854); „Neues System der Psychologie“ (1855); „Leben, Gesundheit, Krankheit, Heilung“ (2 wyd., Bazylea, 1873); „Neues System der Morphologie der Pflanzen“ (1847).

Schultze Max Jan Zygmunt, anatom, syn anatoma Karola Augusta Zygmunta **S.** (* 1795, † roku 1877), * 1825 we Freiburgu, † 1874 w Bonn; studjował medycynę w Greifswaldzie i Berlinie, w roku 1850 został docentem w Greifswaldzie, w r. 1851 odkrył chlorofil w organizmie niższych zwierząt. W 1853 udał się do Włoch dla badań zoologicznych na wybrzeżu Adrjatyckiem, których rezultatem było ważne dzieło: „Ueber den Organismus der Polythalamien“ (1854). W 1854 został profesorem w Halli, gdzie przeprowadził prace nad budową przyrządów elektrycznych u ryb i zakończeniem nerwów w przyrządach zmysłowych. W r. 1859 przeniósł się do Bonn, gdzie pod jego kierunkiem wystawiono nowy gmach anatomiczny; pracował tam nad budową siatkówki, błony śluzowej nosa i w ważnej pracy: „Ueber Muskelkörperchen und das, was man eine Zelle zu nennen habe“ (1861) pierwszy wypowiedział, że do pojęcia komórki niekoniecznie potrzeba błony. Dalej prowadził badania nad substancją międzykomórkową, nad ruchami protoplazmy i białych ciałek brwi i t. d. Założył „Archiv für mikroskopische Anatomie“ i technikę mikrospopijną zbogacił wielu nowemi metodami badania. Z pism jego wymienimy jeszcze: „Zur Anatomie und Physiologie der Retina“ (1867); „Ueber die zusammengesetzte Augen der Krebse und Insekten“ (1868).

Schultze Bernard Zygmunt, ginekolog, brat pop., * 1827 w Freiburgu, studjował medycynę w Greifswaldzie i Berlinie, 1854 został docentem w Berlinie, 1858 profesorem akuszerji i ginekologji w Jena. Ogłosił: „Lehrbuch der Hebammenkunst“ (1860, 11 wyd., 1895); „Pathologie und Therapie der Lageveränderungen der Gebärmutter“ (1881) i in.

Schultze Fritz, filozof, * 1846 w Celle w Hanowerskiem, studjował filozofję w Jenie, Getyndze i Monachjum, zajmując się głównie antropologją i naukami przyrodzonemi. W 1871 r. został docentem w Jena, w 1876 profesor w szkole politechnicznej w Dreźnie. **S.** należy do przedstawicieli filozofji nowokantyjskiej, która ze stanowiska krytycyzmu stara się połączyć filozofję i nauki przyrodzone. Ogłosił: „Die Thierseele“ (1868); „Die Religionsunterricht in Deutschlands Schulen und seine Verbesserung“ (1872); „Geschichte der Philosophie der Renaissance“ (t. 1, 1874); „Ueber Bedeutung und Anfgabe einer Philosophie der Naturwissenschaft“ (1877); „Philosophie der Naturwisenschaft“ (1882, t. 2); „Die Grundgedanken

des Materialismus“ (1881); „Die Grundgedanken des Spiritismus“ (1884).

Schultze Wiktor, teolog, * 1851 w Fürstenbergu (Waldeck), studjował teologję w Bazylei, Strasburgu i Getyndze, następnie archeologję w Rzymie, w r. 1884 został profesorem teologji w Greifswaldzie. Napisał: „Die Katakomben von San Gennaro dei Poveri in Neapel“ (Jena, 1877); „Archeologische Studien über christliche Monumente“ (Wiedeń, 1880); „Die Katakomben, die altchristlichen Grabstätten, ihre Geschichte und ihre Monumente“ (Lipsk, 1884); „Das evangelische Kirchengebäude“ (1886); „Geschichte der Untergangs des griechisch-römischen Heidentums“ (Jena, 1887, t. 2); „Unter dem Kreuz, Erzählung aus dem christlichen Altertum“ (Lipsk, 1881).

Schulz Fryderyk, pisarz niemiecki, * 1762 w Magdeburgu, † 1798 w Mitawie. Po ukończeniu studjów uniwersyteckich w Halli, zajmował się tamże nauczaniem języków żyjących, następnie przebywał w Dreźnie, Wiedniu, Berlinie, Wejmarze i w Paryżu (1789), poczem został 1790 profesorem w Mitawie. W latach 1793—94 podróżował po Włoszech. Jako poseł ze stanu miejskiego na sejmie 1791 r. do Warszawy, poznał dokładnie ówczesne stosunki i opisał je w zajmującem swem dziele: „Reise eines Livländers durch Polen“ (Berlin, 1797, przekład polski w 1 t. „Bibljoteki podróży,“ wyd. przez Kraszewskiego, Drezno, 1870). Podróż ta, opisująca wyłącznie prawie Warszawę, jest znakomitym przyczynkiem do historji obyczajów ówczesnych: mimo nieprzyjaznego dla nas usposobienia autora, ma wiele prawdy i przyłożyć się może do rozjaśnienia niejednej ze spraw tamtoczesnych. Nadto wydał cenione w swym czasie romanse dziecinne „Moritz“ (Weimar, 1792) i „Leopoldine“ (Lipsk, 1791); dalej „Kleine prosaische Schriften“ (5 t., Berlin, 1788); „Kleine Romane“ (Lipsk, 1788); „Geschichte der Revolution in Frankreich“ (Berlin, 1790); „Paris und die Pariser“ (tamże, 1790) i in.

Schulz Albert, pisarz niemiecki, znany pod pseudonimem *San Marte*, * 1802 w Schwedt, studjował prawo w Berlinie i Heidelbergu, a następnie wszedł do służby sądowej i czas wolny od zajęć urzędowych poświęcał studjom nad literaturą średniowieczną, głównie niemiecką. Z prac jego w tym kierunku ważniejsze: „Leben und Dichtungen Wolfram's von Eschenbach“ (2 t., Magdeburg, 1836—41, 3 wyd., Halla, 1886); „Die Arthursage und die Märchen des rothen Buchs von Hergest“ (Quedlinb., 1842); „Nennius und Gildas“ (Berlin, 1844); „Beiträge zur bretonischen und celtisch-german. Heldensage“ (Quedlinb., 1847); „Die Sagen von Merlin“ (Halla, 1853); „Parcivalstudien“ (3 zesz., Halla, 1860—62) i t. d.—Podczas kilkoletniego urzędowania (1837—43) w Bydgoszczy badał narodowe podania polskie, a owocem tych studjów są dzieła: „Grosspolens Nationalsagen, Märchen und Legenden“ (Bydgoszcz, 1842, 2 wyd., p. t., „Polens Vorzeit in Dichtung und Wahrheit,“ Bydgoszcz, 1859), i „Die polnischen Königssagen“ (Berlin, 1848). W nowszych czasach ogłosił „Zur Waffenkunde des deutschen Mittelalters“ (Quedlinb., 1867).

Schulz *von Strasznitzki* Leopold Karol, matematyk, * 1803 w Krakowie, † 1852. Studjował matematykę w Wiedniu, 1827 został profesorem matematyki i fizyki w liceum lublańskiem, 1834 r. w uniwersytecie lwowskim, a 1838 w politechnice wiedeńskiej. 1848 wybrany był na posła do sejmu frankfurckiego. Wydał: „Elemente der reinen Mathematik für den akademischen Gebrauch“ (2 t., 1831—35); „Methode zur Auffindung der reeller Wurzeln höherer numerischer Gleichungen“ (Wiedeń. 1842); „Grundlehren der Analysis“ (1851); „Die Erde und ihre Bewohner“ (1848) i in.

Schulze Gottlob Ernest, niemiecki myśliciel, sceptyk i przeciwnik Kanta, * 1761 w Heldrungen w Turyngji, † 1833 r. Był profesorem w Getyndze. Główną pracą krytyczną **S.** było pismo: „Acnesidemus“ (1782), w którem broniąc sceptycyzmu, poddaje system Kanta i Reinholda ostrej krytyce. Z innych prac **Sch.** zasługują jeszcze na wzmiankę: „Encyklopädie der philos. Wissenschaften“ (3 wyd., Getynga, 1824); „Grundsätze des allgemeinen Logik“ (5 wyd., Helmst., 1831); „Psychische Antropologie“ (3 wyd., Getynga, 1826).

Schulze Fryderyk August, pisarz niemiecki, znany pod pseudonimem *Fryderyk Laun*, * 1770 w Dreźnie, † 1849 tamże. Oprócz wielu powieści i romansów wydał wspólnie z A. Apel „Das Gespensterbuch“ (6 t., Lipsk, 1810—17); potem „Lustspiele“ (Drezno, 1807); „Gedichte“ (Lipsk, 1824, nowe wyd., 1828); „Robespierre mit Beziehung auf die neueste Zeit“ (tamże, 1837). Wszystkie jego pisma: „Gesammelten Schriften,“ wyszły z prologiem napisanym przez L. Tiecka w 6 tomach (Sztutgard, 1843—44).

Schulze Ernest Konrad Fryderyk, poeta niemiecki, * 1789 w Zelle, † 1817 tamże. Od r. 1806 odbywał studja uniwersyteckie w Getyndze i wtedy już napisał swój poemat „Psyche“ (Lipsk, 1819). Potem ogłosił poemat romantyczny w 20 pieśniach „Cäcilie“ (2 wyd., Lipsk, 1822 i częściej). Następnie wziął udział w wojnie o niepodległość, a z niej wróciwszy, napisał 1816 pełen wdzięku poemat p. t.: „Die bezauberte Rose“ (14 wyd., 1887). Ogólny zbiór dzieł **S.** razem z biografją jego wydał H. Marggraff (5 t., Lipsk, 1855).

Schulze Franciszek Eilhard, zoolog, * 1840 w Eldena, kształcił się w Rostock i Bonn, 1865 został profesorem anatomji i zoologji w Rostocku, 1873 w Graz, 1884 r. w Berlinie. Przeprowadził ważne badania nad gąbkami, nad przyrządami zmysłowemi ryb i płazów i in.

Schulze-Delitzsch Herman, ekonomista niemiecki, wielce zasłużony przez podniesienie dobrobytu klas pracujących za pośrednictwem zakładania stowarzyszeń, * 1808 w Delitzsch, gdzie ojciec

Schulze-Delitsch

jego był burmistrzem, † 1883 r. w Poczdamie. Ukończywszy nauki gimnazjalne w Lipsku, tamże oraz w Halli studjował prawo, poczem od 1830 pracował jako aplikant sądowy w Naumburgu, zajmując się w wolnych chwilach od zajęć urzędowych filozofją, historją i literaturą. 1838 r. przeniesiony na asesora sądowego do Berlina, został wkrótce (1841) powołany na sędziego pokoju do miasta rodzinnego. Stanowisko to dostarczyło mu wiele sposobności do zbadania stosunków miejscowej ludności, a zwłaszcza do zebrania wiadomości o położeniu i potrzebach klasy rzemieślniczej. Zyskawszy powszechną miłość i zaufanie, wybrany był 1848 z Delitzsch na deputowanego do zgromadzenia narodowego w Berlinie, gdzie mianowany był przewodniczącym wydziału, mającego za zadanie zbadać potrzeby rzemieślników i robotników. Rozpatrzenie więcej niż 1,600 nadesłanych próśb, wzmocniło przekonanie **S.**, że podniesienie drobnego przemysłu nie da się uzyskać ani przez przywrócenie dawnych urządzeń cechowych, ani też przez przeprowadzenie teorji ówczesnych socjalistów, lecz przez pozyskanie na drodze stowarzyszeń kapitału i innych środków, jakiemi posiłkuje się wielki przemysł, oraz zerwanie wszelkich więzów, krępujących życie handlowe i przemysłowe, bez naruszenia jednak istniejącego porządku społecznego. Praktyczne jednak wypróbowanie tych poglądów, z powodu rozwiązania zgromadzenia narodowego i zaszłej reakcji, można było przeprowadzić tylko w ciasnych kółkach. Na początek udało się **S.**, po powrocie do miasta rodzinnego, nakłonić 56 majstrów szewckich do połączenia się w stowarzyszenie dla zakupu potrzebnych im materjałów. Dalszą pracę na tem polu przerwało **S.** przyjęcie mandatu na posła do izby deputowanych (1849 roku), po której rozwiązaniu był postawiony przed sądem przysięgłych w Berlinie, jako mający udział w uchwale 1848 roku, odmawiającej płacenia podatków; po świetnej jednakże mowie, jaką powiedział w swej obronie, uwolniony został w lutym 1850. Następnie wskutek zniesienie instytucji sędziów pokoju, **Sch.** przeniesiony został na sędziego okręgowego do Wrześni w w. ks. Poznańskiem. Po dwuletniej utrudzającej pracy, szykanowany na każdym kroku przez ministerjum, podał się do dymisji i powróciwszy do Delitzsch, poświęcił swe siły dźwignięciu klas pracujących z nędzy, zależności i upokorzenia, a to na podstawie pomocy własnej i stowarzyszeń. Za jego wpływem i staraniem powstały wkrótce naprzód w Delitzsch, a następnie w Eilenburgu, Halli, Bitterfeldzie i w innych miastach Saksonji stowarzyszenia dla zakupu materjałów surowych, spożywcze, oraz stowarzyszenia zaliczkowo-pożyczkowe, czyli tak zwane banki ludowe. Działalność **Sch.** ciągle się rozwijała, tak, że już 1861 było przeszło 3,000 stowarzyszeń w samych Niemczech. 1859 na pierwszym zjeździe przedstawicieli stowarzyszeń zaliczkowych wybrany był **Sch.** na przewodniczącego biura centralnego, mającego na celu pośredniczenie pomiędzy pojedyńczemi stowarzyszeniami, zawierania pomiędzy niemi stosunków, wyszukiwania źródeł kredytu i t. d. Od 1861 r. wziął **Sch.** udział w życiu politycznem i jako deputowany do izb pruskich, rozwija nadzwyczajną działalność na polu społecznem. W latach 1863 i 1864, jako obrońca zasady pomocy własnej, gwałtownie występował przeciwko zasadom głoszonym przez Lasalle'a, który dla polepszenia losu klas pracujących, oraz wyrównania stosunków socjalnych domagał się pomocy ze strony rządu. Oprócz działalności praktycznej, celem rozpowszechnienia swych zasad wydał **Sch.** następujące pisma: „Das Associationsbuch“ (Lipsk, 1862); „Die arbeitenden Klassen und das Associationswesen“ (2 wyd., tamże, 1863); „Die Vorschuss und Creditvereine als Volksbunken“ (5 wyd., tamże, 1876); „Kapitel zu einem deutschen Arbeiterkatechismus“ (tamże, 1863); „Die Abschaffung des geschäftlichen Risicos durch Hernn Lassalle“ (tamże, 1866); „Die Entwickelung des Genossenschaftswesens“ (Berlin, 1870); „Die Genossenschaften in einzelnen Gewerbszweigen“ (1873) i in. Od 1859 ogłaszał corocznie „Jahresberberichte über die auf Selbsthülfe gegründeten deutschen Erwerbs und Wirtschafstgenossenschaften.“

Schumacher Henryk Chrystjan, astronom, * 1780 w Bramstedt w Holsztynie, † 1850; studjował matematykę i astronomję w Getyndze pod Gaussem; w r. 1815 został profesorem astronomji w Kopenhadze, następnie jednak przebywał prawie ciągle przy poruczonem mu przez króla obserwatorjum w Altonie. W r. 1817 zmierzył łuk południka od Lauenburga do Skagen; w 1830 dokonał na zamku Güldenstein spostrzeżeń nad długością wahadła sekundowego, która posłużyła za zasadę do oznaczenia jedności miar duńskich. Wydawał od r. 1823 „Astronomische Nachrichten,“ po jego śmierci prowadzone dalej przez Petersena, następnie przez Petersa. Ogłosił nadto „Astronomische Abhandlungen“ (3 t., 1823—25).

Schumann Robert, jeden z największych kompozytorów z epoki po-beethovenowskiej, * 1810 w Zwickau. Był on synem księgarza i w dziecinnych latach przez swe przymioty stał się ulubieńcem całej familji i towarzystwa tamtejszego. Rodzice, chcąc swego ulubieńca wykierować na prawnika, niewiele dbali o rozwinięcie talentu muzycznego u chłopca. Dopiero w r. 1828, gdy młody **S.** udał się do Lipska dla studjowania prawa, mógł oddać się z całym zapałem muzyce pod kierunkiem Fryderyka Wiecka. Łącząc studja uniwersyteckie z pracą nad muzyką zarówno w Lipsku, jak

i Heidelbergu, zaczął ogłaszać swe pierwsze utwory (1830) i, nie mogąc kształcić się na wirtuoza fortepjanowego z powodu kalectwa palca prawej ręki, zajął się tem gorliwiej kompozycją i estetyką muzyczną. Swe nowe pojęcia, na które utwory Chopina wielki wpływ wywierały, propagował on w założonym przez siebie organie: „Neue Zeitschrift für Musik“ (od 1834 do 1845). Uzyskawszy dyplom doktorski w Jenie, zaślubił córkę swego nauczyciela Klarę Wieck (1840). Z tego roku pochodzi większa część najznakomitszych pieśni **S.**, jak: „Liederkreis“ (op. 39); „Frauenliebe und Leben“ (op. 42); „Dichterliebe“ (op. 48). W następnym roku powstały dwie symfonje (B-dur i D-mol). Po chwilowem, nominalnem tylko, zajmowaniu posady nauczyciela w konserwatorjum lipskiem, przeniósł się **S.** do Drezna. W 1843 utworzył on pyszne, wielkich rozmiarów romantyczne oratorjum: „Das Paradies und die Peri,“ które zjednało **S.** wielki rozgłos. Odbywszy razem z żoną wycieczkę artystyczną po Rosji (1844), osiadł **S.** w Dreźnie i złożył redaktorstwo założonego przez siebie pisma. W r. 1850 otrzymał po F. Hillerze miejsce dyrektora miejskiej muzyki w Düsseldorfie. Popadłszy w czarną melancholję, umarł w zakładzie leczniczym w Eudenich pod Bonn 1856 r. Był to muzyk wielkiego talentu, genjalny nawet chwilami, ale nie umiał stworzyć odpowiedniej dla swych pomysłów formy, przytem chorobliwy nastrój marzycielskiego ducha nie pozwalał mu normalnie czuć i patrzeć na świat jasnym, pogodnym wzrokiem. Stąd mglistość, niepojęta fantastyczność, chorobliwe marzycielstwo, cechują najwięcej pomysły **S.**, który chciał muzykę na nowe wprowadzić tory i przez to stał się niejako poprzednikiem R. Wagnera. W r. 1873 uczczono pamięć **S.** olbrzymim obchodem muzycznym, trwającym przez kilka dni. Życiorys **S.** skreślił: J. W. von Wasilewski, dyrektor muzyki w Bonn, i August Reissmann.

Schumann Klara, żona poprzedniego, a córka Fr. Wiecka, nauczyciela muzyki, * 1819 w Lipsku, † 1896 we Frankfurcie nad Menem. W dzieciństwie już zjednała sobie sławę znakomitej fortepjanistki. W 1840 oddała swą rękę Schumannowi. Zarówno za życia, a jeszcze więcej po śmierci męża odbywała liczne podróże artystyczne po całej Europie. Pierwsza dała poznać w Niemczech utwory Chopina, Heuselta i swego męża. Spokój, przejrzystość, szlachetne pojmowanie utworów, cechują jej nieporównaną grę. Od 1863 r. mieszkała w Baden-Baden, rzadko się dając słyszeć publicznie. W r. 1878 była powołana do konserwatorjum we Frankfurcie. Od 1892 dawała tylko lekcje prywatne.

Schur Wilhelm, astronom, * 1848 w Altonie, † 1901, kształcił się w Kiel i Getyndze, a 1886 został w tem ostatniem mieście profesorem i dyrektorem obserwatorjum. W r. 1874 obserwował na wyspach Auklandzkich przejście Wenery. Oznaczył masę Jowisza (1882), opracował katalog gwiazd (1893) i in.

Schurè Edward, literat francuski, * 1843; napisał: „Le drame musical“ (1885); „Richard Wagner etc.“ Skłania się ku mistycyzmowi.

Schurmann, Anna Marja von..., marzycielka niemiecka, * 1607 w Kolonji, słynęła ze swej uczoności. Nadto odznaczała się w malarstwie, rzeźbiarstwie i rytownictwie, oraz znakomicie grała na lutni i klawikordzie, tak, że przez współczesnych zwaną była 10-tą muzą. W 1650 stała się czcicielką i towarzyszką mistyka Labadie (ob.), po jego śmierci przeniosła się do Winwarden w zachodniej Fryzji i tam † 1678. Zbiór pism jej wyszedł p. t.: „Opuscula“ (Utrecht, 1652, Lipsk, 1744).

Schurz Karol, dyplomata amerykański, * 1819 w Liblar pod Kolonją, uniwersytet kończył w Bonn; z powodu udziału w powstaniu badeńskiem 1849 uciekł do Szwajcarji, a 1852 do Ameryki północnej, gdzie się wkrótce odznaczył jako jeden z dzielniejszych przywódców partji republikańskiej; w r. 1861 został posłem w Hiszpanji, ale już 1862 wrócił do Ameryki, wstąpił do armji unjonistowskiej w stopniu generała i w wielu bitwach okazał niezwykłą waleczność.—Po ukończeniu wojny wydawał w Detroit dziennik republikański, *Detroit-Post*, a od 1867 w St-Louis redagował *Westliche-Post*, jeden z najlepszych w Ameryce dzienników niemieckich. Wybrany 1868 senatorem, występował ostro przeciw administracji generała Granta i 1872 popierał kandydaturę H. Greelega do prezydentury. Po wybraniu prezydentem Hayesa, został 1877 r. ministrem spraw wewnętrznych i pełnił te obowiązki do r. 1881. W 1900, jako przywódca republikanów reformowanych, napadał ostro na Mac-Kinleya za jego imperjalistyczne dążności.

Schuselka Franciszek, zdolny publicysta niemiecki, * 1811 w Budiejowicach w Czechach, † 1886, studjował prawo w Wiedniu, poczem był tamże pierwotnie adwokatem, ale później (od 1839) oddał się wyłącznie pracom literackim; z powodu licznych wykroczeń przeciwko przepisom prasowym zmuszony był Wiedeń opuścić. Ruchy marcowe 1848 sprowadziły go tu napowrót. Wybrany na deputowanego do Frankfurtu, głosował ze stronnictwem krańcowem, na sejmie zaś austrjackim w Kromierzyżu z umiarkowaną lewicą. Odtąd zajmując się w Wiedniu piśmiennictwem, został 1850 wydalony na mieszkanie do swej posiadłości Gainfarm. 1851 przeszedł na wyznanie protestanckie i 1861 wybrany był do izby deputowanych. Wskutek procesu prasowego 1864 był pozbawiony tego stanowiska, ale ułaskawiony przez cesarza, został powtórnie w Wiedniu wybrany. **S.** wydał mnóstwo pism, dotyczących współczesnych kwestji politycznych i religijnych, z których ważniejsze: „Weltgedanken“ (Wiedeń, 1840); „Erzäblungen“ (2 t., 1843); „Oesterreich und Ungarn“ (Lipsk, 1844); „Die orientalische Frage“ (Hamburg, 1843); „Mittelmeer, Ost- und Nordsee“ (t., 1845); „Deutsch-

land, Polen und Russland“ (t., 1846); „Die neue Kirche und die alte Politik“ (Lipsk, 1846); „Der Jesuitenkrieg gegen Oesterreich und Deutschland“ (t., 1845); „Oesterreichische Vor und Rückschritte“ (Hamburg, 1847); „Deutsch oder Russisch“ (1849); „Völkereinigung“ (1853); „Russlands Politik in geschichtliche Bildern“ (2 t., Drezno, 1854) i w. in. **S.** należy do małej liczby patrjotów niemieckich, sprawiedliwych i bezstronnych dla innych narodowości, a zwłaszcza Słowian, i dlatego jest gorliwym obrońcą zasady federalizmu, którą przeprowadza w wydawanym przez siebie od 1862 wybornym czasopiśmie *Die Reform*. — Jego żona *Ida Schuselka-Brüning*, * 1818 w Kopenhadze, była znakomitą aktorką, mianowicie w rolach subretek.

Schütt, dwie wyspy na Dunaju, między Presburgiem a Komarnem. *Wielki Schütt* (po węg. *Csallo-Köz*), wyspa 90 klm. długa, a 15—30 szeroka, z powodu żyzności swej złotym ogrodem Węgier zwana, należy w większej części do komitatu Presburskiego, w mniejszej zaś do Komorneńskiego, obejmuje 100 wsi i jest mocno zaludniona. *Mały Schütt* (po węg. *Sziget Köz*), mająca 45 klm. długości, leżąca naprzeciwko środkowej części poprzedniej, należy do komitatu Moszońskiego (Wieselburg) i Rabskiego.

Schütz Kasper, historyk, * 1530 w Eisleben, † 1594 w Gdańsku; był profesorem poezji w uniwersytecie królewieckim 1562—65, potem został sekretarzem miasta Gdańska. Ważniejsze jego dzieła są: „De commissionis Gedanensis negatio Libri III“ (Gdańsk. 1578); oraz „Historia rerum prussicarum oder wahrhafte Beschreibung des Landes Preussen in 10 Büchern, vom Anfange bis auf das Jahr 1525“ (Zerbst, 1592, przekład łaciński 1769, 2 wyd. pomnożone przez Dawida Chytreusa dodatkiem dziejów od 1525 do 1598 i opisem wojny Batorego z Gdańszczanami przez J. Knoffa, Lipsk, 1599).

Schütz Henryk, zwany *Sagittarius*, * 1585 w Köstritz, † 1672. Umieszczony w kapeli landgrafa hesko-kaselskiego, ukończył za jego pomocą uniwersytet i kształcił się w muzyce w Wenecji. Otrzymawszy miejsce dyrektora kapeli kurfirsta saskiego w Dreźnie, wprowadził pierwszy do Niemiec nowe formy muzyki włoskiej. Jest on twórcą pierwszej opery niemieckiej „Daphne,“ napisanej w r. 1627 na wesele książęce. Zostawił wiele utworów kościelnych, jak „Symphoniae sacrae,“ (3 części, Wenecja, 1629), wiele pieśni, psalmów i t. d.

Schütz Krystjan Gotfryd, humanista niemiecki, * 1747 w Duderstadt, † 1832 w Halli; w 1776 r. był profesorem w Halli, a w r. 1779 w Jenie, gdzie spólnie z Wielandem i Bertischem założył 1785 r. czasopismo *Allgemeine Literaturzeitung*; r. 1804 powrócił znowu do Halli. Z prac jego zasługują na szczególną wzmiankę wydania Eschila, Cycerona i Arystofanesa.

Schütz Fryderyk Karol Juljusz, syn poprz., * 1779 w Halli, † 1844; był profesorem w Halli, wydał między innemi: „Handbuch der Geschichte Napoleons I“ (Lipsk, 1810); „Geschichte der Französischen Revolution“ (Halla, 1820); „Goethe's Philosophie“ (7 t., Hamburg, 1825—27).

Schütz Adolf, budowniczy, * 1782 w Warszawie, † 1854. Po ukończeniu kursu architektury w akademji berlińskiej, służył za księstwa Warszawskiego w bataljonie saperów, z którego wyszedł w stopniu porucznika. Mianowany radcą budowniczym przy izbie administracyjnej dóbr skarbowych, potem 1826 radcą budowniczym komisji rządowej przychodów i skarbu, pełnił te obowiązki do r. 1851, w którym otrzymał emeryturę. Obok tego od r. 1820 wykładał budownictwo ekonomiczne w uniwersytecie warszawskim.

Schütze Jan Szczepan, pisarz niemiecki, * 1771 w Olvenstädt pod Magdeburgiem, † 1839, jako radca dworu w Wejmarze; napisał znaczną liczbę romansów i powieści, które swego czasu miały wielkie powodzenie.

Schützenbach Karol Sebastjan, technik i chemik, * 1793, † 1869; w czasie wojen napoleońskich służył w wojsku niemieckiem, następnie zamieszkał w Baden-Baden, gdzie oddał się poszukiwaniom chemicznym. Odkrył pośpieszną fabrykację octu (1817), sposób oddzielania mączki i glukozy ze zboża bez poddawania go fermentacji; wprowadził kilka ulepszeń do fabrykacji cukru i in.

Schützenberger Paweł, chemik, * 1827 roku w Strasburgu, † 1897; studjował medycynę w Strasburgu, był profesorem wyższej szkoły w Milhuzie, potem szefem robót chemicznych w Collège de France, 1876 został profesorem w tymże instytucie. Ogłosił: „Chimie appliquée à la physiologie“ (1864); „Traité des matières colorantes“ (2 t., 1866); „Les fermentations“ (1875, 5 wyd., 1896); „Traité de chimie générale“ (7 t.; 1879—94).

Schvarcz Juljusz, pisarz węgierski, * 1838 w Stuhlweissenburgu, † 1900, kształcił się w Peszcie, Monachjum i Berlinie. Ogłosił szereg prac o szkolnictwie w rocznikach akademji węgierskiej, której członkiem był w roku 1864, oraz wielkie dzieło: „Die Demokratie“ (1 t., „Die Demokratie von Athen,“ 2 wydanie, Lipsk, 1884); „Elemente der Politik“ (tamże, 1884) i in. Od r. 1865 jest posłem sejmu węgierskiego.

Schwab Gustaw, poeta niemiecki, jeden z najznakomitszych przedstawicieli tak zwanych *szwabskich poetów*, * 1792 w Sztutgardzie, † 1850 tamże. Ukończywszy studja filozoficzne i teologiczne w Tübingen, pod wpływem ówczesnych znakomitości literackich zwrócił się do poezji; od 1817 był nauczycielem gimnazjum w Sztutgardzie, od 1842 pastorem kościoła św. Leonarda tamże i od 1845 r. radcą konsystorza ewangelickiego. Poezje jego, między któremi szczególnie odznaczają się romanse i balady, wyszły w ogólnym zbiorze p. t.: „Gedichte“ (4 wyd., Sztutgard, 1851). Z innych pism

jego celniejsze są: „Deutsche Volksbücher“ (13 wyd., tamże, 1880); „Die schönsten Sagen des classischen Alterthums“ (14 wyd., 1882) i wybornie napisane „Schiller's Leben“ (3 wyd., 3 części, Sztutgard, 1841—44, 59). Biografję jego napisał Klüpfel (Lipsk, 1858).

Schwabe Ludwik, filolog, * 1835 w Giessen, kształcił się tamże i w Getyndze, 1863 został profesorem w tym ostatnim uniwersytecie, 1864 w Dorpacie, w 1872 w Tubindze. Napisał: „De deminutivis graecis et latinis“ (Giessen, 1859); „Quaestiones Catullianae“ (1862); „Geschichte der römischen Litteratur“ (5 wyd., 2 t., Lipsk, 1890).

Schwalbach, ob. *Langenschwalbach.*

Schwann Teodor, naturalista, * 1810 w Neuss pod Düsseldorfem, † 1882 w Kolonji; studjował filozofję i medycynę w Bonn, Würzburgu i Berlinie, następnie był asystentem Jana Müllera, a w tym czasie ogłosił liczne prace o sztucznem trawieniu, o budowie włókien mięśniowych, o ściągliwości tętnic i in., oraz dzieło „Mikroskopische Untersuchungen über die Uebereinstimmung in der Struktur und dem Wachsthum der Thiere und Pflanzen“ (1839). 1858 r. został profesorem anatomji w Löwen, 1848 w Lüttich, gdzie 1858 r. objął katedrę fizjologji. Ogłosił jeszcze badania nad znaczeniem żółci dla organizmu i napisał: Traité d'anatomie du corps humain“ (2 t., 1855 w brukselskiej „Encyclopédie populaire“).—Por. Henle „Theodor **S.**“ (1882).

Schwanthaler Ludwik Michał, znakomity rzeźbiarz niemiecki, uczeń swego ojca, *Franciszka* **S.** († 1821), * 1802 w Monachjum, † 1848. Po krótkim pobycie w Rzymie, 1826 r. założył w mieście rodzinnem własną pracownię, od 1832 przebywał znowu we Włoszech (2 lata), za powrotem został 1835 profesorem akademji. Do najznakomitszych prac jego należą: przeszło 200 stóp długa płaskorzeźba do sali Barbarosy, modele do 12 posągów przodków domu Wittelsbachów, wykonane przez Stiglmayr'a; 15 kolosalnych posągów do ozdobienia frontowego szczytu Walhali; modele do 15 posągów ze sceny walki Hermana z Rzymianami, dla ozdobienia północnego szczytu Walhali, 54 stóp wysoki model kolosalnego posągu Bawarji i wiele innych. Jego brat stryjeczny, *Franciszek Ksawery* **S.**, * 1798 w Ried, w Wyższej Austrji, † 1854 r., pomagał mu dzielnie w jego pracach technik. Pozostawił też **S.** znaczną ilość rysunków i kartonów. Posiadał on niewyczerpaną twórczość ducha i był nawskroś samodzielnym artystą—Porów. Trautmann „Schwanthaler's Reliquien“ (Monachjum, 1858).

Schwartz Bertold, Franciszkanin, rodem z Freiburga w Bryzgowji, żyjący w drugiej połowie XIII w., niewłaściwie uważany jest za wynalazcę prochu strzelniczego, który oddawna znany już był na Wschodzie. Słuszniej może przypisać mu należy wynalazek dział, gdyż odkrył spiż, z którego odlewane armaty okazały się lepszemi i trwalszemi od poprzednio używanych. Podejrzany o czarnoksięstwo, wtrącony został do więzienia; właściwe jego nazwisko miało być Konstanty Anckliztzen. W 1853 r. wzniesiono mu pomnik we Freiburgu.

Schwartz Marja Zofja, z domu *Birath*, romansopisarka szwedzka, * 1819 w Boras, wyszła 1839 za profesora **S.**, w 1858 owdowiała. Ogłosiła liczne bardzo romanse, zalecające się zarówno moralną dążnością, jak i zajęciem, znajdują one licznych czytelników. Znaczna ich liczba, jak: „Rodzina Romarhierta,“ „Praca uszlachetnia“ i t. d., tłómaczone są na język polski—Por. *Tygodnik illustrowany* za 1894 r. t. I str. 386.

Schwartz Marja Esperance, autorka niemiecka, pisząca pod pseudon. *Elpis Melena*, * 1821 r., † 1899 w Szwajcarji. Serdeczna przyjaciółka Garibaldiego, o którym napisała kilka książek. W 1865 osiadła na Krecie i opisywała wyspę i jej mieszkańców. Później przeniosła się do Szwajcarji.

Schwartz Wilhelm, mitolog, * 1821 w Berlinie, kształcił się tamże i w Lipsku, był dyrektorem kilku gimnazjów, między innemi od 1872 r. w Poznaniu, 1882 w Moabicie pod Berlinem. **S.** jest twórcą mitologji porównawczej. Ogłosił: „Der heutige Volksglaube und das alte Heidentum“ (2 wyd., Berlin, 1862); „Ueber die griechischen Schlangengottheiten“ (1858); „Der Ursprung der Mythologie“ (1860); „Praehistorische Kartographie der Provinz Posen“ (Poznań, 1875—81); „Prähistorisch-anthropologische Studien“ (1884); „Indogermanischer Volksglaube, ein Beitrag zur Religionsgeschichte der Urzeit“ (1885); „Prähistorische Mythologie, Phänomenologie und Ethik“ (1885—86); „Zur Stammbevölkerungsfrage der Mark Brandeburg“ (1887); „Bilder aus der brandenburgisch-preussichen Geschichte“ (1875 r.) i inne.

Schwartze Herman, lekarz,* 1837 w Neuhof na Pomorzu, medycynę studjował w Berlinie i Würzburgu, 1868 roku został profesorem chorób uszu w Halli, a 1884 dyrektoram tamecznej kliniki usznej. Należy do twórców naukowego traktowania chorób usznych, rozwinął anatomję patologiczną organu słuchu i ulepszył metody operacyjne. Napisał: „Praktische Beiträge zur Ohrenheilkunde“ (1864); „Paracentese des Trommelfells“ (1868); „Pathologische Anatomie des Ohres“ (1878); „Lehrbuch der chirurgischen Krankheiten des Ohres“ (1885). Od 1872 r. redaguje *Archiv für Ohrenheilkunde.*

Schwartze Wacław, malarz rosyjski, * 1838 w Kurlandji, kształcił się początkowo w akademji petersburskiej, następnie u Lefèvre'a w Paryżu; od 1865 przebywa w Petersburgu. Z obrazów jego celniejsze: „Prowadzenie układów przez bojarów rosyjskich z posłami cudzoziemskimi,“ „Moskiewski poseł u dworu obcego,“ „Strzelec rosyjski,“ „Car w drodze“ i in. Oprócz tego utworzył wiele

udatnych rysunków piórem, jak: „Car Iwan Groźny na polowaniu z sokołami,“ „Obchód weselny z czasów Iwana Groźnego“ i w. in.

Schwarz Fryderyk Henryk Chrystjan, pedagog, a zarazem teolog protestancki, * 1766 r. w Giessen, † 1837 jako profesor w Heidelbergu. Oprócz dzieł teologicznych zostawił znakomitej wartości prace na polu pedagogicznem, jak: „Die Erziehungslehre“ (2 wyd., 3 t., Lipsk, 1829—30); „Grundriss einer Theorie der Mädchenerziehung“ (2 wyd., Jena, 1836); „Lehrbuch der Pädagogik und Didaktik“ (8 wyd., Heidelburg, 1880—82). Wychowanie opiera on na poznaniu ludzkiej natury i stara się je harmonizować z prawami przyrodzonemi.

Schwarz Gustaw Ludwik, teolog protestancki polski, * 1811 w Łowiczu. Po ukończeniu wydziału filologicznego w uniwersytecie warszawskim, studjował teologję i filozofję na uniwersytecie berlińskim, poczem 1827 ordynowany, został 1828 pastorem w Wiskitkach. Później był pastorem w Łowiczu, a od 1846 w Bełchatowie, gdzie † 1864 r. Wydał: „Katechismus der christlichen Lehre“ (Berlin, 1838); „Kancjonał czyli zbiór pieśni chrześcijańskich dla użytku chrześcijan wyznania ewangelickiego, oraz książka do nabożeństwa“ (Berlin, 1841); „Christus und seine Heiligen“ (t. 1862).

Schwarz Karol Henryk Wilhelm, teolog niemiecki, * 1812 w Wiek na wyspie Rugji, † 1885; po ukończeniu studjów teologicznych w Halli, Bonn, Berlinie i Greifswald, habilitował się 1842 w Halli, lecz już 1845 roku ministerjum za udział w zgromadzeniach przyjaciół protestantyzmu wzbroniło mu dalszych wykładów. Następnie poświęcił się pracom literackim; 1848 roku zasiadał w parlamencie frankfurckim po lewicy. Powołany 1856 na kaznodzieję nadwornego i starszego radcę konsystorza do Gotha, został następnie głównym kaznodzieją dworu i członkiem ministerjum. Z pism jego zasługują na szczególną wzmiankę: „Das Wesen der Religion“ (Halla, 1847); „Lessing als Theolog“ (t. 1854); „Zur Geschichte der neuesten Theologie“ (3 wyd., Lipsk, 1864); „Der prot. Prediger und seine Gemeinde“ (6 wyd., Gotha, 1856); „Predigten aus den Gegenwert“ (3 zbiory, t. 1859—65); „Schleiermacher, seine Persönlichkeit und seine Theologie“ (Gotha, 1861) i in.

Schwarz Bernard, podróżnik, * 1844 roku w Reinsdorf pod Graz, † 1901, studjował teologję i został proboszczem w Freibergu w Saksonji. Odbywał liczne podróże po Europie i Afryce, w 1885 kierował wyprawą do Kamerunu, 1888 do kraju Dammara. W 1890 r. został proboszczem w Gefrees w Frankonji wyższej. Ogłosił: „Algerien“ (1881); „Montenegro“ (1883); „Die Erschliessung der Gebirge von den ältesten Zeiten bis auf Saussure“ (1885); „Kamerun“ (1886); „Aus allerlei Land und Volk“ (1895) i in.

Schwarzburg, udzielne księstwo niemieckie, pojawia się około połowy XII w. jako hrabstwo, które w 1349 przez hrab. Günthera (ob.) przechodzi do korony cesarskiej, dzieli się wielokrotnie na rozmaite części, a ostatecznie (około 1600) na linje hrabiego Jana Günthera **S.**—*Sondershausen* (ob.) i na **S.** *Rudolstadt* (ob.), które w 1764 otrzymały godności książęce cesarstwa Niemieckiego.—Por. Junghaus „Geschichte der schwarzburg. Regenten„ (Lipsk, 1854); König „Genealogie des hochfürstlichen Hauses Schwarzburg“ (Rudolstadt, 1865).

Schwarzburg, starodawny ród książęcy niemiecki, którego protoplastą jest Sizzo, hrabia na **S.** i Käfernburgu, † 1160. Dom ten podzielił się na dwie linje, z których Küfernburska wygasła w 1385 r., a Schwarzburska istnieje dotychczas. W 1349 Günther v. **S.** wybrany królem niemieckim.

Schwarzburg-Rudolstadt, niemieckie księstwo udzielne w Turyngji, obejmuje 941 klm. kw. i 89,000 miesz., wyznania ewangelickiego; składa się z głównej dzielnicy Rudolstadt (733 klm. kw.), która wogólności tworzy kraj górzysty, przeplatany żyznemi dolinami, skrapianemi przez rzeki Saalę, Schwarcę i Ilm, i mniejszej części Frankenhausen. **S.-R.** jest monarchją ograniczoną i dziedziczną. Według konstytucji z 21 marca 1854 r., zmodyfikowanej 16 listopada 1870, sejm państewka tego składa się z 16 członków, wybieranych na lat 6. Czterech z tych deputowanych wybierają warstwy wyższe społeczeństwa, a 12 cały naród. Według budżetu na 1896 r. dochody wynosiły 2,757,700 marek, wydatki tyleż. Dług państwa w 1896 wynosił 3,907,088 marek. Głównem miastem i stolicą księstwa jest m. Rudolstadt.

Historja. Założycielem linji **S.-R.** był hrabia Albert VII około 1600. Potomek jego Ludwik I otrzymał godność książęcą. W 1816 r. panujący książę Günther nadał krajowi konstytucję, która jednakże skutkiem wypadków późniejszych była zmieniona 1854 i powtórnie 1870 r. 1866 r. księstwo **S.-R.** przystąpiło do związku północnoniemieckiego, a 1871 r. weszło w skład cesarstwa niemieckiego. Po śmierci księcia Günther 1867 objął rządy brat jego Albert, który † 1869, a po nim wstąpił syn jego Jerzy Albert, † 1890 r., a władzę objął kuzyn Günther. W 1896 następcą tronu ogłoszono księcia Sizzo von Lentenberg.—Por. Sigismund „Landeskunde des Fürstenthums **S.-R.**“ (2 części, Rudolst., 1862—63).

Schwarzburg-Sondershausen, niemieckie księstwo udzielne w Turyngji, ma 862 klm. kw. i 79,000 miesz. wyznania ewangelickiego. Składa się tak jak i poprzednie z dwu nierównych części: większej Sondershausen i mniejszej Arnstadt. Według ustawy rządowej z 8 lipca 1857 r., później nieco zmodyfikowanej, **S.-S.** jest monarchją dziedziczną, ograniczoną. Naczelnym władcą kraju jest książę, który ma prawo do sejmu mianować

5 członków. Reszta członków sejmu (10) jest w równych częściach wybieraną przez warstwy zamożniejsze i przez lud. Według budżetu z lat 1896 do 1899 dochody wynosiły 2,964,755 marek, wydatki tyleż. Dług państwa w d. 1 stycznia 1896 przedstawiał cyfrę 834,558 marek.

Historja. Po głównym założycielu linji **S.-S.**, hrabi Janie Güntherze, nastąpiło 1586 czterech jego synów, z których wszakże jeden tylko Chrystjan Günter I († 1642) miał synów, a ci podzielili się ojcowizną. Linje poboczne wygasły z kolei, a pozostała tylko linja Sondershausen w osobie Antoniego Günthera († 1688). Jego syn Chrystjan Wilhelm został księciem państwa Niemieckiego 1697 r. Jego potomek, książę Günther Fryderyk Karol, panujący od 1835 r., nadał krajowi ustawę w 1841, która skutkiem rozruchów, zaszłych 1848 już kilkakrotnym uległa zmianom, a mianowicie też 1872. W 1866 przystąpiło księstwo **S.-S.** do związku półn.-niemieckiego. W 1880 książę Günther zrzekł się korony na rzecz syna Karola Günthera.

Schwarze Fryderyk Oskar, prawnik niemiecki, * 1816 w Löbau, † 1886; zasługi **S.** na polu prawodawstwa kryminalnego były powodem, że uniwersytet lipski w 1863 powołał go na profesora. **S.** jednak zaszczytnej tej posady nie przyjął. Celniejsze jego dzieła są: „Die Reform des Strafverfahrens im Königreich Sachsen“ (Lipsk, 1850); „Commentar zur sächsischen Strafprocessordung“ (2 t., Lipsk, 3 wyd., 1863, dodatek 1866); „Grundsätze des säch. Strafprocessrechts“ (Lipsk, 1856); „Die Lehre vom ausgezeichneten Diebstahl“ (Erlang., 1863).

Schwarzenau, niemiecka nazwa Czerniejewa (ob.).

Schwarzenberg, po łużycku *Czernice*, miasto w saskim pow. Zwickau, nad rzeką Schwarzwaser, liczy 3,750 miesz.

Schwarzenberg, starodawny ród frankoński, 1746 wyniesiony do godności książąt cesarstwa Niemieckiego. Znakomitszymi tego rodu przedstawicielami są:

Schwarzenberg Adam, hrabia na, tajny radca brandeburski, * 1581 r., pierwotnie zostawał w cesarskiej służbie wojskowej, a następnie był radcą przy ostatnim księciu Julich, Janie Wilhelmie († 1609). W 1610 przeszedł do służby elektora brandeburskiego, a jako zaufany doradca i prawa ręka elektora Jerzego Wilhelma został 1634 r. namiestnikiem Brandeburgji. W 1635 przyprowadził do skutku związek z Austrją, co wywołało zupełne spustoszenie Brandeburgji przez Szwedów a na samego **S.** sprowadziło podejrzenie o zdradę. Po śmierci elektora Jerzego Wilhelma (1640) został przez jego syna i następcę wielkiego elektora Fryderyka Wilhelma uwięziony 1641 w Spandau, gdzie umarł w cztery dni potem.

Schwarzenberg Karol Filip, książę Kruman, generał feldmarszałek austrjacki, * 1771 w Wiedniu; już w wojnach przeciwko rzeczypospolitej Francuskiej odznaczał się jako dzielny wojownik. W wyprawie Napoleona na Rosję 1812 dowodził 30,000 korpusem i operował na prawem skrzydle armji głównej idącej ku Moskwie. Następnie walcząc przeciw Napoleonowi w latach 1813—14 na czele wojsk sprzymierzonych, odniósł świetne zwycięstwa pod Kulm i Lipskiem i śród licznych trudności przeprowadził wojsko sprzymierzone do Paryża. W 1815 mianowany został prezesem nadwornej rady wojennej w Wiedniu; w podróży do wód mineralnych † w Lipsku 1820. Jego wyprawę z 1814 surowo krytykowano. **S.** używany był także do załatwiania zleceń dyplomatycznych.— Por. Prokesch-Ostena „Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Feldmarschalls Fürsten **S.**“ (Wiedeń, 1823, n. wyd. 1861).

Schwarzenberg Feliks Ludwik Józef Fryderyk, książę, austrjacki mąż stanu, * 1800, † 1852. Najprzód oficer w służbie austrjackiej, od 1830 r. poseł przy rozmaitych dworach, po 1848 powrócił znowu do służby wojskowej, dowodził zaszczytnie brygadą piechoty w kampanji włoskiej i mianowany został niedługo potem feldmarszałkiem porucznikiem. Po skromieniu wiedeńskiego powstania październikowego 1848, stanął 22 listopada t. r. na czele nowej administracji kraju, którą bardzo roztropnie sprawował aż do swej śmierci.— Porów. Berger „Leben des Fürsten Felix zu **S.**“ (Lipsk, 1852).

Schwarzenberg Fryderyk, książę, brat Feliksa Ludwika **S.**, * 1809, † 1885 w Wiedniu, został 1836 księciem arcybiskupem Salzburga, 1842 kardynałem, 1849 księciem-arcybiskupem praskim. Był członkiem izby panów austrjackiej i gorliwym przedstawicielem interesów klerykalnych i feodalnych.

Schwarzwald *(Czarny las)*, zwany przez Rzymian Silva Marciana i Abnoba, jest łańcuch gór w południowo-zachodnich Niemczech, ciągnący się w równej linji z Renem, na długości 158 klm., ze średnią szerokością 40 klm., od południa na północ przez Badeńskie i Wirtemberskie, i sięgający najwyższymi szczytami swoimi: Feldberg 1,494 metrów i Belchen 1,415 metrów wysokości. Średnia jego wysokość wynosi 1,000 do 1,200 metrów. Najważniejsze wąwozy jego są: Hölle (od Freiburga do Donaueschingen) i Kniebis. Z minerałów znajdują się w nim: porfir, łupek, srebro, ołów, miedź, żelazo i kobalt. Większa część gór okryta lasami, mianowicie iglastymi. Doliny otwarte, szczególnie ku stronie Renu, i stoki gór obsadzone są winorośl. Znaczna część ludności czarnoleskiej trudni się wyrabianiem zegarów ściennych i narzędzi, lub naczyń drewnianych. Obwód Szwarzwaldzki w Wirtembergji ma 4,773 klm. kw. i 490,000 miesz.

Schwatka Fryderyk, podróżnik amerykański, * 1849 w Galena w stanie Illinois, † 1892, kształcił się w akademji wojskowej i 1871 r. wstąpił do wojska, które po kilku latach opuścił; uorganizo-

wał wyprawę do bieguna północnego dla odnalezienia szczątków Franklina, badał zatokę Hudsońską i wyspę króla Wilhelma 1878—1880. W roku 1883 przedsięwziął podróż do Alaszki, tamże powtórnie 1886 kosztem dziennika *New-York-Times* i rezultaty tych wypraw ogłosił w dziełach: „Report of a military reconnaissance in Alaska, made in 1883“ (1885); „Along Alaska's Great River (1885); „New read in the North or hunting and fishing adventures in the arctic regions“ (1885); „The children of the cold“ (1886), oraz szereg sprawozdań w czasopismach geograficznych. Por. Klutschak „Als Ekimo unter den Eskimo“ (1881).

Schwechat, miasteczko w Austrji Niższej, oddalone od Wiednia o 12 klm., nad rzeką t. n., liczy 6,000 miesz. i posiada wielki browar. W pobliżu obelisk na pamiątkę spotkania się cesarza Leopolda I z królem Janem Sobieskim po wyzwoleniu Wiednia 1683 r.

Schwedler Jan Wilhelm, inżynier, * 1823 w Berlinie, † 1894, był najpierw geometrą rządowym, następnie pracował przy budowie dróg żelaznych, W r. 1859 — 76 był też nauczycielem w akademji budownictwa. Ulepszył budowę mostów kratowych, dachów kopułowych i in.

Schwegler Albert, historyk i filozof niemiecki, * 1819 w Michelbachu w Wirtemberskiem, od 1848 profesor w Tübingen, † 1857. Obok prac na polu historji kościelnej, zasłużył się jako autor dzieła: „Geschichte der Philosophie“ (Sztutgardt, 1848 r.; 14 wydanie, Sztutgard, 1887), w polskim przekładzie F. Krupińskiego, Warszawa, 1863); jako tłómacz i wydawca „Metafizyki“ Arystotelesa (Tübinga, 4 t., 1847—48); tudzież jako autor dzieł: „Römische Geschichte“ (3 t., Sztutg., 1853—58 r.; 2 ed., 1867—71); „Geschichte der grechischen Philosophie,“ wydanie Köstlina (Tübinga, 1859; 3 wyd., 1881). Jako filozof należał **S.** do szkoły heglowskiej.

Schweichel Jerzy Juljusz Robert, pisarz niemiecki, * 1821 w Królewcu, przemieszkiwał 1848—61 w Szwajcarji, następnie w Berlinie jako redaktor *Romanzeitung*. Ogłosił powieści i romanse, malujące wybornie życie alpejskie: „In Gebirg und Thal“ (1865); „Jura und Genfer See“ (1868); „Im Hochland“ (1868); „Aus den Alpen“ (2 t., 1870); „Italienische Blätter“ (3 wyd., 1880); „Der Axtschwinger“ (3 wyd., 1880); „Der Bildschnitzer vom Achensee“ (3 t., 3 wyd., 1876); „Die Falkner von St. Vigil“ (3 t., 1881); „Der Krämer von Illiez“ (3 wyd., 1882); „Der Wunderdokter“ (3 wyd., 1882); „Camilla“ (1886) i inne. Znanym jest także jako dziennikarz socjalno-demokratyczny.

Schweigaard Antoni Marcin, prawnik i ekonomista szwedzki, * 1808 w Kragerö, † 1870 r. w Chrystjanji. Kształcił się w Chrystjanji, w 1835 został profesorem prawa, a 1840 profesorem statystki i nauk państwowych. Od 1841 r. reprezentował stolicę na wszystkich sejmach i w 1845 został obrany dyrektorem banku. Ogłosił: „Den norske proces“ (2 t., 1846—49); „Statystykę Norwegji“ (1840); „Prawo handlowe norweskie“ (1845) i in.

Schweiger-Lerchenfeld Amand, podróżopisarz, * 1846 w Wiedniu, kształcił się w szkołach wojskowych, został oficerem i miał udział w wojnie włoskiej 1866 r. W 1871 wystąpił z armji i odbywał liczne podróże, które opisał w wielu dziełach ilustrowanych, jak: „Unter den Halbmond“ (1876); „Bosnien“ (2 wyd., 1879); „Arabische Landschaften“ (1879); „Das Frauenleben der Erde“ (1880); „Das neue Buch der Natur“ (2 t., 1891—92); „Das Buch der Experimente“ (1896); „Atlas der Himmelskunde“ (1898) i in. W przekładzie polskim Jurkiewicza wyszła jego „Geografja powszechna ilustrowana“ (2 t., 1895—97).

Schweigger Jan Salomon Krzysztof, zasłużony fizyk, * 1779 w Erlangen, † 1857; był od r. 1810 profesorem szkoły politechnicznej w Norymberdze; od r. 1818 profesorem fizyki i chemji w Erlangen, a od 1819 w Halli. Pracował głównie nad elektrycznością i magnetyzmem. Z wynalazków jego najsłynniejszy jest multyplikator elektro-magnetyczny, noszący jego nazwisko. Założył „Jahrbuch für Chemie und Physik,“ które to pismo przybrany syn jego brata, Franciszek Wilhelm *Schweigger-Seidel*, połączył z Erdmanna „Journal für praktische Chemie.“ Ogłosił: „Ueber die stöchiometrischen Reihen“ (1853); „Einleitung in die Mythologie auf dem Standpunkte der Naturwisenschaft“ (1836); „Ueber das Elektron der Alten“ (1847).

Schweigger August Fryderyk, naturalista, brat poprz., * 1783 w Erlangen, gdzie przez jakiś czas praktykował jako lekarz; w 1809 został profesorem botaniki i zoologji w Królewcu, a w czasie podróży po Sycylji został zamordowany. Ogłosił: „Flora Erlangensis“ (wraz z Körtem, 2 t, 1811); „Handbuch der skeletlosen ungegliederten Thiere“ (1820) i in.

Schweigger Karol, okulista, syn Jana Salomona, * 1830 w Halli, studjował medycynę tamże i w Erlangen, 1868 został profesorem oftalmologji w Getyndze, 1871 w Berlinie. Przeprowadził mikroskopowo-patologiczne badania oka. Napisał: „Vorlesungen über den Gebrauch des Augenspiegels“ (1864); „Handbuch der speziellen Augenheilkunde“ (6 wyd., 1893); „Klinische Untersuchungen über das Schielen“ (1881), nadto wydał: „Sehproben“ (48 tablic, 1876, 3 wyd., 1895).

Schweighäuser Jan, uczony filolog, * 1742 w Strasburgu, † 1830; od r. 1778 aż do rewolucji wykładał języki wschodnie i grecki. Między uczonymi wielki zyskał rozgłos wybornemi opracowaniami: Apjana (6 t., Lipsk, 1785); Polibjusza (9 t., Lipsk, 1789—95 i 5 t., Oksford, 1831); „Epicteteae philosophiae“ (5 t., Lipsk, 1799—1800); Ateneusa (14 t., Strasburg, 1801—7); Herodota (12 t., Strasburg i Paryż, 1816, wraz z „Lexicon Herodoteum,“ 2 t., Strasburg i Paryż, 1824) i t. d. Wy-

dał także „Opuscula academica“ (2 t., Strasburg, 1806). Od r. 1816 był **S.** członkiem akademji napisów.

Schweighäuser Jan Geoffroy, syn poprzedniego, * 1776 w Strasburgu, † 1844; od r. 1810 był profesorem w Strasburgu. Wespół z Petit-Radelem wydał: „Monuments antiques du musée Napoléon“ (4 t., Paryż, 1804 — 6); z Golbérym „Antiquités d'Alsace“ (Paryż, 1825 sq.), a sam ogłosił „Enumeration des monuments les plus remarquables du departement du Bas—Rhin“ (Strasburg, 1844).

Schweighofer Feliks, aktor niemiecki, * 1842 w Brnie morawskiem, wstąpił na scenę w r. 1863, odznaczył się jako komik i śpiewak operetkowy w Wiedniu.

Schweinfurt, miasto w bawarskim obwodzie Niższej Frankonji, nad Menem, niegdyś wolne miasto cesarstwa Niemieckiego, ma 13,600 miesz., winnice, żeglugę i liczne fabryki, między któremi fabrykę farby zielonej, zwanej *zielenią szweinfurcką*, *Schweinfurtergrün* (ob. miedź).

Schweinfurth Jerzy August, podróżnik, * 1836 w Rydze, syn przesiedlonego tam z Niemiec kupca win, studjował nauki przyrodnicze w Heidelbergu i Berlinie; po zwiedzeniu części Europy udał się do Afryki w celach botanicznych. Zwiedził Egipt, Sudan, okolice morza Śródziemnego. Drugą podróż, kosztem instytucji Humboldtowskiej, odbył w latach 1868—71, udał się w górę Białego Nilu, zwiedził Chartum, ziemię Niam-Niam i odkrył naród karłowaty Aka (ob.). Z polecenia kedywa założył 1872 w Kairze „instytut egipski,“ został dyrektorem tamecznych muzeów, a w licznych podróżach zbadał stosunki botaniczne, geologiczne i społeczne Egiptu, oraz krajów sąsiednich. W r. 1884 — 85 odbył rozległą podróż w pustyni arabskiej. W r. 1889 osiadł w Berlinie, ale jeszcze 1891—92 zwiedził włoską kolonję Erytreę. Ogłosił: „Versuch einer Vegetationsskizze“ (1862); „Beitrag zur Flora Aetiopiens“ (1867); „Reliquiae Kotchyanae“ (1868); „Im Herzen von Afrika“ (1875); „Artes Africanae“ (1875) i in.

Schweinichen, Hans von..., szlachcic śląski, * 1552 na zamku książęcym Grodziszcza (Grädizberg). W dzieciństwie jeszcze dodany za towarzysza rozrzutnemu Fryderykowi, księciu lignickiemu, następnie wszedł w służbę u Henryka XI, który po ojcu swym Fryderyku III objął rządy Legnicy. Z lekkomyślnym tym księciem odbywał liczne podróże po Niemczech, Czechach i Polsce, biorąc zarazem udział w hulankach i pijatykach. Kiedy nareszcie Henryk XI został przez cesarza uwięziony, **S.** ożenił się, zajmował się gospodarstwem, został potem marszałkiem Fryderyka IV, towarzyszył mu w kilku podróżach i † 1616 r. **S.** napisał dziennik swych podróży (dochodzący do 1602 r.), wydany przez Büschinga, p. t.: „Leben und Abenteuer des schles. Ritters Hans von S.“ (3 t., Lipsk, 1823), a na język polski przełożony w skróceniu przez **H. Feldmanowskiego** i zamieszczony przez J. I. Kraszewskiego w „Bibljotece pamiętników i podróży po dawnej Polsce“ (t. II, Drezno, 1870). Pamiętniki te, ciekawe już dla humoru, oryginalności i charakterystyczności opowiadania, obchodzą i nas o tyle przynajmniej, że **S.** opisuje w nich życie księcia z rodu Piastów i wycieczki jego do Polski. Oprócz tego pamiętnika zostawił **S.** podobno i biografję Henryka lignickiego, której odpis ma się znajdować w bibljotece bernardyńskiej we Wrocławiu.

Schweinitz Hans Lotar, generał i dyplomata pruski, * 1822, ogłosił kilka prac wojskowych, był 1871 posłem w Wiedniu, 1876 r. w Petersburgu, 1892 wystąpił ze służby.

Schweinitz, Rudolf, rzeźbiarz niemiecki, * 1839, mieszka w Berlinie, wykonał wiele posągów i pomników.

Schweitzer, Jan Chrzciciel von..., poeta, * 1833 we Frankfurcie nad Menem, † 1875 r. w Giessbach nad jeziorem Brienzeńskiem. W latach 1867—1871 był prezydentem stowarzyszenia robotniczego niemieckiego, w r. 1867 obrany został do sejmu płn.-niemieckiego, gdzie należał do stronnictwa socjalno-demokratycznego. Ogłosił komedje: „Die Darwinianer“ (1875); „Epidemisch“ (1876); „Grosstädtisch;“ „Alcibiades“ (1858); „Friedrich Barbarossa“ (1858); „Canossa“ (1871); oraz romans „Lucinde, oder Kapital und Arbeit“ (Frankf., 1864, t. 2).

Schweizer Aleksander, teolog protestancko-reformowany, * 1808 w Murten, † 1888. Od 1834 docent w Zurychu, od 1835 profesor teologji praktycznej, od r. 1844 zaś pastor tamtejszej gminy głównej. Wydał: „Glaubenslehre der reformirten Kirche“ (2 t., Zurych, 1844—47); „Die prot. Centraldogmen innerhalb der reformirten Kirche“ (2 t., tamże, 1854—1856; „Die christliche Glaubenslehre“ (2 wyd., Lipsk, 1877); „Die Zukunft der Religion“ (1878).

Schweizer Kacper Gotfryd Ludwik, astronom, * 1816 r. w Wyla, w kantonie Zuryskim, kształcił się w Królewcu pod Besslem, 1841—42 pracował w Pułkowie, 1842 objął w Moskwie kierunek instytutu naukowego, a 1845 został dyrektorem obserwatorjum tamże. Ogłosił badania nad przyciąganiem w okolicach Moskwy, nad plamami i pochodniami słonecznemi i odkrył cztery komety.

Schwenck Konrad, filolog i mitolog, * 1793 w Lich, † 1864; kształcił się w Giessen, następnie był nauczycielem we Frankfurcie nad M. Prace jego świadczą o niezmordowanej pracowitości i bystrości: „Przekład niemiecki Odysei“ (1822); „Hymnów Kallimacha (1821 r.); „Mythologische Skizzen“ (1836); „Mythologie den asiatischen Völker, der Aegypter, Griechen, Römer, Germanen und Slawen“ (2 w., 7 t., 1856); „Ethymologisches Wörterbuch des Lateinischen“ (1827) i w. in.

Schwendener Szymon, botanik, * 1829 r. w Buchs w szwajcarskim kantonie St.-Gallen, kształcił się w Genewie i Zurichu, 1867 został pro-

fesorem botaniki i dyrektorem ogrodu botanicznego w Bazylei, 1877 w Tubindze, 1878 profesorem botaniki fizjologicznej w Berlinie. Poznał, że porosty nie stanowią osobnego działu roślin, ale są związkiem wodorostów z grzybami, oraz wykazał, że w budowie roślin ujawnia się ścisła zależność od praw mechaniki. Napisał: Ueber den Bau und das Wachstum des Flechtenthallus" (1860); „Die periodischen Erscheinungen der Natur, insbesondere der Pflanzenwelt" (1856); „Das mechanische Prinzip im anatomischen Ban der Monokotylen" (1874); „Das Mikroskop" (1877); „Die mechanische Theorie der Blattstellung" (1878) i in.

Schweninger, Ernest, lekarz, * 1850 w Freistadt w Palatynacie, studjował medycynę w Monachjum, 1875 r. został docentem anatomji tamże. Wyleczył Bismarcka z choroby uznanej przez współczesne powagi lekarskie za nieuleczalną, za co w r. 1884 otrzymał katedrę w uniwersytecie berlińskim i został dyrektorem oddziału chorób skórnych w szpitalu Charité. Ogłosił: „Gesammelte Arbeiten" (1886).

Schwenkfeld Kacper, sekciarz protestancki, * około 1490 w Osinku (Ossig) w pow. Lignickiem, studjował w Kolonji i na rozmaitych uniwersytetach niemieckich, poczem był dworzaninem na kilku dworach śląskich, zwłaszcza u ks. Karola münsterberskiego i ks. Fryderyka II lignickiego. Odbywszy 1522 r. podróż do Wittembergi, poznał się z Karlstadtem i został gorliwym zwolennikiem reformacji, którą szerzył w Lignickiem. Od Lutra różnił się pod względem obrządku Wieczerzy Pańskiej, pod względem pojmowania człowieczeństwa Chrystusa i w kilku innych jeeszcze punktach. Wygnany ze Śląska, przeniósł się 1528 do Strasburga, gdzie znalazł wielu stronników i wydał kilka pism przeciwko Lutrowi. Wydaliwszy się stąd 1533, przebywał w Augsburgu, w Spirze i w Ulmie, skąd wygnany 1540, przemieszkiwał u swych zwolenników w rozmaitych miejscowościach Szwabji; † 1561 r. w Oepfingen w Wirtemberskiem. Stronnicy jego, zwani *Schwenkfeldjanami*, osiedlili się zwłaszcza około Złotej Góry na Szląsku i połączyli się później ze stronnikami Jakóba Böhme. Prześladowani przez Jezuitów, przenieśli się 1721 do Saksonji, gdzie znaleźli opiekę u hr. Zizendorfa. Wkrótce jednakże i tu niepokojeni, przenieśli się do Ameryki, gdzie do dziś utrzymali się w Filadelfji i Marylandzie. Zbiór pism **S.** wyszedł 1564 i 1592. Por. Kadelbacha „Geschichte **S.** und der Schwenkfeldtianer in Schlesien, der Oberlausitz und Nordamerika" (Lubań, 1861).

Schwerd Fryderyk Magnus, fizyk i matematyk, * 1792 w Osthofen pod Wormacją, † 1871, był od r. 1816 prof. matematyki w liceum w Spirze. Z prac jego najważniejsze są badania nad uginaniem światła: „Die Beugungserscheinungen aus den Fundamentalgesetzen der Undulationstheorie entwickelt" (1834). Zbudował też dobry astrofotometr.

Schwerin, miasto stołeczne wielk. ks. Meklenburg-Schwerin, nad jeziorem Schwerińskiem (11 mil kwad.), ma 34,000 miesz., piękny kościół katedralny i wspaniały zamek, leżący na wyspie jeziora, zbudowany w r. 1845 — 57 w stylu odrodzenia. **S.** ma kwitnący przemysł, są tu fabryki wyrobów żelaznych, tabacznych, czekolady i t. p.

Schwerin, księstwo, ob. Meklenburg.

Schwerin, nazwisko starożytnego i znakomitego rodu szlacheckiego pomorskiego, wspomnianego już w połowie XII w. Z Pomorza pojedyńczy członkowie tego rodu przesiedlali się: do Meklenburga, Marchji, Prus, Polski, Szwecji, Bawarji i wszędzie prawie wysokiego dochodzili znaczenia. Obecnie istnieją cztery hrabiowskie linje w Prusiech, dwie hrabiowskie i dwie baronowskie linje w Szwecji, oraz jedna baronowska w Bawarji. Z rodu tego, osiadłego mianowicie w Niemczech znakomitsi są:

Schwerin Kurt Krzysztof, hrabia von..., generał feldmarszałek pruski, * 1684 w Wuseksen na Pomorzu szwedzkiem. Służąc poprzednio w Holandji i Meklenburgu, wstąpił 1720 do armji pruskiej i został 1739 generał en-chef piechoty. Fryderyk II przy wstąpieniu na tron 1740 r. mianował go feldmarszałkiem i hrabią, a podczas pierwszej wojny śląskiej jemu głównie zawdzięczał zwycięstwo pod Mollwitz (10 kwietnia 1741). W drugiej wojnie śląskiej **S.** zmusił 16 września 1744 do kapitulacji Pragę i po zawartym pokoju udał się do dóbr swych dla poratowania zdrowia. Dopiero z rozpoczęciem wojny Siedmioletniej wyruszył znowu w pole i poległ 3 maja 1757 w bitwie pod Pragą, okupując śmiercią swą zwycięstwo Prusaków. Jego posąg marmurowy wznosi się na placu Wilhelma w Berlinie.

Schwerin Maksymiljan, hrabia von **S.** *Putzar*, pruski mąż stanu, * 1804 w Boldekow na Pomorzu, † 1872 w Poczdamie. Po ukończeniu kursów prawnych, wszedł do pruskiej służby cywilnej, sprawował rozmaite urzędy, został 1847 r. członkiem połączonego sejmu i od 19 marca do 17 czerwca 1848 był ministrem wyznań. W r. 1849—1855 był prezesem izby deputowanych, w gabinecie 6 listopada 1858 otrzymał tekę ministra spraw wewnętrznych, lecz 17 marca 1862 zażądał uwolnienia, poczem 6 maja znowu wybrany deputowanym, zasiadał w sejmie pruskim jako przywódca stronnictwa umiarkowanie liberalnego; następnie jako członek parlamentów związku półn.-niemiec. i cesarstwa niemieckiego, przyłączył się do partji narodowo-liberalnej.

Schwetschke Karol Gustaw, * 1804 r. w Halli, † 1881, syn księgarza K. A. Schwetschke, słuchał nauk w Heidelbergu, lecz z powodu udziału w burszerji relegowany, oddał się zawodowi zawodowi ojca i redagował przytem *Hallische Zeitung*. Biorąc czynny udział w dążnościach towarzystwa przy-

jaciół protestanckich, był w parlamencie frankfurckim 1848 — 49 członkiem stronnictwa cesarskiego. Walcząc w pismach: „Novae epistolae obscurorum virorum“ Halla, 1848) i „Novae epistolae clarorum virorum“ przeciwko kościelnej i politycznej reakcji, w innych dziełach swych, jak: „Codex nundinarius“ (Halla, 1850, dalszy ciąg 1877); „Palăographischer Nachweis der Unechtheit der kölner Freimaurerurkunde“ (tamże 1843); „Geschichte des L'Hobre“ (tamże, 1862); „Zur Geschichte des Gaudeamus igitur“ (1877) i t. d., dostarczył obfitych materjałów do historji literatury i oświaty. Występował on także jako poeta łaciński i niemiecki.

Schwicker Jan Henryk, historyk węgierski, * 1839 w komitacie Temeszwarskim, był nauczycielem, 1891 profesorem gimnazjum, od 1873 instytutu politechnicznego w Peszcie, 1887 wybrany posłem do parlamentu, przyczem ustąpił z posady. Napisał: „Geschichte des Temeser Banats“ (Peszt, 1861, 2 wyd., 1872); „Die letzten Regierungsjahre der Kaiserin König Maria Theresia“ (Wiedeń, 1871 —72); „Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen“ (Peszt, 1881); „Politische Geschichte der Serben in Ungarn“ (1880); „Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen“ (1882); „Geschichte der oesterreichischen Militärgrenze“ (1883); „Das Königreich Ungarn“ (Wiedeń, 1886) i in.

Schwind, Maurycy von..., malarz niemiecki, * 1804 w Wiedniu, † 1871 w Monachjum, kształcił się pod kierunkiem L. Schnorra i Corneliusa. Od r. 1828, przebywając w Monachjum, brał udział w robotach al fresco, wykonywanych we wszystkich nowo wznoszonych budowlach; 1839 r. przeniósł się do Karlsruhe, gdzie t. zw. gmach akademicki, ozdobił swemi freskami. Jednocześnie tworzył także śliczne obrazy olejne i kartony. W 1847 został profesorem akademji w Monachjum i od 1854 pracował nad przyozdobieniem wyrestaurowanego Wartburga obrazami ściennemi z dziejow landgrafowej Elżbiety. Przyozdobił także loże opery wiedeńskiej cyklem fresków z „Fleta zaczarowanego.“ Prace **S.** zalecają się przedewszystkiem wysoce poetyczną kompozycją a mniej świetnością kolorytu. Por. Weltmana „Moritz von Schwind“ w *Unsere Zeit* (za rok 1871). W r. 1855 otrzymał z dwoma braćmi, Augustem i Franciszkiem, godność szlachty austrjackiej.

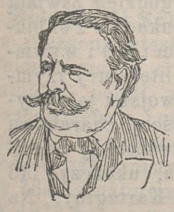

Schwind M.

Schwyz, kanton we wschodniej części Szwajcarji, jeden z trzech pierwotnych kantonów, zajmuje 908,5 klm. kw. i ma 50,500 miesz., wszystkich prawie wyznania katolickiego. Jest to kraj wysoki, górzysty (najznaczniejsze góry: Rigi 1,800 metr., Rossberg 1,582 metr., Mythen 1,903 metr., skropiony rzeką Muotta, posiada wielkie pastwiska. Mieszkańcy prowadzą przeważnie gospodarstwo alpejskie, chowają liczne trzody bydła, także trudnią się przemysłem (tkactwo, wyroby słomkowe). Ustawa rządowa obecna pochodzi z roku 1848; zmodyfikowaną została w r. 1876. Na czele władzy prawodawczej stoi co 4 lata przez lud wybierana rada kantonalna, najwyższą zaś władzą wykonawczą i administracyjną jest rada rządowa, składająca się z 7 członków i 1 landamana na jej czele. Sprawiedliwość w najwyższej instancji wymierza sąd kantonalny i kryminalny. Pod względem religijnym kanton należy do djecyzji Chur. Stolicą kantonu jest miasto **S.**, rozrzucone u stóp góry Mythen, liczy 6,700 miesz., Por. Steinauer „Geschichte von Schwyz“ (2 t., Einsiedeln, 1861).

Schyn, dzika przepaść w szwajcarskim kantonie Graubünden, przez którą przepływa Albula (ob.). Przez przepaść prowadzi droga, zbudowana w r. 1868—69.

Sciacca, miasto okręgowe we włoskiej prowincji Girgenti na wyspie Sycylji, posiada katedrę zbudowaną 1090 r., wiele budowli średniowiecznych, szkołę techniczną, 20,709 miesz. (1881).

Scialoja Antoni, ekonomista i mąż stanu włoski, * 1817 r. w Geduccio pod Neapolem † 1877 r. Po ukończeniu studjów naukowych, wstąpił do służby sądowej, pełnił wyższe urzędy i 1848 był ministrem rolnictwa w Neapolu; wygnany z kraju 1849 r., zajął w Turynie katedrę ekonomji politycznej, był następnie deputowanym parlamentu (1859), a 1865 — 67 zarządzał w ministerjum La Marmory wydziałem finansów. W 1875 powołany do Egiptu dla uorganizowania zarządu finansami. **S.** uchodzi za jednego z najznakomitszych ekonomistów włoskich. Ważniejsze jego dzieła są: „Principi dell, economia sociale“ (Neapol, 1840; Turyn, 1846); „Sulla proprietà de' prodotti d'ingegno“ (Neapol, 1843); „Industria e protezione“ (Livorno, 1843); „Trattato elementare d'economia sociale“ (Turyn, 1848); „Prelusione alla prima parte del corso di economia e diritto“ (Turyn, 1853).

Scialoja Vittorio, syn poprzed., * 1856 w Turynie, był profesorem prawa rzymskiego w Rzymie. Jest autorem wielu dzieł z tego zakresu.

Sciara, *Pleń*, rodzaj owadów dwuskrzydłych, z podrzędu komarów, z rodziny *Crassicornia*, 4,5 mm. długi, silnie omszony, nawet na skrzydłach, czarny, jest bardzo pospolity, a jego gąsienice, na 9—10 mm. długie, białawe, szkliste-połyskujące, przedsiębiorą niekiedy w lipcu i sierpniu tłumne wędrówki, przyczem są złączone śluzowatą po-

Sciara militaris, znacznie powiększona.

wierzchnią ciała, skąd tworzą jakby pasy na 3—4 m. długie. Osobliwe takie formy dały powód do licznych baśni.

Scilla, roślina, *Cebula morska*, ob. Ckliwica.

Scilly, wyspy, po francusku *Sorlingues*, u starożytnych *Cassiterydy* albo *Cinni*, grupa złożona ze 145 małych wysepek, należących do Anglji, oddalona 6½ mili od przylądka Lundsend, ostatniego południowo-zachodniego krańca Kornwalji. Z wysp tych tylko jest pięć zamieszkanych. Mieszkańcy, w liczbie około 2,000, trudnią się rybołówstwem i żeglugą. Główna wyspa St.-Mary.

Scincus, jaszczurka, ob. Scynk.

Scindiah, *Sindiah*, właściwie wódz, tytuł maharadży (króla) angielskiego lennego państwa Gwalior (ob.) w Indjach wschodnich, które z tego powodu zwykle państwem Sindiah bywa nazywanem.

Scio cui credidi (łac.)—wiem, w kogo wierzyłem. Dewiza arjanów i socynjanów polskich, wyrażające niezłomne przekonanie o wyższości ich zasad.

Scioptikon, ob. Latarnia czarodziejska.

Scipio (z polska *Scypjon*), rzymska rodzina patrycjuszów, należąca do rodu Korneljuszów (*gens Cornelia*). W historji zjawia się ona naprzód w osobie trybuna wojskowego *Publiusa Corneliusa Scipiona*, około r. 394 prz. Chr. Pierwszym konsulem z tego rodu był *Lucius Cornelius Scipio*, 350 prz. Chr. *Lucius Cornelius Scipio Barbatus*, konsul, a potem cenzor 298 prz. Chr., odznaczył się w bojach z Etruskami, Samnitami i Lukanami.—Syn jego *Lucius Cornelius Scipio*, obrany 259 konsulem, wypędził Kartagińczyków z Korsyki; 258 r. był cenzorem. Grobowe napisy obu tych Scipionów, ułożone wierszem saturnijskim i znalezione w grobie familijnym Scipjonów 1780 r. przed Porta Copena pod Rzymem, należą do rzędu napisów najdawniejszych.—Syn tego ostatniego, *Publius Cornelius Scipio*, był zwyciężony przez Hannibala 218 r. nad Ticino, a potem nad Trebją; w r. 217 udał się do Hiszpanji, gdzie brat jego *Cnejus Cornelius Scipio*, konsul i zwycięzca Gallów 222 r., już od 218 r. walczył pomyślnie z Kartagińczykami i odebrał im krainy między Ebrem a Pirenejami, oraz wybrzeża nadmorskie. Obaj bracia gromili Kartagińczyków i w następnych latach, aż wreszcie polegli 212 r.: Publius w bitwie pod Anitorgis, a Cnejus pod Urso.—Syn Publiusa, *Publius Cornelius Scipio Africanus Starszy* (Major), * 235 prz. Chr., sławą swą zaćmił wszystkich poprzednich. Ulubieniec ludu, mimo młodego wieku wysłany 211 r. w charakterze prokonsula do Hiszpanji, zdobył 210 r. przy pomocy swego przyjaciela Cajusa Laeliusa Nową Kartaginę, zwyciężył Hazdrubala 209 r. pod Baecula i taką u narodów hiszpańskich zyskał miłość, że go królem okrzyknąć chciały. Następnie pokonał Hannona i Magona (207 r.), oraz Gizgona i Magona (201 pod Baecula) i zawarł sojusz z Syfaksem Numidyjczykiem. Zdobywszy nareszcie wszystkie posiadłości kartagińskie w Hiszpanji, był obrany 205 r. konsulem, przeprawił się 204 r. jako prokonsul do Afryki i zadał stanowczą klęskę Hannibalowi pod Zamą 19 października 202 r., za co otrzymał przydomek *Afrykańskiego* (Africanus). W r. 199 był cenzorem, 194 powtórnie konsulem, 193 sędzią polubownym w sporze między Kartaginą a Masynisą, 190 legatem podczas wojny z Antjochem. Wskutek niesprawiedliwie wniesionej na niego skargi, jakoby dał się przekupić Antjochowi III, usunął się 187 do Literum w Kampanji, gdzie † 183 r., a podług innych 185, lub też 184. Jego córka *Cornelia* (ob. Kornelja), była matką *Grakchów* (ob.). Jego młodszy brat *Lucius Cornelius Scipio*, ukończywszy szczęśliwie wojnę z Antjochem III, królem Syrji, otrzymał przydomek *Azjatyckiego* (Asiaticus).—*Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Młodszy* (Minor), syn Luciusa Aemiliusa Paulusa, adoptowany przez Publiusa Scipiona Afrykańskiego Starszego, * 185 r. prz. Chr. Pod wodzą ojca walczył już zaszczytnie w 17 roku życia. Nie porzucając starorzymskiej surowości obyczajów, chciał je godzić z oświatą grecką, zostawał w bliskich stosunkach z Polibjuszem (ob.) i stoikiem Panaetiusem (ob.) i wywierał wpływ znaczny na rozwój literatury rzymskiej. Od r. 151 do 149 służył w wojsku jako trybun, a swą walecznością, prawością charakteru i znajomości sztuki wojskowej powszechny budził podziw. Wybrany 147 konsulem, ukończył 146 trzecią wojną punicką zdobyciem Kartaginy. Na gruzach Kartaginy opłakiwał podobno los jej, a przeczuwając, że to samo stanie się z Rzymem, miał powtórzyć wiersz Homera „Przyjdzie kiedyś dzień, w którym i święte Ilios padnie." Do Rzymu wrócił w tryumfie i otrzymał przydomek *Afrykańskiego* (Africanus). Wybrany powtórnie konsulem 134 r., dla ukończenia wojny numantyńskiej, zdobył 133 r. po 15-miesięcznej bohaterskiej obronie Numancję i odtąd zwany był także *Numantyńskim* (Numantinus). W r. 129 prz. Chr. po zaciętej kłótni o prawo rolne, przeciw któremu występował na zgromadzeniu ludu, był nazajutrz znaleziony nieżywy we własnem mieszkaniu. Jedni uważali śmierć jego za naturalną, inni zaś przypisawali ją jego przeciwnikom, a mianowicie Papiriusowi (ob.). Od *Cnejusa Scipiona*, stryja Starszego Scipiona, Afrykańskiego, pochodziła linja Scipionów z przydomkiem *Nasica*, w której się także kilku członków chlubnie odznaczyło.

Scipio (Africanus).

Scipio, herb polski, ob. Scypjon.

Scirocco, wiatr, ob. Sirokko.

Scirpus, ob. Sitowie.

Scirrhus *(skir)*, rak twardy, spotykany najczęściej w żołądku i na sutce (ob. Rak).

Sciurus, ob. Wiewiórka.

Sclater Filip Luttley, zoolog, * 1829, studjował prawo w Oksfordzie, urzędował od 1855 w Lincolns Inn, 1859 r. został sekretarzem towarzystwa zoologicznego w Londynie i zajął się wyłącznie naukami przyrodniczemi, zwłaszcza ornitologją. Ogłosił: „Catalogue of American birds“ (1862); „Zoological sketches““ (2 t., 1861—1862) i in. W r. 1877—82 był sekretarzem brytańskiego stowarzyszenia naukowego.

Sclavus saltans (łac.), niewolnik tańczący.

Scleranthus, roślina, ob. Czerwiec.

Scleroderma, *Tęgoskór*, rodzaj grzybów z rzędu Basidiomycetes, ma osadnik prawie bez trzona, kulisty, w stanie dojrzałym wypełniony zarodnikami. Są to grzyby dosyć wielkie, rosnące na ziemi lub w połowie podziemne. **S.** *vulgare* (**S.** *aurantiacum*) jest to grzyb barwy cytrynowo-żółtej, na powierzchni brodawkowaty. W niektórych okolicach sprzedawany jest za trufle, ale jest trujący i daje się od prawdziwych trufli odróżnić skórą grubą, białą, od wnętrza odgraniczoną.

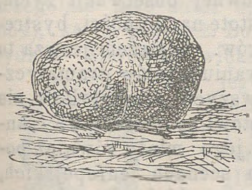

Scleroderma aurantiacum.

Sclopis di Solerano Fryderyk, hr., mąż stanu i uczony włoski, * 1798 w Turynie, † 1878. Po ukończeniu studjów prawnych w mieście rodzinnem, pełnił wyższe urzędy w administracji i sądownictwie, czynny miał udział w redakcji kodeksu cywilnego z r. 1837 i od marca do lipca 1848 r. był ministrem sprawiedliwości; mianowany 1849 senatorem, był do 1864 prezesem senatu. W 1873 był prezesem sądu polubownego w sprawie Alabamy. Mieszkał w Turynie i był prezesem akademji nauk. Główniejsze jego prace są: „Storia dell'antica legislazione del Piemonte“ (Turyn, 1833); „Storia della legislazione italiana“ (2 wyd., 1863, t. 4); „Sull'autorità giudiziaria“ (Turyn, 1842); „Le relazioni politiche tra la dinastia di Savoia ed il governo britannico dal 1240 al 1815“ (1853).

Scolnus, ob. Kolna (Jan z...).

Scolopax, ob. Bekas.

Scolopendrium, paproć, ob. Języczyca.

Scolymus *(Parczoch, Karczoch afrykański)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, obejmuje zioła trwałe, ostowate, w krajach nad morzem Śródziemnem. Korzenie mięsiste gatunku **S.** *hispanius* używają się w wywarze przeciw chorobom skórnym, młode zaś jego pędy używają się jak szparagi. Kwiatami fałszują szafran.

Scomber, *makrela*, ob. Wrzecionkowate ryby.

Scomberosocidae, ryby, ob. Wręgowcowate.

Scoresby William, żeglarz angielski, * 1789 w Cropton, † 1857, syn łowcy wielorybów Williama **S.** (* 1760, † 1829), towarzyszył w młodości ojcu w wyprawach na morze podbiegunowe i w 1806 dotarł z nim do największej wtedy osiągniętej szerokości na morzu 81°30′. Usilną pracą zdobył znaczne wiadomości matematyczne i przyrodnicze, a stąd opisy jego nieznanych wybrzeży Grenlandji, które zwiedził 1822 r., mają znaczną wartość. W r. 1823 wyrzekł się połowu wielorybów, oddał się teologji w Cambridge i 1836 został wikarym w Bradford. Ogłosił: „Account of the arctic regions“ (2 t., 1820); „Magnetical investigation“ (3 t., 1848) i in.

Scorzonera, ob. Wężymord.

Scot Duns, ob. Duns Scot.

Scott Winfield, generał amerykański, * 1786 pod Petersburgiem w Wirginji, † 1866 w Waszyngtonie. Walczył zaszczytnie w wojnie przeciwko Anglji 1813—14 (zwycięstwo pod Chippewa 5 stycznia 1814), zwiedził potem część Europy, otrzymał r. 1841 naczelne dowództwo nad całą armją północno-amerykańską i odniesionemi podczas wojny meksykańskiej zwycięstwami (pod Cerro-Gordo 18 kwietnia 1847, Churubusco 19 i 20 sierpnia t. r., zdobycie stolicy meksykańskiej), przyśpieszył zawarcie pokoju 2 lutego 1848 r. w Guadelupe-Hidalgo. W latach 1848 i 52 był kandydatem do prezydentury, ale został przegłosowany. Po wybuchu amerykańskiej wojny domowej stanął po stronie unjonistów, ale nie czując już sił do podołania nader ważnemu zadaniu, opuścił służbę w październiku 1861 roku. **S.** posiadał wielki talent strategiczny, rozległe wiadomości i charakter prawy, ale z powodu żądzy zaszczytów i pewnej dumy arystokratyczno-militarnej nie zyskał nigdy popularności. Sam wydał swe „Memoirs“ (2 t., New-York, 1864).

Scott Gilbert, budowniczy angielski, * 1811 w Gawcott pod Buckingham, † 1878. Wsławił się 1842 wystawionym pomnikiem męczenników w Oksfordzie; następnie wystawił znaczną liczbę kościołów gotyckich w Anglji i Północnej Ameryce. Znanym jest także z planów swoich do kościoła św. Mikołaja (1846) i nowego ratusza w Hamburgu (1855). Pracował wiele nad przywróceniem stylu gotyckiego. Po śmierci jego wyszło: „The rise and development of mediaeval architecture“ (1878, t. 2); „Personal and profesional recollections“ (1879).

Scott, sir Karol Stewart, dyplomata angielski, * 1838 r. Poseł w Bernie (1888), w Kopenhadze (1893) i w Petersburgu (1898).

Scott Walter, ob. Walter-Scott.

Scotus Jan, zwany *Erigena* (Jerugena), t. j. ro-

dem z Irlandji (zwanej dawniej Scotia major i stąd Scot), filozof średniowieczny, * między 800 a 820. Około 843 był powołany przez Karola Łysego na przewodnika szkoły dworskiej (schola palatina) w Paryżu. Z polecenia tego monarchy przełożył pisma mniemanego Djonizjusza Areopagity (ob.) na język łaciński, za co ściągnął na siebie gniew papieża Mikołaja i podobno był usunięty ze swej godności. Prawdopodobnie jednak pozostał przy dworze i zmarł we Francji około 887 r. **S.** był najpierwszym z filozofów scholastycznych i rozwinął swe poglądy w piśmie „De divisione naturae.“ Prawdziwa filozofja, według niego, jest identyczna z prawdziwą religją. Na podstawie pojęć Djonizjusza Areopagity stara się objaśnić i uzasadnić dogmaty chrześcijańskie, dając początek zarówno mistycyzmowi, jak i djalektyce scholastycznej. Pisma **S.** wydawał Schlüter (Münster 1838) i Floss (Paryż, 1853) w zbiorze „Patrologiae cursus“ (t. 122). O życiu i filozofji **S.** pisali: St. Réné Taillandier (Strasburg, 1843); Nic. Möller (Moguncja, 1844); Th. Christlieb (Gotha, 1860) i J. Huber (Monachjum, 1861.

Scranton, miasto w północno-amerykańskim stanie Pensylwania, nad rz. Lackawanna, dopływem Susquehanny; w pobliżu kopalnie żelaza i węgla, oraz fabryki maszyn, liczy 112,000 miesz.

Scriba (lac.), pisarz.

Scribe Augustyn Eugenjusz, słynny dramatyk francuski, * 1791 w Paryżu, † 1861 tamże. Utraciwszy wcześnie rodziców, z woli opiekunów przygotowywał się do zawodu prawniczego; ulegając jednak wrodzonemu pociągowi, zamiast, prawu poświęcał się więcej teatrowi. Nie zrażony bynajmniej pierwszemi niepowodzeniami, pracował nieustannie, aż nareszcie 1816 r. sztuką: „Une nuit de la garde nationale“ (napisaną wespół z Delestre-Poirson) zrobił rozgłos niezwykły, a następnych lat 15 były dla niego zupełnym tryumfem. Około 150 sztuk wystawił w teatrze „Gymnase,“ który zostawał pod opieką księżny Berri i nazywał się Théâtre de Madame. Dla tej przyczyny, sztuki te stanowią osobny zbiór p. t.: „Répertoire du théâtre de Madame.“ Aby podołać licznym zamówieniom, założył **S.** formalny warsztat, w którym najgłówniejszymi spółpracownikami byli G. Delavigne i Mélesville, a obok nich H. Dupin, Brazier, Varner, Bayard, Carmouche, Xavier i t. d. **S.** sam całą kierował fabryką; układał plany, odczytywał, poprawiał, przerabiał, a w razie potrzeby części utworu w jedną zlewał całość. Z epoki przed 1830 celniejsze jego prace są: „Michel et Christine,“ „La demoiselle à marier,“ „L'héritière,“ „La marraine,“ „La chanoinesse,“ „Le colonel,“ „La mariage d'inclination.“ Są to wszystko prawie wyborne wodewile. Po rewolucji Lipcowej publiczność dla **S.** nieco ochłodła. Pisał on teraz dla *Théâtre-Français* komedje polityczno-satyryczne, jak „Bertrand et Raton“ (1833) i „La Camasaderie“ (1837), oraz dramaty: „Une chaîne“ (1840). „Adrienne Lecouvreur“ (1839); „Les contes de la reine Navarre“ (1851) i t. d. Oprócz tego dostarczył **S.** do oper wielką liczbę libret, w których nie miał równego sobie współzawodnika. Nadto jeszcze próbował **S.** sił w romansie i noweli. Liczba jego utworów wynosi przeszło 350. Ze zbiorowych wydań „Théâtre de Scribe“ najlepsze są z lat 1833—37 (20 tomów) i 1855—1856 (26 tomów). Wydanie „Oeuvres complétes,“ obejmujące 76 t., wyszło 1874—1885 roku. Jakkolwiek **S.** był przyjęty 1838 r. do akademji francuskiej, mimo to jednak przez surową krytykę nie jest zaliczany do pisarzów klasycznych. Pod względem wymagań scenicznych, sztuki **S.** zawsze są wzorowe, ale brak im oryginalności, gruntownej obserwacji życia, głębszego wniknięcia w istotę namiętności, bystrego rozwijania charakterów. Mistrzem jest za to w wikłaniu i rozwiązywaniu węzłów dramatycznych. Żaden też z nowszych dramatyków nie umiał lepiej dogodzić gustowi społeczeństwa francuskiego niż **S.** Utwory jego miały również powodzenie na wszystkich scenach europejskich, a między innemi i na warszawskiej. Por. Legouvé „Eugène **S.**“ (Paryż, 1874).

cribe Eugenjusz

Scribonius, nazwa rzymskiego rodu plebejskiego, w którym jedna familja nosiła nazwę *Curio*, a inna *Libo*. Znakomitsi z tego rodu są: *Cajus Scribonius Curio*, † 53 r. przed Chr. Jako namiestnik Macedonji walczył 70 r. z Trakami i w wojnie tej, pierwszy z wodzów rzymskich, dotarł aż do niższego Dunaju. Później występował jako zawzięty wróg Cezara. Jego syn, tegoż imienia, sławny w młodzieńczych latach z rozpusty, był jako trybun ludu stronnikiem Cezara i poległ r. 49 w Afryce w wojnie z Jubą, królem Numidów.— *Lucius Scribonius Libo*, dowodził częścią floty Pompejusza i został 34 r. przed Chr. konsulem. Siostra jego, *Scribonia*, przez jakiś czas żona Augusta, urodziła mu córkę Julję.

Scriptores historiae augustae, tak nazywają sześciu późniejszych historyków rzymskich, którzy dali szereg biografji cesarzów rzymskich, począwszy od Hadrjana aż do Carusa, czyli 117—282 po Chr., i stanowią niejako dalszy ciąg pracy Swetonjusza (ob.). Historykami tymi są: Aelius Spartianus, Vulcatius Gallicanus, Trebellius Pollio (w III lub IV w.), Flavius Vopiscus z Syrakuz, Aelius Lampridius i Julius Capitolinus. Najlepsze wydanie tych pisarzów sporządzili w nowszych czasach: Jordan i Eyssenhard (2 t., Berlin, 1864) i Peter (2 t., Lipsk, 1865, 2 wyd., Lipsk, 1884, t. 2); przekładu dokonał Closs (Sztutgard, 1865).

Scrope Jerzy Poulett, geolog, * 1797, † 1876, zwiedził wulkaniczne okolice Europy i stał się jednym z najwybitniejszych przeciwników teorji

wulkanizmu Bacha. Ogłosił: „Considerations of volcanoes“ (1825, 2 wyd., 1862); „Memoir on the mode of production of volcanic cones and craters“ (1859); „Geology and extinct volcanoes of central France“ (2 wyd., 1858) i in.

Scrophularia, *Scrophularieae,* ob. Trędownik, trędownikowate.

Scudder Horacy, pisarz amerykański, * 1838 w Bostonie, kształcił się tamże, napisał: „Dream children“ (1863); Life and letters of Daniel Coit Scudder “ (1864); „Stories from my Attic“ (1869); „The doellers in five sisters court“ (1876); „Men and manners in America a hundred years ago“ (1876); „Stories and romances“ (1880); „History of the United States“ (1884); „Men and letters“ (1887). Nadto wydał dzieło zbiorowe „American poems“ (1879) i „American prose“ (1880).

Scudéry, Jerzy de..., poeta francuski, * 1601 w Havre-de-Grâce, † 1667 w Paryżu. Wsławił się szczególnie jako autor epopei „Alaric“ (Paryż, 1654), którą przecież Boileau niemiłosiernie wyszydził.—Nierównie większą sławę zjednała sobie jego siostra, *Magdalena de Scudéry,* * 1607 w Havre, † 1701, jako autorka romansów historycznych: „Ibrahim“ (4 t., Paryż, 1641); „Artamène“ (10 t., Paryż, 1650); „Clélie“ (10 Paryż, 1659) i „Almahide“ (8 t., Paryż 1660), oraz 10-tomowego dzieła „Conversations et entretiens.“ Romanse jej są to ostatnie we Francji romanse rycerskie, które jakkolwiek niewielką mają wartość poetyczną, ważne są jednak jako świadectwo stosunków ówczesnych. **S.** aż do śmierci cieszyła się powszechnym szacunkiem; pobierała pensję od Mazarina, Ludwika XIV i Krystyny, królowej szwedzkiej. Por. Rathery „Mademoiselle de **S.**, sa vie et sa correspondance“ (Paryż, 1873).

de Scudery M.

Scudo *(S. d'argento,* w liczbie mn. *Scudi),* dawna moneta włoska srebrna, wielkości talara. W Rzymie *(S. romano* albo *S. nuovo)* dzielił się na 10 paoli lub 100 bajoków=prawie 9 złp. **S.** złoty *(S. d'oro)* rzymski miał wartości 28 złp. W różnych dawniejszych państwach włoskich **S.** posiadał różną wartość. Obecnie **S.** jest zwykłą nazwą monety 5-lirowej.

Scudo Piotr Paweł, * 1806 w Wenecji, † 1864 w Blois; w Paryżu kształcił się na artystę muzycznego, później atoli poświęcił się literaturze i był jednym z najzdolniejszych tegoczesnych francuskich krytyków muzycznych. Z pism jego ważniejsze są: „Critique et littérature musicale“ (serja 1 i 2, Paryż, 1852 i 59); „L'Art ancien et moderne“ (Paryż, 1854); „Le chevalier Sarti“ (tamże, 1857); „L'anneé musicale“ (Paryż, 1860—1863).

Scultetus Abraham, teolog reformowany, * roku 1566 w Grünebergu na Śląsku, † 1624 w Emden. Po ukończeniu nauk teologicznych w Witemberdze i Heidelbergu, został 1594 kaznodzieją reformowanym w Schriesheim pod Heidelbergiem, a 1600 radcą kościelnym i nadzorcą szkół; od 1618 profesor teologji w Heidelbergu, towarzyszył kurfirstowi Fryderykowi V do Pragi, gdy ten wybrany był na króla czeskiego. Po jego upadku był kaznodzieją w Emden. Był to jeden z najznakomitszych teologów swego czasu; z prac jego najważniejsze: „De curriculo vitae narratio apologetica“ (Emden 1626); „Kirchenpostille“ (1611; przełożona na kilka języków, między innemi i na polski); „Medulla theologia patrum“ (4 t., Heidelberg, 1605—15); „Annales evangelii“ (tamże, 1618 i 1620) i in.

Scultetus Andrzej, poeta niemiecki, * 1639 w Bolesławiu, zmarły prawdopodobnie w ciągu kursów naukowych we Wrocławiu. Najlepsze jego dzieło: „Die österliche Triumphposanne“ (Wrocław, 1642), wydał Lessing razem z innemi jego poezjami (Brunświk, 1771).

Scupoli Wawrzyniec, Teatyn, * w Otrante, † w Neapolu, jest autorem słynnego ascetycznego dzieła, tłómaczonego z włoskiego na wszystkie języki p. t.: „Wojna duchowna albo nauka do doskonałego zwycięstwa samego siebie prowadząca“ (w polskim przekładzie, Przemyśl, 1797, Warszawa, 1858).

Scurra, pierwotnie nazywał się tak u Rzymian uboższy obywatel, nie posiadający własności ziemskiej, który przystawał do bogatszego, bawił go swemi dowcipami, a z czasem zeszedł na stanowisko błazna nadwornego; stąd *scurrilis,* to samo co błazeński.

Scutella, ob. Tarczyca.

Scyfati (Scyphati), starożytne monety bizantyjskie, kształtu czary.

Scyfos, wielki puhar, dawany często Herkulesowi jako atrybut.

Scylla, skała w cieśninie Sycylijskiej, na przeciwko wiru zwanego Charybda (ob.), uważana przez żeglarzy starożytnych za wielce niebezpieczną, z powodu, że kiedy kto chciał uniknąć rozbicia się o Scyllę, wpadał zwykle o odmęt Charybdy. Obecnie skała ta nazywa się La Nema i nie przedstawia już żadnego niebezpieczeństwa. W mitologji wyobrażano ją jako straszną, wielogłową poczwarę.

Scyllium, ryba, ob. Żarłacze.

Scyllityna, ob. Ckliwica.

Scynk, *skink (Scincus),* rodzaj jaszczurek z grupy krótkojęzykowych, gady z głową stożkowatą, ciałem od spodu płaskiem, palcami o brzegach piłkowanych i ogonem stożkowatym. **S.** *pospolity (S. officinalis),* 15 cm. długi, szarawy, z pasami poprzecznemi fijoletowemi, żyje w Afryce płn., a prześladowany zagrzebuje się szybko w piasek. **S.** *morski (S. marinus),* suszony znajdo-

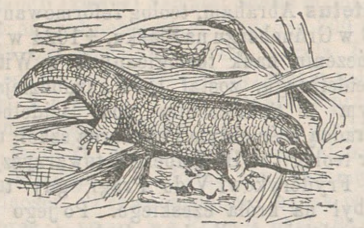

Scynk.

wał się niegdyś w aptekach i słynął jako ważny środek lekarski. W Saharze proch zasuszonego zwierzęcia jest jadany z daktylami.

Scyntylacja, *iskrzenie gwiazd*, ob. Migotanie

Scypjon, nazwa rodziny rzymskiej, ob. Scipio.

Scypjon, herb: W polu czerwonem — krata z czterech lasek błękitnych. U szczytu pelikan, krwią ze swych pieśni karmiący troje piskląt.

Scypjon.

Scyryci, skiryci, piechota spartańska.

Scysja (łac.), rozdział, rozdwojenie.

Scytale, *Skitale*, kij, na który u Spartan owijano list pisany na wązkiej wstędze, który chcąc przeczytać należało nawinąć na kij podobnej średnicy.

Scytowie (grec. *Skythai*). Pod nazwą tą obejmowali Grecy już od czasów najdawniejszych różne narody, które siedziały na północ od ujść Dunaju i morza Czarnego, między Karpatami a Donem, a więc w dzisiejszej Mołdawji i Wołoszczyźnie, na równinach połud. Rosji i w Krymie. Wedle podań Herodota, nazywali się sami imieniem Skolotów. Najgłówniejszem między nimi plemieniem byli (zwani tak przez Herodota) **S.** *Królewscy* albo *Wolni*. Był to lud koczowniczy, tułający się między Dnieprem a Donem, uzbrojony w łuk i strzałę, dziki i wojowniczy. Nierównie liczniejsze od **S.** Królewskich były plemiona im podległe, częścią koczownicze, częścią rolnicze, które za daninę roczną posiadały stałe siedziby (np. nad Bohem i dalej ku wschodowi) i nosiły miano **S.** *rolników*. Pomijając niepewne o **S.** podania Herodotowe, przytoczyć musimy to, co jest faktem historycznym, a mianowicie straszny napad plemion scytyjskich na Azję zachodnią w końcu VII w. prz. Chr. Sporną do dziś jeszcze kwestją jest pochodzenie **S.** Jedni, za Niebuhrem, liczą ich do szczepu mongolskiego, drudzy do wielkiej indo-europejskiej familji narodów; ci ostatni uważają ich za najbliżej spokrewnionych z Persami. Za drugą opinją (przynajmniej co do **S.** Królewskich) przemawiają zarówno nowo w dawnych grobach scytyjskich odkryte pomniki (na których zachowane wyobrażenia **S.** różnią się stanowczo od typu mongolskiego), jako też szczupłe resztki (60 wyrazów) języka scytyjskiego. Z Grekami prowadzili **S.** ożywiony handel, w którym pośredniczyły miasta (Olbia Herakleja, Panticapeum, Tanais, Phanagoria), nad m. Czarnem i Azowskiem położone. Przeciw napadu Darjusza, króla perskiego (515 roku prz. Chr.), potrafili się **S.** obronić, ale później byli ujarzmieni przez Sarmatów, a kraj przez nich zamieszkany, zwany dawniej *Scytją*, otrzymał miano *Sarmacji*. Od czasów cesarstwa Rzymskiego całą Azję półn., od Wołgi na zachód, do kraju Serów na wschód i Indji na południe oznaczano nazwą *Scytji*, którą góry Imaus (dziś Bolor-Dag) dzieliły na dwie części.

Scytyjski baranek, ob. Baranek.

Scyzoryk, ob. Nóż.

Sczaniecki Ludwik, pułkownik wojsk polskich, * 1789, † 1854, zostawił pamiętniki (1863).

Sczeniowski Tytus, autor, † 1880, napisał: „Bracia Czerlenkowscy“ (1880), oraz wiele broszur (1875—1880) w sprawie z Jaroszyńskim, która w swoim czasie narobiła dużego hałasu.

S. D. G., skrócenie, Soli Deo Gloria (łac), samemu Bogu chwała.

Se, symbol atomu selenu.

Seaham Harbour, miasto w angiel. hrabstwie Durham, o 8 klm. od Sunderland, ma dobry port, huty szklane i żelazne, fabryki chemiczne, 9,200 m.

Séailles I. R. Gabrjel, filozof franc., * w 1852, profesor w Paryżu, napisał: „Leonardo da Vinci“ (1892); „Essais sur le Génie dans l'art“ (2 wyd., 1897); współpracownik *Revue philosophique*. Wydał z P. Janetem „Histoire de la philosophie, les problèmes et les Ecoles“ (1887).

Sealsfield Karol, właściwie *Karol Postel*, romansopisarz niemiecki, * 1793 w Popicach pod Znoimem w Morawji, † 1864 niedaleko od Solothurn w Szwajcarji. Przeznaczony do stanu duchownego, wstąpił do klasztoru i otrzymał już święcenia kapłańskie, ale z nieznanych nam pobudek opuścił klasztor 1822 i po niejakim pobycie w Karlsbadzie, Wiedniu i Tyrolu, wyjechał do Ameryki, gdzie przybrał nazwę *Charles Sealsfield*. W 1826 odwiedził Niemcy a potem i Angję i ogłosił bezimiennie pismo „Austria as it is“ (Londyn, 1828), którem ogólną na się zwrócił uwagę. Latem 1827 wrócił do Ameryki, podróżował po Texasie i stanach płd.-zachod. a wrażenia z tej podróży opisał w pierwszym swym romansie „Tokeah, or the White rose“ (2 t., Filadelfja, 1828). Po rewolucji lipcowej przebywał w Paryżu i Londynie; 1832 przeniósł się do Szwajcarji. **S.** napisał znaczną ilość romansów, w których kreśli doskonale stosunki Ameryki północnej. Celniejsze z nich są: „Transatlantische Reiseskizzen“ (2 t., Zurych, 1833); „Der Virey und die Aristokraten“ (2 t., Zürych, 1834); „Lebensbilder in beiden Hemisphären“ (2 t., Zürych, 1834, 2 wyd., p. t. „Morton oder die grosse Tour“ (1846); „Kajüttenbuch, oder

rie nationale Charakteristiken“ (1841, 2 t.); „Süden und Norden“ (1842—43, t. 3); „Lebensbilder aus der westl. Hämisphäre“ (5 tomów, Sztutgard, 1846) i t. d. Zbiorowa ed. dzieł jego wyszła w 15 tomach (Sztutgard, 1846—47). Por. Kertbény „Erinnerungen an Sealsfield“ (Bruksella i Lipsk, 1864); Gottschall w „Unsere Zeit“ (za 1865).

Seapoys, *Sipoys* (wymawia się: Sipeus; z perskiego: Sipahi, t. j. wojownik)—sepoje, sepojowie, wojska tubylcze we Wschodnich Indjach brytańskich.

Sears, kaznodzieja i uczony amerykański, * 1802 w Sandisfield (w Massachusetts), początkowo kaznodzieja baptystowski w Hartford (w Connecticut), następnie profesor zakładu naukowego, późniejszego uniwersytetu Madosona, w New-Yorku. 1833 udał się do Europy, studjował w Halli, Lipsku i Berlinie, poczem wróciwszy do Ameryki, został profesorem seminarjum teologicznego w Newton, w końcu zaś 1855 prezydentem uniwersytetu Browna w Prowidencji. Z dzieł **S.** najważniejsze: „Classical studies“ (1843); „Ciceroniana, or the prussian mode of instruction in latin“ (1844); „Select treatises of Martin Luther“ (1846); „Life of Luther“ (1850) i in. Nadto przez lat kilka, począwszy od 1838, wydawał czasopismo *Christian Liview*.

Seattle, miasto w północno-amerykańskim stanie Washington, przy drodze żel. Northern Pacific, ma uniwersytet, operę i 60,000 miesz. Miasto to, założone dopiero w 1852, do szczętu w 1889 spalone, rozwinęło się niezwykle szybko i jest ważnym ogniskiem handlu i przemysłu.

Sebacynowy kwas, $C_{10}H_{18}O_4$, powstaje przy utlenianiu wosku i tłuszczów kwasem azotnym i przy topieniu olejku rycynowego z sodą. Tworzy listki bezbarwne, rozpuszczalne w wodzie wrzącej, topi się przy 127°; działaniem kwasu azotnego przechodzi w kwas bursztynowy.

Sebaldus (św.), patron Norymbergji, przez papieża Marcina V 1425 kanonizowany. Podług legendy, był księciem duńskim lub szwedzkim, zaślubił córkę króla frankońskiego Dagoberta II, z którą jednakże już na drugi dzień z jej przyzwoleniem się rozszedł, potem odbył pielgrzymkę do Rzymu, a w końcu prowadził życie pustelnicze w lesie pod Norymbergą i † 801 lub 901. Dawna kaplica św. Piotra w Norymberdze, została na jego cześć rozszerzona i nazwana kościołem św. Sebalda. Pamiątkę jego obchodzą 17 sierpnia.

Sebaptyści, czyli samochrzczeńcy, sekta nieco odmienna od nowochrzczeńców w XVII w., założona przez Jana Schmidta, której zwolennicy sami powtórnie się chrzcili.

Sebaste Augusta, ob. Samarja.

Sebastiani Horacy Franciszek de la Porta, hr., marszałek francuski, * 1772 w Porta, w pobliżu Bastia, † 1851, wstąpił w młodym wieku do armji francuskiej, odznaczył się w kampanjach rewolucji, tudzież w wojnach cesarstwa, jako waleczny i biegły wojownik, a niemniej także jako dyplomata. Gdy po bitwie pod Waterloo, nie udało się jemu, Lafayette'owi i innym przywieść układów pokojowych do skutku, odpłynął do Anglji. W 1816 powrócił do Francji, został po rewolucji lipcowej ministrem marynarki, potem spraw zagranicznych (do 1834) i był znienawidzonem narzędziem polityki Ludwika Filipa; następnie jako poseł udał się do Neapolu i Londynu (do 1840), nareszcie przeżył smutny los jedynej córki, księżny de Praslin (zamordowanej 18 sierpnia 1847 prawdopodobnie przez własnego męża hr. Teobalda de Choiseul, ks. de Praslin).

Sebastiani Jan Andrzej Tyburcjusz, wicehr., brat poprzedniego, * 1788 w Porta, wszedł 1808 do wojska francuskiego, był ostatecznie komendantem dywizji paryskiej i starał się daremnie o stłumienie powstania lutowego, a następnie usunął się do Ajaccio.

Sebastjan (św.), rodem z Norbonny w Galji, pod panowaniem Djoklecjana dowódca gwardji pretorjańskiej, będąc chrześcijaninem, gdy się wzbraniał odprzysiądz wiary, został przez łuczników maurytańskich tysiącem strzał przeszyty, a ponieważ mimo tylu ran żył jeszcze, przeto był 20 stycznia 288 pałkami dobity. Jego relikwje czczone są jako chroniące od morowego powietrza. Św. **S.** uważany jest także za patrona strzelców. Kościół obchodzi jego pamiątkę 20 stycznia. Męczeństwo św. **S.** niejednokrotnie malowane było przez znakomitszych malarzów. 20 stycznia obchodzona jest także pamiątka św. *Fabjana*, papieża, który poniósł męczeństwo za cesarza Decjusza i pogrzebiony jest na cmentarzu Kaliksta.

Sebastjan król portugalski.

Sebastjan Dom, król portugalski, 1557—78, syn pogrobowy infanta Jana i Joanny, córki cesarza Karola V, * 1554. Wstąpił na tron po swym dziadku Janie III. Podczas małoletności **S.** rządy państwa sprawował krewny jego kardynał Henryk (ob.). Młody król wychowany przez Jezuitów pod opieką bigotki babki swej Katarzyny Austryjackiej, posuwał pobożność do fanatyzmu o waleczność do awanturnictwa. Marzył o wznowieniu krucjat i o podbiciu Indji i Afryki. Już 1574 wyprawił się do Tangeru, ale nie odniósł żadnych szczególnych korzyści. Następnie korzystając ze sporów, jakie wynikły o następstwo tronu w Maroko, przedsięwziął 1578 zbrojną wyprawę do Afryki z zamiarem osadzenia tam wspieranego przez się pretendenta Mulej-Mehemeda na miejsce szeryfa 4 sierpnia 1578 pod Kassr-et-Kobir. W bitwie tej stracił całą armję portugalską i sam przepadł bez wieści; prawdopodobnie poległ, ale nikt o tem na

pewno nie umiał powiedzieć. Okoliczność ta dała powód do późniejszego wystąpienia kilku samozwańców, pseudo-Sebastjanów. Por. Machado „Memorias para a historia de Portugal que comprezendem o gaverno del rey Don S.“ (4 t., Lizbona, 1736—1751); d'Antas „Les faux Don Sébastien“ (Paryż, 1865).

Sebastjan z Łęczycy, ob. z Łęczycy Sebastjan.

Sebastjan z Szamotuł, ob. z Szamotuł Sebastjan.

Sebastokrator, tytuł bizantyjski, oznaczający wysoką godność, nadany po raz pierwszy przez cesarza Aleksego Komnena (1081—1118) bratu jego Izaakowi. Służył on tylko członkom rodziny panującej.

Sebaum Maciej, służył w wojsku szwedzkiem, które pod dowództwem Delagarde'a pomagało Szujskiemu przeciw Polakom i Dymitrowi; naoczny świadek wypadków zaszłych w Moskwie, opisał je p. t. „Tragoedia Demetrio Moscovita“ (Rostok, 1614).

Seberyny, *Szeberiny* Jan, superintendent ewangelicki, * 1780 r. w Wielkiej Wsi na Orawie, † 1857; po ukończeniu nauk niższych w Preszowie i Keżmarku, studjował teologję w Preszowie, Presburgu oraz Jenie, skąd wróciwszy 1805 r. do Węgier, zajmował się początkowo nauczycielstwem prywatnem, poczem 1807 ordynowany na księdza, sprawował rozmaite urzędy i w końcu od 1834—51 był superintendentem w Banji. **S.** był mąż wszechstronnie wykształcony, biegły zwłaszcza w językach klasycznych, przykładny i gorliwy kapłan, wyborny kaznodzieja, pasterz duchowny dbały o podniesienie oświaty i dobrobytu w swej gminie, miłośnik języka i literatury ojczystej oraz wytrwały obrońca narodowości słowiańskiej, zarówno przeciwko rozszczeniom Madziarów jak i separatystów. Z prac literackich **S.,** oprócz kazań okolicznościowych i pieśni religijnych, najważniejsze: „De praecipuis capitibus primae educationis per paedagogos eorumque munere“ (Presburg, 1810); „Galii doctrina de cerebro, cranio et organis animi, historice exposita ex quaestionibus nonnullis illustrata“ (t. 1811); „De praecipuis ideis theologiae pastoralis evang.“ (Schemnic, 1835); „Agenda Funebria“ (Bańska Bystrzyca, 1838); „Corpus maxime memorabilium synodarum evang. A. C. in Hungaria“ (Peszt, 1847) i in.

Seberyny Gustaf Adolf, syn poprzedniego, również superintendent ewangelicki, * 1816 w Kochanowicach w Trenczańskiem; nauki pobierał w B. Szczawnicy i w Presburgu, poczem studjował teologję w Jena, skąd wróciwszy był sekretarzem swego ojca, następnie proboszczem w Kościelnych Morawicach. 1853 powołany na proboszcza wielkiej gminy Czabańskiej (23,000 Słowaków protestantów), został potem senjorem bekeńskim a 1872, mimo agitacji ze strony Madziaronów, wybrany został superintendentem w Banji. Wydał: „Czitanka pro slovenske szkoły“; „Agenda ku potrzebie cirkve evang. v Uhrzich“ (Peszt 1870).

Seberyny Jan Michał, młodszy brat poprzedniego, * 1825 w B. Szczawnicy; po ukończeniu nauk gimnazjalnych w mieście rodzinnem, studjował filozofję w Preszowie, teologję zaś tamże oraz w Jenie i Berlinie. 1849 ordynowany na księdza, został proboszczem w Niem. Pelzni, od 1853 w Kościelnych Morawicach a od 1857 w Szczawnicy. Z powodu doznawanych przykrości od Madziaronów przeniósł się do Wiednia, gdzie 1861 został kaznodzieją wojskowym. Oprócz kazań, napisanych w jęz. madziarskim, niemieckim i słowackim, wydał: „Eszmetöredék á Protestantismus jelen Stadiumán“ (Peszt, 1856); „Pseudoprotestantismus auf kirchlichen Gebiets“ (Wiedeń, 1865); „Foederaczio“ (t. 1869).

Sebulon, ob. Zabulon.

S. E. C., skr. *Salvo errore calculi* (łac.), z zastrzeżeniem błędu rachunkowego.

Secale, ob. Żyto. *Secale cornutum*, ob. Sporysz.

Secchi Angelo, astronom, * 1818 r. w Regio (Emilia), † 1878, wstąpił 1833 do zakonu Jezuitów i w Rzymie studjował, obok teologji, matematykę i fizykę. W r. 1848 został asystentem fizyki na uniwersytecie, ale wkrótce potem, z Rzymu wygnany, udał się do Ameryki i został profesorem matematyki w kolegjum w Georgetown pod Waszyngtonem, gdzie się zwrócił do astronomji; w 1849 powołanym został na dyrektora obserwatorjum w Rzymie. Badania jego, pod sprzyjającem niebem Rzymu, rozciągają się do różnych części astronomji obserwacyjnej; w szczególności zajmował się przeważnie spektralnem badaniem słońca i gwiazd stałych, a na tem polu poczynił nader ważne odkrycia. Oprócz tego przeprowadził wiele badań magnetycznych, meteorologicznych i urządził meteorograf (ob.). Rezultaty swych badań zamieszczał w różnych czasopismach; oddzielnie ogłosił: „Researches on electrical rheometry“ (1852); „Quadro fisico del sistema solare secondo le più recenti osservatione“ (1859); „Le Soleil“ (2 wyd., 2 t., 1875, przekład niemiecki Schellena, 1872); „L'unità delle forze fisiche“ (2 wyd., 1874); „Le stelle, saggi di astronomia siderale“ (1877, przekłady na różne języki). Por. Pohle „Angelo S.“ (1883).

Secchi Angelo.

Seceders, sekta dysydencka w kościele szkockim, powstała 1773 w skutek odłączenia się pewnej liczby kaznodziejów prezbiterjańskich, przeciwnych prawu patronatu i zwierzchnictwa kościoła panującego. Pod względem dogmatów nie odstępują od zasad prezbiterjanizmu, od którego różnią się czysto demokratycznym urządzeniem.

Kaznodzieje tej sekty wybierani są przez wszystkich członków gminy, a kierunek zwierzchni ma synod.

Secemin, osada w gubernji Kieleckiej, powiecie Włoszczowskim, położona nad błotami, zwanemi przez lud *Sece*, bardzo starożytna, była niegdyś własnością Szafrańców, którzy za Zygmunta Augusta kościół katolicki tutejszy około r. 1551 na zbór kalwiński zamienili. W r. 1616 kościół ten zwrócony katolikom, dotrwał do dzisiejszych czasów i mieści w sobie wiele ciekawych grobowców. **S.** liczy około 1,200 miesz.

Secesja, wogóle oddzielenie się od pewnej grupy, partji. **S.** w sztuce kierunek swobodny, zrywający z tradycjami akademickiemi.

Secesjoniści, artyści, którzy nie uznają powag, kanonów, przepisów, lecz wypowiadają swoją indywidualność całkowicie, szukają własnych form i stylów.

Secesjoniści, nazwa partji amerykańskiej, która oddzieliła się od Państwa z powodu kwestji zniesienia niewoli murzynów. Do **S.** należały stany Południowe. Dało to początek wojnie domowej 1861—65.

Secesjoniści, odłam partji liberalnej, która powstała w sejmie Rzeszy niemieckiej w 1880.

Secesyjny styl, styl otworzony przez secesjonistów, swobodny, kapryśny, stojący w przeciwieństwie z klasycznemi wzorami. Słynne wystawy secesyjne odbywają się w Monachjum, Wiedniu, a od 1902 i w Berlinie. Ob. Modernizm. Por. Ign. Matuszewski „Słowacki i nowa sztuka (modernizm);“ Żuławski „Prologomena“; Przybyszewski „Na drogach duszy“.

Sechelińśki orzech, ob. Lodoicea.

Sechter Szymon, kontrapunkcista i kompozytor religijny czeski, * 1788 we Frymburku w Budiejowickiem, † 1867 w Wiedniu. Od 11 r. życia począł się uczyć muzyki i wkrótce, nie mając najmniejszego pojęcia o kompozycji, począł pisać rozmaite utwory. Odbywszy nauki szkolne w Linc, udał się 1804 do Wiednia, z zamiarem wyłącznego poświęcenia się muzyce, i tu 1811 został nauczycielem muzyki w instytucie ociemniałych a 1824 nadwornym organistą. Z licznych utworów **S.,** jako to: mszy, ofertorjów, Te Deum, Salve Regina, praeludjów i fug na organy, psalmów, kwartetów smyczkowych i wielu in., zaledwo kilka wyszło drukiem; natomiast wydał kilka wyszło drukiem; natomiast wydał kilka cennych dzieł teoretycznych, jak: „Einheit und Mannigfaltigkeit des Contrapunktes und des Canons“; „Praktische Generalbassschule“; „Musikalischer Rathgeber“; „Praktische Darstellung, wie aus den einfachen Grundharmonie die verschiedenen Bezifferungen in Generalbass entstehen“; „Die richtige Folge der Grundharmonien“; „Die Grundsätze musikalischer Composition“ (3 t., Lipsk, 1853—4).

Seckendorf, starożytny ród frankoński, od XIII w. istniejący i na kilka linji podzielony. Zamieszkuje w Niemczech i Austrji. Znakomitsi z tego rodu są:

Seckendorf, Wit Ludwik von..., uczony i mąż stanu, * 1626 w Herzogenaurach pod Erlangen; odebrawszy jak najstaranniejsze wykształcenie, był tajnym radcą i kanclerzem książąt saskich Ernesta Pobożnego i Maurycego, w których imieniu ważne załatwił sprawy; † 1692 jako kanclerz uniwersytetu w Halli. Z pism jego najgłówniejsze jest „Commentarius historicus et apologeticus de Lutheranismo“ (3 t., Frankfurt i Lipsk, 1692). Por. Schrebera „Historia vitae ec meritorum Viti Lud. a S.“ (Lipsk, 1733); Nasemmanna „Veit Ludwig von S.“ w *Preussische Jahrbücher*“ (12 t.).

Seckendorf Fryderyk Henryk, hrabia von..., dyplomata i feldmarszałek cesarski, synowiec poprzedniego, * 1673 w Königsberg w Frankonji, wstąpił 1693 do wojska angielsko-holenderskiego, później przeszedł do wojska cesarskiego, odznaczył się w wojnie z Turcją i w hiszpańskiej wojnie sukcesyjnej pod wodzą Eugenjusza Sabaudzkiego; zostając w służbie Augusta II, kr. polskiego, dowodził posiłkowem wojskiem saskiem we Flandrji (1710 i 1711) i w charakterze posła sasko-polskiego brał udział w rokowaniach pokoju Utrechckiego. W 1719 mianowany hrabią państwa niemieckiego, używany był do rozmaitych misji dyplomatycznych. Po wybuchu polskiej wojny sukcesyjnej (ob.), dowodził przeciw Francuzom wojskiem cesarskiem nad Renem, a po śmierci Eugenjusza objął jako feldmarszałek główne dowództwo nad armją stojącą pod Belgradem; w kampanji 1737 z początku miał powodzenie, lecz następnie doznawszy klęsk, został odwołany i wszedł do służby Karola II bawarskiego; jako wódz naczelny wyswobodził Bawarję z bardzo przykrego położenia, poczem złożył główne dowództwo. Zatwierdzony przez cesarza Franciszka I we wszystkich swych godnościach. † 1763 w Menselwitz pod Altenburgiem. Por. Theresiusa von Seckendorf „Versuch einer Lebensbeschreibung des Feldmarschalls von S.“ (4 t., Lipsk, 1792—94), oraz Seeländera „Graf v. S.“ (Gotha, 1883).

Seckendorf Leon, baron von..., poeta, * 1773 w Wohnfurth pod Hassfurt. Będąc asesorem rządowym w Wejmarze, zostawał w ścisłych stosunkach z Wielandem, Goethem, Herderem i Schillerem; tam wydał naprzód: „Blüthen griech. Dichter“ (Wejmar, 1800), a potem „Neujahrs Taschenbuch von Weimar für 1801“. W 1802 mianowany radcą regencji w Sztutgardzie, przesiedział kilka lat w więzieniu, obwiniony o jakieś mniemane przewinienie polityczne. Od 1808 zajmował się w Wiedniu literaturą, następnie służył w landwerze wiedeńskiej i ciężko raniony, spalił się w stodole 6 maja 1809 w Ebersdorf nad rz. Traun.

Seckendorf Gustaw Antoni, baron von..., * 1775 w Meuselwitz; człowiek awanturniczego życia, występował pod nazwiskiem *Patryka Peale* w rozmaitych teatrach, jako artysta plastyczno-

mimiczny i † 1823 r. w Ameryce północnej. Był spółpracownikiem wielu czasopism ówczesnych i oprócz kilku tragedji, zostawił między innemi: „Scenen des höchsten Schmerzes“ (Lipsk, 1801); „Kritik der Kunst“ (Götting., 1812); „Beiträge zur Philosophie des Herzens“ (Berlin, 1814) i „Grundzüge der philosoph. Politik“ (Lipsk, 1817).—Do tejże samej linji należał *Alfred*, baron von **S.**, * 1746 w Meuselwitz, w latach 1840—53 prezes regencji w Altenburgu, znany pod pseudonimem Alpina jako poeta i nowelista.

Seckendorf Chrystjan Adolf, baron von..., * 1767 w Meuselwitz, właściciel majątku Zingst pod Querfurtem, † 1833 w Szwajcarji; zasłużył się w literaturze jako komedjopisarz „Sämmtliche Schriften“ (7 t., Lipsk, 1816—1823) i „Dramatische Arbeiten“ (2 t., Lipsk, 1832).

Second Albéric, poeta francuski, * 1816 w Angoulême, † 1887 w l'aryżu, od 1848—50 był podprefektem w departamencie Alp Niższych i popierał cesarstwo, za co był wynagradzany i otrzymał posadę komisarza sądowego przy Odeonie. Ogłosił szereg romansów i dramatów, odznaczających się wielu zaletami, lubo pierwsze okazują pewien mistycyzm, jak: „Lettres cochinchinoises sur les hommes et les choses“ (1841); „Mémoires d'un poisson rouge“ (1842); „Les petits mystères de l'opéra“ (1844); „Contes sans prétentions“ (1857); „Misères d'un prix de Rome“ (1868); „La semaine de quatre jeudis“ (1872); „La vicomtesse Alice“ (1873); „Les demoiselle du Roncay“ (1874); „Le roman de deux bourgeois“ (1879) i in. Z utworów jego dramatycznych, które pisał już sam, już z udziałem współpracowników, wymienimy: „Un dragon de vertu“ (1839); „Le droit d'aînesse“ (1842); „English spoken“ (1855); „La comédie à Ferney“ (1857); „Un baiser anonyme“ (1868); „La fontaine de Berny“ (1869); „Une vendette parisienne“ (1869); „Un maître en service“ (1872). **S.** był współredaktorem kilku pism, redaktorem *Entr'acte*.

Secreta, jest to modlitwa we Mszy świętej, odmawia się po Ofertorjum, zaraz po *Orate fratres*. Odmawia się ona po cichu i bierze nazwisko od słowa „secreta“ (wyłącznie, oddzielnie), ponieważ ją mówiono nad ofiarami, po odłączeniu, czyli oddzieleniu chleba i wina, które miały być konsekrowane.

Secrétan Karol, filozof szwajcarski, * 1815 w Lozannie, † 1895, kształcił się w Lozannie, następnie w Monachjum; 1838 został profesorem filozofji w mieście rodzinnem. Pozbawiony posady wskutek rewolucji 1846 redagował dziennik opozycyjny *Corrier suisse*, 1850 został profesorem filozofji w Neuchâtel, 1866 objął napowrót katedrę w Lozannie, którą zachował do śmierci. Oprócz licznych artykułów napisał: „Philosophie de la liberté, l'Idée de l'histoire“ (2 t., 1848—49); „Recherche sur la méthode qui conduit à la vérité sur nos plus grands intérêts“ (1858); „La Raison et le Christianisme“ (1863); „La Philosopie de Victor Cousin“ (1868); „Précis élémentaire de Philosophie“ (1868); „Discours laïques“ (1877); „Théologie et réligion“ (1883); „Le principe de la morale“ (1884); „La Civilisation et la arayame“ (1887); „Etudes sociales“ (1889); „Les Droits de l'humanité“ (1890); „Mon utopie“ (1892); „O prawach kobiet“ przełożył Fr. Rawita (Warszawa, 1889).

Secundus z Aten, filozof szkoły nowopitagorejskiej, powstałej w I wieku po Chr., żył za czasów Hadrjana i był głośnym ze swych piśmiennych odpowiedzi na różne zapytania w kwestjach filozoficznych czynione mu przez powyższego cesarza. Odpowiedzi te pomieszczone są w biografji **S.**, w II w. skreślonej i dochowanej w przekładzie łacińskim, a częścią w oryginale greckim i wydanej między innemi przez Orellego w zbiorze: „Opuscula Graecorum vet.“ (tom I, Lipsk, 1819—1821).

Securinus, pseudonim Jana Siekierzyńskiego.

Sedaine Michał Jan, komedjopisarz i librecista francuski, członek akademji, * 1719 w Paryżu, † 1797. Z dzieł jego: „Oeuvres dramatiques“ (4 t., Paryż, 1760 — 76); celniejsze są: opera komiczna „Rose et Colas“ (1764), oraz komedja „Le philosophe sans le savoir“ (1765); „Le diable à quatre;“ „Le roi et le fermier;“ „Richard, coeur de Lion;“ „Aline, reine de Golconde;“ „Guillaume Tell“ i in. Wybór dał Auger „Oeuvres choisies“ (3 t., Paryż, 1813 i 1888); księżna Salm napisała „Eloge historique de Michel Jean Sédaine“ (Paryż, 1797).

Sedan, miasto i dawna twierdza we francuskim departamencie Ardennes, nad rz. Maas, ma 21,000 miesz. i znaczne fabryki sukna. **S.** pozostanie na zawsze pamiętnem bitwą, stoczoną pod jego murami 1 września 1870 r. pomiędzy wojskiem francuskiem, dowodzonem przez Mac-Mahona, później zaś Wimpffena, a wojskami niemieckiemi (3 i 4 armją). Wskutek zwycięstwa odniesionego przez Niemców, Francuzi wparci do **S.** i otoczeni ze wszech stron, zmuszeni byli do kapitulacji, na skutek której cesarz Napoleon III ze 120 tysięczną armją francuską i 400 armatami oddał się w niewolę niemiecką. Z powodu tego haniebnego i bezprzykładnego w dziejach złożenia broni, nazwano Napoleona III „człowiekiem Sedanu.“ Por. Helmuth „Sedan“ (Berlin, 1874) i ze strony francuskiej: Wimpffen „Sedan“ (Paryż, 1871), tenże „Reponse au général Ducrot“ (1871); Ducrot „La journée de S.“ (1871).

Sedecjasz, ostatni król judzki, syn Jozjasza, osadzony 598 przed Chr. na tronie przez Nabuchodonozora, jako jego hołdownik, w dziewiątym roku panowania powstał przeciwko niemu. Nabuchodonozor po półtorarocznem oblężeniu zdobył Jerozolimę, spalił ją i zniszczył, a Sedecjasz, pojmany w okolicach Jerycho, z wyłupionemi oczyma, był zawleczony do Babilonu i tam umarł.

Sedeń, jezioro w gub. Warszawskiej, pow. Gostyńskim położone, zajmuje 25 morgów przestrzeni.

Sedgley, miasto w angielskiem hrabstwie Stafford, posiada pokłady węgla i żelaza, fabryki wyrobów żelaznych i 15,000 miesz.

Sedgwick Adam, geolog angielski, * 1786 w Dent (Yorkshire), † 1872 w Cambridge, był kanonikiem w Norwich i od 1818 r. profesorem geologji w Cambridge. Wraz z Murchissonem ogłosił szereg prac o pokładach paleozoicznych. Dzieło jego „Remarks on the structure of large mineral masses i t. d.“ (1835) wywarło znaczny wpływ na dalszy rozwój geologji. Nadto napisał: „Discours on the studies of the uniwersity of Cambridge“ (1850 i nast.); „British paleozoic rocks and fossils“ (1855); „Sinopsis of classification of British paleozoic rocks“ (1873). Por. Clark i Hughes „Life and letters of the Rev. Adam S.“ (2 t., 1890).

Sedgwick Katarzyna, powieściopisarka północno-amerykańska, * 1790 w Stockbridge w Massachusetts, † 1867. Za najlepszą jej powieść uważają powszechnie „Hope Leslie“ (2 t., 1827). Oprócz dzieł dla młodzieży wydała także **S.** poezje Lukrecji Davidson, z życiorysem tej poetki. Żona jej brata, *Teodora*, znanego prawnika i ekonomisty, *Zuzanna Sedgwick*, z domu *Ridley*, wydała także znaczną liczbę nowel i pism dla młodzieży.—Syn tych ostatnich, *Teodor Sedgwick*, * 1811 w Albany, † 1859 w Stockbridge, zjednał sobie zaszczytne imię jako autor kilku szacownych dzieł prawnych.

Sedillot Ludwik Piotr Eugenjusz, orjentalista francuski, * 1808 w Paryżu, † 1875, z kolei profesor historji w kolegjum Bourbon, Henryka IV i św. Ludwika, oraz sekretarz w kolegjum francuskiem i szkole języków wschodnich. Główniejsze jego pisma są: „Lettres sur quelques points de l'astronomie orientale“ (Paryż, 1839—59); „Manuel de chronologie universelle“ (2 t., 6 wyd., 1865); „Recherches pour servir à l'histoire des sciences mathémathiques chez les Orientaux“ (1847); „Matériaux pour servir à l'histoire des sciences mathématiques chez les Grecs et les Orientaux“ (2 t., Paryż, 1845—50); „Histoire des Arabes“ (1854, 2 t., 2 wyd., 1876); „Mémoire sur les systèmes géographiques des Grecs et des Arabes“ (1842).

Sedillot Karol Emanuel, chirurg, brat poprz., * 1804 w Paryżu, brał udział w r. 1831 w kampanji polskiej, w r. 1841 został profesorem chirurgji w Strasburgu i naczelnym lekarzem szpitali tegoż miasta. Ogłosił: „Manuel de médicine légale“ (1836); „Traité de médicine opératoire“ (4 tomy, 1854) i in.

Sedlaczek Edward, beletrysta, znany pod pseudonimem *Zoryana*; napisał: „Romans z aktorką;“ „Fragmenty z życia,“ trzy nowele; szkic „Pan Wincenty.“

Sedlicka sól, toż co *sól gorzka*, siarczan magnezu, ob. Magnez.

Sedlnitzki Leopold, hr. von..., * 1787, biskup wrocławski od 1835. W r. 1840 zrzekł się biskupstwa, a w 1863 przyjął protestantyzm, 1871 zapisując majątek ewangelickim instytucjom. Autobiografja jego wyszła w 1872 w Berlinie. Por. Kölbing „Leopold graf S.“ (1891).

Sedlo, po niemiecku *Geltsch*, góra w pow. Litomierzyckim, w pobliżu miasta Ousztia (Auscha) w Czechach, wysoka na 900 metrów nad poz. morza. Góra złożona jest z fonolitu, boki porosłe mą gęstym lasem, stoki zaś pokryte sadami, chmielnikami i urodzajnemi polami. U podnóża góry znajdują się dobrze urządzone kąpiele zimne *(Geltschberg)*.

Sedulius Cajus Coelius, poeta łaciński z V wieku po Chr. O życiu jego niema żadnych szczegółów; nie jest pewnem, czy był prezbiterem, jak twierdzą niektórzy. Utwory **S.** zebrał po jego śmierci konsul R. Astarius. Z utworów jego najważniejsze: „Mirabilium divinorum sive operis paschalis libri quinque,“ obejmujący historję życia i męki Jezusa Chrystusa, pisany heksametrami i dedykowany cesarzowi Teodozemu (najlepsze wydanie Arevalego, Rzym, 1794). Oprócz tego napisał: „Hymnus acrostichis,“ „Collatio Veteris et Novi Testamenti,“ hymn „De in carnatione Verbi“ i in. Wydanie zbiorowe pism **S.** przygotował Arevali (Rzym, 1794). Por. Leimbach „Ueber den christlichen Dichter S.“ (1879, Gost.).

Sedum, roślina, ob. Rozchodnik.

Sedyment (łac. *sedimentum*), osad. *Pokłady sedymentarne*, ob. Geologja.

Sée Germain, lekarz, * 1818 w Ribeauville (departament Górnego Renu), † 1896; studjował medycynę w Paryżu, objął katedrę terapji po Trousseau i należał do profesorów oskarżonych 1866 r. przez stronnictwo klerykalne przed senatem o szerzenie zasad materjalistycznych. Wkrótce został profesorem kliniki lekarskiej, a 1875 objął też katedrę w Hôtel-Dieu. W r. 1877 przedstawił akademji lekarskiej raport o własnościach terapeutycznych kwasu salicylowego, który wywołał polemikę. Oprócz wielu rozpraw ogłosił: „Leçons de pathologie expérimentale. Du sang et des anémies“ (1866, 2 wyd., 1867); „Mémoire sur la chorée et les maladies nerveuses“ (1850); „Mémoire sur l'asthme“ (1866); „Du diagnostic et du traitement des maladies du cœur“ (1876—77).

Seebach Marja, aktorka niemiecka, * 1834 w Rydze. W r. 1859 zaślubiła słynnego tenora Niemanna. Należy do najwybitniejszych tragiczek. W 1893 ofiarowała 120,000 marek na przytulisko dla aktorów.

Seeber Józef, poeta, * 1856 w Tyrolu, napisał: „St. Elisabeth von Thüringen,“ „Der Ewige Jude,“ „Judas“ i in.

Seegen Józef, lekarz, * 1822 w Polnie, w Czechach, medycynę studjował w Pradze i Wiedniu, w 1859 r. został nadzwyczajnym profesorem na uniwersytecie wiedeńskim, od 1853—83 praktykował w Karlsbadzie. Prace jego dotyczą przeważnie kwestji tworzenia się cukru w organizmie, i choroby cukrowej. Napisał: „Handbuch der allgemeinen und speciellen Heilquellenlehre“ (2 wyd.,

1862); „Der diabetes mellitus“ (3 wyd., 1893); „Studien über Stoffwechsel im Tierkorper“ (1887); „Die Zuckerbildung im Tierkörper“ (1890).

Seeley Jan Robert, historyk angielski, * 1834 w Londynie, kształcił się w Cambridge, następnie został profesorem języka łacińskiego w uniwersytecie londyńskim, 1869 profesorem historji nowożytnej w Cambridge, † 1895. Napisał: „Classical studies“ (1864); „Lectures and Essays“ (1870); „Life and times of Stein“ (3 t., 1878); „Life and adventures of E. M. Arndt“ (1879); „The expansion of England“ (1883); „Great Greece and Great Britain“ (1887). Jest nadto autorem wydanych bezimiennie dwóch dzieł, z których pierwsze zwłaszcza miało wielki rozgłos „Ecce homo,“ rzut oka na życie i dzieło Jezusa Chrystusa (1866) i „Religja przyrodzona“ (1882).

Seeliger Hugo, astronom, * 1849 w Białej w Galicji, studjował matematykę i astronomję w Heidelbergu i Lipsku, 1873 został obserwatorem w Bonn, 1874 obserwował na wyspach Auklandzkich przejście Wenery, 1881 został dyrektorem obserwatorjum w Gotha, 1882 r. profesorem astronomji i dyrektorem obserwatorjum w Monachjum. Badania jego tyczą się głównie astronomji teoretycznej, zwłaszcza ruchu gwiazd podwójnych. Ogłosił: „Theorie des Heliometers“ (1877); „Zur Theorie der Beleuchtung der grossen Planeten“ (1887); „Ueber allgemeine Probleme der Mechanik des Himmels“ (1882); „Ueber das Newtonsche Gravitationsgesetz“ (1896) i w. in.

Seeling Hans, fortepjanista i kompozytor muzyczny, * 1828 w Pradze, † 1862 tamże. Nauki gimnazjalne, oraz studja prawne odbył w Pradze, zajmując się przytem gorliwie muzyką, której po 1848 zupełnie się poświęcił. W r. 1852 udał się do Włoch, a następnie 1856 na Wschód, skąd przez Grecję powrócił do Wenecji, poczem odbył podróż artystyczną nad Renem i dosyć długo przemieszkiwał w Paryżu; 1860 powrócił do Pragi. Utwory **S.** odznaczają się smętnością, powabem i mają wiele oryginalności. Najważniejsze z nich: wielki „Marsz pogrzebowy,“ „Etudy,“ „Nokturny“ i in.

Seeman Izaak, rodem z Gdańska, malarz portretowy, w r. 2730 udał się do Anglji, gdzie wiele malował portretów, i tam † około 2730. Niektóre prace jego były sztychowane przez J. Fabra.

Seemann Berthold, naturalista i podróżnik, * 1825 w Hanowerze, † 1871; odbywał kilka podróży po Ameryce i do bieguna Północnego, w wyprawach wysyłanych dla odszukania Franklina; w r. 1860 zwiedził wyspy Fidży z polecenia rządu angielskiego; w 1864 zwiedził Wenezuelę i Nikaraguę z polecenia kilku spekulantów holenderskich i zakupił dla nich miny złote i srebrne Javali, któremi do śmierci zarządzał jako dyrektor. Ogłosił: „Die in Europa eingeführten Akazien“ (1852); „Narrative of the voyage of Herald“ (1852, wyd. niem. 1858, a rezultaty botaniczne tej podróży 1852—57); „Popular history of the palms“ (1856, wyd. niem. 1857, 1863); „The history of the isthmus of Panama“ (2 t., 1867); „Vity, account of a government to the Vitian ov Fijan islands“ (1862); „Flora vitiensis“ (1862 i nast.). Wydawał kilka pism botanicznych i był zaciętym przeciwnikiem darwinizmu.

S. e. e. o., *Salvo errore et omnissione* — zastrzegając błąd i opuszczenie.

Ségalas Piotr Salomon, lekarz francuski, * 1792 w departamencie Niższych Pirenejów, † 1870, był profesorem fizjologji w akademji medycznej paryskiej i zajmował się głównie badaniem chorób organów płciowych; wynalazł i opisał kilka narzędzi do operacji chirurgicznych, wskazał sposób oświetlania wnętrza organów i ulepszył narzędzie do kruszenia kamieni moczowych. Ważniejsze prace jego są: „Traité de retention d'urine“ (Paryż, 1828); „De la lithotritie au point de vue de son application“ (Paryż, 1856) i in.

Ségalas Anaïs, z domu *Ménard*, poetka francuska, * 1819, ogłosiła: „Les oiseaux de passage“ (3 wyd., 1857); „Poésies“ (1844); „Enfantines poésies à ma fille“ (7 wyd., 1864); „La femme“ (2 wyd. 1848); „Nos bons parisiens“ (1865). Pisała też romanse: „Les magiciennes d'aujourd' hui“ (1869); „La vie de feu“ (1875) i in., oraz dramaty: „Les absents ont raison“ (1852); „Le trembleur“ (1849) i in. Pisma jej odznaczają się powabem niewieścim, moralnością i poczuciem piękna; pisała też fejletony w kilku pismach.

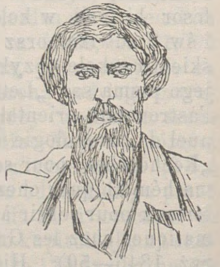

Segantini Jan.

Segantini Jan, znakomity malarz włoski, * 1858 w Arco w Tyrolu, † 1899 r. w Szwajcarji, kształcił się w Medjolanie, wykonał „Ave Maria“ i szereg krajobrazów górskich i wiele obrazów fantastycznych, pojętych i malowanych w sposób bardzo oryginalny. Porów. Bresciani „G. S.“ (1899).

Segedin, ob. Szegedin.

Seger Jerzy, nadworny lekarz królów polskich, Jana Kazimierza, Michała i Jana III, * 1629 r. w Norymberdze, † 1678 w Gdańsku, gdzie był fizykiem miejskim i profesorem medycyny. Urząd lekarza królów polskich sprawował przez lat 12. Oprócz licznych dzieł lekarskich, opisywał także rośliny w Polsce rosnące.—Porów. Gąsiorowski „Historja medycyny w Polsce“ (T. II, str. 280 i nast.).

Seger Herman, technolog, * 1839 w Poznaniu, † 1893, kształcił się w akademji przemysłowej w Berlinie, pracował w różnych fabrykach, szczególnie wszakże zajął się garncarstwem, redagował pismo *Deutsche Töpfer und Ziegelzeitung*, 1878—90 zarządzał stacją doświadczalną królewskiej manufaktury porcelany. Jest wynalazcą porcelany, oznaczanej jego nazwiskiem (ob. Porcelana).

Ogłosił: „Ueber Glasuren“ (1884 i 1890), „Die Bestimmung der Feuerfestigkeit der Thone“ (1888) i in.

Segers albo **Seghers** Daniel, * 1590 w Antwerpji, holenderski malarz kwiatów, uczeń Jana Breughela, † 1660 w mieście rodzinnem. Malowidłami kwiatów i owoców zjednał sobie sławę jednego z najznakomitszych malarzy swego czasu.

Segers Gerhard, brat poprz., * 1589, † 1651 r. w Antwerpji, odznaczał się w malarstwie historycznem.

Segers Gustaw, pisarz flamandzki, * 1848 r. Napisał: „Dorpsgeschiedenissen“ (1879); „In de Kempen“ (1882); „Gelukkig“ (1887); „De Beren“ (1890).

Segert, *Seeger* lub *Seger* Józef Ferdynand Norbert, czeski kontrapunkcista i kompozytor, * 1716 w Rzepinie pod Mielnikiem, † 1782 w Pradze. Otrzymawszy w Pradze stopień magistra filozofji, poświęcił się wyłącznie muzyce i wkrótce został drugim skrzypkiem przy kościele farnym św. Marcina, poczem był organistą w kościele tyńskim, w końcu przeszedł na organistę do kościoła Krzyżaków. **S.** przez spółczesnych uważany był za najznakomitszego organistę nietylko w Czechach, lecz i w Niemczech; jednocześnie był także słynnym teoretykiem i wybornym nauczycielem kompozycji. Napisał mnóstwo mszy, nieszporów, motetów, litanji, psalmów i innych utworów kościelnych.

Segesta, u Greków *Egesta*, miasto w południowej części Sycylji, prawdopodobnie dzisiejsze Castellamare, należało naprzód do Kartagińczyków i dopiero za pierwszej wojny punickiej dostało się w posiadanie Rzymian. Pod opieką i strażą miast Segesta i Eryx zostawała sławna świątynia Afrodyty wystawiona na górze Eryx.

Segestes, książę Cherusków, rywal Arminjusza czyli Hermana (ob. Herman).

Segesvar (niem. *Schässburg*), miasto w Siedmiogrodzie, stolica komitatu Wielkiego Koklu, ma położenie malownicze, trzy kościoły gotyckie, dawne mury forteczne, 10,000 miesz., fabryki sukna, przędzalnie, winnice i ogrody owocowe, gimnazjum. Pod **S.** zaszła bitwa między Madziarami pod Bemem, a Rosjanami pod Lüdersem, w której poległ poeta Petöfi.

Segment, odcinek; *segmentacja*, dzielenie na części, zwłaszcza komórki roślinnej lub zwierzęcej.

Segnera młynek, przyrząd służący do wykazania ruchu, wywołanego przez wypływ cieczy. Naczynie A (ob. fig.), zawieszone tak, że może się obracać dokoła osi pionowej, opatrzone jest u dołu w rurę zgiętą w kształt głoski **S.** Jeżeli naczynie napełnione jest wodą, która wypływa przez otwory boczne, następuje obrót naczynia w kierunku przeciwnym wypływowi wody. Obrót ten wywołany jest przez nadmiar ciśnienia wody na strony rury, przeciwległe otworom (ob. Ciecz.).

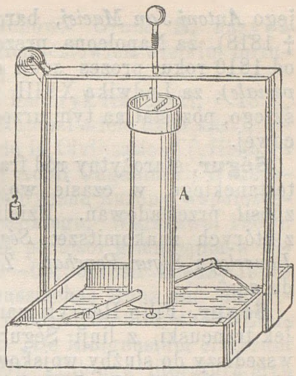

Młynek Segnera.

Segno (włos.), znak; *dal;* **S.** od znaku *al* **S.** do znaku.

Segoziero, jezioro w gub. Ołonieckiej, zajmujące 21 mil kw. przestrzeni.

Segovia, departament w środkowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Nikaragua, obejmuje 41,732 klm. kw. (757 m. kw.) i liczy 18,000 miesz. Główne miasto Ocotal (Nowa Segovia), nad rzeką Coco, 625 m. nad p. m., liczy 5,000 miesz.

Segovia, stolica hiszpańskiej prowincji t. n. w Starej Kastylji (6,827 klm. kw. i 155,000 miesz.), nad rzeką Eresma, jest rezydencją biskupa, ma 15,000 miesz., katedrę gotycką, zamek (dzisiaj królewska szkoła artylerji) i wspaniały wodociąg rzymski. **S.** znana jest z prania wełny i wyrobu sukna.

Segregacja, rozdzielanie. *Segregat,* część wydzielona.

Segu *(Segu-Sikoro)*, stolica obecnie podupadłego, dawniej potężnego państwa w Senegambji, (które obejmowało 500,000 klm. kw.), położonego na prawym brzegu Nigru Wyższego. Liczbę mieszkańców miasta w 1865 obliczono na 35,000 dusz. Sułtan mahometański obsługiwany jest wyłącznie przez kobiety, przybrane w pancerze; niektóre z nich zajmują wyższe stanowiska administracyjne. Mężczyźni zajmują się rolnictwem, kobiety tkactwem, Arabowie handlem. Obecnie większa część dawnego państwa należy do Francji.—Por. Mage „Voyage dans le Soudan occidental“ (Paryż, 1868); Gravier „Voyage à Segou“ (1887).

Seguidilla, rodzaj cztero-wiersza hiszpańskiego, w którym wiersz pierwszy i trzeci są siedmiozgłoskowe. Rym zastępują w nim asonanse. Po **S.** następuje zwykle trójwiersz, *estribillo* zwany, w którym wiersz pierwszy i trzeci rymują z sobą.

Séguier, starodawny ród francuski, którego znakomitszymi członkami są: *Piotr Séguier* (* 1504, † 1580), będąc prezesem parlamentu, nie dozwolił na wprowadzenie inkwizycji przeciwko Hugonotom. Synowiec jego *Piotr Séguier* (* 1588, † 1672), książę Villemor, był pieczętarzem i kanclerzem.— Z innej linji pochodzi *Antoni Ludwik Séguier*, (* 1720, † 1792), generalny adwokat przy parlamencie, słynął z wymowy; po zniesieniu parlamentu w czasie rewolucji usunął się do Tournai.—Syn

jego *Antoni Jan Maciej*, baron *Séguier* (* 1768 r., † 1818), za Napoleona prezes sądu apelacyjnego, od 1810 roku prezes sądu cesarskiego *(Cour imperiale)*, za Ludwika XVIII prezes sądu królewskiego, pozostał na tym urzędzie po rewolucji Lipcowej.

Ségur, starożytny ród francuski wyznania protestanckiego, w czasie wojen religijnych wiele znosił prześladowań. Dzieli się na kilka linji, z których znakomitsze: *Ségur-Pardaillan*, *Ségur-Bouzelcy* i *Ségur-Ponchat*. Znakomitsi z tego rodu są:

Ségur, Filip Henryk margrabia de..., marszałek francuski, z linji Ségur-Ponchat, * 1724 r.; wszedłszy do służby wojskowej, doszedł do wysokich godności. Za Ludwika XVI był 1780 ministrem wojny, a 1783 otrzymał buławę marszałkowską; przed wybuchem rewolucji złożył swoje urzędy i † 1801.

Ségur, Józef Aleksander wicehrabia de..., komedjopisarz i librecista, drugi syn poprz., * 1756 w Paryżu, † 1805 w Bagnères. W 1788 otrzymał stopień marszałka polnego. Oprócz wielu komedji i libret wydał: „Correspondence secrète de Ninon de l'Enclos“ (Paryż, 1790); romans „La femme jalouse“ (1791) i „Les femmes, leur condition et leur influence dans l'ordre sociale etc.“ (3 t., Paryż, 1803, n. wyd. 1835). Z jego pieśni „L'amour et le temps“ uważane jest za drobne arcydzieło. Jego „Oeuvres diverses,“ wyszły 1819 r.

Ségur-d'Agueseaux, Ludwik Filip hrabia de..., poeta i historyk, starszy brat poprz., * 1753 w Paryżu, † 1830. Za Ludwika XVI poseł w Petersburgu, Rzymie i Berlinie, mianowany został przez Napoleona wielkim mistrzem obrzędów, 1813 senatorem; od 1818 zasiadał w izbie parów. Z dzieł jego „Oeuvres complètes“ (33 t., Paryż, 1824—1830), najważniejsze są: „Tableau historique et politique de l'Europe de 1786—96, contenant l'histoire de Frédéric Guilaume II“ (3 t., Paryż, 1800, 5 wyd. 1828); „Mémoires ou souvenirs et anecdotes“ (3 t., Paryż, 1825—26); „Contes, fables, chansons et vers“ (Paryż, 1801) i „Romances et chansons“ (Paryż, 1819).

Ségur, Oktawjusz hrabia de..., najstarszy syn poprz., * 1778, † 1818, brał udział w ostatnich kampanjach Napoleona; przetłómaczył z angielskiego romanse: „Ethelvina“ (Paryż, 1802) i „Belinde“ (Paryż, 1802).

Ségur Paweł Filip, generał i pisarz wojskowy francuski, młodszy brat poprz., * 1780 w Paryżu, † 1873 tamże. 1802 wszedł do oddzielnego sztabu generalnego Napoleona, któremu we wszystkich jego kampanjach towarzyszył. Po restauracji wrócił znowu do służby czynnej i w 1831 otrzymał godność para. Z dzieł jego najsławniejsze jest: „Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant 1812“ (2 t., 1824, 16 wyd., 1852); z innych prac jego wymieniamy: „Histoire de Russie et de Pierre-leGrand“ (2 t., Paryż, 1829) i „Histoire de Charles VIII“ (2 t., Paryż, 1835; 2 wyd., 1842).

Ségur, Rajmund Józef Paweł hrabia de..., młodszy brat obu poprz., * 1803, † 1852, służył w wojsku, a potem w administracji. Wybrany 1849 do ciała prawodawczego, występował początkowo jako republikanin, ale później ochłódł znacznie i został senatorem za Napoleona III.

Seid (arab. pac.), tytuł potomków proroka, którym wolno nosić zieloną suknię i zielony turban.

Seidel *(Seitel)*, dawna miara objętości niemiecka do płynów, w Austrji *(seitel)*=0,354 litra czyli kwarty polskiej, w Bawarji=0,5345 litra. W Czechach dawniej **S.** był miarą ciał sypkich i=0,49 litra.

Seidel Ludwik Filip, astronom, * 1821 w Zweibrücken, † 1896, kształcił się w Królewcu i Getyndze, 1854 został profesorem matematyki w Monachjum i konserwatorem matematyczno-fizycznych zbiorów państwa. Zbadał przebieg promieni przez układ soczewek, a ze Steinheilem przeprowadził pierwsze dokładne pomiary fotometryczne planet i gwiazd stałych. Ogłosił: „Ueber die Konvergenz und Divergenz der Kettenbrüche“ (1846); „Untersuchungen über die Lichtstärke der Planeten“ (1859); „Resultate der photometrischen Messungen der Fixsterne“ (1862) i in.

Seidel Henryk, poeta niemiecki, * 1842 w Perlinie w ks. Meklemburskiem kształcił się w instytucie politechnicznym w Hanowerze i Berlinie i został inżynierem. Powodzenie, jakiego doznały poetyczne utwory, skłoniło go do poświęcenia się literaturze. Ogłosił nowele: „Der Rosenkönig“ (Berlin, 1871); „Blätter im Wende“ (1872); „Fliegender Sommer“ (1873); „Aus der Heimath“ (1874); „Jorinde“ (1882) i kilka zbiorów poezji. Jego „Gesammelte Schriften“ wyszło 7 t. (Lipsk, 1888—89).

Seidel August, filolog niemiecki, * 1860, wydał szereg podręczników do nauki języków, zwłaszcza wschodnich, malajskich, afrykańskich; zebrał oraz dzieło o Transwaalu.

Seideman Władysław, śpiewak basista, * 1850, od 1868 r. kształcił się u Sterlinga, a następnie u Morchesiego w Wiedniu, gdzie debiutował (1874), w Warszawie śpiewał 1882—1888; straciwszy głos, osiadł w Berlinie i otworzył szkołę śpiewu.

Seidl Jan Gabryjel, poeta austrjacki, znany także jako archeolog, * 1804 w Wiedniu, † 1875, od 1849 profesor gimnazjum Josefstadzkiego, a od 1856 podskarbi cesarskiej izby skarbowej, mianowany 1867 radcą rządowym. Z utworów jego lirycznych szczególnie balady i romanse wielką posiadają wartość. Jego poezje w narzeczu austjackiem pisane („Gedichte in österreich. Mundart,“ (4 ed., Wiedeń, 1848) ogromnej także używają wziętości. Mniej zalet posiadają jego powieści i dramaty. Za te znowu utwory czysto lo-

kalne: „'s letzte Fensterln“ i „Drei Jahre nach'm letzten Fensterln“ (1854) wielkie miały powodzenie. Oprócz tego ogłosił także znaczną liczbę pism w przedmiocie archeologji i numizmatyki. Jego „Gesammelten Schriften“ wyszły w 6 t. (Wiedeń, 1876—81).

Seidlitz, wody gorzkie położone w Czechach, w blizkości Püllnau i słabsze od tych ostatnich.

Seidlitz Józef, rysownik i malarz, * 1789 r. w Warszawie, † tamże 1845, kształcił się u Vogla i w Dreźnie. Od 1810—34 przebywał w Krzemieńcu. Malował krajobrazy.

Seidlitz, Woldemar von..., historyk sztuki, * 1850 w Petersburgu. Od 1878—84 r. asystent dyrektor w gabinecie sztychów w Berlinie. Wydał: „Allgemeines historisches Porträtswerk“(1884—1890); „Rafaels Jugendwerke“ (1891); „Rembrandts Radierungen“ (1892); „Die Entwickelung der modernen Malerei“ (1897); „Geschichte des Japanesichen Holtzschnitts“ (1897).

Seifmann Piotr Stefan, weterynarz, * 1823 r. w Warszawie, sprawował różne obowiązki lekarskie, był nauczycielem szkoły weterynarji w Warszawie, w 1862 został jej dyrektorem, w 1863 r. profesorem weterynarji w instytucie politechnicznym i rolniczym w Puławach, następnie w Szkole Głównej warszawskiej, dyrektorem szkoły weterynarji w Charkowie, wreszcie objął podobne stanowisko we Lwowie. Oprócz wielu rozpraw po czasopismach ogłosił: „O ospie owczej“ (Warsz., 1855); „Przewodnik dla kupujących konie“ (1853); „Włośnik i włośnica“ (1865); „Zaraza pyskowa i racicowa“ (1869); „Wykład o chorobach pomorkowych“ (1874) i in.

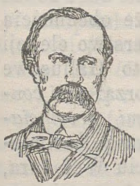

Seifmann Piotr

Seignalt, Giorami Jacopo de..., ob. Casanova.

Seignette'a sól, winian potażu i sody, krystalizuje w wielkie 4 i 6-o boczne słupy i bardzo łatwo rozpuszcza się w wodzie. Otrzymuje się przez nasycenie kamienia winnego węglanem sody. Używa się w medycynie jako środek rozwalniający. Nazwa pochodzi od nazwiska aptekarza francuskiego **S.** z XVII wieku.

Seigneur (z łac. *Senior* — starszy), później skrócone na *Sieur*, nazywał się w dawnej Francji każdy, kto posiadał dziedziczne terytorjum (czy to jako lenność, czy jako wolne allodjum), albo też przynajmniej miał na tem terytorjum prawo sądzenia *(Seigneur justicier)*. Terytorjum takie nazywano *Seigneurie*, a pojęcie prawa do tego przywiązywane *Seigneuriage*. Później jednak pod tem mianem rozumiano tylko królewskie prawo bicia monety. Dzisiaj tytułu **S.** używają tylko względem panujących, książąt zaś i arcybiskupów tytułują *Monseigneur*. Wyrażenie *Pan Bóg* w stylu kościelnym francuskim oznaczają także przez **S.** Skróceniem z **S.** jest *Sire*, używane dzisiaj również tylko względem monarchów. *Grand* **S.** nazywa się w życiu towarzyskiem człowiek wielkiej fortuny i znakomitego rodu.

Seignobos Karol, historyk francuski, * 1854, profesor w Paryżu. Napisał wiele dzieł treści historycznej: „Histoire de la Civilisation“ („Historja cywilizacji,“ przełożył Adolf Dugasiński, Warszawa, 1887); „Dzieje polityczne Europy współczesnej“ (przekład Jana Steckiego, Warszawa, 1900).

Seiler Jerzy Daniel, profesor gimnazjum w Elblągu, żyjący od 1700—65, ogłosił między innemi: „Polnisch und preussisches Münz und Medaillen Cabinet“ (Elbląg, 1723); „De bibliotheca Elbigensi“ (tamże, 1736); „De Elbigensium clarorum memoria“ (tamże, 1740); „Elbinga literatura sive de doctis Elbingensibus“ (tamże, 1741) i „Acta Łyszczynsciana“ (Król., 1746), zaś wspólnie z J. P. Schultzem wydał: „Alt und neue Polnisch-preussiche Chronica order Kriegs und Friedens Geschichte der polnisch-preussichen Länder und Städte“ (2 t., Frankfurt, 1762).

Seiler Andrzej, poeta łużycki, ob. Zejlerj A.

Seismiczne linje, *homoseisty*, ob. Trzęsienie ziemi.

Seismochronograf, ob. Seismometr.

Seismograf, ob. Seismometr.

Seismologja, nauka o trzęsieniach ziemi.

Seismometr, przyrząd służący do wskazywania trzęsień ziemi i kierunku uderzeń. Jeżeli zaznacza tylko, że w pewnej chwili było trzęsienie, nazywa się *seismoskop;* jeżeli zaś notuje zarazem początek, czas trwania i kierunek drgań, jest to *seismograf*. Dobrze uposażone stacje obserwacyjne, jak obserwatorjum na Wezuwjuszu, urządzone przez Palmierego, lub instytut seismologiczny w Japonji, posiadają przyrządy elektryczne, zawiłej konstrukcji, w których wstrząśnienie wywołuje zamknięcie obiegu prądu. Prostszego urządzenia **S.** składa się z miednicy opatrzonej w górnej części 8 otworami, umieszczonemi w kierunku głównych stron świata; miednica napełniona jest rtęcią, która przy wstrząśnieniu wypływa otworem zwróconym ku tej stronie nieba, ku której skierowane jest uderzenie. Przyrząd ten obmyślił Cacciatore w Palermo. Inny **S.** Malleta składa się z szeregu słupków, stojących z niejednakową równowagą; z liczby i kierunku upadających wnioskować można o sile i kierunku wstrząśnienia. Używane są też **S.** *wahadłowe*, w których wahadło, poruszone trzęsieniem ziemi, kierunek i siłę uderzenia zaznacza śladem na piasku lub innym sposobem. *Seismochronograf* ma na celu dokładne oznaczenie czasu, w którym następuje uderzenie; jest to najczęściej zegar tak urządzony, że za wstrząśnieniem zatrzymuje się nagle.

Seismoskop, ob. Seismometr.

Seine, ob. Sekwana.

Seismit-Doda Federico, włoski minister finansowy, * 1825 w Rzymie, † 1893 r., brał udział

w wojnach 1848 r., redagował gazetę *L'Alba* we Florencji, potem bawił w Grecji na wygnaniu. Wydał poezje: „Volontori Italiani“ i „Romanzi dell esilio“. W 1865 r. wybrany do parlamentu. W 1876 był sekretarzem jeneralnym ministrem finansów za Depretisa. 1878 w gabinecie Cairolego ministrem finansów, a w 1889 objął te tekę po Grimaldim, musiał jednak ustąpić wskutek udziału w bankiecie irredentystów w Udine.

Seistan *(Sedżestan)*, kraj perski na płd.-zach. Afganistanu, część południowa prowincji Chorazan i Seistan, jest po większej części stepem, zamieszkałym jedynie nad brzegami rzek przez różne plemiona w liczbie 150,000 głów. Jest to kolebka narodu irańskiego, która upadła skutkiem spustoszeń, dokonanych w XIV wieku przez Tamerlana. Książęta tameczni, do 1862 niepodlegli, ujarzmieni zostali przez Persję w 1862.

Sejan, Aelius Sejanus z Volsinii, rycerz rzymski i praefectus praetorio, ulubieniec cesarza Tyberjusza. Za pomocą trucizny usunął kilku członków rodziny cesarskiej i po usunięciu się Tyberjusza na wyspę Capri rządził w Rzymie prawie nieograniczenie. Będąc już blizkim przywłaszczenia sobie tronu, uprzedzony został przez Tyberjusza, który uwięziwszy go, zabić kazał 31 po Chrystusie.—Por. Jülg „Vita Lucii Aelii Sejani“ (Innstr., 1882).

Sejmi, pseudonim A. Marcinowskiego.

Sejmy i sejmiki w Polsce. Z rękopisu Ławrent. widać, że u Słowian wschodnich, t. j. Nowogrodzian, Smoleńszczan, Kijowian, Połoczan i innych., zbierano się „na dumę, na wiecze,“ że już w XI w. są radzący i świadkowie, potwierdzający uchwałę u wschod. Słowian. Później są znane: zjazdy, sobory, 1590 i 1635 są uwzględniane dokumenty i uwagi (po gramotam i prigoworu) bojarów i wojewodów, oraz rada (po sowietu) całej ziemi. U zachodnich Słowian były sejmy, skoro za cesarza Ludwika Pobożnego, dopatrywano krewieństwa między Słowianami, Normandami (u których są znane thingi) i Saksonami, u których zwano *stellinga;* u Słowian pomorskich znane są *colloquia* i *placita.* W Polsce **S.** nazywany jest rozmaicie po łacinie. Z kroniki Gallusa widać 3 kategorje zebrań: 1) *colloquia*, składane jeśli nie wyłącznie to przeważnie, przez członków rodziny panującej, lub osoby spółrzędne godnością. Są one też zwane może *conventus* (Rzyszcz., II s. a. 1145). Tu rozbierają kwestje działu ziem, śluby rodziny, wojnę, pokój, sojusze, wyroki na zbrodniarzy i t. d. Zjazdy z obcymi monarchami zowią się także *colloquia.* Do *colloquiów* przygotowywają drogę *nuntii.* 2) Obok tego jest *consilium regni, con. commune*, dzielące się na *cons. seniorum* i *cons. juvenum.* Zwołanie (czasu wypraw) i pójście za taką radą starszych (w urzędzie) lub młodszych, zwaną *jus civile*, zależy od panującego. 3) *Conciones*, obejmują magnatów i lud, są zwoływane przez urzędników nawet, zdają się mieć znacznie bierne, świadczące. Pierwszy znany ze źródeł zjazd 1140—41 w Łęczycy zowie się *colloquium generale*, zna rodzinę panującą i *primates regni.* Drugi 1177, także w Łęczycy, którego uchwały potwierdzono 1181 r., składa się z arcybiskupa, biskupów i *principum terrae*, t. j. „mężów świeckich i duchownych.“ Na nim Kazimierz II zjednał sobie statutami o podwodach pierwszych, a o kadukach drugich. W kronice Mateusza Ch. i Wincentego: 1) przy elekcji panujących są wzmiankowani *vulgus* obok *proceres* lub *magistratus.* Obierający, dzielą się na *senat* (lub *principes*), *proceres* i *juvenes (cives* lub *populus)*, a ich rolę określają wyrazy: zgoda (consensus), przychylność (favor), życzenia (vota). Stanowi to tak zwaną *concio*, w której zawsze wyróżniony jest *magistratus* (senatus), toczący rozprawy o następstwie lub elekcji, wydający sądowe wyroki, a złożony z *primates regni.* Elekcja Laskonogiego odbywa się 1202 w *obliczu* całej Polski, ze *zgodą* wszystkich satrapów, *principum*, od chodaczkowego do najwyższego. W 1228 zaś tenże Laskonogi czyni zobowiązania względem *barones et alios nobiles*, oraz *plebem*, że prawa za radą biskupa i baronów zachowywać będzie, czyli spisuje pierwsze znane *acta conventa.* Stąd się okazuje, że obecnością swoją lud do uradzonej przez rycerstwo elekcji panujących się przykładał. Jest to Gallusowe *contio.* 2) Inicjatywę, stałą radę tworzą: *viri consulares*, stanowiący *concilium*; *primi provinciallium* i ci sami *consulares vivi* wzywają Kazimierza II 1177. „Senat“ radzi o usunięciu Wołodara, w poselstwie (od Haliczan) są *primatum primi ex parte* senatu i *universi magistratus.* Okazuje to, że senat składać się zdaje z rodowych naczelników wincji (provinciales, primates), a obok tego są urzędnicy, czyli dostojnicy (magistratus, viri consulares). Wychodzi to na *concilia seniorum* i *iuvenum* Gallusa. Wyraz *concilium* zdaje się został tylko dwakroć użyty w kronice Mat. i Minc. (II 306 i 310. Senat musi mieć porządek jakiś w sposobie zasiadania członków, bo 1186 papież Urban III naznacza biskupowi krakowskiemu pierwsze miejsce po arcybiskupie bez wymienienia (jak błędnie sądził Czacki w rozprawie. „O pol. i lit.“ prawach i Bartoszewicz w *Encykl. Wiek.* (w art. Sejmy) wyrazu senat. 3) Zna też Mateusz i Wincenty wyraz *consistorium*, na którym *proceres* sądzą winnego zbrodni stanu i ten wyraz, jako nazwa zebrania sądowego i prawodawczego, zjawia się też 1254 w dyplomacie (Rzyszcz. II, 52). Jest to prawdopodoqnie poddział następnej kategorji. 4) Wyraz *colloquium* zachodzi przeważnie i zdaje się wyłącznie w dyplomatach, i są ślady, że już odbywały się pewną koleją w wieku XIII stale oznaczoną (akt. 1268 w Fund. C. Henr.). Na tych *colloquiach* tworzą się z obradujących sądowe trybunały (sedentes pro tribunali, in judicio assistentes), decydujące w sprawach o dziedzictwo (wogóle) i o powinności publiczne, a nadto kwestje sta-

nu, podobnie jak to było za Gallusa.—W kronice tak zwanego *Bogufały*, interpolowanej w wieku XIV, znajdujemy wyrazy techniczne w największym nieładzie, lubo niekiedy ich użycie potwierdza znaczenie, wynikające z powyższych kronik. Z ogółu tych wzmianek kronikarskich możnaby utworzyć obraz *pierwszego okresu dziejów* **S.**, w którym panujący i wyżsi obradują z rodziną, z panami, schodzą się z całym narodem; nareszcie do elekcji należą wszyscy, choć niejednakowo. Lud milczy, choć jest obecny. Znajdujemy też „lud“ na Śląsku 1201, 1203 r. obok baronów.— W *okresie drugim*, którego początek zapewne należy kłaść z chwilą zniesienia elekcji faktycznej, rycerstwo zajmuje rolę ludu, jest świadkiem uchwał, a magnaci, już 1185 piszący się „z Bożej łaski wojewodami,“ dają inicjatywę projektów i środków wykonania. W r. 1317 używał Łokietek wyrazu *senatus* (cytata Maciejowski, Rzyszcz.), zapewne obejmując tą nazwą samych dostojników. W ciągu XIV wieku rozwija się pojęcie *nobilitas* i *communitas nobilium* (po kronikach to widoczne w zmianie frazeologji dawniejszych ustępów i wypadków), i tych wyrażeń (milites nobiles totaque communitas terrae, używają mieszkańcy Mało i Wielkopolski na zjeździe (conventio) w Radomsku 1381 (Bandtke *Jus Pol.* 187, Szujski w *Spraw. i Rozp. Ak. Umie.* w Krakowie, 1875, t. I, str. 170 nast.). 1382 r. *communitas dominorum et civitatum* zwołuje się (convocatur). Wówczas rządcami kraju po Kazimierzu W. naznaczono do boku starostów w Krakowskiem w Polsce, Sieradzu i Łęczycy, a do boku woj. sandomierskiego: po 6 panów, dwu obywateli z ziemi i dwu miejskich konsulów z każdej stolicy. *Colloquium* wiślickie 6 grudnia 1382 składają wielko i małopolscy *nuntii*. 1392 r. jest *conventio*, a na niej *communitas baroniae nobilium*. W 1404 roku jest już mowa o *conventus particulares*, obok *conventio generalis* w Korczynie, zwoływanych przez króla Jagiełłę w sprawach cywilnych kraju (Długosz). Na tych *conventiones* są *domini* i *communitas* (1424, 1447). Obok tego odbywają się zjazdy prowincjonalne, regulujące własne tylko lub 2 sąsiednich prowincji stosunki. Tak np. w Łęczycy (Bandtke *Jus Polon.* 194) 1418—1419 jest *colloquium generale*, w którem biorą udział *domini, d. seniores* i *d. dignitarii*, oraz zgadzająca się na ich lub starosty prezydującego wnioski *communitas* lub *comitatus* cała. Jak się zdaje, takie *colloquium cum conventio* przemieniało się i na sądowy trybunał (ibid., § 26. et r. 1420 § 13; *Akta grodzkie*, V N. 90 z 1442 r., oraz N. 96). W r. 1434 za życia Jagiełły i ks. mazowieckiego Ziemowita następuje *conventio* legislacyjna między dygnitarzami i ziemianami Mazowsza i Łęczycy w Łąkoszynie (Helcel *S. P. P. P.* I 296). 1477 r. uchwalono różne statuta *in conventirne terrestri* ziemi Chełmskiej za wiedzą i wolą starosty chełmskiego, a na niej byli dygnitarze i *communitas* (Maciej *Hist. Pr. Sl.*, VI, 413). Pod r. 1443 (*Akta grodzkie*) i 1438 (*Vol. leg., Akta grodzkie*) *conventio* zowie się *parlamentum* i *dieta*. Kochowski (pod r. 1617 np.) i Rudawski parlamentem nazywają trybunał lubelski. Udział posłów, świadczący więcej niż czynny, potwierdzający tylko wnioski dygnitarzy i co do liczby zależy od przypadku. Hube (*St. Nieszaw.*, z 1454). wskazał, że w latach 1424, 1433 i 34 byli wysłani posłowie „po dwu z każdego herbu szlacheckiego.“ W 1453, jak to spostrzegli Albertrandi i Hube, rozdział zebranych w Piotrkowie na dwa koła dygnitarzy (proceres) i szlachty (communitas) jest zapowiedzią przyszłych 2 izb. Nie jest to nowość, zważywszy *concilia* Krzywoustego, ile raczej skuteczne wprowadzenie w życie dawnej zasady, pono przez biskupa Zbigniewa Oleśnickiego, jak sądzi Hube. *Okres* **S.** *trzeci* zaczyna się z prawnem przyznaniem szlachcie aprobaty wniosków dotyczących ustawodawstwa i wojny (1454) na zjazdach w Cerekwicy, Opokach, Nieszawie i Radzyniu. Od tej chwili posłowie uzyskują stanowisko prawne w obradach i zaczynają wywierać wpływ na losy kraju, skoro od 1468 nastąpiły wybory po 2 posłów z każdej ziemi, już zdaje się ogólniej praktykowane 1455 r. (juniores ex communitate lecti). Od 1520 król musiał komunikować materje sejmów sejmikom powiatowym (conventiones particulares in districtu) czyli ziemskim. W tym okresie są już dwie izby, senatorska i poselska. 1569 już w liczbie sejmujących niema wzmianki o miastach, choć Kromer jeszcze wyróżnia wyjątkowy udział Krakowa, a na unji t. r. byli pełnomocnicy wileńscy, przy elekcjach zaś poprzednich monarchów są inne miasta wspominane. Sejmy koronne walne w Parczowie lub Lublinie (od 1540 w Piotrkowie, a od 1569 w Warszawie odbywane), 1413 r. zostały nazwane *conventiones* lub *parlamenta*, a sam zjazd horodelski zowie się *parlamentum v. congregatio*. Od 1572 r. nastały sejmy zwyczajne i nadzwyczajne, pierwsze regularnie się odbywające, drugie doraźnie. Nadto gdy wypadło zjechać się przy podwójnych elekcjach dla porozumienia się w bezkrólewie, nastały sejmy konwokacyjne, elekcyjne i koronacyjne, przywiązane do Warszawy. Później nastały sejmy konfederacyjne wyszłe z konfederacji lub głosujące konfederackim sposobem. Jak widać z opisu spółczesnego r. 1606, na sejmie obowiązywała jednomyślność, którą mógł trybuńską władzą jeden poseł zniszczyć wedle Jana Zamojskiego (1596), a większość głosów obowiązywała w konfederacji (Czacki „O lit. i pol. pr.,“ 1861, I, 295 n. 43 n. 7). Za świadectwem Warszewickiego za Zygmunta I posłowie zaczęli się odwoływać do swych mandarjuszów. Około 1551 r. kasztelan krakowski Jan Tarnowski przemawia za „karteluszami,“ które dawały sejmiki swym posłom, a kanclerz Ocieski przyznając, że posłów obierają województwa, dowodził, że oni są reprezentami Rzeczypospolitej całej, nie pojedyńczych swych województw, bo

inaczej „każda ziemia zostałaby Rzplitą oddzielną, i nie ziemie, lecz narody z sobą na sejmach miałyby umowy, czego Boże uchowaj“ (Czacki, cyt. I 3, 264—2); instrukcje dla posłów (kartelusze) zagęściły się dopiero za Zygmunta III, za Jana III kazano posłom nie dopuszczać materji wykupu starostwa Puckiego wszelkiemi możliwymi sposobami. Por. Bartoszewicz „Enc. Wiek.“ w art. Instrukcje.“ Do takiego skrępowania uprzedniego przybyło drugie, w tak zwanych sejmach relacyjnych 1589. Sejm 1788 chciał te instrukcje uważać za „rozkazy“ narodu, później dopiero uznał posłów tylko za reprezentantów całego narodu.—Dopiero od 1717 naznaczono stały dzień odbywania sejmu. Od 1573 co 2 lata przynajmniej miały sejmy się odbywać przez 6 niedziel. Sejmów 2-niedzielnych składać od 1637 niewolno (1638). Od 1673 co trzeci sejm w Grodnie po dwu wielkim i małopolskim w Warszawie miał się odbywać.—Już 1543 obrali sobie (posłowie) jednego, „aby za nich mówił, a oni jemu podawali co mówić ma.“ Za Zygmunta Augusta są marszałkowie poselscy, a pierwszy raz 1618 r. uniwersał poborowy taki marszałek podpisał (Wiesiołowski). Jeszcze konstytucje sejmu nosiły podpis „na własne króla J. rozkazanie,“ ale ale 1620 marszałek poselski i sekretarz królewski podpisali się, 1624 sam marszałek, jako zapowiedź późniejszego trzeciego przy królu i prymasie spółrządzcy kraju t. j. marszałka koła rycerskiego. Od 1736 r. dysydenci i nieszlachetna wyłączeni z sejmów. Od 1788 pełnomocnicy miast należeli do obrad sejmowych, choć upadło utworzenie trzeciej izby dla nich osobnej. Od 1775—1790 rada nieustająca była rodzajem sejmu *gotowego*, który wprowadziła konstytucja 1791, znosząc radę, sejmy elekcyjne i koronacyjne, a stanowiąc zwyczajny co drugi rok i konstytucyjny co lat 25 do rewizji ustaw.—Przy sejmach była władza legislacyjna, wskutek zrywań sejmów przez *liberum veto* (od 1652), 1764 wyjęto od umorzenia przez veto sprawy ekonomiczne i skarbowe, 1775 poddano je głosowaniu przez większość, 1791 r. zniesiono zupełnie jednomyślność, które razem z konfederacjami zniesionemi 1717 przywrócił sejm 1793 r. Rugi (sprawdzanie) posłów od r. 1768 poruczono starej lasce.—Sejmy i zjazdy walne bez wiedzy Rzplitej zniesione 1659 na Litwie, 1717 w Koronie.—Sejm konfederacki głosował większością, jak same konfederacje; pierwsza znana datuje z 1352, w 1764 r. konfederacja utrzymała zerwany sejm konwokacyjny wbrew prawu. Michała koronacyjny **S.** był pierwszy zerwany z tego rodzaju.—Następnie *okres czwarty* sejmów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do 1830, w których organizacja, jako też iniejatywa prawodawcza jest oktrojowana, idzie z góry, nie z dołu, nie jest przeto wyrazem rodzimego rozwoju. O **S.** w Wielkiem księstwie Poznańskiem iw Galicji ob. te artykuły. Pisali o sejmach. St. Łochowski „Comitiorum Regni Poloniae generalium forma, vis et effectus“ (Kraków, 1644, u Fr. Cezarego); Lizardière „Histoire des diètes de Pologne pour les elections des rois“ (Paryż, 1697); ks. Jan Bielski „Widok Królestwa Polskiego“ (1736, II, ks. IV roz. 2); inwentarze przy „Vol. leg.“; Lengnich „Jus publicum“ (1712); Lelewel „Polska dzieje i rzeczy jej“ (1858, tom I str. 261); Wład. Bentkowski „Vicissitudines comitiorum in Polonia stirpe Jagellonica regnante explicuntur“ (Lipsk, 1838); Jerzy Presiowski w programie szkoły wojewódzkiej 1829 dał „Krótka wiadomość o sejmach i sejmikach etc.“ (przedruk. 1861, Turowski); Maciejowski „Hist. Praw. Słow.“ (ed. 2, w t. 2 i 4); Bartoszewicz w „Encyklop. większej“, s. v. „Sejmy“ (t. 23). W bibljotece Sen. Łaskiego jest rękopis sejmów, spisanych przez ambasadora rosyjskiego w Polsce Kajzerlinga. Modzelewski wygotował ogromny foljant historji sejmów i złożył go w redakcji *Niwy*; „Dzieje sejmów W. Ks. Poznańskiego“, Żychlińskiego (1874); E. Świeżawski „O udziale narodu i jego stanów do wieku XV w zarządzie krajem naszym“ (z powodu dzieł pp. Hubego i Bobrzyńskiego o ustawach nieszawskich, 1454), napisał w *Bibl. Warsz.* (1875, III).—*Sejmiki w Polsce*, jak się zdaje, urzędownie poczęły się 1454. Na nich gromadzą się senatorowie, urzędnicy, szlachta i t. p., województwa lub ziem i dla narad nad przysyłanemi od 1510 przez króla materjami, obioru urzędników, posłów na sejm, ułożenia dla nich instrukcji, wobec posła królewskiego od 1573, 1510, 1565, 1598, 1611 nakazano na **S.** bywać radom duchownym i świeckim ze szlachtą, co pierwotnie nie było w zwyczaju (por. uchwały dla Krakowsk., Poznańsk. i Kalisk. 1616 i dwu ostatnich 1618), a potem uchwalone tam artykuły znosili na „główniejsze sejmy“ do Korczyna, Koła i Warszawy, „jako gdzie zwyczaj jest“ i tam na „większem kole“ poprawiali, aby „na sejmach koronnych ułatwienie i prędsza odprawa być mogła“. Składane są wedle czasu i miejsca (1550), środki na 2 tygodnie przed kolskim, a na tydzień przed piotrkowskim (1510), na 6 tygodni przed sejmem, a generały na 3 (1613). Sejmiki bywały przedsejmowe (posłów obierano), trybunalskie (deputatów na sądy), relacyjne (po sejmach referujące), gospodarskie. 1764 i 1766 sejmikom różnym zmieniono dzień zjazdu, nakazano że większość wedle prawa z 1685 ma decydować obiór posłów, marszałka i asesorów. W Mazowszu i Rawsk. zaczęto wybierać deputatów nie na generałach lecz na sejmikach (1764 i 1667). 1768 dodano określenia co do wieku dla elektów (23) i elektorów (18 lat).—Zjazdy sejmików, czyli generałów całych prowincji, odbywały się dla Wielkopolski w Kolę, a potem Poznańskie i Kaliskie zjeżdżało się w Środzie, Brzeskie i Inowrocławskie od 1510 w Radziejowie; Małopolanie zjeżdżali się do Korczyna; sejmiki wołyńskie od 1569, oraz ukraińskie (kijowsk., czernih., bracław.), od 1659 w Włodzimierzu odbywały generał. Ruś odprawiała go w Wiśni Są-

dowej, Litwa w Wołkowyszku (1576 i 1678) i Słonimie 1631 — 1685). Pruski generał odbywał się w Grudziążu i Malborgu, był pod względem posłów nieograniczony. Mazowsze zbierało się w Warszawie. Zapatrując się na system tych zjazdów, Bartoszewicz („Encykl. Wiek.", t. 23 str. 201) wyliczył 6 gatunków sejmów: poborowe, bez charakteru prowincjonalnego, koronne, wspólne dla obu Polsk (Piotrków, Wiślica), małopolskie, wielkopolskie, litewskie i koronne litewskie. „Federacja polska widoczna w tych wszystkich sejmowaniach", tem bardziej, gdy uwzględnimy generały owe. Czacki w bycie instrukcji dopatrywał się federalizmu. Por. Pawiński „Rządy sejmikowe w Polsce na tle stosunków kujawskich" (Warszawa, 1888).

Sejny, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, gminie Sejwy, przy zlewie rzeki Hańczy Białej położone; ma 90 morgów przestrzeni i 24 st. głębokości.

Sejny, miasto powiatowe w gub. Suwalskiej, nad rz. Sejną albo Marychą, dawniej Sejenką, położone, ma piękny kościół po-dominikański, w r. 1805 na parafjalny zamieniony, do którego w r. 1823 przeniesiono z Wigier katedrę djecezji augustowskiej. Kościół ten, zbudowany w roku 1619 w stylu francuskim, rokoko zwanym, należy do najcelniejszych budowli w Królestwie. W kaplicy N. Sakramentu znajdują się wielkiej wartości obrazy, a mianowicie obraz Chrystusa stawionego przed sądem. **S.** liczą 3,771 miesz. (1897) i posiadają seminarjum duchowne, kapitułę, konsystorz i kościół ewangelicki.—*Sejneński powiat,* stanowi część gub. Suwalskiej, ma 1,995 wiorst kw. i 86,402 miesz. (1897). W powiecie jest 1 miasto, 2 osady i 15 gmin.

Séjour Wiktor, dramatyk francuski, * 1818 r. w Paryżu, † 1874 tamże, w nędzy. Od r. 1841 pisywał dla sceny, i to z niemiałem powodzeniem. Z dramatów jego wymieniamy: „Diégarias" (1844): „La chute de Sejan" (1849); „Richard III" (1852); „Les noces Vénitiennes" (1855); „André Gerard" (1857); „Les mystères du temple" (1861); „Les fils de Charles Quint" (1864); „La Madone des roses" (1868).

Sejwejskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Inflanckiem, zwłaszcza w tej części, która leży z prawej strony Dźwiny. Powstało wówczas, gdy Batory podbił całkowite Inflanty, a Stany Rzeczypospolitej na sejmie z r. 1589 podzieliły je na województwa. Pierwszym tych dóbr posiadaczem był Andrzej Karchowski, który je za okazaną waleczność w tej wyprawie otrzymał wraz z sumą złp. 500 (dziś około złp 50,000), na temże starostwie lokowaną. Również z mocy oddzielnej konstytucji w r. 1676 za 20-letnie zasługi wojskowe i szczególną waleczność okazaną w bitwie pod Chocimem, Stany Rzplitej nadawszy Stanisławowi Lipnickiemu w posiadanie te dobra, zabezpieczyły mu na nich oprócz tego sumę złp. 30,000. Na sejmie z r. 1776 uchwalono zamianę włók 12 z tego starostwa, za niektóre jeziora i 12 włók z leśnictwa puńskiego.

Sejwy, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, nad rz. Hańczą Białą położone; zajmuje 34 morgi przestrzeni. Drugie jezioro tejże nazwy, w tej samej gub. i powiecie położone, w dobrach Hołny Welmera, ma 300 morgów przestrzeni i głębokości stóp 60.

Sek..., wyrazy zaczynające się od tej zgłoski, a tu nie umieszczone, ob. pod *Sec...*, lub: *Sex...*

Sekcja (łac. *sectio*), oddział, część pewnego wydziału, zwłaszcza w ministerjach lub innych biurach; zarządzający takim oddziałem jest *naczelnikiem sekcji*. Także przecięcie, jak np. bryły geometrycznej.

Sekcja pośmiertna, ob. Autopsja.

Sekcje koniczne, ob. Stożkowe przecięcia.

Sekel, ob. Srebrnik.

Seklucjan Jan, pisarz polski, właściwie podobno *Sieklucki*, * 1408 r. w Bydgoszczy, pobierał nauki w Lipsku, poczem został kaznodzieją w katolicko-niemieckim kościele św. Maryi Magdaleny w Poznaniu, gdzie pierwszy zaczął głosić naukę Lutra, wskutek czego Zygmunt Stary na wniosek Jakóba z Obornik, proboszcza kościoła św. Marji Magdaleny, wydał 1525 rozkaz do magistratu, aby **S.** wydalono z miasta. **S.** jednak, wsparty opieką Górków, nietylko że nie wydalił się z miasta, ale nadto otrzymał urząd pisarza królewskiego przy cle, który sprawował do 1541. Wtedy bowiem, polecony przez Górków Albertowi, księciu pruskiemu, mianowany był przez niego kaznodzieją polskim przy kościele katedralnym i farnym w Królewcu i tam † 1578 r. Wydał: „Wyznanie wiary chrześcijańskiej" (b. m. dr. i r.); „Testament nowy Pana naszego Jezusa Chrystusa z greckiego na polski język z pilnością przełożony" (Królewiec, 1551 — 52; 9 wyd. w Lipsku, 1727 r.); „Pieśni chrześcijańskie dawniejsze i nowe" (Król., 1559) i w. in. **S.** należy również do rzędu reformatorów ortografji polskiej, ogłoszonej 1551 r. Projekt jego nie był przyjęty jednak przez ogół, gdyż sam **S.** pisał nieszczególną polszczyzną.

Seklucjan, pseudonim Jana Siekluckiego.

Sekrecja, w fizjologji i botanice toż co wydzielanie (ob.).

Sekretarjat apostolski, gabinet papieski, z którego wychodzą bulle i brewa w negocjacjach z państwami zagranicznemi. Do składu sekretarjatu wchodzą kardynałowie: sekretarz stanu do spraw zagranicznych, kardynał sekretarz brew i kardynał sekretarz memorjałów. Najważniejszym tu jest wydział spraw zagranicznych; przewodniczący w nim kardynał sekretarz jest jedynym pośrednikiem stosunków dyplomatycznych między mocarstwami a papieżem. Pod jego rozkazami zostają wszyscy nuncjusze i agenci dyplomatyczni; jako minister gabinetu papieskiego jest

podstawą jego rządów i kierownikiem wszystkich spraw ważniejszych.

Sekretarz (*Gypogeranus*), rodzaj ptaków drapieżnych z rodziny jastrzębi, o nader wysokich nogach, ze śródnożem bardzo długiem i palcami krótkiemi, przedstawia podobieństwo do ptaków brodzących. **G.** *secretarius* (**G.** *serpentarius*), 125 cm. długi, ma na głowie czub, jest szaropopielaty, zamieszkuje stepy Afryki płd., żyje parami i słynie jako tępiciel wężów, stąd zabijanie go w Ziemi Przylądkowej jest surowo wzbronione. W niewoli dobrze się utrzymuje i łatwo się oswaja.

Sekretarz (łac.), oznaczał pierwotnie pisarza używanego do pisania spraw tajemnych. Dzisiaj w hierarchji urzędowej jest to urzędnik pośredni pomiędzy kancelistą a referentem. W dawnych władzach Królestwa Polskiego, do r. 1831, sekretarze generalni pełnili obowiązki przywiązane do urzędu późniejszych dyrektorów kancelarji.

Sekretarz stanu, tytuł ministra. W Niemczech tytuł przedstawicieli pojedyńczych urzędów Rzeszy.

Sekretarze wielcy, urzędnicy w dawnej Polsce, zostający przy królu, zajmowali pierwsze miejsce po senatorach, bywali dopuszczani do najważniejszych tajemnic państwa i zastępowali niekiedy kanclerzów. Składali oni królowi przysięgę, że tajemnic publicznych nikomu nie wyjawią i ochraniać będą króla i rzeczpospolitą od wszystkiego złego, jakieby im zagrażało. Urząd ten najczęściej duchownym bywał udzielany. Ostatnim sekretarzem w. kor. duchownym był kajetan Sołtyk, † 1804; sekretarzem w. k. świeckim Michał Granowski. Ostatnim sekretarzem w. ks. Litewskiego był Walerjan Tęgoborski, † około 1820 r.

Seksta, w muzyce szósty stopień skali djatonicznej, ob. Interwal, Gama.

Sekstans, w ogóle wycinek koła obejmujący szóstą jego część, w szczególności przyrząd, wynaleziony podobno przez Newtona (1699), a udoskonalony przez Hadleya (1731), przeznaczony do mierzenia odległości kątowych. Przedstawia on kształt wycinka kołowego ACB (ob. fig.) o łuku 60°, około jego środka obraca się alidada CD. Linja ta na jednym końcu, wypadającym w środku łuku (okręgu), opatrzona jest zwierciadłem H, wraz z nią się poruszającem, na drugim zaś nunjuszem, odpowiadającym podziałowi na stopnie nakreślonemu na łuku. Na jednem ramieniu wycinka umieszczone jest drugie zwierciadło O, które jest równoległe do pierwszego, gdy alidada wskazuje na zero podziałki. Naprzeciwko zwierciadła umieszczoną jest luneta R, przez którą spoglądać można na zwierciadło i po nad niem, na przedmiot bardziej oddalony. Jeżeli alidadę obracamy tak daleko, że pod przedmiotem widzianym nad zwierciadłem ujrzymy w zwierciadle drugi, ukazujący się w skutek podwójnego odbicia od obu zwierciadeł, to, jak to okazuje proste rozumowanie geometryczne, wielkość obrotu alidady daje połowę kąta, jaki tworzą linje proste, poprowadzone od obu przedmiotów do oka obserwatora. Wielkość kąta obrotu odczytuje się na łuku AB za pomocą lupy L. Przy obserwacjach słońca dla przytłumienia nadmiernego blasku ustawiać można na drodze promieni szkła zabarwione S i T. —**S.** jest narzędziem niezmiernie ważnem dla żeglarza, bo na okrętach on tylko umożebnia mierzenie kątów, a tem samem oznaczenie szerokości geograficznej. Podobny przyrząd, którego łuk wynosi tylko 45°, czyli ósmą część okręgu, nazywa się *oktant*. Udoskonalone tego rodzaju przyrządy zamiast wycinka kołowego posiadają całe koło, co dozwala osiągać rezultaty dokładniejsze; w przyrządach tych zwierciadła zastąpione są niekiedy przez pryzmaty.

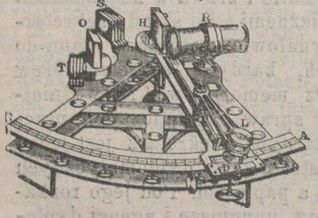
Sekstans.

Sekstyljon (*sextillion*), w przyjętym u nas sposobie nazywania liczb wielkich jest to $1000^7 = 10^{21}$ czyli 1 z 21 zerami; w systemie zaś niemieckim $1{,}000{,}000^6 = 10^{36}$, czyli 1 z 36 zerami.

Sekstyna, sestyna, forma wierszowa liryczna, pochodzenia prowansalskiego, obejmująca 6 zwrotek 6-wierszowych i jedną 3-wierszową. Wykształcili ją przedewszystkiem Włosi i Hiszpanie. Później nazwano **S.** strofę 6-wierszową rymującą się tak: ab, ab, cc. Mistrzem w używaniu **S.** był Słowacki, np.:

Lubię, gdy pada promień złotolity
Na siwe włosy starego żebraka;
Albo na czoło umarłej kobiéty,
Albo na skrzydło pływające ptaka;
Albo na róże, co wysoko niosą
Jesienne czoła, błyszczące się rosą. („Podróż na Wschód“).

Seksualny (z łac. *sexus*, płeć), płciowy, tyczący się stosunków płciowych. *Organy seksualne*, przyrządy rozrodcze.

Sekta (z łac.), wyraz ten służył pierwotnie na oznaczenie zwolenników pewnych nauk i zasad filozoficznych, różnych od siebie. W mowie kościelnej przyjęto go na oznaczenie stronnictwa religijnego, różniącego się od kościoła panującego, często przeciwnego temuż kościołowi, odstępującego od jego dogmatów i moralności; dlatego też pod tym ostatnim względem uważana **S.** znaczy to samo, co herezja lub kacerstwo. Por. Palmer „Die Gemeinschaften und Sekten Würtembergs“ (Sztutgard, 1877); Blunt „Dictionary of sects, heresies etc.“ (n. wyd., Londyn, 1886); Dresbach „Die protestantischen Sekten den Gegenwart“ (Barmen, 1887).

Sekularny (z łac. *saeculum*, wiek), wiekowy, tyczący się znacznych okresów czasu.

Sekularyzacja (z łac.), zamiana stanu zakonnego na świecki, z uwolnieniem od ślubów wykonanych na ubóstwo i posłuszeństwo swym przełożonym, oraz z uwolnieniem od wszelkich obowiązków zakonnych i możnością prowadzenia życia jako duchowny świecki. **S.** zowie się także zamiana pewnych dóbr lub funduszów zakonnych na świeckie.

Sekunda, w rachubie czasu $^1/_{60}$ część minuty, w podziałach okręgu koła i kąta $^1/_{60}$ część minuty czyli $^1/_{3600}$ część stopnia; znakiem jej jest ″. W muzyce **S.** jest interwal o jeden cały ton, półtora lub pół tonu od toniki oddalony w górę, według tego czy **S.** jest wielką, zwiększoną lub małą (ob. Interwal).

Sekundant (z łac. *secundare*), towarzysz, pomocnik w boju, a specjalnie w pojedynku. Jest to człowiek, który działając w imieniu swego klijenta, dba o to, żeby się pojedynek odbył według prawideł i według umowy praw pojedynkowych.

Sekundarny, wtórny, drugorzędny. *Sekundarne stosy* toż co akumulatory (ob.). **S.** *drogi*, drogi boczne. **S.** *objawy*, objawy dalsze, później występujące.

Sekundogenitura, Drugorodztwo, prawo lub udział we władzy, nadawany młodszemu synowi panującego i jego potomstwu, czyli linji młodszej, jak np. Toskanja była **S.** domu habsburskolotaryńskiego, Brazylja domu panującego w Portugalji i t. d. Zdarzała się w niektórych dynastjach *tertiogenitura*, zabezpieczająca prawa trzeciego syna.

Sekundowe wahadło, wahadło, którego czas wahnięcia trwa sekundę.

Sekundus, jeden z głównych uczniów gnostyka Walentyna (ob.). Dzieli on ośm pierwszych istot swego mistrza na dwie klasy: jedną prawą, drugą lewą, czyli na światłość i ciemność. Z pomiędzy uczniów jego głośniejszym był Epifanes, syn Korpokratesa.

Sekundyn, filozof afrykański, obrońca Manesa, koło r. 405, nauczał, że Jezus Chr. nie jest synem jednorodzonym Ojca przedwiecznego, że nie wolno chrześcijanom jadać mięsa, ani pić wina.

Sekwana (po fr. *Seine*), u starożytnych *Sequana*, jedna z głównych rzek Francji, bierze początek u stóp góry Mont-Tasselot, na płaskowzgórzu Langres w depart. Côte-d-Or, przechodzi przez departamenty: Côte-d-Or, Aube, Seine-Marne, Seine-Oise, Seine-Eure i Niższej-Sekwany i przepływa koło Troyes (odkąd staje się spławną), Paryża, Rouen, czyni wiele zakrętów i ubiegłszy 776 klm., wpada pomiędzy Havre-de-Grace i Harfleur do kanału La Manche. Z dopływów jej najważniejsze są z prawej strony: Aube, Marne, Oise; z lewej: Yonne i Eure. Porzecze **S.** obejmuje 77,769 klm. kw. Od jej imienia biorą nazwę cztery departamenty francuskie.—*Departament Sekwany* obejmuje 479 klm. kw. i 3,145,000 miesz. Jest to najmniejszy ale najludniejszy ze wszystkich departamentów, bo tu należy stolica Francji, Paryż; dzieli się na 3 okręgi: paryski, St. Denis i Sceaux.—*Departament Niższej Sekwany (Seine-Inférieure)*, obejmujący 6,341 klm. kw. i 840,000 miesz.; dzieli się na pięć okrętów: Rouen, Havre, Dieppe, Yvetot, Neufchatel, z m. gł. Rouen.—*Departament Sekwany i Marny (Seine-et-Marne)*, ma 5,888 klm. kw. i 357,000 m., dzieli się na pięć okręgów: Melun, Meaux, Coulommiers, Provins, Fontainebleau, z m. gł. Melun.—*Departament Sekwany i Oazy (Seine-Oise)*, obejmuje 5,658 klm. kw. i 629,000 miesz., podzielony na 6 okręgów: Versailles, Corbeil, Pontoise, Mantes, Rambouillet, Etampes, z m. gł. Versailles.

Sekwanowie (Sequani), naród szczepu celtyckiego, zamieszkały w tej części Galji transalpińskiej, którą Cezar nazywa Galją celtycką.

Sekwestr, zabór dóbr lub kapitałów hypotekowanych na rzecz rządu, bądź za przestępstwa polityczne, bądź za należności skarbowi.

Selachii, ryby, ob. Spodouste.

Seladon, dawna nazwa bohaterów we francuskich sztukach pasterskich w XVII i XVIII wieku (ob. Céladon), którzy występowali w ubiorach zielonych; stąd *barwa seladynowa, seledynowa*, barwa zielona, wpadająca w jasno-szarą lub jasno-błękitną.

Seladynowa zieleń, ob. Seladon.

Selaginella, rodzaj roślin z gromady widłaków, jedyny rodzaj rodziny *Selaginellaceae*, drobne rośliny, wyrastające w postaci murawy na ziemi i na skałach w okolicach górzystych; około 300 gatunków, głównie w wilgotnych lasach okolic zwrotnikowych. Widlasto dzielące się ich łodygi są cienkie i kruche; owoce ich czyli otoczki (sporangia), zebrane w kłosy pryzmatyczne lub walcowe, są dwojakie, większe, kątowate, macrosporangia, i mniejsze, kuliste, microsporangia; pierwsze zawierają zwykle cztery zarodniki mniejsze. Niektóre gatunki płd. europejskie i amerykańskie, jak **S.** *kraussiana*, **S.** *apus* i in., hodują się w cieplarniach, gdzie tworzą piękne murawy i rabaty zielone; w hodowli pokojowej służą do ozdoby doniczek i akwarjów. **S.** *lepidophylla* w czasie suszy tworzy zwitki kuliste, szarawo-zielone, które rozpościerają się w wodzie i nabierają pięknej barwy zielonej. Por. Braun „Ueber die Gattung S.“ (1865).

Selâm albo **Salam,** po arabsku pokój, a z powodu, że zwykłe pozdrowienie moslemów: **Selam aleikum,** znaczy *pokój z tobą*, oznacza też wszelkie pozdrowienie przesyłane nieobecnym. Ponieważ na Wschodzie przy przesyłaniu czułych pozdrowień kochankom zamkniętym w haremach często używano kwiatów, przeto w Europie używano niekiedy wyrazu *Selâm* na oznaczenie mowy kwiatowej.

Selamlik, w Turcji część domu, zamieszkana przez mężczyzn, dostępna i dla cudzoziemców. **S.** nazywa się również uroczysta ceremonja wyjazdu sułtanu do meczetu w piątek.

Selander Nils Haquin, astronom, * 1704 r., † 1870; był profesorem w Upsali, następnie dyrektorem obserwatorjum w Sztokholmie; w latach

1846—51 prowadził pomiar stopnia między Torneo i granicą północną Szwecji, oraz kierował geodetycznym pomiarem Szwecji.

Selborne Roundell Palmer, baron, mąż stanu angielski, * 1812 w Mixbury, † 1895, kształcił się w Oksfordzie i w szkole prawa Lincoln's Inn i został adwokatem 1837. W 1847 roku wybrany do parlamentu, zajął miejsce śród stronnictwa liberalnego. W 1861 przez Palmerstona mianowany sollicitor-generałem i podniesiony do godności rycerskiej, został 1863 attorney-generałem. W r. 1866 usunął się ze swem stronnictwem. Za rządu Gladstone'a reprezentował Anglję w sprawie Alabamy i 1872 został lordem-kanclerzem Anglji, a zarazem lordem **S.** Z upadkiem stronnictwa liberalnego wystąpił z ministerjum 1874, obowiązki lorda kanclerza spełniał powtórnie 1880—86.

Selborne William Waldegrave Palmer, hrabia, syn poprzedniego, polityk angielski, * 1859 r. 1895 podsekretarz w ministerjum marynarki, 1900 minister marynarki.

Selburg, miasto w dawnem księstwie Kurlandzkiem, nad rzeką Dźwiną, stolica starostwa; w latach 1217—45 siedlisko biskupa semigalskiego.

Selcerska woda, ob. Selters.

Seldżukowie, pokolenie tureckie w Bucharji, które w XI i XII w. założyło kilka panujących dynastji w Mezopotamji, Persji, Syrji i Azji Mniejszej. Główniejsze z nich są: 1) dynastja *irańska* albo *bagdadzka*, panująca w Bagdadzie i Ispahanie; z dynastji tej pochodzili najsłynniejsi książęta seldżuccy. Założyciel jej Togrul-Beg, wnuk Seldżuka, od którego całe to pokolenie wzięło swą nazwę, początkowo zostawał w służbie u władców kirgiskich, następnie wyruszył do Bucharji, przyjął islam, zdobył Chorasan i płn. Persję, walczył pomyślnie z Bizantyjczykami i Armeńczykami, zajął Bagdad, położył koniec panowaniu Bujidów i † w 70 r. życia (1063 r. po Chr.). Z następców jego głośniejsi są: Alp-Arslan (1063—73); Melik-szach (1073—92), który wspierał nauki; Barkijarok (1092—1104), Mahomet-szach (1105—18) i Sindżar (1118—47), jeden z najznakomitszych książąt mahometańskich. Dynastja ta wygasła 1194 ze śmiercią Tagrol-szacha, pokonanego przez Takesza, sułtana charezmijskiego. 2) Mniejszego znaczenia dynastja *kermańska*, która w latach 1039—91 panowała w Kermanie w Persji. 3) Dynastja *syryjska*, której dał początek Tutusz, brat Melik-szacha, zdobywca Aleppu (1071) i Damaszku (1075); synowie jego Dedak i Ridhwan zajęli całą Syrję, a potomkowie ich aż do połowy XII w. panowali jeszcze w niektórych miastach syryjskich. 4) Dynastja *ikońska* albo *młodo-azjatycka*, założona 1075 przez Solimana-ben-Kutulmisza i rezydująca w Ikonium albo Konich w Azji Mniejszej, utrzymała się najdłużej, bo do r. 1300, w którym uległa dynastji Osmanów. Por. Mirchonda „Geschichte de Seldschuken" (przekład Vullersa z języka perskiego, Gett. 1838).

Seledec *(seledec)*, długi kosmyk włosów, który kozacy ukraińscy, nosząc głowy krótko strzyżone lub golone, zapuszczali i splatali jak warkocz niewieści, wplatając w niego wstążki kolorowe, zwykle upominek swych bohdanek.

Selekcja, dobór; *teorja selekcyjna*, teorja doboru naturalnego, ob. Darwinizm.

Selen, pierwiastek chemiczny, bardzo rzadki, własnościami chemicznemi zbliżony do siarki. Symbol jego jest *Se*, ciężar atomowy 78,87. Towarzyszy siarce na wyspach Liparyjskich, a niektóre selenki metaliczne, jak *selenek ołowiu (klaustalit)*, *selenek srebra*, *selenek miedzi (berzelin)*, *selenek rtęci*, tworzą rzadkie minerały; z miedzią, srebrem i talem tworzy *krokezyt (crookezyt)*. Otrzymuje się z mułu osiadającego w komorach ołowianych, służących do wyrobu kwasu siarczanego w niektórych fabrykach szwedzkich i czeskich, oraz z selenku ołowiu. W temperaturze zwyczajnej stanowi ciało stałe, c. wł. 4,28, ciemno-brunatne, w odłamie szklisto-muszlowe, którego cienkie odłamki po brzegach są ciemno-czerwone i przeświecające. Topi się przy 250°; z roztworu w dwusiarku węgla krystalizuje w słupy ciemno-czerwone. Wre przy 700°. Elektryczności nie przeprowadza, oświetlony wszakże staje się dobrym jej przewodnikiem, a własność tę selenu starano się zastosować do różnych przyrządów (ob. Fotofon). Z tlenem wydaje *kwas selenowy*, H_2SeO_3, i *kwas selenny*, H_2SeO_4, odpowiadające kwasom siarki; z wodorem wydaje *selenowodór* H_2Se, który ma woń siarkowodoru i działa bardzo szkodliwie na organy oddechowe. **S.** odkryty został 1817 przez Berzelinsa. *Seleniany* podobne są do siarczanów, ale pod wpływem salmjaku rozkładają się z wydzieleniem selenu.

Selene (greck.), u Rzymian *Luna*, bogini księżyca, córka Hyperjona i Thei, siostra Heljosa, zwana także Phoebe. Później identyfikowano ją z Artemidą (Djaną). Por. K. O. Müller „Handbuch der Archäologie" (3 wyd., str. 647).

Selenga, rzeka w guberuji Jenisejskiej, bierze początek w pasmie gór Bogdu w Mongolji i wpada do jeziora Bajkalskiego. Długość jej wynosi 1,205 klm.

Selengińsk, miasto okręgowe w obwodzie Zabajkalskim (w Syberji), nad rzeką Selengą; liczy 1,076 miesz. (1897 r.).—*Selengiński okrąg* liczy 102,307 miesz. (1897).

Selenici, mniemani mieszkańcy księżyca, którzy zapewne nie istnieją (ob. Księżyc).

Selenit, ob. Gips.

Selenka Emil, zoolog, * 1842 w Brunświku. kształcił się w Getyndze, 1868 został profesorem zoologji i anatomji porównawczej w Liège, 1874 w Erlangen, 1896 osiadł jako profesor honorowy w Monachjum. Zajmował się głównie badaniem rozwoju jeżowców i zwierząt kręgowych, a rezul-

taty tych badań wyłożył w dziełach: „Zoologische Studien“ (2 cz., 1878—81) i „Studien über die Entwickelungsgeschichte der Tiere“ (5 cz., 1883—92). Nadto napisał: „Zoologisches Taschenbuch für Studierende“ (3 wyd., 1885), a wraz z żoną: „Sonnige Welten, ostasiatische Reiseskizzen“ (1895).

Selenografja, opis księżyca (ob.).

Selenoidy, ob. Solenoidy.

Selenotropizm, wpływ światła księżyca na niektóre rośliny, odpowiadający heljotropizmowi (ob.).

Selenotypja, rodzaj druku, do którego płyty otrzymują się przez rozlanie na zimną płytę żelazną stopionego metalu, używanego na czcionki. Powstają stąd w metalu pęcherze różnej wielkości, a po odbiciu tak otrzymanych klisz kilku farbami powstają obrazy, przypominające postać gór księżycowych, zkąd też poszła nazwa tych druków.

Seler *(Apium)*, rodzaj roślin z rodziny baldaszkowych, ma kielich o brzegu niewyraźnym, płatki okrągławe, zielonawo-białe, owoc dwuguziczkowy, którego obie części mają po 5 równych, nitkowatych żeberek i oś *(columella)* niepodzielną; są to zioła europejskie i amerykańskie o łodydze rurkowatej, gałęzistej, liściach nieparzysto-pierzastych; baldaszki osadzone są na końcach łodyg.

Seler.

Seler.

S. *pospolity, (A. graveolens)* rośnie na miejscach wilgotnych w Europie, a szczególnie po brzegach morskich; w stanie dzikim ma korzeń cienki, zapach przejmujący przykry i smak gorzki; działa prawie trująco. W uprawnym **S.** korzeń grubieje i przybiera smak słodkawo-aromatyczny. Korzeń mięsisty, jadany jako sałata i używany do przypraw kuchennych, zawiera cukier, mączkę, klej i mannit; działa otwierająco i pobudzająco na narządy moczowe i płciowe i niegdyś był używany w medycynie.

Seleucja, po grecku *Seleukia,* nazwa kilku miast, założonych przez Seleukosa Nikatora. Najważniejszem z nich była **S.** nad rz. Tygrysem w Babilonji, licząca w świetnych czasach 600,000 miesz., miała wiele wspaniałych świątyń i przepysznych gmachów, prowadziła wielki handel, słynęła z nauk i sztuk i posiadała samorząd (senat i najwyższych urzędników t. zw. adriganes). W 116 r. po Chr. Rzymianie zdobyli **S.** i wycięli 300,000 miesz., a ostatecznie zburzyli ją w r. 162. Zwaliska **S.** (El.-Madain) leżą o 6 mil od Bagdadu. Do znakomitszych liczyła się także *Seleucja-Pieria* czyli *nadmorska,* leżała przy ujściu rzeki Orontes do morza Śródziemnego, w miejscu skalistem, trudno dostępnem, i była stolicą i najsilniejszą warownią Syrji.

Seleucydowie, dynastja pochodząca od Seleukosa Nikatora (ob. Seleukos), panowała w Syrji od r. 312 aż do 64 prz. Chr. Znakomitszymi tego rodu książętami byli: *Antjoch I Soter, Antjoch III Wielki* (274—187 przez Chr.) i *Antjoch IV Epifanes.* Od czasów tego ostatniego państwo chyliło się ciągle do upadku i nareszcie r. 64 prz. Chr. Pompejusz zamienił je w prowincję rzymską. Od tej dynastji wzięła nazwę oddzielna era Seleucydyjska.

Seleukos, nazwisko kilku królów syryjskich, których przodek *Seleukos* Nikator,, syn Antjocha, * 358 prz. Chr., jako jeden z najdzielniejszych wodzów Aleksandra W. dostał od niego satrapję Babilonji, a po śmierci Aleksandra utrzymał się przy niezależnem posiadaniu Babilonji, Medji i Suzjany i założone przez siebie *państwo Syryjskie* tak znacznie rozszerzył, że obejmowało ono cały prawie obszar azjatyckiej monarchji Aleksandra. Zwyciężywszy Lizymacha pod Cyropedium 282 r., został zamordowany przez Ptolemeusza Ceraunus 280 r. prz. Chr. Wspierał on nauki i sztuki i założył wiele miast.

Selfgovernement (łac.), samorząd, toż co autonomja (ob.).

Self-made-man (ang.), „Człowiek, który sam się zrobił,“ który doszedł do wszystkiego własną siłą.

Seligier, lub *Seliżarskie,* jezioro w południowej części gub. Nowogrodzkiej i części gub. Twerskiej, ma 298 klm. kw., głębokie od 1 do 9 sążni. Znajduje się na niem znaczna liczba wysp (169), na jednej z których, zwanej *Stołobna,* leży sławna pustelnia Niłowska.

Selim, imię trzech sułtanów tureckich:—**Selim I,** * 1467, † 1520; zdetronizował swego ojca Bajazeta II (1512), zamordował pięciu synowców i dwu braci i popełnił wiele innych dla zabezpieczenia się okrucieństw. W r. 1514 zdobył na Persach Tebris, 1515 Kurdystan i większą część Mezopotamji; 1516 r. zwyciężywszy pod Alepo Mameluków egipskich, zajął Syrję, 1517 Egipt, który zamienił w paszalik turecki, wreszcie, uważając się za następcę chalifów, podbił Mekkę. **S.** poskromił butę janczarów i polepszył położenie zdobytych krajów zaprowadzeniem rozumnych urządzeń. Sprzyjał także poetom i uczonym i sam nawet się zajmował poezją. Był to wódz znakomi-

ty, monarcha roztropny i czynny, ale okrutny. Nastąpił po nim syn jego Soliman II (ob.).

Selim II, wnuk poprzedniego, syn Solimana II i Roksolany, * 1522, panował 1566—74, żył wyłącznie tylko dla swego haremu. Po jego śmierci, 1574, nastąpił syn jego Amurat III.

Selim III, syn Mustafy III, * 1761, wstąpił na tron 1789 po śmierci brata swego Abd-ul-Hamida (ob.). Jeszcze przed objęciem rządów marzył o reformach swego państwa i lepszą chciał mu przez to zapewnić przyszłość. Przy wstąpieniu swem na tron zastał wojny z Austrją i Rosją, zakończone z pierwszą 1791, a z drugą 1792 niekorzystnym pokojem w Jasach. Potem zawichrzenia i bunty po prowincjach dozwoliły mu dopiero w późniejszym czasie przystąpić do zamierzonych reform, które ograniczyły się jednak tylko wprowadzeniu do Turcji europejskiego systemu wojskowego. Przeciwko innym reformom wystąpił mufti i partja janczarów. Z tego powodu wybuchło 18 maja 1807 powstanie, skutkiem którego **S.** był z tronu strącony, a jego następcą został synowiec Mustafa IV. W następnym roku przyjaciel jego i stronnik Mustafa Bajraktar, basza Ruszczuku, wystąpił w jego obronie i 28 lipca 1808 wkroczył nawet do Konstantynopola, ale nie zdołał ocalić **S.**, którego Mustafa IV, wbrew danej obietnicy, zamordować kazał. Wtedy Bajraktar strącił sułtana z tronu do więzienia, a na jego miejsce osadził brata tegoż Mahmuda II. Za panowania **S.** zaznaczyć jeszcze trzeba wojnę Bonapartego w Egipcie, powstanie w Serbji, oraz nową wojnę z Rosją i W. Brytanją (1807). **S.** był to człowiek wykształcony, ludzki i najlepszemi ożywiony chęciami, ale za mało posiadał energji do zreformowania roztrojonego państwa. Por. Asim Tarichi „A history of Abd-ul-Humid and S. III“ Konstantynopol, 1867, t. 2).

Selim, pseudonim Władysława Bukowińskiego.

Selinus, miasto greckie, założone 652 r. przed Chr. przez Megarejczyków w Sycylji zachodniej, niegdyś bogate i potężne, zdobyte zostało przez Kartagińczyków, którzy podczas pierwszej wojny punickiej resztę mieszkańców do Lilybaeum przenieśli. Pozostałe zwaliska są nader ciekawe dla badaczów archeologicznych.—Por. Duc di Serradifalco „Le antichità della Sicilia“ (5 t., Palermo, 1834—42); Reinganum „Selinus und sein Gebiet“ (Lipsk, 1827).

Selisz *(Selish)*, naród indyjski w Ameryce płn., w stanach Waszyngton, Idaho, Montana i Kolumbji. Mają zwyczaj przekształcania głowy dzieci, stąd też nazywani są *Flatheads*, t. j. płaskogłowi. W 1890 liczono ich w trzech rezerwacjach w Montanie 1,811 głów, w Kolumbji 6,800. Słownik ich mowy wydał Giorda (1877—79).

Selkirk, hrabstwo w południowej Szkocji, zajmuje 674 klm. kw. i liczy 28,000 miesz. Przerznięte jest odnogami gór Cheviot i zroszone rzekami Tweed, Ettrick i Yarrow. Główne miasto *Selkirk* ma 6,400 miesz.

Selkirk Aleksander, majtek szkocki, którego przygody na wyspie Juan Fernander, gdzie przebywał samotny od 1704—09 dały Defoemu pomysł do napisania „Robinsona Kruzoe.—Porów. Howelc „The Life and ventures of A. **S.**“ (1828).

Sella Quintino, mąż stanu włoski, * 1827 r. w Viella, studjował technikę, a rozpocząwszy młodo zawód polityczny, jako deputowany, przyłączył się do stronnictwa Cavoura. Już w 1862 r. w gabinecie Ratazziego był ministrem finansów, a powtórnie pod Lamormorą 1864—65; wtedy to wprowadził podatek od mlewa, który wywołał liczne na niego napaści. Po raz trzeci objął tenże sam wydział w grudniu 1869 w gabinecie Lanzy i starał się z pewnem powodzeniem o usunięcie deficytu; odrzucenie przez izbę niektórych jego projektów podatkowych skłoniło go razem z całym gabinetem do usunięcia się w lipcu 1873, poczem stanął na czele opozycji. Po zupełnem rozbiciu się konsorterji (ob. w supl.), do której sam należał jako jeden z najzdolniejszych jej przewódców, starał się usilnie 1876 o odtworzenie stronnictwa liberalnego. Opozycja jego przeciw ministerjom lewicy, Depretisa i Cairolego, była umiarkowaną. † 1884 w Biella. Izba deputowanych uchwaliła wystawienie mu pomnika przed gmachem ministerjum finansów w Rzymie.—Porów. Guiccioli „Quint **S.**“ (2 t., Rovigo, 1887—88).

Sellius, Seljusz Nikodem, właściwie Adam *Burhard*, rodem Duńczyk, * w Tondern, † 1746 w Petersburgu, wykształcony w uniwersytetach niemieckich, przybył 1722 do Petersburga, gdzie został sekretarzem hrabiego Lestocq; następnie przyjął wyznanie prawosławne, został 1745 mnichem, przyczem przybrał imię *Nikodema*. Z pism **S.** celniejsze: „Schediasma litterarium de scriptoribus, qui historiam politico-ecclesiasticam Rossiae scriptis illustrarunt“ (Rewel, 1735; w przekładzie rosyjskim, Moskwa, 1815); „De Russorum hierarchia,“ dotąd w rękopisie znajdujące się w archiwum państwa w Moskwie i in.

Selpuli, starożytne opole słowiańskie, w którem Mieczysław I spólnie z Gizlerem, arcybiskupem magdeburskim, wojował przeciw Czechom około 990 r.

Selsburskie starostwo grodowe mieściło się w księstwie Kurlandji i Semigalji. Głównie powstało w 1617, kiedy na sejmie z tegoż roku hołdownicze te księstwa Stany Rzeczypospolitej podzieliły na cztery starostwa grodowe, poddając 20 mniejszych pod ich juryzdykcję. Wówczas do selsburskiego należały co do sądownictwa dynaburskie i aszerateńskie. Mianowanie starostów należało do księcia kurlandzkiego, hołdowniczego Polsce. Istniało aż do końca XVIII wieku, kiedy prowincja ta przeszła pod panowanie rosyjskie.

Selsea (Selsey), wieś w hrabstwie Sussex w Anglji, w której w 680 Wilfreid założył pierwszy klasztor katolicki; liczy 1,000 miesz.

Selters *(Niederselters)*, wioska w dawnem księstwie Nasauskiem, w dolinie rzeki Ems położona, słynna źródłem wody *selterskiej* czyli *selcerskiej*. Jest to zimna szczawa alkaliczno-słona, w ogromnych ilościach zużywana i sztucznie wyrabiana. Zawiera węglan sodu, nieco soli kuchennej, małą ilość innych węglanów i chlorków i w obfitości kwas węglany wolny. W pobliżu znajduje się drugie źródło *Oberselters*, posiadające mniej kwasu węglanego.

Selubie, jezioro w gub. Siedleckiej, pow. Włodawskim, w dobrach Hańsk, nad Bugiem położone, ma rozległości morg. 29.

Selvaggio Jan Wawrzyniec, archeolog kościelny, * 1728 w Neapolu, † 1772. Wyświęcony 1752 na kapłana, oddał się wyłącznie filologji, nauce języków wschodnich i zgłębianiu starożytności chrześcijańskich. Od 1764 profesor prawa kanonicznego w Neapolu, został potem profesorem prawa cywilnego. Wydał: „Institutiones canonicae“ (1776); Institutiones antiquatatum Christianorum“ (1772).

Selvatico Piotr, margrabia, historyk sztuki, * 1803 w Padwie, † 1879 w Piacenza, kształcił się na malarza i architekta, następnie zwrócił się na pole literackie; ogłosił: „La Cappeltina degli Scrovegni in Padova ed i freschi di Giotto in essa contenuti“ (1836), arcydzieło w opisywaniu sztuki; „L'architettura e la scoltura in Venezia“ (1847). W 1850—58 był dyrektorem akademji sztuk pięknych w Wenecji, gdzie wykładał estetykę i historję sztuki. Ogłosił jeszcze: „Storia estetico-critica delle arti del disegno“ (2 t., 1852—56); „L'ärte nella vita degli artisti“ (1869); „Le arti del disegno in Italia“ (od 1874); „Il disegno elementare e superiore“ (1872) i in. Wydał nadto: „Guida di Venezia“ i „Guida di Padova.“

Seledec, ob. Seledec.

Sem albo **Sejm,** rzeczka w południowej Rosji, wypływa z bagien w gub. Kurskiej, płynie w kierunku zachodnim przez gub. Czernihowską i pod wsią Wielkie Ujście (w pow. Sosnickim) wpada do Desny, lewego dopływu Dniepru. Długość **S.** wynosi 661 klm.

Sem (herb. *Schêm*, imię, sława), jeden z trzech synów Noego, uważany zwykle za najstarszego, protoplasta narodów północno-zachodniej Azji, zamieszkałych pomiędzy górami Tauryckiemi, Medyjskiemi, odnogą Perską, oceanem Indyjskim, a morzami Czerwonem i Śródziemnem, i zowiących się od niego narodami *Semickiemi* (ob.). Braćmi jego byli Cham i Jafet.

Semafory (grec. „przesyłacz znaków“), telegrafy optyczne, służące do porozumiewania się okrętów między sobą oraz z lądem, zaprowadzone 1862 na wybrzeżach francuskich, weszły w 1864 w użycie powszechne i połączone zostały z telegrafami lądowemi. Zastosowanie główne zyskały do rozsyłania ostrzeżeń o zbliżających się burzach (ob. Pogoda). Telegrafy optyczne na drogach żelaznych również się **S.** nazywają.

Sembratowicz Józef, arcybiskup lwowski, * 1821, † 1900, wyświęcony na księdza 1845 r. i w młodym wieku jeszcze został biskupem przemyskim. Metropolitą mianowany 1870, w 1882 ustąpił ze stanowiskiem arcybiskupa i osiadł w Rzymie, gdzie wiódł żywot arcetyczny. Był radcą kongregacji *de propaganda fide* i członkiem austrjackiej izby panów.

Sembratowicz Sylwester, arcybiskup lwowski, * 1836 r. w powiecie Jasielskim, nauki kończył w Wiedniu, a filozofji i teologji słuchał w Rzymie, po powrocie do kraju został 1863 prefektem grecko-katolickiego seminarjum we Lwowie, następnie był profesorem dogmatyki w uniwersytecie lwowskim, 1879 został prekonizowany biskupem sufraganem halickim, a w marcu 1882 mianowany arcybiskupem lwowskim, 1894 asystentem tronu papieskiego i hrabią rzymskim, 1895 kardynałem, † 1898 r.

Sembrich, ob. Kochańska Marcelina.

Semecarpus *(Werpnia)*, rodzaj roślin z rodziny terpentyńcowatych, obejmuje drzewa z kwiatami zebranemi w grona i owocami zamkniętemi w mięsistem dnie kwiatowem, w Indjach wschodnich. **S.** *anacardium, drzewo atramentowe*, ma liście długości 48 cm. Nasiona, zwane *orzechami malaka, orzechami acajou*, lub *wszami słoniowemi*, są oleiste i smaczne; owoce pod skorupą zawierają sok ostry, używany w Indjach jako wieczny atrament do pisania na tkaninach.

Semele, córka Kadmusa i Hermjony, przez Zeusa matka Dionysosa (Bachusa). Pragnęła ona ujrzeć swego kochanka Zeusa w całym jego majestacie, ale kiedy temu jej żądaniu zadosyć się stało, spaloną została żarem jego piorunów i błyskawic. Później przeniesioną była ze świata podziemnego pod nazwą Tyony do Olimpu.

Semen, nasienie. **S.** *lycopodii*, ob. Widłaki.

Semendrja, Semendra, albo **Smederewo,** miasto powiatowe i twierdza w Serbji, przy ujściu Jesawy do Dunaju, o 6 mil na południo-wschód od Belgradu; siedlisko biskupa greckiego, ma 9,000 mieszkańców.

Semeneńko Piotr, ks., generał zakonu Zmartwychwstańców, b. żołnierz wojsk polskich, słynny kaznodzieja, teolog i myśliciel, * 1813, † 1886 w Paryżu. Wydał: „Prawda o kościele Bożym“ (Paryż, 1843); „Nauka o magnetyzmie“ (tamże, 1850); „Towiański et sa doctrine“ (tamże, 1856); „Obraz słowa polskiego i jego odmian“ (Poznań, 1852); „Credo: Chrześcijańskie prawdy wiary, które wykładał w katedrze lwowskiej w maju 1885 r.“ (Lwów, 1885); „Panégyrique de s. Cyrille et de s. Méthode, apôtres des Slaves etc.“ (Paryż, 1882).

Semenowicz Antoni, badacz staropolszczyz-

ny, * 1843 w Galicji Wschodniej, † 1900 w Kaliszu, na stanowisku dyrektora gimnazjum. Nauki gimnazjalne pobierał w Buczaczu i Stanisławowie, uniwersyteckie w Wiedniu i Petersburgu. W 1867 został nauczycielem języka łacińskiego w gimnazjum w Siedlcach, w 1873 inspektorem okręgowym w Moskwie, w 1882 zaś dyrektorem gimnazjum w Kaliszu. W 1872 r. otrzymał stopień doktora w Lipsku za rozprawę p. t. „Ueber die vermeintliche Quantität der Vocale im Altpolnischen“ (o mniemanym iloczasie samogłosek w języku staropolskim). Inne prace ogłaszał w „Archiv für slavische Philologie;“ najważniejszą z nich są „Kritische Bemerkungen zu altpolnischen Texten“ (Uwagi krytyczne do tekstów staropolskich; są to sprostowania omyłek, które wkradły się do rękopisów i wydań 10 zabytków dawnej polszczyzny; najwięcej miejsca **S.** poświęcił tam „Biblji królowej Zofji“) W języku rosyjskim ogłosił: „O właściwościach gwary Rusinów węgierskich“(Peters., 1883); praca ta należy w części i do etnografji. Najważniejszą pracą **S.** był obszerny słownik języka staropolskiego, pozostawiony w rękopisie i ofiarowany, za życia jeszcze, w 1895 r., akademji umiejętności w Krakowie i redakcji wychodzącego obecnie w Warszawie *Słownika języka polskiego*. Pozostawił w rękopisie ciąg dalszy uwag o „Biblji królowej Zofji,“ przeznaczony do „Prac filologicznych“ w Warszawie.

Semenów, miasto powiatowe gub. Niższonowogrodzkiej, 3,748 miesz. (1897).—*Semenowski powiat*, ma na przestrzeni 5,889 w. kw. 110,632 miesz. (1897).

Semi (z łac. *semis*), w wyrazach złączonych oznacza: połowa, prawie.

Semiarjanie, sekta chrześcijańska z IV wieku, będąca złagodzeniem arjanizmu, założycielem i głową której był Bazyli, biskup Ancyry (ob.), który nauczał o Chrystusie, że nie jest równy Bogu Ojcu, lecz tylko podobny jemu.

Semickie narody i języki. S. n. stanowią oddzielny szczep plemienia kaukaskiego (obok indo-europejskiego, iberyjskiego i etjopskiego), nazwany tak od przypuszczalnego protoplasty swego Sema (ob.), syna Noego. Szczep ten zowie się też *syryjsko-arabskim*. Pod względem geograficznym i lingwistycznym dzieli się na trzy główne gałęzie, z których północna, *Aramejska*, obejmuje Syrję i Mezopotamję; środkowa, *Kanaanicka* lub *Chanaańska*, reprezentowana jest głównie przez Fenicjan i Żydów; południowa, *Arabska*, rozszerza się po całej Arabji i obejmuje oprócz Himjarytów także afrykańską ich odrośl, etjopskich Geezów. Wątpliwą dotychczas jest kwestją, czy do szczepu semickiego można zaliczyć także plemiona północno-afrykańskie, których narzecze jest pokrewne z językami semickiemi. Niektórzy uczeni zaliczają do **S. n.** i starych Etrusków w Italji.—**S. j.** okazują tak wielkie zbliżenie do siebie, że mogą być uważane za narzecza jednego języka. Charakterystyczną cechą **S. j.** pod względem fonetyki stanowi przewaga twardych dźwięków gardłowych, dalej dźwięki językowe, podobne do dźwięków zębowych *t, d, s, z*. Z właściwości morfologicznych **S. j.** cechuje zwłaszcza ta, że w nich każdy pierwiastek (z małemi wyjątkami) składa się z trzech spółgłosek, które we wszystkich formach pochodnych zostają stałe i niezmienne, gdy łączące je samogłoski zmieniają się. Każde słowo semickie ma rozliczne rodzaje czasowania, wedle stopnia lub rodzaju czynności, które wyraża. Dalej rozróżnia się w słowach czynność dokonaną i niedokonaną, a to we wszystkich trzech czasach. W czasowaniu rozróżniają się trzy liczby: pojedyncza, podwójna i mnoga; w osobie drugiej i trzeciej rozróżnia się nadto rodzaj męski i żeński. W odmianie imion znajdujemy trzy liczby, natomiast prawie żadnej deklinacji; tylko język arabski rozróżnia nominativ, genitiv i accusativ. Imiona mają dwojaki rodzaj: męski lub żeński. Zaimki obok formy pełnej mają formę skróconą, przyczepiają do innych wyrazów. Wyrazy złożone w **S. j.** nie istnieją. Składnia jest bardzo prosta; jedno zdanie z drugiem łączy się za pomocą spójników. Z powodu braku wyrazów na oznaczenie przedmiotów nadzmysłowych i pojęć oderwanych, uciekają się **S. j.** do śmiałych metafor i porównań; niezdolne są nadto do ścisłej argumentacji logicznej i badania filozoficznego. Abecadła **S. j.** są sobie pokrewne i powstały prawdopodobnie z fenickiego; pismo (wyjąwszy etjopskie) czyta się od ręki prawej ku lewej; samogłoski są w niem bądź zupełnie pomijane, bądź tylko w wyjątkowych razach oznaczane. **S. j.,** podobnie jak i narody niemi mówiące, dzielą się na trzy główne gałęzie: 1) *aramejską*, nazwaną tak od hebrajskiej nazwy Syrji, którą w starożytności mówiono w Syrji, Babilonie i Mezopotamji, i która rozpada się na narzecza: a) *żydowsko-aramejskie*, zwykle zwane *chaldejskiem*, i b) *chrześcijańsko-aramejskie* lub *syryjskie*. Do tejże gałęzi należą także, jak wnosić można z przechowanych zabytków, narzecza Samarytanów, Sabejczyków oraz język napisów Palmiry. 2) Drugą gałąź stanowią języki *kanaanickie* w Palestynie i Fenicji. Tu należą: a) język *hebrajski* (ob.), oraz powstały z niego *nowohebrajski*, lub język Talmudu i rabiniczny, w mniejszym lub większym stopniu pomieszany z językiem aramejskim, i b) język *fenicki*. 3) Język *arabski* (ob.), północnej części Arabji, przez Mahometa i Koran rozpowszechniony w państwach mahometańskich, z którego wyrobiły się różne narzecza, jak: syryjskie, egipskie, narzecza używane w państwach barbaryjskich i w Maroko. Tu należy także język mieszkańców wyspy Malty. Z narzeczy południowo-arabskich, odkryto dopiero w ostatnich czasach napisy w narzeczu himjarytyckim, stanowiącym przejście do języka etjopskiego (ob.). Do **S. j.** należy także i język asyryjski i babiloński, t. j. język napisów klinowatych

Niniwy. Język ten z powodu wielu odrębności i właściwości trzeba uznać za czwartą gałąź szczepu języków semickich.—Por. Renan „Histoire générale et système comparé des langues semitiques“ (4 wyd., Paryż, 1864); Gesenius wstęp do *Słownika* hebrajskiego i chaldejskiego; F. Delitzsch „Studien über indogermanisch- semitische Wurzelverwandschaft“ (2 wyd., Lipsk, 1884); Sayce „Introduction to the science of language“ (2 wyd., 2 t.‘ 1883); Chwalson „Die semitischen Völker“ (Berlin, 1872); Hommel „Die semitischen Völker und Sprachen“ (Lipsk, 1881—82); Nöldeke „Die semitischen Sprachen“ (1887). Akademja nauk w Paryżu wydaje: „Corpus inscriptionum semiticarum“ (od 1881).

Semigalja (po łotewsku *Zeme-gal*, t. j. koniec ziemi),niegdyś księstwo, tworzące część Kurlandji, położone wzdłuż Dźwiny, a przez nią oddzielone od województwa Inflanckiego. Składało się z dwu starostw: Mitawskiego i Selsburskiego i liczyło około 200,000 miesz., przeważnie Łotyszów, po miastach zaś Niemców. Dzieje Semigalji zlewają z dziejami Kurlandji.

Semiginowski Jerzy Eleuter, * 1711 w Majonie, malarz Jana III, kształcił się w Rzymie, malował portrety (Sobieski), bitwy (pod Wiedniem, pod Parkanami), obrazy religijne.

Semik, właściwie *Sedmik*, zowie się w Rosji uroczystość narodowa, odprawiana w maju, poczynająca się we czwartek przed Zielonemi Świątkami, w ten sposób, że młodzież obojej płci zbiera się w pobliżu wsi lub miast na łąkach i w gajach; dziewczęta, śpiewając pieśni, wiją wieńce, poczem następują tańce około drzew i rozmaite gry. Po zachodzie słońca dziewczęta zanoszą wieńce do gajów, zawieszają je na drzewach i narwawszy gałęzi brzozowych, wiją z nich koła, przez które całują się z chłopcami. W Zielone Świątki zdejmują wieńce z drzew, rozkładają je czas jakiś na ziemi, poczem każdy młodzieniec i każda dziewczyna wkładają wieniec na głowę i tak uwieńczeni rozpoczynają uczty, składające się głównie z pierogów. Po uczcie każda dziewczyna puszcza swój wianek na wodę i umywszy ręce wodą nabraną przez wianek wróży o swym przyszłym losie z tego, czy wianek, płynie lub też tonie; w pierwszym razie wyjdzie w tym roku za mąż, w drugim przeciwnie. Śniegirew wnioskuje nadto, że **S.** był niegdyś uroczystością na cześć zmarłych, a to mianowicie z tego powodu, że dawniej podczas Zielonych Świątek zbierano się na cmentarzach i popłakawszy nad grobami zmarłych, odprawiano rozmaite tańce i gry.

Semilor, *similor*, ob. Mosiądz i Mannheimskie złoto.

Seminarjum (łac.), zowie się zakład naukowy, w którym młodzież kształci się praktycznie do przyszłego zawodu, tak np. istnieją **S.** nauczycielskie filozoficzne i. t. d. Zwykle jednak pod tą nazwą rozumie się szkoła duchowna, w której usposabiają się młodzi kandydaci do stanu duchownego na kapłanów. Urządzenie **S.,** naznaczenie nauczycieli, przyjęcie, jako też podział uczniów na klasy, czyli oddziały, według liczby, wieku i postępu w rzeczach duchownych, zależy od biskupa djecezji.

Seminolowie, plemię indyjskie w Ameryce północnej, należy do grupy Creek we Florydzie. Pierwotnie mieli siedliska w Georgji, od 1750 we Florydzie, gdzie prowadzili zacięte walki z wojskami Stanów Zjednoczonych, ale pokonani 1842, przeniesieni zostali na terytorjum Indjan, gdzie żyją w liczbie około 3,000 głów. Pozostali we Florydzie (około 200) prowadzą życie koczujące.

Semiotyka, zbiór objawów, zwykle spotykanych przy pewnych cierpieniach danych organów.

Semipałatyńsk, miasto główne obwodu tejże nazwy, nad rzeką Irtyszem, liczy 26,353 miesz.— *Semipałatyński powiat* ma 156,838 miesz. (1897).— *Semipałatyński obwód* w środkowo-azjatyckich posiadłościach Rosji, utworzony w r. 1854, zajmuje 405,819 w. kw., liczy 685,197 miesz. i dzieli się na okręgi: Semipałatyński, Zajsański, Karakaliński, Pawłodarski i Ust-Kamienogorski. Jest to kraj bardzo górzysty, szczególnie na północo-wschodzie i południu, gdzie przechodzą odnogi gór Ałtajskich i Tszan-Szanu. Główniejsze rzeki są: Irtysz, Tiundiuk, Ajagur i Ili. Mieszkańcy trudnią się głównie chowem bydła. W terytorjum jego znajdują się kopalnie złota, srebra, tudzież zakłady do topienia ołowiu i miedzi. Obwód zostaje pod zarządem gubernatora wojennego.

Semipelagjanie. Nauka św. Augustyna o przeznaczeniu boskiem sprawiła wielkie wzburzenie pomiędzy mnichami południowej Galji, którzy przeznaczenie zasadzali na tem, że Bóg wskutek swej wszechmocności przewiduje zasługi i czyny ludzkie; twierdzili oni przytem, że zbawienie człowieka zależne jest od jego wiary, uczynków i wytrwania w wierze aż do końca. Wiara i chęć do dobrego leży w samym człowieku, łaska zaś boska potrzebna jest do dokonania dobrego i wytrwania w niem. Na czele twierdzących w podobny sposób przeciwko nauce św. Augustyna był opat Kasjan (ob.), najpierw mnich egipski, uczeń św. Jana Chryzostoma, który następnie osiadł w południowej Galji. Stronnicy jego zwali się **S.,** t. j. pół-Pelagjanami, a to dlatego, że zgodnie z Pelagjuszem twierdzili, iż człowiek bez łaski boskiej jest zdolny do dobrego, wbrew zaś jego pojęciom uważali łaskę boską za potrzebną do dobrego. Błędy **S.** zbijał św. Augustyn w dziełach swych „De praedestinatione Sanctorum“ i „De dono perseverantiae,“ po jego zaś śmierci walczyli dalej z nimi Prosper i Hilarjusz, którzy w końcu ogłosili je w Rzymie za kacerstwo. Spory w przedmiocie tym trwały mimo to dalej, podniecane zwłaszcza pismem Fausta o *łasce*, aż w końcu synod w Orange potępił w 52 kanonach błędy **S.,** poczem papież Bonifacy II potwierdził ten wyrok

530 r. Por. Geffckena „Historia semipelagianismi“ (Getynga, 1826); Wiessera „Geschichte des Semipelagianismus“ (Hamburg, 1835).

Semiramis czyli *Semiramida*, mityczna królowa asyryjska, jedna z najsłynniejszych kobiet w historji świata, stanowiąca dla badaczów historycznych trudne zagadnienie. Wedle legendy przekazanej przez Persów, a pośrednio przez Greków i Rzymian, była **S.** żoną Menonesa, wodza manarchy asyryjskiego, Ninusa (ob.). Przy oblężeniu Baktry miała Ninusowi wskazać drogę do zdobycia miasta, a radą tą pozyskała rękę króla po samobójczej śmierci swego męża. Po zgonie Ninusa objęła rządy w imieniu syna swego Ninjasza i w tym czasie ujarzmiła jakoby Indje i Afrykę, założyła Babilon i wiele innych miast, budowała drogi, kopała kanały i wszędzie wspaniałe wykonywała dzieła. Wogóle przypisywano jej wszystkie wielkie budowle w Azji (np. mury i ogrody wiszące w Babilonie). Podług jednych została przez Ninjasza (z którym, jak mówi podanie, zostawała podobno w stosunkach miłosnych) zamordowana, a wedle innych oddalona jeno od rządów. Legenda kładzie **S.** na 2,000 lat przed Chr. Obok niej istnieje u Herodota inna historyczna **S.**, która około 800 r. przed Chr. panowała w Babilonie. Jakoż rzeczywiście napisy klinowe znają z tej epoki królowę *Sammramat*, żonę króla Belechusa IV, ale oprócz imienia nic więcej. Niewiadomo, tedy, czy i w jakim stopniu **S.** Herodota i napisów klinowych dała powód do podań o owej starożytnej słynnej **S.** Por. Lenormant „La legende de **S.**“ (Bruksela, 1873).

Semireczyński obwód, w środkowo-azjatyckich posiadłościach Rosji, położony pomiędzy obwodami Semipałatyńskim, Sardaryjskim i Fergańskim, oraz Turkestanem chińskim, obejmuje 328,966 w. kw. i liczy 990,107 miesz. (1897). Dzieli się na okręgi: Wierneński, Dżarkendzki, Lepsiński, Kopalski, Piszpecki i Przewalski. Miastem głównem obwodu jest Wiernyj.

Semityzm, żydostwo rozpatrywane ze stanowiska etnologicznego, rasowego, nie religijnego.

Semitysta, badacz języków semickich.

Semkowicz Aleksander, historyk, * 1850 we Lwowie, kształcił się tamże i w Getyndze, 1874 uzyskał stopień doktora filozofji; 1876 mianowany został urzędnikiem bibljoteki uniwersyteckiej we Lwowie, a 1884 habilitował się na docenta historji powszechnej. Napisał: „Krytyczny rozbiór dziewiątej księgi dziejów Polski Jana Długosza“ (w „Rozpr. i sprawoz.wydz. hist. Akad. um.,“ t. II); „Zapiski historyczne odnoszące się do dziejów Polski, Czech i Śląska,“ oraz „Kronika o Piotrze Właście“ (Mon. Pol. III); „Okazja wiedeńska“ (1683); „O testamencie Bolesława Krzywoustego“ (Ateneum, 1881); „Zbrodnia gąsowska“ (Ateneum, 1886); „Krytyczny rozbiór dziejów Polskich Jana Długosza do r. 1383“ (1887).

Semler Jan Salomon, jeden z najzasłużeńszych teologów protestanckich XVIII w., * 1725 w Saalfeld, † 1791 jako profesor w Halli; zasłużył się głównie jako uczony krytyk historji kościelnej i dogmatów, oraz tekstu Nowego Testamentu. Z pism **S.** najważniejsze: „Apparatus ad liberalem V. T. intepretationem“ (Halla, 1773); „Institutio ad doctrinam christianam liberaliter discendam“ (tamże, 1774); „Versuch einer freien theolog. Lehrart“ (tamże, 1777); „Selecta capita hist. eccles“ (3 t., tamże, 1767—69); „Auszug aus der Kirchengeschichte“ (3 t., tamże, 1773—78); „Neue Versuche über die Kirchengeschichte der ersten Jahrhunderte“ (Lipsk, 1788) i in.

Semler Henryk, agronom, * 1841 w Hesji, † roku 1888, jako kupiec osiadł w Ameryce, gdzie dorobił się majątku, lecz utracił go, poczem utrzymywał się z pracy literackiej. W 1888 otrzymał od niemieckiego towarzystwa Afryki wschodniej polecenie założenia tam plantacji, ale zmarł w drodze. Napisał: „Die Hebung der Obstverwertung und des Obstbaues nach den Erfahrungen durch die nordamerikanische Konkurrenz“ (1883, 2 wyd., 1895); „Oregon nach eignen Beobachtungen“(1883); „Das Reisen nach und in Nordamerika“ (1884); „Die tropische Agrikultur“ (3 t., 1886—88); „Tropische und nordamerikanische Waldwirtschaft und Holzkunde“ (1888).

Semlin, ob. Zemuń.

Semmering, przełęcz na granicy Austrji dolnej i Styrji, na wysokości 981 m. nad poz. morza, tworzy przedział Alp styryjskich i dolno-austrjackich. Już w XIV w. istniało tu schronisko, z którego powstała obecna wieś *Spital am* **S.** Droga przeprowadzona została dopiero w r. 1726, a w roku 1848—53 zbudowana została przez przełęcz droga żelazna, długości 42 klm., z 15 tunelami i 16 wiaduktami. Jest to licznie zwiedzana stacja klimatyczna górska.

Semmola Mariano, fizjolog, * 1831 w Neapolu, † 1896, studjował medycynę w Neapolu i został profesorem terapji tamże i katedrę tę zajmował przez lat 25; przez kilka lat ostatnich zasiadał w senacie włoskim. Napisał: „Terapia empirica e terapia scientifica“(1869); „Medicina vecchia o medicina nuova“ (1876, przekł. francuski, angielski i niemiecki).

Semnonowie, naród germański, najpotężniejszy w związku Swewów, zamieszkiwał okolice nad Szprewą w sąsiedztwie Hermandurów i Burgundjonów. Imię ich ginie później w ogólnej nazwie Swewów.

Semnopithecus, małpa, ob. Smukluch.

Semotis arbitris (łac.), bez świadków, na osobności. Tak nazywano w rzeczypospolitej Polskiej posiedzenia sejmu, na które publiczność nie była dopuszczoną.

Sempach, miasto w szwajcarskim kantonie Luzern, na wschodnim brzegu jeziora *Sempach* (8 klm. długie, a 2,5 klm. szerokie). Ma 1,100 m.

i w blizkości kaplicę wzniesioną na pamiątkę bitwy, w której 1386 Szwajcarowie odnieśli świetne zwycięstwo nad wojskiem Leopolda austrjackiego. Rocznica bitwy obchodzoną tu bywa po dziś dzień nabożeństwem. Por. Liebenau „Die Schlacht bei **S.**“ (Lipsk, 1886); O. Hartmann „Die Schlacht bei **S.**“ (Trauenfeld, 1886).

Semper Gotfryd, zasłużony budowniczy, * roku 1804 w Hamburgu, † 1879 w Rzymie. Z początku oddawał się matematyce i naukom wojskowym, w celu poświęcenia się artylerji, następnie zwrócił się do budownictwa; w r. 1834 został dyrektorem szkoły budowniczej w Dreźnie, gdzie kilka okazałych wzniósł budowli, jak np. nowy teatr, synagogę, i in. Z powodu udziału w wypadkach politycznych r. 1849 przymuszony opuścić Drezno, otrzymał katedrę profesorską w królewskiej akademji w Marlboroughhouse w Londynie, skąd w roku 1855 przeniósł się na dyrektora wydziału architektury w szkole politechnicznej w Zurychu. Z dzieł jego ważniejsze są: „Vier Elemente der Baukunst“ (Brunświk, 1852); „Wissenschaft, Industrie und Kunst“ (tamże, 1852); „Der Stil in den technischen und den tektonischen Künsten“ (2 t., Frankfurt, 1860—1863). Od 1871 mieszkał w Wiedniu.

Semper Gotfryd

Semper Jan, syn poprz., * 1845 w Dreźnie, od 1871 profesor języka niemieckiego, przy królewskim instytucie technicznym w Rzymie. Pracuje nad historją sztuki. Z pism jago wymieniamy: „Uebersicht der Geschichte der toscanischen Sculptur bis gegen das Ende des XIV Jahrh.“ (Zurych, 1869) i „Donatello, seine Zeit und seine Schule“ (1 t., Lipsk, 1870).

Semper Karol, naturalista, brat stryjeczny, pop., * 1822 w Altonie; kształcił się w szkole politechnicznej w Hanowerze, poczem studjował zoologję w Würzburgu. W latach 1859—65 zwiedził wyspy Filipińskie, Pelew, Mindanao i przez Chiny wrócił do Europy. W r. 1869 został profesorem zoologji i anatomji porównawczej w Würzburgu, gdzie pod jego kierunkiem zbudowany został w r. 1888—89 instytut zoologiczny. Ogłosił: „Reisen im Archipel der Philippinen“ (część II, obejmująca rezultaty naukowe, t. 1—6, 1868—96); „Die Philippinen und ihre Bewohner“ (odczyty, 1869); „Die Palau-Inseln“ (1873); „Die natürlichen Existenzbedingungen des Tiere“ (2 t., 1880). W liście otwartym (1877) wystąpił jako przeciwnik Häckla. Por. Schuberg „Karl **S.**“ (1893);

Semper aliquid haeret (łac.), zawsze coś zawiśnie, zostanie (z potwarzy).

Semper idem (łac.), zawsze ten sam, jednaki.

Sempervirens, *wiecznie zielony*, nazwa roślin w każdej porze roku liśćmi pokrytych.

Sempervivum, roślina, ob. Rojnik.

Sempołowski Antoni, rolnik, * 1847 w Siekierkach, w w. ks. Poznańskiem, szkoły średnie kończył w Trzemesznie i Poznaniu, a po czteroletniej praktyce rolniczej studjował nauki przyrodnicze i agronomję w Halli i Lipsku, gdzie 1874 r. stopień doktora filozofji uzyskał. W roku 1875 został profesorem rolnictwa i kierownikiem pola doświadczalnego przy wyższej szkole rolniczej w Żabikowie, a po zamknięciu tej szkoły przez rząd pruski w r. 1880 założył „stację oceny nasion“ przy muzeum przemysłu i rolnictwa w Warszawie i stacją tą zarządzał do 1892 r., gdy objął kierownictwo rolniczej stacji doświadczalnej w Sobieszynie. Ogłosił: „Beiträge zur Kenntniss des Baues der Samenschale“ (Lipsk, 1874); „Ogólna uprawa roli“ (Warszawa, 1884); „Gospodarstwo łąkowe“ (1889) „Jak możemy ulepszać nasze zboża“ (1901); „Kanianka i jej tępienie“ (1901); „Nasze trawy łąkowe“ (1902) i in. Nadto ogłasza sprawozdania coroczne z prac stacji sobieszyńskiej.

Sompronjusz, nazwisko rodu rzymskiego, do którego należała jedna familja patrycjuszowska i kilka plebejskich. Familja patrycjuszowska miała przydomek *Atratinus*. Z familji plebejskich najsłynniejszą jest ta, która miała przydomek *Gracchus* (ob. Gracchusowie). Prawa Tyberjusza i Cajusa Graccusów znane są pod nazwą *Leges Sempronіae*. Z familji noszącej przydomek *Tuditanus*, zasługuje na wzmiankę *Cajus Sempronius Tuditanus*, konsul 129 r. przed Chr., zaliczony do najcelniejszych annalistów rzymskich, dzieło jego zaginęło jednak.

Sen, powtarzający się w pewnych odstępach czasu stan fizjologiczny, podczas którego następuje znaczne ograniczenie wszystkich funkcji życia, przedewszystkiem nerwowych i psychicznych; ma na celu niewątpliwie odpoczynek organizmu, wyrównanie zmian chemicznych, przez ciągłą czynność sprowadzonych. Bezpośredniej przyczyny snu dotychczas nauka nie poznała, zdaje się jednakże, że brak wrażeń zmysłowych, których ciągła zmiana w mózgu stan czuwania utrzymuje, dość poważną rolę w sprowadzaniu snu odgrywać musi. Podczas snu ustaje czynność organów zmysłów, ruchy dowolne znikają, przemiana materji słabnie, wydzieliny gruczołów, a szczególnie trawiennych są ograniczone, uderzenia serca i oddychanie powolniejsze; wszakże wskutek mniejszej daleko pracy i mniejszego utleniania więcej stosunkowo tlenu zyskuje organizm w czasie snu, niż w czasie czuwania, w tem niektórzy całą doniosłość snu dla organizmu upatrują. Wszelka reakcja na bodźce zewnętrzne podczas snu powstaje na drodze odruchowej. Stosunkowo najdłużej przy zasypianiu utrzymuje się zmysł słuchu; powieki podczas snu są zamknięte, źrenice zwężone, gałki oczne zwrócone ku górze i nieco nawewnątrz, twarz lekko zaróżowiona. Po śnie uczucie głodu

nieznaczne, zmysły zyskują na sile, cały system nerwowy nabiera energji, człowiek fizycznie i duchowo czuje się pokrzepionym. Głęboki sen jest spokojny i trwa dłużej, niż lekki; w początkowym okresie sen jest najgłębszy, poczem stopniowo staje się słabszym, zmysły zwolna odzyskują swą wrażliwość, w mięśniach zauważyć się dają pewne ruchy, powstaje półsen, podczas którego wrażenia świata zewnętrznego łatwiej są odczuwane i w końcu przebudzenie sprowadzają. Czynność władz umysłowych objawia się szeregiem marzeń bez związku i logiki, utworzonych z obrazów niedawno widzianych, albo zajmujących mocno umysł w danej chwili; po przebudzeniu obrazy te zwykle znikają z pamięci; wielu lubi zapamiętywać te marzenia i układać je po obudzeniu w pewną całość logiczną. Związek zmysłów z duszą osłabia się bardzo, a czasem przerywa zupełnie; tak samo wpływ woli na mięśnie ruchu dowolnego. Sen sprowadzony być może przez zmęczenie, jednostajne obrazy, dźwięki albo ruchy; usposabia do snu oziębienie organizmu, wszelkiego rodzaju osłabienie, obfite jedzenie, alkohol. Do snu zbliża się także stan hypnotyczny, na drodze sugestji wywołany. S umiarkowany jest konieczny dla utrzymania energji systematu nerwowego; sen nadmierny sprowadza gnuśność i ociężałość. Potrzeba snu zależy w części od wieku (najwięcej snu potrzebują ssawcy i dzieci, najmniej starcy), w części zaś od ogólnego stanu zdrowia, temperamentu, przyzwyczajenia i t. p. czynników; ludzie dobrze zbudowani i zdrowi sypiają więcej, niż osobniki słabe i chude. Do czynników przerywających sen należą bodźce, działające na nasze zmysły, jak dźwięk lub głos, jaskrawe światło, drażnienie nerwów skórnych. Por. Szokalski „Fantazyjne objawy zmysłowe,“ Preyer „Ueber die Ursache des Schlafs“ (1877); Spitta „Die Schlaf und Traumzustände der menschlichen Seele“ (1878); Radestock „Schlaf und Traum“ (1879); Liebeault „Der künstliche Schlaf und die ihm ähnlichen Zustände“ (1892).

Sen zimowy, stan odrętwienia czyli sen, w jaki popadają podczas zimnej pory roku różne zwierzęta, jak ślimaki, niektóre owady, węże, jaszczurki, ropuchy, żaby; niektóre zwierzęta ssące również przechodzą sen zimowy, bądź nieprzerwany, jak jeż, bobak, koszatka, bądź też przerywany, jak niedźwiedź, borsuk, nietoperz. Zwierzęta takie, zwłaszcza ciepłokrwiste, wyszukują na jesieni dziuple drzew lub jamy ziemne, które wyścielają słomą, liśćmi, włosami i t. p., by przygotować sobie ochronę od zimna. Temperatura ich znacznie się podczas snu zimowego obniża, ilość wydzielin również słabnie. Wskutek tego potrzeba pokarmu opada tak dalece, że wystarcza im tłuszcz, podczas lata w ciele ich nagromadzony. W okolicach gorących krokodyle, węże i niektóre ryby popadają w podobnyż *sen letni*, kryjąc się przez ten czas pod powłoką mułu.

Senar, kraj południowej Nubji, w stronie północno-zachodniej od Abisynji, pomiędzy Białym a Błękitnym Nilem położony, stanowił wielką płaszczyznę stepową, zamieszkałą przez Negrów Szilluków albo Fungów, którzy tu w XVI wieku z nad brzegów Białego Nilu przybyli i założyli państwo **S.**, które w r. 1820 zostało prowincją Egiptu. Miasto **S.** liczy 10,000 miesz.

Sénancour, Szczepan Piotr de..., pisarz francuski, * 1770 w Paryżu, † 1846 w Saint-Cloud. Po wybuchu rewolucji wyjechał do Szwajcarji i tu ogłosił pierwsze swe dzieło: „Rêveries sur la nature primitive de l'homme, sur les sensations, etc.“ (1799, 3 ed., 1833), treści ateistycznej. Za konsulatu powrócił do Francji i był spółpracownikiem kilku czasopisów ówczesnych. Z innych dzieł jego najważniejsze jest „Obermann, lettres“ (Paryż, 1804, 4 ed., 1840), rodzaj romansu psychologicznego, albo poetycznej autobiografji w listach. Dzieło to, wydobyte z zapomnienia przez St.-Beuve'a i G. Sanda, wywarło wpływ ogromny na wielkie koło czytelników, a **S.** z jego powodu właśnie uważanym jest za jednego ze zwiastunów romantycznej literatury we Francji. Napisał nadto: „De l'amour, considéré dans les lois réelles et dans les formes sociales de l'union des deux sexes“ (1805, 2 t., 1834).

Senarmontyt, *antymonowe kwiaty*, ob. Antymonowe minerały.

Senart Emil Karol, margrabia, orjentalista francuski, * 1847. Badał na miejscu francuskie sztuki i literatury indyjskiej i opublikował wiele prac dotyczących epigrafiki buddyjskiej.

Senat *(Senatus*, t. j. zgromadzenie starców, *Senes)*, u Rzymian rada, która z zatwierdzającem uchwały zgromadzeniem ludowem i urzędnikami dzierżącymi władzę wykonawczą kierowała zarządem państwa. Za panowania królów **S.** złożony z sędziwych obywateli, zwanych ojcami (patres), wybieranych przez królów, miał z początku 100, później 300 członków. Głównym obowiązkiem pierwotnych senatorów było doradzanie królowi, który jednak mógł nie usłuchać podanej rady. W ostatnich czasach władzy królewskiej **S.** rzadziej zwoływany, uszczuplony był co do znaczenia i liczby. Dlatego po ustaleniu rzeczypospolitej nowo wybrani senatorowie, dla uzupełnienia liczby 300, zwani byli *conscripti;* później atoli, gdy ustała potrzeba takiego odróżniania jednych od drugich, dawano wszystkim senatorom tytuł *patres conscripti*. Od czasu Grakchów liczba senatorów nie była stała; *lex Sempronia* powiększyła **S.** do 600 członków. Sulla utrzymał tę liczbę, w czasach Cycerona nie było ich mniej niż 400, za Cezara znowu 600, a później jeszcze więcej. August ustalił liczbę 600. Za rzeczypospolitej wybór senatorów (lectio senatus) był powierzony cenzorom, którzy na mocy prawa Owinjuszowego (lex Ovinia) obowiązani byli wybierać najgodniejszych tego za-

szczytu, bez względu na ich pochodzenie. Senatorska godność była dożywotnia; cenzorowie jednak, jako stróże dobrych obyczajów, mogli niezasługujących na ten zaszczyt z listy senatorów wykreślać (senatu movere, ejicere). Pierwszy z senatorów nazywał się *princeps senatus*, nie miał jednak żadnych szczególnych praw, oprócz tego, że pierwszy dawał głos. Postanowienie wydane większością głosów zwało się *senatus consultum* i miało moc obowiązującą. Cesarze uważali **S.** za radę państwa; ale pod ich panowaniem znaczenie **S.** coraz więcej upadało, aż nareszcie w VI wieku po Chr. instytucja ta zupełnie istnieć przestała. Za przykładem Rzymu nazywano także **S.**, poczynając od średnich wieków, w znaczniejszych miastach kolegja magistrackie, tudzież inne zwierzchnie władze zbiorowe, jak np. **S.** uniwersytecki, **S.** sądowy i t. p.— W niektórych państwach konstytucyjnych pod nazwą **S.** postanowiono ciało rządzące, które ma tworzyć przewagę konserwatywną przeciwko izbie ludowej, wybieralnej. Por. Willems „Le sénat de la république romaine“ (Löven, 3 t., 1878 — 85); Bloch „Les origines du sén. romain“ (Paryż, 1883). —Z mocy konstytucji r. VIII (15 grudnia 1799), Bonaparte ustanowił w rzeczypospolitej francuskiej **S.** zachowawczy *(Sénat conservateur)*, który utrzymał się i za cesarstwa. Rozwiązany on został w r. 1814, ale Napoleon III wznowił go we Francji 1852, a rzeczpospolita zatrzymała.

W dawnej Polsce senat urabiał się historycznie, jako starszyzna narodowa pod nazwą wielkiej rady, do której wchodzili w epoce podziałów dygnitarze, prowincjonalni komesowie, podkomorzowie, kanclerzowie, pisarze, sędziowie i t. d. Dopiero po złączeniu się dzielnic za Władysława Łokietka i Kazimierza W. zaczyna się wytwarzać wielka rada ogólna całego kraju, przedstawiająca jedność narodową, z najznakomitszych dygnitarzy prowincjonalnych świeckich i duchownych, a więc wojewodów, kasztelanów i biskupów złożona, która coraz powszechniej miano senatu otrzymuje. W **S.** polskim, przed unją lubelską, pierwsze miejsce zajmował arcybiskup gnieźnieński, po nim następował biskup krakowski i dalsi biskupi razem, po których szli senatorowie świeccy, a mianowicie: *wojewodowie*, *palatini*, na których czele, nawet przed wojewodą krakowskim, niewiadomo z jakich powodów, szedł kasztelan krakowski, tych było 19-tu; dalej *kasztelanowie*, więksi czyli grodów wojewódzkich, których także było 19-tu (kasztelanowie grodów powiatowych czyli drążkowi nie mieli stałego miejsca w **S.**); nakoniec ministrowie, a mianowicie dwaj marszałkowie wielki i nadworny, dwaj pieczętarze, kanclerz i podkanclerzy, nareszcie podskarbi wielki. Ci ostatni nie pomnażali bynajmniej liczby senatorów, bo przed otrzymaniem jeszcze dygnitarstwa byli już najczęściej poprzednio senatorami, jako wojewodowie lub kasztelani. Do **S.** należeli poniekąd i sekretarze kancelarji, którzy pisali dyplomata, redagowali uchwały. Tak więc w **S.** dawnej Polski do czasów unji było 11 biskupów, 19 wojewodów, 19 kasztelanów, razem 49 osób. Do tego dodajmy dwu pieczętarzy, a będziemy mieli 51 osób. Ponieważ zaś czasami powoływano do rady i kasztelanów tak zwanych drążkowych, przeto ogólna liczba senatorów wynosiła przeszło sto. Po połączeniu się Litwy z Koroną, nastąpiła nowa wiązanina senatów koronnego z litewskim, to jest, że nie było oddzielnego senatu Korony i Litwy, ale jeden ogólny, w którym senatorowie obu narodów, przeplatali się wzajemnie: za biskupem koronnym szedł litewski, po nim znowu koronny; za wojewodą koronnym następował litewski, po nim koronny i t. d., czyli że Korona i Litwa traktowały się na stopie zupełnej równości. Odtąd i ministrowie byli podwójni: koronni i litewscy, zupełnie równa liczba jednych i drugich. Ci ministrowie zajęli teraz w senacie miejsce po wojewodach, wyżej kasztelanów wojewódzkich. Przez dokonanie unji z Litwą weszło do **S.** polskiego 4 biskupów, 16 wojewodów, 12 kasztelanów i 5 ministrów (hetmanowie bowiem i podskarbi nadworny pozostawali po za senatem), razem osób 37, tak, że po unji **S.** składał się z przeszło 140 osób. Za Stanisława Augusta zmieniła się bardzo postać senatu; król wprowadził do niego wszystkich ministrów, jako ministrów; to jest buławy porobił senatorstwami, podskarbich nadwornych, koronnego i litewskiego, wprowadził także do **S.**; nadto natworzył wiele kasztelanji, których przedstawiciele również weszli do senatu, tak, że za sejmu wielkiego było wszystkich senatorów 157, t. j. biskupów 8, wojewodów 38, kasztelanów wojewódzkich 35, drążkowych 51 i ministrów 16. Podziały kraju zmniejszały za każdym razem grono senatu, aż w końcu z jego upadkiem i instytucja senatu byt swój skończyła i dopiero za księstwa Warszawskiego, na mocy konstytucji z r. 1807, utworzono nowy **S.**, złożony z biskupów, wojewodów i kasztelanów. Ministrowie nie należeli do jego składu. Biskupów, wojewodów i kasztelanów mogło być tylko po 6 z każdej kategorji, wszystkich więc senatorów było 18-tu. Gdy w r. 1809 księstwo powiększyło się czterema nowemi departamentami, liczba senatorów wzrosła do 30-tu. W r. 1810 przybyło jeszcze 4 wojewodów i 4 kasztelanów. Za czasów Księstwa Warszawskiego znaczenie senatu było bardzo małe, prawodawca bowiem nie nadał mu żadnej władzy, tak, że **S.** był jedynie pośrednikiem między królem a izbą poselską. W Królestwie kongresowem do r. 1831 był **S.** dalszym ciągiem Księstwa Warszawskiego, chociaż znacznie podniósł swą powagę. Liczba członków nie mogła przechodzić 64, t. j. połowy izby poselskiej, która się składała ze 129 osób. Do tej liczby jednakże nie wchodzili senatorowie, którzy z prawa zasiadali w **S.**, a mianowicie książęta krwi, liczący 18 lat wieku. Kandydatów na wojewodów i kasztelanów wybierał i przedstawiał kró-

lowi sam senat. **S.** nie był już jak w Księstwie Warszawskiem stacją, przenoszącą projekty z izby poselskiej do sankcji monarszej, lecz ważnem ogniwem władzy politycznej i prawodawczej. Obradował oddzielnie na sejmie i obierał wtedy trzy komisje i trzech członków. **S.** stanowił względem oddania pod sąd senatorów, ministrów, naczelników wydziałów rządowych, radców stanu i referendarzy, decydował ostatecznie o ważności sejmików, zgromadzeń gminnych i wyborów i t. p. Między innemi obowiązkami sprawdzał prawa do honorowych tytułów, t. j. był heroldją. Zgromadzał się zwykle co rok 1 grudnia. Po roku 1831 zniesiono w Warszawie **S.** i dopiero w 1842 utworzono dwa departamenty IX i X **S.** (państwa Rosyjskiego), z najwyższą władzą sądowniczą. Departament IX sprawy sądzi sprawy cywilne, departament X sprawy kryminalne; na ogólne zaś jego zebranie przelano atrybucje dawnej rady stanu.

Senat rządzący. Senat rosyjski ustanowiony został przez Piotra Wielkiego, w dniu 22 lutego 1711 r. z rozległemi pełnomocnictwami w dziedzinie sądownictwa, administracji i prawodawstwa. Potrzeba utworzenia senatu była wywołana wojną z Turcją, w której Piotr Wielki brał udział osobisty. Pierwotne zadanie Senatu było zastępowanie Cesarza w rządzeniu państwem. **S.** składał się z 9 członków i komunikował się bezpośrednio z centralnemi i miejscowemi władzami, i w tym celu pozostawali przy **S.** komisarze z poszczególnych gubernji. Skład **S.** w 1718 uległ zmianie i składał się odtąd z prezesów nowo-utworzonych kolegjów. Rok 1722 przyniósł znów zmianę, i prezesowie kolegjów z wyjątkiem 2 kolegjów wojskowych i zagranicznej zostali z **S.** usunięci. W tymże roku powstaje przy **S.** po raz pierwszy urząd generał-prokuratora **S.**, z bezpośrednim obowiązkiem kontrolowania czynności **S.** Od tego czasu datuje się stałe zmniejszanie się władzy **S.** Już przy Katarzynie I i Annie Joannównie Najwyższa Tajna Rada zwyciężają **S.**, którego znaczenie wzrasta jednak znowu na czas krótki przy cesarzowej Elżbiecie, córce Piotra. Panowanie Katarzyny II, reformując władze miejscowe i wysuwając na plan pierwszy generał-gubernatorów oddzielnych prowincji (posiadali prawo bezpośredniego komunikowania się z tronem) znów zmniejszyło władzę **S.** Za panowania Aleksandra I **S.** rozporządza już prawie tylko władzą sądową. Obecny ustrój i charakter **S.** datuje się od chwili wcielenia się w życie Ustaw sądowych cesarza Aleksandra II. Od tej chwili **S.** rządzący jest najwyższą w państwie władzą, której w drodze sądowej, administracyjnej i wykonawczej podlegają wszystkie inne władze i instytucje państwowe oprócz najwyższych (rady państwa, komitetu ministrów i t. p.) i innych szczególnemi przepisami z pod tej kategorji wyjętych. Bezpośrednim obowiązkiem **S.** jako instytucji, strzegącej czystości prawa jest ogólny nadzór nad wykonaniem i stosowaniem tego prawa, dozór nad zbieraniem podatków i wydatkami skarbowemi, troska co do zadośćuczynienia potrzebom państwa, zachowanie w państwie porządku i zapobieganie wszelkim nielegalnym czynom we wszystkich podwładnych mu instytucjach. W senacie zasiadają senatorowie mianowani na te urzędy Ukazami Najwyższemi z pośród dostojników wojskowych i cywilnych pierwszych 3 klas. Prezyduje w **S.** Jego Cesarska Mość. Faktycznie jednak „in pleno“ **S.** rządzący nie zasiada. Już od czasu Katarzyny II **S.** dzieli się na departamenty, których obecnie jest 8: pierwszy, drugi, heroldji, mierniczy, czwarty, piąty i 2 kasacyjne (karny i cywilny). Za czasów Katarzyny było 6 departamentów: 4 w Petersburgu, 2 w Moskwie. W 1857 liczba departamentów wynosiła 12, z nich: 7 w Petersburgu, 3 w Moskwie i 2 w Warszawie. Rok 1872 usunął departamenty senatu z Moskwy, a 1876—z Warszawy. Z powyżej przytoczonych 8 deparamentów, 4 są poświęcone administracji, a 4 sądownictwu, przyczem dwa z nich, czwarty i piąty, są ściśle sądowemi dla niektórych prowincji, gdzie zachowane zostało jeszcze stare sądownictwo, a dwa kasacyjne, mające za zadanie kontrolować dobre zastosowanie prawa materjalnego i zachowanie przepisów prawa formalnego, t. j. procedury sądowej w wyrokach sądów. Do kompetencji I departamentu należy: 1) Ogłaszanie praw (drukowanie praw w *Senatskich Wiedomostiach* i rozsyłanie ich do oddzielnych zarządów i władz). Do I departamentu przesyłane są wszelkie prawa kiedykolwiek i gdziekolwiek były one wydane. W razie spotykanych przy zastosowaniu prawa wątpliwości I dep. **S.** tłómaczy to prawo. 2) Drugą ważną czynnością I dep. **S.** jest ochrona praw i przywilejów oddzielnych stanów społecznych, przedewszystkiem zaś stanu mieszczańskiego, gdyż włościanie i stan uprzywiljowany mają inne departamenty. Czynność ta polega głównie na dozorowaniu wyborów do różnych urzędów, kontrolowanie tych wyborów i rozpoznawanie skarg, z wyborów wynikających. 3) Zarząd rozmaitemi podległemi **S.** władzami i urzędami. W zasadzie nawet ministrowie podlegają **S.**, gdyż skargi na nadużycia ministrów wpływają do I dep. **S.**, faktycznie jednak rzecz się przedstawia trochę odmiennie, gdyż nie **S.**, lecz Rada państwa pociąga ministrów do odpowiedzialności, zaś **S.** może tylko uchylić rozporządzenie ministerjalne, jeśli ono okaże się niezgodne z prawem. 4) Władza sądowa w sprawach zarządu skarbowego (juryzdykcja administracyjna). 5) Czynności finansowe, dotyczące rozpoznawania spraw naliczeń skarbowych i na skarb.—Drugi departament ma podobne funkcje co i pierwszy, ale przedewszystkiem w stosunku do licznego w Rosji stanu włościańskiego (czynności administracyjne, a w części sądowo-administracyjne).—Departament heroldji oddaje swe usługi stanom uprzy-

wilejowanym: szlachcie i obywatelstwu honorowemu. Należą tutaj również sprawy tytułów, herbów, zmian nazwiska, rang. Oberprokurator tego departamentu zachował dawną nazwę heroldmejstra. Wreszcie departament mierniczy (potrosze sądowy), zajęty jest sprawami państwowych pomiarów i rozgraniczeń. Od decyzji i wyroków **S.** niema apelacji. **S.** również niema prawa uchylać wydanych przez siebie wyroków bez odwołania się do Najjaśniejszego Pana. Wogóle z pierwotnej nieograniczonej prawie władzy Piotrowskiego **S.** pozostały obecnie bardzo zrożniczkowane funkcje, świadczące, że **S.** nie jest dawną pełną organizacją. To rozniczkowanie działalności **S.** pozbawiło go zwierzchniej władzy w państwie, ale natomiast dało mu możność bliższego zapoznawania się z potrzebami administracji państwowej, co znowu uczyniło z **S.** bardzo ważne ogniwo polityki państwa. Główne znaczenie obecnego **S.** polega na stosunku jego do władz miejscowych, wśród których odegrywa on rolę kierownika i opiekuna porządku prawnego, gdy tymczasem w stosunku do władz centralnych, np. do ministerjów, rola jego jest już mniej niezależna. Urząd senatora nie przeszkadza zajmować innych stanowisk i pełnić nadto specjalnych poleceń władz, jak np. rewidowania poszczególnych instytucji zarządu gubernjalnego i t. p. W **S.** oprócz senatorów mają prawo zasiadać „ipso jure“ wszyscy ministrowie i główni naczelnicy oddzielnych sekcji państwowego zarządu jako też jenerał-gubernatorowie i gubernatorowie wojskowi podczas pobytu swego w stolicy. Wreszcie dostęp do **S.** jest dozwolony i innym zaproszonym osobom, które jednakże posiadają tylko głos doradczy. Posiedzenia **S.** dzielą się na posiedzenia departamentów i ogólne zebrania departamentów. Nie są to jednak zebrania **S.** „in pleno,“ których w rzeczywistości od czasu podziału **S.** na departamenty niema. Przy departamentach pozostają dla nadzoru tak zwani Oberprokuratorowie **S.** Na ogólnych zebraniach bierze udział jenerał-prokurator, którym jest obecnie minister sprawiedliwości. Jedną z ważniejszych sądowych funkcji **S.** jest sądzenie przestępstw politycznych mniej ważnej natury. Bardziej ważne sądzi najwyższy sąd karny przy radzie państwa.—Departamenta są podzielone na wydziały. Czynność „rządząca“ **S.** jako instytucji biorącej udział w rządzeniu państwem wyczerpuje się kompetencją 4 departamentów administracyjnych, przyczem dodać należy, że z chwilą utworzenia ministerjów cała rola aktywna w urządzeniu państwem przeszła do nich, **S.** zaś ma prawo do poszczególnych momentów tego rządzenia i do kontrolowania zgodności tych momentów z prawem, jak to widać np. z przywileju senatorów do składania w każdej chwili bezpośrednio Najjaśniejszemu Panu raportu o pogwałceniu prawa przez te lub inne władze. Funkcji prawodawczych **S.** jest pozbawiony.

Senator, członek senatu (ob.).

Senator Herman, lekarz, * 1834 w Gnieźnie, medycynę studjował w Berlinie, w r. 1875 został nadzwyczajnym profesorem i szefem oddziału chorób wewnętrznych w szpitalu Augusty, 1881 naczelnym lekarzem w szpitalu Charité, następnie dyrektorem polikliniki uniwersyteckiej i trzeciej kliniki medycznej w Charité. Napisał: „Untersuchungen über den fieberhaften Process und seine Behandlung“ (1873); „Die Albuminurie im gesunden und kranken Zustande“ (2 wyd., 1890); „Die Krankheiten des Bewegungsaparates und Diabetes mellitus und insipidus“ (w Ziemssena „Handbuch der speciellen Pathologie und Therapie“ 1879); „Die Erkrankungen der Nieren“ (w Nothnagla „Handbuch der speciellen Pathologie und Therapie,“ 1895).

Senatus Populusque Romanus (łac., skróc.: S. P. Q. R.), senat i lud rzymski, t. j. całe państwo rzymskie.

Senatus consultum (w skróc. S. C.), postanowienie senatu rzymskiego.

Sénébier Jan, naturalista i bibljograf, * 1742 w Genewie, † 1809 tamże; studjował teologję, był kaznodzieją w Genewie, potem w Chancy, od 1773 nadbibliotekarzem Genewy. Zyskał rozgłos rozprawą konkursową „Essai sur l'art d'observer et de faire expérience“ (1769, 3 wyd., 1802), następnie zajmował się głównie fizjologją roślin. Z dzieł jego ważniejsze: „Mémoires physico-chimiques sur l'influence de la lumière solaire pour modifier les êtres de trois règnes de la nature“ (3 t., 1782); „Physiologie végétale“ (5 t., 1800); „Météorologie pratique“ (1810); „Histoire littéraire de Genève“ (3 t., 1786).

Senebiera *(Szałsza)*, rodzaj roślin z rodziny krzyżowych, obejmuje zioła w Europie i Ameryce. **S.** *coronopus (wronóg, świńska rzeżucha)*, o łuszczynach nerkowatych, pomarszczonych, była używana w medycynie jako środek przeciwszkorbutyczny.

Senecio, roślina, ob. Starzec.

Senefelder Alojzy, wynalazca litografji, * 1771 w Pradze, † 1834 w Monachjum; był synem aktora i sam początkowo poświęcał się scenie; następnie założył drukarnię i wynalazł sposób litografowania, ale brak pieniędzy nie pozwolił mu wynalazku swego rozwinąć. Połączył się z braćmi Teobaldem i Jerzym **S.** i osiadł w Offenbachu, skąd przeniósł się do Wiednia, gdzie zajął się głównie drukowaniem nut, ale i tu mu się nie wiodło. Dopiero w r. 1806 w Monachjum, dokąd go poprzedzili bracia, znalazł powodzenie. W r. 1809 został tam inspektorem litografji królewskiej, przezna-

Senefelder A.

czonej dla wydawania kart geograficznych. W r. 1826 wynalazł sposób odbijania obrazów kolorowych. W r. 1877 wzniesiono mu pomnik w Monachjum, 1892 w Berlinie. Ogłosił: „Lehrbuch der Lithographie“ (1819). Por. Nagler „A. S. und Simon Schmidt als Rivalen“ (1862); Scamoni „A. S. und sein Werk“ (Petersburg, 1896).

Senega, roślina, ob. Krzyżownica.

Senegal (w języku krajowców *Mayo Reo*), rzeka w północo-zachodniej Afryce, bierze początek w górzystej krainie Futa - Dżallon w Sudanie. W górnej części swego biegu nosi nazwę Bafing, przyjąwszy do swego koryta, z prawej strony Kokoro, z lewej Faleme, w niższym biegu rozdziela się kilkakrotnie i pod 15° 55′ szerokości północnej wpada pod St. Louis do oceanu Atlantyckiego. Długość **S.** wynosi 1,700 klm. Do Mafou (o 350 klm. od ujścia) mogą dochodzić okręty.

Senegal, kolonja francuska w Afryce południowo-zachodniej, rozciąga się od Cabo Blanco na północy do północnej granicy kolonji angielskiej Sierra Leone na południu, podzielona jest jednak angielskiemi posiadłościami nad Gambią i portugalsko-gwinejskiemi. Obejmuje przestrzeni 382,500 klm. kw. i liczy 1,850,000 miesz. Pod względem administracyjnym kolonja dzieli się na dwa okręgi: St. Lonis i Gorée, z miastami i stacjami wojskowemi: St. Louis, Richard Toll, Dagana, Podor, Salde, Bakel, Medine, Gor, Dakar i in.; nad Nigrem: Bammaku, Baguinta, Kulikoro; na wybrzeżu Kości Słoniowej Grand Bassam i Assini; na wybrzeżu Niewolniczem: Grand Povo i Porto Seguro. Mieszkańcy produkują ryż, sezam, bawełnę, indygo, hodują bydło, owce, konie. W górach znajduje się złoto, rtęć, miedź, żelazo, ale mało są eksploatowane. W 1637 kupcy z Dieppe i Rouen założyli nad rzeką **S.** pierwsze kolonje, a 1758 r. Francja posiadała tam 8 towarzystw żeglugi Podczas wojny Siedmioletniej **S.** dostał się Anglikom, ale odzyskany był 1763 i 1779. W 1791 r. przywileje towarzystw zostały zniesione i kolonje zajęte na własność państwa. W latach następnych kilkakrotnie rząd nabywał od krajowców znaczne przestrzenie i prowadził wojny z sąsiedniemi państewkami. Dopiero konferencja kongoska położyła kres dalszemu posuwaniu granic kolonji.—Por. Faidherbe „Notice sur la colonie du Sénégal“ (Paryż, 1859); „Sénégal et Nigre. La France dans l'Afrique occidentale 1879—83“ (oficjalne, 1884); „Annales sénégalaises 1854—85“ (1885); Barthélemy „Guide du voyageur dans la Sénégambie française“ (1884).

Senegambja, wielka kraina w północno-zachodniej Afryce, wzięła nazwę od głównych dwu rzek swoich: Senegalu (ob.) i Gambji (ob.). Rozciąga się nad oceanem Atlantyckim, od północy przez Saharę, od wschodu przez równiny Sudanu, od południa przez Gwineę ograniczona. Obejmuje 617,690 klm. kw. i liczy około 2 mil. miesz. Pas nadbrzeżny jest tu w części pagórkowaty, w części płaski, brzeg zaś po większej części nizki, mało rozwinięty, na północy piaszczysty. Wewnątrz kraju ciągną się z południa ku wschodowi góry Kongo, które tu dosięgają wysokości 2,000 m. Klimat w nizinach bardzo gorący, palące promienie słońca padają tu prostopadle i są przyczyną nieznośnych upałów (do 50° C.), nad rzekami i jeziorami niezdrowy, w wyżej położonych okolicach więcej umiarkowany i zdrowszy. Grunt urodzajny, produkty nadzwyczaj różnorodne. Ze zwierząt znajdują się tu małpy, wampiry, hieny, słonie, żyrafy, konie rzeczne, antylopy, wieblądy, papugi, strusie, krokodyle, olbrzymie węże, szarańcza, muskity, termity i t. d. Wyższa **S.** (część na północ Senegalu) zamieszkana jest przez Arabów i Berberów, w środkowej **S.** (kraj nad Gambją i okolice), oraz w niższej **S.** (nad Gambją i ku południowi nad Nunez) mieszkają Negrowie afrykańscy należący do pięciu plemion: Mandinka, Serechule, Fulbe, Serer i Wolof. **S.** podzieloną jest między Francję, Anglję i Portugalję w ten sposób, że do Francji należy Senegal i Gwinea francuska, czyli razem 570,000 klm. kw. i 1,758,000 miesz., do Anglji należy Gambja, obejmująca 10,690 klm. kw. i 50,000 miesz., do Portugalji Gwinea portugalska, mająca 37,000 klm. kw. i 200,000 miesz.—Por. Raffenel „Voyage dans l'Afrique occidentale“ (Paryż, 1846, z atlasem); Ricard „Le Sénégal“ (Paryż, 1866); Berenger-Férand „Les peuplades de la Sénégambie, histoire, ethnographie etc.“ (1879); Barret „Sénégambie et Guinée“ (1887); Bayol „Voyage en Sénégambie“ (1888). Dalszą literaturę patrz pod wyrazem Senegal.

Senegina, ob. Krzyżownica i Saponina.

Seneka Marcus Annaeus Seneca, z przydomkem *Rhetor*, * około lat 40 nauczał w Rzymie wymowy, gdzie też prawdopodobnie i † 38 lub 39 r. po Chrystusie. Pozostałe fragmenty jego „Controversiarum libri X“ i „Suasoriae“ wydali: Gronov (Lejda, 1649; Amsterdam, 1672) i Bursian (Lipsk, 1857); Kiessling (1872) i H. J. Miller (Praga, 1887). Kilka dzieł jego zaginęło, a między temi praca historyczna *(Historiae)* od początku wojen domowych aż do ostatnich dni życia autora.—Por. Koerber „Ueber den Rhetor Seneca und die röm. Rhetorik seiner Zeit“ (Kassel, 1864).

Seneka Lucius Annaeus, syn poprz., filozof, * około 3 r. po Chr. w Kordubie, dostał się w młodym wieku do Rzymu, poświęcił się filozofji, i był nauczycielem Nerona, który mimo to skazał go na śmierć z powodu udziału w spisku Pizona, 65 po Chr. Uprzedzając spełnienie wyroku, sam **S.**, otworzywszy żyły, życie sobie odebrał. Kładł on główny nacisk na praktyczną wartość mądrości, lekceważąc teorytyczne dociekania (facere docet philosophia, non dicere). Modyfikuje on wielce surowość zasad stoickich, które podziela. Z licznych pism **S.** dochowały się: „Questionum naturalium libri VII,“ cały szereg traktatów moralno-

religijnych *(de providentia, de vita beata* i t. p.) Z licznych wydań pism **S.** najlepsze są: Gronoviusa (2 t., Amsterdam, 1662); Fickert (Lipsk, 1842—1845) i Haasego (Lipsk, 1852—53). Na język polski tłómaczyli **S.:** Górnicki „Rzecz o dobrodziejstwach“ (Kraków, 1593; Wilno, 1772), tragedję „Trojanki“ (Kraków, 1559); Pilchowski „Listy do Lucyljusza,“ oraz kilka rozpraw, jak: „O krótkości życia,“ „O życiu szczęśliwem,“ „O opatrzności“ i t. d. (Wilno, 1771, 57 i 82); J. M. Ossoliński „O pocieszeniu ksiąg troje“ (Warszawa, 1782) i A. Bardziński tragedje p. t. „Smutne starożytności theatrum“ (Toruń, 1696). O **S.** pisali F. L. Böhm, C. Morth „Moralistes sous l'empire romaine“ (Paryż, 1886); E. Goguel (Strasburg, 1868); Hochart „Etudes sur la vie de Senèque“ (Paryż, 1885); Kreyher „L. A. **S.** und seine Beziehungen zum Urchristentum“ (Berlin, 1886); W. Ribbeck „L. A. S. und sein Verhältnis zu Epikur, Plato und dem Christentum“ (Hanow., 1887).

Senes, *senesowe liście (Senna),* liście kilku gatunków z rodzaju *Kasja* (ob.), rosnących przeważnie w Afryce. W handlu odróżniają **S.** aleksandryjski, trypolitański, indyjski i syryjski. Przedstawia się w postaci małych, skórzastych prawie liści, pierzasto ułożonych na wspólnym ogonku. Działanie swe zawdzięcza **S.** *katartynie*, którą zawiera. Jest to jeden z najczęściej używanych środków drastycznych. Dla zniszczenia pewnej substancji żywicznej, która ma sprawiać boleści, traktuje się liście alkoholem. Używa się w postaci różnych przetworów pod nazwą *trunku wiedeńskiego, herbaty św. Germana, powidełek senesowych* i in. *Senes dziki*, ob. Truszczelina.

Senestrey, Ignacy von..., doktor teologji, biskup regensburski, * 1818 w Górnym Pfalcu, teologję studjował w Bambergu, oraz w kolegjum jezuickiem w Rzymie, poczem wyświęcony 1842 na kapłana, mianowany był 1848 biskupem regensburskim i nuncjuszem apostolskim, a zarazem patrycjuszem rzymskim i prałatem przybocznym papieża. Na urzędzie biskupim odznaczył się **S.** jako gorliwy obrońca Jezuitów i przez cały czas ministerjum Hohenlohe był jednym z naczelników opozycji bawarskiej, walczącym przeciwko postępowi. Na soborze watykańskim był jednem z najgorliwszych stronników większości jezuickiej i podpisał petycję do papieża o ogłoszeniu dogmatu nieomylności. Następnie wiódł zacięty spór z Döllingerem i przeciwnikami nieomylności, oraz zabronił alumnom swej djecezji dalszych studjów na uniwersytecie monachijskim.

Seneszal, pierwotnie *Seneszalk,* był we Francji od czasu królów dynastji Merowińskiej wysoki urzędnik dworu, do którego należał wewnętrzny zarząd domu królewskiego i w pewnym zakresie władza sądowa. Tytułu tego używali także wyżsi urzędnicy municypalni niektórych miast włoskich.

Senft Ferdynand, mineralog i geolog, * 1810 w Möhra, † 1893, przejął od ojca zamiłowanie do nauk przyrodniczych i studjując teologję w Jenie i Getyndze, zajmował się niemi i został nauczycielem gimnazjum realnego w Eisenach. Prowadził zwłaszcza badania nad wietrzeniem i rozkładami minerałów. Ogłosił: „Lehrbuch der Mineralien und Felsarten“ (1869); „Synopsis der Mineralogie und Geognosie“ (2 t., 1875—77); „Fels- und Erdboden“ (1876); „Lehrbuch der Gesteins- und Bodenkunde“ (1877); „Die Thonsubstanzen“ (1879); „Der Erdboden nach Entstehung, Eigenschaften und Verhalten zur Pflanzenwelt“ (1888); „Geognostische Wanderungen in Deutschland“ (2 tom., 1894).

Sengilej, m. pow. gub. Symbirskiej, ma 5,735 miesz. (1897).—*Sengilejski powiat,* liczy na przestrzeni 5,407 w. kw. 156,130 miesz. (1897); w powiecie znajdują się fabryki sukna.

Senigallia *(Sinigaglia),* miasto w prow. włoskiej Ankonie, przy ujściu Mizy do morza Adrjatyckiego położone, rezydencja biskupa, ma katedrę, teatr, zamek, liceum, gimnazjum, bibljotekę, port, kilka fabryk, kąpiele morskie i 10,000 miesz. Tu umarł i pochowany został na miejscowym cmentarzu rektor Szkoły Głównej warszawskiej Józef Malinowski.

Senje, wieś w ks. Serbskiem, w okręgu Paraczyńskim, pow. Czupryjskim, przeszło 850 m.; sąd pokoju. O pół godziny drogi od **S.** znajduje się słynny klasztor Rawanica, o 2 zaś godziny odległą jest miejscowość zwana *Stenje*, w której znajdują się bogate pokłady węgla kamiennego, grube na 9—11 stóp i ciągnące się około 4 mil w kierunku ku klasztorowi Manasje. W latach 1854—59 wydobywano stąd węgle dla działolejni kragujewackiej, następnie rząd serbski odstąpił kopalnie towarzystwu prywatnemu.

Senjen, wyspa położona u północnego wybrzeża Norwegji, obejmuje 1666 klm. kw. (30,3 m. kw.) i liczy 4,000 miesz.

Senjor (łac.), starszy, starszy członek rodziny, albo przełożony bractwa, konwiktu, bursy i t. p.

Senjorat (łac.), godność senjora, najstarszego, dziedzictwo według starszeństwa, ob. Majorat.

Senlis, miasto okręgowe w depart. francuskim Oise, nad rz. Nonette, ma ruiny murów przez rzymian budowanych, kilka starożytnych kościołów i 7,200 miesz.

Sennaherib, król asyryjski, ob. Sanherib.

Senney Paweł, baron, mąż stanu węgierski, * 1822 w kom. Zemplińskim, został po ukończeniu studjów prawnych notarjuszem komitatu rodzinnego; następnie był sekretarzem namiestnictwa węgierskiego, poczem sekretarzem prezydjalnym kancelarji dworskiej węgierskiej. 1848 reprezentował na sejmie okrąg Bodrog-köz i należał do stronnictwa legitymistycznego. Po 1848 ustąpił do życia prywatnego i w polityce wziął udział dopiero po wydaniu dyplomu październikowego 1860.

będąc mianowany wiceprezesem rady namiestniczej węgierskiej. Od tej pory nachylał się coraz bardziej do stronnictwa Deaka i wraz z kanclerzem Majlathem położył wielkie zasługi przy ugodzie 1867. Powtórnie usunąwszy się do życia prywatnego, zrzadka występował w izbie panów, jako przywódca konserwatywnej szlachty węgierskiej. Na sejmie 1872 wystąpił jako zdecydowany stronnik Deaka, w sprawach jednak wewnętrznych pozostał na stanowisku konserwatywnem.

Senność, ob. Śpiączka.

Se non è vero, è ben trovato (wł.), jeżeli to nie jest prawdą, to jest dobrze zmyślone. Słowa przypisywane kardynałowi Este i stosujące się do poematu Ariosta „Roland szalony."

Sens, miasto okr. w dep. francuskiem Yonne, nad rz. Yonne, przy kolei żelaznej z Paryża do Ljonu, rezydencja arcybiskupa, ma wspaniały kościół katedralny i 14,000 miesz.

Sensofon, telegraf elektryczny, dający znaki przez lekkie zakłucia palca, naciskającego gałkę przyrządu.

Sensualizm (z łac. *Sensus*, zmysł) jest to pogląd filozoficzny, uważający wrażenie zmysłowe za jedyne źródło poznania. Umysł ludzki jest to gładka, czysta karta, na której rysują się przejmowane zzewnątrz wrażenia *(Nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu)*. Pogląd ten, rozwinięty przez Locke'a, doprowadził do krańcowej jednostronności Condillac *(Traité des sensations)*, uważający wszystkie funkcje duchowe za przekształcenie sensacji zmysłowych *(sensation transformée)*. **S.** ten rozszerzył się szybko nie tylko we Francji, lecz i całej Europie w końcu 18-go i na początku 19 stulecia. **S.,** uważany jako teorja poznania, stanowi podstawę pozytywistycznych i materjalistycznych teorji spółczesnych myślicieli francuskich, angielskich i niemieckich.

Sensus communis (łac.), zdrowy rozsądek.

Sentencja wyroku, ob. Sentencjonarz.

Sentencjonarz, księga w sądach, do której podczas sesji sądowej pisarz lub prezydujący zapisuje w treści uchwały, czyli sentencje wyroku.

Sentymentalność (łac.), tem się różni od zwyczajnej czułości, że się popisuje ze swoją tkliwością i że pierwiastki rzewności i tęsknoty uważa jako główne podstawy działalności moralnej. W ogólne użycie wszedł ten termin dzięki romansowi Sterne'a „Sentimental journey."

Separacja, ob. Rozłączenie co do stołu i łoża.

Separatyści, tak się nazywają u protestantów ci, którzy w rzeczach religijnych postępują osobną drogą i odłączają się w części albo zupełnie od swego wyznania lub jego nauki, przyjętej przez większość.

Separatyzm, dążność do oddzielania się od ogólniejszych doktryn, prądów partji.

Sepja *(Mątwa, Atramentnica, Sepia)*, rodzaj mięczaków z gromady głowonogich, z rzędu dwuskrzelnych dziesięcionogich; głowa ich opatrzona jest ośmiu nogami czyli ramionami, pokrytemi mnóstwem brodawek; ramiona te służą **S.** do przyczepiania się do skał, oraz do poruszania; nadto posiadają dwa ramiona boczne, chwytne, zwane czułkami, na końcach tylko brodawkami opatrzone. Wielkie ich oczy pociągnięte są błonką przezroczystą, a pysk zakończony dziobem rogowatym. Ciało ich nie jest pokryte skorupą, a natomiast posiada wewnątrz płaską, jajowatą, wapienną skorupę, służącą do przyczepiania mięśni. Pod spodem ciała jest worek otwierający się blisko otworu odchodowego, wypełniony płynem czarniawym, którym mącą wodę w razie niebezpieczeństwa. Żyją we wszystkich morzach; najpospolitszy gatunek **S.** *pospolita (S. officinalis)*, długa do 45 cm., ze skórą popielato-siną, czerwono nakrapianą. Skorupa jej grzbietna, długa na 12—25 cm., a 4—8 cm. szeroka, pod nazwą *kości sepji (os sepiae)* używa się w medycynie jako węglan wapna, w technicę do polerowania; mięso ma niesmaczne, jadane jednak przez biedniejszych mieszkańców Włoch, płyn jej wydaje ciemno-brunatny barwnik, zwany *sepją;* najlepszy pochodzi z Rzymu. W znacznych głębiach oceanu **S.** dochodzą niekiedy bardzo znacznych wymiarów i wydostają się na powierzchnię morza, a nawet są wyrzucane na wybrzeża, jak w Szwecji, Irlandji, Islandji, Japonji, a zwłaszcza Nowej Zelandji. Po większej części należą do pokrewnego kałamarnicy rodzaju *Achitheutis*. Największy dotąd znany taki głowonóg miał 5 m. długości, z ramionami 12 m. długości; średnica brodawek na takich ramionach dochodzi do 15 cm. Napotykają się też i bardzo wielkie ośmiornice (ob.). Wielkie te głowonogi dały powód dawnych baśni o olbrzymich potworach morskich, zwanych *krakami*, które miały dochodzić wielkości wyspy.

Sepja, samica.

Sepja, samiec.

Sepp Jan Nepomucen, historyk kościelny niemiecki, * 1816 w Tölz w Bawarji; studjował w Monachjum filozofję i teologję, poczem odbywszy w latach 1845 i 46 podróż po Syrji, Palestynie i Egipcie, został profesorem historji w Monachjum; 1848 był wybrany do parlamentu frankfurckiego, a 1849 do sejmu bawarskiego. Z dzieł **S.** najważniejsze: „Leben Jesu" (6 t., Regensburg, 1853—62); „Das Heidenthum und dessen Bedeutung für das Christenthum" (3 t., tamże, 1853); „J. von Görres" (2 wyd., tamże, 1848); „Jerusalem und

das Heilige Land“ (2 t., Regensburg, 2 wyd., 1876); „Geschichte der Aposteln vom Tod Jesu bis zur Zörsterung Jerusalems“ (2 wyd., 1866).

Seppuku (*Seppaka*, chińskie), u Chińczyków to samo, co u Japończyków *Harakiri* (ob.): samobójstwo, popełnione przez rozerznięcie sobie brzucha.

Septanta, albo **Septuaginta** (LXX), ob. Aleksandryjska Biblja.

Septennat, siedmiolecie, w szczególności nazwa siedmioletniego trwania prezydentury Mac-Mahona w rzeczypospolitej Francuskiej, od listopada 1873, co miało na celu odroczenie kwestji formy rządu; Mac-Mahon wszakże już w 1879 r. zrzekł się swego stanowiska.—**S.** nazywają też w Niemczech uchwałę 1874, przyznającą koszta na utrzymanie armji niemieckiej w czasie pokoju w sile 420,000 wojska (do 1 kwietnia 1881 r.),— uchwała ta była wynikiem ugody stronnictwa narodowo-liberalnego z rządem.

Septentrio, u Rzymian, nazwa siedmiu gwiazd Niedźwiedzicy Wielkiej, stąd w dalszem znaczeniu: północ, okolice północne.

Septet (z łac.), zowie się w muzyce dzieło na 7 głosów wokalnych lub instrumentalnych.

Sept-Iles, złożona z 7 wysp grupa na kanale La-Manche, u północno-zachodniego wybrzeża Francji, należąca do departamentu Côte-du-Nord. Na wyspie Moines znajduje się fort i latarnia morska.

Septuagesima, czyli siedmiodziesiętna, t. j. trzecia niedziela przed wielkim postem, która dziewięciu tygodniami Wielkanoc poprzedza. Od niej zaczynano dawniej post, czego dowodzi samo nazwisko nadane tej niedzieli: *Starozapustna.*

Septuaginta, lub **Septanta,** ob. Aleksandryjska Biblja.

Septyczny, toż co *zakaźny*, zakażenie lub gnicie sprowadzającą.

Septyljon, tysiąc sekstyljonów, zatem 10^{24}, czyli 1 z 24 zerami, w systemie zaś niemieckim nazywania wielkich liczb 10^{42}. Ob. Biljon.

Septyma, w muzyce, ob. Interwal i Akord.

Septymanja, część państwa Wizygotów w Galji, którą r. 419 prz. Chr. pod dowództwem Walji Rzymianom odebrali, składała później większą część Langwedocji i Roussillonu.

Septymjusz, pseudonim Mich. Balińskiego.

Sepulveda Jan Ginez, historyk i humanista hiszpański, * około 1490 w Pozo-Blanco pod Kordubą, † 1574. Kształcił się w kraju i we Włoszech, gdzie dawszy się poznać Karolowi V 1536, był przezeń mianowany historjografem państwa i w charakterze tym wrócił do Hiszpanji; po abdykacji Karola V osiadł w stronach rodzinnych. Pisał tylko po łacinie. Po raz pierwszy zwrócił na się uwagę pismami polemicznemi przeciw obrońcy Indjan, Las Casasowi, ale pisma te nie przynoszą mu bynajmniej zaszczytu. Z prac jego historycznych najgłówniejszą jest: „Historia Caroli V Imperatoris“, wydana dopiero po śmierci autora z innemi jego pismami (4 t., Madryt, 1780). Przedtem jeszcze ukazały się jego: „Opera varia“ (Paryż, 1541) i „Opera omnia“ (Kolonja, 1602).

Sepulveda Wawrzyniec, spółczesny tamtemu, poeta, układał romance. Jeden zbiór tych romanc jego nosi tytuł: „Romances nuevamente sacados de historias antiguas de la Crónica de Espana“ (Antwerpja, 1551 i częściej).

Seq., skr. *Sequens* (łac.), następny; seqq. (liczba mnoga) następni, następne.

Sequentia (*Senkwencja*), zowie się pewna liczba i rodzaj śpiewów kościelnych, powstałych w IX wieku z modulacji głosowej przy wyrazie Alleluja, uformowanych w czasie odśpiewywania responsorji gradualnej (ob. Graduale). Z dawnych 350 sekwencji utrzymały się tylko cztery, mianowicie: „Veni, sancte Spiritus“; „Lauda, Sion, Salvatorem“; „Stabat mater dolorosa“; „Victimae paschali“ ze śpiewem „Dies irae“.

Sequoja (*Drzewo mamutowe*), rodzaj roślin z rodziny szyszkowatych, drzewa bardzo wysokie, zawsze zielone, z grubą korą korkowatą, mają kwiaty jednodomowe i szyszki drobne. **S.** *sempervirens* (*Toxodium sempervirens*) dochodzi 95 m. wysokości i ma postać piramidalną; zarasta lasy w Ameryce płn. na wybrzeżu oceanu Spokojnego. **S.** *gigantea* (*Wellingtonia gigantea*), *jodła olbrzymia*, ma przeszło 100 m. wysokości przy 12 m. średnicy. Postać, pierwotnie piramidalna, staje się następnie nieregularną, a korona rozpoczyna się dopiero wysoko na łodydze. Szyszki są jajowate, żółto-brunatne, 5—6 cm. długie. Niewielka liczba olbrzymich okazów w Kalifornji dla ochrony uznaną została na własność narodową. W Europie płd. i zach. drzewo udaje się dobrze i dorasta też znacznej wysokości.

Ser, pokarm otrzymywany z mleka różnych zwierząt, składa się po większej części z sernika (ob.), do którego przymieszana jest większa lub mniejsza ilość tłuszczu, nieco cukru mlecznego, części składowe mineralne mleka, woda i produkty rozkładu powyższych substancji. Do wyrobu **S.** używa się bądź mleka zbieranego, bądź też mleka ze śmietaną; w pierwszym razie otrzymują się **S.** *chude*, w drugim **S.** *tłuste* (szwajcarskie, holenderskie, angielskie). Jeżeli przy wyrobie **S.** tłustego dodaje się jeszcze śmietany, otrzymują się **S.** *śmietankowe*. **S.** chudy wyrabia się zwykle z mleka zsiadłego, kwaśnego, z którego śmietana oddzieloną została na masło; mleko to zsiadłe wprowadza się na płótno i wyciska; serwatka odpływa, a sernik pozostaje. Sernik opadający z mleka zbieranego słodkiego, ścinanego za pomocą podpuszczki (ob.) stanowi *twaróg*. **S.** *tłusty* wyrabia się z mleka tłustego, które się ścina też za pomocą podpuszczki przy temperaturze 30—40°. Po oddaleniu serwatki, gdy **S.** zaczyna twardnąć, ugniata się z solą i wyciska w formach.

Następnie soli się jeszcze, suszy i stosownie do gatunku, poddaje rozmaitemu traktowaniu. Pęcherzowata konsystencja **S.** szwajcarskiego i innych pochodzi stąd, że przy wyrobie serwatka nie zupełnie się wydziela, zawarty w niej cukier mleczny przechodzi w glukozę, a ta ostatnia zamienia się w alkohol i kwas węglany, który uchodząc, sprowadza pęcznienie sera. W serze holenderskim, który jest bez pęcherzy, większy dodatek soli kuchennej wstrzymuje przeobrażenie cukru mlecznego. Jakość **S.** należy dalej od temperatury i natury przestrzeni, w której po wyrobie jest przechowywany. Teorja tworzenia się **S.** nie jest dobrze znana. W stanie świeżym **S.** jest biały jak kreda, przechowywany czas jakiś w stanie wilgotnym staje się żółtym i przeświecającym i przybiera właściwą woń i ostrość; stanowi to tak zwane *dojrzewanie* **S.**, które w znacznej części dokonywa się przy współdziałaniu pewnych bakterji, należących do kategorji grzybków drożdżowych i rozszczepkowych. Z wiekiem traci **S.** wszelką spojność. Dojrzewanie **S.** pochodzi od wywiązywania się amonjaku lub kwasu. **S.** silnie woniejące są amonjakalne, **S.** bezwonne oddziaływają zwykle kwaśno. Oprócz amonjaku znajdują się w **S.** inne zasady amonjakalne, jak amyljak; niektóre **S.** są mieszaniną sernika z korzennemi ziołami (nostrzyk i in.), z kwasami tłustemi lotnemi (kwas walerjanowy, kaprynowy, kapronowy i in.). Średni skład **S.** krowiego tłustego jest 36% wody, 29% sernika, 30,5% tłuszczu, 4,5% popiołu; chudego zaś 44% wody, 45% sernika, 6% tłuszczu, 5% popiołu.—Największa ilość **S.** wyrabia się z mleka krowiego, wiele jednak robi się też z mleka owczego i koziego.—Najważniejsze w handlu są **S.** *szwajcarskie*, noszące różne nazwiska, dalej idą *holenderskie*, pod nazwiskiem których uchodzą też **S.** gdańskie i in. Belgja dostarcza wybornego sera *limburskiego*, z angielskich najlepszy jest **S.** *chesterski*, dalej *glocesterski*, z francuskich *roquefort*, *brie*, z włoskich *parmezański*, *stracchino* i in. W ostatnich czasach podniosła się i u nas fabrykacja sera. **S.** *owcze* wyrabiają się głównie w Szwecji, Czechach i u nas. Tak zwane *gomółki* wyrabiają się z twarogu pomieszanego z solą i kminkiem, który po dojrzeniu wyciska się ręcznie w bryłki i suszy.—Pod względem bogactwa w ciała białkowate 388 gramów **S.** odpowiadają 614 gramom mięsa wołowego. Fałszowania lepszych gatunków **S.** zachodzą rzadko, gorsze mieszają się niekiedy z mąką. W niektórych, niedostatecznie zbadanych warunkach rozwija się w **S.** substancja szkodliwa, trująca. Por. Hermbstädt „Theoretisch praktische Anweisung Butter und Käse zu fabriziren“; Otto „Lehrbuch der rationellen Praxis der landwirthschaftlichen Gewerbe“ (1862); Anderegg „Die Schule des Schweizer-Käsers“ (2 wyd., 1893); Herz „Die Käsekost“ (2 wyd., 1895).

Serafim, Serafinowie, wedle Starego Testamentu, mianowicie proroka Izajasza (6,2,3,6,7), najwyżsi najdoskonalsi aniołowie, mający postać ludzką, opatrzeni 6 skrzydłami; stoją oni przy tronie Boga i opiewają jego chwałę; dwoma skrzydłami zakrywają oblicze Boga, dwoma jego nogi, a dwoma latają. W hierarchji aniołów pierwsze miejsce trzymają **S.**, po nich następują Cherubini. Por. art. Anioł.

Serafinow Order, nazywają order szwedzki założony w 1260 dla książąt i wysokich dostojników, zwany „niebieską wstęgą;“ łączy w sobie order „mieczowy“ i „gwiazdy północnej“.

Seraing, wielka wieś fabryczna w belgijskiej prowincji Liège, o pół mili od tego miasta oddalona, na lewym brzegu Mozy, słynna z wielkich warsztatów maszyn, wielkich pieców hutniczych i kopalni węgla kamiennego; fabryka maszyn, założona przez Jana Cockerill w 1817, dotąd w świetnym utrzymuje się stanie. Ludność tej miejscowości wynosi 37,000 głów.

Seraj (tur. pałac), rezydencja sułtańska, leży na przylądku pomiędzy morzem Marmora, Bosforem i portem w Konstantynopolu. Wysokie jej mury warowne mają przeszło 2 mile obwodu i mieszczą w sobie mnóstwo budowli z ludnością około 10,000. W tak zwanym *Eski-Serai*, czyli Starym Seraju, mieszkają żony zmarłych sułtanów.

Serajewo, miasto, ob. Sarajewo.

Serampore albo **Serampur,** m. w angielskich Indjach przedgangesowych, w prow. Bengalskiej, nad rz. Hugly, o 20 klm. od Kalkutty odległe, liczy 36,000 miesz., głośne z istniejącej tu od 1799 misji angielskiej Baptystów.

Seranin, materjał wybuchowy, złożony z nitrogliceryny, azotanu amonowego, węgla i benzyny lub kreozotu.

Serao Matylda, powieściopisarka włoska, * r. 1856 w Patros w Grecji, mieszkała długo w Rzymie, zaślubiła Edwarda Scarfoglio. Założyła w r. 1885 wraz z mężem „Corriere di Roma“, który 1887 przeniosła do Neapolu jako „Corriere di Napoli“, a 1891 „Matino“. Napisała: „Il ventre di Napoli“, „La conquista di Roma“ (1885); „Fantasia“, „Vita e aventure di Ricardo Joanna“, „Il paese di cacagna“ (1891); „La ballerina“ (1899) etc. W r. 1902 oskarżono ją wespół z mężem o nadużycia pieniężne, przeciwko czemu się broniła gorąco.

Serapeum (grec. *Serapejon*), świątynia Serapisa. Z licznych takich świątyń w starożytności najsłynniejsza była w Aleksandrji, nie tyle z powodu swej piękności, ile raczej ze względu na pomieszczoną w jej murach wielką bibljotekę Ptolemeuszów, obejmującą 40,000, a według innych 70,000 rękopisów. Por. Parthey „Das aleksandrinische Museum“ (1838). **S.** odkryte przez Mariette'a w Memfisie jest grobowcem Serapisa. Por. Mariette „Le Sérapéum de Memphis“ (1857—65, 36 tablic), oraz „Choix de monuments du Sérapéum“ (1856).

Serapis, Sarapis, bóstwo egipskie, którego wizerunek Ptolemeusz Lagi sprowadził z Synopy

do Aleksandrji; miasto to było też głównym punktem czci **S.** Egipcjanie, lubo mieli wstręt do wszelkiej obczyzny, przenieśli na **S.** (ze względu na podobieństwo jego nazwy z imieniem Apis) cześć (mianowicie w Memfis) dawnego Ozyrysa-Apisa. Świątynia memficka Apisa zamieniła się w *Serapejan* (Serapeum). Wkrótce potem pod nazwą *Serapisa-Heljosa* był identyfikowany ze słońcem, najwyższym bogiem Egipcjan, i z tego powodu wszedł do systemu bóstw egipskich. Kult **S.** razem ze czcią Izydy przeszedł także do Grecji i Italji.

Serapjon (św.), zwany *Scholasticus*, † w IV w. Gorliwy zwolennik i przyjaciel św. Antoniego, był w górnym Egipcie opatem w Arsnoe, gdzie miał pod swem zwierzchnictwem 10,000 pustelników. Około 340 r. posłany był przez Atanazjusza, biskupa z Thmuis, do Dolnego Egiptu; będąc jednym z głównych obrońców bóstwa Chrystusa, znajdował się na synodzie w Sardyce (347). Następnie był wysłany do cesarza Konstancjusza, ażeby ułagodzić gniew jego przeciwko Atanazemu, zdaje się jednak, że niewiele wskórał, wkrótce bowiem razem z biskupami prawowiernymi był wygnany. Z pism jego zachowała się księga przeciwko manichejczykom. Pamiątkę jego Kościół obchodzi 21 marca.

Serapjon, z przezwiskiem *Sindonites*, rodem Egipcjanin, żył w połowie IV w. i długie odbywał podróże celem nawracania na wiarę chrześcijańską; jednego razu, chcąc pewnej kobiecie w braku pieniędzy dopomódz, zaprzedał się trupie aktorów, którą całą nawrócił. Później uczynił to samo u pewnego manichejczyka, a następnie wyniósł się na pustynię, gdzie † na początku V w.

Serapjon, właściwie Jahja-ibn-Serabi, zwany też *Janus Damascenus*, sławny lekarz arabski z Damaszku, który w IX i X w. w Bagdadzie nauczał i pozostawił w języku syryjskim dzieło, które w XV w. na język łaciński tłómaczone, p. t. „Pandectae therapeuticae“, kilkakrotnie drukowane było.—Inny **S.** albo *Ibn-Serabi* jest autorem dzieła: „De medicamentis simplicibus“, które także w XV w. było kilkakrotnie drukowane.

Seraskjer, z perskiego *Seri-Asker*, t. j. głowa wojska, tytuł najwyższych dostojników wojskowych w Turcji, noszony przez ministra wojny, a także przez wodzów naczelnych większych mas wojska. Równoznaczny prawie z **S.** jest *Serdar* albo *Serdari-ekrem* (najłaskawszy Serdar), feldmarszałek.

Serbja, po turecku *Syrp*, królestwo na półwyspie Bałkańskim, pomiędzy 43°20′ a 44°50′ szerokości północnej i 37° do 40°10′ długości wschodniej; odgraniczone jest na północy Sawą i Dunajem od Austro-Węgier, na wschód graniczy z Wołoszczyzną i Bulgarją, na południe z Bulgarją i Turcją, na zachód z Bośnją; obejmuje 48,302,6 klm. czyli 877,22 mil kw. Powierzchnia **S.** oznacza się przeważnie charakterem podalpejskim. Jest to kraina górzysta, której masa wyniosłości nie stanowi oddzielnego samoistnego systematu, niemal wszystkie bowiem jej pasma i grzbiety są tylko przedłużeniem sąsiednich gór i jako częściowo odnogi rozchodzą się z odległych pni górzystych. Od strony zachodniej (od Bośni) ciągną się w kierunku południowo-wschodnim gałęzie gór, należące do nadmorskiego pnia alpejskiego; od północno-zachodu wkraczają wyniosłości, oderwane od siedmiogrodzkich Karpat i od Bałkanów. Największe wyniosłości zgromadziły się w stronie południowej, gdzie nad samą granicą wznoszą się szczyty Kopaonickie, sterczące na 2,106 metr. nad poziom morza. Nierównie ważniejsze pod względem geograficznym są sąsiednie od zachodu góry, lubo mniej wysokie. Z nich bowiem krętym biegiem spływa Morawa, dążąc z południa ku północy. Dolina Morawy dzieli **S.** na dwie połowy, godne uwagi z tego powodu, że prawa strona stanowi, jakby graniczną miedzę pod względem etnograficznym; we wschodniej części tylko sporadycznie śród przeważającego żywiołu rumuńskiego osiadł żywioł serbski, właściwym zaś ogniskiem narodowem jest lewa, zachodnia strona od Morawy. I w tej części przeważa charakter górzysty. Z płaskowzgórza wznoszą się góry Rudnickie, pojedyńcze szczyty których, jak Sabor, Wieńcząc, Sturac, sterczą na 1,000 metr. nad poziom. Śród licznych dolin, jakiemi są przerznięte Rudnickie góry, spływają drobniejsze strumienie ku Morawie. Wschodnią część kraju po prawej stronie Morawy zajmują podobnież górzyste wypukłości, które się wznoszą do wysokiego punktu, mianowicie pasmo gór Omolijskich, i zwolna spuszczają się ku Dunajowi. Stąd też w tym kierunku spływają górzyste potoki. Systemat rzeczny nie przedstawia zbyt wielkiej rozmaitości. Wszystkie ważniejsze rzeki **S.** wpadają do graniczącej od północy Sawy i Dunaju i wszystkie płyną od południa. Na zachodnim krańcu Drina, z nią w tym samym kierunku Kolubara, w środku Morawa, a na wschodniej granicy od Bułgarji Timok.—Klimat wogóle jest umiarkowany i zdrowy, w częściach górzystych dość surowy. Latem upały dochodzą w cieniu do 40° Cels., zimą zaś panują niekiedy 15° mrozy. Grunt w dolinach i niższych miejscowościach jest urodzajny i odpowiedni zarówno do hodowli bydła, jak rolnictwa, oraz uprawy wina. Lasy złożone są po większej części z drzew liściastych, przeważnie z dębów. Nadto rosną dziko kasztany jadalne, drzewa owocowe wszelkiego rodzaju, głównie grusze, w niższych okolicach tworzące całe lasy. Głównymi produktami są: kukurydza, zboża wszelkiego rodzaju, wino, owoce, dalej tytuń i konopie. Z większem zamiłowaniem niż rolnictwu poświęca się ludność hodowli bydła. Górnictwo, mimo wielkiego bogactwa kraju, stoi na niskim stopniu; wydobywa się w nieznacznej ilości galman, żelazo, miedź (w Majdanpek), węgiel kamien-

ny i in.—Ludność **S.** podług obliczenia z 1895 r. wynosi 2,314,153 głowy. Ludność zamieszkuje 25 miast, 53 osady i 1,313 wsi; pod względem narodowości przeważnie należy do plemienia serbskiego. Serbowie odznaczają się krzepką i piękną budową ciała, ognistym i poetycznym duchem, nieustraszonem męstwem, oryginalnością obyczajów i bytu. Obok Serbów najliczniejsi są Wołosi (143,284), którzy prawie wszędzie przyjęli strój, a częstokroć i mowę serbską; dalej zamieszkuje w **S.** kilka tysięcy Bułgarów (w stronach południowych), 37,500 cyganów, 4,500 Żydów i około 20,000 innych narodowości. Różnica stanów nie istnieje, nie ma chłopów ani szlachty; wszyscy włościanie są wolnymi posiadaczami gruntu. Życie familijne opiera się na prostocie patrjarchalnej, i podobnie jak i u innych Słowian południowych, na spólności. Rodzina związana tą spólnością zowie się *zadruga*. Ojciec jest naturalną głową takiego rodu. W razie śmierci ojca zadruga wybiera na jego miejsce *starjeszynę*. On jest przedstawicielem rodu w obec władz politycznych, on sądzi spory domowe, kieruje pracą, która jest spólną, podobnie jak spólne są dochody. Pod względem wyznania ludność **S.**, za wyjątkiem kilku tysięcy katolików i protestantów, żydów i kilku tysięcy mahometan, zalicza się do kościoła wschodniego, tworzącego samodzielny kościoł narodowy, w rzeczach wiary zależny wprawdzie od patrjarchy konstantynopolskiego, w ogóle jednak podległy metropolicie belgradzkiemu i zależnym od niego trzem biskupom: szabackiemu, karanowackiemu i negotyńskiemu, którzy spólnie stanowią synod narodowy. Kościół wschodni w **S.** obdarzony jest rozmaitemi przywilejami, katolicy, protestanci i żydzi mają wolność wyznania, przechodzenie jednak z wyznania panującego na inne najsurowiej jest wzbronionem.—Przemysł, za wyjątkiem Belgradu, ogranicza się do potrzeb miejscowych. Handel ciągle się wznosi. Belgrad, w którym 1857 założono izbę skarbową i przemysłową, jest nietylko ogniskiem handlu serbskiego, ale nadto prowadzi ważny handel tranzytowy z Turcją. W 1895 ogólna wartość wywozu wynosiła 43,390,000 franków, przywozu zaś 28,240,000 fr. Średnio w latach 1884 — 1893 wywóz roczny wynosił 42,590,000, przywóz zaś 40,846,000 franków. Głównemi przedmiotami handlu wywozowego są: bydło, skóry, wełna, łój i t. p., przywozowego zaś rozmaite wyroby, sól i cukier. Drogi żelazne łączą Belgrad z Konstantynopolem i Salonikami; ogólna długość linji dróg żel. serbskich wynosi 535 klm. Oświata wyższa w ostatnich czasach zrobiła wielkie postępy, natomiast oświata ludowa stoi na nizkim stopniu. Z zakładów naukowych znajduje się w **S.**: akademja w Belgradzie, zreorganizowana 1863 i rozdzielona na trzy fakultety (filozoficzny, techniczny i prawny), wyższy zakład teologiczny, akademja wojskowa, szkoła handlowa i przemysłowa, dalej 12 gimnazjów wyższych, dwie wyższe szkoły realne, 12 gimnazjów niższych czyli czteroklasowych, szkoła rolnicza w Kraljewie, seminarjum nauczycielskie w Belgradzie, wyższa szkoła żeńska tamże. Liczba szkół ludowych męzkich wynosiła w 1893 roku 780, żeńskich zaś 68.—*Ustrój państwowy*. Od dnia 6 marca 1882 **S.** jest królestwem konstytucyjnem i po abdykacji Milana I (6 marca 1889) pozostaje pod panowaniem syna tegoż, Aleksandra, ur. w 1876. Według ustawy z d. 22 grudnia 1888 tron dziedzicznym jest w rodzie Obrenowiczów. Król jest przedstawicielem władzy państwowej; władzę prawodawczą dzieli on z przedstawicielami narodu, władzę wykonawczą zaś posiada sam i pełni ją przy pomocy ministrów, odpowiedzialnych przed królem i przedstawicielami narodu. Senat składa się z 16 członków, którzy w połowie przez zgromadzenie narodowe są wybierani. Ogólne przedstawicielstwo narodowe stanowi skupczyna, która dawniej wybierała panującego. Według ustawy z 1869, która w 1894 nanowo weszła w życie, skupczyna składa się z 45 członków powołanych przez króla i 128 pośrednio przez naród wybranych. Ministerjum składa się z 8 członków, mianowicie ministrów spraw wewnętrznych, zewnętrznych, finansów, sprawiedliwości, wojny, robót publicznych, gospodarstwa, oraz wyznań i oświaty. Pod względem administracyjnym **S.** podzieloną jest na 15 okręgów, które dzielą się na 79 powiatów i 1,313 gmin. Gmina posiada w pewnym zakresie samorząd. Najwyższą władzę sądową, cywilną i karną jest sąd kasacyjny w Belgradzie; drugą instancję stanowi sąd apelacyjny tamże. Pierwszą instancję stanowią 22 sądy okręgowe, sąd miejski w Belgradzie, oraz sądy pokoju w 1,313 gminach. Oprócz tego istnieje w Belgradzie sąd handlowy. Budżet państwowy za rok 1896 wykazywał 63,659,720 franków w dochodach, oraz 63,355,607 franków w wydatkach. Dług państwowy, istniejący od r. 1876, wynosił w 1896 r. ogółem 413,607,500 franków.—*Wojsko*. Na zasadzie ustawy z 31 stycznia 1889 istnieje powszechna powinność wojskowa od 21 do 50 roku życia, do 30 roku w armji czynnej, później w pospolitem ruszeniu. Armja na stopie pokojowej według budżetu powinna liczyć 18,600 żołnierzy, w rzeczywistości zaś liczy tylko około 15,000 z 1,044 oficerami i 206 działami; oprócz tego jest 966 oficerów rezerwy. Na stopie wojennej armja powinna liczyć 314,932 ludzi, ale prawdopodobnie nie obejmuje więcej, niż połowę tej liczby. *Herbem* państwa jest dwugłowy orzeł srebrny w polu czerwonem, który na piersiach posiada na czerwonej tarczy krzyż srebrny i cztery półksiężyce po rogach; pod orłem po obu stro-

Herb Serbji.

nach złote lilje. Flaga narodowa jest czerwono-błękitno-biała z czterema złotemi gwiazdami w pasie czerwonym, oraz z herbem w środkowym błękitnym pasie. **S.** posiada trzy ordery, a mianowicie: krzyż Takowy (ustanowiony 1865), order Orła białego, oraz św. Sawy (z 1883). Stolicą jest Belgrad. Por. Kanitz „**S.**, historisch-ethnographische Reisestudien“ (Lipsk, 1868); Milićewić „Księstwo **S.**“ (Belgrad, 1876); tenże „Królestwo **S.**“ (Belgrad, 1884, po serbsku)); Gopcević „**S.** und die Serben“ (Lipsk, 1888); Coquelle „Le royaume de Serbie“ (Paryż, 1894); Kohn „**S.** in geoethnographisch - administrativ - volkswirtschaftlicher und kommerzieller Hinsicht“ (Semlin, 1895).

Historja. W najdawniejszych czasach **S.** zamieszkana była przez narody trackie lub iliryjskie. Na krótko przed narodzeniem Chrystusa zawojowaną została przez Rzymian i pod nazwą Górnej Mezji wcieloną do prowincji Iliryku, której losy podzieliła pod panowaniem rzymskiem. Mieszkańcy, romanizowani coraz bardziej, znani byli pod ogólną nazwą Wołochów. W czasie wędrówek narodów kraj ten stawał się kolejno łupem Hunów, Ostrogotów, Longobardów i in., a po ich wyjściu około połowy VI wieku przeszedł pod panowanie cesarzów bizantyńskich. W początkach VII wieku opanowali tę krainę Awarowie, przeciwko którym cesarz Herakljusz 636 r. wezwał na pomoc Serbów z dzisiejszej Galicji wschodniej; Serbowie 638 pokonali i wygnali Awarów, poczem sami rozszerzyli się po kraju na zachód od Morawy Dolnej i Ibaru, aż do Werbasu, gór Dalmackich i morza Adrjatyckiego, na południe zaś od Sawy do pasma centralnego Bałkańskiego i jeziora Skudari, zajęli przeto dzisiejsze Czarnogórze, większą część Bośnji i zachodnią część księstwa Serbskiego. Kraj rozdzielił się według różnych plemion na 7 okręgów, mianowicie: na właściwą **S.**, Bośnję, Neretwę, Zachlumję, Trawunję, Konawlję i Duklę, któremi zarządzali župani. Župani podlegali wielkiemu županowi, który był lennikiem cesarza bizantyńskiego i przebywał w Desnicy nad Driną, we właściwej Serbji. Zwierzchnictwo wielkiego župana najczęściej było tylko nominalne, i wogóle bardzo słabe były związki, łączące pojedyńcze župy. Często župani, zwłaszcza zachlumski i duklański, usiłowali zyskać większą lub mniejszą samodzielność. Dopiero w drugiej połowie XII w. župan raski Stefan Nemanja utwierdził swą władzę nad całą Serbją i położył tem podstawę do przyszłej potęgi serbskiej. Początkowo Serbowie nawróceni zostali na chrześcijaństwo przez cesarza Herakljusza, już jednak po jego śmierci odpadli znowu w pogaństwo i dopiero w połowie IX w. ostatecznie nawróceni zostali przez kapłanów przysłanych przez cesarza Bazylego I. Dzieje **S.** w tej epoce, oraz długo później, ograniczały się ciągłemi walkami z sąsiednimi Bulgarami, które trwały do 1018, to jest do czasu zniszczenia państwa bulgarskiego przez cesarza Bazylego II Bulgarobójcę. Wtedy i **S.** obróconą została w prowincję bizantyńską. Już 1043 roku udało się županowi duklańskiemu, Stefanowi Boisławowi, wypędzić z kraju namiestnika bizantyńskiego. Jego syn i następca, Michał (1050—1080), wyzwolił się zupełnie z zależności od Bizancjum, żył w pokoju z Grekami, wszedł w związki z Rzymem; papież Grzegorz VII nazywa go „królem słowiańskim“ (1078). Syn jego Konstanty Bodin starał się jeszcze za życia ojca o dosięgnięcie tronu bulgarskiego (1071—73), ale napróżno; następnie upokorzył županów boseńskiego i raskiego. Na rozgraniczu XI i XII w. (około 1089 — 1105) panował w Skadrze Wukan, pierwotnie župan raski, zwany także na Zachodzie królem słowiańskim. Wogóle dzieje **S.** do początku XII wieku są bardzo zagmatwane, i dopiero w pierwszej połowie XII wieku rozpoczyna się jaśniejsza doba historji serbskiej. W tym także czasie był położony fundament zjednoczenia pojedyńczych plemion w jedno ciało polityczne. Prawdziwym twórcą państwa Serbskiego, od którego poczyna się nowa epoka dziejów serbskich, jest Stefan Nemanja. Przy pomocy cesarza bizantyńskiego Manuela objął on 1159 r. (według źródeł serbskich, według zaś greckich 1165) tron wielko-župański, położył koniec dawnym zwyczajom następstwa, mocą których władzę otrzymywał najstarszy w rodzie, zebrał rozerwane ziemie serbskie i spoił je w jedno ciało polityczne, które przekazał swemu rodowi. Pod koniec życia Nemanja wyrzekł się świata i ostatnie chwile przepędził w klasztorze Chilandarskim. Władzę po nim objął 1195 r. najstarszy syn jego Stefan, który 1222 koronował się na cara lub króla, koroną otrzymaną z Rzymu. Stąd też pochodzi jego nazwa Stefan *Prwowjencza-ni.* Zarówno on, jak i jego następcy rozszerzali niejednokrotnie granice państwa, tak, że pod Stefanem Duszanem (1336—56), za którego panowania królestwo Serbskie znajdowało się na szczycie swej potęgi, ogarniało ono oprócz właściwej Serbji, Macedonję, Albanję, Tesalję, północną Grecję i Bulgarję. Duszan wydał zbiór postanowień i przepisów prawnych, znany pod nazwą *Zakonnika;* opiekował się naukami i handlem, w końcu 1346 przybrał tytuł cesarza (cara). Przez podzielenie państwa Serbskiego na namiestnictwa dał początek jego upadkowi. Już syn i następca Duszana Urosz V utracił większą część zdobytych prowincji, a to z powodu zawichrzeń wewnętrznych, które odtąd szarpały Serbję i oddawały ją na pastwę wrogom zewnętrznym. Na Uroszu, poległym 1367 w walce domowej, wygasł ród Nemanjów. Około r. 1374 objęła tron serbski nowa dynastja w osobie Łazarza I, który początkowo panował szczęśliwie, później jednakże uległ w walce z Turkami i zginął 15 czerwca 1389 r. w bitwie na Kosowem Polu. Bitwa ta rozstrzygnęła losy **S.** i zarazem chrześcijan na półwyspie Bałkańskim. Z dawnej świetności S. cień tylko pozostał, ale i ten rozproszył się zupełnie, kiedy słabi następcy Łazarza szli dobro-

wolnie pod jarzmo Osmanów. Sułtan Bajazet podzielił **S.** pomiędzy syna Łazarzowego Stefana i jego zięcia Wuka Brankowicza Obaj musieli płacić mu daniny i posługiwać wojskiem. Od tej pory **S.** nie mogła się już wyzwolić z pod jarzma tureckiego. Wszelkie późniejsze usiłowania wyzwolenia się spowodowywały coraz większy upadek kraju, na którego polach rozgrywały się prawie zawsze walki pomiędzy Turcją a Węgrami. W końcu, gdy za Łazarza II rozstrój wewnętrzny dosięgł szczytu, wkroczył do **S.** sułtan Mahomed II (1459), zajął cały kraj i wcielił go jako prowincję do państwa Osmańskiego. Ludność, pozostała po tej klęsce, popadła pod jarzmem tureckiem w zupełne odrętwienie i nędzę. Tylko energiczniejsi z mieszkańców, nie chcąc poddać się tyranji tureckiej, uciekli do lasów i stąd prowadzili wojnę podjazdową z Turkami, podtrzymując w narodzie ducha wojowniczego. Pokojem pasarowickim (1718) otrzymała Austrja północną część **S.**, do rzeki Timok i gór Bujukdasz, ze stolicą państwa Belgradem, wkrótce jednakże utraciła ją napowrót niekorzystnym dla siebie pokojem belgradzkim (1739). Tym sposobem wojny Turcji z Austrją przyczyniły się do większego jeszcze spustoszenia **S.** i tem sroższego jej ucisku ze strony Turcji. Chociaż Porta, podobnie jak w innych krajach zdobytych, pozostawiła Serbom dawne urządzenia, mimo to jednak samowola paszów i gwałty oraz łupiestwa janczarów ciągle się wzmagały. W końcu okrucieństwa i samowola Turków wywołały w **S.** powstanie i w nocy 12 lutego 1804 Jerzy Czarny (Karadżiordżia) wybrany został wodem. Wezwał on naród serbski do boju za wolność i w latach 1804 i 1805 wypędził Turków z kraju; tylko w Belgradzie pozostała się załoga turecka. Wreszcie zwyciężywszy Turków w licznych bojach, zdobył Jerzy 1807 i twierdzę Belgradu. Dla ograniczenia coraz bardziej wzmagającej się władzy Jerzego, oddali się zawistni przywódcy pod opieką Rosji, prowadzącej w tym czasie wojnę z Turcją. Nieporozumienia pomiędzy Jerzym a innymi przywódcami trwały i później i wypłynęły zwłaszcza na jaw, gdy **S.** wciągniętą została do odnowionej pomiędzy Rosją a Turcją wojny (1809). Pokojem Bukareszckim 28 maja 1812 rzuconą została **S.** na pastwę Turcji. Zagwarantowano wprawdzie ogólną amnestję, Porta zobowiązała się postępować z Serbami łagodnie, pozostawić im zarząd sprawami wewnętrznemi, umiarkować podatki i nakładać je za zobopólną zgodą. Wszystko to jednak nie zadowoliło Serbów, którzy po opuszczeniu kraju przez wojska rosyjskie (1812), powstali na nowo w lipcu 1813 r.; po czteromiesięcznej walce, prowadzonej zawzięcie z rozmaitem szczęściem, przemogły przeważające siły tureckie, i Jerzy Czarny z innymi przywódcami schronił się do mocarstw ościennych. Zwycięzcy obchodzili się z pozostałymi najokrutniej, i kraj zamienił się prawie w pustynię; wszelkie pokuszenia oswobodzenia się tłumione były z nadzwyczajną srogością. W końcu ogólne oburzenie ludności spowodowało jedynego z pozostałych w kraju przywódców, Miłosza Obrenowicza (ob.), do podniesienia w Niedzielę Palmową 1815 sztandaru powstania. Po rozpaczliwej i szczęśliwie prowadzonej walce, traktatem z 15 grudnia 1815 otrzymali Serbowie pewien rodzaj niepodległości, zostawszy nie tyle poddanymi Turcji, ile raczej narodem sprzymierzonym pod jej opieką. Zostawiono im samorząd w sprawach wewnętrznych, pobór podatków i własne sądy; twierdze pozostały w ręku Turków. Na skupczynie narodowej 6 listopada 1817 Miłosz wybrany został dziedzicznym księciem serbskim. Odtąd głównem staraniem Miłosza było utrzymanie pokoju i poprawienie stanu ekonomicznego w kraju. Potrafił on utrzymać się w niepodległości i zachować zgodę zarówno z Portą, jak i Rosją, chociaż położenie jego było bardzo trudne przy drażliwości narodu. Miłosz zniweczył kilka spisków, uknutych przeciw jego osobie, i 1825 uśmierzył powstanie, wywołane jego surowością. 1827 przez wielkie zgromadzenie narodowe w Kragujewcu potwierdzony został Miłosz w godności księcia dziedzicznego, co zatwierdzone zostało przez hatiszeryf z 1831. Kilka lat jeszcze było potrzeba, nim Porta zgodziła się na ustąpienie dawno już przyrzeczonej południowej części **S.** Drugi dopiero hatiszeryf z 1823 razem z wolnościami zagwarantowanemi ludowi serbskiemu przez traktaty w Bukareszcie, Akermanie i Adrjanopolu, wyświecił dokładnie stosunek polityczny, w jakim odtąd niemal do ostatnich czasów pozostawała **S.** względem Turcji. 13 maja 1839 wskutek zniechęcenia narodu Miłosz musiał zrzec się tronu na rzecz chorowitego syna swego Milana, po którego rychłej śmierci wybrany był 1840 księciem młodszy syn Miłosza, Michał (ob.). Ale i on niedługo się utrzymał i 1842 zmuszony był kraj opuścić. Wtedy na skupczynie 14 września 1842, za sprawę Garaszanina, Simicza i Petronjewicza powołany został na tron drugi syn Jerzego Czarnego Aleksander Karadżiordżiewicz (ob.). Szesnastoletnie panowanie jego (1842—1852), zwłaszcza pod względem wewnętrznym, niezbyt było świetne dla Serbji. Dopiero pod koniec rządów jego kraj się nieco więcej zaczął rozwijać i poczęło wzrastać bogactwo narodowe. Podczas wojny krymskiej umiał Aleksander na korzyść Rosji utrzymać się na stanowisku neutralnem. Pokój paryski 1856 zapewnił **S.** jej polityczną względem Turcji niezależność, którą mocarstwa europejskie wzięły pod swą opiekę. W końcu chwiejność Aleksandra pod względem polityki zagranicznej zrodziła niezadowolenie, które wybuchło nareszcie w 1858 na burzliwej skupczynie. Złożono go z tronu i powołano napowrót sędziwego Miłosza Obrenowicza, po którego rychłej śmierci powtórnie objął władzę syn jego, Michał. Ks. Michał wszelkiemi środkami, z uszczerbkiem swego majątku osobistego, starał się o podnie-

sienie **S.** pod względem materjalnym i duchowym. Przedewszystkiem zajął się uorganizowaniem obrony narodowej i dołożył wszelkich starań, ażeby usunąć z **S.** załogi tureckie, co mu się nareszcie po długich staraniach udało uzyskać 1867. Od tej chwili wzrosło znaczenie Michała pomiędzy Słowianami tureckimi, gdy nagle dalsza działalność jego przerwana została wskutek zdradzieckiego zamordowania go 1868 w Topczydarze, nie bez winy byłego księcia Aleksandra. Następcą jego wybrany był 2 lipca t. r. na walnej skupczynie w Topczydarze młodociany Milan Obrenowicz IV (ob.), wnuk Jefrema Obrenowicza, uznany wkrótce przez Portę i mocarstwa opiekuńcze. Początkowo rządy sprawowali Miliwoj Blaznawec, Jowan Ristic z i Jowan Gawrilowicz. Milan, doszedłszy do pełnoletności, 22 sierpnia 1872 objął sam władzę, i zawarłszy przyjazne stosunki z Rumunją i Grecją, dążył do uzyskania zupełnej niezależności. Walka stronnictw toczyła się w dalszym ciągu, a ministerja zmieniały się bezustannie. Z wybuchem powstania w Hercegowinie omladina (ob.) rozwinęła skutecznie panslawistyczną swą agitację, zyskała poparcie w ministrze Risticzu, a **S.**, zapewniwszy sobie pomoc rosyjską, rozpoczęła 1 lipca 1876 z Turcją wojnę, która miała ją udarować Bośnią, a Milana koroną królewską. Z Rosji napłynęła pomoc pieniężna i liczni ochotnicy; dowództwo nad armją serbską objął generał rosyjski Czerniajew. Wojna jednak była dla **S.** zupełnie niepomyślna, a armja jej wkrótce została z Turcji wypchniętą. We wrześniu i październiku toczyły się w dolinie Morawy pod Aleksinaczem krwawe walki, które w końcu października skończyły się zupełną klęską Serbów. Wstawienie się tylko Rosji powstrzymało zwycięzców od zajęcia całego kraju i zmusiło ich do zawarcia zawieszenia broni 1 listopada. 1 marca 1877 zawarty został między **S.** a Turcją pokój, utrzymujący stan rzeczy, jaki był przed wojną. Z wybuchem jednak wojny rosyjsko-tureckiej (ob.) w kwietniu 1877 **S.** rozpoczęła natychmiast przygotowywania wojenne, zachowywała jednak położenie wyczekujące aż do upadku Plewny (10 grudnia); wtedy dopiero wojsko serbskie, wdarłszy się do Turcji, zdobyło Nisz w styczniu 1878. Rychłe zawieszenie broni (31 stycznia) przeszkodziło dalszym zaborom; pomimo to **S.** zażądała uznania swej niepodległości i znacznego powiększenia terytorjum. Kongres berliński, na którym **S.** przedstawiana była przez Risticza, przyznał jej obszary Niszu, Pirotu i Leskowacza, oraz niezawisłość od Turcji, pod warunkiem jednak równouprawnienia wyznań i przyjęcia na siebie odpowiedniej części długu tureckiego, jako też wypełnienia zobowiązań przyjętych przez Turcję względem Austrji co do budowy dróg żelaznych. 1 sierpnia ogłoszoną została niepodległość **S.**, a Milan, jako książę niezależny, przybrał tytuł „Wysokości.“ W październiku 1878 Ristic z utworzył nowy gabinet, w którym sam objął sprawy zagraniczne, Matiez sprawiedliwość, Alimpicz roboty publiczne, Miszkowicz wydział wojny, Jowanowicz skarbu, a Wasilewicz oświaty. **S.** rościła pretensje do niektórych miejscowości pogranicznych, przyznanych księstwu Bulgarskiemu, i wogóle stosunki jej z nowem tem państwem były zbyt przyjazne. Serbowie rościli pretensje do obwodów Trn i Breznik, zajętych przez nich w styczniu 1878; pomimo to kongres berliński przyznał je Bulgarom; gdy zaś Serbowie zwlekali z ich odstąpieniem, wkroczyły tam w czerwcu 1879 wojska rosyjskie, przed któremi oddziały serbskie ustąpić musiały. Wskutek zajęcia Bośni przez Austrję, **S.** została prawie zupełnie otoczona przez jej posiadłości i tem samem uledz musiała wpływowi; nim jednak rozpoczęły się układy z rządem austrjackim, minister robót publicznych Alimpicz zawarł w Wiedniu konwencję o połączeniu dróg austro-węgierskich z serbskiemi w lipcu 1879; Ristic z jednak, prezes gabinetu od października 1878, znany przeciwnik Austrji, umowy tej nie zatwierdził pod pozorem, że najpierwej zabezpieczone być winny południowe przedłużenia tych dróg w Bulgarji i Macedonji. Ristic z bowiem obawiał się, że w braku tych ostatnich koleje serbskie staną się tylko dopełnieniem dróg austrjackich, a **S.** w tem większą zależność od Austrji popadnie; pod naciskiem wszakże tego mocarstwa skupczyna przyjęła konwencję, nieco zmienioną, w maju 1880, a wkrótce potem nastąpiła częściowa zmiana gabinetu, która stanowisko Risticza wzmocniła. Gdy jednak zwlekał z zawarciem traktatu handlowego, któryby Austrję stawiał na równi z najbardziej uprzywilejowanemi państwami, wystąpiła ona z groźną notą w październiku, co spowodowało upadek Risticza, a nowy gabinet utworzony został pod przewodnictwem Piroczanaca, który w nim objął wydział sprawiedliwości, gdy sprawy wewnętrzne dostały się Garaszaninowi, a zagraniczne Mijakowiczowi. Nowe ministerjum przyjęło kierunek przyjazny Austrji i zawarło z nią ostatecznie traktat handlowy, zatwierdzony przez skupczynę w maju 1881. Budowę dróg serbskich oddał rząd bankowi paryskiemu *Union Générale*, prowadzonemu przez Bontoux. Ten sam bank zawiązał i inne stosunki finansowe z **S.**, skąd bankructwo Bontoux mogło być groźnem dla **S.**, jednak zdołała ona uniknąć klęski finansowej, a budowę jej dróg żelaznych objęło kilka instytucji finansowych wiedeńskich. Dla utrwalenia stanowiska swego ogłosiło ministerjum 6 marca 1882 wyniesienie **S.** do godności królestwa, a książę przybrał tytuł króla Milana I. W skupczynie wyrobiły się dwa stronnictwa—ministerjalne, czyli postępowe, i radykalne; obok nich pozostało niewielu stronników Risticza, którzy, związawszy się z radykalistami, starali się położenie gabinetu utrudniać, a gdy minister finansów odmówił odpowiedzi na interpelację w kwestji bankructwa Bontoux, złożyli swe mandaty, aby

tym sposobem skupczynę, dla braku wymaganej konstytucją liczby członków, uczynić do obrad nieudolną; pomimo to zatwierdziła ona wnioski finansowe gabinetu. Stanowisko przyjazne rządu serbskiego względem Austrji ujawniło się zwłaszcza zupełną neutralnością podczas powstania w Bośnji, ale też wzmogło niechęć radykalistów i stronników Risticza, którzy myśleli nawet o usunięciu z tronu Milana na rzecz Karageorgiewicza. Zamach jednak, dokonany na króla w październiku 1882 przez Helenę Markowiczową, nie miał znaczenia politycznego, był tylko objawem zemsty kobiety, której mąż, pułkownik M., rozstrzelany został jeszcze w 1878 r., jako oskarżony o udział w spisku na rzecz Karageorgiewicza. Objawem walki stronnictw w **S.** była także i waśń kościelna, datująca od 1881. Metropolita Michał mianowicie, wychowaniec klasztoru rosyjskiego, oparł się postanowieniu rządowemu, wprowadzającemu opłatę stemplową od wszelkich nominacji duchownych, wskutek czego postanowieniem książęcem złożony został z urzędu w październiku 1881. Pozostali czterej biskupi, stanowiący synod, nie chcieli wszakże przystąpić do wyboru nowego metropolity, a w odpowiedzi na to uchwalone zostało w styczniu 1883 nowe prawo kościelne, na zasadzie którego oprócz biskupów w skład synodu weszło 5 protopopów, 2 archimandrytów, 5 członków skupczyny, prezes ministrów, minister oświecenia, oraz prezesi senatu i sądu kasacyjnego, a synod tak powiększony bez udziału biskupów obrał metropolitą archimandrytę Teodozego Mraowicza, poświęcenia zaś dokonał patrjarcha z Karlowca. Ex-metropolita Michał udał się na pielgrzymkę do Jerozolimy, a opat i mnisi klasztoru serbskiego w Moskwie, którzy przyjęli do modlitw imię nowego metropolity, zostali z Moskwy wydaleni. We wrześniu 1883 wypadły nowe wybory do skupczyny, które wbrew wszelkim widokom wypadły w duchu przeciwrządowym. Gabinet Piroczanacza podał się do dymisji, której mu król udzielił razem z podziękowaniem za patrjotyczną jego działalność, radykaliści jednak nie posiadali w swem gronie osobistości wybitnych, a nie mogli dojść do porozumienia między sobą ani z Risticzem, dlatego też nie zdołali ująć w swe ręce władzy, a utworzenie gabinetu powierzone zostało wiceprezesowi senatu, Christiczowi, który był już prezesem gabinetu w 1868 i znany było jako człowiek energiczny i przekonań absolutystycznych. Złożył on gabinet z ludzi tych samych zasad, po większej części urzędników, a skupczyna została rozwiązana 4 października 1883. Radykaliści nie poddali się jednak dobrowolnie, a korzystając z wprowadzenia nowego prawa wojskowego, które w miejsce milicji narodowej ustanawiało służbę powszechną, zdołali uorganizować powstanie zbrojne. W czerwcu już minister wojny wydał rozporządzenie o odebraniu broni milicjom: niektóre gminy wiejskie nad Timokiem górnym postanowieniu temu stawiły opór, a to dało hasło do powstania w **S.** wschodniej, między Morawą a Timokiem, mianowicie w okręgach Zajczar, Boljewacz, Banja i Kniażewacz. Swoboda prasy i zebrań została ograniczoną, powstańcy zostali pobici pod Czestobradicą i Bratarnicą, stracili 300 ludzi, reszta bądź dostała się do niewoli, bądź też przeszła do Bulgarji, a powstanie w ciągu 10 dni zostało stłumione, 18 ujętych przywódców poniosło karę śmierci, członkowie komitetu rewolucyjnego, razem z naczelnikiem swym Teodorowiczem, skazani na śmierć, zostali ułaskawieni na 10-letnie więzienie, Pasicz uszedł za granicę. Wybory do skupczyny w lutym 1884 wydały znaczną większość rządową i postępową. Christicz podał się do dymisji, a nowy gabinet złożył się z żywiołów postępowych, pod przewodnictwem Garaszanina, który objął ministerjum spraw zagranicznych, sprawy zaś wewnętrzne dostały się Nowakowiczowi, a w **S.** ustalił się spokój. Z Bulgarją wszakże stosunki były znów bardzo naprężone, a w czerwcu 1884, z powodu wychodców serbskich z ostatniego powstania, którzy osiedli w kilku miejscowościach pogranicznych, doszło nawet do zerwania stosunków dyplomatycznych. Wreszcie urząd serbski biorąc za powód powstanie w Rumelji Wschodniej i przyłączenie jej do Bulgarji, wypowiedział tej ostatniej wojnę w d. 13 listopada 1885 r. Armja serbska w liczbie 43,000 ludzi pod dowództwem króla w d. 14 listopada przekroczyła granicę bulgarską w zamiarze pochodu na Sofję, ale w d. 18 i 19 listopada pobita przez Bulgarów pod wodzą księcia Aleksandra pod Śliwnicą, była w odwrocie powtórnie w d. 27 listopada zwyciężona pod Pirotem. Dalszemu naciskowi Bulgarów przeszkodziło pośrednictwo Austrji, które skłoniła strony walczące do zawarcia zawieszenia broni w d. 21 grudnia i następnie pokoju w Bukareszcie w d. 3 marca 1886 r. Nie tyle niepowodzenie w wojnie, ile zła finansowa gospodarka gabinetu Garaszanina, która uczyniła Serbję zależną od wiedeńskich instytucji bankowych, była powodem jego upadku (13 czerwca 1887), po którym ster rządu objął radykalista Gruicz. Gdy jednak nowy gabinet nie zdołał przeszkodzić skupczynie zmniejszyć liczby wojska i nałożyć nowych ceł, co sprzeciwiało się traktatowi z Austrją, zmuszony był ustąpić w kwietniu 1888. Prezesem gabinetu mianowany był Christicz. W tym czasie nowej podniety do walki stronnictw dodała walka króla z małżonką Natalją Keszko, usiłującą utrwalić wpływ w Rosji. Po uzyskaniu od metropolity rozwodu w d. 24 października 1888, utworzył Milan, w zamiarze utrwalenia na tronie swej dynastji, złożoną z członków wszystkich stronnictw komisję narodową, która opracowała projekt nowej konstytucji. Potem zwołana była skupczyna, która, chociaż składała się przeważnie z radykalistów, w d. 22 grudnia 1888 r. przyjęła konstytucję. Po uregulowaniu tych spraw ogłosił

król Milan w d. 6 marca 1889, jako w rocznicę podniesienia Serbji do godności królestwa i w 500-ną rocznicę bitwy pod Kosowem, najniespodziewaniej swą abdykację i następcą swym mianował syna swego Aleksandra. A ponieważ nowy król (* 1876 r.), był jeszcze niepełnoletni, utworzył Milan regencję, składającą się z Ristica, Proticza i Belimarkowicza. Regencja upoważniła przywódcę stronnictwa radykalnego Tauszanowicza do utworzenia gabinetu, który po uorganizowaniu się wziął sobie za zadanie: pogodzenie stronnictw i uporządkowanie finansów. Król Milan wyjechał zagranicę. Zmiana rządu zdezorganizowała potężną dotychczas partję postępową, tembardziej zaś ludność okazała się względem niej nieprzychylną. Pozostający na wygnaniu metropolita Michał objął napowrót swe stanowisko i w d. 2 lipca koronował młodego króla Aleksandra. W tymże roku, pomimo oporu regencji, powróciła do Belgradu królowa Natalja, nie odgrywała już jednak żadnej roli politycznej. Nowe wybory, w październiku 1889 odbyte, zapewniły władzę stronnictwu radykalnemu. W r. 1891 Milan wziął miljon franków zaliczki na rachunek listy cywilnej, obiecując wzamian nie powracać do kraju przed dojściem syna do pełnoletności, a w 1892 zrzekł się praw narodowości serbskiej. W 1891 królowa Natalja była zmuszona do wyjazdu z kraju. W 1892 po ministerjum Pasicza nastąpiło ministerjum Awakumowicza, a jeden z rejentów jenerał Proticz umarł. 13 kwietnia 1893 r. młody król zrobił zamach stanu i ogłosił się przy pomocy wojska pełnoletnim, kazał aresztować regencję i ministerjum i utworzył gabinet radykalno-postępowy z nauczycielem swoim Dokiczem na czele. Po śmierci Dokicza prezesem ministrów został Gruicz. W r. 1894 powrócił nagle Milan z Paryża, Gruicz ustąpił, z ministerjum objął Simicz, a zaraz po nim Nikołajewicz. Dekret królewski przywrócił rodzicom króla—którzy w roku 1893 pogodzili się—wszystkie prawa, a kiedy radykalny sąd kasacyjny uznał ten dekret za niezgodny z konstytucją, zawiesił król Aleksander konstytucję z 1888 i wznowił konstytucję z 1869, pozostawiając prezydjum ministrów w ręku Nikołajewicza. Napoczątku lipca odwiedzał król sułtana, a potem Wiedeń, Paryż i Berlin. W 1894 objął rządy Christicz. Królowi Milanowi przyznano apanaże, a królowa Natalja powróciła do Belgradu. W r. 1895 ustąpił Christicz, a prezydjum objął Nowakowicz, postępowiec. W r. 1895 wskutek zamknięcia granicy dla dowozu świń nastąpiły nieporozumienia z Węgrami, do czego, przyczyniła się także sprawa użycia w Budapeszcie sztandaru serbskiego przy uroczystości 1,000-lecia Węgier. Nieporozumienia te załatwiono pokojowe (1896) i król Aleksander pospołu z cesarzem Franciszkiem Józefem i królem rumuńskim brał udział w uroczystości otwarcia Wrót Żelaznych na Dunaju. W grudniu 1896 ministerjum Nowakowicza ustąpiło, i ster rządu objął Simicz, dotychczasowy poseł w Wiedniu, ażeby przeprowadzić rewizję konstytucji. W r. 1899 rozwiązano skupczynę. Negocjacje ze stronnictwem radykalnym, co do ustanowienia konstytucji zawiodły, i S. zostawała pod rządem prowizorycznym. Siemicz dostał dymisję i 1897 (23 października) ster rządu objął Gieorgiewicz, który prowadził politykę absolutystyczną w formach konstytucyjnych. Wpływ Milana wzrastał ciągle, zwłaszcza od chwili, kiedy mianowano go głównym dowódcą. Agitowali przeciwko niemu radykałowie, których ex-król starał się zgnębić, korzystając z nieudatnego zamachu Knezewicza, ogłosił stan oblężenia, i kazał aresztować 50 naczelników partji radykalnej i wytoczył im proces. Wśród aresztowanych znajdowali się Pasicz, Tuzanowicz, Wesnicz i wielu byłych ministrów, sekretarzy stanu etc. Wszyscy radykalni urzędnicy otrzymali dymisję; Gruicz, który był posłem w Petersburgu, również. Śledztwo ciągnęło się długo i wykazało, że zamach był wynikiem spisku, dążącego do obalenia dynastji i wprowadzenia Karageorgiewiczów. Przed sądem postawiono 26 osób. Kuezewicza i Taisicza skazano na śmierć i pierwszego rozstrzelano, drugi uciekł do Czarnogórza, pułkownik Nikolski, który był jakoby moralnym sprawcą zamachu, skazany na 20 lat ciężkiego więzienia. Pasicz i inni—na 5-letnie więzienie, Tauszanowicz na 9 lat więzienia za obrazę majestatu, 6 uwolniono. Pasicza ułaskawiono, ale musiał publicznie wyrazić żal i przeprosić, Gruicz i Wuicz pozostali za granicą. Stan oblężenia zniesiono 1 października 1899 r. W r. 1900 w lipcu zaręczył się król Aleksander ze starszą od siebie o lat 15 damą dworu swojej matki, wdową Dragą Maszyn, z domu Milanowac, a w sierpniu zaślubił ją. Wywołało, to oburzenie powszechne, ministerjum podało się do dymisji, a król Milan zrzekł się dowództwa i wyjechał. Spodziewany potomek nie urodził się. W dniu 2 kwietnia 1901 roku ministerjum Jordanowicza ustąpiło i radę objął Wuicz, król zaczął się zbliżać do radykałów. 11 lutego 1901 r. zmarł w Wiedniu ex-król Milan i pochowany w Kruszedole. Ponieważ Draga Maszyn nie może, zdaniem lekarzy, mieć dzieci, więc zrodziła się w Serbji kwestja następstwem tronu. Por. oprócz pism Milutinowicza (ob.), zwłaszcza Rankego „Die serbische Revolution“ (Hamburg, 1829, 2 wyd., 1844), Cunibarta „Essai historique sur les revolutions et l'indépendance de la Serbie depuis 1804 jusqu'à 1850“ (2 t., Lipsk, 1855); Hilferdinga „Pisma ob istorii Serbów i Bołgar“ (2 wyd., Moskwa, 1855); Pawińskiego „Serbja. Zarysy historyczno-etnograficzne“ (Warszawa, 1874); St.-René Taillandier „S. w XIX w.“ (Toruń, 1873); Kallay „Geschichte der Serbien“ (1878); Möller „Der Serbisch-Bulgarische Krieg“ (1885).

Serbowie Łużyccy, ob. Słowianie Łużyccy.

Serbski język i literatura, ob. Słowianie południowi.

Serbski kościół należy do kościoła greckiego. Święty Sawa założył w 1219 z pozwolenia patrjarchy konstantynopolskiego antonowickie arcybiskupstwo serbskie, z rezydencją w Peczu i był pierwszym arcybiskupem. 1346 arcybiskupstwo podniesiono do godności patrjarchatu, co patrjarchat konstantynopolski uznał 1375, od 1459—1557 był połączony z patrjarchatem macedońskim w Ochrydzie, ale odzyskał swoją niezależność. 1690 przesiedlił się patrjarcha do Węgier południowych, gdzie jego następcy rezydują dotychczas w Karlowicach. Ale tymczasem osadzono patrjarchat w Peczu oddzielnie, dopóki go nie złączono w 1786 z patrjarchatem konstantynopolskim. Nowy autonomiczny kościół serbski powstał w w. XIX w dzisiejszej Serbji. Stosunki jego patrjarchatu konstantynopolskiego uregulowane w 1832. Obecnie są 3 autonomiczne kościoły serbskie: 1) patrjarchat w Karlowicach; 2) kościół królestwa Serbskiego; 3) kościół czarnogórski. Bośnja i Hercegowina zależą od patrjarchatu Konstantynopolitańskiego.

Serbskie województwo i banat temeszwarski (temeski) zwał się kraj koronny monarchji austrjackiej, utworzony po zgnieceniu powstania węgierskiego 18 listopada 1849. Składał się on z byłych komitatów węgierskich: Backiego, Bodroskiego, Torontalskiego, Temeskiego i Krasowskiego, oraz z okręgów Rumskiego i Ilockiego żupanji sremskiej. Kraj ten miał na 544,8 m. kw. geogr. (521,7 m. kw. austr.) przeszło 1,540,000 miesz., w tej liczbie 422,000 Rumunów, 385,000 Serbów, 368,000 Niemców, 267,000 Madziarów, i podzielony był na 5 powiatów: Beczkerecki, Lugoski, Nowosadzki, Temeszwarski i Zomborski. Stolicą kraju był Temeszwar, w którym miały siedlisko namiestnictwo, najwyższy sąd krajowy i dyrekcja finansowa. Patentem cesarskim z 20 października 1860 przywrócone zostały dawne urządzenia narodowe Węgier a jednocześnie zniesiony oddzielny byt polityczny **S. w.**, ziemie zaś wchodzące w jego skład przez postanowienie z 27 grudnia 1860 r. przyłączone zostały napowrót do Węgier, z wyjątkiem okręgów Rumskiego i Ilockiego, które weszły w skład Slawonji.

Serce, centralny organ przyrządu krążenia (ob. Obieg krwi), nadający krwi ruch swojemi skurczami. Budowa, kształt, a nawet czynność **S.** są rozmaite u różnych gatunków zwierząt. Serce u człowieka leży w klatce piersiowej, od przodu, pomiędzy obu płucami, nieco ku stronie lewej, otoczone właściwym workiem surowiczym, *osierdziem* (ob.). Ma ono kształt przypominający ostrokrąg, wierzchołkiem ku dołowi zwrócony; wielkość jego jest rozmaita, mniej więcej odpowiada wielkości zamkniętej pięści danego osobnika; średnio długość serca w stanie miernego napełnienia wynosi 12,5—15 cm., szerokość 9,0—11,5 cm., grubość 5,3—8,0 cm. We wszystkich częściach serce mężczyzny jest silniej rozwinięte, niż kobiety, a wogóle wraz z przybytkiem lat do pewnego wieku powiększa się wielkość serca. Pojemność serca średnio wynosi od 200—320 cm. sześc., stosunek wagi serca do wagi ciała u dorosłych mężczyzn przedstawia się jak 1:170, u kobiet 1:158; wygląd ma mięsisty. Wyraźnie odróżnić można część dolną, większą, twardszą, zawierającą komórki, i część górną, o ścianach wiotkich, odpowiadającą przedsionkom *(atrium)*; z górnej części serca biorą początek naczynia, mniej więcej przez środek przedniej i tylnej powierzchni przebiegają rowki z naczyniami, odpowiadające przegródkom sercowym; są to tętnice wieńcowe. **S.** ssących i człowieka składa się z dwu, po urodzeniu niekomunikujących z sobą części, prawej i lewej, każda z nich podzielona jest na przedsionek

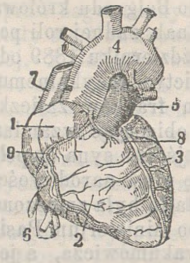

Serce (strona przednia). 1. Przedsionek prawy. 2. Komórka prawa. 3. Komórka lewa. 4. Aorta. 5. Tętnica płucna. 6. Żyła czcza dolna. 7. Żyła czcza górna. 8 i 9 Tętnice wieńcowe.

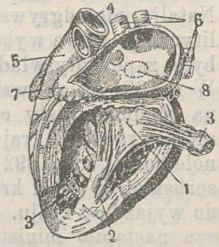

Serce lewe, otwarte od strony zewnętrznej. 1. Zastawka. 2 i 3 Warstwa mięsista. 4. Aorta. 5. Tętnica płucna. 6. Żyły płucne. 7. Przedsionek lewy. 8. Dziura owalna.

i komórkę; przedział pomiędzy niemi stanowią zastawki, złożone z klapek, licznemi ścięgnistemi nitkami do ścian komórki przyczepionych; w czasie skurczu komórek zastawki te schodzą się z sobą, zamykają otwór z komórki do przedsionków i tym sposobem nie pozwalają krwi wracać do tych ostatnich. Zastawka w prawej połowie serca składa się z trzech *(valvulae tricuspidales)*, w lewej z dwu klapek *(valvulae bicuspidales)*. Krew zamknięta w komórce pod naciskiem ścian wlewać się musi do tętnic: krew prawej komórki do tętnicy płucnej, krew lewej do aorty; ujścia obu tętnic głównych są też zaopatrzone w zastawki *półksiężycowe*, tamujące krwi powrót z tętnicy do komórki. Przedsionki są to właściwie rozszerzone ujścia żył i mają otwory dla żył służące,—prawy przedsionek 2 dla żył głównych, lewy 4 dla płucnych. Przedsionki mają prócz tego maleńkie kieszonkowate wypuklenia—*uszka (auricula)*. Główna masa serca składa się z mięśni prążkowanych, pętlicowatych, różnie naokoło serca ułożonych, wnętrze

jego wysłane jest cienką błoną, zwaną wsierdziem *(endocardium)*. Zastawki sercowe są to fałdy wsierdzia. Funkcją serca są skurcze pędzące krew po całym organizmie, mechanizm zestawek stanowi o kierunku strumienia (ob. Obieg krwi). Skurcze odbywają się rytmicznie, w normalnym stanie u dojrzałego człowieka 70—80 razy na minutę. Liczba ta zmienia się bardzo, stosownie do rodzaju zwierzęcia, wieku, stanu zdrowia, usposobienia umysłu i t. d. Skurcz zaczyna się w przedsionkach, gdzie ma charakterer robaczkowy, od ujścia żył ku komórkom, poczem następuje odrazu skurcz komórek *(systole)*, wierzchołek serca porusza się jednocześnie nieco ku przodowi i uderza w klatkę piersiową; uderzenie to łatwo daje się wyczuć, a czasem i dojrzeć; po krótkiej pauzie następuje rozkurcz komórek *(diastole)*.—Skutkiem skurczu mięśni i uderzenia krwi o napięte jednocześnie i zamknięte zastawki, powstają dźwięki, zwane tonami serca, bardzo ważne znaczenie w djagnostyce mające (ob. Auskultacja). Skurcze te powstają pod wpływem bardzo zawiłego przyrządu nerwowego; ośrodki tego przyrządu znajdują się po części w samych ściankach sercowych, po części zaś w rdzeniu, i komunikują się z sercem za pomocą nerwu błędnego i sympatycznego. Pierwsze z tych nerwów zewnętrznych tamują, drugie przyśpieszają bicie serca. Za pomocą nich rozmaite wrażenia wpływają na serce, sprowadzając wzmocnione jego bicie lub chwilową przerwę w jego czynnościach.—Choroby serca są bardzo częste, a z powodu ogólnej ważności krążenia dla organizmu, łatwo się stają chorobami ogólnemi. Siedliskiem choroby może być wsierdzie, warstwa mięsna lub osierdzie. Zapalenie wsierdzia (ob. Endocarditis) najniebezpieczniejsze jest wtedy, gdy zajmuje zastawki i sprowadza tak zwane wady serca, t. j. zwężenie otworów lub niedomykalność zastawek. Wady takie utrudniają obieg krwi, stawiają sercu daleko większe zadanie, skutkiem czego mięśnie przerastają i powiększona ich siła kompensuje niejako wadę zastawek. Kompensacja trwa zwykle tylko pewien czas, poczem następuje zwyrodnienie pewnej ilości włókien mięsnych serca, co wywołuje objawy osłabienia czynności serca, a zatem też krążenia krwi w całym układzie naczyniowym, sinicę, obrzęki i t. d. (ob. Obieg krwi). Z chorób mięśni najważniejsze są przerost i tłuszczowe zwyrodnienie, doprowadzające w przypadkach znacznie rozwiniętych do pęknięcia serca. Z chorób błony zewnętrznej najczęstsze jest zapalenie (ob. Pericarditis). Prócz tego bywają czysto nerwowe choroby serca, jak ból, bicie serca, nieregularne skurcze.

Serdecznik, *Żwi ogon (Leonurus)*, rodzaj roślin z rodziny wargowatych, cechujący się kielichem 5-zębnym, o zębach ciernistych, wargą górną trójwrębną; należą tu zioła w Europie i Azji, niektóre lekarskie. *L. cardiaca* dorasta 1 metra wysokości, rośnie na pustych miejscach w Europie, Azji i Amer. płn.; ziele bardzo gorzkie używane było przeciw biciu serca, chorobom płuc i in. Ziele *L. lanatus* w Syberji i Chinach stanowi środek moczopędny.

Serdecznik.
a kwiat przecięty.

Serder, ob. Seraskier.

Serdobol *(Sordawala)*, miasto powiatowe gubernji Wyborskiej w Finlandji, na północnym wybrzeżu jeziora Ładoskiego, liczy 1,340 miesz.

Serdobsk, miasto powiatowe gubernji Saratowskiej, nad rzeką Serdobą, ma 12,721 miesz. (1897).—*Serdobski powiat* ma na przestrzeni 6,474½ w. kw. 224,994 miesz. (1897).

Serdusznik, roślina, ou. Cardiospermum.

Serebrennikow Ambroży, arcybiskup ekaterynosławski, * w piątem dziesięcioleciu XVIII wieku, † 1791 r. w Półtawie; przełożył z Miltona „Poteriannyj raj“ i in. Por. metropolity Eugenjusza „Słowar' istoricz. o bywszich w Rossii pisatelach duch. czina“.

Serecznik, roślina, ob. Bombax.

Sered albo **Seret,** rzeka w Galicji, obwodzie Tarnopolskim, bierze początek w gubernji Wołyńskiej, powiecie Krzemienieckim, przechodzi w powiat Trębowelski i wchodząc do Podola pod Gródkiem, o 1 milę poniżej Zaleszczyk, wpada z lewej strony do Dniestru. Długość **S.** wynosi 225 klm. Ob. Seret.

Seredyński Władysław, historyk i pedagog, * 1841 w Jaśle w Galicji. † 1894 r., kształcił się w uniwers. Jagielońskim; był dyrektorem seminarjum nauczycielskiego, kustoszem zbiorów Akademji umiejętności przez lat 25, jest jej członkiem i profesorem w Tarnowie. Napisał: „Sprawa obioru następcy na tron za panowania i po abdykacji Jana Kazimierza“ (1864); „Grzegorz z Sanoka, arcybiskup lwowski“ (1867); „Pedagogika w zarysie“ (1868); „O reformie nauk gimnazjalnych“ (szereg artykułów w *Kraju*, 1870); „Andrzeja Morsztyna niewydane poezje“ (1874); „Zakres i metoda nauki kosmografji w seminarjach“ (1874); „Stef. z Proszcza Medekszy księga pamiętnicza“ (1875); „Trzy zabytki języka polskiego w XV w.“ (1877); „Zapiski i dokumenty do dziejów instrukcji publicznej w Polsce“ (1878 i 1884); „Ogólne zasady nauki wychowania“ (przeróbka dzieła Lindnera, 1880); „Wypisy i przykłady form prozy i poezji polskiej“ (1882); „O pojęciach pedagogicznych Karola Dickensa“ (1882); „Wykład metody nauk realnych w szkole ludowej“ (1888); „Dzieje wychowania w biografjach, szkicach i wypisach“.

Sereje, osada w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, liczy około 3,000 miesz.

Serejka, rzeczka, wypływa z jeziora przy mieście Serejach i uchodzi do Białej Hańczy.

Serena, La S., miasto główne chilijskiej prow. Coquimbo, nad rz. Coquimbo, w odległości 1 klm. od ujścia jej do oceanu Spokojnego, liczy 18,000 miesz. **S.** jest jednem z najpiękniejszych miast w Chilijskiej rzeczypospolitej, ma wspaniałą katedrę, seminarjum, liceum i prowadzi ożywiony handel.

Serena Ottavio, baron, polityk włoski, * 1837, w 1860 wystąpił w Neapolu przeciw Burbonom, następnie był sekretarzem gabinetu, w 1874 wybrany do parlamentu włoskiego członek rady stanu, 1896—97 podsekretarz stanu w ministerjum spraw wewnętrznych, 1898 minister rolnictwa w gabinecie Rudiniego.

Serena Amalja, pseudonim księżny Amalji Saskiej.

Serenada (wł. Serenata), muzyka wieczorna, wyprawiana pod oknami wybranej osoby, zwykle w celach miłosnych. **S.** na instrumenty (zwłaszcza dęte) ma charakter Suity (ob.), w formach przeważa charakter marsza, tańca lub pieśni. **S.** instrumentalne znane były w XVII w. W XVIII w. uprawiał **S.** Mozart, w nowszych czasach Brahms i Volkmann. Odmianami **S.** są Divertimento, Notturno i Kassatio.

Serenissimus (łac.), jaśnie oświecony, dawny tytuł panujących książąt drobniejszych w Niemczech.

Serenissimus, figura komiczna, stworzona przez T. T. Heinego znakomitego rysownika niemieckiego w „pismie satyrycznym *Simplicissimus.* Figura ta stała się przysłowioną. W ostatnich czasach w Berlinie wprowadzono ją na scenę w teatrze „Schall und Rauch".

Seres, miasto główne sandżaku w tureckim wilajecie Saloniki, ma zamek, wiele meczetów i kościołów greckich, gimnazjum greckie, seminarjum nauczycielskie, jest środowiskiem plantacji bawełny i nader ożywionego handlu, liczy przeszło 30,000 miesz., przeważnie bulgarów. W **S.** rezyduje arcybiskup grecki.

Seret albo **Sereth,** w starożytności *Ararus,* rzeka, wypływa z Karpat Bukowińskich, wchodzi do Mołdawji, skąd zwraca się ku południowi, a przebiegłszy 470 klm., wpada pod Galaczem z lewej strony do Dunaju. Ob. Sered.

Seret, nejdawniejsze miasto na Bukowinie, nad rzeką Seretem, liczy około 7,000 miesz. Tu św. Błażej, Franciszkanin, poniósł śmierć męczeńską 14 czerwca 1341 r.

Sergacz, miasto powiatowe w gubernji Niżegorodzkiej, 1,726 miesz. (1897).—*Sergaczski powiat* ma na przestrzeni 2,808 w. kw. 161,610 miesz. (1897).

Sergeants at law (z łac. *servientes ad legem),* doradcy prawni korony w Anglji, wybierani z grona adwokatów. Częstokroć są tylko honorowi.

Sergel albo *Sergeil* Jan Tobjasz, rzeźbiarz szwedzki, * 1740 w Sztokholmie, † 1814, którego dzieła z mitologji lub historji zaczerpnięte, odznaczają się głębokością idei, umiejętnie połączoną z zachwycającym wdziękiem formy. Wykonał: „Fauna leżącego," grupę składającą się z „Amora i Psyche", „Marsa i Wenus," „Wenus Kallipygos," kolosalną grupę, wyobrażającą „Historję" i in.

Sergjewsk, miasto w pow. Bugurusłańskim, gub. Samarskiej, ma 1,651 miesz. (1897). O 10 blisko wiorst od **S.** znajdują się *Sergjewskie wody mineralne,* najwięcej po kaukaskich zwiedzane, liczące około 7,000 stałej ludności.

Sergjewska osada, w pow. Dmitrowskim, gub. Moskiewskiej, 70 wiorst od Moskwy odległa, liczy 24,000 miesz. Znajduje się tu słynny w dziejach rosyjskich monaster, t. z. *Troicko-Sergijewska Ławra,* założony za panowania wiel. ks. Symeona Pysznego; oblegana 1609 r. bezskutecznie przez wojska polskie pod wodzą J. P. Sapiehy. O 4 wiorsty stąd leży sioło Deulino (Dywilino), w którem 1619 r. zawarty był pokój między Rosją a Polską.

Sergjusz, patrjarcha carogrodzki od 608 r., tajemny zwolennik monoteletów, wspierał cesarza Herakljusza w jego usiłowaniach pojednania monofizytów z kościołem prawowiernym i w tym celu napisał dzieło „Ekthesis pisteôs" (638); pismo to jednak, ponieważ okazywało naukę monoteletów, było potępionem przez papieża Jana IV na koncyljum w Rzymie. **S.** † 639. Przechowane trzy listy **S.** są pomieszczone w 6 tomie dzieła Labbe'a „Conciliorum collectio maxima."

Sergjusz, imię czterech papieżów: **Sergjusz I,** święty, z familji syryjskiej, osiadłej w Sycylji, papież od 687—701; ochrzcił króla anglo-saksońskiego Cedwellę; potępił na synodzie w Akwilei 698 pisma Teodorusa z Mopsuesty, Teodoreta i jeden list biskupa Ibasa z Edesy (tak zwane Trzy rozdziały). Z powodu nieprzyjęcia postanowień soboru trulańskiego (691) był prześladowany przez cesarza Justynjana II, gorliwie jednak broniony przez mieszkańców Rzymu. Kościół obchodzi jego pamiątkę 9 września.—**Sergjusz II,** następca Grzegorza IV, rządził kościołem od 844 do 847. Przyczynił się do podniesienia władzy papieskiej tem, że po wstąpieniu na tron pominął potwierdzenie przez cesarza Lotara i mimo przeszkód stawianych przez tegoż utrzymał się na tronie.—**Sergjusz III,** Rzymianin, był papieżem od 904—911; wyniesiony na tron przez intrygi Teodory i Marozji, pozostawał z tą ostatnią w ścisłych stosunkach i podług Baronjusza spłodził z niej późniejszego papieża Jana XI. — **Sergjusz IV,** Rzymianin, 1009—1012, z rodu Bocca di Porco, poprzednio biskup Alby, pierwszy z papieży po wstąpieniu na stolicę apostolską inne przybrać imię.

Sergjusz, św. kościoła prawosławnego, założyciel klasztoru Troickiego (ob. Sergijewska osa-

da) w gub. Moskiewskiej, * 1315 w Rostowie, syn bojara, † 1391. Po śmierci ojca oddał bratu swój dział majątkowy i oddalił się na pustelnię, położoną o 10 wiorst od Radoneża, w miejscu, gdzie dziś stoi klasztor. Tutaj wybudował kościół i został mnichem; wkrótce zebrało się około niego 12 pustelników. Podług opowieści kronikarzów rosyjskich, przepowiedział w. ks. Dymitrowi Dońskiemu zwycięstwo nad Mamajem, za co otrzymał od niego 11 wsi, stanowiących zawiązek przyszłego majątku klasztoru. Miał **S.** założyć jeszcze kilka innych klasztorów. Ogłoszony świętym 17 lipca 1423. Zwłoki jego spoczywają w katedrze klasztoru Troickiego, w srebrnym sarkofagu, sporządzonym 1737 z rozkazu cesarzowej Anny Joanówny. Por. Ławrentjew „Żizń i czudesa sw. Sergija Radoneżskago“ (1862).

Sergjusz Aleksandrowicz, wielki książę, stryj cesarza Mikołaja II, generał-adjutant, członek rady państwa, generał-gubernator moskiewski, * 29 kwietnia 1857, brał udział w wojnie tureckiej 1877—78, w r. 1881 odbył podróż po Europie i Palestynie z bratem W. Ks. Pawłem Aleksandrowiczem; w d. 3 czerwca 1884 zaślubił księżniczkę Elżbietę Heską, 1886 mianowany generał-majorem, 1891 moskiewskim generał-gubernatorem.

Sering Maks, ekonomista niemiecki, * 1857 r. w Barby, profesor w Bonn, później w Berlinie, dyrektor seminarjum ekonomicznego w uniwersytecie berlińskim. Napisał wiele prac ekonomicznych, a specjalnie badał kwestję konkurencji amerykańskiej („Die landwirthchaftliche Konkurrenz Nordamerikas,“ 1887).

Seringapatam, miasto w anglo-indyjskiem państwie hołdowniczem Maissur, na wyspie rzeki Kaweri o 16 klm. od miasta Maisaur położone, ma ruiny pałacu Tippu Sahiba i 13,000 miesz. Niegdyś miasto S. liczyło 150,000 miesz. i było rezydencją Tippu Sahiba, który poległ tu przy szturmie miasta przez Anglików 4 maja 1799 r.

Seriphos *(Serfo, Serfanto),* wyspa położona na morzu Egejskiem, należy do Grecji, na południe od Thermji, obejmuje 66 klm. kw. (1.20 mili kw.) i liczy 3,000 miesz. Główne miasto *Liradion,* zdobyte przez Turków 1537 r.

Sernica *(Piophila casei),* owad z rodziny much, 4 mm. długi, wysmukły, połyskująco czarny, składa swe jajka w serze i innych pokarmach. Białe jego larwy są to tak zwane robaki sera, długości 8 mm., skaczą wskutek szybkiego zginania i wyprostowywania ciała. Ser od owadów daje się ochronić najlepiej siatką drucianą.

Sernik, *kazein,* część składowa mleka (ob.), należąca do ciał białkowatych (ob.), posiada ogólne własności tej grupy i odznacza się tem głównie, że ścina się nie przez gotowanie, ale działaniem kwasów i podpuszczki (ob.). Kwas mleczny rozwijający się przez fermentację cukru mlecznego wywołuje ścinanie się **S.,** tworząc mleko zsiadłe. **S.** rozpuszcza się w cieczach alkalicznych i w tym stanie znajduje się w mleku, które w stanie świeżym oddziaływa alkalicznie. Pod działaniem kwasu octowego opada w kłaczkach białych, stanowiąc t. z. *twaróg.* **S.** jest główną część składową sera (ob.); używa się też pomieszany z wapnem na kit, oraz jako bejca przy drukowaniu perkalików; roztwór **S.** w roztworze boraksu używa się jak klej stolarski. — *Farby kazeinowe* są to farby używane w sposób taki, jak w malarstwie *al fresco* (ob. Fresco), z tą tylko różnicą, że jako zaprawa służy mieszanina trzech części świeżego twarogu z jedną częścią wapna gaszonego; sposób ten malowania zaleca się trwałością na wpływ wilgoci. — Nazwę **S.** *roślinnego* nosi legumin (ob.).

Sernisko, jezioro w gub. Lubelskiej, pow. Zamojskim, rozległe morgów 16 i 18 stóp głębokie.

Serock, osada w gub. Łomżyńskiej, pow. Pułtuskim, nad rzeką Narwią, naprzeciwko miejsca, w którem Bug się z nią łączy, liczy około 3,000 mieszkańców.

Serokomla, osada w gub. Siedleckiej, pow. Łukowskim, nad rz. Czarną, liczy 1,500 miesz.

Serow Aleksander, kompozytor ruski, * 1820 w Petersburgu, † 1871; po ukończeniu nauk był urzędnikiem, od r. 1850 poświęcił się wyłącznie muzyce. Napisał opery: „Judyta,“ „Rognieda,“ „Wrażija siły“ (dokończone przez Sołowjewa).

Serowate masy, ob. Zserowacenie.

Serowiec, pająk, ob. Roztocze.

Serozyna, ob. Białko.

Serpa Pinto Aleksander Albert de la Rocha, podróżnik afrykański, z pochodzenia Portugalczyk, * 1846 w zamku Polchras nad Douro, † 1900, wychował się w Ameryce, dokąd ojciec jego wyemigrował w 1848, w dzieciństwie przepędził czas pewien nad rzeką Zambezi, następnie w armji portugalskiej dosłużył się stopnia majora, W 1877 został zaliczony do wyprawy wysłanej przez rząd portugalskiej do Afryki zachodniej. W St. Bihé wyprawa rozdzieliła się na dwie części, Brito Capello i Ivens udali się na północ nad rzekę Quango, **S.** zaś na wschód i przeszedł cały ląd afrykański; zbadał przebieg Zambezi i odkrył osobliwy lud koczujący o białej cerze i włosach wełnistych, zwany *Cassequere.* Pomimo niesłychanych przeszkód przywiózł wszystkie swe dzienniki i karty. Sprawozdanie z tej podróży ogłosił w kilku językach p. t. „Podróż wskroś Afryki“. Nową wyprawę razem z Cardozo przedsięwziął w 1885, lecz w drodze zachorował i zmuszony był do powrotu. Po dłuższym pobycie w Portugalji udał się 1889 jeszcze raz do Mozambiku, gdzie działalnością swą wywołał nieporuzumienia z Anglją, wskutek których został odwołanym, lecz po powrocie do Lizbony, przyjęty przez ludność z zapałem, wybrany został do parlamentu.

Serpent (włos. *serpentone),* instrument muzyczny, mosiężny lub drewniany, obłożony skórą, w kształcie litery S lub lekko wygiętego węża, długi około 2 m.; wynaleziony w 1590, używany

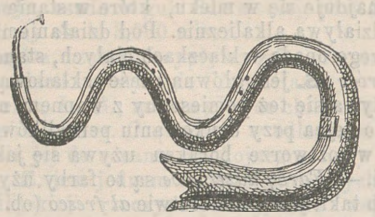

Serpent.

był pierwotnie do służby bożej w kościele dla towarzyszenia śpiewowi, a później i w muzyce wojskowej, jako mający głos mocniejszy i pełniejszy od kwart-fagotu; w muzyce wojskowej zastępuje miejsce kontrabasu.

Serpentini albo *Ophici*, sekta gnostyczna, ob. Ofici.

Serpentyn, *ofit*, *ofjolit*, *wężowiec*, minerał z grupy krzemianów, łagodny w dotknięciu, miększy od spatu wapiennego, twardość 3—4, daje się obrabiać na tokarni. Barwa jest zwykle ciemno-zielonawa, niekiedy przechodząca w jaśniejszą, rzadko żółta lub brunatna; niekiedy jest **S.** żyłkowany lub plamisty. Jest to krzemian magnezji, zawierający 8—13% wody, nieco żelaza, manganu, niklu i wapna. Trudno wietrzeje i daje grunt nieurodzajny. C. wł.=2,2—2,7. Często przejęty jest żyłkami azbestu, niekiedy zawiera żelaziak magnetyczny, oraz liczne inne minerały. **S.** znajduje się w masach i łupkach w pokładach paleozoicznych i nowszych. Od zwykłego **S.** różni się **S.** *szlachetny*, odznaczający się prześwietlaniem, odłamem muszlowym, jaśniejszemi barwami. Różne odmiany **S.** noszą nazwy *marmolitu*, *pikrolitu*, *pikrozminu*, *pirallolitu*, Jest to skała bardzo rozpowszechniona. Częstsze odmiany używają się na naczynia, lichtarze i t. d. Pomieszany z wapieniem ziarnistym stanowi *ofikalcyt*, używany na ornamenty architektoniczne. Nazwa jego pochodzi podobno stąd, że starożytni uważali go za środek przeciw ukąszeniu wężów.

Serpentyna, dawne działo wyrzucające kule żelazne 34-funtowe, oraz krzywa szabla, zwykle używana do codziennego stroju i do pojedynków.

Serpula, robak, ob. Rurkowce.

Serra, uczony lingwista, był w latach 1807 i 1808 rezydentem francuskim w Księstwie Warszawskiem, skąd w 1809 przeniosiony został do Drezna, gdzie dowiedziawszy się o klęsce Napoleona pod Lipskiem, z żalu nagle życie zakończył.

Serradella, roślina, ob. Ptaszyniec.

Serrano y Dominguez Franciszek, książę de la Torre, marszałek i mąż stanu hiszpański, syn znanego z czasu wojen przeciw Francji feldmarszałka *Serrano y Cuenca*, * 1810 w San-Fernando pod Kadyksem, † 1885 w Madrycie. Bardzo młodo wstąpiwszy do służby wojskowej, w 7-letniej wojnie z Don Carlosem niejednokrotnie się odznaczył tak świetnie, że 1840 r. otrzymał dowództwo w Barcelonie. Połączywszy się z Esparterą przeciw Krystynosom, był za jego regencji czas jakiś (1843) ministrem wojny, ale tego jeszcze roku przyczynił się wiele do upadku regencji, objął czasowo ministerjum wojny i mianowany był przez młodą królowę Izabelę generał-lejtnantem, a 1845 senatorem; odtąd był członkiem kilku gabinetów, wziął udział w rewolucji 1854 i powtórnie znowu przyłożył się do upadku gabinetu Espartery i O.Donnella. Następnie był posłem w Paryżu i namiestnikiem Kuby, gdzie 1862 otrzymał godność ks. de la Torre i tytuł granda 1-ej klasy. Za powrotem był do marca 1863 ministrem spraw zewnętrznych 1865 został prezesem senatu, 1866 stłumił powstanie czerwcowe w Madrycie i t. r. kilka tygodni odsiadywał więzienie za protest opozycji przeciw działaniom rządu, podany przez niego królowej. Po upadku i śmierci O'Donnella (1867), uznany za głowę unji liberalnej, kierował **S.** sprzysiężeniem (które miało na celu usunąć dynastję od tronu) i pracował nad koalicją stronnictw antydynastycznych. Z tego powodu wywieziony został 7 lipca 1868 na wyspy Kanaryjskie, ale już 9 września wrócił potajemnie. Kiedy wybuchła rewolucja w Kadyksie, **S.** odniósł zwycięstwo nad wojskami rządowemi pod Alcele (ob. Hiszpanja, historja), mianowany był w rządzie tymczasowym prezesem ministrów, a przez kortezy prawodawcze wybrany 22 lutego 1869 naczelnikiem władzy wykonawczej. Prim (ob.) wyniósł go następnie (16 czerwca) do godności regenta, ale sam za to całą w swe ręce zagarnął władzę, a **S.** bierną odgrywał rolę; złożył wreszcie 2 stycznia 1871 r. swój urząd w ręce nowo obranego króla Amadeusza I (ob.); od tej chwili aż do lipca 1871 był prezesem ministrów. Tegoż jeszcze roku, strąciwszy wespół z Sagastą (ob.) ministerjum swego następcy Ruiz-Zorilli, zajął jego miejsce w chwili, gdy wybuchło powstanie karlistowskie, ale z powodu zawarcia z powstańcami konwencji w Amorevieta (1872) musiał się usunąć od steru rządu14 czerwca 1872 i występował odtąd nieprzyjaźnie przeciw Amadeuszowi I. Po abdykacji tego króla 11 lutego 1873 i ogłoszeniu rzeczypospolitej **S.** czas dość długi żadnej nie odgrywał roli, ale tak lawirował, że po rozpędzeniu kortezów w styczniu 1874 został prezydentem rzeczypospolitej. Na stanowisku tem nie zdziaławszy nic godnego uwagi i nie mogąc stłumić wzmagającego się coraz bardziej powstania karlistów, musiał nareszcie złożyć swój urząd, gdy rewolucja z 30 grudnia 1870 osadziła na tronie hiszpańskim Alfonsa, syna

Serrano F.

ex-królowej Izabeli. Po obwołaniu go królem wydalił się z Hiszpanji, ale wrócił w 1875 i został członkiem senatu. W 1883 był posłem w Paryżu, ustąpił w 1884.

Serratula, roślina, ob. Sierpik.

Serret Józef Alfred, matematyk, * 1819 w Paryżu, † 1885, kształcił się w szkole politechnicznej, następnie służył w artylerji; w 1849 wykładał algebrę w Sorbonie, w 1856 astronomję fizyczną, 1860 został członkiem akademji nauk, 1861 profesorem astronomji w Collège de France. Ogłosił: „Traité de trigonometrie“ (1850, 7 wyd., 1887); „Cours d'algèbre supérieure“ (4 wyd., 1879); „Sur l'intégration des équations aux dérivées partielles du premier ordre“ (1861); „Cours de calcul différentiel et intégral“ (2 t., 2 wyd., 1880).

Sertorjusz, Sertorius Quintus, wódz rzymski, słynny z oporu, jaki stawiał Sulli w Hiszpanji, pochodził z rodu plebejskiego z Nursi w kraju Sabinów. **S.** odznaczył się już zaszczytnie w bojach z Teutonami pod Aquae Sextiae 102 r., w Hiszpanji 97 i w wojnie ze sprzymierzeńcami 91 r. Nieprzyjaciel Sulli, był jednym z kierowników stronnictwa Marjuszowego i po zdobyciu Rzymu 87 r. usiłował powściągnąć gwałty i okrucieństwa. Zostawszy 83 r. pretorem, otrzymał 82 r. w zarząd prowincję Hiszpanję. Ogłoszony przez Sullę za banitę, pobił kilka armji jego, stanął na czele Luzytanów, zgromadził około siebie znaczną liczbę wygnanych Rzymian, uorganizował silne wojsko i szczęśliwie toczył (od 79 r.) podjazdową wojnę z Metellusem Piusem w Hiszpanji dalszej, kiedy kwestor jego, Lucjusz Hirtulejus, gromił generałów Sullańskich w Hiszpanji bliższej. W 77 przy pomocy Perperny urządził **S.** senat z 300 Rzymian i zyskał sympatję tubylców. Nawet przeciw Pompejuszowi, wysłanemu z Rzymu 76 r., walczył pomyślnie i 74 r. zawiązał stosunki z Mitrydatesem (ob.). Mimo to przecież znacznie osłabł **S.** w ustawicznych bajach, a obok tego ściągnął na się nieprzyjaźń Rzymian za swą politykę względną dla Hiszpanów. Nareszcie Perperna uknuł z 10 innymi spisek, i **S.** zaproszony przez niego na ucztę padł pod zdradzieckiemi sztyletami 72 r.

Serum, ob. Surowica.

Servais Adrjan Franciszek, znakomity wiolonczelista, * 1807 w Hal pod Brukselą, kształcił się w konserwatorjum brukselskiem. Od 1834 rozpoczął podróże artystyczne po rozmaitych krajach Europy. W 1842 ożenił się w Petersburgu, a od 1845 osiadł stale w Brukseli, przedsiębiorąc co czas jakiś wycieczki artystyczne do celniejszych miast zagranicznych. Jest autorem licznych koncertów, fantazji i innych dzieł na wiolonczelę. † 1866 w swej rodzinnej mieścinie.

Servais Franciszek, syn poprz., kompozytor belgijski, * 1846, † 1901.

Servus servorum Dei (łac.), sługa sług bożych, tytuł papieży.

Serwacy (św.), biskup w Tongres, gorliwy przeciwnik arjanów, przepowiedział najazd Hunnów na Galję, wskutku czego wyprawiony został przez duchowieństwo do Rzymu, aby się modlił na grobach św. ap. Piotra i Pawła o odwrócenie tej klęski. † 384 lub 403 w Maestrychcie. Pamiątkę jego obchodzi kościół 13 maja.

Serwaczyński Stanisław, znakomity skrzypek, * 1781 w Lublinie, † 1859 we Lwowie. Przybywszy do Warszawy w 1822, wystąpił z koncertem, po którym otrzymał miejsce pierwszego skrzypka w orkiestrze teatralnej. Odbywał następnie podróże artystyczne po Niemczech i Włoszech. Od 1840 był dyrektorem orkiestry w nowym teatrze hr. Skarbka i dyrektorem muzyki przy kościele dominikańskim. Henryk Wieniawski jest jednym z jego dawniejszych uczniów.

Serwal *(Felis serval)*, podrodzaj kota (ob.), jest budowy ciała wysmukłej, na 1 m. długi, nogi wysokie, ogon 30—35 cm. długi, szerść gęsta, barwy płowej, niekiedy czerwonawej, która na końcu kończyn przechodzi w białą, wogóle jest czarno

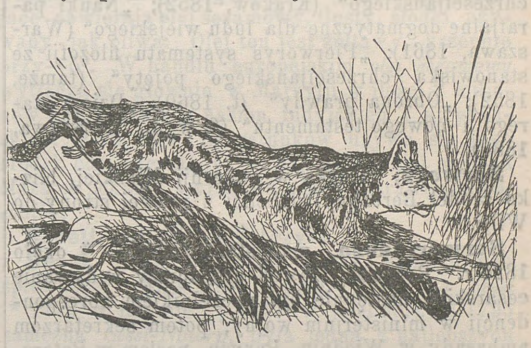

Serwal.

nakrapiany. Żyje w Afryce płd., karmi się zającami, młodemi antylopami i ptastwem. Futro jego znane jest w Europie pod nazwą *tygrysów afrykańskich*. Mięso jego jest w Afryce wsch. jadane. Młodo schwytany dobrze się oswaja.

Serwaser, handlowa nazwa kwasu azotnego, ob. Azot.

Serwatka *(serum lactis)*, mleko pozbawione sernika, przetwór mleka często w celu leczniczym używany. **S.** przygotowuje się albo z mleka dobrowolnie ściętego, albo ścina się sernik sztucznie przez dodanie podpuszczki, lub jakiego kwasu (winnego). Jest to więc tylko roztwór cukru mlecznego i soli, zawierający małą ilość tłuszczu. Dobroć serwatki zależy przeważnie od paszy zwierząt, z których mleka się przygotowuje. Działa w sposób lekko przeczyszczający, a zarazem ogranicza ilość białkowych pokarmów. **S.** używaną bywa w przewlekłych cierpieniach przewodu pokarmowego, organów oddechowych, i innych długotrwałych cierpieniach. Używa się jej

przez czas dłuższy, przy odpowiedniem uregulowaniu wszystkich djetetycznych warunków, najczęściej w górach; warunki te bardzo wpływają na skuteczność kuracji. **S.** obecnie daleko rzadziej się używa, bo tym samym celom odpowiadają kuracje owocowe lub kuracje wodami mineralnemi. Czasami do serwatki dodają się środki lekarskie, jak ałun, tamarynda i żelazo.

Serwatowski Walerjan, ksiądz, teolog, * w Galicji, studjował teologję w Wiedniu, poczem był profesorem Pisma Świętego w seminarjum w Tarnowie, później profesorem w uniwersytecie krakowskim, ostatecznie penitencjarzem przy kościele Panny Marji w Krakowie. W czasie wojny włoskiej toczył polemikę z ks. Golianem w przedmiocie władzy świeckiej papieża i wydał z tego powodu kilka broszur. Z licznych dzieł jego ważniejsze są: „Leitfaden zur Belehrung der katholischen Kirche zurücktrettenden Nichtuniten“ (Wiedeń, 1837); „Wykłady Ewangelistów“; „Wykład Pisma Św. nowego zakonu“ (4 t., Warszawa, 1860); „Pogląd na dzieje rodu ludzkiego ze stanowiska chrześcijańskiego“ (Kraków, 1852); „Nauki parafjalne dogmatyczne dla ludu wiejskiego“ (Warszawa, 1861); „Pierworys systematu filozofji ze stanowiska chrześcijańskiego pojęty“ (tamże, 1852); „Obrona prawdy“ (t. 1860); „Dzieje starego i nowego testamentu“ (9 wyd., Warszawa, 1880).

Serwecz, rzeczka w gubernji Mińskiej, blizko źródeł Berezyny, uchodzi z prawej strony do Wilji.

Serwer-pasza, mąż stanu turecki, * około 1826 r. Rozpoczął zawód urzędniczy w dywanie cesarskim, następnie był naczelnikiem korespondencji w ministerjum wojny, potem sekretarzem ambasady w Wiedniu, Paryżu, posłem w Petersburgu, sekretarzem generalnym w ministerjum wojny, podczas powstania na Krecie 1867 r. był tam wysłany, jako komisarz cywilny. Od 1868—1870 był gubernatorem Konstantynopola i przeprowadził liczne ulepszenia w tem mieście. W 1871 został muszyrem i ministrem spraw zagranicznych, potem ministrem robót publicznych, komisarzem w Bośnji, gubernatorem Hercegowiny i prezydentem pierwszego senatu otomańskiego. W lipcu 1877 objął znowu tekę spraw zagranicznych, 31 stycznia 1878 w Adrjanopolu podpisał zawieszenie broni z Rosją. Uwolniony na żądanie Anglji w 1878, mianowany był we wrześniu 1880 prezesem rady stanu; † 1886 roku w Konstantynopolu.

Serwet Michał, właściwie *Miguel Servede*, uczony lekarz i antytrynitarz, * 1509 r. w Villanuova w Aragonji, uczył się początkowo prawa w Tuluzie, wkrótce jednakże poświęcił się studjom teologicznym. Od 1530 począł jawnie ogłaszać pojęcia niezgodne z nauką kościała o Trójcy. Ażeby zyskać możność pracowania bez przeszkody w tym kierunku, udał się do Niemiec, gdzie też wydał dzieło: „De trinitatis erroribus libri VII“ (Strasburg, 1531). Nie znajdując jednak spodziewanego przyjęcia, powrócił do Francji, i po krótkim pobycie w Lionie, udał się do Paryża, gdzie pod imieniem *Michała de Villanuova* studjował medycynę. Z powodu wynikłego sporu z lekarzami paryskimi powrócił do Lionu i tu pracował jako korektor w drukarni braci Frellon. 1540 przyjął zaproszenie arcybiskupa Piotra Palmier, wielkiego protektora uczonych, i osiadł w Vienne, gdzie 13 lat przepędził w spokoju, poświęcony nauce i pisaniu najznakomitszego swego dzieła, wydanego bezimiennie p. t.: „Christianismi restitutio“ (Vienne 1553, 2 wyd., Norymberga, 1791). Zaskarżony przez Kalwina, z którym poprzednio zostawał w korespondencji, później jednak się poróżnił, a który poznał w nim autora powyższego dzieła, został pozwany przez inkwizycję w Vienne i wtrącony do więzienia. 7 kwietnia 1553 udało mu się ujść z więzienia, poczem zamierzał udać się do Neapolu i tam poświęcić się praktyce lekarskiej. Przejeżdżając przez Genewę, został 13 sierpnia przez władze miejscowe, wcześnie przez Kalwina powiadomione, ujęty i za bluźnierstwo przeciwko Bogu przez sąd stawiony. Kalwin kilkakrotnie nawiedzał go w więzieniu i miewiał z nim dysputy teologiczne, nie zważając na które i mimo przewidywania losu, jaki go czekał, **S.** został wierny swem przekonaniom pod względem pojęć o człowieczeństwie Chrystusa. Wtedy sąd, zasięgnąwszy zdania duchowieństwa w Berlinie, Bazylei i Zurychu, podburzonego przez Kalwina, skazał **S.** na spalenie żywcem przy wolnym ogniu. Okrutny ten wyrok wykonano 27 października 1553. Smierć **S.** szpetną rzuca plamę na charakter Kalwina, który w rzeczywistości wydał na niego nieludzki ten wyrok, podburzywszy do tego sędziów świeckich. Plamy tej nie zmyje z Kalwina ani pochwalenie jej przez Melanchthona ani też własne jego usprawiedliwienie, podane w piśmie „Fidelis expositio errorum Serveti.“ **S.** był to mąż zdolny i uczony, biegły przytem w medycynie. W dziele „Christianismi restitutio“ twierdził, wbrew istniejącem wówczas pojęciom, że cała ilość krwi przez artylerję płucną i weny przechodzi przez płuca, przez co znacznie przyczynił się do odkrycia krążenia krwi. Pojęcie **S.** o Trójcy stoją w związku z sabeljanizmem, podług którego w Bogu należy rozróżnić nie trzy oddzielne osoby, lecz trzy różne objawienia tejże samej istoty boskiej. Por. Treschel „Servet und seine Vorgänger“ (Heidelberg, 1839 r.); Brunnemann „M. Servetus“ (Berlin, 1865); von Tollin „Das Lehrsysten Servets“ (1876—78, t. 3); Willis „Servetus and Calvin“ (Londyn, 1876).

Serwici, zakon założony we Florencji 1233 przez Bonfiglio Menaldi na cześć N. Panny, według reguły św. Augustyna. **S.** istnieją dotąd we Włoszech; ubiór ich jest biały. *Serwitki* noszą czarne ubranie, i dlatego zowią je siostrami czarnemi.

Por. Soulier „Vie de saint P. de Bénizi, propagateur de l'ordre de Servites de Marie“ (Paryż, 1885).

Serwilizm (łac. *Servus*), służalczość, postępowanie godne lokaja, uniżoność zbyteczna w celach egoistycznych. W polityce wprowadzone ten wyraz po raz pierwszy w 1814 w Hiszpanji, piętnując nazwą **S.** stronnictwo, popierające nieszlachetną politykę Ferdynanda VII.

Serwiljusz, ród rzymski, do którego należały rodziny patrycjuszów i plebejuszów. Z rodu tego wyszło wielu najwyższych dostojników państwa. Znakomitsi z nich są: *Quintus Servilius Caepio*, twórca prawa *Lex Servia judicaria*, jako konsul poniósł ciężką klęskę r. 105 nad Rodanem od Cymbrów i Teutonów, skutkiem czego wygnany został do Smirny.—*Publius Servilius Rullus*, przedstawił jako trybun ludu projekt do prawa o podziale gruntów kampańskich, przeciwko któremu konsul Cyceron występował w trzech mowach swoich *de lege agraria* i nie dopuścił przeprowadzenia tego prawa.— *Cajus Servilius Glaucia*, będąc trybunem ludu przeprowadził 105 r. prawo o zdzierstwach *(Lex Servilia repentundarum)*; wybrany 100 pretorem, połączył się z Lucjuszem Apulejusem Saturnjusem i równocześnie z nim śmierć znalazł w zaburzeniach wewnętrznych.—*Publius Servilius Casca*, należał do spisku przeciwko Cezarowi i on pirwszy cios mu zadał; zginął w bitwie pod Philippi 42.—*Publius Servilius Isauricus*, konsul w roku 79 przed Chr, otrzymał w zarząd prowincję Cecylię, pokonał Izauryjczyków, † r. 44, cenzorem. Syn jego, tegoż imienia, był dwukrotnie konsulem.

Serwiljusz (Maurus Honoratus, gramatyk rzymski, żyjący w IV w. po Chr., za panowania Walentynjana, napisał wyborny komentarz do poezji Wirgiljusza, wydany przez Lyona (2 t., Getynga, 1826).

Serwitorjat, tak nazywano dawniej w Polsce przywileje nadawane mieszczanom i rzemieślnikom na dostarczycieli lub fabrykantów nadwornych, na mocy których podlegali nie miejskim, lecz marszałkowskim sądom, jak cała służba, składająca dwór królewski.

Serwituty, ob. Służebności.

Serwjusz Tuljusz, Servius Tullius, szósty król rzymski, miał panować 578—535 po Chr. Wedle powszechnego podania, był synem niewolnicy Tarkwinjusza Starego, Akryzji, i jakiegoś boga, wedle zaś kronik etruskich przesiedlił się z Etrurji do Rzymu, ożenił się z córką Tarkwinjusza Starego i po śmierci jego otrzymał koronę królewską. Szczęśliwy w wojnach z Etruskami, zapewnił Rzymowi pierwszorzędne stanowisko w związku Latyńskim i zaprowadził ważne zmiany w administracji przez podzielenie Rzymu na 30 *tribus* i na centurje. Reformą tą dotychczasowej ustawy stworzył z patrycjuszów i plebejuszów jednolity naród, przyjął tych ostatnich do zgromadzenia ludowego i wszystkim obywatelom zapewnił prawa w stosunku do ich zamożności. Rozszerzył miasto i otoczył je murem, zbudował świątynię Djany na Awentynie i zaprowadził monetę bitą. Podług podania został zamordowany przez Tarkwinjusza i własną córkę. Por. Gardthausen „Mastarna oder **S. T.**“ (Lipsk, 1882).

Serycyt, minerał z rzędu krzemianów, odmiana zbita muskowitu czyli miki potasowej (ob. Mika), jest bardzo mięki, zielony lub żółtawy. Znajduje się w *łupku serycytowym*, który jest skałą złożoną z kwarcu i serycytu, z zawartością albitu, chlorytu i żelaziaka magnetycznego.

Serymetr, przyrząd do oznaczania sprężystości i wytrzymałości jedwabiu, polega na zastosowaniu wagi sprężynowej.

Seryna, ob. Białko.

Sesamum *(Łogowa, Sezam)*, rodzaj roślin z rodziny bignognjowatych, obejmujący zioła z kwiatami osadzonemi pojedyńczo w kątach liści i torebkami wielonasiennemi, w Afryce i Azji zwrotnikowej. **S.** *orientale*, o kwiatach białych z odcieniem różowym, 60—130 cm. wysoki, uprawia się wszędzie w krajach gorących. Nasiona połyskujące zawierają olej sezamowy, tłusty, słodki, używany jak oliwa. Olej ten jest żółtawy, krzepnie przy—5°. W handlu europejskim *olej sezamowy* wytłacza się głównie w Marsylji w ilości 2 miljonów kgr. rocznie z nasion indyjskich i afrykańskich. Ziele iego i in. gatunków używa się jako środek odmiękczający; w Azji zachodniej nasiona służą za pokarm, wyrabiają z nich potrawę postną, *chalba*.

Seseli, roślina, ob. Żebrzyca.

Sessi, nazwisko pięciu sióstr, znakomitych śpiewaczek. Najstarsza z nich, *Marjanna Sessi* (* 1776 w Rzymie, † 1847 w Wiedniu), od 1795 zamężna *Sessi-Natorp*, była jedną z najlepszych śpiewaczek koncertowych w Niemczech.—*Imperatrici Sessi*, * w Rzymie, miała najświetniejsze powodzenie we Włoszech i † 1808 roku we Florencji.—*Anna Marja Sessi*, zamężna *Neumann Sessi*, * 1793 w Rzymie, zbierała wawrzyny w Lipsku i Peszcie, † 1864 r. w Wiedniu. Dwie najmłodsze jej siostry, *Wiktorja* (* 1798) i *Karolina Sessi*, wkrótce po wyjściu za mąż ustąpiły ze sceny zupełnie. Oprócz nich cieszyła się niemałym swego czasu rozgłosem *Marsja Teresa Sessi*, która, jako śpiewaczka występowała w latach 1825—26.

Sesterĭius, moneta rzymska=2½ asa, następnie=4 asom=około 12 groszom polskim. Na oznaczenie kilku tysięcy **S.**, w czasach późniejszych opuszczono wyraz mille i nazwą **S.** oznaczono ty-

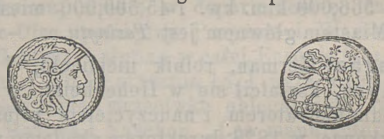

Sestertius.

siąc **S.**: tak np. *duo sestertia* znaczyło 2,000 **S.** Znakiem **S.** było HS, właściwie IIs*emis*, t. j. $2\frac{1}{2}$ asa. HSX znaczyło 10 **S.**

Sestina. ob. Sekstyna.

Sestini Dominik, numizmatyk włoski, * 1750 we Florencji, † 1832 tamże. Główne i dziś jeszcze ważne dzieła jego są: „Littere e dissertazioni numismatische sopra alcune medaglie rare della collezione Ainslianea etc.“ (8 t., Livorno, 1789—1805) i „Classes generales seu monetae urbium, populorum et regum ordine geographico“ (2 t., Lipsk, 1796, 2 wyd., 2. t., Florencja, 1821).

Sestius Publius, ob. Sextius.

Sestra albo *Siuster-bek*, rzeka, stanowiąca granicę pomiędzy gub. Petersburską a w. ks. Finlandzkiem. Przy ujściu tworzy zatokę *Sestrorecką*, mającą około 14 wiorst obwodu.

Sestri. 1) **S.** *Levante*, osada we włoskiej prowincji Genui, nad zatoką Genueńską położona, kąpiele morskie, połów ostryg i sardeli, port i 2,600 miesz. 2) **S.** *Ponente*, miasto również w prow. Genui położone, ma kąpiele morskie, piękne wille, fabryki i 11,000.

Seszelle *(Seychelles)*, grupa złożona z 29 różnej wielkości wysp afrykańskich, leżących na oceanie Indyjskim w stronie północno-wschodniej od Madagaskaru. Wyspy te stanowią szczyty długiej podmorskiej ławicy koralowej i obejmują 264 klm. kw. Na dwu wyspach Praslin i Curiense rosną jedyne na całym świecie wielkie palmy z rodzaju *Lodoicea* (ob.). Liczba mieszkańców na czterech wyspach mieszkalnych wynosi 16,500, w większej części Negrów.

Setaria, trawa, ob. Włośnica.

Seth, według podania Mojżeszowego trzeci syn Adama i Ewy, narodzony po śmierci Abla, mający żyć 912 lat; protoplasta *Setytów*, do których i Noe należał.

Sethos, *Sethosis, Seti*, ob. Sezostrys.

Setif (starож. *Sitifis)*, miasto w algier. depart. Konstantyny, ma muzeum starożytności rzymskich, ożywiony handel i 13,000 miesz.

Setjanie, sekta gnostyczno-oficka, istniejąca w II wieku po Chr., uważająca Seta za syna Adama, spłodzonego na miejsce zabitego Abla, i utrzymująca, że Set powróci znowu na ziemię w osobie Mesjasza.

Setszuan, górzysta prowincja chińska, obejmująca 566,000 klm. kw. i 45,500,000 miesz. licząca. Miastem głównem jest *Tszingtu*.

Settegast Herman, rolnik niemiecki, * 1819 w Królewcu, kształcił się w Hohenheim, w 1848 został administratorem i nauczycielem rolnictwa w Proszkowie, w 1828 dyrektorem akademji rolniczej w Waldau, w 1862 w Proszkowie, a w r. 1881 w Berlinie. W 1889 wyszedł na emeryturę. Prace jego przyczyniły się znacznie do rozwoju rolnictwa, a zwłaszcza hodowli bydła. Ogłosił: „Anleitung zur Wirthschaftsführung auf grösseren Landgütern“ (1848); „Ueber Thierzüchtung“ (1859); „Die Zucht des Negrettischafes“ (1861); „Deutsches Heerdbuch“ (wraz z Krokerem, 4 t., 1865—75); „Die Thierzucht“ (1868, 5 wyd., 1888); „Die landwirtschaftliche Fütterungslehre“ (1872); „Die Landwirtschaft und ihr Betrieb“ (3 wyd., 1885); „Die deutsche Viehzucht“ (1892, 7 wyd., 1894); „Erlebtes und Erstrebtes“ (1892).—Jego synowiec, Henryk **S.**, * 1853 w Ragnit, jest od 1890 profesorem rolnictwa w Jena; ogłosił: „Die landwitschaftliche Sämereien und der Samenbau“ (1892).

Settembrini Ludwik, historyk literatury włoskiej, * 1812 w Neapolu, † tamże 1876; w 1835 został nauczycielem retoryki, ale oskarżony o knowania polityczne był przez $3\frac{1}{2}$ roku więziony. W 1847 wystosował słynny protest przeciw panowania Burbonów, a po przewrotach 1848 był przez $1\frac{1}{2}$ miesiąca ministrem oświecenia. Po zwycięstwie reakcji skazany na dożywotnie więzienie, uszedł przy pomocy syna 1859 do Londynu. Po 1860 r. osiadł znowu w Neapolu, gdzie został profesorem literatury włoskiej na uniwersytecie. 1873 mianowany senatorem; † w ubóstwie 1876 w Neapolu. Najważniejszem jego dziełem są „Lezioni di literatura italiana“ (Neapol, 1867—72, t. 3; 7 wyd., 1882). Po śmierci wydano autobiografję „Ricordanze della mia vita“ (Neapol, 1876—80, t. 2; 5 wyd., 1881), odznaczającą się obok namiętności południowej, uderzającą żywością stylu. W 1873 został senatorem. Por. Torraca „Luigi S.“ (Neapol, 1877).

Settimo Ruggiero, włoski mąż stanu, * 1778 w Palermo, syn księcia Fitalia, doszedł w marynarce neapolitańskiej do stopnia kontr-admirała, potem od 1806 pracował nad zmianą konstytucji sycylijskiej. 1812—1815 był dyrektorem w ministerjum wojny i marynarki. Ciesząc się wielką popularnością, stał 1820 przez krótki przeciąg czasu na czele ministerjum marynarki. Następnie, jako źle widziany od rządu, przepędził długie lata w dobrach swych, otoczony zawsze miłością i szacunkiem spółrodaków. Nareszcie powstanie sycylijskie w 1848 postawiło go znowu na czele ruchu i po zwycięstwie odniesionem przez lud mianowany namiestnikiem Sycylji, głosował za usunięciem od tronu Burbonów, otrzymał od parlamentu tytuł ojca ojczyzny i mianowany został dożywotnim prezesem honorowym senatu. Po przywróceniu rządów Ferdynanda II, wyjęty z pod amnestji, udał się 1849 na wyspę Maltę. W r. 1860 mianowany przez Wiktora Emanuela senatorem włoskim, z powodu sędziwego wieku nie mógł już opuścić Malty i tam † 1863.

Setuval albo *Setubal*, niekiedy także St.-Ubes, albo St.-Yves zwane, warowne miasto portowe w portugalskiej prowincji Estremadura, leży o $4\frac{1}{2}$ mili w stronie południowo-wschodniej od Lizbony i ma 17,000 m.; prowadzi obszerny handel winem, a głównie solą morską.

Seume Jan Gotfryd, pisarz niemiecki, * 1763 w Poserna pod Weissenfels, † 1810 w Cieplicach. Zniechęciwszy się do teologji, opuścił rozpoczęte studja w Lipsku i w drodze do Paryża ujęty przez werbowników hesskich, był wysłany do Ameryki, a potem wcielony przymusowo do wojska pruskiego. Po wielu przygodach został sekretarzem generała rosyjskiego Igelströma. Z nim 1793 bawił w Warszawie, jako oficer grenadjerów rosyjskich był świadkiem rewolucji 1794 i został jeńcem polskim. Odzyskawszy wolność, wrócił do Niemiec. Z licznych dzieł jego ważniejsze są: „Einige Nachrichten über die Vorfälle in Polen 1794“ (Lipsk, 1796); „Zwei Briefe über die neuesten Veränderungen in Russland“ (Zürich, 1797); „Spaziergang nach Syrakus“ (3 t., Brunświk i Lipsk, 1802; ostatnia ed., 1868); „Mein Sommer im Jahre 1805“ (Hamburg, 1806; 2 ed., 1815) i „Gedichte“ (Lipsk, 1801). Cały zbiór pism jego „Sämmtliche Werke“ wyszedł w Lipsku (7 wyd., 8 t., 1868 i nowsze w Hempla „National-bibliothek“ (Berlin, 1879, t. 10).

Severin *z Kapi Hory* Paweł, mieszczanin Starego miasta Praskiego, potomek zamożnej rodziny patrycjuszów czeskich, posiadał w drugiej ćwierci XVI w. (1520—1550) drukarnię w Pradze. Położył wielkie zasługi dla literatury czeskiej przez wydanie wielu ważnych dzieł, a zwłaszcza „Biblji czeskiej“, zwanej od niego „Seweryńską“ (Praga, 1529 i 1537 in fol.).

Severine, właściwie *Karolina Remy Guebhard*, słynna dziennikarka francuska, * 1855, współpracowniczka Juliusza Vallesa. W 1883 wstąpiła do założonego przez niego dziennika *Cri du Peuple*. W 1888 odsunęła się od polityki i pisuje w dziennikach: *Gil Blas*, *Galois*, *Jeune République*, *Figaro*, w kwestjach społecznych. Używa też pseudonimów: Jacqueline, Renée.

Severn *(Saverne)*, rzeka w Anglji, bierze początek w górach Plynlimmon w hr. Montgomery, płynie koło Shrewsbury, Worcesteer, Gloucester i przyjąwszy do swego koryta rzekę Avon, po 300 klm. biegu przez kanał Brystolski uchodzi do oceanu Atlantyckiego. Rzeka ta za pośrednictwem licznych kanałów stanowi główną komunikację wodną w południowo-zachodniej Anglji. Dolina, którą **S.** przechodzi, odznacza się wielu pięknościami przyrody i rzadką urodzajnością.

Severn, rzeka w angielskiej Ameryce północnej, wypływa z jeziora Favourable i ubiegłszy 480 klm. wpada do zatoki Hudsońskiej.

Sèves Oktawjusz Józef, znany więcej pod imieniem *Soliman-basza*, Francuz, * 1788, syn młynarza z Lionu. Służył naprzód w marynarce, potem w armji lądowej francuskiej aż do schyłku cesarstwa. Za 100 dni był adjutantem marszałka Grouchy. W 1816 popłynął do Egiptu, gdzie właśnie Mehemed-Ali zaprowadzał reformę w swem wojsku, a poznawszy młodego oficera, poruczył mu spełnienie swych planów. Jakoż w przeciągu 12 lat uorganizował **S.** wojsko egipskie, które odznaczyło się w wyprawie do Morei. Posunięty na stopień pułkownika, przyjął islam z imieniem *Soliman-Baszy* i został szefem sztabu Ibrahima-baszy. Od 1834 był generalnym inspektorem szkół aż do powtórnej wojny z Portą w latach 1839—40. Wysłany do Syrji, przyczynił się wiele do zwycięstwa pod Nezib.

Sévigné, Marja de Rabutin-Chantal margrabina de..., głośna autorka francuska, * 1626 w Paryżu, † 1696 na zamku Grignan. Wcześnie utraciwszy ojca, odebrała jak najstaranniejszą edukację od swego krewniaka, księdza de Coulanges. W 1644 poślubiła margr. *Henryka de Sévigné*, który po niedługiem pożyciu odesłał żonę do Bretanji, a sam hulał w Paryżu i umarł 1651 skutkiem rany otrzymanej w pojedynku. Pani **S.** poświęciła się wyłącznie wychowaniu swych dzieci, mianowicie syna i córki Franciszki Małgorzaty (* 1648, zaślubionej 1669 hr. de Grignan, † 1707), a na dworze królewskim odznaczała się surowością obyczajów i czynny brała udział w zebraniach hotelu Rambouillet. Z córką swą, która wyjechała z mężem do Bretanji, prowadziła przez 25 lat słynną korespondencję, wydaną p. t. „Lettres de Mme de S. à sa fille“ (2 t., Rouen i Haga, 1726; wielokrotnie przedrukowywane; nowsza ed. Sylvestra de Sacy, 11 t., Paryż, 1860—63 i A. Regnier, Paryż, 1862—67, t. 14; 1887 i nast.). Nadto Campas wydał „Lettres inédits de Madame de S.“ (1876, t. 2). Walckenaër ogłosił „Mémoires tauchant la vie et les écrits de Mad. de Sévigné“ (5 t., Paryż 1842—52, t. 6, 1865). Najlepsze zbiorowe wyd. pism **S.** wyszło w zbiorze „Les grandes écrivains de la France“, w 14 tomach, pod kierunkiem Moumerquégo (Paryż, 1872). Por. Babona „Amoureuse de Madame de Sévigné“ (Paryż, 1862); Aubenas „Histoire de Madame de S.“ (1842); Vallery-Radat „Madame de S.“ (1888).

Sèvre, dwie rzeki w północno-zachodniej Francji: *Sèvre Nantaise*, dopływ Loary, do której wpada pod m. Nantes, ubiegłszy 135 klm., i *Sèvre Niortaise*, po 150 klm. biegu wpadająca do oceanu Atlantyckiego na północ Larochelle. Od obu tych rzek otrzymał nazwę francuski departament *Deux-Sèvres*, który na przestrzeni 6,055 klm. kw. liczy 355,000 miesz. i dzieli się na 4 okręgi: Niort, Bressuire, Melle i Parthenay, z miastem gł. Niort.

Sèvres, miasto w departamencie francuskim Seine-Oise, pomiędzy Paryżem i Wersalem, ma 6,900 miesz. i słynną w całej Europie fabrykę porcelany. Tu 19 stycznia 1871 była wycieczka załogi paryskiej przeciwko oblegającym Niemcom. Por. Havard i Naschon „Les manufactures nationales“ (Paryż, 1889).

Sewang, jezioro w gubernji Erywańskiej (w kraju Kaukaskim), szerokie 21, długie przeszło 63 w., zewsząd otoczone górami; obfituje w ryby, szczególnie w łososiopstrągi.

Seward Wiliam Henryk, mąż stanu płn.-amerykański, * 1801 we Florydzie (stanie Nowego Jorku), † 1872 w Auburn. Ukończywszy nauki, osiadł jako adwokat w Auburn i wkrótce obronami swemi wielki zyskał rozgłos. Wybrany 1830 r. członkiem senatu w stanie Nowym Jorku, występował na czele opozycji przeciw polityce Jacksona i van Burena i przyczynił się najwięcej do utworzenia nowego stronnictwa whigów. **S.** w latach 1838—1842 był gubernatorem stanu Nowego Jorku, a 1849 i 1855 wybierany senatorem do kongresu, występował na czele przeciwników niewoli i odznaczał się jako biegły mówca i doświadczony mąż stanu. Mianowany przez Lincolna 4 marca 1861 pierwszym sekretarzem stanu, rozwinął na tem stanowisku podczas wojny domowej nadzwyczajną działalność i energję. Urząd ten pełnił jeszcze i po śmierci Lincolna za prezydentury Andr. Johnsona do Marca 1869. W dniu zamordowania Lincolna i **S.** otrzymał ranę od sztyletu. Usunąwszy się z widowni publicznej, odbył podróż dwuletnią naokoło świata. Oprócz „Life of John Quincy Adams“ (New-York, 1849), wydał jeszcze **S.** swe mowy, adresy, pisma urzędowe i t. d. p. t. „Works of W. H. Seward“ (4 t., New-York, 1853—62).

Sewastopol, miasto nad morzem Czarnem, w gubernji Tauryckiej, port handlowy i wojenny, w czasie wojny krymskiej zdobyty 8 września 1855 po jedenastomiesięcznem oblężeniu. **S.** posiada wielkie warsztaty okrętowe, gimnazjum żeńskie, szkołę realną, kilka banków i liczy 50,710 miesz. (1897). Pod względem administracyjnym

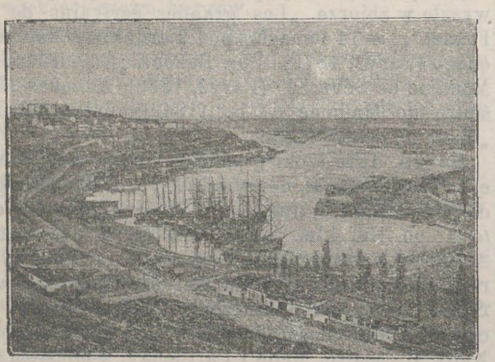

Sewastopol.

S. tworzy t. zw. gradonaczalstwo. Wystawiony 1785 przez Potemkina na miejscu wioski tatarskiej Athtier, silnie został ufortyfikowany za panowania cesarza Mikołaja. Zniesione po wojnie krymskiej fortyfikacje i doki zostały w r. 1885 nanowo zbudowane i **S.** jest znowu portem wojennym dla floty rosyjskiej na morzu Czarnem.

Sewenny, góry, ob. Cewenny.

Sewer, pseudonim Ignacego Maciejowskiego (ob.).

Sewerus (Severus) Cornelius, poeta rzymski z czasów Augusta, pisał poezje o wojnie sycylijskiej Pompejusza Sekstusa. Ułamek tego ostatniego utworu, opiewający śmierć Cycerona, przechował Seneka. Przypisywany mu dawniej poemat „Aetna“ jest prawdopodobnie dziełem późniejszego autora.

Sewerus *(Lucius Septimus Severus)*, cesarz rzymski, 183—211 r. po Chr., * 146 w Leptis, w Afryce. Będąc wodzem legjonów panońskich, obwołany został przez nie po zmordowaniu Pertinaxa cesarzem i utrzymał się wobec kilku jednocześnie z nim wybieranych antycesarzów (Didius Julianus, Pescennius Niger, Clodius Albinus). Ustaliwszy ostatecznie swą władzę, uporządkował wymiar sprawiedliwości i administrację. Przy swej surowości, roztropności i oszczędności, powodował się jednak często namiętnością i srogością. Tylko dla synów swych, Karakali i Gety, oraz dowódcy pretorjanów, Plautianusa, okazywał zbyt wiele względności. Uczeni prawnicy, Papinjan, Ulpjan i Paulus, wywierali ważny wpływ na sprawy państwa. **S.** † 211 r. w Eboracum (York) w Brytanji, podczas wyprawy przeciwko Kaledończykom.—Por. Fuchs „Geschichte des Kaisers S. S.“ (Wiedeń, 1884); de Coulencer „Essai sur la vie et le règne de S. S.“ (Bruksela, 1880).

Sewerus *(Sulpicius Severus)*, chrześcijański historjograf z Akwitanji, w Galji, * około 363 r. po Chr., † około 410, znany jako autor dzieła „Historia sacra,“ wydanego przez de Prato (3 t., Werona, 1741).

Seweryn (święty), opat, apostoł Noryków, żyjący w V w. W młodości swej przepędził wiele lat w pustyniach Wschodu, skąd udał się do Europy opowiadać słowo Boże ludom północnym, a zwłaszcza Norykom. Założył wiele klasztorów, ale w żadnym stałego mieszkania nie obrał, zamykając się w pustelniczym domku. † 482. Kościół obchodzi jego pamiątkę w dniu 8 stycznia. Życie św. **S.** opisał uczeń jego Eugippus.

Seweryn, papież, przyjaciel papieża Honorjusza I, po którym obrany 640, rządził kościołem tylko 2 miesiące. † 1 sierpnia t. r.

Sewilla, prowincja hiszpańska w Andaluzji, obejmuje 14,062 klm. kw. i 546,000 miesz. Miasto stołeczne **S.**, nad rzeką Gwadalkwiwir, wzmocnione murami i basztami, jest siedliskiem generała-kapitana Andaluzji i arcybiskupa; wspaniale zbudowane, liczy 145,000 miesz. Z celniejszych budowli zasługują przedewszystkiem na uwagę: kościół katedralny, największy w całej Hiszpanji, w którym się mieszczą nieocenione kosztowności, obrazy najpierwszych mistrzów i pomnik Krzysztofa Kolumba, wspaniałe pałace, giełda, rzymskie wodociągi i t. d. Pod względem przemysłu pierwsze miejsce zajmują tu fabryki wyrobów żelaznych, a także tabacznych, dział, oraz olejne. **S.**,

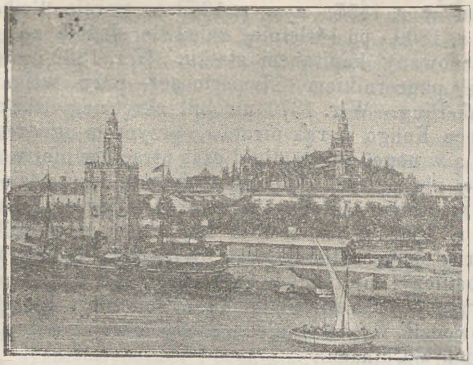

Sewilla.

starożytna *Hispalis*, była już za rzymskich czasów znakomitym grodem. W VIII w. popadła w ręce Arabów, którzy ją przezwali Iszbiliah i pod których rządem stała się najznakomitszem miastem na całym półwyspie. Ferdynand III, król Kastylji, po 18-miesięcznem oblężeniu odebrał ją Arabom i odtąd pozostała już na zawsze w posiadaniu chrześcijan.

Sexagesima, czyli sześćdziesiętnica, jest to druga niedziela przed Środą popielcową *(Dominica sexagesima diei)*, w Polsce zwana mięsopustną. Jej nazwisko *sexagesima* stąd pochodzi, że niegdyś wielu chrześcijan zaczynało post na 60 dni przed Wielkanocą.

Sexenium (łac.), sześciolecie.

Sexta, godzina kanoniczna mniejsza, przypadała na dzisiejsze południe. Nabożeństwo na tę godzinę składa się z hymnu, 3 psalmów i modlitwy.

Sextans, rzymska moneta miedzana. Ob. też Sekstans.

Sextarius (łac.), u Rzymian starożytnych miara dla płynów $=^1/_6$ *congius;* jako miara towarów suchych $=^1/_8$ *modius;* w obu razach $=0{,}547$ litra. Dzieliła się na 12 *cyathi.*

Sextet, w muzyce, nazwa utworu na sześć głosów wokalnych lub instrumentalnych napisanego.

Sextidi (łac.-fran.), we francuskim kalendarzu rewolucyjnym szósty dzień dekady.

Sextius, ród rzymski, z którego pochodzili: *Lucius Sextius*, 366 przed Chr. pierwszy konsul plebejski.— *Cajus Sextius* walczył pomyślnie 122 r. przed Chr. jako prokonsul w Galji, przeciwko Arwernom i założył dzisiejsze miasto Aix, od niego *Aquae Sextiae* nazwane.—*Publius Sextius*, a właściwiej podobno *Sestius*, 63 r. kwestor Antonjusza w wojnie z Katyliną, 57 r. trybun ludu, występował za Cyceronem, przez którego 56 r. broniony był w mowie, która naszych czasów doszła. W 53 r. zarządzał Sycylją, a potem przeszedł na stronę Cezara.

Sextola, w muzyce, jest to grupa 6 tonów różnej wartości po sobie następujących, niemniej figura je wyrażająca, oznaczona nad nutami liczbą 6. Sextola waży tyle co 4 nuty jednej wartości.

Sextus Empiricus, filozof i lekarz grecki, żyjący w II w. po Chr. w Aleksandrji i Atenach, który sceptyczną djalektykę doprowadził w starożytności do najwyższego udoskonalenia. Jego główne dzieła: „Pyrrôneiai hypotypôseis," szkice sceptyczne, i „Pros tous mathêmatikous" (wydanie Bekkera, Berlin, 1842), są niezmiernie ważne dla historji filozofji.—Por. C. Jourdain „**S.** Emp. et la philos. scolastique" (Paryż, 1858).

Seychelles, wyspy, ob. Seszelle.

Seydel Rudolf, filozof niemiecki, * 1835 r., † 1892, profesorem w Lipsku; napisał: „Schopenhauers Philosoph. System" (1857); „Die Religion und die Religionen" (1872); „Das Evangelium von Jesu in seinen Verhältnissen zu Budda Sage und Buddalehre" (1882).

Seydel Max, prawnik niemiecki, * 1846, profesor w Monachjum. Wydał wiele prac, dotyczących prawa bawarskiego, oraz pod pseudonimem Max *Schlierbach* poezje i przekład Lukrecjusza.

Seydelmann Karol, jeden z najznakomitszych aktorów niemieckich, * 1793 w Glatz na Śląsku, † 1843 w Berlinie, jako stały artysta tamecznej sceny. Odznaczał się zarówno w tragedji, jak i komedji.—Por. Rötscher „Seydelmann's Leben und Wirken" (Berl., 1845).

Seydelmann Franciszek, brat poprz., * 1748, † 1800. Śpiewak i kompozytor.

Seydewitz Otto Teodor, mąż stanu niemiecki, nadprezydent Śląska, * 1818, † 1898. Członek sejmu niemieckiego, przewodnik partji niemiecko-konserwatywnej, prezydent sejmu w 1879. Od 1891 członek pruskiej izby panów.

Seydler August, astronom, * 1849 w Senftenbergu w Czechach, † 1891. W r. 1870 został asystentem, 1872 adjunktem w obserwatorjum astronomicznem w Pradze, 1882 r. profesorem fizyki matematycznej i astronomji uniwersytetu czeskiego. Ogłosił: „Ueber das Vierkörperproblem," „Beiträge zum Zwei- und Dreikörperproblem," „Beiträge zur Lösung des Keplerschen Problems," „Theoretische Physik" (1890).

Seydlitz, Seidlitz, stary ród śląsko-czeski rozpadł się na 3 gałęzie: 1) czeską, z której pochodu rody Lazan i Schönbeld, które obecnie zowią się Bedzinie von Laczan; 2) polską z przydomkiem Kurzbucher, która po rozdziale Polski zniemczyła się zupełnie, i 3) śląską, z której pochodzą hrabiowie Seidlitz Sandreczky.

Seydlitz, Fryderyk Wilhelm von .., generał pruski, * 1721 w Kalkar pod Klewe, † 1773 brał zaszczytny udział w wojnach śląskich, w wojnie Siedmioletniej i zjednał sobie sławę szczególnie w bitwie pod Rossbachem (5 list., 1757). Król uczcił jego pamięć pomnikiem wzniesionym na placu

Wilhelma.—Por. Varnhagen von Ense „Leben des Generals von Seydlitz“ (Berl., 1834).

Seyfried Ignacy, kawaler de..., * 1776 roku w Wiedniu, kompozytor ze szkoły Mozarta i Albrechtsbergera; w 1797 był już kapelmistrzem teatru an der Wien i autorem wielu licznych, niepospolitej wartości utworów muzycznych. Od 1828 żył prywatnie i † 1841. **S.** odznaczył się również jako kompozytor kościelny i autor w materji muzycznej.

Seymour, starożytny ród angielski, pochodzący z Normandji i występujący na widowni historycznej w osobie *Sir Johna Seymour*, który był za Henryka VIII szerytem w Somerset i Dorset. Jego córka, *Joanna Seymour*, była trzecią żoną Henryka VIII, a jego najstarszy syn Edward ks. *Somerset* (ob.) był protektorem państwa. Potomek jego, *Edward Seymour*, słynny mówca i mąż stanu, wziął czynny udział w rewolucji 1688 i † 1707 r., w sędziwym wieku. Najstarszy jego syn, *Sir Edward Seymour*, jest przodkiem dzisiejszych książąt *Somerset* (ob.).—Drugi syn jego *Popham Seymour*, oddziedziczył po swym krewniaku, hr. *Conway*, posiadłości irlandzkie i przyjął nazwę *Seymour-Conway*, zginął w pojedynku 1699 r. i dobra swe zostawił w spadku młodszemu swemu bratu *Franciszkowi Seymour*, który 1703 otrzymał tytuł lorda *Conway* i † 1732 r. Drugi jego syn, *Henryk Seymour-Conway*, znakomity generał, dowodził 1761 r. angielskiem wojskiem posiłkowem w Niemczech i † 1795 r. jako feldmarszałek; najstarszy zaś syn, *Franciszek Seymour-Conway*, wyniesiony 1750 do godności hrabiego, 1793 r. margrabiego de Hertford i hrabiego de Yarmouth, † 1794.—*Franciszek Karol Seymour-Conway*, trzeci, margrabia Hertford (* 1777, † 1842), ulubieniec Jerzego IV, żył po większej części w Paryżu lub we Włoszech i jest ojcem dzisiejszego margrabiego de Hertford, *Ryszard Seymour-Conway*, (* 1800), który się odznaczał miłośnictwem sztuk pięknych.—*Sir Jerzy Hamilton Seymour-Conway*, wnuk pierwszego margrabiego Hertford, znakomity dyplomata, * 1797, † 1880 r., odbywszy kilka poselstw we Florencji, Brukseli i Lizbonie, został 1851 posłem w Petersburgu, lecz wskutku wypadków w lutym 1854 r. opuścił Rosję i w końcu 1855 został na miejsce lorda Westmoreland posłem w Wiedniu, gdzie 1 lutego 1856 podpisał znany protokół wiedeński, a w kwietniu 1858 został odwołany.

Seymour sir Edward Hubert, wice-admirał, * 1840, głównodowodzący wojskami angielskiemi w Chinach, rozpoczął wcześnie swój zawód marynarza. W r. 1852, mając lat dwanaście, wstąpił do marynarki angielskiej; od kampanji krymskiej w 1854 do egipskiej w r. 1882, życie jego było nieprzerwanem pasmem walk i bitew. Brał udział w bombardowaniu Sewastopola; był pod Kerczem. W trzy lata potem wyprawiony został do Chin. Służył w wojnie r. 1857—1860. Odznaczył się na tonącym okręcie „Calcutta,“ przy oblężeniu Kantonu w r. 1857, a w r. 1858 w porcie Peiho. W r. 1860, po 14-letniej zaledwie służbie został mianowany kapitanem statku. W r. 1862 dowodził pancernikiem „Impérieuse“ przy wzięciu Kah-Ding. W r. 1870 uwolnił okręt angielski na rzece Kongo z rąk piratów, przyczem ugodzony kulą w nogę, przez długi czas utracił w niej władzę; nie przeszkodziło mu to jednak brać udziału w wyprawie arktycznej. Podczas wojny egipskiej, w r. 1882 Seymour był kapitanem pancernika „Iris,“ potem „Inflexible.“ Od r. 1894—1897 przewodniczył ufortyfikowaniu wybrzeży i wysp W. Brytanji, oraz dowodził manewrami floty. W 1900 dowodził wyprawą zjednoczonych wojsk europejskich w Chinach.

Sezam, *olej sezamowy*, ob. Sesamum.

Sezostrys, *(Sezoozis)*, wprowadzone przez Herodota imię jednego króla egipskiego, pod którym historycznie rozumieć należy dwu największych faraonów drugiej monarchji egipskiej, z 19 dynastji Manetońskiej. Jednym z nich był *Seti I* (mniej więcej 1445—1394 prz. Chr.), a drugim (około 1388—22) *Ramzes* (ob.); syn jego, *Seti I*, u Manetona *Sethos* albo *Sethosis*, dał powód do powyższej źle zrozumianej nazwy **S.** (u Djodora *Sesoosis)*. Seti I podług Manetona zwyciężył Cypryjczyków, Fenicjan, Asyryjczyków i Medów. Za jego to panowania, jak utrzymuje Lepsius, przybył do Egiptu Józef i przeprowadził wielkie reformy administracyjne, które Herodot i Djodor przypisywali **S.**

Sezze, miasto we włoskiej prowincji Rzymu, okr. Velletri, rezydencja biskupa, ma katedrę gotycką z XIV w. i 6,200 miesz.

Sęczkowski Teodor, poeta i publicysta, prace swe pomieszczał w różnych czasopismach: oddzielnie wydał: „Zwierzęta,“ „Bitwa“ (1871); „Sokrates,“ „Janina“ (1887). Używał pseudonimu: Sęk.

Sędzia, organ sądu, osobnik powołany do rozstrzygania sporów i przekroczeń ludzkich. W zależności od tego, w jakim zasiada on sądzie, sędzia bywa urzędnikiem państwowym lub osobą prywatną, np. sędzia polubowny. W Rosji sędzia jako członek sądu państwowego jest urzędnikiem V klasy. Raz delegowany do sądzenia, nie może być usunięty z zajmowanego stanowiska. Ten ostatni przywilej ma zapewniać niezależność sędziów od postronnych wpływów. W Rosji, sędziowie państwowi są naznaczani na swe urzędy z pośród osób wybranych przez ogólne zebrania odpowiednich sądów lub też mianowani bezpośrednio przez cesarza na przedstawienie ministra sprawiedliwości. Ob. Sąd.

Sędzia koronny, ogólna nazwa sędziów państwowych w przeciwstawienia do sędziów przysięgłych.

Sędzia polubowny (arbiter), człowiek, któremu rozstrzygnięcie jakiegoś sporu prawnego, na mocy zobopólnej zgody stron, zostało powierzone,

bądź bezwzględnie, bądź z zastrzeżeniem odwołania się do zwykłych sądów; zazwyczaj każda ze stron spornych powołuje jednego sędziego polubownego, a ci porozumiewają się wzajem co do wyboru trzeciego jako superarbitra; w stosunkach narodów, mocarstwa poddają się sądowi polubownemu jakiegoś monarchy lub też konferencji mocarstw, która wymaga zgody powołanych sędziów polubownych; na konferencji w Hadze 1899 określono skład sądu polubownego i warunki jego powołania.

Sędzia przysięgły, członek sądu przysięgłych, ob. Sąd przysięgłych.

Sędzia śledczy, urzędnik państwowy prowadzący śledztwo w sprawach karnych, t. j. zbierający, systematyzujący i oceniający materjał dowodowy sprawy do chwili zamknięcia śledztwa i oddania sprawy innym organom sprawiedliwości, poczem funkcja sędziego śledczego co do danej sprawy ustaje. W Rosji w braku członków sądów okręgowych, sędzia śledczy ma prawo w wypadkach koniecznych zasiadania w komplecie sądzącym. Ob. Inkwirent sądowy.

Sędziak Jan, lekarz, * 1861 w Radzyminie pod Warszawą, studjował medycynę w Warszawie, specjalizował się w dziedzinie chorób gardła, krtani, nosa i uszu w Londynie, Paryżu, Heidelbergu, Frankfurcie nad Menem, Monachjum, Wiedniu i Berlinie. W r. 1893 otrzymał na konkursie międzynarodowym w Tuluzie medal złoty za pracę: „O nowotworach złośliwych krtani“ (wydaną też po niemiecku w Wiesbadenie). Nadto ogłosił: „Choroby nosa, jego zatok i jamy noso-gardzielowej“ (1897); „Choroby jamy ustnej, gardzieli i przełyku“ (1900) i in.

Sędziszów, miasteczko w Galicji, obwodzie Rzeszowskim, o 3 mile od Rzeszowa, ma pałac, farę i klasztor z kościołem ks. Kapucynów.

Sędziwój Czechel, zwany także *Sądek, Sandek, Sandalius*, herbu Korab, sławny w XV w. teolog i mówca, uczeń akademji paryskiej, profesor akademji krakowskiej. Mianowany kanonikiem katedralnym gnieźnieńskim, używany był kilkakrotnie przez Kazimierza Jagiellończyka w poselstwie do Krzyżaków, z którymi za jego wpływem zawarty został pokój 1466 r. 1469 wstąpił do zakonu Kanoników regularnych i został przełożonym klasztoru w Kłodawie, gdzie pod koniec XV w. życie zakończył. Pozostały po nim w rękopisach: „Komentarz na księgi etyki Arystotelesa,“ oraz listy pisane do Długosza i innych osób.

Sędziwój Michał, po łacinie *Sendigovius*, głośny swego czasu alchemik, * 1556 we wsi Sądecz pod Krakowem. Odbywając nauki w akademji krakowskiej, poznał alchemiczne pisma Arnolda de Villanova (ob.) i zapalił się do tej nauki. Ukończywszy studja, odziedziczył znaczny majątek po ojcu i puścił się w podróż, w ciągu której zwiedził całą niemal Europę i ważniejsze uniwersytety. Poznał się wtedy z Setonem, głośnym alchemikiem. Około 1594 r. osiadł w Czechach razem z żoną Weroniką Stiberin i dziećmi. W Pradze zjednał sobie gorące poparcie kilku zamożnych zwolenników alchemji, którzy go wspierali pieniędzmi i wydobyli z więzienia za długi. Uciekając przed zarazą, udał się na dwór Krystyna II, elektora saskiego, wielkiego miłośnika alchemji. Spotkał tu swego dawnego mistrza Setona, którego wykupił z więzienia za długi w Dreźnie i odwiózł do Krakowa w 1604 r. Mylnemi jednak są twierdzenia, jakoby, ożeniwszy się dopiero z wdową czy też kochanką pozostałą po Setonie, miał dostać w spadku jego rękopisy i proszek do robienia złota, gdyż już przedtem w Pradze **S.** był gorliwym alchemikiem i znał dobrze wszystkie tajemnice tej sztuki. W Krakowie prowadził życie bardzo wystawne i wtedy wydał zebrane rękopisy z własnemi dodatkami. Wezwany na dwór cesarza Rudolfa II, otrzymał od niego tytuł nadwornego radcy. Wracając stamtąd był napadnięty i uwięziony przez jakiegoś hrabiego morawskiego, chciwego tajemnicy robienia złota. Uwolniony przez zabiegi służącego swego Bodowskiego, zaskarżył hrabiego do cesarza, który mianował **S.** baronem von Serübau, a winnego skazał na wynagrodzenie pieniężne i oddanie mu dóbr własnych Keszwary. Następnie udał się na dwór wirtemberski, gdzie z wielkiemi przyjmowany był zaszczytami i otrzymał w lennictwo znaczne dobra Leiningen. Tu w nowe wpadł sidła, zastawione na niego przez innego zazdrosnego jego sławy alchemika, który uwikłał go w intrygę, uwięził, pozbawił wszystkich kosztowności, a co najważniejsza złotodajnej tynktury. Wprawdzie alchemik ów został za to powieszony, **S.** odzyskał wszystko, ale tynktura gdzieś przepadła, prócz małej cząstki, którą **S.** wypotrzebowawszy, leczył jeszcze jakiś czas chorych podobno przy jej pomocy z zadziwiającem powodzeniem, a potem, straciwszy wszelkie środki i zaufanie, wykierował się na prostego szarlatana, oszusta i wydrwiwacza pieniędzy, tak, że w roku 1617 był zmuszony opuścić Kraków i wynieść się do swego majątku Krawarz na Śląsku, gdzie † r. 1636. Dzieła jego drukiem ogłoszone są: „Cosmopolitani novum lumen chymicum e naturae fonte et manuali experientia deprompтum et in XII tractatus divisum“ (12 wyd., Genewa, 1702); „Michaeli Sendigovii Chymische Schriften“ (2 wyd., Wiedeń, 1749); „Tractatus de sulphure“ (4 wyd., Lipsk, 1682); „Dialogus Marcurii alchymistae et naturae“ (4-te wyd., Strasburg, 1659). Pozostałe po nim 55 listów wydrukowano p. t.: „Epistolae apographae hactenus ineditae“ w Mangeta „Bibliotheca chemica“ (t. 2., № 103). O. **S.** pisał najpierwszy Poliarcho Micigno, którego dziełko napisane w 1661, przełożył na niemieckie Jan Lange i wydał p. t.: „M. **S.** Leben“ (Hamburg, 1683); najdokładniejszą biografję skreślił Jul. Brincken w *Bibl. Warsz.* (t. 2., 1846), a oprócz tego W. Szymanowski (*Tygod. ilustr.*, t. 5, 1862),

Nowe wiadomości, wydobyte z dokumentów urzędowych, ogłosił Fryderyk Peszke, dyrektor archiwum miejskiego w Pradze w Tyg. czeskim *Svietozor* (z 1874, № 40—42); polskie ich streszczenie umieścił *Wiek* (№ 19, z 1875 r.).

Sęk, pseudonim T. Sęczkowskiego.

Sęk A. J., pseudonim Ant. Mieszkowskiego.

Sękowski Wojciech, sławny kaznodzieja, Dominikanin we Lwowie, potem w Lublinie, nauczyciel Birkowskiego. Obrany 1599 r. prowincjałem polskim, † 1609 w Krakowie.

Sękowski Ludwik, także kaznodzieja i Dominikanin; 1709 wstąpił do zakonu w Gdańsku, był kaznodzieją w Toruniu, Łowiczu, Lublinie i Warszawie, gdzie † 1754. Oprócz wielu pojedyńczych kazań pogrzebowych, wydał oddzielnie: „Rada Boska albo Kazania kwadragezymalne“ (Warszawa, 1725).

Sękowski Józef, znakomity orjentalista, * 1800 we wsi Antagotonce blizko Wilna, † 1858 w Petersburgu. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie wileńskim, wyjechał 1819 r. do Konstantynopola, gdzie w poselstwie cesarsko-rosyjskiem otrzymał urząd dragomana z dozwoleniem odbywania dalszych podróży. Zwiedził tedy (1819 — 21) Turcję, Azję Mniej., Archipelag, Syrję, Egipt i Nubję. Wróciwszy 1821 do Petersburga, mianowany został 1822 profesorem języków i literatury wschodniej w uniwersytecie wileńskim, a wkrótce potem tegoż jeszcze roku w uniwersytecie petersburskim, z pozostawieniem przy departamencie azjatyckim w ministerjum spraw zagranicznych. Odtąd zajął się wyłącznie badaniem języków azjatyckich, a pierwszym owocem tej pracy jest dzieło p. t.: „Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historji polskiej służących etc.“ (2 t., Warszawa, 1824), surowo krytykowane przez Wal. Chłędowskiego. Za dzieło to został **S.** członkiem warsz. Towarz. przyj. nauk. Następnie wydał „Suplément à l'histoire des Huns, des Turcs et des Mongols“ (Petersburg, 1824) i krytykę Hammer-Purgstalla p. t.: „Lettre de Tutundju-Oglu-Mustafa-Aga“ (Petersb., 1828). W latach 1828—33 był **S.** członkiem komitetu cenzury, a 1830—33 redagował humorystyczne czasopismo polskie *Bałamut*. Potem oddał się wyłącznie literaturze rosyjskiej i pracował głównie dla założonego r. 1833 czasopisma „Biblioteka dla cztenja.“ Wielki rozgłos miały jego krytyki, rozbiory pisarzów rosyjskich, rozprawy filozoficzne, historyczne i filologiczne, tudzież powieści („Upadek państwa Szyrwanu,“ 1842 i „Najdoskonalsza kobieta,“ 1845), pod pseudonimem barona *Brambeusa* wydawane „Podróże fantastyczne“ (zbiór nowel i szkiców satyrycznych, Petersburg, 1823, 2 ed., 3 t., 1840). Oprócz dzieł wyżej wymienionych napisał **S.** znaczną liczbę cennych rozpraw, zamieszczonych w *Tygodniku Wileńskim* i *Dzienniku Wileńskim*, oraz w różnych czasopisach rosyjskich. Od 1836 pisywał fejletony do dziennika *Syn otieczestwa*. W r. 1847 otrzymał emeryturę i uwolnienie ze służby. Zbiór prac jego w języku rosyjskim wyszedł w Petersburgu (9 t., 1858—59).

Sękowski Konstanty, autor dzieł handlowych, * 1843 w Wymysłowie w Kieleckiej gub. Ukończył gimnazjum w Piotrkowie, w 1862 r. wstąpił do Szkoły Głównej warszawskiej na wydział fizykomatematyczny, a w r. 1863 wyjechał na daleki Wschód; po powrocie do kraju w r. 1870 oddał się zawodowi przemysłowo - handlowemu. Napisał: „Rachunkowość rolnicza, ułożona na podstawie buchalterji podwójnej“ i „Buchalterja w zastosowaniu do fabryk produktów spożywczych,“ za które został nagrodzony medalem na konkursie międzynarodowym w Lionie w r. 1894.

Sęp. *Sępy (Vulturidae)*, rodzina ptaków drapieżnych dziennych, o dziobie siodełkowato na szczycie zaklęsłym i hakowato zagiętym, z nozdrzami na przestrzał otwartemi; nogi silne, o skoku krótszym od palca środkowego, znacznie od bocznych dłuższego, pazury grube, słabo zakrzywione i tępe, skrzydła długie, szerokie, ogon mierny o 14 sterówkach. Są to ptaki wielkie, ociężałe, postaci smętnej, mające głowę i szyję nagie lub w części pokryte puchem, oczy na boki skierowane. Znanych jest przeszło 10 gatunków, rozmieszczonych na starym lądzie, a głównie w okolicach górzystych. Żywią się przeważnie padliną, na którą gromadnie się zlatują, w razie niedostatku tylko rzucają się na zwierzęta żywe, bezbronne i znędzniałe. Trzymają się gromadnie, ale niezgodnie, są bardziej tępe aniżeli orły i sokoły; gnieżdżą się w górach po niedostępnych skałach, czasami na wysokich drzewach. Jaj znoszą 1 lub 2. W Europie pospolite są dwa gatunki, **S.** *szary, brunatny (V. cinereus, V. monachus)* i **S.** *płowy (Gyps fulvus, V. fulvus)*. Oba znajdują się lubo nielicznie w Karpatach. Pierwszy jest ciemno-brunatny z głową i szyją pokrytą puchem szaro-brunatnym; jest to największy ptak europejski, 1,16—2, 3. m. szeroki. Drugi rudawo-płowy z czarnemi lotkami i sterówkami, głowa i szyja krótkim białym puchem jednostajnie i gęsto okryta. **S.** *egipski, maltański, alimosz, kogut faraonów (Neophron percnopterus)*, zwany też *ścierwnikiem*, lubo ta nazwa oznacza zwykle kondora, 1,6

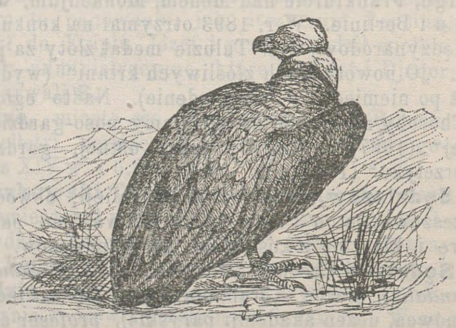

Sęp.

m. szeroki, ma dziób długi, skrzydła długie, zaostrzone, ubarwienie brudno-białawe, głowę żółtą, pospolity jest w Afryce i w Azji płd., w Europie płd. ukazuje się jako ptak przelotny, karmi się padliną i stąd jest dobroczyńcą miast azjatyckich i afrykańskich, gdzie też jest w wielkiem poszanowaniu. W niewoli oswaja się, jak pies. — Orłosęp (ob.) i kondor (ob.) należą do oddzielnych podrodzin.

Sęp, pseudonim Wł. Maleszewskiego.

Sęp Józef, pseudonim Jana Stobieckiego.

Sępolna, rzeczka w dawnem województwie Pomorskiem, pow. Tucholskim, wpada z prawej strony do Brdy.

Sfakia, miasto portowe na południowem wybrzeżu należącej do Turcji wyspy Krety, ma 1,200 mieszkańców.

Sfakjoci, ob. Kandja.

Sfaks, miasto w Tunetanji nad zatoką Gabes, mocno ufortyfikowane, liczy 43,000 miesz., po dwudniowem bombardowaniu wzięte było przez francuzów 1881 r.

Sfaleryt, ob. Cynkowa blenda.

Sfen, *tytanit,* ob. Tytan.

Sfenoidy, kryształy czterościenne, formy połowiczne ośmiościanów, ob. Hemiedrja.

Sfera (łac. *sphaera),* kula, w geometrji powierzchnia kuli (ob. Kula); w znaczeniu przenośnem zakres działania, czynności, myśli.

Sferoidalny stan, zachowanie się cieczy w silnie rozgrzanych naczyniach: w naczyniach takich, między ich ścianami a cieczą powstaje warstwa pary, która podtrzymuje ciecz, a jako zły przewodnik ciepła nie dozwala jej silnie się rozgrzewać, skąd ciecz nie przechodzi w stan wrzenia, pomimo, że temperatura naczynia temperaturę wrzenia znacznie przewyższa; ciecz wtedy przybiera kształt kulisty, wiruje w naczyniu, ulatnia się zwolna i nakoniec rozpryskuje z hukiem. Zjawiska te zaobserwował pierwszy Leidenfrost (1756), puszczając krople wody na rozżarzone metale *(krople Leidenfrosta).* Boutigny (1840) chciał w tem widzieć czwarty stan ciał; pogląd ten jednak przyjętym nie został. **S. s.** ustaje, gdy temperatura obniży się po za pewną granicę, jak np. dla wody niżej 171°; wszakże i natura podstawy wywiera tu pewien wpływ; najłatwiej udają się doświadczenia na powierzchniach metalowych, czystych. Temperatura cieczy w takiej kropli lub raczej kuli jest zawsze niższa od temperatury wrzenia; tem może się objaśnia to, że niektórzy kuglarze wkładali rękę w roztopiony metal, oraz niektóre, szczęśliwie odbyte próby ogniowe dawnych ordaljów. Że między kulą Leidenfrosta a powierzchnią podstawy nie ma zetknięcia, okazali Poggendorff i Tyndall, co potwierdza słuszność wyżej podanego tłómaczenia tego zjawiska. Nad **S. s.** wykonano wiele ciekawych doświadczeń. Ponieważ temperatura kropli przypada niżej od temperatury wrzenia, przeto kwas siarkawy skroplony w rozżarzonym tyglu platynowym ma temperaturę — 10°; jeżeli puszczamy na niego wodę, to ta marznie i można z rozżarzonego tygla wydobywać kawałki lodu. Bergerowi udało się przeprowadzić w kulę Leidenfrosta funt wody. **S. s.** wody w rozpalonych kotłach bywa niekiedy przyczyną ich wybuchów. Por. Boutigny „Etudes sur les corps à l'état sphéroidal" (3 wyd., 1857)

Sferojda (grec. „podobna do kuli"), toż co elipsojda obrotowa, ob. Elipsa.

Sferolit.

Sferolity, skupienia kuliste, występujące w wielu skałach wybuchowych, ziarnistych lub zeszklonych. Stosownie do ugrupowania mają różne nazwy, jak *kumulity, globosferyty, belonosferyty, granosferyty, sferokryształy.* Większe bryłki kuliste lub jajowate, złożone zwykle z warstw spółśrodkowych, napotykane w wielu obsydjanach, nazywają się *litofizy,* t. j. pęcherze kamienne.

Sferometr, przyrząd do mierzenia grubości bardzo cieńkich przedmiotów, jak płyt lub drutów, oraz do oznaczania postaci soczewek; urządzenie jego polega na użyciu śruby mikrometrycznej (ob. Mikrometr).

Sferosyderyt, *spat żelazny,* ob. Żelazne rudy.

Sferyczny, kulisty, położony na powierzchni kuli, jak: *trójkąt sferyczny* czyli kulisty lub *dwukąt sferyczny* czyli taśma (ob. Kula). *Trygonometrja sferyczna,* ob. Trygonometrja. *Aberacja sferyczna,* toż co aberacja kulistości, ob. Aberacja.

Sfinks, *Sphinx* postać wymarzona, złożona z ciała lwa i głowy człowieka, u dawnych Egipcjan miała być symbolem słońca i króla. Najwięcej znanym jest kolos **S.** na tak zw. polu piramid w Memfis. W języku egipskim mitol. **S.** neb, t. j. pan i przedstawiano go z głową mężczyzny. W Egipcie ustawiano przed świątyniami aleje ze **S.** Rzadziej trafiają się sfinksy z głową nie lwa, lecz barana, na cześć boga Amunra. Różnym od poprzedniego jest **S.** grecki (płci żeńskiej), który według mytologji greckiej był dzieckiem Tyfona i węża Echidny, przebywał na skale pod Tebami, zadawał każdemu przechodniowi zagadkę, a nie umiejącego rozwiązać jej, połykał. Edyp (ob.) jednak rozwiązał daną sobie zagadkę, a **S.** rzucił się ze skały w przepaść, poczem Edyp objął panowanie nad Tebami i ożenił się z własną matką.

Sfinks, pseudonim Hip. Skimborowicza.

Sfinksy *(Spinghidae), zmierzchnikowce, ćmy,* ob. Motyle,

Sforza, potężna w XV i XVI w. rodzina włoska. Protoplastą jej jest *Muzio Attendolo* (* 1369 w Cotignolu w Romanji, † 1424), który z prostego chłopa wyrósł na najznakomitszego dowódcę wojsk *(condottiere)* we Włoszech, zjednał sobie przezwi-

sko *Sforzy (Zmuszającego)* i z wojskiem swem kilku panującym książętom włoskim ważne oddawał usługi.

Sforza Franciszek, * 1401, † 1466), odziedziczył znaczenie i powagę ojca pośród jego żołnierstwa, służył księciu Filipowi Marja Visconti w Medjolanie, został jego zięciem i w roku 1447 następcą.

Sforza Galeazzo Marja, syn poprzed., * 1444, zginął w powstaniu 26 grudnia 1476, syn zaś jego, *Giovani Galeazzo Sforza* (* 1476, † 1494), został strącony przez swego stryja *Ludwika il Moro* i prawdopodobnie nawet otruty. Ten ostatni, podczas wojen Karola VIII i Ludwika XII, królów francuskich, we Włoszech, odgrywał bardzo dwuznaczną rolę, dostał się r. 1500 do niewoli francuskiej i w niej † 1510 r.

Sforza Maksymiljan, syn poprzedniego, musiał księstwo Medjolańskie ustąpić 1515 r. Franciszkowi I, królowi francuskiemu, które znowu Karol V nadał tytułem lennym jego bratu, *Franciszkowi Marji Sforza* (1521), a po śmierci tego ostatniego (24 paźdz. 1535) swemu synowi, późniejszemu Filipowi II, królowi hiszpańskiemu. Z dawniejszych linji bocznych utrzymała się tylko linja książąt *Sforza Cezarini*, istniejąca do dziś w Rzymie.—Z familji tej pochodziła dobrze znana w dziejach naszych królowa Bona (ob. Bona Sforzja). Por. Ratti „Della famiglia **S.**“ (Rzym, 1794); Müntz „Une cour de la renaissano au XV siécle Ludvic **S.**“ (1890).

Sforzato, *sforzando*, w skróceniu *sf.*, *sfz.* (włoskie), w muzyce silnie akcentowane.

Sfragistyka, (grec. *Sphragis*—pieczęć), nauka o pieczęciach (ob. Pieczęć), zajmująca się znaczeniem i wyjaśnieniem pieczęci urzędowych i prywatnych, mianowicie z czasów dawniejszych. **S.** jest jedną z nauk pomocniczych historji i oddaje ważne usługi tak historji politycznej, jak i historji sztuk pięknych. Znaczenie **S.** podniesione zostało jednak dopiero w nowszych czasach; w wielu miejscowościach pozakładano zbiory pieczęci, już to w oryginałach, już w odciskach z gipsu, metalu lub laku. W Polsce, podobnie jak i u innych narodów, pieczęcie były w użyciu od najdawniejszych czasów. Do XV w., gdy pismo mało jeszcze było upowszechnione, pieczęcie na wszelkich aktach zastępowały miejsce podpisów; ale i później obok podpisów własnoręcznych kładziono pieczęcie, dla nadania aktom urzędowym większej mocy, trwałości i powagi. Najdawniejsze pieczęcie polskie są bez ozdób; w polach przedstawiane są albo postacie stojące, albo na koniu; pierwsze nazywano stąd pieczęciami pieszemi *(sigilla pedestria)*, drugie konnemi *(sigillia equestria)*. Pieczęcie królewskie były następujące: 1) większa *(Sigillum majus*, czasem **S.** *majestatis)*, powierzana kanclerzowi; 2) mniejsza (**S.** *minus)*, oddawana podkanclerzemu; 3) pieczęć pokojowa (**S.** *cubicularе*, **S.** *camerae ac conclavis)*, używana w rzeczach prywatnych i sprawach dotyczących się ekonomji; 4) sygnetowa domowa (**S.** *signetum*, **S.** *privatum*, **S.** *annuli)*, używana do listów i innych pism tego rodzaju. Pieczęci używali nie tylko królowie, ale także urzędnicy wyżsi, jak: wojewodowie, kasztelanowie, biskupi i t. d. oraz miasta. Najdawniejsze u nas pieczęcie sięgają XIII w. Prywatne zbiory polskich pieczęci najliczniejsze są: Pawlikowskiego we Lwowie, Działyńskiego w Kórniku, Bayera i Podczaszyńskiego w Warszawie. O **S.** polskiej pisali: Sobieszczański w t. I dzieła „Wiadomości o sztukach pięknych“ i T. Żebrowski w „Naszych zabytkach“ (Krak., 1865). Por. Heineciusza „De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis“ (Frankfurt, 1719); Manni'ego „Sopra i sigilli antichi“ (Florencja, 1739); Büschinga „Von schlesischen Siegeln“ (Wrocł., 1824); Vossberga „Münzen und Siegel der Städte Danzig, Elbing, Thorn, so wie der Herzoge von Pomerellen im Mittelalter“ (Berlin, 1841); tegoż „Geschichte der preussischen Münzen und Siegeln“ (t., 1843); tegoż „Siegel des Mittelalters von Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen“ (t., 1854); Alelly'ego „Beiträge zur Siegelkunde des Mittelalters“ (Wied., 1846); Chassanta i Delbarres „Dictionnaire de sillographie pratique“ (Par., 1860); Seyler „Abriss der Sphragistik“ (Wiedeń, 1884).

Sfumato, (włos.) zadymione, mgliste, obraz z mglistemi, zlewającemi się konturami; niekiedy nazywają takie obrazy Vaporoso.

Sfygmofon, przerywacz prądu galwanicznego, połączony ze stosem i telefonem, który, po umieszczeniu go na tętnicy, dozwala słyszeć uderzenia tętna.

Sfygmograf, przyrząd do automatycznego wypisywania ruchów pulsu czyli tętna, ob. Tętno.

Sganarello, postać typowa w komedji ludowej włoskiej, pośrednia między pajacem a pierrotem.

Sgraffito, dawny rodzaj malarstwa na murach gmachów, używany we Włoszech w XVI w., polegający na tem, że mury pokryte grubo ciemnym kolorem, powlekano następnie farbą jaśniejszą i w tej ostatniej wyskrobywano całe rysunki, które występowały ciemno na tle jasnem. Wszystkie prace tego rodzaju zaginęły, pozostały tylko ich opisy. Por. Langego i Bühlmanna „Die Anvendung des **S.** für Façadendecoration“ (Monachjum, 1867).

Sh... Wyrazy zaczynające się od tych głosek, tutaj nie zamieszczone, ob. pod Sz.

Sh, skrócone oznaczenie szylinga. Ob. Angielskie monety.

Shaftesbury Anthony Ashley Cooper, pierwszy hrabia de..., mąż stanu angielski, * 1621 r. w hrabstwie Dorset, syn sir Johna Cooper i dziedziczki domu Ashleyów. W r. 1640 został członkiem izby niższej; w początkach występował po stronie opozycji, później atoli został jednym

z głównych zwolenników restauracji, za co r. 1661 mianowany został parem jako lord Ashley i chociaż zrazu przywodził opozycji, wszedł atoli do osławionego gabinetu Kabały, wskutek czego został 1672 hrabią Shaftesbury i lordem kanclerzem. Potem stanął jeszcze raz na czele opozycji, co wywołało jego 13 miesięczne uwięzienie 1675 r. Następnie obalił ministerjum Danby, został prezesem rady tajnej i popierał przeprowadzenie aktu Habeas-Corpus; otrzymawszy dymisję, pracował nad usunięciem księcia York od następstwa tronu. Po wykryciu spisku, zwanego *Rye-house-plot*, uszedł 1682 do Amsterdamu, gdzie † 1683. Martyn wydał jego pamiętniki „Memoirs“ (Londyn, 1837).

Shaftesbury Antony Ashley-Cooper, trzeci hrabia de..., wnuk poprzedniego, * 1671 w Londynie; 1694—1698 zasiadał w izbie niższej, poczem w r. 1700 występował w izbie wyższej, popierając środki przedsiębrane przez króla Wilhelma. Następnie przebywał w Holandji i we Włoszech i † 1713 w Neapolu. W dziele swem „Characteristics of men, manners, opinions and times“ (3 t., Londyn, 1713; najlepsza ed. 3 t., 1773, n. wyd., 1869), wykazał wysokie zdolności znakomitego filozoficznego pisarza. Oprócz tego wydał 2 tomy listów w przedmiotach filozoficznych i teologicznych (1716 i 1721). Niektóre z pism jego służą za wzór prozy angielskiej. O filozofji jego, ob. pisma Spickera (Fryburg, 1872); Giżyckiego (Lipsk, 1875) i Fowlera „S. and Hutcheson,“ Londyn, 1882).

Shaftesbury Antony Ashley-Cooper, siódmy hr. de..., filantrop, potomek poprz., * 1801, † 1885, od 1826 członek izby niższej, znany powszechnie z dążności swych, mających na celu poprawienia losu dzieci pracujących w fabrykach, jak niemniej z działań w sprawie protestantyzmu, którego wyznawcy poczytują go za jedyną głowę w Anglji. Pomieszczał znakomitej wartości artykuły w *Quarterly Review*. Jego „Speeches on claims and interests of labouring clars“ wyszły 1868.

Shakers (właściwie *trzęsący się*), zwani także *Shaking Quakers*, sekta powstała 1747 pomiędzy Kwakrami (ob.) w Manchester, a od r. 1770 pod przewodnictwem Anny Lee (ob.) zostająca. Anna Lee, córka prostego kowala, * 1736 w Manchester, czczoną była przez swych zwolenników jako prorokini i „Matka,“ sama zaś nazywała się „Słowem.“ Prześladowana w kraju, wyniosła się 1774 ze swymi zwolennikami do Ameryki, gdzie założyła gminę czyli familję w Watervliet pod Albany, † 1784. Po jej śmierci założono nowe gminy w Lebanon w Massachusetts i w Enfield w Connecticut, które następnie znacznie się rozszerzyły, tak, że 1832 znajdowało się w Stanach Zjednoczonych 15 gmin **Sh.**, liczących około 6,000 członków. W zasadach sekty **Sh.** małżeństwo jest zabronione, powiększenie zaś jej liczby następuje tylko wskutek nowo przybywających członków, którzy żyją pomiędzy sobą w zupełnej wspólności wszelkiego mienia. Ich obrzędom religijnym towarzyszy taniec i klaskanie w ręce; tak zwany *taniec śmiertelny*, jaki czasami wyprawiają, jest tak gwałtowny i dziki, że odbywający go ze znużenia i wysilenia w omdlenie wpadają. Zwierzchni kierunek sekty jest zwykle w ręku kobiety, uważanej za następczynię Anny Lee; pojedyńczemi gminami zarządzają starsi członkowie. Wyznanie wiary **Sh.** obejmuje książka: „Testimony of Christ's second appearance.“ Por. Evans „Shaker's Compendium of the origin, history, principles etc.“ (New-York, 1856); Nordhoff „The communistic societies of the United States“ (Londyn, 1875).

Shakespeare W.

Shakespeare, niekiedy *Shakspeare* (Wiljam), *Szekspir*, największy dramatyczny poeta angielski i jeden z największych genjuszów poetycznych świata całego, * 1564 r. w Stratfort, gdzie ojciec jego, żeniony z Marją Arden z zamożnej familji, posiadał dwa domy i piastował wyższe miejskie godności (jak np. aldermana w 1571). Wkrótce po przyjściu na świat syna, stan majątkowy rodziców pogorszył się tak, iż młody chłopiec nie mógł ukończyć nauk ani znaleźć samoistnego stanowiska, lecz pracował, jak się zdaje, przy ojcu, pomagając w jego interesach. Z materjalnych zapewne pobudek ożenili go rodzice w 18 r. życia (1582) ze starszą o 6 lat Anną Hathaway, sierotą po zamożnym właścicielu ziemskim. Z niewiadomych przyczyn młody małżonek w 1585 r. opuszcza żonę i troje dzieci, śpieszy do Londynu i przyłącza się do trupy aktorów, która zostając pod opieką hr. Leicester urządziła stały teatr w Blackfriars (1575). Odtąd jako aktor i pisarz pracuje dla tej trupy, która cieszy się tak wielkiem powodzeniem, iż urządza drugi stały letni teatr (Globus 1596) i otrzymuje od Jakóba I tytuł „królewskiej trupy“ (The King's players). Talent poetycki i aktorski **S.** jedna mu ogromną sławę i stosunki, jak tego dowodzą dedykacje liryczno-epicznych poezji: „Venus and Adonis“ (1593) i „Lucrece“ (1594) hr. Southampton'owi, najznakomitszemu protektorowi ówczesnej literatury i teatru i użycie przez jednego z księgarzy nazwiska **S.** dla zjednania pokupu zbiorowi poezji różnych autorów, wydanemu p. t.: „The Passionate Pilgrim“ (1599). Dochody, jakie ze swej pracy otrzymywał **S.**, pozwalały mu zakupować domy i grunta w Stratfordzie, który uważał za swoją stałą siedzibę i wypoczynek po trudach. Zdaje się, że około 1603 r. porzucił teatr i przeniósł się na stały pobyt do swego gniazda rodzinnego, gdzie nie przestawał pracować dla sceny. Tutaj zmarł w roku 1616 i został pochowany w miejscowym kościele parafjalnym. Spór o wyznanie, do jakiego

należał **S.**, nie został dotąd rozstrzygnięty; zdaje się, że był katolikiem. Wkrótce po śmierci **S.** ukazało się pierwsze zbiorowe wydanie jego utworów dramatycznych staraniem członków Blackfriarskiego teatru p. t.: „Mr. W. **S.**'s Comedies, Histories and Tragedies. Published according to the true Originall Copies“ (1623). Wydanie to, oparte w części na rękopisach, w części na poprzednich wydaniach pojedyńczych utworów, nie uwzględniło chronologicznego następstwa, którego odnalezienie wymagało mozolnych poszukiwań. Z 14-tu komedji najdawniejszą jest prawdopodobnie „The two gentlemen of Verona,“ napisana około 1591; najznakomitsze zaś są: „The merchant of Venice“ *(Kupiec Wenecki*, 1596); „Midsummernight's dream“ *(Sen nocy letniej*, 1594); „The merry wives of Windsor“ *(Wesołe kobiety z Windsoru*, około 1597); „As you like it“ *(Jak wam się podoba*, 1600); „The Tempest“ *(Burza*, 1611). Z 10 „historji,“ obejmujących parowiekowy cykl dziejów angielskich, od Jana Bez Ziemi aż do Henryka VIII, najpierwszą była: „King Henry VI. First part,“ napisana przed 1592, z kolei szedł: „King Henry VI. Second part“ (1594); „King Henry VI. Third part“ (1594); „King Richard III“ (1594), jedna z najlepszych; „King John“ (1596); „King Richard II“ (1507); „King Henry IV. First part“ (1598 roku)); „King Henry IV. Second part“ (1599 roku); „King Henry V“ (1599 roku); „King Henry VIII“ (1613). Kronika Holinshed'a była głównem źródłem dla poety, który wskutek niewolniczej często wierności dla dziejowej kolei faktów rozprasza akcję na mnóstwo drobnych epizodów, unieważniających zupełnie artystyczną budowę i jednolitość utworu. Przyczyna tego leżała w ówczesnych warunkach scenicznych, w prostocie wystawy, zdającej na imaginację widzów odtworzenie całego otoczenia, w jakiem się akcja odbywa. Poeta mógł co pięć minut przenosić akcję w inne miejsce, bowiem zmiana dekoracji i przyborów nie była wówczas potrzebna. Słup z napisem oznaczał miejscowość, kilku ludzi zbrojnych i huk bębnów wyobrażały armję w bojowem szyku. To też całe mistrzostwo **S.** jaśnieje głównie w genjalnem pojęciu i odtworzeniu charakterów ludzkich w całej ich różnobarwności, pełnej życia, świeżości i siły. Zarówno w wyborze przedmiotów, jak i ich opracowaniu, zarówno w przeprowadzaniu akcji, jak i stylu nie trzymał się **S.** żadnych wzorów i prawideł, nie naśladował i nie słuchał nikogo, prócz popędów własnej fantazji i natchnień genjuszu. Do najwyższego też szczebla mistrzowstwa wzniósł się **S.** w tragedjach, gdzie nie krępowany troską o wierność dziejową, mógł swobodnie rozwijać całe skarby swej niewyczerpanej fantazji, głębokiej znajomości życia i genjalnej siły w odtworzeniu postaci wszelkiego rodzaju. Pominąwszy najpierwszą, słabą i niepewnej autentyczności tragedję: „Titus Andronicus“ (1589), spotykamy zaraz unieśmiertelnione dzieje tragicznej miłości w *Romeo and Juliet* (1591); genjalne udramatyzowanie filozofji życia w *Hamlecie* (1602); nieporównaną psychologję namiętności ludzkiej w *Otello* (1604), *Macbet* i *King Lear* (1604); zadziwiającą prawdą i siłę odtworzenia życia świata starożytnego w szeregu utworów, jak: *Julius Caesar* (1604), *Timon of Athens, Anthony and Cleopatra* (1608), *Coriolanus* (1608). W utworach swych wyczerpał poeta całą gamę charakterów, zacząwszy od napoły zezwierzęconego Kalibana *(Burza)* aż do pogrążonego jedynie w życiu refleksyjnem Hamleta, od dobrodusznie złośliwego Falstaffa, do zatwardziałego w zbrodniach Makbeta, Jagona, Ryszarda, od cichych, cierpiących i kochających kobiet, jak Ofelia, Kordelia, do szatańskiej Lady Macbet. Ta sama ręka, to samo pióro kreśliło pełną prostoty i poezji sielankę *Jak wam się podoba* (As you like it) i pełne grozy tragedje, krotochwilne *Poskromienie złośnicy* i filozoficznego *Hamleta*. Mimo to sława i arcydzieła **S.** przez dwa wieki nie przekroczyły granic Anglji, a nawet i w tym ostatnim kraju uległy długotrwałemu zapomnieniu. Religijne i polityczne burze XVII w., przewaga purytańskich pojęć, przytłumiły rozwój teatru angielskiego. Z powrotem Stuartów wpływ francuski zapanował śród szlachty i w literaturze. Dopiero w XVIII stuleciu grono uczonych i zdolnych pisarzów (Pope, Johnson, Steevens) zajęło się oczyszczeniem tekstu dramatów **S.** i ich objaśnieniem Genjalny Garrick wprowadził znowu na scenę: *Hamleta, Leara, Macbetha* i potęgą swej gry zjednał im szeroki rozgłos. W 1763 uczczono pamięć **S.** jubileuszowym obchodem w Stratfordzie. Do Francji (Voltaire) i Niemiec zaczęła się przedzierać wieść o znakomitym dramaturgu. Społeczeństwo XVIII w., wykarmione na klasykach francuskich i wychowane pod wpływem francuskich obyczajów, nie mogło zasmakować w prostocie, szorstkości i genjalnej samowoli poety angielskiego. Z rozszerzeniem się pojęć demokratycznych, ze zmianą form towarzyskich, zwrotem do poezji i podań ludowych, zaczęła się dopiero epoka rehabilitacji i rosnącego ciągle uznania dla **S.**, który otworzył nowe światy spragnionemu prawdziwego piękna i swobody pokoleniu. Lessing i A. W. Schlegel głównie przyczynili się do rozszerzenia sławy **S.** Tryumf romantycznej poezji w całej Europie zwiększył jeszcze uwielbienie dla arcydzieł angielskiego mistrza. Pierwsi Niemcy dali hasło do przekładów jego utworów (Wieland 1766, Eschenburg, 1775), mistrzowską pracą A. W. Schlegla i Tiecka, za którymi poszło mnóstwo innych. Z nowszych najszczęśliwiej i najkrytyczniej dokonali tego dzieła T. Bodenstaedt (38 t., Lipsk, 1867), z pomocą całego grona znakomitych pisarzów (P. Heyse, Freiligrath, Wilbrandt i inni), tudzież F. Dingelstaedt, kierujący pracą drugiego koła tłómaczów (10 t., Hildburghausen, 1867 i nast.). Z niezliczonego mnóstwa studjów naj-

ważniejsze są: Bodenstaedta „**S.**'s Zeitgenossen und ihre Werke“ (4 t., Berlin, 1850—60), prace Deliusa, dzieło zbiorowe Simrocka i spółpracowników „Quellen des **S.**“ (3 t., Berlin, 1831—2. Pod względem estetycznem przeważnie oceniali **S.**: Ulrici, Rötscher, Gervinus (4 t., Lipsk, 1849—50), Rümelin i in. W trzechsetną rocznicę urodzin poety (1864) zawiązało się w Niemczech *Towarzystwo Szekspirowskie*, ogłaszające swe prace w oddzielnych rocznikach, przez Bodenstaedta redagowanych. Wydaje ono krytycznie poprawiony przekład Schlegla i Tiecka (12 t., Berlin, 1867). We Francji pierwszy przekład ogłosił Letourneur (20 t., Paryż, 1776); w bieżącem stóleciu ukazały się prace Guizota i Pichota (13 t., Paryż, 1821) i Franc. Hugo (12 t., tamże, 1859 i nast.), tudzież najnowszy E. Montégut (4 t., tamże, 1867). U nas w 1782 r. u Dufoura w Warszawie wyszła komedja p. t.: „Samochwał albo amant wilkołak, komedja w 4 aktach, przerobiona z angielskiego p. Szekspira;“ grywanego na teatrze warszawskim *Hamleta* (przeróbka W. Bogusławskiego), ogłosiła drukarnia w Machnówce (pod Berdyczowem). Pierwszą wzmiankę i krytyczną ocenę (w kilku wierszach) działalności **S.** podał ks. Ad. Czartoryski w przedmowie do komedji *Panna na wydaniu* (Warszawa, 1774), gdzie kreśli rys dziejów literatury dramatycznej. Za dyrekcji Bogusławskiego grywano z powodzeniem *Makbeta*. Zarówno klasycy, jak i romantycy zostawiali **S.** w spokoju. Całe zajęcie się młodej szkoły wyraziło się w przekładzie sceny z *Romea* i *Julji* (przez Mickiewicza) i monologu *Hamleta* (F. Morawskiego), pomieszczonych w *Meliteli* z 1830 r. Pierwszy J. Korzeniowski zaczął studjować **S.**, przekład „Króla Jana“ i częściowo „Ryszarda III“ był tej pracy owocem. Z poważniejszym nastrojem umysłów, gdy bajronowskie ideały zaczęły tracić swój urok dla młodego pokolenia, **S.** zaczął zyskiwać coraz więcej uznania i tłómaczów. J. Słowacki studjuje go z zapałem; ks. Hołowiński, Komierowski i Paszkowski rozpoczynają swe przekłady (pierwszy w 4 t., Wilno, 1840—41, drugi w 3 t., Warszawa, 1857—60, trzeci w *Bibl. Warsz.*, od 1846 r., z których ostatni jedynie posiada prawdziwą wartość i wiernie odtwarza oryginał. Jednocześnie L. Ulrich (we Francji przebywający) przedsiębierze z żelazną wytrwałością trud całkowitego przekładu **S.**, któremu poświęca całe swe życie bez nadziei znalezienia nakładcy lub funduszów. Po 1863 rozpoczyna się nowy, żywszy znacznie zwrot ku **S.**, którego arcydzieła wchodzą na warszawską i krakowską scenę. St. Koźmian zaczyna ogłaszać swój mistrzowski przekład (2 t., Poznań, 1866—8), pojawiają się przekłady pojedyńczych utworów (komedji mianowicie) przez Ks. Ostrowskiego, Bełcikowskiego, Lubowskiego, Ad. Pługa i innych. Wreszcie w r. 1875 zaczęto w Warszawie druk całkowitego wydania, dzieł **S.** w przekładzie polskim (J. Paszkowskiego, St. Koźmiana i L. Ulricha) pod kierownictwem J. I. Kraszewskiego i ukończono 1877 w 3 t. Por. Tarnowskiego „Szekspir w Polsce“ (Kraków, 1878). Później zjawiło się kilka wydań kompletnych. Ob. Shakespearwsko.-Baconowski problemat.

Shakespeare John, orjentalista angielski, * 1777 w Lound (w Leicestershir), † 1858; przez długi czas (do 1852) profesor kolegjum Addiscombskiego. Zasłużył się jako znawca języka hindustańskiego, do nauki którego napisał wyborne podręczniki; dalej ważne są jego prace nad językiem arabskim. Liczne jego rozprawy mieszczą się w czasopiśmie towarzystwa azjatyckiego *Journal of the Asiatic society*, którego członkiem **S.** był od samego założenia.

Shakespeare'owsko - Bacon'owski problemat, t. j. sprawa czy autorem dramatów, przypisywanych **S.** był on sam, czy filozof Bacon wywołał olbrzymią literaturę, zwłaszcza w Ameryce. Zwolennicy Bacona wychodzili z zasady, że **S.** nie mógł, jako człowiek mało wykształcony napisać tylu głębokich myśli i że był on tylko obrabiaczem pomysłów Bacona. Cała ta hypoteza nie wytrzymuje krytyki naukowej. Por. Wymon „Bibliography of the Bacon-Shakespeare controversy“ (1884). Autorstwo Bacona głosili Holmes „Autorship of **S.**“ (1866); Appleton Morgan „The Shakespearen myth“ (1881); Donnelly „The Great. Cryptogramm“ (1888); Wigston „Bacon Sh. and the Rosicrucians“ (1888); Bormann „Das Shakespeare Geheimniss“ (1894). Dzieła przeciwników: Stopes „The Bacon-Shakespeare Question anwered“ (1889); Schipper S. c. „Zur Kritik der **S.** Bacon Frage“ (1889); Wülker „Die Shakespeare Bacon Theorie“ (1889). Po polsku gruntownie rozebrał tę sprawę Strzelecki Adolf w studjum p. t.: „Szekspir i Bakon“ (Lwów, 1900).

Shamokin, miasto w północno-ameryk. stanie Pensywanji, ma pokłady węgla, odlewnie żelaza, fabryki maszyn i 15,000 miesz.

Shannon, główna rzeka Irlandji, wypływa z jeziora Clean, w dalszym biegu tworzy jeziora Ree i Dergh i pod miastem Limmerick, w kształcie długiej, 15 klm. szerokiej zatoki, uchodzi do oceanu Atlantyckiego. Długość jej wynosi 350 klm., oblewa 10 hrabstw irlandzkich i za pośrednictwem dwu kanałów: Wielkiego (Grand) i Królewskiego (Royal) łączy się z Dublinem.

Shaw Robert Barkley, podróżnik angielski, * 1839 w pobliżu Londynu, † 1879 w Mandala, kształcił się w Cambridge i udał się 1859 do Indji dla objęcia zarządu plantacji herbaty, należącej do jego ojca. Kilkakrotnie przedsiębrał tam dalekie wycieczki, 1871 wstąpił do służby rządowej i był wysłany 1874 jako agent polityczny do emira Kaszgaru, skąd wrócił 1875, poczem został rezydentem angielskim przy dworze birmańskim, gdzie energicznie występował przeciw rzeziom ludzkim, nakazanym po wstąpieniu na tron króla Thibau. Od 1877 był rezydentem w Mandalai. Ogłosił: „Vi-

sits to the Chinese Tartary“ (1871); „A sketch of the Turki language“ (1875).

Shea Jon Gilmary, pisarz angielsko-amerykański, * 1824 w New-Yorku, † 1892. Po ukończeniu studjów prawnych, zajął się pracami historycznemi i został członkiem prawie wszystkich towarzystw historycznych amerykańskich. Wydał wiele dzieł, z których ważniejsze: „Historical magazine“ (4 t., 1858—62); „Memoirs and relations concerning the French colonies in North America“ (26 t., 1857—68) i „Library of American linguistics“, „History of the catholic missions among the Indian tribes of the United States“ (1855); „History of the catholic church in the United States“ (5 t., 1889 i nast.), szereg gramatyk i słowników języków amerykańskich.

Sheboygan, miasto w północno-amerykańskim stanie Wisconsin, nad jeziorem Michigan, o 100 klm. na północ od Milwaukee, 17,000 miesz.

Sheddach, dach ząbkowany, ob. Dach.

Shee Marcin Archer, znakomity portrecista angielski, * 1770 w Dublinie; od 1830 prezes londyńskiej akademji sztuk pięknych, otrzymał 1845 pensję emerytalną i † 1850.

Sheerness, miasto w angielskiem hrabstwie Kent, w pobliżu ujścia rz. Medway, na wyspie Sheppey, posiada warsztaty okrętowe, liczy 15,000 miesz.

Sheffield, ważne fabryczne miasto i oddzielne hrabstwo w Anglji północnej, liczy 325,000 miesz. i posiada wielkie fabryki wyrobów metalowych, a szczególnie wyrobów nożowniczych, chirurgicznych, narzędzi matematycznych i optycznych, pił i wyrobów miedzianych.

Sheil Ryszard Lalor, pisarz mówca i agitator irlandzki, * 1791 r. pod Waterford, występował w parlamencie bardzo żarliwie wraz z O'Conellem w sprawach Irlandji; w 1846 był dyrektorem mennicy i 1850 wysłany został w poselstwie do Toskanji. † 1851 w Florencji. Oprócz dramatów, wydał odznaczające się prawdziwym dowcipem „Sketches of the Irish bar“ (2 t., Londyn, 1855). Życiorys jego ogłosił M'Cullagh (2 t., Londyn, 1855).

Sheldon W. L., pisarz amerykański, lektor towarzystwa etycznego St. Louis. Napisał: „Ruch etyczny“ przekład polski J. K. Potockiego i W. M. Kozłowskiego.

Shelley Percy Bysshe, poeta angielski, * 1792 w Fieldplace, w hrabstwie Sussex. Wydalony ze szkoły w Eton jak również z uniwersytetu oksfordzkiego z powodu swych opinji religijnych i zasad ateistycznych, ściągnął na się gniew ojca, który nawet wyrzekł się syna, gdy tenże ożenił się wbrew życzeniom familji. Już w pierwszym swym poemacie, napisanym 1810 r. p. t. „Queen Mab“, ujawnił swój ateizm. Osiadłszy w pobliżu Windsor, napisał tu wspaniały poemat „Alastor, or the spirit of solitude“. Rozwiódłszy się 1816 r. z pierwszą swą żoną, zaślubił powtórnie córkę Godwina, ułożył w Marlow „The revolt of Islam“, wyjechał z żoną 1818 r. do Włoch i tu spotkał się z Byronem, z którym ścisłą zawarł przyjaźń. W Rzymie napisał jeszcze kilka poematów „Hellas“, „Adonais“, „Rosalind and Helen“, oraz dramat „Prometheus unbound“ (1818) i tragedję „The Cenci“ (1819). W kółku rodzinnym cierpkość jego dla świata nie co zmalała i poczęła ustępować miejsca opinjom jaśniejszym. **S.** utonął 1822 podczas przejażdżki morskiej. Zbiorowe wyd. pism jego wielokrotnie przedrukowywano. Pisali o nim: Medwin (2 t., Londyn, 1847); Middleton (2 t., Londyn, 1858); Hogg (2 t., Londyn, 1858); G. B. Smith (1877); Symonds (2 wyd., 1887); E. Dowden (1886, t. 2); Sharp (1887); Rabbe (1888, t. 2). Brandes Shelley und Byron (w Głównych prądach literatury europejskiej). Po polsku o Shelleyu pisali Cezary Jellenta, Maryan Zdziechowski (Byron i jego wiek) Ignacy Matuszewski, „Słowacki i Shelley,“ por. też „S. Memorials“ (Londyn, 1859; 2 ed., 1862).— Druga jego żona, *Marja Wollstonceraft-Sheley*, * r. 1798, † 1851 w Londynie, odznaczyła się jako powieściopisarka.

Shelley Percy.

Shelton Fryderyk, pisarz północno-amerykański, * około 1814 w Jamajce (w stanie New-York), studjował teologję, był potem kaznodzieją kościoła episkopalnego w rozmaitych miejscach, w końcu w Montpelier (w Vermont). Wydał poemat satyryczny „The trollopiad, or travelling gentleman in America“ (New-York, 1837); romanse „Salander and the Dragon“ (1851); „Christaline, or the heiress of Fall-Down Castle“ (1854); „The rector of St. Bardolph's, or Superannuated“ (1853) oraz szereg obrazków wiejskich p. t. „Up the River“ (1853) i „Peeps from the Belfry, or the parish sketch book“ (1853).

Shenandoah, rzeka w północno-amerykańskim stanie Wirginji, przepływa znaną ze swej urodzajności dolinę i po 200 klm. biegu wpada pod miastem Harpers Ferry do Potomaku. Dolina **S.** była widownią wielu bitew w wojnie stanów północnych z południowemi w 1862—1865 r.

Shenandoah, miasto w północno-amerykańskim stanie Pensylwanji, posiada wielkie pokłady węgla w okolicy i liczy 16,000 m.

Sheppey, wyspa w angielskiem hrabstwie Kent, przed ujściem rzeki Medway do Tamizy, 100 klm. kw. powierzchni, 18,000 miesz.; główne miasto Sheerness.

Sherbrooke, miasto w kanadyjskiej prowincji Quebec, przy ujściu rzeki Magog do St. Francis, stacja węzłowa pięciu dróg żel., rezydencja biskupa katolickiego, ma liczne fabryki i 11,000 m.

Sherbrooke Robert Lowe, mąż stanu angielski, * 1811, † 1893, przebywał czas dłuższy w Australji, gdzie był członkiem zgromadzenia prawodawczego (1893) i twórcą programu oświaty. W r. 1850 powrócił do Anglji, 1852 wybrany do parlamentu, 1860—64 minister oświaty, 1868 minister skarbu, 1873 minister spraw wewnętrznych, 1880 podniesiony do godności wicehrabiego i lorda. Por. Hogar Robert Lowe (1893).

Sheridan Ryszard Brinsley, słynny komedjopisarz i mówca parlamentarny, syn znanego aktora i leksykografa angielskiego *Tomasza Scheridan* († 1788), * 1751 w Dublinie, † 1816. W szkołach nie odznaczał się szczególną pilnością, mimo to jednak, ożeniwszy się ze śpiewaczką Linley, poświęcił się literaturze dramatycznej. Pierwsza jego komedja „The rivals“ (1775) niewielkie miała powodzenie, ale za to opera komiczna „The duenna“ 75 razy była powtórzoną. Najsłynniejszą komedją **S.** jest „The school for scandal“(1777) która do dziś jeszcze utrzymuje się na scenie i należy do najlepszych płodów w dziedzinie nowszego komedjopisarstwa. Wybrany 1780 do parlamentu stanął po stronie opozycji i zasłynął świetną swą wymową. W gabinecie Foxa był podsekretarzem stanu, a później pełnił także inne wyższe urzędy. Utwory dramatyczne **S.** wydał Moore (2 t., Londyn 1822 i Tauchnitz, Lipsk, 1868), mowy wyszły w 5 tomach (Londyn, 1816; 3 t., 1842); bjografję jego dali: Moore (2 t., Londyn, 1825 i częściej) i Watkins (2 t., Londyn, 1817). Por. Fitzgerald „Lives of the Sheridans“ (1887, t. 2).

Sheridan Ryszard

Sheridan Filip, znakomity generał półn.-amerykański, * 1831 w Albany (w stanie New-York), z ubogich rodziców pochodzenia irlandzkiego, † 1888. Ukończywszy szkołę wojskową w West-point, wszedł do służby wojskowej i podczas wojny domowej szybko posuwał się w stopniach oficerskich. Pod rozkazami generała Rosenkranza dowodził już dywizją nad Tennessee i odznaczył się świetnie w krwawej bitwie pod Murfreesboro (31 grudniu 1862 i 1 stycznia 1863). W następnych operacjach czynny ciągle brał udział i zyskał sławę jednego z najzdolniejszych generałów dywizyjnych. Wiosną 1864 mianowany dowódcą jazdy w armji nad Potomakiem; posunął się aż pod Richmond, zorganizował znaczne siły i otrzymał przezwisko amerykańskiego Murata. Przez całe lato 1864 stawiał opór wojskom Earleya pod Richmond i odniósł świetne zwycięstwa 19 września 1864 pod Winchester, 22 września pod Fishers-Hill, 19 października pod Adar-Creek i 2 lutego 1865 pod Fishersville. W marcu 1865 mianowany dowódcą 5 korpusu armji i wszystkiej jazdy, pomógł Grantowi skutecznie do ostatecznego zakończenia wojny. Po uspokojeniu kraju był **S.** gubernatorem Luizjany i Texasu i 1869 został generał-lejtnantem. 1883 głównodowodzącym wojskami Unji. Por. „Personal memoirs of the general P. H. S.“ (New-York, 1888).

Sheriff, ob. Szeryf.

Sherman William Tecumseh, generał półn.-amerykański, * 1820 w Lancaster (w stanie Ohio). Ukończywszy szkołę wojskową w West-Point, 1840 wszedł do artylerji, walczył w kampanji meksykańskiej, a następnie (od 1853) był bankierem. Niezadługo jednak potem wrócił do zawodu wojskowego i po wybuchu wojny domowej mianowany 1861 pułkownikiem, świetnie się odznaczył już w pierwszej bitwie pod Bull-Run (21 lipca 1861). Posunięty na stopień brygadjera ochotników, walczył dzielnie z przemagającą siłą secesjonistów w Kentucky; przyczyniwszy się znakomicie do zdobycia Vicksburgu (4 lipca 1863), objął dowództwo w departamencie Tennessee (paźdz. 1863), przyśpieszył zwycięstwo pod Chattanooga i w lutym 1864 przedsięwziął pomyślną wyprawę do samego serca ziemi nieprzyjacielskiej. Następnie wspierając działania generała Granta, zwyciężył w kilku bitwach generała Johnstona, a generała Hooda wyparł ze stanowiska Atlanta (1 września 1864). Z tego punktu wykonał kilka śmiałych pochodów na terytorjum secesjonistów i zdobył 21 grudnia Savannah; działając wspólnie z flotą unjonistowską, zmusił wojska przeciwne do opuszczenia kilku miast, a głównie Charleston (21 lutego 1865), zwyciężył 16 marca generała Harden pod Averysboro i zmusił do kapitulacji generała Johnstona. Po ukończeniu wojny mianowany był gubernatorem departamentu zachodniego, stłumił poruszenia Indjan i 1869 otrzymał naczelne dowództwo nad armją Stanów Zjednoczonych, które złożył 1883. Napisał: „Memoirs“ (New-York, 1875, t. 2). Por. Headley „Life and military career of S.“ (tamże, 1865).

Shermann John, mąż stanu amerykański, † 1900 w New-Yorku, był za prezydentury Mackinleya; sekretarzem stanu.

Sherry, wino, ob. Xerez.

Shetland, ob. Szetlandzkie wyspy.

Shields, nazwisko dwóch miast w Anglji, przy ujściu rzeki Tyne. Rzeczone miasta są: *North-Shields* czyli *Tynemouth* w hr. Northumberland i *South-Shields* w hrabstwie Durham, z 80,000 miesz. **S.** prowadzą wielki handel i słyną z wyrobów żaglowego płótna.

Shikoku, *Szykoku,* wyspa, ob. Japonja.

Shilling, dwunasta część funta sterlinga, ob. Angielskie monety.

Shinto, *szyntoizm,* Sintoizm, dawna religja Japonji, ob. Sintoizm.

Shipley, miasto w angielskim hrabstwie York, nad rzeką Aioe, ma fabryki wyrobów wełnianych i 24,000 miesz.

Shire (wym. *szajr*, w wyrazach złożonych *szir*) w Anglji okręgi, na które kraj jest pod względem politycznym podzielony. Wyraz ten jest równoznaczny z wyrazem *County* (hrabstwo), np. Buckinghamshire, Oxfordshire i t. d.

Shirley James, dramatyk angielski, * 1596 r. w Londynie, † 1666. Najlepszą edycje wszystkich jego dramatów (39) sporządzili: Gifford (6 t., Londyn, 1829) i Dyce (6 t., Londyn, 1833). Odznaczają się one głównie czystością języka, pięknością myśli oraz naturalnością i szybkością akcji. Najlepsze z nich są: „The lady of pleasure," „The admiral of France," „The grateful servant" i „The doubtfoul heir."

Shock (ang., uderzenie gwałtowne), następstwo nagłego wstrząśnienia rozgałęzień nerwowych, które wpływa na działalność serca, sprowadzając znaczną hyperemję naczyń krwionośnych brzusznych, a stąd nagły odpływ krwi z mózgu.

Shocking (ang.), nieprzyzwoity, oburzający uczucie przyzwoitości.

Shoddy, *wełna sztuczna*, przędza otrzymywana z gałganów i odpadków tkackich, używana jako materjał na tkaniny wełniane; wyroby te są jednak lichego gatunku, a jakkolwiek tanie, są drogie stosunkowo do swej wartości, włókna bowiem są krótkie i kruche. Razróżniają się trzy gatunki wełny sztucznej: *shoddy* z tkanin czystych, niespilśnionych i niestrzyżonych, *mungo* ze sukna folowanego i *alpaka* czyli *ekstrakt* z tkanin mieszanych. Do wyrobu wełny sztucznej materjały surowe najpierw się oczyszczają, następnie rozdzierają za pomocą *wilków*, czyli bębnów o średnicy 1 m. i opatrzonych zębami, które wirują z szybkością 700—800 obrotów na minutę. Otrzymane włókna mają długość 5 do 20 mm. Przy otrzymywaniu ekstraktu materjał najpierw się *karbonizuje*, czyli traktuje kwasami i chlorkami, przyczem skruszone włókna roślinne odpadają jako pył, pozostała zaś wełna, przed wprowadzeniem do wilka, spłukuje się słabym ługiem alkalicznym.—Por. Löbner „Die Kunstwollfabrikation" (1889).

Shogum, Szogum, tytuł dawnych władców japońskich (ob. Japonja dzieje).

Shorea, rodzaj roślin z rodziny Dipterocarpeae, drzewa z liśćmi skórzastemi i kwiatami zebranemi w grona, w Azji, głównie w Indjach zagangesowych i na Borneo. **S.** *robusta* jest ważnem drzewem leśnem w Indjach, dostarcza budulcu i żywicy. **S.** *selanica* wydaje ogromne ilości żywicy, która zwiesza na gałęziach w długich i grubych bryłach.

Shrewsbury, stolica angielskiego hrabstwa Shrop, miasto bardzo starożytne, wspominane często w dziejach dawnej Anglji, leży na półwyspie utworzonym przez rzekę Severn i liczy 27,000 miesz. Jest rezydencją biskupa katolickiego.

Shrewsbury, tytuł hrabiowski rodziny Talbotów. Pierwszym hr. **S.** był John Talbot 1873 r., wódz za Henryka V brał udział w Stuletniej wojnie z Francją. Potomek jego Jerzy Talbot VI hr. **S.** był za Elżbiety strażnikiem uwięzionej Marji Stuart. W 1617 tytuł hr. **S.** przeszedł na boczną linję w osobie Jerzego Talbota IX hr. **S.** Karol Talbort, * 1660, należał do przyjaciół Wilhelma orańskiego. 1694 otrzymał tytuł margrabiego Alton i księcia **S.**, † 1717 bezpotomnie, tytuł hr. **S.** przeszedł na boczną linję.

Shropshire, hrabstwo w Anglji zach., zajmuje obszar 3478 klm. kw. z 240,000 miesz. Przerznięte jest rzeką Severn; miastem głównem jest Shrewsbury (ob.).

Shylock, słynny typ Żyda z szekspirowskiego kupca weneckiego.

Si...., wyrazy zaczynające się od tej zgłoski, tu nie zamieszczone, ob. pod Sy... albo Zy...

Si, w chemji, symbol atomu krzemu.

Si, w muzyce, nazwa siódmego tonu w skali djatonicznej (ob. Gama).

Sialkot, główne miasto okręgu t. n. w angielsko-indyjskiej prowincji Pandżab, liczy 55,000 mieszkańców.

Sialogoga, środki ślinopędne (ob.).

Siam, ob. Sjam.

Siano, trawa z łąk skoszona, wysuszona i zachowana na pożywienie inwentarza. Pierwszy pokos sprzątnięty nazywa się właściwem **S.**, drugi zaś, jesienny, *potrawem*. Najlepsze siano pochodzi z łąk na gruntach lekkich, nie nadto suchych, ani zbyt wilgotnych, tudzież z gór wyniosłych. **S.** przechowuje się w stodołach i brogach, lub też układa się w stogi. Trawa na siano winna być koszona w czasie kwitnięcia; koszona później, daje siano tem pośledniejsze, im rozwój nasion dalej już postąpił. Sprzęt siana prowadzony być winien, o ile można, w czasie trwałej pogody; siano zmoczone deszczem ulega wyługowaniu, traci barwę i woń, a przechowanie go wymaga znacznej ostrożności, inaczej bowiem rozgrzewa się silnie i psuje zupełnie. Gdy siano ma być w większych ilościach przewożone, poddaje się silnemu ciśnieniu, do czego służą prasy różnej konstrukcji, działające bądź ręcznie, bądź za pomocą lokomobil parowych.

Siara, ob. Mleko.

Siarczana wątroba, ob. Potas.

Siarczane bakterje, bakterje, które pochłaniają siarkowodór w wodzie rozpuszczony, utleniają go, a wydzieloną siarkę utleniają dalej na kwas siarczany, który wydziela się w postaci soli. Zastępuje to u nich zwykły proces oddychania, polegający na utlenianiu węgla. Należą tu *Beggiatoa*, *Sarcina* i in.

Siarczane mleko, siarka w stanie silnego rozdrobnienia, używana w medycynie, otrzymuje się z wątroby siarczanej.

Siarczane wody, ob. Mineralne wody.

Siarczany, sole kwasu siarczanego, ob. Siarka.

Siarczany alkohol, toż co siarek węgla, ob. Węgiel.

Siarczany balsam *(Oleum lini sulfuratum)*, roztwór 1 części siarki w 6 częściach oleju lnianego, otrzymywany przez gotowanie, jest to ciecz czerwono brunatna, gęsta, używana niegdyś przeciw różnym chorobom. W technice używa się przy złoceniu porcelany.

Siarczany eter, ob. Eter.

Siarczany kwas, ob. Siarka.

Siarczyński Antoni, prawnik, * 1753 w Chruszczowicach na Rusi. Po odbyciu nauk w Krakowie, pomieszczony został w kancelarji króla Stanisława Augusta; w 1791 był sekretarzem sejmowym, a po utworzeniu Królestwa kongresowego prezesem rady obywatelskiej województwa Mazowieckiego i nadzwyczajnym radcą stanu. † 1820. Ogłosił: „Djarjusz sejmu ordynaryjnego od dnia 16 grudnia 1791“ (2 cz., Warszawa); „Djarjusz sejmu Królestwa Polskiego“ (tamże, 1818).

Siarczyński Franciszek, historyk, brat poprz., * 1758 w Chruszczowicach, † 1829 we Lwowie. Wstąpiwszy do zgromadzenia Pijarów 1775 w Podolińcu, słuchał teologji w Krakowie i wyświęcony został na kapłana 1783 r. Nauczał historji i geografji w Warszawie i Radomiu, następnie od 1786 był kaznodzieją królewskim. W 1789 uwolniony od ślubów zakonnych, otrzymał od króla probostwo kozienickie, a 1790 został kanonikiem warszawskim i warmińskim. Z Kozienic przeniósł się na Łańcuty, a stąd do Jarosławia, gdzie przez lat 23 pełnił obowiązki dziekana i proboszcza. Od 1827 r. był dyrektorem bibjoteki Ossolińskich we Lwowie. Z licznych prac jego ważniejsze są: „Traktaty między mocarstwami europejskiemi od 1648 zaszłe“ (6 t., Warszawa, 1790); „Traktaty konwencyjne, handlowe i graniczne, wszelkie publiczne umowy między Polską i obcemi państwami od 1764—91“ (2 t., tamże, 1793); „Dzień 3 maja 1791“ (tamże, 1791); „Obraz wieku panowania Zygmunta III, zawierający opis osób żyjących pod panowaniem“ (2 t., t. 1828); „Obraz panowania Zygmunta III, obejmujący obyczaje, religję, oświecenie, towarzyskie pozycje, moc rządu, jego wady, związki z obcymi, pomyślność i klęski publiczne za tegoż panowania“ (Poznań, t. 1, 1843, t. 2, 1858); w rękopisie zostawił „Dzieje narodu i kraju Rusi Czerwonej, a w ogólności Rusi południowozadnieprzańskiej“ (w 3 tomach). W 1794 wspólnie z F. Dmochowskim był redaktorem *Gazety Rządowej* w Warszawie, a w latach 1828 i 1829 redaktorem *Czasopisu naukowego księgozbioru imienia Ossolińskich* (8 tomów, we Lwowie). **S.** był to badacz niezmiernie pracowity, ale pozbawiony głębszego zmysłu krytycznego; stąd też dzieła jego pełne są błędów i przywidzeń.

Siarczysty deszcz, ob. Deszcz.

Siarka *(Sulphur, Su)*, pierwiastek chemiczny, niemetaliczny, znajduje się w przyrodzie w stanie rodzimym, w większej ilości w połączeniu z metalami; utleniona na kwas siarczany tworzy liczne sole, zwłaszcza gips; siarkowodór znajduje się w wodach siarczanych, a niektóre ciała organiczne, jak związki proteinowe, włosy, wełna, oraz niektóre olejki eteryczne, jak gorczycowy, czosnkowy, również zawierają **S.** Głównem źródłem **S.** rodzimej są wulkany (ob. Solfatara), mniejsze jej ilości występują w gipsie. Przeważna część **S.** pochodzi z Sycylji, niewielkie jej ilości znajdują

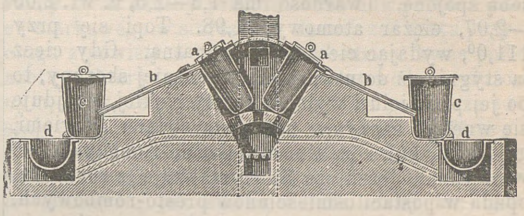

Fig. 1. Wytapianie siarki.

się w Polsce (Swoszowice, Czarkowa), Chorwacji, Egipcie i in. **S.** rodzima oddziela się od części ziemistych przez przedystylowanie, co się dokonywa często w sposób bardzo pierwotny, połączony ze znaczną stratą przez jej spalenie. Korzystniejsze jest wytapianie siarki i jej sublimacja z naczyń glinianych lub żelaznych. Retorty *a* (fig. 1) zapełniają się rudą, a para siarki przechodzi przez rury *b* do zbiorników *c*, skąd spływa do basenów

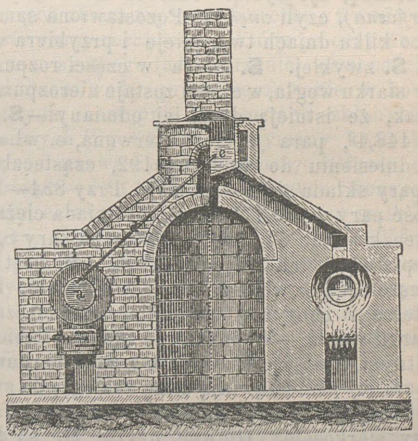

Fig. 2. Przyrząd Lamy'ego do wytapiania siarki.

d, z których czerpie się w formy. Tak otrzymana **S.** surowa oczyszcza się czyli rafinuje przez przetopienie, albo lepiej przez dystylację powtórną. W przyrządzie Lamy'ego (fig. 2) siarka topi się w kotle *c* i rurami *d* spływa do retort żelaznych *a*, gdzie się ulatnia, a para jej wprowadza się do wielkiej komnaty, na której ścianach osadza się najpierw w postaci drobnego proszku, czyli *kwiatu siarkowego*; w miarę zaś jak ściany się rozgrzewa-

ją, para się topi i wprowadza w formy stożkowe, w których krzepnie jako **S.** *prętowa*. W ostatnich czasach zbudowano do takiego rafinowania siarki kilka przyrządów udoskonalonych. **S.** jest ciałem stałem, blado-żółtem, bez smaku i woni, bardzo kruchem. Źle przewodzi ciepło i elektryczność. Ściskana w ręce trzeszczy i kruszy się, co pochodzi z niejednostajnego rozszerzania się od ciepła masy, której cząstki krystaliczne słabo są między sobą spojone. Twardość ma 1,5—2,5, c. wł. 2,05—2,07, ciężar atomowy 31,98. Topi się przy 111,0°, wydając ciecz żółto-brunatną. Gdy ciecz ta stygnie aż do utworzenia się na niej skorupy, to po jej przebiciu i wylaniu reszty ciekłej, znajduje się wnętrze naczynia pokrytem igłami długiemi, giętkiemi, które są słupami skośno-rombowemi, c. wł.=1,96. Jeżeli zaś **S.** krystalizuje z roztworu, opada w postaci ośmiościanów prosto-rombowych, c. wł.=2,05; tę postać krystaliczną przedstawia też **S.** rodzima. **S.** zatem jest ciałem dwukształtnem. Kryształy **S.** otrzymane pierwszą drogą tracą wkrótce swą przezroczystość i rozpadają się na kryształki mikroskopowe, podobne do kryształów otrzymywanych drogą roztworu. Nawzajem kryształy ośmiościenne ogrzewane w temperaturze 111° rozpadają się na drobne kryształki pryzmatyczne. **S.** ogrzewana wyżej temp. topliwości gęstnieje i ciemnieje, a wlana w tym stanie w wodę zimną, krzepnie na masę miękką przezroczystą, żółto-brunatną, sprężystą. Jest to **S.** *bezkształtna (amorficzna)*, czyli *miękka*. Pozostawiona sama sobie, po kilku dniach twardnieje i przybiera własności **S.** zwykłej. **S.** miękka w części rozpuszcza się w siarku węgla, w części zostaje nierozpuszczoną, tak, że istnieją dwie jej odmiany.—**S.** wre przy 448,4°, para jej jest czerwona, c. wł.=6,6, a w odniesieniu do wodoru=192, cząsteczka zatem pary składa się z 6 atomów. Przy 834—1200° gęstość pary wynosi 2,23, co odpowiada ciężarowi cząsteczkowemu 64, cząsteczka zatem pary S_6 rozszczepia się tu na 3 cząsteczki S_2. **S.** jest nierozpuszczalną w wodzie, słabo w alkoholu, lepiej w eterze i benzynie; najsilniej rozpuszcza się w siarku węgla.—W powietrzu płonie płomieniem błękitnym, wydając bezwodnik kwasu siarkawego. Związki jej przedstawiają silną analogję do związków tlenu, tak, że wydaje siarkozasady, siarkokwasy, siarkosole. Główne użytki **S.** są do fabrykacji prochu i kwasu siarczanego, dalej do wulkanizowania siarki, do bielenia (paląca się **S.**), na odlewy i kity, zwłaszcza w mieszaninie z tlennikiem żelaza i prochem szklanym *(zejodelit)*, do siarkowania chmielu i wina. Używa się też w medycynie jako środek przeczyszczający i wchodzi w skład proszków piersiowych Kurelli.—**S.** znana jest od czasów najdawniejszych, u alchemików była zasadą palności. W 1896 r. produkcja **S.** w Europie wynosiła 515 miljonów kg., z czego na Włochy przypadało 370 mil. kg. — *Związki* **S.** Z wodorem tworzy **S.** *siarkowodór* H_2S, u dawnych chemików *powietrze hepatyczne*, związek odpowiadający wodzie; w przyrodzie wywiązuje się w okolicach wulkanicznych, znajduje się w wodach siarczanych, tworzy się przy rozkładzie ciał organicznych zawierających **S.** i t. d. Otrzymuje się działaniem kwasu chlorowodornego lub siarczanego na siarek węgla; gaz wydobywający zbiera się

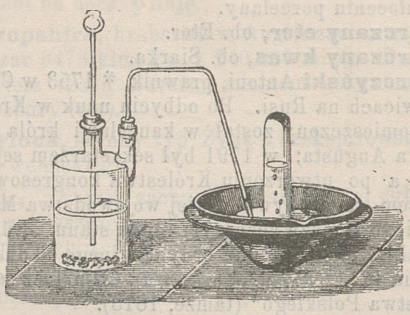

Fig. 3. Otrzymywanie siarkowodoru.

nad wodą (fig. 3). Jest to gaz bezbarwny, woni silnej i przykrej (jaj zgniłych), na organizm działa trująco. Pod ciśnieniem 15 atmosfer przy—70° skrapla się. Zapalony, płonie błękitno na kwas siarkawy i wodę. Woda rozpuszcza jego 2 lub 3-krotną objętość; roztwór ten ma woń gazu, oddziaływa kwaśno i jest bardzo ważnym związkiem

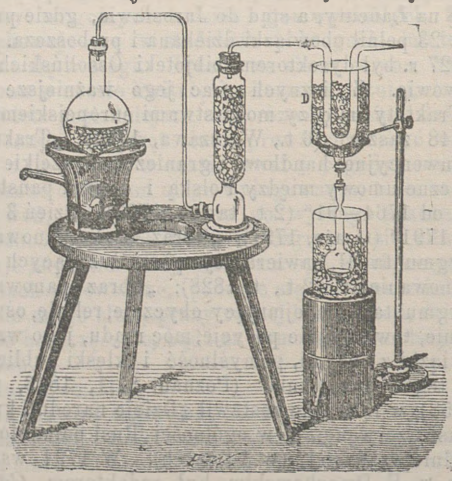

Fig. 4. Skraplanie kwasu siarkowego w rurze D.

dla analizy chemicznej (ob.). Srebro, biel ołowiana i t. d. czernią się w zetknięciu z siarkowodorem.—Ze związków **S.** z tlenem najważniejsze są kwas siarkawy i kwas siarczany. *Kwas siarkawy*, H_2SO_3, rozpada się w stanie wolnym zawsze na wodę i bezwodnik kwasu siarkawego SO_2, który to ostatni zwykle się kwasem siarkawym nazywa. Powstaje on bezpośrednio przez palenie **S.** w tle-

nie, lub przez ogrzewanie metali z kwasem siarczanym. Bezwodnik ten jest gazem bezbarwnym, woni duszącej, c. wł.=2,2. Ciała płonące w nim gasną, w żarze się nie rozkłada. Przez oziębianie do—15° lub przez ściskanie do $^1/_3$ swej objętości skrapla się; najdogodniej otrzymuje się w stanie ciekłym w rurce *D* zgiętej w kształt głoski U i otoczonej mieszaniną oziębiającą, skąd ścieka do pod-

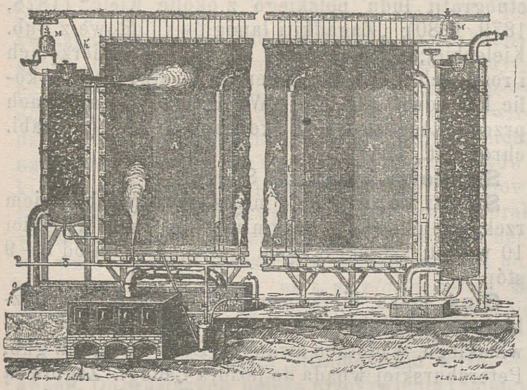

Fig. 5. Komory ołowiane do wyrobu kwasu siarczanego.

stawionego zbiornika (fig. 4); ciecz ta wre przy — 10° i przytem tak się oziębia, że w części krzepnie. Roztwór jego wodny oddziaływa kwaśno, przyciąga na powietrzu tlen i przechodzi w kwas siarczany; przy 0° opada z roztworu związek krystaliczny, który przy 3,4° topi się. Kwas siarkawy bieli niektóre czerwone i żółte barwniki organiczne i używa się do bielenia wyrobów wełnianych, jedwabnych, słomianych i koszykarskich *(siarkowanie)*, barwa jednak pierwiastkowa wraca po długim czasie, lub też działaniem silniejszego kwasu. Powstrzymuje też fermentację, gnicie i używa się do konserwacji ciał organicznych i do dezinfekcji, dlatego beczki do wina siarkują się. Kwas siarkawy skroplony używa się przy wyrobie lodu sztucznego. Sole jego, *siarkany*, na powietrzu przechodzą zwolna w siarczany.—*Kwas siar-*

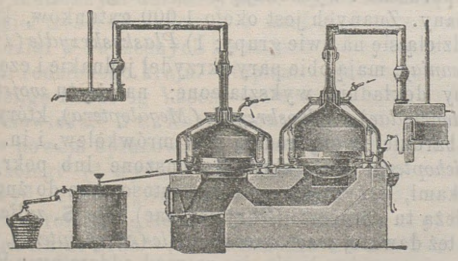

Fig. 6. Przyrząd do otrzymywania kwasu siarczanego stężonego.

czany, *siarkowy*, pospolicie *witrjolem* zwany, H_2SO_4, znajduje się wolny w niektórych wodach wulkanicznych Ameryki południowej (Rio Vinagre). Powstaje w różny sposób; dla przemysłu najważniejsze jest tworzenie się jego z kwasu siarkawego, wody i kwasu azotnego. Ten ostatni działa na kwas siarkawy utleniająco, tworzy się kwas siarczany i kwas podazotny, który pod wpływem wody rozpada się na kwas azotny i tlennik azotu. Tak utworzony kwas azotny przeprowadza nową ilość kwasu siarkawego w siarczany, tlennik zaś azotu przyciąga z powietrza tlen i przechodzi w kwas podazotny, który znów zostaje przez wodę rozłożonym,—tak, że przez to działanie tlen powietrza zostaje ciągle przenoszonym na kwas siarkawy. Kwas siarkawy do tego celu otrzymuje się przez palenie siarki lub żarzenie naturalnych siarków metalicznych, jak siarku żelaza lub cynku; gaz kwasu siarkawego wtryska do komór ołowianych, t. j. do przestrzeni zamkniętych ścianami ołowianemi *A* (fig. 5). Izba *K* czyli wieża Gay-Lussaca napełniona jest koksem, po którym płynie strumień kwasu siarczanego, który zatrzymuje uchodzący kwas podazotny, a mieszanina ta, zwana *nitrozą*, wprowadza się do podobnej izby na początku przyrządu, gdzie oswobadza pochłonięty kwas podazotny, który tedy stracie nie ulega; do izb współcześnie wprowadza się parę wodną i kwas azotny. Przy działaniu tem powstają też kryształy składu $HSNO^5$, zwane *kryształami komór ołowianych*. W komorach ołowianych zbiera się kwas siarczany z wodą czyli *kwas siarczany rozcieńczony*, który po oczyszczeniu od kwasu azotnego (odsaletrzanie) oswobadza się od nadmiaru wody przez ogrzewanie w kotłach ołowianych, następnie w retortach szklanych lub platynowych (fig. 6); tak otrzymany kwas siarczany nosi nazwę *kwasu siarczanego stężonego* czyli *angielskiego*.—Jest to ciecz bezbarwna, konsystencji oleju, c. wł.=1,84, przy 0° tworzy masę krystaliczną, topiącą się przy 10°. Przy 325° wre i wydaje gęste, białe pary. Jest jednym z najsilniejszych kwasów i działa gryząco na wszystkie części organizmu. Z powietrza przyciąga wodę; mieszany z wodą, rozgrzewa się niekiedy aż do wrzenia, co jest następstwem łączenia się jego z wodą, przyczem powstaje wodan zawierający 1 lub 2 cząsteczki wody krystalicznej. Kwas handlowy zawiera nieco siarczanu ołowiu, od którego się oczyszcza przez dystylację. — Przez dystylację siarczanu żelaza (witrjolu żelaznego, otrzymywanego przez wyżarzenie siarku żelaza), powstaje produkt zwany *kwasem siarczanym nordhauzeńskim* czyli *dymiącym*, który jest mieszaniną kwasu siarczanego H_2SO_4 i *kwasu pirosiarczanego* $H_2S_2O_7$. Jest to ciecz oleista brunatnawa, c. wł.=1,85—1,9, na powietrzu dymiąca. Przy 0° opadają z niej kryształy kwasu pirosiarczanego $H_2S_2O_7$, które można uważać za związek kwasu siarczanego z jego bezwodnikiem ($H_2SO_4+SO_3$); dymy pochodzą od ulatniania się bezwodnika. *Bez-*

wodnik kwasu siarczanego zwany dawniej *kwasem siarczanym bezwodnym*, SO_3, otrzymuje się przez prowadzenie mieszaniny kwasu siarkawego i tlenu nad słabo rozżarzoną gąbką platynową i innemi sposobami. Tworzy on białe masy krystaliczne, wydające już w zwykłej temperaturze parę bezbarwną, która przyciągając parę wodną z powietrza, tworzy białe dymy. Woda rozpuszcza go z silnem rozgrzewaniem się i syczeniem. — Kwas siarczany poznaje się po białym, proszkowatym osadzie, jaki tworzy z solami baryty. Jest to jeden z najważniejszych przetworów chemicznych i ma liczne bardzo zastosowania.—Sole jego, *siarczany*, są bardzo pospolite; *siarczan wapna* stanowi gips, *siarczan baryty*—spat ciężki, *siarczan stroncjany*—celestyn, *siarczan sody*—sól glauberską. Opisy tych soli podane są pod nazwami metali.--Kwas siarczany znany był już zapewne starożytnym, a Geber otrzymał go przez dystylację ałunu lub siarczanu żelaza. Obecny sposób wyrobu kwasu siarczanego w kamerach ołowianych wprowadzony został 1807 r. w Glasgowie. Ogólna produkcja kwasu siarczanego 1890 r. na całej ziemi wynosiła 2,818,000 ton, z czego w Europie 2,152,600 ton.—Oprócz kwasu siarkawego i siarczanego istnieje jeszcze szereg związków siarki, tlenu i wodoru, których cząsteczka zawiera więcej niż jeden atom **S.** i stąd zwanych kwasami *politionowemi* (z gr. *polys* — wiele i *theion*—siarka, w różnicy od powyższych kwasów jednosiarkowych czyli *monotionowych*); kwasy te są: *ditionowy* czyli *podsiarkawy* $H_2S_2O_3$, *triditionny* czyli *podsiarczany* $H_2S_2O_6$, *tritionny* czyli *siarkopodsiarczany* $H_2S_3O_6$, *tetrationny*, *dwusiarkopodsiarczany* $H_2S_4O_6$ i *pentationny*, *trójsiarkopodsiarczany* $H_2S_5O_6$. Są to kwasy łatwo się rozkładające, a niektóre trudno się otrzymują, nie są też należycie zbadane. Schützenberger poznał jeden jeszcze kwas siarki, który nazwał kwasem *hydrosiarkawym* H_2SO_2.— Z chlorem łączy się **S.** bezpośrednio, tworząc *chlorek siarki* S_2Cl_2, ciecz żółtą, woni duszącej, która się używa do wulkanizowania kauczuku, i kilka innych związków; z węglem tworzy *siarek węgla* (ob. Węgiel). Z metalami **S.** tworzy liczne związki, *siarki* czyli *siarczyki*, pospolite w naturze, które się zowią *iskrzykami* czyli *piratami*, albo też *blendami* czyli *błyszczami*; opisane są pod nazwami właściwych metali.

Siarkawy kwas, ob. Siarka.

Siarki, *siarczyki*, związki siarki z metalami, ob. Siarka.

Siarkocyan, ob. Rodan.

Siarkowanie, ob. Siarka.

Siarkowica, ob. Solfatara.

Siarkowodór, ob. Siarka.

Siarkowski Władysław, badacz historyczny, * 1840 we wsi Imielno, † 1900, po ukończeniu seminarjum w Kielcach wyświęcony na księdza, był tamże wikarjuszem i zajmował się gorliwie starożytnościami i etnografją miejscową. W latach 1881 — 82 odbył podróż naukową po Niemczech i Włoszech. Oprócz rozpraw po czasopisach ogłosił: „Wesele włościan z okolic Sobkowa i Chmielnika“ (Kielce, 1871); „Groby kościoła N. Marji Panny w Kielcach“ (1872); „Materjały do etnografji ludu polskiego z okolic Kielc“ (Kraków, 1880); „Dzwony gub. Kieleckiej“ (1878). Z prac, zamieszczonych w zbiorze wiadomości do antropologji krajowej, wydawanych przez akademję umiejętności krak. w odbitkach wyszły: „Materjały do etnografji ludu polskiego z okolic Kielc“ (1878, 1879, 1880); „Zagadki i łamigłówki ludowe z gub. Kieleckiej;“ „Podania i legendy o zwierzętach i roślinach“ (1883); „Materjały do etnografji z okolic Pińczowa“ (1885); „Wiadomość o zabytkach przedhistorycznych w okolicach Kielc“ (z 2 tabl. chromolit., 1887).

Siarkowy kwas, ob. Siarka.

Siaski kanał, idzie między prawym brzegiem rzeki Wołchowa i lewym rz. Siasi, ma długości 10 wiorst; szeroki 8 sążni 5 stóp, głęboki od 6—9 stóp.

Siaś, rzeka, bierze początek w gub. Nowogrodzkiej, w południowo-zachodniej części pow. Tychwińskiego, w błotach zwanych *Zybki moch*, i w gub. Petersburskiej wpada do jeziora Ładogi. Żeglowną jest od połączenia się z rzeką Tychwinką aż do swego ujścia. Długa 88 wiorst, szeroka od 10 do 100 sążni.

Siatkoskrzydłe, *żyłkoskrzydłe (Neuroptera)*, rzęd owadów, obejmuje owady z przeobrażeniem zupełnem, z czterema skrzydłami cienkiemi i jednorodnemi, oraz z częściami gęby gryzącemi. Różki są zwykle wieloczłonkowe, kończyny zwykle pięcioczłonkowe; skrzydła posiadają u wielu gęstą sieć żyłek. Larwy opatrzone są kończynami; poczwarki przed przeobrażeniem ostatecznem mogą się poruszać i wyszukują miejsca dogodnego do tej zmiany. Znanych jest około 1,000 gatunków, które dzielą się na dwie grupy: 1) *Płaskoskrzydłe (Planipennia)*, mają obie pary skrzydeł jednakie i części gęby dokładnie wykształcone; należą tu *wojsiłki (Panorpidae)*, *wielkoskrzydłe (Megaloptera)*, których najbardziej znany rodzaj jest mrówkolew, i in. 2) *Trichoptera*, mają skrzydła omszone lub pokryte łuskami, przyrządy gębowe zastosowane do żucia; należą tu chrościki (Phryganidae). Do **S.** zaliczano też dawniej *wachlarzoskrzydłe (Strepsiptera)*, ale obecnie przyjmuje się je za rzęd oddzielny. Por. F. Brauer „Verzeichniss der bis jetzt bekannten Neuropteren“ (1868); Majewski „Insecta neuroptera polonica“ (Warszawa, 1882).

Siatkówka *(Retina)*, jedna z trzech błon okrywających tylny odcinek gałki ocznej (ob. Oko). Jest to błona najwewnętrzniejsza; nazewnątrz przylega do naczyniówki, na wewnątrz bezpośrednio okrywa ciało szkliste. **S.** jest to błona cienka, delikatna, za życia zupełnie przezroczysta, po śmierci mętnieje i przyjmuje kolor biławy. Pod mikroskopem okazuje budowę zupełnie warstwową: włókna, komórki, jądra, ziarenka drobne i jed-

nolite cienkie błonki ułożone są 10 warstwami; warstwę zewnętrzną stanowi *zabarwiony nabłonek;* tuż za nim idzie warstwa t. z. *stożków* i *laseczek,* które odbierają wrażenie światła i na włókna nerwowe przenoszą. Siatkówkę stanowią włókna nerwu wzrokowego, rozścielone na powierzchni, które następnie, przechodząc szereg komórek, kończą się stożkami i laseczkami; te nerwowe pierwiastki **S.** pomieszane są z tkanką łączną; oddzielenie jednych pierwiastków od drugich i śledzenie ich związku jest bardzo trudnem i wielu najznakomitszych badaczy zatrudniało. Znaczenie pojedyńczych warstw dla teorji wzroku nie jest jeszcze dokładnie wyjaśnione; ogólnie tylko da się powiedzieć, że **S.** ma za zadanie zamieniać drgania eteru na bodźce właściwe dla nerwów. Budowa siatkówki nie wszędzie jest jednakową; ku obwodowi zmniejsza się ilość pierwiastków nerwowych, brak warstw zupełny ma miejsce w polu wejścia nerwu wzrokowego. Wreszcie w jednem miejscu blisko nerwu wzrokowego, na t. z. *plamce żółtej,* **S.** ma odmienną nieco, najdogodniejszą dla widzenia budowę. Choroby siatkówki są dość częste, dopiero od czasu wynalezienia oftalmoskopu bliżej poznane. Do częstszych należą przekrwienia i zmniejszona ilość krwi, krwotoki, oderwanie, zapalenia. Bardzo charakterystyczne zmiany w **S.** występują w czasie choroby Brighta (ob.) i powodują często zupełną ślepotę.

Si augur augurem (łac.), gdy augur spotka augura; wyrażenie przysłowiowe, wyrażające, iż dwaj augurowie przy spotkaniu się nie mogą powstrzymać się od śmiechu.

Sibbern Fryderyk Krystjan, * 1785 w Kopenhadze, † 1872; od r. 1813 był profesorem filozofji w tamecznym uniwersytecie, wydał znaczną liczbę dzieł treści filozoficznej i miał obok tego znaczny udział w ówczesnych kwestjach politycznych swego rodzinnego kraju. Napisał: „Menneskets aandelige Natur og Väsen“ („Duchowa natura i istota człowieka,“ 2 t., Kopenhaga, 1819—23), dzieło to w nowem opracowaniu wyszło później p. t.: „Psychologi“ (4 wyd., 1862); „Logikens Elementer“ (3 wyd., 1866); „Om Poesi og Konst“ (1853 — 69, 3 cz.); romans „Meddelelser af Inholdet af et Skrift fra Aaret 2135“ (Sprawozdanie z treści pisma z r. 2135, 1858 — 72, 3 cz.), w którem wyłożył swe idee religijne i społeczne.

Sibiriakow Aleksander, mecenas podróży podbiegunowych, syn bogatego właściciela kopalń, kształcił się w technologji w Zurychu, a po powrocie popierał w Syberji rozwój fabryk i robót kanalizacyjnych. Gdy w r. 1875 dowiedział się o zamiarach Nordenskjölda dotarcia do ujść Jeniseju, oddał do jego rozporządzenia 25,000 rubli i dopomagał mu i w późniejszych podróżach. W lecie 1880 sam przedsięwziął wyprawę z Malmö, zatrzymany jednak lodami, musiał na saniach wrócić do Tobolska. W r. 1884 odkrył podróż przez północną część gór Uralskich i zajął się ulepszeniem handlowych dróg syberyjskich.

Sibour Marja Dominik August, arcybiskup paryski, * 1792 w St.-Paul-Trois-Chateaux, od 30 października 1848 r. arcybiskup paryski. Położył zasługi wydaniem „Institutions diocésaines.“ Roku 1853 (30 stycznia) zaślubił Napoleona III z owdowiałą dzisiaj Eugenją. Dnia 3 stycznia 1857 r., otwierając nowennę do św. Genowefy w kościele św. Stefana, zamordowany został przez księdza Verger, podobno skutkiem jakiejś osobistej zemsty. Por. Poujoulat „Vie de Mgr. S. archêveque de Paris“ (2 wyd., Paryż, 1863).

Sic (łac.), tak.

Sic fata tulere (łac.), tak losy mieć chciały.

Sic itur ad astra (łac.), tak idzie się do nieba, do sławy, (Wirgiljusz, Enejda).

Sic transit gloria mundi (łac.), tak przemija sława tego świata.

Sic volo, sic jubeo (łac.), tak chcę, tak każę.

Sic vos, non vobis (łac.), pracujecie, lecz nie dla siebie (Wirgiljusz).

Sicard Roch Ambroży *Lucurron,* ksiądz, zasłużony nauczyciel głuchoniemych, * 1742 w Fousseret pod Tuluzą, † 1822 w Paryżu, poświęcał całe życie swe nauce i wychowaniu głuchoniemych; ostatnio był dyrektorem instytutu głuchoniemych. Pisma jego, wydane w przedmiocie uprawianej przez niego nauki, są wysoko cenione.

Siciliani Piotr, filozof włoski, * 1835 na wyspie Sycylji, † 1885 we Florencji; studjował medycynę w Neapolu i Pizie, ale po ukończeniu kursów poświęcił się filozofji, był nauczycielem filozofji w liceum Dantego we Florencji, a od 1867 r. profesorem antropologji i filozofji w Bolonji. Napisał: „Sul rinnovamento della filosofia positiva in Italia“ (Florencja, 1871); „La critica nella filosofia zoologica nel secolo XIX“ (Neapol, 1876); „Della psicogenia moderna“ (Bolonja, 3 wyd., 1882); „Socialismo, Darvinismo e sociologia moderna“ (3 wyd., 1886); „La nuova biologia“ (Medjolan, 1885); „La scienza nell'educazione“ (3 wyd., Bolonja, 1884); „Storia critica delle teorie pedagogiche“ (1882); „Rivoluzione e pedagogia moderna“ (Turyn, 1882). Por. Pacully w „Nord und Süd“ (sierpień, 1886).

Siciński Władysław, poseł i stolnik upicki. Urażony dekretem królewskim w sprawie ekonomji szawelskiej, sejm na początku r. 1652 swem niepozwalam *(veto)* sam jeden zerwał. Klątwa, jaką współcześni go dotknęli, rozgłos, jaki tym postępkiem w całym kraju sobie zjednał, smutną sławą napiętnowały pamięć **S.**, właściciela małej wioski Upity na Żmujdzi. Zwłoki jego przez lud długi czas poniewierane, złożone przez miejscowego proboszcza w Upicie r. 1860 w oddzielnej szafie, stojącej w rogu kościoła, długo zachowywały się w całości. **S.** żył jeszcze 1664 r. Miał być zabity od pioruna, co wszakże zdaje się być legendą tylko. Mickie-

wicz na tle tego wypadku napisał znany wiersz „Popas w Upicie.“

Sicjon albo *Sycyjon*, stolica ziemi Sicjońskiej w Peloponezie, w pobliżu cieśniny Koryneckiej, jedno z najsławniejszych miast starożytnej Grecji, główne siedlisko sztuki odlewania z kruszców i malarstwa; rządziło się ustawą demokratyczną i r. 251 przed Chr. przyłączone zostało do związku Achajskiego. Zwaliska **S.** leżą w pobliżu miejsca zwanego Basilika.

Sickingen, Franciszek von..., słynny rycerz niemiecki, radca cesarski i pułkownik, * 1481 w zamku rodzinnym Sickingen w dzisiejszem Badeńskiem. Poświęcił on całą swą działalność obronie uciśnionych i walce przeciwko wszelkiemu despotyzmowi. Stąd pochodzą jego niezliczone zapasy ze stanami rzeszy, z księciem Lotaryngji, landgrafem heskim, arcybiskupem trewirskim, elektorem mogunckim i t. d., stąd opieka, jaką nad Reuchlinem, Ulrykiem von Hutten i nad reformacją rozpościerał. W czasie oblężenia zamku Neustall pod Landstahl w palatynacie reńskim ciężko raniony, † wkrótce potem 1523 r. Por. Münch „Franz von Sickingens Thaten, Plane, Freunde und Ausgang“ (3 t., Sztutgard, 1827—29); Sneegans „Ritter Franz von Sickingen und seine Nachkommen“ (Kreuznach, 1867).

Sicz (od zasiek), lub *Kosz* (z tatarskiego tabor), stolica i główne siedlisko „sławnego zaporoskiego niżowego wojska“ (jak głosi napis na pieczęci wojskowej), miasteczko ufortyfikowane, otoczone przykopem i palisadami; zbudowano było w rozmaitych miejscach, w końcu przy ujściu rzeczki Podpolny do Dniepru. **S.** składa się z przedmieścia, tak zwanego *kramnego bazaru*, gdzie znajdowały się kramy i szynki, i z którego wchodziło się do właściwego miasta przez bramę, bronioną działami i basztą. W mieście stało 38 drewnianych budowli, zwanych *kureniami*, zbudowanych w okrąg około wału. Pomiędzy wałem i rz. Podpolną znajdowała się *palanka* (mieszkanie koszowego i starszyzny), kancelarja wojskowa, kasa, cerkiew N. Marji Panny *(Pokrow)*, szkoła, mieszkanie duchowieństwa i t. d. Od roku 1735 znajdowała się w **S.** cytadela z garnizonem rosyjski *(Nowosieczeński retranszement)*. W dawnej polszczyźnie wyraz **S.** służył także na oznaczenie Zaporoża.

Sida, *Ślazownica, Śliza, Gwiazdkowiec,* rodzaj roślin z rodziny ślazowatych, zioła lub podkrzewy, często omszone, głównie w okolicach zwrotnikowych. **S.** *tiliaefolia* uprawia się w Chinach dla włókien, które mają być lepsze od konopnych, podobnie jak **S.** *retusa* w Indjach, której liście nadto używają się na herbatę.

Siddons Sara, jedna z najlepszych aktorek angielskich, * 1755 w Brecknock w Walji, † 1831 r.; córka sławnego aktora Kemble, wyszła za mąż za Siddonsa, dawnego aktora trupy swego ojca, i w r. 775 powołana przez Garricka do Londynu, wsławiła się wkrótce jako pierwszorzędna artystka. Główne jej role były lady Macbeth i Katarzyny w Henryku VIII. Por. Campbell „Life of Mrs. S.“ (2 t., Londyn, 1834).

Siderodendron *(Żelazodrzew)*, rodzaj roślin z rodziny marzanowatych, obejmuje drzewa w Ameryce, z których godnem jest uwagi **S.** *triflorum* z powodu nadzwyczajnej twardości swego drewna.

Sideros, grec. żelazo; *sidera*, łac. gwiazdy. Nazwy od tych wyrazów pochodzące, ob. Sydero...

Siderowicz Jan, obywatel gub. Wileńskiej, wydał własnym kosztem ważne do historji Litwy i Rusi dzieło Ignacego Daniłowicza p. t.: „Skarbiec dyplomatów“ (Wilno, 1860), w którem podał wiadomość o życiu i pismach autora.

Sideroxylon *(Żelaznik, Złotorąb, Ciężkie drzewo)*, rodzaj roślin z rodziny sączyńcowatych, obejmuje drzewa z liśćmi skórzastemi i jagodami jajowatemi lub kulistemi. Należy tu około 80 gatunków, które w ogólności wydają drewno bardzo twarde, w Azji, w Afryce i Ameryce. **S.** *spinosum*, w Afryce płn., wydaje owoce śliwkowate, kwaskowate, z których nasion otrzymuje się olej.

Si Deus nobiscum, quis contra nos? (łac.). Jeżeli Bóg z nami, któż przeciw nam? (św. Paweł w liście do Rzymian, VIII, 31).

Sidi-Mohammed, sułtan marokański, ob. Marokko.

Sidmouth Henryk Addington, wicehrabia, mąż stanu angielski, * 1755, † 1844 w Londynie. Początkowo adwokat, został 1782 r. członkiem izby niższej, 1789 mówcą tejże izby i 1801, po usunięciu się Pitta z gabinetu, pierwszym ministrem. W 1804 ustąpił miejsca Pittowi, przyczem nagrodzony został przez króla godnością wicehrabiego. Po śmierci Pitta 1806 złożył z Foxem i Grenvillem nowe ministerjum, które jednak tylko 6 miesięcy przetrwało. W 1812 został ponownie ministrem spraw wewnętrznych i był nim aż do 1822. Odtąd aż do śmierci żył zdala od wszelkich spraw politycznych.

Sidney, ob. Sydney.

Sidney Filip Sir, jeden z pierwszych znakomitych prozaików angielskich, * 1554 w Penshurst, hrabstwie Kent, za powrotem z podróży po lądzie stałym był ozdobą dworu i ulubieńcem królowej Elżbiety. Podczas wojny z Hiszpanją śmiertelnie raniony w bitwie pod Zütphen, † 1586. Z dzieł jego (3 t., Londyn, 1725) najwięcej znane są: romans pasterski „Arcadia“ i „Defense of poesy“. Pisywał też **S.** i sonety. Pod względem stylistycznym był **S.** wzorem dla współczesnych i późniejszych pisarzów. Jego „Miscellaneous works“ wydał Gray (Oxford, 1829). Por. Zoucha „Memoirs of the life and writings of Sir Phil. Sidney“ (Londyn, 1808).

Sidney Algernon, republikanin angielski, drugi syn hrabiego Roberta Leicester, * 1620 w Londynie, wraz z bratem swoim wicehr: de l'Isle przyłączył się podczas rewolucji do stronnictwa republikańskiego i służył w armji parlamentu. Będąc

w 1649 członkiem komisji sądzącej, jakkolwiek gorący republikanin, głosował przeciw skazaniu na śmierć Karola I i, kiedy Cromwell przywłaszczył sobie najwyższą władzę, usunął się niezadowolony do majętności dziedzicznej Penshurst, gdzie napisał sławne swe dzieło: „Discourses concerning government i t. d.“ (Londyn, 1698 i częściej). Po restauracji Stuartów wydalił się 1660 za granicę. Ułaskawiony 1677, złączył się z przywódcami opozycji i 1681 przystąpił do tajnego związku lorda Russel i księcia Monmouth *(Rye-house-plot)*, którego celem było w razie śmierci Karola II przeszkodzić wstąpieniu na tron jego brata księcia York (późniejszego Jakóba II). Gdy spisek ten wykryto, **S.** został ścięty 7 grudnia 1683. Wilhelm III zniósł bezprawnie wydany na niego wyrok śmierci i przywrócił cześć straconemu, Hollis wydał jego „Discourses“ wraz z zeznaniami świadków, apologja i mnóstwem listów (Londyn, 1772), a Blencowe ogłosił „Sidney-pappers“ (Londyn, 1825). Por. Greya „Secret history of the Rye-house-plot and of Monmouths rebellion“ (Londyn, 1754).

Sidorka, rzeczka w gub. i pow. Grodzieńskim, wpadająca z prawej strony do Biebrzy.

Sidorowa (z) J. K., pseudonim J. K. Pajgerta.

Sidryczyńskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Witebskiem, powiecie Orszańskim. Podług metryk litewskich, powstało około 1625 z dawniejszego starostwa Orszańskiego, przez odłączenie z niego dóbr Sidryczyna, Dziewina i wsi Zazierze, które od tej epoki posiadali: Młoccy, Dybowscy, Hlebowiczowie, Hordynowie, Kmicicowie, Hlebiccy, Józefowiczowie, Chodkiewiczowie, wreszcie z mocy przywileju króla Augusta III z d. 4 lutego 1757 dzierżyli je Jan Józefowicz Hlebicki, starosta orszański, z żoną Heleną z Nowackich, którzy z niego opłacali kwarty złp. 548 gr. 13, a hyberny złp. 100. Od d. 16 września 1772 dobra te narodowe przeszły pod panowanie rosyjskie.

Si duo faciuunt idem, non est idem (łac.), Jeżeli dwóch robi to samo, nie będzie to samo.

Siebeck Herman, filozof niemiecki, * 1842 r. w Eisleben, studjował filologję i filozofję w Lipsku i Berlinie, 1875 został profesorem filozofji w Bazylei, 1883 w Giessen. Napisał: „Untersuchungen zur Philosophie der Griechen“ (2 wyd., 1888); „Das Wesen der aesthetischen Anschauung“ (Berlin, 1875); „Das Traumleben der Seele“ (1877); „Ueber das Bewusstsein als Schranke der Naturerkenntnis“ (1879); „Geschichte der Psychologie“ (1880—84) i in.

Siebengebirge, ob. Siedmiogórze.

Siebierowo, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Augustowskim położone, ma 18 morg. rozległości i głębokości stóp 12.

Siebierz, miasto powiatowe gubernji Witebskiej, nad jeziorem t. n. ma 4,344 m. (1897).—*Siebierski powiat* ma na przestrzeni 3,184 w. kwad. 94,345 miesz. (1897).

Siebierzewskie albo **Siebiczewskie starostwo,** mieściło się w księstwie Połockiem, blizko granicy inflanckiej. Powstało około 1535, następnie kilkakrotnie zajmowane przez Moskwę, ostatecznie istniało wedle Voluminów Legum około 1686, gdy traktatem Grzymułtowskiego, w Czartwojuszczy zawartym, Rosja zwróciła koronie polskiej starostwa Witebskie, Połockie, Dynaburskie, Newelskie, Siebiczewskie, Wieliskie, Lucyńskie, Rzeczyckie i Marjenhauskie, co na sejmie z 1710 Stany Rzeczypospolitej zatwierdziły. Obejmowało w sobie miasto Siebierz (ob.) z przyległościami, w blizkości jezior i lasów położonemi. Pierwotnie było na prawach lennych posiadane przez książąt Radziwiłłów. Ale w 1649 za zasługi dla kraju wyświadczone przez Janusza księcia Radziwiłła, hetmana polnego w. ks. lit., Stany Rzeczypospolitej na sejmie z tegoż roku dobra te narodowe łącznie z starostwem Newelskiem nadały mu na własność dziedziczną. Odtąd pewna gałąź tychże książąt pisała się na Newlu i Siebierzu.

Siebold Karol Kacper, anatom i chirurg, * 1736 w Nideck, w księstwie Jülich, † 1807, był profesorem anatomji, chirurgji i akuszerji w Würzburgu; podniósł wykład tych przedmiotów, poprzednio zaniedbanych, i był jednym z najznakomitszych chirurgów swojego czasu; w 1801 otrzymał godność szlachecką. Na tem samem polu odznaczyło się i czterech jego synów: **Siebold** Jan Jerzy Krzysztof, * 1767, † 1798, profesor fizjologji, kliniki i akuszerji w Würzburgu.—**Siebold** Jan Teodor Damjan, dyrektor lekarski w Darmsztadzie, † r. 1828.—**Siebold** Jan Bartel, * 1774, † 1814, profesor chirurgji i naczelny chirurg szpitala Juljusza w Würzburgu.—**Siebold** Adam Eljasz, * 1775 w Würzburgu, † 1828, jako profesor medycyny w Berlinie, gdzie założył instytut położniczy. Ogłosił: „Lehrbuch der Geburtshilfe“ (5 wyd., 1831) i in.—Pasierbica Damjana, Marjanna Teodora Karolina Heiland, zwana *Siebold*, * 1788 r. w Heiligenstadt, † 1853; słuchała nauk lekarskich w Getyndzie i otrzymawszy stopień doktora, uzyskała pozwoleuie praktykowania sztuki położniczej. W r. 1829 wyszła za doktora Heidenreicha w Darmsztadzie.

Siebold Karol Teodor Ernest, zoolog, syn Adama Eljasza, * 1804 w Würzburgu, † 1885, był najpierw lekarzem praktycznym, w 1840 został profesorem zoologji i anatomji porównawczej w Erlangen, w 1845 we Freiburgu, 1850 profesorem fizjologji i anatomji porównawczej w Monachjum, gdzie później otrzymał także katedrę zoologji i zarząd gabinetu zoologicznego, odznaczył się zwłaszcza zbadaniem budowy anatomicznej robaków i owadów. Oprócz mnóstwa rozpraw ogłosił: „Lehrbuch der vergleichenden Anatomie der wirbellosen Thiere“ (1848); „Observationes de sala-

mandris et tritonibus“ (1828); „Ueber Band-und Blasenwürmer“ (1854); „Parthenogenesis bei Schmeterlingen und Bienen“ (1856); „Die Süsswasserfische von Mitteleuropa“ (1863) i in. Wspólnie z Köllikerem założył 1849 „Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie“.

Siebold Edward Karol Kacper Jakób Józef, akuszer, * 1801, † 1861, brat poprzedniego, objął po ojcu kierownictwo instytutu położniczego w Berlinie, w 1829 został profesorem chirurgji w Marburgu, w 1833 w Getyndze. Prowadził dalej założony przez ojca *Journal für Geburtshilfe* i ogłosił: „Geschichte de Geburtshilfe“ (2 t., 1639—45); „Lehrbuch der Geburtshilfe“ (1841, 2 wyd., 1854); „Lehrbuch der gerichtlichen Medicin“ (1846); „Medicinische Briefe“ (1862).

Siebold Filip Franciszek, podróżnik, syn Jana Jerzego Krzysztofa **S.**, znany badacz Japonji, * 1796 w Würzburgu, † 1866 r. w Monachjum. Ukończywszy uniwersytet w rodzinnem mieście, udał się jako lekarz w służbie holenderskiej 1822 na wyspę Jawę, potem towarzyszył poselstwu do Japonji i zostawał tam do 1830; wróciwszy do Europy, do 1854 mieszkał w Bonn, a potem w Monachjum. Bogate jego zbiory znajdują się w muzeum lejdeńskiem. Główne dzieła **S.** są: „Nipon, Archiv zur Beschreibung von Japan“, z atlasem (1832); „Fauna Japonica“ (5 t., 1835—53); „Bibliotheca Japonica“ (6 cz., 1833—41); „Epitome linguae Japonicae“ (1826, 2 wyd., 1853) i „Urkundliche Darstellung der Bestrebungen Niederlands und Russlands zur Eröffnung Japans“ (1854).

Siechnowicze, majętność w gub. Grodzieńskiej, między Kobryniem a Prużaną położona, niegdyś posiadłość Kościuszków Siechnowickich. Tutaj Tadeusz Kościuszko znaczną czas młodości swej przepędził, i dotychczas znajdują się tu drzewa, jego ręką sadzone.

Sieciech, komes, palatyn Władysława Hermana (ob.), książęcia polskiego, z trzecią jego żoną Judytą, wdową po Salomonie węgierskim, utrzymywał cudzołożne stosunki. Z nią do wspólki chciał zgubić dzieci Hermana z pierwszych żon, Zbigniewa po Prawdzicównie i Bolesława Krzywoustego po Judycie pierwszej, i szukał pomocy Węgrów i Czechów przeciw Wrocławianom, którzy ich popierali. Usuwał rodowych, a osadzał na urzędach nieszlachetnego pochodzenia. Był wyganiany, ale tak silny wpływ wywierał na słabego męża swej kochanki, że ten raz do niego uciekł z obozu synów. W końcu przecie wydalił go Herman na zawsze. Miał być protoplastą rodu Toporczyków, założycielem Sieciechowa, zabranego potem na klasztor benedyktynów. Źródłem do jego dziejów jest kronika Gallusa (ob.). † na wygnaniu wreszcie opuszczony przez Hermana.

Sieciechowskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Ruskiem, w ziemi Zirowskiej. Podług spisów podskarbińskich z 1770 zaliczały się do niego wsie: Sieciechów, Grzęda, Wola Grządecka i Hamulec. W tym czasie posiadała je księżna Lubomirska, wojewodzina bracławska, opłacając z niego kwarty złp. 1,909 gr. 15, a hyberny złp. 34 gr. 28. Po zajęciu tych dóbr narodowych przez rząd austrjacki tenże sprzedał je w 1781 Ludwice księżnie Lubomirskiej za złotych reń. 37,000.

Sieciechów, osada w gubernji Radomskiej, powiecie Kozienickim, założona przez Sieciecha (ob.), wojewodę krakowskiego. Tu 1096 więziony był Zbigniew, buntujący się przeciw ojcu, Władysławowi Hermanowi. Klasztor tutejszy pobenedyktyński, po za **S.** we wsi Opactwo leżący, miał być założony przez Bolesława Chrobrego. Po supresji zakonu w 1810 został opuszczony i dziś przedstawia tylko wspaniałą ruinę. **S.** liczy 1,000 miesz.

Sieciński Stanisław, syn Andrzeja, herbu Rogala, po ukończeniu teologji w Rzymie, otrzymał mał 1602 kanonję krakowską; 1608 został proboszczem tejże katedry a 1609 biskupem przemyskim. Pierwszy wprowadził jezuitów do Przemyśla; † 1619 tamże.

Sieczenow Jan, znakomity fizjolog rosyjski, * 1829, kształcił się w szkole inżynierskiej, następnie służył w wojsku, 1850 r. podał się do dymisji i zapisał się na fakultet medyczny. 1860 r. powołany był na profesora fizjologji w akademji medycznej w Petersburgu, 1870 roku objął takąż katedrę w Odesie, zkąd po 5 latach powrócił do Petersburga, 1891 r. został mianowany profesorem uniwersytetu moskiewskiego. Oprócz licznych rozpraw w czasopismach ogłosił: „O żiwotnom elektriczestwie“ (1862); „Refleksy gołownago mozga“ (1866, przekład pol. 1873); „Fiziołogija nerwnoj sistemy“ (1866); „Fiziołogija organow czuwstw“ (1867); „Fiziołogija rastitelnych procesow“ (1871); „Elementy mysli“; „Fiziołogiczeskije oczerki“.

Sieczka, słoma za pomocą sieczkarni (ob.) na drobne części pokrajana na paszę dla bydła i koni, przez co staje się łatwiejszą do przeżuwania i trawienia. **S.** zaparzona pożywniejsza jest dla bydła niż sucha.

Sieczkarnia, maszyna rolnicza do rznięcia słomy na sieczkę. Najprostsza **S.** składa się z korytka, w którego jednym końcu znajduje się kosa do rznięcia słomy przeznaczona, osadzona ukośnie; słoma nakładana w korytko popycha się widłami i dostaje pod kosę. **S.** ulepszone zawierają po kilka kos. Wogóle odróżniają się dwa systematy: *system Passmora* czyli *bębnowy*, w którym kosy osadzone są na bębnie, obracającym się na osi, i *system Lestera*, w którym kosy osadzone są na kole rozpędowem.

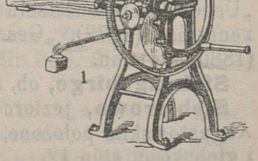

Sieczkarnia z kołem rozpędowem.

Cięcie odbywa się sposobem nożycowym, t. j. noże przedstawiają jedno ramię nożyc, a brzeg stalnicy drugie. Mało rozpowszechnione są dotąd **S.** *gilotynowe*, w których nóż przesuwa się w górę i na dół, krając słomę ściśnięta. Oprócz przyrządu tnącego **S.** zawiera przyrząd do posuwania słomy, składający się z walców rozmaicie narzynanych i karbowanych. Skrzynia otwarta, w którą się wkłada słomę, zowie się *ładą*.

Sieczna *(Secans)*, w geometrji wszelka linja lub płaszczyzna przecinająca inną linję lub powierzchnię, w szczególności zaś linja prosta przecinająca okrąg koła w dwu punktach. **S.** *trygonometryczną* nazywa się część promienia przechodzącego przez koniec łuku, zawarta między środkiem koła a punktem przecięcia się jego ze styczną; *dosieczną* jakiegokolwiek łuku jest sieczna dopełnienia (ob. Trygometryczne linje). Co do wartości swej **S.** trygometryczna jest odwróceniem dostawy, t. j. ułamkiem, którego licznikiem jest 1, a mianownikiem dostawa; dosieczna jest odwróceniem wstawy. **S.** trygonometryczna oznacza się przez skrócenie *sec* lub *sie*, dosieczna zaś *cosec* lub *dosie*; np. sec*a*, znaczy sieczna łuku *a*.

Sieć, tkanka złożona z wielkich ok, służąca do połowu ryb i innych zwierząt. **S.** wyrabiają się ręcznie lub za pomocą maszyn przez splatanie ni-

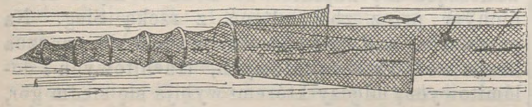

Fig. 1. Sieć ze skrzydłami.

ci; za materjał służy konopie, len, bawełna, rzadziej jedwab, na silne sieci używa się konopie manilskie. Oprócz zwyczajnych **S.** workowych uży-

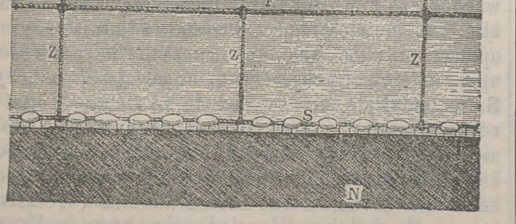

Fig. 2. Sieć do połowu ryb w znacznych głębokościach.

wane są **S.** różnych innych form, jak niewody (ob.) opatrzone skrzydłami (fig. 1); do połowu ryb, przebywających w znacznej głębokości w jeziorach i morzach zapuszczają się sieci N (fig. 2), utrzymywane linami E, Z, S i beczkami T. Por. Kozłowski „Terminologja łowiecka“ (1822 r.). W kartach i planach geograficznych i geometrycznych **S.** zowie się linje równoległe, idące w dwu kierunkach; w kwadratach stąd powstałych oznacza się położenie miejsc. Ob. Mapa.

Siedlce, miasto główne gubernji Siedleckiej, ma 23,714 miesz. (1897). W XVI wieku było tylko wsią, zwaną *Nowe Siedlce*, którą Zygmunt I 1547 zamienił na miasto. **S.** pamiętne są w dziejach naradą wojenną, którą August II odbył tu z hetmanami w 1703, tudzież kilku soborami kościoła ruskiego. Aleksandra Ogińska, hetmanowa wielka litewska, córka księcia Michała Czartoryskiego, przeniosła w posagu **S.** w dom Ogińskich. Wystawiła tu ona wspaniały pałac i otoczyła go pięknymi ogrodami. Zbudowała kościół pod wezwaniem św. Trójcy i ratusz, osobliwością budowy zwracający na siebie powszechną uwagę. Po podziale kraju **S.** dostały się Austrji i były miastem cyrkułowem. Za Ks. Warsz. zostały stolicą dopartamentu siedleckiego, a po utworzeniu Królestwa Polskiego stolicą województwa Podlaskiego i w tej epoce znacznie się podniosły. Od 1837 były stolicą gubernji Siedleckiej, następnie, po przeniesieniu rządu gubernjalnego do Lublina, miastem powiatowem, obecnie znowu są stolicą gubernji t. n. W ogrodzie pałacu Ogińskich, mieszczącym w sobie władze rządowe i gimnazjum, stoi kaplica fundacji hetmanowej Ogińskiej, w której podziemiach spoczywają zwłoki fundatorki († 1798). W 1865 **S.** nawiedzone zostały straszliwym pożarem, który zniszczył 3 ulice. 1874 jeszcze straszliwsza klęska ogniowa dotknęła miasto, którego połowa obróconą została w perzynę.—*Siedlecki powiat* ma 20,7 mil kw. i 85,032 miesz. (1897). W powiecie jest 1 miasto, 2 osady i 18 gmin. *Siedlecka gubernja*, jedna z 10 gubernji Królestwa Polskiego, utworzona została w 1867 z północnej części dawniejszej gubernji Lubelskiej i z niewielkiej części dawniejszej gubernji Warszawskiej (powiatu Stanisławowskiego). Graniczy ona na północ i wschód z guberniami Łomżyńską i Grodzieńską (od których oddziela ją Bug), na zachód z guberniami Warszawską i Radomską (od których oddzielona jest Wisłą), a na południe z Lubelską. Przestrzeń gubernji wynosi 12,530 w. kw. Ziemia w *S. gub.* jest po większej części gliniasto-piaszczysta, niezbyt urodzajna. Gospodarstwo wiejskie znajduje się na niskim stopniu rozwoju, a lepsza uprawa ziemi i płodozmian są zaprowadzone dotychczas u niewielu właścicieli ziemskich. Wogóle jednak gospodarstwa włościańskie są w lepszym stanie, aniżeli gospodarstwa średnich właścicieli ziemskich, którzy nie mają dość kapitałów na przeprowadzenie zmiany sposobu uprawy. Oprócz właściwych zatrudnień rolniczych oddają się mieszkańcy wsi gorzelnictwu, hodowli bydła, owiec cienkowełnianych (w gubernji jest ich 340,000) i zwyczajnych, trzody chlewnej, koni i t. d. Prze-

mysł gubernji dość ograniczony; najważniejszą jego gałąź stanowi gorzelnictwo, piwowarstwo, garbarstwo. Oprócz tego istnieją tu cegielnie, huty szklane, młyny, tartaki, mydlarnie, oraz jedna cukrownia. Handel w gubernji jest prawie wyłącznie w ręku żydów, którzy się zajmują, z powodu braku kapitałów, przeważnie tylko drobnemi spekulacjami; handel od czasu przeprowadzenia kolei Warszawsko-Terespolskiej (do Moskwy) nieco się ożywił. Liczba miesz. w 1897 wynosiła w gubernji 775,316, w tem 22% prawosławnych, około 140,000 żydów, 16,000 protestantów, resztę zaś stanowią katolicy. Dla szerzenia oświaty w 1871 znajdowały się w gubernji 2 gimnazja, 1 gimnazjum żeńskie, 320 szkół elementarnych, 5 szkół niedzielno-rzemieślniczych, 95 szkół cerkiewnych, 19 szkół czytania, seminarjum nauczycielskie w Białej, 286 szkół prywatnych i 375 chederów. Pod względem administracyjnym dzieli się gubernja na 9 powiatów, a mianowicie: Siedlecki, Węgrowski, Sokołowski, Konstantynowski, Bielski, Włodawski, Radzyński, Łukowski i Garwoliński. Stolicą gubernji jest m. Siedlce.

Siedleckie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Mińskiem, powiecie Mozyrskim. Podług spisów podskarbińskich z 1569, wieś Siedlce z przyległościami zaliczała się wówczas do ekonomji stołu królewskiego. Następnie przemienione na starostwo, było 1766 w posiadaniu Róży z Jeleńskich Wolbekowej, która z niego opłacała kwarty złp. 65 gr. 5, a hyberny złp. 15.

Siedliska, wielka wieś w gubernji Lubelskiej, powiecie Krasnostawskim, parafji Fajsławice, dawne dziedzictwo Suchodolskich. W 1559 Michał Suchodolski, zwolennik i orędownik nauki Socyna, sprowadził tu wielu swoich spółwierców, którzy, nie mając kościoła, odprawiali, nabożeństwo w miejscowym browarze, dotąd jeszcze istniejącym. Pierwszym pastorem i kaznodzieją był tu Andrzej Lubieniecki, † 1622. Po nim obowiązki te sprawowali: Krzysztof Lubieniecki, Andrzej Wiszowaty i Ciachowski.

Siedliszcze, miasteczko w powiecie Winnickim, gubernji Podolskiej, nad rzeką Bohem, posiada murowany na wysokiej skale zamek, basztami opatrzony.

Siedlnicki Karol, właściwie *Siedlnicki*, z rodziny hrabiów śląskich, herbu Odrowąż. Za Augusta III mianowany został 1736 r. podskarbim nadwornym koronnym i był jednym z najgorliwszych stronników domu saskiego. W 1739 roku został wojewodą podlaskim, a 1746 r. podskarbim koronnym i zarządzał skarbem aż do śmierci, zaszłej 1761 r.

Siedm, liczba prosta, która odegrywała już w astrologji i astronomji Egipcjan ważną rolę: 7 planet panowało na niebie, 7 dni wypełniało tydzień, 7 lat stanowiło cykl. U Hebrajczyków rok jubileuszowy przypadał co 7×7 lat; w śnie Faraona zjawia się 7 królów tłustych i tyleż chudych; święta trwały po dni 7; stworzenie świata trwało z dniem odpoczynku 7 dni, w Apokalipsie zjawia się 7 kościołów, 7 świeczników. U Greków liczba 7 była poświęconą Apolinowi; kościół katolicki przyjmuje 7 sakramentów. Także było 7 sztuk wyzwolonych. W przesądach średniowiecznych liczba 7 miała również ważne znaczenie, a dotychczas *zła siódemka* oznacza Ksantypę, złą kobietę. Przyjmowanie 7 tonów skali muzycznej i 7 barw widma jest po części zabytkiem dawnego znaczenia tej liczby.

Siedm cudów świata. Tak nazywano w starożytności siedm wielkością i wspaniałością odznaczających się budowli i innych dzieł sztuki. Cudami temi były: piramidy egipskie, wiszące ogrody Semiramidy w Babilonie, świątynia Djany w Efezie, posąg Jowisza Olimpijskiego, dzieło Fidjasza, mauzoleum w Halikarnasie, kolos rodyjski i latarnia morska w Aleksandrji. Opis ich dał w starożytności Philo z Byzancjum p. t. „De septem mundi miraculis“ albo „De septem orbis spectaculis“ (najlepsze opracowanie Orelli'ego, Lipsk, 1816). Por. Rohden „De mundi miraculis quaestiones selectae“ (Bonn, 1875).

Siedm sztuk wyzwolonych, ob. Sztuki wyzwolon.

Siedmiogórze (*Siebengebirge*), drobne pasmo gór wulkanicznych na prawym brzegu Renu, wznoszące się naprzeciwko Bonn w kącie utworzonym przez zbieg Renu z rzeką Sieg. Na przestrzeni mili kwadratowej wznosi się znaczna liczba stożków bazaltatowych, trachitowych i dolomitowych, między któremi wybija się siedm gór, sięgających na 325—464 m. Na szczytach znajdują się liczne ruiny zamków z XII w.

Siedmiogród, (niem. *Siebenbürgen*, madz. *Erdély*, t. j. Zalesie, łac. *Transylvania*), prowincja należąca do krajów korony węgierskiej, z tytułem wielkiego księstwa, leży pomiędzy 45°18′—47°38′ szerokości północnej a 40° 10′ — 44° długości wschodniej, graniczy na północ z Węgrami, na zachód z Węgrami i z Banackiem Pogranicznem Wojskowem, na południe z Wołoszczyzną, na wschód zaś z Multanami i Bukowiną i ma 55,731 klm. kw. powierzchni. Podział administracyjny opierał się na podstawie trzech narodowości, uprzywilejowanych podług dawniejszej ustawy; **S.** rozpadał się mianowicie: 1) na ziemię Węgrów z 8 komitatami: Koloskim (Klausenburskim), Solnickim (Szolnok) wewnętrznym, Dobockim (Doboka), Tordańskim (Thorenburg), Kokelowskim (Kokelburg), górno i dolno Bielehradzkim (Weissenburg) i Hunjadzkim (Hunyad), oraz okręgiem Fagaraszskim (Fagaras); 2) ziemię Szeklerów z 5 stolicami (sedes); Aranioską (Aranyos), Maroską (Maros), Udwarhelską (Udvárhely), Czicką (Csik) i Haromsecką (Háromszék); 3) ziemię Sasów z 9 stolicami: Sybińską (Hermanstadt), Szygiszowską (Schässburg), Miedziaską (Mediasch), Szebeską (Mühlach), Mniekurską (Reussmarkt, Szerda-

hely), Wielko-Szenkowską (Grossschenk), Kosdecką czyli Repską (Reps), Nekrycką (Leschkirch), Saswaroską (Broos) i 2 okręgami: Braszowskim (Kronstadt) i Bystrzyckim (Bistritz). Od r. 1876 dzieli się **S.** na 15 komitatów, w których skład wchodzi 27 miast, 127 osad i 2,118 wsi. Od wschodu i południa będąc opasany wysokiemi górami, stanowiącemi przedłużenie Karpat galicyjskich i węgierskich, wewnątrz przerznięty łańcuchami gór. zamykającemi go z innych stron, **S.** stanowi naturalną twierdzę górzystą. Równiny znajdują się prawie wyłącznie wzdłuż rzek; piękne i liczne natomiast są doliny. Wogóle w skutek zmian terenu kraj przedstawia wspaniały widok. Klimat jest zdrowy i umiarkowany, z wyjątkiem okolic górzystych, sprzyjający bujnej wegetacji. Wszystkie główniejsze rzeki biorą początek prawie w środku kraju. Aluta albo Alt płynie na południe i w Wołoszczyznie wpada do Dunaju: Marosz (Maros) bieży na zachód, Samosz (Szamos) na północ ku Węgrom, gdzie łączy się z Cisą; wszystkie trzy są żeglowne. Bystrzyca i kilka mniejszych rzeczek płyną przez Bukowinę lub Mołdawję ku Seretowi. Kraj wogóle jest urodzajny, obfituje w wszelkiego rodzaju płody natury i źródła mineralne. **S.** jest średnio zaludniony; podług obliczenia, z 1890 r. ludność **S.** wynosiła 2,251,216 głów. Ludność ta zarówno pod względem narodowości, jak i religji przedstawia wielką rozmaitość; i tak zamieszkuje w **S.**: 1,276,890 Rumunów, 697,945 Madziarów (w tej liczbie mieszczą się i Szeklerowie), 217,670 Niemców, tak zwanych Sasów, sprowadzonych 1143 przez króla Gejzę II z okolic nadreńskich, 80,000 Cyganów, 24,000 Żydów, 9,000 Ormjan i t. d. Do 1843 Madziarzy, Szeklerowie i Sasi posiadali wyjątkowe przywileje, dziś wszystkie plemiona są równouprawnione. Pod względem religijnym znajduje się w **S.** 694,890 wyznawców kościoła grecko-wschodniego, 633,570 grekokatolików, 328,034 reformowanych, 284,800 katolików rzymskich, 208,758 ewangelików i 59,287 unitarystów.—Rolnictwo, nie zważając na to, że stanowi najważniejsze zatrudnienie mieszkańców, i mimo wielkiej urodzajności gruntu, stoi na dość nizkim stopniu. Główne płody są: pszenica, żyto, jęczmień, owies, kukurydza, proso, rośliny strączkowe, kartofle, tytuń, miejscami piękny len i konopie. Sady wydają mnóstwo jabłek, gruszek, śliwek, wiśni, orzechów włoskich, brzoskwiń i t. d. Wino tutejsze w pomyślnych latach jest wyborne. Wielkie znaczenie dla gospodarstwa narodowego mają lasy, złożone w górach pogranicznych z drzew iglastych, we wnętrzu zaś kraju przeważnie z dębów, i zajmujące 37% ziemi zdolnej pod uprawę. Lasy obfitują w dzikie zwierzęta, mianowicie w niedźwiedzie, wilki, lisy i dziki. Hodowla bydła bardzo rozwinięta z powodu wybornych i licznych pastwisk. Konie siedmiogrodzkie są dobrej rasy, większe i silniejsze niż węgierskie, i stanowią ważną gałąź wywozu. Owce hodują dwojakie: zurkańskie, wydające wełnę długą i grubą, oraz zigajskie lub wołoskie, z wełną krótszą, kędzierzawą i cieńką. Hodowla pszczół jest dość rozwinięta. W wielkiej ilości znajduje się ptastwo, zarówno dzikie, jak i domowe. Rzeki obfitują w ryby. Z płodów kopalnych ważne są zwłaszcza drogie metale. Pod względem ilości dobywanego tu złota **S.** zajmuje pierwsze miejsce w Europie. Oprócz tego wydobywają tu srebro, miedź, rtęć, żelazo, ołów, siarkę, arszenik, marmur, grafit, ałun, sól kamienną. Bogate kopalnie węgla kamiennego z powodu obfitości lasów dotychczas nie są spożytkowane. Przemysł rękodzielniczy, a zwłaszcza fabryczny, stale się rozwija; najwyżej pod tym względem stoją Sasi. Handel jest znaczny i ożywiony. Główne rynki handlowe są: Hermanstadt (Sybiń), Kronstadt (Brasso), Bystrzyca (Beszterce) i Samosz Ujwar (Szamosz Ujwar), Oświata narodowa podniosła się w ostatnich czasach. Z wyższych zakładów naukowych znajduje się: akademja prawna w Sybiniu i Koloszwarze (Klausenburgu), seminarja teologiczne katolickie w Karlsburgu (Károly Fejérvár), Balaszfalwie (Blasendorf) i Samosz-Ujwar; seminarjum gr.-wschodnie w Sykiniu; kolegjum reformowane prawno-filozoficzne w Koloszwarze, Marosz-Waszerhely i Sekely-Udwarhely; kolegjum teologiczne reformowane w Nagy-Enyed; zakłady teologiczne luterańskie w Sybiniu, Mediasz, Bystrzycy, Schassburgu i Brassowie, kolegjum teologiczne unitarjuszów w Koloszwarze; instytut chirurgiczny tamże; około 40 gimnazjów wraz z wyższemi szkołami realnemi i t. d.—Podstawą urządzeń krajowych jest dyplom cesarza Leopolda I z 4 grudnia 1691 i rozmaite dawniejsze i nowsze prawa. Na mocy reskryptu królewskiego z 17 lutego 1867 nastąpiła unja **S.** z Węgrami, kraj stracił swą dotychczasową autonomję i został integralną prowincją królestwa Węgierskiego. Do czasów unji **S.** miał oddzielny sejm krajowy, zwołany po raz ostatni 1865 r. Obecnie **S.** reprezentowany jest w sejmie węgierskim przez 75 deputowanych, wybieranych pośrednio. Urzędy prowincjonalne siedmiogrodzkie, z wyjątkiem generalnej komendy wojskowej w Sybiniu, będącej pod zarządem ministerjum wojny w Wiedniu, zależą od ministerjum węgierskiego. Najwyższą władzą krajową jest gubernjum, rezydujące w Koloszwarze; pod nim stoją welcy żupani, jako naczelnicy urzędów komitatowych, i inne niższe urzędy. Ziemia Sasów pod względem zarządu stanowi oddzielną całość. Sprawy sądowe w najwyższej instancji są rozstrzygane w Peszcie. Drugą instancję tworzy izba sądowa w Marosz-Vászárhely i najwyższy sąd w Sybiniu. Zarząd finansów w **S.** uorganizowany jest podobnie jak w krajach niemiecko-słowiańskich; najwyższą władzą jest dyrekcja finansowa w Sybiniu. Herb **S.** stanowi tarcza przedzielona wązkim czerwonym pasem na dwie części. W połowie górnej, niebieskiej, znaj-

duje się orzeł czarny, mający z prawej strony złote słońce, z lewej zaś srebrny księżyc; w polu dolnem, złotem, znajduje się siedm czerwonych wież.

Herb Siedmiogródu.

Historja. W starożytności **S.** był częścią Dacji (ob.), później, począwszy od V w. po Chr., zajmowany był kolejno przez rozmaite narody. 1004 Stefan I, król węgierski, zawojował **S.**, zamienił go w prowincję węgierską i oddał pod zarząd namiestników czyli wojewodów. W końcu traktatem z r. 1535 otrzymał go jako księstwo udzielne wojewoda Jan Zapolya, po wojnie ze spólzawodnikiem swym do korony węgierskiej, późniejszym cesarzem Ferdynandem I. Zapolyi pomagali przytem Turcy, którzy następnie niejednokrotnie mieszali się do spraw wewnętrznych **S.** i wspierali książąt z domu Zapolya i Bathori przeciwko władcom Węgier z domu austrjackiego. Z następnych książąt siedmiogrodzkich niebezpiecznymi zwłaszcza dla Austrji byli: Bethlem Gábor (ob.) i Jerzy Rakoczy (ob.). Leopold I podbił **S.** 1687 i Porta pokojem karłowickim 1699 uznała władzę domu austrjackiego nad tym krajem, który wszakże utrzymał swych własnych książąt. Po wygaśnięciu 1713 domu książęcego w osobie Michała Apafi II, **S.** zupełnie połączony został z Węgrami. Marja Teresa nadała **S.** 1765 tytuł wielkiego księstwa. 1848 r. partja węgierska przeprowadziła na pewien czas unję **S.** z Węgrami, ludność jednakże niemiecka i włoska sprzeciwiła się wszelkiemu połączeniu, i dlatego 1849 **S.** strasznie był spustoszony przez wojsko powstańcze węgierskie. Następnie był **S.** widownią krwawych walk, stoczonych przez Bema (ob.) z wojskiem rosyjskiem. Przez ustawę z 4 marca 1849 **S.** odłączony został zupełnie od Węgier, stracił jednakże zarazem dawne swe instytucje narodowe. Postanowienie cesarskie z 20 września 1860 przywróciło napowrót dawne ustawy węgierskie i siedmiogrodzkie; **S.** otrzymał zupełną autonomję z oddzielnym sejmem i własnym zarządem centralnym. Początkowo sejm krajowy wysyłał deputowanych do rady państwa, czem zerwał zupełnie z Węgrami. Na sejmie jednak 1865 wzięło górę stronnictwo węgierskie i w końcu reskryptem królewskim z 17 lutego 1867 nastąpiła unja z Węgrami. Por. Mildenberga „Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen“ (3 t., Hermannstadt, 1837); Lenka von Vreuenfeld „Siebenbürgers geogr., topogr., statist. hydrogr. und orogr. Lexicon“ (4 t., Wiedeń, 1889); Gebhardi'ego „Geschichte des Grossfürstenthums Siebenbargen“ (Wiedeń, 1803); Söllnera „Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen“ (Hermannstadt, 1856); Bielza „Handbuch der Landdeskunde Siebenbürgen's“ (tamże, 1857) i w. in.

Siedmioletnia wojna. Nazwę tę nosi w historji powszechnej wojna, którą król pruski Fryderyk II, wspierany przez Anglję, Hanower, Hessen-Kassel i Darmstadt, prowadził z Austrją, Rosją, Francją, Saksonją, Szwecją i armją rzeszy niemieckiej w latach 1756—63. Kiedy po wojnach śląskich dowiedział się Fryderyk II, przez zdradę saskiego kancelisty gabinetowego Menzla, o planach wielkiej przeciwko sobie koalicji, uważał za właściwe nie czekać dalszych wypadków, lecz wyprzedzając je w sierpniu 1756 r. wkroczył do Saksonji i, wziąwszy ją za podstawę swych operacji, wszelkiemi możliwemi środkami wyzyskiwał. W kwietniu 1757 r. posunął się do Czech, odniósł 6 maja zwycięstwo pod Pragą, lecz 15 czerwca sam pobity został pod Kolinem. Wróciwszy do Łużyc, pośpieszył do Turyngji na spotkanie Francuzów i wojsk rzeszy i pobił je 5 listopada pod Rossbach. Tymczasem Śląsk dostał się prawie cały w ręce Austrjaków, których jednakże Fryderyk pokonał 5 grudnia pod Leuthen. Rosjanie porazili wprawdzie 30 sierpnia generała Lehwaldta pod Grossjägerndorf, lecz w skutku intrygi politycznej cofnęli się, a Lehwaldt wzmocniwszy się, odparł znowu Szwedów. W r. 1758 Fryderyk przeniósł teatr wojny do Morawji, lecz musiał odstąpić od oblężenia Ołomuńca, wrócił na Śląsk, i pomimo porażki doznanej od Dauna pod Hochkirchen utrzymał się w Śląsku i Saksonji. Klęski poniesione od Laudona i Rosjan 12 sierpnia 1759 pod Kunersdorf wytrzymał wprawdzie, ale utracił Drezno i większą część Saksonji. Wkroczywszy ponownie do Saksonji, zostali Prusacy pobici pod Maxen, ale książę Brunświcki, odparty od Bergen (13 kwietnia), powetował znowu swe straty pod Minden 1 sierpnia. Zwycięztwem 15 sierpnia 1760 r. pod Lignicą odzyskał Fryderyk Śląsk, a szczęśliwą bitwą pod Torgau 3 listopada zabezpieczył sobie zimowe leże w Saksonji. Śmierć Jerzego II pozbawiła Prusy najważniejszego sprzymierzeńca, ale za to na Śląsku ocaliła Fryderyka II jedynie niezgoda pomiędzy Rosją a Austrją, a r. 1762 zgon cesarzowej Elżbiety; wypadek ten zapewnił mu nawet na pewien przeciąg czasu pomoc Rosjan. Przewaga zyskana na Śląsku, zwycięstwa księcia Brunświckiego w Westfalji, wygrana 29 października przez księcia Henryka pod Freibergiem, sprowadziły wreszcie 24 listopada zawieszenie broni, które nakoniec 15 lutego 1763 zamienione zostało na stały pokój, zawarty w Hubertsburgu. Rosja, Szwecja i Francja jeszcze przed zawarciem tego pokoju odstąpiły od koalicji. Skutkiem tej wojny Prusy utrzymały Śląsk i zjednały sobie miejsce w szeregu wielkich mocarstw; inne państwa nie straciły nic ze swych posiadłości. Wojna ta kosztowała Europę wiele ofiar; najwięcej wycierpiała Saksonja. Por. Fryderyk W. „Histoire de la guerre de sept ans;“ Lloyda „Geschichte des siebenjährigen Kriegs“ (niem. przekł. z angielskiego Tempelhoffa, 6 t., Berlin, 1794—

1801); Archenholza „Geschichte des siebenjährigen Kriegs“ (8 wyd., Berlin, 1863); Geschichte des siebenjährigen Kiegs,“ wydane przez sztab generalny pruski (8 t., Berlin, 1824—1847); Schöninga „Der siebenjâhrige Krieg“ (3 t., Potsdam, 1851); Schäfera „Geschichte des siebenjährigen Kriegs“ (2 t., Berlin, 1867—68).

Siedmioro rodzeństwa. W podaniach słowiańskich spotykamy w różnych stronach i czasach wymienione imiona, jakoby praojców całego szczepu. Podanie z X w. (u Konstantyna Porfir.) wymienia pięciu braci i dwie siostry, a ojczyznę tych przybyłców do Grecji, kładzie w Białej Chrobacji, za Karpatami. Huculi, w Karpatach mieszkający i wschodnie, oraz stepowe obyczaje zdradzający w swem pożyciu, mówią też o siedmiu plemionach swoich. Mojżesz Choreński, podając wieści o najeździe Bulgarów na Słowian, także tych siedm plemion wymienia. Imiona pojedyńcze, choć zmienione, odnajdują się u różnych szczepów, w różnej dobie i znaczeniu. Zestawiał je już Lelewel w części. Znaczenie dotąd zagadkowe. Wymieniamy je wraz z podaniem źródeł, gdzie się znajdują, t. j.: źródła arabskie (A.), Herodot (H.), Konstanty Porfirogeneta (K. P.), Mateusz Cholewa (M. C.), Nestor (N.), Kosmas (K.), Dalemil (D.), Długosz (Dg.), Sąd Libuszy (Sl.). Nadmieniamy, że formy Bonga i Togda polegają na ortograficznej poprawce (zamiast Bouga i Touga).—Spis imion jest następujący: *Lejpoksais* (H.), Lobetos (K. P.), Litta (A.), Lubusza (K. S.), Łybed' (N.), Welona zamiast Lewena (Dg.), Gelonos v. Welonos (H.)—*Harpoksais* (H.), Chrobatos (K. P.), Choryw (N.), Chrudosz (? Sl.), Krapina (Dg.). *Kolaksais* (H.), Kelukim (A.), Klukas (K. P.), Kruk v. Krak v Grak (MCh. K.), Trut i Krkonosze (Sl.), Agatyrs (H.).—*Bonga* (K. P.), Wanda (MCh), Wisła zwana Wandalem i Własta czyli Wełtawa (D. K.).—*Togda* (K. P.), Scyta (H.), Tetka (K.), Szczek (N.), Tetwa Popelowa (Sl.), Czech (Dg.).—*Muchlo* (K. P.), Miech (Dg.).—Łybed' i t. p. podobne jest do louva (saltus) лывя léwada—las podmokły, pąka; w podaniu jest kobietą, księżniczką wody (A. H. mężczyzna). Chrobatos u Dg. jest górą, co przypomina Chrebet, Karpaty, rz. Karpis (H.). Tak rz. Guy (Dg.), jest kij (N.). Klk v. Krh jest górą, Bonga rzeką. Muchlo przypomina mogiłę (Kraka, Wandy).

Siedmiu braci śpiących. Za prześladowania Decjusza 251, siedmiu chrześcijan z Efezu ukryło się w jaskini blizko tego miasta, chroniąc się przed nieprzyjaciołmi, o czem dowiedziawszy się poganie, zamurowali wnijście do jaskini. Wtedy chrześcijanie, schronieni w jaskini, zasnęli głębokim snem, z którego przebudzili się blizko we 200 lat później, za panowania Teodozjusza Młodszego. Wniesieni przez lud w tryumfie do Efezu, wszyscy niezwłocznie poumierali. Imiona ich były: Maksym, Martynjan, Djonizy, Serapjon, Malchus, Jan i Konstanty. Kościół zachodni obchodzi ich pamiątkę 27 lipca, wschodni pamiątkę zaśnięcia 4 sierpnia, przebudzenia zaś 22 października.

Siedmiu mądrych mistrzów. Pod tą nazwą znany jest nadzwyczaj niegdyś rozpowszechniony zbiór nowel średniowiecznych, ułożony w ramach epicznych. Pochodzenie tego dzieła jest orjentalne, ale czas jego powstania niewiadomy. Początku dopatrują niektórzy w źródłach buddyjskich. W X w. istniały w języku arabskim dwie różne redakcje. Do Europy przeszedł utwór ten najprawdopodobniej z krzyżownikami średniowiecznymi i powoli dostał się do wszystkich prawie literatur. W języku francuskim znany jest p. t. „Romans de sept sages“. W nowszych czasach liczne są wydania różnych redakcji, jak: Kellera (Tubinga, 1836); Bruneta i Montaiglona (Paryż, 1856); Romognoli'ego (Bolonja, 1862); Dapelli'ego (Bolonja, 1865) i t. d. Na język polski dzieło to przełożył Jan z Koszyczek (Krak., 1521; ostatnia ed. Sącz, 1866).

Siedmiu mędrców. Tak nazywano siedmiu filozofów greckich, żyjących między 620, a 548 przed Chr., mianowicie: Solona, Pittakosa, Talesa, Biasa, Chilona, Kleobula, Perjandra. Porów. Bohren „De septem Sapientibus“ (Bonn, 1867).

Siedmiu przeciwko Tebom. Tak nazywają w mitologicznej historji Grecji siedmiu bohaterów: Adrasta, Polinikesa, Tydeusza, Kapaneusa, Amfiarausa, Hipomedona i Partonopeusa, którzy wyruszyli przeciwko Tebom celem powrócenia Polinikesowi władzy w Tebach, odjętej mu przez brata jego, Eteoklesa. Wyprawa ta skończyła się śmiercią wszystkich bohaterów pod murami miasta, z wyjątkiem jednego tylko Adrasta. Pod tytułem „Siedmiu przeciw Tebom“ posiadamy tragedję Eschylosa, w której podanie to obrobione jest poetycznie.

Siegen, miasto okręgowe w pruskiej prowincji Arensberg, posiada gimnazjum realne, szkołę górniczą, 19,000 miesz. **S.** jest miejscem urodzenia Rubensa. Por. Cuno „Geschichte der Stadt **S.**“ (1872); Simmersbach „Geschichte des Siegländer Bergbaues“ (Berlin, 1881).

Siegenbeck Maciej, zasłużony pisarz holenderski, * 1774 w Amsterdamie, † 1850. W roku 1793 został kaznodzieją gminy menonitów, a od 1797 przez lat przeszło 50 był profesorem uniwersytetu w Lejdzie. Dziełami swemi wywarł **S.** wielki wpływ na pokrzepienie ducha narodowego i oczyszczenie smaku. Szczególnej wziętości używały dzieła jego o pisowni holenderskiej, mianowicie: „Verhandeling over de nederdwitsche spelling“ (Amsterdam, 1804 i częściej) i „Woordenboek vor de nederduitsche spelling“ (Amsterdam, 1805). Z innych prac jego wymieniamy: „Leerredenen“ (2 t., 1814—1820); „Geschiedenis der Leidsche hoogeschool tot 1825“ (2 t., 1829—35); „Geschiedenis der burgerwapening in Niderland“ (1831).

Sieglin Wilhelm, historyk i geograf niemiecki, * 1855, był profesorem w Lipsku (1879) i Berlinie (1899). Zajmuje się specjalnie geografją historyczną. Wydał „Atlas antiquus“ etc.

Sieja *(Coregonus maraena)*, gatunek ryb z rodziny łososiowatych (ob.) z rodzaju *Głębiel (Coregonus)*. Z siedmiu gatunków europejskich do tego rodzaju należących, **S.** okazałością wzrostu i smakiem mięsa pierwsze pomiędzy niemi zajmuje miejsce. Cechy jej są: srebrzysta białość boków ciała, ogólny kształt grubawy, głowa krótka, tępo stożkowata, ciało ku tyłowi mało zeszczuplone; pysk gruby, tępy, szczęka górna cokolwiek od dolnej dłuższa, od przodu prawie pionowo przycięta, oko okrągłe; płetwy wszystkie ma śniade. **S.** jest w ogólności gatunkiem północnym, żyje tylko w wielkich i bardzo głębokich jeziorach,

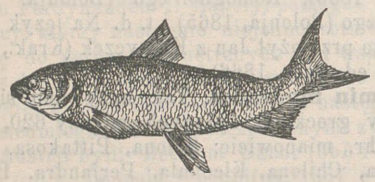

Steja.

których głębokość wynosi przynajmniej 30 metrów. U nas znajduje się tylko w jeziorze Wigierskiem blizko Suwałk. Połów jej jest niezmiernie trudny, a odbywa się najczęściej w jesieni, gdy dla tarcia chodzą na odmiały, lub w zimie, wielkiemi sieciami podlodnemi. Waga jej dochodzi zwykle 2 — 3, a niekiedy do 8 klg., długość przechodzi 60 cm., bywa też znacznie większa. Mięso sieji jest białe, smaczne i zdrowe. Ikra do wylęgnienia potrzebuje około 3 miesięcy, przez ten czas wiele jej ginie; przez wylęganie jej w sztucznych przyrządach możnaby strat tych uniknąć. Pokrewnym gatunkiem **S.** jest *sig (C. siccus)*, w półn.-wschod. częściach Baltyku, oraz w jeziorach Finlandji i Inflant, do **S.** dosyć podobny, lecz od niej mniejszy, więcej ścieśniony, barwy bardziej śniadawej; co do smaku nie dorównywa siei, należy jednak do gatunków nader cennych. *C. wartmanni* żyje w licznych towarzystwach w jeziorach szwajcarskich, *C. hiemalis* w jeziorze Bodeńskiem. Do tegoż rodzaju należy sielawa (ob.).

Siejkowski Michał, historyk polski, magister teologji, przeor klasztoru Dominikanów w Krakowie, † tamże. Oprócz licznych bardzo panegiryków, wydał: „Chronicon Universitatis Cracoviensis“ (Krak., 1733); „Monologium dominikańskie“ (t., 1743); „Elogia universitatis cracoviensis“ (t., 1747); „Dni roczne świętych błogosławionych zakonu kaznodziejskiego, z opisaniem kościołów i klasztorów prowincji polskiej“ (t., 1743) i t. d.

Siejwiejskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Trockiem, pow. Grodzieńskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766 było w posiadaniu Strutyńskiej, która z niego opłacała kwarty złp. 980 gr. 19. Na sejmie warszawskim z r. 1773—75 Stany Rzpltej nadały to starostwo w posiadanie emfiteutyczne Róży z Platerów Strutyńskiej, łącznie ze starostwem Wizańskiem (ob.) i ze wsią Bolcie. Z powodu także licznych sporów, jakie przez wiele lat prowadzono o granice tego starostwa, Stany Rzpltej na tymże sejmie wyznaczyły oddzielną komisję z dwunastu urzędników, dla ostatecznego załatwienia rzeczonych sporów.

Siek, ryba, ob. Ciernik.

Siekacze *(incisores)*, zęby przednie zwierząt ssących, ob. Zęby.

Siekiera, przyrząd do rąbania, ścinania i obrabiania drzewa, składa się z klinowego żelazca, osadzonego na drzewie. Dla wyrobienia **S.** sztaba żelazna zgina się i silnie szwejsuje, poczem nadaje się jej kształt klina i ostrze okłada stalą. W niektórych miejscowościach są zakłady, w których żelazo kuje się fabrycznie na siekiery. Rękojeść wyrabia się z drzewa ścisłego, nie kruchego, bukowego lub klonowego. Działanie **S.** polega na

Siekiera. 1. Krzemienna, 2. Bronzowa, 3. Egipska, 4. Liktora rzymskiegr, 5. Galijska, 6. Frankońska, 7. Duńska z w. XIII, 8. z XIV w., 9 i 10 Górnicze z XVI w., 11. Kamienna z Meksyku, 12. Indyjska, 13 z pistoletem z XIV w., 14. saperów, 15. Afrykańska z żelaza, 16, Kamienna wyspiarzy oceanu Spokojnego.

mechanicznym działaniu klina (ob.) i siły rzutu, wchodzi tem głębiej w drzewo, czem jest cieńszą i czem z większem zamachem spada. Należy jednak brać pod uwagę kształt ścian siekiery, od czego zależy tarcie.—**S.** amerykańskie mają ściany wypukłe, co tarcie znacznie zmniejsza, ale utrudnia ich zagłębianie się. **S.** była niegdyś bronią, używaną już w czasach przedhistorycznych; najdawniejsze były wyrabiane z kamienia, w czasie późniejszym z bronzu, wreszcie dopiero z żelaza. Załączony rysunek przedstawia formy siekier z różnych czasów.

Siekierka Święta (niem. *Heiligenbeil*), miasto okręgowe w pruskiej prowincji Prus Wschodnich, w regencji Królewieckiej, nad rz. Jarftem, niedaleko zatoki Fryskiej *(Frisches Haff)*, ma kościół katolicki i ewangelicki, fabryki pługów i machin, 3,800 miesz., zajmujących się płóciennictwem i tokarstwem. **S. św.** założoną została 1301 na miejscu, w którem za czasów pogańskich stał święty dąb, czczony przez Prusaków, zwalony siekierą, długo przechowywaną, od której miasto wzięło nazwę.

Siekiernica, *Hedysarum onobrychis* lub *Onobrychis sativa*, to samo co sparceta lub esparceta (ob.).

Siekierz, herb: W polu czerwonem strzała, żeleźcem w górę zwrócona, z krzyżem we środku. Koniec jej rozdarty na dwie części, rozchodzące się w przeciwne strony. U szczytu 3 pióra strusie.

Siekierz.

Sielanka, *Idylla* (z grec. *ejdylliou*, obrazek, u nas niegdyś zwana *skotopaską)*, gatunek poezji, malujący życie prostoty patrjarchalnej. Im bardziej ludzie pod wpływem wyższej kultury oddalali się od życia natury i prostoty obyczajów, z tem większą tęsknotą zwracali wzrok swój na pierwotne życie natury, jako utracony już byt idealny i żywot pełen niewinności i naiwności. Jakoż w samej rzeczy **S.** właściwą była takiej epoce, kiedy dawna prostota ustąpiła miejsca rzeczywistości towarzyskiej, a *poeci sielankowi* brali ludzi i przedmioty z życia sielskiego, mianowicie pasterskiego, rybackiego i myśliwskiego. Szczególnie życie pasterskie starożytnych z ideałem złotej epoki czyli niewinności świata pierwotnego dostarczało sielankopisarzom bogatej treści. Taką *poezję pasterską* nazywano także, od wyrazu greckiego *bukulos*, poczją *bukoliczną*. Pierwsze jej ślady znajdujemy na Wschodzie, lubo nie stanowi tu ona jeszcze oddzielnego gatunku i jest po części epopeją, jak *Ruth*, albo dramatem jak *Sakuntala*. U Greków występuje dopiero w epoce Aleksandryjskiej (ob. Teokryt, Bion, Moschus). U Rzymian najpierwsze miejsce między sielankarzami zajmuje Wirgiljusz (ob.), a po nim Kalpurnjusz i Nemezjan. U Włochów odznaczyli się w **S.** Tasso i Guarini (w formie dramatycznej), Sannazaro i Alamanni; u Niemców Gessner, Müller, Voss, Göthe; u nas Szymonowicz, Zimorowicz, Karpiński, Naruszewicz. Sielankarze francuscy, uganiając się za wytwornością, zapominali o prawdzie i naturalności; angielscy, jak Spencer, naśladowali starożytnych, a hiszpańscy używali do **S.** formy romansu.

Sielawa *(Coregonus albula)*, gatunek ryb z rodziny łososiowatych, z rodzaju głębiela *(Coregonus)*, do którego należy także sieja (ob.). **S.** różni się od wszelkich europejskich gatunków z tego rodzaju kształtem pyszczka, który jest szczupły, kończasty, o szczęce dolnej dłuższej; wzrost **S.** jest niewielki, 15 — 26 cm., kształt wysmukły, w ogonie mocno zeszczuplony, barwa boków świetnie biała z niebieskawo srebrzystym połyskiem, płetwy blade, tylko grzbietowa i ogonowa bywają ku krawędzi mocniej śniade. Łuski ma nader delikatne. Oko ma tęczę białą, źrenicę wielką, czarną. **S.** jest jedną z najlepszych ryb krajowych; poławia się obficie i stanowi ważny artykuł handlu rybnego. Zamiast niej sprzedają większego okleja, łatwo wszakże jest odróżnić jedne od drugich, **S.** bowiem ma nad ogonem płetewkę tłuszczową, cechującą ryby łososiowate, której oklej, jako należący do karpiowatych, nie posiada. **S.** zamieszkuje wszystkie prawie wielkie i głębokie jeziora całego pomorza baltyckiego i idzie daleko na północ. U nas znajduje się w wielu jeziorach augustowskich bardzo obficie, w innych okolicach kraju jest rzadszą. Woda głęboka, zabezpieczająca je przed upałami, jest dla nich niezbędną, inaczej bowiem w krótkim czasie zdychają. Tarło ich przypada na jesieni, przyczem wychodzą na odmiały i wtedy odbywa się ich połów. Ikra opada na dno i leży na niem od 2—3 miesięcy przed wylęgnięciem.

Sielawa, herb. Heraldycy nie zgadzają się w jego opisaniu. U jednych w czerwonem polu strzała na haku, żeleźcem w górę, u innych rzeka wężykowato płynąca. U szczytu 3 pióra strusie.

Sielawa.

Sielawa Anastazy, arcybiskup połocki i metropolita kijowski unicki, Litwin rodem, herbu Szreniawa. Wstąpiwszy do zgromadzenia Bazyljanów, sprawował rozmaite godności. Z przełożonego monasteru św. Trójcy w Wilnie i koadjutora biskupa pińskiego, został 1723 arcybiskupem połockim, a 1642 metropolitą. Rządził kościołem niedołężnie przez lat 13 i † 1655 w Tykocinie na Podlasiu. Wydał: „Antelenchus, to jest odpis na skrypt uszczypliwy zakonników cerkwi św. Ducha, Elenchus zwany“ (Wilno, 1622) i „Żywot błogosławionego Józefata Kuncewicza“ (1625).

Sielawinis, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim. Rozległe jest morgów 18 i ma 12 do 26 stóp głębokości.

Sielec, wieś w gub. Lubelskiej, pow. Krasnostawskim, ma zwaliska starożytnego zamku.

Sieluń, jezioro w gub. Łomżyńskiej, pow. Makowskim, w bliskości rz. Narwi położone, zajmuje 17 morgów przestrzeni.

Sieluń, wieś w gub. Łomżyńskiej, pow. Makowskim nad Narwią, niegdyś stolica księstwa Sieluńskiego, do biskupów płockich należącego. Obwód tego księstwa zawierał pięć kluczów. Wieś **S.** liczy około 200 miesz.

Siemaszko Antoni Józef, artysta dramatyczny, * 1861 w rodzinnym majątku Krzewin, gub. Kowieńskiej, po skończeniu gimnazjum w Kownie w 1878 wstąpił do szkoły dramatycznej Derynga. Pierwszy raz wystąpił 1879 w sztuce Kraszewskiego „Kosa i Kamień“ na scenie teatru Małego w Warszawie. Kolejno przebywał na scenie warszawskiej, w trupie Texla w Petersburgu, we Lwowie i Krakowie, 1900 r. powrócił do Warszawy i wstąpił do teatru Rozmaitości. Główny okres działalności przypada na Kraków, gdzie podczas 3 dyrekcji: Koźmiana, Gliksona i Pawlikowskiego grał przeszło 200 ról pierwszorzędnych.

Siemaszkowa Wanda, z Sierpińskich, znakomita aktorka polska, * 1870 na Litwie, wychowywała się w Warszawie. W r. 1887 debiutowała w Krakowie w „Dziwaku“ Mańkowskiego, z krótką przerwą pobytu we Lwowie, należała ciągle do trupy krakowskiej; w r. 1902, po szeregu entuzjastycznie przyjętych występów gościnnych na scenie warszawskiej, zaangażowana do składu teatrów warszawskich. Główniejsze role: Młynarki (w „Zaczarowanem Kole“ Rydla), w „Niech żyje życie“, „Sobótki“, „Gioconda“ d'Annunzia, Szalona Julka „W sieci“ Kisielewskiego, „Harde dusze“ Orzeszkowej.

Siemiaszkowa Wanda.

Siemiatycze, miasto w powiecie Bielskim, gubernji Grodzieńskiej, nad strugą o milę stąd do Bugu uchodzącą, około 5,000 miesz. Katarzyna z Tęczyna, księżna Radziwiłłówna, w końcu XVIII wieku wystawiła tu ogromny ratusz i wspaniały pałac, w którym umieściła bogate zbiory historji naturalnej, liczące się do pierwszych w Europie. Pożar w r. 1863 zadał dotkliwą klęskę temu miastu.

Siemek Kacper, pedagog, akademik krakowski, profesor matematyki i filozofji, † 1632. On pierwszy pisał o potrzebie ustanowienia magistratury, któraby kierowała oświeceniem narodowem. W tym celu wydał dwa dzieła po łacinie w latach 1632 i 1635.

Siemens Jerzy, technolog, * 1809 w Pyrmoncie, † 1885, syn zasłużonego rolnika *Franciszka Ernesta* **S.** (* 1780, † 1855), kształcił się w szkole politechnicznej w Hanowerze, następnie kierował cukrownią w Getyndze, w 1839 został profesorem w akademji Hohenheimskiej. Wprowadził wiele ulepszeń do przemysłu związanego z rolnictwem; o niektórych podał wiadomość w „Mittheilungen über die eingeführten eigenthümlichen Neuerungen in der Brennerei, Brauerei und Stärkefabrikation“ (1870). Oprócz tego ogłosił: „Anleitung zum Branntweinbrennen“ (2 wyd., 1870) i w. in.—Brat jego *Adolf* **S.**, generał pruski, * 1811 w Pyrmont † 1887, znany jest z kilku ulepszeń w artylerji.

Siemens Ernest Werner, fizyk i inżynier, * r. 1816 w Lenthe pod Hanowerem. † 1892. Wstąpił do artylerji pruskiej, kształcił się w berlińskiej szkole artylerji i inżynierji, a 1838 został oficerem artylerji w Magdeburgu. W 1841 uzyskał pierwszy patent na nową metodę złocenia i srebrzenia galwanicznego, 1844 został odkomendorowany do warsztatów artylerji w Berlinie, prowadził badania bawełny strzelniczej, 1847 został członkiem komisji do zaprowadzenia telegrafów w Prusiech. W 1848 zaprowadził pierwsze miny podwodne, zapalane przy pomocy prądu galwanicznego. W r. 1849 wystąpił z wojska i założył wraz z Halske'm zakład budowy telegrafów, w których wprowadził wiele ulepszeń. Fabryka **S.** i Halskego zatrudnia obecnie kilka tysięcy robotników. Z licznych wynalazków **S.** najważniejsze są: induktor walcowy (1856), machina dynamoelektryczna (1867), oraz lampy elektryczne różnych konstrukcji. W 1879 zbudował dla wystawy przemysłowej w Berlinie pierwszą kolej elektryczną. Po wyjściu Halskego ze spółki berlińskiej wstąpili do niej bracia **S.**, *Wilhelm* i *Karol* (* 1829) i objęli zarząd fabryki w Londynie i Woolwich, która zbudowała siedm lin telegraficznych między Europą i Ameryką. Karol **S.** przed przeniesieniem się do Londynu zarządzał oddziałem fabryki w Petersburgu, następnie tam powrócił. Oddział w Tyflisie zostawał pod kierunkie *Waltera* **S.** (* 1832, † 1868) i *Ottona* **S.** (* 1836, † 1871), zbudował linję telegrafu do Teheranu i eksploatował źródła nafty oraz kopalnie miedzi na Kaukazie. Zakłady **S.** posiadają nadto oddział w Wiedniu. Werner **S.** został honorowym doktorem uniwersytetu berlińskiego, a 1874 członkiem tamecznej akademji nauk. W 1886 ofiarował 500,000 marek na założenie instytutu fizyczno-technicznego w Charlottenburgu. Po jego śmierci zarząd zakładów berlińskich objęli jego synowie Arnold i Wilhelm, oraz brat Karol. Ogłosił: „Wissenschaftliche und technische Arbeiten“ (2 t., 1889—91) i „Lebenserinnerungen“ (1892, 4 wyd., 1895).

Siemens Ernest.

Siemens Karol Wilhelm, inżynier, brat poprzedniego, * 1823 w Lenthe, † 1883 r., kształcił się w Magdeburgu i Getyndze, poczem osiadł jako inżynier w Londynie, gdzie założył z bratem Wernerem fabrykę przyrządów telegraficznych i ulepszył znaczną liczbę narzędzi mechanicznych. Miał udział w badaniach nau-

Siemens Karol.

kowych braci swoich Wernera i Fryderyka, a wraz z bratem *Janem* **S.** (* 1818, † 1867) zajmował się budową pieców regeneracyjnych. W roku 1867 założył fabrykę stali w Birmingham. Udoskonalił pirometr (1860), barometr (1864), hamulec do ochrony dział od cofania się po wystrzale (1867) i inne. Napisał: „On a new regenerative condenser“ (1850); „On a regenerative steam engine“ (1856); „On the conversion of heat into mechanical effect“ (1853); „On the inrease of electrical resistance in conductors with crease of temperature and its application to the measure on ordinary and fornace temperatures“ (1871); „Eisen und Stalindustrie in England. Det Bathometer“ (1877); „Ueber Erhaltung der Sonnenergie“ (1885). Zbiór jego „Scientific works“ wydał Brambes (Londyn, 3 t., 1889). Por. Poole „Life of sir Will. S.“ (1888).

Siemens Fryderyk, technik, brat poprzedniego, * 1826 w Mentzendorf pod Lubeką, był pierwotnie chłopcem okrętowym, następnie pracował w zakładach swoich braci, w 1858 zbudował pierwszy piec regeneracyjny. W r. 1867 objął hutę szklaną w Dreźnie, założoną przez brata Jana, rozwinął ją znacznie i założył inne podobneż huty. Przemysł szklany udoskonalił znacznie przez wprowadzenie licznych ulepszeń, wynalazł dalej lampę regeneracyjną, piec naftowy, kuchnię uniwersalną, lampę żarową spirytusową i in. Przeprowadził nadto badania nad teorją palenia i dysocjacją, o czem ogłosił „Ueber den Verbrennungsprocess“ (1887) i in.

Siemensa induktor, *induktor walcowy*, ob. Magnetoelektryczne i Dynamoelektryczne machiny.

Siemering Rudolf, rzeźbiarz niemiecki, * 1835 w Królewcu, kształcił się w akademji miejscowej, następnie w Berlinie. Wykonał posąg marmurowy króla Wilhelma dla giełdy berlińskiej, pomnik Fryderyka W. (w Marienburgu), pomnik Lutra (w Eisleben, 1883), pomnik Zwycięstwa, postawiony na placu w Lipsku (1888) i in., oraz wiele płaskorzeźb.

Siemiechowskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Krakowskiem, powiecie Bieckim. Podług spisów podskarbińskich z r, 1770, obejmowało wieś Siemiechow z wójtostwom i trzy folwarki, które w tym czasie posiadał Ignacy Krasiński, opłacając z niego kwarty złp. 1,266 gr. 17, a hyberny złp. 458 gr. 12. Po zajęciu tych dóbr narodowych przez rząd austrjacki w 1772, tenże sprzedał je w 1789 temuż Krasińskiemu za cenę lustracyjną.

Siemieniskie starostwo niegrodowe było położone w województwie i powiecie Trockim, w trakcie Zaniemeńskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569, zaliczało się wówczas do ekonomji stołu królewskiego, obejmując dobra Simno z przyległościami. Następnie przemienione na starostwo, było 1766 r. w posiadaniu Ignacego Ziomeckiego, a następnie Michniewicza, którzy z niego opłacali kwarty złp. 100, a hyberny złp. 60.

Siemienow Piotr, geograf rosyjski, * 1827, kształcił się w Petersburgu i Berlinie, 1857—58 odbył podróż po Azji środkowej, 1859—61 zarządzał komisją redakcyjną komitetu do spraw włościańskich, następnie został wiceprezesem towarzystwa geograficznego. Ogłosił: „Opisanie putieszestwija w „Sredniuju Aziju“ (to samo w „Petermanna Mittheilungen“); „Żiwopisnaja Rossija, w ziemielnom, istoriczeskom, plemiennom, ekonomiczeskom i bytowom znaczenii“ (5 t., 1863—1885).

Siemienowicz Kazimierz, artylerzysta polski, rodem z Litwy, doskonalił się w sztuce wojennej w Holandji, dokąd był wysłany przez Władysława IV. Jest autorem dzieła, które król Władysław kazał własnym wydać kosztem pod tytułem: „Artis magnae artilleriae pars I, studio et opera Casimiri Siemienowicz, Equitis Lithuani, olim artilleriae Regni Poloniae Proprefecti“ (Amsterdam, 1650). Wyszło ono w przekładzie niemieckim (1676), francuskim (1651), angielskim (1729), oraz holenderskim.

Siemieński Lucjan Hipolit, poeta i pierwszorzędny krytyk, * 1809 r. w Kamiennej Górze, w Bełskiem, † 1878. Po ukończeniu nauk szkolnych w Lublinie (1828), bawił jakiś czas w Odesie, przygotowując się do szkoły języków wschodnich. W 1831 służąc w wojsku dostał się do niewoli; uwolniony z niej po roku, wrócił do Galicji, gdzie został uwięziony i otrzymał następnie rozkaz wyjazdu za granicę. Jakiś czas przebywał we Francji, Belgji i Prusiech, oddając się naukom. Od 1843 bawił w Poznańskiem w domu hr. Mielżyńskiego; w skutek wypadków 1846 musiał znowu opuścić kraj i osiąść w Brukseli. Po ogłoszeniu amnestji wrócił (1848) do kraju, założył w Krakowie dziennik *Czas*. Powołany na katedrę literatury polskiej w uniwersytecie krakowskim, w skutek rozkazu ministerjum opuścił ją po kilku miesiącach. Odtąd stale mieszkał w Krakowie, był członkiem akademji umiejętności i stałym spółredaktorem *Czasu*. Zawód literacki rozpoczął **S.** przekładem słynnego „Rękopisu królodworskiego“ (Krak., 1836), który miał stanowić początek ogromnego dzieła, będącego zbiorem przekładów pieśni ludowych wszystkich narodów. Zamiar ten tylko w części był dokonany. Drobne pieśni ludowe obce pomieścił w 2 tomie „Skarbczyka“ (Petersburg, 1853); ustęp z poematu „Szah-Nemeh“ p. t. „Biszen i Menisze“ wyszedł osobno (Warszawa, 1855). Najcelniejszą jednak pracą **S.** jest obok „Od“ Horacjusza (Kraków, 1869) zupełny przekład „Odysei“ (t. 1874, n. wyd., 1895). Tu także należą: „Piosennik ludów“ (Poznań, 1842 i 43); „Legendy polskie i ruskie“ (t. 1845). Obok mistrzowskich przekładów ogłosił **S.** wiele oryginalnych, wyższej wartości poezji, powieści, obrazków, jak „Poezje“ (t. 1844 i Lipsk, 1863); „Muzamerit“ (2

t., Poznań, 1843; 44); „Mozaika“ (Kraków, 1853); „Wieczornice“ (3 t., Wilno, 1854). Równie wielkie położył zasługi **S.** jako znakomity krytyk i badacz dziejów literatury powszechnej i polskiej. Tu należą: „Przegląd dziejów literatury powszechnej“ (Kraków, 1855, dzieło nieukończone); „Żywot K. Brodzińskiego“ (t. 1851); „A. Mickiewicz“ (t. 1856); „Portrety literackie“ (5 t., Poznań, 1865—75); „Religijność i mistyka w życiu i pismach A. Mickiewicza“ (Kraków, 1871) i cały szereg artykułów treści krytycznej, ogłoszonych po różnych pismach i wydawanych zbiorowo, jak: „Pogadanki literackie“ (Kraków, 1855); „Kilka rysów z literatury i społeczeństwa“ (2 t., Warszawa, 1859); „Obóz klasyków“ (Kraków, 1866); „Roztrząsania i poglądy literackie“ (Poznań, 1869). I na polu dziejowem przysłużył się **S.** kilku pożytecznemi, choć nie źródłowemi pracami. Przedewszystkiem wymienić tu należy popularne opracowanie dziejów narodowych, ogłoszone p. t. „Wieczory pod lipą“ (Poznań, 1845) i przedrukowywane niejednokrotnie pod rozmaitemi tytułami („Dzieje narodu“, Kraków, 1851; „Wieczory w Ojcowie“, Warszawa, 1858, n. wyd., Warszawa, 1898). Mniejszej wartości są monografje, jak „Pamiętnik o Samuelu Zborowskim“ (Poznań, 1844); „Żywot i pamiętniki hr. St. Małachowskiego“ (Kraków, 1853); „Ostatni rok życia St. Augusta“ (t., 1864); „Dyplomata polski XIX w.“ (t., 1863); „Żywot Tad. Kościuszki“ (t., 1866); „Dwaj Juljusze“ (Małachowski i Tarnowski; t.. 1869); „Wacław Rzewuski“ (Kraków, 1871). Wydał także „Listy Hug. Kołłątaja“ z lat 1792—94, w zbiorze Żupańskiego „Pamiętników XVIII w.“ (2 t. w jednym, ogólnego zbioru t. XII, Poznań, 1872). Wszystkie prace **S.** cechuje piękny język i świetność formy, przy powierzchownem często traktowaniu przedmiotu; jednostronność ultramontańsko-arystokratycznych tendencji, w ostatnich mianowicie pracach **S.**, razi czytelnika wstecznemi pojęciami. Por. Seweryny z Żochowskich Duchińskiej „L. S., wspomnienie pośmiertne“ (Kraków, 1878); S. Tarnowskiego „L. S.“, rzecz czytana na posiedzeniu publicznem akademji umiejętności w Krakowie, i Bełcikowskiego studjum „L. **S.**“ (Kraków, 1879). Z ostatnich prac wymienimy „O Aleksandrze Fredrze i jego twórczości“ (*Kron. rodz.*, 1876).

Siemieński Jan, ksiądz, napisał: „Listy do pani Postępowskiej i jej odpowiedzi“ (Kraków, 1881); „Lud wiejski“ (Lwów, 1881); „Ewunia, Henryeta Ewa z hr. Ankwiczów, 1-mo voto hr. Soltykowa, 2-do voto hr. Kuczkowska, 1810—1879“ (Lwów, 1888).

Siemiewskij Michał Iwanowicz, historyk rosyjski, * 1837, kształcił się w szkole wojskowej, następnie służył w wojsku, od 1857 był repetytorem literatury rosyjskiej w korpusie kadetów, w r. 1866 został członkiem komitetu do spraw włościańskich, 1882 podał się do dymisji; † 1892. Napisał szereg powieści i studjów historycznych, które pomieszczał w różnych czasopismach: „Frejlina Hamilton“; „Wozstanie i kazń strielcow“; „Siemiejstwo Monsow“; „Carica Praskowija“, „Słowo i dieło“; „Carstwowanie Elisawiety Pietrowny“. W r. 1870 założył czasopismo *Russkaja Starina*, w którem w przeciągu 22 lat pomieścił wiele cennych materjałów historycznych między innemi i do dziejów Polski.

Siemiewskij Wasil Iwanowicz, historyk, brat poprzedniego, * 1848 r. w Połocku, kształcił się w uniwersytecie petersburskim, napisał: „Krestijanie w carstwowanije imperatricy Jekatieriny II“ (t. I, Petersburg, 1881); „Krestijanskij wopros w Rossii w XVIII i XIX w.“ (1888, t. 2).

Siemię, w ogóle toż co *nasienie*, w szczególności nasienie lnu i konopi.

Siemiradzki H.

Siemiradzki Henryk, znakomity malarz polski * 1843 we wsi Pieczyniegi, w gub. Charkowskiej, † 1902 roku w Strzałkowie, syn dymisjonowanego generała wojsk rosyjskich. Rodzina ta, mieszkająca pierwotnie w Sandomierskiem, przeniosła się następnie na Litwę. Nauki odbywał w gimnazjum i uniwersytecie charkowskim, który ukończył ze stopniem kand. nauk. przyr. W 21 r. życia dopiero wszedł do akademji sztuk pięknych w Petersburgu. O szybkiem rozwinięciu talentu świadczą liczne medale (2 złote i 5 srebrnych), otrzymane w ciągu 6-letniego pobytu w tym zakładzie. W 1871 jako stypendysta rządowy wyjechał za granicę i po rocznej bytności w Monachjum osiadł w Rzymie, gdzie odtąd stale przebywał. W 1873 bawił czas jakiś w Warszawie dla odwiedzenia rodziców i w tym czasie zaślubił swą krewną Marję Pruszyńską. W Monachjum utworzył „Orgję rzymską“ w Rzymie zaś „Jawnogrzesznicę“, przepyszny obraz, który zarówno w Wiedniu (na wystawie 1873), jak w Warszawie i Petersburgu zjednał ogólne uznanie twórcy. Obrawszy sobie za specjalność życie i dzieje starożytnego Wschodu, umiał utrzymać harmonją między realizmem i historyczną wiernością szczegółów a wyższemi wymaganiami estetycznemi. Łączy prawdę i efekty z głębszą myślą. Wykonał: „Prześladowanie chrześcijan za Nerona“ (ofiarowane w darze Muzeum krakowskiemu, 1876); „Wazon czy kobieta“ (1879); „Taniec wśród mieczów“ (1880); „Rozbitki“ (1879); „Chrystus u Marji i Marty“; „Fryne“ (1888); „Handlarz amuletów“; „Kapłan Izydy“; „Pieśń niewolnicy“; „Szopen u ks. Radziwiłła“; „Za przykładem bogów“; „Z wijatykiem“ (1901); „Jaskinia piratów“ (1880); „Pogrzeb wodza słowiańskiego w X w.“; „Zmartwychwstanie“ (w kościele Wszystkich Świętych w Warszawie). Prześliczne kurtyny do teatru w Krakowie i Lwowie. „Dyrce chrześcijańska“

(1898) etc. Był członkiem akademji Petersburskiej (1876), Berlińskiej (1877), Sztokholmskiej (1879), Paryskiej (1889); otrzymał medale złote w Wiedniu (1873), Filadelfji (1875), medal honorowy w Paryżu (1878), oraz ordery legji honorowej, korony włoskiej, etc. Album jego reprodukcji z tekstem St. R. Lewandowskiego, ma się niezadługo ukazać w Warszawie. Album z tekstem rosyjskim wydał Bułhakow 1890.

Siemiradzki Józef, geolog, * 1858 w Charkowie, ukończył gimnazjum w Warszawie, nauki przyrodnicze studjował w Dorpacie do 1881, a stopień doktora otrzymał tamże 1885. W 1879—81 był asystentem mineralogji w Dorpacie, 1887 został docentem geologji w uniwersytecie lwowskim, 1901 profesorem paleontologji tamże. Przeprowadził liczne badania geologiczne różnych okolic kraju, a w 1881—82 oraz 1891 zwiedził Amerykę południową, głównie w celu zbadania warunków bytu wychodźców polskich. Ogłosił: „Nasze skały narzutowe“ (Pam. Fizjograficzny, t. II), „Sprawozdanie z badań geologicznych w gub. Piotrkowskiej i Kaliskiej“ (t. IX), „Zarys geologji Warszawy“ (t. XV), „Szkic geologiczny Królestwa Polskiego, Galicji i krajów przyległych“ (wraz z Dunikowskim, Warszawa, 1891), „Z Warszawy do równika“ (1895); „Za morze. Szkice z wycieczki do Brazylji“ (Lwów, 1899), „Szlakiem wychodców“ (2 t., Warszawa, 1900).

Siena, stolica włoskiej prowincji t. n. (3,812 klm. kw. i 210,000 miesz.), rezydencja arcybiskupa, ma uniwersytet, założony w r. 1203, i wspaniały kośbiół katedralny. **S.**, dawna osada rzymska *Sena Julia,* była za czasów Longobardów rezydencją jednego z najwyższych urzędników (Guastalda) i w wiekach średnich stolicą państwa udzielnego, lecz zdobyta przez księcia Florencji Kosmę I podupadła i dopiero w nowszych czasach się nieco podniosła; liczy 30,000 m,

Sieniawa, miasto w Galicji, obwodzie Przemyskim, nad Sanem, gniazdo znakomitego rodu polskiego Sieniawskich, przeszła później w dom Czartoryskich. Starożytny zamek tutejszy był ostatniem mieszkaniem syna ich Adama, generała ziem Podolskich, i jego małżonki z Flemingów.

Sieniawa stara, miasteczko w gubernji Podolskiej, nad Ikawą, założone 1543 przez Mikołaja Sieniawskiego, wojewodę bełskiego. O milę stąd leży wieś *Nowa Sieniawa.*

Sieniawscy, znakomita w dziejach Polski rodzina, herbu Leliwa. Pierwszy przybrał to nazwisko dzielny swego czasu wojownik Rafał Granowski, pojąwszy w małżeństwo dziedziczkę na Sieniawie. Z potomków jego znakomitsi są:

Sieniawski Mikołaj, wojewoda i hetman ruski, * 1489, † 1569 w Lublinie. Od młodych lat odznaczał się już w zawodzie rycerskim. Jako rotmistrz walczył pod Obertynem (1531), a pod buławą Jana Tarnowskiego wygrał 12 bitew. Będąc kasztelanem bełskim, mianowany był 1539 hetmanem polnym koronnym; on pierwszy pełni ten urząd w Polsce, przebywając głównie na Rusi, jako naczelnik wojsk granicznych. Stąd to, nie pytając króla, przedsięwziął 1551 r. wyprawę do Multan, gdzie po zabiciu hospodara Stefana, wezwany przez Bojarów, osadził na tronie Piotra Aleksandra Lepusznana i odebrał od niego przysięgę wierności królowi polskiemu. Zgubny przykład **S.** (zganiony przez króla) naśladowali odtąd panowie polscy, przesiębiorąc do Multan wyprawy na własną rękę. Po śmierci Jana Tarnowskiego otrzymał **S.** buławę wielką koronną i czuwał nad bezpieczeństwem Rusi, broniąc ją dzielnie od napaści Tatarów, a w Multanach przeciwważąc wpływ turecki. Na granicach stawiał zameczki, a miastecka otaczał wałami.

Sieniawski Mikołaj, czy też Hieronim, syn poprzedniego, dzielny swego czasu rycerz. Po śmierci Jerzego Jazłowieckiego 1575, wybrany hetmanem przez szlachtę wojewódz. Ruskiego, był właściwie dowódcą wojsk pogranicznych z prawami hetmańskiemi, czyli krócej mówiąc hetmanem, ale nie hetmanem polnym, jak go nazywają mylnie za Niesieckim niektórzy historycy. Król potwierdził mu te godności, mianując go wojewodą ruskim. Dopiero 1581 r. zostaje **S.** z ruskiego hetmanem polnym koronnym, kiedy Batory mianował Zamojskiego hetmanem w. koronnym dożywotnim. Brał **S.** udział w wyprawie wielkołuskiej 1579—1580 i nie mało przyczynił się do jej powodzenia, † 1592.

Sieniawski Mikołaj, hrabia na Szkłowie i Myszy, wojewoda wołyński, hetman polny koronny, walczył pomyślnie z Kozakami i Tatarami za Jana Kazimierza; jako chorąży koronny towarzyszył Janowi Sobieskiemu pod Chocimem. Na sejmie koronacyjnym wybrany marszałkiem izby poselskiej, wkrótce potem otrzymał laskę nadworną koronną, następnie województwo Wołyńskie i buławę mniejszą koronną (1682). Wracając z wyprawy pod Wiedeń, gdzie dowodził lewem skrzydłem, † w Lubowli na Spiżu r. 1683.

Sieniawski Adam Mikołaj, syn poprz., kasztelan krakowski, hetman wielki koronny. Podczas elekcji po śmierci Jana Sobieskiego, będąc wojewodą bełskim, trzymał stronę ks. Conti; pod jego dowództwem gromadziło się w okolicach Zawichostu pospolite ruszenie małopolskie, zwołane przez prymasa przeciw Augustowi, elektorowi saskiemu, 10 października 1697. Jednakże w marcu 1698 r. złożył hołd Augustowi i był odtąd wiernym jego stronnikiem i sługą. Mianowany po Szczęsnym Potockim hetmanem polnym koronnym, walczył t. r. po stronie króla przeciw Szwedom pod Kliszowem, a następnie z wojskiem kwarcianem poskramiał bunt chłopstwa ukraińskiego, pomagając w tej sprawie panom miejscowym. Wprawdzie z powodu szalbierstw Augusta II opuścił go **S.**, ale tylko na czas krótki, bo niezadługo potem bierze czynny udział w konfederacji sandomierskiej, sto-

jącej przy Sasie i garnącej się pod opiekę Piotra W. W r. 1706 otrzymał buławę w. kor. z kasztelanją Krakowską i t. r. walczył szczęśliwie wespół z Rosjanami przeciw Szwedom pod Kaliszem (29 października). **S.**, człowiek wielkiej dumy i niepomiernej ambicji, po pokoju altransztadzkim i przymusowej abdykacji Augusta II zbliżył się do Piotra W. i zamyślał o koronie dla siebie. Po bitwie półtawskiej i upadku zupełnym sprawy Leszczyńskiego trzymał się, jak i przedtem, sprawy króla, pozwalał na ucisk wywierany przez wojska saskie, ale mimo to, prowadząc jakieś tajne knowania i nie zaprzestając frymarki, burzył województwa małopolskie 1714 r. i wywołał przez to ruch szlachty, który zamienił się niebawem w konfederację tarnogrodzką. **S.** nie stanął jednak na jej czele i dostał się nawet w niewolę konfederatów (1716). Wypuszczony w końcu t. r. z niewoli, przy ogólnym pokoju w kraju używał swych bogactw i dał się powodować dumniejszej jeszcze od siebie swej żonie Elżbiecie Lubomirskiej. **S.** nie odznaczał się ani czynami rycerskiemi, ani cnotą obywatelską; był dumnym egoistą, gwałtownikiem i ciemiężycielem uboższych. † 1726, nie zostawiwszy potomka płci męskiej. Jedyna córka jego Zofja, wdowa po Stanisławie Denhoffie, wniosła ogromny majątek **S.** w dom książąt Czartoryskich, oddawszy swą rękę księciu Aleksandrowi Augustowi. Związek ten znacznie podniósł w kraju potęgę Czartoryskich.

Sieniawski, doktor, zamieszkały w w. ks. Poznańskiem; napisał: „Biskupstwo warmińskie“ (1878); „Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych, między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski, od czasu wystąpienia ich na widownię dziejową, aż do utraty politycznego bytu i znamion narodowych“ (Gniezno, 1881).

Sienicki Mikołaj, herbu Bończa, syn Jana, kasztelana chełmskiego, znakomity mówca, czynnie popierał unję litewską na sejmie lubelskim 1569 r. i był jednym z głównych koryfeuszów ustalającego w Polsce swe prawo różnowierstwa. Jako podkomorzy chełmski był na sejmie piotrkowskim 1565 r. marszałkiem izby sejmowej. Zostawił w rękopisie zebrane przez się akta królestwa, tak kościelne, jako i cywilne.

Sienicki Szczepan, burgrabia grodzki i rożański, korzystał z pracy swego przodka i wydał dzieło p. t.: „Sposób nowo obmyślony konkludowania obrad publicznych, dla utwierdzenia praw kardynalnych wolności“ (3 t., Łowicz, 1764).

Sienicki Kazimierz, generał artylerji, miecznik wielki litewski, walczył w czasie drugiej wojny szwedzkiej pod wodzą Wiśniowieckiego. Wzięty do niewoli w Bychowie, umarł na Syberji.—Brat jego *Ludwik*, wróciwszy ze Syberji, żył jeszcze pod koniec panowania Augusta III. Przygody obu braci opisał J. Bartoszewicz w *Księdze świata* (t. 2, 1857). Por. *Tygodn. ilustr* z r. 1902.

Sienickie jezioro, w dawnem województwie Witebskiem, ziemi Newelskiej, z którego wypływa rzeczka t. n., uchodząca do rz. Lawatu.

Sienieńscy, zasłużony ród polski herbu Dębno, posiadał pierwotnie miasteczko Oleśnicę, a później majętność Sienno, i dla tego nazywał się raz z Oleśnicy, drugi raz z Sienna, a *Jan* z Sienna, otrzymawszy od króla 1441 r. zamek Olesko pisał się z Sienna Oleskim. Dopiero później, rozdzieliwszy się na różne szczepy, stale już nazywali się z Oleśnicy Oleśnickimi, z Sienna Sienińskimi, a z Oleska Oleskimi. Nazwa Sienińskich ustaliła się od czasów Dobiesława Oleśnickiego († 1440), który miał jedenastu synów. Znakomitsi z tego rodu są: *Jędrzej* i *Paweł*, synowie Dobiesława, ostatni kasztelan wojnicki, jeździł w poselstwie od Władysława Warneńczyka do cesarza Zygmunta, celem pozyskania ręki jego synowicy dla króla.—*Jakób* z Sienna, brat poprz., * 1420 r. Obrawszy sobie stan duchowny, był proboszczem gnieźnieńskim, potem krakowskim i r. 1459 jeździł od Kazimierza Jagiellończyka na zjazd do Mantui do papieża Piusa II, nieprzychylnego Polsce w sprawie z Krzyżakami. Lubo tu nic nie wskórał, zjednał sobie przecież łaskę papieża i wbrew zezwoleniu królewskiemu mianowany został przez niego biskupem krakowskim r. 1461. Nieuznany jednak przez króla, prześladowany i wygnany, udał się do Rzymu, gdzie zrzekłszy się biskupstwa, dostał przełożeństwo nad miastem i zamkiem tyburtyńskim. Później Kazimierz Jagiellończyk, zapominając dawnego gniewu, dał mu 1464 biskupstwo kujawskie, a oceniwszy następnie jego cnoty i rozum w wielu sprawach publicznych, mianował 1473 arcybiskupem gnieźnieńskim. Na stanowisku tem okazał się Jakób najgorliwszym pasterzem i wysokich zdolności mężem stanu. † r. 1480, pochowany w Gnieźnie.

Sienieński Jan, wojewoda podolski, wróciwszy z za granicy, gdzie staranne odebrał wychowanie, czynny brał udział we wszystkich sprawach publicznych. Wysłany do Turcji, dla załatwienia sporów granicznych, po powrocie mianowany został 1575 r. kasztelanem żarnowskim, a później lwowskim. Stefan Batory wyprawił go następnie do przejrzenia pomiaru i opisania ziem podolskich i całej Ukrainy; do roboty tej przybrał sobie **S.** na pomocnika Stanisława Sarnickiego (ob.). Praca ta złożona królowi, spożytkowaną została przez Sarnickiego w jego dziele „Opis Polski.“ Mianowany potem wojewodą podolskim za Zygmunta Augusta, przyjął **S.** wyznanie reformowane, a ożeniwszy się z arjanką, Jadwigą Gnojeńską, herbu Warnia, wyobrażającego *Raka*, założył miasto Raków, gdzie wkrótce powstały sławne szkoły, zbór i drukarnia socynjańskie. † 1600.

Sieniński Jakób, syn poprz., * 1563 r., odebrawszy staranne wychowanie za granicą przeszedł z wyznania reformowanego na arjańskie i w mieście dziedzicznem Rakowie podniósł szkołę i drukarnię do wielkiej świetności. Niedługo jed-

nak cieszył się swem dziełem, gdyż w r. 1637 szkoła została zamkniętą, drukarnia zniesioną, kościół zamknięty, a spółwiercy się rozproszyli. **S.** † 1638. Po jego śmierci Raków odziedziczyła córka jego, małżonka Krzysztofa Wiszowatego, która owdowiawszy, przeszła na katolicyzm, równie jak i brat jej:

Sienieński Kazimierz, potem Jezuita i jeden z najgorliwszych prześladowców arjanizmu.

Sienieński Jan, brat Jakóba, na Gołogorach, kasztelan halicki, owdowiawszy, został 1569 księdzem, a następnie w r. 1577 arcybiskupem lwowskim, † 1582.

Sienieński Stanisław, probosz skierniewicki, ulubieniec prymasa Teodora Potockiego, † roku 1754. Zostało po nim: „Kazanie miane podczas konwokacji na sejmie 1733 r.“ (Warsza, 1733).

Sieniuta, herb: W polu czerwonem pół chorągwi kościelnej białej, u jej wierzchołka krzyż wiszący. U szczytu 3 pióra strusie.

Sieniuta.

Sienkiewicz Bernard, Pijar, jeden z najpłodniejszych panegirystów, * 1650 roku w Warszawie, pierwotnie nauczyciel po rozmaitych szkołach, później rektor konwiktu Szaniawskiego w Łukowie a dalej domu krakowskiego, w końcu zaś w Podolińcu, † 1752 w Chełmie; oprócz wielu panegiryków, napisał dzieła teologiczne: „De laudibus S. Thomae Aquinatis“ (Warszawa, 1712) „De immaculata conceptione B. V. Maria“ (tamże, 1719).

Sienkiewicz Jan Karol, bibljograf i historyk, * 1792 w Kalinówce, gub. Kijowskiej, pow. Taraszczańskim, † 1860 w Paryżu. Po skończeniu nauk w liceum krzemienieckiem i odbytej potem podróży za granicą, mianowicie po dłuższym pobycie w Anglji i Szkocji, został bibljotekarzem w Nowej Aleksandrji. W roku 1831 osiadł w Paryżu, gdzie pisał i ogłaszał dzieła treści politycznej i historycznej w językach polskim i francuskim. W latach 1834—39 redagował czasopis *Kronika emigracji* (8 t.); jednocześnie prawie wydał 6 tomów tłómaczeń francuskich z angielskiego „Portofolio“ i innych pism Dawida Urquhart; dalej ogłosił „Mémoire sur l'état actuel de la ville libre de Cracovie,“ „Documents historiques relatifs à la Russie et la Pologne“ (3 t., 1854). Oprócz powyższych prac wydał osobno „Pani Jeziora,“ przekład poematu Waltera Scotta (2 t., Warszawa, 1822); „Rozprawa M. Cullocha o początku, postępach, przedmiotach i ważności ekonomji politycznej“ (tamże, 1825); „Katalog duplikatów bibljoteki Puławskiej“ (Puławy, 1829); „Wiadomość o dzisiejszej Grecji“ (tamże, 1830); „Skarbiec historji polskiej“ (4 t., Paryż, 1839—42). Po śmierci autora wyszły: „Emigracja w r. 1856“ (Paryż, 1862); „Słowiańszczyzna“ (Paryż, 1862); „Pisma i prace literackie“ (Paryż, 1864); „Pisma wierszem i prozą“ (Kraków, 1888). W r. 1838 założył **S.** w Paryżu towarzystwo historyczne polskie, mające na celu poszukiwanie źródeł do historji w bibljotekach i archiwach zagranicznych. Odtąd był **S.** sekretarzem, konserwatorem i bibljotekarzem pomienionego towarzystwa i zgromadził szacowny zbiór książek. W roku 1872 wyszła „Korespondencja Joachima Lelewela z Karolem Sienkiewiczem“ (Poznań).

Sienkiewicz Jan Leon, brat poprz., zajmując się gospodarstwem, † w rodzinnej wiosce Kalinówce na Ukrainie 1857; przełożył z niemieckiego Heerena „Rys dziejów systematu państw europejskich“ (3 t., Warszawa, 1857); Fryderyka Rühsa „Rys dziejów wieków średnich“ (2 t., Wilno, 1839); a w *Dzien. Warsz.* umieścił „Wiadomość o kronice Wiganda z Marburga“ (1827, t. 8).

Sienkiewicz Henryk, znakomity powieściopisarz polski, * 1846 roku w Woli Okrzejskiej, w pow. Łukowskim. Nauki początkowe pobierał w gimnazjum realnem w Warszawie, a później na wydziale filologiczno-historycznym Szkoły Głównej. Jako student napisał rozprawę o „Sępie Szarzyńskim“ drukowaną w *Tygodniku Ilustrowanym*, a później o „Miaskowskich,“ następnie ogłosił drukiem powieść „Na marne“ i „Humoreski z teki Worszyłły.“ Był współpracownikiem *Wieńca*, *Przeglądu Tygodniowego*, *Gazety Polskiej* i *Niwy*. Używał wtedy pseudonimu „Litwosa,“ pod którym wydrukował szereg feljetonów satyryczno-społecznych. W *Gazecie Polskiej* wydrukował nowelę p. t.: „Szkice węglem,“ która wywołała ogólny podziw i zachwyt (1877). W r. 1876 wyjechał do Ameryki, skąd pisywał korespondencje i nowele, drukowane w *Gazecie Polskiej*, zalecające się malowniczością opisów i barwnością stylu. Po powrocie z Ameryki, był znowu współpracownikiem *Gazety Polskiej* i *Niwy*, od 1882 objął redakcję nowo założonej gazety *Słowo*. Ogłosił nowele: „Z pamiętnika poznańskiego nauczyciela“ (1880)—dola dziecka zmuszonego uczyć się w obcym mu języku niemieckim; „Latarnik,“ obraz emigranta w Ameryce, który, otrzymawszy książkę polską, zapomina o swych obowiązkach i traci posadę; „Bartek zwycięzca,“ smutne losy chłopa w wojsku pruskiem; „Za chlebem,“ „Czyja wina“ i in. Pierwsze zbiorowe wydanie jego nowel wyszło w Warszawie (tom 1—5, 1882—3). Dramat jego „Na jedną kartę“ w 5 aktach, grany z powodzeniem w Warszawie 1881 r., obraca się około walki demokracji i arystokracji, przedstawiciel wszakże idei demokratycznej okazuje się egoistą i posługuje się stronnikami swymi

Sienkiewicz Henryk

dla osiągnięcia własnych, ambitnych celów. W *Słowie* wydrukował swoją wielką powieść historyczną „Ogniem i mieczem“ (Warszawa, 1884). Po niej nastąpiły: „Potop“ (1886); „ Pan Wołodyjowski“ (1888), tworząc razem wielką trylogję historyczną, która doznała olbrzymiego powodzenia. Następnie przerzucił się do romansu psychologicznego i napisał „Bez dogmatu“ (1890), oraz parę nowel. Wyjechał w podróż do Afryki i wrażenia swoje opisał w „Listach z Afryki.“ Zwiedzał kilkakrotnie inne kraje europejskie i opisał wrażenia z podróży w „Listach“ z Rzymu, Wenecji, Paryża, Hiszpanji. Potem znowu napisał powieść społeczną p. t.: „Rodzina Połanieckich“ (1894). W noweli „Pójdźmy za Nim“ zwrócił się do pierwszych czasów chrześcijaństwa, a później opracował ten temat na szeroką skalę w „Quo Vadis“, który to romans, tłómaczony na wszystkie języki, wyrobił mu wszechświatową sławę. Po „Quo Vadis“ wrócił Sienkiewicz do historji polskiej i napisał wspaniałą epopeję „Krzyżaków.“ Prócz wymienionych napisał jeszcze nowele: „Stary sługa,“ „Hania,“ „Selim Mirza,“ „Janko muzykant,“ „Przez stepy,“ „Orso,“ „Komedja z pomyłek,“ „Sachem,“ „Jamioł,“ „Niewola tatarska,“ „Organista z Ponikły,“ „U źródła,“ „Lux in tenebris lucet,“ „Na jasnym brzegu,“ „Na Olimpie,“ „Legenda.“ Obecnie pracuje nad powieścią o „Sobieskim pod Wiedniem.“ Zbiorowe wydanie pism wyszło w 30-tu tomach u Gebetnera i Wolfa (1880—1890). Pisma nieobjęte wydaniem zbiorowem wydał S. Demby w 5 tomach ze wstępem biograficznym i bibljograficznym. Najkompletniejsze wydanie pism wychodzi od 1898 r. przy *Tygodniku Ilustrowanym*, jako dodatek. Prócz tego trylogja wyszła w wydaniu taniem popularnem. Wszystkie pisma **S.** tłómaczone są kilkakrotnie na języki obce. **S.** należy dzisiaj do najpopularniejszych i najpoczytniejszych pisarzów w Europie i Ameryce. W uznanie jego zasług zebrano w 1900 składkę narodową i ofiarowano **S.** dobra ziemskie Oblągórek jako dar od społeczeństwa. Wręczenie tytułów własności odbyło się uroczyście w sali ratusza warszawskiego wobec delegatów różnych korporacji i ciał naukowych. — Por. Tarnowski „H. Sienkiewicz;“ Chmielowski „H. Sienkiewicz“ i „Nasi powieściopisarze;“ Ig. Matuszewski „Swoi i obcy;“ Hösick „Sienkiewicz jako feljetonista;“ Nowiński „Sienkiewicz.“ Bibljografję dzieł **S.** opracował Stefan Demby.

Sienna, rzeczka w dawnem wojew. Mścisławskiem, uchodzi do Soży.

Siennica, osada w gub. Warszawskiej, powiecie Nowomińskim, nad rz. Sienniczką, liczy 500 miesz. i posiada seminarjum nauczycielskie.

Siennicki Stanisław, bibljograf, * 1835 r. w Warszawie, † 1896, był urzędnikiem w Warszawie i Petersburgu, był urzędnikiem okręgu naukowego warszawskiego. Ogłosił: „Opis historyczny rzymsko-katolickiego kościoła w Petersburgu od 1763 do 1872“ (Warszawa, 1872 r., toż po fran.); „Drukarnia na Jasnej Górze w Częstochowie i wyszłe z tej oficyny druki 1688—1864 r.“ (1873); „Les elzevirs de la bibliothèque de l'université imper. de Vars.“ (1874).

Siennicki Stanisław, redaktor *Gazety Kieleckiej*, * 1850, kształcił się w Kielcach i Radomiu. W 1868 został urzędnikiem, ale porzucił to zajęcie, by oddać się pracy dziennikarskiej. W 1874 objął redakcję *Gazety Kieleckiej*, założonej przez Leona Gautier w 1870 r. i dotąd ją prowadzi.

Siennik Marcin, lekarz i botanik za Zygmunta Augusta, piszący się po niemiecku *Heuwrecher*, przerobił kilka polskich książek lekarskich, dawniej drukowanych, tłómaczył także inne. Najważniejszą jego pracą jest wydanie *Zielnika* Spiczyńskiego, który własnemi pomnożył dodatkami, p. t. „Herbarz, to jest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie, co za moc mają, a jak ich używać tak ku przestrzeganiu zdrowia ludzkiego jako ku ozdrowieniu rozmaitych chorób i t. d.“ (Kraków, 1568). O tym zielniku pisał Lelewel *(Księgi bibljogr.*, t. I, str. 175) i A. Waga *(Bibljoteka Warszawska*, 1841, t. I, str. 158). Oprócz tego wydał: „Nauka rządzenia ciał człowieczych“ (1564) i inne.

Sienno, osada w gub. Radomskiej, pow. Iłżeckim, gniazdo rodziny *Sienieńskich* (ob.). Wspaniały tutejszy kościół parafjalny założył 1432 Dobiesław Oleśnicki, wojewoda sandomierski. **S.** liczy 1,600 miesz.

Sienno, m. pow. w gub. Mohylowskiej, nad Dnieprem, liczy 4,061 miesz.—**S.** *powiat* obejmuje 4,269 w. kw. i liczy 162,446 miesz. (1897).

Sieradz, miasto powiatowe w gub. Kaliskiej, nad Wartą, jedno z najstarożytniejszych miast w Królestwie Polskiem; pierwotnie stolica kasztelanji, potem stolica osobnej dzielnicy książąt sieradzkich, następnie miasto główne województwa i ziemi Sieradzkiej, było teatrem wielu ważnych w dziejach krajowych wypadków. Wyznaczony przez Władysława Hermana Zbigniewowi, następnie testamentem Bolesława III (1139) Władysławowi II, **S.** dostał się później Bolesławowi Kędzierzawemu, a pe śmierci tegoż 1173 najmłodszemu z rodzeństwa Kazimierzowi. Na zjeździe sandomierskim 1207, na którym stanął rozdział dzielnicy kazimierzowskiej pomiędzy dwu jego synów, Sieradz dostał się Konradowi, kjóry jeszcze za życia swego oddał go synowi Kazimierzowi. Od tego przeszedł **S.** do Leszka Czarnego, a po nim do Władysława Łokietka, pod którym został ostatecznie przyłączony do Korony i otrzymał urządzenie na wzór innych miast polskich. Od początku XIII po koniec XV wieku odbywały się tu ośmnaście razy walne sejmy, z których na sześciu przewodniczyli królowie. W r. 1290 Mongołowie splądrowali straszliwie **S.**, w dwa lata potem Wacław, król czeski, z Ottonem, margrabią brandeburskim, nie zdobywszy zamku, złupili miasto, a Krzyżacy w r. 1331 przyprowadzili je pożogą i rabunkiem do osta-

tecznego zniszczenia. Dopiero Kazimierz Wielki podźwignął je na nowo. Podczas bezkrólewia po Ludwiku odbył się w **S.** 1383 liczny zjazd szlachty dla narady nad wyborem nowego króla. Wtenczas przybyło tu uroczyste poselstwo z Węgier od królowej Elżbiety, odstępując wszelkich praw do tronu, w imieniu jej córki Marji, na rzecz Jadwigi. Na sejmie także odbytym w Sieradzu, a zwołanym przez Władysława Jagiełłę r. 1432, uznanym został następcą po nim syn jego najstarszy Władysław II. W r. 1436 na walnym zjeździe zatwierdzono wieczyste przymierze z Krzyżakami. Tu r. 1455, po zgonie Władysława Warneńczyka, zgodzono się jednomyślnie na wybór Kazimierza Jagielończyka. Wojny, pożary i przewaga szlachty podkopały znaczenie **S.** już w wieku XVI i zubożyły go później tak, że już nigdy do dawnej świetności nie wrócił. Z dawnego zamku, prócz szczątków okopów, żadnego śladu nie pozostało. Kościół parafialny odznacza się oryginalnością stylu. Kościół po-Dominikański założył ojciec Władysława Łokietka w 1260 roku. Spoczywają w nim zwłoki trzech książąt kujawsko-sieradzkich. **S.** liczy obecnie 7,019 miesz. (1897).—*Sieradzki powiat* ma 26,4 mil kw. i 123,953 miesz. (1897). W powiecie są 2 miasta, 3 osady i 19 gmin.

Sieradza, Cyprjan z..., ob. Bazylik Cyprjan.

Sieradzka kasztelanja położona była w województwie Sieradzkiem; ostatnim na niej kasztelanem był Paweł Biernacki, mianowany 1788 roku.

Sieradzki Eljasz, nauczyciel fizyki i matematyk, * 1782 w Międzyrzecu Koreckim, † 1824 r. Wstąpił do zgromadzenia Pijarów i ukończył nauki w Wilnie, następnie nauczał w szkołach pijarskich fizyki i matematyki. Od 1820 był rektorem kolegjum wileńskiego. Ogłosił: „Fizyka mechaniczna“ z Fischera (przekład z fran. tłómaczenia Biota, 2 t., Wilno, 1816); „Początki algebry“ z Lacroix (1818) i in.

Sieradzkie starostwo grodowe mieściło się w województwie i powiecie Sieradzkim. Podług lustracji z 1662 zaliczały się do niego: miasto Sieradz (ob.) i wsie: Mnichów, Sucha, Ruda, Kłoczko, Jeziora, Dźwigorzów z wójtostwem, Manice, Woźniki i Męka; w 1771 posiadał Stanisław Kossowski, opłacając z niego kwarty złp. 1,536 gr. 25, a hyberny złp. 3,820 gr. 16.

Sieradzkie województwo graniczyło na północ z województwem Kaliskiem i Łęczyckiem, na wschód z Łęczyckiem i Sandomierskiem, na południe z Krakowskiem, na zachód ze Śląskiem, od którego oddzielała je rzeka Prosna. Składało się z powiatów: Sieradzkiego, Szadkowskiego, Piotrkowskiego, Radomskiego i Ziemi Wieluńskiej. Sejmiki województwa, na których obierano 4 posłów na sejm i 2 deputatów na trybunał, odbywały się w Szadku. Herb województwa pół orła czarnego w czerwonem polu i pół lwa czarnego w złotem polu, grzbietami z sobą zrośniętych, pod złotą koroną. Ostatnim wojewodą sieradzkim był Michał Walewski, mianowany 1784 r., marszałek Targowickiej konfederacji województwa Krakowskiego, † 1806 r.

Sierakowscy, szlachecki ród polski, h. Ogończyk, pisał się z Bogusławic w Łęczyckiem. Znakomitsi z tego rodu są:

Sierakowski Jan, referendarz koronny i wojewoda łęczycki, * 1498, † 1589. Słynął z wymowy na wielu sejmach, 1548 r. marszałkował w izbie poselskiej. Jako różnowierca należał do głównych podżegaczy wznieconej podówczas burzy przeciw sądowniczej władzy biskupów. Mowę jego mianą na sejmie piotrkowskim (1548) wydrukował Wiszniewski w swej historji literatury (tom IX str. 414), a mowa miana na sejmie 1552 znajduje się w *Pamiętniku Sandomierskim* (1830 r.). Dla Elbląga ułożył **S.** niektóre prawa i urządzenia, zamieszczone w „Statucie“ Januszowskiego. Zygmunt August mianował go kasztelanem kaliskim, a wkrótce potem wojewodą łęczyckim.

Sierakowski Wacław Hieronim, arcybiskup lwowski, syn Jana, stolnika zakroczymskiego, * 1699, † 1784. Ukończywszy nauki teologiczne w Rzymie, został kanonikiem krakowskim 1725 r., połem kustoszem i proboszczem jarosławskim, 1737 biskupem inflanckim, 1739 kamienieckim, 1742 przemyskim, a 1759 r. arcybiskupem lwowskim. Mąż hojny i gorliwy w pełnieniu obowiązków pasterskich, 1774 powołany został do Wiednia, gdzie otrzymał od cesarza dla siebie i całej rodziny godność hrabiowską. Pozostawił kilka listów pasterskich i dzieł treści religijnej.—Por. M. Dzieduszycki „Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego, arcybiskupa lwowskiego“ (Kraków, 1868).

Sierakowski Antoni Maciej z Bogusławic, biskup inflancki, * 1728, † 1784. Był poprzednio kustoszem gnieźnieńskim, dziekanem katedry płockiej, prezydentem trybunału koronnego, w 1773 został pisarzem wielkim koronnym i sekretarzem rady nieustającej, a 1778 roku biskupem inflanckim.

Sierakowski Michał Roman, jedyny biskup latyczowski, synowiec arcybiskupa, człowiek najgorszych obyczajów i ateusz, czynny nadzwyczaj w konfederacji targowickiej, został biskupem djecezji latyczowskiej, którą zarządzał aż do 1798 r., t. j. do chwili, kiedy biskupstwo kamienieckie zostało przywrócone, a latyczowskie skasowane. † 1808 w Humaniu.

Sierakowski Wacław, brat poprz., * 1740 r., † 1806. Od młodości swojej przeznaczony do stanu duchownego, po przejściu różnych stopni został 1797 proboszczem katedralnym krakowskim; słynął jako mąż pobożny, uczony, pracowity i wielce miłosierny. Otrzymawszy probostwo sandomierskie 1787, założył tam własnym kosztem aptekę, osadził przy niej aptekarza i lekarza od siebie

płatnych, wyłącznie dla niesienia pomocy ubogim chorym. Nadto, jako miłośnik muzyki, założył w Krakowie szkołę śpiewu pod zarządem F. Kratzera. Wyszło z niej kilku dobrych muzyków (Kratzerowie, Szczurowski basista). Prócz tego wydał obszerne dzieło teorytyczne p. t. „Szkoła muzyki dla młodzieży krajowej“ (3 t., Kraków, 1795—96). Zostawił oprócz wyżej wymienionego kilkanaście dzieł treści religijnej i moralnej, oraz „Rękodzieło fabryki sukiennej, które w Krakowie 1786 r. dla wielu pożytków i zatrudnienia ubogich pracą jest ustanowione“ (3 cz., Kraków, 1797); „Rolnictwo dla włościan, dziedziców i władzy rządowej“ (3 cz., Kraków, 1898); „Postać ogrodów etc.“ (Kraków, 1798); „Silnie czyli oszczędzenie zdrowia pracujących około ciężarów“ (Kraków, 1799). O życiu i pracach **S.** pisał Ambroży Grabowski w „Rocznikach Towarz. Nauk. Krak.“ (za 1830).

Sierakowski Sebastjan, brat poprz., Jezuita, * 1743, † 1824. Wstąpił do zgromadzenia Jezuitów, a po ich zniesieniu został 1774 r. kanonikiem katedralnym i proboszczem krakowskim i kustoszem koronnym po bracie Wacławie. Za utworzeniem wolnego miasta Krakowa był dwa lata senatorem i trzykrotnie rektorem akademji krakowskiej. Miłośnik architektury, wystawił swoim kosztem i podług własnego planu kościół w Pleszowie pod Krakowem i w kościele św. Anny wzniósł pomnik Kopernikowi. Protektor muzyków i szkoły muzycznej w Krakowie, założył tamże towarzystwo muzyczne do wykonywania dzieł klasycznych. Towarzystwo to posiadało swą orkiestrę i chóry; kierowali nimi Janowski i Gorączkiewicz, znany organista. Z dzieł jego ważniejsze są: „Architektura, obejmująca wszelki gatunek murowania i budynków“ (2 t., Kraków, 1812); „O statystyce Polski, krótki rzut wiadomości“ (tamże, 1809); „O urządzeniu szkoły głównej krakowskiej“ (tamże, 1810); „O pospólstwie krajowem“ (tamże, 1811).

Sierakowski Kajetan, hr., ostatni kasztelan słoński, * 1753, gorliwy stronnik ustawy 1791 r., wydał broszurę p. t. „Do uprzedzonych względem konstytucji w 1791 zapadłej“ (Warszawa, 1791). Za królestwa był senatorem kasztelanem, † 1841 w Warszawie.

Sierakowski Józef, hr., uczony starożytnik, * 1765, † 1831 w Warszawie. Ukończywszy nauki w kolegjum pijarskiem w Warszawie, rozpoczął służbę publiczną jako sekretarz poselstwa u dworu szwedzkiego. W 1796 miał sobie poruczone misje w Litwie i Kurlandji. W 1812 r. był członkiem rządu tymczasowego na Litwie; po utworzeniu zaś Królestwa został radcą stanu, członkiem komisji rządowej wyznań religijnych i oświecenia publicznego. Zajmował się obok prac urzędowych gorliwie zbieraniem rzadkich książek i drogocennych pod względem sztuki lub pamiątek historycznych starożytności. Jako członek Towarzystwa warszawskiego przyjaciół nauk napisał rozprawy: „O mitologji Słowian,“ „O początkach Słowian“ i t. d. Oddzielnie wydał: „Récit de deux mois d'emprisonnement“ (2 wyd., Drezno, 1816).

Sierakowski Adam, hr., podróżnik, podróżował po Algierze, Indjach Przedgangesowych i Indjach Wschodnich, skąd przesyłał (1872—73) listy, opisujące tamte strony, do *Dziennika Poznańskiego*. Jako owoc podróży po Algierze wydał **S.** rozprawę: „Das Schaui. Ein Beitrag zur berberischen Sprachen und Völkerkunde“ (Drezno, 1871). **S.** jest członkiem towarzystwa antropologicznego w Berlinie.

Sierakowski Józef, generał polski. Ukończywszy szkołę korpusu kadetów w Warszawie, odznaczył się już w młodości jako znakomity inżynier i artylerzysta. Podczas wojny Kościuszkowskiej 1794 mianowany generał-majorem, otrzymał po klęsce Zajączka pod Chełmem dowództwo nad 4,000 korpusem dla atakowania ciągnącego na Litwę Derfeldena. Ścierał się co krok w okolicach Wilna a pod Krupczycami w pobliżu Brześcia-Litewskiego (16 września, 1794) przyprawił Suworowa o znaczne straty, jednakże w dwa dni potem (18 września) poniósł klęskę pod Kobylanami (niedaleko Terespola) i przez Malową Górę i Łosice wprowadził swój korpus do Siedlec. Tu połączył się z Kościuszką i wziął czynny udział w bitwie pod Maciejowicami (8 paźdz. 1794), gdzie dostał się do niewoli. Wszyscy jednozgodnie przyznają **S.** wielkie talenty wojenne, ale mu zarzucają brak doświadczenia i surowość względem żołnierzy.

Sierakowskie albo **Sierkowskie starostwo** niegrodowe. Mieściło się w województwie Kijowskiem, powiecie Owruckim. Podług spisów podskarbińskich z 1791 r., składało się z jednej tylko wsi, zwanej Sierakowszczyzną z przyległościami, które posiadał Antoni Trypolski, sędzia kijowski, opłacając zeń kwarty złp. 32 gr. 19.

Sieraków, po niem. *Zirke*, m. w w. ks. Poznańskiem, powiecie Międzychodzkim, nad Wartą, ma piękny kościół parafjalny po-Bernardyński, w którym znajdują się nagrobki kilku członków domu Opalińskich. Miasto liczy 2,000 miesz.

Sierawski Jan Kanty Juljan, generał dywizji b. wojsk polskich, * 1777 w Krakowie, gdzie odebrał wykształcenie w akademji; później wstąpił do wojska jako ochotnik i walczył pod Kościuszką. Brał udział w bitwie Racławickiej, raniony pod Opatowem. Pod Maciejowicami wzięty do niewoli. Potem przebywał na Wołoszczyźnie, skąd wyjechał do Włoch, żeby wstąpić do legjonów. W drodze pochwycony przez korsarzy, odwieziony został do Tunisu, skąd go interwencja konsula francuskiego uwolniła. Przybywszy do Włoch, złączył się z Dąbrowskim i został mianowany komendantem placu w Calli, a później adjutantem-majorem drugiego legjonu, pod rozkazami generała Wielohorskiego. Brał czynny udział w bitwach nad Adygą (1797), raniony podczas obrony Man-

tui 1799, przybył do Paryża i z polecenia jenerała Kniaziewicza utworzył kampanję grenadjerską w legji naddunajskiej w Falcburgu. Walczył pod Kehlem, Offenbachem, Filipsburgiem. Jenerał Moreau mianował go szefem bataljonu. Później był plackomendantem w Livorno, przebywał na Elbie, gdzie przy blokadzie Porto-Ferraja wziął do niewoli 30 oficerów i 400 żołnierzy angielskich. W 1806 wszedł do Poznania z 1 i 2 pułkiem piechoty polskiej. Z końcem kampanji otrzymał stopień pułkownika 6 pułku. 1809 walczył pod Sandomierzem wraz z generałem Sokolnickim i otrzymał krzyż legji honorowej. W 1812 r. odznaczył się przy oblężeniu Bobrujska i pod Borysowem; został generałem brygady, odznaczył się przy przejściu przez Berezynę. Później walczył pod Lipskiem i został mianowany baronem cesarstwa Francuskiego. Po upadku Napoleona dowodził brygadą, a w 1816 był dowódcą gwardji pieszej Królestwa Polskiego i otrzymał od cesarza Aleksandra I order św. Stanisława i Włodzimierza. W 1819 był komendantem Modlina, później Zamościa. W 1831 przeszedł do Galicji, a stamtąd wyjechał do Paryża, gdzie † 1849.

Sierć, ob. Włosy.

Siergjewsk, ob. Sergjewsk.

Sierociński Teodozy, gramatyk i pedagog, * 1789 w m. Lachowcach na Wołyniu, † 1857 r. Po ukończeniu gimnazjum krzemienieckiego 1818, dawał lekcje prywatne w Krzemieńcu; 1818 mianowany był regensem konwiktu funduszowego tamże, a 1823 powołany został na nauczyciela języka polskiego i literatury do szkoły wojewódzkiej w Szczebrzeszynie. Od 1833 był nauczycielem gimnazjum w Warszawie, na kursach dodatkowych i w instytucie panien w Puławach. Ważniejsze jego prace są: „Pamiątka po dobrym ojcu“ (Warszawa, 1825; 2 ed., Warszawa, 1838, opracowanie wedle rękopisu Michała Wiszniewskiego); „Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego“ (tamże, 1838); „Gramatyka polska na klasę I i II“ (tamże, 1839; 4 ed., 1849); „Gramatyka polska wskróceniu“ (tamże, 1839; 6 ed., 1849); Gramatyka polska część 2-ga, z załęczeniem nauki o postaciach retorycznych, o wierszowaniu i stylu“ (tamże, 1847; 14 ed., 1864); „Logika“ wedle Kiesewettera (Warszawa, 1843); „Pedagogika czyli nauka wychowania“ (tamże, 1846) i t. d. Prace **S.** na polu gramatyki polskiej wobec dzisiejszego stanu nauki małą mają wartość.

Sieroszewski Wacław, wybitny powieściopisarz i etnograf polski, * 1860 we wsi Wólka Kozłowska w gub. Warszawskiej. Uczęszczał do III gimnazjum w Warszawie, ale zbrzydziwszy sobie języki starożytne i mając upodobanie do nauk przyrodniczych, wystąpił z 5 klasy gimnazjum i, wbrew woli krewnych, wszedł do terminu do ślusarza, a później do warsztatów mechanicznych drogi żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, nie przestając pracować nad sobą, by zdać egzamin do szkoły inżynierskiej w Liège. W r. 1878 wyjechał na Syberję, gdzie przebył lat 15, a z tych 12 lat wśród Jakutów, których życie, obyczaje opisał w cennej monografji: „12 lat w kraju Jakutów“ (po rosyjsku 1896, po polsku 1900); za pracę tę otrzymał godność członka petersburskiego Towarz. geograficznego. Na Syberji napisał nowele: „Chajłach,“ „Jesienią,“ „Skradziony chłopiec,“ powieść „Na kresach lasów,“ oraz cały szereg artykułów treści etnograficznej. Po powrocie do kraju wydał jeszcze: „W ofierze bogom,“ „W matni,“ „Wśród lodów,“ „Risztau,“ „Latorośle,“ „Grecka szczelina,“ „Wrażenia z Białowieży,“ „Czukcze,“ „Brzask,“ „Dno nędzy,“ „Kang Ming Tse,“ „Kulisi,“ „Jang-Hung Tsy.“ **S.** pospołu z Reymontem, Żeromskim i Daniłowskim należy do najwybitniejszych talentów romanso-pisarskich doby ostatniej. W 1902 wyjechał przez Syberję do Japonji jako delegat petersburskiej akademji i petersburskiego Towarzystwa geograficznego w celu badania plemienia Ajnów i Szyntoizmu japońskiego.—Por. I. Matuszewski „Ewolucja powieści egzotycznej“ (*Tygodnik Ilustrowany*, 1900).

Sieroszewski Wacław

Sierp, nóż krzywy, zgięty w kształcie półkola, z ostrzem ponacinanem w drobniutkie ząbki, osadzony jednym końcem w rękojeści, służy do żęcia zboża. Robota nim jest wolniejsza niż kosą, nadto pozostawia wysokie ściernisko, dla tego coraz więcej zastępuje go kosa. U Greków starożytnych był symbolem rolnictwa, a stąd atrybutem Demetry.

Sierpy.

Sierp Polaczek, pseudonim J. Preisa.

Sierpc, m. powiatowe w gub. Płockiej, nad rz. Sierpcem, bardzo starożytne. Posiada 3 kościoły, z których parafjalny sięga jeszcze podobno pogańskich czasów. Liczy 8,560 miesz. (1897).—*Sierpecki powiat* stanowi część gub. Płockiej, ma 21,4 mil kw. i 68,635 miesz. W powiecie jest 1 miasto, 3 osady i 13 gmin.

Sierpień, ósmy miesiąc roku, liczy 31 dni; u starożytnych Rzymian był miesiącem szóstym, rok ich bowiem rozpoczynał się w marcu; dla tego zwany był *Sextilis*, dopóki cesarz August nie nazwał go własnem imieniem *Augustus*. Grecy starożytni obchodzili w tym miesiącu igrzyska nemejskie, ustanowione przez Herkulesa. W sierpniu słońce przechodzi przez znak Panny, czyli przez gwiazdozbiór Lwa.

Sierpik (łac. *Drepanium*), rodzaj kwiastostanu, jest to grono jednostronne, w którem każda szy-

pułka kwiatowa wyrasta z poprzedniej zawsze po tej samej stronie, skąd kwiatostan przyjmuje postać sierpa; kwiatostan taki posiadają rośliny z rodziny ogórecznikowatych.

Sierpik, *Sierpnik (Serratula)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, ma kielich jajowaty, dachówkowaty, kwiaty rurkowate i dno kwiatowe szczeciniaste; należą tu zioła trwałe w Europie, Azji i Ameryce. **S.** *barwierski (S. tinctoria)*, roślina dość pospoliła po gajach, zaroślach, łąkach i lasach w całej Europie, ma liście podłużne, całkowite albo pierzasto wrębne, lub wreszcie lirowate, ostro piłkowane. Na wierzchu łodygi 60 cm., 1 m. wysokiej znajdują się kwiatki czerwone, zebrane w baldaszkogrona, kwitnie w lipcu i sierpniu. Liści sierpnikowych używa się do farbowania wełny, bawełny, jedwabiu i płótna na żółto, z indygiem na zielono, a z innemi dodatkami, jak z kurkumą, korą olszową i galasem na inne barwy. Ziele i korzeń były niegdyś używane zewnętrznie przeciw wrzodom i hemoroidom.

Sierpiński Zenon, * 1818 w Lublinie, † 1843; należał do grona młodych poetów warszawskich, któremu przewodniczyli Zmorski, W. Wolski, Lenartowicz i inni. Oprócz artykułów umieszczanych w *Przeglądzie naukowym* zostawił następujące prace: „Historyczny opis Lublina“ (Warszawa, 1843); „Treść kodeksu karzącego polskiego“ (t. 1841); „Robert djabeł,“ powieść (tam. 1842); „Nowy gabinet powieści“ (3 t., t. 1842); „Pięć powieści oryginalnych“ (t. 1843).

Sierpnica, rzeczka w Królestwie Polskiem, wypływa z błot w powiecie Płockim pod miastem Bielskiem, pod wsią Mieszczkiem, i za miastem Sierpcem wpada z lewej strony do rzeki Skrwy.

Sierpska kasztelania położona była w województwie Płockiem, ostatnim kasztelanem był Kajetan Mlicki, mianowany 1788 r.

Sierpski Feliks, zwany *Sierpcz*, z łac. *Serpenis, Sirpezius i Sicrpscius*, lekarz, † 1578. Nauki lekarskie studjował we Włoszech. otrzymał w Rzymie stopnia doktora medycyny, następnie wykładał w Krakowie medycynę. Dzieła jego znane są: „Examen Thematum S. Stanislai Zawaccii Pici Cracoviensis an. 1563 in academia diaputandi gratia temere productorum“ (Kraków, 1563); „O morowej zarazie przestroga i nauka“ (tamże, 1564).

Sierpski Wojciech, profesor filozofji w akademji krakowskiej i wierszopis łaciński, † 1620; zostawił dzieła: „Annotationes in M. T. Ciceronis Divinationem in C. Verrem“ (Kraków, 1575) i „Exhortatio de causis malorum praesentis saeculi et eorundem remediis“ (tamże, 1592).

Sierpuchow, *Serpuchow*, m. powiatowe gub. Moskiewskiej, nad rzeką Narą, ma 22 cerkwie i 24,456 miesz. (1897). W **S.** znajduje się 22 fabryk, których roczna produkcja wynosi przeszło 4,600,000 r.; z fabryk najważniejsze wyrobów bawełnianych i płócienek.—*Sierpuchowski powiat* ma na przestrzeni 2,253 w. kw. 112,352 mieszkańców (1897).

Sierra (hiszp., port. *Serra*), znaczy właściwie piłę, przenośnie zaś łańcuch czyli pasmo gór.

Sierra-Leone, najbardziej na północ posunięte, 60 mil długie, od przylądku Verga do przylądka Mesurado ciągnące się wybrzeże Wyższej Gwinei, pomiędzy 7 a 9° szer. półn.; jest to okolica bardzo urodzajna, ale w większej części jeszcze nieprzebytemi pokryta lasami. Klimat podzwrotnikowy, mieszkańcy Negrowie. Założona 1787 r. przez londyńskie filantropijne towarzystwo afrykańskie, a 1808 rządowi angielskiemu odstąpiona kolonja *Sierra Leona* obejmuje 71,900 klm. kw. i 127,000 miesz., Negrów. Miasto główne jest Freetown.

Sierra-Madre, pasmo gór w środkowym Meksyku, ciągnie się w kierunku płn.-zachodnim i dosięga 2,600 metrów wysokości.

Sierra-Morena, środkowa część pasma gór, dzielącego Kastylję od Andaluzji w Hiszpanji, poczyna się u przylądka Martin nad morzem Śródziemnem, i ciągnie aż do dolnego biegu Gwadjany, następnie zaś p. n. *Sierra de Caldeiro* i *Sierra Monchigue* dochodzi przez Algarbję w Portugalji aż do przylądku Saint-Vincent. Są to szerokie, jałowe i łyse, na pochyłościach zarosłe lasami pasma, których najwyższe wierzchołki nie przenoszą 1,000 metrów wysokości.

Sierra Nevada (po hiszp. *góry śnieżne*), pasmo gór w południowej Hiszpanji. Już od Granady się stromo podnoszące, przechodzą 3,000 metr. wysokości. Ma liczne wierzchołki (Cumbre do Mulahacen 3,481 metr.). Takąż samą nazwę nosi pasmo gór w Kalifornji, ciągnące się wzdłuż rzek Sacramento i San Joaquim. Średnia wysokość tych gór wynosi od 3,000 do 4,300 metrów.

Sierra Nevada de Merida, najwyższe pasmo Andów w Wenezueli, którego wierzchołki sięgają 4,700 metrów wysokości, pokryte śniegiem wiecznym.

Sierra Nevada de Santan Marta, odosobniona grupa gór w Ameryce Południowej, w pobliżu ujścia rz. Magdaleny, zamknięta z dwóch stron dwoma pasmami Andów, z których jedno po rozdzieleniu się pod 2° szer. półn. ciągnie się ku pobrzeżnemu łańcuchowi Wenecueli, zaś drugie ku międzymorzu Panama. Grupa ta wznosi się na nizinie, pomiędzy ujściem rz. Magdaleny a zatoką Maracaibo masą z wierzchołkami stromemi i pokrytemi śniegiem, ciągnie się zaledwie 200 klm., lecz wznosi się do wysokości 5,100 metrów. Por. Sievers „*Reise in der S.*“ (Lipsk, 1887).

Sierżant (fr. *sergent*, według Muchlińskiego z perskiego *ser* głowa i *dżeng* wojna), stopień wojskowy, pośredni między żołnierzem a podoficerem, nie we wszystkich armjach istniejący. W wojsku polskiem zjawił się w legjonach włoskich. W wojsku dawnem francuskiem *sergent de bataille*

był tytuł wyższych oficerów sztabowych. W Anglji *sergeant* oznacza woźnego sądowego.

Siesiki, majętność w gubernji Kowieńskiej, nad jeziorem t. n., niegdyś własność Dowmuntów, którzy od niej nazwisko *Siesickich* przybrali. Ma starożytny kościół, którego fundacja sięga pierwszych czasów chrześcijaństwa w tych stronach.

Sieskie jezioro, w pow. Witebskim, blisko prawego brzegu Łowatu.

Siesta (hiszp.), zowią się chwile wypoczynku podczas największych upałów południowych w Hiszpanji i we Włoszech.

Siestra, rzeka, wypływająca z jeziora Seneskiego, w gub. Włodzimierskiej, płynie w gub. Moskiewskiej i wpada do rz. Dubny, dopływu Wołgi; długa 100 w.

Siestrzeńcewicz Bohusz Stanisław, arcybiskup mohylowski, metropolita kościołów rzymsko-katolickich w Rosji, * 1731 we wsi Zamku, w gubernji Wileńskiej, pow. Trockim, z rodziców wyznania kalwińskiego, † 1825 r. Przeznaczony do stanu duchownego, pierwsze nauki pobierał w Słucku, potem w Królewcu, Frankfurcie, Amsterdamie i Londynie kosztem synodu kalwińskiego. Wróciwszy do kraju, z powodu utraconych pieniędzy za daną mu do sprzedaży przez ojca pszenicę w Gdańsku, nie wrócił do domu, i zaciągnął się do wojska pruskiego. Będąc już oficerem, wskutek pojedynku przeniósł się 1751 do gwardji litewskiej. Wyszedłszy z niej wkrótce w stopniu kapitana, został nauczycielem domowym przy młodych książętach Radziwiłłach w Żyrmunach. Tu przeszedł na wyznanie katolickie i za namową Massalskiego, biskupa wileńskiego, wstąpił do stanu duchownego. Protegowany przez Massalskiego, został kanonikiem wileńskim i prócz posiadanej już plebanji bobrujskiej, otrzymał drugą, bogatszą w Homlu. W 1773 był już koadjutorem, a zaraz potem biskupem białoruskim. W 1781 r. wyniesiony przez cesarzową Katarzynę II na arcybiskupstwo mohylowskie, został 1795 legatem apostolskim, a 1798 z prawem używania ubioru kardynalskiego otrzymał godność metropolity rzymsko-katolickich kościołów w Rosji i zarządzał niemi z górą lat 50. Oprócz kazań ogłosił następujące dzieła: „Sztuka utrzymania zdrowia przez Mackenzie“ (z ang., Wilno, 1769) „Ustawy cesarzowej Katarzyny na gubernje“ (Mohilew, wyd. 2, 1795); „Gocja w Taurydzie, tragedja wierszem polskim“ (Mohilew, 1783); „Recherches historiques sur l'orgine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves“ (Petersburg, 1812); „Histoire de la Tauride“ (2 t., Brunświk, 1800); „Regulamen dla kościołów i klasztorów katolickich w Imperjum Rosyjskiem“ (Wilno, 1798).

Siestrzyński Jan, lekarz i pedagog, * 1788 w Szczebrzeszynie, † 1824 w Końskich. Ukończywszy 1813 r. wydział lekarski w Wiedniu, zajmował się tam praktyką i był asystentem przy jednym z miejscowych szpitalów. Zapoznawszy się z ks. Falkowskim, postanowił zostać nauczycielem głuchoniemych. Przed wykonaniem jednak tego postanowienia wyjechał przy pomocy ks. H. Lubomirskiego do Monachjum dla wystudjowania sztuki litograficznej, u nas do owej pory jeszcze nieznanej. W 1817 przybył do Warszawy i objął posadę nauczyciela w instytucie głuchoniemych, a zarazem urządził pierwszy w kraju naszym zakład litograficzny. Jako nauczyciel głuchoniemych porzucił dotychczas panującą metodę nauczania mową migową, czyli alfabet ręczny, a wprowadził natomiast szkołę głośnego mówienia. Kwestja ta poróżniła go z ks. Falkowskim, który nowej szkole był wręcz przeciwny, **S.** wziął więc 1821 r. uwolnienie od obowiązków nauczyciela i 1822 r. został lekarzem wojskowym; pracując nad kształceniem żołnierzy, urządził w Końskich szkołę wojskową wzajemnego nauczania podług metody Lancastra. — W rękopisie zostawił **S.** obszerne dzieło „Teorja i mechanizm mowy“,— Życiorys **S.** dał Jenike w *Bibl. Warsz.* (1856, t. 3).

Sieur (fran.), pan (w stylu urzędowym) a także tytuł dawany osobom niższej kondycji, podwładnym (ob. Seigneur).

Sievers Jan Jakób, dyplomata rosyjski, * 1731 w Estlandji, gdzie ojciec jego był rządcą u bar. Tiesenhausen. Za Elżbiety dostał się do biura dyplomatycznego i wysłany był do Kopenhagi, a później do Londynu. Następnie służył wojskowo. Był w bitwach pod Gross-Jägerndorff i Zorndorff (1757—58), a następnie, popadłszy w niełaskę, wziął dymisję w stopniu generał-majora i osiadł na Inflantach w Bauenhoff. Katarzyna naznaczyła go gubernatorem nowogrodzkim i na tem stanowisku był lat 17. W 1792 wysłano go do Polski na ambasadora, na miejsce Bułhakowa. To umiał skłonić do swych widoków Stanisława Augusta, przeprowadzić potrafił drugi rozbiór Polski i rozwiązanie konfederacji Targowieckiej. W 1793 po dokonaniu dzieła, usunięto go z zajmowanego stanowiska, podając za powód zezwolenie na przyznanie krzyża *Virtuti militari*, który to order konfederacja Targowicka zniosła. Dostawszy dymisję, usunięty ze dworu, **S.** przeniósł się znowu do Bauenhoff i tu w późnym wieku życia dokonał 1808 r. Największa i najbardziej obfita działalność jego przypada na czas pobytu jego w Polsce. Codziennie prawie z Warszawy, a później z Grodna, wysyłał on listy bardzo szczegółowe do każdej z trzech swych córek i listy te złożyły materjał bogaty do sejmu Grodzieńskiego. Podał je w treści Zupański i wydrukował w tomie 5 swych „Pamiętników z XVIII w.“ (Poznań, 1865). Por. Blum „Des Grafen J. J. S. Denkwürdigkeiten zur Geschichte Russlands“ (Lipsk, 1857—58, t. 4); tenże „Graf S. und Russland zu dessen Zeit“ (tamże, 1864).

Sievers Edward, germanista, * 1850 pod Hofgeismarem, w 1876 był profesorem w Jenie, na-

stępnie w 1887 został profesorem w Halli, a w r. 1892 w Lipsku zasłużył się jako gramatyk i fizjolog dźwięków. Napisał „Angelsächs Grammatik“ (2 wyd., 1886); „Allgermann Metrik“ (1892).

Sievers Wilhelm, geograf i podróżnik, * 1860 w Hamburgu, kształcił się w Jena, Getyndze i Lipsku, 1890 został profesorem geografji w Giessen, W 1884—86, oraz 1892—93 odbywał podróże po Wenezueli i Kolumbji. Napisał: „Reise in der Sierra Nevada de Santa-Marta“ (1888); „Die Kordillere von Merida und das Karibische Gebirge“ (Wiedeń, 1888); „Venezuela“ (1888); „Afrika“ (1891); „Asien“ (1892); „Allgemeine Länderkunde“ (5 t., 1891—95).

Siew, czynność powierzania gruntowi nasienia rośliny w celu jej wyhodowania; uskutecznia się ręcznie albo za pomocą siewników (ob.). Ziarna winny być rzucane tak, aby padały jak najjednostajniej i w równej odległości. Siewy jare są na wiosnę, na jesień ozime. Jeżeli zamiast nasion wysiewa się inne części rośliu, mające zdolność rozwoju, jak części gałęzi, łodygi, kłącza, albo cebulki (ob.), postępowanie takie nazywa się *sadzeniem.* W ten sposób rozmnaża się znaczna część roślin uprawnych, przez hodowlę uszlachetnionych; rośliny takie, wyprowadzone wprost z nasion, są wprawdzie bardziej wytrwałe, ale nie dają kwiatów tak pięknych i owoców równie dobrych, jak rośliny przez sadzenie wyhodowane. Części roślin, do celu tego służące, nazywają się *sadzonki.* Ob. Wysiew naturalny.

Siewiercow Mikołaj, zoolog i podróżnik, * 1825 w gubernji Woroneskiej, † 1885 przez utonięcie w jednym z dopływów Donu; studjował nauki przyrodnicze w Moskwie, 1857—58 podróżował po nizinie Aralsko-Kaspijskiej, 1865 miał udział w wyprawie generała Czerniajewa do Taszkientu, 1874 należał do wyprawy do okolic Amu-Darji, 1877—78 kierował wyprawą do Pamiru. Ogłosił „Podróże po Turkiestanie“ (2 t., Petersburg, 1873) i in.

Siewierskie księstwo, ob. Siewierz.

Siewierz, jezioro w dawnych polskich Inflantach.

Siewierz, osada w gubernji Piotrkowskiej, powiecie Będzińskim, niegdyś stolica osobnego księstwa. Przez darowiznę Kazimierza Sprawiedliwego w 1180 **S.** wraz z Bytomiem dostał się książętom śląskim, od których w 1443 nabył **S.** za 6,000 grzywien szerokich groszy czeskich kardynał Zbigniew Oleśnicki na rzecz krakowskiego biskupstwa. Składało się wtedy księstwo Siewierskie z dwu miast, **S.** i Czeladzi, oraz z 8 włości: Gołuchowca, Łagisza, Komornego, Wojkowic, Zawolek, Rzewrzyszowa, Nowej-wsi i Strzeżowic. Odtąd biskupi krakowscy tytułowali się książętami siewierskimi i mieli tutaj niektóre prawa panujących, jak prawo miecza (jus gladii), utrzymywania swego dworu, wojska, a nawet w ostatnich czasach bicia monety. Przy pierwszym podziale Rzeczypospolitej biskupstwo zostało rozdzielone i konstytucja sejmowa z 1790 księstwo siewierskie wcieliła do Korony. Z dawnego zamku pozostały tylko szczątki nagich murów. Obecnie **S.** liczy około 2,000 miesz. i ma dość ozdobny kościół parafjalny, wystawiony w XV w.

Siewka, *siwka,* ptak, ob. Dżdżownik.

Siewnica, gatunek ptaków z rodzaju czajki (ob.), *Vanellus melanogaster,* przez niektórych rodzajowo od niej oddzielony pod nazwą *Squatarola helvetica.*

Siewnik, machina rolnicza, za pomocą której prędzej i jednostajniej siać można, niż ręcznie. **S.** są *rzutowe* i *rzędowe;* pierwsze rozdzielają nasiona jednostajnie, ale ich nie pokrywają, gdy drugie rozmieszczają je jednostajnie i takowe przykrywają, usuwają przeto potrzebę brony, drapacza i t. p.

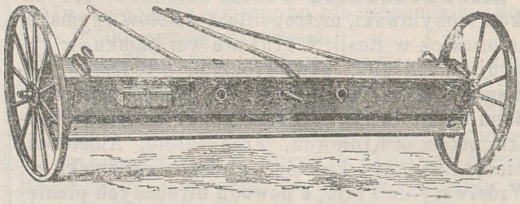

Siewnik rzutowy.

Każdy **S.** opatrzony jest skrzynią, w którą wsypują się nasiona; zajmuje ona zwykle całą szerokość **S.** i tym sposobem określa szerokość skiby, poddanej na raz obsiewaniu. W skrzyni znajduje się *przyrząd wysiewający,* odmierzający ilość nasienia i takowe wyrzucający; jest on pospolicie umieszczony na wale obracanym przez ruch kół biegowych. Urządzenie zresztą przedstawia rozmaite,—bywa

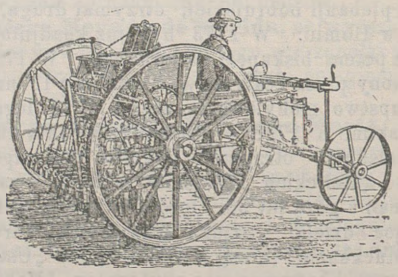

Siewnik rzędowy.

systemu szczotecznego, zasuwkowego, łyżeczkowego, puszkowego i t. d. W **S.** rzędowych nasienie z przyrządu wysiewającego przechodzi do lejków połączonych z rurkami, mającemi ujście na tylnym brzegu *nożów* czyli *radełek.* Radełka, te idąc naprzód, wyrzynają wązki rowek, w który wpada nasienie,—poczem zostaje ono pokryte zagarniaczem. Liczba radełek, zatem rzędów, w które się naraz sieje, jest rozmaitą, od 1—17 i więcej. Roz-

różniają się jeszcze **S.** *kupkowe*, które rzucają nasiona nie w sposób ciągły, ale wprowadzają je w dołki w pewnych między sobą odległościach.— Wspomieć też można jeszcze o **S.** *odśrodkowych*, które służą do siewu ręcznego, ale ulegają silnie wpływowi wiatru. **S.** pociągane są siłą ludzi lub koni. Niekiedy są opatrzone przyrządami do nawozu, który się wprowadza wraz z nasionami. **S.** używane były pierwotnie w Chinach, Japonji i Indjach wsch., w Europie opisał je poraz pierwszy. Gabrjel Platte w 1650. W użycie zaczęły wchodzić **S.** dopiero w XVIII w. w Anglji, skąd rozeszły się po lądzie stałym. Por. Wroński „Maszyny rolnicze“ (Warszawa, 1896).

Siewsk, miasto powiatowe gubernji Orłowskiej, nad rzeką Siewą, ma 9,167 miesz. (1897) oraz liczne fabryki.—*Siewski powiat* ma na przestrzeni 3,488 w. kw. 154,454 m. (1897).

Sieyès Emmanuel Józef, publicysta i mąż stanu francuski, * 1748 w Frejus, † 1836. Ukończywszy seminarjum św. Sulpicjusza, był w chwili wybuchu rewolucji wikarjuszem generalnym arcybiskupa Chartres. Wysłany 1788 przez duchowieństwo na zgromadzenie prowincjonalne do Orleanu, zrozumiał odrazu znaczenie ruchu politycznego i ogłoszeniem kilku broszur, a zwłaszcza słynnej „Qu'est-ce que le tiers-état“ (Stycz. 1789), wywarł na rozwój rewolucji wpływ niezmierny. Wybrany do zgromadzenia narodowego, ogłosił pismo „Reconnaissance et exposition des droits de l'homme et du citoyen“ (1789), którem przygotował ogłoszenie praw człowieka i zajął w zgromadzeniu wielce wpływowe stanowisko, a w konwencji głosował za ścięciem Ludwika XVI. Następnie zasiadał w radzie pięciuset; w 1798 był posłem w Berlinie, gdzie wielkej dowiódł zręczności dyplomatycznej. Za powrotem został 1799 r. członkiem dyrektorjatu i zamierzał nadać Francji przez siebie samego ułożoną konstytucję, ale mimo to podczas zamachu 18 Brumaire'a przyjął nader czynny udział w sprawie Bonapartego, od którego później otrzymał tytuł hrabiowski i godność prezesa senatu. Po drugiej restauracji wygnany jako królobójca, przebywał aż do rewolucji lipcowej 1830 w Brukseli, wróciwszy do Paryża obrany został członkiem akademji i † 1836. Por, Oelsnera „Des opinions politiques du citoyen S.“ (Paryż, 1799); Mignet a „Notice historique sur la vie et les travaux de Sieyès“ (Paryż, 1836); Boulay p. t. „Théorie constitutionelle de S.“ ogłosił kilka fragmentów z niedrukowanych pamiętników **S.** i podał w nich rys ułożonej przez niego konstytucji. Por. A. Netou „Sieyets 1748—1836 d'après documents inédits“ (1900).

Sieyès E. J.

Sif, w mitologji germańskiej, bogini starogermańska, żona Thora, obdarzona słabemi włosami.

Si fabula vera (łac.), jeżeli wiadomość jest prawdziwą.

Sifan, ob. Tunguzi.

Sifanto, wyspa, ob. Siphnos.

Si fractus illabatur orbis... (łac.), choćby cały świat się rozpadał (człowiek uczciwy pozostanie niewzruszonym). Horacy.

Sig, ryba, ob. Sieja.

Sigalon Ksawery, francuski malarz historyczny, uczeń Guérina, * 1788 w Uzès, † 1837. Celniejsze jego prace są: „Lokusta“, „Atalja“, „Kurtyzana“, „św. Hieronim“, „Góra Kalwarji“, oraz słynna kopja „Sądu ostatecznego“ Michała Anioła (wykonana wraz z Souchon'em). Obrazy jego (liczba ich nieznaczna) odznaczają się powagą, głębokością, prawdą i pewną oryginalnością, która zapewnia artyście odrębne stanowisko od szkoły klasycznej i nowszej romantycznej.

Sigbert Gemblacensis Sigbert z Gemlours, kronikarz średniowieczny, * około 1030 w Brabancie, wstąpił 1048 do klasztoru w Gemblours, w którym pod kierunkiem opata Wicberta otrzymał wysokie wykształcenie naukowe. Czas jakiś był nauczycielem szkoły klasztornej w Metz, następnie powrócił do Gemblours, gdzie otoczony ogólną czcią, † 1111. Najważniejszą pracą **S.** jest „Chronicon“, obejmująca czas od 381—1111, i oprócz wielu błędów i baśni podająca nader ciekawe szczegóły, nie znane z innych źródeł. Najlepsze wydanie kroniki tej sporządził Bethmann do „Monumentów“ Pertza (t. 6). Nadto napisał **S.** życiorys biskupa Dietricha z Metz (Pertz, t. 4); „De passione Sanctorum Thebaeorum“; życiorys opata Wicberta (Pertz, t. 8); dzieje klasztoru w Gemblours i pismo „De Scriptoribus ecclesiasticis“ (wyd. w Miräusa „Bibliotheca ecclesiastica“). Por. Hirscha „De vita et scriptis Sigiberti“ (Berlin, 1841).

Sigeion (Sigeum, geogr. star.), przedgórze na wybrzeżu Troi, przy południ. wejściu do Helespontu, rzekomo z grobowcami Achilesa i Patroklesa. Ob. Sigeum.

Sigel Franciszek, generał płn.-amerykański, * 1824 w Sinsheim. Naprzód porucznik w wojsku badeńskiem, studjował później prawo w Heidelbergu. Wziąwszy udział 1848 r. w powstaniu badeńskiem, był za rządu tymczasowego 18—30 maja 1849 ministrem wojny i dowódcą badeńsko-palatyńskiej armji powstańczej; potem służył pod komendą Mierosławskiego a po zwycięstwie odniesionem przez Prusy schronił się do Szwajcarji. Przebywając od 1852 w Ameryce północnej, po wybuchu wojny domowej uorganizował pułk piechoty i bataljon artylerji, na czele których oddał rządowi ważne usługi i odniósł pierwsze w tej wojnie nad secesjonistami zwycięstwo pod Kartaginą (5 lipca 1861). Pod wodzą Fremonta walczył dzielnie w Missouri, a pod wodzą Curtisa na czele osobnego oddziału posunął się do granic Arkansas i pod Pearidge odniósł świetne zwycięstwo (7—8

1862). W końcu czerwca 1862 objął dowództwo nad korpusem armji wirgińskiej, stoczył kilka szczęśliwych bitew i odznaczył się szczególniej w bitwie pod Bull-Run (28—30 sierpnia 1862), gdzie lewem dowodził skrzydłem. Wiosną 1863 usunął się od dowództwa; 1864 wrócił znowu do służby czynnej, ale zmuszony przeważnemi siłami nieprzyjaciela do ustąpienia z doliny Shenandoah, nie brał w dalszej wojnie żadnego udziału, usunął się do życia prywatnego i redagował czas jakiś jeden z dzienników baltimorskich, w 1867 osiadł w New-Yorku, gdzie był czynnym w zarządzie miejskim.

Sigeum, w starożytności przylądek w ziemi Trojańskiej na brzegach Azji Mniejszej, na którym według podania Achilles i Patroklus śmierć i grób znaleźć mieli. Znaleziony tutaj na początku XVIII w. tak zwany *napis sigejski*, t. j. tablica marmurowa, na której napis idzie od prawej do lewej i następnie znowu od lewej do prawej ręki, objaśniony został przez v. Böckha („Corpus. inscript. graec.").

Sigillaria, ob. Widłaki.

Sigillum (łac.), pieczęć; **S.** confessionis, pieczęć spowiedzi.

Sigma, pseudonim Stan. Zaremby, Walerego Przyborowskiego i Stefana Cybulskiego.

Sigmaringen, dawniej rezydencja i stolica księstwa Hohenzollern-Sigmaringen i miasto główne hrabstwa Sigmaringen, obecnie miasto główne zarządu pruskich teraz księstw Hohenzollern-Sigmaringen i Hohenzollern-Hechingen, nad Dunajem, ma 4,300 miesz. i zamek.

Signach, miasto powiatowe i twierdza w guberuji Tyfliskiej, nad rzeką Alazaną, 9,000 miesz.; fabrykacja jedwabiu i bawełny. W okolicach rodzi się najlepsze w całym kraju zakaukaskim wino.—*Signachski pawiat* ma na przestrzeni 5,258 klm. kw. 100,097 miesz.

Signore (włos.), Pan. Signora—pani. Signorina—panna.

Signoria (włos.), panowanie, nazwa rady rządzącej Florencją.

Signorelli Łukasz, * 1439 w Cortona, znakomity malarz włoski, stanowi epokę w historji włoskiego malarstwa; skupił bowiem w sobie jakby w ognisku rozliczne usiłowania i kierunki artystów florenckich, dążących do odtworzenia natury według pojęć idealistycznych. Z pomiędzy prac jego zasługują na wzmiankę przedewszystkiem malowidła ścienne wykonane w tumie w Orvieto. Dla swobody i wzniosłości stylu uważany jest za poprzednika Michała Anioła.

Signum temporis (łac.), znak czasu.

Signum laudi (łac.), oznaka pochwały, odznaczenie honorowe w Austrji, zastępujące miejsce dawnej piśmiennej pochwały najwyższej. Udziela się żołnierzom i oficerom za waleczność na polu bitwy. Oznakę stanowi medal złoty matowy z koroną.

Sigonius Karol, humanista włoski, * 1524 r. w Modenie, nauczał w Wenecji, Padwie i Bolonji a † w mieście rodzinnem 1584. Z dzieł jego, poprawną pisanych łaciną (6 t., Medjolan, 1732—37), celniejsze są: „Historiae de occidentali imperio" (Bazyleja, 1759); „Historiae de regno Italiae" (Hanower. 1613); „Fasti consulares" (Wenecja, 1555) i pod imieniem Cycerona, ale jego piórem napisana: „Consolatio super Tulliae filiae obitu" (Wenecja, 1583). Por. Krebsa „Karl Sigonius, einer der grössten Humanisten des XVI Jahrh." (Frankfurt, 1840).

Sigourney Lidia Huntly, autorka amerykańska, * 1791 w Norwich w Stanach Zjednoczonych, † 1865 r. W młodości kierowała szkołą żeńską a 1819 poślubiła Kar. Sigourney, kupca w Hartford i oddała się całkowicie literaturze. Wydała w ogóle 10 tomów. Z dzieł jej wymieniamy między innemi: „Mieszaniny" (1810); poemat w 5 pieśniach p. t. „Pierwotne ludy Ameryki" (1822) i t. d. Po odbytej podróży po Europie wydała: „Pleasant memoires of pleasant lands", a następnie poemat „Poca hontas", który powszechne zyskał uznanie. Z pism pośmiertnych wydano „Lettres of life" (1866).

Sigurdson John, uczony Islandczyk, * 1811, uczeń uniwersytetu w Kopenhadze, od 1840 sekretarz, od 1851 prezes islandzkiego towarzystwa literackiego, wywalczył dla Islandji niezależność prawodawczą, † 1879 w Kopenhadze. Ważniejsze jego prace są: „O politycznem położeniu Islandji" (1856); „Zbiór praw Islandzkich" (7 t., Kopenhaga, 1853—57); „Starożytne pieśni Islandzkie" (tamże, 1854).

Sigwart Krzysztof, filozof niemiecki, * 1830, profesor w Tubindze. Napisał „Logik" (1878); „Schleiermachers Erkenntnistheorie etc.".

Sikarowie (z łac. Sica=sztylet), bandy morderców w państwie Żydowskiem w ostatniem wieku jego istnienia. Początkowo zwykli rozbójnicy, później zeloci, którzy jednak dali się używać prokuratorom rzymskim do mordów nad nienawidzonemi osobami. W 68—78 pod wodzą Eleazara bronili się w twierdzy Mazada przeciwko Rzymianom i zginęli śmiercią samobójczą.

Sikawka, przyrząd do wyrzucania z pewną siłą strumienia wody, mający główne zastosowanie przy gaszeniu pożarów. **S.** ręczne są to przyrządy bardzo proste; w rurze wąsko zakończonej posuwa się tłok; jeżeli, wprowadziwszy otwór sikawki w wodę tłok pociągamy ku górze, tworzy się pod nim próżnia i woda wchodzi do **S.** pod ciśnieniem atmosfery; wyrzucamy ją następnie, spychając tłok. Tego rodzaju są **S.** ogrodowe, lewatywy i inne strzykawki. Zwykłe **S.** *ogniowe* są to pompy (ob.) ssąco tłoczące, w których rura ssąca jest bardzo krótka, a rura wypływu, czyli kiszka, jest skórzana i dostatecznie długa. Dla utrzymania jednostajnego wypływu połączone są ze zbiornikiem powietrza, do którego woda zostaje wtłaczaną;

powietrze się zagęszcza i ciśnieniem swem wyrzuca wodę w kiszkę. **S.** ogniowa posiada zwykle dwie pompy, osadzone we wspólnej skrzyni, napełnionej wodą; tłoki ich *a*, *a* (fig. 1) wprawiane

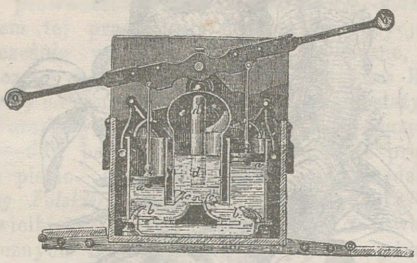

Fig. 1, Urządzenie sikawki ogniowej.

są w ruch długim drągiem OO, tak że gdy jeden tłok schodzi, drugi wznosi się w górę. Pompy te wtłaczają wodę ze skrzyni do zbiornika *e* napełnionego powietrzem, które się zagęszcza i wyrzuca

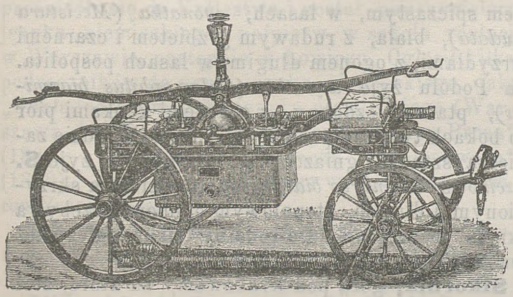

Fig. 2. Sikawka ogniowa na wozie.

wodę przez rurę *d*, jak w bani Herona (ob. Herona bania); z rurą tą łączy się kiszka, zakończona wylotem miedzianym. Klapki *b* i *c* działają jak w zwykłych pompach. Sikawka taka osadzona jest

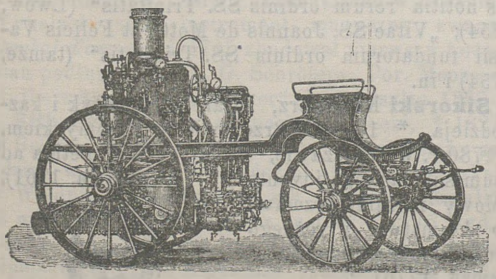

Fig. 3. Sikawka parowa.

zwykle na wozie (fig. 2), by szybko mogła być na miejsce pożaru przewożona. **S.** *parowe* (fig. 3), rozpowszechnione głównie w Ameryce i Anglji, posiadają kocieł do wytwarzania pary, zasilającej machinę parową, która wprawia w ruch pompy, działające podobnie jak w powyższej sikawce zwykłej. W ostatnich czasach zbudowano też **S.**, w których pompy i walce machiny parowej zastąpione są pulsometrem (ob.), co pozwoliło osiągnąć znaczne uproszczenie konstrukcji. **S.** *elektryczne* są zbyt kosztowne. a **S.** z motorem gazowym również się dosyć praktyczne nie okazały. Por. Lenz „Das Spritzenmeisterexamen“ (1891).

Sikcymetr, rodzaj atmidometru (ob.).

Sikhowie lub *Sikowie*, *Sejkhowie* (z ind. *sikh*— uczeń), wojowniczy naród w północ.-zachodnich Indjach, który do niedawnego czasu tworzył oddzielne państwo w Pendżabie. **S.** byli pierwotnie sektą religijną Hindów w Lahorze, której założycielem był *Janaka* lub *Nanak*, *Nanek*, * 1469 Ardżun, syn Ramdasa, a wnuk Nanaka, zebrał naukę **S.** w dziele „Adi-Granth,“ osiadł 1581 w Amritsirze i zorganizował stronników swych w konfederację polityczno-religijną, której został naczelnikiem. **S.** zarówno odrzucali Koran, jak i Wedy, wskutek czego ściągnęli na się nienawiść tak muzułmanów, jak i brahmanów. Ardżun, popadłszy w ręce nieprzyjaciół, po wycierpieniu strasznych męczarni, † 1606 w więzieniu.—Syn jego Har-Gowind, dla pomszczenia śmierci ojca, przemienił **S.** w dziką hordę wojowników i od tej pory trwały przez przeciąg dwu wieków nieustanne a krwawe walki pomiędzy nimi a muzułmanami i brahmanami. Pod koniec XVII w. Gurn-Gowind nadał **S.** silną teokratyczno-polityczną organizację, ułożył księgę praw i napisał „Dasema Podszach ke Granth,“ uważaną przez **S.** za drugą księgę świętą. Niezgody wewnętrzne, zaszłe po śmierci Gurn-Gowinda, († 1708), oddany **S.** na pastwę W. Mogoła, który ich 1716 pobił i wielką liczbę wytępił. Po klęsce tej nie mogli się podnieść przez długi czas, aż dopiero 1764 r., zebrawszy wszystkie swe siły, wyparli Afganów z Pendżabu. Przez następujące 30 lat rozdzieleni byli na 12 konfederacji *(misal)*, z naczelników *(sirdar)*, których najpotężniejszym był Maha Singh. Po śmierci Maha Singha (1794), syn jego Rundżit Singh upokorzył wszystkich sirdarów i stał się samowładnym panem w Pendżabie. 1839 po śmierci Rundżita rozpadło się królestwo Lahore, jak je był nazwał, i choć udało się jednej z wdów po nim zagarnąć władzę na rzecz nieletniego syna, jednak nieoględne i samowolne jej rządy spowodowały 1845, wojnę z Anglikami zakończoną pokojem 1846 r., przez który znaczna część ziemi **S.** oddaną była kompanji indyjskiej. Wkrótce potem wynikła nowa walka, zakończona 1849 zupełną porażką **S.**, poczem cały Pendżab przyłączony został do posiadłości angielskich. Podczas powstania indyjskiego 1857 **S.** pozostali wierni Anglikom i pomagali im w walce z Bengalami i innymi Sipojami. Por. Cunninghama „History of the Sikhs“ (Londyn, 1849); Stülpnagel „The Sigh“ (1870 roku); Trumpp „The Religion des Sigh“ (Lipsk, 1881).

Sikiang (t. j. rzeka zachodnia), największa rzeka Chin płd., powstaje z połączenia w Kuangfi rzek Hungczui i Jukiang, biorących początek w prowincji Junnan. Ma 400—500 m. szerokości, od Wuczuofu jest spławna, a pod Samszui tworzy wielką deltę, której ramię wschodnie *(rzeka Perłowa)* przepływa obok Kantonu, gdy **S.** pod Makao wpada do morza Chińskiego.

Sikkine, małe państwo w Indjach angielskich, położone u północnego stoku gór Himalajskich, pomiędzy Nepalem a Butanem, obejmuje 6,734 klm. kw. (122 m. kw.) i liczy 50,000 miesz., pochodzenia tybetańskiego. Na terytorjum jego wznosi się trzeci z rzędu najwyższych szczytów górskich na ziemi, mianowicie Kanczyndżynga (8579 m.). Kompanja indyjska objęła protektorat nad niem w r. 1817.

Siklawa, strumień tatrzański, bierze początek w Pięciu Stawach, tworzy potężny wodospad i po 64 metrach całej swej długości, płynąc dalej, przybiera nazwę Roztoki.

Siklawica, wielkie źródło tatrzańskie, wytryska na Grzybowcu blizko góry Giewontu i spadając, tworzy wodospad 14 metrów długi.

Sikora *(Parus)*, rodzaj ptaków wróblowatych z grupy zębodziobych, o dziobie krótkim, stożkowatym, nogach miernych, silnych i chwytnych, skrzydłach miernych, z 4 lub 5 lotką najdłuższą. Są to ptaszki drobne, zwinne, ruchawe i złośliwe, przebywają w lasach i ogrodach; żywią się owadami lub poczwarkami i ich jajkami; jadają też różne ziarna. Gnieżdżą się w dziuplach pni zbutwiałych, składając 8—20 jajek białych, ceglasto nakrapianych; żyją towarzysko. Ogonatka buduje misterne gniazdo, na gałęziach z delikatnych tra-

Sikora. *a* Sikora modra, *b* Bogatka.

wek, całkowicie zamknięte, prócz małego otworu wchodowego. Nieostrożne, łatwo w sidła wpadają; w niewoli są śmiałe. Z 30 znanych gatunków u nas znajdują się: *bogatka (P. major)*, 16 cm. długa, 15 cm. szeroka, z wierzchu zielonawa, od spodu żółta, z czarną głową, bardzo pospolita w lasach i ogrodach; *sosnówka (P. ater)*, mniejsza, lasowa; **S.** *modra (S. coeruleus)*, z błękitną głową i skrzydłami, zielonawym grzbietem, w lasach i przy mieszkaniach; **S.** *błękitna (P. cyanus)*, północna, u nas rzadka; **S.** *uboga (P. palustris)*, szara, pospolita; **S.** *północna (S. borealis)*, podobna do poprzedniej, zimą tylko u nas postrzegana; **S.** *czubata* lub *koziołek (P. cristatus)*, szara z czub-

Gniazdo sikory.

kiem spiczastym, w lasach; *ogonatka (Mecistura caudata)*, biała, z rudawym grzbietem i czarnemi skrzydłami, z ogonem długim, w lasach pospolita. Na Podolu żyje *wąsatka (Calamophilus biarmicus)*, ptaszek ozdobny, z czarnemi kępkami piór po bokach twarzy; przebywa w trzcinie, gdzie zawiesza sztuczne gniazdo. W Europie płd. żyje **S.** *trzcinowa (Panurus biarmicus)*, z dziobem skrzywionym i długim, stopniowym ogonem; przebywa ukryta w trzcinie. Do rodziny sikor należy też remiz (ob.).

Sikornik, góra pod Krakowem, na której stoi kapliczka św. Bronisławy i mogiła Kościuszki.

Sikorski Marjan Stanisław, Trynitarz, profesor filozofji i teologji, sławny przytem kaznodzieja, † 1763 we Lwowie. Ogłosił; „Hypomnema ordinis Discalceatorum SS. Trinitatis redemptionis captivorum in Regnum Poloniae introducti“ (Warszawa, 1753), oraz dopełnienie tegoż dzieła: „Brevis notitia rerum ordinis SS. Trinitatis“ (Lwów, 1754); „Vitae SS. Joannis de Motta et Felicis Valesii fundatorum ordinis SS. Trinitatis“ (tamże, 1754) i in.

Sikorski Kazimierz, Pijar, matematyk i kaznodzieja, * 1736 w Brzozowie w Przemyskiem, † 1780 r. w Warszawie; wydał: „Arithmetica ad usum scholasticae juventutis“ (Warszawa, 1761); „Mowy moralne przeciwko kłamstwu i różnego rodzaju nierzetelnościom“ (tamże, 1776).

Sikorski Józef.

Sikorski Józef, znakomity krytyk muzyczny, * 1815 r. w Warszawie, † 1896 tamże. Nauki pobierał w liceum warszawskiem, a jednocześnie uczęszczał na lekcje muzy-

ki w ówczesnem konserwatorjum. Wypadki 1831 roku oderwały go na lat kilka od pracy. Bawiąc jako nauczyciel w zamożnym wiejskim domu, miał sposobność uzupełnienia swego ukształcenia i prowadzenia studjów nad teorją muzyki. Owocem tej pracy były drobne kompozycje, a jednocześnie wyborne artykuły krytyczne, zamieszczane w *Gazecie Codziennej* i *Bibljotece Warszawskiej* od samego jej początku. Przeniosłszy się do Warszawy, zaczął wydawać *Ruch muzyczny* (1857—62), bardzo pożyteczne i dobrze prowadzone pismo. Następnie 1865 r. objął redakcję *Gazety Polskiej*, którą prowadził aż do 1875 r., z niewielkiem jednak powodzeniem. Z utworów muzycznych **S.** najważniejszą jest muzyka do *Dzwonu* Schillera i kilka mszy; z prac teoretycznych *Doręcznik muzyczny* (Warszawa, 1852), jedyne i wyborne w tym rodzaju dzieło.

Sikorski Teofil, pedagog, * 1827 r. w w. ks. Poznańskiem, † 1882 w Łowiczu; gimnazjum kończył w Trzemesznie, następnie studjował prawo we Wrocławiu i rozpoczął służbę sądową. W 1860 przeniósł się do Królestwa i został nauczycielem języka niemieckiego, najpierw w szkole realnej w Warszawie, następnie w Łowiczu. Ogłosił kilka podręczników do nauki języka niemieckiego, jak: „Dokładna gramatyka języka niemieckiego (Warszawa, 1867); „Katechismus der deutschen Prosa“ (1869); „Gramatyka niemiecka porównawcza“ (1879). Zamieszczał też prace w *Conservationlexicon* Brockhausa.

Sikorski Jan Feliks, profesor rolnictwa w Czernichowie, napisał „Uprawa łąk i pastwisk“ (Lwów, 1900).

Sikorskie jezioro, w gub. Płockiej, pow. Lipnowskim, w dobrach Zbójno; ma 15 morgów przestrzeni i 30 stóp głębokości.

Silbermann Gotfryd, sławny organmistrz, * 1683 w Saksonji, † 1753 w Dreźnie. Najważniejszemi pomnikami jego sztuki są organy we Freiburgu, w katolickim kościele nadwornym, w kościołach św. Zofji i Frauenkirche w Dreźnie. Wynalazł także instrument muzyczny, zwany *Cembal d'amour*, i 1745 zbudował pierwszy fortepjan podług wzoru L. G. Schrötera. Por. Moosera „Silbermann, der Orgelbauer“ (Langensalza, 1857).

Silberstein August, poeta niemiecki, * 1827 w Budzie, † 1900 w Wiedniu, był więziony za udział w rewolucji wiedeńskiej 1848 r., mieszkał w Wiedniu. Ogłosił pieśni, jak „Trutznachtigall“ (3 wyd., 1870); „Mein Herz in Liedern“ (5 wyd., 1887), oraz romanse i powieści, głównie z życia alpejskiego: „Die Alpenrose von Ischl“ (2 wyd., 1875); „Dorfschwalben aus Oesterreich“ (3 t., 1862—8); „Hochlandsgeschichten“ (2 t., 1877); „Die Rosenzauberin“ (Lipsk, 1884); „Frau Sorge“ (1886); „Landläufige Geschichte“ (1886, t. 2); „Der verwandelte Ahasver“ (1899).

Silcher Fryderyk, muzyk, * 1789 w Schnaith, w dolinie Rems, † 1860, skomponował i zebrał wiele pieśni ludowych. Napisał: „Harmonie und Kompositionslehre“ (1859). Por. Köstlin 1877.

Silene, roślina, ob. Lepnica.

Silentium (łac.), Milczenie.

Silesia (łac.), Śląsk.

Silesius Angelus, ob. Angelus Silesius.

Silex, krzemień, ob. Kwarc.

Silicium, ob. Krzemień; *silikaty*, ob. Krzemiany.

Siliqua, łuszczyna, ob. Owoc.

Silius Italicus (*Cajus*), poeta rzymski, * 25 r. po Chr., był konsulem za Nerona, potem prokonsulem w Azji, następnie żył w dobrach swych w Kampanji i † r. 100 po Chr. Pozostała po nim epopeja w 17 pieśniach, mająca więcej historyczną niżeli poetyczną wartość, p. t.: „Punica“ albo „De bello punico secundo.“ Najlepszą jej ed. sporządził Weber w „Corpus poetarum Latinorum“ (Frankfurt, 1853).

Silk-Cotton, wełna jedwabista, ob. Bombax.

Sill, ryby *anchovis* (ob.), pozbawione ości, rozsyłane w ziołach lub puszkach blaszanych.

Silliman Benjamin, przyrodnik amerykański, * 1779 w Trumbull (Connecticut), † 1864, od 1805—53 był profesorem Yale-College w Newhaven i zasłużył się wielce podniesieniem nauk przyrodniczych w Ameryce północnej, tudzież jako wydawca czasopisma *American Journal ef scienses and arts*. Ogłosił też „Elements of chemistry“ (2 t., 1831); „A visit to Europe“ (1851) i in. W Newhaven wzniesiono mu pomnik 1884.

Silliman Benjamin, chemik, syn pop., * 1816 w Newhaven, † 1885, od 1847 był profesorem chemji w Yale-College. Ogłosił: „First principles of chemistry“ (1847, liczne wyd.); First principles of physics“ (1858, 2 wyd., 1868); „American contributions to chemistry“ (1875) i in.

Sillimanit, *Fibrolit, Krzemień włóknisty*, minerał z rzędu krzemianów, z grupy andaluzytów, występuje w kryształach pryzmatycznych, długich, często w postaci włókien pokrzywionych. Jest bezbarwny, szary lub brunatny, przeświecający, twardość 6—7, c. wł. 3,24. Jest to krzemian glinki, podobnie jak andaluzyt i dysten. Występuje głównie w łupku mikowym.

Sillometr, przyrząd do mierzenia szybkości okrętów, zbudowany przez Clementa.

Silnica, rzeczka w dawnem województwie i pow. Bracławskim, wpada do Bohu.

Silnica, proponowana nazwa polska na oznaczenie motora.

Siloti Aleksander, fortepjanista, * 1863 w Rosji, uczeń Rubinszteina, Czajkowskiego i Liszta.

Silpha, owad, ob. Omarlice.

Silphium, u Greków starożytnych roślina wonna, rosnąca w Cyrenajce w Afryce; miała ważne znaczenie w starożytności, młode pędy uważane były za cenny przysmak. Jaka to była istotnie roślina, dotąd zgoła nie wiadomo. Tę samą nazwę miała inna roślina, woni czosnkowatej,

zapewne *Scorodomna foetidum*.—Obecnie *Silphium* (Żółtwa, Różnik), jest to rodzaj roślin z rodziny złożonych, trwałe zioła z kwiatami żółtemi; **S.** *laciniatum* ma liście eliptyczne, które powierzchniami swemi zwracają się zawsze na północ i południe.

Silurus, ryba, ob. Sum.

Silva, Antonio Joze da..., zwany „o Juden," t. j. Żyd, dramaturg portugalski, * 1705 w Rio Janeiro, jako syn ochrzczonego żyda. Był adwokatem w Lizbonie, naraził się inkwizycji i został 1739 spalony na uroczystem auto da fe. Pisał dramaty mitologiczno-humorystyczne w rodzaju dzisiejszych operetek Ofenbachowskich, ale w podnioślejszym stylu. Por. Wolff „Don Antonio Joze du **S.** der Verfasser der sog. Opern des Juden" (1860); Dawid „Les Operas d'un Juif" (1880).

Silva Mendez Leal, Józef da..., pisarz portugalski, * 1820 w Lizbonie. Zawód literacki rozpoczął bardzo wcześnie na polu dziennikarskiem; następnie został bibljotekarzem bibljoteki narodowej w Lizbonie, oraz członkiem i sekretarzem akademji nauk. W latach 1851—58 zasiadał w kortezach. **S.** jest jednym z napłodniejszych i najwszechstronniejszych nowszych pisarzów portugalskich. Odznaczył się nie tylko jako poeta, ale także jako romansopisarz, filolog, krytyk, historyk i biograf, a oprócz tego rozwijał wielką działalność, jako publicysta. **S.** uważany jest za najlepszego z nowszych dramatyków portugalskich. Celniejsze jego utwory dramatyczne są: „Os dous Renegados" (Lizbona, 1839, 2 ed. Rio de Juan, 1847); „Os homens de marmore" (Lizbona, 1854). Zbiór jego poezji wyszedł w Lizbonie 1858 r.

Silva-rerum (t. j. *las rzeczy*), tak nazywano dawniej księgi rodzinne, przechowywane po domach polskich. W księgach tych zapisywano nie tylko rzeczy obchodzące rodzinę, ale także wypadki krajowe, oraz załączano w odpisach drukowane świstki, wiersze ulotne i t. p. Ślady takich **S.-r** znajdujemy już w początkach XVI w. Mają one nieraz wartość historyczną.

Silvestre Ludwik, znakomity malarz, * 1675 w Paryżu. Od 1725 był malarzem nadwornym przez lat 30 obu królów Augustów. W Warszawie przyozdobił pendzlem swoim *al fresco* dawny pałac Saski.

Silvestre Armand, pisarz francuski, * 1837, † 1901, rozpoczął karjerę literacką od poezji, doskonałych pod względem formy. Potem przerzucił się do nowel humorystycznych w stylu Rabelais'-go. Pisał również krytyki i artykuły dziennikarskie.

Silvretta (*Selvretta*), grupa gór w Alpach Retyckich (ob. Alpy), w Szwajcarji, Tyrolu i Vorarlbergu; najwyższym jej szczytem jest Piz Linard (3416 m.).

Silybum (*kostropacz, ostropest, postrost*), rodzaj roślin z rodziny złożonych, zaliczany niekiedy do rodzaju ostu, cierniste zioła z liśćmi białoplamistemi. **S.** *marianum* napotyka się w Europie płd. i środkowej, ma kwiaty purpurowo-liljowe; różne jego części były używane w medycynie.

Siła, w fizyce, w ogólności przyczyna przyjmowana dla wyjaśnienia danego zjawiska. Ponieważ żadna zmiana w ciele jednem nie może zajść bez oddziaływania nań drugiego, przeto **S.** jest to zdolność ciał oddziaływania na inne ciała. **S.** bez ciał istnieć nie mogą, są one tylko własnościami materji. Fizyka dzisiejsza tłómaczy zjawiska przyrody, jako objawy ruchu całych mas lub ich cząstek najdrobniejszych, ruch ten udziela się od jednego ciała drugiemu za pośrednictwem eteru, powietrza, a w ten sposób możemy sobie poniekąd wytłómaczyć działanie sił. Z różnych stanowisk rozpatrywane, **S.** dzielą się na *chwilowe* i *ciągłe, mechaniczne, fizyczne* i *chemiczne*, na **S.** *żywe* i *prężne*. **S.** żywe są nietylko działaniem mas poruszonych, np. kuli wyrzuconej, ale także zaliczają się do nich i inne siły mogące wywołać ruch. Siły prężne są to zdolności mas do rozwijania w stosownych warunkach siły żywej; tak np. kamień spoczywający na podstawie, po jej usunięciu, może wywiązać **S.** żywą. **S.** żywe zwane są inaczej *energją działającą, dynamiczną*, **S.** prężne *energją możliwą* (ob. Energja). **S.** mierzyć można według kilku zasad. Przedewszystkiem każda **S.** cisnąca lub ciągnąca daje się porównać z siłą przyciągania ziemi, czyli wyrazić pewnym ciężarem; jest to miara **S.** statyczna; do ocenienia jej służy siłomierz (ob.); tak np. siłę pary poruszającej tłok można zastąpić ciężarem wywierającym toż samo działanie. Dalej, ponieważ **S.** uważamy za przyczynę ruchu, przeto wielkość siły daje się ocenić wielkością czyli ilością wywołanego przez nią ruchu; ilość zaś ruchu, zwana zwana też momentem dynamicznym, zależy od masy poruszonej i od szybkości jej udzielonej, t. j. wyraża się iloczynem z masy przez prędkość *(mv)*; siły zatem mają się między sobą jak ilości ruchu przez nie wywołanego w jednym czasie, a jeżeli nadto działają na jednakie masy, to mają się jak prędkości, jakie po jednakim czasie tym masom nadają. (Ob. Mechaniczne jednostki). Bardzo często działanie siły ocenia się z pracy przez nią dokonanej (ob. Praca mechaniczna), a nader jest też ważną znajomość zasobu pracy, jaki posiada masa poruszona wskutek swego ruchu; zasób ten pracy czyli działalności stanowi właśnie siłę żywą masy poruszonej i równa się połowie iloczynu z masy przez kwadrat prędkości ($\frac{1}{2} mv^2$). — Mamy zatem pozorną sprzeczność, bo według podanej wyżej zasady ilości ruchu **S.** mają się jak prędkości, według zaś zasady sił żywych mają się jak kwadraty z prędkości. Zasada pierwsza podana była przez Kartezjusza, druga przez Leibnitza i wywołało to wogóle długi bardzo spór. Obie jednakże zasady są słuszne, ale pierwsza służy w przypadku, gdy siły porównywane działają przez jednaki czas, druga zaś, gdy działają przez jedna-

ką drogę. — **S.** żywa masy poruszonej równa jest pracy, jaką ta masa wykonać może, gdy ruch swój całkowicie utraci. Z zasady równości pracy mechanicznej i siły żywej wypada, że gdy w pewnym układzie mas w sobie zamkniętym część siły żywej przechodzi w pracę dokonaną lub nawzajem, to suma ogólna sił żywych i prac (czyli sił prężnych) nio ulega zmianie, jest ilością stałą. Zasada ta, wskazana przez Bernoullego (1727), udowodnioną została w całej ogólności przez Helmholza (1847),

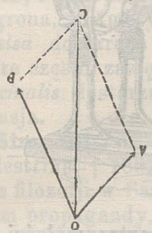

Fig. 1. Równoległobok sił.

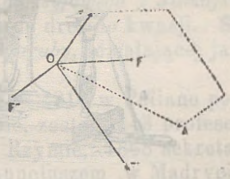

Fig. 2. Wielokąt sił.

nazwana przez niego *zachowaniem siły*, pojmuje się obecnie jako *zachowanie energji;* podobnież, co nazywano *zamianą sił* i *przenoszeniem siły*, jest właściwie przemianą różnych rodzajów energji jednych w drugie, oraz przenoszeniem energji (ob. Energja).--Mówi się niekiedy o siłach tajemniczych natury; jeżeli się przez to rozumie siły dotąd nam nieznane, znaczy to tylko, że zjawiska przyrody w części tylko znamy i tłómaczymy. Jeżeli wszakże pod siłami tajemniczemi rozumie się siły nadprzyrodzone i wpływ ich na działania fizyczne, to w obec wyrobionych już obecnie pojęć o prawidło-

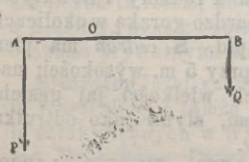

Fig. 3. Siły równoległe.

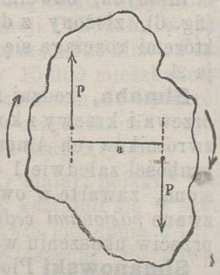

Fig. 4. Para sił.

wości w przyrodzie, wyobrażenie o siłach nadnaturalnych jest zupełnie niedorzecznem.--Mechanika uważa **S.** czysto matematycznie, jako wielkości. W mechanice oznaczają się zwykle **S.** linjami prostemi, gdyż w ten sposób najlepiej się oznacza punkt przyczepienia, kierunek i wielkość siły. Jeżeli na pewien punkt, lub na układ punków materjalnych, działa ilekolwiek sił, można je, w ogólności mówiąc, zastąpić jedną, zwaną ich *wypadkową;* łączenie to **S.** zowie się *składem sił,* postępowanie odwrotne stanowi *rozkład sił.*—Wypadkowa sił działających po jednej linji prostej w jednę stronę=ich sumie, działających w strony przeciwne=ich różnicy. Wypadkowa dwu **S.** działających na jednej płaszczyźnie pod kątem=przekątni równoległoboku wystawionego na długościach odpowiadających wielkościom tych **S.** *(równoległobok sił).* Wypadkowa sił działających na punkt *A*, których wielkości i kierunki przedstawione są przez linje *OA* i *OB* (fig. 1) jest wyrażona co do swej wielkości i co do swego kierunku przez przekątnią *OC* równoległoboku *OACB*. Tak np. statek, któryby działaniem wiatru pędzony był w kierunku od *O* do *B*, a pędem rzeki w tym samym czasie od *O* do *A*, pod wpływem obu tych sił przebiegnie drogę *OC*. Nawzajem, siłę *OC* rozłożyć można na dwie składowe *OA* i *OB;* ponieważ zaś nakreślić można dowolną liczbę równoległoboków, mających przekątnią *AD*, zadanie przeto rozkładu siły danej na siły składowe daje nieograniczoną liczbę rozwiązań. Jeżeli na punkt działa większa liczba sił na jednej płaszczyźnie, składać je można kolejno, biorąc wypadkową najpierw dwóch sił, następnie łącząc w podobny sposób tak otrzymaną wypadkową z siłą trzecią i t. d.; w ten sposób siły *OF*, *OF'*, *OF''*, *OF'''* (fig. 2) dają wypadkową *OA;* wypadkowa ta jest bokiem wielokąta, którego inne boki przedstawiają wielkości i kierunki sił danych *(wielokąt sił).* Wypadkowa trzech sił działających na jeden punkt, ale nie leżących na jednej płaszczyźnie równa się przekątni równoległościanu na tych siłach wystawionego *(równoległościan sił).* Wypadkowa dwu sił równoległych *AB* i *BO* (fig. 3), działających w jednę stronę, równa się ich sumie, a punkt przyczepienia tej wypadkowej dzieli linję łączącą punkty przyczepienia sił składowych na części odwrotnie proporcjonalne tym siłom, t. j. $P : Q = BO : AO$. Dwie siły równoległe i równe, a działające w strony przeciwne *P* i *P* (fig. 4) wypadkowej nie mają i stanowią tak zwaną *parę sił*, która, działając na ciało, usiłuje wywołać jego obrót.

Siła wyższa (łac.) vis major, franc. force majeure, nie dające się przemódz, współdziałanie żywiołów przyrody lub innych osób, skutkiem czego jakieś dane zobowiązanie nie mogło być dopełnione.

Siłomierz, *dynamometr*, przyrząd służący do oceny sił lub wykonywanej przez nie pracy. Ocena siły opiera się na oznaczaniu wywieranego przez nie ciśnienia; stąd **S.** podają miarę jej w kilogramach. Siłomierze tego rodzaju polegają najczęściej na użyciu sprężyny, mogą być też używane jako wagi sprężynowe. Najwięcej znany jest **S.** *Leroy* (fig. 1), w którym sprężyna spiralnie zwinięta rozciąga się pod naciskiem ciężaru lub badanej siły. W innym **S.** sprężynowym (fig. 2) sprężyna jest zgięta w kształt cęgów. **S.** *Régniera* składa się z taśmy stalowej, zgiętej

Fig. 1. Siłomierz sprężynowy.

owalnie; oba łuki tem bardziej zbliżają się do siebie, im są silniej wyciągane w kierunku osi wielkiej lub ugniatane w kierunku osi małej; za pomocą stosownego urządzenia ruch ten łuków udziela się skazówce, która przebiega stopnie oznaczone na tarczy; podziałka robi się empirycznie, przez zawieszanie na tym **S.** ciężarów, możemy więc ocenić działa-

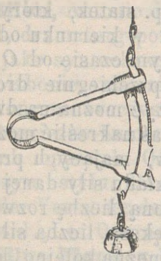

Fig. 2. Siłomierz sprężynowy.

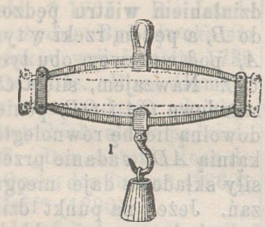

Fig. 3. Siłomierz Ponceleta.

niu jakiego ciężaru wyrównywa działanie siły badanej, np. siły pociągowej konia. Podobny jest **S.** Ponceleta (fig. 3). Burg połączył **S.** Régniera z przyrządem zapisującym, który daje obraz działania siły zmiennej w ciągu danego czasu. W *dynamometrze Morina* dwa ołówki kreślą linje tak, że zawarta między niemi powierzchnia daje wielkość

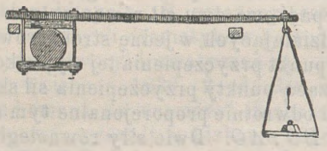

Fig. 4. Dynamometr Pronego.

wykonanej pracy w ciągu oznaczonego czasu przez siłę badaną; jeżeli siła działała z natężeniem zmiennem, można z rysunku tego wielkość jej średnią łatwo obliczyć. Do mierzenia efektu machiny parowej, czyli pracy przez nią w ciągu jednostki czasu wykonanej, używa się najczęściej *dynamometr Prony'ego* czyli *hamulec dynamometryczny* (fig.

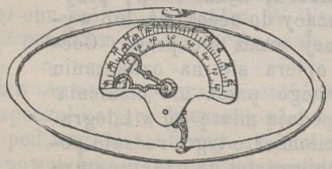

Fig. 5. Siłomierz lekarski.

4), który nakłada się tak na wał machiny, że praca przez nią wykonana zużywa się na tarcie, wielkość zaś tego tarcia wskazują równoważące je ciężary na wadze, zawieszonej na drugim końcu belki. Dynamometry do mierzenia oporu pociągów na drogach żelaznych składają się najczęściej z silnych sprężyn, wtrąconych między wagon a tender za nim idący za pośrednictwem dwóch haków; zmiany sprężyn przenoszą się na skazówkę, albo wypisują się za pośrednictwem ołówka na rozwijającym się w czasie jazdy pasku papierowym; takie przyrządy nazywają się *dynamografy*. Z różnych innych **S.** przytoczymy jeszcze **S.** Hefner-

Fig. 6. Dynamometr do oceny wytrzymałości nici.

Altenecka, który ma tę zaletę, że daje się stosować bez przerywania zwykłej działalności machiny pracującej. Jest on tak urządzony, że praca machiny, z którą zostaje połączony, wywołuje przesunięcie się kółka; praca, jaką wyłożyć trzeba, by kółko do normalnego położenia przywrócić, daje miarę pracy machiny. Przy niektórych badaniach lekarskich, gdy trzeba oznaczać siłę mięśni, jak np. przy paraliżu, używa się **S.** specjalny (fig. 5). W przemyśle tkackim do oceny wytrzymałości nici lnianych, bawełnianych i jedwabnych służy **S.** (fig. 6), złożony z dwóch bębnów *B* i *C*, między któremi rozciąga się nić, rozwijająca się ze zwoju *A*.

Simaba, rodzaj roślin z rodziny rutowatych, drzewa i krzewy z korą bardzo gorzką w okolicach zwrotnikowych Ameryki płd. **S.** *cedron* ma pień grubości zaledwie 1 cm. przy 5 m. wysokości; nasiona, zawarte w owocach wielkości jaj gęsich, zwane *nasionami cedrowemi*, słyną jako odtrutka przeciw ukąszeniu wężów.

Simanowski Piotr, * 1710 na Ukrainie, † 1809; słuchał nauk w akademji kijowskiej, a później w Warszawie. Następnie służył w wojsku małorosyjskiem i był buńczucznym. Później podróżował za granicą. Ogłosił: „Kratkoje opisanie o kozackom Małorossijskom narodie i wojennych jego dielach“ (1765).

Simar Hubert Teofil, biskup Paderbornu, * 1835 w Eupen, studjował teologję katolicką w Bonn, święcenia kapłańskie otrzymał 1859 w Kolonji, 1864 został profesorem dogmatyki w uniwersytecie w Bonn, 1891 mianowany biskupem Paderbornu. Napisał: „Die Theologie des heil. Paulus“ (2 wyd., 1883); „Lehrbuch der katholischen Moraltheologie“ (2 wyd., 1877); „Lehrbuch der Dogmatik“ (2 wyd., 1887); „Die Lehre vom Wesen des Gewis-

sens in der Scholastik des XIII Jahrh." (1885); „Der Aberglaube" (1877) i in.

Simara (Napieralska Marja), autorka, † 1896 r. Napisała: „Nowele," „On ostrożny," „Z portretu," „Z uchyleniem zasłony," (1891), „Wy mężczyźni" (1892) i in.

Simaruba *(Biegunecznik)*, rodzaj roślin z rodziny rutowatych, obejmujący drzewa z gorzką korą, o liściach naprzemianległych, pierzastych, skórzastych, i kwiatach rozdzielnopłciowych, zebranych w grona, w Ameryce płd. i Indjach zachodnich. **S.** *excelsa* dostarcza *drewna kwasyjowego z Jamajki*, które często zastępuje istotne drewno kwasji. **S.** *officinalis* dostarza *kory symaruby*, działającej jak kwasja.

Simeoni Jan, kardynał, * 1816 w Paliano pod Palestriną, † 1892 w Rzymie, został 1843 profesorem filozofji w Sapienza w Rzymie, 1868 sekretarzem propagandy, 1875 nuncjuszem w Madrycie i kardynałem, a w grudniu 1876 po śmierci Antonellego objął ważne stanowisko sekretarza stanu. Stosownie do zwyczaju po śmierci Pjusa IX złożył swój urząd, a stanowisko to przez nowego papieża Leona XIII powierzonem zostało Franchiemu.

Similia similibus curantur (łac.), podobne leczy się podobnem — zasada homeopatji (ob.).

Similis simili gaudet (łac.), podobne cieszy się podobnem. Słowa Arystotelesa. wyrażające wzajemną ku sobie skłonność istot podobnych do siebie pod względem uczuć, przymiotów lub wad.

Similor, ob. Mannheimskie złoto i Mosiądz.

Simla, letnia stolica angielsko-indyjskiego csarstwa, położona w prowincji Pandżab, w pięknej okolicy, 2,160 m. nad p. m., o 125 klm. od stacji kolejowej Ambala, liczy 15,000 mieszkańców, ale liczba ta latem, po przeniesieniu się wicekróla z Kalkuty, wraz ze sztabem, urzędnikami i innymi osobami prywatnymi wzrasta drugie tyle.

Simmler Józef, znakomity malarz polski,* 1823 w Warszawie, † tamże 1868; kształcił się w szkole sztuk pięknych w Warszawie, następnie w Dreźnie, Monachjum, Paryżu i Włoszech. Po powrocie osiadł w mieście rodzinnem i zasłynął jako pierwszorzędny portrecista. Największy wszakże rozgłos zjednały mu obrazy historyczne, jak „Przysięga królowejJadwigi," zwłaszcza „Śmierć królowej Barbary Radziwiłłówny," obraz znacznych rozmiarów, zalecający się prawdą, pysznym kolorytem i wybornym rysunkiem, istne arcydzieło, w mnóstwie reprodukcji szeroko rozpowszechnione. Pozostawił też liczne obrazy religijne, jak: „Chwała Najświętszej Panny Niepokalanego Poczęcia," „Męczeństwo św. Macieja" i w. in. Życiorys jego w *Tygodn. Ilustr.* № 11 z 1868.

Simmler Józef.

Simmons, Sir John Lintorn, Arabin, generał angielski, * 1821 w Longton (Somerset), w 1837 był porucznikiem w korpusie inżynierji, w 1853 podczas kampanji krymskiej został komisarzem angielskim w głównej kwaterze Omera-paszy, 1857 konsulem generalnym w Warszawie, 1872 komendantem korpusu inżynierji, 1884 r. gubernatorem Malty i 1890 generał-feldmarszałkiem.

Simms William Gilmore, poeta, powieściopisarz i publicysta płn.-amerykański, * 1806 w Charlestown w Południowej Karolinie, † 1870, w 1828 został adwokatem, ale wkrótce porzucił ten zawód i oddał się dziennikarstwu i poezji. Oprócz kilku poematów (najlepszy „Atalantis"), ogłosił znaczną liczbę dobrych romansów (np. „Martin Faber," „Guy Rivers," „The partisan" i t. d.), kilka biografji znakomitszych mężów amerykańskich, oraz kilka dzieł treści historycznej, geograficznej i t. d. Podczas wojny domowej stał po stronie secesjonistów i w duchu tym pisał poezje. Zbiorowe ilustrowane wydanie dzieł jego wyszło 17 tom., 1886 r.

Simno, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Kalwaryjskim, położone przy m. Simno, zajmuje 210 morg. przestrzeni z głębokością 36 stóp. Wypływa do niego rzeczka Simnianka, a wypływa Bombinia, łącząca je z jeziorem Zuwinta.

Simno, osada w gub. Suwalskiej, pow. Kalwaryjskim, nad rz. Sperną, ma 2,000 miesz. Kościół tutejszy parafjalny należy do najstarożytniejszych i najokazalszych w gubernji.

Simon Juljusz Franciszek, myśliciel i mąż stanu francuski, * 1814w Lorient (depart. Morbihan), † 1896, profesor w szkole normalnej, następnie w Sorbonnie w Paryżu, wybrany 1848 r. do zgromadzenia narodowego, liczył się do stronnictwa republikanów umiarkowanych, jednakże w końcu 1851 usunięty został od obowiązków profesorskich. Po upadku drugiego cesarstwa **S.,** zasiadający już poprzednio jako deputowany na ławach opozycji, był po ogłoszeniu rzeczypospolitej ministrem oświecenia (1873); na tem stanowisku zajął się czynnie reformą wychowania i nauczania szkolnego we Francji. 1875 został obrany senatorem dożywotnim i członkiem akademji francuskiej po Remusacie. W grudniu 1876, po ustąpieniu Dufaure'a, otrzymał od Mac-Mahona polecenie utworzenia gabinetu, w którym sam objął wydział spraw wewnętrznych, a liberalne rządy jego wzbudziły silną niechęć stronnictw monarchicznych i zostającego pod ich wpływem Mac-Mahona. 16 maja 1877 otrzymał **S.** od tego ostatniego niespodzianie list, stanowiący, jakby naganę jego postępowania, na co **S.** odpowiedział żądaniem dymisji, zredagowanem w sposób jak najgodniejszy. Czyn ten niesłychany usuwania ministra, mającego za sobą większość izby, wywołał silne oburzenie w całej prasie europejskiej. Później Simon zaprzeczył zasadom swym republi-

kańskim, połączywszy się z prawicą klerykalną; w r. 1879 wystąpił przeciw projektom edukacyjnym Ferrego, dążącym do usunięcia szkół jezuickich. Przyczyną tego zwrotu w pojęciach **S.** była nienawiść jego do Gambetty, z którym poróżnił się jeszcze w 1871, oraz zemsta za to, że w r. 1879 nie został obrany prezesem senatu, o co się ubiegał. Jako filozof, **S.** należy do przedstawicieli czystego spirytualizmu, nie uwzględniającego wymagań dzisiejszej epoki i postępu nauk przyrodniczych. W ostatnich czasach zajmował się więcej społecznemi i edukacyjnemi, niż filozoficznemi kwestjami. Celniejsze jego dzieła są: „Histoire de l'école de l'Alexandrie“ (2 t., Paryż, 1844—1845; 2 ed., 1861); „Le devoir“ (Paryż, 1854; 11 wyd., 1874); „La religion naturelle“ (Paryż, 1856; 5 ed., 1859); „La liberté de conscience“ (1857 i częściej); „La liberté“ (2 t., 2 ed., 1859); „L'ouvrière“ (1863); „L'école“ (11 wyd., 1886 r.; polski przekład, Kraków, 1867); „L'ouvrier de huit ans“ (1867); „La peine de mort“ (1869); „Souvénir du 4 Septembre“ (2 t., 3 wyd., 1876); „La reforme de l'enseignement secondaire“ (1874); „Le gouvernement de M. Thiers“ (2 t., 1878); „Dieu, patrie, liberté“ (1883); „Nos hommes d'Etat“ (1887); „Victor Cousin“ (1887).

Simon Gustaw, chirurg, * 1824 w Darmsztacie, † 1876 w Heidelbergu; 1861 został profesorem w Rostocku, 1867 w Heidelbergu. Prace jego dotyczą przeważnie dziedziny: chirurgji wojennej, operacji plastycznych, ginekologji operacyjnej i chirurgji nerek. Napisał: „Ueber Schusswunden“ (1851); „Ueber die Operation der Blasenscheidenfisteln“ (1862); „Chirurgie der Nieren“ (1871—1876).

Simon Edward, pisarz francuski, * 1824 w Berlinie, kształcił się w Paryżu, 1872 objął redakcję organu dyplomatycznego: *Mémorial diplomatique;* napisał: „L'empereur Guillaume et son règne“ (Paryż, 1886); „Histoire du prince de Bismarck“ (1887); „L'empereur Frederic“ (1888); „L'empereur Guillaume II“ (1889). Wszystkie te dzieła tłómaczono na języki angielski i niemiecki.

Simon Wojciech, dziennikarz polski, * 1854 roku w Poznaniu, † 1900 r. tamże, uczęszczał do poznańskiej szkoły realnej, poczem kilka lat pracował w *Weście*. Zamiłowanie piśmiennictwa spowodowało go do udania się do Krakowa, gdzie słuchał wykładów Tarnowskiego, Bełcikowskiego, Szujskiego i innych. Po powrocie do Poznania wstąpił w roku 1879 do redakcji *Gońca Wielkopolskiego* i pisał w nim cenione recenzje teatralne. Sam próbował swoich sił na niwie dramatycznej i napisał kilka udatnych komedji, Największem powodzeniem cieszyły się: 4-aktowa komedja „Podróż pantofla“ i jednoaktowa komedyjka „Przewodnik zakochanych.“ Ostatnie lata spędził jako członek administracji *Wielkopolanina*.

Simon Władysław, pseudonim Franciszka Bażyńskiego.

Simon E. A., polityk francuski, ob. Lockroy.

Simon Magus, ob. Szymon Czarnoksiężnik.

Simonetta Franciszek, nuncjusz apostolski w Polsce, biskup di Foligno, wysłany był przez Pawła V, papieża, w 1606 z różą złotą dla królowej Konstancji, drugiej żony Zygmunta III. Bawiąc w Polsce przez lat 6, † 1613 w Warszawie. Instrukcja dana mu do Polski, zamieszczona jest w dziele Rykaczewskiego „Relacje nuncjuszów apostolskich“ (II t., str. 97—109), a wyjątki z listów jego, dotyczących Polski i pisanych w latach 1609—1610, znajdują się w Turgieniewa „Spec. Hist. Russiae munumenta“ (II t.). Osobno wydał „Oratio in triumpho Sigismundi III, Poloniae Regis“ (Wilno, 1611).

Simonia, ob. Symonja.

Simonides z Keosu, liryk grecki, * około 556 przed Chr. na wyspie Keos, † 648 na wyspie Sycylji. Wezwany przez Hipparcha do Aten, przebywał tam do śmierci swego dobroczyńcy (514), następnie osiadł w Tessalji. Największą sławą cieszył się za czasów wojny perskiej, której bohaterów opiewał w epigramatach, elegjach, dytyrambach, hymnach, poezjach i t. p. Utrzymywał przyjacielskie stosunki z najznakomitszymi mężami owej epoki, jak z Temistoklesem. Ostatnie dziesięć lat swego życia przepędził na dworze Hierona w Syrakuzach i Therona u Agrygenta na wyspie Sycylji. Napisał wielką liczbę mistrzowskich i różnorodnych utworów lirycznych, z których najpiękniejszemi są epigramaty. Zbiór pozostałych po nim utworów wydał Schneidewin (Brunświk, 1835) i Bergk („Poetae lyrici graeci,“ 2 t.). Przekładu na język polski dokonał Ludwik Kondratowicz.

Simonides, przezwisko łacińskie Szymona Szymonowicza.

Simonis Teodor, głośny swego czasu arjanin, rodem z Księstwa Holsztyńskiego. Po długich wędrówkach w rozmaitych krajach, przybył do Polski i był pastorem zboru w Kisielinie na Wołyniu, skąd wygnany, udał się do Holaudji i † 1639 r. w Lejdzie. Wydał: „De principis falsis et idoliatricis religionis pontificiae“ (Lejda, 1631); „De statut et religione propria papatus“ (t. 1638).

Simonis Eugenjusz, rzeźbiarz belgijski, * 1810, † 1882 r., twórca posągu Gottfryda de Bouillon w Brukseli, dyrektor brukselskiej akademji sztuk pięknych.

Simonjusz Szymon, lekarz, rodem z Lukki, † 1602 w Krakowie, człowiek uczony i biegły w sztuce lekarskiej, ale niespokojnego umysłu, który kilkakrotnie zmieniał religję, dla osobistych widoków. Przez lat cztery był lekarzem nadwornym Stefana Batorego i jedynym w ostatniej jego chorobie ordynatorem, co wywołało szkodliwe

dla niego wieści, jakoby, czy przez nieumiejętność leczenia, czy też przez złą wolę, przyczynił się do śmierci tego monarchy. **S.** zostawił po sobie wiele pism polemicznych z rozmaitymi uczonymi, tudzież pism zbijających czynione mu zarzuty o przyśpieszenie śmierci króla Stefana.

Simonoseki, właściwie *Akamagaseki*, miasto portowe na południowo-zachodnim krańcu japońskiej wyspy Nippon, stolica prowincji Nagato, było niegdyś kwitnącem i mocno ufortyfikowanem, lecz zburzone 1864 przez flotę angielsko-holendersko-francusko-amerykańską, liczy obecnie 30,000 miesz.; otwarte dla handlu europejskiego 1889 r. W d. 17 kwietnia 1895 r. zawarty tu został pokój między Chinami i Japonją.

Simonow Jan, astronom, * 1795 w Astrachaniu, † 1855 w Kazaniu; po ukończeniu studjów uniwersyteckich w Kazaniu został tamże 1816 profesorem astronomji i meteorologji; w latach 1819—21 odbył wraz z Bellinghausenem i Łazarewem podróż po Oceanie Spokojnym, przyczem poczynił wiele ważnych spostrzeżeń meteorologicznych. 1849 został rektorem uniwersytetu. Wydał: „Essai sur la méthode directe du calcul integral“ (Paryż, 1824); „Mémoirs sur les séries des nombres aux puissances harmoniques“ (Kazań, 1834); „Recherches sur l'action magnétique de la terre“ (1845); „Sur l'emploi des hauteurs correspondentes en mer“ (1840) i w. in.

Simonyi Ernest, historyk i polityk węgierski, * 1821 r. w Nyitra-Zsambokret (w komitacie neutrackim), † 1882 roku w Fiume miał udział w wojnie 1848—9 r., po kapitulacji Komorna udał się do Londynu, gdzie oddał się badaniom nad źródłami dziejowemi węgierskiemi, i w r. 1859 ogłosił 1 t. swej pracy w tym przedmiocie. W 1859 przyłączył się do legjonu węgierskiego we Włoszech, w 1867 wrócił do Węgier i wybrany został do sejmu, gdzie był przywódcą skrajnej lewicy.

Simonyi Ludwik, baron, mąż stanu węgierski, * 1827 w Tarnopolu, został obrany do sejmu w r. 1847, miał udział w wojnie 1848, po kapitulacji Vilagos był więziony w Temeszwarze, poczem usunął się do dóbr swoich w komitacie aradzkim; w r. 1861 obrany do sejmu, przyłączył się 1865 do lewego środka, w październiku 1875 w gabinecie Tiszy objął tekę rolnictwa i handlu, ale usunął się już 1876.

Simor Jan, kardynał, książę prymas węgierski, * 1812 roku w Stuhlweissenburgu, † 1891 w Granie; kształcił się w Presburgu i Wiedniu, następnie przyjął święcenia kapłańskie, od 1846 roku był profesorem religji w uniwersytecie peszteńskim, 1849 sekretarzem prymasa Seitowskiego, 1852 radcą sekcji w departamencie oświaty, 1857 mianowany biskupem w Raab, 1867 arcybiskupem Granu i księciem prymasem Węgier. W tym charakterze koronował cesarza Franciszka Józefa 8 czerwca 1867 na króla węgierskiego, brał udział na koncyljum rzymskiem 1870 r., 1873 mianowany był kardynałem.

Simplex servus Dei (łac.), prosty sługa boży.

Simplicissimus, bohater, słynna powieść Grimmelschausena, pod tym samym tytułem.

Simplicissimus, pismo humorystyczno-satyryczne, wydawane w Niemczech i odznaczające się zjadliwą krytyką stosunków politycznych.

Simplon, po włosku *Sempione*, góra, położona na granicy Włoch i szwajcarskiego kantonu Wallis, należy do pasma Alp Pennińskich. Tutaj Napoleon, po pamiętnej bitwie pod Marengo, kazał na wysokości 2,010 metrów wybudować przez wąwóz Simplon ważną pod względem strategicznym *drogę Simplońską*; obecnie budowaną jest tędy droga żelazna.

Simpson James Young, lekarz, * 1811 w Bathgate, † 1870; był profesorem położnictwa w Edynburgu. Zasłynął głównie zastosowaniem 1847 r. chloroformu do przytępienia czucia podczas operacji chirurgicznych, przyczynił się też do postępu akuszerji. Ogłosił: „Essay on anaesthesia“ (Edynburg, 1849); „Obsteric memoirs contributions“ (2 t., 1856); „Acupressure“ (1864); „Gynaecological works“ (2 t., 1871) i in. Por. Blantyre „Sir Jame Y. **S.**“ (1896).

Simpsona reguła, *prawidło Simpsona*, sposób przybliżonego obliczania wielkości powierzchni i brył, podany przez matematyka angielskiego Simpsona. Jeżeli mamy obliczyć pole zamknięte linjami prostemi A_0A_2, A_0B_0 i A_2B_2 oraz krzywą B_0B_2 (ob. fig.), prowadzimy prostopadłą A_1B, przez środek linji A_0A_2, a pole to $=\frac{1}{3}\delta\,(y_0+4y_1+y_2)$, gdzie δ, y_0, y, i y_2 mają znaczenie na figurze wskazane.

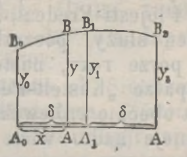

Reguła Simpsona.

Simrock Karol.

Simrock Karol, pisarz niemiecki, gruntowny znawca literatury staro-niemieckiej, * 1802 r. w Bonn, † 1876. Ukończywszy studja prawne w Bonn i Berlinie, zostawał do 1830 w służbie sądowej pruskiej, ale z powodu wiersza na cześć francuskiej rewolucji Lipcowej dostał dymisję; poświęcił się odtąd literaturze i 1850 otrzymał katedrę literatury staro-niemieckiej w Bonn. **S.** ogłosił cały szereg dzieł, w których okazał nie tylko talent poetyczny, ale także głęboką znajomość literatury staro-niemieckiej i dziejów średniowiecznych. Najgłówniejsze z nich są przekłady: „Nibelungów“ (Berlin, 1827; 17 wyd., Sztutgard

i Tub., 1867); Waltera von der Vogelweide (Berlin, 1833; 7 ed., 1883); Wolframa v. Eschenbach (Sztutgard, 1842; 6 ed., 1893) i kilku innych autorów staro-niemieckich; dalej poezje oryginalne: epos „Wieland der Schmiedt“ (Bonn, 1835; 3 wyd., 1851); „Gedichte“ (Lipsk, 1844); tudzież dzieła naukowe: „Quellen des Shakspeare“ (3 t., Berlin, 1831); „Rheinsagen“ (5 wyd., Bonn, 1857); „Dentsche Volksbücher“ (Frankfurt, 1839—87); „Handbuch der deutschen Mythologie“ (6 ed., Bonn, 1864); „Das malerische und romantische Rheinland“ (4 ed., Bonn, 1865) i t. d.

Simson Marcin Edward, mąż stanu niemiecki, * 1810 w Królewcu, został 1833 tamże profesorem prawa, a 1846 radcą trybunału; w maju 1848 obrany do parlamentu frankfurckiego, został w październiku jego wiceprezesem, a w grudniu prezesem, w końcu maja 1849 r. opuścił to stanowisko; poczem do 1852 r., jako poseł do drugiej izby pruskiej, był głównym mówcą stronnictwa konstytucyjnego. Następnie oddał się znowu działalności urzędowej i uniwersyteckiej, a w 1860 został wiceprezesem sądu apelacyjnego w Frankfurcie nad Odrą. Od r. 1858 znowu członek drugiej izby pruskiej, był jej prefesem sejmu północno-niemieckiego i niemieckiego, od 1869 jest pierwszym prezesem sądu apelacyjnego w Frankfurcie. W 1877 wycofał się do życia domowego. W r. 1879 mianowany był prezydentem nowego sądu państwowego w Lipsku i otworzył go 1 października t. r. Napisał „Geschichte des Königsberger Obertribunals.“

Simson, ob. Samson.

Simulia, *meszki, mustyki,* ob. Komary.

Sin, ob. Cyan.

Sinaia, klasztor na Wołoszczyźnie, w okręgu Prahowa, u stóp 2,519 metrów wysokiej, stanowiącej odnogę Karpat góry Buczecz, w pięknej dzikiej okolicy, przy kolei Plojesti-Predeal, zbudowany 1695 r. Klasztor ten służył początkowo za schronienie w surowej porze roku, następnie przebudowany został na pałac „Kastell-Pelesz“ przez króla Karola I i jest obecnie królewską rezydencją letnią. W **S.** istnieje nadto wiele willi magnatów rumuńskich.

Sinaloa, stan w rzeczypospolitej Meksykańskiej, ciągnący się wzdłuż wybrzeża oceanu Spokojnego i zatoki Kalifornijskiej, obejmuje 74,269 klm. kw. i liczy 257,000 miesz. Główne miasto Culiacan.

Sinapis, ob. Gorczyca.

Sina woda *(Sinucha),* rzeczka w dawnem województwie Bracławskiem, pow. Zwinogródzkim, wpada pod Olwjopolem do Bohu.

Sinbad *(Sindbad),* nazwisko wielce awanturniczego podróżnika w „Tysiącu i jednej nocy“, powszechnie w tem znaczeniu używana nazwa.

Sincere et constanter (łac.), szczerze i stale. Dewiza pruskiego orderu Orła Czerwonego, ustanowionego 1705 r.

Sind albo *Sindh,* dawniej państwo udzielne, dziś angielska prowincja we wschodnio-indyjskiem prezydencie Bombaj, obejmuje deltę i dolny bieg rzeki Indus i ma przestrzeni 123,295 klm. kw. Jest to kraina urodzajna, ale bardzo niezdrowa. Mieszkańcy, przeważnie Indusowie, w liczbie 2,872,000, mówią językiem pochodzenia sanskryckiego. **S.** w r. 1845 przez generała angielskiego Sir Ch. J. Napiera został przyłączony do posiadłości angielskich i tworzy okrąg z miastem głównem Karatchi.

Sindhi, jeden z siedmiu nowszych języków indyjskich, którym mówią w prowincji Sindh. Por. Stack „Grammar of the S. language“ (1849); Trump (1872).

Sindhu, inddyjska nazwa rzeki Indus.

Sinding Stefan, rzeźbiarz norweski, * 1846 w Drontheimie, studjował filozofję i prawo w Chrystjanji, następnie rzeźbiarstwo w Berlinie, Paryżu i Rzymie. Wykonał: „Grupa barbarzyńców“ (matka unosząca z pola bitwy zwłoki syna); „Matka niewolnica,“ (za którą otrzymał medal honorowy na wystawie paryskiej 1889 r.; marmurowy posąg „Hylasa“ (w królewskim zamku w Chrystjanji) i w. in., oraz znaczną liczbę płaskorzeźb i biustów. **S.** mieszka stale w Kopenhadze.

Sinding Otto, brat poprzed., malarz norweski, * 1842.

Sine beneficio inventarii (łac.), bez dobrodziejstwa inwentarza.

Sine dubio (łac.), bez wątpienia.

Sine ira et studio (łac.), bezstronnie. Słowa Tacyta.

Sine loco et anno (łac.), w skróc.: s. l. e. a. bez miejsca i roku (w terminologji bibljograficznej).

Sine qua non (łac.), bez tego nic; koniecznie.

Singapore, (sanskr. *Smghapura,* t. j. miasto lwów), angielska wyspa, leżąca na południowo-wschodnim krańcu półwyspu Malakka, obejmuje 555 klm. kw. z ludnością 185,000 głów liczącą. Miasto główne *Singapore* ma port i jest nader ważnym punktem handlowym pomiędzy Europą i Azją wschodnią. Miasto **S.** założone zostało dopiero w 1819 roku przez Stemforda Rafles; liczy 160,000 miesz. — Por. Camerona „Our tropical possessions in Malyan India“ (Lond., 1865).

Singer Edmund, skrzypek, * 1831 na Węgrzech. Profesor w Sztutgardzie. Wydał szkołę na skrzypce i skomponował wiele koncertów, fantazji etc.

Singer Paweł, polityk niemiecki, * 1844, z zawodu kupiec. Początkowo należał do partji postępowej, a później złączył się z socjalistami (od 1870). Wybrany w 1874 do parlamentu niemieckiego. Wraz z Beblem należy do zarządu partji socjalistycznej. Od r. 1884 jest ławnikiem miasta Berlina.

Singleton (ang. „pojedyńczy“), w kartach kolor, który gracz posiada w jednej karcie tylko.

Siniak, podskórny wylew krwi na ograniczonej przestrzeni, powstaje po silnych urazach, w skutek pęknięcia małych naczyń krwionośnych.

Siniak, gatunek gołębia, ob. Gołąb.

Sinica, rzeczka w dawnem województwie i powiecie Bracławskim, wpadająca z lewej strony do Bohu.

Sinica, wieś w gub. Kijowskiej, nad rz. Rosią i Sinicą, niegdyś miasteczko, od którego wzięło nazwę starostwo Sinickie.

Sinica *(cyanoza, cyanosis, morbus coeruleus),* objaw wielu cierpień dróg oddechowych, krwionośnych lub samej krwi, polega na powstawaniu sinego zabarwienia na skórze lub na zewnętrznych błonach śluzowych, najczęściej warg, nosa, rąk, końców palców. To sine zabarwienie zależy albo od nadmiaru kwasu węglanego we krwi w ogólności, albo też od zastoju krwi żylnej, która normalnie dużo kwasu węglanego zawiera, Rozróżnia się **S.** *miejscową,* tylko pewne części ciała obejmująca, która wyłącznie prawie od miejscowego zastoju krwi żylnej zależy, i **S.** *ogólną,* która powstaje przy niedostatecznem utlenianiu krwi wogólności. Skąd **S.** ogólna ma miejsce przy cierpieniach dróg oddechowych, wskutek niedostatecznego przenikania powietrza do pęcherzyków płucnych, przy różnych wadach serca, które upośledzają krążenie krwi w płucach i jej należyte pochłanianie tlenu z wdychanego powietrza, oraz przy wdychaniu gazów szkodliwych, które niszczą czerwone ciałka krwi (tlenek węgla). Przeładowanie krwi kwasem węglanym wpływa ujemnie na przemianę materji w organizmie, następuje mniejsza produkcja ciepła, dla tego też ciało jest chłodnem, napięcie mięśni małe, energja układu nerwowego słaba, chorzy są ociężali, senni, często omdlewają. Leczenie polega na usunięciu zasadniczej przyczyny, sinicę wywołującej.

Sinickie starostwo niegrodowe było położone w województwie i powiecie Kijowskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1771 obejmowało miasteczko Sinicę (ob.), z przyległościami nad rzekami Bohem i Sinicą, które posiadał w tym czasie Konstanty Olizar, podkomorzy włodzimierski, opłacając z niego kwarty złp. 1,336 gr. 18. Tenże podkomorzy ustąpił następnie te dobra narodowe Poniatowskiemu, podskarbiemu litewskiemu.

Sinigaglia, miasto w prowincji włoskiej Ankonie, ob. Senigallia.

Sininieńskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie i pow. Trockim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766 było połączone z starostwem metelskiem (ob.) i dla tego czasami nazywano je wójtostwem, które posiadali w tym czasie Jan i Antonina Todwesowie, czesnikostwo ziemi Brzeskiej, opłacając łącznie z obudwu kwarty złp. 2,747 gr. 17, a hyberny złp. 1,038. Na sejmie z r. 1773—1775 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Jerzemu Wierpszy, krajczemu i posłowi powiatu Rzeczyckiego.

Sinobrody, *Barbe-bleue,* nazwisko osoby głównej i tytuł bajki Perraulta. **S.** nazwany tak z powodu koloru swej brody, zamordował sześć żon swoich i postanowił pozbawić życia siódmą, lecz ta ocaloną została przez braci, którzy zabili krwiożerczego męża.

Sinolog, znawca języka chińskiego.

Sinope, greckie miasto nadmorskie, na północno-wschodnim brzegu Paflagonii, zbudowane na przesmyku wchodzącym w morze Czarne r. 751 przed Chr., później było stolicą królów Pontu, w końcu podupadło i w r. 45 prz. Chr. zamienione zostało na kolonję rzymską. Obecnie *(Sinub)* jest miastem okręgowem wilajetu Kastamuni, rezydencją arcybiskupa greckiego i liczy 11,000 miesz. Pamiętne jest zniszczeniem floty tureckiej w d. 30 listopada 1853 r. przez rosyjskiego admirała Nachimowa.

Sinorosty, ob. Wodorosty.

Sint Maecenates, non deerunt Marones (łac.), gdyby byli Mecenasi, znaleźliby się i Maronowie. Słowa Marcyalisa, przypominające protekcję, jaką słynny patrycjusz rzymski Maecenas otaczał Wirgiljusza Marona.

Sint ut sunt, aut non sint (łac.), muszą być jakimi są, lub niech nie istnieją. Słowa generała zakonu Jezuitów Wawrzyńca Ricci, będące odpowiedzią na uczynioną mu propozycję zreformowania zakonu.

Sintenis Karol Fryderyk Ferdynand, prawnik niemiecki, * 1804 w Zerbst, † 1868 r.; został 1837 profesorem prawa w Giessen; w r. 1841 członkiem rządu w Dessau, a w r. 1850 prezesem tamecznego sądu apelacyjnego. Zasłużył się dziełami: „Handbuch des gemeinen deutschen Pfandrechts“ (Halla, 1836) i „Praktisches gemeines Civilrecht“ (3 t., Lipsk, 1860—1862, 3 wyd., 1868—1869).

Sinto, ob. Sintoizm.

Sintoizm, *Shintoizm, Szyntoizm,* właściwie *Sinto,* nazwa religji Japończyków, przyjęta dla odróżnienia po wprowadzeniu do Japonji buddaizmu. Nauka **S.** polega na tradycjach mitologicznych, zawartych w najstarożytniejszej księdze historycznej, zwanej *Kosiki* (pomiędzy 711 a 712 po Chr.). Treść tej księgi opowiedzianą była przez 28-letnią dziewczynę *Higedano-Are,* a spisaną przez Ono-Yasumaro (720 po Chr.). Nadto istnieje historyczna księga *Nihongi* (720 po Chr.), dopełniająca poprzednią. Według mitologji japońskiej, istniał na początku świata bóg *Minakanuski,* jako jedyny władca nieba, czczony później przez Sintoistów jako stwórca wszech rzeczy. Następnie zjawili się dwaj bogowie siły twórczej, *Takamusubi* i Kamimusubi, którzy razem z poprzednim utworzyli trójcę bogów głównych i dziś jeszcze zaliczani są do bóstw najwyższych. Później po-

stał z chaosu bóg *Ashikabi*, a po nim *Amenotokotaché*. Oprócz nich istnieje 12 innych bóstw, z których bieg *Isanagi* i bogini Isanami, pierwsze małżeństwo wydali liczne wyspy i potomstwo. Gdy Isanami wydała boga ognia, została przez niego spaloną i udała się do otchłani, dokąd pośpieszył i jej mąż, by ją wydobyć na powierzchnię świata. Gdy Isanagi mył się w rzece dla oczyszczenia się z brudów otchłani, powstali: bogini słońca *Amaterasu*, bóg księżyca *Tsukugomi* i bóg szybkości *Susanao*. Bogini słońca, której świątynia znajduje się obecnie w Yamada, w prowincji Ise, czczona jako bogini najwyższa, jest identyfikowana z samem słońcem. Jest ona matką wszystkich władców Japonji, którzy z tego powodu podniesieni zostali do godności bogów. Według Kosiki liczba bogów kultu Sinto wynosi 8 miljonów, a według Nihongi 80,000. W całej Japonji istniało w r. 1882: 278,556 świątyń sintoistow i 14,958 kapłanów tego wyznania. Etyka **S.** polega na czystości ciała i obyczajów, **S.** rozróżniają trzy światy: teraźniejszy, t. j. ziemski, nadziemski czyli niebiański i podziemny. Do świata nadziemskiego dostają się dusze dobre i czyste, w świecie podziemnym przez całą wieczność muszą przebywać złe. **S.** będący mieszaniną kultu przodków, bohaterów i przyrody, jest właściwie najczystszym politeizmem, nie zaś monoteizmem, jak niektórzy mniemają. Por. Satow „The revival of pure Shinto“ (Jeddo, 1876); Rosny „La religion des Japonais“ (Paryż, 1881); Pfizmaier „Die Sintobannung des Geschlechts Naka-tomi“ (Wiedeń, 1876).

Sinus, ob. Wstawa.

Siny kamień, siarczan miedzi, ob. Miedź.

Siodło, rodzaj siedzenia, umieszczanego na grzbiecie konia dla wygody jeźdźca. **S.** zaczęli używać prawdopodobnie Rzymianie. Siodła średniowieczne tworzyły niemal rodzaj krzeseł z oparciem z tyłu i przodu. Obecnie używane są głównie **S.** angielskie (fig. 1) i francuskie, — pierwsze są gładsze, drugie więcej wycięte; podobne są do nich tak zwane **S.** szkolne (fig. 2). **S.** węgierskie (fig. 3) zwężone są z tyłu i przodu, zamiast poduszki pokryte są wojłokiem. **S.** damskie (fig. 4) podobne są do angielskich. **S.** meksykańskie (fig. 5) mają z tyłu wysokie oparcie. Na Wschodzie używane są **S.** wysoko wysłane, o krótkich strzemionach; podobne do nich są kulbaki kozackie. **S.** wojskowe czyli *terlice* zastosowane są do grzbietu konia i nadają się do długich marszów. Wyrabianie **S.** jest przedmiotem *siodlarstwa*, które to rzemiosło łączy się ściśle z rymarstwem.

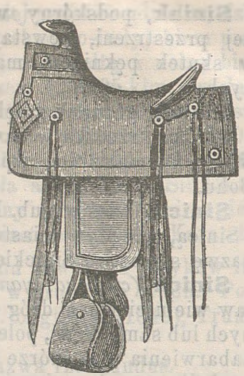

Fig. 5. Siodło meksykańskie

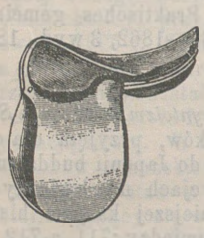

Fig. 1. Siodło angielskie.

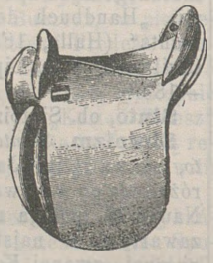

Fig. 2. Siodło szkolne.

Fig. 3. Siodło węgierskie.

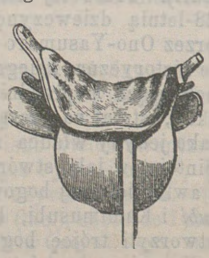

Fig. 4. Siodło damskie.

Sion (niem. *Sitten*, staroż. *Sedunum*), główne miasto szwajcarskiego kantonu Wallis, nad rzeką Sionne w dolinie Rodanu, ma liczne gmachy średniowieczne, a główną ulicę stanowi kanał kryty (*Grand Pont*), którym płynie Wildbach. Jest siedliskiem biskupa, ma gimnazjum, 5,600 miesz.

Siostry miłosierdzia, zgromadzenie pobożne i przeniknione prawdziwą miłością bliźniego, założone około 1629 r. przez św. Wincentego a Paulo, którego główną powiernicą w tem dziele była Ludwika le Gras, z domu Marillac. W r. 1633 arcybiskup Paryża podniósł to bractwo do stopnia zgromadzenia zakonnego **S. m.,** zwanych także *Siostrami św. Wincentego a Paulo*, a od ubioru *Siostrami Staremi* lub *Szarytkami*, a regułę jego zatwierdził 1688 papież Klemens IX. Szybko rozszerzyło się zgromadzenie, zwłaszcza we Francji, gdzie 1721 r. liczyło już 290 domów. Zgromadzenie to, dobroczynnemi celami swemi i poświęceniem prawdziwie chrześcijańskiem na wszelkie usługi dla cierpiącej ludzkości, zjednało sobie we wszystkich krajach katolickich, a nawet protestanckich, najzaszczytniejsze uznanie i wdzięczność powszechną. W Warszawie zgromadzenie **S. m.** istnieje od r. 1659, w którym królowa Marja Ludwika założyła im dom główny pod nazwaniem św. Kazimierza.

Sioux, *Suowie*, potężny niegdyś szczep Indjan, główne plemię Dakotów (ob.), zamieszkujący obecnie terytorjum Dakota, części stanów Minesoty i Nebraski, oraz terytorjów Montany i Idaho. Dawniej uchodzili **S.** za najinteligentniejszych i najbardziej wojowniczych między Indjanami Ameryki północnej. Dzisiaj odznaczają się szczególnie w jeździe i myśliwstwie. Liczba ich z plemionami

pokrewnemi wynosi około 50,000. W r. 1876 znowu wojsko amerykańskie prowadziło z **S.** krwawe walki, które naczelnika ich Sitting-Bulla skłoniły do ucieczki z licznymi stronnikami na terytorjum angielskie. Język ich badali Riggs (Washington, 1852) i Gabelentz (Lipsk, 1852). Pokrewnemi plemionami **S.** są: 1) Winebagos; 2) Oteos, Jowas, Omahas, Kanzas, Ponkas i t. d.; 3) Assiniboin i 4) Uposaroka, Mandan i Minnetarie. Por. Heyden „Contributions to the ethnography and philology of the Missouri Valley“ (1862).

Sioux City, miasto w północno-amerykańskim stanie Jowa, na wschodnim brzegu Missouri, ma 38,000 miesz., ożywiony przemysł i handel.

Sioux Falls, miasto w północno-amerykańskim stanie Dakoty południowej, nad wodospadami rzeki Big Sioux River, ważny węzeł kolejowy, 11,000 miesz.

Siódmaczek *(Trientalis)*, rodzaj roślin z rodziny pierwiosnkowatych, obejmuje drobne rośliny leśne; nazwa stąd pochodzi, że tylko jeden w naszej florze zawiera 7 pręcików. Najwięcej znany jest *T. europea;* trafia się we wszystkich prawie suchych lecz cienistych lasach; kwitnie w maju i czerwcu pięknemi, białemi, 7-listnemi kwiatami, dorasta najwyżej 5—15 cm.

Si parva licet componere magnis (łac.), jeżeli można porównywać rzeczy małe z wielkiemi.

Siphnos, wyspa należąca do Cyklad greckich, zwana dzisiaj *Sifanato.* Słynęła w głębokiej starożytności z kopalń złota, a jej mieszkańcy z wyuzdanej rozpusty.

Siphonia *(Hevea), drzewo kauczukowe, spręża, sprężnica,* rodzaj roślin z rodziny ostromleczowatych, wielkie drzewa, z liśćmi trójdzielnemi; kwiaty zebrane z grona, owoce są torebkami żłobkowanemi; **S.** *elastica* dorasta 25 m. wysokości, w Gujanie i Brazylji, wydaje kauczuk (ob.). Nasiona są jadalne po oddaleniu zarodków, które mają własności przeczyszczające.

Siphonia. Owoc i kwiat

Siphonophora, rurkopławy, ob. Stułbiochełbie.

Siphonoptera, ob. Pchły.

Sipiagin Dymitr, syn Sergjusza, minister rosyjski, łowczy Najwyższego Dworu, pochodził ze szlachty dziedzicznej gub. Moskiewskiej, * 1853, † 1902, po ukończeniu kursu uniwersytetu petersburskiego ze stopniem kandydata praw, w r. 1876 wstąpił na służbę do departamentu spraw ogólnych ministerjum spraw wewnętrznych. W r. 1878 wybrano **S.** na stanowiska: zastępcy marszałka szlachty pow. Wołokołamskiego, honorowego sędziego pokoju okręgu sądu pokoju wołokołamskiego i na prezesa zjazdu sędziów pokoju. W r. 1879 wybrano **S.** na kuratora szpitala ziemskiego wołokołamskiego i zatwierdzono na stanowisku opiekuna szkoły duchownej wołokołamskiej. W r. 1881 wybrano **S.** na marszałka szlachty pow. Wołokołamskiego. W tym samym roku mianowano go zastępcą czasowego członka komisji specjalnej senatu rządzącego do sądzenia przestępstw państwowych. W r. 1882 **S.** został członkiem komisji senatu rządzącego do sądzenia spraw o przestępstwa państwowe. W r. 1884 był obrany na drugie trzechlecie marszałkiem szlachty pow. Wołokołamskiego i tegoż roku powołany na urząd marszałka szlachty gub. Moskiewskiej. W r. 1885 **S.** otrzymał godność szambelana Najwyższego Dworu i był obrany na trzecie trzechlecie honorowym sędzią pokoju okręgu sądu pokoju wołokołamskiego, oraz prezesem zjazdu sędziów pokoju. W 1886 **S.** był mianowany wicegubernatorem charkowskim; w tym samym roku wybrano go na obywatela honorowego m. Wołokołamska. W r. 1888 został gubernatorem kurlandzkim i był wybrany na honorowego sędziego pokoju mitawsko-bauskiego. W r. 1891 został gubernatorem moskiewskim. W r. 1893 **S.** mianowany był wiceministrem dóbr państwa, w r. 1894 wiceministrem spraw wewnętrznych, a w r. 1895 głównym zarządzającym kancelarją do przyjmowania próśb na Najwyższe imię wnoszonych, z którego to stanowiska **S.** przeszedł na urząd ministra spraw wewnętrznych i szefa żandarmów w r. 1900. W r. 1902 zamordowany przez Bałmaszewa.

Sipoje *(Sepoje* albo *Sipahi, Spahi),* oddziały wojsk, utworzone przez Anglików w Indjach wsch. i złożone z krajowców. Po powstaniu indyjskiem 1857 r. zostali zupełnie zreorganizowani. W r. 1889/90 armja składa się z 2,834 oficerów angielskich i 124,970 oficerów oraz żołnierzy krajowych, oraz 190,000 policji zorganizowanej wojskowo.

Sir, jest w Anglji tytułem baroneta albo rycerza (knight, kawalera), stawianym zwykle przed imieniem chrzestnem osoby tytuł ów posiadającej, nigdy przecież przed jej nazwiskiem rodzinnem. W codziennych jednakże stosunkach Anglicy dają każdemu przyzwoicie wyglądającemu człowiekowi tytuł *Sir,* z wyjątkiem lordów, do których mówi się: My Lord. Tytuł Sir używa się również w rozmowie ze wszystkimi członkami rodziny królewskiej.

Siraudin Paweł, komedjopisarz francuski, * 1812 w Paryżu, † 1883 w Enghien; od r. 1835 pracował już dla sceny, i bądź sam, bądź z innymi napisał wielką liczbę wodewilów, komedji, parodji i operetek. Do najgłośniejszych jego prac należą: „Une faction de nuit“ (1842); „Un voyage en Espagne“ (1843); „Une histoire de vo-

leurs“ (1846); „Claudine“ (1851); „Le misanthrope et l'Auvergnat“ (1852); „Un mari qui ronfle“ (1854); „Las deux frontins“ (1858); „Fou yo Po“ (1860); „Les Ramoneurs,“ „Le jardinier galant,“ „L'argent fait peur“ (1861); „Les femmes sérieuses“ (1864); „Le Deluge“ (1865); „Les idées de Beaucornet“ (1867); „Paul! faut resterl“ (1868); „Marlborough s'en va-t-en guerre“ (1868).

Siredon, ob. Amblystoma.

Sirko, pseudonim Wacława Sieroszewskiego (ob.).

Sirocco *(scirocco)*, wiatr gorący, wiejący głównie we Włoszech, a także w Hiszpanji i Francji południowej. Uważają go za przedłużenie wiatru afrykańskiego samumu (ob.), który w przejściu przez morze Śródziemne traci swą suchość, ale zachowuje upał. Występuje on głównie na wiosnę i w jesieni, w największej sile wieje przez 36 — 40 godzin, a słabiej często przez 2—3 tygodni i działa szkodliwie na życie roślinne i zwierzęce. Za przedłużenie jego uważają niektórzy fen (ob.).

Siruć Bernard Maciej, Pijar, * 1731 w pow. Grodzieńskim, † 1784 w Wilnie, był profesorem akademji wileńskiej. Wydał kilka dzieł treści prawnej i historycznej, z których ważniejsze są: przekład Solignaca „Historji polskiej“ (5 t., Wilno, 1763—67); przekład kilku mów sądowych M. Fabjusza Kwityljana (2 t., Wilno, 1760 — 1771), „Zwyczaje starożytnych Rzymian tak w sprawowaniu Rzeczypospolitej, jako też w potocznych sprawach i w obrządkach bałwochwalstwa używane“ (Wilno, 1762, 2 wyd., 1772, trzecie, Lwów, 1774); „Nauka dobrego pisania w języku polskim“ (Wilno, 1769).

Sirventa (od *Servir* łac. służyć), pieśń trubadurów prowansalskich powstała około XII w. w formie kanzony. Nazywała się **S.**, gdyż służyła interesom danego pana i napadała na jego przeciwników. Najsławniejszym autorem **S.** był Bertrand de Born. Francuska *Servantois* powstała z prowansalskiej **S.** Włoska *Seventese* różniła się od **S.** formą, a mianowicie ostatni wiersz strofy miał rym, który powtarzał się w następnej. Por. Witthöff „S. joglarese“.

Sisinnius, papież, rodem z Syrji, wybrany papieżem 18 stycznia 708 r. po Janie VII, † po 20 dniach (8 lutego t. r.), poczem następcą jego został Konstantyn.

Sismondi, Jan Karol Leonard Simonde de..., historyk i publicysta francuski, * 1773 w Genewie, † 1842 tamże. Wraz z ojcem schroniwszy się podczas przewrotu 1793 do Anglji, przebywał tam lat dwa; za powrotem więziony dwukrotnie, odzyskał wolność 1800; osiadł stale w Genewie, pełnił tu kilka urzędów komunalnych i poświęcał się studjom historycznym. Z dzieł jego wymieniamy najcelniejsze: „Histoire des républiques italiennes du moyen âge“ (4 t., Zürich, 1807—8; nowa ed., 10 t., Paryż, 1840); „Histoire de la renaissance de la liberté en Italie“ (2 t., Paryż, 1832); „Histoire des Français“ (31 t., Paryż. 1832—43); „De la littérature du Midi de l'Europe“ (Paryż, 1813; 4 ed., 4 t., Paryż, 1840); „Histoire de la chûte de l'empire romain et du déclin de la civilisation de 250 à 1000“ (2 t., Paryż, 1835); „Julia Sévera, ou l'an 492“ (Paryż, 1822, t, 3). Oprócz tego wydał kilka prac treści ekonomicznej.

Sistrum (u Egipcjan *seszszet*), narzędzie muzyczne dawnych Egipcjan, dotąd daje się widzieć w Abisynji; używane też było przez Rzymian. Składa się z obręczy owalnej, metalowej, z trzonem do trzymania; w obręczy są dziurki, w których mieszczą się metalowe pręciki, wydające dźwięki za każdem poruszeniem instrumentu. **S.** używane było głównie podczas obrzędów odbywanych na cześć Izydy.

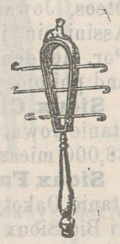
Sistrum.

Sisymbrium, ob. Stulisz.

Sisyphii labores (łac.), praca Syzyfa; praca bez skutku. Ob. Syzyf.

Sit, rzeka w Rosji, biorąca początek w gubernji Twerskiej, powiecie Kaszyńskim, wpadająca do rzeki Mołogi w gubernji Jarosławskiej, długa 139 klm. Nad jej brzegami, w bitwie stoczonej 1238 z Mongołami pod wodzą Batu-chana, poległ w. ks. włodzimierski (klazmeński), Jerzy II Wszewłodowicz.

Sit *(Juncus)*, rodzaj roślin z rodziny sitowatych, cechujący się okwiatem 6-listkowym, suchym, 6 pręcikami, słupkiem o 3 znamionach i torebką 3-komórkową; są to zioła sztywne, do 2 m. wysokie, na miejscach błotnistych we wszystkich okolicach. Gąbczasty ich rdzeń użyty być może na knoty i podobne wyroby. Korzeń niektórych, jak *J. conglomeratus*, *J. effusus*, posiada działanie moczopędne i używa się niekiedy przeciw chorobom nerek i kamieniowi. Używają się też na wyrób koszyków, mat i t. p.

Sit, kwiat i owoc.

Si tacuisses, philosophus mansisses (łac.), gdybyś był milczał, zostałbyś filozofem, czyli: głupstwo twoje nie wyszłoby na jaw.

Sitcha, *Sitka* czyli *Baranow*, jedna z wysp archipelagu króla Jerzego III na Oceanie Wschodnim, blisko brzegów byłych posiadłości rosyjskich w Ameryce północnej. **S.** porosła jest wielkiemi lasami iglastemi, grunt ma jednak bardzo nieurodzajny. Na zachodniej stronie wyspy leży miasto **S.** czyli Nowoarchangielsk z przystanią, dawniej główny kantor kompanji rosyjsko-amerykańskiej.

W pobliżu m. **S.** znajdują się kąpiele siarczane ciepłe, licznie nawiedzane.

Sitka, ob. Sitcha.

Sitkowski Chrystjan, teolog ewangelicki polski, rodem z Leszna, żyjący w pierwszej połowie XVIII w.; † w Genewie. Oprócz innych, wydał „Notitia ecclesiarum ac scholarum Evangelico Reformatorum per Regnum Poloniae et M. Ducatum Lithuaniae dispersarum“,

Sito, *przetak*, przyrząd do oddzielania prochu gruboziarnistego od drobnoziarnistego, składa się ze splotu lub tkaniny z żelaza, mosiądzu, drzewa, włosów końskich, albo też z płyt podziurawionych. Oprócz małych **S.** ręcznych używają się też wielkie sita walcowe czyli odśrodkowe, albo sita płaskie, pochyło ustawione.—*Sitem Eratostenesa* nazywa się tabela liczb pierwszych (ob. Eratostenes).

Sitologja, nauka o pokarmach.

Sitowa kość *(Os ethmoideum)*, kość czaszkowa, wystająca ku dołowi w odstępie pomiędzy blaszkami oczodołowemi kości czołowej, przyczynia się do utworzenia jamy czaszkowej, oczodołów i jam nosowych; posiada postać sześcienną, a w stosunku do swej wielkości jest bardzo lekką, gdyż składa się z bardzo cienkich blaszek kostnych, pomiędzy któremi znajdują się dosyć znaczne, próżne przestrzenie.

Sitowate *(Juncaceae)*, rodzina roślin jednoliścieniowych, zbliżona do liljowatych organizacją kwiatów i owoców, różni się jednak od nich plewowatem okryciem kwiatów; z wejrzenia mają podobieństwo do traw. Są to zioła jednoroczne lub trwałe, o korzeniu darniowatym lub pełzającym, łodydze bezlistnej lub liściastej; liście są naprzemianległe, wąskie, w nasadzie pochewkowate. Należy tu około 250 gatunków w 20 — 24 rodzajach, rozmieszczonych głównie w strefach umiarkowanych. Są bez woni i smaku, nadają się po części na wyroby koszykarskie. Niektóre używają się przeciw chorobom przyrządów moczowych.

Kwiat kosmatka.

Sitowie, *Sitowina (Scirpus)*, rodzaj roślin z rodziny ciborowatych, cechujący się kłoskami dachówkowatemi i orzeszkiem ścieśnionym lub trójkańczastym; są to zioła bezlistne we wszystkich częściach ziemi. W bagnach i stawach jest pospolite **S.** *wodne* (**S.** *lacustris*) 1,25 — 2,5 m. wysokie; młode używa się na paszę dla świń, starsze do pokrycia dachów i na wyroby koszykarskie, rdzeń zaś na knoty do lamp. Korzeń uchodził za środek moczopędny.

Sitowiec, *Roświta, Łączeń (Butomus)*, rodzaj roślin z rodziny żabiściekowatych (według niektórych z oddzielnej rodziny roświtowatych), cechujący się okwiatem 6-listkowym, koronowatym, 9 pręcikami; owocem jest torebka. **S.** *baldaszkowaty (B. umbellatus)* ma łodygę bezlistną, liście

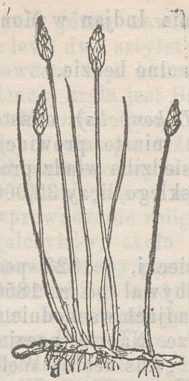

Sitowie.

Sitowiec, *a* kwiat, *b* owoc.

przykorzeniowe na 60 cm. do 1 m. długie, mieczowate, niekiedy spiralnie zwinięte, kwiaty czerwonawe. Rośnie w stawach w Europie i Azji, między 38°—63° szer, płn. Korzeń i nasiona mają własności ściągające, z liści wyrabiają maty. Korzenie prażone lub suszone służą Kałmukom i Ostjakom za pokarm; mąka ich zachowuje się jak zbożowa, chleb z niej ma być pożywny, tylko nieco gorzki.

Sit pro ratione voluntas (łac.)—niechaj wola starczy za rację. Najczęściej w połączeniu z „sic volo, sic jubeo (ob.).

Sit saluti! (łac.) na zdrowie.

Sitt Jan, skrzypek, * 1850 w Pradze. Skomponował kilka koncertów na skrzypce i inne utwory na skrzypce i wiolonczelę. **S.** był nauczycielem konserwatorjum w Lipsku.

Sitta, ptak, ob. Bargieł.

Sittace, *ara*, ob. Papugi.

Sittard Józef, pisarz muzyczny, * 1846 r. w Akwizgranie, kształcił się w konserwatorjum w Sztudgardzie. Napisał: „Studien und Charakteristiken“ (1889); „Zur Geschichte der Musik und des Theaters am würtembergischen Hofe“ (1890—1891).

Sittenfeld Konrad (pseudonim: Konrad Alberti), literat niemiecki, * 1862 roku we Wrocławiu. Z licznych jego prac na wyróżnienie zasługują: „Bettina von Arnim“ (1885); „Biografja Gustawa Freytaga“ (1885); „Börne“ (1886); powieści naturalistyczne: „Das Recht auf Liebe“ (1890); rzeczy krytyczne: „Der moderne Realismus in der Litteratur und die Grenzen seiner Berechtigung“ (1889); „Natur und Kunst“ (1891); „Bei Freund und Feind“ obrazy obyczajowe (1892) i in.

Sit tibi terra levis (łac.)—oby ziemia była ci lekką! Napis na nagrobkach Rzymian starożytnych.

Sitting-Bull, wódz Indjan, * 1837, ze szczepu Siouxów, wróg białych, zniósł w 1876 całą armję generała Custera nad Yellowstone-River, zabity

został 1890 r. podczas powstania Indjan w Montana.

Sit venia (łac.)—niech mi wolno będzie.

Sium, roślina, ob. Marek.

Siut (*Assiut*, starożytne *Lykonpolis*), miasto w Egipcie wyższym i główne miasto prowincji t. n., na lewym brzegu Nilu, siedziba władz prowincjonalnych i biskupa koptyjskiego, liczy 32,000 mieszkańców.

Sivatherium, ob. Żyrafa.

Sivers Jegor, literat niemiecki, * 1823 pod Felin w Inflantach, † 1879. Odbywał od r. 1850 wielkie podróże po Ameryce i Indjach wschodnich. Od 1873 był profesorem w Rydze. Napisał poezje: „Palmen und Birken“ (1853); „Aus beiden Welten“ (1863); opisy podróży: „Cuba“ (1861); „Uber Madeira nach Mittelamerika“ (1861) i in.

Si vis me flere, dolendum est primum ipsi tibi (łac.)—jeżeli chcesz, bym płakał, daj przykład z siebie. Rada, przez Horacego udzielona poetom, by pisali tylko w chwili natchnienia i przejęci sami byli uczuciem, jakie chcą wywołać w czytelnikach.

Si vis pacem, para bellum (łac.),—jeżeli pragniesz pokoju, bądź gotów do wojny.

Si vis vincere, disce pati (łac.)– jeżeli chcesz zwyciężyć, naucz się cierpliwości.

Sivori Kamil, skrzypek wirtuoz, * 1815 roku w Genui, ulubiony uczeń Paganiniego. Od 1836—1848 podróżował po Ameryce. Skomponował kilka utworów na skrzypce.

Sivry Karol, kompozytor francuski, autor wielu operetek, * 1848, † 1900.

Siwa, rzeka, bierze początek w pow. Ochańskim, gub. Permskiej i oddziela ją od gub. Wiackiej.

Siwa, (mit. indyjska), niewłaściwie Sziwa, gdyż w języku sanskryckim znajduje się tu dźwięk ś, który początkowo oddawano przez angielskie Sh=sz. Obecnie piszą Çiva, co należy wymawiać Siwa. Bóg indyjski. W hymnach Rig Wedy jeszcze go niema, ale jest *Rudra* (ob.) wyjący, bóg i ojciec huraganów. W Yadżurwedzie R. otrzymuje epitet *Siwy*, t. j. dobrotliwego — Sammkary, tego, który przynosi zbawienie, Mahadewy — Wielkiego Boga etc. Powoli Rudra zmienia się zupełnie w *Siwę*, który zatrzymuje dawne epitety (Nilagriva—niebieskoszyjny) Girisia—pan gór, Pasiupoti — pan bydła), Iśwara—pan, Devadeva—Bóg bogów, Sarva devesia — pan bogów. Siwa zajął w mitologji powedyckiej (ob. Indyjska religja), miejsce naczelne jako ogniwo trójcy (Trimutri) obok Bramy (ob.) i Wisznu. Jest on bogiem zniszczenia, z którego powstaje nowe życie. Dlatego symbolem **S.** jest Lingam, członek męski, fallus indyjski. Wyobrażano go z trójzębem (trisiala) i siecią (pasia). Zwierzęciem uświęconem **S.** był byk. Włosy splatał w węzeł jak asceci (jogowie) których otaczał specjalną opieką, sam bowiem oddawał się praktykom pokutniczym. Na głowie miał księżyc, i dlatego zwał się „Czandrasiekara“ t. j. ozdobiony księżycem na głowie. Jako bóg zniszczenia, ma naszyjnik z czaszek ludzkich. Na głowę swoją przyjął rzekę Ganges, spadającą z nieba. Był i jest jednym z najbardziej czczonych bogów, i, jak się zdaje, w osobie jego złączono wiele właściwości bóstw starych ludowych, krwiożerczych. Sekciarze **S.** uważali go za najwyższego boga, źródło i nieurodzoną przyczynę świata, tworzyciela wszystkiego, początek wszystkich istot, substancję wszechbytu. Żona jego, jako boga dobrego, była Parwati Bawani, jako boga zniszczenia Kali Durga (ob. Kali).

Siwa, igrający z tygrysem.

Siwa.

Siwah, oaza egipska w pustyni Libijskiej, o 550 klm. od Kairu, ma 3,400 ludności. Miasto **S.,** stolica oazy, jest punktem, w którym się krzyżuje kilka dróg karawanowych. Siwah jest toż samo, co starożytne Amonjum (ob.).

Siwas (starож. *Sebastea*), miasto główne wilejatu tureckiego t. n. (63,000 kl. kw. i 750,000 m.), w Azji Mniejszej, nad Kizil Irmakiem położone, ma 43,000 mieszk.

Siwasz albo *Zgniłe (Gniłoe) morze*, zatoka morza Azowskiego, oddzielona od niego wąskim pasem ziemi, zwanym *Arbacką strełką* albo *kosą*, idącego wzdłuż północno-wschodnich brzegów Krymu; długa 140 w., szeroka 14 w. Latem, podczas silnych upałów, parująca woda zaraża powietrze i rozszerza tak zwaną febrę krymską.

Siwerniak, ptak, ob. Swiergotek.

Siwersa kanał albo *Nowogrodzki kanał*, w systemacie wyszniewołodzkim, łączy rz. Wołchow z rz. Mstą, na rozległości 1 mili i 109 sążni. Gdy jednak dla małej wody w suchych latach okazał się niedogodnym, przekopano inny, zwany *Wiszerskim*, łączący Mstę z rz. Wiszerą, na którym jed-

nakże żegluga także tylko na wiosnę odbywać się może.

Siwiński Edward, nauczyciel i literat, * 1831, w Warszawie, † 1897. Kształcił się w gimnazjum w Suwałkach, poczem był nauczycielem języka i literatury polskiej w szkołach rządowych, od r. 1861 w nowo otworzonych kursach przygotowawczych do Szkoły Głównej w Warszawie. Prace swe pomieszczał w dziennikach warszawskich. Po wyjeździe do Paryża wykładał tam literaturę polską i nadsyłał korespondencje do pism polskich. W r. 1876 utracił wzrok. Po śmierci wydano jego poezje.

Siwka, rzeczka w dawnem województwie Ruskiem, w ziemi Halickiej, poczyna się w Karpatach południowych i zasilona kilku strugami wpada do Dniestru.

S. J. skróc. łac., zwykle przy nazwiskach księży, znaczy: *Societatis Jesu,* z Towarzystwa Jezusowego, t. j. Jezuita.

Sjam albo *Thai,* królestwo w Indjach Zagangesowych, graniczy z Chinami, Anamem, Birmą i innemi posiadłościami angielskiemi, oraz morzem Chińskiem i odnogą Sjamską. Obejmuje 633,000 klm. kw. Główną część kraju stanowi kotlina średniej i dolnej rzeki Menam; rz. Salwen tworzy granicę od strony Birmy. Klimat gorący, łagodzony przez nadmorskie położenie, na pobrzeżach zdrowy, w okolicach bagnistych sprowadza gorączki. Grunt nadzwyczaj urodzajny obfituje we wszystkie płody strefy podzwrotnikowej. Z kopalń wydobywają złoto, srebro, ołów, miedź, arszenik, żelazo, topazy, granaty, szafiry i t. d. Narodem panującym są Sjamczykowie, w liczbie 3,500,000; wyznają oni religję Buddhy i posiadają bardzo liczne duchowieństwo, zwane Talapoiny, Oprócz tego znajduje się w kraju 2,600,000 Laos, 3,500,000 Chińczyków, około 600,000 Malajczyków na wyspie Molukka i 600,000 miesz. Kambodży. Ogółem liczy **S.** około 12,000,000 miesz. Religję chrześcijańską wyznaje kilka tysięcy potomków portugalskich osadników i przeszło 15,000 krajowców, zostających pod zwierzchnictwem wikarjusza apostolskiego. Rząd jest nieograniczenie despotyczny, dziedziczny. Dochody wynoszą około 2 mil. funtów sterl., resztę bowiem pochłania przeniewierstwo urzędników. Siła zbrojna składa się z 10,000 wojska stałego, wyćwiczonego przez oficerów angielskich. W razie wojny cała ludność męska obowiązana chwytać za broń. Herb dotychczasowy został zastąpiony herbem nowym, (ob. fig.) podzielonym na trzy pola, z których górne zawiera trzy słonie, prawe słonia, a lewe dwa sztylety. Flota złożona jest z 2 krzyżowców i 4 kanonierek. Stolicą kraju i rezydencją króla jest Bangkok albo Bankok.

Herb Sjamu.

Historja. Dzieje **S.** są obrazem strasznego ucisku, i dlatego też nie mają należytego rozwoju. Główniejsze wypadki historji **S.** są: zaprowadzenie buddhyzmu i wyższej oświaty z Indji; 1545 r. wprowadzenie religji chrześcijańskiej przez Portugalczyków; około 1629 upadek Portugalczyków, spowodowany przez Holendrów; przewaga wpływu francuskiego od 1657; upadek jego i wzrost handlu holenderskiego; zdobycie kraju Birmanów przez Faya-Taka 1767 r.; 1782 założenie nowej dynastji przez wodza Chakkri, który przeniósł stolicę do Bangkoku. Prawnuk tego ostatniego, Chrom-Chiat albo Kroma-Mom-Czit, przywłaszczył tron sobie 1824; zdobył 1829 Laos. Po jego śmierci (1851) minister jego ogłosił królem Khan-Fa-Mongkuta († 1852). Nastąpił po nim brat jego, Somdet-Fra-Pawarander-Maha-Mongkut († 1868), który utrzymywał dalej dobre stosunki z cudzoziemcami i sprzyjał kulturze europejskiej. Po nim wstąpił na tron (1868) syn, Chow-Fa-Chula-Langkorn, który przybrał tytuł Prabat-Somdicz-Pra-Paramindr-Moha-Chula-Langkorn-Pantindr-Tepa-Moha-Mongkut. Wstąpił on na tron w 15 r. życia jako najstarszy z 84 dzieci swego ojca, spłodzonych z 35 kobiet. Podczas jego małoletności sprawował regencję Czau-Phja-Sri-Sury Wonyse do 1873. Obaj dążyli do wprowadzenia kultury europejskiej. W 1885 przystąpił **S.** do związku pocztowego powszechnego. W 1893 było nieporozumienie graniczne z Francją, zakończone ustępstwem całego lewego porzecza Me-Kongu. Następcą tronu książę Maho-Vojirunhis † 1895 i następcą mianowano jego przyrodniego brata Maha-Vajiravuoh, który kształcił się w Anglji. W 1892 zaczęto budować kolej z Bangkoku do Koratu. W 1896 umowa Francji z Anglją zagwarantowała neutralność środkowego **S.** Pomimo tego kontraktu rywalizacja dla mocarstw nie ustawała. W 1897 r. król Czala-Lonkorn odwiedził Europę i starał się państwo własne cywilizować.—Porów. Pallegoix „Description du royaume Thai ou Siam“ (2 t., Paryż, 1854); Bovring „The kingdom and people of Siam“ (2 t., Londyn, 1857); Bouillevaux „Voyage dans l'Indochine“ (Paryż, 1858); Mouhot „Travels in the central parts of Indochina“ (Londyn, 1864); Bastian „Die Völker des östlichen Asien“ (3 t., Jena, 1867); Gréhan „Le royunme de **S.**“ (Paryż, 1879); Bock „Im Reich des weissen Elephanten“ (Lipsk, 1855); Rosny „Ethnographie du **S.**“ (Paryż, 1885); Oienrody „Gesch. der Siamesen Hesse-Warteyg Elephanten.

Sjamscy bracia, bliźnięta płci męskiej, Chany i Eng, zrośnięci z sobą na wysokości pępka, zrodzeni w 1811 z rodziców Chińczyków, byli kilkakrotnie po Europie obwożeni. Małżeństwo ich z dwiema siostrami wydało na świat 18 dzieci;

obaj zmarli w 1874, ciesząc się całe życie zupełnem zdrowiem; tak późnego wieku u podobnych potworków nie spostrzegano nigdy: zwykle giną w niemowlęctwie. Sekcja pośmiertna wykazała, że w zrośnięciu brały udział tylko mięśnie brzuszne i otrzewna, nie posiadali zresztą żadnego wspólnego organu.

Sjamski język albo *Thaï*, jeden z tak zwanych języków indo-chińskich, należy do języków jednozgłoskowych, ale nie ma żadnego pokrewieństwa z językami anamickiemi ani birmańskiemi. Pismo sjamskie pochodzi od pisma pali; gramatykę i słownik tego języka wydał Pallegoix (Bangkok, 1850 i Paryż, 1854). Por. Ewald „Grammatik der Thai oder Siam Sprache“ (1881); Wehrshoven „Lehr und Lesebuch der S. S.“ (1892).

Sjenit, ob. Syenit.

Sjöberg Gabrjel był profesorem logiki i metafizyki w Upsali, później w Dorpacie, a od 1702 w Parnawie, gdzie † 1704 r.; wydał: „Pernavia literata breviter concinnata et in lucem publicam emissa“ (2 cz., Parnawa, 1703).

Sjöberg Eryk, liryk szwedzki, * 1794 w parafji Ljungo w Südermanlandji, † 1828 w Upsali. Pisywał pod przybranem nazwiskiem *Vitalisa*. Jego „Samlade Dicter“ wydał Geijer (Sztokholm, 1828). Piękne są jego poezje liryczne.

Sjögren Andrzej Jan, zasłużony finolog, * roku 1794 w parafji Ithis w Finlandji, † 1855 w Petersburgu. Odebrawszy początkowe wychowanie w Lowisa, oraz w gimnazjum w Borga, studjował na uniwersytecie w Abo historję, literaturę, oraz języki klasyczne i wschodnie; od 1818, zachęcony przez Raska, zwrócił się przeważnie do studjów nad językiem i dziejami Finlandji. Na początku 1820 przeniósł się do Petersburga, gdzie początkowo był nauczycielem prywatnym, a następnie 1823 r. został bibljotekarzem hr. Rumiancowa. W latach 1824—29 odbył na koszt rządu wielką podróż naukową przez Finlandję i północną Rosję, po powrocie z niej został 1829 adjunktem akademji nauk. Wyniesiony 1832 r. do stopnia akademika nadzwyczajnego, został 1833 r. bibljotekarzem oddziału ksiąg w językach obcych bibljoteki akademji nauk w Petersburgu. 1835 udał się w podróż naukową po Kaukazie, podczas której 1838 studjował języki: tatarski, turecki, perski, armeński, georgijski, czerkieski i osetyński. 1844 mianowany akademikiem zwyczajnym, został 1845 dyrektorem muzeum etnograficznego akademickiego. W latach 1846 i 1852 odbył podróże po Inflantach i Kurlandji, w celu zbadania resztek pierwotnych mieszkańców tych krain, Liwów i Krewingów. Oprócz licznych artykułów, pomieszczonych w *Mémoires* akademji petersburskiej, wydał: „Ueber die finn. Sprache und Literatur“ (Petersburg, 1821); „Anteckningar om församlingarne i Kemi-Lappmark“ (Helsingfors, 1828); „Ossetische Sprachlehre“ (Petersburg, 1844, także i w języku rosyjskim); „Historisch-ethnogr. Abhandlungen über den finn.-russ. Norden“ (tamże, 1861), jako t. 1 „Gesammelten Schriften,“ których t. 2 obejmuje „Grammatik und Wörterbuch der Sprache der Liven“ (wyd., przez Wiedemana, 2 cz., tamże, 1862); „Ueber die Wohnsitze und die Verhältnisse der Jatwägen“ (tamże, 1858) i in.

....ska, pseudonim Cecylji Jahołkowskiej.

Skabiczewski Aleksander, krytyk ruski, * roku 1838 w Petersburgu, kształcił się w uniwersytecie miejscowym, następnie poświęcił się pracy literackiej. Liczne artykuły jego, szkice krytyki i feljetony mieszczą się w czasopismach: *Iskra*, *Niediela*, *Birżewyja Wiedom.*, *Russk. Bogatstwo*, *Russkaja Myśl*, *Nowosti* i in. Ważniejsze z nich: „Sorok let russkoj kritiki; 1820 — 1860“ (oddzielne wyd. 1893); „Istorija russkoj nowiejszej literatury, 1848—1890“ (2 wyd., 1893); „Istorija russkoj cenzury“ (oddzielne wyd. 1893).

Skadar, ob. Skutari.

Skafander, ob. Dzwon nurków.

Skager-Rak, 220 klm. długa i 120 klm. szeroka odnoga morza Północnego, pomiędzy Jutlandją, Szwecją i Norwegją leżąca, łączy morze Północne z Kategatem. Otrzymała nazwę od ławy piaszczystej *Skager-Rak*, tworzącej przedłużenie Jutlandji i zakończonej ostro w morze zachodzącym przylądkiem, na którym leży miasto *Skagen*.

Skajście starostwo niegrodowe leżało w województwie i pow. Trockim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766, obejmowało zniszczoną wieś z folwarkami, które posiadał Andrzej Kościa, koniuszy brzesko-lit., a następnie Miłłaszewicz, którzy z niego opłacali kwarty złp. 85, a hyberny złp. 65.

Skala *(masztab*, z niem. *Masstab)*, podziałka umieszczona na przyrządach fizyczno-matematycznych, barometrach, termometrach i t. d., wyrobiona jest zwykle na płytce drewnianej, metalowej, szklanej lub celuloidowej, niekiedy na samej-

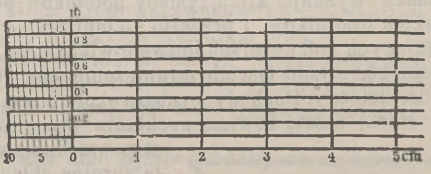

Skala.

że rurze termometrycznej.—Na planach i kartach geograficznych podział, wskazujący stosunek istotnych wymiarów przedmiotu rzeczywistego do wymiarów karty. Skala urządzona w sposób, wskazany na załączonej figurze, dozwala oznaczać części setne jednostki w skali przyjętej, np. centymetra. Skala ta składa się z 10 linji, a centymetr pierwszy na linji górnej i dolnej podzielony jest na 10 części, zatem na milimetry; następ-

nie 0 linji dolnej łączy się z kreską 1 linji górnej i t. d., a w takim razie na linjach równoległych mamy odcięte długości 0,1, 0,2, 0,3 i t. d. milimetra. Do tegoż celu służy nonjusz (ob.).

Skala tonów, *gamma* (ob.) w muzyce, lub skala muzyczna w obszernem znaczeniu, jest cały szereg kolejny tonów w muzyce używanych, czy to w pochodzie ku górze czy ku dołowi. **S.** głosu lub instrumentu nazywamy cały szereg tonów, jaki śpiewak lub instrument może wydawać, stąd bywa **S.** tenorowa, basowa, skrzypcowa i t. p. *Teatro della Scala* nazywa się wielki teatr opery w Medjolanie.

Skala twardości, ob. Twardość.

Skala ze Zhorzi Paweł, historyk kościelny czeski, * 1583. Otrzymawszy początkowe wychowanie w kraju rodzinnym, studjował potem na akademji w Wirtemberdze, skąd wróciwszy 1602, osiadł początkowo w Żatcu, gdzie był pisarzem radnym i skąd, ciesząc się ogólnym zaufaniem, niejednokrotnie był wysyłany w kwestjach religijnych do Pragi i wstąpił do służby przy kancelarji 30 dyrektorów, powołanych przez stany ewangelickie. Na stanowisku tem okazał **S.** wielką czynność. Po bitwie białogórskiej (8 listopada 1620) opuścił **S.** ziemię czeską i był na tułactwie przez dłuższy czas wiernym sługą Fryderyka Pfalckiego. Następnie od 1623 osiadł we Freiburgu w Miśni, gdzie też prawdopodobnie zmarł. O dalszych jego losach, równie jak i dacie śmierci, nic nie wiemy. **S.** pozostawił dwa ważne dzieła, przechowane w rękopisie w bibljotece hr. Waldsteinów w Duchcowie, mianowicie „Chronologie cirkevni“ i „Historie cirkevni“. Ważne szczególnie jest ostatnie dzieło, zawierające w 10 ogromnych foljałach dzieje kościel. od czasów apostolskich aż do 1623. Obszernie zwłaszcza są opracowane czasy od wystąpienia Husa (w 8 tomach). Urywki z pracy tej ogłosił Palacki w czasopiśmie *Muzeum* (1831 i 1834) i Havliczek w *Slovanie* (1850). W ostatnich czasach przygotował do druku Tieftrunk dzieje kościoła czeskiego od 1618 do 1621, zawarte w trzech ostatnich tomach pracy **S.** i ogłosił je w dziele „Monumenta historiae Bohemiae“ t. 1 od 1602—16, t. 2 od 1616—17, t. 3, od 1618—19; Praga, 1865—9).

Skalbmierz, także *Szkalmierz* lub *Szkalbmierz*, osada w guberuji Kieleckiej, powiecie Pińczowskim, nad rzeką Nidzicą, niegdyś własność biskupów krakowskich. Kościół tutejszy, dawniej kolegjata, wystawiony około 1300, należy do piękniejszych w królestwie. **S.** liczy 1,200 miesz.

Skald, ob. Skaldowie.

Skalda (niem. *Schelde*, franc. *Escaut*), rzeka w północnej Francji i Belgji, wypływa w departamencie francuskim Aisne pod Catelet, przepływa dep. du Nord, poczem uchodzi do Belgji, gdzie przepływa Hennegawję i Flandrję Wschodnią; poniżej Antwerpji **S.** wchodzi w granicę Niderlandów, gdzie dzieli się na dwie odnogi, któremi wpada do morza. Cały bieg **S.** liczy 430 klm., z których 340 klm. jest spławnych.

Skaldowie (od staroskandynawskiego *skáld*= poeta), nazywali się tak u starożytnych Skandynawów poeci, którzy, zajmując się sztuką poetyczną *(Skálldskapr)* z powołania, sposobili się do tego zawodu naukowo. Przepisy zastosowywania mowy poetycznej zawiera tak zwana *Skalda*, umieszczona w późniejszej księdze „Edda“ (ob.). **S.** opiewali czyny zmarłych lub też żyjących jeszcze, przebywali na dworach książąt i za swe pieśni otrzymywali od nich sowitą zapłatę. W całości niewiele z tych poematów się przechowało, ale istnieją za to w znacznej ilości ich ułamki. Spis najsłynniejszych norweskich i islandzkich **S.** z XIII w. pod nazwą „Skálldatal“, znajduje się w upsalskim rękopisie późniejszej Eddy, a przedrukowany w Möbiusa „Catalogus librorum islandicorum“ (Lipsk, 1856). Por. Thorlaksson (1882) i Finn Jonson (1893—94).

Skalenoedr, postać krystaliczna, połowiczna szeregu trzy-a-jedno-osiowego, ma kształt podwójnej piramidy sześciennej, której krawędzie boczne ułożone są w zygzak, jak w romboedrze. Postać ta właściwą jest błyszczowi żelaznemu, spatowi wapiennemu, gdzie się kombinuje z romoedrem, i in.

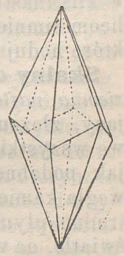

Skalenoedr.

Skaleń, Spat polny, ob. Szpat.

Skaliste góry, ob. Rocky Mountains.

Skalkografja, sposób drukowania z nagryzionych kwasami płyt cynkowych.

Skalnica, *łomikamień (Saxifraga)*, rodzaj roślin z rodziny skalnicowatych, cechujący się kielichem 5-wrębnym lub 5-działkowym, 5 płatkami, 2 szyjkami trwałemi i torebką 2-komórkową, wielonasienną; należą tu zioła trwałe w licznych gatunkach, głównie w okolicach zimniejszych, o liściach naprzemianległych i kwiatath białych, zebranych w grona. **S.** *granulosa*, 30 cm. wysoka, o kwiatach białych, zielono prążkowanych, na piaszczystych łąkach w całej Europie; ziele i małe główki przykorzeniowe używane były przeciw chorobie kamienia i cierpieniom piersiowym.

Skalnica. *a* kwiat.

Liście gatunku **S.** *crassifolia* używają się przez Kałmuków, jako surogat herbaty (herbata mongolska).

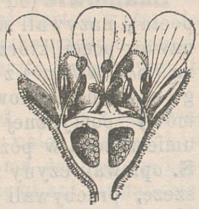

Kwiat skalnicy w przecięciu.

Skalnicowate *(Saxifragaceae)*, rodzina roślin mająca za cechy: kielich wolny lub z zawiązkiem zrosły, 4 lub 5 dzielny; płatków 5, osadzonych na kielichu, rzadko żadne; pręciki umocowane wraz z płatkami, w liczbie takiej samej lub podwójnej; szyjki 2, trwałe; owoc torebkowaty, 2 rzadko 1-komórkowy, otwierający się dziurką lub szparą, rzadziej na ściany pękający. Są to zioła o liściach naprzemianległych i kwiatach foremnych, rozmaicie zebranych. Należy tu około 200 gatunków w kilkunastu rodzajach, właściwych głównie okolicom zimniejszym strefy płn. umiarkowanej. Niektóre hodują się jako ozdobne.

Skalny olej, *olej ziemny, olej mineralny, ropa ziemna, nafta (petroleum)*, olej w naturze występujący, złożony z węglowodorów płynnych, który we wszystkich swych własnościach zachowuje się jak podobne utwory sztuczne suchej dystylacji węgla kamiennego. **S. o.** są to oleje łatwo lub trudno płynne, żółte lub brunatne, silnie łamiące światło, na wodzie pływają, z nią się nie mieszając, c. wł.=0,7--0,9, lotne, właściwej woni aromatycznej, łatwo zapalne i płonące płomieniem jasnym, silnie kopcącym. **S. o.** występuje tylko w niektórych okolicach ziemi, po części w towarzystwie węglowodorów lotnych, jakkolwiek spokrewnione z nim *żywice ziemne* czyli *ciała bitumiczne* są bardzo rozpowszechnione. W Europie źródła **S. o.** znajdują się w Brunświckiem, w łupku liasowym pod Parmą, w Owernji, gdzie wiele wapieni jest nim przejętych; głównie jednak w Europie bogatą jest w **S. o.** Galicja, gdzie źródła olejowe ciągną się przez znaczną długość kraju, wzdłuż płn. i płn.-wschod. stoków Karpat, śród iłów i piaskowców formacji kredowej i trzeciorzędowej, pasem na 400 klm. długim a 40 klm. szerokim i przechodzą dalej przez Bukowinę, na Multany i Wołoszczyznę; główną miejscowością **S. o.** jest tam Borysław oraz Schodnica, gdzie znajduje się kilka tysięcy studzien drewnem ocembrowanych, w których zbiera się **S. o.** i wydobywany jest wiadrami, pomieszany z wodą. Znaleziono też ślady oleju w Królestwie Polskiem, w Wójczy w Kieleckiem, a Rosja posiada bogate jego pokłady na Kaukazie, gdzie jeszcze Persowie czcili wieczny ogień w Baku, t. j. płonące lotne węglowodory; najbogatszym jest pod tym względem półwysep Apszeroński. W wielkiej też ilości występuje **S. o.** w państwie Birmańskiem, w pokładach gliniastych w Algierji i in. Oprócz Kaukazu wszakże najważniejszym dla przemysłu, dotąd przynajmniej, jest **S. o.** amerykański; główne okolice olejne są tam w Pensylwanji, Ohio, Kentucky i Tennesee; równie jak w innych stronach świata **S. o.** występuje tam w różnych pokładach, począwszy od syluryjskiej. Pierwsze źródła amerykańskie odkryto w r. 1859 i zanim nauczono się je racjonalnie wyzyskiwać i rafinować, wiele ginęło; obecnie **S. o.** stanowi jeden z najważniejszych przedmiotów handlu w Ameryce. Produkcja **S. o.** w Galicji, lubo zaczęto go wyzyskiwać jeszcze w 1853, nie dorównywa ani w części amerykańskiej i kaukaskiej, chociaż zaprowadzono już w wielu miejscach porządne świdry i pompy, oraz dobre rafinerje; dodać należy, że w Galicji **S. o.** występuje w mniejszej głębokości niż w Ameryce, a tem samem łatwiejszy jest do wyzyskiwania.—Przyjmuje się w ogólności, że **S. o.** jest pochodzenia organicznego; sądzono pierwotnie że jest on ubocznym produktem przeobrażania się dawnych drzew w węgiel kamienny; wysoka temperatura, brak dostępu powietrza, silne ciśnienie w łonie ziemi, usprawiedliwiały to przypuszczenie; dostatecznem jednak nie jest ono już stąd, że w wielu miejscach źródła oleju powstają w pokładach dawniejszych niż węglowe. Dla tego przyjął Höfer, że olej skalny jest pochodzenia jedynie zwierzęcego, opierając się na spostrzeżeniu, że w pokładach zawierających naftę znajdujemy szczątki zwierzęce, gdy roślinne występują tam w nieznacznej zaledwie ilości; pogląd ten poparł Engler doświadczalnie, dowiódł bowiem, że tłuszcze i zawarte w nich kwasy tłuszczowe, oleinowy, palmitowy i stearowy, dają się pod znacznem ciśnieniem i w wysokiej temperaturze przeprowadzić w mieszaninę węglowodorów lotnych, ciekłych, a po części i stałych, które się głównemi częściami składowemi nafty i towarzyszącego jej ozokerytu. Niedostateczność jednak takiego poglądu wykazał dowodnie Zuber we Lwowie (1898). Doświadczenia Englera nie mogą być wprost stosowane do wyjaśnienia genezy nafty, tworzyła się ona bowiem w przyrodzie pod ciśnieniem nader wielkiem, ale według wszelkich danych geologicznych temperatura zachodzących przy tem reakcji nie mogła być zbyt wygórowana. Prostszą zaś i naturalniejszą jest teorja chemiczna powstawania nafty, podana już dawniej przez Radziszewskiego, którą wyprowadził z badań nad źródłami jodowemi Iwonicza, które pozostają w ścisłym związku ze źródłami nafty, a na powierzchni wody pochodzącej ze źródła Bełkotki wydobywają się nawet często krople nafty. Woda jodowa zawiera wszystkie części składowe wody morskiej, z pomiędzy zaś gazów Bełkotki najobficiej wydziela się gaz błotny czyli metan CH_4, a prócz tego w mniejszych ilościach kwas węglany, etan (C_2H_6) i propan (C_3H_8); nadto łupki, towarzyszące olejowi skalnemu, podobnie jak powyższa woda mineralna, oddziaływają alkalicznie i zawierają związki charakteryzujące skład wody morskiej, jak sól kuchenną, siarczan sodu i siarczan magnezu. We-

dług tego przyjmuje Radziszewski, że nafta jest rezultatem fermentacji gnilnej roślin na dnie morskiem pogrzebanych; głównemi produktami tej fermentacji są kwas węglany i metan, powstające kosztem rozkładu drzewnika, podrzędnemi zaś inne węglowodory, jak etan, pentan, oktan, dekan i t. d. Wraz z roślinami do iłu morskiego dostają się także zresztą i trupy zwierząt, których rozkład wydaje produkty odmienne, a to tłómaczy rozmaitość składu nafty, z różnych źródeł pochodzącj. Doświadczenia Radziszewskiego wskazują nadto konieczność udziału soli w takiej fermentacji, w wodzie bowiem słodkiej fermentacja polega na wydzielaniu jedynie kwasu węglanego i gazu błotnego; to tłomaczy spostrzeżenia geologiczne, że nafcie towarzyszą zawsze pokłady soli kuchennej, źródła słone i ciała bitumiczne czyli smoliste. Co do *wosku ziemnego* czyli *ozokerytu*, przyjmowano dawniej, że jest on pozostałością ulatniania się oleju skalnego, co jednak nie zgadza się z doświadczeniami; dla tego Kreutz, opierając się na różnych spostrzeżeniach, wnosi, że z napływów żywicznych części roślinnych, przy udziale soli i mułu, wytworzył się najpierw ozokeryt spółcześnie z olejem skalnym, a następnie dopiero pod wzrastającym ciśnieniem górskiem, a prawdopodobnie i przez podwyższoną ztąd temperaturę, ozokeryt stały zamienił się w **S. o.** Zgodnie więc z uzasadnianiami powyższemi przyjmuje Zuber, że węglowodory kopalne mogą się tworzyć zarówno z ciał zwierzęcych jak i roślinnych, przeważnie są następstwem fermentacji gnilnej drzewnika; obecność soli morskich wpływa głównie na tworzenie się nafty ciekłej i stałego ozokerytu, gdy woda słodka sprzyja powstawaniu gazów i węgla. Przeważnie kryje się nafta w tych samych, głównie gliniastych pokładach, śród których powstała; wyjątkowo tylko przedostawać się może na miejsce wtórne, a to wskutek sąsiedztwa skał porowatych i spękanych. Krömer zwrócił nadto uwagę (1900), że **S. o.** powstawać może z kropelek tłuszczu, zawartych w skorupkach okrzemek (ob.). Berthelot wskazał zresztą możliwość powstania **S. o.** z materji nieorganicznych, podobnie jak Mendelejew i Moissan, teorje te jednak niewielu liczą stronników.—**S. o.** i towarzyszące mu zawsze gazy składają się wyłącznie niemal z węglowodorów składu $C_n H_{2n}$; najniższe ogniwa tego łańcucha, etylowodór czyli etan $C_2 H_6$ i propylowodór czyli propan $C_3 H_8$ są w zwykłej temperaturze lotne, dalsze od bytolowodoru $C_4 H_{10}$ aż do palmitylowodoru $C_{16} H_{34}$ są ciekłe, ale tem trudniej, im skład ich jest bardziej zawiły, coraz też mają większy ciężar właściwy i wyższy punkt wrzenia, tak że gdy niższe ogniwa tego szeregu wrą przy 30°, wyższe dopiero przy 250° lub 300°. Wyższe związki są już ciałami stałemi, jak parafina, i one stanowią w znacznej części *wosk ziemny* czyli *ozokeryt*, który towarzyszy głównie olejowi galicyjskiemu. Im z większej głębokości olej pochodzi, tem jest lżejszy i łatwiej płynny, gdyż z oleju znajdującego z wierzchnich warstwach ziemi węglowodory najlotniejsze najłatwiej uchodzą. Znaczna palność oleju surowego pochodzi od obecności łatwo lotnych olejów, dla tego też, aby olejowi odjąć niebezpieczeństwo zbyt łatwej zapalności i wybuchów, powstających przez mięszanie się par jego z powietrzem, poddaje się **S. o.** kilkakrotnemu przepędzaniu czyli dystylacji, co się odbywa w przyrządach podobnych do przyrządów dystylacyjnych dla wódek. Z początku kotły zawierające olej ogrzewają się słabo, tak że uchodzą najpierw oleje najlotniejsze, potem temperatura coraz się wyżej podnosi i uchodzą oleje coraz trudniej są ulatniające. W ogóle produkty dystylacji rozpadają się na 4 części: esencje, oleje oświetlające, oleje używane na smary i pozostałości. *Esencje* się to ciecze bezbarwne, nader ruchliwe i nadzwyczaj łatwo się zapalające; przez ostrożną dystylację można je rozdzielić na dwa różne produkty—eter oleju skalnego i benzynę, *Eter oleju skalnego (kerozelen, ligroina, rygolena, gazolena, gazolina* i t. d.) ma c. wł=0,65 do 0,7, wre około 40°. *Benzyna (olejek terpentynowy sztuczny, kanadol, spirytus oleju skalnego)*, która się różni, co do składu chemicznego, od tego, co się zwykle nazywa benzyną czyli benzolem (ob.), wre od eteru nieco trudniej. Obie te ciecze mają woń eteryczną niezbyt przyjemną; rozpuszczają tłuszcze i używają się do odtłuszczania, a niekiedy do oświetlania w stosownie urządzonych lampach, mogących chronić od ich zbytniej palności. W handlu zagranicznym obie te ciecze noszą nazwę *nafty*, gdy u nas naftą zowią się właściwe *oleje oświetlające*, zwane też *fotożenem ,kierozyną*, **S. o.** *oczyszczonym, rektyfikowanym, rafinowanym.* Dobry **S. o.** oczyszczony ma c. wł. 0,79—0,82, jest bezbarwny lub słabo żółtawy, fluoryzuje błękitno, wre między 200° a 300°. Ciężar właściwy nie jest dostateczną próbą dobroci nafty, gdyż w handlu znajdują się często mieszaniny esencji z olejami cięższemi, które mają c. wł=0,8, a mimo to są niebezpieczne z powodu zbyt wielkiej palności. Dla tego uciec się należy do próby zwanej przez Amerykanów *fire test*, polegającej na oznaczeniu najniższej temperatury, przy której się olej zapala, a która dla dobrych olejów przypada między 46 a 50°C. Do oznaczania wartości oleju służy też przyrząd Sallerona i Urbaina, wskazujący prężność przy oleju przy każdej temperaturze; prężność ta w dobrym oleju przy 14° wynosi 61,5 milimetra. — Po tych właściwych olejach oświetlających przechodzą w przyrządzie dystylacyjnym oleje cięższe, korzystnie używające się na smary, bo nie zawierając kwasów tłustych, nie atakują części maszyn. Ostatecznie przechodzi parafina, stała w zwykłej temperaturze i wrząca przy 370°.—Po dystylacji w kotle pozostaje masa asfaltowa, albo też pozostałość węglista. Olej przedystylowany poddaje się jeszcze oczyszczeniu, które jednak jest bardzo proste, bo polega na traktowaniu niewielką ilością

kwasu siarczanego.—Oświetlanie naftowe nadaje się wybornie tam, gdzie płomień palić się może spokojnie, nie jest jednak korzystne tam, gdzie płomień ulega przeciągom powietrza, jak np. u powozów, bo wskutek ochładzania płomienia węgiel spłonąć nie może i płomień kopci; zarzucają mu też szkodliwe działania na oczy, z powodu znacznej ilości promieni cieplikowych, ciemnych, co jednak roztrzygniętem nie jest; w każdym razie użycie nafty jest niemożliwe tam, gdzie się wymaga znacznej ilości płomieni, jak np. w teatrach. Ważną korzyścią nafty jest to, że lampy do niej są konstrukcji bardzo prostej (ob. Lampa), a tem samem tanie.— Są też usiłowania zastosowania nafty do ogrzewania i użycia olejów cięższych do fabrykacji gazu oświetlającego.—Istotny początek handlu naftą i zastosowanie jej do oświetlania przypada na r. 1859. Produkcja roczna nafty wynosiła 1899 r. w Stanach Zjednoczonych 163 miljony, w Rosji 180 mil. cetnarów metrycznych. W Galicji dobywaniem nafty zajętych było w 1897 roku 11,944 robotników, którzy wydobyli 2,752,000 cetn. metr. nafty wartości 11,753,384 koron i 68,815 cetn. metr. wosku ziemnego wartości 3,750,682 koron; liczba jednak rafinerji nie jest dostateczna, a przeważna ilość produkcji krajowej przechodzi do rafinerji w innych krajach austrjackich. Por. J. Morozewicz „O pochodzeniu nafty“ (*Wszechświat*, 1898); Jabłoński „Kopalnictwo nafty“ (Kraków. 1884); Maślanka „Zarys kopalnictwa naftowego“ (Stanisławów, 1885); Jaccard „Le pétrole, le bitume et l'asphalte“ (1895); Swoboda „Die Entwickelung der Potroleumindustrie“ (1895).

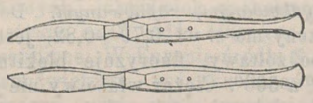

Skalpele.

Skalpel, nóż anatomiczny i chirurgiczny, na długim trzonku osadzony, postaci rozmaitej, stosownie do jego przeznaczenia. (Ob. Bistur).

Skalpowanie, zwyczaj właściwy Indjanom Ameryki płn. zdzierania skóry z czaszek zabitych lub rannych nieprzyjaciół; podobne skóry *(skalpy)* uważają się za oznaki zwycięstwa.

Skâlpund, dawny funt szwedzki, używany do 1882, obejmował 8848 asów=425,076 grama.

Skalski Wł., pseudonim J. N. Rembertowskiego.

Skalskie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Podolskiem, powiecie Kamienieckim i Czerwonogrodzkim. Podług lustracji z r. 1765 obejmowało w sobie zniszczone bardzo miasto Skała, z zamkiem obronnym i wsie: Iwanków, Gusztyn, Krasiłów, Żabińce, Jarosławka, Latawa, Bereżanka, Dawidkowce, Łosiacz, Kołodrubka i Sienków. W tym czasie posiadał je Bonawentura Tarło, który z niego opłacał kwarty złp. 9,990. Na sejmie z r. 1773—1775 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Popielowi, kasztelanowi sierpckiemu. Zajęte przez rząd austrjacki d. 23 marca r. 1783, oddane przez niego zostały na własność spadkobiercom Kossakowskiego, jako częściowe wynagrodzenie za ich dobra dziedziczne Boborodczany, zajęte na saliny.

Skała, wogóle masa mineralna znacznych rozmiarów; w geologji **S.** zowią się masy mineralne, powstałe z połączenia kilku gatunków mineralnych, jak granit, porfir i t. d. Często też **S.** bierze się w znaczeniu formacji czyli górotworu geologicznego (ob. Geologja).

Skała, osada w gub. Kieleckiej, pow. Olkuskim, liczy około 1,300 miesz.

Skała, m. w Galicji, obw. Czortkowskim, nad Zbruczem, z zamkiem niegdyś obronnym, niszczone kilkakrotnie przez Tatarów, Wołochów i Szwedów, w 1772 przeszło pod panowanie Austrji wraz z częścią tutejszego starostwa.

Skałat, m. w Galicji, obw. Tarnopolskim, nad rz. Gniłą, ma 6,000 miesz.

Skałka, krzemień ostro na jednym brzegu zaciosany, wprawiony w kurek broni palnej, który przez uderzanie o dekiel stalowy wydaje iskry, a te padając na proch, na panewce pod deklem podsypany, zapalają go i sprowadzają wystrzał. Broń skałkowa obecnie prawie wyszła z użycia.

Skałozub Damjan, po Samuelu Zborowskim wybrany 1585 hetmanem Ukrainy. Chcąc się pomścić i odebrać zabranych mu przez Krymców do niewoli jeńców, wyprawił się z licznem wojskiem przeciwko Turcji, ale wzięty do niewoli w odnodze Kierczeńskiej i odesłany do Konstantynopola, tam 1589 został głodem zamorzony.

Skamander, rzeka w Azji Mniejszej, dawnej ziemi Trojańskiej, według Homera od bogów Xanthos zwana, wypływa z góry Ida i, złączywszy się z rz. Simois pod Sigeum, wpada do morza Egejskiego. Obecna jej nazwa jest Skamandro albo Mendere-Su.

Skamieniałe drzewa, ob. Skamieniałości.

Skamieniałości *(petrefacta)*, wogóle szczątki organizmów, żyjących na ziemi w dawniejszych epokach geologicznych. Nauka o **S.** nosi nazwę *paleontologji*; gałąź jej zajmująca się zwierzętami zowie się *paleozoologją*, roślinami zaś *paleofitologją*. Zadanie paleontologji jest o wiele trudniejsze, niż zbadanie żyjącego świata organicznego, co jest następstwem niedokładnego przechowywania się dawnych istot. U zwierząt części miękkie przez gnicie niszczą się bardzo prędko, wyjątkowo tylko (mamuty w przemarzłym gruncie Syberji, owady w bursztynie) dochowane zostały zwierzęta w całości. Rośliny, bogate w węgiel, przechodzą po śmierci tylko w związki w węgiel bogatsze i w przyjaznych okolicznościach dobrze się zachowują. Bardzo często zachowane części istot przeniknięte są obcemi częściami mineralnemi, jak

węglanem wapna, krzemionką, węglanem żelaza i in., tak, że pierwiastkowa substancja zostaje zupełnie usuniętą; w tèn sposób powstają zupełne odlewy, tworzące **S.** *właściwe*. Często jednak szczątki organiczne giną, pozostawiając na przyległych skałach *odciski* swych kształtów; podobne odciski pozostawiły zwłaszcza liście i inne części roślin. Paleontologja ze szczątków szkieletu bardzo często odgadnąć umie kształt i ustrój zwierzęcia, wszystkie bowiem organy ciała zwierzęcego w ścisłym zostają ze sobą związku, a w dalszym ciągu z fauny i flory danej epoki wyprowadzić umie warunki jej klimatyczne. Nomenklatura paleontologji opiera się wogóle na tychże zasadach, co nomenklatura historji naturalnej istot żyjących; z początku odnajdywanym **S.** dodawano końcówkę *ites* do nazwiska podobnych do nich żyjących istot, jak np.: *Ostracites*, *Amonites* i t. d., a następnie tę końcówkę chciano zatrzymać wogóle dla wszystkich **S.**, zarzucono to jednak. Dla większych grup przyjęły się nazwiska: *mamolity* lub *tetrapodolity* dla ssących, *ornitolity* dla ptaków, *ichtyolity* dla ryb, *konchyliolity* dla mięczaków, *entomolity* dla owadów, *arachnolity* dla pająków, *dendrolity* dla pni, *antolity* dla kwiatów, *fitolity* w ogólności dla roślin i t. d.—Co do systematyki istot zaginionych, to stanowią one ogniwa ogólnych układów zoologicznych i botanicznych i często bardzo okazują się łącznikami, stanowiącemi przejścia między naturalnemi grupami istot.—Historja paleontologji łączy się zupełnie z historją geologji (ob.), której jednę z najważniejszych stanowi gałęzi. Dawniejsi naturaliści uważali **S.** po prostu za przypadkowe igraszki przyrody *(lusus naturae)*. W XVI i XVII wieku zaczęto je naukowo rozważać, ale dopiero w końcu XVIII w. i na początku XIX w. Brugiere, Lamarck i Cuvier dali początek istotnej paleontologji zwierzęcej, podobnie jak Sternberg i Brongniart paleontologji roślinnej; dalszy rozwój zawdzięcza ona najznakomitszym geologom i naturalistom. Liczba znanych gatunków kopalnych szybko wzrastała; gdy około 1820 Sowerby spisał 752 **S.** wydobytych w Anglji, znamy obecnie na tym samym obszarze przeszło 13,000 gat. Katalogi Bronna przytaczają 1849 r. 2,050 kopalnych roślin i 24,300 kopalnych zwierząt. Głowopławów czteroskrzelnych kopalnych znamy 1622 gat., gdy w morzach obecnych żyje tylko 6 gatunków; podobnież znamy tylko 100 gatunków żyjących ramieniopławów, a 2,000 kopalnych. Zbiory **S.** znajdują się obecnie we wszystkich większych muzeach. Por. d'Orbigny „Cours élémentaire de paleontologie“ (2 t., 1849—52); Queenstedt „Handbuch der Petrefactenkunde“ (3 wyd., 1885); Haas „Katechismus der Versteinerungskunde“ (1887); tenże „Leitfossilien“ (1887); Richolson „Manual of paleontology“ (2 w., 1879); Pictet „Traité de paleontologie“ (2 wyd., 4 t., 1853—57); Steinmann i Döderlein „Elemente der Paläontologie“ (1888); Neumayr „Erdgeschichte“ (2 t., 1885—87); Renault „Cours de botanique fossile“ (1881); Saporta „Die Pflanzenwelt vor dem Erscheinen des Menschen“ (1881); Giebel „Fanna der Urwelt“ (3 t., 1847—56); Owen „Mannal of paleontology“ (7 wyd., 1871); Hörnes „Elemente der Paläontologie“ (1884). W języku polskim podręcznika paleontologji nie posiadamy; ogólne z niej wiadomości znaleźć można w podręcznikach geologji (ob.).

Skamonja *(scammonium)*, gumożywica otrzymywana przez wygotowywanie gatunku powoju, *Convolvulus scammonia*, albo też z soku mlecznego wypływającego przez wyświdrowanie korzeni. W handlu rozróżnia się **S.** alepską i smyrnejską; pierwsza składa się z kawałków lekkich, szarozielonawych, druga jest cięższa i ciemniejsza. **S.** handlowa często jest zanieczyszczona. Składa się głównie z jalapiny i około 10 odsetek gumy, kwasów tłuszczowych lotnych i in. Używa się w medycynie jako środek drastyczny.

Skand *(Scandium)*, *Sc*, rzadki pierwiastek chemiczny, znajduje się w euksynicie, gadolinicie, i itrotytanicie, ma ciężar atomowy 43,97. Wydaje tlennik *(ziemia skandowa)* Sc_2O_3 i sole bezbarwne. Istnienie jego przewidział Mendelejew i oznaczył go nazwą *ekabor;* w 1879 wydzielił go Nilson z euksynitu skandynawskiego, skąd nazwa.

Skandal, zgorszenie, wypadek nieprzyzwoity. Skandaliczny—gorszący, oburzający.

Skanderbeg lub *Iskander-beg*, bohater Albanji, właściwie *Jerzy Kastrjota*, * 1404 w Kroi, syn Jana Kastrjota, pana Amatji i Albanji i księżniczki serbskiej Wojsawy, był 1423 r. z trzema braćmi swymi wydany jako zakładnik sułtanowi Muradowi, przy którym w religji mahometańskiej wychowany, odznaczywszy się walecznością, otrzymał nazwę **S.**, t. j. księcia Aleksandra. Gdy 1432 r., po śmierci ojca sułtan księstwo jego dla siebie zagarnął, **S.** zbiegł do kraju rodzinnego, tam znalazł wielu przychylnych dla siebie stronników i przez sąsiednich książąt uznany za najwyższego władcę, pobił kilka armji tureckich i zmusił Mohameda II, pokojem zawartym 1461 do zupełnego odstąpienia mu Albanji. Zerwawszy ten pokój 1464, wskutek podmowy Wenecji i papieża Pjusa II. **S.** nowe odnosił nad Turkami zwycięstwa, ale † nie skorzystawszy z nich dostatecznie 1468 w Alessio (Lisa). Pozostawił jedynego syna *Jana*, którego oddał pod opiekę Wenecji.

Skandowanie (od łac. *scandere*), znaczy recytowanie wierszów według właściwego podziału na pojedyńcze takty metryczne.

Skandynawizm, wyraz utworzony na początku bieżącego stulecia, oznaczający ruch umysłowy i dążności zmierzające do politycznego zjednoczenia trzech państw północnych: Szwecji, Danji i Norwegji.

Skandynawja, *Skandynawski półwysep*, wielki półwysep Europy północnej, oblany przez morze Lodowate, ocean Atlantycki i morze Północne, odnogi Skager-Rak, Kategat i Zund, oraz m. Baltyc-

kie, w stronie północno-wschodniej przytyka na długości około mil 70 do Rosji. Półwysep ten obejmuje królestwa Szwecji i Norwegji; długi 270 a szeroki 50—100 mil, ma 13,820 mil kw. przestrzeni. Postać kraju charakteryzują głównie znajdujące się tu góry. Połowa zachodnia (Norwegja) bardzo górzysta, część zaś wschodnia (Szwecja) stanowi więcej równinę. Góry Skandynawskie ciągną się od Varangerfiord na północno-wschodzie do przylądka Lindesnäs na południo-wschodzie, szerokością przeciętną mil 40 i dzielą się na cztery części: Góry Laplandji albo Lapońskie, na północy, Kiölen, Dovrefjeld i południowe Fjelde. Najwyższe wierzchołki znajdują się w południowych Fjeldach, jak Ymesfjeld, Skagstöls-Tint. Góry **S.** nie tworzą, właściwie mówiąc, jednego łańcucha o ostro-ściętym grzebieniu, ale składają się z masy wzgórz, gdzieniegdzie iglastym lub zębatym wierzchołkiem zakończonych. Klimat półwyspu **S.** jest w stronach zachodnich nierównie łagodniejszy, niż we wschodnich. Taż sama różnica jest w okolicach południowych i północnych. Wogóle jednak klimat **S.** jest zdrowy. Rzek i jezior na półwyspie obfitość wielka, ale rzeki te do spławu niewiele są przydatne i przez znaczną część roku zamarzłe. Co do bliższych szczegółów, ob. Norwegja, Szwecja i Laponja.

Skandynawska, albo **Północna mitologja,** jest to nauka o pogańskiej wierze i kulcie północno-germańskich ludów. Badania nad **S. m.** opierają się przeważnie na źródłach norweskich i islandzkich, i dlatego lepiej znamy mity i obrządki religijne norweskie niż szwedzkie i duńskie, podobne do siebie wogólnych rysach, ale różniące się w szczegółach. **S. m.,** podobnie jak i każda inna, podaje naprzód wiadomości o stworzeniu świata i powstaniu najdawniejszej istoty boskiej. Za tym najdawniejszym perjodem następuje perjod politeistyczny. Najnowszym perjodem jest perjod upadku, w którym wyrobiła się wiara w potrzebę oczyszczenia się bóstw i świata przez nich rządzonego. Na początku nic nie było, tylko rozwarta przepaść *(ginunga gap)*, rozdzielająca Niflhejm (ob.) od Muspellhejmu. Z lodu rz. Eliwagar, pod działaniem ożywiających iskier, powstała pierwsza istota żyjąca, Ymir, praojciec wszelkich stworzeń. Z pralodu powstała także krowa Audhuma, która po trzech dniach ze słonego śniegu, którym się żywiła, wylizała istotę, imieniem Buri. Syn ostatniego Bör, z olbrzymki Beloty spłodził Odina, Wili i We. Synowie Böra zabili Ymira, w którego krwi potonęli wszyscy olbrzymi, z wyjątkiem jednej tylko pary. Z członków Ymira utworzyli Odin, Wili i We świat, mianowicie z ciała ziemię, z kości góry, ze krwi morze, z czaszki niebo, z mózgu obłoki, z włosów drzewa. Z ognia Muspellhejmu utworzyli synowie Böra słońce, gwiazdy i księżyc i postawili czterech karłów na straży czterech stron świata. Ziemia okrągła, oblana morzem, opiera się na olbrzymim, trzy korzenie mającym jesionie, zwanym Yggdrasil. Z dwu kłód drzewa jesionowego Odin Wili i We (według innych podań Odin, Hoenir i Lodr) utworzyli pierwszą parę ludzi, Aska lub Askura i Emblę. Bogowie mieszkali w Asgardzie i Wanahejmie, olbrzymi w Jötunhejmie lub Utigardzie, ludzie zaś w Midgardzie lub Mannahejmie. Wraz ze śmiercią Ymira rozpoczyna się nowy perjod pogaństwa. Olbrzymie uosobienia gwałtownych sił natury ustępują miejsca istotom do ludzi zbliżonym. W zachowanych szczątkach dawnej dynastji i państwa znajdujemy troistość. Tak trzy elementy: powietrze, ogień i woda, uosobiają się w Kari, Hler i Logi (zwanych także Byllegste, Halblindi i Loki), podobnie jak i w innych mitologjach elementy te apoteozowane są przez prabóstwa. Wedle tych trzech elementów dzieli się niesłychana liczba olbrzymów, będących w ciągłej opozycji względem nowego pokolenia bogów. Największa część mitów opiera się na walce pomiędzy Asami a Tursami. Upadek państwa Odina następuje w skutek wyzwolenia się olbrzymów. Niektóre bóstwa dawniejszej dynastji, jak mądry Mimi, bóg morza Egir, bogini morska Gefiona, występują względem bóstw młodszej dynastji w stosunku przyjaznym. W końcu i Loki, wielokrotnie związany z Azami, pochodzi z olbrzymów. Bóstwa drugiej dynastji noszą ogólną nazwę Azów (ob.). W systematycznym układzie punkt środkowy zajmuje Odin, właściwie główne bóstwo Duńczyków i Gotów, podczas gdy mieszkańcy Norwegji oddawali najwyższą cześć Thorowi, Szwedzi zaś Frejrowi. Frejr i jego siostra Freja, wraz z ojcem swym Niördem, należą do innego plemienia boskiego, Wanów, przyjętego dopiero później w poczet Azów. Z dwunastu najwyższych bogów najważniejsi byli: Odin, wielki bóg nieba; Thor, bóg gromu, prowadzący bezustanną walkę z olbrzymami; Ty, odwieczne bóstwo nieba i wojny, jakkolwiek uczyniony synem Odina, okazujący jednak jawnie związek z dawniejszą dynastją; Hoenir, również stare bóstwo nieba; Ullr, personifikujący pewne własności Odina; Heindall, prawdopodobnie bóg morza, przez niektórych uważany za bóstwo księżyca, strzegące tęczę i walczący z Lokim o klejnot Frei, który ukradł Loki: Niörd, bóg morza, bogaty i rozdający błogosławieństwo. Żoną jego była olbrzymka Skadi, przebywająca rzadziej w górach, niż w siedlisku Niörda, Noatun. Dziećmi Niörda są Freir i Freja, z których druga jest boginią miłości. Pod wielu względami zgadza się ona z małżonką Odina Friggą, w której jednakże przeważa przymiot macierzyństwa oraz własności bóstwa powietrznego. Synem Odina jest Bragi, bóstwo poezji, zaślubiony z boginią młodości Iduną. Synami Odina są także waleczni Widar i Wali oraz Baldur, który z Nanną spłodził boginię sprawiedliwości Forseti. Drugorzędnemi bóstwami są: Fulla, Gna, Hlin, Hnoss, Sofn, Siöfn, Snotra, Syn i Wör. W zagubie Azów najważniejszą rolę grają Baldur i Loki.

Od życia Baldura zależne było życie bogów, dlatego też Loki, z powodu swego znaczenia żywiołowego, jako bóstwo ognia, przedstawiciel pierwiastku złego, dąży do zagłady Baldura, co mu się wreszcie udaje przez pośrednictwo ślepego Hödra. Nie zdołali bogowie wyzwolić Baldura z rąk Heli; skrępowali wprawdzie Loka, ale i to nie może wstrzymać ich upadku, który następuje po zwolnieniu praw naturalnych i moralnych. Po trzy lata trwającej zimie następuje Ragnarökr: wąż świata (morze) występuje, oswobodzeni z więzów Loki, wilk piekielny Fenrir, pies piekielny Garm i wszyscy olbrzymi wypływają na okręcie Naglfar; ze świata ognia wychodzi Surt i synowie Muspella; wilki Hati i Sköll dosięgają swemi paszczami słońca. Wtedy Heimdall uderza w róg swój (Giallar) i zwołuje bogów na plac boju, poczem rozpoczyna się walka zniszczenia. Thor walczy z wężem świata; Ty i Gara padają we wzajemnej walce; Fenrir pożera Odyna, ale sam ginie z ręki Widara; Frejra zabija Surt, który następnie swym mieczem ognistym zapala świat. Wtedy spadają gwiazdy z nieba, i ziemia zenurza się w morze, bałwany, które niszczą nakoniec ogień, poczem wznosi się nowa ziemia z nowemi bóstwami. Powraca Baldur, oraz Hödr, Hoenir, Widar i Wali; w miejsce Thora zjawiają się dwaj jego synowie Modi i Magni. Nowe pokolenie ludzi rozpoczynają Lif i Lifthrasir. W tym ostatnim okresie życia pogańskiego wyrobiły się pojęcia o nagrodzie dla dobrych, przez pobyt w rozkosznej i wesołej miejscowości, i o karze dla złych, przez męki w świecie podziemnym. Walkirje (Valkyrjur) wprowadzają poległych na polu bitwy do Walhalli (Valhöll), przybytku Odina, gdzie oczekuje ich żywot wesoły, pełen walk. Dlatego mężczyzni mają wstręt do śmierci na łożu choroby i raczej zadają sobie rany, ażeby przez krew wykupić się od Heli. Losami bogów i ludzi samowolnie kierują trzy Norny (ob.), parki północne. Na niższym stopniu od bogów stoją karły (dvergar) i elfy (alfar), liczne bóstwa żywiołowe, z których pierwsi przebywają w górach i pod ziemią, drudzy zaś w powietrzu. Karły są to istoty małe, niekształtne i zwykle ciemnego koloru skóry; charakter mają przebiegły, podstępny i złośliwy. Obok tego uważani są za wybornych kunsztmistrzów, wyrabiających dla bogów rzeczy nadzwyczajne, jak złote włosy bogini zboża Sify, ozdobę Frei, okręt Frejra i in. Pomiędzy elfami, istotami pięknemi i błyszczącemi, odróżniano elfów jasnych (liasalfar) od ciemnych lub czarnych (döckalfar, hvartalfar). Elfowie lubią muzykę i tańce i wogóle uważani byli za narodek pełen wdzięku i spokojny, żyjący pod własnymi królami. Do elfów były zaliczane duchy opiekuńcze kraju (landvoettir) i pojedyńczych osób (fylgjur, hamingjur). W wodach panowali Niksy i ludzie morscy. Cześć bóstwem oddawana była przez modły i ofiary. Wedle ważności i celu składano ofiary z owoców, zwierząt (z których najważniejszem był koń) i z ludzi. Najważniejsze ofiary odbywały się na początku zimy, w środku zimy i w lecie (na początku lub w środku). Co lat dziewięć była składana najwyższa i największa ofiara. Każde bóstwo miało poświęcone sobie zwierzę, hodowane obok świątyni. Z ofiary składano bóstwu tylko pewną część, resztę zaś mięsa spożywali ofiarnicy. Oddzielnego stanu kapłańskiego prawdopodobnie nie było; każdy ojciec familji składał ofiarę za dom swój, za gminę czynił to przełożony, za państwo król. W każdym okręgu znajdowała się większa publiczna świątynia; w świątyni w Upsali znajdowały się posągi Odyna, Thora i Frejra. Istniały i posągi innych bóstw, oraz małe wizerunki, noszone jako amulety, Przed posągiem stało naczynie z krwią ofiarną i kropidłem. Istniały stałe kapłanki, których główną powinnością było wieszczenie. Z prac nad **S. m.**, począwszy od O. Rudbecka (1675—1689), najważniejsze: Mone „Geschichte des Heidenthums im nördl. Europa“ (2 t., Heidelb., 1822—23); Finn Magnussen „Eddalaeren og dens Oprindelse“ (Kopenhaga, 1821—1826) i „Priscae veterum borealium mythologiae lexicon“ (t. 1828); Munch „Nordmaendenes Gudelaere in Hedenold“ (Chrystjanja, 1847); Keyser „Nordmaendenes Religionsforfatning i Hededommen“ (t. 1847); Petersen „Nordisk Mythologi“ (Kopenhaga, 1849; 2 wyd., 1865); Grimm „Deutsche Mythologie;“ Simrock „Handbuch der deutschen Mythologie mit Einfluss der nordischen“ (2 wyd., Bonn, 1864); Köppen „Literarische Einleitung in die Nordische Mythologie“ (Berl., 1837) i in.

Skandynawska sztuka, ogólna nazwa dla sztuki norweskiej, szwedzkiej i duńskiej. Duńska sztuka, ob. pod tym wyrazem.

Sztuka norweska. Budownictwo: Pierwsze kościoły budowane około 1000 roku w stylu anglosaskim i anglo-normańskim. Najważniejsze pamiątki: Bazyliki w Ouer pod Chrystjanją w Rigsoner, katedra w Stawanger (1111—1130), katedra w Hamar (1152—1309 od 1567 ruina). Kościół Panny Marji w Bergen (1183), poprzeczna nawa katedry w Trondhejm (1161—78). Podobnie jak romański, tak i gotycki styl przyszedł do Norwegji przez Anglję. Najwybitniejszym pomnikiem budownictwa gotyckiego jest katedra w Trondheim (nawa podłużna 1248). Dalej dwór królewski w Bergen (1248—60). Swoisty styl rozwinęła Norwegja w kościołach drewnianych (stavkirker). Po reformacji ten typ budownictwa upadł. Por. Dietrichson und Munthe „Die Holzbrukunst Norvegens“ (1893). Wogóle po reformacji następuje zupełny upadek sztuki w Norwegji. Budownictwo nowoczesne przedstawia się ubogo. Wymienić można zamek królewski w Chrystjanji (1825 — 1848, uniwersytet tamże „Oskarball“ (1849—52) etc.

Rzeźbiarstwo. W wiekach średnich kwitło snycerstwo z drzewa, dla ozdoby kościołów, po XVI wieku uprawiali je tylko chłopi, wśród których po-

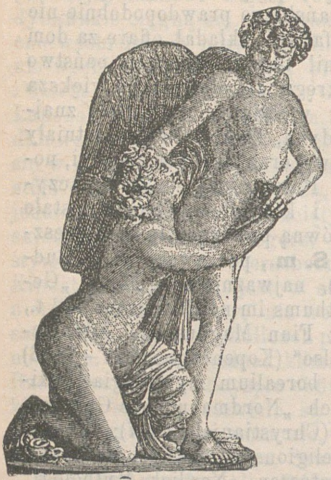

Sergel (XVIII—XIX).
Amor i Psyche.

Fogelberg (XIX). Odyn.

Thordwaldsen (XVIII—XIX)
Hr. Włodzimierz Potocki.

Jerichau. Polowanie na panterę.

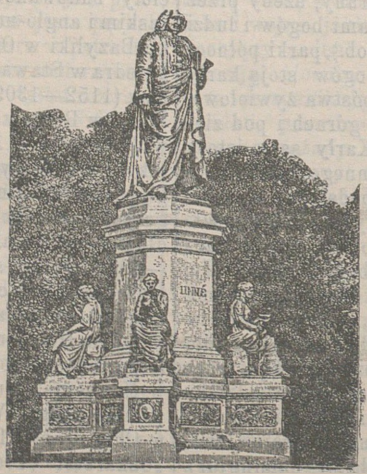

Kjellberg (XIX).
Pomnik Lineusza w Sztokholmie.

Thorwaldsen. Jazon.

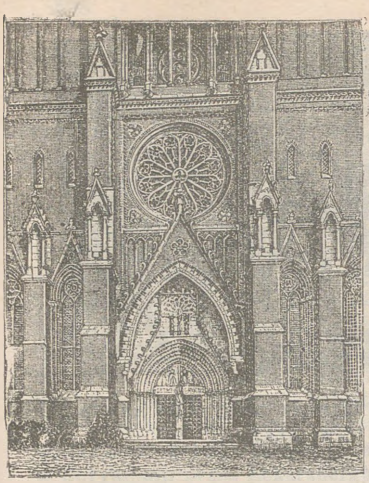

Portal katedry w Upsali (w. XV).

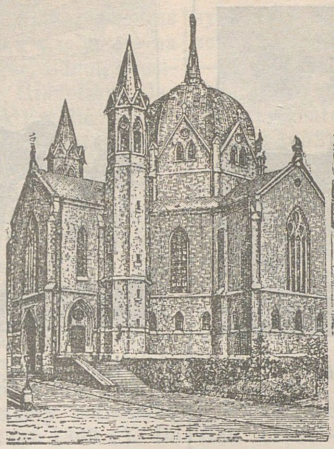

Kościół św. Trójcy w Chrystjanji (w. XIX).

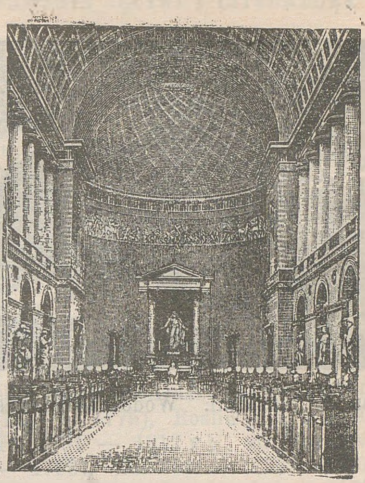

Kościół Panny Marji w Kopenhadze (w. XIX).

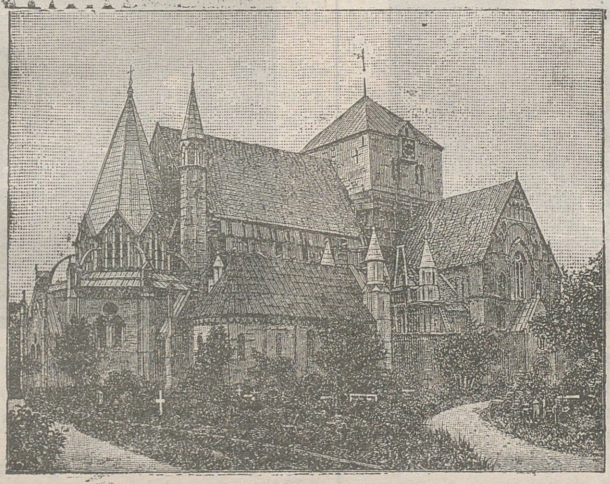

Katedra w Trondhejm (w. XII—XIII).

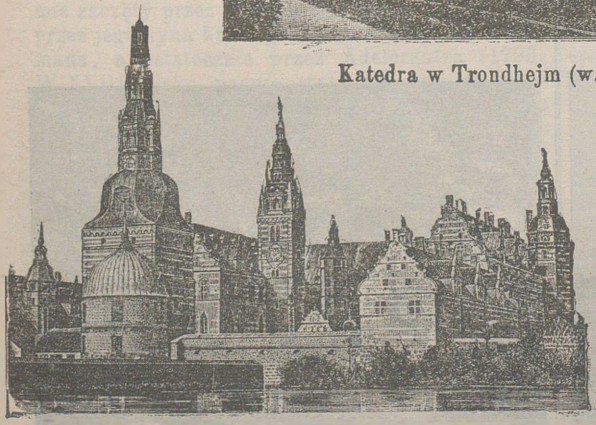

Zamek królewski Frederiksborg (w. XVII, restauracja z w. XIX).

Kościół Ritterholmski w Sztokholmie (w. XIII).

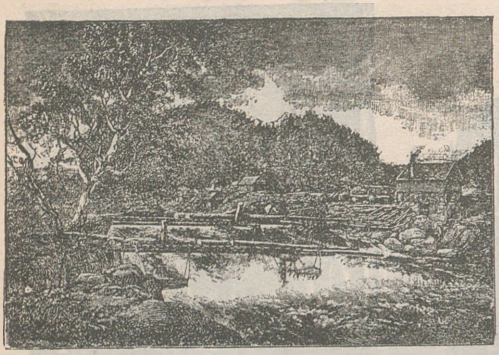

Jan Chryst. Dahl. Wodospad norweski (w. XIX).

G. O. Cederström. Szwedzi niosą ciało Karola XII (w. XIX).

Ad. Tideman. Zebranie Hangjanów (w. XIX).

F. Fagerlin. Zazdrość (w. XIV).

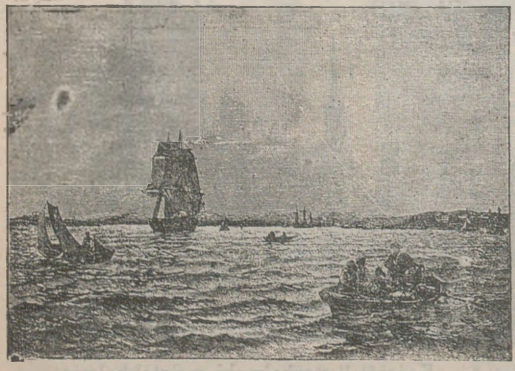

Hans Gude. Fjord chrystjański (w. XIX).

A. Wahlberg. Polowanie na niedźwiedzia (w. XIX).

jawił się słynny snycerz z kości słoniowej, Magnus Berg (1666—1739). W XIX wieku zasługują na uwagę Michelsen, Hansen, Fladager, Budol, Glosimot, Borch, Brynyalt, Bergshen, Middelthun, Jacobsen, Sinding, Mateusz Skeibrok i w. in.

Malarstwo. Z wieków średnich powstała pewna liczba pomników. W drugiej połowie XVIII w. zasługuje na uwagę Blumenthal i Peder Odnes. W XIX wieku pejzażysta Dahl, Fearnley (1802—42), Baade (1808—79), Frich (1810—58), Görbitz, Tidemann, Blans Gude, Eckersberg, Morten, Müller, Cappelen, Bodom Jacobsen, Wexelsen, Munthe, Amaldus Nielsen, Rassmussen, Jan Nielsen, Smith Hald, Otto Sinding, Diesen, Ulfften, Bergslien, Arbo, Karol Hansen i kobiety: Lund, Dietrichson, Hausteen, Schreiber. Ważnem dla rozwoju **N.** malarstwa było założenie szkoły malarskiej w Chrystjanji przez Eckersberga (po 1860 r.). Do wybitniejszych w nowszych czasach należą: Ross, Grönvold, Eilif Petersen, Heyerdahl, Kolstö, Skredsvig, Vergeland, Werenskiöld, Egenes, panna Kreland Skromstad, Frithjof Smith, Krogh, Holter, Barth, Grimelund, Hausteen, Wenzel, Diriks.

Sztuka szwedzka. Budownictwo. Najdawniejsze pamiątki w stylu romańskim ciężkie i ponure. W stylu gotyckim kościół w Upsali 1287, odrestaurowany w 1893, katedra w Linköpink. W XVI wieku zjawia się styl odrodzenia, zamki: Gripsholm, Wadstena, Kalmar. W końcu XVI w. wpływ renesansu holenderskiego, który przechodzi w barok: zamek Wibyholm w Sundermanlandji, Swenstopp pod Lundem. Renesans później rozwija się w XVII w., kiedy królowie i szlachta budują dużo. Wybitniejsi budowniczowie tej epoki: Jean de la Vallée (1620—90), Nikodem Tessin (1615—1685), starszy i młodszy (1654—1728): zamek królewski w Sztokholmie, dom rycerski tamże etc. do XVIII wieku, wykończają zamek królewski w Sztokholmie zaczęty przez Tessina młodszego, a kończony przez jego syna hrabiego Tessina i Karola Hürlemana, a ostatecznie przez Adelcrautza (1796). W XVIII wieku panuje styl francuski w duchu Ludwika XV, a przy końcu XVIII wieku w duchu klasycyzmu. Styl klasyczny panuje i w XIX wieku (Nyström † 1868), który przybiera charakter eklektyczny: Scholander, oraz Dahl, Jacobsen, Holmgren, Clason, Petersson, Möller, Liljekvist, Boberg, Wickmann, uczniowie Scholandera.

Rzeźba. W epoce gotyckiej wiąże się z architekturą, ozdoby odrzwi, pomniki grobowe, ołtarze. Podobnie w epoce renesansu, która wydała mnóstwo pięknych grobowców (Gustawa Wazy, Katarzyny Jagielonki w Upsali etc.), oraz portretów. Najwybitniejsi rzeźbiarze: Mikołaj Millich (1685), Burchard, Precht (1651—1738). W XVIII wieku Francuzi Bouchardon i L'archevêque. W drugiej połowie XVIII wieku Sergel, poprzednik Thorwaldsena duńskiego, w XIX w. Byström (1783—1848) i Göthe (1799—1838), pracują dalej w duchu klasycznym; kierunek narodowo-romantyczny reprezentują Fogelberg (1786—1854), Quarnström (1810—1867) i Molin (1814 — 73), a później Kjelberg (1836—85) i Börjeson (* 1835). Młodszą generację reprezentują Hasselberg (1850—1894), Lundberg (* 1852) i Erikson (* 1858).

Malarstwo. Ślady malarstwa znajdujemy w epoce stylu romańskiego. W epoce renesansu malarstwo ma charakter dekoracyjny i portretowy. Wykonawcami są przeważnie Holendrzy i Niemcy. W XVII wieku słynie Dawid Ehrenstrahl, Hamburczyk z rodu (1629—98), który stworzył szwedzką szkołę malarstwa. Uczniem jego był Dawid Krafft. Współcześni: Lemcke i Martin Meytens starszy. W XVIII wieku: Meytens młodszy (1695 — 1770), de Marées (1697 — 1775), Roslin (1718 — 93) i Wertmüller (1751 — 1812 r.), miniaturzysta Hall (1739 — 1793), Lafrensen 1737 — 1871 Lundberg (1695 — 1786), Pasch młodszy (1733—1805), Krafft (1720—93), Pilo (1712—93), Breda (1759—1818), Hilleström (1732—1816). Kierunek narodowy reprezentują: Fahlcrantz (1774—1861), Sandberg (1782—1854), Wahlbomb (1810—56), Blommer (1816—93), Voklund, Höckert (1826—66), Malström (* 1829), Winge (* 1825), Wickenberg (1812 — 45), pejzażysta ma charakter bardziej kosmopolityczny, podobnie jak genjalny rysownik i akwarelista Egran Lundgren (1815—75), zbliżający się do preraffaelitów (ob.). Z późniejszych F. Fagerlin (* 1825), Nordenberg, d'Uncker, Jernberg, Wollander, Rydberg, Holm, Rosen, Cederström, Hellquist, Wahlberg, Lindström. Kierunek modernistyczny reprezentują: Lorson (* w r. 1853), Zorn (* 1860), Liljefors (1860), książę Eugenjusz szwedzki (* 1865), Salmson (1843 — 94), Björck (* 1860), Bergh (1858), Pauli (* 1855), Wallander (* 1861). W ostatnich czasach ruch artystyczny w Szwecji wzmógł się bardzo silnie.

Skandynawskie języki i literatury. Pod **S. j.** rozumiemy języki ludów plemienia germańskiego, zamieszkujących półwysep Skandynawski, oraz kraje i wyspy do nich należące. Języki te tworzą oddzielną gałąź rodziny germańskiej, zwaną północno-germańską, skandynawską lub wprost północną. Jest ich cztery: szwedzki (ob.), duński (ob.), norweski i islandzki, z tych język norweski przestał od XIV wieku być mową piśmienną i jest tylko językiem ludowym. Dopiero w ostatnich czasach próbowano go zrobić literackim językiem. **S. j.**, z których każdy rodzielony jest na wiele narzeczy, są w XIII i XIV wieku, to jest w czasie, do którego należą najdawniejsze zabytki piśmienne, tak do siebie zbliżone, że mogą być uważane za narzecza jednego i tego samego języka. W tym czasie język islandzki prawie się nie różnił od norweskiego, podobnie jak i szwedzki od duńskiego; różnica zaś pomiędzy ostatniemi a pierwszemi była bardzo nieznaczna. Stosunki fizyczne i historyczne krajów i wysp skandynawskich wpły-

nęły na mniej lub więcej samoistny rozwój ich języków. Wielkie różnice pod tym względem przedstawia zwłaszcza język oddalonej i otoczonej morzem Islandji od graniczącej z Niemcami Danji. Kiedy pierwszy jak gdyby skamieniał i pozostał do dziś dnia prawie takim, jakim był język skaldów XIII i XIV w., drugi natomiast z powodu stosunków sąsiedzkich, reformacji kościelnej, władców z domu oldenburskiego, oraz literatury niemieckiej, dość wcześnie uległ silnemu wpływowi języka niemieckiego, zarówno dolnego, jak i górnego, objawiającemu się nie tyle w gramatyce, ile w słowniku. W mniejszym znacznie stopniu wpływ języka niemieckiego okazuje język szwedzki.—*Język norweski* aż do końca XIII w., z wyjątkiem niektórych właściwości fonetycznych, jest ten sam co islandzki i przytem nie widać w nim żadnych djalektów. Dopiero od początku XIV w., użyty tylko w listach, dyplomatach, odpisach praw i t. d., traci dotychczasową jedność, częścią przez przymieszkę różnych djalektów, częścią przez wpływ początkowo języka szwedzkiego, następnie duńskiego, który od czasu, gdy Norwegja została prowincją duńską, używany jako język urzędowy, na kazalnicy i w sądzie, stał się językiem piśmiennym Norwegji i został nim do dnia dzisiejszego. Obok języka piśmiennego żyje w ustach ludu dotychczas dawny język krajowy, rozdzielony na liczne djalekty, z zatartemi wprawdzie formami gramatycznemi ale z zachowaniem całego bogactwa leksykalnego. Obraz tego języka ludowego szwedzkiego w rozmaitych jego djalektach podają zbiory pieśni ludowych Landstada (1853) i **S.** Buggego (1858), oraz pisma Iwara Aasena (ob.), jak: *Gramatyka norweska* (2 wyd., 1864); *Słownik* (1850, nowe wyd., 1867); *Przysłowia* (1856) i in. Usiłowania jednak Aasena, oraz innych (mianowicie A. O. Vinje), ażeby na podstawie mowy ludowej zbudować język piśmienny norweski, nie udały się, i językiem literatury norweskiej pozostał dotychczas język duński (Por. Lökkego *Gramatyki*, 1855 i 1865).—*Językiem staropółnocnym* nazwano język, w którym spisana została stara, pochodząca z XII i XIII w. literatura islandzka i norweska. Przyjmowano, że język ten niegdyś spólny był wszystkim ludom północno-germańskim, oraz uważano go za macierz *nowopółnocnych języków*, szwedzkiego i duńskiego. To ostatnie mniemanie, spowodowane widocznem podobieństwem okazało się zupełnie fałszywem przy porównaniu z ogłoszonemi w ostatnich czasach zabytkami języka staro-szwedzkie i staroduńskiego. Język staro-północny przeto jest djalektem używany nie w Szwecji lub Danji, lecz jedynie w Norwegji i na zachód od niej położonych wyspach, zwłaszcza zaś w Islandji, i pod tym względem słusznie nazwany st.-północnym. Starzy Islandczycy język swój zwali *norroena*, t. j. norweski (nie północny), wskutek czego dzisiejsi gramatycy norwescy język ten zowią *staronorwesskim* (oldnorsk). Oprócz tego język swój zwali, za przewodem łacińskich autorów średniowiecznych, *dönsk tunga* (dosłownie: język duński, przenośnie język północny, t. j. skandynawskiej Północy). Język staropółnocny lub właściwiej staro-norwesko-islandzki z powodu starożytności i przejrzystości systemu fonetycznego i form gramatycznych zajmuje ważne miejsce w dziedzinie języków germańskich, lubo pomniki jego nierównie są późniejsze od pomników języka gockiego, niemieckiego i saskiego. Gramatyka języka staro-północnego była oddawna (od połowy XII w.) już przedmiotem naukowych badań. Z późniejszych wymienić należy R. Jónssona (1651), R. Kr. Raska, Jak: Grimma, Muncha, Ungera, Aarsa, Gislasona, Thorkelssona, Fridrikssona i in. Ze słowników najlepsze Björna Haldórssona (1814), Sveinbjörna Egilssona (1860), Erika Jönssona (1863) i Fritznera (1866). Podręczniki w języku niemiec, napisali Dietrich (2 wyd., Lipsk, 1864), Fr. Pfeiffer (tamże, 1860) i Wimmer (Halla, 1871).—*Literatury* skandynawskie pod względem starożytności, zakresu i treści różnią się wielce pomiędzy sobą. Literatura szwedzka i duńska poczynają się pod koniec XIII w. i ograniczają się początkowo pismami do użytku praktycznego, oraz mniej lub więcej wolnemi przekładami i przeróbkami pism biblijnych i duchownych, oraz obcych romansów, historji i t. p. (ob. Duński język i literatura i Szwedzki język i literatura). Wszystko to w nierównie wyższym stopniu posiada literatura norwesko-islandzka, której pomniki znacznie są starsze i która nadto posiada bogatą literaturę oryginalną, tak w mowie wiązanej, jak i niewiązanej, przez swą formę i bogactwo treści zajmującą ważne stanowisko w literaturze średniowiecznej. Literatura staro-norwesko-islandzka sięga do początku XIV w. i w Norwegji, której udział pod względem utworów oryginalnych znacznie jest mniejszy, ustaje zupełnie od tego czasu; w Islandji, jakkolwiek i tu już upadająca, działalność literacka przedłuża się do XV w. i, nie niknąc zupełnie, wznosić się poczyna w XVII w. Literaturze piśmiennej, podobnie jak i gdzieindziej, dało początek wprowadzenie chrześcijaństwa, a tem samem zapoznanie się z pismem łacińskiem i literaturą zachodnią. Pierwsze zabytki piśmienne w języku krajowym pochodzą z początku XII w. (około 1120); są to zbiory praw, przekłady ksiąg religijnych i t. p. O kilka jednak wieków wcześniej datuje się powstanie i wyrobienie pomników, stanowiących oryginalność i znaczenie literatury norwesko-islandzkiej, mianowicie pieśni opiewających czyny bogów i bohaterów (ob. Edda), dalej poezji skaldów i sag. Bogata literatura sag, oraz dzieje wypełniają literaturę islandzką od połowy XII aż do końca XIV w. Najwyższy punkt kwitnięcia sag przypada na połowę XIII wieku, kiedy rozwój poezji skaldów należy do X i XI w. Liczba pomników literatury norwesko-islandzkiej, pomimo wszelkich strat

pozostała dotychczas dość znaczną i przechowała się w rękopisach pergaminowych z XIII—XV w. (niektóre z XII i z XI w.), oraz w licznych rękopisach papierowych; pomniki te, z wyjątkiem mniej znaczenia mających, zostały prawie wszystkim ogłoszone drukiem. Por. Möbiusa „Catalogus librorum islandicorum et norwegicorum aetatis mediae“ (Lipsk, 1856). Literatura prozaiczna bogactwem znacznie przewyższa literaturę poetyczną. Kompletnych poematów, z wyjątkiem pieśni Eddy, przechowało się zaledwie 20; w nierównie większej liczbie posiadamy mniejsze lub większe urywki, przechowane w utworach prozaicznych. Wszystkie poematy nie są zbyt obszerne; najdłuższy zawiera około 100 strof ośmiowierszowych. Sposobów wierszowania, z rozmaitemi odcieniami, znajduje się trzy: *fornyrdalag* (mający tylko aliterację), *drottkvoett* (posiłkujący się nadto rymem w środku wiersza) i *runhenda* (z rymem męskim lub żeńskim na końcu wiersza). Wszystkim spólną jest strofa *(visa)* i aliteracja. Strofa składa się z ośmiu wierszy, t. j. z czterech dwuwierszy, połączonych z sobą aliteracją. Strofy w utworach starszych składają się niekiedy w większej liczbie wierszy, niektóre natomiast mają tylko trzy dwuwiersze. Najdawniejsze utwory posiłkują się metrem fornyrdelag, jak pieśni Eddy i im pokrewne. Do najdawniejszych nadto należą sagi bohaterskie, przechowane częścią tylko w urywkach, częścią w przekładzie łacińskim Saxona Gramatyka. Jednemi z najpiękniejszych poematów są sagi, tyczące się królów norweskich Haralda, Eiryka i Hakona (zawarte w *Saemundar-Edda)*. Charakter genealogiczny noszą: *Inglingatal Haleygjatal* i *Noregskonungatal*. Wysoko cenione są dwa poematy skalda Egilla Skallagrimsona; Sturla, poemat na cześć króla Hakona i in. „Merlinússpá“ i „Hugovinnsmál,“ z treści podobne są do pieśni Edd. Poezje, pisane metrem drottkvoett, przeważnie są pieśni pochwalne na cześć książąt, zwłaszcza żyjących, później i zmarłych, oraz na cześć świętych. Pieśni te zwane są drapa *(drapúr* lub *flokkar*, mają znaczenie nietyle poetyczne, ile raczej historyczne, Literatura prozaiczna norwesko-islandzka jest przeważnie literaturą sagi. Saga jest opowiadanie w prozie rzeczywistych historycznych wypadków. Bogata literatura saga spisaną została w Islandji przy końcu XII w. (Islendingasögur). Dziejopisarstwo w Islandji (w Norwegji ogranicza się do kilku zaledwo kronik, napisanych w języku łacińskim), bierze za przedmiot przeważnie Norwegję, dalej Islandję i pośrednio pozostałe państwa Skandynawskie, oraz inne kraje i obejmuje przeszło 500 lat, od końca IX w., gdy Harald Hárfager dał początek państwu Norweskiemu aż do początku XIV w. Na czele stoi Are Frode († 1148), którego pisma, z wyjątkiem nieoszacowanego dzieła „Libellus Islandorum“ (lub „Isleneingabok“), zaginęły. Na wiadomościach podanych przez Arego, oraz po części i spółczesnego przez Soemunda Frode († 1133), opierają się prawie wszyscy historycy islandzcy, mianowicie najważniejszy z nich Snorre Sturluson (ob.). Również wielkie zasługi około dziejów Islandji i Norwegji położył siostrzeniec Snorrego, Sturla Thordarson († 1284). Z upadkiem niepodległości Islandji (1264) kończy się samodzielne dziejopisarstwo i wszelkie późniejsze próby są tylko przeróbkami i skróceniami dawniejszych utworów. Sagi historyczne dzielą się na dwa szeregi, na sagi odnoszące się do Islandji („Islendingasögur“) i na sagi o królach norweskich („Noregskonungasögur“). Pierwsze opowiadają dzieje plemion lub rodów albo biografje pojedyńczych osobistości, drugie zaś dzieje pojedyńczych władców Norwegji, począwszy od Haralda Hártager do Magnusa Hákonarsona († 1281), lub też kilku panowań. Z pierwszych najważniejsze: „Laxdoelasaga,“ „Eyrbyggjasaga,“ „Vatnsdoelasaga,“ „Njálssaga,“ „Egilssaga,“ „Grettissega,“ „Landnámabók,“ „Sturlungasaga,“ „Biskupasägur;“ z drugich zaś „Heimskringla,“ Snorrego, opowiadająca dzieje królów norweskich do Magnusa Erlingstona († roku 1184), „Fornmannasögur,“ „Flateyjarbók“ i in. Sagi niehistoryczne dzielą się na dwie grupy: „Fornaldarsögur Nordrlanda,“ obejmujące częścią sagi mytyczno-heroiczne, częścią romantyczne, i na „Fornaldarsögur Sudrlanda“ lub „Riddar sögur,“ zawierające przeróbki lub przekłady opowiadań obcych. Z pierwszych najważniejsze: „Völsungasaga,“ „Hálfssaga,“ „Fridthjóssaga,“ „Hervararsaga,“ „Bardarsaga,“ „Jökulssaga“ i in. Z sag drugiej grupy najważniejsze: „Didrikssaga“ (lub „Vilkinasaga“); „Karlamagnússaga,“ „Strengleikar,“ „Tristramssaga,“ „Aleksandersaga,“ „Trojumannasaga,“ „Bretasaga,“ „Barlaam, ok Josaphar,“ „Stjórn“ i w. in. Oprócz sag proza norweska i islandzka nie może wykazać wielu i ważnych utworów. Na uwagę zasługuje „Speculum regale,“ prawdziwa ozdoba literatury norweskiej, pismo filozoficzno-dydaktyczne, pochodzące z końca XII w. Traktaty gramatyczne, napisane na podstawie Psyscjana i Donata, znajdują się przyłączone do Eddy Snorrego. Ważne są także zbiory praw, ustaw, dyplomów i t. d.; z ksiąg praw islandzkich najważniejsze jest „Grágás“ (Szara Gęś). Literaturę st.-norwesko-islandzką opowiadają Petersen w „Bidrag til den oldnord. Literaturs Historie“ (Kopenhaga, 1866) i Keyser w „Nordmoendenes Videnskabelighed og Literatur i Middelalderen“ (Chrystjanja, 1861). Ob. Szwedzki język i literatura, norweski język i literatura, oraz duński język i literatura.

Skapolit, *wernery t, gabronit, prętowiec,* minerał z rzędu krzemianów, z grupy mejonitów, krystalizuje w układzie kwadratowym, zwykle w długie słupy, zakończone piramidami. Twardość większa niż apatytu, c. wł.=2,8. Jest to minerał blasku szklistego, różnych stopni przezroczystości, bezbarwny, biały lub zamącony różnemi barwami.

Skład jego chemiczny jest dosyć zmienny, w ogóle jest to krzemian glinki, wapna i sody. Odmiany bezbarwne, więcej przezroczyste, zowią się *mejonitem* i znajdują się na Wezuwjuszu, inne odmiany są *marjalit, mizzonit, humbdotylit.*

Skarabeusze, wizerunki świętych żuków na egipskich gemmach, monetach, mumjach, obeliskach i dziełach sztuki. Powstawanie i szybkie rozmnażanie się tego żuka w mule po ustąpieniu Nilu spowodowało mniemanie o ich samorodztwie, w skutek czego utworzono z nich symbol siły twórczej. W jego prawie okrągłym kształcie i złocistym połysku skrzydeł upatrywano podobieństwo do kształtu i światła słońca, najbliższej widzialnej przyczyny istnienia i z tego powodu oddawano mu cześć boską. Wyrabiano je z kamieni i przewlekano przez sznureczek do noszenia. W czasach późniejszych pomieszczano na takich gemmach napisy chrześcijańskie. **S.** staroegipskie znajdowanie przy mumjach mają zazwyczaj 1—1½ cm. i nazwisko których z królów, jak Tutmozysa III, Ramzesa II lub Amenofisa III, lecz najczęściej znaki hieroglificzne.

Skaraborg, lan szwedzki, część Gotlandji zachodniej obejmujący, ma 8,561 klm. kw. i 247,00 miesz. Miasto główne Mariestad.

Skaradkiewicz Patrycjusz, matematyk, * 1738 w Krakowskiem, † 1777 r. w Międzyrzecu. Wstąpiwszy do zakonu Pijarów, pełnił w rozmaitych miejscach obowiązki nauczycielskie, ostatecznie był prefektem szkół i konwiktu w Warszawie. Wydał: „Arytmetyka czyli nauka o rachunkach sposobem łatwym i do wyższej matematyki reguł zastosowanym“ (Warszawa, 1776) i „Geometrja czyli nauka o miernictwie“ (2 wyd., tamże, 1776).

Skarb, w dosłownem znaczeniu każda kasa, każde miejsce, w którem się gromadzą (zeskarbiają) środki pieniężne, nabory, kosztowności i t. p. W znaczeniu przenośnem **S.** nazywa się instytucja państwowa, zarządzająca środkami pieniężnemi i całym majątkiem państwa; jest to więc instytucja, zarządzająca finansami (ob. Finanse). W ściślejszem znowu nieco pojęciu przez **S.** rozumiemy kasę centralną państwa, albo rządu. Ministerjum *skarbu* i ministerjum finansów są określeniami prawie jednoznacznemi. Tylko we Włoszech odróżnia się ministerjum finansów, jako zarząd całej polityki finansowej, od ministerjum skarbu, odpowiadającego zarządowi, tylko ściśle kasą, środków pieniężnych. *Skarbowością* nazywa się nauka finansów (ob. Finanse).

Skarbiec koronny, od czasów przeniesienia stolicy Polski z Gniezna do Krakowa, znajdował się w tym ostatnim grodzie. Szczegółowe w tym przedmiocie wiadomości obejmują J. Łepkowskiego: „Z przeszłości szkice i obrazy“ (Kraków, 1862); inwentarz skarbu koronnego z 1669 zamieszczony w „Pamiętnikach historycznych“ wydania L. Huberta (Warszawa, 1861, t. 1, str. 125), oraz inwentarz metryki koronnej, znajdującej się na zamku krakowskim, przez wyznaczoną 1681 przez króla Jana III komisję, obejmujący spis klejnotów koronnych niegdyś w skarbcu przechowywanych, p. t.: „Inventarium omnium et singulorum priveligiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum, et monumentorum quaecenque in archivo regni in arce cracoviensi continentur etc. cura Bibliotecae Polonicae editae Lutetia Parisiorum“ (1862).

Skarbimierz Mikołaj, Bernardyn, gwardjan klasztoru w Kalwarji Zebrzydowskiej pod Wadowicami, † 1649; ogłosił: „Kalwarja albo krótka historja o fundacji miejsca oo. bernardynów na gruncie Zebrzydowskim“ (Kraków, 1632), oraz „Drogi trojakiej spółcierpienia, pogrzebu i wniebowzięcia błogosławionej Panny Marji nowa pamiątka“ (t. 1633).

Skarbina Franciszek, malarz niemiecki, * 1849, profesor w Berlinie, malował bardzo wiele obrazów rodzajowych.

Skarbkowie, ród polski szlachecki, h. Habdank albo Abdank (ob.). Panegiryści odnoszą porządek **S.** do czasów Krakusa i dają im za przodka szewca Skubę. Za Sasów poczęli się **S.** pisać hrabiami z Góry. Znane są dwie gałęzie tego rodu: *kujawsko-łęczycka* i *halicka.* Z tej drugiej linji zasługuje na wzmiankę: **Skarbek** Jan, syn Krzysztofa, kasztelana halickiego, arcybiskup lwowski od 1712, pasterz wzorowy, † 1733; wydał zbiór kazań p. t. „Zgody i pokoju życia i zbawienia naszego szczęśliwe korony“ (Lwów, 1724). Z pierwszej zaś linji szczególnie zasłużył się krajowi w naszych czasach **Skarbek** Fryderyk Florjan, hr., syn Kaspra, * 1792 r. w Toruniu. Po ukończeniu szkół w liceum warszawskiem wyjechał 1809 r. do Paryża dla dalszego kształcenia się w naukach. Wróciwszy do kraju 1812, wszedł do służby rządowej w ministerjum skarbu; 1815 r. zastępował czas jakiś podprefekta powiatu sochaczewskiego. W roku 1818 powołany na profesora ekonomji politycznej w byłym uniwersytecie warszawskim, wkrótce potem wydał: „Elementarne zasady gospodarstwa narodowego“ (2 t., Warszawa, 1820); „Naukę administracji“ (2 t., Warszawa, 1821); „Rys nauki finansów“ (Warszawa, 1824); „Dykcjonarz ekonomji politycznej“ (Warszawa, 1828); „Theorie des richesses sociales“ (Paryż, 1830; toż po polsku p. t. „Ogólne zasady nauki gospodarstwa narodowego“, Warszawa, 1859). Obok tych prac ściśle naukowych poświęcał także swoje pióro powieściom i sztukom dramatycznym; z których powieść „Pan Starosta“ (1826, t, 2) i komedja „Zofja Przybylanka“, wielką swego czasu miały wziętość. Był również czynnym jako członek warszawskiego towarzystwa przyjaciół nauk. W 1828 wyjechał z po-

Fryderyk hr. Skarbek.

lecenia rządu za granicę, celem zbadania stanu więzień i szpitalów w Europie i zastosowania zebranych tam spostrzeżeń do potrzeb krajowych. Za powrotem do kraju został referendarzem w radzie stanu i zajmując się reformą więzień, założył dwie instytucje: Przytułek dla żebraków warszawskich, z funduszów Staszica, i Instytut dla dzieci moralnie zaniedbanych. On pierwszy wprowadził u nas system więzień celkowych i pod jego kierunkiem powstały wzorowe zakłady więzienne w Warszawie, Kaliszu, Płocku i Siedlcach, oraz domy poprawy w Warszawie i Sieradzu. Mianowany 1842 prezesem dyrekcji ubezpieczeń, a obok tego 1845 prezesem rady głównej zakładów dobroczynnych, został 1847 radcą tajnym; 1854 dyrektorem głównym komisji rządowej sprawiedliwości i 1858 prezesem heroldji. W tymże roku (1858) wziął uwolnienie ze służby jako emeryt i † 1866 r. w Warszawie. Oprócz dzieł wyżej wymienionych, wydał jeszcze powieści: „Życie i przypadki Faustyna na Dodoszach Dodosińskiego“ (1838, t. 2); „Pamiętniki Seglasa“ (1845); „Pan Antoni,“ Podróż bez celu,“ „Tarło,“ „Damjan Ruszczyc“ (1834), „Olim“ (Berlin, 1866); „Gospodarstwo stosowane“ (1860); „Dzieje Księstwa Warszawskiego“ (2 t., Poznań, 1860; wyd. nowe w *Bibljotece dzieł wyborowych*, Warszawa, 1897); „Essai de la morale civique“ (Bruksela, 1860); utwory jego dramatyczne wyszły p. t. „Teatr Fryderyka Skarbka“ (2 t., Warszawa, 1847); tłómaczył też pieśni Anakreonta (Warszawa, 1816). Niektóre jego powieści są tłómaczone na język francuski i niemiecki. Zasługi **S.** są wielostronne i rzeczywiste, zarówno w dziedzinie działalności publicznej, jak i na niwie literackiej. — Por. Wójcicki „F. hr. Skarbek“ (Warszawa, 1869). Co się tycze geneologji Skarbków, por. Kossakowski „Monografje historyczno-genealogiczne“ (Warszawa, 1872, t. III, str. 112—146).

Skarbmierza, Stanisław ze..., *Skalbmierczyk*, profesor i rektor akademji krakowskiej. Kosztem królowej Jadwigi uczył się w Pradze teologji i prawa kanonicznego, gdzie w r. 1392 został bakałarzem. Potem udał się do Paryża i tam otrzymał stopień magistra teologji. Za powrotem do kraju pierwszy z Polaków wykładał w akademji pięć ksiąg dekretaljów i napisał nad niemi komentarze; † 1431 r. w Krakowie. Pozostałe po nim rękopisy spisał Wiszniewski w swej „Historji literatury“ (t. V, str. 44).

Skarbnik, był w dawnej Polsce urząd tytularny ziemski, do którego żadne czynności urzędowe nie były przywiązane. — *Skarbnik*, w pojęciach górników, duch opiekujący się kopalniami.

Skarbny lub **Skarbnik wielki** był tylko na Litwie i nazywano go niekiedy kustoszem litewskim. Znaczył to samo, co kustosz koronny, a obowiązkiem jego było strzedz na zamku wileńskim złożonych dokumentów i klejnotów Księstwa.

Skarbowe asygnaty i bony—są to przekazy płatnicze, zastępujące chwilowo gotowiznę, które skarb państwa wystawia na siebie.

Skarga Piotr, a właściwie *Pawęski*, h. Radwan, z przydomkiem *Skarga*, najznakomitszy mówca kościelny i prozaik polski złotego wieku literatury, * 1536 r. w Grójcu pod Warszawą. Początkowe nauki pobierał w swem rodzinnem miasteczku, poczem udał się do akademji krakowskiej, po której ukończeniu ze stopniem bakałarza (1554), posłany został (1555) na rektora szkoły parafjalnej przy kolegjacie św. Jana w Warszawie. We dwa lata potem, Andrzej Tęczyński, kasztelan krakowski, wezwał **S.** na swój dwór i polecił mu wychowanie swego syna. Przebywając czas jakiś ze swym uczniem w Wiedniu, powziął **S.** myśl wstąpienia do stanu duchownego. W r. 1563 jako subdjakon, został kaznodzieją w katedralnym kościele lwowskim. Wkrótce potem wyświęcony na kapłana, otrzymał probostwo rohatyńskie na Rusi, od Tęczyńskiego kanonję lwowską i kanclerstwo kapituły od Tarły. Zrzekłszy się probostwa, przebywał ciągle we Lwowie, pracując głównie jako kaznodzieja. Powodzenie i wpływ zbawienny jego nauk obudziły w **S.** myśl poświęcenia się szerzeniu śród narodu światła Bożej nauki i walczenia przeciw złemu, nurtującemu organizm społeczny. W tym celu postanowił wstąpić do zgromadzenia Jezuitów; złożywszy przeto swe godności duchowne we wrześniu 1568, udał się 1569 do Włoch, dla studjów teologicznych i odbycia nowicjatu, podczas którego został 1570 r. penitencjarjuszem papieskim. W następnym roku powróciwszy do Polski już jako Jezuita, został kaznodzieją w Pułtusku, potem w Jarosławiu, a następnie w Płocku, przy boku królewny Anny Jagiellonki. Wysłany stąd na Litwę, wymową swoją skłonił najważniejszych różnowierców, jak np. Radziwiłłów, do powrócenia na łono Kościoła katolickiego. Po Warszewickim został rektorem kolegjum wileńskiego i wtedy to zajmował się głównie ułożeniem swych „Żywotów Świętych.“ Za niego kolegjum to wyniesione zostało 1578 r. do stopnia akademji, i Skarga był pierwszym jej rektorem. Z Wilna wysłany został do Połocka dla założenia tam kolegjum, a stąd znowu do Rygi. Batory popierał usiłowania **S.** swoją protekcją, W roku 1584 powołany został Skarga przez swą zwierzchność do Krakowa, z poleceniem urządzenia tam nowego kolegjum. Tu zajęty obowiązkami duchownemi, i jak wszędzie, przeważnie prawie amboną, założył bractwo miłosierdzia, dotąd jeszcze istniejące, z którem później połączył bank pobożny, *mons pietatis*, pewien rodzaj lombardu, dla którego zebrał fun-

Ks. Piotr Skarga.

dusz zakładowy i ułożył statuta. Zaledwie Zygmunt III wstąpił na tron polski, powołał zaraz **S.** na swego kaznodzieję; obowiązek ten pełnił on nieprzerwanie od 1588 przez lat 24. Z zajęciem tak wysokiego stanowiska zaczyna się najświetniejszy okres kaznodziejskiej i obywatelskiej działalności **S.** Zagaja i zamyka sejmy piorunującej potęgi przemowami; każdy ważniejszy fakt dziejowy uświetnia i podnosi z kazalnicy. Kiedy wybuchnął rokosz Zebrzydowskiego, Skarga udał się do Lanckorony, celem przywiedzenia go do upamiętania, ale bezskutecznie. Zużywszy siły i zdrowie w nieustannej pracy, prosił w 1611 r. o uwolnienie od dalszych obowiązków i otrzymawszy je, opuścił dwór królewski, udał się do Krakowa i tam † 1612 r. Zwłoki jego spoczywają w kościele św. Piotra. Liczne prace **S.** rozpadają się na: historyczne, kaznodziejskie i polemiczne. Z pierwszych najważniejsze są: „Żywoty świętych“ (Wilno, 1579, ostatnie wydanie Chełmno, 1886), dzieło prześlicznym skreślone językiem i „Roczne dzieje kościelne“ (Kraków, 1603), wyciąg z historji kościelnej Baronjusza. Kazania wychodziły w osobnych zbiorach: „Kazania na niedziele i święta całego roku“ (Kraków, 1595), liczą one 13 wydań; „Kazania o siedmiu Sakramentach...“ (t. 1600), mieszczą obok 42 kazań sakramentalnych, 49 tak zwanych przygodnych, stanowiących, zwłaszcza 8 kazań sejmowych, najwspanialsze arcydzieła wymowy kościelnej i politycznej zarazem; „Kazania przygodne“, od 1610 wychodziły z druku osobno, również „Kazania sejmowe“ (ostatnie wyd. w *Bibliotece Polskiej* Turowskiego). W ścisłym związku z duchem i dążnością „Kazań sejmowych“ pozostaje „Wzywanie do pokuty obywatelów Korony polskiej i w. ks. Litewskiego“ (Kraków, 1610), którego uzupełnieniem znowu jest „Wzywanie do jednej zbawiennej wiary“ (Wilno, 1611). Najmniej wartości i znaczenia dla nas mają liczne pisma polemicznej treści. W sprawie unji z kościołem wschodnim ogłosił: „O jedności kościoła Bożego“ (Wilno, 1577) i pod zmienionym tytułem; „O rządzie i jedności kościoła Bożego“ (Kraków, 1590); „Synod brzeski“ (t., 1597), jest tu opis i obrona synodu. Niechętnym unji odpisał w dziełku: „Na treny i lament Teofila Ortologa-Przestroga“ (tamże, 1610). Przeciwko Andrzejowi Wolanowi, obrońcy kalwinizmu, oprócz dwu łacińskich wydał po polsku: „Siedm filarów, na których stoi katolicka nauka o Przenajświętszym Sakramencie“ (Wilno, 1582). Przeciw konfederacji dysydenckiej walczył w kilku pismach, z których najważniejsze: „Upominanie do ewangelików i do wszystkich społem niekatolików“ (Poznań, 1592). Przeciw arjanom wydał dwa „Zawstydzenia“ (1604 i 1608) i szykanę ich nauki w pisemku „Mesjasz nowych arjanów“ (Kraków, 1612). Działalność i zasługi **S.** zarówno literackie, jak i obywatelskie, kościelne, nie zostały dotąd bezstronnie i wszechstronnie ocenione, a jest to niezawodnie jedna z najwybitniejszych postaci, zarówno w dziejach, jak kościele i literaturze polskiej, postać, którą dziś dopiero z trzechwiekowej oddali można należycie ocenić. Jedyna obszerniejsza praca M. Dzieduszyckiego (pod pseudonimem Rychcickiego): „Piotr Skarga i jego wiek“ (2 t., Kraków, 1850—51) razi ciasnotą poglądu. Por. *Pamiętnik liter.* 1902, I.

Skarga sądowa (*actio*), prośba skierowana do sądu o rozstrzygnięcie sporu i o zasądzenie należności lub odszkodowania, jeżeli do nich służy prawo (w procesie cywilnym) i o ukaranie tego, kto gwałci prawo (w procesie karnym). Według określenia C. Accarias'a, znanego komentatora prawa rzymskiego, wyraz „actio“ oznacza: 1) prawo uciekania się do sądów z żądaniem, aby przerwano gwałcenie prawa i zasądzono odszkodowanie, jeżeli szkody się zdarzyły; 2) sam fakt uciekania się do pomocy sądów; 3) wreszcie formy i przepisy, podług których odbywa się to zwracanie się do sądu i sądzenie. W prawie rzymskiem, które przebywało 3 okresy proceduralne, okres drugi t. j. podczas panowania tak zwanej „juryzdykcji formalnej“ stworzył szereg skarg, noszących różną nazwę w zależności co do istoty sporu. Były więc: 1) *actiones ordinariae* i *actiones honorariae* (pierwsze opierały się na jurisdictio ordinaria, t. j. juryzdykcji formalnej); 2) *actiones directae*, oparte na literze prawa, i *actiones utiles*, nie mogące użyć tekstu prawa i opierające się na jurysprudencji; 3) *actiones reales*, oparte na prawie rzeczowem, i *actiones personales*. *Actiones reales* rozpadały się na: a) *actio rei vindicatio*, gdy chodziło o prawo do rzeczy; b) *actio confessoria*, żądanie jakiegoś czynu od pozwanego w stosunku do rzeczy; c) *actio negatoria*, jeżeli skarżący dowodzili nieobciążenia jego rzeczy; d) *actio petitionis hereditatis*, skarga spadkowa. *Actiones personales*, skargi przeciw osobie, dzieliły się na: a) *actio familiae erciscundae*, b) *actio communi dividundo;* c) *actio finium regundorum*, wszystkie te skargi oparte na zasadzie, że nikt nie może być zmuszony do pozostawania w stanie niepodzielności co do wspólnego majątku i żądające wyjścia z niepodzielności; d) *actio uxoria*, skarga posagowa; e) *actio ad exhibendum*, skarga do osoby o wydanie pozostającej w jej władaniu rzeczy; f) *actio de dolo*, skarga o fałsz; g) *actio quod metus causa*, wypływając z domniemania, że zobowiązanie przez skarżącego zawarte było spowodowane presją moralną czy też fizyczną; h) *actio pauliana*, skarga o unieważnienie aktów, zdziałanych na niekorzyść wierzycieli. Widzimy w dalszym ciągu: 1) *actio rei persequendae causa;* 2) *actio rei tantum;* 3) *actio privata;* 4) *actio popularis*, wszystkie te skargi wypływają z przestępstw osób pozwanych i dochodzą rzeczy utraconych. W zależności od tego, jak postawione było żądanie w skardze, *actiones* dzieliły się na *actiones certae* i *actiones incertae*. Dalej widzimy *actiones bonae fidei* i *strictae juris*. Do rzędu pierwszych należały: a) *actiones empti, venditi*, b) *locati*, c) *conducti*, d) *pro socio*, e) *mandati*, f) *nego-*

tiorum gestorum, g) *tutelae*, c) *fiduciae* i h) *rei uxoriae*. *Actiones adjectitiae qualitatis* wynikały z kontraktów i z jakby kontraktów. *Actiones noxales* i *actiones pauperiae*, skargi do właściciela niewolnika i zwierzęcia, o szkody przez nich zdziałane. W obowiązującym u nas procesie nie spotykamy powyższego podziału skarg. Nasze skargi mają tylko nazwy ogólne proceduralne, nie wnikające w istotę samej skargi, lecz zaświadczające jej formę. Skargi te są następujące: 1) *Skarga główna*, t. j. skarga początkowo wniesiona przed sądy przez powoda. 2) *Skarga wzajemna*, którą pozwany odpowiada powodowi, o ile ma przeciw niemu samoistne żądanie. 3) *Skarga apelacyjna* odwołuje się od wyroku I instancji z żądaniem uchylenia go. 4) Skarga *incydentalna* różni się tem od skargi apelacyjnej, że zaskarża nie wyrok sądowy, rozstrzygający samą istotę sporu, lecz poszczególną decyzję sądu, wydaną w jednem z ogniw łącznych procesu (np. decyzję co do badania świadków). 5) *Skarga kasacyjna*. Odwołanie się od wyroku sądu do instancji kasacyjnej wobec pogwałcenia zasadniczych form procesu i wogóle norm prawnych bez tykania się istoty sprawy już ostatecznie osądzonej. Skarga ta dotycze wyroków ostatecznych. Wobec pokrewieństwa pomiędzy obowiązującem u nas prawem francuskiem a prawem rzymskiem, wśród prawników francuskich i naszych używane są nazwy skarg, przyjęte w prawie rzymskiem.

Skarp *(Rhombus)*, rodzaj ryb z rodziny płastugowatych czyli fląder, ma ciało szerokie, oczy na lewej stronie; płetwa grzbietnia rozpoczyna się nad pyskiem. **S.** *wielki, turbot, sztejnbut (R. maximus)*, z brodawkami kostnemi, do 1,25 m. długi i ważący do 35 kg., żyje w morzu Północnem, Bałtyckiem i Śródziemnem, był już u Rzymian bardzo ceniony. **S.** *gładki (R. laevis)*, z łuskami gładkiemi, żyje w tychże morzach.

Skarpa, ściana zewnętrzna wału, zwłaszcza fortecznego, schodząca aż do rowu; także boczna podpora muru.

Skarszewski Stanisław, kasztelan wojnicki. Zostając od młodego wieku na dworze króla Władysława IV, był jego doradcą i pośrednikiem w wielu ważnych sprawach i posłował od niego do Ferdynanda III i do księcia Siedmiogrodu. Ceniony również przez Jana Kazimierza, był za niego regentem kancelarji koronnej, później kasztelanem wojnickim, nakoniec małogojskim i wielkorządcą krakowskim, † 1685. Miał podobno zostawić poezje łacińskie, p. t.: „Diversorum poetarum in Priapum lusus.“

Skarszewski Wojciech, prymas Królestwa Polskiego, * 1742, † 1827 w Warszawie. Klerykiem jeszcze mianowany był kanonikiem katedralnym kamienieckim. Wyświęcony 1776 r. na kapłana, został 1786 pisarzem wielkim koronnym, 1780 biskupem djecezji chełmskiej, zmienionej potem na lubelską. Przeciwny dążnościom sejmu Czteroletniego, przyjął jednak jego ustawy i dopiero za konfederacji targowickiej jawnym okazał się ich przeciwnikiem. Po Kołłątaju wyniesiony 1792 na podkanclerzego wielkiego koronnego i konsyljarza Rady Nieustającej w Grodnie, został 1794 prezesem komisji likwidacyjnej. Z wybuchem rewolucji skazany był na śmierć, ale Kościuszko zamienił mu tę karę na więzienie, z którego po upadku Rzeczypospolitej uwolniony i przywrócony do rządów djecezją lubelską. Za rządów Księstwa Warszawskiego i Królestwa zasiadał w senacie i przyczynił się głównie do upadku ministra Stanisława Potockiego. Obrany 1823 administratorem archidjecezji, został 1824 r. arcybiskupem prymasem. Z prac jego piśmiennych wymieniamy między innemi: „Prawdziwy stan duchowieństwa w Polsce“ (Warszawa, 1776, 2 wyd., 1777); „Uwagi polityczne, imieniem stanu duchownego do zbioru praw polskich podane“ (Warszawa, 1778); „Głos na sesji sejmowej 21 maja 1792; O władzy duchownej“ (Warszawa, 1820).

Skarszewski Żuk Marceli, * 1815, † 1882. Gimnazjum ukończył w Nowym Sączu, wydział prawny w Pradze. Poświęcał się rolnictwu i służbie obywatelskiej, w r. 1846 więziony, w r. 1848 był prezesem rady centralnej sandeckiej, delegatem rady centralnej we Lwowie i członkiem wydziału kierującego w tejże radzie. Zasilał pracami swojemi *Czas* i *Słownik geograficzny* artykułami podpisanemi *M. Ż. S.*

Skarszewskie albo **Skarzewskie starostwo** grodowe leżało w województwie Pomorskiem, pow. Skarzewskim. Podług lustracji z roku 1662, składało się z miasta Skarszowy z zamkiem i z wsi: Demblino, Bożepole, Szczodrowce, Nigutta, Trzepowo, Nowawieś, Komirowo, Mirowo, 14 pustkowi, jezior 5 i z tenut: Linowiec, Czarnoim i Żabno. Podług ustaw sejmowych wojewoda pomorski zawsze był zarazem starostą skarszewskim. W r. 1771 posiadał je Jan Jerzy Flemming, podskarbi litewski, opłacając z niego kwarty złp. 5,532 gr. 9, a hyberny złp. 2,038 gr. 12. Od dnia 13 września 1772 r. było zagarnione przez rząd pruski.

Skartabel, ob. Scartabel.

Skaryfikator, narzędzie rolnicze, toż co ekstyrpator (ob.).

Skaryszew, osada w gub. i pow. Radomskim, nad rz. Kobylanką.

Skarzewo (niem. *Schöneck)*, miasto w Prusiech zachodnich, reg. Gdańskiej, okr. Kościerzyńskim (Berent) nad Tersą (Fitze), ma około 3,000 miesz.

Skating-rink, ob. Łyżwa.

Skatol (β-*metyloindol)*, związek chemiczny występujący w kale ludzkim, powstaje przy gniciu białka, tworzy błyszczące płatki, czysty jest bezwonny, topi się przy 94°.

Skawina, ubogie miasteczko w Galicji, w obwodzie Wadowickim, liczy około 1,000 miesz., między którymi utrzymuje się podanie, że przodkowie ich jadącego tędy św. Stanisława schwytali i kró-

lowi wydali, za co święty biskup przeklął ich na nędzę i upadek.

Skawroński Karol, hrabia, brat rodzony cesarzowej Katarzyny I, * w gubernji Kurlandzkiej, † 1776; po przybyciu do Rosji, mianowany 1721 hrabią, otrzymał od cesarzowej znaczne dobra. Zostawił dwu synów (Jana i Marcina) i trzy córki (Zofję, wyszłą za księcia Sapiehę, Katarzynę, za barona Korfa, i Annę, za hrabiego Woroncowa). Syn jego *Marcin*, generał i wielki mistrz dworu. Na synu Marcina *Pawle*, przez długi czas pośle rosyjskim w Neapolu, wygasł ród hrabiów Skawrońskich.

Skazanie warunkowe, ob. Kara.

Skazdubek, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Augustowskim, ma 40 morgów przestrzeni i 18 stóp głębokości.

Skażenie krwi, *zakażenie krwi*, stan chorobny, w którym do krwi dostaje się zarazek z zewnątrz organizmu, lub z ogniska chorobnego, jak np. z ropnia (ob.), i powoduje ogólną zakaźną chorobę (ob. Ropnica).

Skąpia, drzewo, ob. Sumak.

Skeat Walter Wiljam, badacz dawnej literatury angielskiej, * 1835 w Londynie, kształcił się w Cambridge i od 1864 był tamże w Christ College lektorem matematyki, oraz profesorem języka i literatury angielskiej. Wydał 2 tomy „Specimens of English literature“ (z Morrisem), i w nowem wydaniu poezji Chattertona rozstrzygnął kwestję tak zwanych „Rowley poems,“ wykazawszy źródła, w których Chatterton wydobył swoje przestarzałe wyrazy. Wydał jeszcze: „Bibliografical list of the works that have been published illustrative of the various dialects of England“ (2 t., 1873—5), przełożył poezje Uhlanda (1864) i głosił: „Moeso-Gothic glossary“ (1868); „Shakespeare's Plutarch“ (1875); „Etymological dictionary of the english language“ (1879—1882, 2 wydanie, 1884 i nast.); „Concise dictionary of Middle-English“ (1888).

Skelton, miasto w hrabstwie York, ma kopalnie żelaza i 12,000 miesz.

Skempe, *Skępe* albo *Skąpe*, osada w gub. Płockiej, pow. Lipnowskim, śród piaszczystych lasów, między dwoma jeziorami położona, słynna w pobliżu leżącym kościołem po-bernadyńskim, z cudowną statuą N. Marji Panny. Statua ta, drewniana, wyobraża N. Pannę w dziecinnym wieku z koroną na głowie, otoczoną promiennemi gwiazdami, i po bokach dwa aniołki i księżyc pod nogami; wszystko to ze srebra. Wnętrze kościoła całe wymalowane jest przez braciszka zakonu, Kazimierza Żebrowskiego. W czasie odpustów park tutejszy i lasek po za klasztorem zapełniają tysiące pobożnych pielgrzymów,

Skene Wiljam Forbes, historyk literatury angielskiej, * 1809 w Peverie w Szkocji, studjował prawo, ale następnie oddał się wyłącznie badaniu dawnych zabytków piśmiennictwa szkockiego i walijskiego. Najważniejszemi owocami tych prac są: „The Highlanders of Scotland“ (2 t., 1837); „The four ancient books of Wales“ (poezje bardów z VI wieku, 2 t., 1868); „Celtic Scotland, a history of ancient Alban“ (2 t., 1876—77) i in.

Skepsis, ob. Sceptycyzm.

Ski, łyżwy używane w Skandynawji do ślizgania się po śniegu. Jest to pręt drewniany, długi na 2—3 metrów, a na 12—20 cm. szeroki, z przodu ku górze wygięty, z wyniesieniem siodłowatem, stanowiącem oparciem dla stopy, która zresztą jest do niego przywiązana jedynie przy nasadzie palcy. Na drodze pochylonej, śniegiem przymarzłym pokrytej, szybkość na takich łyżwach wyrównywa szybkości pociągu drogi żelaznej; przeszkody napotykane przeskakuje jeździec na znaczną odległość, a pręt, który trzyma w ręce, posługuje mu jako ster i hamulec. Por. Wangenheim „Die norwegischen Ski“ (2 wyd., 1894).

Skiathos, wyspa położona na morzu Egejskiem, na północ od Ebei, odgrywała ważną rolę podczas wojen perskich, obejmuje powierzchni 42 klm. kw. i liczy 3,200 miesz.

Skiba, część ziemi odkrajanej i odłożonej pługiem na bok, wzdłuż całego pola lub zagona.

Skiba Edward, fizyk, * 1843 w Warszawie, † 1886; studjował fizykę w Szkole Głównej w Warszawie i uniwersytecie jagielońskim; w r. 1869 został docentem, następnie profosorem nadzwyczajnym fizyki w uniwersytecie krakowskim. Ogłosił: „Teorja zjawisk włoskowatości“ (Kraków, 1869); „Przyczynek do teorji sprężystości“ (tamże, 1871) i inne.

Skiba Michał, pseudonim Józefa Szujskiego.

Skiba Wołody, pseudonim Władysława Sabowskiego.

Skibbereen, miasto portowe w hrabstwie Cork, w Irlandji, siedziba biskupa katolickiego, 3,300 miesz.

Skibicki Franciszek, publicysta polski, * 1796 na Wołyniu, pobierał nauki wespół z Antonim Malczewskim, naprzód prywatnie, a potem w szkole krzemienieckiej. W r. 1814 wszedł w Warszawie do służby rządowej i przechodząc rozmaite stopnie, został 1864 r. tajnym radcą i senatorem. Miłośnik muzyki i literatury krajowej, ogłosił wiele artykułów w rozmaitych czasopismach, np. w *Tygodniku Petersburskim*, p. n. *Włodzimierzanina*: „O postępie“ (1844, № 26); „O włościanach“ (t. r., № 47); „Czytelnictwo“ (1845, № 8); „O bankach gubernjalnych“ (1842, № 92); *Pamiętniki* (1845, № 92); „O języku“ (1847, № 48) i „Życie Tadeusza Czackiego“ w *Przyjacielu ludu* na rok 1842.

Skibicka Karolina, córka poprz., * 1830, † roku 1849 na Wołyniu. W 13 roku życia przełożyła z włoskiego „Maksymy św. Franciszka Salezego,“ drukowane w *Pamiętniku religijno-moralnym*, które wyszły także oddzielnie p. t.: „Łatwy sposób urządzenia życia chrześcijańskiego przez codzienne rozpamiętywanie krótkich przestróg, zebranych z dzieł św. Franciszka Salezego i rozdzie-

lonych na dni roku“ (Warszawa, 1843). Religijne swoje uczucia skreśliła wymównie w listach do przyjaciółki, które umieszczone zostały w *Athenaeum* Kraszewskiego (1851) i osobno p. t.: „Karolina Skibicka, wspomnienie“ (Wilno, 1852). Te same listy z obszernym jej życiorysem, skreślonym przez Pruszakową, wyszły w *Rozrywkach dla młodocianego wieku* (1856).

Skidel, miasteczko w gub. Grodzieńskiej, ma trzy doroczne, dość znaczne jarmarki.

Skidełł Jan, pisarz teologiczny polski, * 1790 w gub. Wileńskiej, w 1822 ofrzymawszy święcenia kapłańskie i stopień doktora teologji i prawa, wykładał w uniwersytecie wileńskim, naprzód naukę chrześcijańską, następnie teologję. Po zamknięciu uniwersytetu w r. 1832, otrzymał tę samą katedrę w wileńskiej akademji duchownej rzymsko-katolickiej; † 1837 w Wilnie. Oprócz licznych rozpraw i kazań, wydał: „De eminentia et juribus episcoporum super presbiteros“ (Wilno, 1823); „De simoniae crimine“ (tamże, 1823); „Celniejsze prawidła homiletyki czyli wymowy kościelnej“ (tamże, 1835).

Skien *(Skeen)*, miasto w norweskim okręgu Bratsberg nad Skienselvem, posiada 9,000 miesz. i ożywiony przemysł.

Skierniewice, miasto powiatowe gubernji Warszawskiej, przy kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, o 9 mil od Warszawy odległe, liczy 9,846 miesz. **S.** jeszcze jako wieś należały do dóbr stołowych arcybiskupów gnieźnieńskich. Zamienione na miasto w roku 1463, były ulubionem mieszkaniem arcybiskupów, którzy gorliwie pracowali nad ich upiększeniem i podniesieniem. Ze wszystkich późniejszych arcybiskupów najwyżej w tym względzie odznaczył się Władysław Aleksander Łubieński, za którego **S.** były niemal drugą stolicą kraju, był tu dwór świetny, uroczystości wspaniałe i ognisko, w którem wszystkie ówczesne zbiegały się sprawy polityczne. Po nim jeszcze prymas Ostrowski przyczynił się wielce do upiększenia miasta. Ostatnim arcybiskupem gnieźnieńskim był Ignacy Krasicki, który także tu lat kilka przepędził, pracując nad swojemi dziełami. Za księstwa Warszawskiego, **S.** z przyległym kluczem Napoleon I podarował był swemu marszałkowi Davoust. Po upadku Napoleona dobra skierniewickie wróciły do rządu Król. Polskiego, poczem wcielone zostały do księstwa Łowickiego (ob.). Pałac, dawniej arcybiskupów, urządzony wspaniale, służy za miejsce gościnne dla przejeżdżającej rodziny cesarskiej.—*Skierniewicki powiat*, ma 12,9 mil kw. i 52,263 miesz. W powiecie jest 1 miasto i 8 gmin.

Skilling, dawna moneta rachunkowa skandynawska, w Szwecji=$^1/_{48}$ riksdalera do 1855 r., w Norwegji=$^1/_{30}$ korony, w Danji=$^1/_{16}$ marki do 1874 r.

Skimborowicz Hipolit, literat, * 1815 w Żytomierzu, † 1880 w Wilanowie. Czas jakiś studjował medycynę w Wilnie; następnie (1839) przybywszy do Warszawy, rzucił się na pole literackie, wydawał i redagował między innemi: *Gazetę poranną* (1839—41); *Piśmiennictwo krajowe* (3 t., 1840—41); *Przegląd naukowy*, spólnie z E. Dembowskim (26 t., 1842 — 48) i był także spółpracownikiem wielu innych pism warszawskich. Osobno wydał: „Życiorys Jędrzeja Śniadeckiego“ (Warsz., 1840); „Małżeństwo dni piętnastu,“ romans (tamże, 1844); „Przewodnik dla zwiedzających Częstochowę“ (tamże, 1847); „Żywot i prace Heweljusza“ (1860); „Specimen photographicum titulorum, quos habent biblia“ (tamże, 1865) i t. d. Od r. 1863 był urzędnikiem bibljoteki warszawskiej, a od r. 1873 był nauczycielem języka polskiego przy jednem z gimnazjów warszawskich. Inne jego prace: „Rzecz o życiu i dziełach Szyllera“ (1859); „Żywot i nauka Jakóba Józefa Franka“ (1866); „Magdalena Łuszczewska i jej salon“ (1869); „O Mikołaju Koperniku“ (1873). Jego pióra był opis historyczny w *Albumie widoków, obrazów i pamiątek Wilanowa* (1876 i 1877, nakład S. Orgelbranda). Redagował *Księgę świata* od r. 1879—1883, był współpracownikiem *Gazety Warsz.*, *Gazety Polskiej*, w końcu pisywał wiele do *Kurjera Codziennego*. Pracował także na *Słownikiem współczesnych pisarzy i artystów* i *Historją wolnomularstwa w Polsce*, prace te zostały w rękopiśmie.—*Skimborowiczowa* Anna, z domu Sokołowska, żona poprzedniego, * w Warszawie, † 1875 roku tamże. Oprócz artykułów drukowanych w pismach perjodycznych, wydała osobno: „Powiastki wesołe“ (Warszawa, 1857); „Powieści z prawdziwych wydarzeń“ (2 t., 1860); „Chrzciny u wójta, spisane przez Stacha Dworaka“ (tamże, 1861); „Wesele u wójta, spisane przez Stanisława Dworaka“ (tamże, 1863); „Módlmy się,“ książka do nabożeństwa (Warszawa, 1854, 4 w„d., Drezno, 1871).

Skimborowicz H

Skimborowicz Hipolit, ksiądz, synowiec poprzed., redaktor *Kroniki rodzinnej*, * 1862, nauki początkowe pobierał w Kamieńcu Podolskim, potem kształcił się w gimnazjum w Mikołajewie gdzie przebył do r. 1881. Następnego roku wstąpił do warszawskiego seminarjum duchownego. Wyświęcony na kapłana w r. 1886, objął obowiązki parafjalne, a jednocześnie rozpoczął pracę nad uporządkowaniem dokumentów i rękopisów, pozostałych po swym stryju, ś. p. profesorze H. Skimborowiczu, znanym niegdyś i cenionym literacie-bibljografie, w roku 1894 zagrożony ciężką chorobą gardła, zmuszony był zrzec się probostwa i udać na kurację za granicę. Wtenczas to zaczął on pisywać do kilku pism warszawskich korespondencje z za granicy. Do powrotu do Warszawy zaczął umieszczać dłuższe lub krótsze sprawozdania bibljograficzne i artykuły

religijno-społeczne w *Gazecie Warsz.*, *Kurjerze Codziennym*, *Kurjerze Warsz.*, *Tygodn. ilustr.*, *Niwie polskiej* i *Kronice rodzinnej*. W 1899 roku nabył dwutygodnik *Kronikę rodzinną* na własność i został jej redaktorem.

Skink, jaszczurka, ob. Scynk.

Skio, wyspa, ob. Chios.

Skipton, miasto w angielskim hrabstwie Yorkshire, nad rzeką Aire, ma zamek, fabryki i 16,000 m.

Skir, ob. Scirrhus.

Skirgiełło Iwan, syn Olgierda (ob.) i drugiej jego żony Juljanny, brat rodzony Jagiełły, książę na Trokach, potem na Kijowie, wielkorządca Litwy, * 1354 r. Osadzony przez Jagiełłę w miejsce swego brata Andrzeja na Połocku 1380 r., został stąd wygnany i szukał schronienia w Inflantach, 1380—81. W r. 1381, gdy Jagiełło, w. książę litewski, był przez Kiejstuta więziony, **S.** udał się do Krzyżaków i przy ich pomocy uwolnił brata, a **r.** 1382 mimowiednie przyczynił się do uwięzienia przez Jagiełłę Kiejstuta. Otrzymał za to od Jagiełły księstwo Trockie i przypuszczony był niemal do spółwładania. W 1384 walczył z Krzyżakami i odzyskał zdobyte przez nich Troki. W roku 1385 jeździł na czele deputacji do Krakowa z prośbą o rękę królowej Jadwigi dla Jagiełły, przyrzekał jego imieniem przywrócenie Polsce ziem oderwanych, oraz unję Litwy i Rusi z Koroną. Następnie towarzyszył bratu na zaślubiny do Krakowa, a stąd wróciwszy na Litwę, pokonał 1387 r. Światosława, ks. smoleńskiego, i swego brata przyrodniego Andrzeja, którzy wojną dzierżawy Jagiełły zaniepokoili. W nagrodę za swe usługi otrzymał **S.** 1387 r. Połock i wiele innych ziem, a 1388 został namiestnikiem Litwy, oraz zwierzchnikiem reszty braci i krewnych. Odważny i przedsiębierczy, dzielnie odpierał **S.** napady nieprzyjacielskie i mądrze rządził Litwą; posiadał zaś szczególną miłość u Rusinów, jako wyznawca tego samego, co oni, obrządku greckiego. Groźnego jednak nieprzyjaciela miał w Witoldzie, który, zazdroszcząc mu wysokiego stanowiska, chciał ubiedz Wilno 1389 r., a potem burzył Krzyżaków i spowodował wielką na Litwę wyprawę 1390 r., podczas której zdobył zamek dolny Wilna i choć uszedł do Prus, zyskiwał jednak sprzymierzeńców zagranicznych i sympatję w samejże Litwie. W następnym 1391 przedsięwziął Witold z Krzyżakami na Litwę ponowną wyprawę i zmusił Jagiełłę 1392 r. do zawarcia zgody, mocą której **S.**, ulegając woli króla, ustąpił Litwy Witoldowi i pomagał mu odtąd w walkach wewnętrznych i zewnętrznych. Nareszcie mocą powyższej ugody objął 1395 r. po Włodzimierzu Olgierdowiczu władzę w Kijowie. Rządy jego na tem Księstwie zgoła nie są nam znane. Umarł **S.**, podobno otruty, w Kijowie 1396 r. Długosz i Stryjkowski mówią, że **S.** oddawał się pijaństwu i wówczas dopuszczał się okrucieństw. Jagielle oddał **S.** wielkie usługi i nawet z zaparciem siebie poświęcał się dla jego dobra. Por. Stadnickiego „Bracia Wł. Jagiełły“ (Lwów, 1867, str. 255—282).

Skirmunt Aleksander, przemysłowiec, * 1798 w Mołodowie, powiecie Kobryńskim, † 1870 w Kastelu nad Renem. **S.** pochodził z dawnej rodziny litewskiej, do której należała cała niemal Pińszczyzna. Ukończywszy 1818 uniwersytet wileński, uzupełniał nauki za granicą i zajmował się głównie chemją. Za powrotem do kraju, objąwszy po ojcu znaczny majątek, zwrócił całe swe siły do podniesienia przemysłu w Pińszczyźnie, pozbawionej dotąd wszelkiego ruchu na tem polu. Założył więc 1830 fabrykę cukru w Mołodowie, a po jej spaleniu 1835 nową i daleko obszerniejszą w Porzeczu gdzie też 1836 r. otworzył fabrykę sukna. Musiał się **S.** poznać z trudnemi przeciwnościami, ale w końcu wyszedł zwycięsko i przykładem swym zachęcił współobywateli do naśladowania. Zasługi jego w tym względzie są rzeczywiste. Oprócz tego **S.** założył dwie winnice, jedną w dolinie Bałakławy w Krymie, a drugą nad morzem Adrjatyckiem.

Skirmunt Henryk, literat i kompozytor, * 1869 w Mołodowie gubernji Grodzieńskiej, studjował muzykę naprzód w Petersburgu, następnie w Paryżu i Warszawie. Napisał libreto i skomponował do niego operę „Pan Wołodyjowski“.

Skirmunt Konstancja, autorka, napisała: „Dzieje Litwy“ (1885); „Nad Niemnem“ i „Nad Bałtykiem, w zaraniu dziejów“ (1897).

Skirstymoń, miasteczko w gubernji Kowieńskiej, nad Niemnem, o $1^1/_3$ mili od Jurborka, niegdyś starostwo, z zamkiem przez Krzyżaków 1313 wystawionym, nazwanym przez nich *Christmemel*.

Skirstymońskie starostwo niegrodowe mieściło się w księstwie Żmujdzkiem, powiecie Wilońskim, nad Niemnem położone. Podług spisów podskarbińskich z r. 1569, pierwotnie dobra należały do ekonomji stołu królewskiego, następnie przemienione na starostwo, było w r. 1771 w posiadaniu Medekszy, który opłacał z niego kwarty złp. 1,099 gr. 18. W XVIII wieku składało się z miasta Skirstymonia (ob,) z zamkiem i przyległościami, które mocno były uszkodzone w roku 1328 przez trzęsienie ziemi. Na sejmie z r. 1717 stany rzeczypospolitej wyznaczyły oddzielną komisję do ustalenia granic starostw Wielońskiego i Skirstymońskiego.

Skit, w Galicji, obwodzie Stanisławowskim, o $^1/_4$ mili na wschód wsi Maniawy, pośród dwu stromych i skalistych gór, *Wozneseńskiej* i *Las Kaniukowaty*, gęstym pokrytych lasem, w czarownej piękności okolicy i pustelniczem zaciszu leżące, wspaniałe zwaliska monasteru Bazyljanów nieunitów, założonego w końcu XIV wieku, a zniesionego w 1783.

Sklep, w ogólności wszelka budowla sklepiona, ogniotrwała; w znaczeniu pospolitem nazwa składów handlowych, jak np. **S.** korzenny.

Sklepienie, budowla swobodnie zawieszona, służąca do pokrycia przestrzeni częściowo lub całkowicie murami otoczonej, złożona z kamieni klinowato ściętych. Pod względem mechanicznym **S.** jest to układ brył tak rozmieszczonych, że wywierają wzajemne na siebie ciśnienie i ciśnieniem tem utrzymują się w równowadze; ponieważ zaś

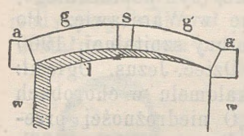

Fig. 1. Części sklepienia.

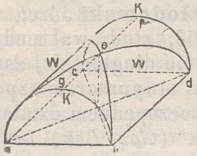

Fig. 2. Sklepienie beczkowe czyli półwalcowe.

ciśnienie to jest następstwem ich ciężaru, **S.** zatem utrzymuje się własnym swym ciężarem. Ciśnienie sklepienia przenosi się na mury i dąży do ich rozpierania, mury zatem *w* (fig. 1) posiadać muszą odpowiednią grubość i często wzmacniane są dodatkowemi przystawkami bocznemi. Kamienie klinowate, wchodzące w skład **S.**, *a*, *g*, *s*, są

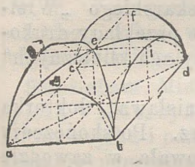

Fig. 3. Sklepienie krzyżowe.

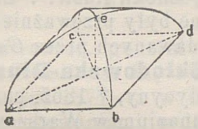

Fig. 4. Sklepienie klasztorne.

zwykle w liczbie nieparzystej; kamień *s*, znajdujący się w wierzchołku, nazywa się *kluczem* lub *zwornikiem*; linja środkowa, równoległa do murów, stanowiących podpory **S.**, jest jego *osią*. Kształt **S.** zależy od postaci linji krzywej, ograniczającej je od strony wewnętrznej i zewnętrznej; *fugi* czyli powierzchnie zetknięcia kamieni są zwykle do li-

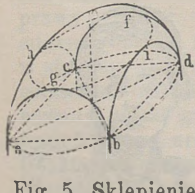

Fig. 5. Sklepienie kuliste.

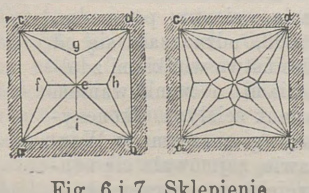

Fig. 6 i 7. Sklepienie gwiaździste.

nji tych prostopadłe. **S.** utrzymuje się dopiero wtedy, gdy jest całkowicie złożone; kamienie więc przy budowie **S.** muszą być układane na rusztowaniu drewnianem, czyli na *bukształach*, przedstawiających taką samą dokładnie krzywiznę, jak budowane na nich sklepienie; usuwają się dopiero po założeniu klucza. *Formy* sklepień rozróżniają się według postaci łuku, stanowiącego skrzywienie linji wewnętrznej sklepienia, mogą być zatem półkołowe, ostrołukowe czyli złożone z dwóch odcinków łukowych, ostro się schodzących, eliptyczne, koszykowe i t. d. Najprostszy rodzaj **S.** stanowi **S.** *beczkowe* czyli *półwalcowe* (fig. 2), które tylko w przecięciu poprzecznem daje linję prostą; jest zwykłem pokryciem kanałów. Z połączenia takich

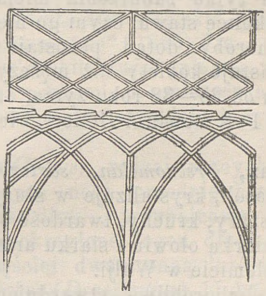

Eig. 8. Sklepienie siatkowe.

S. beczkowych powstają bardziej złożone **S.** *krzyżowe* (fig. 3) i *klasztorne* (fig. 4), w których ciśnienie korzystniej rozkłada się na mury podstawowe. Sklepienie klasztorne, wzniesione nad budowlą wielokątną, eliptyczną lub kołową, staje się *kopułą* (ob.), która w szczególnym przypadku jest *sklepieniem kulistem* (fig. 5). Przez skombinowanie

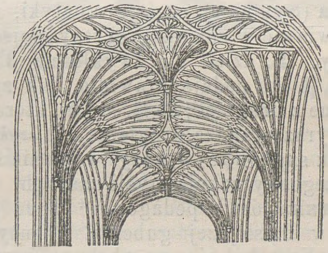

Fig. 9. Sklepienie lejkowate.

S. krzyżowych powstają **S.** *gwiaździste* (fig. 6 i 7), *siatkowe* (fig. 8), *lejkowate* (fig. 9). Sklepienia budują się z kamieni ociosanych lub cegieł, **S.** bardzo lekkie z cegieł dziurkowatych lub tufów. Budowa sklepień znana już była Egipcjanom i Asyryjczykom, do Europy wprowadzili ją Etruskowie, a udoskonalili Rzymianie. **S.** krzyżowe rozwinęły się w stylu gotyckim, kopuły w stylu starochrześcijańskim i w renesansie, **S.** beczkowe w budowie mostów. Por. Scheffler „Theorie der Gewölbe“ (1857); Dupuit „Traité de l'équilibre des voûtes“ (1872); Ortmann „Die Statik der Gewölbe“ (1876).

Sklera, toż co *białkówka* (ob. Oko).

Skleroderma, choroba noworodków, polega na ogólnem, rozlanem stwardnieniu skóry i czyni

niemowlę niezdolne do życia. Przyczyna choroby jest niewiadoma.

Sklerodermja, chroniczne cierpienie skóry, polegające na tworzeniu się pojedyńczych, ograniczonych, miękkich, wystających nad powierzchnią nacieczeń, które stopniowo twardnieją, a następnie rogowacieją; elastyczność skóry w tych mejscach jest w skutek tego zupełnie zniesiona. **S.** wywołuje tylko zaburzenia miejscowe; gdy zajmuje np. okolicę stawu, czyni go nieruchomym. Przyczyna choroby dotąd pozostaje tajemnicą. Częściej napastuje kobiety niż mężczyzn, występuje w wieku od 25—38 roku życia. Leczenie jest bez skutku. Por. Lewin i Heller „Die Sklerodermie“ (1895).

Skleroklaz, *arsenomelan, sartoryt,* minerał z rzędu siarkosoli, krystalizuje w słupy rombowe, jest stalowo-szary, kruchy, twardość 3, c. wł. 5,4, składa się z siarku ołowiu i siarku arsenu. Znajduje się w dolomicie w Walji.

Skleroza, chorobliwe stwardnienie organu, bądź wskutek nadmiernego rozrostu w nim tkanki łącznej, bądź też obfitego osiadania soli wapiennych.

Skład apostolski, Skład wiary czyli *Symbol* albo *Wierzę w Boga, Credo,* zowie się krótkie wyznanie wiary, ułożone przez Apostołów przed ich rozejściem się na opowiadanie ewangelji. Składa się z 12 artykułów, stanowiących główną treść wyznania rzymsko-katolickiego.

Składana reguła, ob. Reguła.

Składnia (Syntaxis), część gramatyki, ucząca jak należy wiązać w zdania i okresy pojedyńcze części mowy. **S.** dzieli się zwykle na 3 części: 1) **S.** *zgody,* która podaje prawidła, jak zgadzać wyrazy jedne z drugiemi; 2) **S.** *rządu,* która uczy, jak jedne wyrazy rządzą drugiemi, i 3) *szyku,* która uczy, jak szykować wyrazy w zdaniu dla dobrego i jasnego wyrażania myśli naszych.

Skłodowski Józef, pedagog, * 1804 we wsi Skłodach, w dzisiejszej gubernji Łomżyńskiej, † 1882 r. Kształcił się w szkole wojewódzkiej w Łomży, następnie w uniwersytecie warszawskim na wydziale przyrodniczym. Był nauczycielem kolejno w Białej, Warszawie, Kielcach i Łomży, potem zaś inspektorem i dyrektorem w Łukowie, Siedlcach i Lublinie. Obszerniejsze wspomnienie jego życia i czynów podała *Gazeta Lubelska* (1882, № 190).

Skłodowski Władysław, syn poprzedniego, również pedagog, * 1832 r. w Kielcach, do szkół uczęszczał w Łukowie i Siedlcach, nauki przyrodnicze studjował w Petersburgu. Wykładał historję naturalną, fizykę i matematykę w szkołach warszawskich, najdłużej w obecnem gimnazjum II, gdzie przed reorganizacją szkół pełnił też obowiązki inspektora. W kilka lat po wyjściu do emerytury objął na lat 2 obowiązki dyrektora zakładu poprawczego w Studzieńcu. Opracował lub przełożył kilka podręczników, oraz ogłosił liczne artykuły popularno-naukowe i sprawozdawcze w *Wszechświecie, Tyg. Mód i Powieści, Przyjacielu Dzieci* i in. Brał żywy udział w zarządzie Tow. osad rolnych i Tow. kolonji letnich.—Żona jego **S.** Bronisława (z domu *Boguska,* * 1835 r., † 1878), poświęciła się wcześnie zawodowi nauczycielskiemu. W 1860—70 prowadziła pensję żeńską, którą objęła po Kurhanowskiej.

Skłodowski Józef, lekarz, syn poprzedniego, * 1863, studjował medycynę w Warszawie. Po odbyciu długoletniej asystentury szpitalnej, 1900 został ordynatorem szpitala Dziec. Jezus. Ogłosił: „O moczopędnem działaniu kalomelu w chorobach nerek“ (*Gaz. Lek.,* 1892); „O niedrożności przewlekłej kiszki cienkiej“ (*Przegl. Chir.,* 1899); „O warunkach żywienia się osób przyjezdnych w naszych miejscowościach leczniczych“ (*Gaz. Lek.,* 1899); „Przypadek porażenia Brown—Sequard'a i t. d.“ (Odczyt na IX zjeździe lek. i przyr. polskich w Krakowie, *Gaz. Lek.,* 1900); „Przypadek bezładu połowicznego na skutek urazu (wraz z Flatauem, *Czas. Lek.,* 1900); „Dwa przyp. ciężkiej niestrawności nerwowej“ („Księga Jubileuszowa“ Dunina, 1901). Prace te ogłoszone zostały przeważnie także i w językach obcych. Jest od 1900, współredaktorem działu lekarskiego „Wielkiej Enckl. Ilustr.“. Liczne jego przekłady drukowane były przeważnie w „Odczytach klinicznych“ wydawanych przez *Gaz. Lek.*

Skłodowska-Dłuska Bronisława, doktorka medycyny, * 1865, siostra poprz. Po skończeniu gimnazjum w Warszawie pracowała w zawodzie nauczycielskiem, następnie ukończyła fakultet medyczny w Paryżu i tam rozpoczęła praktykę lekarską. W r. 1899 przeniosła się do Galicji, doktoryzowała się powtórnie w Krakowie i z mężem swoim Kazimierzem Dłuskim zajęła się gorliwie organizacją stowarzyszenia i doprowadzeniem do skutku budowy w Zakopanem pierwszego wielkiego na ziemiach polskich sanatorjum dla suchotników. Ogłosiła w języku francuskim obszerną rozprawę w sprawie karmienia niemowląt.

Skłodowska-Curie Marja, siostra poprzedn., * 1868, odznaczała się od dzieciństwa wielkiemi zdolnościami i zamiłowaniem do nauk ścisłych. Ukończywszy gimnazjum w Warszawie, zajmowała się nauczycielstwem, poczem skończyła w Paryżu kolejno wydział matematyczny i fizyko-chemiczny ze stopniem licencjatki i została profesorką wyższego seminarjum nauczycielskiego dla kobiet w Sèvres pod Paryżem. W r. 1897 zajęła się badaniem ciał promieniotwórczych i odkryła z mężem swoim Piotrem Curie, profesorem Sorbony i członkiem akad. umiejęt. w Krakowie, dwa

Skłodowska-Curie M.

nowe pierwiastki, polon i rad (ob. Promieniotwórcze ciała). Otrzymawszy znaczny zasiłek od rządu francuskiego z mężem pracuje w dalszym ciągu nad badaniem własności odkrytych pierwiastków i ich zastosowaniem. Napisała kilka rozpraw w języku polskim i francuskim, oraz wygłosiła szereg odczytów, głównie w sprawie poczynionych odkryć.

Skobel Fryderyk Kazimierz, lekarz, † 1876, medycynę studjował w Krakowie i tam następnie został profesorem patologji, terapji i farmakologji.

Skodel Fryberyk.

Oprócz wielu rozpraw, zamieszczonych w rocznikach wydziału lekarskiego w Krakowie i innych pismach, ogłosił „O pojęciu choroby ze stanowiska filozofji natury“ (1837); „O wodach lekarskich robionych w porównaniu z rodzimemi“ (1844); „O użyciu łekarskiem wody morskiej“ (1840); „Słownik anatomiczny-fizjologiczny“ (z Majerem, 1838); „Niemiecko-polski słownik wyrazów lekarskich“(1842) i w. in. Jako gorliwy miłośnik czystości języka polskiego, ogłosił w tym przedmiocie „O skażeniu języka polskiego“ (1870) i in.

Skobelew Michał Dymitrowicz, generał rosyjski, * 1841, syn generała Dymitrego **S.**, wstąpił do wojska i odznaczył się już 1871—2 w Turkestanie pomyślnemi rekognoskowaniami; w 1873 miał udział w wyprawie do Chiwy, w 1874 został gubernatorem wojennym Fergany, w 1875 generał-majorem. 1876 generał-lejtnantem i objął dowództwo dywizji, na której czele w wojnie rosyjsko-tureckiej zdobył Lowacz 3 września 1877 r., 11 i 12 września dowodził zuchwałym szturmem Plewny, odznaczył się również przy jej zdobyciu 10 grudnia, niemniej głośny udział miał przy przejściu armji przedniej przez Bałkany, przy wzięciu do niewoli armji Szypki i przy zajęciu Adrjanopola. Otrzymał w 1880 dowództwo wyprawy przeciw Tekińcom i po przezwyciężeniu silnego oporu, zdobył twierdzę ich Geoktepe w styczniu 1881 r., czem Turkmenowie tekińscy ostatecznie pokonani zostali. W końcu 1881 mianowany został gubernatorem mińskim; w początkach 1882 na uroczystości w rocznicę zdobycia Geoktepe wypowiedział gwałtowną mowę przeciw Niemcom w duchu silnie panslawistycznym. Wyjechawszy za urlopem do Paryża, porozumiewał się z Gambettą i w licznych mowach objawiał nienawiść ku Niemcom, a zarazem wykazywał pożytek przymierza Rosji z Francją. Mowy te wywarły silne wrażenie w Europie, i **S.** został przez rząd wezwany do powrotu. † nagle na apopleksję w Moskwie 1882, w wieku zaledwie 38 lat. Por. M-me Adam „Le général S.“ (1886).

Skoblikow Michał, chemik, * 1820 w Penzie, † 1861, był profesorem technologji w uniwersytecie petersburskim. Ogłosił: „Recherches sur quelques combinaisons nouvelles d'iridium“ (1853); „Sur l'action du sulfure de carbone sur les borates à une temperature élevée“ (1854); „Rukowodstwo k wydiełkie koż“ (1855); „Rukowodstwo k dobywaniju krachmała“ (1852); „Rukowodstwo k kartofelnopatocznomu proizwodstwu (1853); „Rukowodstwo k swekłosacharnomu proizwodstwu“ (1854); „Techniczeskija zapiski“ (1858); „Kożewennoje proizwodstwo“ (1865) i in.

Skocja, w architekturze załomek wklęsły, otoczony dwoma paskami, a umieszczony pomiędzy wałeczkami w bazach atyckich, korynckich i złożonych.

Skoczek *(Dipus)*, rodzaj ssących szczurowatych, mających nogi przednie bardzo krótkie, a tylne bardzo długie, trzypalcowe, uszy długie i szerokie, zaokrąglone, ogon długi, zakończony kiścią najczęściej dwustronną lub pierzastą. **S.** *pustynny, djerboa (D. aegyptius)*, 17 cm. długi, z ogonem 21 cm., barwy szaro-piaskowej, żyje w pu-

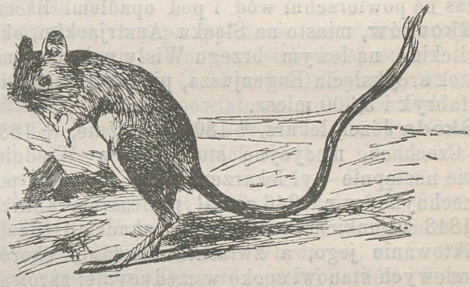

Skoczek.

styniach Azji, Afryki i Europy wschodniej; biega szybko w podskokach, posiłkując się ogonem; dnie przepędza w norach. Arabowie jedzą jego mięso. *Alaktaga (Scirtetes acontion)*, większy od poprz., żyje w Azji oraz w stepach nad Donem i w Krymie. Na północy Ameryki żyje *mysz skacząca (Jaculus hudsonicus)*, 8 cm. długa, która na zimę zasklepia się w glinę i zasypia.—**S.** nazywają też rodzaj owadów *Cicada*, zwany inaczej *piewikiem* (ob.) czyli *konikiem*. Ob. też niżej: Skoczki.

Skoczki, *kobylki (Cicadellidae)*, rodzina owadów z rzędu półpokrywych, z podrzędu równoskrzydłych, pokrewna piewikom, obejmuje owady znacznie od nich mniejsze, z czułkami krótkiemi i długiemi nogami tylnemi; skrzydła górne są skórzaste. Wykonywają dalekie skoki, ale głosu, jak piewiki nie wydają. *Pienik (Aphrophora spumaria)*, 11 mm. długi, jest żółto-szarawy z jaśniejszemi smugami na skrzydłach. Larwa żyje na wierzbach i innych roślinach i karmi się ich sokami; odchody

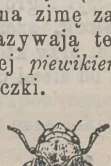

Pienik (2 razy powiększony).

jej otoczone są gęstą pianą, mającą pozór śliny. Gatunek drobniejszy *Jassus sexnotatus* występuje niekiedy obficie i jest wtedy bardzo szkodliwy dla zboża.

Skoczogony *(Thysanura)*, rzęd owadów (ob. Bezskrzydłe), obejmuje rodziny *rybików* (ob. Lepisma) i *skoczogonków* czyli *pchlic (Poduridae)*. Te ostatnie są to owady drobne, okryte włosami lub łuskami, opatrzone na końcu odwłoka widłowatym przyrządem skocznym, który może się naginać pod odwłok. Potrzebują dużo wilgoci, w zimie

Pchlica lodnikowa (powiększona).

ukazują się często tłumnie na śniegu. *Phlica lodnikowa (Desoria glacialis)*, 2 mm. długa, jest pospolita na lodnikach alpejskich. *Phlica wodna (Podura aquatica)*, czarno-niebieska, pospolita jest u nas na powierzchni wód i pod opadłemi liśćmi.

Skoczów, miasto na Śląsku Austrjackim, okr. Bielickim, na lewym brzegu Wisły położone, ma zamek arcyksięcia Eugenjusza, piękny ratusz, kilka fabryk i 3,300 miesz.

Skoda Józef, lekarz, * 1805 w Pilźnie, † 1881 w Czechach, medycynę studjował w Wiedniu, gdzie następnie był lekarzem przy szpitalu powszechnym, w r. 1846 został profesorem kliniki, a 1848 członkiem wiedeńskiej akademji nauk. Traktowanie jego, a zwłaszcza badanie chorób piersiowych stanowi epokę w medycynie; zarówno teoretycznie jak i praktycznie wpłynął na rozwój auskultacji (ob.) i perkusji (ob.). Głównem jego dziełem jest „Abhandlung über Auskultation und Perkussion".

Skofja, *Szkofja*, czapeczka duchownych, samo ciemię tylko okrywająca; także na hełmie podtrzymuje i okala pióra.

Skojec *(Scotus)*, pieniądz z czasów Piastów, znaczył 2 grosze czyli $^1/_{24}$ grzywny.

Skok, szczególny rodzaj ruchu postępowego ciała, przy którem działaniem mięśni łydek zostaje ono od ziemi odrzucone i dłużej pozostaje w po-

Fotografja momentalna człowieka skaczącego.

wietrzu, aniżeli przy biegu. Środek ciężkości ciała opisuje przytem parabolę, jak w biegu ciał rzuconych. Kolejne fazy skoku okazuje załączona rycina według fotografji, zdjętej przez Mareya.

Skoki, po niem. *Schokken*, miasteczko w w. ks. Poznańskiem, pow. Węgrowieckim, nad Małą Wełną, ma 1,000 m., trudniących się po większej części tkactwem i szewctwem.

Skokowa kość *(Astragalus)*, jedna z kości stopy, najbardziej u góry położona; od dołu ściśle połączona jest z kością piętową, od góry tworzy staw ruchomy z golenią.

Skole, miasteczko w Galicji, obw. Stryjskim, ma starożytny zamek i hutę żelaza.

Skolecyt, *mezotyp wapienny*, minerał z rzędu krzemianów, z grupy zeolitów, krystalizuje w słupy jednoskośnoosiowe, bezbarwny, połyskujący, twardość 5, c. wł. 2,3, składa się z krzemianu glinki i wapna z zawartością wody. Znajduje się w skałach bazaltowych.

Skolia (grec., sing. *Skolion)*, nazywały się tak u Greków krótkie, zwykle jednostrofowe, różnorodnej treści pieśni, które śpiewano na ucztach dla rozweselenia biesiadników. Wynalazł je podobno Terpander z wyspy Lesbos, a właściwie biesiadniczym pieśniom ludowym nadał określoną stale formę muzykalną i poetyczno-artystyczną. Po nim wielu znakomitych poetów układało tego rodzaju pieśni, z których niejedna przeszła nawet w usta ludu. Szczątki **S.** ogłosili: Ilgen p. t. „Scolia sive carmina convivalia Graecorum" (Jena, 1798); Schneidewin w „Delectas poesis Graecorum" (Göttingen, 1839) i Bergk w „Poëtae lyrici graeci" (2 t., Lipsk, 1853). Por. Zella „Ueber die Volkslieder der alten Griechen", w jego „Ferienschriften" (Freiburg, 1826).

Skolimowski Rafał, matematyk, * 1781 we wsi Skolimowie-Wojnowie w pow. Siedleckim, † 1848. Zostawszy księdzem, nauczał w Janowie, następnie był korepetytorem w jednym ze znaczniejszych pensjonatów w Warszawie i wkrótce został profesorem historji i matematyki przy liceum warszawskiem. Wysłany przez rząd za granicę w r. 1815, po powrocie 1818 r. otrzymał katedrę w uniwersytecie warszawskim wyższej mechaniki analitycznej i algebry. Następnie był profesorem matematyki w wojskowej szkole aplikacyjnej do r. 1831 i jednocześnie kapelanem i duchownym przewodnikiem tejże szkoły. Obok tego był od r. 1825 do 1841 profesorem filozofji, naprzód w seminarjum, potem w warszawskiej rzymsko-katolickiej akademji duchownej. Oprócz rozprawy „De motu planetarum circa solem" i kilku innych, przygotował do druku obszerny wykład matematyki w 13 t., lecz ten pozostał w rękopisie.

Skolopendra, zwierzę, ob. Krocionogi.

Skombole starostwo niegrodowe było położone w województwie i powiecie Trockim. Podług spisów podskarbińskich z 1766, było połączone ze starostwem Sudawskiem (ob.), które łącznie posiadał Adam Zaborowski, a następnie Baranowscy, opłacając z niego kwarty złp. 58, a hyberny złp. 30.

Skomelne, jezioro w gub. Siedleckiej, pow. Radzyńskim, ma 100 morg. przestrzeni i 10—16 stóp głębokości.

Skomlik *(Callithrix)*, rodzaj małp płaskonosych, z rodziny *Pithecidae*, cechujący się wysmukłą budową ciała i ogonem długim i cienkim. Są to małpy owadożerne, przebywają w drobnych towarzystwach, a dla smacznego mięsa są przedmiotem żywego polowania. Głos ich piskliwy rozlega się daleko i łatwo je zdradza. Żyją głównie w Brazylji. W menażerjach napotyka się najczęściej *C. personata*, 32 cm. długi, z ogonem długim 47 cm.

Skomlik.

Skonieczny Teodor, rzeźbiarz, * 1852 w Warszawie, kształcił się początkowo pod kierunkiem Syrewicza i Kucharzewskiego, następnie w szkole sztuk pięknych w Krakowie. Wykonał liczne biusta i płaskorzeźby, celniejsze z nich są: Djana, Madonna, Grób Piaszczyńskich (na Powązkach) i in.

Skop, toż co tryk, ob. Owca.

Skop Jerzy Karol, * 1694 w Podhorcach w Galicji, nauki pobierał w Anglji, potem był rotmistrzem jazdy w wojsku szwedzkiem, następnie wróciwszy po wielu przygodach do kraju, zajmował się rolnictwem i † w miejscu rodzinnem 1778. Wiersze jego łacińskie wyszły p. t.: „Podhorecensia seu fragmeta varia“ (Lwów, 1754).

Skopas, słynny rzeźbiarz grecki, z wyspy Paros, syn niepośledniego także rzeźbiarza Aristandrosa. Początkowo przebywał w Peloponezie i zyskał sławę, po części pewną liczbą posągów, po części kierownictwem budowy świątyni Ateny Alea w Tegei. Około 300 r. przesiedlił się do Aten, gdzie przez lat 30 wielką rozwijał działalność. Przedstawiał głównie w posągach marmurowych młode postacie bogów, wyrażając w nich styl młodszej szkoły atyckiej. W sędziwym już wieku wezwany został przez Artemizję (ob.) do przyozdobienia słynnego mauzoleum w Halikarnasie. Szczątki rzeźb jego z tego pomnika przechowały się do dzisiaj. Równocześnie dla wielu miast małoazjatyckich wykonał wiele posągów, a między innemi słynną grupę bóstw morskich. Dotąd nie rozstrzygnięta jest jeszcze kwestja, czy znana powszechnie grupa Nioby, przypisywana **S.**, jest rzeczywiście dziełem jego, czy też Praxitelesa (ob,). Por. Urlichsa „Skopas Leben und Werke“ (Greifsw., 1863).

Skopcy (rzezańcy), sekta religijna w Rosji, wzięła początek z Grecji i Bulgarji, a z postępem czasu przyjęła wiele zasad z nauki Swedenborga i Duchoborców. W Rosji zjawiła się w połowie XVIII wieku, uorganizowana przez Seliwanowa, włościanina z gubernji Orłowskiej, który dotychczas uważany jest przez jej wyznawców za „Syna Bożego,“ rozszerzyła się szybko w niektórych gubernjach. Liczba **S.** wynosi około 5,000, chociaż z powodu tajemniczości sekty cyfra ta niepewna. Jej nauka polega głównie na opacznem tłómaczeniu Pisma Świętego. Skopcy fizyczną czystość uważają za podstawę moralnej doskonałości człowieka, a jedynym środkiem do uniknienia grzechów ma być oskopienie (rzezanie), polegające u mężczyzn na odjęciu jąder, u kobiet—piersi. Sektarze, uważający za swego założyciela apostoła Mateusza, dzielą się na gminy, zwane *korabiami* czyli okrętami, z których znaczniejsza znajduje się w Petersburgu. W narzeczu ludowem zwani są *kładienymi* (rzezańcami) *milutinskiej wiary.*—Por. Kelisiew „Sbornik prawitelstwennych swiedenij o razkolnikach“ (zeszyt 3, 1863); Pelikan „Geschichtlich-medizinische Untersuchungen über das Skopzentum“ (Giessen, 1876); Pfizmaier „Die Gottes menschen und Skopzen in Russland“ (Wiedeń, 1863); Iwanowskij „Rukowodstwo po istorji i obliczeniu staroobriadczeskaho raskoła.“

Skopelos, wyspa położona na morzu Egejskiem, w stronie północno-wschodniej od Eubei, obejmuje 85 klm. kw. (1,55 m. kw.) i liczy 5,000 m.

Skopin, miasto powiatowe gub. Razańskiej, nad rzeką Werdą, ma 14,737 miesz. (1897). Prowadzi dość znaczny handel zbożem, pieńką, olejem konopnym i bydłem rogatem.—*Skopiński powiat* ma na przestrzeni 2,434½ w. kw., 179,832 m.

Skoplje *(Skopje, Skopja,* tur. *Uskub)*, miasto w północnej Macedonji, nad Wardarem, ma 29,000 miesz., przeważnie Bulgarów, dalej Serbów i Szkipetarów; jest tu twierdza, kilka meczetów, 3 kościoły greckie; siedlisko arcybiskupa, paszy. **S.** jest to stare miasto plemienia tracko-ilirskiego Dardanów, wspominane po raz pierwszy u Ptolemeusza. 595 zdobyte przez Słowian, dostało się w IX w. razem z całą Macedonją w ręce Bulgarów. Po upadku państwa Bulgarskiego (1019) przeszło pod władzę Greków. Następnie przechodziło przez ręce Bulgarów, Węgrów, Greków; 1279 r. zdobyte przez króla serbskiego Stefana Milutyna, pozostawało pod panowaniem serbskiem aż do bitwy na Kosowem polu (1389), poczem zdobyte zostało przez Turków. Biskupstwo tutejsze, wspominane pod koniec XII w., zależne było przez czas jakiś od bulgarskiego prymasa ternowskiego.

Skorbut, ob. Szkorbut.

Skorek *(Forficula)*, rodzaj owadów prostoskrzydłych (ob.) z podrzędu *genuina*, z grupy biegających *(Cursoria)*. Cechy jego są: stopki trójstawowe, skrzydła wachlarzowato składane, poprzecznie pod twarde pokrywy, bardzo krótkie; ciało wązkie, zakończone silnemi cęgami, różki nitkowate, osadzone przed oczyma, szczęki w końcu dwuzębne, języczek rozszczepiony. Trzymają się towarzysko w miejscach wilgotnych pod ka-

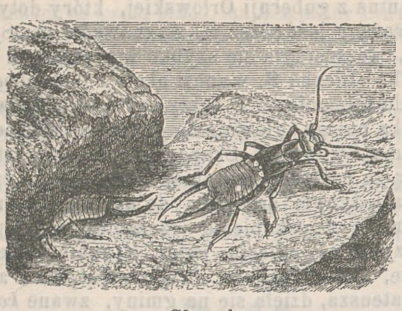

Skorek.

mieniami, liśćmi, za korą drzew i t. p. Żywią się pokarmami roślinnemi i zwierzęcemi, w ogrodach zrządzają szkody. Z gatunków krajowych pospolitsze są: *F. gigantea*, 11—13 mm. długi, *F. auricularia* i *F. minor*.

Skorobohaty Aleksander Djonizy, towarzysz chorągwi husarskiej, w końcu horodniczy grodzieński, † 1699 r. Napisał historję sztuki wojskowej i wojska polskiego w dziele: „Djarjusz compendiose zebrany od początku służby wojskowej, t. j. od 1639, 1699“ (w rękopisie).

Skorodyt, minerał z rzędu fosforanów i arsenjanów, krystalizuje w słupy rombowe, jest różnych barw, ma połysk szklisty, twardość 4, c. wł. 3,2; jest to arsenjan żelaza zawierający wodę.

Skorowidz, spis szczegółowy, bądź alfabetyczny bądź też wedle przedmiotów, jakie się w dziele drukowanem znajdują.

Skorpjon albo *niedźwiadek*, ♏, ósmy znak zodjaku czyli zwierzyńca (ob. Ekliptyka). Konstelacja *Skorpjona* czyli *Niedźwiadka*, między 235—268° wzniesienia prostego, oraz 8—46° zboczenia płd., obejmuje 184 gwiazd widzialnych gołem okiem, z których *Antares*, albo *serce skorpjona*, jest pierwszej wielkości. Wschód skorpjona przypada jednocześnie z zachodem Woźnicy.

Skorpjony, *Niedźwiadki (Scorpionidae)*, rzęd gromady pająków (ob.), odznaczający się głowo-odwłokiem tarczowatym, ścieśnionym, z którym w całej szerokości łączy się odwłok wydłużony,

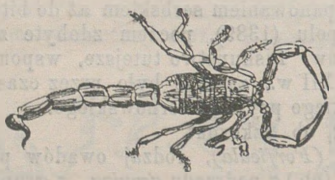

Skorpjon.

złożony z części przedniej 7 i tylnej 6-stawowej, opatrzonej na końcu żądłem o 2 gruczołkach sączących jad. Żuchwy są nożycowe, macki przyżuchowowe również kleszczowate. Nogi silnie rozwinięte. Co do organizacji wewnętrznej **S.** stoją najwyżej między pająkami. Samce różnią się od samic szerszemi nożycami i dłuższym odwłokiem. Młode rodzą się żywe; rozwój ich zbadał Miecznikow (1870). **S.** żyją głównie w krajach gorących, dnie przepędzają w jamach, w nocy wychodzą na zdobycz złożoną z owadów i pająków, które chwytają nożycami i uderzeniem żądła zabijają; pożerają się nawet nawzajem, gdy kilka ich razem jest zamkniętych. Ukąszenie ich ma być w krajach gorących nawet dla człowieka śmiertelnem; dwa gatunki jednak europejskie, *Buthus europaeus* 3,5 cm. długi, mający 6 oczu, i *Androctonus occitanicus*, o 12 oczach, sprawiają ukąszenie bolesne ale nieszkodliwe; oba żyją w Europie płd. Por. Dufour „Hist. anatomique des Scorpions“ (1856); Metschnikoff „Embryologie des Scorpions“ (1870).— W mitologji egipskiej **S.** był symbolem złego ducha. **S.** u starożytnych był to rodzaj katapulty (ob.), machina wojenna, służąca do wyrzucania małych, ostro zakończonych strzał, zadających rany śmiertelne. Później machiny te zwano balistami ręcznemi. U Hebrajczyków **S.** nazywał się bicz zakończony gwoździami.

Skorule, wieś w gub. Kowieńskiej, o pół mili od Janowa, na lewym brzegu Wilji, ma starodawny kościół gotycki murowany.

Skorupa, twarde pokrycie różnych zwierząt, stanowiące ich obronę, jak żółwi, skorupiaków, mięczaków, szkarłupni, jest kościste, wapienne, lub rogowe. **S.** nazywa się też powłoka jajek, oraz różnych owoców i nasion. Zewnętrzne, zesztywniałe warstwy ziemi tworzą jej skorupę (ob. Ziemia, Geologja.

Skorupiaki *(Crustacea)*, gromada zwierząt z typu stawowatych, obejmująca zwierzęta żyjące w wodzie, oddychające po największej części skrzelami, z dwiema parami czułków, z głową zwykle połączoną z odwłokiem w jedną część i z licznemi nogami na odwłoku, a często i tułowiu. Nazwa **S.** pochodzi od twardego, wapiennego pokrycia ciała, którego wszakże nie bywa u form mniejszych, posiadających delikatną skórę. Zlanie pierścieni ciała jest mniej lub więcej rozwinięte, i wogóle kształty ciała okazują znaczne różnice. Pierścienie odwłoka są wogóle szczuplejsze i ruchome, stąd odwłok w życiu potocznem zwykle ogonem się nazywa. Na głowie osadzone są dwie pary różków czyli czułków, służących także za organy ruchu i do chwytania. Otwór gęby opatrzony od góry wargą górną *(labrum)*, na bokach posiada żuwaczki *(mandibulae)*, tęgie, ząbkowane, służące do przecinania pokarmów; oprócz tego jest jeszcze od dołu tafelka zwana wargą dolną i pewna liczba szczęk dodatkowych, które u wielu mają zarazem przeznaczenie nóg *(nogoszczęki)*. U niektórych pasożytnych **S.** wargi przeobrażają się w pyszczek ssący. Nogi tułowia, przynajmniej w liczbie 5 par, są różnej budowy, zastosowane do pływania, sterowania, czołgania lub chodzenia; podobnież nogi odwłoka, oprócz przeznacze-

nia do miejscozmienności, służą niekiedy do oddychania lub zapładniania. Również rozmaity, jak budowa zewnętrzna **S.**, jest ich ustrój wewnętrzny. *System nerwowy* u najprostszych składa się tylko z węzła przełykowego, który wysyła nerwy; u doskonalszych przedstawia się wyraźnie oddzielona masa mózgowa. Z *przyrządów zmysłowych* najwyraźniej występują oczy, pojedyńcze lub złożone. *Przewód pokarmowy* rozciąga się w prostym kierunku od gęby do odbytu na drugim końcu ciała i połączony jest z woreczkami wątrobowemi. U doskonalszych przed żołądkiem znajduje się niekiedy rozszerzenie przełyku, zaopatrzone przyrządem żuwaczkowym. *Przyrząd krwionośny* przedstawia wielkie bardzo różnice, u doskonalszych występuje nawet rozróżnienie naczyń tętniczych i żylnych. Krew jest zwykle bezbarwna, niekiedy zielona lub czerwona i zawiera komórkowate ciałka krwi. *Przyrządów oddechowych* albo niema wcale, albo też znajdują się rozgałęzione woreczki skrzelowe przy podstawie nóg, niekiedy zamknięte w osobnych jamach po bokach głowoodwłoku. Co do *rozradzania się*, to oprócz dwupłciowych wąsopławów wszystkie **S.** posiadają płeć rozdzieloną. Przyrządy płciowe męskie i żeńskie mają ujście zwykle na granicy między odwłokiem a tułowiem; obie płcie różnią się cechami zewnętrznemi; samce są często mniejsze, niekiedy karłowate i jakby pasożyty utwierdzają się do samicy; zniesione jaja i zarodki samice noszą zwykle w oddzielnych workach. Rozwój ich jest bardzo zawikłany; młode w niektórych rodzinach są tak do dorosłych niepodobne, że opisywano je jako oddzielne rodzaje (ob. Nauplius). Zauważono też powstawanie jaj niezapłodnionych (dzieworództwo).—**S.** dzielą się na 7 rzędów, zestawionych przez niektórych w dwie podgromady, *Malacostraca* czyli *pancerzowców* i *Entomostraca*, lubo podział ten ściśle uzasadnić się nie da. Rzędy te są: I *Wąsopławy, wąsonogi (Cirripedia)*, **S.** stałe do miejsca przyrosłe, dwupłciowe, o ciele niestawowatem i otoczonem zwapnionemi skorupami, z 6 parami nóg wąsowatych; należą tu między innemi pąkle (ob. Balanus). II *Widłonogi (Copepoda)*, **S.** o ciele wydłużonem, stawowatem, bez skorupy, z żuwaczkami i szczękami gryzącemi lub ssącemi, z parą podwójną szczękonóg i 4 lub 5 parami nóg sterowych; wiele z nich żyje pasożytnie na rybach. III. *Małżoraczki* (ob.) czyli *muszlowate (Ostracoda)*. IV *Liścionogi* (ob.), *Phyllopoda*. V *Kolconogi (Poecilopoda)*, **S.** o głowoodwłoku wypukłym i płaskim tułowiu, ze skrzelami przy nogach odwłoka; są to **S.** bardzo wielkie, żyjące w ciepłych morzach. VI *Bezsłupkooczne (Edriophtalmata)*, o oczach nieruchomych, o 7, rzadko 6 pierścieniach odwłoka i tyluż parach nóg, dzielą się trzy podrzędy: 1) *Obunogi (Amphipoda)*, do których należą *kiełże* czyli *raczki* (ob.). 2) *Jednakonogi* czyli *równonogi (Isopoda)*, **S.** o ciele szerokiem, sklepistem, z 7 wolnemi pierścieniami odwłoka i nogami blaszkowatemi, działającemi jako skrzela; żyją w wodzie albo w miejscach wilgotnych; należą tu między innemi stonogi. 3) *Pośrodki (Cumacea)*, **S.** o małym głowoodwłoku, z 4—5 pierścieniami odwłoka i długim, 6-stawowym tułowiem. VII *Słupkooczne (Podophtalmata)*, **S.** o oczach złożonych, osadzonych na słupkach ruchomych, z tarczą grzbietową, która łączy z głową większą część lub wszystkie pierścienie odwłoka; dzielą się na 3 podrzędy: 1) *Ustonogi (Stomatopoda)* mają odwłok długi, o 5 parach nóg szczękowych koło gęby i 3 parach nóg strzępiastych; tułów silnie rozwinięty; żyją w morzach. 2) *Schizopada*, **S.** małe, o delikatnej tarczy i jednako ukształtowanych nogach tułowia i odwłoka. 3) *Dziesięcionogie (Decapoda)*, **S.** o wielkiej tarczy, rozciągającej się na wszystkie pierścienie głowy i odwłoka, z 3 parami szczękonóg i 10 parami nóg chodowych, uzbrojonych często nożycami; rozpadają się na trzy plemiona: a) *długogoniaste (macroura)* czyli *raki*, których typem jest rak (ob.); *krótkoogoniaste (brachyura)* czyli *kraby* (ob.) i c) *bezogoniaste (anomura)*, o odwłoku słabo rozwiniętym, zajmujące stanowisko między obiema powyższemi grupami. Por. Milne-Edwards „Histoire naturelle des Crustacées“ (3 t., 1834—40); Gerstäcker „Crustacea“ (1866). Nad pojedyńczemi grupami pracowali wiele: Müller, Darwin, Chaos, Siebold, Czerniawski, Van Beneden, Leydig, Grube, Lubbock, Kozubowski, Sars, Dybowski i in. Materjały do fauny skorupiaków krajowych zebrali: Waga (1825), Wrześniowski (Pam. fizjog. 1881 i 1885), Fiszer (tamże, 1885), Lande (tamże, 1890).

Skorupka Leon, hrabia, obywatel galicyjski, zamieszkały w Krakowie, † 1875 r. Wydał z druku: „Ekonomja polityczna i socjalizm“ (wyd. 2, Kraków, 1852) i „Kilka słów o towarzystwie kredytowem“ (tamże, 1850).

Skorupkowy sąd, ob. Ostracyzm.

Skoryl, odmiana turmalinu (ob.).

Skoryna Franciszek, pierwszy tłómacz Pisma Św. na język białoruski, * w Połocku, żył na początku XVI w. w domu Jakóba Babicza, starszego burmistrza wileńskiego; studjował w Krakowie, gdzie został doktorem medycyny i nauk wyzwolonych. Przełożył Pismo Św. z Wulgaty na język białoruski i wydawał je częściami, nie trzymając się porządku, w Pradze Czeskiej i w Wilnie. Niewiadomo, czy **S.** przełożył całą Biblję; dotychczas odszukano 16 ksiąg (z Nowego Testamentu tylko „Dzieje Apostolskie), mianowicie: „Pięcioksiąg Mojżesza“ (Praga, 1510); „Cztery księgi królewskie“ (tamże, 1518); „Księgi sędziów“ (tamże); „Księga Jezusa Nawina“ (1518); „Księga mądrości bożej“ (1518); „Kaznodzieja Salomona“ (1519); „Księga przysłów“ (1519); „Księga pieśni nad pieśniami“ (1518); „Księga Syrach“ (1517); „Księga Joba“ (1517); „Treny Jeremjasza“ (1519); „Księga Dawida“ (1519); „Księga Judith“ (1519); „Ester“

(1519); „Ruth (1517); „Dzieje apostolskie“ (Wilno, 1825, 2 wyd., Lwów, 1577, 3 wyd., Wilno, 1591), najrzadsze ze wszystkich książek **S.** Nadto **S.** wydał: „Psałtyr Czasosłowiec“ (b. m. i r., wielokrotnie później przedrukowane, jak w Wilnie 1551, 1575, 1581, 1593, 1596, oraz w Poczajowie 1798) i „Akafisty,“ w liczbie 12, drukowane prawdopodobnie w Pradze. Wszystkie pisma **S.** należą do nadzwyczajnych rzadkości.

Skośne powierzchnie, ob. Powierzchnie.

Skotnicki Marceli, powieściopisarz, * 1815, † 1850 r. w Zwierzyńcu. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie Jagiellońskim, a potem berlińskim, był urzędnikiem sądowym, następnie zajmował się czynnościami prawnemi w administracji ordynacji Zamojskich. Oprócz wielu przekładów, głównie z francuskiego, celniejsze jego oryginalne prace są: „Chłopiec z pod Skalbmierza“ (Warszawa, 1845); „Adjutant naczelnego wodza“ (tamże, 1846); „Samoluby“ (5 t., tamże, 1845, 2 wyd., 1898). W ostatnich latach, poświęcał pióro swe na pożytek młodocianego wieku i w tym celu napisał: „Iskrę wiedzy,“ „Młodą pszczółkę.“

Skotnik, wygon wiejski na paszę dla bydła, wiodący do lasu lub na łąki i pastwiska polne.

Skotnik, Jarosław ze..., ob. Jarosław Bogorja ze Skotnik.

Skotopaski, tak dawni pisarze polscy nazwali *Sielanki* (ob.).

Skowroda Grzegorz, pisarz małoruski, * 1722 w Czernuchach w pow. Łubieńskim, † 1794; syn prostego Kozaka, młodości dostał się do chóru małoruskiego w Petersburgu, skąd wróciwszy 1744, studjował w Kijowie rozmaite nauki, następnie towarzysząc generałowi Wiszniewskiemu, odbył podróż do Węgier, Austrji Niemiec i Włoch. Po powrocie do kraju był nauczycielem poezji w Perejesławiu, następnie nauczycielem w kolegjum charkowskiem, w końcu podróżował pieszo po Ukrainie i prowadząc życie pełne dziwactw, cieszył się wielką popularnością pomiędzy spółrodakami. Napisał: „Biblioteka duchownaja“ (3 t., Petersburg, 1798); „Naczalnaja dwer' k christijanskomu dobronrawju; Kniga Aschań poznaj sebja,“ „Ubogij Zajworonok“ (Moskwa, 1837); „Basni Charkowskija“ (1837); „Brań archistratiga Michaiła s Satanoju“ (1839) i in. Zbiorowe wydanie wierszy **S.** wyszło w Petersburgu (1860). Pisma **S.** odznaczają się scholastyzmem, mistycyzmem religijnym i dziwacznym językiem. Życiorys **S.** napisał Orest Chaliawski w czasopiśmie *Osnowa* (1862).

Skowronek *(Alauda)*, rodzaj ptaków wróblowatych, z grupy stożkodziobych, mający dziób dość zmiennych kształtów, nogi mierne, z pazurem tylnego palca długim, skrzydła miernie długie, z lotką trzecią najdłuższą, ogon słabo widłowaty. Należące tu gatunki są dosyć drobne, po większej części charakterystycznie pstre, mianowicie na wierzchu ciała. Żywią się ziarnem i owadami. Niektóre gatunki dużo w powietrzu śpiewają, wzbiwszy się do znacznej wysokości. Gnieżdżą się w dołkach na ziemi, gdzie znoszą 5 — 6 jajek gęsto i drobno ciemno-plamkowanych. Na zimę odlatują do krajów cieplejszych, wszystkie rozmieszczone są na starym lądzie. U nas znajduje się: 1) **S.** *rolny (A. arvensis)*, 15 cm. długi, najpospolitszy, znany powszechnie ze swego śpiewu, który rozpoczyna z nastaniem wiosny. 2) *Filuszka (A. nemorosa)*, mniejsza, z krótszym ogonem, przebywa na brzegach borów sosnowych i w zaroślach, śpiew jej, lubo monotonny, jednakże nader przyjemny. 3) *Dzierlatka* lub *śmieciucha (A. cristata)*, 18 cm. długa, odznaczająca się czubkiem spiczastym, śpiewa dość dobrze, siedząc na płocie lub dachu, lecz rzadko w powietrzu. 4) *Górniczek (A. alpestris)*, zimową porą tylko niekiedy zalatujący, odznacza się dwoma czubkami nakształt rożków po bokach głowy. W południowych okolicach Ukrainy żyje gatunek południowo-europejski *kalandra (A. calandra)*, 21 cm. długa, zalecająca się wybornym śpiewem i zdolnością naśladowania obcych głosów.

Skowronek.

Skójka *(Unio)*, rodzaj mięczaków z rzędu blaszkoskrzelnych (ob. Ostrygowate), z rodziny skójkowatych *(Najades)*. Rodzina ta obejmuje mięczaki o muszlach podłużnych, powleczonych wewnątrz powłoką macicy perłowej. Noga ścieśniona wydziela tylko w młodości włókna bisioru.

Skójka.

Mięczaki te żyją w wodach stojących i bieżących, poruszają się wolno czołgając i przednią częścią ciała zagrzebują się w piasek i muł. **S.** *malarska (U. pictorum)*, o skorupie cieńkiej, żółto-zielonawej, używanej przez malarzy do rozcierania farb. **S.** *perłorodna (U. margaritifera, Margaritana mar-*

garitifera), w górskich strumieniach Europy środkowej, dostarcza pereł rzecznych.

Skóra, zewnętrzne pokrycie ciała zwierzęcego, ma postać błony rozmaicie grubej i tęgiej, pokrywającej dokładnie całą powierzchnię ciała; tylko przy otworach naturalnych skóra przechodzi bezpośrednio w błony śluzowe. Składa się z trzech warstw: *naskórka (epidermis, cuticula)*, *skóry właściwej (cutis)* i *tkanki komórkowatej podskórnej*. Dwie tylko pierwsze warstwy są od siebie ostro ograniczone, dwie ostatnie przechodzą jedna w drugą. Skóra właściwa jest bardzo obfita w naczynia i nerwy, zbita, przytem jednak miękа i rozciągliwa, stąd łatwo się poddaje wszelkim zmianom kształtu. Na zewnątrz pokryta jest zewsząd naskórkiem, a od strony wewnętrznej przyczepiona do części poniżej leżących za pomocą tkanki podskórnej. Ta ostatnia składa się z tkanki łącznej i włókien sprężystych, krzyżujących się wzajemnie we wszystkich kierunkach, skąd powstają mniej lub więcej obszerne oczka, w niektórych częściach ciała wypełnione obficie tkanką tłuszczową; warstwę tę dla tego zowie się też *podkładką tłuszczową*. Ruchomość **S.** zależy od mniejszego lub większego rozwoju tkanki podskórnej i od jej mniejszej lub większej zbitości. W skórze właściwej mieszczą się *brodawki skórne*, w których rozgałęziają się naczynia i nerwy. Naczynia wnikają małemi pniami do brodawek, tworzą pętlice kapilarów, z których następnie wychodzą żyły. W inne brodawki wchodzą nerwy, które bardzo różnorodnie rozgałęziają się w rozmaitych częściach **S.**, stosownie do stopnia czułości rozmaitych miejsc. Część nerwów bieży do torebek włosowych, część zaś do szczególnych narządów w brodawkach, jak *ciałka końcowe* czyli *Krausego*, *ciałka dotykowe* czyli *Meissnera i ciałka Pacinięgo* czyli *Vatera*; pierwsze dwa są przewodnikami przeważnie dotyku, ostatnie ucisku, chociaż ścisłą granicę między niemi przeprowadzić trudno. *Naskórek* utworzony jest z nieregularnych warstw komórek nabłonkowych ze sobą spojonych i spłaszczonych, pozbawiony naczyń i nerwów. Barwa **S.** zależy od barwnika czyli pigmentu naskórka. Najpowierzchowniejsze komórki naskórka ulegają ciągłemu procesowi rogowacenia i łatwo się złuszczają. **S.** ma liczne organy dodatkowe, jak paznogcie, włosy, gruczoły łojowe i potowe, a u różnych zwierząt nadto łuski, kopyta, rogi, kolce. *Paznogieć* jest zgrubieniem naskórka, zbudowany z małych łusk, odpowiadających spłaszczonym komórkom. Część wsunięta w skórę stanowi korzeń jego, a rozwój komórek korzenia warunkuje wzrost paznogcia. Fizjologiczne znaczenie **S.** jest bardzo ważne; osłania rozmaite części organizmu od uszkodzenia; na powierzchni jej odbywa się ciągła wymiana gazów (oddychanie skórne, przewiew skórny), skutkiem wytwarzania potu jest ona ważnym organem wydzielniczym, a z powodu przewiewu potu ma znaczenie niezmiernie ważne dla utrzymania w ciele jednostajnej temperatury (ob. Ciepło zwierzęce), przytem jest ona organem zmysłu dotyku. Choroby skórne są bardzo częste, a z powodu łatwego dostępu są siedliskiem różnorodnych zarazków, jak grzybki parcha, pasożyty, świerzby. Nauka o chorobach skórnych nazywa się *dermatologją* (ob.). — *Skóra zwierzęca* po wysuszeniu staje się twarda i rogowata, w stanie zaś wilgotnym prędko gnije, a gotowana z wodą rozpuszcza się łatwo, przechodząc w klej; daje się wszakże przerobić tak, że przy zachowaniu najistotniejszych swych własności okazuje znaczną oporność na wpływy zewnętrzne. Sposoby takiego przerabiania skóry stanowią garbarstwo (ob.).

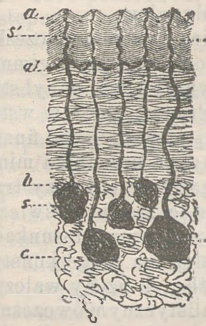

Skóra (12-krotnie powiększona). *aa'* naskórek, którego warstwa najgłębsza *a'* zawiera pigment; *a'b* skóra; *c* tkanka podskórna; *ss* gruczoły potowe, *ss'* ich przewody.

Skóra sztuczna, surogat skóry, wyrabia się z tkanin bawełnianych, lnianych lub jutowych przez powleczenie ich mieszaniną oleju lnianego, farby, sadzy i t. p. materjałów. Używa się na wyroby siodlarskie i stolarskie, na rzemienie i t. d. *Skóra amerykańska*, ob. Cerata.

Skórka panieńska, ob. Ślaz.

Skórkoliść czyli *plecha*, ob. Porosty.

Skórkowski Karol Wincenty Sarjusz, biskup krakowski, * 1768 w Jankowicach pod Radomiem, † 1851. Wyświęcony na kapłana 1792, mianowany został biskupem 1830. Na sejmie t. r. stał na czele innych biskupów w opozycji co do prawa o małżeństwie, chcąc, ażeby sprawy małżeńskie pozostały przy sądach duchownych. Osiadł w Krakowie, gdzie w granicach b. Rzeczypospolitej miał cząstkę swej djecezji. Potem na żądanie papieża zamieszkał w Opawie.

Skórkowski Adam, lekarz, * 1848 w Ilińcach w gub. Kijowskiej, † 1894; medycynę studjował w Kijowie i następnie jako lekarz osiadł w Medowatej, w gub. Kijowskiej. Oprócz wielu artykułów w pismach lekarskich i innych, ogłosił: „Choroby duszy i odpowiedzialność moralna“ (1881); „Matki i karmicielki“ (1882); „Rys nauki o śmierci“ (1883); „Szkice przyrodoznawcze“ (1886).

Skórne choroby, ob. Dermatologja.

Skórniki *(Dermestidae)*, rodzina owadów tęgopokrywych, owady drobne, opatrzone rożkami klinowatemi, pokryte krótkiemi włosami, przylegającemi do powierzchni ciała. Larwy opatrzone są licznemi i podniesionemi włoskami; poczwarka przebywa w rozpękanej skórze larwy. Owady te i ich larwy żywią się martwemi substancjami zwierzęcemi i są często szkodliwe dla wyrobów wełnianych, futer, oraz zbiorów przyrodniczych. Na-

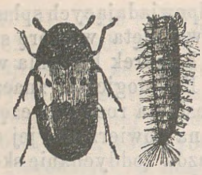

Skórnik i jego gąsienica (3-krotnie powiększone).

pastowane, udają nieżywe przez ściągnięcie nóg i rożków. *Skórnik (D. lardarius)*, 7—8 mm. długi, czarny, pospolity jest w domach i gołębnikach. **S.** *futrzany (Attagenus pelio)*, 4—5 mm. długi, znajduje się śród roślin baldaszkowych, oraz w domach, gdzie larwa jego niszczy zwłaszcza futra i dywany wełniane. W zbiorach najwięcej szkód zrządza **S.** *muzealny (D. museorum)*, 2—5 mm. długi, ciemnobrunatny, oraz żółty *A. varius. Byturus tomentosus*, 4 mm. długi, składa jajka w maliny, gdzie się rozwija jego larwa.

Skórojad, owad, ob. Wszoły.

Skórski Aleksander, doktor filozofji, napisał: „Filozofja Jana Śniadeckiego“ (1873); „Jan Śniadecki w obec współczesnej metafizyki niemieckiej i dzisiejszych dążeń filozoficznych“ (1890); „Filozofja jako nauka akademicka“ (Lwów, 1893).

Skórzane obicia, obicia ze skóry, służące do pokrywania ścian, mebli i t. p., ozdobione wyciskami zabarwionemi rozmaicie, złoconemi i srebrnemi. Sztuka ta wynaleziona została przez Maurów i kwitła w Hiszpanji już w XII wieku, zwłaszcza w Kordubie *(skóry kordubańskie)*. W końcu XVIII wieku **S. o.** zostały wyrugowane przez bawełniane, następnie przez papierowe; w ostatnich czasach stara ta technika została wznowiona, przeważnie jednak wyrabiają się teraz naśladowania z masy papierowej. Por. Davilier „Note sur les cuirs de Cordove“ (1878).

Skórzany papier, papier wyrabiany z odpadków skóry.

Skórzewska, nowelistka polska, ogłaszająca swe prace pod pseudonimem *Estei*. Napisała: „Kartki z życia kobiety“ powieść (Warsz., 1888); „Fuga Bacha“ (1891); „Kto zwycięzcą“ nowela (1893); „Mgławica“ (2 t., 1895); „Królewicz Kędziorek i królewna Perełka“ (Warszawa, 1894).

Skórzewski Stanisław, * 1835, † 1862, w Zaniemyślu, w W. Ks. Poznańskiem; wydał: „Najważniejsze prawa tyczące się Wielkiego Księstwa Poznańskiego“ (Poznań, 1861, str. 350).

Skórzewski Heljodor Jan Stanisław, obywatel W. Ks. Poznańskiego, * 1792, † 1858 r., wydał z druku: „Pięćset razy czemu“ (Poznań, 1846); „Die Bureaucratie in Posen“ (Berlin, 1848); „Von Renten Papieren und Papiergeld ohne Renten“ (2 wyd., Poznań, 1850); „Du mariage entre proches parents“ (Paryż, 1824).

Skram Asbjörn Oluf Eryk, powieściopisarz duński, * 1847 w Kopenhadze, służył naprzód w wojsku i brał udział w wojnie z Prusami i Austrją i pod Alsen był ciężko ranny. Po powrocie do zdrowia kształcił się w uniwersytecie miejscowym, poczem został stenografem izby poselskiej. Napisał: „Herregaardsbilleder“ (pod pseudonimem Henryka Hernholdta, 1877); „Gertrude Coldbjörnsen“ (1879); „Constance King“ (1885); „Sjur Gabriel“ (1887); „To Venner“ (1887); „Lucie“ (1888); komedję „Fjäldenmennesker“ (1889); „Agnes Vittrup“ (1897); „Hellen Vige“ (1898).

Skrapianie, *irrygacja*, ob. Nawodnianie.

Skraplanie, przeprowadzanie ciał lotnych do stanu ciekłego, ob. Para i Gazy.

Skrbensky von Hriste Leon, baron, arcybiskup praski, * 1863, mianowany w r. 1899 arcybiskupem Pragi, a 1902 kardynałem.

Skrejszovsky Jan, publicysta i polityk czeski, * 1831 w Libiszanach; po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Pradze i Kralowym Hradcu, odbył studja filozoficzne i prawne w Pradze, poczem wstąpił 1852 do służby publicznej przy urzędzie finansowym. W r. 1858 powołany na urzędnika ministerjum skarbu w Wiedniu, gdzie przebywszy trzy lata, powrócił do Pragi, mając zamiar poświęcić się adwokaturze. Z powodu zmiany w stosunkach politycznych i przejścia Austrji na drogę konstytucyjną, porzucił dalszą służbę, i ażeby walczyć przeciwko dążnościom centralistycznym ówczesnego gabinetu Schmerlinga, założył 1862 w Pradze czasopismo niemieckie *Politik*. W redakcji tego pisma **S.** okazał znakomite zdolności publicystyczne. Ażeby ochronić wydawane przez się pismo od ciągłych prześladowań ze strony centralistów, usunął się **S.** od redakcji i 1867 r. założył pismo czeskie *Narodni Pokrok*, po długim szeregu procesów prasowych zakazane 1868. Czynnym zarówno był i w życiu praktycznem. Był w 1863 przełożonym jedności przemysłowej, 1866 dyrektorem sceny narodowej. Wielokrotnie wybierany do sejmu krajowego, był jednym z przywódców stronnictwa narodowego.

Skrętek, grzyb, ob. Geaster.

Skrobak, polska nazwa rodzaju małpozwierzy *Lichanatus*, ob. Indri.

Skrobia, ob. Mączka.

Skrobiszewski Jakób, dziejopis i poeta łacińsko-polski. Po ukończeniu nauk w akademji krakowskiej, wstąpił do stanu duchownego, został kanonikiem we Lwowie i tam † 1628. Dzieła jego są: „Vitae Archiepiscoporum Halicensium et Leopoliensium“ (Lwów, 1628); „Disputatio de praescriptionibus“ (Kraków, 1609); „Piis manibus Magni Joannis de Zamosciae, Supremi Regni Pol. Cancellaris et Exercituum ducis generalis“ (tamże, 1605).

Skrobkowicz Ludwik, kaznodzieja polski, pierwotnie ksiądz świecki, kanonik wiślicki i kantor tarnowski, następnie zakonnik, definitor Bernardynów prowincji polskiej, † 1659 w Krakowie. Wydał mnóstwo kazań pogrzebowych, które aczkolwiek pod względem stylu świadczą o zupełnym upadku smaku, ważne jednak są z powodu zawartych w nich szczegółów historycznych. Najważniejszą atoli jego pracą jest: „Vita Gloriosi Servi Dei B. Simonis de Lipnica“ (2 w., Brunsb, 1636).

Skrochowski Eustachy, profesor historji kościelnej w uniwersytecie lwowskim, * 1843 w Kotowej Woli, w pow. Tarnowskim, † 1895 w Czerniowcach, kształcił się we Lwowie w szkole realnej i akademji technicznej, oraz w Wiedniu i Paryżu. W 1867 objął urząd inżyniera przy wydziale krajowym dla dróg w powiecie Lwowskim. Budował zakład w Kulparkowie. Następnie ukończył studja teologiczne, w 1877 otrzymał święcenia kapłańskie, w 1878 stopień magistra teologji. W 1879 podróżował po Francji i Holandji, a w następnym wystąpił ze zgromadzenia zakonnego i osiadł w djecezji krakowskiej. Wykładał w szkołach i seminarjum, 1891 r. został profesorem we Lwowie. Był znawcą sztuki chrześcijańskiej. Między innemi ogłosił obszerne artykuły: „O wykopaliskach asyryjsko-babilońskich wobec Biblji“ (w *Przewodniku nauk. i liter.* 1894), „Nowa teorja powstania świata Herwego Faya“ (Kraków, 1886), pomieszczał artykuły w *Gazecie Kościelnej* i recenzje. Był członkiem Akademji umiejętności w Krakowie, w 1894 sprawował obowiązki dziekana wydziału teologicznego w uniwersytecie krakowskim.

Skrochowski Ignacy, docent filozofji w uniwersytecie lwowskim i krakowskim, był redaktorem *Przeglądu polskiego*. Napisał: „O wiedzy ludzkiej“ (Kraków, 1880).

Skroda, rz. w gub. Łomżyńskiej, poczyna się w pow. Szczuczyńskim z trzech strumieni, łączących się pod wsią Konopki, płynie ku południowschodowi pod Skrodą, Dubkami, wchodzi w powiat Koleński i tam pod Rudką wpada do rzeki Pisny, od lewego jej brzegu. Długa przeszło 30 wiorst; przyjmuje rzeczki Łabnę i Sokolichę, pierwszą z prawego, drugą z lewego brzegu.

Skrodzki Józef Karol, fizyk, * 1789 r. we wsi Bakoniki, gubernji Grodzieńskiej, † 1832. Fizykę studjował w Wilnie, w 1811 został profesorem fizyki, chemji i historji naturalnej w liceum warszawskiem. Od 1814 r. do 1816 r. zwiedzał zakłady naukowe zagraniczne, a po powrocie do kraju został profesorem fizyki w uniwersytecie warszawskim. Obok tego wykładał mechanikę i zoologję w szkole leśnictwa, fizykę w szkole aplikacyjnej artylerji i był dyrektorem gabinetu fizycznego przy uniwersytecie. W latach 1822—1823 r. był spółredaktorem czasopisma *Pamiętnik Warszawski* i drukował wiele prac swoich w *Rocznikach warszawskiego towarzystwa przyjaciół nauk*, oraz w *Sylwanie*. W rękopisie zostawił wykład fizyki.

Skrodzki Eugeniusz, literat i publicysta, * roku 1821, † 1896. Napisał: „Wieczory piątkowe;“ „Jak i kiedy safanduła zostaje szczęśliwym;“ „Ostatni Krzyżak;“ „Albert pruski;“ „Ostatni najazd w ziemi Czerskiej.“ Był współpracownikiem *Gazety Radomskiej*, *Bluszczu*, *Tygodnika Ilustrowanego*, *Bibljoteki Warszawskiej* i in. Znany pod pseudonimem *Wielisława*.

Skrofuły, ob. Szkrofuły.

Skrom, sadło albo tłustość zajęcza.

Skroniowa kość, jedna z kości czaszkowych, bierze udział w wytworzeniu kości ciemieniowej oraz podstawy czaszki, i zawiera w swem wnętrzu przyrząd słuchowy (ucho wewnętrzne); dzieli się na część łuskową, zwróconą ku przodowi, i część *sutkową*, zwróconą ku tyłowi, oraz część *skalistą*, zawartą pomiędzy dwiema pierwszemi; ostatnia mieści w sobie narząd słuchu. Kość ta pokryta jest mięśniem skroniowym i skórą, zwykle mało porośnięta włosem, jest odżywiana przez tętnicę *skroniową*, unerwiona przez nerw *twarzowy* i *trójdzielny*, a okolica ta nazywa się *skronią*.

Skrócenie, nazywa się w malarstwie przestawienie, w którem pomiędzy częściami przedmiotów nie znajdujemy zachowanych stosunków naturalnych, lecz części są przedstawione perspektywicznie. W matematyce **S.** albo *uproszczeniem* nazywa się działanie, za pomocą którego dane wyrażenie sprowadza się do prostszej postaci; tak np. upraszczamy ułamek, dzieląc licznik i mianownik jego przez tę samą liczbę.

Skrucha, stan duszy, którą żal za grzechy popełnione przenika najżywszą, pełną goryczy boleścią, a która gorąco pragnie pojednać się z Bogiem i odzyskać łaskę, utraconą przez grzech. Skrucha jest koniecznym warunkiem do dobrego przyjęcia sakramentu pokuty.

Skrupuł, drobna jednostka wag (ob. Aptekarskie wagi i Funt), a w ogólności drobna miara, jak $^1/_{10}$ linji, $^1/_{60}$ stopnia czyli minuta.

Skrutator (łac.), ten, któremu powierzone jest sprawdzenie czegoś, zwłaszcza też stwierdzenie wyniku wyborów.

Skrutynium z listy (głosowanie z listy, wybory z listy) ten system wyborczy, przy którym nie wyborcy mniejszych okręgów wyborczych obierają sobie przedstawiciela, ale każdy wyborca większego okręgu (departamentu we Francji), względnie kraju, wypisuje kilku kandydatów na liście i wybory odbywają się wedle skali tych list; cel pierwotnych: proporcjonalny stosunek zastępstwa wszystkich partji: nie jest on wszakże osiągany przy każdym rodzaju **S.** z l. (ograniczone wolne, niezupełna lista, system kumulacyjny, etc.); francuskie **S.** z l. prowadzi nawet do jeszcze znaczniejszej przewagi większości.

Skrutynium (z łac. *scrutari*, wybadać), zowie się w prawie kościelnem śledztwo poprzedzające udzielenie posady duchownej, mające na celu wybadanie, czy przeznaczony na nią jest do niej zdolny lub nie.

Skrwa, rz. w gubernji Płockiej; bierze początek w powiecie Rypińskim, pod wsią Okalewem, płynie kręto w kierunku południowym pod Skrwilnem, Rudą, dalej stanowi granicę z powia-

tem Sierpeckim i tego ostatniego z Lipnowskim, płynie przez wsie Małanowo, Roch, Brudzień, Sikorz i pod Biskupicami, na granicy powiatów Lipnowskiego i Płockiego, wpada z prawego brzegu do Wisły. Długa przeszło 50 wiorst. Wpadają do niej: Maciczna, Gozdownica, Czernica, Bobrownica, Sierpienica, oraz cztery strumienie bez nazwy.

Skryhałów, miasteczko w powiecie Mozyrskim, guberuji Mińskiej, osada wielce starożytna, oddawna wspominana w dziejach. W pobliżu **S.**, o 2½ mili od Mozyra, pod wsią Słobudą Skryhałowską, znajduje się starożytne horodyszcze, zwane przez lud *Horodok*. Jest to rozległy plac, blisko włókę obszerności mający, otoczony wysokiemi ziemnemi okopami, z głębokim rowem; w około porosły na nim odwieczne drzewa, śród rumowiska cegieł, kamieni, które zalegają tę całą przestrzeń, dla obecnych pokoleń tajemniczą. Gdzieniegdzie widać nawet pomiędzy niemi ślady marmurów. Nie wiadomo zupełnie, kto mieszkał w tym ogromnym niegdyś zamku czy grodzie.

Skrytobójstwo, ob. Zabójstwo.

Skrytokwiatowe, *skrytopłciowe*, rośliny *(Cryptogamae)*, toż co zarodnikowe rośliny, ob. Rośliny.

Skrzeczek *(Cricetus)*, rodzaj ssących z rzędu gryzących, z rodziny myszowatych, mający za cechy: ciało grube na krótkich nogach, pysk krótki, uszy obszerne, zaokrąglone, torebki przyżuchowe obszerne, ogon krótki, nogi przednie 4-palcowe, tylne o 5 palcach, pazury mierne szponiaste, zębów trzonowych po każdej stronie obu

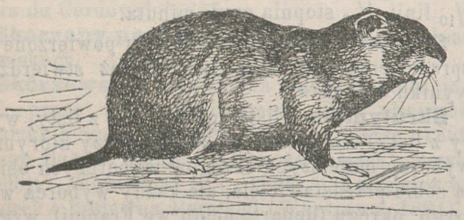

Skrzeczek.

szczęk po 5. Są to zwierzęta drobne, przebywają w urodzajnych równinach lub stepach, kryją się w głębokich norach, gdzie na zimę gromadzą zapasy i sen zimowy odbywają. Są złośliwe i odważne. Z dziesięciu znanych gatunków największa liczba przebywa w Rosji i Syberji. U nas dosyć jest pospolity choć nieliczny **S.** *pospolity, chomik* lub *piesek ziemny (C. frumentarius)*, 25 cm. długi, jest znany ze szkód zrządzanych w zbożu; rudawo-płowy z czarnym spodem i białemi odmianami na szyi i pysku. Bywa jednak czarny lub biały. Buduje wielkie nory pod ziemią, z oddzielnem schroniskiem na zapasy, złożone ze zboża, ziół i owoców, pożera też drobne ptaki, myszy, owady, węże. Od października do lutego pozostaje w śnie zimowym. Samica nie broni młodych i wypędza je z nory już po 14 dniach.

Skrzeczno, góra w dawnem księstwie Oświecimskiem, gęstymi lasami pokryta, w których chowały się liczne gromady łosiów.

Skrzeki, ob. Płazy.

Skrzela *(Bronchiae)*, przyrządy służące zwierzętom wodnym do oddychania powietrzem w wodzie rozpuszczonem i zastępujące im miejsce płuc. Postać skrzeli jest bardzo rozmaita. U największej liczby ryb mają kształt grzebyków; u innych zwierząt wodnych występują w kształcie pęków, bukiecików, błon, często bywają pięknie zabarwione, a niekiedy zaledwie je dostrzedz można. Ob. Ryby, Płazy, Robaki.

Skrzelec, polska nazwa rodzaju ryb *Protopterus*, ob. Lepidosiren.

Skrzelonogi *(Branchiopoda)*, toż co liścionogi (ob.).

Skrzep, wydzielanie się włóknika z krwi, który czyni ją z płynnej galaretowatą. Obacz Włóknik.

Skrzetuski Rafał, *Hofhalter*, drukarz i wydawca, herbu Jastrzębiec. Osiadłszy w Wiedniu 1555 r., założył wielką drukarnię na Hofie i stąd przybrał nazwisko *Hofhalter*. Oprócz wielu dzieł uczonych, pierwszy zaczął drukować książki hebrajskie w Wiedniu. Aczkolwiek w Wiedniu udawał się za katolika, gdy jednak zostawał w tajemnem z różnowiercami porozumieniu, a rzecz się wydała, schronić się musiał do Debreczyna, gdzie wydał wytwornie pierwsze tłómaczenie Biblji na język węgierski, dokonane przez Piotra Horschi i Jahasza Meliusa. Oprócz drukarni debreczyńskiej, miał jeszcze kilka mniejszych tego rodzaju zakładów i w innych miejscach Węgier. † nagle 1568 r.

Skrzetuski Kajetan Józef, historyk, * 1743 na Rusi. Ukończywszy nauki w Podolińcu, wstąpił do zgromadzenia Pijarów i był nauczycielem w Złoczowie i Warszawie. Po zwiedzeniu krajów zagranicznych, był do 1787 profesorem historji, nauki moralnej i prawa w korpusie kadetów w Warszawie. Następnie został proboszczem w Wielkim Książu i tam † 1806 r. Dzieła jego są: „Prawidła początkowe nauki obyczajowej“ (Warszawa, 1793 i częściej); „Historja polityczna dla szlachetnej młodzi“ (2 t., tamże, 1773); „Historja powszechna dla szkół narodowych na klasę III“ (tamże, 1781 i częściej); „Przypisy do historji powszechnej“ (2 wyd., Wilno, 1783), oraz kilka przekładów dzieł francuskich.

Skrzetuski Wincenty, historyk i prawoznawca, * 1745 w Krakowskiem, † 1791. Wstąpiwszy do Pijarów, był nauczycielem krasomówstwa w kolegjum Rzeszowskiem i Warszawskiem. W nagrodę położonych na tem polu zasług obdarzony został przez Stanisława Augusta złotym medalem, a następnie otrzymał za wpływem Stani-

sława Poniatowskiego bogatą plebanję w Grodnie. Dzieła jego są: „Podróże Cyrusa,“ przekład z francuskiego (2 t., Warszawa, 1770; 2 wyd., 1803); „Historja powszechna dla szkół narodowych na klasę IV“ (Kraków, 1786 i częściej); „Mowy o głównych materjach politycznych“ (Warszawa, 1773); „Prawo polityczne narodu polskiego“ (2 t., 1782—84; 2 wyd., 2 t., tamże, 1787); „Dzieje królestwa szwedzkiego od panowania Waldemara, t. j. od 1250, aż do niniejszego roku, według lat porządku opisane“ (tamże, 1772), wyd. 2, p. t. „Historja królestwa Szwedzkiego“ (tamże, 1792); „Traktaty między mocarstwami europejskiemi od 1648 zaszłe, podług lat porządku, z przyłączoną potrzebnej historji wiadomością“ (3 t., tamże, 1774); „Traktat o prawodawstwie czyli pierwszych zasadach prawa“ z Mablego (Warszawa, 1783) i t. d.

Skrzivan Antoni, pisarz czeski z zakresu nauk handlowych, * 1818 w Krucemburku, nauki gimnazjalne odbywał w Niemieckim Brodzie, poczem poświęciwszy się stanowi kupieckiemu, pracował w rozmaitych miejscowościach. 1848 r. osiadł w Pradze i zajął się nauczaniem młodzieży, sposobiącej się do stanu handlowego, początkowo prywatnie, a od 1856 w założonej przez się szkole handlowej. Wydał: „Beiträge zur kaufmännischen Arithmetik“ (Litomierzyce, 1844); „Nauka o slohu kupeckych listó“ (1849); „Pocztarzstvi pro život obecny se zvlasztnim ohledem ke kupecké trzide“ (2 t., 1850—51); „Czeski obchodnik“ (2 t., 1851); „Penize, miry a vahy nejdulezitejszich zemi“ (1858); „Kupecká biblioteka“ (od 1864); „Wechsellehre;“ „Lehrbuch der einfachen Buchhaltung;“ „Der oesterreichische Calculateur“ (1858); „Stoff zur kaufmännischen Correspondenz“ i w. in.

Skrzivan Gustaw, matematyk czeski, * 1831 w Krucemburku, † 1866 w Pradze. Nauki techniczne studjował w Wiedniu, Pradze i znów w Wiedniu (1848—1853), poświęcając się głównie wyższej matematyce, poczem został nauczycielem w szkole realnej w Wiedniu, 1858 przełożonym wyższej szkoły roalnej tamże, 1863 r. profesorem matematyki wyższej w szkole politechnicznej praskiej. Wydał: „Die Grundlehren der Zahlentheorie“ (1862); „K theorii rzad bezkonecnych“ (1862); „Zakladove analytické geometrie w rovinie“ (1864); „Przednaszky o algebraicke analysi“ (1865). Nadto umieszczał rozprawy w Schlömilcha *Zeitschrift für Mathematik und Physik* i w Grunerta *Archiv der Mathematik und Physik*.

Skrzydelnik, *skrzydlacz (Strombus)*, rodzaj miękczaków brzuchonogich czyli ślimaków, z rzędu grzebieniastoskrzelnych, ma skorupę jajowatą, z brzegiem otworu rozszerzonym na kształt skrzydła, oczy wielkie, na długich słupkach, stopę okrągłą. Poruszają się skacząc i karmią się martwemi zwierzętami. Należy tu około 80 gatunków w ciepłych morzach. **S.** *olbrzymi* (**S.** *gigas*) ma skorupę stożkowatą, brzuchatą, pomarszczoną i pokrytą guzami, białą lub różową, 25 cm. wysoką i ważącą 2 — 2,5 klg. Żyje w Indjach zach., skorupy używają się na wazy, jako ozdoby ogrodów i t. p.

Skrzydlak, ob. Owoc.

Skrzydlate, toż co zwierzęta latające czyli rękoskrzydłe (ob.).

Skrzydła, przyrządy ruchu powietrznego u ptaków (ob.) i owadów (ob.). W języku wojskowym zowią się **S.** dwa końce armji, występującej przeciwko nieprzyjacielowi, z których jeden stanowi lewe, drugi prawe **S.** W budownictwie **S.** są to części budynku, które, połączone z częścią główną pod jakimkolwiek kątem, stanowią istotne jego części.

Skrzydłonogi, ob. Skrzydłopławy.

Skrzydłopławka, mięczak, ob. Clione.

Skrzydłopławy, *skrzydłonogi (Pteropoda)*, rzęd mięczaków, z gromady brzuchopełzów (ob.), obejmujący mięczaki brzuchonogie dwupłciowe z głową nieściśle odróżnioną, a za narzędzie ruchu mające dwie wielkie skrzydłowate płetwy na przedniej części nogi.

Kielimka (Hyalaea).

Ciało mają już podłużnie wyciągnięte, już w tylnej części spiralnie zwinięte, nagie lub okryte rozmaicie ukształtowaną skorupą, rogowatą, chrząstkowatą lub wapienną. Oddychają skrzelami, oczy bardzo mało rozwinięte lub żadne, są bowiem zwierzętami nocnemi, natomiast przyrządy słuchu wszędzie się znajdują. Są to zwierzęta drobne, nieprzechodzące kilku cali; żyją we wszystkich morzach. Stosownie do istnienia lub braku skorupy dzielą się na dwie grupy: *Thecosomata* i *Gymnosomata*. Do pierwszych należą; *kielimka (Hyalaea)*, o skorupie wapiennej lub rogowej, w morzu Śródziemnem, i *Cymbulia*, o skorupie chrząstkowo-galaretowatej, kształtu trzewiczkowatego, Do drugich należy *skrzydłopławka*(ob.).Por. Rang i Souleyet „Hist. nat. des mollusques ptéropodes“ (1852), oraz późniejsze prace Gegenbaura, Troschla i Krohna.

Skrzydło szpon.

Skrzydłoszpony *(Palamedidae)*, rodzina ptaków z rzędu brodzących.

Dziób mają podobny do kurowatych, nogi mierne, nieco podkasałe, palce nadmierne z ostrymi pazurami, skrzydła obszerne, w zgięciu 1 lub 2 ostrogami uzbrojone. Należy tu *Anuma* (ob.) z rogiem na głowie i *Chauna chavaria* bez rogu.

Skrzynecki Rafał, Jezuita, teolog i historyk, * 1714 r. w Małopolsce, uczył po rozmaitych kolegjach filozofji, prawa kościelnego i teologji, zarządzał od r. 1768 nowicjatem krakowskim, a po zniesieniu Jezuitów, sekularyzowany, był księdzem świeckim i † 1788 r. w Kaliszu. Prócz wielu rozpraw teologicznych i prawnych, tudzież kazań i tłumaczeń z łacińskiego i francuskiego, wydał: „Żywot wiel. ks. Wojciecha Męcińskiego, św. męczennika japońskiego“ (Kalisz, 1781); „Listy św. Franciszka Ksawerego“ (3 t., Kalisz, 1777—78). W rękopisie, znajdującym się w bibljotece Ossolińskich, pozostawił historję Jezuitów prowincji polskiej p. t. „Provinciae poloniae Soc. Jesu ortus et progressus.“

Skrzynecki Jan Zygmunt, generał polski, * 1787 w Galicji. Nauki pobierał w uniwersytecie lwowskim, a po utworzeniu Księstwa Warszawskiego, wszedł do armji polskiej jako prosty żołnierz i w bitwie pod Raszynem 1809, w nagrodę waleczności, został podporucznikiem. W szturmie do Sandomierza otrzymał stopień kapitana. W roku 1813 był już dowódcą bataljonu pod Lipskiem, gdzie odznaczył się waleczną obroną powierzonego mu stanowiska. W r. 1814, w bitwie pod Arcis sur Aube, zasłużył się osobiście Napoleonowi, który party nawałem sił nieprzyjacielskich, w szeregach bataljonu **S.** znalazł ochronę i niezdobytą twierdzę. Za czasów Królestwa otrzymał dowództwo 8 pułku piechoty linjowej. Nazajutrz po bitwie grochowskiej mianowany na miejsce Radziwiłła wodzem naczelnym, zajął się czynnie reorganizacją wojska, ale nie myślał o działaniach stanowczych i oczekiwał tylko interwencji mocarstw zagranicznych. W początkach marca prowadził nawet korespondencję z feldmarszałkiem Dybiczem, co było źle przyjęte w Paryżu i Londynie. Po długiem nareszcie zwlekaniu przeszedł do działań zaczepnych, ale nie umiał odpowiednio powodzenia zużytkować. Kiedy następnie wojska rosyjskie usiłowały się połączyć, postanowił **S.** zająć Siedlce. Szczęśliwie obmyślany przez Prądzyńskiego napad na gwardję, z winy **S.** nie powiódł się, a wynikła stąd klęska pod Ostrołęką (26 maja 1831 r.) zdemoralizowała armję. Po tej przegranej wrócił **S.** do Warszawy, zajął się reorganizacją wojska, pragnął powściągnąć potęgę klubu patrjotycznego, pragnął reformy rządu dotychczasowego, podobno dla zapewnienia sobie dyktatury. Sejm na reformę nie zgodził się, a lubo **S.** dał dowody zaufania, to jednak opinja publiczna zwróciła się przeciw niemu. Musiał nareszcie 10 sierpnia w obozie pod Bolimowem złożyć dowództwo w ręce Dębińskiego (ob.). Po tym wypadku przyłączył się **S.** do korpusu partyzanckiego generała Rożyckiego, z którym przeszedł 22 września na terytorjum wolnego miasta Krakowa, a stąd udał się do Galicji. Następnie bawił lat kilka w Pradze czeskiej, potem w Belgji, gdzie otrzymał naczelne dowództwo nad armją, ale na reklamacje trzech mocarstw północnych musiał 1839 r. wziąć uwolnienie w stopniu generała dywizji. Za pozwoleniem rządu austrjackiego przesiedlił się z Brukseli do Krakowa i tu † 1860 r. **S.** odznaczał się walecznością osobistą, był dobrym generałem dywizji, ale nie posiadał zdolności potrzebnych wodzowi naczelnemu. Wiele złego sprowadził też swoją niestanowczością. W Krakowie wzniesiono mu pomnik, wykonany dłótem Władysława Oleszczyńskiego. Ogłosił: „Dwa dni zwycięstw“ (Warszawa, 1831) i „Mes erreurs“ (Paryż, 1835).

Skrzynecki Jan Z.

Skrzynki, jezioro w w. ks. Poznańskiem, pow. Szremskim, na prawej stronie rz. Warty położone.

Skrzynno, osada w gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, nad rz. Radomierzą, bardzo starożytna, wspominana już jest w kronikach XII w. W r. 1294 dobra **S.** przeszły w części na własność klasztoru cystersów w Sulejowie, tak, że jedna część, *Wielkie Skrzynno*, należała do opatów sulejowskich, druga część, *Skrzyńsko*, do Duninów, dziedziców Zbożenny, wsi pobliskiej. Wtedy każda połowa **S.** miała swego burmistrza, wójta i radców, oddzielne archiwa, ratusze i dwa rynki. Taki stan rzeczy trwał do drugiej połowy XVIII w., t, j. do czasu, gdy opaci sulejowscy sprzedali część swoją Szydłowskim, dziedzicom Zbożenny. **S.** ma obszerny i piękny kościół parafjalny i liczy około 500 mieszkańców.

Skrzyński Ignacy, doktor filozofji, profesor akademji krakowskiej, pleban zieleniecki, † w pierwszej połowie XVII w.; czas jakiś przebywał na Ukrainie. Wydał ważne dla dziejów kościoła ruskiego dzieło: „Ad Ecclesiam Ruthenam Paraenesis“ (1616,6 m. dr.).

Skrzyński Ludwik, ekonomista i polityk polski, * 1816 we Lwowie, † 1881 w Wiedniu. Ukończył gimnazjum we Lwowie, studja uniwersyteckie odbył w Berlinie. Jako poseł do sejmu lwowskiego i wiedeńskiej rady państwa, odznaczał się postępowemi zasadami i niezawisłością przekonań. Za jego inicjatywą powstała szkoła rolnicza w Dublanach i kilka instytucji finansowych we Lwowie. **S.** należał do gorliwych krzewicieli oświaty ludowej w Galicji.

Skrzypce (włos. *violino*, franc. *violon*), najbardziej rozpowszechniony obecnie instrument muzyczny, jest pochodzenia stosunkowo nowego, a budowa jego najwyższego stopnia doskonałości

dosięgła na początku XVIII w. Wszelkie usiłowania przewyższenia konstruktorów skrzypców z Kremony pozostały bezowocne, jakkolwiek inne instrumenty muzyczne, jak fortepjan i organy, coraz się bardziej doskonaliły. O wynalazcy **S.** nie może być mowy; dawna *viola* ulegała stopniowemu przeobrażeniu na dzisiejsze skrzypce w okresie 1480—1530 r. Rozwój ten **S.** dokonał się głównie w Tyrolu i Włoszech górnych, a przyczyniła się do tego głównie rodzina Amati (ob.), Guarneri i Stradivari (ob.). Podobnie, jak pokrewne im instrumenty, kontrabas i wiolonczela, posiadają **S.** cztery struny; próby powiększenia lub zmniejszenia tej liczby okazały się niekorzystne. Struny te

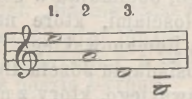

nastrojone są w tonach: Oprócz wszakże tonów dobywanych smyczkiem, można wyrywać dźwięki przez szarpanie strun, co zastępuje tak pospolite dawniej przyrządy ze strunami szarpanemi, jak lutnia, teorban i t. p. Dokładność **S.** zależy głównie od budowy pudła rezonansowego, a zwłaszcza wierzchniej jego pokrywy. Liczba znakomitych wirtuozów na **S.** jest bardzo znaczna, a w znacznej części byli oni też i kompozytorami. Bardzo też obfite są szkoły na skrzypce. Por. Dvorzak v. Walden „Il violino, analisi del suo mecanismo“ (3 t., 1883); Apian-Bennewitz „Die Geige, der Geigenbau“ (1892, z atlasem); Wasielewski „Die Violine und ihre Meister“ (3 wyd., 1893); L. A. Vidal „Les instruments á archet“ (3 t., 1876—79); Clarke „Biographical dictionary of fiddlers“ (1895):

Skrzypiel, grzyb, ob. Hydnum.

Skrzypiński Piotr, nauczyciel, * 1817 we wsi Dobrosłowie w pow. Koniuśkiem, † 1902, nauki kończył w gimnazjum piotrkowskiem i na kursach dodatkowych w Warszawie, gdzie od r. 1839 był nauczycielem gimnazjalnym historji i geografji, 1847 języka polskiego oraz geografji w gimnazjum realnem w Warszawie, 1875 r. wziął uwolnienie. Dzieła jego są: „Wykład abecadła polskiego jako wstęp do mowni polskiej“ (Warsz., 1858); „Krótki rys historji powszechnej podług Smaragdowa“ (Warsz., 1858; 6 wyd., tamże, 1864); „Mównictwo polskie z zastosowaniem dla początkującej młodzieży“ (Warsz., 1866, 3 wyd., 1889); „Mównictwo polskie z zastosowaniami we wszystkich swych częściach etc“ (Warsz.. 1871).

Skrzypy *(Equisetaceae)*, gromada roślin zarodnikowych, przedstawiana obecnie przez jedyny rodzaj *skrzypu (Equisetum)*. **S.** mają kłącze podziemne, stawowate, trwałe, bezpośrednio przechodzące w łodygę zielną, pustą, również stawowatą, w stawach okrytą pochewkami, bruzdowaną, pojedyńczą lub opatrzoną gałęziami; owoce rozwijają się bądź bezpośrednio na łodydze, bądź na oddzielnych szypułkach, i składają się z krążków tarczykowatych, noszących na spodniej stronie zbiorniki zarodników. Budowa anatomiczna kłącza zbliżona jest do roślin jawnokwiatowych; wiązki włóknonaczynne ułożone są w okrąg, tkanka wewnętrzna istnieje tylko w młodych pędach, potem się rozdziera i pozostawia pustą jamę. Rozradzanie z zarodników odbywa się jak u paproci; silnie się też rozmnażają wprost z kłącza. Niektóre gatunki przedstawiają dwie postacie łodygi, pojedynczą płodną i rozgałęzioną bezpłodną. **S.** rosną najwięcej w gruncie wilgotnym lub wodzie i rozprzestrzenienie są na całej ziemi. Godna uwagi jest znaczna ilość znajdującej się w nich krzemionki, która stanowi połowę wagi popiołu; oprócz tego zawierają sole wapienne i sodowe, nieco żelaza i manganu. Główki wyrastające na korzeniach niektórych **S.** zawierają mączkę i gluten.—**S.** *polny, strzępka, jedlinki, końskí ogon, świńskie orzechy (E. arvense)*, 15 — 30 cm. wysoki, z pochewkami lancetdwato ząbkowanemi, jest pospolity w Europie, Azji i Afryce płn.; łodygi używane były w medycynie jako środek moczopędny. **S.** *leśny, przęstka (E. sylvaticum)*, a zwłaszcza **S.** *zimowy, chwoszczka (E. hyemale)* bogate są w krzemionkę i używają się z tego powodu do polerowania drzewa, a nawet metali.—**S.** *namulny, strzępeczka*, pospolity na błotach, ma własności moczopędne. W dawnych okresach geologicznych tworzyły **S.** olbrzymie formy drzewiaste, ob. Kalamity.

Skrzyp.

Skud, moneta, ob. Scudo.

Skulany, miasto w pow. Jasskim obwodu Besarabskiego, o 177 wiorst odległe od m. Kiszyniewa, liczy 3,000 mieszkańców.

Skulica, rodzaj krocionogów (ob.).

Skulptura, ob. Rzeźba.

Skulsk, osada w gub. Kaliskiej, pow. Słupeckim, liczy 800 mieszkańców.

Skultet Aleksander, historyk, kanonik warmiński, pod koniec panowania Zygmunta I przebywał w Rzymie, gdzie był więziony, jako podejrzany o herezję. Uwolniony za wstawieniem się królowej Bony, napisał jeszcze w Rzymie: „Chronologja sive Annales omnium fere regum, principum ac potentatum ab urbe condita usque ad annum 1545.“ Zostawił także w rękopisie kronikę pruską, a mianowicie warmińską, z której korzystali Schultz i Hartknoch, p. t. „Chronicon vel Catalogus rerum Pruthenicarum et praesertim Varminiensium.“

Skultet Abraham, teolog ewangelicki, ob. Scultetus.

Skuminowicz Teodor, *Scuminovius*, pierwotnie wyznania wschodniego, został potem unitą. Na usprawiedliwienie swego postępku wydał: „Przy-

czyny porzucenia disunji przezacnemu narodowi ruskiemu podane“ (Wilno, 1643) i „Epistola Paschalis in qua antiquum Calendarium Greco-Ruthenorum conformiter Gregoriano corrigitur“ (Gdańsk 1651).

Skunksy, futro śmierdziela (ob.).

Skupczyna, Skupsztyna (serb.) nazwa parlamentu serbskiego, ob. Serbja.

Skurata-Bielski Grzegorz, znany pod imieniem *Maluty-Skuratowa*, ulubieniec cara Iwana IV; odznaczał się okrucieństwem podczas opałów, przedsiębranych przez cara. Zabity został 1573 r. podczas wojny liwońskiej, przy oblężeniu Wittensteina, czem rozgniewany Iwan, rozkazał stracić wszystkich jeńców niemieckich i szwedzkich. Córka jego, *Marja*, była żoną Borysa Godunowa, druga zaś wyszła za ks. Dymitra Szujskiego.

Skurcz, stan mięśnia, przy którym włókna mięśniowe w skutek podrażnienia nerwów, bądź z obwodu bądź też z mózgu, ulegają ściągnięciu się, skurczeniu; objaw ten wywołuje nienormalne położenie stawów ciała i sprowadza często zniekształcenie wielu członków, jak ręki, nogi lub twarzy.

Skutari, po turecku *Eskintar* albo *Iskudar*, miasto w Turcji Azjatyckiej, nad Bosforem, naprzeciwko Konstantynopola, uważane za jego przedmieście, liczy przeszło 82,000 mieszkańców, ma mnóstwo pałaców, meczetów i bazarów, wspaniały pałac sułtana, wielkie koszary i znane fabryki wyrobów wełnianych i bawełnianych.

Skutari (po sławiańsku *Skadar*, po albańsku *Sikader*, po turecku zaś *Szkodra)*, miasto w północnej Albanji, nad jeziorem **S.**, w odległości 3 mil od morza Adrjatyckiego położone, liczy około 32,000 miesz. i prowadzi znaczny handel tranzytowy.

Skwa, albo *Szkwa*, rzeka w gubernji Łomżyńskiej, poczyna się w Prusiech, wszedłszy w królestwo Polskie, na całej swej długości, aż do ujścia, stanowi granicę powiatów Ostrołęckiego i Kolneńskiego; oddzielając puszczę Ostrołęcką od Nowogrodzkiej, płynie w kierunku wschodnio-południowym, i pod Kurpiewskiem wpada do Narwi od prawego brzegu. Długa przeszło 40 wiorst.

Skwa albo **Skwańskie lasy,** wielka puszcza w dawnem województwie Mazowieckiem, na pograniczu Podlasia; miała 10 mil długości i rozciągała się między rzekami Pisią, Elkiem i Narwią. Zamieszkaną była przez Kurpiów, którzy wojska Karola XII, króla szwedzkiego, o stratę 8,000 ludzi tutaj przyprawili.

Skwaw *(squaws*, wym. *skwaos)*, u Indjan płn.-amerykańskich nazwa kobiet.

Skwer (z ang. *square*, kwadrat), przestrzeń gruntu, otoczona sztachetami i zasadzona drzewami i kwiatami, zwłaszcza w miastach.

Skwierzyna (po niem. *Schwerin)*, miasto w w. ks. Poznańskiem, pow. Międzychodzkim, nad rz. Wartą; przeszło 6,000 miesz.; posiada fabryki sukna, garbarnie, gorzelnie i browary.

Skwira, miasto powiatowe gubernji Kijowskiej, nad Skwirą i Selczynówką, liczy 16,265 miesz. (1897). Założone 1615, liczyło się początkowo do starostwa Białocerkiewskiego, następnie Romanowskiego; ucierpiało wiele podczas wojen kozackich oraz przez najazdy hajdamaków.—*Skwirski powiat* ma na przestrzeni 3,271 w. kw. 250,000 miesz.

Skwirskie starostwo niegrodowe leżało w województwie i powiecie Kijowskim. Powstało około 1615 z dawniejszego starostwa Białocerkiewskiego, obejmując w sobie miasteczko Skwirę z przyległościami, które następnie włączono do starostwa Romanowskiego. Podług lustracji 1789, było w posiadaniu Józefa Lubomirskiego, wojewodzica kijowskiego, który z niego opłacał podwójnej kwarty złp. 24,552 gr. 4. Poprzednio dobra te narodowe wielokrotnie były niszczone przez Tatarów, Kozaków i hajdamaków.

Skye, największa wyspa w grupie Hebrydów, obejmuje 1447 klm. kw. (26,3 m. kw.) powierzchni i liczy 16,900 miesz.; wybrzeża skaliste i strome, poszarpane wnętrze górzyste, klimat łagodny lecz bardzo zmienny. Głównem zajęciem mieszkańców jest rybołówstwo i hodowla bydła.

Skylax, geograf grecki, rodem z Karyandy w Karji. Z polecenia Darjusza Histaspesa przedsięwziął około 508 r. podróż do ujść rz. Indu, a rezultaty jej ogłosił w dziele p. t. „Periplus,“ które skażone interpolacjami doszło naszych czasów i wydane zostało w zbiorach „Geographi graeci minores“ przez Hudsona (Oxford, 1698), Gaila (Paryż, 1826) i Müllera (Paryż, 1854).—Por. Niebuhr „Ueber das Alter des Küstenbeschreibers Skylax,“ w jego „Kleine histor. und philolog. Schriften“ (t. I, Bonn, 1828).

Skyro albo *Skyros*, wyspa grecka na morzu Egejskiem, leży w stronie północno-wschodniej od Eubei i ma 3 mile kw. przestrzeni z ludnością 3,000 i miastem portowem t. n.

Sky-scrapers (wym. *skaj skrepers*, t. j. drapacze chmur), nazwa wysokich, kilkunastopiętrowych domów w Ameryce.

Slaby Adolf Karol Henryk, inżynier, * 1849 r. w Berlinie, kształcił się tamże, został 1873 nauczycielem szkoły przemysłowej w Potsdamie, 1882 profesorem mechaniki i elektrotechniki w akademji technicznej w Charlottenburgu i dyrektorem pracowni elektrotechnicznej. Ogłosił: „Versuche über Kleinmotoren“ (1879); „Kalorimetrische Untersuchungen über den Kreisprozess der Gasmaschine“ (1894) i in.

Sladek Józef, poeta i publicysta czeski, * 1845 w Zbirohu; nauki gimnazjalne, a następnie studja filozoficzne i przyrodnicze odbywał w Pradze, poczem 1868 r. udał się do Stanów Zjednoczonych,

które w ciągu dwu lat zwiedził w rozmaitych kierunkach, badając głównie stosunki w byłych stanach niewolniczych, jak Texas, Luizjana i in. Był redaktorem tygodnika czeskiego *Narodni Noviny*, wychodzącego w St. Louis z końcem 1870 powrócił do Czech i wstąpił do redakcji *Narodnich Listów*. Od 1871 był nauczycielem języka angielskiego w politechnice oraz w akademji handlowej. Oprócz artykułów dziennikarskich, pisał poezje liryczne na tle życia amerykańskiego, pomieszczane w rozmaitych czasopisach; opis podróży po Ameryce, drukowany w feljetonie czasopisu *Narodni Listy*, oraz w pismach *Oswieta*, *Kviety* i *Lumir*, do których tłómaczył także wiele z języka angielskiego. Oddzielnie wydał: „Basnie czeské omladiny," zbiór poezji własnych oraz innych młodych poetów (1868); „Piseń o Hiavatie," z Longfellowa (1872). Przekładał też poezje Byrona.

Sladkovsky Karol, publicysta i agitator czeski, * 1823 w Pradze, † 1880, po ukończeniu nauk gimnazjalnych i studjów prawnych w mieście rodzinnem, udał się 1845 do Wiednia i odbywszy w tamtejszym uniwersytecie egzamina, rozpoczął praktykę sądową w magistracie Nowego Miasta Wiedeńskiego. 1848 powrócił do Pragi i porzuciwszy karjerę urzędniczą, czynny wziął udział w ówczesnych wypadkach i wkrótce zyskał powszechne uznanie, zwłaszcza pomiędzy akademikami, jako wyborny mówca. Podczas Zielonych Świątek, obok dr Bruna, **S.** głównie domagał się wysłania deputacji do ks. Windischgrätza i uzbrojenia ludu. W wynikłej wskutek tego walce **S.** czynnym był na barykadach. Potem wysłany był jako członek deputacji czeskiej do Wiednia, dla domagania się odwołania Thuna i Windischgrätza. Po zdaniu się Pragi Windischgrätzowi, **S.** zamieszczony na liście mających być uwięzionymi, wrócił dopiero po wypadkach Październikowych, gdy sytuacja polityczna inny wzięła obrót i, stawiwszy się dobrowolnie przed komisję, został ułaskawiony. Na początku 1849 wybrany był **S.** do komisji Lipy Słowiańskiej, oraz na wiceprezesa towarzystwa akademickiego; został w wilję ogłoszenia stanu oblężenia (10 maja) aresztowany i po dwuletniem badaniu skazany na zdradę państwa na powieszenie, która to kara zamieniona mu została na 20-letnie ciężkie więzienie w twierdzy. Po ośmioletnim pobycie w kazamatach ołomunieckich, uwolniony został 1857 r. wskutek amnestji. Przebywszy lat kilka na wsi, dla poprawy nadwątlonego zdrowia, pod koniec 1860 wziął znowu czynny udział w życiu politycznem. Do 1862 r. spółredaktor czasopisma *Czas*, przeniósł się następnie do redakcji *Hlasu*. Ogólną zwrócił na się uwagę mowami, mianemi przy poświęceniu chorągwi towarzystwa *Hlahol*, oraz odsłonieniu pomników Havliczka i Hanki. Mając sobie powrócone prawo obywatelskie, 1862 wybrany został z okręgu żambersko-kralickiego na posła do sejmu krajowego. Stał wiernie po stronie narodowej, nie odstępując jednak od idei demokratycznych. 1861 powołany na wiceprezesa komisji do założenia teatru narodowego; 1855 wypowiedział słynną mowę przy poświęceniu pomnika Komeńskiego. 1867 wybrany na członka komisji krajowej, miał sobie powierzone we wrześniu t. r. przewiezienie klejnotów koronnych czeskich z Wiednia do Pragi. **S.** uważany za przywódcę stronnictwa młodo-czeskiego, był głównym redaktorem czasopismu *Národni Listy*.

Slama Franciszek, pisarz czeski i mąż zasłużony pracą nad podniesieniem szkół czeskich, * 1792 w Bojewicach w Taborskiem, † 1844 w Marienbadzie. Odbywszy studja teologiczne w Budiejowicach, wyświęcony został 1815 tamże na kapłana, poczem był kolejno wikarjuszem w Nepomuku, w Prachaticach, kapelanem w Worlicy, proboszczem w Chraszticach i w końcu dziekanem w Bechyni. **S.** należał swego czasu do najgorliwszych patrjotów czeskich; zwrócił zwłaszcza swą uwagę na szkoły narodowe i występował przeciw coraz bardziej wzmagającemu się ich germanizowaniu. W tym celu napisał cenną rozprawę: „O szkodach z niemeckého vychovani czeské mladeže" (w *Časop. pro kat. duch.* za 1831 i 1832). Jako kapłan należał **S.** do najlepszych kaznodziejów swej doby. Oprócz licznych artykułów, pomieszczanych w ówczesnych czasopismach, oddzielnie wydał: „Slovo utiechy, poslané Prachaticanóm" (Praga, 1832); „Obraz minulosti starožitného miesta Prachatic" (Kralowy Hradec, 1838), oraz tłómaczył ze Schmida powiastki dla dzieci.

Slamajer, mahometańscy mieszkańcy Ziemi Przylądkowej, w liczbie około 14,000, pochodzą od Malajów Indji wsch., którzy w XVII jako niewolnicy sprzedani zostali. Są pracowici i zamożni, noszą czerwone fezy i turbany.

Slana, madz. *Sajó*, rz. w Węgrzech, bierze początek pod Redowem w kom. Gemerskim, porusza wiele hamerni żelaznych i przebiegłszy 19 mil wpada pod Onodem do Hernadu. Na rzece tej stoczona była 1241 wielka bitwa pomiędzy Mongołami, dowodzonymi przez Batego, a 65,000 wojskiem węgierskiem, pod wodzą króla Beli IV, w której ci ostatni ponieśli zupełną porażkę. Dwu arcybiskupów, wielu biskupów i panów świeckich oraz niezliczona liczba żołnierzy padła tak na polu bitwy, jak i w ucieczce.

Slang (ang.), żargon uliczny, żołnierski, etc.

Slateograf, udoskonalony hektograf (ob.), wynaleziony przez Krafta w Chicago; masa jego składa się z pewnej mieszaniny kauczukowej i jest rozciągnięta w ramie, podobnie jak tabliczka szyfrowa (ang. *slate*).

Slatin-Pasza Rudolf, podróżnik afrykański, * 1857 w Ober-St.-Veit pod Wiedniem, udał się jako kupiec do Egiptu, zwiedził Chartum i Djebel-Nubar, a po powrocie do Austrji odbył obowiązkową służbę wojskową i uzupełnił swe wiadomości

przyrodnicze. W 1878 udał się znowu do Egiptu i został tam gubernatorem Dar-Furu. Walczył zwycięsko z mahdystami, ale musiał się wreszcie poddać w czerwcu 1884; mahdi uprowadził go do Omdurman, gdzie przez 10 miesięcy trzymał go w łańcuchach, ale po 11-letniej niewoli zdołał wreszcie uciec w 1895 i przybył do Kairu, gdzie go chedyw mianował paszą. W 1897 wstąpił do sztabu generalnego armji anglo-egipskiej. Ogłosił: „Feuer und Schwert im Sudan“ (1896).

Slavata *z Chlumu i z Koszumberka*, starożytny szlachecki, w końcu hrabiowski ród czeski, w początku XVIII w. wygasły po mieczu, z członków którego wsławił się zwłaszcza *Slavata* Wilhelm, syn Adama, hetmana lenn niemieckich korony czeskiej, * 1572 (wedle innych 1573), † 1652 w Indrzychowym Hradcu. Wychowany początkowo przez stryja swego Henryka w nauce braci czeskich, dostał się następnie do szkół jezuickich i przeszedł na katolicyzm. Doszedłszy pełnoletności, odbył podróż po głównych krajach Europy, powróciwszy z niej spełniał rozmaite urzędy ziemskie, okazując się od początku gorliwym katolikiem, wielkim przyjacielem Jezuitów i jednym z najczynniejszych członków stronnictwa katolickiego. 1611 r. mianowany najwyższym sędzią dworskim, został 1615 najwyższym sędzią ziemskim; 1616 mianowany był przez cesarza Matjasza jednym z 8 namiestników, którym w nieobecności cesarza powierzony został zarząd kraju. Rozdrażniwszy swem postępowaniem stany protestanckie, został 23 maja 1618 wraz z Jarosławem Borzitowem z Martinic wyrzucony oknem z zamku praskiego, poczem, wyleczywszy się z choroby spowodowanej upadkiem, wyjechał z rodziną swą z Czech, wskutek czego skonfiskowano mu majątek. Powróciwszy do kraju po bitwie Białogórskiej, był przez cesarza Ferdynanda II przywrócony do poprzednich swych urzędów, przyczem zwrócono mu majątek i w wynagrodzenie za wierność domowi rakuskiemu wyniesiono do godności hrabiowskiej. Po śmierci Zdeńka, księcia z Lobkowic, mianowany został **S.** najwyższym kanclerzem królestwa Czeskiego. W chwilach wolnych napisał **S.** *Pamiętniki* swych czasów, w 10 częściach, obejmuje oprócz przeglądu dawniejszej historji czeskiej, głównie obszerną apologję stronnictwa katolickiego. Pamiętniki te, przechowane w archiwum w Indrzychowym Hradcu, wydane zostały pod redakcją Ireczka w *Starych pamietech czeskych*.

Slave-River, ob. Niewolnicza rzeka.

Slavici Iwan, literat i dziennikarz rumuński, * 1848 r. w Villagos na Węgrzech, przeniósł się w 1874 do Rumunji, gdzie został sekretarzem komisji historycznej przy Akademji Umiejętności. 1884 osiadł w Hermansztadzie i został przywódcą rumuńskiej partji narodowej oraz wydawcą gazety *Tribuna*. Agitacja naraziła go na więzienie, od 1889 przebywał znowu w Rumunji.

Slaviczek Józef, prawnik czeski, * 1818 w Tiszycach, † 1867 r. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych oraz studjów filozoficznych i prawnych w Pradze, rozpoczął 1845 praktykę adwokacką, poczem od 1851 był adjunktem sądowym w Kralowym Hradcu; 1858 przeniesiony na takąż posadę do Indrzychowa Hradca, powołany został tegoż roku na profesora prawa cywilnego i karnego do akademji prawnej w Brzetysławiu (w Węgrzech). W końcu od 1861 był profesorem prawa karnego w uniwersytecie praskim. Redagował czasopismo *Zeitschrift für Gesetzkunde*, oraz pomieścił kilka rozpraw w czasopiśmie *Pravnik*; nadto oddzielnie wydał „Uvod ve studium trzestniho prava“ (1866). Napisał też dwutomowe dzieło „Nauka o pravie trestnim“.

Slavik Józef, znakomity skrzypek czeski, drugim Paganinim nazwany, * 1806 w Incu, syn *Antoniego* **S.**, nauczyciela i kompozytora muzycznego (* 1782, † 1853). Okazując od dzieciństwa niezwykły talent muzyczny, był, począwszy od 4 r. życia, przez ojca swego kształcony w grze na skrzypcach; 1817 wstąpił do konserwatorjum praskiego, po którego ukończeniu 1823 został członkiem orkiestry teatralnej w Pradze. Wystąpiwszy 1824 z koncertem, którym sprawił ogólny podziw, przeniósł się do Wiednia, gdzie, równie jak w Teplic, Karlsbadzie i in., z wielkiem występował powodzeniem. 1828 zapoznał się z Paganinim, który wysoko cenił jego grę i rozświetlił mu wiele tajemnic sztuki. Wkrótce potem udał się do Paryża, ażeby poznać mistrzów francuskich, a zwłaszcza wielkiego Baillota; występował tam kilkakrotnie w koncertach prywatnych, oraz grał publicznie w koncercie, w którym wzięli udział Jan Pixis i Henrjeta Sontag, i który zarówno przez publiczność, jak krytykę z wielką pochwałą był przyjęty. Zostawszy 1829 r. członkiem dworskiej kapeli w Wiedniu, przeniósł się do tego miasta, gorliwie kształcił się dalej w sztuce i wielkie czynił postępy, jak świadczą o tem późniejsze jego koncerty, zwłaszcza zaś ostatni 1833. Będąc słabym, udał się w podróż artystyczną, po drodze jednak gorzej zachorował i † 1833 w Peszcie. Pisał: koncerty (Fis-moll, H-moll, Fis-dur i in.), potpourri, warjacje (E-dur, F-dur), impromtu i w. in. Życie **S.** opisali Szembera (w *Kvietach*, 1834); Melisz (w *Prażskich Novinach*, 1858); Mencl (w *Daliborze*, 1859).

Slavik Wacław Otakar, pisarz czeski, * 1835 w Oudrnicach w Iczyńskiem; po ukończeniu gimnazjum w Iczynie, studjował filologję klasyczną i słowiańską w Pradze, poczem został nauczycielem gimnazjalnym. Gorliwy patrjota, usilnie pracował nad wprowadzeniem i rozszerzeniem wykładu nauk w języku czeskim. Oprócz licznych artykułów, głównie krytycznych, wydał Cezara *Komentarze*, z obszernym wstępem i objaśnieniami w języku czeskim (1867). Był spółpracownikiem *Slovnika naucznèho*.

Slavnik, *Sławnik,* ojciec św. Wojciecha (ob.), jeden z udzielnych książąt czeskich, jakich w najdawniejszych czasach znajdowało się kilku obok książąt wyszehradzkich lub praskich. Książęta ci w większej lub mniejszej mierze uznawali nad sobą zwierzchność książąt praskich. Jednym z najpotężniejszych książąt czeskich był **S.**, którego państwo obejmowało całą południowo-wschodnią część kraju, ze stolicą w Libicy. Przodkowie **S.**, dziedziczni župani libiccy, rozszerzali granice swego państwa prawdopodobnie przy pomocy bawarskiej. Ród **S.** pozostawał w jakichś związkach pokrewieństwa z królami niemieckimi z domu saskiego, jak się okazuje z żywotopisarza św. Wojciecha, arcybiskupa Brunona. **S.** żył w stosunkach przyjaznych z książętami czeskimi, jak świadczy o tem jednomyślność, z jaką syn jego Wojciech w rok po śmierci ojca był wybrany na biskupa przez księcia i sejm krajowy. **S.** wedle Kozmasa † 981, poczem 5 pozostałych po nim synów, z wyjątkiem Wojciecha i Radyma, który także został księdzem, mianowicie zaś Sobiebor, Spicymierz, Pobrasław, Porej i Czasław, wspólnie władali jego dziedzictwem. Jednakże już za życia Bolesława II dobre stosunki pomiędzy nimi z księciem zerwane zostały, wskutek sporów o władzę. Spory te, gorliwie podniecane przez Vrszovców i ich spólników, dążących do zbogacenia się wskutek upadku rodu **S.**, wystąpiły na widownię około 995 czy 997 r., w tym bowiem czasie wedle żywotopisarza św. Wojciecha, miało być zawarte przymierze między księciem a synami **S.** Najstarszy z braci, Sobiebor, wyruszył na pomoc cesarzowi w wojnie ze Słowianami polabskimi. W tej też wyprawie znajdował się i Bolesław Chrobry polski, będący w nieprzyjaznych stosunkach z Bolesławem czeskim. Przed nim, jako też i przed cesarzem miał uskarżać się Sobiebor na samowolę Bolesława. Doszła do dworu czeskiego wiadomość o szukaniu przez Sławnikowców pomocy u obcych i przyśpieszyła krwawe rozwiązanie. Władza podczas choroby Bolesława II spoczywała w ręku wrogów Sławnikowców, którzy oblegli Libicę, i zdobywszy ją 27 września 996 zabili czterech młodszych braci; Sobiebor znalazł przytułek na dworze Bolesława polskiego i poległ 1004 przy zdobyciu Pragi przez Oldrzycha. Por. Tomka „O panstvi rodu **S.** w Czechach“ (*Muzejnik*, 1852).

Slawonja, ob. Sławonja.

S. l. e. a., skrócenie bibljograficzne: sine loco et anno (łac.), bez podania miejsca druku i roku.

Sleb, plemię koczujące w pustyni Syryjskiej, różni się od Arabów i jest może pochodzenia indyjskiego. Żyją głównie z polowania na gazele, trzody ich składają się tylko z osłów. Kobiety są często uderzającej piękności.

Sleczkowski Andrzej, profesor wymowy w akademji krakowskiej, kanonik kolegjaty św. Anny, † 1786 r. w Krakowie. Wydał: „Vende pallium, eme librum, proverbium antiquum academicum“ (Kraków, 1775); „Agere et pati sapientis institum“ (tamże, 1773); „De S. Stanislao, Episcopo, Orationes VI“ (tamże, 1773) i t. d.

Sleidanus Jan, właściwie *Philipson*, sławny publicysta, * 1506 w Schleidn pod Kolonją, bywał kilkakrotnie przez króla francuskiego Franciszka I i radę miasta Strasburga do misji dyplomatycznych używany; † 1556 jako profesor prawa w Strasburgu. Wielki rozgłos zjednał sobie szczególnie dziełem: „De statu religionis et reipublicae Carolo V, caesare, commentarii“ (Strasburg, 1555 i później; przekład niemiecki Strotha i Semlera, 3 t., Halla, 1771. Por. Paura „Des Sleidanus Commentare über die Regierungszeit Karls V“ (Lipsk, 1843).

Sligo, hrabstwo w irlandzkiej prowincji Connaught, zajmuje 1869 klm.kw. z ludnością 98,000 m. Miasto stołeczne **S.** przy ujściu rzeki Garrogue do zatoki *Sligo*, ma 10,450 miesz.

Slingeland, Piotr von..., malarz holenderski, * 1640 w Lejdzie, † 1691. Kształcił się pod kierunkiem G. Dowa, naśladował go, ale mu nie dorównał. **S.** odznaczył się głównie w malarstwie rodzajowem; obrazów jego jest wszakże niewiele, albowiem pracował bardzo powolnie.

Slizień *(Ślizień)* Stefan, poseł na sejmie konwokacyjnym 1696 r., potem referendarz litewski i starosta krewski, marszałek trybunału litewskiego 1705 r. W młodości towarzysz chorągwi husarskiej, znajdował się na wyprawach z hetmanem Janem Sobieskim, które opisał wierszem w dziele p. t.: „Haracz krwią turecką Turkom wypłacony, albo relacja dwuletnich prac wojska koronnego“ (Wilno, 1674).

Sloane Jan, botanik, * 1660 w Killileagh w Irlandji, † 1753 w Chelsea, studjował medycynę, 1687—89 towarzyszył księciu Albermarle do Jamajki, 1727 został lekarzem króla i prezydentem Royal-Society. Zbiory jego dały początek muzeum brytańskiego 1759 r. Ogłosił: „Catalogus plantarum, quae in insula Jamaica sponte proveniunt“ (1696); „A voyage to the islands Madeira, Barbadoes and Jamaica“ (2 t., 1707—25).

Sloanea *(Liporzesznia)*, rodzaj roślin z rodziny lipowatych, obejmujący drzewa w Ameryce płd. **S.** *dentata* wydaje nasiona jadane jak kasztany.

Sloka (sanskr.), staroepiczna miara wiersza indyjskiego, składająca się z dwóch 16-to zgłoskowych wierszy, z dwiema średniówkami w środku każdego.

Slomszek Antoni Marcin, biskup labudzki (Lavant), patrjota i pisarz słowiński, * 1800 r. w Ponikli, w okręgu celskim, † 1862, po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Celii, oraz studjów filozoficznych w Seni, wstąpił 1821 r. do semiuarjum w Celowcu. Wyświęcony na kapłana 1824; 1846 został biskupem labudzkim. Przeniósł stolicę biskupią ze Św. Andrzeja do Mariboru i wszelkich sił dokładał, aby Słowińcy, rozdzieleni politycznie,

byli choć duchownie złączeaie w jedną całość, a przez to wstrzymaną została ich germanizacja. Gorliwie pracował nad podniesieniem oświaty pomiędzy swymi rodakami, przez założenie szkoły słowiańskiej dla alumnów, dalej szkół niedzielnych, towarzystwa literackiego dla wydawania książek słowińskich i t. d. 1855 założył towarzystwo św. Cyryla i Metodego, mające na celu pracowanie nad zjednoczeniem Słowian. Również dbał o wykształcenie księży i w tym celu założył własnym kosztem czwarty kurs w seminarjum u św. Andrzeja, oraz całe seminarjum w Mariborze. Czynnie pracował na polu literatury narodowej; z licznych prac jego najważniejsze: „Ewangelska hrana“ (3 t., zbiór kazań); „Mnemosynon slavicum“ (1840); „Apostolska hrana“ (3 t.), „Blaže i Nežica vjnedeljski szoli“ (1842); „Mluvnice slovinsko-niemiecka,“ „Szola vesela lepega petja“ (1853); „Pisnie przi odpolednich službach Božich“ (1861); „Pisnie meszni,“ „Ponovilo,“ „Krotko vodilo“ (1861); „Življenje Svetnikov“ (2 t., 1854) i w. in. Od 1846 wydawał czasopis *Drobtinice*.

Sloop (wym. *slup*), angielski statek jednomasztowy, używany do żeglugi nadbrzeżnej.

Sloot Marja Krystyna, powieściopisarka niderlandzka, * 1853 w Samarang, mieszka w Amsterdamie. Pod pseudonimem Matyldy i Melati z Jawy, ogłosiła szereg romansów p. t.: „De jonkvrouw van Groenenrode,“ „De dochter van den resident“ „De gesluierde schilderij,“ „Verdwenen,“ „Hermelijn,“ „Van slaaf tot vorst“ i in., nadto historyczno-poetyczny opis podróży „Het lana van Walter-Scott.“

Słabowzroczność, toż co niedoślep (ob.).

Sławatycze, osada w gub. Siedleckiej, pow. Bialskim, nad Bugiem, liczy 4,000 miesz.

Sławejkow Petko Rajcov, poeta i polityk bulgarski, * 1825 w Macedonji, kształcił się sam, następnie ukończył wyższy zakład naukowy w Bukareszcie, 1852 ogłosił dwa zbiory poezji, które zjednały mu opinję najznakomitszego poety w Bulgarji. 1857—72 wydawał w Konstantyuopolu bulgarski dziennik satyryczny i pismo *Makedonia*, po zamknięciu których przez rząd turecki był nauczycielem bulgarskiej szkoły w Tyrnowie, gdzie pozostawał do wybuchu wojny rusko-tureckiej. 1880 r. wybrany był prezesem bulgarskiego zgromadzenia narodowego w Sofji, w grudniu t. r. ministrem oświaty. Ogłaszał swe prace z dziedziny polityki, historji i etnografji i przyczynił się do odrodzenia narodu bulgarskiego.

Sławetny, tytuł w dawnej Polsce nadawany mieszczanom.

Sławianie, ob. Słowianie.

Sławianoserbsk, miasto powiatowe gub. Ekaterynosławskiej, ma 3,120 miesz.—*Sławianoserbski powiat* ma na przestrzeni 4,472 w. kw. 176,412 miesz. (1897).

Sławianowo, jezioro w w. ks. Poznańskiem, pow. Wyrzyskim, po prawej stronie rzeki Łobzonki położone.

Sławianowski Jan Chryzostom, prawnik, * 1804 we wsi Dworszowicach Pakoszowych, w Sieradzkiem, † 1867 r. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie jagiellońskim rozpoczął służbę w linji sądowej i był ostatecznie sędzią apelacyjnym w Warszawie. Ogłosił w *Bibl. Warsz.* wiele rozpraw, odznaczających się głęboką znajomością prawa i jasnym wykładem, a nadto przygotował do druku obszerną monografję Andrzeja Zamojskiego, kanclerza, z ocenieniem usiłowań i prac jego w zawodzie prawodawczym.

Sławiańsk, miasto w pow. Iziumskim, gub. Charkowskiej, ma 15,644 miesz. (1897); w okolicy znajdują się słynne jeziora słone, znane ze swych własności leczniczych.

Sławikowski Antoni, okulista, * 1794 we Lwowie, † 1890 w Krzeszowicach, medycynę studjował w Wiedniu, następnie praktykował we Lwowie, w r. 1840 otrzymał tytuł okulisty Galicji, 1851 został profes. okulistyki w Krakowie. Ogłosił: „Abhandlung über die Würmer im Menschen“ (Wiedeń, 1819); „Ueber die epidemische Augen-Entzündung“ (1849 r.); „Badania okulistyczne“ (Warszawa, 1853); „Pogląd porównawczy na rozwój początkowy zaćmy, ślepoty czarnej i zieleniaka“ (Kraków, 1864) i in.

Sławinek, wieś i folwark w gub. i pow. Lubelskim, o 2 wiorsty od Lublina, nad rzeką Dąbrowicą, posiada wody mineralne żelazne, otworzone w r. 1860.

Sławiński Piotr, astronom, * 1794, † 1856r., po ukończeniu nauk w uniwersytecie wileńskim, został 1823 roku adjunktem, a 1826 profesorem astronomji przy tymże uniwersytecie, po jego zamknięciu zaś dyrektorem obserwatorjum. Po r. 1843 zamieszkał w swojej majętności Wace pod Wilnem. Ogłosił: „Początki astronomji teoretycznej i praktycznej“ (Wilno, 1825); „Notices sur les observations en Angleterre“ (Wilno, 1835); „Extrait des observations faites à l'observatoire de Vilna“ (za lata 1834—42) i in., oraz liczne sprawozdania z różnych obserwacji w kilku pismach astronomicznych.

Sławiński Fabjan Ferdynand, gramatyk, * około 1830 na Litwie, osiadł po r. 1863 w Warszawie. Ogłosił: „O prawach budowy zgłosek“ (Warszawa, 1873); „O głosce i literze J wobec zasad pisowni“ (1874); „Obliczenie wyrazów zawartych w trzech słownikach, Lindego, Wileńskim i Rykaczewskiego“ (1873); napisał też: „O odmianach głosek w języku polskim“ i „O budowie zdania pojedyńczego.“

Sławków, osada w gub. Kieleckiej, pow. Olkuskim, nad rzeką Przemszą, posiadała niegdyś kopalnie ołowiu; około 4,000 miesz., ma kopalnię galmanu i rudy żelaznej, oraz walcownię blachy żelaznej i cynkowej.

Sławonja, *Slawonja* (madz., *Tót Orszag*), królestwo wchodzące w skład monarchji austrjacko-węgierskiej i razem z Chorwacją (ob.) tworzące kraj koronny królestwa Węgierskiego, graniczy na północ i wschód z Węgrami, na południe i zachód z Pograniczem wojskowem i Chorwacją i liczy 16,663 klm. kw. **S.** dzieli się na komitaty: Pożeski, Wirowiticki (Wörecz) i Srjemski (Syrmję). Jest ona przerznięta wzdłuż przez łańcuch gór, będących przedłużeniem gór Warażdyńskich, które wychodząc z Chorwacji w kierunku od zachodu na wschód, ciągną się środkiem kraju i kończą w okolicach Diákováru (Djakowa). Góry te tworzą doliny, początkowo wązkie, rozszerzające się w środku i około Pożegi przechodzące w obszerną, otoczoną górami równinę. Pozostała część **S.** składa się częścią z urodzajnych, pokrytych winoroślą i drzewami owocowemi wzgórz, częścią zaś z pięknych, obszernych równin. Góry obfitują w węgle kamienne, marmur i źródła mineralne, z których najważniejsze są: źródło siarczane gorące w Lippiku, niedaleko Pakraczu, i w Daruwar lub Podborju; te ostatnie znane były Rzymianom pod nazwą *Thermae Jasorvenses*. Z rzek najważniejsze są: Dunaj, Drawa i Sawa. Nadto obfituje **S.** w wody stojące. Z błot największe i najważniejsze są błota pod Kologyrar i Palaczą około Osieku. Błota te, utworzone przez często wylewające rzeki, wpływają na to, że klimat **S.**, łagodniejszy niż Chorwacji, po części jest niezdrowy. Grunt jest bardzo urodzajny i przez troskliwą uprawę mógłby być znacznie podniesiony. Z płodów rolniczych najważniejsze: wszelkie gatunki zbóż, mianowicie pszenica i kukurydza, rozmaite rośliny strączkowe, wyborne owoce, zwłaszcza jabłka i śliwki, orzechy włoskie, kasztany, melony, tytuń, wino, żołędzie do garbowania skór i t. d.; zwierzęta domowe, pszczoły, zwierzęta dzikie, wyborne ryby. W okolicach Pożegi, oprócz winnic i sadów owocowych, znajdują się całe lasy jałowcowe, w których przebywa niezliczona liczba much hiszpańskich. Mieszkańcy przeważnie są Słowianie południowi (ob.), dalej Niemcy, Madziarzy, Żydzi, Cyganie i t. d. Pod względem wyznania mieszkańcy należą przeważnie do Kościoła katolickiego, tak rzymskiego, jak i greckiego; nadto znajduje się nieco protestantów, oraz żydów. Przemysł, podobnie jak w Chorwacji, stoi na nizkim stopniu; handel ogranicza się wywozem produktów surowych, oraz handlem tranzytowym. Zarząd i urządzenia są w **S.** te same, co i w Chorwacji. (Ob. Chorwacja). *Herb* przedstawia kunę w polu czerwonem między dwoma pasami srebrnemi, a powyżej gwiazdę złotą. Stolicą **S.** jest miasto Osiek (Eszek, ob. Esseg). Z innych miast ważniejsze: Pożega, Daruwar czyli Podborje i Wukowar.

Herb Sławonji.

Historja. **S.** dostała się za czasów Augusta pod panowanie Rzymian, stanowiła część Iliryku i należała do prowincji Panonji; od rz. Sawy nazwaną była *Pannonia Savia*. Później przeszła **S.** pod władzę cesarzów bizantyńskich, z której, z wyjątkiem Syrmji, oswobodziła się podczas wędrówki narodów. Następnie była spustoszona przez Awarów; wkrótce jednak się podniosła i za czasów Ludwika Pobożnego otrzymała własnego księcia w osobie Ludwika (Ljudewita), który zmuszony był uznać nad sobą zwierzchność Franków. W tym czasie należała do **S.** i Chorwacja, która długo tworzyła z nią jedną całość. 827 wtargnęli do **S.** Bulgarowie, byli jednak z niej wkrótce wyrugowani. Chrześcijaństwo, dość wcześnie zaprowadzone, ugruntowane zostało przez św. Cyryla i Metodego, którzy tu przybyli 864 r. **S.** trwała w połączeniu z Chorwacją i miała własnych książąt, dopóki w XI w. nie weszła w skład królestwa Węgierskiego. Początkowo, mimo połączenia się z Węgrami, **S.** rządzona była przez oddzielnych książąt, z domu panującego węgierskiego. 1127 była widownią krwawych walk pomiędzy cesarzem bizantyńskim Konstantyn VIII a królem węgierskim Stefanem. Walka ta wznosiła się roku 1153, pomiędzy cesarzem Emanuelem a królem Gejzą II, podczas której Bizantyni zajęli całą **S.**, ukończona została pokojem, mocą którego Stefan III odstąpił Bizancjum Syrmję i całą **S.** Po wstąpieniu na tron Beli III (1163) **S.** i Syrmja zostały zwrócone Węgrom i rządzone przez własnych banów, częstokroć z królewskiego rodu węgierskiego. 1442 rozpoczęły się walki z Turkami, których rezultatem było spustoszenie **S.** 1490 otrzymał Jan Korwin, naturalny syn Matjasza Korwina, króla węgierskiego, całą **S.**, z wyjątkiem Syrmji, pod warunkiem zrzeczenia się prawa do korony węgierskiej. Jednocześnie Władysław, król czeski i węgierski, przybrał tytuł króla **S.** i nadał krajowi własny herb. 1524 dostała się cała **S.** pod władzę Turków. 1526 r., po bitwie pod Mohaczem, trzy górne komitaty: zagrzebski (Agram), kryżewecki (Kreutz) i warażdyński, pod nazwą Chorwacji przeszły pod władzę Austrji, **S.** zaś nazwane zostały komitaty dolne, pozostające pod jarzmem tureckiem. Część ta pokojem 1562 odstąpioną została zupełnie Turcji i była rządzoną przez paszę rezydującego w Pożedze, aż dopóki Leopold I, po piętnastoletniej krwawej walce nieodebrał ich 1683 roku Turkom. Turcy wtargnęli wprawdzie znowu 1690 do **S.**, rozbici jednak na głowę pod Salankemen, zmuszeni byli opuścić Osiek i całą **S.** R. 1699 pokojem Karłowickim przeszła cała **S.** pod władzę Leopolda i otrzymała, w celu obrony granic, czysto wojskowe urządzenie. Mieszkańcy zwolnieni od płacenia podatków, zobowiązali się pilnować granic i odpierać napady nieprzyjacielskie. 1745 zniesiono po części urządzenia militarne i podzielono **S.** na prowincjonalną i wojenną; podział ten potwierdzony został 1751

przez sejm węgierski. (Ob. Chorwacja, Austrjacko-Węgierska monarchja i Węgry). Por. Csaplowicza „Slawonien und Kroatien“ (2 t., Peszt, 1819); „Südslawische Wanderungen im Sommer 1850“ (2 t., Lipsk, 1850).

Sławuta, miasto w pow. Zasławskim, gub. Wołyńskiej, nad rzeką Horyniem. Niszczone kilkakrotnie w czasie wojen szwedzkich przez napady tatarskie i kozackie, zatraciło ślady swej przeszłości i dopiero za Augusta III na nowo dźwigać się zaczęło. Najwięcej pod tym względem zawdzięcza ostatniemu dziedzicowi, księciu Romanowi Sanguszce, który znakomicie podniósł miasto, zakładając w niem rozmaitego rodzaju zakłady przemysłowe. Położenie miasta, śród otaczających je dokoła lasów, jest malownicze. Na obszernym rynku wspaniały murowany ratusz ze sklepami dokoła, dalej ogromne gmachy fabryczne, a na wyniosłem wzgórzu wspaniały pałac, mający piękny zbiór obrazów i zamożną bibljotekę, śliczny kościołek kamienny, rzeka Horyń wijąca się przez sam środek miasta, a wzdłuż niej obszerny ogród na miejsce publicznych przechadzek przeznaczony, wszystko to nadaje miastu postać zachwycającą. Z zakładów tutejszych ważniejsze są: zakład chemiczny, fabryka sukna i wszelkich wyrobów wełnianych, papiernia, zakład mechaniczny wraz z gisernią, wielka mydlarnia i t. d. Od r. 1879 istnieje tu zakład leczniczy, gdzie stosują leczenie kumysem, hydropatją i t. d.

Słoboda, w dawnych ustawach polskich, osada wolna.

Słobodyszcze, miasteczko w pow. Żytomierskim, gub. Wołyńskiej, nad rzeką Hniłopiat, pamiętne walnem zwycięstwem, odniesionem 18-go września 1660 r. przez Jerzego Lubomirskiego, hetmana polnego koronnego, nad wojskami kozackiemi, wskutku którego Jerzy Chmielnicki przymuszony był przyjąć podane sobie warunki i zawrzeć pokój w Hadziaczu.

Słobodzkoj, miasto powiatowe gub. Wiackiej, nad rzeką Wiatką i wpadającą do niej rzeką Spirowką, ma 10,052 miesz. (1897), oraz fabryki skór, wyrobów miedzianych i gorzelnie.— *Słobodzki powiat* ma na przestrzeni 24,094 wiorst kw. 218,246 miesz.

Słoczyński Wojciech, * 1806 we wsi Nisko, w cyrkule Rzeszowskim w Galicji, † 1864 w Warszawie. Pierwotnie był nauczycielem muzyki w Puławach i Lublinie, a od r. 1840 dyrektorem kapeli archikatedralnej w Warszawie i zarazem nauczyciel muzyki w akademji duchownej i instytucie głuchoniemych i ociemniałych, napisał wiele niepośledniej wartości kompozycji religijnych. Główną zasługę **S.** stanowi wprowadzenie melodji ludowych kościelnych do utworów religijnych (jak „Msza pasterska“).

Słodka woda, czysta woda źródeł, strumieni, rzek, jezior, w różnicy od słonej wody mórz, solanek i jezior słonych. Woda słodka nie jest wprawdzie zupełnie wolna od zawartości soli, ale posiada ich ilość nader drobną, w niektórych rzekach około 1 części soli kuchennej na 100,000 części wody.

Słodkogórz, ob. Psianka.

Słodkowodny, tyczący się wody słodkiej. *Utwory słodkowodne,* w geologji, osady utworzone ze szczątków istot, żyjących w wodach słodkich, *ślimaki słodkowodne,* ob. Ślimaki.

Słodowe cukierki, *cukierki piersiowe,* cukierki wyrabiane z rafinady, zagotowanej z wody na gęsty syrop, z dodatkiem $^1/_{12}$ części słodu; masa tak otrzymana rozpościera się na płycie marmurowej i kraje. W handlowych **S. c.** często zupełnie brak słodu.

Słodowe wina, *wina maltonowe,* napoje alkoholowe otrzymywane przez fermentację zacieru słodowego i cukru z drożdżami winnemi. Przez użycie odpowiednich drożdży można im nadać cechy różnych win, jak tokaju, sherry lub portwejnu; zawierają 10 do 13 odsetek alkoholu. Od win prawdziwych różnią się zawartością kwasu mlecznego (zamiast winnego), dekstryny, peptonów i kwasu fosfornego. Polecają się głównie jako wina lekarskie. Por. Schiller-Tietz „Neue Wege der Gärkunde und die Malzweine“ (1898).

Słodownia, *rosztownia,* zabudowanie, przeznaczone do kiełkowania zboża na słód przeznaczonego.

Słodowy cukier, ob. Maltoza.

Słodowy syrop, wyciąg słodu do konsystencji syropu zagęszczony.

Słodowy wyciąg *(Malzextrakt),* wyciąg wodny słodu, do gęstości miodu zagęszczony przez odparowanie w próżni, zwykle zmieszany z 5 odsetkami gliceryny. Ma smak słodkawy i składa się z dekstryny, cukru, małej ilości ciał białkowatych, oraz z fosforanów wapna i magnezji. Jest to pokarm łatwo strawny, używany przy osłabionem trawieniu jako dodatek do rosołu, piwa, wody, lub w lekarstwach. Por. Bersch „Die Fabrikation von Malz und Malzextrakt“ (1880); Lintner „Die Malzfabrikation“ (3 wyd., 1890).

Słodyż, toż co manna (ob.).

Słodziny, *młót,* pozostałość po rozpuszczeniu ze słodu największej części materji rozpuszczalnych, złożone są głównie z łupin ziarn jęczmiennych lub innych. Bogate w materje azotowe stanowią dobry karm dla bydła, zwłaszcza dla krów.

Słoma, źdźbła i łodygi zbóż i roślin groszkowych, oswobodzone od owoców. Jest wielkiej w gospodarstwie wiejskiem wagi, służy bowiem za podściół i po części za pokarm dla bydła. **S.** składa się z włókien, powiązanych substancją żywiczną; włókna od niej oswobodzone, przez traktowanie alkaljami, są miękie, jak konopne. Najtwardsza jest słoma żytnia, najmiększa owsiana. **S.** używa się także na powrozy, na papier, do pokrycia dachów, a techniczna przeróbka słomy, mianowicie wyrób ze słomy plecionej przedmiotów, jak kapeluszy, torb, cygarniczek, pantofli, jest ważną gałęzią

przemysłu. Używana na wyroby te **S.** pochodzi przeważnie z gatunku pszenicy *Triticum aestivum*, sianej bardzo gęsto i przed dojrzeniem z korzeniem wyrywanej; po oczyszczeniu i oswobodzeniu od korzeni i kłosów **S.** się bieli. Najdelikatniejszy towar wyrabia się z całych, cienkich źdźbeł, grubsza tnie się i przerabia na towary tańsze. Najgiętszą **S.** wydaje Toskanja, gdzie cały ten przemysł wziął początek, i skąd dotąd najlepsze pochodzą plecionki. Kapelusze słomiane ukazały się najpierw damskie, męskie datują dopiero od r. 1832, w którym to czasie wystąpiły pod nazwą kapeluszy brazylijskich. Pierwsze kapelusze miały zawsze jednaką formę, dopiero wyroby francuskie zaczęły się stosować do mody i wpłynęły na ich rozpowszechnienie. Słoma nasza nadaje się tylko na wyroby pośledniejsze.—*Mozaiką słomianą* nazywają się ozdoby z krótkich prążków słomy, rozmaicie zabarwionych, nalepianych na skrzyniach, pudełkach i t. p. przedmiotach.

Słomiana mozaika, ob. Słoma.

Słomiane plecionki, ob. Słoma.

Słomianiec, *karfolit*, minerał włóknisty, barwy żółtej, słomkowej; jest to podwójny krzemian glinki i manganu, napotyka się w granicie w Czechach.

Słomiany kwiat, ob. Helichrysum.

Słomka, *Słonka*, ptak, ob. Bekas.

Słomniki, osada w pow. Miechowskim, gub. Kieleckiej, nad rz. Szreniawą. Przed wojnami szwedzkiemi ludne i dosyć zamożne, obecnie liczy 2,500 miesz.

Słona woda, woda morska i jezior słonych, obfitsza aniżeli woda słodka źródeł i rzek w sole, zwłaszcza w sól kuchenną.

Słonczewski Leonard, biskup kamieniecki, rodem z Mazowsza, † 1563. Po ukończeniu nauk w akademji krakowskiej, wstąpił do zakonu Miechowitów (gdzie przyjął nazwisko *Leonarda z Wyszogrodu*), a 1546 r. został biskupem kamienieckim. Na sejmie piotrkowskim 1549 obstawał gorliwie za małżeństwem króla Zygmunta Augusta z Barbarą Radziwiłłówną. Słynął z wymowy kaznodziejskiej.

Słone jezioro *(Great Salt-Lake)*, jezioro w północno-zachodniej części północno-amerykańskiego terytorjum Utah, około 150 klm. długie, 72 klm. szerokie, ma 6,110 klm. kw. powierzchni, lecz zaledwie 14 metrów głębokie, wzniesione na 1,276 metrów nad p. morza. W części południowej przyjmuje rz. Jordan, ze wschodu rz. Weber, z północo-wschodu rz. Niedźwiedzią. Dawniej powierzchnia jego była znacznie większa i wznosiła się do 206 metrów nad poziom dzisiejszy, który i obecnie częstym ulega zmianom. Istniejące na jeziorze wyspy posiadają wodę słodką i piękne łąki. Istot żyjących w jeziorze niema.

Słone ziele, roślina, toż co przelot, ob. Anthyllis.

Słone źródła, ob. Sól.

Słoneczna kąpiel, wystawienie całego ciała, lub tylko poszczególnych jego części, na działanie promieni słonecznych; te ostatnie działać mogą bezpośrednio, lub też zbierane są przez soczewkę i stąd dopiero na pewne ograniczone miejsce rzucane. Działanie takiej kąpieli polega na wzmożeniu obiegu krwi skóry, na rozszerzeniu skórnych naczyń krwionośnych, wreszcie na podniesieniu ogólnej przemiany materji, ob. Kąpiel.

Słoneczna korona, ob. Słońce.

Słoneczna stała, ilość ciepła otrzymywana przez jeden centymetr kwadratowy powierzchni ziemi od słońca w ciągu minuty; ob. Słońce.

Słoneczne maszyny, raczej *motory słoneczne*, przyrządy mechaniczne, mające na celu bezpośrednie zużytkowanie ciepła słonecznego do pracy mechanicznej. Pierwszy pomysł **S. m.** powziął Erickson, a Mouchot nadał im urządzenie bardziej praktyczne. W przyrządzie Mouchota promienie słoneczne, skupione za pośrednictwem zwierciadła parabolicznego, ogrzewają kocieł miedziany, powloczony sadzą i otoczony dzwonem szklanym. Próby prowadzone w Algierji nie okazały się wszakże pomyślne, motor ten bowiem dozwalał zużytkować zaledwie 3 odsetki ciepła słonecznego. Zadanie bezpośredniego korzystania z promieni słonecznych do poruszania machin dotąd rozwiązane nie zostało.

Słoneczne plamy, ob. Słońce.

Słeneczne pochodnie, ob. Słońce.

Słoneczne porażenie *(Insolatio)*, zapalenie substancji mózgowej i opon mózgowych, powstałe wskutek działania silnych promieni słonecznych na niedość dobrze zabezpieczoną lub obnażoną głowę; towarzyszą mu stany ogólnego podrażnienia nerwowego, bredzenia, manji samobójczej i t. p. Cierpienie to najczęściej spotykane bywa w krajach gorących, w naszym klimacie przytrafia się podczas pochodów wojsk lub manewrów w dni upalne, u robotników w polu i wogóle u ludzi długo na słońcu pozostających.

Słoneczne protuberancje, *słoneczne wyskoki*, ob. Słońce.

Słoneczne tablice, *tablice słońca*, tablice pozwalające bez zmudnych rachunków obliczać położenie słońca w każdym czasie. Wypracowane zostały przez Lacaille'a, Mayera, Zacka (1804), Delambre'a (1805), Carlini'ego (1810), Bessla (1827). Nowsze Hansena i Olufsena, oraz Leverriera są ściślejsze, a od początku wieku XX używane są powszechnie najnowsze tablice Newcomba (1895).

Słoneczne zaćmienia, ob. Zaćmienia.

Słonecznice *(Heliozoa)*, rzęd korzenionogów (ob.).

Słonecznik *(Helianthus)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, cechujący się kwiatkami rurkowatemi w środku i promienistemi skrajnemi, kielichem dachówkowatym, dnem owocowem płaskiem lub sklepistem, plewami lancetowatemi okrytem,

nasionami ścieśnionemi, prawie czworokątnemi; należą tu podkrzewy w Ameryce płn. i Brazylji. Kwiaty **S.** obracają się za słońcem (ob. Heljotropizm). **S.** *roczny (H. annuus)*, o łodydze pojedyńczej lubo słabo rozgałęzionej, 3—4 metrów wysokiej liściach sercowatych, piłkowanych, kwiatkach jasno lub złotożółtych, jest rośliną jednoroczną, pochodzi z Peru i Meksyku, w Europie często się uprawia. Nasiona zawierają dobry olej, używany

Słonecznik, *a* kwiatek, *b* owoc.

do potraw i w malarstwie olejnem. Mąka otrzymywana z nasion, dodana do chleba, ma czynić go strawniejszym; używają się też gdzieniegdzie jako surogat kawy. Łodygi mają delikatne włókna, któremi w Chinach często jedwab fałszują. — **S.** *bulwonośny, bulwa, jabłko ziemne, topinambur (H. tuberosus)*, roślina trwała o liściach szorstkich, wydaje główki przykorzeniowe, podłużne, większe od ziemniaków. Pochodzi z Brazylji i był uprawiany jeszcze przed ziemniakami, obecnie rolnicy znowu zwracają na niego baczniejszą uwagę. Łodygi, liście i główki wydają dobrą paszę dla koni i bydła, a roślina przyjmuje się na każdym gruncie, Główki opierają się w ziemi najsilniejszym mrozom. Jako pokarm dla człowieka bulwy nie bardzo się nadają z powodu smaku słodkawego, niemiłego, ale służyć mogą za przyprawę. Z powodu bujności łodyg stanowią też dobrą roślinę opałową.—Niektóre inne gatunki **S.** przyjęły się w naszych ogrodach jako rośliny ozdobne.

Słoneczny dzień, ob. Czas.

Słoneczny mikroskop, ob. Mikroskop.

Słoneczny okres, ob. Cykl.

Słoneczny układ, *system słoneczny, układ planetarny*, słońce wraz z krążącemi dokoła niego planetami i ich księżycami, oraz kometami perjodycznemi, ob. Astronomja.

Słoneczny zegar, ob. Kompas.

Słonia order, najcelniejszy order w Danji, założony według jednych przez Kanuta IV r. 1189, na pamiątkę słonia zabitego przez jednego z rycerzy duńskich podczas trzeciej krucjaty; według innych 1478 przez Chrystjana I, z okazji małżeństwa jego syna z księżniczką saską. Statuta orderu nadał 1692 Chrystjan V. Insygnja jego stanowi wizerunek słonia na białej emalji z wieżą na grzbiecie, zawieszony na złotym łańcuchu, albo na niebieskiej wstędze; udzielany bywa tylko osobom z rodzin panujących lub najpierwszym dostojnikom.

Słonia rzeka (*Oliphant river*), w Afryce południowej, wypływa z góry Winterbock, przerzyna zachodnią część osady przylądka Dobrej Nadziei i wpada do Oceanu.

Słoniawa, jezioro w gubernji Radomskiej, powiecie Sandomierskim, dobrach Przewłoka, zajmuje 30 morgów przestrzeni. Woda jego od dna poruszona wydaje woń nieprzyjemną, podobną do siarki.

Słoniki, *ryjkowce* (*Curculionidae, Rhynchophora*), rodzina owadów tęgopokrywych z grupy niby czterostawnych (*Pseudotetramera*), owady drobne, których głowa jest wydłużona w wyrostek ryjkowaty, mieszczący na wierzchołku dobrze rozwinięte części gębowe. Różki są klinowate i zwykle

Słonik.

Słonik brylantowy.

złamane z długim członkiem podstawowym; skrzydeł tylnych często brak. Larwy są beznogie i białawe, z wyjątkiem brunatnej głowy, zwykle ślepe. Owady, zarówno jak larwy, żywią się pokarmem roślinnym. Należy tu około 10,000 gatunków, po większej części bardzo szkodliwych dla drzew lub zbóż. *Sosnowiec brunatny wielki (Hylobius abietis)*, 13 mm. długi, na pokrywach skrzydeł oznaczony

trzema smugami jaśniejszemi, przebywa w lasach iglastych Europy środkowej i płn., a larwa wygryza długie przewody w drzewach, gdzie przebywa jako poczwarka i zamienia się wreszcie w owad, który objada pąki, zwłaszcza sosen i jodeł. Niemniej szkodliwy jest *sosnowiec brunatny mniejszy (Pissodes notatus)* i *sosnowiec czarny (Orthorhynchus niger). Zwijacz* lub *zwijak (Rhynchites)* obejmuje owady mniejsze, składające jajka w liście zwinięte; liczne gatunki, jak *R. betuleti, R. auratus*, są szkodliwe dla drzew owocowych. Należą tu dalej rodzaje: *nasieniowiec* (ob. Apion), *wołek (Calandra*, ob. Wołek), *słonkowiec* (ob. Balaninus). Tu też należy *słonik brylantowy (Entimus imperialis)*, w Brazylji, 3,5 cm. długi, wspaniale ubarwiony, ma być najokazalszym chrabąszczem i oprawia się dla ozdoby jak brylanty.

Słonim, miasto powiatowe gubernji Grodzieńskiej, na lewym brzegu rzeki Szczary, ma 15,893 miesz. (1897) i liczne fabryki sukna. **S.** jest starożytną osadą, wspominaną w dziejach już w początkach XI w. 1241 zburzony zupełnie przez brata Batego Kajdana, odbudowany został przez księcia litewskiego Erdziwiłła; 1252 zajęty przez Lwa, syna księcia halickiego Daniela, dopiero 1258 powrócił do Litwy; 1290 Montwid, najstarszy syn Gedymina, otrzymawszy od ojca dzielnice na Koraczewie i **S.**, założył tu stolicę swego księstwa. 1522 otrzymał **S.** prawo magdeburskie, co potwierdzono 1591 i później. Sejm 1631 r. naznaczył w **S.** miejsce zjazdów przedsejmowych, zwanych sejmikami generalnemi, co trwało do 1685; znowu podczas wojen za Jana Kazimierza zniszczony, podniósł się dopiero za króla Michała, a więcej jeszcze na początku panowania Stanisława Augusta, kiedy Michał Ogiński, hetman wielki lit., otrzymawszy starostwo słonimskie, osiadł tutaj z licznym swym dworem. Wybudował on w **S.** obszerny pałac, oraz wiele innych gmachów, między którymi celowały: dom opery, ujeżdżalnia i rozmaite fabryki; 1777 założył drukarnię. Najwięcej jednak do wzrostu miasta oraz ożywienia handlu i przemysłu przyczynił się, wykopawszy własnym kosztem kanał, łączący Jasiołdę ze Szczarą, a tem samem Niemen z Dnieprem.—*Słonimski powiat* ma na przestrzeni 6,357 w. kw. 229,504 miesz. (1897).

Słonimia, roślina, ob. Feronia.

Słonimska gubernja utworzoną została po ostatnim podziale Polski, ukazem cesarzowej Katarzyny II 14 grudnia 1795, z części województw Trockiego i Wileńskiego; składała się z powiatów: Słonimskiego, Nowogródzkiego, Lidzkiego, Grodzieńskiego, Wołkowyskiego, Prużańskiego, Kobryńskiego i Brzeskiego, lecz w następnym zaraz roku 12 grudnia v. s. połączoną została z gubernją Wileńską pod nazwą gubernji Litewskiej (ob.), a 1802 r. weszła w skład gubernji Grodzieńskiej.

Słonimski Zelig, matematyk, * 1810 w Białymstoku, † 1880, bawił długi czas w Warszawie, następnie został dyrektorem szkoły rabinów w Żytomierzu. Wynalazł machinę rachunkową, za którą otrzymał premjum z funduszu Demidowa w Petersburgu. Ogłosił w języku hebrajskim: „Astronomję popularną“, pierwszą w tym języku ułożoną według systematu Kopernika (Warszawa, 1838); „O komecie Halleya“ (tamże, 1835); „Opisanie machiny rachunkowej“ w języku rosyjskim (1845) i in.

Słonimskie starostwo grodowe mieściło się w województwie Nowogródzkiem, powiecie Słonimskim. Podług spisów podskarbińskich z 1569, pierwotnie było w całym obszarze ekonomją stołu królewskiego, później oddzielono z niej pewne wsie na starostwo, a mianowicie: Surynki, Jarułycze i Sosnowki, które w 1771 posiadał Strawiński, opłacając z nich kwarty złp. 491 gr. 20. Metryki litewskie już od 1600 wspominają o Lwie Sapiesze, kanclerzu w. lit., jako staroście słonimskim. Na sejmie z r. 1776 Stany Rzpltej przez oddzielną konstytucję zleciły hetmanowi wielk. litew. aby, przy użyciu nawet siły zbrojnej, zmuszał niepossłusznych włościan tego starostwa do opłacania należnych podatków skarbowi i odrabiania powinności poddanych.

Słonina, tłuszcz stały, znajdujący się pomiędzy skórą a mięśniami niektórych zwierząt, jak świń, fok i wielorybów; stanowi ważny przedmiot handlu.

Słoniniec, *Steatyt, Kreda brjansońska* czyli *hiszpańska*, minerał z grupy krzemianów nieglinkowych, znajduje się w postaci zbitej lub lekko łuskowatej, często w kształtach kwarcu, węglanu wapna i in. C. wł=2,6, twardość=1—2. Jest biały, lub szary, żółty, matowy, tłusty w dotknięciu. Jest to wodny krzemian magnezji, znajduje się w granicie, gnejsie, bazalcie i t. d., w Saksonji, Czechach, na Śląsku, w Szwecji. Sproszkowany i zmieszany z mydłem lub żółcią wołową używa się do wyciągania plam tłustych z tkanin, do polerowania gipsu i marmuru; roztarty z olejem do polerowania zwierciadeł. Używa się też jako smar do machin. Na tokarni daje się obrabiać, a wyroby z niego zwykle poddają się jeszcze wypalaniu. Obecnie wyrabiają z niego palniki do gazu, daje również trwałe tygle. **S.** *chiński*, toż co *agalmatolit* (ob.).

Słoniowa kość (*ebur*), właściwie ciało stanowiące masę kłów słonia, w ogólniejszem jednak znaczeniu nazwa ta używa się też dla innych twardych kostnych substancji, jak dla kłów hipopotama, dzika, morsa, długiego zęba narwala i in. Kły słoni wzrastają bezustannie, dopóki zwierzę żyje; u dorosłych mają 2,5 m. długości, ważą 35—40 kg., wyjątkowo przeszło 80 kg., w handlu jednak najczęściej napotykają się kły długości 1—1,25 m. Przy korzeniu mają długie wyżłobienie. Kły wielkie są wyżej cenione niż małe, ale kły słoni indyjskich są droższe od większych kłów słoni afrykańskich. Za szczególne cechy istotnej

S. k. służyć mogą właściwe rysy włókniste na powierzchni oszlifowanej. Części składowe **S. k.** są w ogólności te same, co wszelkich kości. Zastosowanie **S. k.** jest rozmaite, głównie do przedmiotów zbytkowych; z powodu wielkiej sprężystości i twardości jest najlepszym materjałem na bile bilardowe; na przedmioty snycerskie dobrze się nadaje z powodu swej jednorodności.—**S. k.** szlifuje się i poleruje mokrym skrzypem, pumeksem sproszkowanym i wyługowanym, tryplą. Na powietrzu **S. k.** żółknie; można ją odbielić przez wystawienie zwilgoconych przedmiotów na działanie słońca pod dzwonem szklanym, kwasem siarkawym lub chlorkiem wapna. **S. k.** zwłaszcza niepolerowana dobrze się farbuje na różne kolory. Do Europy sprowadza się rocznie 848,000 kg. kości słoniowej, wartości około 8 miljonów rubli; znaczną jej część stanowią kły mamuta, przybywające z Syberji (**S. k.** *kopalna*), oraz zęby hipopotama, konia morskiego i narwala.—Najlepszym surogatem **S. k.** obok celuloidy (ob.) są owoce słonirośli (ob. Phytolephas), tworzące *kość słoniową roślinną*. Różne też podawano wyrobu **S. k.** *sztucznej*, zwłaszcza z gipsu napojonego i zabarwionego stearyną lub parafiną. Tak zwany *papier z kości słoniowej*, do malarstwa miniaturowego, wyrabia się z kilku zlepionych warstw papieru rysunkowego, powleczonego gipsem i wodą klejową, następnie starannie wygładzonego. Por. Andés „Verarbeitung des Horns, Elfenbeins i t. d.“ (1885).

Słoniowacizna *(Elephantiasis)*, choroba skóry, polegająca przeważnie na jej zgrubieniu; powierzchnia skóry jest przytem pomarszczona i szorstka, często pokryta owrzodzeniami, wydziela płyn surowiczy; istotą cierpienia jest rozrost tkanki łącznej podskórnej, wraz z zapalnem nagromadzeniem się w skórze płynu surowiczego. **S.** zajmuje najczęściej uda, goleń i części płciowe, a zajęte organy dochodzą potwornej wielkości, co uniemożliwia nieraz zupełnie wszelkie ruchy. Choroba ta spotykaną bywa w klimacie gorącym, najczęściej w Arabji, skąd nazywa się także *elephantiasis Araborum*, w przeciwieństwie do innego rodzaju **S.**, *elephantiasis Graecorum*, jednoznacznej z trądem (ob.). Przyczyna tej choroby nie została zbadana.

Słoniowe orzechy, *słoniowe wszy*, ob. Semecarpus.

Słoniowej kości wybrzeże, ob. Gwinea.

Słonirośla, palma, ob. Phytolephas.

Słonkiewicz Marcin, profesor i rektor akademji krakowskiej, † 1658 r. w Krakowie, wydał z druku: „Synopsis grammaticae hebraicae“ (Kraków, 1651); „Aulus Persius Flaccus, dowcipny wierszopis rzymski z łacińskiego przetłómaczony“ (Kraków, 1651; tudzież Warszawa, 1771 i 1796).

Słonkowiec, *słonikowiec*, owad, ob. Balaninus.

Słoń *(Elephas)*, rodzaj zwierząt ssących, z rzędu trąbiastych *(proboscidea)*, obejmuje zwierzęta największe między obecnie żyjącemi ssącemi lądowemi. Cechuje się głową krótką, pionowo ściętą, dużą ruchliwą trąbą, wielkiemi kłami w szczęce górnej, wielkiemi uszami, nogami pięciopalcowemi,

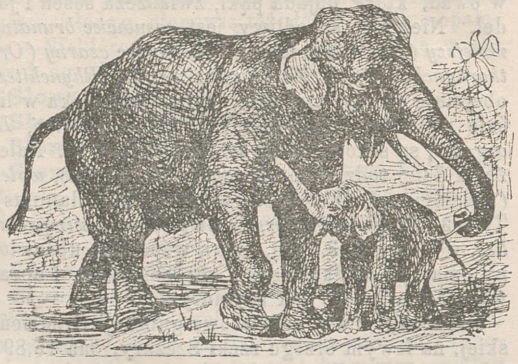

Słoń indyjski.

o palcach objętych skórą, z pod której tylko paznogciowate kopytka są widoczne. Najwięcej u tych olbrzymów uderzające są trąba i kły. Trą-

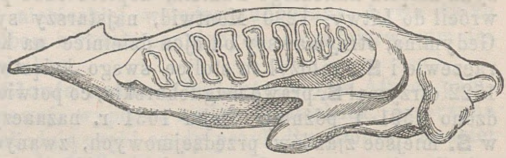

Dolna szczęka lewa słenia indyjskiego z zębem trzonowym.

ba jest walcowatem przedłużeniem nosa, długości 2—3 m.; złożona jest z mnóstwa mięśni, które jej nadają nadzwyczajną ruchliwość, jest zarazem organem dotyka i powonienia. Górna część otwo-

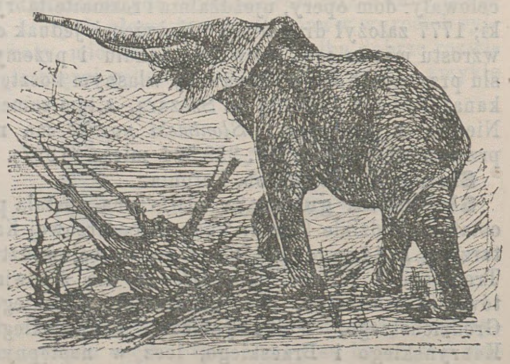

Słoń afrykański.

ru trąby kończy się wyrostkiem palczastym, bardzo czułym. Trąbą chwyta **S.** najdrobniejsze nawet przedmioty, pompuje wodę, którą wtryska sobie w gębę, a z powodu znacznej siły służy mu

wraz z kłami za straszną broń. Kły pierwotne wypadają **S.** po pierwszym roku życia, drugie trwają i rosną już przez całe życie; utworzone są z białej i zbitej masy kostnej, powleczone cieńką emalją i dostarczają *słoniowej kości* (ob.). Charakterycznem jest też pozostałe uzębienie **S.**, zwłaszcza zę-

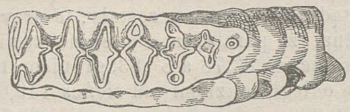

Ząb trzonowy słonia afrykańskiego.

by trzonowe, z wystającemi na koronie falistemi pasami polewy, przedstawiające wielką powierzchnię trącą. Zęby zużyte zastępują się nowemi, które po za nimi wyrastają. Skóra **S.** jest gruba, pomarszczona, luźno i fałdzisto pokrywa ciało, prawie wszędzie naga, szara lub ciemnobrunatna; jest

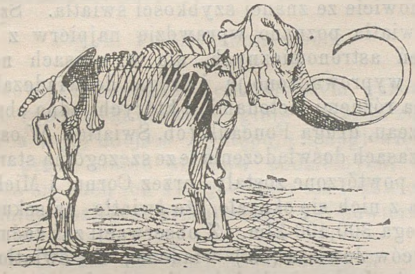

Szkielet mamuta.

pomimo swej grubości bardzo czułą. Oczy są małe, ale żywe, ogon średniej długości, kończy się kosmykiem twardych włosów. Mózg wielki, bogaty jest w zwoje. Pomimo krótkich nóg, chód jest szybki; kłus wyrównywa galopowi końskiemu. **S.**

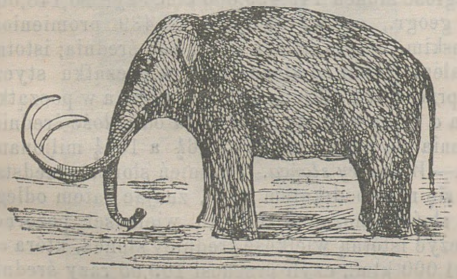

Mamut uzupełniony.

rośnie do 25 roku życia i żyć może do lat 100. W stanie dzikim karmi się tylko pokarmami roślinnemi. Średnia długość dorosłego zwierzęcia dochodzi 3,5—4 m., wysokość 3—3,5 m., ciężar ma wynosić 3—4,000 kg. Samica wydaje na świat jedno młode, po 21 miesiącach. Obecnie **S.** żyje tylko w Azji i Afryce. **S.** *azjatycki* czyli *indyjski*, mniejszy od afrykańskiego, ma mniejsze uszy i kły, głowę dłuższą. Żyje w całej gorącej Azji, w miejscach wilgotnych, w pobliżu rzek, w których się chętnie kąpie. Żyje w trzodach liczących około 200 okazów, któremi przewodzi największy i najstarszy samiec; w środku trzody znajdują się samice i młode. Do chwytania **S.** używa się oswojonych samic, obok których **S.** tak się zapomina, że można mu nogi upętać; po 6 mie-

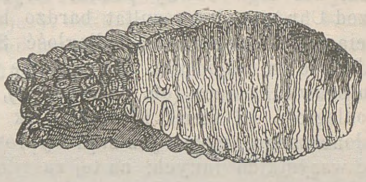

Ząb trzonowy mamuta, powierzchnia górna.

siącach oswaja się zupełnie. Potrzebuje w stanie domowym dziennie 75 kg. pożywienia, złożonego z ryżu, siana i t. d., wino i napoje gorące bardzo lubi. Każdy **S.** oswojony ma przewodnika, *kornaka*, który nim kieruje, siedząc na grzbiecie. Przenosi on ze wszelką ostrożnością ciężary 1,500 kg. Do wojny się obecnie nie nadaje, bo nie może się nazwyczaić do huku dział. Dobry **S.** na Cejlanie ceni się około 50,000 złp. i wyżej. Oswojony okazuje wiele pojętności i przywiązania do swego kornaka, ale za złe obchodzenie jest mściwy.—**S.** *afrykański (E. africanus)* żyje w licznych trzodach w Afryce środ. i trudno daje się oswoić, a w ogólności nie przedstawia tak wspaniałej postaci jak poprzedni; polują na niego tam dla mięsa i kłów, bronią palną lub też chwytają go w doły.—Osobnym gatunkiem ma być **S.** *sumatrzański (E. sumatranus)*.—W dawniejszych epokach geologicznych żyły formy jeszcze większe, rozprzestrzenione na całej ziemi, zwłaszcza w epoce dyluwjalnej. *Mamut (E. primigenus)* całkowicie był pokryty gęstym, kędzierzawym włosem. W lodach Syberji znaleziono go dobrze zachowanego ze skórą i włosami; nagromadzone tam kły tych zwierząt stanowią kość słoniową syberyjską. *E. priscus*, znaleziony w Europie środkowej, stanowi odmienny gatunek; *mastodon* (ob.) do rodzaju słonia nie należy.

Słoń.

Słoń, herb: W polu błękitnem słoń na 3 wzgórkach zielonych, z trąbą w górę wzniesioną.

Słońce, bryła centralna naszego układu planetarnego (ob. Astronomja), która jest dla nas źródłem ciepła, światła i wszelkiej w ogólności na ziemi energji. *Odległość słońca* od ziemi nie jest w ciągu roku jednaka, ziemia bowiem krąży po

elipsie i w punkcie przysłonecznym swej drogi znajduje się w początku stycznia, w punkcie zaś odsłonecznym w początku lipca; odległość średnia słońca jest jednym z najważniejszych elementów astronomji, daje bowiem jednostkę, która służy do wyrażania odległości innych ciał niebieskich. Aby odległość tę oznaczyć, potrzebna jest znajomość paralaksy (ob.) słońca, z powodu wszakże znacznego oddalenia słońca od ziemi paralaksa ta jest kątem tak drobnym, że bezpośrednio zmierzyć jej nie można; dla tego dawny pomiar Arystarcha (260 przed Chr.) wydał rezultat bardzo błędny, a przez ciąg wieków średnich odległość **S.** oceniano zaledwie na miljon mil. Na zasadzie jednak trzeciego prawa Keplera (ob. Astronomja), jeżeli znamy odległość od ziemi którejkolwiek z brył układu słonecznego, można już stąd wyprowadzić odległość wszystkich innych; na tej zasadzie, zamiast mierzyć bezpośrednio paralaksę słońca, zmierzyć można paralaksę planety, która bliżej względem nas przypada, aniżeli słońce; pomiar ten wykonać się daje łatwiej i ściślej, paralaksa bowiem takiej planety jest większa, aniżeli para-

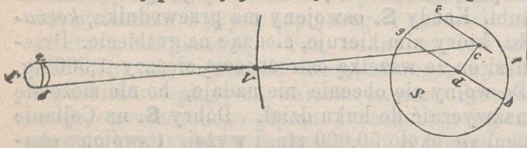

Fig. 1. Przejście Wenery przez tarczę słoneczną.

liksa słońca, a ta ostatnia daje się już z niej łatwo rachunkiem wyprowadzić. Halley zwrócił uwagę w 1678, że do celu tego nadają się zwłaszcza obserwacje *przejścia Wenery przez tarczę słoneczną* (ob. Wenus), gdy planeta ta przesuwa się między ziemią a słońcem i przedstawia się nam jako czarny punkt, którego położenie na tarczy słonecznej łatwo z różnych punktów na ziemi oznaczyć można. Jeżeli E (fig. 1) przedstawia ziemię, V Wenerę, S słońce, to dla obserwatora znajdującego się na ziemi w *a* planeta przesuwa się na tarczy słońca po linji *gh*, dla obserwatora zaś w *b* po linji *ef*; zestawienie więc obu tych dostrzeżeń pozwala oznaczyć odległość *cd*, a ztąd kąt *aVb*. Jeżeli punkty *a* i *b* są krańcami jednej średnicy ziemskiej, kąt *aVb*, a raczej jego połowa jest paralaksą Wenery, jest to bowiem kąt, pod jakim obserwator na planecie tej umieszczony widziałby promień ziemi. Jednakże i te obserwacje nastręczają wiele trudności, by zaś rezultat był jak najdokładniejszy, potrzeba, by obserwacje te w jak największej liczbie punktów na ziemi prowadzone były; nadto przejście Wenery jest zjawiskiem rzadkiem i powtarza się w nieregularnych odstępach czasu (ob. Wenus). W wieku ośmnastym miało miejsce d. 6 czerwca 1761 i 3 czerwca 1769, a z ówczesnych dostrzeżeń obliczył Encke (1824) paralaksę słońca 8,57″, co odpowiada odległości 153 miljonów kilometrów. Wzbudziły się jednak domysły, że tak obliczona paralaksa słońca jest nieco zamała, odległość zatem słońca jest większa. Dopiero wszakże przejście Wenery przez tarczę słoneczną 9 grudnia 1874 i 6 grudnia 1882 dało możność dokładniejszego zmierzenia paralaksy słonecznej; liczne wyprawy astronomiczne dla obserwacji tego rzadkiego zjawiska udały się w różne okolice ziemi, a lubo obliczenia dotąd ukończone nie zostały, to przyjąć już teraz można, że paralaksa słoneczna zawiera się między granicami 8″,78 a 8″,83; grauicom tym odpowiadają odległości ziemi od słońca 149,650,000 i 148,970,000 kilometrów czyli 20,167,000 i 20,076,000 mil geograficznych. Niepewność tedy nie przechodzi pół miljona kilometrów. Aby i tę wszakże niezbyt już znaczną niepewność usunąć, starano się oznaczyć odległość słońca przez pomiar paralaksy Marsa i kilku drobnych planet czyli asteroid, a nadto obliczono ją drogą teoretyczną z pewnych nierówności w biegu księżyca dostrzeżonych. Zdołano wreszcie oznaczyć odległość słońca i na podstawie doświadczeń ziemskich, a mianowicie ze znanej szybkości światła. Szybkość światła poznano wprawdzie najpierw z dostrzeżeń astronomicznych, ale w czasach nowszych wyprowadzono ją i drogą doświadczalną, dwiema różnemi metodami, z których jedną obmyślił Fizeau, drugą Foucault (ob. Światło). W ostatnich czasach doświadczenia te ze szczególną starannością powtórzone zostały przez Cornu i Michelsona, a z nich się okazało, że światło na sekundę przebiega 300,400 klm. Z obserwacji zaś zaćmień księżyców Jowisza (ob.) wiadomo, że światło na przebieżenie drogi od słońca do ziemi potrzebuje 498 sekund, iloczyn tedy 300,400 klm.×498 daje odległość słońca,—Z zestawienia wszystkich dotąd osiągniętych rezultatów wyprowadził Newcomb w 1895 jako najprawdopodobniejszą wielkość paralaksy kąt 8,8″, a wartość ta przyjęta została do wszystkich rachunków astronomicznych od początku wieku XX. Paralaksie tej odpowiada odległość słońca 149,499,000 klm. czyli 20,148,000 mil geogr., co wyrównywa 23,439 promieniom ziemskim. Jest to zresztą odległość średnia; istotne oddalenie ziemi od słońca jest w początku stycznia przeszło o 2 miljony klm. mniejsze, a w początku lipca o tyleż większe, aniżeli ta odległość średnia, zmienia się przeto między 146½ a 151½ miljonami klm.—*Wymiary słońca.* Promień słońca przedstawia się nam pod kątem 15,6′, znając zatem odległość słońca, można z tej jego wielkości pozornej obliczyć istotną wielkość średnicy słońca, która = 1,391,000 klm., czyli przenosi 109,05 razy średnicę ziemską, objętość zaś słońca jest 1.300.000 większa od objętości ziemi. Masa słońca jest 324.439 razy większa aniżeli masa ziemi, a gęstość słońca=0,255 gęstości ziemi, czyli=1,41 gęstości wody. Siła ciążenia na powierzchni słońca działa 27,6 razy silniej, aniżeli na powierzchni ziemi, ciało zatem, ważące na ziemi 1 funt, waży na słońcu prawie 28 funtów.—*Powierzchnia słońca*

oku nieuzbrojonemu, osłoniętemu tylko szkłem przyćmionem, wydaje się zupełnie jednolitą; obserwowana jednak przez lunetę jaśniejąca ta *fotosfera* przyjmuje pozór ziarnisty (fig. 2), jakby złożona była z utworów obłokowatych, zawieszonych

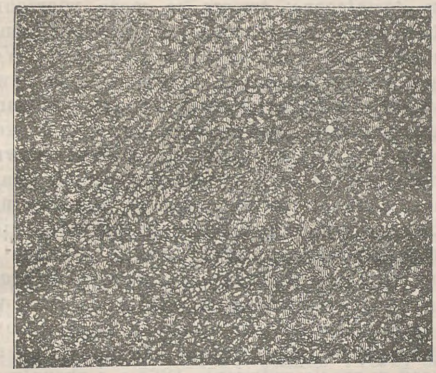

Fig. 2. Powierzchnia słońca.

w środowisku stosunkowo ciemniejszem, gazowem. Często w pewnym obszarze ginie wyraźna ziarnistość, a w jej miejsce występują smugi większe, jakby przez zlanie obłoków oddzielnych, czem zdradza się ruch ich żywy; często też rozświetlają się silniej rozległe przestrzenie na powierzchni

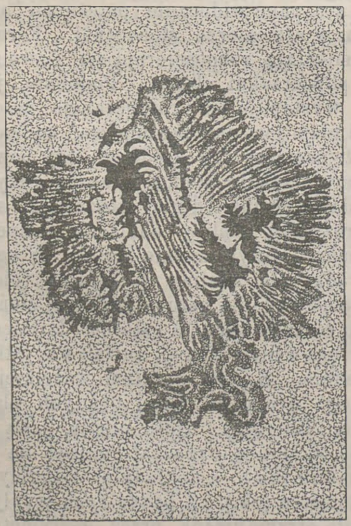

Fig. 3. Plama słoneczna.

słońca, tworząc tak zwane *pochodnie*. Nadto powierzchnia **S.** często pokryta jest *plamami*, które odkrył Fabricius (1610) i Galileusz (1611). Przedstawiają się jako miejsca ciemne na tarczy jasnej **S.**, różnych kształtów i wielkości (fig. 3); największe mają do 200,000 klm. średnicy i występują głównie między 10^0 a 40^0 szerokości słonecznej. Większe plamy okazują znaczną stateczność i można je przez dosyć długi czas obserwować; posuwają się one na tarczy **S.** od wschodu ku zachodowi, przebiegając ją całą w ciągu 13 dni i ukazując się po drugich 13 dniach znowu na brzegu **S.**, z czego wypada, że **S.** obraca się około swej osi od wschodu ku zachodowi w ciągu 25 dni 5 god. 38 minut (Spörer). Dostrzeżono jednak, że w większych szerokościach ruch plam jest nieco powolniejszy; dokładnego wyjaśnienia tego szczegółu dotąd nie posiadamy. Plamy mają często jądro ciemne, otoczone słabszym przycieniem, na granicy którego dają się widzieć wspomniane wy-

Fig. 4. Plamy i pochodnie.

żej *pochodnie* (fig. 4). Plamy ciemne powiodły do teorji Herschia i Wilsona, według której jądro **S.** jest ciemne, a plamy są lejkowatemi otworami, jakie się tworzą w jasnej powłoce **S.** *(fotosferze)*. Kirchhoff objaśnia plamy jako chmury w atmosferze słonecznej, powstające w skutek miejscowego oziębiania się powierzchni **S.**, podobnie, jak w naszej atmosferze powstają chmury ze skraplania się pary wodnej. Pewne właściwości, jakie plamy przedstawiają, objaśnia Kirchhoff tem, że nad jedną chmurą łatwo tworzyć się może druga, co zwłaszcza dobrze tłómaczy przycienie. Huggins i Secchi potwierdzili teorję te Kirchhoffa. Ilość plam na **S.** ulega perjodowi 11-letniemu; co lat 11 ma miejsce największość plam, a w połowie tego perjodu przypada ich najmniejszość; godnem uwagi jest, że perjod ten schodzi się z perjodem natężenia magnetycznego ziemi i obfitości zórz północnych,

a odpowiada długości roku Jowisza.—Podczas całkowitego zaćmienia słońca, gdy księżyc zasłania nam je zupełnie, dostrzegamy objawy, które w blasku jego nikną i są niewidzialne. Dokoła czarnej tarczy księżyca rozlega się wtedy wiemiec świetl-

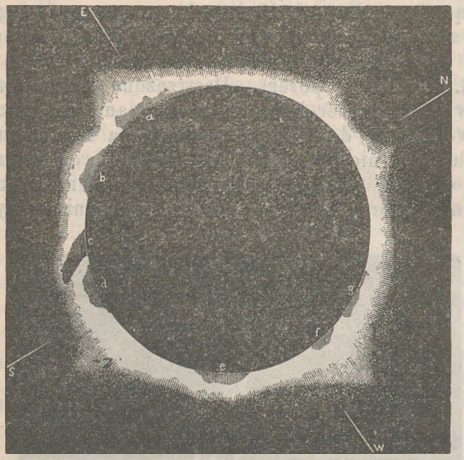

Fig. 5. Korona słoneczna.

ny, promienisty, zwany *koroną słoneczną* (fig. 5), którą porównać można do glorji, otaczającej na obrazach głowy świętych. Promienie korony nie są zawsze prostopadłe do brzegu księżyca; nie wychodzą one wprost z tarczy księżyca, ale z wieńca świetlnego białego, który otacza tarczę

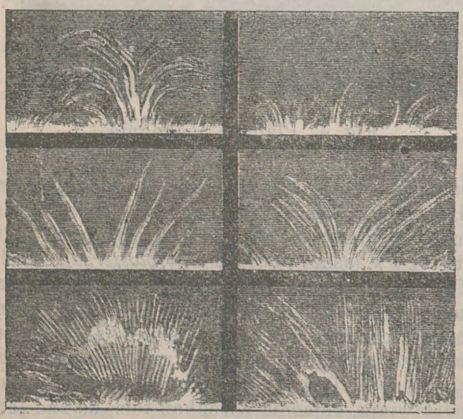

Fig. 6. Protuberancje.

księżyca w szerokości 3′. Korona nie należy, jak dawniej sądzono, do księżyca, ale stanowi niewątpliwie najbardziej skrajną powłokę słońca, długie zaś promienie są zapewne zjawiskiem podmiotowem. W 1860 poznał Prażmowski, że w znacznej przynajmniej części blask jej nie jest własnem jej światłem, ale odbitem od niej światłem słonecznem. W widmie jej dostrzeżono pewną linję zieloną, której żaden znany pierwiastek nie wydaje; wytwarza ją zapewne gaz znacznie od wodoru lżejszy, który nazwano *coronium*. Wiadomości nasze o koronie nie są dostateczne; tworzą ją może wierzchnie warstwy atmosfery słonecznej, a prawdopodobniej pył meteoryczny, unoszący się dokoła słońca. Właściwa atmosfera słoneczna przypada niżej i tworzy ponad jaśniejącą fotosferą warstwę czerwonawą, której nadano nazwę *chromosfery*. Atmosfera ta, w górnych swych częściach złożona głównie z wodoru, w głębszych wypełniona parami żelaza, magnezu i innych metali, stanowi warstwę niewielkiej stosunkowo grubości, ale jest siedliskiem działalności potężnej, stąd bowiem miotane są w górę olbrzymie wybuchy mas gazowych, *protuberancje* czyli *wyskoki* (fig. 6), które dają się widzieć podczas zaćmień całkowitych około ciemnej tarczy księżyca. Spektralnie badano je po raz pierwszy w czasie zaćmienia 1868 r. i okazały się słupami rozżarzonego wodoru; wtedy też Lockyer i Janssen, niezależnie od siebie, podali sposób badania tych protuberancji nawet przy zwykłym blasku słonecznym. Huggins i Zöllner poznali sposób rozpatrywania kształtów protuberancji przy blasku słonecznym. Ci i inni badacze wykazali, że protuberancje są wybuchami płonącego wodoru, które z wnętrza słońca wznoszą się do wysokości niekiedy 500,000 klm., przyjmując najrozmaitsze kształty, szarpane widocznie potężnemi burzami, wiejącemi w atmosferze słonecznej. Formy swe szybko zmieniają, rozpościerają się i zwolna opadają ku powierzchni słońca. Podobnie, jak pochodnie, występują też protuberancje najobficiej, gdy ilość plam jest najznaczniejsza; sądzić nawet można, że same są ich źródłem, gdy bowiem na ognistą powierzchnię słońca wracają gazy, oziębione w dalekich już od niej obszarach, sprowadzają w rozległej okolicy obniżenie temperatury, a tem samem i przytłumienie blasku. W ogólności dopiero odkrycie analizy spektralnej (ob.) dało nam możność badania natury fizycznej słońca i jego składu chemicznego, a ostatnie dziesięciolecia nauczyły nas o niem więcej, aniżeli wszystkie wieki poprzednie. **S.** jest źródłem wszelkiej pracy i wszelkiego życia na ziemi i innych planetach (ob. Ciepło, Energja). Ilość ciepła, jaką ziemia otrzymuje od słońca, oznaczał Ponillet za pomocą pyrheliometru (ob.), a dokładniej Langley za pomocą bolometru (ob.). Z badań tych wypływa, że ilość ciepła otrzymywana przez centymetr kwadratowy powierzchni ziemi w ciągu minuty wynosi 3 ciepłostki *(stała słoneczna)*, skąd dalej wnieść można, że **S.** wysyła rocznie przeszło 3,000 kwintyljonów ciepłostek; ilość ta ciepła mogłaby stopić warstwę lodu grubą na 36 metrów, otaczającą **S.** w odległości ziemi. Pomimo jednak tego, do ostatnich czasów sądzono według przytoczonej wyżej

teorji Herschla, że **S.** jest wewnątrz ciemne, otoczone tylko jasną atmosferą. Gdy jednak Kirchhoff (1861) objaśnił znaczenie linji ciemnych w widmie słonecznem, musimy przyjąć (ob. Analiza spektralna), że **S.** posiada jądro rozpalone, otoczone powłoką gazową; z natury zaś linji ciemnych widma wnieść można, że głównemi częściami składowemi atmosfery **S.** są wodór i para żelaza, oprócz tego zawiera ona sód, potas, wapń, magnez, heljum i inne pierwiastki. Do oznaczenia wszakże temperatury słońca nie posiadamy metod dostatecznie pewnych; różnemi drogami oceniano ją na 1,500° do 28,000°. Że olbrzymia ta temperatura, pomimo wysyłania niesłychanych ilości ciepła przez **S.**, nie ulega widocznemu zmniejszaniu się, tłómaczy to Helmholz ściąganiem się słońca, a Mayer spadaniem na jego powierzchnię licznych brył meteorycznych; oba te działania mechaniczne są źródłem ciepła. Co do stanowiska **S.** w ogólnym systemacie niebieskim, to jest ono gwiazdą stałą, należącą do układu gwiazd, którego krańce tworzy droga mleczna, i podobnie, jak inne gwiazdy, słońce przesuwa się w przestrzeni, ciągnąc ze sobą cały orszak swych planet (ob. Gwiazdy). Por. S. Kramsztyk „Przejście Wenery i wyznaczanie paralaksy słońca“ (*Wszechświat*, 1883); Secchi „Le soleil“ (1872); Young „The Sun“ (2 wyd., 1895).

Słońce centralne, S. *środkowe*, gwiazda stała, około której poruszają się wszystkie gwiazdy układu, do którego należy słońce nasze. Według pewnych poglądów Mädler sądził, że takiem słońcem centralnem jest Alcjona ze zbiorowiska Plejad (ob.). Wiemy jednak obecnie, że wniosek ten był rezultatem obserwacji niedostatecznych, a w ruchu gwiazd ogólnej prawidłowości dotąd nie dostrzeżono (ob. Gwiazdy).

Słońsk, dawniej miasto, dziś wieś w gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim, nad Wisłą; osada wielce starożytna, istniejąca już na początku XI w., znajdowały się tu niegdyś (począwszy od XIII w.) dwie warzelnie soli. Od **S.** brali nazwę kasztelani mniejsi, istniejący do upadku Rzeczypospolitej. Pod **S.** znajduje się *Słońskie jezioro*, mające 9 morgów przestrzeni, a głębokie na 6 stóp.

Słońsk, *Słońsko*, wieś w pow. Inowłocławskim, o 7 klm. na wschód od Inowłocławia. W XIII w. stanowiła oddzielną dzielnicę Piastów.

Słońska kasztelanja była położona w województwie Inowrocławskiem w ziemi Dobrzyńskiej, ostatnim jej kasztelanem był Kajetan Sierakowski, mianowany 1787 r., † 1841 r.

Słotwiński Feliks, prawnik, * 1788 r. we wsi Borony, obw. Tarnowskim w Galicji; po ukończeniu nauk w uniwersytetach lwowskim i krakowskim 1808 r., powołany został 1809 na profesora do szkół krakowskich, a w 1811 na profesora prawa natury w głównej szkole tamże. W następnym roku mianowany został profesorem w uniwersytecie jagielońskim i jednocześnie był patronem przy trybunale cywilnym oraz kilkakrotnym posłem na sejmy b. rzeczypospolitej Krakowskiej. † 1862 r. w Krakowie. Ogłosił drukiem: „O historji prawa natury o systematach różnych jego pisarzów“ (Kraków, 1812), „O metodzie matematycznej w ogólności, a w szczególności o sposobie nauczania matematyki elementarnej“ (tamże, 1813); „Prawo natury prywatne,“ F. Zeilera, przekład z niemieckiego (tamże, 1813); „O potrzebie, prawnym początku i celu rządów“ (tamże, 1815); „Prawo natury rządowe“ (tamże, 1815); „Prawo narodów naturalne, połączone z praktyką państw europejskich“ (tamże, 1822) i w. in.

Słotwiński Konstanty, brat poprz., * 1793 we wsi Dąbrówce, obwodzie Tarnowskim, w Galicji; odbywszy nauki prawne w Krakowie, obrał sobie zawód wojskowy i 1812 miał już stopień porucznika w artylerji polskiej. Ciężko raniony w tymże roku, opuścił służbę wojskową i przeszedł do cywilnej. Następnie i tę rzuciwszy, został 1831 dyrektorem zakładu naukowego imienia Ossolińskich we Lwowie. W 1834 r. obwiniony o drukowanie i rozszerzanie książek zabronionych, został uwięziony i przebył w twierdzy Kufstein lat dziewięć. Powróciwszy na łono rodziny, osiadł w wiosce Głobikowej, w Tarnowskiem, i tam podczas rzezi galicyjskiej został zamordowany 21 lutego 1846 r. Pisma jego są: „O Polsce, jej dziejach i konstytucji,“ przekład z F. Jekla (2 t., Lwów, 1819); „Katechizm poddanych galicyjskich o prawach i powinnościach ich względem dworu, rządu i samych siebie“ (t., 1832); „Systematische Darstellung der Unterthansgesetze in Galizien“ (3 t., Brünn, 1827) i in. Oprócz tego zostawił w rękopisie kilka prac wierszem i prozą.

Słotwiński Adam, ks. rektor Pijarów w Krakowie, autor kilku prac naukowych, † 1894 r.

Słowacki Piotr, astronom polski z XVI w., * we wsi Zdakowie i dla tego pisał się *Zdakoviensis*, † 1588. Po ukończeniu nauk w Krakowie został bakałarzem filozofji 1567 i wykładał w akademji prozodję, a od 1570 *sphaeram Jeannis de Sanok*. Otrzymawszy 1572 stopień doktora filozofji, udał się do Włoch na naukę medycyny, skąd wróciwszy po trzech latach, otrzymał dawną katedrę. Miał czynny udział przy poprawie kalendarza. Wydał: „Schreib-Kalender auf 1583 J.“ (Wrocław, 1582) i „Neues und altes Schreib-Kalender auf das Jahr 1584“ (t., 1584).

Słowacki Euzebjusz, profesor wymowy i poezji w uniwersytecie wileńskim, * 1772 r. we wsi Podhorcach, w Galicji. Po ukończeniu szkół krzemienieckich był pierwotnie geometrą królewskim, następnie nauczycielem prywatnym i profesorem wymowy w gimnazjum, a od 1811 profesorem uniwersytetu wileńskiego † 1814. Dzieła jego ważniejsze są: „Henrjada“ Woltera, przekład z francuskiego wierszem (Warsz., 1803); „O potrzebie doskonalenia języków narodowych i używaniu mowy ojczystej w wykładzie nauk“ (1809, b. m. dr.); „O życiu i pracach uczonych Józefa Czecha“ (Wil-

Słowacki Euzebjusz.

Słowacka Salomeja.

no, 1811). Po jego śmierci wydano: „Słowackiego dzieła, z pozostałych rękopismów zebrane“ (4 t., Wilno, 1824—1826); „Prawidła wymowy i poezji wyjęte z dzieł E. Słowackiego J. Szydłowskiego“ (4 wyd., Wilno, 1847).

Słowacki Juljusz, syn poprz. i Salomei z Januszewskich, poeta polski z epoki Mickiewiczowskiej, * 23 sierpnia 1809 w Krzemieńcu. Ojciec jego Euzebjusz, profesor tamecznego liceum, otrzymawszy katedrę uniwersytecką w Wilnie, przeniósł się do tego miasta, gdzie przedwcześnie (w 1814) zmarł, osierociwszy pięcioletniego syna. Matka zaślubiła Augusta Bécu, profesora hygjeny w uniwersytecie wileńskim, ojca dwóch córek: Hersyli i Aleksandry, z któremi razem chował się przyszły poeta. W r. 1819 wstąpił **S.** do gimnazjum, gdzie był celującym uczniem i gdzie zawarł serdeczną przyjaźń z Ludwikiem Spitznaglem. W 1824 ojczym jego Bécu zabity został przez piorun. W 1825 wstąpił **S.** do uniwersytetu na wydział prawny i przebył na nim 3 lata, zajmując się więcej Byronem, niż kodeksem. W owej epoce pokochał starszą od siebie Ludwikę Śniadecką, córkę Jędrzeja, ktora to miłość wywołała wielki wpływ na życie uczuciowe poety. Po zdaniu egzaminów wyjechał do Krzemieńca, dokąd się matka jego po śmierci męża przeniosła i zabawił tam pół roku. 15 lutego 1829 wyjechał z Krzemieńca do Warszawy dla poświęcenia się zawodowi praktycznemu i wszedł jako aplikant do kancelarji komisji skarbu. Pierwsze próbki poetyczne umieszcza w „Meliteli“ Odyńca. W Warszawie bawił u Teresy Nickiej, u Węgrzeckich, przyjaźnił się z Odyńcem, złożył wizytę Niemcewiczowi w Ursynowie i odczytał mu ustęp z „Mindowego“ (1830). 8 marca 1831 wyjechał z Warszawy za granicę. Przebywał w Dreźnie, w Londynie, dokąd miał misję polityczną, 9 wrz. 1831 przybył do Paryża, gdzie ogłosił drukiem zbiór swoich dotychczasowych utworów p. t. „Poezje J. S.“ (2 t., Paryż, 1832), zawierające prócz drobniejszych rzeczy „Jana Bieleckiego“ i dwa dramaty: „Mindowe“ i „Marję Stuart,“ przyjęte dość obojętnie przez krytykę. W 1832 zetknął się z Mickiewiczem w Paryżu. Trzecia część „Dziadów“ wywołała zerwanie stosunków z Mickiewiczem i wyjazd z Paryża do Genewy w 1832 r. W ciągu trzyletniego przeszło pobytu w Szwajcarji pisał **S.** kilka najlepszych swoich utworów, jak: „Anhelli,“ „W Szwajcarji“ i dramaty: „Kordjan,“ „Mazepa,“ „Balladyna,“ niewykończony „Horsztyński“ i poemat „Lambro.“ W Szwajcarji poznał Marję Wodzińską, którą pokochał, a sam był kochany przez Eglantynę Pattey, córkę swej gospodyni. Ta go tak rozstroiła, że wyjechał do Włoch. Z wyjazdem do Włoch w 1836 zaczyna się trzeci okres działalności poety. W towarzystwie krewnych wuja Teofila Januszewskiego, żonatego z panną Bécu zwiedza całą Italję; w Rzymie poznaje się z Z. Krasińskim. Z Neapolu puszcza się w podróż na Wschód; zwiedza Egipt, Palestynę i w połowie 1837 wraca do Europy, by we Florencji rozpocząć żywą działalność piśmienniczą. Prócz „Podróży na Wschód,“ „Ojca Zadżumionych“ i kilku drobniejszych poezji, skreślonych pod wrażeniami nowego świata („Rozmowa z piramidami,“ „Hymn na morzu“). W owym czasie wydał drukiem „Anhellego“ (1838); „Dantyszka“ (1839) i trzy poematy („Wacław,“ „W Szwajcarji“ i „Ojca zadżumionych“), oraz „Balladynę“ (1839). We Florencji poznał pannę Anielę Moszczeńską („Wiersze do Anieli M.“). W 1838 wyjechał do Paryża, gdzie pisze, a poczęści i wydaje: „Lillę Wenedę“ tragedję formą i duchem ściśle związaną z „Balladyną.“ „Beniowskiego,“ niedokończony wielkich rozmiarów poemat, skreślony na wzór „Don Juana“ Byronowskiego, przedstawiający nam najwybitniej indywidualność poety, jego stosunek do ówczesnej literatury i społeczeństwa. Nieporównane mistrzostwo języka, siła niezmierna i gryząca ironia cechują ten jedyny w swoim rodzaju utwór. To samo powiedzieć można o „Grobie Agamemnona,“ fragmencie z „Podróży na Wschód,“ „Niepoprawnych,“ „Krakusie,“ „Mazepie“ (napisanym w Genewie), „Beatrix Cenci“ i fragmenty dramatów: „Jan Kazimierz,“ „Wallenrod,“ „Walter;“ studjum „Złota czaszka“. Wydanie „Beniowskiego“ naraża go na zatargi i pojedynek z krytykiem St. Ropelewskim; ztej sprawy poeta wychodzi zwycięsko i z honorem. W owym czasie również rozpoczął się stosunek z panną Marją Joanną Bobrową, niegdyś kochanką Z. Krasińskiego, w której się **S.** rozkochał, ale stosunek ten nie przekroczył granic serdecznej przyjaźni. W roku 1842 poznał się **S.** ze słynnym mistykiem Towiańskim i znajomość ta wywarła gwałtowny przewrot w poecie. Wpływ mistycznych marzeń Towiańskiego podziałał na talent **S.** i odbił się w całym szeregu utworów, jak: „Ksiądz Marek,“

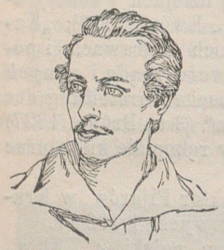

Słowacki Juljan.

„Sen srebrny Salomei," „Król Duch" (Paryż, 1847); „Geneza z Ducha" (Lwów, 1873) i mistrzowski przekład „Księcia Niezłomnego" z Calderona, którego sobie obrał **S.** za wzór w dramatach z tego ostatniego perjodu. Wpływ Towiańszczyzny na Słowackim przedstawiano zwykle jako ujemny; tego jednak powiedzieć nie można. Poeta oczyścił się i dojrzał duchowo i twórczość jego pogłębiła się i nabrała polotu i oryginalności (Por. I. Matuszewski „Słowacki i nowa sztuka," Warszawa i Kraków, 1902). W 1845 napisał w odpowiedzi na „Trzy psalmy Krasińskiego," wiersz „Do autora trzech psalmów." Wiersza tego nie drukował, ale krążył on w odpisach i spowodował ochłodzenie stosunku z Krasińskim. Z Mickiewiczem w kole Towiańczyków zbliżył się **S.**, ale później; nie zrywając z doktryną mistrza, usunął się od Towiańczyków i snuł swoje poglądy mistyczne samodzielnie. Wypadki 1848 i krótkie spotkanie się z matką w Poznańskiem (t. r.) wstrząsnęły silnie nerwową organizacją poety i przyśpieszyły rozwój piersiowej choroby, która sprowadziła zgon 4 kwietnia 1849 w Paryżu. Pochowany na Mont-Martre. Wytknięty przez niego kierunek w literaturze stał się wszechwładnym w ostatniem dziesięcioleciu. Prócz takich pierwszorzędnych talentów, jak K. Ujejski i Asnyk, całe grono młodych poetów idzie torami **S.** Krytyka, uwzględniając upodobania ogółu, zajęła się również gorliwie życiem i pismami poety. A. Małecki ogłosił wyborną i obszerną pracę p. t.: „J. S. jego życie i dzieła w stosunku do współczesnej epoki" (2 t., Lwów, 1866—67; 2 wyd., 1880, t. 3, 3 wyd., 1900), z powodu której S. Tarnowski napisał znakomitą ocenę tak pracy Małeckiego, jak i postaci poety. Wydanie staraniem profesora Małeckiego pośmiertnych poezji **S.** (3 t., Lwów, 1866), mieszczących prócz dalszych pieśni „Beniowskiego" i „Króla Ducha" cały szereg tak wykończonych dramatów („Beatrix Cenci," „Niepoprawni"), jak i mniej lub więcej obszernych fragmentów, przekonało o sile i bogactwie genjuszu **S.**, który zwłaszcza na polu literatury dramatycznej mógł wznieść się nadzwyczaj wysoko, gdyby miał *na swe rozporządzenie scenę* i żył w innych warunkach. Nowe wydanie wszystkich pism **S.** oprócz pośmiertnych, wyszło u Gubrynowicza we Lwowie pod redakcją Małeckiego w 4 tomach, zaś „Pismo pośmiertne" wydał H. Biegeleisen (Lwów, 1884 i powtórnie A. Małecki (3 t., Lwów, 1885). W Warszawie wyszły „Pisma Juljusza Słowackiego" z przedmową Chmielowskiego (4 t., 1889). Z rękopisów pośmiertnych wydano jeszcze „Genezis z Ducha," wykład nauki. „List do Rembowskiego" ze wstępem i objaśnieniem Biegeleisena, Warszawa. Poezje, utwory dramatyczne i proza zaopatrzone wstępem i objaśnieniem przez Józefa H. Rychtera, Kraków, 1889 r. Samuel Zborowski, *Słowo*, 1901. Listy Juljusza Słowackiego z autografów wydał Leopold Méyet, 1899 r., dotychczas wyszły 2 tomy.—Por. prócz wspomnianej wyżej biografji Małeckiego, Ferdynand Hösick „Juljusz Słowacki" (3 t., 1898); Jellenta „Juljusz Słowacki dzisiaj;" Ig. Matuszewski „Swoi i Obcy" Warsz., 1898 r., oraz „Słowacki i nowa sztuka (modernizm)" 1902. Wiktor Hahn „Bibljografja o Juljuszu Słowackim."

Słowacy, zowią się słowiańscy mieszkańcy północnych Węgier. Są to potomkowie Słowian, którzy podczas przesiedlenia się do Europy zatrzymali się w górach Karpackich i ich odnogach, zwłaszcza między Dunajem a Cisą, i w IX wieku po Chr. utworzyli jądro państwa wielkomorawskiego. Zostawali oni pod władzą własnych książąt i w połączeniu z Czechami walczyli za czasów Samona przeciwko Awarom, przeszli od czasów Karola W. w stosunek zależny względem Franków i Niemców; w IX wieku w połączeniu z Morawianami stali się niezależnymi, zwłaszcza pod książętami Rościsławem (Rosticem), oraz Świętopełkiem (Swatoplukiem), i otrzymali przewagę w Panonji, aż dopóki wskutek bitwy pod Presburgiem nie upadło państwo wielkomorawskie, i **S.** stopniowo nie przeszli pod władzę Madziarów. **S.** do dziś dnia w rozproszeniu zamieszkują prawie w całych Węgrzech, w komitatach zaś północno-wschodnich, zwłaszcza w Trenczyńskim, Orawskim, Liptowskim i Zwoleńskim, dalej w Turczańskim, Nitrzańskim, Gemerskim, Spiskim i Szaryskim, stanowią przeważną część mieszkańców. Nadto **S.** znajdują się w Morawji (w częściach przyległych Węgrom) i w pojedyńczych osadach w Austrji Niższej, Bukowinie i Sławonji. Liczba Słowaków wynosi około 2,750,000 miesz., według wyznania w $^2/_3$ częściach katolików, w $^1/_3$ zaś protestantów. **S.** tak pod względem narodowości jak i języka stanowią z Czechami i Morawianami jedną gałąź pnia słowiańskiego i ze wszystkich innych plemion najwierniej przechowali typ starosłowiański. Główne cechy narzecza słowackiego, odróżniające je od języka piśmiennego czeskiego są: zachowanie pierwotnych samogłosek pełnych, *a, o u;* *czasza—czisze;* *zajac, zajic;* *mesjac—miesic;* *czujem—cziji;* *klucz—klicz;* *mja—mie;* *sa—se;* nie zmiękczanie *r* w *rz: recz, prjatel, rjad, priszol;* *e* rzadko miękczy się w *ie;* *czlowek,* w hrobe, w dome, werny; w locatiwie sing., z powodu niezmiękczenia *e,* twarde samogłoski pozostają niezmiękczone: w ruke, na nohe, na strechte; *cz* zamiast *st* przed *r:* czrewo, czrewic, czrep, czrenka; *u* zamiast twardego *l* (*ł*): byu lub bou, spau, dau; zębowe *d* i *t* w imiesłowach i uformowanych od nich wyrazach pozostają się bez zmiany: pozlateny, oszudieny; *dz* zamiast *z:* prjazda—prizje, nudza—nouze, medza—meze; *pre* zamiast *pro* i *raz* zam. *roz* prerazit', predat' razwora; genitiw przymiotników kończy się na *iho,* datiw zaś na *imu:* dobriho, dobrimu. Od czasu gdy reformacja zaprowadzoną została pomiędzy **S.** przez husytów czeskich, datuje się przewaga języka czeskiego, pod którego wpływem wzrastała zwolna i literatura słowacka. Dopiero

w nowszych czasach zaczęto wprowadzać do literatury rozmaite różnorzecza mowy ludowej słowackiej. Z pisarzów wymienić należy: M. Bela (1684—1749) i Dan Krmana (1663 — 1740), tłómaczów Biblji; Stefana Leszkę, kaznodzieję w Kis-Körös (1757—1818), który redagował pierwszy czasopis w języku słowackim; Bernolaka, autora gramatyki słowackiej; Jerzego Palkowicza (ob. † 1835), tłómacza Pisma św. (2 t., 1833). Z nowszych ważniejsi nadto: Andrzej Plachy, Samuel Rożnay († 1815), Jan Krman, Bogusław Tablic, z którego prac zasługują zwłaszcza na uwagę „Slowenszti werszowci“ (2 t., 1805 — 1809) i „Poesie“ (4 t., 1806 — 1812); Holly, Sztur, Hurban, Hodża i w. in. W nowszych czasach literacka działalność **S.** skoncentrowała się przeważnie w almanachach, czasopisach i po części kalendarzach. Pieśni ludowe zbierał Szafarzyk (2 t., Peszt, 1823—27) i Kollar (2 t., Buda, 1834). Gramatyki pisali Bernolak, Hatala. Por. Sasinka „Die Slowaken“(Praga, 1875, 2 wyd., 1881); Pypin i Spasowicz „Historja literatur słowiańskich;“ Szafarzyk „Geschichte der slav. Sprache und Litteratur;“ najnowsze szczegóły w Zawilińskiego Romana „S.“ (Warszawa, 1899).

Słowaczyński Andrzej, statystyk i geograf, słuchał nauk w uniwersytecie warszawskim; po r. 1831 udał się do Francji, gdzie stale osiadłszy, pracował łącznie z Moreau nad dziełami, ściągającemi się do historji, statystyki i geografji państw europejskich. Ważniejsze jego prace są: „Tygodnik emigracji“ (Paryż, 1834); „Praga, rys historyczny“ (tamże, 1835); „Dykcjonarz historyczno-statystyczno-geograficzny Polski“ (tamże, 1835); „Cinq statistiques générales de la Pologne“ (4 t., tamże, 1838).

Słowakowicz Stanisław, matematyk i lekarz, * 1634 w Bieczu, † 1702. Kształcił się w Krakowie, gdzie następnie wykładał różne przedmioty matematyczne. W r. 1668 udał się do Włoch; od roku 1675 był profesorem na wydziale lekarskim w Krakowie. Ogłosił: „Questio meteorologica de cometis“ (1655); „Icon damnatae ad tenebras lunae“ (1674); „Questio medica de paralysi“ (1675); „Pollimium Commetarium, albo raczej niebo z dawna, a niesłusznie kometom odebrane“ (t., 1681).— Inny **S.**, Antoni Jan, był profesorem wydziału lekarskiego w akademji krakowskiej od r. 1717, † 1721; ogłosił: „Questio medica do Scorbuto“ (Kraków, 1716).

Słoweczna, rzeka wpadająca do Prypeci, poniżej ujścia do niej Jasiołdy. Przy wielkiej wodzie spławną jest dla tratew z produktami rolniczymi.

Słowianie *(Sławianie). Etymologja imienia:* a) *naukowa.* Grimm i Maciejowski widzą najdawniejsze formy imienia **S.** w Swewach Tacyta i Swowenach Ptolemeusza i Marynusa z Tyru. J. Dobrowski (1784) przypuszczał byt krainy Słowy, od którego lud miał wziąć nazwę. Mone, Czelakowski i Sękowski wywodził ją od wyrazu „człowiek,“ znaczącego też niewolnika (sclave). Szafarzyk za Praetoriusem wywodzi imię **S.** od litewskiego wyrazu *sallawa,* łotyskiego *salla,* żmujdzkiego *sallo* (wyspa), potem stąd kraina Skalowy. Przybyk Pulkawa, Jan Dubrawski, St. Orzechowski, Kromer, Kollar, Lelewel widzą pierwiastek imienia **S.** w słowie *słuj-* (klyô, cluo, inclitus), skąd poszły wyrazy sława, więc Sławianie (celebres), i słowo, więc **S.** (homoglôttoi, sermonales), „rozumiejący się,“ w przeciwieństwie do niemych (Niemców). W źródłach obcych zjawiają się formy Sklavi lub Stlavi; na pograniczu Czudów w Nowogrodzie W. mieszkali Słowianie; na Kaszubach, koło jezior Leba i Garden, przy Niemcach są dotąd Słowińcy, co potwierdzać się zdaje wywód od słowa, rozumienia się (tak była np. Niemcza na Śląsku, od Niemczów w XI wieku zwana, może od VIII lub IX w. już datująca). Por. Durich „Bibl. Slav.“ (Wiedeń, 1795); J. Dobrowski „Unters. woher die Slaven ihren Namen erhielten“ („Abhandl. e. Privatges. in Böhmen,“ Praga, 1784); „Slovouli Slovane od Slavy czili od Slova“ („Czas. Czes. Mus.,“ 1827); J. Kollar „Rozprawy o jmenach narodu slawskeho“ (Buda, 1830), gdzie i literatura przedmiotu; Mone „Anzei. d. Mittelalt.“ (1834); Sękowski w „Bibl. dla cztenija“ (1834, I); Gebhardy „Geschichte d. Wend.;“ Czelakowsky „Rozmowa o jmieni Slowian“ („Czas. Czes. Mus.“ 1837, I, 60); Grimm „Gesch. d. deutsch. Sprache“ (1853); Maciejowski w rozprawach „Pierwotne dzieje“ (1846) i inne; „Swewi, Słowianie Niemcy“ *(Bibl. Warsz.* 1853, II) i w. in.; b) *Podaniowa.* Źródła arabskie u Herbelota w „Bibliothèque orientale,“ już przez Naruszewicza użyte, dalej w Edrisi'ego wydaniu Jouberta, Frähna „Ibn Fosslans Berichte,“ Lelewel „Geographie du moyen âge,“ i niektóre komentarze t. z. Bogufały, Mirżwy, roczników i Jana Dąbrówki, wywodzą Słowian od Saklaba, syna Lita, wnuka Yuwana, a prawnuka Jafeta, lub dawszy mu za braci Ruma (Greka), Ermena (Germanina) i Frendża (Franka), czynią jego ojcem Lita, dziadem Kelukima zamiast Yuwana. Inni wprost Saklaba czynią synem Madaja v. Mari Jafetowicza (tak Masudi z X w.). Konstanty Porfir. z X w. podaje rodowód plemion słowiańskich od siedmiorga rodzeństwa (ob.) białochrobackiego. Herodot (w V wieku przed Chr.) wywodzi Scytów (Słowian) od Targitaosa, syna córki Berezyny i Zeusa. Imiona trzech jego synów przypominają 3 z powyższego rodu imiona, opatrzone tylko starożytną wielce końcówką *ksais.* Są one: Harpo (Chrobatos), Kolak (Klukas) i Lejpo (Lubusza).

Przybycie do Europy i wędrówki. **S.** znikają w pomroce wieków, aczkolwiek co do pochodzenia **S.** są niewątpliwie krewniakami Indo-Zendów, z którymi łączy **S.** spólność języka, wierzeń, obyczajów i t. d. Przybyli ze wschodu na zachód, zostawiwszy osady nad Oką i Sożą, tak zwanych Lachów: Wiatyczów, Radymiczan, oraz Polan i Kijowian nad Dnieprem czyli „Dunajem.“ Nim roz-

szerzyli się po północnej stronie Karpat, które z dalszemi górami (tak zw. Hercyńskiemi) oddzielały Swewję, jeszcze za Tacyta od ludów południowych, Słowianie mieszkali nad Donem (Dunajem), Wołgą (Athil, Welet), pod nazwą Budinów *(Boudinoi)* w V wieku przed Chr., która jest jednoznaczna z nazwą niemiecką Wendowie, oraz Wanowie (fińską i skandynawską), Słowianom dawaną. Co do Swewów, którzy obejmowali „różne szczepy," Maciejowski i w części Grimm uważa ich za Słowian (z nazwy, a w części i ze krwi). Później uwydatniła się nazwa Antów (Wenetów, Wenedów) dla wschodnich, a Lachów (Lygioi, Lugoj, Lyngi) dla zachodnich **S.**, choć obie połowy same zwały się Słowianami, od pobratymców dostając specjalniejszą nazwę (por. Jordanes, Nestor). Nie zatarło to pierwotnej spólności pojedyńczych nazw plemiennych. Prócz wspomnianych Polan (nad Wartą i Dnieprem), oraz Kijowian (Kujaba wedle Arabów nad Dnieprem, Kujawy nad Wisłą i Notecią), mają być jeszcze West-fale i Ost-fale nad Renem i Wezerą Polanami (wedle Zeussa i Maciejowskiego). Dalej znajdujemy Obotrytów (Ob-Odry, wokoło Odry żyjący), zwanych inaczej Reregami u Rostoka, Swierzyna, gdy tak zwani „wschodni Słowianie, t. j. Obotryci," po niemiecku „Ostabtresi" (wschodni Obotryci), a pospolicie Predenecenti, sąsiadowali (822, 824) z Bulgarami, mieszkając w Dacji naddunajskiej. Obecnie brzmi nazwa ich Braniczowcy, wedle Szafarzyka. W kronice t. r. Bogufały jest ślad wędrówki ich z nad jeziora i od miasta Prenzlau (stąd Predenecenti zwani). Serbi siedzieli nad rz. Salą, dopływem Elby, i dawne podania mieszczą Białych Serbów koło karpackich (Bojków), a w X w. mieszkali na południu, podzieleni na Zachlumian (za-chołmców), pochodzących z miast Chełm i Bona w Krakowskiem, Narentów od rz. Neretwy, nad Adrjatykiem), Trzebinian (Terwunia, zwani od twierdz, czyli zasieków, trzebiących lasów na twierdze). Duklan, koło Draczu (Durazzo). Wspomnienia z X dochowały ślad ich wędrówki z Małopolski późniejszej, jakoby w IX w. Neury, znani Herodotowi (Nawary Ptolomeja, Nahanarvali, Lygji Tacyta, Norici, Nestora, są Słowianie), w pewnej epoce musieli oznaczać Słowian zachodnich, jak Windyki wschodnich. Nazwa Serbów, jako Sporów, znana jest najdawniej i znajduje się już u greckich pisarzów w VI w. po Chr.; może w formie Spali (Jordanesa) odnajdzie się z Wendów nazwę w czasach po Chr. zaraz (Plin H. N. 7). Co do zmian fonetycznych Serbi i Spali por. Chelibacja, Chrobacja, Krak, Klukas. Była ona ogólniejszą niegdyś, i obejmowała cała Zakarpatczyznę, do tego stopnia, iż mówiono, że „z Serbji wszyscy **S.** wyszli." — Chrobatów spotykamy w Czechach i w obecnej Galicji, jako Arpiów, Karpiów, Karpodaków, Chelibatów, Białochrobatów, w dawniejszych pomnikach. Potem siedzą (wedle dokumentów z 954 r.) nad rz. Mur, między miastami Knittelfeld i Loeben, kędy w pobliżu, jako pogranicze od obcej narodowości, jest Kraina (Karniola), podobnie jak były nad Drwęcą, nad Ukrą (Ucrani np. z 934) i nad Dnieprem Ukraina, Tu też byli koło Windischgrätz i góry Triglou Stodorani, których pierwotna siedziba koło Havelberga i Brandeburga, sięgająca do Czech i Kaszubów, objętą była także nazwą Stodoranji albo Hawelonji i znikała w ogólniejszej nazwie Lutyków czyli Wilków. Szafarzyk dowodzi, że pierwotną ich siedzibę była wyżyna Wałdajska, to jest Welecka (por. nazwy Wołgi, Athel, Welet, i nazwa niemiecka Lutyków—Weletabi, Weletowie), oraz okolice koło Wiłkomierza położone (Wilko-mir, obwód Wilków czyli Lutyków). Tam obecnie Wołotów (Weletów) uważają za olbrzymów, Miller jednak uważa formę Wolot za pochodną od indyjskiego Vritra *(Czas. Muz. kr. czesk.*, 1874, str. 334 n. 23). Stąd mieli Weleci wyjść na zachód brzegiem Baltyku, stąd po pierwotnej nazwie morze Wendyckie, biorącego nazwę Weleckiego lub Weltyckiego (Baltyckiego), i nad niem osiąść podzieleni na cztery szczepy: Czrezpienian (za rzeką Pieną), Chizini v. Kussini (może Kaszebi), Toleńcy i Ratarowie. Źródła czeskie (Kozmas) liczy do Lutyków i Stodoran, których Hawłami i Herulami zwano. Prócz tych najliczniejszych pokoleń jest wiele drobniejszych, jak Połabianie, z miastem Ratzeburg (Racibor), Smiłowo, od którego może wzięli nazwę tak zwani Smeldyngi (z m. Semelding, Conneburc), Linowie v. Lingowie v. Glinianie v. Hliunianie, od rz. Elby do Bardwiku i Luneburga siedzieli, obok nich nad rz. Jece, dopływem Elby, Drewanie. Dla Łużyczan, obecnie sasko-pruskich, koło Drekowa (Triebus) i t. Milczan (Milzieni), koło Budyszyna, Szafarzyk pierwotne siedziby wykazuje koło Kaługi, w ziemi Ługów (czyli Ligów, Lęchów) i Litwy, która Milżynami zwie olbrzymów, przez pamięć niby na Milzienów słowiańskich. Zważywszy, że już Ptolemeusz osadza koło gór Asciburgium (Eschengebirge, stąd Asdeten, Sudeten?) Ligjów Didunów (Dedesa), być może, że istotnie Łużyczanie należą do tego odłamu Słowian zachodnich, których pierwsze wieki przy nar. Chr. i XII stulecie, podobnie jak późniejsze czasy, znają pod nazwą Ligjów, Lingów, Lęchów, Lachów i Swewów, oraz dzielą na szczepy Pomorzan, Mazurów (Lygji Omani, Manini), Polan i Lutyków. Do **S.** zachodnich należą Czesi i Morawy podwójni. Szembera i Wojciechowski liczą do Słowian tak zwanych Turyngów, zwanych u Ptolemeusza Hermundurami, toż zdaniem jednych co u Tacyta Herminiones, wedle niektórych Warmjanie, coby także wskazywało wędrówkę Słowian ze wschodu północnego na południe i zachód. Lindau w istocie znalazł dużo dowodów historycznych pobytu Słowian w VIII w. w Turyngji. W Bawarji także obyczaje są słowiańskie. Kucharski wykazuje z opisu Jordanesa, że za jego czasów (w w. VI po Chr.), słowiański

t. j. zachodni lechicki szczep sięgał od Dniepru po jezioro Boden. (W kantonie Wallis do 1840 r. były szczątki Słowian, p. n. Hunnów). Badania niemieckich uczonych wykrywają także, że Słowianie bardzo daleko sięgali (por. E. Świeżawskiego w *Ognisku domowem* 1873 „Echa słowiańskie z toni germańskiej“ i Szembera „Sloveni w pravieku“). Szczep wschodni, Ancki v. Wendzki, mniej znany, liczy ludy mniej głośne w dziejach, ile że wprędce czy wygasły, czy wytępione zostały. **S.** siedzą koło W. Nowogrodu i jez. Ilmen, tak odróżnieni od sąsiednich Finów i Rugów; Siewierzanie, tak zwani od strony horyzontu, jak meklemburscy Szweryńcy, siedzieli nad Desną i Sułą. Nad dopływem Dźwiny Połotą mieszkali Połoczanie, co do imienia mający krewnych nad Wisłą (Połock, Płock). Między Prypecią a Dźwiną byli Dregowicze, Krywicze ze stolicą Smoleńskiem byli między źródłami Wołgi, Dźwiny i Dniepru (por. Krynica, źródło). Nad Bohem siedzieli Bulanie, później (w XII w.) zwani już Wołynianami, na miejscu Dulebów (znanych i w Węgrzech pod jez. Błatnem, w Czechach koło Pragi), nad Dniestrem byli Uliczy (Herodota Alazoni) i Tywercy.

Starożytności. a) *Mitologja czyli religja starożytnych Słowian.* Porównane wieści Prokopa (z VI w. po Chr.), Dytmara (z XI w.) i Helmolda (z XII w.), zgodnie fakt jednobóstwa podają, z który na pozór w sprzeczności stoi cześć rzek i duchów, rozmaitość nazw bóstw w Słowiańszczyźnie; szczegół z Dytmara znany, że ile jest żup (pagus), tyle bogów u Słowian. Kastorski *(Naczert. słow. mitol.*, 1841), zestawiając te świadectwa, tak je godzi: Bóg (Bhagas, felicitas, prędzej: blask), jest zwany zgodnie „sprawcą pioruna“ i zawiadowcą rzeczy niebieskich. Od niego wszyscy inni bogowie pochodzą, i kto mu bliższy, ten wyższy, w dział zaś dostali rządy stworzenia. To samo opowiada pieśń serbska (Wuk Karadz. II). Ze szczegółu, że w XII w. ten bóg miał większą cześć, który był skuteczniejszy w wyroczniach i szczęśliwszy w wojnie, Kastorski wnosi, iż tym sposobem kolejno bogi prowincjonalne ze swym ludem wynosiły się na pierwszorzędne miejsce; jeżeli lud w dziejach stanął górą, toż jego bożek, co do pełności atrybucji równy z Prabogiem, tylko że miejscowo czemś bardziej uwydatniony, wchodzi na stanowisko Praboga. Na dowód przemiany cytuje, że za Adama Bremeńskiego Radegast był pierwszy, bo Retarzy szli górą, za Helmolda Swantewit zajął jego miejsce, bo Rujanie rej wiedli. Za Dytmara i Brunona Kwerfurckiego (w XI w.), zdaje się słynął Swarożyc lutycki. Toby okazywało, że teokratyzm, zaświadczony wyraźnie o Rugji, był bardzo silny w Słowiańszczyźnie (połabskiej przynajmniej) i że cześć boga stanowiła węzeł polityczny, jeszcze silniejszy niż władza książąt. Haupt J. („Mitteil. des. k. k. Central Comis. zur Erforsch. u. Erhalt. der Baudenkmäle,“ Wiedeń, 1870 XVIII, 144) dowodzi nawet, że ludy przybierały nazwę od bóstw swoich. Tak Kastorskiego jak Haupta zdanie dość się stwierdza na mitologji Słowian. Naprzód faktem jest powtarzanie się imion lub znaczeń bóstw w różnych krajach słowiańskich, co zdaje się być dowodem spólności pojęć, na których imiona się te osnuły. Tak na Rusi (kron. Hipaciej.) i na Połabiu (Bruno Kwerf. i Dytmar) znają Svarazici (Svar, blask) którego fonetycznem przekształceniem zdaje się Jesse lechicki (u Długosza) zam. Isvara, wedle Lelewela. U Tacyta zaś za bóstwo części Swewów, to jest Lęchów, jak uważa Kętrzyński, uchodziła Isis, czczona w formie czółna. Radegast czczony u Redarów, w formie Rochwista jest znany na Śląsku, jako Roduś na Podlasiu, pod nazwą króla pasterzy na Kujawach. Imię Czarnoboga, znane u Połabian Helmoldowi, zjawia się w pieśni, teraz w Mińskiem nuconej, jako wnuk Kruka, koło Wiślicy i Kijowa siedzącego (Stecki „Wołyń,“ I). Perun, w formie Perkun znany u Litwy i Rusi, jako Paroma zjawia się u Słowaków, jak Prowe czy Prone w Oldenburgu i t. d. Stodoranie, przez Szafaryka od bóstwa Stodor wywodzeni, przypominają obrząd stado u Lachów i Stedzca, u Drewlan obchodzonego (Długosz, Keyser). Ich drugie imię Heweli, przypomina zendzką formę Hveol, która wydała Phula, bóstwo Słowianom przyznane przez Grimma, i Jula (włócznie Juljusza Cezara u Helmolda i żywociarze Ott. Bamb. i t. p.). Neurowie, później Navanarhali, przynajmniej zdaje się co do nazwiska stoją w związku z bóstwem śmierci Nua (zam. Nija u Długosza), Nawije (u Nestora), nieboszczykiem, a może Nerthus i Niördh. Wedle Tacyta, było u Neurów bóstwo Alcis, uważane (więc jedna postać dwie treści?) za objaw miłości braterskiej (Kastor i Pollux), lub przyjaciół (wedle Lucjana Orest i Pylad). Anton i Maciejowski imię to tłómaczą przez czeskie „holci“ młodzieńcy. Lucjan podaje formę „Koraki, przyjazne bóstwa“ (od Charis?); jest to przeto nowy przykład zmiany *r* w *l* (Halci's. *korakoi*). Wbrew Tacytowi, Lucjan podaje, że mieli wyobrażenie materjalne, to jest słup śpiżowy (jak ów Jul), a świątynia gdzie stał miała się zwać Orestejon. (To pewna, że Arysteas miał być czczony też u Scytów, i w Metaponcie znano bożka Arysteasa, z którego po śmierci kruk wyleciał. Co do nazwy por. Stry-bog, Stry a Stodor). Ofiary składał kapłan „w niewieściem ubraniu“ wedle Tacyta, co zgadza się z opisem Masudego, że widział w świątnicy jednej słowiańskiej posąg bóstwa, a przed nim „posąg“ dziewicy. Wszystko to służy za dowód, że to bóstwo było dwoiste, jako siła natury twórcza i niszcząca, lubo u Neurów z przewagą ostatnią. Co do Semnonów, **S.** najpotężniejszych u Swewów, to oni wedle Grimma imieniem tak łączą się z Swewami, jak np. Samnici i Sabini, sopor i somnium (spać, sen), mieć mają tylko specjalny źródłosłow swewski i koniecznie przynajmniej sąsiadowali z Słowianami. Zeus objaśnia odpowiedni mit Tacyta,

że wywódzili się Semnoni z drzew, Kętrzyński, że z ziemi. „Do gaju świętego wchodzili związani, kto upadł, grał rolę trupa, wytaczano go za obrąb gaju, bo wstawać się nie godziło.“ Godna uwagi, że w słowiańskim są wyrazy sobór (zebrać), sejm (sъemka, z-d-jąć), będące prawie w stosunku fonetycznym wyrazów Swe-wi i Sem-noni. Dlatego też Semnona spotykamy 277 u Lachów, Samona koło 630 u Czechów, Semo-witaja u Polan, Samona u Prusaków, jako głównego „gromadziciela“ społeczności. W gaju przeto Semenów, liczących 100 żup, „gromadziły się“ wsze ludy na ofiary z ludzi, jak później u Swantewita, Radegasta i t. d. A gaj tak u nich świątynią był, jak w Altenburgu Pronego. Umiejscowienia specjalnego niema, bo ze znaczeniem dziejowem ludów się zmienia.—Drugim faktem, popierającym wywód Kastorskiego jest okoliczność, że niektóre bóstwa końcówką wyrażają pochodzenia od kogoś (patronymicum), jak np. Swante-wit, Rugije-wit, Gero-wit i t. p., to jest jak Kajsarow zauważył o Swantewice, znaczy to: Swanto-wicz, syn Swantego, syn Ryga, syn Gera i t. d., t. j. syn owego praboga, który w każdem pokoleniu, lubo pod inną nazwą, ale jako ojciec wszech „pół-bogów“ ziemskich się objawia.—Z obrzędów religijnych, które przeszły po części w obyczajowe, znane są dotąd: rękawka, comber, chauturje, radawnica, sobótka, wesela i w. in. Ślady użycia kołacza i roga (do picia) wróżebnego na żniwa w Arkonie (Sakso Gram.), dotąd istnieje w wilję Bożego Narodzenia u Hucułów. Korowaj weselny, znany aż w Wogezach pod nazwą courrien, przy obchodzie gaika na Nowy Rok, prawdopodobnie stoi w związku z pojęciami religijnemi Słowian. Jak koń czarny w Szczecinie Trygława, a Swantewita biały na Rugji wróżył powodzenie lub niedolę w wojnie, przechodząc skrzyżowane włócznie, tak dotychczas w gubernji Kostromskiej, dziewczęta z przejścia konia przez hołoble wróżą sobie małżeństwo. Częste wzmianki o koniu w krakowiakach i pieśniach ludowych, w związku z miłością, tu też należą, aczkolwiek bóstwo, jadące na rumaku na wojnę, zostało zastąpione przez kochanka („nie każden kawaler, co na konia siada“), a wojna z wrogami ustąpiła ubieganiu o łaski bogdanki. Palenie stosu w sobótki wydało obrazy tego rodzaju, jak opadanie liści, zastąpione też przez schylanie się gałązek lub drzew, szelest liści na drzewie, deszcz, rosę (zamiast popiołu), zwykle w krakowiakach łączone z jakimś frazesem miłosnym. Puszczanie kloców sobótkowych wydaje obrazy topienia dziecięcia, tonięcia dziewczyny, chłopca (ratowania obu przez rodzinę i drugą osobę z pary miłosnej), państwa młodych pojedyńczo lub obojga. Bardzo niewiele jest pieśni, w których pierwotnie wyobrażenia **S.** się zachowały. Większość z wątku pogańsko-religijnego została przerobiona bądź na ludzkie—obrzędowe, bądź na katolickie, bądź na historyczne. Z porównania też rymowanych utworów ludowych z prozaicznemi dużo można odszukać form i znaczeń pierwotnych. Zwłaszcza np. pieśń p. t. „Przemiany,“ w tym względzie jest najcharakterystyczniejsza. Pomimo, że te pieśni z rozmaitych stron pochodzą, wszystkie jedne obrazy przedstawiają, a wzmianki z nich, na historję zmienione w dawnych kronikach (np. Walgierz Wdały i utopiona), potwierdzają bardzo dawną ich, identyczną niemal w wielu punktach formę i osnowę.—Za cechę bogów należy zdaje się poczytać brak rodzinnych związków. Z praboga krwi pochodzą półbogi, ale sama zmienność rodzaju imion, za bożyszcza w kronikach podawanych, świadczy, że rodzaj ten był rzeczą podrzędną, a raczej że to właściwie były epicoena, jako siły natury. Amazonki czeskie i polskie, wile serbskie może są także tego dowodem. Ponieważ zaś w działalności takich sił natury przedewszystkiem płodność i śmierć się objawia, dlatego też i literatura ludowa nosi pozorne znamię rozpusty (W. Zaleski, Majorkiewicz, Zejszner i in. byli tego przekonania), z której lud się rzekomo w swych utworach spowiadał. Najczęściej kobieta przekształca się w element wody, żabę, smoka, węża, choć i z mężczyzną to się zdarza. Wianki prawdziwe, lub też „żywe,“ same dziewczęta spławiano, jak czarownice (bóstwa atmosferyczne). Te same zjawiska, znane pod nazwą rusałek, miawek, dziwożon i t. p., uwydatniają to przeważne uosobienie w kobiecie elementu biernego, rodzącego, ale i niszczącego siłę twórczą. Nad mitologją pracowali oddawna rozmaici i różnie. Spis pracowników na tem polu dość liczny. Naruszewicz (1780), Narbutt (1833), Kraszewski, Szyc są zupełnie niekrytyczni. Lelewel, gdyby nie wady lingwistyczne, objawia szczęśliwe pomysły teoryjne. Uwzględniają studja nowoczesne Niemców i Anglików Łepkowski (b. trwożnie), Mierzyński Antoni najwięcej krytyczny. Praca archimandryty Gizela przy Sinopsis kijowskiej (1684, 1823), Popowa (1768, 1772), Czułkowa (1782), Glinki (1804), Kajsarowa (1807, 1810), trzyma się systemu wielobóstwa. Strojew (1815), przetrawestowany przez Pryjezewa (1827), używać począł źródeł krytycznie najwcześniejszych; traktował mitologję każdego ludu odrębnie, pierwszy wprowadził teorję półbogów, bohaterów. Rusow (1824) i Weltman wbił teorję Strojewa na prawidło grecko-rzymskich i t. p., pożyczek, w czem zbliża się do mniemań W. A. Maciejowskiego o pożyczeniu bóstw polskich od Greków i Rzymian (1841. Sacharow (1841), z którego „Skazanj rus. naroda“ wzięto spis powyższy, w mit. słowiańskiej wyróżnia 4 części: pożyczki z Rugji, z literatury ludowej, z demonologji, twory nieuctwa, i jest zwolennikiem Strojewa. Spółczesna praca Kastorskiego, „Naczert. słow. mif.,“ spotyka się w pewnych punktach z Lewelem co do jednobóstwa w pozornem wielobóstwie. W *Czasopisie Muzeum Czesk. król.* 1862 i 1874 są pomieszczone spisy nietylko mitografów, lecz wo-

góle badaczów rosyjskich całego obrębu wiedzy o Słowiańszczyźnie przez Ławrowskiego i Kotlarewskiego. Najcenniejsze prace są Potebni: „O mitycz. znacz. niekt. obrzędów i zabobonów“ (Moskwa, 1865); „O losie i pokrewnych istotach mitycz.“ (2 t., *Prac mosk. archeol. Towarzystwa*) i „O ogniach kupałowych“ (*Wiad. Mosk. archeol. Tow.*, Moskwa, 1868) i Busłajewa, jako to; „Historyczne zarysy ruskiej ludow. lit. i sztuki“ (1861); „Ruski bohaterski epos“ (*Ruski Wiestnik*, 1862); „Porównawcze studjum nad bytem i poezją ludu“ (ibid., 1872). Cenne też są prace Ławrowskiego „O mitycz. wyobraż. Słow. o obłakach i dżdżu i t. d.“ (Petersb., 1863); O. F. Millera „Ilja Muromiec“ (Petersburg, 1869); Afanasiewa („Poet. wozzr. Sł. na prir., 1865—69“) dużo mają materjału porównawczego.

b) *Prawo i obyczaj, społeczność i państwo u Słowian.* Źródłem po temu są zabytki literatury ludowej, obecnie spisywane, oraz zachowane po kronikach dawniejszych. Wątpliwości tu bardzo wiele, wskutek może jednostronnego użycia źródeł i braku specjalnego wykształcenia w badaczach. Nizkie stanowisko kobiety widoczne jest dla jednych w kupnie żon, obok którego jako forma dawniejsza lub nawet spółczesna, ale inna prowincjonalna, występuje pogranicznie, ślub przez czyn małżeński. Przeciw kupnu żon występuje fakt wian (dotalitium), to jest zapisów żonie przez męża czynionych w wysokości równej ich posagowi (dos). W Czechach jednak wiana nie odróżniano od posagu (1460). Dalej zabijanie niemowląt płci żeńskiej, a uznawanie tylko „synów“ za dziedziców, więc wyłącznie znaczenie mężczyzn u Słowian znajduje zarzuty, że oboje przejęli tak Pomorzanie i Czarnogórcy od innoplemieńców (Maciejowski). W każdym razie za czasów Czackiego („O Polsk. i lit. prawach,“ ed. Turow,, II 56 n.) w Ostrołęckiem był zwyczaj między chłopami okazujący prawo ojca do skazywania dzieci swych świeżourodzonych na śmierć. Teorję wielożeństwa u Słowian chcą zbić dowodami palenia się kobiet wdów (z VIII—XI w.), choć obie ściśle się łączą jako skutek i przyczyna, bo z panem zmarłym palono jego rzeczy religijnych, medycznych i in. Jakiekolwiek bądź były stosunki prawne między obu płciami, czystość małżeńska kobiet była surowo przestrzeganą przez pana wielożennego (ucięciem sromu, połamaniem członków, śmiercią), a za chrześcijaństwa rozszerzoną miejscami i do cudzołożców, jak to z dowodów kronikarskich widać. W kwestji gościnności, kradzież była dozwalana, skąd godzi się wnosić, że ceniono i strzeżono prawa własności. Może znaczenie pracy u **S.** wskazuje fakt, że ich jeńcy wojenni wprędce odzyskiwali jeśli nie swobodę, to prawa zarobku, dziedzictwa i t. p., choć już w miejscu zaboru zostawali. Lubo uprawa roli już była właściwą Słowianom w V w. przed Chr., nie przeszkadzało to im oddawać się, wedle źródeł o **S.** wieków późniejszych, życiu łowieckiemu, rozbójniczemu, w którem zdaje się koń grał niemałą rolę. Najdawniejsze podania o Targitaosie (por. Tragwit, imięznane u Słowian nadelbiańskich w VIII w., także może stąd Twardowski) cytują, że Scytom, t. j. Słowianom, dostały się w darze „siekiera, pług z jarzmem i czara“ więc narzędzie obróbki drzewa, uprawy ziemi i wszelkich napojów. Zaraz jednak inny warjant wysuwa naprzód znaczenie koni, a w V i VI w. po Chrystusie ulubioną siedzibą wschodnich i zachodnich Słowian są bagna, ostępy leśne (palafity?), w których uciekają się do indyjskich podstępów, gdy przychodzi oszukać nieprzyjaciela. Wygląda to na odbicie się w życiu systemu praboga i półbogów z religji, Nad Wisłą stosunek książąt udziałowych do równego sobie w dziale, ale zwierzchniego brata starszego lub dzielniejszego, przypisywany na Rusi wpływem normańskiego feudalizmu i podboju, zdają się być echem tych samych wyobrażeń religijnych, które tworzą hierarchję, opartą na uzdolnieniu dobrowolnem i równości wrodzonej, choć nie faktycznej, bo niemożliwej. Jako dowód, że ta hierarchja włączała i obce krwią osoby, może za dowód posłużyć system pobratymstw i posiostrzymstw, Serbom tureckim przeważnie właściwy. Niektórzy mienią go naśladownictwem Greków, a zwłaszcza Lacedemonów, którzy uświęcili prawem te związki „przyjaciół“ płci jednej, nieraz pederastyczne. Jest to system związku nierodzinnego. płynącego z umowy. Wyrok narodu o stosunku rodziny panującej do siebie, jest dowodem takiego samego sztucznego systemu, którego większe zastosowanie znajdujemy w niewyjaśnionem dotąd zjawisku „set“ i „dziesiątków“ (centum, decania, decimi). Zjawisko to Chodakowski (Czarnocki) już spostrzegł i ujął w system naukowy (Rękopis w bibljotece ks. Czetwertyńskiego w Milanowie na Podlasiu). Pstrokoński („Mon. Med. Aevi,“ I, 81) z dokumentów byt tych setek w całej Słowiańszczyźnie wykazuje, zgadza się na system osad setkowy, sztuczny, ale co do dziesiątków uważa, że nie są one objawem organizacji administracyjnej, tylko wojennej, i przystaje wbrew własnemu poglądowi o niewolnym charakterze ludzi na setki podzielonych, że ich naczelnicy (setnicy) byli dygnitarzami.—Por. *Reg.* Erbena 9 s. a. 777. Za Bolesława III 1227 znany jest taki setnik (comes) santocki. Nieznany jest stosunek tak zwanego „pstrego sta“ (varium centum), które istniało 1243 i 1245 w Małopolsce, w posiadłościach klasztoru staniątkowskiego. Maciejowski W. A. wykrywa byt jeszcze tysiączników i setników na Rusi, pierwszych mieni najwyższymi urzędnikami, jak np, to było w Nowogrodzie Sł. Wskazuje też ślad (w parafrazie Mat. Cholewy) bytu i w Polsce tysiączników—pięćdziesiątników. Żywociarze Ottona dostarczają godności setnika=komesa, gdy dyplomaty znają już tylko setnika wieśniaka i takichże dziesiątników (u Mat.

Chol. decani, w dyplomatach decimi). Stenzel, Maciejowski i Helcel ściągają te nazwy do zwyczaju składania dziesięciny panującemu przez ludzi stąd zwanych dziesięcinnemi. Pstrokoński („Mon. Med. Aevi", I, 81—83) wskazawszy, że „desetli", „decimarii" Rugjan i Lutyków odpowiadają naszym decimi, uważa, że osady naroczników i decymów łączą się nietyle z organizacją set i dziesiątek rodzinnych, ile z systemem wysyłania dziesiątego człowieka do boju. Jednakże 777 r. spotykamy decaniam sclavorum cum opere fiscali seu tributo justo (Erben *Reg.* 9). Setnik, jak widać z ruskich i meklemburskich źródeł (np. jus settense=setnicze), miał władzę sądowniczą nad swą setką, a są znani i w Dalmacji i gdzieindziej. Jeszcze 1379 r. („Akta Grodz., V, № 15) znani są ministeriales seu decimarios na Rusi. Obok tego systemu podziału arytmetycznego, istniał inny, pono na rodowości oparty. Nazwa dla jednostki takiej rodzinnej, będącej podstawą organizacji politycznej i społecznej, jest rozmaita. U Lachów pospolitą jest nazwa „opole", która jako nazwa gminy i praw odrębnych bartniczych oraz członków, w Jedlni w Radomskiem, brzmi „obelść" „prawo obelne", „obelnicy". Dutkiewicz wywodzi ten wyraz od obelus—strzała, Maciejowski zestawia z belagines Jordanesa (niby od bełg—signum) i sądzi że on oznacza pewnych praw posiadaczów, odznaczonych od tych, którzy praw żadnych niemają. („Hist. Pr. Słow.", I, § 548). Inną nazwą jest żupa, pokrewne germań. sippe (sibia), zbiega się niekiedy znaczeniem i paratją, sotnią i wsią. Oznaczała okrąg ziemi, ród i urząd (beneficium=supa, stąd honorati=żupez, jobag stąd na Węgrzech). Maciejowski („Hist. Pr. Sł., I § 544 i nast.) z Palackim uważają, że znaczenie żupy jest rodowe. Szembera (*Czasopis Czes. Muz.*, 1875, 1) uważa, że żupy są czysto administracyjnym, zewnętrznym podziałem. W w. XVI na Mazowszu, koło Sielunia, był ślad liczniejszych niegdyś *bractw*. Na Podgórzu chrobackiem były *fary* (znane i Suljotom greckim oraz Longobardom, u Burgundów byli faramani), *krainy* i *potoki*, odpowiednie *opolom* jak uważa Lubomirski. Podobnie były w Czarnogórzu *nahije*, w Serbji *noryje*. W źródłach są prócz tego nazwy *wrwie* (ruskie), *obczyny*, *okoliny* (w Serbji, na Pomorzu). Dawniejsi badacze przypuszczali, że te opola i t. p. są gminami rodowemi, jak dotychczas serbska *zadruga*, cechujące się wspólnością majątkową, skupu przez członków rodu dopuszczającą, co na Śląsku w w. XIII zwano *prawem polskiem*. Obok tego majątku dziedzicznego, ojcowizną, dziadziną, macierzyzną (matrimonium), babizną zwanego, był majątek dorobkowy, osobisty, od krewnych niezawisły. W takich opolach, zwanych *visinia*, *provinciola* byli jeszcze w XII *nobiles* i *simplices*, ludzie szlachetni i prości, którzy potem wyrośli w osobne stany. Na opolach ciążyły pewne służebności, które później z króla przelewano na osoby i instytucje prywatne, w skutek czego powstał stan służebny. Nowsi (jak Wojciechowski) sądzą, że stan niewolny jest odwieczny, jemu tylko właściwa jest wspólność majątkowa (nazwą wsina *ice* się wskazująca), gdy szlachta miała mienie indywidualne (na *in*). Nowe dzieła o społeczności irlandzkiej H. Summer Maine'a 1865—1875 („Revue de deux Monde", 1875, VIII, 785 nast.) i dawniejsze Wittersheima o Germanach („Geschichte der Volkerwanderung", 1859—62) wykazują, że spółka majątkowa i rodowa jest konieczną formą w rozwoju wszech społeczeństw a podstawą feudalizmu i rozwoju władzy monarchicznej jest obfitsze posiadanie nie ziemi lecz bydła (*fe*, w ang. wynagrodzenie) przez naczelnika rodu i oddawania ich w posiadanie (*od*) za odsługę zbiegom z innych rodów, lub własnego ubogim. W Polsce też skot (bydło) stąd czadz (pieniądze) oznacza. Jeszcze 1474 („Jus. Pol., Bandtke, 316) konie za „dziedzictwo" poczytywano. W w. V prz. Chr. i dotąd w pieśniach ludowych, ważność koni jest widoczna jako wskazówka koczownictwa i chowu koni (por. Hucułów). W podaniach też powstał ślad obioru naczelnika przez wyścigi konne. Kary płacono skórami zwierząt upolowanych („Mon. Med. Aevi", I, str. 77) jeszcze do XIV w., gdyż w w. I jak XII po Chr. Wenedzi i Polanie kijowscy słynęli z łupieży i włóczęgi po górach i lasach. Polaków obyczaje zwano w XII w. „koczowniczemi". Równolegle z tem szło, choć nie w ogólnej zasadzie, rolnictwo trójpolowe, będące cechą spółek rodzinnych, i istniejące dotąd u włościan polskich. Nazwa udziału „żrebij" (sors) także stoi w związku z kolejnym rozdziałem spólnego gminy mienia między pojedyńczych członków do uprawy. I rzecz też godna uwagi, a w związku z wyżej natrąconą myślą teokratyzmu u Słowian będąca, że w źródłach polskich pierwsi panujący wyrokiem bogów dostępują władzy, urządzeniem koni (Swantewita, Trygława). „Wróżdą" zwano każń za zabicie (Maciej. „Hist. Pr. Słow.", I, § 201, n. 1). Panujący u Słowian noszą tytuł „knez" książę, „żupan", po łacinie „król królów", którego władzy ulegają liczni inni królikowie (np. w VIII w. u Obotrytów). Na Rugji kapłani mieli większą władzę w VII w. niż królowie, w Odenburgu kapłan z królem sądził lud w tej epoce, u Lutyków, gdy starszy z braci źle rządził, wbrew woli narodu, obrano naczelnikiem młodszego. W Polsce system spółkowego rządzenia krajem mimo działów przy udziale narodu, za Bolesława Szczodrego przedstawia też przykład rządów teokratycznych (klacz Swantewita, a raczej Swarażyca krakowskiego). Wedle wskazówek źródeł czeskich, obierano naczelnikiem chwilowym kilku pokoleń najznakomitszego z rodu i mienia oraz rozsądku. Wszystkie zaś podania słowiańskie i obyczaje intronizacyjne wskazują przejście naczelnika kraju ze stanu włościańskiego, nizkiego, do szczytu władzy i mają formę nieco cudowną (wpływ teokratyczny?). Por. Haxthausena „Ueber d. Ursprung

u. die Grundlagen d. Verfas. in d. ehemals slavischen Ländern Deutschlands“ (Berlin, 1862); J. Landau „Die Territorien etc.“ (Hamburg, 1854); „Das Salgut“ (Kasel, 1862) i w „Correspondenzblat des gesamt. Ver. d. deutsch, Geschichts u. Alterthum Vereine“ (w Altenburgu od 1853), Meitzena „Cod. dypl. Silesiae IV“ (1863); Maciejowski „Hist. Praw. Słow.“ (1854—65); Ireczka „Slovanské prawo v Czechach a na Moravie“ (Praga, 1863—64); Utjeszenowicza „Die Hauskomunion der Südslaven“ (Wiedeń, 1859); Bogiszici „Zbiór dzisiejszych prawnych zwyczajów Słowian południowych“ („Collectio consuetudinum juris opus Slavos meridionales etiam nunc vigentium“, 1875); Kotlarewskiego „Drewnosti prawa Bałtijskich Sławian“ (Praga, 1871, I) i wiele in.

c) *Sztuka, przemysł, handel.* Z nielicznych wykopalisk archeologicznych niema pewności, co jest słowiańskiego, a co obcego. Mogiły (manli, po sanskrycku ziemia) i kurhany (celtyckie careg, saxum?) należą do szczegółów znanych literaturze ludowej, w części jako miejsca czci, w części jako grobowiska. Mieszkania nawodne specjalnego u nas słowiańskiego charakteru nie wykazały. W VI wieku po Chrystusie ulubioną siedzibą Słowian są bagna i lasy, co byt parafitów u nich potwierdzać się zdaje. Ten sam zwyczaj mieszkania w otoczeniu wód istnieje jeszcze w XII w. Wsie słowiańskie odznaczają się okolistem budowaniem swych domów, które frontami zwrócone są do rodzaju rynku środkowego. Co do budowy świątyń, widać z opisów Saksona Gramatyka i Masudego, że wnętrze pokrytego krużganku czworokątnego było odkryte i zawierało posąg bóstwa. Ten był b. kunsztownie wyrobiony. Rogi były użyte do ołtarza, malowidła były na ciele ludzi oraz na ścianach. Włościańskie budowle, jeszcze niezbadane, kryć się zdają wiele archeologicznych zabytków. W VI w. Słowianie uchodzą za muzyków i skoczków (sclavus saltans). Tak zwane wejty (u Drewlan), wesce (u Czechów), wiki (u Pomorzan) były miejscami targów. Były to zarazem miejsca różnych schadzek (stąd polskie wiece?). Handel posługiwał się zdaje skórami zwierząt, grudkami soli, obliczonemi na pewną ilość kruszczu drogiego (grzywna: waga naszyjnika służącego do ozdoby). Niewolnicy w XII w. przynajmniej byli bardzo cenną zdobyczą w wojnie, oraz pożądanym przedmiotem kupieckim. Zdaje się też kupiec a rozbójnik, nawet u Słowian, być synonimem (por. Samon kupiec, założyciel państwa). Już w I w. po Chr. łodzie Wenedów zapływają do ujść Renu, bursztyn idzie do Włoch z nad Erydanu (Odry?) a w IX w. po Chr. Słowian dla ich handlu i korsarstwa zawią Normanami. Bardzo dawne nazwy słowiańskie w Skandynawji, Norwegji, przezywanie Słowian w IX w. Normandami i t. p. szczegóły dozwalają przypuszczać, że handel ten łączył się z korsarstwem, łupieżą morską. W Jomsburgu byli Duńczycy i Słowianie korsarzami. Huculi dotąd znani są jako specjalni „opryszkowie“, a w I w. przy Chr. Harii (podob. Górale) słynęli z użycia malowideł dla straszenia wrogów i bicia się po nocy (więc łupieżenia podstępnie). Od X—XII w. widać po źródłach silny a regularny rozwój handlu, a do bardzo późnych czasów, zwłaszcza w Polsce, dochował się zwyczaj handlu zamiennego w formie gruziołek soli i skórek zwierząt, równoważonych z pewną ilością kruszczu drogiego. Targowiskami zdaje się, przynajmniej w XII w. u Słowian nadbałtyckich, były świątynie bożyszcz, którym kupcy opłatę pewną składać musieli, za wolność targu. Dotąd istniejący zwyczaj łączenia odpustów z sprzedażą, nietylko rzeczy religijnych, przedstawia pewną analogję z owym obyczajem storosłowiańskim. Okoliczność, że Sambatas zwał się jeszcze w X w. gród Kijowa, Stibene w Czechach było miejscem pobytu „sędziego“ Kraka (bożka), a w Małopolsce Sobotami kościoły wedle, Kraszewskiego zwać mają, za Helmolda zaś gaj święty w Aldenburgu był miejscem czci i wyroków sądowych zarazem,— naprowadza na domysł, że w różnych punktach Słowiańszczyzny, miejsca będące warownią i składem mienia dla broniących się w czasie wojny, zawierały świątynie i trybunały sądownicze. Mogły być więc tutaj emporja handlowe, jako w zabezpieczonym punkcie. Zarazem zawiązek ten prawa, handlu i wojny z przybytkami bogów rzuca ciekawe światło na rolę kapłaństwa w społeczności słowiańskiej, jest może skazówką teokratyzmu pogańskiego. Podanie o Weneci północnej w nazwie jest błędne, choć w odniesieniu do późniejszego z X w. Jomsburga korsarskiego ma jądro prawdy.

Historja. Najdawniejsze wspomnienia Wondenów czyli Wendów u Herodota, sięgać, by powinny czasów Darjusza, króla Persów (515 przed nar. Chr.), i jego wyprawy na Scytów, w której udział brać mieli; w każdym razie Herodot (z V w.) znał ich i ich krainę między Bohem a Dniestrem, „święte drogi“ w ich języku, podał: eksampajoj, t. j. po zmianie τ w θ etszę paty (świętsze pąty). Jeżeli prawda jest że Autorjoci ilirscy (w Czarnogórzu?) są „Wendami“ (Obotrytami wschodnimi), byliby około 314 przed Chr. ofiarą napadów Kasandra macedońskiego i Taulantów. Zawsze koło 330 r. nad Istrem znano już Karpidów (Chrobatów). 293 r. Dromichates, król Gotów, zwycięża Lizymacha macedońskiego i osadza go w mieście Helis (Haliczu), między Dniestrem a Dunajem. Tymeusz z 280 r. przed Chr. z podań fińskich zna ziemię Wanów czyli Wendów (Bannoma) nad morzem, które inne źródła zowią „mare scythicum, t. j. ściętem, w języku mieszkańców nadbrzeżnych“; 58 prz. Chr. łodzie t. z. Indów z indyjskiego morza (t. j. Wendów, wedle Szafarzyka), burzą zagnane na ujścia Renu, zabrał król Batawów (czy Swewów) i oddał ich załogę Metelowi Celer. Zdaniem Maciejowskiego, powieści o lechickim Lesz-

ku III, szwagrze Juljusza Cezara i wyposażeniu jego żony Serbją (Bawarją), i wojnach Leszka z Cezarem, stosują się do dziejowych zaślubin Arjowista, króla Swewów z Noryczanką (późniejsza Bawarja), którą przerobiono na córkę bohatera rzymskiego, i do wojen, jakie ten Arjowist czyli „Jarowit“ toczył z Cezarem w Galji, na czele swych Swewów. Dwaj pomocnicy Jarowita są Naswa i Zambro (Nasua, Cimbrio). W r. 12 prz. Chr. Marbod, wódz Markomanów, t. j. Morawian (zdaniem Grimma, por. Morawą, po niem. March), założył stolicę w Bubienum (jak Szaraniewicz wskazuje koło Bolechowa, gdzie wieś Bubniska i celtyckie kromlechy), zagarnął ludy różnorodne pod swą władzę, jako to Lygiów (Lachów), Sumów (Sembów?) Boutonów (Wentów czyli Antów?), Manimów (Mazurów), Mugilonów (Humeln? w Frankonji), Sybinów (Serbów?), Semnonów i Longobardów. Niezabawem jednak Arminius, wódz Cherusków, zbił Marboda 17 r. po Chr., którego 19 r. wygnał Katualda, Got, rządzący tylko do 21 roku, poczem szczątki drużyn Marboda i Katualdy osadzone między Morawą i Kuszu rz. (Knesaha, Güns?) z królem Wanjusem pod nazwą Swewów lub Kwadów. W r. 50 Lachowie w związku z Hermundurami, u których Elba w górach wandalskich (wendyjskich) bierze źródło, zniszczyli państwo Kwadoswewów Waniusa, w 84 r. najechali szczątki ich w Myzji. Część Lachów, Bury, walczą z Dakami przeciw Trajanowi r. 100 po Chr., do którego Wendowie (Jndoi) wysłali poselstwo 107 r. po Chr. (Kętrzyński i Szaraniewicz). Burowie biorą też udział i w wojnie markomańskiej. Nawała Gotów i Gepidów niedługa pokryła ziemie słowiańskie. Postępując z nad Baltyku, wzdłuż Susi Niemnowej, Dniepru, od m. Czarnego posuwają się ku Karpatom. Tu wyprzedzili ich w górę Wisły idący, Gepidy. Nad rzeką (Aucha) Agalingus (od Halicza“) a pod miastem Galtis (daw. Halicz) stoczyli 246 r. walkę Fastyda z Gotami i obie strony potem się cofnęły. Szaraniewicz i Wittersheim sądzą, że to dowód, iż plac boju do żadnego z ludów nie zależał prawem podboju. Nazwy miasta i rzeki są śladem Słowian. Tak zwani Karpiani, Arpioi, albo Karpidzi, znani w I w. po Chr., jeśli już nie za Herodota („rzeka Karpis“), Tacyta (Harii), w latach 180—192 wybierali od Greków haracz, od 237 łupią kraje naddunajskie, cesarze Walerjusz, Filip Arab (248) i Galezjusz (295) chwalą się ze zwycięstw nad niemi odnoszonych. (Roku 305 część ich przeniesiono do Dacji, skąd im urosła nazwa Karpo-daków. Są to późniejsi Chrobaci). 277 roku Lygjowie pod wodzą Semnona najechali państwo wschodnie, ale cesarz Probus pobił ich nad Dunajem (Zeuss). Inni mieszkańcy germańscy i daccy 268 r. gotowali się byli przeprawić do Azji Mniejszej od ujść Dunaju, w ilości 320,000 ludzi, za wiedzą Rzymu. Na południu Karpatów zjawiają się Sarmatae-servi lub Sarmatae-venedae, zaludniający miejsci o słowiańskich nazwach, jak np. Pestum (Peszt, piec), Uscenum (uście), Bormanum (Bory). Gnębią ich i mieszają się z nimi Sarmaci wolni, Goci, Jazygi i t. d. Hermanryk gocki podbił Wendów koło 370 r. Gdy Gotów najechali Hunnowie 375, „w borach Wisły“ wypadły walki nowych z dawnymi najezdnikami. Król Booz ancki z 70 znakomitszymi wpadł w ręce Gotów i zginął na krzyż wbity przez ich króla Winitara, gdy chciał połączyć się z Hunnami 384 r. We dwa lata później Crobaci, że w Dacji osiadli, więc Karpodakami zwani, w związku z Scytami i Hunnami, wpadli za Dunaj, ale ich odparto. Na dworze Atyli zjawiają się Scytowie z nazwą E-slaw, syn jego zowie się Odoacer (Ottokar), ruga, pijatyka „miodem“ i pogrzebowa uczta „strawa“, wszystko słowiańskie rzeczy (Lelewel, Szafarzyk). Rugowie ci potem z Odoakrem ruszyli do Włoch. Jest też tam rjezańskie narzecze w Lombardji, w Kalabrji jest osada „woda żywa“ (Aqua viva). Za cesarza Anastazego I (491—518) Słowianie pod nazwą Bulgarów koło Widyna się zjawiają; do 527 niema roku, w którymby ci Bulgarzy, Anty i Hunni nie niszczyli greckiego cesarstwa. Sam Justyn i Justynjan I cesarze byli podobno Słowianami. W służbie greckiej Anta Chilwud, 530—533, odpierał swych rodaków od ziem cesarskich. Inny Chilwud Anta grał rolę zabitego imiennika swego, złapany przez Narsesa (534—546) na czele nowego najezdniczego hufca Antów, który 527 pobity przez Germana, teraz został zwyciężony przez Flimuta, wodza Herulów i t. d. W połowie VI wieku słychać o wodzu Słowian Dawrytasie, w wojnie z Awarami będącym. Podobno jest to władca Słowian nad Sawą i Drawą (koło 578). W r. 593 Pryskus, wódz grecki, pali ssolicę Ardagasta, królika słowiańskiego na północy Dunaju, i odsyła jego samego pod strażą „Tatymira“ do Carogrodu. Pryskusa trybun, Aleksander, przechodzi do Chelibacji (Chrobacji) za rz. Iliwaki, a sam Pryskus dotarł do stolicy króla Muzioka (u Masudego „Madżeka, króla Welinana“), za rz. Paspirius (Pozbrucze). Rozmaici Antowie służą w wojsku greckiem w tej porze, czy to w wojnach przeciw Persom, czy we Włoszech, czy w Afryce. Około r. 600 Słowianie weszli do spółki z Grekami i zrzucili z siebie jarzmo Awarów, niezabawem jednak zjawili się Chazarowie (650—850) i podbili Słowian naddnieprowych, gdy Bulgarowie, ich krewniacy, wygnawszy Awarów z Tracji (koło 650) ich miejsce zajęli nad Dunajem, ciemiężąc tutejszych Słowian. Niewiele **S**-om pomogło, że w X w. „zesłowianiła się“ od nich Grecja; zawsze komuś podlegali.—Słowianie tymczasem zachodni, przychodzą do głośniejszej sławy dopiero za Samona, którego źródła znów z Sennonago (Semnonengau) od Semnonów wywodzą, a który państwo federalne w Karyntji koło 630 r. założył. 748 r. sto tysięcy Słowian pomagało Pepinowi frankońskiemu przeciw Sasom, a od 772 rozpoczynają się wojny Karola W. i jego synów z Saksonami i Słowianami

zarazem. Jak zwykle niezgoda między Słowianami była niemałą, a nawet najgłówniejszą dźwignią powodzenia germańsko-francuskich zdobywców. Lutycy ze swym „królem królów“ Dragwitem bronili się, a Obotryci z Wicarzem, swym królem († 793—795), pomagali Karolowi W., 798 r. Drażko szedł w ślady Obotrytów, 799 roku Karol syn Karola W. godził spory Obotrystów i Lutyków. 803 r. wśród 3 rywalów obotryckich Godeluba, Slawomira i Drażka, ostatniego ustanowił naczelnikiem.—805 roku na czele sprzymierzonych pokoleń czeskich stanął Lech czy Bech; a u Głomazów Semela, przeciw Frankom, 806 poległ w wojnie z nimi Miłoduch, ks. serbji łużyckiej, 807 Duńczycy z Lutykami podbili Obotrytów, mimo pomocy Franków wygnali Drażka, a Godeluba powiesili. 810 znowu Frankowie Lutyków wyjowali a 816 z Serbami; 817 u Obotrytów godzili spory Slawomira z Czedragiem, synem Drażka, o władzę (do 826), a 823 spory synow Liuby lutyckiego Miłgosta i Czedodraga o to samo. W 826 r. skarżyli się w Ingelheimie Serby i Obotryci na swych książąt Tungła i Czedraga, a 839 zgromiono Serbów pod Kesigesburg, gdzie poległ ich książę Czymisław. Od 843 trwa zacięta walka Słowian przeciw jarzmu szczęściem rozdzielonego na 3 część†i państwa Karola W. i Ludwika I. 844 pobici wszyscy **S.** i naznaczony im Takulf na rządcę w nowej monarchji, znający ich język i obyczaje. 850, 851, 856, 858 ciągłe wojny trwają, 859 Serby zabijają swego księcia, przychylnego Frankom, 862 zerwali się Obotryci z Dabomysłem. 869 *kojarzą* się już Czesi, Serby i Susły, 879 Serby i Susły, 880 Czechy, Serby i Głomazy przeciw Frankom. Henryk I szczególnie zawiązał się na **S.**; od 921, 927 zdobył stodorański Branibor, potem znękał Głomazów, 928 r. Czechom dał księcia ze swej poręki Spitygniewa i Wratysława (nie Bożywoja), u Lutyków założył nową monarchję i opornych 930 pod Lenzen pobił, zmusił Obotrytów do chrześcijaństwa 932, w którym też Głomazy i Turyngi zostali przez Węgrów najechani 939 Ukrainie zostali przez Henryka I ujarzmieni. Otto I rozwinął system monarchji. Jeden z margrabiów Gero, 939 zapobiegając ogolnej rewolucji **S.**, 30 ich książąt na biesiadzie wyrznął, a gdy Lutycy zerwali się do broni, z pomocą zdrajcy Ingomira braniborskiego zmuszono ich do lennictwa 940. Zaraz tę zdobycz niemiecką utrwaliły 3 djecezje w Oldenburgu, Hawelbergu 946 i Braniborze 949. **S.** nie przestali się zrywać do swobody, pod wodzą obotryckich Nakona i Stoigniewa, do których uciekali i niemieccy wichrzyciele (Wichman i Egbert). Ogromny sojusz pod Stoigniewem, prócz Bolesława czeskiego, łączący wszech **S.**, skończył się klęską 955 nad rz. Doksą, a choć Wichman jeszcze jątrzył **S.**, to nad Elbą, to potem nad Wisłą (Mściwoja i Selibora nad Elbą, Mieszka nad Wartą), były to już walki między Słowianami i bez ogólnego znaczenia. 968 stanęły arcybiskupstwo magdeburskie i 3 djecezje w Nerseburgu, Zeit (Naumburg) i Miśnji, gruzy i pustki zapełniając Niemcami 976. 983 zerwali się Obotryci i Lutycy, oraz Czesi; kres położyła temu klęska pod Tongerą. Nowe walki te już wciągają nowe państwo nad Wartą do walki przeciw **S.** (por. „Odrodzenie się Polski i Bolesław Chrobry“ Szajnochy), tak, że wzrostowi Polski towarzyszą jęki konania Słowiańszczyzny połabskiej. Pod koniec dziewiątego stulecia zjawiają się książę wiślicki u źródeł Wisły, Mały—książę drewlański, Gostomysł nowogrodzki zwierzchnik; w dwu Morawach staje państwo Świętopełka, od rz. Rusi niemeńskiej zaczynają się szerzyć Waregowie, w X wieku zjawia się nad Wartą i Wisłą Mieszko, król Licicawików (Łęczycan, wedle Lelewela, Lechów-Kujawiaków, wedle Quandta), Włodzimierz W. w Kijowie, w Czechach Spitygniew, jako władcy państw oddzielnych, gdy Ottonowie II i III i ich margrabiowie dopełniają dzieła wyniszczenia wśród Słowian połabskich. Mowy słowiańskiej w Anhalt zakazują w sądownictwie 1293, w Altenburgu 1307 r., w Lipsku przestano mówić po słowiańsku 1327, a w jego okolicy 1474. U Drewlan i Glinian zagasł język wendzki w XVII w.—U Słowian południowych Bulgarowie rej wiodą, grożni za krucjat nowemu państwu carogrodzko-łacińskiemu. O **S.** w państwie wschodnio-rzymskiem, jako tworzących „Słowanję,“ słychać od VII w., 687 osady z nich tworzą w Anatolji. 746—799 Grecja „zesłowianiła się,“ 768 zajęli Imbros, Tenedos, Samotrację, w Pelopenezie mieszkający **S.** zostali przez Greków podbici 983. R. 818, 819, 821, słychać o Ludewicie, o Bornie, ks. Goduskanów i Tymoczanów, po którego † 822 wszyscy południowi Słowianie słali posły do Niemców. Od 802—811 kuszą się daremnie o zrzucenie jarzma Greków, 829—842 tak szczęśliwie walczyli, że dopiero 842—867 znów do płacenia danin zostali przymuszeni. Największy opór stawiali wtedy Grekom Milećy. Jezierce u Lacedomonu, w Elis i u Tajgetu dawnych. R. 879 jest nawet biskupstwo jezierzeckie. Majnoty, Cakony, nazwa Peloponezu: Morea (=morze), są śladem **S.** w Grecji. W Azji Mniejszej walczą przeciw Persom już 555; osiadają 664, pomagając Abderrahmanowi koło Seleucji. 688 osadzono ich między Niceją i Apameją. Pod Niceją do 1844 siedzieli Słowianie (przybyli jednak dopiero pono 1600). 694 **S.** odpadli od Greków do Mahometa, 821 zbieg słowiański walczył z Islamitami przeciw Grekom. 762 r. 108,000 **S.** osiadło nad rz. Artaną w Bitynji i nad Kizył Irmak, gdzie jest „Zagórze.“ Szajnocha *(Słowianie w Andaluzji)*, wykazał, do jakiego znaczenia doszli **S.**, sprzedawani za niewolników w Hiszpanji.—Źródła: Stritter „Memoria populor. ad Danubium incolentium“ (1771); Theiner „Vetera Monumenta Slavor. Meridional. hist. illustratia“ (1863). Pisali dzieje Słowian: Szafarzyk „Starożytności słowiańskie,“ przekład Bonkowskiego (t. 2

1842); Lelewel „Tom wstępny“ (Poznań, 1853), więcej rozwijający dzieje ludów, które mieszkały śród Słowian i były z nimi zmieszane; Kętrzyński „Die Lygier“ (1863); Maciejowskiego liczne rozprawy, wyliczone w dopełnieniach rozprawy o *Polsce przedchrobrowej*. Z dawniejszych w *Przyjacielu ludu* (1837, III, 93 nast.) „O Słowianach;“ w *Roku* (1844) „Słowianie“ Moraczewskiego. *Bibljoteka Warszawska* pomieściła prócz rozpraw Maciejowskiego (1841), „Rys historyczny oświecenia Słowian“ Tyszyńskiego i krytyki tegoż (1861); „Ziemie Tacytowych i Strabonowych Swewów“ Sucheckiego (1852). „Wywód początku Słowian“ Wagilewicza; „Wstęp krytyczny do dziejów Polski“ Bielowskiego (Lwów, 1850). W Schlözera „Allgem. Nord. Geschichte“ jest przekład niemiecki 2 części pracy Strittera p. t.: „Geschichte der Slaven v. Jahre 495—1222;“ Hilferdinga „Starożytny okres dziejów słowiańskich“ (*Wiestnik Ewropy*, 1868); Makuszew „Badania o Słowianach w Albanji“ (Warszawa, 1871); Drinow „O zamieszkaniu Słowian na Bałkańskim półwyspie“ (Moskwa, 1873); Pawiński „O Słowianach połabskich“ (Petersburg, 1871); Hilferding „Zbiór dzieł“ (1868), w niej historja Serbów, Bulgarów, Czechów; Szembera „Zapadni Slovane v pravieku“ (Wiedeń, 1868); Szaraniewicz „Kritische Blicke in die Geschichte der Karpaten-Völker“ (Lwów, 1871); W. Jacobi „Die Bedeutung der böhmischen Dorfnamen für die Sprache u. Weltgeschichte bewiesen“ (Lipsk, 1856); „Slaven und Teutschthum“ (Hanow., 1856); Wocel „Zug der Kelten nach Italien u. zum Hercynischen Walde“ (Praga, 1865); Wislicenus „Geschichte der Elbgermanen v. d. Völkerwanderungen“ (Halla, 1868); Maurera „Geschichte der Forschöfe in Deutschland“ (Erlangen, 1862—3); Landau i Meitzen już cytowani; Kunik „Die Berufung der Schwedischen Rossen durch die Finnen und Slaven“ (Petersburg, 1844); Etzel „Die Ostsee u. ihre Küste naturwissenschaftlich u. historisch geschildert“ (Lipsk, 1859). Prace Bogusławskich Edwarda i Wilhelma.

Słowianie łużyccy, ob. Syrbowie.

Słowianie południowi. Nazwa ta używaną jest w trojakiem znaczeniu. Naprzód oznacza wszystkich Słowian południowych, mianowicie Bulgarów, Serbów, Chorwatów i Słowieńców, dalej w znaczeniu ściślejszem Serbów i Chorwatów, i w takiem znaczeniu wyraz ten był użyty np. na sejmie zagrzebskim 1861 r.; w końcu nowsi uczeni słowiańscy, za przewodem Szafarzyka, imieniem tem oznaczają Serbów, Chorwatów i Słowieńców, złączonych spólnością pochodzenia i mówiących, z małemi różnicami djalektycznemi, tym samym językiem. W tem ostatniem znaczeniu **S. p.** zamieszkują różnie nazywane ziemie państwa austrjacko-węgierskiego i Turcji, od rzek Drawy, Mury i Dunaju na północy, aż do rz. Bojany w Albanji, gór Szaraskich i rz. Ardy w Tracji, oraz od miasteczka Biele (w Weneckiem), rzeki Soczy i morza Adrjatyckiego na zachodzie do Temeszwaru i wschodnich granic księstwa Serbskiego. Niegdyś **S. p.** tworzyli kilka wolnych, niezależnych państw (królestwo Serbskie, królestwo Chorwackie, rzeczpospolitą Dubrownicką i t. d.), ale państwa te, znajdując się otoczone początkowo Grekami, a następnie Turkami, Wenecją, Węgrami i Niemcami, cieśnione coraz bardziej, straciły w końcu nadługo swą niezależność. Pozostałe plemiona **S. p.** zajmują rozmaite prowincje Turcji i Austrji. Nie zwracając uwagi na różne nazwy narodowe, pochodzące od nazw zamieszkanych krain, możemy rozdzielić **S. p.** wedle imion historycznych na trzy główne gałęzie: Serbów, Chorwatów i Karyntjan lub Słowieńców. *Serbowie*, oprócz księstwa i Czarnogórza, zamieszkują w Bośnji, Hercegowinie, Chorwacji tureckiej, Dalmacji, części Istrji, w Sławonji, dawnem Pograniczu wojskowem, Sremie i Banacie, oraz w części Węgier; kolonje ich znajdują się w gub. Chersońskiej, Bulgarji i Albanji. Druga gałąź **S. p.**, *Chorwaci* lub *Kroaci*, zajmują w Chorwacji komitaty Warażdyński i Kryżewacki, oraz stanowią przeważną ludność komitatów Zagrzebskiego, Saładzkiego i Szomodzkiego; nadto osady ich zachodzą w zachodnich Węgrzech aż do Presburga. Gałąź trzecia, *Karyntjanie* (Windowie, Słowieńcy, Kraińcy i t. d.), zamieszkują część Styrji, Karyntji, Krainę, Pomorze ilirskie, część właściwej Chorwacji, Istrję. Kolonje ich znajdujemy nawet w Neapolitańskiem. Nazwy Serb i Chorwat stosują się głównie podług wyznania. **S. południowi** wyznania greckiego są Serbami, katolickiego zaś, z wyjątkiem Słowieńców, Chorwatami. Serbowie używają pisma cyrylickiego, Chorwaci i Słowieńcy łacińskiego. Serbowie i Chorwaci mówią jednym językiem, z niewielkiemi odmianami djalektycznemi, nazwanym przez niektórych, według dawnej nazwy geograficznej, *ilirskim*. Mowa Słowieńców różni się od języka serbsko-chorwackiego tak np., jak gwara Kaszubów od języka piśmiennego polskiego. Główną cechą rozróżniającą dwa te języki jest zaimek pytający: *co?*—brzmiący w słowieńskim *kaj?* (stąd narzecze *kajkawskie*), w serbsko-chorwackim zaś *szto?* (*sztokawskie*). Część Chorwatów, zamieszkujących chorwackie Pomorze, oraz t. zw. Pogranicze wojskowe, ma właściwe podrzecze, wskutek wymowy zaimka pytającego *cza?* zowiące się *czakowskiem*. Mowa mieszkańców Chorwacji na pograniczu Pomorza jest mieszaniną języków słowieńskiego z serbsko-chorwackim; podrzecze to zowie się *słowieńsko-chorwackiem*. I w niem panuje *kaj*. Za język książkowy przyjęli Chorwaci w trzecim dziesiątku XIX w., głównie za przewodem Gaja (ob.), piśmienne narzecze sztokawskie, które jest najbardziej rozszerzone i nadźwięczniejsze, oraz posiada bogate skarby poezji ludowej, jakiemi nie może poszczycić się żaden inny naród słowiański. Narzecze sztokawskie czyli serbsko-chorwackie ma

także kilka podrzeczy, zależących głównie na rozmaitem wymawianiu starosłowiańskiego ѣ (jat'), brzmiącego bądź *i*, *e*, *je*, bądź *ije* (mlìko, mlеko, mlиeko, mlíjeko). Wogóle język południowo-słowiański rozpada się na dwa główne narzecza: serbsko-chorwackie i słowieńskie. Pierwsze z nich dzieli się na cztery podrzecza, mianowicie: południowe lub hercegowińskie (język piśmienny), sremskie, resawskie (wszystkie trzy stanowią tak zwane podrzecza sztokawskie), oraz pomorskie (czakawskie). Narzecze słowieńskie (kajkawskie) posiada siedm gwar: górnokraińskie, wewnętrzne, dolnokraińskie, styryjskie, węgierskie, rezjańskie i furlańskie, oraz chorwacko-słowieńskie. Z prac nad językiem słowiańskim wymienić należy gramatyki Bohorica (1584), Hipolita (1715), Pohlina (1765), Gutsmanna (1777), Kopitara (1808), Weissenthurna (1811), Dainko (1825), Metelko (1845), Jarnika (1832), Murko (1843), Janežicza (1854) i in., oraz słowniki Megisera (1592), Gutsmanna (1789), Wodnika, Murka, Janežicza (1851). Z gramatyk języka serbsko-chorwackiego najlepsze: Karadzicza (1814, w przekładzie niemieckim Grimma, Berlin, 1824), Daniczicza (3 wyd., 1863), Budmani'ego (1867), Berlicza (1854), Babukicza (1854) i Boszkowicza (1864), ze słowników zaś Stulli'ego (6 t., 1801—10), Richtera i Bellmanna (2 t., 1839—40), Karadzicza (1819, 2 wyd., 1852), Mažuranicza i Uzarewicza (1842), Szuleka (2 t., 1860), Parczicza (1858), Daniczicza (3 t., 1863—4), Filipovića (1875) i in. Por. Majkowa „Historja serbskago jazyka“ (Moskwa, 1857).

Literatura. W rozwoju literatury serbsko-chorwackiej możemy rozróżnić trzy okresy, z których pierwszy sięga od zaprowadzenia chrześcijaństwa aż do końca XIV w. (upadku państwa serbskiego), drugi od początku XV do środka XVIII w., trzeci wreszcie do naszych czasów. Literacka działalność pierwszego okresu ogranicza się pracami religijnemi i polityczno-prawnemi. Nieliczne płody historyczne z tego czasu noszą na sobie charakter czysto religijny, zawierają bowiem po większej części pochwały książąt serbskich za zasługi położone dla kościoła. Język pomników tych jest właściwie staro-słowiański z przymieszką ludowego serbskiego i w tej formie zjawia się w najdawniejszym zabytku, napisie z 1114 r. na peritracheljonie w kościele Banja pod Kottaro. Literatura świecka reprezentowaną jest przez dyplomaty, akty nadawcze i t. d., z których najdawniejsze pochodzą z XII w. Niektóre znane dokumenty wydane zostały przez Miklosicha w „Monumenta serbica“ (Wiedeń, 1858) i przez hr. Pucicza w „Srbski spomenici“ (Belgrad, 1858—62). Najważniejszym zabytkiem tego okresu jest zbiór praw *(Zakonnik)* cara Stefana Duszana (1349 i 1354). Zwycięstwo Murada I na Kosowem Polu (1389) powstrzymało na długi czas wszelki rozwój we wschodniej Serbji. Z pisarzów pierwszego okresu zasługują na wzmiankę Stefan *Prvowjenczani*, pierwszy król serbski (1195—1228), autor dziejów ojca swego Stefana Nemanji; brat poprzedniego św. Sawa, arcybiskup i organizator kościoła serbskiego (1169—1237), który napisał reguły klasztorne, życie swego ojca i in.; Domentian (około 1263) mnich klasztoru chiljadarskiego na górze Atos, autor żywotów św. Symeona i św. Sawy; Daniel arcybiskup (1325—1338) p. t.: „Rodosłow“ napisał dzieje królów serbskich: Uroša, Dragutina, Milutina i Stefana Deczańskiego, oraz żywoty spółczesnych mu arcybiskupów. Podobnie rzeczy stały i u zachodnich Serbów, zwłaszcza u mieszkańców Pomorza adrjatyckiego, którzy za język kościelny przyjęli także język starosłowiański i posiłkowali się alfabetem głagolickim. Przez przyjęcie przez nich liturgji łacińskiej ustał wszelki związek duchowy pomiędzy obu częściami. W pismach jednakże treści świeckiej utrzymał się u Serbów zachodnich język narodowy, wolny od obcej przymieszki. Istnienie dyplomatów chorwacko-głagolickich da się wykazać począwszy od XI wieku; najdawniejszy z ogłoszonych przez Kukuljewicza w „Monumenta Slavorum meridionalium“ (Zagrzeb, 1863) pochodzi z 1309 r. Ze spisanych w języku ludowym zbiorów praw Serbów zachodnich wymieniamy statut winodulski, pochodzący z 1280 roku, ogłoszony w czasopiśmie *Kolo*, 1843. Z XII wieku pochodzi kronika mnicha dioklejskiego (z Dukli), napisana w języku ludowym i przełożona następnie przez samego autora na język łaciński. Podczas jarzma tureckiego ustała wszelka czynność literacka we wschodniej Serbji, dosięgła natomiast na Pomorzu adrjatyckiem niesłychanego rozwoju. Pod koniec XV w. rzeczpospolita Dubrownicka (z włoska: Raguzańska), z powodu dobrobytu materjalnego, swobody politycznej i ożywionych stosunków z Włochami i z Grecją, stała się Atenami południowo-słowiańskiemi i na tem stanowisku utrzymała się aż do końca swej egzystencji. Jednocześnie i w innych miastach; oraz na wyspach Dalmacji zakwitła literatura, sztuka i umiejętność, jakkolwiek ostatnia, zgodnie z duchem czasu, posiłkowała się językami łacińskim i włoskim. W języku narodowym znajdujemy znakomite płody poezji lirycznej, epicznej i dramatycznej. W XV w. kwitli poeci: Marko Marulicz (* 1450, † 1524 lub 1528), Sziszko Minczeticz (1457—1501), Jerzy Darżicz († około 1510); w XVI w.: Lucicz († około 1530), Wetranicz (1482—1576), Hektorowicz (1486—1572), Czubranowicz († około 1550), Naleszkowicz (* około 1510, † 1586), Dominik Ranjina (1536, † 1607), Zlataricz (1556, † 1610); w XVII w. zasłynął zwłaszcza Jan Gundulicz (1588—1638), Julius Palmoticz (1606—1657), Minczeticz († 1666) i in.; wiek ten stanowi złoty okres literatury dubrownickiej. Z poetów XVIII w. odznaczyli się Ignacy Gjorgijcz (1676—1736), a zwłaszcza Andrzej Kaczicz Mioszicz (1690—1760), szczęśliwy naśladowca pieśni ludowych,

Literatura ta miała jednak czysto lokalny charakter i z powodu pisma łacińskiego niedostępną była dwu trzecim częściom narodu serbskiego; wiele nadto utworów ogłoszono dopiero w ostatnich czasach. Zaczątki nowego okresu literatury serbskiej cechuje dążność rozdzielenia języka starosłowiańskiego od ludowego serbskiego i wyniesienia ostatniego na język piśmienny. Wielkie zasługi na polu wyrobienia języka serbskiego położył archimandryta Jan Raicz (ob., 1726—1801); jednakże język jego jest jeszcze silnie zmieszany nietylko z językiem starosłowiańskim, lecz i rosyjskim. Czystego języka ludowego serbskiego użył w pismach swych pierwszy Dositej Obradowicz (1739, 1811). Przykład jego był jednakże tylko w części naśladowany przez pisarzów serbskich. Jednym z głównych obrońców użycia języka ludowego w literaturze był Dymitry Dawidowicz, który w latach 1814—22 wydawał w Wiedniu czasopis i noworoczniki serbskie. Największe jednak zasługi na tem polu położył Wuk Stefanowicz Karadzicz, który zwłaszcza zbiorami pieśni narodowych znacznie się przyczynił do przyjęcia języka ludowego za język piśmienny. Za przewodem Karadzicza, patrjarchy Lucjana Muszyckiego i ich spółpracowników, rozwinął się żywy ruch literacki, zwłaszcza pomiędzy Serbami węgierskimi. Głównemi siedliskami literatury serbskiej stały się Peszt i Nowy Sad. Istniejące w pierwszym z tych miast towarzystwo do wydawania książek serbskich, t. zw. *Matica srpska*, niewiele początkowo działało i dopiero po przeniesieniu go do Nowego Sadu i wzięciu udziału przez młodsze siły, okazuje się większa ruchliwość. W księstwie Serbskiem ogniskiem życia politycznego i umysłowego jest Belgrad, w którym 1847 roku zawiązano towarzystwo literackie, mające głównie na celu wydawanie źródeł, ściągających się do dziejów narodowych, zreorganizowane 1863 r. i istniejące dotychczas pod nazwą *Srpsko uczeno družstwo*. Jednocześnie liceum balgradzkie zamienione zostało w szkołę główną, z trzema wydziałami: prawnym, filozoficznym i technicznym. W Czarnogórzu niejaka działalność literacka skupia się w Cetynji. Obecnie we wszystkich ziemiach zamieszkanych przez plemię serbskie, mianowicie w Starej i Nowej Serbji, Bośnji, Hercegowinie, Czarnogórzu. Dalmacji, Chorwacji, Sławonji, w ziemiach serbsko-węgierskich i t. d., używają w piśmiennictwie jednego języka, będącego identycznym z językiem poetów dubrownickich. Całą różnicę stanowi tylko użycie dwu alfabetów, łacińskiego i cyrylickiego. Z poetów nowszych czasów najlepsi: Milutinowicz, Muszycki, Piotr Njegosz, Stanko Vraz, Branko Radiczewicz, hr. Medo Puczicz, Jan Mažuranicz, Kazalicz, Marulicz, Jowanowicz, Sundeczicz, Suboticz, Utjeszenowicz, Ban i in. Literatura naukowa jest w Serbji dopiero w zawiązku, wydała już jednak kilka ważniejszych utworów, zwłaszcza z zakresu językoznawstwa i historjografi.—Literatura Słowieńców jest nader uboga, choć poszczycić się może jednym z najdawniejszych zabytków piśmiennictwa słowiańskiego wogóle. Są to tak zwane zabytki frejsingeńskie, napisane pomiędzy 957 a 994, przypuszczalnie przez biskupa frejsingeńskiego Abrahama, składające się z trzech urywków treści religijnej i ogłoszone przez Köppena (Petersburg, 1825) i Kopitara (1836). Odtąd aż do XVI wieku panuje zupełna pomroka w literaturze słowieńskiej. Dopiero reformacja rozbudziła w niej nowe życie. Uczeni duchowni: Truber (1550—86), Juriczicz (1562), Krell (1567), Dalmatyn (1576—1589), Bohoricz (1584) i in., w wysokim stopniu wyrobili język słowieński. Bohoricz wydał pierwszą gramatykę słowieńską (1584). W tymże roku w Witemberdze wyszedł przekład całego Pisma Świętego, wślad za niem ogłoszono szereg pism teologicznych i książek do modlitwy. Katolicki przekład Pisma Św. ogłoszony został dopiero 1791 r. w Lublanie. W poezji zyskali sobie imię: Pohlin (1780), Dewa, Linhart i Wodnik (1780—1819); w nowszych czasach Jarnik (1814), Preszern, Kastelic, Župan i in.—Porów. Pypina i Spasowicza „Obzor istorii sławianskich literatur;“ Kriżika „Přehled veszkere literatury jihoslovanské;“ Szafarzyka „Geschichte der südslawischen Literatur;“ Ljubicza „Ogledalo jugoslav. književnosti;“ Novakovicza „Istorja srpske književnosti;“ Jagicza „Historija književnosti kroatske i srpske;“ Kluna „Die slovenische Literatur“ i in. Bibljograficzne spisy podali Novakovicz „Srpska bibljografja za nowiju književnost“ (Belgrad, 1869); Kukuljevicz „Biblijografija hrvatska“ (Zagrzeb, 1860). „Jihoslovane“ w Slovn. nauczn. “Otta (Praga).

Słowianofilstwo, dążność do zjednoczenia Słowian pod egidą Rosji. Partja **S.** powstała około 1835 r. pod wpływem romantyzmu. Pierwszymi przedstawicielami byli: Jan i Piotr Kiriejewskij i Chomiakow, później Dymitr Wałujew, Konstanty i Iwan Aksakow, Samarin, Hilferding, Łamanskij, Orest Miller. Głównym organem słowianofilów była *Russkaja Besieda*, później *Deń*, *Moskwa* i *Ruś*. Por. Pypin.

Słowiański zjazd zowie się sejm, złożony z przedstawicieli rozmaitych plemion słowiańskich, podległych Austrji; był zebrany w Pradze w pierwszych dniach czerwca 1848 r. Powodem do zjazdu była potrzeba zjednoczenia się w celu zaradzenia wspólnemu niebezpieczeństwu, grożącemu Słowianom austrjackim ze strony Niemców, Madziarów i Włochów. Już na początku kwietnia t. r. umówili się w Wiedniu Szafarzyk i ban Jelaczicz o potrzebie zjednoczenia Słowian austrjackich; w końcu kwietnia zaproponował Kukuljewicz w czasopisach zagrzebskich zjazd przedstawicieli Słowian austrjackich do Pragi. Idea ta wkrótce została powszechnie przyjętą. Tymczasem w Pradze zebrał się pod koniec kwietnia komitet przygotowawczy, złożony przeważnie z Czechów i Polaków, który

1 maja wydał odezwę do Słowian rakuskich, wzywającą mężów zaufania do zebrania się 31 maja t. r. w Pradze, celem wspólnego naradzenia się. Wezwanie to podpisali między innymi hr. Thun, Szafarzyk, Palacki, Hanka, Sztur, Rieger, Miklosicz, Lubomirski, Dobrzański i in. Jednocześnie 5 maja wydano odezwę od niesłowiańskich mieszkańców Austrji, w celu uspokojenia ich. Pod koniec maja zeszło się do Pragi 340 przedstawicieli plemion słowiańskich, mianowicie 42 Słowian południowych, 61 Polaków i Rusinów, 237 Czechów, Morawian i Słowaków. Członkowie zjazdu rozdzielili się na trzy zbory: czesko-słowiański (prezes Szafarzyk), południowo-słowiański (prezes Stamatowicz, protoprezbiter nowosadzki); starostą zjazdu ogłoszony został Palacki. Zjazd został uroczyście otwarty 2 czerwca. **S. z.** postanowił wydać manifest do ludów europejskich, objaśniający o celu zjazdu. Manifest ten był zredagowany przez Palackiego. Dalsze prace **S. z.**, mianowicie petycje do cesarza z żądaniami pojedyńczych narodów, oraz wypracowanie umów pomiędzy plemionami słowiańskiemi, nie przyszły do skutku, z powodu rozejścia się przedstawicieli wskutek wypadków 12 czerwca.

Słowiańskie języki stanowią gałąź języków indo-europejskich, a zwłaszcza, z najbliżej pokrewnemi sobie językami litewskiemi i germańskiemi, północno-wschodnio-europejską ich grupę. Kiedy i wskutek jakich przyczyn nastąpiło oderwanie się tych języków od głównego pnia aryjskiego, zakryte jest pomroką wieków, to tylko pewna, że pozostałe języki indo-europejskie długi czas jeszcze żyły razem, czem objaśnia się większe ich pomiędzy sobą podobieństwo, niż z językami grupy słowiańsko-litewsko-germańskiej. Porównanie pomiędzy sobą języków tej grupy doprowadza do wniosku, że po oderwaniu się języki te żyły przez pewien czas spólnie, poczem oddzieliła się familja germańska od słowiańsko-litewskiej. Następnie rozdzielił się język litewski od słowiańskiego, w końcu ten ostatni rozpadł się na pojedyńcze odrośle. Na fakt ten bliższego pokrewieństwa i niegdyś spólnego życia grupy językowej słowiańsko-litewsko-germańskiej zwrócił naprzód uwagę uczony badacz języków celtyckich Zeuss, w dziele swem „Die Deutschen und die Nachbarstämme“ (Monachjum, 1837). Pogląd ten dalej rozwinęli Grimm w „Geschichte der deutschen Sprache“ i Schleicher w „Kratkij oczerk doistoriczeskoj żizni siewiero-wostocznego otdieła indo-germańskich jazykow“ (Petersburg, 1865). Pierwotny język słowiański rozdzielił się początkowo na dwie części: południowo-wschodnią i zachodnią. Pierwsza z tych części wkrótce prawdopodobnie rozpadła się na gałęzie południowo-słowiańską i ruską. Gałąź południowo-słowiańska rozdzieliła się następnie na dwa języki: bulgarski i serbsko-słowiański czyli południowo-słowiański w ściślejszem znaczeniu. Blizkie pokrewieństwo pomiędzy językami serbskim i słoweńskim z jednej, oraz wielko, mało i biało-ruskim z drugiej strony, dozwala nam przyjąć, że rozdział tych języków nastąpił stosunkowo w dość późnym czasie. Gałąź zachodnio-słowiańska takie prawdopodobnie dość późno rozdzieliła się jednocześnie na cztery języki: polski, czeski, sorabski (łużycki) i wygasły połabski. Ostatecznie z grupy językowej słowiańskiej wyrobiły się następujące samodzielne języki: 1) *bulgarski* (ob.), najdawniejszym przedstawicielem którego, a zarazem najstarszą formę **S. j.** jest język *staro-bulgarski*, zwany zwykle *staro-słowiańskim* (ob.), przez Miklosicha zaś *staro-słowieńskim*, na który w IX w. było przełożone Pismo św. i księgi religijne. Od tego czasu język staro-słowiański stał się językiem kościelnym Słowian wyznania greckiego. Pod wpływem języków miejscowych, zwłaszcza zaś ruskiego, wyrobił się w późniejszych czasach tak zwany język *cerkiewny*. Bezpośrednio od staro-słowiańskiego pochodzi język *nowo-bulgarski*, mowa Słowian na prawym brzegu dolnego Dunaju, dzieląca się na narzecza: *górno mezyjskie*, *dolno mezyjskie* i *macedońskie*. 2) *Serbsko-słowiański* lub *południowo-słowiański* (ob. Słowianie południowi), rozpadający się na właściwy *serbski*, z djalektami: *południowym* lub *hercegowińskim* (piśmiennym), *srjemskem*, *rezawskim* i *pomorskim*, oraz *słowieński*, z narzeczami: *górno*, *średnio* i *dolno kraińskiem*, *styryjskiem*, *węgierskiem*, *rezjańskiem* i *chorwacko-słowieńskiem*. 3) *Ruski*, rozpadający się na język *wielkoruski* (ob. Rosyjski język), z narzeczami: *moskiewskiem*, *nowogrodzkiem*, *syberyjskiem* i *środkowo-rosyjskiem*, *małoruski* (ob. Rusiński język) z djalektami: *wschodnim*, *zachodnim* i *karpackim*, oraz *białoruski* (ob. Białorusi). 4) *Polski* (ob.), z narzeczem *kaszubskiem* (ob. Kaszubi), oraz różnonarzeczami: *mazurskiem*, *wielko-polskiem* i *śląskiem*. 5) *Czeski* (ob.), z narzeczami: *czeskiem*, *morawskiem* i *słowackiem*. 6) *Sorabski* (ob. Syrbowie), rozpadający się na dwa narzecza: *dolnołużyckie* i *górnołużyckie* i w końcu 7) wygasły język *Słowian połabskich* i *nadbałtyckich*. Z badaczów **S. j.** najważniejsi: Dobrowski, Wostokow, Kopitar, Szafarzyk, Hattala, Buslajew, Małecki, Malinowski, Pful, Janežicz, Schleicher, Miklosich i in. Por. Miklosich „Vergleichende Grammatik der slav. Sprachen“ (t. 1, 3 i 4, Wiedeń, 1852, 56, 78).

Słowieńcy, *Słowińcy*, *Słoweńcy*, także *Windami* zwani, naród południowo-słowiański, zamieszkujący Krainę i kraje sąsiednie. Liczba ich wynosi około 1,400,000, a mianowicie: w Krainie 470,000 ($93\frac{1}{2}$ odsetek ludności kraju), w Styrji 400,500 ($31\frac{1}{2}$ ods.), w Karyntji 101,000 (28 ods.), w Gorycji i Gradisce 135,000 ($61\frac{1}{3}$ ods.), w Trjeście 28,000 ($17\frac{2}{3}$ ods.), w Istrji 44,500 (14 ods.), w Węgrzech 70,650, w Chorwacji 21,000, w Bośnji i Hercegowinie około 2,000, wreszcie we Włoszech (pod Cividale) 33,000. Z wyjątkiem około 15,000 protestantów, wyznają **S.** religję rzymsko-katolicką. Ob. Słowianie południowi.

Słowik, ob. Gajówka.

Słowikowski Adam, literat, * 1805 w gub. Wołyńskiej. Po ukończeniu liceum w Krzemieńcu, poświęcał się wyłącznie pracom literackim, które, wierszem i prozą, umieszczał w rozmaitych czasopismach, mianowicie: „Dumy i piosnki wołyńskie zebrane i przełożone“ (w *Atheneum* Kraszewskiego tom 5 i 6); „O zbieraniu pomników historycznych“ (w „Tygod. Petersb.“ za rok 1843); „Piosneczki“ („Dzien. Wileńs.“ 1825); „Ezechiel, scena liryczna“ (w *Bibl. Warsz.* za rok 1846). Przez lat 47 przeszło zbierał **S.** troskliwie materjały do historji szkoły krzemienieckiej i życiorysu Tadeusza Czackiego. Prace jego w tym względzie pozostały w rękopisie.

Słowikowski Józef, inżynier, * 1843 w Kaliszu, studjował matematykę w Szkole Głównej w Warszawie, a po uzyskaniu stopnia magistra w r. 1867 kształcił się w politechnice w Zurichu. Następnie był inżynierem przy studjach dróg żelaznych w Rosji i na Kaukazie, przy uspławieniu i szluzowaniu rzeki Moskwy, a w r. 1880 został inżynierem przy budowie i eksploatacji wodociągów i kanalizacji. Oprócz rozpraw w *Pamiętniku fizjograficznym* i *Przeglądzie technicznym* ogłosił: „Zasady rachunku graficznego podług Cremony“ (1902); „Badania dźwigarów mostowych“ (1902); „Suwak rachunkowy“ (1902); „Kątówka jako narzędzie pomocnicze przy rozwiązywaniu zadań geometrycznych“ (1902).

Słowińcy, ob. Słowieńcy.

Słownik, grec. *lexicon*, książka obejmująca zbiór wyrazów danego języka i ich wyjaśnienie, bądź w tym samym języku, bądź w przekładzie na inny. Nauka należytego objaśnienia wyrazów nazywa się *słownictwem* (leksykologją), zaś ogół prac literackich na tem polu *słownikarstwem* (leksykografją).

Słownik biblijny, albo *Konkordancja biblijna*, ob. Concordantia.

Słowo albo *Czasownik* (łac. *Verbum*), nazywa się w gramatyce część mowy, która wyrażając czynność, stan, wogóle zachowanie się jakiej osoby lub rzeczy *(podmiotu)*, posiada odmianę, zwaną w **S.** *konjugacją*, przez osoby (ja, ty, on, my, wy, oni) w liczbie pojedyńczej i mnogiej, podczas gdy imię ma tylko odmianę przez przypadki (deklinacja) a zaimek odróżnia w pewnym względzie co prawda osoby, ale również ma tylko deklinację. Odmiana **S.** czyli *konjugacja* odbywała się pierwotnie przez przyczepianie do tematu słownego odpowiednich zaimków (osobowych), tak np. w pols. *jes-t* końcowe *t* znaczy tyle co *on* (zaimek 3 osoby), w *robi-my*, końcowe *my* dziś jeszcze przedstawia dokładnie formę zaimka 1-ej os. l. mn. Zakończenia te po większej części z biegiem czasu tak się zmieniły, że bytność ich pierwotną można udowodnić tylko przez porównanie z językami pokrewnemi, albo też z formacjami dawniejszemi tego samego języka. Oprócz tej odmiany przez osoby ma jeszcze **S.** inną odmianę; odróżniamy bowiem czas (ob.), tryb (ob.) i tak zwane *genera verbi* (rodzaj): Activum, Medium i Passivum. Z powodu odmiany przez czasy nazywany w polskim **S.** także *czasownikiem*. Ze względu na znaczenie są słowa *przechodnie* (transitiva) i *nieprzechodnie* albo *nijakie* (intransitiwa, neutra); pierwsze wymagają w zdaniu przedmiotu, na który wyrażona w **S.** czynność przechodzi, np.: *Bóg stworzył świat;* ostatnie zaś wyrażają dostatecznie pewne pojęcie bez przedmiotu, np.: *Roślina kwitnie*. W języku polskim odrębnych słów *biernych* nie mamy, ale słowo przechodnie używają się dwojako: na *stronie czynnej*, kiedy wyrażają czynność przechodnią, i na *stronie biernej*, kiedy wyrażają *bierność* czyli podleganie czyjejś obcej czynności. Ze względu na trwanie czynności odróżniamy w języku polskim słowa: *dokonane* (czynność skończona) i *niedokonane* (czynność nieskończona). Oprócz tego mamy jeszcze słowa *zwrotne* (np. czesać się), *zaimkowe* (bać się), *nieosobowe* (np. dnieje, grzmi i t. d.), *pierwotne* i *pochodne*. Niektóre formy **S.** jak: *imiesłów* (participium) i *wyraz bezokoliczny* (infinitivus), są właściwie imienne. Participium odpowiada przymiotnikowi, a infinitivus Rzeczownikowi.

Słowo o pułku Ihora, opowiadanie o pochodzie Ihora, jakoby pomnik świeckiej literatury ruskiej z XII wieku, odkryty 1795 w bibljotece Musina-Muszkina w Moskwie. Pierwsze wydanie **S.** zjawiło się w druku 1800, rękopis spalił się podczas pożaru Moskwy w 1812 r. Nowsze badania twierdzą, że utwór ten jest współczesnym swemu wydaniu falsyfikatem.

Słód (niem. *Malz*, z łac. *maltum*), ziarna zbożowe, poddane nieprzerwanemu procesowi kiełkowania, zwłaszcza ziarna jęczmienia. Przy kiełkowaniu następuje w ziarnach fermentacja, skutkiem której część mączki zamienia się w dekstrynę i cukier. **S.** ma pewną wartość pożywną i stąd jako odpowiedni środek lekarski bywa niekiedy używany. Używają go też do kąpieli. Ob. Diastaza, Piwo, Słodowy wyciąg.

Słój, naczynie postaci walcowatej z szyjką obszerną, służy do przechowywania ciał rozmaitych. **S.** nazywają się także spółśrodkowe warstwy drzew dwuliściennych (ob. Drzewo); niekiedy też nazwa **S.** używa się w znaczeniu warstwy.

Słuch, zmysł pozwalający odczuwać dźwięki, t. j. drgania ciał. Organem słuchu jest ucho (ob.). Fizjologicznie znaczenie muszli usznej jest dość ciemne; fale dźwięczne przechodzą przez przewód słuchowy zewnętrzny do błony bębenkowej; drgania tej ostatniej wprawiają w ruch szereg kosteczek znajdujących się w uchu środkowem; ostatnia z tych kosteczek, strzemię, już to oddala się od błony okienka owalnego wewnętrznego ucha (labiryntu), już na nią naciska; ruchy te udzielają się masie płynu zawartej w labiryncie, a ruch płynu działa bezpośrednio na organ Corti'ego; pręciki organu Corti'ego odpowiadają tonom rozmaitej wy-

sokości; skoro dźwięk jaki działa na ucho, odpowiedni mu pręcik ulega drganiu i przez swe włókno nerwowe wrażenie odsyła do mózgu.—Wrażenia słuchu odróżniają się jako tony, dźwięki i szmery. (Ob. Ucho).

Słuchy, w języku myśliwskim, uszy zajęcze.

Słuck, m. pow. gub. Mińskiej, nad rz. Słuczą, liczy 14,180 miesz., ma kościół parafjalny (niegdyś bernardyński) katolicki, 8 cerkwi prawosławnych, 2 kościoły protestanckie, synagogę; gimnazjum, szkołę duchowną prawosławną, szkołę rządową żydowską, szpital miejski; przemysł garncarski. **S.** występuje w dziejach na początku XII w. Pierwszą wzmiankę o nim znajdujemy pod r. 1116, gdy spalony został przez Hleba, księcia mińskiego, burzącego się przeciw Włodzimierzowi Monomachowi, w. księciu kijowskiemu. 1148 r. **S.** dostał się Świętosławowi Czernihowskiemu, a 1162 powrócił znowu do linji kijowskiej, w osobie Włodzimierza, młodszego brata w. ks. Rościsława, którego książęta turzańscy tegoż samego jeszcze roku wygnali. Następnie ks. Słuckie przeszło w posiadanie wielkich książąt litewskich. 1395 Witold, wyzuwszy stryjecznego brata swego Włodzimierza Olgierowicza z lennego posiadania Kijowa, wydzielił mu w posiadanie Kopyl z przyległościami, do których i **S.** należał. Później jednak **S.** nabrał większego znaczenia. 1419 zbudowano tu z modrzewia głośną farę, która aż do 1852 przetrwała. 1441 Kazimierz Jagiellończyk nadał miastu prawo magdeburskie, a przywilejem z 1444 zaliczył je do rzędu najcelniejszych miast Litwy. Nowe atoli klęski, wynikłe z najazdów tatarskich, wstrzymały wzrost miasta. Tak 1503 Tatarzy perokopscy, w liczbie 6,000 koni, pod wodzą Byty Gireja wpadli na Litwę. Książę słucki Szymon Olelkowicz, nie mając sił do stawienia im oporu, zamknął się w starożytnym zamku, a miasto wydane zostało na grabież i pożogę nieprzyjaciela. W następnym zaraz roku miasto tegoż samego doznało losu. Trzeci napad Tatarów w r. 1505 czy 1506 zadał **S.** najcięższą klęskę. Nie dosyć było Tatarów, znalazł się jeszcze wróg domowy, Michał Gliński, który przyciągnął pod **S.**, domagać się ręki owdowiałej ks. Anastazji Olelkowiczowej, a gdy mu ta odmówioną została, zniszczył do reszty miasto i splądrował posiadłości. Po tych klęskach **S.** począł znowu dźwigać się z popiołów. Po zgonie Jerzego II Olelkowicza trzej jego synowie podzielili się 1582 ojcowską spuścizną w ten sposób, że sam nawet **S.** na trzy części rozebrali i obwarowali. Ślady tego rozdziału pozostały dotąd w trzech odrębnych częściach miasta, a mianowicie: w Starem Mieście, stanowiącem główną posadę, otoczoną wałem i mającą niegdyś dwa zamki, w Nowem Mieście, zwanem także Trojczany, i nareszcie w trzeciej części zwanej Ostrowem. Książęta słuccy, którzy do ostatnich niemal czasów w religji greckiej wytrwali, świadczyli bardzo wiele dla swego kościoła, fundując liczne cerkwie, jak: św. Trójcy, Wniebowzięcia N. M. P., Bożego Narodzenia, Przemienienia Pańskiego, Zmartwychwstania Pańskiego, św. Mikołaja, św. Barbary, św. Jana Chrzciciela, św. Eljasza, św. Michała, św. Jerzego, św. Szymona, św. Konstantego i św. Szczepana. Monaster słucki św. Trójcy ze wszystkich okolicznych klasztorów pozostał przy wierze wschodniej i był duszą i ogniskiem oporu stawionego uchwalonemu w Brześciu zjednoczeniu kościoła wschodniego z zachodnim. Przez małżeństwo Janusza Radziwiłła z ostatnią z książąt słuckich, Zofją Olelkowiczówną, **S.** z całem księstwem przeszedł na początku XVII w. w posiadanie Radziwiłłów i odtąd począł być gniazdem wyznania helweckiego w tych stronach. Janusz Radziwiłł założył tu 1617 zbór kalwiński; Krzysztof, syn jego, urządził 1630 szkołę wyższą dla tegoż wyznania, którą hojnie uposażył dobrami ziemskiemi; pomimo zmiany okoliczności, mianowicie przejścia Radziwiłłów na religję katolicką, szkoła ta przetrwała do 1809, w którym przekształconą została w połączeniu z dawną szkołą po-jezuicką na szkołę powiatową, a 1827 zamieniono ją na gimnazjum. Staraniem Radziwiłłów **S.** ciągle się wznosił; wiele zwłaszcza zawdzięcza Hieronimowi Florjanowi Radziwiłłowi, który między innemi założył około 1750 sławną na cały kraj fabrykę pasów litych, w niczem nieustępujących najpiękniejszym pasom tureckim i perskim, których tu wyrabiano ok. 200 rocznie, w wartości od 5—50 czerw. zł. W początkach panowania Stanisława Augusta miasto ciężką poniosło klęskę w skutku wynikłego pożaru, a zamieszki wewnętrzne i wojny jeszcze do większego popchnęły je upadku. W 1845 Słuck nabyty został przez rząd od ks. Wittgensteina, spadkobiercy części fortuny Radziwiłłowskiej.—*Słucki powiat* ma na przestrzeni 6,850½ w. kw. 262,000 miesz.

Słuckie księstwo. Kiedy po zgonie wielkiego księcia kijowskiego Jarosława w 1054 Ruś dzielić się zaczęła na coraz drobniejsze cząstki między jego potomków, przestrzeń żyznej krainy, ograniczona z północy dzisiejszym powiatem Mińskim, od wschodu Rzeczyckim, od południa Polesiem, a od zachodu powiatem Nowogrodzkim, zamieniła się w osobne księstwo, zwane Słuckiem. W 1116 należało ono jeszcze bezpośrednio do wielkich książąt kijowskich, a w 1148 siedział na niem jeden z synów księcia kijowskiego Izasława. Po klęsce Izasława 1148 pod Perejasławiem, dostało się **S. k.** Świętosławowi Czernihowskiemu. Następnie było znowu w posiodaniu linji kijowskiej, mianowicie księcia Włodzimierza, brata w. ks. kijowskiego, do 1162, w którym go książęta turowscy, krzywiczańscy i in. wygnali. Odtąd imię księstwa Słuckiego znika zupełnie z widowni i dopiero w końcu XIV w. pokazuje się znowu na kartach historji. Kiedy Witold, odjąwszy lenne rządy Kijowa swemu stryjecznemu bratu Włodzimierzowi, synowi Olgierda, daje mu w zamian 1395 r.

Kopyl z licznemi przyległościami, do których i Słuck należał. Tak powstało księstwo Kopylsko-Słuckie, którego dziedzice w pierwszej połowie XV w. przenieśli rezydencję z Kopyla do Słucka. Są to książęta *Olelkowicze* (ob.); z nich *Szymon Olelkowicz* rozpoczyna właśnie szereg książąt słuckich, którzy zaczęli się mianować *książętami słuckimi*. Ostatnim tego domu potomkiem męskim był Jerzy, który umierając 1586 r. zostawił cały swój majątek jedynej córce Zofji, ta oddając swą rękę Januszowi Radziwiłłowi, księstwo Słuckie przeniosła w dom jego.

Słucz, nazwa dwu rzek w gubernjach zachodnich Rosji. Jedna z nich bierze początek na Wołyniu, w powiecie Starokonstantynowskim, niedaleko Zasławia, pod wsią Ozuchelą, i za miastem Bereznem wpada do Horynia. Druga wypływa z błot Wierzbosłuczy na granicy powiatu Słuckiego i Ihumeńskiego w gub. Mińskiej, i ubiegłszy mil 15, wpada niedaleko od Dawidgródka z lewej strony do Prypeci.

Słup (niem. *Stolp*), miasto okręgowe w regencji Koźlińskiej, ma 4 kościoły ewang., 1 katolicki, synagogę, stary zamek, 25,000 miesz. Posiada odlewnie żelaza, fabryki maszyn, cygar, wyrobów bursztynowych, mebli, tartaki i młyny parowe, gimnazjum, szkołę realną, dem inwalidów.

Słupca, m. powiatowe w gub. Kaliskiej, niegdyś należące do dóbr biskupów poznańskich. **S.** ma dwa kościoły: farę, wzniesioną około połowy XIV w. w stylu gotyckim, i drewniany kościół św. Leonarda na przedmieściu, przy którym jest urządzony szpital na 12 chorych; posiada magistrat, w aktach którego znajduje się kilkadziesiąt oryginalnych przywilejów, ważnych dla historji miast polskich. Ludność **S.** wynosi 3,858 miesz. (1897). *Słupecki powiat* ma 21,3 mil kw. i 83,873 m.; w powiecie jest 1 miasto, 7 osad i 14 gmin.

Słupek *(pistillum)*, organ żeński rozpładniania roślin jawnokwiatowych, zajmujący najbardziej wewnętrzną część kwiatu (ob.). Słupek, jak i inne części kwiatu, uważanym być może za przeobrażenie organów liściastych, a organy cząstkowe, które swem połączeniem tworzą **S.**, zowią się *owocami*. Rozróżniamy w **S.** trzy części: *zawiązek, jajnik, guzik owocowy (ovarium), szyjkę (stylus)* i *znamię (stigma)*. Zawiązek *fr* (fig. 1) stanowi dolną część **S.**; wierzchołek jego przedłuża się w prątek wydrążony, stanowiący szyjkę *gr*, zakończoną znamieniem *n*, lepkiem i gruczołkowatem. Gdy szyjki brak, znamię, osadzone wprost na zawiązku, zowie się *bezszyjkowem* (mak). Owocki w ogóle okazują silną dążność do spajania się; zrosłe są

Fig. 1. *fr* zawiązek, *gr* szyjka, *n* znamię.

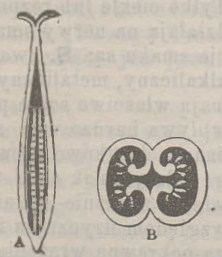

Fig. 2. Zawiązek goryczki o dwóch komóreczkach. A przecięcie podłużne, B poprzeczne.

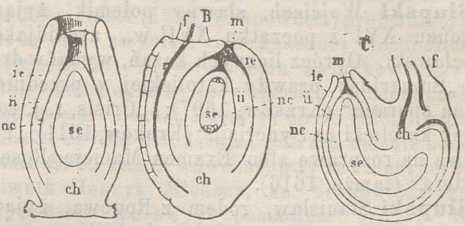

Fig. 3. Zalążek w przecięciu: A prosty, B wsteczny, C zgięty.

między sobą już to same zawiązki, już też szyjki i znamiona. Gdy kilka owocków ze sobą się zrasta, powstaje zawiązek o kilku *komóreczkach (locelli)*, jak w goryczce (fig. 2). Liczba komóreczek niekiedy się powiększa wskutek rozwijania się *przegródek fałszywych*, niekiedy też w zawiązku kilkokomóreczkowym przegrody płonieją i zawiązek staje się jednokomórkowym. Co do sposobu osadzenia zawiązek bywa *górnym* (mak, lilja) lub *dolnym* (marzanna, jabłoń); w pierwszym razie jest on widzialnym z góry kwiatu, w drugim ukazuje się pod spodem kwiatu, zrosły z osadnikiem (ob. Kwiat). W zawiązku znajdują się drobne ciałka, *zalążki (ovula)*, przyczepione do osobnego zgrubienia, zwanego *łożyskiem (placenta)*, za pomocą *sznureczka (funiculum) f* (fig. 3) lub bezpośrednio; punkt w którym zalążki zrastają się z łożyskiem, zowie się *osadką (hilum)*. Zalążek składa się z *jąderka nucellus) nc*, którego dolna część, czyli podstawa zalążka, *chalaza, ch*, łączy się ze sznureczkiem. Jąderko jest otoczone podwójnym woreczkiem *(integumentum)*, wewnętrznym, *otulką ii*, i zewnętrznym, *obwijkiem ie*; otworek tego woreczka zowie się *rozporkiem (micropyle) m*. Najistotniejszą częścią zalążka jest wielka komórka wewnętrzna, tworząca *woreczek zarodkowy se*. Co do kształtu, zalążek bywa *prostym* (fig. 3 A), *wstecznym* (B) lub *zgiętym* (C). Znamię ma za przeznaczenie przytrzymywać pyłek kwiatowy (ob. Zapłodnienie). Po zapłodnieniu zalążki przechodzą w nasiona, zawiązek w owoc.

Słupia, Andrzej ze..., Benedyktyn, poeta religijny polski XV w., od 1481 przeor klasztoru św.-krzyskiego. Pięć jego pięknych pieśni nabożnych zamieścił W. A. Maciejowski w swem „Piśmiennictwie polskiem."

Słupia Nowa, osada w gub. Radomskiej, pow. Opatowskim, nad rzeczką Słona Woda, u podnóża

Łysej Góry leżąca, założona przez jednego z opatów benedyktyńskich św. Krzyża, po zniesieniu zakonu w 1819 przeszła na własność rządową; liczy około 900 miesz.

Słupiec, toż co *trzon*, pień palm, ob. Drzewo i Palmy.

Słupowo, jezioro w wielkiem księstwie Poznańskiem, pow. Bydgoskim, na prawej stronie Brdy położone.

Słupski Wojciech, sławny polemik, żyjący w końcu XVI i początku XVII w., archidjakon włocławski. Oprócz licznych kazań, wydał w druku: „Sumarjusz prawdy katolickiej w przedniejszych sporach“ (Kraków, 1607); „Crisis, t. j. rozsądek katolicki na Syncrisin“ (Kraków, 1611); „Poprawa na rozprawę albo Examen Macieja Rosentrettera“ (tamże, 1616).

Słupski Stanisław, rodem z Rogowa, żyjący w końcu XVI i pierwszych latach XVII w., wierszopis, naśladowca Jana Kochanowskiego, wydał z druku bardzo rzadkie teraz dzieła: „Zabawy orackie gospodarza dobrego, uczciwe, ucieszne i pożyteczne, a rola skarb nieprzebrany“ (Kraków, 1618); „Krotofile“ (tamże, 1618).

Słupski Zygmunt, publicysta, * 1852, napisał komedję: „Podlotek,“ nadto: „O metodzie poglądowej.“ Był współpracownikiem *Gazety Radomskiej*. Nadto ogłosił: „Dwór i gromada,“ obraz ludowy w 4 akt. (Warsz., 1881).

Słupy Herkulesa, ob. Gibraltar.

Służebność, jest to ciężar położony na dziedzinę dla użytku i korzyści dziedziny, należącej do innego właściciela. **S.** dzielą się, stosownie do źródła, na służebności z naturalnego położenia miejsc wypływające, na służebności ustanowione przez prawo i na służebności z czynu człowieka wynikające. Pierwsze stosują się do wód, do rozgraniczenia stykających się gruntów, do ogrodzenia tychże gruntów. **S.** ustanowione przez prawo mają na przedmiot korzyść publiczną lub gminną, albo pożytek osób szczególnych. Prócz tego właścicielom wolno ustanowić na swoich własnościach służebności, byleby nie były nakładane na osobę lecz tylko na grunta i byleby prawa tego nie sprzeciwiały się porządkowi publicznemu. **S.** ustanawiają się albo dla użytku budowli i te nazywają się *miejskiemi*, bez względu na to, czy budynki, dla których są ustanowione, są w miastach lub na wsi, albo dla użytku gruntu, i te nazywają się *wiejskiemi*.—**S.** prócz tego dzielą się na ciągłe albo przerywane, widoczne albo niewidoczne. Ciągłe są takie, których użycie jest lub może być ciągłem bez potrzeby czynu człowieka za każdym razem; takiemi są: przepływy wody, ścieki i t. d.; przerywane zaś są te, do których wykonywania potrzeba za każdym razem czynu człowieka, jak np. prawa pastwiska, przechodu i t. d. **S.** widoczna nazywa się służebność ujawniająca się jakimś znakiem zewnętrznym; niewidoczną zaś służebność, której żaden znak nie ujawnia. Podział ten służebności ma ważne skutki prawne, gdyż służebności ciągłe i widoczne nabywają się przez tytuł albo przez 30-letnie przedawnienie, **S.** zaś ciągłe niewidoczne i **S.** przerywane widoczne lub niewidoczne, nie mogą być nabyte inaczej, tylko przez tytuł (art. 637—710; K. C. Fr.). Por. Schönemann „Servituten“ (Lipsk, 1866); Ofner „Der Servitutenbegriff nach römischen und österreichischen Recht“ (Wiedeń, 1884).

Służewo, osada w gub. Warszawskiej, pow. Nieszawskim, ma zamek, a raczej pałac, ogród angielski, piękny kościół parafjalny w stylu gotycko-włoskim i 2000 miesz.

Sm, w chemji symbol atomu samaru (ob.).

Smaczniński Wincenty, filolog i pedagog, * 1802 w Krakowskiem. Po ukończeniu nauk w uniwersytecie Jagielońskim i otrzymaniu 1824 stopnia doktora filozofji, został nauczycielem w b. szkole wojewódzkiej kaliskiej. Wysłany kosztem rządu 1829 r. za granicę, po powrocie 1832 r. wykładał logikę w gimnazjum warszawskiem, a od 1836 logikę, pedagogikę i historję filozofji w b. kursach dodatkowych pedagogicznych. W 1842 mianowany dyrektorem gimnazjum w Piotrkowie, a 1849 wizytatorem szkół i członkiem rady wychowania publicznego, po uzyskaniu emerytury w 1859, osiadł we wsi Sacinie pod Nowem Miastem nad Pilicą, gdzie † 1874. Pisma jego są: „De sceptisimo et quibusdam noxiis scepticorum opinionibus“ (Kraków, 1824); „Przekład historji Welleja Paterkula;“ „Poezje oryginalnie napisane“ (2 t., Warsz., 1850); „Mowy i zagajenia“ (Warsz., 1867).

Smak, zmysł, którego organ znajduje się u wejścia do przewodu pokarmowego i który daje najważniejsze cechy do oceniania jakości pokarmów; siedlisko smaku jest na górnej powierzchni języka, może i w podniebieniu miękkiem. Wrażenia smaku przejmują zakończenia nerwu języko-gardzielowego oraz gałęzi językowej nerwu trójdzielnego. Tylko ciekłe lub rozpuszczalne w ślinie substancje działają na nerwy smakowe. Najważniejsze odcienie smaku są: **S.** kwaśny, słony, gorzki, słodki, alkaliczny, metaliczny, prócz tego ciała rozmaite mają właściwe sobie przysmaki. Na jakość smaku wpływa bardzo woń substancji i wrażenie, jakie ona na dotykowe nerwy języka wywiera. Od czego zależy smak ciał, tego nie wiemy, ciała bowiem, znacznie różniące się między sobą pod względem fizycznym i chemicznym, pobudzać mogą pokrewne wrażenia smakowe. Z rozcieńczeniem danej substancji słabnie natężenie wywoływanego przez nią wrażenia smakowego; granica rozcieńczenia, przy której poczucie smaku ustaje, wynosi dla soli chininy 1:33,000, dla kwasu siarczanego 1:10,000, dla cukru tylko 1:90. W ogólności substancje gorzkie i kwaśne znoszą rozcieńczenie najsilniejsze, słodkie zaś najsłabsze. Poczucie smaku znajduje pomoc i we wzroku; w ciem-

ności poczucie smaku słabnie, a znawcy nawet wina w ciemności nie odróżniają wina czerwonego od białego. Zboczenia smaku występują głównie przy chorobach przyrządów trawienia i przy chorobach nerwowych. Zwierzęta wyższe rozróżniają prawdopodobnie smak pokarmów, podobnie jak człowiek; co się zaś tycze zwierząt niższych, zwłaszcza bezkręgowych, trudno powiedzieć, o ile zmysł smaku jest u nich rozwinięty i jakie im do tego służą przyrządy.

Smak estetyczny albo artystyczny, jest to zdolność oceniania utworów sztuki na podstawie własnych pojęć i wymagań co do piękna. stąd **S.** zmienia się stosownie do miejscowych i czasowych warunków i bywa różny w każdej epoce i u każdego ludu. Por. K. Grous „Der Aesthetische Genuss“; Ig. Matuszewski „Subjektywizm w krytyce“ (w zbiorze „Swoi i Obcy“).

Smala (arab.), drużyna wojskowa, orszak, służba, namiot naczelnika arabskiego, znajdującego się na wyprawie wojennej.

Smaland, prowincja południowej Szwecji, obejmuje 31,745 klm. kw., z 550,000 miesz. Jest to płaskowzgórze pokryte w znacznej części zaroślami, lasem i bagniskami. Dzieli się na lany: Jankoping, Kalmar i Kronoberg.

Smalcius, właściwie *Schmalz* Walenty, jeden z celniejszych pisarzów socynjańskich w Wielkopolsce, * 1572 w Gotha, z ojca Mikołaja, i dlatego piszący się czasem *Teophilus Nikolaides*. Po zwiedzeniu rozmaitych akademji niemieckich, przybył 1592 do Polski, zachęcony do tego przez Andrzeja Wojdowskiego, z którym zapoznał się w Strasburgu, i został rektorem szkoły w Śmiglu. Ożeniwszy się z Polką, Agnieszką Wotowską, nauczył się doskonale języka polskiego, poczem został 1598 ministrem zboru w Lublinie, a 1605 w Rakowie, gdzie † 1622. Wydał w Rakowie znaczną liczbę dzieł w językach łacińskim, niemieckim i polskim, treści polemicznej i religijnej, z których najważniejszem jest „De divinitate Jesu Christi“ (Raków, 1608), przełożone na język polski, niemiecki i holenderski. Wydał także nowe tłómaczenie „Nowego Testamentu“ (Raków, 1606), zawierające już jawnie zdania socynjańskie.

Smalec, tłuszcz, ob. Szmalec.

Smalkaldzka liga nazywa się związek zawarty w Smalkaldzie (Schmalkalden) 29 marca—4 kwietnia 1531 r. przez dziewięciu protestanckich książąt i hrabiów domów: saskiego, brunświckiego, heskiego, anhalckiego, mansfeldzkiego, i jedenaście miast cesarstwa Niemieckiego, celem spólnej obrony swej wiary i samoistnego bytu politycznego przeciw cesarzowi Karolowi V i stanom katolickim, pierwotnie na lat 6, a 24 grudnia 1535 na dalsze lat dziesięć przedłużony z zastrzeżeniem utrzymywania na stopie wojennej stałej armji związkowej w liczbie 10,000 piechoty i 2,000 jazdy. Związek ten powiększył się następnie przystąpieniem do niego książąt pomorskich i wielu miast niemieckich i wtedy przyjął tak zwane *artykuły gwarancji*, ułożone przez Marcina Lutra, które przyjęte przez teologów na zgromadzeniu odbytem 1537 r., otrzymały nazwę *Artykułów Smalkaldzkich*. Elektor saski i landgraf heski byli głównymi tej ligi kierownikami. Liga zawarła przymierze (22 stycznia 1532) z Danją, wyjednała pokój religijny norymberski (23 lipca, 1532), przywróciła siłą Ulryka, ks. wirtemberskiego, do jego posiadłości (1534) i zapewniła protestantyzmowi zupełne zwycięstwo w znacznej części Niemiec północnych. Przeciw temu związkowi zawarły stany katolickie w Norymberdze 10 czerwca 1538 *ligę świętą*. Cesarz Karol V, mimo całego wstrętu, musiał czynić ustępstwa i patrzeć biernie na działania **S. l.**, nawet wówczas, gdy zawzięty jej przeciwnik Henryk Młodszy, ks. brunświcki, został wypędzony ze swych posiadłości (1542). **S. l.** wspierała jednak czynnie cesarza w wojnach z Francją i Turcją. Karol V, zawarłszy pokój z obu nieprzyjaciółmi, połączył się ściśle z papieżem, Pawłem III, pozyskał sobie Maurycego (ob.), ks. saskiego, i wystąpił nareszcie przeciw lidze protestanckiej. Wojna domowa, zwana *wojną smalkaldzką*, rozpoczęła się 1546. Niezgody w obozie protestanckim, mimo całej dzielności Schertlina, ułatwiły powodzenie stronie przeciwnej; 24 kwietnia 1547 poniosła liga stanowczą klęskę pod Mühlberg i skutkiem tego musiała się rozwiązać, a Niemcy północne uległy cesarzowi. Por. Maurenbrechera „Karl V und die deutschen Protestanten 1545—1555“ (Düsseldorf, 1865).

Smalta, *szkło kobaltowe*, szkło silnie niebiesko zabarwione tlenkiem kobaltu, które służy za farbę niebieską. Otrzymuje się przez stopienie prażonych rud metalowych z krzemionką i potażem w piecach hutniczych; szkło takie się miele i za pomocą szlamowania otrzymuje się proszek różnej delikatności. Natężenie barwy **S.** zależy od ilości kobaltu, a czystość jej odcienia od czystości rudy. **S.** jest farbą bardzo trwałą i nadaje się zwłaszcza do malarstwa wodnego na murach; używa się jej też w garncarstwie; do farbowania papieru i płótna zastąpiła ją ultramaryna. Najlepszym gatunkiem **S.** jest *błękit królewski*. Najznakomitsze fabryki **S.** są w Niemczech, zwłaszcza w Saksonji.

Smaltyn *(smaltyna)*, minerał, arsenek kobaltu, ob. Kobaltowe minerały.

Smardz *(Morchella)*, rodzaj grzybów z grupy *Ascomycetes*, cechujący się trzonem pustym i kapeluszem skórzastym, woskowato-mięsistym, dźwigającym w swej warstwie zwierzchniej puszki, zawierające po 6—8 zarodników. **S.** rosną tylko na ziemi, głównie w lasach. Świeże mają właściwy zapach; zawierają białko, kwas fosforny, mleczany alkaljów i ziemie alkaliczne. Najwięcej

Smardz.

znajduje się ich na wiosnę. Najpospolitszy jest **S.** *pospolity (M. esculenta)*, który należy do bardzo smacznych grzybów. Odznacza się kapeluszem okrągławo-jajowatym, mocno a niekształtnie żeberkowanym, barwy blado-żółtawej lub płowej. Trzon **S.** jest obły, gładki i biały, tylko przy podstawie nieco pomarszczony. Cały dorasta 5—12 cm. Niektóre gatunki mają kapelusze stożkowate, jak *M. bohemica*, pospolity w Czechach i w znacznej ilości stamtąd wywożony. Pokrewnym rodzajem **S.** jest *piestrzenica* (ob.).—**S.** jadają się świeże lub suszone; jeżeli mają być użyte tylko do udzielania smaku innym potrawom, najlepiej jest je po wysuszeniu sproszkować i w tym stanie przechowywać. Por. Wendisch „Trüffeln und Morcheln“ (1894).

Smareglia Antonio, kompozytor włoski, * 1854 w Poli, kształcił się w Medjolanie. Napisał opery „Wasal z Szigethu“ (1889); „Cornelius Schutt“ (1893); „Nozze Istriane“ (1895); „La Falena“ (1897), oraz symfonję Lenora.

Smarzewski Seweryn, poseł na sejm lwowski, delegat Rady państwa, † 1888 w Wiedniu. W r. 1848 był obrany posłem na sejm rakuski, w Wiedniu i Kromeryżu, w 1861 powtórnie wybrany był do sejmu, gdzie stale zasiadał, od 1880 zaś był w sejmie referentem generalnym budżetu krajowego i usilnie pracował nad uporządkowaniem finansów krajowych.

Smarzyńskie, albo *Smaryńskie, starostwo* niegrodowe leżało w województwie Pomorskiem, powiecie Mirachowskim. Podług lustracji z 1664, obejmowało oddzielne dobra Smarzyn, w dawniejszem starostwie Sobowickiem, które w 1771 posiadała Marja Henryka Wejherowa, opłacając z niego kwarty złp. 316 gr. 20, a hyberny złp. 129 gr. 27. Od d, 13 września 1772 zagarnione zostało przez rząd pruski wraz z całem województwem pomorskiem.

Smary, *smarowidła*, tłuszcze używane do smarowania miechów i części machin, w celu usunięcia tarcia i wywoływanego przez nie rozgrzewania. Wartość danej substancji jako **S.** zależy od tego, jak dalece osłabia tarcie, jak opiera się ciśnieniu, by zawsze dostatecznej grubości warstwa jej mogła się utrzymać, od trwałości i ceny. Najtańszym **S.** jest woda, ważniejsze wszakże są *oleje tłuste* czyli *oleje maszynowe*, organiczne lub mineralne, starannie od kwasów oswobodzone. Gdy trące o siebie powierzchnie zostają pod ciśnieniem zbyt wielkiem, stosować trzeba *tłuszcze stałe* czyli *tłuszcze maszynowe*, jak łój, olej palmowy, szmalec. W handlu mają **S.** różne nazwy, jak *kaukazyna, oleonafta, walwolina* i in. Używają się też **S.** ze smoły, oraz stopy grafitu, cynku i ołowiu, które się w wyższych temperaturach topią. Por. Bender „Fabrikation und Prüfung der Schmiermaterialien“ (1896).

Smee'go ogniwo, ob. Stosy galwaniczne.

Smend Rudolf, teolog niemiecki, * 1851 orjentalista, profesor w Bazylei (1882—1888), później w Getyndze. Napisał: „Der Prophet Ezechiel erklärt“ (1880); „Lehrbuch der altestamentlichen Religion geschichte“ (2 wyd., 1898).

Smeraldyna, komiczna maska, w komedji ludowej włoskiej.

Smerd, w kronice Nestora (ob.), więc na Rusi, w XII w., oznacza rolniczą ludność w przeciwieństwie do drużyny, to jest orszaku wojennego, rycerstwa. Akt tyniecki z 1120, zawierający dane z przed 1025 r., wspomina obok ascripticios, rybaków i bednarzy, w jednym ujeździe (sub una circuicione), tak zwanych *Smerdones* (Wojciechowski T. „Chorbacja“ I, 296, sądzi że wieś Śmierdząca od nich nazwaną została). Wedle prawdy ruskiej **S.** posiadał chłopca obelnego.—W. A. Maciejowski porównywa ten wyraz z mordwanicą na Litwie, i wywodzi od azjatyckiego merd, tak że **S.** ma znaczyć z merda urodzony, przytacza Grimma, który podaje tiurdi milites sclavonici, co poprawia na smerdi, tak, że nad Elbą **S.** byliby milicją („Hist. Pr. Słow., ed. 2, II str. 128—9, § 101).—Roeppel (Gesch. pol., I 311 № 26) cytuje ze Stenzla („Urkundenbuch“ dk. 13 red. str. 68) Sirdmiones czyli **S.** ale znaczenia ich objaśnić nieumie. Por. *smirna, smirennyi*, polskie *uśmierzać, s (k) romm* i czeskie smjriti (A. Miklosich Radices). Być może, że *d* jest sufiksem.

Smerdys, mag (kapłan) perski, który po śmierci Kambizesa 522 r. prz. Chr. głosząc się bratem królewskim, tron sobie przywłaszczył. Uznany jednak wkrótce za przywłaszczyciela i samozwańca został zamordowany, a jego następcą był Darjusz syn Histaspesa.

Smerek, ob. Świerk.

Smereka, pseudonim Bol. Raranowskiego.

Smerinthus, motyl, ob. Pawik.

Smerzyn, jezioro w w. ks. Poznańskiem, pow. Szubińskim.

Smetana Bedrzich (Fryderyk), kompozytor czeski, * 1824 r. w Litomyślu, już w siódmym roku życia wystąpił publicznie jako pianista na koncercie, kształcił się w Pradze, 1844—47 był nauczycielem muzyki w domu hr. Thuna, 1848 r. założył w Pradze własny instytut muzyczny; dwukrotnie udawał się do Szwecji, gdzie zajmował stanowisko dyrektora Towarzystwa filharmonicznego w Göteborgu i w wielu miastach dawał koncerty. Po powrocie do Czech 1861 pracował nad otworzeniem narodowego teatru czeskiego i wydał szereg kompozycji, które stały się początkiem muzyki czeskiej. Napisał opery: „Braniborzy w Czechach“ (1863); słynna „Prodana nevesta“ („Sprzedana narzeczona“, opera komiczna, 1866); „Dalibor“ (1868); „Dwie wdowy“ (1874); „Hubiczka“ (1876); „Tajemstvi“ (1877); „Libusza“ (1881) wystawiona

Smetana Fryderyk

na otwarcie narodowego „Divadla“ i in.; poematy symfoniczne: „Moja ojczyzna“, „Szarka“, „Wełtawa“, „Z czeskich gajov“, „Z mego życia“, „Blanik“ i in., wogóle 135 utworów. Mając 50 lat życia, ogłuchł zupełnie ale komponował dalej bez przerwy; † 1884 w domu obłąkanych w Pradze. Ob. o nim *Tyg. Illustr.* z 1875, № 380 i *Kurjer Codz.* z 1895, życiorys i kilka artykułów z okazji wystawienia w Warszawie jego „Sprzedanej narzeczonej“, przyjętej przez publiczność z zapałem.

Smets Wilhelm, poeta niemiecki, * 1796 w Rewlu, † 1848 w Akwizgranie, był synem aktorki Zofji Schröder i aktora Stollmera zwanego Smets. Od 1822 zajmował się teologją. Zbiór poezji pisanych w duchu liryczno-religijnym p. t. „Gedichte“ wyszedł 1840.

Smichow, przedmieście Pragi w Czechach, na lewym brzegu Mołdawy, ma kościół św. Wacława, zbudowany 1880—85, ratusz, gimnazjum realne czeskie i niemieckie gimnazjum niższe, ogród botaniczny, liczne fabryki; 33,000 miesz., prawie wyłącznie Czechów.

Smidt Henryk, pisarz niemiecki, * 1798 w Altonie, odbył wielkie podróże morskie, następnie był urzędnikiem ministerjum marynarki w Berlinie, † 1867. Wydał liczne romanse, z których najlepszy: „Michael de Ruiter“ (2 wyd., 1863), nowele „Zu Wasser und zu Land“, 2 t., 1867), powiastki i opowiadania „Seemannsagen und Schiffermärchen“ (1849); „Seegeschichten und Marinebilder“ (1855) i in.; „Devrient-Novellen“ (3 wyd., 1882). Dramaty: „Kaufmann und Seefahrer“ (1844); „Die Frau Schwiegermutter“ (1850); „Bruder Kain“ (1852) i in.

Smieszkowicz Wawrzyniec, profesor, kilkakrotnie rektor akademji krakowskiej, filozof, krasomówca, poeta i znakomity lekarz, * 1590 w Brzezinach, † 1646 w Krakowie. Oprócz mnóstwa panegiryków, wierszy łacińskich i innych prac drobniejszych, wydał ważniejsze dzieła: „Nosce te ipsum seu de cognitione sui“ (Kraków, 1640); „Vita D. Barthol. Nowodworscii“ (tamże, 1626); „Dwie fundacje Bartłomieja Nowodworskiego“ (tamże, 1623).

Smilaceae *(Kolcorośłowate),* rodzina roślin jednoliścieniowych, uważana też za podrodzinę liljowatych, ma następne cechy: Okwiat płatkowaty, wolny, 6 (rzadko 4 lub 8)-działkowy; pręcików 6, osadzonych na działkach lub na dnie kwiatowem; szyjek 3 (czasem 2 lub 4), częściej zrosłych, o znamionach pojedyńczych; owoc—jagoda 3 (1—2 lub 4) komórkowa, o komórkach jednonasiennych. Należą tu zioła lub podkrzewy, rzadziej drzewa, o liściach naprzemianległych lub okółkowatych, pojedyńczych, i kwiatach dwu-lub jedno-płciowych, samotnych, lub też w grona albo baldaszki ułożonych. Należy tu około 260 gatunków w 20—26 rodzajach, właściwych w większej części Ameryce płn., w mniejszej Europie i Azji umiarkowanej. Korzenie zawierają mączkę, śluz i substancję żywiczną i używają się w medycynie z powodu własności napotnych i moczopędnych.

Smilax *(Kolcorośl, Kolcowój),* rodzaj roślin z rodziny *Smilaceae,* obejmuje rośliny krzewiaste, zawsze zielone, często cierniste, opatrzone przy ogonkach liściowych wąsami, za pomocą których czepiają się roślin przyległych. **S.** *aspera,* w Europie płd., o liściach skórzastych, ciernisto-ząbkowanych, i kwiatach drobnych, wonnych, białych; korzeń często znajduje się w handlu jako sasaparylla. Czerwone owoce kuliste używają się w bukietach i do ozdoby włosów. **S.** *china,* w Chinach, dostarcza korzenia chinowego *(radix Chinae),* który był używany jako napotny. Gatunki **S.** *medica,* w Meksyku, **S.** *officinalis,* w Brazylji, **S.** *syphilitica,* tamże, oraz inne amerykańskie dostarczają korzenia *sasaparylli, salsaparylli (radix sassaparillae, sarsaparillae);* korzenie te są bardzo długie, cienkie, żółtawe; wnętrze ich utworzone jest z cienkościennych komórek, zawierających mączkę, oraz substancję ktystaliczną ostrego smaku, *paryglinę,* $C_{15}H_{25}O_5$. Mają one własności napotne i moczopędne i używają się przeciw chorobom skórnym, zwłaszcza syfilitycznym.

Smilax. Kwiatostan, kwiat i owoc.

Smiles Samuel, pisarz angielski, * 1816 w Haddington w Szkocji, poświęcał się medycynie, ale znalazłszy małe powodzenie jako lekarz, oddał się literaturze. Objął 1839 redakcję jednego pisma tygodniowego w Leeds, popierał Cobdena w jego agitacji o wolność handlu, był sekretarzem zarządu kilku kolei żelaznych, w 1860 osiadł w swych dobrach. Ogłosił „Physical education“ (1838); „Selfhelp“ („Własna pomoc“, tłóm. na wszystkie języki europejskie, przekład polski redakcji *Przeglądu Tygodniowego,* (Warszawa, 1867, wyd. 2, 1871); dalszy ciąg tego p. t. „The character“ (1866, przekł. pol. Lubowskiego w *Kłosach* 1873—74 i Przyborowskiego W., Warszawa, 1879); „Industrial biography“ (1863); „Oszczędność“ (przekład polski, 1876); „Duty,“ „Obowiązek,“ przekład polski Dygasińskiego (Warszawa, 1881); „Życie i praca, czyli życiorysy ludzi sławnych“ (przekład Dygasińskiego, 1888); „Lives of engineers“ (5 t., n. wyd., 1874, t. 5); „The Huguenots in England and Ireland“ (4 wyd., 1876); „The Huguenots in France“ (3 wyd., 1877); „Publisher and his friends“, życiorys księgarza Johna Murraya.

Smiła, *Śmiła,* miasteczko w pow. Czerkaskim, gub. Kijowskiej, nad rzeką Taśminem, miało niegdyś obronny zamek z drzewa zbudowany. Pamiętne jest w dziejach strasznym napadem hajdamaków 1768, którzy wyrznęli tu wszystkich ży-

dów i szlachtę. Kościołek śmilański, niewielki, ale pięknej architektury, w pięknej miejscowości przy Taśminie, założony został 1818 przez Antoniego Sowieckiego. **S.** posiada cukrownię, fabrykę narzędzi rolniczych, szkołę techniczną kolejową i około 10,000 miesz.

Smirdin Aleksander, zasłużony księgarz rosyjski, * 1795 w Moskwie, † 1857 w Petersburgu; założył w Petersburgu księgarnię i drukarnię zarazem, które w krótkim przeciągu czasu wysokiego nabrały znaczenia. Zakłady te przyniosły mu wprawdzie znaczny majątek, który jednak skutkiem rozmaitych wypadków po większej części stracił i zbankrutował. W ciągu działalności swej księgarskiej i wydawniczej **S.** wywierał znakomity wpływ na rozwój rosyjskiej literatury narodowej. Oprócz dzieł Puszkina, Lermontowa, Gribojedowa i in., któremi znakomicie literaturze się zasłużył, wydawał także kilka pism perjodycznych.

Smirnow Michał, historyk rosyjski, ukończył nauki 1860 w uniwersytecie petersburskim, poczem został profesorem w Odesie. Wydał między innemi: „Sud'by czerwonnoj ili halickoj Rusi“ (1861); „Jagiełło i pierwoje sojedinenije Litwy s Polszeju“ (1868).

Smissen, baron van der..., generał belgijski, * 1823 w Brukseli. W 1865 został oficerem sztabu w belg. legji zagranicznej w Meksyku, a 1879—1890 był komendantem w Brukseli. W 1886 stłumił powstanie robotników w Charleroi. Napisał: „Le service personnel et la loi militaire“ (1887), w którem broni powszechnej służby wojskowej.

Smiszkowa Antonina (pseudon. *Antoszka*) napisała kilka książeczek o pobratymczych plemionach zachodnio-słowiańskich, między innemi: „Nasi pobratymcy Słowacy“ (Warszawa, 1901).

Smith Adam, znakomity ekonomista angielski, * 1723 w Kirkaldy w Szkocji, † 1790; z początku poświęcał się teologji, następnie zwrócił się do nauk filozoficznych w Edymburgu i Oksfordzie. W 1748 miewał w Edymburgu odczyty treści beletrystycznej, a w r. 1751 został w Glazgowie prof. moralności i metafizyki. Następnie podróżował po Francji i Niemczech, w roku 1778 uzyskał posadę w urzędzie celnym w Edymburgu. Głównem dziełem jego jest „Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations“ (1776, liczne wydania i przekłady). Dzieło to, wraz z drugiem: „Theory of moral sentiments“, stanowi niejako system nauk moralnych; pierwsza z nich jest pierwszym istotnie ścisłym wykładem ekonomji społecznej. System tam przyjęty, zwany systemem przemysłowym, uważa prace za źródło bogactwa (ob. Gospodarstwo narodowe). W traktacie drugim, o uczuciach moralnych człowieka, zasada współczucia stanowi uzupełnienie zasady systemu jego ekonomicznego. Por. Röstera „Ueber die Grundlehren der von S. begründeten Volkswirthschaftstheorie“ (Erlangen, 1868), Oncken „Adam S. in der Kulturgeschichte“ (Wiedeń, 1874); Skarzyński „A. S. als Moralphilosoph und Schöfper der Nationalökonomie“ (Berlin, 1878).

Smith Adam.

Smith James, humorystyczny poeta angielski, * 1775, urzędnik biura Board of ordnance, † 1839. Sławny z dowcipu i wesołego humoru, wydał łącznie z młodszym bratem *Horacym* **S.**, powieściopisarzem (* 1779, † 1849), zbiór parodji najznakomitszych owego czasów poetów, p. t. „Rejected adresses“ (Londyn, 1812). Podobny zbiór wyszedł także 1813 r. p. t. „Horace in London“.—Brat jego Horacy **S.**, * 1779, idąc w ślady Walter Scotta, uprawiał z powodzeniem romans historyczny i znaczny zebrał majątek. Pierwszym jego utworem był „Brambletye house“ (3 t., Londyn, 1826), a ostatnim „Lowe, a tale of Vennice“ (3 t., Londyn, 1846).

Smith Sidney, satyryczny i polityczny pisarz angielski, * 1771 w Woodford w Essex, od 1831 kanonik przy kościele św. Pawła w Londynie, † 1845. Wspólnie z Jeffrey'em i Broughamem założył sławne czasopismo *Edinburgh Review*. Prace jego miały kilkanaście wydań (ostatnie (3 t., Londyn, 1853). Najgłówniejsze z pism jego są: „Letters on the subject of the catholics by Peter Plymley“, które przeżyły 21 wydań.—Jego córka, lady *Holland*, napisała życiorys ojca (2 t., Londyn, 1855).

Smith sir William Sidney, admirał angielski, * 1764 w Londynie, wykonał podczas francusko-angielskiej wojny kilka szczęśliwych operacji i 18 grudnia 1793 r. spalił stojące w porcie tulońskim okręty francuskie. Główną atoli zasługę położył i największą sławę zjednał sobie podczas obrony miasta St.-Jean D'Acre przeciwko Bonapartemu w r. 1798. Uwikłany w sprawę królowej Karoliny o złamanie wiary małżeńskiej, popadł w niełaskę u dworu i wyniósłszy się za granicę, † 1840 w Paryżu. Por. Barrowa „Life and correspondence of Sir W. S. S.“ (2 t., Londyn, 1847).

Smith Karol Roach, starożytnik angielski, * 1805 r. na wyspie Wight, założył wraz z T. Wright'em towarzystwo archeologiczne brytańskie, przedsięwziął w City poszukiwania najdawniejszych dziejów Londynu i zebrał bogaty zbiór starożytności miejscowych, od 1856 przyłączony do muzeum brytańskiego. Wydał: „Collectanea antiqua: etchings and notices of ancient remains etc.“ (6 t., 1848—68); „O starożytnych zabytkach Kentu i wykopaliskach na miejscu obozu rzymskiego w Pevensey w Sussex“ (1852—8); „Catalogue of the Museum of London antiquities“ (1854); „Remarks on Shakespeare, his birthplace etc.“ (1868);

The rural life of Shakespeare" (1870; 2 wyd., 1874) i w. in.

Smith Jerzy, orjentalista angielski, * 1840 r., był spółpracownikiem Rawlinsona, odkrył 1872 r. w muzeum Brytańskiem wersję asyryjską o potopie biblijnym, wysłany przez *Daily Telegraph* zwiedził 1873 i 1876 Niniwę, gdzie znalazł liczne napisy; † 1876 w Alepo. Wydał: „Assyrian discoveries" (7 wyd., 1883); „History of Assurbanipal" (1871); „The chaldean account of Genesis" (6 wyd., 1880); „Phonetic values of the cuneiform characters" (1871); „Assyria, from the earliest times to the fall of Niniveh" (1875); oraz ważne dla nauki zbiory napisów klinowych asyryjskich. Po śmierci jego wydano: „History of Babylonia" (1877) i History of Sennaherib" (1878).

Smith Robert Payne, orjentalista angielski, * 1818 w Gloucestershire, † 1895 w Canterbury. studjował w Pembroke College w Oksfordzie, był przez długi czas podbibljotekarzem bibljoteki Bodlejańskiej, w 1865 został profesorem uniwersytetu oksfordzkiego. **S.** był wybornym hebraistą i arabistą oraz jednym z najcelniejszych znawców języka syryjskiego. Z prac jego naukowych odznaczają się: „Katalog rękopisów syryjskich bibljoteki Bodlejańskiej" (1864); „Thesaurus syriacus" (1868 i następ.). Nadto wydał tekst wraz z tłómaczeniem i objaśnieniami „Komentarzów św. Cyrylego z Aleksandrji do Ewangelji św. Łukasza" i „Historję kościelną" Jana z Efezu. Napisał: „Wyjaśnienie proroctw Izajasza" (1862) i „Proroctwo jako przygotowanie do przyjścia Chrystusa" (1869).

Smith Wiliam, uczony angielski, znany zwłaszcza z prac encyklopedycznych, * 1813 w Londynie, studjował początkowó prawo, następnie filologję, od 1853—69 był egzaminatorem języków starożytnych w uniwersytecie londyńskim, poczem 1869 został senatorem tegoż uniwersytetu. Nadto od 1867 jest redaktorem czasopisma *Quarterly Review*. Oprócz licznych podręczników naukowych, wydał: „Dictionary of Greek and Roman antiquities" (1840—42; 3 wyd., 1849); „Dictionary of Greek and Roman biography and mythology" (3 t., 1844—49); „A dictionary of Greek and Roman geography" (2 t., 1854—7); „Dictionary of the Bible" (3 t., 1860—63); „Copious and critical English-Latin dictionary" (spólnie z Hallem, 1870); „Historical atlas of ancient geography, biblical and classical" (z Grove'm, t. 1, 1872—75); „Dictionary of christian atiquities" (z Cheetham'em, 1875—80); „Dictionary of christian biography, sects etc." (t. 1, 1877—87) i in.

Smith Aleksander, autor angielski, * 1830 r., † 1867; był rysownikiem w fabryce koronek, ale gdy w 1853 ogłosił swoje „Poems", pomiędzy któremi znajdowała się sensacyjna „Life Drama", stał się odrazu sławnym. Książka rozeszła się w 10,000 egzemplarzach, a **S.** mianowany został sekretarzem uniwersytetu edymburskiego. Wydał jeszcze: „City poems" (1857), „Edwin of Deira" (1861), oraz kilka prac prozą.

Smith Goldwin, pisarz kanadyjski, * 1823 r., profesor w Toronto od 1871. Wydawał *Canadion Monthly* 1872—74, założył pismo *Nation* (1874); *The Bystander* (1880), *The Week* (1884). **S.** jest zwolennikiem i propagatorem idei połączenia Kanady ze Stanami Zjednoczonemi. Napisał jeszcze: „Irish history and Irish Character" (1861); „The Civil War in America" (1866); „Canada and the Canada question" (1891).

Smith John, kolonista amerykański, * 1579 r., † 1631, po awanturniczem życiu osiadł w Wirginji i został jej gubernatorem, potem powrócił do Londynu. Opisywał swoje przygody i podróże. Wydanie jego dzieł wyszło w Birminghamie 1884.

Smith Sofus Birket, historyk duński, * 1838. Od 1893 bibljotekarz główny, księgozbioru uniwersyteckiego w Kopenhadze. Wydał wiele prac dotyczących dziejów, sztuk i literatury duńskiej.

Smith Wiliam Henryk, polityk angielski, * roku 1825, † 1891, sekretarz skarbu w gabinecie Disraelego 1874, potem (1877—80) ministrem marynarki. W gabinecie Salisburyego, minister wojny (1885). 1886 sekretarz pierwszy dla spraw Irlandji, pierwszy lord skarbu i przewodnik izby niższej.

Smith Reginald Bosforth, historyk angielski, * 1839 w Stafford, w hrabstwie Dorset, kształcił się w uniwersytecie oksfordzkim, następnie został nauczycielem gimnazjalnym w Harrow pod Londynem. Napisał: „Mohammed and Mohammedanism" (1875); „Carthage and the Carthaginians" (1878); „Rome and Carthage" (1880).

Smith William Robertson, orjentalista angielski, * 1846, † 1894, profesor hebrajskiego w Aberdeen 1870, z posady tej musiał ustąpić wskutek zbyt krytycznego traktowania Biblji (1881). Odbył 1879—80 podróż do Arabji, po powrocie został pierwszym redaktorem „Encyklopedia Britannica", 1883 został profesorem języka arabskiego w Cambridge. Wydał: „The Old Testament in the Ilwisch Church" (1881); „The Prophefs of Israel" (1882); „Hiuship and marriage in early Arabia" (1888) etc.

Smitha cieśnina, Smithssund, kanał w Ameryce podbiegunowej, między ziemią Ellesmere a półwyspem grenlandzkim Prudhoeland, łączy zatokę Bafińską z morzem Kanego; odkryta została 1616 przez Bylotta i Baffina.

Smithson Jakób, ob. Smithsonian Institution.

Smithsonian Institution, nazwa wielkiego narodowego instytutu naukowego, założonego przez Jakóba Smithson, naturalnego syna księcia Northumberland († 1829 w Genui) w Waszyngtonie w Ameryce Północnej, uposażonego funduszem 515,169 dolarów; zadaniem tego instytutu są wszelkiego rodzaju badania naukowe i krzewienie wiadomości pożytecznych. Zakład ten wydaje od r. 1848 wysokiej wartości pisma: „Smith-

sonian contributions to knowledge," „Annual Reports," oraz „Smithsonian miscellaneous collections". Kapitał instytutu wynosi teraz przeszło 700,000 dolarów.

Smithssund, ob. Smitha cieśnina.

Smitsonit, minerał, ob. Cynkowy spat.

Smitt Fryderyk, historyk rosyjski, * 1787 w Narwie, † 1865 w Petersburgu. Po ukończeniu nauk teologicznych w Kiel, był jakiś czas nauczycielem prywatnym w mieście rodzinnem, następnie w Moskwie; 1812 wstąpił do wojska, od 1815 był naczelnikiem kancelarji dyrektora policji wojskowej w Paryżu, skąd wróciwszy 1819, służył w intendenturze, a od 1822 do 1831 był cenzorem gazet przy pocztamcie wileńskim. 1831 towarzyszył hr. Toll przy głównej armji, jako redaktor wiadomości o działaniach armji rosyjskiej w Polsce i był naocznym świadkiem wszystkich wypadków wojny. Po ukończeniu wojny wrócił do Wilna, 1835 przeniósł się do Petersburga, gdzie otrzymał urząd przy zarządzie pocztowym, 1859 mianowany został historjografem sztabu głównego. Wydał: „Suvoroffs Leben und Heerzüge" (Wilno, 1833); „Geschichte des Polnischen Aufstandes und Krieges in den Jahren 1830—31" (2 wyd., 3 t., Berlin, 1848); „Suvoroff und Polens Untergang nach archivalischen Quellen" (2 t., Lipsk, 1858); „Feldherrnstimmen aus und über den polnischen Krieg von Jahre 1831" (Lipsk, 1858); „Frédéric II, Catherine II et le partage de la Pologne d'après les documents authentiques" (Paryż, 1861) i w. in.

Smocza głowa, *Smoczy ogon*, ob. Smok.

Smocza krew *(Sanguis draconis, Resina draconis)*, żywica ciemno-brunatna, prawie czarna, nieprzezroczysta, krucha i bezwonna, w proszku czerwona, w alkoholu, eterze i olejach rozpuszczalna. Pochodzi z różnych drzew, a w handlu rozróżniają się następne gatunki: 1) **S. k.** *wschodnio-indyjska* pochodzi z *Calamus draco*, znajduje się w handlu w odmianach różnej wartości, najlepsza wypływa dobrowolnie z owoców, gorsza otrzymuje się przez wytapianie lekkim ciepłem (ob. Rotang). 2) **S. k.** *amerykańska* pochodzi z *Pterocarpus* (ob.) *draco*; różni się od poprzedniej tem, że amonjak strąca ją z roztworu alkoholowego. 3) **S. k.** *kanaryjska* pochodzi ze smokwi (ob. Smokiew). Skład **S. k.** nie został dotąd należycie zbadany, zresztą jest różny w różnych gatunkach. Przy suchej dystylacji wydaje aceton, wodę i kwas benzoesowy, a przy dalszej dystylacji zostawia ciecz oleistą, zawierającą dracyl i drakonyl. **S. k.** używa się do przyrządzania werniksów, do farbowania i polerowania drzewa, marmuru i t. d; w medycynie rzadko się używa. Por. Lojander „Beitrag zur Kenntnis des Drachenblutes" (1887).

Smocze drzewo, ob. Smokiew.

Smoczy miesiąc, *miesiąc węzłowy*, ob. Miesiąc.

Smoczyński Wincenty, ksiądz, proboszcz w Tenczynku w Galicji, napisał: „Rzym, jego kościoły i pomniki, upominek pielgrzymom polskim" (Kraków, 1880); „Wesele podlaskie," obrazek ludowy w 5 akt. (Kraków, 1881); „Wspomnienie o polskiej pielgrzymce do Rzymu w 1888 na jubileusz J. św. Leona XIII papieża" (Kraków, 1889).

Smogorzewski Jason Junosza, ze Smogorzewa), metropolita ruski, grecko-unicki, arcybiskup kijowski i halicki, * 1714, † 1788 w Radomyślu. Wstąpił do zgromadzenia Bazyljanów, przez których był wysłany na nauki teologiczne do Rzymu, gdzie też, przybrany na koadjutora przez arcybiskupa połockiego Hrebnickiego, wyświęcony został na biskupa wileńskiego. 1762 objął katedrę połocką, a 1779 mianowany został metropolitą. Człowiek bardzo zacny i świątobliwy, wiele dobrego świadczył dla swego obrządku, między innemi wystawił klasztor ks. Bazyljanów w Warszawie na Miodowej ulicy.

Smogulecki Maciej, statysta polski, * w Wielkopolsce, słuchał teologji w Rzymie przez lat 4. Po powrocie do kraju mianowany został starostą bydgoskim, później przeszedł na stronę Zebrzydowskiego, pojął jego córkę w małżeństwo i miał udział w rokoszu 1606. W 1616 wezwany na marszałka trybunału koronnego do układu spraw inflanckich i zasiadania w sądach nadwornych, odznaczał się nauką i wielką pilnością. † 1617. Napisał: „O exorbitancjach, które w tym wieku niektórzy Ich Mość Panowie świeccy stanowi duchownemu zadają" (6 wyd., Kraków, 1632).

Smogulecki Mikołaj, syn poprz., po ukończeniu wyższych nauk w Rzymie, za powrotem do kraju został starostą nakielskim i sprawował różne urzędy obywatelskie. Będąc w Rzymie napisał *Ody* na pochwałę Zygmunta III, p. t. „Quinque Odae in laudem Sigismundi III Regis Poloniae" (Rzym, 1629). Spełniając dawniej powzięty zamiar, złożył starostwo nakielskie, 1639 wstąpił do zgromadzenia Jezuitów i 1646 jeździł w misji do Chin, gdzie † 1648.

Smok, *Jaszczurka latająca (Draco)*, rodzaj jaszczurek, z rodziny leguarów. Są to zwierzęta niewinne, w Azji południowej, przebywają na drzewach, żywią się owadami, dorastają 30 cm. długości. Tułów mają z boków ścieśniony, ogon długi,

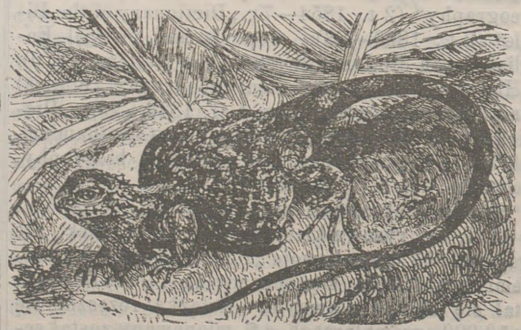

Smok.

pod szyją worek wiszący, ostro zakończony, zęby wrośnięte. Żebra ich, zamiast zbliżać się ku sobie, odstają od tułowia i są powleczone napiętą pomiędzy niemi skórą, służącą im do przeskakiwania z jednego drzewa na drugie, na odległość 6—9 m. **S.** *pospolity (D. volans)*, 20 cm. długi, ma ubarwienie łatwo zmienne, zielone, brunatne, żółte lub różowe, z ciemnemi plamami, na wyspach Sundzkich.

Smok, gwiazdozbiór północny, składa się z 220 gwiazd widzialnych gołem okiem, między niemi jednę 2 wielkości. Zajmuje miejsce między Większą i Mniejszą Niedźwiedzicą, Wolarzem, Herkulesem, Łabędziem i Cefeuszem. Dawni astronomowie nazywali *głową* i *ogonem smoka* węzły księżyca (ob. Księżyc).

Smok *(Draco)*, stworzenie bajeczne, fantastyczne, kształtu rozlicznego, straszliwe i silne jak lew, mogące latać po powietrzu jak orzeł, ziejące płomienie, samym wzrokiem obalające inne stworzenia. Mity o smokach powstają jednocześnie prawie z historją; już starożytni każą smokowi strzedz złotych jabłek u furty ogrodu Hesperyd. Jak u wszystkich niemal narodów, tak i u Słowian odgrywa smok niemałą rolę w powieściach ludu.

Smok, fajerwerk, ob. Sztuczne Ognie.

Smokiew, *Smokowiec, Smocze drzewo (Dracaena)*, rodzaj roślin z rodziny liljowatych (szparagowych), obejmujący rośliny wysokie, postacią zbliżone do palm, o pniu drzewiastym, liściach mieczowatych, gęsto spiralnie ustawionych, i kwiatach

Smokiew. 1. Dracaena umbraculifera. 2. Dracaena draco (3. kwiatostan, 4. kwiat, 5. owoc).

podobnych do hjacyntów, zebranych w wielkie wiechy. Najwięcej znanym gatunkiem jest **S.** *krwawosok (D. draco)*, w Indjach wsch. Pień dochodzi znacznej wysokości, uwieńczony piękną koroną liści, które dochodzą 1 m. długości; kwiaty są białe. Wypływający z pni sok stanowi po wysuszeniu gatunek *smoczej krwi* (ob.). Najsławniejsze drzewo tego gatunku znajdowało się do 1868 na Teneryfie; według Humboldta liczyło kilka tysięcy lat wieku, a miało 23,5 m. wysokości i 14 m. obwodu, podobno do końca swego istnienia wydawało kwiaty i owoce. Inne gatunki, jak *D. ferrea* w Chinach, o kwiatach purpurowych, *D. terminalis*, na wyspach oceanu Indyjskiego, o kwiatach jasno purpurawych, *D. umbraculifera*, na wyspach św. Maurycego i Martynice, o kwiatach białych, i in. są ozdobą cieplarń. **S.** nazywają się też gatunki pokrewnego rodzaju *Cordyline* (ob.).

Smokowski Wincenty, znakomity rysownik i malarz historyczny, * 1797, † 1876 w Krykianach gub. Wileńskiej. Kształcił się w akademji petersburskiej; następnie ukończywszy kursa lekarskie w Wilnie, był nauczycielem rysunków i malarstwa przy tamecznym uniwersytecie. Przybywszy potem do Warszawy, zajął posadę lekarza miejskiego, nie zaniedbując przecież ulubionej przez siebie sztuki. Celniejsze jego obrazy są: „Jan Kochanowski z Urszulką," „Jagiełło z Jadwigą" i „Sceny ludowe." **S.** pierwszy zaprowadził u nas drzeworyty i sam wiele rysował i rytował. Jako literat skreślił życiorysy artystów: Orłowskiego, Rustema, Wańkiewicza i pisał wiele artykułów do rozmaitych pism perjodycznych. Najwyższej wartości są jego „Albumy," obejmujące rysunki kredą i ołówkiem wykonane.

Smokowski W.

Smoleń, wieś w gub. Kieleckiej, pow. Olkuskim, blisko m. Pilicy położona. Ruiny tutejszego zamku przedstawiają jeden z najpiękniejszych krajobrazów. Utrzymują, że zamek ten połączony był drogą podziemną z zamkiem ogrodzienieckim, o 2 mile stąd leżącym.

Smoleńsk, miasto gubernjalne gubernji Smoleńskiej, na lewym, wyniosłym brzegu Dniepru położone, siedlisko arcybiskupa i gubernatora cywilnego, ma cytadelę, przeszło 30 kościołów i klasztorów prawosławnych, z których odznacza się zwłaszcza wspaniała katedra, dalej kościół katolicki i ewangielicki; gimnazjum, szkołę realną, seminarjum duchowne, kilka szkół niższych, fabryki wyrobów jedwabnych, skór, kobierców, kapeluszy i t. d.; liczy 46,899 miesz. (1897). **S.** jest starożytnym grodem i w IX w. był głównem miastem Krywiczów. W połowie XI w. wspomina się jako udzielne księstwo smoleńskie, mające ważne znaczenie historyczne, tak względem Nowogrodu jak i Kijowa. W XIII w. **S.** prowadził ożywiony handel z Rygą i Gotlandją, który nie ustawał i potem, choć upadło polityczne znaczenie **S.** wskutek powstania księstwa włodzimiersko - zaleskiego. W XIV w. księstwo smoleńskie hołdowało Litwie, a 1404 zostało zupełnie do niej przyłączone przez Witolda i z czasem zamienione na województwo; 1514 zdobył **S.** w. ks. moskiewski Wasil Iwano-

wicz i dopiero 1611 Zygmunt III odzyskał go napowrót. Za Jana Kazimierza car Aleksy Michałowicz opanował **S.** w 1644. Rozejm Andruszowski 1667 utwierdził przyłączenie tego miasta do Rosji, co i późniejsze traktaty utrzymały. W nowszych czasach **S.** stał się pamiętnym podczas wojny francuskiej 1812, podczas której po dwudniowej krwawej bitwie (15 i 16 sierpnia) zdobyty został przez wojsko Napoleona. Tutejsza katedra biskupia (łacińska) ufundowaną została przez Zygmunta III. Pierwszym pasterzem był tu Piotr Parczewski, mianowany 1638 r. przez Władysława IV, ostatnim Tymoteusz Gorzeński.—*Smoleński powiat* ma na przestrzeni 2,824½ w. kw. 145,608 miesz.—*Smoleńska gubernja*, graniczy na północ i północo-wschód z gub. Moskiewską i Kałuską, na południo-wschód, południe i południo-zachód z Orłowską i Czernihowską, na zachód i północo-zachód z Mohilewską, Witebską i Pskowską; rozległość jej wynosi 49,212 w. kw. Pod względem topograficznym **S.** *gub.* niewielką przedstawia rozmaitość, powierzchnia jej bowiem jest wogóle równiną i tylko w południowej części gdzie niegdzie niskiemi łańcuchami pagórków poprzerzynaną. Grunt z powodu poziomego położenia, tudzież obszernych, gęstych lasów jest przeważnie bagnisty, miejscami zamieniający się na ogromnej przestrzeni w błota. Rzeki i rzeczki **S.** *gub.* płyną do basenów mórz Baltyckiego (za pośrednictwem Dźwiny zachodniej), Czarnego (rzeki Dniepru) i Kaspijskiego (Wołgi i Oki). Do Dźwiny Zachodniej wpadają: Mieża (z Berezą, Łuczeszą, Obszą i Bielą) i Kaspla); do Dniepru idą Wop (z Sotem, Otrą, Carewiczem), Chmość, Wiaźma, Ośmia, Uża, Ustrom, Soż (z Wichrą, Wupeńką, Chmarą, Ostrem, Zernówką i in.), Desna (z Straną, Ipucią). Do Wołgi wpada Wazuza z Gżacią i innemi. Do Oki uchodzą Ugra i Moskwa. Grunt jest bardzo rozmaity; przeważającą jego część składową stanowi glina, w jednych miejscowościach zmieszana z piaskiem, w drugich z mułem. Wogolności ziemia jest mało urodzajna. Klimat wilgotny, zimny i niestały, lecz wogóle, z wyłączeniem niektórych miejscowości, zdrowy. Największe ciepło dochodzi + 30°, największe zimno — 28° C. Płody naturalne spólne są z innemi gubernjami strefy umiarkowanej. W rudy żelazne obfituje głównie powiat Wiaziemski. Lasy stanowią wielkie bogactwo **S.** gub., zajmują bowiem mniejszą połowę jej przestrzeni; głównie przeważają w nich: jodła, sosna, brzoza, osika i olcha. Rolnictwo, jakkolwiek skąpo, jednak po większej części pracę rolnika nagradza i stanowi główne zatrudnienie mieszkańców. Pszczelnictwo było tu dawnymi czasy w stanie kwitnącym, obecnie upada coraz więcej. Konie są w ogólności małego wzrostu i niesilne; bydło rogate podobnież drobnej rasy. Z fabryk znaczniejsze są: gorzelnie, fabryki sukna, kryształu, skór, szkła, świec i t. p. Pod względem administracyjnym dzieli się **S.** gub. na 12 powiatów, mianowicie: Smoleński, Bielski, Wiaziemski, Gżacki, Dorohobuski, Duchowszczyński, Elniński, Kraśniński, Porjeczski, Rosławlski, Syczewski i Juchnowski. Liczba mieszkańców w gubernji wynosiła w 1898 r. 1,551,068.

Smoleńska Teofila, autorka polska, zamieszkała w mieście Chicago w Ameryce, pisze z talentem sztuki dramatyczne, z których komedja „Trzy Flory“ na konkursie krakowskim 1876 r. zaleconą była do wystawienia na scenach polskich.

Smoleński Wł.

Smoleński Władysław, pisarz współczesny, pracujący głównie na polu historji polskiej, * 1851 r, w Ciechanowskiem, we wsi Grabienicach Małych; kształcił się w Lipnie, Mławie, w gimnazjum płockiem i warszawskiem; w r. 1874 skończył wydział prawny w uniwersytecie warszawskim. Od r. 1869—1874 umieszczał w *Kłosach* i *Tygod. Ilustr.* poezje; od r. 1875 zwrócił się do badań historycznych. Ogłosił: „Stan i sprawa Żydów polskich w XVIII w.“ (Warszawa, 1876); „Andrzeja Święcickiego Topograficzny opis Mazowsza“ *(Kwartalnik Kłosów*, z r. 1877, II); „Mazowiecka szlachta w poddaństwie proboszczów płockich“ (Warszawa, 1878); „Drobna szlachta w królestwie,“ studjum społeczne *(Atheneum* z r. 1879, tom I i II). W *Nowinach* zamieszcza sprawozdania z dzieł historycznych i artykuły, odnoszące się do dziejów Polski: „Św. Stanisław w świetle najnowszej krytyki historycznej, (w *Nowinach*, 1878), dużo w swoim czasie narobił wrzawy. „Cezar Pyrrhys de Varille“ *(Nowiny* z r. 1880); „Szlachta w świetle własnych opinji“ *(Atheneum* z r. 1880); „Szlachta w świetle opinji XVIII w.“ *(Atheneum*, 1881); „Czasy St. Augusta w powieściach J. I. Kraszewskiego“ (Książka jubileuszowa); „Wiara w życiu społeczeństwa polskiego w epoce jezuickiej“ *(Ognisko)*; „Knżuica Kołłątajowska“ *(Atheneum* z r. 1885); „Drobna szlachta w królestwie Polskiem“ (1885); „Ksiądz Marek, cudotwórca i prorok konfederacji barskiej“ *(Atheneum*, 1886); „Rządy pruskie na ziemiach polskich“ (1886); „Szkoły historyczne w Polsce“ (1887); „Szkoła orjentalna w Stambule na koszcie Rzplitej“ („Kwartalnik historyczny“ (1887); „Towarzystwa naukowe i literackie w wieku XVIII“ (1887); „Stanowisko Walerjana Kalinki w historjografji polskiej“ (1887); „Stanowisko Kazimierza Jarochowskiego w historjografji polskiej“ (1888); „Kalendarz w Polsce XVIII wieku“ (Warszawa, 1889); „Przewrót umysłowy w Polsce XVIII wieku“ (1891); „Ostatni rok sejmu Wielkiego“ (1896); „Przedmowa do dziejów narodu polskiego“ wydanych bezimiennie w „Bibl. dzieł współczesnych“ (1898). W tygodniku *Prawda* zamieszczał artykuły krytyczne z historji polskiej.

Smoleński Stanisław, lekarz, brat poprzedniego, * 1853 w Ciechanowskiem, we wsi Grabieńcach Małych, † 1891; kształcił się w Pelplinie i w Chełmie, skończył wydział lekarski w Krakowie, następnie kierował zakładem hydropatycznym w Jaworzu na Śląsku austrjackim. Napisał: „Doświadczenia nad działaniem chlorku pilokarpinu“ (Warszawa, 1879); „Hydroterapja a suchoty płucne“ (Kraków, 1881); „Inhalacje rozpylonych płynów, jako sposób wprowadzenia leków do miąższu płucnego“ (Kraków, 1880); „Trzy przypadki następstw ograniczonego przewłocznego zapalenia otrzewny i tkanki podotrzewnej“ (Warszawa, 1880); „Hidroterapja“ (Kraków, 1884, 2 wyd. 1889).

Smoleński Maciej, ksiądz, * 1832, † 1899 r. w Krakowie. Oprócz prac pomieszczanych w pismach perjodycznych, oddzielnie ogłosił: „Melsztyn“ monografja: „Cztery kościoły w ziemi Dobrzyńskiej,“ oraz kilka powieści dla młodzieży.

Smoleński Konstantyn, generał grecki, wsławił się w ostatniej wojnie grecko-tureckiej. Mianowany później ministrem wojny, zawiódł pokładane w nim nadzieje; okazał się bowiem stronnym i arbitralnym i nie zrobił nic dla reorganizacji wojska greckiego. W r. 1898 ustąpił z ministerjum. W r. 1899 nie wybrany do parlamentu, usunął się z wojska i z życia politycznego wogóle.

Smoleńskie starostwo grodowe leżało w województwie i powiecie Smoleńskim. Istniało od r. 1403, kiedy Witold zdobył Smoleńsk i starostę wraz z załogą litewską tamże osadził. Metryki litewskie przytaczają znakomitszych starostów: Jerzego Pola, Mikołaja Sołłohuba, Krzysztofa Korwina Gąsiewskiego i w. in. Urząd starosty Smoleńskiego zawsze był połączony z godnością wojewody. Dobra te narodowe od dnia 29 września 1654 przeszły pod panowanie rosyjskie, a sprawy grodowe i ziemskie załatwiano następnie w Wilnie. Na obszarach tego starostwa kilkakrotnie w r. 1611 i w r. 1634 krwawe zwycięstwa odnosiły wojska polskie.

Smoleńskie województwo, niegdyś księstwo udzielne, potem hołdowało Litwie, do której w r. 1403 zupełnie przyłączone i na województwo zamienione zostało. Z mocy traktatu Andruszewskiego r. 1667 województwo Smoleńskie, prócz okręgów Siebieżskiego i Newelskiego, dostało się Moskwie, co potwierdziły późniejsze traktaty: Grzymułtowski w roku 1686 i dalsze z lat 1764 i 1768. **S. w.** graniczyło na północ i wschód z Moskwą i województwem Mścisławskiem, a na zachód z województwem Mścisławskiem i Witebskiem, składało się z powiatów: Smoleńskiego i Starodubowskiego. Senatorów miało trzech: biskupa, wojewodę i kasztelana. Herbem województwa była laska złota na chorągwi czerwonej w szarem polu, a mundur urzędników ziemskich składał kontusz karmazynowy, żupan i wyłogi granatowe. Na sejmikach wybierano 4 posłów na sejm i 4 deputatów na trybunał. Ostatnim wojewodą **S.** był Franciszek Ksawery Sapieha, mianowany 1790 roku, † 1808 r.

Smolerj, *Smolerz, Smolar*, w przekręceniu niemieckiem *Schmaler* Jan Ernest, patrjota i pisarz serbsko-łużycki, * 1816 w Łużycach Górnych, † 1884 w Budziszynie; studja uniwersyteckie odbył we Wrocławia, a osiadłszy a osiądłszy w Budyszynie, redagował *Tydźeńskie nowiny* i *Serbskie nowiny* i wyjednał u rządu saskiego dozwolenie Serbom łużyckim używania języka narodowogo w kościele i szkole. W r. 1841 i 1849 wydał pieśni i podania ludowe i przyczynił się do założenia *Maticy serbskiej*. W języku niemieckim wydawał *Centralblatt für Slavische Literatur und Bibliographie, Jahrbücher für slavische Litoratur, Knnst und Wissenschaft* (od 1852 do 1858); *Slavisches Centralblatt* (od 1865). W r. 1881 z Hórnikiem zwiedził Warszawę w celu zbierania składek na cele szerzenia oewiaty narodowej śród Serbów łużyckich.

Smolewicze, miasteczko w gub. Mińskiej, śród ogromnych i pięknych lasów, na wielkiej wysokości położone, niegdyś własność ks. Konstantego Ostrogskiego, a później Radziwiłłów.

Smolik, dawna rodzina szlachecka w ziemi Krakowskiej:

Smolik Jan, żyjący za czasów Zygmunta Augusta i Stefana Batorego, zostawił w rękopisie utwory swoje oryginalne i tłómaczone: 1) „Fraszki na dwie księgi podzielone;“ 2) „Odae Horatii Flacii interprete Joanne Smolik.“

Smolik Piotr, dziedzic na Woltanowicach, mąż dzielny w boju, skory do usług ojczyźnie, czego dał liczne dowody w wielu wyprawach wojennych, † 1637; słynął w całej Rzeczypospolitej z rzadkiego dowcipu i złotego humoru; dla tego też wszędzie, tak u dworu, jako i w zamkach panów i u sąsiadów, był zawsze upragnionym i miłym gościem. Wiele żartów i dowcipów jego pozostało w ówczesnych rękopisach. On dał początek kilku przysłowiom narodowym, między któremi znane jest powszechnie: „Wykręcił się sianem.“

Smolikowski Andrzej, zasłużony pedagod polski, * 1764 w Uściach Solnych w pobliżu Bochni, † 1839 w Warszawie; w szkołach w Krakowie zwrócił na siebie uwagę Kołłątaja i Jana Śniadeckiego, który mu powierzył pomoc naukową przy bracie swoim Jędrzeju. Po uzyskaniu stopnia doktora filozofji w Krakowie 1789, mianowauy został profesorem fizyki w Lublinie, gdzie wykłady według ustaw komisji edukacyjnej odbywały się do r. 1803; **S.** pozostał i za rządu austrjackiego, który wprowadził zastarzały, jezuicki, system nauki; w tymże czasie miał udział w pomiarach trjangulacyjnych tej części kraju. Za księstwa Warszawskiego mianowany został rektorem, i na stanowisku tem pozostał aż do wysłużenia emerytury 1828 r. Zasłużył się utrzymaniem szkoły w czasach wojennych 1812—15, gdy nauczycieli opłacał z własnych i zapożyczonych funduszów; założył piękną bibljotekę szkolną i gabinety. Przyczynił się też

znacznie do założenia Tow. naukowego lubelskiego, którego był wiceprezesem. W aktach tego Towarzystwa pozostały — nieliczne zresztą — prace jego piśmienne, między innemi rozprawa „O ciałach i kulach ognistych na ziemię spadających."

Smolikowski Seweryn, napisał: „Rozbiór krytyczny podstaw zasadniczych filozofji Schopenhauera" (Warszawa, 1881); „Filozofja wyzwolenia, przyczynek do dziejów pesymizmu" (Warszawa, 1883); „Izłożenie naczał pozitiwnoj filosofji i sociołogji O. Kanta" (Warszawa, 1886).

Smolka Franciszek, jeden z przywódców partji federalistycznej w Austrji, * 1810 r. w Kałuszu, miasteczku galicyjskiem, † 1899 r. we Lwowie. Ukończywszy gimnazjum i uniwersytet we Lwowie, otrzymał 1836 r. stopień doktora prawa i 1840 r. został adwokatem. Za udział w tajnych stowarzyszeniach politycznych przesiedział 4 lata w ciężkiem więzieniu i skazany był na śmierć; skutkiem amnestji 1845 r. odzyskał wolność, ale nie był przypuszczony do urzędowania. Podczas ruchów 1848 roku przeważny wziął udział w ułożeniu adresu galicyjskiego (19 marca), w którym domagano się zniesienia pańszczyzny i poddaństwa. Wybrany następnie deputowanym na sejm austrjacki, występował w tymże duchu. Mianowany 12 września 1848 roku wice-prezesem sejmu, z wielką energją i stanowczością zapobiegał wszczynającej się jędokoła dezorganizacji, a chociaż przed wściekłością ludu nie ocalił ministra wojny Latoura, to jednak po ucieczce prezesa sejmowego Strosbacha, zastąpiwszy jego miejsce, umiał utrzymać w stolicy powagę sejmu i zapewnić nietykalność deputowanym wobec zwycięskiego (31 października) feldmarszałka Windischgrätza. Ofiarowaną sobie tekę ministra sprawiedliwości odrzucił i trzykrotnie wybierany był prezesem sejmu w Kromierzyżu, a po jego rozwiązaniu (7 marca 1849), nie przyjął żadnego urzędu w administracji krajowej i poświęcił się adwokaturze. Ze wznowieniem konstytucyjnej formy rządu 1861 r. wziął **S.** znowu czynny udział w pracach parlamentarnych. Poseł na sejm galicyjski i sejm austrjacki w Wiedniu, zwalczał centralistyczny system Schmerlinga i żądał dla pojedyńczych krajów jak największej autonomji. W tymże duchu występował ciągle, broniąc gorąco narodowości słowiańskich przeciw centralistom i domagając się ukonsolidowania Austrji na podstawie federalistycznej, za rządów Hohenwartha i Potockiego, pracował, lubo bezskutecznie, nad pogodzeniem Czechów z Galicją i rządem. Dla uczczenia działalności **S.** wiele miast słowiańskich i węgierskich mianowało, go swym obywatelem honorowym. W r. 1879 obrany został pierwszym wiceprezesem, a 1881 na miejsce Coroniniego prezydetem austrjackiej rady państwa, i był wybierany na to stanowisko bez przerwy przez lat 12, t. j. do r. 1893, kiedy z powodu wieku złożył mandat. Por. Widman „Franciszek Smolka" (Lwów, 1874).

Smolka Stanisław, syn poprz., historyk polski, * 1854 r., kształcił się we Lwowie i Getyndze pod Waltzem. W r. 1874 pracował w archiwach w Poznaniu i Gdańsku, Królewcu etc. Czas jakiś był sekretarzem zakładu Ossolińskich we Lwowie, a roku 1875 został docentem historji powszechnej w Krakowie, objął po śmierci Szujskiego 1883 katedrę historji polskiej w uniwersytecie jagielońskim, w r. 1890 został sekretarzem akademji nauk. Ogłosił: „Szkice historyczne" (Warszawa, 1883); „Kiejstut i Jagiełło" (Kraków, 1888); „Józef Szujski" (1883); „Rok 1386" (1886). Ogłosił kilka cennych rozpraw historycznych, a mianowicie: „Henryk Brodaty. Ustęp z dziejów epoki piastowskiej" (Lwów, 1872); „Die Polnische Annalen" (1874) i „Początki feudalizmu" (Lwów, 1874); „Archiwa w w. ks. Poznańskiem i Prusiech" (1875); „Ferdinands des Ersten Bemühungen um die Krone vom Ungarn" (1878) i in. Opracował też tom 2 *Dyplomatarjusza Tynieckiego*, wydanego przez zakład naukowy Osolińskich (1876).

Smolka Stanisław

Smollet Tobjasz, romansopisarz angielski, * 1721 w Dalquhurnhouse pod Renton w Szkocji, † 1771 w Livorno we Włoszech. Ukończył wprawdzie kurs chirurgji, ale poświęcał się wyłącznie literaturze beletrystycznej. Z dzieł jego (zbiór ogólny Londyn, 1841). odznaczają się głównie romanse, jak np. „Roderick Random" (1748); „Peregrine Pickle" (1751); „Sir Lancelot Greaves" (1762) i t. d. Odznaczają się one przedewszystkiem darem inwencji, wrodzonym humorem, oraz znajomością życia i ludzi, ale pod względem artystycznym wiele pozostawiają do życzenia. Z innych pism **S.** na szczególną wzmiankę zasługuje „History of England" (4 t., Londyn, 1758 i późn.). Por. Haunay „Life of T. S." (1887).

Smoła, produkt suchej dystylacji różnych ciał, jak drzewa, torfu, węgla brunatnego i kamiennego, łupka bitumicznego i in.; jest mieszaniną ciekłych i stałych węglowodorów (benzol, toluol, kumol, cymol, antracen, naftalina) z kwasami (fenylowy, rozolowy, kryzylowy) i zasadami (anilina, chinolina, pikolina, toluidyna i in.), oraz częściami składowemi asfaltu. Niedawno jeszcze tylko **S.** drzewna miała pewną wartość i używała się do powlekania okrętów, obecnie jest ona punktem wyjścia kilku ważnych gałęzi przemysłu. **S.** *drzewna* otrzymuje się przez suchą dystylację czyli pędzenie pni jodeł, sosen i in. drzew żywicznych; odbywa się to najlepiej w odpowiednich kotłach; otrzymuje się też **S.** drzewna jako produkt uboczny przy fabrykacji gazu oświetlającgo i octu drzewnego. Jest brunatna lub czarna, nieco cięższa od wody, woni przenikliwej; woda wyciąga z niej kwas octowy i ciała przypalone *(woda*

smołowa). Z powodu zawartości kreozotu (ob.) **S.** drzewna powstrzymuje gnicie i nadaje się do pociągania drzewa. Dla dalszego zastosowania **S.** drzewna się dystyluje; lżejsze produkty dystylacji są prawie też same co ze smoły węgli kamiennych. **S.** drzewna po oddzieleniu z niej przez dystylację części lotnych i po oswobodzeniu od wody tworzy **S.** *szewcką* czyli *okrętową (pak);* smoła ta jest barwy ciemnej, daje się ugniatać, oziębiana pęka jak szkło, topi się w wodzie wrzącej, pali się płomieniem kopcącym. Służy do zesztywnienia nici szewckich, do powlekania okrętów, na kity i t. d. Smołowanie beczek do piwa chronić ma piwo od ulatniania przez drzewo; do celu tego **S.** otrzymuje się z żywic. **S.** *z kory brzozowej* stanowi dziegieć (ob.). **S.** *torfowa* jest podobna do drzewnej, odznacza się tylko większem bogactwem amonjaku; produkty jej dystylacji używają jako oleje oświetlające lub smary i przerabiają na parafinę (ob.). **S.** *węgli bruuatnych* wydaje najobficiej parafinę i użyteczne oleje, jak fotożen i olej solarny, **S.** *węgli kamiennych* otrzymuje się jako produkt uboczny przy fabrykacji gazu oświetlającego, jest czerna, przykrej woni; do niedawna stanowiła tylko zawadę w fabrykach gazu, a stała się od roku 1858 przedmiotem ważnej gałęzi przemysłu smołowego. Przedewszystkiem **S.** oswabadza się o ile można od wody amonjakalnej, razem z nią wytwarzającej się przy fabrykacji gazu, następnie poddaje się dystylacji. Przy temperaturze niższej od 200° przechodzą *oleje lekkie smoły*, przy wyższej *oleje ciężkie.* Olej lekki poddaje się dalszej dystylacji i po usunięciu z produktu dystylacji ciał zasadowych za pomocą kwasu siarezanego, i kwasu karbolowego za pomocą sody, pozostaje ciecz bezbarwna, stanowiąca benzol (ob.) handlowy, który się przeprowadza w nitrobenzol (ob,), będący punktem wyjścia w fabrykacji farb anilinowych (ob. Anilina); oprócz tego benzol handlowy ma też obecnie rozległe zastosowanie w technice i życiu codziennem. Z części najpierw odchodzącej oleju lekkiego osadza się przez oziębienio do—10° naftalina (ob.), z której się otrzymuje naftyljak (ob.), będący punktem wyjścia w fabrykacji farb naftalinowych. Oleje ciężkie również się oczyszczają kwasem siarczanym i sodą i przez dystylację dają produkty, które się przerabiają na fenol (ob.), farby czerwone, używają się do przechowywania preparatów anatomicznych, drzewa i t. d. Znaczne też ilości **S.** węgli kamiennych przerabiają się na *smołowiec,* używany do krycia dachów, i *asfalt sztuczny* (ob. Asfalt), używany do fabrykacji werniksów i na chodniki; oddziela się też z niego antracen (ob.), służący do wytwarzania sztucznej alizaryny. Przez spalenie olejów ciężkich przy niedostatecznym przystępie powietrza wydziela się węgiel, tworzący *czerń smołową,* która się przerabia na farbę drukarską. **S.** *ziemna,* **S.** *żydowska,* toż co asfalt (ob.).

Smołowe barwniki, *Smołowe farby,* farby, otrzymywane z części składowych smoły, zatem farby anilinowe, antracenowe, fenylowe, azowe.

Smołowe oleje, ob. Smoła.

Smołowiec, *papa smołowa,* materjał używany na chodniki, do krycia dachów lekkich i t. p., wyrabia się z tkanin pilśniowych, w arkuszach lub zwojach, które przez 2 — 3 minuty zanurzone zostają we wrzącej smole węgli kamiennych, następnie posypują się piaskiem i suszą.

Smołowień *(retynit, stygmit, fluolit),* minerał szklisty, zawierający wodę, tak nazwany z powodu blasku żywicznego; barwę ma najczęściej zielonawą, twardość apatytu lub spatu polnego, c. wł. =2,1 — 2,3, przeświecający lub nieprzezroczysty. W masie swej zawiera często kule porfiru felzytowego *(kule felzytowe, sferolity),* które się łatwo oddzielają. Jest to skała pochodzenia wulkanicznego. Co do składu, zbliżony jest do porfiru, z większą tylko zawartością krzemionki. **S.** jest dosyć pospolity, łatwo wietrzeje i wydaje grunt chudy, mało urodzajny; natomiast wydaje dobre gliny.

Smoreckie starostwo niegrodowe było położone w województwie Witebskiem. pow. Orszańskim. Podług metryk litewskich, w połowie XVIII w. obejmowało w sobie dobra Smorki i Droździn, które w r. 1738 posiadał Wojciech Domański, pisarz wojskowy, podług zaś przywileju króla Augusta III z d. 31 sierpnia 1750 r., Marcin Bykowski ustąpił te dobra narodowe Kazimierzowi i Franciszce Bykowskim, łowczym mińskim. Następnie dzierżył go Fabjan Koszyc, opłacając z niego kwarty złp. 354 gr. 27, a hyberny złp. 700. Dobra te od 16 września 1772 r. przeszły pod berło rosyjskie.

Smorgonie, miasteczko w pow. Oszmiańskim, gub. Wileńskiej, na trakcie do Mińska położone. ma około 6,500 miesz., w większej części żydów. W XVI w. był tu zbór kalwiński, założony przez Krzysztofa Zenowicza, który wszakże już za syna jego oddany był katolikom. Mieszczanie tutejsi zajmowali się wychowywaniem niedźwiedzi, uczyli ich sztuk rozmaitych i ułożywszy odpowiednio, oprowadzali po całej niemal Europie, okazując gminowi ich tańce i karność. Stąd owa szkoła smorgońska niedźwiedzi przezwaną została *akademją smorgońską,* z czego wywiązały się później rozmaite przysłowia, jak.: uczeń smorgońskiej akademji, gagatek smorgoński i t. p.

Smoszewo, jezioro w w. ks. Poznańskiem, we wschodniej części pow. Krotoszyńskiego.

Smotrycki Harasim, rektor akademji ostroskiej ruskiej, potem podskarbi przy ks. Konstantym Ostrogskim, † 1601; zajmował się z polecenia księcia redakcją „Biblji słowiańskiej," wydanej w Ostrogu 1580 r.

Smotrycki Melecjusz, syn poprzed., arcybiskup połocki, sławny polemista, gramatyk, jeden z najuczeńszych ludzi swego wieku. Po ukończeniu nauk w akademji Jezuickiej w Wilnie, nie zmieniwszy bynajmniej przekonań religji w któ-

rej był wychowany, był nauczycielem trzech małoletnich synów ks. Ostrogskiego, a później młodego ks. Sołomereckiego, z którym wyjechawszy za granicę 1610, zwiedził uniwersytety we Wrocławiu, Lipsku, Norymberdze i t. d. Po powrocie do kraju, przebywał w Mińsku, dziedzictwie ks. Sołomereckich, gdzie wydał sławną swego czasu książkę przeciwko unji p. t. „Lament.“ Wkrótce potem wstąpił do zakonu bazyljanów, w którym wyniesiony został 1620 na godność archimandryty wileńskiego, a w następnym roku wybrany był przez swych spółwyznawców na godność arcybiskupa połockiego, ale nie potwierdzony przez króla Zygmunta III, który nawet surowe przeciwko niemu wydał rozkazy. Pełniąc mimo to obowiązki arcypasterskie, **S.** okazywał się bardzo gorliwym przedstawicielem kościoła wschodniego. Nie ufając przecież własnym siłom, przechylał się na stronę unji, aż w końcu, po odbytej niby z urzędu podróży do Carogrodu i Ziemi Świętej, dostał się do Rzymu i tam 1625 przeszedł na unitę. Za powrotem do kraju otrzymał od ks. Aleksandra Zasławskiego bogate opactwo dermańskie i z dawnego wroga unji zostawszy odrazu najgorliwszym jej krzewicielem, wystąpił prócz innych pism swych z „Apologją peregrynacji do krajów wschodnich,“ napisaną w duchu jedności kościoła. Dzieło to przyniosło mu wiele trosk i kłopotów. Na soborze kijowskim 1627 został wyklętym przez Joba Boreckiego, metropolitę kijowskiego. Złożywszy 1629 r. posłuszeństwo swe stolicy apostolskiej, utrzymał się przy archimandrycttwach: dermańskiem i wileńskiem i został mianowany arcybiskupem hieropolitańskim. Odtąd pracował ciągle, wydając w rozmaitych językach pisma polemiczne aż do swej śmierci; † 1633 w Dermaniu. Dzieła jego są: „Trenos, albo lament jedynej, świętej, powszechnej, apostolskiej, wschodniej cerkwi przez)Theofila Orthologa“ (Wilno, 1610; to samo po słowiańsku); „Weryfikacja niewinności i omylnych po wszystkiej Litwie i Białej Rusi rozsiewanych, żywot i uczciwe cnoty onego narodu ruskiego o upad przyprawić zrządzonych nowin“ (tamże); „Prawilnaja Syntagma czyli gramatyka języka słowiańskiego“ (Jewie, 1619) i w. in.

Smotryckie starostwo niegrodowe leżało w województwie Podolskiem, powiecie Kamienieckim. Podług lustracji, powstało z dawniejszego starostwa Kamienieckiego i w r. 1791 obejmowało oprócz miasta Smotrycza (ob.) z zamkiem i przysiołkami: Antonówką, Merjanówką, Wołkotruby, Rzepiúce i wsie: Stara i Nowa Huta, Słobódka, Hryćków, Rudka, Smotryczowka, Strychowce z Andryjówką. W r. 1764 posiadał je Teodor Potocki, kasztelanic bracławski, opłacając z niego kwarty złp. 6,944 gr. 22.

Smotrycz, rz. w gub. Podolskiej, bierze początek w pow. Proskurowskim i wpada w pow. Kamienieckim z lewej strony do Dniestru.

Smotrycz, miasteczko w pow. Kamienieckim, gub. Podolskiej, przy ujściu Jaromirki do Smotrycza, około 1,600 m. Na wysokiej skale, rzeczką oblanej, książęta litewscy Korjatowicze, synowce Olgierda, wystawili około XIV w. zamek, który stał się stolicą ich dzielnicy. Po śmierci Witolda, 1430, Polacy zająwszy zamki podolskie, zajęli także i **S.** na rzecz Korony. Miasteczko to należało niegdyś do starostwa Kamienieckiego; 1615 miał je sobie nadane na lat 5 Jan Potocki, wojewoda bracławski; ale 1665 stanowiło już osobne starostwo, zostające zawsze w dzierżawie Potockich, od których dopiero w r. 1790 na mocy ustawy sejmowej do skarbu powróciło.

Smólski Grzegorz, publicysta, zamieszkały w Wiedniu, korespondent pism warszawskich; wydawał korespondencję autografowaną wiedeńską; napisał: „Przewodnik po Wiedniu“ z 28 rycinami i planem (Wiedeń, 1886); „Pamiątki polskie i Polacy w Wiedniu“ (tamże, 1886); „Życie wiedeńskie“ (tamże, 1886); „Wiedeń i jego okolice“ (Wiedeń, 1895).

Smółka, roślina, ob. Firletka.

Smrodynia, ob. Porzeczka.

Smuglewicz, Łukasz, malarz nadworny króla Augusta III, ożeniony z siostrzenicą Szymona Czechowicza, * 1709 za Żmujdzi, † 1780 w Warszawie. W galerji drezdeńskiej znajdują się jego pędzla dwa portrety Augusta III i jego małżonki w stroju koronacyjnym.

Smuglewicz F.

Smuglewicz Franciszek, syn poprzed., jeden z najznakomitszych malarzy okresu Stanisława Augusta, * 1745 w Warszawie, † 1807 w Wilnie. Otrzymawszy troskliwe wychowanie w domu rodzicielskim, wysłany był do Rzymu 1763, gdzie w drugim roku swego pobytu uzyskał pierwszą nagrodę akademicką o którą razem z nim ubiegał się słynny później malarz francuski David. Wspierany odtąd przez Stanisława Augusta, bawił długi czas w Rzymie i wykonał tu wiele prac ważnych i pięknych. Wróciwszy do kraju w r. 1785, pracował w Warszawie nad obrazami dla księży Bazyljanów, a następnie w Wilnie, skąd po roku pobytu wrócił do stolicy i zajmował się rysowaniem obrazów dziejów ojczystych. W r. 1797 wezwano go do akademji wileńskiej na profesora malarstwa. Ze 182 obrazów, wymienionych przez Edw. Rastawieckiego w dziele jego: „Słownik malarzów polskich,“ Warszawa posiada: 3 obrazy w byłym kościele Bazyljanów, 3 u Karmelitów bosych, 1 w kościele Augustjanów i 2 w kościele po-Paulińskim. Z pomiędzy jego obrazów, tyczących rzeczy krajowych znane powszechnie są: „Przysięga Tadeusza Kościuszki na rynku krakowskim, 1794.“ (Osoby są tam portretowane); „Zatwierdzenie nadanej ustawy włościanom w Pa-

włowie przez P. k. Brzostowskiego;" „Włościanie litewscy;" „Krakowiacy i Lublinianie;" „Widoki Krzeszowic;" „Śmierć generała Jakóba Jasińskiego" (4 listopada, 1794), oraz kilka portretów króla i znakomitości z jego czasów. Wiele rysunków i szkiców **S.** posiadał w swym zbiorze E. Rastawiecki.

Smuglewicz Antoni, starszy brat poprzed., był biegłym malarzem dekoracyjnym.

Smuglewicz Lucjan, brat poprzed., malarz al-fresko, wykonał wiele pięknych robót w Łańcucie. Obok tego malował także obrazy olejne dla wielu kościołów.

Smukluch, *kudłacz (Semnopithecus)*, rodzaj małp wązkonosych z rodziny kudłaczy *(Semnopithecidae)*, wyróżnia się brakiem kieszonek twarzowych, żołądek zaś podzielony jest na kilka kieszonek. Są to małpy wysmukłe, z długiemi kończynami i długim ogonem. Zamieszkują Azję południową i żyją towarzysko w lasach w pobliżu rzek. *Hulman, hanuman, mandi, marbur (S. entellus)*, 60 cm. długi, z ogonem długim 97 cm., żółtawo biały, na twarzy, rękach i nogach czarny, nad oczami ma sztywny grzebień włosisty; jest pospolity w Indjach, gdzie jest czczony (ob Hanuman); w młodości jest pojętny, na starość tępieje. *Budeng (S. maurus)*, na Jawie, jest czarny, w niewoli jest łagodny.

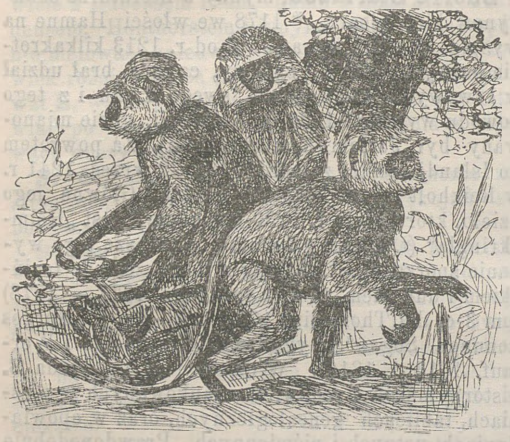

Smukluch.

Smuszewo, jezioro w W. Ks. Poznańskiem, w części wschodniej powiatu Wągrowieckiego.

Smuszkowe futro, dawna nazwa futra z baranków młodych.

Smuż, w języku łowieckim: skóra z zająca.

Smyczek, po włosku *Arco*, narzędzie muzyczne, złożone z kiści włosia końskiego, wyprężonej i przyczepionej do dwóch wygiętych końców pręta drewnianego, którym grający pociąga po strunach instrumentów, zwanych *smyczkowemi* lub *trzniętemi*.

Smyrna lub *Smirna*, po turecku *Ismir*, tureckie miasto nadmorskie w Azji Mniejszej, leży nad zatoką *Smyrneńską* (częścią morza Egejskiego, na 10 mil w głąb lądu zachodzącą), w prawdziwie uroczej okolicy. Liczy 210,000 miesz., po większej części Turków i Greków. Jest także wielu Europejczyków rozmaitej narodowości (Włochów, Austrjaków, Francuzów i t. d.). **S.** jest rezydencją arcybiskupów: katolickiego, greckiego i ormjańskiego, ma od r. 1854 bank handlowy i stację drogi żelaznej, idącej do Adina. **S.** prowadzi wielki handel, szczególnie ważnym jest wywóz rodzynków, fig i gąbek. Przemysł fabryczny, nie bardzo rozwinięty, ogranicza się prawie dotąd wyrobem tkanin bawełnianych, jedwabnych i kobierców. **S.**, początkowo osada eolska, była zburzona 600 r. przed Chr. przez Lidyjczyków. Odbudowana na nowo za panowania Antygonusa, pozostała odtąd ogniskiem handlu Azji Mniejszej.

Smyth William Henryk, hydrograf i astronom, * 1788 w Westminster, † 1865 r., służył w marynarce, następnie zajął się wyłącznie dostrzeżeniami we własnem obserwatorjum w Bedford. Ogłosił: „A cycle of celestial objects for astronomers" (2 t., 1844, 2 wyd., 1881); „Memoirs on the Mediterranean" (1854) i inne.

Smyth Karol Piazzi, astronom, syn poprzed., * 1819 w Neapolu, † 1900, został 1845 astronomem królewskim Szkocji i profesorem. W r. 1888 osiadł w Ripon. W r. 1856 prowadził obserwacje astronomiczne na Piku Teneryfskim, o czem ogłosił: „Teneriffa, an astronomer's experiment". W r. 1864 i 1865 był w Egipcie, a badania wielkiej piramidy doprowadziły go do dziwacznego wniosku, że jest ona dziełem przez Boga natchnionem, w której złożone już były wielkie odkrycia naszych czasów. Ogłosił o tem „Our inheritance of great Pyramid" (3 wyd., 1880).

Sn, w chemji symbol atomu cyny *(stannum)*.

Snajgena, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, gminie Wiejsieje, zajmuje 370 morgów i ma 50 stóp głębokości. Poławiają się w niem głównie sielawy.

Snake-Island, *Wyspa-Wężowa*, ob. Anguilla.

Snarski Stanisław, pisarz religijny, * 1794 r., Dominikanin prowincji litewskiej, dokonał wielu przekładów z francuskiego i wydał kilka dzieł oryginalnych, jak np.: „Ksiądz pleban, albo odpowiedź na zarzuty przeciw religji, przez Exanvilles" (Wilno, 1835); „Dobry wieśniak czyli nawrócony Tomasz" (tamże, 1836); „Słownik obrzędowy, ułożony podług najlepszych źródeł" (Wilno, 1871) i kilkadziesiąt innych.

Snell Ludwik, prawnik w Szwajcarji, * 1785 w Idstein w Nasauskiem, od 1830 profesor w Bazylei, Zurychu i Bernie, był jednym z głównych przedstawicieli liberalizmu w kraju rodzinnym. † 1854 w Küssnacht. Oprócz wielu pism mniejszych rozmiarów, wydał: „Handbuch der Kantschen Philosophie" (2 t., Zurych, 1837) i „Hand-

buch des schweiz. Staatsrechts“ (2 t., Zurych, 1844).

Snell Karol, krewny poprz., * 1806 w Dachsenhausen, † 1886, był 1829 — 42 profesorem gimnazjum w Dreźnie, od r. 1844 prof. matematyki i fizyki w Jenie, ogłosił: „Einleitung in die Differential und Integralrechnung“ (2 t., Lipsk, 1846—51); „Lehrbuch der Geometrie“ (3 t., Lipsk, 1857—58); „Newton und die mechanische Physik“ (2 t., Lipsk, 1858); „Die Schöpfung des Menschen“ (Lipsk, 1863) i in.

Snellaert Ferdynand Augustyn, zasłużony pisarz flamandzki, * 1809 r. w Kortryk, † 1872 r. Ukończywszy studja lekarskie, osiadł 1836 roku w Gandawie, jako lekarz praktykujący i obok zajęć swego zawodu, poświęcił się literaturze flamandzkiej. Główne jego dzieło jest: „Kort begryp eener geschiedenis der Nederduitsche Letterkunde“ (Antwerpja, 1849 i częściej). Oprócz tego redagował (1840—1843) pismo *Kunsten Letterblad*, ogłosił kilka broszur i wydał znaczną ilość pism dawniejszej literatury flamandzkiej. **S.** był członkiem akademji belgijskiej.

Snellen Herman, oftalmolog, * 1834 w Zeyst, kształcił się w Utrechcie, 1877 został tam profesosem i po Dondersie dyrektorem niderlandzkiego instytutu oftalmicznego. Ogłosił: „Sympathische Ophtalmie“ (1881); „Die Behandlung des Glaukoms“ (1888); „Glaucoma“ (1891) i in.

Snellius Willebrord, matematyk, * 1591 r. w Lejdzie, † 1626, kształcił się w Lejdzie, podróżował po Niemczech i 1613 został po ojcu profesorem matematyki w Lejdzie. Odkrył prawo załamywania światła, czem położył podstawy optyki. Przeprowadził pomiar stopnia między Alkmaar a Bergen op Zoom, przyczem po raz pierwszy użył trójkątowania. Z pism jego ważniejsze: „Cyclometricus sive de circuli dimensione“ (1621); „Doctrinae triangulorum canonicae libri IV“ (1627) i inne.

Snellman Jan Wilhelm, publicysta i filozof finlandzki. Zbiór jego dzieł wyszedł w Helsingforsie w 10 tomach (Samlade arbeten) 1892 — 98.

Snieders Jan Renier, romansopisarz flamandzki, * 1812 r. w Bladel w północnym Brabancie, † 1888. Ukończywszy studja lekarskie, osiadł jako lekarz praktykujący w Turnhout i poświęcił się literaturze. Celniejsze z romansów jego (wydanych w latach 1850—63) są: „Het kind met den helm;“ „De hut van Wartje Nulph;“ „Dorpsverhatten;“ „Amanda;“ „Doctor Marcus“ i in.

Snieders August, młodszy brat poprzedniego, * 1825, początkowo drukarz, następnie redaktor antwerpskiego dziennika *Handelsblad*, odznaczył się także jako poeta i powieściopisarz flamandzki.

Snochowskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Sandomierskiem, pow. Chęcińskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1771 obejmowało wsie: Snochowice, Sarbice, Wolę Libertową i Klonnę, które w tym czasie posiadał Piotr Romer i Joanna z Skórkowskich, opłacając z nich kwarty złp. 246 gr. 19, a hyberny złp. 1,680 gr. 20. Na sejmie z r. 1773 — 1775 Stany Rzplitej nadały te dobra narodowe w emfiteutyczne posiadanie Janowi Krosnowskiemu.

Snoilsky Karol Jan Gustaw, hr., poeta szwedzki, * 1841 w Sztokholmie, kształcił się w Upsali, następnie służył w dyplomacji, 1874 był drugim sekretarzem w ministerjum spraw zagranicznych, 1875 pełnomocnikiem w Kopenhadze, 1879 opuścił służbę. Ogłosił: „Dikter“ (3 wyd., 1878); „Sonetter“ (1871); „Nya dikter“ (1881); „Dikter“ (trzeci zbiór, 1883).

Snop, wiązanka zboża zżętego, związana powrósłem słomianem, wielkości różnej w różnych okolicach. **S.** idzie 15 na mendel, 4 mendle stanowią kopę, która jest zasadą liczenia zbioru z pól.

Snopek Kaz., pseudonim K. Giedrojcia.

Snorre Sturluson, słynny w literaturze skandynawskiej pisarz, * 1178 we włości Hamne na wyspie Islandji, sprawował od r. 1213 kilkakrotnie najwyższy urząd sądowy, czynny brał udział w krwawych zamieszkach swego kraju i z tego powodu wyjechał 1236 do Norwegji, gdzie mianowany był Jarlem (namiestnikiem). Za powrotem do Islandji został zamordowany 22 wrześ. 1241 r. w Reikholt przez zięciów swoich. Główne jego dzieło, które około r. 1230 wykończył, jest „Heimskringla“ (t. j. okrąg świata); najlepsze jego wydanie sporządził: Schöning z tłómaczeniem łacińskiem i duńskiem, (2 t., Kopenhaga, 1777 — 1778) tom 3-ci dał Thorlacius 1783; t. 4—6 p. t. „Norges konunga Sögan“ wygotowali Thorlacius i Werlauf, 1813 i 1816). W dziele tem opowiada **S.** historję mężów i rodów, wzmiankowanych w pieśniach, tablicach genealogicznych, oraz w opowiadaniach ustnych i piśmiennych. Prawdopodobnie **S.** jest także autorem większej części od niego nazwanej Młodszej Eddy, oraz kilku poematów pochwalnych *(Drapur)*.

Snouck Hurgronje Chrystjan, orjentalista holenderski, * 1857, kształcił się w Lejdzie, następnie był lektorem instytucji mahometańskich w szkole dla wschodnio-indyjskich urzędników w Leydzie. W r. 1884—1885 odbył podróż do Arabji i 1887 został lektorem arabskiego w uniwersytecie leydejskim. W 1889 odbył podróż do Indji Wschodnich. Wydał: „De Atjeher“ (1893—94); „Mekka“ (1888—89).

Snów, miasteczko w pow. Nowogródzkim, gub. Mińskiej, o kilka mil na zachód od Nieświeża. Zniszczone podczas niepokojów po wstąpieniu na tron Stanisława Augusta, już się więcej podźwignąć nie zdołało.

Snudy, jezioro w gub. Kowieńskiej, pow. Nowoaleksandrowskim, we wschodniej jego części, przy wsi Krasnogórkach. Długość jego z północy na południe wynosi 6 wiorst, szerokość 5, obwodu ma 22 wiorsty. Znajduje się na niem 8 wysp; od

południowej strony łączy się przesmykiem na wiorstę długim, a pół wiorsty szerokim, z jeziorem Strusty.

Snussi, *Senuzi, Sinusija*, zakon mahometański w Afryce północnej, powstał jako odłam założonego w w. XVIII przez Sidi Abdalaris zakonu w r. 1833. Pierwszym naczelnikiem zakonu był Ali-el-Senusi. Dążeniem zakonu **S.** jest oczyszczenie Islamu od obcych naleciałości i walka z hegemonją chrześcijaństwa w Afryce. Stolicą zakonu jest Dżarabub, oaza w Saharze. Filji posiada około 120. Por. *Rohlfs* „Kufta“ (1881); Duvegnier „La confrerie musulmane de Sidi Mohamed ben Ali es Snussi et son domaine geographique en l'anné 1300 de l'hegir“ (Bull. de Societé Geogr., 1884).

Snyders lub *Sneyders* także *Snyers* Franciszek, sławny malarz zwierząt, uczeń Henryka von Baelen, * 1579 w Antwerpji, † 1657 r.; pracował wiele z Rubensem i tam, gdzie z nim albo Jourdensem, Honthorstem i innymi mistrzami wspólnie malował, zaledwie można dopatrzeć jakiejkolwiek różnicy w ich pędzlu. Z upodobaniem malował **S.** walki zwierząt i w scenach tych przedstawiał po mistrzowsku wszelkie odcienia w objawach duszy zwierzęcej.

S. O., skr. Salvis Omissis=opuszczenie zastrzeżone, a także Sine Obligo=bez rękojmi, zobowiązanie, gwarancja.

Soane sir John, sławny architekt angielski, * 1756 w Reading (Berkshire), † 1837, jako profesor budownictwa w akademji londyńskiej; wykonał wiele znakomitych budowli. Liczne swoje zbiory dzieł sztuki zamienił na muzeum publiczne, na którego utrzymanie przeznaczył fundusz 30,000 funt. szterl. „Memoirs (1834) bardzo są ciekawe.

Sob', dość znaczna rzeka, bierze początek w powiecie Lipowieckim, gubernji Kijowskiej, i zmierzając ku południowi, wpada w gub. Podolskiej pod m. Ładyżynem do Bohu.

Sobarri, pseudonim A. H. Kirkora.

Sober (Siber, Zubair), słynny łowca i handlarz niewolników w Egipcie, * 1835, † około 1880 r. w Kairze. Był początkowo pisarzem w służbie egipskiej, później wstąpił do służby handlarza niewolników Ali Abu Omori, a około 1870 zaczął pracować na własną rękę. Zebrał liczną bandę i podbił Arabów w Rezegar w Dar Furze i zaczął niepokoić sułtana Dar-Furu Mohameda el Hasia. W krótce **S.** został namiestnikiem nowej prowincji Szekka, w 1874 **S.** popierany przez Izmala-Baszę egipskiego pobił sułtana Dar-Furu Ibrahima i został namiestnikiem Dar-Furu. Ale wtedy wydał się rządowi egipskiemu zbyt niebezpiecznym. Wezwany do Kairu 1875 r., został tam zatrzymany, i otoczony honorami umarł.—Syn **S.** Sulejman, który objął dziedzictwo po ojcu Dar-Furze, został zabity 1879. Por. Nachtigall „Sahara und Sudan“ (1889); Slatin „Feuer und Schwert in Sudan“.

Sobiejuchy, jezioro w w. ks. Poznańskiem, pow. Szubińskim.

Sobieraj, jezioro w gub. Płockiej, pow. Lipnowskim, w Dobrach Kikoł, ma 30 morg. przestrzeni i 24 st. głębokości.

Sobieska wola, wieś o mil 4 od Lublina, blisko rz. Wieprza, gniazdo rodziny Sobieskich. Tu po nad Wieprzem rozciąga się szereg mogił, kryjących podobno zwłoki Jadźwingów, pobitych przez Leszka Czarnego.

Sobieski. Ród polski h. Janina, osiadły zdawna w Lubelskiem. Pierwszy z tego rodu znany jest heraldykom (1523) *Sebastjan* **S.**, od którego dwu synów *Wojciecha* i *Stanisława* idą dwie linje Sobieskich: królewska, już wygasła, i szlachecka, dotąd istniejąca w ostatnich już podobno potomkach.—Z pierwszej linji znakomitsi są: **Sobieski** Marek, syn Wojciecha. Będąc dworzaninem Stefana Batorego, zjednał sobie względy króla siłą nadzwyczajną i nieustraszonością w boju. W 1581 został chorążym nadwornym koronnym, 1597 kasztelanem lubelskim a 1597 wojewodą lubelskim. Za Stefana Batorego i Zygmunta III brał udział we wszystkich wyprawach wojennych. Dowody niezwykłej waleczności złożył szczególnie pod Toporcem, Pskowem i Lucynem. Pod Tczewem w Prusiech, goniąc za nieprzyjacielem, z urwanym brzegiem ziemi wpadł w Wisłę i, lubo raniony i obciążony ciężką zbroją, wpław rzekę na koniu przepłynął. Zamojski miał mu zawdzięczać zwycięstwo swe w Multanach nad rz. Telczynem. **S.** † 1606 r.

Sobieski Jakób, syn poprzedzającego, krajczy koronny (1628), wojewoda bełski (1638), ruski (1641), kasztelan krakowski (1646), ojciec króla *Jana III.* Bardzo wcześnie rozpoczął zawód publiczny służbą rycerską i należał do wszystkich wypraw za Zygmunta III. R. 1588 jako starosta krasnostawski miał sobie powierzoną straż Maksymiljana, arcyksięcia austrjackiego, wziętego do niewoli pod Byczyną, a 1617 dodany był do rady królewiczowi Władysławowi, wyjeżdżającemu do Moskwy, i na wyprawie tej złożył dowody męstwa i przezorności; następnie jako pełnomocnik królewicza prowadził układy o pokój. W 1621 dodany do pomocy hetmanowi Chodkiewiczowi, brał udział czynny w traktatach chocimskich. Od 1623 czterykroć był marszałkiem sejmowym (1623, 1626, 1628 i 1632). W 1643 układał się w Sztumsdorfie z posłami szwedzkimi o wznowienie traktatu. **S.** † 1646. Jako mąż stanu w wielu ważnych okolicznościach oddał **S.** ważne krajowi usługi, słynąc zarazem jako pierwszy mówca swojego czasu. Naoczny świadek wyprawy chocimskiej opisał ją po łacinie p. t. „Commentariorum belli Chotimensis libri tres“ (Gdańsk, 1846), dzieło dwukrotnie tłómaczone na język polski (w rękopismach). Inne jego prace piśmienne są: „Dwie podróże Jakóba Sobieskiego, ojca króla Jana III odbyte po krajach europejskich w latach 1607—13—38“ (wyd.,

Raczyńskiego, Poznań, 1833); „Instrukcja Jakóba Sobieskiego, kasztelana krakowskiego, ojca króla Jana III, dana panu Orchowskiemu ze strony synów“ (Warszawa, 1784; Wilno, 1840; Warszawa, 1865). W 1821 „Mrówka poznańska“ wydrukowała drugą „Instrukcję“, wręczoną samym synom podczas ich wyjazdu do Paryża 1644; niektórzy mieszają dwie te różne „Instrukcje“ uważając je za jednę i tę samę. „Mowy“ **S.** umieszczone są po części w „Swadzie“ Danejkowicza, po części zostają w rękopisach; w rękopisie także znajduje się „Dziennik rokowań z posłami szwedzkimi w Sztumsdorfie“ (w „Bibljotece litewskiej“.

Sobieski Marek, starszy syn poprzedzającego, rozpoczął świetnie zawód rycerski, odznaczywszy się pod Zborowem i Beresteczkiem. Raniony pod Batowem, dostał się do niewoli tureckiej z hetmanem Marcinem Kalinowskim (1652 r.). Nazajutrz Bogdan Chmielnicki zapłacił Tatarom za brańców polskich 30,000 czerwonych złotych, a wydanych mu wywłóczono na majdan i ścinano z rozkazu jego. Tym sposobem zginął i **S.**

Sobieski Jan, młodszy brat poprzedniego, zasiadał na tronie polskim pod imieniem *Jana III* (ob. Jan Sobieski).—Trzej synowie króla Jana III: *Jąkób*, *Aleksander Benedykt* i *Konstanty Władysław*, odsądzeni od tronu ojcowskiego, zmarli bez potomstwa płci męskiej. *Jakób*, * 1667 w Paryżu, ożeniony 1691 z Elżbietą Amalją, ks. neburską, † 1737 w Żółkwi; miał jednego syna (zmarłego w niemowlęctwie) i 4 córki, z których *Marja Klementyna*, żona Jakóba Stuarta, pretendenta do tronu angielskiego, * w r. 1702, † 1735 w klasztorze św. Cecylji w Rzymie. Pisał o niej Szajnocha w „Szkicach historycznych“ (t. I, Lwów, 1854). *Aleksander Benedykt*, * 1667, † 1714 w Rzymie; *Konstanty Władysław*, * 1680, † 1726 w Żółkwi. W pół wieku po zgonie króla Jana III, który jednak trzech synów pozostawił, wygasło już po mieczu świetne imię Sobieskich.

Sobieska Klementyna.

Sobieski Stanisław, pedagog, filolog i literat, nauczyciel gimnazjalny we Lwowie, † 1884, ogłosił: „Mniejszą gramatykę łacińską“ (Lwów, 1865); „Ćwiczenia łacińskie“ (2 cz., 1865—6); „Właściwości języka łacińskiego“ (uzupełnienie gramatyki, 1870); „O ławce szkolnej“ (1870); „O nauce dostrzegania“ (1871); „Wychowanie u Rzymian za czasów cesarstwa“ (1873); „Zasady wychowania i nauki, skazówki pedagogiczne i dydaktyczne w stuletnią rocznicę ustanowienia Komisji edukacji narodowej“ (1873) i w. in.

Sobieski Wacław, syn poprzedniego, historyk polski, * 1872 we Lwowie; ukończył uniersytet w Lipsku i Krakowie, gdzie uzyskał stopień doktora filozofji, napisał artykuły w *Ateneum*: „Św. Stanisław a św. Piotr“, „Giordano Bruno“, „Z historjozofji niemieckiej“, „Rola Jezuitów w dziejach Rzeczypospolitej Polskiej“, „Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III“ (Warszawa, nakładem Stef. Dembego, 1902); „Studjum nad egzekucją dóbr 1567—8 przez Jana Zamojskiego dokonaną“ (Kraków).

Sobieskiego tarcza *(Scutum Sobiescii)*, drobny gwiazdozbiór na półkuli płd. nieba, ustanowiony przez Heweljusza na cześć Jana III, przypada na drodze mlecznej między 4—15° zboczenia płd. i 274—283° wzniesienia prostego. Zawiera 33 gwiazdy widzialne gołem okiem, między niemi jednę 4 wielkości.

Sobiesława Wincenta, pseudonim Kazimiery Makarewiczowej.

Sobieszczański Franciszek Maksymiljan, * roku 1814 w Bychowie, † 1878 w Warszawie, pierwsze nauki do 1831 pobierał w Krzemieńcu, poczem był do r. 1835 bibljotekarzem w Dzikowie. W 1836 pracował przy drukarni i redakcji *Kwartalnika naukowego* w Krakowie, skąd 1837 udał się za granicę. Zwiedziwszy Niemcy, Belgję, Francję, Anglję, przybył 1840 do Warszawy i tu poświęcił się nauczycielstwu prywatnemu i piśmiennictwu. W 1846 został urzędnikiem Bibljoteki Głównej, 1852 członkiem warszawskiego komitetu cenzury, 1854 starszym cenzorem a 1861 r. przewodniczącym w tymże komitecie i kierującym redakcją *Dziennika Powszechnego*. Ustąpiwszy ze służby rządowej, poświęcał się pracom literackim, mianowicie historyczno-archeologicznym. Oprócz rozpraw drukowanych w rozmaitych czasopismach wydał oddzielnie: „Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce“ (2 t., Warszawa, 1847—49, z rycinami); „Rys historyczno-statyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy od najdawniejszych czasów do 1847 r.“ (Warszawa, 1848); „Życie i sprawy Krzysztofa Arciszewskiego“ (1850); „Joachima Bielskiego; dalszy ciąg Kroniki polskiej“ (Warszawa, 1851) i t. d. Oprócz tego pracował nad dziejami Warszawy, z których mnóstwo pojedyńczych ustępów ogłasza po pismach perjodycznych i kalendarzach warszawskich, był stałym spółpracownikiem „Encyklopedji Powsz.“ Orgelbranda i zbogacił obszernemi uzupełnieniami „Historję literatury polskiej“ Kondratowicza (2 wyd., 3 t., Warszawa, 1874). Życiorys jego pomieścił *Tyg. Illustr.*, z 1878, № 128.

Sobk (fałszywie Sabok), po gr. Suebos, bóg egipski, któremu poświęcony był krokodyl, dla tego przedstawiano **S.** z głową krokodylą. Czczono **S.** w Egipcie Górnym, w Ombos i Fajum (Krokodilopolis).

Sobków, osada w gubernji Kieleckiej, powie-

cie Jędrzejowskim nad rzeką Nidą położona, ma 1,000 miesz.

Sobockie starostwo niegrodowe było położone w województwie Łęczyckiem i obejmowało wieś Sobotkę z wójtostwem i sołectwem, które w roku 1770 posiadał Stanisław Kamiński, cześnik łęczycki i Marjanna z Łaznińskich, a po nich Hilary Zabokrzycki z żoną, opłacając z niego kwarty złp. 812 gr. 18, a hyberny złp. 424 gr. 10.

Sobol, ob. Kuna.

Sobolewski Ignacy, hrabia, mąż stanu polski, * 1770, † 1846 w Genui. Do r. 1790 służył wojskowo. W r. 1791 został sekretarzem poselstwa polskiego w Paryżu, w r. 1806 sekretarzem rady stanu w księstwie warszawskiem, 1811 r. ministrem policji, 1815 ministrem sekretarzem stanu królestwa Polskiego i urząd ten sprawował od 1822. W 1825 mianowany był ministrem sprawiedliwości.

Sobolewski Ludwik, filolog i historyk literatury, urodzony na Litwie; po ukończeniu nauk w uniwersytecie wileńskim, był nauczycielem w Kownie i w Białymstoku a po zwiedzeniu następnie Niemiec i Francji adjunktem uniwersytetu wileńskiego i jego bibljotekarzem; † 1829 w Wilnie. Prace jego oprócz rozpraw, zamieszczanych w czasopismach są: wydania Eutropjusza (Białystok, 1817) i Terencjusza komedji „Adrjanka“ (Wilno, 1820); „Wypisy łacińskie“ (Wilno, 1826); „Wypisy łacińskie, zawierające w sobie główne rysy historji starożytnej“ (Wilno, 1827). **S.** pracował także nad historją literatury i bibljografją polską, a z pozostałych po nim rękopisów korzystał wiele w swem dziele Jocher (ob.).

Sobolewski Edward, kompozytor muzyczny, * 1804 w Królewcu, był dyrektorem muzyki teatralnej w Królewcu do r. 1834, potem w Bremie. W 1859 przeniósł się do Ameryki, osiadł w Saint-Louis i tamże † 1872. Oprócz oratorjów i drobnych kompozycji napisał opery: „Komala“ i „Wieszczek Korosanu“.

Sobolewski Romuald, weterynarz, * 1838 r. w Warszawie, kształcił się w szkole weterynarji tamże, 1860 został weterynarzem Towarzystwa rolniczego w okręgu Sieradzkim, 1862 weterynarzem miasta Warszawy. Oprócz licznych artykułów w różnych pismach ogłosił: „Weterynarja popularno-naukowa“; „Hodowla trzody chlewnej“; „Choroby udzielające się wspólnie ludziom i zwierzętom“ (1879); „Hygjena zwierząt domowych“ (1880): „O cieleniu się krów“; „Poradnik weterynaryjny dla ekonomów“ (1882); „Kucie koni i choroby kopyt i racic“.

Sobolewski Paweł wydał: „Poets and poetry of Poland, a skort account of the history of polish poetry, with sixty biographical sketches of Polands poets and specimens of their composition, translated into the english language“ (Chicago, 1881, z ilustracjami w tekście).

Sobory (koncylja, synody) są to prawnie zwołane zgromadzenia dostojników kościoła (biskupów i t. p), celem naradzenia się i postanowienia o sprawach Kościoła. Rozróżniają się **S.** *powszechne* czyli *ekumeniczne*, *prowincjonalne* i *synody djecezjalne*. Za pierwszy sobór powszechny uważa się zgromadzenie apostołów w Jerozolimie, o którem opowiadają *Dzieje apostolskie* (rozdz. 15). Częściowe **S.** odbywały się w Grecji w latach 160—170, oraz w Afryce i Kapadocji w III w. Większego rozwoju doszły **S.** po przyjęciu chrześcijaństwa w państwie Rzymskiem za wiarę panującą. Zwoływali je metropolici, zwłaszcza aleksandryjski, antjocheński i rzymski. Początkowo, oprócz biskupów, zgromadzali się na nie i prezbiterowie; także i lud miewał udział przez potwierdzanie ich postanowień, a nadto w państwie wschodnio-rzymskiem cesarze przywłaszczali sobie wielki wpływ na **S.**, jako też w ogóle na sprawy kościelne. Gdy prymat biskupów rzymskich dosiągł szczytu, utraciły **S.** znaczenie rozstrzygające i pod papieżami Grzegorzem VII, Aleksandrem III i Inocentym III stały się zgromadzeniami doradczemi. Dopiero w skutek rozdwojenia papieskiego nabrały napowrót większego znaczenia. Już koncyljum pizańskie (1409) wyrzekło, że **S.** powszechny jest najwyższą powagą w kościele, przed którą i papież musi ustąpić. Zasady tej trzymały się i następujące dwa **S.**, konstancjeński i bazylejski. Jednakże już piąty **S.** powszechny lateraneńskie 1512 jawnie odrzucił zasadę, że papież podlega **S.** a **S.** trydencki przywrócił papieżowi wszystkie prawa, zaprzeczone mu przez poprzednie sobory. Pius IV ustanowił kongregację kardynałów, mającą czuwać nad wykonaniem postanowień **S.** trydenckiego, obowiązaną nadto wykładać te postanowienia, oraz będącą najwyższą rozstrzygającą instancją w sprawach synodów prowincjonalnych (*Congregatio consilii*). Liczba **S.** przyznawanych w Kościele katolickim za powszechne nie jest jednostajnie podawana. Zwykle liczą ich 20: Alzog i Hefele wedle Bellarmina podają ich 17, Ritter 18, Philips 19 i t. d. Ogólnie jednak następujące **S.** przyznawane są za ekumeniczne: apostolski w Jerozolimie; pierwszy nicejski (325), na którym potępiono naukę Arjusza; pierwszy konstantynopolski (381), pod Teodozjuszem W., na którym potwierdzono naukę o Duchu św.; pierwszy efeski (431), pod Teodozjuszem Młodszym, przeciwko Nestorjuszowi i Nestorjanom, na którym potwierdzono naukę Kościoła o bóstwie Chrystusa i N. M. P.; chalcedoński (451), pod cesarzem Marcjanem, na którym bliżej określono połączenie natury boskiej i ludzkiej w Chrystusie przeciwko błędom Eutychesa i Monofizytów (ob.); drugi konstantynopolski (553), pod Justynjanem, przeciwko synodowi chalcedońskiemu i Oryginesowi (ob.); trzeci konstantynopolski (681), pod cesarzem Konstanty-

nem V, na którym potępiono błędy Monoteletów (ob.); drugi nicejski (787), pod cesarzową Ireną i jej synem Konstantynem, przeciwko obrazoburcom; czwarty konstantynopolski (849), pod cesarzem Bazylim i Adrjanem II, przeciwko Focjuszowi; pierwszy lateraneński w Rzymie (1122), pod Henrykiem V, zwołany przez Kaliksta II z powodu sporu o inwestyturę, zakończony konkordatem kalikstyńskim; drugi lateraneński (1139), pod Konradem III i Inocentem II; trzeci lateraneński (1179), pod Fryderykiem I, zwołany przez Aleksaudra III; czwarty lateraneński (1215), pod Fryderykiem II i Inocentym III, na którym między innemi potwierdzono naukę o transsubstancjacji; pierwszy lioński (1245), pod Fryderykiem II i Inocentym IV, powołał chrześcijaństwo do walki przeciw Saracenom i Mongołom oraz wyklął Fryderyka II; drugi lioński (1274), pod Rudolfem I i Grzegorzem X, na którym potwierdzono na nowo dogmat o pochodzeniu Ducha św. od Ojca i Syna; w Vienne (1311), pod Henrykiem VII i Klemensem V, na którym zniesiono zakon Templarjuszów (ob.); konstancjeński (ob.), od 1414—18, najuroczystszy i największy ze wszystkich **S.**, na którym wznowiono ideję zwierzchnictwa **S.** nad papieżem, przywrócono jedność Kościoła oraz potępiono Husa i Hieronima z Pragi; bazylejski (1431—49), pod cesarzami Zygmuntem, Albrechtem II i Fryderykiem III i papieżem Eugenjuszem IV, na którym zamierzono przeprowadzić reformę w urządzeniach i karności kościelnej, którego powaga nie uznaną została przez kościół katolicki od czasu, gdy papież Eugenjusz IV przeniósł go do Ferrary, a następnie do Florencji (1434), gdzie stanęła unja z kościołem greckim; piąty lateraneński (1512), nie przez wszystkich uznany za powszechny, na którym uchwalono zniesienie sankcji pragmatycznej; *trydencki* (ob.), od 1545—63, pod Karolem V i Ferdynandem I, zwołany przez Pawła III, na którym przywrócono karność kościelną i potępiono naukę Lutra, Kalwina i Zwingljusza. Od tej pory nie było **S.** powszechnego aż do czasu zwołania przez papieża Piusa IX **S.** watykańskiego (ob., 1869) przeciwko objawom czasu, które w swych przemowach i encyklikach uznał za zgubne nietylko dla Kościoła, lecz i społeczeństwa. Protestanci uznają tylko 4 **S.** za powszechne, mianowicie z r. 325, 381, 431 i 451; kościół wschodni przyznaje nadto jeszcze i trzy następne z 553, 680 i 787.—S. prowincjonalne i djecezjalne wyszły w XVII w. prawie z użycia w kościele zachodnim; niezadługo potem znikają i w kościele ruskim. Z protestantów tylko reformowani mieli **S.**, z których najważniejsze w Dortrechcie 1618 i 1619. Angielska *Convocation* straciła wszelkie znaczenie i sprawy religijne roztrząsa parlament. W Kościele katolickim uważa się za zasadę, że **S.** powszechny może być zwołany tylko przez papieża; prawo i obowiązek zasiadania na nim mają biskupi, kardynałowie, generałowie zakonów, praelati nullius i abbates quasi episcopales; inne osoby tylko w razie wezwania. Papież sam lub przez swego legata prezyduje na **S.** W rzeczach dotyczących wiary nie ma głosowania, w rzeczach karności rozstrzyga większość. Postanowienia **S.** powszechnego do prawomocności potrzebują potwierdzenia papieskiego. Synody prowincjonalne powinny być zwoływane przez metropolję co trzy lata. Głos rozstrzygający na nich mają sufragani, praelati nullius, vicarii capitulares, episcopi exempti; głos doradczy mają kapituły metropolitalne i katedralne przez 3 lub 4 delegowanych, proboszcze, opaci, przeorowie i prowincjałowie zakonów oraz konsultorowie biskupów. Postanowienia potrzebują do prawomocności potwierdzenia papieskiego za pośrednictwem kongregacji koncyljów. Synody djecezjalne powinny być zwoływane przez biskupa każdorocznie; nie rozstrzygają one żadnych kwestji, lecz tylko udzielają biskupowi rady, w przedmiotach podanych pod roztrząśnięcie. Udział w nich mają wszyscy samodzielni pasterze, świeccy i zakonni; gwardjani i przełożeni mniejszych klasztorów i t. d. Uchwały synodów djecezjalnych, składane i podpisywane przez biskupa, nie potrzebują potwierdzenia papieskiego. O synodach w Polsce ob. Synody polskie.—Por. Catalani „Sacrosancta oecumenica concilia, prolegomenis et commentariis illustrata“ (4 t., Rzym, 1736). Zbiory uchwał **S.** powszechnych wydali: Merlin „Concilia generalia graeca et latina“ (2 t., Paryż, 1523 i 1535, Kolonja, 1530); Mansi „Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio“ (31 t., Florencja, 1759; Wenecja, 1769—08); Walch (Lipsk, 1759) i in. Zbiory uchwał synodów narodowych są: francuskich Sirmonda „Concilia antiqua Galliae“ (3 t., Paryż, 1629); „Concilia Galliae novissima“ (t., 1646); hiszpańskich kardynała Saeorza de Aguirre „Collectio maxima conciliorum omnium Hispaniae et Novi Orbis“ (4 t., Rzym, 1693); angielskich daw. Wilkinsa „Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae“ (4 t., Londyn, 1734); niemieckich Hartzheima „Concilia Germaniae“ (11 t., Kolonja, 1749—90); J. A. Binterima (6 t., Moguncja, 1834—45); węgierskich Peterffy'ego „SS. Concilia ecclesiae romano-catolica in regno Ungariae“ (2 t., Wiedeń, 1742) i in.

Sobota (łac. *sabathum*, hebr. *szabet*, odpoczynek, chaldejskie *szabes*), szósty dzień w tygodniu, poświęcony u Żydów na spoczynek, na pamiątkę tego, że Bóg, stworzywszy świat w dniach sześciu, siódmego zaś odpoczął i rozkazał Mojżeszowi w dzień ten świętować. Chrześcijanie początkowo spólnie z Żydami obchodzili **S.**, ale już za czasów apostolskich wybrali natomiast Niedzielę, jako dzień, w którym Chrystus zmartwychwstał; **S.** poświęcona została na cześć N. M. P. U Rzymian **S.** poświęcona była na cześć Saturna, skąd jej nazwa: *dies Saturni* (angielskie *Saturday*).

Sobota, osada w gubernji Warszawskiej, po-

wiecie Łowickim, nad rzeką Bzurą, ma 800 mieszkańców.

Sobotnicy, sekta w kościele prawosławnym, powstali w końcu XVIII w. z połączenia *mołokanów* z *hebraistami*, założona przez włościanina wsi Dubówka w gub. Saratowskiej, Sundukowa. Nauka **S.** polega na zaprzeczeniu boskiego charakteru Chrystusa, dogmatu Św. Trójcy i 7 Sakramentów. Według **S.** Ewangelja posiada tylko znaczenie moralne, powagę zaś religijną mają księgi Starego Testamentu, zwłaszcza Mojżeszowe. **S.** dzielą się na trzy frakcje: 1) **S.** *dawnej sekty hebraistów*, którzy przyznają Stary Testament, z wyjątkiem proroctw o Mesjaszu i świadectw o św. Trójcy, uznają Najświętszą Pannę za żonę Józefa, a Chrystusa za syna ich; 2) **S.** *talmudyści* wykonywają obrządki według przepisów Talmudu i zachowują święta żydowskie; 3) **S.** *karaimi* (ob.). **S.** zamieszkują w Polsce, w południowo-wschodnich prowincjach Rosji, w okolicy Tuły i Kaszyna.

Soboty, wieś pod Gdańskiem, ob. Zoppot.

Sobowidzkie starostwo niegrodowe, było położone w województwie Pomorskiem, pow. Gdańskim, Tczewskim i Nowskim. Podług lustracji z r. 1664, składało się ze wsi Sobowic, Trąbki, Dalwin z folwarku Postałowo, Rukocin, Klempiny i Rościszewko. W czasie lustracji znaczne bardzo sumy były ubezpieczone na tem starostwie. W r. 1771 posiadał je Szymon Kicki, opłacając z niego kwarty złp. 1,987, a hyberny złp. 1,962 gr. 27. Od d. 13 września 1772 zagarnione przez rząd pruski.

Sobótka, na Rusi zwana *Kupała*, *Kupajło*, obchód uroczysty z czasów przedchrześcijańskich, który się dotychczas na całym obszarze ziem słowiańskich utrzymuje, a ślady istnienia jego niegdyś pozostały i w innych krajach, np. we Francji. Na obrząd ten zbierały się gromady w wigilję św. Jana, układano stosy z drzewa i gałęzi, które z zachowaniem słońca zapalano. Wtedy przy śpiewie i muzyce, około rozpalonych ognisk, młodzież skakała przez nie, tańczyła i t. p. W późniejszych czasach obchód ten utracił dużo ze swego pierwotnego znaczenia. W dniu tym dziewczęta puszczały na wodę wianki, wróżąc z nich o zamążpójściu. Obchód ten przedstawili w szacie poetycznej Jan Kochanowski i Sew. Goszczyński. Por. „Poszukiwanie“ o tym obrzędzie w rocznikach czasopisma *Wisła*.

Sobranje (słow.), zgromadzenie narodowe bułgarskie.

Sobriquet (franc.), przydomek.

Soccus, nizki, lekki trzewik u starożytnych, używany tylko przez kobiety i mężczyzn zniewieściałych. Ludzie poważni używali zwykle wysokich koturnów. **S.** był zarazem obuwiem używanem w komedji, gdy koturn należał do kostiumu autora tragicznego.

Socha, narzędzie do uprawy roli służące, właściwie pług pierwotny, drewniany, mający tylko dwa sośniki żelazne. W dawnej Polsce **S.** oznaczała miarę roli.

Socha, pseudonim Fr. Abancourt'a.

Sochaczew, miasto powiatowe gub. Warszawskiej, nad rzeką Bzurą położone, jedno z najstarożytniejszych w Mazowszu, wspominane jest już w dziejach jeszcze przed Warszawą. W początkach XIV w. było stolicą udzielnego księstwa. Tu Ziemowit Starszy, książę mazowiecki, w r. 1377 rozkazał spisać pierwotne zwyczajowe prawa mazowieckie i nadał im sankcję. Kazimierz IV wcielił ziemię Sochaczewską do Korony. Obecnie **S.** liczy 6,000 miesz.—*Sochaczewski powiat* ma 19 mil kw. rozległości i 64,350 miesz. (1897). W powiecie jest 1 miasto, 1 osada i 11 gmin.

Sochaczewska kasztelanja była położona w województwie Rawskiem; ostatnim jej kasztelanem był Adam Lasocki, mianowany 1775

Sochaczewskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Rawskiem, w ziemi Sochaczewskiej. Podług lustracji z r. 1664, składało się z miasta Sochaczewa (ob.) z zamkiem, ze wsi Czerwonki i z dzierżawy Guzów (ob.), które w r. 1771 posiadał Walerjan Łuszczewski, opłacając z niego kwarty złp. 1,535, a hyberny złp. 1,012 gr. 4. Na sejmie z r. 1773—1775 r. stany Rzeczypospolitej zatwierdziły dla niego posiadanie emfiteutyczne tych dóbr narodowych.

Sochocin albo *Sąchocin*, osada w gub. Płockiej, w pow. Płońskim, należało niegdyś do dóbr stołu królewskiego; około 2,000 miesz.

Societas Jesu (łac.), Towarzystwo Jezusowe, zakon Jezuitów.

Société du Sacré Coeur (fr.), Towarzystwo Świętego Serca Jezusa, założone w 1794 przez ex-Jezuitę Fournely i Karola de Broglie, oraz ex-Jezuitę Pey'a, jako dalszy ciąg zniesionego w 1773 zakonu Jezuitów. W r. 1814 członkowie tego Towarzystwa wstąpili do wznowionego zakonu Jezuitów. Por. Speil „Leonor Franz von Tournely und die Geselschaften des heiligen Herzens Jesu“ (1874).

Socin Albert, orjentalista, * 1844 w Bazylei profesor tamże, a potem w Berlinie i Lipsku, podróżował wiele po Syrji i Palestynie i pisał wiele o językach: aramejskim, arabskim dużo o starożytnościach małoazjatyckich i północno-afrykańskich.

Socius (łac.), towarzysz, spólnik.

Socjalista, zwolennik socjalizmu (ob.).

Socjalizm, kierunek ekonomiczny, który dąży do zaprowadzenia w społeczeństwie nowego ustroju gospodarczego, polegającego na odmiennem od obecnego zorganizowaniu porządku pracy, zarobkowania, własności i spożycia. Kierunek ten, wychodząc z krytyki ustroju współczesnego, jako takiego, który warunkuje niedomagania społeczne, brak równowagi w zadowaleniu potrzeb śród wszystkich warstw, przewagę korzyści po stronie kapitału, a ucisk po stronie pracy, słowem nie-

sprawiedliwość społeczną, dąży do prawidłowszego uregulowania stosunków gospodarczych, mianowicie do uwspółrzędnienia wszystkich ekonomicznych działań jednostek na rzecz całej społeczności, a zarazem do równomiernego podziału wyników pracy gospodarczej pomiędzy wszystkie pracujące jednostki. To są zasadnicze postulaty socjalizmu, poszczególne zaś pomysły i programy różnych szkół, doktryn i oddzielnych pisarzów, jako też stronnictw socjalistycznych rozmaicie się przedstawiają. Ściśle biorąc, konkretnego programu niema; są tylko teorje, stanowczo potępiające cały porządek kapitalistyczny, mniej więcej stanowczo dążące do jego obalenia i wskazujące różne, bądź radykalniejsze, bądź łagodniejsze środki reformy na rzecz zniesienia własności jednostkowej, uzbiorowienia, czyli uspołecznienia wytwórczości i nadania każdemu osobnikowi prawa do pracy, tudzież korzystania w pełni z jej wyników. Socjalizm jako kryterjum ustroju kapitalistycznego, ciemiężącego pracę, jest wielką zdobyczą myśli i etyki ludzkiej. Pomimo trudności urzeczywistnienia tych czy innych jego dążeń, wywarł on już wpływ bardzo ważny na stosunki ekonomiczne i zarówno dał doniosłe wskazówki naukowe do krytycznej oceny spraw gospodarczych, jako też przyczynił się do złagodzenia niedomagań społecznych. W nauce ekonomicznej obalił on już zasadę t. zw. „Laissez-faire-yzmu“ (od maksymy: „Laissez-faire laissez passer“= pozwólmy działać, pozwólmy obiegać), zasadę zgoła błędną i fałszywą, która spaczyła ustrój gospodarczy, uczyniwszy go egoistycznym i na walce brutalnej opartym. W stosunkach realnych **S.** rozbudził usilny i żywotny ruch robotniczy, broniący interesu wydziedziczonych warstw społecznych, zależnych od siły kapitału. Stąd powstały różne partje polityczne, mężnie i skutecznie walczące na rzecz uzależnionej od kapitału pracy. Ale **S.**, jako program zupełnego przeistoczenia stosunków, zniesienia całej własności indywidualnej, stworzenia bezwzględnego komunizmu, czy kolektywizmu, wydaje się ideałem nieziszczalnym, niezgodnym z prawami natury ludzkiej i z warunkami życia społecznego. Dzieje dążeń socjalnych sięgają najodleglejszej przeszłości. Pierwsze teorje z podkładem dość już określonym pochodzą z okresu Aten, t. j. z V wieku przed naszą erą; wówczas demokracja ateńska głosiła równe prawa i komunizm gospodarczy. Ale nauki socjalizmu ateńskiego były tylko ideami filozoficznemi, nie ujętemi jeszcze w żaden system konkretny. Rzym klasyczny nie znał wcale poglądów socjalistycznych. Więcej do nich podobieństwa miały niektóre nauki żydowskie. Ascezja sekty esejczyków, która zjawiła się w 160 r. przed Chr., nosi na sobie pewne ślady dążeń komunistycznych, a w szczególności zbiorowego gospodarstwa spożywczego. Pierwotny komunizm chrześcijański nie ma nic wspólnego z socjalizmem ekonomicznym; ale w średniowieczu ukazują się bardzo wyraźne objawy socjalizmu chrześcijańskiego. Najprzejrzyściej objawia się to w naukach anabaptystów, w teorjach Tomasza Münzera i in. Utopje socjalistyczne czasów nowszych rozpoczynają się od dzieła Tomasza Morusa p. n.: „Utopia“ (r. 1516). Ale ścisłe doktryny socjalne datują się dopiero od w. XVII. Początek im daje Gerard Winstanly za czasów republiki angielskiej; za nim idzie John Ballers. W doktrynach tych postawiony jest na planie pierwszym postulat złagodzenia nędzy i zakładania wspólnych kolonji robotniczych. Dopiero atoli XIX stulecie powołuje do życia socjalizm, ujęty w system prawdziwie gospodarczy. Przy schyłku XVIII w. ukazuje się on już w zarodku w naukach Babeufa. Pierwszą naukową teorją tworzy St. Simon, a później jego zwolennicy, którzy głoszą t. zw. st.-simonizm. St. Simon chce zasadniczej reformy własności; jego apostołowie rozwijają tę ideę. Potem Karol Fourier krzewi porządek gospodarczy „falang“ robotniczych, dążąc do gwałtownego po części wywrotu za pomocą tych organizacji. Louis Blanc usiłuje oprzeć reformę społeczną na stowarzyszeniach wytwórczych, organizowanych przy pomocy państwowej. Nadto Proudhon, choć dąży do ustroju anarchiczno-indywidualistycznego, najgłębiej może rozwija ideę przewrotu socjalnego. W Niemczech teorję socjalną naukowo opracowują Rodbartus v. Jagetzow, Lassalle i Marx. Ten ostatni zakłada podwaliny pod cały nowoczesny socjalizm naukowy i polityczny. Jego krytyka i rozbiór kapitału zaprowadziły do uznania reformy społecznej w tej czy innej formie za nieodbitą potrzebę dziejową. Ale za całym jego programem radykalnym i jednostronnym poszli tylko socjaliści, tworzący zwartą partję polityczną. I odtąd też socjalizm dzieli się na kilka odłamów. Jeden odłam bardzo karny i, powiedzieć można, ortodoksyjny, wierzy bezwzględnie w doktryny Marxa, czekając przewrotu żywiołowego; inny chce gwałtownej rewolucji społecznej (ten ostatni łączy się z anarchizmem), a jeszcze inny ogranicza dążenia do reform stopniowych. Polityczny socjalizm niemiecki tworzy potężną partję parlamentarną, trzymając się programu Marxa.

Socjalizm agrarny, teorje ekonomiczne, dążące do reformy społecznej za pomocą konfiskaty renty grutowej, czyli uspołecznienia (upaństwowienia) ziemi. Teorje te opierają się na przekonaniu, że w prywatnej własności gruntu tkwi całe źródło niedomagań społecznych i krzywd dla warstw wydziedziczonych. Najgłębiej, choć zarazem najstronniej, rozwijał poglądy te ekonomista amerykański Henry George.

Socjalizm państwowy, teorja reformy gospodarczej, opierająca widoki naprawy stosunków ekonomicznych, polepszenia bytu klas roboczych na środkach stosownej interwencji państwa, które

ma regulować ustrój społeczny (ob. Socjalizm z katedry).

Socjalizm z katedry, S. katedralny—taką nazwę nosi teorja gospodarcza, hołdująca po części reformie społecznej, ale za pomocą interwencji państwowej, t. j. całego szeregu środków prawodawczych, oddających w ręce państwa reglamentację stosunków ekonomicznych. Socjalizm ten, uznając ułomność ustroju, wychodzi ze stanowiska, że naprawa stosunków może zostać uskuteczniona przez akcję samego państwa, osłabiającą i godzącą nierówności, które się skutkiem walki współzawodniczej. Polityce takiej hołdował Bismarck. Z ekonomistów niemieckich Ad. Wagner i po części Schmoller ujęli te tezy w poglądy naukowe. Od czasu właśnie, gdy z katedr uniwersyteckich nauki te krzewiono, otrzymały one nazwę socjalizmu katedralnego.

Socjalny-demokrata, ob. Socjalizm.

Socjalna polityka, systemat, jakiego trzyma się rząd w stosunku do spraw społecznych, specjalnie do robotników.

Socjalno-demokratyczna partja, nazwa stronnictwa polityczno-społecznego, utworzonego 1869 ze „związku niemieckich związków robotniczych“ (na którego czele stał Bebel) i kilku członków założonego przez Lassalla „górno-niemieckiego związku roboczego,“ ob. Socjalizm. Por. Oldenberg „Die Ziele der deutschen Socialdemokratie“ (1891); Kautsky „Das Erfurter Program“ (1892).

Socjalny (łac.), społeczny, dotyczący życia ludzi w państwie i społeczeństwie.

Socjalna demokracja, doktryna polityczna, dążąca do ukształtowania stosunków społecznych według zasad socjalizmu (ob.).

Socjologja, nauka o społeczeństwie. Sam wyraz wprowadził po raz pierwszy August Comte dla określenia nauki, obejmującej wszystkie badania nad życiem społecznem. Obecnie pojmuje się przez socjologję bądź ogólną naukę o zjawiskach współżycia ludzkiego, bądź też tylko naukę o objawach rozwoju społecznego.

Socorro, główne miasto stanu Santander w południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Kolumbijskiej, 1255 m. nad p. m., liczy 16,048 miesz.

Socyn, *Socinus, Sozzini* (Lelljusz i Faustus) potomkowie sławnej w Siennie rodziny prawników włoskich, zyskali rozgłos jako twórcy sekty religijnej, noszącej od nich nazwę *Socynjanów.*

Socyn Leljusz, pierwotnie prawnik, * 1525 w Siennie, † 1562 r. w Zurychu. Obok studjów prawnych zajmował się także pilnie badaniem kwestji teologicznych, które wtedy w większej części Europy były na porządku dziennym. Przez zagłębianie się w Biblji wyrobił w sobie wkrótce przekonanie, że kościół rzymski, którego sam był wyznawcą, nie zgadza się w wielu dogmatach w Piśmie Świętem. Celem zyskania większej pewności w tym względzie i chcąc czytać Pismo Św. w oryginale, wyuczył się języków greckiego i hebrajskiego. Ściągnąwszy na się podejrzenie herezji, zmuszony był około 1544 opuścić Włochy, poczem przez lat 4 podróżował po Francji, Anglji, Holandji i Niemczech i w końcu osiadł w Zurychu. Podczas podróży swych zapoznał się z wielu teologami, oraz wyrobił sobie własny system religijny, wedle którego odrzucał wszystko to, co nie jest objęte w Piśmie Św., dalej naukę o Trójcy Św. i t. d. Uczonością swą i osobistemi przymiotami zyskał wielu zwolenników, ale jednocześnie przez swe poglądy religijne zjednał sobie licznych nie przyjaciół, zarówno pomiędzy katolikami, jak i protestantami. Obawiając się prześladowania nierozpowszechniał publicznie swych poglądów, lecz udzielał ich w swych dziełach, oraz listach prywatnych. Po śmierci swego ojca (około 1558) udał się do Polski, gdzie wkrótce zyskał wielkie uznanie, a nawet przychylność Zygmunta, od którego, udając się do Włoch dla uporządkowania interesów majątkowych, otrzymał listy polecające, mające go bronić od prześladowania. Załatwiwszy się we Włoszech, wrócił do Zurychu, gdzie przebywał aż do śmierci. Napisał: „Dialogus inter Calvinum et Vaticanum“ (1612), w którym potępia zasadę przyjętą przez kościół katolicki i Kalwina, że kacerze powinni być karani śmiercią; „De sacramentis“ i „De resurrectione corporum,“ ogłoszone w dziele „Fausti et Lelii Socini Tractatus aliquot theologici“ (1654). Ideję jego dalej rozwijał i krzewił synowiec jego, Faustus.

Socyn Faustus, * 1539 w Siennie, † 1604 r. w Łucławicach pod Krakowem. Straciwszy wcześnie rodziców, wychowany był przez jednego ze swych stryjów, następnie studjował prawo, zajmując się przytem kwestjami teologicznemi, do czego pobudzony został przez pisma, nadsyłane z Zurychu przez stryja swego Leljusza. Celem uniknięcia prześladowań, spadłych na jego rodzinę z powodu przekonań religijnych, wydalił się 1559 r. do Francji, i tu przez lat trzy przepędził w Lionie, skąd na wieść o śmierci stryja przeniósł się do Zurychu, w celu zebrania pozostałych po nim papierów. Następnie, nie obawiając się więcej prześladowań, powrócił do swej ojczyzny, gdzie łaskawie przyjęty przez w. ks. Toskańskiego Franciszka Medyceusza, przebywał przez lat 12 (1562—74) na dworze jego we Florencji, obsypany godnościami. W celu szerzenia swych przekonań religijnych, opuścił 1574 tajemnie Florencję i udał się do Bazylei, gdzie przebył przeszło trzy lata, poczem na wezwanie Jerzego Blandraty przeniósł się do Siedmiogrodu, skąd 1579 r. przybył do Polski. Tutaj zwrócił **S.** swe usiłowania ku zjednoczeniu unitarjuszów i wogóle wszystkich przeciwników nauki o Trójcy św. Długo jednak usiłowania jego były bezskuteczne, zwłaszcza gdy podczas czteroletniego pobytu w Krakowie energicznie występował przeciwko obrońcom powtórnego chrztu przechodzącym na unitaryzm; również zbijał twierdzenia tych, którzy nauczali, że

chrześcijanie nie powinni przyjmować służby publicznej, służyć wojskowo i prowadzić procesów. Nie przestając jednak rozszerzać słowem i pismem swych przekonań, doszedł w końcu do tego rezultatu, że przekonania jego stały się przekonaniami większości unitarjuszów. Po wstąpieniu na tron Stefana Batorego opuścił **S.** Kraków i przeniósł się (1583 r.) do wsi Pawlikowic, należącej do Krzysztofa Morsztyna, z którego córką się ożenił. 1588 udał się na synod w Brześciu Litews., gdzie dysputując zwycięsko, przeciągnął na swą stronę większość unitarjuszów, którzy zjednoczeni od tego czasu tworzyli silny kościół. Przebywając następnie w Krakowie, doznawał ze strony religijnych przeciwników nietylko prześladowań, ale i czynnych zniewag, zwłaszcza 1598 r., gdy przez studentów krakowskich był wyciągnięty chory z łóżka, zbity i po ulicach włóczony. W końcu schorzały i znękany zamieszkał w Łucławicach pod Krakowem, gdzie niezadługo potem zmarł. Skreślony przez niego w głównych zarysach *Katechizm socynjański* ogłoszony został po jego śmierci staraniem Smalcjusza, Moskorzowskiego i Völkla w języku polskim (Raków 1605), niemieckim (1608) i łacińskim (1609). Pisma Św., z których najważniejsze: „Fragmentum catechismi prioris F. L. **S.**," „Christianae religionis brevissima institutio" i „Praelectiones theologicae," wydane zostały w 1 i 2 t. zbioru „Bibliotheca fratrum polonorum" (8 t., Amsterdam, 1656). Żywot **S.** napisał Soulurin (Londyn, 1777) i Przypkowski.

Socynjanizm, sekta religijna, której zwolennicy odrzucają dogmat o wierze w Boga w Trójcy jedynego, nazwana tak od głównego reformatora unitaryzmu, Fausta Socyna (ob.). Sekta ta rozkrzewiła się i utrwaliła naprzód w Polsce, skąd rozszerzyła się następnie po innych krajach, zwłaszcza w Siedmiogrodzie i Holandji. Główne zasady **S.** są: źródłem poznania prawdy jest Pismo św., o ile nie jest w sprzeczności z rozumem ludzkim; nauka o Trójcy przeciwną jest rozumowi, Bóg bowiem jedną jest tylko osobą; Chrystus jest człowiekiem, celem spełnienia zbawienia obdarzonym mocą boską, a w nagrodę posłuszeństwa swego wyniesiony do godności majestatu boskiego; Duch św. jest tylko siłą boską; obraz i podobieństwo boże w człowieku polegają jedynie na panowaniu człowieka nad zwierzętami; człowiek z natury nie był śmiertelny i gdyby nie popełnił grzechu, mocą nadnaturalnej działalności Boga przeszedłby do żywota wiecznego, nie podlegając śmierci; grzech pierworodny nie istnieje wcale, jest tylko dziedziczne złe i dziedziczna skłonność do złego, która nie może być nikomu poczytana za winę. Bóg wie naprzód o czynnościach ludzkich; zbawienie polega na tem, że Chrystus przez naukę i życie swe wskazał drogę do poprawy; każdego więc, kto postępuje tą drogą, wynagradza Bóg odpuszczeniem grzechów i życiem wiecznem; śmierć Chrystusa nie jest wcale zadosyćuczynieniem i przejednaniem Boga, lecz przypieczętowaniem nauki, którą wygłaszał i środkiem, który mu posłużył do osiągnięcia boskiej godności; sakramenty są obrzędami starodawnemi i pięknemi, mogą przeto być utrzymane. **S.** od 1604 r. kwitł i rozkrzewiał się w Polsce przez lat pięćdziesiąt, był jeddak wyłącznie prawie religją szlachecką. Do rozwoju jego przyczyniła się potęga duchowa i wysokie zdolności koryfeuszów polskiego socynjanizmu. Z pomiędzy krzewicielów **S.** zasługują zwłaszcza na uwagę: Walenty Smalcjusz, który 52 większych i mniejszych dzieł w obronie jego napisał, Jan Voelkel, Krzysztof Ostorodt, Hieronim Moskorzowski, Adam Gosławski, Andrzej Wojdowski, Andrzej Wolan, Stanisław Lubieniecki, Piotr Morszkowski, Jan Crell, najznakomitszy i najpłodniejszy z pisarzów socynjańskich, Jonasz Schlichting, Marcin Ruarus i Andrzej Wyszowaty. Ze zborów socynjańskich w Polsce, najważniejszym był zbór w Rakowie ze szkołą, założoną 1600 i nazwaną *Gymnasium bonorum articum*, podczas gdy Raków zwany był polskiemi Atenami. Za Zygmunta III rozpoczęła się reakcja przeciw **S.**, który chylił się coraz bardziej do upadku, aż za Jana Kazimierza wybiła dla niego ostatnia godzina. Z powodu bowiem, że podczas najazdu szwedzkiego niektórzy ze zwolenników nowej nauki szukali pomocy i opieki u nieprzyjaciół, sejm warszawski 1658 postanowił, ażeby w ciągu dwu lat wszyscy socynjanie sprzedali swe posiadłości i opuścili kraj. Przy wyjściu **S.** z Polski nauka ich przeszła do Prus i do innych krajów, zwłaszcza Holandji, gdzie później **S.** zlał się z remonstratyzmem. W Siedmiogrodzie utrzymały się do dziś dnia gminy socynjańskie, także i w Anglji, gdzie zwykle zwani są unitarjuszami. Najliczniej **S.** reprezentowanym jest w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, gdzie liczy 2,000 gmin i posiada 1,500 kościołów. Głównem siedliskiem **S.** amerykańskiego, noszącego nazwę *unitaryzmu*, jest Boston. Por. Fock „Der Socynianismus" (2 t., Kiel, 1847); Ferencz „Kleiner Unitarierspiegiel" Wiedeń, 1879).

Soczewica, *gęsia wyka (Ervum)*, rodzaj roślin z rodziny strąkowych, z podrodziny motylkowatych, cechujący się kielichem 5-ząbnym, pręcikami 2-wiązkowemi i strąkiem krótkim, jednokomórkowym, jedno lub kilkonasiennym; są to zioła właściwe głównie Europie płd., niektóre Ameryce. Pod względem gospodarskim ważną jest **S.** *jadalna (E. lens)*, mająca liście pierzaste, wąsate, 5—7 parowe, o listkach eliptyczno-lancetowatych; kwiaty drobne, liljowe z fijoletowemi żyłkami;

Soczewica. *a* kwiat, *b* owoc.

strączki niewielkie, gładkie, dwunasionowe, o nasionach drobnych, prawie kulistych. Lubi grunt pulchny, wapienny; upały łatwiej znosi od grochu. Uprawiana już była w starożytności. Wydajność jej ziarna i słomy jest mała. Hodowaną jest w kilku odmianach, o nasionach czarniawych, brunatnych, żółtych. Nasiona te są łatwiej strawne od grochu. Nasiona zawierają średnio 25,94 odsetek substancji azotowych, 52,84 substancji wyciągowych bezazotowych, 1,93 tłuszczu, 3,92 włókien, 3,04 soli, zwłaszcza fosforanu potażu, 12,33 wody; używają się na wyrób preparatów pokarmowych, jak rewalenta, erwalenta i in.

Soczewka, papiernia, blizko ujścia rz. Skrwy do Wisły, w gub. Warszawskiej, pow. Gostyńskim, założona 1842 przez bankiera warszawskiego Jana Epsteina, produkuje papieru za 450,000 rubli.

Soczewki, w optyce, bryły przezroczyste, ograniczone powierzchniami krzywemi. Głównym materjałem na **S.** jest szkło, a powierzchnie je ograniczające są kuliste, lubo mogą też być **S.** walcowe i in. **S.** kuliste ograniczone być mogą z obu stron powierzchniami kulistemi, albo też z jednej powierzchnią kulistą, z drugiej płaszczyzną; nadto powierzchnie kuliste mogą być wypukłe lub wklęsłe. Stąd wypada sześć rodzajów **S.** kulistych: **S.**

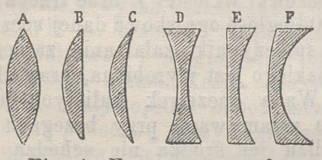

Fig. 1. Formy soczewek.

podwójnie wypukła (fig. 1 A), *płaskowypukła* (B), *wklęsłowypukła* (C), *podwójnie wklęsła* (D), *płaskowklęsła* (E) *i wypukłowklęsła* (F). **S.** wklęsłowypukłe i wypukłowklęsłe noszą też nazwę *menisków* i różnią się między sobą tem, że w pierwszej jest większa krzywizna powierzchni wypukłej, w drugiej przeciwnie. Jeżeli promień światła pada na **S.**, ulega w niej załamaniu i po jej przejściu w ogólności idzie drogą odmienną. Pierwsze trzy rodza-

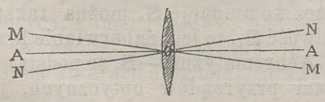

Fig. 2. Osie soczewki.

je **S.** mają własność zbierania w jednym punkcie promieni światła z jednego punktu wychodzących i dla tego zowią się **S.** *zbierającemi* czyli *szkłami palącemi;* trzy drugie rodzaje **S.** załamują tak promienie, że te po ich przejściu rozchodzą się, i stąd zowią się **S.** *rozpraszającemi.* W każdej soczewce znajduje się punkt (O, fig. 2), mający tę własność, że promienie, przez ten punkt idące, przechodzą bez załamania, napotykają bowiem obie powierzchnie soczewki w miejscach, gdzie powierzchnie te mają kierunki równoległe. Każda linja prosta, jak MM, NN (fig. 2) przez środek optyczny przechodząca, nazywa się *osią optyczną* soczewki; *osią optyczną* główną **S.** nazywa się linja prosta AA łącząca środki krzywizn obu powierzchni **S.** Punkt, w którym się zbierają promienie załamane w **S.** zbierającej, zowie się *ogniskiem.* Przez analogję nazywa się też ogniskiem w **S.** rozpraszającej punkt, z którego się zdają wychodzić promienie załamane.

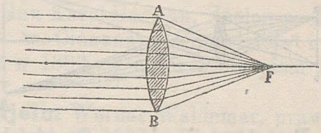

Fig. 3. Ognisko soczewki wypukłej.

Punkt F (fig. 3), w którym się zbierają promienie idące równolegle do osi, zowie się *ogniskiem głównem;* odległość jego od **S.** *odległością ogniskową.* Ponieważ promienie słoneczne, jako wychodzące z odległości nader wielkiej, uważane być mogą za równoległe, aby przeto oznaczyć ognisko główne **S.** zbierającej, dosyć wystawić ją na działanie promieni słonecznych i uważać, gdzie działanie promieni zebranych przez **S.** będzie najsilniejsze.

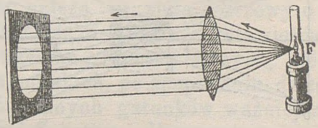

Eig. 4. Promienie równoległe, wybiegające z soczewki wypukłej.

Ponieważ działanie promieni słonecznych jest tu skupione, powstaje w ognisku silny żar, a soczewka jest wtedy szkłem palącem. Nawzajem, jeżeli punkt świecący znajduje się w ognisku (fig. 4), to wybiegające z niego promienie, po przejściu przez soczewkę, mają kierunek równoległy, czyli ognisko ich przypada w odległości nieskończenie wiel-
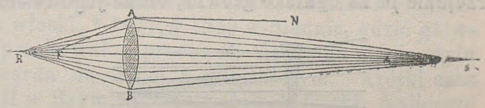
Fig. 5. Punkty sprzężone.

kiej. Gdy punkt świecący oddala się od **S.** i przypada po za ogniskiem głównem F, ognisko jego zbliża się z drugiej strony do soczewki; jeżeli punkt świecący przypada w R (fig. 5), ognisko jego jest w S. Nawzajem jednak promienie rozchodzące się z punktu S mają swe ognisko w R. W ogólności, gdy punkt świecący przechodzi na miejsce swego ogniska, ognisko zajmuje poprzednie jego położenie; punkt zatem świecący i jego ognisko są to punkty ze sobą sprzężone. Jeżeli przed **S.** znajdu-

je się, nie jeden punkt, ale pewien przedmiot, to każdy jego punkt ma swój obraz za **S.**, powstaje więc stąd obraz całego przedmiotu. Gdy przedmiot znajduje się w odległości nieskończenie wielkiej, obraz jego znajduje się za **S.** w ognisku głównem, a wielkość jego jest nieskończenie małą, czyli jest punktem tylko. Jeżeli przedmiot zbliża się ku **S.**, to obraz jego się oddala i powiększa; przedmiot

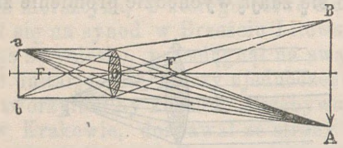

Fig. 6. Powstawanie obrazu rzeczywistego.

BA (fig. 6) wydaje obraz ab, po za ogniskiem położony i od przedmiotu jeszcze mniejszy, czyli zmniejszony. Gdy przedmiot znajduje się w podwójnej odległości ogniskowej, obraz znajduje się w takiejże podwójnej odległości ogniskowej i jest równy przedmiotowi. Obraz ten jest ciągle odwrócony i *rzeczywisty*, to jest, promienie światła istotnie się tam schodzą; obraz więc może być otrzymany

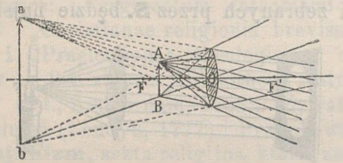

Fig. 7. Obraz urojony, wytwarzany przez soczewkę wypukłą.

jako istotny rysunek na białej zasłonie. Gdy przedmiot jeszcze bardziej się zbliża do **S.**, obraz ciągle oddala i powiększa; przedmiot ab (fig. 6) wydaje obraz BA rzeczywisty i powiększony. Gdy przedmiot znajduje się w ognisku głównem, obraz jego staje się nieskończenie wielkim i usuwa się do odległości nieskończonej. Gdy nakoniec przedmiot przejdzie po za ognisko główne, obraz jego tworzy

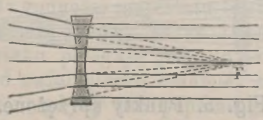

Fig. 8. Ognisko urojone soczewki wklęsłej.

się z tej samej strony co przedmiot; przedmiot AB (fig. 7) wydaje obraz ab. Promienie się tam nie schodzą, tylko oku patrzącemu przez **S.** wydaje się, że pochodzą z innych punktów, nie z punktów przedmiotu; obraz przeto jest *urojony*, nieodwrócony, powiększony i tem bardziej oddalony od **S.**, im przedmiot jest bliższy ogniska głównego, soczewka działa wtedy, jako szkło powiększające. **S. rozpraszające** dają zawsze obrazy urojone i zmniejszone. Promienie padające równolegle (fig. 8) po przejściu przez soczewkę wklęsłą mają kierunek taki, jakby wychodziły z punktu F, który jest ogniskiem głównem, urojonem, soczewki; oko zatem, spoglądające przez soczewkę wklęsłą na słońce, widzi je, jako jasny punkt w pobliżu. Gdy przedmiot zbliża się do soczewki, obraz przesuwa się także od ogniska głównego ku soczewce, przy-

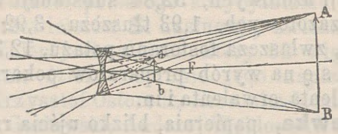

Fig. 9. Obraz urojony, wytwarzany przez soczewkę wklęsłą.

czem się powiększa; przedmiot zatem AB (fig. 9) wydaje obraz ab, urojony, zmniejszony i nieodwrócony, soczewka więc wklęsła działa zawsze, jako szkło zmniejszające.—W każdym przypadku położenie obrazu obliczyć można według wzoru $\frac{1}{a}+\frac{1}{b}=\frac{1}{f}$ gdzie a oznacza odległość przedmiotu, b odległość obrazu, f odległość ogniska głównego od soczewki; dla soczewki wklęsłej f brać trzeba jako ilość ujemną. Odległość ogniskowa danej soczewki zależy od jej spółczynnika załamania, zatem od materjału, z jakiego jest wyrobiona, oraz od jej krzywizny. Wadą soczewek kulistych jest to, że promienie załamywane przy brzegach soczewek i w pobliżu jej środka nie schodzą się ściśle w jednym punkcie, skąd obraz każdego punktu zajmuje pewną przestrzeń, co wywołuje niejasność obrazów; zjawisko to zowie się *aberacją kulistości* (ob. Aberacja); jest ona tem większą, im otwór **S.** jest większy i im jej krzywizna jest większą. Dla jej usunięcia zakrywa się brzeg **S.** tak, że promienie przechodzą tylko w pobliżu środka. Rachunek zresztą okazuje, że **S.** wklęsłowypukłe przy pewnym stosunku promieni krzywizny aberacji nie posiadają; można ją też usunąć przez stosowną kombinację dwu **S.**; **S.** takie zowią się *aplanatycznemi*. Przez kombinację **S.** można także usunąć inną wadliwość **S.**, to jest zabarwianie brzegów obrazów (ob. Achromatyzm).—**S.** są podstawą wszystkich niemal przyrządów optycznych, jak okularów, mikroskopów, lunet, przyrządów fotograficznych i t. d. — Wyrób **S.** dokonywa się przez szlifowanie przygotowanych płytek szklanych w formach metalowych; formy pokrywają się szmerglem i wodą i naciskają do soczewki, przyczem bądź soczewka bądź forma obraca się dokoła osi. Przez użycie szmerglu coraz cieńszego soczewka coraz bardziej zbliża się do postaci formy i otrzymuje powierzchnię wygładzoną. Są też do tego celu zastosowane właściwe przyrządy szlifierskie. Do próbowania czyli wyznaczania krzywizny soczewek służy sferometr (ob.). — *Soczewką krystaliczną* nazywa się soczewka oka (ob. Oko).

Soczne *(Guttiferae)*, rodzina roślin, obejmująca drzewa i krzewy następnych cech: gałęzie przeciwległo, stawowate; liście również przeciwległe, skórzaste; kwiaty foremne, białe lub różowe, najczęściej pojedyńczo osadzone, działek w kielichu 2—6, rzadko liczniejsze, trwałe; płatków tyleż, podzawiązkowych; pręciki liczne, również podzawiązkowe; zawiązek wolny 2—8, rzadko 1-komórkowy, szyjka krótka lub żadna; owoc suchy lub mięsisty, 1 lub kilko komórkowy, 1 lub kilko nasienny. Właściwe są okolicom worotnikowym Ameryki i Azji; zawierają sok gumożywiczny, ostry, działający przeczyszczająco. Owoce niektórych są smaczne i nieszkodliwe.

Soczyński Karol, lekarz i estetyk, profesor uniwersytetu i senator Wolnego Miasta Krakowa, * 1782 w Krakowie, † 1862; wydał: „O djamentach“ (w *Roczn. tow. nauk. krak.*, t. I) i przełożył dziełko Lernet'a „O morzu.“ Później zaniechał literaturę przyrodniczą i oddał się badaniu sztuk pięknych. Zebrane przez niego materjały z zamożną bibljoteką i zbiorami zgorzały w czasie pożaru Krakowa 18 lipca 1850 r. Najważniejszą jego późniejszą pracą jest „Leksykon sztuk pięknych,“ pozostały w rękopisie w 24 tomach.

Soda, ob. Sód.

Sodalis (z łac.), wyraz oznaczający u nas od początków XVII w. bractwo, rozpowszechnione w szkołach, palestrze i magistracie lubelskim, a później po całym niemal kraju. Zasady tego stowarzyszenia miały oprócz nabożeństwa do N. M. P. za główną podstawę utrzymanie moralności i czystości obyczajów pomiędzy młodzieżą szkolną i liczną w owe czasy palestrą.

Sodalit, minerał z rzędu krzemianów, z grupy nefelinu, krystalizuje w szeregu regularnym, jest biały, albo też czerwony, żółty, niebieski, ale za ogrzaniem traci barwę. Twardość 5—6, c. wł. 2,4. Znajduje się w Portugalji, Norwegji, Grenlandji.

Soden, wieś w dawnem księstwie Nasauskiem, posiada bardzo liczne zdroje wody mineralnej słonej, zawierającej obok tego węglany alkaliczne, kwas węglany i żelazo, temperatury 12—19°. Przytem żentyca, klimat łagodny, okolice piękne, urządzenie wygodne, Stosuje się przeważnie w przewlekłych katarach dróg oddechowych i przewodu pokarmowego.

Soden Fryderyk Juljusz Henryk, hrabia, pisarz niemiecki, * 1754 w Ansbachu, do 1796 brandeburski tajny radca, † 1831 w Norymberdze. **S.** położył znakomite zasługi głównie jako ekonomista. Z pism jego zasługują na wzmiankę: „Geist der peinlichen Gesetzgebung Deutschlands“ (2 t., Frankfurt, 1792), a przedewszystkiem „Die Nationalökonomie“ (9 t., Aarau i Norymb., 1805—24), dzieło klasyczne. Pisał też dla sceny: „Inez de Castro“ (1784); „Anna Boleyn“ (1794); „Doctor Faust“ (1797); „Virginia“ (1805); niektóre sztuki jego utrzymują się jeszcze na scenach niemieckich.

Soden Juljusz, baron, gubernator Afryki niemieckiej, * 1846, służył w wojsku i w dyplomacji, mianowany w 1885 r. gubernatorem Kamerumu, 1890 gubernatorem Afryki niemieckiej, ale rządził zbyt łagodnie i humanitarnie, i wskutek tego musiał ustąpić w 1892. W 1900 został szefem gabinetu króla wirtemberskiego, a wkrótce potem ministrem spraw zewnętrznych.

Soden Jan Karol Herman, teolog protestancki, * 1852 r. w Cinannati, kaznodzieja i profesor w Berlinie w 1893 r., autor wielu pism teologicznych.

Soderhjelm Werner Waldemar, prawnik i polityk finlandzki, * 1832. W 1896 prokurator senatu w. ks. Finlandzkiego.

Soderhjelm Werner, fiński historyk literatury, * 1859. Od 1899 profesor zwyczajny w Helsingforsie. Pisał wiele rozpraw literackich, zajmuje się filologją germańską i romańską.

Södermanland, prowincja szwedzka, ob. Sudermanja.

Sodium, ob. Sód.

Sodnik, *Solanka (Salsola)*, rodzaj roślin z rodziny komosowatych, cechujący się kielichem 5-listkowym, później skrzydłowatym, 5 pręcikami i 2 szyjkami; należą tu zioła i krzewy o liściach grubych, tłustych, i kwiatach ustawionych pojedyńczo, rosnące na gruntach solnych, głównie na wybrzeżach morskich, po spopieleniu dostarczające sody. Z licznych gatunków ważniejsze są: *S. kali, S. soda i S. sativa.* Pierwszy gatunek znajduje się i u nas po piaszczystych brzegach Wisły, zwłaszcza od Zawichosta, aż do ujścia jej do Bałtyku. Ma łodygę bardzo gałęzistą, pokładającą się po piasku, liście szydłowate, kłujące, półcalowe, kwiatki drobne, zielone, chrząstkowate. Kwitnie od lipca do września. Oprócz tego rośnie u nas gatunek *S. tragus*, zwany *krzyżowniczkami. S. soda* uprawia się w Europie płd. i po spopieleniu przerabia się na sodę; liście używają się niekiedy na sałatę.

Sodoma, właściwie Giovami Antonio *Bazzi*, malarz włoski, * 1477, † 1549 w Siennie, gdzie głównie przebywał i pracował, dążąc do zlania stylu Leonarda da Vinci z miejscowym. Krótki czas bawił w Rzymie, gdzie malował freski. Najlepsze jego utwory znajdują się w Siennie; odznaczał się kolorytem i wdziękiem przedstawienia.—Por. Jausen „Leben und Werke des Giov. Ant. Bazzi“ (1870).

Sodoma i Gomora, dwa miasta w Palestynie, na równinie Siddim położone, głośne z niemoralności i złego życia swych mieszkańców za czasów Abrahama; razem z doliną Siddim wulkanicznem wstrząśnieniem były zniszczone i przez morze Martwe zatopione. Z powszechnej zaguby, według podania Pisma S-go ocalał jeden tylko Lot, synowiec Abrahama.—*Sodomskim grzechem* nazywa-

ją grzech cielesny, przeciwny naturze, którego Sodomczycy się dopuszczali.

Sodomja, ob. Sodoma i Gomora.

Sodomskie jabłko, ob. Calotropis.

Sodor, mała kapsułka żelazna, zawierająca 2,3 grama skroplonego kwasu węglanego, służy do szybkiego wyrobu wody sodowej. Kapsułka wprowadza się do odpowiedniej butelki, napełnionej wodą lub innym napojem, a przy zamykaniu butelki igła w korku osadzona przebija kapsułkę. Oswobodzony kwas węglany przechodzi w stan lotny i rozpuszcza w cieczy.

Sodor i Man, biskupstwo angielskie, obejmujące obecnie tylko wyspą Man, dawniej obejmowało i wyspy Hebrydzkie.

Sodowa woda, ob. Mineralne wody.

Sodowe sole, ob. Sód.

Sodowe związki, ob. Sód.

Soest, miasto okręgowe w pruskiej regencji Arnsberg, liczy 15,000 miesz., w wiekach średnich należało do bogatszych miast związku hanzeatyckiego i liczyło 30,000 miesz.

Soetbeer Adolf, ekonomista niemiecki, * 1814 w Hamburgu, od 1843 sekretarz i radca deputacji handlowej tamże, został 1872 profesorem w Getyndze. **S.** był powagą w kwestjach monetarnych i położył wielkie zasługi przy przeprowadzeniu reformy monetarnej w Niemczech na podstawie waluty złotej, † 1892. Przełożył Milla „Ekonomję polityczną“ (3 t., 1869—70), oraz wydał „Kommentar zum deutschen Münz- und Bankgesetz“ (1874—1876); „Edelmetallproduktion und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerikas“ (Gotha, 1879); „Materiallen zur Erläuterung der Edelmetallverhältnisse“ (2 wyd., Berlin, 1886). Pisma jego, rozrzucone w różnych czasopismach, wyliczone są w Conrada, „Handwörterbuch der Staats-wissenschaften.“

Soeur (fr.), siostra.—*Soeurs de Charité*, siostry miłosierdzia.

Sofa (z arab.), u narodów wschodnich wzniesienie drewniane nad podłogą, okryte dywanami; także przedpokój lub poczekalnia, posiadająca z trzech stron podobne wzniesienia. Wyraz ten przeszedł do języków europejskich w znaczeniu ławy, kanapy.

Sofala (arab. „kraj nizki“), geograficzna nazwa wybrzeża Afryki wschodniej, położonego pomiędzy Zambezi a zatoką Delagoa. Liczne rzeki, jak Bazi, Sabia, Limpopo, uchodzą przez to wybrzeże do oceanu, ziemia, bardzo urodzajna, produkuje ryż, indygo, drzewo kauczukowe, trzcinę cukrową i kawę. W głębi kraju znajduje się złoto, miedź, żelazo. Ziemię tą odkryli Portugalczycy w końcu XV wieku. Główne miasto tegoż nazwiska jest od 1505 siedzibą władzy portugalskiej, liczy 1200 mieszkańców.

Soffioni albo *suffioni*, ob. Fumarole i Bor.

Sofijsk, m. w Nadmorskim obwodzie Syberji Wschodniej, około 650 m.

Sofiści (od gr. *Sofistês* mędrzec), byli to w Atenach nauczyciele wymowy i gramatyki, łączący publiczne nauczanie tych przedmiotów z krytyką poprzednich kosmologicznych (to jest byt świata wyjaśnić tylko usiłujących) systematów filozoficznych, zamiast których rozwijali stopniowo inną na samym subjekcie, jego wyobrażeniach i dążeniach wspartą filozofję, dając początek djalektyce i etyce. Przedstawicielami tego kierunku są głównie: Protagoras, Gorgias, Hippias i Prodikos. Jednostronne rozwinięcie zasady subjektywizmu i przekształcenie swego zadania w rzemieślniczą działalność sprawiło, iż nazwa „Sofisty“ przybrała znaczenie pogardliwe za czasów Arystofanesa, że Plato i Arystoteles przeciwstawiali się **S.** jako „filozofowie.“ Nie ściąga się to jednak do starszych **S.**, którzy cieszyli się, jak Protagoros, ogólnem poważaniem. Zasługa **S.** na polu pedagogiczno-społecznem polegała na usunięciu młodzieży z pod niwelacyjnego wpływu zbiorowego, publicznego wychowania, a rozwijania w uczniach samoistności duchowej przez wyrobienie samodzielności myślenia i dążeń. Późniejsi **S.** (Polus, Thrasymachus i inni), nie wielkie mają dla filozofji znaczenie, oni to dali powód, iż *sofistyka* oznacza sztukę ubrania fałszu w pozory prawdy, w *sofizmat*, pozornie prawdziwy wniosek, oparty na błędnej zasadzie. O **S.** pisali między innymi: H. Roller „Die griechischen **S.** zu Sokrates und Plato's Zeit“ (Stuttgart, 1832); Martin Schanz „Beiträge zur vorsokrat. Philos. Die **S.**“ (Getynga, 1867) i Grote „Hist. of Greece“ (t. VIII).

Sofizm, ob. Sufizm.

Sofizmat, ob. Sofiści.

Sofja albo **Sophia** (po turecku i grecku), po bulgarsku *Sredec* (Sriedecz), w średnich wiekach *Triaditza*, stolica księstwa Bulgarji, u podnóża Bałkanów, nad rzeką Iskrą i Niszawą, przy dro-

Sofja.

dze żelaznej z Konstantynopola do Belgradu, rezydencja księcia, władz i parlamentu, greckiego metropolity i biskupa katolickiego, liczy przeszło 50,000 miesz. **S.** jest najważniejszem miastem

Bulgarji, prowadzi znaczny handel i ma wiele fabryk wyrobów tabacznych, jedwabnych i sukiennych, jest ogniskiem życia narodowego; posiada wspaniały meczet główny, 8 kościołów chrześcijańskich, uniwersytet, gimnazjum męzkie i żeńskie, szkołę realną, wojskową i rolniczą. W ostatnich czasach powstało tu wiele pięknych budowli, jak pałac księżący, bibljoteka narodowa, parlament, gmach banku, ministerja i in. **S.** zbudowaną została przez cesarza Justynjana na miejscu starożytnego miasta *Ulpia Sardica* albo *Serdica*, w Mezji wyższej, i od 1382 zostawała w posiadaniu Turków. W d. 3 stycznia 1878 r. zajętą została przez wojska rosyjskie pod wodzą generała Gurko i traktatem w San Stefano przyłączona do niezależnej Bulgarji, co zostało potwierdzonem na kongresie berlińskim. **S.** jest odtąd stolicą księstwa bulgarskiego.—*Sofijskie biskupstwo* jest wielce stare, istniało już bowiem za soboru sofijskiego; zaliczało się pierwotnie do arcybiskupstwa ochrydzkiego, począwszy zaś od XIII w. (1234) do bulgarskiego patrjarchatu ternowskiego.

Sofokles (gr. *Sophokles*), słynny tragedjopisarz grecki, syn Sofillosa, zamożnego obywatela z gminy Kolonos, * 495 przed Chr. Dorodny młodzieniec, brał **S.** udział w uroczystym obchodzie zwycięstwa pod Salaminą (480) jako pierwszy tancerz między młodzieżą ateńską. W muzyce kształcił się pod kierunkiem słynnego Lamprosa, ale całe swe życie poświęcił poezji tragicznej, mając świetny wzór w Eschilosie, którego przy pierwszem już wystąpieniu 469 przed Chr. prześcignął i otrzymał nagrodę za tragedję „Triptolemos.“ Po przedstawieniu „Antygony“ wybrany strategiem (wodzem), brał udział w wyprawie na Samos (440) pod rozkazami Peryklesa i jeździł w misji dyplomatycznej na wyspę Lesbos. Ciesząc się powszechnym swych spółobywateli szacunkiem, † **S.** nagłą śmiercią 406 przed Chr. O rodzaju śmierci jego krążyły w starożytności różne baśni, nie zasługujące na wiarę. W poezji tragicznej jest **S.** prawdziwym reprezentantem klasycznego okresu Aten, epoki Peryklesa, tak, jak Fidjasz (ob.) jest nim w sztuce plastycznej. Zupełna harmonja składowych części utworów poetycznych **S.**, zespolenie podniosłości z wdziękiem, równowaga zarówno w natchnieniu, jak i w plastyce—oto zalety, które stanowią właśnie ów charakter klasyczny. Przez wprowadzenie trzeciego aktora umożebnił **S.** wszechstronniejszy rozwój charakterów w osobach głównych i uczynił akcję więcej skomplikowaną; przez zaniechanie trylogji Eschilosowej pozostawił interes tragiczny samym wypadkom i ich rozwojowi, ale rozwój psychologiczny skutkiem pewnego wypadku stanowi zawsze główny zarzut tragedji; interes bowiem, jaki one obudzają, nie polega na konflikcie tragicznym, ale na wrażeniu wywieranem przezeń na umysły głównych osób w tragedji. Przedewszystkiem więc jest **S.** mistrzem w sztuce kreślenia charakterów, zwłaszcza też charaktery kobiet jego obudzają dziś jeszcze wielki podziw. W poglądach religijnych **S.** widać wszędzie pierwiastek etyczny. Budowa wierszów zarówno w djalogach, jak i w partjach melicznych jest mistrzowska, a język **S.** jest wzorem czystego atycyzmu. Podług podań starożytnych napisał **S.** 104 (wedle innych 130) dramaty (tragedji i dramaty satyryczne), z których tylko 7 doszło naszych czasów. Stosownie do czasu, w którym były przedstawione, porządkują je w następny sposób: „Ajas“ (przekł. pol. Węclewskiego, 1865 i Mierzyńskiego); „Elektra“ (przekł. pol. Małeckiego, Poznań, 1841, i H. Wróblewskiego, Lwów, 1871); „Edyp król“ (przekład pol. Fr. Wężyka, 1802 i Kaszewskiego, Warszawa, 1855); „Antygona“ (przekład pol. Smacznińskiego, 1850; Kaszewskiego, Warszawa, 1853, i Małeckiego); „Trachinki“ (przekł. pol. Eljasiewicza, 1824; Węclewskiego i Kaszewskiego, Warsz., 1897); „Filoktet;“ „Edyp w Kolonie“ (przekł. pol. Eljasiewicza, 1824; Kaszewskiego, Warsz., 1854). Przekład wszystkich tragedji przygotował profesor Węclewski. Z kompletnych wydań najlepsze sporządzili: G. Hermann (4 ed., Lipsk, 1854); E. Wunder (4 ed., Gotha i Erfurt, 1857); Schneidewin w opracowaniu Laucha (5 ed., Berlin, 1865).—Biografje **S.** dali: Lessing (ed. Eschenburga, Berlin, 1790); Schök (1841) i Schultz (1863). Por. też Capellmann „Die weiblichen Charaktere bei **S.**“ (Kobl., 1843) i Lübker „Die Sophekleische Theologie und Ethik“ (Kiel, 1852 i 1855).

Sofokles.

Sofonisbe, ob. Masynisa.

Sofonjasz, z hebrajskiego, zwany też *Zephania*, *Zefania*, dziewiąty z rzędu proroków mniejszych, syn Chazego, żyjący w Jerozolimie za panowania Jozjasza. Przepowiada on upadek królestwa Asyryjskiego i jego stolicy Niniwy, potępia bałwochwalstwo, zagnieżdżone w Judei i Jerozolimie, i zagraża ludowi zupełnym upadkiem, jeżeli nie poprawi się i nie będzie pokutował.

Sofron, grecki poeta sceniczny, z Syrakuz, około 420 r. przed Chr., fragmenty wydał Botzon 1867 r. Por. Heitz, 1851.

Sofronista (gr.), stróż obyczajów.

Sofronjusz (św.), mnich z Damaszku, twierdził przeciwko patrjarsze Cyrusowi, że Chrystus miał dwie natury i że dlatego działał dwojakim sposobem, jako Bóg i jako człowiek. Wybrany patrjarchą jerozolimskim, pisał do Sergjusza i biskupa rzymskiego Honorjusza, że nie trzeba czy-

nić ustępstw monoteletom. Po zdobyciu Jerozolimy przez Saracenów (636), wymógł **S.** dla chrześcijan swobody wykonywania obrządków religijnych. Jest jego *Epistola synodica*, drukowana po grecku i po łacinie, tudzież 4 homilje i poemat o starcu Symeonie. Kościół obchodzi jego pamiątkę 11 marca.

Sofronjusz, ksiądz rosyjski, żyjący w XV w. w Razaniu, napisał poemat p. t.: „Skazanie o Mamajewom poboiszcze," w którem opiewa zwycięstwo w. ks. moskiewskiego Dymitra Iwanowicza Dońskiego, odniesione 1380 na polu Kulikowem nad chanem Mamajem. Poemat ten był kilkakrotnie wydawany, najlepiej przez Sniegirewa (w Moskwie) i przez Sacharowa (w Petersburgu).

Softa (pers.), w Turcji człowiek poświęcający się nauce, słuchacz wyższych szkół. Softowie rekrutują się obecnie z najniższej warstwy ludności i podlegają licznym egzaminom, nim uzyskają tytuł *mułły* lub stanowisko sędziego. Są przeciwnikami reform europejskich, w ostatnich czasach zaczęli brać udział w agitacjach politycznych.

Sogdiana, w starożytności satrapja państwa Perskiego, położona na północy, ze stolicą Marakanda (dziś Samarkanda).

Sohar, miasto portowe w arabskiej prowincji Oman, posiada dobrą przystań i liczy 5,000 mieszkańców.

Sohar, *Zohar*, księga obejmująca kabalistykę żydowską, pisana w języku aramejskim, drukowana w Matui 1560, w Lublinie 1623 i w wielu innych miejscach. Jest to rodzaj komentarza do pięciu ksiąg Mojżesza i wykłada tajemne znaczenie tych ksiąg i przykazań Bożych. Kabaliści (ob. Kabała) uważają **S.** za księgę objawianą Simonowi ben Jochai (II w. po Chr.). Naprawdę powstała ona około XIII w. i prawdopodobnym jej autorem jest Moses de Leon z Hiszpanji, który połączył gnostyczne i neoplatońskie teorje i alegorje z judaizmem.—Por. Karpeles „Geschichte der Judischen Litteratur" (1880).

Sohl, komitat węgierski, ob. Zwoleński komitat.

Sohm Rudolf, prawnik, * 1841 r. w Rostoku, kształcił się tamże, oraz w Berlinie, Heidelbergu i Monachjum, 1870 został profesorem we Fryburgu, 1872 w Strasburgu. 1887 objął katedrę prawa niemieckiego w Lipsku. Napisał: „Der Prozess der Lex Salica" (Wejmar, 1867); „Fränkische Reichs- und Gerichtsverfassung" (1871); „Das Verhältnis von Staat und Kirche" (1873); „Das Recht der Eheschliessung" (1875); „Institutionen des römischen Rechts" (4 wyd., 1889); „Kirchengeschichte im Grundriss" (5 wyd., 1890) i in. Nadto opracował „Lex Ripuaria" w „Monumenta Germaniae historica" (Hanower, 1883).

Sohn Karol Ferdynand, malarz niemiecki od 1838 profesor akademji w Düsseldorfie, * 1805 r. w Berlinie, † 1867 r. w Kolonji. Znany jest jako twórca wielu pięknych obrazów przenikniętych nawskroś duchem romantycznym, jak np. „Rinaldo i Armida;" „Dwie Leonory;" „Lutnistka;" „Djana i Akteon;" „Sąd Parysa;" „Romeo i Julja;" „Siostry;" „Cztery pory roku."

Sohn Wilhelm, synowiec poprz., malarz, * 1847, profesor akademji w Düsseldorfie.

Soińskie, albo **Woronowe Słobody starostwo** niegrodowe, było położone w województwie Mścisławskiem i obejmowało wieś kościelną Soina, z folwarkiem Miełkowka, z których wedle spisów podskarbińskich z 1766 opłacano kwarty złp. 83 gr. 37, a hyberny złp. 350. Od 1772 przeszło od dnia 16 września pod panowanie rosyjskie. W niektórych spisach podskarbińskich mylnie nazwano je Samskiem.

Soirée (fr.), wieczór, zebranie towarzyskie wieczorne.

Soissons, miasto okręgowe we francuskim departamencie Aisne, nad rz. Aisne, rezydencja biskupa, ma 12,000 miesz., kościół katedralny z wieżą wysoką na 66 m., bibljotekę z 50,000 tomów. Za czasów rzymskich zwało się *Augusta Suessonum* i po zwycięstwie, odniesionem tu nad Rzymianami (Sjagryjuszem) w 486 przez Klodoweusza, przeszło do posiadłości Neustrji. W X w. dostało się hrabiom Vermandois, a 1482 domowi Bourbon-Condé. **S.** w ostatniej wojnie francusko-niemieckiej po 4-dniowem ostrzeliwaniu było zajęte przez Niemców wskutek kapitulacji z 16 października 1870.—*Karol* książę *Bourbon* (* 1556, † 1612) przyjął tytuł *hrabiego Soissons*. Jego syn *Ludwik Bourbon*, hr. *de Soissons* (* 1604), znakomity wojownik, wróg kardynała Richelieu, w połączeniu z książętami Bouillon i Guise pobił wojska królewskie 6 lipca 1641 pod Sedanem, ale tu także prawdopodobnie z ręki skrytobójczej sam poległ. Na nim wygasła boczna linja *Soissons* po mieczu, a posiadłości i tytuł przeszły na drugiego syna jego siostry Marji, *Eugenjusza Maurycego Sabaudzkiego*, który (* 1633 w Chambéry) odznaczył się w armji francuskiej i † 1673.—Jego starszy syn z małżonki Olimpji Mancini, siostrzenicy kardynała Mazarini, *Ludwik Tomasz*, prowadził dalej linję *Sabaudzko-Soissons*, która wygasła 1734. Synem jego był sławny książę Eugenjusz (ob.) Sabaudzki. Ich matka, wspomniana dopiero *Olimpja Mancini hrabina Soissons* (* 1640), obwiniona o kilka otruć i wygnana tak z hiszpańskiego jako i z francuskiego dworu, † 1708 w Brukseli, opuszczona nawet przez swego syna Eugenjusza.—Por. Renée „Les nièce de Mazarin" (2 t., Paryż, 1856).

Soja *(Soya)*, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, zioła ze strąkami szerokiemi, nie wciśniętemi między nasionami. W Chinach i Japonji uprawiana jest *S. hispida*, owłoszona na łodydze i liściach czerwono-brunatno, z kwiatami bladofioletowemi i strąkami sierpowatemi. Nasiona są okrągłe lub nerkowate, żółtawe, zielonawe lub czarne, a w porównaniu z innemi roślinami pożyw-

nemi mają wysoką wartość pożywną i znaczną zawartość tłuszczu. Sok ich używa się w Japonji zamiast masła; wyrabia się z nich też sos brunatny *(soja, shoja)* do pieczeni i ryb. *Mizo* jest ciastem z nasion soi, soli i gotowanego ryżu; *tofu* otrzymuje się z wyciągu wodnego nasion przez strącenie solą kuchenną. Polecano też te nasiona, jako surogat kawy.—Por. Wein „Die Sojabohne“ (1881).

Sojmonow Teodor, marynarz rosyjski, * 1682 w Moskwie, † 1780 tamże. Otrzymawszy początkowe wychowanie w szkole marynarki w Moskwie, wysłany był 1713 dla dalszego wykształcenia do Holandji; 1719 miał udział w ekspedycji, wysłanej dla zbadania morza Kaspijskiego, poczem według własnych pomiarów nakreślił obszerną mapę brzegów południowych i zachodnich, brzegów zaś północnych i wschodnich według opisu ks. Bekowicza, uzupełnionego przez porucznika Kożyna. Awansowawszy następnie na kapitana-porucznika, miał udział w wzięciu m. Baku (1723); 1739 mianowany był w godności wiceadmirała generalnym komisarzem wojskowym, i na tem stanowisku znajdując się, uchylił wiele nadużyć w marynarce rosyjskiej. Zaplątany w spisek przeciwko Bironowi, skazany był na śmierć; ułaskawiony potem, zesłany był do Ochocka, skąd powrócił 1742 r. po dwuletnim pobycie. Przywrócony do swych godności, został 1757 r. radcą tajnym i gubernatorem Syberji, na którym to urzędzie pozostawał przez lat 6. Położył zasługi przez wydanie map i dzieł, ściągających się do hydrografji Rosji.

Sok, ogólna nazwa cieczy znajdujących się w ciałach zwierząt i roślin, lub występujących na ich powierzchnię. W szczególności ciecze krążące w roślinach stanowią *sok wstępujący, zstępujący i mleczny* (ob. Roślina). **S.** świeżo wyciśnięte z roślin używane były dawniej dla wiosennych kuracji, przy rozmaitych przewlekłych cierpieniach przyrządów trawienia i oddychania. Dziś przez wody mineralne zupełnie z użycia wyszły. W najczęstszem użyciu były zioła *mniszka, dymnicy, podróżnika, krwawnika* i t. d.

Sokal, m. w Galicji, obw. Żółkiewskim, nad Bugiem, założone 1424 przez Ziemowita, księcia mazowieckiego i ruskiego, ulegało po kilkakroć napadom Tatarów i Szwedów, którzy za każdym razem okrupnie je złupili. Tutejszy kościół i klasztor bernardynów, wzniesiony przez Stanisława Gomolińskiego, biskupa chełmskiego, poświęcony 1611, posiada gmachy w kształcie twierdzy; otacza je mur potężny, mający 3 bramy i 4 wieże po bokach. Cudowny wizerunek Matki Boskiej (kopja częstochowskiego), zwiedzany jest przez tysiące pobożnych. Ołtarz, w którym on się mieści, jest z hebanu, bogato srebrem ozdobny. **S.** ma także zamek starożytny i 8,000 m.

Sokal Emil, inżynier, * 1851 w Przybyłowie, w Galicji wschodniej, szkoły średnie ukończył we Lwowie, 1868—71 r. kształcił się w politechnice w Zurychu; praktykę zawodową rozpoczął przy wydziale krajowym galicyjskim, a następnie pracował przy budowie kolei arcyksięcia Albrechta. W 1874 przeniósł się do Warszawy i do 1882 był inżynierem drogi Nadwiślańskiej. Następnie miał udział w budowie drogi transwersalnej w Galicji między Chabówką a Dobrą, a w 1885 r. wezwany został przez Lindleya na inżyniera przy budowie kanalizacji w Warszawie, gdzie obok tych zajęć przyjął żywy udział w sprawie kanalizacji mniejszych miast, kąpieli ludowych i w innych pracach społecznych. Oprócz wielu artykułów w *Przeglądzie technicznym*, *Zdrowiu* i innych pismach ogłosił „O budowie kanałów ulicznych“ (1890).

Sokalski Bronisław, nauczyciel szkoły ludowej, napisał: „Rys geograficzno-statystyczny okręgu Złoczowskiego w Galicji“ (1885).

Sokalskie starostwo niegrodowe leżało w województwie i powiecie Bełskim. Podług spisów podskarbińskich z 1770 obejmowało w sobie miasto Sokal (ob.) z wójtostwem i zamkiem, oraz wsie: Zawyżna, Cielęż, Ilkowice, Skomorochy, Poturzyca z Wólką, Byndincha, Podzimierz, Radwaniec i wójtostwo w Stojanowie. W 1768 było w posiadaniu Franciszka Salezego Potockiego, a następnie syna jego Stanisława, który z niego opłacali kwarty złp. 20,683 gr. 11, a hyberny złp. 2,358. Historyczne to starostwo pamiętne jest wielu walkami na jego obszarach stoczonemi. Obejmowało także w sobie obraz N. Panny Marji łaskami słynący, który w 1843 wskutek wszczętego pożaru ogień pochłonął. Po zajęciu go przez rząd austrjacki 1 mar. 1788 tenże sprzedał wieś Cielęż Antoniemu hr. Ponińskiemu za zł. reń. 21,026, a resztę starostwa oddano Tadeuszowi hr. Dzieduszyckiemu, jako częściowe wynagrodzenie za jego dziedziczne dobra Kossowskie, na saliny zajęte.

Sokola.

Sokola, herb: Na tarczy dwudzielnej, w polu prawem —przednia połowa dzika, w lewem—tylna połowa niedźwiedzia. Pola są oddzielone od siebie pręgą czerwoną, pionową. U szczytu—pół niedźwiedzia.

Sokolcza, miasteczko w powiecie Skwirskim, gub. Kijowskiej, jedna z naludniejszych osad tego powiatu.

Sokolin albo *Sokolnia*, miasteczko w pow. Orszańskim, gub. Mohylowskiej, gniazdo starożytnej rodziny książąt Druckich-Sokolińskich, miało w początkach XVII w. w zbór kalwiński, który w czasie wojen za Jana Kazimierza upadł i więcej się już nie podniósł.

Sokolińscy książęta, ob. Druccy książęta.

Sokolnicki Michał, znakomity generał, * 1760 w województwie Poznańskiem, ukończył szkołę kadetów w Warszawie i dał się poznać szczególnie z biegłości w fizyce i matematyce. W 1787

wezwany został do wykładania topografji wojskowej w Wilnie, następnie wysłany kosztem rządu za granicę, po powrocie był nauczycielem Józefa Sułkowskiego. W stopniu podpułkownika odbył kampanję w 1792. Później walczył pod Dąbrowskim w Wielkopolsce i zasłaniał odwrót szczątków armji między Warszawą a Krakowem.—Wzięty do niewoli przesiedział czas jakiś w Petersburgu, skąd przeszedł do Francji i zaciągnął się pod dowództwo Kniaziewicza. Do kraju wrócił po bitwie pod Jeną i zorganizowawszy wojsko polskie, bił się pod Gdańskiem i innemi miastami. Kiedy w r. 1809 Austrjacy kraj zajęli, **S.** walcząc z nimi uzyskał sławę; najznakomitsze jego w tym czasie zwycięstwa były (kwiecień) pod Górą i Sandomierzem (maj). W 1810 mianowany generałem dywizji, wezwany został do Paryża jako członek akademji umiejętności instytutu francuskiego. Następnie odbył zaszczytnie kampanję w 1812, a za królestwa wrócił do kraju, odprowadzając zwłoki ks. Józefa Poniatowskiego.—W r. 1816 w czasie przeglądu na Saskim Placu koń dziki uniósłszy go, rozstrzaskał mu głowę i **S.** umarł na miejscu.—Życiorys jego skreślił Hortensjusz de St. Albin, przy wydaniu pamiętników Sułkowskiego. Na polski przełożył je Wł. Mikołajewski i wydrukował w tomie IV „Pamiętników z XVIII w." (Poznań, 1864).

Sokolnickie starostwo niegrodowe mieściło się w województwie Sieradzkiem, w ziemi Wieluńskiej, powiecie Ostrzeszowskim. Podług lustracji z r. 1662, powstało z dawniejszego starostwa Wieluńskiego przez oddzielenie z niego wsi: Sokolniki, Wierzbie, Pątchnów, Krzywarzeka, Mokrzko, Wróblów, Osiek, Czastary, Pichlice, Łęka, Przywory, Kiełczygłów, Kaszyna, Obrów i Glina. W r. 1771 posiadał je Antoni książę Sułkowski, opłacając z niego kwarty złp. 2,581 gr. 1, a hyberny złp. 108 gr. 11. Na sejmie jednak z r. 1773—75 Stany Rzeczypospolitej nadały te dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Bnińskiemu Łukaszowi.

Sokolnictwo, rodzaj polowania z pomocą sokołów, jastrzębi i orłów, dawnemi czasy, przed udoskonaleniem broni palnej, bardzo upowszechniony. Sokoły były do polowania zaprawiane. Przytwierdzano im do nóg wązkie rzemienie i głowę zakrywano kapturem czyli czepcem; głodem i ciągłem bujaniem nazwyczajano je do tego, że trzymane na uwięzi siedziały spokojnie na dłoni pokrytej rękawicą skórzaną, a po usunięciu czepca pożerały podawane im mięso; stopniowo zaś nazwyczajały się do tego, że chwytały gołębia i wracały z nim do ręki. Wtedy sokół był już przygotowany do polowania; *sokolnik* trzymał go na dłoni, a po usunięciu czepca sokół wzbijał się w górę i dostrzegłszy zdobycz, spędzał ją na ziemie, gdzie ją chwytały psy myśliwskie, sokół zaś wracał na dłoń sokolnika. Polowanie z sokołami było ulubioną zabawą dam i rycerzy i wyszło z użycia dopiero w XVIII w. Szczególniej zaś uprawiane było w Azji środkowej, a dotąd jeszcze Hindusi i Beduini używają sokołów do polowania. Por. Wodzicki „O sokolnictwie i ptakach myśliwskich" (Warszawa, 1858); Chenu i Odes-Murs „La fauconnerie ancienne et moderne" (1862); Magand d'Aubusson „La fauconnerie" (1879); Faichtinger „Geschichte der Falkenjagd" (1878).

Sokolnik z XV w.

Sokolnik, ob. Sokolnictwo.

Sokolniki, wieś w Galicji, o milę od Lwowa położona, ma źródło wody mineralnej żelaznej.

Sokołowski Stanisław, znakomity kaznodzieja polski z czasów Stefana Batorego i Zygmunta III. * 1537. Studjował w akademji krakowskiej, w której potem został profesorem teologji i wymowy, a następnie 1576 spowiednikiem i kaznodzieją Stefana Batorego, w końcu kanonikiem krakowskim. † 1593. Wszystkie prace jego w jedną księgę zebrane, wyszły p. t. „Stanislai Socolovii, Can. Crac. apud Stefano P. R. Concionatoris, opera" (Kraków, 1591).

Sokołowski Łukasz, Pijar, rodem z ziemi Chełmskiej, żyjący w latach 1739—1770. Tłómaczył bajki Ezopa, p. t. „Ezop w wesołym humorze", tudzież bajki Fedra, Pilpaja i de la Motte, po polsku i po francusku (Warszawa, 1769—74); „Życie prywatne Rzymian" d'Arnay'a (tamże, 1768 i 1776), oraz Galanda „Awantury arabskie lub Tysiąc nocy i jedna" (12 t., 1766—72; 2 wyd., 6 t., Wilno, 1820).

Sokołowski Jakób, znakomity rysownik, * roku 1784 w Wyczułkach pod Warszawą, † 1837 we wsi Bukowie, w Lubelskiem. Odznaczał się głównie jako wyborny rysownik i malarz akwarelowy krajobrazów, zwierząt i karykatur.

Sokołowski Marek, jeden z najznakomitszych gitarzystów, * 1826 w Pohrebyszczach pod Żytomierzem. Kształcił się w Paryżu. Odbywał podróże artystyczne po całej niemal Europie, przyjmowany wszędzie jako najpierwszy wirtuoz na gitarze. W latach 1859 i 1861 występował w Warszawie. Są także jego kompozycje na ten instrument.

Sokołowski Marjan, historyk sztuki, * 1839 w Czyżewie kościelnym gub. Łomżyńskiej, gimnazjum realne ukończył w Warszawie studja uniwersyteckie w Peszcie, Heidelbergu i Wiedniu; w 1882 został profesorem sztuki w uniwersytecie Jagielońskim, 1880 członkiem akademji, a 1887 korespondentem komisji centralnej do zabytków historycznych w Wiedniu. Napisał: „Kaulbach i Courbet" (1873); „Malarstwo portretowe" (1874); „Pomnik Mickiewicza i Konkurs na pomnik Mickiewicza" (1883 i 1885); „Ruiny na Ostrowie jeziora Lednicy, studjum nad budownictwem

w przedchrześcijańskich i pierwotnych chrześcijańskich wiekach w Polsce“ (1876); „Wielka rezydencja i wielki ród“; „Hans Suess von Kulmbach i jego mistrze Jacopo dei Barbari“ (1883); „Wystawa obrazów starych mistrzów w Sukiennicach krakowskich“ (1883); „Badania archeologiczne na Rusi galicyjskiej“ (1883); „Zbiór gemmo-gliptyczny p. Szmidta-Ciążyńskiego“ (1883); „Die italienischen Künsten der Renaissance in Krakau“ (1885); „O malarstwie ruskiem“ (1885); „Bizantyńska i ruska średniowieczna kultura“ (1888); „O wykopaliskach dodońskich;“ „Studja i szkice z dziejów sztuki i cywilizacji“ (Kraków, 1899, t. 1).

Sokołowski August, historyk, * 1846 roku w Ulicku Zarąbanem w Galicji wschodniej, nauki gimnazjalne i uniwersyteckie pobierał we Lwowie, gdzie uzyskał stopień doktora filozofji. W 1874 został profesorem historji w gimnazjum św. Anny w Krakowie, a 1876 habilitował się na docenta historji austrjackiej w uniwersytecie jagiellońskim. Ogłosił: „Stosunki polsko-czeskie za czasów wojen husyckich“ (w *Dzienniku literackim* lwowskim, 1868); „Ostatni obrońcy husytyzmu w Polsce“ (Krak., 1870); „Konrad ks. na Mazowszu i zakon niemiecki“ (Poznań, 1873); „Projekt rozbioru Polski w wieku XV“ (w 1 t., „Sprawozdań akad. um.); „Andrzej Gałka z Dobczyna“ (w „Przew. nauk. i liter.“); „Historja powszechna dla uczniów wyższych klass gimnaz.“ (t. 1, Lwów, 1877).—Jako członek komisji historycznej akad. umiej. wydał z jej polecenia „Codex epistolaris saeculi XV, pars I“ (1877) i „Listy ks. Jerzego Zbaraskiego, kaszt. krak., z lat 1621—31“ (w II t. „Arch. komisji histor. w akad. umiej., 1878); „Listy ks. Radziwiłła Sierotki, Jana Zamojskiego i Leona Sapiehy“ (w „Archiwum niemieckiem“, 1884); „Djarjarze sejmowe z 1587“ (1587); „Przed rokoszem, studjum historyczne“ (1882); „Jan Szczęsny Herburt“ (1883); „Stanisław Djabeł Stadnicki„ (1883); „Turecka polityka Stefana Batorego“ (1885); „Historja starożytna dla wyższych klas szkół średnich“ (1876); „Dzieje Polski ilustrowane“ (Wiedeń, 1896—1898, t. 3).—Oprócz tego umieścił w różnych czasopismach galicyjskich wiele artykułów krytycznych.

Sokołowski Alfred Marcin, lekarz, * 1850 r. w Włodawie na Podlasiu, medycynę studjował w Warszawie, do r. 1873, następnie w Wiedniu, Heidelbergu i Paryżu, gdzie otrzymał stopień doktora medycyny za rozprawę: „Les complications laryngées de la phthysie pulmonale“ (1880); od r. 1874 do 1880 był lekarzem zakładu dla chorych piersiowych Brehmera w Görbersdorfie, w r. 1881 powrócił do Warszawy i 1882 został ordynatorem szpitala Św. Ducha. Ogłosił około 100 prac w języku polskim, francuskim i niemieckim, przeważnie o chorobach dróg oddechowych; ważniejsze z nich są: „Beiträge zu der Behandlung der chronischen Lungenschwindsucht“ (Berlin, 1877); „Kilka uwag nad stosunkiem wzajemnym djatezy artrytycznej do suchot płucnych“ (*Gaz. Lek.*, 1890); „O włóknistej postaci suchot płucnych“ (*Gaz. Lek.*, 1885); „Skryte postacie suchot płucnych“ (1890); „Leczenie klimatyczne suchot płucnych“ (1893); O stosunku cierpień narządów wewnętrznych do zaburzeń w górnym odcinku dróg oddechowych“ (1898); „Choroby tchawicy i oskrzeli“ (1902). W zbiorowym podręczniku laryngologji Heimana (Wiedeń, 1898 r.) opracował rozdział „O stosunku chorób gardzieli, nosa i krtani do ogólnych cierpień organizmu“.

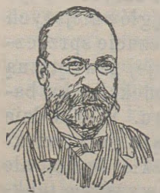

Sokołowski A.

Sokołowskie starostwo niegrodowe było położone w województwie Nowogródzkiem. powiecie Słonimskim. Podług spisów podskarbińskich z r. 1766, było połączone ze starostwem Zdziłowskiem (ob.), oraz z wsiami Wójtowe Sioło i Niwa. które w tym czasie posiadał Adam Brzostowski, kasztelan połocki, opłacając z nich łącznie kwarty w ilości 2,661 gr. 18. Na sejmie warszawskim z r. 1773—1775, Stany Rzeczypospolitej z powodu długoletnich sporów o granice tych dóbr narodowych, wyznaczyły oddzielną komisję z 10 urzędników dla ostatecznego i ścisłego ich oznaczenia.

Sokołów, miasteczko w Galicji, obwodzie Rzeszowskim, niegdyś otoczone nieprzebytymi lasami, w których Władysław Jagiełło r. 1418 odbywał łowy na tury. Ślad tej obfitości turów spotykamy jeszcze we wsi Turza, położonej w pobliżu **S.**

Sokołów, miasto powiatowe w gubernji Siedleckiej, ma 7,246 miesz. (1897).—*Sokołowski powiat*, stanowi część gub. Siedleckiej, ma 21,7 mil kw. i 68,008 miesz. (1897). W powiecie są 3 miasta i gmin 13.

Sokołówka, miasteczko w Galicji, obwodzie Złoczowskim, o 3 mile od Brodów, ze starożytnym zamkiem.

Sokoły, nazwa towarzystw gimnastycznych w Czechach i Galicji.

Sokora, drzewo, ob. Topola.

Sokoto, państwo plemienia Fellata (ob.), w środkowym Sudanie, na południe rozciąga się aż do rz. Binue (ob.), ma 324,000 klm. kw. i przeszło 10 miljonów miesz. Większa część tego państwa należała dawniej do kraju Haussa (ob.). Stolicą państwa jest miasto Wurno; które ma 15,000 miesz. i prowadzi znaczny handel.

Sokotora, Sokotra lub **Soktra,** 130 klm. długa a do 38 klm. szeroka wyspa, przy brzegach Afryki wschodniej, naprzeciwko przylądka Guardafui położona, obejmuje 3,579 klm. kw. Wewnątrz górzysta, mało ma wody, pomimo to bardzo urodzajna, wydaje wonne drzewo Gummi amara, smoczą krew i sławną żywicę *Sokotora-Aloë (Aloe spicata)*. **S.** należy do Anglji i liczy

12,000 miesz. Główne miasto na wyspie jest Tamarida. Por. Robinson „Sokotra“ (Londyn, 1878).

Sokół *(Falco)*, rodzaj ptaków drapieżnych, typ rodziny *sokołów (Falconidae)*, której cechy są: dziób hakowaty, najczęściej od samej nasady zgięty i woskówką nasadową z wierzchu opatrzony; nogi mierne, mniej lub więcej silne, z chwytnemi palcami, uzbrojone ostremi, zakrzywionemi pazurami, skoki pokryte tarczami lub pierzem, skrzydła mniej więcej długie, ogon różnokształtny. Ptaki te karmią się po większej części żywą zdobyczą. Wszystkie chwytają zdobycz pazurami; jedne, odznaczające się lotnością, chwytają ptaki w locie, inne znienacka na łup upatrzony napadają. Odznaczają się pięknością kształtów, poważną postawą, odwagą, i szybkością ruchów. Wzrok posiadają nader bystry. Po większej części przesiadują w gęstych lasach i tylko na łowy w otwarte puszczają się okolice. Największa ich liczba gnieździ się na drzewach w gniazdach obszernych, z gałęzi usłanych; składają od 1—8 jaj grubo-

Sokół wędrowny.

Rybitw.

skorupnych, białych, cegłasto lub rdzawo upstrzonych. Rozmieszczone są na całej kuli ziemskiej. Ważniejsze rodzaje tej rodziny są: sokół, orzeł, jastrząb (do którego liczy się krogulec), błotniak, myszołów, kania, pszczołojad (ob. te wyrazy). Z rodzaju sokoła, odznaczającego się krajcami szczęki górnej w jeden lub dwa zęby wykrojonemi, znajdują się u nas: **S.** *wędrowny (F. peregrinus)*, z wierzchu popielaty, śniado pręgowany, z czarną główką i szerokim wąsem na policzku; od spodu białawy, samiec 47—52 cm. długi, samica dłuższa. *Raróg (F. laniarius)* z brunatnym wierzchem, płowym spodem, brunatno płomykowanym. Dwa te gatunki, oraz *białozór (F. candicans)*. 60 cm. długi, żyjący na północy, słynęły jako najlepsze ptaki myśliwskie (ob. Sokolnictwo). *Kobuz (F. subbuteo)*, znacznie mniejszy od dwu poprzedzających, z wierzchu śniado-popielaty, z biało-płowym lub białawym spodem. *Drzemlik (F. aesalon)*, mniejszy od kobuza, z krótkiemi skrzydłami, z płaszczem u samca popielatym, spodem białym lub rudawym, samica z wierzchu jest brunatna, od spodu płowa. *Pustułka (F. tinnuncalus)*, samiec z wierzchu ceglasty z czarnemi plamami, od spodu płowy, brunatno płomyczkowany, głowa i ogon popielate, a ten ostatni przy końcu czarno przepasany. *Pustułeczka (F. ceuchris)*, jeszcze mniejsza od poprzedzającej; u samca grzbiet bez plamek, popielate nadlotki; samica podobna jak w poprzednim gatunku, lecz pazury w obu płciach są białe. *Kobczyk (Erythopus vespertinus)*, z nogami i woskówką ponsowemi; samiec popielaty, samica z wierzchu popielata, śniado pręgowana. *Rybitw* czyli *rybołów (Pandion haliaëtos)*, więcej zbliżony do orłów, z wierzchu brunatny, z głową jedwabisto białą, odznacza się silnemi pazurami. Koloryt zresztą tych ptaków dosyć jest zmienny.

Sokół, rzeczka w dawnej ziemi Halickiej, ma źródło na górze Kończystej w Beskidzie i wpada do Świcy pod m. Sokołowem.

Sokół, dawny zamek w powiecie Połockim, guberuji Witebskiej, przy zbiegu rzek Drysy i Niszczy, zbudowany 1566 przez wojska Iwana Groźnego, zdobyty był 1579 podczas wyprawy Stefana Batorego przez hetmana Mieleckiego.

Sokół, pseudonim Natalji Sokołowskiej.

Sokółka, Sokołda, rzeczka w dawnem województwie Trockiem, dziś w powiecie Sokolskim, gubernji Grodzieńskiej. Wypływa z jeziora przy mieście Sokółce i wpada do rzeki Supraśli.

Sokółka, miasto powiatowe gubernji Grodzieńskiej, u źródeł Sokołdy położone, liczy 7,595 miesz. (1897).—*Sokolski (Sokołkiński) powiat* ma na przestrzeni 2,287 w. kw. 111,339 miesz. (1897).

Sokrates, najpierwszy z wielkich myślicieli starożytności, * między 471 a 469 przed nar. Chr. w Atenach, gdzie ojciec jego Sofroniskos był rzeźbiarzem, a matka Fainarete akuszerką. Otrzymawszy wychowanie przepisane prawami dla młodzieży ateńskiej, słuchał nauk sofistów (ob.) i rozczytywał się w pismach Anaksagorasa i Archelausa. Co do udziału **S.** w życiu publicznem wiemy, iż odbywał trzy wyprawy wojenne między 432 a 422 r. (pod Potideę, Delium i Amphipolis). Nie mieszając się do walk stronniczych, położył sobie za zadanie moralne oddziaływanie na współobywateli z pomocą obmyślanej przez siebie metody djalektycznej, Wstrętna powierzchowność, przypominająca postaci satyrów i sylenów, była niezawodnie jedną z najgłówniejszych przyczyn, jakie rozbudziły w **S.** poczucie sprzeczności między wewnętrzną istotą i jej zewnętrzną formą człowieka i skłonność ku refleksji, ku badaniu i kształceniu swego charakteru. Wprawdzie już u sofistów spotykamy się z dążnością refleksyjną, ku podmiotowi myślącemu skierowaną, ale pierwszy **S.** zwrócił ją ku dwu najwyższym funk-

Sokrates.

cjom duchowym: wiedzy i cnocie. Cnota wypływa z wiedzy i daje się nauczać. **S.** nie zostawił żadnych pism i nie starał się o wytworzenie systematu, rozwiązującego poruszane poprzednio przez filozofję zadania; działalność jego polegała głównie na rozbudzaniu w uczniach samowiedzy, na przyuczaniu ich do logicznego rozumowania i zastanawiania się nad sobą. Jako środka używał on tak zwanej *ironji* (ob.), t. j. udawał nieświadomość zupełną przedmiotu, stanowiącego treść rozmowy, i doprowadziwszy zręcznemi pytaniami swego interlokutora do sprzecznych z sobą odpowiedzi, uciekał się do tak zwanej *majeutyki* (akuszerji) duchowej, by ułatwić wydobycie prawdy z duszy nieumiejącego myśleć należycie przeciwnika. Demoniczne ostrzeżenie jest to wewnątrz nas objawiający się głos bóstwa, który budzi przeświadczenie o zgodności naszego postępowania z prawami moralnemi. Nauka ta zgotowała zgubę wielkiemu myślicielowi. Wkrótce po wypędzeniu 30 tyranów, niejaki Meletus zaniósł na **S.** skargę 399 r. przed Chr., popartą przez przywódcę demokracji Anitosa i mówcę Likona, i wypowiadającą te same obwinienia, jakie przedtem Arystofanes powtarzał w *Obłokach*. Brzmiała ona: „**S.** jest szkodliwym, ponieważ nie uznaje bogów przyjętych przez państwo, lecz wprowadza nowe demoniczne istoty; powtóre szkodzi on państwu przez psucie młodzieży.“ Skarga ta była uzasadnioną tyle, o ile opierała się na wspólności zachodzącej między **S.** a sofistami, dążącymi do wyemancypowania jednostek z pod bezpośredniej ślepej uległości obyczajom, prawom i wierze ludu całego i państwa. Gdy sofiści, burząc dawne zasady, nie stawiali nowych, przeciwnie **S.** dążył do nowego uzasadnienia prawdy i moralności. Skazany na śmierć przez wypicie trucizny, **S.** męstwem i moralną podniosłością ostatnich chwil opromienił swą postać nieśmiertelnym blaskiem potęgi duchowej i stwierdził przykładem własnym swą naukę. Najważniejszem źródłem do poznania życia i pojęć **S.** są pisma Platona i Ksenofonta, Z licznych opracowań ważniejsze są: E. von Lassaulx: „Des **S.** Leben, Lehre und Tod“ (Monachjum, 1857); E. Alberti „**S.**, ein Versuch nach d. Quellen“ (Getynga, 1869). Szczegóły procesu obszernie przedstawia G. Grote w „Historji Grecji“ (t. 8); Fouillet „La philosophie de Socrate“ (Paryż, 1874); Zeller „Philosophie der Griechen“ (Lipsk, 1889).

Sokrates, scholastyk, * około 380 w Konstantynopolu, † 440 r. Nauczycielami jego byli gramatycy Ammonios i Helladios. **S.** poświęcił się zawodowi prawnemu i był adwokatem (scholastykiem) w Konstantynopolu. Konstynuował historję kościelną Euzebjusza od r. 305—439 i objął ją w siedmiu księgach: „Ekklesiastikê historia.“ Praca ta była kilkakrotnie wydawana, między innemi przez Henr. Valois (Paryż, 1688) i przez Anglika Husseye (3 t., Oksford, 1853).

Sokratycy, uczniowie Sokratesa, rozwijający dalej jedną z dwu głównych stron jego nauki: etyczną lub djalektyczną. Tę ostatnią przeważnie rozwijała tak zwana *Megarejska szkoła* Euklidesa i *Elidzka* Fajdona; moralne zasady zajmowały *cyniczną* szkołą Antystenesa i *cyrenajską* Arystypa. Najstarszym z uczniów Sokratesa był Ksenofont, a po nim Ajschines. Por. Zeller „Philosophie der Griechen.“

Sokulec, miasteczko w pow. Kamieniekiem, gub. Podolskiej, przy ujściu Pobujanki do Uszycy, zupełnie prawie podupadłe. Miało niegdyś zamek, zburzony podczas pierwszego najazdu Tatarów (1240).

Sol, łać., słońce.—*Sol ubique triumphat*, słońce wszędzie tryumfuje (przysłowie rzymskie, wyrażające prawo tryumfu dobrego nad złem).

Sol, u Rzymian bożek słońca, to samo co u Greków Heljos (ob.).

Sol (łac. *solidus*), dawna francuska moneta rachunkowa=$^1/_{20}$ liwra, obejmowała 12 *deniers*; od r. 1719 bita była z miedzi i miała ważyć 12,238 grama, ale wkrótce się zepsuła. Obecnie jest to *(sou)* zwykła nazwa 5 centymów, wartości $1^1/_4$ kopiejki.

Sol (t. j. słońce), złota moneta peruwjańska, od r. 1871 jednostka monetarna, wartości 5 franków, bita też w srebrze.

Solamen miseris socios habuisse dolorum (łac.), pociechą jest mieć towarzyszów niedoli.

Solanina, $C_3H_{63}NO_{16}$, alkoloid znajdujący się w jagodach roślin psiankowatych (ob.) i w innych ich częściach, jak np. w młodych kiełkach kartofli. Z roztworu alkoholicznego opada w słupach bezbarwnych; własności ma trujące. Kwas siarczany rozszczepia ją na cukier i *salanidynę* $C_{25}H_{39}NO$, która jest silną zasadą.

Solanki, źródła wody słonej, ob. Sól i Wody mineralne.

Solano, wiatr południowy i płd.-wschodni, podobny do wiatru sirokko, wieje w Hiszpanji płd. podczas miesięcy letnich.

Solanum, *Salaneae*, ob. Psianka, Psiankowate.

Solarny (łac. *sol*, słońce), tyczący się słońca.

Solarny olej, olej powstający przy dystylacji smoły węgli brunatnych lub kamiennych, jest olejem bezbarwnym lub słabo-żółtawym, c. wł. =0,83; wre między 250° a 350°, zapala się wyżej 100°. Używa się jako materjał oświetlający, złożony jest z kilku ciężkich węglowodorów.

Sola-weksel, ob. Weksel.

Solcy, miasteczko w pow. Porchowskim, gub. Pskowskiej, liczy przeszło 5,000 miesz. i prowadzi obszerny handel lnem.

Solcza, rzeka w gub. Wileńskiej, wypływa z błot koło Wielkich Sołecznik w pow. Wileńskim, płynie z wschodu na zachód pod Małemi Solniczkami, następnie stanowi granicę pomiędzy powiatami Lidzkim i Trockim, wreszcie w tym ostatnim niedaleko Olkienik wpada do rz. Mere-

czanki od lewego brzegu. Dno ma piaszczyste, płynie naprzemian wśród łąk i piasków; długa 50 wiorst, szeroka do 3 sążni, głęboka do 3 stóp. Ryby poławiane w Solczy ódznaczają się wybornym smakiem; wiosenną porą w czasie przyboru wody zdatna jest do spławu. Oprócz kilku pomniejszych, przyjmuje od prawego brzegu rzeczkę Wasinkę, którą na wiosnę spławiają się małe tratwy.

Soldanella, roślina, ob. Jaślinek.

Soldau, niemiecka nazwa Działdowa (ob.).

Soldo (w liczbie mnogiej *soldi*), dawna moneta zdawkowa we Włoszech północnych i środkowych, której liczono 20 sztuk na lirę, Miejsce **S.** zastępuje obecnie moneta zawierająca 4 centesimi.

Sole, u dawnych chemików ogólna nazwa związków chemicznych rozpuszczalnych, posiadających smak, i dotąd w tem znaczeniu pojmowana w niektórych układach mineralogicznych; obecnie jednak chemja pod nazwą **S.** rozumie związki powstające przez działanie kwasów na zasady. Ponieważ kwasy jedne zawierają tlen, inne zaś nie, przeto i **S.** rozpadają się na dwie kategorje, **S.** *tlenowych* i **S.** *haloidalnych*. Podział ten większe miał znaczenie, gdy panowała w chemji teorja dualistyczna, bo wtedy sole haloidalne uważane były za związki podwójne, sole tlenowe za związki potrójne; obecnie wyobrażamy sobie powstawanie **S.** w ten sposób, że pierwiastek metaliczny zastępuje miejsce wodoru kwasu, np. HCl kwas solny, NaCl chlorek sodu; HNO_3 kwas azotny, $NaNO_3$ azotan sodu. Wspólnych własności fizycznych zresztą **S.** mało przedstawiają.—Jeżeli kwas posiada jeden tylko atom wodoru typowego, może ten tylko jeden atom być zastąpiony przez atom metalu i kwas taki wydaje tylko jeden szereg soli; jeżeli zaś zawiera 2 lub 3 atomy takiego wodoru, to mogą być zastąpione jeden, dwa lub trzy atomy wodoru przez metal i kwas wydaje kilka szeregów soli; stąd pochodzi rozróżnienie **S.** obojętnych, kwaśnych, zasadowych. Jeżeli w kwasie, zawierającym kilka atomów wodoru, wodór zastąpiony zostaje nie przez jeden, ale przez dwa lub przez kilka różnych metali, powstają *sole podwójne*. Solom tlenowym odpowiadają analogicznie do nich złożone *siarkosole*, w których tlen zastąpiony jest przez siarkę. Jeżeli kwas lub zasada działają na **S.**, następuje często rozkład **S.**, ciała dodane zastępują miejsce wchodzących do soli; jeżeli np. kwas dodany tworzy z zasadą **S.** związek trudniej ropuszczalny od tej **S.**, to wogólności następuje rozkład; tak kwas siarczany dodany do azotanu baryty tworzy trudniej rozpuszczalny siarczan baryty, a kwas azotny się wydziela. Zachowanie się kwasów i zasad wobec **S.**, oraz wzajemne na siebie działanie **S.** zbadał Berthollet *(prawa Bertholleta)*, Sole są przewodnikami elektrycznemi i pod wpływem prądu ulegają rozkładowi, czyli są elektrolitami, a według teorji Vant'Hoffa już w roztworach rozpadają się na swoje jony (ob. Rozpuszczanie, Elektrochemja).—Co do nomenklatury **S.**, to nazwa ich powstaje przez utworzenie rzeczownika z nazwy kwasu (ob.); rzeczownik ten otrzymuje końcówkę *on*, gdy nazwa kwasu kończy się na *awy*, zaś *an*, gdy nazwa kwasu kończy się na *ny* lub *owy*, np. kwas siarkawy, siarczany,—*siarkon*, *siarczan;* do tego rzeczownika dodaje się nazwa zasady: siarczan tlenku żelaza, siarczan tlennika żelaza. Niektórzy używają tu nazwy przymiotnikowej; siarczan żelazawy, siarczan żelazowy.

Solea, ryba, ob. Podeszwnica.

Solec, wieś w Królestwie Polskiem, w pow. Stopnickim, w gub. Kieleckiej, 10 mil od Kielc odległa. Posiada zródła siarczano-słone, które w wielu miejscach drogą naturalną wydostają się na powierzchnię ziemi, w innych zaś odszukane zostały w głębszych warstwach ziemi przy kopaniu szybów górniczych; prócz siarki i soli zawierają w większych ilościach jeszcze jod, sól gorzką, sól glauberską i brom; woda solecka jest najsilniejszą ze znanych wód siarczanych i zajmuje jedno z pierwszych miejsc pomiędzy najsilniejszemi wodami słonemi jodobromowemi. Leczenie w Solcu jest bardzo skuteczne w cierpieniach reumatycznych, zołzach, przymiocie, sprawach zapalnych przewlekłych w kościach, chorobach skórnych.

Solec *(Szulec*, po niemiec. *Schületz)*, miasteczko w w. ks. Poznańskim, pow. Bydgoskim, na lewym brzegu Wisły, ma przeszło 600 miesz.

Solec, osada w gub. Radomskiej, pow. Iłżeckim, przeszło 3,000 miesz. Posiada seminarjum nauczycielskie i ruiny zamku.

Solec, wieś w Galicji, obwodzie Samborskim, okręgu Drohobyskim, o I milę od Drohobyczy, z banią solną; przeszło 1,000 miesz.

Solecki, biskup przemyski obrządku łacińskiego, * 1827 r. w Jacoczu koło Rohatyna, † 1900. Gimnazjum skończył w Brzeżanach, później dwa lata przebywał w uniwersytecie lwowskim na wydziale filozoficznym, poczem poświęcił się stanowi duchownemu, ukończywszy teologję. Arcybiskup lwowski ks. Baraniecki, wyświęcił ks. Soleckiego na swoją odpowiedzialność, gdyż ówczesny rząd nie miał do niego zaufania z powodów politycznych. W 1850 otrzymuje ks. Solecki wikarjat przy kościele św. Marcina we Lwowie, a w 1854 dyplom doktora teologji i zostaje katechetą w drugiem gimnazjum lwowskiem. W tymże roku ks. **S.**, jako docent, rozpoczyna w uniwersytecie lwowskim wykłady Biblji i języków wschodnich.

Biskup Solecki.

Zwyczajnym profesorem lwowskiego uniwersytetu mianowany został ks. **S.** w kilka lat później, a w 1865 wybrany został rektorem. W tymże roku opuszcza uniwersytet, gdyż otrzymał kanonję szlachecką fundacji Czołhańskiego i jednocześnie obejmuje rektorat duchownego seminarjum lwowskiego obrządku łacińskiego. W 1867 r. powołany został ks. **S.** na członka do krajowej Rady szkolnej, a w r. 1881 otrzymuje nominację na biskupa przemyskiego. Przez szereg lat zmarły ksiądz biskup był radnym miasta Lwowa i sufraganem lwowskiej djecezji. Ś. p. ksiądz biskup Solecki posiadał również tytuł szambelana i godność hrabiego rzymskiego. Bardzo znaczny majątek poświęcał ks. biskup **S.** w przeważnej części na odnowienie i restaurację starożytnej katedry przemyskiej.

Solecki, pseudonim Al. Darewskiego Weryhy.

Soleckie starostwo niegrodowe leżało w województwie Sandomierskiem, pow. Radomskim. Podług lustracji z r. 1765, składało się z miasta Solca z zamkiem i z wsi: Sadkowice, Żemborzyn, Jarontowice, Dziurków, Wola Solecka, Baranów, Swiesielice, Kawęczyn i Kamień. W r. 1771 posiadała je Karolina księżna Lubomirska, opłacając z niego kwarty złp. 5,724 gr. 16, a hyberny złp. 5,170 gr. 6. Na sejmie jednak z r. 1773—75 Stany Rzeczypospolitej nadały rzeczone dobra narodowe w posiadanie emfiteutyczne Chomentowskiemu, wojskiemu stężyckiemu. Wreszcie ponieważ tenże Chomentowski ułożył się z Franciszkiem Ignacym Przebendowskim, wojewodą pomorskim, który cztery starostwa przez zabór kraju utracił, zatem Stany Rzeczypospolitej zatwierdziły posiadanie tego starostwa Przebendowskiemu na sejmie z roku 1776 i jednocześnie sumę złp. 300,000 dla niego na temże starostwie zabezpieczyły.

Solecyzm *(soloecismus)*, każdy gruby błąd gramatyczny, szczególnie zaś w retoryce fałszywy szyk wyrazów.

Soleczniki, w źródłach krzyżackich *Salseniken* i *Saltzeniken*, miasteczko w gub. i pow. Wileńskim, 6 mil od Wilna odległe, pośród rozległych lasów położone, przechowuje liczne wspomnienia historyczne z czasów wojen Litwy z Krzyżakami, liczy 350 miesz.

Soleillet Paweł, podróżnik francuski, * 1842 w Nîmes, † 1886 w Adenie. W r. 1865 zwiedził Algerję, Tunis i Tripolis, 1871 Saharę, starał się o przeprowadzenie saharskiej kolei żelaznej, w latach następnych kilkakrotnie odbywał podróże do Nigru, ale nie zdołał dotrzeć do Timbuktu. Napisał: „Exploration du Sahara“ (1876); „L'avenir de la France en Afrique“ (1876); „L'Afrique occidentale“ (1877); „Les voyages et découvertes de P. S., racontés par lui-même“ (1881); „Voyage en Ethiopie“ (1886); „Obock, le Choa, le Kaffa“ (1886); „Voyage à Segou 1878—79“ (1887). Por. Gros „Paul S. en Afrique“ (1888).

Solenickie błoto, w pow. Trockim, pod wsią Solenikami, jest łożyskiem obszernego, przed laty wyschłego jeziora.

Solenie, *peklowanie*, używanie soli kuchenej do przechowywania mięsa. Odbywa się albo przez wcieranie soli w mięso, albo przez przekładanie mięsa warstwami soli. Mięso winno być świeże, a sól sucha. Mięso solone układa się w naczyniach i poddaje silnemu ciśnieniu. Do soli dodaje się nieco saletry, oraz innych ciał, jak gwoździków, gałki muszkatołowej, i t. d. Często też mięso solone poddaje się wędzeniu w dymie. Wynalazcą **S.** miał być Holender Böckel czyli Pöckel, skąd poszła nazwa *pekeflejszu.*—Solą się też dla przechowania ryby, jak śledzie (ob.), oraz różne części zwierzęce i roślinne, jak skóry niegarbowane, płatki różane i t. d. Ob. Sól.

Solenny (z łac.), uroczysty; solenność, uroczystość.

Solenoglypha, ob. Węże.

Solenoidy, *selenoidy*, w fizyce, druty skręcone gęsto w linję spiralną czyli raczej śrubową tak, że mogą być swobodnie zawieszane na przyrządzie Ampère'a (ob. Elektrodynamika), używane są do doświadczeń elektrodynamicznych. Jeżeli po dwu takich **S.** płyną prądy, oba w kierunku skazówki na zegarze, albo oba w kierunku przeciwnym, **S.** odpychają się końcami; jeżeli zaś w jednym **S.** prąd ma jeden kierunek, w drugim odwrotny, **S.** się odpychają. Tłómaczy się to łatwo prawami elektrodynamicznemi. Jeżeli końce dwu **S.**, mające jednaki kierunek prądu, nazwiemy jednoimiennemi, a mające kierunki przeciwne różnoimiennemi, to można powiedzieć, że dwa **S.** końcami jednoimiennemi się przyciągają, końcami różnoimiennemi odpychają. Zachowanie się to **S.** prowadzi bezpośrednio do teorji elektromagnetyzmu Ampère'a. Ob. Elektrodynamika, Elektromagnetyzm, Magnetyzm.

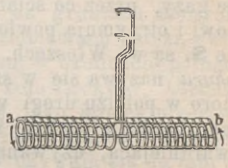

Solenoid.

Solenostemma, rodzaj roślin z rodziny trojeściowatych, z jedynym gatunkiem **S.** *argel*, w Egipcie i Arabji skalistej. Liście lancetowate tego krzewu działają przeczyszczająco, są jednak gorzkie i stąd mają nazwę *senesu mekkańskiego.*

Soler Federigo, poeta i dramaturg hiszpański, * 1839 w Barcelonie, pisał prawie wyłącznie w narzeczu katalońskiem i zyskał wielką popularność. W r. 1867 wydał trzy zbiory swych poezji lirycznych p. t.: „Gra y Palla;“ „Cuentos de la bora del foch“ i „Cuentas delavi;“ później ogłosił „Poesias catalonas“ i po hiszpańsku „La Batalla de la vita.“ Nadto napisał wielką liczbę dramatów, komedji i fars, które cieszyły się wielkiem powodzeniem; ważniejsze z nich: „Las Papellonas,“ „Las Francesillas,“ „Los Egoistas,“ „L'Angel de la Guarda“

i in.; dramaty: „Las curas de l'alma,“ „Lo Collaret de perlas,“ „Lo Rector de Vallfogona,“ „La Rosa blanca,“ „La Dida,“ „Batallas de reinas,“ nagrodzona przez akademję hiszpańską 1888 r. Ostatniem jego dziełem była tragedja „Judas de Keriot,“ która wywołała gwałtowną polemikę; † 1895 w Barcelonie.

Soleski Józef, pedagog, † 1901. Był profesorem szkoły realnej we Lwowie, potem dyrektorem szkoły przemysłowej i posłem na sejm krajowy r. 1896. Napisał: „Podręcznik fizyki dla wyższych szkół średnich;“ taki sam dla szkół niższych; „Rachunki dla szkół wydziałowych;“ „Rachunki dla szkół przemysłowych wieczornych.“

Solf Wilhelm, niemiecki gubernator wysp Samoa, * 1862. Był sędzią w Afryce niemieckiej, a w r. 1900 mianowany gubernatorem Samoa.

Solfatara, *siarkowica,* krater wulkaniczny, wyziewający dymy, parę wodną i siarkową, oraz inne gazy, przez co ściany krateru ulegają rozkładowi i otrzymują powłokę siarki. Najwięcej znane **S.** są we Włoszech. **S.** czyli *Lago d'aqua sulphura* nazywa się w szczególności niewielkie jezioro w pobliżu drogi wiodącej od Tivoli do Rzymu, bardzo głębokie, które wydziela masę silnie twardniejącą, używaną na budowle. **S.** *Puzzuoli* jest jednym z 27 kraterów *Pola Flegrejskiego* w pobliżu Neapolu. Jest ona dosyć wielka, otoczona gruntem gorącym; wyziewane przez nią pary używane są w celach leczniczych. **S.** znajdują się też na niektórych wyspach Antylskich, w Meksyku i Irlandji. Największa **S.** jest w Chinach w pobliżu miasta *Urumtsi;* ma 60 klm. obwodu i zasypana jest popiołem. Jeżeli w nią rzuca się ciało palne, natychmiast płomień wybucha; ptaki nie odważają się ponad nią przelatywać; jest to wszakże prawdopodobnie tylko płonący pokład węgla.

Solfeggio, jest to nazwa włoska ćwiczenia do śpiewu, z wymawianiem nazwy wziętej nuty w miejsce tekstu, dla ułatwienia początkującemu czystej intonacji i stanowczego trafiania tonów głosem.

Solferino, wieś w prowincji włoskiej Mantua, obwodzie Castiglione, o 7 klm. od Mincio, na południe jeziora Garda leżąca, liczy 680 miesz., pamiętna wielkiem zwycięstwem odniesionem 24 czerwca 1859 przez połączone wojska francuskie i sardyńskie nad Austrjakami. W bitwie tej główne dowództwo nad siłami francusko-sardyńskiemi miał cesarz Napoleon, pod którym walczyli: król Wiktor-Emanuel, marszałkowie Baraguay d'Hilliers, Mac-Mahon, Niel i Canrobert. Siły austrjackie były przeważające, wynosiły bowiem 188,000 ludzi i 816 armat, gdy siły przeciwników zaledwie dochodziły 170,000 ludzi i 400 dział. Bitwa zaczęła się około godziny 3-ej z rana i po 16 godzinach skończyła się szybkim, w nieładzie dokonywanym odwrotem Austrjaków, którzy stracili w zabitych i ranionych około 13,000 ludzi, oraz do 10,000 wziętych do niewoli. Zwycięstwo rozstrzygnęła artylerja francuska, która umiejętnie kierowana cała była w użyciu, podczas gdy Austrjacy zaledwie mniejszą część swych dział mogli wyprowadzić w pole. Następstwem bitwy pod **S.** był rozejm w Villafranca. Por. Rüstow „Der italienische Krieg von 1859“ (Zurich, 1859—60).

Solger Karol Wilhelm Ferdynand, * 1780 w Schwedt w Marchji Ukrzańskiej, † 1819; był profesorem filozofji w Berlinie, zwolennik Schellinga. Wykonał mistrzowski przekład Sofoklesa (3 wyd., 2 t., Berlin, 1837 i ogłosił kilka pism treści estetycznej, a między niemi: „Erwin, vier Gespräche über das Schöne und die Kunst“ (2 t., Berlin, 1815). Jego „Nachgelassene Schriften und Briefwechsel“ wydał L. Tieck i F. Raumer (2 t., Lipsk, 1826), a „Vorlesungen über Aesthetik“ Heyse (Berlin, 1829).

Solicitor-general, tytuł prokuratora królewskiego, czyli adwokata korony w W. Brytanji.

Solidago, roślina, ob. Nawłoć.

Solidarnie *(in solidum),* oznaczenie na wspólność zobowiązań i praw (obligacja solidarna), skutkiem której z kilku zobowiązujących się każdy bierze na siebie całość zobowiązania i wziąć jest obowiązany (wszyscy za jednego i jeden za wszystkich). Solidarność, całkowita zgoda, jedność, np. solidarność interesów.

Solidometrja, ob. Geometrja.

Solidungula, ob. Jednokopytowe.

Solidus, starożytna moneta złota rzymska, wartości mniej więcej dukata. Za czasów Merowingów i Karolingów, oprócz solidów złotych, istniały także srebrne *(S. orgenteus),* ale tylko jako moneta rachunkowa, równa $^1/_{40}$ części złotego solida. Por. Kästner „Die solidorum valore“ (Lipsk, 1793).

Solifugae, ob. Pająki.

Soligalicz, miasto powiatowe gub. Kostromskiej, ma 3,420 miesz. (1897), od XIV wieku znane już źródła mineralne wody słonej. — *Soligalicki powiat* ma na przestrzeni 3,446½ wiorst kw. 60,652 miesz. (1897).

Solignac, Piotr Józef de la Pimpie, historyk, * 1687, † 1773, sekretarz przyboczny króla Stanisława Leszczyńskiego, podczas jego przebywania w Lotaryngji. Z natchnienia Leszczyńskiego napisał dzieło p. t.: „Histoire de Pologne,“ które na język polski przetłómaczone p. t.: „Historja Polska,“ wyszło w Wilnie (5 t., 1763—67). **S.** przetłómaczył także na język francuski dzieło Leszczyńskiego „Głos wolny szlachcica wolność ubezpieczający“ p. t.: „Voix libre“ (Amsterdam, 1745).

Solikamsk, miasto powiatowe gub. Permskiej, 4,069 miesz. (1897). — *Solikamski powiat* ma na przestrzeni 25,795 w. kw. 230,068 miesz. (1897).

Solikowski, Jan Dymitr z Solek, arcybiskup lwowski, * 1539 w Sieradzkiem, † 1603. Kształcił się po ukończeniu nauk w akademji krakow-

skiej do stanu duchownego w Rzymie. Za powrotem do kraju zostawał na dworach Uchańskiego, W. Dembińskiego i Jana Chodkiewicza, a potem był sekretarzem Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. Za usługi oddane temu ostatniemu otrzymał opactwo Wąchockie, potem Sieciechowskie, a 1583 mianowany był arcybiskupem lwowskim. Gorliwy katolik, wprowadził **S.** Jezuitów do Inflant 1598; w latach 1583 i 1593 zwoływał synody. Jako dyplomata ważne oddawał krajowi usługi. Starowolski wysławia go za 24 poselstwa zagraniczne, z chwałą odbyte, za bystrość dowcipu, biegłość w naukach i prawdziwą skromność. **S.** pisał wiele, ale wszystko w języku łacińskim. Najważniejszą z prac jego jest „Commentarius“ (Gdańsk, 1647), t. j. pamiętnik, obejmujący czas od 1572 do 1590; dzieło to, bardzo zajmujące i ciekawe, na język polski przełożył Wł. Syrokomla (wyd. Wolfa, Petersburg, 1855).

Soliman *(Sulejman)*, imię trzech sułtanów tureckich:

Soliman I, syn Bajazeta I, panował od 1405 do 1410 r.

Soliman II, * 8496, jedyny syn Selima I, uważany powszechnie za najznakomitszego z sułtanów tureckich. Wstąpił na tron 1520; upokorzył zbuntowanych Syryjczyków i Mameluków w Egipcie, zdobył 1521 Białogród, 1522 Rhodus, 1526 pokonał Węgrów pod Mohaczem, 1529 r. wziął Budę i oblegał bezskutecznie Wiedeń, prowadził wojnę z Persją, zdobył Taurydę i Bagdad. W walkach z Wenecją pozyskał 1540 kilka wysp i warowni; 1566 zajął wyspę Chios i 5 wrz. tegoż roku poległ przy oblężeniu miasta Sziget. **S.** posiadał rzeczywiście niepospolite talenta zarówno jako wódz i mąż stanu. Nadzwyczajną, czy to w pokoju czy wojnie, rozwijał energję, a mimo chciwości i żądzy sławy surowo przestrzegał sprawiedliwości. Pod jego panowaniem doszła Turcja szczytu potęgi. Sławę swą splamił jednak **S.** niejednem okrucieństwem; z miłości dla swej słynnej Roksolany (ob.) kazał wymordować dzieci własne, z inną żoną spłodzone, ażeby tym sposobem zabezpieczyć następstwo tronu synowi Roksolany, Selimowi II (ob.).

Soliman III, brat i następca Mahometa IV (ob.), * 1659, wstąpił na tron 1687 po straceniu brata przez janczarów, † 1691. Za rządów jego pracował nad podniesieniem dobrobytu ogólnego w. wezyr Kiupriuli-Mustafa.

Soliman-Pasza, ob. Sèves (Oktawjusz Józef).

Solimoes, rzeka, ob. Amazonka.

Solina, góra w Karpatach galicyjskich, w ziemi Sanockiej, wypływa z niej rzeczka Solina, wpadająca do Sanu.

Solingen, miasto powiatowe w pruskiej regencji Düsseldorfskiej, liczy 41,000 miesz. i słynie w całej Europie ze swoich ogromnych fabryk wyrobów nożowniczych i broni białej.

Solinus Cajus Julius, gramatyk rzymski, żyjący w II czy też w III w. po Chr., autor dzieła „Polyhistor,“ które wydał Götz (Lipsk, 1777), a objaśnił Salmasius (Saumaise) w sławnych „Exercitationes Plinianae in Solini polyhistorem“ (2 t., Paryż, 1629; 2 wyd., 2 t., Utrecht, 1689).

Solipsowie (z łac. *solus* jeden, *ipse* sam), szyderskie przezwisko Jezuitów, jako samolubów, głównie o sobie tylko myślących.—Por. Inochofer (J. K. Scotti) „Monarchia Solipsorum“ (Wenecja, 1645; przekład fran. Restauta Par., 1721; 3 ed., 1824).—*Solipsyzm* jest to samo co egoizm, sobkostwo; ob. niżej.

Solipsyzm (z łac. *solus* jeden i *ipse* sam), pogląd filozoficzny, twierdzący, że istnieje tylko dany podmiot, *ja*, a cały świat pozostały jest tylko wyobrażeniem owego *podmiotu*.

Solirodka, *Soliród (Salicornia)*, rodzaj roślin z rodziny komosowatych, obejmuje zioła soczyste we wszystkich klimatach na gruntach słonych. Kwiaty osadzone są w wyżłobieniach gałęzi, owoce są jajowate. **S.** *herbacea*, w okolicach północnych, przytrafią się u nas koło Łęczycy, Ciechocinka i in., była używaną jako środek przeciwszkorbutyczny; popiół zawiera sodę, dla tego ten i inne gatunki nadmorskie używają się do fabrykacji sody.

Soliród, proponowana, ale nieprzyjęta nazwa chloru; *solirody*, toż co halogeny (ob.).

Solis y Ribadeneira, Antoni de, poeta i historyk hiszpański, * 1610 w Alcala de Henares, naprzód sekretarz króla hiszpańskiego, potem duchowny, † 1866 w Madrycie. Znany jest powszechnie jako autor „Historji Meksyku“ (Madryt, 1681; ostatnia ed. 3 t.; Par. 1826), oraz jako autor „Poesias“ (Madryt, 1682; ostatnia ed. 1732) i kilku dobrych komedji „Comedias“ (t. 1681; ostatnia ed. 1716). Zbiór jego listów wydał Mayans (Madryt, 1737).

Soliter, u jubilerów wielki djament oddzielnie oprawny.—**S.** w historji naturalnej, ob. Tasiemiec.

Soliva Karol Ewazjo, muzyk, * 1792 w Casal-Montferrat, w Pjemoncie, uczeń konserwatorjum medjolańskiego. Po wystawieniu kilku własnych oper we Włoszech, powołany został 1821 na nauczyciela śpiewu do konserwatorjum warszawskiego, gdzie wykształcił wielu znakomitych uczniów. W 1832 wyjechał do Petersburga, a stąd 1841 r. do kraju rodzinnego. † 1851 r. w Paryżu. Prócz oper: „La Testa di bronzo,“ „Elena e Malvina“ i kilku innych, tudzież wielu utworów kościelnych, napisał szkołę śpiewu i harmonji.

Solka, wieś w Galicji, obwodzie Czerniowieckim, na Bukowinie, ma źródła słone; 1,400 mieszkańców.

Solkieniki, osada przez Tatarów zamieszkana,

w powiecie Trockim, guberuji Grodzieńskiej; meczet.

Sollicitudo omnium ecclesiarum (łac.), pragnienie całego duchowieństwa. Początkowe słowa Bulli z 7 sierpnia 1814, którą papież Pius VII przywrócił zakon Jezuitów.

Sollier Jan Chrzciciel, słynny hagjograf belgijski, * 1660 w Herseau, † 1640 r. w Brukseli. Ukończywszy studja w kolegjum w Courtais, wstąpił do zakonu Jezuitów i 1697 udał się do Rzymu, dla słuchania wyższych nauk teologicznych. Po powrocie polecono mu kontynuowanie prac rozpoczętych przez Bollanda. Redagował przez lat wiele „La suite chronologique des patriarches d'Alexandrie.“ Nadto wydał *Martyrologję* Usuarda („Acta S. S.,“ 1714). Główną zasługą Sollier'a jest kontynuacja wielkiego dzieła „Acta Sanctorum.“

Solmizacja, w muzyce solfeggiowanie (ob. Solfeggio), według wprowadzonych przez Gwidona z Arezzo heksachordów (skali sześciotonowej) i oznaczających je sylab: *ut, mi, fa, sol, la,* do których później dla uzupełnienia oktawy dodano jeszcze sylabę *si* (heptachord).

Solmona, miasto okręgowe we włoskiej prowincji Aquila (Abruzzy) w pięknej okolicy górzystej, nad rz. Gizzio, liczy 14,000 m.

Solms, starożytny dom hrabiowski, później książęcy w nadreńskiej prowincji Wetterau. Liczne gałęzie tego rodu pochodzą od jednej głównej linji Braunfels, sięgającej XIV w. Dziś istnieją jeszcze książęce rodziny: *Solms-Braunfels, Hohen-Solms* i *Solms-Lich.* Inne, uboczne odrośle są: *Solms-Laubach, Solms-Sonnewald, Solms-Weidenfels, Solms-Sachsenfeldt, Solms-Baruth* (wygasła w 1896) i in.—Por. Graf zu Solms-Laubach „Geschichte des Grafen und Fürstenhausen Solms“ (1865).

Solms Horstmar Otto, książę, dzielny członek pruskiej izby panów, * 1867. Od 1900 wiceprezes niemieckiego związku floty, od 1902 prezes tegoż związku.

Solms-Sonnenwalde Eberhardt, hr., dyplomata niemiecki, * 1825 służył w wojsku, a później wstąpił do dyplomacji; był ministrem rezydentem w Rio-Janeiro (1873), posłem w Dreźnie (1873), w Madrycie (1878), w 1887—93 w Rzymie.

Solnik, roślina, toż co przelot, ob. Anthyllis.

Solnok, po madz. *Szolnok,* stolica węgierskiego komitatu Jász-Nagy-Kun-Szolnok, przy ujściu Zadwy do Cisy, na drodze żelaznej peszteńskiej, która niedaleko stąd rozdziela się na linje debreczyńską i aradzką; ma gimnazjum, klasztor minorytów, urząd pocztowy i 21,000 m. (Madziarów i Niemców). **S.** był niegdyś jednem z najobronniejszych miast w kraju; 5 marca 1849 r. wojska austrjackie odniosły w pobliżu **S.** zwycięstwo nad wojskami węgierskiemi.

Solny eter, chlorek etylu, ob. Etyl.

Solny kwas, toż co cholorowodorny kwas, ob. Chlor.

Solo, jest dzieło muzyczne, lub taki jego ustęp, gdzie pojedyńczy głos lub instrument sam jeden występuje bez wtóru, albo góruje nad innemi, t. j. przeważnie i koncertowo jest traktowany, gdy inne głosy lub instrumenty zlekka mu tylko towarzyszą.

Solomos Djonizy, hr., jeden z najznakomitszych poetów nowo-greckich, * 1798 r. w Zante, † 1857 na wyspie Korfu. Potomek starożytnego rodu, nauki pobierał we Włoszech, gdzie na uniwersytecie padewskim studjował początkowo prawo, a następnie literaturę starożytną oraz włoską. Walka o niepodległość Grecji rozbudziła jego talent poetyczny, czego owocem były słynne „Hymny do wolności“ („Eis tên eleutherian,“ 1823), które stały się narodowemi pieśniami Hellenów i zostały przetłómaczone na wszystkie niemal europejskie języki. Oprócz hymnów tych **S.** bardzo mało ogłosił drukiem; najwyżej ceniony jest urywek romansu „Lambros.“

Solon.

Solon, sławny prawodawca ateński, jeden z tak nazwanych „siedmiu mędrców,“ * 639 przed Chr. z pokolenia Eupatrydów, z rodu Kodrusa, odbywał w młodości wielkie podróże, podczas których zbogaciwszy swe wiadomości i ukształciwszy umysł, został wybrany przez Ateńczyków na pierwszego z dziewięciu archontów i opatrzony w nadzwyczajne pełnomocnictwo dla nadania krajowi praw nowych. Ułożona przez niego ustawa, czyli tak zwane *prawa Solona,* dawały obywatelom dostęp do zwierzchnich urzędów, opierając się nie na pochodzeniu, lecz na majątku. W tym celu podzielił **S.** obywateli na 4 klasy ze względu na posiadany majątek, a raczej dochód (timema, census) i opłacany podatek. Uregulował prawa i obowiązki wzajemne obywateli, starał się złagodzić nędzę uboższych, zmniejszając ich długi *(seisachteja)* i zabraniając oddawania się za nie w niewolę. W ten sposób konstytucja jego, dając dostęp każdemu do urzędu i dając przeważne znaczenie zgromadzeniu narodowemu, złożonemu z obywateli wszystkich 4 klas, nosi piętno demokratyczne. Potem **S.** udał się w podróż po Azji bliższej, gdzie mianowicie wsławił się podczas pobytu swego na dworze Krezusa, zwiedził Kretę i Egipt. Nareszcie około 565 r. przed Chr. powrócił do Aten i tam † 559 r. **S.** był obok tego poetą; fragmenty jego poezji wydał Schneidewin w dziele „Delectus poesis Graecorum elegiacae“ (Getynga, 1839). Życiorys **S.** w starożytności napisał Plutarch (ed. Westermanna, Brunśw., 1841).—Por. Keil „Die Solonische Verfassung in Aristoteles Verfassungs-Geschichte Athens“ (1892).

Solonja, *Sologne,* okolica w płdn.-wschodniej części francuskiego departamentu Loir et Cher, składa się z nieurodzajnych wydm i bagnisk; miasto główne Romerenatin. Konie tej ziemi oddzielnej rasy znane są pod nazwą *Sologote.*

Soloturn, *Solura,* po fr. *Soleure,* kanton szwajcarski, obejmuje 791,6 klm. kw. z ludnością 86,000, z której oprócz 10,000 protestantów, reszta jest wyznania katolickiego. Większa, wzdłuż brzegów rzeki Aar, ciągnąca się część kantonu jest urodzajna i wydaje znaczną ilość zboża. Drzewa owocowe, len, uprawa wina i hodowla bydła przynoszą mieszkańcom znakomite korzyści. W górach są bogate kopalnie żelaza, łomy wapienia i marmuru; przemysł jest obecnie bardzo rozwinięty, znajdują się fabryki zegarów, obuwia, papieru, drzewnika, tytuniu, przędzalnie. Ustawa kantonu z 1831 została przejrzana w 1887 i 1895; rada kantonalna wybierana jest na 4 lata władzę wykonawczą sprawuje rada rządowa z pięciu członków złożona, również na 4 lata wybieranych; prezydent ma tytuł landamana. Kanton podzielony jest na 5 gmin (Amteien). Miasto stołeczne *Soloturn,* leży u stóp gór Weissenstein, 4,000 stóp wysokiej, przy wschodnim stoku pasma Jura, nad rz. Aar, liczy 8,600 miesz. Posiada szkołę kantonalną, bibljotekę z 40,000 tomów, zbiór starożytności i galerję obrazów. W pobliżu *Zuchwyl,* gdzie złożone były zwłoki Kościuszki. Por. Hartmann „**S.** und seine Umgebungen“ (1885); Strohmeyer „Der Kanton **S.**“ (1836); Meisterhaus „Aelteste Geschichte des Kantons **S.**“ (1890).

Solpuga, rodzaj pająków z rzędu pająków walcowych *(Solifugae),* pająki z odwłokiem wydłużonym, wyraźnie stawowatym i czułkami nożycowemi; nogi ma okryte włosami kruchemi, a ciało gęstą pl.śnią omszone. Około 30 gatunków w krajach cieplejszych. W Rosji płd. żyje *S. araneoides,* 3,5 cm. długa; na żer wychodzi w nocy i chwyta owady, jaszczurki, a nawet drobne zwierzęta ssące, które ukąszeniem zabija. Kałmucy i Kirgizi opuszczają okolice, gdzie się **S.** zjawia.

Solski Stanisław, matematyk, * 1623 w Wielkopolsce, * 1701. W 1634 wstąpił do zgromadzenia Jezuitów i w kolegjum ich w Krośnie nauczał matematyki i wymowy. W r. 1660 był wysłany przez swą zwierzchność do Konstantynopola jako spowiednik jeńców chrześcijańskich, skąd po 8-letnim pobycie wrócił do kraju i osiadł na resztę życia w Krakowie. Dzieła jego są: „Geometra polski“ (Kraków, 1683—86); „Architekt polski“ (księga 1, 1690); „Praxis nova et expeditissima mensurandi geometrice quasvis distantias, altitudines et profunditates“ (tamże, 1688) i in. W „Architekcie polskim“ mieści się rymowany wykład arytmetyki, który wydał odzielnie Bayer (Warszawa, 1863).—Por. Krzyżanowski „O życiu **S.**“ (Posiedzenia uniw. warsz. za rok 1822).

Solstitium, przesilenie dnia z nocą, ob. Rok.

Solta, należąca do Austrji wyspa na morzu Adrjatyckiem, na południe od Spalato, obejmuje 54 klm. kw. powierzchni, jest urodzajna, ma kilka portów i 6 wiosek, liczy 3,170 miesz.

Solucja (łac. *solutio),* rozwiązanie lub odpowiedź na dane zagadnienie. W chemji toż co roztwór.

Solum mihi superest sepulcrum (łac.), czeka mnie już tylko grób (słowa Hioba).

Solura, ob. Soloturn.

Solway Firth, zatoka na morzu Irlandzkiem, pomiędzy Anglją a Szkocją, wrzyna się w ląd na 56 klm., obfituje w łososie i śledzie.

Solwyczegodzk, m. pow. gub. Wołogodzkiej, nad rz. Wyczegdą, ma 1,710 miesz.—*Solwyczegodzki powiat* ma na przestrzeni 37,262 w. kw. 120,238 m. (1897).

Soła, rzeczka, poczynająca się pod wsią góralską Sól, na granicy, Galicji i Węgier u podnóża Magury. Ubiegłszy mil 11 wpada w pobliżu Oświecimia do Wisły.

Soła, góra w północnych Karpatach, w dawnem księstwie Oświecimskiem.

Sołdraczyński Ignacy Zdobysław, właściciel ziemski pod Lipskiem w Galicji, * 1820, † 1894 r. Ogłosił wiele dzieł rolniczej i społecznej treści oraz redagował czas jakiś *Poradnik ekonomiczny.*

Sołłohub, herbu Prawdzic, znakomita i zasłużona rodzina litewska, z której *Mikołaj Sołłohub,* okólniczy smoleński w latach 1500, 1505 i 1514 walecznie bronił Smoleńska i w późniejszych czasach piękne zostawił po sobie wspomnienie.

Sołłohub *(Sołłogub)* Włodzimierz, hr., powieściopisarz rosyjski, * 1814 w Petersburgu, † 1882 roku. Po ukończeniu studjów w uniw. dorpackim, wstąpił 1835 do służby publicznej w ministerjum spraw zagranicznych; wkrótce potem był komenderowany do gubernji południowych, dla zbierania danych statystycznych, ściągających się do południowej Rosji; 1842 przeszedł do kancelarji cesarskiej; 1843—44 r. odbył podróż za granicą; 1850 przyłączony do biura namiestnictwa w kraju Zakaukaskim, towarzyszył armji podczas wojny wschodniej 1853—56 w charakterze historjografa. Na pole literackie wystąpił 1837 z powieścią „Dwa studienta,“ drukowaną w *Sowremienniku.* W ślad za tem umieścił w temże piśmie, oraz w *Otieczestwiennych zapiskach* dalsze powieści: „Istorija dwuch kałosz,“ „Bolszoj swiet,“ „Tri żenicha“ i 7 rozdziałów wybornego romansu: „Tarantas,“ który dopiero 1844 r. wyszedł w całości. 1844 wydał zbiór swych pism p. t.: „Na son griaduszczij“ (2 t., Petersburg), oraz napisał kilka powiastek do *Otieczestwiennych zapisek,* oraz innych czasopism, jak: „Lew,“ „Sierioża,“ „Aptiekarsza,“ „Miedwied,“ „Jamszczik,“ „Prikluczenije na żeleznoj dorogie“ i in. 1845—46 wydał zbiór pism p. t.: „Wczera i siewodnia,“ mieszczący powiastki „Wospitannica“ i „Sobaczka;“ dalej napisał fraszkę: „Bukiety, ili peterburgskoje cwietobieczje,“ po-

wiastki: „Kniaginia," „Jeszczo istorija dwuch kałosz," „Dwie minuty," „Grafinja," „Miatiel," „E. J. Guber," „Obszczina sestior miłoserdija" i in.; dramat 5-cio-aktowy „Miestniczestwo" (1849); wodewil „Bieda ot nieżnago serdca" (1850) i in. Zbiorowe wydanie pism **S.** wyszło staraniem Smirdina (5 t., Petersburg, 1855—56). W utworach **S.**, a zwłaszcza w najważniejszym z nich *Tarantasie*, objawia się zdolność żywego opowiadania wypadków i kreślenia zajmujących obrazów z życia rozmaitych warstw społeczeństwa.

Sołły, jezioro w gub. Kowieńskiej, w północnowschodniej części powiatu Wiłkomirskiego, długie około 6 wiorst, szerokie pół wiorsty. Z zachodniej strony wypływa zeń rzeczka Ilga, wpadająca do Szatekszni.

Sołoki, miasteczko w dawnem województwie Wileńskiem, pow. Bracławskim położone.

Sołomieść, miasteczko w dawnem województwie Wileńskim, pow. Wiłkomierskim, miało zbór kalwiński.

Sołotwina, dawniej *Krasnopol*, miasto w Galicji, obw. Stanisławowskim, nad rz. Bystrzycą, ma 2,500 miesz., farę katolicką, 3 cerkwie i warzelnię soli.

Sołotwińskie albo **Krasnopolskie starostwo** niegrodowe mieściło się w województwie Ruskiem, w ziemi Halickiej. Podług lustracji z r. 1764, obejmowało w sobie miasteczko Sołotwinę i wsie Monasterzany, Rakowiec, Krywiec, Jabłonkę, Bogrówkę, Pohory i Kryczkę. W 1771 posiadał je Rafał Skarbek, chorąży kołomyjski, wraz z żoną Teresą z Bohuszów, którzy z niego opłacali kwarty złp. 6,253 gr. 8, a hyberny złp. 1,011 gr. 14. Zajęte przez rząd austrjacki 18 maja 1779 r., sprzedane przezeń zostało po części Franciszkowi Kwiatkowskiemu w 1812, a w pozostałej reszcie spółce w 1868.

Sołowiecki monaster leży w gub. Archangielskiej, na wyspie Sołowieckiej, na morzu Białem. Założony 1470, opasany murem z wieżami i strzelnicami, posiada 7 cerkwi i kilkanaście kaplic, zbrojownię, bibljotekę, zawierającą wiele dawnych gramot, ksiąg i rękopisów. Uposażenie jego składa 6 wysp Sołowieckich. Zaprowadzenie ksiąg religijnych, poprawionych przez Nikona, doprowadziło w **S. m.** do zbrojnego powstania, zgniecionego po kilku latach dopiero siłą zbrojną (1676). Przy klasztorze znajduje się stacja zoologiczna.

Sołowieckie wyspy, albo **Sołowki,** leżą na morzu Białem, o 43 mile od Archangielska, na zachód zatoki Uńskiej, przy wejściu do zatoki Oneskiej. Z kilkunastu tych wysp znaczniejsze są: *Sołowiecka*, *Anzerska*, *Muksolmska* wielka i mała i dwie wyspy *Zajęcze*. Powierzchnia ich wynosi przeszło 13 mil kw., grunt po większej części nieurodzajny; klimat surowy i mglisty. Mieszkańcy około (1000) trudnią się głównie połowem ryb i zwierząt morskich.

Sołowjew Sergjusz, słynny współczesny historyk rosyjski, * 1820 w Moskwie, syn protojereja, † 1879; po ukończeniu gimnazjum w mieście rodzinnem, studjował tamże od 1839 na uniwersytecie, zajmując się przeważnie historją rosyjską, ulubionym swym przedmiotem od lat dziecinnych. Ukończywszy 1842 studja uniwersyteckie, udał się dla dalszego wykształcenia za granicę, skąd wróciwszy 1844, napisał rozprawę: „Ob otnoszenjach Nowgoroda k wielikim kniaziam," poczem został adjunktem historji rosyjskiej (1845); wkrótce potem, napisawszy ważne dzieło „Istorija otnoszenij meżdu russkimi kniazjami Riurikowa doma" (1847), nadzwyczajnym, a 1850 zwyczajnym profesorem tegoż przedmiotu w uniwersytecie moskiewskim. Następnie był rektorem tegoż uniwersytetu. Najważniejszem dziełem **S.** jest obszerna historja Rosji: „Istorija Rossii s drewniejszych wremion" 24 tomy, Moskwa, 1851—1880), doprowadzona do roku 1774). Pracą tą **S.** rozpoczyna nową epokę w historjografji rosyjskiej. Głównem zadaniem, jakie przedsięwziął dowieść **S.** w swem dziele, prowadzącem go często do jednostronności, a tem samem stanowiące poniekąd jego wadę, jest rozjaśnienie pytania: jakim sposobem z pierwotnej formy bytu rodowego stopniowo wyrabiały się ideje państwowe i jak doprowadziły one w końcu do zlania się pojedyńczych ziem w ogromne państwo pod władzą w. ks. moskiewskich. Zajęty tą przewodnią myślą wyrabiania się idei państwowej i centralizacji moskiewskiej, bardzo często **S.** nie zwraca uwagi na rozmaite objawy wewnętrznego życia narodowego, i pod tym względem praca jego potrzebuje uzupełnienia. Jedną z ważniejszych zalet **S.** stanowi zdolność chwytania charakterystycznych rysów czasu i obyczajów i przedstawiania ich z zachowaniem kolorytu, w jakim okazują się w samych pamiątkach. Zaletą pracy **S.** są także częste i staranne cytaty z kronik, dyplomatów i t. d. Nadto, oprócz licznych artykułów w czasopisach, z których ważniejsze: „O miestniczestwie," „Początek dziejów małorosyjskich," „O stosunkach książęcych u zachodnich Słowian," „Przegląd prac historycznych rosyjskich z XVIII wieku" i in., wydał **S.** podręcznik szkolny do dziejów krajowych: „Uczebnaja kniga russkoj istorii" (7 wyd., Moskwa, 1866); „Istorija padenija Polszi" (Moskwa, 1863); „Imperator Aleksandr I" stanowią dalszy ciąg jego „Historji Rosji" i kończą opowiadanie na roku 1825.

Sołowjew Włodzimierz, syn poprzedniego, filozof i socjolog rosyjski, * 1853, † 1900. Był od r. 1875 — 1877 profesorem w Moskwie, do r. 1881 członkiem komitetu naukowego w ministerjum oświaty. Był on filozofem chrześcijańskim i zbliża się na pewnych punktach do Tołstoja (ob.). Napisał: „Kryzys

Sołowjew W.

filozofji zachodniej przeciwko pozytywizmowi“ (1874); „Odczyty o boskiej ludzkości“ (1879—81); „Krytyka zasad abstrakcyjnych“ (1880); „Żywa treść Chrystjanizmu“ (1883); „Historja i przyszłość teokracji (1887); „L'idée Russe“ (1888); „La Russie et l'Eglise Universelle“ (1889). Pisał również poezje.

Sołowjew Aleksander, * 1846, był nauczycielem, następnie urzędnikiem, w r. 1878 przybył do Petersburga, wziął udział w sprzysiężeniu nihilistycznem i w d. 14 kwietnia 1879 przedsięwziął na cesarza Aleksandra II zamach, który pomimo pięciokrotnych strzałów, nie udał się. **S.** został powieszony 10 czerwca t. r.

Sołtan Józef, metropolita kijowski, poprzednio archimandryta słucki, od 1494—98 biskup smoleński, został 1499 metropolitą kijowskim; † 1519 r. Napisał opis monasteru słuckiego (wyd. w „Aktach istoriczeskich“ tom I, № 280; w „Aktach zapadnoj Rossii,“ t. I, № 115).

Sołtan Abgar (właściwie *Abgarowicz*), powieściopisarz, ogłosił: „Klub nietoperzy“ (2 t., Lwów, 1892); „Józef Jerzy Hordyński Fedkowicz, poeta rusiński na Ukrainie“ (Kraków, 1892); „Rusini,“ szkice i obrazki (Kraków, 1893); „Polubowna ugoda“ powieść (Lwów, 1894); „Zawiedziona nadzieja“ (Warszawa, 1894); „Z wiejskiego dworu“ nowele (Kraków, 1895); „Nea“ (1901).

Sołtyk

Sołtyk, herb: Orzeł czarny, w prawą stronę zwrócony, ze skrzydłami rozpiętemi i koroną.

Sołtyk. Nazwisko szlacheckiej rodziny polskiej, głośnej mianowicie w dziejach naszych XVIII wieku, herbu własnego. Osiadła początkowo na Rusi, a później w Sandomierskiem; podług Dołgorukiego („Rodosłownaja Kniga“ tom II, str. 68), pochodzi od rosyjskiej familji książęcej *Sołtykow* (ob.). Najdawniej u nas znanym jest *Iwan Nikiticz Sołtyk*, który 1612 r. przybył do Polski i przyjął wiarę katolicką, a jeden z synów jego Paweł, otrzymał od Władysława IV znaczne dobra w województwie Czernihowskiem. Dziś jeszcze żyjący **S.** idą od *Bazylego Sołtyka* († 1661), podczaszego czernihowskiego, który był podobno synowcem Pawła. Znakomitsi z tej rodziny są:

Sołtyk Maciej, biskup margariteński *in partibus* i sufragan chełmiński, od 1729 proboszcz metropolitalny gnieźnieński, kilkakrotnie deputat na trybunał koronny; † po 1741 r.

Sołtyk Mikołaj, stale już osiadły w Sandomierskiem, od 1726 kasztelan przemyski, wielokrotnie wybierany posłem na sejm, bywał członkiem różnych komisji; † 1745.

Sołtyk Józef Franciszek († 1735), od 1724 kasztelan bełski, a 1731 kasztelan lubelski, często bywał deputatem na trybunał koronny i posłem na sejmy.

Sołtyk Tomasz, syn poprzedniego, naprzód stolnik (1744), potem chorąży (1750), następnie podkomorzy lubelski (1758), był generał-lejtnantem wojsk koronnych i administratorem ordynacji Ostrogskiej; 1761 r. został wojewodą łęczyckim i † 1773 w Wiedniu bezpotomnie.

Sołtyk Kajetan Ignacy, biskup krakowski, rodzony brat poprzedniego, * 1715. Krewny Potockich, spędził **S.** młodość na dworze prymasa Teodora Potockiego, który przeznaczywszy go do stanu duchownego, dał mu kanonję łowicką, a potem scholasterję łęczycką. Wyższe nauki pobierał **S.** w Rzymie. Za powrotem do kraju wyświęcony 1749 r. na biskupa emausyńskiego, został 1757 r. biskupem kijowskim, a 1758 krakowskim. Człowiek obrotny i wyższą posiadający naukę, a przytem krewny potężnych wówczas Potockich, zyskał **S.** względy Augusta III i ze wszechwładnym jego ministrem Brühlem, oraz marszałkiem nadwornym Mniszchem, stanowił **S.** *trójcę dworską* (radę przyboczną), która wespół z Potockimi starała się zuiweczyć plany *Familji* (Czartoryskich), zamierzającej przy pomocy rosyjskiej przeprowadzić reformę Rzeczypospolitej. Po rychłej śmierci Augusta III, na sejmie konwokacyjnym (maj 1764) występował z całem stronnictwem saskiem przeciw działaniom *Familji*, a później przeciw nowo obranemu królowi Stanisławowi Poniatowskiemu. Kiedy w epoce działań *Familji*, celem poprawy Rzeczypospolitej, dysydenci zaczęli się domagać zupełnej równości praw politycznych, **S.**, przy zgrzybiałości prymasa Potockiego uważając się za głowę duchowieństwa, wystąpił ostro przeciw ich żądaniom naprzód na radzie panów, a potem na sejmie Czaplica, otwartym 6 października 1766 r. Przed sejmem jeszcze odwoływał się w tej sprawie samowolnie o poparcie do mocarstw katolickich i wystawiał istotny stan rzeczy cesarzowej Katarzynie; do walki z dysydentami zagrzewał go też papież Klemans XIII i chytrze mu dawał zachęty Fryderyk W. Nie dość tego: gdy na tymże sejmie, istniejącym w formie konfederacji, przeprowadzano ważne reformy w sprawach skarbowych i wojskowych, sąsiadom niemiłe, **S.** występował na czele opozycji, która broniła *liberum veto* i domagała się niemal tegoż, czego pragnęli ambasadorowie ościenni. Zniesiono więc konfederację i obalono reformy, a dla załatwienia się z dysydentami (opuszczonymi na razie przez ambasadorów) utworzono *Collegium episcoporum*, w którem obok **S.** zasiadali: Sierakowski, arcybiskup lwowski, i Ostrowski, biskup kijowski. Jeden z malkontentów, brał nawet **S.** udział czynny w *Radomskiej konfederacji* (ob.), sprzeciwiając się jeno żądaniom dysydenckim. Wystąpił z protestacją, ale za opozycję swą został uwięziony (13 października 1767) i wywieziony do Kaługi. Po 4-letniem tamże pobycie wrócił do kraju 1772 r., z powodu słabości umysłowej

kapituła krakowska zawiesiła go w urzędowaniu i trzymała jakoby w więzieniu aż do śmierci jego zaszłej 1788 r. Por. Łętowski „Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich“ (2 t., Kraków, 1852).

Sołtyk Stanisław, synowiec poprzedniego, trzeci syn Macieja Sołtyka, kasztelana warszawskiego († 1780), naprzód szambelan i rotmistrz kawalerji narodowej, następnie podstoli w. koronny (od 1784), złożył ten urząd 1789 r. i zasiadał (od 1790) na sejmie wielkim, na którym odznaczał się zarówno wymową, jak i zacnością charakteru. Za czasów pruskich z Czackim, Drzewieckim i Walickim należał 1802 r. do założenia towarzystwa handlowego i był jednym z członków założycieli Warsz. Tow. Przyj. nauk. Za Księstwa Warszawskiego marszałkował na sejmie 1811 r., a za Królestwa kongresowego został senatorem kasztelanem i czynny brał udział w życiu publicznem; stał na czele ówczesnych tajnych stowarzyszeń politycznych.

Sołtyk Roman, syn poprzedniego i Karoliny Sapieżanki, * 1791 w Warszawie. Początkowo wychowywał się w domu ojcowskim, a następnie w Paryżu, gdzie ukończył szkołę politechniczną, za powrotem do kraju wstąpił do wojska, został 1809 dowódcą kompanji artylerji konnej, którą własnym wystawił kosztem, i czynny brał udział w wojnie tegoż roku. Mianowany 1810 podpułkownikiem artylerji, wstąpił 1812 jako adjutant generała Sokolnickiego do sztabu generalnego armji francuskiej, odznaczył się w bitwie pod Lipskiem i popadł w niewolę. Po zawarciu pokoju wrócił do życia obywatelskiego, hołdował opinjom liberalnym i dwukrotnie wybierany był posłem sejmowym. Czynny biorąc udział w tajnych związkach politycznych (1826), na których czele stał ojciec jego, wyjechał do Drezna i tu został wydany rządowi ówczesnemu, ale wkrótce odzyskał wolność i na sejmie 1829 r. podał projekt uwłaszczenia chłopów. Po wybuchu powstania (29 listopada 1830 r.), w którem czynny wziął udział, otrzymał polecenie organizowania wojska regularnego i ruchomej gwardji narodowej. Podczas oblężenia Warszawy dowodził artylerją, gorąco opierał się kapitulacji Krukowieckiego, a po upadku Warszawy udał się z armją w Płockie, skąd z misją wyruszył do dworów angielskiego i francuskiego. Osiadłszy następnie we Francji, † 1843 w St. Germain-en-Laye. Ogłosił: „Précis historique, politique et militaire de la révolution du 29 Novembre“ (2 t., Paryż, 1833) i „Napoléon en 1812“ (przekład niemiecki Bischoffa, Wesel, 1837—38).—Syn jego *Roman*, wszedł do wojska austrjackiego i dosłużył się stopnia pułkownika.

Sołtyk Franciszek Maciej, stryjeczny brat popoprzedniego, a syn Józefa, kasztelana zawichojskiego, senator kasztelan Królestwa Polskiego (* 1784), zamieszkały w Piastowie pod Radomiem, jeden z najcelniejszych skrzypków amatorów. Kompozycje jego pozostają w rękopisach. — Sołtykowie tytułują się hrabiami. Por. Kossakowski „Monografje historyczno-genealogiczne“ (Warszawa, 1872, tom III, str. 210—227).

Sołtykow, ob. Sałtykow.

Sołtykowicz Józef, * w r. 1762, † 1831, był profesorem akademji krakowskiej i dziekanem wydziału filologicznego, skreślił w swoim czasie wielkiej wartości dzieło p. t.: „O stanie akademji krakowskiej i o publicznych a mianowicie uczonych pracach akademików“ (Krak., 1871). Praca ta jest właściwie memorjałem przedstawionym ówczesnemu księciu warszawskiemu i królowi saskiemu, z obszernemi przypiskami pięćkroć większemi od samego tekstu.

Sołtys Mieczysław, kompozytor, * 1863 we Lwowie, ukończył wydział filozoficzny w uniwersytecie miejscowym, następnie studjował muzykę we Lwowie, Wiedniu i Paryżu. Po powrocie do miasta rodzinnego został profesorem klasy fortepjanowej w konserwatorjum Towarzystwa muzycznego, oraz profesorem śpiewu i muzyki w żeńskiem seminarjum nauczycielskiem i dyrektorem Towarzystwa muzycznego we Lwowie. Napisał: „Oratorjum,“ *trio* smyczkowe pod tytułem: „Andante varié,“ *scherzo* na fortepian, „Sielanki,“ trzyaktową operę komiczną „Rzeczpospolita Babińska,“ oratorjum „Śluby Jana Kazimierzu.“

Sołtys, ob. Sołtystwa.

Sołtystwa *(Scultetiae)* wzięły początek swój w Polsce od owego czasu, gdy książęta i królowie grunta nieuprawne ustępowali prywatnym osobom w celu zaprowadzenia na nich uprawy. Tym sposobem były zakładane nowe wsie z powierzeniem władzy sądowej nad nową osadą i udzieleniem kilku łanów gruntu i innych niektórych korzyści sołtysowi, jako przełożonemu. Wyrazy: *der Schultheiss* albo *der Vogt*, znaczyły w Niemczech niższego sędziego, urzędnika, albo naczelnika jakiegoś okręgu lub gminy, odpowiadającego w wielu bardzo względach frankońskim *merom*, *majores*. Obok sołtysa byli ławnicy *(scabieni, banniti)*, którzy mu pomagali w sądzie, albo służyli za świadków przy spisywaniu ważnych aktów. Wioski obierały sobie pojedyńczo lub zbiorowo własnych wójtów, sołtysów, a w nagrodę pracy sołtysa dawano mu zwykle pewne korzyści, np. młyn, polowanie, rybołówstwo, karczmę, daniny od wieśniaków, dzielono się z nim przychodami sądowemi, a wreszcie wydzielano jak frankońskim merom pewną ilość gruntu, zwaną *scultetia*. Wprowadzenie **S.** do Polski było skutkiem osiedlania się kolonistów niemieckich. Zaczęło się ono naprzód nad Elbą i Odrą, potem na Pomorzu, wreszcie na Śląsku, a wkrótce potem i w Polsce. Dla Polski przypadło to w XIII wieku. Opatrzenie sołtysa polegało szczególnie na wydzielonym mu wolnym od powinności gruncie, rozmaitej rozległości. Był to grunt sołtysi, sołtystwo, oddzielony od gruntów kmieci, uprawiany na korzyść sołtysa i często wypuszczany czynszownikom albo kmieciom sołtysim. Grunt nadawano roz-

maicie: dożywotnio, dziedzicznie, albo feudalnie. Oprócz uprawy w gruncie i użytku z pustek, pobierał sołtys od kmieci daniny, robotę, dzielił się z panem dochodami, mógł łowić ryby, polować, hodować pszczoły i t. p. Obowiązkami sołtysa były w ogólności: osadzenie kolonji własnym kosztem do gospodarowania, zarządzanie przychodami, wydawanie, wymierzanie sprawiedliwości, wybieranie podatków, dziesięcin, wreszcie służba rycerska obok pana, a w razie pospolitego ruszenia na czele gromady. Jeżeli sołtys był szlachcicem, osoba jego nie traciła szlachectwa, a nie będąc nim, mógł sobie na nie zasłużyć. Por. „O sołtystwach w Polsce," przez L. w *Bibl. Warsz.* (z r. 1873), Maciejowski „Historja włościan" (1874).

Soma, w sanskrycie znaczy roślina, której pochodzenia i gatunku dotąd nieokreślono. Z soku **S.** przygotowywali Indowie starożytni sok, który mieszany z mlekiem świeżo udojonem, albo z jęczmieniem dawał napój odurzający silnie, zwany również *Soma.* Napój ten składano na ofiarę bogom, a specjalnie Indrze (ob.). Pito go również; przy nadużyciu wywoływała **S.** objawy podobne do cholery. Podobny napój zwany *Haoma,* posiadali dawni Irańczycy (Persowie). **S.** została uosobiona jako specjalne bóstwo, na którego cześć śpiewano hymny, Mieszano **S.** z Somą, bóstwem księżyca. Roślina **S.** rosla na górach w Indjach zachodnich, kiedy Indowie posuwali się w głąb półwyspu, roślina stawała się coraz rzadszą, zastępowano ją więc, jak i dzisiaj, surogatami. Por. Hillebrandt „Vedische Mythologie."

Somali, kraina na wschodniem wybrzeżu Afryki, nad brzegiem odnogi Aden położona, zamieszkała jest przez plemię murzyńskie **S.,** które z układu twarzy wielce się zbliża do rasy kaukazkiej.— Somalisowie wyznają po większej części religję mahometańską i trudnią się głównie hodowlą bydła, oraz handlem, zwłaszcza z Arabją i Afryką wewnętrzną. Główne porty tego urodzajnego kraju, są: Zeila, Berbera, Bender-Kassim, Barawa, Mokdiszu i Dżub. O 14 dni drogi od Zeila w głębi kraju leży oaza Hurrur. W r. 1884 część **S.** zajęli Anglicy; obecnie należy ona do Anglji, Włoch i Francji. Por. Haggenmächer „Reise im Somaliland" (Gotha, 1876); Revoil „Voyage au pays Somalis" (1882); James „The unknown horn of Africa;" hr. Józef Potocki „Notatki myśliwskie" (tom III).

Somaski albo *Majolici,* zgromadzenie zakonne kleryków regularnych, tak nazwane od wsi Somasco, między Medjolanem a Bergamo, gdzie znajdował się główny ich klasztor. Zgromadzenie to, założone 1528 r. przez szlachcica weneckiego Miani, pod regułą św. Augustyna, zajmowało się wyłącznie prawie nauczaniem sierot, oraz opatrywaniem ubogich i chorych. Obecnie główny klasztor Somasków znajduje się w Rzymie.

Somatera, ptak, ob. Edredon.

Somatologja (z grec. *soma,* ciało), nauka o ciele ludzkiem, a więc przedewszystkiem anatomja, w przeciwstawieniu nauce o duszy, psychologji.

Somatozs, materjał pokarmowy wyrabiany z mięsa, ktkry jego substancje białkowe zawiera w formie rozpuszczalnej. Jest to proszek żółtobrunatny, w wodzie rozpuszczalny, prawie bez smaku. Wartością swą pożywną **S.** przewyższa sześciokrotnie mięso pozbawione tłuszczu.

Sombor, lub *Zombor,* królewskie miasto wolne w komitacie węgierskim Baczskim, niedaleko kanału Franciszka, łączącego Cisę z Dunajem; siedlisko władz komitatowych i biskupa greckiego; szkoła główna, dwie cerkwie greckie, seminarjum nauczycielskie, bibljoteka publiczna; prowadzi handel zbożem, bydłem i wyrobami rękodzielnemi; około 24,000 miesz., przeważnie Serbów.

Sombreryt, fosforyt z wyspy Sombrero, bogaty w korale, zawiera 75—90 odsetek fosforanu wapna. Używany był jako nawóz, ale pokłady jego rychło się wyczerpały.

Somer Wiktor, ekonomista polski, * 1839 r. w Sokołowie w Pułtuskiem, † 1874 w Reichenhallu w Bawarji; nauki pobierał w instytucie agronomicznym w Marymoncie, następnie w uniwersytecie berlińskim i paryskim, poczem przez kilka lat urzędował przy zarządzie drogi żelaznej Lugduńskiej, oraz w biurze kredytu ziemskiego. Oprócz rozpraw pomieszczanych w *Journal Economistes,* wydał: „Des domaines de l'état en Autriche" (1867). Po powrocie do kraju objął redakcję czasopisma *Ekonomista,* w którym pomieszczał wiele cennych artykułów.

Somerset, hrabstwo w południowo-zachodniej Anglji, mające 4,223 klm. kw. powierzchni i 485,000 miesz. Stolicą jego miasto Taunton.

Somerset, hrabiowski i książęcy tytuł angielski, był pierwotnie w posiadaniu domu Beaufort (ob.) z rodu Plantagenetów. Linja hrabiów i książąt z domu Beaufort wygasła 1471 r., ale imię **S.** utrzymało się mimo to w nazwach familijnych Beaufortów i w nowszych czasach odznaczyli się szczególnie dwaj mężowie: lord *Raglan* (ob.) i synowiec jego lord *Granville Karol Henryk Somerset,* mąż stanu i przyjaciel Peela, * 1792, † 1848 r. w Londynie. Po wygaśnięciu **S.** z domu Beaufort nadawano tytuł hrabiowski i książęcy **S.** w różnych czasach różnym osobom, które nie zostawały w żadnem pokrewieństwie z Beaufortami. Ulubieniec Jakóba I, Szkot *Robert Kar* albo *Carr,* wicehrabia *Rochester* (* 1590), wyniesiony został 1613 do godności hr. *Somerset;* później jednak stracił łaskę królewską i przekonany o otrucie swego dobroczyńcy sir Tomasza Overbury, po kilkoletniem więzieniu, był wygnany z Londynu i † 1645 r. Synem jedynej jego córki był stracony za Karola II lord William *Russel* (ob.).—Dzisiejsi książęta **S.** pochodzą od *Edwarda Seymour* (ob. Seymour), który, gdy siostra jego Joanna Seymour, poślubiła Henryka VIII, otrzymał tytuł wicehrabiego Beauchamp, a potem hr. Hertford.

W r. 1545 mianowany był przez króla jednym z 16 egzekutorów testamentu, którzy mieli sprawować rządy państwa podczas małoletności Edwarda VI. Natychmiast po śmierci Henryka VIII (1547) pozostali spółrządcy powierzyli hrabiemu Hertford protektorat i wynieśli go do godności księcia *Somerset*. Przeprowadzał on gorliwie reformację w kościele, walczył szczęśliwie przeciwko Szkotom, zniósł krwawe prawa Henryka VIII, lecz na stanowisku swojem zrobił sobie wielu srodze zawistnych nieprzyjaciół, którzy pracowali nad jego zgubą. Głównym jego wrogiem był Warwick, późniejszy ks. Northumberland. Z jego właśnie poręki oskarżony o nadużycia, uwięziony był w Towrze, a choć odzyskał wolność, jednak powtórnie był przez Warwicka (gdy tenże stanął u steru rządu) uwięziony 1551 i ścięty 1552. **S.** dwa razy był żonaty i z obu związków zostawił dzieci. Utraconą godność książęcą odzyskał dopiero prawnuk jego William Seymour († 1660.— *Karol Seymour, szósty książę Somerset* (* 1662, † 1748), odgrywał ważną rolę za Karola II, Jakóba II, Wilhelma III, Anny i Jerzego I i przyczynił się najwięcej do upadku Marlborougha.—Gdy syn jego *Algernon Seymour, siódmy książę Somerset*, † 1750 bez potomków męskich, godność książęca przeszła na sir *Edwarda Seymour* († 1757), potomka wspomnianego wyżej protektora z jego pierwszego małżeństwa.— Jego wnuk, *Edward Adolf Seymour, jedenasty książę Somerset* (* 1775, † 1855), był prezesem Royal-Institution. Po nim nastąpił w godności najstarszy syn jego, *Edward Adolf Seymour, dwunasty książę Somerset* (* 1804), który od 1851 do lutego 1852 r. był ministrem robót publicznych, a 1859—66 pierwszym lordem admiralicji, † 1885 r.—Najstarszym jego synem i spadkobiercą był *Edward Adolf Ferdynand*, hr. St.-Maur (* 1835), od 1863 jako lord Seymour członek izby wyższej. Obecnie posiada ten tytuł (od 1894) Algernon Seymour, piętnasty książę Somerset * 1846 r.

Somerville, miasto w północno-amerykańskim stanie Massachusetts, położone tuż obok Cambridge i Charlestown, liczy 40,000 mies.

Somerville Marja, autorka angielska z zakresu matematyki i nauk przyrodniczych, * 1780 w Jedburgh w Roxburgshire, † 1872 w Neapolu. Ojcem jej był wiceadmirał Fairfax, matka zaś córką pastora Somerville. Pierwszym jej mężem był kapitan Greig, po śmierci którego wyszła za wuja swego, lekarza Wiliama **S.** Od r. 1838 obaj małżonkowie żyli we Włoszech, gdzie po śmierci męża 1862 Marja **S.** i nadal pozostała z dwiema córkami. Już w domu ojca zajmowała się matematyką. W 1811 r. otrzymała medal w Edymburgu za rozwiązanie różnych zadań matematycznych, a roku 1826 przedstawiła Royal-Society prace o sile magnetyzującej promieni słonecznych. Od r. 1835 była członkiem Royal-Society; od rządu angielskiego pobierała 300 funtów ster. rocznej pensji. Inne jej dzieła są: „Mecanism of the heavens“ (1832); „On the connections ot the physical sciences“ (10 wyd., 1877); „Physical-geography“ (7 wyd., 1877), „On the molecular and microscopic sciences“ (1869). Por. Reumont „Mary **S.**“ (1877).

Something is rotten in the state of Denmark (ang.).: „Coś jest zgniłego w państwie duńskiem“—słowa Hamleta szekspirowskiego.

Somma Vesuviana, miasteczko we włoskiej prowincji Neapolitańskiej, na północnym stoku Wezuwjusza, posiada zamek, winnice, liczy 4,540 m. W pobliżu północny szczyt Wezuwjusza, zwany Somma. Ob. Wezuwjusz.

Somme, rzeka w północno-wschodniej Francji, bierze początek pod Fonsomme, niedaleko Saint-Qaentin w departamencie Aisne, od Amiens zostaje spławną i po 245 klm. biegu uchodzi do kanału La Manche. Nazwany od niej *departament Somme* ma 6,276 klm. kw. i 546,000 miesz.; dzieli się na 6 okręgów: Amiens, Abbeville, Montdidier, Péronne i Doullens, z miastem głównem Amiens.

Sommeillier Herman, inżynier, * 1815 w Sabaudji, † 1871, kształcił się w szkole politechnicznej w Turynie, następnie w Belgji zapoznał się z budownictwem kolei żelaznych; czynił tam doświadczenia nad działaniem powietrza ścieśnionego i powziął myśl zastosowania tej siły do przewiercenia góry Cenis, ale dopiero po 20 latach zdołał do tego przedsięwzięcia nakłonić rząd piemoncki i francuski. Umarł przed dokończeniem wielkiego tego dzieła. Miał też udział w przekopaniu międzymorza Suez.

Sommer, właściwie *Volte*, Jan Bogumił, geograf i topograf, * 1782 w Leuben pod Dreznem, † 1848 roku w Pradze. Ukończywszy nauki w seminarjum nauczycielskiem w Dreznie, był przez czas niejaki nauczycielem w tamtejszej szkole wojskowej; około 1809 roku z powodu nieporozumień familijnych przeniósł się do Pragi, przybrał nazwisko **S.** i był początkowo nauczycielem prywatnym, następnie od 1818 został nauczycielem konserwatorjum praskiego. Wydał: „Beschreibung der menschlichen Nahrungsmittel“ (1806); „Anleitung zur Briefschreibekunst“ (1817); „Gemälde der physischen Welt“ (6 t., 1818); „Verdeutschungswörterbuch“ (1820); „Tabellarische Uebersicht europäischer Regentenfamilien“ (1827); „Taschenbuch zur Verbreitung geographischer Kenntnisse“ (1827 do 1848); „Königreich Böhmen, statistisch und topographisch dargestellt“ (1833—49); „Neuestes Gemälde von Asien“ (4 t., 1832); „Neustes Gemälde von Amerika“ (2 t., 1832); „Lehrbuch der Erdkunde“ (3 t., 1835) i in.

Sommerfeld, miasto w pruskiej regencji Frankfurckiej, w okręgu Krossen, nad rz. Lubis, składa się z miasta, dwóch przedmieść i trzech kolonji, ma 2 kościoły ewang., zamek, szkołę tkacką, znaczne fabryki sukna, kapeluszy, maszyn, cegielnie, browary, 12,000 miesz.

Sömmering, góra, ob. Semmering.

Sömmerring Samuel Tomasz, anatom i fizjolog, * 1755 w Toruniu, † 1830. Medycynę studjował w Getyndze, był profesorem anatomji w Kassel i Moguncji, następnie praktykował w Frankfurcie. Ważne są zwłaszcza badania jego nad układem nerwowym, nad narzędziami zmysłów i rozwojem płodu. Zbudował też w r. 1809 telegraf elektryczny, w którym sygnały miały być dawane przez rozkład wody. Ogłosił: „Vom Baue des menschlichen Körpers“ (1791—6, nowe wyd., 9 t., 1839—44); „De corporis humani fabrica“ (6 t., 1794—1801); „De morbis vasorum absorbentium corporis humani“ (1795). Por. Stricker „S. Th. v. **S.**“ (1862).

Sommersberg, właściwie *Sommer z Sommerbergu*, Fryderyk Wilhelm, historyk śląski XVIII w., studjował filozofję i prawo w uniwersytecie wrocławskim, poczem 1720 r. został radcą ks. Oleśnickiego, 1723 sędzią we Wrocławiu, 1725 mianowany przez cesarza Karola VI szlachcicem. Od młodości zajmował się gorliwie dziejami Śląska i Polski. Z dzieł jego najważniejsze: „Silesiacarum scriptores“ (3 t., 1729—32); „Diplomatarium Bohemo-Silasiacum“ (1733); „Tabulae ducum Silesiae“ (1723); „Zur Historie und Genealogie von Schlesien“ (1785) i in.

Sommerstorf Otto, właściwie Otto Müller, aktor niemiecki, * 1859 r. Grywał w Lipsku, Berlinie etc. role tragiczne.

Sommerville William, poeta angielski, * 1677, † 1742 r. Celniejsze jego poezje dydaktyczne są: „The chase“ (1735); „Hobbinol, or rural games“ i „Field sports“ (Londyn, 1772).

Somnambulizm (z łac. *somnambulia*, t. j. „wędrowanie we śnie“), według jednych stan snu zwykłego, w którym śpiący wykonywa różne ruchy, według zaś innych stan wywołany przez magnetyzm zwierzęcy, z objawami na pozór nadprzyrodzonemi. Wśród dotkniętych **S.** rozróżniają takich, którzy jedynie mówią we śnie, takich, którzy w łóżku wykonywają przeróżne ruchy, i wreszcie takich, którzy opuszczają łóżko i błądzą po różnych miejscach, dopuszczając się czynów najróżnorodniejszych, które nie wychodzą jednakże poza zakres ich zwykłych myśli i czynów na jawie. Wierzono dawniej, a nawet ogół nieraz sądzi i dzisiaj, że somnambulicy, chodzący po murach i dachach, pozostają pod wpływem tajemniczego działania księżyca, stąd zwano ich *lunatykami*. Rzeczywiście, błądzą oni po najniebezpieczniejszych miejscach, wspinają się na strome mury, spokojnie przeskakują z dachu na dach, ale czynią to zupełnie nieświadomie, i niema w tem nic nadprzyrodzonego. Jeżeli człowiek na jawie nie może przejść po zawieszonej linie, po wązkim pomoście nad przepaścią i t. p., to dlatego, że widzi pod sobą głębię, że odczuwa możliwość upadku i wynikających stąd dla siebie przykrości, dostaje też zawrotu głowy i traci równowagę; somnambulik tego nie doznaje, gdyż wszelkie ruchy i czyny jego są odruchowe, pozostaje nieczuły na podniety zewnętrzne, nie widzi niebezpieczeństwa. Są jednakże znane przypadki, że i somnambulicy ulegali wypadkom podczas swych niebezpiecznych wędrówek, gdy naraz budzili się ze snu. Dotychczas są zdania w nauce podzielone, czy **S.** jest chorobą, czy też nie. Niezaprzeczonym faktem jest tylko to, że u wielu ludzi, dotkniętych **S.**, żadnych oznak chorobliwych wykryć nie można, są oni pod każdym innym względem zdrowi. Przebudzenie się podczas wędrówki zdarza się bardzo rzadko, nawoływania pozostają bez skutku; somnambulik robi swoje i najspokojniej wraca do swego łóżka; zmysł wzroku, zdaje się, pozostaje zachowany, gdy bowiem na drodze stawia mu się przegrodę, zatrzymuje się i omija ją. Po przebudzeniu się nie wie, co robił we śnie, czasami uważa za widziadło senne to, co w rzeczywistości we śnie wykonywał.

Somnus u Rzymian, *Hypnos* u Greków, syn Nocy, bliźni brat Śmierci (*Thanatos*), bożek snu, jego potędze bogowie i ludzie podlegają. Przebywa on w państwie podziemnem, otoczony bóstwami marzeń sennych, dziećmi swojemi. Godłami jego są: mak, laska usypiająca, róg i t. d. Wyobrażano go jako uśpionego młodzieńca.

Somogy, komitat węgierski, ob. Szomodzki komitat.

Somosierra, wieś w prowincji madryckiej w Hiszpanii, na południowym stoku gór t. n., pamiętna zwycięską bitwą wojsk napoleońskich, stoczoną 30 listopada 1808, Ob. Kozietulski.

Somow Józef, matematyk rosyjski, * 1814 w gub. Moskiewskiej, † 1876; po ukończeniu nauk niższych studjował matematykę w uniwersytecie moskiewskim, gdzie też otrzymał stopień doktora, poczem został profesorem matematyki w uniwersytecie petersburskim. Oprócz licznych artykułów, ogłaszanych w pismach akademji nauk, wydał: „Théorie des équations algébriques déterminées“ (1841); „Théorie analitique de la lumière;“ „Teorija opredielennych ałgebraiczeskich urawnenij wysszich stepeniej“ (1838); „Osnowanija teorii ellipticzeskich funkcij“ (1850); „Naczalnyja osnowanija analiticzeskoj geometrii dwuch izmierenij“ (1861; 2 wyd., 1867); „Tablicy obyknowennych łogaritmow“ (1862); „Naczalnaja ałgebra“ (2 wyd., 1864) i in.

Somsich, *Somsicz* Paweł, konserwatywny publicysta węgierski, * 1811 w Sardzie, w komitacie szomodzkim, potomek staroszlacheckiego rodu pochodzenia chorwackiego; ukończywszy nauki szkolne w Pięciu Kościołach, Kaposzwarze, Peszcie i Rabie, poświęcił się służbie publicznej pod okiem stryja swego *Pankracego*, wicepalatyna węgierskiego, i na sejmach 1832—36 wystąpił jako przeciwnik zbyt nagłych reform. Mianowany 1844 urzędnikiem w namiestnictwie, na sejmie 1847, jako poseł komitatu barańskiego, występował jako przywódca stronnictwa rządowego. Po wybuchu re-

wolucji marcowej ustąpił zupełnie z widowni publicznej. Po zgnieceniu powstania wystąpił znowu jako publicysta, zwłaszcza w broszurze „Das legitime Recht Ungarns und seines Königs“ (1850), w której, broniąc dawnej konstytucji krajowej, powstaje na nowy porządek rzeczy. Od 1861 reprezentował na sejmie węgierskim komitat szamodzki.

Sona, rz. w gub. Płockiej; poczyna się w powiecie Ciechanowskim dwoma ramionami, łączącemi się pod wsią Nasierowem; płynie potem ku południowi pod Ciemniewskiem, Sońskiem, Łopacinem, wchodzi w powiat Płoński, płynie pod Nowem Miastem i pod Popielczynem wpada od lewego brzegu do rz. Wkry. Długa przeszło 30 wiorst.

Sonata (włosk.), zowie się w muzyce kompozycja, pisana zwykle na sam fortepjan lub skrzypce, albo oba powyższe instrumenty, i składająca się z dwu lub trzech jedną myślą powiązanych ustępów *(allegro-adagio-finale)*. **S.** na fortepjan pisali: Haydn, Mozart, Clement; Beethoven wypowiedział w nich najpiękniejsze i najwewnętrzniejsze ze swych uczuć. **S.** skrzypcowe pisali: Tartini, Scarlatti i inni. Formą tą chętnie posługuje się każdy głębiej myślący kompozytor. Por. Bagge „Geschichtliche Entwickelung der Sonate“ (Lipsk, 1880).

Sonchus, roślina, ob. Mlecz.

Sonda, toż co ołowianka, ob. Batometr, **S.** w medycynie, ob. Zgłębnik.

Sonderbund, ob. Szwajcarja.

Sonderburg, miasto na wyspie Alsen, w pruskiej regencji Szlezwigu, liczy 5,500 mieszkańców. W 1864 r. było ostrzeliwane i w znacznej części spalone. Od tego miasta wzięły nazwę dwie linje boczne domu królewskiego holsztyńskiego, ob. Holsztyn i Oldenburg.

Sondershausen, miasto stołeczne księstwa Schwarzburg-Sondershausen, nad rz. Wipper, rezydencja naczelnych władz krajowych, ma 7,000 miesz.; wspaniały zamek książęcy.

Sondrio, prowincja włoska w Lombardji, ma 3,192 klm. kw. i 136,000 miesz. Główne miasto t. n. liczy 4,000 miesz.

Sonet, gatunek poezji lirycznej; **S.** składa się z 14 jambicznych lub rymowanych wierszy, tworzących dwa podziały nierównej długości; naprzód idą 2 strofy 4-wierszowe *(quaternaria)*, a potem 2 strofy 3-wierszowe, zwane *tercynami*. Porządek rymów w **S.** jest taki, że dwie pierwsze strofy 4-wierszowe łączą się przez dwa czterykroć powtórzone rymy; w tercynach zaś trzy rymy po dwa razy, lub dwa rymy trzykrotnie się powtarzają. **S.** powstał we Włoszech i znalazł mistrza w Petrarce (ob.). Z Włoch przeszedł **S.** do wszystkich literatur europejskich. W literaturze angielskiej znane są **S.** Shakespeare'a.—Do literatury polskiej pierwszy wprowadził formę **S.** Sęp Sarzyński, ale najpiękniejsze **S.** pisał u nas A. Mickiewicz; Garczyński układał **S.** wojenne. Por. Tomlinson „The sonnet, its origin, structure etc.“ (Londyn, 1874); Welti „Geschichte des Sonetts in der deutschen Dichtung“ (Lipsk, 1884).

Songka (Sangkoi albo rzeka Czerwona), główna rzeka w kolonji francuskiej Tonkin w Indjach Zagangesowych, wypływa w chińskiej prowincji Jünnan, w Chinach nazywa się Hongkiang, w biegu swym tworzy liczne kanały i potężną deltą wpada do zatoki Tonkińskiej. O 175 klm. od ujścia leży miasto Hanoi.

Sonklar, Karol, von *Innstätten*, geograf, * w r. 1816 w Weisskirchen w Pograniczu Wojskowem, † 1885 r., ukończył szkołę wojskową w Karansebes i jako oficer, przebywając w Grazu, skorzystał z tego pobytu dla udoskonalenia się w matematyce i chemji, następnie odbywał wycieczki po Alpach. Od r. 1848—57 był nauczycielem arcyksięcia Karola Wiktora, a następnie do 1872 profesorem geografji w akademji wojskowej w Wiener Neustadt; opuścił służbę ze stopniem generał-majora. Początkowo występował jako pisarz wojskowy, następnie oddał się geografji, mianowicie zaś orografji. W przedmiocie tym ogłosił: „Reiseskizzen aus den Alpen und Karpaten“ (1857); „Die Gebirgsgruppe der hohen Tauern“ (1866) i in., najwazniejszem zaś jego dziełem jest „Allgemeine Orographie oder Lehre von den Reliefformen der Erdoberfläche“ (1873).

Sonnblick *(Hoher* **S.**), góra w pasmie *Hohe Tauern*, w grupie *Hochnarr*, 3,095 m. wysoka, posiada stację meteorologiczną na szczycie, skąd rozpościera się piękny widok. Por. Samter „Der *Hohe* **S.**“

Sonnenberg Franciszek Antoni Józef Ignacy Marja, baron, poeta niemiecki, * 1779 w Münster; będąc jeszcze uczniem gimnazjum, ułożył na wzór „Mesjady“ Klopstocka plan do olbrzymio napuszystej epopei „Koniec świata“ *(Das Weltende)* (1 t., Wiedeń, 1801); pracując potem w Jenie nad drugą epopeją p. t.: „Donatoa,“ opisującą upadek świata, tak dalece nadwątlił siły umysłowe, że 1805 dobrowolnie życie sobie odebrał. Gruber wydał „Donatoa“ z biografją poety (2 t., Rudolstadt, 1806).

Sonnenfeld Adolf, kompozytor i muzyk, osiadł w Warszawie 1857, dyrektor orkiestry warszawskiej i organizator koncertów w Dolinie Szwajcarskiej. Napisał muzykę do operetek: „Podróż po Warszawie,“ „Fafuła w Paryżu,“ „Piekło,“ „Ulica Marszałkowska,“ „Warszawska szwaczka,“ „Tajemnice Warszawy“ i t. d.

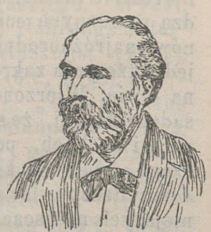

Sonnenfeld Adolf.

Sonnenfels Józef, autor austrjacki, * 1733, † 1817, pochodzenia żydowskiego, działał i pisał wiele w duchu oświecenia epoki józefińskiej w Austrji. Por. W. Müller „Joseph von **S.**“ (1882).

Sonnenschein Franciszek Leopold, chemik, * 1817 w Kolonji, † 1879 w Berlinie; pierwotnie aptekarz, zajmował się przygotowywaniem w Berlinie aptekarzy do egzaminu państwowego, zarazem jednak sam się kształcił, złożył egzamin gimnazjalny, następnie odbył studja na uniwersytecie berlińskim, został docentem, a potem profesorem chemji. Zajmował się przeważnie rozbiorami chemicznemi i metody analityczne znacznie ulepszył. Jako chemik praktyczny miał niesłychaną wziętość i rozbiorami swemi zapewnił powodzenie różnym przedsiębiorstwom technicznym. Ogłosił: „Anleitung zur chemischen Analyse“ (1882, 3 wyd., 1858); „Handbuch der analitischen Chemie“ (2 t., 1870—71); „Handbuch der gerichtlichen Chemie“ (2 wyd.., 1881).

Sonnenthal, Adolf von..., słynny autor niemiecki, * 1834 w Peszcie, był początkowo krawcem, dopiero Dawidson namówił go do wstąpienia na scenę. W 1856 wystąpił w Burgu wiedeńskim i pozostał tam do tej pory. 1870 był reżyserem, 1884 reżyserem głównym. W 1882 otrzymał order korony żelaznej, a z nim szlachectwo. Grywa role klasyczne, a także komedje nowoczesne. Jest to jeden z najwybitniejszych aktorów dzisiejszych.

Sonnet Michał Ludwik Józef Hipolit, matematyk, * 1800, † 1870, kształcił się w szkole normalnej paryskiej, został repetytorem w szkole centralnej, następnie inspektorem akademji paryskiej. Ogłosił „Nouvelle géometrie“ (1839); „Algèbre élémentaire“ (1848); „Problèmes et exercices d'arithmétique et d'algèbre“ (2 t., 1858), obejmujące głównie zadania tyczące się ekonomji i handlu; „Éléments de géometrie analitique“ (1863).

Sonnino Sidney, baron, polityk włoski, * 1849 w Egipcie. Opublikował 1877 kilka pism i zaczął wydawać z Franchettim pismo *Rasseyna Settimaniale*. Do r. 1882 należał do izby deputowanych, 1888 został podsekretarzem stanu, a w 1893 ministrem finansów i skarbu w gabinecie Crispiego. W 1894 ustąpił wraz z Crispim.

Sonometr *(audjometr)*, przyrząd zbudowany przez Hughes'a do oznaczania czułości ucha ludzkiego, składa się z mikrofonu ustawionego na podstawie zegara i wtrąconego w obieg prądu elektrycznego. Prąd ten przebiega dwa zwoje drutu, umieszczone w odległości 30 cm. między sobą, między któremi przesuwa się na pręcie zwój trzeci, połączony z telefonem. Druty dwóch pierwszych zwojów wzbudzają w trzecim prądy indukcyjne, przebiegające w strony przeciwne; gdy więc zwój ten znajduje w jednakiej odległości od zwojów skrajnych, prądy te znoszą się nawzajem, a w telefonie tyktak zegara słyszeć się nie daje. Jeżeli wszakże zwój środkowy zbliża się ku jednemu ze zwojów skrajnych, chód zegara daje się coraz silniej słyszeć, a stąd na skali odczytać można natężenie słuchu ucha badanego.

Sonora, w obszerniejszem znaczeniu, całe wschodnie wybrzeże zatoki Kalifornijskiej aż do ujścia rzeki Colorado. W ściślejszym znaczeniu meksykański *departament Sonora*, który na przestrzeni 197,973 klm. kw. liczy 192,000 miesz. Główne miasto kraju jest *Hermosillo*, głównym zaś portem prowincji jest *Guaymes*. **S.** jest niezmiernie bogatą w złoto, srebro, miedź i ołów, co dało powód do kilku wypraw korsarskich, z których bardziej znane są: amerykanina Walkera, a szczególniej niefortunna wyprawa hrabiego Raousset de Boulbon.

Sontag Henrjetta, jedna z najsławniejszych śpiewaczek, * 1806 r. w Koblencji, kształciła się w muzyce i występowała jako śpiewaczka w Pradze czeskiej, później zbierała wawrzyny w Wiedniu, Berlinie, Londynie i 1829 w Paryżu. W tem ostatniem mieście wyszła za hrabiego Rossi († roku 1864), wówczas sprawującego interesa Sardynji w Haadze i usunąwszy się ze sceny towarzyszyła mężowi w jego podróżach dyplomatycznych. Ze względu na domowe interesy finansowe, powróciła r. 1848 do swego zawodu i doznała jak pierwej najświetniejszego powodzenia. W końcu udała się do Ameryki, gdzie † w Meksyku 1854. Była to jedna z tych wyjątkowych artystek, które wysokie wrodzone uzdolnienie łączą z wielkiem ukształceniem artystycznem i miłością dla sztuki.

Sontag Karol, brat poprzedniej, * 1828, aktor niemiecki, od 1848 w Dreźnie, 1850—51 w Wiedniu, Hanowerze. Napisał: autobiografję „Vom Nachwächter zum türkischen Kaiser“ (4 wyd. 1878); „Frauenemancipation,“ „Schinpfeseien“ (1894).

Sonzogno Edward, słynny wydawca dzieł muzycznych włoskich, założyciel towarzystwa „Societa Editrice Sanzogno“, które wydaje również i inne rzeczy, a także dziennik *Il Secolo*.

Sophera *(Szupin, Różanecznik)*, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, obejmujący drzewa i krzewy w Azji i Ameryce, z kwiatami białemi lub żółtemi i strąkami gruboskórnemi, późno lub wcale niepękającemi. **S.** *japonica*, drzewo w Azji wschodniej, zawiera we wszystkich częściach swych tyle katartyny, że samo obrabianie użytecznego drzewa sprawia djarję. Liście suszone *(waifa)* używają się w Chinach do farbowania na żółto i zielono. Korzeń i nasiona gatunku **S.** *tomentosa* uchodzą za specyfik przeciw cholerze.

Sopikow Bazyli, bibljograf rosyjski, * 1765 w Petersburgu, † 1818 tamże, przez lat 20 przeszło księgarz w Petersburgu, wydał ważne dzieło „Opyt rossijskoj bibliografii“ (5 t. Petersburg, 1813—21), będące kompletnym możliwie słownikiem dzieł oryginalnych i przekładów w języku słowiańskim i rosyjskim, wydanych od czasu zaprowadzenia drukarstwa do 1813.

Sopka, ob. Wulkan.

Soplеńce, *stalaktyty*, utwory kamienne postaci sopli, powstające z ciał w wodzie rozpuszczalnych. **S.** te najczęściej utworzone są z węglanu wapna, niekiedy z krzemionki, siarczanów, galmanu, lodu i in. **S.** wapienne tworzą się zwykle stąd, że woda źródlana, wypływająca z ziemi, zawiera w rozpuszczeniu dwuwęglan wapna, który na powietrzu przechodzi w nierozpuszczalny węglan wapna, **S.** krzemionkowe zaś przez ostudzenie i odparowanie wody. Utwory takie pospolite są w wielu pieczarach i mają często dziwaczne kształty. Woda, ściekając na dno pieczar, tworzy tam osady płaskie, *stalagmity* czyli *nacieki*, które często łączą się z **S.** zstępującemi z góry, tak że powstają istne kolumny. Przerwy w wydzielaniu się osadu są przyczyną warstwowego ustroju **S.** i nacieków, z którą jest często połączona rozmaitość w ubarwieniu i układzie. Ob. Pieczary.

Soplica Jacek, pseudonim Wł. Olendzkiego.

Soplica Sew., pseudonim Hen. Rzewuskiego.

Sopran (włosk. soprano, łac. Supremus, Discantus, Cantus, fran. Dessus, ang. Treble), dawniej *dyskant*, zowie się najwyższa z 4 głównych skal głosu ludzkiego; spiewają nim tylko dzieci obojej płci, kobiety i kastraci. Stosownie do rozległości tonów skali, dzielą **S.** na wyższy i niższy, tak zwany *Mezzo soprano*.

Sopron (niem, *Ödenburg*), komitat węgierski na prawym brzegu Dunaju, obejmuje 3,307 klm. kw. obszaru i liczy 260,000 miesz., madziarów, niemców i kroatów. Miasto główne t. n. leży w węźle kilku dróg żel., posiada wiele pięknych budowli, jak pałac sprawiedliwości, kasyno, koszary kawalerji, fabryki cukru, spirytusu, octu, mydła, maszyn rolniczych i t. d. Z zakładów naukowych znajduje się tu gimnazjum wyższe, szkoła realna, akademja handlowa, seminarjum nauczycielskie i in. **S.** liczy 27,500 miesz., którzy w większej części zajmują się uprawą słynnego wina.

Sorakte *(Soracte)*, sławna w starożytności, Apolinowi poświęcona góra w Etrurji, położona o 5 mil drogi na północ do Rzymu. Na jej szczycie (wysokim na 2,300 stóp) leżała sławna świątynia Apolina. Na wschodnim stoku góry znajdował się gaj etruskiej bogini kwiatów Feronji. Dziś góra ta nosi nazwę *Monte-Soracte*, albo też *Monte-San-Silvestre*, od starożytnego klasztoru św. Sylwestra. Powszechniej atoli nazywaną jest *Monte-Oreste*, od leżącego u jej stóp miasteczka Oreste.

Sorata, *Nevado de* **S.** (Iliampu), druga po Aconcagua pod względem wysokości góra w Ameryce, w Kordyljerach, w Boliwji, wznosi się do wysokości 6,544 m. nad p. m.

Sorau, miasto w pruskiej regencji frankfurckiej, liczy 14,900 miesz. i ma wiele fabryk sukna, płótna i t. p.

Sorauer Paweł, botanik, * 1839 we Wrocławiu, był pierwotnie ogrodnikiem, 1864—68 studjował w Berlinie nauki przyrodnicze, 1871 został kierownikiem stacji doświadczalnej w Proszkowie, a 1892 profesorem. Zajmował się głównie badanie chorób roślin i w 1893 przeniósł się do Berlina, gdzie objął redakcję pisma *Zeitschrift für Pflanzenkrankheiten*. Ogłosił: „Handbuch der Pflanzenkrankheiten“ (2 wyd., 2 t., 1887); „Die Obstbaumkrankheiten“ (1898); „Die Schäden der einheimischen Kulturpflanzen durch Schwarotzer“ (1888); „Populäre Pflanzenphysiologie für Gärtner“ (1891); „Pflanzenschutz“ (1892, 2 wyd., 1896).

Sorbet, z arabskiego *Czerbet*, napój chłodzący, bardzo na Wschodzie upowszechniony, przyrządza się z soków owocowych i cukru, z dodatkiem aromatów, jak wody różanej i ambry.

Sorbina, $C_6H_{12}O_6$, ciało cukrowate, powstaje prawdopodobnie z sorbitu, gdy sok jagód jarzębinowych ulega fermentacji; tworzy kryształy bezbarwne, smaku słodkiego, w wodzie rozpuszczalne.

Sorbit, $C_6H_{14}O_6$, ciało cukrowate znajdujące się w soku jagód jarzębiny *(Sorbus aucuparia)*, oraz wielu innych owoców z rodziny różowatych, krystalizuje trudno, w wodzie łatwo się rozpuszcza, z drożdżami nie fermentuje. Zachowuje się, jak alkohol sześcioatomowy.

Sorbonna, nazywało się tak pierwotnie ubogie bractwo (stowarzyszenie) magistrów przy dawnym uniwersytecie paryskim, założone przez Roberta de *Sorbon* (stąd nazwa **S.**), który był kapelanem i spowiednikiem Ludwika IX. Około 1250 utworzył Sorbon bractwo z 16 ubogich duchownych, którzy żyli wspólnie i, mając utrzymanie zapewnione, oddawali się wyłącznie nauce. Sława tego stowarzyszenia rozeszła się wkrótce po Europie. Członkowie jego w czasach następnych bywali zawsze doktorami i profesorami teologji przy uniwersytecie paryskim, a imię **S.** przeszło na cały fakultet teologji tegoż uniwersytetu. Opinje i postanowienia **S.** jako fakultetu wywarły wpływ stanowczy na ducha i narodowe ukształtowanie się katolicyzmu we Francji, stojąc w obronie swobód kościoła galikańskiego. Rewolucja położyła koniec **S.**, a jej gmachy (wzniesione 1635—53) zasekwestrowała na rzecz skarbu; za Napoleona I przeznaczono je na odczyty fakultetów teologicznego, literackiego i ściśle naukowego w Paryżu; takie przeznaczenie ma i dotychczas. Por. Duvernet „Histoire de la Sorbonne“ (2 t., Strasburg, 1791). Franklin „La Sorbonne“ (2 wyd., Paryż, 1875); Mérie „La Sorbonne et son fondateur“ (1888).

Sorbus, ob. Jarzębina.

Sorby Henryk Clifton, przyrodnik, * 1826 r. w Woodbourne (Yorkshire), oddał się badaniom przyrodniczym w posiadłości swej Broomfield pod Sheffield. Zastosował pierwszy analizę spektralną do badań mikroskopowych i do rozpoznawania dobroci różnych materjałów pokarmowych i technicznych (ob. Analiza spektralna). Pierwszy też przeprowadził badania mikroskopowe kryszta-

łów, zbadał budowę mikroskopową stali i meteorytów, i in.

Sordynki, *surdynki, tłumiki* (włos. *sordino*), różne urządzenia, służące do przytłumiania czyli osłabiania natężenia tonów w instrumentach muzycznych. W fortepjanach tłumiki, wprawiane w ruch pedałami, powstrzymują obszerne drgania strun, małe natomiast dopuszczają. W instrumentach smyczkowych podstawki powstrzymują przenoszenie się drgań na pudło rezonansowe. W instrumentach dętych używają się stożki drewniane, wsuwane w rurę, które wszakże wpływają na wysokość tonów, oraz na ich dźwięczność czyli tembr, dla tego w ostatnich czasach zbudowano do nich tłumiki bardziej zawiłe. Dźwięk bębnów przytłumia się przez dotknięcie skóry ręką. Na wykonywać się mających sztukach nadpis włoski: *con sordini*, wskazuje, kiedy używane być mają.

Sorek, ob. Kretomysz.

Sorel Agnieszka, faworyta Karola VII, króla francuskiego, * około 1409 w wiosce Fromentan w Touraine, † 1450. Mianowana około 1431 przez Karola VII damą honorową jego małżonki, po długim oporze uległa nareszcie namiętnej miłości swego królewskiego wielbiciela. Kobieta szlachetna, wywierała **S.** zawsze najzbawienniejszy wpływ na monarchę Francji. Prócz wielu innych majętności posiadała zamek Beauté nad rz. Marną, dla tego też nazywaną jest często w historji *Dame de Beauté* (damą piękności). Podejrzewano delfina (późniejszego Ludwika XI) o jej otrucie. Porów. Steenackers „Agnès **S.** et Charles VII“ (Paryż, 1868).

Sorel Stanisław, technik francuski, * 1803 r., † 1871; syn ubogiego zegarmistrza nie otrzymał naukowego wykształcenia, i dopiero po przybyciu do Paryża 1829, już obarczony rodziną, znalazł możność rozszerzenia swych wiadomości i poczynił wiele ważnych odkryć technicznych, jak lampy solarnej, metody galwanizowania (cynkowania) żelaza, piszczałki ostrzegającej do kotłów parowych, czynienia tkanin nieprzemakalnemi, kitu z chlorku cynku, używanego na sztuczne zęby, cementu tleno-chloro-magnezjowego i in. Za te odkrycia uzyskał liczne nagrody, między innemi nagrodę Argenteuiła 12,000 fr., którą akademja tylko za bardzo ważne odkrycia udziela.

Sorel Albert, pisarz francuski, * 1842 w Honfleur (Calvados), służył w ministerjum spraw zagranicznych, 1872 został profesorem historji dyplomacji w Paryżu, w 1876 generalnym sekretarzem prezydjum senatu. Oprócz wielu artykułów pomieszczonych w *Revue des deux Mondes* i czasopismach innych ogłosił romanse: „La grande falaise“ (1872); „Le docteur Egra“ (1873) i dzieła historyczne: „Le traité de Paris du 20 nov. 1815“ (1873); „Histoire diplomatique de la guerre franco-allemande“ (1875, t. 2); „La question d'Orient au XVIII siècle“ (1878); „Essais d'histoire et de critique“ (1882); „L'Europe et la révolution française“ (1885—87, t. 2), a wraz z Funck-Brentano „Précis du droit des gens“ (2 wyd., 1887).

Sorela stop, stop cynku z małą ilością miedzi i żelaza, jest twardy i łatwo daje się obrabiać, nie rdzewieje i nadaje się na odlewy posągów.

Sorex, ob. Kretomysz.

Sorghum, ob. Sorgo.

Sorgo, *gryża, prosianka* (*Sorghum*), rodzaj roślin trawiastych, cechujący się plewami bezościstemi, 3 pręcikami i 2 szyjkami o znamionach pierzastych; należą tu zioła roczne lub trwałe we wszystkich częściach świata, niektóre uprawiane są jako zboża. **S.** *saccharatum, trzcina cukrowa chińska*, w Indjach wsch. i Arabji, zawiera w źdźble cukier, który się daje z niej otrzymywać. **S.** *vulgare*, zwane *prosem kafryjskiem* czyli *durrą*, uprawiane jest w Europie płd., Azji płd. i Afryce płn. Próby rozpowszechnienia tego zboża w Europie środkowej się nie powiodły. W Afryce jest najważniejszem zbożem. Kafrowie wyrabiają z niego napój piwny, zwany *tialwa*, murzyni brazylijscy podobną *merisę*. **S.** służy też do wyrobu szczotek i miotełek *(miotełki ryżowe)*. Por. Collier „S., its culture“ (1884).

Sorgo.
a kłosek, *c* i *d* owoce.

Soria, miasto w Hiszpanji, główne miasto prowincji **S.** (10,318 klm. kw. z ludnością 160,000 miesz.), na prawym brzegu Duero, ma zamek z piękną wieżą, prowadzi handel masłem, 8,000 miesz. O 5 klm. na płn. znajdują się ruiny dawnej *Numancji*.

Soriano, departament w południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Urugwaj, obejmuje 9,223 klm. kw. (151,2 m. kw.) powierzchni i liczy 35,000 miesz., zajmujących się przeważnie hodowlą bydła. Główne miasto Mercedes, położone nad rzeką Rio-Negro, o 30 klm. od jej ujścia do rz. Paragwaj, liczy 9,000 miesz.

Soringa, olej, ob. Behenowy olej.

Sorites, czyli wniosek łańcuchowy, zowie się w logice formalnej skrócony szereg wniosków, mających formę jednego tylko wniosku. Powstaje on przez opuszczenie zdania przedniego lub następnego w pojedyńczych sylogizmach, skutkiem czego łączą się one w jeden wniosek.

Sorlingues, wyspy, ob. Scilly.

Sorma Agnieszka (właściwie Mito von Minotto), aktorka niemiecka, * 1865. Już w latach dziecinnych występowała na scenie we Wrocławiu. Od 1880—1884 występowała jako naiwna, w róż-

nych miastach, a 1883 wstąpiła do „Deutsches Theater“ w Berlinie.

Sörö, należąca do Norwegji wyspa na morzu Lodowatem, niedaleko miasta Hammerfest, obejmuje przestrzeń 971 klm. kw. (17,6 m. kw.).

Sorö, stolica okręgu t. n. na duńskiej wyspie Zelandji, ma 1,900 miesz., tudzież akademję wojskową i leśną. W przynależnej do akademji majętności Mörup jest instytut gospodarstwa wiejskiego.

Soroki, m. pow. w gub. Besarabskiej, nad Dniestrem, ma 15,000 miesz. (1897).—*Sorocki powiat* ma na przestrzeni 3,971 w. kw. 218,622 miesz.

Soroktatary, osada tatarska o 2 mile od Wilna, nad rzeką Waką położona, mająca 400 miesz. Początek jej sięga początku XIV wieku, kiedy Witold gromiąc Tatarów i zabierając im jeńców, osadzał ich w głębi Litwy. Dzisiejsi mieszkańcy tej osady zachowali dotąd swą wiarę, typ twarzy, a nawet po części obyczaje swych przodków, ale języka tatarskiego zapomnieli zupełnie.

Sorrento, miasto we włoskiej prowincji Neapolitańskiej, rezydencja arcybiskupa; ma 6,500 miesz., piękny kościół katedralny; pamiętne uro-

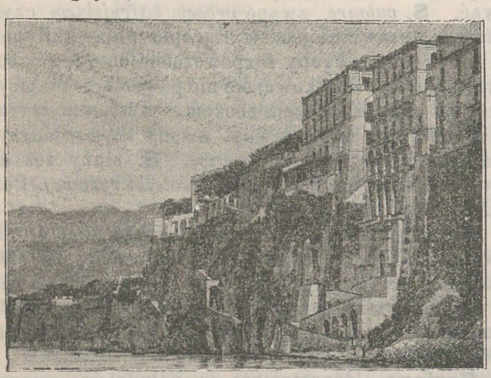

Sorrento.

dzeniem Torkwata Tassa. Ze względu na swe urocze położenie i przyjemny klimat **S.** jest ulubionem miejscem pobytu zimowego i letniego i posiada liczne wille i hotele.

Sortie (fr.), wyjście.—Sortie de Bal, lekkie okrycie.

Sorty, jezioro w gubernji Kowieńskiej, w zachodniej części powiatu Nowoaleksandrowskiego, pomiędzy miasteczkami Krewnem a Dusiatami, ciągnie się z północy na południe na rozległości około 13 wiorst, nie mając więcej nad 1 wiorstę szerokości. Formuje pięć wielkich zatok, z których trzy w stronie zachodniej, jedna na wschodniej i jedna na północy; wszystkie noszą wspólne miano jeziora Sorty; środkowa zachodnia, dokąd wpada rzeczka Audra, zwana jest Audrakumpis.

Sortyment, ob. Księgarstwo.

Sosna, podział rodzaju roślin szyszkowatych *Pinus*, wyróżniający się się od gatunków pokrewnych liśćmi iglastemi długiemi, u spodu opatrzonemi błonkowatemi pochewkami, i szyszkami o łuskach twardych, w wierzchołku zgrubiało rozszerzonych. **S.** *pospolita (P. sylvestris)* dorasta 25—40 m. wysokości, przy 90—120 cm. średnicy pnia, żyje 150—200 lat. Pień **S.** bywa zazwyczaj prosty, stożkowato się zwężający; samotne jednak **S.** najczęściej się krzywią; gałęzie są prawie poziomo odstające. Kora łuszczy się cieńkiemi kawałami, czerwonawo lub żółtawo-brunatnemi. Liście osadzone są po 2, rzadko po 3, $2\frac{1}{2}$ do 8 cm. długie,

Sosna.

zaostrzone; trwają zwykle przez 3 lata. **S.** kwitnie od środka maja do środka czerwca; kwiaty męskie tworzą szyszeczki kłosowate, żółte, sypiące mnóstwo pyłku żółtego *(deszcz siarczany)*, żeńskie wyrastają po 2 lub 3 na wierzchołkach gałązek, złożone są z łusek brunatno-czerwonych. Łuski owocu są w wierzchołku zakończone tarczą zgrubiałą romboedryczną; pod każdą łuską znajdują się dwa nasiona jajowato okrągłe, nieco spłaszczone. **S.** kwitnie zazwyczaj już od 12 roku życia, ale owoce płodne wydaje dopiero od 20. Udaje się od Laponji aż do Sycylji; lubi grunt suchy, piaszczysty. Szkodliwe są dla niej bardzo liczne owady.—Drewno **S.** jest żółtawo-czerwonawe, żywiczne, trwałe, korzystne na budulec, mniej przydatne do robót stolarskich; jako opałowe, wydaje ciepła więcej niż jodła. Kora zawiera garbnik, drzewo jest bardzo bogate w żywicę, wytapiają z niego smołę (ob.), przez nacięcie wydaje terpentynę (ob.). Z igieł wyrabia się *sosnowa wełna* (ob.); z młodych pędów i igieł pędzi się *olejek igieł sosnowych*, używany jako środek moczopędny. Młode okazy **S.**

noszą nazwę *choiny*.—Do oddziału **S.** należą jeszcze gatunki: **S.** *karłowata, krempulec* czyli *kosodrzewina (P. mughus, P. pumilio)*, na górach, nie wydaje prawie pnia, a gałęzie pędzi do ziemi; z młodych pędów otrzymuje się olejek, *balsam karpacki*, uchodzący w Węgrzech za cenne lekarstwo.

Sosna. 1. Koniec gałązki z szyszką żeńską, 2. Gałązka z kwiatem męskim, 3. Szyszka dojrzała, 4 otwarta, 5. Igły, 6. Przecięcie igieł, 7. Kwiat męski, 8. Ziarnko pyłku, 9. Pylnik opróżniony, 10—12. Łuski, 13. Łuska z dwoma nasionami, 14. Ziarnko nasienne, 15. Roślina kiełkująca.

S. *nadmorska (P. maritima, P. pinaster)*, mniejsza od **S.** pospolitej, właściwa jest wybrzeżom morza Śródziemnego, wydaje wyborną terpentynę. **S.** *włoska, pinjola (P. pinca)* ma gałęzie ułożone w kształt korony baldachowej, nasiona wydaje wielkie, zawierające ziarna jadalne, *pinjole*, smaku

Szyszka sosny włoskiej (pinjoli).

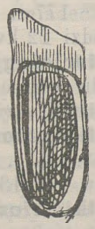

Nasienie pinjoli.

migdałów, używane w cukierniach, choć łatwo jełczeją. Po parkach uprawiają się często: **S.** *czarniawa (P. laricio)*; **S.** *łuczywna (P. taeda)*, z Ameryki, wydaje żywicę bardzo wonną; **S.** *amerykańska* czyli **S.** *Weymoutha (P. strobus)* rośnie bardzo szybko i dochodzi wysokości 56 m., ma igły długie na 8—10 cm. i szyszki walcowate, 15—18 cm. długie.—Do oddziału **S.** należy też *limba* (ob.). Por. Eckstein „Die Kiefer und ihre tierischen Schädlinge“ (1893).

Sosna, rzeka w gub. Orłowskiej, w Rosji, 220 klm. długa, wpada do Donu.

Sosnica, m. pow. gub. Czernihowskiej, przy ujściu Ubedy do Desny, ma 7,095 miesz. (1897).—*Sosnicki powiat* ma na przestrzeni 3,774 w. kw. 171,106 miesz. (1897).

Sosnowa wełna, przetwór igieł sosnowych i jodłowych, otrzymywany przez poddawanie tych igieł działaniu wody, ługu, pary, tarcia, przez co włókna ich się oddzielają i delikatnieją. **S. w.** stanowi wyborny materjał do wyścielania; można ją nawet prząść i przerabiać na tkaniny, z których odzież polecaną jest przeciw chorobom reumatycznym. Największa część jednak **S. w.** w handlu nie ma ani śladu igieł sosnowych i jest tylko olejkiem igieł sosnowych zaperfumowana.

Sosnowice, ob. Sosnowiec.

Sosnowiec, *sosnówka (Gastropacha pini)*, motyl z rodziny prządek, z rodzaju *barczatki (Gastropacha, Lasiocampa)*; owady te mają skrzydła przednie długie i trójkątne, tylne krótkie i zaokrąglone: gąsienice są omszone pilśniowo, na szyi żywo zabarwione. Samiec sosnowca ma 6 cm., sami-

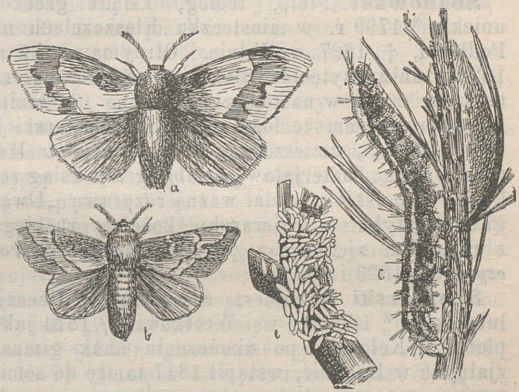

Sosnowiec. *a* samica, *b* samiec, *c* gąsienica, *e* gąsienica zabita przez jajka gąsieniczników.

ca 8,4 cm. szerokości; są szare lub brunatne, zawsze z białą plamą półksiężycową i smugą czerwono-brunatną na skrzydłach przednich. Motyl zjawia się w połowie lipca i jest pospolity w całej Europie, gdzie sosny rosną. Samica składa 100—200 jajek, a po 2—4 tygodniach wylegają się gąsienice, które przechodzą zaraz na igły drzew i pożerają je; zimę przepędzają u podnóża drzew, pod mchem, spiralnie skręcone, a w kwietniu znowu na żer wychodzą. W czerwcu otaczają się oprędem szarawym, z którego po 3 tygodniach wydostaje się owad. **S.** należy do owadów najbardziej szkodliwych, niszczy głównie stare sosny, ale żyje też na jodłach i modrzewiach. Gąsienice stają się często pastwą owadów z rodziny gąsieniczników, które w nie składają swe jajka. Włosy gąsienic sosnowca posiadają gałązki parzące i za-

wierają kwas mrówkowy, a gdzie gąsienice te znajdują się w znacznych ilościach, włosy ich zapełniają powietrze i dokuczają dotkliwie ludziom i zwierzętom.—Nazwę **S.** nadaje się też i niektórym innym owadom dla sosen szkodliwym, jak gatunkom *borecznika* (ob.), *słonika* (ob.), *miernicy* (ob.).

Sosnowiec, osada fabryczna w gub. Piotrkowskiej, pow. Będzińskim, posiada wiele fabryk, komorę celną. Liczy 60,000 miesz. W bliskości kopalnie węgla kamiennego. Por. *Kurjer Warsz.* 1902 r., od № 284.

Sosnowski Józef, wojewoda smoleński, hetman polny litewski, stronnik Leszczyńskiego, a następnie i u króla Augusta II umiał sobie obu zyskać łaskę i względy. Podczas konfederacji barskiej stał po stronie Stanisława Augusta i po Sapieże w r. 1775 otrzymał polną buławę litewską. † 1783 w Ratnie. Imię jego głośnem się stało z tego tylko powodu, że Kościuszko, rozkochany w jego córce Ludwice, wykradł ją, lecz ujęty przez ojca, musiał dom jego opuścić. Życiorys **S.** dał J. Bartoszewicz w „Piśmie Zbiorowem“ Ohryzki (2 t., Petersb., 1851).

Sosnowski Plato, teolog, ksiądz grecko-unicki, * 1799 r. w miasteczku Kleszczelach na Podlasiu, † 1827 w Wilnie. Otrzymawszy w r. 1822 w uniwersytecie wileńskim stopień doktora teologji, został w następnym roku po Chodanim tamże profesorem teologji moralnej i pasterskiej. Oprócz poezji, umieszczanych w *Tygodniku Wileńskim*, oraz materjałów do bibljografji ksiąg religijnych polskich, wydał ważną rozprawę „Uwagi nad artykułem o hierarchji kościoła ruskiego z rzymskim zjednoczonego“ (w *Dziejach dobroczynności*, 1823 i 1824).

Sosnowski Kazimierz, administrator djecezji lubelskiej, * 1800 we wsi Wrotkowie, † 1874 jako pleban w Kołomyi; po ukończeniu nauk gimnazjalnych w Lublinie, wstąpił 1817 tamże do seminarjum, poczem studjował teologję na uniwersytecie warszawskim. Wyświęcony 1822 r. na kapłana, przeniósł się do Krakowa i tu uzyskał stopień doktora teologji, 1826 powołany na sekretarza biskupa djecezji lubelskiej Dzięcielskiego, został r. 1831 proboszczem w Krzeczonowie, 1832 kanonikiem katedralnym, 1852 r. dziekanem, 1863, po śmierci ks. Pieńkowskiego, administratorem djecezji; 1869 w skutek nieporozumień z władzami cywilnemi opuścił djecezję, udał się do Lwowa, następnie do Rzymu, gdzie zasiadał na soborze watykańskim; w końcu był plebanem w Kołomyi.

Sosnowski Oskar, znakomity rzeźbiarz, * około 1810 w gub. Grodzieńskiej, † 1886; służył wojskowo do r. 1831; poczem oddał się w Warszawie rzeźbiarstwu, w latach 1836—1838 kształcił się w Berlinie pod kierunkiem Raucha. Od r. 1845 przebywał stale w Rzymie. Ze znanych w naszym kraju dzieł jego dłóta, wielkiej wartości są: „Chrystus zdjęty z krzyża“ w kościele po-Karmelickim w Warszawie, na Krak.-Przedmieściu; „Anioł śmierci“ (tamże); posąg Tadeusza Czackiego (w kościele Wizytek w Warszawie); nagrobek Aleksandra Przezdzieckiego (w kościele po-Kapucyńskim) i t. d. W r. 1900 urządzono w Warszawie wystawę jego rzeźb.

Sosnowski Kazimierz, publicysta, napisał: „Przyczynek do krytyki statystyki współczesnej“ (w *Ateneum*, 1886); „Hypnotyzm“ (1887); „Magnetyzm a hypnotyzm, dawniejsze i współczesne w tym zakresie badania, oraz poddawanie myślą w stanie hypnotycznym i na jawie“ (Warszawa, 1887).

Sosnówka, owad, toż co sosnowiec (ob.); także nazwa ptaka z rodzaju sikory (ob.).

Sosonia, rzeka w gub. Piotrkowskiej, poczyna się w pow. Noworadomskim dwoma strumieniami, płynącemi od Bielitek i Ostrołęki i łączącemi się pod Ścięgną na północ Sulmierzyc; płynie w kierunku zachodnio północnym, wchodzi w powiat Piotrkowski pod Chabielicami, poczem odgranicza tenże powiat od Łaskiego, wreszcie wchodzi w ten ostatni i pod Korablewem wpada z lewego brzegu do Widawki. Długa 21 wiorst.

Sospirando (włos.)—wdychająco.

Sostenuto (włos,) — umiarkowanie, powstrzymując się.

Soswa, rzeka w Syberji, najważniejszy lewy dopływ rzeki Obi w dolnym jej biegu, wypływa z gór Uralskich; długa 693 klm., obfituje w ryby.

Sotades, poeta grecki, * w Tracji w III w. po Chr. Przebywał w Egipcie i został podobno utopiony z rozkazu Ptolemeusza Filadelfa, za to, że gromił jego małżeństwo z własną siostrą.

Soter (św.) papież, następca św. Aniceta, * w Fondi pod Neapolem, obrany został papieżem 168, * 177 r. w Rzymie. Pamiątkę jego Kościół obchodzi 22 kwietnia,

Soterjologja, nauka o Chrystusie, jako Zbawicielu (z grec. *soter*—zbawiciel).

Sothis, *sotjacki okres*, ob. Cykl.

Sotiropulos Potirios, polityk grecki, * 1823, † 1898. W r. 1865 i 1880—1883 był ministrem skarbu a w 1893 prezesem ministrów.

Sotkiewicz Antoni Ksawery, biskup sandomierski, * 1826 r. we wsi Bardo, powiatu opatowskiego, † 1901 w Sandomierzu. Po otrzymaniu początkowego wykształcenia domowego, przez lat kilka uczęszczał do szkoły powiatowej sandomierskiej; później do gimnazjum w Kielcach, a w roku 1842 wstąpił tamże do seminarjum. Stopień doktora ś-tej teologji otrzymał w warszawskiej Akademji duchownej w r. 1850 i mianowany

Ks. Sotkiewicz A.

został profesorem, a następnie wiceregensem seminarjum w Sandomierzu, skąd w 1860 powołano go na profesora prawa kanonicznego w Akademji, gdzie przebywał do r. 1867. W r. 1877 objął zarząd archidjecezji warszawskiej, który złożył w r. 1883 w ręce arcybiskupa Popiela, i w tymże roku był prekonizowany na biskupa djecezji sandomierskiej. Był współpracownikiem, a następnie kierownikiem *Przeglądu Katolickiego* i jednym z inicjatorów „Encyklopedji Kościelnej.“ Przeprowadził także gruntowne a stylowe odnowienie katedry sandomierskiej.

Sotnia, *secina*, oddział 100 ludzi zbrojnych. *Sotnik*, dowódca takiego zastępu. Wojska kozackie dzieliły się na seciny, a następnie na pułki, Kozacy linijni dotychczas podział ten zachowali.

Soto lub *Sotus* Dominik, teolog hiszpański, * 1494 w Segowji, był Dominikaninem i spowiednikiem Karola V. W r. 1546 uczestniczył w soborze Trydenckim, później wykładał filozofję i teologję w Salamance, gdzie † 1560 r. Oprócz dzieł treści teologicznej i filozoficznej, ogłosił: „De justitia et jure“ (Salamanka, 1556), pismo, w którem dowodzi, że monarcha po tyrańsku nad ludem swym panujący, może być przez tenże lud strącony. W dziełach swych potępiał także jawnie handel niewolnikami.

Sotteville, miasto we francuskim departamencie Niższej Sekwany, po lewej stronie tej rzeki, naprzeciw Rouen, przy koleji Paryż-Havre, liczy 15,300 miesz.

Sottie (fran. *sot*, głupiec) rodzaj farsy z XV w. Por. Picot „La sottie en France.“

Sotto voce (włos.), w skróceniu S. v., wyrażenie, oznaczające w muzyce: półgłosem, cichym, stłumionym głosem.

Sotwaros, pseudonim Jędrzeja Śniadeckiego.

Sou, ob. Sol.

Soubise, starożytny ród francuski, którego imię i posiadłości w r. 1557 z ręką ich spadkobierczyni Katarzyny de Parthenay, skrtkiem jej wyjścia za mąż, za wicehrabiego Renata II de Rohan, przeszły w dom Rohanów. Z małżeństwa tego urodziło się dwóch synów, sławnych swojego czasu przywódców Hugonotów: książę *Henryk de Rohan* (ob.) i młodszy brat jego *Benjamin de Rohan*, a jako spadkobierca swej matki, *książę de Soubise*. Urodził się on 1583 r. i od 1611 r. z bratem swym wywierał wpływ wielki na sprawy protestantów francuskich. Po wybuchu wojny religijnej 1621 r., bronił dzielnie St.-Jean-d'Angely. a choć musiał się poddać, jednak 1622 r. rozpoczął wojnę ponownie i odparty został do Larochelle. **S.** rozwinął ogromną działalność, ale wszelkie jego przedsięwzięcia były bezskuteczne. La Rochele, ostatni szaniec Hugonotów, musiała się poddać 1639, a **S.**, jakkolwiek otrzymał amnestję, udał się przecież do Anglji i tam † 1642 bezdzietnie. Dobra i tytuły domu **S.** przeszły na jego dalszego krewnego, Franciszka de Rohan, z linji bocznej. Potomek tego ostatniego, *Karol de Rohan*, książę *Soubise* (* 1715), par i marszałek Francji, doszedł wkrótce, jako osobisty przyjaciel Ludwika XV, do najwyższych godności wojskowych; 1748 był mianowany gubernatorem Flandrji, 1751 r. Hennegawji, a podczas wojny Siedmioletniej, chociaż nie zawsze szczęśliwy (klęska pod Rossbach), jednak bardzo ważną odgrywał rolę. Za działania w tej wojnie otrzymał buławę marszałkowską. Umarł 1787 r. i na nim wygasła linja Rohan-Soubise.

Soubrette (fr.) pokojówka; w teatrze (subretka) rodzaj ról komicznych w operetkach i farsach: są to typy sprytnych, dowcipnych i żywych kobiet.

Soukup Jan Nepomucen, pisarz czeski, † 1826 w Trzebiczy na Morawach, studjował filozofję i teologję w Bernie, poczem wyświęcony 1846 na kapłana, został 1865 proboszczem w Dubrawicy, a 1871 honorowym radcą konsystorza. Wydał: „Kyteczka ze Sloupa“ (Berno, 1854 i 1855); „Macocha a jeji okoli“ (1858); „Kaple vv. Jakuba u Ivanczic“ (1859); „Velehradky“ (zbiór poezji, Praga, 1862); „Kytice Velehradská“ (1863); „Sbor k tisiciletému jubileu Cyrillo-Methodiejskému“ (1863). Nadto pisał do rozmaitych czasopism.

Söul, stolica królestwa Koreańskiego, położona na prawym brzegu rzeki Han, o 45 klm. od jej ujścia do morza Żółtego, liczy 150,000 miesz., a wraz z obszernemi przedmieściami do 300,000 miesz. Ulice ciasne i brudne, z nich tylko 3 dostępne dla wozów, domy niskie i ubogie, jedyny ogród posiada król.

Soulary Józef Marja, poeta francuski, * 1815 w Lionie, † 1891 tamże, w 16 r. życia wstąpił do wojska, w którym pozostawał do 1836, przyczem został urzędnikiem w prefekturze dep. Rhodanu. Wydał: „A travers champs“ (1836); „Le chemin de fer“ (1839); „Les éphémérides“ (2 ser., 1846 i 1857) „Sonnets humoristiques“ (1857); „Les Figulines“ (1862); „Pendant l'invasion“ (1871); „La chasse aux mouches d'or“ (1876); „Les rimes ironiques“ (1877); „Un grand homme qu'on attend“ (1879) i in. Zbiorowe wydanie jego pism wyszło p. t. „Oeuvres poétiques“ (2 t., 1872—83 t. 3).

Soulié Melchjor Fryderyk, romansopisarz i dramatyk francuski, * 1800 w Foix (depart. Ariège), † 1847 w Bièvres pod Paryżem. Był początkowo adwokatem, potem urzędnikiem w administracji, a w końcu podbibljotekarzem bibljoteki arsenału. Z dramatów jego: „Clotilde“ (1831) i „Closerie des genêts“ (1846), znalazły powszechne uznanie. Oprócz romansów historycznych: „Le vicomte de Béziers“ (1834); „Le comte de Toulouse“ (1837) zasługują na szczególną wzmiankę znane w tłómaczeniu polskiem: „Mémoires du diable“ (1844). Wyborne są także romanse: „Un été à Meudon“ (1836); „Le maître d'école“ (1839); „Maison de campagne à vendre“ (1841); „Si jeunesse savait, si viellesse pouvait“ (1842) i t. d., opisujące sceny z życia codziennego.

Soulouque, znany więcej pod imieniem *Faustyna I,* cesarz haityjski, * 1782 na wyspie St.-Domingo; pochodził z niewolniczego plemienia Mulatów. W r. 1803 miał czynny udział w powstaniu Negrów przeciwko Francuzom, służąc jako adjutant przy kilku generałach. W r. 1820 mianowany kapitanem, a wkrótce potem dowódcą szwadronu, został 1844 pułkownikiem i generałem brygady, a 2 marca 1847 stanął na czele rządu Rzeczypospolitej haityjskiej. Wyszydzany przez mieszczaństwo, powziął wielką do niego nienawiść i srodze go prześladował. Upatrując wszędzie przeciwko sobie spiski, wydał 16 kwiet. 1848 r. miasto Part-au-Prince na kilkogodzinną rzeź i rabunek. Następnie wyprawił się na czele swej gwardji do innych miast i dłużej niż przez miesiąc rozsiewał pomiędzy ludnością miejską przestrach i okrucieństwa. Wróciwszy do stolicy, przyjął ofiarowaną sobie koronę cesarską pod imieniem *Faustyna I.* Urządził dwór swój na sposób europejski i nadał krajowi ustawę, zachowując sobie prawo czynienia w niej zmian wszelkich. W roku 1849 pozbył się swoich popleczników i niczem już nie krępowany, otoczył się pompą, która go podawała na pośmiewisko dzienników europejskich. W r. 1852 odprawił uroczystą koronację. Daremnie usiłował podbić sąsiednią rzeczpospolitę Dominikańską w kilku wyprawach (1845, 1850, 1855 — 56); zamach ten skończył się całkowitą klęską Haityjczyków. W r. 1858 strącony z tronu i wzięty do niewoli, udał się 15 stycz. 1859 r. z całą rodziną do Jamajki, a 26 grudnia 1858 Géfrard przywrócił rzeczpospolitą. Po upadku Géfrarda wrócił **S.** do Haiti i † 1867 w miejscu swego urodzenia, Petit-Goave.

Soult Mikołaj Jan Boży, *książę Dalmacji,* marszałek francuski, * 1769 w St. Amans-la-Bastide (dep. Tarn), syn rolnika. Wstąpił 1785 r. jako prosty żołnierz do pułku piechoty francuskiej i podczas kampanji rewolucyjnych, posuwał się szybko na wyższe stopnie; przy ustanowieniu cesarstwa otrzymał buławę marszałkowską, następnie miał udział w kampanjach francuskich (rozstrzygnął zwycięstwo pod Austerlitz 1805; pod Jeną 1806 dowodził prawem skrzydłem i przyczynił się do zdobycia Lubeki) w Niemczech i po zawarciu pokoju tylżyckiego, mianowany został księciem Dalmacji. W r. 1808 wysłany do Hiszpanji, walczył bardzo pomyślnie (zwycięstwa pod Coruna 16 stycznia 1809 r.; pod Ocana 19 listopada 1809 r.; 1810 zdobycie Sewilli; 1811 r. Badajoz i t. d.). Po upadku Napoleona poddał się Ludwikowi XVIII, który mu ofiarował 3 grudnia 1814 ministerjum wojny. Wróciwszy podczas Stu Dni pod sztandary Napoleona, po drugiej restauracji poszedł na wygnanie do Düsseldorfu. W maju 1819 r. do Francji i mianowany został 1827 r. parem. Ludwik Filip oddał mu znowu tekę ministra sprawiedliwości, i w krótkim czasie **S.** zorganizował potężną armję. Do r. 1847 był jeszcze kilkakrotnie ministrem i prezesem gabinetu, aż nareszcie złamany wiekiem, złożył tekę ministra wojny 1846, a we wrześniu 1847 i prezesostwo gabinetu. Jeszcze w tym samym roku mianowany został generał-marszałkiem Francji; † 1851. Po śmierci **S.** wydano jego „Mémoires“ (1854 sq.).—**S.** Napoleon, książę Dalmacji, * 1801 r., † 1851. Służył naprzód wojskowo, później sprawował urzędy dyplomatyczne przy rozmaitych dworach, po zamachu 2 grudnia 1851 usunął się do życia prywatnego. — **S.** Piotr Benedykt, brat marszałka, generał-porucznik, * 1770, † 1843.

Soult Jan.

Soumet Aleksander, poeta francuski, członek akademji, * 1788 w Castelnaudary, † 1845 w Paryżu. Do rewolucji Lipcowej był bibljotekarzem królewskim w zamku Rambouillet, a później w Compiègne. Z licznych jego tragedji zasługują na wzmiankę: „Clytemnestre“ (1822); „Saul“ (1822); „Cléopatre“ i „Jeanne d'Arc“ (1825). Jego „Divine epopée“ (1841) nie odpowiedziała bynajmniej rozgłosowi, jaki pozyskała jeszcze przed wyjściem z druku.

Soumet Gabrjela d'Altenheim, ob. Altenheim.

South-Bend, miasto na granicy północno-amerykańskiego stanu Indiana, nad rz. St.-Joseph, liczy 22,000 miesz.

South - Hornsey, przedmieście Londynu, w stronie północnej miasta położone, w hrabstwie Middlesex, liczy 17,000 miesz.

South - West Africa - Company Liemted. Towarzystwo angielsko-niemieckie, założone 1902 w celu ekspioatacji minerałów w Afryce południowej.

Southamptonshire, hrabstwo w Anglji, ob. Hampshire.

Southampton, miasto i hrabstwo w Anglji, położone na przylądku, w głębi zatoki Southampton-Water. ma 66,000 miesz., dobry port i jest główną stacją statków parowych, udających się do Indji Wschodnich, do Francji, Hiszpanji, na morze Śródziemne, do Ameryki północnej i środkowej. **S.** posiada zamek, warsztaty okrętów i jest odwiedzane jako miejsce kąpieli morskich.

Southcote Joanna, * 1750, † 1814, fanatyczna marzycielka angielska, ob. Sabatejczycy. Por. Fairburn „The Life of thes (1814).

Southend, ulubione kąpiele w angielskiem hrabstwie Essex, po lewej stronie Tamizy, przy ujściu, liczą 12,000 miesz.

Southey Robert, poeta i historyk angielski, * 1774 w Bristolu, † 1843 w Greta pod Keswich. Z powodu wolnomyślnych zasad religijnych i politycznych, musiał opuścić uniwersytet 1794 r., wrócił do Bristolu i ogłosił oprócz romantycznego

eposu „Joan of Arc," ultrarewolucyjny dramat „Wat Tyler." Następnie zwiedzał półwysep Pirenejski, czego owocem są pisma: „Letters from Spain" i „A short residence in Portugal" (1798), potem osiadł w Greta pod Keswich, poświęcił się całkiem literaturze i ogłosił poematy: „Tholaba the destroyer" (1801), epopeja arabska, pełna piękności i oryginalności: „Metrical tales" (1804); „Madoc" (1805) i „The Curse of Kehama" (1810), najcelniejszy jego utwór poetyczny. Tymczasem zmienił **S.** dawniejsze swe przekonania, stał się konserwatystą, został nawet mianowany poetą nadwornym, opiewał zwycięstwa Wellingtona, pisał ody na cześć księcia regenta i monarchów sprzymierzonych. Byron słusznie go chłostał za poemat „Vision of judgement" (1821). Z licznych prac historycznych **S.** celniejsze są: „History of Brazil" (3 t., Londyn, 1810—19) i „History of the Peninsular war" (2 t., Lond., 1823—28). Oprócz tego ogłosił **S.** kilka biografji, między innemi ulubione w Anglji „Lives of the British admirals," kilka dzieł treści społecznej i politycznej, oraz pismo treści mieszanej *The Doctor* (5 t.), prawdziwa kopalnię myśli oryginalnych, ale często paradoksalnych. **S.** należy do najpłodniejszych pisarzów angielskich. Główniejsze utwory jego, poetyczne, wyszły w Londynie (10 t., 1837; nowa ed., 1854). Korespondencję **S.** wydał syn jego *Karol Cuthbert* **S.** (6 t., Lond., 1849—50). Por. Brandes „Główne prądy literatury europejskiej."

Southport, licznie nawiedzane kąpiele w hrabstwie Lancester w Anglji, położone o 25 klm. na północ od Liverpoolu, 42,000 miesz. Obok leży *Birkdale* z 13,000 miesz.

Southwark, część Londynu, naprzeciw City położona i czterema mostami z nią połączona, liczy 90,000 miesz.

Southworth Emma *(Neville)*, literatka amerykańska, * 1818 w Washingtonie. W r. 1841 zaślubiła p. Southworth, po którym we dwa lata została wdową z dwojgiem dzieci i bez żadnych środków. Znakomite zdolności wydźwignęły ją z tego smutnego położenia. Celniejsze jej powieści w których umiejętnie i wiernie maluje życie i obyczaje stanów południowych, są: „The Deserted Wife" (1850); The Mother law" (1851); The foster Seister" (1852); „The Curse of Clifton" (1853); „The Children of the Isle" i t. d.

Soutzo, *Soutzos, Sutzos, Sutsos, Suzzo*, zgrecyzowany ród bulgarski, z członków którego wsławili się zwłaszcza:

Soutzo Michał, hospodar wołoski, krewny poprzedn., * 1792 w Konstantynopolu, † 1864. Był naprzód tłómaczem Wielkiej Porty, 1829 po księciu Karola Kalimachi powołany został na hospodarstwo. Krótkie jego rządy zakłóciło wkroczenie 1831 r. Ipsylantego, skutkiem czego zmuszony opuścić kraj, po rozmaitych kolejach osiadł w Grecji, skąd jako minister pełnomocny wysyłany był kilkakrotnie do Paryża i Petersburga. W 1854 r. jako stronnik polityki francuskiej na Wschodzie zawiązał w Atenach komitet ocalenia publicznego, który kierował ruchami powstańczemi w Tesalji i Epirze.

Soutzo Mikołaj, wielki kanclerz (logotet) mołdawski, * 1799 w Konstantynopolu. Za rządów Kisielewa sprawował kilkakrotnie urząd ministra i dowiódł wysokich zdolności politycznych. Znanym jest także jako publicysta i autor na polu ekonomji i statystyki. Pomiędzy innemi wydał: „Statystykę Mołdawji" (Jassy, 1850).

Soutzo Aleksander, poeta i historyk grecki, z tejże co poprzedni rodziny, * 1802 w Konstantynopolu, † 1863 w Smirnie. Kształcił się od 1820 w Paryżu i 1826 wydał tu pięć satyr na ówczesnych rządców Grecji, które należą do najlepszych płodów nowoczesnej poezji greckiej. Za króla Ottona należał do opozycji i zwalczał rządy w wielkim poemacie: „Ho periplanômenos" (1839), który jest najcelniejszym utworem poety i może być uważany za zwiastuna rewolucji 1843 r. Z innych pism jego wymieniamy jeszcze: „Histoire de la révolution grecque" (Paryż, 1829); 4 pieśni niedokończonego poematu: „Hê Tourkomachos Hellas" (1850); romans polityczno-satyryczny „Ho exoristos tou 1831 etous" (1834), kilka utworów dramatycznych i t. d.

Soutzo Panagiotis, jeden z najcelniejszych nowogreckich poetów, * 1808 w Konstantynopolu. Kształcił się w Paryżu, Padwie i Bolonji, przebywał czas niejaki w Belgradzie Karlowskim w Siedmiogrodzie, następnie w Grecji, gdzie † 1868 r. w Atenach. Oprócz dramatów, jak: „Ho hodoiporos," „Ho Messias," „Euthumioss Blachabas," „Geôrgios" i t. d., ogłosił romans historyczno-polityczny „Leandros" (1834), zbiór pełnych bujnej fantazji i natchnienia poezji lirycznych p. t.: „Kithara" (1835) i wydawał kilka czasopism politycznych. Wogóle należy **S.** do najcelniejszych pisarzów nowoczesnej Grecji.

Soutzo Aleksander, hospodar wołoski, * 1818—1821 r. w Carogrodzie; położył wielkie zasługi przez podniesienie oświaty w Wołoszczyźnie.

Souvestre Emil, powieściopisarz i dramatyk francuski, * 1806 w Morlaix, † 1854 r. w Paryżu. Z dzieł jego, oprócz znacznej liczby utworów scenicznych i opisów Bretanji, zasługują na wzmiankę powieści: „Riche et pauvre" (1836); „Les derniers Bretons" (1837); „Pierre et Jean" (1842); „Au coin du feu;" „Les confessions d'un ouvrier" (1852); „Un philosophe sous les toits" i „Le mémorial de famille" (1854). W dramatach i wodewilach objawia **S.** talent wyższy i produkuje myśli zdrowe, w powieściach zaś zbyt często ulega chętce moralizowania. Jego małżonka, Nanine **S.**, znana jest także jako powieściopisarka.

Souza Botelho Adela Marja Emilja, margrabina de..., z domu Filleul, * 1760 w zamku Longpré w Normandji. Po stracie pierwszego męża, hr. Flahault, który 1793 zginął pod gilotyną, udała się z synem swoim, późniejszym generałem Flahault do Anglji, gdzie jako autorka wydźwignęła się z nader krytycznego położenia. Wróciwszy następnie do Paryża, zaślubiła 1802 r. posła portugalskiego Józefa Marję de Souza-Botelho, owdowiała powtórnie 1825 i † 1836 w Paryżu. Zbiór jej pism „Oeuvres complètes“ obejmuje 12 tomów, (Paryż, 1821—21). Najlepsze z jej romansów są: „Adèle de Senanges, ou lettres de lord Sydenham“ (2 t., Londyn, 1794 i częściej) i „Eugène de Rathelin“ (2 t.. Paryż, 1808).

Sovereign, *suweren*, złota moneta angielska, bita od 1816 r., funt sterling w złocie, zawiera

Suweren (funt sterling).

$^{160}/_{623}$ troy-uncji złota standard, czyli złota próby $^{11}/_{12}$, ma wartość 9 rub. 46 kop.

BIBLIOTEKA NAUKOWA Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego

KONIEC TOMU TRZYNASTEGO.

2931

„1287 193 7 r.
„TRIBUNA GADZECKA“

ЧПЛ 8 ДЕК 1938

BIBLIOTEKA NAUKOWA
Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego

Biblioteka
T. 13
80309/2
Naukowa